STATE MUSEUM, LUCKNOW
LIBRARY
Acc. No.____________________
Book No.____________________

राज्य संग्रहालय पुस्तका. लखनऊ.
क्रम 3886
प्राप्ति तिथि 19.2.70
State Museum, Library, Lko.

राज्य संग्रहाल
क्रम 3886
प्राप्ति ति. 19.270
State Museum, Library, Lko.

THE
MAHĀBHĀRATA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S. SUKTHANKAR†
(Aug. 1925—Jan. 1943)
S. K. BELVALKAR
(since April 1943)

WITH THE CO-OPERATION OF

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI†; R. N. DANDEKAR ; S. K. DE; F. EDGERTON;
A. B. GAJENDRAGADKAR† ; P. V. KANE ; R. D. KARMARKAR ; V. G. PARANJPE
RAGHU VIRA; V. K. RAJAVADE†; N. B. UTGIKAR† ; P. L. VAIDYA V. P. VAIDYA†;
H. D. VELANKAR ; M. WINTERNITZ†; R. ZIMMERMANN†
AND OTHER SCHOLARS

AND ILLUSTRATED FROM ANCIENT MODELS BY
SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI
RAJA OF AUNDH

तेजस्विनावधीतमस्तु

Under the Patronage of the Raja of Aundh ; the British Academy, London ; the Union Government of the Republic of India ; Governments of the States of Bombay, West Bengal, Madras, Bihar, Uttara Pradesh, Gwalior, Hyderabad, Mysore, Orissa and Assam ; the Universities of Bombay, Calcutta, Travancore, Poona and Delhi ; the Governments of Burma and Nepal ; Several Commercial Firms and Charitable Trusts ; and other Distinguished Donors

POONA
BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE
1960

THE
ĀŚVAMEDHIKAPARVAN

BEING THE FOURTEENTH BOOK OF THE MAHĀBHĀRATA
THE GREAT EPIC OF INDIA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

RAGHUNATH DAMODAR KARMARKAR

Ex-Principal, Sir Parashurambhau College, Poona,
Ex-Director, Post-Graduate & Research Department,
Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona.

तेजस्वि नावधीतमस्तु

राज्य संग्रहालय पुस्तकालय, लखनऊ
क्रम 3886
प्राप्ति ति. 19.2.70
State Museum, Library, Lko.

POONA
BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE
1960

☞ Pages 1–212, were issued on 17 Sept. 1958 as Fascicule 32 A ;

the rest as Fascicule 32 B in 1960.

All rights reserved

Printed and Published by Dr. R. N. Dandekar, Hon. Secretary B. O. R. Institute,

at the Institute Press, Poona–4.

CONTENTS OF VOLUME XVIII

ABBREVIATIONS AND DIACRITICAL SIGNS VIII

INTRODUCTION ... ... IX-XLVI

TEXT AND CRITICAL APPARATUS OF THE ĀŚVAMEDHIKAPARVAN 1-366

APPENDIX I (No. 1-4) 367-462

NOTES 463-471

CONCORDANCE ... ... I-XXXVI

ERRATA ... ... XXXVII-XXXIX

ILLUSTRATION

ULŪPĪ-CITRĀÑGADĀ SAṀVĀDA ... ... Facing Page 296

राज्य संग्रहालय ... लखनऊ
क्रम 3886
प्राप्ति ... 19.2.70
State Museum, Library, Lko.

ABBREVIATIONS AND DIACRITICAL SIGNS

add. = adding.
addl. = additional.
adhy. = adhyāya(s).
App. = Appendix.
Arj. = Arjunamiśra.
B. = Bombay edition of the Mbh. (Śaka 1799).
BG. = Bhagavadgītā.
C. = Calcutta ed. of the Mbh.
chap. = chapter(s).
comm. = commentary(taries).
cont. = continue(s).
corr. = corrected, correction.
Crit. App. = Critical Apparatus.
Dev. = Devabodha.
ed. = edition.
fig. = figure(s).
fol. = folio(s).
foll. = following.
fragm. = fragment(ary).
hapl. = haplographic(ally).
illeg. = illegible.
inf. lin. = *infra lineam* (below the line).
ins. = insert(s).
int. lin. = *inter lineas* (between the lines).
interp. = interpolate(s).
introd. = introduction, introductory.
K. = Kumbhakonam ed. of the Mbh.
L. = Line.
M. = Madras edition of the Mbh. (by P. P. S. Sastri, 1931–1936).
m *or* marg. = marginal(ly).
Mañj. = Bhāratamañjarī (Kāvyamālā 64).
Manu. = Manusmṛti (ed. N. S. P.).
Mbh. = Mahābhārata.
Nīl. = Nīlakaṇṭha.
O-J. = Old-Javanese.
om. = omit(s), omitting.
orig. = original(ly).
post. = posterior.
pr. m. = *propria manu* (by own hand).
prob. = probably.
r. = repeat(s), repeated.
Rām. = Rāmāyaṇa (ed. N. S. P.).
ref. = refer(ence).
resp. = respective(ly).
sec. m. = *secunda manu* (by another hand).
st. = stanza(s).
supp. = supplementary.
sup. lin. = *supra lineam* (above the line).
transp. = transpose(s), transposition.
v. = verse.
(var.) = with variation(s).
v. l. = varia(e) lectio(nes).

❀❀ (in the critical footnotes) enclose citations from commentators.
[ ] besides their normal uses, enclose *additions* to MS. readings.
( ) besides their normal uses, enclose superfluous letters, which should be *omitted* from MS. readings.
* (superior star) in the text indicates an *emendation*.
* * (in the MS. readings) indicate syllables lost through injury to MS.
〰 printed below (or along the side-margin of) any part of the constituted text indicates that the reading of it is less than certain.
C denotes a "Commentary", prefixed to the abbreviation of the name of a commentator ; thus, Cd = Comm. of Devabodha ; Ca. n. p. s. v = Comm. of Arjunamiśra, Nīlakaṇṭha, Paramānanda, Vidyāsāgara and Vādirāja. A "p" is added on to denote a "pāṭha" or variant ; thus, Cnp = a pāṭha mentioned in the Comm. of Nīlakaṇṭha.

INTRODUCTION

The constituted text of the Āśvamedhikaparvan is based upon the following 28 MSS. —

THE CRITICAL APPARATUS

1 N(ORTHERN) RECENSION (19 MSS.)

(*a*) *North-western Group*

Śāradā Version [Ś]

Ś1 = Oxford, University Library, No. 152 (Stein's Collection).

Kaśmiri Version [K]

K1 = Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 537 of Viśrāmbāg (I). Undated.

K2 = Kamat Collection (deposited at the BORI). Dated Saṁvat 1736, Śaka 1601 (A. D. 1679).

K3 = Bhor, State Library. Undated.

K4 = Lahore, D. A. V. College Library (now transferred to Hoshiarpur, East Panjab), No. 4704. Undated.

K5 = Tanjore, Palace Library, No. 11858. Undated.

(*b*) *Central Group*

Bangali Version [B]

B1 = Dacca, University Library, No. 481. Dated Śaka 1709 (A. D. 1787).

B2 = Dacca, University Library, No. 1067 (i). Undated.

B3 = Dacca, University Library, No. 482. Dated Śaka 1660 (A. D. 1738).

B4 = Dacca, University Library, No. 604 (a). Dated Śaka 1667 (A. D. 1745).

B5 = Dacca, University Library, No. 1892. Undated.

Devanāgarī Version [D] : sub-divided into

(i) Devanāgarī Version of Caturbhuja (Dc)

Dc_1 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 540 of Viśrāmbāg (I). Undated.

(ii) Devanāgarī Version of Nīlakaṇṭha (Dn)

Dn_1 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 273 of Viśrāmbāg (II). Undated.

(iii) Devanāgarī Composite Version (D)

D_1 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 223 of 1887–91. Dated Saṁvat 1795 (A. D. 1738).

D_2 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 203 of 1891–95. Undated.

D_3 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 29 c of A 1879–80. Undated.

D_4 = Lahore, D. A. V. College Library (now transferred to Hoshiarpur, East Panjab), No. 6731. Dated Śaka 1726, Saṁvat 1589 (A. D. 1804).

D_5 = Lahore, D. A. V. College Library (now transferred to Hoshiarpur, East Panjab), No. 55. Dated Saṁvat 1833 (A. D. 1776).

D_6 = Lahore, D. A. V. College Library (now transferred to Hoshiarpur, East Panjab), No. 2841. Undated.

II S(OUTHERN) RECENSION (9 MSS.)

Telugu Version [T]

T_1 = Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library. Undated.

T_2 = Lahore, D. A. V. College Library (now transferred to Hoshiarpur, East Panjab), No. 5615. Undated.

Grantha Version [G]

G_1 = Mysore, Private Library of Sreenivas Iyengar. Undated.

G_2 = Pudukotah, State Library, No. 322. Undated.

G_3 = Adyar Library, No. 29 E 21. Undated.

Malayālam Version [M]

M_1 = Calicut, Library of Paḍiññare Kovilakam, No. 144. Undated.

M_2 = Poomulli Mana Library, No. 306. Dated Kollam 1016 (Ca. A. D. 1841).

M_3 = Calicut, Library of Paḍiññare Kovilakam. Undated.

M_4 = Cochin, State Library, No. 43. Undated.

TESTIMONIA

Cn = Commentary of Nīlakaṇṭha, as printed in the " Vulgate " edition.

Cv = Commentary of Vādirāja, on the evidence of a transcript procured from Madras.

DETAILED ACCOUNT OF THE MANUSCRIPTS

Ś$_1$

Oxford, University Library, No. 152. Śāradā characters. Written on paper, 14″ × 10″, 26–28 lines to a page. It is a fragment of what was originally a complete manuscript of the Mbh. Stein has given a very interesting account of the manuscript in JRAS 1900, pp. 187–194. The MS. once contained (in two volumes) the entire Mahābhārata, which (it is recorded) was sold by one Kashmirian owner to another in Saptarṣi Saṁvat [47]58 = A. H. 1093 = A. D. 1682, for 45,000 Dināras. The available portion consists of the Gadā, Sauptika, Strī, Āśvamedhika parvans, and a portion of the Āśramavāsin. From the paper and the script, the MS. has been assigned by Stein to the end of the sixteenth or the beginning of the seventeenth century.

This MS. is a less reliable representative of the Śāradā version and has greater affinities with the B and D versions. — Amongst additional passages, Ś$_1$ gives 136* which is peculiar to it, and 36* which it shares with K$_{1.8}$ S. It also gives 12*, 48*, 115*–117*, 135* and 168*, which are restricted to the entire Northern recension (with or without T$_2$) of a few sporadic MSS. The passages 5* and 31* have sharers from N (minus B). Amongst omitted passages, Ś$_1$ is peculiar in omitting 57. 3^{c}–4^{b}, 6^{cd} (both hapl.), 93. 6^{bc}, 8^{ab} and 94. 27^{c}–30^{b}. Following are the omissions in Ś$_1$, shared by the MSS. mentioned : 6. 32, 20. 6^{d}–7^{a} (hapl.), 35. 29^{c}–30^{b} (? hapl.), 42. 35–36 (hapl.) 42. 38^{b}–39^{a} (hapl.), 43. 28 (hapl.), 45. 3^{c}–4^{b}, 45. 14^{c}–15^{b} (both hapl.), 48. 16^{cdef} (hapl.), 48. 20^{ab}, 50. 23^{b}–24^{a} (hapl.), 56. 28 and 57. 32 (all, with K$_1$) ; 5. 1^{ab}, 8. 29^{c}–30^{b}, 11. 7^{c}–8^{b}, 13. 14^{c}–15^{b}, 17. 20^{d}–21^{a} (all hapl.), 43. 18^{ef}, 49. 30, 49. 40–42, 51. 33 (last two hapl.), 57. 24^{cd} and 59. 23 (hapl.) (all, with K$_{1.8}$) ; 15. 2^{bc}, 24. 18^{cd}, 84. 18^{ab} (? hapl.) and 87. 3^{ab} (all, with K$_8$) ; 43. 30 and 86. 15^{c}–16^{b} (both hapl. with K$_4$);

30. 23 (with K_1 T), 36. 19 (hapl., with K_1 T_2), 66. 14^d–15^a (hapl., with K_4 D_1); 75. 7^c–8^d (hapl., with $K_{3.4}$ D_1), 79. 2^d (with D_6), 80. 7^d–8^c, 81. 6^d–7^a (both hapl., with D_1), 87. 4^a–5^b (with K_3 G_1) and 95. 29^c–30^b (hapl., with G_1).

K_1

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the Bhandarkar Oriental Research Institute), No. 537 of the old Viśrāmbāg Collection I. Written in Devanāgarī characters on thin glazed country paper about 5¼″ × 12¾″, with 10–11 lines to a page. Total number of folios 110. Up to the end of folio 70, the writing is like that in Devanāgarī copies from Kashmir MSS., but from folio 71 to the end, the handwriting is quite different. The MS. is undated.

K_1 has, in the Āśvamedhika, only one star, 184* peculiar to it. The following stars are shared by K_1 with the group of MSS. — B D (except D_{n1} D_1) T_2, the instances being : 158*, 161*, 171*, 173*, 176*, 178*. Solitary departures from the group are illustrated by : 151*, 194*, 196*.

Turning to omissions in K_1, the MS. offers no less than eleven solitary non-haplographical omissions, viz. : 45. 5^a, 50. 24^{cd}, 51. 55^d–56^d, 72. 8^a–13^b, 72. 15^c–17^d, 73. 13^d–15^c, 80. 13–15, 82. 4^{ab}, 94. 19^{cd}, 95. 9^a–10^b and 95. 28–29 ; while solitary haplographical omissions are five, viz.: 10. 3^a–4^d, 26. 3^c–5^b, 48. 19^c–20^b, 74. 16^c–19^b and 89. 4^c–5^b.

K_2

Poona, the Kamat collection of MSS. belonging to the B. O. R. I., dated Saṁvat 1736, Śaka 1601 (A. D. 1679). Written on country paper in Devanāgarī characters. Folios 80. Size 6½″ × 14″, with 13 lines to a page. The margins are ruled with three or four close vertical lines in black. The MSS. in the collection were acquired by Shri D. B. Kamat, in the Marathi District of Hyderabad (now Marāthavādā), and presented to the Institute.

The star-passages found in K_2 alone are five only : 63*, 118*, 129*, 144* and 180* ; while 181*, 186*, 197* and 199* are shared by K_4 alone.

Solitary non-haplographical omissions in K_2 are the following : 8. 21^c, 8. 23^{ab}, 11. 12^{cd}, 19. 8, 25. 5^{cd}, 32. 5, 32. 10, 35. 25^d–26^b, 48. 28^{cd}, 49. 21^a–22^b, 50. 17^{ab}, 50. 37^a–38^b, 51. 37^b, 39^{cd}, 53. 2^{cd}, 55. 34^{ab}, 57. 40^d–41^c, 58. 10^d–12^a, 58. 16^{cd}, 61. 17, 62. 7, 63. 7^f–9^a, 66. 18^c–19^b, 67. 8^c–10^b; 73. 20, 29^{cd}, 74. 6^d, 11^{cd}, 75. 4^{cd}, 75. 8^c–9^d, 11, 22^{ab}, 76. 14^{cd}, 76. 17^d–18^c, 76. 19, 76. 31^{ab}, 77. 37^{ab}, 78. 19^{ab}, 82. 4, 85. 18^{cd}, 86. 15^d–16^a, 92. 4–93. 11, 93. 43^c–45^d and 94. 33. Of solitary haplographical omission K_2 presents the following examples : 17. 36^{cd}, 18. 30^c–32^d, 22. 9–11, 24. 3–4, 26. 2^c–4^b, 32. 13^{ab}, 32. 17–18, 36. 31^{ab}, 37. 15^b–16^a, 42. 8^b–9^a, 48, 15^b–16^a, 48. 19^c–20^d, 49. 16^a–17^b,

49. 18^{b}–20^{a}, 49. 35^{bc}, 51. 43^{c}–44^{b}, 52. 4^{d}–6^{c}, 53. 11^{ab}, 53. 12^{b}–13^{c}, 53. 19^{a}–20^{b}, 67. 6^{ab}, 69. 5^{c}–7^{d}, 75. 1^{c}–2^{d}, 75. 14^{c}–16^{b} and 90. 36^{bc}.

Of solitary associates of K_2, K_4 is of frequent occurrence : 22. 12^{ab}, 78. 39^{b}–79. 1^{c}, 80. 8^{ab}, 80. 16^{bc} (hapl.), 81. 13^{abc}, 14^{b}, 82. 30^{a}–31^{b}, 83. 26^{cd}, 87. 4^{cd}, 90. 17^{ef}, 93. 48^{c}–49^{d}, 93. 50^{ab}, 67^{cd}, 79^{ab}, 93. 81^{ab}, 89^{ab}, 94. 6^{cd}, 95. 9^{ab} (hapl.), 95. 10^{ef} and 96. 12^{cd}, 15^{cd}.

K_3

Bhor, State Library. Written on thin country paper in Devanāgarī characters, with legible and careful hand. Size $7\frac{1}{4}'' \times 14''$, with 17 lines to a page. Total number of folios 50.

K_3 gives 152* as the only solitary star-passage, while K_4 S are added as the sharers in 174*. Turning to omissions in K_3, it presents the following solitary non-haplographical omissions : 18. 7^{cdef}, 19. 4, 19. 22^{cd}, 23^{d}, 19. 60^{ab}, 20. 5^{c}–6^{d}, 35. 5^{c}–6^{b}, 36. 21^{c}–28^{d}, 39. 15^{ab}, 46. 23^{d}, 47. 13^{ab}, 15^{cd}, 48. 6–7, 50. 26^{ab}, 51. 45, 55. 14^{c}–17^{b}, 57. 38^{c}–39^{b}, 61. 11^{c}–16^{d}, 76. 32^{cd} and 94. 9^{ab}. The solitary haplographical omissions in K_3 are : 4. 4, 5. 12^{a}–13^{b}, 9. 37^{c}–10. 1^{b}, 11. 14–15, 12. 2^{bc}, 12. 4^{a}–5^{b}, 12. 11^{e}–12^{f}, 13. 12^{d}–14^{a}, 18. 18^{cd}, 20. 15^{d}–16^{c}, 21. 2^{c}–4^{b}, 25. 5–7, 30. 23–25, 35. 29^{c}–30^{d}, 42. 23, 42. 24^{d}–25^{c}, 43. 5^{cd}, 43. 28–29, 46. 21^{c}–22^{b}, 51. 16^{bc}, 51. 27de and 52. 1^{b}–2^{a}. The following omissions are shared by K_3 with the one or more MSS. given in brackets : 16. 35^{ab} (hapl., with G_1), 24. 15 (hapl., with K_2 Dc_1), 36. 19–20 (hapl., with D_1 G_3), 43. 20 (hapl., with D_3), 48. 15^{cd} (hapl., with K_4 D_1), 54. 27^{c}–28^{d} (with Dc_1), 57. 52^{c}–54^{b} (hapl., with G_3), 72. 18^{ab} (hapl., with B_5 G_1), 92. 11^{cd} (hapl., with T_1) and 95. 17^{c}–18^{b} (hapl., with M_4).

K_4

Lahore, D. A. V. College, Lalchand Library (now transferred to Sadhu Ashram, Hoshiarpur, East Panjab). No. 4704. The MS. is written on country paper in Devanāgarī characters, with 14 lines to a page. Total number of folios 66. The MS. is in good condition. It is undated.

The additional passages given by K_4 alone are 33* and 122* while star-passages 2*, 16*, 69*, 109*, 112*, 141* and 153* share with D_1.

Turning to omissions, K_4 records a large number of solitary non-haplographical as well as haplographical ones. The former are : 11. 16^{c}–17^{d}, 24. 19, 27. 8^{e}–13^{d}, 32. 4, 32. 6^{c}–7^{b}, 39. 21^{cdef}, 48. 19^{c}–49. 6^{d}, 77. 14^{c}–15^{b}, 85. 21^{a}–22^{b}, 90. 3^{cd}, 90. 25^{cd}, 92. 17, 19–20, 93. 7^{ef}, 93. 34, 93. 43^{cd} and 45 and 94. 26^{a}–28^{b}. The latter are : 5. 8^{e}–9^{b}, 19. 16–17, 42. 34^{c}–35^{b}, 46. 44^{cd}, 49. 48^{c}–50^{b}, 50. 4^{c}–6^{b}, 53. 19^{c}–20^{b}, 57. 3, 77. 42^{b}–43^{a}, 90. 6^{a}–7^{b}, 93. 7^{ab}, 93. 10 and 95. 20^{a}–22^{b}. The following omissions in K_4, shared by D_1, are haplographical : 3. 15, 4. 7^{ab}, 11. 12–15, 12. 1^{b}–2^{a}, 19. 52–53, 20. 25^{e}–26^{b}, 24. 13–16,

28. 2^{c}, 28. 5^{d}, 31. 11^{ab}, 32. 11^{cd}, 34. 5^{c}–6^{b}, 35. 10^{bcde}, 46. 8^{cd}, 49. 9^{ac}, 49. 10^{cd}, 49. 21^{b}–22^{a}, 50. 41–42, 51. 29, 54. 1^{c}–3^{b}, 68. 21–22 and 70. 2–4 ; while non-haplographical omissions in K_4 D_1 are : 20. 2^{d}–3^{c}, 20. 18^{ab}, 21. 7^{ab}, 22. 19^{bc}, 26. 2^{cd}, 32. 13–15, 36. 35^{bc}, 37. $5^{?}$–6^{b}, 40. 7^{bc}, 45. 13^{b}–14^{a}, 46. 29^{ef}, 49. 43^{ab}, 50. 21–36, 50. 38, 55. 34, 56. 27, 57. 21^{ab}, 57. 47^{ab}, 68. 11, 74. 17^{be} and 78. 32^{c}–34^{b}.

K_5

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11858. Written in Telugu charaters on palm leaves. Size 18″ × 1″, with 6 lines to a page. Total number of folios 150. The MS. is undated. — Amongst additional passages, K_5 gives 77*, which is peculiar to it. The MS. has greater affinities with B and D versions and through them with the T_2 MS. of S recension. It also gives star 67* (shared with $K_{2.4}$ D_1 S) and 177* (with K_2 T $G_{1.3}$ M).

No less than fourteen cases of omission in K_5 are solitary and non-haplographical, and another thirteen solitary and haplographical. The instances of the former are : 11. 19^{c}–20^{d}, 32. 9^{c}–10^{b}, 32. 15^{a}–16^{b}, 37. 11^{cd}, 42. 27^{a}–30^{b}, 46. 26^{cd}, 46. 49^{ab}, 48. 27^{ab}, 51. 14^{c}–15^{b}, 51. 32^{a}–33^{b}, 60. 23, 72. 5^{b}-6^{a}, 78. 20^{cd} and 79. 3^{cd}. The instances of the latter are : 8. 14^{c}–15^{b}, 22. 22^{b}–23^{c}, 24. 7^{b}–9^{a}, 25. 6–7, 26. 14^{c}–16^{d}, 42. 19^{a}–20^{b}, 46. 10^{ab}, 48. 22^{a}–23^{b}, 49. 43^{cd}, 51. 3^{c}-4^{d}, 58. 11^{b}–12^{a}, 60. 18–20 and 90. 33^{ab}. The following omissions are shared by K_5 with one or more MSS. given in brackets : 8 18^{ab} (hapl., with K_3 D_4), 15. 2 (hapl., with K_1 G_1), 23. 12–14 (hapl., with K_2 B_3), 24. 4 (with D_2), 27. 11–12 (hapl., with K_2 D_5), 50. 29^{cd} (hapl., with K_2), 85. 5^{ab} (hapl., with M_1) and 86. 13–15 (hapl., with D_1). K_5 om. adhy. 41.

B_1

Dacca, University Library, No. 481. Written on paper in Bangali characters. Size 16″ × 3⅞″, with 6 lines to a page. Total number of folios 160. The MS. is in good condition. It bears the date Śaka 1709. It contains the Āśvamedhika and all the four concluding parvans.

Of the star-passages in B_1, there is only one, which is peculiar to the B version alone, viz. 23*. Stars 81* and 95* which it shares with B_2 ; 32* with $B_{2.5}$; 51* with B_2 T_2 and 55* with B version and Dc_1. Amongst omitted passages, B_1 is peculiar in omitting : 11. 16–17 (hapl.), 84. 8^{ab} and 89. 12^{cd}. The following omissions are shared by B_1 with B_2 alone : 19. 4–5, 22. 7–8, 42. 32–33, 43. 20^{a}–21^{b} (all hapl.), 46. 14^{ab} and 59. 23–24 (hapl.). B_1 also omits 23. 22^{ef} (with B_2 $M_{1.2}$; hapl.), 26. 1^{b} (with B_{2-5} Dc_1), 77. 35 (with B_{2-4}) and 87. 2^{ab} (with B_{3-5} Dc_1).

B_2

Dacca, University Library, No. 1061 (1). Written on paper in Bangali characters. Size 21″ × 4″, with 6 to 7 lines to a page. Total number of folios 146. The MS.

is in good condition. The copyist of the MS. is Shri Rāmakamala Sarma. The MS. contains all the last five parvans. It is undated. — For the description of the additional passages in B_2, refer to the description under B_1. Amongst omitted passages, B_2 is peculiar in omitting 8. 20^{c}–21^{c}, 11. 15^{cd}, 13. 20^{a}–21^{b} (hapl.), 18. 21^{e}, 23. 9–11 (hapl.), 30. 12–14 (hapl.), 39. 2^{bc}, 48. 7^{d}–9^{a}, 56. 11–12 (hapl.) and 76. 16–19. The portion of the text of this parvan from तानहम् in 60. 25^{d} up to 69. 9^{d} is lost on missing folios. B_2 is not collated from adhy. 83 to the end of this parvan.

B_3

Dacca, University Library, No. 482. Written on palm-leaves in Bangali characters. Size 24″ × $1\frac{3}{8}$″, with 4 to 5 lines to a page. Total number of folios 115. The MS. is in good condition. It bears the date Śaka 1660 (= A. D. 1738). It contains all the five concluding parvans. For the description of the additional passages in B_3, refer to the description under B_1. — Amongst omitted passages, B_3 is peculiar in omitting 27. 11 (hapl.), 36. 16^{cd} (hapl.), 48. 1^{cd} (hapl.), 52. 12^{cd}, 69. 8de (hapl.), 85. 8^{b}, 89. 7^{ab} and 93. 29^{cd}. The following omissions are shared by B_3 with the MSS. mentioned : 22. 8 (hapl., with T_1), 42. 59^{ab} (hapl., with B_4) and 87. 2^{ab} (with $B_{1.4.5}$ Dc_1).

B_4

Dacca, University Library, No. 604 A. Written on paper in Bangali characters. Size 16″ × $3\frac{1}{2}$″, with 8 lines to a page. Total number of folios 111. The copyist of the MS. is Shri Rāmanātha Sarma. The MS. is in good condition. It bears the date Śaka 1667 (= A. D. 1745). It contains all the five concluding parvans. Amongst additional passages B_4 gives 64* and 72* which are peculiar to it, and 44*, which it shares with B_3 Dc_1. — Amongst omitted passages, B_4 is peculiar in omitting 30. 10–11, 30. 23^{c}–24^{b}, 32. 17 (hapl.), 36. 26^{ab}, 50. 3^{ab} (hapl.) and 89. 5^{ab}.

B_5

Dacca, University Library, No. 1892. Written on paper in Bangali characters. Size 19″ × $5\frac{1}{2}$″, with 10 lines to a page. Total number of folios 181. The MS. is not in good condition. It is undated. — Amongst additional passages, B_5 gives 32* which is shared by $B_{1.2}$ and 74* by Dc_1 alone. — Amongst omitted passages, B_5 is peculiar in omitting 11. 13^{b}–17^{a} (hapl.), 22. 10^{cd}, 30. 15–17 (hapl.), 34. 10–11 (hapl.), 67. 15–69. 1, 72. 8–16, 72. 21^{b}–24^{a} (hapl.), 77. 2^{d}, 77. 22^{b}, 87. 15^{c}–16^{b} and 93. 49^{cd}. The following omissions are shared by B_5 with the MSS. given in brackets : 7. 26^{d}–27^{e} (hapl., with K_1), 24. 15–16 (hapl., with B_3 T_2 G_2), 36. 13^{cd} (hapl., with $B_{3.4}$ Dc_1), 39. 8 (hapl., with K_5 D_6) and 72. 18^{ab} (hapl., with K_3 G_1).

Dc_1

Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the B. O. R. I.), No. 540 of

Viśrāmbāg I. Written on glazed country paper in Devanāgarī characters. Size $6\frac{3}{4}'' \times 16''$, with 10 lines to a page. Total number of folios 128. The MS. contains the commentary of Caturbhuja Miśra. The text is in the middle, and the commentary runs above and below the text. It is undated. Dc$_1$ has only two stars peculiar to it 187* and 189*, while it shares 44* with B$_{3\ 4}$, 55* with B, 74* with B$_5$ and 85* with B$_8$.

Turning to omissions in Dc$_1$, the solitary non-haplographical ones are : 4. 21^{cd}, 5. 3^{abe}, 7. 4–5, 10. 9^{cd}, 16. 25^{ab}, 17. 17^{c}–18^{d}, 18. 10^{d}, 27. 19^{b}, 45. 9^{d}–10^{d}, 46. 6, 46. 52^{c}–53^{b}, 48. 10, 48. 25, 49. 45^{b}, 50. 44, 60. 37^{d}–38^{d}, 65. 12^{b}–13^{b}, 77. 29^{b}–30^{b}, 82. from धीमान् (in 25^{e}) up to द्विजातिपरि (in 26^{d}) and 93. 56^{ab}. The solitary haplographical omissions are : 20. 25^{a}, 45. 22^{a}–23^{a}, 47. 10–11, 51. 27^{abcde} and 57. 46^{d}–47^{d}. The following omissions are shared by Dc$_1$ with the MSS. mentioned : 8. 16 (with K$_5$), 24. 15 (hapl., with K$_{2.\ 8}$), 26. 15^{cd} (with K$_4$ D$_1$), 36. 13^{cd} (hapl., with B$_{3-5}$), 39. 7 (hapl., with B$_2$ G$_8$), 54. 27^{e}–28^{d} (with K$_8$) and 95. 30^{cd} (hapl., with K$_3$ B$_8$ G$_2$).

Dn$_1$

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the Bhandarkar Oriental Research Institute), No. 273 of Viśrāmbāg II. Written on glazed country paper in Devanāgarī characters. Size $6\frac{3}{4}'' \times 15\frac{1}{2}''$, with 11 lines to a page. Total number of folios 146. The text is written in the centre and the commentary of Nīlakaṇṭha above and below the text. The MS. is undated.

As regards the star-passages, while there are no solitary passages in Dn$_1$, those sporadically shared are : 79* with B Dc$_1$ D$_3$ and 91* with D$_{4-6}$. Amongst omitted, passages, Dn$_1$ is peculiar in omitting 12. 2^{cd} (hapl.). The following omissions are shared by Dn$_1$ with the MSS. mentioned : 26. 14^{be} (hapl., with G$_1$), 72. 16 and 90. 39^{ab} (both, with D$_{5.\ 6}$, but the latter [?] hapl.) and 92. 19^{ef} (with D$_{5.\ 6}$ T$_1$).

Owing to missing folios, the portion of the text from 10. 5–11, 16. 20^{a}–17. 15^{d} 19. 44–60, 20. 17–26, 21. 21–22. 29, 24. 12–25. 3, 27. 15–27 end, 44. 9–45. 20, 48. 8–49. 26, 76. 19–78. 15, 82. 19^{c}–86. 16^{d}, 89.6–90. 27 and 93. 22^{c}–96. 3^{d} is lost in Dn$_1$.

D$_1$

Poona, Bombay Government Collection of MSS. (deposited at the Bhandarkar Oriental Research Institute), No. 223 of 1887–91. Written on glazed country paper in Devanāgarī characters. Size $6\frac{1}{2}'' \times 14\frac{3}{4}''$, with 15 lines to a page. Total number of folios 59. It is dated A. D. 1795, Saṁvat Wednesday the 15th of the bright half of Kārtika.

D$_1$ gives only five solitary star-passages, 106*, 164*, 172*, 183* and 188*. In the following cases, amongst the several N Recension sharers, the MS. D$_1$ is conspicuous by its absence : 9*, 22*, 35*, 39*, 47*, 61*, 66*, 68*, 71*, 75*, 76*, 80*, 83*, 90*, 105*, 117*, 146*, 151*, 168*, 170*, 178*, 190*, 192* and 194*.

Turning to omissions in D_1, the MS. offers no less than nineteen solitary non-haplographical omissions (viz., 6. 23, 19. 23^{c}, 23. $6^{e}-10^{b}$, 28. $10^{c}-11^{b}$, 30. 30^{b}, 35. 29^{d}, 39. $9^{c}-10^{b}$, 48. 21–49. 6, 53. 17^{cd}, 80. 22, 82. 30^{a}, 85. $3^{c}-4^{e}$, 88. $12^{e}-15^{d}$, 90. $1^{b}-2^{e}$, 3, 16^{cd}, 90. $36^{a}-37^{b}$, 92. 20 and 95. 25^{cdef}); while solitary haplographical omissions are nineteen (viz., 8. 28, 10. 3^{bcd}, 13. 3^{cd}, 22. 7, 22. 10–11, 23. 3^{be}, 23. 24^{cd}, 24. 19–20, 27. $8^{c}-13^{b}$, 36. $21^{c}-22^{b}$, 45. 25^{b}–46. 1^{c}, 56. $24^{e}-25^{b}$, 57. $41^{b}-42^{a}$, 59. $25^{e}-26^{b}$, 80. $10^{c}-12^{b}$, 83. $6^{d}-7^{e}$, 93. 4^{cd}, 93. $39^{b}-40^{a}$ and 93. $74^{e}-75^{b}$).

D_2

Poona, Bombay Government Collection of MSS. (deposited at the Bhandarkar Oriental Research Institute), No. 203 of 1891–95. Written on thin glazed country paper in Devanāgarī characters. Size 6¾″ × 15¾″, with 11 lines to a page. Total number of folios 70. The MS. bears no date.

There are no star-passages exclusively limited to D_2.

Turning to omissions in D_2, it presents the following solitary omissions : 40. $3^{e}-4^{b}$, 51. 23 and 60. $30^{a}-31^{b}$. The following omissions are shared by D_2, with the MSS. given in brackets : 10. $27^{c}-28^{b}$ (hapl., with D_6), 24. 4 (with K_5), 27. 10–12 (hapl., with B_2), 70. 22 (hapl., with G_3) and 91. $31^{d}-32^{c}$ (with K_1 D_4).

D_3

Poona, Bombay Government Collection of MSS. (deposited at the Bhandarkar Oriental Research Institute), No. 29 c of A. 1879–80. Written on country paper in Devanāgarī characters. Size 8¼″ × 12″, with 18 lines to a page. Total number of folios 71. The MS. contains all the parvans of the Mahābhārata. At the end of the Mokṣadharma we read : शके १६८० बहुधान्यनामसंवत्सरे आषाढशुद्धे षष्ठी चन्द्रवासरे लेखकभगवानभट्टेन लिखितोयं पुस्तकं (।). The handwriting of the concluding Books differs from that of the Rāja and the Mokṣa sub-sections. The MS. Āśvamedhikaparvan is undated.

D_3 has 40* as its only solitary star-passage ; while 79* it shares with B D_{c1} D_{n1}.

Coming to omissions in D_3, we encounter a number of solitary omissions, out of which the following are due to haplography : 3. $14^{c}-15^{d}$, 6. $23^{b}-24^{e}$, 11. $11^{e}-13^{b}$, 13. 1^{be}, 20. 25, 23. $4^{b}-5^{a}$, 24. 13–18, 27. $20^{b}-21^{a}$, 43. $3^{e}-5^{b}$, 45. $21^{e}-22^{b}$, 49. 8^{ab}, 51. $55^{e}-56^{b}$, 54. 20^{ab}, 59. 18, 76. $16^{c}-17^{b}$ and 79. 6–9. The non-haplographical omissions in D_3 are : 4. $2^{f}-3^{a}$, 8. $28^{a}-29^{b}$, 10. $27^{b}-28^{a}$, 11. 18^{cd}, 15. $29^{e}-33^{b}$, 23. $2^{e}-3^{b}$, 23. $10^{e}-11^{d}$, 23. 14^{d}, 42. $42^{c}-43^{d}$, 54. $6^{e}-7^{b}$, 56. 4, 59. 7^{d}, 71. 6^{cd}, 74. 1, 77. 9^{abcd} and 81. 16. — The following omissions are shared by D_3 with the MSS. mentioned : 10. 2 (hapl., with D_4), 11. $15^{e}-17^{b}$ and 32. 19–21 (both hapl., with G_3), 15. $1^{b}-2^{a}$ (hapl., with K_3 B_3), 36. 20 (hapl., with G_1) and 43. 20 (hapl., with K_3). — D_3 om. adhyāyas 90, 91 and 96.

D$_{4}$

Lahore, D. A. V. College Lalchand Library (now transferred to Sadhu Ashram Hoshiarpur, East Panjab), No. 6731. The MS. is written in Devanāgarī characters on country paper, with 14–15 lines to a page. Size 12″ × 5¾″. Total number of folios 68. The MS. is dated Śaka 1726, Saṁvat 1589 (A. D. 1804).

There are no star-passages exclusively limited to D$_{4}$.

Turning to omissions in D$_{4}$, its solitary non-haplographical omissions are : 8. 13, 8. 14^{e}–15^{d}, 8. 16^{c}–17^{b}, 8. 22^{cd}, 8. 23^{c}–24^{b}, 26^{ab}, 8. 27^{ab}, 8. 28^{cd}, 19. 8–9, 19. 16^{cd}, 19. 26, 19. 33, 19. 35, 21. 2^{ab}, 26. 5^{cd}, 32. 13, from स्पर्शन in 42. 50^{b} up to the end of adhy. 42, 43. 16^{ab}, 49. 22^{cd}, 50. 2^{ab}, 50. 4, 50. 8^{ab}, 9^{ab}, 11, 13^{ab}, 50. 19^{a}–20^{b}, 21^{cd}, 24^{ab}, 50. 27^{cd}, 31^{cd}, 33^{ab}, 35^{cd}, 53. 4^{a}–5^{a}, 53. 6^{c}–7^{b}, 53. 10^{cdef}, 15^{ab}, 53. 18^{cd} and 70. 15^{cd}. The solitary haplographical omissions are also quite considerable : 4. 2^{c}–3^{d}, 9. 15^{d}–16^{c}, 20. 24^{c}–26^{d}, 22. 9^{b}–10^{a}, 22. 12, 23. 7^{d}–8^{e}, 32. 8–11, 32. 20, 49. 24^{cd}, 49. 36^{cd}, 50. 23^{c}–24^{b}, 53. 17 and 92. 19^{e}–21^{b}. The following omissions are shared by D$_{4}$ with the MSS. given in brackets : 8. 18^{ab} (hapl., with K$_{3.5}$), 10. 2 (hapl., with D$_{3}$), 49. 53^{ab} (with K$_{4}$), 72. 8^{abc} (with Ś$_{1}$ D$_{5}$) and 91. 31^{d}–32^{c} (with K$_{1}$ D$_{2}$). — D$_{4}$ om. adhy. 25.

D$_{5}$

Lahore, D. A. V. College Lalchand Library (now transferred to Sadhu Ashram, Hoshiarpur, East Panjab), No. 55. The MS. is written in Devanāgarī characters on country paper. Size 12″ × 6″, with 13–14 lines to a page. Total number of folios 64. The MS. is dated Saṁvat 1833.

Amongst additional passages, D$_{5}$ gives 120* and 137* which it shares with D$_{6}$ alone ; and 157* and 179* with K$_{1.5}$ D$_{2-4.6}$. Amongst omitted passages, D$_{5}$ is peculiar in omitting 21. 5 and 86. 26^{d}–87. 1^{c}. The following omissions are shared by D$_{5}$ with D$_{6}$ alone : 7. 27, 12. 6^{c}–7^{f}, 50. 33^{ef}, 58. 10^{c}–11^{b}, 67. 4^{c}–5^{d}, 77. 31^{a}–32^{b} and 92. 5^{b}–6^{a}. D$_{5}$ also omits : 27. 11–12 (hapl , with K$_{2.5}$), 30. 14 (with D$_{6}$ T), 72. 16 (with Dn$_{1}$ D$_{6}$), 83. 22^{c}–23^{b} (with D$_{6}$ Bom. ed.), 90. 39^{ab} (hapl., with Dn$_{1}$ D$_{6}$), 92. 19^{ef} (with Dn$_{1}$ D$_{6}$ T$_{1}$) and 93. 53^{cd} (hapl., with K$_{1}$ D$_{3.4.6}$).

D$_{6}$

Lahore, D. A. V. College, Lalchand Library (now transferred to Sadhu Ashram, Hoshiarpur, East Panjab), No. 2841. The MS. is written in Devanāgarī characters on paper. Size 12″ × 7″, with 18–20 lines to a page. Total number of folios 96. The MS. is undated.

D$_{6}$ has 185* as its only solitary star-passage, while 120* and 137* it shares with D$_{5}$ alone. Amongst omitted passages, D$_{6}$ is peculiar in omitting 9. 2^{cd}, 20. 15^{a}–16^{b}

(both hapl.), 30. 17, 32. 17^{bcd}, 42. 53^{bc} (hapl.), 43. 22^{ab} (hapl.), 46. 25 (hapl.), 57. 52, 65. 16^{ab}, 68. 9^{ab}, 72. 20^{cd}, 79. 11^{bc}, 84. 8^{cd} (hapl.), 85. 20^{cd}, 86. 26^{c}–87. 2^{d}, 87. 4^{ab}, 93. 45^{b}–46^{a} and 95. 25^{ef}.

T_1

Melkote, Yadugiri Yatirāj Muth Library. Not numbered. Written in Telugu characters on palm-leaves, with 11–13 lines to a page. Total number of folios 235. The MS. contains the last six (that is from Anuśāsana to Svargārohaṇa) parvans. The MS. is undated.

Amongst additional passages, T_1 gives 11* and 156*, which are peculiar to it, while 14* is shared by G_2 ; the star 52* is shared by T_2 G_2, 128* and 195* (both) are shared by T_3 G_1. The star-passages belonging to the S Recension as a whole which includes T_1 are : 4*, 6*, 7*, 18*, 24*–27*, 100*, 103*, 104*, 130*, 132*–134*, 142*, 145*, 147*, 149* and 150* ; while the following stars are shared by S minus M : 19*, 28*, 38*, 82*, 94*, 102*, 162* and 163*. The star 131* is shared by (S minus G_3) and 140* by (S minus G_2). T_1 also gives the additional passage 36*, which is shared by $\acute{S}_1$ $K_{1.3.5}$.

Regarding omissions in T_1, it presents 16 solitary omissions, four of them by hapl. : 5. 7^{a}–8^{b}, 11. 15^{bc}, 12. 7^{e}–8^{d}, 12. 11^{abcd}, 13. 13–16 (hapl.), 15 from केश in 11^{b} up to युधिष्ठिरः in 13^{b}, 22. 11–12 (hapl.) 23. 14^{c}–16^{b}, 30. 7^{be} (hapl.), 30. 8^{ab} (hapl.), 34. 11–12, 41. 1^{d}–2^{a}, 47. 5^{b}–7^{b}, 54. 19^{a}–21^{b}, 77. 13^{a}–15^{b} and 95. 23^{e}–25^{b}. The following omissions are shared by T_1 with one or more MSS. : 11. 11^{cd} (with G_2), 11. 12^{e}–13^{b} and 20. 22^{ab} (both, with $G_{1.2}$), 22. 8 (hapl., with B_3), 24. 17 (hapl., with M_2), 27. 12 (hapl., with M_4), 44. 6^{be} (hapl., with $G_{1.2}$), 50. 32^{a}–33^{d} (hapl., with T_2 G_1) and 84. 11–12 (with $G_{1.2}$).

T_2

Lahore, D. A. V. College Library (now transferred to Hoshiarpur, East Panjab), No. 5615. Written on paper in Telugu characters, with 8–11 lines to a page and 80–94 letters in a line. Total number of folios 206. The MS. contains parvans from Śalya up to Strī and from Āśvamedhika up to Svargārohaṇa and is undated.

Amongst additional passages, T_2 gives 57*, and 160* which are peculiar to it ; while it gives 175* which is shared by G_3 alone. As T_2 has a close affinity with T_1, only the points where T_2 diverges from T_1 will be recorded here. — Amongst omitted passages, T_2 is peculiar in omitting : 7. 23^{cd}, 11. 14^{ab}, 16. 35^{cd}, 42. 32^{cd}, 44. 19^{ab}, 48. 23^{cd} and 92. 8–19. The following omissions are shared by T_2, with the MSS. given in brackets : 23. 18^{a}–22^{a} and 56. 5^{ab} (both, with G_2), 26. 4^{e} (with G_2 M_3), 27. 13 (with G), 30. 14 (with $D_{5.6}$ T_1), 30. 23 (with $\acute{S}_1$ K_1 T_1), 36. 19 (hapl., with $\acute{S}_1$ K_1), 50, 23–24 (hapl., with G_1), 50, 32^{a}–33^{d} (with T_1 G_1) and 95. 35^{ab} (with G_1).

G_1

Poona, the B. O. R. I. MS. Collection ; No. 27. This belonged to Shri Shreenivas Aiyangar, Mysore and was received as a present to the Bhandarkar Oriental Research Institute through the good offices of the Yatirāj Mutt, Melkote. The MS. is written on palm-leaves (size 15·2″ × 2·1″) in Grantha characters. Total number of folios 532 ; with 16–22 lines to a page and 65–75 letters in a line. The MS. contains parvans 12–18 and is undated. For the description of stars in G_1, see the description of stars under T_1. Amongst omitted passages, G_1 is peculiar in omitting 10. 2^c–3^b, 11. 9^c–11^d (hapl.), 11. 14–17 (hapl.), 12. 11^{ef}, 13. 1^{cd}, 17. 23de (hapl.), 22. 9^a–10^b, 23. 1–2, 24. 6^a (hapl.), 28. 22^e–24^b (hapl.), 30. 8^c–10^d (hapl.), 30. 17–23, 31. 8^d–10^a, 32. 20–22 (hapl.), 35. 30 (hapl.), 35. 36^a–39^b (hapl.), 42. 22^c, 42. 29^e–34^b (hapl.), 42. 35–39, 44. 18^e–19^b, 54. 28^e–29^d, 56. 4^a–5^b (hapl.), 60. 7^b–10^c (hapl.), 61. 18^d–62. 1^c (hapl.), 62. 16^e (hapl.), 65. 17^e–19^b, 67. 20 (hapl.), 70. 13^d–15^a, 72. 15^c–16^b, 72. 26^b–27^c, 76. 17^a–29^b (hapl.), 78. 3^d–7^e (hapl.), 79. 3^b–6^c (hapl.), 80. 1^d–2^a, 86. 2^c–6^b, 93. 86^a–87^b (hapl.) and 93. 92–93. The following omissions are shared by G_1, with the MSS. given in brackets : 3. 12^e–14^b (hapl.), 4. 18–19 (both, with G_2), 8. 14^{ab} (hapl., with K_2), 11. 12^e–13^b (with T_1 $G_{2.3}$), 15. 2 (hapl., with $K_{1.5}$), 16. 25^a–26^b (hapl., with K_4 D_1), 20. 22^{ab} (with T_1 G_2), 24. 13–17 (hapl., with G_3), 26. 14^{bc} (hapl., with Dn_1), 30. 14^{cd} (with G_2 $M_{3.4}$), 32. 18 (hapl., with $\acute{S}_1$ $K_{1.3}$), 36. 20 (hapl., with D_3), 42. 47^b–48^e (hapl., with K_4), 44. 6^{bc} (hapl., with T_1 $G_{2.3}$), 50. 23–24 (hapl., with T_2), 50. 32^a–33^d (with T), 72. 18^{ab} (hapl., with K_3 B_5), 84. 11–12 (with T_1 G_2), 87. 4^a–5^b (hapl., $\acute{S}_1$ K_3), 95. 29^e–30^b (hapl., with $\acute{S}_1$) and 95. 35^{ab} (with T_2).

G_2

Pudukkottah, State Library, No. 322. Written in Grantha characters on palm-leaves. Size 19″ × 2⅛′, with 10–14 lines to a page, and 75–85 letters in a line. The MS. contains parvan 3 as well as parvans 14–18. Total number of folios 306. The MS. is undated. — Amongst additional passages, G_2 gives 3* and 138* which are peculiar to it ; 52* which it shares with T, 139* with T G_1 and 155* with T_1 G_3. For the detailed description of other stars in G_2, see the same under T_1. Amongst omitted passages, G_2 exclusively omits 11. 14^a–16^b, 15. 28^{ab}, 43. 31^{ab}, 44. 12^{ab} (hapl.), 49. 26^b–28^a, 58. 11^a–12^d, 59. 14–15, 69. 7^{ef}, 69. 16^{ab}, 69. 17^{cd}, 76. 22^e–24^b and 91. 19^{ab}. The following omissions are shared by G_2 with the MSS. given in brackets : 3. 12^e–14^b, 4. 18–19 (both, with G_1, former hapl.), 23. 18^a–22^a, 56. 5^{ab} (both, with T_2), 26. 4^e (with T_2 M_3) and 84. 11–12 (with T_1 G_1).

G_3

Madras, Adyar Library, No. 29 E 21. Written in Grantha script on palm-leaves. The MS. contains parvans 10, 11, 14–18. The MS. is undated. Amongst additional passages, G$_3$ gives 89*, 92*, 101*, 113*, 126* and 165* which are peculiar to it ; while the star 60* which it shares with M$_{1.2.4}$. For the description of stars in G$_3$, see the same under T$_1$. The solitary haplographical omissions in G$_3$ are : 17. 11^c–13^d, 19. 16^e–18^b, 20. 14^e–16^d, 20. 23–24, 22. 6^c–8^b, 22. 10, 25. 6, 43. 20^a–22^b, 55. 29^e–31^d, 59. 28–29, 66. 12^d–15^a, 70. 20^a–21^b, 77. 37^a–39^b, 91. 10^{cd} and 93. 4^{bcd}. The solitary non-haplographical omissions are : 5. 9^{cd}, 6. 16^a–20^a, 8. 19^{ab}, 16. 25^{cd}, 18. 12, 30. 10^e–16^d, 35. 34^a–36^b, 44. 11^e–12^b, 50. 5^e–7^b, 54. 15^c–17^b, 55. 10^{ab}, 58. 14^e–15^b, 64. 1^{ab}, 68. 7^{ab}, 69. 19–20, 72. 9^c–11^b, 83. 7^a, 83. 10^{cd}, 86. 17^a–19^b, 93. 15^{ab}, 93. 91^a–93^b, 94. 32^e–34^b and 95. 8^{ab}. The following omissions are shared by G$_3$ with the MSS. mentioned : 4. 1 (with K$_4$ D$_1$), 11. 15^c–17^b, 32. 19–21 (both hapl., with D$_8$), 18. 3^{ab} (hapl., with Ś$_1$ K$_{1.8}$), 24. 13–17 (hapl., with G$_1$), 36. 19–20 (hapl., with K$_8$ D$_1$), 39. 7 (hapl., with B$_2$ D$_{c1}$), 48. 19^{cd} (hapl., with K$_4$ B$_4$), 57. 52^c–54^b (hapl., with K$_8$), 70. 22 (hapl., with D$_2$), 81. 19^{cd} (hapl., with K$_2$) and 84. 17^{ab} (hapl., with D$_1$).

M$_1$

Calicut, Paḍiññāre Kovilakam Collection. Not numbered. Written in Malayālam characters on palm-leaves, with 7–8 lines to a page, and 57 letters in a line. The MS. contains parvans from Āśvamedhika to Svargārohaṇa. Total number of folios 198. — Amongst additional passages, M$_1$ gives 58*, 59* and 125* which are shared by M$_2$ alone and star-passages 98* and 127* are shared by M$_{2.3}$. For the description of other star-passages in M$_1$, see under T$_1$. Amongst omitted passages M$_1$ is peculiar in omitting 77. 46, 84. 16^{bc} (hapl.) and 90. 19^a–20^b (hapl.). The following omissions are shared by M$_1$ with M$_2$ alone : 14. 5^{cd}, 19. 6–9, 19. 27, 24. 20^{cd}, 28. 27–28, 30. 10^{cd}, 30. 11^c–14^d, 35. 23–24, 35. 30^c–31^d, 37. 16^{bc} (hapl.), 41. 4, 42. 22^{cd}, 43. 29 (hapl.), 48. 16^{ef} (hapl.), 49. 14^e–15^d (hapl.), 50. 29^{be} (hapl.), 57. 6^d, 59. 26^d–29^c, 60. 21^e–22^d, 67. 8 (hapl.) and 73. 31^b–32^e (hapl.). The entire M version omits 30. 16^{cd}, 30. 19^{cd}, 46. 27^a–28^b (hapl.), 65. 14–15, 88. 18–20 (? hapl.), 89. 25–26 and 90. 1–10. The following omissions are shared by M$_1$ with the MSS. given in brackets : 23. 22^{ef} (hapl., with B$_{1.2}$ M$_2$), 32. 25^{cd} (with K$_2$ M$_2$), 44. 3^{ef}, 49. 39^{cd}, 84. 10^e–12^d and 91. 33 (last four, with M$_{2.3}$), 54. 19^c–22^d (hapl., with K$_4$ D$_1$ M$_2$), 85. 5^{ab} (hapl., with K$_6$) and 93. 78^{bc} (hapl., with D$_6$). M$_1$ omits adhyāyas 78–80.

M$_2$

Malabar, Poomulli Mana Library, No. 306. Written in Malayālam characters on palm-leaves, with 10–11 lines to a page and 50–60 letters in a line. The MS. contains parvans from Āśvamedhika to Svargārohaṇa. Total number of folios 216. The MS. is dated Kollam 1016 (A. D. 1841). Amongst additional passages, M$_2$ gives 167* and 169* which it shares with M$_3$ alone. For the description of other star-passages and omissions in M$_2$, see the same under T$_1$ and M$_1$. Amongst omitted passages, M$_2$ exclusively omits 19. 12^d–14^e (? hapl.).

M_3

Calicut, Padiññāre Kovilakam Collection. Not numbered. Written in Malayālam script on palm-leaves, with 7–8 lines to a page and about 57 letters in a line. The MS. contains parvans from Āśvamedhika to Svargārohaṇa. Total number of folios 170. The MS. is undated.

Amongst additional passages, M_3 gives 13*, 17*, 29* and 30*, which are peculiar to it. Also the star 88* which it shares with M_4 alone. For the detailed description of other star-passages in M_3, see the same under T_1. Amongst omitted passages, M_3 is peculiar in omitting 30. 9^{c}–11^{d} and 49. 17^{cd} (hapl.). The following omissions are shared by M_3 with the MSS. given in brackets : 26. 4^{c} (with T_2 G_2), 27. 4^{be} (hapl., with $B_{3.5}$ T G M_4), 30. 14^{cd} (with $G_{1.2}$ M_4), 30. 20^{cd} (with T $G_{2.3}$ M_4), 44. 3^{ef}, 49. 39^{cd} and 91. 33 (last three, with $M_{1.2}$).

M_4

Cochin, State Library, No. 43. Written in Malayālam characters on palm-leaves. Size 14″ × 2″, with 8–12 lines to a page, and about 44 letters in a line. The MS. contains parvans from Āśvamedhika to Svargārohaṇa. Total number of folios 207. The MS. is undated.

Amongst additional passages, M_4 gives 99*, which is peculiar to it ; the additional passage 88*, which it shares with M_3 alone. It also gives 42*, 93* and 97*, which it shares with T G and 111* with T G M_3. Amongst omitted passages, M_4 is peculiar in omitting 5. 16–17, 23. 18^{ab}, 24. 13–14 (hapl.), 84. 12^{cd} (hapl.) and 95. 17^{c}–18^{b} (hapl.). M_4 also omits 27. 12 (hapl., with T_1).

EPITOME

The *Bhāratamañjarī* practically enumerates all the important episodes described in our text and in the same order. — (1) The Saṁvarta-Marutta, (2) the Anugītās containing the Siddha-Brāhmaṇa saṁvāda, the Brāhmaṇa-Brāhmaṇī saṁvāda, and the Guru-Śiṣya saṁvāda, (3) The Uttaṅka-episode and Viśvarūpa-darśana, (4) the birth of Parīkṣit, (5) the itinerary of the sacrificial horse, the battles with the Trigartas, Vajradatta, the Saindhavas, Babhruvāhana of Maṇipura (Arjuna's death and his revival by Ulūpī), the Magadha king, the Vaṅgas, Puṇḍras, Kirātas, Southern kings, Gāndhāras etc. (6) the description of the sacrifice, and (7) the Nakula episode,

THE EXTENT OF THE ĀŚVAMEDHIKA

The Parvasaṁgrahaparvan contains the following description of the Āśvamedhika (the fourteenth) Parvan —

ततोऽश्वमेधिकं पर्व सर्वपापप्रणाशनम् ।
अनुगीता ततः पर्व ज्ञेयमध्यात्मवाचकम् ॥ (आदि. १. २. ६६)
ततोऽश्वमेधिकं नाम पर्व प्रोक्तं चतुर्दशम् ।
तत्संवर्तमरुत्तीयं यत्राख्यानमनुत्तमम् ॥
सुवर्णकोशसंप्राप्तिर्जन्म चोक्तं परिक्षितः ।
दग्धस्यास्त्राग्निना पूर्वं कृष्णात्संजीवनं पुनः ॥
चर्यायां हयमुत्सृष्टं पाण्डवस्यानुगच्छतः ।
तत्र तत्र च युद्धानि राजपुत्रैरमर्षणैः ॥
चित्राङ्गदायाः पुत्रेण पुत्रिकाया धनंजयः ।
संग्रामे बभ्रुवाहेन संशयं चात्र दर्शितः ।
अश्वमेधे महायज्ञे नकुलाख्यानमेव च ॥
इत्याश्वमेधिकं पर्व प्रोक्तमेतन्महाद्भुतम् ।
अत्राध्यायशतं त्रिंशत्रयोऽध्यायाश्च शब्दिताः ॥
त्रीणि श्लोकसहस्राणि तावन्त्येव शतानि च ।
विंशतिश्च तथा श्लोकाः संख्यातास्तत्त्वदर्शिना ॥ (आदि. १. २. २०६–२११)

— That is, the Parvasaṁgrahaparvan mentions only four episodes — (1) The Marutta-Saṁvarta, and the acquisition of gold, (2) the still birth and revival of Parikṣit, (3) the 'killing' of Arjuna by his son Babhruvāhana during the journey of the sacrificial horse, and (4) the episode of the Mungoose (Nakula).

The most surprising thing is that it makes no mention of the Anugītā in the detailed description. Ādiparvan I. 2. 66 seems to suggest that Anugītāparvan followed the Āśvamedhikaparvan.

According to the Parvasaṁgrahaparvan, the Āśvamedhika contains 133 adhyāyas and 3320 ślokas.

Dr. Sukthankar in his paper (Epic Questions II. *The Parvasaṁgraha Figures*, pp. 549–557, Annals, B. O. R. I., Silver Jubilee Volume) has pointed out that the number of Adhyāyas, in the Āśvamedhika is exactly 133, according to the Southern Recension, Javanese Recension and the Critical Edition (and the number of ślokas is 4420, 4420 and 3320 respectively) and opines that 133 may therefore be accepted as the correct figure. The number of Adhyāyas as arrived at after a critical examination of the MSS. material in accordance with the general principles laid down by Dr. Sukthankar himself, has been found out to be only ninety-six. The number of ślokas (if the four-line śloka is counted as two ślokas) would be about 2862 (as against the 3320 in the Parvasaṁgraha) and with the Vaiṣṇavadharma interpolation, 1724.

Both the Parvasaṁgrahaparvan and the *Bhāratamañjarī* do not seem to be aware of the long Vaiśṇavaite interpolation.

CONTENTS OF THE ĀŚVAMEDHIKAPARVAN

The Āśvamedhikaparvan lends itself easily for a distinct division into three parts :—

(1) The first 15 Adhyāyas are introductory leading to the decision to perform the Aśvamedha sacrifice.

(2) Adhyāyas 16–50 contain the episode of the Anugītā (containing the Anugītā proper, the Brāhmaṇagītā and the Guru-Śiṣya-saṁvāda) which has nothing to do with the main subject, and comes in quite awkwardly in between.

(3) The itinerary of the horse and the description of some important battles fought, and that of the sacrifice proper, with the famous 'Nakula' episode at the end where sacrifices as a whole are condemned.

The Parvan though named Āśvamedhika actually does not say much about the Aśvamedha. There is another work called the 'Jaimini-Aśvamedha', supposed to have been written by Jaimini, one of the pupils of Vyāsa himself. Tradition also says that Jaimini wrote a Mahābhārata (all the five pupils of Vyāsa, Paila etc. are also credited with having written the Mahābhārata independently) but as the Pāṇḍavas were there shown in an unfavourable light, it was never published; only the Aśvamedha portion of it has survived, where, however, the Pāṇḍavas and Kṛṣṇa do cut a sorry figure throughout. It would be interesting to compare the accounts in the two works. The 'Jaimini-Aśvamedha' is obviously a later work, completed possibly before or about the beginning of the Christian era.

(A) EVENTS PRIOR TO THE LETTING LOOSE OF THE HORSE

Mahābhārata	*Jaimini-Aśvamedha*
After the funeral obsequies of Bhīṣma were duly performed, Dharmarāja was extremely overwhelmed with grief and was on the point of fainting on the bank of the Ganges itself. Dhṛtarāṣṭra consoles Yudhiṣṭhira by pointing out to him that it was really he (Dhṛtarāṣṭra) who had lost his hundred sons, who ought to be shown	Yudhiṣṭhira tells Vyāsa who had come there accidentally that he does not want to rule over the kingdom, especially in the absence of Bhīṣma and Karṇa. Vyāsa assures him that as the kingdom was obtained by him with the help of Kṛṣṇa, there could be no sin attached to it, and that he should perform the Aśvamedha.

Mahābhārata

greater sympathy, and that the best thing for Yudhiṣṭhira to do was to rule over the kingdom which he had conquered in accordance with the code of conduct for the Kṣatriyas.

Kṛṣṇa also advises Yudhiṣṭhira to give up his grief, as the Kṣatriyas killed in battle had all secured heaven.

Yudhiṣṭhira says that it is impossible for him to forget that Bhīṣma and Karṇa had been killed unjustly.

Vyāsa upbraids Yudhiṣṭhira for not seeing things in the proper perspective and tells him that the best way to get rid of any sin was to perform sacrifices. 'Yajña', 'Tapas' and 'Dāna' enable a person to get rid of any sin. Yudhiṣṭhira should, therefore, perform the Rājasūya and Aśvamedha, or even Sarvamedha and Naramedha. To start with, he should perform the Aśvamedha, following the footsteps of Rāma or Bharata (son of Duḥṣanta).

On Yudhiṣṭhira pointing out that the Aśvamedha would require a lot of money for its due observance, while the recent war had made the whole earth poor, Vyāsa advises him to get hold of the enormous store of surplus gold left behind on the Himalayas by the Brāhmaṇas, on the completion of the sacrifice by Marutta.

Then follows the story of Marutta —

[King Marutta was born in the dynasty of Manu. His father Kāraṁdhama (so called because he could raise a big army by merely clapping his hands.) Avikṣit had performed a hundred Aśvamedha sacrifices where Bṛhaspati (Indra's Purohita) himself was the sacrificial priest.

Jaimini-Aśvamedha

Rāma also had performed as many as three Aśvamedhas before.

There is no objection to take the gold left on the Himālayas, as it was the surplus gold freely abandoned by the Brāhmaṇas, because they were unable to carry the whole of it.

A detailed statement about the number of Brāhmaṇas, the Dakṣiṇā to be given to them and the characteristics of the horse is given as follows : —

(1) Twenty-two thousand Brāhmaṇas should take part in the sacrifice.

(2) Each one of them should be given Dakṣiṇā consisting of an elephant, a chariot, a horse with gold, a thousand cows, a 'prastha' of jewels with gold and a 'Bhāra' of gold.

(3) The colour of the horse should be white like cow's milk or like the Kunda flower or snow. Its tail should be yellow and ears dark—A black horse also may be

Mahābhārata

In the meanwhile Indra extracted a promise from Bṛhaspati that he would not officiate as a priest at Marutta's sacrifice. Marutta then as directed by Nārada approached Bṛhaspati's brother Saṁvarta, who was also a great expert like Bṛhaspati, and persuaded him to act as his Purohita (Saṁvarta wandered about the earth, naked and his whereabouts were always unknown. But Nārada had told Marutta that he, Marutta, would recognise Saṁvarta, if he placed a corpse at the gate of Vārāṇasī; any one, whatever the garb he may be in, who would turn back at the sight of the corpse would be Saṁvarta. Nārada also warned Marutta that he, if asked by Saṁvarta, who had given information about him, should frankly tell him that it was Nārada, but should add that Nārada was no more, having thrown himself into the fire).

Indra then offered to allow Bṛhaspati to officiate at Marutta's sacrifice, but Marutta rejected the offer. Indra then sent Agni and Dhṛtarāṣṭra Gandharva to negotiate with Marutta who, however, stuck to his resolve. Indra as a last resort, hurled his 'Vajra', but Saṁvarta easily rendered it impotent and by his Mantras made Indra and the gods attend Marutta's sacrifice.

Then there was peace and all the gods enthusiastically took part in the sacrifice, drank the Soma heartily and even served food to the Brāhmaṇas. Thus the sacrifice was performed with unheard of pomp, where the utensils were all made of gold which was so plentiful that heaps of it had to be left behind.]

It was this gold that Yudhiṣṭhira was

Jaimini-Aśvamedha

utilised. The horse should be let loose on the full-moon of the month of Caitra, and should be protected for a year by trusted warriors.

The Yajamāna should observe strict Brahmacarya, practising the 'Asipatravrata'. Where the horse would answer the calls of nature, a hundred cows should be given away as gifts.

On the fore-head of the horse should be tied the proclamation challenging any one to hold the horse, and containing the name and details of exploits of the sacrificing monarch.

Yudhiṣṭhira again in a despondent mood points out to Vyāsa that he has neither wealth, nor horse nor powerful friends and so, it would be difficult to perform the sacrifice. He does not want to put this additional responsibility upon Bhīma and others; Vṛṣaketu (Karṇa's son) was too young for the job; Meghavarṇa (Ghaṭotkaca's son and Bhīma's grandson), being the only son, could not be given the task. Kṛṣṇa was not available, as he had gone to his home. Bhīma, however, told Yudhiṣṭhira that Kṛṣṇa would always help them in every way. Yudhiṣṭhira should

Mahābhārata

asked by Vyāsa to secure for his purpose.

Kṛṣṇa again advises Yudhiṣṭhira. The real enemy of man is within. The Indra-Vṛtra fight is really a metaphorical description, Indra being the Ātman, and Vṛtra the 'Ahaṁkāra'. It is no use merely abandoning the external objects. One must get rid of all Vāsanā and Kāma (desire). 'Mama' (this is mine) is death; 'Na mama' (this is not mine) is Mokṣa or Brahman. By practising 'Yoga' alone, one would attain to this.

Yudhiṣṭhira was also advised by various sages, Devasthāna, Nārada etc. and by his brothers and Draupadī and other Brāhmaṇas as well. Yudhiṣṭhira was able to get rid of his grief and torment and having completed the funeral obsequies on the bank of the Ganges, returned to Hastināpura and took up his duties as king.

After enjoying himself for several days in the company of Arjuna, Kṛṣṇa wants to go back to Dvārakā, and requests Arjuna to speak to Yudhiṣṭhira so that with his permission he would return to his country. Arjuna reluctantly agrees.

[Then follows the long episode of the Anugītāparvan. Arjuna requests Kṛṣṇa to tell him once again the teachings of the *Bhagavadgītā*, which he had forgotten. Kṛṣṇa upbraids Arjuna for being so dull-witted and regrets his inability to repeat the same as he could not possibly attain again to the concentration which he fortunately had reached when the *Bhagavadgītā* was narrated.

Kṛṣṇa, however, narrates to Arjuna the philosophical teachings as described in (1)

Jaimini-Aśvamedha

first find out from Vyāsa, where the horse of the right type could be found.

Vyāsa told Yudhiṣṭhira that the horse was in the city of Bhadrāvatī (rather far away) and was guarded by the Yauvanāśva warriors with the help of an army ten 'Akṣauhiṇīs' strong. Bhīma offers to bring the horse all alone, as he is convinced that one who contemplates upon Vāsudeva is bound to succeed.

Yudhiṣṭhira was not still free from anxiety and was all the while thinking of Kṛṣṇa, who, as though in response to his prayer, arrived there suddenly. The Pāṇḍavas with Draupadī received him cordially. Kṛṣṇa, apprised of the situation, says in a spirit of banter that Yudhiṣṭhira could not possibly succeed in performing the sacrifice, and certainly not with the help of Bhīma (Arjuna was a better warrior to guard the horse). Bhīma becomes angry and hurls accusations against Kṛṣṇa, but ultimately sees that it was all a joke.

Mahābhārata

Siddha-Kāśyapa saṁvāda, (2) Nārada-Devamata saṁvāda, (3) Adhvaryu-Yati saṁvāda, (4) Brāhmaṇa-Janaka saṁvāda etc. [Adhyāyas 16–51].

The topics dealt with are :— The destruction of the body, securing another body, freedom from Saṁsāra, Dharma and Adharma and the fruits thereof, the behaviour of good people and the Jñānins, Yogaśāstra, the description of the Vidhāna — Daśahotṛ, Pañcahotṛ, Cāturhotṛ — the description of Brahma-forest, the story of Alarka to inculcate the doctrine of Ahiṁsā, the Jīvanmukta state, the description of the three Guṇas, Ātman, Ahaṁkāra, the great elements, Indriyas, Vibhūtis, Kāla-cakra, the four Āśramas, different theories about Brahman, the importance of Jñāna-mārga, Brahma-chariot, creation etc.

Śrīkṛṣṇa returns to Dvārakā. On the way, he meets Uttaṅka who denounced Kṛṣṇa for not being able to avoid the Kaurava-Pāṇḍava war and became ready to curse him. Kṛṣṇa then described his Vibhūtis, and pointed out how Sat-Asat, Vyakta-Avyakta, Kṣara-Akṣara are all dependent upon him. Kṛṣṇa then showed his Viśvarūpa (the same that had been seen by Arjuna, when the *Gītā* was told to him) and gave the boon to Uttaṅka that he would secure water in the desert region by meditating upon him.

One day, Uttaṅka meditating upon Kṛṣṇa was desirous of securing water. A Mātaṅga (Cāṇḍāla) offered him water but Uttaṅka refused to take the same from the hands of the Cāṇḍāla (who was really Indra and the water offered was Amṛta) and the Mātaṅga disappeared. Uttaṅka

Jaimini-Aśvamedha

Bhīma with Vṛṣaketu and Meghavarṇa starts for Yauvanāśva's capital (here follows a statement about Kuntī giving Bhīma 'sweets' and provender for the journey !).

Bhīma assures Arjuna that he would certainly bring the horse along with Yauvanāśva through the grace of Keśava.

On reaching the capital, the three warriors saw the beautiful adjoining gardens and hundreds of horses going to the lovely tanks to drink water. They, after some time, located the horse they wanted to catch.

Meghavarṇa offered to go first to capture the horse and to tie the same to a tree on the hill.

Meghavarṇa by his Māyā enveloped the sky with darkness and strange sights (Indra was also perplexed, but became at ease when he came to know the reason of Meghavarṇa's action). Meghavarṇa caught hold of the horse and flew up in the

Mahābhārata

thought that Kṛṣṇa had deceived him, but Kṛṣṇa himself appeared there in his divine form and told him about the real state of things and ultimately put him at ease by the boon that the Uttaṅka-clouds would shower forth water on the Maru desert, whenever required.

Then follows the earlier account of Uttaṅka. (—This has been given with some variation in the Ādiparvan; it is not clear why it has been again put down here.) Uttaṅka stayed with his teacher Gautama till he became quite old. Then it occurred to Uttaṅka to ask permission of his teacher to leave him. Uttaṅka asked Gautama what 'Gurudakṣiṇā' should be given to him. Gautama converted Uttaṅka into a sixteen-year old handsome youth and offered his daughter to him in marriage; he wanted no 'dakṣiṇā' from him. Then Uttaṅka approached Ahalyā, the wife of Gautama, who asked Uttaṅka to bring the ear-rings of the queen of king Saudāsa. As Saudāsa had been cursed to be a cannibal, Gautama was rather uneasy about Uttaṅka's mission. Uttaṅka approached Saudāsa who was ready to eat him. Uttaṅka told him that he was on a sacred mission of securing Gurudakṣiṇā and that he would return after having offered the Gurudakṣiṇā, and Saudāsa can then do with him as he liked. Uttaṅka then approached Saudāsa's wife Madayantī, and repeated the 'token' verse to her to convince her of his bonafides, as advised by Saudāsa. Madayantī gave him the ear-rings, asking him to guard them properly and never to place them on the ground, as the serpents who wanted them badly would take them to the Pātāla.

Jaimini-Aśvamedha

sky. Yauvanāśva was extremely angry and ordered four thousand warriors to attack the flying Meghavarṇa who however easily vanquished them. Meghavarṇa safely approached Bhīma and Vṛṣaketu. Vṛṣaketu then attacked Yauvanāśva's army. Yauvanāśva himself was vanquished later in 'Astra-yuddha'. Vṛṣaketu however fell into a swoon. Bhīma went to his rescue, but was confronted by Suvega, Yauvanāśva's son. Both Suvega and Bhīma fell into a swoon. Vṛṣaketu regaining consciousness again attacked Yauvanāśva and made him unconscious. Soon after Yauvanāśva admitted defeat and peace was restored. Bhīma was feted by Yauvanāśva and Queen Prabhāvatī who agreed to attend Yudhiṣṭhira's sacrifice. Bhīma with the King and his party went to Hastināpura (Yauvanāśva's capital was twenty Yojanas distant) and were duly received by the Pāṇḍavas. Vṛṣaketu was congratulated by all upon his bravery. Kṛṣṇa after a stay for one month at Hastināpura, was permitted to return to Dvārakā.

Before leaving Hastināpura Kṛṣṇa warned Arjuna to guard the horse very carefully, with Yauvanāśva to help him, and promised Arjuna that he would, with all the invited persons, attend the Aśvamedha sacrifice without fail.

Mahābhārata

While returning to Gautama, Uttaṅka ascended the Bilva tree for plucking the fruit, when some Bilva fruits fell on the bag containing the ear-rings, which was left hanging on a branch, and the bag fell down on the ground. A serpent saw it and carried it off to Pātāla. Uttaṅka began to dig the earth with his staff, when Indra appeared and made the staff strong like Vajra. Uttaṅka reached the Nāgaloka, where Agni in the form of a black horse came there and advised Uttaṅka to blow into the body of the horse. Huge columns of smoke arose and enveloped the whole Nāga-world. The Nāgas presented the ear-rings to Uttaṅka who safely brought them to his teacher Gautama and thus kept his promise).

Kṛṣṇa, with Sātyaki reached Dvārakā when festivities in honour of the Raivataka mountain were going on. Kṛṣṇa then briefly narrated the story of the Mahābhārata war, when asked by his father Vasudeva.

Kauravas	Pāṇḍavas
1) For the first ten days Bhīṣma was the C. -in- C. of 11 Akṣauhiṇīs.	Śikhaṇḍin (with Arjuna to guard him) was the C. -in- C. of 7 Akṣauhiṇīs.
After Bhīṣma was struck down by Śikhaṇḍin	
2) Droṇa became the C. -in- C. of 9 Akṣauhiṇīs for five days.	Dhṛṣṭadyumna was the C. -in- C. of 5 Akṣauhiṇīs

Jaimini-Aśvamedha

After Kṛṣṇa had left for Dvārakā, Yudhiṣṭhira ordered for the construction of a big Sabhā and Pandal. He was specially interested in knowing how Marutta conducted himself generally and wanted to know from Vyāsa the details about Marutta's sacrifice.

Vyāsa told him that Marutta originally wanted to have human beings for the sacrificial victims. But Indra asked Marutta to desist from that. Marutta's Preceptor Saṁvarta, with the consent of Indra and Agni, completed the sacrifice and Marutta attained to heaven.

Yudhiṣṭhira then asked Vyāsa to describe to him in detail how people disgusted with Saṁsāra should behave, so that they would be happy both in this world and in the other world, and how they would be deserving the favour of Vāsudeva.

Mahābhārata	*Jaimini-Aśvamedha*
3) After Droṇa's death Karṇa was the C. -in- C. of 5 Akṣauhiṇīs for two days. Arjuna was the C. -in- C. of 3 Akṣauhiṇīs.	Vyāsa says that, Brāhmaṇas who follow the rules laid down in the Dharmaśāstra and lead a blameless life, performing auspicious deeds become happy both here and hereafter. So also become happy Kṣatriyas who are great givers and who die fighting on the battle-field, and Vaiśyas who amass wealth and honour the guests and cows, looking after the welfare of all, and the Śūdras who render faithful service to the Vipras. Widows given to enjoyment and persons associating with them fall into hell. On the other hand, ladies devoted to their husbands and who duly honour the members of the family become happy. Women are not meant for living independently. A woman is protected by the father, the husband and the son, respectively during the period of childhood, youth and old age.
4) Śalya, C.-in-C. of 3 Akṣauhiṇīs for one day. Yudhiṣṭhira was the C. -in- C. with 1 Akṣauhiṇī.	
Yudhiṣṭhira killed Śalya, and Sahadeva Śakuni ; Bhīma with his mace smashed Duryodhana who had taken refuge in the Dvaipāyana lake, with his mace.	
Only the five Pāṇḍavas, Kṛṣṇa and Yuyudhāna survived.	
Kṛṣṇa had purposely avoided any reference to Abhimanyu's tragic end, but on being specifically asked about it Kṛṣṇa narrated the incident and consoled Vasudeva.	
Kṛṣṇa then performed the funeral Śrāddha for Abhimanyu on a lavish scale. At Hastināpura, Vyāsa consoled Kuntī and Uttarā and gave a blessing that Uttarā's son would be a Cakravartin and Yudhiṣṭhira was asked to go on with his preparations for the Aśvamedha.	It is the duty of the king to protect the subjects; with the subjects lost, the king is also lost.
Yudhiṣṭhira then decided to secure the huge store of gold etc. left by Marutta, after the completion of his sacrifice. He first worshipped Śaṅkara, in whose jurisdiction the gold lay, and then left Hastināpura with a big army. On reaching the mountain, he arranged for a suitable site for camping the army, and on an auspicious day, with due ceremony, offered oblations to Śiva, Kubera and Maṇibhadra, and the	Vyāsa then narrates how Lakṣmī can be made to stay in one's house for all time, along with Govinda. Due honour to the elders, a sense of gratitude for favours done, giving gifts in charity ; refraining from drinking wine, gambling, theft etc. ensure the stability of prosperity. Gambling should be avoided at all costs.

Mahābhārata

hosts of Rudra. The gold found, required to carry it, 60,000 camels, 1,20,000 horses, one hundred thousand elephants, one hundred thousand carts, chariots and female elephants, and innumerable mules and porters ! (Every camel carried 8,000 gold mudras, every cart 16,000, every elephant 24,000.) After worshipping Śiva once more Yudhiṣṭhira left for Hastināpura.

In the meanwhile, Kṛṣṇa with Subhadrā and the Yādava warriors arrived at Hastināpura and were received duly by Dhṛtarāṣṭra and Vidura. At the same time Uttarā was delivered of a dead son. Subhadrā and Uttarā implored Kṛṣṇa to revive the child. Kṛṣṇa consoled Uttarā and restored the child to life and named it 'Parikṣit' (as the child was born when the Bharata race had become *Parikṣīṇa*). After a month, Yudhiṣṭhira returned to Hastināpura with the gold.

The Pāṇḍavas were given a great ovation as they entered Hastināpura. Kṛṣṇa and Vyāsa then permitted Yudhiṣṭhira to commence the sacrifice.

Yudhiṣṭhira humbly suggested that Kṛṣṇa himself should be consecrated for the sacrifice. Kṛṣṇa declined to accept the suggestion but promised all help.

All the materials required for the sacrifice were made of gold and Arjuna was nominated the Guardian of the horse. Bhīma and Nakula were to act as ministers of Defence and Sahadeva was the Master of ceremonies and Minister of home affairs.

Arjuna was given a ceremonial send off as he set out to follow the horse.

Jaimini-Aśvamedha

Yudhiṣṭhira with due ceremony let loose the sacrificial horse. Arjuna, Pradyumna, Vṛṣaketu and others were in charge of the horse. On seeing the horse gone out of Hastināpura, Kṛṣṇa, Bhīma and others returned to the capital. Yudhiṣṭhira repeatedly told Arjuna not to kill warriors who surrendered to him.

[The Jaimini-Aśvamedha thus omits completely the Marutta-Saṁvarta episode, making only a brief reference to it. The whole of the Anugītā is likewise ignored. On the other hand, the search for the sacrificial horse is described elaborately, which is certainly relevant to the matter in hand. Here again, the writer is mainly concerned with boosting the importance of Kṛṣṇa, and the prowess of the younger warriors, Vṛṣaketu and Meghavarṇa. Bhīma, Yudhiṣṭhira and others again and again dwell upon the divine character of Kṛṣṇa, and appeal to him for help when they are in difficulty.]

(B) THE ITINERARY OF THE SACRIFICIAL HORSE

Mahābhārata

(1) *Trigarta*— King Sūryavarman resisted but was defeated by Arjuna. Sūryavarman's brother Ketuvarman was killed. Dhṛtavarman, however, made Arjuna drop down his Gāṇḍīva bow, by wounding his hand. But Arjuna easily vanquished all the Trigartas who ultimately surrendered.

(2) *Prāgjyotiṣa*–King Vajradatta captured the horse, but Arjuna made him run away to his capital. Vajradatta seated on an elephant returned to fight with Arjuna. For three days the battle continued. Ultimately Arjuna killed the huge elephant and Vajradatta duly surrendered and was invited to attend Yudhiṣṭhira's sacrifice.

(3) *Saindhava*—(Jayadratha's territory. Arjuna had killed Jayadratha in the MBh. war.) The Saindhava warriors fought bravely and Arjuna dropped down his Gāṇḍīva and hand-guard. (The gods, sages, Saptarṣis, Brahmarṣis began to pray for Arjuna's victory.) Arjuna completely vanquished the enemy. Jayadratha's wife Duḥśalā (whose son Suratha died the moment he heard that Arjuna had come there to fight) with her grandson came to the battle-field and implored Arjuna to take pity upon her and stop the fight. Arjuna agreed and invited Duḥśalā to attend the sacrifice.

Jaimini-Aśvamedha

(1) *Māhiṣmatī*— The horse first reached King Nīladhvaja's territory with Mahiṣmatī as the capital. Nīladhvaja's son Pravīra saw the horse, and was asked by his wife Madanamañjarī to capture it. Pravīra became ready to fight with Arjuna. Pravīra vanquished Vṛṣaketu, but was himself thrown down by Anuśālva, and was rescued by Nīladhvaja who came there with his son-in-law (Agni, who had married Svāhā, the daughter of Nīladhvaja who had become very powerful as he could always count upon Agni's help). Nīladhvaja fixed Agni on his bow and the army of Arjuna unable to resist the flames, ran away in confusion.

Arjuna then discharged the 'Water-missile', but in vain. Arjuna then prayed to Agni to treat him as his friend, as Agni himself had given him the Gāṇḍīva bow and chariot. (Here follows a detailed account of the circumstances in which Agni married Svāhā.) Arjuna then thought of discharging the 'Nārāyaṇa-missile' when Agni became pacified and declared that only those who believed in Nārāyaṇa would secure salvation. Agni advised Nīladhvaja to make peace with Arjuna, but Nīladhvaja incited by his wife Jvālā, ignored that advice, but finding that his sons, brothers etc. were killed by Arjuna, ultimately he surrendered to him, and agreed to follow the horse to guard it. (Jvālā in the meanwhile went to her brother Ulmuka, in the Pataccara country and urged upon him to fight with Arjuna, but Ulmuka refused and drove her away from his territory. Then Jvālā

Mahābhārata

(4) *Maṇipūr*—(Here Babhruvāhana, Arjuna's son from Citrāṅgadā, was ruling. Arjuna had also married Ulūpī the Nāga princess there.) Babhruvāhana on hearing of the arrival of his father went to receive him. But Arjuna told him that, as a Kṣatriya, his duty was to fight even with his own father. Ulūpī also advised Babhruvāhana to fight with Arjuna. He arranged to carry away the horse and pierced Arjuna's shoulder with his arrow. (Arjuna had almost died at this stage.) After a while Babhruvāhana discharged an arrow at Arjuna, which killed Arjuna. Babhruvāhana also fell down exhausted. Both Citrāṅgadā and Ulūpī lamented over Arjuna's death; Babhruvāhana also, when he came back to consciousness, decided to fast unto death, to expiate the sin in killing one's father.

Then Ulūpī meditated upon the 'Reviving gem' in Pātāla, and Arjuna came back to life. (Ulūpī then narrated how Arjuna had to die, apparently because, the Vasus, with the approval of their mother, the Ganges, had given a curse to that effect, as Arjuna had killed Bhīṣma unjustly in the Mahābhārata war, and that curse-effect would cease after his death at the hands of his own son Babhruvāhana.) Arjuna then invited Babhruvāhana with

Jaimini-Aśvamedha

went to the bank of the Ganges, and began to abuse the Ganges for having killed her own seven sons, the Vasus, and allowed the eighth son Bhīṣma to be unjustly killed by Arjuna. Then Gaṅgā uttered the curse that Arjuna's head would fall down within six months. Jvālā then entered the quiver of Babhruvāhana, in the form of an arrow that later on cut off Arjuna's head and thus the curse became effective.)

(2) The horse then reached the Vindhya mountain, where it rubbed against a big slab, and was transformed into a stone-figure. The sage Saubhari explained to Arjuna that the transformation was due to Hari's *Māyā*, and expressed his surprise that Arjuna was unable to spot it, although he had heard the *Gītā* directly from Hari's lips. (Then follows the story of the Śilā — The sage Uddālaka had a wife called Caṇḍī who always, to his great annoyance, did exactly the opposite of what he had asked her to do. Another sage Kauṇḍinya advised Uddālaka to make it a point to ask Caṇḍī *not* to do something which he really wanted her to do. The remedy proved quite successful and Uddālaka was very happy for some time. On one occasion when the śrāddha ceremony was being performed by Uddālaka, for his dead father, Uddālaka forgot the instructions of Kauṇḍinya and asked Caṇḍī to throw the Piṇḍas offered to the Pitṛs into the holy waters of the Ganges, with the result that Caṇḍī threw them on the dirty cow-dung heap. Uddālaka then cursed Caṇḍī that she would become a stone-slab). On Arjuna's touching that slab, the horse

Mahābhārata

his mothers and ministers to attend the sacrifice. Arjuna declined the invitation by his son to stay in his capital, on the ground that he had been consecrated to guard the horse and that there could be no change in the routine fixed.

(5) *Magadha* — The horse then reached the capital Rājagṛha of Magadha. Meghasandhi, son of Sahadeva, and grandson of Jarāsandha offered to fight with Arjuna, but Arjuna easily vanquished him.

(6, 7, 8, 9) The horse then travelled through the *Vaṅga*, *Puṇḍra* and *Kerala* territories along the sea-shore. Arjuna succeeded in defeating the vast army of the *Mlecchas* in various regions.

(10) *Cedī* — (The capital of Cedī was Śukti, ruled over by Śarabha, Śiśupāla's son). Śarabha was quite easily conquered.

(11–14) The horse thereafter traversed the *Kāśī*, *Kosala*, *Kirāta* and *Taṅgaṇa* countries.

(15) *Daśārṇa*—King Citrāṅgada offered very stiff resistance but could not stand up to Arjuna.

Jaimini-Aśvamedha

assumed its normal form. (Caṇḍī also became free from the curse and gave up her perverse propensities.)

(3) The horse then reached Campakapurī closely guarded by Haṁsadhvaja, who had a big army (71,000 elephants, 71,000 chariots, 100,000 horses and 2,430,000 infantry), and five sons of whom Sudhanvan was the bravest. Haṁsadhvaja ordered every Kṣatriya to get ready for battle, failing which the defaulter was to be thrown into a boiling cauldron. Sudhanvan, while on his way to join the army, was detained by his wife Prabhāvatī. Haṁsadhvaja, finding that Sudhanvan was not present, ordered him to be thrown into the boiling oil for breach of discipline. The boiling oil, however, became cool and did no harm to Sudhanvan who had prayed to Kṛṣṇa to save him. Haṁsadhvaja's Purohita Śaṅkha — in order to assure himself of the oil having become cool — threw a coconut into it, with the result that the coconut burst into two pieces, one piece hitting Śaṅkha on the forehead and the other falling on the head of Likhita, another Purohita. Sudhanvan and his brothers captured Arjuna's horse. Sudhanvan vanquished Vṛṣaketu and Pradyumna in battle and forced them to retire from the battle-field. Anuśālva and Sātyaki met the same fate at the hands of Sudhanvan. Then Arjuna himself began to fight with Sudhanvan, and had been almost vanquished when Kṛṣṇa himself took his usual seat as the chariot-driver, and Arjuna succeeded in cutting oft Sudhanvan's head, which fell on Kṛṣṇa's feet. The head-less

Mahābhārata

(16) *Niṣāda* — Arjuna defeated the son of Ekalavya in a very fierce battle.

(17–21) *Draviḍa*, *Andhra*, *Raudra*, *Māhiṣika* and *Kollagiri*. These regions were overrun without much trouble.

(22–24) *Gokarṇa*, *Prabhāsa* and *Dvārakā*. The Yādavas wanted to fight, but Ugrasena persuaded them to receive Arjuna as a friend.

(25–26) *Pañcanada* and *Gāndhāra*. Śakuni's son fought desperately but in vain. Many of his warriors were killed by Arjuna. The Dowager Queen-mother then appeared on the scene, and Arjuna at her request stopped the battle.

Arjuna consoled Śakuni's son, assuring him that he (Arjuna) looked upon him as his brother, and that it was out of consideration for Gāndhārī and Dhṛtarāṣṭra that his life had been spared. Śakuni's son was cordially invited by Arjuna to attend Yudhiṣṭhira's sacrifice.

Jaimini-Aśvamedha

trunk of Sudhanvan killed many warriors on Arjuna's side. Kṛṣṇa threw Sudhanvan's head up into the sky, which was carried off by Śiva's hosts to Śiva who added it to his neck-garland. Sudhanvan's brother Suratha continued the fight, but Arjuna and Kṛṣṇa chose to retire from the battle; Suratha pursued them, and pushed back Arjuna's chariot which, however, was not overturned, thanks to the efforts of Hanūmat. Arjuna cut off Suratha's head which fell on the head of Arjuna, and Arjuna fainted away (while Garuḍa as instructed by Kṛṣṇa was taking the head for being thrown into the Ganges at Prayāga, Śiva's hosts snatched it away and Śiva added that to his neck-garland). Haṁsadhvaja then became ready to fight, but Kṛṣṇa pacified him, and Haṁsadhvaja returned the horse and agreed to join Arjuna's escort to guard the horse. Kṛṣṇa stayed at Haṁsadhvaja's capital for five days and returned to Hastināpura to inform Yudhiṣṭhira of the whole episode.

(4) Then the horse reached the *Bhayānaka* country. As the horse entered a lake there to drink water, it was transformed into a mare and on entering into another lake, it was further changed into a tigress. (The transformation into a mare was due to the curse of Umā who was confronted by a demon when she was practising penance to secure Śiva for her husband, to the effect that any one entering that forest or the lake within would be transformed into a female of the species. The transformation into a tigress was due to a curse of the Brāhmaṇa Akṛtavarṇa who was grasped

Mahābhārata

The horse turned back and started for Hastināpura. On hearing that Arjuna was on his way to Hastināpura, Yudhiṣṭhira asked Bhīmasena and the other brothers to hurry up the preparations for the sacrifice. Under Bhīma's charge, the sacrificial campus was prepared and decorated with gold all over; houses were also constructed to accommodate the invited kings along with their numerous followers; stables for the elephants and horses were also built up; plenty of food and drink of different kinds was also stored and the learned Brāhmaṇas were all ceremoniously received.

Messengers were sent to various kings, to give personal invitations, by Bhīma, as directed by Yudhiṣṭhira. The kings promptly arrived in large numbers and were suitably accommodated in the camp. Many sages and Brahmavādins with their pupils also arrived, and Yudhiṣṭhira personally escorted them to their respective quarters.

Yudhiṣṭhira was overjoyed to see that everything had been duly carried out, as planned.

Jaimini-Aśvamedha

by the foot by a crocodile). The horse assumed its natural form, when Arjuna meditated upon Kṛṣṇa.

(5) The horse then reached the *Strīrājya* where no male person was allowed to live. Arjuna, when he entered the region with his five warriors, was surrounded by three lacs of women, and Queen Pramilā became ready to fight with him (her ladies had already carried off the sacrificial horse). But a 'voice from the air' advised Arjuna to marry Pramilā and to take her with him. Pramilā returned the horse and went to Hastināpura as Arjuna's wife.

(6) Then the horse reached the *Vṛkṣa* country where the trees had men, women, cattle, elephants etc. in place of fruit (they all lived only for a day).

(7) Thence to various regions where men had long ears, serving them as a covering for the body, and many eyes, feet, horns, horse's and donkey's heads.

(8) The horse then reached the capital of the demon Bhīṣaṇa (son of Baka killed by Bhīma), who had three crores of man-eating Rākṣasas under him, and a Brahmarākṣasa Medahan for his Purohita. Medahan advised Bhīṣaṇa to capture Arjuna and to offer him as a victim in the human sacrifice. One of the female demons, however, recognised Hanūmat, sitting on Arjuna's chariot, as one who had talked to Sītā in the Aśoka forest, and she with her party took to her heels. Arjuna killed Bhīṣaṇa and secured huge amounts of riches there.

(9) The horse then reached *Maṇipūra*, the capital of Babhruvāhana (Arjuna's

Mahābhārata

All the sacrificial utensils were made of gold; various animals (including the aquatic ones) were there. Lacs of Brāhmaṇas were fed every day and dishes fit for kings were served to them.

Bhīmasena, along with Nakula and Sahadeva, treated all the kings suitably, as enjoined specially by Yudhiṣṭhira. Kṛṣṇa with his Vṛṣṇi warriors, Yuyudhāna, Pradyumna, Gada, Niśaṭha, Sāmba and Kṛtavarman, came there, headed by Balarāma, and was enthusiastically received.

Kṛṣṇa told Dharmarāja that while at Dvārakā he had heard from a Brāhmaṇa, that Arjuna had become very much emaciated owing to constant travel and worry,

Jaimini-Aśvamedha

son). Babhruvāhana captured the horse, but on knowing that it belonged to his own father, approached Arjuna and offered the horse to him in all humility. Arjuna, however, called Babhruvāhana a coward and kicked him, saying that he was behaving like a Vaiśya, and that Abhimanyu was far superior to him, adding that as Babhruvāhana's mother was a mere dancer in the Gandharvaloka, it was no wonder that like his mother, he was lacking in self-respect! Babhruvāhana then became ready for fight, and easily vanquished Anuśālva, Pradyumna, Nīlaketu, Yauvanāśva, Haṁsadhvaja and his sons, and Meghavarṇa. (Here follows a long description of Kuśa's fight with his father Rāma on a similar occasion. All the incidents in Rāma's life after his entry into Ayodhyā as king, on the death of Rāvaṇa are also described.) Babhruvāhana killed Vṛṣaketu and cut off Arjuna's head. He mourned Arjuna's death, so also did Citrāṅgadā and Ulūpī (the Nāga lady), the two wives of Arjuna. Babhruvāhana went to Pātāla, defeated Śeṣa and received from him the reviving gem; but on returning he found that Arjuna's head had disappeared. Then Kṛṣṇa came to the battle-field and on the strength of merit secured by observing Brahmacarya (?) revived Arjuna and Vṛṣaketu. Bhīma and Kuntī also arrived there and they all stayed at the palace of Babhruvāhana for five nights.

(10) On leaving Maṇipūra, the horse was confronted by another horse let loose by Barhiketu (Mayūradhvaja, father of Tāmradhvaja). Arjuna's horse was captured by Tāmradhvaja, and a fierce battle

Mahābhārata

but he was hale and hearty. He had sent a special message that care should be taken to see that there was no cause for dissatisfaction on the part of kings, in the matter of treatment meted out to them, and that Babhruvāhana should be specially honoured.

Yudhiṣṭhira confided to Kṛṣṇa that while he was quite glad that Arjuna had been able to accomplish his allotted task successfully and had won many battles, he was pained to find that Arjuna had to sacrifice ease and comfort on his account time and again.

He asked Kṛṣṇa how it came about that Arjuna — though possessing all the auspicious marks — was miserable. Kṛṣṇa told him that there was nothing wrong with Arjuna excepting that he had rather too long thighs or Piṇḍikās, which indicated constant travel. Draupadī fiercely looked at Kṛṣṇa when this defect was pointed out by him.

Jaimini-Aśvamedha

ensued. Tāmradhvaja vanquished Babhruvāhana and Aniruddha. Kṛṣṇa destroyed a hundred Akṣauhiṇīs of Tāmradhvaja with his discus Sudarśana. But Tāmradhvaja succeeded in taking both the horses in his possession. Mayūradhvaja, however, denounced his son's action in fighting with Kṛṣṇa and Arjuna. Disguised as Brāhmaṇas Kṛṣṇa and Arjuna saw Mayūradhvaja who received them with due honours. Kṛṣṇa told Mayūradhvaja that while he and his son (who was to be soon married) were travelling, a lion attacked his son and would spare him only if he had half of Mayūradhvaja's body. Mayūradhvaja readily agreed to give half of his body, but his wife Kumudvatī insisted on offering herself as she too was (the left) half of the body of Mayūradhvaja. But as the Brāhmaṇa (Kṛṣṇa) refused to have the left half, Mayūradhvaja asked his wife and son to cut him into two. The queen cut off Mayūradhvaja's head, but Kṛṣṇa immediately revealed himself. Mayūradhvaja was restored to his original form, and he agreed to join Arjuna's party to guard the horses.

(11) The horses then reached Sārasvatapurī. King Vīravarman with his five sons and son-in-law Yama (the God of death, who had married Saṁyaminī, Vīravarman's daughter) vanquished Arjuna's army. Kṛṣṇa asked Hanūmat to stop the rot, but he was unable to do anything. Ultimately Vīravarman was pacified and he agreed to guard both the horses. Vīravarman safely escorted Arjuna's army in boats across the big river.

Mahābhārata	*Jaimini-Aśvamedha*
Then Arjuna duly entered Hastināpura and was very affectionately received by Dhṛtarāṣṭra, Yudhiṣṭhira with his ministers and Kṛṣṇa. Babhruvāhana also arrived just then, with his mothers, and was duly honoured by Kṛṣṇa and the Pāṇḍavas. Kuntī herself offered valuable gems to Citrāṅgadā and Ulūpī. Then on the third day, Vyāsa approached Yudhiṣṭhira and told him that the auspicious moment for the commencement of the sacrifice had arrived and that the sacrifice should be started without any delay.	(12) Then the horse reached Kuntalaka, the capital of Candrahāsa, who had succeeded king Kuntalaka who had offered him his Kuntala kingdom. Arjuna found that the horses had mysteriously disappeared when Nārada made his appearance and informed Arjuna that the horses had entered Kuntalaka. (Here follows a detailed account as to how Candrahāsa who had six fingers to his left foot, was left an orphan, and had survived several attempts to murder him on the part of Minister Dhṛṣṭabuddhi whose daughter Viṣayā by changing the wording in the sealed letter by her father to her brother — विषमस्मै प्रदातव्यम् into विषयास्मै प्रदातव्या etc. — got herself married to Candrahāsa. Candrahāsa was a great devotee of Hari and daily worshipped Śāligrāma.) Candrahāsa saw Kṛṣṇa and worshipped him and restored the sacrificial horses to Arjuna. Kṛṣṇa stayed with Candrahāsa for three days.
(The MBh. version contains more or less some really historical accounts, and does not mention the episodes of the transformation of the horse into a mare and a tigress, trees having as fruit men and animals, the Nīladhvaja, Caṇḍī and Candrahāsa stories; the writer of the Jaimini-Aśvamedha on the other hand, goes all out to invent incredible events and indulges in outrageous exaggerations. The reference to the *Strīrājya* is perhaps based upon rumours current in the post-Alexander period.)	(13) The two horses then repaired to the northern ocean and entered the waters. Arjuna saw there the sage Bakadālbhya who had been practising penance for an incredibly long time (he had seen twenty Brahmadevas, with eight, sixteen, thirty-two and sixty-four faces). (14) The horses then came to Jayadratha's territory ruled over by the son of Jāyadratha and Duḥśalā. The moment the son heard that Arjuna who had killed Jayadratha, had come there, he expired through sheer fright. Implored by Duḥśalā, Kṛṣṇa revived the dead son, and Duḥśalā agreed to go to Hastināpura to attend Yudhiṣṭhira's sacrifice.

(C) THE SACRIFICE AND ITS AFTERMATH

Mahābhārata

The various preliminaries for the sacrifice were duly gone through. Six Yūpas each of Khādira and Bilva and two of Devadāru, and one of Śleṣmātaka were erected. Golden bricks were made for the Cayana rite. Citis of the form of Garuḍa and other birds were also constructed.

The Brāhmaṇas then killed the horse and made Draupadī to lie down by its side. The sixteen Ṛtviks offered the different cut-off portions from the body of the horse into the fire. Yudhiṣṭhira gave one thousand crores of Niṣkas to the invitees, and the earth to sage Vyāsa who returned the same to Yudhiṣṭhira. Thrice the usual amount of Dakṣiṇā, and gold utensils etc. were given away to the Brāhmaṇas; gems, horses, elephants etc. were given to the kings. Plenty of food and drink (wine) was provided for all, day and night.

When the Aśvamedha sacrifice was just being concluded, with showers of flowers falling on the head of Yudhiṣṭhira, a great sensation was created by a Nakula with a part of his body made of gold issuing out of a crevice and declaring in a human voice —'This your sacrifice is not worth a Prastha of the Saktu (corn)'. All were stunned by that statement. The Brāhmaṇas gathered round the Nakula, and

Jaimini-Aśvamedha

Yudhiṣṭhira, duly consecrated for the sacrifice, performed the 'Iṣṭikācayana' of 400 bricks. Then was constructed the 'Garuḍapañcaka' Citi. The Suparṇa and Haṁsa Citis consisted of 144 altars each as the right wing and the left wing; the tail and the beak were made up respectively of 100 bricks and 21 bricks. The second Śyena Citi was twice as big; the third, fourth and fifth were twice as big as the preceding one. The sacrificial pandal had 8 doors, 23 Yūpas (six made of Khadira, seven of Palāśa, five of Bilva and five of Śleṣmātaka), three altars, a hundred ladles, etc. Vyāsa was named the Ācārya, and Bakadālbhya, the Brahman priest. The sixteen Ṛtviks, were Vāmadeva, Vasiṣṭha, and others; while Viśvāmitra, Pulaha and others, the door-keepers. Sixty-four couples (including sage Vasiṣṭha and Arundhatī, Kṛṣṇa and Rukmiṇī, Arjuna and Subhadrā) brought the holy water from the Ganges.

The horse was then taken to the Yūpa. (Nakula explained that the horse, by looking to Kṛṣṇa, indicated that Svarga was far inferior to the association with Kṛṣṇa.) Dhaumya squeezed the left ear of the horse, and milk flowed in place of blood. Bhīma cut off the head of the horse, which, instead of falling down, entered the Sun. Kṛṣṇa pierced the chest of the horse with a Bilva thorn, and again there was a flow of milk, testifying to the absolute purity of the horse. Immediately the horse's body fell down as a camphor-heap, with its *tejas* entering into Kṛṣṇa's mouth.

Mahābhārata

requested him to explain what he meant by the denunciation of the sacrifice which had been performed strictly according to the injunction in the Śāstras, at great cost. The Nakula said that he did not make his statement in a light-hearted manner, but had enough justification for the same, from his personal knowledge as to how a Brāhmaṇa from Kurukṣetra, living only on a handful of grain gathered from the fields, succeeded in securing heaven, along with his wife, son and daughter-in-law; half of his own body became golden as a result of the same incident. (The Nakula then narrated the following story of the Brāhmaṇa) —

'There was a Brāhmaṇa in Kurukṣetra who used to maintain himself and his family on the grains of corn dropped down by the pigeons. Once there was a famine and the Brāhmaṇa had often to go without food, living upon only water. One day the Brāhmaṇa managed to secure a Prastha of Yava, and the same was divided into four Kuḍavas, each member of the family getting one Kuḍava. While the family was about to partake of the Saktus, a guest arrived, and the Brāhmaṇa gladly offered his Kuḍava-share to him. Finding the guest to be still hungry, the Brāhmaṇa's wife offered her own Kuḍava-share to him; the son and the daughter-in-law did the same. The guest, who was really Dharma in disguise, was amazed at this self-sacrifice and blessed them that they would all reach Heaven

Jaimini-Aśvamedha

Then king Yudhiṣṭhira went through the Avabhṛta ceremony with great pomp, and offered the whole earth to Vyāsa, who courteously returned the same.

Bakadālbhya received a golden ball. Each Ṛtvik received one chariot, one elephant, ten horses, a hundred cows adorned with gold, pearls weighing a Prastha, and four servants; each door-keeper was given one half of the above as well. Every king was given a thousand horses, a hundred elephants and one crore of gold coins.

The Brāhmaṇas were sumptuously fed; the food consisted of many sweet dishes; Bhīma acted as a waiter. At the conclusion of the sacrifice, two Brāhmaṇas came there, quarreling about the ownership of the treasure, unearthed in a field, which was gifted away. Both declined to accept the treasure, each one arguing that the treasure belonged to the other. Kṛṣṇa advised Yudhiṣṭhira to wait for three months, after which the Kaliyuga would commence, which would make the Brāhmaṇas forget their purer propensities, and they would be only too glad to grab whatever is given to them. (Then follows how the Kaliyuga would make people irreligious, while hatred and want of respect for the parents and elders would reign supreme.)

The episode of the Nakula is described practically in the same way as in the Mahābhārata. It is pointed out to Yudhiṣṭhira, that the performance of sacrifices is not the only way to secure heaven. Many sages have secured heaven by virtue of their Śraddhā (faith). Non-hatred towards all creatures, truth, straightforward behavi-

Mahābhārata

and Brahmaloka, as the fruit of their penance was equal to what can be secured by performing many Aśvamedha and Rājasūya sacrifices. After the Brāhmaṇa-family went up to heaven, I found my head to be formed of gold by the fragrance of the Saktus and water used in making the gift, and half of my body also became golden as a result of the sacrifice of the Brāhmaṇa. I came here to this great sacrifice, expecting to see the remaining part of my body also made of gold. But nothing of the kind has happened. Hence my declaration, that this sacrifice is inferior to the Saktu-sacrifice of the Brāhmaṇa.' —

(Yudhiṣṭhira is asked not to wonder at this, as penance, gifts, truth, etc. are on the same level.)

Then follows an account of the discussion between Indra and the sacrificial priests, as to whether the sacrifice should be performed involving the slaughter of animals, or with inanimate corn-grains and the like. Vasu, the king of the Cedis, gave a non-commital verdict, that the sacrifice should be performed with whatever material was available. Vasu had to go down to Pātāla for this prevarication. The fact is, that all – Brāhmaṇas, Kṣatriyas, Vaiśyas and Śūdras – could secure Heaven, without committing any Hiṁsā, by having recourse just to Satya and Dāna.

Formerly, when Agastya, with many well-known priests, was performing a great sacrifice, Indra did not send down rain. Agastya said that if no food was available,

Jaimini-Aśvamedha

our, control of the sense-organs, non-excitement and penance are the means of securing Heaven.

* * *

The Jaimini-Aśvamedha, it would be found, appears to be conceived in a different spirit altogether. It is composed to glorify Kṛṣṇa, and is intended in every way to cater to the taste of the ordinary public for the bizarre and the miraculous, regardless of the probability of the several incidents here narrated. It invents the Bhayānaka and Vṛkṣa countries and the regions inhabited by people having many hands, eyes, feet, etc., and feels no compunction in making one Rākṣasī, who had talked to Sītā in the Aśoka forest, live long enough to take part in the period after the Mahābhārata War. The transformation of the horse into a mare and a tigress, the reference to Brahmadevas as having eight to sixty-four faces, as narrated by Bakadālbhya, bear ample testimony to the very fertile imagination of the writer.

The central figure in the Jaimini-Aśvamedha is Kṛṣṇa who is made to take part in almost every incident connected with the Aśvamedha, right from the very choice of the horse. He occasionally acts as the chariot-driver of Arjuna, takes part in the conflicts, and is vanquished by the enemy more than once. Ultimately, however, Kṛṣṇa triumphs and is able to restore back to life the chief opponents as well as the important personages on his

Mahābhārata	*Jaimini-Aśvamedha*
he would perform the Bīja-yajña or the Cintā-yajña (meditation-sacrifice) and would command the entire wealth in the three worlds, and compel the semi-divine beings to attend the sacrifice. Then the priests were convinced by the penance-power of Agastya that Hiṁsā of any kind was not necessary for a sacrifice. Indra then sent plenty of rain and personally pacified Agastya.	own side! Vṛṣaketu, Ghaṭotkaca, Pradyumna, Aniruddha and others accompany Arjuna and have the mortification of being worsted in the battle. What the writer is actually aiming at it is difficult to surmise.
The reason why the Nakula openly condemned the sacrifice is stated as follows: Once, Jamadagni planned the Śrāddha ceremony, and placed the milk of the Homadhenu (sacrificial cow) in a clean vessel. Krodha (personified) spoilt the milk, just to find out what the sage would do when angry. But the sage remained quite calm. Krodha then admitted himself to be conquered by the sage, and requested him to forgive him. Jamadagni replied that the matter rested with his Pitṛs who were offended by Krodha. The Pitṛs cursed him to be a Nakula, and the curse was to terminate when he as Nakula would condemn the sacrifice of Yudhiṣṭhira.	The Jaimini-Aśvamedha gives a more detailed account of the Aśvamedha proper, of the Dakṣiṇā disbursed, and of the various dishes served to the Brāhmaṇas. It is noticeable that the Jaimini-Aśvamedha makes no reference to the lying of the chief Queen by the side of the horse. It describes Bhīma as cutting off the head of the horse (in the Rāmāyaṇa Kausalyā does that job). It altogether omits the Anugītā episode.

Both the MBh. and the Jaimini-Aśvamedha describe the Nakula-episode at the end of the sacrifice much in the same way. The Aśvamedha is almost condemned there, and is held to be far inferior and less effective as compared to the penance of a poor person who gives away with faith and fervour, whatever little belongs to him, to the needy. It is creditable to the writers, both of the MBh. and of Jaimini-Aśvamedha, that they did not suppress this episode altogether, which they could have easily done. The popular attitude seen in the Nakula episode seems to reflect public opinion in the Aśoka period, and this does not come into conflict with the theory that the MBh. was completed about the beginning of the Christian era.

* * * *

I feel a great sense of relief, now that the work of editing the Āśvamedhikaparvan in the Critical Edition of the Mahābhārata, which was entrusted to me nearly twelve years ago, has been finished.

Although I have been serving as a member of the Mahābhārata Editorial Committee, ever since its inception forty years ago, and had the privilege of looking after the collation work as a member of the smaller *ad hoc* Editorial Committee prior to the appointment of Dr. V. S. Sukthankar as the General Editor in 1925, it was only in 1948 that I was able to devote my whole attention to the Mahābhārata work, after my retirement from the Sir Parashurambhau College. Dr. S. K. Belvalkar who was then working as the General Editor, in succession to Dr. Sukthankar, very kindly asked me if I would undertake the work of editing the Āśvamedhikaparvan. At the suggestion of Dr. Belvalkar, I first edited the commentary of Devabodha on the Sabhāparvan, to make myself more familiar with the editorial technique. In 1949, I seriously began my work on the Āśvamedhikaparvan.

I gladly acknowledge the valuable help rendered to me by the late Shri. S. N. Tadpatrikar M. A., who had been working for a long time in the Mahābhārata Department, in the matter of the difficult task of selection of the MSS. written in the several Provincial scripts of India. Dr. Belvalkar did not spare himself in going over the whole text with me and discussing matters regarding the choice of the final text. In spite of his own exhausting work as General Editor, Dr. Belvalkar was ever willing to help me in and out of office-hours whenever I requested him to do so. Dr. Belvalkar with his usual meticulous care, went also through the tedious task of correcting the proofs. I gratefully acknowledge the special kindness shown to me by Dr. Belvalkar.

In a way, the Āśvamedhikaparvan does not bring forth many out-of-the-way problems of text-constitution. The splitting of the text into Adhyāyas has been somewhat confusing. A remarkable feature about this parvan is that there is a very long interpolation (the Vaiṣṇava-Dharma) containing more than 1700 ślokas. This Vaiṣṇava-Dharma section is omitted altogether in the Northern MSS., and appears to have been added later in the interests of Vaiṣṇavism. At the end of the Aśvamedha sacrifice, Kṛṣṇa is made to reply to Yudhiṣṭhira's questions regarding the Vaiṣṇava ritual, tenets etc., which appears quite irrelevant.

The Āśvamedhikaparvan could be normally expected to describe the Aśvamedha sacrifice in all its details. But actually such a description is disappointing in the extreme. One would naturally expect here what the 'Revolving legends' (Pāriplavas) recited during the year the horse was wandering about were, but not a word is said about them, though we have the conventional description of the Dakṣiṇā, and of the food served to the Brāhmaṇas. Two-thirds of the Parvan is devoted to matters not directly connected with the sacrifice. The itinerary of the horse covers many countries; only a few battles are described as having been fought in some of the countries.

The Jaimini-Aśvamedha which is ascribed to Jaimini, devotes itself completely to the description of matters directly concerning the horse and the sacrifice. A comparative statement of the contents of the Mahābhārata and the Jaimini-Aśvamedha, given above, is expected to be instructive.

Before concluding, I must express my thanks to Dr. R. N. Dandekar, Joint General Editor of the Mahābhārata, for many a valuable suggestion. Thanks are also due to Shrimati Dr. Shilavati Oka M. A., Ph.D. for helping me in the work on the Anugītā.

Shri G. G. Soman and Shri N. M. Khuperkar of the Mahābhārata staff, who looked after the Critical Apparatus and proof-correcting, gave their whole-hearted co-operation to me and I feel great pleasure in offering my best thanks to them. Shri S. B. Mahableshwarkar, Head of the Mahābhārata Press Department, also deserves thanks for the great care with which the printing has been carried out.

27th August 1960
Ṛṣipañcamī,
Poona.

R. D. KARMARKAR

॥ आश्वमेधिकपर्व ॥

वैशंपायन उवाच ।

कृतोदकं तु राजानं धृतराष्ट्रं युधिष्ठिरः ।
पुरस्कृत्य महाबाहुरुत्ततारकुलेन्द्रियः ॥ १
उत्तीर्य च महीपालो बाष्पव्याकुललोचनः ।
पपात तीरे गङ्गाया व्याधविद्ध इव द्विपः ॥ २
तं सीदमानं जग्राह भीमः कृष्णेन चोदितः ।
मैवमित्यब्रवीच्चैनं कृष्णः परबलार्दनः ॥ ३
तमार्तं पतितं भूमौ निश्वसन्तं पुनः पुनः ।
ददृशुः पाण्डवा राजन्धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ॥ ४
तं दृष्ट्वा दीनमनसं गतसत्त्वं जनेश्वरम् ।
भूयः शोकसमाविष्टाः पाण्डवाः समुपाविशन् ॥ ५
राजा च धृतराष्ट्रस्तमुपासीनो महाभुजः । C. 14. 6 B. 14. 1. 7 K. 14. 1. 7

The introductory mantra :

1* नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ।

is found only in N (except K$_{2.5}$). Ś$_{1}$ K$_{3.4}$ D$_{1.5}$ read व्यासं (for चैव) in the second line.

Before the introductory mantra, Ś$_{1}$ ins. ॐ स्वस्ति अस्तु प्रजायाः । ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॐ; K$_{1}$ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॐ; K$_{3}$ श्री नमो भगवते वासुदेवाय। श्रीगणेशाय नमः ।; K$_{4}$ D$_{1}$ ॐ नमः श्रीपरमात्मने नमः। (D$_{1}$ श्रीगणेशाय नमः ।)

2* द्वैपायनोष्ठपुटनिःसृतमप्रमेयं
पुण्यं पवित्रमथ पापहरं शिवं च ।
यो भारतं समधिगच्छति वाच्यमानं
किं तस्य पुष्करजलैरभिषेचनेन ।

B$_{1.2}$ (B$_{1}$ ॐ) नमो भगवते वासुदेवाय; B$_{3}$ ॐ नमो गणेशाय; B$_{4}$ ॐ नमो गणपतये; D$_{c1}$ D$_{2}$ श्रीगणेशाय नमः ।; D$_{n1}$ श्रीकृष्णाय नमः ।; D$_{3}$ श्रीगणेशाय नमः । श्रीसरस्वत्यै नमः ।; D$_{4}$ ॐ स्वस्ति । श्रीगणेशाय नमः । श्रीपरमगुरवे नमः। श्रीकृष्णाय नमः। श्रीसरस्वत्यै नमः। श्रीगणेशाथ नमः। रेणुकायै नमः ।; D$_{5}$ ॐ नमो गणपतये । श्रीगुरुभ्यो नमः ।; D$_{6}$ ॐ श्रीगणेशाय नमः । ॐ

---

1 Before the ref., K$_{2}$ ins. नमो विनायकाय । गणेशाय नमः ।; K$_{5}$ श्रीढुंढिराजाय नमः ।; B$_{6}$ ॐ नमः सवित्रे ।; T$_{1}$ श्रीलक्ष्मीनरसिंहाय नमः ।; G$_{2}$

3* शुक्लाम्बरधरं विष्णुं शशिवर्णं चतुर्भुजम् ।
प्रसन्नवदनं ध्यायेत्सर्वविघ्नोपशान्तये ।;

M$_{1}$ हरिः श्रीगणपतये नमः । अविघ्नमस्तु श्रीगुरुभ्यो नमः ।; M$_{4}$ हरिः स्वस्ति श्रीवेदव्यासाय नमः । श्रीगणाधिपतये नमः । अविघ्नमस्तु ।. Before 1, M$_{2.3}$ (which both om. the ref.) ins. हरिः श्रीगणपतये नमः । अविघ्नमस्तु ।. — ^{a}) Ś$_{1}$ कृत्वोदकं; D$_{4}$ कृत्यो°. K$_{3}$ स (for तु). — ^{c}) K$_{5}$ महाबाहोर्.

2 ^{a}) B$_{3}$ D (except D$_{1}$) तु (for च). K$_{2}$ B (except B$_{3}$) D (except D$_{c1}$ D$_{1}$) M$_{1-3}$ महाबाहुर् (M$_{1-3}$ °हो); K$_{5}$ महीपालं; M$_{4}$ जलौघाद्धि (for महीपालो). — ^{b}) K$_{6}$ धृतराष्ट्रं युधिष्ठिरः (= 1^{b}); T बाष्पपर्याकुलेक्षणः. — ^{c}) Ś$_{1}$ K$_{1.5}$ कूले (for तीरे). Ś$_{1}$ K$_{1.4}$ G$_{3}$ गंगायां. — ^{d}) D$_{c1}$ व्याधाविद्ध. G$_{3}$ द्विजः (for द्विपः).

3 ^{a}) Ś$_{1}$ lacuna for तं सीदमानं. K$_{3}$ पतंतं तु; G$_{1.2}$ पीड्यमानं (for सीद°). — ^{b}) K$_{2.4.5}$ D$_{1.5.6}$ नोदितः. — ^{c}) K$_{4}$ चैव; D$_{c1}$ चैवं; T G$_{3}$ पार्थं (for चैनं). — ^{d}) Ś$_{1}$ K$_{1.3}$ कृष्णः परमधर्मवित्; T G$_{3}$ कृष्णः कमललोचनः.

4 ^{a}) Ś$_{1}$ K$_{3}$ दृष्ट्वा (for भूमौ). — ^{b}) K$_{3}$ lacuna. D$_{5.6}$ श्वसंतं च (for निश्वसन्तं). B$_{1.2.4}$ D$_{c1}$ श्वसंतं च मुहुर्मुहुः. — ^{c}) K$_{2.4}$ B$_{1.2.4}$ (marg. as in text) D$_{c1}$ D$_{n1}$ D$_{1.5.6}$ पार्थिवा (for पाण्डवा). — ^{d}) K$_{2.4}$ B D$_{c1}$ D$_{n1}$ D$_{1.5.6}$ S धर्मपुत्रं (M$_{4}$ °राजं) (for धर्मात्मानं).

5 ^{a}) K$_{4}$ D$_{1}$ सीदमनसं (for दीन°). — ^{b}) Ś$_{1}$ K$_{1.3}$ अचेतसं; B$_{2}$ (marg.).$_{3.5}$ D$_{2.4}$ अचेतनं; D$_{n1}$ D$_{5.6}$ नरेश्वरं (for जनेश्वरम्). — ^{c}) Ś$_{1}$ K$_{1.3}$ शोकेन महताविष्टाः.

6 ^{a}) B D$_{n1}$ D$_{5.6}$ राजा तु; G$_{1.2}$ राजानं. B$_{1.2}$ [s]पि; B$_{4}$ D$_{n1}$ D$_{5.6}$ च (for तम्). — ^{b}) K$_{3}$ उप-

C. 14. 6
B. 14. 1. 7
K. 14. 1. 7

वाक्यमाह महाप्राज्ञो महाशोकप्रपीडितम् ॥ ६
उत्तिष्ठ कुरुशार्दूल कुरु कार्यमनन्तरम् ।
क्षत्रधर्मेण कौरव्य जितेयमवनिस्त्वया ॥ ७
तां भुङ्क्ष्व भ्रातृभिः सार्धं सुहृद्भिश्च जनेश्वर ।
न शोचितव्यं पश्यामि त्वया धर्मभृतां वर ॥ ८
शोचितव्यं मया चैव गान्धार्या च विशां पते ।
पुत्रैर्विहीनो राज्येन स्वप्नलब्धधनो यथा ॥ ९
अश्रुत्वा हितकामस्य विदुरस्य महात्मनः ।
वाक्यानि सुमहार्थानि परितप्यामि दुर्मतिः ॥ १०
उक्तवानेष मां पूर्वं धर्मात्मा दिव्यदर्शनः ।
दुर्योधनापराधेन कुलं ते विनशिष्यति ॥ ११
स्वस्ति चेदिच्छसे राजन्कुलस्यात्मन एव च ।
वध्यतामेष दुष्टात्मा मन्दो राजा सुयोधनः ॥ १२
कर्णश्च शकुनिश्चैव मैनं पश्यतु कर्हिचित् ।
द्यूतसंपातमप्येषामप्रमत्तो निवारय ॥ १३
अभिषेचय राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ।
स पालयिष्यति वशी धर्मेण पृथिवीमिमाम् ॥ १४
अथ नेच्छसि राजानं कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
मेढीभूतः स्वयं राज्यं प्रतिगृह्णीष्व पार्थिव ॥ १५
समं सर्वेषु भूतेषु वर्तमानं नराधिप ।

गम्य; G$_{1.2}$ तथा दीनो (for उपासीनो). K$_{5}$ सहानुजः; T G$_{1.2}$ महाभुजं. B D (except D$_{1}$) पुत्रशोकाभिपीडितः. — ^{c}) K$_{2.4}$ B D S महाबुद्धिर् (for °प्राज्ञो). — ^{d}) K$_{2.4}$ D$_{1}$ S महाबुद्धिं जनेश्वरं; K$_{5}$ °बुद्धिर्जनेश्वरः; B$_{1-4}$ Dc$_{1}$ Dn$_{1}$ D$_{4-6}$ प्रज्ञाचक्षुर्जने(Dn$_{1}$ D$_{4-6}$ °नरे)श्वरं; B$_{5}$ D$_{2.3}$ प्रज्ञाचक्षुर्युधिष्ठिरं.

7 Before 7, M ins. धृतराष्ट्र उवाच. — ^{a}) K$_{4}$ D$_{1}$ राजशार्दूल; K$_{5}$ नर°. — ^{b}) G$_{3}$ वाक्यम् (for कार्यम्). — ^{c}) K$_{2-4}$ B D कौंतेय (for कौरव्य). — ^{d}) B D$_{5.6}$ अवनी. K$_{4}$ च या (for त्वया).

8 ^{a}) Dn$_{1}$ D$_{5.6}$ भुंक्ष्व भोगान्भ्रातृभिश्च. — ^{b}) B (except B$_{3}$) Dc$_{1}$ तथैव च; Dn$_{1}$ D$_{5.6}$ मनोनुगान्; G$_{3}$ नरेश्वर (for जने°). — ^{c}) Dn$_{1}$ शोचितव्यं न (by transp.). — ^{d}) Ś$_{1}$ K$_{1.3.5}$ त्वयि (for त्वया).

9 ^{a}) K$_{3}$ राजन् (for चैव). — ^{b}) K$_{2.4}$ D$_{1}$ महाद्युते; K$_{3}$ विशेषतः; B$_{1-3}$ S महामते; Dn$_{1}$ D$_{5.6}$ महीपते (for विशां पते). — ^{c}) K$_{2.4.5}$ B D S ययोः (K$_{2.5}$ D$_{1}$ °स्य) पुत्रशतं नष्टं; K$_{3}$ पुत्रं विहीतो राज्येन (sic). — ^{d}) K$_{1}$ G$_{1.2}$ M$_{1}$ -लब्धधनं (K$_{1}$ °नैर्); K$_{2-5}$ B$_{5}$ D$_{1.2.4}$ T G$_{3}$ M$_{2-4}$ -ल(M$_{2.3}$ -लु)ब्धं धनं (K$_{3}$ °नो). B$_{1-4}$ Dc$_{1}$ Dn$_{1}$ D$_{3.5.6}$ स्वप्नलब्धं यथा धनं.

10 ^{a}) T G$_{3}$ हितकार्यस्य; G$_{2}$ °काम्यस्य; M$_{4}$ °मस्याश्च. — ^{c}) K$_{4}$ च (for सु-). — ^{d}) G$_{1}$ M परितप्तोस्मि. K$_{3}$ परितप्ये सुदुर्मतिः.

11 Ś$_{1}$ reads 11 on marg. — ^{a}) T स हि मे (for एष मां). K$_{1.3}$ मा; B$_{4}$ Dc$_{1}$ यत् (for मां). K$_{4}$ D$_{1}$ पूर्वं मां (by transp.); D$_{4}$ मां सर्वं. Dn$_{1}$ D$_{5.6}$ उक्तवान्विदुरो यन्मां. — ^{b}) T दीर्घ- (for दिव्य-). — ^{d}) Ś$_{1}$ K$_{1.3}$ न भविष्यति; K$_{4}$ हि नशिष्यति; D$_{5.6}$ विनशिष्यसि.

12 ^{a}) D$_{3}$ इच्छसि. T G कामं (for राजन्). K$_{2.4}$ D$_{1}$ इच्छसि स्वस्ति चेद्राजन्. — ^{b}) B D (except D$_{1}$) S कुलस्य कुरु मे व(B$_{1.2}$ मद्व)चः. — ^{c}) K$_{5}$ B$_{1.4}$ D$_{2-6}$ त्यज्य(D$_{6}$ °ज)ताम् (for वध्य°). M दुर्बुद्धिर् (for दुष्टात्मा). — ^{d}) D$_{6}$ युधिष्ठिरः (for सुयोधनः).

13 ^{a}) K$_{2}$ कस्मिंश्च शकुनैश्चैव. — ^{b}) K$_{1}$ Dc$_{1}$ मे न; K$_{2.4}$ B$_{1.3.4}$ (marg.).$_{5}$ D$_{1.5}$ Dn$_{1}$ G$_{3}$ नैनं; B$_{4}$ (orig.) मैवं. Ś$_{1}$ K$_{1}$ B$_{3-5}$ T पश्यंतु; K$_{2}$ G$_{1.2}$ पश्यति; K$_{3}$ पश्य हि; G$_{3}$ M$_{1-3}$ पश्यत. — ^{c}) G$_{1}$ द्यूतं. K$_{4}$ D$_{1}$ -संतापम्; B$_{5}$ Dn$_{1}$ D$_{5.6}$ -संघातम्. B$_{5}$ D$_{2.3}$ एतेषाम्; T अप्येकम्. K$_{3}$ दूतमस्यातमप्येषाम् (sic); M दू(M$_{4}$ द्यू)तसंवादमन्वेषाम्. — ^{d}) D$_{5.6}$ अप्रसादे; G$_{3}$ मंत्रमत्तो (for अप्र°). K$_{3}$ निरमया (for निवारय). Dc$_{1}$ Dn$_{1}$ M अप्रमादेन वारय

14 ^{a}) K$_{2}$ राजानं कुरु धर्मज्ञं. — ^{b}) K$_{2.4}$ D$_{1}$ धर्मराजं; D$_{2-4}$ धर्मपुत्रं (for धर्मात्मानं). — Ś$_{1}$ K (except K$_{5}$) om. (hapl.) 14^{c}–15^{b}. — ^{c}) M$_{4}$ महीं (for वशी). — ^{b}) T G$_{3}$ वसुधाम् (for पृथिवीम्).

15 Ś$_{1}$ K$_{1-4}$ om. 15^{ab} (cf. v. l. 14). — ^{a}) M$_{1-3}$ च (for न). — ^{b}) K$_{5}$ धर्मपुत्रं; B$_{4.5}$ D$_{1-4}$ धर्मात्मानं (for कुन्तीपुत्रं). — After 15^{ab}, S ins.:

4* विनाशमुपयास्यन्ति तव पुत्रा न संशयः ।

— ^{c}) Ś$_{1}$ मेधी(before corr. °षी)भूत्वा; K$_{1}$ मेधी**; B$_{1.2}$ T$_{1}$ G$_{2}$ मेधीभूतं; B$_{3-5}$ T$_{2}$ M$_{4}$ मेधीभूतः; Dc$_{1}$ मेधि°; D$_{6}$ मेढा°; M$_{1-3}$ मेधीश्रुत-. G$_{3}$ मेधीभूतस्त्वया राजन्. — ^{d}) Ś$_{1}$ K$_{1}$ परिगृह्णीष्व; Dc$_{1}$ प्रतिगृह्णीय.

Ś$_{1}$

अनुजीवन्तु सर्वे त्वां ज्ञातयो ज्ञातिवर्धन ॥ १६
एवं ब्रुवति कौन्तेय विदुरे दीर्घदर्शिनि ।
दुर्योधनमहं पापमन्ववर्तं वृथामतिः ॥ १७
अश्रुत्वा ह्यस्य वीरस्य वाक्यानि मधुराण्यहम् ।
फलं प्राप्य महद्दुःखं निमग्नः शोकसागरे ॥ १८
वृद्धौ हि ते स्वः पितरौ पश्यावां दुःखितौ नृप ।
न शोचितव्यं भवता पश्यामीह जनाधिप ॥ १९

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

२

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तु राज्ञा स धृतराष्ट्रेण धीमता ।
तूष्णीं बभूव मेधावी तमुवाचाथ केशवः ॥ १
अतीव मनसा शोकः क्रियमाणो जनाधिप ।
संतापयति वैतस्य पूर्वप्रेतान्पितामहान् ॥ २
यजस्व विविधैर्यज्ञैर्बहुभिः स्वाप्तदक्षिणैः ।

C. 14. 22
B. 14. 2. 3
K. 14. 2. 3

K_2 पार्थिवः; K_3 D_{2-4} M_{1-3} भारत; T G_3 भूमिप.

16 ^{a}) G_3 समः. K_5 D_1 पुत्रेषु (for भूते°). — ^{b}) K_2 T G_3 वर्तमानो. D_{c1} D_{2-4} M_4 नराधिपं; M_3 °धिपः. — ^{c}) K_5 अनुरज्यंतु; G_3 °जीवंति. D_5 सर्वे त्वा; M_{1-3} सर्वेषां. — ^{d}) K_3 ज्ञातिवर्धिनि; $K_{4.5}$ $D_{1.4}$ G_3 M_4 °वर्धनं (G_3 °ने); B_2 (marg.). $_{3.4}$ °भिः सह; D_{n1} $D_{5.6}$ भ्रातृभिः सह.

17 ^{a}) B_2 वदति. K_4 D_1 धर्मज्ञे (for कौन्तेय). — ^{b}) K_2 G_2 M_{1-3} दीर्घदर्शने; T G_3 धर्मदर्शने (T_1 °नि). — ^{c}) B_3 पार्थ (for पापम्). — ^{d}) D_{3-6} अर्थवंतं; T_1 अन्ववर्तें; T_2 $G_{1.2}$ M अनुवृत्तो (T_2 °त्ते). K_3 व्यथामतिः (sic); G_1 महामंते (for वृथामतिः).

18 ^{a}) D_1 अकृत्वा. $K_{2.4}$ D_1 [ए]तानि; D_{c1} तस्य; M_{1-3} [ए]वास्य (for ह्यस्य). K_5 B D_{n1} $D_{5.6}$ अश्रुत्वा तस्य धीरस्य; D_{2-4} °त्वा हितकामस्य; T G_3 अश्रु(G_3 स श्रु)त्वैव तु वाक्यानि; $G_{1.2}$ M_4 °त्वैवास्य धीरस्य. — ^{b}) T G_3 हितानि (for वाक्यानि). S (except M_3) च (for [अ]हम्). — ^{c}) K_3 सदुःखानि; $B_{3.4}$ D_{c1} D_1 G_1 महादुःखं (D_{c1} °खे). — ^{d}) K_1 निमग्नं. G_1 शोकसंगरे. K_3 मग्नः कोशससागरे (sic).

19 ^{a}) D_{c1} च; G_1 om. (for हि). K_1 corrupt; K_2 तौद्य (sic); K_4 ते त्वत्; K_5 D_{c1} D_1 $M_{1.2}$ तेंब; $B_{1.2}$ D_{n1} D_{2-6} तेद्य; T $G_{1.2}$ $M_{3.4}$ तेंबा॰; G_3 तौ वा (for ते स्वः). — ^{b}) $G_{1.2}$ पाल्यौ वै; G_3 प्रेक्ष्य वै (for पश्यावां). $K_{2.3}$ वां; $B_{1.2.4}$ D_{n1} $D_{2.4-6}$ नौ; B_3 D_{c1} D_3 तौ (for [आ]वां). B_4 $D_{3.5.6}$ दुःखिनौ. K_1 पश्य वां दुःखितो नृप; B_5 पश्य नौ पितरौ तव; M_{1-3} पुत्रदुःखेन दुःखितौ. — ^{c}) K_1 भरतः; K_3 $B_{1.2}$ भवतः; K_5 भवतां. — ^{d}) B_4 D_{c1} हि; D_4 ह (for [इ]ह). $B_{1.2}$ (marg. as in text) जनेश्वर; T G_3 नराधिप.

Colophon. — *Adhy. name :* Ś$_1$ $K_{1-3.5}$ T G_3 धृतराष्ट्रवाक्यं; K_4 D_1 युधिष्ठिरसांत्वनं; M_{1-3} युधिष्ठिरसमाश्वासनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : Ś$_1$ K_4 $B_{3.4}$ D_1 S 1 (as in text). — *Śloka no. :* D_{n1} 20; D_5 18.

2

1 ^{a}) K_5 B_1 D (except D_{c1} D_1) G_1 M राजा (for राज्ञा). T [अ]थ; G_2 [अ]सौ (for स). Ś$_1$ धृतराष्ट्रेन. — ^{b}) D_3 तुष्णीं (sic); D_4 तूष्णिं. Ś$_1$ $K_{1.3.5}$ नृपतिस् (for मेधावी). — ^{d}) K_4 केशव.

2 Before 2, M_{1-3} ins. भगवान्. — ^{a}) Ś$_1$ B_4 D_5 T_2 G_3 मनसः; M मानसः. $G_{1.2}$ अधीतमा(G_2 °तीता मा)नसाः शोकः (G_2 °काः). — ^{b}) Ś$_1$ $K_{1.3}$ क्रियमानो; $K_{2.4}$ D_1 G_3 M ध्रि(G_3 ध्री)यमाणो ($M_{2.3}$ °णे); D_{c1} ध्यायमानो; T_2 G_2 ह्रियमाणो (G_2 °णा); G_1 लीयमाणा (for क्रियमाणो). B (except B_5) D_{c1} T G M_4 नराधिप (T_1 °पः) (for जना°). — ^{c}) B_3 संपातयति; D_4 स ताप°. $B_{1.2.4}$ D_{n1} D_5 T_2 च (for वा). $G_{1.2}$ अश्रुभिस्तर्पयंत्यस्य. — After 2, Ś$_1$ $K_{1.4.5}$ $D_{1.2}$ read 4^{ab} (K_4 D_1 repeating it in its proper place).

3 ^{a}) D_{c1} याजस्व; $G_{1.3}$ यजध्वं. Ś$_1$ $K_{1.2.5}$ D_1 M बहुभिर्; K_3 $B_{3.5}$ D_{2-4} विधिवद् (for विविधैर्).

C. 14. 22
B. 14. 2. 3
K. 14. 2. 3

देवांस्तर्पय सोमेन स्वधया च पितॄनपि ॥ ३
त्वद्विधस्य महाबुद्धे नैतदद्योपपद्यते ।
विदितं वेदितव्यं ते कर्तव्यमपि ते कृतम् ॥ ४
श्रुताश्च राजधर्मास्ते भीष्माद्भागीरथीसुतात् ।
कृष्णद्वैपायनाच्चैव नारदाद्विदुरात्तथा ॥ ५
नेमामर्हसि मूढानां वृत्तिं त्वमनुवर्तितुम् ।
पितृपैतामहीं वृत्तिमास्थाय धुरमुद्वह ॥ ६
युक्तं हि यशसा क्षत्रं स्वर्गं प्राप्तुमसंशयम् ।
न हि कश्चन शूराणां निहतोऽत्र पराङ्मुखः ॥ ७
त्यज शोकं महाराज भवितव्यं हि तत्तथा ।
न शक्यास्ते पुनर्द्रष्टुं त्वया ह्यस्मिन्रणे हताः ॥ ८
एतावदुक्त्वा गोविन्दो धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
विरराम महातेजास्तमुवाच युधिष्ठिरः ॥ ९
गोविन्द मयि या प्रीतिस्तव सा विदिता मम ।
सौहृदेन तथा प्रेम्णा सदा मामनुकम्पसे ॥ १०
प्रियं तु मे स्यात्सुमहत्कृतं चक्रगदाधर ।
श्रीमन्प्रीतेन मनसा सर्वं यादवनन्दन ॥ ११
यदि मामनुजानीयाद्भवान्गन्तुं तपोवनम् ।

— ^{b}) Ś1 K1. 3. 5 विधिवत्; G2 विहितैर् (for बहुभिः). K5 B4 D6 T चाप्त-; B1. 2 भूरि- (for स्वाप्त-). K2. 4 B3. 5 D1–4 G1. 3 M विविधैरा(K2 G3 °श्चा)प्तदक्षिणैः. — ^{c}) D3 वेदांस् (by metathesis) (for देवांस्). — ^{d}) K4 D1 तथा; B1. 2. 5 M1–3 अथ (for अपि). — After 3, Ś1 K D (except Dc1) ins.:

5* अतिथीनन्नपानेन कामैरन्यैरकिंचनान् ।

[Ś1 K1. 3. 4 D1 -दानेन (for -पानेन).]

4 K2. 3 B Dn1 D3–6 om. 4^{ab}. Ś1 K1. 5 D2 read 4^{ab} after 2; K4 D1 read the same for the first time after 2. — ^{a}) K4 (first time). 5 त्वद्विधेषु; G3 °धश्च. B T G1. 2 M4 महाबुद्धेर्; D2 °राज; G3 °बुद्धिर्. — ^{b}) B1. 5 G1. 2 त्वयि (for अद्य). — ^{d}) B1–3 अपि वा; B4 इति वा; G M च त्वया (for अपि ते).

5 ^{a}) K1 D2 श्रुत्वा; D3 शुभा (for श्रुताश्च). Ś1 K1. 3 B3 D2–4 हि; T ते (for च). T1 च (for ते). — ^{b}) K1 भीमाद् (for भीष्माद्). — ^{c}) K2. 5 चापि; K4 वापि (for चैव). D1 कृष्णद्वीपायनाद्वापि.

6 K1 partly damaged. — ^{a}) G1. 2 स त्वं नार्हसि (for नेमाम°). — ^{b}) K3 कृतिं; G3 मतिं (for वृत्तिं). B1. 2 D2. 6 समनु- (for त्वमनु-). — ^{c}) K2. 5 -पैतामहं. T M वृत्तम् (for वृत्तिम्). K1. 3 B1. 2. 4 D (except D1. 4) पितृपैतामहं वृत्तम्.

7 ^{a}) Ś1 (*sup. lin.*) एतद्धि; K4 संयुक्तं; G3 युद्धं हि (for युक्तं हि). M1–3 यशसः. Ś1 K1. 3 क्षेत्रं; D5. 6 G2 क्षात्रं. — ^{b}) B1. 2 प्राप्तुं स्वर्गम् (by transp.); B3. 4 Dc1 प्राप्तं स्वर्गम्; G1. 2 गंतुं स्वर्गम्. Ś1 K1. 4. 5 D1–4 M प्राप्तम्. K3 असंशयः; S न संशयः. — ^{c}) K2 कश्चिन्न; B Dc1 D2 (marg. *sec. m.*) कश्चिद्धि (for कश्चन). M1–3 वीराणां (for शू°). — ^{d}) Ś1 निहितो; K4 D1 आहतो; Dc1 न हतो (for निहतो). K4 न (for ऽत्र).

8 ^{b}) B1 तं; D1 यत् (for तत्). — ^{c}) K4 च शक्याः (for शक्यास्ते). — ^{d}) K2. 4. 5 B D ये(D3 य)स्मिन् (for ह्यस्मिन्). Ś1 K1. 3 ये त्वया निहता रणे.

9 ^{b}) Ś1 धर्मात्मानं; K3 स धर्मात्मा (for धर्मराजं). — ^{d}) M2. 3 उक्त्वाथ (for उवाच). T G3 तं राजा प्रत्यभाषत.

10 Before 9, B (except B1) D (except D1) T2 ins. युधिष्ठिर उवाच. — ^{a}) D1 गोविंदे. Ś1 मम या; K1. 3 समया (for मयि या). — ^{b}) T1 त्वया (for तव). T G2 मया (for मम). — ^{c}) Ś1 K1 सौहृदे ये (for °देन). Ś1 (by corr.) तया; T1 मयि; G3 मया (for तथा). — ^{d}) B1 यथा; Dc1 तथा; G1 सह (for सदा). B1. 4 Dc1 Dn1 T2 मय्यनु- (for मामनु-).

11 ^{a}) B5 D2–4 मम (for तु मे). — ^{b}) D3 चक्रं (for चक्र-). — ^{c}) K5 G2 श्रीमत्. — ^{d}) Ś1 K1. 3 मम; K2 त्वया; K4 D1 G3 तव; K5 मया; Dn1 D2. 3 G1. 2 M सर्वं- (for सर्वं).

12 ^{b}) B5 तपोधनं (for °वनम्). — After 12^{ab}, S ins.:

6* कृतकृत्यो भविष्यामि इति मे निश्चिता मतिः ।

— ^{c}) K4 D1 नाहं (for न हि). K1 प्रपत्स्यामि; D2 च पश्यामि. — ^{d}) K3 Dn1 T G3 M1–3 पातयित्वा; G1. 2 सूद° (for घात°). K4 D1 M1–3 पितामहान्. — ^{e}) G1 नृसिंहः; G2 नृशंसः (for कर्णं च). B2 Dc1

न हि शान्तिं प्रपश्यामि घातयित्वा पितामहम् ।
कर्णं च पुरुषव्याघ्रं संग्रामेष्वपलायिनम् ॥ १२
कर्मणा येन मुच्येयमस्मात्क्रूरादरिंदम ।
कर्मणस्तद्विधत्स्वेह येन शुध्यति मे मनः ॥ १३
तमेवंवादिनं व्यासस्ततः प्रोवाच धर्मवित् ।
सान्त्वयन्सुमहातेजाः शुभं वचनमर्थवत् ॥ १४
अकृता ते मतिस्तात पुनर्बाल्येन मुह्यसे ।
किमाकाशे वयं सर्वे प्रलपाम मुहुर्मुहुः ॥ १५
विदिताः क्षत्रधर्मास्ते येषां युद्धेन जीविका ।
यथा प्रवृत्तो नृपतिर्नाधिबन्धेन युज्यते ॥ १६
मोक्षधर्माश्च निखिला याथातथ्येन ते श्रुताः ।
असकृच्चैव संदेहाश्छिन्नास्ते कामजा मया ॥ १७
अश्रद्दधानो दुर्मेधा लुप्तस्मृतिरसि ध्रुवम् ।
मैवं भव न ते युक्तमिदमज्ञानमीदृशम् ॥ १८
प्रायश्चित्तानि सर्वाणि विदितानि च तेऽनघ ।
युद्धधर्माश्च ते सर्वे दानधर्माश्च ते श्रुताः ॥ १९

C. 14. 39
B. 14. 2. 20
K. 14. 2. 21

T_2 पुरुषव्याघ्र (T_2 °घ्र:); $D_{5.6}$ पुरुषेष्वग्र्यं. — ^{f}) Ś$_1$ K_1 [अ]पलायनं ; Dc$_1$ °यिने. $G_{1.2}$ गुरुं वीर्यबलान्वितं.

13 ^{a}) K_3 B_1 कर्मणो. K_4 D_1 T_2 G_3 केन (for येन). B_4 तप्येयम् ; G_3 M_3 मुच्येत. — ^{b}) Ś$_1$ K D_1 S (except T_2) तस्मात् ; Dn$_1$ यस्मात्. Dc$_1$ क्लेशाद् ; T M_{1-3} पापाद् (for क्रूराद्). B (except B_4) D_{2-4} जनार्दन (for अरिंदम). — ^{c}) Ś$_1$ $K_{2.3}$ B (B_5 damaged) D (except D_1) T_2 कर्मणा तद् ; T_1 G कर्म तत्त्वं (for कर्मणस्तद्). Ś$_1$ $K_{1.2.4.5}$ D_1 M_4 विधस्येह(K_2 °हं); K_3 विधास्येहं ; $D_{5.6}$ विधत्स्येहं (for °त्स्वेह). — ^{d}) Ś$_1$ K D_1 T_1 G M_{1-3} न हि ; M_4 न वि· (for येन). K_3 मे शुध्यते (for शुध्यति मे).

14 ^{a}) B_{1-4} Dc$_1$ Dn$_1$ T_2 पार्थं (for व्यासस्). — ^{b}) K_5 B_5 D_{2-6} तत्र ; B_{1-4} Dc$_1$ Dn$_1$ T_2 व्यास: (for तत:). Ś$_1$ $K_{1.3}$ D_1 धर्मज्ञं (for °वित्). — ^{c}) B_4 शांत्वयन् (sic). B_4 M_{1-3} स ; M_4 हि (for सु-). $B_{1.2}$ सांत्वयञ्श्लक्ष्णया वाचा. — ^{d}) B_4 T_2 शुद्धं ; Dc$_1$ इदं (for शुभं). Dn$_1$ D_1 अब्रवीत् (for अर्थवत्). $G_{1.2}$ M वेदवेदांगतत्त्ववित्.

15 Before 15, M_{1-3} ins. व्यास:. — ^{a}) Ś$_1$ आख्याता ; S सुकृता (for अ°). G_3 मे (for ते). Ś$_1$ $K_{1.3}$ पुनस् (for मतिस्). — ^{b}) K_5 कालेन ; D_5 बाह्येन ; D_6 वा येन (for बाल्येन). G M_4 मुह्यसि. $K_{2.4}$ D_1 मुह्यसे बालवत्पुन:. — ^{c}) K_2 हिमाकांशे (sic); Dn$_1$ $D_{2.6}$ किमाकारा (for °काशे). B D तात (for सर्वे). G_3 किमु को वाशय: सर्वे. — ^{d}) $B_{2.4.5}$ $D_{5.6}$ S प्रल(G_3 °लो)पामो.

16 ^{a}) K_1 विदित: ; K_4 Dc$_1$ विदिता. $D_{3.6}$ च (for ते). T_1 G_3 विदित: क्षत्रधर्मस्ते. — ^{b}) K_3 D_3 तेषां (for येषां). K_1 बुद्धेन ; D_4 युध्येन. K_1 D_6 M_1 जीविका:. — T_1 G_3 repeat 16^{cd} after 7*. — ^{cd}) B_4 T_1 G_3 (last two second time) तथा (for यथा). T_1 (second time) $G_{1.2.3}$ (second time) M_4 तु कुर्वन् (for प्रवृत्तो) and नानु- (for नाधि-). $B_{2.5}$ D_6 युज्यसे. Ś$_1$ K_{1-4} D_1 यथा च वर्तन्नृ(K_1 च न तु नृ- ; K_4 वृत्तेन नृ)पतिर्न पापां($K_{2.3}$ °पं)शेन युज्यते ; T_1 G_3 (both first time) यथा च वै त्वं नृपते शोकबं(T_1 °बा)धात्प्रमोक्ष्यसे ; M_{1-3} यथा वै त्वं तु नृपते शोकमोहौ विमोक्ष्यसे.

17 ^{a}) G_3 -बंधाश् (for -धर्माश्). — ^{b}) Ś$_1$ K_3 D_6 T_2 यथातथ्येन. K_4 D_1 मे (for ते). K_1 तथा तथ्येन चेतस: ; $G_{1.2}$ M यथावत्सं(G_1 °त्सु)श्रुतास्त्वया (M_1 °स्तव); G_3 यथातथ्येन मे शृणु. — After 16^{ab}, S ins.:

7* यथा वै कामजां मायां परित्यक्तुं त्वमर्हसि ।

[T_1 शोकजां (for कामजां).]

— After the above, T_1 G_3 repeat 16^{cd}. — ^{c}) K_1 D (except Dc$_1$) चापि (for चैव). — ^{d}) D_1 छन्नास् (for छिन्नास्). K_4 कामया मया ; $G_{1.2}$ कर्मजास्त्वया (for कामजा मया).

18 ^{b}) Ś$_1$ K_1 B_3 $M_{2.3}$ अपि (for असि). G_3 लुप्तवृत्तोसि च ध्रुवं. — ^{c}) D_3 न (for मा). G M भूस्त्वं (for भव). K_4 न चैवं भवतो युक्तम्. — ^{d}) T_1 एवम् (for इदम्).

19 ^{b}) K_3 तव ; M_{1-3} मम (for च ते). T_1 G_3 नृप (for ऽनघ). — ^{c}) Ś$_1$ K Dn$_1$ $D_{1.5.6}$ T_2 राज- ; $G_{1.2}$ युद्धे (for युद्ध-). K_3 -धर्मंश्. Ś$_1$ $K_{1.3}$ तथा (for च ते). D_{2-4} भद्रं ते (for ते सर्वे). — ^{d}) K_3 दानधर्मंश्. $K_{2.4}$ D_1 वै ; K_5 वि· (for ते). Dc$_1$ स्मृता: ; D_3 श्रुत: ; G_3 [ऽ]नघ (for श्रुता:).

20 ^{a}) $K_{1.4.5}$ D_1 G_3 M सर्वधर्मज्ञ. — ^{b}) K_5 D_1

C. 14. 39
B. 14. 2. 20
K. 14. 2. 22

स कथं सर्वधर्मज्ञः सर्वागमविशारदः । परिमुह्यसि भूयस्त्वमज्ञानादिव भारत ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

३

व्यास उवाच ।
युधिष्ठिर तव प्रज्ञा न सम्यगिति मे मतिः ।
न हि कश्चित्स्वयं मर्त्यः स्ववशः कुरुते क्रियाः ॥ १
ईश्वरेण नियुक्तोऽयं साध्वसाधु च मानवः ।
करोति पुरुषः कर्म तत्र का परिदेवना ॥ २
आत्मानं मन्यसे चाथ पापकर्माणमन्ततः ।
शृणु तत्र यथा पापमपकृष्येत भारत ॥ ३
तपोभिः क्रतुभिश्चैव दानेन च युधिष्ठिर ।
तरन्ति नित्यं पुरुषा ये स्म पापानि कुर्वते ॥ ४
यज्ञेन तपसा चैव दानेन च नराधिप ।
पूयन्ते राजशार्दूल नरा दुष्कृतकर्मिणः ॥ ५
असुराश्च सुराश्चैव पुण्यहेतोर्मखक्रियाम् ।

M -विशारद. —^{c}) D6 परिमुह्यस्व. K4 D1 मूढस् (for (for भूयस्). —^{d}) B4 G2 एव; T1 G3 इह (for इव).

Colophon. — *Adhy. name :* Ś1 K1. 3. 4 D1 व्यासवाक्यं; T1 भगवन्माहात्म्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś1 B1 Dn1 D4 2 (as in text). — *Śloka no.:* Dn1 D5 20.

3

1 G1 श्रीवेदव्यास (for व्यास). —^{a}) Ś1 K1. 3 महाबाहो; K4 D1 न ते युक्तम्; G1. 2 भवत्प्रज्ञा (for तव प्रज्ञा). —^{b}) K4 D1 अज्ञत्वम् (for न सम्यग्). Dn1 मन: (for मतिः). —^{c}) T स्वधर्मस्य; M1–3 स्वयं मान्य: (for स्वयं मर्त्यः). —^{d}) K2. 4. 5 B1–4 Dc1 Dn1 D1. 5. 6 क्रियां. G M स्ववशात्कु(G1. 2 °शं कु)रुते क्रियां.

2 ^{a}) B3. 4 हि; Dn1 च; D5 प्र- (for नि-). D6 प्रयोक्तव्यं (for नियुक्तोऽयं). —^{b}) B2. 3 Dc1 मानद (for मानवः). K1 साधु साधु च मानवा:; K2. 4. 5 D1 T G3 पुरुष: (T G3 कुरुते) साध्वसाधु वा. —^{c}) K2. 4 विविश:; K5 D1 विवश:; G1 [अ]सुकृतं; G2 M1–3. 4 (*inf. lin.* as in text) [अ]सुकरं (for पुरुषः). —^{d}) K4 Dn तत्काम- (for तत्र का). K4 D1 M2 परिवेदना (by metathesis).

3 ^{a}) K1 सत्यमेव (for मन्यसे च). B1–4 Dn1 वाथ; B5 Dc1 S पार्थ (for चाथ). —^{b}) Ś1 K1. 3 -कारिणम्; T1 -कर्मिणम्. K4 पापकर्माणसंमतं (sic); D6 °कर्मणि संमत:. —^{c}) T G3 तत्र (for शृणु). D3 यत्र (for तत्र). K1 यथाकामम्; K5 त्वया पापम्; Dc1 यथाप्रज्ञम्; G1 °वासम्. K4 शृणुष्व त्वं यथार्थाय. —^{d}) K4 अपकृत्येन; G2 अनुकृष्येत (for अप°).

4 ^{a}) Ś1 K1–3 चापि; K4 D1 वापि (for चैव). —^{b}) K4 D1 [अ]पि (for च). — After 4^{ab}, K3. 4 (marg.) D1 ins.:

8* पूयन्ते तु नरा राजंस्तस्माद्यज्ञाः परायणम् ।

[Cf. 5^{cd}. K4 तदेतस्मात् (for तस्माद्यज्ञा:).]

—^{c}) Dc1 चरंति. D3 नित्ये. B4 (marg.) Dc1 विबुधा (for पुरुषा). —^{d}) B5 M1–3 [ऽ]स्मिन् (for स्म). D1 कुरुते; D2–4 भारत (for कुर्वते).

5 ^{a}) Ś1 K1–4 वापि (for चैव). —^{b}) K2. 4 D1 त्यागेन (for दानेन). K2–4 B5 D1–4 T1 M4 युधिष्ठिर (for नराधिप). —^{c}) K4 पूज्यंते; G1 प्रीयंते. K2. 3. 5 B2. 5 D (except Dc1 D1) T G2 नरशार्दूल. —^{d}) D6 G2 दुष्कृति-. K3 -वर्मिण:; K4 B1 Dc1 D1 -कर्मण:; B2. 3. 5 Dn1 D2–6 G1. 2 M -कारिण:.

6 ^{a}) G3 [अ]मराश्च (for सुराश्च). —^{b}) Ś1 K5 B1 G3 मखक्रिया:. —^{c}) Dc1 प्रययेत; T G प्रवर्तंते. K2. 4 D1 महाराज. —^{d}) D2 अस्माद्. K (except

प्रयतन्ते महात्मानस्तस्माद्यज्ञाः परायणम् ॥ ६
यज्ञैरेव महात्मानो बभूवुरधिकाः सुराः ।
ततो देवाः क्रियावन्तो दानवानभ्यधर्षयन् ॥ ७
राजसूयाश्वमेधौ च सर्वमेधं च भारत ।
नरमेधं च नृपते त्वमाहर युधिष्ठिर ॥ ८
यजस्व वाजिमेधेन विधिवद्दक्षिणावता ।
बहुकामान्नवित्तेन रामो दाशरथिर्यथा ॥ ९
यथा च भरतो राजा दौःषन्तिः पृथिवीपतिः ।
शाकुन्तलो महावीर्यस्तव पूर्वपितामहः ॥ १०

युधिष्ठिर उवाच ।

असंशयं वाजिमेधः पावयेत्पृथिवीमपि ।
अभिप्रायस्तु मे कश्चित्तं त्वं श्रोतुमिहार्हसि ॥ ११
इमं ज्ञातिवधं कृत्वा सुमहान्तं द्विजोत्तम ।
दानमल्पं न शक्यामि दातुं वित्तं च नास्ति मे ॥ १२
न च बालानिमान्दीनानुत्सहे वसु याचितुम् ।
तथैवार्द्रव्रणान्कृच्छ्रे वर्तमानान्नृपात्मजान् ॥ १३
स्वयं विनाश्य पृथिवीं यज्ञार्थे द्विजसत्तम ।
करमाहारयिष्यामि कथं शोकपरायणान् ॥ १४
दुर्योधनापराधेन वसुधा वसुधाधिपाः ।
प्रनष्टा योजयित्वास्मानकीर्त्या मुनिसत्तम ॥ १५
दुर्योधनेन पृथिवी क्षयिता वित्तकारणात् ।
कोशश्चापि विशीर्णोऽसौ धार्तराष्ट्रस्य दुर्मतेः ॥ १६ C. 14. 56 B. 14. 3. 16 K. 14. 3. 16

K$_5$) B D (except Dn$_1$) T G$_{1.3}$ M$_4$ यज्ञः; M$_{1-3}$ यज्ञं. B$_3$ परायणः.

7 ^{a}) K$_5$ यज्ञैर्देवा; B$_{1-3}$ G$_1$ यज्ञेनैव; M$_4$ यज्ञादेव. — ^{c}) Ś$_1$ K$_1$ दैवात् (for देवाः). — ^{d}) D$_{5.6}$ दैते(D$_6$ °त्ये)यान् (for दानवान्). K$_{1.3}$ अभ्य(K$_1$ °त्य)दर्शयन्; Dc$_1$ अत्यधर्षयन्; D$_1$ अप्य°; T$_2$ अव्य°; G$_1$ अप्र°; M$_{2.3}$ (before corr. as in text) अभ्यहर्षयन्.

8 ^{a}) G$_3$ नरमेधाश्व-. T G$_3$ हि (for च). — ^{b}) K$_{2.4}$ D$_1$ नरमेधं; K$_3$ सर्वमेधां; T$_1$ क्रतुमुख्यौ. — ^{c}) K$_{2.4}$ D$_1$ सर्वमेधं; T$_1$ हय° (for नर°). — ^{d}) M$_{2.3}$ त्वं माहर (for त्वमा°).

9 ^{c}) K$_5$ D$_{2-4}$ -युक्तेन; B$_{1.2.4}$ -वृत्तेन (for -वित्तेन). Ś$_1$ K$_{1-4}$ B$_2$ (marg.).$_{3.4}$ (marg.) D$_1$ बह्वन्नेव महाबाहो (K$_{2.4}$ D$_1$ °राज). — ^{d}) D$_6$ यदा (for यथा).

10 ^{a}) D$_{3.4}$ भारतो. T श्रीमान्; G$_3$ धीमान् (for राजा). D$_6$ यथा भरतराजासौ. — ^{b}) Ś$_1$ दौष्वंतिः; K$_1$ दौष्विंतिः; K$_{3.4}$ Dc$_1$ D$_{1-3.5.6}$ दौष्कं(D$_6$ °ष्कुं)तिः; K$_5$ दौष्यंतः; B$_{1.2.5}$ Dn$_1$ D$_4$ T G$_3$ दौष्यंतिः; B$_{3.4}$ दौःस्वंतिः. Ś$_1$ K$_{1.3}$ B$_1$ पृथिवीपते; T G$_3$ पुरुषोत्तमः; G$_{1.2}$ तु (G$_2$ च) महीपतिः. — ^{c}) Some S MSS. शाकुंतळो. — ^{d}) G$_{1.2}$ यस्ते (for तव).

11 ^{a}) K$_{2.4}$ D$_1$ वाजिमेधं. — ^{b}) K$_4$ D$_1$ याचेयं; Dc$_1$ पावयं; G$_2$ पारयेत्. K$_5$ B$_4$ (marg.) D$_{2-5}$ पृथिवीपतिं; T G$_3$ °पतीन्. — ^{c}) K$_4$ M$_{1-3}$ अभिप्रायं. B$_{1.2}$ [s]स्ति (for तु). — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1.3}$ मे (for त्वं). K$_{2.4.5}$ D$_1$ तं शृ(D$_1$ तच्छृ)णुष्व महामुने; S तत्त्वं मे (M$_1$ तं त्वं मे; M$_4$ तत्र त्वं) श्रोतुमर्हसि.

12 ^{a}) M$_{1.2}$ इदं. — After 12^{ab}, T G$_3$ read 14^c–15^d and M reads 14^{cd}, repeating it in its proper place. G$_{1.2}$ om. (hapl.) 12^c–14^b. — ^{c}) T G$_3$ दातुम् (for दानम्). Dc$_1$ अन्यं; G$_3$ अल्पान्. K$_{1.2.5}$ D$_{2-4}$ M$_{3.4}$ शक्ष्यामि; K$_4$ D$_1$ वक्ष्यामि; Dn$_1$ D$_{5.6}$ T G$_3$ शक्नोमि. — ^{d}) Ś$_1$ K$_1$ न च (by transp.).

13 G$_{1.2}$ om. 13 (cf. v. l. 12). — ^{a}) B$_{1.2}$ हि; B$_{3-5}$ Dc$_1$ Dn$_1$ D$_{1.4.6}$ तु (for च). G$_3$ न चापलात्तदा दीनान्. — ^{c}) B$_{2.4}$ D$_{5.6}$ द्रविणान्; D$_4$ ब्राह्म° (for [आ]र्द्रव्र°). T G$_3$ तथैव द्रविणान्शो(G$_3$ °णाँह्लो)के.

14 G$_{1.2}$ om. 14^{ab} (cf. v. l. 12). — ^{a}) T$_2$ तु राजा (for पृथिवीं). — ^{b}) Ś$_1$ K$_1$ यज्ञाय; K$_{3.5}$ Dn$_1$ D$_{5.6}$ यथार्थं; T G$_3$ M$_4$ राज्यार्थे (G$_3$ °र्थी) (for यज्ञार्थे). — D$_3$ om. (hapl.) 14^c–15^d; T G$_3$ read the same after 12^{ab}. M reads 14^{cd} for the first time after 12^{ab}. — ^{c}) T G$_3$ कथम् (for करम्). Ś$_1$ K$_1$ करवाम हनिष्यामि (sic); G$_{1.2}$ अहमाराधयिष्यामि. — ^{d}) Ś$_1$ K$_1$ -परायणं; D (except D$_1$; D$_3$ om.) G °यणः.

15 For the sequence in T G$_3$, cf. v. l. 14. D$_3$ om. 15 (cf. v. l. 14). K$_4$ D$_1$ om. (hapl.) 15. — ^{a}) K$_1$ Dc$_1$ दुर्योधनपराधेन (sic). — ^{b}) T G$_3$ M वसुधां. G$_{1.2}$ वसुधायां नराधिपाः. — ^{c}) K$_{3.5}$ T G$_3$ M प्रविष्टा; B$_{3.5}$ D$_{2.4}$ विनष्टा; G$_{1.2}$ प्रतिष्टा (for प्रनष्टा). T G योधयित्वा. — ^{d}) T निमग्ना (for अकीर्त्या). Ś$_1$ K$_{1.3}$ B$_5$ D$_2$ M$_4$ द्विजसत्तम; Dc$_1$ मनुजसत्तम

C. 14. 57
B. 14. 3. 17
K. 14. 3. 17

पृथिवी दक्षिणा चात्र विधिः प्रथमकल्पिकः ।
विद्वद्भिः परिदृष्टोऽयं शिष्टो विधिविपर्ययः ॥ १७
न च प्रतिनिधिं कर्तुं चिकीर्षामि तपोधन ।
अत्र मे भगवन्सम्यक्साचिव्यं कर्तुमर्हसि ॥ १८

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तु पार्थेन कृष्णद्वैपायनस्तदा ।
मुहूर्तमनुसंचिन्त्य धर्मराजानमब्रवीत् ॥ १९
विद्यते द्रविणं पार्थ गिरौ हिमवति स्थितम् ।
उत्सृष्टं ब्राह्मणैर्यज्ञे मरुत्तस्य महीपतेः ।
तदानयस्व कौन्तेय पर्याप्तं तद्भविष्यति ॥ २०

युधिष्ठिर उवाच ।

कथं यज्ञे मरुत्तस्य द्रविणं तत्समाचितम् ।
कस्मिंश्च काले स नृपो बभूव वदतां वर ॥ २१

व्यास उवाच ।

यदि शुश्रूषसे पार्थ शृणु कारंधमं नृपम् ।
यस्मिन्काले महावीर्यः स राजासीन्महाधनः ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

(hypermetric). G3 इमानात्मनि सत्तम.

16 ^{a}) D6 क्षपिता (for पृथिवी). — ^{b}) K1 Dc1 D1. 2 T2 G2. 3 M4 क्षपिता ; D6 पृथिवी (for क्षयिता). K1 विभु- ; G2. 3 जय- (for वित्त-). — ^{c}) K4 शोकश् ; B Dc1 D2 कोषश् ; T1 पाशश् ; M1. 2 कोवश्च (sic) (for कोशश्). T1 G3 M1–3 विकीर्णो. K3–5 D1 S [ऽ]यं (for ऽसौ).

17 ^{b}) B (except B2) प्राथम-. K2. 4 D1 -कल्पकः ; Dn1 D2–4 -कल्पितः. D5. 6 विधिः पृथगकल्पितः ; S वाजिमेधे म(M4 °धम)हाक्रतौ. — ^{c}) K3 D6 -तुष्टोयं ; T G2 -वृष्टोयं ; G1 M4 -पृष्टोयं ; G3 -मृष्टाय (for -दृष्टोऽयं). — ^{d}) K5 D2. 4–6 शिष्टे. Ś1 K3 -विपर्ययात्. K1. 2. 4 B2. 3 D1 S विशिष्टो विधिपर्ययः (K1. 2. 4 B3 D1 °र्ययात् ; M1. 2 °र्यया).

18 ^{a}) G1. 2 हि (for च). K4 D1 प्रतिक्रियां ; Dc1 Dn1 °विधिं ; D5. 6 °निधी- ; M2 °निधिः. D3 गंतुं (for कर्तुं). — ^{b}) K4 विषीदामि (for चिकीर्षामि). G1. 2 [इ]ह मानद (for तपोधन). — ^{c}) G1 आश्रमे (for अत्र मे). D3 G3 भगवान्. — ^{d}) Ś1 K1. 3 सान्निध्यं (for साचिव्यं).

19 MSS. om. the ref. — ^{b}) K4 D1 कृष्णद्वीपायनस्. B1 T1 G3 तथा. — ^{c}) B4 (marg.) M1. 2 इव ; G1 M4 अभि- ; G2 M3 अपि (for अनु-). T G3 स मुहुर्तं तु संचिंत्य. — ^{d}) Ś1 K3 राजानमिदमब्रवीत् ; M1–3 धर्मराजमथा°. — After 19, K5 D (except Dc1 D1) ins. :

9* कोशश्चापि विशीर्णोऽयं परिपूर्णो भविष्यति ।
[Cf. 16^{c} for the prior half. Some MSS. कोषश्.]

20 Before 20, B5 Dc1 M1 ins. व्यास उवाच. — ^{b}) G1. 2 मेरोर् ; M शीर्षे (for गिरौ). K4 हिमवता ; G2 °वत- ; M1. 2 °वतः ; M3 °वते ; M4 हैमवते. M1. 2 स्मृतं ; M4 चितं (for स्थितम्). — ^{d}) K4 D1 मरं(D1 °रु)तस्य. K3. 4 महीपते ; K5 B4. 5 D (except D1) T G3 महात्मनः (D3 °ना). — ^{e}) G2 आनय त्वं (for °यस्व). — ^{f}) K4 D1 G1. 2 M ते (for तद्).

21 ^{a}) K4 D1 मरुंतस्य. — ^{b}) K2. 4. 5 D (except Dc1 Dn1) उपार्जितं ; S (except T1 G1) समाहितं (for °चितम्). — ^{c}) G2 कस्मिंश्चित्. D5. 6 नृपतिर् (for स नृपो). — ^{d}) K1 वरः. K3 बभूव मुनिसत्तम.

22 ^{a}) D4 शुश्रूषते. G3 शुश्रूषा यदि ते पार्थ. — ^{b}) K1 कारत्रसं (for कारंधमं). D2 G1 नृप. G3 शृणुष्व सकलं नृप ; M4 (*inf. lin.* as in text) शृणु कारंधमो नृपः. — ^{cd}) K4 कस्मिन्. T2 कुले (for काले). K2 महावीर्यं. K4 D1–4 महाबलः ; T1 G3 °रथः ; G1. 2 धनाधिकः (for महाधनः). Ś1 K1. 3 B2 (also as in text) कथयिष्यामि ते सर्वं यथा राजा महाधनः.

Colophon om. in G1. 2 M. — *Adhy. name.* : K4 D1 मरुंताख्यानं ; B1–4 Dc1 Dn1 D2. 4 संवर्तमरुत्तीयं ; D3 मरुत्तीयं. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : Ś1 K4 B1 Dn1 D1. 4–6 T G3 3 (as in text). — *Śloka no.* : Dn1 D5 23.

४

युधिष्ठिर उवाच ।
शुश्रूषे तस्य धर्मज्ञ राजर्षेः परिकीर्तनम् ।
द्वैपायन मरुत्तस्य कथां प्रब्रूहि मेऽनघ ॥ १
व्यास उवाच ।
आसीत्कृतयुगे पूर्वं मनुर्दण्डधरः प्रभुः ।
तस्य पुत्रो महेष्वासः प्रजातिरिति विश्रुतः ॥ २
प्रजातेरभवत्पुत्रः क्षुप इत्यभिविश्रुतः ।
क्षुपस्य पुत्रस्त्विक्ष्वाकुर्महीपालोऽभवत्प्रभुः ॥ ३
तस्य पुत्रशतं राजन्नासीत्परमधार्मिकम् ।
तांस्तु सर्वान्महीपालानिक्ष्वाकुरकरोत्प्रभुः ॥ ४
तेषां ज्येष्ठस्तु विंशोऽभूत्प्रतिमानं धनुष्मताम् ।
विंशस्य पुत्रः कल्याणो विविंशो नाम भारत ॥ ५
विविंशस्य सुता राजन्बभूवुर्दश पञ्च च ।
सर्वे धनुषि विक्रान्ता ब्रह्मण्याः सत्यवादिनः ॥ ६
दानधर्मरताः सन्तः सततं प्रियवादिनः ।
तेषां ज्येष्ठः खनीनेत्रः स तान्सर्वानपीडयत् ॥ ७
खनीनेत्रस्तु विक्रान्तो जित्वा राज्यमकण्टकम् ।
नाशक्नोद्रक्षितुं राज्यं नान्वरज्यन्त तं प्रजाः ॥ ८
तमपास्य च तद्राष्ट्रं तस्य पुत्रं सुवर्चसम् ।
अभ्यषिञ्चत राजेन्द्र मुदितं चाभवत्तदा ॥ ९

C. 14. 72
B. 14. 4. 9
K. 14. 4. 9

4

1 K$_4$ D$_1$ G$_3$ om. 1. —^{a}) G$_1$ शुश्रूषोस्. T$_1$ सर्व- (for तस्य). K$_5$ धर्मस्य. —^{b}) K$_1$ राजर्षे; K$_2$ राजर्षिः. B$_3$ अनु- (for परि-). Ś$_1$ K$_{1.3}$ -कल्पनं (K$_3$ °कं); B$_3$ D$_{3.4}$ M$_{1.2}$ -कीर्तितं (for -कीर्तनम्). —^{c}) K$_2$ मरुंतस्य. —^{d}) Ś$_1$ K$_3$ कथं. G$_2$ मा (for मे).

2 ^{a}) B$_{1–4}$ Dc$_1$ पार्थ; B$_5$ Dn$_1$ D$_{2–6}$ T$_2$ तात (for पूर्वं). — D$_4$ om. (hapl.) 2^c–3^d. —^{c}) Dn$_1$ D$_{5.6}$ T$_2$ महाबाहुः (for महेष्वासः). — D$_3$ om. 2^d–3^a. —^{d}) B$_{1.2.3}$ (marg. as in text)$_{.4}$ Dc$_1$ Dn$_1$ D$_{2.5.6}$ प्रसंधिर् (for प्रजातिर्). K$_{2.4}$ D$_1$ इति वीर्यवान्; K$_5$ B Dc$_1$ D$_2$ S अभवन्नृपः (for इति विश्रुतः).

3 D$_3$ om. 3^a; D$_4$ om. 3 (cf. v. l. 2). —^{a}) Ś$_1$ K$_{2.3}$ B$_{3.4}$ प्रजानेर्; K$_5$ B$_{1.2.5}$ Dc$_1$ Dn$_1$ D$_{2.5.6}$ G$_1$ प्रसंधेर् (for प्रजातेर्). —^{b}) K$_1$ क्षुपा; K$_4$ जप; G$_1$ क्षुध; G$_2$ क्षुत; G$_3$ क्षुभ (for क्षुप). B$_5$ D$_2$ [अ]भिसंज्ञितः; Dc$_1$ °संस्थितः; D$_3$ [उ]पसंज्ञितः (for [अ]भिविश्रुतः). —^{c}) K$_{3.5}$ Dn$_1$ D$_{4–6}$ T$_2$ G$_2$ M$_4$ इक्ष्वाकुर्; B$_5$ damaged (for त्विक्ष्वा°). —^{d}) Ś$_1$ K$_{1.3}$ धर्मपालो (for मही°). G$_1$ [उ]द्भूतः (for ऽभवत्). K$_4$ पुरा (for प्रभुः).

4 K$_3$ om. (hapl.) 4. —^{b}) G$_3$ आसन्परमधार्मिकाः. —^{c}) G$_3$ तान् (for तु).

5 ^{a}) K$_3$ transp. ज्येष्ठस् and तु. K$_1$ विवशो (hypermetric); D$_4$ विंषो (for विंशो). —^{b}) Ś$_1$ वपुष्मतां (for धनु°). —^{c}) K$_3$ वंशस्य. — G$_1$ om. (hapl.) 5^d. —^{d}) Ś$_1$ K$_2$ Dc$_1$ D$_{1.3}$ विविशो; K$_1$ विवशो. B$_3$ धार्मिकः (for भारत).

6 ^{a}) K$_2$ विविशस्य. —^{d}) K$_1$ D$_1$ ब्रह्मण्यः. K$_2$ D$_5$ -संगराः; G$_{1.2}$ -विक्रमाः (for -वादिनः).

7 K$_4$ D$_1$ om. (? hapl.) 7^{ab}. —^{a}) K$_{2.5}$ -धर्मपराः; Dc$_1$ °रतां; T$_1$ G$_3$ -कर्मरताः (for -धर्म°). K$_3$ सभ्याः; B D (D$_1$ om.) शांताः (for सन्तः). —^{b}) D$_6$ ब्रह्म- (for प्रिय-). S (except T$_2$) प्रजाहितचिकीर्षवः. —^{c}) Dc$_1$ शिखीनेत्रः; D$_3$ वनी°; M खुरी° (for खनी°). —^{d}) Ś$_1$ K$_{1.3}$ B$_2$ (marg.)$_{.3}$ चातुर्वर्ण्यम् (for स तान्सर्वान्).

8 ^{a}) K$_2$ सखीनेत्रस्; K$_3$ खने°; M खुरी° (for खनी°). G$_3$ विश्रांतो; M$_4$ (*sup. lin.*) विख्यातो (for विक्रान्तो). —^{b}) K$_2$ D$_1$ राष्ट्रम् (for राज्यम्). T G$_3$ वसूनि च (for अकण्टकम्). —^{c}) K$_{2.4.5}$ D$_1$ M न शक्तो; B$_3$ Dn$_1$ D$_{2–6}$ नाशकद्; T$_1$ G$_{1.2}$ अशक्तो (for नाशक्नोद्). B$_4$ राजा (for राज्यं). —^{d}) B$_{2.3}$ D$_{2–4}$ नानुरज्यंत; T$_1$ G$_3$ नानुरंजंति; M$_{1–3}$ नान्वरज्यत. K$_3$ प्रभुः (for प्रजाः). K$_2$ D$_{5.6}$ नानुरज्यंस्ततः प्रजाः.

9 ^{a}) T$_1$ G ततो(G$_{1.2}$ °म)पहाय; M संस्थापयं- (M$_{2.3}$ °य)ति (for तमपास्य च). Ś$_1$ K$_{1–3}$ B$_3$ D$_1$ [अ]थ (for च). T$_1$ G$_3$ M$_4$ तं (for तद्). K$_2$ B

C. 14. 73
B. 14. 4. 10
K. 14. 4. 10

स पितुर्विक्रियां दृष्ट्वा राज्यान्निरसनं तथा ।
नियतो वर्तयामास प्रजाहितचिकीर्षया ॥ १०
ब्रह्मण्यः सत्यवादी च शुचिः शमदमान्वितः ।
प्रजास्तं चान्वरज्यन्त धर्मनित्यं मनस्विनम् ॥ ११
तस्य धर्मप्रवृत्तस्य व्यशीर्यत्कोशवाहनम् ।
तं क्षीणकोशं सामन्ताः समन्तात्पर्यपीडयन् ॥ १२
स पीड्यमानो बहुभिः क्षीणकोशस्त्ववाहनः ।
आर्तिमार्छत्परां राजा सह भृत्यैः पुरेण च ॥ १३
न चैनं परिहर्तुं तेऽशक्नुवन्परिसंक्षये ।
सम्यग्वृत्तो हि राजा स धर्मनित्यो युधिष्ठिर ॥ १४
यदा तु परमामार्तिं गतोऽसौ सपुरो नृपः ।
ततः प्रदध्मौ स करं प्रादुरासीत्ततो बलम् ॥ १५
ततस्तानजयत्सर्वान्प्रातिसीमान्नराधिपान् ।
एतस्मात्कारणाद्राजन्विश्रुतः स करंधमः ॥ १६
तस्य कारंधमः पुत्रस्त्रेतायुगमुखेऽभवत् ।
इन्द्रादनवरः श्रीमान्देवैरपि सुदुर्जयः ॥ १७

Dn$_1$ D$_{1.2.4-6}$ G$_2$ M$_4$ राज्ये; K$_5$ G$_3$ राष्ट्रात्; T$_1$ राष्ट्रे. K$_4$ तमयास्याश्च तद्राज्ये; Dc$_1$ T$_2$ °पासार्य तद्राज्ये; D$_3$ तमुपास्य च तद्राज्यं. —^{b}) T$_1$ G$_3$ सुवर्चलं (for °सम्). —^{c}) K$_{4.5}$ B$_{1.2.4.5}$ Dn$_1$ D$_{4.5}$ T G अभ्यषिंचंत; B$_3$ °षिच्यंत; M अभिषिक्ते तु. D$_2$ T$_1$ G$_1$ राजेंद्रं. —^{d}) All MSS. (except Ś$_1$ K$_{1.3}$) मुदिताः (K$_5$ °तश्) (for मुदितं). D$_{2-6}$ हि (for च). K$_2$ तथा; D$_{2-6}$ ततः; T$_1$ M प्रजाः (for तदा).

10 ^{a}) G विषयान् (G$_3$ °यं) (for विक्रियां). —^{b}) K$_{2.4.5}$ B$_{1.2.4}$ Dc$_1$ Dn$_1$ D$_{1.5.6}$ T$_2$ च तत्; K$_3$ D$_4$ G$_3$ तदा (for तथा). —^{c}) G$_1$ नियंता; G$_2$ नियतौ. Ś$_1$ K$_3$ नियतो मा(K$_3$ म)नयामास; K$_1$ °तो नि*या°.

11 ^{a}) D$_4$ ब्रह्मणः. —^{b}) Ś$_1$ दम-; M$_{1.2}$ क्षम- (for शम-). Ś$_1$ K$_{1.3}$ -शमान्वितः (for -दमा°). K$_{2.4}$ D$_1$ शूरो दमसमन्वितः (K$_2$ °तं); K$_5$ शूरो दाक्षिण्यसंयुतः; G$_{1.2}$ M$_{3.4}$ गुणवान्क्षमयान्वितः. —^{c}) K$_5$ T$_1$ M$_{1.2}$ om. च. Dc$_1$ तस्य; D$_5$ तत्र (for तं च). B$_3$ Dc$_1$ D$_{2.4}$ [अ]नुरज्यंत (for [अ]न्व°). —^{d}) B$_{1.2}$ D$_1$ यशस्विनं; B$_1$ (marg.) T$_1$ मनस्विनः; B$_5$ D$_{2-4}$ मनीषिणं.

12 ^{a}) G [अ]तिधर्म- (for धर्मप्र-). Dc$_1$ -प्रवर्तस्य. Ś$_1$ K$_{1.3}$ तस्य सद्धर्मनित्यस्य; K$_{2.4.5}$ तस्य प्रवृत्तधर्मस्य. —^{b}) K$_4$ व्यनशीत् (for व्यशीर्यत्). B Dn$_1$ D$_{2.4}$ कोष- (for कोश-). D$_3$ [अ]शीर्यत्कोषस्य वाहनं. —^{c}) B$_{1-4}$ Dc$_1$ D$_2$ क्षीणकोषं. —^{d}) K$_4$ B$_{1.2.4}$ (marg. as in text). $_5$ Dc$_1$ D$_1$ M$_{1-3}$ पर्यवारयन् (for °पीडयन्).

13 ^{a}) K$_2$ D$_3$ सं- (for स). —^{b}) B$_{3-5}$ -कोषस्. B$_{1.2}$ [ऽ]ल्पवाहनः; T$_1$ G$_{2.3}$ सवा° (for त्ववा°). K$_4$ D$_3$ क्षीणकोषश्च वाहनः; K$_5$ Dc$_1$ Dn$_1$ D$_{2.5.6}$ क्षीणकोशाश्च(Dc$_1$ °षस्व)वाहनः. —^{c}) T$_1$ ऋच्छत् (for आर्छत्). Ś$_1$ K$_1$ T$_1$ परं (for परां). K$_{2.4.5}$ D$_1$ राजन् (for राजा). —^{d}) K$_2$ राजा (for सह). M$_3$ [अ]मात्यैः (for भृत्यैः). Dc$_1$ परेण. K$_4$ D$_1$ भृत्यैश्चैव परेण च.

14 ^{a}) Ś$_1$ K$_1$ निशि तं (Ś$_1$ [by corr.] न शतं); K$_3$ न च तं; Dn$_1$ न चैवम्. D (except D$_1$) अभिहंतुं (for परिहर्तुं). K$_3$ मे (for ते). —^{b}) Ś$_1$ K$_1$ परिशि(K$_1$ °श)क्षयये; K$_3$ °पंथिनः; B Dc$_1$ D$_{2.3}$ इति लक्षये; T G$_3$ परिसंक्षयात्. —^{c}) Ś$_1$ K$_1$ सम्यग्वृत्तिर्. B$_{1.2}$ G$_1$ राजासौ; B$_5$ G$_2$ राजानं. —^{d}) B$_2$ धर्मनिष्ठो; D$_3$ °नित्ये; G$_2$ °नित्यं. K$_{1.2.4}$ D$_1$ युधिष्ठिरः.

15 ^{a}) K$_4$ D$_1$ तदा वै (for यदा तु). —^{b}) Ś$_1$ K$_{1.3}$ वै स-; G$_{1.2}$ [ऽ]शासत् (for ऽसौ स-). K$_{2.4.5}$ D$_1$ गतो वै स नरोत्तम (K$_4$ °मः); B$_3$ गतो वै नृपसत्तम; M गतोसौ सपुरोहितः. —^{c}) B$_{1.2}$ तदा (for ततः). Ś$_1$ T$_1$ प्रदध्यौ. M$_4$ स्व- (for स). K$_5$ प्रदध्मौ स करं तस्य. —^{d}) D$_6$ तपोबलं (for ततो ब°).

16 ^{a}) K$_2$ D$_3$ अजयन्. —^{b}) K$_{3.5}$ Dn$_1$ D$_1$ प्रतिसीमान्; T$_2$ G$_{2.3}$ स(G$_3$ आ)सीमांतान्; G$_1$ प्रभीतांस्तान् (for प्रातिसीमान्). —^{c}) K$_3$ राज्ञा (for राजन्). —^{d}) Ś$_1$ करंधयः.

17 ^{a}) Dc$_1$ om. तस्य कारंधमः. T$_1$ श्रीमान् (for पुत्रस्). G$_1$ आवीक्षित्तस्य पुत्रोभूत्. —^{b}) G$_1$ पुरा (for ऽभवत्). T$_1$ G$_2$ सुमुखी (T$_1$ °खो) धर्मवत्सलः. — T$_1$ ins. after 17^{ab}: T$_2$ G$_3$ subst. for 17^{ab}:

10* पुत्रस्त्रेतायुगमुखेऽभवदाविक्षसंज्ञकः ।

[T$_2$ -मुखो. G$_3$ आविक्षि-.]

T$_1$ cont.:

11* कारंधम इति ख्यातो बभूव जगतीपतिः ।

—^{c}) K$_2$ अनुचरा (sic); D$_6$ अवरजः; S (except M$_2$) अनवमः (for °वरः). M$_4$ (*sup. lin.*) मरुत्तः परमः श्रीमान्. —^{d}) K$_5$ विक्रमेणारिदुर्जयः.

तस्य सर्वे महीपाला वर्तन्ते स्म वशे तदा ।
स हि सम्राडभूत्तेषां वृत्तेन च बलेन च ॥ १८
अविक्षिन्नाम धर्मात्मा शौर्येणेन्द्रसमोऽभवत् ।
यज्ञशीलः कर्मरतिर्धृतिमान्संयतेन्द्रियः ॥ १९
तेजसादित्यसदृशः क्षमया पृथिवीसमः ।
बृहस्पतिसमो बुद्ध्या हिमवानिव सुस्थिरः ॥ २०
कर्मणा मनसा वाचा दमेन प्रशमेन च ।
मनांस्याराधयामास प्रजानां स महीपतिः ॥ २१
य ईजे हयमेधानां शतेन विधिवत्प्रभुः ।
याजयामास यं विद्वान्स्वयमेवाङ्गिराः प्रभुः ॥ २२
तस्य पुत्रोऽतिचक्राम पितरं गुणवत्तया ।
मरुत्तो नाम धर्मज्ञश्चक्रवर्ती महायशाः ॥ २३
नागायुतसमप्राणः साक्षाद्विष्णुरिवापरः ।
स यक्ष्यमाणो धर्मात्मा शातकुम्भमयान्युत ।
कारयामास शुभ्राणि भाजनानि सहस्रशः ॥ २४
मेरुं पर्वतमासाद्य हिमवत्पार्श्व उत्तरे ।
काञ्चनः सुमहान्पादस्तत्र कर्म चकार सः ॥ २५
ततः कुण्डानि पात्रीश्च पिठराण्यासनानि च ।
चक्रुः सुवर्णकर्तारो येषां संख्या न विद्यते ॥ २६
तस्यैव च समीपे स यज्ञवाटो बभूव ह ।
ईजे तत्र स धर्मात्मा विधिवत्पृथिवीपतिः ।
मरुत्तः सहितैः सर्वैः प्रजापालैर्नराधिपः ॥ २७

C. 14. 91
B. 14. 4. 28
K. 14. 4. 27

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

---

18 $G_{1.2}$ om. 18–19. — ^{a}) $B_{1.2}$ सर्वे तस्य (by transp.). — ^{b}) $Ś_1$ K_1 om. from स्म up to शौर्येणे (in 19^b). K_3 मही ; K_4 यशस् (for वशे). T_1 तथा (for तदा).

19 $G_{1.2}$ om. 19 ; $Ś_1$ K_1 om. up to शौर्येणे (in 19^b) (cf. v. l. 18). — ^{a}) $B_{1.2}$ M_4 आवीक्षिन् ; Dc_1 अविस्विन् ; $D_{1.6}$ °क्षन् ; D_3 °छिन्. T G_3 आविक्षिदेव (G_3 °वं) धर्मात्मा. — ^{b}) D_{2-4} वीर्येण (for शौ°). — ^{c}) $K_{2.4}$ G_3 M कर्मरतो ; B_2 (marg.).$_{3.5}$ Dn_1 D_{2-6} धर्मरतिर् ; D_1 सर्वरतो (for कर्मरतिर्). — ^{d}) K_1 G_3 वृत्तिमान् ; T वृत्त° (for धृति°). K_2 Dc_1 संजितेंद्रियः ; $B_{3.4}$ स जि° (for संय°).

20 ^{a}) G_1 M_{1-3} -संकाशः (for -सदृशः). — ^{c}) D_2 भूत्वा (for बुद्ध्या). — ^{d}) $K_{1.4}$ D_1 T_2 G_3 M सु- (G_3 सं) स्थितः (for सुस्थिरः).

21 ^{b}) $Ś_1$ K_1 प्रश्रयेण ; $B_{1.2}$ T G_3 सशमेन (for प्रशमेन). — Dc_1 om. 21^{cd}. — ^{c}) K_4 मनसा ; D_1 मनसि. B_1 [आ]हारयामास ; $B_{2.3}$ हार° ; B_5 [आ]-ह्लाद° (for [आ]राध°).

22 ^{a}) $Ś_1$ (before corr.) यजते ; G_3 बहूनां (for य ईजे). $M_{1.2}$ हयमेधेन. $K_{2.4.5}$ D_1 ईजे स (K_5 इयाज) चाश्वमेधानां (D_1 °धेन). — ^{b}) K_5 पुनः (for प्रभुः). — ^{c}) $K_{2.5}$ D_1 तं (for यं). — ^{d}) $K_{1.4}$ [अं]गिरः ; Dc_1 $D_{3.4}$ [अं]गिरा.

23 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1.3}$ [ऽ]धि- ; Dc_1 [ऽ]भि- (for ऽति-). — ^{c}) Dc_1 Dn_1 D_1 मरुंतो ; $D_{2.3}$ मरुतो. $K_{2.4}$ D_1 M_4 धर्मात्मा. — ^{d}) K_3 महायशः.

24 ^{a}) K_3 नगायुत-. — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1.3}$ मनुर् (for विष्णुर्). — ^{c}) $Ś_1$ K_2 D_{2-4} यक्षमाणो. — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.3.5}$ $D_{5.6}$ -कौंभमयानि. B_1 [अ]थ ; T_1 तु ; G_3 च (for [उ]त). $D_{3.4}$ शातकुंभमयान्वितः. — ^{e}) G_3 श्वभ्राणि (for शु°).

25 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1.5}$ श्वेतं ; B_4 Dc_1 $D_{2-4.6}$ T_2 G_3 M_4 मेरु- (for मेरुं). $G_{1.2}$ देवं तत्र समासाद्य. — ^{b}) K_4 उत्तरं ; G_3 उत्तमं. — ^{c}) G_2 सुमहत् ; $M_{2.4}$ सुमहा-. $Ś_1$ $K_{1.3}$ कांचनं सुमहच्छृंगं ; $K_{2.4.5}$ D_1 कांचनैः स महोत्साहस् ; T_1 कांचनं सुमहत्पार्थं. — ^{d}) K_2 सूत्र- ; K_5 सर्वं (for कर्म). $K_{2.4.5}$ D_1 ह (for सः).

26 ^{a}) K_4 B_3 Dc_1 D_1 तत्र (for ततः). K_2 कुंडाणि ; D_2 कुंडांश्च ; D_3 कुंडीश्च. $Ś_1$ पात्रं च ; K_3 G_1 पाऽयश्च ; K_4 $D_{1.4}$ T पात्राणि ; Dc_1 पात्रीं च ; $D_{5.6}$ पात्रांश्च. — ^{b}) $Ś_1$ K_3 पिठिराणि ; K_4 D_1 पितराणि ; Dc_1 पीठराणि ; D_{2-6} पि(D_4 पी)ठराश्च ; T फलकानि. — ^{d}) T_1 तेषां (for येषां).

27 ^{a}) T_1 M तु (for च). K_3 B_3 च ; T ह (for स). G तस्यैव तु समीपेन. — ^{b}) B_{1-3} महानभूत्

५

C. 14. 92
B. 14. 5. 1
K. 14. 5. 1

युधिष्ठिर उवाच ।

कथंवीर्यः समभवत्स राजा वदतां वरः ।
कथं च जातरूपेण समयुज्यत स द्विज ॥ १
क्व च तत्सांप्रतं द्रव्यं भगवन्नवतिष्ठते ।
कथं च शक्यमस्माभिस्तदवाप्तुं तपोधन ॥ २

व्यास उवाच ।

असुराश्चैव देवाश्च दक्षस्यासन्प्रजापतेः ।
अपत्यं बहुलं तात तेऽस्पर्धन्त परस्परम् ॥ ३
तथैवाङ्गिरसः पुत्रौ व्रततुल्यौ बभूवतुः ।
बृहस्पतिर्बृहत्तेजाः संवर्तश्च तपोधनः ॥ ४
तावपि स्पर्धिनौ राजन्पृथगास्तां परस्परम् ।
बृहस्पतिश्च संवर्तं बाधते स्म पुनः पुनः ॥ ५
स बाध्यमानः सततं भ्रात्रा ज्येष्ठेन भारत ।
अर्थानुत्सृज्य दिग्वासा वनवासमरोचयत् ॥ ६
वासवोऽप्यसुरान्सर्वान्निर्जित्य च निहत्य च ।
इन्द्रत्वं प्राप्य लोकेषु ततो वव्रे पुरोहितम् ।
पुत्रमङ्गिरसो ज्येष्ठं विप्रश्रेष्ठं बृहस्पतिम् ॥ ७
याज्यस्त्वङ्गिरसः पूर्वमासीद्राजा करंधमः ।

(for बभूव ह). —^{c}) $Ś_1$ रेजे (for ईजे). K_5 T G_3 स तत्र (by transp.); B_1 यत्र स. —^{e}) K_4 D_{c1} D_1 मरुंतः; K_5 मरुतैः; D_3 मरुतः. $Ś_1$ K_2 B_1 D_{c1} $D_{2.3}$ सह तैः; T_1 G_1 M_4 सहितः. G_2 मरुत्तस्य हि तत्सर्वैः. —^{f}) $K_{1.2}$ B_{1-3} D_{2-6} T_1 G_2 नराधिप.

Colophon. — *Adhy. name :* $Ś_1$ $K_{2.3}$ B_3 D_{c1} D_{n1} $D_{2.4-6}$ संवर्तमरुत्तीयं; K_4 D_1 मरुंतयज्ञसंभारः; M_{1-3} यज्ञप्रोत्साहनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): $Ś_1$ K_4 D_{n1} $D_{4.5}$ 4 (as in text); G_1 M 3. — *Śloka no. :* K_2 D_{n1} 28; D_4 24.

5

1 $Ś_1$ $K_{1.3}$ om. (hapl.) 1^{ab}. —^{b}) D_{2-4} transp. स and राजा. $B_{1.2.4}$ D_{c1} M ददतां; G_2 दमतां (for वदतां). D_{n1} $D_{2.5.6}$ वर. T G_3 स राजा पृथिवीपतिः. —^{c}) K_5 कदा (for कथं). B_3 वा (for च). G_3 जातरूपाणां. —^{d}) K_5 G_1 M समायुज्यत. $K_{1.2}$ D_{4-6} स द्विजः; T G M_3 वै नृपः.

2 ^{a}) T सर्वं (for द्रव्यं). $Ś_1$ $K_{1.3}$ द्रव्यं च तत्कुतः प्राप्तं. —^{b}) K_3 D_4 क्व च (for अव-). D_6 -तिष्ठाति; M_{1-3} -शिष्यते (for -तिष्ठते). $Ś_1$ K_1 भगवन्क्व च तिष्ठति. —^{d}) $Ś_1$ K_1 ततो (for तद्). $K_{1.2}$ तपोधनः; D_6 °धनं.

3 D_{c1} om. 3^{abc}. —^{a}) $K_{2.5}$ B_{2-5} D_{n1} सुराश्चैव (for [ए]व देवाश्च). —^{b}) K_4 D_3 प्रजापते; B_3 D_6 °पतिः. —^{c}) K_4 D_{n1} अपत्य- (for °त्यं). K_4 D_1 तावद् (for तात). D_3 अपत्यं बहु तातस्य. —^{d}) $K_{4.5}$ D_1 om. ते. K_3 $D_{2.4-6}$ संस्पर्धं(D_6 °र्धें)त; D_{c1} तत्स्प°; D_3 स्पर्धयंतः; T_1 ते स्पर्धंति.

4 ^{a}) T_1 G_3 च (for [ए]व). D_4 [आं]गीरसः. M_{1-3} तथैवांगिरसावेतौ. —^{b}) $K_{2.4.5}$ $D_{1.4}$ (marg.) $G_{1.2}$ M पितृतुल्यौ; D_{n1} ब्रह्म°; $D_{5.6}$ तत्तुल्यौ वा; T वृत्ततुल्यौ (for व्रत°). —^{c}) D_{c1} om. बृहस्पतिर्. G_1 महा- (for बृहत्). —^{d}) K_1 संवृतश् (for संवर्तश्). $Ś_1$ तपोधनाः.

5 ^{a}) K_4 B_{2-4} D_{n1} D_1 तावति-; D_{c1} तान्प्रति- (for तावपि). K_2 स्पर्धितौ; D_1 -स्पर्धनौ. —^{b}) K_4 D_1 ब्राह्मणावजितेंद्रियौ. —^{c}) $K_{2.3}$ D_{c1} D_{n1} $D_{5.6}$ T_2 G_2 M_3 स; K_5 B T_1 $G_{1.3}$ $M_{1.2.4}$ तु (for च). —^{d}) K_1 स; T_1 तु (for स्म). $M_{1.2}$ स नित्यशः (for पुनः पुनः).

6 ^{a}) K_1 राध्यमानः (for बाध्य°). —^{b}) T_1 भ्राता. —^{c}) M_4 दिव्यांश्च (for दिग्वासा). —^{d}) $K_{1.3-5}$ B_4 D_{c1} D_2 G_1 M वने (for वन-). $B_{1.2}$ अरोचत.

7 T_1 om. 7^{a}–8^{b}. —^{b}) K_2 B_{1-4} D_{n1} $D_{5.6}$ विजित्य (for निर्जित्य). K_1 निरुत्य; K_3 ह्यनित्य (by metathesis); K_5 $B_{1.2.4}$ D_{n1} $D_{5.6}$ T_2 G_3 निपात्य; D_{c1} निशाम्य (for निहत्य). —^{c}) K_2 T_2 ज्येष्ठम् (for पुत्रम्). D_{c1} आंगिरसो; D_1 अंगिरसां. $K_{1.5}$ श्रेष्ठं; K_4 D_1 श्रेष्टं (sic); T_2 पुत्रं (for ज्येष्ठं). —^{f}) K_5 $B_{4.5}$ D_{c1} G_3 M विप्रज्येष्ठं. D_1 बृहस्पतिः.

8 T_1 om. 8^{ab} (cf. v. l. 7). —^{a}) D_3 यज्यस्. K_4 D_1 M_{1-3} [आं]गिरसः; D_4 G_3 [आं]गी°. —^{c})

वीर्येणाप्रतिमो लोके वृत्तेन च बलेन च ।
शतक्रतुरिवौजस्वी धर्मात्मा संशितव्रतः ॥ ८
वाहनं यस्य योधाश्च द्रव्याणि विविधानि च ।
ध्यानादेवाभवद्राजन्मुखवातेन सर्वशः ॥ ९
स गुणैः पार्थिवान्सर्वान्वशे चक्रे नराधिपः ।
संजीव्य कालमिष्टं च सशरीरो दिवं गतः ॥ १०
बभूव तस्य पुत्रस्तु ययातिरिव धर्मवित् ।
अविक्षिन्नाम शत्रुक्षित्स वशे कृतवान्महीम् ।
विक्रमेण गुणैश्चैव पितेवासीत्स पार्थिवः ॥ ११
तस्य वासवतुल्योऽभून्मरुत्तो नाम वीर्यवान् ।
पुत्रस्तमनुरक्ताभूत्पृथिवी सागराम्बरा ॥ १२
स्पर्धते सततं स स्म देवराजेन पार्थिवः ।
वासवोऽपि मरुत्तेन स्पर्धते पाण्डुनन्दन ॥ १३
शुचिः स गुणवानासीन्मरुत्तः पृथिवीपतिः ।
यतमानोऽपि यं शक्रो न विशेषयति स्म ह ॥ १४
सोऽशक्नुवन्विशेषाय समाहूय बृहस्पतिम् ।
उवाचेदं वचो देवैः सहितो हरिवाहनः ॥ १५
बृहस्पते मरुत्तस्य मा स्म कार्षीः कथंचन ।
दैवं कर्माथ वा पित्र्यं कर्तासि मम चेत्प्रियम् ॥ १६
अहं हि त्रिषु लोकेषु सुराणां च बृहस्पते । C. 14. 110 B. 14. 5. 19 K. 14. 5. 19

B1 वीर्यं च (for वीर्येण). D1 वीर्येणाप्रतिलोकेन. —^{d}) D5. 6 दत्तेन; T वित्तेन; M1–3 व्रतेन (for वृत्तेन). — After 8^{cd}, K4 ins. 12*. K4 om. (hapl.) 8^{e}–9^{b}. —^{e}) G1. 2 ज्यायान् (for [ओ]जस्वी). —^{f}) B3 स युधिष्ठिरः; K2 D1. 4 शंसितव्रतः; K5 शंशि°.

9 K4 om. 9^{ab} (cf. v. l. 8). —^{a}) B3 तस्य; D3 पश्य; G1 स्वस्व-; G2 स्वस्य (for यस्य). M1–3 यौधाश्. —^{b}) D (except D4) मित्राणि (for द्रव्याणि). — Ś1 K1–3 B D ins. after 9^{ab}: K4 after 8^{cd}: K5 after 9 :

12* शयनानि च मुख्यानि महार्हाणि च सर्वशः ।

[Ś1 K1. 3 तु (for the first च). D2. 5. 6 महार्हानि.]

— G3 om. 9^{cd}; D4 reads it on marg. —^{c}) M1. 2. 4 (*inf. lin.* as in text) नादेनै(M1 °ने)व; M3 ध्मातादेव (for ध्याना°). K2 Dc1 D3 भवान् (for [अ]भवद्). Ś1 सर्वं (for राजन्). —^{d}) Ś1 मुखं वातेन; B5 D1–3 मुखवातैश्च. Dc1 संयुगे (for सर्वशः).

10 ^{a}) K4 D1 राजन् (for सर्वान्). —^{b}) Ś1 नराधिप; K2 °धिपान्. —^{c}) Ś1 K1. 3. 5 समीक्ष्य; Dn1 संजीय; D1. 5. 6 स जीव्य (sic); T स जीवन् (for संजीव्य). K2 कालसिष्टं (sic); K3 °दिष्टं; K4 D1 °शिष्टं (for °मिष्टं). K2 D1 तु (for च). —^{d}) Ś1 K3 स च वीरो; K1 सर्ववीरो (for सशरीरो).

11 ^{a}) Dc1 om. पुत्रस्तु. B5 D2. 3 [ऽ]पि; D4 om. (for तु). —^{b}) K4 D1 धर्मराट् (for °वित्). D6 यथारिव स धर्मवित्. —^{c}) D1 अविक्षन्; D2 अविच्छिन्; T G1. 3 आविक्षिन्; G2 अवीक्ष्यो; M4 आवीक्षिन्. K1. 2. 5 D1–4 शत्रुजित्; K4 सर्वजित्; Dc1 D5. 6 शत्रुंजित्; S (G2 damaged) शत्रुघ्नो (for °क्षित्). —^{d}) S (G2 damaged) यो (for सः). Ś1 K3 वशी- (for वशे). —^{e}) M4 विक्रमैश्च (for °मेण). Ś1 K1. 3 वापि; K5 T G3 चापि (for चैव). —^{f}) T1 पितैव. B5 D2–4 नराधिपः (for स पार्थिवः).

12 K3 om. (hapl.) 12^{a}–13^{b}. —^{b}) K2 D3 मरुतो; Dc1 D1 मरुंतो. —^{c}) G3 तद् (for तम्). K4 D4 T1 G अनुरक्तो.

13 K3 om. 13^{ab} (cf. v. l. 12). —^{a}) B1. 2. 4. 5 Dc1 Dn1 D2. 3. 5. 6 स स्म सततं (by transp.); B3 हि सदा यस्तु. K2 तस्माद्; K4 D1 तस्य; T G3 यस्तु; G1. 2 यस्माद् (for स स्म). —^{b}) K2 D1 पार्थिव; B Dc1 Dn1 D2–6 नित्यदा (for पार्थिवः). —^{c}) K1 वासे वापि; D1 स वासवो (for वासवोऽपि). K2. 4 Dc1 D1 मरुं- (Dc1 °रु)तेन. —^{d}) K2 D2 पांडुनंदनः.

14 ^{a}) K1 नाशुचिः (for शुचिः स). T G2 सद्; M1–3 स्व- (for स). —^{b}) K2. 4 Dc1 D1 मरुं(Dc1 °रु)तः. T स महीपतिः (for पृथिवी°). —^{c}) K1 यातमानो; Dc1 G1 यज° (for यत°). B1. 2 तं; D2. 4 वै (for यं). —^{d}) M4 हि (for ह). T G1. 3 निर्विशेषयति स्म ह.

15 ^{a}) M1. 2 न शक्नुवन् (for सोऽश°). —^{d}) K1 हरिवाहनाः.

16 M4 om. 16–17. —^{a}) K2. 4 Dc1 D1 मरुं(Dc1 °रु)तस्य. —^{b}) G3 मा (for स्म). G1 M3 कदाचन (for कथं°). —^{c}) G3 कारयथाः (for कर्माथ वा). K3 B Dc1 Dn1 D3. 4 T G1. 2 पि(B1. 2 पै)त्र्यं वा (by transp.); D6 पित्र्यर्थं. —^{d}) B1. 2 (marg. as in

C. 14. 110
B. 14. 5. 19
K. 14. 5. 19
इन्द्रत्वं प्राप्तवानेको मरुत्तस्तु महीपतिः ॥ १७
कथं ह्यमर्त्यं ब्रह्मंस्त्वं याजयित्वा सुराधिपम् ।
याजयेर्मृत्युसंयुक्तं मरुत्तमविशङ्कया ॥ १८
मां वा वृणीष्व भद्रं ते मरुत्तं वा महीपतिम् ।
परित्यज्य मरुत्तं वा यथाजोषं भजस्व माम् ॥ १९
एवमुक्तः स कौरव्य देवराज्ञा बृहस्पतिः ।
मुहूर्तमिव संचिन्त्य देवराजानमब्रवीत् ॥ २०
त्वं भूतानामधिपतिस्त्वयि लोकाः प्रतिष्ठिताः ।
नमुचेर्विश्वरूपस्य निहन्ता त्वं बलस्य च ॥ २१
त्वमाजहर्थ देवानामेको वीर श्रियं पराम् ।
त्वं बिभर्षि भुवं द्यां च सदैव बलसूदन ॥ २२
पौरोहित्यं कथं कृत्वा तव देवगणेश्वर ।
याजयेयमहं मर्त्यं मरुत्तं पाकशासन ॥ २३
समाश्वसिहि देवेश नाहं मर्त्याय कर्हिचित् ।
ग्रहीष्यामि स्रुवं यज्ञे शृणु चेदं वचो मम ॥ २४
हिरण्यरेतसोऽम्भः स्यात्परिवर्तेत मेदिनी ।

---

text) मम चेदिच्छसि प्रियं.

17 M$_4$ om. 17 (cf. v. l. 16). —^{a}) Ś$_1$ K$_{1.3}$ तु; K$_{2.4.5}$ D$_1$ T G$_3$ च (for हि). —^{b}) K$_{2.4}$ D$_1$ बृहस्पतेः (K$_2$ °तिः). —^{d}) K$_4$ D$_{c1}$ D$_1$ मरुंतस्. T स (for तु). G$_3$ बृहस्पते (for महीपतिः).

18 Before 18, M$_4$ ins. शक्रः. —^{a}) D$_{c1}$ corrupt. G$_{1.2}$ हि मर्त्यं (for ह्यमर्त्यं). T$_1$ G$_3$ पूर्वं (for ब्रह्मंस्). K$_4$ D$_1$ अमर्त्यं त्वं कथं ब्रह्मन्; B$_{1.4}$ कथं ह्यमर्त्यंवद्ब्रह्मन्. —^{b}) K$_4$ यापयित्वा; D$_1$ पाय° (for याज°). K$_3$ °नराधिपं (for सुरा°). —^{c}) K (except K$_3$) D$_6$ G$_{2.3}$ M$_{1-3}$ याजयेन् (for °येर्). D$_3$ जयन्मृत्युं स संयुक्तं. —^{d}) K$_4$ D$_{c1}$ D$_1$ मरुं(D$_{c1}$ °रु)तम्. M$_{1-3}$ मरुत्तं पृथिवीपतिं.

19 ^{a}) D$_3$ वृणीथ. —^{b}) K$_4$ D$_{c1}$ D$_1$ मरुंतं. T$_2$ मरुत्तमपि वा नृपं. —^{c}) K$_4$ D$_{c1}$ D$_1$ मरुंतं. —^{d}) D$_3$ यथायोषं. D$_4$ यजस्व (for भ°). Ś$_1$ K$_{1.3}$ वा (for माम्).

20 ^{a}) K$_{2-4}$ D$_1$ T G$_{1.3}$ M$_{3.4}$ तु (for स). —^{b}) K$_{2.4}$ शक्रेणाथ; T G$_3$ देवेंद्रेण (for देवराज्ञा). —^{c}) G$_3$ मरुत्तम् (for मुहूर्तम्). Ś$_1$ G$_{1.3}$ अपि; K$_1$ अथ; K$_4$ D$_1$ इति (for इव). —^{d}) K$_{2.4}$ T G$_3$ देवराजमथाब्रवीत्; K$_5$ राजन्वचनमब्र°.

21 Before 21, T G$_3$ ins. बृहस्पतिः. —^{a}) T$_2$ लोकानाम् (for भूता°). —^{b}) D$_{5.6}$ G$_{1.2}$ सनातनाः (for प्रतिष्ठिताः). —^{d}) Ś$_1$ K$_1$ विहंता; D$_{n1}$ *हंता (for निहन्ता). D$_{c1}$ तुमुलस्य; M स्वं वलस्य. G$_2$ वा (for च). T हंता स्वं बलसूदन.

22 ^{a}) K$_3$ D$_{1.6}$ स्वमाजहर्ष; K$_3$ समागमार्थं; K$_5$ समाजहार; B$_{1-4}$ D$_{c1}$ स्वमा(B$_3$ °या)जहिथ; T G$_3$ स्वमाहर्ता च; G$_{1.2}$ स्वमाजहार्षीर् (for °हर्थ). B$_{1.2}$ भूतानाम्; T G$_3$ दैत्यानाम् (for देवा°). —^{d}) K$_1$ B$_{1.2}$ M$_4$ एकवीरः; K$_{2.5}$ D$_1$ M$_{1-3}$ एकवीर; K$_{3.5}$ D$_{c1}$ D$_4$ एको वीरः. K$_{1.3}$ D$_3$ श्रियं परं; B$_{1.2}$ परां श्रियं (by transp.). T G$_3$ एकः श्रीमाननुत्तमः; G$_1$ एकवीर्यंश्रियं परां. —^{c}) K$_{1.3}$ D$_3$ तु वंद्यां (K$_3$ °द्यं) च; G$_3$ महीं चैव (for भुवं द्यां च). —^{d}) G$_1$ तथैव (for सदैव). K$_2$ बलसूदनः; K$_5$ °वाहनः; G$_1$ M वलसूदन.

23 ^{a}) T$_1$ अहं (for कथं). K$_4$ D$_1$ त्यक्त्वा; K$_5$ हित्वा (for कृत्वा). T$_2$ पौरोहितत्वं ते कृत्वा; G$_3$ °त्यं हि कृत्वा तु. —^{b}) K$_5$ कथं (for तव). B$_{2.3}$ G$_{1.2}$ M सुरेश्वर (for -गणे°). —^{c}) D$_3$ याजये ह (for °येयम्). Ś$_1$ K$_{1-3}$ B$_3$ पुनर्; K$_{4.5}$ T G M$_{1.2}$ कथं (for अहं). —^{d}) K$_4$ मरुंतं; D$_3$ मरुतं. K$_4$ D$_1$ पाकशासनं.

24 ^{a}) K$_{2.4}$ B$_4$ D$_1$ देव त्वं; K$_3$ B$_{1-3.5}$ D (except D$_1$) देवेंद्र (for देवेश). —^{b}) K$_2$ मर्ताय; B$_4$ D$_{c1}$ D$_{n1}$ D$_{2.4-6}$ मर्त्यस्य; D$_3$ सत्यस्य; G$_3$ अर्थाय (for मर्त्याय). K$_5$ D$_{2-4}$ कस्यचित् (for कर्हि°). —^{c}) K$_4$ B$_3$ D$_{1.4.6}$ गृही(D$_4$ °हि)ष्यामि; D$_{2.3}$ ग्रहि° (for ग्रही°). K$_2$ D$_1$ श्रुचं; K$_4$ श्रुतं; B (except B$_4$) D$_2$ श्रुवं; D$_{n1}$ M$_4$ ध्रुवं; D$_3$ शुचं (for स्रुवं). D$_{n1}$ यज्ञं; D$_2$ जज्ञे (sic) (for यज्ञे). —^{d}) K$_5$ शृणुष्व (for शृणु च). K$_4$ D$_3$ वेदं; G$_2$ M$_4$ (*inf. lin.* as in text) देव (for चेदं).

25 ^{a}) K$_5$ हिरण्यरेताः. K$_{2.4}$ B D S हिरण्यरेतानो(K$_2$ °ता कृ-; T$_1$ °तनो)ष्णः स्यात्. —^{b}) D$_{c1}$ परिवर्तंत. K$_2$ D$_6$ G$_2$ मेदिनीः. —^{c}) T$_1$ भानं; G$_1$ भासां (for भासं). K$_2$ D$_{n1}$ D$_{5.6}$ तु; B$_5$ T G$_3$ न (for च). B$_5$ च; T G$_3$ तु; G$_{1.2}$ नो (for न). K$_4$ [अ]धिकं (for रविः). —^{d}) K$_3$ सत्त्वं च (for

भासं च न रविः कुर्यान्मत्सत्यं विचलेद्यदि ॥ २५
बृहस्पतिवचः श्रुत्वा शक्रो विगतमत्सरः ।
प्रशस्यैनं विवेशाथ स्वमेव भवनं तदा ॥ २६

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

६

व्यास उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
बृहस्पतेश्च संवादं मरुत्तस्य च भारत ॥ १
देवराजस्य समयं कृतमाङ्गिरसेन ह ।
श्रुत्वा मरुत्तो नृपतिर्मन्युमाहारयत्तदा ॥ २
संकल्प्य मनसा यज्ञं करंधमसुतात्मजः ।
बृहस्पतिमुपागम्य वाग्मी वचनमब्रवीत् ॥ ३
भगवन्यन्मया पूर्वमभिगम्य तपोधन ।
कृतोऽभिसंधिर्यज्ञाय भवतो वचनाद्गुरो ॥ ४
तमहं यष्टुमिच्छामि संभाराः संभृताश्च मे ।
याज्योऽस्मि भवतः साधो तत्प्राप्नुहि विधत्स्व च ॥ ५
बृहस्पतिरुवाच ।
न कामये याजयितुं त्वामहं पृथिवीपते ।
वृतोऽस्मि देवराजेन प्रतिज्ञातं च तस्य मे ॥ ६

C. 14. 125
B. 14. 6. 6
K. 14. 6. 6

मत्सत्यं). K_4 D_1 न चलेद्; $G_{1.2}$ विफलेद् (for विच°). B D_{c1} D_{n1} D_{2-6} T_2 न तु सत्यं चलेन्मयि (T_2 °द्यदि).

26 Before 26, $K_{2.4.5}$ $D_{1.2}$ T G M_1 ins. व्यास उवाच; B D_{c1} $D_{3.6}$ $M_{2.3}$ वैशंपायन उवाच. — ^{a}) $K_{2.4.5}$ B_3 T_2 बृहस्पतेर्. — ^{b}) G_3 M_4 [ऽ]पि (for वि-). — ^{c}) Ś$_1$ प्रशंस्यैनं; K_1 प्रशम्यैनं; K_2 प्रशिस्येनं (sic); K_5 प्रशास्येत्रं; $B_{4.5}$ प्रणम्येनं; D_3 प्रशश्यैनं (sic); T G_3 विवेश्यैवं (for प्रशस्यैनं). Ś$_1$ $K_{1.3.5}$ [आ]शु (for [अ]थ). — ^{d}) D_6 स्वयम् (hypermetric) (for स्वम्). K_5 ततः; T_1 G_2 तथा (for तदा).

Colophon. — *Adhy. name :* Ś$_1$ $K_{2.5}$ B (except B_3) D_{n1} M_4 संवर्तमरुत्ती(K_2 °ती)यं; K_1 D_{c1} संवृत्त- (D_{c1} °वात्त)मरुत्तीयं; K_4 D_1 संवर्ती(D_1 °र्तं)यं; M_{1-3} शक्रबृहस्पतिसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś$_1$ K_5 D_{n1} $D_{4.5}$ 5 (as in text); $G_{1.2}$ M 4. — *Śloka no.:* K_2 D_{n1} 28.

6

1 ^{c}) D_{c1} तु (for च). D_3 संवादे. — ^{d}) K_4 $D_{1.3}$ मरुं(D_3 °रु)तस्य. B D (except D_1) G_1 च धीमतः; T महात्मनः (for च भारत).

2 ^{a}) K_5 B_1 देवराजेन. M_4 समयः. — ^{b}) B_3 अांगिरसेन; D_4 T_2 आंगी°. B_1 तं; $B_{2.3.5}$ D_{2-4} च; T तु (for ह). M_{1-3} कृतमांगिरसं नृप. — ^{c}) K_4 D_1 मरुंतो. — ^{d}) Ś$_1$ B D_{c1} D_{n1} D_{2-6} यज्ञम्; K_{1-4} D_1 सत्रम्; K_5 क्रतुम्; T_1 यत्नम् (for मन्युम्). B D (except D_1) T परं (for तदा).

3 ^{a}) T G_3 संस्मृत्य (for संकल्प्य). — ^{b}) K_4 -सुतात्मजं. — ^{c}) K_3 G_1 समागम्य (for उपा°).

4 ^{a}) K_5 T G_3 M_{1-3} त्वां; D_1 om. (for यन्). — ^{b}) K_4 D_{c1} D_1 $G_{1.2}$ अधिगम्य (for अभि°). B_1 तपोधनं; M_3 धनं बहु. K_2 आगतस्य तपोधनः. — ^{c}) D_{n1} T_1 G_1 कृता; D_2 कृत्वा (for कृतो). K_3 [ऽ]स्ति; D_6 [ऽ]पि; M_{1-3} हि (for ऽभि-). Ś$_1$ D_{n1} D_6 यज्ञस्य; M_3 यागाय (for यज्ञाय). — ^{d}) K_3 D_6 T_2 G_1 गुरोः. K_4 D_1 भवतो वचनाय च.

5 ^{a}) K_2 T $G_{1.2}$ M_4 तद् (for तम्). K_4 $D_{3.4}$ द्रष्टुम् (for यष्टुम्). G_3 तदहं संप्रयच्छाशु. — ^{b}) K_4 D_1 मया; K_5 तु मे; $D_{3.4}$ च ये (for च मे). — ^{c}) $K_{2.4}$ D_1 M_4 भवता; K_5 भगवन्; T विधिवद् (for भवतः). — ^{d}) G_1 मां (for तत्). $B_{1.2}$ प्राप्नोहि. Ś$_1$ $K_{1.3}$ नः (for च). T G_3 तद्ब्रूहि विधिव(T_1 °स)त्तम.

6 ^{a}) Ś$_1$ वृत्तो; K_1 धृतो (for वृतो). K_3 -देवेन (for -राजेन). — ^{d}) T_1 यस्य (for तस्य).

C. 14. 126
B. 14. 6. 7
K. 14. 6. 7

मरुत्त उवाच ।
पित्र्यमस्मि तव क्षेत्रं बहु मन्ये च ते भृशम् ।
न चास्म्ययाज्यतां प्राप्तो भजमानं भजस्व माम् ॥ ७
बृहस्पतिरुवाच ।
अमर्त्यं याजयित्वाहं याजयिष्ये न मानुषम् ।
मरुत्त गच्छ वा मा वा निवृत्तोऽस्म्यद्य याजनात् ॥ ८
न त्वां याजयितास्म्यद्य वृणु त्वं यमिहेच्छसि ।
उपाध्यायं महाबाहो यस्ते यज्ञं करिष्यति ॥ ९
व्यास उवाच ।
एवमुक्तस्तु नृपतिर्मरुत्तो व्रीडितोऽभवत् ।
प्रत्यागच्छच्च संविग्नो ददर्श पथि नारदम् ॥ १०
देवर्षिणा समागम्य नारदेन स पार्थिवः ।
विधिवत्प्राञ्जलिस्तस्थावथैनं नारदोऽब्रवीत् ॥ ११
राजर्षे नातिहृष्टोऽसि कच्चित्क्षेमं तवानघ ।
क्व गतोऽसि कुतो वेदमप्रीतिस्थानमागतम् ॥ १२
श्रोतव्यं चेन्मया राजन्ब्रूहि मे पार्थिवर्षभ ।
व्यपनेष्यामि ते मन्युं सर्वयत्नैर्नराधिप ॥ १३
एवमुक्तो मरुत्तस्तु नारदेन महर्षिणा ।
विप्रलम्भमुपाध्यायात्सर्वमेव न्यवेदयत् ॥ १४
गतोऽस्म्यङ्गिरसः पुत्रं देवाचार्यं बृहस्पतिम् ।

---

7 K4 मरुंत; D3 मरुत (for मरुत्त). — ^{a}) B2 पित्रम्. B Dc1 Dn1 भवत् (for तव). B3.4 (marg.) क्षेमं; T2 G3 क्षत्रं. Cv as in text. — ^{b}) M4 मान्यं (for मन्ये). — ^{c}) K2.4 B D1–5 T2 तव (for न च). K1 [अ]स्य; G3 [अ]पि (for [अ]स्मि). K1.4 B D T2 M1–3 याज्यतां (for [अ]या°). T1 न चात्ययातसंप्राप्तो (sic). — ^{d}) M1.2 विधत्स्व (for भजस्व).

8 ^{a}) K2 ह; K5 हि; T G3 तु (for [अ]हं). — ^{b}) K4 B D कथं नरं (for न मानुषम्). K2 याजयिष्यामि मानुषं. — ^{c}) K4 D1.3 मरुं(D3 °रु)त. Ś1 K3 वा मा गा; K1 मा गा वा (for वा मा वा). — ^{d}) K2.4 D1 मर्त्यं-; B Dc1 Dn1 D2–4 T2 [ऽ]स्म्यन्य-; G1.2 याज्य- (for ऽस्म्यद्य). G3 त्वं निवृत्तोद्य याजनात्.

9 ^{a}) K2 D5 M1–3 त्वा; K3 त्वं; T G3 तु (for त्वां). K5 चास्मि; T1 सम्यग् (for [अ]स्म्यद्य). — ^{b}) G2.3 शृणु (for वृणु). K3 B4 Dc1 Dn1 यं त्वम् (by transp.); G1.2 M4 चान्यम्. G1.2 यद्; M1–3 यम् (for इह). — ^{c}) T G1 महाभाग (for °बाहो). G3 स वाच्योयं महाभाग. — ^{d}) D4 यज्ञं यस्ते (by transp.).

10 B1.2.4 om. the ref. — ^{a}) Ś1 K (except K3) D1 स (for तु). — ^{b}) K4 D1.3 मरु(D1 °रुं)तो. S (except G3) व्रीळितो (for व्रीडितो). D3 भवत् (for ऽभवत्). — ^{c}) K1–3 B3.5 Dc1 D3.5 प्रत्या(B3 °त्य)गच्छंश्च. B1.2 समुद्विग्नो; B4 Dn1 D6 G1 M4 सुसंविग्नो; T2 च तं दीनो (for च संविग्नो). G3 प्रत्यागच्छत दीनोयं. — ^{d}) K2 दर्शयन् (for ददर्श). K3 यति- (for पथि).

11 ^{d}) Ś1 K1 यथैनं; K2 T G3 तथैवं; B1.3 अथैवं; G1.2 तदैवं (for अथैनं).

12 Before 12, K2.4.5 D1 M ins. नारदः. — ^{a}) Ś1 (before corr.) देवर्षे (for राजर्षे). K1 नाभिहृष्टो; K2.4 D1 न प्र°; B3 नातिकृष्टो (for °हृष्टो). — ^{b}) K1.2 कश्चिन्; K5 D4 क्वचित्; D1 केचित् (sic). — ^{c}) K1 न कुतो (for क्व गतो). K2 त्वं; Dc1 [ऽ]स्ति; T [ऽ]स्य (for ऽसि). T [आ]गतो (for कुतो). D6 चेदम्; M1 वापि (for वेदम्). — ^{d}) T G M3 मत्प्रीति- (for अप्रीति-). T G3 आगतः. M1 न प्रीतिस्त्वमिहागतः.

13 ^{a}) Ś1 तन्; D3 T2 च (for चेन्). K2 महाराज (for मया राजन्). — After 13^{a}, G3 reads 20^{bcd} and om. 13^{b}. — ^{b}) B1.2 ब्रूहि पार्थिवसत्तम. — ^{c}) K4 दैन्यं; D1.4 (marg. as in text).6 मृत्युं (for मन्युं). — ^{d}) G3 संप्रयत्नान् (for सर्वयत्नैर्). — After 13, Ś1 K3 ins. an addl. colophon [*Adhy. name:* K3 संवर्त्तमरुतीयं. — *Adhy. no.:* Ś1 6].

14 Before 14, MSS. ins. व्यासः. — ^{a}) K4 D1 मरुंतस्. B1 [ऽ]थ; Dn1 D5.6 स (for तु). T नारदेन ततः पृष्टः. — ^{b}) T कारणं तन् (for नारदेन). K1.3.5 सुरर्षिणा (for मह°). — ^{c}) G1 उपाध्यायं; G3 °ध्याये. — ^{d}) T M एतन् (for एव).

15 Before 15, Ś1 K2.3.5 B Dc1 D2.4–6 G M4 ins. मरुत्तः; K4 D1 मरुंत्तः; D3 मरुतः. — ^{a}) K1 ततो (for गतो). — ^{b}) B4 Dc1 देवान्प्रति (for देवाचार्यं). — ^{c}) G प्रष्टुं (for द्रष्टुं). — ^{d}) K2 D6 M1.2 मा. D2 सो (for न). K3 [अ]भ्यपद्यत; G1 ह्यमन्यत; G2.3

यज्ञार्थमृत्विजं द्रष्टुं स च मां नाभ्यनन्दत ॥ १५
प्रत्याख्यातश्च तेनाहं जीवितुं नाद्य कामये ।
परित्यक्तश्च गुरुणा दूषितश्चास्मि नारद ॥ १६
एवमुक्तस्तु राज्ञा स नारदः प्रत्युवाच ह ।
आविक्षितं महाराज वाचा संजीवयन्निव ॥ १७
राजन्नाङ्गिरसः पुत्रः संवर्तो नाम धार्मिकः ।
चङ्क्रमीति दिशः सर्वा दिग्वासा मोहयन्प्रजाः ॥ १८
तं गच्छ यदि याज्यं त्वां न वाञ्छति बृहस्पतिः ।
प्रसन्नस्त्वां महाराज संवर्तो याजयिष्यति ॥ १९

मरुत्त उवाच ।

संजीवितोऽहं भवता वाक्येनानेन नारद ।
पश्येयं क्व नु संवर्तं शंस मे वदतां वर ॥ २०
कथं च तस्मै वर्तेयं कथं मां न परित्यजेत् ।
प्रत्याख्यातश्च तेनापि नाहं जीवितुमुत्सहे ॥ २१

नारद उवाच ।

उन्मत्तवेषं बिभ्रत्स चङ्क्रमीति यथासुखम् ।
वाराणसीं तु नगरीमभीक्ष्णमुपसेवते ॥ २२
तस्या द्वारं समासाद्य न्यसेथाः कुणपं क्वचित् । C. 14. 142 B. 14. 6. 23 K. 14. 6. 23

[अ]भ्यमन्यत (for °नन्दत). D$_{3.4}$ M$_4$ न च मां सो(M$_4$ माम)भ्यनंदत.

16 G$_3$ om. 16^a–20^a. — ^{a}) K$_5$ तु (for च). B$_1$ तेनाद्य; G$_2$ येनाहं. — ^{b}) K$_{4.5}$ B (except B$_4$) D$_{1-4}$ G$_{1.2}$ M$_4$ जीवितं. — ^{c}) D$_4$ तु (for च). — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1.3}$ दीक्षितश्च; D$_6$ उषि° (for दूषि°). K$_2$ [अ]पि (for [अ]स्मि).

17 G$_3$ om. 17 (cf. v. l. 16). Before 17, MSS. ins. व्यास उवाच. — ^{a}) M$_{1-3}$ स (for तु). K$_2$ राजा (for राज्ञा). — ^{b}) B$_5$ D$_{2.4}$ नारदः प्रत्यभाषत. — ^{c}) K$_4$ D$_2$ M$_4$ आवीक्षितं; Dc$_1$ D$_6$ अविक्षि(D$_6$ °क्षी)तं; D$_5$ आविक्षतं. T$_1$ G$_{1.2}$ M$_4$ महाराजं. — ^{d}) T नृपं (for इव). K$_5$ संवर्तो याजयिष्यति (= 19^d).

18 G$_3$ om. 18 (cf. v. l. 16). Before 18, MSS. ins. नारद उवाच. — ^{b}) K$_2$ सवर्तो. D$_3$ -धारिकः (for धार्मिकः). — ^{c}) K$_{1.2.4}$ D$_3$ चक्रमीति; Dc$_1$ चंक्रामति; D$_6$ चक्रमेति; M$_{1.2}$ चक्रवर्ती (for चङ्क्रमीति). — ^{d}) Ś$_1$ दिग्वासो.

19 G$_3$ om. 19 (cf. v. l. 16). — ^{a}) K$_2$ त्वं; B$_1$ (marg. as in text) तद् (for तं). K$_1$ राज्यं (for याज्यं). K$_2$ त्वा (for त्वां). — ^{c}) K$_{2.4}$ D$_1$ प्रसन्नं. K$_{1.2}$ M त्वा (for त्वां). B$_{1.2.5}$ D (except D$_1$) महातेजाः (for °राज).

20 G$_3$ om. 20^a (cf. v. l. 16). K$_2$ मरुंत्त; K$_4$ D$_1$ मरुंत्र; D$_3$ मरुत. — ^{a}) Dc$_1$ स- (for सं-). K$_3$ ह; D$_3$ हो (for ऽहं). — G$_3$ reads 20^{bcd} after 13^a. — ^{c}) B$_2$ पश्यामि. B$_{1-4}$ Dc$_1$ कुत्र; B$_5$ D$_{2-4}$ क्व च (for क्व नु). — ^{d}) K$_3$ वद (for शंस). T त्वं (for मे). G$_3$ वचो मे वदतः शृणु.

21 ^{a}) K$_{2.4}$ B$_{1.2}$ D$_1$ तस्मिन्; T G$_3$ तत्र (for तस्मै). K$_1$ D$_3$ वर्तेय; D$_1$ वार्तेयं. — ^{b}) K$_4$ Dc$_1$ D$_3$ M$_4$ मा (for मां). M$_{1.2}$ कथं मां सोपि याजयेत्. — ^{c}) Ś$_1$ K$_1$ [ऽ]स्मि; K$_{2-5}$ D$_1$ G$_1$ M$_{1.2}$ हि; T G$_{2.3}$ M$_{3.4}$ [ऽ]पि (for च). D$_{5.6}$ G$_3$ [अ]हं (for [अ]पि). — ^{d}) D$_{5.6}$ नापि (for नाहं). K$_1$ उद्वहे (for उत्सहे). B$_5$ जीवितुं नाहमुत्सहे.

22 ^{a}) Ś$_1$ K$_1$ B$_{1-3}$ D$_{2.4}$ -वेशं; K$_3$ -वेगं; B$_{4.5}$ -रूपं (for -वेषं). D$_6$ बिभ्रन्. — ^{b}) K$_1$ D$_6$ चक्रमीति; G$_2$ चक्रामति (for चङ्क्रमीति). B$_{1.2.5}$ Dc$_1$ D$_{2-4}$ यथागतं; B$_4$ दिशो दश (for यथासुखम्). M$_{1.2}$ चक्रवर्ती महायशाः. — ^{cd}) Ś$_1$ K$_3$ Dn$_1$ (marg. *sec. m.* as in text) D$_1$ अभि- (for उप-). K$_2$ B Dc$_1$ Dn$_1$ D$_{2-6}$ वाराणस्यां महाराज (B$_3$ °तेजा) दर्शनेप्सुर्महेश्वरं. — After 22, M$_3$ ins. :

13* यत्र साक्षान्महादेवो देहान्ते परमेश्वरः ।
व्याचष्टे तारकज्ञानं जन्तूनामपवर्गदम् ।

23 D$_1$ om. 23. — ^{a}) Ś$_1$ K$_1$ T$_2$ तस्य; D$_6$ तस्माद् (for तस्या). T उपागम्य (for समासाद्य). — D$_3$ om. (hapl.) 23^b–24^c. — ^{b}) K$_2$ पश्येथाः; B$_5$ न्यषेथाः; G$_1$ निषेधाः (sic); M$_{1-3}$ न्यस्येथाः; M$_4$ (*inf. lin.* as in text) न्यासस्थं (for न्यसेथाः). — ^{c}) G$_3$ [अ]सौ (for यो). M$_4$ (*inf. lin.* as in text) तं तु दृष्ट्वा पलायेत. — ^{d}) K$_2$ B$_{3.4}$ Dc$_1$ Dn$_1$ D$_{4-6}$ transp. स and संवर्तः. D$_6$ महीपतेः.

24 D$_3$ om. 24^{abc} (cf. v. l. 23). D$_4$ reads 24^{ab} on marg. — ^{a}) B$_2$ पृच्छतो (for पृष्ठतो). — ^{c}) D$_4$ तस्याद्वारं (for तमेकान्ते). — ^{d}) K$_{3.5}$ D$_4$ T G M$_{3.4}$ व्रज; M$_2$ व्रजेत्.

C. 14. 142
B. 14. 6. 23
K. 14. 9. 23

तं दृष्ट्वा यो निवर्तेत स संवर्तो महीपते ॥ २३
तं पृष्ठतोऽनुगच्छेथा यत्र गच्छेत्स वीर्यवान् ।
तमेकान्ते समासाद्य प्राञ्जलिः शरणं व्रजेः ॥ २४
पृच्छेत्त्वां यदि केनाहं तवाख्यात इति स्म ह ।
ब्रूयास्त्वं नारदेनेति संतप्त इव शत्रुहन् ॥ २५
स चेत्त्वामनुयुञ्जीत ममाभिगमनेप्सया ।
शंसेथा वह्निमारूढं मामपि त्वमशङ्कया ॥ २६

व्यास उवाच ।

स तथेति प्रतिश्रुत्य पूजयित्वा च नारदम् ।
अभ्यनुज्ञाय राजर्षिर्ययौ वाराणसीं पुरीम् ॥ २७
तत्र गत्वा यथोक्तं स पुर्या द्वारे महायशाः ।
कुणपं स्थापयामास नारदस्य वचः स्मरन् ॥ २८
यौगपद्येन विप्रश्च स पुरीद्वारमाविशत् ।
ततः स कुणपं दृष्ट्वा सहसा स न्यवर्तत ॥ २९
स तं निवृत्तमालक्ष्य प्राञ्जलिः पृष्ठतोऽन्वगात् ।
आविक्षितो महीपालः संवर्तमुपशिक्षितुम् ॥ ३०
स एनं विजने दृष्ट्वा पांसुभिः कर्दमेन च ।
श्लेष्मणा चापि राजानं ष्ठीवनैश्च समाकिरत् ॥ ३१
स तथा बाध्यमानोऽपि संवर्तेन महीपतिः ।
अन्वगादेव तमृषिं प्राञ्जलिः संप्रसादयन् ॥ ३२

---

25 ^{a}) Ś$_1$ K$_{1.3}$ पृच्छेश्च; K$_5$ पृच्छेथा; Dc$_1$ पृच्छेस्त्वां; D$_6$ T$_1$ G$_3$ M$_{3.4}$ पृच्छेत्त्वा; T$_2$ पृच्छेद्वा. — ^{b}) D$_{5.6}$ हे; G$_3$ हा (for ह). — ^{c}) D$_6$ ब्रूयस्. G$_3$ त्वां. — ^{d}) G$_2$ संतृप्त. K$_2$ G इति (for इव). K$_4$ B D T संवर्त कथितोसि मे.

26 ^{a}) D$_3$ न (for स). T$_1$ G$_3$ माम् (for त्वाम्). Ś$_1$ K D$_1$ [अ]भि- (for [अ]नु-). — ^{b}) K$_1$ समाभि-; K$_2$ B$_5$ G$_2$ M$_{3.4}$ ममाधि-; B$_4$ Dn$_1$ D$_{5.6}$ ममानु-; G$_1$ मम वा (for ममाभि-). K$_3$ Dc$_1$ T G$_3$ ममानुगमनेच्छया; B$_{1.2}$ ममानुग्रहणेच्छया. — ^{c}) K$_5$ शंसस्व; B$_{3.5}$ संशेथा (for शंसेथा). — ^{d}) G$_1$ M$_{1.2}$ ममापि (for मामपि). B$_2$ D$_3$ त्वाम् (for त्वम्).

27 G$_{1.2}$ om. the ref. — ^{a}) K$_5$ बाढेति (for तथेति). M$_4$ प्रतिज्ञाय (for °श्रुत्य). — M$_4$ om. 27^{bc}. — ^{b}) D$_{2.4}$ तु (for च). — ^{c}) K$_1$ अत्यनुज्ञाय; K$_{2.4}$ D$_1$ तमनुज्ञाय; K$_3$ B$_{2.3}$ Dc$_1$ Dn$_1$ D$_4$ S (except G$_1$; M$_4$ om.) अभ्यनुज्ञाप्य. M$_{1-3}$ देवर्षिं (for राजर्षिर्).

28 ^{a}) B$_{2.4}$ यथोक्तः स; M$_1$ यथाभीष्टं; M$_2$ यथोद्दिष्टं (for यथोक्तं स). K$_2$ च (for स). — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1.3}$ पुर-; K$_2$ पुर्यो (for पुर्या). K$_1$ महायशः.

29 ^{a}) K$_1$ partly damaged. K$_3$ योगपद्येन. K$_1$ G$_{1.2}$ M स; K$_{2.4.5}$ D$_1$ तु (for च). — ^{b}) K$_3$ G$_3$ पुर-; T पुर्या (for पुरी-). Dn$_1$ D$_{5.6}$ G$_{1.2}$ M पुरीद्वारं समा(Dn$_1$ D$_{5.6}$ °रमथा)विशत्. — ^{c}) K$_{2.4.5}$ D$_1$ ततस्तु; B$_{1-4}$ Dc$_1$ स्थापितं (for ततः स). — D$_5$ reads 29^d–31^a on marg. — ^{d}) D$_{5.6}$ संवर्तः (for सहसा). Ś$_1$ K$_{2.3}$ B Dn$_1$ संन्यवर्तत; M$_{1-3.4}$ (*inf. lin.* as in text) स न्यवर्तयत् (for स न्यवर्तत).

30 D$_5$ reads 30 on marg. — ^{a}) Ś$_1$ K$_1$ च (for तं). S$_1$ K$_{1.3}$ तद्वृत्तम्; D$_3$ निर्वृत्तम् (for निवृत्तम्). K$_{2.4.5}$ B$_{2-5}$ Dc$_1$ D$_{1-4}$ T G आलोक्य (for आलक्ष्य). — ^{b}) K$_{1.3}$ [ऽ]नुगात्; K$_5$ B$_{3.5}$ [ऽ]न्वयात् (for °गात्). — ^{c}) K$_4$ M$_4$ आवीक्षितो; K$_5$ Dc$_1$ अवि°; D$_3$ आविक्षिप्तो (for आविक्षितो). K$_1$ M$_3$ महीपाल (for °पालः). G$_3$ अविक्षितो महाराज. — ^{d}) K$_2$ -लक्षितुं; K$_{4.5}$ D$_{1.2.4}$ -भिक्षितुं; B$_{1.2}$ M$_3$ -सेवितुं (for -शिक्षितुम्). D$_3$ संवृत्तमूर्ध्निरक्षितुं (sic); T G संवर्तमभि(G$_{1.2}$ °मुप)वीक्षितुं.

31 D$_5$ reads 31^a on marg. — ^{a}) B$_{1-4}$ D (except D$_1$) च तं; B$_5$ तु तं (for एनं). K$_2$ विजिने; M$_{1.2}$ विजनं. — ^{b}) K$_{2.4.5}$ B (except B$_4$) Dc$_1$ D$_{1.3-6}$ पांशुभिः. M$_{1.2}$ पांसुभिः परिवारितं. — ^{c}) B$_{4.5}$ Dc$_1$ Dn$_1$ D$_{4.6}$ G$_{1.2}$ M$_3$ चैव; M$_{1.2}$ [अ]पि च (by transp.). — ^{d}) K$_5$ समवाकिरत्; D$_{2.3.6}$ G$_3$ च समाकिरन्. G$_{1.2}$ अ(G$_2$ व)न्यैश्च समवाकिरत्.

32 Ś$_1$ K$_1$ om. 32. — ^{a}) K$_2$ बाध्यमाने; K$_3$ B$_5$ तर्ज्यमानो; B$_3$ मर्च्य° (sic); B$_4$ D$_3$ बध्य°; Dc$_1$ Dn$_1$ D$_{2.4-6}$ M$_4$ वध्य°; T G वर्त° (for बाध्य°). B$_4$ Dc$_1$ Dn$_1$ D$_{5.6}$ वै (for ऽपि). — ^{b}) G$_{1.2}$ संवर्तं स (for °र्तेन). — ^{c}) M$_3$ तमृषिं भूयः (hypermetric) (for तमृषिं). — ^{d}) D$_3$ स (for सं-).

33 ^{a}) K$_{2.4}$ B (except B$_3$) Dc$_1$ D$_1$ T G$_3$ M$_{1.2.4}$ निवृत्तः; K$_5$ Dn$_1$ D$_{2-6}$ निवर्त्य; M$_3$ निर्वृत्तः (sic) (for निवृत्य). Dc$_1$ संवृत्तः; D$_3$ संवर्त्यः. — ^{b}) G$_{1.3}$ स विश्रांत (for परिश्रान्त). — ^{d}) Dc$_1$ बहुसाक्षिकि (sic) (for °शाखिनम्).

ततो निवृत्य संवर्तः परिश्रान्त उपाविशत् ।
शीतलच्छायमासाद्य न्यग्रोधं बहुशाखिनम् ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

७

संवर्त उवाच ।
कथमस्मि त्वया ज्ञातः केन वा कथितोऽस्मि ते ।
एतदाचक्ष्व मे तत्त्वमिच्छसे चेत्प्रियं मम ॥ १
सत्यं ते ब्रुवतः सर्वे संपत्स्यन्ते मनोरथाः ।
मिथ्या तु ब्रुवतो मूर्धा सप्तधा ते फलिष्यति ॥ २
मरुत्त उवाच ।
नारदेन भवान्मह्यमाख्यातो ह्यटता पथि ।
गुरुपुत्रो ममेति त्वं ततो मे प्रीतिरुत्तमा ॥ ३
संवर्त उवाच ।
सत्यमेतद्भवानाह स मां जानाति सत्रिणम् ।
कथयस्वैतदेकं मे क नु संप्रति नारदः ॥ ४
मरुत्त उवाच ।
भवन्तं कथयित्वा तु मम देवर्षिसत्तमः ।
ततो मामभ्यनुज्ञाय प्रविष्टो हव्यवाहनम् ॥ ५

C. 14. 157
B. 14. 7. 5
K. 14. 7. 5

Colophon. — *Adhy. name :* K2 संवर्तिकमरुत्तीयं; D4 संवर्ते; G3 मरुत्तसंवर्तसमागमः; M2 युधिष्ठिरनारदसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś1 7; K4 D1 G1. 2 M 5; Dn1 D5. 6 T2 G3 6 (as in text). — *Śloka no. :* Dn1 23.

7

1 K1 om. the ref. — a) D5. 6 इत्थं (for अस्मि). — c) K2. 4. 5 S मे सत्यम्; B (except B5) Dc1 मे सर्वम्; D5. 6 तत्त्वेन (for मे तत्त्वम्). — d) K1. 2 B5 D2. 4 ईप्ससे; T G3 M ईप्सितं (for इच्छसे). B5 Dn1 D2–6 मम प्रियं (by transp.); M4 मतो मम. K3. 4 D1 ईप्ससे मत्प्रियं यदि; K5 ईप्सितं मे प्रियं प्रति; B1 मम चेदिच्छसि प्रियं; G1. 2 जीवितं चेत्प्रियं तव.

2 a) G3 मे (for ते). — b) K2. 4 संपश्यंते; B2 G1 °द्यंते; B4 Dc1 प्रपत्स्यंते (for संप°). — c) K3. 5 ते; Dn1 D5. 6 च; G1. 2 प्र- (for तु). B3 मूर्ध्ना. — d) T G3 भविष्यति (for फलि°). K4 B D (except D1) शतधा ते स्फुटिष्यति (D6 स्फुटयिष्यति [hypermetric]).

3 K4 D1 मरुंत; D3 मरुत. — b) T [ऽ]भ्यटता; G1. 2 ह्यमतः (for ह्यटता). T1 भुवि (for पथि). — c) B1. 2 [अ]सि त्वं; G3 पितुस् (for [इ]ति त्वं). — d) K4 D1 प्रीतिसत्तमा.

4 Dc1 om. 4–5. — b) K1 D6 M स मा; T1 G3 भवान् (for स मां). K4 मंत्रिणं; T G सत्तम (G1 °मः) (for सत्रिणम्). ❀ Cn : सत्रिणं, कपटवेषच्छन्नम् । ❀ — c) B5 G2 कथयतु (for °यस्व). D3. 4 T2 तद् (for [ए]तद्). K5 D2. 5. 6 G1 M1. 4 एतन् (for एकं). Ś1 K1 कथयाशु (K1 °यस्ते) तदेकं मे. — d) D3 किं (for क).

5 Dc1 om. 5 (cf. v. l. 4). B5 om. the ref. K4 D1 मरुंत; D3 मरुत. — a) M एवं तां (M3 ते; M4 त्वा) (for भवन्तं). Ś1 K1–4 B4 D1–4 स; K5 च; M (except M3) [अ]सौ (for तु). — b) G1. 2 स मे (for मम). D1 देवर्षिसत्तम. — c) B1. 2 ममेत्यनु- (for मामभ्यनु-). D4 -ज्ञाप्य; M4 -ज्ञात्वा. — d) D3 प्रतिष्ठो; G1 प्राविशद् (for प्रविष्टो). B1. 2 प्रविष्टो जातवेध(B2 °साध्व)सं. — After 5, T1 G3 ins. :

14* योजनीयोऽहमधुना भवता मुनिसत्तम ।

6 K2 D1 om. the ref. — a) Ś1 K3 [ए]व; K1 [ए]वं (for [ए]तत्). — b) B D (except D1) संवर्तः प्रमुदं (B4 Dc1 °शमं) गतः. — c) K4 B Dc1 Dn1 D3–6

C. 14. 158
B. 14. 7. 6
K. 14. 7. 6

व्यास उवाच ।

श्रुत्वा तु पार्थिवस्यैतत्संवर्तः परया मुदा ।
एतावदहमप्येनं कुर्यामिति तदाब्रवीत् ॥ ६
ततो मरुत्तमुन्मत्तो वाचा निर्भर्त्सयन्निव ।
रूक्षया ब्राह्मणो राजन्पुनः पुनरथाब्रवीत् ॥ ७
वातप्रधानेन मया स्वचित्तवशवर्तिना ।
एवं विकृतरूपेण कथं याजितुमिच्छसि ॥ ८
भ्राता मम समर्थश्च वासवेन च सत्कृतः ।
वर्तते याजने चैव तेन कर्माणि कारय ॥ ९
गृहं स्वं चैव याज्याश्च सर्वा गृह्याश्च देवताः ।
पूर्वजेन ममाक्षिप्तं शरीरं वर्जितं त्विदम् ॥ १०
नाहं तेनाननुज्ञातस्त्वामाविक्षित कर्हिचित् ।
याजयेयं कथंचिद्वै स हि पूज्यतमो मम ॥ ११
स त्वं बृहस्पतिं गच्छ तमनुज्ञाप्य चाव्रज ।
ततोऽहं याजयिष्ये त्वां यदि यष्टुमिहेच्छसि ॥ १२

मरुत्त उवाच ।

बृहस्पतिं गतः पूर्वमहं संवर्त तच्छृणु ।
न मां कामयते याज्यमसौ वासववारितः ॥ १३
अमरं याज्यमासाद्य मामृषे मा स्म मानुषम् ।
याजयेथा मरुत्तं त्वं मर्त्यधर्माणमातुरम् ॥ १४

T2 G4 [ए]वं (for [ए]नं). D5. 6 हताव इवमप्येवं (sic). — ^{d}) K3–5 B Dc1 D2. 3 G1. 2 M तम्; D4 तद्; T G3 वचो (for तदा). D1 च मे मतिः (for तदाब्रवीत्). Dn1 D5. 6 शक्नुयामिति सोब्रवीत्. — After 6, Ś1 K1 ins. an addl. colophon [*Adhy. no.* : Ś1 8].

7 Before 7, Ś1 K1 ins. व्यासः. D5 reads 7 on marg. — ^{a}) K4 D1 मरुंतम्. K2. 4. 5 D1 संवर्तो (for उन्मत्तो). G1. 2 M3. 4 ततः संवर्त उन्मत्तो. — ^{c}) Dc1 D5. 6 रुक्षया. M बहुशो (for ब्राह्मणो). K1 राज्ञा (for राजन्).

8 Before 8, K1 ins. व्यासः; M1 संवर्तः. — ^{a}) B4 (marg.) वाद-; T1 G2 M मद- (for वात-). Ś1 K1. 3 वादप्रदानेन मया; T2 G3 पाद(G3 जीर्ण)यानेन तु मया; G1 मधुप्रयोगदानेन. — ^{b}) T2 स्ववित्त-; G1 सचित्त-. T1 G1 -परि- (for -वश-). — ^{d}) B4 Dn1 M4 यजितुम्; D1 G3 याचितुम्. B5 इच्छसे; T G3 अर्हसि (for इच्छसि).

9 ^{a}) G1. 2 स शुद्धश्च (for समर्थश्च). Ś1 K1. 3 हि (for च). — ^{b}) Dn1 D5 च संगतः; D6 समागतः (for च सत्कृतः). — ^{c}) Ś1 यजने. — ^{d}) D2 कर्मणि.

10 ^{a}) Ś1 T1 गृह्यं स्वं; K2 रहस्त्वं; K3 गृहस्वं (sic); B D (except D1) गार्हस्थ्यं; T2 गृहस्थं; G1 गृहास्त्वं (for गृहं स्वं). K2. 4. 5 D1 यज्ञाश्च; K3 याज्यश्च; B2–4 Dc1 T याज्यं (for याज्याश्च). T2 तु (for च). — ^{b}) K2 सर्वयाद्याश्च; K4 D1 सर्वा याज्याश्च; K5 सर्वयज्ञाश्च; T G3 सर्वगुह्याश्च; G1 सर्वा ग्राह्याश्च. M ग्राह्याथ (for गृह्याश्च). D3 सर्वगृह्यश्च देवता. — ^{c}) Dc1 पूर्वमेव; T G3 पूर्वं तेन (for पूर्वजेन). Ś1 K (except K3) B4 Dc1 D1–3 G3 समाक्षिप्तं (B4 Dc1 °प्ताः); B1. 5 ममाक्षिप्ताः; T मम क्षिप्तं; G1 ममाक्षिप्तः. — ^{d}) K4 शरीरो. T1 वदतं; G3 वर्तितुं (for वर्जितं). B1. 2 (marg. as in text) शरीरं त्वेकमुज्झितं.

11 ^{a}) Dc1 न हि; T सोहं (for नाहं). Ś1 K1. 3 M4 [अ]ननुज्ञातं. — ^{b}) K4 आवक्षित; D5. 6 आविक्षत; M आवीक्षित. — ^{c}) K3 याजयेय. K2 हि; B1 तु (for वै). — ^{d}) G1 वै; G2 M मे (for हि). D5. 6 मतः; G1. 2 M गुरुः (for मम).

12 ^{b}) M4 तद् (for तम्). B4 G2. 3 वाव्रज; T मां व्रज; G1 चाग्रजं (for चाव्रज). — ^{c}) K4 [ऽ]हं; M4 त्वा (for त्वां). — ^{d}) G1. 2 शुद्धो (for यदि). K5 यज्ञमिह; T G3 वा यष्टुम् (for यष्टुमिह).

13 D1 मरुंत; D3 मरुत. — ^{b}) K3 तं (for तत्). K4 D1 तत्संवर्त शृणुष्व मे; B3 संवर्त तच्छृणुष्व मां. — ^{c}) G1 M (except M1) मा (for मां). K2. 5 रोचयते; B3 कार° (for काम°). — ^{d}) G1. 2 मुनिर् (for असौ). K1. 2 D1 -चारितः (K2 °तं); B1. 2 (marg. as in text), 4. 5 Dc1 Dn1 D2–6 -काम्यया (for -वारितः).

14 ^{a}) G3 वासवं (for अमरं). G1. 2 अमरं वासवं याज्यं. — ^{b}) Ś1 K1. 3 ह (for मा). K4 B D याजयिष्ये न मानुषं. — K4 D1 read 14^{cd} after 16*. — ^{c}) T G3 याजयैनं. K5 M1–3 च; G2. 3 तं (for त्वं). — ^{d}) K5 G1. 2 इत्युत (for आतुरम्). — B Dc1 Dn1 D2–6 subst. for 14^{cd} : K4 D1 ins. after 14^{ab} :

15* शक्रेण प्रतिषिद्धोऽहं मरुत्तं मा स्म याजयेः ।

स्पर्धते च मया विप्र सदा वै स हि पार्थिवः ।
एवमस्त्विति चाप्युक्तो भ्रात्रा ते बलवृत्रहा ॥ १५
स मामभिगतं प्रेम्णा याज्यवन्न बुभूषति ।
देवराजमुपाश्रित्य तद्विद्धि मुनिपुंगव ॥ १६
सोऽहमिच्छामि भवता सर्वस्वेनापि याजितुम् ।
कामये समतिक्रान्तुं वासवं त्वत्कृतैर्गुणैः ॥ १७
न हि मे वर्तते बुद्धिर्गन्तुं ब्रह्मन्बृहस्पतिम् ।
प्रत्याख्यातो हि तेनास्मि तथानपकृते सति ॥ १८

संवर्त उवाच ।

चिकीर्षसि यथाकामं सर्वमेतत्त्वयि ध्रुवम् ।
यदि सर्वानभिप्रायान्कर्तासि मम पार्थिव ॥ १९
याज्यमानं मया हि त्वां बृहस्पतिपुरंदरौ ।
द्विषेतां समभिक्रुद्धावेतदेकं समर्थय ॥ २०
स्थैर्यमत्र कथं ते स्यात्स त्वं निःसंशयं कुरु ।
कुपितस्त्वां न हीदानीं भस्म कुर्यां सबान्धवम् ॥ २१

मरुत्त उवाच ।

यावत्तपेत्सहस्रांशुस्तिष्ठेरंश्चापि पर्वताः ।
तावल्लोकान्न लभेयं त्यजेयं संगतं यदि ॥ २२
मा चापि शुभबुद्धित्वं लभेयमिह कर्हिचित् ।
सम्यग्ज्ञाने वैषये वा त्यजेयं संगतं यदि ॥ २३

C. 14. 175
B. 14. 7. 23
K. 14. 7. 23

[K$_4$ B$_5$ D$_{n1}$ D$_{1-3.5.6}$ याजय (D$_{n1}$ °य: ; D$_{5.6}$ °ये) (for याजये:).]

K$_4$ D$_1$ cont. :

16* न मां रोचयते राज्यमयाज्यं माममानुषम् ।

[D$_1$ याज्यम् (for राज्यम्).]

15 ^{a}) K$_{2-4}$ B$_{3-5}$ D (except D$_{2.3}$) G$_{1.2}$ M हि ; B$_{1.2}$ स (for च). D$_{5.6}$ सदा (for मया). — ^{b}) D$_{5.6}$ मया (for सदा). K$_5$ च ; B$_{3.4}$ D$_{c1}$ D$_{n1}$ D$_{5.6}$ हि ; T G$_{1.3}$ M [ए]व (for वै). G$_2$ स देवै: (for सदा वै). K$_4$ B$_{3-5}$ D स तु ; G$_2$ M$_{3.4}$ स ह ; M$_{1.2}$ तव (for स हि). K$_{2.5}$ पार्थिव ; T$_2$ G$_3$ मानव: ; G$_2$ वासव: (for पार्थिव:). B$_{1.2}$ सदा पार्थिवसत्तम: (B$_2$ °म). — ^{c}) G$_2$ वा (for च). G$_1$ [उ]क्ते. — ^{d}) K$_1$ त्राता ; G$_3$ भ्राता. B$_{1-4}$ D$_{c1}$ D$_{n1}$ बलसूदन: ; S वलवृत्रहा.

16 ^{a}) K$_1$ B$_{4.5}$ D$_{n1}$ D$_{2.3.5.6}$ T G अधिगतं ; B$_1$ अपा° ; B$_2$ उपा° (for अभि°). D$_{c1}$ प्रेक्ष्य ; D$_{5.6}$ प्रेम्ना (sic). — ^{b}) K$_{1.2}$ याज्यत्वं न ; K$_4$ B D °त्वेन ; G$_1$ याज्यं तु न ; G$_2$ याज्यवंतं (for °वन्न). Ś$_1$ K$_{1-3}$ D$_{c1}$ D$_1$ बुभूषते ; D$_6$ विभूषिते. — ^{c}) K$_3$ B$_5$ D$_{n1}$ D$_{2-6}$ G$_{1.2}$ M समाश्रित्य ; B$_{3.4}$ D$_{c1}$ अपा°. — ^{d}) K$_2$ मुनिपुंगव: .

17 ^{a}) G$_2$ गच्छामि (for इ°). — ^{b}) K$_5$ सर्वार्थेन. Ś$_1$ K$_3$ [इ]ह (for [अ]पि). K$_4$ याचितुं. K$_1$ सर्वसुते हि योजित: (corrupt). — ^{c}) Ś$_1$ कामयेहमतिक्रांतुं ; K$_{1.2}$ B$_{2.3.5}$ D$_{c1}$ °ये समति(K$_2$ °प)क्रांतं ; K$_3$ °योगमतिक्रांतुं ; S (except T$_1$) तं (M$_2$ कं) कामयेतिक्रमितुं. — ^{d}) K$_1$ त्वद्गतैर् ; B$_3$ दुष्कृतैर् ; B$_3$ (marg.) तत्कृतैर्.

18 ^{a}) D$_{2.3}$ बुद्धिं. — ^{b}) K$_{2.4.5}$ B$_{1.2}$ D$_1$ G$_2$ M$_{1-3}$ ब्रह्मन्गंतुं (by transp.) ; M$_4$ पुनर्गंतुं. — ^{c}) K$_5$ [ऽ]स्म ; D$_{2-4}$ च (for हि). K$_5$ [अ]पि ; T G$_3$ [अ]हं (for [अ]स्मि). — ^{d}) G$_{2.3}$ तदा (for तथा). K$_5$ नापकृते ; G$_1$ [अ]नुप° (for [अ]नप°).

19 K$_1$ संवृत्त (for संवर्त). — ^{a}) Ś$_1$ B$_{2-4}$ D$_{c1}$ चिकीर्षामि ; G$_1$ °र्षति. — ^{b}) D$_{5.6}$ सत्यम् (for सर्वम्). K$_5$ अपि ध्रुवं ; T G$_3$ ध्रुवं त्वयि (by transp.). — ^{d}) B$_1$ (marg. as in text) D$_1$ (before corr.) कर्तास्मि. B$_6$ यदि (for मम). D$_{5.6}$ मम कर्तासि पार्थिव.

20 ^{a}) K$_2$ वाद्यमानं ; M$_4$ याज्यमानो. T$_1$ G$_3$ त्वा (for त्वां). — ^{c}) K$_2$ G$_3$ द्विषतां ; K$_5$ द्विष्येतां ; D$_3$ द्वेषतां ; D$_4$ द्वेषेतां ; M$_4$ द्विषेथा: . Ś$_1$ K$_3$ समतिक्रुद्धाव्. — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1.5}$ B$_{1.2}$ D$_{1-4}$ G$_3$ एवं ; K$_3$ B$_4$ T एव (for एकं). D$_{5.6}$ समर्थये: ; T G$_3$ विचिंतय (T$_1$ °ये) ; G$_{1.2}$ समर्थये. M एतावेक: समर्पयेत् (M$_4$ °र्थये).

21 ^{a}) K$_{2.4.5}$ D$_1$ एतत् ; M$_{3.4}$ मम (for अत्र). D (except D$_{c1}$ D$_1$) मे ; M$_4$ तत् (for ते). K$_3$ तेषां (for ते स्यात्). — ^{b}) K$_1$ B$_{2.4}$ D$_1$ M सर्वं ; K$_2$ सर्वा ; D$_4$ सत्रं (for स त्वं). D$_{2-6}$ निश्रेयसं ; T$_1$ M$_4$ नि:संशय: . D$_{c1}$ om. कुरु. — ^{c}) Ś$_1$ M$_{3.4}$ त्वा (for त्वां). K$_2$ D$_3$ मही ; B$_3$ न तु ; D$_6$ स हि. — ^{d}) Ś$_1$ K$_5$ भस्मीकुर्यात् ; B$_1$ D$_4$ T G M$_3$ भस्म कुर्यात्.

22 D$_6$ om. the ref. D$_1$ मरुत. — ^{a}) D$_{n1}$ D$_{5.6}$ T$_2$ तप्येत्. — ^{b}) D$_{c1}$ देवता: (for पर्वता:). T तिष्ठे-

C. 14. 176
B. 14. 7. 24
K. 14. 7. 24

संवर्त उवाच ।

आविक्षित शुभा बुद्धिर्धीयतां तव कर्मसु ।
याजनं हि ममाप्येवं वर्तते त्वयि पार्थिव ॥ २४
संविधास्ये च ते राजन्नक्षयं द्रव्यमुत्तमम् ।
येन देवान्सगन्धर्वाञ्शक्रं चाभिभविष्यसि ॥ २५
न तु मे वर्तते बुद्धिर्धने याज्येषु वा पुनः ।
विप्रियं तु चिकीर्षामि भ्रातुश्चेन्द्रस्य चोभयोः ॥ २६
गमयिष्यामि चेन्द्रेण समतामपि ते ध्रुवम् ।
प्रियं च ते करिष्यामि सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

युर्वापि पर्वतान् (sic); G$_3$ सिषेवे चात्र पर्वतान् (sic). —^{c}) G$_1$ त्त्रेकां (for लोकान्). Ś$_1$ K$_1$ M$_2$ आलभेयं; K$_{4.5}$ मा ल°; D$_2$ G$_3$ न लभ्येयं; G$_1$ न लब्धेयं; M$_3$ नालभेयं. —^{d}) G$_1$ संगातिं; G$_2$ °रं. B (except B$_5$) Dc$_1$ त्यजेयं यदि संगतं.

23 D$_{5.6}$ (hapl.) om. 23. —^{a}) K$_3$ मम; K$_4$ D$_4$ G$_2$ मां च; B (except B$_5$) G$_{1.3}$ मा वा; T$_1$ मया; T$_2$ मा या; M$_4$ मां वा (for मा च). T G शुद्ध- (G$_1$ °द्धि-) (for शुभ-). D$_2$ G$_2$ -बुद्धिस्त्वं; M$_3$ -बुद्धिं च; M$_4$ -बुद्धिं त्वा. —^{b}) T G$_3$ द्विज (for इह). — T$_2$ om. 23^{cd}. —^{c}) K$_{2.4}$ D$_1$ विषयेषु च ज्ञानेहं (K$_2$ तथा ज्ञाने); K$_5$ B Dc$_1$ Dn$_1$ D$_{2-4}$ विषयैः संगतं चा(K$_5$ मा-; B$_{1-4}$ Dc$_1$ D$_3$ वा)स्तु; T$_1$ G$_{1.2}$ M$_3$ भोगेषु सम्यग्भोगांश्च; G$_3$ भोगेष्वसम्यगज्ञानात्; M$_{1.2}$ विषयेषु सम्यग्जानीहि (hypermetric); M$_3$ भोगेषु सम्यग्ज्ञाने वा; M$_4$ विषयेषु न जानीहि; Cv भोगेषु सम्यगज्ञानम्. —^{d}) K$_3$ संगते; G$_2$ संगरं. K$_5$ त्यजेयं यदि संगमं.

24 D$_6$ om. the ref. —^{a}) K$_4$ M$_3$ आवीक्षित; D$_3$ अवि°. M$_4$ (*inf. lin.* as in text) आविक्षितैतद्ध्रियतां. —^{b}) Ś$_1$ K$_3$ धीयते; K$_1$ ध्रीयते; K$_2$ हीयते; K$_4$ D$_1$ यतते; B$_{1.2.4.5}$ दीप्यतां; B$_4$ (marg.) वर्धतां; Dn$_1$ T$_1$ वर्ततां; D$_2$ M$_2$ ध्रीयतां; D$_{5.6}$ श्रूयतां; T$_2$ G$_{2.3}$ ध्रियतां; G$_1$ प्रयतां (for धीयतां). B$_{1.2}$ (marg. as in text) G$_2$ M$_{1-3}$ शुभ-; D$_1$ वात-; T$_1$ भुवि (for तव). M$_4$ शुभकर्मसु याजनं. —^{c}) K$_2$ योजनं; M$_4$ (*inf. lin.* as in text) वितर्कौ (for याजनं). D$_1$ च (for हि). K$_1$ B$_3$ समाप्येवं. K$_3$ D$_6$ [ए]त्र; M$_{1.2}$ [ए]तद् (for [ए]वं). T G$_3$ याजनं (T$_2$ °जितुं) समवाप्ये(G$_3$ °प्यै)वं. —^{d}) K$_{2.5}$ D$_1$ तव; K$_4$ B Dc$_1$ Dn$_1$ D$_{2-6}$ हृदि (for त्वयि).

25 ^{a}) B$_{1-3.4}$ (marg.) Dc$_1$ Dn$_1$ अभिधास्ये च; T G$_3$ संविधास्यामि. M$_2$ राज्यम् (for राजन्). —^{b}) Ś$_1$ B$_3$ D$_1$ अक्षय्यं; G$_1$ नक्षत्रं. —^{d}) G$_1$ चाधि- (for चाभि-). Dc$_1$ D$_3$ -भविष्यति. T$_1$ G$_3$ शक्रं वापि (G$_3$ °भि-) गमिष्यसि; T$_2$ शक्रं वातिक्रमि°.

26 ^{b}) Ś$_1$ वने; Dn$_1$ धनं; G$_1$ नेयं; G$_3$ मयि (for धने). B$_2$ राज्ये च; B$_3$ राज्येथ; B$_4$ राज्येषु; T$_1$ G$_2$ याज्ये च; G$_3$ वान्येषु (for याज्येषु). —^{c}) M$_{1-3}$ च (for तु). K$_4$ B D करिष्यामि; G$_3$ न कुर्यामि (for चिकीर्षामि). G$_{1.2}$ धर्मं चिकीर्षे विप्रियं. — K$_1$ B$_5$ om. (hapl.) 26^d–27^c; Ś$_1$ reads the same on marg. —^{d}) M$_{1-3}$ इंद्रस्य (for चेन्द्रस्य). T G$_3$ चाभिभो (for चोभयोः).

27 K$_1$ B$_5$ om. 27^{abc} (cf. v. l. 26); Ś$_1$ reads the same on marg. D$_{5.6}$ om. 27. —^{a}) K$_3$ स गमिष्यामि; M$_4$ तत्करि° (for गमयि°). Dn$_1$ D$_{2-4}$ शक्रेण; T G$_3$ चेंद्रस्य. M$_{1.2}$ गमिष्यामि सहेंद्रेण. —^{c}) K$_5$ तु (for च). Ś$_1$ K$_{2-5}$ D$_1$ चिकीर्षामि (for करिष्यामि). —^{d}) K$_3$ [अ]हं (for ते).

Colophon om. in D$_6$. — *Adhy. name :* K$_{2-5}$ B Dc$_1$ Dn$_1$ M$_{3.4}$ संवर्त(Dc$_1$ °र्तक)मरुत्तीयं (K$_5$ °रुत्त्वत्तीयं); M$_{1.2}$ संवतमरुत्तसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś$_1$ 9; Dn$_1$ T G$_{1.3}$ 7 (as in text); D$_4$ G$_2$ M 6. — *Śloka no.:* Dn$_1$ 27.

State Museum Library Lucknow

८

संवर्त उवाच ।
गिरेर्हिमवतः पृष्ठे मुञ्जवान्नाम पर्वतः ।
तप्यते यत्र भगवांस्तपो नित्यमुमापतिः ॥ १
वनस्पतीनां मूलेषु टङ्केषु शिखरेषु च ।
गुहासु शैलराजस्य यथाकामं यथासुखम् ॥ २
उमासहायो भगवान्यत्र नित्यं महेश्वरः ।
आस्ते शूली महातेजा नानाभूतगणावृतः ॥ ३
तत्र रुद्राश्च साध्याश्च विश्वेऽथ वसवस्तथा ।
यमश्च वरुणश्चैव कुबेरश्च सहानुगः ॥ ४
भूतानि च पिशाचाश्च नासत्यावश्विनावपि ।
गन्धर्वाप्सरसश्चैव यक्षा देवर्षयस्तथा ॥ ५
आदित्या मरुतश्चैव यातुधानाश्च सर्वशः ।
उपासन्ते महात्मानं बहुरूपमुमापतिम् ॥ ६
रमते भगवांस्तत्र कुबेरानुचरैः सह ।
विकृतैर्विकृताकारैः क्रीडद्भिः पृथिवीपते ।
श्रिया ज्वलन्दृश्यते वै बालादित्यसमद्युतिः ॥ ७
न रूपं दृश्यते तस्य संस्थानं वा कथंचन ।
निर्देष्टुं प्राणिभिः कैश्चित्प्राकृतैर्मांसलोचनैः ॥ ८
नोष्णं न शिशिरं तत्र न वायुर्न च भास्करः ।
न जरा क्षुत्पिपासे वा न मृत्युर्न भयं नृप ॥ ९
तस्य शैलस्य पार्श्वेषु सर्वेषु जयतां वर ।
धातवो जातरूपस्य रश्मयः सवितुर्यथा ॥ १०

C. 14. 190
B. 14. 8. 11
K. 14. 8. 10

8

1 $D_{5.6}$ om. the ref. — ^{a}) $B_{1.2.5}$ (marg. as in text) D_{c1} D_{2-4} T_1 $G_{1.2}$ M_4 मेरोर् (for गिरेर्). — ^{c}) D_3 तपते. D_{n1} T G_3 तत्र (for यत्र). — ^{d}) G_3 आस्ते (for तपो).

2 ^{b}) K_4 D_3 कंटके; D_{n1} $D_{5.6}$ T G_2 शृंगेषु; D_1 कंटकेषु (hypermetric); G_1 गृहेषु; G_3 भंगेषु; M_3 स्कंधेषु (for टङ्केषु). K_4 B D T G_3 विषमेषु (for शिखरेषु). — ^{c}) T_1 शुभेषु (sic) (for गुहासु).

3 ^{a}) G_1 -सखा यो (for -सहायो). — ^{b}) G_2 तत्र (for यत्र). — ^{d}) K_5 -शतैर्युतः; B_3 D_{c1} $G_{1.2}$ M -समावृतः; D_1 T -गणैर्वृतः.

4 ^{a}) K_1 ततो; $B_{1.2}$ यत्र (for तत्र). $M_{1.2}$ विश्वे (for रुद्राश्). — ^{b}) $M_{1.2}$ रुद्राश् (for विश्वे). K_5 स-; $B_{1.2}$ $D_{5.6}$ S (except $M_{3.4}$) च (for ऽथ). — D_1 reads 4^{d}–6^{a} twice. — ^{d}) K_4 D_1 (both times) सहानुगैः; $D_{5.6}$ °यवान् (for °नुगः). K_2 कुवेटश्च महाभुजः.

5 For the repetition in D_1, cf. v. l. 4. — ^{a}) D_{c1} om. the first च. $D_{5.6}$ विशेषाश् (for पिशाचाश्). — ^{b}) K_3 B_4 T तथा (for अपि). $K_{2.4.5}$ $B_{1.2}$ D_{c1} D_{n1} D_1 (both times) $G_{1.2}$ M नासत्यावपि चाश्विनौ. — ^{d}) $Ś_1$ K_1 यक्ष- (for यक्षा).

6 For the repetition in D_1, cf. v. l. 4. — ^{a}) K_1 आदित्य-. K_2 मरुताश्. — ^{b}) G_3 सहस्रशः (for च सर्वशः). — After 6^{ab}, M_3 ins.:

17* ब्रह्मादयश्च मरुतो मुनयोऽध्यात्मचिन्तकाः ।

— ^{c}) $K_{2.4.5}$ D_1 उमापतिं; B D_{n1} D_2 T_1 G $M_{3.4}$ उपासते; D_3 °सतो (for °सन्ते). — ^{d}) $K_{2.4.5}$ D_1 उपासते (for उमापतिम्).

7 ^{b}) K_1 B_2 D_{c1} $D_{3.4}$ कुबेरोनुचरैः सह. — K_4 D_1 om. 7^{ef}. — ^{e}) K_2 न दृश्येते (sic); K_3 मृषते वै (for दृश्यते वै). — ^{f}) B_5 -प्रभः (for -द्युतिः).

8 ^{a}) K_2 तद् (for न). K_4 B_1 (marg. as in text).$_2$ (marg.).$_{4.5}$ D (except D_1) शक्यते; K_5 विद्यते (for दृश्यते). $M_{1.2}$ तत्र (for तस्य). — ^{b}) B D_{c1} D_{n1} $D_{5.6}$ कदाचन (for कथं°). — ^{cd}) $Ś_1$ K_1 निर्दोषं; K_4 D_{c1} निर्दिष्टं; M_4 न द्रष्टुं (for निर्देष्टुं). G_1 transp. प्राणिभिः and प्राकृतैः. K_4 D_1 केचित्. D_4 -भोजनैः (for -लोचनैः).

9 ^{a}) G_1 नौष्ण्यं च (for नोष्णं न). $M_{1.2}$ शिशिरस्. — ^{b}) G_1 वाति (for न च). — ^{c}) D_{c1} M_1 क्षुत्पिपासा; M_2 °पासो. K_4 D_1 च; D_2 न (for वा). — ^{d}) $Ś_1$ K_1 B_4 (marg.) D_{2-4} च मृत्युर्; D_6 मृत्युर्वा (for मृत्युर्न).

C. 14. 190
B. 14. 8. 11
K. 14. 8. 11

रक्ष्यन्ते ते कुबेरस्य सहायैरुद्यतायुधैः ।
चिकीर्षद्भिः प्रियं राजन्कुबेरस्य महात्मनः ॥ ११
तस्मै भगवते कृत्वा नमः शर्वाय वेधसे ।
रुद्राय शितिकण्ठाय सुरूपाय सुवर्चसे ॥ १२
कपर्दिने करालाय हर्यक्ष्णे वरदाय च ।
त्र्यक्ष्णे पूष्णो दन्तभिदे वामनाय शिवाय च ॥ १३
याम्यायाव्यक्तकेशाय सद्वृत्ते शंकराय च ।
क्षेम्याय हरिनेत्राय स्थाणवे पुरुषाय च ॥ १४
हरिकेशाय मुण्डाय कृशायोत्तारणाय च ।
भास्कराय सुतीर्थाय देवदेवाय रंहसे ॥ १५
उष्णीषिणे सुवक्त्राय सहस्राक्षाय मीढुषे ।
गिरिशाय प्रशान्ताय यतये चीरवाससे ॥ १६
बिल्वदण्डाय सिद्धाय सर्वदण्डधराय च ।
मृगव्याधाय महते धन्विनेऽथ भवाय च ॥ १७

---

10 ^{b}) Ś$_1$ K$_1$ समेषु; K$_2$ राजंते (for सर्वेषु). — ^{c}) D$_1$ धावतो (by metathesis) (for धातवो).

11 ^{a}) Ś$_1$ K$_2$ D$_6$ रक्षंते; K$_5$ रक्षते; M$_{1.2}$ रक्ष्यते. K$_{2.4.5}$ D$_1$ G$_{1.2}$ तु (for ते). G$_3$ राक्षिष्यंते कुबेरस्य. — ^{cd}) M$_4$ चिकीर्षुभिः. Ś$_1$ K$_{1.3.5}$ B$_5$ D$_{2-4}$ कुबे(K$_3$ °वी)रस्य प्रियं राजन् (by transp.). K$_4$ D$_1$ वित्तेशस्य चिकीर्षद्भिः प्रियं राजन्महात्मनः. — After 11, S ins.:

18* तत्र गत्वा त्वमन्वास्य महायोगेश्वरं शिवम् ।
कुरु प्रणामं राजर्षे भक्त्या परमया युतः ।
[(L. 1) T G$_3$ अन्वास्व.]

12 ^{a}) K$_4$ तस्मिन् (for तस्मै). — ^{b}) K$_1$ B$_5$ मनः (for नमः). K$_{2.4}$ B (except B$_2$) D$_{2.3.6}$ सर्वाय (for शर्वाय). — After 12^{ab}, T G ins.:

19* एभिस्त्वं नामभिर्देवं सर्वविद्याधिपं स्तुहि ।
[G$_1$ सर्वविद्याधरं.]

— ^{c}) K$_4$ D$_1$ सित-; K$_5$ [अ]सित-; D$_5$ शित- (for शिति-). — ^{d}) Ś$_1$ D$_3$ स्व(D$_3$ स)रूपाय; K$_4$ B$_{1-4}$ Dc$_1$ Dn$_1$ D$_{4-6}$ M$_3$ पुरुषाय; M$_{1.2}$ विरूपाय (for सुरू°).

13 D$_4$ om. 13. — ^{a}) K$_4$ D$_1$ कपालाय; B$_4$ (marg. as in text) Dc$_1$ कपादाय; T G$_{1.2}$ M$_4$ कपाळाय (for करालाय). — ^{b}) K$_{1.5}$ D$_{2.3}$ हर्यक्षे; M$_4$ अर्यम्णे; Cv हर्यक्ष- (for हर्यक्ष्णे). B$_{1.2}$ (marg.) D$_{5.6}$ धनदाय (for वर°). — ^{c}) D$_{2.3}$ त्र्यक्ष-; D$_6$ अक्ष्णे (for त्र्यक्ष्णे). K$_2$ T G$_3$ पूष्णो (G$_3$ °ष्ण-) दंतभिदे तस्मै (K$_2$ त्र्यक्षे); K$_{4.5}$ D$_1$ पूष्णो दंतविनाशाय; G$_1$ त्र्यक्ष्णे दंतभिदे पूष्णो. — ^{d}) K$_5$ तामसाय; G$_1$ damaged (for वामनाय).

14 K$_2$ G$_1$ om. (hapl.) 14^{ab}. — ^{a}) K$_3$ T$_2$ व्यक्त- (for [अ]व्यक्त-). K$_3$ B$_{2.5}$ (marg.) D (except D$_1$) T$_2$ -रूपाय (for -केशाय). — ^{b}) K$_4$ तद्वृत्ते; K$_5$ महते; B$_4$ (marg.) सत्वते; D$_1$ सवृत्ते (sic); D$_3$ संहते (sic); D$_6$ सद्वृत्ताय (hypermetric); M$_4$ संविदे (for सद्वृत्ते). G$_3$ शंकराय स्थिराय च. — D$_4$ om. 14^{c}–15^{d}. K$_5$ om. (hapl.) 14^{c}–15^{b}. — ^{c}) Ś$_1$ K$_{1.3}$ काम्याय; K$_2$ B$_1$ Dc$_1$ क्षेमाय; K$_4$ D$_1$ क्षताय (for क्षेम्याय). K$_4$ B$_{1.4.5}$ D (except D$_1$; D$_4$ om.) -केशाय (for -नेत्राय). — ^{d}) K$_{1.3}$ स्थानवे.

15 D$_4$ om. 15; K$_5$ om. 15^{ab} (cf. v. l. 14). — ^{a}) B$_1$ (marg. as in text). $_2$ (marg.). $_5$ D$_{2.3.6}$ -नेत्राय (for -केशाय). K$_4$ D$_1$ मुंजाय; B$_2$ (marg. as in text) मुक्ताय; D$_3$ मुंढाय (sic) (for मुण्डाय). — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1.3}$ B$_5$ कृषाय; Dc$_1$ Dn$_1$ D$_{5.6}$ क्रुद्धाय; G$_{1.2}$ क्रोधाय; M$_{1-3}$ क्राथाय (sic); M$_4$ क्रथाय (for कृशाय). K$_3$ [उ]तुरणाय; K$_4$ B (except B$_3$) D$_{1-3}$ S [उ]त्तर°. — ^{c}) K$_1$ B$_5$ D$_2$ भावराय; K$_3$ G भासु° (for भास्क°). Ś$_1$ स्वतीर्थाय; T G$_3$ च तीव्राय (for सुतीर्थाय). — After 15, K$_{2.4}$ B$_{2-4}$ Dc$_1$ D$_1$ ins.:

20* बहुरूपाय शर्वाय प्रियाय प्रियवाससे ।
[K$_4$ सर्वाय (for श°). — After the prior half, K$_4$ D$_1$ read 16^{ab} (transp.).]

16 K$_5$ Dc$_1$ om. 16. K$_3$ transp. 16 and 17. K$_4$ D$_1$ read 16^{ab} (transp.) after the prior half of 20*. — ^{a}) K$_2$ सुनेत्राय (for सुवक्त्राय). — D$_4$ om. 16^{c}–17^{b}. — ^{c}) K$_{1.2.4}$ D$_{1.3}$ S (except G$_1$) गिरीशाय. — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ Dn$_1$ D$_{3.6}$ T$_2$ G$_{1.3}$ M$_4$ पतये (for य°). G$_3$ शर- (for चीर-).

17 D$_4$ om. 17^{ab} (cf. v. l. 16). K$_3$ transp. 16 and 17. — ^{a}) G$_2$ काल- (for बिल्व-). G$_1$ शिष्टाय (for सिद्धाय). — ^{c}) G$_1$ गृहमेधाय महते. — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1.3}$ B (except B$_3$) D$_{2-4}$ G$_3$ M$_3$ च (for ऽथ). K$_3$ B (except B$_4$) Dc$_1$ D$_{2-4}$ भगाय; M$_3$ [अ]भवाय. K$_4$ D$_1$ भार्गवाय च धन्विने; T$_1$ G$_{1.2}$ M$_{1.2.4}$ धन्विने भार्गवाय च. — After 17, K$_{3.5}$ ins. 21*.

वराय सौम्यवक्त्राय पशुहस्ताय वर्षिणे ।
हिरण्यबाहवे राजन्नुग्राय पतये दिशाम् ॥ १८
पशूनां पतये चैव भूतानां पतये तथा ।
वृषाय मातृभक्ताय सेनान्ये मध्यमाय च ॥ १९
स्रुवहस्ताय पतये धन्विने भार्गवाय च ।
अजाय कृष्णनेत्राय विरूपाक्षाय चैव ह ॥ २०
तीक्ष्णदंष्ट्राय तीक्ष्णाय वैश्वानरमुखाय च ।
महाद्युतयेऽनङ्गाय सर्वाङ्गाय प्रजावते ॥ २१
तथा शुक्राधिपतये पृथवे कृत्तिवाससे ।
कपालमालिने नित्यं सुवर्णमुकुटाय च ॥ २२
महादेवाय कृष्णाय त्र्यम्बकायानघाय च ।
क्रोधनाय नृशंसाय मृदवे बाहुशालिने ॥ २३

C. 14. 203
B. 14. 8. 25
K. 14. 8. 26

---

18 $K_{3.5}$ D_4 om. (hapl.) 18^{ab}. — ^{a}) $K_{2.4}$ D_1 नराय; B_3 वराह-; T G_1 पराय (for व°). B (except B_3) D (D_4 om.) सोम- (for सौम्य-). — ^{b}) K_4 श्रुतहस्ताय; $B_{1.2.4}$ (marg.)$_{.5}$ Dn_1 $D_{2.3.5.6}$ सिद्ध(D_5 °द्धि)मंत्राय; B_1 (marg.)$_{.4}$ D_1 श्रुवहस्ताय; B_3 Dc_1 S (except G_1) स्रुव° (for पशु°). B_{1-4} M_3 चर्षये; B_5 Dc_1 Dn_1 $D_{2.3.5.6}$ चक्षुषे; T_2 G_3 चर्त्विजे (for वर्षिणे). — ^{c}) K_5 -वाससे (for -बाहवे). — $B_{1.2}$ D_{2-6} ins. after 18: Ś$_1$ K_1 after 18^{ab}: $K_{3.5}$ after 17: K_4 D_1 after 19:

21* लेलिहानाय गोत्राय सिद्धमन्त्राय वृष्णये ।

[Ś$_1$ (before corr.) K_3 रेरिहानाय (for लेलि°). Ś$_1$ $K_{1.4.5}$ D_1 गोप्त्रे च; K_3 गोत्रे च; $B_{1.2}$ गोप्त्राय; $D_{5.6}$ गोष्ठाय. K_3 सर्व-; $B_{1.2}$ सत्त्व- (for सिद्ध-). $K_{3.5}$ चर्षये; K_4 D_1 मालिने; $B_{1.2}$ वृष्णवे (for वृष्णये). Ś$_1$ K_1 सिद्धमित्राय चर्षभे (for the post. half).]

19 G_3 om. 19^{ab}. — ^{b}) K_2 B_5 D (except Dc_1 D_1) T $G_{1.2}$ नमः (for तथा). — D_4 om. 19^{cd}. — ^{c}) $K_{2.4.5}$ D_1 वृक्षाय; $M_{1.2}$ यमाय (for वृषाय). K_5 -रुक्षाय (sic); M_1 -भक्षाय (for -भक्ताय). Ś$_1$ $K_{1.3}$ वृक्षै(Ś$_1$ °कै)रावृतकायाय. — ^{d}) T_1 सेनान्यै. K_5 चाव्ययाय (for मध्यमाय). — After 19, K_4 D_1 ins. 21*.

20 K_4 B_3 D_1 om. (hapl.) 20^{ab}. — ^{a}) K_2 शूल-; $B_{1.2}$ D_3 श्रुव- (for स्रुव-). K_5 सर्वेषां; $B_{1.4}$ यतये (for प°). S अभि(M °हि)वक्त्राय पतये. — ^{b}) K_5 देवानां पतये नमः; T $G_{1.3}$ सर्वदेवमयाय च. — After 20^{ab}, B_2 ins. 22* and om. 20^{c}–21^{c}. — ^{c}) Ś$_1$ K_1 सिताय; K_5 श्वेताय; B_4 शिताय (sic); B_5 $D_{2.4}$ सिद्धाय (for अजाय). Dc_1 भस्म- (for कृष्ण-). — ^{d}) T G_3 सहस्राक्षाय (for विरूपा°). K_3 D_2 च; $B_{3.5}$ D_{3-6} T G_3 M_{1-3} हि (for ह). $K_{2.4.5}$ D_1 विश्वरूपाय चैव हि.

21 B_2 om. 21^{abc} (cf. v.l. 20). — ^{a}) T कृष्ण- (for तीक्ष्ण-). T_2 G_3 दक्षाय; $M_{1.2}$ कृष्णाय (for तीक्ष्णाय). Ś$_1$ $K_{1.3.5}$ तीक्ष्णता(Ś$_1$ K_1 °क्ष्णात)पाय तीक्ष्णाय. — After 21^{ab}, K_2 reads 22^{a} and B_5 reads 23^{cd}. K_2 om. 21^{c}. B_5 D_{2-4} om. 21^{cd}. B_4 Dc_1 read 21^{c} and Dn_1 $D_{5.6}$ repeat it after 22. — ^{c}) Ś$_1$ $K_{1.3}$ B_4 (marg.) महाद्युते अनं(B_4 [orig.] °ते तरं)गाय; K_4 °मखमुखायाथ; K_5 B_3 Dc_1 Dn_1 (second time) M °द्युतेरनंगा(Dn_1 °ता)य; D_1 °देवाय सर्वाय; T G_3 °द्युतेरनंगस्य; $G_{1.2}$ °त्मने चानंगाय. — B_4 Dc_1 om. 21^{d}. $B_{1.2}$ read 21^{d} after 23^{b}. — ^{d}) Ś$_1$ सर्वज्ञाय; T G_3 सर्वकाय-; M_1 सर्वांशाय (for सर्वाङ्गाय). Ś$_1$ $K_{1.3}$ $M_{1.4}$ प्रजापते; $K_{2.5}$ प्रभू(K_5 °सू)तये; K_4 D_1 च भूतये; T G प्रमाथिने (for प्रजावते). B_3 Dn_1 $D_{5.6}$ श(B_3 स)र्वाय पतये दि(D_5 वि)शां. — Dn_1 $D_{5.6}$ ins. after 21: $B_{1.4}$ Dc_1 $D_{2.3}$ (B_1 $D_{2.3}$ repeating after 24) ins. after 21^{ab}: B_2 (repeating after 24) ins. after 20^{ab}: B_5 D_4 after 24:

22* विलोहिताय दीप्ताय दीप्ताक्षाय महौजसे ।

22 $B_{1.2.5}$ D_4 read 22^{ab} twice. K_2 reads 22^{a} after 21^{ab}. — ^{a}) T_2 G_3 शुभ्राधि-; G_1 रुद्राधि- (for शुक्राधि-). $B_{1.2}$ (both first time)$_{.3.4}$ (marg. as in text)$_{.5}$ (first time) Dc_1 Dn_1 $D_{5.6}$ वसुरेतः सुवपुषे. — ^{b}) K_2 वृषये (sic); $B_{1.2}$ (both first time) $D_{2.3.4}$ (second time) पशवे; T G_3 प्रभवे (for पृथवे). K_4 D_1 कृत्त- (for कृत्ति-). $B_{1.2}$ (both second time) D_4 (first time) अनंताय महाद्युते; G_2 सर्वदेवमयाय च. — D_4 om. 22^{cd}. — ^{c}) G_3 -भूषणे (for -मालिने). $B_{1.2.4}$ Dc_1 Dn_1 $D_{5.6}$ G_1 चैव (for नित्यं). D_3 कपालमालिनि नित्ये. — ^{d}) T -कटकाय; G M -मकुटाय. — After 22, B_4 Dc_1 read and Dn_1 $D_{5.6}$ repeat 21^{c}.

23 K_2 om. 23^{ab}. B_4 Dc_1 Dn_1 $D_{5.6}$ om. 23^{a}. — ^{b}) K_4 D_1 सुखाय; K_5 [अ]व्ययाय (for [अ]नघाय). — After 23^{b}, $B_{1.2}$ read 21^{d}. D_4 om. 23^{c}–24^{b}. B_5 (partly damaged) reads 23^{cd} after 21^{ab}. — ^{c}) $K_{1.2.5}$ $B_{3.4}$ D (D_4 om.) $G_{2.3}$ M_{1-3} [आ]नृशंसाय. — ^{d}) T_1 G_1 $M_{3.4}$ मृत्यवे; G_3 मृडाय (for मृदवे).

C. 14. 204
B. 14. 8. 25
K. 14. 8. 25

दण्डिने तप्ततपसे तथैव क्रूरकर्मणे ।
सहस्रशिरसे चैव सहस्रचरणाय च ।
नमः स्वधास्वरूपाय बहुरूपाय दंष्ट्रिणे ॥ २४
पिनाकिनं महादेवं महायोगिनमव्ययम् ।
त्रिशूलपाणिं वरदं त्र्यम्बकं भुवनेश्वरम् ॥ २५
त्रिपुरघ्नं त्रिनयनं त्रिलोकेशं महौजसम् ।
प्रभवं सर्वभूतानां धारणं धरणीधरम् ॥ २६
ईशानं शंकरं सर्वं शिवं विश्वेश्वरं भवम् ।
उमापतिं पशुपतिं विश्वरूपं महेश्वरम् ॥ २७
विरूपाक्षं दशभुजं तिष्यगोवृषभध्वजम् ।
उग्रं स्थाणुं शिवं घोरं शर्वं गौरीशमीश्वरम् ॥ २८
शितिकण्ठमजं शुक्रं पृथुं पृथुहरं हरम् ।
विश्वरूपं विरूपाक्षं बहुरूपमुमापतिम् ॥ २९
प्रणम्य शिरसा देवमनङ्गाङ्गहरं हरम् ।

---

24 D$_4$ om. 24^{ab} (cf. v. l. 23). — ^{a}) Ś$_1$ K$_{1. 3. 5}$ D$_{2. 3}$ मुंडिने (for दण्डिने). G$_2$ दृप्त- (for तप्त-). — ^{b}) K$_1$ T G$_3$ कृत-; Dc$_1$ [अ]द्भुत- (for क्रूर-). Ś$_1$ K$_1$ M$_{2. 3}$ -कर्मिणे (for -कर्मणे). — ^{d}) T G$_3$ सहस्रकिरणाय च. — ^{e}) Ś$_1$ K$_1$ T$_1$ तथा स्व-; K$_{2-5}$ तथा सु-; G$_3$ तस्मै सु- (for स्वधास्व-). G$_{1. 2}$ M विरूपाय सुरूपाय. — ^{f}) G$_{1. 2}$ M महा- (for बहु-). — After 24, B$_{1. 2}$ D$_{2. 3}$ repeat while B$_5$ D$_4$ ins. 22*.

25 ^{a}) Ś$_1$ K$_1$ महाभोगं; K$_5$ °भागं; B$_{1-3}$ °त्मानं; M$_{1. 2}$ °योगिं (for °देवं). — ^{b}) G$_1$ -भोगिनम् (for -योगि°). M$_{1. 2}$ महादेवं तमीश्वरं. — ^{c}) D (except D$_1$) -हस्तं (for -पाणिं). — ^{d}) Ś$_1$ (before corr. as in text) वरदेश्वरं; G$_3$ परमे° (for भुवने°).

26 D$_4$ om. 26^{ab}. — ^{a}) G$_1$ त्रिणयनं. — ^{b}) G$_2$ त्रिकेशं च (for त्रिलोकेशं). — ^{c}) G$_3$ प्रसवं (for प्रभवं). K$_3$ -देवानां (for -भूतानां). — ^{d}) B$_5$ कारणं; T G धातारं (for धारणं).

27 D$_4$ om. 27^{ab}. — ^{a}) K$_{2. 5}$ B$_3$ Dc$_1$ Dn$_1$ D$_{1. 5}$ S (except T$_1$ G$_1$) शर्वं (for सर्वं). — ^{b}) K$_5$ सर्वं (for शिवं). K$_5$ G$_1$ विभुं; B$_{1. 2}$ हरं; T प्रभुं (for भवम्). — ^{d}) G$_2$ विरूपाक्षं (for विश्वरूपं).

28 D$_3$ om. 28^{a}–29^{b}. D$_1$ om. (hapl.) 28. — ^{a}) B$_4$ Dc$_1$ विरूपाख्यं. — ^{b}) Ś$_1$ B$_5$ Dc$_1$ तिष्यं; Dn$_1$ D$_{2. 4-6}$ दिव्य-; M$_4$ त्र्यक्षं (for तिष्य-). B$_{1-3. 4}$ (marg. as in text) तिथ्यंगं गोवृषध्वजं; T G विष्यंदं (T$_1$ त्रियक्षं; G$_1$ विष्यदं; G$_2$ वृषंदं) गोवृषध्वजं; M$_{1-3}$ तीव्रकोपं वृषध्वजं. — After 28^{ab}, B ins.:

23* अनन्तं शाश्वतं देवं त्रिशृङ्गं वृषभेक्षणम् ।

— D$_4$ om. 28^{cd}. — ^{c}) Ś$_1$ K$_1$ B$_{1. 2}$ रुद्रं; K$_5$ B$_{3-5}$ Dc$_1$ Dn$_1$ D$_{2. 5. 6}$ रौद्रं (for घोरं). — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1. 3}$ शंभुं; K$_{2. 4}$ B$_{2. 4. 5}$ T$_2$ सर्वं (for शर्वं).

29 D$_3$ om. 29^{ab} (cf. v. l. 28). — ^{a}) D$_{5. 6}$ शित- (for शिति-). B$_{1-3}$ शुक्लं; G$_{1. 2}$ M शुभ्रं (for शुक्रं). — ^{b}) K$_{2. 5}$ पृथं (for पृथुं). K$_3$ धुरं; K$_4$ B Dn$_1$ D$_{2. 4}$ वरं; K$_5$ रिपुं; D$_1$ धरं; D$_{5. 6}$ चिरं; T परं; G$_3$ विभुं (for हरम्). — Ś$_1$ K$_{1. 3}$ om. (hapl.) 29^{c}–30^{b}. — ^{c}) D$_1$ विरूपाख्यं. — ^{d}) K$_5$ अरूपकं (for उमापतिम्).

30 Ś$_1$ K$_{1. 3}$ om. 30^{ab} (cf. v. l. 29). — ^{b}) B$_{2. 4}$ (marg.) Dc$_1$ शिवं; T शुभं (for हरम्). G$_3$ तं गंगागह्वरं हरं. — M$_3$ om. 30^{cd}. — ^{c}) K$_2$ D$_1$ G$_{1. 3}$ M$_4$ यामि; B$_{1. 2}$ गच्छ (for याहि). — ^{d}) B$_2$ चतुर्भुजं; T G$_3$ °र्युगं (for °र्मुखम्). — T G M$_{1. 2. 4}$ ins. after 30: M$_3$ after 30^{ab}:

24* विरोचमानं वपुषा दिव्याभरणभूषितम् ।
अनाद्यन्तमजं शंभुं सर्वव्यापिनमीश्वरम् ।
निस्त्रैगुण्यं निरुद्वेगं निर्मलं निधिमोजसाम् ।
प्रणम्य प्राञ्जलिः शर्वं प्रयामि शरणं हरम् ।
सामान्यं निश्चलं नित्यमकारणमलेपनम् । [5]
अध्यात्मवेदमासाद्य प्रयामि शरणं मुहुः ।
यस्य नित्यं विदुः स्थानं मोक्षमध्यात्मचिन्तकाः ।
योगिनस्तत्त्वमार्गस्थाः कैवल्यं पदमक्षरम् ।
यं विदुः सङ्गनिर्मुक्ताः सामान्यं समदर्शिनः ।
तं प्रपद्ये जगद्योनिमयोनिं निर्गुणात्मकम् । [10]
असृजद्यस्तु भूतादीन्सप्त लोकान्सनातनान् ।
स्थितः सत्योपरि स्थाणुस्तं प्रपद्ये सनातनम् ।
भक्तानां सुलभं तं हि दुर्लभं दूरपातिनाम् ।
अदूरस्थमजं देवं प्रकृतेः परतः स्थितम् ।
नमामि सर्वलोकस्थं व्रजामि शरणं शिवम् । [15]

[(L. 2) M$_4$ शुभ्रं (for शंभुं). — (L. 3) T$_2$ G$_{2. 3}$ निरुद्योगं (for °द्वेगं). M निर्ममं (for निर्मलं). — (L. 4) T सम्यक्; M$_3$ सर्वं (for शर्वं). — (L. 5) M$_4$ समानं; G$_2$ निर्मलं; M$_{1. 2}$ निश्वरं (for निश्चलं). G$_2$ करणां चापलेपकं (sic); M अकर्मण्यमलेप(M$_4$ °नुलोम)कं (for the post.

शरण्यं शरणं याहि महादेवं चतुर्मुखम् ॥ ३०
एवं कृत्वा नमस्तस्मै महादेवाय रंहसे ।
महात्मने क्षितिपते तत्सुवर्णमवाप्स्यसि ।
सुवर्णमाहरिष्यन्तस्तत्र गच्छन्तु ते नराः ॥ ३१

व्यास उवाच ।

इत्युक्तः स वचस्तस्य चक्रे कारंधमात्मजः ।
ततोऽतिमानुषं सर्वं चक्रे यज्ञस्य संविधिम् ।
सौवर्णानि च भाण्डानि संचक्रुस्तत्र शिल्पिनः ॥ ३२
बृहस्पतिस्तु तां श्रुत्वा मरुत्तस्य महिपतेः ।
समृद्धिमति देवेभ्यः संतापमकरोद्भृशम् ॥ ३३
स तप्यमानो वैवर्ण्यं कृशत्वं चागमत्परम् ।
भविष्यति हि मे शत्रुः संवर्तो वसुमानिति ॥ ३४
तं श्रुत्वा भृशसंतप्तं देवराजो बृहस्पतिम् ।
अभिगम्यामरवृतः प्रोवाचेदं वचस्तदा ॥ ३५

C. 14. 218
B. 14. 8. 38
K. 14. 8. 49

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

---

half). — (L. 6) T बुद्ध्यात्मभेदम्. — (L. 8) G$_1$ सत्त्व- (for तत्त्व-). G$_2$ M$_{3.4}$ कैवल्य-. T G$_3$ परमं पदं (for पदमक्षरम्). — (L. 9) T$_1$ सद्गतिर्मुक्ताः; G$_1$ संगिनं मुक्ताः; G$_2$ संगतिं मुक्ताः. G$_{2.3}$ M$_3$ -दर्शिनं. — (L. 10) T त्वां (for तं). — (L. 11) G$_1$ भूरादीन् (for भूता°). M$_{1-3}$ अवाप्य तेजसा लोकान् (M$_2$ °कं); M$_4$ ब्रह्मा भूत्वा ससर्जादौ (for the prior half). — (L. 12) T$_1$ G$_3$ स्थिरः (for स्थितः). M$_3$ स्थाणुं. — (L. 13) T G$_{1.2}$ दूरपातिनं. — (L. 14) G$_1$ अमुं (for अजं). — (L. 15) Om. in M. G$_3$ -लोकेशं नमामि (for -लोकस्थं व्रजामि).]

31 ^{b}) Ś$_1$ K D$_1$ धीमते; G$_2$ शंभवे (for रंहसे). — ^{c}) Ś$_1$ K$_{1.3}$ महात्मानं (for °त्मने). — ^{d}) K$_4$ तं; G$_3$ त्वं (for तत्). K$_1$ D$_{c1}$ D$_{n1}$ अवाप्स्यसि; B$_1$ (marg. as in text)$_{.2}$ अवाप्स्यते (B$_2$ °ति). — After 31^{cd}, S ins.:

25* लभन्ते गाणपत्यं च तदेकाग्रा हि मानवाः ।
किं पुनः स्वर्णभाण्डानि तस्मात्त्वं गच्छ मा चिरम् ।
महत्तरं हि ते लाभं हस्त्यश्वोष्ट्रादिभिः सह ।

[(L. 1) T G$_3$ मानसाः (for मानवाः). — (L. 2) M$_{1-3}$ स्वर्णराशौ तं (M$_2$ °शेन; M$_3$ °शौ ते); M$_4$ °लाभाय (for °भाण्डानि).]

— ^{e}) K$_{2.4.5}$ D$_{1.2}$ आहरिष्यंति. G$_2$ M$_4$ स्वर्णमाहारयिष्यंतु (G$_2$ °ति). — ^{f}) Ś$_1$ (before corr.) K$_1$ ते हराः; K$_4$ D$_1$ ते सुराः; G$_2$ तेनुयाः (sic); M$_2$ कौरवाः (for ते नराः).

32 MSS. om. the ref. — ^{a}) B$_{1.2}$ D$_{c1}$ D$_{n1}$ D$_{3.6}$ इत्युक्तं. B (except B$_3$) D$_{c1}$ D$_{n1}$ D$_{2-6}$ तेन; M तच्च (for तस्य). K$_{2.4}$ D$_1$ इत्युक्तवचनं तत्र. — ^{b}) T G$_2$ चक्रे कारंधमो वचः. — After 32^{ab}, S ins.:

26* गङ्गाधरं नमस्कृत्य लब्धवान्धनमुत्तमम् ।
कुबेर इव तत्प्राप्य महादेवप्रसादतः ।

[(L. 2) G$_1$ कुले रूपतरे प्राप्य (for the prior half).]

— ^{d}) Ś$_1$ K$_{1.3}$ B$_{2.5}$ संविधं (K$_3$ °दं); D$_3$ संनिधिं (for संविधिम्). — ^{e}) M$_2$ वि- (for च). — ^{f}) G$_1$ तं (for सं-). D$_3$ T G$_{2.3}$ तस्य (for तत्र). — After 32, S ins.:

27* शालाश्च सर्वसंभारान्क्रतोः संवर्तशासनात् ।

[G$_1$ ततः (for क्रतोः).]

33 ^{a}) B$_{1.2}$ तु तं; G$_1$ तथा (for तु तां). — ^{b}) K$_4$ D$_1$ मरुंतस्य. K$_4$ महीपते; B$_4$ D$_{c1}$ महामतेः (D$_{c1}$ °ते) (for महीपतेः). — ^{c}) M$_4$ यामृद्धिम् (for समृद्धिम्). K$_{1.4}$ सत्य-; B$_{2.3}$ D$_{5.6}$ इति; T$_1$ अधि (for अति). K$_4$ T G$_3$ देवस्य (for देवेभ्यः). — ^{d}) B$_{1.2}$ (marg. as in text) अगमद् (for अकरोद्).

34 ^{a}) K$_{2.5}$ D$_{c1}$ D$_{1.2}$ S संत(M$_{1.2}$ °ता)प्यमानो (for स त°). K$_3$ संतप्य मानवो वर्णं. — ^{b}) K$_2$ कृष्णत्वं वा (for कृशत्वं च). B$_{1.2}$ भृशं (for परम्). — ^{c}) D$_1$ om.; T$_1$ न; T$_2$ स (for हि). — ^{d}) G$_1$ इव (for इति).

35 ^{a}) B$_3$ M$_{1-3}$ दृष्ट्वा (for श्रुत्वा). G$_2$ बहु- (for भृश-). D (except D$_{c1}$ D$_1$) -संतप्तो. G$_1$ तं श्रुत्वा सुभृशं तप्तं. — ^{c}) D$_{n1}$ अधिगम्य; D$_6$ अभ्य° (for अभि°). Ś$_1$ K$_{1.3}$ -वरः (for -वृतः). — ^{d}) K$_{1.3.5}$

९

C. 14. 219
B. 14. 9. 1
K. 14. 9. 1

इन्द्र उवाच ।
कच्चित्सुखं स्वपिषि त्वं बृहस्पते
कच्चिन्मनोज्ञाः परिचारकास्ते ।
कच्चिद्देवानां सुखकामोऽसि विप्र
कच्चिद्देवास्त्वां परिपालयन्ति ॥ १
बृहस्पतिरुवाच ।
सुखं शयेऽहं शयने महेन्द्र
तथा मनोज्ञाः परिचारका मे ।
तथा देवानां सुखकामोऽस्मि शक्र
देवाश्च मां सुभृशं पालयन्ति ॥ २
इन्द्र उवाच ।
कुतो दुःखं मानसं देहजं वा
पाण्डुर्विवर्णश्च कुतस्त्वमद्य ।
आचक्ष्व मे तद्द्विज यावदेता-
न्निहन्मि सर्वांस्तव दुःखकर्तॄन् ॥ ३
बृहस्पतिरुवाच ।
मरुत्तमाहुर्मघवन्यक्ष्यमाणं
महायज्ञेनोत्तमदक्षिणेन ।
तं संवर्तो याजयितेति मे श्रुतं
तदिच्छामि न स तं याजयेत ॥ ४
इन्द्र उवाच ।
सर्वान्कामाननुजातोऽसि विप्र
यस्त्वं देवानां मन्त्रयसे पुरोधाः ।
उभौ च ते जन्ममृत्यू व्यतीतौ

T_1 तथा (for तदा).

Colophon. — *Adhy. name :* K_2 मरुत्तीयं; K_5 $B_{1.2.4.5}$ Dc_1 G_1 $M_{3.4}$ संवर्त(Dc_1 °र्तक)मरुत्तीयं; T ईश्वरस्तुतिः; $M_{1.2}$ निधिलाभः. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : $Ś_1$ 10; K_4 D_4 $G_{1.2}$ M 7; Dn_1 D_5 T G_3 8 (as in text). — *Śloka no.:* K_2 37; Dn_1 38.

9

1 ^{a}) D_6 कश्चित् (for कच्चित्). $Ś_1$ K_1 स्वपिमि. $K_{2.4}$ D_1 transp. त्वं and बृहस्पते. — ^{b}) Dc_1 $D_{1.6}$ परिवारकास्. $M_{2.3}$ तव (for ते). D_5 कश्चिन्मनोज्ञः परिचारकस्ते. — ^{c}) $M_{1.2}$ नित्यं (for विप्र). — ^{d}) $K_{1.2}$ Dc_1 त्वा (for त्वां). S (except $M_{1.2}$) सुभृशं पालयंति (T_2 °ते) (for परिपाल°).

2 ^{a}) D_1 नरेंद्र; T सुरेंद्र (for महेन्द्र). B Dc_1 Dn_1 D_{2-6} सुखं शये (B_{1-4} स्वपे) शयने देवराज. — ^{b}) K_3 मनोज्ञः. K_5 T_2 परिचारिका मे; D_1 °वारका मे; D_6 °चारयंति (for °चारका मे). — D_6 om. (hapl.) 2^{cd}. — ^{c}) K_4 D_1 यश- (for सुख-). Dc_1 Dn_1 D_{2-5} नित्यं (for शक्र). — ^{d}) K_1 M_4 मा (for मां).

3 ^{a}) D_3 सुखं (for दुःखं). $Ś_1$ $K_{1.3.5}$ D_5 transp. मानसं and देहजं. — ^{b}) D_6 विकर्णश् (sic) (for विव°). $K_{4.5}$ D_1 कथं (for कुतस्). K_3 Dn_1 त्वमाद्य. — ^{c}) K_4 D_1 तद्विप्र; B Dc_1 Dn_1 D_{2-6} ब्राह्मण; M तान्द्विज (for तद्द्विज). K_5 यावदेव; T G -वर्य यावन् (for यावदेतान्). — ^{d}) K_2 सम- (for दुःख-). T_1 G_3 -शत्रून् (for -कर्तॄन्).

4 $D_{5.6}$ गुरुर् (for बृहस्पतिर्). — ^{a}) K_4 D_1 मरुंतम्. B_3 आह (for आहुर्). K_4 B_3 $D_{5.6}$ भगवन्; G_1 मघवान्. K_{1-4} D_{1-4} T_1 यक्षमाणं (K_3 °णे). — ^{c}) $B_{1-3.5}$ Dc_1 D_4 याजयति (for °यिता). B_5 नः (for मे). K_5 तं संवर्तं याजेयते श्रुतं मे; B_4 Dn_1 $D_{1-3.5.6}$ T_2 G_2 M संवर्तो याजयती(D_1 M_5 °यिते)ति मे श्रुतं (B_4 श्रुतं मे). — ^{d}) M_4 तम् (for तद्). K_2 T G $M_{1.2}$ याजयीत; M_4 °यितुं (for °येत).

5 ^{a}) $Ś_1$ -ज्ञातोसि; $Ś_1$ (*sup. lin.*) $B_{3.5}$ Dn_1 D_{2-6} -यातोसि; K_2 -यातेनासि (sic); K_4 B_2 D_1 T $G_{2.3}$ M -जानासि; K_5 -जानामि; G_1 -जानथ (for -जातोऽसि). — ^{b}) B_3 T_2 $G_{1.3}$ M om. यस्. K_4 मंत्रवित्वा (sic); B_5 Dn_1 $D_{5.6}$ °वित्सु; D_4 °वित् (for °यसे). D_8 यस्त्वं देवानां मंत्रवित्सपुरोधीः. — ^{c}) D_8 उभे. G_2 om. च. Dc_1 G_2 M_4 तौ (for ते).

किं संवर्तस्तव कर्ताद्य विप्र ॥ ५

बृहस्पतिरुवाच ।

देवैः सह त्वमसुरान्संप्रणुद्य
जिघांससेऽप्याप्युत सानुबन्धान् ।
यं यं समृद्धं पश्यसि तत्र तत्र
दुःखं सपत्नेषु समृद्धभावः ॥ ६
अतोऽस्मि देवेन्द्र विवर्णरूपः
सपत्नो मे वर्धते तन्निशम्य ।
सर्वोपायैर्मघवन्संनियच्छ
संवर्तं वा पार्थिवं वा मरुत्तम् ॥ ७

इन्द्र उवाच ।

एहि गच्छ प्रहितो जातवेदो
बृहस्पतिं परिदातुं मरुत्ते ।
अयं वै त्वा याजयिता बृहस्पति-
स्तथामरं चैव करिष्यतीति ॥ ८

अग्निरुवाच ।

अयं गच्छामि तव शक्राद्य दूतो
बृहस्पतिं परिदातुं मरुत्ते
वाचं सत्यां पुरुहूतस्य कर्तुं
बृहस्पतेश्चापचितिं चिकीर्षुः ॥ ९

व्यास उवाच ।

ततः प्रायाद्धूमकेतुर्महात्मा
वनस्पतीन्वीरुधश्चावमृद्नन् ।
कामाद्धिमान्ते परिवर्तमानः

C. 14. 228
B. 14. 9. 10
K. 14. 9. 10

Ś$_{1}$ K$_{1.3}$ B Dn$_{1}$ D$_{3–6}$ जरा- (for जन्म-). M$_{1.2}$ व्यपेतौ (for व्यतीतौ). K$_{2.4.5}$ D$_{1.2}$ उभे (K$_{5}$ °भौ) च ते मृत्युजरे (D$_{2}$ °रा) व्यतीते. —^{d}) M$_{4}$ ते च (for तव). K$_{3}$ D$_{6}$ कर्तादि (sic); D$_{3}$ कीर्त्याद्य. M$_{2.4}$ विप्रः.

6 K$_{5}$ transp. 6^{ab} and 6^{cd}. —^{a}) B$_{1.2}$ दितिजान् (for असुरान्). Ś$_{1}$ संप्ररोध्य; K$_{2}$ संप्रणुपद्य; K$_{3}$ संपदेद्य; K$_{4}$ B D (except D$_{1}$) G$_{2.3}$ प्रणुद्य (for संप्र°). —^{b}) K$_{2}$ om.; K$_{4}$ D$_{1}$ ये; B$_{1.2}$ D$_{4}$ वा; D$_{2.3.5.6}$ M$_{3}$ च; M$_{4}$ हि (for ऽद्य). K$_{4}$ D$_{1}$ सानुबंधाः. —^{c}) D$_{1}$ यासां (for यं यं). K$_{4}$ B$_{3}$ D$_{1}$ समृद्धिं. D$_{6}$ यशसि (sic); T$_{1}$ G$_{3}$ पश्यसे; M$_{1.2}$ पश्यति. Ś$_{1}$ K$_{1.2.4}$ D$_{1}$ G$_{2.3}$ यत्र यत्र; K$_{5}$ T G$_{1}$ M यत्र तत्र (for तत्र तत्र). —^{d}) K$_{3}$ दुःखे. K$_{2.4.5}$ Dn$_{1}$ D$_{1.2.4.6}$ समृद्धि- (for °द्ध-). D$_{3}$ दुःखोपपन्नेषु समृद्धिभावः.

7 ^{a}) K$_{2.4}$ D$_{1}$ G$_{1}$ ततो (for अतो). K$_{2}$ om.; B$_{5}$ देवेश (for देवेन्द्र). Ś$_{1}$ K$_{1.3}$ विवर्णवर्णः; D$_{1}$ विकीर्णरूपः. —^{b}) K$_{2.4}$ D$_{1.3}$ संपन्नो; T G$_{1.2}$ सपत्न(G$_{2}$ °त्न्य)ता; G$_{3}$ सपत्नको. T वर्तते (for वर्धते). K$_{2}$ B$_{2}$ तं (for तन्). —^{c}) Dn$_{1}$ सर्वापायैर्. T G$_{2.3}$ M$_{1–3}$ तं; G$_{1}$ त्वं; M$_{4}$ तन् (for सं-). K$_{5}$ निवर्तय (for संनियच्छ). —^{d}) T$_{1}$ तं (for the second वा). Dc$_{1}$ मरुंतं. Ś$_{1}$ K D$_{1}$ संवर्तमद्यैव तथा मरु(K$_{4}$ D$_{1}$ °रुं)त्तं.

8 ^{a}) T$_{1}$ G$_{2}$ M$_{1}$ जातवेदा. —^{b}) K$_{4}$ Dc$_{1}$ D$_{1}$ मरुंते. —^{c}) Ś$_{1}$ K$_{3}$ स्वयं; T$_{1}$ यदै (sic); G$_{3}$ अहं (for अयं). B$_{2}$ त्वत्; G$_{1}$ तैस् (for वै). K$_{2–5}$ B$_{3–5}$ D (except D$_{6}$) T G$_{3}$ त्वां; B$_{1.2}$ त्वं (for त्वा). K$_{1.2}$ D$_{1.3}$ याजयित्वा. —^{d}) G$_{3}$ तदा (for तथा). Ś$_{1}$ K$_{1.3}$ परं; G$_{3}$ [अ]मरैश्; M$_{2.3}$ [अ]मरश् (for [अ]मरं). K$_{3}$ [इ]ह (for [इ]ति).

9 G$_{1}$ जातवेदा (for अग्निर्). —^{a}) K$_{4.5}$ B (except B$_{4}$) D (except Dc$_{1}$) S (except M$_{4}$) अहं (for अयं). D$_{5.6}$ गच्छन्; G$_{3}$ गच्छे (for गच्छामि). K$_{3.4}$ तवाद्य दूतो; B$_{1.3–5}$ D (except D$_{1}$) मघ(B$_{3.4}$ Dc$_{1}$ D$_{2.4.6}$ भग)वन्दूतोद्य; B$_{2}$ मघवन्नद्य दूतो; Cnp तव शक्राद्य दूतो (as in text). —^{b}) Dc$_{1}$ om. from मरुत्ते up to 10^{a}. K$_{4}$ D$_{1}$ मरुंते. —^{c}) K$_{1}$ पुरुहूताद्य; K$_{2.4}$ D$_{1}$ तव पुरुहूताद्य; K$_{5}$ T$_{1}$ G$_{1.3}$ M तव (K$_{5}$ G$_{1}$ ते) पुरुहूत (for पुरुहूतस्य). —^{d}) K$_{3}$ G$_{1}$ बृहस्पतिश्. K$_{5}$ [उ]पचितिं (for [अ]प°). S (except M$_{1.2}$) चिकीर्षन् (for चिकीर्षुः).

10 Dc$_{1}$ om. 10^{a} (cf. v. l. 9). ´MSS. om. the ref. —^{a}) T प्रयातो (for प्रायाद्). —^{b}) B$_{5}$ Dn$_{1}$ D$_{3–6}$ बलानि सर्वाणि; Cnp वनस्पतीन् (as in text). K$_{1.2}$ B$_{4}$ Dn$_{1}$ D$_{2.3}$ चाप्यमृद्न(K$_{1}$ °भ)न्; K$_{3}$ चावमृभ्नन्; K$_{5}$ चोपमृद्नन्; B$_{2}$ T$_{1}$ M$_{1.2}$ चापमृद्न(B$_{2}$ °ध)न्; B$_{3}$ चावमृर्द्धन्; D$_{4–6}$ G$_{2}$ चापि मृद्नन् (for चावमृद्नन्). —^{c}) G$_{1.2}$ क्रमाद् (for का°). T वनांते; G$_{3}$ हिमार्ते (for °न्ते). G$_{1.2}$ परिवर्धमानः. —^{d}) Ś$_{1}$ K$_{1.3}$ *ष्ठातिगो; D$_{5}$ काष्ठादिगो; T G$_{3}$ °न्यथो; G$_{1}$

C. 14. 228
B. 14. 9. 10
K. 14. 9. 10

काष्ठातिगो मातरिश्वेव नर्दन् ॥ १०

मरुत्त उवाच ।

आश्चर्यमद्य पश्यामि रूपिणं वह्निमागतम् ।
आसनं सलिलं पाद्यं गां चोपानय वै मुने ॥ ११

अग्निरुवाच ।

आसनं सलिलं पाद्यं प्रतिनन्दामि तेऽनघ ।
इन्द्रेण तु समादिष्टं विद्धि मां दूतमागतम् ॥ १२

मरुत्त उवाच ।

कच्चिच्छ्रीमान्देवराजः सुखी च
कच्चिच्चास्मान्प्रीयते धूमकेतो ।
कच्चिद्देवाश्चास्य वशे यथाव-
त्तद्ब्रूहि त्वं मम कार्त्स्न्येन देव ॥ १३

अग्निरुवाच ।

शक्रो भृशं सुसुखी पार्थिवेन्द्र
प्रीतिं चेच्छत्यजरां वै त्वया सः ।
देवाश्च सर्वे वशगास्तस्य राज-
न्संदेशं त्वं शृणु मे देवराज्ञः ॥ १४
यदर्थं मां प्राहिणोत्त्वत्सकाशं
बृहस्पतिं परिदातुं मरुत्ते ।
अयं गुरुर्याजयिता नृप त्वां
मर्त्यं सन्तममरं त्वां करोतु ॥ १५

मरुत्त उवाच ।

संवर्तोऽयं याजयिता द्विजो मे
बृहस्पतेरञ्जलिरेष तस्य ।

कृष्णान्यथो; G_{2} उष्णाण्यथा (sic); M काष्ठान्यतो (M_{4} [*inf. lin.*] °था) (for °तिगो). $K_{1.3}$ [अ]वतर्चन्; $B_{1.2}$ [अ]वमूर्छन्; T G_{3} $M_{1.2.4}$ [इ]व मृद्नन्; $G_{1.2}$ [अ]वनर्दन् (for [इ]व न°).

11 K_{4} D_{1} मरुंत. — ^{a}) G_{2} आचार्यम् (for आश्च°). B_{4} अनु- (for अद्य). — ^{b}) D_{c1} कपिलं (for रूपिणं). — ^{d}) G_{3} गाश्च् (for गां). T_{1} G $M_{3.4}$ चैवानय (for चोपा°). K_{2} प्रतिगृह्णष्व मे कवे; B D_{c1} दीयतामद्य वह्नये; $M_{1.2}$ गां चादायाग्नये ददौ.

12 K_{3} D_{c1} वह्निर् (for अग्निर्). — ^{a}) K_{2} D_{1} सद्यः (for पाद्यं). — ^{b}) $K_{2.5}$ D_{1} T_{1} -गृह्णामि (for -नन्दामि).

13 K_{4} D_{1} मरुंत; D_{3} मरुत (for मरुत्त). — ^{a}) K_{5} क्वचित्; D_{1} कश्चित् (for कच्चित्). T सुखं (for सुखी). $Ś_{1}$ $K_{1.3}$ T G_{3} वा; G_{1} नः; G_{2} स्यात् (for च). — ^{b}) K_{5} क्वचिच् (for कच्चिच्). S (except $M_{1.2}$) [अ]स्माभिः (for [अ]स्मान्). — ^{c}) K_{2} B_{5} D (except D_{1}) om. च. $K_{2.4.5}$ D_{1} स्म सर्वे (for यथावत्). — ^{d}) K_{1} $G_{1.2}$ om.; B D_{c1} D_{n1} D_{2-6} प्र- (for तद्). $K_{2.4.5}$ D_{1} तथा शंस (for तद्ब्रूहि त्वं). G_{1} तं ब्रूहि; G_{3} त्वं ब्रूहि (by transp.). $B_{1.2}$ वह्ने (for देव).

14 ^{a}) K_{2} D_{2} सुमुखी; K_{4} D_{1} सुखी; G_{2} सुखसुखी (sic) (for सुसुखी). — ^{b}) K_{5} चेच्छन्; D_{c1} वांछति (for चेच्छति). T_{1} [अ]जस्रं (for [अ]जरां). T G_{3} M_{4} देवराज (for वै त्वया सः). K_{5} [अ]द्य (for सः). — ^{c}) K_{5} M_{4} om. च. K_{5} transp. देवाः and सर्वे. D_{1} यस्य (for तस्य). — ^{d}) K_{1} T मे; K_{4} D_{1} तु; K_{5} सं-; G_{3} वै; M_{4} च (for त्वं). T_{1} तद् (for मे). K_{2} T_{1} देवराजः; M_{4} °भर्तुः (for °राज्ञः). $Ś_{1}$ संदेशमेतं शृणु देवराजस्य राजन्; K_{3} °शमेतं शृणु देवराज्ञः; $D_{5.6}$ °शं मे त्वं शृणु दे°.

15 ^{a}) K_{2} मा; T G M_{4} (*inf. lin.* as in text) वै (for मां). — ^{b}) G_{1} बृहस्पतौ. $Ś_{1}$ $K_{3.5}$ B_{1} D_{n1} $D_{2.3}$ मरु(D_{3} °रुं)त्त; K_{1} मरुत्तं; K_{4} मरुंते; D_{6} नमस्ते (for मरुत्ते). — ^{c}) K_{5} पुनर् (for गुरुर्). $Ś_{1}$ $K_{3.4}$ D_{1} याजयित्वा; B D_{c1} D_{n1} D_{2-6} °यतां. K_{3} तथा; K_{4} om.; D_{3} नृपं (for नृप). K_{1} $M_{3.4}$ त्वा; K_{4} तु यन्; D_{c1} त्वं (for त्वां). — D_{4} om. (hapl.) 15^{d}–16^{c}. — ^{d}) $K_{2.4.5}$ स त्वाम् (for सन्तम्). K_{1} त्वा; $K_{4.5}$ वै; $M_{2.4}$ त्वं (for त्वां). D_{c1} S (except $M_{1.2}$) करोति. D_{1} मर्त्यं मत्वा मम वै करोतु.

16 D_{4} om. 16^{abc} (cf. v. l. 15). K_{4} D_{1} मरुंत; D_{3} मरुत. — ^{a}) $Ś_{1}$ T G M_{4} वै; D_{5} मां; M_{2} मे (for ऽयं). K_{1} याजयति; K_{4} °यित्वा; $D_{5.6}$ °यतां. K_{4} हि मेद्य; B D_{c1} D_{n1} $D_{2-4.6}$ द्विजो मां; D_{1} T G M_{4} द्विजोत्तमो (D_{1} °मैर्); D_{5} द्विजोयं (for द्विजो मे). — ^{b}) $K_{2.4.5}$ D_{1} तस्मै (for तस्य). — ^{c}) $B_{1.2.4}$ [अ]सौ तं; D_{c1} [अ]सौ तं वै; D_{n1} $D_{2.3.5.6}$ चैवासौ (for [अ]सौ देवं). K_{4} D_{1} याजयिता. — ^{d}) K_{3} $M_{1.2}$ नाद्य शोभेत्; K_{4} अयशोभाक्; K_{5} तेद्य

नासौ देवं याजयित्वा महेन्द्रं
मर्त्यं सन्तं याजयन्नद्य शोभेत् ॥ १६

अग्निरुवाच ।

ये वै लोका देवलोके महान्तः
संप्राप्स्यसे तान्देवराजप्रसादात् ।
त्वां चेदसौ याजयेद्वै बृहस्पति-
र्नूनं स्वर्गं त्वं जयेः कीर्तियुक्तः ॥ १७
तथा लोका मानुषा ये च दिव्याः
प्रजापतेश्चापि ये वै महान्तः ।
ते ते जिता देवराज्यं च कृत्स्नं
बृहस्पतिश्चेद्याजयेत्त्वां नरेन्द्र ॥ १८

संवर्त उवाच ।

मास्मानेवं त्वं पुनरागाः कथंचि-
द्बृहस्पतिं परिदातुं मरुत्ते ।
मा त्वां धक्ष्ये चक्षुषा दारुणेन
संक्रुद्धोऽहं पावक तन्निबोध ॥ १९

व्यास उवाच ।

ततो देवानगमद्धूमकेतु-
र्दाहाद्भीतो व्यथितोऽश्वत्थपर्णवत् ।
तं वै दृष्ट्वा प्राह शक्रो महात्मा
बृहस्पतेः संनिधौ हव्यवाहम् ॥ २०
यत्त्वं गतः प्रहितो जातवेदो
बृहस्पतिं परिदातुं मरुत्ते ।
तत्किं प्राह स नृपो यक्ष्यमाणः
कच्चिद्वचः प्रतिगृह्णाति तच्च ॥ २१

अग्निरुवाच ।

न ते वाचं रोचयते मरुत्तो
बृहस्पतेरञ्जलिं प्राहिणोत्सः ।

C. 14. 240
B. 14. 9. 22
K. 14. 9. 22

शोच्यं; D$_1$ नाद्य शासेत्; T$_1$ नाद्य भवेत्; G$_2$ अद्य शोचेत् (for अद्य शोभेत्).

17 D$_1$ om. the ref. —^{a}) T$_1$ G ये (for वै). T$_1$ लोके. T$_2$ G$_1$ देवलोका (for °लोके). K$_4$ D$_1$ भवंतः; B$_4$ (marg. as in text) महेंद्रः (for महान्तः). —^{b}) Ś$_1$ K$_{1.2.4.5}$ D$_1$ तान् (for सं-). D$_6$ M$_{2.3}$ संप्राप्यसे; T G संलप्स्यसे; M$_4$ संपत्स्यसे (for संप्राप्स्यसे). B$_{1.2}$ त्वं; D$_3$ तद् (for तान्). —^{c}) K$_5$ कामं (for असौ). —^{d}) Ś$_1$ K$_{1.3.5}$ विजयेत्; K$_2$ D$_{4-6}$ विजये (D$_4$ °ये:); K$_4$ D$_1$ विजयी; B$_3$ (marg. as in text) त्वं यशः; D$_2$ लंघयेः (for त्वं जयेः). M$_4$ कीर्तियुक्तं.

18 ^{a}) T G$_{2.3}$ M$_3$ यथा (for तथा). —^{b}) K$_2$ D$_1$ [ए]व (for [अ]पि). Dc$_1$ ते (for ये). K$_3$ महंतः. —^{c}) T G$_{1.2}$ एते; G$_3$ एतच् (for ते ते). Ś$_1$ K$_1$ जाता; B$_3$ जितां; T G च ते (for जिता). G$_1$ देवराजस्य (for °राज्यं च). —^{d}) K$_{2.3}$ M$_{1.2}$ om. चेद्. B$_{1.2.5}$ त्वां याजयेच्चेन् (by transp.); D$_{2-6}$ याजयेच्चेन् (D$_{2.3}$ °येत्ते).

19 B$_5$ om. the ref. and reads 19-20 after 22. —^{a}) K$_{2.4.5}$ D$_1$ M$_1$ मा मैवं (K$_4$ °व); B$_{1.3.4}$ T$_2$ G$_2$ M$_{3.4}$ मा स्मैवं; B$_2$ Dc$_1$ Dn$_1$ D$_{2-6}$ मा स्मैव (for मास्मानेवं). —^{b}) K$_4$ Dc$_1$ D$_1$ मरुंते. —^{c}) Ś$_1$ D$_6$ T$_2$ G$_3$ M त्वा (for त्वां). —^{d}) Dc$_1$ T$_2$ पावकं. K (except K$_3$) B D त्वं (for तन्). — After 19, Ś$_1$ K$_{1.2}$ ins. an addl. colophon [*Adhy. name :* K$_2$ संवर्तमरुत्तीयं. — *Adhy. no. :* Ś$_1$ 11].

20 For the sequence in B$_5$, cf. v. l. 19. T G om. the ref. —^{a}) K$_4$ देवानागमद्; D$_{5.6}$ देवो भगवन्; G$_{1.3}$ नाकमगमद् (for देवानगमद्). K$_4$ चर्मकेतुर् (sic) (for धूम°). B$_{1.2.4}$ Dc$_1$ ततोगाद्वै वेपमानो धूमकेतुर् (B$_{1.2}$ कृशानुः). —^{b}) K$_1$ महा-; K$_5$ भयाद्; B$_1$ तस्माद् (for दाहाद्). K$_5$ G$_1$ व्याधितो (for व्यथितो). G$_1$ शुद्धवर्णः (for ऽश्वत्थपर्णवत्). —^{c}) Dc$_1$ त्वं वै; G$_3$ स तं (for तं वै).

21 Before 21, MSS. ins. इन्द्र उवाच. —^{a}) K$_{3.5}$ B$_{1.5}$ D (except D$_1$) यस्; T M$_{1.2}$ स (for यत्). M$_2$ प्रथितो (for प्रहितो). K$_5$ धूमकेतो (for जातवेदो). —^{b}) K$_4$ D$_1$ मरुंते. —^{c}) B$_5$ तस्स; M$_{1.2}$ तं (for तत्). K$_{1.5}$ D$_{2-4}$ यक्षमाणः. —^{d}) K$_1$ कश्चिद्वाचः; K$_5$ क्वचिद्वचः. G$_2$ -गृह्णाच्च (for -गृह्णाति). B$_{1.2}$ तन्मे; G$_3$ यच्च (for तच्च).

22 K$_3$ वह्निर् (for अग्निर्). —^{a}) K$_3$ T G वाक्यं; B$_3$ वाचो; Dc$_1$ वचो (for वाचं). K$_2$ रोचयंते. K$_4$ D$_1$ मरुंतो. —^{b}) K$_5$ प्राहिणस्ते (sic); G$_1$ °णाद्यः.

C. 14. 240
B. 14. 9. 22
K. 14. 9. 22

संवर्तो मां याजयितेत्यभीक्ष्णं
पुनः पुनः स मया प्रोच्यमानः ॥ २२
उवाचेदं मानुषा ये च दिव्याः
प्रजापतेर्ये च लोका महान्तः ।
तांश्चेल्लभेयं संविदं तेन कृत्वा
तथापि नेच्छेयमिति प्रतीतः ॥ २३

इन्द्र उवाच ।

पुनर्भवान्पार्थिवं तं समेत्य
वाक्यं मदीयं प्रापय स्वार्थयुक्तम् ।
पुनर्यद्युक्तो न करिष्यते वच-
स्ततो वज्रं संप्रहर्तास्मि तस्मै ॥ २४

अग्निरुवाच ।

गन्धर्वराड्यात्वयं तत्र दूतो
बिभेम्यहं वासव तत्र गन्तुम् ।
संरब्धो मामब्रवीत्तीक्ष्णरोषः
संवर्तो वाक्यं चरितब्रह्मचर्यः ॥ २५
यद्यागच्छेः पुनरेवं कथंचि-
द्बृहस्पतिं परिदातुं मरुत्ते ।
दहेयं त्वां चक्षुषा दारुणेन
संक्रुद्ध इत्येतदवैहि शक्र ॥ २६

इन्द्र उवाच ।

त्वमेवान्यान्दहसे जातवेदो
न हि त्वदन्यो विद्यते भस्मकर्ता ।
त्वत्संस्पर्शात्सर्वलोको बिभे-
त्यश्रद्धेयं वदसे हव्यवाह ॥ २७

अग्निरुवाच ।

दिवं देवेन्द्र पृथिवीं चैव सर्वां
संवेष्टयेस्त्वं स्वबलेनैव शक्र ।

— ^{c}) G2 M3. 4 स संवर्तो (for संवर्तो मां). M1. 2 मा (for मां). K5 D4 G1. 3 याजयता (for °यिता). K4 B5 D (except Dc1) [उ]वाच (for [अ]भीक्ष्णं). — ^{d}) Dc1 om. one पुनः. K3. 5 Dn1 याच्यमानः (for प्रोच्य°). — After 22, B5 reads 19–20.

23 Before 23, B5 ins. इन्द्र उवाच. — ^{a}) G1 ये ते (for [इ]दं). D6 मनुष्या (for मानुषा). — ^{b}) B1 ये च लोके; B2–4 Dc1 D3. 4 देवलोका (B2 °के). K3 महंतः. — ^{c}) Ś1 K1 लभेय; K5 लभेः (for लभेयं). — ^{d}) B1. 2 प्रतीहि (for प्रतीतः).

24 ^{a}) B D (except D1) गत्वा; G2 पुनः (for भवान्). Dn1 D4–6 त्वं (for तं). — ^{b}) Ś1 K3 प्रार्थय; K4 प्रापयेत्. G1. 3 प्रापयितार्थयुक्तं. Ś1 K1. 3 T1 G2 M त्वर्थयुक्तं (K1 °क्तां); D6 स्वार्थमुक्ते (for °युक्तम्). — ^{c}) K1 D5. 6 S (except M3. 4) यदुक्तो; K2. 5 हि युक्तो; K4 D1 यज्ञो; B4 ह्युक्तो (for यद्युक्तो). K4 D1 च; D2. 3 ते वचस्; D4 वचं; M4 चेत् (for वचस्). Dc1 पुनर्युक्तो न करिष्ये वचश्चेत्. — ^{d}) Dn1 त्वत्तो (for ततो). D1. 6 तस्मिन् (for तस्मै).

25 ^{a}) M1 गंधर्वराजो; M2 °राजा; M3 °राजं (for °राड्). M3 वद (for यात्वयं). Ś1 K1 तेद्य; K5 तव (for तत्र). K5 दूत्ये; M3 दूतं. — ^{b}) M1. 2 [अ]हं वा (for [अ]हं). M2 पावक (for वासव). Ś1 K1 तेद्य (for तत्र). K1 हंतुं (for गन्तुम्). — ^{c}) Ś1 K1. 3 इदं च; G3 संरंभान् (for संरब्धो). D1 om. from त्तीक्ष्णरोषः up to 26^{b}. Ś1 K1–4 आह स (K2. 4 सु-); K5 अहसत्; S उक्तवांस् (for अब्रवीत्). T G1 तत्र तीक्ष्णं (for तीक्ष्णरोषः). — ^{d}) K4 transp. संवर्तः and वाक्यं. Ś1 K1 वै; Dc1 वा (for वाक्यं). G1 त्वरितं ब्राह्मणार्थः (for चरितब्रह्मचर्यः).

26 D1 om. 26^{ab} (cf. v. l. 25). — ^{a}) K2 D1 यथागच्छेः (K2 °च्छेत्); K4. 5 M2 यद्यागच्छेत्; B1 प्रत्यागच्छेः. T G3 कदाचिद् (for कथं°). — ^{b}) K4 मरुंते. — ^{c}) Ś1 T1 M त्वा; G1 च (for त्वां). — ^{d}) T G2. 3 [ए]वम् (for [ए]तद्). B1. 2 Dn1 T2 M3 (by corr.). 4 अवेहि (for अवैहि). G2 वह्ने (for शक्र).

27 K2 om. 27^{abc}. Ś1 K1. 3 B Dc1 Dn1 D2–4 शक्र (for इन्द्र). — ^{a}) G3 [अ]न्यं (for [अ]न्यान्). K5 M2 जातवेदा. — ^{b}) T च; G1 स्म; M1–3 om. (for हि). M4 (*sup. lin.*) वर्तते (for विद्यते). — ^{c}) K4 D1 संपर्कात् (for संस्पर्शात्). — ^{d}) K4 B1. 2 T G3 ह्य(T1 स)श्रद्धेयं; B5 आत्मज्ञेयं (sic); G1. 2 M4 न श्रद्धेयं (for अश्र°). T1 G1. 3 M3. 4 भाषसे (for वदसे).

28 ^{a}) K3 दिवे; K4 देव; D1. 2. 6 दिवि; D3

एवंविधस्येह सतस्तवासौ
कथं वृत्रस्त्रिदिवं प्राग्जहार ॥ २८
इन्द्र उवाच ।
न चण्डिका जङ्गमा नो करेणु-
र्न वारिसोमं प्रपिबामि वह्ने ।
न दुर्बले वै विसृजामि वज्रं
को मेऽसुखाय प्रहरेन्मनुष्यः ॥ २९
प्रव्राजयेयं कालकेयान्पृथिव्या-
मपाकर्षं दानवानन्तरिक्षात् ।
दिवः प्रह्लादमवसानमानयं
को मेऽसुखाय प्रहरेत मर्त्यः ॥ ३०
अग्निरुवाच ।
यत्र शर्यातिं च्यवनो याजयिष्य-
न्सहाश्विभ्यां सोममगृह्णदेकः ।
तं त्वं क्रुद्धः प्रत्यषेधीः पुरस्ता-
च्छर्यातियज्ञं स्मर तं महेन्द्र ॥ ३१
वज्रं गृहीत्वा च पुरंदर त्वं
संप्राहार्षीश्च्यवनस्यातिघोरम् ।

C. 14. 250
B. 14. 9. 32
K. 14. 9. 32

देवं; T G3 दिवं च (for दिवं). G1 देवेंद्र देवेषु (for दिवं देवेन्द्र). Ś1 K1 एवेंद्र; G2 चैवेंद्र (for देवेन्द्र). K3.4 B4 Dc1 Dn1 G1 om. [ए]व. B5 D2-6 [अं]तरिक्षं (for [ए]व सर्वां). — ^{b}) K4 वेष्टयेस्; T विचेष्ट° (for संवे°). K1 सु-; D3 हि; G3 स- (for स्व-). Ś1 K D1-4 T om. [ए]व. K2 शक्रः. — ^{c}) K5 वृत्तस्य (for -विधस्य). D1 [ए]व (for [इ]ह). K5 [अ]ग्रे (for [अ]सौ). — ^{d}) D4 वृत्रघ्न दिवं (for वृत्रस्त्रिदिवं). B1.2 सं-; T G3 वै (for प्राग्).

29 M1.2 read 29^{ab} twice. — ^{a}) K2 न खंडितौ जंगमो नो करेण; K3 न चंडिका जंगमान्नो करे वा; K4 नाषंडिवा जंगमो ना करेणुं; K5 नासंदिकांजिकमनो न कलिंगान्; B1 D3 न षंडिका जंगमो लोकरेणुर् (sic); B2-4 नाषंडिकांजिकमनो न कलिंगान् (B2 °जीकमलिंगानुर्; B3 °जिकमलोमालिंगान्); B5 Dn1 D5.6 न गंडिकाकारयोगं करेणुं (B5 °कारजोगांधकरेण); Dc1 D2.4 न (D4 नो) खंडिका जंगमो नो करेणुर्; D1 नाषंठिवा जंगमो ना करेणुं; T G M1.2 (both second time).4 न दंडकान्नश(G1 °न्नार)कान्नो कलिंगान्; M1.2 (both first time).3 न दंडि(M2 मंड-; M3 मंडि)कां भजमानः करेण; Cnp न शंडिकां जंगमो नो करेणुः; Cv नादंडको दंड्ययानोस्म्यलिंगान्. — ^{b}) K1.4 Dc1 Dn1 D1.5.6 च (for वा). D2.4 वा(D4 चा)पि; Cv कारु-; T G M1.2 (both second time).4 कारुशान् (for वारि-). — ^{c}) G M3 दुर्बलाय; Bom. ed. क्षीणशक्तौ (for दुर्बले वै). K3 [ऽ]हं; B (except B3) Dc1 D2 [ऽ]पि (for वै). K5 B1.2 प्रहिणोमि; B3-5 D (except D1) प्रहरामि; T G M3 अवसृजामि (for विसृ°). — ^{d}) G1.2 सुखी यः (for ऽसुखाय). K5 B (B4 marg.) D (except D1) प्रहरे(B2.4 [orig.] D4 °भवे)त मर्त्यः (for °रेन्मनुष्यः). ❀ Cv: को मे प्रहरेदित्यत्र — असुखायेति पदच्छेदः । ❀

30 Ś1 K1.3.4 D1 om. (hapl.) 30. — ^{a}) K2 प्राद्रावयेयं; K5 T G1.3 M3.4 प्रव्राजयन्; Dc1 Dn1 D2 प्र(Dn1 प्रा)व्राजयं; G2 °जये; M1.2 °ज्य तान् (for °जयेयं). D6 कालिकेयान्. — ^{b}) K2 B Dc1 Dn1 D3.5.6 T G1.2 M4 अपाकर्षन्; K5 °चक्रन् (sic); G3 उपाकर्षं; M1.2 महाकक्ष्यान्; M3 महार्यान् (sic) (for अपाकर्षं). B (except B5) D2.3 अंतरीक्षात्; M1.2 °रिक्षः; M3.4 °रिक्षं. — ^{c}) M3 देवः (for दिवः). Some MSS. प्रह्लादम्; T1 G2 प्रभावाद् (for प्रह्लादम्). K5 अवरं तम्; B1.2 अपमानम्; B3 अवनीं तम्; Dc1 अधरं तम्; T1 G1.2 अयमंतम्; M4 अधस्तात्तम् (for अवसानम्). K2 अधरन्वपतेयं; D2-4 असुरं संश्रितं वै (D4 °श्रितां) (for अवसानमानयं). Cv दिवः प्रह्लादं व्यधमानं नयेत. — ^{d}) G1.2 सुखी यः (for ऽसुखाय). K2.5 Dn1 G3 प्रहरेन्; B1.2 D3 प्रभवेत (for प्रहरेत). K2.5 मनुष्यः; Dc1 Dn1 D3-5 मानवः; T G1.2 [अ]द्य मर्त्यः; G3 अमर्त्यः (for मर्त्यः).

31 ^{a}) B1 G2 om.; Dc1 यदा (for यत्र). B1.2 सर्यातिं; G1.3 M3.4 शय्यातिं; G2 शार्यातिं; M1.2 याज्यं (for शर्यातिं). K1 श्रवणो; M1.2 च्यवनं (for च्यवनो). K1.5 B5 D1-4 याजयिष्यत्; D5.6 °यित्वा (for °यिष्यन्). — ^{b}) B2 G1 अगृह्णादेकः; D2.3.6 अगृह्णदेकः (D6 °कं); G2.3 M3.4 एकोप्य(G3 °न्व-; M4 °भ्य)गृह्णात् (for अगृह्णदेकः). D5 एकं (for एकः). — ^{c}) K2 G न त्वं; K4 त्वं तं (by transp.); K5 B3.4 Dc1 धुन्वन्; T1 M1.3.4 स त्वं. Dc1 कोपः; M1 क्रुद्धं. Ś1 प्रतिषेधः; D6 G1.3 प्रतिषेधीः; M1 प्रत्यषैधीः. — ^{d}) G1 corrupt. B1.2 सर्याति-; G2.3 M3 शय्याति- (for शर्याति-). D2-4 त्वं (for तं). M1.2 शय्यातियज्ञे सततं महेंद्र.

C. 14. 250
B. 14. 9. 32
K. 14. 9. 32

स ते विप्रः सह वज्रेण बाहु-
मपागृह्णात्तपसा जातमन्युः ॥ ३२
ततो रोषात्सर्वतो घोररूपं
सपत्नं ते जनयामास भूयः ।
मदं नामासुरं विश्वरूपं
यं त्वं दृष्ट्वा चक्षुषी संन्यमीलः ॥ ३३
हनुरेका जगतीस्था तथैका
दिवं गता महतो दानवस्य ।
सहस्रं दन्तानां शतयोजनानां
सुतीक्ष्णानां घोररूपं बभूव ॥ ३४
वृत्ताः स्थूला रजतस्तम्भवर्णा
दंष्ट्राश्चतस्रो द्वे शते योजनानाम् ।
स त्वां दन्तान्विदशन्नभ्यधाव-
ज्जिघांसया शूलमुद्यम्य घोरम् ॥ ३५
अपश्यस्त्वं तं तदा घोररूपं
सर्वे त्वन्ये ददृशुर्दर्शनीयम् ।
यस्माद्भीतः प्राञ्जलिस्त्वं महर्षि-
मागच्छेथाः शरणं दानवघ्न ॥ ३६
क्षत्रादेवं ब्रह्मबलं गरीयो
न ब्रह्मतः किंचिदन्यद्गरीयः ।
सोऽहं जानन्ब्रह्मतेजो यथाव-
न्न संवर्तं गन्तुमिच्छामि शक्र ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

---

32 ^{a}) T G3 [अ]थ (for च). — ^{b}) K3 संप्राहर्षे (sic); K4. 5 B3–5 Dn1 D1–4 T2 G2. 3 M1 संप्रहर्षींश्; B1. 2 प्राहार्षींश्; D5. 6 समप्रहार्षींश् (for संप्रा°). Ś1 च्यवनं च (for °नस्य). — ^{c}) G1. 2 M3. 4 वै (for ते). K2 संवज्रेण; M1. 2 सह वज्रं च (for सह वज्रेण). D2 वायुम् (for बाहुम्). — ^{d}) Ś1 K1. 3. 4 D1 अवागृह्णात्; K2 अवागृह्णं; D2–4 अवाग्गृह्णा(D4 °ह्ला)त्; D6 अपागृह्णात् (sic); M1. 2 तथागृह्णात् (for अपागृ°). Ś1 K1 तरसा (for तपसा). M4 जातरोषः (for °मन्युः).

33 After 33^a, D1 reads 34^d–35^b. Ś1 K1. 3 D1 om. (hapl.) 33^{bc}. — ^{b}) D6 om. from यामास up to मह (in 34^b). K2. 4. 5 G M3. 4 विप्रः (for भूयः). M1. 2 सपत्नतेजः कारमास विप्रः. ❀ Cv : संवर्तं ते जनयामासेत्यत्र — संवर्तं प्रलयमानम् । मदं नामासुरमिति संबन्धः । ❀ — ^{c}) D2 नाशाय; D5 भद्रं; T G2 मधु; G1 मघं; G3 वसुं; M1. 2 समदं; M4 प्रमदं (for मदं). K2 नामेद्यसुरं; K4 नामेत्यसुरं; K5 B4 D4 T G नामानमसुरं; D2 चैवासुरं (for नामासुरं). — ^{d}) M1 यस् (for यं). M4 तं (for त्वं). G3 चक्षुषा. K2 संनिमील्यात् (sic); K5 संन्यमीलत्; Dn1 D3 G2 संनिमीलः; T1 संन्यमील्य; T2 M1. 2 संनिमील्य (for संन्यमीलः).

34 D6 om. up to मह (in 34^b) (cf. v. l. 33). — ^{a}) D2–4 हनु(D4 वृत्तोनु)रेको जगतीस्थस्तथैको. — ^{b}) B2 D2–4 गतो; M1. 2 गत्वा (for गता). K4 सा महती; K5 अपरा; D1 T G3 महती (for °तो). — ^{c}) B2 G3 M1. 4 सहस्र- (for °स्रं). K2 शक्रतेजोमयानां (for शतयोजनानां). — D1 reads 34^d–35^b after 33^a.

35 For the sequence in D1, cf. v. l. 34. — ^{a}) Ś1 K1. 5 B1–4 T2 G2 M राजत-; K3 राजतेस् (for रजत-). Ś1 -ताम्रवर्णाश्; K3 तत्र वर्णैर्; B4 -स्तंभरूपा (for -स्तम्भवर्णा). — ^{b}) Ś1 transp. दंष्ट्राः and चतस्रः. — ^{c}) Ś1 K1 T G स त्वा; M सर्वान् (for स त्वां). K2 दंतैर् (for दन्तान्). G3 दंशकन् (for विदशन्). K5 आभ्यधावज्. D1 विदशन्स त्वां दंतानभ्यधावज्. — ^{d}) T उद्धृत्य (for उद्यम्य).

36 ^{a}) K3 D3. 4. 6 अपश्यंस्त्वं; T G M2 त्वं (G तं) नापश्यस्; M1. 4 तन्नापश्यस् (for अपश्यस्त्वं). K2 न; D1 M3 om.; D3 च; D5 तत्; T G M1. 2. 4 त्वं (for तं). Ś1 K1. 3 G3 तथा (for तदा). — D6 om. 36^b. — ^{b}) K1. 2. 4 D1 T G3 त्वदन्ये; K5 चान्ये; B1. 3. 4 Dc1 त्वां वै; Dn1 D2–5 वै त्वां (for त्वन्ये). — ^{c}) Ś1 K1. 3. 4 B1. 2 D1–4 T M1. 2 तस्माद् (for य°). K5 G3 महर्षेर् (for °र्षिम्). — ^{d}) T गच्छञ्शीघ्रं; G3 गच्छेः शीघ्रं; M अगच्छेथाः (for आग°).

37 ^{a}) K1. 4. 5 B1–4 D (except D8) G2 क्षात्राद्,

१०

इन्द्र उवाच ।

एवमेतद्ब्रह्मबलं गरीयो
न ब्रह्मतः किंचिदन्यद्गरीयः ।
आविक्षितस्य तु बलं न मृष्ये
वज्रमस्मै प्रहरिष्यामि घोरम् ॥ १
धृतराष्ट्र प्रहितो गच्छ मरुत्तं
संवर्तेन सहितं तं वदस्व ।
बृहस्पतिं त्वमुपशिक्षस्व राज-
न्वज्रं वा ते प्रहरिष्यामि घोरम् ॥ २

व्यास उवाच ।

ततो गत्वा धृतराष्ट्रो नरेन्द्रं
प्रोवाचेदं वचनं वासवस्य ।
गन्धर्वं मां धृतराष्ट्रं निबोध
त्वामागतं वक्तुकामं नरेन्द्र ॥ ३
ऐन्द्रं वाक्यं शृणु मे राजसिंह
यत्प्राह लोकाधिपतिर्महात्मा ।
बृहस्पतिं याजकं त्वं वृणीष्व
वज्रं वा ते प्रहरिष्यामि घोरम् ।
वचश्चेदेतन्न करिष्यसे मे
प्राहैतदेतावदचिन्त्यकर्मा ॥ ४

मरुत्त उवाच ।

त्वं चैवैतद्वेत्थ पुरंदरश्च

C. 14. 261
B. 14. 10. 6
K. 14. 10. 6

K_2 S एव ; $K_{4.5}$ B D बलाद् (for एवं). B_2 Dc_1 ब्राह्मबलं. — ^{b}) G_2 बलीयः (for गरीयः). — K_3 om. (hapl.) from 37^c to 14. 10. 1^b. — ^{c}) $M_{1.2}$ यशश्च (for यथावन्). — ^{d}) Dn_1 $D_{5\,6}$ जेतुम् ; M_2 हंतुम् (for गन्तुम्).

Colophon om. in K_3. — *Adhy. name :* K_5 B M_3 संवर्तमरुत्तीयं ; M_1 इंद्राग्निसंवादः ; M_2 अग्नींद्रसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : $Ś_1$ 12 ; Dn_1 9 (as in text) ; D_4 $G_{1.2}$ $M_{3.4}$ 8. — *Śloka no. :* K_2 18 ; Dn_1 37.

10

1 K_3 om. 1^{ab} (cf. v. l. 14. 9. 37). — ^{a}) $B_{1.2}$ एवं च ; G_3 क्षत्राद् (for एवम्). — ^{b}) B_5 Dn_1 D_{2-6} ब्राह्मणात् (for ब्रह्मतः). B_5 कश्चिद् (for किंचिद्). — ^{c}) D_4 M_4 आवीक्षितस्य ; G_3 अवे° (for आवि°). K_2 [अ]थ ; K_3 [अ]ति- ; $B_{1.2}$ om. ; T G_3 [इ]ह (for तु). D_3 आवर्षक्षतस्य तु वक्ता न तृप्ये (sic). — ^{d}) $K_{2.4}$ D_1 चास्मै ; $B_{1.2}$ तस्मै ; D_3 चाति- (for अस्मै). B_4 Dc_1 प्रहरामि (for प्रहरिष्यामि). D_3 घोरः.

2 $D_{3.4}$ om. (hapl.) 2. — ^{a}) $K_{1.2.4}$ B (except B_1) Dc_1 $D_{1.5.6}$ S transp. प्रहितो and गच्छ. $K_{2.4}$ D_1 मरुंत्तं. K_3 गच्छ त्वं गंधर्व प्रहितो मरुत्तं. — ^{b}) Dn_1 $D_{2.5.6}$ संगतं (for सहितं). $Ś_1$ D_1 त्वं (for तं). — G_1 om. 2^c–3^b. — ^{c}) $B_{1.2}$ समुप- (for त्वमुप-). $K_{3.5}$ B_5 $D_{2.5.6}$ T_1 G_2 M_{1-3} अनु- (for उप-). K_3 -शिक्षयस्व ; K_5 -गच्छ ; $D_{5.6}$ -शिष्यस्व ; T_1 G_2 M_{1-3} -तिष्ठस्व ; T_2 -पद्यस्व (for -शिक्षस्व). — ^{d}) T_1 हि (for वा).

3 G_1 om. 3^{ab} (cf. v. l. 2). K_1 om. (hapl.) 3^a–4^d. $Ś_1$ $K_{2.3.5}$ D_1 om. the ref. — ^{a}) $K_{2.3}$ Dc_1 Dn_1 $D_{1.3}$ नरेंद्र. — D_1 om. (hapl.) 3^{bcd}. — ^{b}) $Ś_1$ K_{2-5} G_3 वचनाद् (for वचनं). — Before 3^{cd}, K_5 B D (D_1 om.) ins. धृतराष्ट्र उवाच. — ^{c}) B_2 Dc_1 Dn_1 $D_{5.6}$ धृतराष्ट्रं मां (Dc_1 मा) (by transp.). K_3 M_4 मा ; D_4 वै (for मां). M_4 नरेंद्र (for निबोध). — ^{d}) D_3 त्वम् (for त्वाम्). B_2 वक्तुकामो.

4 K_1 om. 4^{abcd} (cf. v. l. 3). Before 4, G_1 ins. धृतराष्ट्र उवाच. — ^{a}) D_3 इदं (for ऐन्द्रं). $Ś_1$ K (K_1 om.) D_1 $G_{1.3}$ M वै ; G_2 वा (for मे). — ^{b}) D_1 यदाह ; D_4 यश्चाह (for यत्प्राह). — ^{c}) $K_{3.5}$ तं (for त्वं). $Ś_1$ वृणीध्वं ; B_4 °हि (for °ष्व). — ^{d}) $Ś_1$ न चेद्वज्रं (for वज्रं वा ते). D_4 नूनं (for घोरम्). — ^{e}) K_5 तु मे त्वं ; D_4 T G_3 चेदं तन् (for चेदेतन्). — ^{f}) $K_{2.4.5}$ D_1 एवं (for एतद्). G_3 प्राहैकदातं वदतं च कर्म. — After 4, T G ins. :

28* बृहस्पतिं याजयितुं न चेच्छे-
द्वज्रं तस्मै प्रहरिष्यामि घोरम् ।

5 The portion of the text from 5 up to the

C. 14. 261
B. 14. 10. 6
K. 14. 10. 6

विश्वेदेवा वसवश्चाश्विनौ च ।
मित्रद्रोहे निष्कृतिर्वै यथैव
नास्तीति लोकेषु सदैव वादः ॥ ५
बृहस्पतिर्याजयिता महेन्द्रं
देवश्रेष्ठं वज्रभृतां वरिष्ठम् ।
संवर्तो मां याजयिताद्य राज-
न्न ते वाक्यं तस्य वा रोचयामि ॥ ६
गन्धर्व उवाच ।
घोरो नादः श्रूयते वासवस्य
नभस्तले गर्जतो राजसिंह ।
व्यक्तं वज्रं मोक्ष्यते ते महेन्द्रः
क्षेमं राजंश्चिन्त्यतामेष कालः ॥ ७
इत्येवमुक्तो धृतराष्ट्रेण राजा
श्रुत्वा नादं नदतो वासवस्य ।
तपोनित्यं धर्मविदां वरिष्ठं
संवर्तं तं ज्ञापयामास कार्यम् ॥ ८
मरुत्त उवाच ।
इममश्मानं प्लवमानमारा-
द्ध्वा दूरं तेन न दृश्यतेऽद्य ।
प्रपद्येऽहं शर्म विप्रेन्द्र त्वत्तः
प्रयच्छ तस्मादभयं विप्रमुख्य ॥ ९
अयमायाति वै वज्री दिशो विद्योतयन्दश ।

---

end of the next adhy. is lost in Dn1 on a missing folio. K2.4 D1 मरुंतः; K3 D3 मरुतः. — a) Ś1 M2 [ए]तद्; K4.5 Dc1 G1.2 M4 [ए]व तद् (for [ए]वैतद्). K2 पुरंदरस्य. D5.6 तत्रैव त्वं गच्छ पुरंदरं च; T G3 त्वं चैतद्वेत्थ पुरूहूतश्च साध्या. — b) B2 विश्वे च देवा (for विश्वेदेवा). K2.4 D1 मरुतश् (for वसवश्). — c) K3 D4 T1 मित्रद्रोहो. K1 निवृतिर्; K3.5 D3 M1-3 निकृतिर् (for निष्कृ°). K1-4 D1 G1.2 M3.4 वै (K3 नो) यथेह; K5 B Dc1 D2-6 नास्ति लोके; T वा इहैव; G3 वै त्विहैव; M1.2 वै यथाहं (for वै यथैव). — d) K3 [इ]ह (for [इ]ति). K4 D1 M1-3 तथा (for सदा). B Dc1 D2-6 महत्पापं ब्रह्महत्यासमं तत्.

6 Dn1 missing (cf. v. l. 5). Before 6, T2 ins. मरुत्तः. — a) Ś1 याजयिताद्य; B Dc1 D2-6 G1 याजयतां; M1.2 °यते (for °यिता). K1 D6 महेंद्र; T1 G3 सुरेंद्रं. — b) B2-4 T2 -ज्येष्ठं (for -श्रेष्ठं). B2.5 धर्मभृतां; T1 G3 शस्त्र°; M1.2 वज्रधृतां (for °भृतां). — c) Ś1 K3 M मा (for मां). D2-4.6 याजयेत (for °यिता). K5 B5 विप्रो (for राजन्). — d) K2 च तदू (for ते). G2 च (for वा).

7 Dn1 missing (cf. v. l. 5). G1.2 M धृतराष्ट्र (for गन्धर्व). — a) K5 B Dc1 D2-6 श्रूयतां. — b) K5 T G1.2 नभःस्थले. — c) K3 (also as in text) मोहं (for व्यक्तं). K4.5 D1-3 मोक्षते; D5.6 प्रोज्झते. K1 महेंद्र; G3 M4 नरेंद्र. — d) K1.3.5 G1.2 M क्षमं; K2 कामं; T G3 क्षमस्व (for क्षेमं). Dc1 राज्यं (for राजंश्). T2 एव (for एष). — After 7, Ś1 K1-4 D1 ins. an addl. colophon [*Adhy. name*: K2-4 D1 संवर्तमरुत्तीयं. — *Adhy. no.*: Ś1 13].

8 Dn1 missing (cf. v. l. 5). — a) K5 D5.6 T1 राजञ् (for राजा). — b) K5 [आ]रावं; M1.2 वाचं (for नादं). D4 वदतो (for न°). — c) B1.2 तपोनिष्ठं (for °नित्यं). K2-5 B4 S (except G2) ब्रह्मविदां; B1.2 ब्रह्मभृतां; B3 D4.5 धर्मभृतां (for °विदां). — d) K2 सं- (for तं). G3 सर्वं (for कार्यम्).

9 Dn1 missing (cf. v. l. 5). K2.3 D1 मरुंतः; D3 मरुतः. — a) T G पश्य; M1-3 इमाम् (for इमम्). Ś1 K1 अस्मानं (sic); K3 B4 अस्मान्; K4.5 B5 D (Dn1 missing) T G M4 आत्मानं (for अश्मानं). D5 तु प्लवमानम्; D6 तुल्यवर्माणम् (for प्लवमानम्). G1 त्वमाराद्; M1.2 तमा° (for आराद्). — b) K4 D1.2 यस्माद्; G3 यद्वा (for अध्वा). M4 (*inf. lin.*) पश्याम पारं (for अध्वा दूरं). Ś1 K4 D1 दूरात्; D6 दूरेन (for दूरं). B3.4 [इ]यं (for ऽद्य). K3 अध्वानमंतं ननु दृश्यतेद्य; G1 अदूरतो देवराजं त्वमद्य. — Dc1 om. 9cd. — c) D1 कर्म (for शर्म). T G3 भूयः; M4 (*inf. lin.*) तत्त्वं (for त्वत्तः). — d) K4 D1 विप्रवर्य (for °मुख्य).

10 Dn1 missing (cf. v. l. 5). — a) T G3 योयम् (for अयम्). D3 अयमायांति (sic); G2 अद्यायास्यति. — b) T1 G2 दिवो (for दिशो). D3 विद्योतये. K2.4 D1 T G3 इव; G1.2 दिशः (for दश). K5 विदिशो द्योत°

अमानुषेण घोरेण सदस्यास्त्रासिता हि नः ॥ १०

संवर्त उवाच ।

भयं शक्राद्व्येतु ते राजसिंह
प्रणोत्स्येऽहं भयमेतत्सुघोरम् ।
संस्तम्भिन्या विद्यया क्षिप्रमेव
मा भैस्त्वमस्माद्भव चापि प्रतीतः ॥ ११
अहं संस्तम्भयिष्यामि मा भैस्त्वं शक्रतो नृप ।
सर्वेषामेव देवानां क्षपितान्यायुधानि मे ॥ १२
दिशो वज्रं व्रजतां वायुरेतु
वर्षं भूत्वा निपततु काननेषु ।
आपः प्लवन्त्वन्तरिक्षे वृथा च
सौदामिनी दृश्यतां मा बिभस्त्वम् ॥ १३
अथो वह्निस्त्रातु वा सर्वतस्ते
कामं वर्षं वर्षतु वासवो वा ।
वज्रं तथा स्थापयतां च वायु-
र्महाघोरं प्लवमानं जलौघैः ॥ १४

मरुत्त उवाच ।

घोरः शब्दः श्रूयते वै महास्वनो

C. 14. 271
B. 14. 10. 16
K. 14. 10. 16

यन्दिशः. — [c]) K$_{2.4.5}$ D$_{1}$ रूपेण; K$_{3}$ घोषेण; G$_{1.2}$ M नादेन (for घोरेण). T G$_{3}$ त(G$_{3}$ अ)स्य सेनानिनादेन. — [d]) K$_{1}$ सदस्यांस्. Ś$_{1}$ K मे; D$_{5.6}$ ते (for नः). B$_{2.3}$ D$_{1.3.4}$ सदस्यां(B$_{2}$ D$_{4}$ °स्या)स्त्रासयन्हि नः (D$_{1}$ मे); G$_{1.2}$ M सदस्यान्भीषयन्निव.

11 D$_{n1}$ missing (cf. v. l. 5). — [a]) K$_{2.4}$ D$_{1}$ transp. भयं and शक्रात्. K$_{1}$ D$_{6}$ वेतु; T$_{1}$ नैव; G$_{3}$ वै तु; M$_{2.3}$ व्यैतु (for व्येतु). — [b]) Ś$_{1}$ प्रणुत्स्येहं; K$_{2.3}$ D$_{6}$ प्राणोत्स्येहं; T प्रणोत्स्यामि; G$_{3}$ प्रचेत्स्यामि (for प्रणोत्स्येऽहं). D$_{5}$ M$_{1.2}$ एतं; D$_{6}$ एनं (for एतत्). — [c]) K$_{2}$ संस्तंभयिष्ये; K$_{4}$ D$_{1}$ संस्तंभिष्ये; M संस्तंभ्य तं (M$_{1.3}$ त्वं) (for संस्तम्भिन्या). G$_{1.2}$ M वज्रम् (for क्षिप्रम्). Ś$_{1}$ एवं. B$_{1.2}$ संस्तंभयिष्याम्यस्य बाहुं सवज्रं. — [d]) B$_{4}$ तव (for भव). K$_{3}$ B$_{1.2}$ om.; K$_{5}$ [अ]ति- (for [अ]पि). D$_{5.6}$ G$_{1}$ त्वमस्याभिभवात्; T तस्मान्मघवाद्धि- (for त्वमस्माद्भव चापि).

12 D$_{n1}$ missing (cf. v. l. 5). — [a]) D$_{c1}$ D$_{3}$ स-; T G$_{3}$ वै; G$_{1}$ सु- (for सं-). — [c]) T G$_{3}$ भूतानां (for देवानां). — [d]) Ś$_{1}$ K$_{1.3}$ स्तंभितानि; K$_{2}$ D$_{c1}$ D$_{6}$ क्षयि°; B$_{1.2}$ प्रक्षेप्तास्मि (for क्षपितानि). B$_{5}$ M$_{2}$ च (for मे).

13 D$_{n1}$ missing (cf. v. l. 5). — [a]) K$_{4.5}$ D$_{1}$ वज्रतां (sic); B$_{4.5}$ D$_{2-4}$ भज°; T गच्छतु; G$_{1.2}$ व्रजताद् (for व्रजतां). B$_{2}$ D$_{4}$ एतद् (for एतु). — [b]) K$_{5}$ T$_{1}$ निपतत्; B$_{1-3}$ D$_{2-6}$ वर्षतां; B$_{4.5}$ D$_{c1}$ G$_{2}$ M वर्षतु; D$_{1}$ न्यपततु; G$_{1}$ damaged (for निपततु). G$_{1}$ कानने तु (for °नेषु). — [c]) K$_{2.4}$ G$_{2}$ प्लवंश्च. K$_{3}$ [अं]तवृक्षे; B (except B$_{4}$) D$_{1-3}$ [अं]तरीक्षे. K$_{4}$ D$_{1}$ वृषा च; T$_{1}$ सुदृढा वृष्ट्या; G$_{3}$ दृढा च; M$_{1.2}$ सदा तु (for वृथा च). — [d]) Ś$_{1}$ K$_{4.5}$ B$_{2.4.5}$ T$_{2}$ G$_{1.2}$ सौदामनी; D$_{6}$ तस्मै दामिनी. K$_{4}$ B (except B$_{3.5}$) D$_{c1}$ D$_{4-6}$ G$_{2.3}$ M$_{1.2.4}$ दृश्यते; T विद्यते; G$_{1}$ पश्यते (sic) (for दृश्यतां). K$_{5}$ T$_{1}$ G$_{1}$ बिभेस्; B$_{1.2}$ च भैस्; B$_{3}$ D$_{2-6}$ [अ]पि भैस्; B$_{4}$ D$_{c1}$ T$_{2}$ G$_{3}$ M विभैस्; B$_{5}$ स्म भैस् (for बिभस्).

14 D$_{n1}$ missing (cf. v. l. 5). B$_{3.4}$ read 14[ab] twice. — [a]) K$_{2.4}$ D$_{1}$ T$_{1}$ G$_{1}$ M$_{1.2}$ अतो; K$_{5}$ ततो; T$_{2}$ G$_{3}$ अधो (for अथो). B$_{5}$ D$_{2-6}$ वह्निर्देवस् (for अथो वह्निस्). K$_{2.4.5}$ D$_{1}$ त्रायतां; G$_{1}$ M$_{1.2.4}$ स्थातु वा; G$_{2}$ स्थास्यति (for त्रातु वा). K$_{5}$ S (except G$_{1}$) सर्वशस्ते (K$_{5}$ °स्त्वां; G$_{3}$ °स्त्रैः) (for सर्वतस्ते). B$_{1.2.3.4}$ (last two second time) वह्निर्देवः (B$_{4}$ °र्घोरः) सर्वतस्त्रायतु (B$_{3.4}$ °तु च) त्वां. — [b]) K$_{4.5}$ D$_{1}$ T$_{1}$ G$_{1.2}$ M कामाद्वर्षं; B$_{3.4}$ (both first time).$_{5}$ D$_{c1}$ D$_{2-4.6}$ T$_{2}$ कामान्सर्वान्; D$_{5}$ सर्वान्कामान् (for कामं वर्षं). B$_{1.2}$ वर्षतां; D$_{6}$ वर्षति (for वर्षतु). S (except T$_{2}$) कामतो (for वासवो). K$_{2}$ कामाद्वर्षतु वासवो वासवं वा. — [c]) T$_{1}$ जीवं; G$_{1.2}$ M$_{4}$ जवं (M$_{4}$ *inf lin* °लं); M$_{1.2}$ एवं (for वज्रं). B$_{3}$ transp. वज्रं and तथा. G$_{1}$ तदा (for तथा). K$_{2}$ स्तंभयतां; D$_{5.6}$ ग्लापयती (sic); T$_{1}$ स्थास्यतां; T$_{2}$ G$_{3}$ स्थापयिता; G$_{1.2}$ M स्थाप्यतां (for स्थापयतां). D$_{c1}$ D$_{2.4.6}$ वधाय; D$_{3}$ T$_{1}$ G$_{1.2}$ M चैव वायुर् (for च वायुर्). — [d]) K$_{4}$ D$_{1}$ प्लवनैर्; D$_{6}$ तपमानं; G$_{1}$ पाव° (for प्लव°). Ś$_{1}$ K$_{3}$ जलौघे.

15 D$_{n1}$ missing (cf. v. l. 5). K$_{2.4}$ D$_{1}$ मरुंतः; D$_{3}$ मरुतः. — [a]) K$_{4}$ D$_{1}$ वा (for वै). K$_{2}$ -स्वरो (for -स्वनो). B$_{1-3}$ घोरो नादः श्रूयते दारुणो वै. — [b]) B$_{1-3}$ [अ]सौ; B$_{5}$ M$_{4}$ [ए]व (for [ए]ष). K$_{1.3}$ संहतो; K$_{2}$ संहितो; G$_{2}$ संततो (for सहितो). K$_{3}$ मरुतेन. — [c]) G$_{1}$ M$_{1-3}$ [अ]पि मे; G$_{2}$ विप्र (for हि मे). B$_{2}$ प्रमुक्तो; D$_{2.4}$ व्यथते; M$_{4}$ व्यथिते (for प्रव्यथते). B$_{2}$

C. 14. 271
B. 14. 10. 16
K. 14. 10. 16

वज्रस्यैष सहितो मारुतेन ।
आत्मा हि मे प्रव्यथते मुहुर्मुहु-
र्न मे स्वास्थ्यं जायते चाद्य विप्र ॥ १५

संवर्त उवाच ।

वज्रादुग्राद्व्येतु भयं तवाद्य
वातो भूत्वा हन्मि नरेन्द्र वज्रम् ।
भयं त्यक्त्वा वरमन्यं वृणीष्व
कं ते कामं तपसा साधयामि ॥ १६

मरुत्त उवाच ।

इन्द्रः साक्षात्सहसाभ्येतु विप्र
हविर्यज्ञे प्रतिगृह्णातु चैव ।
स्वं स्वं धिष्ण्यं चैव जुषन्तु देवाः
सुतं सोमं प्रतिगृह्णन्तु चैव ॥ १७

संवर्त उवाच ।

अयमिन्द्रो हरिभिरायाति राज-
न्देवैः सर्वैः सहितः सोमपीथी ।
मन्त्राहूतो यज्ञमिमं मयाद्य
पश्यस्वैनं मन्त्रविस्रस्तकायम् ॥ १८

व्यास उवाच ।

ततो देवैः सहितो देवराजो
रथे युक्त्वा तान्हरीन्वाजिमुख्यान् ।
आयाद्यज्ञमधि राज्ञः पिपासु-
राविक्षितस्याप्रमेयस्य सोमम् ॥ १९
तमायान्तं सहितं देवसंघैः

---

om. मुहुर्मुहुर्. T G$_3$ आत्मा भीतो व्यथितोस्मिन्मुहूर्ते. — ^{d}) G$_1$ मनःस्वास्थ्यं (for मे स्वास्थ्यं). B$_{1.2}$ विद्यते (for जायते). D$_{5.6}$ न; G$_1$ M हि; G$_2$ मे (for च). B$_5$ D$_{1.3.4}$ transp. चाद्य and विप्र.

16 D$_{n1}$ missing (cf. v. l. 5). — ^{a}) T$_1$ M$_{2-4}$ व्यैतु; G$_2$ यातु (for व्येतु). B$_5$ भयं तत्; D$_3$ भये (for भयं). — ^{b}) K$_3$ B$_{1.2}$ वायुर्; D$_3$ ततो (for वातो). D$_6$ हंसि (for हन्मि). Ś$_1$ K$_{1.3}$ तवाद्य (for नरेन्द्र). B$_{1-3}$ transp. नरेंद्र and वज्रम्. — ^{c}) B$_{1.2}$ (marg. as in text) कामम् (for वरम्). K$_3$ इष्टं; D$_1$ अन्यद् (for अन्यं). — ^{d}) T$_1$ तत्; M$_{2-4}$ किं (for कं). M$_3$ कार्यं (for कामं). B$_{1-3}$ पार्थिव; D (D$_{n1}$ missing) T$_2$ मनसा; G$_2$ तव (for तपसा). Ś$_1$ सादयामि (for साध°).

17 D$_{n1}$ missing (cf. v. l. 5). K$_{2.4}$ D$_1$ मरुंत; D$_3$ मरुत. K$_2$ om. 17 and the ref. preceding the next st. — ^{a}) K$_{1.3}$ M$_4$ [अ]द्यैतु; B$_{1.2}$ [अ]भ्येत्य; D$_{5.6}$ [अ]भ्येति; T [आ]गत्य; G$_3$ [आ]गम्य (for [अ]भ्येतु). B$_1$ T$_1$ G$_3$ यज्ञे; D$_{5.6}$ वज्री (for विप्र). — ^{b}) M$_{3.4}$ हवींषि (for हविर्). T G$_3$ विद्वन्; G$_1$ राज्यं; G$_2$ M$_{1.2.4}$ याज्यं (for यज्ञे). B$_{1.2}$ विप्र (for चैव). — ^{c}) K$_1$ धिष्णुं (sic); G$_{1.2}$ M हविश् (for धिष्ण्यं). K$_4$ D$_1$ वै; T तेपि (for चैव). D$_4$ वसंतु (for जुषन्तु). — ^{d}) D$_{c1}$ सुते; D$_{2-6}$ हुतं; T$_1$ स्तुतं; G$_{1.2}$ स्वतः; M इमं (for सुतं). K$_4$ D$_1$ हुतं सोमं; K$_5$ सोमं हुतं (for सुतं सोमं). D$_{5.6}$ -गृह्णीष्व (for -गृह्णन्तु). K$_5$ देवाः (for चैव).

18 D$_{n1}$ missing (cf. v. l. 5). K$_2$ om. the ref. — ^{a}) B$_4$ D$_1$ T$_2$ G M$_3$ याति; M$_4$ यातु (for आयाति). — ^{b}) K$_{2.4}$ D$_1$ transp. देवैः and सर्वैः. K$_5$ om. (hapl.) from सहितः up to देवैः (in 19^a). M सोपि (M$_3$ सो हि) धीमान् (for सोमपीथी). B (except B$_3$) D$_{c1}$ D$_{2-6}$ देवैः सर्वैस्त्वरितैः स्तूयमानः. — ^{c}) K$_{2.4}$ मंत्राहृतो; D$_{c1}$ °हुतो. K$_2$ B$_3$ D$_{c1}$ D$_{2-4}$ T$_1$ मम (for मया). — ^{d}) D$_{5.6}$ पश्यत्वैनं; T G$_3$ पश्यैतत्त्वं (T$_2$ °नं त्वं) (for पश्यस्वैनं). K$_2$ T$_1$ G$_{1.2}$ -वित्रस्त-; K$_4$ D$_{3.4}$ -विश्रंभ-; B$_{1.2}$ -विश्वस्त-; D$_{5.6}$ -विस्तब्ध- (for -विस्रस्त-). T$_1$ G$_3$ -कार्यं (for -कायम्).

19 D$_{n1}$ missing (cf. v. l. 5). K$_5$ om. up to देवैः (in 19^a) (cf. v. l. 18). MSS. om. the ref. — ^{a}) D$_5$ देवराजा. — ^{b}) Ś$_1$ D$_3$ रथो (sic). Ś$_1$ K$_{2.3}$ युक्तांस्; K$_1$ B$_5$ D$_6$ युक्ता; B$_2$ D$_{1.3.4}$ T G$_3$ युंक्त्वा; B$_3$ युद्ध्वा (sic) (for युक्त्वा). M$_{1.2}$ हरितो (for हरीन्). M$_4$ (*inf. lin.* as in text) देव- (for वाजि-). — ^{c}) K$_5$ आयाति; G$_3$ आयांतं (for आयाद्). B D (except D$_1$; D$_{n1}$ missing) T G$_{2.3}$ अथ; G$_1$ M$_{1.2}$ अपि (for अधि). K$_5$ D$_1$ -राजः; G$_1$ सोमं (for राज्ञः). — ^{d}) D$_{5.6}$ आविक्षतस्य; T$_2$ G$_2$ M$_4$ आवीक्षि°. B$_2$ अप्रतिमस्य (for °मेयस्य). G$_1$ कामं (for सोमम्).

20 D$_{n1}$ missing (cf. v. l. 5). — ^{a}) K$_3$ देवसंगैः; B$_2$ °मुख्यैः; D$_2$ वेदसंघैः. — ^{b}) D$_{5.6}$ अभ्युद्ययौ (for

प्रत्युद्ययौ सपुरोधा मरुत्तः ।
चक्रे पूजां देवराजाय चाग्र्यां
यथाशास्त्रं विधिवत्प्रीयमाणः ॥ २०

संवर्त उवाच ।

स्वागतं ते पुरुहूतेह विद्व-
न्यज्ञोऽद्यायं संनिहिते त्वयीन्द्र ।
शोशुभ्यते बलवृत्रघ्न भूयः
पिबस्व सोमं सुतमुद्यतं मया ॥ २१

मरुत्त उवाच ।

शिवेन मां पश्य नमश्च तेऽस्तु
प्राप्तो यज्ञः सफलं जीवितं मे ।
अयं यज्ञं कुरुते मे सुरेन्द्र
बृहस्पतेरवरो जन्मना यः ॥ २२

इन्द्र उवाच ।

जानामि ते गुरुमेनं तपोधनं
बृहस्पतेरनुजं तिग्मतेजसम् ।
यस्याह्वानादागतोऽहं नरेन्द्र
प्रीतिर्मेऽद्य त्वयि मन्युः प्रनष्टः ॥ २३

संवर्त उवाच ।

यदि प्रीतस्त्वमसि वै देवराज
तस्मात्स्वयं शाधि यज्ञे विधानम् ।
स्वयं सर्वान्कुरु मार्गान्सुरेन्द्र
जानात्वयं सर्वलोकश्च देव ॥ २४

व्यास उवाच ।

एवमुक्तस्त्वाङ्गिरसेन शक्रः
समादिदेश स्वयमेव देवान् ।

C. 14. 281
B. 14. 10. 26
K. 14. 10. 26

प्रत्यु°). K_3 मरुतः; K_4 D_1 मरुंतः. —^{c}) $B_{1.2}$ -राजस्य (for -राजाय). K_1 चाग्र्यं; B_2 चोग्र्यां; T_1 चाग्रो; T_2 चाग्रां. Dc_1 चक्रे पूजां देवराजो यथाग्र्यां. —^{d}) T_1 यथा चाग्र्यं; G_3 यथा राजा; M_2 तथा शास्त्रं (for यथाशास्त्रं). $D_{1.5}$ प्रियमाणः.

21 Dn_1 missing (cf. v. l. 5). —^{a}) $G_{1.2}$ सुगतं (for स्वागतं). B_1 T G_3 [अ]द्य (for [इ]ह). K_3 D_2 विद्वान्. —^{b}) K_4 B_{2-5} D (except D_1; Dn_1 missing) [ऽ]पि; B_1 T हि; G_3 तु; M च (for ऽद्य). K_5 [ए]वं (for [अ]यं). D_4 संनिहितस्. $D_{5.6}$ [ई]शे; T G_3 [ई]श (for [इ]न्द्र). $G_{1.2}$ यज्ञश्चायं स्वस्ति हि ते त्वर्दि(G_2 क इं)द्र. —^{c}) K_3 श्वस्तन्यते; $D_{5.6}$ T $G_{2.3}$ शोशुध्यते (for °भ्यते). Some MSS. वलवृत्रघ्न; Ś$_1$ K_1 बलवृत्राय. —^{d}) K_5 इमम्; $D_{5.6}$ हुतम्; T_1 स्तुतम्; M_1 स्तुयम्; M_2 स्तुवम् (for सुतम्). $M_{3.4}$ सुरमुख्योद्यतं (for सुतमुद्यतं).

22 Dn_1 missing (cf. v. l. 5). K_2 D_3 मरुतः; D_1 मरुंतः. —^{a}) K_3 S (except G_2 M_1) मा (for मां). B_{1-3} [ऽ]स्तु तुभ्यं (for च तेऽस्तु). —^{b}) K_2 D_1 यज्ञं. —^{c}) Ś$_1$ K_{1-4} D_1 इमं (for अयं). $B_{1.2}$ मे यज्ञं कुरुते (by transp.). B_3 यज्ञः. $D_{4.6}$ ते; $M_{1.2}$ om. (for मे). $K_{2.4}$ D_1 M महेंद्र; B_1 (marg. as in text). $_3$ विधानं (for सुरेन्द्र). —^{d}) K_4 $B_{1.4.5}$ D_{1-6} अवरजो; $B_{2.3}$ Dc_1 अनुजो; M_3 अपरो (for अवरो). K_4 B D (Dn_1 missing) M_3 विप्र(B_4 Dc_1 ब्रह्म)मुख्यः; T G जन्मना च; M_4 जन्मनायं. $M_{1.2}$ बृहस्पतिस्तव राजन्मयायं (M_2 °स्वाय).

23 Dn_1 missing (cf. v. l. 5). $B_{1.3}$ शक्र (for इन्द्र). —^{a}) G_1 तं (for ते). $B_{1.2}$ गुरुमेतं ते (for ते गुरुमेनं). Ś$_1$ $K_{1.3.5}$ $B_{3.4}$ $G_{1.2}$ $M_{3.4}$ एतं (for एनं). D_6 तपोधनं मे (for तपोधनं). $M_{1.2}$ जानाम्यहं ते गुरुदीप्तिमंतं. —^{b}) $K_{1.3}$ T G_3 अवरं (for अनुजं). K_5 बृहस्पस्तेरवरो जन्मना यः (= 22^d); $M_{1.2}$ बृहस्पतेर्भ्रातरं बद्धवैरं. —^{c}) G_1 [अ]भ्याशाद् (for [आ]ह्वानाद्). G_1 मे (for ऽहं). —^{d}) Ś$_1$ $K_{1.3}$ T_1 $G_{1.2}$ $M_{1.2}$ प्रणष्टः ($M_{1.2}$ °ष्टा); $D_{5.6}$ विनष्टा (for प्रनष्टः).

24 Dn_1 missing (cf. v. l. 5). —^{a}) B_1 प्रीतिस्. B_3 अपि; G_1 अस्मै (for असि). Ś$_1$ K_3 B_3 S (except T_2) om.; K_5 चेद् (for वै). —^{b}) K_3 चाद्य; B_1 D_3 साधि (sic); G_2 शक्र; G_3 शासि (for शाधि). —^{c}) K_5 स्वार्थं (for स्वयं). K_5 B_5 $D_{2.3}$ transp. सर्वान् and मार्गान्. K_4 D_1 स्वर्ग्यान् (for सर्वान्). B_2 T_1 भागान्; G_1 मूर्तान् (for मार्गान्). **Cv** cites स्वयं सर्वान्कुरु मार्गान् (as in text). $K_{1.5}$ G_1 नरेंद्र; $K_{2.4}$ D_1 T $G_{2.3}$ M_{2-4} नरेंद्रो; K_3 M_1 महेंद्रो (for सुरेन्द्र). —^{d}) G_1 जानात्ययं. Ś$_1$ $K_{1.3}$ G M_4 -लोकांश्च; K_4 -लोकस्य. Ś$_1$ देवाः; K_5 G_1 देवः.

C. 14. 281
B. 14. 10. 26
K. 14. 10. 26

सभाः क्रियन्तामावसथाश्च मुख्याः
सहस्रशश्चित्रभौमाः समृद्धाः ॥ २५
क्लृप्तस्थूणाः कुरुतारोहणानि
गन्धर्वाणामप्सरसां च शीघ्रम् ।
येषु नृत्येरन्नप्सरसः सहस्रशः
स्वर्गोद्देशः क्रियतां यज्ञवाटः ॥ २६
इत्युक्तास्ते चक्रुराशु प्रतीता
दिवौकसः शक्रवाक्यान्नरेन्द्र ।
ततो वाक्यं प्राह राजानमिन्द्रः
प्रीतो राजन्पूजयानो मरुत्तम् ॥ २७
एष त्वयाहमिह राजन्समेत्य
ये चाप्यन्ये तव पूर्वे नरेन्द्राः ।
सर्वाश्चान्या देवताः प्रीयमाणा
हविस्तुभ्यं प्रतिगृह्णन्तु राजन् ॥ २८
आग्नेयं वै लोहितमालभन्तां
वैश्वदेवं बहुरूपं विराजन् ।
नीलं चोक्षाणं मेध्यमभ्यालभन्तां
चलच्छिश्नं मत्प्रदिष्टं द्विजेन्द्राः ॥ २९

---

25 D_{n1} missing (cf. v. l. 5). —^{a}) B_{1} ततः सार्द्धम्; B_{2} ततश्च स सार्द्धम् (for एवमुक्तस्तु). K_{5} [अं]गिरसेन. —^{b}) G_{3} इव (for एव). G_{3} देवदेवान् (by dittography). —^{c}) K_{5} शतशश्; B_{3} आवसताश्; $D_{3.6}$ अवसथाश्. $K_{2.4}$ D_{1} दिव्याः (for मुख्याः). —^{d}) $D_{1.3}$ सहस्रधाश् (for °स्रशश्). $K_{2.4}$ D_{1} -शोभाः; K_{3} B_{5} D_{2-4} -भासः; D_{c1} -भूषाः; $D_{5.6}$ -भृतः; T_{2} -भूताः; G_{1} -भौमान् (for -भौमाः). T_{2} समृद्धं; G_{1} °द्धान्.

26 D_{n1} missing (cf. v. l. 5). —^{a}) K_{4} तप्तस्थूणाः (sic); B_{2} D_{3} क्लृप्तस्थूलाः; B_{5} D_{4} क्लृप्ताः स्थूणाः; T G_{3} चित्रस्थूणाः; G_{1} क्लृप्तस्थूणान्; G_{2} गुप्तस्थूणाः; M_{2} क्लृप्तस्थूणां. $Ś_{1}$ K_{1} D_{c1} कुरुतां रोहणानि; K_{3} क्लृप्तसंरोहणाश्च; $B_{1.2}$ कुरुतारोहणार्थं. —^{b}) $K_{2.3}$ अप्सरसांश्; M_{3} °राणां. —^{c}) B D_{2-6} T G_{3} यत्र; G_{2} M_{4} एषु; M_{1} एते (for येषु). T G_{3} नृत्यंति (G_{3} °तु); G_{2} $M_{1.3.4}$ नृत्येयुर् (for °रन्). D_{2-4} त्वप्सरसः. $B_{1.2.5}$ D_{2-4} प्रहृष्टाः; $D_{5.6}$ M_{1} समस्ताः (for सहस्रशः). —^{d}) $Ś_{1}$ T_{1} स्वर्गा देशाः; $B_{1.2}$ स्वर्गोद्देशं; D_{c1} D_{2-6} °पमः (for °द्देशः). G_{1} यज्ञपालः; G_{3} °वाटं. K_{3} स्वर्ग्या देशा यज्ञवाटे क्रियंतं.

27 D_{n1} missing (cf. v. l. 5). —^{a}) D_{6} इत्युक्त्वा. — D_{3} om. 27^{b}–28^{a}. —^{b}) G_{1} दीप्ताकाराः (for दिवौकसः). D_{c1} T_{1} M_{4} शक्रवाक्यं (for °वाक्यान्). K_{3} प्रहृष्टः; K_{4} D_{6} नरेंद्रः (D_{6} °द्राः). — K_{4} B_{5} $M_{1.2}$ om. (hapl.) 27^{c}. $D_{2.6}$ om. (hapl.) 27^{c}–28^{b}. —^{c}) K_{5} तु स (for वाक्यं). — M_{2} reads 27^{d} twice. —^{d}) T $M_{1.2}$ (first time) ततो (for प्रीतो). K_{5} B_{5} प्रीयमाणो; B_{3} स्मयमानं; $D_{4.5}$ T_{1} G_{1} पूज्यमानो; G_{2} $M_{1.2}$ (both times)$_{.4}$ प्रीयमाणं; M_{3} हूयमानो (for पूजयानो). K_{4} D_{1} मरुं(D_{1} °रु)तं; B_{1-3} नरेंद्रं.

28 D_{n1} missing (cf. v. l. 5). $D_{2.6}$ om. 28^{ab}; D_{3} om. 28^{a} (cf. v. l. 27). —^{a}) $K_{1.2}$ $G_{2.3}$ M त्वा; K_{4} D_{1} तु (for त्वया). K_{2} [अ]हमिदं; K_{5} D_{c1} सह (for [अ]हमिह). K_{4} om. (hapl.) from समेत्य up to राजन् (in 28^{d}). K_{2} T G_{3} समेतो (for समेत्य). —^{b}) D_{5} om. [अ]पि. D_{c1} पूर्वं. $K_{1.3}$ नरेंद्रः; K_{2} B (except B_{4}) D_{c1} $D_{3.4}$ T_{2} $G_{1.2}$ M_{2} नरेंद्र. —^{c}) $M_{1.2}$ चान्ये. —^{d}) S (except $M_{1.2}$) त्वत्तः (for तुभ्यं).

29 D_{n1} missing (cf. v. l. 5). —^{a}) K_{3} आग्नेये; G_{3} राजायं (for आग्नेयं). K_{2} वा (for वै). K_{1} M_{4} आरभंतां; K_{2} आलभतां; K_{5} °भंतं; $M_{1.2}$ आरभंते (for आलभन्तां). **Cv** as in text. —^{b}) K_{3} विश्वे देवा; M_{4} (*sup. lin*) वैश्वरूपं; **Cv** वैश्वदेवं (as in text). K_{3} om. बहुरूपं. K_{4} $B_{4.5}$ D (D_{n1} missing) T G_{3} M_{1} हि राजन्; B_{1-3} $G_{1.2}$ M_{2-4} च रा° (for विरा°). —^{c}) B_{2} [उ]क्ष्माणं (sic); D_{2} [उ]च्छाणं; $D_{5.6}$ [उ]क्ष्णं; T_{1} $G_{1.2}$ [उ]ष्णं; **Cv** [उ]क्षाणं (as in text). K_{1} T_{1} $G_{1.3}$ अध्यालभंतां; $K_{2.3}$ $B_{3.5}$ G_{2} $M_{3.4}$ अद्या°; K_{5} अथा°; $D_{1.3.5}$ T_{2} अप्या°; $M_{1.2}$ अद्या(M_{2} °भ्या)रभंते; **Cv** आलभंतां (for अभ्यालभन्तां). —^{d}) $Ś_{1}$ K_{1-3} $B_{3.4}$ D_{c1} चलच्छिखं; K_{4} D_{1} °च्छिन्नं; K_{5} चरुं स्निग्धं; $D_{5.6}$ चलच्छि(D_{6} °द्धि)ष्ण्यं; T_{1} दिमलेभ्यं छित्त्वा (sic); T_{2} $G_{1.2}$ विलोभ्य छित्त्वा; G_{3} मध्ये छित्त्वा; M बलभिच्छित्त्वा; M_{4} (*inf. lin.*) विलोप्य भित्त्वा (for चलच्छिश्नं). $Ś_{1}$ सत्प्रतिष्ठं; K_{1-3} T $G_{1.2}$ M_{3} मत्प्रति(K_{2} M_{3} °दि)ष्ठा (T_{2} G_{1} °ष्ठां); K_{4} B_{5} D (except D_{c1}; D_{n1} missing) संप्रदि(D_{3} °द्धि)ष्टं; K_{5} मत्प्रादिष्टा; G_{3} तत्प्रतिष्ठा; M_{2} मत्प्रवदिष्टं; M_{4} मत्प्रविष्टा (for मत्प्रदिष्टं). K_{3} $M_{1.2}$ द्विजेंद्रः; K_{4} B D (D_{n1} missing) द्विजाग्र्याः (D_{6} °ग्राः); G_{3} द्विजेंद्र.

ततो यज्ञो ववृधे तस्य राज्ञो
यत्र देवाः स्वयमन्नानि जह्रुः।
यस्मिञ्शक्रो ब्राह्मणैः पूज्यमानः
सदस्योऽभूद्धरिमान्देवराजः ॥ ३०
ततः संवर्तश्चित्यगतो महात्मा
यथा वह्निः प्रज्वलितो द्वितीयः।
हवींष्युच्चैराह्वयन्देवसंघा-
ञ्जुहावाग्नौ मन्त्रवत्सुप्रतीतः ॥ ३१
ततः पीत्वा बलभित्सोममग्र्यं
ये चाप्यन्ये सोमपा वै दिवौकसः।
सर्वेऽनुज्ञाताः प्रययुः पार्थिवेन
यथाजोषं तर्पिताः प्रीतिमन्तः ॥ ३२
ततो राजा जातरूपस्य राशीन्
पदे पदे कारयामास हृष्टः।
द्विजातिभ्यो विसृजन्भूरि वित्तं
रराज वित्तेश इवारिहन्ता ॥ ३३
ततो वित्तं विविधं संनिधाय
यथोत्साहं कारयित्वा च कोशम्।
अनुज्ञातो गुरुणा संनिवृत्य
शशास गामखिलां सागरान्ताम् ॥ ३४
एवंगुणः संबभूवेह राजा
यस्य क्रतौ तत्सुवर्णं प्रभूतम्।
तत्त्वं समादाय नरेन्द्र वित्तं
यजस्व देवांस्तर्पयानो विधानैः ॥ ३५

वैशंपायन उवाच।

ततो राजा पाण्डवो हृष्टरूपः

C. 14. 292
B. 14. 10. 37
K. 14. 10. 37

---

30 Dn1 missing (cf. v. l. 5). Before 30, T G3 ins. व्यास उवाच. — a) K1.4 B2 Dc1 D1 ववृते (for ववृधे). B2 यत्र (for तस्य). K4 B D (except D1; Dn1 missing) राजन् (for राज्ञो). — b) K5 एवान्वभुंजन् (for अन्नानि जह्रुः). — c) K2 यज्ञे; M4 स शक्रो (for शक्रो). K1.3 ब्रह्मणैः. — d) B1–3 विधिवद्; T2 G2.3 M हरिवान् (for °मान्).

31 Dn1 missing (cf. v. l. 5). — a) Ś1 तथा (for ततः). D1 संवर्तिंश् (for °र्तश्). Ś1 D4 चित्यगतो; K2 G3 चेत्य°; K4 चिति°; K5 D6 M1 चित्तगतो (D6 °तां); B4 D3.5 M2 चित्र°; D1 चित्रि°; T Cv चैत्यगतो (T2 °गतां) (for चित्य°). — b) K4 D1 संपूजितो; B5 D2–4 चि(D3 चिं)त्यगतो (for प्रज्वलितो). B1 वै द्वितीयः. — c) T2 G2 आह्वयद्. M2 एव यज्ञान् (for देवसंघान्). — d) B4 वह्नौ (for अग्नौ). Ś1 मंत्रवित्. B1.4 संप्रतीते (for सुप्रतीतः).

32 Dn1 missing (cf. v. l. 5). — a) Ś1 K1 बलिभिः; K4 बलवत् (for °भित्). — b) B D (except D1; Dn1 missing) देवसंघाः (for वै दिवौकसः). Ś1 K (except K4) दिवौकसः सोमपा ये तथान्ये. — c) K5 ते (for सर्वे). K3 पार्थिवेंद्र (for °वेन). — d) K2 तथा ज्येष्ठं (sic); D3 यथायोषं (sic) (for °जोषं). G1.2 M प्रीयमाणाः (for प्रीतिमन्तः).

33 Dn1 missing (cf. v. l. 5). — a) K4 D4 -रूप्यस्य. K5 राशीः; G1.2 राशिं; G3 राजन् (for राशीन्). — b) Dc1 om. one पदे. K5 रम्याः (for हृष्टः). — c) K2 Dc1 द्विजातिभ्यां; D6 °तेभ्यो; G1 °तीनां. K5 व्यसृजद्; G2 विसृजद्; M1.2 विधिवद् (for विसृजन्). D5.6 भूतिवित्तं.

34 Dn1 missing (cf. v. l. 5). — a) K4 D1 धनं (for वित्तं). S (except T2 G3) विधिवत् (for विविधं). K4 D1 संविधाय (for संनि°). — b) Ś1 (*sup. lin.* as in text) T G1 M4 ग्राहयित्वा (for कार°). Ś1 K1.3 [अ]थ (for च). M1–3 द्विजेभ्यः (for च कोशम्). Some MSS. कोषं. K4 D1 यथोत्साहं ग्राहयामास कोशं; G3 °हं ग्राहयित्वा चावकाशं. — c) K4 D1 संनिवृत्तः. — d) G1 [ए]नाम् (for गाम्).

35 Dn1 missing (cf. v. l. 5). Before 35, B4 Dc1 ins. व्यास उवाच. — a) D6 एवंरूपः (for °गुणः). Ś1 K1–3.5 B2 Dc1 D6 स; T G3 वै स (for सं·). — b) M4 क्रतोस्. — c) K2 स त्वं (for तत्त्वं). K2.3 G2.3 M4 (*inf. lin.* as in text) समाधाय (for °दाय). — d) Dc1 D6 देवं (for देवांस्). T1 G2.3 तर्पयन्वै; T2 M तर्पय वै; G1 तपनीयैर् (for तर्पयानो). B5 D2–6 निवापैः; Dc1 विज्ञैः (for विधानैः).

36 Dn1 missing (cf. v. l. 5). K2.4 D1 om. the ref. — a) D3 हृष्टभूयः (for °रूपः). — b) K3

C. 14. 292
B. 14. 10. 37
K. 14. 10. 37

श्रुत्वा वाक्यं सत्यवत्याः सुतस्य ।
मनश्चक्रे तेन वित्तेन यष्टुं
ततोऽमात्यैर्मन्त्रयामास भूयः ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

११

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्ते नृपतौ तस्मिन्व्यासेनाद्भुतकर्मणा ।
वासुदेवो महातेजास्ततो वचनमाददे ॥ १
तं नृपं दीनमनसं निहतज्ञातिबान्धवम् ।
उपप्लुतमिवादित्यं सधूममिव पावकम् ॥ २
निर्विण्णमनसं पार्थं ज्ञात्वा वृष्णिकुलोद्वहः ।
आश्वासयन्धर्मसुतं प्रवक्तुमुपचक्रमे ॥ ३

वासुदेव उवाच ।

सर्वं जिह्मं मृत्युपदमार्जवं ब्रह्मणः पदम् ।
एतावाञ्ज्ञानविषयः किं प्रलापः करिष्यति ॥ ४
नैव ते निष्ठितं कर्म नैव ते शत्रवो जिताः ।
कथं शत्रुं शरीरस्थमात्मानं नावबुध्यसे ॥ ५
अत्र ते वर्तयिष्यामि यथाधर्मं यथाश्रुतम् ।
इन्द्रस्य सह वृत्रेण यथा युद्धमवर्तत ॥ ६

वाचं (for वाक्यं). — ^{c}) D6 नमश्च् (by metathesis) (for मनश्च्). D6 om. वित्तेन. G1 यष्टुं ततो वा (for वित्तेन यष्टुं). — ^{d}) D5. 6 [ऽ]मत्यैर् (for ऽमात्यैर्).

Colophon missing in Dn1. — *Adhy. name:* Ś1 K1. 3. 5 B1. 4. 5 Dc1 D2–6 M संवर्तमरुत्तीयं समाप्तं; K4 D1 मरुंतयज्ञसमाप्तिः; B2 मरुत्तसंवर्तीयं; M1. 2 (both, also) मरुत्तसंकीर्तनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś1 14; B1 10 (as in text); D4 G1. 2 M 9.

11

☞ This adhy. is missing in Dn1 (cf. v. l. 14. 10. 5).

1 ^{a}) B1 राजन् (for तस्मिन्). D3 इत्युक्तौ नृपते तस्मिन्. — ^{d}) Ś1 आददौ; K3 आदधे; K5 अब्रवीत् (for आददे).

2 ^{b}) D2. 3 निहतं. — ^{c}) Cv as in text. — ^{d}) D4 अधूमम् (for सधू°).

3 ^{a}) D5. 6 निर्वाण-; G2 M3. 4 विषण्ण- (for निर्विण्ण-). — ^{b}) K4 D1 दृष्ट्वा (for ज्ञात्वा). D2. 3 कृष्ण- (for वृष्णि-). D4–6 G3 -कुलोद्भवः. — ^{c}) K5 आश्वासयद्. — ^{d}) T G3 ततो वचनमब्रवीत्.

4 G1. 2 om. the ref. K2. 5 श्रीकृष्ण; K4 D1 कृष्ण; T G3 श्रीभगवान् (for वासुदेव). — ^{a}) Dc1 सर्वंजिह्मं. Cv as in text. — ^{b}) D6 आर्जवो. D4 ब्रह्मणः पदमार्जवं; G1 अर्जुनं ब्रह्मणः सदः. — ^{c}) G3 एतदास्थाय हृदये. — ^{d}) K3 B Dc1 D2–4 M1. 2 प्रलापः किं (by transp.). T1 प्रलापैः; G3 प्रलोपः.

5 ^{a}) G2 चैते (for [ए]व ते). B1. 2 निश्चयं; B3 निश्चितं; D5. 6 धिष्ठितं; T G2 [ऽ]नुष्ठितं; G3 नोषितं (for निष्ठितं). K2 न कृतं नैष्टिकं कर्म. — ^{b}) G2 त्वयैते (for नैव ते). G1. 2 M शात्रवा. — ^{c}) K3 स्वयं; K5 काम-; G1 ततः (for कथं). T2 कथं शत्रूञ्शरीरस्थान्. — ^{d}) K4. 5 B D (Dn1 missing) S आत्मनो. K3 T G3 नैव (for नाव-).

6 ^{a}) T2 अमृते; G3 तत्र ते. Ś1 K3 D5. 6 वर्णयिष्यामि; K4 D1 कथ° (for वर्त°). — ^{b}) Ś1 K3. 4 यथायज्ञं; K1 °राज्ञं; K2 D1 °प्रज्ञं; Dc1 om. (hapl.) (for यथाधर्मं). K2 यथाश्रुतिः. K5 यथा प्रज्ञा तथा श्रुतिः.

वृत्रेण पृथिवी व्याप्ता पुरा किल नराधिप ।
दृष्ट्वा स पृथिवीं व्याप्तां गन्धस्य विषये हृते ।
धराहरणदुर्गन्धो विषयः समपद्यत ॥ ७
शतक्रतुश्चुकोपाथ गन्धस्य विषये हृते ।
वृत्रस्य स ततः क्रुद्धो वज्रं घोरमवासृजत् ॥ ८
स वध्यमानो वज्रेण पृथिव्यां भूरितेजसा ।
विवेश सहसैवापो जग्राह विषयं ततः ॥ ९
*व्याप्तास्वथासु वृत्रेण रसे च विषये हृते ।
शतक्रतुरभिक्रुद्धस्तासु वज्रमवासृजत् ॥ १०
स वध्यमानो वज्रेण सलिले भूरितेजसा ।
विवेश सहसा ज्योतिर्जग्राह विषयं ततः ॥ ११
व्याप्ते ज्योतिषि वृत्रेण रूपेऽथ विषये हृते ।
शतक्रतुरभिक्रुद्धस्तत्र वज्रमवासृजत् ॥ १२
स वध्यमानो वज्रेण सुभृशं भूरितेजसा ।
विवेश सहसा वायुं जग्राह विषयं ततः ॥ १३
व्याप्ते वायौ तु वृत्रेण स्पर्शेऽथ विषये हृते ।

C. 14. 304
B. 14. 11. 14
K. 14. 11. 14

— ^{c}) T$_1$ [इ]ह च (for सह). — ^{d}) K$_3$ यथाबुद्धम् (for यथा युद्धम्).

7 ^{a}) G$_3$ M$_2$ प्राप्ता (for व्याप्ता). — ^{b}) B (except B$_3$) Dc$_1$ D$_{2.3}$ नरोत्तम ; D$_4$ नृपोत्तम (for नराधिप). — ^{c}) B Dc$_1$ D$_{2-4}$ स दृष्ट्वा (by transp.). T G$_3$ **C**v च (for स). — ^{d}) K$_{1.3}$ गंधेथ ; K$_4$ D$_1$ गंधेषु. B$_1$ हृता. Dc$_1$ गंधस्य विषयं कृते ; **C**v as in text. — Ś$_1$ K$_{1.3}$ om. (hapl.) 7^{e}-8^{b}. — ^{e}) B$_1$ धराधरण-. T G$_2$ **C**v -निर्गंधो ; G$_1$ -निःसारो (for -दुर्गन्धो). — ^{f}) K$_5$ D$_{2-4}$ विषमः. D$_3$ समपद्यते.

8 Ś$_1$ K$_{1.3}$ om. 8^{ab} (cf. v. l. 7). — ^{a}) K$_5$ तस्य कोपाद् ; T$_2$ G$_3$ च चुक्रोश (G$_3$ °ध) (for चुकोपाथ). — ^{c}) K$_{2.4}$ B$_{1.2}$ (marg. as in text) M$_{3.4}$ सततं ; Dc$_1$ D$_3$ G$_1$ च ततः ; D$_4$ तु ततः ; T G$_3$ यततः (for स ततः). M$_{1.2}$ शतक्रतुरभिक्रुद्धस्. — ^{d}) K$_5$ B D (except D$_1$; Dn$_1$ missing) घोरं वज्रम् (by transp.) ; M$_{1.2}$ तत्र वज्रम्. D$_{2-4}$ अथासृजत् ; G$_1$ इवासृ° ; G$_2$ उपासृ°.

9 ^{a}) Ś$_1$ K$_{1.3}$ विध्यमानो (K$_1$ °णो). — ^{b}) K$_5$ पृथिवीं ; B D (except D$_1$; Dn$_1$ missing) T G$_3$ सुभृशं (D$_3$ °शे) ; G$_2$ सलिलाद् (for पृथिव्यां). — G$_1$ om. (hapl.) 9^{c}–11^{d}. — ^{c}) K$_{2.4}$ B$_2$ (marg.).$_{3-5}$ D (Dn$_1$ missing) T M तोयं ; K$_5$ वृत्रो ; B$_2$ (orig.) ज्योतिर् ; G$_3$ [अं]भांसि (for [ए]वापो). — ^{d}) Dc$_1$ जगाह. — After 9, D$_6$ T$_1$ G$_{2.3}$ read 12^{ab}, D$_6$ repeating it in its proper place.

10 G$_1$ om. 10 (cf. v. l. 9). B$_1$ D$_6$ T$_1$ G$_{2.3}$ om. (hapl.) 10^{ab}. — ^{a}) Ś$_1$ K$_1$ व्याप्तास्वधासु वृत्रेण ; K$_{2.4}$ B$_{2-5}$ D (D$_6$ om. ; Dn$_1$ missing) T$_2$ M अप्सु वृत्रगृहीतासु ; K$_3$ वृथाश्वथासु वृत्रेण ; K$_5$ व्याप्ते वारिणि वृ°. — ^{b}) Ś$_1$ K$_1$ B$_2$ (marg.) Dc$_1$ रसेथ ; K$_{2.4}$ B$_2$ D$_1$ रसेषु ; K$_3$ सरथे ; M$_{3.4}$ रसस्य (for रसे च). B$_3$ (marg. as in text) कृते (for हृते). — ^{c}) Ś$_1$ B$_{2-4}$ Dc$_1$ D$_{5.6}$ अति- ; K$_{1.3}$ अथ ; K$_2$ corrupt ; K$_4$ D$_1$ इव (for अभि-). — ^{d}) K$_2$ corrupt ; K$_{4.5}$ B D (Dn$_1$ missing) S (G$_1$ om.) तत्र (for तासु).

11 G$_1$ om. 11 (cf. v. l. 9). K$_2$ om. 11^{ab}. — ^{a}) K$_3$ विध्यमानो. — ^{b}) K$_3$ B D$_{2-4}$ सुभृशं ; M सलिलाद् (for सलिले). K$_4$ Dc$_1$ D$_{1.5}$ तस्मिन्नमिततेजसा. — D$_3$ om. (hapl.) 11^{c}–13^{b}. T$_1$ G$_2$ om. 11^{cd}. — ^{c}) K$_4$ D$_{1.6}$ [आ]काशं (for ज्योतिर्). K$_{2.5}$ ज्योतिः समभिदुद्राव. — ^{d}) K$_2$ त्रिषये. — After 11, B$_1$ reads 14^{ab}, repeating it in its proper place.

12 D$_3$ om. 12 (cf. v. l. 11). K$_4$ D$_1$ om. (hapl.) 12–15. D$_6$ (for the first time) T$_1$ G$_{2.3}$ read 12^{ab} after 9. — ^{a}) D$_6$ (second time) नभसि (for ज्योतिषि). B$_{1.2}$ वज्रेण (for वृत्रेण). K$_5$ अग्नौ वृत्रेण व्याप्तेन. — ^{b}) K$_{2.5}$ तेजसा ; B$_3$ D$_6$ (first time) M$_{1.2}$ रूपे च ; B$_4$ T$_2$ रूपे स- ; D$_6$ (second time) शब्दे च ; G$_3$ M$_{3.4}$ रूपस्य (for रूपेऽथ). — K$_2$ om. 12^{cd}. T$_1$ G om. 12^{c}–13^{b}. — ^{c}) Ś$_1$ K$_3$ B$_{2-5}$ Dc$_1$ D$_{4-6}$ अति- (for अभि-). — ^{d}) K$_5$ ततो (for तत्र).

13 D$_3$ T$_1$ G om. 13^{ab} (cf. v. l. 11, 12). K$_4$ D$_1$ om. 13 (cf. v. l. 12). — ^{a}) K$_3$ विध्यमाणो (sic). — B$_5$ om. (hapl.) 13^{b}–17^{a}. — ^{b}) B$_{1.2}$ (marg. as in text).$_4$ Dc$_1$ D$_5$ M$_3$ तस्मिन्न(M$_3$ °स्माद)मिततेजसा ; M$_4$ ज्योतिषोमित°. — K$_2$ D$_6$ om. (hapl.) 13^{c}–17^{b}. — ^{c}) Dc$_1$ वास्तुं (for वायुं).

14 K$_4$ D$_1$ om. 14 (cf. v. l. 12). K$_2$ B$_5$ D$_6$ om. 14 (cf. v. l. 13). K$_3$ om. (hapl.) 14–15. G$_1$ om. (hapl.) 14–17. G$_2$ om. 14^{a}–16^{b}. T$_2$ om. 14^{ab}. B$_1$ reads 14^{ab} for the first time after 11. — ^{a}) M$_4$ व्यास-

C. 14. 305
B. 14. 11. 15
K. 14. 11. 14

शतक्रतुरभिक्रुद्धस्तत्र वज्रमवासृजत् ॥ १४
स वध्यमानो वज्रेण तस्मिन्नमिततेजसा ।
आकाशमभिदुद्राव जग्राह विषयं ततः ॥ १५
आकाशे वृत्रभूते च शब्दे च विषये हृते ।
शतक्रतुरभिक्रुद्धस्तत्र वज्रमवासृजत् ॥ १६
स वध्यमानो वज्रेण तस्मिन्नमिततेजसा ।
विवेश सहसा शक्रं जग्राह विषयं ततः ॥ १७
तस्य वृत्रगृहीतस्य मोहः समभवन्महान् ।
रथंतरेण तं तात वसिष्ठः प्रत्यबोधयत् ॥ १८
ततो वृत्रं शरीरस्थं जघान भरतर्षभ ।
शतक्रतुरदृश्येन वज्रेणेतीह नः श्रुतम् ॥ १९
इदं धर्मरहस्यं च शक्रेणोक्तं महर्षिषु ।
ऋषिभिश्च मम प्रोक्तं तन्निबोध नराधिप ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

मात्रे (for व्याप्ते वायौ). Ś1 च वायौ (for वायौ तु). K1 D5 G3 M1–3 च (for तु). K5 वायौ तु वृत्रभूते तु. —^{b}) T1 G3 M4 स्पर्शस्य (for स्पर्शेऽथ). K5 D5 M1–3 च; B4 स (for ऽथ). —^{c}) Ś1 B2–4 Dc1 D5 T2 अति- (for अभि-). —^{d}) K5 ततो (for तत्र).

15 K4 D1 om. 15 (cf. v. l. 12). K2 B5 D6 om. 15 (cf. v. l. 13). K3 G1. 2 om. 15 (cf. v. l. 14). T1 om. 15^{bc}. —^{b}) M4 तस्माद् (for तस्मिन्). — B2 om. 15^{cd}. D3 G3 om. (hapl.) 15^{c}–17^{b}. —^{c}) T2 M4 विवेश सहसाकाशं.

16 K2 B5 D6 om. 16 (cf. v. l. 13). G1 om. 16; G2 om. 16^{ab} (cf. v. l. 14). D3 G3 om. 16 (cf. v. l. 15). B1 om. (hapl.) 16–17. —^{a}) K3. 4 B2 D1 M4 तु; B4 D2. 4 [ऽ]थ (for च). D5 व्याप्तो नभसि वृत्रेण. —^{b}) T1 G3 M4 शब्दस्य (for शब्दे च). B4 स-; T2 [ऽ]थ (for च). D4 कृते (for हृते). — K4 om. 16^{c}–17^{d}. —^{c}) K3 B3. 4 Dc1 D4 T1 अति-; T2 अपि (for अभि-). —^{d}) D4 ततो (for तत्र).

17 K2 D3. 6 G3 om. 17^{ab}; B5 om. 17^{a} (cf. v. l. 13, 15). G1 om. 17 (cf. v. l. 14). K4 B1 om. 17 (cf. v. l. 16). —^{b}) T1 G2 M3. 4 तस्माद् (for तस्मिन्). —^{c}) G3 Cv अभिदुद्राव तं शक्रं. —^{d}) K5 जग्राह विषयेषु च.

18 ^{a}) D2–4 G2 तत्र (for तस्य). —^{b}) T2 मोघः (for मोहः). T1 तथा; T2 G3 तदा (for महान्). — D3 om. 18^{cd}. —^{c}) K3. 4 D1. 6 रथांतरेण. B3 राजन्; D5. 6 जातु; T1 G1. 2 M3. 4 साम्ना (for तात). M1. 2 अथांतरेण तं ता(M2 तत्ता)वद्. —^{d}) Ś1 K2 B (except B3) Dc1 D4–6 वशिष्ठः. K1 D6 प्रतिबोधयत्.

19 ^{a}) T2 G3 तत्र (for ततो). —^{b}) G1 जयाय (for जघान). K2. 4. 5 D1 पुरुषर्षभ. — K5 om. 19^{c}–20^{d}. —^{c}) K4 D1 अदृश्येण; G1. 3 °श्यैनं; Cv °श्येन (as in text). —^{d}) Ś1 K1 [इ]ति; K3. 4 D1. 5. 6 G3 हि; M1. 2 च (for [इ]ह).

20 K5 om. 20 (cf. v. l. 19). —^{a}) K4 D1 इमं; B1. 2 (marg. as in text) इति (for इदं). Ś1 D3. 4 G3 धर्म्यं (for धर्म-). K1–4 D1 G1 M तु; B (except B5) वै (for च). D5. 6 इदं धर्म्यं यशस्यं वै. —^{b}) D5 इंद्रेण (for शक्रेण). M1. 2 महर्षिभिः. —^{c}) D2–4 तु (for च). Ś1 K1. 3 समाख्यातं; Dc1 D4 मया प्रोक्तं (for मम प्रोक्तं). —^{d}) K2–4 B3–5 Dc1 D1. 4–6 T G3 M3. 4 जनाधिप (for नरा°).

Colophon missing in Dn1. — *Adhy. name :* Ś1 K1. 3 वृत्रवधवर्णनं; K4 D1 वासुदेववाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś1 15; B1 T1 G3 11 (as in text); D4 G1 M 10.

१२

वासुदेव उवाच ।

द्विविधो जायते व्याधिः शारीरो मानसस्तथा ।
परस्परं तयोर्जन्म निर्द्वंद्वं नोपलभ्यते ॥ १
शरीरे जायते व्याधिः शारीरो नात्र संशयः ।
मानसो जायते व्याधिर्मनस्येवेति निश्चयः ॥ २
शीतोष्णे चैव वायुश्च गुणा राजञ्शरीरजाः ।
तेषां गुणानां साम्यं चेत्तदाहुः स्वस्थलक्षणम् ।
उष्णेन बाध्यते शीतं शीतेनोष्णं च बाध्यते ॥ ३
सत्त्वं रजस्तमश्चेति त्रयस्त्वात्मगुणाः स्मृताः ।
तेषां गुणानां साम्यं चेत्तदाहुः स्वस्थलक्षणम् ।
तेषामन्यतमोत्सेके विधानमुपदिश्यते ॥ ४
हर्षेण बाध्यते शोको हर्षः शोकेन बाध्यते ।
कश्चिद्दुःखे वर्तमानः सुखस्य स्मर्तुमिच्छति ।
कश्चित्सुखे वर्तमानो दुःखस्य स्मर्तुमिच्छति ॥ ५

C. 14. 320
B. 14. 12. 6
K. 14. 12. 7

12

1 =12. 16. 8. T$_2$ G$_1$ om. the ref. K$_2$ G$_2$ श्रीकृष्ण; G$_3$ श्रीभगवान् (for वासुदेव). — ^{a}) G$_1$ M$_4$ विविधो (for द्वि°). — K$_4$ D$_1$ om. (hapl.) 1^b–2^a. — ^{b}) D$_3$ शरीरो. K$_3$ मनसा. — ^{d}) Ś$_1$ K$_1$ निर्द्वंद्वे; K$_3$ D$_2$ निर्द्वंद्वो; K$_5$ निर्बंधे; D$_3$ निर्द्वंद्वा; **C**v निर्द्वंद्वं (as in text). B D (D$_1$ om.) -पद्यते; G$_3$ -लक्ष्यते (for -लभ्यते).

2 =(var.) 12. 16. 9. K$_4$ D$_1$ om. 2^a (cf. v. l. 1). — ^{a}) T$_1$ G$_{1.3}$ M श(M$_4$ शा)रीराज्. — K$_3$ om. (hapl.) 2^{bc}. — ^{b}) Ś$_1$ K$_1$ D$_3$ शरीरो; K$_4$ D$_1$ शरीरे. Dn$_1$ D$_{5.6}$ शारीरो (Dn$_1$ शरीरे) स निगद्यते. — Dn$_1$ om. (hapl.) 2^{cd}. — ^{c}) B (except B$_4$) Dc$_1$ D$_{2.3}$ G$_1$ मनसो; D$_{5.6}$ T$_2$ मानसे. T$_2$ व्याधिं. — ^{d}) K$_{2.4.5}$ D$_1$ न संशयः; T [इ]ति निश्चितः (T$_1$ °तं); M$_4$ [इ]ह निश्चयः. B Dc$_1$ D$_{2-6}$ मानसः स (B$_1$ D$_{5.6}$ °सस्तु; B$_{4.5}$ °सः सं-) निगद्यते; G$_1$ मानसश्च स निश्चयः.

3 3^{abcd}=(var.) 12. 16. 11. — ^{a}) Ś$_1$ K$_{1.3}$ D$_5$ शीतोष्णं; Dc$_1$ °ष्णाश्; D$_4$ °ष्णौ; G$_3$ °ष्णैश्. K$_2$ वातस्य; K$_4$ D$_1$ वातश्च; G$_3$ वायोश्च. — ^{b}) K$_{1.3}$ शरीरजः. — ^{c}) K$_{2.4}$ D$_1$ तु; K$_5$ M$_2$ च; D$_4$ वै; T G$_3$ यत् (for चेत्). — ^{d}) K$_3$ स्थूल-; B$_{1.2}$ सुस्थ- (for स्वस्थ-). — After 3^{cd}, M reads 4^{ef} repeating it in its proper place. 3^{ef}= (var.) 12. 16. 12^{cd}. D$_6$ T$_2$ G$_3$ om. (hapl.) 3^e–4^d. — ^{e}) M (except M$_1$) वध्यते (for बाध्यते). D$_3$ शीते. — ^{f}) D$_4$ सीतेन. K$_3$ [क्षौ]ष्ण्यं. M$_{2-4}$ वध्यते (for बा°). K$_5$ शीतं चोष्णेन बाध्यते. — After 3, M$_3$ ins.:

29* उभाभ्यां बध्यते वायुर्विधानमिदमुच्यते ।
[= 12. 18*.]

4 4^{ab}=(var.) 12. 16. 13^{ab}. D$_6$ T$_2$ G$_3$ om. 4^{abcd} (cf. v. l. 3). K$_3$ om. (hapl.) 4^a–5^b. — ^{a}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ B$_{1.2.5}$ D$_{2-4}$ चैव; G$_1$ इति (for चेति). — ^{b}) D$_3$ रूप (for त्रयस्). K$_2$ स्वात्मगुणाः; B$_{1.2.5}$ Dn$_1$ D$_{2-5}$ आत्म- (D$_3$ °त्मा)गुणाः; M चात्म(M$_1$ °त्मा)गुणाः. K$_{1.2}$ स्मृतः; G$_1$ मताः (for स्मृताः). — 4^{cd}=3^{cd}=(var.) 12. 16. 11^{ef}. — K$_{2.4}$ D$_1$ om. 4^{cd}. — ^{c}) T$_1$ यत्; M$_{1.2}$ च (for चेत्). — ^{d}) B$_1$ सुस्थलक्षणं. — 4^{ef}=12. 16. 12^{ab}. M reads 4^{ef} for the first time after 3^{cd}. — ^{e}) K$_4$ D$_1$ एकतमोत्सेके; D$_2$ अन्यतमो ह्येके; D$_4$ °तोत्येके. — ^{f}) D$_3$ विधिनाम् (for विधानम्). Ś$_1$ K$_1$ G$_{1.2}$ M (both times) -पद्यते; D$_4$ -दिश्यति; T$_1$ -द्दश्यते.

5 5^{ab}=12. 16. 13^{cd}. K$_3$ om. 5^{ab} (cf. v. l. 4). — ^{a}) T M$_{2-4}$ **C**v वध्यते; G$_3$ वर्धते. — ^{b}) D$_1$ (marg. as in text) बाधते; T M वध्यते; G$_3$ वर्धते. — After 5^{ab}, M$_3$ ins.:

30* उभाभ्यां वध्यते मोहो विधानमिदमुच्यते ।

— 5^{cd} = 12. 16. 14^{cd}. — ^{c}) K$_2$ कश्चिद्दोषे वर्तमानं. — ^{d}) Dc$_1$ सुखं स्वं (for सुखस्य). K$_1$ संतुम् (sic); K$_3$ वक्तुम्; T$_1$ [आ]प्तुमिह (for स्मर्तुम्). G$_1$ M$_1$ (*inf. lin.*).$_2$ अर्हसि; G$_2$ M$_{1.3}$ अर्हति (for इच्छति). — 5^{ef} = 12. 16. 14^{ab}. B$_{1-4}$ Dc$_1$ T G M$_4$ om. (hapl.) 5^{ef}. — ^{f}) K$_4$ D$_{5.6}$ M$_3$ अर्हति; B$_5$ M$_{1.2}$ अर्हसि (for इच्छति).

6 6^{ab}=(var.) 12. 16. 15^{ab}. — ^{a}) K$_3$ कश्चिद्; G$_3$ सर्वं; **C**v स त्वं (as in text). Ś$_1$ K$_1$ दुःखेन; K$_3$ G$_{1.2}$ M दुःखी न (by transp.). — ^{b}) K$_3$ स-; K$_4$ D$_1$ नु; B$_{1.2}$ न; D$_3$ स्व-; T G$_3$ च; G$_{1.2}$ M$_4$ त्वं (for सु-). B$_{1.2.4}$ Dc$_1$ Dn$_1$ D$_{4-6}$ T G$_{2.3}$ M$_2$ (also as in text) च (for वा). — 6^{cd} = (var.) 12.

C. 14. 320
B. 14. 12. 7
K. 14. 12. 8
स त्वं न दुःखी दुःखस्य न सुखी सुसुखस्य वा ।
स्मर्तुमिच्छसि कौन्तेय दिष्टं हि बलवत्तरम् ॥ ६
अथ वा ते स्वभावोऽयं येन पार्थावकृष्यसे ।
दृष्ट्वा सभागतां कृष्णामेकवस्त्रां रजस्वलाम् ।
मिषतां पाण्डवेयानां न तत्संस्मर्तुमिच्छसि ॥ ७
प्रव्राजनं च नगरादजिनैश्च विवासनम् ।
महारण्यनिवासश्च न तस्य स्मर्तुमिच्छसि ॥ ८
जटासुरात्परिक्लेशश्चित्रसेनेन चाहवः ।
सैन्धवाच्च परिक्लेशो न तस्य स्मर्तुमिच्छसि ॥ ९
पुनरज्ञातचर्यायां कीचकेन पदा वधः ।
याज्ञसेन्यास्तदा पार्थ न तस्य स्मर्तुमिच्छसि ॥ १०
यच्च ते द्रोणभीष्माभ्यां युद्धमासीदरिंदम ।
मनसैकेन योद्धव्यं तत्ते युद्धमुपस्थितम् ।
तस्मादभ्युपगन्तव्यं युद्धाय भरतर्षभ ॥ ११
परमव्यक्तरूपस्य परं मुक्त्वा स्वकर्मभिः ।
यत्र नैव शरैः कार्यं न भृत्यैर्न च बन्धुभिः ।

---

16. 16^{ab}. D$_{5.6}$ om. 6^{c}–7^{f}. — ^{c}) K$_4$ D$_1$ इच्छति; D$_{2-4}$ G$_{1.2}$ M अर्हसि (G$_1$ °ति) (for इच्छसि). — ^{d}) K$_2$ यदिष्टं; G$_1$ दैवं हि (for दिष्टं हि). K$_1$ बलवत्तमं. B D$_{c1}$ D$_{n1}$ D$_{2-4}$ किमन्यद्दुःखविभ्रमात्.

7 With 7, cf. 12. 16. 16^{c}–17^{d}. D$_{5.6}$ om. 7 (cf. v. l. 6). — ^{b}) D$_{n1}$ तेन (for येन). K$_{1-3.5}$ D$_{n1}$ D$_{1-4}$ वि-; G$_3$ M$_4$ [अ]प- (for [अ]व-). G$_3$ -तुष्यसे (for -कृष्यसे). K$_4$ T G$_2$ M$_{1.2}$ येन पार्थिव कृष्यसे (T$_1$ क्लिश्यसे; T$_2$ क्लिश्यसि; G$_2$ कृष्यसि). — After 7^{cd}, T$_1$ reads 11^{e}–12^{b}, and om. 7^{e}–8^{d}. — ^{e}) G$_3$ महतां (for मिषतां). D$_{2-4}$ मिषतां पांडुपुत्राणां. — ^{f}) Ś$_1$ न च तत्; K$_4$ D$_1$ न तां सं-; K$_5$ सभां सं-; D$_{n1}$ तत्सर्वं; Bom. ed. न तस्य (for न तत्सं-). K$_{2.4.5}$ D$_{c1}$ D$_{1-4}$ G$_2$ M अर्हसि (for इच्छसि). K$_3$ तत्संस्मर्तुमिहेच्छसि; G$_1$ स्मर्तुं तत्त्वमिहार्हसि.

8 = (var.) 12. 16. 18. T$_1$ om. 8 (cf. v. l. 7). K$_1$ reads (without var.) 8–9 twice. — ^{a}) D$_{5.6}$ om. च. — ^{b}) K$_2$ अजितैः; D$_{c1}$ अतिनैश्; D$_6$ अजनैश्; G$_3$ अहितैश् (for अजिनैश्). Ś$_1$ K$_{1-3}$ प्रति-; B$_4$ D$_{c1}$ G$_1$ M च नि-. — ^{c}) K$_{2.4}$ M -निवासं च; K$_5$ °सस्य (for °सश्च). Ś$_1$ K$_{1.3}$ महारण्ये निवासं च. — ^{d}) B$_4$ D$_{c1}$ G$_3$ न तत्सं-; M$_{1.2}$ गतस्य (for न तस्य). K$_{2.4.5}$ B$_6$ D$_{c1}$ D$_{1-4}$ G$_{1.2}$ M अर्हसि (for इच्छसि). — After 8, G$_1$ reads 11^{abcd}, repeating it in its proper place while G$_2$ reads 11^{a}–12^{b}.

9 = (var.) 12. 16. 19^{abcd}. For the repetition in K$_1$, cf. v. l. 8. G$_3$ M$_{1.2}$ om. (hapl.) 9–10. — ^{a}) K$_1$ जटास्वरात्; D$_{c1}$ D$_{n1}$ जरासुरा(D$_{n1}$ °ता)त्; T$_1$ यत्र चैतत् (for जटासुरात्). Ś$_1$ K$_{1.2}$ G$_1$ M$_{3.4}$ परिक्लेशं; B$_2$ अपि क्लेशश्. K$_3$ जरास्वराद्धते क्लेशं (sic); K$_4$ D$_1$ जटासुरपरिक्लेशं. — ^{b}) Ś$_1$ वाहनं; K$_{2.4.5}$ D$_1$ T$_1$ G$_1$ M$_{3.4}$ चाहवं; G$_2$ चावहं. K$_{1.3}$ मित्रसेनेन वाहनं. — ^{c}) K$_{1.3}$ सैंधवाश्च. Ś$_1$ K G$_1$ M$_{3.4}$ परिक्लेशं. — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1.3.4}$ D$_1$ T$_1$ G$_2$ तत्सं-; K$_5$ तं सं-; G$_1$ तत्त्वं; M$_3$ च तत् (for तस्य). K$_{2.4.5}$ B$_5$ D$_{1-4}$ T$_1$ G$_{1.2}$ M$_{3.4}$ अर्हसि (for इच्छसि).

10 10^{ab} = (var.) 12. 16. 19^{ef}. G$_3$ M$_{1.2}$ om. 10 (cf. v. l. 9). — ^{a}) M$_3$ पुरे च (for पुनर्). G$_2$ -चर्यां च (for -चर्यायां). — ^{b}) K$_{1.3.5}$ T$_1$ G$_2$ M$_{3.4}$ पदा वधं; G$_1$ पराभवं. — ^{c}) B$_{4.5}$ D$_{c1}$ D$_{n1}$ D$_{5.6}$ T$_1$ G$_2$ तथा (for तदा). — ^{d}) Ś$_1$ K$_{2.3.5}$ D$_{c1}$ G$_1$ M$_3$ तत्सं- (for तस्य). K$_{4.5}$ B$_5$ D$_{1-4}$ G$_{1.2}$ M$_{3.4}$ अर्हसि (for इच्छसि).

11 11^{abcd} = (var.) 12. 16. 20^{abcd}. T$_1$ om. 11^{abcd}. G$_1$ reads 11^{abcd} for the first time and G$_2$ 11^{a}–12^{b} after 8. — ^{a}) K$_1$ यावत् (for यच्च). — ^{c}) G$_1$ (first time) (*inf. lin.* as in text) मन्येहं केन योद्धव्यं. — ^{d}) D$_3$ तत्तु; G$_1$ (first time) न ते; M$_4$ ततो (for तत्ते). Ś$_1$ समुत्थितं; K$_4$ अवर्तत; D$_1$ अवर्धत; G$_2$ अवास्थितं. — After 11^{cd}, G$_3$ reads 13, repeating it in its proper place. K$_3$ om. (hapl.) 11^{e}–12^{f}. G$_1$ om. 11^{ef}. — ^{e}) G$_3$ अभ्यव- (for अभ्युप-). — ^{f}) T$_2$ G$_3$ उत्थाय (for युद्धाय).

12 = (var.) 12. 16. 21. For the sequence in G$_2$, cf. v. l. 11. K$_3$ om. 12 (cf. v. l. 11). — ^{a}) Ś$_1$ K$_1$ G$_3$ M **C**v पारम- (for प°). G$_2$ -व्यक्ति- (for -व्यक्त-). — ^{b}) K$_1$ D$_{c1}$ D$_{n1}$ परं युक्त्वा; K$_2$ परं युक्त्या; K$_4$ D$_1$ पारं युज्या (D$_1$ °क्त्या); K$_5$ D$_{2-6}$ पारयुक्त्या (D$_3$ °क्ता); M$_{1-3}$ परमुक्त्वा. **C**v मुक्त्या (for मुक्त्वा). D$_6$ सु- (for स्व-). T$_2$ परं मुच्येत तत्र वै. — ^{c}) K$_{2.4}$ [अ]पि; K$_5$ [अ]स्ति (for [ए]व). T$_2$ धनैः (for शरैः). T$_1$ G$_2$ यत्र (G$_2$ °च्च) ते वशगैः कार्यं. **C**v cites यत्र नरैः कार्यं च. — ^{d}) K$_1$ मित्रं; K$_{2.4.5}$ D$_1$ S (except G$_3$) मित्रैर् (for भृत्यैर्). K$_2$

आत्मनैकेन योद्धव्यं तत्ते युद्धमुपस्थितम् ॥ १२
तस्मिन्ननिर्जिते युद्धे कामवस्थां गमिष्यसि ।
एतज्ज्ञात्वा तु कौन्तेय कृतकृत्यो भविष्यसि ॥ १३
एतां बुद्धिं विनिश्चित्य भूतानामागतिं गतिम् ।
पितृपैतामहे वृत्ते शाधि राज्यं यथोचितम् ॥ १४

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

१३

वासुदेव उवाच ।
न बाह्यं द्रव्यमुत्सृज्य सिद्धिर्भवति भारत ।
शारीरं द्रव्यमुत्सृज्य सिद्धिर्भवति वा न वा ॥ १
बाह्यद्रव्यविमुक्तस्य शारीरेषु च गृध्यतः ।
यो धर्मो यत्सुखं चैव द्विषतामस्तु तत्तथा ॥ २
द्व्यक्षरस्तु भवेन्मृत्युस्त्र्यक्षरं ब्रह्म शाश्वतम् ।
ममेति द्व्यक्षरो मृत्युर्न ममेति च शाश्वतम् ॥ ३
ब्रह्म मृत्युश्च तौ राजन्नात्मन्येव व्यवस्थितौ ।
अदृश्यमानौ भूतानि योधयेतामसंशयम् ॥ ४
अविनाशोऽस्य सत्त्वस्य नियतो यदि भारत । C. 14. 335 B. 14. 13. 5 K. 14. 13. 5

बांधवैः ; G1. 2 सैनिकैः ; M पत्तिभिः (for बन्धुभिः). — ^{f}) Dn1 उदस्थितं (for उपस्थितम्). K4 D1 यत्ते युद्धमवर्त(D1 °र्धं)त.

13 13^{ab} = 12. 23* (L. 2). G3 reads 13 for the first time after 11^{cd}. — ^{a}) K2. 4 D1 अस्मिन्. Dn1 अविजिते (for अनिर्जिते). — ^{b}) K4 D4 गमिष्यति. — 13^{cd} = (var.) 12. 16. 23^{cd}. B3 om. (hapl.) 13^{cd}. — ^{c}) D3 एवं (for एतज्). K5 श्रुत्वा ; M4 जित्वा (for ज्ञात्वा). K4 D1 T1 G2 च (for तु). — ^{d}) K2 भविष्यति.

14 = 12. 16. 24. — ^{a}) K2 समाश्रित्य (for विनिश्रित्य). — ^{b}) K2 om. from नामागतिं up to महे (in 14^{c}). — ^{c}) Ś1 K1. 3 पितृपैतामहं वृत्तं. — ^{d}) K3 अधिराज्यं तथोचितं.

Colophon. — *Adhy. name :* Ś1 K1. 3 वासुदेववाक्यं ; M1 वासुदेववचनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : Ś1 16 ; G1. 2 M 11. — *Śloka no.* : Dn1 D5 17.

13

1 K2 G2 श्रीकृष्ण ; T1 श्रीहरिर् ; T2 G3 श्रीभगवान् (for वासुदेव). — ^{a}) G2 [अ]बाह्य- (for बाह्यं). K3 द्रविम् (sic) (for द्रव्यम्). Cv as in text. — D3 om. (hapl.) 1^{bc}. G1 om. 1^{cd}. — ^{d}) K4 D2 मानव ; G3 पार्थिव (for वा न वा). Cv as in text.

2 ^{a}) K1 बाह्यं (for बाह्य-). Ś1 K3 B1. 2 T G -वियुक्तस्य (for -विमु°). K5 बाह्यद्रव्येण मुक्तस्य. — ^{b}) Ś1 K1 Dc1 M1. 2 शरीरेषु. M1. 2 प्र- (for च). K1 गृध्रतः ; K3 गृध्यतः ; D3 गृह्यतः ; T1 विश्रुतं. — ^{d}) K2 नस् (for तत्). B1. 2 Dc1 Dn1 S तव (for तथा).

3 ^{a}) K B D (except D6) G1 त्र्यक्षरस् (for द्व्य°). — ^{b}) M1. 2 द्व्यक्षरं (for त्र्य°). T1 धर्म- (for ब्रह्म). — D1 om. (hapl.) 3^{cd}. — ^{c}) K3 ममेत्य (for °ति). B D (D1 om.) T2 M1 च भवेन् (for द्व्यक्षरो). — ^{d}) K2 मामति च ; K4 धर्मस्तव ; T1 ममेवेति (for °ति च).

4 ^{a}) G1 M जन्म- (for ब्रह्म). K5 B Dn1 D2. 3. 5 S मृत्यू ; D4 मृत्यौ (for मृत्युश्च). K2. 4 D1. 3 उभौ ; K5 Dc1 Dn1 D2. 4 G2 तु तौ ; B (except B2) D5. 6 T1 ततो ; T2 तु ते ; G3 च ते (for च तौ). M3. 4 राजंस्तौ (by transp.). — ^{b}) D6 आत्मन्नेव. K5 व्यवस्थिते ; M1-3 तदास्थितौ (for व्यवस्थितौ). — ^{c}) K2. 4. 5 D1 अदृश्यमाणौ (K5 °णे). K5 om. (hapl.) from भूतानि up to शरीरं (in 5^{c}). — ^{d}) K1 योधयेथ्याम् (for °ताम्). B4 अहर्निशं ; Dn1 असंशयः.

C. 14. 335
B. 14. 13. 5
K. 14. 13. 5

भित्त्वा शरीरं भूतानामहिंसां प्रतिपद्यते ॥ ५
लब्ध्वापि पृथिवीं सर्वां सहस्थावरजङ्गमाम् ।
ममत्वं यस्य नैव स्यात्किं तया स करिष्यति ॥ ६
अथ वा वसतः पार्थ वने वन्येन जीवतः ।
ममता यस्य द्रव्येषु मृत्योरास्ये स वर्तते ॥ ७
बाह्यान्तराणां शत्रूणां स्वभावं पश्य भारत ।
यन्न पश्यति तद्भूतं मुच्यते स महाभयात् ॥ ८
कामात्मानं न प्रशंसन्ति लोके
न चाकामात्काचिदस्ति प्रवृत्तिः ।
दानं हि वेदाध्ययनं तपश्च
कामेन कर्माणि च वैदिकानि ॥ ९
व्रतं यज्ञान्नियमान्ध्यानयोगा-
न्कामेन यो नारभते विदित्वा ।
यद्यद्ध्ययं कामयते स धर्मो
न यो धर्मो नियमस्तस्य मूलम् ॥ १०
अत्र गाथाः कामगीताः कीर्तयन्ति पुराविदः ।

---

5 K$_5$ om. up to शरीरं (in 5^c) (cf. v. l. 4). — ^{a}) Dc$_1$ om. (hapl.); T G तत्त्वस्य (for सत्त्वस्य). K$_2$ अविनाशास्व सत्त्वस्य (sic). — ^{b}) T$_1$ नियमो (for °तो). — ^{c}) K$_4$ D$_4$ भीत्वा (sic); T$_1$ G$_3$ जित्वा; G$_1$ हत्वा; M हित्वा (for भित्त्वा). — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1.3.4}$ B$_1$ D$_{1.2.6}$ M अहिंसा. Ś$_1$ K$_{1-3.5}$ -पत्स्यते (K$_2$ °ति); G$_3$ -दृश्यते (for -पद्यते).

6 ^{a}) K$_4$ लब्धा; G$_3$ विद्वांस् (for लब्ध्वा). Ś$_1$ K$_{1.3}$ वा; D$_{5.6}$ हि; T G$_3$ तु (for [अ]पि). D$_2$ पृथिवी. B$_{3-5}$ D (except D$_1$) T$_1$ कृत्स्नां (for सर्वां). G$_2$ लब्ध्वापि पृथ्वीं विपुलां. — ^{b}) K$_{1.3}$ -जंगमं. — ^{c}) K$_1$ समत्वं (for म°). B$_4$ transp. यस्य and नैव. G$_1$ न स्याद्धि; G$_2$ M$_{3.4}$ वै न स्यात् (for नैव स्यात्). — ^{d}) K$_2$ transp. किं and स. M$_4$ त्वं यासि (for तया स). Dn$_1$ करिष्यसि.

7 ^{a}) Ś$_1$ K$_{1.3}$ T G$_3$ सततं (for वसतः). — ^{b}) K$_1$ जीवितः. — ^{c}) K$_{2.4.5}$ D$_1$ S (except M$_{1.2}$) वित्तेषु; K$_4$ वित्ते तु (for द्रव्येषु). Ś$_1$ K$_{1.3}$ द्रव्येषु ममता यस्य. — ^{d}) K$_3$ क्षासे; G$_3$ क्षाज्ये (for आस्ये). D$_6$ समप्र- (for आस्ये स).

8 ^{a}) K$_2$ बाह्यंतराणां; Dc$_1$ बाह्येंत°. D$_4$ (marg. as in text) शूराणां (for शत्रूणां). — ^{c}) Ś$_1$ K$_{2.3.5}$ B$_4$ T G M$_{1-3}$ योनु-; K$_4$ B (B$_4$ marg.) Dn$_1$ D$_{1.2.4}$ M$_4$ यो न; D$_3$ यो नि- (for यन्न). B$_4$ (marg.) हिंसति (for पश्यति). K$_{2.4}$ B$_3$ D$_1$ यन्भूतं; K$_5$ D$_{5.6}$ यद्रूपं (for तद्भूतं). — ^{d}) K$_{2.4.5}$ D$_1$ बाधते; D$_{2.4}$ मुह्यते; D$_3$ मुह्यंते; G$_1$ मुच्येत (for मुच्यते). Ś$_1$ K$_{1.3}$ T$_2$ महतो (for स महा-).

9 ^{a}) Dc$_1$ ये; D$_{1.2}$ T$_1$ G$_2$ om. (for न). Ś$_1$ प्रशंसास्ति; K$_1$ °सा च (for °सन्ति). G$_{1.2}$ M सर्वे (for लोके). — ^{b}) K$_{2.5}$ वा; B D (except D$_1$) [इ]ह (for च). B (except B$_{3.5}$) D (except D$_1$) T G$_{2.3}$ [अ]कामा (for [अ]कामात्). Cv cites अकामान्. K$_4$ क्वचिद्. T$_1$ G$_1$ आस्ते (for अस्ति). — After 9^{ab}, Ś$_1$ K D (except Dc$_1$) ins. :

31* सर्वे कामा मनसोऽङ्गात्प्रसूता
यान्पण्डितः संहरते विचिन्त्य ।
भूयो भूयो जन्मनोऽभ्यासयोगा-
द्योगी योगं सारमार्गं विचिन्त्य ।

[L. 1) K$_2$ मनसो जातभूतास्; K$_4$ Dn$_1$ D$_{1.5.6}$ °सोंग-प्रसूता; K$_5$ D$_{2-4}$ °सोंगप्रभूता. — (L. 2) K$_2$ तान् (for यान्). K$_3$ पंडिताः. D$_{5.6}$ संहरतो. — Ś$_1$ K$_{1.3}$ om. (hapl.) lines 3–4. — (L. 3) K$_2$ जन्मतेर् (sic) (for °नो). — (L. 4) K$_{2.5}$ योगं योगी (by transp.).]

— ^{c}) B$_{2.4.5}$ D (except D$_1$) च (for हि). D$_{5.6}$ जपश् (for तपश्). — ^{d}) K$_4$ D$_1$ कालेन; B Dc$_1$ Dn$_1$ D$_{2-6}$ काम्यानि (for कामेन). D$_4$ सर्वाणि (for कर्माणि). M$_{1.2}$ दैविकानि (for वैदि°).

10 ^{a}) Ś$_1$ K व्रतानि (for व्रतं). K$_1$ B$_5$ D$_{2-4}$ यज्ञं; K$_{3.5}$ यज्ञा (for यज्ञान्). K$_1$ नियमा. Ś$_1$ K$_{1.3}$ ध्यान-योगं; K$_5$ °योगाः; G$_{1.2}$ ज्ञानयोगान्. — ^{b}) K$_1$ ये; K$_{2.5}$ या (for यो). K$_3$ नाभरते; M$_{1.2}$ नारभंते (for °भते). G$_2$ विषीत्वा (sic) (for विदित्वा). — ^{c}) Ś$_1$ K$_3$ B$_{2.4.5}$ यद्यद्ध्ययं; K$_1$ यद्यव्ययं; K$_2$ यदव्यक्तं; K$_4$ यच्चाव्ययं; K$_5$ D$_{2.4}$ यदेवायं; B$_1$ Dn$_1$ D$_{5.6}$ यद्यच्चायं; B$_3$ यद्यह्ययं (sic); Dc$_1$ सध्यकं*; D$_1$ यज्ञव्ययं; D$_3$ यं देवायं; T G$_3$ M$_4$ यदव्ययं; G$_1$ यदि व्ययं; M$_{1-3}$ यदप्ययं (for यद्यद्ध्ययं). K$_3$ न (for स). G$_3$ धर्मी; M$_{1.2}$ धर्मा (for धर्मो). — ^{d}) B$_3$ om. (hapl.) न यो धर्मो. K$_{2-4}$ D$_1$ नायं; K$_5$ D$_{2-4}$ ज्ञेयो; T$_2$ G M$_{3.4}$ योयं (for न यो). K$_2$ Dc$_1$ M$_{3.4}$ धर्मे. B$_{1-4}$ G$_{1.3}$ M$_2$

शृणु संकीर्त्यमानास्ता निखिलेन युधिष्ठिर ॥ ११
नाहं शक्योऽनुपायेन हन्तुं भूतेन केनचित् ।
यो मां प्रयतते हन्तुं ज्ञात्वा प्रहरणे बलम् ।
तस्य तस्मिन्प्रहरणे पुनः प्रादुर्भवाम्यहम् ॥ १२
यो मां प्रयतते हन्तुं यज्ञैर्विविधदक्षिणैः ।
जङ्गमेष्विव कर्मात्मा पुनः प्रादुर्भवाम्यहम् ॥ १३
यो मां प्रयतते हन्तुं वेदैर्वेदान्तसाधनैः ।
स्थावरेष्विव शान्तात्मा तस्य प्रादुर्भवाम्यहम् ॥ १४
यो मां प्रयतते हन्तुं धृत्या सत्यपराक्रमः ।
भावो भवामि तस्याहं स च मां नावबुध्यते ॥ १५
यो मां प्रयतते हन्तुं तपसा संशितव्रतः ।
ततस्तपसि तस्याथ पुनः प्रादुर्भवाम्यहम् ॥ १६
यो मां प्रयतते हन्तुं मोक्षमास्थाय पण्डितः ।
तस्य मोक्षरतिस्थस्य नृत्यामि च हसामि च ।
अवध्यः सर्वभूतानामहमेकः सनातनः ॥ १७
तस्मात्त्वमपि तं कामं यज्ञैर्विविधदक्षिणैः ।
धर्मं कुरु महाराज तत्र ते स भविष्यति ॥ १८
यजस्व वाजिमेधेन विधिवद्दक्षिणावता ।

C. 14. 351
B. 14. 13. 20
K. 14. 13. 20

नियतस्; B$_5$ °तेस्; D$_{c1}$ °तिस् (for °मस्).

11 ^{a}) D$_2$ अथ; T$_2$ तत्र (for अत्र). D$_{c1}$ कामकाता (sic); D$_4$ °यंति (for °गीताः). K$_1$ अत्र गाथा कामगीता. — ^{b}) B$_4$ कथयंति (for कीर्त°). — ^{c}) T नित्यं (for शृणु). G$_{1.2}$ तान् (for ता). K$_3$ शृणु संकीर्तिमानस्था; B$_{1.2}$ शृणु ताः कीर्त्यमाना वै; G$_3$ M$_4$ शृणु (G$_3$ नित्यं) संकीर्त्यमानांस्तान्. — ^{d}) B$_4$ D$_{c1}$ D$_{n1}$ D$_{5.6}$ अखिलेन. G$_{1.2}$ नराधिप (for युधिष्ठिर).

12 Before 12, G$_1$ ins. कामः. — ^{a}) K$_1$ उपायेन. — ^{b}) Ś$_1$ तर्तुं; K$_1$ तं तु (for हन्तुं). D$_2$ भूमेन; D$_6$ भृत्येन (for भूतेन). G$_1$ कर्हिंचित् (for केन°). — D$_1$ reads 12^c twice. — ^{c}) K$_{1.3}$ यो मा; D$_1$ (second time) ज्ञात्वा (for यो मां). Ś$_1$ K$_{1.3}$ प्रार्थयते; K$_5$ प्रपदते; D$_3$ स यततो (for प्रयतते). — K$_3$ om. (hapl.) 12^d–14^a. — ^{d}) D$_6$ यज्ञं त्वां (hypermetric) (for ज्ञात्वा). D$_4$ T$_2$ G$_3$ प्रहरणैर् (D$_4$ °ते). G$_2$ M$_{1-3}$ ज्ञान(G$_2$ °त)प्रहरणैर्बली (G$_2$ °लं).

13 K$_3$ om. 13 (cf. v. l. 12). Ś$_1$ K$_1$ D$_1$ G$_{1.3}$ om. (hapl.) 13. T$_1$ om. (hapl.) 13–16. — ^{c}) B$_3$ [अ]पि (for [इ]व). K$_{2.4}$ शांतात्मा; K$_5$ D$_{n1}$ D$_{2-6}$ M$_{1.2}$ धर्मात्मा; B$_{1.2}$ (marg. as in text) कामात्मा; B$_2$ (also on marg.) भूतात्मा (for कर्मात्मा).

14 K$_3$ om. 14^a (cf. v. l. 12). T$_1$ om. 14 (cf. v. l. 13). K$_4$ D$_1$ transp. 14 and 15. — ^{a}) Ś$_1$ प्रहरत (*sup. lin.* °यते); K$_1$ प्रहरते (for प्रयतते). D$_{n1}$ D$_{1-4}$ नित्यं (for हन्तुं). — M$_4$ om. (hapl.) 14^b–15^a. — ^{b}) Ś$_1$ B$_{4.5}$ वेद-; D$_{c1}$ वेद्यैर्; D$_4$ G$_3$ देवैर् (for वेदैर्). Ś$_1$ (*sup. lin.*) G$_2$ वेदांग- (for वेदान्त-). K$_{1.3.5}$ D$_{c1}$ M$_{1-3}$ **C**v -साधकैः (K$_1$ °वैः); G$_3$ -सायकैः (for -साधनैः). — Ś$_1$ K$_{1.3}$ om. (hapl.) 14^c–15^b. — ^{c}) B$_3$ G$_3$ अपि; D$_{c1}$ [ए]व (for [इ]व). B$_5$ D$_{c1}$ D$_{5.6}$ धर्मात्मा; Bom. ed. भूतात्मा; **C**v शान्तात्मा (as in text). — ^{d}) D$_{5.6}$ G$_1$ M$_{1-3}$ पुनः (for तस्य).

15 T$_1$ om. 15 (cf. v. l. 13). Ś$_1$ K$_{1.3}$ om. 15^{ab}; M$_4$ om. 15^a (cf. v. l. 14). K$_4$ D$_1$ transp. 14 and 15. — ^{b}) K$_2$ G$_1$ -पराक्रमैः. **C**v as in text. — ^{c}) Ś$_1$ K$_{1.3}$ भवो; K$_2$ ततो; M$_{1-3}$ भावे (for भावो). B$_2$ (marg.).$_3$ आलोभयामि तस्याहं. — ^{d}) M$_{3.4}$ मा (for मां). G$_1$ [अ]वबुध्यति. K$_1$ न च मा न च बुध्यते.

16 T$_1$ om. 16 (cf. v. l. 13). — ^{a}) K$_{1.3}$ मा (for मां). K$_1$ प्रहरते; D$_3$ प्रयततं; T$_2$ प्रार्थयते (for प्रयतते). K$_2$ यो मां हंतुं प्रयतते. — ^{b}) Ś$_1$ संश्रितव्रतः; K$_2$ D$_{n1}$ D$_{1-4}$ शंसितव्रतः (K$_2$ °तं); D$_6$ शंशितव्रतः. — ^{c}) K$_1$ D$_{c1}$ D$_2$ G$_1$ तपस् (for ततस्). K$_1$ तस्याह; G$_1$ तस्याधि.

17 ^{a}) K$_{1.3}$ मा (for मां). K$_1$ पूयतते; T$_2$ पार्थयते (for प्रयतते). — ^{b}) B$_5$ M$_{1.2.3}$ (also as in text) आदाय (for आस्थाय). — ^{c}) D$_1$ मोक्षस्य (hypermetric) (for मोक्ष-). B$_3$ -रतिस्तस्य; G$_{1.2}$ **C**v -मतिस्थस्य (for -रति°). — ^{d}) K$_2$ नंदामि (for नृत्यामि). K$_4$ D$_{1.3}$ नृत्यामि[मी]व हसामि[मी]व. — ^{f}) M$_{1.2}$ एव (for एकः).

18 ^{a}) K$_4$ संकाशं; D$_{c1}$ संकामं; D$_4$ कामं तं (by transp.); D$_6$ तं कामैर्. — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1.3}$ विपुल- (for विविध-). — ^{c}) K$_{1.3.4}$ B (B$_4$ marg.) D (except D$_6$) M$_3$ **C**v धर्मे (for धर्मं). B$_1$ D$_{c1}$ महाभाग (for °राज). — ^{d}) K$_5$ B$_{2-4}$ सं-; T$_1$ G$_1$ न (for स).

19 G$_1$ om. 19. — ^{b}) D$_3$ दक्षिणावताः. — ^{c}) G$_3$ तु (for च). — ^{d}) K$_5$ समृद्ध; D$_{c1}$ समस्मृद्धैर्

C. 14. 351
B. 14. 13. 20
K. 14. 13. 20

अन्यैश्च विविधैर्यज्ञैः समृद्धैराप्तदक्षिणैः ॥ १९
मा ते व्यथास्तु निहतान्बन्धून्वीक्ष्य पुनः पुनः ।
न शक्यास्ते पुनर्द्रष्टुं ये हतास्मिन्रणाजिरे ॥ २०
स त्वमिष्ट्वा महायज्ञैः समृद्धैराप्तदक्षिणैः ।
लोके कीर्तिं परां प्राप्य गतिमग्र्यां गमिष्यसि ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

१४

वैशंपायन उवाच ।
एवं बहुविधैर्वाक्यैर्मुनिभिस्तैस्तपोधनैः ।
*समाश्वस्यत राजर्षिर्हतबन्धुर्युधिष्ठिरः ॥ १
सोऽनुनीतो भगवता विष्टरश्रवसा स्वयम् ।
द्वैपायनेन कृष्णेन देवस्थानेन चाभिभूः ॥ २
नारदेनाथ भीमेन नकुलेन च पार्थिवः ।
कृष्णया सहदेवेन विजयेन च धीमता ॥ ३
अन्यैश्च पुरुषव्याघ्रैर्ब्राह्मणैः शास्त्रदृष्टिभिः ।
व्यजहाच्छोकजं दुःखं संतापं चैव मानसम् ॥ ४
अर्चयामास देवांश्च ब्राह्मणांश्च युधिष्ठिरः ।

(hypermetric). T1 अपि ; T2 सह- (for आप्त-).

20 B2 om. (hapl.) 20^{a}–21^{b}. — a) D3 मे (for मा). B5 D2-4 S [अ]भून् (for [अ]स्तु). — b) B1 प्रति (for वीक्ष्य). K5 D2-4 जनाधिप (for पुनः पुनः). — c) T2 शक्यते ; G3 शक्यंते. D5. 6 परिद्रष्टुं (for पुनर्द्रष्टुं). — d) T G1. 2 M हता ये (by transp.); G3 निहतांस्. Ś1 K1. 3 B1. 3. 4 Dc1 स्म ; G3 तान् (for [अ]स्मिन्). K4 D1 ये हता रणमूर्धनि.

21 B2 om. 21^{ab} (cf. v. l. 20). — b) T G3 विविधैर् (for समृद्धैर्). — c) B3. 4 Dc1 Dn1 D5. 6 कीर्तिं लोके (by transp.); D1 लोके कीर्तिः. Dc1 परा (for परां). — d) K4 D1 सतां (for गतिम्). K4 D1 मार्गं ; D3 अग्र्यं (for अग्र्यां). G1 गमिष्यसे.

Colophon. — *Adhy. name* : Dc1 वासुदेववाक्यं ; T कामविवरणं ; G3 कामगाथा ; M1 क्रतुप्रोत्साहनं ; M2. 3 क्रतुरणे (M3 °ण-) प्रोत्साहनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś1 17 ; B1 G1. 2 M 12 ; Dn1 D4 T G3 13 (as in text). — *Śloka no.* ; Dn1 23.

14

1 b) T2 G3 महात्मभिः (for तपोधनैः). — c) Ś1 D4 समाश्वासत ; K1-4 B3-5 Dn1 D1-3. 5 M4 °श्वास्यत ; K5 Dc1 °श्वस्य च ; B1. 2 M1-3 °श्वास्य च ; D6 °श्वासित- ; T G °श्वस्तस्तु (for *समाश्वस्यत). B4 (marg.) राजेंद्र ; D1 राजर्षेर् (for °र्षिर्). — d) D6 हतबंधु- ; M1. 2 °बुद्धिर् (for °बन्धुर्).

2 a) K3 D1 [ऽ]नुगीतो (for °नीतो). — b) Dc1 -श्रावसा (for -श्र°). — c) D1 द्वीपायनेन (for द्वै°). T G3 व्यासेन (for कृष्णेन). — d) Dn1 दैवस्थानेन ; Cv देव° (as in text). Ś1 K1 चाभिभोः ; K2 वा पितुः ; K3. 4 B4. 5 D T2 M2 वा (K3 च) विभुः ; B1. 2 चर्षिणा ; B2 (marg.). 3 वा विभो ; T1 G3 चाभिभो ; G2 चैव हि (for चाभिभूः).

3 a) K4 D1 [अ]पि ; D5. 6 च (for [अ]थ). — b) K4 D1 [अ]पि ; T [अ]थ (for च). Ś1 K2. 4 B3. 4 Dc1 D4. 5 T2 पार्थिव. — c) D3 कृष्णाय (for कृष्णया). — d) G3 संजयेन (for वि°). K4 D1 [अ]पि (for च). K3 धीमतः.

4 a) K2 परुषव्याघ्रैर् ; K3 G2 M4 पुरुषव्याघ्र. — b) K3 पुरुषैः ; Dc1 ब्रह्मणैः (for ब्रा°). Dc1 D6 शस्त्र- (for शास्त्र-). — c) Ś1 व्यजहत् ; Dn1 D3 व्याजहात्. — d) K4 चाति- ; D1 चापि (for चैव).

5 a) K1. 4 देवाश् (for देवांश्). M स (for च). — b) M1. 2 ऋषींश्चापि (for ब्राह्मणांश्च). — M1. 2 om. 5^{cd}. — c) K4 स ; B1 T1 G1. 2 M3. 4 च ; B5 तु (for [अ]थ). K1 कृत्वाथ पीत्वा कायानि (sic). — d) K4 D1 च (for स). K5 तदा (for पुनर्). K2 D1. 6

कृत्वाथ प्रेतकार्याणि बन्धूनां स पुनर्नृपः ।
अन्वशासत धर्मात्मा पृथिवीं सागराम्बराम् ॥ ५
प्रशान्तचेताः कौरव्यः स्वराज्यं प्राप्य केवलम् ।
व्यासं च नारदं चैव तांश्चान्यानब्रवीन्नृपः ॥ ६
आश्वासितोऽहं प्राग्वृद्धैर्भवद्भिर्मुनिपुंगवैः ।
न सूक्ष्ममपि मे किंचिद्व्यलीकमिह विद्यते ॥ ७
अर्थश्च सुमहान्प्राप्तो येन यक्ष्यामि देवताः ।
पुरस्कृत्येह भवतः समानेष्यामहे मखम् ॥ ८
हिमवन्तं त्वया गुप्ता गमिष्यामः पितामह ।
बह्वाश्चर्यो हि देशः स श्रूयते द्विजसत्तम ॥ ९
तथा भगवता चित्रं कल्याणं बहु भाषितम् ।
देवर्षिणा नारदेन देवस्थानेन चैव ह ॥ १०
नाभागधेयः पुरुषः कश्चिदेवंविधान्गुरून् ।
लभते व्यसनं प्राप्य सुहृदः साधुसंमतान् ॥ ११
एवमुक्तास्तु ते राज्ञा सर्व एव महर्षयः ।
अभ्यनुज्ञाप्य राजानं तथोभौ कृष्णफल्गुनौ ।
पश्यतामेव सर्वेषां तत्रैवादर्शनं ययुः ॥ १२
ततो धर्मसुतो राजा तत्रैवोपाविशत्प्रभुः ।
एवं नातिमहान्कालः स तेषामभ्यवर्तत ॥ १३
कुर्वतां शौचकर्माणि भीष्मस्य निधने तदा ।
महादानानि विप्रेभ्यो ददतामौर्ध्वदैहिकम् ॥ १४
भीष्मकर्णपुरोगाणां कुरूणां कुरुनन्दन ।

C. 14. 369
B. 14. 14. 15
K. 14. 14. 15

नृप (for नृपः). S (M$_{1.2}$ om.) सर्वेषां कुरुनंदनः. —^{e}) K$_3$ अनुशासत; B$_{1.5}$ Dn$_1$ D$_{1.5.6}$ T G$_3$ अन्वशासच्च (B$_5$ °शात्स; T G$_3$ °सत्स); B$_{2-4}$ Dc$_1$ अनुशास्ति स्म (B$_3$ च; Dc$_1$ स); D$_2$ अन्वशाद्वै स; D$_3$ °शासद् (submetric) (for °शासत). —^{f}) K$_3$ D$_3$ पृथिवी. K$_5$ पृथिवीं सस्यमालिनीं.

6 ^{a}) K$_5$ प्रशांतश्चापि (for °चेताः). B$_4$ D$_5$ M$_4$ कौरव्य. —^{b}) Ś$_1$ K$_3$ स्वराष्ट्रं; K$_1$ सुराष्ट्रं; K$_2$ D$_1$ स्वं राज्यं (for स्वराज्यं). —^{c}) M$_{2.3}$ व्यासश्च नारदश्चैव. —^{d}) K$_2$ D$_6$ नृप; B$_{1-4}$ Dc$_1$ T$_2$ G$_3$ वचः (for नृपः).

7 ^{a}) Ś$_1$ K$_{1-3.5}$ प्रा(K$_5$ वा)ग्वृत्तैर्; K$_4$ D$_1$ प्रवरैर्; S भगवन् (for प्राग्वृद्धैर्). —^{b}) S पूर्ववृत्तैर्महर्षि(G$_3$ °हात्म)भिः. —^{c}) D$_3$ सूक्ष्मम्; S स्तोकम् (for सूक्ष्मम्). D$_3$ इति; T$_2$ इव (for अपि). G$_2$ नः (for मे). K$_3$ कश्चिद् (for किंचिद्). —^{d}) G$_1$ अपि (for इह). D$_{2-4}$ दृश्यते; T$_2$ पीड्यते (for विद्यते).

8 ^{a}) G$_3$ तु (for च). K$_3$ सुमहत्. —^{c}) Dn$_1$ D$_{5.6}$ [अ]द्य; D$_3$ स; M$_2$ [अ]थ (for [इ]ह). D$_3$ भवता (for °तः). —^{d}) Ś$_1$ K$_{1.3}$ M$_4$ (*inf. lin.* as in text) वयं; K$_2$ B$_{1.2}$ Dc$_1$ Dn$_1$ सुखं (for मखम्). K$_5$ तद्गमिष्यामहे सुखं; B$_{3-5}$ D$_3$ T$_1$ G$_3$ समानेष्याम्यहं (D$_3$ °महं; T$_1$ °म्यतो; G$_3$ °म्यथो) मखं.

9 ^{a}) Ś$_1$ गुप्तं; Dn$_1$ गुप्त्वा (for गुप्ता). — After 9^{ab}, B$_{1.2.5}$ ins. :

32* तथा विधत्स्व विप्रर्षे त्वय्यायत्तः स मे क्रतुः ।

—^{c}) D$_3$ बह्वाश्चर्या. K$_1$ देशाः; K$_3$ देशे. T$_2$ च (for स).

10 ^{a}) K$_1$ भागवता; D$_3$ च भवता. B$_3$ सत्यं (for चित्रं). T$_1$ यथा बहुविधा चित्रं. —^{d}) K$_{4.5}$ B$_{2.3.5}$ D$_{1-6}$ G हि (for ह).

11 ^{a}) Ś$_1$ K$_2$ D$_{5.6}$ नाभागधेयं (Ś$_1$ °देयः); K$_3$ Dc$_1$ T$_1$ न भागधेयः. K$_1$ नाभागधीयः पुरुषाः (sic). —^{b}) K$_{1.2}$ कच्चिद्. G$_1$ M$_{3.4}$ बहून्; M$_2$ गुरुः (for गुरून्). —^{c}) T लभेत (for लभते). —^{d}) K$_1$ सुहृत् (for सुहृदः). T$_1$ G$_3$ -सत्तमान्; G$_2$ -संमितान् (for -संमतान्).

12 Before 12, T G$_{1.2}$ M$_{3.4}$ ins. वैशंपायनः. —^{a}) K$_{1.3}$ युक्तस् (for उक्तास्). K$_3$ G$_1$ ततो (for तु ते). —^{c}) K$_1$ अद्यानु- (for अभ्यनु-). —^{d}) K$_3$ तावुभौ; D$_{2.4}$ तथा तौ (for तथोभौ). Ś$_1$ (before corr.) -मंगलौ; K$_{1.2.4.5}$ B Dc$_1$ Dn$_1$ D$_{1.5.6}$ T$_1$ -फाल्गुनौ; D$_{2.4}$ T$_2$ G$_3$ M$_{1-3}$ -पांडवौ. D$_3$ तथा कृष्णश्च फाल्गुनौ. —^{e}) Dc$_1$ पश्येताम्. —^{f}) D$_5$ तथा (for तत्र). G$_1$ च (for [ए]व). K$_3$ ययौ (for ययुः).

13 ^{b}) K$_2$ तथा (for तत्र). —^{d}) B$_5$ D$_{2-4}$ तथा (for तेषाम्). K$_3$ G अत्यवर्तत; K$_4$ B$_5$ D$_4$ संन्य°; D$_{2.3}$ स न्य°; M$_{1.2}$ अप्य° (for अभ्य°). B$_{1.2}$ (marg. as in text) स चेत्कामश्च वर्तते.

14 ^{a}) D$_6$ कुर्वतः. Dn$_1$ D$_{5.6}$ -कार्याणि (for -कर्माणि). —^{b}) B$_{1.2}$ T$_1$ G$_{1.3}$ तथा (for तदा). —^{c}) D$_2$ -नादानि (by metathesis) (for -दानानि). —^{d}) D$_3$

C. 14. 369
B. 14. 14. 16
K. 14. 14. 15

सहितो धृतराष्ट्रेण प्रददावौर्ध्वदैहिकम् ॥ १५
ततो दत्त्वा बहु धनं विप्रेभ्यः पाण्डवर्षभः ।
धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य विवेश गजसाह्वयम् ॥ १६
स समाश्वास्य पितरं प्रज्ञाचक्षुषमीश्वरम् ।
अन्वशाद्वै स धर्मात्मा पृथिवीं भ्रातृभिः सह ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

१५

जनमेजय उवाच ।
विजिते पाण्डवेयैस्तु प्रशान्ते च द्विजोत्तम ।
राष्ट्रे किं चक्रतुर्वीरौ वासुदेवधनंजयौ ॥ १
वैशंपायन उवाच ।
विजिते पाण्डवेयैस्तु प्रशान्ते च विशां पते ।
राष्ट्रे बभूवतुर्हृष्टौ वासुदेवधनंजयौ ॥ २
विजह्राते मुदा युक्तौ दिवि देवेश्वराविव ।
तौ वनेषु विचित्रेषु पर्वतानां च सानुषु ॥ ३
शैलेषु रमणीयेषु पल्वलेषु नदीषु च ।
चङ्क्रम्यमाणौ संहृष्टावश्विनाविव नन्दने ॥ ४

ददतम्. K3 और्ध्वदैहिकीं; K4 D1 ऊर्ध्वदैहिकं; K5 B Dc1 Dn1 D2. 4. 5 M1–3 और्ध्व(Dc1 °र्ध)देहिकं; D3 और्ध्वदेहिकः. K2 प्रददौ चौर्ध्वदेहिकं.

15 a) K3 भीष्मकर्म-; D3 °कर्मा-; M2 °कृष्ण- (for °कर्ण-). Ś1 K2 D6 -पुरोगानां. — b) Ś1 K1 M कुरुनंदनः; K3 °वर्धन; K4 B D °सत्तम (B1 Dn1 °मः); T1 यमनंदन (for कुरु°). — c) T संमतो; G3 संमिता (for सहितो). — d) K4. 5 B3–5 Dn1 D1–4 G1. 3 M स ददाव्; G2 सोददाद् (for प्रददाव्). K3 चोर्ध्वदैहिकिं; K5 B D2. 4 T2 G M1–3 और्ध्वदेहिकं. K1. 2 प्र- (K2 सं)ददौ चौर्ध्वदै(K2 °दे)हिकं.

16 a) K4 D1–4 T G3 बहुविधं (D1 °धिं) (for बहु धनं). — b) B1. 2 T G पांडुनंदनः (for पाण्डवर्षभः). — After 16, S ins. an addl. colophon.

17 Before 17, S ins. वैशंपायनः. — b) D3 ईश्वरः. — c) B5 अनुशाद् (for अन्व°). K4. 5 D1 अथ; D2 हि स (for वै स). D3. 6 om. स. K2 T G M1. 3 अन्वशासत्स (G1 M1 °त) धर्मात्मा. — After 17, S ins. a passage given in App. I (No. 1).

Colophon. — *Adhy. name:* Ś1 K1. 3 पुरप्रवेशः; K4 D1 युधिष्ठिरसमाश्वासनं; M1–3 हस्तिनपुरप्रवेशः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś1 18; Dn1 D4 T1 G2. 3 14 (as in text); T2 G1 M 13. — *Śloka no.:* Dn1 18.

15

1 a) G2 पांडवेये. — K2 B3 D3 om. (hapl.) 1^b–2^a. — b) G1 M संप्रशांते (for प्रशान्ते च). Dc1 प्रशांते द्विजसत्तम. — c) G3 राज्ञे (for राष्ट्रे).

2 K2 B3 D3 om. 2^a (cf. v. l. 1). K1. 5 G1 om. (hapl.) 2. K1 om. the ref. — a) K4 D1 निर्जिते (for विजिते). B (B3 om.) Dn1 D5. 6 S (G1 om.) विजिते पांडवै (B1 G2 °वे) राजन्. — Ś1 K3 om. 2^{bc}. — b) K4 प्रशांतौ च; Dc1 प्रशांतैश्च; M1. 2 प्रशासंतौ (for प्रशान्ते च). D5 प्रजापते; D6 प्रजागणे; T G3 जनाधिप (for विशां पते). — c) G3 राज्ञे (for राष्ट्रे). B1 राष्ट्रे किं चक्रतुर्वीरौ.

3 a) D2 सदा (for मुदा). K1 विजह्राते मुदा युक्तो. — b) D1 देवैश्वराव्. — c) G1 M3. 4 च रम्येषु; M1. 2 च चित्रेषु (for विचि°). — d) B5 Dn1 D2. 3. 5. 6 पर्वतेषु ससानुषु; D4 ससानुषु गिरीषु च.

4 a) B1. 2 तीर्थेषु (for शैलेषु). B3–5 Dc1 Dn1 D2–6 तीर्थेषु चैव पुण्येषु; D1 शैलेषु महनीयेषु; G1. 2 M °षु गह्वरारण्ये. — b) K3 **लीषु; T G3 पर्वतेषु (for पल्वलेषु). — cd) D3 चक्रम्यमाणौ. Ś1 चंक्रमाणौ संप्रहृष्टाव्; K4 क्रम्यमाणौ च संहृष्टाव् (for °). K1 नंदिने.

इन्द्रप्रस्थे महात्मानौ रेमाते कृष्णपाण्डवौ ।
प्रविश्य तां सभां रम्यां विजह्राते च भारत ॥ ५
तत्र युद्धकथाश्चित्राः परिक्लेशांश्च पार्थिव ।
कथायोगे कथायोगे कथयामासतुस्तदा ॥ ६
ऋषीणां देवतानां च वंशांस्तावाहतुस्तदा ।
प्रीयमाणौ महात्मानौ पुराणावृषिसत्तमौ ॥ ७
मधुरास्तु कथाश्चित्राश्चित्रार्थपदनिश्चयाः ।
निश्चयज्ञः स पार्थाय कथयामास केशवः ॥ ८
पुत्रशोकाभिसंतप्तं ज्ञातीनां च सहस्रशः ।
कथाभिः शमयामास पार्थं शौरिर्जनार्दनः ॥ ९
स तमाश्वास्य विधिवद्विधानज्ञो महातपाः ।
अपहृत्यात्मनो भारं विशश्रामेव सात्वतः ॥ १०
ततः कथान्ते गोविन्दो गुडाकेशमुवाच ह ।
सान्त्वयञ्श्लक्ष्णया वाचा हेतुयुक्तमिदं वचः ॥ ११
विजितेयं धरा कृत्स्ना सव्यसाचिन्परंतप ।
त्वद्बाहुबलमाश्रित्य राज्ञा धर्मसुतेन ह ॥ १२
असपत्नां महीं भुङ्क्ते धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
भीमसेनप्रभावेन यमयोश्च नरोत्तम ॥ १३

C. 14. 384
B. 14. 15. 13
K. 14. 16. 13

D$_{5.6}$ चंक्रम्यमाणौ संहृष्यमाणौ दस्रौ यथा दिवि (sic).

5 ^{a}) K$_2$ D$_6$ महात्मानो. — D$_6$ om. (hapl.) 5^{b}–7^{c}. — ^{b}) K$_2$ रेमते; K$_3$ रोमाते; K$_{4.5}$ B D (D$_6$ om.) रे(Dc$_1$ र)मतुः; M$_{1.2}$ रेजतुः (for रेमाते). Ś$_1$ K$_{1-3}$ कृष्णफल्गुणौ (K$_3$ °नौ) (for °पाण्डवौ). — ^{c}) G$_1$ आविश्य तां; G$_2$ संप्रविश्य; G$_3$ विजित्यास्तां (for प्रविश्य तां). K$_4$ D$_1$ दिव्यां (for रम्यां). — ^{d}) K$_4$ D$_{1-4}$ [ऽ]मराविव (for च भारत).

6 D$_6$ om. 6 (cf. v. l. 5). — ^{b}) Ś$_1$ K$_1$ परिक्लेशौ; K$_2$ B$_2$ D$_4$ M$_{1.2}$ °शाश्. K$_4$ B$_{3.4}$ Dc$_1$ D$_1$ S (except G$_2$) भारत; B$_{1.2}$ कृत्स्नशः (for पार्थिव). — ^{c}) K$_4$ (marg. *sec. m.*) कथाश्चान्याः; B$_3$ °श्चित्राः (for the second कथायोगे). Ś$_1$ K$_{1-4}$ D$_1$ रथ(K$_2$ D$_1$ °था)योगे कथाश्चान्याः; K$_5$ कथयामथ योगेन. — ^{d}) K$_4$ B$_{1.2.5}$ D (except D$_1$; D$_6$ om.) सदा; B$_3$ मुदा; T$_1$ तथा (for तदा). — After 6, K$_4$ ins. :

33* कथयामास योगेन कथयामनुपूर्वशः ।

7 D$_6$ om. 7^{abc} (cf. v. l. 5). — ^{a}) G$_2$ दानवानां (for देवतानां). Ś$_1$ K$_{1.3}$ देवतानामृषीणां च. — ^{b}) K$_2$ विशांस्; K$_4$ Dc$_1$ D$_{1.5}$ M$_3$ वंशास्; B$_2$ (marg.) D$_{2-4}$ धर्मांस् (for वंशांस्). K$_4$ तावाहतस्; D$_3$ °नस्; T$_1$ आहरतुस्; G$_1$ M$_{1.4}$ व्याहरतां (G$_1$ °णं); G$_3$ तानाहतुस् (for तावा°). K$_2$ T तथा; Dn$_1$ D$_5$ सदा (for तदा). Ś$_1$ K$_{1.3}$ वशे स्थातं (K$_3$ °तां) तदाच्युतौ; G$_2$ वंशान्याहरतां तदा. — ^{c}) Dc$_1$ Dn$_1$ प्रि(Dn$_1$ प्री)यमाणो. Ś$_1$ K$_{1.3}$ कथाभि(K$_3$ °भ्य)श्च; G$_3$ तदान्योन्यं (for महात्मानौ). — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1.3}$ वृष्णिपांडवसत्तमौ.

8 ^{a}) K$_{1.3.4}$ B (except B$_4$) Dc$_1$ D$_{1-4}$ T G$_{2.3}$ च (for तु). K$_1$ कथा चित्रा; Dn$_1$ कथा**. — ^{b}) K$_3$ चित्रार्था; D$_1$ चित्रार्थे. K$_{1.3}$ -पदनिश्चयः. — ^{c}) K$_5$ च (for स). K$_3$ निश्चयज्ञा शमार्थाय.

9 ^{b}) Ś$_1$ K$_{1.3}$ ज्ञातिहीनं (for ज्ञातीनां च). — K$_4$ reads 9^{c}–10^{b} on marg. — ^{d}) K$_{2.5}$ D$_1$ उदारधीः (for जनार्दनः).

10 K$_4$ reads 10^{ab} on marg. — ^{a}) T$_1$ तथाश्वास्य (for तमा°). Ś$_1$ K$_1$ तमाश्वास्य च विधिवद्. — ^{b}) K$_1$ B (B$_3$ marg.) D$_{2.3.4}$ (*sup. lin. sec. m.* as in text). $_{5.6}$ विज्ञानज्ञो; T$_1$ विनयज्ञो (for विधानज्ञो). Ś$_1$ K$_{1.3}$ महायशः (Ś$_1$ °शाः); K$_{2.4.5}$ D$_1$ तु केशवः; B$_{1.2}$ (marg. as in text) G$_3$ महामनाः; D$_6$ °तपः. — ^{c}) K$_2$ आत्मना. K$_2$ D$_{2.4}$ भावं (for भारं). Dc$_1$ हत्यासमात्मनो भावं; D$_3$ आपहृत्यातमो भावं. — ^{d}) K$_5$ विप्रशाम्यत; B$_{1.2}$ T G$_{2.3}$ M विशश्राम स (G$_3$ च); G$_1$ °मास (for °मेव). T G$_3$ भारत (for सात्वतः).

11 ^{b}) T$_1$ om. from केश up to युधिष्ठिरः (in 13^{b}). — ^{c}) B$_{1.2.4.5}$ शांत्व(B$_5$ °त)यञ्; B$_3$ शांतेन (for सान्त्वयञ्).

12 T$_1$ om. 12 (cf. v. l. 11). Before 12, MSS. ins. वासुदेव उवाच; G$_3$ श्रीभगवान्. — ^{a}) K$_4$ कृष्णा (for कृत्स्ना). — ^{d}) K$_1$ धर्मसुते च (for °सुतेन). Ś$_1$ K$_4$ B$_{1.2.5}$ D$_1$ M$_{1.2}$ च; K$_5$ D$_{5.6}$ वै; B$_4$ G$_3$ हि (for ह). B$_3$ धर्मराजेन भारत.

13 T$_1$ om. 13^{ab} (cf. v. l. 11). Dn$_1$ reads 13 after 15. — ^{a}) K$_{2.5}$ असपत्नो; B$_{1.2}$ निःसपत्नां. G$_3$ पाति (for भुङ्क्ते). Dc$_1$ असपत्ना मही भुक्ते (sic). — ^{c}) Dn$_1$ D$_{5.6}$ भीमसेनानुभावेन; G$_{1.2}$ °नप्रतापेन. — ^{d}) K$_3$ नराधिपः; B$_3$ T नरोत्तमः. K$_4$ D$_1$ यमयोस्तु बलेन च.

C. 14. 385 B. 14. 15. 13 K. 14. 16. 13 धर्मेण राज्ञा धर्मज्ञ प्राप्तं राज्यमकण्टकम् ।
धर्मेण निहतः संख्ये स च राजा सुयोधनः ॥ १४
अधर्मरुचयो लुब्धाः सदा चाप्रियवादिनः ।
धार्तराष्ट्रा दुरात्मानः सानुबन्धा निपातिताः ॥ १५
प्रशान्तामखिलां पार्थ पृथिवीं पृथिवीपतिः ।
भुङ्क्ते धर्मसुतो राजा त्वया गुप्तः कुरूद्वह ॥ १६
रमे चाहं त्वया सार्धमरण्येष्वपि पाण्डव ।
किमु यत्र जनोऽयं वै पृथा चामित्रकर्शन ॥ १७
यत्र धर्मसुतो राजा यत्र भीमो महाबलः ।
यत्र माद्रवतीपुत्रौ रतिस्तत्र परा मम ॥ १८
तथैव स्वर्गकल्पेषु सभोद्देशेषु भारत ।
रमणीयेषु पुण्येषु सहितस्य त्वयानघ ॥ १९
कालो महांस्त्वतीतो मे शूरपुत्रमपश्यतः ।
बलदेवं च कौरव्य तथान्यान्वृष्णिपुंगवान् ॥ २०
सोऽहं गन्तुमभीप्सामि पुरीं द्वारवतीं प्रति ।
रोचतां गमनं मह्यं तवापि पुरुषर्षभ ॥ २१
उक्तो बहुविधं राजा तत्र तत्र युधिष्ठिरः ।
स ह भीष्मेण यद्युक्तमस्माभिः शोककारिते ॥ २२
शिष्टो युधिष्ठिरोऽस्माभिः शास्ता सन्नपि पाण्डवः ।
तेन तच्च वचः सम्यग्गृहीतं सुमहात्मना ॥ २३

---

14 Dn$_1$ transp. 14^a and 14^b. — ^{a}) K$_{2.4}$ D$_1$ राजा; K$_5$ राज- (for राज्ञा). — ^{b}) Dc$_1$ प्राप्तां राज्यम्; T G$_3$ राज्यं प्राप्तम् (by transp.). — ^{c}) B$_4$ (marg. as in text) सहितः (for निहतः). D$_3$ T$_2$ G$_1$ M$_{2.3}$ संखे (for संख्ये). — ^{d}) Dc$_1$ सुयोधन.

15 ^{a}) B$_5$ मंदाः (for लुब्धाः). K$_3$ **मर्थिश्च ते लुब्धाः; D$_{2-4}$ अधर्मनिच(D$_4$ °श्च)थाः पापाः. — ^{b}) T$_2$ सदैव प्रियवादिनः. — ^{d}) K$_{1.3}$ निपातितः. — After 15, Dn$_1$ reads 13.

16 ^{a}) T$_1$ प्रशांतम्. Dc$_1$ D$_{2.3}$ अखिलं. T प्राप्तां (for पार्थ). — ^{d}) K$_4$ गुप्ता; D$_{2-4}$ G$_1$ गुप्तां (for गुप्तः). K$_2$ T$_2$ कुरूद्वहः; B$_5$ D$_{2-4}$ युधिष्ठिरः (for कुरूद्वह).

17 ^{a}) Ś$_1$ K$_{2-4}$ D$_{5.6}$ रेमे; Dc$_1$ वने (for रमे). Ś$_1$ [अ]पि (for [अ]हं). Cv केन वाहं त्वया सार्धम्. — ^{b}) D$_1$ [इ]व; G$_1$ [इ]ह (for [अ]पि). B$_{2.3}$ D$_1$ T$_2$ पांडवः. — K$_{2.4}$ D$_1$ om. 17^{cd}. — ^{c}) K$_3$ तत्र (for यत्र). — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1.3}$ T$_2$ वृथा; D$_{3.4}$ तथा; T$_1$ यथा (for पृथा). Some MSS. [अ]मित्रकर्षण.

18 ^{c}) M$_{2.3}$ मद्रवती-. K$_1$ D$_{1.6}$ -पुत्रो. B$_{1.2}$ यत्र माद्रीसुतौ वीरौ. — ^{d}) G$_3$ तु परमा (for तत्र परा).

19 ^{a}) T$_1$ तदा; G$_3$ सदा (for तथा). D$_3$ स्वार्थ- (for स्वर्ग-). G$_1$ -लोकेषु (for -कल्पेषु). — ^{b}) T वनोद्देशेषु; G$_1$ सल्लोकेषु च; G$_3$ समुद्देशेषु (for सभो°). K$_1$ B Dc$_1$ Dn$_1$ D$_{2-4}$ कौरव; D$_{5.6}$ पांडव (for भारत). — ^{c}) M$_{1.2}$ [अ]रण्येषु (for पुण्येषु). — ^{d}) Dc$_1$ सहितः स (for °तस्य).

20 ^{a}) B$_2$ D$_{5.6}$ व्यतीतो (for त्व°). K$_4$ कालो व्यतीतो मेत्यर्थं; D$_1$ कालेप्प**भीतो (sic). — ^{b}) K$_4$ D$_1$ सूर- (for शूर-). K$_1$ B Dc$_1$ Dn$_1$ D$_{2-4}$ T$_2$ -सूनुम् (for -पुत्रम्). — ^{c}) Dn$_1$ च कौरव्यं; D$_6$ कौरवं च.

21 ^{b}) K$_3$ रम्यां; Dc$_1$ पुरं (sic) (for पुरीं). Ś$_1$ K$_4$ Dc$_1$ D$_1$ द्वारावतीं. K$_3$ पुरीं (for प्रति). — ^{c}) K$_3$ सत्यं; Dc$_1$ मेद्य; T G M$_{3.4}$ तुभ्यं (for मह्यं). — ^{d}) K$_{2.4.5}$ D$_1$ M$_1$ तथा; T G M$_{3.4}$ मम (for तव). D$_3$ [अ]भि (for [अ]पि). K$_{4.5}$ B (except B$_4$) D$_{1-4}$ T G$_{1.2}$ भरतर्षभ (for पुरुष°).

22 ^{a}) D$_{5.6}$ चक्रे (for उक्तो). K$_4$ D$_1$ बहुविधो; D$_6$ च विविधं (for बहु°). D$_3$ पार्थ (for राजा). — ^{b}) D$_3$ राजा (for the first तत्र). Dc$_1$ D$_1$ om. (hapl.) one तत्र. — ^{c}) D$_{5.6}$ G$_2$ हि (for ह). D$_6$ शिष्येण (for भीष्मेण). K$_5$ संयुक्तैर्; Dn$_1$ D$_{5.6}$ प्रत्युक्तम्; T$_1$ संक्रुद्धम् (for यद्युक्तम्). — ^{d}) K$_4$ D$_1$ -कारितं; S -कर्शितः (T$_1$ G$_3$ °तैः) (for -कारिते).

23 ^{b}) G$_1$ इह; M$_{1.2}$ अति (for अपि). D$_{2-6}$ T$_2$ पांडव; G$_2$ पार्थिव (for पाण्डवः). Ś$_1$ K D$_1$ शास्त्रे स (K$_2$ शास्त्रतो; K$_4$ शास्ता स; K$_5$ प्रशास्तो; D$_1$ शास्त्रः स) नृपसत्तमः (Ś$_1$ K$_{2.3}$ °म). — ^{c}) Ś$_1$ K$_{1.3.5}$ देववच् (for तेन तच्). Dn$_1$ D$_5$ तत्तु; D$_4$ तस्य; D$_6$ तत्त्व- (for तच्च). — ^{d}) D$_3$ गृहंतं (sic); G$_1$ गृहीतुं; G$_3$ ब्रूहि तं (for गृहीतं).

24 ^{a}) Ś$_1$ यज्ञे वै; K$_1$ य**; K$_3$ यज्ञेन; D$_{1.3}$ धर्मज्ञैः (D$_3$ °ज्ञ) (for °ज्ञे). — ^{b}) K$_1$ हतज्ञे; D$_3$ कृतज्ञ (for °ज्ञे). B$_2$ (marg. as in text) D$_{5.6}$ धर्मवादिनि (for सत्य°). G$_3$ सत्यधर्मव्यवस्थिते. — ^{c}) Ś$_1$ सती धर्मे;

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

धर्मपुत्रे हि धर्मज्ञे कृतज्ञे सत्यवादिनि ।
सत्यं धर्मो मतिश्चाग्र्या स्थितिश्च सततं स्थिरा ॥ २४
तद्गत्वा तं महात्मानं यदि ते रोचतेऽर्जुन ।
अस्मद्गमनसंयुक्तं वचो ब्रूहि जनाधिपम् ॥ २५
न हि तस्याप्रियं कुर्यां प्राणत्यागेऽप्युपस्थिते ।
कुतो गन्तुं महाबाहो पुरीं द्वारवतीं प्रति ॥ २६
सर्वं त्विदमहं पार्थ त्वत्प्रीतिहितकाम्यया ।
ब्रवीमि सत्यं कौरव्य न मिथ्यैतत्कथंचन ॥ २७
प्रयोजनं च निर्वृत्तमिह वासे ममार्जुन ।
धार्तराष्ट्रो हतो राजा सबलः सपदानुगः ॥ २८
पृथिवी च वशे तात धर्मपुत्रस्य धीमतः ।
स्थिता समुद्रवसना सशैलवनकानना ।
चिता रत्नैर्बहुविधैः कुरुराजस्य पाण्डव ॥ २९
धर्मेण राजा धर्मज्ञः पातु सर्वां वसुंधराम् ।
उपास्यमानो बहुभिः सिद्धैश्चापि महात्मभिः ।
स्तूयमानश्च सततं बन्दिभिर्भरतर्षभ ॥ ३०
तन्मया सह गत्वाद्य राजानं कुरुवर्धनम् ।
आपृच्छ कुरुशार्दूल गमनं द्वारकां प्रति ॥ ३१
इदं शरीरं वसु यच्च मे गृहे
निवेदितं पार्थ सदा युधिष्ठिरे ।

C. 14. 404
B. 14. 15. 33
K. 14. 16. 33

K$_{1.5}$ B$_{2.3}$ सत्यं (K$_{5}$ B$_{2}$ °त्ये) धर्मे; K$_{3}$ D$_{3}$ T$_{2}$ G$_{3}$ M$_{1.2}$ सत्यधर्मो (K$_{3}$ °र्मं; T$_{2}$ °र्मौ; G$_{3}$ °र्मा); G$_{2}$ सत्त्वं धर्मो (for सत्यं धर्मो). G$_{3}$ मनश् (for मतिश्). K$_{2.4}$ D$_{1}$ स्वास्थ्यं; D$_{3.4}$ चार्य (for चाग्र्या). —^{d}) D$_{2-4}$ क्षितिश्; G$_{2}$ धृतिश् (for स्थितिश्). G$_{3}$ सतता. K$_{2}$ स्थितं; K$_{4}$ D$_{1}$ T$_{2}$ G$_{2.3}$ M स्थिता (for स्थिरा). T$_{1}$ धृतिश्चाग्र्या ततः स्थिता.

25 ^{a}) K$_{2.4}$ D$_{1}$ तं गत्वा च; B$_{3}$ तद्गत्वा त्वं; Dc$_{1}$ त्वं गत्वा तं; Dn$_{1}$ D$_{5.6}$ तत्र गत्वा; D$_{3}$ बहु त्वा तं (for तद्गत्वा तं). K$_{5}$ धृतात्मानं (for महा°). —^{b}) K$_{5}$ वै (for ते). K$_{2}$ [ऽ]र्जुनः; B$_{5}$ D$_{2-4}$ [ऽ]नघ; T G$_{3}$ मनः (for ऽर्जुन). —^{c}) K$_{3}$ अस्माद्; K$_{5}$ तस्माद् (for अस्मद्). B$_{1.2}$ -संबद्धं (for -संयुक्तं). —^{d}) K$_{1}$ वने (for वचो). Ś$_{1}$ K$_{1}$ T$_{1}$ जनाधिप.

26 ^{a}) K$_{1}$ वा ह (for न हि). D$_{1}$ om. हि. K$_{1}$ तस्यां (for तस्य). D$_{6}$ [अ]प्रियां. Ś$_{1}$ कुर्वे; K$_{4}$ D$_{1}$ G$_{2}$ कार्यं; G$_{1}$ कुर्वन् (for कुर्यां). —^{c}) B$_{1}$ M$_{1.2}$ इतो; G$_{3}$ ततो (for कुतो). D$_{5.6}$ महाराज (for °बाहो). —^{d}) D$_{3}$ पुरा (for पुरीं). K$_{5}$ Dn$_{1}$ द्वारावतीं.

27 ^{a}) K$_{5}$ om.; D$_{3}$ संसतु (for सर्वं तु). T G$_{3}$ त्वहमिदं (G$_{3}$ °मं); G$_{1.2}$ M$_{3}$ एतदहं; M$_{1.2}$ त्विदं महत्; M$_{4}$ दद्यामहं (for त्विद°). —^{b}) Ś$_{1}$ K$_{1}$ B$_{1.3}$ त्वत्प्रीतिर्. —^{d}) T [ए]वं; M$_{1.2}$ तत् (for [ए]तत्).

28 G$_{2}$ om. 28^{ab}. —^{a}) Ś$_{1}$ प्रयोजने. K$_{5}$ ते (for च). K$_{1}$ च निर्वृत्तुम्; K$_{3}$ च निर्वित्तम्; K$_{4}$ D$_{1}$ निर्वृत्तं च (by transp.); D$_{2}$ च निवृत्तम्. —^{b}) K$_{2}$ जनार्दन; B$_{5}$ ममार्जुने; Dc$_{1}$ °जय; G$_{1}$ न मेर्जुन (for ममा°). D$_{3}$ इह वा शंस अर्जुन. — G$_{1}$ repeats 28^{cd} after 29^{cd}. —^{c}) B$_{2}$ धृतराष्ट्रो (for धार्त°). Ś$_{1}$ K$_{1.3}$ महातेजाः (for हतो राजा). G$_{1}$ (both times) धर्मेण राजा धर्मज्ञः (= 30^{a}). —^{d}) Ś$_{1}$ निहतः; K$_{1}$ स रतः; K$_{2.4}$ D$_{1}$ सबंधुः (for सबलः). K$_{1}$ D$_{2}$ सपदानुगाः. K$_{3}$ हतः स बलवाहनः.

29 ^{a}) T$_{1}$ तु; G$_{3}$ ते (for च). K$_{4}$ D$_{1}$ सकला (for च वशे). D$_{2-4}$ पार्थ (for तात). —^{b}) D$_{4}$ धर्मराजस्य (for °पुत्रस्य). — D$_{3}$ om. 29^{c}–33^{b}. —^{c}) B$_{5}$ D$_{5.6}$ -वलया; Dn$_{1}$ -लवणा (for -वसना). — After 29^{cd}, G$_{1}$ repeats 28^{cd}. —^{e}) K$_{3}$ चितां; T G$_{3}$ चित्र-; M$_{1-3}$ चित्रा (for चिता).

30 D$_{3}$ om. 30 (cf. v. l. 29). —^{a}) K$_{4.5}$ D$_{1.4}$ राज-; M$_{4}$ राज्ञा (for राजा). K$_{1}$ D$_{5}$ G$_{3}$ M$_{2-4}$ धर्मज्ञ. —^{b}) K D$_{1}$ T$_{2}$ G$_{3}$ पाति (for पातु). Dc$_{1}$ सर्वं; D$_{1}$ सर्वा (for सर्वां). —^{c}) K$_{1}$ उपास्यमानं; K$_{4}$ °माने; D$_{1}$ °मानौ (for °मानो). B$_{5}$ T G मुनिभिः (for बहुभिः). —^{d}) K$_{5}$ सर्वैश् (for सिद्धैश्). —^{e}) K$_{4}$ स्तूयमानस्य सततं; G$_{1.2}$ M$_{1.2.4}$ संस्तूयमानः स°. —^{f}) K$_{4}$ भरतर्षभः.

31 D$_{3}$ om. 31 (cf. v. l. 29). —^{a}) Dn$_{1}$ D$_{2.4-6}$ तं; T$_{1}$ G$_{1.2}$ M त्वं (for तन्). Ś$_{1}$ च (for [अ]द्य). —^{b}) B$_{5}$ D$_{2.4.5}$ कुरुनंदनं (D$_{5}$ °न); D$_{6}$ कुलवर्धनं. —^{c}) K$_{5}$ तं पृच्छ; T$_{1}$ G$_{3}$ अ(G$_{3}$ आ)पृच्छे; G$_{1}$ अपृच्छः; M$_{1-3}$ आपृच्छेः. G$_{1.2}$ कुरुशार्दूलं. B$_{1.2}$ (marg. as in text) आपृच्छस्व महाबाहो. —^{d}) G$_{1}$ गमने,

32 D$_{3}$ om. 32 (cf. v. l. 29). —^{a}) Dc$_{1}$ शारीरं. —^{b}) K$_{3}$ T$_{1}$ G$_{3}$ निवेशितं (for °दितं). T$_{1}$ om. पार्थ. K$_{3.5}$ मया (for सदा). K$_{3}$ युधिष्ठिरं. —^{c}) T$_{1}$ सदा

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

C. 14. 404
B. 14. 15. 33
K. 14. 16. 32

प्रियश्च मान्यश्च हि मे युधिष्ठिरः
सदा कुरूणामधिपो महामतिः ॥ ३२
प्रयोजनं चापि निवासकारणे
न विद्यते मे त्वदृते महाभुज ।
स्थिता हि पृथ्वी तव पार्थ शासने
गुरोः सुवृत्तस्य युधिष्ठिरस्य ह ॥ ३३
इतीदमुक्तं स तदा महात्मना
जनार्दनेनामितविक्रमोऽर्जुनः ।
तथेति कृच्छ्रादिव वाचमीरय-
ञ्जनार्दनं संप्रतिपूज्य पार्थिव ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

१६

जनमेजय उवाच ।
सभायां वसतोस्तस्यां निहत्यारीन्महात्मनोः ।
केशवार्जुनयोः का नु कथा समभवद्द्विज ॥ १
वैशंपायन उवाच ।
कृष्णेन सहितः पार्थः स्वराज्यं प्राप्य केवलम् ।
तस्यां सभायां रम्यायां विजहार मुदा युतः ॥ २
ततः कंचित्सभोद्देशं स्वर्गोद्देशसमं नृप ।
यदृच्छया तौ मुदितौ जग्मतुः स्वजनावृतौ ॥ ३
ततः प्रतीतः कृष्णेन सहितः पाण्डवोऽर्जुनः ।
निरीक्ष्य तां सभां रम्यामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ४

(for हि मे). $B_{1.2}$ युधिष्ठिरस्तु मे (for हि मे युधिष्ठिरः). —^{d}) K_4 D_1 सद्य: (for सदा). $K_{2.4}$ D_1 ऋषभो (for अधिपो).

33 D_3 om. 33^{ab} (cf. v. l. 29). —^{a}) $B_{1.2}$ चात्र; $M_{3.4}$ वापि (for चापि). T G विवास- (for नि°). Dn_1 -कारणैर्. —^{b}) K_3 निवेद्यते; M_2 मे न विद्यते (for न विद्यते). B D (except D_1; D_3 om.) नृपात्मज (for महाभुज). —^{c}) D_3 ये (for स्थिता). K_3 च (for हि). K_2 D_6 पृथिवी; G_1 भूमिस् (for पृथ्वी). K_1 पातु (for पार्थ). B_1 शासने गुरोर् (for पार्थ शासने). —^{d}) K_1 गुरु-; $B_{1.2}$ एषा (for गुरोः). $M_{1.2}$ प्रवृत्तस्य (for सु°). $K_{2.4.5}$ B $D_{1-3.5.6}$ G_2 M om.; Dc_1 Dn_1 D_4 च; T $G_{1.3}$ हि (for ह).

34 ^{a}) K_4 D_1 उक्तः (for उक्तं). K_5 ततो (for तदा). —^{b}) $K_{2.3}$ [अ]ति- (for [अ]मित-). K_4 D_1 -विक्रमेर्जुने. —^{c}) G_1 [ए]व (for [इ]ति). K_4 D_1 $M_{1.2}$ इति (for इव). Ś$_1$ K_1 B D_{2-4} M_4 ऐरयज्; $K_{4.5}$ Dc_1 D_1 T_2 G_2 M_{1-3} ईरयञ्. Dn_1 $D_{5.6}$ तथेति दुःखादिव वाक्यमैरयञ्. —^{d}) Dc_1 संप्रतिगृह्य (for °पूज्य). K_3 $B_{1.2}$ पांडवः; $K_{4.5}$ B_3 Dc_1 $D_{1.3.4}$ T $G_{1.2}$ पार्थिवः; $D_{5.6}$ पार्थः (for पार्थिव).

Colophon. —*Adhy. name :* Ś$_1$ K_1 कृष्णवाक्यं; K_3 वासुदेववाक्यं; K_4 D_1 श्रीकृष्णद्वारवती(D_1 °ष्णद्वारका)गमनार्थं वाक्यं. —*Adhy. no.* (figures, words or both): Ś$_1$ 19; $B_{1.2}$ Dn_1 D_4 T_2 $G_{1.2}$ M 15 (as in text); T_1 G_3 16. —*Śloka no.* : Dn_1 35.

16

1 ^{a}) B_3 $D_{3.6}$ वसतस् (for °तोस्). B D (except D_1) तत्र (for तस्यां). —^{b}) D_3 निहंत्य. —^{c}) Ś$_1$ K_3 कामं; K_5 काश्च; D_3 का तु (for का नु). —^{d}) Ś$_1$ K_3 कथमेतदभूद्द्विज; K_4 D_1 कथाः समभवन्द्विज.

2 ^{a}) K_4 सहितं. K_1 B_3 D_6 पार्थं; K_3 om. (for पार्थः). —^{b}) $K_{4.5}$ $B_{2.5}$ D_{1-6} T_2 स्वं; Dc_1 Dn_1 स; T_1 सर्व- (hypermetric) (for स्व-). D_1 केशवं (for केवलम्). —^{c}) B D (except D_1) दिव्यायां (for रम्यायां). —^{d}) K_3 $B_{1.2}$ [अ]न्वितः (for युतः).

3 ^{a}) K_4 Dn_1 $D_{1.5.6}$ G_2 तत्र (for ततः). $K_{1.2}$ $B_{1.2.4}$ $D_{1.6}$ T_1 किंचित्; D_4 कदाचित् (hypermetric); G_3 कश्चित् (for कंचित्). D_1 M_4 सभोद्देशे. —^{b}) D_3 -समो (for -समं). $K_{3.4}$ Dc_1 $D_{1.4.6}$ स्वर्गदे(K_3 Dc_1 D_4 °र्गों दे)शसमं नृप; $G_{1.2}$ $M_{3.4}$ स्वर्गोद्दे(M_4 °र्गदे)शोपमं नृप. —^{c}) K_1 [आ]दौ; D_3 नो (for

State Museum Library, Lucknow

विदितं ते महाबाहो संग्रामे समुपस्थिते ।
माहात्म्यं देवकीमातस्तच्च ते रूपमैश्वरम् ॥ ५
यत्तु तद्भवता प्रोक्तं तदा केशव सौहृदात् ।
तत्सर्वं पुरुषव्याघ्र नष्टं मे नष्टचेतसः ॥ ६
मम कौतूहलं त्वस्ति तेष्वर्थेषु पुनः प्रभो ।
भवांश्च द्वारकां गन्ता नचिरादिव माधव ॥ ७
एवमुक्तस्ततः कृष्णः फल्गुनं प्रत्यभाषत ।
परिष्वज्य महातेजा वचनं वदतां वरः ॥ ८
श्रावितस्त्वं मया गुह्यं ज्ञापितश्च सनातनम् ।
धर्मं स्वरूपिणं पार्थ सर्वलोकांश्च शाश्वतान् ॥ ९
अबुद्ध्या यन्न गृह्णीथास्तन्मे सुमहदप्रियम् ।
नूनमश्रद्दधानोऽसि दुर्मेधाश्चासि पाण्डव ॥ १०
स हि धर्मः सुपर्याप्तो ब्रह्मणः पदवेदने ।
न शक्यं तन्मया भूयस्तथा वक्तुमशेषतः ॥ ११

C. 14. 418
B. 14. 16. 12
K. 14. 17. 12

तौ). $M_{1.2}$ तं देशं (for मुदितौ). $K_{2.4}$ यदृच्छया जग्मतुस्तौ ; D_1 यदवाजग्मतुस्तौ तु. —^{d}) K_2 मुदितौ ; G_2 चरतः (for जग्मतुः). G_3 स- (for स्व-). K_4 D_1 मुदितौ स्वसभां तदा.

4 ^{a}) $B_{4.5}$ S (except G_3) तत्र (for ततः). $D_{5.6}$ प्रीतः स (for प्रतीतः). —^{b}) K_1 पार्थिवो (for पाण्डवो). K_4 D_1 तदा (for ऽर्जुनः). —^{c}) K_1 सभा. $Ś_1$ $K_{1.3}$ G_1 दिव्याम् (for रम्याम्). —^{d}) B_4 अर्जुनः (for अब्रवीत्).

5 Before 5, $K_{2.4}$ D_1 T G_3 ins. अर्जुन उवाच. —^{a}) D_3 विदिते. K (except K_3) B (except B_3) D (except $D_{1.2}$) S (except T_2 G_3) मे (for ते). —^{b}) B_3 संशये (for संग्रामे). $K_{1.3.5}$ प्रत्युपस्थिते (for समु°). —^{c}) K_3 Dc_1 D_1 महात्म्यं ; B_3 महात्मा ; D_3 महात्यं (for माहात्म्यं). $Ś_1$ देवकीज्ञात ; K_1 °ज्ञातस् ; K_5 G_1 °पुत्र (G_1 °त्रस्) ; $D_{5.6}$ °मातुस् (for °मातस्). —^{d}) K_4 मे (for ते). $M_{1.2}$ पूर्वम् (for रूपम्).

6 ^{a}) K_2 यच्च तद् ; B_4 तत्त्वेतद् ; B_5 यात्वेतद् ; T_1 यच्च ते (for यत्तु तद्). K_4 Dn_1 यत्तद्भगवता प्रोक्तं. —^{b}) N T_2 पुरा (for तदा). D_3 सैधवात् (for सौहृदात्). —^{c}) $Ś_1$ K (except K_4) तत्सर्वं पुंडरीकाक्ष. —^{d}) $Ś_1$ $K_{3.5}$ भ्रष्टं ; $K_{1.2}$ त्रष्टं (sic) (for नष्टं). B D (except D_1) भ्रष्टचेत(B_5 °तेज)सः ; $G_{1.2}$ M व्यग्र° (for नष्ट°). T नष्टं मे त(T_2 °ष्टमेत)दचेतसः.

7 ^{a}) $K_{2.4.5}$ D_1 त्वद्य ; T चास्ति ; M_3 त्वस्मिंस् (for त्वस्ति). —^{b}) D_1 च* ; T मनः (for पुनः). Dc_1 om. ; Dn_1 D_{2-6} $G_{1.2}$ M पुनः (for प्रभो). —^{c}) K_4 Dn_1 तु (for च). $B_{1.2}$ (marg. as in text) G_2 गत्वा (for गन्ता). G_1 भवांश्च द्वारहीनांगं. —^{d}) Dc_1 वै च ; D_1 corrupt (for इव). $K_{2.4}$ D_1 बांधव ; Dc_1 om. ; T G M_1 केशव ; M_{2-4} भारत (for माधव).

8 Before 8, MSS. ins. वैशंपायन उवाच. —^{a}). K_2 ह्यतः ; Dn_1 $D_{5.6}$ G_3 तु तं ; G_2 स्थितः (for ततः). —^{b}) Some MSS. फाल्गुनं ; $Ś_1$ $K_{1.3}$ फल्गुणं ; G_3 प्रीत्या तं (for फल्गुनं). —^{c}) K_5 परिश्रुत्य (for °ष्वज्य). K_2 महातेजो. —^{d}) $Ś_1$ K_1 वर ; T_1 वरं.

9 Before 9, MSS. ins. वासुदेव उवाच ; G_2 श्रीकृष्णः ; G_3 श्रीभगवान्. —^{a}) G_3 श्रावितं (for °तस्). D_6 G_3 M_4 (*sup. lin.*) च (for त्वं). K_4 D_1 महाबाहो (for मया गुह्यं). $Ś_1$ $K_{1.3}$ तत्त्वं ; B_{2-4} Dc_1 T पूर्वं ; B_5 सर्वं (for गुह्यं). —^{b}) G_3 ज्ञापितं. —^{c}) K_5 $B_{4.5}$ G_2 M_{1-3} धर्म- ; T_2 सर्व- (for धर्मं). G_2 -स्वरूपिणः. —^{d}) K_1 शाश्वतं ; K_4 सास्वतान् ; D_1 साश्व° ; D_{2-4} सात्व° (for शाश्व°). K_3 सर्वं लोकश्च शाश्वतं ; $M_{1.2}$ सर्वलोकान्सनातनान्.

10 ^{a}) $Ś_1$ गृह्णीयात् ; $M_{1.2}$ °यास् (for °थास्). $K_{2.4.5}$ B Dn_1 D_{1-5} अबुद्ध्या नाग्रहीर्यस्त्वं ($K_{2.5}$ °र्यत्तु ; K_4 D_1 °त्पार्थ ; $B_{3.5}$ $D_{2.3.5}$ °र्यत्त्वं) ; K_3 अनुध्यायान्न गृहीत (sic) ; Dc_1 D_6 अबुद्ध्या नागृहीर्यत्त्वं. —^{b}) K_4 ततो मे ; $M_{1.2}$ तच्च मे (for तन्मे सु-). D_1 ततो मे सुमहत्प्रियं. — After 10^{ab}, K_5 B D (except $D_{1.3}$) T ins. :

34* न च साद्य पुनर्भूयः स्मृतिर्मे संभविष्यति ।

[$D_{5.6}$ transp. पुनर् and स्मृतिर्. $B_{1.2}$ (marg. as above) पार्थ (for भूयः). T_2 संभविष्यसि.]

— D_3 om. 10^{cd}. —^{c}) T_1 स श्रद्दधानो ; T_2 न श्र° (for अश्र°). B_2 D_6 [ऽ]पि (for ऽसि). —^{d}) $K_{2.4}$ $B_{1.2}$ D_1 T_1 चापि ; B_{3-5} Dc_1 Dn_1 $D_{2.4-6}$ ह्यसि ; T_2 ह्य च (sic) ; G_3 असि (for चासि). $K_{2.4}$ D_1 पांडवः. — After 10, B D (except D_1) ins. :

35* न च शक्यः पुनर्वक्तुमशेषेण धनंजय ।

[Dn_1 D_{4-6} शक्यं. $D_{5.6}$ वाक्यं (for वक्तुम्). $D_{5.6}$ वक्तुमेव (D_6 °वं) (for अशेषेण).]

11 ^{a}) K_3 तु ; Dc_1 च ; $D_{1.6}$ स- (for सु-). —^{b})

C. 14. 419
B. 14. 16. 13
K. 14. 17. 13

परं हि ब्रह्म कथितं योगयुक्तेन तन्मया ।
इतिहासं तु वक्ष्यामि तस्मिन्नर्थे पुरातनम् ॥ १२
यथा तां बुद्धिमास्थाय गतिमग्र्यां गमिष्यसि ।
शृणु धर्मभृतां श्रेष्ठ गदतः सर्वमेव मे ॥ १३
आगच्छद्ब्राह्मणः कश्चित्स्वर्गलोकादरिंदम ।
ब्रह्मलोकाच्च दुर्धर्षः सोऽस्माभिः पूजितोऽभवत् ॥ १४
अस्माभिः परिपृष्टश्च यदाह भरतर्षभ ।
दिव्येन विधिना पार्थ तच्छृणुष्वाविचारयन् ॥ १५

ब्राह्मण उवाच ।

मोक्षधर्मं समाश्रित्य कृष्ण यन्मानुपृच्छसि ।
भूतानामनुकम्पार्थं यन्मोहच्छेदनं प्रभो ॥ १६
तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि यथावन्मधुसूदन ।
शृणुष्वावहितो भूत्वा गदतो मम माधव ॥ १७
कश्चिद्विप्रस्तपोयुक्तः काश्यपो धर्मवित्तमः ।
आससाद द्विजं कंचिद्धर्माणामागतागमम् ॥ १८
गतागते सुबहुशो ज्ञानविज्ञानपारगम् ।
लोकतत्त्वार्थकुशलं ज्ञातारं सुखदुःखयोः ॥ १९
जातीमरणतत्त्वज्ञं कोविदं पुण्यपापयोः ।
द्रष्टारमुच्चनीचानां कर्मभिर्देहिनां गतिम् ॥ २०
चरन्तं मुक्तवत्सिद्धं प्रशान्तं संयतेन्द्रियम् ।

Dc1 परवेदने. — c) M1. 2 शक्यः. D3 न; M1. 2 स (for तन्). — d) K5 विशेषतः (for अशे°).

12 b) B1. 2 M3 यन् (for तन्). — c) Ś1 K1. 3. 5 प्र- (for तु). — d) D3 अर्थ- (for अर्थे). K3 सनातनं (for पुरा°).

13 a) K2 [ए]तां; D2–4 त्वं (for तां). G2 यां तां बुद्धिं समास्थाय. — b) D3. 6 अग्र्यं. — c) B4 धर्मविदां (for °भृतां). — d) K1 गदता; K2 D1 वदतः; B (B4 marg.) Dc1 Dn1 D2. 3. 5. 6 गदितं; B4 विदितं (for गदतः). G3 सर्वं. D2 ते; D3 च (for मे).

14 a) M1–3 आगतो (for आगच्छद्). Ś1 K1. 3 Dc1 D3 ब्रह्मणः. — b) K2 अरिंदमः. K4 (marg.) ज्वलितो ब्रह्मतेजसा. — c) K1. 3 ब्रह्मलोकाश्. — d) D6 पूज्यतो (for पूजितो). Ś1 K3 वशात्; S [ऽ]वसत् (T2 °न्) (for ऽभवत्). — Ś1 K1. 3 ins. after 14: S subst. for 15^{ab}:

36* परिपृष्टश्च स तदा यदाह द्विजसत्तमः ।

[Ś1 K3 परि(K3 °र्यं)पृच्छश् (for °पृष्टश्). Ś1 K1. 3 G2 यथावद् (for यदाह).]

15 For 15^{ab} in S, cf. 36*. — a) B1. 2 [ऽ]थ (for च). Ś1 K1. 3 सोस्माभिः परि(K1 °र्यं)पृष्टः सन् (Ś1 °ष्टाः स). — b) Ś1 K1. 3 नाह चेदं धनंजय (K3 °यं). — d) Ś1 K1. 3 B1–3 [अ]वधारयन् (B1 °य); D3 [अ]विचारयत्; D4 विचारयन्; M1. 2 [अ]विधारय (M2 °यः) (for [अ]विचारयन्).

16 a) D3 समाक्षिप्य (for °श्रित्य). — b) B1. 2 मां च पृच्छसि (B2 [marg.] °थाः); B3–5 Dc1 Dn1 D2–6 मामपृच्छथाः (D3 °च्छथ); G3 मां विपृच्छसि (for मानुपृ°). K2. 4. 5 D1 यन्मां कृष्णानुपृच्छसि; M1. 2 प्रश्नं मामनु°. — c) K2. 4 D1 मर्त्यानाम् (for भूतानाम्). — d) Ś1 K1 भृंडोह- (sic); K3 दुर्मोह-; M1–3 नृमोह-; M4 त्वन्मोह- (for यन्मोह-). K2 B1. 2 Dn1 D4–6 विभो (for प्रभो). K4 D1 मोहस्योत्सादनं विभो; K5 मोहस्योच्छादनं विभो; Dc1 यन्मोहोच्छेदनं प्रभो; T G3 यन्मोहच्छेदकारकं; G1. 2 यन्मोहावेदनं प्रभो.

17 b) D3 मधुसूदनं. B1. 2 याथातथ्येन माधव. — c) T1 G3 एवं (G3 तत्त्वं) शृणुष्वावहितो.

18 a) G1 द्विजस् (for विप्रस्). G2 तपोयज्ञः (for °युक्तः). — b) Ś1 K1 धर्मसंहितः; K3 B2 °सत्तमः; Dc1 °वित्तमं; G1. 2 M4 नाम धर्मवित् (for धर्मवित्तमः). — c) M1. 2 द्विजः कश्चिद्. — d) K5 भूतानाम् (for धर्माणाम्). K5 D3 आगतागतं; D1 दृष्टमागतं; T1 G1 आगमागमं (G1 °तं); G2 M1. 2 आगतिं गतिं (G2 °तं) (for °तागमम्).

19 a) B3–5 D2–4 T G2 M4 गतागतं; M1. 2 तपस्तप्तं; M3 lacuna (for गतागते). Ś1 K1. 4. 5 D1 ग- (K1 श)तागतेषु बहुशो; B1. 2 Dc1 गतागतानां द्रष्टारं (Dc1 बहुशो); G3 गतानामस्य बहुशो. — b) T1 दृष्टवान् (for ज्ञानवि-). — c) K3 लोकदुःखान्यकुशलं. — d) B3 दातारं; Dn1 D5. 6 ज्ञानार्थं (for ज्ञातारं).

20 The portion from 20^{a} up to 14. 17. 15^{d} is lost in Dn1 on a missing folio. — a) K2 जन्म-; M1. 2 जन्मं; M3. 4 (before corr.) ज्ञाती- (for जाती-).

दीप्यमानं श्रिया ब्राह्म्या क्रममाणं च सर्वशः ॥ २१
अन्तर्धानगतिज्ञं च श्रुत्वा तत्त्वेन काश्यपः ।
तथैवान्तर्हितैः सिद्धैर्यान्तं चक्रधरैः सह ॥ २२
संभाषमाणमेकान्ते समासीनं च तैः सह ।
यदृच्छया च गच्छन्तमसक्तं पवनं यथा ॥ २३
तं समासाद्य मेधावी स तदा द्विजसत्तमः ।
चरणौ धर्मकामो वै तपस्वी सुसमाहितः ।
प्रतिपेदे यथान्यायं भक्त्या परमया युतः ॥ २४
विस्मितश्चाद्भुतं दृष्ट्वा काश्यपस्तं द्विजोत्तमम् ।
परिचारेण महता गुरुं वैद्यमतोषयत् ॥ २५
प्रीतात्मा चोपपन्नश्च श्रुतचारित्र्यसंयुतः ।
भावेन तोषयच्चैनं गुरुवृत्त्या परंतपः ॥ २६
तस्मै तुष्टः स शिष्याय प्रसन्नोऽथाब्रवीद्गुरुः ।
सिद्धिं परामभिप्रेक्ष्य शृणु तन्मे जनार्दन ॥ २७
विविधैः कर्मभिस्तात पुण्ययोगैश्च केवलैः ।
गच्छन्तीह गतिं मर्त्या देवलोकेऽपि च स्थितिम् २८

C. 14. 436
B. 14. 16. 29
K. 14. 17. 29

T G जा(T_2 ज्ञा)तिस्मरणतत्त्वज्ञं. —^{b}) B_{1-4} D_5 पापपुण्ययोः; B_5 पुण्यपादयोः; G_1 °कर्मणां (for °पापयोः). —^{d}) $\acute{S}_1$ $K_{1.3}$ गतीनां कर्म(K_3 °तॄं)भिर्नॄणां.

21 D_{n1} missing (cf. v. l. 20). —^{a}) $B_{1.2}$ (marg. as in text) युक्तवत्; M_{1-3} मत्त° (for मुक्त°). $K_{1.4}$ सिद्धिं; K_5 विप्रं (for सिद्धं). —^{b}) $\acute{S}_1$ K_1 प्रयांतं; D_{c1} प्रशांत- (for प्रशान्तं). K_2 प्रशांतं सर्जितेंद्रियं; K_3 प्रियांतं नियतेंद्रियं. —^{c}) $K_{1.3}$ ब्रह्मा; B_1 ब्राह्म-; D_1 ब्राह्मा (for ब्राह्म्या). —^{d}) D_5 om. च. B_1 सर्वतः (for °शः).

22 D_{n1} missing (cf. v. l. 20). —^{a}) D_6 अंतर्ज्ञान- (for °र्धान-). $B_{3.4}$ $D_{5.6}$ -गतिज्ञश् (for °ज्ञं). —^{b}) K_3 कश्यपः; K_4 D_1 कश्यपं. —^{c}) $B_{1.2}$ अथ (for तथा). T_2 $G_{2.3}$ [अं]तर्हितं. —^{d}) K_4 $D_{1.3.5}$ G_1 यातं; T $G_{2.3}$ युतं; Cv यातश् (for यान्तं). $K_{1.5}$ T_2 G M_{1-3} चक्रचरैः; T_1 चानुचरैः (for चक्रधरैः).

23 D_{n1} missing (cf. v. l. 20). K_5 om. (hapl.) 23^{ab}. —^{a}) K_1 D_3 संभाषमानमेकांते; K_3 साभाष्यमान°; B_2 संतोषमाण°. —^{b}) K_2 समानीतं (for °सीनं). —^{d}) K_1 समर्थं; K_4 $B_{1.2.4}$ अशक्तं (for असक्तं). B_3 परमं; D_4 (before corr.). $_{5.6}$ M_1 पावनं; T_2 वदनं (for पवनं). B_3 ययौ (for यथा).

24 D_{n1} missing (cf. v. l. 20). K_3 om. 24^{abcd}. —^{b}) $D_{5.6}$ सदा हि (for स तदा). K_2 D_3 द्विजसत्तम. —^{c}) K_2 D_{c1} चरणैर्. $\acute{S}_1$ K_1 संस; $K_{2.4.5}$ D_1 स; $B_{2.3.5}$ D_{c1} $D_{2.4.6}$ T [ऽ]स्य (for वै). $B_{1.4}$ $D_{3.5}$ चरणौ धर्मकामस्य. —^{d}) $G_{1.3}$ M_3 स तस्य; $M_{1.2.4}$ स तस्मै (for तपस्वी). K_2 स समाहितः; D_1 $M_{1.2}$ सुससमाहितौ. —^{e}) $B_{1.2.4}$ प्रपेदे स (B_2 marg. °देति); D_{c1} प्रपेदे*; T_1 प्रतिपद्ये; T_2 °पद्य (for °पेदे). —^{f}) B_4 (marg. as in text) D_{c1} $D_{5.6}$ दृष्ट्वा तन्महदद्भुतं.

25 D_{n1} missing (cf. v. l 20). K_4 D_1 G_1 om. (hapl.) 25^{a}–26^{b}. D_{c1} om. 25^{ab}. —^{a}) B_2 विस्मृतश्; T_1 विस्मितं. $K_{2.5}$ त्वद्भुतं; K_3 चाशुभं; B_4 चाभवद् (for चाद्भुतं). $B_{2.3}$ चारात् (for दृष्ट्वा). —^{b}) $\acute{S}_1$ K_1 तु; B_4 [ऽ]थ; T_2 तद् (for तं). $\acute{S}_1$ $K_{1.3}$ B_4 द्विजोत्तमः. — G_3 om. 25^{cd}. —^{c}) $D_{5.6}$ उपचारेण (for परि°). D_{c1} विस्मितः परिचारेण. —^{d}) $\acute{S}_1$ गुरुं वै*व्यतोषयत्; $K_{1.3}$ गुरुं तं (K_3 ते) वै व्य°; K_2 गुरुभक्त्या ह्य°; K_5 गुरुवृत्त्या ह्य°; B_1 $D_{2.4}$ गुरुं तं वै ह्य°; B_2 $D_{5.6}$ T_2 गुरुं तं (B_2 वै) पर्य°; D_{c1} महता पर्य°; D_3 गुरुं चैतं ह्य°.

26 D_{n1} missing (cf. v. l. 20). K_4 D_1 G_1 om. 26^{ab} (cf. v. l. 25). —^{a}) K_2 [उ]पसंगश्; K_5 °शांतश् (for °पन्नश्). B_{1-4} D_{c1} T_1 $G_{2.3}$ M उपप($M_{3.4}$ °स)न्नश्च धर्मा(T_1 दुष्टा-; G_3 तुष्टा-; $M_{1.2}$ प्रीता)त्मा; B_5 D_{2-6} T_2 उपपन्नश्च ($D_{5.6}$ °पन्नं च; T_2 °सन्नश्च) तत्सर्वं. —^{b}) K_2 श्रुतं; K_3 D_6 श्रुत्वा; B D_4 श्रुति-; D_{c1} स्मृति- (for श्रुत-). K_2 $D_{5.6}$ T_2 -संयुतं (for °तः). —^{c}) G_1 भौमेन (for भावेन). K_{1-3} B_4 D_{c1} D_{1-3} $G_{1.3}$ M_3 [अ]तोषयच्चैनं (K_3 °श्चैवं; $G_{1.3}$ M_3 °त्तं वै); T G_2 $M_{1.2.4}$ तोषयंतं वै (for तोषयच्चैनं). —^{d}) $\acute{S}_1$ $K_{1-3.5}$ $B_{3.4}$ D_{c1} $D_{1.5.6}$ परंतप. S गुरुवृत्तिं समास्थितः.

27 D_{n1} missing (cf. v. l. 20). —^{a}) D_3 M_1 सुशिष्या(D_3 °ष्या)य (for स शिष्याय). —^{b}) T_1 प्रपन्नो (for प्रसन्नो). $K_{4.5}$ B_{3-5} D (D_{n1} missing) प्रसन्नो वाक्यमब्रवीत्; $B_{1.2}$ प्रपन्नाय वचोऽब्रवीत्; $G_{1.2}$ $M_{3.4}$ यस्प्र(G_2 यः प्र)सन्नोऽब्रवीद्गुरुः; $M_{1.2}$ प्रसन्नोऽयं ब्रवीद्गुरुः. —^{c}) $\acute{S}_1$ $K_{1.3.5}$ भक्तिं (for सिद्धिं). D_2 परम् (for पराम्). K_3 सिद्धिपरामपि प्रेक्ष्य; K_4 D_1 सिद्धं परा(D_1 °र)मपि प्रेक्ष्यं. —^{d}) K_2 तच्च; $K_{4.5}$ D_1 यत्तज्; B_{1-4} यत्तो; D_{c1} D_{2-6} मत्तो (for तन्मे).

C.14.437 B.14.16.30 K.14.17.30 न क्वचित्सुखमत्यन्तं न क्वचिच्छाश्वती स्थितिः ।
स्थानाच्च महतो भ्रंशो दुःखलब्धात्पुनः पुनः ॥ २९
अशुभा गतयः प्राप्ताः कष्टा मे पापसेवनात् ।
काममन्युपरीतेन तृष्णया मोहितेन च ॥ ३०
पुनः पुनश्च मरणं जन्म चैव पुनः पुनः ।
आहारा विविधा भुक्ताः पीता नानाविधाः स्तनाः ॥ ३१
मातरो विविधा दृष्टाः पितरश्च पृथग्विधाः ।
सुखानि च विचित्राणि दुःखानि च मयानघ ॥ ३२
प्रियैर्विवासो बहुशः संवासश्चाप्रियैः सह ।
धननाशश्च संप्राप्तो लब्ध्वा दुःखेन तद्धनम् ॥ ३३
अवमानाः सुकष्टाश्च परतः स्वजनात्तथा ।
शारीरा मानसाश्चापि वेदना भृशदारुणाः ॥ ३४
प्राप्ता विमाननाश्चोग्रा वधबन्धाश्च दारुणाः ।
पतनं निरये चैव यातनाश्च यमक्षये ॥ ३५
जरा रोगाश्च सततं वासनानि च भूरिशः ।
लोकेऽस्मिन्ननुभूतानि द्वंद्वजानि भृशं मया ॥ ३६
ततः कदाचिन्निर्वेदान्निकारान्निकृतेन च ।
लोकतन्त्रं परित्यक्तं दुःखार्तेन भृशं मया ।

---

28 Dn1 missing (cf. v. l. 20). Before 28, B5 D5.6 T1 G1.2 M4 ins. सिद्ध उवाच. —a) B3 विविधैः कामभिस्तत्र. —b) M1.2 केवलं. —c) G3 हि (for [इ]ह). D4 परं भक्त्या (for गतिं मर्त्या). —d) T2 G3 इहलोके (for देव°). K2.4.5 B D (Dn1 missing) च सं-; G1.2 M च वा (for ऽपि च). K2.4 D4 -स्थितं; B4 D3 -स्थितिः.

29 Dn1 missing (cf. v. l. 20). —a) K4 D1 किंचित्. —b) K2.5 B (B3 marg.) Dc1 D1–4 गतिः (for स्थितिः). —c) D1 महता. —d) K2 D1 T2 दुःखं; T1 दुःखी. K2 D1 T2 लब्ध्वा; G3 -लब्धाः. — After 29, M3 reads 31^{cd}.

30 Dn1 missing (cf. v. l. 20). B2 om. (hapl.) 30^{a}–31^{b}. —a) D3 असुभा (sic) (for अशुभा). G2 च गतीः (for गतयः). T2 पार्थ (for प्राप्ताः). —b) Ś1 K3 T2 दृष्टा; G3 दुष्टा (for कष्टा). D5.6 कथ्यसे; M1.2 कष्टं वै (for कष्टा मे). —d) D1 कृष्णया; D3 तृष्णाया; G1 om. (for तृष्णया).

31 Dn1 missing (cf. v. l. 20). B2 om. 31^{ab} (cf. v. l. 30). —a) Dc1 om. second पुनः. K3 मरणे. —b) G3 मम (for जन्म). K5 चैवं. Dc1 om. one पुनः. — M3 reads 31^{cd} after 29. —c) K3 भुक्तः (for भुक्ताः). —d) K1 Dc1 D2.3 नानाविधा; M3 °विध-. D1 सभाः; T2 तथा (for स्तनाः).

32 Dn1 missing (cf. v. l. 20). —a) K1 दृष्टा. —b) K1 पितराश्च् (sic). —d) K4 D1 दुःखानि विविधानि च; K5 °नि यमजानि च.

33 Dn1 missing (cf. v. l. 20). —a) K5 D1 G1 बहुभिः (for बहुशः). —b) K3 संवासाश्च्. K3 D3.5.6 प्रियैः (for [अ]प्रियैः). —c) M1.2 धननाशाश्च संप्राप्ता. —d) B1 M1.2.4 लब्धं; D3 लब्धा; G1 M3 लब्ध- (for लब्ध्वा).

34 Dn1 missing (cf. v. l. 20). —a) D1 अवसानाः. B1.2 (marg. as in text) Dc1 सुकृच्छ्राश्च्; T1 च कष्टाश्च् (for सुक°). —b) B Dc1 D2–6 राजतः; G2 परितः (for परतः). B3 (marg. as in text) ततः; G3 तदा (for तथा). —c) K3 मानसश्च्; D3 मानसांश्च् (for °साश्च्). D5.6 T2 G2 वा (for च). —d) K1 दशधा गुरुः; K3 भृशदारुणः; D3 °रुणा; D4 भृषदारुणाः; G3 बहु° (for भृश°).

35 Dn1 missing (cf. v. l. 20). K3 G1 om. (hapl.) 35^{ab}. —a) D5.6 विमानिताश्च् (for °ननाश्च्). K4 D1 चापि; D3 चोग्री (for चोग्रा). G2 प्राप्तोवमानश्चोग्रश्च; G3 प्राप्तावमानानास्ते चोग्रा (hypermetric). —b) K1 वधबंधश्च दारुणः. — T2 om. 35^{cd}. —c) Dc1 पातनं; D3 तपनं; G3 पतंति (for पतनं). B1 विषये; D3 निरयेश्च् (for निरये). B2 (marg. as in text) पतनं विषये घोरे.

36 Dn1 missing (cf. v. l. 20). —a) D5.6 जरारोगौ (for °रोगाश्च्). B2 (marg. as in text) बहुला (for सततं). —b) D4 सर्वशः (for भूरिशः). — K3 reads 36^{cd} after 37^{cd}. —c) G3 -वृत्तानि (for -भूतानि). —d) G2 पूर्वजानि (for द्वंद्व°). — After 36, K3 ins. 37*.

37 Dn1 missing (cf. v. l. 20). D1 repeats 37^{a} after 37^{cd}. —a) Ś1 K1.2 M1.2 निर्वेदा (for °दान्). D3 ततः काचिन्न निर्वेदा. —b) Ś1 K3.5 M2 विकारान्; K2 निकार-; G2 नितरां (for निकारान्). K5 निष्कृतेन; Dc1 आश्रितेन (for निकृतेन). K1.4 M1 निर्वि-

ततः सिद्धिरियं प्राप्ता प्रसादादात्मनो मया ॥ ३७
नाहं पुनरिहागन्ता लोकानालोकयाम्यहम् ।
आ सिद्धेरा प्रजासर्गादात्मनो मे गतिः शुभा ॥ ३८
उपलब्धा द्विजश्रेष्ठ तथेयं सिद्धिरुत्तमा ।
इतःपरं गमिष्यामि ततः परतरं पुनः ।
ब्रह्मणः पदमव्यग्रं मा तेऽभूदत्र संशयः ॥ ३९
नाहं पुनरिहागन्ता मर्त्यलोकं परंतप ।
प्रीतोऽस्मि ते महाप्राज्ञ ब्रूहि किं करवाणि ते ॥ ४०
यदीप्सुरुपपन्नस्त्वं तस्य कालोऽयमागतः ।
अभिजाने च तदहं यदर्थं मा त्वमागतः ।
अचिरात्तु गमिष्यामि येनाहं त्वामचूचुदम् ॥ ४१
भृशं प्रीतोऽस्मि भवतश्चारित्रेण विचक्षण ।
परिपृच्छ यावद्भवते भाषेयं यत्तवेप्सितम् ॥ ४२
बहु मन्ये च ते बुद्धिं भृशं संपूजयामि च ।
येनाहं भवता बुद्धो मेधावी ह्यसि काश्यप ॥ ४३

C. 14. 453
B. 14. 16. 46
K. 14. 17. 46

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

कारैः (K1 विकाराति- ; M1 विकाराणि) कृतेन च ; B Dc1 D2–6 निराकाराश्रितेन च (B1. 2 वै ; B3–5 वा). —^{c}) K1 Dc1 लोकतंत्र-. K3 इदं त्यक्तं ; D1 परित्यज्य (for °त्यक्तं). —^{d}) K4 D5 दुःखांते तु ; M1. 2 दुःखं तेन (for दुःखार्तेन). — After 37^{cd}, K3 reads 36^{cd}. Ś1 K1 B Dc1 D5. 6 ins. after 37^{cd}: K3 after 36^{ab}:

37* लोकेऽस्मिन्ननुभूयाहमिमं मार्गमनुष्ठितः ।

[K3 बहुशस्तु न भूयोहं (for the prior half). B4. 5 अनुतिष्ठतः (hypermetric) (for अनुष्ठितः).]

—^{f}) D3 प्रसादान् ; M1. 2 प्रासादाद्.

38 Dn1 missing (cf. v. l. 20). —^{a}) G1 आगत्य (for आगन्ता). —^{b}) Ś1 D6 T1 M2 लोकानां लोकयाम्यहं. —^{c}) K1 B2. 4. 5 D3 असिद्धेर् ; K3 असृष्टेर् (for आ सिद्धेर्). D3. 4 आ प्रजास्वर्गाद् (for °सर्गाद्). —^{d}) B1. 3–5 D (except D1 ; Dn1 missing) T1 [ऽ]पि ; B2 च (for मे). D3. 5. 6 G2 गतीः (for गतिः). M1. 2 वशीकृताः (for गतिः शुभा). K5 B5 D5. 6 G2 शुभाः (for शुभा).

39 Dn1 missing (cf. v. l. 20). —^{a}) K2 उपलुब्धा. —^{b}) T1 तथैवं (for तथेयं). K1. 3 B4 (marg.) तथायं विधिरुत्तमः ; M1. 2 यथाहं सिद्धिमुत्तमां (M2 °मा). —^{c}) Dc1 D2 M2 इतः पारं (M2 परां) ; D3 T2 G3 त(D3 अ)तःपरं (for इतःपरं). —^{d}) D3 परात् (for ततः). M1. 2 परतरां. B5 D2–4 ततः ; G2 महत् (for पुनः). —^{e}) Dc1 अव्यक्तं (for अव्यग्रं). —^{f}) Dc1 D3 G3 तत्र (for अत्र).

40 Dn1 missing (cf. v. l. 20). —^{b}) D2. 4 मर्त्यलोके ; D3 मृत्युलोकं (for मर्त्य°). K2. 4 परंतपः ; G1. 2 द्विजोत्तम ; M4 भयाकुलं (for परंतप). —^{c}) D1 प्रीतास्मि ते ; M4 सुप्रीतोस्मि. K1 B4 महाप्रज्ञ ; B3. 5 D2–4 °भाग ; G1. 2 M3. 4 °ब्रह्मन् (for °प्राज्ञ).

41 Dn1 missing (cf. v. l. 20). —^{a}) K4 D1 G2 उपसंपन्नस् ; T2 G1 इव (G1 इह) संपन्नस् ; M4 उपसन्नस्त्वं. B3 तं ; Dc1 त्वां (for त्वं). —^{b}) B2 लोको (for कालो). — K4. 5 D1 om. (hapl.) 41^{cd}. —^{c}) K2 अनु- ; B1 अपि ; G3 अधि- (for अभि-). Ś1 वै ; T2 ह (for च). —^{d}) K3 सा ; T G मां (for मा). B Dc1 D2–6 यदर्थं मामुपागतः. —^{e}) Ś1 K1. 3 नचिरात् (for अचि°). G3 न (for तु). T1 G3 गमिष्येहं (for °ष्यामि). — T1 om. 41^{f}–43^{b}. —^{f}) B1. 4. 5 Dc1 D5. 6 तेन (for येन). K3 अयं (for अहं). K1 अशूशुदं ; K2. 4. 5 D1 अनूनुदं (for अचूचुदम्). B2 ते नन्वहमचूचुदं.

42 Dn1 missing (cf. v. l. 20). T1 om. 42 (cf. v. l. 41). —^{b}) K1 चरित्रेण ; K3 चरित्र्येण. K1. 3. 5 Dc1 D4–6 T2 विचक्षणः (K3 °णं) ; K2 M1 विव(M1 °ल)क्षण (for विच°). —^{c}) Hypermetric. K5 G2. 3 M4 भवतो (for भवते). K3 पर्यंपृच्छाद्य भवते ; K4 B D (Dn1 missing) T2 परिपृच्छस्व कल्याणं (D5. 6 कुशलं ; T2 भवतो) ; M1 °पृच्छेद्य भवते ; M2. 3 °पृच्छतेद्य भवते. —^{d}) D3 corrupt. D5. 6 भाषितं (for भाषेयं). B1 तत् (for यत्). K5 तव च (for यत्तव). Ś1 G M भाषे यद्यत्तवेप्सि(Ś1 °स्मि [sic])तं ; K1 D1 भाषे (D1 °ष्ये) यद्य यत्तवेप्सितं (hypermetric) ; K3 भाष्ये यत्तु तवेप्सितं.

१७

C. 14. 454
B. 14. 17. 1
K. 14. 18. 1

वासुदेव उवाच ।

ततस्तस्योपसंगृह्य पादौ प्रश्नान्सुदुर्वचान् ।
पप्रच्छ तांश्च सर्वान्स प्राह धर्मभृतां वरः ॥ १

काश्यप उवाच ।

कथं शरीरं च्यवते कथं चैवोपपद्यते ।
कथं कष्टाच्च संसारात्संसरन्परिमुच्यते ॥ २

आत्मानं वा कथं युक्त्वा तच्छरीरं विमुञ्चति ।
शरीरतश्च निर्मुक्तः कथमन्यत्प्रपद्यते ॥ ३

कथं शुभाशुभे चायं कर्मणी स्वकृते नरः ।
उपभुङ्क्ते क्व वा कर्म विदेहस्योपतिष्ठति ॥ ४

ब्राह्मण उवाच ।

एवं संचोदितः सिद्धः प्रश्नांस्तान्प्रत्यभाषत ।

---

43 Dn1 missing (cf. v. l. 20). T1 om. 43^{ab} (cf. v. l. 41). —^{a}) Dc1 मने (for मन्ये). Ś1 K1 न (for च). S (T1 om.) बु(G1 वृ)द्धिं ते (by transp.). —^{b}) Ś1 वै (for च). K2 असकृत्य जवामि वा (sic); K4 D1 नमस्कृत्य च यामि च (D1 वा); B1. 2. 4 Dc1 सुभृशं पूजयामि च. —^{c}) G1. 3 भवतो. K1 बुद्धं; B1 वृद्धो; B5 बद्धो (for बुद्धो). —^{d}) K3 कश्यप; D1 विक्रमः; M2 पांडव (for काश्यप).

Colophon missing in Dn1. — *Sub-parvan* : Ś1 K1–3 B Dc1 D2–6 T G3 M4 अनुगीता. — *Adhy. name* : T G3 ब्राह्मणकाश्यपसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : Ś1 20 ; B1 D4 T2 G1. 2 M 16 (as in text); Dc1 1 ; T1 G3 17.

17

1 Dn1 missing up to 15 (cf. v. l. 14. 16. 20). B4 T G M3. 4 ब्राह्मण (for वासुदेव). —^{a}) Dc1 [औ]पसंगृह्य ; T2 [इ]व सं° (for उपसं°). —^{b}) K2. 4. 5 B1 (marg.). 2 (marg. as in text). 3 D1 सुदुर्लभान्; B1. 2 (also both on marg.) सुदुर्विदान् (for सुदुर्वचान्). G1. 2 M3. 4 पादौ स द्विजसत्तमः ; M1. 2 पादौ प्रश्नं सुदुर्वचं. —^{c}) B4 D4–6 T1 धर्मान् ; D1 om. (for सर्वान्). B3 तान्सर्वान् (for सर्वान्स). K5 सं- ; T2 G3 वै (for स). G1. 2 M4 (*inf. lin.* as in text) प्रश्नांश्चैता(M4 °श्च ता)न्स धर्मात्मा ; M1. 2 पप्रच्छ तं सर्वमिदं. —^{d}) K5 D6 वर (for वरः).

2 Dn1 missing (cf. v. l. 1). —^{a}) S शरीराच् (for शरीरं). K1 श्यवते (sic) (for च्यवते). —^{b}) Ś1 K1. 3 B3. 5 Dc1 D2–4 -जायते (for -पद्यते). —^{c}) Ś1 K1. 3 च कष्टात् (by transp.); K4 D1 कष्टात्स ; D4 G2 कष्टाश्च (G2 °त्स्व-). K2 कथं च कष्टान्संसारान्. —^{d}) Ś1 K1. 3 जंगमात् ; B1. 2 (marg. as in text) संगमात् ; D2 M1. 2 संसारात् ; T1 G संसारी (for संसरन्). K2. 4. 5 B1–4 Dc1 D1 प्रतिमुच्यते (for परि°).

3 Dn1 missing (cf. v. l. 1). G3 om. (? hapl.) 3^{ab}. —^{a}) B1. 2 स (for वा). K1. 4 B1. 2 D2. 4 G2 मुक्त्वा ; K2 त्यक्त्वा ; D1 युक्त्या (for युक्त्वा). B1. 2 (both marg.). 3–5 Dc1 D5. 6 T आत्मा च प्रकृतिं मुक्त्वा. —^{b}) K4 D1 G1. 2 M विमुच्यते ; B5 D2. 3 च मुंचति (for विमुञ्चति). —^{c}) K5 शुचिर्युक्तः (for च निर्मुक्तः). G1 शरीरे च विनिर्युक्ते.

4 Dn1 missing (cf. v. l. 1). —^{a}) Dc1 शुभाशुभेन (for °शुभे च). M1. 2 यायात् (for चायं). Ś1 K1. 3 कथं च सुकृतं वा(K1 चा)यं. —^{b}) B4. 5 कर्मणा (for कर्मणी). B1. 2 सुकृते ; T G3 कुरुते (for स्वकृते). M3 नराः. Ś1 K1. 3 तथा वै (Ś1 °थैव) दुष्कृतं नरः ; Dc1 कर्मणा *कृतेन यः ; M2 कर्मणी स्वनरे कृताः. —^{c}) K2 [ऽ]थ (for क्व). D5. 6 तत् (for वा). —^{d}) B Dc1 D5. 6 [अ]व- (for [उ]प-). K3 -दिष्टति ; K4. 5 D1–4 T2 -तिष्ठते (for -तिष्ठति).

5 Dn1 missing (cf. v. l. 1). Ś1 K1. 3 T G2. 3 om. the ref. —^{a}) K2. 4 D1 प्रचो(D1 °नो)दितः ; D3 संनोदितः ; D5. 6 संदेशितः ; T2 स चोदितः (for संचो°). —^{b}) Dc1 प्रश्नास् ; D5. 6 प्रष्णांस् (sic) (for प्रश्नांस्). K3 त्रीन् (for तान्). D2–4 अभ्यभाषत (for प्रत्य°). —^{c}) K1. 3. 4 Dc1 D1. 4. 5 आनु(K1. 4 D4 अनु)पूर्वेण ; D3. 6 अनुपूर्व्येण (D6 °र्णेन) (for आनु°). —^{d}) B D (except D1 ; Dn1 missing) तन्मे निगद(D6 °दि)तः शृणु ; T G3 यथावन्मे तथा शृणु. — After 5, T G ins. :

38* सिद्धः ।
असिन्नेवाशुभफला आयुष्यास्तु क्रियाः स्मृताः ।

आनुपूर्व्येण वार्ष्णेय यथा तन्मे वचः शृणु ॥ ५

सिद्ध उवाच ।

आयुःकीर्तिकराणीह यानि कर्माणि सेवते ।
शरीरग्रहणेऽन्यस्मिंस्तेषु क्षीणेषु सर्वशः ॥ ६
आयुःक्षयपरीतात्मा विपरीतानि सेवते ।
बुद्धिर्व्यावर्तते चास्य विनाशे प्रत्युपस्थिते ॥ ७
सत्त्वं बलं च कालं चाप्यविदित्वात्मनस्तथा ।
अतिवेलमुपाश्नाति तैर्विरुद्धान्यनात्मवान् ॥ ८
यदायमतिकष्टानि सर्वाण्युपनिषेवते ।
अत्यर्थमपि वा भुङ्क्ते न वा भुङ्क्ते कदाचन ॥ ९
दुष्टान्नं विषमान्नं च सोऽन्योन्येन विरोधि च ।
गुरु वापि समं भुङ्क्ते नातिजीर्णेऽपि वा पुनः ॥ १०
व्यायाममतिमात्रं वा व्यवायं चोपसेवते ।
सततं कर्मलोभाद्वा प्राप्तं वेगविधारणम् ॥ ११
रसातियुक्तमन्नं वा दिवास्वप्नं निषेवते ।
अपक्कानागते काले स्वयं दोषान्प्रकोपयन् ॥ १२ C. 14. 465 B. 14. 17. 12 K. 14. 18. 12

[G_1 om. the ref. G_2 [आ]शु फलदा (for [अ]शुभफला). G_3 आयुष्यस्तात्प्रियाः स्मृताः (for the post. half).]

6 Dn_1 missing (cf. v. l. 1). T G om. the ref. —^{a}) Ś$_1$ आयुर्हत्यकराणीह (sic); Ś$_1$ (before corr.) $K_{1.3}$ आयुर्भोग°; K_2 आयुःकृकरीणीह (sic); $K_{4.5}$ B_4 G_3 M_3 आयुष्कृत्यकराणीह; D_1 आयुःकर्म°; $M_{1.2}$ आहुः कृत्य°. —^{b}) B Dc_1 D_{2-6} कृत्यानि (for कर्माणि). —^{c}) Dc_1 -गृहणान् (sic) (for -ग्रहणे). B_5 D_{4-6} यस्मिंस्; T तास्मिंस् (for ऽन्यास्मिंस्).

7 Dn_1 missing (cf. v. l. 1). —^{a}) K_1 D_3 आयुक्षय-; G_1 आयुःक्षयं (for °य-). —^{c}) K_1 वर्तंते ते; Dc_1 वा वर्तंते; T_1 व्यावर्त्यंते (for °र्तंते). K_2 वा (for च). —^{d}) $B_{1.2}$ चाप्युपास्थिते; D_3 प्रलय° (for प्रत्युप°).

8 Dn_1 missing (cf. v. l. 1). K_4 om. (? hapl.) 8^a–9^b. —^{a}) T_1 काल्यं; T_2 G_3 कार्यं (for कालं). —^{b}) K_5 हि (for [अ]पि). B Dc_1 D_{2-6} T_2 विदित्वा च; D_1 अविदित्वा (for [अ]प्यविदित्वा). T_1 च नस्तथा; $M_{1.2}$ मनस्तदा (for [आ]त्मनस्तथा). $K_{2.5}$ D_1 प्रियं (for तथा). G_2 [अ]विदित्वा त्वात्मनस्तथा. —^{c}) M_1 अवाश्नाति (for उपा°). —^{d}) K_2 सं-; K_5 D_{2-6} स्व-; D_1 स (for तैर्). Dc_1 विरुध्यानि (for °द्धानि). T_2 G_3 $M_{1.2.4}$ (*inf. lin.*) तैर्विरुद्धाद्यतात्म- (T_2 °ननात्म-; G_3 °त्मनोर्थ-; M_4 °त्मनात्म)वान्.

9 Dn_1 missing (cf. v. l. 1). K_4 om. 9^{ab} (cf. v. l. 8). —^{a}) D_3 यदि (for यदा). K_5 इति (for अति-). Ś$_1$ (*sup. lin.*) -तुष्टानि; T_2 -निष्ठानि (for -कष्टानि). —^{b}) G_2 सत्त्वानि (for सर्वाणि). K_2 D_4 [अ]प-; D_3 अति- (for उप-). Ś$_1$ -निषेवति. —^{c}) G_1 अन्यार्थम् (for अत्य°). K_5 अति (sic) (for अपि). —^{d}) D_3 नाभुंक्ते वा कदाचन.

10 Dn_1 missing (cf. v. l. 1). —^{a}) B_5 corrupt. G M_3 वा (for च). B_{1-4} D_{2-6} दुष्टान्नामिषपानं च (D_6 वा); Dc_1 °न्नानि च यानि*. —^{b}) K_5 सोन्येन च; B Dc_1 D_{2-6} यद् (D_{2-4} यदा)न्योन्य-; T $G_{1.2}$ $M_{3.4}$ सा(T_1 सां)तल्येन; G_3 शतेन्येन (for सोऽन्योन्येन). B_{3-5} Dc_1 वा (for च). —^{c}) D_6 गुरुं (for गुरु). $K_{2.4}$ D_1 चा(D_1 वा)प्यशनं; K_5 D_{2-6} चाप्यमितं; B_5 T चापि समं. Dc_1 G_2 गुरुणा(G_2 °ता)पि समं भुंक्ते; $G_{1.3}$ M गुरु चा($M_{3.4}$ वा)पि स (M_3 च) संभुंक्ते. —^{d}) K_4 D_1 [अ]तिजीर्णोति; $B_{3.4}$ D_{2-4} G_1 °र्णेन; G_3 °र्णोपि; $M_{1.2}$ °र्णोथ.

11 Dn_1 missing (cf. v. l. 1). —^{a}) $K_{2.4.5}$ B_5 D_{1-6} च (for वा). —^{b}) K_2 वायव्यं; K_3 व्यवायश्; K_5 विहारं; D_3 व्यायामं (for व्यवायं). B_3 G_2 $M_{3.4}$ वा (for च). G_3 व्यवायानुपसेव्यते. —G_3 om. (hapl.) 11^c–13^d. —^{c}) D_1 कर्मलाभाद्. —^{d}) D_1 $G_{2.3}$ M_4 (*inf. lin.*) प्राप्तवेग-; M_4 प्राप्तकर्म- (for प्राप्तं वेग-). Ś$_1$ $K_{1.3}$ प्राप्नोति गतिवारणं; $K_{2.4}$ G_1 प्राप्तवेगविचारणं (K_4 °धारिणं; G_1 °धारणः); B Dc_1 D_{2-6} T प्राप्तं वेगं (D_6 कर्म) विधारयेत्.

12 Dn_1 missing (cf. v. l. 1). G_3 om. 12 (cf. v. l. 11). —^{a}) K_3 B_{1-3} D_{2-6} रसाभियुक्तम्; K_5 °तिरिक्तम्; B_4 °दियुक्तम्; Dc_1 *साभियुंक्तम्; $G_{1.2}$ M_4 (*inf. lin.*) रसानुयुक्तम्; M_{1-3} °भियुक्तम् (sic) (for °तियुक्तम्). Ś$_1$ अपक्कं (for अन्नं वा). T रसानुयुक्तं जग्ध्वान्नं. —^{b}) B D (except D_1; Dn_1 missing) च सेवते (for निषे°). —^{c}) K_1 कर्णे (sic) (for काले). Ś$_1$ T G_2 अपक्वान्नं (Ś$_1$ °न्ना-) गते काले; $K_{2.4.5}$ D_1 °थ्यान्नं गते काले; B_{1-3} °क्केना($B_{1.2}$ °क्मा)गते काले; $D_{5.6}$ $M_{1.2}$ °क्कानां गते काले; G_1 °क्काशंकते काले (sic). —^{d}) Ś$_1$ K D_1 उदीरयन् (K_5 °येत्); D_{2-6} T प्रकोपयेत् (for °यन्). $G_{1.2}$ M स्वयं दोषप्रकोपनं.

C.14. 466
B. 14. 17. 13
K. 14. 18. 13

स्वदोषकोपनाद्रोगं लभते मरणान्तिकम् ।
अथ चोद्बन्धनादीनि परीतानि व्यवस्यति ॥ १३
तस्य तैः कारणैर्जन्तोः शरीराच्च्यवते यथा ।
जीवितं प्रोच्यमानं तद्यथावदुपधारय ॥ १४
ऊष्मा प्रकुपितः काये तीव्रवायुसमीरितः ।
शरीरमनुपर्येति सर्वान्प्राणान्रुणद्धि वै ॥ १५
अत्यर्थं बलवानूष्मा शरीरे परिकोपितः ।
भिनत्ति जीवस्थानानि तानि मर्माणि विद्धि च ॥ १६
ततः सवेदनः सद्यो जीवः प्रच्यवते क्षरन् ।
शरीरं त्यजते जन्तुश्छिद्यमानेषु मर्मसु ।
वेदनाभिः परीतात्मा तद्विद्धि द्विजसत्तम ॥ १७
जातीमरणसंविग्नाः सततं सर्वजन्तवः ।
दृश्यन्ते संत्यजन्तश्च शरीराणि द्विजर्षभ ॥ १८
गर्भसंक्रमणे चापि मर्मणामतिसर्पणे ।
तादृशीमेव लभते वेदनां मानवः पुनः ॥ १९
भिन्नसंधिरथ क्लेदमद्भिः स लभते नरः ।

---

13 Dn_1 missing (cf. v. l. 1). G_3 om. 13 (cf. v. l. 11). — ^{a}) $K_{2.4.5}$ D_1 स (for स्व-). K_3 रोषं (for रोगं). — ^{b}) $\acute{S}_1$ $K_{1.3}$ प्राप्नोति (for लभते). M_4 मरणान्वितं (for °न्तिकम्). — ^{c}) $B_{1.2.4.5}$ Dc_1 D_{2-6} अपि (for अथ). $K_{2.5}$ $B_{4.5}$ $D_{1.2.4-6}$ T G_2 M_4 चेद्बंधनादीनि. — ^{d}) $K_{1.2.5}$ परीतात्मा ; Dc_1 $D_{1.3}$ परितानि (sic). T G_1 M व्यवस्यते.

14 Dn_1 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) $K_{2.4}$ T_2 G_3 ततस् ; K_3 अथ ; $B_{1.2}$ (marg. as in text) अस्य (for तस्य). T_2 ते ; G_3 तत् (for तैः). G_2 जंतुः (for जन्तोः). — ^{b}) $K_{2.5}$ $B_{1.2}$ D (Dn_1 missing) G_3 M (M_4 *inf. lin.* as in text) शरीरं ; K_4 शरीरे (for शरीराच्). $K_{2.4}$ D_1 सदा ; K_5 $B_{1.2}$ D_{2-6} तदा ; $B_{3.5}$ तथा (for यथा). G_1 शरीरस्य वधो यथा. — ^{c}) K_2 जीविते ; G_3 विजितं (for जीवितं). K_5 प्रोज्झमानं ; D_1 पच्य° (for प्रोच्य°). K_5 च (for तद्). — ^{d}) $M_{1.2}$ अव- (for उप-).

15 Dn_1 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) B_5 अपस्मा (hypermetric) (for ऊष्मा). K_4 प्रकुपिते (for °पितः). K_3 कायस् (for काये). — ^{b}) K_3 -वायुः (for -वायु-). Dc_1 -समारितः ; D_3 -समीरतः (for °रितः). — ^{c}) K_5 अथ (for अनु-). $K_{2.4.5}$ $B_{1.4.5}$ D_{2-6} $G_{1.2}$ M -पर्यैत्य (for -पर्येति). $\acute{S}_1$ (*sup. lin.* as in text) $K_{1.3}$ शरीरमनु(K_1 °न)पायेति (K_3 °न) ; D_1 °मप्यपायिन्यः. — ^{d}) K_4 M_4 (*inf. lin.* as in text) स तान् ; T_1 G_3 सर्वं- (for सर्वान्). $\acute{S}_1$ $K_{1.3}$ निरुध्य वै ; $M_{1.2}$ निबध्यति (for रुणद्धि वै). T G च ; $M_{3.4}$ ह (for वै).

16 Dn_1 resumes. — ^{a}) $K_{1.2}$ Dc_1 D_1 अत्यर्थं-. — ^{b}) K_2 परिकोपिनः ; D_4 °पिते (for °पितः). — ^{c}) G_1 हिनस्ति (for भिनत्ति). $\acute{S}_1$ जीवे ; G_3 कोप- (for जीव-). G_2 भिनत्ति जीवनस्थानि. — ^{d}) $K_{2.4}$ D_1 T G_1 $M_{1.2.4}$ (*inf. lin.* as in text) कर्माणि ; K_3 वर्माणि. G_2 विध्यति (for विद्धि च). $B_{1.2.3}$ (marg.)$_{.4}$ Dc_1 Dn_1 D_{2-6} म(B_3 [orig.]क)र्माणि विद्धि तत्त्वतः (B_1 तानि हि) ; B_5 विद्धि मर्माणि तानि ह.

17 ^{a}) K_2 संवेदनः ; D_3 सवेदना. — ^{b}) K_1 प्रश्यवते (sic) ; K_3 प्रच्यवती ; G_2 प्रतपते ; $M_{1.2}$ प्राच्यवते (for प्रच्य°). $\acute{S}_1$ K_3 पुनः ; $K_{1.2.4}$ Dn_1 D_{1-3} क्षरात् ; K_5 D_{4-6} T_1 क्षणात् ; M_3 क्षरत् (for क्षरन्). — ^{c}) T_1 G_3 शरीरात् (for °रं). Dc_1 T G_3 च्यवते (for त्यजते). K_2 D_3 जंतुं. — ^{d}) $K_{2.4.5}$ D_1 T G_3 M_4 भिद्यमानेषु ; G_1 छाद्य° (for छिद्य°). B_5 $D_{2.3}$ M_2 कर्मसु (for मर्मसु). — Dc_1 om. 17^c–18^d. — ^{e}) K_1 $B_{2.4}$ वेदनाभि- ; K_4 D_1 °नाति- ; K_5 °नार्ति- ; T_2 °नाधिः ; $M_{1.2}$ °नाच्च (for °नाभिः). G_2 M_4 वेदनाभिपरीतत्वात्.

18 Dc_1 om. 18 (cf. v. l. 17). — ^{a}) T G जातिस्मरणसंविग्नाः. — ^{b}) B_2 सर्वदा (for सततं). $\acute{S}_1$ $K_{1.3}$ -जंतुषु (for -जन्तवः). — ^{c}) K_2 B_4 दृश्यते. $M_{1.2}$ सत्त्ववंतश् (for संत्यजन्तश्). — ^{d}) $\acute{S}_1$ $K_{1.3}$ B_3 द्विजोत्तम.

19 ^{a}) D_6 -संक्रमणं ; G_3 -संग्रहणे (for -संक्रमणे). $\acute{S}_1$ K_{1-3} $G_{1.2}$ M चैव ; K_4 D_1 काले ; K_5 T_2 वापि (for चापि). — ^{b}) $\acute{S}_1$ $K_{1.3}$ मरणाद् ; $\acute{S}_1$ (*sup. lin.*) $K_{4.5}$ D (except Dc_1) कर्मणाम् ; S गर्भा° (for मर्म°). K_1 इति ; K_4 B_2 D_1 $G_{1.2}$ M उप- ; $B_{1.3.4}$ Dc_1 T G_3 अप- ; B_5 अपि (for अति-).

20 ^{a}) T_2 -सिद्धिर् (for -संधिर्). D_6 श्लेदम् (sic) ; G_2 स्वेदम् (for क्लेदम्). B_2 D_3 भिन्नसंधिरथाक्लेदम् ; M °संधिरसं (M_3 °यं) क्लेदम्. — ^{b}) $\acute{S}_1$ B Dc_1 संलीयते ; T_2 संलभते (for स ल°). — ^{c}) $\acute{S}_1$ K_{1-4} D_1 यदा (for यथा). B_4 पंचत्व- ; G_3 सर्वेषु (for पञ्चसु). — $\acute{S}_1$

यथा पञ्चसु भूतेषु संश्रितत्वं निगच्छति ।
शैत्यात्प्रकुपितः काये तीव्रवायुसमीरितः ॥ २०
यः स पञ्चसु भूतेषु प्राणापाने व्यवस्थितः ।
स गच्छत्यूर्ध्वगो वायुः कृच्छ्रान्मुक्त्वा शरीरिणम् २१
शरीरं च जहात्येव निरुच्छ्वासश्च दृश्यते ।
निरूष्मा स निरुच्छ्वासो निःश्रीको गतचेतनः ॥ २२
ब्रह्मणा संपरित्यक्तो मृत इत्युच्यते नरः ।
स्रोतोभिर्यैर्विजानाति इन्द्रियार्थाञ्शरीरभृत् ।
तैरेव न विजानाति प्राणमाहारसंभवम् ॥ २३
तत्रैव कुरुते काये यः स जीवः सनातनः ।
तेषां यद्यद्भवेद्युक्तं संनिपाते क्वचित्क्वचित् ।
तत्तन्मर्म विजानीहि शास्त्रदृष्टं हि तत्तथा ॥ २४
तेषु मर्मसु भिन्नेषु ततः स समुदीरयन् ।
आविश्य हृदयं जन्तोः सत्त्वं चाशु रुणद्धि वै ।

C. 14. 480
B. 14. 17. 27
K. 14. 18. 27

K1. 3 om. (hapl.) 20^{d}–21^{a}. — ^{d}) K4. 5 D1 सदृशत्वं; B5 Dn1 D2–6 संभूतत्वं; G2 संश्रितं स; G3 सोग्निस्तत्त्वं; M (M4 *inf. lin* as in text) संशितत्वं (for संश्रितत्वं). K4 D1 न गच्छति; B (except B4) Dc1 Dn1 D2–5 M1–3 नियच्छति (D5 °सि); D6 च नेच्छति (for निग°). — ^{e}) K2 ऊष्मात्; B4 सत्यात् (sic); T G M4 (*inf. lin.*) श्लेष्मात् (for शैत्यात्). D1 प्रकुपितात्; D3 °पिते (for °पितः). D5. 6 कामं; M कायस् (for काये).

21 Ś1 K1. 3 om. 21^{a} (cf. v. l. 20). — ^{a}) D6 च (for स). — ^{b}) K2 प्राणापानो; K5 °व्याने; D3 G1 M4 °पान-; G3 प्राणोपानो (for प्राणापाने). B3 (marg. as in text) व्यवसायास्थितः पुनः; M1–3 प्राणाप्रानौ व्यवस्थितौ. — ^{c}) K1. 4 संगच्छद् (for स गच्छति). G3 उच्चगो (for ऊर्ध्वगो). D3 स गच्छेत्पूर्वगो वायुः. — ^{d}) K1 कृच्छ्रमुक्त्वा; D3 कृच्छ्रान्मुक्ता; D5. 6 मुक्त्वा कृच्छ्रात् (by transp.). Ś1 K1. 3 कलेवरं; K2 B1. 2 Dn1 D4. 6 T1 शरीरिणः; Dc1 D5 G2 °रिणां.

22 ^{a}) K2 स्वशरीरं (for शरीरं च). K1 [इ]ति च; K5 B (except B4) Dn1 D1–4 M1–3 एवं (for एव). — ^{b}) G1 [ऽ]स्य (for च). K3 जायते (for दृश्यते). — ^{c}) K2 निरुष्मा च; B Dn1 D2. 4–6 स निरूष्मा (by transp.); T1 G1 M1. 2. 4 निरूष्मा सन् (M1. 2 वा); T2 स रुध्वा सं-. D3 निरुद्वासो (for °च्छ्वासो). K4 D1 निरुच्छ्वासो निरूष्मा च; G3 निरुच्छ्वासा निरुष्माणो. — ^{d}) K4 D1. 3. 4 T1 G1. 3 M4 निश्रीको (sic). B5 D (except Dc1 D1) हत- (for गत-).

23 ^{a}) K2 ब्रह्मणे; T2 G कर्मणा; M4 (*inf. lin.*) ब्रह्मणः (for ब्रह्मणा). K2 च; K3 स (for सं-). — ^{b}) D1 [ऽ]मरः (for नरः). — ^{c}) K2. 4 B1–4 Dc1 D1–3. 6 श्रोतोभिर् (for स्रोतो°). K2. 3 B1. 2 Dc1 G1 M1. 2. 4 (*inf. lin.*) यो (for यैर्). T G2. 3 M3. 4 हि; M1. 2 [ऽ]भि- (for वि-). — G1 om. (hapl.) 23de. — ^{d}) K1. 2. 4 Dc1 इंद्रियार्थं (Dc1 °र्थाः); M3. 4 स्विंद्रियार्थान् (for इन्द्रि°). M4 शरीरगैः (for °भृत्). — ^{e}) B4 एवं (for एव). Dn1 D2–5 च (for न). G2 M [अ]भि- (for वि-). — ^{f}) G1 -संभृतं (for -संभवम्). K1. 5 प्राणसं(K5 स तदा)हारसंभवात्; B (B4 marg. as in text) D (except D1) G3 प्राणानाहारसंभवान् (G3 °भवं).

24 ^{a}) T G3 तैरेव (for तत्रैव). M4 कुपिते (for कुरुते). — ^{b}) D3 यं स; D5. 6 स यो (by transp.); T G3 यत्र; G1 यस्य. G1. 2 M4 जीवन् (for जीवः). M2. 3 स नामतः (for सनातनः). — ^{c}) Ś1 Dn1 D2–6 तथा; K1 तपो; K3 तयोर् (for तेषां). K4 D1 अद्य; T G3 स्थानं (for यद्यद्). Ś1 (marg. as in text) K3 T G M4 मुक्तं; D6 युक्तः. B1. 2 येषां भवेदर्थयुक्तं; B3 येषां वा यद्भवेन्मुक्तं. — ^{d}) Dc1 om. one क्वचित्. — ^{e}) K2 तत्र (for तत्तन्). K3 T1 G2. 3 M1. 2. 4 (*inf. lin.*) कर्म; K4 D1 ब्रह्म (for मर्म). — ^{f}) T G3 तु; M1. 2 च (for हि).

25 ^{a}) K2. 4 D1 M2. 4 (*inf. lin.* as in text) कर्मसु; B2 मर्म वि- (for मर्मसु). — ^{b}) Ś1 K1. 3 तत्तत् (for ततः). D6 T1 om. स. Dc1 समुदारयन्; D3 °दीरयत्. K2. 4. 5 D1 त(K4 जा)तो वायुरुदीरयत् (K2 °येत्); M4 ततश्च स(*inf. lin* °तः सर्व)मुदीरयन्. — ^{c}) Ś1 K1 आविष्य; K3 °शन् (for आविश्य). Ś1 हृदये. — ^{d}) M3. 4 सर्वं (for सत्त्वं). Ś1 K1. 3 क्षिप्रं सत्त्वं निरुध्य च; M1. 2 सत्त्वं (M2 °त्यं) च शरणाद्धि वै. — ^{e}) K2 वेदनो (for चेतनो). Ś1 K1. 2. 4. 5 D1 धातुर्; K3 M4 धातुं; M2 मातुर् (for जन्तुर्). D5. 6 स चेतनस्ततो जंतुर्; G2. 3 M1 ततः स चेतना धा(M1 मा)तुर्. — ^{f}) B2 (marg.) M1. 2 कंचन (for किंचन).

26 ^{a}) M4 (*inf. lin.* as in text) मनसा (for तमसा). D2 संभृत- (for संवृत-). T2 G तमसा संवृतं ज्ञानं. — ^{b}) G3 संभूतेषु (for संवृ°). K3. 4 B D [ए]व (for [अ]थ). K4 D1. 2 कर्मसु; M1–3 धर्मणा. — ^{d})

C. 14. 481
B. 14. 17. 27
K. 14. 18. 28

ततः स चेतनो जन्तुर्नाभिजानाति किंचन ॥ २५
तमसा संवृतज्ञानः संवृतेष्वथ मर्मसु ।
स जीवो निरधिष्ठानश्चाव्यते मातरिश्वना ॥ २६
ततः स तं महोच्छ्वासं भृशमुच्छ्वस्य दारुणम् ।
निष्क्रामन्कम्पयत्याशु तच्छरीरमचेतनम् ॥ २७
स जीवः प्रच्युतः कायात्कर्मभिः स्वैः समावृतः ।
अङ्कितः स्वैः शुभैः पुण्यैः पापैर्वाप्युपपद्यते ॥ २८
ब्राह्मणा ज्ञानसंपन्ना यथावच्छ्रुतनिश्चयाः ।
इतरं कृतपुण्यं वा तं विजानन्ति लक्षणैः ॥ २९
यथान्धकारे खद्योतं लीयमानं ततस्ततः ।
चक्षुष्मन्तः प्रपश्यन्ति तथा तं ज्ञानचक्षुषः ॥ ३०
पश्यन्त्येवंविधाः सिद्धा जीवं दिव्येन चक्षुषा ।
च्यवन्तं जायमानं च योनिं चानुप्रवेशितम् ॥ ३१
तस्य स्थानानि दृष्टानि त्रिविधानीह शास्त्रतः ।
कर्मभूमिरियं भूमिर्यत्र तिष्ठन्ति जन्तवः ॥ ३२
ततः शुभाशुभं कृत्वा लभन्ते सर्वदेहिनः ।
इहैवोच्चावचान्भोगान्प्राप्नुवन्ति स्वकर्मभिः ॥ ३३
इहैवाशुभकर्मा तु कर्मभिर्निरयं गतः ।
अवाक्स निरये पापो मानवः पच्यते भृशम् ।
तस्मात्सुदुर्लभो मोक्ष आत्मा रक्ष्यो भृशं ततः ॥ ३४

Ś1 च्यवते; K1 श्यावृते (sic); K3 B5 Dn1 D2–6 T G2.3 चाल्यते; B1 चोद्धतो; B2.3.4 (marg.) चावृतो; B4 Dc1 चोद्धूतो; G1 व्यथते; M1–3 या(M3 चा)प्यते; M4 च्याव्यते (for चाव्यते).

27 ^{a}) T2 G1 तु (for तं). Ś1 K1.2 पुनः श्वासं; D3.6 महेश्वासं; G3 महात्मानं; M1.2 समाश्वासं; M4 महच्छ्वासं (for महो°). — ^{b}) Ś1 K3 उत्सृज्य; K1 उर्मृज्य (sic); K5 T2 G1.2 उच्छ्वास्य; B5 M1.2 उत्क्रम्य; D4 उच्छ्वास- (for उच्छ्वस्य). B1 दारुणः; M1.2 °णिः. — ^{c}) K2 निष्क्रामयन् (hypermetric); B4 Dc1 G2 निष्क्रमन्; D1.4 निक्रामन्; D3 निक्रमन्.

28 ^{b}) G2 तैः (for स्वैः). — ^{c}) B Dc1 Dn1 D2–6 अभितः; T1 अंकितैः (for अङ्कितः). Ś1 K1.3 तैस्ततः; K5 स्वैः स्वतः (for स्वैः शुभैः). K2.4 D1 आवे(K4 °चे)ष्टितस्ततः पुण्यैः.

29 ^{a}) Dc1 ब्रह्मणा. — ^{b}) K2 ध्रुव-; K4 Dn1 D1 G3 कृत-; T1 G1.2 M श्रुति- (for श्रुत-). — ^{d}) B1 तत्त्वं; B3 G2 तद्वि- (for तं वि-). D3 G3 -जानाति.

30 ^{a}) D3 [अं]धकारैः. D5.6 खद्योते; M2 विद्योतं. M4 (*inf. lin.* as in text) यथांधकारं खद्योतैर्. — ^{b}) Ś1 K1.3 पीड्यमानं; Ś1 (by corr.) चेष्ट°; B3 Dc1 नीय°; B4 (marg.) S दीप्य°; D5.6 लीयमाने (for °मानं). B1 इतस्ततः; G2 ततस्तथा. — ^{d}) K5 M1.2 यथा (for तथा). Ś1 K1–3 [ए]व; K4 D1 ते; B1.2 वि-; B3 [अ]भि-; B4 हि; Dn1 D2–6 च (for तं). D5.6 -निश्चयाः; G3 -चक्षुषा (for °षः).

31 ^{a}) Ś1 K1.3 विविधाः; K4.5 D (except Dc1) [ए]वंविधं (for °विधाः). K2 पश्यंतो विविधं सिद्धा. — ^{b}) K4 D1 यांतं (for जीवं). — ^{c}) S (except M1.2) क्षरंतं (for च्यवन्तं). M4 (*inf. lin.* as in text) जीवमानं (for जाय°). Ś1 K3 B1.2 वा (for च). — ^{d}) Ś1 K3 G2 वानु-; K2.4 D1 चैव; Dc1 चात्र; G3 चापि (for चानु-). B (except B3) T1 -प्रवेशिनं (T1 °तः) (for °तम्).

32 ^{a}) K4 ज्ञानानि (for स्थानानि). — ^{b}) K4 च (for [इ]ह). — ^{c}) K2 -विद्धिर् (sic) (for -भूमिर्). Dc1 om. (hapl.) रियं भूमि.

33 ^{a}) K2.4.5 D1 S इतः (for ततः). B3 कर्म (for कृत्वा). — ^{b}) D6 G1.2 M3.4 कर्म- (for सर्व-). K4 D1 -जंतवः (for -देहिनः). K5 लभंते चैव योगिनः. — ^{c}) G3 जग्ध्वा (for इह). — ^{d}) K4 D1 न संशयः; B3 स्वकर्मणः (for °र्मभिः).

34 ^{a}) K2 -कर्मा नु; B D (except D1) -कर्माणः; T G2.3 -कर्ता तु (for -कर्मा तु). — ^{b}) Dc1 नियता (for निरयं). B Dn1 D2–6 गताः; Dc1 गतिः. — ^{c}) T उवास; M3 अथ वा; M4 अवाङ्स (for अवाक्स). Ś1 K3.4 D1 G2 पापे (for पापो). M1.2 अथ वा निरये घोरे. — ^{d}) Ś1 K1.3 पश्यति (K3 °ते); T G3 च्यवते; G2 पात्यते (for पच्यते). — For 34^{cd}, B Dc1 Dn1 D2–6 subst.:

39* अर्वाग्गतिरियं कष्टा यत्र पच्यन्ति मानवाः ।

[B Dc1 D2–4 अवाग्गतिर्. B3 (marg. as above) गंता (for कष्टा). B5 पश्यंति.]

ऊर्ध्वं तु जन्तवो गत्वा येषु स्थानेष्ववस्थिताः ।
कीर्त्यमानानि तानीह तत्त्वतः संनिबोध मे ।
तच्छ्रुत्वा नैष्ठिकीं बुद्धिं बुध्येथाः कर्मनिश्चयात् ॥ ३५
ताराrूपाणि सर्वाणि यच्चैतच्चन्द्रमण्डलम् ।
यच्च विभ्राजते लोके स्वभासा सूर्यमण्डलम् ।
स्थानान्येतानि जानीहि नराणां पुण्यकर्मणाम् ॥ ३६
कर्मक्षयाच्च ते सर्वे च्यवन्ते वै पुनः पुनः ।
तत्रापि च विशेषोऽस्ति दिवि नीचोच्चमध्यमः ॥ ३७
न तत्राप्यस्ति संतोषो दृष्ट्वा दीप्ततरां श्रियम् ।
इत्येता गतयः सर्वाः पृथक्त्वे समुदीरिताः ॥ ३८
उपपत्तिं तु गर्भस्य वक्ष्याम्यहमतः परम् ।
यथावत्तां निगदतः शृणुष्वावहितो द्विज ॥ ३९

C. 14. 496
B. 14. 17. 42
K. 14. 18. 42

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

— e) K2 G3 M4 स (for सु-). M1. 2 तस्मात्सुदुर्लभे मोक्षे. — f) K5 G1 आत्मरक्षा (for आत्मा रक्ष्यो). B D (except D1) रक्ष्यश्चात्मा ततो भृशं.

35 a) G1 और्वं (for ऊर्ध्वं). B4 येषु (for गत्वा). — b) K1 [अ]वस्थितः ; K2 [अ]व्यवस्थिताः (hypermetric); K3 वा स्थितः (for [अ]वस्थिताः). — d) M1. 2 त्वत्कृते (for तत्त्वतः). Ś1 K1 M1. 2 तन् ; K3 त्वं ; B1 वि- (for सं-). — e) B2 om. तच्छ्रुत्वा नैष्ठिकीं. G1 गत्वा (for श्रुत्वा). K5 शुद्धिं (for बुद्धिं). M1. 2 तच्छ्रुत्वा तस्य वाक्यं तु. — f) K2 काम- (for कर्म-). K2 T2 G1 M1 -निश्चयान् ; K4 D1 -विश्रुतां ; B3–5 Dn1 D2–6 T1. 3 -निश्चयं. B1. 2 Dc1 बुद्ध्येथाः कर्मभिः स्वकैः (Dc1 सृती).

36 a) Dc1 तानि ; T2 G3 नाना- (for तारा-). — b) Ś1 K1. 3 यश्च ; K5 यथा ; B5 D (except Dc1 D1) यत्र (for यच्च). B3 [ए]व ; M तच् (for [ए]तच्). — K2 om. (hapl.) 36^{cd}. — c) K5 Dn1 D5 यत्र (for यच्च). — d) B1. 2 विभास्वत् ; G1 स्वभावात् (for स्वभासा). Dc1 -मंडले. M1. 2 स्वभावः सूर्यमंडले. — e) K1 स्थानादेतानि ; G1 °नि तानि (for °न्येतानि). K4 D1 जानीष्व. — f) D (except Dc1 D1) जनानां (for नराणां). M3 -कर्मिणां.

37 a) Dc1 -क्षये (for क्षयाच्). Ś1 K1. 3 तु (for च). Dc1 om. सर्वे. K2. 4 D1 M तेभ्योपि ; T G तेभ्यो हि (for ते सर्वे). — b) Dc1 om. च्यवन्ते. Ś1 च ; K1 [इ]व ; K2 om. ; K4 D1 G M ते ; T [ए]ते (for वै). — d) Dc1 दिवे ; D3 दिवा (for दिवि). D1 नीचोथ (for °च्च-). K4 D1 -मध्यतः ; K5 B D2. 3 T2 G1. 2 M3. 4 -मध्यमाः. D6 दिवि नीचास्वमध्यमाः (sic); T1 दिवि नीचोत्तमाधमाः.

38 a) K4 D1 अस्ति च (for अप्यस्ति). K5 संतापो (for संतोषो). K3 तत्रापि नास्ति संतोषो ; B5 Dn1 D2–6 न च तत्रापि संतोषो. — b) K4 D1 दृष्ट्वा दीप्ततराः श्रियः ; B1. 2 दृष्ट्वान्यस्य श्रियं परां ; G1. 2 M3. 4 (*inf. lin.*) दृष्ट्वा दीप्तां प(M3 व)रश्रियं ; M1. 2. 4 दृष्ट्वा दिवि प(M2 व)रश्रियं (M4 °यः). — d) K3. 5 B3–5 Dc1 D1–3. 5. 6 पृथक्के ; T2 पृथक्कैः. K2. 4 B4 D1 समुदाहृताः. B1. 2 पृथक्केन समीरिताः ; G1 °गेव समीरिताः ; M4 (*inf. lin.*) °गेव समुदीरिताः (hypermetric).

39 ab) K4 D1 समुत्पत्तिं (for उपपत्तिं). D5. 6 T च (for तु). B D (except D1) T transp. गर्भस्य and वक्ष्यामि. B1. 2 परां ; D5. 6 तव (for परम्). — c) K2 यथा च तां ; B D (except D1) त(B3–5 Dc1 य)था तन्मे (for यथावत्तां). K5 त्वां ; D1 तन् (for तां). D6 निगदितः ; T G3 °दतं (for °दतः). — d) K4 एव हितो (for अवहितो). T1 तं शृण्ववहितो मम ; T2 त्वं शृण्वभिमतो मम ; G3 त्वं शृणुष्वाभितो मम.

Colophon. — *Sub-parvan :* Ś1 K1–3. 5 B1. 2. 4. 5 Dn1 D2–6 T1 G1. 2 अनुगीता ; M1. 2 उपगीता. — *Adhy. name :* T1 जीवगतिः ; G3 जीवगतिविशेषणं ; M1. 2 पृथग्गतित्वं. — *Adhy. no* (figures, words or both) : Ś1 21 ; B1 Dn1 D4 T2 G1. 2 M 17 (as in text); T1 G3 18. — *Śloka no. :* Dn1 43.

१८

C. 14. 497
B. 14. 18. 1
K. 14. 19. 1

ब्राह्मण उवाच ।

शुभानामशुभानां च नेह नाशोऽस्ति कर्मणाम् ।
प्राप्य प्राप्य तु पच्यन्ते क्षेत्रं क्षेत्रं तथा तथा ॥ १
यथा प्रसूयमानस्तु फली दद्यात्फलं बहु ।
तथा स्याद्विपुलं पुण्यं शुद्धेन मनसा कृतम् ॥ २
पापं चापि तथैव स्यात्पापेन मनसा कृतम् ।
पुरोधाय मनो हीह कर्मण्यात्मा प्रवर्तते ॥ ३
यथा कर्मसमादिष्टं काममन्युसमावृतः ।
नरो गर्भं प्रविशति तच्चापि शृणु चोत्तरम् ॥ ४
शुक्रं शोणितसंसृष्टं स्त्रिया गर्भाशयं गतम् ।
क्षेत्रं कर्मजमाप्नोति शुभं वा यदि वाशुभम् ॥ ५
सौक्ष्म्याद्व्यक्तभावाच्च न स क्वचन सज्जते ।
संप्राप्य ब्रह्मणः कायं तस्मात्तद्ब्रह्म शाश्वतम् ।
तद्बीजं सर्वभूतानां तेन जीवन्ति जन्तवः ॥ ६
स जीवः सर्वगात्राणि गर्भस्याविश्य भागशः ।
दधाति चेतसा सद्यः प्राणस्थानेष्ववस्थितः ।

18

1 Dc1 om. the ref. D5. 6 द्विज (for ब्राह्मण). — c) B4. 5 Dc1 Dn1 D4–6 [अ]नु- (for तु). K3 पश्यंते ; B1. 2 मुच्यंते ; G1 M4 (*inf. lin.*) पश्यंति (for पच्यन्ते). — d) B (B4 marg. as in text) D (except D1) G1 M4 (*inf. lin.*) क्षेत्रे क्षेत्रे. T यथा तथा ; M1. 2 यथा यथा.

2 a) K2 च पूर्यमाणास् ; T2 प्रस्तूयमानस् (for प्रसूय°). G2 M4 प्रसूयमानस्तु फली. — b) Dc1 काले ; T फलं ; G3 प्रभुर् (for फली). G1. 2 समादद्यात् ; M4 दद्यात्तत्तत् (for फली दद्यात्). K3 बलं (for फलं). — c) M1. 2 [अ]स्य (for स्याद्). B1. 2 बहुलं ; D1. 3 विफलं ; M1. 2 द्विगुणं (for विपुलं). — d) D5. 6 M1–3 शुभेन (for शुद्धेन).

3 Ś1 K1. 3 G3 om. (hapl.) 3^{ab}. — a) M1. 2 पापिष्ठत्वं (for पापं चापि). K2. 4. 5 D1 M4 त्विति ; B3 D6 चैव ; G1 त्वयि (for चापि). K5 तथैवं. K2. 4 D1 [अ]स्य (for स्यात्). — b) B1 (marg. as in text) धृतं (for कृतम्). — c) T G3 M1. 2 [ऽ]पि (for हि). K4 B (except B5) Dc1 D1 [इ]दं (for [इ]ह). K2 पुरोधाय मनोदेहं ; G1. 2 °धाय मनोहिंसा (sic). — d) Dc1 [ए]व (for [आ]त्मा). B3 प्रहीयते (for प्रवर्तते). M1. 2 कर्मण्यन्यत्प्रवर्तितं.

4 a) Dc1 तथा (for यथा). K3 मन्यु- (for कर्म-). K2–5 B D T G2. 3 -समाविष्टः (for °दिष्टं). — b) K2. 4. 5 D1 -समीरितः (K4 °तं) ; M1–3 -समावृतं. — c) G3 ततो (for नरो). K3 प्रविश्यंति ; B1. 2 G1 M3. 4 °शते. — d) D5. 6 T2 G1. 2 M3. 4 तत्र ; G3 तस्य (for तच्च). K1 B3–5 Dc1 सोत्तरं. K2. 4 D1 तथा चापि शृणुष्व मे.

5 a) K2. 5 शुक्र- ; S शुक्ल- (T1 G1 °क्लं). Ś1 K1 -संस्पृष्टं ; K2. 4 D1 -संयुक्तं ; K3 -संस्पर्शं (for -संसृष्टं). — b) K3 D6 स्त्रियो ; G1 प्रिया (sic) (for स्त्रिया). K2. 5 गर्भाशये ; D6 गर्भेशये (sic). K2. 5 स्थितं ; T1 M1 कृतं ; M3. 4 गतः. — c) M क्षेत्रं धर्ममवाप्नोति.

6 a) K4 D1 सौख्याद् ; G2 सौक्ष्माद् ; G3 सूक्ष्माद्. M1. 2 अन्यत्र (for अव्यक्त-). K1 -भावाश् ; K3 -भावांश् (for -भावाच्). — b) B D च (for स). B D (except D1) सज्जति ; G2 M2 सज्यते. T G3 न (T2 स) क्वचिन्न (G3 °त्स) प्रसज्यते. — c) K1. 3 स (for सं-). K2. 5 B1. 3. 4 Dn1 D2. 5. 6 T G M1. 2. 4 ब्राह्मणः ; M3 कर्मणः. B1. 2. 5 स्थानं ; Dn1 D2–6 कामं ; G2 M4 कायात् (for कायं). K4 D1 तस्मात्तद्ब्राह्मणः कार्यं. — d) K1 तस्मात्तु ; M1 तत्तस्माद् (by transp.). T G3 तस्माद्ब्रह्म च शाश्वतं (T1 °तः). — e) B3. 5 G1 M4 -जंतूनां (for -भूतानां).

7 a) K4 D1 G3 जीवन् (for जीवः). G1. 2 M -भूतानां (for -गात्राणि). — b) G1 M4 (*inf. lin.*) गर्भम् (for गर्भस्य). G2. 3 सर्वतः (G3 °शः) (for भागशः). T गर्भं त्वाविश्य सर्वशः ; M1. 2 गर्भः स्याद्विश्वभावनः. — K3 om. 7^{cdef}. — c) Ś1 K1 B3 G3 ददाति ; T G2 स याति ; G1 तयापि (sic) (for दधाति). K2. 4 D1. 6 T चेतनां (D6 °सः) ; G M तेजसा (for चेतसा). G1. 2 M सम्यक् (for सद्यः). — d) M तेषु (for प्राण-). M1 -स्थितं. Ś1 K (K3 om.) B1 प्राणस्थाने व्यवस्थितः. — e) Dn1 D3 स्पंदयते ; M1 स न° (for स्पन्द°). — f) M1. 2 स गर्भः संप्रवर्तते.

ततः स्पन्दयतेऽङ्गानि स गर्भश्चेतनान्वितः ॥ ७
यथा हि लोहनिष्यन्दो निषिक्तो बिम्बविग्रहम् ।
उपैति तद्वज्जानीहि गर्भे जीवप्रवेशनम् ॥ ८
लोहपिण्डं यथा वह्निः प्रविशत्यभितापयन् ।
तथा त्वमपि जानीहि गर्भे जीवोपपादनम् ॥ ९
यथा च दीपः शरणं दीप्यमानः प्रकाशयेत् ।
एवमेव शरीराणि प्रकाशयति चेतना ॥ १०
यद्यच्च कुरुते कर्म शुभं वा यदि वाशुभम् ।
पूर्वदेहकृतं सर्वमवश्यमुपभुज्यते ॥ ११
ततस्तत्क्षीयते चैव पुनश्चान्यत्प्रचीयते ।
यावत्तन्मोक्षयोगस्थं धर्मं नैवावबुध्यते ॥ १२
तत्र धर्मं प्रवक्ष्यामि सुखी भवति येन वै ।
आवर्तमानो जातीषु तथान्योन्यासु सत्तम ॥ १३
दानं व्रतं ब्रह्मचर्यं यथोक्तव्रतधारणम् ।
दमः प्रशान्तता चैव भूतानां चानुकम्पनम् ॥ १४
संयमश्चानृशंस्यं च परस्वादानवर्जनम् ।
व्यलीकानामकरणं भूतानां यत्र सा भुवि ॥ १५
मातापित्रोश्च शुश्रूषा देवतातिथिपूजनम् । C. 14. 513 B. 14. 18. 17 K. 14. 19. 17

---

8 ^{a}) T$_{1}$ वा (for हि). K$_{2.4}$ B$_{1.2}$ D$_{n1}$ -निस्यंदो; D$_{c1}$ T$_{1}$ -विस्पंदो (T$_{1}$ °दे); D$_{1-3}$ T$_{2}$ -निस्पंदो (T$_{2}$ °दे); G$_{3}$ M$_{1.2.4}$ -विष्यंदो (for -निष्यन्दो). K$_{5}$ B$_{3.5}$ D$_{4-6}$ यथा लोहस्य नि(B$_{3}$ वि)स्यंदो. — ^{b}) Ś$_{1}$ K$_{3}$ D$_{5}$ G$_{1}$ निषक्तो. K$_{1.3}$ M$_{4}$ (*inf. lin.* as in text) बिंभ-; B$_{1}$ T विश्व- (for बिम्ब-). M$_{4}$ -निग्रहं (for -विग्रहम्). G$_{3}$ निषिक्तोग्निपरिग्रहं. — ^{c}) Ś$_{1}$ K$_{1}$ उपेति; G$_{1}$ तथैव; M$_{1.2}$ उपैहि (sic) (for उपैति). K$_{3.4}$ G$_{1.3}$ M तद्वि- (for तद्वज्). M$_{4}$ (*inf. lin.*) तथैवैतद्विजानीहि. — ^{d}) D$_{6}$ G$_{1}$ M$_{1.2}$ गर्भ- (for गर्भे).

9 ^{a}) K$_{2}$ दशापिंडं; D$_{1}$ हिंसां पिंडं (sic). — ^{b}) Ś$_{1}$ प्रविश्यति. K$_{5}$ प्रविष्टोत्यभितापयेत्; B D T प्रविश्य ह्यति(D$_{6}$ हि नि-; T ह्यभि)तापयेत्. — ^{c}) G$_{1}$ अभि- (for अपि). — ^{d}) D$_{n1}$ G$_{1}$ गर्भं; D$_{6}$ गर्भ- (for गर्भे). G$_{2}$ -पातनं. Ś$_{1}$ K$_{1.3.5}$ B$_{3}$ गर्भे जीवप्रवेशनं; M$_{1.2}$ गर्भं जीवो य वाटनः (sic).

10 M$_{4}$ partly damaged. — ^{a}) T G$_{3}$ हि (for च). G$_{3}$ दीपं. D शरणे; M$_{1.2}$ शरणान्. — ^{b}) B D (except D$_{1}$) प्रकाशते (for °येत्). — ^{c}) K$_{4}$ आत्मा (for एव). — D$_{c1}$ om. 10^{d}. — ^{d}) T$_{1}$ चेतसः; M$_{1.2}$ चेतहा (sic).

11 ^{d}) Ś$_{1}$ K$_{1.3.5}$ -पद्यते; B$_{1.2}$ D$_{3}$ -भुंज(D$_{3}$ °ज्य)ते.

12 G$_{3}$ om. 12. — ^{a}) D$_{5.6}$ पुनस् (for ततस्). Ś$_{1}$ D$_{n1}$ D$_{4}$ M$_{1.2}$ तु; D$_{3}$ तं; D$_{5.6}$ M$_{3}$ च (for तत्). K$_{2.4}$ D$_{1}$ T [अ]पि (for [ए]व). — ^{b}) K$_{4}$ D$_{1}$ ततश् (for पुनश्). K$_{1.3.6}$ प्रदीयते (for प्रची°). D$_{5.6}$ ततस्तान्प्रेत्य चीयते. — ^{c}) D$_{c1}$ M$_{3.4}$ यावंतं (for यावत्तन्). K$_{1}$ T G$_{1}$ तु; K$_{2}$ न; K$_{4}$ B$_{3}$ M$_{1.2}$ तं; K$_{5}$ च (for तन्). K$_{2}$ B$_{3}$ D$_{c1}$ -धर्मस्थं; B$_{1.2}$ -सर्गस्थं; G$_{1}$ -योगानां (for -योगस्थं). — ^{d}) K$_{1}$ धनं; M$_{4}$ कर्म (for धर्मं). K$_{2}$ चैवानु-; T$_{1}$ G$_{1.2}$ M वै नाव- (for नैवाव-).

13 ^{a}) D$_{3}$ T$_{1}$ G$_{1}$ M तत्ते (for तत्र). K$_{3}$ transp. तत्र and धर्मं. D$_{n1}$ D$_{2-6}$ कर्मं (for धर्मं). — ^{c}) D$_{n1}$ D$_{4}$ आवर्तमाना. B D$_{c1}$ योनी(B$_{2.4}$ °नि)षु (for जातीषु). — ^{d}) D$_{n1}$ D$_{2.4-6}$ T$_{1}$ यथा (for तथा). Ś$_{1}$ K$_{1.3}$ D$_{n1}$ [अ]न्योन्यस्य; K$_{4}$ D$_{1}$ [अ]न्यान्यासु (for अन्यो°). K$_{2}$ M$_{4}$ सत्तमः. K$_{5}$ अन्योन्यस्येति सत्तम; D$_{3}$ यथान्योन्यां सुरोत्तम; G$_{1}$ तथान्योन्यं नृसत्तम; G$_{3}$ तथान्येन समंततः. — After 13, D$_{3}$ ins.:

40* शुभप्रदानि यान्याहुस्तानि कुर्याच्च बुद्धिमान् ।

14 ^{a}) Ś$_{1}$ K$_{1-3.5}$ तपो (for व्रतं). — ^{b}) K$_{4}$ D$_{1}$ यथोक्तं; B$_{1.2}$ यथोक्ते; T यथार्थं (for यथोक्त-). G$_{3}$ -प्राण- (for -व्रत-). B$_{1.2.5}$ D$_{c1}$ -धारणा; G$_{2}$ -चारणं (for -धारणम्). D$_{n1}$ D$_{2-6}$ यथोक्तं ब्रह्मधारणं; M$_{1.2}$ °क्तं व्रतपारणा. — ^{d}) Ś$_{1}$ K$_{1-3}$ om. च. K$_{2}$ [अ]नुकंपया. K$_{5}$ सर्वभूतानुकंपनं.

15 ^{a}) K$_{3}$ संशयश् (sic); K$_{5}$ T G$_{3}$ संयमं. K$_{5}$ वा; T तु (for the first च). K$_{2}$ [आ]नृशंसं. — ^{c}) D$_{4}$ T$_{2}$ G M व्यळीकानाम्; T$_{1}$ वशी° (for व्यली°). — ^{d}) K$_{2.5}$ D$_{1.4}$ यत्नवान्; K$_{3}$ अत्र सा; K$_{4}$ B$_{1-3}$ D$_{c1}$ D$_{n1}$ D$_{1.3.5.6}$ मनसा; B$_{2}$ (marg.).$_{5}$ अभयं; B$_{4}$ येत्र सा (for यत्र सा). D$_{3}$ मुखे (for भुवि). S भूतानामनुकंप(M$_{4}$ °पाल)नं (cf. 14^{d}).

16 ^{a}) The portion from श्रूषा up to वर्धमानस्य (in 14. 19. 38^{c}) is lost in Ś$_{1}$, on missing folios. — ^{c}) G$_{1}$ तथा (for घृणा). K$_{4}$ D$_{1}$ प्रमाणं च (for घृणा शौचं). K$_{1.3.5}$ B$_{3.4}$ M$_{1.2}$ नित्यं; K$_{2}$ T$_{1}$ चैव (for शौचं). — ^{d}) K$_{3.5}$ दाक्ष्यं; T G$_{3}$ सत्यम् (for नित्यम्). K$_{4.5}$

C. 14. 513 B. 14. 18. 17 K. 14. 19. 17 गुरुपूजा घृणा शौचं नित्यमिन्द्रियसंयमः ॥ १६
प्रवर्तनं शुभानां च तत्सतां वृत्तमुच्यते ।
ततो धर्मः प्रभवति यः प्रजाः पाति शाश्वतीः ॥ १७
एवं सत्सु सदा पश्येत्तत्र ह्येषा ध्रुवा स्थितिः ।
आचारो धर्ममाचष्टे यस्मिन्सन्तो व्यवस्थिताः ॥ १८
तेषु तद्धर्मनिक्षिप्तं यः स धर्मः सनातनः ।
यस्तं समभिपद्येत न स दुर्गतिमाप्नुयात् ॥ १९
अतो नियम्यते लोकः प्रमुह्य धर्मवर्त्मसु ।
यस्तु योगी च मुक्तश्च स एतेभ्यो विशिष्यते ॥ २०
वर्तमानस्य धर्मेण पुरुषस्य यथा तथा ।
संसारतारणं ह्यस्य कालेन महता भवेत् ॥ २१
एवं पूर्वकृतं कर्म सर्वो जन्तुर्निषेवते ।
सर्वं तत्कारणं येन निकृतोऽयमिहागतः ॥ २२
शरीरग्रहणं चास्य केन पूर्वं प्रकल्पितम् ।
इत्येवं संशयो लोके तच्च वक्ष्याम्यतः परम् ॥ २३
शरीरमात्मनः कृत्वा सर्वभूतपितामहः ।
त्रैलोक्यमसृजद्ब्रह्मा कृत्स्नं स्थावरजङ्गमम् ॥ २४
ततः प्रधानमसृजच्चेतना सा शरीरिणाम् ।

$B_{3.5}$ D_{c1} D_1 $G_{1.2}$ M चेंद्रिय- (for इन्द्रिय-). K_3 -संग्रहः ; $B_{1.2}$ T -निग्रहः (B_2 °हं) ; D_{c1} -सत्तमः ; $M_{1.2}$ -संयमं .

17 $Ś_1$ missing (cf. v. l. 16). — ^{a}) $M_{1.2}$ वर्तमानं (for प्रवर्तनं). — ^{b}) T G_3 सर्वं (for सतां). K_4 D_1 G व्रतम् ; T भूतम् (for वृत्तम्). — After 17^{ab}, T $G_{1.3}$ M_3 ins. :

41* सद्भिराचरितो धर्मः सदाचारे प्रतिष्ठितः ।
उभयार्थो भवत्येव स्वर्गार्थो मोक्षदस्तथा ।

— ^{c}) G_1 ततो धर्मप्रभृतयो . — ^{d}) D_6 याः . K_1 पातु (for पाति). $K_{1.5}$ S शाश्वतं (K_1 T_2 G_3 °तः) ; $K_{3.4}$ D_1 सर्वशः . K_2 यः प्रजां पाति शाश्वतः .

18 $Ś_1$ missing (cf. v. l. 16). — ^{a}) K_3 प्रजा ; G_2 तदा (for सदा). $K_{1–3}$ G_2 M_4 पश्य ; K_4 D_1 G_1 पश्यंस् (for पश्येत्). — ^{b}) G_2 यत्र ; $M_{1.2}$ सत्या (for तत्र). $K_{1.3.5}$ D (except D_{c1} D_1) [अ]पि ; $B_{1.2}$ तु (for हि). K_5 B_6 [ए]वं ; T_1 [ए]व (for [ए]षा). K B_4 D_{c1} D_{n1} G_2 ध्रुव- ; G_1 [अ]थ वा ; M_4 शुभा (for ध्रुवा). $K_{1–4}$ $B_{4.5}$ D_{c1} -स्थिताः (for स्थितिः). — K_3 om. (? hapl.) 18^{cd}. — ^{d}) D_{n1} $D_{2–6}$ शांता (for सन्तो). T यत्र धर्मो व्यवस्थितः .

19 $Ś_1$ missing (cf. v. l. 16). — ^{a}) $K_{1.3}$ वर्त्म- ; K_2 $B_{1–3}$ D_{n1} $D_{2–4}$ कर्म- (for धर्म-). $K_{1.3.5}$ -निर्दिष्टं ; G_1 M_3 -निक्षिप्तो (for °प्तं). K_4 D_1 तेषु तद्धर्ममाचष्टे ; $D_{5.6}$ तेषु तत्कर्मभिः क्षिप्रं . — ^{b}) K_2 यास्मिन् ; K_5 यत्र ; B_1 येषु ; G_1 सर्व- (for यः स). — ^{c}) K_2 समभिपद्यंते . — ^{d}) K_1 $G_{1.2}$ स (K_1 न) दुर्गतिमवाप्नुयात् .

20 $Ś_1$ missing (cf. v. l. 16). — ^{a}) $B_{1.2}$ D_2 G_3 ततो ; D_3 असौ (for अतो). D_3 नियमते . $D_{3.4.6}$ लोकाः . — ^{b}) $K_{1.3}$ M_4 प्रमुच्येद् ; K_5 मोक्षार्थी ; B D_{n1} $D_{2–6}$ प्रच्यवन् ; B_1 (marg.) प्रत्यवद् ; D_{c1} प्रयुंजन् (for प्रमुह्य). $K_{1–3.5}$ कर्म- (for धर्म-). K_4 D_1 मुहूर्तं ध्रुवकर्मसु . — ^{c}) $K_{2.4}$ B (except B_5) D (except D_{c1}) च (for तु). B_1 D_6 M_3 च युक्तश् ; B_2 D_{c1} वियुक्तश् (for च मुक्तश्). T_2 तु (for the second च). — ^{d}) $B_{3.4}$ D_{c1} एतेभ्यः स (by transp.) ; D_4 संघातेभ्यो ; T G_3 सदा तेभ्यो ; G_1 $M_{1.2}$ स च (G_1 वै) तेभ्यो . K_2 [ऽ]व- (for वि-).

21 $Ś_1$ missing (cf. v. l. 16). — ^{a}) K_4 D_1 M_4 वर्तमानश्च . $M_{1.2}$ वर्तमानं च धर्मोस्मिन् . — ^{b}) K_4 D शुभं यत्र (for पुरुषस्य). T G_3 M_1 यथातथं ; G_1 मृषा यथा ; M_2 यथा यथा . — B_2 om. 21^{c}. — ^{c}) $K_{2.3}$ -तरणं ; $B_{3.5}$ D_{c1} -धारणं ; T_2 G_3 $M_{3.4}$ -वारणं ; G_1 -तारणा . K_2 कस्मात् ; G_3 यस्य (for ह्यस्य). K_4 $D_{1.6}$ संसारोत्तारणं यस्मात् (D_6 °स्य) ; $M_{1.2}$ °रं ह्यस्य काले तु . — ^{d}) $M_{1.2}$ महतो . $K_{1.2}$ D_{n1} [अ]भवत् (for भवेत्).

22 $Ś_1$ missing (cf. v. l. 16). — ^{a}) D_3 पूर्वं (for पूर्व-). — ^{b}) $K_{2.4}$ D_1 सर्वं (for सर्वो). B D_{c1} D_{n1} $D_{2–6}$ नित्यं जंतुः प्रपद्यते . — ^{d}) $K_{2.4}$ D_{n1} $D_{2–6}$ विकृतो ; $B_{3.4}$ (marg. as in text) D_{c1} मानितो (for निकृतो). B (except B_1) D_{c1} T G_3 [ऽ]हम् (for ऽयम्).

23 $Ś_1$ missing (cf. v. l. 16). — ^{a}) D_3 शरीरं . — ^{b}) D_1 पूर्व- . T G_3 प्रवर्तितं (for प्रकल्पितम्). — ^{c}) K_1 G_3 संशयं ; $K_{3.5}$ D_{c1} °ये ; $M_{1.2}$ संशमं (for संशयो). — ^{d}) $B_{1.2}$ [अ]शेषतः (for [अ]तः परम्). $M_{1.2}$ तच्च वीक्षाम्युपायतः .

24 $Ś_1$ missing (cf. v. l. 16). — ^{b}) K_4 D_1 तथा

यया सर्वमिदं व्याप्तं यां लोके परमां विदुः ॥ २५
इह तत्क्षरमित्युक्तं परं त्वमृतमक्षरम् ।
त्रयाणां मिथुनं सर्वमेकैकस्य पृथक्पृथक् ॥ २६
असृजत्सर्वभूतानि पूर्वसृष्टः प्रजापतिः ।
स्थावराणि च भूतानि इत्येषा पौर्विकी श्रुतिः ॥ २७
तस्य कालपरीमाणमकरोत्स पितामहः ।
भूतेषु परिवृत्तिं च पुनरावृत्तिमेव च ॥ २८
यथात्र कश्चिन्मेधावी दृष्टात्मा पूर्वजन्मनि ।
यत्प्रवक्ष्यामि तत्सर्वं यथावदुपपद्यते ॥ २९
सुखदुःखे सदा सम्यगनित्ये यः प्रपश्यति ।
कायं चामेध्यसंघातं विनाशं कर्मसंहितम् ॥ ३०
यच्च किंचित्सुखं तच्च सर्वं दुःखमिति स्मरन् ।
संसारसागरं घोरं तरिष्यति सुदुस्तरम् ॥ ३१
जातीमरणरोगैश्च समाविष्टः प्रधानवित् ।
चेतनावत्सु चैतन्यं समं भूतेषु पश्यति ॥ ३२
निर्विद्यते ततः कृत्स्नं मार्गमाणः परं पदम् ।

C. 14. 530
B. 14. 18. 34
K. 14. 19. 35

पूर्वं; K_5 B_5 D_{n1} D_{3-6} T G_3 सर्वलोक- (for °भूत-). —^{d}) K_3 स ह; $M_{1.2}$ सर्वं (for कृत्स्नं).

25 Ś$_1$ missing (cf. v. l. 16). —^{b}) K_4 D_1 चेतनां वै; B D_{c1} D_{n1} D_{2-6} T प्रकृतीं स (T तु); G_1 चेतनानां; $G_{2.3}$ °नां च; M °नां स (for °ना सा). K_2 D_3 शरीरिणं. —^{c}) D_{c1} D_{n1} M_2 यथा; D_1 तया (for यया). K_4 $D_{1.3}$ $G_{1.3}$ प्राप्तं (for व्याप्तं). —^{d}) $M_{2.3}$ चरमां (for प°).

26 Ś$_1$ missing (cf. v. l. 16). D_{c1} om. 26^{ab}. —^{a}) B D (except D_1; D_{c1} om.) T G_2 इदं; G_3 इति (for इह). —^{b}) $K_{2.4}$ D_1 परत्रा(K_2 °म)मितमक्षरं; $M_{1.2}$ चरं तदमृतं क्षरं. —^{c}) $K_{1.4}$ B_{2-4} D_{c1} D_1 $M_{1.2}$ त्रसानां; M_3 जंतूनां (for त्रयाणां). G_1 सर्वे; G_3 ह्येतद् (for सर्वम्).

27 Ś$_1$ missing (cf. v. l. 16). —^{a}) $B_{1.2.4}$ G M_4 -लोकानां; D_{c1} -लोकान्स (for -भूतानि). —^{b}) $K_{1.5}$ पूर्वं सृष्ट्वा; B_4 (marg.)$_{.5}$ D (except D_{c1} D_1) पूर्वदृष्टः; T_2 पूर्वं दृष्ट्वा; G_1 सर्वसृष्टिं; $G_{2.3}$ $M_{3.4}$ पूर्वसृष्टिं (G_2 °ष्टिः; G_3 °ष्टं); $M_{1.2}$ सर्वस्रष्टा (for पूर्वसृष्टः). G_3 पितामहः (for प्रजापतिः). —^{c}) K_5 स्थावराणां. K D_1 T G_3 $M_{3.4}$ बीजानि (for भूतानि). —^{d}) $K_{2.4}$ D_1 वैदिकी; $M_{1.2}$ पूर्विका (for पौर्विकी). D_4 स्थितिः (for श्रुतिः).

28 Ś$_1$ missing (cf. v. l. 16). —^{a}) B_5 काले (for काल-). K_4 D_{c1} D_1 -परिमाणम्; G_3 -परीणामम्. —^{b}) K_5 प्रजापतिः (for पितामहः). —^{c}) K_2 परिवर्तं; K_3 G_3 °वर्तं; K_4 °वार्तां (for °वृत्तिं). —^{d}) K_3 पुनरावृत्तम्.

29 Ś$_1$ missing (cf. v. l. 16). —^{a}) K_2 B_4 G_1 तु; $K_{3.5}$ D_1 च (for [अ]त्र). K_1 कच्चिन् (for कश्चिन्). —^{c}) K_4 D_1 तत्प्र-; G_3 यत्र (for यत्प्र-). $K_{2.3}$ B_4 -वक्ष्यति (for -वक्ष्यामि). K_4 ते (for तत्). K_4 सर्वे; G_2 $M_{1.2}$ पूर्वं (for सर्वं).

30 Ś$_1$ missing (cf. v. l. 16). —^{a}) $K_{2.4}$ B_1 D_{n1} D_1 T G_1 यथा; B_5 D_{2-6} यदा (for सदा). $M_{1.2}$ सुखदुःखे समागम्य. —^{b}) T_2 G_3 अनित्यं. G_2 [ऽ]यं; G_3 सं- (for यः). — K_2 om. (hapl.) 30^{c}–32^{d}. —^{c}) D_{n1} वामेध्य-; T $M_{1.2}$ च मेध्य-. G_1 -संस्थानं (for -संघातं). —^{d}) D_{c1} विनाशी. K_4 D_1 कार्य- (for कर्म-). $K_{1.5}$ B_{1-4} D_{c1} -संज्ञितं; K_3 -संक्षयात्; K_4 -संहतं; D_1 -संघातं (sic); G_3 -संश्रितं (for -संहितम्).

31 Ś$_1$ missing (cf. v. l. 16). K_2 om. 31 (cf. v. l. 30). —^{a}) K_4 D_1 यत् (for च). K_4 D_1 G M दृष्टं; K_5 पूर्वं (for तच्च). —^{b}) K_4 D_1 G M तच्च दुःखम्; K_5 D_{n1} D_{2-6} दुःखं सर्वम् (by transp.). —^{c}) G_3 चैव (for घोरं). —^{d}) D (except D_1) भविष्यति (for तरि°). G_2 [अ]ति- (for सु-). $B_{1.2}$ स तरिष्यति दुस्तरं.

32 Ś$_1$ missing (cf. v. l. 16). —^{a}) D (except D_{c1} D_1) जरा-; G_3 जातं (for जाती-). $K_{1.3}$ M -योगैश्; K_5 -दुःखैश् (for -रोगैश्). —^{b}) K_4 D_1 समादिष्टः; $G_{1.2}$ $M_{3.4}$ °दिष्टं (for °विष्टः). B_5 $G_{2.3}$ $M_{3.4}$ प्रधानवत्. —^{c}) K_4 D_1 चेतना च सुचैतन्यं; K_5 चेतनावान्स चै°; G_3 वेदनावत्सु चै°. —^{d}) M_4 (*sup. lin.*) नित्यशः (for पश्यति). $M_{1.2}$ संभूतेषु च पश्यति.

33 Ś$_1$ missing (cf. v. l. 16). —^{a}) B_2 न विद्यते. $D_{5.6}$ यतः; T स्वतः; G_3 स्वयं; $M_{1.2}$ परं (for ततः). T $G_{1.3}$ कश्चिन् (for कृत्स्नं). $K_{1.3}$ यस्मिन्निर्विशते कृत्स्नं; G_2 निवर्तते कथं कश्चिन्. — After 33^{ab}, B_1 reads 19. 8^{c}–9^{d} repeating it in its proper place. —^{d}) $K_{1.3}$ $D_{4.6}$ T $G_{2.3}$ M_2 यथातिथ्येन.

C. 14. 530
B. 14. 18. 34
K. 14. 19. 35
तस्योपदेशं वक्ष्यामि याथातथ्येन सत्तम ॥ ३३
शाश्वतस्याव्ययस्याथ पदस्य ज्ञानमुत्तमम् ।
प्रोच्यमानं मया विप्र निबोधेदमशेषतः ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

१९

ब्राह्मण उवाच ।
यः स्यादेकायने लीनस्तूष्णीं किंचिदचिन्तयन् ।
पूर्वं पूर्वं परित्यज्य स निरारम्भको भवेत् ॥ १
सर्वमित्रः सर्वसहः समरक्तो जितेन्द्रियः ।
व्यपेतभयमन्युश्च कामहा मुच्यते नरः ॥ २
आत्मवत्सर्वभूतेषु यश्चरेन्नियतः शुचिः ।
अमानी निरभीमानः सर्वतो मुक्त एव सः ॥ ३
जीवितं मरणं चोभे सुखदुःखे तथैव च ।
लाभालाभे प्रियद्वेष्ये यः समः स च मुच्यते ॥ ४
न कस्यचित्स्पृहयते नावजानाति किंचन ।
निर्द्वंद्वो वीतरागात्मा सर्वतो मुक्त एव सः ॥ ५
अनमित्रोऽथ निर्बन्धुरनपत्यश्च यः क्वचित् ।

---

34 Ś$_1$ missing (cf. v. l. 16). —^{a}) D$_{5.6}$ [अ]स्य (for [अ]थ). —^{b}) Dn$_1$ D$_{2,4-6}$ यदस्य (for पदस्य). —^{c}) K$_{1.3}$ यथा (for मया). —^{d}) K$_4$ D$_1$ [ए]तद् (for [इ]दम्). K$_{1.3}$ वचो मम (for अशेषतः). K$_5$ निबोधेमं विशेषतः (sic).

Colophon missing in Ś$_1$. — *Sub-parvan* : K B Dc$_1$ D$_{1.4-6}$ T$_1$ G$_1$ M$_{3.4}$ अनुगीता. — *Adhy. name* : T G$_3$ गर्भविवरणं; M$_{1.2}$ गर्भोत्पत्तिकथनं. — *Adhy. no.* ((figures, words or both) : B$_1$ Dn$_1$ D$_4$ 18 (as in text); T G$_3$ 19. — *Śloka no.* : Dn$_1$ 35.

19

1 Ś$_1$ missing up to 38^{c} (cf. v. l. 14. 18. 16). —^{a}) K$_{2.4}$ B D$_1$ एकासने (for °यने). T G M$_4$ (*inf. lin.*) यस्मा(G$_{1.2}$ यः स्या)देकांतमासीनस् (T$_2$ G$_3$ °नं); M$_{1.2}$ यः स्यादेकासनासीनस्. —^{c}) Dc$_1$ D$_1$ om. one पूर्वं. —^{d}) K$_{1.3.5}$ T G$_3$ निरालंबनो; K$_2$ °रंभणो; K$_4$ D$_1$ °लंबविद् (for °रम्भको). B Dc$_1$ Dn$_1$ D$_{2-6}$ स तीर्णो बंधनाद्भवेत्.

2 Ś$_1$ missing (cf. v. l. 1). —^{a}) G$_2$ -सखः; M$_{1.2}$ -सुखः (for -सहः). —^{b}) K$_{2.4}$ शमयुक्तो; K$_5$ शमरक्तो; B$_{1.3-5}$ D (except D$_{1.3}$) श(B$_{3-5}$ स)मे रक्तो; G$_1$ M$_4$ (*inf. lin.*) सम एको; M$_4$ समचेता (for °रक्तो). K$_4$ D$_1$ यतेंद्रियः. —^{c}) K$_3$ -भयमृत्युश्; G$_1$ -बहुमान्यश्. —^{d}) B D (except D$_1$) T$_2$ आत्मवान् (for कामहा). K$_4$ D$_1$ प्रोच्यते (for मु°).

3 Ś$_1$ missing (cf. v. l. 1). —^{a}) D$_3$ आत्मेव; D$_6$ आत्मवान्. —^{b}) M$_1$ नियतं. G$_1$ यश्चरेन्नियतेंद्रियः (cf. post. half of 42*). — After 3^{b}, T G M$_4$ ins. :

42* नित्यमेव यथान्यायं यश्चरेन्नियतेन्द्रियः ।

—^{c}) K$_2$ निरहंकारः; D$_{3.4}$ G$_3$ निरभिमानः. G$_2$ अमानिरभिमानश्च; M$_{1.2}$ अवमानोभिमानश्च. —^{d}) D$_{5.6}$ च (for सः). — After 3, the sequence in K$_3$ is : 6, 8, 7, 5, 9, 10, 12, 11, 13. B$_{1.2}$ ins. 43* after 3.

4 Ś$_1$ missing (cf. v. l. 1). K$_3$ om. 4. B$_{1.2}$ om. (hapl.) 4–5. —^{a}) M$_{1.2}$ चोभौ. K (K$_3$ om.) D$_1$ जीविते (K$_4$ D$_1$ °वने) मरणे चैव. —^{b}) K$_1$ सुखे दुःखे; M$_{1.2}$ सुखदुःखं. K$_4$ D$_1$ लाभालाभे प्रिये द्विषि. —^{c}) D$_5$ प्रियद्वेषौ. K$_4$ D$_1$ धनेधनं रिपौ मित्रे; S (except T$_2$) लाभालाभौ (G$_3$ °भे) प्रियद्वेष्यौ (T$_1$ °षौ; G$_1$ °ष्ये). —^{d}) K$_{2.4}$ स वि-; B$_5$ परि- (for स च). T$_1$ G$_3$ M$_3$ यः समत्वे नु (M$_3$ °त्वेन) वर्तते; T$_2$ G$_{1.2}$ M$_4$ (*inf. lin.*) यस्य साम्येन वर्तते; M$_{1.2}$ यः स वै सम उच्यते; M$_4$ यः समस्य च वर्तते.

5 For the sequence in K$_3$, cf. v. l. 3. Ś$_1$ missing (cf. v. l. 1). B$_{1.2}$ om. 5 (cf. v. l. 4). —^{a}) T$_1$ G किंचिन्नानु (G$_1$ °न्नानु) स्पृहा येन; M$_{1.2}$ यस्तस्य न स्पृहयते; M$_3$ न संस्पृहयते किंचिन्; M$_4$ संगानि न स्पृहयते (sic). —^{b}) D$_4$ च; T$_1$ G M$_{3.4}$ [अ]भि-; M$_{1.2}$

त्यक्तधर्मार्थकामश्च निराकाङ्क्षी स मुच्यते ॥ ६
नैव धर्मी न चाधर्मी पूर्वोपचितहा च यः ।
धातुक्षयप्रशान्तात्मा निर्द्वंद्वः स विमुच्यते ॥ ७
अकर्मा चाविकाङ्क्षश्च पश्यञ्जगदशाश्वतम् ।
अस्वस्थमवशं नित्यं जन्मसंसारमोहितम् ॥ ८
वैराग्यबुद्धिः सततं तापदोषव्यपेक्षकः ।
आत्मबन्धविनिर्मोक्षं स करोत्यचिरादिव ॥ ९
अगन्धरसमस्पर्शमशब्दमपरिग्रहम् ।
अरूपमनभिज्ञेयं दृष्ट्वात्मानं विमुच्यते ॥ १०
पञ्चभूतगुणैर्हीनममूर्तिमदलेपकम् ।
अगुणं गुणभोक्तारं यः पश्यति स मुच्यते ॥ ११
विहाय सर्वसंकल्पान्बुद्ध्या शारीरमानसान् ।
शनैर्निर्वाणमाप्नोति निरिन्धन इवानलः ॥ १२
विमुक्तः सर्वसंस्कारैस्ततो ब्रह्म सनातनम् ।　C. 14. 545 B. 14. 19. 14 K. 14. 20. 14

---

om. (for [अ]व-). K3. 5 B4 Dc1 Dn1 कंचन (for किंचन). — ^{c}) K3 -रागश्च ; M2 -रोगात्मा (for -रागात्मा). — ^{d}) K5 सर्वदा ; Dn1 D2–6 T1 सर्वथा. B4 D3 च (for सः).

6 For the sequence in K3, cf. v. l. 3. Ś1 missing (cf. v. l. 1). M1. 2 om. 6–9. — ^{a}) K5 न मित्रोपि (for ऽनमित्रो). K1 T1 [ऽ]निबंधश्च ; K2. 4. 5 D1 [ऽ]निकेतश्च ; B5 Dn1 D2–6 च निर्बंधुर् ; G1. 2 M3. 4 निबंधुश्च (for ऽथ निर्बन्धुर्). K3 ऽनिमित्तं निबद्धश्च ; G3 ऽनुमित्रो निबोधश्च (sic). — ^{b}) K2. 4 B4 D1 अनिब(B4 °र्बं)द्धश् ; K5 न निबद्धश् ; G1 ऽनमित्रश् (for °पत्यश्). K1. 5 यत् ; K4 D1 वै (for यः). — ^{d}) K1. 3 B1. 2 निराकांक्षः. K2 वि- ; B1. 2. 4. 5 Dc1 Dn1 D1–3. 5. 6 च ; B3 T2 G1 M3. 4 प्र- (for स). K3 उच्यते (for मु°).

7 For the sequence in K3, cf. v. l. 3. Ś1 missing (cf. v. l. 1). M1. 2 om. 7 (cf. v. l. 6). G3 om. 7^{ab}. — ^{a}) K2 corrupt. T1 वै (for [ए]व). K4 D1 धर्मी च ; Dn1 वाधर्मः (for चाधर्मी). — ^{b}) B1. 2 पूर्वोपाचितघातकः ; B2 (marg.) D (except Dc1 D1) °हायकः. — ^{c}) B1. 2 धातुक्षयात् ; B6 ऋतुक्षय- ; T2 G1. 2 क्षीणधातुः (for धातुक्षय-). K3. 4 T G M4 -प्रशांतश्च (for -प्रशान्तात्मा). — ^{d}) B1. 2 च (for स).

8 For the sequence in K3, cf. v. l. 3. Ś1 missing (cf. v. l. 1). M1. 2 om. 8 (cf. v. l. 6). K2 om. 8. D4 om. 8–9. — ^{a}) K4 M3 वा (for च). K3 [ऽ]निबंधश् ; Dc1 विकांक्षश् ; G3 [ऽ]विकारश्. Dn1 D2. 3. 5. 6 अकर्मवान्विकांक्षश्च. — ^{b}) Dc1 Dn1 D2. 5. 6 पश्येज्. — B1 reads 8^{c}–9^{d} for the first time after 18. 33^{ab}. — ^{c}) B1 (both times). 2–5 Dc1 मूढं (for नित्यं). K4 Dn1 D2. 3. 5. 6 अश्वस्थसदृशं (K4 °मवसं) नित्यं. — ^{d}) K4 D1 -मोहितः. B1 (both times). 2–6 Dc1 Dn1 D2. 3. 5. 6 जन्ममृत्यु(B1–4 मृत्यु-जन्म)जरायु(B1 [first time] °क्ष)तं.

9 For the sequence in K3, cf. v. l. 3. For the repetition in B1, cf. v. l. 8. Ś1 missing (cf. v. l. 1). M1. 2 om. 9 (cf. v. l. 6). D4 om. 9 (cf. v. l. 8). — ^{a}) B5 (marg. as in text) -युक्तः (for -बुद्धिः). — ^{b}) K4 आत्मबुद्ध्या ; K5 B2 Dn1 D1–3. 5. 6 आत्मदोष- ; B1 (both times). 3–5 Dc1 T2 आपदोष-. G1. 2 M3 -व्यपेक्षकं. — ^{d}) K2 इह (for इव).

10 For the sequence in K3, cf. v. l. 3. Ś1 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) K5 B D (except D1) G2 ऽगंधमरसस्प(D6 °सं स्प)र्शम्. — ^{b}) M1. 2 ऽशब्दपरिविग्रहं. — ^{c}) K3. 4 B5 D1 G1. 2 अपरि- (for ऽनभि-). T अनुरूपमभिज्ञेयं.

11 For the sequence in K3, cf. v. l. 3. Ś1 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) K3 पंचमूर्ति- ; D4 एवं पंच- (for पञ्चभूत-). K1. 2 M2. 3 -गणैर्. M (M4 *inf. lin.* as in text) भिन्नम् (for हीनम्). — ^{b}) K1 -लेपनं ; K2. 4 -लोमकं ; B Dc1 Dn1 D2–6 -हेतुकं ; D1 -लाभकं (for -लेपकम्). T मुहूर्तमनुलेपकं ; G3 मुहूर्तकम° ; M1. 2 अमूर्तमनलोपमं. — ^{c}) K5 ऽगुणे. — ^{d}) K2. 4 B1. 2. 4 D1 पश्यति (for मुच्यते).

12 For the sequence in K3, cf. v. l. 3. Ś1 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) K4 D1 -संस्कारान् (for -संकल्पान्). — ^{b}) K4 D1 सर्वान् (for बुद्ध्या). — M2 om. (? hapl.) 12^{d}–14^{c}. B3. 4 Dn1 D5. 6 ins. after 12 : B1. 2 after 3 :

43* सर्वसंस्थाननिर्मुक्तो निर्ममो निष्परिग्रहः ।
उपशाम्येन्द्रियग्रामं यश्चरेन्मुक्त एव सः ।

[(L. 1) Dn1 D5. 6 -संस्कार- (for -संस्थान-). Dn1 D5. 6 निर्द्वंद्वो (for निर्ममो). — (L. 2) Dn1 D5. 6 तपसा (for उपशाम्य).]

13 For the sequence in K3, cf. v. l. 3. Ś1

C. 14. 545 B. 14. 19. 14 K. 14. 20. 14 परमाप्नोति संशान्तमचलं दिव्यमक्षरम् ॥ १३
अतः परं प्रवक्ष्यामि योगशास्त्रमनुत्तमम् ।
यज्ज्ञात्वा सिद्धमात्मानं लोके पश्यन्ति योगिनः ॥ १४
तस्योपदेशं पश्यामि यथावत्तन्निबोध मे ।
यैर्द्वारैश्चारयन्नित्यं पश्यत्यात्मानमात्मनि ॥ १५
इन्द्रियाणि तु संहृत्य मन आत्मनि धारयेत् ।
तीव्रं तप्त्वा तपः पूर्वं ततो योक्तुमुपक्रमेत् ॥ १६
तपस्वी त्यक्तसंकल्पो दम्भाहंकारवर्जितः ।
मनीषी मनसा विप्रः पश्यत्यात्मानमात्मनि ॥ १७
स चेच्छक्नोत्ययं साधुर्योक्तुमात्मानमात्मनि ।
तत एकान्तशीलः स पश्यत्यात्मानमात्मनि ॥ १८
संयतः सततं युक्त आत्मवान्विजितेन्द्रियः ।
तथायमात्मनात्मानं साधु युक्तः प्रपश्यति ॥ १९
यथा हि पुरुषः स्वप्ने दृष्ट्वा पश्यत्यसाविति ।
तथारूपमिवात्मानं साधु युक्तः प्रपश्यति ॥ २०
इषीकां वा यथा मुञ्जात्कश्चिन्निर्हृत्य दर्शयेत् ।

---

missing (cf. v. l. 1). M$_2$ om. 13 (cf. v. l. 12). —^{a}) T$_1$ G$_3$ M$_4$ -संसारैस् (for -संस्कारैस्). —^{c}) M$_1$ हरिम् (for परम्). K$_{2.4.5}$ D$_1$ शांतो वै; D$_{5.6}$ यः शांतो; G$_1$ वै शांतो; G$_2$ तं शांतो; G$_3$ M$_{3.4}$ संशांतो (for संशान्तम्). —^{d}) K$_3$ ह्यमलं; K$_4$ D$_1$ अयनं; T$_2$ G M$_{3.4}$ ह्यचलं (for अ°). B (except B$_3$) Dc$_1$ Dn$_1$ D$_{2.3.5.6}$ नित्यम् (for दिव्यम्). K$_4$ D$_{1.2}$ अक्षयं. K$_1$ ह्यमलं दिव्यचक्षुषं.

14 Ś$_1$ missing (cf. v. l. 1). M$_2$ om. 14^{abc} (cf. v. l. 12). —^{c}) K$_{2.5}$ G$_{1.2}$ M$_4$ यं ज्ञात्वा; B D (except D$_1$) युंजतः (for यज्ज्ञात्वा). B$_{1.2}$ D$_{4-6}$ सिद्धिम्; G$_3$ शुद्धम् (for सिद्धम्). M$_1$ यं ज्ञात्वा सिद्धिमाप्नोति. —^{d}) K$_4$ D$_1$ M$_{3.4}$ (*inf. lin.* as in text) योगे; B Dc$_1$ Dn$_1$ D$_{2-6}$ यथा; M$_{1.2}$ योगं (for लोके).

15 Ś$_1$ missing (cf. v. l. 1). —^{a}) D$_{1.4}$ वक्ष्यामि (for पश्यामि). —^{b}) K$_4$ D$_1$ यथावृत्तं (for °वत्तन्). —^{c}) T G M$_{1.2.4}$ (*inf. lin.*) यैर्यो(T$_1$ G$_1$ °र्भो)-गैर्भावय(M$_{1.2}$ °ये)न्नित्यं.

16 Ś$_1$ missing (cf. v. l. 1). K$_4$ om. (hapl.) 16–17. —^{a}) K$_{1.3.5}$ G M$_4$ [उ]प-; T$_1$ सु-; M$_{1-3}$ [अ]पि (for तु). K$_{1.3}$ -संयम्य (for संहृत्य). —^{b}) T G$_{1.2}$ M$_3$ धारयन्. K$_1$ मनोत्मनि निधाय च; K$_{2.5}$ मनो हृदि विधा(K$_2$ °चा)रयन्; K$_3$ मनस्तस्मिन्निधाय च; D$_1$ मनो हृदि विधारयेत्; G$_3$ M$_{1.2}$ मनोत्मनि विधारयन्. — G$_3$ om. (hapl.) 16^c–18^b. D$_4$ om. 16^{cd}. —^{d}) G$_2$ यातुम् (for योक्तुम्). K$_3$ अनु- (for उप-). K$_2$ B D (except D$_1$; D$_4$ om.) मोक्षयोगं समाचरेत्; T मोक्षयोगमुपाविशत्.

17 Ś$_1$ missing (cf. v. l. 1). K$_4$ G$_3$ om. 17 (cf. v. l. 16). —^{ab}) G$_{1.2}$ नित्य- (for त्यक्त-). B D (except D$_1$) तपस्वी सततं युक्तो योगशास्त्रमथा(D$_{5.6}$ °स्त्रं समा)चरेत्. —^{c}) T$_2$ मनस्वी (for मनीषी). K (K$_4$ om.) B$_{2.4}$ D T$_1$ G$_1$ विप्र. —^{d}) B$_2$ D$_{2-6}$ M$_{2.3}$ पश्यन् (for पश्यति).

18 Ś$_1$ missing (cf. v. l. 1). G$_3$ om. 18^{ab} (cf. v. l. 16). K$_{1.3}$ M$_4$ om. (hapl.) 18. —^{a}) B$_{1.2}$ तच्; T$_1$ G$_1$ न (for स). D$_1$ वै (for चेत्). K$_5$ [अ]हं (for [अ]यं). —^{b}) K$_{2.4.5}$ D$_1$ आत्मना (for °नि). D$_{5.6}$ योक्तुमात्मनि मानसं. — D$_4$ om. (hapl.) 18^{cd}. —^{c}) T G$_3$ सन्; G$_1$ तु (for स). Dc$_1$ तत्र एकांतशीलस्य. —^{d}) K$_4$ D$_1$ आत्मना (for आत्मनि).

19 Ś$_1$ missing (cf. v. l. 1). G$_1$ om. 19–20. —^{a}) K$_4$ D$_1$ सर्वतश्चेतनायुक्त. —^{b}) G$_2$ M नियतेंद्रियः (for विजि°). —^{c}) M$_{1.2}$ यथा (for तथा). B$_{1.5}$ D (except Dc$_1$ D$_1$) T G$_2$ य; M$_{1.2}$ यथा (for [अ]यम्). T$_2$ G$_2$ आत्मनि (for °ना). —^{d}) K$_3$ lacuna; K$_5$ D$_1$ साधु युक्तं; B$_{1.3}$ Dn$_1$ D$_{2-6}$ संप्रयुक्तः (for साधु युक्तः).

20 Ś$_1$ missing (cf. v. l. 1). G$_1$ om. 20 (cf. v. l. 19). K$_{1.3.4}$ D$_1$ om. (hapl.) 20. —^{b}) K$_5$ दृष्टं (for दृष्ट्वा). T$_1$ M$_{1.2}$ दृष्टमन्यम(T$_1$ °स्त्व)साविति; G$_3$ M$_{3.4}$ दृष्टं मन्यत्य°. —^{c}) K$_5$ महात्मानं (for इवा°). —^{d}) K$_5$ साधु युक्तं; D$_{5.6}$ संप्रयुक्तः (for साधु युक्तः).

21 Ś$_1$ missing (cf. v. l. 1). —^{a}) K$_2$ G$_3$ इषीकायां; B Dc$_1$ Dn$_1$ D$_{2.4.5}$ °कां च; G$_2$ इषीकांताद् (for °कां वा). K$_{2.4}$ D$_1$ मुंजां; T G$_3$ मौंर्जीं (for मुञ्जात्). —^{b}) K$_5$ क्वचिन्; M$_2$ किंचिन् (for कश्चिन्). K$_5$ निर्जित्य; B$_{1-3}$ निष्क्राम्य; B$_{4.5}$ D (except D$_1$) निष्कृष्य (for निर्हृत्य). —^{c}) B$_{1.2.4}$ (marg. as in text) योगान् (for योगी). K$_4$ वितृष्णम्; B$_{1-4}$ Dc$_1$ निष्क-

योगी निष्कृष्टमात्मानं तथा संपश्यते तनौ ॥ २१
मुञ्जं शरीरं तस्याहुरिषीकामात्मनि श्रिताम् ।
एतन्निदर्शनं प्रोक्तं योगविद्भिरनुत्तमम् ॥ २२
यदा हि युक्तमात्मानं सम्यक्पश्यति देहभृत् ।
तदास्य नेशते कश्चित्त्रैलोक्यस्यापि यः प्रभुः ॥ २३
अन्योन्याश्चैव तनवो यथेष्टं प्रतिपद्यते ।
विनिवृत्य जरामृत्यू न हृष्यति न शोचति ॥ २४
देवानामपि देवत्वं युक्तः कारयते वशी ।
ब्रह्म चाव्ययमाप्नोति हित्वा देहमशाश्वतम् ॥ २५
विनश्यत्स्वपि लोकेषु न भयं तस्य जायते ।
क्लिश्यमानेषु भूतेषु न स क्लिश्यति केनचित् ॥ २६
दुःखशोकमयैर्घोरैः सङ्गस्नेहसमुद्भवैः ।
न विचाल्येत युक्तात्मा निस्पृहः शान्तमानसः ॥ २७
नैनं शस्त्राणि विध्यन्ते न मृत्युश्चास्य विद्यते ।
नातः सुखतरं किंचिल्लोके क्वचन विद्यते ॥ २८
सम्यग्युक्त्वा यदात्मानमात्मन्येव प्रपश्यति । C.14.563 B.14.19.32 K.14.20.32

($B_{1.2}$ °ष्क्रा)म्य ; Dn_{1} D_{2-6} निष्कृष्य ; D_{1} विकृष्टम् ; T M निकृष्टम् ; G_{1} निस्पृष्टम् (sic) ; G_{2} निविष्टम् (for निष्कृष्टम्). B D (except D_{1}) चात्मानं (for आ°). — ^{d}) K_{2} M_{1-3} यथा (for तथा). M_{4} ततः (for तनौ). B D (except D_{1}) तथा प(D_{3} सम्यक्प)श्यति देहतः.

22 $Ś_{1}$ missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) $B_{1.2.5}$ Dn_{1} D_{2-6} M इति ; G_{1} तं च (for तस्य). — ^{b}) K B_{4} Dc_{1} $D_{1.4-6}$ M_{1-3} चात्मनि (for आ°). $B_{1.2}$ T G_{3} M_{2} स्थितां (for श्रिताम्). — K_{3} om. 22^{cd}. — ^{d}) M_{1-3} अनंतरं (for अनुत्तमम्).

23 $Ś_{1}$ missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) $K_{4.5}$ $D_{1.6}$ T_{1} $M_{1.2.4}$ यथा (for यदा). $K_{4.5}$ D_{1} तु ; D_{6} ह ; T_{1} [अ]भि- (for हि). G_{1} यथार्हंमुक्तमात्मानं. — ^{b}) T_{1} पश्यन् (for सम्यक्). K_{4} D_{1} पश्येच्च (for पश्यति). K_{3} साधुरूपः प्रपश्यति. — K_{3} om. 23^{cd}. D_{1} om. 23^{c}. D_{4} om. 23^{c}–24^{b}. — ^{c}) G_{1} तथा (for तदा). G_{2} नेहते ; G_{3} नेंगते (for नेशते). B Dc_{1} Dn_{1} $D_{2.3.5.6}$ न तस्येहेश्वरः कश्चित् ; T_{1} M_{4} (*inf. lin.*) तदास्य केशवे भक्तिस्. — ^{d}) M_{1} त्रैलोक्यं च. M_{2} यत् (for यः). D_{3} त्रैलोक्येपि च यः प्रभुः.

24 $Ś_{1}$ missing (cf. v. l. 1). D_{4} om. 24^{ab} (cf. v. l. 23). — ^{a}) B_{1} Dn_{1} $D_{5.6}$ T_{2} अन्यान्याश् ; G_{3} M_{1-3} अन्योन्यं. $K_{2.5}$ G_{2} अन्या अन्याश्च तनवो (K_{2} हि तनुर्) ; K_{4} D_{1} अन्योन्यश्चैव विहितो ; G_{1} अन्या अन्यैश्च तनवो. — $B_{3.4}$ ins. after 24^{b} : Dc_{1} after 24 :

44* सम्यग्युक्त्वा स आत्मानमात्मन्येवावतिष्ठते ।

— ^{c}) B_{4} विनिवर्त्य ; D_{6} °कृत्य ; T °हृत्य ; G_{1} °भिद्य ; G_{2} °गृह्य (for °वृत्य). K_{4} $D_{4.5}$ जरां ; B_{5} यथा (for जरा-). $K_{1-3.5}$ D_{1} -मृत्युर् (sic) ; K_{4} B_{5} Dn_{1} D_{2-6} $M_{1.2}$ -मृत्युं. G_{3} विनिसृत्य निरावृत्य. — ^{d}) B D (except D_{1}) न शोचति न हृष्यति.

25 $Ś_{1}$ missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) The portion of the text from वत्वं up to तदापि हि र (in 50^{d}) is lost in K_{1}, on a missing folio. Dc_{1} G_{2} देहत्वं ; $D_{5.6}$ युक्तत्वं (for देवत्वं). — ^{b}) $K_{4.5}$ D_{1} G_{3} युक्तं. $K_{3.4}$ $D_{1.5.6}$ वशे (for वशी). — ^{d}) T_{2} भित्त्वा (for हित्वा).

26 $Ś_{1}$ missing (cf. v. l. 1). K_{1} missing (cf. v. l. 25). D_{4} om. 26. — ^{a}) $M_{1.2}$ विनिश्वसत्सु (hypermetric) ; $M_{3.4}$ विनशत्सु. B_{5} Dn_{1} $D_{2.3.5.6}$ T_{1} च भूतेषु (for [अ]पि लोकेषु). — ^{b}) K_{2-5} D_{1} भयं तस्य न जायते. — ^{c}) $M_{1.2}$ दृश्यमानेषु (for क्लिश्य°). $D_{5.6}$ देहेषु (for भूतेषु). — ^{d}) $K_{2.4}$ B_{2} D_{1} transp. न and स. K_{3} स क्लिश्येत ; B_{4} क्लिश्यति स (by transp.) ; T_{2} G_{2} संक्लिश्यति. $K_{2.4.5}$ B_{1-4} D_{1} कार्हिचित् (for केन°).

27 $Ś_{1}$ missing (cf. v. l. 1). K_{1} missing (cf. v. l. 25). $M_{1.2}$ om. 27. — ^{a}) K_{4} -भयैर् ; G_{1} -मलैर् ; G_{2} -गतैर् (for -मयैर्). T_{1} G_{3} स्नेहैः (for घोरैः). — ^{b}) T_{1} सम्यक्स्नेह- ; M_{4} (*inf. lin.*) संगदोष- (for °स्नेह-). G_{2} -समार्जवैः (for -समुद्भवैः). — ^{c}) $K_{2.4.5}$ D_{1} चाल्यते हि ; K_{3} B_{3-5} Dc_{1} Dn_{1} D_{2-6} विचाल्यति. — After 27, $B_{1.2.5}$ Dc_{1} ins. 46* and $B_{3.4}$ ins. 46* and 47*.

28 With 21^{ab}, cf. 6. 24. 23^{ab}. $Ś_{1}$ missing (cf. v. l. 1). K_{1} missing (cf. v. l. 25). — ^{a}) $K_{2.4.5}$ D_{1} भिंदंति ; B_{1-3} T_{2} $G_{1.2}$ $M_{3.4}$ विध्यंति ; Dn_{1} D_{4} वध्यंते ; $D_{5.6}$ बाध्यंते ; G_{3} M_{2} वध्यंति. — ^{b}) K_{3} चापि (for चास्य). G_{3} जायते (for विद्यते). $B_{2.3}$ Dc_{1} T_{2} G_{1} M मृत्युश्चास्य न विद्यते. — ^{c}) T G_{3} ततः ; G_{1} अतः (for नातः). K_{2} परतरं (for सुख°). — ^{d}) G_{1} कुत्र च (for क्वचन). K_{2} Dn_{1} $D_{2-4.6}$ G_{1} M दृश्यते (for विद्यते). T G_{3} तस्य लोके न विद्यते. — After 28, $K_{2.4.5}$ D_{1} ins. :

C. 14. 563
B. 14. 19. 32
K. 14. 20. 32

तदैव न स्पृहयते साक्षादपि शतक्रतोः ॥ २९
निर्वेदस्तु न गन्तव्यो युञ्जानेन कथंचन ।
योगमेकान्तशीलस्तु यथा युञ्जीत तच्छृणु ॥ ३०
दृष्टपूर्वां दिशं चिन्त्य यस्मिन्संनिवसेत्पुरे ।
पुरस्याभ्यन्तरे तस्य मनश्चार्यं न बाह्यतः ॥ ३१
पुरस्याभ्यन्तरे तिष्ठन्यस्मिन्नावसथे वसेत् ।
तस्मिन्नावसथे धार्यं सबाह्याभ्यन्तरं मनः ॥ ३२
प्रचिन्त्यावसथं कृत्स्नं यस्मिन्कायेऽवतिष्ठते ।
तस्मिन्काये मनश्चार्यं न कथंचन बाह्यतः ॥ ३३
संनियम्येन्द्रियग्रामं निर्घोषे निर्जने वने ।
कायमभ्यन्तरं कृत्स्नमेकाग्रः परिचिन्तयेत् ॥ ३४
दन्तांस्तालु च जिह्वां च गलं ग्रीवां तथैव च ।
हृदयं चिन्तयेच्चापि तथा हृदयबन्धनम् ॥ ३५
इत्युक्तः स मया शिष्यो मेधावी मधुसूदन ।

45* सदैव मुक्तसंसारो भवत्यात्मनि योगतः ।

[K4 यदैव; D1 पादैर्वि- (for सदैव).]

29 Ś1 missing (cf. v. l. 1). K1 missing (cf. v. l. 25). K2. 4 D1 om. 29^{ab}. B1. 5 Dc1 repeat 29^{ab} after 47* and Dn1 D2. 3. 5. 6 do so after 30^{b}. — ^{a}) B1 (second time) युक्तो; B4 Dc1 (second time) शुद्धं; Dn1 (second time) युक्ता; D3 (first time) भुक्त्वा; G3 उक्तो; M1. 2 उक्त्वा (for युक्त्वा). B1. 2 D2–6 (B1 D2. 3. 5. 6 first time) स; Dc1 (first time) T1 G1 M यथा; G2 [आ]त्मना (for यदा). — ^{b}) B1 D2–6 (B1 D2. 3. 5. 6 first time) प्रतिष्ठते (for प्रपश्यति). — D3–6 ins. after 29^{b}: B Dc1 after 27 :

46* विनिवृत्तजरादुःखः सुखं स्वपिति चापि सः ।

[B3 -मृत्युः; B4 -दुःखं (for -दुःखः). B1 विनिवृत्तो जरादुःखात्; Dc1 °वृत्तं जरादुःखं (for the prior half).]

— B3. 4 D3–6 cont. : B1. 5 Dc1 ins. after the first occurrence of 29^{b}: B2 Dn1 D2 after 29^{b}:

47* देहान्यथेष्टमभ्येति हित्वेमां मानुषीं तनुम् ।

— B1. 5 Dc1 Dn1 D2. 3. 5. 6 read 29^{cd} after the second occurrence of 29^{ab}. — ^{c}) Dc1 तदैवं; T G तथैव; M1. 2 स चैनं (for तदैव). Dc1 [ए]नं (for न). D1 G1. 2 स्पृहयति. D5. 6 तथैव नश्यते विद्या; M3. 4 तथैव निस्पृहयति. — ^{d}) T G M3. 4 मरुत्पतेः (for शतक्रतोः).

30 Ś1 missing (cf. v. l. 1). K1 missing (cf. v. l. 25). — ^{a}) M1. 2 सर्वेदं (for निर्वेदस्). K4 B1 D1 च (for तु). K2 B D कर्तव्यो (for गन्तव्यो). — ^{b}) D (except Dn1 D1) भुंजानेन (for युञ्जा°). K3 कदाचन (for कथं°). — After 30^{b}, Dn1 D2. 3. 5. 6 read 29 (29^{ab} repeated). — ^{c}) K3 -शीलश्च; K4 D1 M1. 2 -शलिस्य. — ^{d}) B3. 5 D (except Dc1 D1) विंदति (for युञ्जीत).

31 Ś1 missing (cf. v. l. 1). K1 missing (cf. v. l. 25). — ^{a}) K2. 5 ज्ञात्वा; K4 D1 ज्ञाय; S (except M1. 2) ध्यात्वा (for चिन्त्य). — ^{b}) Dc1 M4 स; G3 न (for सं-). K2. 4. 5 -निविशेत् (for °वसेत्). K2 परे; T2 M1. 2 पुरा; G2 पुरीं (for पुरे). — ^{c}) G3 पुनश्च (for पुरस्य). K4 D1 [अ]भ्यंतरं. B1–3 चापि; B4 चास्य (for तस्य). — ^{d}) K4 D1 समाश्रयं; K5 न चाश्रयं; B Dc1 Dn1 D2–6 T1 मनः स्थाप्यं; G3 मनश्चाल्यं (for °श्चार्यं).

32 Ś1 missing (cf. v. l. 1). K1 missing (cf. v. l. 25). — ^{a}) G3 पुनश्च (for पुरस्य). M तिष्ठेद् (for तिष्ठन्). — ^{c}) K3. 4 B3. 4 T1 G M1. 3. 4 चार्यं; T2 कार्यं; M2 चास्य (for धार्यं). — ^{d}) G3 न (for स-). B3. 5 D (except Dn1 D1) G1. 2 M3. 4 सबाह्याभ्यंतरे मनः.

33 Ś1 missing (cf. v. l. 1). K1 missing (cf. v. l. 25). D4 om. 33. — ^{a}) M1. 2 प्रयांति (for प्रचिन्त्य). K3 B D (except D1; D4 om.) [आ]वसथे; T1 च तथा (for [आ]वसथं). — ^{b}) K4 आस्मिन्. B1. 2. 5 Dn1 D2. 3. 5. 6 T G3 काले (for काये). K2 च; Dn1 D2. 3. 5. 6 स (for ऽव-). B3 Dn1 D2. 3. 5. 6 T1 G3 -तिष्ठति. — ^{c}) D2 T यस्मिन् (for त°). K4 M4 (*inf. lin.* as in text) कार्ये; B1. 5 Dn1 D2. 3. 5. 6 T2 G2. 3 काले (for काये). K2 मनः कार्यं; K4 D1 यमाश्रयं; K5 मनो धार्यं; B5 Dn1 D2. 3. 5. 6 मनश्चास्य (for °श्चार्यं). — ^{d}) Bom. ed. च किंचन (for कथंचन). K3 विकिरोति न बाह्यतः (sic).

34 Ś1 missing (cf. v. l. 1). K1 missing (cf. v. l. 25). — ^{a}) D1 तन् (for सं-). — ^{b}) K2 Dn1 D2 निर्घोषं; K3 निर्दोषं. K2–5 D1 T1 G1. 3 M1. 2 शुभे (for वने). — ^{c}) K2. 3 B3 कायस्याभ्यंतरं (B3 °रे); M3 कायमाभ्यं°. — ^{d}) K3 G2 एकांतः; G1 M1. 2 एकाग्रम् (for °ग्रः). M1. 2 अपि (for परि-).

35 Ś1 missing (cf. v. l. 1). K1 missing (cf. v. l.

पप्रच्छ पुनरेवेमं मोक्षधर्मं सुदुर्वचम् ॥ ३६
भुक्तं भुक्तं कथमिदमन्नं कोष्ठे विपच्यते ।
कथं रसत्वं व्रजति शोणितं जायते कथम् ।
तथा मांसं च मेदश्च स्नाय्वस्थीनि च पोषति ॥ ३७
कथमेतानि सर्वाणि शरीराणि शरीरिणाम् ।
वर्धन्ते वर्धमानस्य वर्धते च कथं बलम् ।
निरोजसां निष्क्रमणं मलानां च पृथक् पृथक् ॥ ३८
कुतो वायं प्रश्वसिति उच्छ्वसित्यपि वा पुनः ।
कं च देशमधिष्ठाय तिष्ठत्यात्मायमात्मनि ॥ ३९
जीवः कायं वहति चेच्चेष्टयानः कलेवरम् ।
किंवर्णं कीदृशं चैव निवेशयति वै मनः ।
याथातथ्येन भगवन्वक्तुमर्हसि मेऽनघ ॥ ४०
इति संपरिपृष्टोऽहं तेन विप्रेण माधव ।
प्रत्यब्रुवं महाबाहो यथाश्रुतमरिंदम ॥ ४१
यथा स्वकोष्ठे प्रक्षिप्य कोष्ठं भाण्डमना भवेत् ।
तथा स्वकाये प्रक्षिप्य मनो द्वारैरनिश्चलैः ।

C. 14. 577
B. 14. 19. 46
K. 14. 20. 46

---

25). D4 om. 35. —^{a}) Dc1 Dn1 D6 T तालुं. —^{b}) T1 G1 गळ॰; G3 M3. 4 गळं; M1. 2 तलं (for गलं). —^{c}) K4. 5 D1 [ए]व (for [अ]पि). —^{d}) T2 तदा; M1. 2 यथा (for तथा).

36 Ś1 missing (cf. v. l. 1). K1 missing (cf. v. l. 25). —^{a}) K2 B (except B4) Dc1 तदा; K4 D1 ततः; K5 तथा (for मया). —^{c}) K3 T G1. 3 एवेदं; B1. 2. 4 एवैनं; D5. 6 अप्येवं; G2 एवं स (for एवेमं). K2. 4. 5 D1 अपृच्छत्पुनरेवाशु (K4 D1 °थ). —^{d}) B2 योग- (for मोक्ष-). K2 Dc1 सुदुर्लभं; K3 M °र्विदं; K4 D1 °र्धरं (for °र्वचम्).

37 Ś1 missing (cf. v. l. 1). K1 missing (cf. v. l. 25). Before 37, K4 D1 ins. शिष्य उवाच. —^{ab}) K2 भुक्ते (for अन्नं). T2 कष्टे; G3 काये (for कोष्ठे). M1. 2 अन्नं कंठे विचर्यते (for 37^{b}). B5 Dn1 D2–6 भुक्तं भुक्तमिदं कोष्ठे कथमन्नं विपच्यते. —^{c}) K4 D1 च सत्त्वं (for रसत्वं). K4 सृजति (for व्रजति). —^{d}) B Dc1 Dn1 D2–6 शोणितत्वं कथं पुनः (B1. 2 हि वा); D1 शोणितं च जायते क्वचित् (hypermetric). — D4 reads 37^{e}–39^{b} after 40^{d}. —^{e}) K2. 3 B3 D1 T G M4 कथं; Dc1 ततो (for तथा). T1 G M4 (*inf. lin.* as in text) मांसश्च (for मांसं). M1. 2 मांसं च मेदो मज्जां च. —^{f}) K3 पश्यति; D (except Dc1) योषि(D1 °ष)ति; T1 G1. 2 पोषयेत्; T2 G3 शोषयेत् (for पोषति).

38 For the sequence in D4, cf. v. l. 37. Ś1 missing up to 38^{c} (cf. v. l. 1). K1 missing (cf. v. l. 25). —^{b}) K3. 4 B1. 2 Dc1 D1 शरीरिणः (for °णाम्). K2 प्रभवंति शरीरिणः. —^{c}) D3. 6 T1 G3 वर्धंते. —^{d}) Ś1 D2 M2 वर्धंते. D2 वा; G2 तत् (for च). K3 तथा बलं; K4 कथं फलं; D5. 6 बलं कथं (by transp.). —^{e}) K2 D5. 6 निरोधनं; K5 Dn1 D2–4 °धानां; G1 निरासनं; M1 निरोधसां (for °जसां). B3–5 D (except D1) T निर्गमनं; G1 M निष्कसनं (for निष्क्रमणं). B1. 2 उच्चाराणां मलानां च. —^{f}) G1 कथं (for the second पृथक्).

39 For the sequence in D4, cf. v. l. 37. K1 missing (cf. v. l. 25). —^{a}) Ś1 K3 वायुं; G वायुः (for वायं). Ś1 T1 G प्रश्वसति; K2. 4. 5 D1. 2 निःश्वस- (K2 D2 °सि)ति; K3 उच्छ्वसिति; B1. 2 प्रस्वपिति (for प्रश्वसिति). —^{b}) Ś1 K5 D2 T2 G उच्छ्वसति; K3 D6 निश्वसति; D5 न श्वसिति (for उच्छ्व°). K4 D1 [अ]थ (for [अ]पि). K4 D1 कथं; K3 कुतः (for पुनः). —^{c}) S कथं देहम् (for कं च देशम्). —^{d}) Dc1 D1 T2 G2. 3 M [आ]त्मानम् (for [आ]त्मायम्).

40 K1 missing (cf. v. l. 25). —^{a}) K3 B1 G1 कथं; M1. 2 कोयं (for कायं). K2. 4. 5 च वहति; B1. 5 G1 वहति च (for वहति चेच्). Ś1 जीवः कथं चरेत्काये. —^{b}) K5 B D (except D1) T1 G चेष्टमानः; T2 शोषयानः (for चेष्ट°). S कळेवरं. —^{c}) Ś1 K3 किंवर्णः (for किंवर्णं). B3 Dc1 कीदृशश्च; G1 कीदृशीं. K5 चैवं. —^{d}) Ś1 K3 खे; K2 T1 G2 M1. 2 मे; B1. 2 वां (for वै). K3. 4 B D (except D1) T1 पुनः (for मनः). — After 40^{d}, D4 reads 37^{e}–39^{b}. —^{e}) Ś1 K3 Dc1 D3. 6 T1 G3 M2 यथातथ्येन. —^{f}) D6 कर्तुम् (for वक्तुम्). B2 अर्हति. D5. 6 भवान् (for ऽनघ).

41 K1 missing (cf. v. l. 25). —^{a}) K4 D1 इत्युक्तोहं परिज्ञाने. —^{c}) K2. 3 M4 प्रत्यब्रवं; K5 °ब्रवीन् (sic) (for °ब्रुवं). T G3 -प्राज्ञ (for -बाहो).

42 K1 missing (cf. v. l. 25). —^{a}) K3. 4 T G M4 स्वगोष्ठे; T1 प्रकोष्ठे. Ś1 K3 निक्षिप्य. M1. 2 तथा कोष्ठेष्ववक्षिप्य. —^{b}) Ś1 K2–5 Dn1 D1–6 भांडं; B3. 5 Dc1 कोषं; T G M3. 4 गोष्ठे (for कोष्ठं). M1. 2 भांडं विना (for भाण्डमना). —^{c}) D3 स्वकाले; G1 स्वयं च; G3 M4 स्वकायं; M1. 2 स्वकोष्ठे. Ś1 K3

C. 14. 578
B. 14. 19. 46
K. 14. 20. 46

आत्मानं तत्र मार्गेत प्रमादं परिवर्जयेत् ॥ ४२
एवं सततमुद्युक्तः प्रीतात्मा नचिरादिव ।
आसादयति तद्ब्रह्म यद्दृष्ट्वा स्यात्प्रधानवित् ॥ ४३
न त्वसौ चक्षुषा ग्राह्यो न च सर्वैरपीन्द्रियैः ।
मनसैव प्रदीपेन महानात्मनि दृश्यते ॥ ४४
सर्वतःपाणिपादं तं सर्वतोक्षिशिरोमुखम् ।
जीवो निष्क्रान्तमात्मानं शरीरात्संप्रपश्यति ॥ ४५
स तदुत्सृज्य देहं स्वं धारयन्ब्रह्म केवलम् ।
आत्मानमालोकयति मनसा प्रहसन्निव ॥ ४६
इदं सर्वरहस्यं ते मयोक्तं द्विजसत्तम ।
आपृच्छे साधयिष्यामि गच्छ शिष्य यथासुखम् ॥ ४७
इत्युक्तः स तदा कृष्ण मया शिष्यो महातपाः ।
अगच्छत यथाकामं ब्राह्मणश्छिन्नसंशयः ॥ ४८

वासुदेव उवाच ।

इत्युक्त्वा स तदा वाक्यं मां पार्थ द्विजपुंगवः ।
मोक्षधर्माश्रितः सम्यक्तत्रैवान्तरधीयत ॥ ४९
कच्चिदेतत्त्वया पार्थ श्रुतमेकाग्रचेतसा ।
तदापि हि रथस्थस्त्वं श्रुतवानेतदेव हि ॥ ५०

निक्षिप्य; K$_{2.4.5}$ D$_1$ संक्षिप्य. D$_{5.6}$ स्वकाये च तथाक्षिप्य. —^{d}) Ś$_1$ K$_3$ अनिश्चलं; K$_2$ B$_2$ च निश्चलैः; K$_4$ D$_1$ असंयमैः; G$_3$ अनिश्चयैः (for °श्चलैः). —^{e}) K$_{3.5}$ मार्गे तु; G$_1$ M$_{1\ 2}$ मार्गेण (for मार्गेत). —^{f}) Ś$_1$ M$_4$ -वर्जयन्; B$_3$ -मार्जयेत् (for -वर्जे°). G$_{1.2}$ प्रमादमप(G$_2$ °व)मार्जयन्.

43 K$_1$ missing (cf. v. l. 25). —^{b}) G$_2$ अचिराद् (for नचि°). T G$_3$ स च (for इव). —^{c}) Ś$_1$ K$_3$ आवेदयति (for आसाद°). M$_2$ आसादयत तं ब्रह्म (sic). —^{d}) D$_5$ G$_3$ द्रष्टा (for दृष्ट्वा). G$_2$ प्रसादवान्; M$_4$ (*inf. lin.* as in text) प्रधानवान्.

44 K$_1$ missing (cf. v. l. 25). The portion of the text from 44 up to the end of this adhy. is lost in Dn$_1$, on a missing folio. —^{a}) K$_4$ च (for तु). —^{b}) K$_2$ भव (sic) (for न च). —^{c}) K$_{4.5}$ D$_1$ M$_{1.2}$ मानसेन; T G M$_{3.4}$ मनसा तु (for °सैव). D$_3$ G$_{1.3}$ M$_{1.2}$ प्रदीप्तेन. —^{d}) B Dc$_1$ D$_{2-5}$ T G M$_{1.2}$ आत्मा प्र- (B$_{1-3}$ Dc$_1$ स) (for आत्मनि).

45 K$_1$ missing (cf. v. l. 25). Dn$_1$ missing (cf. v. l. 44). 45^{ab} = (var.) 6. 35. 13^{ab}. —^{a}) Ś$_1$ K$_3$ B -पादांतः (Ś$_1$ °ताः); K$_{2.4}$ Dc$_1$ D$_{1-4}$ -पादोयं; K$_5$ -पादौ च; D$_{5.6}$ T G$_3$ M$_4$ -पादं तत्; G$_2$ -पादं तु; M$_{1-3}$ -पादांतं (for -पादं तं). —^{b}) Ś$_1$ -शिरोमुखाः; K$_{2-4}$ B Dc$_1$ D$_{1-4.6}$ °मुखः. — After 45^{ab}, N (K$_1$ Dn$_1$ missing) T$_2$ ins.:

48* सर्वतःश्रुतिमाल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ।

[= (var. 6. 35. 13^{cd}). Ś$_1$ K$_4$ D$_3$ श्रुतिमल्लॅ. D$_3$ आत्मनि (for आवृत्य).]

—^{c}) M$_{2.3}$ जीवन् (for जीवो). —^{d}) D$_6$ संप्रदृश्यते.

46 K$_1$ missing (cf. v. l. 25). Dn$_1$ missing (cf. v. l. 44). —^{a}) B$_3$ एनम् (for स तद्). B$_1$ D$_{5.6}$ देहे. T तं; G$_3$ तद् (for स्वं). —^{b}) D$_6$ धारयेद्; T$_2$ ध्यायैतद्; G$_1$ पारयेद् (for धारयन्). —^{d}) K$_{2.4.5}$ D$_1$ च पिबन् (for प्रहसन्). — After 47, K$_{2.5}$ D$_{2-6}$ ins.:

49* तदेवमाश्रयं कृत्वा मोक्षं याति ततो मयि ।

[D$_3$ तदेव मन्मयं कृत्वा (for the prior half). K$_2$ मोक्षद्वारेण सर्ववित् (for the post. half).]

47 K$_1$ missing (cf. v. l. 25). Dn$_1$ missing (cf. v. l. 44). —^{a}) Ś$_1$ (*sup. lin.*) प्रश्न-; K$_5$ D$_6$ M$_4$ सर्वं (for सर्व-). K$_4$ D$_1$ च (for ते). T G$_3$ एवं सर्वं मयोक्तं ते. —^{b}) T G$_3$ रहस्यं (for मयोक्तं). B D (except D$_1$; Dn$_1$ missing) मया प्रोक्तं द्विजोत्तम. —^{c}) M$_{1.2}$ आपृच्छ्य. G$_3$ आपृच्छेथ गमिष्यामि. —^{d}) Ś$_1$ K$_3$ B$_{1.2.5}$ D$_{2-6}$ विप्र (for शिष्य).

48 K$_1$ missing (cf. v. l. 25). Dn$_1$ missing (cf. v. l. 44). —^{b}) K$_{2.5}$ तदा; K$_4$ D$_1$ तथा (for मया). —^{c}) K$_{2.4.5}$ B$_5$ D$_1$ अ(K$_{2.4}$ आ)गच्छच्च; K$_3$ D$_{4-6}$ आगच्छत; B$_{1.2}$ G$_2$ M अगच्छत्स; T$_2$ G$_3$ °च्छद्वै; G$_1$ °च्छत्तु (for °च्छत). —^{d}) B Dc$_1$ D$_{2-5}$ M$_4$ ब्राह्मणः संशि(D$_{3.4}$ M$_4$ शंसि)तव्रतः. — After 48, Ś$_1$ K$_3$ M$_4$ ins. an addl. colophon [*Sub-parvan:* Ś$_1$ K$_3$ M$_4$ अनुगीता. — *Adhy. no.:* Ś$_1$ 21; M$_4$ 19].

49 K$_1$ missing (cf. v. l. 25). Dn$_1$ missing (cf. v. l. 44). G$_3$ M$_{1-3}$ om. the ref. T G$_{1.2}$ M$_4$ श्रीभगवान् (for वासुदेव). —^{a}) G$_2$ इत्युक्तः. D$_4$ T G$_3$ M$_4$ (*inf. lin.*) पार्थ (for वाक्यं). —^{b}) K$_3$ आमंत्र्य; K$_4$ D$_4$ मां वाक्यं; T G$_3$ M$_4$ (*inf. lin.*) वाक्यं मां; G$_2$ M$_{3.4}$ महार्थं (for मां पार्थ). K$_2$ B$_{1.2.5}$ D$_4$ G$_{1.2}$ -सत्तमः; K$_3$ D$_{2.3.5.6}$ -सत्तम (for -पुंगवः). —^{c}) K$_{2.4.5}$ D$_1$ -धर्मावृतं; K$_3$ B$_{3.4}$ T G M$_4$ °श्रितं.

50 Dn$_1$ missing (cf. v. l. 44). K$_1$ missing up

नैतत्पार्थ सुविज्ञेयं व्यामिश्रेणेति मे मतिः ।
नरेणाकृतसंज्ञेन विदग्धेनाकृतात्मना ॥ ५१
सुरहस्यमिदं प्रोक्तं देवानां भरतर्षभ ।
कच्चिन्नेदं श्रुतं पार्थ मर्त्येनान्येन केनचित् ॥ ५२
न ह्येतच्छ्रोतुमर्होऽन्यो मनुष्यस्त्वामृतेऽनघ ।
नैतदद्य सुविज्ञेयं व्यामिश्रेणान्तरात्मना ॥ ५३
क्रियावद्भिर्हि कौन्तेय देवलोकः समावृतः ।
न चैतदिष्टं देवानां मर्त्यै रूपनिवर्तनम् ॥ ५४
परा हि सा गतिः पार्थ यत्तद्ब्रह्म सनातनम् ।
यत्रामृतत्वं प्राप्नोति त्यक्त्वा दुःखं सदा सुखी ॥ ५५
एवं हि धर्ममास्थाय येऽपि स्युः पापयोनयः ।
स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम् ५६
किं पुनर्ब्राह्मणाः पार्थ क्षत्रिया वा बहुश्रुताः ।
स्वधर्मरतयो नित्यं ब्रह्मलोकपरायणाः ॥ ५७
हेतुमच्चैतदुद्दिष्टमुपायाश्चास्य साधने ।
सिद्धेः फलं च मोक्षश्च दुःखस्य च विनिर्णयः ।
अतः परं सुखं त्वन्यत्किं नु स्याद्भरतर्षभ ॥ ५८
श्रुतवाञ्श्रद्दधानश्च पराक्रान्तश्च पाण्डव ।

C. 14. 596
B. 14. 19. 64
K. 14. 20. 64

---

to तदापि हि र (in 50^c) (cf. v. l. 25). — ^{a}) G_3 कचिद् (for कच्चिद्). G_1 एवं (for एतत्). — ^{b}) T $G_{2.3}$ एकांत- (for एकाग्र-). — ^{c}) T_2 $G_{1.3}$ M तथा (for तदा). $K_{2.4.5}$ D_1 च ; G_1 यो (for हि). $K_{2.4.5}$ D_1 रणस्थस् (for रथ°). D_1 हि (for त्वं). — ^{d}) T_1 स्मृतवान् (for श्रुत°). $B_{3.4}$ ह (for हि).

51 Dn_1 missing (cf. v. l. 44). — ^{a}) G_3 पार्थस्य (for पार्थ सु-). G_1 न तत्त्वार्थमिति ज्ञेयं. — ^{c}) G_1 -संगेन (for -संज्ञेन). G_3 न तेनाक्षरसंज्ञेन ; M_{2-4} नरेण कृतसंगेन. — ^{d}) $Ś_1$ विजितेन ; $Ś_1$ (marg.) D_{2-6} T_2 G_2 विशुद्धेन ; $K_{2.4.5}$ D_1 कृतघ्नेन ; B_{2-4} विमुग्धेन (for विदग्धेन). $Ś_1$ $K_{1-3.5}$ B D (Dn_1 missing) T_1 [अं]तरात्मना (for [अ]कृता°).

52 Dn_1 missing (cf. v. l. 44). K_4 D_1 om. (hapl.) 52–53. — ^{a}) K_2 $D_{5.6}$ स- (for सु-). K_5 चोक्तं (for प्रोक्तं). $G_{1.2}$ $M_{3.4}$ रहस्यं खल्विदं प्रोक्तं ; $M_{1.2}$ न तदर्हमिदं प्रोक्तं. — ^{b}) B_4 देवानामपि भारत. — ^{c}) $G_{1.2}$ M (M_4 *inf. lin.* as in text) किंचिन् (for कच्चिन्). G_1 तु (for न). $Ś_1$ $K_{1.3}$ [ए]तत् (for [इ]दं). — ^{d}) T_2 $M_{3.4}$ मन्ये न ; G_1 मम न ; G_2 मान्येन (for मर्त्येन). K_5 न मनुष्येण कर्हिचित् ; B D_{2-6} मनुष्येणे- (D_3 °ष्यैरि)ह कर्हिचित्.

53 Dn_1 missing (cf. v. l. 44). K_4 D_1 om. 53 (cf. v. l. 52). — ^{a}) T G_3 तु (for हि). T ज्ञातुम् (for श्रोतुम्). $D_{5.6}$ अन्योर्हो (by transp.). — ^{b}) G_3 मानुषस् (for मनुष्यस्). S त्वदृते. K_3 त्वामृते मानुषोनघ. — ^{c}) $K_{2.5}$ हि (for [ए]तद्). $K_{2.5}$ चैतत् ; T_1 पार्थ ; M_{2-4} अन्यत् (for अद्य). T_2 $G_{2.3}$ अन्यस्य (for अद्य सु-). Dc_1 किं तदद्य स्वविज्ञेयं. — ^{d}) T G_3 व्यामिश्रेणेति मे मतिः (= 51^b).

54 Dn_1 missing (cf. v. l. 44). — ^{a}) K_5 G_2 M_2 क्रियाविद्भिर्. — ^{c}) K_5 तच् (for न). $Ś_1$ $K_{1.3}$ [ए]व न(K_3 द)ष्टं (for [ए]तदिष्टं). $M_{1.2}$ न चेदनिष्टं लोकानां. — ^{d}) $K_{2.5}$ B D (Dn_1 missing) G_2 मर्त्य-रूप-. K_3 -निवर्तिनं ; K_4 -निवेदनं. T $G_{1.3}$ $M_{1.2.4}$ (*inf. lin.*) मर्त्यैरुपरि वर्तनं ($M_{1.2}$ °र्तितं); $M_{3.4}$ अन्यै-रुपरि वर्तनं.

55 Dn_1 missing (cf. v. l. 44). — ^{c}) $K_{2.5}$ D_1 तत्र (for यत्र). — ^{d}) $K_{2.4.5}$ D_1 त्यक्तदुःखः ; D_{2-5} त्यक्त्वा देहं (for त्यक्त्वा दुःखं). K_4 D_1 G_2 सुखं (for सुखी).

56 Dn_1 missing (cf. v. l. 44). — ^{a}) $Ś_1$ $K_{1.3}$ B D (except D_1 ; Dn_1 missing) इमं ($Ś_1$ $K_{1.3}$ एतं ; Dc_1 इदं) धर्मं समास्थाय. — 56^{bcd} = 6. 31. 32^{bcd}. — ^{b}) G_1 हि (for ऽपि). — ^{d}) B_3 ते यांति परमां गतिं.

57 Dn_1 missing (cf. v. l. 44). 57^{ab} = (var.) 6. 31. 33^{ab}. — ^{a}) G_1 ब्राह्मणः. $Ś_1$ K_{1-3} D_1 पुण्याः (for पार्थ). — ^{b}) G_1 क्षत्रियो. $M_{1.2}$ च (for वा).

58 Dn_1 missing (cf. v. l. 44). K_3 om. 58^{ab}. — ^{a}) G_1 हेतुमद्वा ; M_4 हेतुमपि (for °मच्च). $D_{5.6}$ हेतुमुच्चैस्तदुद्दिष्टम्. — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1.5}$ B_6 Dc_1 $D_{3.6}$ T_2 G_3 M_4 (*inf. lin.*) उपायश्च ; K_2 तथा यच्च ; K_4 D_1 उपायस्य (for °याश्च). K_2 T_1 $G_{1.2}$ M_4 साधनं. — ^{c}) $K_{4.5}$ D_1 G_3 $M_{2.4}$ सिद्धैः ; Dc_1 D_{2-6} सिद्धिं ; $G_{1.2}$ सिद्धौ (for सिद्धेः). $K_{3.4}$ D_1 T_1 G_3 मोक्षं ; K_5 मोक्षाच् (for मोक्षश्). — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.3}$ मोक्षस्य ; T_2 G_3 M_4 (*inf. lin.*) सुखस्य (for दुःखस्य). — K_3 om. 58^{ef}. — ^{e}) B_2 (marg.).$_{3-5}$ D (except D_1 ; Dn_1 missing) नातः परं. T च (for तु). B_2 नातः परतरं किंचित्.. — ^{f}) $K_{1.5}$ D_4 T G_1 M किं न (K_5 T तु ; D_4 च); $B_{1.2}$ सुखं ; Dc_1 $D_{2.3.5.6}$ किंचित् (for

C. 14. 597
B. 14. 19. 65
K. 14. 20. 65

यः परित्यजते मर्त्यो लोकतन्त्रमसारवत् ।
एतैरुपायैः स क्षिप्रं परां गतिमवाप्नुयात् ॥ ५९
एतावदेव वक्तव्यं नातो भूयोऽस्ति किंचन ।
षण्मासान्नित्ययुक्तस्य योगः पार्थ प्रवर्तते ॥ ६०

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

२०

वासुदेव उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीमितिहासं पुरातनम् ।
दंपत्योः पार्थ संवादमभयं नाम नामतः ॥ १
ब्राह्मणी ब्राह्मणं कंचिज्ज्ञानविज्ञानपारगम् ।
दृष्ट्वा विविक्त आसीनं भार्या भर्तारमब्रवीत् ॥ २
कं नु लोकं गमिष्यामि त्वामहं पतिमाश्रिता ।
न्यस्तकर्माणमासीनं कीनाशमविचक्षणम् ॥ ३
भार्याः पतिकृताल्ँलोकानाप्नुवन्तीति नः श्रुतम् ।
त्वामहं पतिमासाद्य कां गमिष्यामि वै गतिम् ॥ ४
एवमुक्तः स शान्तात्मा तामुवाच हसन्निव ।
सुभगे नाभ्यसूयामि वाक्यस्यास्य तवानघे ॥ ५
ग्राह्यं दृश्यं च श्राव्यं च यदिदं कर्म विद्यते ।

किं नु).

59 Dn1 missing (cf. v. l. 44). — a) Ś1 K1.4 D1 श्रद्धावान्; K5 B4 शुद्धिमान्; B1–3.5 Dc1 D2–6 बुद्धिमान् (for श्रुतवान्). — b) D6 G1 भारत (for पाण्डव). K4 पराक्रांतस्य पांडव; G2 पारगंता च भारत. — c) K3 partly damaged. K1.3 B D1–4 परित्यज्यते (sic); D6 °ष्वजते. — d) B2 लोके (for लोक-). Ś1 K3 B (except B3) Dc1 D3.5.6 -सारम् (for -तन्त्रम्). K4 D1 समाचरन् (for असारवत्). D4 मर्त्यो वै लोकसारवत्. — f) D2–6 S अवाप्नुते.

60 Dn1 missing (cf. v. l. 44). K3 om. 60ab. — a) Ś1 K1 G1.2 M एतद् (for एव). — b) B1 and Bom. ed. नांतो; M1.2 जितो (for नातो). M1.2 केचन (for किंचन). — c) G3 षाण्मासान्; M4 षण्मास-. — d) K2.4.5 D1 पार्थ योगः (K2 °गं) (by transp.).

Colophon missing in Dn1. — *Sub-parvan :* Ś1 K1.3.5 B Dc1 D2–6 M4 अनुगीता; M1.2 उपगीता. — *Adhy. name :* K2.4 ब्राह्मणसिद्ध(K4 सिद्धब्राह्मण)-प्रोक्ता गीता; D1 ब्राह्मणप्रोक्ता गीता; D5.6 श्रीभगवदर्जुनसंवादः; T मोक्षविवरणं; G3 मोक्षधर्मविवरणं; M1.2 योगरहस्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś1 22; D4 T2 G1.2 M 19 (as in text); T1 G3 20.

20

1 T G श्रीभगवान् (for वासुदेव). — c) B D (except D1) संवादो. — d) Ś1 M1–3 अभवं (for अभयं). B D (except D1) योभवद्भरतर्षभ; T1 अभयं कामकामितः; G2 °यं कामनामतः.

2 a) Ś1 कश्चिज्; K4 G3 काचिज् (sic). — c) K4.5 D1 G1 M1.2 विविक्तम्. — K4 D1 om. (hapl.) 2d–3c. — d) K2.5 भर्तारमिदमब्रवीत्; B1.2 Dc1 भर्तारं सा स पृ(Dc1 सानुपृ)च्छति; B4 °रमनुपृच्छति.

3 K4 D1 om. 3abc (cf. v. l. 2). Before 3, M1–3 ins. ब्राह्मणी. — a) B5 Dc1 T G3 M1.2 किं; M4 (*inf. lin.* as in text) क्व (for कं). D2.3 G1 तु (for नु). K1 लोके; G3 लोकान्.

4 a) G1 पतिगताल्ँ. — b) T1 G1.2 M1.3.4 प्राप्नुवंति. K4 B1.2 D1 [इ]ह (for [इ]ति). G3 निश्चयं (for नः श्रुतम्). — c) K2–5 D1 आश्रित्य (for आसाद्य).

5 Before 5, T G3 ins. श्रीभगवान्; M4 वासुदेवः. — a) K4 D1.3 प्र-; G1.3 तु (for स). — b) G1 प्रत्युवाच (for तामु°). — Before 5c, T G3 ins. श्रीभगवान्; M1.2 ब्राह्मणः; M4 वासुदेवः. K3 om. 5c–6d. — c) K1 नात्यसूयामि. — d) K2 [ए]तस्य वा (for [अ]स्य तव). T1 M वाक्यमेतत्तवा(M1.2 °त्त्वया)नघे.

एतदेव व्यवस्यन्ति कर्म कर्मेति कर्मिणः ॥ ६
मोहमेव नियच्छन्ति कर्मणा ज्ञानवर्जिताः ।
नैष्कर्म्यं न च लोकेऽस्मिन्मौर्तमित्युपलभ्यते ॥ ७
कर्मणा मनसा वाचा शुभं वा यदि वाशुभम् ।
जन्मादिमूर्तिभेदानां कर्म भूतेषु वर्तते ॥ ८
रक्षोभिर्वध्यमानेषु दृश्यद्रव्येषु कर्मसु ।
आत्मस्थमात्मना तेन दृष्टमायतनं मया ॥ ९
यत्र तद्ब्रह्म निर्द्वंद्वं यत्र सोमः सहाग्निना ।
व्यवायं कुरुते नित्यं धीरो भूतानि धारयन् ॥ १०
यत्र ब्रह्मादयो युक्तास्तदक्षरमुपासते ।
विद्वांसः सुव्रता यत्र शान्तात्मानो जितेन्द्रियाः ॥ ११
घ्राणेन न तदाघ्रेयं न तदाद्यं च जिह्वया ।
स्पर्शेन च न तत्स्पृश्यं मनसा त्वेव गम्यते ॥ १२
चक्षुषा न विषह्यं च यत्किंचिच्छ्रवणात्परम् ।
अगन्धमरसस्पर्शमरूपाशब्दमव्ययम् ॥ १३
यतः प्रवर्तते तन्त्रं यत्र च प्रतितिष्ठति ।

C. 14. 612
B. 14. 20. 14
K. 14. 21. 13

---

6 K$_3$ om. 6 (cf. v. l. 5). —^{a}) D$_{5.6}$ श्राव्यं (for ग्राह्यं). M$_{1.2}$ द्रव्यं (for दृश्यं). Ś$_1$ K$_1$ च द्रव्यं च; K$_{2.4}$ B$_4$ D$_1$ च श्रव्यं च; Dn$_1$ D$_{2-6}$ च सत्यं वा; T G M$_{3.4}$ त(G$_1$ य)था श्राव्यं (for च श्राव्यं च). —^{c}) K$_5$ एतदेवं. —Ś$_1$ K$_1$ om. (hapl.) 6^d–7^a. —^{d}) D$_3$ कार्यं (for कर्म). K$_2$ T$_1$ [अ]कर्मेति.

7 Ś$_1$ K$_1$ om. 7^a (cf. v. l. 6). —^{a}) T$_2$ एवं. K$_2$ G$_{1.2}$ M निगच्छंति. K$_3$ परं पारं न गच्छंति. —^{b}) K$_{2-4}$ कर्मिणो; M$_4$ कर्मणो. G$_3$ कर्मणो ज्ञानमार्जिताः. —^{c}) Dn$_1$ नैष्कर्म्यै. B$_5$ D$_{2.3}$ च न (by transp.). —^{d}) Ś$_1$ वृत्तम्; K$_3$ पूर्तम्; T छन्नम्; G M$_4$ मौर्ख्यम् (for मौर्तम्). M$_3$ [ए]व (for [उ]प-). K$_2$ मूर्तिमच्चापि विद्यते; K$_4$ D$_1$ मूर्तिर्नापि च विद्यते; K$_5$ B Dc$_1$ Dn$_1$ D$_{2-6}$ मुहूर्तमपि लभ्य(K$_5$ Dc$_1$ °मुपलभ्य-; D$_{5.6}$ °मपि विद्य)ते; M$_{1.2}$ ***नैव गम्यते.

8 ^{c}) Ś$_1$ K$_{1.3.5}$ B$_3$ (marg.) Dc$_1$ Dn$_1$ D$_{2.5}$ -भेदांतं; K$_2$ -भूतांता; K$_4$ D$_1$ -भूतानां (for -भेदानां). D$_4$ G$_3$ जन्मादिमूर्तभेदांतं (G$_3$ °दानां); D$_6$ °मूर्तिना भेदं. —^{d}) T कर्म भेदेन दृश्यते.

9 ^{a}) G$_1$ रक्षिभिर्. D$_3$ बध्यमानेषु; T$_1$ विध्य°; Cv वध्य° (as in text). —^{b}) K$_2$ दृश्यं सर्वेषु; K$_3$ corrupt; K$_4$ D$_1$ दृश्यते सर्व-; K$_5$ D$_{5.6}$ T G$_3$ दृश्यमानेषु; Dc$_1$ Dn$_1$ Cv दृश्यादृश्येषु; G$_{1.2}$ M$_4$ दृश्यश्राव्येषु. K$_5$ कर्मिषु; Dn$_1$ D$_{2-6}$ वर्त्मसु; Cv कर्मसु (as in text). —^{c}) Bom. ed. तेभ्यो (for तेन). D$_3$ आत्मस्थमदनांतेन. —^{d}) G$_{1.2}$ M$_{3.4}$ (*inf. lin.* as in text) महत् (for मया). K$_5$ दृष्टमात्रतमं मया; D$_6$ दृष्टमायतने मया; Cv as in text.

10 ^{a}) K$_1$ तत्र; Cv यत्र (as in text). D$_3$ निर्द्वंदो; Cv निर्द्वंद्वं (as in text). —^{b}) K$_4$ D$_1$ यतः; K$_5$ यत्तः (for यत्र). —^{c}) Ś$_1$ K$_1$ (before corr.) व्य(K$_1$ वृ)धायं; Cv व्यवायं (as in text). K$_4$ D$_1$ M$_{1.2}$ व्यवसायं प्रकु(M$_{1.2}$ हि कु)रुते. —^{d}) B$_2$ नरो (for धीरो). D$_3$ धारयेत्. K$_1$ धीरो भूत**जयन्; K$_4$ D$_1$ नित्यं धीर उ(K$_4$ °रमु)दीरयन्; M (M$_4$ *inf. lin.* as in text) धी(M$_3$ शि)रो भूत्वा निधारयन्.

11 ^{a}) Dc$_1$ देवास्; M मुक्तास् (for युक्तास्). —^{c}) B$_2$ संयता; Dc$_1$ सव्रता (for सु°). —^{d}) K$_4$ D$_1$ यतेंद्रियाः.

12 ^{a}) G$_{1.2}$ ब्राह्मणेन (sic); M$_4$ न घ्राणेन (by transp.). B$_3$ M$_{1.2}$ च; T$_1$ G$_3$ तु (for न). K$_5$ तदा गंधं; G$_3$ तदानेयं (for तदाघ्रेयं). K$_4$ D$_1$ ब्राह्मेन न यदाघ्रेयं. —^{b}) B$_{2.3}$ तद्भक्ष्यं; T G$_3$ M$_4$ (*inf. lin.*) चास्वाद्यं; G$_{1.2}$ M$_{1-3}$ तदद्यं. K$_{2.4.5}$ D (except Dc$_1$) नास्वा(K$_4$ D$_1$ न स्वा)द्यं चैव जिह्वया. —^{c}) G$_1$ वा (for च). B$_{3.4}$ T$_1$ तदस्पृश्यं (for न तत्स्पृश्यं). Ś$_1$ K$_{1.3}$ न स्पृश्ये(K$_1$ °शे)न हि तत्स्पृश्यं (Ś$_1$ °ष्टं); K$_{2.5}$ B$_2$ D$_6$ स्पर्शनेन च तत्स्पृश्यं (K$_5$ °त्स्पर्शं); K$_4$ D$_1$ स्पर्शेनैव च (D$_1$ स्पर्शने चैव) संस्पर्शं; B$_5$ Dn$_1$ D$_{2-5}$ स्पर्शनेन तदस्पृश्यं. —^{d}) Ś$_1$ B$_2$ (marg.).$_{3.4}$ नैव; K$_2$ नाव-; K$_5$ B$_{1.2.5}$ Dc$_1$ Dn$_1$ D$_{2-6}$ T G$_3$ त्वव-; D$_1$ त्वेष (for त्वेव).

13 ^{a}) Dc$_1$ T चक्षुषां. G$_1$ सुविषह्यं; G$_2$ अपि सह्यं; M$_4$ अविलभ्यं (for न विषह्यं). K$_{2.4.5}$ B Dn$_1$ D$_{1-6}$ M$_4$ चक्षुषामविष(D$_{2-6}$ °स)ह्यं च. —^{c}) K (except K$_1$) D$_{1.4}$ G$_2$ M अगंधरसमस्पर्शम्; Cv as in text. —^{d}) K$_1$ M$_4$ (*inf. lin.*) अ(K$_1$ स)रूपशब्दम्. B$_2$ (marg.).$_3$ Dn$_1$ D$_{2-6}$ अरूपा(B$_3$ D$_6$° प)शब्दलक्षणं; T$_1$ G$_3$ अरूपं (G$_3$ °शब्दं) चैवं शाश्वतं; G$_{1.2}$ M$_4$ अरूपं शब्दवर्जितं.

14 G$_1$ M$_{3.4}$ read 14^{ab} twice. —^{a}) K$_2$ G$_1$ M$_{3.4}$ (last three second time) ततः; K$_4$ D$_1$ यत्र (for

C. 14. 612
B. 14. 20. 14
K. 14. 21. 14

प्राणोऽपानः समानश्च व्यानश्चोदान एव च ॥ १४
तत एव प्रवर्तन्ते तमेव प्रविशन्ति च ।
समानव्यानयोर्मध्ये प्राणापानौ विचेरतुः ॥ १५
तस्मिन्सुप्ते प्रलीयेते समानो व्यान एव च ।
अपानप्राणयोर्मध्ये उदानो व्याप्य तिष्ठति ।
तस्माच्छयानं पुरुषं प्राणापानौ न मुञ्चतः ॥ १६
प्राणानायम्यते येन तमुदानं प्रचक्षते ।
तस्मात्तपो व्यवस्यन्ति तद्भवं ब्रह्मवादिनः ॥ १७
तेषामन्योन्यभक्षाणां सर्वेषां देहचारिणाम् ।
अग्निर्वैश्वानरो मध्ये सप्तधा विहितोऽन्तरा ॥ १८
घ्राणं जिह्वा च चक्षुश्च त्वक्च श्रोत्रं च पञ्चमम् ।
मनो बुद्धिश्च सप्तैता जिह्वा वैश्वानरार्चिषः ॥ १९
घ्रेयं पेयं च दृश्यं च स्पृश्यं श्रव्यं तथैव च ।
मन्तव्यमथ बोद्धव्यं ताः सप्त समिधो मम ॥ २०
घ्राता भक्षयिता द्रष्टा स्प्रष्टा श्रोता च पञ्चमः ।
मन्ता बोद्धा च सप्तैते भवन्ति परमर्त्विजः ॥ २१
घ्रेये पेये च दृश्ये च स्पृश्ये श्रव्ये तथैव च ।
हवींष्यग्निषु होतारः सप्तधा सप्त सप्तसु ।

यतः). K$_{2.3}$ D$_{3}$ तत्र; M$_{4}$ (*inf. lin.* as in text) मंत्रं; **C**v तत्रं (as in text). —^{b}) T M$_{1.2.4}$ (second time) तत्र; G$_{1}$ (second time).$_{2}$ M$_{3}$ (second time) नात्र (for यत्र). G$_{1}$ (first time) यत्र चैतत्प्रतिष्ठितं. — G$_{3}$ om. (hapl.) 14^{c}–16^{d}. —^{d}) B$_{1–3}$ D$_{6}$ उदानो व्या-(B$_{2.3}$ °नव्या)न एव च.

15 G$_{3}$ om. 15 (cf. v. l. 14). D$_{6}$ om. (hapl.) 15^{a}–16^{b}. —^{a}) Ś$_{1}$ K$_{1–4}$ तत एते; K$_{5}$ एते सर्वे (for तत एव). —^{b}) K$_{2.4.5}$ तत्रैव; B D (D$_{6}$ om.) T$_{2}$ तदेव (for तमेव). —^{c}) M$_{4}$ (*inf. lin.* as in text) -प्राणयोर् (for -व्यान°). — K$_{3}$ om. (hapl.) 15^{d}–16^{c}. —^{d}) Ś$_{1}$ M$_{2}$ विचेरतः; **C**np विमुंचतः.

16 G$_{3}$ om. 16^{abcd} (cf. v. l. 14). K$_{3}$ om. 16^{abc}; D$_{6}$ om. 16^{ab} (for both, cf. v. l. 15). —^{a}) D$_{1}$ शेते; Bom. ed. लीने (for सुप्ते). Ś$_{1}$ K$_{1}$ नि(K$_{1}$ वि)लीयेते; K$_{2.4}$ G$_{1.2}$ M$_{1–3}$ प्रलीयंते; K$_{5}$ Dc$_{1}$ Dn$_{1}$ D$_{2–5}$ °येत. —^{d}) M$_{1.2}$ ह्युदानो. —^{e}) M$_{1.2}$ तस्माच्छयानः पुरुषः. —^{f}) M$_{1.2}$ वि- (for न).

17 The portion from 17 up to 26 is lost in Dn$_{1}$, on a missing folio. —^{a}) K$_{1.3}$ आयमते. K$_{5}$ D$_{2.4.5}$ प्राणानामायतत्वेन; B Dc$_{1}$ °ना(B$_{2.3}$ Dc$_{1}$ °न्ना)मयते येन; D$_{3}$ °पानायतत्वेन; D$_{6}$ °नां पावने तत्त्वे; T$_{1}$ G$_{1.2}$ प्राणेनोपहते यत्तु; T$_{2}$ प्राणमागच्छति हीयं; G$_{3}$ प्राणानायम्यति हीयं; M प्राणेनावहते यत्तु (M$_{4}$ *sup. lin.* °स्तु). —^{b}) G$_{3}$ अपानं (for उदानं). B$_{1.2}$ D$_{1}$ प्रचक्ष्यते. —^{c}) B$_{2.4}$ (marg.).$_{5}$ तयोर्; B$_{3}$ ततो (for तपो). —^{d}) Ś$_{1}$ K$_{1.3.5}$ तद्व्रतं; B$_{5}$ G$_{1.2}$ तद्भयं; Dc$_{1}$ उत्तरं; D$_{2.4.5}$ मद्व्रतं; T तत्परं; M$_{1}$ तद्भावं; M$_{2}$ तद्भावो. K$_{2}$ ब्रह्मवादिनं.

18 Dn$_{1}$ missing (cf. v. l. 17). K$_{4}$ D$_{1}$ om. 18^{ab}. —^{a}) Ś$_{1}$ K$_{3}$ D$_{3}$ T -भक्ष्याणां; G$_{1.2}$ -सक्तानां; G$_{3}$ -क्लिष्टानां; M$_{3.4}$ -भक्तानां. —^{b}) T$_{1}$ कष्टानां (for सर्वेषां). K$_{3}$ देहधारिणां. —^{c}) T$_{1}$ मन्ये (for मध्ये). —^{d}) Ś$_{1}$ K$_{1.3}$ B$_{1–3}$ निहितोंतरा; K$_{2.4.5}$ D$_{1}$ T$_{1}$ विहितोंतरे (K$_{2}$ °रं); B$_{5}$ दीप्यतेंतरा; D$_{3}$ दिव्यतेंतरा; D$_{4}$ दीर्यतेंतरा; D$_{5}$ दिव्यते तदा; G$_{3}$ M$_{3}$ विहितोंतरः; M$_{1.2}$ भवितांतरा. D$_{6}$ सप्तधा व्यसते सदा.

19 Dn$_{1}$ missing (cf. v. l. 17). —^{a}) D$_{3}$ T$_{1}$ घ्राण-; G$_{1}$ M (M$_{4}$ *inf. lin.* as in text) घ्राणो. K$_{3}$ D$_{6}$ जिह्वाश्. Dc$_{1}$ घ्राणो जिह्वा रसश्चक्षुस्. —^{b}) K$_{2.4}$ D$_{1}$ T$_{2}$ M$_{3}$ त्वक्श्रोत्रं चैव पंचमं. —^{c}) G$_{2}$ M$_{1.2}$ तु सप्तैते (G$_{2}$ °व) (for च सप्तैता).

20 Dn$_{1}$ missing (cf. v. l. 17). D$_{4}$ reads 20 on marg. —^{a}) D$_{3}$ घ्राणं (for घ्रेयं). D$_{2.4–6}$ घ्रेयं दृ(D$_{2}$ प)श्यं च पेयं च. —^{b}) K$_{3}$ स्वाद्यं; K$_{4}$ D$_{1}$ स्पर्शं (for स्पृश्यं). K$_{5}$ द्रव्यं; D$_{3.6}$ G M श्राव्यं; T ग्राह्यं (for श्रव्यं). —^{c}) K$_{4}$ D$_{1}$ इति; K$_{5}$ T$_{1}$ G$_{1.2}$ अव- (for अथ). —^{d}) B$_{1.2}$ T G M$_{4}$ (*inf. lin.*) मताः (for मम).

21 Dn$_{1}$ missing (cf. v. l. 17). —^{a}) K$_{2}$ व्रतो (for घ्राता). B$_{1.2}$ G$_{3}$ स्प्रष्टा (for द्रष्टा). —^{b}) K$_{2.4}$ D$_{6}$ स्पृष्टा श्रोता; K$_{3}$ श्रोता प्रष्टा; B$_{1.2}$ G$_{3}$ द्रष्टा श्रोता. K$_{4}$ M$_{2.3}$ पंचमं. —^{c}) Dc$_{1}$ मंता बोध्य च सप्तैव. —^{d}) K$_{1}$ B$_{5}$ परमद्विजः (for °मर्त्विजः).

22 Dn$_{1}$ missing (cf. v. l. 17). T$_{1}$ G$_{1.2}$ om. 22^{ab}. —^{a}) K$_{1}$ घ्रेयं पेयं; **C**v घ्रेये पेये (as in text). K$_{3}$ भक्ष्ये; D$_{2}$ दृश्यं. D$_{2}$ ते (for च). M (M$_{4}$ *inf. lin.* as in text) घ्रेयं पेयं च दृश्यं च. —^{b}) K$_{1.5}$ स्पृश्ये द्रव्ये; K$_{3}$ दृश्ये श्रव्ये; D$_{3}$ स्पृश्यश्रव्ये; D$_{4}$ स्पर्शे श्रव्ये; T$_{2}$ स्पृश्ये गृह्ये; G$_{3}$ M$_{4}$ (*inf. lin.*) स्पृश्ये श्राव्ये; M

सम्यक्प्रक्षिप्य विद्वांसो जनयन्ति स्वयोनिषु ॥ २२
पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् ।
मनो बुद्धिश्च सप्तैते योनिरित्येव शब्दिताः ॥ २३
हविर्भूता गुणाः सर्वे प्रविशन्त्यग्निजं मुखम् ।
अन्तर्वासमुषित्वा च जायन्ते स्वासु योनिषु ।
तत्रैव च निरुध्यन्ते प्रलये भूतभावने ॥ २४
ततः संजायते गन्धस्ततः संजायते रसः ।
ततः संजायते रूपं ततः स्पर्शोऽभिजायते ॥ २५
ततः संजायते शब्दः संशयस्तत्र जायते ।
ततः संजायते निष्ठा जन्मैतत्सप्तधा विदुः ॥ २६
अनेनैव प्रकारेण प्रगृहीतं पुरातनैः ।
पूर्णाहुतिभिरापूर्णास्तेऽभिपूर्यन्ति तेजसा ॥ २७ C. 14. 627 B. 14. 20. 28 K. 14. 21. 28

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

स्पृश्यं श्राव्यं. — After 22^{b}, Ś1 K D1–6 ins. :

50* मन्तव्येऽप्यथ बोद्धव्ये सुभगे पश्य सर्वदा ।

[K2. 4 D1 चैव (for ऽप्यथ).]

— K3 om. 22^{cd}. —^{d}) K4 D1 सप्त वा ; B1. 2. 4 (marg.) समिधः (for सप्तधा). —^{f}) Dc1 स्व ; D6 सु- (for स्व-). — After 22, B1. 2 T2 ins. :

51* करणं कर्म कर्ता च मोक्षमित्येव वादिनः ।

[T2 मोक्ष इत्येव वा फलं (for the post. half).]

23 Dn1 missing (cf. v. l. 17). G3 om. (hapl.) 23–24. —^{c}) B Dc1 D2–6 सप्तैता. —^{d}) D6 अंतेव (for इत्येव).

24 Dn1 missing (cf. v. l. 17). G3 om. 24 (cf. v. l. 23). —^{a}) Ś1 K3 B3. 5 Dc1 हवि र्भूत- ; D3 हव्यभूता ; T1 G1. 2 M4 हविर्भूत्वा. D2 G1 गणाः. —^{b}) K1 B5 Dc1 सुखं ; K4. 5 D2–4 गुगं ; G1 मुखे. D5. 6 प्रविशंति गुणेग्नि(D6 °ग्र)जे. — D4 om. (? hapl.) 24^{c}–26^{d}. —^{c}) K1. 3 अग्निवासम् ; K4 D1 अंतर्धानम् ; K5 B2 अनुवासम्. K3 उपागम्य (for उषित्वा च). —^{d}) D2. 3. 5. 6 G1 जायते. K2 तासु ; D3 स्वांश- ; G1 हि सु- (for स्वासु). —^{e}) D3 तत्रैवं. Ś1 (*inf. lin.*) K1 निरुप्यंते ; K5 निरुह्यंत (for °ध्यन्ते). —^{f}) Some MSS. प्रळये. K5 पूत- (for भूत-).

25 Dn1 missing (cf. v. l. 17). D4 om. 25 (cf. v. l. 24). D3 om. (hapl.) 25. Dc1 om. (hapl.) 25^{a}. D5 reads 25 on marg. Ś1 reads 25^{ab} twice. —^{a}) D6 शद्बः (for गन्धस्). —^{b}) D6 स्पर्शः संजायते ततः. — K4 D1 om. (hapl.) 25^{c}–26^{b}. —^{c}) M2 रसस् (for रूपं). —^{d}) K3 [ऽ]पि ; M1. 2 हि ; M3 वि- (for ऽभि-). D5. 6 रसः संजायते ततः (cf. 25^{b}).

26 Dn1 missing (cf. v. l. 17). D4 om. 26 (cf. v. l. 24). K4 D1 om. 26^{ab} (cf. v. l. 25). —^{a}) D5. 6 गंधः (for शब्दः). —^{b}) M1–3 संश्रयस्. B1. 2 (marg.) स्त्वथ ; B2 स्त्वत्र (for तत्र). —^{c}) D3 अतः. D6 ततो निष्ठा त्वभूत्तत्र. —^{d}) G1 शर्मैतत् ; M1. 2 जंतोस्तत् (for जन्मैतत्).

27 ^{b}) K2 प्रगृहीत ; K3 T1 °हीता ; G3 M4 (*inf. lin.*) °हीताः. G1. 2 पुरातनं. —^{c}) M1. 2 आकीर्णास् (for आपू°). —^{d}) K3 B2 तेपि ; B1. 5 Dn1 D2–6 त्रिभिः ; G1 ते हि ; M4 ताभिः (for तेऽभि-). D4 -तप्यंति ; G2 -पूर्यंत ; M1. 2 -पूज्यंति (for -पूर्यन्ति). D1 G1 M1. 2 तेजसः. K2 ते पूजयंति तेजसा ; T G3 तैः पूर्यंते हि (G3 ह) तेजसा.

Colophon. — *Sub-parvan :* Ś1 K1–3 T1 G1 M4 अनुगीता ; T2 M1–3 उपगीता. — *Adhy. name :* K2. 4. 5 B D ब्राह्मणगीता ; T G3 ब्राह्मणब्राह्मणीसंवादः ; M1–3 दंपतीसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : Ś1 23 ; Dn1 D4 T2 G1. 2 M1–3 20 (as in text) ; T1 G3 M4 21.

२१

C. 14. 628
B. 14. 21. 1
K. 14. 22. 1

ब्राह्मण उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
निबोध दशहोतॄणां विधानमिह यादृशम् ॥ १

सर्वमेवात्र विज्ञेयं चित्तं ज्ञानमवेक्षते ।
रेतः शरीरभृत्काये विज्ञाता तु शरीरभृत् ॥ २
शरीरभृद्गार्हपत्यस्तस्मादन्यः प्रणीयते ।

21

1 K$_4$ D$_1$ श्री(K$_4$ om.)वासुदेव (for ब्राह्मण). — After 1^b, T G$_2$ ins. :

52* इन्द्रियाणां च संवादं मनसश्चैव भामिनि ।

— ^{c}) K$_3$ D$_6$ -होत्राणां. — ^{d}) G$_3$ निदानम् (for विधा°). D (except Dc$_1$ D$_1$) अथ (for इह). — Ś$_1$ K$_{1.3.5}$ B$_{1.2}$ D (except Dc$_1$) T$_2$ ins. after 1 : K$_{2.4}$ after 2^b :

53* श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा नासिका चरणौ करौ ।
उपस्थः पायुरेतानि होतॄणि दश भामिनि ।
शब्दस्पर्शौ रूपरसौ गन्धो वाक्यं क्रिया गतिः ।
रेतोमूत्रपुरीषाणां त्यागो दश हवींषि च ।
दिशो वायू रविश्चन्द्रः पृथ्व्यग्नी विष्णुरेव च । [5]
इन्द्रः प्रजापतिर्मित्रमग्नयो दश भामिनि ।
दशेन्द्रियाणि होतॄणि हवींषि दश भामिनि ।
विषया नाम समिधो हूयन्ते तु दशाग्निषु ।

[(L. 1) Ś$_1$ K$_1$ B$_{1.2}$ D$_{5.6}$ नासा वाक् (for नासिका). T$_2$ नासिका श्रोत्रं जिह्वा च चक्षुस्त्वग्वाक्करौ पदौ. — (L. 2) K$_{1.5}$ Dn$_1$ D$_{2-6}$ उपस्थं. K$_5$ D$_{4.5}$ वायुर् (for पायुर्). K$_5$ इति वाग्; Dn$_1$ D$_{2.4-6}$ इति वा ; D$_3$ अथ वाग्; T$_2$ इतीह (for एतानि). K$_2$ D$_1$ वागुपस्थं पायुरिति (for the prior half). D$_3$ दश होतॄणि (by transp.). — D$_1$ om. (hapl.) lines 3–6. — (L. 3) K$_{2.4}$ B$_{1.2}$ T$_2$ शब्दः स्पर्शो रसो रूपं (for the prior half). T$_2$ om. from क्यं क्रिया up to मग्नयो (in line 6). Ś$_1$ K$_3$ गतिः क्रिया (by transp.). — (L. 5) K$_{2.4}$ च शतक्रतुः (for विष्णुरेव च). B$_{1.2}$ रसो विद्युद्धविश्चंद्रो विधयोग्निः शतक्रतुः. — (L. 6) K$_{2.4}$ विष्णुः ; B$_{1.2}$ पायुः (for इन्द्रः). — K$_3$ D$_3$ om. (hapl.) line 7. — (L. 7) Ś$_1$ होतॄणां. K$_{1.2}$ Dn$_1$ D$_2$ भाविनि ; B$_{1.2}$ तानिह (for भामिनि). — (L. 8) Ś$_1$ K$_{1-4}$ B$_{1.2}$ D$_1$ विषयाः (K$_4$ D$_1$ °ज्ञेयाः) समिधांद्दशे (for the prior half). K$_{1.2.4}$ D$_1$ च दश ; K$_3$ दश वा ; T$_2$ दश च (for तु दश).]

B$_{1.2}$ Dn$_1$ D$_{5.6}$ T$_2$ cont. : B$_{3-5}$ Dc$_1$ T$_1$ ins. after 1 :

54* चित्तं स्रुवं च वित्तं च पवित्रं ज्ञानमुत्तमम् ।
सुविभक्तमिदं सर्वं जगदासीदिति श्रुतम् ।
ततो विविक्ता चिन्तासीत्सा चित्तं पर्यवेक्षते ।

[(L. 1) B$_{1.2}$ श्रुतं (for स्रुवं). Dc$_1$ च चित्ति च; T चित्तचितं (T$_2$ °त्ति) (for च वित्तं च). — T$_1$ om. lines 2–3. — (L. 2) Dc$_1$ अविभक्तम्. — Dn$_1$ D$_{5.6}$ om. line 3. — (L. 3) B$_{1.2.4}$ (also as above) ततश्चित्तिर्विभक्तासीत् (for the prior half). B$_{3.4}$ प्रत्यपेक्षते.]

B Dc$_1$ cont :

55* श्रुत्वा चित्तं स्रुगित्येव मनश्चित्तं तदुच्यते ।
तयोर्विविक्ता नागासीदचला शब्दलक्षणा ।
नग्नेव योषा सव्रीडा सा वासः पर्यवेक्षते ।
तस्मात्संजज्ञिरे वर्णाः स्वरा मन्त्रास्तथैव च ।
एतच्च नः सरस्वत्याः प्रजापतिरथाब्रवीत् । [5]

[(L. 1) B$_{3.5}$ श्रद्धा (for श्रुत्वा). B$_{1.2}$ श्रद्धा चित्ति श्रुवश्चैव (for the prior half). — (L. 2) B$_{1.2}$ विभक्ता. — (L. 4) B$_{1.2.5}$ सर्व- (for स्वरा). — (L. 5) B$_3$ चैव ; B$_5$ चलः (for च नः).]

2 D$_4$ om. 2^{ab}. K$_{2.4}$ repeat 2^{ab} after 53*. — ^{a}) T$_2$ G$_3$ M$_4$ (*inf. lin.*) सत्यम् (for सर्वम्). K$_{2.4}$ (both first time) [अ]नु- ; K$_5$ Dn$_1$ D$_{2.3.5.6}$ [अ]थ (for [अ]त्र). — ^{b}) K$_4$ (second time) D$_1$ चिंता; T$_1$ G$_3$ M$_4$ चित्त- ; G$_1$ चित्ते (for चित्तं). K$_3$ B$_{1.2}$ अवेक्ष्यते ; B$_{3.4}$ M$_3$ अपेक्षते ; T G M$_4$ (*inf. lin.*) अवेक्षतां. K$_{2.4}$ (both first time) चित्तं विज्ञानमीक्षते. — K$_3$ om. (hapl.) 2^c–4^b. — After 2^b, K$_{2.4}$ ins. 53*. — ^{c}) B (except B$_4$) Dc$_1$ G$_3$ M$_4$ (*inf. lin.*) Cv चेतः ; D$_4$ ततः ; M$_4$ इंजे (for रेतः). K$_5$ -धृक्काये ; G$_3$ M$_4$ Cv -भोक्ता च (for -भृत्काये). — ^{d}) Ś$_1$ K$_1$ B$_{1.2}$ विज्ञातात्र ; B$_{3.4}$ Dc$_1$ T$_2$ G$_1$ M$_{1-3}$ °नात्तु ; B$_5$ °नाद्दु (sic) ; Dn$_1$ D$_1$ °ता नु ; T$_1$ °यात्म- ; G$_2$ °तं तु ; G$_3$ यो विज्ञाता (for विज्ञाता तु).

3 K$_3$ om. 3 (cf. v. l. 2). — ^{b}) T G अग्निः ; M अन्यत् ; Cv अन्यः (as in text). D$_1$ M$_{1.2}$ प्रलीयते. — After 3^b, T G M$_4$ read 4^{cd}, repeating it in its

ततश्चाहवनीयस्तु तस्मिन्संक्षिप्यते हविः ॥ ३
ततो वाचस्पतिर्जज्ञे समानः पर्यवेक्षते ।
रूपं भवति वै व्यक्तं तदनुद्रवते मनः ॥ ४

ब्राह्मण्युवाच ।

कस्माद्वागभवत्पूर्वं कस्मात्पश्चान्मनोऽभवत् ।
मनसा चिन्तितं वाक्यं यदा समभिपद्यते ॥ ५
केन विज्ञानयोगेन मतिश्चित्तं समास्थिता ।
समुन्नीता नाध्यगच्छत्को वैनां प्रतिषेधति ॥ ६

ब्राह्मण उवाच ।

तामपानः पतिर्भूत्वा तस्मात्प्रेष्यत्यपानताम् ।
तां मतिं मनसः प्राहुर्मनस्तस्मादवेक्षते ॥ ७
प्रश्नं तु वाङ्मनसोर्मां यस्मात्त्वमनुपृच्छसि ।
तस्मात्ते वर्तयिष्यामि तयोरेव समाह्वयम् ॥ ८
उभे वाङ्मनसी गत्वा भूतात्मानमपृच्छताम् ।
आवयोः श्रेष्ठमाचक्ष्व छिन्धि नौ संशयं विभो ॥ ९
मन इत्येव भगवांस्तदा प्राह सरस्वतीम् ।

C. 14. 642
B. 14. 21. 15
K. 14. 22. 15

---

proper place. —^{c}) Dn$_1$ D$_{2-6}$ मनश् (for ततश्). K$_{2.4}$ तु (for च). K$_5$ D$_3$ च (for तु). D$_1$ नमः-स्वाहाश्चाहुतयो. —^{d}) Ś$_1$ K$_1$ ततः; K$_{2.4.5}$ D$_1$ G$_2$ M यस्मिन्; T G$_1$ तस्मात् (for तस्मिन्). K$_5$ B D (except D$_1$) G$_3$ प्रक्षिप्यते (for संक्षि°).

4 K$_3$ om. 4^{ab} (cf. v. l. 2). —^{a}) K$_{2.4}$ Dc$_1$ D$_{1-3.5.6}$ यज्ञे; D$_4$ यज्ञं; M$_{1.2}$ अभूत् (for जज्ञे). —^{b}) K$_1$ B$_{2.3.4}$ (marg. as in text) Dc$_1$ समानं; B$_{1.5}$ Dn$_1$ D$_{1-6}$ तं मनः; G$_3$ **C**v मनसा (for समानः). K$_2$ T$_1$ G$_1$ पर्युपेक्षते; D$_1$ M$_{1.2}$ पर्यपेक्षते. M$_4$ (*inf. lin.*) मनसा यदवेक्षते. — T G M$_4$ read (without var.) 4^{cd} for the first time after 3^{b}. —^{c}) K$_5$ B$_{1.2}$ (marg. as in text).$_4$ (marg.) पूर्वं; **C**v रूपं (as in text). K$_5$ D$_3$ च (for वै). Ś$_1$ वाक्तं; K$_1$ वाक्तु; K$_{2.4}$ D$_1$ चक्षुस्; K$_3$ T G$_{1.2}$ वक्त्रं; K$_5$ [ए]षा वाक्; B$_{1.4}$ (marg.) D$_2$ वाक्च; B$_2$ (marg. as in text).$_{3-5}$ Dc$_1$ M$_{1.2}$ वक्तुं; Dn$_1$ D$_{4.5}$ वर्णं; D$_3$ [ए]वायं; D$_6$ चैव; M$_3$ भर्तुस्; M$_4$ (*inf. lin.* as in text) कर्तुं (for व्यक्तं). —^{d}) Ś$_1$ K$_{1-4}$ M$_4$ (*inf. lin.*) तमनु-; K$_5$ B$_{1.4}$ (marg.) D$_2$ तामनु-; B$_{2-5}$ Dc$_1$ Dn$_1$ D$_{3-6}$ समनु- (for तदनु-). M$_{1.2}$ मनोथ दधते महान्. ❀ **C**v : तन्, मनः अनुद्रवते । ❀

5 D$_5$ om. 5. M$_{1.2}$ om. 5–6 together with the ref. D$_1$ om. the ref. D$_{5.6}$ ब्राह्मण. —^{a}) T$_2$ G$_1$ यदा (for कस्माद्). D$_1$ भगवतः; D$_{2.3.6}$ G$_2$ M$_{3.4}$ (*inf. lin.*) वा भगव(M$_3$ °वा)न्. —^{b}) K$_3$ अभून्मनः; D$_{1-4}$ मनो भवेत्. —^{c}) K$_3$ कार्यं; K$_5$ वाचा; T G$_{1.2}$ M$_{3.4}$ पूर्वं (for वाक्यं). —^{d}) K$_2$ यथा; T G$_{1.2}$ M$_{3.4}$ वाक्यं; G$_3$ सदा (for यदा). K$_3$ -गृह्यते (for -पद्यते).

6 M$_{1.2}$ om. 6 (cf. v. l. 5). —^{a}) K$_4$ D$_1$ तेन (for केन). —^{b}) G$_3$ मनश्चासं (for मतिश्चित्तं). K$_2$ B$_2$ Dc$_1$ M$_{3.4}$ समाप्लुता; K$_4$ D$_1$ समश्नुते; B$_{1.2}$ (marg.).$_{3-5}$ T$_2$ समाप्नुयात्; D$_3$ समन्विता; T$_1$ समावृता; G$_1$ अवाप्लुतः; G$_3$ समाप्लुतं (for °स्थिता). G$_2$ मतिवित्तसमाप्नुता. —^{c}) K$_4$ D$_{1.6}$ समतीतां (D$_6$ °ता) (for समुन्नीता). Ś$_1$ K$_{3.5}$ चाभ्यगच्छत्; K$_1$ चाति°; D$_{2.4}$ चाध्य°; S नाधिगच्छेत्. —^{d}) B Dc$_1$ चैनां; Dn$_1$ D$_{1-5}$ वै तां (for वैनां). K$_5$ G$_3$ प्रतिषेधते; B D (except D$_1$) °बाध(D$_4$ °बोध्य)ते.

7 M$_{1-3}$ om. the ref. K$_4$ D$_1$ om. 7^{ab}. —^{a}) K$_2$ **C**v तामुदानः; T G M$_4$ (*inf. lin.*) तं म(T$_2$ तां म-; G$_2$ तन्म)नस्थ- (for तामपानः). M$_{1.2}$ तमपानं गतिर्भूत्वा; M$_3$ तमपानो व्रतीभूत्वा. —^{b}) K$_3$ कस्मात्. K$_{3.5}$ B D (except Dc$_1$; D$_1$ om.) प्रेषति; G$_3$ M$_{1.2}$ प्रेक्षति. Ś$_1$ (marg.) B [अ]पातनीं; K$_{1-3}$ °नती; Dc$_1$ [अ]पातनी; Dn$_1$ °व्रतां; M$_{1.2}$ °ननीः (for °नताम्). T$_1$ तस्मात्प्रेष्यान्निबोधति; T$_2$ °त्प्रेष्याथ जानतीं; G$_1$ °त्प्रेहंन्निवायति (sic); G$_2$ °त्प्रेष्यंति बोधति; M$_3$ °त्प्रेत्य महानिति; M$_4$ °त्प्रेत्यमपानती (*inf. lin.* °त्प्रैक्षतमानतं). —^{c}) Dn$_1$ गतिं; **C**np मतिं (as in text). K$_{1.3}$ मनसा; D$_6$ तमसः. —^{d}) B D (except D$_1$) T$_1$ अपेक्षते.

8 ^{a}) B$_1$ प्रश्नस्. Ś$_1$ K$_{1.3.4}$ B$_{3.4}$ Dc$_1$ D$_1$ G$_3$ M$_4$ मां (Ś$_1$ M$_4$ मा; K$_1$ वा; B$_3$ G$_3$ वै) वाङ्मनसोर् (by transp.); D$_4$ T G$_{1.2}$ वाङ्मनसयोर्. M$_{1.2}$ प्रेक्ष्यमानस्तु मनसा (sic). —^{b}) K$_4$ B$_{2.3}$ D$_1$ यन्मां (for यस्मात्). K$_4$ D$_1$ परि- (for अनु-). —^{c}) D$_3$ तं (for ते). K$_2$ दर्शयिष्यामि; K$_3$ D$_{5.6}$ वर्णं° (for वर्तं°). —^{d}) K$_4$ एतं; D$_1$ एवं (for एव). Ś$_1$ K$_1$ समाह्वयत्; B$_4$ T$_2$ समागमं (for °ह्वयम्).

9 ^{a}) B$_{1.2}$ उभये (hypermetric) (for उभे). K$_3$

C. 14. 642
B. 14. 21. 15
K. 14. 22. 15

अहं वै कामधुक्तुभ्यमिति तं प्राह वागथ ॥ १०
स्थावरं जङ्गमं चैव विद्ध्युभे मनसी मम ।
स्थावरं मत्सकाशे वै जङ्गमं विषये तव ॥ ११
यस्तु ते विषयं गच्छेन्मन्त्रो वर्णः स्वरोऽपि वा ।
तन्मनो जङ्गमं नाम तस्मादसि गरीयसी ॥ १२
यस्मादसि च मा वोचः स्वयमभ्येत्य शोभने ।
तस्मादुच्छ्वासमासाद्य न वक्ष्यसि सरस्वति ॥ १३
प्राणापानान्तरे देवी वाग्वै नित्यं स्म तिष्ठति ।
प्रेर्यमाणा महाभागे विना प्राणमपानती ।
प्रजापतिमुपाधावत्प्रसीद भगवन्निति ॥ १४
ततः प्राणः प्रादुरभूद्वाचमाप्याययन्पुनः ।
तस्मादुच्छ्वासमासाद्य न वाग्वदति कर्हिचित् ॥ १५
घोषिणी जातनिर्घोषा नित्यमेव प्रवर्तते ।
तयोरपि च घोषिण्योर्निर्घोषैव गरीयसी ॥ १६
गौरिव प्रस्रवत्येषा रसमुत्तमशालिनी ।
सततं स्यन्दते ह्येषा शाश्वतं ब्रह्मवादिनी ॥ १७

G3 वाङ्मनसे; Dc1 वाङ्मानसा. B2 (marg.). 3 (marg. as in text). 5 ध्यात्वा (for गत्वा). T1 उभेव मनसी भूत्वा. —^{b}) B5 अपृच्छतौ (sic); D1 °च्छत. —^{c}) T1 अनयोः (for आवयोः). —^{d}) K3 B3. 4 Dc1 नः (for नौ). B1. 2 भृशं (for विभो).

10 ^{a}) M1. 2 तत (for मन). G3 [आ]ह (for [ए]व). —^{b}) K4 D1 तथा; T G1 M ततः (for तदा). K4 B4 D3 सरस्वती. —^{c}) K5 अयं (for अहं). D1 च (for वै). Ś1 K1. 3 अहं कामदुघा तुभ्यम्. —Dc1 om. 10^{d}. —^{d}) K2 अथ (for इति). K1 ते; G3 [इ]दं (for तं). K4 D1 चानघ; G2 वाग्विधिं (for वागथ).

11 Before 11, Ś1 ins. ब्रह्मा; K2. 4. 5 B3 D (except Dc1) ब्राह्मण उवाच; G3 M4 प्रजापतिः. G1 om. 11^{bc}. —^{b}) B4 T2 विद्येते; B5 विद्ध्येते; D3 वियुग्मे (for विद्ध्युभे). D3 स्थितं (for मम). —^{d}) K1 D4 विशते (for विषये). ❀ Cv : जङ्गमं तव विषये वर्तते । ❀

12 ^{a}) K1. 3 G3 मत्तु (for यस्तु). K4. 5 D (except Dc1 D1) तं (for ते). T G M3. 4 विषये. G1. 3 M गच्छन्. —^{b}) Ś1 K1. 4. 5 D1 G3 M वर्णो मंत्रः (by transp.); K2 धर्मो मंत्रः. —^{c}) B4 (marg. as in text) तं मोक्षं; Dc1 तन्मोक्षं; M4 तस्मान्नो (for तन्मनो). —^{d}) Ś1 D3 G2. 3 M1. 2 अपि (for असि).

13 ^{a}) K2. 4 B3 D1 अपि; K5 अति; G3 M4 (*inf. lin.*) Cv इदं (for असि). K2. 4. 5 G3 M4 (*inf. lin.*) तु; Cv त्वं (for च). K4 मां वोचः; K5 मे वाचः. B1. 2. 3 (marg.). 4. 5 Dc1 Dn1 D2–6 य(Dc1 त-; D5. 6 अ)स्मादपि समाधिस्ते; T G1. 2 M3. 4 त- (M3. 4 य)स्मान्नवितुमर्हामि; M1. 2 यस्मान्नवितुं मामिच्छेत्. —^{b}) K3 M3 अभ्येति; Dn1 अपेत्य; D1 अभ्येत्तु; G1 अप्येत्य. —^{d}) Ś1 प्रवक्ष्यसि; B (except B1) Dn1 D2–6 प्रवक्ष्यामि; M1. 2 त्वं वक्ष्यसि. B1–3 G3 सरस्वतीं (G3 °ती). K2. 4. 5 D1 न वाग्वदति कर्हिचित्; K3 T G1. 2 M3. 4 प्रव(K3 ते व)क्ष्यामि सरस्वतीं; M4 (*inf. lin.*) न वक्ष्यति सरस्वती.

14 ^{a}) Ś1 K1. 3 नित्या; K2. 4. 5 D1 M1. 2 निल्यं; G2. 3 M3. 4 यस्माद् (for देवी). B2 प्राणाः प्राणांतरे देवी; T G1 प्राणापानावंतरे यद्. —^{b}) T1 वाचे; G2 अहं; M1. 2 वाक्ये (for वाग्वै). G3 यत्र (for नित्यं). S (except M1. 2) प्रतिष्ठिता (for स्म तिष्ठति). K2. 4. 5 D1 वाग्वै सम्यक्प्रतिष्ठिता; D5. 6 वागेवे(D6 °वै)ति प्रतिष्ठिता. —^{c}) Ś1 (by corr.) K1. 3. 5 पूर्यमाणा; K4 D1 प्रेक्ष्य°; G2 M4 प्रेर्यमाणं (M4 °णो) (for °माणा). T1 G1 प्रीयमाणो महाभागे (T1 °गैर्). —^{d}) K3 corrupt. K4. 5 Dn1 D2–6 प्राणान्; B4 (marg.). 5 पानम् (for प्राणम्). B2–5 D2 अपातनी; M1–3. 4 (*inf. lin.* as in text) अमानिनी (for अपानती). T1 G1. 2 विना प्राणांश्च (G2 °णं च) मामपि. —K4 reads 14^{ef} on marg.

15 ^{a}) Ś1 om. ततः. Ś1 K1. 2 प्राणाः; K4 D1 प्राणात्. M1. 2 पुनर् (for प्रादुर्). K2 आसन् (for अभूद्). —^{b}) G3 प्राणम् (for वाचम्). Ś1 K2–5 D3 आप्याययत्; G3 M1. 2 आध्याययत्. T G1. 2 M3. 4 इव (for पुनः). —^{d}) D5. 6 विंदति (for व°).

16 ^{a}) K1 D1 T M घोषणी; Cv घोषिणी (as in text). —^{b}) Ś1 K D1 G3 M4 (*inf. lin.*) एषा; M4 एवं (for एव). —^{c}) G2 सु- (for च). K1–4 D1 M1–3 घोषिण्यो; K5 Dn1 D2–6 घोषेण; B T2 घोषिण्या; Dc1 घोषीयं; T1 G1 घोषिण्यां. —^{d}) Dc1 om.; D2 निर्घोषेण; G1 निर्मोहैव. K3 गरीयसे.

17 ^{a}) B1 Dc1 D3. 4 T2 गौरीव. K2 D4. 5 T G1. 3

दिव्यादिव्यप्रभावेन भारती गौः शुचिस्मिते ।
एतयोरन्तरं पश्य सूक्ष्मयोः स्यन्दमानयोः ॥ १८
अनुत्पन्नेषु वाक्येषु चोद्यमाना सिसृक्षया ।
किं नु पूर्वं ततो देवी व्याजहार सरस्वती ॥ १९
प्राणेन या संभवते शरीरे
प्राणादपानं प्रतिपद्यते च ।
उदानभूता च विसृज्य देहं
व्यानेन सर्वं दिवमावृणोति ॥ २०
ततः समाने प्रतितिष्ठतीह
इत्येव पूर्वं प्रजजल्प चापि ।
तस्मान्मनः स्थावरत्वाद्विशिष्टं
तथा देवी जङ्गमत्वाद्विशिष्टा ॥ २१

C. 14. 654
B. 14. 21. 26
K. 14. 22. 26

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

प्रसवति ; K5 स्रवतीति ; B1. 2. 5 D3 प्रश्नवति. B5 D (except Dc1 D1) [अ]र्थान् (for [ए]षा). — [b]) T वासम् ; G1 मासम् ; Cv रसम् (as in text). K4 उत्तर- (for उत्तम-). Cv -पाळिनी (for -शालिनी). — [c]) K2 T2 G1. 2 M1–3 स्यंदति ; D6 तस्य ते ; G3 M4 स्यंदिनी. — [d]) K5 D2 M1. 2 शाश्वती ; D5 शाश्वत-. Ś1 K1 -भाविनी ; D2 शाश्वतीं ब्रह्मवादिनीं.

18 [a]) K2. 4. 5 D1 -प्रकारेण ; Dc1 -प्रधानेन (for -प्रभावेन). — [b]) G3 M4 (*inf. lin.*) शुचिस्मिता. — [c]) D5. 6 लक्ष्यं (for पश्य). — [d]) K2 स्पर्धमानयोः ; Dc1 Dn1 D2. 4. 5 स्पंद° ; S (except G3 ; M4 *inf. lin.* as in text) यतमानयोः.

19 [a]) S (M4 *inf. lin.* as in text) चान्येषु (for वाक्येषु). — [b]) K2. 4 D1 नोद्यमाना. K5 D (except Dc1 D1) विवक्षया ; B1. 2 हि सूक्ष्मया (for सिसृक्षया). B3 चोद्यमानानि सूक्ष्मया. — [c]) K2 अनु- ; K4 D1 कं तु ; K5 कं नु ; T2 G1. 2 M किं तत् (for किं नु). D5. 6 सर्वं (for पूर्वं). Ś1 K1. 3. 4 B5 D (except Dc1) तदा (for ततो).

20 [a]) D1 T2 G1. 2 M प्राणो न (for प्राणेन). B1–3. 4 (marg. as in text). 5 Dc1 यः ; G3 सा (for या). Ś1 K1–3 G3 संश्रि(G3 °श्र)यते ; K4. 5 B4 (marg.) D1 संभृ(K5 °ह)यते ; D3 संभरते ; D5 संभवेसे ; T G1. 2 M संभ्रमते (for संभवते). K1. 3 शरीरं ; D5. 6 शरीरी. — [b]) K4 प्रतिपद्य एव ; T G °द्यते तु (for °द्यते च). — [c]) K4 B Dc1 T G1 M3. 4 -भूतश्च (for -भूता च). Ś1 K1. 3 उदानभूतादविसृ(K3 °रा)ज्य देहं. — [d]) K1 M1–3 सर्वें ; B1. 2. 4 (marg.) Dc1 T1 G2 सर्वां ; B4 दिव्यं (for सर्वं). Ś1 (by corr.) B1. 4 (marg.) Dc1 T1 G2 दिशम् (for दिवम्). M4 (*inf. lin.*) आतनोति (for आवृणोति).

21 The portion from 21 up to the end of the adhy. 22 is lost in Dn1, on missing folios. — [a]) K2. 4 समानः. K1. 2 प्रवि- (for प्रति-). T G1 M [इ]-यम् ; G3 स्वयम् (for [इ]ह). — [b]) K4 D1 इत्येष. K2 स पूर्वं ; D3 पूर्वेषु ; Cv सर्वं प्र- (for पूर्वं प्र-). T प्रतिजल्प (for प्रज°). K5 D2–6 वाणी ; B3 काले ; D1 वापि ; T1 G1 वागपि ; T2 वागथ ; G3 यापि (for चापि). — [c]) K3 ततो (for तस्मान्). Cv विशिष्टस् (for °ष्टं). — [d]) G1 तदा (for तथा). D5. 6 देही (for देवी). K5 विशिष्टः ; G2 °ष्टं ; Cv °ष्टा (as in text).

Colophon missing in Dn1. — *Sub-parvan :* Ś1 K1–3 T G1. 3 M4 अनुगीता ; K5 B Dc1 D4. 5 ब्राह्मणगीता ; M1–3 उपगीता. — *Adhy. name :* G3 आत्मयज्ञविधानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś1 24 ; B1 D4 T2 G2 M 21 (as in text) ; T1 G3 M4 (by corr.) 22 ; G1 19.

२२

C. 14. 655
B. 14. 22. 1
K. 14. 23. 1

ब्राह्मण उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
सुभगे सप्तहोतॄणां विधानमिह यादृशम् ॥ १
घ्राणं चक्षुश्च जिह्वा च त्वक्श्रोत्रं चैव पञ्चमम् ।
मनो बुद्धिश्च सप्तैते होतारः पृथगाश्रिताः ॥ २
सूक्ष्मेऽवकाशे सन्तस्ते न पश्यन्तीतरेतरम् ।
एतान्वै सप्तहोतॄंस्त्वं स्वभावाद्विद्धि शोभने ॥ ३

ब्राह्मण्युवाच ।

सूक्ष्मेऽवकाशे सन्तस्ते कथं नान्योन्यदर्शिनः ।
कथंस्वभावा भगवन्नेतदाचक्ष्व मे विभो ॥ ४

ब्राह्मण उवाच ।

गुणाज्ञानमविज्ञानं गुणिज्ञानमभिज्ञता ।
परस्परगुणानेते न विजानन्ति कर्हिचित् ॥ ५
जिह्वा चक्षुस्तथा श्रोत्रं त्वङ्मनो बुद्धिरेव च ।
न गन्धानधिगच्छन्ति घ्राणस्तानधिगच्छति ॥ ६
घ्राणं चक्षुस्तथा श्रोत्रं त्वङ्मनो बुद्धिरेव च ।
न रसानधिगच्छन्ति जिह्वा तानधिगच्छति ॥ ७
घ्राणं जिह्वा तथा श्रोत्रं त्वङ्मनो बुद्धिरेव च ।

22

☞ This adhy. is missing in D$_{n1}$ (cf. v. l. 12. 21. 21).

1 ^{a}) K$_{3.4}$ D$_{1}$ [ए]व (for [अ]पि). — ^{d}) T$_{1}$ विनाशम् (sic); G$_{3}$ निधानम् (for विधा°). G$_{1}$ इव (for इह).

2 ^{a}) K$_{2}$ D$_{1.6}$ M$_{1.2}$ प्राणश्; K$_{4}$ B$_{3.5}$ D$_{2-5}$ G$_{3}$ घ्राणश् (for घ्राणं). D$_{c1}$ जिह्वाश्. — ^{b}) K$_{3}$ जिह्वा त्वक् (for त्वक्श्रोत्रं). B$_{2}$ त्वक्च श्रोत्रं च पंचमं. — ^{d}) K$_{5}$ सुखम्; D$_{5.6}$ पथम् (for पृथग्). Ś$_{1}$ K$_{1-3}$ T G$_{1.2}$ आश्रयाः; B$_{1.2}$ आदृताः (for आश्रिताः).

3 ^{a}) Ś$_{1}$ K$_{1-3.5}$ T$_{2}$ G$_{3}$ सूक्ष्मावकाशे. K$_{2.4}$ शक्तास्ते; B D$_{c1}$ D$_{2-6}$ T$_{2}$ G$_{3}$ तिष्ठंतो (T$_{2}$ G$_{3}$ °ति); T$_{1}$ G$_{2}$ संप्राप्ते; M$_{1}$ संतप्ते (for सन्तस्ते). G$_{1}$ सूक्ष्माकाशे समं प्राप्ते. — ^{b}) D$_{3}$ वि- (for न). K$_{3}$ कथं नान्योन्यधर्षितः (cf. 4^{b}). — ^{c}) T G$_{1.2}$ M एतद्वै (M$_{1.2}$ °त्ते) सप्तहोतृत्वं; G$_{3}$ एतांश्च सप्तहोतॄणां. — ^{d}) M$_{1.2}$ स्वभावं. G$_{3}$ भावान्साध्वी च शोभने.

4 ^{a}) K$_{1-3}$ G$_{3}$ सूक्ष्मावकाशे. D$_{3}$ M$_{1}$ संतप्ते; G$_{2}$ संप्राप्ते (for सन्तस्ते). T G$_{1}$ सूक्ष्माकाशे समं प्रा(G$_{1}$ तु संप्रा)प्ते. — ^{b}) T$_{1}$ च (for न). K$_{3}$ कथा नान्योन्यधार्षितः (sic). — ^{c}) K$_{4.5}$ D$_{c1}$ D$_{1}$ T G M$_{3}$ -स्वभावाद्. — ^{d}) K$_{2}$ B D$_{c1}$ D$_{2-6}$ मे प्रभो; K$_{4}$ D$_{1}$ विस्तरात् (for मे विभो).

5 D$_{1}$ om. the ref. — ^{a}) K$_{1.3.4}$ B (except B$_{1}$) D$_{c1}$ D$_{1}$ G$_{2.3}$ **C**$_{v}$ गुणज्ञानम् (for गुणा°). K$_{4}$ अतिज्ञानं; B$_{1-3.4}$ (marg. as in text).$_{5}$ D$_{c1}$ M$_{3.4}$ **C**$_{v}$ अभि° (for अवि°). K$_{2}$ मनोज्ञानं गुणज्ञानं; T$_{1}$ G$_{1}$ गुणाज्ञानेषु विज्ञानं. — ^{b}) K$_{4}$ D$_{1}$ पुण्यं; K$_{5}$ B$_{2.4.5}$ D$_{2-6}$ T$_{2}$ G$_{2}$ M गुण-; D$_{c1}$ गुणे (for गुणि-). K$_{4}$ D$_{1.3}$ अविज्ञता (for अभि°). K$_{2}$ मतिज्ञानं प्रतिज्ञाया (sic). — ^{c}) K$_{5}$ B$_{1}$ D$_{2-6}$ T$_{2}$ G$_{2}$ परस्परं. K$_{4}$ त्वेते; B$_{2.4}$ (marg. as in text).$_{5}$ एतान्; B$_{3}$ एवं; D$_{1}$ ह्येते; G$_{3}$ एति (for एते). — ^{d}) B D (except D$_{1}$; D$_{n1}$ missing) G$_{2}$ [अ]भिजानंति; G$_{3}$ विजानाति. B$_{4}$ केचन (for कर्हिचित्).

6 ^{a}) B$_{2}$ च श्रोत्रं च; G$_{3}$ तथा श्रोत्रे. — ^{b}) K$_{5}$ B$_{2.5}$ D$_{5.6}$ G$_{3}$ M$_{1-3.4}$ (*inf. lin.* as in text) वाङ्मनो (for त्वङ्मनो). — After 6^{b}, G$_{1}$ reads 10^{cd}. K$_{1.3}$ D$_{2.5.6}$ G$_{1}$ M$_{4}$ om. (hapl.) 6^{c}–7^{b}. G$_{3}$ om. (hapl.) 6^{c}–8^{b}. — ^{c}) G$_{2}$ शब्दम् (for गन्धान्). K$_{2}$ आभि-; M$_{1.2}$ अपि (for अधि-). — ^{d}) K$_{4.5}$ B$_{3}$ D$_{c1}$ घ्राणं; B$_{1.2}$ (marg. as in text) चक्षुस् (for घ्राणस्). — After 6, D$_{c1}$ reads 9 for the first time, repeating it after 11, while T G$_{2}$ read 9–10.

7 G$_{3}$ om. 7; K$_{1.3}$ D$_{2.5.6}$ G$_{1}$ M$_{4}$ om. 7^{ab} (for all, cf. v. l. 6). B$_{1.2}$ om. (hapl.) 7–8. D$_{1}$ om. (hapl.) 7. — ^{a}) M$_{1.2}$ घ्राणश्. K$_{4}$ जिह्वा (for चक्षुस्). — ^{b}) K$_{5}$ B$_{5}$ वाङ्मनो (for त्वङ्मनो). — K$_{2}$ reads 7^{cd} after 8. — ^{d}) B$_{3}$ -तिष्ठति (for -गच्छति).

न रूपाण्यधिगच्छन्ति चक्षुस्तान्यधिगच्छति ॥ ८
घ्राणं जिह्वा च चक्षुश्च श्रोत्रं बुद्धिर्मनस्तथा ।
न स्पर्शानधिगच्छन्ति त्वक्च तानधिगच्छति ॥ ९
घ्राणं जिह्वा च चक्षुश्च त्वङ्मनो बुद्धिरेव च ।
न शब्दानधिगच्छन्ति श्रोत्रं तानधिगच्छति ॥ १०
घ्राणं जिह्वा च चक्षुश्च त्वक्श्रोत्रं बुद्धिरेव च ।
संशयान्नाधिगच्छन्ति मनस्तानधिगच्छति ॥ ११
घ्राणं जिह्वा च चक्षुश्च त्वक्श्रोत्रं मन एव च ।
न निष्ठामधिगच्छन्ति बुद्धिस्तामधिगच्छति ॥ १२
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
इन्द्रियाणां च संवादं मनसश्चैव भामिनि ॥ १३

मन उवाच ।

न घ्राति मामृते घ्राणं रसं जिह्वा न बुध्यते ।
रूपं चक्षुर्न गृह्णाति त्वक्स्पर्शं नावबुध्यते ॥ १४
न श्रोत्रं बुध्यते शब्दं मया हीनं कथंचन ।
प्रवरं सर्वभूतानामहमस्मि सनातनम् ॥ १५

C. 14. 669
B. 14. 22. 15
K. 14. 23. 15

---

8 G3 om. 8^{ab} (cf. v. l. 6). B1. 2 om. 8 (cf. v. l. 7). B3 T1 om. (hapl.) 8. — ^{a}) B4. 5 Dc1 नासा ; S (T1 G3 om.) घ्राणो (for घ्राणं). T2 G2 जिह्वास्. Ś1 च चक्षुश्च (for तथा श्रोत्रं). — ^{b}) Ś1 श्रोत्रं त्वग् ; K5 D2–6 वाङ्मनो. — ^{c}) K2 D1 रूपेण ; M1. 2 रूपान् (for रूपाणि). — ^{d}) D1 रूपं (for चक्षुस्). K2. 3 B5 D1. 3. 6 M1–3 तान् (for तानि). — After 8, K2 reads 7^{cd}.

9 K2 om. (hapl.) 9–11. G1 om. 9^{a}–10^{b}. Dc1 reads 9 for the first time after 6, repeating it after 11. T G2 read 9–10 after 6. K4 reads 9^{ab} after 10. — ^{a}) M1 घ्राणो. Ś1 K5 D2. 3. 5. 6 ततश्चक्षुः ; K4 D1 रसश्चक्षुः (for च चक्षुश्च). T घ्राणं चक्षुश्च जिह्वा च. — D4 om. (hapl.) 9^{b}–10^{a}. — ^{b}) B Dc1 (both times) बुद्धिः श्रोत्रं (by transp.). K1 त्वङ्मनो बुद्धिरेव च. — K4 om. 9^{cd}. — ^{c}) K1 शब्दान् ; T G2 स्पर्शम् (for स्पर्शान्). M स्पर्शांश्च नाधिगच्छंति. — ^{d}) Dc1 (second time) बुद्धिस् ; G3 श्रोत्रं ; M त्वक्तु (for त्वक्च). T G2 एतद् (for च तान्).

10 For the sequence in T G2, cf. v. l. 9. K2 om. 10 ; D4 om. 10^{a} ; G1 om. 10^{ab} (for all, cf. v. l. 9). D1 om. (hapl.) 10–11. G3 om. (hapl.) 10. K3 repeats 10^{ab} after 10^{cd}. — ^{a}) M घ्राणो. B5 श्रोत्रं (for चक्षुश्च). T G2 transp. जिह्वा and चक्षुश्च. K4 घ्राणं जिह्वास्तथा चक्षुस्. — ^{b}) K3 (second time) B5 श्रोत्रं त्वग् ; B1 वाङ्मनो. — After 10^{b}, B5 reads 11^{cd} for the first time, repeating it in its proper place. B5 om. 10^{cd}. G1 reads 10^{cd} after 6^{b}. — ^{c}) T G1. 2 शब्दम् (for शब्दान्). — ^{d}) T G1 तम् ; G2 तद् (for तान्). — After 10, K4 reads 9^{ab} ; while B1–4 ins. after 10 :

56* घ्राणं चक्षुश्च श्रोत्रं च त्वग्जिह्वा बुद्धिरेव च ।

[B3. 4 घ्राणं चक्षुस्तथा श्रोत्रं (for the prior half). B3. 4 जिह्वा त्वग् (by transp.).]

— B1–4 read 11^{cd} for the first time after the above.

11 K2 om. 11 (cf. v. l. 9). D1 om. 11 (cf. v. l. 10). T1 om. (hapl.) 11–12. K4 B3 om. 11^{ab}. B4 reads 11 twice. — ^{a}) T2 G1. 2 M1. 2. 4 घ्राणो. — ^{b}) Ś1 श्रोत्रं त्वग् (by transp.). K3 मन (for बुद्धिर्). B1. 2. 4 (first time) त्वक्च (B2 बुद्धिः) श्रोत्रं मनस्तथा ; B4 (second time) त्वक्श्रोत्रं च मनस्तथा. — B1–4 read 11^{cd} for the first time after 56* ; B5 after 10^{b}. — ^{c}) K4 न स्पर्शम् ; K5 B (first time) D2–6 T2 G1. 2 संशयम् ; Dc1 संकल्पान् (for संशयान्). — ^{d}) K4 त्वक्च ; B (first time) बुद्धिस् (for मनस्). D5. 6 तम् (for तान्). — After 11, Dc1 repeats 9.

12 T1 om. 12 (cf. v. l. 11). D4 om. (hapl.) 12. K2. 4 om. 12^{ab}. — ^{a}) T2 G1 M घ्राणो. — ^{b}) G3 श्रोत्रं त्वङ् (by transp.). — ^{d}) B1. 2. 4. 5 Dc1 D1 M1–3 तान् (for ताम्). D6 अनु- (for अधि-). — After 12, M4 ins. an addl. colophon [*Sub-parvan* : अनुगीता. — *Adhy. no.* : 13].

13 Before 13, M4 ins. ब्राह्मणः. — ^{d}) B Dc1 भाविनि.

14 ^{a}) K5 B D4. 5 नाघ्राति ; G3 न घ्राणं. G2. 3 महते (for मामृते). K3 प्राणं ; T G1. 2 M1. 3. 4 (*inf. lin.* as in text) घ्राणो ; M2 प्राणो. — ^{b}) K2. 4 B1. 2 D1 रसाञ्. B D (except D1 ; Dn1 missing) वेत्ति च (for बुध्यते). — ^{c}) B1. 2 चक्षू रूपं (by transp.). — ^{d}) T G1. 2 स्पर्शं त्वङ् (by transp.). Ś1 K1. 3 B3. 4 च ; T2 वि- (for [अ]व-). B1 -बुध्यति. B2 G3 त्वक्च स्पर्शं न बुध्यते (B2 °ति).

C. 14. 670
B. 14. 22. 16
K. 14. 23. 16

अगाराणीव शून्यानि शान्तार्चिष इवाग्नयः ।
इन्द्रियाणि न भासन्ते मया हीनानि नित्यशः ॥ १६
काष्ठानीवार्द्रशुष्काणि यतमानैरपीन्द्रियैः ।
गुणार्थान्नाधिगच्छन्ति मामृते सर्वजन्तवः ॥ १७

इन्द्रियाण्यूचुः ।

एवमेतद्भवेत्सत्यं यथैतन्मन्यते भवान् ।
ऋतेऽस्मानस्मदर्थांस्तु भोगान्भुङ्क्ते भवान्यदि ॥ १८
यद्यस्मासु प्रलीनेषु तर्पणं प्राणधारणम् ।
भोगान्भुङ्क्ते रसान्भुङ्क्ते यथैतन्मन्यते तथा ॥ १९
अथ वास्मासु लीनेषु तिष्ठत्सु विषयेषु च ।
यदि संकल्पमात्रेण भुङ्क्ते भोगान्यथार्थवत् ॥ २०
अथ चेन्मन्यसे सिद्धिमस्मदर्थेषु नित्यदा ।
घ्राणेन रूपमादत्स्व रसमादत्स्व चक्षुषा ॥ २१
श्रोत्रेण गन्धमादत्स्व निष्ठामादत्स्व जिह्वया ।
त्वचा च शब्दमादत्स्व बुद्ध्या स्पर्शमथापि च ॥ २२
बलवन्तो ह्यनियमा नियमा दुर्बलीयसाम् ।
भोगानपूर्वानादत्स्व नोच्छिष्टं भोक्तुमर्हसि ॥ २३
यथा हि शिष्यः शास्तारं श्रुत्यर्थमभिधावति ।

---

15 ^{a}) S शृणुयात् (for बुध्यते). — ^{b}) Ś$_1$ D$_1$ G$_3$ M$_4$ (*inf. lin.*) कदाचन. — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1.3}$ एकं (for अस्मि). B$_4$ सनातनः.

16 ^{a}) K$_2$ B$_1$ D$_{2.3.6}$ आगाराणि ; M$_{1.2}$ नगराणि. K$_3$ [ए]व (for [इ]व). — D$_{c1}$ om. (? hapl.) 16^{b}–17^{a}. — ^{c}) D$_{2-4}$ भाषंते (for भासन्ते). — ^{d}) Ś$_1$ हीना न (for हीनानि). B$_{1.2.5}$ सर्वशः (for नित्यशः).

17 D$_{c1}$ om. 17^{a} (cf. v. l. 16). — ^{a}) K$_3$ G$_{1.2}$ M [ऊ]र्ध्वं- ; G$_3$ [अ]थ (for [आ]र्द्र-). K$_{1-3}$ D$_3$ M$_2$ -शुष्कानि. — ^{b}) D$_6$ अतींद्रियैः. — ^{d}) S मदृते.

18 D$_6$ om. the ref. — ^{a}) D$_5$ एवमेव सत्यं भवेद् ; D$_6$ इंद्रियाणामेव तत्सत्यं (hypermetric). — ^{b}) K$_4$ M$_{1.2}$ मन्यसे ; D$_3$ मनुते. — ^{c}) Ś$_1$ K$_{1.2.4.5}$ D (except D$_{c1}$; D$_{n1}$ missing) G$_1$ त्वं ; K$_3$ T$_1$ G$_{2.3}$ वै (for तु). — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1.2.4.5}$ D$_1$ भुंज्याद् ; K$_3$ भुंजन् ; M$_3$ भुंजेद् (for भुङ्क्ते). K$_5$ अपि (for यदि). G$_3$ भोगान्भुंजीत चेद्भवेत्.

19 ^{a}) K$_5$ च लीनेषु ; M$_{1.2}$ प्रणष्टेषु (for प्रलीनेषु). K$_3$ इंद्रियेषु च लीनेषु. — K$_4$ D$_1$ om. 19^{bc}. — ^{c}) K$_5$ भुंक्ष्व ; B D (D$_1$ om. ; D$_{n1}$ missing) T G$_{1.2}$ M$_{1.2}$ भुंक्ते (for भुङ्क्ते). B D$_{c1}$ D$_{2-6}$ T$_2$ भवान् (for रसान्). K$_5$ भुंक्ष्व ; B D (D$_1$ om. ; D$_{n1}$ missing) T$_2$ सत्यं ; T$_1$ G$_{1.2}$ वेत्ति ; G$_3$ M$_4$ (*inf. lin.*) वेत्सि ; M$_{1.2}$ भुंक्ते (for भुङ्क्ते). — ^{d}) K$_4$ D$_{c1}$ D$_1$ तथा (for यथा). K B$_4$ D$_{c1}$ D$_1$ G$_3$ M$_{1.2}$ मन्यसे. K$_3$ यथा ; S (except G$_3$) भवान् (for तथा).

20 ^{a}) Ś$_1$ K$_{1.3}$ G$_3$ विप्र- ; K$_{2.4}$ D$_1$ संप्र- ; K$_5$ संसु- ; T$_1$ [अ]स्य प्र- ; T$_2$ G$_{1.2}$ M [अ]प्यप्र- (for [अ]स्मासु). — ^{c}) Ś$_1$ K$_1$ -मात्रेषु (for -मात्रेण). — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1.3}$ भुंक्ष्वे ; K$_{2.5}$ भुंक्ष्व ; G$_3$ भुक्त- ; M$_{3.4}$ भुंक्षे. D$_{c1}$ T$_2$ यथार्थवित् ; T$_1$ G M तदार्थव(T$_1$ °वि)त्.

21 ^{a}) G$_2$ अथ वा ; M$_{1.2}$ यथा च (for अथ चेन्). K$_5$ सिद्धम् ; M$_4$ (*inf. lin.*) बुद्धिम्. — ^{b}) Ś$_1$ K$_3$ अस्मदर्थेन. D$_3$ तानि स ; G$_3$ सर्वदा (for नित्यदा). — ^{c}) K$_3$ T G आधत्स्व. — ^{d}) K B$_4$ D$_{1-4.6}$ G$_3$ रसान्. D$_{5.6}$ आहर ; G$_3$ आधत्स्व. T G$_{1.2}$ M चक्षुषा शब्द- (M$_{1.2}$ रूप)माददाः.

22 ^{a}) K$_{2.4.5}$ B$_{1-4}$ D (D$_{n1}$ missing) गंधान् ; M$_{1.2}$ शब्दम्. K$_3$ T G$_{1.3}$ आधत्स्व. — K$_5$ om. (hapl.) 22^{b}–23^{c}. K$_3$ om. (hapl.) 22^{bc}. — ^{b}) B D$_{c1}$ D$_{2.5}$ T$_2$ स्पर्शान् (for निष्ठाम्). K$_{2.4}$ D$_1$ नोच्छिष्टं भोक्तुमर्हसि(= 23^{d}) ; D$_6$ जिह्वया रसमेव च. — ^{c}) G$_{1.2}$ M$_{2-4}$ वा (for च). K$_{2.4}$ D$_1$ श्रोत्रम् ; B$_{3-5}$ D$_{2-6}$ शद्बान्. T$_2$ G$_3$ आधत्स्व. — ^{d}) M$_{1.2}$ जिह्वा (for बुद्ध्या). G$_3$ वा (for च). D$_3$ सबुद्ध्या स्पर्शयापि च.

23 K$_5$ om. 23^{abc} (cf. v. l. 22). — ^{a}) M$_{1.2}$ [ऽ]पि (for हि). G$_3$ नीयमाना (for ह्यनियमा). G$_1$ बलीयस्तोह्यनीसं यद् (sic). — ^{b}) K$_{2.4}$ D$_1$ नियमो. B$_{1.2}$ दुर्बलीयसः. T G$_{1.2}$ दुर्बलाश्च ब(G$_1$ °श्चाब- ; G$_2$ °स्त्वब)- लीयसां. — ^{c}) T$_2$ G$_3$ आधत्स्व. Ś$_1$ K$_{1.3}$ भोगेन सर्वाना(K$_3$ °र्वैमा)दत्स्व ; T$_1$ G$_{1.2}$ भोगानाधत्स्व नोच्छिष्टं (G$_1$ नित्यं वै). — ^{d}) T$_1$ G$_2$ मनस्त्वं (for नोच्छिष्टं).

24 ^{a}) M$_4$ (*inf. lin.* as in text) शिष्टः. K$_5$ यथा शिष्योरशास्तश्चेत् (sic) ; G$_3$ शायितानि यथा शिष्यः. — ^{b}) K$_2$ शिष्यार्थम् (for श्रुत्य°). T$_1$ G$_{1.2}$ M अनु- ; G$_3$ अपि (for अभि-). — ^{c}) Ś$_1$ ततः श्रुतिम् ; G$_3$ तच्छ्रुत्वा तम्. — ^{d}) K$_5$ श्रुतार्थे ; B$_3$ D$_{2-6}$ श्रुत्यर्थम्. K$_3$ अधि- (for उप-). B (except B$_3$) -तिष्ठते ; D$_3$

ततः श्रुतमुपादाय श्रुतार्थमुपतिष्ठति ॥ २४
विषयानेवमस्माभिर्दर्शितानभिमन्यसे ।
अनागतानतीतांश्च स्वप्ने जागरणे तथा ॥ २५
वैमनस्यं गतानां च जन्तूनामल्पचेतसाम् ।
अस्मदर्थे कृते कार्ये दृश्यते प्राणधारणम् ॥ २६
बहूनपि हि संकल्पान्मत्वा स्वप्नानुपास्य च ।
बुभुक्षया पीड्यमानो विषयानेव धावसि ॥ २७
अगारमद्वारमिव प्रविश्य
संकल्पभोगो विषयानविन्दन् ।
प्राणक्षये शान्तिमुपैति नित्यं
दारुक्षयेऽग्निर्ज्वलितो यथैव ॥ २८
कामं तु नः स्वेषु गुणेषु संगः
कामं च नान्योन्यगुणोपलब्धिः ।
अस्मानृते नास्ति तवोपलब्धि-
स्त्वामप्यृतेऽस्मान्न भजेत हर्षः ॥ २९

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

२३

ब्राह्मण उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
सुभगे पञ्चहोतॄणां विधानमिह यादृशम् ॥ १
प्राणापानावुदानश्च समानो व्यान एव च ।

C. 14. 665
B. 14. 23. 2
K. 14. 24. 2

-धावति.

25 ^{b}) T$_2$ अथ; M$_{1.2}$ अव- (for अभि-). — ^{c}) K$_4$ D$_1$ आगतांश् (for अती°). — ^{d}) G$_1$ तदा (for तथा).

26 ^{a}) K$_{3-5}$ B$_{1-4}$ Dc$_1$ D$_{1.3-6}$ वैमनस्य-. — ^{b}) G$_3$ अपि (for अल्प-). K$_3$ Dc$_1$ -तेजसां (for -चेतसाम्). — ^{c}) G$_1$ अस्मदर्थं. K$_{1.3}$ न ते (for कृते). Ś$_1$ K$_{1-3}$ कार्यं.

27 ^{a}) B$_2$ च; G$_3$ न (for हि). — ^{b}) K$_{2.4.5}$ D$_1$ ज्ञात्वा; T$_2$ G M$_4$ (*inf. lin.*) कृत्वा (for मत्वा). M$_{1.2}$ ह्य (for च). — ^{c}) Ś$_1$ K$_{1.3}$ G$_3$ भिद्यमानो (G$_3$ °नं) (for पीड्य°). — ^{d}) K$_3$ आभि- (for एव). K$_4$ B D$_{1-6}$ T G$_{1.2}$ धावति.

28 ^{a}) K$_5$ D$_{2-6}$ आगारम्. D$_1$ अपि (for इव). — ^{b}) K$_2$ B$_{1.2}$ Dc$_1$ T G$_2$ M$_4$ संकल्पभोगान् (T$_1$ G$_2$ °भोगे; M$_4$ °भोगौ); K$_5$ संतप्यमानो. B$_4$ विनिंदन्; M$_{1.2}$ अविंदः; M$_4$ अविंदतः (for °दन्). K$_4$ D$_1$ संकल्पभोगान्विषयान्न विंदति; B$_{3.5}$ D$_{2-6}$ °भोगान्विषये निबद्धान्. — ^{c}) D$_{2-4}$ प्राणक्षयं; G$_1$ प्राणिक्षये. K$_{2.3}$ M$_{1-3}$ उपैषि. — ^{d}) K$_1$ दानक्षये; D$_3$ धातु° (for दारु°). M$_{1.2}$ यथावत् (for यथैव).

29 ^{a}) B$_{1.2}$ °कामस्. K$_2$ नु (for तु). K$_5$ त्रिष्वेषु; Dc$_1$ नष्टेषु (for नः स्वेषु). Ś$_1$ K$_{1.3}$ कामं तु (K$_3$ च) सत्स्वेव गुणेषु संगं. — ^{b}) B$_{1.2}$ कामः; D$_4$ समं (for कामं). B$_1$ T G$_1$ M तु; B$_2$ [ऽ]स्तु (for च). — ^{c}) B$_{1-3}$ D$_3$ अस्मद्विना; Dc$_1$ D$_{2.4-6}$ अस्मान्विना; G$_3$ ऋते त्वस्मान्. K$_{2.4}$ B$_1$ D$_4$ तपोपलब्धिस्; T$_1$ तदोप°; G$_1$ तथोप°. — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1.4}$ D$_1$ त्वामसृते; B$_{3.4}$ Dc$_1$ तावत्कृते; B$_5$ D$_{3-6}$ तावदृते; G$_1$ त्वमाप्यते (for त्वामप्यृते). D$_{3-5}$ त्वां; D$_6$ त्वा (for ऽस्मान्). D$_{2-6}$ भजेत्प्र-; G$_1$ भवेत; G$_3$ भजते च (for भजेत). M$_1$ हर्षं.

Colophon missing in Dn$_1$. — *Sub-parvan:* K$_{2.3}$ D$_6$ T M$_{3.4}$ अनुगीता; K$_2$(also)$_{.5}$ B Dc$_1$ D$_{1-5.6}$ (also) ब्राह्मणगीता; M$_{1.2}$ उपगीता. — *Adhy. name:* G$_3$ मनसेंद्रियाणां च संवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś$_1$ 25; B$_1$ D$_4$ M$_4$ 22 (as in text); T$_1$ G$_3$ 23; M$_3$ (marg.) 24.

23

1 G$_1$ om. 1–2 (with the ref.). K$_4$ ब्रह्मा (for ब्राह्मण). — ^{c}) K$_3$ D$_3$ -होत्राणां. Ś$_1$ सुखभोगांश्च होतॄणां. — ^{d}) T$_1$ विभागम्. B$_{1.2}$ इति (for इह). G$_3$ यद्दृशं.

C. 14. 685
B. 14. 23. 2
K. 14. 24. 2

पश्चहोतॄनथैतान्वै परं भावं विदुर्बुधाः ॥ २
ब्राह्मण्युवाच ।
स्वभावात्सप्त होतार इति ते पूर्विका मतिः ।
यथा वै पञ्च होतारः परो भावस्तथोच्यताम् ॥ ३
ब्राह्मण उवाच ।
प्राणेन संभृतो वायुरपानो जायते ततः ।
अपाने संभृतो वायुस्ततो व्यानः प्रवर्तते ॥ ४
व्यानेन संभृतो वायुस्ततोदानः प्रवर्तते ।
उदाने संभृतो वायुः समानः संप्रवर्तते ॥ ५
तेऽपृच्छन्त पुरा गत्वा पूर्वजातं प्रजापतिम् ।
यो नो ज्येष्ठस्तमाचक्ष्व स नः श्रेष्ठो भविष्यति ॥ ६
ब्रह्मोवाच ।
यस्मिन्प्रलीने प्रलयं व्रजन्ति
सर्वे प्राणाः प्राणभृतां शरीरे ।
यस्मिन्प्रचीर्णे च पुनश्चरन्ति
स वै श्रेष्ठो गच्छत यत्र कामः ॥ ७
प्राण उवाच ।
मयि प्रलीने प्रलयं व्रजन्ति
सर्वे प्राणाः प्राणभृतां शरीरे ।
मयि प्रचीर्णे च पुनश्चरन्ति

---

2 G_1 om. 2 (cf. v. l. 1). — ^{a}) K_1 corrupt. K_5 T_2 G_2 प्राणोपान (for प्राणापानाव्). — ^{b}) D_4 समान-. — D_3 om. 2^{c}–3^{b}. — ^{c}) $K_{2.3.5}$ Dc_1 $D_{2.4-6}$ T_2 तथा (for अथ). K_4 D_1 [ए]तानि; M_1 [ए]कान्वै (for [ए]तान्वै). — ^{d}) D_1 परे भावं.

3 D_3 om. 3^{ab} (cf. v. l. 2). — ^{a}) T_2 भास्वंत:; M_1 सभावात् (for स्वभा°). — D_1 om. (hapl.) 3^{bc}. — ^{b}) K_4 $B_{1.5}$ $D_{2.4-6}$ T_1 G_3 मे (for ते). S (except G_3) पौर्विकी. T G_1 $M_{1.2}$ श्रुतिः (for मतिः). — ^{c}) $K_{2.4}$ तथा (for यथा). K_4 G_3 [ए]त्र (for वै). — ^{d}) T G_3 यथा; $M_{1.2}$ परे (for परो). K_1 भावास्. $K_{2.5}$ B Dc_1 Dn_1 D_{2-6} तद्; K_4 D_1 स (for तथा).

4 ^{a}) Ś$_1$ $K_{1.3}$ संश्रितो; K_2 D_1 संसृतो; B_3 Dc_1 संवृतो; M_3 संहृतो (for संभृतो). — D_3 om. (hapl.) 4^{b}–5^{a}. — ^{b}) K_3 B_2 Dc_1 $D_{2.4-6}$ अपाने. $K_{2.4}$ D_1 अपानो नाम जायते; K_5 ततोपानः प्रवर्तते. — ^{c}) K_3 अपानं; M_{1-3} समान-; M_4 अपान-. Ś$_1$ $K_{1.3}$ संश्रितो; $B_{3.4}$ Dc_1 संवृतो; D_3 संसृतो; M_3 संहृतो. — K_4 om. (hapl.) 4^{d}–5^{c}. Ś$_1$ reads 4^{d} on marg. — ^{d}) D_1 तथोदानः; $D_{5.6}$ व्यानस्ततः (by transp.).

5 K_4 om. 5^{abc}; D_3 om. 5^{a} (for both, cf. v. l. 4). B Dc_1 Dn_1 S (except T_2) om. (hapl.) 5. — ^{a}) Ś$_1$ $K_{1.3}$ संश्रितो (for संभृतो). D_1 उदाने संसृतो वायुस्. — ^{b}) Ś$_1$ K_3 तथोदानः; D_1 ततो व्यानः; $D_{3.6}$ तदोदानः (for ततो°). — ^{c}) D_1 व्यानेन (for उदाने). Ś$_1$ $K_{1.3}$ संश्रितो (for संभृतो). — ^{d}) K_5 D_{1-6} T_2 समानो नाम जायते.

6 ^{a}) Dc_1 om. ते. $B_{1.2}$ अ(B_1 आ)पृच्छंत; D_3 तं पृच्छंति; G_3 ते ह्यपृच्छन्. K_3 पुनर्; T $G_{1.2}$ M_4 पुरो (for पुरा). B D (except D_1) संतः (for गत्वा). — ^{b}) K_2 D_1 G_1 पूर्वं जातिं (K_2 °तं). Dn_1 D_{2-6} पितामहं (for प्रजापतिम्). — D_1 om. 6^{c}–10^{b}. — ^{c}) B_5 D (except Dc_1; D_1 om.) श्रेष्ठस्. — ^{d}) K_1 मत्तः (for स नः). K_4 ज्येष्ठो; D_3 श्रेयो; S (except G_3) श्रेयान् (for श्रेष्ठो).

7 D_1 om. 7 (cf. v. l. 6). G_1 om. 7. M_4 ब्राह्मणः (for ब्रह्मा). — ^{a}) Some MSS. प्रळीने; G_3 शरीरे (for प्रलीने). — ^{b}) Ś$_1$ K_1 प्राणभृतः. — Ś$_1$ K_{1-3} B_2 om. (hapl.) 7^{c}–8^{b}. — ^{c}) D_3 प्रवीणे; S (G_1 om.) प्रवृत्ते (for प्रचीर्णे). Dc_1 तु (for च). — D_4 om. (hapl.) 7^{d}–8^{c}. — ^{d}) K_4 सर्वो ज्येष्ठो; K_5 स वः श्रेष्ठो; T G_3 M स वः (T_1 M_4 वै) श्रेयान्; G_2 समाश्रयान्. K_4 गच्छतां; K_5 °तु. M_1 कामं.

8 D_1 om. 8 (cf. v. l. 6). Ś$_1$ K_{1-3} B_2 om. 8^{ab}; D_4 om. 8^{abc} (for all, cf. v. l. 7). — ^{a}) G_2 प्रळीने. Dc_1 om. (hapl.) from प्रलयं up to पश्यत मां (in 8^{d}). T G M_1 प्रळयं. — ^{c}) K_2 प्रकीर्णे; S (except T_1) प्रवृत्ते (for प्रचीर्णे). — ^{d}) B_2 ज्येष्ठो. B_5 ह्ययं; D_6 M_1 [ऽ]स्म्यहं (for ह्यहं). Ś$_1$ K_1 G_2 M मा (for मां). T_1 तेन श्रेष्ठोहं तप्यत मा प्रलीनं.

9 D_1 om. 9 (cf. v. l. 6). B_2 om. (hapl.) 9–11. — ^{a}) $M_{1.2}$ प्राणान्. Ś$_1$ प्रलीय च; K_5 $B_{1.3.4}$ Dn_1 D_5 G_2 प्रालीयत; Dc_1 प्रणीयत; D_3 G_1 प्रलीयते; T_2 G_3 M_4 (*inf. lin.*) °नश्च; M °येत. G_1 तत्र (for ततः). — ^{b}) T_1 सः (for ह). — ^{c}) T_2 अपानश्च ततो

श्रेष्ठो ह्यहं पश्यत मां प्रलीनम् ॥ ८

ब्राह्मण उवाच ।

प्राणः प्रलीयत ततः पुनश्च प्रचचार ह ।
समानश्चाप्युदानश्च वचोऽब्रूतां ततः शुभे ॥ ९
न त्वं सर्वमिदं व्याप्य तिष्ठसीह यथा वयम् ।
न त्वं श्रेष्ठोऽसि नः प्राण अपानो हि वशे तव ।
प्रचचार पुनः प्राणस्तमपानोऽभ्यभाषत ॥ १०
मयि प्रलीने प्रलयं व्रजन्ति
सर्वे प्राणाः प्राणभृतां शरीरे ।
मयि प्रचीर्णे च पुनश्चरन्ति
श्रेष्ठो ह्यहं पश्यत मां प्रलीनम् ॥ ११
व्यानश्च तमुदानश्च भाषमाणमथोचतुः ।
अपान न त्वं श्रेष्ठोऽसि प्राणो हि वशगस्तव ॥ १२
अपानः प्रचचाराथ व्यानस्तं पुनरब्रवीत् ।
श्रेष्ठोऽहमस्मि सर्वेषां श्रूयतां येन हेतुना ॥ १३
मयि प्रलीने प्रलयं व्रजन्ति
सर्वे प्राणाः प्राणभृतां शरीरे ।
मयि प्रचीर्णे च पुनश्चरन्ति
श्रेष्ठो ह्यहं पश्यत मां प्रलीनम् ॥ १४
प्रालीयत ततो व्यानः पुनश्च प्रचचार ह ।
प्राणापानावुदानश्च समानश्च तमब्रुवन् ।
न त्वं श्रेष्ठोऽसि नो व्यान समानो हि वशे तव ॥ १५ C.14.700 B.14.23.16 K.14.24.16

व्यानो. —^{d}) K_5 वाचं (for वचो). K_3 तदा; B_5 Dn_1 D_{2-6} T_1 $G_{1.2}$ M पुनः (for ततः).

10 D_1 om. 10^{ab} (cf. v. l. 6). B_2 om. 10 (cf. v. l. 9). —^{a}) T_2 G_1 तत्; G_3 स (for न). M त्वा (for त्वं). B_4 (marg. as in text) इमं (for इदं). $K_{2.5}$ D_6 T $G_{1.2}$ प्राप्य; B_4 (marg. as in text) Dc_1 मिथ्या; M_{1-3} व्याप्तं (for व्याप्य). —^{b}) $K_{2.4}$ Dc_1 G_3 तिष्ठस्युत; K_5 °त्युत; T_1 G_1 °से ह (for °सीह). —^{c}) $K_{3.5}$ Dn_1 D_{2-6} T $G_{1.3}$ M_4 श्रेष्ठो हि; K_4 D_1 ज्येष्ठोसि; M_4 (*inf. lin.* as in text) श्रोष्यसि. Ś$_1$ $K_{1.3}$ वै; D_1 मे; G_2 यः (for नः). —^{d}) D_3 क्षयनो; D_6 शयानो; G_1 ह्यपानो (for अ°). D_1 ह्यचरस्; D_6 ह्यवशे (for हि वशे). — D_3 om. 10^{c}–11^{d}. —^{e}) K_5 स (for प्र-). K_4 D_1 G_3 $M_{1.2}$ ततः (for पुनः). —^{f}) T G $M_{3.4}$ ततो (for तम्). D_1 -धावत (for -भाषत).

11 B_2 om. 11 (cf. v. l. 9). D_3 om. 11 (cf. v. l. 10). Before 11, K_5 $B_{1.3.5}$ D (except D_1; D_3 om.) S ins. अपानः. — After अपानः, T_2 ins.:

57* श्रेष्ठोऽहमस्मि सर्वेषां श्रूयतां येन हेतुना ।

—^{a}) T_1 G_1 M_{1-3} प्रळयं. —^{b}) K_2 सर्वं- (for सर्वे). D_1 शरीरिणां (for शरीरे). —^{c}) S (except $M_{1.2}$) प्रवृत्ते (for प्रचीर्णे). —^{d}) $M_{1.2}$ [ऽ]स्मि (for हि). Ś$_1$ $K_{1.3}$ $G_{2.3}$ M मा (for मां).

12 $K_{2.5}$ B_3 om. (hapl.) 12–14. Before 12, MSS. ins. ब्राह्मणः. —^{c}) S नः (for ऽसि). K_4 D_1 अपान त्वं हि न (D_1 नः) श्रेष्ठः. —^{d}) D_1 प्रवरस्; D_6 वरगस् (sic) (for वश°).

13 $K_{2.5}$ B_3 om. 13 (cf. v. l. 12). —^{b}) Ś$_1$ $K_{1.3}$ B_4 Dc_1 तु; K_4 D_1 च; T G तान् (for तं). —^{c}) K_4 D_1 वै सर्वे (for सर्वेषां). —^{d}) G_3 श्रूयते. D_1 हेतुतः.

14 $K_{2.5}$ B_3 om. 14 (cf. v. l. 12). Before 14, S (except $M_{1.2}$) ins. व्यानः. —^{a}) T G M_1 प्रळयं. $B_{1.2}$ प्रयांति (for व्रजन्ति). —^{b}) K_1 पुनः (for प्राणाः). — T_1 om. 14^{c}–16^{b}. —^{c}) T_2 G $M_{3.4}$ प्रवृत्ते (for प्रचीर्णे). D_2 न; G_1 तु (for च). D_3 चरंतः. — D_3 om. 14^{d}. —^{d}) $M_{1.2}$ [ऽ]स्मि (for हि). Ś$_1$ $K_{1.3}$ $G_{2.3}$ M मा (for मां).

15 T_1 om. 15 (cf. v. l. 14). Before 15, MSS. ins. ब्राह्मणः. T_2 G M om. 15^{ab}. K_2 reads 15–17 twice. —^{a}) D_3 corrupt. Ś$_1$ K_2 (both times) ततः स व्यानः प्रा(K_2 प्र)लीय; $K_{1.3.4}$ D_1 ततः समानः (K_1 स व्यानः) प्रा(K_4 D_1 प्र)लीयत (hypermetric). —^{c}) T_2 G प्राणोपान (for प्राणापानाव्). D_3 उभौ चैव (for उदानश्च). —^{d}) T_2 व्यानश्चैव (for समानश्च). G_1 अब्रवीत् (for अब्रुवन्). K_2 (both times)$_{.3.4}$ D_1 समानस्त(K_3 °नं त)मथाब्रुवन्. — Ś$_1$ $K_{1.3}$ G_3 om. (hapl.) 15^{c}–18^{d}. —^{e}) D_3 समो; G_1 $M_{1.2}$ हि नो (for ऽसि नो). T_2 न त्वं [समान] समानश्च (by dittography). —^{f}) T_2 व्यान एवं (for समानो हि). $B_{1.2.5}$ Dn_1 D_{2-4} तु; $D_{5.6}$ च (for हि).

C. 14. 700
B. 14. 23. 16
K. 14. 24. 16

प्रचचार पुनर्व्यानः समानः पुनरब्रवीत् ।
श्रेष्ठोऽहमस्मि सर्वेषां श्रूयतां येन हेतुना ॥ १६
मयि प्रलीने प्रलयं व्रजन्ति
सर्वे प्राणाः प्राणभृतां शरीरे ।
मयि प्रचीर्णे च पुनश्चरन्ति
श्रेष्ठो ह्यहं पश्यत मां प्रलीनम् ॥ १७
ततः समानः प्रालिल्ये पुनश्च प्रचचार ह ।
प्राणापानावुदानश्च व्यानश्चैव तमब्रुवन् ।
समान न त्वं श्रेष्ठोऽसि व्यान एव वशे तव ॥ १८
समानः प्रचचाराथ उदानस्तमुवाच ह ।
श्रेष्ठोऽहमस्मि सर्वेषां श्रूयतां येन हेतुना ॥ १९
मयि प्रलीने प्रलयं व्रजन्ति
सर्वे प्राणाः प्राणभृतां शरीरे ।
मयि प्रचीर्णे च पुनश्चरन्ति
श्रेष्ठो ह्यहं पश्यत मां प्रलीनम् ॥ २०
ततः प्रालीयतोदानः पुनश्च प्रचचार ह ।
प्राणापानौ समानश्च व्यानश्चैव तमब्रुवन् ।
उदान न त्वं श्रेष्ठोऽसि व्यान एव वशे तव ॥ २१
ततस्तानब्रवीद्ब्रह्मा समवेतान्प्रजापतिः ।
सर्वे श्रेष्ठा न वा श्रेष्ठाः सर्वे चान्योन्यधर्मिणः ।
सर्वे स्वविषये श्रेष्ठाः सर्वे चान्योन्यरक्षिणः ॥ २२
एकः स्थिरश्चास्थिरश्च विशेषात्पञ्चवायवः ।

---

16 For the repetition in K_2, cf. v. l. 15. T_1 om. 16^{ab} (cf. v. l. 14). $Ś_1$ $K_{1.3}$ G_3 om. 16 (cf. v. l. 15). — ^{a}) M_4 ततो (for पुनर्). — ^{b}) $G_{1.2}$ M तमथ (for पुनर्). K_4 D_1 प्रलीनस्तमथाब्रवीत्. — ^{d}) G_2 केन (for येन).

17 For the repetition in K_2, cf. v. l. 15. $Ś_1$ $K_{1.3}$ G_3 om. 17 (cf. v. l. 15). Before 17, T $G_{1.2}$ M_4 ins. समानः. — ^{a}) T_1 G_1 $M_{1.2.4}$ प्रळयं. — ^{c}) T G_1 $M_{3.4}$ प्रवृत्ते (for प्रचीर्णे). — ^{d}) $M_{1.2}$ [ऽ]स्मि (for हि). G_2 M मा (for मां).

18 Cf. 20. $Ś_1$ $K_{1.3}$ G_3 om. 18^{abcd} (cf. v. l. 15). B_3 D om. 18. T_2 G_2 om. 18^{a}–22^{a}. M_4 om. 18^{ab}. Before 18, K_2 $B_{1.2.4.5}$ $M_{1.2}$ ins. ब्राह्मणः. — ^{a}) K_2 प्रलीय ; K_4 M_{1-3} प्रलयः ; B_4 संलीय (for प्रालिल्ये). K_5 ततः प्रालीयतोदानः ; $B_{1.2.5}$ ततः प्रालीयत तदा (B_5 व्यानः). — After 18^{b}, $M_{1.2}$ ins. :

58* ततो व्यानः समानं तु प्राणापानौ तथोचतुः ।

— ^{c}) K_5 प्राणापानसमानश्च ; T_1 G_1 प्राणा(G_1 °णो)पान उदानश्च ; $M_{1.2.4}$ प्राणापानश्च व्यानश्च. — ^{d}) B_4 व्यानश्चापि ; B_5 समानश्च (for व्यानश्चैव). K_2 व्यानश्च तमथाब्रवीत् ; K_4 मानश्च तमथाब्रुवन् ; $B_{1.2}$ समानं तमथाब्रुवन् ; $M_{1.2}$ समानो ह्यब्रुवन्वचः. — ^{e}) K_4 समान त्वं हि नः श्रेष्ठो ; B_5 न त्वं श्रेष्ठोसि नो व्यान ; T_1 G_1 M_{1-3} न त्वं समान श्रेष्ठोसि. — ^{f}) K_1 व्यान एष ; G_3 M_4 समानो हि (for व्यान एव). $B_{4.5}$ $M_{1.2}$ उदा(B_5 समा)नो वशगस्तव. — After 18, $M_{1.2}$ ins. :

59* श्रेष्ठोऽहमस्मि सर्वेषां श्रूयतां केन हेतुना ।

$M_{1.2}$ cont. : G_3 M_4 ins. after 18 :

60* ततोदानः प्रलीयाशु समानः पुनरब्रवीत् ।

[G_3 व्यानः (for [उ]दानः). $M_{1.2}$ ततोदानं प्रलीयेत (for the prior half).]

19 T_2 G_2 om. 19 (cf. v. l. 18). $Ś_1$ K T_1 $G_{1.3}$ M om. (hapl.) 19–21. — ^{d}) D_6 श्रूयते (for °तां).

20 Cf. 18. T_2 G_2 om. 20 (cf. v. l. 18). $Ś_1$ K T_1 $G_{1.3}$ M om. 21 (cf. v. l. 19).

21 T_2 G_2 om. 21 (cf. v. l. 18). $Ś_1$ K T_1 $G_{1.3}$ M om. 21 (cf. v. l. 19). — ^{a}) Dc_1 $D_{2-4.6}$ प्रलीयत. D_1 ततः समानः प्रलीय. — ^{c}) D_1 प्राणापानावुदानश्च. — ^{d}) D_1 समानस्तमथाब्रुवन्. — ^{e}) D_1 समान त्वं हि न श्रेष्ठो. — ^{f}) Dc_1 एष (for एव).

22 T_2 G_2 om. 22^{a} (cf. v. l. 18). K_5 D_1 read and K_4 Dn_1 D_{2-6} repeat 22^{ab} after 22^{f}. Before 22, MSS. ins. ब्राह्मण उवाच. — ^{a}) B_{1-4} Dc_1 अथ (for ततस्). K_3 B_3 सर्वान् ; M_2 om. (for ब्रह्मा). $Ś_1$ K_4 (second time). $_5$ Dn_1 D_{2-6} (last six second time) इति तानब्रवीत्सर्वान्. — ^{b}) K_3 समेतान्वै ; T G $M_{3.4}$ स्मयमानः ; $M_{1.2}$ समये सः (for °वेतान्). — ^{c}) $B_{3.5}$ वै ; T_1 G_2 $M_{3.4}$ (*inf. lin.* as in text) च (for वा). G_1 सर्वे ज्येष्ठाश्च श्रेष्ठाश्च. — ^{d}) $K_{1-3.5}$ स्म सह- ; D_1 हि सह- ; G_3 च सह- (for चान्योन्य-). T G_1 -कांक्षिणः ; M -रक्षिणः (for -धर्मिणः). — $B_{1.2}$ $M_{1.2}$

एक एव ममैवात्मा बहुधाप्युपचीयते ॥ २३
परस्परस्य सुहृदो भावयन्तः परस्परम् ।
स्वस्ति व्रजत भद्रं वो धारयध्वं परस्परम् ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

२४

ब्राह्मण उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
नारदस्य च संवादमृषेर्देवमतस्य च ॥ १

देवमत उवाच ।

जन्तोः संजायमानस्य किं नु पूर्वं प्रवर्तते ।
प्राणोऽपानः समानो वा व्यानो वोदान एव च ॥ २

नारद उवाच ।

येनायं सृज्यते जन्तुस्ततोऽन्यः पूर्वमेति तम् ।
प्राणद्वंद्वं च विज्ञेयं तिर्यगं चोर्ध्वगं च यत् ॥ ३

देवमत उवाच ।

केनायं सृज्यते जन्तुः कश्चान्यः पूर्वमेति तम् ।
प्राणद्वंद्वं च मे ब्रूहि तिर्यगूर्ध्वं च निश्चयात् ॥ ४

C. 14. 714
B. 14. 24. 4
K. 14. 25. 4

---

om. (? hapl.) 22^{ef}. — ^{e}) D$_{5.6}$ T$_2$ G$_1$ M$_{3.4}$ स्वविषय-. — ^{f}) K$_4$ D$_1$ -रक्षणे; Dn$_1$ D$_{2.3.5.6}$ -धार्मिणः; D$_4$ -दर्शिनः; T G$_1$ M$_{3.4}$ -चारिणः (for -रक्षिणः).

23 Before 23, K$_{1.3.5}$ T G$_{1.2}$ M (M$_4$ *inf. lin.*) ins. ब्रह्मा; K$_{2.4}$ D$_1$ M$_4$ ब्राह्मणः. — ^{a}) M$_4$ (*inf. lin.* as in text) एवं (for एकः). K$_{2-5}$ D$_1$ चलाश्चान्ये; B$_{4.5}$ Dc$_1$ M$_{3.4}$ चरश्चान्यो; T G चराश्चान्ये; M$_{1.2}$ च कश्चान्ये (sic) (for चास्थिरश्च). B$_{1.2}$ एकश्चरः स्थिरश्चान्यो. — ^{b}) B$_5$ S विशेषाः. — ^{c}) K$_{2.5}$ Dc$_1$ M$_{1.2}$ एष (for एव). T G$_1$ M$_{3.4}$ च सर्वात्मा; G$_3$ ममेहात्मा; M$_{1.2}$ त्वमेतात्मा (sic). — ^{d}) K$_5$ B$_{2.4}$ Dc$_1$ M$_{1.2.4}$ हि (for [अ]पि). K$_1$ -दीयते; K$_{3.5}$ M -धीयते; T$_1$ G$_{1.2}$ -लीयते; G$_3$ -गीयते. K$_2$ बहुधाभ्युपधीयते; K$_4$ D$_1$ बहुत्वादुपची(D$_1$ °धी)यते.

24 ^{b}) K$_4$ D$_1$ भावयंति. — D$_1$ om. (hapl.) 24^{cd}. — ^{d}) K$_5$ धारयंतः; M$_{1.2}$ तारयध्वं.

Colophon. — *Sub-parvan :* K$_{2.3}$ T G$_{1.3}$ M$_{3.4}$ अनुगीता; K$_2$ (also).$_{4.5}$ B Dn$_1$ D$_{1-3.5.6}$ ब्राह्मणगीता; Dc$_1$ ब्रह्मगीता. — *Adhy. name :* G$_3$ प्राणादीनां संवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : Ś$_1$ 26; Dn$_1$ D$_4$ M$_4$ 23 (as in text); T$_1$ G$_3$ 24; M$_4$ (*inf. lin.*) 25.

24

1 ^{d}) G$_3$ मुनेर् (for ऋषेर्). K$_2$ देविमतस्य; B$_4$ T$_1$ G$_{1.3}$ देवतमस्य. K$_4$ D$_1$ ह (for च).

2 K$_4$ D$_1$ om. the ref. B$_{1.2}$ (both marg.) देवसम; T$_1$ G$_3$ देवतम; G$_1$ दैवमत. — ^{a}) D$_3$ संवायमानस्य; T$_1$ संज्ञान°; T$_2$ संजात°. — ^{b}) K$_3$ को (for किं). — ^{c}) K$_2$ Dc$_1$ D$_3$ प्राणापान-; B$_1$ प्राणोपानं. — ^{d}) G$_1$ च (for वा). K$_{3.5}$ B$_{4.5}$ D$_6$ G$_2$ M$_{3.4}$ वा (for च). D$_4$ व्यानोदानश्च एव च; G$_3$ उदानो व्यान एव च.

3 K$_2$ om. (hapl.) 3–4. — ^{a}) D$_1$ यतो (for येन). K$_{1.3}$ Dc$_1$ D$_{3.4}$ M$_{1-3}$ सृजते; G$_1$ पूज्यते. — ^{b}) G$_1$ पूर्वं; M$_{1.2}$ प्लवम् (for पूर्वम्). T G$_1$ ईरितः; G$_3$ एति किं. D$_1$ ततोन्यः संप्रवर्तते. — ^{c}) Ś$_1$ K$_{1.3}$ -द्वंद्वेन; K$_{4.5}$ B$_{1.2}$ Dc$_1$ Dn$_1$ D$_3$ -द्वंद्वे च (K$_4$ Dn$_1$ हि); B$_{3.5}$ -द्वंद्वैव; D$_1$ -द्वंद्वेति; D$_{4-6}$ T$_2$ G$_3$ -द्वंद्वं हि (G$_3$ प्र-); G$_1$ -द्वंद्वश्च; G$_2$ -द्वयं च (for -द्वंद्वं च). K$_5$ D$_{2.3}$ मे ब्रूहि (for विज्ञेयं). B$_4$ प्राणद्वंद्वैरविज्ञेयं. — ^{d}) Ś$_1$ M$_{1.2.4}$ प्राणगं; K$_4$ अवाग्गं (for तिर्यगं). K$_1$ प्राणगं चोर्ध्वहं च यत्; K$_3$ D$_1$ प्राणगंधोर्ध्वगंधवत्; K$_5$ यत्पूर्वं च विनिश्चयं.; B Dc$_1$ Dn$_1$ D$_{2-6}$ तिर्यगूर्ध्वमध(D$_6$ °त)श्च यत्; T G$_{1.2}$ M$_3$ °र्ध्वग(T$_2$ G$_1$ °र्ध्वं ग)तं च यत्; M$_4$ (*inf. lin.*) तिर्यगूर्ध्वं च निश्चयात् (= 4^{d}).

4 K$_2$ om. 4 (cf. v. l. 3). K$_5$ D$_2$ om. 4. Dc$_1$ देवमन; T$_1$ G$_3$ °तम (for °मत). — ^{a}) K$_3$ D$_{4.6}$ T$_1$ M$_{1-3}$ सृजते; K$_4$ स्वज्यते. — ^{b}) M$_{1.2}$ प्लवम् (for पूर्वम्). T G$_1$ ईरितः; G$_3$ एति कं (for एति तम्). — ^{c}) Ś$_1$ K$_{1.4}$ B$_4$ Dc$_1$ D$_3$ प्राणद्वंद्वे. G$_1$ स (for च). Dc$_1$ वै (for मे). D$_1$ प्राणद्वंद्वेति च ब्रूहि. — ^{d}) Ś$_1$ K$_{3.4}$ D$_1$ G$_1$ च निश्चयं; B Dc$_1$ Dn$_1$ D$_{3-6}$ अधश्च यत्;

C. 14. 715
B. 14. 24. 5
K. 14. 25. 5

नारद उवाच ।
संकल्पाज्जायते हर्षः शब्दादपि च जायते ।
रसात्संजायते चापि रूपादपि च जायते ॥ ५
स्पर्शात्संजायते चापि गन्धादपि च जायते ।
एतद्रूपमुदानस्य हर्षो मिथुनसंभवः ॥ ६
कामात्संजायते शुक्रं कामात्संजायते रसः ।
समानव्यानजनिते सामान्ये शुक्रशोणिते ॥ ७
शुक्राच्छोणितसंसृष्टात्पूर्वं प्राणः प्रवर्तते ।
प्राणेन विकृते शुक्रे ततोऽपानः प्रवर्तते ॥ ८
प्राणापानाविदं द्वंद्वमवाक्चोर्ध्वं च गच्छतः ।
व्यानः समानश्चैवोभौ तिर्यग्द्वंद्वत्वमुच्यते ॥ ९
अग्निर्वै देवताः सर्वा इति वेदस्य शासनम् ।
संजायते ब्राह्मणेषु ज्ञानं बुद्धिसमन्वितम् ॥ १०
तस्य धूमस्तमोरूपं रजो भस्म सुरेतसः ।
सत्त्वं संजायते तस्य यत्र प्रक्षिप्यते हविः ॥ ११
*आघारौ समानो व्यानश्च इति यज्ञविदो विदुः ।
प्राणापानावाज्यभागौ तयोर्मध्ये हुताशनः ।
एतद्रूपमुदानस्य परमं ब्राह्मणा विदुः ॥ १२

G_3 सनिश्चितं.

5 ^{c}) T_2 स्पर्शात् (for रसात्). — After 5, B_4 D (except D_1) read 8; while $B_{1-3.5}$ read 8 after 5, for the first time, repeating it in its proper place.

6 G_1 om. (hapl.) 6^a. — ^{a}) B D_{c1} D_{n1} D_{1-4} शुक्रात् (for स्पर्शात्). D_{c1} om. (hapl.) from चापि up to संजायते (in 7^a). $D_{5.6}$ शुक्रादपि च संजातो. — ^{b}) B D (except D_1; D_{c1} om.) रसाद् (for गन्धाद्). — ^{c}) D_3 रतम् (for रूपम्). K_3 अपानस्य (for उदा°). — ^{d}) G_3 M_1 हर्षान्. $M_{1.2}$ ·संभवं. D_{n1} $D_{2.5.6}$ हर्षो मिथुनमंतरः.

7 D_{c1} om. up to संजायते (in 7^a) (cf. v. l. 6). — ^{a}) S शुक्कं (for शुक्रं). — K_5 om. (hapl.) 7^b–9^a. — ^{b}) B (B_4 marg. as in text) D_{c1} D_2 शुक्रात् (for कामात्). Ś$_1$ D (except D_{c1} D_1) $G_{1.2}$ रजः (for रसः). — ^{c}) D_6 मनसा; $M_{1.2}$ समानो (for समान-). — ^{d}) S समाने शुक्कशोणिते.

8 K_5 om. 8 (cf. v. l. 7). B_4 D (except D_1) read 8 after 5; $B_{1-3.5}$ read 8 for the first time after 5. — ^{a}) Ś$_1$ $K_{1.3}$ D_3 शुक्र-; T_1 M_4 शुक्क-; T_2 G M_{1-3} शुक्लात्. Ś$_1$ $K_{1.3.4}$ -संस्पृष्टः; D_{c1} -संपूर्णात्; D_1 -संस्पृष्टात् (for -संसृ°). $B_{1-3.5}$ (all second time) शुक्रशोणितसंयुक्तः. — ^{b}) Ś$_1$ K_1 पूर्वं व्यानः; K_3 पूर्वंम्यातः (sic); $D_{5.6}$ प्राणः पूर्वं (by transp.); M_1 पूर्वः प्राणः. — ^{c}) K_3 विहृते; K_4 D_1 विसृते; $B_{1.2}$ (both first time).$_4$ (marg. as in text) D_{c1} वर्धिते; $B_{1-3.5}$ (all second time) T G_1 M_4 विहिते; G_2 [अ]पि हिते; G_3 [अ]पि हृते; M_{1-3} विघृते (for विकृते). S शुक्ले. K_1 प्राणैरविहिते शुक्रे. — ^{d}) D_{n1} D_{2-6} तथा (for ततो).

9 K_5 om. 9^a (cf. v. l. 7). — ^{a}) G_3 प्राणापानद्वंद्वामिदम्. — ^{b}) K_2 अर्वाक्; K_3 $D_{5.6}$ अध (for अवाक्). $K_{3.4}$ $D_{1.4-6}$ om. च. K_4 D_1 गच्छति. Ś$_1$ K_1 अर्वागूर्ध्वं च गच्छति; K_5 कामात्सर्वं च गच्छति. — ^{c}) M_2 [उ]भे (for [उ]भौ). — ^{d}) Ś$_1$ $K_{1.3}$ B_2 तिर्यग्गं (B_2 °ग्जं) द्वंद्वम्; K_2 तिर्यक्च द्वंद्वम्; K_4 D_1 तात्तिर्यग्द्वंद्वम्; $B_{3.4}$ M_3 तिर्यगद्वंद्वम्; D_{c1} °गूर्ध्वं तद्; $M_{1.2}$ °ग्द्वौ द्वंद्वम्. K_5 M_4 तिर्यग्द्वंद्वं वि(M_4 स)मुच्यते; T G M_4 (*inf. lin.*) वह्निश्चैव प्रवर्तते.

10 ^{b}) K_2 G_1 देवस्य; T_1 वेदानु- (for वेदस्य). K_3 T_2 $G_{1.2}$ M शासनात्. — ^{c}) T_1 G_2 corrupt. $B_{3.5}$ D_{n1} D_{2-4} ब्राह्मणस्य. G_1 संजायते हि प्राणेषु. — ^{d}) D_6 $M_{1.2}$ विद्धि (for बुद्धि-). $K_{2.5}$ ज्ञानबुद्धिसमन्वितः.

11 ^{a}) T सत्य-; $G_{1.3}$ सर्वं; G_2 सत्त्वं (for तस्य). D_1 T G M_4 रूपं (T_1 °पस्); $M_{1.2}$ धूमं (for धूमस्). $B_{1.2}$ $M_{1.2}$ ततो (for तमो-). K_5 तस्य नूनं तमो धूमं. — ^{b}) K (except K_3) D_{n1} $D_{1-3.5.6}$ सु(D_6 स्व)तेजसः; D_{c1} स्वरेतसः; D_4 समन्वितं; **Cv** सुरेतसः (as in text). T_2 रजो हस्तसुतेजसः. — ^{c}) Ś$_1$ B D (except $D_{1.3}$) सर्वं; T_1 तत्त्वं; $M_{1.2}$ सत्यं (for सत्त्वं). D_1 T_1 G_2 यस्य; G_3 M_4 (*inf. lin.*) तत्तु (for तस्य). — ^{d}) D_1 तस्य; T_1 $G_{1.2}$ $M_{1.2}$ तत्र; M_4 (*inf. lin.* as in text) यस्य; **Cv** यत्र (as in text). M_{1-3} विक्षिप्यते; **Cv** प्र° (as in text). M_4 (*inf. lin.* as in text) स्रवौ (for हविः).

12 The portion from 12 up to 14. 25. 3 is lost in D_{n1} on a missing folio. — ^{a}) Hypermetric. Ś$_1$ $K_{1.3}$ परौ; K_2 D_1 अतः; $K_{4.5}$ D_{2-6} सत्त्वात्; $B_{1.2}$ (both marg.).$_{3-5}$ अग्नौ; T G $M_{3.4}$ हविः; $M_{1.2}$ अपरौ (for *आघारौ). G_3 ह्युदानो (for समानो). $B_{1.2}$

निर्द्वंद्वमिति यत्त्वेतत्तन्मे निगदतः शृणु ॥ १३
अहोरात्रमिदं द्वंद्वं तयोर्मध्ये हुताशनः ।
एतद्रूपमुदानस्य परमं ब्राह्मणा विदुः ॥ १४
उभे चैवायने द्वंद्वं तयोर्मध्ये हुताशनः ।
एतद्रूपमुदानस्य परमं ब्राह्मणा विदुः ॥ १५
उभे सत्यानृते द्वंद्वं तयोर्मध्ये हुताशनः ।
एतद्रूपमुदानस्य परमं ब्राह्मणा विदुः ॥ १६
उभे शुभाशुभे द्वंद्वं तयोर्मध्ये हुताशनः ।
एतद्रूपमुदानस्य परमं ब्राह्मणा विदुः ॥ १७
सच्चासच्चैव तद्द्वंद्वं तयोर्मध्ये हुताशनः ।
एतद्रूपमुदानस्य परमं ब्राह्मणा विदुः ॥ १८
प्रथमं समानो व्यानो व्यस्यते कर्म तेन तत् ।
तृतीयं तु समानेन पुनरेव व्यवस्यते ॥ १९
शान्त्यर्थं वामदेवं च शान्तिर्ब्रह्म सनातनम् ।
एतद्रूपमुदानस्य परमं ब्राह्मणा विदुः ॥ २०

C. 14. 727
B. 14. 24. 17
K. 14. 25. 19

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

समानव्यानावाघाराव् ; Dc1 अस्वरौ समानौ व्यानश्च. — b) D3 वेद- (for यज्ञ-). — After 12^{b}, K3 reads 16. K3 om. 12^{cd}. — e) K4 D1 बाष्पभागौ ; K5 आज्यभागे. — f) D6 परं च (for परमं). — After 12, Ś1 K1 read 16.

13 Dn1 missing (cf. v. l. 12). D3 om. (hapl.) 13–18. K4 D1 om. (hapl.) 13–16. G1. 3 om. (hapl.) 13–17. M4 om. (hapl.) 13–14. Ś1 K1 repeat 13 after 18^{ab}. — a) B1. 2 T2 [ए]कं (for [ए]तत्).

14 Dn1 missing (cf. v. l. 12). K4 D1. 3 G1. 3 M4 om. 14 (cf. v. l. 13). — a) T2 इति (for इदं). — d) K1 Dc1 ब्रह्मणा.

15 Dn1 missing (cf. v. l. 12). K4 D1. 3 G1. 3 om. 15 (cf. v. l. 13). K2. 3 Dc1 om. (hapl.) 15. B3. 5 T2 G2 om. (hapl.) 15–16. K5 B1. 2. 4 D2, 4–6 om. (hapl.) 15–17.

16 Dn1 missing (cf. v. l. 12). K4 D1. 3 G1. 3 om. 16 (cf. v. l. 13). K5 B D2. 4–6 T2 G2 om. 16 (cf. v. l. 15). Ś1 K1 read 16 after 12 ; K2 Dc1 read it after 18 and K3 after 12^{b}.

17 Dn1 missing (cf. v. l. 12). D3 G1. 3 om. 17 (cf. v. l. 13). K5 B1. 2. 4 D2. 4–6 om. 17 (cf. v. l. 15). T1 M2 om. (hapl.) 17. B3. 5 T2 transp. 17 and 18. — a) B3 चैवापरे (for शुभाशुभे). — d) B6 ब्राह्मणो (for °णा).

18 Dn1 missing (cf. v. l. 12). D3 om. 18 (cf. v. l. 13). B3. 5 T2 transp. 17 and 18. K1. 5 transp. 18^{ab} and 18^{cd}. — After 18^{b}, Ś1 K1 repeat 13. Ś1 K3 om. 18^{cd}. — d) K1 Dc1 ब्रह्मणा. — After 18, K2 Dc1 read 16.

19 Dn1 missing (cf. v. l. 12). D1 om. (hapl.) 19–20. K4 om. 19. — a) Ś1 शयने ; K3. 5 M1. 2 सवनं ; B2 सबलं ; M4 समानं. T1 M4 व्यानोथ ; G3 व्यानश्च ; M3 व्यानोपि (all hypermetric) (for व्यानो). B3–5 Dc1 D2–6 उर्ध्वं (B3. 4 Dc1 पूर्वं) समानो व्यानश्च. — b) K3 न्यस्यते ; T2 G1 दह्यते ; G3 ह्यस्यते ; M1. 2 यस्य ते (for व्यस्यते). K5 M4 तेन कर्मणा ; T1 तेन कर्म तत् ; T2 G तेन कर्मकृत् ; M1–3 तेन कर्मतः. — c) Ś1 K1–3. 5 द्वितीयं ; B1. 2 G3 द्वितीयस् (for तृतीयं). K5 समानस्य. — d) Ś1 K1. 3. 5 M1. 2 व्यवस्यति.

20 Dn1 missing (cf. v. l. 12). D1 om. 20 (cf. v. l. 19). — a) K2. 5 B1–4 Dc1 G2. 3 M3. 4 वामदेव्यं ; K4 B5 D2–6 व्याममेकं ; Cv वामदेवश् (for वामदेवं). — b) Ś1 K1 B1 D4 शांतिं ; B5 शास्ति ; G3 शास्तेर् ; M1. 2 शांतं. — M1. 2 om. 20^{cd}. — c) M3 समानस्य (for उदा°). — After 20, K2 ins. a passage given in App. I (No. 2).

Colophon missing in Dn1 ; om. in S (except G3). — *Sub-parvan* : K2. 3 अनुगीता ; K2 (also) B D2. 4 ब्राह्मणगीता. — *Adhy. name* : K5 G3 देवमत(G3 °तम).

२५

C. 14. 728
B. 14. 25. 1
K. 14. 26. 1

ब्राह्मण उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
चातुर्होत्रविधानस्य विधानमिह यादृशम् ॥ १
तस्य सर्वस्य विधिवद्विधानमुपदेक्ष्यते ।
शृणु मे गदतो भद्रे रहस्यमिदमुत्तमम् ॥ २
करणं कर्म कर्ता च मोक्ष इत्येव भामिनि ।
चत्वार एते होतारो यैरिदं जगदावृतम् ॥ ३
होतॄणां साधनं चैव शृणु सर्वमशेषतः ।
घ्राणं जिह्वा च चक्षुश्च त्वक्च श्रोत्रं च पञ्चमम् ।
मनो बुद्धिश्च सप्तैते विज्ञेया गुणहेतवः ॥ ४
गन्धो रसश्च रूपं च शब्दः स्पर्शश्च पञ्चमः ।
मन्तव्यमथ बोद्धव्यं सप्तैते कर्महेतवः ॥ ५
घ्राता भक्षयिता द्रष्टा स्प्रष्टा श्रोता च पञ्चमः ।
मन्ता बोद्धा च सप्तैते विज्ञेयाः कर्तृहेतवः ॥ ६
स्वगुणं भक्षयन्त्येते गुणवन्तः शुभाशुभम् ।
अहं च निर्गुणोऽत्रेति सप्तैते मोक्षहेतवः ॥ ७
विदुषां बुध्यमानानां स्वं स्वं स्थानं यथाविधि ।
गुणास्ते देवताभूताः सततं भुञ्जते हविः ॥ ८

नारदसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : Ś1 27 ; D4 24 (as in text) ; G3 25 ; M4 (*inf. lin.*) 26.

25

☞ D4 om. (hapl.) this adhy.

1 Dn1 missing up to 3 (cf. v. l. 14. 24. 12). T G1. 3 M2 om. the ref. K1 Dc1 ब्रह्मण. — ^{a}) B3. 5 Dc1 [ए]व (for [अ]पि). — ^{c}) D3 G2. 3 M1. 2 चतुर्होत्र-. — ^{d}) K4 D1 सुभगं (D1 °गे) कर्म यादृशं.

2 Dn1 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) M1. 2 धर्मस्य (for सर्वस्य). K2 D1 समानसर्वस्य विधिर्. — ^{b}) Ś1 K1 -दिक्ष्यते ; K3 B Dc1 D2. 3. 5. 6 G2 M1. 2 -दिश्यते. — ^{d}) D1 इह (for इदम्). Ś1 B5 D2. 3 अद्भुतं (for उत्तमम्).

3 Dn1 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) D6 T1 G2. 3 M1. 3 कारणं. D6 [अ]सौ (for च). B2 कर्म कर्ता च करणं. — ^{b}) B Dc1 D2. 3. 5 भाविनि. — ^{c}) Ś1 K3 एव (for एते). — ^{d}) Ś1 K1. 3 आहृतं ; D6 आकृतं (for आवृतम्).

4 ^{a}) Ś1 K3 B4 (marg.) Dn1 D5. 6 M4 (*inf. lin.* as in text) हेतूनां (for होतॄणां). K4 D1 साधने. — ^{b}) D6 विशेषतः ; G3 M4 (*inf. lin.*) समासतः (for अशेषतः). — ^{c}) S (except G3) घ्राणो. — ^{d}) K2. 3 D6 om. (hapl.) the first च. K5 त्वक्चक्षुः श्रोत्रपंचमं ; G2. 3 M1. 2. 4 (*inf. lin.*) त्वक्श्रोत्रं चैव पंचमं. — ^{e}) G2 सप्तैव ; G3 सर्वे ते. — ^{f}) K4 D1 विज्ञान- (for विज्ञेया). K5 क्रतु- (for गुण-). T G M3. 4 Cv ज्ञेयाः का(T1 M3 Cv क)रणहेतवः.

5 K3 om. (hapl.) 5–7. — ^{a}) D3 M2 रूपश्च (for रूपं). — ^{b}) K2 स्पर्शं. Ś1 K1 [ऽ]थ (for च). K2 D3. 6 पंचमं. — Dc1 om. 5^{c}–6^{c}. K2 om. 5^{cd}. — ^{c}) D3 गंतव्यम्. T G1 अव- ; G2 एव (for अथ). — ^{d}) Ś1 सप्त ते.

6 K3 om. 6 ; Dc1 om. 6^{abc} (for both, cf. v. l. 5). K5 om. (hapl.) 6–7. G3 om. (hapl.) 6. — ^{a}) D1 om. (hapl.) from भक्ष up to स्वगुणं (in 7^{a}). — ^{b}) Ś1 K1. 2. 4 B (B2 marg.) Dn1 D2. 3. 5. 6 वक्ता (for स्प्रष्टा). D3 पंचमं. — ^{cd}) K1 D3 मंतव्यमथ बोद्धव्यं (for 6^{c}). K2 विज्ञेयाः सप्तैते (by transp.). B1 कर्म- ; Dc1 सप्त- (for कर्तृ-).

7 K3 om. 7 (cf. v. l. 5). K5 om. 7 ; D1 om. स्वगुणं (for both, cf. v. l. 6). — ^{a}) S Cv स्वगुणान् (M1. 2 °णे). D1 भक्षयंश्चैते ; D6 °यंते ते. — ^{b}) D1 M1. 2 गुणवंतं. T G1. 3 शुभाशुभान्. — ^{c}) Ś1 K1. 2. 4 D1 G3 M3. 4 अहं तु (K2. 4 D1 हि ; M3 न) ; T G1. 2 M1. 2 अनंतो (M1. 2 °तं) (for अहं च). Dn1 D5. 6 [ऽ]नंतः ; G1 नेति ; G2 [ऽ]त्रैते. — ^{d}) G2 सप्तैके.

8 ^{a}) Ś1 K1. 3 विदुषा. — ^{b}) K1–4 D3 यथा विधिः. — ^{c}) K5 -रूपाः ; Dc1 S (except T1) Cv भूत्वा (for -भूताः). Ś1 K1. 3 गुणास्ते देवभूतास्तु. — ^{d}) D6 भुंज्यते.

9 ^{a}) K2. 4 D1 corrupt. B2–4 Dc1 om. हि. K5

अदन्ह्यविद्वानन्नानि ममत्वेनोपपद्यते ।
आत्मार्थं पाचयन्नित्यं ममत्वेनोपहन्यते ॥ ९
अभक्ष्यभक्षणं चैव मद्यपानं च हन्ति तम् ।
स चान्नं हन्ति तच्चान्नं स हत्वा हन्यते बुधः ॥ १०
अत्ता ह्यन्नमिदं विद्वान्पुनर्जनयतीश्वरः ।
स चान्नाज्जायते तस्मिन्सूक्ष्मो नाम व्यतिक्रमः ॥ ११
मनसा गम्यते यच्च यच्च वाचा निरुद्यते ।
श्रोत्रेण श्रूयते यच्च चक्षुषा यच्च दृश्यते ॥ १२
स्पर्शेन स्पृश्यते यच्च घ्राणेन घ्रायते च यत् ।
मनःषष्ठानि संयम्य हवींष्येतानि सर्वशः ॥ १३
गुणवत्पावको मह्यं दीप्यते हव्यवाहनः ।
योगयज्ञः प्रवृत्तो मे ज्ञानब्रह्ममनोद्भवः ।
प्राणस्तोत्रोऽपानशस्त्रः सर्वत्यागसुदक्षिणः ॥ १४
कर्मानुमन्ता ब्रह्मा मे कर्ताध्वर्युः कृतस्तुतिः ।

C. 14. 743
B. 14. 25. 15
K. 14. 26. 15

अदद्ध्यनिशमन्नानि; B$_1$ अदन्नन्नान्यथो विद्वान्; D$_{2.3.5.6}$ T अदन्विद्वानथान्नानि; G$_1$ अथ विद्वानस°; G$_{2.3}$ अदन्हविश्च (G$_3$ °न्हवींषि) चा°. —^{b}) T G$_1$ वि-; M$_2$ [अ]व- (for [उ]प-). K$_2$ -लभ्यते; K$_5$ T G M$_{1.2.4}$ (*inf. lin.*) -हन्यते (for -पद्यते). — K$_3$ T$_1$ G$_{1.2}$ om. (hapl.) 9^{cd}. —^{c}) Ś$_1$ K$_4$ D$_{n1}$ D$_{1-3}$ T$_2$ आत्मार्थे; K$_1$ B$_5$ D$_{c1}$ आत्मानं. K$_2$ याचयन्; D$_2$ पाययन्; M$_1$ वाच° (for पाच°). B D (except D$_1$) अन्नं (for नित्यं). —^{d}) D$_6$ समत्वेन. B$_4$ (marg. as in text) M$_4$ -पद्यते; B$_{1.2}$ (both marg. as in text) -गृह्यते (for -हन्यते). K$_{2.4}$ D$_1$ ममत्वं (D$_1$ °त्वे) चोपपद्यते.

10 ^{a}) K$_{4.5}$ B$_3$ D$_{n1}$ D$_2$ अभक्ष-. —^{b}) G$_3$ अन्नपानं (sic) (for मद्यपानं). Ś$_1$ K$_{1.3}$ D$_{5.6}$ नि- (for च). B D$_{c1}$ हंति तद् (D$_{c1}$ ते); M$_4$ निंदितं; M$_4$ (*inf. lin.*) गर्हितं (for हन्ति तम्). —^{c}) D$_{c1}$ यच् (for स). T$_1$ om. (hapl.) हन्ति तच्चान्नं. K$_{2.4}$ D (except D$_{c1}$; D$_4$ om.) G$_1$ M$_{3.4}$ तं (for तच्). M$_{1.2}$ [अ]न्यं (for [अ]न्नं). —^{d}) K$_4$ D$_1$ महत्वाद्; B$_{4.5}$ स हतो; G$_1$ संमत्वा; G$_3$ स बुद्ध्या (for स हत्वा). K$_2$ बुध्यते (for हन्यते). Ś$_1$ K (except K$_2$) D$_{n1}$ D$_{2.3.5.6}$ पुनः (for बुधः).

11 ^{a}) K$_1$ corrupt. B$_{1.2.4.5}$ D$_{c1}$ D$_{2.3.5.6}$ हंता; B$_3$ हर्ता (for अत्ता). Ś$_1$ [अ]न्नपदं; M$_4$ °मदाद् (for °मिदं). K$_4$ D$_1$ अन्नादन्नमिदं विद्वान्; K$_5$ अन्नाद्यन्नमदन्वि°; G$_3$ आद्यमन्नमविद्वान्हि; C$_v$ माद्यमन्नमिदं विद्वान्. —^{b}) K$_4$ पुमान्; C$_v$ पुनर् (as in text). T$_1$ G$_1$ पुनर्जनयदीश्वरः. —^{c}) K$_{2.4}$ D$_1$ तच्; D$_{n1}$ D$_{2.3.5.6}$ न; C$_v$ स (as in text). G$_3$ प्राणाज्; C$_v$ चान्नाज् (as in text). M$_2$ ज्ञायते. T$_2$ C$_v$ तस्मान्. —^{d}) K$_4$ D$_1$ शून्यो; C$_v$ सूक्ष्मो (as in text). M$_{3.4}$ (*inf. lin.*) नाति- (for नाम). B$_3$ सुविक्रमः; B$_3$ (marg.).$_4$ व्यतिक्रमात्; C$_v$ °क्रमः (as in text). T G$_{1.2}$ सूक्ष्मो ना- (G$_1$ °क्ष्मे ना-; G$_2$ °क्ष्मान्ना)तिव्यतिक्रमात्.

12 ^{a}) K$_{2.4}$ D$_1$ S मन्यते (for गम्यते). K$_{1.3}$ यश्च; D$_5$ यत्तु (for यच्च). —^{b}) K$_4$ D$_1$ तच्च (for यच्च). G$_3$ बुद्ध्या (for वाचा). K$_{3.5}$ B$_{3.4}$ D$_{c1}$ G$_{2.3}$ M$_{3.4}$ निरुच्यते; B$_2$ (marg.).$_5$ D$_{n1}$ D$_{2.3.5.6}$ निगद्यते; T G$_1$ [अ]तिरुच्य(T$_2$ °ध्य)ते (for निरुद्यते). —^{d}) K$_4$ D$_1$ तच्च.

13 ^{a}) K$_{1.3}$ यश्च. —^{b}) Ś$_1$ घ्रेयते; K$_2$ M$_{1.2}$ [आ]घ्रायते (for घ्रा°). —^{c}) T$_1$ G$_1$ मनस्येतानि; C$_v$ मनःषष्ठानि (as in text). M$_{1.2.4}$ (*inf. lin.* as in text) संगम्य; C$_v$ संयम्य (as in text). —^{d}) T$_1$ G$_1$ संवीक्ष्य (for हवींषि). M$_{1.2}$ सर्वतः.

14 ^{a}) K$_{1.3.5}$ C$_v$ गुणवित्; K$_{2.4}$ D$_1$ गुणवान् (for °वत्). T G M$_{3.4}$ इव (for मह्यं). —^{b}) T$_2$ दीव्यते (for दीप्यते). B D$_{c1}$ D$_{n1}$ D$_{3.5}$ दीव्य(B$_{1.5}$ D$_{c1}$ °प्य)तेंतःशरीरगः (D$_3$ °रिणः); C$_v$ as in text. —^{c}) T G$_{1.2}$ भोगयज्ञः; C$_v$ योग° (as in text). K$_5$ प्रवृत्तो वा; B$_3$ प्रवर्ता मे; D$_3$ प्रवृत्तेन; C$_v$ °त्तो मे (as in text). —^{d}) B$_4$ T G M$_3$ ज्ञानं (for ज्ञान-). K$_4$ D$_1$ -समुद्भवः; K$_5$ B$_2$ (marg.).$_3$ T$_1$ G M$_3$ -मनोभवः (G$_2$ M$_3$ °वं); B$_{1.2.4}$ D$_{c1}$ -स(D$_{c1}$ -म)दोद्भवः. K$_2$ ज्ञानयज्ञसमुद्भवः; B$_5$ D$_{n1}$ D$_{2.3.5.6}$ °वह्निप्रदोद्भवः; M$_{1.2}$ ज्ञानाद्ब्रह्ममनोदमः; M$_4$ मज्ज्ञानं ब्रह्मणोद्भवं. —^{e}) K$_2$ प्राणस्ततो (for °स्तोत्रो). B (except B$_5$) D$_3$ -सत्रः; D$_{c1}$ -मंत्रः (for -शस्त्रः). K$_4$ D$_1$ प्राणस्तोत्रेनपानशः; T$_1$ G$_{1.2}$ °स्तोत्रापानः शंसन्; M$_{1.2}$ °स्तोता अपानः सन्. —^{f}) K$_5$ D$_{c1}$ M$_{1.2}$ सर्वे(K$_5$ प्राण)त्यागः (for °त्याग-). B$_{1.2.5}$ -स-; D$_{c1}$ च (for -सु-). K$_2$ सर्वंत्यागोस्य दक्षिणः; T G M$_{3.4}$ संगत्यागो- (G$_3$ M$_3$ °त्यागा-; M$_4$ °स्त्यागो)नुदक्षिणः.

15 ^{a}) T$_2$ G कर्माणि (for °नु-). M$_{1.2}$ ब्रह्माद्यैः (for ब्रह्मा मे). B D (except D$_1$) कर्तानुमंता ब्रह्मात्मा. —^{b}) B D$_{c1}$ होता; D$_{n1}$ D$_{2.3}$ ततो; D$_{5.6}$ सतो (for कर्ता). K$_{1.4.5}$ B$_4$ D (except D$_1$; D$_4$ om.) T$_1$ [अ]ध्वर्यु-. K$_2$ कृतस्त्रिभिः; D$_{2.5.6}$ -कृता स्तुतिः; T

C. 14. 743
B. 14. 25. 15
K. 14. 26. 15

कृतप्रशास्ता तच्छ्रास्त्रमपवर्गोऽस्य दक्षिणा ॥ १५
ऋचश्चाप्यत्र शंसन्ति नारायणविदो जनाः ।
नारायणाय देवाय यदबध्नन्पशून्पुरा ॥ १६
तत्र सामानि गायन्ति तानि चाहुर्निदर्शनम् ।
देवं नारायणं भीरु सर्वात्मानं निबोध मे ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

२६

ब्राह्मण उवाच ।
एकः शास्ता न द्वितीयोऽस्ति शास्ता
यथा नियुक्तोऽस्मि तथा चरामि ।
हृद्येष तिष्ठन्पुरुषः शास्ति शास्ता
तेनैव युक्तः प्रवणादिवोदकम् ॥ १
एको गुरुर्नास्ति ततो द्वितीयो
यो हृच्छयस्तमहमनुब्रवीमि ।
तेनानुशिष्टा गुरुणा सदैव
पराभूता दानवाः सर्व एव ॥ २
एको बन्धुर्नास्ति ततो द्वितीयो

G_2 क्रतु(T_1 -क्रम)स्तुतिः. —^{c}) K_2 B_4 कृतं; K_5 Dn_1 $D_{2.3}$ ऋत-; B_5 ऋतं; $D_{5.6}$ क्रतु-; T G कृतः; Cv कृत- (as in text). $K_{1.3}$ $D_{1.3.6}$ M_{1-3} -प्रशस्ता; $B_{1.2}$ -प्रशा(B_2 °श)स्तं. $Ś_1$ $K_{4.5}$ B_5 Dn_1 D_1 T G M_4 शास्त्रम्; Cv शास्त्रम् (as in text). —^{d}) G_3 [ऽ]त्र; $M_{1.2}$ [ऽ]स्तु; Cv ऽस्य (as in text). K_1 B_5 D_3 $M_{1.2}$ दक्षिणः; K_5 दारुणा; Cv दक्षिणा (as in text). K_4 D_1 T_1 अपामा(T_1 °पव)र्गस्य दाक्षिणे.

16 ^{a}) K_2 ऋषयो; K_3 ऋतश्च; M_3 ब्रह्म च (for ऋचश्च). K_4 D_1 वा संति; $M_{1.2}$ गायंति (for शंसन्ति). —^{d}) $Ś_1$ यत्र; M_2 यदि (for यद्). $Ś_1$ $K_{1.2.5}$ अबंधन्; B Dc_1 Dn_1 D_2 अविंदन्; T_1 G_1 अबध्नात्; $M_{1.2}$ अविध्यन् (for अबध्नन्). K_4 D_1 देवचक्षुष आत्मने; D_3 यदि विंदन्शिशून्पुरा; $D_{5.6}$ यदविद्वान्नृपः पुरा; G_3 यज्ञबद्धान्पशून्पुरा.

17 ^{a}) B_1 Dc_1 गीयंते. —^{b}) K_4 D_{1-3} नाति-; K_5 Dc_1 Dn_1 D_{4-6} तत्र (for तानि). $K_{2.4}$ D_{1-3} -बाहुर् (for चाहुर्). —^{c}) $Ś_1$ नारायणं च देवेशं; K_1 नारायणं देवदेवं; K_3 तं वै नारायणं देवं; $M_{1.2}$ एवं नारायणे भीरु. —^{d}) $B_{1.5}$ D (except D_1; D_4 om.) तं; $M_{1.2}$ तत्; M_4 (*inf. lin.* as in text) मा (for मे).

Colophon om. in $K_{2.4}$ $D_{1.4}$. — *Sub-parvan:* K_5 B Dc_1 Dn_1 $D_{2.3.5.6}$ ब्राह्मणगीता; T G $M_{3.4}$ अनुगीता; $M_{1.2}$ उपगीता. — *Adhy. name:* T G_1 परमरहस्यं; G_3 चतुर्होत्रविधानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): $Ś_1$ 28; T_1 25 (as in text); T_2 $G_{1.2}$ $M_{3.4}$ 24; G_3 26; $M_{1.2}$ 23; M_4 (*inf. lin.*) 27.

26

1 $K_{2.4}$ D_1 om. the ref. B_3 repeats 1^a after 3. —^{a}) G_3 क्वचिद् (for the second शास्ता). — After 1^a, B D (except D_1) ins.:

61* यो हृच्छयस्तमहनुब्रवीमि ।
[Cf. 2^b, 3^b etc.]

— After the above, the sequence in D_4 is: 3^{cd}, 4^{ab}, 2^{cd}, 2^{ab}, 1^d, 1^b, 5^{ab}, 4^{cd}. B Dc_1 om. 1^b. $K_{1.2.4.5}$ Dn_1 D_{1-6} read 1^b after 1^d. —^{b}) K_5 D (except D_1; Dc_1 om.) वहामि; T_2 G_3 करोमि (for चरामि). — Dn_1 D_{2-6} om. 1^c. —^{c}) $Ś_1$ (*sup. lin.* as in text) K_3 यदि (for हृदि). K_3 B_2 [ए]व (for [ए]ष). M_4 प्रशास्ति (for शास्ति शास्ता). —^{d}) $Ś_1$ K_1 Cv तेनैति; $K_{2.4.5}$ D_1 तेनाभि-; $B_{1.2.5}$ तेनैवं; B_2 (marg.)$_{.3.4}$ Dc_1 तेनैष; T G_2 M_{1-3} तेनानु-; G_1 तेनानि- (sic); M_4 शास्तानु- (for तेनैव). B_2 (marg. as in text) Dn_1 $D_{3.4}$ मुक्तः. $D_{1.2.4}$ प्रणवाद् (by metathesis).

2 For the sequence in D_4, cf. v. l. 1. —^{a}) B_4 गुरुर्; D_1 भूतो (for ततो). —^{b}) K_4 D_1 om. यो. D_2 दूषणस्; M हृच्छ्रयस्. — K_2 om. (hapl.)

यो हृच्छयस्तमहमनुब्रवीमि ।
तेनानुशिष्टा बान्धवा बन्धुमन्तः
सप्तर्षयः सप्त दिवि प्रभान्ति ॥ ३
एकः श्रोता नास्ति ततो द्वितीयो
यो हृच्छयस्तमहमनुब्रवीमि ।
तस्मिन्गुरौ गुरुवासं निरुष्य
शक्रो गतः सर्वलोकामरत्वम् ॥ ४
एको द्वेष्टा नास्ति ततो द्वितीयो
यो हृच्छयस्तमहमनुब्रवीमि ।
तेनानुशिष्टा गुरुणा सदैव
लोकद्विष्टाः पन्नगाः सर्व एव ॥ ५
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
प्रजापतौ पन्नगानां देवर्षीणां च संविदम् ॥ ६
देवर्षयश्च नागाश्च असुराश्च प्रजापतिम् ।
पर्यपृच्छन्नुपासीनाः श्रेयो नः प्रोच्यतामिति ॥ ७
तेषां प्रोवाच भगवाञ्श्रेयः समनुपृच्छताम् ।
ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म ते श्रुत्वा प्राद्रवन्दिशः ॥ ८
तेषां प्राद्रवमाणानामुपदेशार्थमात्मनः ।
सर्पाणां दशने भावः प्रवृत्तः पूर्वमेव तु ॥ ९
असुराणां प्रवृत्तस्तु दम्भभावः स्वभावजः ।

C. 14. 775
B. 14. 26. 10
K. 14. 27. 10

2^{c}–4^{b}. K5 Dn1 D2. 3. 5. 6 om. (hapl.) 2^{c}–3^{b}. K4 D1 om. 2^{cd}. — ^{c}) Cv येन (for तेन). G2 तथैव (for सदैव). — ^{d}) Ś1 K1. 3 धराभूता; B Dc1 D4 G1 लोके (B1. 4 °क-) द्वि(B5 शि)ष्टा; T G2. 3 पुरा भू(G2 ह)ता (for पराभूता). B5 G2 M4 मानवाः; Dc1 D4 D1 पन्नगाः (for दानवाः).

3 For the sequence in D4, cf. v. l. 1. K2 om. 3; K5 Dn1 D2. 3. 5. 6 om. 3^{ab} (for all, cf. v. l. 2). D4 om. 3^{ab}. — ^{b}) K4 D1 दूषयंस् (for हृच्छयस्). T1 ते (for तम्). — Ś1 K3 B2 om. (hapl.) 3^{c}–4^{b}. K1 om. (hapl.) 3^{c}–5^{b}. — ^{c}) K5 [अ]नुसृष्टा; T1 G1 [अ]वशिष्टा. K4 D1 बंधुवंतः. M1. 2 तेनानुशिष्टो गुरुणा प्रमत्तः. — ^{d}) B (B2 om.) D (except D1) पार्थ; G3 चैव (for सप्त). B1. 4 प्रयांति (for प्रभान्ति). — After 3, B3 repeats 1^{a}.

4 For the sequence in D4, cf. v. l. 1. K2 om. 4^{ab} (cf. v. l. 2). K1 om. 4; Ś1 K3 B2 om. 4^{ab} (for all, cf. v. l. 3). G1 om. 4. B3 om. 4^{a}. — ^{a}) B5 शास्ता; G3 श्रेयो (for श्रोता). — After 4^{b}, T2 G2 M2–4 read 5^{c}, repeating it in its proper place. K4 D1 T1 M1. 2 om. (hapl.) 4^{c}–5^{b}. T2 G2 M3 om. 4^{c}. — ^{c}) K3 om. गुरौ. B1. 2 गुरुतां सं-; Cv गुरुवासं (as in text). — ^{d}) Ś1 बडिर्गतः; K3 बडिर्यथा (for शक्रो गतः). M3 सर्वलोकाधिपत्यं.

5 For the sequence in D4, cf. v. l. 1. K1 om. 5^{ab} (cf. v. l. 3). K4 D1 T1 M1. 2 om. 5^{ab} (cf. v. l. 4). — ^{a}) G1 कल्पिता (for द्वेष्टा). — ^{b}) K5 हृत्क्रोधस्; M4 हृच्छ्रयस्. — D4 om. 5^{cd}. T2 G2 M2–4 read 5^{c} for the first time after 4^{b}. — ^{c}) T1 [ए]व; G1 [अ]व- (for [अ]नु-). K5 -सृष्टा; M1. 2 (both times) -शिष्टो. K4 D1 तेनातिसृष्टा बहवः क्रोधयुक्ता. — ^{d}) Ś1 Dn1 D2. 3. 5. 6 लोके द्विष्टाः; K1 G3 लोकाद्विशिष्टाः; T1 G2 लोके (G2 °का-) विशिष्टाः; G1 लोकाविष्टाः; M1. 3 लोकेपीष्टाः.

6 Before 6, T G1. 2 M1. 2 ins. ब्राह्मणः. — ^{cd}) K2. 4. 5 D1 T G M4 (*inf. lin.*) प्रजापतेः. M1. 2 प्रलये पन्नगानां च (for 6^{c}). Ś1 K1. 3 देवर्षीणां पन्नगानां (by transp.).

7 ^{b}) Ś1 K1. 3. 5 B5 D2–6 [अ]प्यसुराश्; B1. 2 दानवाश्; M1. 2 ह्यसुराश् (for असु°). — ^{c}) K3 B1. 2. 4 Dc1 त(K3 उ)दासीनं; B3 Dn1 D6 M3 उपासीनं. G3 पर्यपृच्छंत आसीनं. — ^{d}) D6 श्रेष्ठो (for श्रेयो). D5. 6 कथ्यताम् (for प्रोच्य°).

8 ^{a}) K3 transp. तेषां and प्रोवाच. — ^{b}) M1. 2 -पश्यतां (M2 °त) (for -पृच्छताम्). — ^{c}) M4 मंत्रं (for ब्रह्म). — ^{d}) Ś1 K1. 3 transp. ते and श्रुत्वा.

9 ^{a}) K2. 4 B D (except D3) M3. 4 प्रद्रवमाणानाम्; K5 प्रयतमानानाम्; G3 Cv प्रद्रवतामेव. — ^{b}) Ś1 K1. 3 आत्मना; K2. 4 D1 आत्मवान्; B4 Dc1 M1. 2 आत्मनां. G3 उपदेशं च शृण्वतां; Cv as in text. — ^{c}) K4 D1 सर्पाय; Cv सर्पाणां (as in text). B (except B4) D (except D1) M3 Cv दंशने; T G दर्शने (for दशने). D5. 6 पूर्वं; Cv भावः (as in text). — ^{d}) B3 प्रत्युक्तः; M1. 2 प्रवृत्तं. B1. 2 हि (for तु). D5. 6 मतिरासीदतः शुभे.

10 ^{a}) B3 G3 प्रवृत्तिस्. — ^{b}) Ś1 K1. 3 भेदो; B3 M दंभे; T1 G2 दर्पो; G1. 3 दर्प- (for दम्भ-). D5. 9

C. 14. 755
B. 14. 26. 10
K. 14. 27. 10

दानं देवा व्यवसिता दममेव महर्षयः ॥ १०
एकं शास्तारमासाद्य शब्देनैकेन संस्कृताः ।
नाना व्यवसिताः सर्वे सर्पदेवर्षिदानवाः ॥ ११
शृणोत्ययं प्रोच्यमानं गृह्णाति च यथातथम् ।
पृच्छतस्तावतो भूयो गुरुरन्योऽनुमन्यते ॥ १२
तस्य चानुमते कर्म ततः पश्चात्प्रवर्तते ।
गुरुर्बोद्धा च शत्रुश्च द्वेष्टा च हृदि संश्रितः ॥ १३
पापेन विचरँल्लोके पापचारी भवत्ययम् ।
शुभेन विचरँल्लोके शुभचारी भवत्युत ॥ १४
कामचारी तु कामेन य इन्द्रियसुखे रतः ।
व्रतचारी सदैवैष य इन्द्रियजये रतः ॥ १५
अपेतव्रतकर्मा तु केवलं ब्रह्मणि श्रितः ।
ब्रह्मभूतश्चरँल्लोके ब्रह्मचारी भवत्ययम् ॥ १६
ब्रह्मैव समिधस्तस्य ब्रह्माग्निर्ब्रह्मसंस्तरः ।
आपो ब्रह्म गुरुर्ब्रह्म स ब्रह्मणि समाहितः ॥ १७
एतदेतादृशं सूक्ष्मं ब्रह्मचर्यं विदुर्बुधाः ।
विदित्वा चान्वपद्यन्त क्षेत्रज्ञेनानुदर्शिनः ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

सनातनः (for स्वभावजः). — ^{c}) K$_2$ दाने. K$_4$ D$_1$ व्यवस्यंति (for °सिता). — ^{d}) G$_1$ दधुर् (for दमम्).

11 K$_4$ om. 11. — ^{a}) B$_3$ एवं (for एकं). G$_3$ **C**v वक्तारम् (for शास्तारम्). — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1-3}$ संस्थिताः ; B (except B$_3$) Dc$_1$ संश्रिताः ; B$_5$ (marg.) संस्तुताः ; **C**v सत्कृताः (for संस्कृताः). — ^{c}) M$_{1.2}$ एवं (for नाना). G$_1$ व्यवहिताः (for °सिताः). D$_{5.6}$ पूर्वे (D$_6$ °र्वं) (for सर्वे). Dc$_1$ नाना सर्वे व्यवसिताः ; D$_1$ नान्यध्यवसिताः सर्वे (sic) ; **C**v एवं धर्मं व्यवसिताः. — ^{d}) Ś$_1$ सर्पा ; K$_3$ सप्त ; Dc$_1$ सर्वे ; T$_1$ G$_1$ सर्व- ; G$_3$ धर्मं (for सर्प-). D$_1$ सर्वं एव महर्षयः.

12 ^{a}) G$_2$ शृणोतु. G$_3$ [ए]वं (for [अ]यं). — ^{b}) T G$_1$ [इ]ह (for च). B$_1$ यथायथं. — ^{c}) K$_4$ D (except Dc$_1$ D$_1$) तद्वतो ; B$_{3.4}$ स्तुवतो ; S तु ततो (T °दा ; G$_3$ °था) (for तावतो). — ^{d}) K$_2$ B$_3$ Dc$_1$ D$_1$ G$_3$ M$_4$ **C**v गुरोर् (for गुरुर्). T एको (for अन्यो). K$_2$ Dc$_1$ तु ; B$_{1.2.5}$ D$_1$ न (for ऽनु-). K$_3$ न शाम्यते (sic) ; K$_4$ Dn$_1$ D$_{2-6}$ न विद्यते ; **C**v ऽनुमन्यते (as in text). Ś$_1$ K$_1$ गुरुरन्येन शस्य(K$_1$ °म्य)ते ; M$_{1.2}$ गुरुमन्योथ मान्यते.

13 ^{a}) M$_{1.2}$ कस्य (for तस्य). — ^{b}) K$_4$ D$_1$ तपः (for ततः). D$_3$ प्रचक्षते (for प्रवर्तते). — ^{c}) K$_{1-3}$ Dc$_1$ गुरोर् ; **C**v गुरुर् (as in text). Ś$_1$ K$_{1-3.5}$ Dn$_1$ D$_{2-6}$ श्रोता ; K$_4$ D$_1$ द्वेष्टा ; B$_3$ शक्रश् (for शत्रुश्). S गुरुबंधुश्च शास्ता च (M$_{1.2}$ शत्रुश्च). — ^{d}) K$_1$ द्रष्टा च ; K$_4$ D$_1$ सदैव (for द्वेष्टा च). Some MSS. निसृतः ; Ś$_1$ K$_1$ निश्रितः ; K$_2$ M$_{1.2}$ संस्थितः ; K$_3$ निष्ठितः ; K$_4$ Dc$_1$ D$_1$ निःसृतः ; B$_{1.2}$ यः स्थितः (for संश्रितः). K$_5$ द्वेष्टा चादूरनित्यशः (sic) ; G$_3$ ज्येष्ठश्च हृदये स्थितः.

14 ^{a}) K$_2$ M$_{1.2}$ विचरेल्ल्. — Dn$_1$ G$_1$ om. (hapl.) 14^{bc}. — ^{b}) K$_2$ ब्रह्मचारी (for पाप°). M$_{1.2}$ om. (hapl.) from भवत्ययं up to शुभचारी (in 14^d). K$_4$ D$_1$ पुनः श्रुतः (for भवत्ययम्). — K$_5$ om. (hapl.) 14^c–16^d. — ^{c}) B$_2$ Dc$_1$ लोकान्. — ^{d}) G$_2$ ब्रह्मचारी (for शुभ°). S (except G$_3$) [अ]यं (for [उ]त).

15 K$_5$ om. 15 (cf. v. l. 14). — ^{a}) T$_2$ G$_{1.2}$ [इ]ति (for तु). — ^{b}) D$_{1.6}$ T$_2$ G$_2$ स (for य). M$_4$ (*inf. lin.* as in text) -वशे (for -सुखे). — K$_4$ Dc$_1$ D$_1$ om. (hapl.) 15^{cd}. — ^{c}) K$_{2.3}$ B D (Dc$_1$ D$_1$ om.) T G ब्रह्मचारी (for व्रत°). Ś$_1$ K$_{1.3}$ स चैव ; T$_1$ G$_1$ च एव (for सदैव). — ^{d}) G$_2$ इंद्रियस्य जये रतः ; M$_{1.2}$ यो हींद्रियसुखे रतः.

16 K$_5$ om. 16 (cf. v. l. 14). — ^{a}) G$_3$ -कृतकर्मा (for -व्रत°). B$_{2.3.5}$ D$_6$ च ; Dn$_1$ नु ; T$_1$ वै ; T$_2$ G$_{1.2}$ M [अ]पि (for तु). K$_4$ D$_1$ अपेतकृतकामस्तु. — ^{b}) D$_6$ केवले. B$_4$ ब्रह्मनिःसृतः ; T G$_1$ °निष्ठितं (G$_1$ °तः) ; G$_2$ वृत्तिमाश्रितः ; M$_4$ ब्रह्मनिश्रितः (for °णि श्रितः). Dn$_1$ D$_{2-6}$ स्थितः ; G$_3$ श्रुतः ; M$_{1.2}$ श्रितं. — ^{c}) D$_3$ व्रत- (for ब्रह्म-). K$_2$ ब्रह्मभूतभवल्लोके. — ^{d}) B$_{1.3.4}$ [उ]त (for [अ]यम्).

17 ^{a}) G$_3$ **C**v समिधस्तस्य ब्रह्माग्निर्. — ^{b}) B D (except D$_1$) -संभवः (for -संस्तरः). G$_3$ ब्रह्म च ब्रह्मसंस्तवः (sic). — ^{c}) T$_1$ अहं (for आपो). — ^{d}) D$_3$ ब्रह्मणि स (by transp.). K$_{2.4}$ Dn$_1$ D$_1$ समाश्रितः ; K$_3$ समंततः (for समाहितः).

२७

ब्राह्मण उवाच ।
संकल्पदंशमशकं शोकहर्षहिमातपम् ।
मोहान्धकारतिमिरं लोभव्यालसरीसृपम् ॥ १
विषयैकात्ययाध्वानं कामक्रोधविरोधकम् ।
तदतीत्य महादुर्गं प्रविष्टोऽस्मि महद्वनम् ॥ २
ब्राह्मणयुवाच ।
क्व तद्वनं महाप्राज्ञ के वृक्षाः सरितश्च काः ।
गिरयः पर्वताश्चैव कियत्यध्वनि तद्वनम् ॥ ३
ब्राह्मण उवाच ।
न तदस्ति पृथग्भावे किंचिदन्यत्ततः समम् ।
न तदस्त्यपृथग्भावे किंचिद्दूरतरं ततः ॥ ४
तस्माद्ध्रस्वतरं नास्ति न ततोऽस्ति बृहत्तरम् ।
नास्ति तस्माद्दुःखतरं नास्त्यन्यत्तत्समं सुखम् ॥ ५
न तत्प्रविश्य शोचन्ति न प्रहृष्यन्ति च द्विजाः । C. 14. 769 B. 14. 27. 6 K. 14. 28. 6

---

18 ^{a}) K$_4$ D$_1$ एव भृशं; B$_1$ Dn$_1$ D$_{2-6}$ एवेदृशं (for एता°). M$_{1.2}$ सर्वं (for सूक्ष्मं). — ^{c}) Ś$_1$ K$_3$ G$_2$ चान्व(K$_3$ °नु)पद्यंते; K$_4$ त्वन्वपद्यंते. G$_3$ यदि वाचान्वबुध्यंते. — ^{d}) B$_5$ क्षेत्रजेन; C$_v$ °ज्ञेन (as in text). Ś$_1$ K$_{1.3}$ B$_{1.2}$ Dc$_1$ Dn$_1$ D$_{2-4}$ -दर्शिताः (K$_{1.3}$ °तः); K$_2$ M$_{1.2}$ -दर्शितं; K$_4$ D$_1$ -दर्शनं; B$_5$ D$_{5.6}$ G$_3$ C$_v$ -दर्शिना (for -दर्शिनः). T$_2$ G$_2$ M$_{3.4}$ क्षेत्रज्ञानानुदर्शिनः.

Colophon om. in T G$_{1.2}$ M$_{1-3}$. — *Sub-parvan:* K$_{2.3}$ अनुगीता; K$_2$ (also).$_5$ B D (except D$_1$) ब्राह्मणगीता. — *Adhy. name:* G$_3$ प्रणवदर्शनमाहात्म्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś$_1$ 29; Dn$_1$ D$_4$ 25; G$_3$ 27; M$_4$ 28. — *Śloka no.:* M$_3$ 17.

27

1 T$_1$ G$_{1.2}$ om. the ref. — ^{a}) M$_{1.2}$ संकल्पाद् (for संकल्प-). K$_3$ -मषकं; K$_4$ D$_1$ -मशकः; G$_2$ -मकरं. — ^{b}) K$_4$ D$_1$ -हिमातपः; D$_3$ -समातरं; M$_{1.2}$ -समातपं; M$_4$ (*inf. lin.* as in text) -दमा° (for -हिमा°). Dn$_1$ शोकहर्षमिहातपं. — ^{c}) K$_4$ D$_1$ मोहांधकारस्तिमिरो. — ^{d}) K$_2$ लाभ-; D$_6$ (also as in text) काम- (for लोभ-). Ś$_1$ K$_3$ -व्याड-; K$_5$ B (except B$_2$) Dn$_1$ D$_{2-5}$ -व्याधि-; B$_2$ (marg.) S -व्याळ- (for -व्याल-).

2 ^{a}) D$_6$ T G$_2$ विषयैकांत्य(T$_1$ °त)याध्वानं; G$_1$ °कांतयवसं; G$_3$ विषयें कार्यमध्वानं; M$_{1.2}$ विस्मयैकात्ययाध्वानं; C$_v$ विषयैकांत्यकाध्वानं. — ^{b}) Ś$_1$ (before corr.) K$_1$ G$_3$ -विरोधिकं; K$_2$ -विरोधितं; T G$_{1.2}$ M$_{3.4}$ -निरोधकं. — ^{c}) K$_4$ D$_1$ सरितश्च (for तदतीत्य). K$_3$ महादुर्गे. — ^{d}) D$_3$ विष्टोस्मि स; D$_5$ प्रविष्टोसि. Ś$_1$ K$_{1.3}$ G$_3$ महावनं.

3 ^{a}) K$_1$ न (sic); K$_5$ किं (for क्व). K$_1$ महाप्रज्ञ. — ^{b}) K$_3$ वृक्षाश्च (for के वृक्षाः). M$_2$ परितश् (for स°). — ^{c}) T G$_{1.2}$ कियंतः; M$_{1.2}$ ऋषयः (for गिरयः). Dc$_1$ विरुधश् (for पर्वताश्). B$_2$ के वा (for चैव). G$_3$ पर्वताश्चैव गिरयः. — ^{d}) Ś$_1$ (before corr.) K$_{1.3}$ वद (for वनम्). G$_3$ कीर्त्यध्वं तन्महद्वनं.

4 ^{a}) K$_2$ ततोस्ति; B$_{1-3}$ Dn$_1$ D$_{2-5}$ [ए]तदास्ति; G$_3$ मंदस्य (for तदस्ति). K$_2$ Dn$_1$ D$_{2-6}$ पृथग्भावः; Dc$_1$ पुनस्तावत्; M$_{3.4}$ [अ]पृथग्भावे. K$_4$ D$_1$ न ततोस्मिन्पृथग्भावः; T$_1$ G$_{1.2}$ न तदस्य पृथग्भावैः. — B$_{3.5}$ T G M$_{3.4}$ om. (hapl.) 4^{bc}. — ^{b}) D$_{3.4}$ अन्यं (for अन्यत्). K$_3$ B$_{1.2.4}$ (marg.) अतः; M$_{1.2}$ न तत् (for ततः). B$_{1.2.4}$ Dc$_1$ Dn$_1$ D$_{2-6}$ सुखं; B$_4$ (marg.) परं (for समम्). K$_{2.4}$ D$_1$ किंचिदस्ति च तत्समं. — B$_2$ reads 4^{cd} twice here and for the third time after 8. — ^{c}) K B$_{1.2}$ (all times).$_4$ M$_{1.2}$ पृथग्भावे (for [अ]पृथग्भावे). D (except Dc$_1$ D$_1$) नैतदस्त्यपृथग्भावः; C$_v$ as in text. — ^{d}) B$_{1.2}$ (all times).$_{3.5}$ D (except D$_1$) दुःखतरं; B$_4$ (marg. as in text) सुख°; M$_{1-3.4}$ (*inf. lin.* as in text) ऊन°; C$_v$ दूर° (as in text).

5 ^{a}) D$_3$ दुःखतरं (for ह्रस्व°). — ^{b}) B$_{1-3}$ Dc$_1$ D$_{5.6}$ तस्मान्न; D$_3$ T G$_{1.2}$ ततो न (by transp.). G$_3$ M$_4$ (*inf. lin.*) [ऽ]न्यद् (for ऽस्ति). B D (except D$_1$) महत्तरं; C$_v$ बृहत्तरम् (as in text). — ^{c}) G$_1$ नान्यत् (for नास्ति). B Dn$_1$ D$_{2-6}$ सूक्ष्मतरं; Dc$_1$ सुख°; C$_v$ दुःख° (as in text). — ^{d}) K$_1$ परमं सुखं; B$_4$ तत्सुखं समं (for तत्समं सुखम्). K$_4$ D$_1$ नास्त्यस्मात्परतरं सुखं (hypermetric).

6 ^{a}) B D (except D$_1$) तत्राविश्य; T G$_{1.2}$ तत्संविश्य (for तत्प्रविश्य). — ^{b}) D$_1$ ते (for न). D$_{5.6}$ वा; T$_1$ G$_1$ न (for च). K$_{2.4.5}$ D$_1$ तद्विदः (for च

C. 14. 769
B. 14. 27. 6
K. 14. 28. 6
न च बिभ्यति केषांचित्तेभ्यो बिभ्यति के च न ॥ ६
तस्मिन्वने सप्त महाद्रुमाश्च
फलानि सप्तातिथयश्च सप्त ।
सप्ताश्रमाः सप्त समाधयश्च
दीक्षाश्च सप्तैतदरण्यरूपम् ॥ ७
पञ्चवर्णानि दिव्यानि पुष्पाणि च फलानि च ।
सृजन्तः पादपास्तत्र व्याप्य तिष्ठन्ति तद्वनम् ॥ ८
सुवर्णानि द्विवर्णानि पुष्पाणि च फलानि च ।
सृजन्तः पादपास्तत्र व्याप्य तिष्ठन्ति तद्वनम् ॥ ९
चतुर्वर्णानि दिव्यानि पुष्पाणि च फलानि च ।
सृजन्तः पादपास्तत्र व्याप्य तिष्ठन्ति तद्वनम् ॥ १०
शंकराणि त्रिवर्णानि पुष्पाणि च फलानि च ।
सृजन्तः पादपास्तत्र व्याप्य तिष्ठन्ति तद्वनम् ॥ ११
सुरभीण्येकवर्णानि पुष्पाणि च फलानि च ।
सृजन्तः पादपास्तत्र व्याप्य तिष्ठन्ति तद्वनम् ॥ १२
बहून्यव्यक्तवर्णानि पुष्पाणि च फलानि च ।
विसृजन्तौ महावृक्षौ तद्वनं व्याप्य तिष्ठतः ॥ १३
एको ह्यग्निः सुमना ब्राह्मणोऽत्र
पञ्चेन्द्रियाणि समिधश्चात्र सन्ति ।
तेभ्यो मोक्षाः सप्त भवन्ति दीक्षा

द्विजाः). — ^{c}) M_{1-3} बिभ्यंति; Cv बिभ्यति (as in text). K_{1} केषां च; T $G_{1.3}$ ते(G_{3} के)भ्यश्च; G_{2} M केभ्याश्चित् (for केषांचित्). — ^{d}) K_{4} D_{1} नास्य; T $G_{1.2}$ M_{3} नैभ्यो (for तेभ्यो). K_{5} $M_{1.2}$ किंचन; B_{2} के न च (for के च न).

7 ^{a}) $Ś_{1}$ $K_{1.3}$ -द्रुमा वै; T $G_{1.2}$ M_{4} (*inf. lin.*) -द्रुमा हि; M -द्रुमाणि (for -द्रुमाश्च). — ^{c}) T $G_{1.2}$ $M_{3.4}$ तथैं($M_{3.4}$ चैवें)धनानि; G_{3} समुद्रगा नदी; $M_{1.2}$ समिधो वै (for समाधयश्च). — ^{d}) T_{1} दीक्षाश्च; G_{2} वृक्षाश्च; G_{3} क्ष्मा चैव; $M_{1.2}$ दीक्षाः (for दीक्षाश्च).

8 ^{a}) D_{2} बहु- (for पञ्च-). K_{4} D_{1} द्विवर्णानि (hypermetric) (for दिव्यानि). — K_{4} om. 8^{c}–13^{d}. D_{1} om. (hapl.) 8^{c}–13^{b}. — ^{c}) K_{5} G_{2} वि(G_{2} प्र)-सृजंतो महावृक्षा (cf. 13^{c}). — ^{d}) Dc_{1} तिष्ठति. — After 8, B_{2} reads 4^{cd} for the third time.

9 K_{4} D_{1} om. 9 (cf. v. l. 8). $Ś_{1}$ $K_{1.3}$ B_{1} D_{4} om. (hapl.) 9–12. $K_{2.5}$ M_{3} om. (hapl.) 9. B_{3} transp. 9 and 10. B_{4} Dc_{1} D_{3} T G read 9 after 11. B_{5} after 62*. — ^{a}) B_{4} अवर्णानि; D_{2} सुगंधीनि; T_{2} G_{2} M_{4} सौवर्णानि. D_{2} $M_{1.2}$ त्रि- (for द्वि-).

10 K_{4} D_{1} om. 10 (cf. v. l. 8). $Ś_{1}$ $K_{1.3}$ B_{1} D_{4} om. 10 (cf. v. l. 9). B_{2} D_{2} om. (hapl.) 10–12. $G_{1.3}$ $M_{1.2.4}$ om. (hapl.) 10. K_{2} reads 10 twice. B_{3} transp. 9 and 10. — After 10, T_{1} reads 13.

11 K_{4} D_{1} om. 11 (cf. v. l. 8). $Ś_{1}$ $K_{1.3}$ B_{1} D_{4} om. 11 (cf. v. l. 9). B_{2} D_{2} om. 11 (cf. v. l. 10). $K_{2.5}$ D_{5} om. (hapl.) 11–12. B_{3} om. (hapl.) 11. — ^{a}) G_{2} शीकराणि (for शंक°). G_{3} द्वि- (for त्रि-). Dn_{1} D_{6} सुरभीणि द्विवर्णानि; D_{3} बहून्यव्यक्तवर्णानि (= 13^{a}). — After 11, B_{4} Dc_{1} D_{3} T G read 9.

12 K_{4} D_{1} om. 12 (cf. v. l. 8). $Ś_{1}$ $K_{1.3}$ B_{1} D_{4} om. 12 (cf. v. l. 9). B_{2} D_{2} om. 12 (cf. v. l. 10). $K_{2.5}$ D_{5} om. 12 (cf. v. l. 11). T_{1} M_{4} om. (hapl.) 12. — ^{a}) T_{2} त्रि- (for [ए]क-). D_{3} बहून्यव्यक्तरूपाणि (cf. 13^{a}); Cv सुरभीण्येव पर्वाणि. — ^{c}) Dc_{1} सृजंति.

13 K_{4} om. 13; D_{1} om. 13^{ab} (for both, cf. v. l. 8). T_{2} G om. 13. T_{1} reads 13 after 10. — ^{a}) K_{3} $B_{1.2.5}$ D_{3} $M_{3.4}$ -रूपाणि (for -वर्णानि). — For 13^{cd}, $K_{2.5}$ $B_{4.5}$ D_{1} T_{1} M subst.:

62* विसृजन्तो महावृक्षा व्याप्य तिष्ठन्ति तद्वनम् ।

[T_{1} $M_{1.2}$ सृजंतःपादपास्तत्र (for the prior half).]

— After the above, B_{5} reads 9.

14 ^{a}) T $G_{1.2}$ M_{3} om. हि. B_{1-4} Dc_{1} एकोप्यग्निः; B_{5} Dn_{1} D_{2-6} एको वह्निः; $M_{1.2}$ एकाग्निः (for एको ह्यग्निः). $B_{3.4}$ Dc_{1} सुमनसो; Cv सुमहान् (for सुमना). B_{2} [ऽ]प्यत्र (for ऽत्र). — ^{b}) Cv सप्त (for पञ्च). $Ś_{1}$ $K_{1.3}$ तत्र (for चात्र). — ^{c}) $Ś_{1}$ $K_{1.3}$ एभ्यो; Cv तेभ्यो (as in text). T G वृक्षाः; Cv मोक्षात् (for मोक्षाः). Dc_{1} Dn_{1} स (for सप्त). B D (except Dc_{1} D_{1}) फलंति (for भवन्ति). — ^{d}) D_{6} फलंति; T G_{1} स्थलानि; M_{1-3} फला हि (for फलानि). $M_{1.2}$ [अ]तिशयाः (for °थयः). $K_{1.3.5}$ B_{3} $D_{2.3}$ T G_{2} पलाशाः ($K_{1.3}$ °शः); G_{1} फलं वा; Cv फलाशाः (as in text).

15 The portion from 15 up to the end of this

गुणाः फलान्यतिथयः फलाशाः ॥ १४
आतिथ्यं प्रतिगृह्णन्ति तत्र सप्त महर्षयः ।
अर्चितेषु प्रलीनेषु तेष्वन्यद्रोचते वनम् ॥ १५
प्रतिज्ञावृक्षमफलं शान्तिच्छायासमन्वितम् ।
ज्ञानाश्रयं तृप्तितोयमन्तःक्षेत्रज्ञभास्करम् ॥ १६
येऽधिगच्छन्ति तत्सन्तस्तेषां नास्ति भयं पुनः ।
ऊर्ध्वं चावाक्च तिर्यक्च तस्य नान्तोऽधिगम्यते ॥ १७
सप्त स्त्रियस्तत्र वसन्ति सद्यो
अवाङ्मुखा भानुमत्यो जनित्र्यः ।
ऊर्ध्वं रसानां ददते प्रजाभ्यः
सर्वान्यथा सर्वमनित्यतां च ॥ १८
तत्रैव प्रतितिष्ठन्ति पुनस्तत्रोदयन्ति च ।
सप्त सप्तर्षयः सिद्धा वसिष्ठप्रमुखाः सह ॥ १९
यशो वर्चो भगश्चैव विजयः सिद्धितेजसी ।
एवमेवानुवर्तन्ते सप्त ज्योतींषि भास्करम् ॥ २०
गिरयः पर्वताश्चैव सन्ति तत्र समासतः ।
नद्यश्च सरितो वारि वहन्त्यो ब्रह्मसंभवम् ॥ २१
नदीनां संगमस्तत्र वैतानः समुपह्वरे । C. 14. 784 B. 14. 27. 21 K. 14. 28. 23

---

adhy. is lost in Dn1 on a missing folio. — ^{a}) Dc1 D6 अतिथ्यं; G2 आदित्यं (for आतिथ्यं). K4 D1 परि- (for प्रति-). — ^{b}) B D (except D1; Dn1 missing) तत्र (for सप्त). — ^{c}) **C**v व्यतीतेषु (for प्रलीनेषु). — ^{d}) K4 D1 [ए]तद्; **C**v [अ]न्यद् (as in text). K5 प्राप्यते; **C**v रोचते (as in text). D6 धनं; **C**v वनम् (as in text).

16 Dn1 missing (cf. v. l. 15). — ^{a}) Ś1 (before corr. as in text) प्रज्ञान- (for प्रतिज्ञा-). B3 -शांतिम् (for -वृक्षम्). M1. 2. 4 सफलं (for अफलं). B1. 2. 5 D (except D1; Dn1 missing) प्रज्ञावृक्षं मोक्षफलं; M3 तत्प्रज्ञावृक्षं सफलं; **C**v as in text. — ^{c}) D3 ज्ञानाश्रितं (for °श्रयं). K4 D1 वृत्तितोयम्; B3 तृप्तिमयम् (for °तोयम्). — ^{d}) B5 मनः-; **C**v तमः- (for अन्तः-). D1 G2 (marg.) -भास्वरं. G2 अक्षेत्रज्ञं महाक्रतुं.

17 Dn1 missing (cf. v. l. 15). — ^{a}) Ś1 येद्य; T1 G1 यदि; **C**v येऽधि- (as in text). Ś1 K3 तत्सद्यस्; K5 D5. 6 ते संतस्; B1. 2 भास्वंतं; D2–4 तं संतस् (for तत्सन्तस्). — ^{b}) K3 भयं ततः; K4 D1 ततो भयं; G3 **C**v पुनर्भवः (for भयं पुनः). — ^{c}) D3 ऊर्ध्वे. Ś1 [अ]र्वाक्च; K2. 4 D1 [ए]वाथ; K3. 5 D2–6 [अ]धश्च (for [अ]वाक्च). B (except B3) Dc1 ऊर्ध्वं चार्वाग्गतिर्यंत्र. — ^{d}) K2 न वनांतो; B3 यस्य नांतो; T1 G1 तस्य दांतो; M3 तस्यानंतो. B1. 2. 4 Dc1 G3 तत्र (Dc1 G3 °स्य) चांतो न विद्य(G3 गम्य)ते.

18 Dn1 missing (cf. v. l. 15). — ^{a}) G3 ततः; M4 (*inf. lin.* as in text) तत्र; **C**v सप्त (as in text). G3 सप्त (for तत्र). K2 सर्वे; K3 सभ्यस् (sic); K5 T1 M सत्यस्; B Dc1 नित्यम् (for सद्यस्). K4 D1 G1 सप्त स्त्रियस्तस्थि (G1 °यः सप्त) वहंति सत्यस्. — ^{b}) Ś1 K3 अ(K3 त्व)वाङ्मुख्यो; K1. 5 B2. 4 Dc1 D2–6 S त्ववाङ्मुखा. K4 D1 भानुमतो; G3 मानवत्यो (for भानुमत्यो). K1 M1. 2 जन(K1 °नि)न्यः; D3 जनेशः; D5. 6 तनित्र्यः; T1 G1 जनित्यशः (sic); G3 जरित्र्यः (for जनित्र्यः). — ^{c}) N (except Ś1 K1; Dn1 missing) T1 G1. 3 रसानाददते. — ^{d}) K5 सर्वाणि; M1. 2 सर्वं (for सर्वान्). G3 ह्यधः (for यथा). B1 D5. 6 सत्यम्; T1 G1 [अ]न्यच्च (G1 °श्च); T2 सत्त्वम् (for सर्वम्). B D (except Dc1; Dn1 missing) T1 अनित्यता; T2 G अती(G2 °नि)त्य ताश्; M1. 2 अतीत्य तां. M3 सर्वान्यथा समतीनित्यताश्च (sic).

19 Dn1 missing (cf. v. l. 15). — ^{a}) K5 तत्रैवं; M3 अत्रैव. T1 G1 M1–3 -तिष्ठंते. M4 नित्यमत्रैव तिष्ठंते. — Dc1 om. 19^{b}. — ^{b}) D4–6 [उ]पर्यंति. — ^{c}) S (except G3) ते च (for सप्त). — ^{d}) K4 B वशिष्ठ- (for वसिष्ठ-). Ś1 K1 सदा; K2. 4 तदा; K3 सिद्धाः (sic); K5 B3 D1 तथा; T G त्विह (for सह). Dc1 D2–6 वशि(Dc1 °सि)ष्ठप्रमुखैः सह.

20 Dn1 missing (cf. v. l. 15). — ^{a}) Ś1 K1 D2–6 वर्चा; M3. 4 (*inf. lin.*) वशो (for वर्चो). K2 D1 तुष्टिर्; B5 भर्गो; M3 चौजो (for चैव). K5 यशो वाचा भगवतस्; M1. 2 यशोत्थश्चाभवश्चैव. — D3 om. (hapl.) 20^{b}–21^{a}. — ^{b}) Ś1 K1. 3 B1. 5 D6 T G2 सिद्ध-; G3 शुचि- (for सिद्धि-). D1 T G1 -तेजसः; G2. 3 -तेजसि. K5 तुष्टिर्विजयतेजसि. — ^{c}) K3 एकम्; K5 B3 T1 M3 एतम् (for एवम्). — ^{d}) D1 भास्वरं (for भास्करम्).

21 Dn1 missing (cf. v. l. 15). D3 om. 21^{a} (cf. v. l. 20). — ^{a}) T1 M4 ऋषयः (for गिरयः). D5. 6 पर्वता गिरयश्चैव; M1. 2 ऋषयः सर्वदा चैव. — ^{b}) K2. 4

C. 14. 764
B. 14. 27. 21
K. 14. 28. 22 स्वात्मतृप्ता यतो यान्ति साक्षाद्दान्ताः पितामहम् ॥ २२
कृशाशाः सुव्रताशाश्च तपसा दग्धकिल्बिषाः ।
आत्मन्यात्मानमावेश्य ब्रह्माणं समुपासते ॥ २३
ऋचमप्यत्र शंसन्ति विद्यारण्यविदो जनाः ।
तदरण्यमभिप्रेत्य यथाधीरमजायत ॥ २४
एतदेतादृशं दिव्यमरण्यं ब्राह्मणा विदुः ।
विदित्वा चान्वतिष्ठन्त क्षेत्रज्ञेनानुदर्शितम् ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

२८

ब्राह्मण उवाच ।
गन्धान्न जिघ्रामि रसान्न वेद्मि
रूपं न पश्यामि न च स्पृशामि ।
न चापि शब्दान्विविधाञ्शृणोमि
न चापि संकल्पमुपैमि किंचित् ॥ १
अर्थानिष्टान्कामयते स्वभावः

D$_1$ वसंत्यत्र; M$_{1.2}$ संतस्तत्र (for सन्ति तत्र). —^{c}) K$_{2.5}$ नदाश्च; K$_4$ D$_1$ वेदाश्च (for नद्यश्च). T G$_{1.2}$ तु (for च). T$_1$ G$_1$ परितो (for सरितो). K$_5$ वायुर्; D$_{5.6}$ वांति (for वारि). —^{d}) M$_{1-3.4}$ (*inf. lin.* as in text) हरि- (for ब्रह्म-).

22 Dn$_1$ missing (cf. v. l. 15). —^{a}) Dc$_1$ संगमं. B$_{1.2.4}$ Dc$_1$ तासां; B$_{3.5}$ D$_{1-6}$ चैव (for तत्र). —^{b}) K (except K$_2$) B$_4$ D$_1$ M$_{1.2}$ वैतान-; B$_{1.2.5}$ D$_{2-6}$ T$_1$ वैताने; B$_{3.4}$ (marg.) वैखान-; Dc$_1$ वैषान- (for वैतानः). B$_{1.2}$ समुपस्करे; Cv समुपह्वरे (as in text). —^{c}) Ś$_1$ K$_{1.5}$ स्वात्मवृत्ता; K$_2$ B$_{3.4}$ आत्मतृप्ता; K$_3$ T$_1$ G$_1$ स्वात्मातृप्ता (T$_1$ °प्तिर्; G$_1$ °प्तो); T$_2$ G$_2$ स्वादुतृप्ता; M स्वप्ने तृप्ता. K$_4$ D$_1$ आत्मनस्तृप्तये यांति; Dc$_1$ स्वात्मतृप्तो यतो याति. —^{d}) K$_{2.4}$ D$_1$ शांता; Dc$_1$ साख्याद् (for साक्षाद्). K$_5$ एते; B$_{1.2.5}$ D$_{2-6}$ एव; B$_{3.4}$ Dc$_1$ एवं (for दान्ताः). B$_{1.2}$ पितामहाः.

23 Dn$_1$ missing (cf. v. l. 15). —^{a}) B$_{3.4}$ कृशांगाः; M$_{1.2}$ कृताशाः. T G$_{1.2}$ कृशांगाः (T$_2$ °शाशाः) सुव्रताः शांतास्; G$_3$ M$_{3.4}$ कृशांगाः सुव्रतांगाश्च. —^{c}) Ś$_1$ K$_{1-3.5}$ D$_{2-6}$ G$_3$ आविश्य. B$_{1.2}$ आत्मानमात्मन्यावेश्य. —^{d}) K$_1$ D$_1$ ब्राह्मणं. D$_4$ समुपाश्रयेत्; S (except G$_2$) तमुपासते.

24 Dn$_1$ missing (cf. v. l. 15). —^{a}) B$_{1.2.4}$ (marg.) वाचम्; B$_3$ चिरम्; B$_{4.5}$ Dc$_1$ आद्यम्; D$_{2-6}$ शमम् (for ऋचम्). Dc$_1$ शंसंते; T$_2$ G$_1$ पश्यंति. —^{b}) Dc$_1$ om. (? hapl.) from विद्यारण्य up to ब्राह्मणा (in 25^b). —^{c}) Ś$_1$ K$_5$ D$_5$ M$_{3.4}$ तदारण्यम्. K$_4$ D$_1$ अपि (for अभि-). G$_3$ -प्रीत्या; M$_4$ -प्रेक्ष्य (for -प्रेत्य). —^{d}) Ś$_1$ यथारण्यम्; K$_{1.3}$ °वीरम्; T G$_1$ यथा त्वेकम्; G$_{2.3}$ M$_4$ यथातथम्; M$_{1-3}$ °धीतम् (for °धीरम्). K$_4$ D$_1$ धीरत्वं हृदि जायते.

25 Dn$_1$ missing (cf. v. l. 15). Dc$_1$ om. up to ब्राह्मणा (in 25^b) (cf. v. l. 24). —^{a}) Ś$_1$ K D$_1$ M$_{1.2}$ एवम् (for एतद्). B D$_{2-6}$ G$_2$ एवेदृशं (for एता°). B D$_{2.3.5.6}$ पुण्यम्; M$_{1.2}$ नित्यम् (for दिव्यम्). —^{b}) G$_2$ अरण्ये. K$_2$ ब्रह्मणा; K$_3$ ब्राह्मणं. —^{c}) Ś$_1$ K$_{1.3.5}$ B$_{1.3.4}$ Dc$_1$ D$_{2-6}$ G$_{2.3}$ M$_{2.4}$ (*inf. lin.*) विदित्वा चा(D$_5$ ना)नुतिष्ठंति (B$_4$ °त; G$_2$ °ते). —^{d}) B$_{2.4.5}$ आत्म- (for अनु-). K$_3$ -तिष्ठत; B$_{2.4.5}$ Dc$_1$ D$_{2-6}$ G$_3$ -दर्शिना (for -दर्शितम्). K$_4$ D$_1$ क्षेत्रज्ञानानुवर्तितुं; B$_{1.3}$ T G$_{1.2}$ M °ज्ञानानुदर्शनं.

Colophon missing in Dn$_1$; om. in K$_{2.4}$ D$_1$ T G$_{1.2}$ M$_{1-?}$. — *Adhy. name:* K$_5$ B D$_{3.5.6}$ ब्राह्मणगीता; G$_3$ वेदारण्यलक्षणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś$_1$ 30; D$_4$ 27 (as in text); G$_3$ 28; M$_4$ 29.

28

1 T$_2$ G$_1$ om. the ref. —^{a}) T G$_{1.2}$ M$_{3.4}$ (*inf. lin.* as in text) चाघ्नि (for वेद्मि). —^{b}) D$_4$ वा (for च). —^{d}) Ś$_1$ (before corr.) K$_{1.4}$ G$_{2.3}$ उपैति (for उपैमि). Ś$_1$ K$_{1.2}$ B$_4$ Dn$_1$ D$_{2-6}$ G$_3$ M$_4$ कंचित्; Dc$_1$ केनचित्.

2 ^{a}) D$_2$ कामयेत. K$_4$ D$_1$ स्वभावान्. —^{b}) D$_3$ सर्वान्देवान्; T$_1$ G$_1$ °न्येषां. Ś$_1$ K$_{1-3}$ प्रद्विषति; K$_4$

सर्वान्द्वेष्यान्प्रद्विषते स्वभावः ।
कामद्वेषावुद्भवतः स्वभावा-
त्प्राणापानौ जन्तुदेहान्निवेश्य ॥ २
तेभ्यश्चान्यांस्तेष्वनित्यांश्च भावा-
न्भूतात्मानं लक्षयेयं शरीरे ।
तस्मिंस्तिष्ठन्नास्मि शक्यः कथंचि-
त्कामक्रोधाभ्यां जरया मृत्युना च ॥ ३
अकामयानस्य च सर्वकामा-
नविद्विषाणस्य च सर्वदोषान् ।
न मे स्वभावेषु भवन्ति लेपा-
स्तोयस्य विन्दोरिव पुष्करेषु ॥ ४
नित्यस्य चैतस्य भवन्ति नित्या
निरीक्षमाणस्य बहून्स्वभावान् ।
न सज्जते कर्मसु भोगजालं
दिवीव सूर्यस्य मयूखजालम् ॥ ५
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
अध्वर्युयतिसंवादं तं निबोध यशस्विनि ॥ ६
प्रोक्ष्यमाणं पशुं दृष्ट्वा यज्ञकर्मण्यथाब्रवीत् ।
यतिरध्वर्युमासीनो हिंसेयमिति कुत्सयन् ॥ ७
तमध्वर्युः प्रत्युवाच नायं छागो विनश्यति ।

C. 14. 795
B. 14. 28. 6
K. 14. 29. 6

D_1 द्विषते वा ; $D_{5.6}$ प्रतिद्विषते ; T $G_{1.2}$ $M_{3.4}$ द्वेष्टि चैव (for प्रद्विषते). K_4 D_1 स्वभावान्. G_3 सर्वद्वेष्यो द्वेष्टि चैव स्वभावः. — K_4 D_1 om. (? hapl.) 2^c. —^{c}) B_3 D (except Dc_1; D_1 om.) T_1 -द्वेषान् ; T_2 -द्विषान् ; $M_{1.2}$ -द्वेषाद् (for -द्वेषाव्). Ś$_1$ $K_{1.3}$ उत्पततः ; Dc_1 उत्तरतः ; T_2 उद्भवति (for उद्भवतः). G_1 कामद्वेषादुत्पततं स्वभावात्. —^{d}) G_3 प्राणा हि नौ (sic) (for प्राणापानौ). Ś$_1$ $K_{2.3}$ B_4 -देहान्निवै(K_3 B_4 °वे)-त्य ; K_4 -देहा विवेश्य ; B_3 -देहान्निवेद्य ; Dc_1 °तिवैत्य ; D_1 -देहाविवेत्य ; $D_{5.6}$ -देहीतिवेश्य (D_6 °शाः) ; T_2 $G_{1.2}$ -देहानि चैत्य (sic) ; G_3 M_4 (*inf. lin.*) -देहादिवैत्य ; $M_{1.2}$ -देहं निवेद्य ; $M_{3.4}$ -देहानि तेभ्यः (for °न्निवेश्य).

3 K_2 repeats 3 and 4 (without var.) after 63*. —^{a}) K_1 चायं (for चान्यांस्). $K_{2.4}$ B_{3-5} D T G_1 नित्यांश्च (K_4 D_1 °त्यान्स्व-) ; K_3 [अ]नित्यं स्व- ; K_5 नित्यस्व- ; G_3 M_4 (*inf. lin.*) [अ]नन्यांश्च (for [अ]नित्यांश्च). —^{b}) B D (except D_1; D_4 marg.) लक्षयेरञ् ; S (except G_1) °ये($M_{1.2}$ °णे)हं. —^{c}) $M_{1.2}$ तस्मात् (for तस्मिंस्). K_3 D_6 अस्मि ; B_3 T_2 $G_{2.3}$ M_{1-3} नास्ति ; M_4 (*inf. lin.* as in text) नाति- (for नास्मि). K_2 T G_1 शक्यं ; $B_{1.2}$ Dc_1 $D_{2.4}$ सक्तः ; B_5 Dn_1 $D_{3.6}$ G_3 शक्तः ; $M_{1.2}$ शंकः (for शक्यः). —^{d}) B_5 D_{2-6} वा (for च).

4 For the repetition in K_2, cf. v. l. 3. —^{b}) $K_{2.5}$ न विद्विषाणेस्य ; K_3 Dn_1 G_3 अविद्विषानस्य ; K_4 D_1 न (D_1 अ-) विद्विषेणास्य. $M_{1.2}$ सर्वदोषाः. — K_4 D_1 om. 4^c. —^{c}) K_2 दोषास् ; K_3 T_1 G_1 लोभास् ; D_3 लोपास (for लेपास्). — After 4^c, K_2 ins. :

63* नौजं तु देहानि तथा समेत्य ।

—^{d}) $K_{1.2}$ बिंदूनिव.

5 ^{a}) G_3 नित्यं हि (for नित्यस्य). K_2 स नैव ; K_5 मे नैव ; B_3 च स्याद् ; $M_{1.2}$ वैतस्य (for चैतस्य). K_1 B (except B_1) T_2 G_2 $M_{1-3.4}$ (*inf. lin.*) [अ]नित्या (T_2 G_2 °त्यं) ; Dc_1 T_1 G_1 नित्यं. K_4 D_1 नित्यं ममैतान्न भवंति नित्या. —^{b}) Ś$_1$ K_1 निरीक्ष(K_1 °क्ष्य)मानस्य ; K_{2-5} $B_{1-3.5}$ D T_2 $G_{1.2}$ M_3 निरीक्ष्यमाणस्य ; C_v निरीक्ष° (as in text). $K_{1.4}$ $B_{2.5}$ $D_{1.5}$ (*sup. lin.*) G_3 बहुस्वभावान् ; K_5 Dn_1 D_{2-6} बहुस्वभावः ; C_v बहुस्वभावं. —^{c}) D_6 सु- (for न). T_1 G_2 त्यज्यते ; T_2 G_1 रज्यते ; M_2 सज्यते ; C_v सज्जते (as in text). M_2 कर्म स- ; C_v कर्मसु (as in text). K_3 -जाले ; C_v -जालं (as in text). — K_4 D_1 om. (hapl.) 5^d. —^{d}) $K_{2.5}$ $D_{2.3}$ मयूष- ; T मरीचि- (for मयूख-).

6 Before 6, G_3 M_4 ins. ब्राह्मणः. —^{c}) K_3 -संवादे. —^{d}) $K_{1.4}$ D_4 T_1 G यशस्विनी.

7 ^{a}) $K_{2.4}$ B_4 D_4 प्रोक्षमाणं ; K_3 Dc_1 D_3 प्रोक्ष्यमानं. M_{1-3} प्रोक्ष्यमाणान्पशून्दृष्ट्वा. —^{b}) K_5 यज्ञे (for यज्ञ-). —^{c}) $K_{2.4.5}$ D_1 आसीनं. —^{d}) K_4 D_1 हिंसैनम्. $K_{3.5}$ भर्त्सयन् (for कुत्स°).

8 ^{b}) T_1 यज्ञाद्गौर्न ; G_1 सजयन्गौर् ; M_4 (*inf. lin.* as in text) न यज्ञांगो (for नायं छागो). G_2 यज्ञाद्गौर्हि न नश्यति. —^{c}) Ś$_1$ श्रेयसां. K_5 योज्यते ; B_2 युज्यते (for योक्ष्यते). $M_{1.2}$ जानो (sic) (for जन्तुर्). —^{d}) G_1 यज्ञात् ; G_3 M_3 यज्ञ- ; $M_{1.2}$ यति- ; M_4 यजुः- (for यदि). K_3 तदा ; G_2 $M_{1.2.4}$ यथा (for तथा).

C. 14. 795
B. 14. 28. 8
K. 14. 29. 8

श्रेयसा योक्ष्यते जन्तुर्यदि श्रुतिरियं तथा ॥ ८
यो ह्यस्य पार्थिवो भागः पृथिवीं स गमिष्यति ।
यदस्य वारिजं किंचिदपस्तत्प्रतिपद्यते ॥ ९
सूर्यं चक्षुर्दिशः श्रोत्रे प्राणोऽस्य दिवमेव च ।
आगमे वर्तमानस्य न मे दोषोऽस्ति कश्चन ॥ १०

यतिरुवाच ।

प्राणैर्वियोगे छागस्य यदि श्रेयः प्रपश्यसि ।
छागार्थे वर्तते यज्ञो भवतः किं प्रयोजनम् ॥ ११
अनु त्वा मन्यतां माता पिता भ्राता सखापि च ।
मन्त्रयस्वैनमुन्नीय परवन्तं विशेषतः ॥ १२
य एवमनुमन्येरंस्तान्भवान्प्रष्टुमर्हति ।
तेषामनुमतं श्रुत्वा शक्या कर्तुं विचारणा ॥ १३
प्राणा अप्यस्य छागस्य प्रापितास्ते स्वयोनिषु ।
शरीरं केवलं शिष्टं निश्चेष्टमिति मे मतिः ॥ १४
इन्धनस्य तु तुल्येन शरीरेण विचेतसा ।
हिंसा निर्वेष्टुकामानामिन्धनं पशुसंज्ञितम् ॥ १५
अहिंसा सर्वधर्माणामिति वृद्धानुशासनम् ।
यदहिंस्रं भवेत्कर्म तत्कार्यमिति विद्महे ॥ १६

---

9 ^{a}) K$_{2.4.5}$ D$_1$ T$_1$ G$_1$ M भावः (for भागः). — ^{b}) T G$_2$ M$_{2.3}$ सं- (for स). — ^{c}) G$_2$ [अ]रिजयं (for वारिजं). — ^{d}) T$_1$ तपसः; T$_2$ G$_{1.2}$ M$_{3.4}$ तदपः (by transp.). Ś$_1$ K (except K$_3$) D$_1$ प्रतिपत्स्यते; B Dc$_1$ Dn$_1$ D$_{2-6}$ संप्रवेक्ष्यति.

10 ^{a}) N (except K$_{1-3}$) G$_3$ श्रोत्रं. — ^{b}) K$_{1.3}$ घ्राणो (for प्राणो). K$_{2.5}$ मारुतम्; G$_3$ वै दिवम् (for ऽस्य दि°). B$_4$ G$_3$ तु (for च). K$_4$ D$_1$ प्राणो मारुत एव च. — D$_1$ om. 10^{c}–11^{b}. — ^{c}) D$_{5.6}$ आगमं. — ^{d}) K$_3$ देशो (for दोषो). K$_2$ किंचन; M$_{1.2}$ कस्यचित् (for कश्चन). K$_4$ न मेदोस्ति कथंचन; G$_3$ न दोषोस्तीह कश्चन.

11 D$_1$ om. 11^{ab} (cf. v. l. 10). — ^{a}) Ś$_1$ K वियोगं (K$_5$ °गः); Dc$_1$ M$_{1.2}$ वियोगात्. D$_3$ प्राणैर्योगे छगस्याय (sic). — ^{b}) K$_4$ Dc$_1$ D$_{5.6}$ M$_3$ (*inf. lin.* as in text) प्रपश्यति; G$_1$ °श्यसे. — ^{c}) K$_5$ G$_3$ छागार्थं; D$_1$ आगमे; M (M$_1$ *inf. lin.* as in text) भागार्थे.

12 ^{a}) K$_4$ B$_{1.2.5}$ Dc$_1$ Dn$_1$ D$_{1.3}$ अनु त्वां; K$_5$ अहत्वा; B$_3$ अतो मां; B$_4$ अथ त्वां; D$_{2.4-6}$ अत्र त्वां (D$_6$ त्वं); M (except M$_3$) अनुक्त्वा (for अनु त्वा). B$_3$ S मन्यते. B D (except D$_1$) भ्राता (for माता). — T$_1$ reads 12^{b} twice. — ^{b}) B D (except D$_1$) पिता माता; T$_1$ (second time) अनु भ्राता; G$_3$ पीत्वा भूत्वा (for पिता भ्राता). K$_{2.4}$ B D [इ]ति (for [अ]पि). T$_1$ (first time).$_2$ G$_{1.2}$ M अनु त्वा (M$_{1.2.4}$ °नुक्त्वा) मन्यते पिता. — ^{c}) K$_4$ D$_1$ सवित्र(D$_1$ सचिय)-स्येदम् (sic); B$_{1.2}$ (marg. as in text).$_4$ मंत्रतश्चैवम्; T$_2$ M$_4$ (*inf. lin.*) Cv °मस्यैवम्; G$_{1.2}$ °विज्ञानम्; M °य ज्ञानम्. K$_4$ D$_{1.3}$ उन्नाय. — ^{d}) K$_{1.3.5}$ परमं तं (K$_3$ त्वं); K$_4$ D$_1$ परमात्रं; G$_{1.4}$ M परिवर्तं; Cv परवन्तं (as in text).

13 ^{a}) K$_2$ एतम्; D$_1$ G$_3$ एनम् (for एवम्). Dn$_1$ D$_{5.6}$ एवमेवानुमन्येरंस्; M$_{1.2}$ यदाहमनुमन्येत (sic). — ^{b}) K$_2$ तान्भावान्; M$_{1.2}$ संभावान्. Ś$_1$ K$_3$ B$_4$ Dn$_1$ D$_{2.3.5.6}$ T G$_{1.2}$ द्रष्टुम्; D$_4$ वक्तुम्; G$_3$ प्राप्तुम् (for प्रष्टुम्). K$_{3.5}$ D$_{3.4.6}$ अर्हसि. — ^{c}) T$_1$ एषाम्. T$_1$ G$_{1.2}$ अनुमतिं. M$_3$ ज्ञात्वा (for श्रुत्वा). — ^{d}) T$_1$ शक्यं. K$_{2.4.5}$ D$_1$ शक्यं कर्तुं निवा(K$_5$ विचा)रणं (K$_5$ °णात्).

14 Before 14, T G M$_4$ ins. अध्वर्युः. — ^{a}) K$_5$ अर्थस्य (for अप्यस्य). Dc$_1$ om.; M$_4$ (*inf. lin.* as in text) भागस्य (for छागस्य). — ^{b}) K$_3$ प्रहितास् (for प्रापि°). K$_4$ D$_1$ च स्व-; B$_4$ तेषु (for ते स्व-). — ^{c}) K$_3$ शरीरे. — ^{d}) G$_3$ निःशेषम् (for निश्चेष्टम्). K$_4$ D$_1$ श्रुतिः (for मतिः). B$_{1.2}$ इति मे निश्चिता मतिः.

15 Before 15, T G$_3$ M$_4$ ins. यतिः. — ^{a}) G$_1$ बंधनस्य (for इन्ध°). K$_4$ D$_1$ च (for तु). — ^{c}) K$_{1.3.5}$ B$_4$ G$_3$ Cv हिंसां. Dn$_1$ निवेष्टुकामानाम्; T$_1$ G$_{1.2}$ हि यष्टु°; Cv निर्वेष्टुकामानाम् (as in text). — ^{d}) D$_4$ निधनं; G$_3$ इंधनः. D$_6$ -संततं; T$_1$ G$_{1.2}$ -संमितं; G$_3$ -संज्ञतः. M$_{1.2}$ निंद्यान्पश्य स्वसंज्ञितान्; Cv as in text.

16 Before 16, G$_1$ ins. यतिः; M$_4$ अध्वर्युः. — ^{a}) K$_4$ D$_1$ G$_3$ M$_{3.4}$ (*inf. lin.*) -भूतानाम् (for -धर्माणाम्). — ^{b}) K$_2$ D$_{5.6}$ धर्मानु-; B$_{2.4}$ Dc$_1$ शिष्टानु- (for वृद्धानु-). K$_2$ -शासने. — ^{c}) Ś$_1$ (by corr.) K$_{1-4}$ B$_4$ D$_1$ T$_2$ G$_{2.3}$ M$_1$ (*inf. lin.* as in text).$_2$ यदि हिंस्रं; D$_3$ यदाहिंस्रं (for यदहिंस्रं). — ^{d}) M$_{1.2}$ यत् (for तत्). G$_3$ कामम् (for कार्यम्). D$_6$ विग्रहे; G$_3$ वेद्महं (for विद्महे).

अहिंसेति प्रतिज्ञेयं यदि वक्ष्याम्यतः परम् ।
शक्यं बहुविधं वक्तुं भवतः कार्यदूषणम् ॥ १७
अहिंसा सर्वभूतानां नित्यमस्मासु रोचते ।
प्रत्यक्षतः साधयामो न परोक्षमुपास्महे ॥ १८

अध्वर्युरुवाच ।

भूमेर्गन्धगुणान्भुङ्क्षे पिबस्यापोमयान्रसान् ।
ज्योतिषां पश्यसे रूपं स्पृशस्यनिलजान्गुणान् ॥ १९
शृणोष्याकाशजं शब्दं मनसा मन्यसे मतिम् ।
सर्वाण्येतानि भूतानि प्राणा इति च मन्यसे ॥ २०
प्राणादाने च नित्योऽसि हिंसायां वर्तते भवान् ।
नास्ति चेष्टा विना हिंसां किं वा त्वं मन्यसे द्विज ॥ २१

यतिरुवाच ।

अक्षरं च क्षरं चैव द्वैधीभावोऽयमात्मनः ।
अक्षरं तत्र सद्भावः स्वभावः क्षर उच्यते ॥ २२
प्राणो जिह्वा मनः सत्त्वं स्वभावो रजसा सह ।
भावैरेतैर्विमुक्तस्य निर्द्वंद्वस्य निराशिषः ॥ २३
समस्य सर्वभूतेषु निर्ममस्य जितात्मनः ।
समन्तात्परिमुक्तस्य न भयं विद्यते क्वचित् ॥ २४

अध्वर्युरुवाच ।

सद्भिरेवेह संवासः कार्यो मतिमतां वर ।
भवतो हि मतं श्रुत्वा प्रतिभाति मतिर्मम ॥ २५
भगवन्भगवद्बुद्ध्या प्रतिबुद्धो ब्रवीम्यहम् ।

C. 14. 813
B. 14. 28. 23
K. 14. 29. 26

---

17 ^{a}) K_4 D_1 च प्रज्ञेयं; B_2 प्रतिज्ञा च (for °ज्ञेयं). — ^{c}) $K_{4.5}$ D (except D_{c1}) T_1 $G_{1.3}$ कर्तुं (for वक्तुं). — ^{d}) K_1 B D (except D_1) भवता (for °तः). D_6 -हर्षणं; $M_{1.2}$ -दूषणे.

18 ^{a}) $B_{1.2}$ -धर्माणां (for -भूतानां). — ^{b}) G_3 मे तुभ्यं रोचते सदा. — ^{c}) $K_{2.4}$ D_1 प्रत्यक्षं ते (for °क्षतः). D_{c1} साधयाम.

19 ^{a}) K_3 D_{c1} भुंक्ष्वे; $K_{4.5}$ B_1 D_{1-5} T_2 G_1 $M_{1-3.4}$ (*inf. lin.* as in text) भुंक्ष्व; D_6 G_2 भुंक्ते; T_1 भुंक्त्वा (for भुङ्क्षे). — ^{b}) $K_{2.4}$ B_1 M_{1-3} पिबस्व; D_6 पिबामि; G_1 विश्वस्य; M_4 जिह्वया (for पिबसि). $Ś_1$ [आ]प्यमयान्; $K_{1.3}$ [अ]प्य(K_1 °स्तु)स्मयान् (for [आ]पोमयान्). D_4 M_4 गुणान् (for रसान्). K_5 पिबस्वापोमयं रसं. — ^{c}) T G_2 ज्योतिषः; G_1 ज्योतींषिं; $M_{3.4}$ ज्योतिषा. K_2 स्पृश्यसे; G_3 ईक्षसे (for पश्यसे). $Ś_1$ $K_{1.3}$ ज्योतिषा मन्यसे रूपं; $M_{1.2}$ ज्योतिरापश्यसे (M_2 °ते) रूपं. — ^{d}) G_1 स्पृश्यति; $M_{1.3.4}$ स्पृशस्व; M_2 स्पर्शस्व. D_6 [अ]नलजान्. $Ś_1$ $K_{1.3}$ स्पृशस्यनिलजं गुणं.

20 ^{a}) $K_{1.3.5}$ B_2 D_{c1} शृणोसि (K_5 °ति); M शृणुष्व (for शृणोषि). $D_{2.4-6}$ G_3 शृणोष्याकाशजाञ्शब्दान्; D_3 °षि कीदृशाञ्शब्दान्. — ^{b}) T_2 मानसे; G_2 मनसो (for °सा). $M_{1.2}$ मन्यते. $K_{3.5}$ D_4 T गतिं; M_4 मतिः. G_3 ततः सा मनुते मतिः. — ^{c}) G_3 [अ]पि च (for [ए]तानि). — ^{d}) $Ś_1$ K_{1-4} D_1 प्राणान्. K_3 [अ]व- (for च).

21 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1.3}$ T प्राणापाने; K_2 D_{n1} प्राणोदाने. K_4 B (except B_3) D (except D_1) निवृत्तोसि; T G M_4 (*inf. lin.*) च नित्यं हि. — ^{b}) K_5 हिंसया; G_2 हिंसाया. D_4 M_2 वर्तसे. — ^{c}) K_2 T_2 G_2 चेष्टां; G_3 चैषां. $K_{2.3.5}$ D_{c1} $D_{2.3}$ $G_{2.3}$ हिंसा. — ^{d}) G_3 च (for वा). $M_{1.2}$ तं (for त्वं). $K_{1.2}$ B_5 द्विजः; K_3 बुध.

22 T_2 G_1 $M_{1.2}$ om. the ref. — ^{a}) K_1 कृतं; D_3 [अ]क्षरं (for क्षरं). — ^{b}) B_3 द्वैधीभूताम् (for °भावो). T_1 यदा; G_1 यथा; G_3 तथा (for ऽयम्). — G_1 om. (hapl.) 22^c–24^b. — ^{c}) Cv तद्भावं (for सद्भावः). G_3 अक्षरस्त्वत्र सद्भावः. — ^{d}) K_1 कृत; K_2 B_5 G_2 M_{1-3} क्षरम्; T [अ]क्षर. K_4 D_1 एव च (for उच्यते).

23 G_1 om. 23 (cf. v. l. 22). — ^{a}) B_4 D_{c1} S (except T_1; G_1 om.) घ्राणो (for प्राणो). M_4 (*inf. lin.* as in text) [आ]त्मनः (for मनः). B_4 T_1 $M_{1.2}$ सत्यं; G_3 सर्वं (for सत्त्वं). — ^{b}) $Ś_1$ K_3 B_1 D_{n1} D_{2-6} सद्भावो. T $G_{2.3}$ स्वभावो राजसा गुणाः. — ^{c}) $K_{2.4.5}$ D_1 S (G_1 om.) वियुक्तस्य; B_2 विना यस्य. — ^{d}) T G_2 निश्चलस्य (for निर्द्वंद्वस्य). D_4 निरामिषः (sic); T_1 °युषः.

24 G_1 om. 24^{ab} (cf. v. l. 22). — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1.3}$ निर्मलस्य; D_{c1} M_2 °नस्य; G_3 ममत्वं त्याज् (for निर्ममस्य). — ^{d}) G_3 च तद्; M_4 (*inf. lin.*) भावः (for भयं).

25 G_3 om. the ref. — ^{a}) K_4 corrupt. T_2 हि; G_2 [ए]ष (for [इ]ह). K_1 B_5 T $G_{1.2}$ M_{1-3} संवादः;

C. 14. 814
B. 14. 28. 26
K. 14. 29. 26

मतं मन्तुं क्रतुं कर्तुं नापराधोऽस्ति मे द्विज ॥ २६
ब्राह्मण उवाच ।
उपपत्त्या यतिस्तूष्णीं वर्तमानस्ततः परम् ।
अध्वर्युरपि निर्मोहः प्रचचार महामखे ॥ २७
एवमेतादृशं मोक्षं सुसूक्ष्मं ब्राह्मणा विदुः ।
विदित्वा चानुतिष्ठन्ति क्षेत्रज्ञेनानुदर्शिना ॥ २८

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

२९

ब्राह्मण उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
कार्तवीर्यस्य संवादं समुद्रस्य च भामिनि ॥ १
कार्तवीर्यार्जुनो नाम राजा बाहुसहस्रवान् ।
येन सागरपर्यन्ता धनुषा निर्जिता मही ॥ २
स कदाचित्समुद्रान्ते विचरन्बलदर्पितः ।
अवाकिरच्छरशतैः समुद्रमिति नः श्रुतम् ॥ ३
तं समुद्रो नमस्कृत्य कृताञ्जलिरुवाच ह ।

D3 संवासं. G3 सद्भिरेव समं वासः. — ^{b}) Ś1 B5 T1 वरः. — ^{c}) B (except B5) T [ऽ]भि- (for हि). G3 भवता कथितं श्रुत्वा. — ^{d}) K4 D1 ज्ञेया प्रति (for प्रतिभाति).

26 ^{ab}) K2–5 D1 भवतो (for भगवद्-). K4 D1 -बुध्वा (for -बुद्ध्या). K2 G2 प्रतिबुद्धौ; B D (except D1) प्रतिपन्नो; T1 G1 °बुद्ध्या; T2 °बुद्ध्य. M1. 2 भवद्बुद्ध्या प्रतिबुद्धो ब्रवीम्यहमतः परं. — Before 26^{c}, D2. 4 ins. अध्वर्युः. — ^{c}) Ś1 सतं मत्तः (sic); K1 सतं सन्मु (sic); Dc1 मनं मंतः (sic); T1 इमं मम; T2 सतां मतं; G3 व्रतं मम; M Cv मतं मंतुः (for मतं मन्तुं). Ś1 K1. 3 Dc1 M (M4 *inf. lin.* as in text) कृतं कर्तुर्; Cv क्रतुः कर्तुः (for क्रतुं कर्तुं). K2 मतं मंत्रकृतं कर्तुं; K4. 5 D1 मतिमद्भिः कृतं कर्तुं; B1–3. 5 Dn1 D2–6 व्रतं मं(B3 मंत्रं तं)त्रकृतं कर्तुर्; B4 मतं मंत्रकृतं विद्धि; G2 इदं मम मतं कर्तुं. — ^{d}) G2 नापवादो हि (for °राधोऽस्ति). M1. 2 मतिः (for द्विज). ❀ Cv अतो मेऽपराधः नास्तीति योजना । ❀

27 M1. 2 om. 27–28 together with the ref. K5 M4 om. the ref. — ^{a}) K4 D1 उपपत्य; T1 °पद्य; Cv °पत्त्या (as in text). G3 यदा (for यतिस्). B1 तूर्णं. — ^{b}) G2 वर्तमानमतः परं. — ^{c}) G3 आश्चर्यम् (for अध्वर्युर्). K3 अति- (for अपि). Ś1 K1 निर्मोहं. — ^{d}) K2 स (for प्र-). K2. 5 T2 महामते (for °मखे).

28 M1. 2 om. 28 (cf. v. l. 27). — ^{a}) T2 G1 एनम् (for एवम्). — ^{b}) K3 स- (for सु-). K4 ब्राह्मणं. — ^{c}) D5 न (for च). K2. 4 D1 [अ]न्ववर्तंत; B2 [अ]न्वतिष्ठंत. — ^{d}) K5 D (except Dc1 D1) M4 (*inf. lin.* as in text) [अ]र्थं-; B1–4 [आ]त्म- (for [अ]नु-). Ś1 K1–3. 5 B4 Dc1 G3 -दर्शिताः (K1. 3 °तः; K2 °तं); K4 D1 -वर्तितुं; T G1. 2 M3. 4 (*inf. lin.* as in text) -दर्शने.

Colophon om. in T G1. 2 M1–3. — *Sub-parvan:* K2. 3 अनुगीता; K2 (also). 5 B Dc1 D2. 3. 5. 6 ब्राह्मणगीता. — *Adhy. name:* G3 अध्वर्युयतिसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś1 31; Dn1 D4 28 (as in text); G3 29; M4 (*inf. lin.*) 30.

29

1 T G1. 2 M3 om. the ref. — ^{c}) K2 संवादं कार्तवीर्यस्य. — ^{d}) K4 D4 च भाविनी; B Dc1 Dn1 D2. 5 च भाविनि; D3 भवानिति; T2 G1 M3 च भामिनी (for च भामिनि).

2 ^{a}) K4. 5 B1. 3 D1 M कार्तवीर्योर्जुनो. — ^{b}) K5 -सहस्रभृत्. — ^{d}) B1. 2 विजिता (for निर्जिता).

3 ^{b}) K4 D1 M1–3 व्यचरद् (for विचरन्). — ^{c}) K2. 4. 5 B1. 3 Dc1 D1. 3. 6 G3 M1 अवाकिरञ्. Ś1 K1 M1. 2 शर(K1 °त)व्रातैः; K2 नरशतैः (for शर°). — ^{d}) M3 श्रुतिः.

4 ^{a}) K4 ते (for तं). K5 [ऽ]थ सत्कृत्य (for नमस्कृत्य). — ^{b}) G3 अभाषत (for उवाच ह). — ^{c}) T1 G1 M3. 4 मुचो (for मुञ्च). — ^{d}) D6 ब्रूहि किं

मा मुञ्च वीर नाराचान्ब्रूहि किं करवाणि ते ॥ ४
मदाश्रयाणि भूतानि त्वद्विसृष्टैर्महेषुभिः ।
वध्यन्ते राजशार्दूल तेभ्यो देह्यभयं विभो ॥ ५

अर्जुन उवाच ।

मत्समो यदि संग्रामे शरासनधरः क्वचित् ।
विद्यते तं ममाचक्ष्व यः समासीत मां मृधे ॥ ६

समुद्र उवाच ।

महर्षिर्जमदग्निस्ते यदि राजन्परिश्रुतः ।
तस्य पुत्रस्तवातिथ्यं यथावत्कर्तुमर्हति ॥ ७
ततः स राजा प्रययौ क्रोधेन महता वृतः ।
स तमाश्रममागम्य राममेवान्वपद्यत ॥ ८
स रामप्रतिकूलानि चकार सह बन्धुभिः ।
आयासं जनयामास रामस्य च महात्मनः ॥ ९
ततस्तेजः प्रजज्वाल रामस्यामिततेजसः ।
प्रदहद्रिपुसैन्यानि तदा कमललोचने ॥ १०
ततः परशुमादाय स तं बाहुसहस्रिणम् ।
चिच्छेद सहसा रामो बाहुशाखमिव द्रुमम् ॥ ११
तं हतं पतितं दृष्ट्वा समेताः सर्वबान्धवाः ।
असीनादाय शक्तीश्च भार्गवं पर्यवारयन् ॥ १२
रामोऽपि धनुरादाय रथमारुह्य सत्वरः ।
विसृजञ्शरवर्षाणि व्यधमत्पार्थिवं बलम् ॥ १३
ततस्तु क्षत्रियाः केचिज्जमदग्निं निहत्य च ।
विविशुर्गिरिदुर्गाणि मृगाः सिंहार्दिता इव ॥ १४
तेषां स्वविहितं कर्म तद्भयान्नानुतिष्ठताम् ।
प्रजा वृषलतां प्राप्ता ब्राह्मणानामदर्शनात् ॥ १५
त एते द्रमिडाः काशाः पुण्ड्राश्च शबरैः सह । C. 14. 832 B. 14. 29. 16 K. 14. 30. 16

करवानीति.

5 ^{a}) K_2 महाश्रयाणि; K_5 मय्याश्रितानि; G_2 तमाश्रयाणि (sic). — ^{b}) $K_{2.4}$ D_1 सृष्टैर्हि; D_3 विस्पृष्टैर्; D_6 विसृजन् (for विसृष्टैर्). — ^{c}) $Ś_1$ बाध्यंते; K_1 D_3 बध्यंते; K_3 दह्यंते (for वध्यन्ते). — ^{d}) K_1 चेद्धृदयं (for देह्यभयं). B_{3-5} Dc_1 S प्रभो (for विभो).

6 $K_{2.4}$ सहस्रार्जुन (for अर्जुन). — ^{c}) $Ś_1$ K_{2-4} $B_{2.4}$ तन् (for तं). B Dc_1 Dn_1 $D_{5.6}$ T_1 G_3 समाचक्ष्व. — ^{d}) K_3 D_6 मा. $K_{2.4}$ D_1 युधि (for मृधे). S यः समो मे महामृधे.

7 ^{b}) T $G_{1.2}$ पुरा (for परि-). — ^{d}) K_4 D_1 (by corr.) अर्हते; D_1 (orig.) $._6$ G_1 अर्हसि.

8 Before 8, $Ś_1$ K_3 ins. ब्राह्मणः. — ^{b}) K_2 S (except G_3) [अ]न्वितः (for वृतः). — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1.3.4}$ $B_{1.2}$ D_1 तदा (for तम्). K_3 S (except G_3) आसाद्य; $B_{1.2}$ आगत्य (for आगम्य). D_3 स तमेव समागम्य. — ^{d}) K_3 [अ]नुपद्यत (for [अ]न्व°).

9 ^{a}) K_4 D_1 राजा (for राम-). — ^{b}) K_5 करोति (for चकार). — ^{d}) K_4 सु-; D_1 स (for च).

10 ^{b}) K_5 [अ]मित्ति- (for [अ]मित-). — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1.3-5}$ B_1 Dn_1 D_{1-6} G_3 $M_{1.2}$ प्रदहन्; B_5 Dc_1 T_2 $G_{1.2}$ M_4 प्रादहद्. $D_{5.6}$ इव (for रिपु-).

11 ^{b}) K_5 शतं (sic) (for स तं). — ^{c}) $K_{2.4}$ D_1 तरसा; K_5 बहुधा; B_3 Dc_1 समरे (for सहसा).

12 ^{a}) B_1 ते च तं (for तं हतं). K_4 D_1 श्रुत्वा (for दृष्ट्वा). — ^{b}) T $G_{1.2}$ सह- (for सर्व-). $K_{2.4}$ D_1 समेताः पार्थिवास्तदा (D_1 °था). — ^{c}) D_6 आदीप्य (for आदाय). G_2 च तदा (for शक्तीश्च). — ^{d}) K_5 Dn_1 $D_{2-4.6}$ पर्यधावयन्; T $G_{1.2}$ M (M_4 *inf. lin.* as in text) प्रत्यवार° (for पर्यवार°).

13 ^{ab}) G_2 स रामो (for रामोऽपि). K_3 आधाय (for आदाय). G_3 transp. धनुरादाय and रथमारुह्य. T G_2 आस्थाय (for आरुह्य). G_2 वीर्यवान् (for सत्वरः). — ^{c}) K_4 विसृज्य शरजालानि.

14 ^{a}) Dc_1 च; D_3 G_2 $M_{1.2}$ ते (for तु). — ^{b}) $K_{2.4}$ D_1 वै; K_5 तं; T_1 G_1 $M_{1.2}$ ह (for च). B Dc_1 Dn_1 D_{2-6} जामदग्न्यभयार्दिताः (Dc_1 °यान्मुहुः). — ^{c}) T_1 G_1 -शृंगाणि (for -दुर्गाणि). — ^{d}) D_3 शृंगाः (for मृगाः). $Ś_1$ $K_{1.3}$ सिंहहता (for सिंहार्दिता).

15 ^{a}) $K_{2.4}$ $B_{1.5}$ D_1 स्वं; $B_{2.3}$ सु-; G_1 सं- (for स्व-). D_6 -विहतं. — ^{b}) Dc_1 [अ]न्वतिष्ठतां. — ^{c}) T_1 च व्रीळितां (for वृषलतां). D_6 प्रजा क्षयवतां प्राप्ता.

16 ^{a}) K_4 D_1 य एते; B Dc_1 Dn_1 D_{2-6} एवं ते; $M_{1.2}$ तं च ते (for त एते). $K_{1.2.4}$ D_1 द्रविडाः शक्याः (K_1 काशाः); K_3 द्रमिताः काशाः; K_5 द्राविडाः पुंड्राः;

C. 14. 832
B. 14. 29. 16
K. 14. 30. 16

वृषलत्वं परिगता व्युत्थानात्क्षत्रधर्मतः ॥ १६
ततस्तु हतवीरासु क्षत्रियासु पुनः पुनः ।
द्विजैरुत्पादितं क्षत्रं जामदग्न्यो न्यकृन्तत ॥ १७
एकविंशतिमेधान्ते रामं वागशरीरिणी ।
दिव्या प्रोवाच मधुरा सर्वलोकपरिश्रुता ॥ १८
राम राम निवर्तस्व कं गुणं तात पश्यसि ।
क्षत्रबन्धूनिमान्प्राणैर्विप्रयोज्य पुनः पुनः ॥ १९
तथैव तं महात्मानमृचीकप्रमुखास्तदा ।
पितामहा महाभाग निवर्तस्वेत्यथाब्रुवन् ॥ २०
पितुर्वधममृष्यंस्तु रामः प्रोवाच तानृषीन् ।
नार्हन्तीह भवन्तो मां निवारयितुमित्युत ॥ २१

पितर ऊचुः ।

नार्हसे क्षत्रबन्धूंस्त्वं निहन्तुं जयतां वर ।
न हि युक्तं त्वया हन्तुं ब्राह्मणेन सता नृपान् ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

B$_{1.2.4}$ D$_{c1}$ D$_{n1}$ D$_{2-6}$ द्रविडाभीराः; B$_3$ द्राविताः कांच्याः; B$_4$ (marg.) द्रविडाः कांच्याः; B$_5$ द्रविडाश्चोलाः; S (except G$_1$) द्रमि(G$_2$ °वि)ळाः काचाः (T G$_2$ °शाः) (for द्रमिडाः काशाः). — ^{b}) K$_2$ पुंड्राश्च; K$_4$ D$_1$ G$_2$ पुंड्रकाः; K$_5$ शकाश्च; D$_{c1}$ पुत्राश्च; D$_6$ प्रडाश्च (for पुण्ड्राश्च). G$_2$ शबकैः; M$_{1.2}$ द्रमिळैः (for शबरैः). D$_3$ पुंढ्राः शयचरैः सह. — ^{c}) D$_6$ वृषणत्वं. — ^{d}) D$_3$ उत्थानात्; G$_2$ वृद्धानां; M$_{1-3.4}$ (*inf. lin.* as in text) व्युच्छेदात्. D$_{c1}$ क्षात्र- (for क्षत्र-). Ś$_1$ K$_1$ -धर्मिणां; K$_{3.5}$ D (except D$_{c1}$) T$_2$ G$_{2.3}$ -धर्मिणः; T$_1$ G$_1$ -धर्मणः; M -कर्मणः (for -धर्मतः).

17 ^{a}) K$_{4.5}$ B$_{1.2}$ D$_{n1}$ D$_{2-6}$ च (for तु). K$_4$ D$_1$ -वीरास्तु; K$_5$ -वीराश्च; D$_4$ (before corr. as in text) -वीरास्ते; T G$_1$ -वीरेषु. — ^{b}) K$_4$ D$_1$ क्षत्रियास्ते; D$_6$ °याश्च; T G$_1$ °येषु. — ^{c}) K$_4$ D$_1$ सर्वं; D$_2$ छत्रं (for क्षत्रं). — ^{d}) K$_2$ निकृंतत; K$_4$ न कृं°; M$_{1.2}$ [ऽ]न्वकृंतत. D$_{5.6}$ जामदग्न्येन कृंतितं; T G$_1$ M$_{3.4}$ न्यकृंतज्जमदग्निजः; G$_2$ निकृतं जमदग्निजः; G$_3$ निकृंतं जामदग्निना.

18 ^{a}) Ś$_1$ -मेद्या(marg. -वीरां)स्ते; K$_1$ -मोघास्ते (for -मेधान्ते). K$_{2.4.5}$ D$_1$ एकविंशे ततो जा(K$_5$ घा)ते; B (B$_3$ damaged) °विंशतिमे जा(B$_5$ -या)ते; D$_3$ एकविंशतिमध्यास्ते; S (except G$_3$) °विंशतिके याते. — ^{c}) B$_{1.2}$ D$_{c1}$ मधुरं. M$_{1.2}$ प्रोवाच मधुरा दिव्या. — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1.3.5}$ -नमस्कृता (for -परिश्रुता). B$_{1.2}$ सर्वलोकस्य शृण्वतः.

19 ^{a}) D$_6$ स्वकं (for the first राम). — ^{b}) M$_4$ (*inf. lin.* as in text) गुणवत् (for कं गुणं). G$_3$ M$_4$ (*inf. lin.*) त्वत्र (for तात). K$_{3.4}$ D$_1$ पश्यति. M$_{1.2}$ स्वं गुणं तात पश्य च. — ^{d}) K$_3$ विप्रयुज्य; D$_{5.6}$ G$_{2.3}$ वियोज्य च.

20 K$_4$ D$_1$ transp. 20^a and 20^b. — ^{a}) K$_1$ [ए]वं; K$_2$ च (for [ए]व). K$_5$ च; B$_2$ त्वं (for तं). K$_4$ D$_1$ तथा तस्य महात्मनः (D$_1$ °त्मानं); G$_2$ तं तथैवं महात्मानम्. — ^{b}) Ś$_1$ ऋचीकं. K$_5$ B$_5$ D (except D$_{c1}$ D$_1$) T G तथा (for तदा). — ^{c}) K$_{2.4}$ B$_3$ D$_1$ M$_1$ महाभागा; K$_5$ B$_{1.2}$ °भागं; B$_5$ D$_{n1}$ D$_{2-6}$ T$_2$ G$_2$ M$_4$ (*inf. lin.* as in text) °भागे; M$_3$ °भागान्. — ^{d}) B$_4$ [इ]ति च; D$_{3.6}$ तथा (for [इ]त्यथ).

21 ^{a}) M$_3$ पितृवधम्. G$_2$ च (for तु). — ^{b}) T$_1$ प्राह च (for प्रोवाच). D$_3$ नृपान् (for ऋषीन्). — ^{c}) K$_2$ [अ]र्हंतीति; K$_3$ °तो हि; D$_{5.6}$ °ताद्य. — ^{d}) K$_5$ T$_2$ [अ]पि (for [इ]ति).

22 K$_5$ पितामहा (for पितर). — ^{a}) Ś$_1$ K$_{1-4}$ B$_{1.2}$ D$_1$ G$_{1.3}$ M$_4$ नार्हसि. — ^{b}) K$_2$ यततां वर; G$_3$ जयकांक्षया (for °तां वर). — ^{c}) B D (except D$_1$) T$_2$ [इ]ह (for हि). Ś$_1$ K$_{1.3}$ D$_{c1}$ युक्तास्. — ^{d}) K$_2$ समा; G$_2$ M$_{1.2}$ सदा; G$_3$ [आ]हतान् (for सता). Ś$_1$ K$_1$ [आ]त्मना; K$_3$ D$_{c1}$ नृपाः; B$_{3.4}$ विभो (for नृपान्).

Colophon om. in S (except G$_3$). — *Sub-parvan:* K$_{2.3}$ अनुगीता; K$_2$ (also).$_5$ B D$_{2.3.5.6}$ ब्राह्मणगीता. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś$_1$ 32; D$_{n1}$ D$_4$ 29 (as in text); M$_4$ (*inf. lin. sec. m.*) 31. — *Śloka no.:* D$_{n1}$ 22.

३०

पितर ऊचुः ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
श्रुत्वा च तत्तथा कार्यं भवता द्विजसत्तम ॥ १
अलर्को नाम राजर्षिरभवत्सुमहातपाः ।
धर्मज्ञः सत्यसंधश्च महात्मा सुमहाव्रतः ॥ २
स सागरान्तां धनुषा विनिर्जित्य महीमिमाम् ।
कृत्वा सुदुष्करं कर्म मनः सूक्ष्मे समादधे ॥ ३
स्थितस्य वृक्षमूलेऽथ तस्य चिन्ता बभूव ह ।
उत्सृज्य सुमहद्राज्यं सूक्ष्मं प्रति महामते ॥ ४

अलर्क उवाच ।

मनसो मे बलं जातं मनो जित्वा ध्रुवो जयः ।
अन्यत्र बाणानस्यामि शत्रुभिः परिवारितः ॥ ५
यदिदं चापलान्मूर्तेः सर्वमेतच्चिकीर्षति ।
मनः प्रति सुतीक्ष्णाग्रानहं मोक्ष्यामि सायकान् ॥ ६

मन उवाच ।

नेमे बाणास्तरिष्यन्ति मामलर्क कथंचन ।
तवैव मर्म भेत्स्यन्ति भिन्नमर्मा मरिष्यसि ॥ ७
अन्यान्बाणान्समीक्षस्व यैस्त्वं मां सूदयिष्यसि ।
तच्छ्रुत्वा स विचिन्त्याथ ततो वचनमब्रवीत् ॥ ८

अलर्क उवाच ।

आघ्राय सुबहून्गन्धांस्तानेव प्रतिगृध्यति ।
तस्माद्घ्राणं प्रति शरान्प्रतिमोक्ष्याम्यहं शितान् ॥ ९ C. 14. 847 B. 14. 30. 9 K. 14. 31. 9

30

1 S (except G_3) om. the ref. K_5 पितामहा (for पितर). — ^{c}) K_2 चैव ; G_2 ततस् (for च तत्). G_2 तु तत् ; $M_{1,2}$ कथां (for तथा).

2 ^{a}) K_3 अडर्को ; S (except G_2) अळर्को . — ^{b}) $B_{1,2,4}$ $M_{1,2}$ -यशाः (for -तपाः). T $G_{1,2}$ $M_{3,4}$ बभूव सुमहायशाः . — ^{c}) Dn_1 D_{2-6} सत्यवादी (for °संधश्). — ^{d}) B D (except D_1) सुदृढ- ; T G_1 स महा- .

3 ^{a}) K_4 D_1 G_3 वसुधां (for धनुषा). — ^{b}) $M_{1,2}$ निर्जित्य च (for विनिर्जित्य). $B_{1,2}$ वसुंधरां (for महीमिमाम्). — ^{d}) K_5 T_1 $G_{1,2}$ सूक्ष्मं ; **Cv** सूक्ष्मे (as in text). T G_1 $M_{1,2}$ समाददे .

4 ^{a}) $Ś_1$ K_3 Dn_1 D_{2-6} -मूलेषु ; $K_{4,5}$ D_1 -मूले तु (for -मूलेऽथ). — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1,4,5}$ Dn_1 D_{2-6} कर्म ; B (except B_5) Dc_1 धर्मं (for राज्यं). — ^{d}) K_5 महामतिः .

5 K_3 अडर्क ; S अळर्क . — ^{a}) G_3 मलं (for बलं). B_4 ह्यस्ति (for जातं). K_4 D_1 मनसा वर्धते ज्ञानं . — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1,3,5}$ ध्रुवं ; D_3 पुरं (for ध्रुवो). — ^{c}) K_4 D_1 नाल्पस्य (for अन्यत्र). $Ś_1$ $K_{1,2}$ न्यस्यामि ; K_4 पश्यामि ; K_5 मोक्ष्यामि ; B D (except D_1) धा($D_{5,6}$ दा)स्यामि (for अस्यामि). — ^{d}) G_2 शत्रुभ्यः परिवारितान् .

6 ^{a}) T_1 G_1 एतच् (for इदं). D_6 च बलात् ; G_3 चापलं . $K_{2,4}$ D_1 मर्त्यैः ; K_5 मर्त्यान् ; B_4 T मूर्तिः ; Dn_1 D_{2-6} कर्म (for मूर्तेः). G_2 यदिदं चापमावर्तैं . — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1,3,4}$ D_1 सर्वमेव ; K_5 सर्वानितांश् ; Dn_1 D_{2-6} सर्वान्मर्त्यांश् (for सर्वमेतच्). $B_{3,5}$ चिकीर्षितं ; Dc_1 S विकर्षति (for चिकी°). — ^{c}) K_3 $M_{1,2}$ -सूक्ष्माग्रान् (for -तीक्ष्णा°). $D_{5,6}$ स्वं मनः प्रति तीक्ष्णाग्रान् . — ^{d}) $B_{1,4}$ D_3 शायकान् . B_2 प्रतिमुंचामि शायकान् .

7 ^{a}) K_4 $B_{2,5}$ Dn_1 G_3 मे ; K_5 ते (for [इ]मे). G_2 तदिष्यंति ; G_3 करि° (for तरि°). — T_1 om. (hapl.) 7^{bc}. — ^{b}) $K_{1,3}$ अडर्क ; D_4 S (T_1 om.) अळर्क . — ^{c}) D_3 न च ; G_3 $M_{1,2}$ तथा (for तव). G_3 कर्म (for मर्म). $Ś_1$ भेत्स्यामि . — ^{d}) G_1 भिन्नवर्मा . K_1 D_1 $M_{1,2}$ मरिष्यति . M_3 ततो हास्यासि जीवितं .

8 T_1 om. (hapl.) 8^{ab}. — ^{b}) Dc_1 G_1 M_3 मा (for मां). K_4 D_1 M_1 सूदयिष्यति . — G_1 om. (hapl.) 8^{c}–10^{d}. — ^{c}) $D_{5,6}$ [अ]थ (for स). — ^{d}) D_6 मनो (for ततो). — After 8, B_4 ins. :

64* इन्द्रियार्थेषु सर्वेषु बुद्धिस्तेष्विह गृध्यति ।
तस्माद्बुद्धिं प्रति शरानतिमोक्ष्याम्यहं शितान् ।
[Line 2 = (var.) 24^{cd}.]

9 G_1 om. 9 (cf. v. l. 8). $Ś_1$ K_1 B_5 om. (hapl.) 9–11. K_2 om. (hapl.) 9–20. K_3 om. 9–12.

C. 14. 848
B. 14. 30. 10
K. 14. 31. 10

घ्राण उवाच ।

नेमे बाणास्तरिष्यन्ति मामलर्क कथंचन ।
तवैव मर्म भेत्स्यन्ति भिन्नमर्मा मरिष्यसि ॥ १०
अन्यान्बाणान्समीक्षस्व यैस्त्वं मां सूदयिष्यसि ।
तच्छ्रुत्वा स विचिन्त्याथ ततो वचनमब्रवीत् ॥ ११

अलर्क उवाच ।

इयं स्वादून्रसान्भुक्त्वा तानेव प्रतिगृध्यति ।
तस्माज्जिह्वां प्रति शरान्प्रतिमोक्ष्याम्यहं शितान् ॥ १२

जिह्वोवाच ।

नेमे बाणास्तरिष्यन्ति मामलर्क कथंचन ।
तवैव मर्म भेत्स्यन्ति भिन्नमर्मा मरिष्यसि ॥ १३
अन्यान्बाणान्समीक्षस्व यैस्त्वं मां सूदयिष्यसि ।
तच्छ्रुत्वा स विचिन्त्याथ ततो वचनमब्रवीत् ॥ १४

अलर्क उवाच ।

स्पृष्ट्वा त्वग्विविधान्स्पर्शांस्तानेव प्रतिगृध्यति ।
तस्मात्त्वचं पाटयिष्ये विविधैः कङ्कपत्रिभिः ॥ १५

त्वगुवाच ।

नेमे बाणास्तरिष्यन्ति मामलर्क कथंचन ।
तवैव मर्म भेत्स्यन्ति भिन्नमर्मा मरिष्यसि ॥ १६
अन्यान्बाणान्समीक्षस्व यैस्त्वं मां सूदयिष्यसि ।
तच्छ्रुत्वा स विचिन्त्याथ ततो वचनमब्रवीत् ॥ १७

अलर्क उवाच ।

श्रुत्वा वै विविधाञ्शब्दांस्तानेव प्रतिगृध्यति ।
तस्माच्छ्रोत्रं प्रति शरान्प्रतिमोक्ष्याम्यहं शितान् ॥ १८

K$_4$ B$_1$ D$_1$ M om. the ref. — ^{a}) B$_{1.4}$ Dc$_1$ विविधान्; G$_2$ M$_{1-3}$ स बहून्. — ^{b}) B$_{1.2}$ प्रतिगृध्यते; D$_5$ G$_3$ °गृध्यसि; T$_1$ °षिध्यति; M$_{1.3}$ °गृह्य च (for °गृध्यति). — M$_3$ om. 9^c–11^d. — ^{c}) Dc$_1$ M$_1$ प्राणान्; D$_1$ प्राणं (for घ्राणं). — ^{d}) G$_3$ प्रतिमोक्षामहे शितान्. — After 9, B$_4$ reads 25.

10 G$_1$ om. 10 (cf. v. l. 8). Ś$_1$ K$_{1-3}$ B$_5$ M$_3$ om. 10 (cf. v. l. 9). B$_4$ om. 10–11. K$_5$ om. the ref. — ^{a}) K$_{4.5}$ D$_1$ ते; Dn$_1$ मे (for [इ]मे). — ^{b}) D$_4$ T$_2$ G$_2$ M$_{1.2.4}$ अळर्कं. — K$_4$ D$_1$ om. 10^c–11^d. G$_3$ om. 10^c–16^d. M$_{1.2}$ om. 10^{cd}. — ^{c}) D$_2$ T$_1$ तथा (for तव). D$_4$ वर्म (for मर्म). — ^{d}) M$_4$ ततो हास्यसि जीवितं.

11 Ś$_1$ K$_{1-3}$ B$_5$ M$_3$ om. 11 (cf. v. l. 9). K$_4$ B$_4$ D$_1$ G$_3$ om. 11 (cf. v. l. 10). — ^{b}) T$_1$ M$_4$ मा (for मां). — After 11^b, T reads 21–22 and G$_2$ reads 21^a–23^b. M$_{1.2}$ om. 11^c–14^d. K$_5$ T$_1$ G$_{1.2}$ om. 11^{cd}. — ^{d}) D$_3$ इदं (for ततो).

12 K$_{2.3}$ om. 12 (cf. v. l. 9). G$_3$ om. 12 (cf. v. l. 10). M$_{1.2}$ om. 12 (cf. v. l. 11). B$_2$ om. (hapl.) 12–14. M$_3$ om. the ref. — ^{a}) T$_1$ इह (for इयं). K$_1$ D$_4$ स्वादुरसान्. B$_5$ Dc$_1$ D$_{3-6}$ भुंक्त्वा; G$_1$ भुंक्ते. — ^{b}) Ś$_1$ K$_1$ -पश्यति (for -गृध्यति). — ^{d}) B$_5$ -मुंचामि; G$_2$ -नेष्यामि (for -मोक्ष्यामि).

13 K$_2$ om. 13 (cf. v. l. 9). G$_3$ om. 13 (cf. v. l. 10). M$_{1.2}$ om. 13 (cf. v. l. 11). B$_2$ om. 13 (cf. v. l. 12). — ^{a}) K$_4$ ते; Dc$_1$ D$_{2.3}$ T$_1$ मे (for [इ]मे). — ^{b}) K$_3$ अडर्कं; D$_4$ T$_1$ G$_{1.2}$ M$_{3.4}$ अळर्कं. — ^{c}) T$_1$ तथा (for तव). — ^{d}) B$_5$ G$_{1.2}$ ततो हास्यसि जीवितं.

14 K$_2$ om. 14 (cf. v. l. 9). G$_3$ om. 14 (cf. v. l. 10). M$_{1.2}$ om. 14 (cf. v. l. 11). B$_2$ om. 14 (cf. v. l. 12). D$_{5.6}$ T om. 14. — ^{b}) G$_2$ M$_3$ मा (for मां). — G$_{1.2}$ M$_{3.4}$ om. 14^{cd}. — ^{c}) D$_4$ [अ]थ (for स).

15 K$_2$ om. 15 (cf. v. l. 9). G$_3$ om. 15 (cf. v. l. 10). B$_5$ om. (hapl.) 15–17. M$_{1.2}$ om. the ref. K$_3$ अडर्कं (for अलर्कं). — ^{a}) K$_1$ सृष्ट्वा (for स्पृष्ट्वा). K$_4$ M$_{1.2.4}$ तु (K$_4$ च) वि-; D$_{5.6}$ नाना- (for त्वग्वि-). — ^{b}) K$_5$ तेनैव. K$_1$ B$_2$ -गृध्यते; K$_5$ M$_4$ -गृध्यसि; M$_{1.2}$ -गृह्य च (for -गृध्यति). — ^{c}) K$_4$ जिह्वां (for त्वचं). M$_{1.2}$ पा(M$_2$ वा)तयिष्ये (for पाट°). T G$_{1.2}$ तस्मात्तां सूदयिष्येहं. — ^{d}) Ś$_1$ K$_1$ विरोधैः; D$_5$ निशितैः (for विविधैः).

16 K$_2$ om. 16 (cf. v. l. 9). G$_3$ om. 16 (cf. v. l. 10). B$_5$ om. 16 (cf. v. l. 15). — ^{a}) K$_1$ D$_3$ T मे; K$_{4.5}$ D$_1$ ते (for [इ]मे). M$_4$ तारयिष्यंति (hypermetric). — ^{b}) Dc$_1$ अडर्कं; S (G$_3$ om.) अळर्कं. — M om. 16^{cd}. — ^{d}) G$_2$ ततो हास्यसि जीवितं.

17 K$_2$ om. 17 (cf. v. l. 9). B$_5$ om. 17 (cf. v. l. 15). D$_6$ om. 17. G$_1$ om. 17–23. — ^{a}) G$_3$ प्रती-

श्रोत्र उवाच ।
नेमे बाणास्तरिष्यन्ति मामलर्क कथंचन ।
तवैव मर्म भेत्स्यन्ति ततो हास्यसि जीवितम् ॥ १९
अन्यान्बाणान्समीक्षस्व यैस्त्वं मां सूदयिष्यसि ।
तच्छ्रुत्वा स विचिन्त्याथ ततो वचनमब्रवीत् ॥ २०
अलर्क उवाच ।
दृष्ट्वा वै विविधान्भावांस्तानेव प्रतिगृध्यति ।
तस्माच्चक्षुः प्रति शरान्प्रतिमोक्ष्याम्यहं शितान् ॥ २१
चक्षुरुवाच ।
नेमे बाणास्तरिष्यन्ति मामलर्क कथंचन ।
तवैव मर्म भेत्स्यन्ति भिन्नमर्मा मरिष्यसि ॥ २२

अन्यान्बाणान्समीक्षस्व यैस्त्वं मां सूदयिष्यसि ।
तच्छ्रुत्वा स विचिन्त्याथ ततो वचनमब्रवीत् ॥ २३
अलर्क उवाच ।
इयं निष्ठा बहुविधा प्रज्ञया त्वध्यवस्यति ।
तस्माद्बुद्धिं प्रति शरान्प्रतिमोक्ष्याम्यहं शितान् ॥ २४
बुद्धिरुवाच ।
नेमे बाणास्तरिष्यन्ति मामलर्क कथंचन ।
तवैव मर्म भेत्स्यन्ति भिन्नमर्मा मरिष्यसि ॥ २५
पितर ऊचुः ।
ततोऽलर्कस्तपो घोरमास्थायाथ सुदुष्करम् ।
नाध्यगच्छत्परं शक्त्या बाणमेतेषु सप्तसु ।

C. 14. 865
B. 14. 30. 26
K. 14. 31. 26

क्षस्व (for समी°). — ^{b}) T G_2 M_{1-3} मा (for मां). — K_5 T $G_{2.3}$ M om. 17^{cd}. — ^{c}) $B_{1.2}$ एतत् (for तत्). Ś$_1$ च (for स). — After 17, $B_{1.2}$ read 21–23.

18 K_2 om. 18 (cf. v. l. 9). G_1 om. 18 (cf. v. l. 17). $M_{1.2}$ om. the ref. K_3 अडर्क (for अलर्क). — ^{a}) K_4 B D_{c1} D_{n1} D_{1-4} तु (K_4 D_1 च) वि- ; $D_{5.6}$ नाना- (for वै वि-). — ^{b}) M_{1-3} -गृह्य च (for -गृध्यति). — ^{c}) B_2 श्रोत्रान् (for श्रोत्रं). — ^{d}) $K_{3.4}$ D_1 मोक्षयिष्यामि ; B_{1-3} D_{n1} D_{2-6} प्रतिमुंचामि (for °मोक्ष्यामि). B_1 शरान् (for शितान्).

19 K_2 om. 19 (cf. v. l. 9). G_1 om. 19 (cf. v. l. 17). K_3 om. 19^a–20^b. — ^{a}) K_4 D_1 ते ; D_3 T G_3 मे (for [इ]मे). — ^{b}) S (G_1 om.) अळर्क. — M om. 19^{cd}. — ^{c}) G_3 तथा (for तव). — ^{d}) $K_{1.5}$ $B_{1.2}$ भिन्नमर्मा मरिष्यसि.

20 K_2 om. 20 (cf. v. l. 9). G_1 om. 20 (cf. v. l. 17). K_3 om. 20^{ab} (cf. v. l. 19). — ^{a}) G_3 प्रतीक्षस्व (for समी°). — ^{b}) T G_2 M_4 मा (for मां). — T $G_{2.3}$ $M_{3.4}$ om. 20^{cd}. — ^{c}) Ś$_1$ तच्छ्रुत्वा च ; $B_{1.4}$ एतच्छ्रुत्वा ; $M_{1.2}$ तस्माच्छ्रुत्वा (for तच्छ्रुत्वा स).

21 G_1 om. 21 (cf. v. l. 17). $B_{1.2}$ read 21–23 after 17. T reads 21–22 after 10. G_2 reads 21^a–23^b after 10. $M_{1.2}$ om. the ref. $K_{1.3}$ अडर्क ; T $G_{2.3}$ $M_{3.4}$ अळर्क. — ^{a}) T_1 तैर् ; G_3 [ए]व (for वै). T_1 G_2 M भोगांस् (for भावांस्). D (except D_1) दृष्ट्वा रूपाणि बहुशस्. — ^{b}) D_{c1} D_{n1} $D_{2.3.6}$ तान्येव (for तानेव). M_{1-3} -गृह्य च ; M_4 -गृध्यसि (for -गृध्यति). — ^{cd}) K_5 सितान् ; B_1 G_3 शरान् (for शितान्). B_{3-5} D (except D_1) तस्माच्चक्षुर्हनिष्यामि निशितैः सा(B_4 शा)यकैरहं.

22 For the sequence in $B_{1.2}$ T G_2, cf. v. l. 21. G_1 om. 22 (cf. v. l. 17). — ^{a}) K_4 D_1 ते ; T_1 मे (for [इ]मे). — ^{b}) K_3 अडर्क ; D_4 S (G_1 om.) अळर्क. — ^{c}) T_1 M_2 तथा (for तव). K_2 वर्म (for मर्म).

23 For the sequence in $B_{1.2}$ G_2, cf. v. l. 21. G_1 om. 23 (cf. v. l. 17). Ś$_1$ K_1 T om. 23. K_3 om. (hapl.) 23–25. — ^{b}) G_2 $M_{3.4}$ मा (for मां). — After 23^b, M_4 reads 24, repeating it in its proper place. B_4 om. 23^c–24^b. K_5 $G_{2.3}$ om. 23^{cd}. — ^{c}) $B_{1.2}$ एतच्छ्रुत्वा (for तच्छ्रुत्वा स).

24 K_3 om. 24 ; B_4 om. 24^{ab} (cf. v. l. 23). K_4 $M_{1.2}$ om. the ref. M_4 reads 24 for the first time after 23^b. — ^{a}) B_3 एवं ; M_{1-3} यस्मात् (for इयं). Ś$_1$ K_1 T_2 M_4 (first time) इयं (M_4 बुद्ध्या) निष्ठां बहुविधां ; $D_{5.6}$ इयमिष्टान्बहुविधान्. — ^{b}) D_{c1} G_3 प्रज्ञाया. M_4 (first time) om. तु. K_4 D_1 M_3 च (M_3 तु) व्यवस्यति ; K_5 B_5 त्वध्यवस्यसि (B_5 °ते) ; T_2 G_3 संव्यवस्यति ; $M_{1.2.4}$ (second time) त्वं व्यवस्यसि (for त्वध्यवस्यति). K_2 T_1 $G_{1.2}$ प्रज्ञयार्थं (K_2 °र्थ) व्यवस्यसि. — ^{d}) K_5 सितान् ; T G_1 विभो (for शितान्). — After 24, K_2 ins. 65*.

C. 14. 866
B. 14. 30. 27
K. 14. 31. 27

सुसमाहितचेतास्तु ततोऽचिन्तयत प्रभुः ॥ २६
स विचिन्त्य चिरं कालमलर्को द्विजसत्तम ।
नाध्यगच्छत्परं श्रेयो योगान्मतिमतां वरः ॥ २७
स एकाग्रं मनः कृत्वा निश्चलो योगमास्थितः ।
इन्द्रियाणि जघानाशु बाणेनैकेन वीर्यवान् ।
योगेनात्मानमाविश्य संसिद्धिं परमां ययौ ॥ २८
विस्मितश्चापि राजर्षिरिमां गाथां जगाद ह ।
अहो कष्टं यदस्माभिः पूर्वं राज्यमनुष्ठितम् ।
इति पश्चान्मया ज्ञातं योगान्नास्ति परं सुखम् ॥ २९
इति त्वमपि जानीहि राम मा क्षत्रियाञ्जहि ।
तपो घोरमुपातिष्ठ ततः श्रेयोऽभिपत्स्यसे ॥ ३०

ब्राह्मण उवाच ।

इत्युक्तः स तपो घोरं जामदग्न्यः पितामहैः ।
आस्थितः सुमहाभागो ययौ सिद्धिं च दुर्गमाम् ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

---

25 K3 om. 25 (cf. v. l. 23). K1. 2 om. 25. B4 reads 25 (with the ref.) after 9. — ^{a}) K4 D1 ते; T1 D3 G3 मे (for [इ]मे). — ^{b}) S अळर्क. — ^{c}) D2 तथा (for तव). — ^{d}) Ś1 B2 (marg.). 3. 5 ततो हास्यसि जीवितं. — K4. 5 B4 D (except Dc1) T G M4 ins. after 25 : K2 after 24 :

65* अन्यान्बाणान्समीक्षस्व यैस्त्वं मां सूदयिष्यसि ।

[G3 प्रतीक्षस्व (for समी°). T G1. 2 मा (for मां).]

26 K1. 4 T1 M1. 2 om. the ref. K5 B D (D1 om.) ब्राह्मण (for पितर). — ^{a}) K3 [ऽ]डर्कस; S [ऽ]ळर्कस्. Ś1 K1 तमो; B3. 5 तदा (for तपो). B1. 2. 4 Dc1 ततो घोरं तपोलर्क. — ^{b}) K5 समास्थाय (for आस्थायाथ). B1. 2 नु; Dc1 G3 तु (for [अ]थ). K2–4 D1 -वि(K3 -दु)स्तरं (for -दुष्करम्). B3. 5 तप आस्थाय दुष्करं; Dn1 D2–6 तत्रैवास्थाय दु°. — ^{c}) Ś1 G3 नाभ्यगच्छत् (for नाध्य°). M1. 2 परां. K2. 4. 5 D1 भक्त्या; K3 राजा; B4 शक्तो; M1. 2 शांतिं; M3. 4 शक्तं (for शक्त्या). — ^{d}) K2–4 D1. 3 बाणान् (for बाणम्). G3 नेमिषु (sic) (for सप्तसु). — ^{e}) Ś1 K1. 3 D3 स (for सु-). Ś1 K1–3 -चित्तः (for -चेतास्). Ś1 K1. 3 संस्; Dc1 om.; T G1 M3. 4 स (for तु). — ^{f}) M4 प्रभो (for प्रभुः). K5 B (except B4) Dn1 D2–4 T1 G2 स ततोचिंतयत्प्रभुः; D5. 6 सं(D6 स)ततमचिंतयत्प्रभुः (hypermetric); T2 M1–3 ततश्चिंतयति प्रभो (T2 °ते प्रभुः); G3 प्रसभं चिंतयन्सुधीः.

27 ^{a}) K5 प्रचिंत्य. B1. 2. 4 [अ]परं; B3. 5 ततः (for चिरं). — ^{b}) K3 अडर्को; D4 S अळर्को. K1 द्विजसत्तमः; D3 °सत्तमं. — ^{d}) D2 नागान् (for योगान्). K4 D1. 6 G2 वर (for वरः).

28 ^{b}) K4 D1 (before corr. as in text). 2 निश्चले. K2 B5 आश्रितः (for आस्थितः). — ^{c}) M1. 2 जयन्नाशु (for जघानाशु). — ^{e}) B3. 5 आवेश्य (for आविश्य). — ^{f}) K2 *सिद्धिं; K3 T2 G2 M1. 2. 4 स सिद्धिं; K5 सिद्धिं च (for संसिद्धिं). B D (except D1) सिद्धिं परमिकां गतः (B Dc1 ययौ).

29 ^{a}) M4 [अ]थ (for [अ]पि). — ^{b}) M1. 2 गाथामेतां (for इमां गाथां). K2. 4 D1 अगायत (for जगाद ह). — Before 29^{c}, M1 ins. अलर्कः. — ^{d}) D (except Dc1 D1) सर्वं बाह्यम् (for पूर्वं राज्यम्). M1. 2 अधिष्ठितं (for अनु°). — After 29^{d}, B D (except D1) T2 ins. :

66* भोगतृष्णासमायुक्तैः पूर्वं राज्यमुपासितम् ।

[D6 पूर्व-. B1 अनुष्ठितं (for उपासितम्).]

— ^{e}) K4. 5 D1 G3 अपि; G1 अति; M4 (*inf. lin.*) अतः (for इति). K4 D1 महाज्ञानं (for मया ज्ञातं). M1. 2 प्रतीतश्चात्मनात्मानं; M3. 4 अति पश्चान्मया ज्ञातो.

30 Before 30, M1 ins. पितरः. — ^{a}) Ś1 K1. 3 एवं (for इति). B1. 2 Dn1 D2–6 त्वमनु-; B3–5 Dc1 G2 त्वमभि-; T1 तत्त्वं तु (for त्वमपि). — D1 om. 30^{b}. — ^{b}) S वधीः (for जहि). — ^{c}) K1 समातिष्ठ (for उपा°). — ^{d}) K1 M3 तत्र (for ततः). K4 D1 भविष्यति; D3. 4 G3 [ऽ]भिपत्स्यते; T2 G1 [ऽ]भिधिस्यते (G1 °सि); M1. 2 [ऽ]भिधास्यते.

31 ^{b}) Ś1 K3 ततो (K3 °पो) महत् (for पितामहैः). K1 जामदग्निस्तपो महत्. — ^{d}) Ś1 K1. 3 अनुत्तमां (for च दुर्गमाम्). — For 31, K2. 4. 5 D1 S subst. :

३१

ब्राह्मण उवाच ।
त्रयो वै रिपवो लोके नव वै गुणतः स्मृताः ।
हर्षः स्तम्भोऽभिमानश्च त्रयस्ते सात्त्विका गुणाः ॥ १
शोकः क्रोधोऽतिसंरम्भो राजसास्ते गुणाः स्मृताः ।
स्वप्नस्तन्द्री च मोहश्च त्रयस्ते तामसा गुणाः ॥ २
एतान्निकृत्य धृतिमान्बाणसंघैरतन्द्रितः ।
जेतुं परानुत्सहते प्रशान्तात्मा जितेन्द्रियः ॥ ३
अत्र गाथाः कीर्तयन्ति पुराकल्पविदो जनाः ।
अम्बरीषेण या गीता राज्ञा राज्यं प्रशासता ॥ ४
समुदीर्णेषु दोषेषु वध्यमानेषु साधुषु ।
जग्राह तरसा राज्यमम्बरीष इति श्रुतिः ॥ ५
स निगृह्य महादोषान्साधून्समभिपूज्य च ।

C. 14. 878
B. 14. 31. 6
K. 14. 32. 6

67* इत्युक्तः पितृभिः सोऽथ तपो घोरं समास्थितः ।
जामदग्न्यो महाभागः सिद्धिं च परमां गतः ।

[(L. 1) K4 D1 उपाश्रितः (for समास्थितः). — (L. 2) T G महाभागे.]

Colophon. — *Sub-parvan :* K2.3 T M4 अनुगीता ; K2 (also). 5 B D (except D1) ब्राह्मणगीता. — *Adhy. name :* Dc1 रामोपाख्यानं ; G3 अलर्कचरितं. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : Ś1 M4 (*inf. lin.*) 32 ; Dn1 D4 30 (as in text) ; T1 26 ; T2 G1.2 M4 25 ; G3 31 ; M1.2 24. — *Śloka no.* : Dn1 D4 30.

31

☞ D4 om. this adhy.

1 G2 M2 om. the ref. — ^{a}) B1.2 (both marg. as in text). 3 Dc1 (also as in text) तपसो ; G1 कुतो वै (for त्रयो वै). B5 तपसो विषये लोके. — ^{b}) Ś1 K1 नवैव ; K2.5 न च वै ; K4 B Dc1 Dn1 D2.3.5.6 नवधा (for नव वै). K1.3 M1.2.4 कृताः (for स्मृताः). T G नव चैव गुणा म(G3 °णाः स्मृ)ताः. — ^{c}) M1 हर्षडंभो ; M2 हर्षो डंभो ; Cv हर्षः स्तम्भो (as in text). K4 D1 S Cv [ऽ]ति- (for ऽभि-). K5 B Dc1 Dn1 D2.3.5.6 प्रहर्षः प्रीतिरानंदस्. — ^{d}) K2 मान्विता (sic) (for सात्त्विका). K3.5 स्मृताः (for गुणाः).

2 ^{a}) K1.5 B1 शोक- ; B5 Dn1 D2.3.5.6 तृष्णा (for शोकः). K2 [ऽ]यं ; K4 D1 [ऽ]थ ; B1.2.4 Dc1 Dn1 D2.3.5.6 M3 [ऽ]भि- ; B3.5 [ऽ]पि (for ऽति-). G2 शोकं क्रोधः समारंभो. — ^{b}) K3 corrupt. M1.2 तु (for ते). K1 स्मृतः ; T G1.2 M3.4 त्रयः (for स्मृताः). — ^{c}) Ś1 K4 D1 स्वप्नं ; K1.2 स्वप्न- ; D2.3.5.6 G3 श्रमस् (for स्वप्नस्). Dc1 D2.3.5.6 G1 तंद्रा (for तन्द्री). T2 G1 तु (for the first च). — ^{d}) K4 D1 स्मृताः (for गुणाः). Ś1 तामसास्ते त्रयो गुणाः ; K3 गुणा वै तामसाः स्मृताः.

3 ^{a}) M1.2 एषां (for एतान्). K1.3 निकृंतं ; Dc1 विकृत्य ; D5.6 निकृंत्य ; G2 M निकृं(M4 न कृं)तन् (for निकृत्य). K1 वृत्तिमान् ; K3 कृति° ; D1 G3 मति° ; G1 द्युति° (for धृति°). — ^{b}) Ś1 K1 बाणसंगैर् ; K2.4.5 D1 ज्ञानबाणैर्. — ^{c}) T1 G1.2 M3.4 जित्वा (for जेतुं). G3 उत्सृजते (for उत्सहते). M1.2 जित्वा चरान्सुसहने (sic). — ^{d}) K5 प्रसन्नात्मा (for प्रशान्तात्मा).

4 ^{a}) K4 D1 अथ ; T यत्र (for अत्र). M गाथां. — ^{b}) D3 -कल्पं (for -कल्प-). Ś1 K1.3 B4 ये (K3 ते) पुराणविदो जनाः. — ^{c}) B2 गाथा (for गीता). — ^{d}) K4 D1 पुरा (for राज्ञा). Ś1 B1.2.4.5 Dc1 Dn1 D2.3.5.6 राज्ञा पूर्वं (Ś1 राज्यं) प्रशाम्यता.

5 ^{a}) Ś1 समुद्गीर्णेषु ; T G1 समुत्की° (for समुदी°). T G M4 (*inf. lin.*) दुष्टेषु (for दोषेषु). K3 दस्युगीर्णेषु देशेषु. — ^{b}) Ś1 K1 B1.4 D2 बध्यमानेषु ; K5 B5 बाध्य° ; Dc1 om. ; Dn1 G3 वर्ध° ; D1 दध्य° ; D3 बुध्य° ; D5 वर्धं° (for वध्य°). T G सवंशः (for साधुषु). — ^{d}) K2.4 D1 G3 M1.2 इति श्रुतं (G3 °तः) ; K3 B3.5 Dn1 D2.3.5.6 महायशाः. Ś1 K1 अंबरीशो महायशाः.

6 ^{a}) K2.5 B4 D1.3 T G2 M3.4 सं- (for स). Ś1 K1.3 B D (except D1) [आ]त्मनो ; K4 G1 महान् (for महा-). — ^{b}) K4 D1 समविभज्य (for °भिपूज्य). — ^{d}) K5 B (except B2) Dc1 Dn1 D2.3.5.6 T2 G गाथाश्चेमा (for गाथां चेमां). K3 अगायत (for जगाद ह).

C. 14. 878
B. 14. 31. 6
K. 14. 32. 6

जगाम महतीं सिद्धिं गाथां चेमां जगाद ह ॥ ६
भूयिष्ठं मे जिता दोषा निहताः सर्वशत्रवः ।
एको दोषोऽवशिष्टस्तु वध्यः स न हतो मया ॥ ७
येन युक्तो जन्तुरयं वैतृष्ण्यं नाधिगच्छति ।
तृष्णार्त इव निम्नानि धावमानो न बुध्यते ॥ ८
अकार्यमपि येनेह प्रयुक्तः सेवते नरः ।
तं लोभमसिभिस्तीक्ष्णैर्निकृन्तन्तं निकृन्तत ॥ ९
लोभाद्धि जायते तृष्णा ततश्चिन्ता प्रसज्यते ।
स लिप्समानो लभते भूयिष्ठं राजसान्गुणान् ॥ १०
स तैर्गुणैः संहतदेहबन्धनः
पुनः पुनर्जायति कर्म चेहते ।
जन्मक्षये भिन्नविकीर्णदेहः
पुनर्मृत्युं गच्छति जन्मनि स्वे ॥ ११
तस्मादेनं सम्यगवेक्ष्य लोभं
निगृह्य धृत्यात्मनि राज्यमिच्छेत् ।
एतद्राज्यं नान्यदस्तीति विद्या-

---

7 ^{a}) B D_{c1} D_{n1} $D_{2.3.5.6}$ वि- (for मे). Ś$_1$ K_1 हता; K_3 महा-; D_1 जयिता (hypermetric) (for जिता). — ^{b}) D_5 निहताः शत्रवोखिलाः. — ^{c}) K_2 $M_{1.2}$ एक- (for एको). B_2 D_{n1} $D_{2.3.5.6}$ वरिष्ठश्; T $G_{1.2}$ M_4 विशिष्टस्; $M_{1.2}$ [ऽ]वशिष्टं (for ऽवशिष्टस्). B_5 D_{n1} $D_{2.3.5.6}$ च (for तु). — ^{d}) Ś$_1$ K_1 वध्येषु; K_3 D_6 वध्योपि; K_4 D_1 बहुधा; $B_{2.3}$ $D_{2.3}$ वध्यः (D_2 °ध्यं) सन् (for वध्यः स). K_1 D_1 नि- (for न). K_2 अन्ये तु निहता मया; K_5 D_4 G_3 वध्येष्वनिह(G_3 °हि)तो मया; B_4 वध्यः संदहतो मया (sic); D_{c1} वध्यः सत्त्वमता मया; D_6 वधात्स्वनहतो मया (sic); T $G_{1.2}$ M वध्यो न (G_2 बुध्यते; M बुध्यैष) निहतो मया.

8 ^{a}) B D_{c1} D_{n1} $D_{2.3.5.6}$ यत्प्र- (for येन). Ś$_1$ $K_{1.3}$ येनाविष्टस्तु पुरुषो; $K_{2.4.5}$ D_1 तेन प्रयुक्तः पुरुषो. — ^{b}) K_2 वितृष्ण्यं; G_2 वैवर्ण्यं; $M_{1.2}$ वैधृष्यं (for वैतृष्ण्यं). G_3 तृष्णां चैवाधिगच्छति. — ^{c}) $K_{2.4}$ D_1 T_1 G $M_{3.4}$ तृषार्त; K_3 तृष्णांत (for तृष्णार्त). D_{n1} $D_{2.3.5.6}$ G_3 इह (for इव). — G_1 om. 8^d–10^a. — ^{d}) $K_{3.5}$ [ऽ]व- (for न). M_4 (*inf. lin.* as in text) बुध्यसे. G_3 परिधावति नित्यदा.

9 G_1 om. 9 (cf. v. l. 8). — ^{a}) $K_{2.4.5}$ D_1 सेवेत; D_2 तेनेह; T_2 यानेन; G_3 यो मोहः (for येनेह). — ^{b}) B_2 प्रमुक्तः (for प्रयुक्तः). $K_{2.4.5}$ D_1 येन वै (for सेवते). — ^{c}) M_4 (*inf. lin.* as in text) लोकम् (sic) (for लोभम्). $M_{1.2}$ अग्निभिस्; M_3 मतिभिस् (sic) (for असि°). — ^{d}) Ś$_1$ $K_{1.3.5}$ $D_{3.4}$ निकृंतन्न निकृत्यते (K_3 °कृंत्यते; K_5 D_3 °कृंतत); B_{3-5} निकृंतत निकृंतत; T $G_{2.3}$ $M_{3.4}$ निकृत्य सुखमेधते; $M_{1.2}$ न्यकृंतदधिकं ततः.

10 G_1 om. 10^a (cf. v. l. 8). — ^{a}) B_3 दृष्ट्वा (for तृष्णा). — ^{b}) K (except K_4) D_1 T_1 G $M_{3.4}$ गतश्चित्तं; $M_{1.2}$ गतचित्तः (for ततश्चिन्ता). K B_{1-3} D_{c1} D_1 G_1 प्रसज्जते (K_4 D_1 °ति); $B_{4.5}$ D_{n1} $D_{2.3.5.6}$ प्रवर्तते (for प्रसज्यते). — ^{c}) D_3 सं- (for स). K_4 D_1 लिप्यमानो; $M_{1.2}$ लिप्त° (for लिप्स°). — ^{d}) T_2 भूयिष्ठान्. M (M_4 *inf. lin.* as in text) तामसान् (for राज°). T_1 $G_{1.2}$ भूयिष्ठान्कामजान्गुणान्. — After 10, $K_{2.5}$ B D (except D_1) G_3 $M_{3.4}$ ins.:

68* तदवाप्तौ तु लभते भूयिष्ठं तामसान्गुणान् ।

[B_3 D_{c1} च (for तु). $M_{3.4}$ (*inf. lin.* as above) सात्त्विकान् (for तामसान्).]

— While K_4 D_1 ins.:

69* एतैर्दोषैः पुनर्देही बध्यमानः पुनः पुनः ।
भुक्त्वा वै राजसान्भोगाञ्जायते कर्म चेहते ।

[(L. 1) D_1 देहो (for देही).]

11 K_4 D_1 om. (hapl.) 11^{ab}. — ^{a}) Ś$_1$ $K_{1.3.5}$ G_3 संक्षत-; K_2 संस्कृत-; B_{1-4} संहृत-; $M_{1.2}$ सक्षत- (for संहत-). Ś$_1$ K_1 -देहबंधः; $M_{1.2}$ °बंधनं. — ^{b}) Ś$_1$ $K_{1.3}$ B_1 G_3 जायते; G_2 दाहति; M_1 जयते (for जायति). T G_2 देहजं फलं; G_1 चेह तत्फलं (for कर्म चेहते). — ^{c}) T $G_{1.2}$ $M_{3.4}$ फल-; G_3 तेजः-; $M_{1.2}$ मल- (for जन्म-). T G_1 -विदीर्ण- (for -विकीर्ण-). $K_{1.2}$ -देहाः (K_2 °हं). B D_{c1} जन्मै($B_{1.3}$ °न्मे)ति चाभिन्नविकीर्णदेहो. — ^{d}) $D_{5.6}$ मृत्युं पुनर् (by transp.); G_3 पुनर्मर्त्यत्वं. $K_{2.4.5}$ $D_{1.5.6}$ जन्म चैव; K_3 जन्मनः स्वे; T G_1 चै- (T_1 नै)व जन्मनि; $M_{1.2}$ जन्मनीति (for °नि स्वे). B D_{c1} D_{n1} $D_{2.3}$ मृत्युं पुनर्गच्छति जन्मना वै (D_{n1} $D_{2.3}$ °नैव).

12 ^{a}) Ś$_1$ $K_{1.3}$ इमं; K_4 B_5 D_1 एवं; D_{c1} एव; D_{n1} $D_{2.5}$ एतं; M_4 एतत् (for एनं). D_6 आवेष्ट्य (for अवेक्ष्य). — ^{b}) K_4 D_1 $M_{1.2}$ इच्छन्; T ऋच्छेत्

यस्त्वत्र राजा विजितो ममैकः ॥ १२
इति राज्ञाम्बरीषेण गाथा गीता यशस्विना ।
आधिराज्यं पुरस्कृत्य लोभमेकं निकृन्तता ॥ १३

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

३२

ब्राह्मण उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
ब्राह्मणस्य च संवादं जनकस्य च भामिनि ॥ १
ब्राह्मणं जनको राजा सन्नं कस्मिंश्चिदागमे ।
विषये मे न वस्तव्यमिति शिष्ट्यर्थमब्रवीत् ॥ २
इत्युक्तः प्रत्युवाचाथ ब्राह्मणो राजसत्तमम् ।
आचक्ष्व विषयं राजन्यावांस्तव वशे स्थितः ॥ ३
सोऽन्यस्य विषये राज्ञो वस्तुमिच्छाम्यहं विभो ।
वचस्ते कर्तुमिच्छामि यथाशास्त्रं महीपते ॥ ४
इत्युक्तः स तदा राजा ब्राह्मणेन यशस्विना ।
मुहुरुष्णं च निःश्वस्य न स तं प्रत्यभाषत ॥ ५
तमासीनं ध्यायमानं राजानममितौजसम् । C. 14. 892 B. 14. 32. 6 K. 14. 33. 6

(for इच्छेत्). — ^{c}) D_3 भिन्नान् (for राज्यं). B Dc_1 Dn_1 $D_{2.3.5.6}$ इह राज्यं (for इति विद्याद्). — ^{d}) K_3 विदितो (for विजितो). $K_{2.5}$ G_3 यस्त्वं (G_3 °स्तं) न राजा (K_5 °ज्ये) विदितो मयै(K_2 °मै)कः; K_4 D_1 न त्वं राजा विदितो वै मयैकः; B Dc_1 Dn_1 $D_{2.3.5.6}$ आत्मैव राजा विदितो यथावत्; T G_1 यश्चैष राज्ञा विजि(T_2 °दि)तो मयैकः; G_2 दृश्येत राज्ञा विजितो जयैकः; M यस्त्वं (M_4 सद्यस्त्वं) न राजा विजितो मयैकः; Cv यस्तेन राज्ञा विजितोऽमुयैकः.

13 ^{a}) $K_{1.3}$ ज्ञात्वा (for राज्ञा). — ^{b}) K_4 यशस्विनी; $B_{1.2}$ मनस्विना (for यश°). — ^{c}) $K_{2.4.5}$ $B_{3.4}$ $D_{1.2.4\text{–}6}$ T_2 $G_{1.3}$ M_4 अधिराज्यं. — ^{d}) K_2 लाभम् (for लोभम्). K_4 $D_{1.6}$ एव; T_2 G एतन् (for एकं). K_2 विकृंतता; K_4 B_4 D_1 न्यकृंतत; K_5 परित्यज्य; Dc_1 D_3 T $G_{1.3}$ निकृंतत (G_3 °ति).

Colophon om. in D_4 T $G_{1.2}$ $M_{1\text{–}3}$. — *Subparvan :* $K_{2.5}$ B Dc_1 Dn_1 $D_{2.3.5.6}$ ब्राह्मणगीता; K_3 अनुगीता. — *Adhy. name :* G_3 अंबरीषगाथा. — *Adhy. no.* (figures, words or both): $Ś_1$ M_4 33; Dn_1 31 (as in text); G_3 32. — *Śloka no. :* Dn_1 13.

32

1 T G_1 $M_{1\text{–}3}$ om. the ref. — ^{a}) B Dc_1 D_2 च भाविनि; T $G_{1.2}$ $M_{3.4}$ नृपस्य च (for च भामिनि).

2 ^{a}) M_1 नाम; M_2 राम (sic) (for राजा). — ^{b}) K_2 सक्तं; K_3 सत्रे; K_5 Dn_1 M_3 संतं; T G_1 क्षांतं; $G_{2.3}$ M_4 क्लांतं; $M_{1.2}$ राजा (for सन्नं). M_2 क्लांतश्चिद् (for कस्मिं°). $Ś_1$ K_5 $B_{1.2.4}$ (marg. as in text). $_5$ Dc_1 Dn_1 $D_{2\text{–}4}$ T G_3 आगसि; D_1 आसने (for आगमे). $D_{5.6}$ कस्मिंश्चिदागमांतरे. — ^{c}) D_1 om. (hapl.) from विषये up to आचक्ष्व (in 3^{c}). — ^{d}) K_2 D_4 T_1 M_3 शिष्यार्थम्; K_3 D_3 M_4 शिष्टार्थम्; K_4 Dn_1 G_3 शिक्षार्थम्; K_5 शब्दार्थम्; T_2 $G_{1.2}$ शिष्यस्तम्; $M_{1.2}$ निष्ट्यर्थम् (for शिष्ट्यर्थम्). $D_{5.6}$ इति शिष्यमथाब्रवीत्.

3 D_1 om. up to आचक्ष्व (in 3^{c}) (cf. v. l. 2). — ^{a}) K_5 इत्युक्तं. S (except G_3) [इ]दं (for [अ]थ). — ^{c}) $K_{1.3}$ विषयो. — ^{d}) T_1 अहं (for यावांस्). $K_{4.5}$ D_1 निशेषतः; $M_{1.2}$ lacuna (for वशे स्थितः). G_3 चान्यांस्तव मते स्थितान्.

4 K_4 om 4. — ^{a}) $Ś_1$ $K_{1\text{–}3}$ $D_{1.5}$ नान्यस्य; K_5 S अन्यस्य (for सोऽन्यस्य). — ^{b}) $B_{1.2}$ भूपते; D_5 G_2 $M_{1.2.4}$ (*inf. lin.*) [अ]हं प्रभो (for [अ]हं विभो). — ^{c}) $M_{1.2}$ तत् (for ते). — ^{d}) G_3 तद्वदस्व (for यथाशास्त्रं). D_3 महामते; D_6 न हीयते (for महीपते).

5 K_2 om. 5. — ^{a}) $B_{3\text{–}5}$ D (except D_1) $G_{2.3}$ M तु (for स). $Ś_1$ K_3 G_3 ततो (for तदा). — ^{c}) K_4 D_1 उक्तं (for उष्णं). $Ś_1$ K_1 स; B D (except D_1) G_3 वि- (for च). K_3 निःश्वसन्मुहुरुष्णं स. — ^{d})

C. 14. 892
B. 14. 32. 6
K. 14. 33. 6

कश्मलं सहसागच्छद्भानुमन्तमिव ग्रहः ॥ ६
समाश्वास्य ततो राजा व्यपेते कश्मले तदा ।
ततो मुहूर्तादिव तं ब्राह्मणं वाक्यमब्रवीत् ॥ ७
पितृपैतामहे राज्ये वश्ये जनपदे सति ।
विषयं नाधिगच्छामि विचिन्वन्पृथिवीमिमाम् ॥ ८
नाध्यगच्छं यदा पृथ्व्यां मिथिला मार्गिता मया ।
नाध्यगच्छं यदा तस्यां स्वप्रजा मार्गिता मया ॥ ९
नाध्यगच्छं यदा तासु तदा मे कश्मलोऽभवत् ।
ततो मे कश्मलस्यान्ते मतिः पुनरुपस्थिता ॥ १०
तया न विषयं मन्ये सर्वो वा विषयो मम ।
आत्मापि चायं न मम सर्वा वा पृथिवी मम ।
उष्यतां यावदुत्साहो भुज्यतां यावदिष्यते ॥ ११
पितृपैतामहे राज्ये वश्ये जनपदे सति ।
ब्रूहि कां बुद्धिमास्थाय ममत्वं वर्जितं त्वया ॥ १२
कां वा बुद्धिं विनिश्चित्य सर्वो वै विषयस्तव ।
नावैषि विषयं येन सर्वो वा विषयस्तव ॥ १३

Ś$_1$ K$_{1.3}$ न च तं; B D (except D$_1$) न किंचित्; T$_1$ न ततः; T$_2$ G$_2$ सततं (for न स तं).

6 ^{a}) D$_6$ ध्याननिष्ठं (for ध्यायमानं). T G$_{1.2}$ M$_{3.4}$ आसीनं ध्यायमानं तं. — ^{b}) K$_4$ राजानमतितेजसं. — K$_4$ om. 6^{c}–7^{b}.

7 K$_4$ om. 7^{ab} (cf. v. l. 6). — ^{a}) Dc$_1$ D$_1$ M$_{3.4}$ समाश्वस्य; G$_3$ M$_{1.2}$ तमाश्वास्य. K$_{2.5}$ D$_1$ T G$_{1.2}$ M$_{1.3.4}$ तदा (for ततो). — ^{b}) B$_1$ D (except Dc$_1$ D$_1$) विगते; G$_2$ व्यपेदे (for व्यपेते). K$_1$ कल्मषे (for कश्मले). K$_2$ D$_1$ पुनः (for तदा). — ^{c}) K$_4$ D$_3$ दिवसं; T G$_{1.2}$ जनको (for इव तं). — ^{d}) D$_1$ ब्राह्मं वाक्यमथाब्रवीत्.

8 D$_4$ om. (hapl.) 8–11. Before 8, N (D$_4$ om.) G$_3$ M$_4$ ins. जनक उवाच. — ^{a}) K$_4$ -पितामहे. — ^{b}) Ś$_1$ वशे (for वश्ये). — Before 8^{c}, M$_{1.2}$ ins. जनकः. — ^{c}) Ś$_1$ K$_1$ B$_2$ विषयान्; Cv विषयं (as in text). — ^{d}) B$_1$ विनिंदन्; M$_{1.2}$ विधिवत् (for विचिन्वन्). K$_3$ B$_{1.2.4.5}$ Dc$_1$ Dn$_1$ D$_{2.3}$ अहं (for इमाम्). D$_{5.6}$ विचिन्वन्पृथगप्यहं.

9 D$_4$ om. 9 (cf. v. l. 8). — ^{a}) K$_5$ नाध्यगच्छद्; Dc$_1$ °गच्छस् (for °गच्छं). K$_3$ Dn$_1$ D$_{3.5.6}$ T G$_{2.3}$ M$_4$ यथा; Dc$_1$ तथा (for यदा). M$_{1.2}$ om. (hapl.) from पृथ्व्यां up to यदा (in 9^{c}). — ^{b}) D$_{5.6}$ G$_2$ मम; Cv मया (as in text). — K$_{3.4}$ D$_1$ G$_3$ om. (hapl.) 9^{cd}. K$_5$ om. 9^{c}–10^{b}. — ^{c}) D$_3$ तया; T G$_2$ यथा (for यदा). M$_{1.2}$ तस्य (for तस्यां). — ^{d}) B$_{3-5}$ Dc$_1$ D$_3$ T G$_1$ M$_{3.4}$ स्वाः; G$_2$ सा; M$_{1.2}$ तां (for स्व-). G$_2$ मम (for मया).

10 D$_4$ om. 10 (cf. v. l. 8). K$_5$ om. 10^{ab} (cf. v. l. 9). K$_3$ om. 10. — ^{a}) D$_3$ नाधिगच्छं; M$_{1.2}$ नाध्यगच्छद्. T$_1$ G$_2$ यथा (for यदा). K$_4$ B$_1$ D (except Dc$_1$; D$_4$ om.) तस्यां; G$_1$ तस्य (for तासु). — ^{b}) T G$_{1.3}$ M$_{2.3}$ ततो (for तदा). T G$_{1.2}$ मां; M$_{3.4}$ मा (for मे). D$_1$ M$_{1.2}$ भवेत्; T G$_{1.2}$ M$_{3.4}$ [ऽ]विशत् (for ऽभवत्). — ^{c}) K$_4$ तदातो (sic) (for ततो मे).

11 D$_4$ om. 11 (cf. v. l. 8). — ^{a}) K$_{4.5}$ D$_1$ कियंतं; B$_{1-3.5}$ Dn$_1$ D$_{2.3.5.6}$ T G$_{1.2}$ तदा न; M$_{1.2}$ नाहं तु; Cv तया न (as in text). K$_1$ विषयान्; Cv °यं (as in text). K$_2$ मेति; Cv मन्ये (as in text). Ś$_1$ K$_3$ स्वी(K$_3$ प्रि)यान्न विषयान्मन्ये. — ^{b}) K$_4$ D$_1$ सर्वे वा; G$_2$ सर्वेषां (for सर्वो वा). D$_6$ सर्वं वा विषयोपमं; M$_{1.2}$ सर्वे वा विषये मम. ❀ Cv सर्वोपि मम विषयः । वा वै । ❀ — K$_4$ D$_1$ om. (hapl.) 11^{cd}. Before 11^{c}, M$_{1.2}$ ins. राजा. — ^{c}) M$_{1.2}$ वा (for च). D$_6$ om.; M$_2$ नु (for न). ❀ Cv अयमात्मा देहोऽपि मम न. ❀ — ^{d}) D$_{5.6}$ सर्वापि; G$_2$ सर्वात्मा (for सर्वा वा). — B Dc$_1$ Dn$_1$ D$_{2.3.5.6}$ ins. after 11^{d}: K$_5$ after 11:

70* यथा मम तथान्येषामिति मन्ये द्विजोत्तम ।

— ^{e}) K$_{2.4}$ D$_1$ उच्यतां; Cv उष्यतां (as in text). Ś$_1$ K (except K$_2$) D$_1$ T G Cv उत्साहं. — ^{f}) Ś$_1$ K$_1$ D$_6$ इष्यति; K$_3$ इच्छसि; K$_5$ उष्यते; Cv इष्यते (as in text).

12 Before 12, MSS. ins. ब्राह्मणः; D$_{2.6}$ द्विजः. — ^{b}) Ś$_1$ K$_2$ वशे (for वश्ये). D$_3$ स्थितिः (for सति). — ^{c}) D$_1$ मां (for कां). B$_5$ D (except Dc$_1$ D$_1$) मतिम् (for बुद्धिम्). — ^{d}) K$_1$ समत्वं (for ममत्वं). Ś$_1$ K (except K$_5$) D$_1$ निर्जितं (for व°). K$_4$ D$_1$ मया (for त्वया).

13 K$_4$ D$_1$ om. 13–15. D$_4$ om. 13. K$_2$ om. (hapl.) 13^{ab}. — ^{a}) B$_{1.2}$ G$_3$ वै (for वा). B$_{1-4}$

जनक उवाच ।

अन्तवन्त इहारम्भा विदिताः सर्वकर्मसु ।
नाध्यगच्छमहं यस्मान्ममेदमिति यद्भवेत् ॥ १४
कस्येदमिति कस्य स्वमिति वेदवचस्तथा ।
नाध्यगच्छमहं बुद्ध्या ममेदमिति यद्भवेत् ॥ १५
एतां बुद्धिं विनिश्चित्य ममत्वं वर्जितं मया ।
शृणु बुद्धिं तु यां ज्ञात्वा सर्वत्र विषयो मम ॥ १६
नाहमात्मार्थमिच्छामि गन्धान्घ्राणगतानपि ।
तस्मान्मे निर्जिता भूमिर्वशे तिष्ठति नित्यदा ॥ १७
नाहमात्मार्थमिच्छामि रसानास्येऽपि वर्ततः ।
आपो मे निर्जितास्तस्माद्वशे तिष्ठन्ति नित्यदा ॥ १८
नाहमात्मार्थमिच्छामि रूपं ज्योतिश्च चक्षुषा ।
तस्मान्मे निर्जितं ज्योतिर्वशे तिष्ठति नित्यदा ॥ १९
नाहमात्मार्थमिच्छामि स्पर्शांस्त्वचि गताश्च ये ।
तस्मान्मे निर्जितो वायुर्वशे तिष्ठति नित्यदा ॥ २०
नाहमात्मार्थमिच्छामि शब्दाञ्श्रोत्रगतानपि ।

C. 14. 908
B. 14. 32. 22
K. 14. 33. 22

Dc1 समास्थाय; M4 विनिर्जित्य (for °श्चित्य). K5 कया बुध्या विनिश्चित्य; B5 Dn1 D2.3.5.6 कां वै बुद्धिं समाश्रित्य. —^{b}) B3 विषयं. — K5 B3 G2 om. (hapl.) 13^{cd}. —^{c}) G3 विजयं (for विषयं). —^{d}) Ś1 K2.3 G3 वै; K1 T G1 M3.4 [ऽ]यं (for वा). M1.2 सर्वाय विषयैस्तव.

14 K4 D1 om. 14 (cf. v. l. 13). D4 M1.2 om. the ref. —^{a}) B1.2 अंतवंत्य (for °वन्त). M1.2 इव (for इह). Dc1 [आ]रंभो. B5 Dn1 D2-6 अंतवंत्य इहावस्था. —^{b}) M4 (*inf. lin.* as in text) -सूनुना (for -कर्मसु). —^{c}) K5 M1.2 नाधिगच्छम् (for नाध्य°). G3 इमं (for अहं). K5 बुध्यां; B D (D1 om.) तस्मान् (for यस्मान्). K2 नाधिगच्छाम्यहं तस्मान्. —^{d}) M1-3 [ए]तद् (for [इ]दम्). K3 ब्रवीत् (for भवेत्).

15 K4 D1 om. 15 (cf. v. l. 13). K2 om. (hapl.) 15. K5 om. 15^{a}–16^{b}. —^{a}) G2 अस्य (for इति). D6 कस्य त्वम्; G3 यश्चायम् (for कस्य स्वम्). K1.3 B3.4 T कस्येदमद्य कस्य श्व (T2 त्वम्); M1.2 °मन्यत्कस्मिंश्च; M3.4 °मस्य कस्यां च; M4 (*inf. lin.*) °मस्ति कश्चायम्. —^{b}) M (M4 *inf. lin.* as in text) वेदविदस् (for °वचस्). B4 Dc1 G3 तदा; Cv सदा (for तथा). —^{c}) M1 नाभ्यगच्छम् (for नाध्य°). Ś1 G3 यस्मान्; B1.2 तस्मान्; M2 बुध्यो (for बुद्ध्या). G2 नाध्यगच्छाम्यहं बुद्ध्या (sic). —^{d}) B5 सं- (for यद्).

16 K5 om. 16^{ab} (cf. v. l. 15). —^{a}) K4 D1 कया बुद्ध्या (for एतां बुद्धिं). B1 समवस्थाय (hypermetric); B2 समास्थाय; Dc1 विनिश्चित्य; Dn1 D2-6 समाश्रित्य (for विनिश्चित्य). —^{b}) T1 बुद्धित्वं (for ममत्वं). K3.4 निर्जितं; D1 निश्चितं (for वर्जितं). G2 त्वया (for मया). —^{c}) Ś1 K1.3 तु तां; K4 B5 D (except Dc1) G3 च यां; G1.2 M1.2 त्वया (for तु यां). K2.4 D1 मत्वा; G3 श्रुत्वा; M1.2 राज्ञा (for ज्ञात्वा). —^{d}) K2.4.5 B5 D1 सर्वोत्र; B1 Dc1 सर्वोयं; G2.3 सर्वस्तु (for सर्वत्र). M3.4 विषया.

17 K2 om. (hapl.) 17–18. B4 om. (hapl.) 17. D3 om. 17^{bcd}. —^{b}) M3 गंध- (for गन्धान्). K4 D1 प्राणगतान्; K5 भूमिगुणान्; D3 घ्राणगतो (for °गतान्). T1 G1.2 गंधान्घ्राणेपि वर्ततः; T2 °न्घ्राणविवर्जितः. —^{c}) K5 तथा (for तस्मान्). B3 निर्जितां. —^{d}) Dc1 सर्वदा; S (except M1.2) सर्वशः (for नित्यदा).

18 K2 om. 18 (cf. v. l. 17). Ś1 K1.3 G1 om. (hapl.) 18. —^{b}) D5.6 M4 वि-; M3 नि- (for ऽपि). K5 वर्तते (for वर्ततः). —^{c}) K4 [ऽ]पि; D1 om.; D3 [ऽ]यं (for मे). —^{d}) M1.2 वने (for वशे). Dc1 D3 M1.2 तिष्ठति. B1.3.4 सर्वदा; T G2.3 M3.4 नित्यशः (for °दा).

19 D3 G3 om. (hapl.) 19–21. D1 reads 19 twice. —^{b}) Ś1 K1 T2 G1.2 तु (for च). K4 D1 (both times) नित्यदा; B3 D2.4 चक्षुषः; B4 Dc1 Dn1 T G1.2 चक्षुषी (B4 T2 °षि). M रूपज्ञा(M4 °पं जा)तं तु चक्षुषि (M3 °षी). —^{c}) M1.2 ते (for मे). Dc1 निर्जितां. D5.6 तेजो (for ज्योतिर्). —^{d}) K5 दशौ (for वशे). B2 तिष्ठंति. B1.2 सर्वदा; T G1.2 M3.4 नित्यशः (for °दा).

20 D3 G3 om. 20 (cf. v. l. 19). Ś1 K1-4 D1 om. (hapl.) 20–21. D4 om. (hapl.) 20. G1 om. (hapl.) 20–22. After 20^{a}, M1.2 read 22^{bc} repeating it in its proper place. —^{b}) B2 Dc1 T1 M3.4 गतान् (for गताश्च्). T1 M3.4 [अ]पि (for ये). M1.2 स्पर्शं जातं त्वचि प्रिये. —^{c}) M1.2 स्पर्शो (for वायुर्). B1

C. 14. 906
B. 14. 32. 22
K. 14. 33. 22

तस्मान्मे निर्जिताः शब्दा वशे तिष्ठन्ति नित्यदा ॥२१
नाहमात्मार्थमिच्छामि मनो नित्यं मनोन्तरे ।
मनो मे निर्जितं तस्माद्वशे तिष्ठति नित्यदा ॥ २२
देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च भूतेभ्योऽतिथिभिः सह ।
इत्यर्थं सर्व एवेमे समारम्भा भवन्ति वै ॥ २३
ततः प्रहस्य जनकं ब्राह्मणः पुनरब्रवीत् ।
त्वज्जिज्ञासार्थमद्येह विद्धि मां धर्ममागतम् ॥ २४
त्वमस्य ब्रह्मनाभस्य बुद्ध्यारस्यानिवर्तिनः ।
सत्त्वनेमिनिरुद्धस्य चक्रस्यैकः प्रवर्तकः ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

३३

ब्राह्मण उवाच ।
नाहं तथा भीरु चरामि लोके
तथा त्वं मां तर्कयसे स्वबुद्ध्या ।
विप्रोऽस्मि मुक्तोऽस्मि वनेचरोऽस्मि

तस्मान्मे निर्जितं तस्माद्; T G2 M3.4 वायुर्मे निर्जितस्तस्माद्. —^{d}) T2 तिष्ठंति. B2 नित्यता; B4 सर्वदा; T G2 M3.4 नित्यशः (for नित्यदा).

21 D3 G3 om. 21 (cf. v. l. 19). Ś1 K1–4 D1 G1 om. 21 (cf. v. l. 20). —^{b}) M1.2 शब्दं श्रोत्रे समुद्भवं. —^{c}) T1 M3.4 आकाशं मे जितं तस्माद्; M1.2 तस्मान्मे निर्जितः शब्दो. —^{d}) B4 Dc1 सर्वदा; T G2 M3.4 नित्यशः (for नित्यदा).

22 G1 om. 22 (cf. v. l. 20). —^{a}) K1 आत्मताम् (sic) (for आत्मार्थम्). — M1.2 read 22^{bc} for the first time after 20^{a}. —^{b}) B1.2 मदं तथा; B2 (marg.).4.5 Dc1 Dn1 मदंतरे; T2 ममांतिके (for मनोन्तरे). —^{c}) G3 वि- (for मे). —^{d}) K2.5 B1.2.4 D (except Dc1 D1) सर्वदा; T G2.3 M3.4 नित्यशः (for नित्यदा).

23 ^{a}) B2 Dc1 [ऽ]थ; G3 [ऽ]पि (for the first च). —^{b}) Ś1 K1.3 Dc1 M2.4 (*inf. lin.* as in text) भृत्येभ्यो; K2.4 D1 ऋत्विग्भ्यो (for भूतेभ्यो). T G1.2 भूतेभ्योतिथिनामपि. —^{c}) B1–3 इष्ट्यर्थं; T G1.2 M4 (*inf. lin.*) भुक्त्यर्थं (for इत्यर्थं). Ś1 G3 एवं मे; K1 एवेमं; K2.4 Dc1 D1 एते मे; D2–6 एवेति; M1.2 एवेमाः (for एवेमे). —^{d}) B3.5 T2 G1 M3.4 सदारंभा; B4 Dc1 मदा°; D6 समारंभं; M1.2 सर्वारंभा (for समा°). B1.2 मे; G2 हि (for वै). K4.5 D1 आरंभा संभवंति च (K5 मे).

24 ^{a}) Ś1 प्राहस्य. —^{b}) D3 ब्राह्मणं (sic). —^{c}) B1.4.5 Dc1 एव (for अद्य). —^{d}) Ś1 K1.3 Dc1 G2 M3.4 विद्धि मा; D3 G1 विधिना (for विद्धि मां).

25 ^{a}) G2 चास्य (for अस्य). K2.4.5 B D (except Dc1) ब्रह्म(K4 धर्म)लाभस्य; M1.2 ब्राह्मणा तस्या (for ब्रह्मनाभस्य). **Cv** त्वमस्य ब्रह्मभावस्य. —^{b}) Ś1 K1.3 M1.2 बुद्धेरस्य; T G बुद्धि° (for बुद्ध्या°). K2 M1.2 [अ]निवर्तत (K2 °तः) (for °र्तिनः). K4 D1 बुद्ध्यारभ्य(D1 °म्य)निवर्तत; B1.2 (both marg.) 3 बुद्ध्यावशनि(B3 °रस्य नि)वर्तिनः; D2–4 बुद्ध्यानामा(D3 °भ्य-; D4 °ब्या)नि°; Dn1 D5.6 दुर्वारस्यानि° (D6 °स्य नि°); M3.4 बुद्धिरस्यानुवर्तिनं (M4 °नः); **Cv** बुद्धावस्यानिवर्तिनः. — K2 M1.2 om. 25^{cd}. —^{c}) T G1 corrupt. D4 सत्यनेमि- (for सत्त्व°). K4 D1 -निरुद्धश्च; T G1.3 -निरूपस्य (for -निरुद्धस्य). —^{d}) Ś1 K1.3 Dc1 D1 [ए]क-; K5 [ए]ष; T G1 [अ]पि (for [ए]कः). ❀ **Cv** चक्रस्य त्वमेक एव प्रवर्तकः । ❀

Colophon om. in K1.3; illegible in Ś1. — *Subparvan* : T G1 M3.4 अनुगीता. — *Adhy. name* : K2.5 B Dc1 Dn1 D2–6 ब्राह्मणगीता; G3 ब्राह्मणजनकसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 32 (as in text); D4 31; T1 27; T2 G1.2 M3.4 26; G3 33; M1.2 25; M4 (*inf. lin.*) 34. — *Śloka no.*: Dn1 26.

33

1 K1 om. the ref. —^{b}) Ś1 T G1.2 M1.2.4 मां त्वं (by transp.); K1.3 M3 मा त्वं; B तु मां; D3 त्वं मा. Ś1 K1.3.5 तर्कयसि; Dn1 D4–6 तर्जयसे;

गृहस्थधर्मा ब्रह्मचारी तथास्मि ॥ १
नाहमस्मि यथा मां त्वं पश्यसे चक्षुषा शुभे ।
मया व्याप्तमिदं सर्वं यत्किंचिज्जगतीगतम् ॥ २
ये केचिज्जन्तवो लोके जङ्गमाः स्थावराश्च ह ।
तेषां मामन्तकं विद्धि दारूणामिव पावकम् ॥ ३
राज्यं पृथिव्यां सर्वस्यामथ वापि त्रिविष्टपे ।
तथा बुद्धिरियं वेत्ति बुद्धिरेव धनं मम ॥ ४
एकः पन्था ब्राह्मणानां येन गच्छन्ति तद्विदः ।
गृहेषु वनवासेषु गुरुवासेषु भिक्षुषु ।
लिङ्गैर्बहुभिरव्यग्रैरेका बुद्धिरुपास्यते ॥ ५
नानालिङ्गाश्रमस्थानां येषां बुद्धिः शमात्मिका ।
ते भावमेकमायान्ति सरितः सागरं यथा ॥ ६
बुद्ध्यायं गम्यते मार्गः शरीरेण न गम्यते ।
आद्यन्तवन्ति कर्माणि शरीरं कर्मबन्धनम् ॥ ७
तस्मात्ते सुभगे नास्ति परलोककृतं भयम् ।
मद्भावभावनिरता ममैवात्मानमेष्यसि ॥ ८

C. 14. 921
B. 14. 33. 8
K. 14. 34. 8

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

D3 तर्जितसे (sic) (for तर्कयसे). Ś1 K1.3 [इ]ह (for स्व-). G3 यथा त्वमावर्जयसे स्वबुद्ध्या. — c) T G1.2 M3.4 transp. विप्रोऽस्मि and मुक्तोऽस्मि. K4 B2.3.5 Dc1 M1.2 युक्तोस्मि (for मुक्तोऽस्मि). K2 गृहस्थधर्मा; B5 वनेभवोस्मि (for वनेचरोऽस्मि). — d) K2 वनेचरो (for गृहस्थधर्मा). K4 D1 धर्मचारी; B Dc1 Dn1 D2–6 व्रतवांस् (for ब्रह्मचारी).

2 a) Ś1 K1.3 तथा (for अहम्). K4 D1 तथा (for यथा). K1.3 B2 M2–4 मा (for मां). — b) S (except M1.2) ईक्षसे (for पश्यसे). Ś1 K1.3 चक्षुषा पश्यसे शुभे; K5 B Dc1 Dn1 D2–6 पश्यसे च शुभाशुभे (B1–4 °नने). — c) Ś1 K1.3 त्यक्तम्; B2.3 प्राप्तम् (for व्याप्तम्). S (except G3) मया सर्वमिदं व्याप्तं.

3 a) Dc1 यत्किंचिज् (for ये केचिज्). G3 इह वै (for जन्तवो). — b) K4 D1 जंगम-. K4 D1 M3 ये (for ह). — c) K2.5 मामंतरं (K5 °गं); K4 अभ्यंतरं; D1 मां मननं (sic); T2 G M3 अंतर्गतं (for मामन्तकं). — d) M1.2 अपि (for इव).

4 a) T G1.2 राज्ये. K5 राज्यं पृथिव्याः सर्वस्या. — b) T G1 वै; G2.3 M3.4 यत् (for [अ]पि). K5 D5.6 त्रिविष्टपं. — c) Ś1 K1 तदा; K4 D1 तद्वा; K5 महा-; T1 तस्मै; G M3 तन्मे; M1.2 तन्मां; M4 तस्माद् (for तथा). K1 चेति; K5 मेस्ति; B1.3 D2 वेति (for वेत्ति). — d) K4 D1 बुद्धेर् (for बुद्धिर्). G3 सुनिश्चिता; M4 (*inf. lin.*) धनं मतं (for धनं मम).

5 b) K4 D1 तेन (for येन). Dc1 [आ]गच्छंति. K1.3 D6 तद्विधः (sic); B1.2 M4 जंतवः; M1.2 तत्पदं (for तद्विदः). — d) M1.2.4 (*inf. lin.* as in text) ब्रह्मचारिषु भिक्षुषु. — e) M3.4 अव्यक्तैर् (for °ग्रैर्). — f) K1 T2 एक-; M3 एकां (for एका). K4 वृद्धिर् (for बुद्धिर्). M4 एतां बुद्धिमुपासते.

6 a) Dc1 नाम- (for नाना-). — b) D3 येषु; T2 G1.2 इयं; G3 एषा; M3 एषां; M4 यैषा (for येषां). K2 श्रमात्मिका; K4 D1 शमात्मका; B M4 (*inf. lin.* as in text) समात्मिका; T G1.2 शता° (for शमा°). — d) D5.6 सागरे.

7 a) K4 सं-; M1.2 यो (for [अ]यं). D1 ग्रस्यते (for गम्यते). — b) G1 [अ]व- (for न). T1 गद्यते (for गम्यते). — c) M1.2 आद्यवंति न (M2 हि) कर्माणि.

8 a) Dc1 D5.6 न; Dn1 T G2.3 M मे (for ते). D6 शुभगे (for सु°). — b) K2 परलोके (for °लोक-). K4 B1.2 D1 -गतं; B3 -भयं; Dc1 -कृते (for -कृतं). B3 कृतं (for भयम्). — c) K5 Dn1 D2–6 M1.2 तद् (for मद्). K3 -नियता (for -निरता). Ś1 K1 Dc1 सद्भावभावनियता; K4 D1 तद्भावभारनिरता; M4 मद्भावाभावनि°. — d) D5 मामेव (for ममैव). B1.2 एष्यति (for एष्यसि). K2 मामेवात्मानमक्षरं; K4 D1 मामवेक्ष्य यथा तथा; K5 मामेवेक्ष्यस्यथात्मना; D6 मामेषात्मानमेष्यसि; T G1.2 M3.4 मामेवेष्य(G1 °क्ष)स्यथात्मना; M1.2 मामवेक्ष्यति चात्मना.

Colophon om. in S (except G3 M4). — *Subparvan*: K2 B2 Dc1 Dn1 D2–6 ब्राह्मणगीता; K3 G3

३४

C. 14. 922
B. 14. 3. 14
K. 14. 35. 1

ब्राह्मण्युवाच ।

नेदमल्पात्मना शक्यं वेदितुं नाकृतात्मना ।
बहु चाल्पं च संक्षिप्तं विप्लुतं च मतं मम ॥ १
उपायं तु मम ब्रूहि येनैषा लभ्यते मतिः ।
तन्मन्ये कारणतमं यत एषा प्रवर्तते ॥ २

ब्राह्मण उवाच ।

अरणीं ब्राह्मणीं विद्धि गुरुरस्योत्तरारणिः ।
तपःश्रुतेऽभिमथ्नीतो ज्ञानाग्निर्जायते ततः ॥ ३

ब्राह्मण्युवाच ।

यदिदं ब्रह्मणो लिङ्गं क्षेत्रज्ञमिति संज्ञितम् ।
ग्रहीतुं येन तच्छक्यं लक्षणं तस्य तत्क नु ॥ ४

ब्राह्मण उवाच ।

अलिङ्गो निर्गुणश्चैव कारणं नास्य विद्यते ।
उपायमेव वक्ष्यामि येन गृह्येत वा न वा ॥ ५
सम्यगप्युपदिष्टश्च भ्रमरैरिव लक्ष्यते ।
कर्मबुद्धिरबुद्धित्वाज्ज्ञानलिङ्गैरिवाश्रितम् ॥ ६

अनुगीता; K5 ब्रह्मगीता. —*Adhy. name:* G3 मुक्तलक्षणं. —*Adhy. no.* (figures, words or both): Ś1 G3 34; Dn1 33 (as in text); D4 32; M4 35. —*Śloka no.:* Dn1 9.

34

1 D3 om. the ref. K2 Dn1 ब्राह्मण उवाच. — a) D4 अन्यात्मना (for अल्पा°). — b) K3 वेदितं. B2 (marg. as in text) नाहृतात्मना; B4 (marg.) नाकृशा°; T वाकृता°; M1. 2 नाकृतात्मनां (for °त्मना). — c) G3 बृहत्त्वात्त्वं (sic); M4 (*inf. lin.* as in text) बहु साल्पं (for बहु चाल्पं). — d) D5. 6 विक्षिप्तं; T G2. 3 M3 विस्मृतं; G1 विस्मितं; M1. 2 विषमं; M4 विसृ(*inf. lin.* °स्तृ)तं (for विप्लुतं). K4 D1 S (except M1. 2) मनो (for मतं).

2 a) K1 त्वं; B Dc1 Dn1 D1–5 G2. 3 तं (for तु). G2 अनु- (for मम). D6 उपायातं मम ब्रूहि. — b) रतिः (for मतिः). — c) K4. 5 B1 D1 G1. 2 तं (G1 तां) मन्ये (for तन्मन्ये). B Dc1 Dn1 D3–5 कारणं त्वत्तो; D6 °णं तत्तु; T G1 °णं कर्म (for °णतमं). M1. 2 एतदाचक्ष्व मे भद्र; M3. 4 तन्मे कारणतत्त्वज्ञ. — d) Ś1 K1. 3 एव; K4 D3 एषां; M1. 2 एषः (for एषा).

3 a) Ś1 K1. 3. 5 G3 ब्राह्मणं. — b) K2. 4 D1 तस्य (for अस्य). Ś1 M1. 2 उत्तरारणिं; K4 °तिरेः (sic) (for °रणिः). K1. 3. 5 गुरुम(K5 °रुं त)स्योत्तरारणिं. — c) D6 ततः; T2 तव (for तपः-). K5 हिमाभिते (sic); Dc1 Dn1 D2. 3 [ऽ]तिमथ्नीतो; D4 M1. 2 [ऽ]भिमथिते (D4 °तो); T2 G1 ह महते; G2 [ऽ]पि मथिते; G3 [ऽ]थ मथिते; M3. 4 विमथिते (for ऽभिमथ्नीतो). Ś1 K3 तपःश्रुतमुपाश्नीयाद्; K2 तपःसूते विधिमनो (sic); K4 D1 तपस्तेपे स विधिना. — d) B1–4 यतः (for ततः).

4 K2 B1 ब्राह्मण; Dc1 ब्रह्म. — a) D1 तदिदं; D2. 3 यदि त्वं; D4 यदित्थं (for °दं). K5 T G ब्राह्मणे; B4. 5 D3. 6 M1. 2 ब्राह्मणो. D5. 6 लिंगे; M1. 2 लिंगाः (sic). — b) T1 M1. 2 संज्ञितः; M3 निश्चितं (for संज्ञितम्). — c) Ś1 partly damaged. K1. 3 ग्रहणं; K2. 5 B4 Dc1 D4. 6 M1–3 गृहीतुं (M3 °तं) (for ग्रहीतुं). D5. 6 यत्र (for येन). Ś1 K5 B1 Dn1 D2. 3. 5 T G1 यच्छक्यं; B3. 4 तद्वाक्यं; B5 om. (for तच्छक्यं). — d) K4 D1 तेन (for तस्य). K3 मे (for तत्). K1 M1. 2 क्व च; K2. 4. 5 D1 T G M3. 4 वद; D5. 6 कुतः (for क्व नु).

5 a) G1. 2 M [ए]ष (for [ए]व). — b) M3 [अ]द्य (for [अ]स्य). Dn1 D5. 6 लक्ष्यते; S (except G3) विद्महे (for विद्यते). — K4 D1 om. (hapl.) 5^{c}–6^{b}. — c) K5 अस्य; S तु (M1. 2 ते) प्र- (for एव). — d) G3 बुध्येत (for गृह्येत). T2 G1 भावना; G3 मानव (for वा न वा).

6 K4 D1 om. 6^{ab} (cf. v. l. 5). — a) K2 B1. 2 [उ]पदिष्टं च; B3 °विशिष्टश्च (hypermetric); B4. 5 °विष्टश्च; S °दिष्टस्य (for °दिष्टश्च). K5 Dn1 D2–6 सम्यगुपायो दृष्टश्च (D3 °ष्ट्वा च). — b) K5 भ्रामेकैर् (sic) (for भ्रमरैर्). B1. 2 इह; B4 उप- (for इव). Ś1 K1. 3 नंक्ष्यते; K2 भ°; Dc1 व° (for ल°). T G M3. 4 अमृतस्ये(T1 G3 °स्यै)व तृप्यसे (G3 °ते); M1. 2 अगृहस्य न तृप्यसे. — c) M3 अतत्त्वज्ञा (for अबुद्धित्वाज्). K5 D2 कर्मबुद्धिं च बुद्धित्वाज्; G3 °भुग्बुद्धिपूर्वत्वाज्. — d) K3. 3 ज्ञानं; Dc1 ज्ञात्वा (for ज्ञान-).

इदं कार्यमिदं नेति न मोक्षेषूपदिश्यते ।
पश्यतः शृण्वतो बुद्धिरात्मनो येषु जायते ॥ ७
यावन्त इह शक्येरंस्तावतोंऽशान्प्रकल्पयेत् ।
व्यक्तानव्यक्तरूपांश्च शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ८
सर्वान्नानात्वयुक्तांश्च सर्वान्प्रत्यक्षहेतुकान् ।
यतः परं न विद्येत ततोऽभ्यासे भविष्यति ॥ ९

वासुदेव उवाच ।

ततस्तु तस्या ब्राह्मण्या मतिः क्षेत्रज्ञसंक्षये ।
क्षेत्रज्ञादेव परतः क्षेत्रज्ञोऽन्यः प्रवर्तते ॥ १०

अर्जुन उवाच ।

क्व नु सा ब्राह्मणी कृष्ण क्व चासौ ब्राह्मणर्षभः ।
याभ्यां सिद्धिरियं प्राप्ता तावुभौ वद मेऽच्युत ॥ ११

वासुदेव उवाच ।

मनो मे ब्राह्मणं विद्धि बुद्धिं मे विद्धि ब्राह्मणीम् ।
क्षेत्रज्ञ इति यश्चोक्तः सोऽहमेव धनंजय ॥ १२

C. 14. 933
B. 14. 34. 12
K. 14. 35. 12

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

$K_{2.4}$ D_1 इवावृतं ; K_5 D_2 अनाश्रितं ; $B_{1.2}$ अनावृतं ; G_3 M_4 (*inf. lin.*) अधिष्ठितः ; $M_{1.2}$ इवाश्रितः ;, M_4 अपाश्रितः. T $G_{1.2}$ ज्ञानलिंगान्निपातितः ; M_3 न च लिंगैरुपाश्रितः.

7 ^{a}) $B_{1.2}$ वा (for न). — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1.3}$ मोक्ष्येषु ; G_1 मोक्ष्येव ; G_3 मोहेषु (for मोक्षेषु). $K_{2.4}$ D_1 [अ]पदिश्य(K_2 °श्यं)ते ; T_1 G_1 [अ]वपद्यते ; G_3 M_{1-3} [उ]पपद्यते (for °दिश्यते). — ^{c}) $K_{3.5}$ शृणुतो ; D_3 T_1 शृण्वता. T_2 G_1 पश्यते शृण्वता बुद्धिर्. — ^{d}) D_4 एषु ; $M_{1.2}$ वाभि- (for येषु). $Ś_1$ $K_{1.2}$ आत्मनीनेषु जायते (sic) ; T G M_3 आत्मनैवोपजा(T_1 °वात्र जा- ; G_1 °वावजा)यते ; M_4 आत्मीयैवैषु जा°.

8 ^{a}) $K_{1.3}$ G_2 इव (for इह). — ^{b}) K_4 D_4 तावतोंशाः ; $B_{1.2}$ तावंतोर्थान् ; $B_{3.4}$ तावतो न ; D_{c1} °तोंगान् ; T_1 °ल्लोकान् ; M_{1-3} तावंतो वा (for तावतोंऽशान्). — ^{c}) K_5 B D (except D_1) अव्यक्तान्व्य(K_5 B_{2-4} °क्तव्य)क्तरूपांश्च ; $M_{1.2}$ व्यक्ताव्यक्तस्वरूपांश्च.

9 ^{a}) K_5 corrupt. M_3 सत्त्वान् (for सर्वान्). D_{n1} D_{2-6} T_2 नानार्थ- (for °त्व-). K_2 -संयुक्तान् (for -युक्तांश्च). K_4 D_1 $M_{1.2}$ सर्वान्नानार्थ(K_4 D_1 °न्वय)संयुक्तान् ; B_{1-4} °र्थानात्मयु($B_{3.4}$ °नपि यु)क्तांश्च ; T_1 $G_{1.3}$ °नुमानयुक्तांश्च ; G_2 °न्सर्वान्मानयुक्तान्. — ^{b}) $M_{1.2}$ सर्वं (for सर्वान्). — ^{c}) $Ś_1$ K_1 ततः ; K_3 अतः (for यतः). G_1 यद् (for न). — ^{d}) T $G_{1.2}$ $M_{3.4}$ तद(M_4 °दा)भ्याशं ; G_3 तदाकाशं ; $M_{1.2}$ ततोभ्याशे (for °से). D_6 भविष्यसि ; G_3 °ष्यते.

10 B_5 om. (hapl.) 10–11 along with the ref. $K_{2.4.5}$ D_1 $M_{1.2}$ om. the ref. B_{1-4} D_{c1} D_{n1} D_{2-6} G_3 श्रीभगवान् (for वासुदेव). — ^{a}) D_{c1} तस्माद् (for तस्या). K_1 B_3 ब्राह्मण्यां. B_4 G_2 $M_{1.2}$ ततस्तु तस्यां ब्राह्मण्यां. — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1.3}$ मतिं ; D_{2-4} ततः ; G_2 इति (for मतिः). $B_{1.2}$ (both marg.) D_{c1} S -संशये (T_1 G_1 °या) (for -संक्षये). — ^{c}) K_4 D_1 ये स्वज्ञदेव परतः ; B_{1-4} D_{c1} D_{n1} D_{2-6} क्षेत्रज्ञानेन प°. — ^{d}) $Ś_1$ D_{n1} D_{2-4} क्षेत्रज्ञेभ्यः ; K_5 °ज्ञांताः ; D_5 (marg. *sec. m.* as in text). $_6$ क्षेत्रज्ञो यः (for °ज्ञोऽन्यः).

11 B_5 om. 11 (cf. v. l. 10). T_1 om. 11–12. — ^{b}) M वा (for च). K_4 क्व चासौ भरतर्षभ. — ^{c}) K_1 याज्यं ; K_4 D_1 ताभ्यां ; M_3 यस्यां (for याभ्यां). $M_{3.4}$ प्रोक्ता (for प्राप्ता).

12 T_1 om. 12 (cf. v. l. 11). $Ś_1$ $K_{1.3-5}$ B D G_3 $M_{1.2}$ श्रीभगवान् ; K_2 श्रीकृष्ण (for वासुदेव). — ^{b}) D_{n1} मनो (for बुद्धिं). $K_{2.4.5}$ D_1 ब्राह्मणी (K_2 °णीं) बुद्धिरे(K_2 °मे)व च ; G_3 बुद्धिं मे ब्राह्मणीमथ. — ^{c}) K_4 D_1 इह (for इति). $K_{2.5}$ $B_{3.4}$ D_1 यः प्रोक्तः (K_5 °क्तं) ; G_3 तच्चोक्तं (for यश्चोक्तः). — ^{d}) $K_{2.4}$ $D_{3.5.6}$ M_2 धनंजयः.

Colophon om. in S (except G_3 M_4). — *Subparvan :* $K_{3.5}$ B D (except D_1) G_3 ब्राह्मणगीता ; K_3 अनुगीता. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : $Ś_1$ G_3 35 ; D_{n1} 34 (as in text) ; D_4 33 ; M_4 36. — *Śloka no. :* D_{n1} 12.

३५

C. 14. 934
B. 14. 35. 1
K. 14. 36. 1

अर्जुन उवाच ।
ब्रह्म यत्परमं वेद्यं तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ।
भवतो हि प्रसादेन सूक्ष्मे मे रमते मतिः ॥ १
वासुदेव उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
संवादं मोक्षसंयुक्तं शिष्यस्य गुरुणा सह ॥ २
कश्चिद्ब्राह्मणमासीनमाचार्यं संशितव्रतम् ।
शिष्यः पप्रच्छ मेधावी किंस्विच्छ्रेयः परंतप ॥ ३
भगवन्तं प्रपन्नोऽहं निःश्रेयसपरायणः ।
याचे त्वां शिरसा विप्र यद्ब्रूयां तद्विचक्ष्व मे ॥ ४
तमेवंवादिनं पार्थ शिष्यं गुरुरुवाच ह ।
कथयस्व प्रवक्ष्यामि यत्र ते संशयो द्विज ॥ ५
इत्युक्तः स कुरुश्रेष्ठ गुरुणा गुरुवत्सलः ।
प्राञ्जलिः परिपप्रच्छ यत्तच्छृणु महामते ॥ ६
शिष्य उवाच ।
कुतश्चाहं कुतश्च त्वं तत्सत्यं ब्रूहि यत्परम् ।
कुतो जातानि भूतानि स्थावराणि चराणि च ॥ ७
केन जीवन्ति भूतानि तेषामायुः किमात्मकम् ।
किं सत्यं किं तपो विप्र के गुणाः सद्भिरीरिताः ।
के पन्थानः शिवाः सन्ति किं सुखं किं च दुष्कृतम् ॥ ८

35

1 ^{a}) K$_5$ वै (for यत्). B$_{1-4}$ D$_{c1}$ गुह्यं; D$_{n1}$ D$_{2-6}$ ज्ञेयं (for वेद्यं). T$_1$ G$_1$ ब्राह्मणं यः प(G$_1$ यत्प)रं वेद्यं. — ^{d}) D$_{n1}$ D$_{5.6}$ सूक्ष्मा मे; T$_1$ G$_{2.3}$ M$_1$ सु-(G$_2$ स)सूक्ष्मे; M$_2$ सुसूक्ष्मे हि (hypermetric) (for सूक्ष्मे मे). Ś$_1$ K (except K$_3$) D$_1$ M$_{1.2}$ मनः (for मतिः).

2 Ś$_1$ K$_{1.4}$ D$_1$ G$_3$ M$_{1.2}$ श्रीभगवान्; K$_2$ श्रीकृष्ण (for वासुदेव). — ^{d}) M$_1$ शिष्येण (for शिष्यस्य).

3 ^{a}) T क्वचिद्; G$_2$ किंचिद्; M$_2$ कंचिद् (for कश्चिद्). — ^{b}) Ś$_1$ K$_3$ संश्रित-; K$_2$ B$_{1.2}$ D$_{n1}$ D$_{1.2.6}$ शंसित-; D$_4$ शांशित-. D$_6$ -व्रतः. — ^{c}) K$_4$ D$_1$ प्रोवाच (for पप्रच्छ). — ^{d}) K$_2$ D$_{c1}$ G$_3$ M$_{1.2}$ श्रेयः किंस्वित् (by transp.); K$_{4.5}$ D$_1$ श्रेयः किंचित्; B$_{1.2}$ श्रेयः किं नु. K$_3$ भविष्यति; B$_1$ D$_{1.3}$ परंतपः. T G$_{1.2}$ M$_{3.4}$ किंस्वित्परतरं शिवं (G$_2$ M$_{3.4}$ तपः).

4 ^{a}) D$_4$ प्रसन्नो. — ^{b}) B$_{1.2}$ नैःश्रेयस-; D$_{3-5}$ T$_2$ M निश्रेयस-. D$_{1.4}$ G$_3$ -परायणं. — ^{c}) Ś$_1$ K$_2$ M$_{3.4}$ त्वा (for त्वां). — ^{d}) T$_2$ भूयां (for ब्रूयां). T$_2$ तं; M$_{1-3}$ त्वं (for तद्). Ś$_1$ हि (for वि-). B D (except D$_1$) यद्ब्रूयां (D$_{n1}$ यद्रूपं; D$_{5.6}$ चिद्रूपं) ब्रूहि तन्मम.

5 Before 5, G$_3$ ins. भगवान्; M$_4$ वासुदेवः. — ^{ab}) K$_4$ D$_1$ एव (for एवं-). D$_{5.6}$ -प्रार्थिनं (for -वादिनं). K$_5$ विप्रं (for पार्थं). D$_{5.6}$ transp. पार्थं and शिष्यं. — K$_3$ om. 5^c–6^b. — ^{c}) B$_{3.4}$ कथामत्र; D (except D$_{c1}$ D$_1$) सर्वं तु ते (for कथयस्व). T G$_{1.2}$ M$_{3.4}$ (*inf. lin.* as in text) प्रवक्ष्यामो. — ^{d}) Ś$_1$ D$_{n1}$ D$_{2-4}$ वै (for ते). K$_1$ संशयं. K$_4$ D$_1$ महान्; B$_{1.2}$ हृदि (for द्विज).

6 K$_3$ om. 6^{ab} (cf. v. l. 5). — ^{a}) K$_1$ इत्युक्त्वा. K$_4$ D$_{1.2}$ कुरुश्रेष्ठो (D$_2$ °ष्ठं); T$_1$ G$_1$ M$_3$ गुरुश्रेष्ठ (for कुरु°). — ^{b}) D$_{5.6}$ गुरुणा वत्सलेन ह. — ^{d}) K$_{4.5}$ G$_3$ त(K$_5$ य)च्छृणुष्व (for यत्तच्छृणु). K$_3$ महामतिः.

7 M$_{1.2}$ om. the ref. — ^{a}) K$_4$ D$_1$ त्वं च (by transp.). K$_5$ कुतश्च त्वं कुतश्चाहं; M$_{1.2}$ शिष्यश्चाहं गुरुश्च त्वं. — ^{b}) M$_{3.4}$ सर्वं (for सत्यं). K$_5$ तत्पदं; M$_{1.2}$ तत्परं. — ^{c}) K$_3$ ततो (for कुतो). Ś$_1$ K$_1$ D$_{c1}$ D$_{n1}$ D$_2$ जानाति; D$_3$ यातानि (for जा°). M$_{1.2}$ कुतो भूतानि जातानि. — ^{d}) G$_3$ चराणि स्थावराणि च.

8 ^{a}) B$_1$ येन (for केन). K$_{1.3-5}$ D$_{c1}$ D$_1$ G$_3$ जातानि (for भूतानि). — ^{b}) K$_5$ T$_2$ किमात्मनां (T$_2$ °जं); B D (except D$_1$) च किं परं (B$_2$ पुनः). — ^{c}) K$_2$ च (for the second किं). M$_{1.2}$ नु हे (for तपो). — ^{d}) K$_3$ किं गुणः सद्भिरीरितः; M$_{1.2}$ गुणाः सद्भिरितीरिताः. — ^{e}) K$_3$ का (for के). M$_2$ पंथानं. M$_{1.2}$ सुखाः (for शिवाः). K$_4$ B D (except D$_1$) च स्युः (for सन्ति). — ^{f}) D$_4$ M$_{1.2}$ सुखं किं किं; G$_3$ किं सुकृतं. — After 8, K$_{2.5}$ T$_2$ read 20^{ab}, repeating it in its proper place.

एतान्मे भगवन्प्रश्नान्याथातथ्येन सत्तम ।
वक्तुमर्हसि विप्रर्षे यथावदिह तत्त्वतः ॥ ९

वासुदेव उवाच ।

तस्मै संप्रतिपन्नाय यथावत्परिपृच्छते ।
शिष्याय गुणयुक्ताय शान्ताय गुरुवर्तिने ।
छायाभूताय दान्ताय यतये ब्रह्मचारिणे ॥ १०
तान्प्रश्नानब्रवीत्पार्थ मेधावी स धृतव्रतः ।
गुरुः कुरुकुलश्रेष्ठ सम्यक्सर्वानरिंदम ॥ ११
ब्रह्मप्रोक्तमिदं धर्ममृषिप्रवरसेवितम् ।
वेदविद्यासमावाप्यं तत्त्वभूतार्थभावनम् ॥ १२
भूतभव्यभविष्यादिधर्मकामार्थनिश्चयम् ।
सिद्धसंघपरिज्ञातं पुराकल्पं सनातनम् ॥ १३
प्रवक्ष्येऽहं महाप्राज्ञ पदमुत्तममद्य ते ।
बुद्ध्वा यदिह संसिद्धा भवन्तीह मनीषिणः ॥ १४
उपगम्यर्षयः पूर्वं जिज्ञासन्तः परस्परम् ।
बृहस्पतिभरद्वाजौ गौतमो भार्गवस्तथा ॥ १५

C. 14. 960
B. 14. 35. 25
K. 14. 36. 25

---

9 ^{a}) Dc1 Dn1 D2.3.5.6 एतन् (for एतान्). B2 D3 T2 भगवान्. K5 प्रज्ञां; D2 प्राज्ञ; D3 शुद्धान्; D4 शुद्धं; D5.6 बुद्ध्या (for प्रश्नान्). — ^{b}) Ś1 K4 D4 G3 M1.2 यथातथ्येन. Ś1 K1.3 B5 Dn1 D2–6 सुव्रत (for सत्तम). — ^{d}) K4 इव (for इह). — After 9, K5 B D (except D1) T2 ins.:

71* त्वदन्यः कश्चन प्रश्नानेतान्वक्तुमिहार्हति ।
ब्रूहि धर्मविदां श्रेष्ठ परं कौतूहलं मम ।
मोक्षधर्मार्थकुशलो भवाँल्लोकेषु गीयते ।
सर्वसंशयसंछेत्ता त्वदन्यो न च विद्यते ।
संसारभीरवश्चैव मोक्षकामास्तथा वयम् । [5]

[(L. 1) D2.3 T2 कश्च नः. K5 मे वक्तुम् (for वक्तुमिह). D2–5 अर्हसि. — (L. 2) B1–4 Dc1 -भृतां (for -विदां). K5 Dc1 हि मे (for मम). — (L. 3) D6 -धर्मेषु (for -धर्मार्थ-). K5 मोक्षधर्मान्भवान्वक्तुं (for the prior half). K5 शक्तो (for भवाँल्‌). T2 संप्रति (for लोकेषु). — (L. 4) B1.2 -संशयछेत्ता च; D5.6 °छेत्तात्र (for °संछेत्ता). K5 वीक्षते (for विद्यते). — (L. 5) D3 मोक्षकामी.]

10 MSS. om. the ref. — ^{a}) M2 यस्मै (for तस्मै). Ś1 K1.3 M1.2 स प्रति-; K5 स तु प्र- (for संप्रति-). — K4 D1 om. (hapl.) 10^{bcde}. After 10^{b}, B4 ins.:

72* कुलीनाय सुशीलाय भक्ताय ब्रह्मवादिने ।

— ^{c}) M1.2 -वृत्ताय (for -युक्ताय). K5 शिष्याय गुरुभक्ताय. — ^{d}) K2.5 B4 D (D1 om.) G3 M4 (*inf. lin.*) प्रिय-; B5 विप्र- (for गुरु-). Ś1 K1.3 B1–3 शांताय प्रिय(B1.2 गुण)वादिने. — ^{e}) D3 छायीभूताय. K2 G3 M4 शांताय (for दान्ताय). — ^{f}) K1.5 B4 Dn1 D3.4 यतते; D5 वसते; D6 तपसे; T2 G1 यताय (for यतये).

11 ^{a}) G2 प्राविशत् (for अब्रवीत्). — ^{b}) B1.2 G1 सु- (for स). S दृढ- (for धृत-). — ^{c}) K1.3 गुरुर्गुरु-; T1 G1.2 गुरून्गु(G2 °न्कु)रु- (for गुरुः कुरु-). — ^{d}) Ś1 K3.4 D1 सर्वम्. S (except G3) अशेषतः (for अरिंदम).

12 Before 12, MSS. ins. गुरुरुवाच. — ^{a}) K4 D1 सम्यक् (for ब्रह्म-). K1.3 इमं (for इदं). G3 सर्वम्; M1.2 धर्म्यम् (for धर्मम्). B Dc1 Dn1 D2–6 ब्रह्मणोक्तमिदं सर्वम्. — ^{b}) G1 -संमितं (for -सेवितम्). D5.6 ऋषिभिः परिसेवितं. — ^{c}) K1–3 M3.4 -समावापं; K5 -समं चाद्यं; T G -समावासं; M1.2 °चारं (for °वाप्यं). K4 D1 विद्याविद्यासमावापं; B Dc1 Dn1 D2–6 वेदविद्यां (B4 Dc1 °द्या) समाधाय (B1.4 °वायं). — ^{d}) K5 तत्र (for तत्त्व-). B2 -दर्शि च; B5 Dc1 -दर्शनं (for -भावनम्). B4 तत्त्वभूतात्मदर्शनं. — After 12, K5 B D (except D1) T2 ins. a passage given in App. I (No. 3).

13 ^{a}) K1 -भविष्यादिं. — ^{b}) K2 -कर्म (for -धर्म-). G3 -कार्यार्थ- (for -कामार्थ-). T2 -सिद्धिदं (for -निश्चयम्). — ^{c}) K3 सिद्धि- (for सिद्ध-). Ś1 K1.2 B3 Dc1 D1.4 G3 -परिज्ञानं (for °तं). — ^{d}) Ś1 K1.3 पुराणं च; B1 Dc1 पुराधर्मं; B2–4 °कर्मं; T2 °कल्पे; M1.2 °कल्प- (for °कल्पं).

14 ^{a}) K4 संप्रवक्ष्ये; D3.6 प्रचक्ष्येहं (for प्रव°). B4 महाप्रज्ञ. — ^{b}) Ś1 ज्ञानम्; K2 इदम् (for पदम्). B5 उच्यते; D4 विद्यते; D5.6 अश्नुते (for अद्य ते). — After 14^{b}, K2 reads 16^{c}–17^{d} repeating 16^{c} in its proper place. — ^{c}) K2.4.5 B2 Dc1 Dn1 D1.3.6 M1 बुद्ध्या (for बुद्ध्वा). K2 D5.6 ये चेह; K4 D1 यदि हि (for यदिह). — ^{d}) Ś1 K1–3 B2 Dn1 हि (for [इ]ह).

15 M1.2 read 15^{a}–22^{b} after 29. — ^{a}) K4 D1

C. 14. 961
B. 14. 35. 26
K. 14. 36. 26

वसिष्ठः काश्यपश्चैव विश्वामित्रोऽत्रिरेव च ।
मार्गान्सर्वान्परिक्रम्य परिश्रान्ताः स्वकर्मभिः ॥ १६
ऋषिमाङ्गिरसं वृद्धं पुरस्कृत्य तु ते द्विजाः ।
ददृशुर्ब्रह्मभवने ब्रह्माणं वीतकल्मषम् ॥ १७
तं प्रणम्य महात्मानं सुखासीनं महर्षयः ।
पप्रच्छुर्विनयोपेता निःश्रेयसमिदं परम् ॥ १८
कथं कर्म क्रियात्साधु कथं मुच्येत किल्बिषात् ।
के नो मार्गाः शिवाश्च स्युः किं सत्यं किं च दुष्कृतम् १९
केनोभौ कर्मपन्थानौ महत्त्वं केन विन्दति ।
प्रलयं चापवर्गं च भूतानां प्रभवाप्ययौ ॥ २०
इत्युक्तः स मुनिश्रेष्ठैर्यदाह प्रपितामहः ।
तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि शृणु शिष्य यथागमम् ॥ २१

ब्रह्मोवाच ।

सत्याद्भूतानि जातानि स्थावराणि चराणि च ।
तपसा तानि जीवन्ति इति तद्वित्त सुव्रताः ॥ २२
स्वां योनिं पुनरागम्य वर्तन्ते स्वेन कर्मणा ।

सर्वे; B2 पूर्णं (for पूर्वं). —^{b}) K4 D1 यज्ज्ञेयं तपसः परं. —^{c}) B4 Dn1 D2–5 प्रजापति- (for बृहस्पति-). K2. 4. 5 D1. 6 G M2–4 बृहस्प(K5 प्रजाप)तिर्भरद्वाजो. —^{d}) G2 नारदस् (for भार्गवस्).

16 For the sequence in M1. 2, cf. v. l. 15. —^{a}) K2. 3 B1–3. 5 Dn1 D3. 6 वशिष्ठः. Ś1 D1. 2. 4. 5 वशिष्ठः कश्यपश्चैव. — K2 reads 16^{c}–17^{d} after 14^{b}, repeating 16^{c} in its proper place. —^{d}) K2. 3 -श्रांतः; K4 D1 -क्रांताः (for -श्रान्ताः). T2 G1 च (for स्व-).

17 For the sequence in M1. 2, cf. v. l. 15; for that in K2, cf. v. l. 16. —^{a}) K1–4 B1–3 Dc1 D1 T1 G3 M अंगिरसं. K2 सिद्धं; D4 पुत्रं (for वृद्धं). —^{b}) M1. 2 नमस्कृत्य (for पुर°). K2 च ते; K3 B1. 2 Dc1 T2 ततो (for तु ते). —^{c}) K1. 3–5 Dn1 D1. 2. 4 ब्रह्मभुवने. —^{d}) K2. 3 ब्राह्मणं. K4 D1 -किल्बिषं; D5 -कल्मखं; T1 G2 -कल्मषाः (for -कल्मषम्).

18 For the sequence in M1. 2, cf. v. l. 15. —^{a}) K2 ते (for तं). —^{b}) K1 सुखासीना. —^{d}) Some MSS. निश्रेयसम्; B1. 2. 4. 5 D (except D1) नैश्रे°; Bom. ed. नैःश्रे°.

19 For the sequence in M1. 2, cf. v. l. 15. —^{a}) K1. 3 धर्म- (for कर्म). K2. 4 D1 -क्षयः साधो; K3 -क्रियः सोद्य; K5 D2–6 T2 -क्षयः साधु; B Dc1 क्रियेत्साधु; T1 [अ]क्षतं साधु; G1. 3 M3. 4 कृतं साधु; G2 [अ]कृतं साधु (for क्रियात्साधु). M1. 2 कथं कुर्वन्क्रियाः साध्वी. —^{b}) K1. 3. 5 D2 मुच्येम (for °त). —^{c}) K3 को नु (for के नो). G2 ब्रह्मन् (for च स्युः). G3 को नु मार्गः शिवश्च स्यात्. —^{d}) B5 दुष्करं (for दुष्कृतम्). K4 किं सत्यं किंचिदुत्तमं.

20 For the sequence in M1. 2, cf. v. l. 15. K2. 5 T2 read 20^{ab} for the first time after 8. —^{a}) K2 (second time). 4 कौ चोभौ; T1 किं नोभौ (for केनोभौ). K5 (second time) B1. 2 Dc1 कौ नो(B2 Dc1 केनो)भौ कर्मणा मार्गौ; B3–5 केनोभौ कर्मणां मार्गौ (B3 °णामादौ); Dn1 D2–6 कौ चौभौ कर्मणां मार्गौ. —^{b}) Ś1 समत्वं; K1. 3 ममत्वं (for महत्त्वं). K4 D1 येन (for केन). K2. 5 T2 (all first time) ममत्वं केन विंदते; K5 (second time) B Dc1 Dn1 D2–6 प्रापुर्युर्दक्षिणोत्तरौ. —^{c}) Some MSS. प्रळयं; T G निरयं (for प्रलयं). M3 चापसर्गं. —^{d}) Ś1 K1. 3 G2 M4 (*inf. lin.*) प्रभावाप्ययं; K5 B3. 4 D4 M2. 3 प्रभवा- (M2 °य)ऽव्ययौ; M1 प्रळयाऽव्ययौ. — After 20, Ś1 K1. 3. 5 ins. an addl. colophon [*Sub-parvan*: K3 अनुगीता. — *Adhy. name*: K5 गुरुशिष्यसंवादः. — *Adhy. no.*: Ś1 36].

21 For the sequence in M1. 2, cf. v. l. 15. K3 om. 21. Before 21, Ś1 K1. 5 ins. गुरुः. —^{a}) B5 मुनिश्रेष्ठ. —^{b}) T2 यथाह (for यदाह). —^{d}) Ś1 K (K3 om.) B1. 2 D1. 3 G2 M1. 2 यथातथं (B2 °यथं; D3 °गमः) (for °गमम्).

22 For the sequence in M1. 2, cf. v. l. 15. T G1 M om. the ref. K4 D3 ब्राह्मण (for ब्रह्म). —^{a}) Dc1 M4 (*inf. lin.* as in text) सत्त्वाद्; M1. 2 तस्माद् (for सत्याद्). K2. 4 D2 T2 G2 M3 जायंते; M4 जन्यंते; Cv जातानि (as in text). Ś1 K1. 3 सत्त्वाज्जातानि भूतानि. —^{b}) T1 G3 जायंते (G3 चराणि) स्थावराणि च. —^{c}) M1. 2 तमसा (for तपसा). D3 जीवंतं (for जीवन्ति). —^{d}) B1. 2 सत्तमाः (for सुव्रताः). B5 इति ते द्विजसत्तमाः; T1 M1. 2 इति तद्विद्धि सुव्रतं; T2 G M4 जीवितं त(T2 वि)द्धि सुव्रतं (G2 °त).

सत्यं हि गुणसंयुक्तं नियतं पञ्चलक्षणम् ॥ २३
ब्रह्म सत्यं तपः सत्यं सत्यं चैव प्रजापतिः ।
सत्याद्भूतानि जातानि भूतं सत्यमयं महत् ॥ २४
तस्मात्सत्याश्रया विप्रा नित्यं योगपरायणाः ।
अतीतक्रोधसंतापा नियता धर्मसेतवः ॥ २५
अन्योन्यनियतान्वैद्यान्धर्मसेतुप्रवर्तकान् ।
तानहं संप्रवक्ष्यामि शाश्वताल्लोकभावनान् ॥ २६
चातुर्विद्यं तथा वर्णांश्चतुरश्चाश्रमान्पृथक् ।
धर्ममेकं चतुष्पादं नित्यमाहुर्मनीषिणः ॥ २७
पन्थानं वः प्रवक्ष्यामि शिवं क्षेमकरं द्विजाः ।
नियतं ब्रह्मभावाय यातं पूर्वं मनीषिभिः ॥ २८
गदतस्तं ममाद्येह पन्थानं दुर्विदं परम् ।
निबोधत महाभागा निखिलेन परं पदम् ॥ २९
ब्रह्मचारिकमेवाहुराश्रमं प्रथमं पदम् ।
गार्हस्थ्यं तु द्वितीयं स्याद्वानप्रस्थमतः परम् ।
ततः परं तु विज्ञेयमध्यात्मं परमं पदम् ॥ ३० C. 14. 976 B. 14. 35. 40 K. 14. 36. 40

---

23 M1.2 om. 23–24. — ^{a}) K1.3 स्व- (for स्वां). K5 आक्रम्य (for आगम्य). K2.4 D1 स्वयोनिं पुनरागत्य; B Dc1 Dn1 D2–6 स्वां योनिं समतिक्रम्य. — ^{b}) K2.3 D3 G3 वर्तते. G3 येन (for स्वेन). — ^{c}) Ś1 K1.3 Dc1 D2.3 सत्त्वं (for सत्यं). K4 D1 द्वि- (for हि). D1 -संयुतं (for -संयुक्तं). — ^{d}) G1 नियुक्तं (for नियतं).

24 M1.2 om. 24 (cf. v. l. 23). — ^{a}) Ś1 K1.3 ब्रह्मचर्यं; Dc1 ब्रह्माहं त्वं (for ब्रह्म सत्यं). — ^{d}) G1.3 जगत् (for महत्). Ś1 K1.2.4.5 D1 भू(K4 सू)तं सत्यं ध्रुवं महत् (D1 जगत्); K3 सत्यं भूतं ध्रुवं महत्; B1–3 Dc1 Dn1 सत्यं भूतमयं जगत्; B4.5 सत्यं भूतमिदं जगत् (B4 marg. महत्); D2–6 सत्यभू(D5.6 °त्यं भू)तमयं महत् (D2 जगत्); T1 भूतं सत्त्वमयं जगत्.

25 ^{a}) Ś1 K1.3 यस्मात् (for त°). Dc1 सत्त्वाश्रया; Bom. ed. सत्यमया (for सत्याश्रया). K4 D1 विद्यान्; Dn1 D6 विप्र (for विप्रा). — ^{b}) K1.3 M3 -परायणः; K2 °यणं. — ^{c}) K3.5 M3 -संताप-. — K2 om. 25^{d}–26^{b}. — ^{d}) B3 damaged. Ś1 K1.3.4 ब्रह्म- (for धर्म-). K4 D1 T1 -सेविनः; D6 -हेतवः (for -सेतवः).

26 K2 om. 26^{ab} (cf. v. l. 25). — ^{a}) K5 अन्यान्सु- (for अन्योन्य-). M वैद्या. K4 D1 अन्यान्सुनियतान्विद्याद्. — ^{b}) B2 कर्म-; G1 M1.2 ब्रह्म- (for धर्म-). K4 D1 -प्रवर्तनान्; M °र्तकाः. — B2 om. (hapl.) 26^{d}–28^{a}; Ś1 reads it on marg. — ^{d}) Ś1 K1.3 शाश्वतं. M1.2 -पावनान् (for -भावनान्).

27 B2 om. 27 (cf. v. l. 26). Ś1 reads 27 on marg. — ^{a}) Ś1 K2 D1 T1 चा(D1 च)तुर्वेद्यं; K1 B5 M4 °र्वैद्यं; K3 T2 G1.2 M1–3 °र्वैद्यांस्; Dc1 चातुर्विधं; G3 चतुर्वेदांस् (for चातुर्विद्यं). B3 यथा; M1.2 ततो (for तथा). K2 B3 D6 वर्णाश्च. — ^{b}) K3 तथा (for पृथक्). Ś1 B (B2 om.) Dc1 Dn1 D2.3 चातुराश्रमिकान्पृथक्; K4 चतुश्चास्मान्पृथक्पृ°; D1 चतुश्चाश्रमान्पृ° (submetric); D4 चतुराश्रमिकान्पृ°; D5.6 चातुराश्रमिका नृप; G3 आश्रमांश्च पृथक्पृथक्. — ^{c}) Ś1 K1.2.4 एतं; K5 एतच् (for एकं). B3.4 Dc1 चतुष्पादं धर्ममेकं.

28 B2 om. 28^{a} (cf. v. l. 26). Ś1 reads 28^{a} on marg. — ^{a}) Ś1 वै; K2.4 G3 च; T G1.2 सं- (for वः). — ^{b}) Dn1 G1 शिव- (for शिवं). K1.3 द्विजः; D5.6 M1.2 द्विज. D4 शाश्वतं लोकभावनं (cf. 26^{d}). — ^{c}) D3 नियतं ब्रह्ममास्थाय (sic); G3 नित्यं ब्रह्मविदामिष्टं; M1.2 नियतं धर्मकामाय. — ^{d}) K2.5 D2–4 G3 गतं; B2 जातं; B3 ज्ञातं; Dn1 D5.6 गत-; T यांतं (for यातं). K2.4 D1 पूर्वैर्; K5 B4 M4 पूर्व- (for पूर्वं). K3.4 D1 G3 महर्षिभिः (for मनीषिभिः).

29 ^{a}) B3 partly damaged. K4 Dn1 D4.5 गदंतस्. K4 B2 D1 त्वं; D5.6 G3 M1 तन्; T G1.2 तु (for तं). K5 B1.4.5 Dn1 D2–5 मयाद्येह; T G1 मह्द्येह (sic) (for ममाद्येह). — ^{b}) G1 दुच्छिदं (for दुर्विदं). Dc1 पदं; D5.6 S (except G3) परैः (for परम्). — Ś1 K1 om. (? hapl.) 29^{c}–30^{b}. K3 om. (hapl.) 29^{c}–30^{d}. — ^{c}) Dc1 निबोध च (for °धत). B1 M1 महाभाग; D3 °भागी. — D1 om. 29^{d}. — ^{d}) K2.4 परस्परं (for परं पदम्). — After 29, M1.2 read 15^{a}–22^{b}.

30 Ś1 K1 om. 30^{ab}; K3 om. 30^{abcd} (for both, cf. v. l. 29). K2 B3 om. (hapl.) 30^{ab}. G1 om. (hapl.) 30. — ^{a}) T1 M1–3 -चारिणम्; G3 -द्वारकम्; M4 -चारित्रम् (for -चारिकम्). — ^{b}) B1.2 Dc1 G3 M परमं (for प्रथमं). D1 परं (for पदम्). — M1.2 om. 30^{c}–31^{d}. M3 om. (hapl.) 30^{cdef}. — ^{c}) Dc1 D1.4 गार्हस्थं. K1.2.4.5 D1 तद् (for तु). T1 द्वितीयं गारुहस्थ्यं तु; T2 G2 द्वितीयं गार्हस्थ्यं तु (submetric); G3

C. 14. 976
B. 14. 35. 41
K. 14. 36. 41
ज्योतिराकाशमादित्यो वायुरिन्द्रः प्रजापतिः ।
नोपैति यावदध्यात्मं तावदेतान्न पश्यति ।
तस्योपायं प्रवक्ष्यामि पुरस्तात्तं निबोधत ॥ ३१
फलमूलानिलभुजां मुनीनां वसतां वने ।
वानप्रस्थं द्विजातीनां त्रयाणामुपदिश्यते ॥ ३२
सर्वेषामेव वर्णानां गार्हस्थ्यं तद्विधीयते ।
श्रद्धालक्षणमित्येवं धर्मं धीराः प्रचक्षते ॥ ३३
इत्येते देवयाना वः पन्थानः परिकीर्तिताः ।
सद्भिरध्यासिता धीरैः कर्मभिर्धर्मसेतवः ॥ ३४
एतेषां पृथगध्यास्ते यो धर्मं संशितव्रतः ।
कालात्पश्यति भूतानां सदैव प्रभवाप्ययौ ॥ ३५
अतस्तत्त्वानि वक्ष्यामि याथातथ्येन हेतुना ।
विषयस्थानि सर्वाणि वर्तमानानि भागशः ॥ ३६
महानात्मा तथाव्यक्तमहंकारस्तथैव च ।
इन्द्रियाणि दशैकं च महाभूतानि पञ्च च ॥ ३७
विशेषाः पञ्चभूतानामित्येषा वैदिकी श्रुतिः ।

द्वितीयं गार्हपत्यं तु. — ^{e}) K5 D1 अतः (for ततः). D4 निबोधत महाभागा (= 29^{c}); D5.6 संन्यासपरमं ज्ञेयम्. — ^{f}) B2 G2 अध्यात्म-.

31 M1.2 om. 31^{abcd} (cf. v. l. 30). — ^{c}) K5 D2 G2 नापैति; T1 G1 M3 नावैति; M4 न चैति (for नोपैति). Ś1 K1.3 तावद् (for या°). K2 D1.4–6 अध्यात्म्यं. — ^{d}) Ś1 K1.3 यावद् (for ता°). K4 D1.3 M4 (*inf. lin.* as in text) देवान्; T2 एनान्; G3 एनं (for एतान्). — ^{e}) K4 D1 वश्योपायं; G3 तस्य रूपं; M2 तस्योपायः. K2.4 तु (for प्र-). — ^{f}) Ś1 K1.3 परमं; B1.2 प्रथमं (for पुरस्तात्). B4.5 M3 तु; M1.2 तन् (for तं). Ś1 K2–4 D1 निबोध मे (for °धत).

32 ^{a}) T1 G1 -मूलाशन-; G3 -मूलतृण- (for -मूलानिल-). D6 फलमूलानि बुभुजां; G2 °लशतानां तु; M4 (*inf. lin.*) °लाशनवतां. — ^{b}) B (except B3) चरतां (for वसतां). K4 D3 M4 मुने (for वने). — ^{c}) K4 द्वितीयानां; Dc1 द्विजातानां. — ^{d}) Dc1 त्रायताम् (for त्रयाणाम्). K2 अनु- (for उप-). D3 -दिश्यति (for °ते).

33 ^{a}) K4 D1 त्रयाणाम् (for सर्वेषाम्). — ^{b}) K4 D1 गार्हस्थ्यो (D1 °स्थो). K4 D1 [ऽ]यं; B1.2.4 Dc1 T2 सं- (for तद्). D5.6 विशिष्यते (for विधीयते). Ś1 K1.3.5 B3 गार्हस्थो वि(K5 °स्थ्यवि-; B3 °स्थ्यो वि)धिरुच्यते; K2 °स्थ्यो विधिरिष्यते; T1 G M गृ(T1 G ग्र)हस्थोयं विशिष्यते. — After 33^{b}, M3 ins. 73*. — ^{c}) Dc1 श्रुत्वा; T2 श्राद्ध-; M1.2 श्रद्धां (for श्रद्धा-). Ś1 K3 T1 [ए]तं; K4.5 D1 M3.4 [ए]तद्; G1.2 [ए]कं (for [ए]वं). — ^{d}) K2 ब्रह्म धीराः; K3 धर्मं धीरः; K4 D1 ब्रह्मचारी; D6 धर्मे धीराः (for धर्मं धीराः). — T G1.2 ins. after 33: M3 after 33^{b}:

73* नैष्ठिकोऽथ यतिर्वापि विभक्तो ब्रह्मचारिणः ।

[G1 M3 विरक्तो (for विभक्तो). G2 -दर्शनः; M3 -दंसने (for -चारिणः).]

34 G3 om. 34^{a}–36^{b}. — ^{a}) Dc1 M4 [ए]तद्; Dn1 D2–6 [ए]वं; T1 lacuna (for [ए]ते). K4.5 D1 वै; D3 नः (for वः). G1.2 तेषां तु (G2 एतेषां) देवयानानि. — ^{b}) D3 पंथानं. Ś1 K1.3 संप्र- (for परि-). — ^{c}) K2 M3 अध्यास(M3 °सि)तो; G1 अध्यसिता; M1.2 अभ्युषिता (for अध्यासिता). Ś1 K1.3 ते समाध्यासिता धीरैः; K5 ते समप्यसिता वीरैः. — ^{d}) K2 -चेतसः (for -सेतवः).

35 G3 om. 35 (cf. v. l. 34). Ś1 reads 35^{a}–36^{b} on marg. — ^{a}) M1.2 अध्यायो (for अध्यास्ते). — ^{b}) T1 ये; M1 lacuna; M2 स्व- (for यो). M1–3 धर्मः (for धर्मं). K2.3 T1 G2 संशितव्रताः; K4 B1.2 D1–4.6 शंसितव्रतः (B1.2 °ताः). — ^{c}) Dc1 M3.4 कालः (for कालात्). B3 पश्यंति. D5.6 भूतानि. — ^{d}) K1.3.5 स तदा; K2.4 D1 M2–4 सदा हि; T G1.2 सतां हि; M1 सर्वेषां (for सदैव). K4 B3.4 (marg.) D4 प्रभवाप्ययौ.

36 G3 om. 36^{ab} (cf. v. l. 34). G1 om. (hapl.) 36^{a}–39^{b}. Ś1 reads 36^{ab} on marg. — ^{a}) K2.4 D1 अथ (for अतस्). K5 तान्प्रति-; D4 तत्त्वादि; M1.2 तत्त्वं प्र-; M3.4 स्म तानि (for तत्त्वानि). — ^{b}) Ś1 K1.3 D1 T1 M1.2 यथातथ्येन. D5.6 हि (D6 हे) द्विजाः (for हेतुना). — ^{c}) M2 विषमस्थानि.

37 G1 om. 37 (cf. v. l. 36). — ^{a}) K2.4 D1 महान्बुद्धिस्; M4 °त्मा च (for °नात्मा). Ś1 [अ]व्यक्तं.

38 G1 om. 38 (cf. v. l. 36). — ^{a}) Ś1 विशेषः. K3 सर्व- (for पञ्च-). — ^{b}) B Dc1 Dn1 D2–4.5

चतुर्विंशतिरेषा वस्तत्त्वानां संप्रकीर्तिता ॥ ३८
तत्त्वानामथ यो वेद सर्वेषां प्रभवाप्ययौ ।
स धीरः सर्वभूतेषु न मोहमधिगच्छति ॥ ३९
तत्त्वानि यो वेदयते यथातथं
गुणांश्च सर्वानखिलाश्च देवताः ।
विधूतपाप्मा प्रविमुच्य बन्धनं
स सर्वलोकानमलान्समश्नुते ॥ ४०

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

३६

ब्रह्मोवाच ।
तदव्यक्तमनुद्रिक्तं सर्वव्यापि ध्रुवं स्थिरम् ।
नवद्वारं पुरं विद्यात्त्रिगुणं पञ्चधातुकम् ॥ १
एकादशपरिक्षेपं मनो व्याकरणात्मकम् ।
बुद्धिस्वामिकमित्येतत्परमेकादशं भवेत् ॥ २
त्रीणि स्रोतांसि यान्यस्मिन्नाप्यायन्ते पुनः पुनः ।
प्रणाड्यस्तिस्र एवैताः प्रवर्तन्ते गुणात्मिकाः ॥ ३
तमो रजस्तथा सत्त्वं गुणानेतान्प्रचक्षते ।

C. 14. 990
B. 14. 36. 4
K. 14. 37. 4

(marg. *sec. m.* as in text). 6 इति सर्गः (D$_{5.6}$ धर्मः) सनातनः. — ^{c}) K$_{1.4}$ D$_{1.5}$ एषा च; K$_{5}$ B D$_{c1}$ D$_{n1}$ D$_{2-4.6}$ एका च; G$_{3}$ एवैषा; M$_{1.3}$ एषां वस् (for एषा वस्). — ^{d}) K$_{4}$ D$_{1}$ च प्र-; K$_{5}$ T परि- (for संप्र-). B D$_{c1}$ D$_{n1}$ D$_{2-6}$ तत्त्वसंख्या प्रकीर्तिता.

39 G$_{1}$ om. 39^{ab} (cf. v. l. 36). — ^{ab}) D$_{5.6}$ transp. यो वेद and सर्वेषां. T$_{1}$ विदुषां (for सर्वेषां). D$_{c1}$ M$_{2}$ प्रभवाव्ययौ. — ^{c}) K$_{2}$ वीरः; G$_{3}$ मोहं (for धीरः). K$_{4}$ D$_{1}$ -भूतानां (for -भूतेषु).

40 ^{a}) K$_{2}$ तं चानि (sic) (for तत्त्वानि). G$_{2}$ M$_{1.2}$ तथा तथा; G$_{3}$ यथा तथा; M$_{3.4}$ यथावद् (for यथा तथं). Ś$_{1}$ K$_{1.3}$ B$_{3}$ तत्त्वानि यो वेद यथातथं हि (K$_{3}$ °तथा हि; B$_{3}$ °तथं च). — ^{b}) D$_{c1}$ om. from सर्वान् up to समश्नुते (in 40^{d}). T$_{2}$ देवान् (for सर्वान्). K$_{3}$ D$_{6}$ T G$_{1.2}$ M$_{3.4}$ अ(T G$_{1}$ नि)खिलांश्च; M$_{1.2}$ निखिलेन (for अखिलाश्च). T$_{1}$ देवान्; T$_{2}$ सर्वान्; G$_{1}$ M$_{3.4}$ वेदान्; G$_{2}$ दैवतान् (for देवताः). — ^{c}) T G$_{1}$ -पापः (for -पाप्मा). Ś$_{1}$ K$_{1.3}$ प्रविमुक्तबंधनः; K$_{4}$ D$_{3}$ प्रतिमुच्य बंध(D$_{3}$ वर्ध)नं; B$_{5}$ परिमुंच**नं; G$_{3}$ हि विमुच्य बंधनात् (for प्रविमुच्य बन्धनं). M$_{1.2}$ विधूय पापान्प्रतिमुच्य बंधनात्. — ^{d}) D$_{3}$ corrupt. K$_{4}$ D$_{1}$ अखिलान्; B$_{3.4}$ मतिमान्; G$_{3}$ M$_{1.2}$ अमलः (for °लान्).

Colophon om. in S (except G$_{3}$ M$_{4}$). — *Sub-parvan :* K$_{2.3}$ G$_{3}$ अनुगीता; K$_{5}$ ब्रह्मगीता. — *Adhy. name :* K$_{2.4}$ B D G$_{3}$ गुरुशिष्यसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś$_{1}$ M$_{4}$ (*inf. lin. sec. m.*) 37; D$_{n1}$ D$_{4}$ 35 (as in text); G$_{3}$ 36. — *Śloka no. :* D$_{n1}$ 50.

36

1 K$_{4}$ D (except D$_{c1}$ D$_{n1}$) ब्राह्मण (for ब्रह्मा). — ^{a}) G$_{1}$ तम् (for तद्). — ^{b}) B$_{3}$ damaged. G$_{2}$ स्थितं (for स्थिरम्). G$_{3}$ सर्वव्याधिभिरावृतं. — ^{c}) D$_{c1}$ G$_{1.2}$ नवद्वार-. K$_{5}$ विंद्यात्. — ^{d}) D$_{1}$ पंचधात्मकं.

2 ^{a}) K$_{5}$ -परिक्षिप्तं; B$_{2}$ °क्षेत्रं; D$_{6}$ °ज्ञेयं (for °क्षेपं). K$_{2.4}$ D$_{1}$ एकाक्षरं प(D$_{1}$ °रप)रिक्षिप्तं. — ^{c}) G$_{3}$ बुद्धेः (for बुद्धि-). — ^{d}) Ś$_{1}$ K$_{1}$ पुरम्; K$_{2.4}$ D$_{1}$ पदम् (for परम्). T$_{1}$ G$_{1.3}$ M$_{4}$ एकादशाद्. K$_{4}$ D$_{1}$ भजेत् (for भवेत्).

3 ^{a}) K$_{2}$ D$_{c1}$ D$_{2.3}$ श्रोतांसि (for स्रो°). B$_{1.2}$ चान्यानि; T$_{2}$ G$_{1}$ यान्यानि (sic) (for यान्यस्मिन्). K$_{4}$ D$_{1}$ त्रीणि श्रोत्राणि चान्यस्मिन्. — ^{b}) K$_{2.5}$ आश्रयंते; K$_{4}$ D$_{1}$ आश्रयेत; D$_{4}$ आयम्यंते; G$_{3}$ आप्लवंते; M$_{1.2}$ यन्नाप्यन्ये (for आप्यायन्ते). D$_{c1}$ om. one पुनः. — ^{c}) K$_{2}$ D$_{1-4}$ M$_{4}$ (*inf. lin.* as in text) प्रा(D$_{4}$ प्र)णाद्यास्; K$_{5}$ B D$_{n1}$ D$_{5}$ (marg. *sec. m.*) M$_{3}$ Cv प्रनाड्यस्; D$_{5.6}$ प्रवृद्धास्; T$_{1}$ G$_{2}$ प्राणस्य; G$_{1}$ प्रसाद्यं; M$_{1.2}$ प्राणान्यास् (for प्रणाड्यस्). K$_{2.4}$ D$_{1}$ एता वै; D$_{3}$ यश्चैताः; G$_{3}$ एतेषां (for एवैताः). — ^{d}) G$_{1.3}$ गुणात्मकाः.

C. 14. 990
B. 14. 36. 4
K. 14. 37. 4

अन्योन्यमिथुनाः सर्वे तथान्योन्यानुजीविनः ॥ ४
अन्योन्यापाश्रयाश्चैव तथान्योन्यानुवर्तिनः ।
अन्योन्यव्यतिषक्ताश्च त्रिगुणाः पञ्च धातवः ॥ ५
तमसो मिथुनं सत्त्वं सत्त्वस्य मिथुनं रजः ।
रजसश्चापि सत्त्वं स्यात्सत्त्वस्य मिथुनं तमः ॥ ६
नियम्यते तमो यत्र रजस्तत्र प्रवर्तते ।
नियम्यते रजो यत्र सत्त्वं तत्र प्रवर्तते ॥ ७
नैशात्मकं तमो विद्यात्रिगुणं मोहसंज्ञितम् ।
अधर्मलक्षणं चैव नियतं पापकर्मसु ॥ ८
प्रवृत्त्यात्मकमेवाहू रजः पर्यायकारकम् ।
प्रवृत्तं सर्वभूतेषु दृश्यतोत्पत्तिलक्षणम् ॥ ९
प्रकाशं सर्वभूतेषु लाघवं श्रद्दधानता ।
सात्त्विकं रूपमेवं तु लाघवं साधुसंमितम् ॥ १०
एतेषां गुणतत्त्वं हि वक्ष्यते हेत्वहेतुभिः ।
समासव्यासयुक्तानि तत्त्वतस्तानि वित्त मे ॥ ११
संमोहोऽज्ञानमत्यागः कर्मणामविनिर्णयः ।

---

4 ^{b}) K$_2$ प्रवक्ष्यते (for प्रचक्षते). — K$_4$ D$_1$ om. (hapl.) 4^{cd}. — ^{c}) K$_2$ अन्योन्यं. — ^{d}) G$_3$ तदा (for तथा). K$_2$ -बंधनाः ; K$_3$ -वर्तिनः ; G$_2$ -जीवनं ; M$_4$ -जीवनाः.

5 ^{a}) Ś$_1$ K$_{1.3.4}$ B$_3$ Dn$_1$ D$_{1.2.4}$ [अ]पि (for [ए]व). K$_{2.5}$ D$_3$ अन्योन्यापाश्रयाच्चा(D$_3$ °यश्चा)पि ; B$_4$ °न्यगतयश्चापि ; Dc$_1$ °न्यापाश्रयाण्येव ; D$_{5.6}$ °न्यार्थाश्रयाश्चापि ; T G$_{1.3}$ °न्यमा(G$_3$ °न्यं चा)श्रयाश्चैव. — ^{b}) K$_2$ -बंधिनः ; K$_3$ -जीविनः ; K$_4$ D$_1$ -बंधनाः (for -वर्तिनः). K$_5$ तथान्योन्यानुपाश्रयाः. — ^{c}) K$_{1.5}$ B$_2$ Dn$_1$ D$_{2.6}$ -व्यतिस(K$_1$ °श)क्ताश्च ; K$_4$ °षिक्ताश्च. D$_4$ T G$_{1.2}$ अन्योन्यम(D$_4$ °न्यं व्य)तिसक्ताश्च. — ^{d}) K$_3$ त्रिगुणः पंचधातुकः.

6 ^{a}) M$_{1.2}$ मनसो (for तम°). M$_2$ गत्वा (for सत्त्वं). D$_3$ तमन्यो मिथुने सत्त्वं (sic). — D$_1$ om. (hapl.) from रजः (in 6^{b}) up to मिथुनं (in 6^{d}). — ^{c}) K$_4$ च (for स्यात्). D$_{5.6}$ रजसो मिथुनं सत्त्वं. — ^{d}) K$_1$ T G$_{1.3}$ ततः ; Dc$_1$ रजः (for तमः).

7 ^{a}) D$_{5.6}$ रजो (for तमो). — K$_2$ D$_1$ om. (hapl.) 7^{bc}. — ^{b}) T$_1$ G$_{1.2}$ नि- (for प्र-). — Ś$_1$ K$_{1.3}$ B$_{1.2}$ G$_{1.3}$ om. (hapl.) 7^{cd}. — ^{c}) M$_4$ (*inf. lin. sec. m.*) यदा सत्त्वं (for रजो यत्र). — ^{d}) M$_4$ (*inf. lin. sec. m.*) तमस् (for सत्त्वं). T G$_2$ नि- (for प्र-).

8 ^{a}) Ś$_1$ निशात्मकं ; T$_1$ नैशात्मिकं. K$_4$ D$_{1.2}$ विंद्यात्. M$_{1.2}$ नियामकं ततो विद्यात्. — ^{b}) D$_1$ द्वि- (for त्रि-). Ś$_1$ K$_{1.5}$ -संज्ञिकं ; K$_3$ -संज्ञकं. — ^{d}) Ś$_1$ K$_1$ नियमं. G$_2$ प्राप्त- (for पाप-). G$_3$ -कर्मणः (for -कर्मसु). — After 8, B$_5$ Dc$_1$ ins. :

74* तामसं रूपमेतत्तु दृश्यते चापि संगतम् ।

9 ^{a}) K$_{1-3}$ D (except D$_1$) T$_1$ G$_1$ M$_{1.2}$ प्रकृत्यात्मकम् ; M$_3$ प्रवृत्ता°. D$_2$ [आ]ह ; G$_3$ [अ]भूद् ; M$_4$ [अ]त्र (for [आ]हू). B$_{1.2}$ प्रवृत्तात्मकमेवोक्तं. — ^{b}) B$_{3.5}$ Dn$_1$ D$_{2-6}$ प्रत्यय- (for पर्याय-). Ś$_1$ K (except K$_4$) D$_1$ -वाचकं ; B$_{1.2}$ -लक्षणं (for -कारकम्). G$_2$ प्रजापर्यायकारणं. — ^{c}) T G$_{1.2}$ सत्त्वं तु (G$_2$ च) (for प्रवृत्तं). M$_{1.2}$ सह- (for सर्व-). — ^{d}) K$_2$ Dc$_1$ दृश्येत ; K$_5$ Dn$_1$ D$_{2-4}$ दृश्यम् ; B$_{4.5}$ पश्यत ; T G M$_{3.4}$ पश्यति ; M$_{1.2}$ दृष्टम् (for दृश्यत). K$_3$ दृश्यते साधुसंमतं ; D$_{5.6}$ दृश्यमुह्यंति लक्षणं.

10 K$_3$ B Dc$_1$ S (except T$_2$) om. 10. — ^{a}) K$_5$ D$_{2.4}$ T$_2$ प्रा(D$_4$ प्र)काश्यं. — ^{b}) T$_2$ लाघवे. — ^{c}) K$_{2.4}$ D$_1$ एतत् (for एवं). Ś$_1$ K$_1$ सात्त्विकं सर्वभूतेषु. — ^{d}) K$_5$ T$_2$ -संमतं. Ś$_1$ K$_{1.2.4}$ D$_1$ कथ्य(Ś$_1$ K$_1$ दृश्य)ते साधुसंमतं ; D$_6$ लाघवे साधुसाम्मितं.

11 ^{a}) G$_2$ एषां हि (for एतेषां). K$_{2.4.5}$ B$_3$ D$_1$ -सत्त्वं हि ; B$_{1.2}$ -तत्त्वं च ; B$_5$ Dn$_1$ D$_{2-6}$ -तत्त्वानि (D$_3$ °नां) (for -तत्त्वं हि). G$_3$ एतेषां गुणवत्त्वं हि. — ^{b}) T$_1$ G$_1$ M$_{3.4}$ लक्ष्यते (for व°). Ś$_1$ B$_{3.5}$ Dn$_1$ D$_{2-6}$ वक्ष्यं(Ś$_1$ B$_3$ °क्ष्य)ते तत्त्वहेतुभिः ; K$_4$ वक्ष्यते हेतुभिः समः ; B$_{1.2.4}$ °ते गुणहेतुभिः ; Dc$_1$ °ते नव°. — ^{c}) G$_3$ -ध्यान- (for -व्यास-). B$_{1.2}$ -युक्तं च (for -युक्तानि). G$_1$ M$_{1.2}$ समानव्यानयुक्तानि. — ^{d}) M$_{1.2}$ ततस् (submetric) (for तत्त्वतस्). Ś$_1$ M$_{1.2}$ वित्थ मे ; K$_5$ चिंतयेत् ; B$_{3.4}$ (marg. as in text) D$_5$ बोधत ; D$_1$ बोध मे (for वित्त मे). K$_4$ T$_1$ तत्त्वतस्तान्निबोध मे ; B$_{1.2.5}$ Dc$_1$ Dn$_1$ D$_{2-4.6}$ °स्ता(B$_{1.2.5}$ Dc$_1$ °स्त)न्निबोधत ; G$_1$ °स्तान्निवर्त मे.

12 ^{a}) T$_1$ उद्योगः (for अत्यागः). Ś$_1$ K D$_1$ G$_3$ संमोहो मनसस्त्यागः ; M$_{1.2}$ संमोहाज्ज्ञानमत्यागं. — ^{b}) T$_2$ G$_{1.2}$ M$_{1.2.4}$ अपि ; G$_3$ अस्य (for अवि-). B$_4$ कर्मकाले विनिर्णयः. — ^{c}) G$_3$ दर्पः (for स्वप्नः). D$_{5.6}$

स्वप्नः स्तम्भो भयं लोभः शोकः सुकृतदूषणम् ॥ १२
अस्मृतिश्चाविपाकश्च नास्तिक्यं भिन्नवृत्तिता ।
निर्विशेषत्वमन्धत्वं जघन्यगुणवृत्तिता ॥ १३
अकृते कृतमानित्वमज्ञाने ज्ञानमानिता ।
अमैत्री विकृतो भावो अश्रद्धा मूढभावना ॥ १४
अनार्जवमसंज्ञत्वं कर्म पापमचेतना ।
गुरुत्वं सन्नभावत्वमसितत्वमवाग्गतिः ॥ १५
सर्वे एते गुणा विप्रास्तामसाः संप्रकीर्तिताः ।
ये चान्ये नियता भावा लोकेऽस्मिन्मोहसंज्ञिताः ॥१६
तत्र तत्र नियम्यन्ते सर्वे ते तामसा गुणाः ।
परिवादकथा नित्यं देवब्राह्मणवैदिकाः ॥ १७
अत्यागश्चाभिमानश्च मोहो मन्युस्तथाक्षमा ।
मत्सरश्चैव भूतेषु तामसं वृत्तमिष्यते ॥ १८
वृथारम्भाश्च ये केचिद्वृथादानानि यानि च ।
वृथाभक्षणमित्येतत्तामसं वृत्तमिष्यते ॥ १९
अतिवादोऽतितिक्षा च मात्सर्यमतिमानिता ।

C. 14. 1006
B. 14. 36. 20
K. 14. 37. 20

स्वप्नः स्तंभोपलं(D$_6$ °ले)भश्च ; T$_1$ G$_1$ स्वयं निस्तंभयं लोकः (sic). —^{d}) D$_{2-6}$ स्वप्नः ; Bom. ed. स्वतः (for शोकः). K$_5$ सुकृति- ; B$_{1-3}$ D$_{2-6}$ स्वकृत-. T$_1$ M$_4$ -दूषणः.

13 ^{a}) D$_{c1}$ D$_{n1}$ अमृतिश् ; G$_3$ अस्मृतं. K$_{4.5}$ D$_1$ T G M$_{3.4}$ [अ]विवेकश् ; D$_6$ [अ]व्यपाकश् ; M$_{1.2}$ विषादं (for [अ]विपाकश्). —^{b}) K$_{1.2}$ M$_{1-3}$ -वृत्तता. — B$_{3-5}$ D$_{c1}$ om. (hapl.) 13^{cd}. —^{c}) B$_{1.2}$ निर्विशेषतमं तत्त्वं. —^{d}) K$_{2.5}$ D$_{n1}$ D$_{2.3}$ M -वृत्तता ; B$_{1.2}$ -वर्तिता (for -वृत्तिता).

14 ^{a}) D$_1$ कृतमानत्वम्. —^{c}) G$_3$ अमैत्रे. Ś$_1$ विकृतिभावो ; K$_{2.5}$ B$_5$ D$_{n1}$ D$_{2-6}$ T$_1$ °ताभावो ; B$_{1-4}$ °ता भावा. —^{d}) Ś$_1$ K$_5$ [ऽ]थाश्रद्धा ; K$_2$ B$_{3-5}$ D$_{n1}$ D$_{2.3.5.6}$ T$_1$ ह्यश्रद्धा ; G$_1$ अरुद्धा ; M$_2$ अशुद्धा (for अश्रद्धा). K$_{1.3}$ T$_1$ G$_1$ M$_{3.4}$ गूढ- ; G$_3$ [अ]श्रद्ध- ; M$_{1.2}$ गुण- (for मूढ-).

15 ^{a}) Ś$_1$ K$_{1.3-5}$ असाम्यं च ; K$_2$ असौम्यत्वं ; B$_2$ असंगत्वं (for °ज्ञत्वं). G$_3$ अनार्जवत्वमज्ञत्वं (sic). —^{b}) K$_5$ -पाकम् (for पापम्). D$_3$ अचेतसा ; G$_1$ °तनं. —^{c}) K$_1$ अन्न- (sic) ; B$_{1.2.4}$ सत्त्व- ; B$_3$ अल्प- ; B$_5$ सर्व- ; D$_{c1}$ अन्य- ; D$_6$ सत्य- (for सन्न-). M$_{1.2}$ गुरुत्वं संनिबोधत्वम् (sic). —^{d}) Ś$_1$ K$_1$ B$_5$ D$_{c1}$ D$_{n1}$ D$_{3-6}$ T G$_3$ अवशित्वम् ; D$_2$ अवशत्वम् ; G$_1$ अस्मितत्वम् (for असितत्वम्). K$_{2.4}$ D$_1$ अवाङ्मिता ; M$_{1.2}$ अपां गतिः (for अवाग्गतिः).

16 ^{a}) K$_4$ D$_1$ M$_2$ विप्र ; D$_{n1}$ D$_{2-6}$ T$_1$ वृत्तास् ; T$_2$ G M$_4$ (*inf. lin.*) चैव ; M$_3$ विप्रस् (for विप्रास्). —^{b}) Ś$_1$ K B$_{1.2.4}$ D$_{c1}$ G$_3$ परि- (for संप्र-). T$_2$ -वर्तिताः (for -कीं°). — B$_3$ om. (hapl.) 16^{cd}. —^{c}) M$_{1.2}$ वा (for च). B$_{1.5}$ D (except D$_{c1}$ D$_1$) वि(B$_5$ नि)हिता (for नियता). —^{d}) B$_{1.2.5}$ D (except D$_1$) भाव- ; T G$_1$ दृढ- ; G$_{2.3}$ मूढ- (for मोह-). K$_4$ D$_{c1}$ D$_1$ -संहिताः (for -संज्ञिताः).

17 ^{a}) M$_{1.2}$ यत्र यत्र (for तत्र तत्र). D$_4$ नियम्येते. D$_5$ तत्र नियम्यते सर्वे. —^{b}) D$_3$ ते चैव ; D$_6$ ते नाम (for सर्वे ते). D$_1$ M$_4$ मानसा (for तामसा). —^{c}) B$_{1.2}$ अतिवाद- ; D$_1$ परिवादे ; T$_1$ परीवाद-. —^{d}) B$_3$ G$_{1.2}$ वेद- (for देव-). K$_{4.5}$ D$_{n1}$ D$_{1-4}$ T$_2$ C$_{np}$ -निंदकाः ; D$_{5.6}$ -निंदनं ; G M$_3$ -वैरिता ; Bom. ed. -वैदिकी (for -वैदिकाः). M$_{1.2}$ देवता ब्रह्मवादिता ; M$_4$ वेदब्राह्मणवेदिता.

18 ^{a}) K$_{2.4}$ D$_1$ अत्याशश् (for °गश्). Ś$_1$ K$_4$ T G$_{1.2}$ M$_{3.4}$ [अ]ति- (for [अ]भि-). M$_{1.2}$ अत्यागज्ञातिमानश्च. —^{b}) D$_5$ मृत्युस् (for मन्युस्). Ś$_1$ K$_{1-3.5}$ [आ]त्मनः (for [अ]क्षमा). K$_4$ D$_1$ मोहमन्यू तथात्मनः. —^{c}) S (except T$_1$ G$_2$) मात्सर्यं (for मत्सरश्). Ś$_1$ K$_{1.3}$ सर्व- (for चैव). —^{d}) M$_{1.2}$ वृत्तिम्. K$_{1.3}$ उच्यते (for इष्यते). D$_1$ तामसं वृत्तिलक्षणं ; G$_2$ °साः संप्रकीर्तिताः.

19 Ś$_1$ K$_1$ T$_2$ om. (hapl.) 19. K$_3$ D$_1$ G$_3$ om. (hapl.) 19-20. —^{a}) G$_2$ व्यर्थारंभाश् (for वृथा°). D (except D$_{c1}$; D$_1$ om.) हि (for च). —^{b}) B$_{1.2.4}$ D$_{c1}$ D$_{n1}$ वृथा दानव्रतानि च ; D$_3$ वृथा दीना वृथानि च (sic). —^{c}) B (except B$_4$) -भरणम् ; D$_{c1}$ -करणम् ; M -लक्षणम् (for -भक्षणम्). B$_{1.2}$ इत्येवं. —^{d}) D$_4$ M$_{1.2}$ वृत्तिम्. K$_4$ उच्यते (for इष्यतं).

20 K$_3$ D$_1$ G$_3$ om. 20 (cf. v. l. 19). D$_3$ G$_1$ om. (hapl.) 20. —^{a}) Ś$_1$ K$_1$ विवित्सा ; K$_2$ [ऽ]विधित्सा ; K$_5$ [ऽ]विविक्षा ; T$_2$ [ऽ]तितीक्षणा (for °तिक्षा). D$_{c1}$ वै (for च). K$_4$ अभिवादेविधित्सा च. —^{b}) Ś$_1$ K$_5$ B D$_{n1}$ D$_{2.4-6}$ अभि- ; K$_1$ इति ; D$_{c1}$ प्रति- ; M$_{1.2}$ चाति- (for अति-). —^{c}) S (G$_{1.3}$ om.) अश्रद्धताभ्य-

C. 14. 1006 B. 14. 36. 20 K. 14. 37. 20 अश्रद्दधानता चैव तामसं वृत्तमिष्यते ॥ २०
एवंविधास्तु ये केचिल्लोकेऽस्मिन्पापकर्मिणः ।
मनुष्या भिन्नमर्यादाः सर्वे ते तामसा जनाः ॥ २१
तेषां योनिं प्रवक्ष्यामि नियतां पापकर्मणाम् ।
अवाङ्निरयभावाय तिर्यङ्निरयगामिनः ॥ २२
स्थावराणि च भूतानि पशवो वाहनानि च ।
क्रव्यादा दन्दशूकाश्च कृमिकीटविहंगमाः ॥ २३
अण्डजा जन्तवो ये च सर्वे चापि चतुष्पदाः ।
उन्मत्ता बधिरा मूका ये चान्ये पापरोगिणः ॥ २४
मग्नास्तमसि दुर्वृत्ताः स्वकर्मकृतलक्षणाः ।
अवाक्स्रोतस इत्येते मग्नास्तमसि तामसाः ॥ २५
तेषामुत्कर्षमुद्रेकं वक्ष्याम्यहमतः परम् ।
यथा ते सुकृताल्ँलोकाल्ँलभन्ते पुण्यकर्मिणः ॥ २६
अन्यथा प्रतिपन्नास्तु विवृद्धा ये च कर्मसु ।
स्वकर्मनिरतानां च ब्राह्मणानां शुभैषिणाम् ॥ २७
संस्कारेणोर्ध्वमायान्ति यतमानाः सलोकताम् ।
स्वर्गं गच्छन्ति देवानामित्येषा वैदिकी श्रुतिः ॥ २८
अन्यथा प्रतिपन्नास्तु विवृद्धाः स्वेषु कर्मसु ।

सूया च. —^{d}) D$_4$ वृत्तिम् (sic). Ś$_1$ K$_2$ उच्यते (for इष्यते). K$_4$ तामसं वृत्तलक्षणं.

21 ^{a}) Dc$_1$ एतद्- (for एवं-). K$_2$ B$_{1.2}$ D (except Dc$_1$ D$_1$) M$_{1.2}$ च (for तु). —^{b}) D$_4$ M$_{1.2}$ -कर्मणः. — K$_3$ om. 21^c–28^d. D$_1$ om. (hapl.) 21^c–22^b. —^{d}) B$_{3.5}$ Dn$_1$ D$_{2-4}$ T$_1$ transp. सर्वे and ते. K$_2$ मताः; K$_{4.5}$ B Dn$_1$ D$_{2-4}$ स्मृताः (for जनाः). D$_{5.6}$ तामसाः परिकीर्तिताः.

22 K$_3$ om. 22; D$_1$ om. 22^{ab} (for both, cf. v. l. 21). —^{a}) K$_{2.4}$ एषां (for तेषां). B D (D$_1$ om.) योनीः. —^{b}) K$_5$ B Dn$_1$ D$_{2,4-6}$ नियताः (K$_5$ °तं); G$_3$ नियमं. K$_{2.4.5}$ B$_{3.5}$ D$_{2-6}$ T G$_{1.2}$ M$_{3.4}$ -कार्मिणां; Dc$_1$ Dn$_1$ -कर्मिणं (Dn$_1$ °णः). —^{c}) D$_3$ M$_{1.2}$ अवाङ्निरयता भावास्; T$_2$ °यगा ये वै; G$_1$ °यगाबाधे (sic); G$_3$ °ङ्नियमभावा वै. —^{d}) K$_2$ B$_4$ Dc$_1$ D$_1$ -गामिनां; G$_2$ -भाविनः; G$_3$ -भागिनः (for -गामिनः). M$_{1.2}$ तिर्यङ्निरयतां गताः.

23 K$_3$ om. 23 (cf. v. l. 21). —^{d}) Ś$_1$ K$_1$ D$_3$ क्रिमि- (for कृमि-).

24 K$_3$ om. 24 (cf. v. l. 21). —^{a}) Ś$_1$ K$_1$ अप्सरा; K$_{4.5}$ D$_1$ असुरा; T$_1$ G$_2$ अज्ञाता; G$_1$ अब्जांता; G$_3$ अपरे; M$_{1.2}$ अपर्णा; M$_3$ अचरा; M$_4$ अस्वरा (sic) (for अण्डजा). B$_5$ Dn$_1$ D$_{1-3.5.6}$ चैव (for ये च). K$_2$ अश्वा गजादयो ये च; D$_4$ अंडजास्तंतवश्चैव. —^{b}) K$_2$ वै च; K$_4$ D$_1$ एते (for चापि). D$_4$ M$_{3.4}$ चतुष्पदः. —^{c}) B$_2$ उन्मत्त-; M$_4$ (*inf. lin.* as in text) उन्मुक्ता (for उन्मत्ता). G$_2$ मूर्खा (for मूका). K$_{2.4}$ D$_1$ उन्मत्तबधिरांधाश्च. —^{d}) K$_1$ -रोगिनः; M$_{1-3}$ -कारिणः.

25 K$_3$ om. 25 (cf. v. l. 21). —^{b}) Ś$_1$ सु- (sic) (for स्व-). G$_3$ -रक्षणाः. —^{c}) K$_{2.4}$ D$_4$ अवाक्श्रोतस; Dc$_1$ D$_6$ M$_{1.2}$ अर्वाक्स्रो°; D$_{1.5}$ अर्वाक्श्रो°; D$_3$ अवाक्श्रोतसि. Ś$_1$ K$_1$ [ए]व (for [ए]ते). —^{d}) D$_1$ सर्वे (for मग्नास्).

26 K$_3$ om. 26 (cf. v. l. 21). B$_4$ om. 26^{ab}. —^{b}) T G$_1$ इह ततः (for अहमतः). D$_3$ तेन वक्ष्याम्यहं ततः. —^{c}) D$_1$ तथा (for यथा). Ś$_1$ तेषु; B$_2$ D$_6$ ते स्व- (for ते सु-). D$_3$ परं यथा ते सुकृताल्ँ. —^{d}) K$_2$ G$_3$ -कर्मणां; K$_4$ D$_1$ -कर्मभिः; K$_5$ B$_4$ -कार्मिणां; D$_4$ -कर्मणि.

27 K$_3$ om. 27 (cf. v. l. 21). K$_5$ om. 27^{ab}. —^{a}) K$_4$ Dc$_1$ D$_1$ G$_3$ ते (for तु). — K$_4$ D$_1$ G$_3$ om. (hapl.) 27^b–29^a. —^{b}) Ś$_1$ K$_1$ B$_{4.5}$ M$_3$ स्वेषु; B$_{1.2}$ M$_4$ (*inf. lin.*) ये स्व- (for ये च). D (D$_1$ om.) कर्म(D$_{5.6}$ °र्मि)णः (for कर्मसु). —^{c}) Ś$_1$ सु- (for स्व-). B$_5$ -नियतानां (for -निर°). —^{d}) K$_{2.5}$ जयैषिणां; M$_{1.2}$ शुभे क्षणे (for शुभैषिणाम्).

28 K$_3$ om. 28 (cf. v. l. 21). K$_4$ D$_1$ G$_3$ om. 28 (cf. v. l. 27). —^{a}) D$_6$ आयाता. —^{b}) B$_4$ यततां च (for °मानाः). B$_2$ D$_3$ स्व- (for स-). —^{c}) Dn$_1$ D$_{4-6}$ M$_3$ स्वर्गं. K$_{2.5}$ D$_3$ गच्छति. —^{d}) Dc$_1$ [ए]का (for [ए]षा).

29 K$_4$ D$_1$ G$_3$ om. 29^a (cf. v. l. 27). —^{a}) B$_6$ D (D$_1$ om.) ते (for तु). —^{b}) Ś$_1$ निवृद्धाः; B$_{3.5}$ Dn$_1$ D$_{2.3.6}$ विबुद्धाः (D$_6$ °द्धे); G$_1$ विविधाः (for विवृद्धाः). D$_3$ तेषु (for स्वेषु). —^{c}) K$_2$ पुरा निवृत्त-; K$_3$ पुनरावृत्त- (for °वृत्ति-). Ś$_1$ -धर्मास्ते; M$_{1.2}$ -धर्मेण. K$_4$ D$_1$ पुरावृत्तकृताल्ँलोकाल्ँ. —^{d}) Ś$_1$ भवंतीह च मानुषाः; K$_4$ D$_1$ लभंते भुवि मा°.

पुनरावृत्तिधर्माणस्ते भवन्तीह मानुषाः ॥ २९
पापयोनिं समापन्नाश्चण्डाला मूकचूचुकाः ।
वर्णान्पर्यायशश्चापि प्राप्नुवन्त्युत्तरोत्तरम् ॥ ३०
शूद्रयोनिमतिक्रम्य ये चान्ये तामसा गुणाः ।
स्रोतोमध्ये समागम्य वर्तन्ते तामसे गुणे ॥ ३१
अभिषङ्गस्तु कामेषु महामोह इति स्मृतः ।
ऋषयो मुनयो देवा मुह्यन्त्यत्र सुखेप्सवः ॥ ३२
तमो मोहो महामोहस्तामिस्रः क्रोधसंज्ञितः ।
मरणं त्वन्धतामिस्रं तामिस्रं क्रोध उच्यते ॥ ३३
भावतो गुणतश्चैव योनितश्चैव तत्त्वतः ।
सर्वमेतत्तमो विप्राः कीर्तितं वो यथाविधि ॥ ३४
को न्वेतद्बुध्यते साधु को न्वेतत्साधु पश्यति ।
अतत्त्वे तत्त्वदर्शी यस्तमसस्तत्त्वलक्षणम् ॥ ३५
तमोगुणा वो बहुधा प्रकीर्तिता
यथावदुक्तं च तमः परावरम् ।
नरो हि यो वेद गुणानिमान्सदा
स तामसैः सर्वगुणैः प्रमुच्यते ॥ ३६

C. 14. 1022
B 14. 36. 36
K. 14. 37. 36

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

---

30 ^{b}) B5 Dc1 D5.6 चांडाला. T1 G3 M1–3 पुल्क-; T2 वृष्ण-; G1 कृष्ण-; G2 पुष्क-; M4 (*inf. lin.* as in text) पुष्प- (for मूक-). K2 -चूचुपाः; K4 D1 -वाचकाः; D3 -चूचकाः; D4 -चुततुः (sic) (for -चूचुकाः). B4 (marg.) चंडाला लुप्तचूडकाः (also °चोचुकाः). — ^{c}) Ś1 K1.3 बलात्; K4 Dc1 D1 वर्णाः; B5 T2 G1 वर्णात्. T2 G1.2 M3.4 [ए]व (for [अ]पि). M1.2 वर्णान्पर्यायशब्दाश्च. — ^{d}) Ś1 K1.3 B2 [उ]त्तरोत्तरान्.

31 K2 om. (? hapl.) 31^{ab}. — ^{a}) K4.5 D1 ये दुर्योनिम् (for शूद्रयो°). D4 इति (for अति-). — ^{b}) T1 नराः (for गुणाः). — ^{c}) K3 स्रोतमध्यं; B Dc1 Dn1 D2.3.6 श्रोतोमध्ये. K2.5 S स्रो(K2.5 श्रो)तोमध्यममागम्य; K4 D1 श्रौते मे मनसा गम्ये; Cv स्रोतोमध्यमथागम्य. — ^{d}) K1.3 M1–3 वर्तंते; D6 वर्त्तंते. K4 D1 गुणाः (for गुणे). K5 वर्तंते तामसैर्गुणैः.

32 ^{a}) K4 B1.3.4 Dn1 D1.4–6 M1.2 अभिष्वंगस्; K5 D2.3 °गम्यः (for °षङ्गस्). Ś1 K1.5 च (for तु). K2 अभिगम्य स्वकामिषु (sic). — ^{c}) T G1 दिव्या (for देवा). — ^{d}) K4 Dn1 M4 मुह्यंते; M1.2 मुह्यंस् (for मुह्यन्ति).

33 ^{a}) B1 Dn1 ततो मोहो; D1 मनोमोहो. — ^{b}) K4 D1 तामिश्रं; B5 D3 तामिश्रः; D5.6 तमिश्रः. K2.5 T2 G1.3 ह्यंधु-; T1 [ऽ]प्यंध- (for क्रोध-). K3 G1 -संज्ञितं (K3 °ताः). — ^{c}) K2.4.5 B5 D1.6 त्वं(K4 D1 चां-; K5 अं)धतामिश्रं; Dc1 द्वंद्व * * *; Dn1 D2–5 G3 त्वंधतामिस्र(D3 °श्र)स् (for °तामिस्रं). — ^{d}) K2.4.5 B5 D1.3.5.6 तामिश्रः (K5 °श्रं); B1–4 Dc1 Dn1 D2.4 G2 तामिस्रः; T2 G1 तमिस्रः.

34 ^{a}) Ś1 K1.3 B5 पापतो; K2.5 D2 T1 भवतो; B1.2 D3–6 Cnp पाकतो; B3.4 भवतां; Dn1 वर्णतो (for भावतो). — ^{b}) K5 जातितश्; G3 योनिभिश् (for °तश्). B4.5 सत्त्वतः. D3 योनिश्चैव च तत्त्वतः. — ^{c}) K4 D1.5.6 सर्वमेव; T G1.2 सर्व(G1 °म)मेकं; G3 °तश्च (for °मेतत्). Ś1 K1.3.4 D1 तु वो; K5 तु मे (for तमो). K1 विप्र. M1.2 सर्वमेव मया विप्र (M1 °प्राः). — ^{d}) Ś1 K1.3.4 Dc1 D1 वै (for वो).

35 ^{a}) Ś1 K1.3 पश्यते (for बुध्यते). G2 लोके (for साधु). — K4 D1 om. 35^{bc}. — ^{b}) M2 [ए]तान् (for [ए]तत्). Ś1 K1.3.5 मन्यते (for पश्यति). — ^{c}) B3 एतद्बो (for अतत्त्वे). Ś1 यत् (for यस्). — ^{d}) T G1 तामसं (for तमसस्). K2.4.5 B4 D1 T G1.3 तच्च; B3 Dc1 तस्त्व-; M तत्तु (for तत्त्व-). D6 तमस्तत्त्वस्य लक्षणं.

36 ^{a}) B1 तमोगुणो. B2.5 T1 M1.2 वा बहुधा; Dn1 D2–4 बहुविधाः; D5.6 बहवो वः; G3 ये बहवो (for वो बहुधा). K2 G M [अ]नु- (for प्र-). K4 तमोगुणो बहुधा वः प्रकीर्तितो; D1 °णो वा बहुधा तु कीर्तितो; T2 °णा वा बहु यः सुकीर्तिता (sic). — ^{b})

३७

C. 14. 1023
B. 14. 37. 1
K. 14. 38. 1

ब्रह्मोवाच ।

रजोऽहं वः प्रवक्ष्यामि याथातथ्येन सत्तमाः ।
निबोधत महाभागा गुणवृत्तं च सर्वशः ॥ १
संघातो रूपमायासः सुखदुःखे हिमातपौ ।
ऐश्वर्यं विग्रहः संधिर्हेतुवादोऽरतिः क्षमा ॥ २
बलं शौर्यं मदो रोषो व्यायामकलहावपि ।
ईर्ष्येप्सा पैशुनं युद्धं ममत्वं परिपालनम् ॥ ३
वधबन्धपरिक्लेशाः क्रयो विक्रय एव च ।
निकृन्त छिन्धि भिन्धीति परमर्मावकर्तनम् ॥ ४
उग्रं दारुणमाक्रोशः परवित्तानुशासनम् ।
लोकचिन्ता विचिन्ता च मत्सरः परिभाषणम् ॥ ५
मृषावादो मृषादानं विकल्पः परिभाषणम् ।
निन्दा स्तुतिः प्रशंसा च प्रतापः परितर्पणम् ॥ ६
परिचर्या च शुश्रूषा सेवा तृष्णा व्यपाश्रयः ।

$K_{2.4}$ D_4 तमसः (for च तमः). $B_{1.2}$ परस्परं; B_4 Dc_1 परापरं (for °वरम्). —^{d}) $K_{2.4}$ D_1 T $G_{1.2}$ M वि- (for प्र-). G_3 स तामसात्सर्वगुणाद्विमुच्यते.

Colophon. — *Sub-parvan :* $K_{2.3}$ T G_1 $M_{3.4}$ अनुगीता. — *Adhy. name :* $K_{2.5}$ B D_{2-6} गुरुशिष्यसंवादः; G_3 तामसलक्षणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): $Ś_1$ M_4 (*inf. lin.*) 38; Dn_1 D_4 36 (as in text); T_1 28; T_2 G_2 $M_{3.4}$ 27; $G_{1.3}$ 37. — *Śloka no.:* Dn_1 36.

37

1 D_4 M_2 om. the ref. B_4 D_3 $M_{3.4}$ ब्राह्मण (for ब्रह्मा). —^{a}) $Ś_1$ K D_1 [ऽ]हं सं-; Dn_1 D_{2-6} हि वः; M_1 -भावं (for ऽहं वः). —^{b}) $Ś_1$ $K_{1.3.4}$ Dc_1 T_2 $G_{1.3}$ यथातथ्येन. K_1 D_3 सत्तम. —^{c}) $D_{5.6}$ महाभाग. —^{d}) $D_{5.6}$ गुणवृत्ते. B_4 Dc_1 तु (for च). B D (except D_1) राजसं (for सर्वशः).

2 ^{a}) B_2 संघात-; B_5 संहातो; Dn_1 $D_{5.6}$ संतापो; $M_{1.2}$ संयाता (for संघातो). G_3 संयम्य रूपमाश्वास्य. —^{b}) K_4 D_1 सुखं दुःखं. $M_{1.2}$ हितालसौ (for हिमातपौ). T सुखदुःखे(T_1 °खा)भिमानिता; G_3 °खौ हिताहितौ (sic). —^{c}) K_4 विग्रहं; T $M_{1.4}$ निग्रहः (for वि°). K_2 संधेर्; K_4 D_1 संधिं; T_2 $G_{2.3}$ सिद्धिर्. G_1 $M_{2.3}$ ऐश्वर्यनिग्रहः संधिर्. —^{d}) K_5 हेतुर्वादो; D_6 °वादी. K_4 D_1 हेतुवादारतिः क्षमा.

3 ^{a}) K_5 बलैः शौर्यं; T_2 बलशौर्यं; G_2 बलं कार्यं; $M_{1.2}$ बलं शौर्यो (sic). K_4 G_1 दोषो; $M_{1.2}$ दोष- (for रोषो). —^{b}) $Ś_1$ K_1 -कलहा (for °हाव्). —^{c}) $K_{2.4}$ D_1 ईर्ष्येप्सुः; B_3 ईप्सेर्ष्ये; $D_{5.6}$ T_1 G_2 $M_{1.2}$ ईर्ष्या च (T_1 वा; G_2 वै; $M_{1.2}$ सा). K_3 पैशुन्यं; D (except Dc_1 D_1) पिशुनं. G_1 ईर्ष्या ह्यपिशुनं युद्धं (sic). —^{d}) $K_{1.5}$ समत्वं. K_2 -तापनं; $D_{5.6}$ -पालने. K_4 D_1 ममत्वमतिताप(D_1 °पि)नं.

4 ^{a}) B_2 वरबंध-; D_6 वधवेध- (for °बन्ध-). G_1 वधो बंधः परिक्लेशः. —^{b}) K_2 T_1 क्रय-; G_3 स्त्रियो (for क्रयो). —^{c}) $Ś_1$ निकृतश्; K_1 नियंत; K_2 Dn_1 M_3 निकृतं; T_2 निकृते; M_4 निकृंधि (for निकृन्त). K_5 छिंधि भिंधीति वचनं; $M_{1.2}$ निकृंत भिंधि छिंधीति. —^{d}) K_4 D_1 च क(K_4 की)र्तितं; G_2 [उ]पकर्तनं; G_3 [अ]वकृंतनं; M_1 [अ]पवर्तनं; $M_{2.3}$ [अ]वकर्तनः. $D_{4.5}$ परवर्मावकर्तनं.

5 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ उग्र- (for उग्रं). K_3 आक्रोशाः; K_4 D_1 आक्रोशं. G_3 उग्रताडनमाक्रोशः. —^{b}) $K_{1.2}$ B_1 परि- (for पर-). K_4 B_2 (marg.).$_{3.4}$ Dn_1 D_{2-6} $M_{1-3.4}$ (*inf. lin.* as in text) -चित्तानु-; Bom. ed. -च्छिद्रानु- (for -वित्तानु-). T $G_{2.3}$ M_4 (*inf. lin.*) -राग(T °गि)ता (for -शासनम्). G_1 परिवृत्तानुरागिता. — K_4 D_1 om. 5^{c}–6^{b}. —^{c}) K_3 एवं (for लोक-). T_1 $M_{1.2}$ om. (hapl.) विचिन्ता. K_5 [अ]ति-; B_4 [आ]त्म-; D (except Dc_1; D_1 om.) M_3 [अ]नु- (for वि-). —^{d}) G_1 वत्सलः; $M_{1.2}$ मात्सर्यं (for मत्सरः). $Ś_1$ $K_{1.3.5}$ D (D_1 om.) -पालकं; G_3 -भावना (for -भाषणम्).

6 K_4 D_1 om. 6^{ab} (cf. v. l. 5). T_1 $G_{1.3}$ $M_{1.2}$ om. (hapl.) 6^{ab}. —^{a}) $K_{2.5}$ मृषावाक्यं (for °वादो). T_2 G_2 $M_{3.4}$ वृथाशाक्यं (T_2 मृषाशास्त्रं) मृषावादो. —^{b}) K_1 B_4 T_2 G_2 M_3 विकल्प-. $K_{2.5}$ विकल्पपरिकत्थनं. M_4 (*inf. lin.* as in text) परिहासो विभाषणं. —^{c}) $K_{1.3}$ निंदास्तुति-. —^{d}) G_3 कृतवः (sic) (for प्रतापः).

व्यूहोऽनयः प्रमादश्च परितापः परिग्रहः ॥ ७
संस्कारा ये च लोकेऽस्मिन्प्रवर्तन्ते पृथक्पृथक् ।
नृषु नारीषु भूतेषु द्रव्येषु शरणेषु च ॥ ८
संतापोऽप्रत्ययश्चैव व्रतानि नियमाश्च ये ।
प्रदानमाशीर्युक्तं च सततं मे भवत्विति ॥ ९
स्वधाकारो नमस्कारः स्वाहाकारो वषट्क्रिया ।
याजनाध्यापने चोभे तथैवाहुः परिग्रहम् ॥ १०

इदं मे स्यादिदं मे स्यात्स्नेहो गुणसमुद्भवः ।
अभिद्रोहस्तथा माया निकृतिर्मान एव च ॥ ११
स्तैन्यं हिंसा परीवादः परितापः प्रजागरः ।
स्तम्भो दम्भोऽथ रागश्च भक्तिः प्रीतिः प्रमोदनम् ॥ १२
द्यूतं च जनवादश्च संबन्धाः स्त्रीकृताश्च ये ।
नृत्तवादित्रगीतानि प्रसङ्गा ये च केचन ।
सर्व एते गुणा विप्रा राजसाः संप्रकीर्तिताः ॥ १३

C. 14. 1036
B. 14. 37. 14
K. 14. 38. 14

Ś$_1$ K$_{1.3}$ -हर्षणं; K$_{2.4.5}$ B$_4$ Dc$_1$ D$_1$ M$_{1.2}$ -सर्पणं; B$_2$ corrupt; B$_3$ -सर्पवः (sic); Dn$_1$ D$_{2-6}$ -घ(D$_4$ -ध)र्षणं (for -तर्पणम्).

7 ^{a}) K$_{1.3}$ G$_2$ M [अ]थ; B$_3$ [आ]त्म-; Dn$_1$ D$_{2-6}$ [अ]नु- (for च). K$_5$ परेषां चैव शुश्रूषा. — ^{b}) Dc$_1$ तृष्णा सेवा (by transp.); G$_3$ नैव तृष्णा. M$_3$ व्यपाश्रया. — ^{c}) G$_3$ M$_{1.2}$ व्यूढो (for व्यूहो). K$_1$ प्रसादश्; K$_{2.4}$ D$_1$ प्रमो°. K$_5$ स्नेहो मोहः प्रसादश्च. — ^{d}) B$_{1.2}$ D (except Dc$_1$ D$_1$) परिवादः (for °तापः).

8 ^{a}) K$_5$ इति; G$_1$ एव (for ये च). B$_5$ लोके च; D (except Dc$_1$) लोकेषु (for लोकेऽस्मिन्). — ^{b}) D$_6$ नृषु (for the second पृथक्). — ^{c}) K$_{2.4}$ (before corr.).$_5$ D$_1$ द्रव्येषु; K$_4$ (by corr.) दिव्येषु (for भूतेषु). D$_6$ नारीभूतेषु द्रव्येषु; T G$_{1.2}$ स्त्रीपुर(T$_2$ G$_2$ °रि)ग्रामभूतेषु; M$_{3.4}$ (*inf. lin.* as in text) त्रिषु वार्षिषु भू°. — ^{d}) K$_{2.5}$ D$_1$ भूतेषु; D$_6$ तथा तु; M$_{1.2}$ द्रव्ये च (for द्रव्येषु). T$_1$ च वनेषु; T$_2$ च रसेषु (for शरणेषु).

9 ^{a}) K$_{2.3}$ B$_{2.4}$ T M$_{1.2}$ प्रत्य(B$_2$ °ल)यश् (for ऽप्र°). — ^{b}) Dc$_1$ वृतानि; T$_1$ G$_{1.2}$ व्रतादि-; M$_3$ व्रता वि- (for व्रतानि). K$_2$ ययोः; K$_4$ B$_{1.2}$ D$_1$ तथा (for च ये). T$_2$ प्रायश्चित्तं च मंगलं (cf. post. half of 76*). — ^{c}) G$_2$ प्रधानम्; M$_3$ प्रमोदम्; M$_4$ प्रमादम् (for प्रदानम्). G$_3$ प्रमादशीलयुक्ताश्च; M$_{1.2}$ प्रमादमाशयुक्तश्च (sic). — ^{d}) K$_2$ भविष्यति (for भवत्विति). — For 9^{cd}, K$_5$ B D (except D$_1$) subst. :

75* आशीर्युक्तानि कर्माणि पौर्तानि विविधानि च ।

10 ^{a}) Dn$_1$ D$_{2-6}$ स्वाहाकारो; T$_2$ स्वधाकार- (for °कारो). K$_{2.4}$ D$_1$ वषट्कारः (for नमस्कारः). — ^{b}) Dn$_1$ D$_{2-6}$ स्वधाकारो; T$_2$ M स्वाहाकार-. K$_{2.4}$ D$_1$ नमास्क्रिया; K$_5$ मखाक्रिया (for वषट्क्रिया). — ^{c}) K$_4$ M$_4$ यो(M$_4$ य)जनाध्यापने; D$_{3.6}$ याजनाध्ययने; D$_4$ M$_{1.2}$ यात(D$_4$ °ज)नाध्ययना (sic). — ^{d}) K$_1$ [आ]ह (for [आ]हुः). Ś$_1$ K (except K$_3$) M प्रतिग्रहं. B Dn$_1$ D$_{2.3.5}$ T$_2$ यजनाध्ययने अपि (B$_{1.2}$ °ने तथा; T$_2$ °नेपि च); Dc$_1$ यजनाध्यापनेष्वति; D$_4$ यजनाध्ययनादपि; D$_6$ याजनाध्यापने अपि. — After 10, B Dc$_1$ Dn$_1$ D$_{2-6}$ T$_2$ ins. :

76* दानं प्रतिग्रहश्चैव प्रायश्चित्तानि मङ्गलम् ।

[Dc$_1$ प्रतिगृहश्; T$_2$ °ग्रहं. T$_2$ प्रायश्चित्तं च मंगलं (for the post. half).]

11 ^{a}) G$_3$ प्रतिग्रहम् (for इदं मे स्याद्). — ^{b}) D$_{5.6}$ मोहो; T$_1$ G$_2$ रजो (for स्नेहो). — K$_5$ om. 11^{cd}. — ^{c}) K$_3$ अनु- (for अभि-). B$_{1.2}$ च माया च; D$_6$ T$_2$ तथा मोहो (for तथा माया). M$_{1.2}$ अभितोमाथ माया (sic). — ^{d}) M$_{1.2}$ निर्वृतिर्; M$_3$ निष्कृतिर्. K$_{2.4}$ D$_1$ निष्कृ(K$_2$ विकृ)तिर्मतिरे(K$_2$ °मे)व च.

12 ^{a}) K$_2$ D$_1$ स्तैन्य-; D$_4$ दैन्यं; T G M$_{3.4}$ स्तेयं (for स्तैन्यं). M$_{1.2}$ निंदा (for हिंसा). K$_5$ Cnp परिवादः; B$_{1-4}$ Dc$_1$ परी(Dc$_1$ °रि)तापः; B$_5$ Dn$_1$ D$_{2-6}$ जुगुप्सा च (for परीवादः). — ^{b}) B$_{1-4}$ Dc$_1$ T$_2$ G$_2$ परी(B$_{2.4}$ Dc$_1$ °रि)वादः; G$_3$ तितिक्षा च (for परितापः). K$_4$ D$_1$ प्रजायते (for °गरः). — ^{c}) K$_1$ स्तंभो दंभो; K$_2$ दानं दर्पो; K$_{4.5}$ B$_5$ D (except Dc$_1$) T G M$_{3.4}$ दं(M$_4$ डं)भो दर्पो; M$_{1.2}$ स्तंभो डंभो (for स्तम्भो दम्भो). B$_{1-3}$ च; T G [ऽ]ति- (for ऽथ). — ^{d}) Ś$_1$ K$_4$ D$_1$ शक्तिः (for भक्तिः). Dc$_1$ प्रमोहनं. K$_5$ शक्रस्य प्रीतिमोदनं.

13 ^{a}) K$_3$ जनवादाश्; K$_5$ Dn$_1$ D$_{2.3.6}$ °वादं; T$_1$ दानवादश् (for जन°). — ^{b}) Dc$_1$ corrupt. D$_6$ संबाधाः; M$_{1.2}$ बंधनाः; M$_3$ संबंध-. K$_5$ त्रयः; T च ते (for च ये). G$_1$ संबंधाः स्त्रीकृताबले (sic). — ^{c}) K$_1$ यत्तु; K$_{2.4.5}$ नृत्य- (for नृत्त-). B D नृत्यवादित्रगीतानां (D$_1$ °नि). — ^{d}) M$_{1.2}$ प्रसंगे. K$_{3.5}$ T G$_1$ M$_{1.2}$ न (for च). G$_3$ प्रसंगो येन केनचित्. — ^{e}) M$_2$ गुणान्. K$_4$ Dn$_1$ D$_{1-4}$ M$_2$ विप्र (for विप्रा).

C. 14. 1037
B. 14. 37. 15
K. 14. 38. 15

भूतभव्यभविष्याणां भावानां भुवि भावनाः ।
त्रिवर्गनिरता नित्यं धर्मोऽर्थः काम इत्यपि ॥ १४
कामवृत्ताः प्रमोदन्ते सर्वकामसमृद्धिभिः ।
अर्वाक्स्रोतस इत्येते तैजसा रजसावृताः ॥ १५
अस्मिँल्लोके प्रमोदन्ते जायमानाः पुनः पुनः ।
प्रेत्यभाविकमीहन्त इह लौकिकमेव च ।
ददति प्रतिगृह्णन्ति जपन्त्यथ च जुह्वति ॥ १६
रजोगुणा वो बहुधानुकीर्तिता
यथावदुक्तं गुणवृत्तमेव च ।
नरो हि यो वेद गुणानिमान्सदा
स राजसैः सर्वगुणैर्विमुच्यते ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

३८

ब्रह्मोवाच ।
अतः परं प्रवक्ष्यामि तृतीयं गुणमुत्तमम् ।
सर्वभूतहितं लोके सतां धर्ममनिन्दितम् ॥ १
आनन्दः प्रीतिरुद्रेकः प्राकाश्यं सुखमेव च ।

—^{f}) K5 B1.2 G3 परि-; M1.2 प्रति- (for संप्र-). K1.3 राजसः संप्रकीर्तितः.

14 ^{a}) K4 -भविष्यानां; D1 °ष्यामो. —^{b}) K2 S (except M1.2) भूतानां (for भावानां). K1.3.5 D1.3.5.6 M3.4 (*inf. lin.* as in text) भुवि भावना; T G1.3 भव्यभावना: (T1 °वनां; T2 °वना; G3 °विनां); G2 भूतभावन:; M1.2 भूतिभावना. —^{c}) Ś1 K1.3 विवर्ण- (for त्रिवर्ग-). B1 त्रिवर्गो नियतो नित्यं. —^{d}) K2.4 B4 Dn1 धर्मार्थौ. K3 G3 M1.2.3 (*sup. lin.*) एव च (for इत्यपि).

15 ^{a}) M1.2 प्रमोदंति. — K2 om. (hapl.) 15^{b}–16^{a}. —^{c}) Ś1 K3 मध्यस्रोतस; K1.4 D1 मध्यश्रोतस; B1.3 D3.6 अर्वाक्श्रोतस. —^{d}) K4 D1 T G1.3 M1-3.4 (*inf. lin.*) ते जना; K5 B3-5 Dc1 Dn1 D2-6 G2 मनुष्या; B1.2 राजसा (for तैजसा). Ś1 K3 रजसावृत:; B3 T2 G2 M1.2 राजसावृता: (T2 °सा: स्मृता:). M4 लोकास्ते तेजसावृता:.

16 K2 om. 16^{a} (cf. v. l. 15). —^{a}) B2 T2 G1 तस्मि.लँ. — M1.2 om. (hapl.) 16^{bc}. —^{b}) Ś1 T1 G1 जायमान:. Dc1 om. one पुन:. —^{c}) K4 D1 प्रति- (for प्रेत्य-). K3 G1 -भावकम्. K3 एहंत:; B1.2 ऐहंत; T1 G2.3 M3.4 इच्छंत; T2 इच्छंति; G1 इच्छंतं. —^{d}) Ś1 K1.3 B3 पा(K1.3 प)रलौकिकम्; K2.4 D1 ऐहिलौ°; B1.2.4.5 Dn1 D2.4-6 G2 ऐह°; D3 एने लौ°; G1 श्रीहलौ°. G3 ऐह्यलौकिकमेव च. — For 16^{cd}, K5 subst.:

77* प्रेत्यभावकरीं सिद्धिमीहन्ते राजसा जना: ।

—^{e}) Ś1 K4 D1.2 ददंति; Dc1 D4.6 ददाति; G3 दानानि. K2 D3 -गृह्णाति. —^{f}) K1 जायंति; T G तृप्यंति; M3 तर्प्यंति; M4 तृप्यंते (for जपन्ति). T2 G1 [अ]पि (for [अ]थ). K4 D1 जपं(K4 °यं)त्यथ जुह्वंति च; B Dn1 D2-6 तर्पयंत्यथ (B1 °ति च) जुह्वति (D4 °थ); M1.2 ***थ च जुह्वते.

17 ^{a}) K4 राज्ञो गुणा. Ś1 K1.3 वै; K2 (also as in text).5 मे; M1.3 वा (for वो). K2 बहवो (for बहुधा). Ś1 K1.3 B2-4 Dc1 प्र- (for [अ]नु-). D1 राज्ञो गुणानां बहवो यथावद्. —^{b}) K3.4 D4 om. च. D1 उक्तं तथा ते गुणवृत्तमेव. —^{c}) B3.4 D (except Dn1 D1) T G1 [ऽ]पि (for हि). K1.3 वेदयते (for वेद गुणान्). T2 G1 M3.4 transp. गुणानिमान् and सदा. M1.2 बहून् (for सदा). —^{d}) Ś1 K1.3 B1.2 प्र- (for वि-).

Colophon om. in K3. — *Sub-parvan* : K2 T G1.3 अनुगीता. — *Adhy. name* : K2 B Dn1 D4-6 गुरुशिष्यसंवाद:; Dc1 गुरुशिष्यसंवादे रजोगुण:; G3 राजसगुणानुवर्णनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś1 M4 (*inf. lin.*) 39; B2 Dn1 37 (as in text); D4 35; T1 29; T2 G1.2 M3.4 28; G3 38; M1.2 27. — *Śloka no.* : Dn1 19.

38

☞ M1.2 read this adhy. twice.

1 Ś1 K1 om. the ref. K2.5 D1 M3 ब्राह्मण (for ब्रह्मा). —^{a}) G3 सत: (for अत:). —^{b}) M1.2 (both

अकार्पण्यमसंरम्भः संतोषः श्रद्दधानता ॥ २
क्षमा धृतिरहिंसा च समता सत्यमार्जवम् ।
अक्रोधश्चानसूया च शौचं दाक्ष्यं पराक्रमः ॥ ३
मुधा ज्ञानं मुधा वृत्तं मुधा सेवा मुधा श्रमः ।
एवं यो युक्तधर्मः स्यात्सोऽमुत्रानन्त्यमश्नुते ॥ ४
निर्ममो निरहंकारो निराशीः सर्वतः समः ।
अकामहत इत्येष सतां धर्मः सनातनः ॥ ५
विश्रम्भो ह्रीस्तितिक्षा च त्यागः शौचमतन्द्रिता ।
आनृशंस्यमसंमोहो दया भूतेष्वपैशुनम् ॥ ६
हर्षस्तुष्टिर्विस्मयश्च विनयः साधुवृत्तता ।
शान्तिकर्म विशुद्धिश्च शुभा बुद्धिर्विमोचनम् ॥ ७
उपेक्षा ब्रह्मचर्यं च परित्यागश्च सर्वशः ।
निर्ममत्वमनाशीस्त्वमपरिक्रीतधर्मता ॥ ८
मुधा दानं मुधा यज्ञो मुधाधीतं मुधा व्रतम् ।

C. 14. 1050
B. 14. 38. 9
K. 14. 39. 9

---

first time) द्वितीयं. K_4 D_1 तृतीयं गुणसंज्ञितं. —^{c}) $M_{1.2}$ (both first time) शृणु (for सर्व-). K_3 नित्यं (for लोके). —^{d}) K_3 स तं (for सतां). K_4 D_1 सर्वम् (for धर्मम्). K_2 अनुत्तमं (for अनिन्दितम्). K_5 सतां धर्मसमन्वितं.

2 ^{a}) Dn_1 आनंदं. —^{b}) Ś$_1$ K Dn_1 $D_{5.6}$ प्रकाश्यं (K_5 °शः). —^{c}) K_2 M_4 असंरंभं.

3 ^{a}) Ś$_1$ K_3 $M_{1.2}$ (last two first time) -वृत्तिर् (for धृतिर्). —^{b}) $K_{2.3}$ ममता (for स°). — D_3 om. 3^c–4^b. —^{c}) K_2 Dn_1 $D_{2.6}$ [अ]नुसूया (sic) (for [अ]न°). —^{d}) T_2 G_3 दाक्ष्यँ; G_2 दक्ष्यं. K_4 M_2 (first time)$_{.4}$ पराक्रमं.

4 D_3 om. 4^{ab} (cf. v. l. 3). —^{a}) $K_{1.2}$ $B_{1.3.4}$ D_6 सुधा ज्ञानं सुधा वृत्तं; $K_{3.4}$ D_1 G_3 मुदा ज्ञा(D_1 दा)नं मुदा वृत्तं; $M_{1.2}$ (both first time) बुधा ज्ञानं बुधा वृत्तं. —^{b}) Dn_1 सुधा (for the first मुधा). Ś$_1$ $K_{1.5}$ D_1 मुधा(K_1 °दा)श्रयः; D_5 (marg. as in text) मुदा श्रमः. $K_{2.4}$ $B_{1.2.4}$ सुधा सेवा सुधा श्रमः (K_2 B_4 °धाश्रयः); $M_{1.2}$ (both first time) बुधा सेवा बुधाश्रयः. —^{c}) Ś$_1$ $K_{1.3}$ ध्रुवं (for एवं). G_3 युक्तस्य (for यो युक्त-). Ś$_1$ $K_{2.3}$ B_3 मुक्तधर्मः; $K_{1.4}$ D_1 मुक्तधर्मा; B_2 $M_{1.2}$ (last two first time) धर्मयुक्तः (for युक्तधर्मः). —^{d}) $K_{1.3}$ [ऽ]प्यत्र (for ऽमुत्र). K_5 Dn_1 D_{2-4} T_2 [अ]त्यंतम् (for [आ]नन्त्यम्).

5 ^{a}) B_2 निर्मोहो (for निर्ममो). —^{b}) K_4 D_1 निराशः. K_5 संवृतः (for सर्वतः). G_2 निराशीः सर्वसंमतः. —^{c}) K_2 -हित; B_2 (marg.) -भूत; G_1 -व्याम (for -हत). B_3 इत्येव; B_4 नित्येषु; Dc_1 इत्येषां (for °ष). K_4 D_1 अकामहित इत्येते; B_5 Dn_1 D_{2-6} °भूत इत्येव (Dn_1 °वं); T_2 अकर्तव्योत इत्येष.

6 ^{a}) $K_{1.3}$ B_2 $D_{2.4}$ S विस्रंभो; B_4 विश्वस्तो. —^{c}) Dc_1 अनृशंस्यम्. K_3 अनृशंस्यमसंमोहं. —^{d}) K_1 D_6 यदा; T_2 यथा (for दया). K_1 $D_{3.4}$ $M_{1.2}$ (last two first time) पैशुनं; K_4 Dn_1 D_1 वै शुभं (for [अ]पैशुनम्).

7 ^{a}) B_1 चष्टिर् (sic) (for तु°). K_2 विवित्सा (for विस्मयश्). B_1 तु (for च). B_2 हर्षश्च विस्मयस्तुष्टिर्. —^{b}) G_1 सार- (for साधु-). Ś$_1$ K_4 D_1 -वृत्तयः; $B_{2.4.5}$ Dn_1 $D_{2-4.6}$ -वृत्तिता (for -वृत्तता). —^{c}) G_3 $M_{1.2}$ (last two both times)$_{.3.4}$ शांतिः. K_4 -कर्मश्च (for -कर्म वि-). T_1 -शुद्धश्. B D (except D_1) T_2 शांति($D_{5.6}$ °त)कर्म(B_4 D_2 °र्मा)णि शुद्धि(Dc_1 सिद्धि-; T_2 शुद्ध)श्च. —^{d}) K_5 S (except G_3; $M_{1.2}$ second time) भावशुद्धिर् (for शुभा बुद्धिर्). Ś$_1$ K_1 B_{1-3} विनोदनं; G_3 विमोहनं; $M_{1.2}$ (both first time) विमोचनः. K_3 शुभाशुभविनोदनं.

8 ^{b}) K_3 -त्यागाश्. Ś$_1$ कीर्तिता (for सर्वशः). —^{c}) K_1 निर्दमत्वम् (for निर्म°). K_4 D_1 corrupt; $G_{2.3}$ अनाशित्वम्; $M_{1.2}$ (both first time) °शिष्टम्; M_3 अमानित्वम्; Bom. ed. अनाशीष्ट्वम् (for °शीस्त्वम्). —^{d}) T corrupt. $K_{2.4}$ D_1 अपरिक्रांतधर्मता; $B_{1.2}$ अपरीक्षित°; B_{3-5} Dc_1 Dn_1 D_{2-6} अपरि(B_5 °री)क्षत°; G_1 अनिष्क्रीतस्वध°; G_2 परिकीर्तितध°.

9 ^{a}) K_1 प्रदाधानं; K_2 B_{1-3} D_6 सुधा दानं; K_4 G_3 मुदा दानं; D_1 मधुदानं; G_1 मुधा नाम (for मुधा दानं). $K_{1.2}$ $B_{1.3}$ D_6 सुधा यज्ञो; $K_{3.5}$ मुधा यज्ञं; G_3 मुदा यज्ञो (for मुधा यज्ञो). $M_{1.2}$ (both first time) बुधा दानं बुधा यज्ञो. —^{b}) M_1 (first time) बुधा चित्तं; M_2 (first time) बुधाधीतं (for मुधाधीतं). $M_{1.2}$ (both first time) बुधा (for the second मुधा). $K_{1.2}$ $B_{1.3}$ D_6 सुधाधीतं सुधा व्रतं; G_3 मुदाधीतं मुदा व्रतं. —^{c}) $B_{1.3}$ D_6 सुधा; T_2 G_3 मुदा (for मुधा). K_4 परि- (for प्रति-). G_1 मुधा प्रतिगृहीतश्च; $M_{1.2}$ (both first time) बुधा प्रतिग्रहं चैव. —^{d}) K_3 $B_{1.3}$ $D_{1.6}$ सुधा; G_3 मुदा (for the first मुधा).

C. 14. 1050
B. 14. 38. 9
K. 14. 39. 9

सुधा प्रतिग्रहश्चैव सुधा धर्मो सुधा तपः ॥ ९
एवंवृत्तास्तु ये केचिल्लोकेऽस्मिन्सत्त्वसंश्रयाः ।
ब्राह्मणा ब्रह्मयोनिस्थास्ते धीराः साधुदर्शिनः ॥ १०
हित्वा सर्वाणि पापानि निःशोका ह्यजरामराः ।
दिवं प्राप्य तु ते धीराः कुर्वते वै ततस्ततः ॥ ११
ईशित्वं च वशित्वं च लघुत्वं मनसश्च ते ।
विकुर्वते महात्मानो देवास्त्रिदिवगा इव ॥ १२
ऊर्ध्वस्रोतस इत्येते देवा वैकारिकाः स्मृताः ।
विकुर्वते प्रकृत्या वै दिवं प्राप्तास्ततस्ततः ।
यद्यदिच्छन्ति तत्सर्वं भजन्ते विभजन्ति च ॥ १३
इत्येतत्सात्त्विकं वृत्तं कथितं वो द्विजर्षभाः ।
एतद्विज्ञाय विधिवल्लभते यद्यदिच्छति ॥ १४
प्रकीर्तिताः सत्त्वगुणा विशेषतो
यथावदुक्तं गुणवृत्तमेव च ।
नरस्तु यो वेद गुणानिमान्सदा
गुणान्स भुङ्क्ते न गुणैः स भुज्यते ॥ १५

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अष्टात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

K_1 G_3 मुदा; K_2 $B_{1.3}$ D_6 सुधा (for the second सुधा). B_5 व्रत: (for तप:). $M_{1.2}$ (both first time) बुधा धर्मो बुधा तप:.

10 ^{a}) Ś$_1$ $K_{1.3}$ G_3 -विधास्तु; $K_{2.4}$ D_1 -भूताश्च; B_3 Dc_1 -वृत्ताश्च (for -वृत्तास्तु). — ^{b}) Ś$_1$ K_1 सत्य-; T G_1 सर्व- (for सत्त्व-). — ^{c}) K_3 ब्राह्म- (for ब्रह्म-). D_4 -योनिष्ठास् (for °स्थास्). — ^{d}) K_5 $M_{1.2}$ (last two both times) वीरा: (for धीरा:). Dc_1 सत्त्व-; G_2 सर्व- (for साधु-). K_3 ते धीरान्साधुदर्शन:.

11 ^{a}) K_4 D_1 दत्त्वा; G_3 जित्वा (for हित्वा). $B_{4.5}$ Dc_1 कर्माणि (for सर्वाणि). $B_{1.2}$ $M_{1.2}$ (last two second time).$_4$ हित्वा पापानि कर्मा(M_4 सर्वा)णि. — ^{b}) K_2 G_3 विशोका. B_5 Dn_1 D_{2-6} [अ]थ मानवा: (for [अ]जरामरा:). B_{1-4} Dc_1 ग(B_1 श)तशोकाश्च मानवा:. — ^{c}) $G_{1.3}$ दिव्यं. $B_{1.2}$ M_1 (both times).$_2$ (first time).$_3$ च ते; M_2 (second time) कृते (for तु ते). Ś$_1$ K_{1-3} D_6 $M_{1.2}$ (last two first time) वीरा: (for धीरा:). — ^{d}) K_4 D_1 कुर्वंति. T_2 $G_{1.2}$ $M_{1.2}$ (last two second time).$_{3.4}$ स्म (for वै). M_4 तपस् (for ततस्). $K_{4.5}$ Dn_1 D_{2-6} तनू:; D_1 T $G_{1.3}$ तप: (for तत:). B Dc_1 यथेष्टं ($B_{1.2}$ °च्छं) कुर्वंते तनू: (Dc_1 नृप).

12 D_6 om. 12–13. — ^{a}) Ś$_1$ ईशित्वा; K_4 D_1 G_3 ईशत्वं. — ^{b}) K_2 वशित्वं (for लघुत्वं). T_1 लघुत्वं चाशुतां तथा; T_2 G_1 °त्वं चासतां तदा; $G_{2.3}$ $M_{1.2}$ (last two both times).$_{3.4}$ °त्वं चाणुतां तथा. — ^{c}) K_4 $D_{1.5}$ विकुर्वंतो (D_1 °ते; D_5 °ति); K_5 Dn_1 D_{2-4} ये कुर्वंति; $M_{1.2}$ (both first time) विकुर्वंतो. — ^{d}) K_3 त्रिदिवगाद्.

13 D_6 om. 13 (cf. v. l. 12). Ś$_1$ $K_{1.3}$ repeat (without var.) 13^{ab} after 13^{ef}. — ^{a}) K_2 Dn_1 $D_{1.3}$ -श्रोतस; G_1 $M_{1.2}$ (last two first time) -रेतस (for -स्रोतस). K_5 ऊर्ध्वं श्रोतांसि इत्येता (sic). — ^{b}) K_4 D_1 वै सात्त्विका: (for वैकारिका:). — ^{c}) K_2 विकुर्वंत्या; B D (except D_1; D_6 om.) °र्वंत:. K_3 [ए]व (for वै). — ^{d}) G_1 दिशं (for दिवं). $K_{1.3}$ प्राप्तस्. Dc_1 om. one तत:. — ^{e}) G_2 $M_{1.2}$ (last two first time) इच्छति. — ^{f}) K_1 G_2 भजते; Dc_1 G_3 भजंति; Dn_1 D_{2-6} M_1 (second time) लभंते.

14 Ś$_1$ $K_{1.3.5}$ transp. 14^{ab} and 14^{cd}. Dn_1 $D_{3.5.6}$ om. 14^{cd}. — ^{cd}) B_1 T $G_{1.2}$ M ($M_{1.2}$ both both times) transp. विधिवत् and लभते. Ś$_1$ G_3 लभ्यते. K_3 ईप्सितं (for इच्छति).

15 ^{a}) K_3 प्रकीर्तित:. K_3 सत्य-; T $G_{1.2}$ $M_{1.2}$ (last two first time) सर्व- (for सत्त्व-). B_2 om. (hapl.) from विशेषतो up to गुणा (in 15^c). — ^{b}) Dc_1 यथा यद् (for यथावद्). K_5 D_1 G_3 om. च. — ^{c}) Ś$_1$ $K_{1.3}$ B_3 स सात्त्विकानिमान्; B_4 Dc_1 G_3 सदा गुणानिमान् (by transp.); $D_{5.6}$ गुणान्सदेमान्. G_3 om.; $M_{1.2}$ (both first time) शुभान् (for सदा). — ^{d}) Ś$_1$ $K_{1.3}$ B_3 तु; $K_{2.4}$ च (for स). K_4 स नरैर्न (for न गुणै: स). K_5 D (except Dc_1) युज्यते.

३९

ब्रह्मोवाच ।

नैव शक्या गुणा वक्तुं पृथक्त्वेनेह सर्वशः ।
अविच्छिन्नानि दृश्यन्ते रजः सत्त्वं तमस्तथा ॥ १
अन्योन्यमनुषज्जन्ते अन्योन्यं चानुजीविनः ।
अन्योन्यापाश्रयाः सर्वे तथान्योन्यानुवर्तिनः ॥ २
यावत्सत्त्वं तमस्तावद्वर्तते नात्र संशयः ।
यावत्तमश्च सत्त्वं च रजस्तावदिहोच्यते ॥ ३
संहत्य कुर्वते यात्रां सहिताः संघचारिणः ।
संघातवृत्तयो ह्येते वर्तन्ते हेत्वहेतुभिः ॥ ४
उद्रेकव्यतिरेकाणां तेषामन्योन्यवर्तिनाम् ।
वर्तते तद्यथान्यूनं व्यतिरिक्तं च सर्वशः ॥ ५
व्यतिरिक्तं तमो यत्र तिर्यग्भावगतं भवेत् ।
अल्पं तत्र रजो ज्ञेयं सत्त्वं चाल्पतरं ततः ॥ ६
उद्रिक्तं च रजो यत्र मध्यस्रोतोगतं भवेत् । C. 14. 1064 B. 14. 39. 7 K. 14. 40. 7

Colophon. — *Sub-parvan :* K2.3 T G1 M1.2 (last two second time). 3.4 अनुगीता ; K5 D6 ब्राह्मणगीता. — *Adhy. name :* K2.3 B Dn1 D4.5 M4 गुरूशिष्यसंवादः ; G2 सत्त्वगुणवर्णनं ; M1.2 (both first time) सात्त्विकवृत्तं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś1 M4 40 ; Dn1 38 (as in text); D4 36 ; T1 30 ; T2 G1.2 M1.2 (last two second time). 3.4 (*sup. lin.*) 29 ; G3 39 ; M1.2 (both first time) 28. — *Śloka no.:* Dn1 15.

39

1 K2 om. the ref. K4 D1 M3 ब्राह्मण (for ब्रह्मा). — ^{a}) D6 [ए]वं ; T G1.2 M वै (for [ए]व). G3 न मे शक्ता वृथा वक्तुं. — ^{b}) B1.2.4 (marg. as in text) विस्तरेण (for पृथक्त्वेन). K2.4 D1 च ; Dn1 D2–6 G2 M4 [ए]व ; T G1 हि (for [इ]ह). — ^{c}) D6 सर्वाणि (for दृश्यन्ते). K4 D1 अविच्छिन्ना न दृश्यंते. — ^{d}) B1.2 रजःसत्त्वतमांसि च.

2 ^{a}) Ś1 K1.3 B4 अभिष(B4 °स)ज्जंते ; K2 D1 T G1.2 M1–3 अनुषज्यं(K2 °जं)ते ; K5 °सज्यंते ; B5 °रज्यंते ; Dc1 अन्वसज्जंते (sic); Dn1 D2–6 अथ र(D6 °पर)ज्यंते ; G3 अनुभुज्यंते (for °षज्जन्ते). — B2 om. 2^{bc}. — ^{b}) T G1.2 अन्योन्येन ; G3 °न्यस्य ; M त्वन्योन्यं च. D5.6 [अ]र्थ- (for [अ]नु-). Ś1 K1.3 अन्योन्यस्यानुवर्तिनः ; B1.3.4 Dc1 तथान्योन्यानुजीविनः ; Dn1 D2–4 ह्यन्योन्यं चार्थजीविनः (D3 °नं). — ^{c}) K5 अन्योन्योपाश्रयाः ; D (except D1) G3 °न्यमा(G3 °स्या)श्रयाः. — ^{d}) Ś1 K1.3 B2 (marg.) -जीविनः ; M3 -वर्त्मिनं (sic) (for -वर्तिनः). T G1 तथान्योन्येन जीविनः.

3 ^{a}) K5 B2.3 D (except Dc1 D1) T1 रजस् (for तमस्). — ^{b}) K4 D1 वर्धते. — ^{c}) K1 तु पश्चात् (for तमश्च). — ^{d}) M3 इव (for इह).

4 ^{a}) K2 कुर्वाते ; K3.4 D1 कुरुते. — ^{b}) M1.2 संहिताः (for स°). Ś1 K1.3 संग- ; D2–6 सह- ; T2 G1 सर्व- (for संघ-). M4 (*inf. lin.*) -वारिणः (for -चा°). — ^{c}) K4 D1 संघशो ; T1 संभूत- (for संघात-). — ^{d}) Dc1 D3 वर्तंते ; D6 वर्तेते. M4 हेत्वहेतुतः (for °तुभिः). K4 D1 प्रवर्तंते ह्यहेतुभिः.

5 ^{a}) Ś1 K1 -व्यतिरेकानां ; K2.5 B Dc1 Dn1 D2–6 °रिक्तानां ; T G1.2 °रेकेण (for °रेकाणां). K4 D1 G3 उद्रिक्त(G3 °द्रैक)व्यतिरिक्तानां. — ^{b}) K4 -वर्जितां (for -वर्तिनाम्). — ^{c}) K3–5 B D वक्ष्य(D1 वक्ष-; D3 चक्ष्य)ते (for वर्तते). B Dc1 S यद् (for तद्). Ś1 K1–3 D3 T2 यथानूनं ; B3 G3 यथा(G3 °दा)न्योन्यं ; B4 Dc1 D5.6 यथान्यायं ; G1.2 M2–4 यदान्यूनं ; M1 यदन्यूनं (for यथान्यूनं). — ^{d}) K5 अतिरिक्तं (for व्यति°).

6 ^{b}) T G1 शुभं (for भवेत्). — ^{c}) K4 D1.6 तमो ज्ञेयं ; M च (M4 [अ]पि) सत्त्वं स्यात् (for रजो ज्ञेयं). — ^{d}) Ś1 अतश् ; K1 तमश् ; K4 M रजश् (for सत्त्वं). K5 B D (except D1) T G1.2 अल्प- (for चाल्प-). K5 Dn1 D2.3.6 यथा ; B Dc1 D4.5 T G2 तथा ; D1 भवेत् ; G1 तदा (for ततः).

7 Ś1 K1.3.4 G1 om. (hapl.) 7-8. B2 Dc1 G3 om. (hapl.) 7. — ^{a}) K2 B1 D1 T M तु (for च). D6 रसो (for रजो). — ^{b}) K2 D1.3 -श्रोतोगतं. — ^{c}) D4 T रजो (for तमो). — ^{d}) K2 B5 रजश् (for सत्त्वं). B1 Dn1 D1.4–6 अल्प- (for चाल्प-).

C.14. 1064
B. 14. 39. 7
K. 14. 40. 7

अल्पं तत्र तमो ज्ञेयं सत्त्वं चाल्पतरं ततः ॥ ७
उद्रिक्तं च यदा सत्त्वमूर्ध्वस्रोतोगतं भवेत् ।
अल्पं तत्र रजो ज्ञेयं तमश्चाल्पतरं ततः ॥ ८
सत्त्वं वैकारिकं योनिरिन्द्रियाणां प्रकाशिका ।
न हि सत्त्वात्परो भावः कश्चिदन्यो विधीयते ॥ ९
ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ।
जघन्यगुणसंयुक्ता यान्त्यधस्तामसा जनाः ॥ १०
तमः शूद्रे रजः क्षत्रे ब्राह्मणे सत्त्वमुत्तमम् ।
इत्येवं त्रिषु वर्णेषु विवर्तन्ते गुणास्त्रयः ॥ ११
दूरादपि हि दृश्यन्ते सहिताः संघचारिणः ।
तमः सत्त्वं रजश्चैव पृथक्त्वं नानुशुश्रुम ॥ १२
दृष्ट्वा चादित्यमुद्यन्तं कुचोराणां भयं भवेत् ।
अध्वगाः परितप्येरंस्तृष्णार्ता दुःखभागिनः ॥ १३
आदित्यः सत्त्वमुद्दिष्टं कुचोरास्तु यथा तमः ।
परितापोऽध्वगानां च राजसो गुण उच्यते ॥ १४
प्राकाश्यं सत्त्वमादित्ये संतापो राजसो गुणः ।
उपप्लवस्तु विज्ञेयस्तामसस्तस्य पर्वसु ॥ १५
एवं ज्योतिःषु सर्वेषु विवर्तन्ते गुणास्त्रयः ।

B$_{1.2}$ Dn$_1$ D$_{2.4–6}$ तथा ; D$_3$ यथा (for ततः).

8 Ś$_1$ K$_{1.3.4}$ G$_1$ om. 8 (cf. v. l. 7). K$_5$ B$_5$ D$_6$ om. (hapl.) 8. —^{a}) D$_1$ T G$_{2.3}$ तु (for च). D$_{4.5}$ रजः ; T$_1$ सदा (for यदा). —^{b}) B$_{2.4}$ D$_1$ ऊर्ध्वं-श्रोतोगतं ; D$_{4.5}$ अध्यश्रोतो° (sic). —^{c}) K$_2$ B (B$_5$ om.) D (D$_6$ om.) तमो (for रजो). —^{d}) K$_2$ B$_{1–4}$ Dc$_1$ Dn$_1$ D$_{1–3}$ रजश् ; D$_4$ सत्त्वश् ; D$_5$ सत्त्वम् (for तमश्). B$_{3.4}$ Dc$_1$ स्वल्प- ; D$_6$ अल्प- (for चाल्प-). B$_{1.3}$ Dn$_1$ D$_{2–5}$ T$_2$ तथा ; G$_3$ भवेत् (for ततः).

9 ^{a}) B Dc$_1$ Dn$_1$ D$_{2.4}$ M$_3$ वैकारिकी ; D$_{3.5}$ G$_3$ °रिका ; D$_6$ चैकापि यो (sic). —^{b}) Ś$_1$ प्रकाशिकः ; K$_2$ °शकं ; K$_3$ °शका ; K$_4$ °शनं ; K$_5$ M$_{1.2}$ °शिता ; D$_1$ °शसाः (sic). — D$_1$ om. 9^{c}–10^{b}. —^{c}) B D (D$_1$ om.) धर्मः ; M$_2$ भावं. —^{d}) B$_1$ अत्र (for अन्यो).

10 = (var.) 6. 36. 18. D$_1$ om. 10^{ab} (cf. v. l. 9). —^{c}) K$_4$ M$_3$ -वृत्ति(M$_3$ °त्त)स्था ; K$_5$ B$_{1.4}$ T G$_1$ M$_{1.2.4}$ -युक्तास्तु ; G$_2$ -युक्ता हि (for -संयुक्ता). G$_3$ जघन्ययोर्वियुक्तास्तु. —^{d}) B$_{1.2}$ नराः ; D$_1$ बलाः ; D$_6$ गुणाः (for जनाः). M$_3$ अधो गच्छंति तामसाः.

11 ^{b}) D$_{2–4}$ ब्राह्मणः. —^{c}) D$_1$ [ए]ते (for [ए]वं). D$_1$ om. (hapl.) वर्णेषु वि-. —^{d}) K$_{1.3}$ निवर्तंते ; K$_2$ S प्रव° ; K$_5$ निवसंति.

12 ^{a}) B$_4$ ह ; T G$_{1.2}$ M च ; G$_3$ [इ]द (for हि). —^{b}) K$_3$ संग- ; B$_2$ T G$_{1.2}$ सह- (for संघ-). Dc$_1$ D$_1$ M$_4$ (*inf. lin.* as in text) -वारिणाः (M$_4$ °णः). —^{d}) B$_{1–3.5}$ Dc$_1$ Dn$_1$ D$_{2–6}$ पृथक्त्वेन (for °क्त्वं न). K$_{2.4}$ D$_1$ अनु- (for नानु-). K$_{2.4.5}$ D$_{1.3–6}$ M$_1$ -शुश्रुमः. T$_2$ पृथक्त्वान्नाम शुश्रुवुः.

13 ^{a}) B$_{1.2}$ Dn$_1$ D$_{5.6}$ तु (for च). —^{b}) Ś$_1$ K B$_{1.4}$ (marg.).$_5$ D$_1$ कुचौराणां ; B$_1$ (marg.).$_{2–4}$ Dc$_1$ Dn$_1$ D$_{2–6}$ कुच° (for कुचो°). Ś$_1$ T$_2$ G$_{1.2}$ M$_3$ व्यथा ; K$_{1.3}$ वृथा ; G$_3$ M$_{1.2.4}$ यथा (for भयं). M$_{1.2}$ [अ]-भवत् ; M$_4$ (*inf. lin.*) भयं (for भवेत्). ❀ Cᴅ : कुत्सितं कर्म चरन्ति ते कुचराश्चोराः । ❀ —^{c}) T$_1$ अस्वर्गाः ; T$_2$ ऊर्ध्वंगाः (for अध्वगाः). Ś$_1$ K$_{1–4}$ -तप्यंते ; D$_1$ -तप्यंत (for -तप्येरंस्). —^{d}) Ś$_1$ K D$_1$ घर्मार्ता ; B$_{1–4}$ Dc$_1$ दुःखार्ता (B$_2$ °र्तो) ; B$_5$ Dn$_1$ D$_{2–6}$ उष्णार्तो ; G$_3$ तृषार्ता ; M उष्णार्ता (for तृष्णार्ता). K$_4$ D$_1$ सुख- (for दुःख-). M$_{1.2}$ -भोगिनः (for -भा°).

14 ^{a}) B$_4$ M$_{1.2}$ आदित्यं ; T$_1$ °त्ये ; M$_3$ °त्यात् (for °त्यः). M$_{1.2}$ om. सत्त्वम्. B$_5$ Dn$_1$ D$_{2–6}$ उद्रिक्तं ; T G$_{1.2}$ उद्दिष्टः. —^{b}) Ś$_1$ K$_{1–3.5}$ B$_{1.2.5}$ D$_2$ कुचौरास् (B$_5$ °रस्) ; B$_1$ (marg.).$_{3.4}$ Dc$_1$ Dn$_1$ D$_4$ कुचरास् ; D$_3$ कुबेरास् (for कुचो°). K$_3$ B Dn$_1$ D$_{2–6}$ तथा (for यथा). M$_4$ (*inf. lin.* as in text) -क्रमं (for तमः). K$_4$ D$_1$ कुचौराश्च तथा तमः. —^{c}) K$_3$ पथितापो ; D$_6$ परितो यो. T$_2$ [ऽ]ध्वकामानां (for °गानां च). —^{d}) K$_4$ B D (except D$_6$) T$_2$ रजसो.

15 K$_3$ om. 15^{ab}. —^{a}) Ś$_1$ K$_{2.4.5}$ D$_1$ G$_3$ M$_{1–3}$ प्रकाशं (K$_5$ °श्ये ; G$_3$ °श्यं) (for प्राकाश्यं). Dn$_1$ D$_{2–6}$ आदित्यः. —^{b}) K$_4$ B D (except D$_6$) M$_3$ रजसो ; G$_2$ राजसा. Ś$_1$ G$_2$ गुणाः ; K$_5$ गुणे ; M$_2$ गुणं. —^{d}) Ś$_1$ K$_{1.5}$ B$_3$ तमसस्. K$_4$ S (except G$_3$) तत्र ; D$_6$ तु स- (for तस्य).

16 ^{a}) Some MSS. ज्योतिषु ; G$_3$ स्मृतिषु. K$_{2.4}$ D$_1$ एवं योनिषु सर्वासु. —^{b}) K$_{1.3.5}$ B$_{2.4.5}$ D$_{2–4.6}$ T$_1$ G$_3$ M नि- ; K$_{2.4}$ D$_1$ T$_2$ G$_{1.2}$ प्र- (for वि-). B$_{1.2}$ त्रयो गुणाः (by transp.). — K$_5$ Dn$_1$ D$_{2–6}$

पर्यायेण च वर्तन्ते तत्र तत्र तथा तथा ॥ १६
स्थावरेषु च भूतेषु तिर्यग्भावगतं तमः ।
राजसास्तु विवर्तन्ते स्नेहभावस्तु सात्त्विकः ॥ १७
अहस्त्रिधा तु विज्ञेयं त्रिधा रात्रिर्विधीयते ।
मासार्धमासवर्षाणि ऋतवः सन्धयस्तथा ॥ १८
त्रिधा दानानि दीयन्ते त्रिधा यज्ञः प्रवर्तते ।
त्रिधा लोकास्त्रिधा वेदास्त्रिधा विद्यास्त्रिधा गतिः ॥ १९
भूतं भव्यं भविष्यच्च धर्मोऽर्थः काम इत्यपि ।
प्राणापानावुदानश्चाप्येत एव त्रयो गुणाः ॥ २०
यत्किंचिदिह वै लोके सर्वमेष्वेव तत्त्रिषु ।
त्रयो गुणाः प्रवर्तन्ते अव्यक्ता नित्यमेव तु ।
सत्त्वं रजस्तमश्चैव गुणसर्गः सनातनः ॥ २१
तमोऽव्यक्तं शिवं नित्यमजं योनिः सनातनः ।
प्रकृतिर्विकारः प्रलयः प्रधानं प्रभवाप्ययौ ॥ २२
अनुद्रिक्तमनूनं च ह्यकम्पमचलं ध्रुवम् ।
सदसच्चैव तत्सर्वमव्यक्तं त्रिगुणं स्मृतम् । C. 14. 1081 B. 14. 39. 24 K. 14. 40. 24

---

repeat 16^{cd} after 20. — ^{c}) Ś$_1$ K$_1$ पर्यायेन; K$_5$ (second time) °ये च. K$_4$ D$_1$ नि-; K$_5$ Dn$_1$ D$_{2-6}$ (all second time) प्र-; B$_{1.2}$ तु (for च). — ^{d}) K$_{3.5}$ (first time) Dc$_1$ D$_{5.6}$ (last two first time) यथा (for the first तथा).

17 ^{a}) K$_{2.3}$ D (except D$_{1.6}$) तु (for च). K$_3$ B$_{1.2.4}$ D (except D$_1$) भावेषु (for भूतेषु). — ^{b}) Ś$_1$ (before corr. as in text) पृथग्- (for तिर्यग्-). Dc$_1$ -भावेन तं (for -भावगतं). K$_4$ B$_{1-3}$ D$_{1-6}$ M$_3$ मनः (for तमः). — ^{c}) Ś$_1$ K$_{1.3}$ D$_6$ निवर्तंते; D$_{2.3}$ T G विवर्धंते (for °र्तन्ते). K$_{2.4.5}$ D$_1$ रजसां तु विवर्धंते. — ^{d}) K$_3$ B$_{2.3}$ G$_3$ M स्नेहभावास्तु (G$_3$ M$_{1.2}$ °त्तु) सात्त्विकाः.

18 ^{a}) B$_{1.2}$ च (for तु). — ^{b}) Dc$_1$ om. त्रिधा रा. G$_3$ तथा (for त्रिधा). — ^{c}) K$_3$ B$_{2-4}$ Dc$_1$ -मासा (for -मास-). — ^{d}) B$_1$ धातवः (for ऋतवः). G$_2$ षड्विधास् (for सन्धयस्). G$_3$ जंतवः सिंधवस्तथा.

19 ^{a}) Ś$_1$ D$_6$ धीयंते. — ^{b}) M$_4$ यज्ञं. — ^{c}) T$_2$ यथा (for the first त्रिधा). Ś$_1$ K$_{1.3.5}$ D$_6$ लोकस्. K$_1$ D (except Dc$_1$) G$_2$ देवास्; G$_1$ lacuna; M$_3$ वेदस् (for वेदास्). — ^{d}) D$_1$ om. (hapl.) त्रिधा विद्यास्. Ś$_1$ K$_3$ M$_4$ विद्या; K$_{2.4}$ देवास्; Dc$_1$ वेदास्; G$_3$ सिद्धिस् (for विद्यास्). K$_4$ D$_1$ मतिः (for गतिः).

20 ^{a}) K$_{2.4}$ B D T G भविष्यं (for °ष्यच्). — ^{b}) K$_4$ D$_3$ धर्मार्थं (D$_3$ °र्थः). K$_2$ B$_3$ D (except Dc$_1$ D$_1$) एव च; B$_{1.2}$ एव तु (for इत्यपि). — ^{c}) K$_4$ प्राणोदानाव्; T$_2$ G$_{2.3}$ प्राणा(G$_3$ °णो)पान. — ^{d}) K (except K$_3$) D$_1$ T$_1$ G$_{1.2}$ om. [अ]पि. D$_{2.5.6}$ [ए]तद् (for [ए]त). K$_5$ G$_3$ गुणास्त्रयः (by transp.); B$_{1.2}$ द्वि(B$_2$ त्रि)धा गुणाः. — After 20, K$_5$ Dn$_1$ D$_{2-6}$ repeat 16^{cd}.

21 ^{a}) B$_{1.2.5}$ लोके च; B$_{3.4}$ D (except Dn$_1$ D$_1$) T$_1$ लोकेस्मिन् (for वै लोके). — ^{b}) K$_{2.3}$ corrupt. Ś$_1$ K$_1$ हिं; D$_{2.3}$ तु (for तत्). K$_4$ D$_1$ सर्वमेव ततः श्रुणु; Dn$_1$ D$_{5.6}$ °मेते त्रयो गुणाः; D$_{2-4}$ °मेतेषु च त्रिषु. — K$_4$ om. 21^{cdef}. — ^{c}) K$_5$ प्रवर्धंते. — ^{d}) K$_5$ ह्यव्यक्तान्; B D (except D$_1$) T G ह्यव्यक्ता; M ह्य(M$_4$ अ)व्यक्तं (for अव्यक्ता). D$_{1.4}$ व्यक्तम् (for नित्यम्). K$_2$ तत्; D$_1$ T G$_{1.3}$ च (for तु). K$_1$ अव्यक्तमिति नैव तु. — ^{e}) M$_{1.2}$ सतां (for सत्त्वं). — ^{f}) K$_2$ T G$_1$ गुणः सर्वः; B$_3$ गुणसंगः; M$_{1.2.4}$ गुणः सर्गः. D$_1$ गुणाः सर्गाः सनातनाः.

22 ^{a}) K$_3$ त्रयो; D$_1$ तपो; T G तद् (for तमो). D$_6$ [ऽ]व्यक्ते. Ś$_1$ शिवो नित्यम्; B$_5$ D$_{2.3}$ शिवं धाम (B$_5$ नाम); D$_4$ त्रिविधं म (sic); D$_{5.6}$ धाम रजो (for शिवं नित्यम्). M तपो व्यक्तं (M$_3$ °क्तः) शुभं नित्यम्. — ^{b}) Ś$_1$ K$_1$ अजे; K$_2$ B Dn$_1$ D$_{2-4}$ रजो; K$_{3-5}$ D$_1$ अजो; D$_{5.6}$ योनिः; G$_1$ अजा-; G$_3$ मम (for अजं). K$_{2.4}$ नित्यः; D$_3$ नित्यं; D$_{5.6}$ सत्त्वं; G$_1$ -योनिं (for योनिः). Dc$_1$ T$_2$ G सनातनं. T$_1$ अजेयं यत्सनातनः. — ^{c}) Hypermetric. G$_3$ विकार-. B$_{2-5}$ Dc$_1$ लयः; D$_5$ स लयः; M प्रथमः (for प्रलयः). K$_3$ प्रवृत्तिकारः प्रलयः; B$_1$ लयो विकारः प्रकृतिः. — ^{d}) T G$_1$ प्रभावः; M$_4$ प्रधानः. K$_5$ B$_{4.5}$ Dc$_1$ D$_{3.4}$ प्रभवाव्ययौ; G$_2$ °वाप्ययं; G$_3$ प्रळयाप्ययौ; M$_{1.2}$ प्रथमाव्ययौ (sic).

23 ^{a}) Ś$_1$ K$_1$ अनुद्दक्तम् (sic) (for °द्रिक्तम्). K$_{2.4}$ D$_1$ अनंतस्त्वम्; K$_5$ अतंत्रत्वम्; Dc$_1$ Dn$_1$ D$_{2.3.5.6}$ अनूनं वा. — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1.3}$ Dn$_1$ D$_{2-6}$ G$_3$ [अ]प्यकंप(D$_4$ G$_3$ °प्य)म्; K$_{2.5}$ D$_1$ अकंप्यम्; M [अ]प्यकल्प(M$_3$ °ल्प्य)म् (for ह्यकम्पम्). K$_4$ D$_1$ अकंप्य(D$_1$ °प)मतुलं ध्रुवं; T G$_2$ व्यक्तमप्यम(G$_2$ °च)लं ध्रुवं; G$_1$ [अ]व्यक्तमप्यमलं ध्रुवं. — ^{c}) K$_4$ D$_1$ सत्त्वं (for सर्वम्). — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1.3.5}$ मंतव्यं त्रि-; K$_{2.4}$ D$_1$ व्यक्ताव्यक्त- (for

C. 14. 1082
B. 14. 39. 24
K. 14. 40. 24

ज्ञेयानि नामधेयानि नरैरध्यात्मचिन्तकैः ॥ २३
अव्यक्तनामानि गुणांश्च तत्त्वतो
यो वेद सर्वाणि गतीश्च केवलाः ।
विमुक्तदेहः प्रविभागतत्त्ववि-
त्स मुच्यते सर्वगुणैर्निरामयः ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

४०

ब्रह्मोवाच ।
अव्यक्तात्पूर्वमुत्पन्नो महानात्मा महामतिः ।
आदिर्गुणानां सर्वेषां प्रथमः सर्ग उच्यते ॥ १
महानात्मा मतिर्विष्णुर्विश्वः शंभुश्च वीर्यवान् ।
बुद्धिः प्रज्ञोपलब्धिश्च तथा ख्यातिर्धृतिः स्मृतिः ॥ २
पर्यायवाचकैः शब्दैर्महानात्मा विभाव्यते ।
तं जानन्ब्राह्मणो विद्वान्न प्रमोहं निगच्छति ॥ ३
सर्वतःपाणिपादश्च सर्वतोक्षिशिरोमुखः ।
सर्वतःश्रुतिमाँल्लोके सर्वं व्याप्य स तिष्ठति ॥ ४
महाप्रभार्चिः पुरुषः सर्वस्य हृदि निश्रितः ।

अव्यक्तं त्रि-). D_6 परं (for स्मृतम्). —^{c}) $\acute{S}_1$ $K_{1.3}$ ज्ञेयानि वा प्रदेयानि.

24 ^{a}) T_1 गुणानि. M_2 तत्त्वको (for °तो). —^{b}) G_3 सर्वाश्च; M_4 नित्यात्म- (for सर्वाणि). $K_{1.3}$ गतींश्च (sic); K_4 D_4 $M_{2.3}$ गतिश्च; G_1 गतिं च. $K_{1.3}$ केवलः; B_2 तत्त्वतः; D_{c1} G_1 M_3 केवला (G_1 °लां). —^{c}) G_1 अमुक्त-; G_3 विमुच्य (for विमुक्त-). K_5 G_3 -देहं (for -देहः). K_4 D_1 प्रविभज्य (for °भाग-). —^{d}) $K_{4.5}$ D_1 G_3 अनामयः; D_{c1} निराशयः (for °मयः).

Colophon. — *Sub-parvan :* $K_{2.3}$ S (except G_2) अनुगीता. — *Adhy. name :* $K_{2.5}$ B D_{c1} D_{n1} D_{4-6} गुरुशिष्यसंवादः; G_3 गुणव्यक्तिकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): $\acute{S}_1$ M_4 (*inf. lin.*) 41; D_{n1} 39 (as in text); D_4 37; T_1 31; T_2 $G_{1.2}$ M 30. — *Śloka no. :* D_{n1} 26.

40

1 K_2 गुरुर्; K_4 D_1 M_3 ब्राह्मण (for ब्रह्मा). —^{b}) D_3 महातेजा (for °नात्मा). T_2 महागतः; G_2 महीपतिः. —^{c}) G_3 अनिर्गुणानां (for आदिर्गु°). D_3 गुणानां च सर्वेषां (submetric). —^{d}) $D_{5.6}$ प्रथमं.

2 ^{a}) K_3 महानात्म-. K_4 D_1 गतिर्; Cv विभुर् (for मतिर्). $B_{2.3}$ D_4 जिष्णुर्; Cv विष्णुर् (as in text). —^{b}) $K_{2.4.5}$ D_1 विश्वं; $B_{1.4.5}$ D_{c1} D_{n1} $D_{2.3.5.6}$ जिष्णुः; $B_{2.3}$ D_4 विष्णुः; T G विभुः (for विश्वः). $K_{2.4}$ D_1 स (for च). —^{c}) D_3 विद्धि (for बुद्धिः). M प्रलोपलब्धि(M_4 °ब्धी)श्च तथा (sic). —^{d}) T G संवित्; M बुद्धिः (for तथा). K_4 D_1 क्षांतिर्; T_2 ज्ञातिर् (for ख्यातिर्). K_1 वृत्तिः; K_2 स्मृतिर्; K_5 $M_{1.2}$ श्रुतिः (for धृतिः). K_2 धृतिः; D_6 मतिः (for स्मृतिः).

3 ^{a}) K_1 -वाचकं; $M_{1.2}$ -वाचकः. D_6 पर्यायिवाचकः शब्दो. —^{b}) K_4 D_1 महात्मा च (for °नात्मा). $\acute{S}_1$ K_1 $B_{4.5}$ विभाष्यते; K_5 G_3 विबो(G_3 °बा)ध्यते; G_1 विभावत (for °व्यते). — D_2 om. 3^{c}–4^{b}. —^{c}) D_1 तां जानन्; T_2 G_2 M_4 तज्ज्ञानाद् (M_4 °नं) (for तं जानन्). K_4 D_1 विद्यां (for विद्वान्). G_3 तं ज्ञानाद्ब्राह्मणो वेत्ति. —^{d}) $K_{2.4}$ D_1 मोहमाधि-; D_{c1} संमोहं नि-; G_2 अत्र मोहं न; G_3 M_1 (*inf. lin.*) च मोहं नि- (G_3 न) (for प्रमोहं नि). K_5 D_{n1} D_{3-6} T_1 प्रमोहं नाधिग(T_1 नैव ग)च्छति; B न संमोहं ($B_{1.2}$ मोहं च) नियच्छति.

4 Cf. 6. 35. 13; 14. 19. 45^{ab}. D_2 om. 4^{ab} (cf. v. l. 3). —^{a}) $K_{2.4}$ D_1 -पादांतं (K_2 °तः); D_4 -पादाश्च; T G_1 -पादं च. —^{b}) K_4 D_1 T $G_{1.3}$ -शिरो-

अणिमा लघिमा प्राप्तिरीशानो ज्योतिरव्ययः ॥ ५
तत्र बुद्धिमतां लोकाः संन्यासनिरताश्च ये ।
ध्यानिनो नित्ययोगाश्च सत्यसंधा जितेन्द्रियाः ॥ ६
ज्ञानवन्तश्च ये केचिदलुब्धा जितमन्यवः ।
प्रसन्नमनसो धीरा निर्ममा निरहंकृताः ।
विमुक्ताः सर्व एवैते महत्त्वमुपयान्ति वै ॥ ७
आत्मनो महतो वेद यः पुण्यां गतिमुत्तमाम् ।
स धीरः सर्वलोकेषु न मोहमधिगच्छति ।
विष्णुरेवादिसर्गेषु स्वयंभूर्भवति प्रभुः ॥ ८
एवं हि यो वेद गुहाशयं प्रभुं
नरः पुराणं पुरुषं विश्वरूपम् ।
हिरण्मयं बुद्धिमतां परां गतिं
स बुद्धिमान्बुद्धिमतीत्य तिष्ठति ॥ ९

C. 14. 1096
B. 14. 40. 13
K. 14. 41. 13

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

मुखं. —^{c}) K$_4$ D$_1$ T G$_{1.3}$ -श्रुतिमल् (for °माल्ँ). K$_{1.3}$ M सर्वतःश्रुतिरालोकः (M$_3$ °काः). —^{d}) K$_{2.4}$ B$_3$ D$_1$ आवृत्य; K$_5$ आश्रित्य (for व्याप्य स). Ś$_1$ K$_{1.3}$ [अ]धि-; T G$_1$ [अ]व- (for स). G$_1$ -तिष्ठते.

5 ^{a}) K$_1$ -प्रभुर्वि-; K$_3$ B$_{1.2.5}$ D$_{n1}$ D$_{2-3}$ T G$_{1.3}$ -प्रभावः; K$_4$ D$_1$ -प्रभार्ति-. G$_2$ महान्प्रभावः पुरुषः. —^{b}) Ś$_1$ K$_{3.5}$ D$_{n1}$ D$_{2-6}$ निश्रितः; K$_3$ D$_1$ विस्मृ(K$_2$ °सृ)तः; B$_{1.2}$ [अ]धिष्ठितः; B$_{3-5}$ निःसृतः; D$_{c1}$ निःस्मृतः; T G$_1$ निष्ठितः; G$_2$ मिश्रितः; Madras ed. संश्रितः (for नि°). K$_4$ सत्त्वस्य हृदि विस्मृतः; G$_3$ सर्वं व्याप्य स तिष्ठति (= 4^{d}). —^{d}) Ś$_1$ ईषानो; D$_{c1}$ आशानो; T$_2$ ईशान्यो. K$_3$ एव यः (for अव्ययः).

6 ^{a}) Ś$_1$ अत्र; K$_4$ तत्त्वं; D$_{5.6}$ येत्र; T G$_{1.2}$ ये तु; G$_3$ स तु (for तत्र). K$_5$ D (except D$_1$) बुद्धिविदो (for °मतां). B$_{1-3}$ D (except D$_{c1}$ D$_1$) G$_3$ लोके. K$_{1.3}$ अत्र बुद्धिगता लोकाः; M ये तु बुद्धतमा लोके. —^{b}) B D$_{c1}$ D$_{n1}$ D$_{2-6}$ सद्भाव- (for संन्यास-). K$_4$ D$_1$ सत्यासन्नतराश्च ये. —^{c}) D$_6$ ध्यायिनो. —^{d}) D$_3$ सम्यक्सत्या (for सत्यसंधा).

7 ^{a}) D$_{c1}$ om. च. — K$_4$ D$_1$ om. 7^{bc}. —^{b}) G$_3$ न लुब्धा (for अलुब्धा). Ś$_1$ K$_{1.3}$ गत- (for जित-). —^{c}) G$_3$ वीरा; M$_4$ युक्ता (for धीरा). —^{d}) K$_{1.3}$ निर्दमा; D$_3$ निर्ममो. K$_1$ D$_5$ निरहंकृतः; B$_{1.2}$ T G$_{1.2}$ M$_{1.2.4}$ °क्रियाः. —^{f}) B$_1$ च; B$_{2-5}$ D$_{n1}$ D$_{2-4}$ [उ]त; D$_{c1}$ D$_{5.6}$ ते (for वै).

8 ^{a}) K$_2$ आत्मना. K$_4$ D$_1$ आत्मानमात्मना वेद. —^{b}) K$_{1.2}$ पुण्यं. K$_3$ उत्तमं. — K$_5$ B$_{3-5}$ D$_{c1}$ D$_3$ read 14. 42. 1–3 (B$_{3-5}$ D$_{c1}$ D$_3$ repeating 14. 42. 1 in its proper place) after 8^{b}; while B$_{1.2}$ D$_{n1}$ D$_{4.6}$ read the same after 8^{b}, repeating it in its proper place. —^{c}) B$_{2-4}$ D$_{c1}$ -भूतेषु (for -लोकेषु). —^{d}) B$_{1.2}$ उप- (for अधि-). —^{e}) K$_2$ विष्णोर् (for विष्णुर्). K$_4$ D$_1$ -सर्वेषु (for -सर्गेषु).

9 ^{a}) B$_2$ तु (for हि). K$_1$ गुहामयं; K$_2$ गुणाशयं; T$_1$ महा° (for गुहा°). K$_3$ M$_2$ प्रभुर्; K$_4$ D$_1$ परं; K$_5$ विभुं (for प्रभुं). —^{b}) B D$_{n1}$ D$_{2-6}$ परं; D$_{c1}$ रवं; G$_3$ नवं; M$_4$ हरिं (for नरः). K$_1$ पुराणः; D$_5$ पुराण-. K$_1$ पुरुषो. —^{c}) D$_{5.6}$ बुद्धिमयं (for °मतां). K$_4$ D$_1$ गतिः. —^{d}) D$_{n1}$ सु- (for स). B$_5$ D$_{c1}$ om. (hapl.) बुद्धिमान्. D$_3$ सर्वम् (for बुद्धिम्).

Colophon om. in D$_{c1}$ S. — *Sub-parvan* : K$_{2.3}$ अनुगीता. — *Adhy. name* : B D$_{n1}$ D$_{2.3.5.6}$ गुरुशिष्यसंवादः. — *Adhy. no* (figures, words or both) : Ś$_1$ 42; D$_{n1}$ 40 (as in text); D$_4$ 38. — *Śloka no.* : D$_{n1}$ 13.

४१

C. 14. 1097
B. 14. 41. 1
K. 14. 41. 14

ब्रह्मोवाच ।
य उत्पन्नो महान्पूर्वमहंकारः स उच्यते ।
अहमित्येव संभूतो द्वितीयः सर्ग उच्यते ॥ १
अहंकारश्च भूतादिर्वैकारिक इति स्मृतः ।
तेजसश्चेतना धातुः प्रजासर्गः प्रजापतिः ॥ २
देवानां प्रभवो देवो मनसश्च त्रिलोककृत् ।
अहमित्येव तत्सर्वमभिमन्ता स उच्यते ॥ ३
अध्यात्मज्ञाननित्यानां मुनीनां भावितात्मनाम् ।
स्वाध्यायक्रतुसिद्धानामेष लोकः सनातनः ॥ ४
अहंकारेणाहरतो गुणानिमा-
न्भूतादिरेवं सृजते स भूतकृत् ।
वैकारिकः सर्वमिदं विचेष्टते
स्वतेजसा रञ्जयते जगत्तथा ॥ ५

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

41

☞ K_5 om. this adhy.

1 K_2 गुरुर् ; K_4 D_1 ब्राह्मण (for ब्रह्मा). — ^{a}) $Ś_1$ K_1 G_3 यदुत्पन्नो ; K_4 D_1 उत्पन्नो हि (for य उत्पन्नो). — ^{b}) B_1 अहंकारं. — K_4 D_1 G_3 om. (hapl.) 1^{cd}. T_1 om. 1^d–2^a.

2 T_1 om. 2^a (cf. v. l. 1). — ^{a}) M_4 (*inf. lin.*) अहंकाराच्. K_3 स ; **Cv** तु (for च). B_1 भूतानि (for °दिर्). — ^{b}) K_4 D_1 विकारिक ; **Cv** वै° (as in text). T G_1 स्मृतिः. — ^{c}) K_2 B_2 Dn_1 M **Cv** तैजसश्. M_2 धातुं ; **Cv** धातुः (as in text). — ^{d}) B (except B_4) प्रजापतेः ; Dn_1 D_{2-6} °यते ; **Cv** °पतिः (as in text).

3 ^{a}) K_2 लोके (for देवो). K_4 D_1 देवानां प्रभवे लोके. — ^{b}) T_1 om. from मनसश्च up to भूतादि (in 5^b). G_3 कृतः सर्गस् (for मनसश्च). $K_{2.4}$ D_1 ·विभाव- (K_2 °ग-); D_3 निलोक- (for त्रि°). — ^{d}) K_2 अभिधानं ; K_4 D_1 इति मानः ; Dc_1 अहमंता ; $D_{5.6}$ अभिमानी ; T_2 G_1 °मानः ; G_3 °सक्ता (for °मन्ता).

4 T_1 om. 4 (cf. v. l. 3). $M_{1.2}$ om. 4. — ^{a}) $K_{2.4}$ B_3 Dn_1 D_{1-6} M_3 -तृप्तानां (for -नित्यानां). $B_{1.2.4.5}$ Dc_1 अध्यात्मध्यान(Dc_1 °भाव)तृप्तानां ; G_2 °ज्ञानिनां तेषां. — ^{c}) K_2 -मुख्यानाम् ; G_3 -नित्या° (for -सिद्धा°). — ^{d}) $Ś_1$ $K_{2.3}$ B_3 धर्मः ; **Cv** लोकः (as in text).

5 T_1 om. up to भूतादि (in 5^b) (cf. v. l. 3). — ^{a}) K_{1-3} B_1 $D_{5.6}$ M हरते (B_1 D_6 °तो); B_{2-5} Dc_1 [आ]हरते ; T_2 G [आ]रभते ; M_4 (*inf. lin.*) लभते (for [आ]हरतो). K_4 D_1 महानहं वै हरते गुणानिमान्. — ^{b}) $G_{2.3}$ भूतादिदेवं. B_3 एव (for एवं). $B_{1.2}$ स सृजते ; G_3 भजते (for सृ°). G_1 नु ; G_2 तु (for स). K_4 D_1 भूतभृत् ; B_2 °वत् ; M_3 लोककृत् ; M_4 (*inf. lin.* as in text) भूतकं. — ^{c}) K_{1-3} वैकारिकाः ; B_1 T $G_{1.3}$ °रिकं. G_3 विचारितं (for विचेष्टते). — ^{d}) T_2 G_1 स ; $M_{1.2}$ तत् (for स्व-). $Ś_1$ मरुत्तथा ; $B_{1.2}$ तथा जगत् (by transp.). D_3 स्वतेजसे राजयते जगत्तथा.

Colophon om. in K_5. — *Sub-parvan :* $K_{2.3}$ T G_1 M_{1-3} अनुगीता. — *Adhy. name :* K_2 $B_{1-3.5}$ Dn_1 $D_{2.3.5.6}$ गुरुशिष्यसंवादः ; Dc_1 गुरुशिष्यसंवादे अहंकारचिंतनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : $Ś_1$ 43 ; Dn_1 G_3 41 (as in text) ; D_4 39 ; T_1 32 ; T_2 $G_{1.2}$ M 31 ; M_4 (*inf. lin.*) 42. — *Śloka no. :* Dn_1 5.

४२

ब्रह्मोवाच ।
अहंकारात्प्रसूतानि महाभूतानि पञ्च वै ।
पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् ॥ १
तेषु भूतानि मुह्यन्ते महाभूतेषु पञ्चसु ।
शब्दस्पर्शनरूपेषु रसगन्धक्रियासु च ॥ २
महाभूतविनाशान्ते प्रलये प्रत्युपस्थिते ।
सर्वप्राणभृतां धीरा महदुत्पद्यते भयम् ॥ ३
यद्यस्माज्जायते भूतं तत्र तत्प्रविलीयते ।
लीयन्ते प्रतिलोमानि जायन्ते चोत्तरोत्तरम् ॥ ४
ततः प्रलीने सर्वस्मिन्भूते स्थावरजङ्गमे ।
स्मृतिमन्तस्तदा धीरा न लीयन्ते कदाचन ॥ ५
शब्दः स्पर्शस्तथा रूपं रसो गन्धश्च पञ्चमः ।
क्रियाकारणयुक्ताः स्युरनित्या मोहसंज्ञिताः ॥ ६
लोभप्रजनसंयुक्ता निर्विशेषा ह्यकिंचनाः ।

C. 14. 1108
B. 14. 42. 7
K. 14. 42. 7

42

1 K$_5$ reads 1–3; B$_{1.2}$ Dn$_1$ D$_{4.6}$ read the same for the first time and B$_{3-5}$ Dc$_1$ D$_8$ read 1 for the first time, after 14. 40. 8^b. K$_4$ D$_1$ M$_{3.4}$ ब्राह्मण (for ब्रह्मा). — ^{a}) B$_3$ (second time) G$_{1.3}$ प्रभूतानि (for प्रसू°). K$_{2.4}$ D$_1$ अहंकारप्रभूतानि. — ^{b}) Dc$_1$ (first time) om. वै. — ^{c}) K$_3$ आकाशे; D$_4$ (second time).$_6$ (first time) आकाश. — ^{d}) T$_1$ G$_1$ पंचमः.

2 For the sequence in K$_5$ and the repetition in B$_{1.2}$ Dn$_1$ D$_{4.6}$, cf. v. l. 1. B$_{3-5}$ Dc$_1$ D$_8$ read 2–3 after the first occurrence of 1. — ^{a}) B$_1$ (second time) येषु (for तेषु). K$_4$ B$_1$ Dn$_1$ (last two second time) D$_{1.2.5.6}$ (second time) T$_1$ G$_3$ मुह्यंति; K$_5$ B$_1$ (first time).$_2$ (both times).$_{3-5}$ Dc$_1$ Dn$_1$ (first time) D$_{3.4}$ (both times).$_6$ (first time) युज्यंते (for मुह्यन्ते). — ^{b}) M$_2$ -भूतानि (for -भूतेषु). — After 2^b, D$_4$ reads 6^{ab}, repeating it in its proper place. D$_4$ (second time) om. 2^{cd}. — ^{c}) K$_4$ -स्पर्शैन; B$_{1.2}$ (both second time) -स्पर्शश्च; M$_8$ -स्पर्शेषु (for -स्पर्शन-). Ś$_1$ -भूतेषु (for -रूपेषु). K$_5$ B$_{1.2}$ (last two first time).$_{3-5}$ Dc$_1$ Dn$_1$ (first time) D$_{3.6}$ (first time) ते शब्दस्पर्शरूपेषु.

3 For the sequence in K$_5$ and the repetition in B$_{1.2}$ Dn$_1$ D$_{4.6}$, cf. v. l. 1, and for the sequence in B$_{3-5}$ Dc$_1$ D$_8$, cf. v. l. 2. — ^{a}) K$_4$ D$_1$ महाभूतं (for °भूत-). B$_1$ (second time) -विनाशाय; D$_4$ (second time) -विलासश्च; T G -विकारांते (for -विनाशान्ते). D$_2$ ·महाभूतानि नश्यंति; M$_{1.2}$ °भूतानि नाशांते. — ^{b}) Some MSS. प्रळये. B$_{1.2}$ (both first time) समुपस्थिते (for प्रत्यु°). D$_4$ (second time) जायते चोत्तरोत्तरं (cf. 4^d). — D$_4$ (second time) om. 3^{cd}. — ^{c}) D$_6$ (second time) सर्वें (for सर्व-). — ^{d}) Ś$_1$ उत्पत्स्यते; Dn$_1$ (second time) D$_{5.6}$ (second time) अभ्युद्यते; D$_3$ उद्ययते (for उत्पद्यते). M$_{1.2}$ लयं (for भयम्).

4 ^{a}) G$_2$ तस्मात्सं- (for यद्यस्माज्). M$_2$ ज्ञायते (for जा°). Ś$_1$ K$_1$ तत्तु; K$_3$ सर्वं; M यत्र (for भूतं). — ^{b}) K$_{1.3}$ transp. तत्र and तत्. D$_{5.6}$ तत्तत्रैव (for तत्र तत्प्र-). K$_{2.4}$ D$_1$ तत्तत्रैव प्रलीयते; K$_5$ तत्तु तत्र प्रली°. — ^{c}) B$_3$ मुह्यंति; D$_1$ नीयंते. — ^{d}) G$_2$ चोत्तरोत्तराः.

5 ^{a}) K$_2$ D$_3$ T$_2$ सर्वेस्मिन्. K$_5$ ततः प्रलीयते सर्वं. — ^{b}) K$_5$ भूतं; M$_2$ भूत- (for भूते). D$_8$ -जंगमौ. — ^{c}) B$_1$ स्थितिमंतः (for स्मृति°). K$_{2.5}$ T तथा; B$_5$ सदा; G$_2$ ततो (for तदा). Ś$_1$ K$_{1.3}$ स्मृतिमंतस्तथा वीराः; B$_2$ स्थितिमंतः सदा धीराः; G$_3$ स्मृतिवंतः समा धीरा. — ^{d}) K$_2$ न जीयंते; M$_{1.2}$ नाली° (for न ली°). G$_8$ कथंचन (for कदा°).

6 D$_4$ reads 6^{ab} for the first time, after 2^{ab}. — ^{a}) K$_8$ शब्दस्पर्शौ; G$_8$ शब्दस्पर्शं. D$_4$ (first time) च रूपं च (for तथा रूपं). — ^{b}) D$_8$ रस-. B$_8$ [s]थ (for च). D$_{5.6}$ पंचमं. — ^{c}) Ś$_1$ K D$_{1.4}$ -करण- (for -कारण-). B$_{2.5}$ D$_{2.8}$ -नित्याः; G$_3$ -मंत्राः (for -युक्ताः). B$_{1.4}$ Dc$_1$ Dn$_1$ D$_{5.6}$ क्रियाक(D$_{5.6}$ °याः क)-रणनित्याः स्युर्. — ^{d}) G$_2$ अनित्यो. G$_3$ -संस्थिताः (for -संज्ञिताः).

7 ^{a}) K$_{2.4}$ D$_1$ मोह-; S (except M$_4$) लोक- (for लोभ-). Dn$_1$ D$_{2-6}$ M$_4$ -संभूता (for -संयुक्ता). Ś$_1$ K$_{1.3}$ B$_4$ लोभप्रजनने (K$_1$ °नं) युक्ता. — ^{b}) K$_1$ तु

C. 14. 1108
B. 14. 42. 7
K. 14. 42. 7

मांसशोणितसंघाता अन्योन्यस्योपजीविनः ॥ ७
बहिरात्मान इत्येते दीनाः कृपणवृत्तयः ।
प्राणापानावुदानश्च समानो व्यान एव च ॥ ८
अन्तरात्मेति चाप्येते नियताः पञ्च वायवः ।
वाङ्मनोबुद्धिरित्येभिः सार्धमष्टात्मकं जगत् ॥ ९
त्वग्घ्राणश्रोत्रचक्षूंषि रसनं वाक्च संयता ।
विशुद्धं च मनो यस्य बुद्धिश्चाव्यभिचारिणी ॥ १०
अष्टौ यस्याग्नयो ह्येते न दहन्ते मनः सदा ।
स तद्ब्रह्म शुभं याति यस्माद्भूयो न विद्यते ॥ ११
एकादश च यान्याहुरिन्द्रियाणि विशेषतः ।
अहंकारप्रसूतानि तानि वक्ष्याम्यहं द्विजाः ॥ १२
श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी ।
पादौ पायुरुपस्थं च हस्तौ वाग्दशमी भवेत् ॥ १३
इन्द्रियग्राम इत्येष मन एकादशं भवेत् ।
एतं ग्रामं जयेत्पूर्वं ततो ब्रह्म प्रकाशते ॥ १४
बुद्धीन्द्रियाणि पञ्चाहुः पञ्च कर्मेन्द्रियाणि च ।
श्रोत्रादीन्यपि पञ्चाहुर्बुद्धियुक्तानि तत्त्वतः ॥ १५
अविशेषाणि चान्यानि कर्मयुक्तानि तानि तु ।

(for हि). — ^{c}) Dc1 -संघांश्च; M4 -संबाधा (for -संघाता). — ^{d}) K2.4 D1 [अ]नु- (for [उ]प-).

8 ^{a}) T आत्मानम्. G3 इत्येताः. — K2 om. (hapl.) 8^{b}–9^{a}. — ^{b}) G3 क्रूराः (for दीनाः). K3 -वत्सलाः; Bom. ed. -जीविनः (for -वृत्तयः). — ^{c}) T1 G2.3 प्राणा(G3 °णो)पान.

9 K2 om. 9^{a} (cf. v. l. 8). — ^{a}) K5 B2 D T G2.3 अंतरात्मनि; G1 °प्येति; Cv °त्मेति (as in text). Ś1 K3 वा(Ś1 व्या)प्येते; D3 नियताः; T1 चात्मेति; Cv चाप्येते (as in text). — ^{b}) D3 शरीरे; Cv नियताः (as in text). — ^{c}) Ś1 K1.3 त्वङ्मनोबुद्धिर्; B3 वाङ्मनोवायुर्. K2 [ए]तत्; B2 G3 [ए]ते (for [ए]भिः). Dn1 D3.5.6 वाङ्मनोबुद्धिभिः सार्धम्. — ^{d}) Dn1 D5.6 इदम्; D3 एवम् (for सार्धम्). Ś1 K1 अष्टात्मजं; B2 °ष्टकं.

10 ^{a}) D3 -घ्राणे; M1.2 -प्राण- (for -घ्राण-). K5 त्वक्श्रोत्रं ज्ञानचक्षुश्च. — ^{b}) B Dc1 T2 M2 रसना. K5 B5 संयताः; B3 Dc1 T2 G2.3 संयुता. K4 D1 रसनं वाक्त्वचं तथा; Dn1 D2–6 रसना वाक्च संयताः. — ^{c}) Ś1 K1–4 B3 D1 वाङ्मनो (for च मनो). — ^{d}) M1.2 बुद्धिश्चाप्यविचारिणी.

11 ^{a}) M2 [अ]ह्नयो (for [अ]ग्नयो). D4 तु (for हि). K4 [अं]ते (for [ए]ते). — ^{b}) Ś1 K1.3 G3 न दहंति; K2 प्रदंडंते (sic); K4 D1 प्रवहंते (for न दहन्ते). T1 G2 दहंत्येवं (G2 °व) क्रियाः सदा; G1 दहंते यं क्रियास्तदा; M1.2.4 दहंते मानसं स(M2 °सस्त-; M4 °सं त)दा; M3 दहंतेहं क्रियां सदा. — ^{c}) G1 न (for स). D5.6 transp. तद्ब्रह्म and स. K5 परं; M -सदो (for शुभं). — ^{d}) K4 B5 D (except Dc1) तस्माद्. D5.6 जायते (for विद्यते).

12 ^{a}) Ś1 एकादशे; K4 M1.2.4 °दशं. Ś1 (before corr.) S (except G2.3) तु; K2.5 [ए]व (for च). G1 चान्याहुर् (sic). — ^{c}) K2.4 B D (except D3) अहंकारात्. — ^{d}) S (except G3) नामतः (for [अ]हं द्विजाः). K2.3 द्विजः; K4 D1 तव; K5 सदा (for द्विजाः). D6 प्रवक्ष्यामि महं द्विजाः (sic).

13 ^{b}) B4 Dc1 S (except G3) [इ]ति (for [ए]व). K4 M2 पंचमं; M1 पंचमा. — ^{c}) Ś1 पाणिर् (for पायुर्). Ś1 K1 उपस्था च; K2–4 B Dc1 Dn1 D2.4–6 G3 °स्थंश्च; D1 °स्थास्य; D3 °स्थाश्च. — ^{d}) K1 वाक्चैव (for हस्तौ वाग्).

14 Ś1 reads 14 on marg. — ^{a}) M3 -ग्रामम् (for -ग्राम). D3 एत्येष; G3 इत्येतन् (for इत्येष). — ^{b}) D6 एकादशी; T1 G1.2 M चैकादशं. — ^{c}) K2 B3 Dc1 D2 एवं; M1–3 एतद् (for एतं).. D6 पूर्वे. T1 G1 तं ग्राममजय(G1 °र्चये)त्पूर्वं; G3 एतद्ग्रामं च यत्पूर्वं. — ^{d}) K2.5 B1 Dc1 प्रकाशयेत्.

15 ^{a}) B1.2.4 Dc1 [ए]व (for [आ]हुः). — ^{b}) K1 B4 Dc1 S (except G3) [अ]पि (for च). — ^{c}) B3 श्रोत्रांगानि. K2 [इ]व; K4.5 D1 T1 G3 M1–3 च; G1.2 M4 तु (for [अ]पि). Ś1 K1.3 श्रोत्रादीनि तथा पंच.

16 ^{a}) K3 अवागपाणि (sic); K5 B2 D1 S (except T2) अवशेषाणि (T1 °शिष्टानि) (for अवि°). K2 [अ]न्याहुः (for °नि). Ś1 अर्वाग्रूपाणि चा**; K1 आकाशपाणिचर्यानि (sic). — ^{b}) K4 यानि च; K5 तानि च; B1.2 भारत; B5 Dn1 D2–6 T G1.2 M1.2 यानि तु (for तानि तु). — ^{c}) K5 उभयं तु (for °यत्र). — ^{d}) B D (except Dc1 D1) T G तु द्वा (-B1.2 च द्वा-; D6 तद्वा)दशी; M3 वा दशमी (for द्वादशमी).

उभयत्र मनो ज्ञेयं बुद्धिर्द्वादशमी भवेत् ॥ १६
इत्युक्तानीन्द्रियाणीमान्येकादश मया क्रमात् ।
मन्यन्ते कृतमित्येव विदित्वैतानि पण्डिताः ॥ १७
त्रीणि स्थानानि भूतानां चतुर्थं नोपपद्यते ।
स्थलमापस्तथाकाशं जन्म चापि चतुर्विधम् ॥ १८
अण्डजोद्भिज्जसंस्वेदजरायुजमथापि च ।
चतुर्धा जन्म इत्येतद्भूतग्रामस्य लक्ष्यते ॥ १९
अचराण्यपि भूतानि खेचराणि तथैव च ।
अण्डजानि विजानीयात्सर्वांश्चैव सरीसृपान् ॥ २०
संस्वेदाः कृमयः प्रोक्ता जन्तवश्च तथाविधाः ।
जन्म द्वितीयमित्येतज्जघन्यतरमुच्यते ॥ २१
भित्त्वा तु पृथिवीं यानि जायन्ते कालपर्ययात् ।
उद्भिज्जानीति तान्याहुर्भूतानि द्विजसत्तमाः ॥ २२
द्विपादबहुपादानि तिर्यग्गतिमतीनि च ।
जरायुजानि भूतानि वित्त तान्यपि सत्तमाः ॥ २३
द्विविधापीह विज्ञेया ब्रह्मयोनिः सनातना । C. 14. 1139 B. 14. 42. 38 K. 14. 42. 24

---

17 ^{a}) K3 B D2–5 [ए]तानि; D6 [आ]त्मनि; G3 [इ]मे (sic) (for [इ]मानि). Dc1 इत्युक्तानींद्रियाण्येनानि (hypermetric). — ^{b}) K2. 3 D1 T G1 यथा क्रमात्; K4 यथा भवेत्; B Dc1 Dn1 D2–6 यथाक्रमं; G2. 3 तथा क्रमात् (for मया क्र°). — ^{c}) K4 B3. 5 Dn1 D2. 3. 5. 6 T1 M3 [ए]वं (for [ए]व). — ^{d}) K5 विदित्य; T2 G1. 2 M विजित्य (for विदित्वा). B Dn1 D2–6 T1 G2 तानि (for [ए]तानि). Ś1 K1–4 T2 G1 पंडित:. D1 विदिस्वेतानि पंडित: (sic); G3 विंदन्वै मनसि स्थिता: (sic). — After 17, B Dc1 Dn1 D3–6 T2 ins.:

78* अत: परं प्रवक्ष्यामि सर्वं विविधमिन्द्रियम् ।

[T2 त्रिविधम्.]

— After the above, B Dc1 Dn1 D3–6 read 27–39 (B1–3 repeating 27^{a}–39^{b}; B4. 5 27–38; Dc1 Dn1 D3 27^{a}–30^{b}, at their proper places), while D2 reads 27–39 after 17.

18 ^{b}) D6 [अ]भि- (for [उ]प-). Ś1 K1. 3. 5 -लभ्यते (for -पद्यते). — ^{c}) Ś1 K5 Dc1 स्थूलम् (for स्थलम्). K3 आपशुम् (sic) (for आपस्तथा). — ^{d}) G3 [ए]व (for [अ]पि).

19 K5 om. (hapl.) 19^{a}–20^{b}. — ^{a}) B4 D1 T2 M अंडजोद्भिद-. D6 -संस्वेदं. G2 अंडजस्वेदजोद्भिज्जा. — ^{b}) K4 D1 वा; Dc1 om. (for च). — ^{c}) K3 चतुरा. B1. 2 चैतत्तु (for इत्येतद्). — ^{d}) T G वक्ष्यते.

20 K5 om. 20^{ab} (cf. v. l. 19). — ^{a}) Ś1 K1. 3 D2 अप्या(D2 °था)रण्यानि; K2 D1 आरण्यानि च; K4 अपराणि च; B Dc1 Dn1 D3–6 T अपराण्यथ (Dc1 T °पि); G1. 2 अप्सराण्यपि (for अचरा°). — ^{b}) B1. 2. 4 Dc1 D3 G3 खचराणि. — ^{c}) K4 D1 च तान्याहु: (for विजानीयात्).

21 K1 partly damaged. — ^{a}) D1 corrupt. Ś1 M4 (*inf. lin.*) संस्वेदान्; B Dc1 Dn1 D2–6 T G2. 3 M4 स्वेदजा: (for संस्वेदा:). Dc1 om. from कृमय: up to यानि (in 22^{a}). Ś1 B4 T1 G1 क्रिमय:; K4 तूर्मय:; B1 क्रमिज:. K3 संस्वेदाक्रिमय: प्रोक्ता. — ^{b}) K4 यथाविधा:; D (except D1; Dc1 om.) यथाक्रमं. — ^{d}) M1. 2 जवनंतरम्.

22 Dc1 om. 22^{a} (cf. v. l. 21). — ^{a}) B1. 2 M1. 2 हित्वा (for भित्त्वा). K4 D1 च (for तु). G3 यत्तु (for यानि). — G1 om. 22^{c}. M1. 2 om. 22^{cd}. — ^{c}) Some MSS. उद्भिजानि. B1 Dn1 D2–6 च; B4 Dc1 तु; M4 हि (for [इ]ति). T G2 उद्भिज्जानि विजानीयाद् (G2 °नीत). — ^{d}) T G1. 2 गौरवात्पापकर्मण:.

23 K3 om. (hapl.) 23. — ^{a}) K2 G2 द्विपदा; M1. 2 द्विपादा. — ^{b}) T2 G3 -गत- (for -गति-). B4 D2. 4 -मतानि; S (except G3) -गतानि (for -मतीनि). — ^{c}) Ś1 K1 जातानि (for भू°). — ^{d}) K1 T1 G विततानि; K5 Dn1 D2–6 T2 विकृतानि; B Dc1 चिंतितानि (for वित्त तानि). G2 सत्तम. Ś1 निवर्तितानि सत्तमा:; K4 D1 कथितानि मुनीश्वरा:.

24 ^{a}) G2 विविधा (for द्वि°). K2. 4 D1 T1 [अ]पि हि; B Dc1 Dn1 D2–6 T2 खलु; G1 M3. 4 हीह (for [अ]पीह). T1 ते (for वि-). G3 M1. 2 द्वि(G3 वि)विधानीह (M1 °नि ह) विज्ञेया. — ^{b}) B Dc1 Dn1 D2–6 सनातनी; M1. 3. 4 (*inf. lin.* as in text) °तन:; M2 °तनं. — ^{c}) G3 तत: (for तप:). D6 कर्मसु (for कर्म च). G3 तत् (for यत्). G1 सत्तम् (for पुण्यम्). — K3 om. (hapl.) 24^{d}–25^{c}. — ^{d}) G3 corrupt. Dn1 D2–4. 6 विदुषा त्वया; G1 °षां च य:; M4 (*inf. lin.* as in text) °षासितं (for °षां नय:).

C. 14. 1140
B. 14. 42. 39
K. 14. 42. 24

तपः कर्म च यत्पुण्यमित्येष विदुषां नयः ॥ २४
द्विविधं कर्म विज्ञेयमिज्या दानं च यन्मखे ।
जातस्याध्ययनं पुण्यमिति वृद्धानुशासनम् ॥ २५
एतद्यो वेद विधिवत्स मुक्तः स्याद्द्विजर्षभाः ।
विमुक्तः सर्वपापेभ्य इति चैव निबोधत ॥ २६
आकाशं प्रथमं भूतं श्रोत्रमध्यात्ममुच्यते ।
अधिभूतं तथा शब्दो दिशस्तत्राधिदैवतम् ॥ २७
द्वितीयं मारुतो भूतं त्वगध्यात्मं च विश्रुतम् ।
स्प्रष्टव्यमधिभूतं च विद्युत्तत्राधिदैवतम् ॥ २८
तृतीयं ज्योतिरित्याहुश्चक्षुरध्यात्ममुच्यते ।
अधिभूतं ततो रूपं सूर्यस्तत्राधिदैवतम् ॥ २९
चतुर्थमापो विज्ञेयं जिह्वा चाध्यात्ममिष्यते ।
अधिभूतं रसश्चात्र सोमस्तत्राधिदैवतम् ॥ ३०
पृथिवी पञ्चमं भूतं घ्राणश्चाध्यात्ममिष्यते ।

---

25 K3 om. 25^{abc} (cf. v. l. 24). — ^{a}) D (except Dc1) विविधं (for द्वि°). G3 तज्ज्ञेयम् (for विज्ञेयम्). — ^{b}) Ś1 K1 यद्भवेत्; K4 D1 सन्मखे; B3 Dn1 D2–4 तन्मखे; D5. 6 तत्परं (for यन्मखे). — ^{c}) K2. 4 D1 एतस्य; B1. 2 तस्माद्; T G1. 2 M वेदस्य (for जातस्य). M1. 2 [अ]ध्यापनं (for [अ]ध्ययनं). G3 ज्ञानं स्वाध्यायजननम्.

26 ^{a}) B D (except D1) G2 वेत्ति (for वेद). — ^{b}) B5 मुक्तः स (by transp.); Dn1 D2–6 युक्तः स; G1 स युक्तः. K5 द्विजोत्तमाः; D6 T2 द्विजर्षभ. — ^{c}) M1. 2 प्र-; M4 (*inf. lin.* as in text) स (for वि-). — ^{d}) K4 D1 चैवं. K2 D3 निबोधते; T1 विबोधत.

27 B Dc1 Dn1 D3–6 read 27–39 (B1–3 repeating 27^{a}–39^{b}; B4. 5 27–38; Dc1 Dn1 D3 27^{a}–30^{b}, at their proper places) after 78*. D2 reads 27–39 after 17. K5 om. 27^{a}–30^{b}. B4 (first time) om. 27–32. — ^{a}) B1. 2 (both first time) परमं (for प्रथमं). — ^{b}) B1. 2 (both first time) क्षेत्रम् (for श्रोत्रम्). Ś1 K1–3 D1. 2 G3 इष्यते (for उच्यते). — B2 (second time) om. (hapl.) 27^{c}–30^{b}. — ^{c}) K2 इति (for अधि-). Dc1 (first time) यथा (for तथा). Dc1 (second time) शब्दे; D1 G1 शब्दा. — ^{d}) K1–3 B1. 3. 5 Dc1 Dn1 (last five second time) D1. 3 (second time). 4 G M4 चात्र (for तत्र). T1 [अ]धिदेवताः.

28 For the sequence and the repetition in B Dc1 Dn1 D2–6, cf. v. l. 27. K5 B2 (second time). 4 (first time) om. 28 (cf. v. l. 27). — ^{a}) Ś1 K1. 3 द्वितीयो. K2 Dc1 (first time) D1. 2. 3 (second time) मारुतं; D3 (first time) मरुतो. K4 द्वितीयमभिभूतं च. — ^{b}) B2. 3 (first time) त्वमध्यात्मं. B3 (both times). 4. 5 (first time) Dc1 (both times) Dn1 D3 (both first time). 4 T G2 M3 विश्रुता; G3 विद्युतं. — ^{c}) K4 Dc1 (first time) D1. 3 (first time). 5. 6 स्पृष्टव्यम्; B1 (second time) द्रष्ट°; G2 स्वर्गमस्य. T G1 चाधि-; M1 (*sup lin.* as in text) अभि- (for अधि-). B4 Dc1 Dn1 D3 (all second time) S तु (for च). — G3 om. 28^{d}-31^{b}. — ^{d}) K2. 4 D1 T2 वायुस्; G1 विद्या (for विद्युत्). D6 [अ]भिदैवतं.

29 For the sequence and the repetition in B Dc1 Dn1 D2–6, cf. v. l. 27. K5 B2 (second time). 4 (first time) om. 29 (cf. v. l. 27). G3 om. 29 (cf. v. l. 28). K4 D1 transp. 29 and 30. — ^{a}) Dc1 (first time) तत्त्वम् (for ज्योतिर्). — ^{b}) K2. 4 B3–5 Dc1 Dn1 (last five second time) D1. 3 (second time) T G1 M इष्यते (for उच्यते). — G1 om. (hapl.) 29^{c}–34^{b}. Ś1 reads 29^{c}–30^{b} on marg. — ^{c}) T1 अनु-; G2 अभि- (for अधि-). B3 (second time) G2 M2 -रूपं (for -भूतं). B1 (second time) S (G1. 3 om.) तथा; B4 तमो (for ततो). Ś1 द्रष्टव्यमधिभूतं च.

30 For the sequence and the repetition in B Dc1 Dn1 D2–6, cf. v. l. 27. K5 B2 (second time) om. 30^{ab}; B4 (first time) om. 30 (for all, cf. v. l. 27). G3 om. 30 (cf. v. l. 28). G1 om. 30 (cf. v. l. 29). D6 om. (hapl.) 30. K4 D1 transp. 29 and 30. Ś1 reads 30^{ab} and M3 reads 30, on marg. — ^{b}) Ś1 तु; B1 (second time) om. (for च). Ś1 K1. 3. 4 B1 (both times). 2 D1. 5 उच्यते (for इष्यते). — B4. 5 Dc1 Dn1 D3 ins. after the second occurrence of 30^{ab}: B1–3 after the second occurrence of 39^{ab}:

79* रसोऽधिभूतं विज्ञेयमापस्तत्राधिदैवतम् ।

[Cf. 30^{cd}. Dc1 आधिभूतं तु; Dn1 D3 चंद्रोधिभूतं. B4 सोमस् (for आपस्).]

— ^{c}) Dn1 आधिभूतं. T1 श्रोत्रं (for चात्र). D3 चंद्रोधिभूतं विज्ञेयम्. — ^{d}) D3 आपस्? M2 सोमं.

अधिभूतं तथा गन्धो वायुस्तत्राधिदैवतम् ॥ ३१
एष पञ्चसु भूतेषु चतुष्टयविधिः स्मृतः ।
अतः परं प्रवक्ष्यामि सर्वं त्रिविधमिन्द्रियम् ॥ ३२
पादावध्यात्ममित्याहुर्ब्राह्मणास्तत्त्वदर्शिनः ।
अधिभूतं तु गन्तव्यं विष्णुस्तत्राधिदैवतम् ॥ ३३
अवाग्गतिरपानश्च पायुरध्यात्ममिष्यते ।
अधिभूतं विसर्गश्च मित्रस्तत्राधिदैवतम् ॥ ३४
प्रजनः सर्वभूतानामुपस्थोऽध्यात्ममुच्यते ।
अधिभूतं तथा शुक्रं दैवतं च प्रजापतिः ॥ ३५
हस्तावध्यात्ममित्याहुरध्यात्मविदुषो जनाः ।
अधिभूतं तु कर्माणि शक्रस्तत्राधिदैवतम् ॥ ३६
वैश्वदेवी मनःपूर्वा वागध्यात्ममिहोच्यते ।
वक्तव्यमधिभूतं च वह्निस्तत्राधिदैवतम् ॥ ३७
अध्यात्मं मन इत्याहुः पञ्चभूतानुचारकम् । C. 14. 1130 B. 14. 42. 29 K. 14. 42. 39

---

31 For the sequence and the repetition in B Dc1 Dn1 D2–6, cf. v. l. 27. B4 (first time) om. 31 (cf. v. l. 27). G3 om. 31^{ab} (cf. v. l. 28). G1 om. 31 (cf. v. l. 29). — ^{b}) K4 तृणश्; K5 D6 T1 G2 घ्राणं. Ś1 K1. 3 T1 om. च. K2. 4 B1. 2 (last two both times). 5 (first time) D1. 5. 6 T2 G2 उच्यते (for इष्यते). — ^{c}) K4 (marg. as in text) रूपं (for गन्धो).

32 For the sequence and the repetition in B Dc1 Dn1 D2–6, cf. v. l. 27. B4 (first time) om. 32 (cf. v. l. 27). G1 om. 32 (cf. v. l. 29). B1. 2 (both first time) om. (hapl.) 32–33. — ^{a}) Ś1 M3 एवं; B1. 2. 3 (both times). 4. 5 (second time) Dc1 Dn1 D2. 3 T1 एषु; G3 येषु (for एष). — ^{b}) B1. 2. 3 (second time) D3. 4 त्रिषु यश्च; B4 Dc1 त्रिषु पंच (for चतुष्टय-). D5 (marg. *sec. m.* as in text). 6 त्रिषु यश्च रसः स्मृतः. — After 32^{b}, Ś1 K1. 3. 5 D2 ins. an addl. colophon [*Sub-parvan :* K3 अनुगीता. — *Adhy. name :* D2 गुरुशिष्यसंवादः. — *Adhy. no. :* Ś1 43]. — B3 (second time) om. 32^{c}–38^{d}. T2 om. 32^{cd}. Before 32^{c}, Ś1 K1. 3. 5 ins. ब्रह्मोवाच; D2 ब्राह्मण उ°. — ^{c}) T1 ततः (for अतः). — ^{d}) K5 B3. 5 (first time) D (except D1) विविधम् (for त्रि°).

33 For the sequence and the repetition in B Dc1 Dn1 D2–6, cf. v. l. 27. G1 om. 33 (cf. v. l. 29). B1. 2 (both first time). 3 (second time) om. 33 (cf. v. l. 32). — ^{a}) K1. 3 G2 M1. 2 पादम्. Ś1 अध्यात्म; D3 आध्यात्मम्; G2 वाध्या°. — ^{c}) Ś1 K1. 3 B1. 2 T2 च (for तु). K4 D1 विज्ञेयं; B1. 2 मंतव्यं (for गन्तव्यं).

34 For the sequence and the repetition in B Dc1 Dn1 D2–6, cf. v. l. 27. G1 om. 34^{ab} (cf. v. l. 29). B3 (second time) om. 34 (cf. v. l. 32). — ^{a}) K4 B2 (first time) D1. 5. 6 अर्वाग्गतिर्; K5 अपोगतिर्; M1. 2 अपां गतिर्; Cv अवाग्गतिर् (as in text). — ^{b}) Ś1 K1–3 B2 (first time). 3 Dc1 D1 S (G1 om.; M4 *inf. lin.* as in text) Cv वायुर् (for पायुर्). Ś1 अध्यात्म; Cv °त्मम् (as in text). B1. 2 (both both times) D5. 6 उच्यते; Cv इष्यते (as in text). — K4 om. (hapl.) 34^{c}–35^{b}. B5 (first time) om. 34^{c}–37^{b}. — ^{c}) B1. 2 (both first time) तु (for च). — ^{d}) G2 मित्रं.

35 For the sequence and the repetition in B Dc1 Dn1 D2–6, cf. v. l. 27. B3 (second time) om. 35 (cf. v. l. 32). B5 (first time) om. 35; K4 om. 35^{ab} (for both, cf. v. l. 34). Ś1 K1 om. (hapl.) 35–36. G1 om. (hapl.) 35–39. — ^{a}) K3 पूजनं (for प्रजनः). G3 तत्र (for सर्व-). — ^{b}) D4. 6 [ऽ]ध्यात्म. K2. 3. 5 B4 (first time). 5 D4. 6 इष्यते (for उच्यते). — ^{c}) T G2. 3 M3. 4 शुक्लं (for शुक्रं). — ^{d}) K3. 4 D1 तु (for च). D2 M2 प्रजापतिं.

36 For the sequence and the repetition in B Dc1 Dn1 D2–6, cf. v. l. 27. B3 (second time) om. 36 (cf. v. l. 32). B5 (first time) om. 36 (cf. v. l. 34). Ś1 K1 G1 om. 36 (cf. v. l. 35). — ^{a}) K2 सहस्ताव् (hypermetric) (for हस्ताव्). — ^{b}) D1 -विदुखो; G3 M1. 2. 4 -विषया (for -विदुषो). B1. 2 (both first time) नराः. — ^{c}) K5 B1 (first time). 2 (both times) Dn1 D2–4 -भूतं च; B3 -भूतश्च; D5. 6 -भूतानि (for -भूतं तु). — ^{d}) B1. 2 (both second time) Dc1 शुक्रस्.

37 For the sequence and the repetition in B Dc1 Dn1 D2–6, cf. v. l. 27. B3 (second time) om. 37 (cf. v. l. 32). B5 (first time) om. 37^{ab} (cf. v. l. 34). G1 om. 37 (cf. v. l. 35). — ^{a}) K4 D1 विश्वे देवा; K5 G3 वैश्वदेव-; B1. 2 (both first time)

C. 14. 1131
B. 14. 42. 30
K. 14. 42. 39

अधिभूतं च मन्तव्यं चन्द्रमाश्चाधिदैवतम् ॥ ३८
अध्यात्मं बुद्धिरित्याहुः षडिन्द्रियविचारिणी ।
अधिभूतं तु विज्ञेयं ब्रह्मा तत्राधिदैवतम् ॥ ३९
यथावदध्यात्मविधिरेष वः कीर्तितो मया ।
ज्ञानमस्य हि धर्मज्ञाः प्राप्तं बुद्धिमतामिह ॥ ४०
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाश्च महाभूतानि पञ्च च ।
सर्वाण्येतानि संधाय मनसा संप्रधारयेत् ॥ ४१
क्षीणे मनसि सर्वस्मिन्न जन्मसुखमिष्यते ।
ज्ञानसंपन्नसत्त्वानां तत्सुखं विदुषां मतम् ॥ ४२
अतः परं प्रवक्ष्यामि सूक्ष्मभावकरीं शिवाम् ।
निवृत्तिं सर्वभूतेषु मृदुना दारुणेन वा ॥ ४३
गुणागुणमनासङ्गमेकचर्यमनन्तरम् ।
एतद्ब्राह्मणतो वृत्तमाहुरेकपदं सुखम् ॥ ४४
विद्वान्कूर्म इवाङ्गानि कामान्संहृत्य सर्वशः ।

वैश्वानरास्; D3 वैश्विदेवी; T1 G2 वैश्वदेवं; Cv °देवी (as in text). K4 मन:पूर्वां; B1.2 (both second time).4 (first time) Dn1 D2–6 M3 तत: पूर्वा (D6 °र्वं); T2 G2.3 M4 (*inf. lin.*) मन:पूर्वं; Cv मन:पूर्वा (as in text). — ^{c}) B2 (second time) अधिदैवं (for °भूतं). — ^{d}) B5 (first time) अग्निस्.

38 For the sequence and the repetition in B Dc1 Dn1 D2–6, cf. v. l. 27. B3 (second time) om. 38 (cf. v. l. 32). G1 om. 38 (cf. v. l. 35). Ś1 K1 om. (hapl.) 38^{b}–39^{a}. — ^{b}) B3 Dc1 Dn1 D2–6 -भूतात्म- (for °नु-). K3 -चारिकं; K5 -कारणं; T -रूपकं (for -चारकम्). K2.4 D1 पंचभूतानु(K4 °तमु)-पाधिकं. — ^{c}) K2–4 D1 हि (for च). B5 (first time) Dn1 D2–6 संकल्पश् (for मन्तव्यं). B1.2 (both first time).3 संकल्पश्चाधिभूतं च; B4 (first time) Dc1 संकल्पमधिभूतं तु (Dc1 lacuna for तु). — B1.2.4.5 ins. after the second occurrence of 38: B1.2 (also) after the first occurrence of 38^{b}: B3 after the first occurrence of 38: D (except D1) after 38:

80* अहंकारस्तथाध्यात्मं सर्वसंसारकारकम् ।
अभिमानोऽधिभूतं च रुद्रस्तत्राधिदैवतम् ।

[(L. 1) B3 [अ]न्योन्यं (for [अ]ध्यात्मं). B3 D1 सर्वं; D5.6 आत्म- (for सर्व-). B4.5 -संस्कार- (for -संसार-). B1.2 (both both times).4 -कारणं (for °कम्). Dc1 सर्वं संसारकारणं (for the post. half). — (L. 2) B3.4 Dc1 तु (for च).]

39 For the sequence and the repetition in B Dc1 Dn1 D2–6, cf. v. l. 27. G1 om. 39 (cf. v. l. 35). Ś1 K1 om. 39^{a} (cf. v. l. 38). — ^{a}) K2 B1.2 (last two both times) Dn1 D3 T1 G3 अध्यात्म- (for °त्मं). B4 बुद्धिम् (for बुद्धिर्). — ^{b}) Ś1 -प्रसारणं; B3 (first time).4 Dc1 -विकारिणी; D1.5 -विचारिणीं. — ^{c}) K4 D1 हि; B1.2 D5.6 G2 च (for तु). K5 चित्तोयं (sic); B D (except D1) मंतव्यं (for विज्ञेयं). — ^{d}) T G2 महत्; G3 M महांस् (for ब्रह्मा).

40 ^{a}) Ś1 K1 -मतिर् (for -विधिर्). — ^{b}) K4 D1 एष ते; T G1 अशेष: (for एष व:). K3 B1.2 कथितो; D6 संप्रकीर्तितो (hypermetric) (for कीर्तितो). — ^{c}) K1.3 धर्मज्ञ:; D3 धर्मस्य. — ^{d}) Ś1 K1.4 D1 प्राप्तुं; Dc1 प्राप्य; D3 स्पष्टं. K2 Dn1 D2–6 ज्ञानव(K2 °म)-ताम् (for बुद्धिम°).

41 ^{a}) Ś1 K1.3.5 Dc1 D3 M4 इंद्रियार्थांश्च; K2 °यार्थासु; K4 D1 °यार्था हि (for °यार्थाश्च). — ^{b}) Ś1 K1–4 D1 वै (for च). — ^{d}) Ś1 -दारयेत्; G3 -सारयेत् (for -धारयेत्).

42 ^{a}) K2 सर्वेस्मिन्; D1 om.. — ^{b}) Ś1 K1 [आ]-जन्म-; K4 जातु (for जन्म-). D1 -सुषम् (for -सुखम्). K5 उच्यते (for इष्यते). — D3 om. 42^{c}–43^{d}. — ^{c}) K1.3 ज्ञानं (for ज्ञान-). T1 G1 -तत्त्वानां. — ^{d}) K2.4 D1 सदा; M1.2 विषं (for सुखं). T G1.2 M पदं; G3 हितं (for मतम्). — After 42, Ś1 K1.3 Dc1 ins. an addl. colophon [*Sub-parvan :* K3 अनुगीता. — *Adhy. name :* Dc1 भूतेंद्रियनिरूपणं. — *Adhy. no.:* Ś1 44].

43 D3 om. 43 (cf. v. l. 42). Before 43, Ś1 K1.3 Dc1 ins. ब्रह्मोवाच. — ^{a}) Dc1 तु (for प्र-). — ^{b}) Dc1 -करां (for -करीं). K4 B2 D1 G3 शुभां; B3 Dn1 D2.4–6 गिरां (for शिवाम्). T G1.2 सूक्ष्म-भावकरं शिवं. — ^{c}) D2 M1–3 निवृत्ति:; T1 G3 °त्तं. — ^{d}) Dn1 D5.6 च; T2 ह (for वा).

44 ^{a}) Ś1 अनाषंगम्; K2 असंगानाम्. — ^{b}) Ś1 K1.3 B2.3 Dc1 G3 M1.2 -चर्याम्; K4 D1 -यानम्; T2 G1 -चार्यम् (for -चर्यम्). — ^{c}) Dn1 T2 G2 ब्र-(Dn1 ब्रा)ह्ममयं; T1.2 (before corr.) G1.3 ब्राह्मणजं;

विरजाः सर्वतो मुक्तो यो नरः स सुखी सदा ॥ ४५
कामानात्मनि संयम्य क्षीणतृष्णः समाहितः ।
सर्वभूतसुहृन्मैत्रो ब्रह्मभूयं स गच्छति ॥ ४६
इन्द्रियाणां निरोधेन सर्वेषां विषयैषिणाम् ।
मुनेर्जनपदत्यागादध्यात्माग्निः समिध्यते ॥ ४७
यथाग्निरिन्धनैरिद्धो महाज्योतिः प्रकाशते ।
तथेन्द्रियनिरोधेन महानात्मा प्रकाशते ॥ ४८
यदा पश्यति भूतानि प्रसन्नात्मात्मनो हृदि ।
स्वयंयोनिस्तदा सूक्ष्मात्सूक्ष्ममाप्नोत्यनुत्तमम् ॥ ४९
अग्नी रूपं पयः स्रोतो वायुः स्पर्शनमेव च ।
मही पङ्कधरं घोरमाकाशं श्रवणं तथा ॥ ५०
रागशोकसमाविष्टं पञ्चस्रोतःसमावृतम् ।
पञ्चभूतसमायुक्तं नवद्वारं द्विदैवतम् ॥ ५१
रजस्वलमथादृश्यं त्रिगुणं च त्रिधातुकम् ।
संसर्गाभिरतं मूढं शरीरमिति धारणा ॥ ५२
दुश्चरं जीवलोकेऽस्मिन्सत्त्वं प्रति समाश्रितम् ।

C. 14. 1159
B. 14. 42. 58
K. 14. 42. 55

M3. 4 ब्रह्मततं (for ब्राह्मणतो). K4 D1 वृत्तिम्. Ś1 एतद्वा ब्राह्मणो वृत्तिम्; M1. 2 तद्ब्रह्म सततं वृत्तम्. — ^{d}) D2–6 एकतरं (for °पदं).

45 ^{a}) Ś1 विद्धः; K4 D1 द्विजः (D1 °जं) (for विद्वान्). — ^{b}) D4 G3 M3. 4 (*inf. lin.* as in text) कामात्. D1 संहृत्य. Dn1 D5. 6 सर्वतः (for °शः). — ^{d}) Ś1 K1 भवेत्; Dc1 D2–4 G3 तदा (for सदा).

46 ^{a}) K3 संहृत्य (for संयम्य). — ^{b}) D6 -तृष्णैः. — ^{c}) D6 -महृन् (for -सुहृन्). Ś1 K2 D (except Dc1) M1–3 मित्रो; K3 मंत्रो; G3 मैत्री (for मैत्रो). — ^{d}) G2 -भूयः स; G3 -भूयाय (for -भूयं स). K2 B D (except D1) ब्रह्मभूयाय कल्पते; G3 °भूयाय गच्छति.

47 ^{a}) K4 B2 D1 विरोधेन. — K4 G1 om. (hapl.) 47^{b}–48^{c}. — ^{b}) K1–3 विजयैक्षिणां (sic). — ^{c}) Ś1 K1. 3 पुनर्; Dc1 D5 मुनिर् (for मुनेर्). K3 M1. 2 जन्म- (for जन-). D3 -परि- (for -पद-). T1 G3 मुनेर्जातपरित्यागाद्. — ^{d}) Ś1 समृध्यति; K1 सबध्यति (sic); K5 प्रदीप्यते.

48 K4 G1 om. 48^{abc} (cf. v. l. 47). — ^{a}) K2 तथा (for यथा). — ^{b}) M3 महज्ज्योतिः प्रदीप्यते. — ^{c}) T2 अथ (for तथा).

49 ^{a}) B1. 2 D4 G3 यथा (for यदा). K4 D1 T2 पश्यंति. — ^{b}) K1 T2 G M1. 2 मनो (for [आ]त्मनो). — After 49^{b}, B1. 2 ins.:

81* एतदेव हि लोकेऽस्मिन्मनो हृदि समाश्रितम् ।

[Prior half = 53^{c}.]

— ^{c}) K2. 5 B (B5 marg. as in text) D (except D1) -ज्योतिस् (for -योनिस्). T G सदा (for तदा). Ś1 K1. 3–5 B3. 4 Dc1 D1 T G1 सूक्ष्मं; K2 सूक्ष्माम्; G2 सूक्ष्मः. M स्वयोनिः सर्वदा सूक्ष्मः (M4 °क्ष्मा). — ^{d}) Ś1 K1. 3 गुणम् (for सूक्ष्मम्). B5 Dn1 प्राप्नोति (for आ°). K2 आप्नोति अनुरुत्तमं (sic).

50 ^{a}) K (except K3) B2 D1. 4 T1 G1. 3 M1. 2. 4 अग्नि-; T2 G2 आग्निं (for अग्नी). K2. 4. 5 D1 G3 M1. 2. 4 मनः; T1 G1 M3 रस-; T2 G2 रसं (for पयः). K2. 4. 5 B1. 3. 5 D1 श्रोतो. D6 अग्निः स्वरूपं यः श्रोतो. — ^{b}) B1–4 Dc1 T G2. 3 M वातः; G1 पाद- (for वायुः). D4 om. from स्पर्शन up to the end of this adhy. Dc1 वा (for च). — ^{c}) B1. 2 (both marg. as in text) पंकचरं (for °धरं). S मही गंध(G3 पंक)-रसं (T °रसा; G2. 3 °धरा) घ्राणम्. — ^{d}) Ś1 K1. 2. 4. 5 D1. 5. 6 G2 आकाश-; D3 अकामं (for आकाशं). — After 50, T G ins.:

82* दृश्यमादित्यमेवाहुरध्यात्मविदुषो जनाः ।

51 D4 om. 51 (cf. v. l. 50). — ^{a}) B (except B4) D (except Dc1; D4 om.) T G1. 3 रोग- (for राग-). M3 रागशोकः समाविष्टः. — ^{b}) K2. 4. 5 B3 D1. 3 -श्रोतः-. K5 -समादृतं; T1 °वृतः. — K5 om. (hapl.) 51^{cd}. — ^{d}) K4 हि; B3 त्रि- (for द्वि-). S द्विजोत्तमाः (for द्विदैवतम्).

52 D4 om. 52 (cf. v. l. 50). — ^{a}) G1 रसज्वलम् (for रजस्व°). K1 अथास्पृश्यं; Dc1 अथो दृश्यं; G3 अनादृश्यं. — ^{b}) G1. 3 सप्त-; M पंच- (for च त्रि-). K4 Dc1 त्रिगुणं च त्रिधात्मकं; B2 °णं त्रिविधात्मकं; T2 G2 °णं सप्तधात्मकं. — ^{c}) Ś1 K संसर्गनिरतं; Dn1 D2. 3. 5 संशयाभिरु(D5 °म)तं; D6 G2 संसर्गाभिमतं. — ^{d}) K2 धारिणी; G1 दारुणं (for धारणा).

53 D4 om. 53 (cf. v. l. 50). — ^{a}) K2. 4. 5 D1 Cv दुस्तरं (for दुश्चरं). B3. 5 Dn1 D2. 3. 5. 6 सर्व-; Cv प्रति (for जीव-). — D6 om. (hapl.) 53^{bc}; Ś1

C. 14. 1160
B. 14. 42. 58
K. 14. 42. 55

एतदेव हि लोकेऽस्मिन्कालचक्रं प्रवर्तते ॥ ५३
एतन्महार्णवं घोरमगाधं मोहसंज्ञितम् ।
विसृजेत्संक्षिपेच्चैव बोधयेत्सामरं जगत् ॥ ५४
कामक्रोधौ भयं मोहमभिद्रोहमथानृतम् ।
इन्द्रियाणां निरोधेन स तांस्त्यजति दुस्त्यजान् ॥ ५५
यस्यैते निर्जिता लोके त्रिगुणाः पञ्च धातवः ।
व्योम्नि तस्य परं स्थानमनन्तमथ लक्ष्यते ॥ ५६
कामकूलामपारान्तां मनःस्रोतोभयावहाम् ।
नदीं दुर्गह्रदां तीर्णः कामक्रोधावुभौ जयेत् ॥ ५७
स सर्वदोषनिर्मुक्तस्ततः पश्यति यत्परम् ।
मनो मनसि संधाय पश्यत्यात्मानमात्मनि ॥ ५८
सर्ववित्सर्वभूतेषु वीक्षत्यात्मानमात्मनि ।
एकधा बहुधा चैव विकुर्वाणस्ततस्ततः ॥ ५९
ध्रुवं पश्यति रूपाणि दीपाद्दीपशतं यथा ।
स वै विष्णुश्च मित्रश्च वरुणोऽग्निः प्रजापतिः ॥ ६०
स हि धाता विधाता च स प्रभुः सर्वतोमुखः ।

---

reads it on marg.; M2 reads the same twice. — ^{c}) B4 लोकेन (for लोकेऽस्मिन्). — ^{d}) K2 जालचक्रं; Cv काल° (as in text).

54 D4 om. 54 (cf. v. l. 50). — ^{a}) K3 T2 G2 M एतं; B1.2 एवं; D1 एनं (for एतन्). — ^{b}) K4 D1 -संवृतं (for -संज्ञितम्). — ^{c}) Dn1 D2.3.5.6 विक्षि-(D3 °क्ष)पेत् (for विसृजेत्). K1 [ए]वं (for [ए]व). G1 विसृजन्संक्षिपंश्चैव. — K2 repeats 54^{d}–57^{a} (without var.) after 59^{c}. — ^{d}) K2 बाधयेत्. T1 बोधयन्स्वापयाजगत् (sic); T2 मोहयन्स स्वयं ज°; G1.2 M3 मोहयन्स्वा(M3 °येत्स्वा)पयञ्ज°; G3 स्वापयन्मोहयञ्ज°; M1.2 मोहस्वापचयञ्ज° (M2 °यं ज°) (sic); M4 मोहयन्स्थापयञ्ज°.

55 For the repetition in K2, cf. v. l. 54. D4 om. 55 (cf. v. l. 50). — ^{a}) Ś1 कामक्रोध-; K6 B1–4 Dc1 कामं क्रोधं. K1.4 D1 कामः क्रोधो (K1 °धं) भयं मोहो; B5 Dn1 D2.3.5.6 कामं क्रोधं भयं लोभम्. — ^{b}) B3 इति (for अभि-). K2–4 B3 D1 G1 अथावृत्तं (sic); G3 तथा कृतं (for अथानृतम्). — ^{d}) Ś1 सत्यं; K1 सतां; K2 संगांस्; B4 (marg.) सर्वांस्; G3 सदा (for स तांस्). K4 D1 सर्वांस्त्यजति दुःखजान्; B1.2.4 (marg. as in text) Dc1 संतो मुच्यंति दुस्त्य°.

56 For the repetition in K2, cf. v. l. 54. D4 om. 56 (cf. v. l. 50). — ^{a}) M1.2 [ए]तन् (for [ए]ते). K3 लोकास्. — ^{c}) Dc1 D1 पर- (for परं). — ^{d}) B5 Dn1 D2.3.5.6 G1 आनंत्यम् (for अनन्तम्). Ś1 K1.2.4.5 D1 इह; K3 इति; B1.2 G3 M4 (*inf. lin.*) उप-; B6 अभि- (for अथ). B1 Dn1 D5.6 G3 M4 (*inf. lin.*) लभ्यते (for लक्ष्यते).

57 For the repetition in K2, cf. v. l. 54. D4 om. 57 (cf. v. l. 50). — ^{a}) M4 (*inf. lin.*) काल- (for काम-). K4 अपरांतां; T2 G1 व(G1 प)रां नाम; M3.4 असंतारां (for अपारान्तां). Ś1 कामकूलापरांतां च; K1.3.5 °लापहारांतां (K3 °रंते); M1.2 °लमसंतारं. — ^{b}) K2.4 D1 मनःश्रोतो-; G2 मोहस्रोतो- (for मनःस्रोतो-). Ś1 K1.3 T1 -भयावहं. — For 57^{ab}, B Dc1 Dn1 D2.3.5.6 ins.:

83* पञ्चेन्द्रियमहाकूलां मनोवेगमहोदकाम् ।

— ^{c}) Ś1 partly damaged. K2 D1 नदी. B1 (marg.).2.4 T2 लोभह्रदां; G1 मोह° (for दुर्ग°). Ś1 तीर्णाः; K2 D1 तीर्थां; K5 B2.4 तीर्त्वा; T1 तीर्णां (for तीर्णः). K4 नदीं पूर्वह्रदां तीर्थां; B1.3.5 Dc1 Dn1 D2.3.5.6 नदीं (Dc1 D3 °दी) मोहह्रदां (B1 °मयीं) तीर्त्वा; G3 नदी दुर्गह्रदा तीर्णा; M2 नदीं दुर्गह्रदास्तीर्णं (sic). — ^{d}) G3 त्यजेत्; M2 यजेत् (for जयेत्).

58 D4 om. 58 (cf. v. l. 50). — ^{a}) K4 D1 S (except T2 G3) सर्वदोषविनिर्मुक्तस्. — ^{b}) K5 B4.5 Dn1 D2.3 T G M3 तत्; D5.6 तं (for यत्). — ^{d}) B1 Dn1 D1–3.5.6 पश्यन् (for पश्यति).

59 D4 om. 59 (cf. v. l. 50). B3.4 om. (hapl.) 59^{ab}. — ^{a}) K4 सर्वजित्; G3 °स्मिन् (for °वित्). M4 -लोकेषु (for -भूतेषु). — ^{b}) K3 पश्यति; K4 D1 वीक्ष्य; B1.2 वीक्ष्य च; Dc1 वीक्षन्; Dn1 D2.3.5 विंदति; D6 निंदति; T1 G2 M द्रक्ष्य(T1 °क्ष)ति; G1 द्रक्ष्यामि; G3 द्रक्ष्यंति (for वीक्षति). Ś1 K1–3.5 D1 आत्मना (for °नि). — After 59^{c}, K2 repeats 54^{d}–57^{a}.

60 D4 om. 60 (cf. v. l. 50). — ^{a}) G2 रूपं (for ध्रुवं). — ^{b}) Dc1 corrupt. G3 दिवा (for दीपाद्). K4 (marg. as in text).5 तथा (for यथा). — ^{c}) B2 (marg.).3 G3 रुद्रश्च (for मित्रश्च). — ^{d}) G3 समंत्रोग्निः.

हृदयं सर्वभूतानां महानात्मा प्रकाशते ॥ ६१
तं विप्रसंघाश्च सुरासुराश्च
यक्षाः पिशाचाः पितरो वयांसि ।
रक्षोगणा भूतगणाश्च सर्वे
महर्षयश्चैव सदा स्तुवन्ति ॥ ६२

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

४३

ब्रह्मोवाच ।
मनुष्याणां तु राजन्यः क्षत्रियो मध्यमो गुणः ।
कुञ्जरो वाहनानां च सिंहश्चारण्यवासिनाम् ॥ १
अविः पशूनां सर्वेषामाखुश्च बिलवासिनाम् ।
गवां गोवृषभश्चैव स्त्रीणां पुरुष एव च ॥ २
न्यग्रोधो जम्बुवृक्षश्च पिप्पलः शाल्मलिस्तथा ।
शिंशपा मेषशृङ्गश्च तथा कीचकवेणवः ।
एते द्रुमाणां राजानो लोकेऽस्मिन्नात्र संशयः ॥ ३
हिमवान्पारियात्रश्च सह्यो विन्ध्यस्त्रिकूटवान् ।
श्वेतो नीलश्च भासश्च काष्ठवांश्चैव पर्वतः ॥ ४
शुभस्कन्धो महेन्द्रश्च माल्यवान्पर्वतस्तथा ।
एते पर्वतराजानो गणानां मरुतस्तथा ॥ ५ C. 14. 1175 B. 14. 43. 6 K. 14. 43. 6

---

61 D$_4$ om. 61 (cf. v. l. 50). — ^{a}) Ś$_1$ K$_{1-4}$ D$_1$ वै धाता ; Dc$_1$ धाता स (for हि धाता). — ^{b}) D$_{5,6}$ प्रसन्नः ; T G$_{1,2}$ M$_{1-3}$ स विभुः (for स प्रभुः). K$_5$ स प्रभुः सविता सुरः. — ^{c}) G$_{1,2}$ हृदये. — ^{d}) K$_{1,4}$ D$_1$ महात्मानं (for °नात्मा).

62 D$_4$ om. 62 (cf. v. l. 50). — ^{a}) K$_3$ -संघश् (for -संघाश्). K$_{2,4}$ D$_1$ नग(K$_2$ °र)पक्षिनागास् ; K$_3$ D$_3$ ससुरासुराश्च ; B$_{3,4}$ Dc$_1$ ससुराश्च नागा ; G$_3$ च सुराश्च यक्षाः (for च सुरासुराश्च). — ^{b}) D$_3$ corrupt. K$_{2,4}$ D$_1$ तथा ; G$_3$ सिद्धाः (for यक्षाः). — ^{c}) K$_2$ om. च. — ^{d}) K$_4$ D$_1$ सर्वर्षयश् (for महर्ष°). Ś$_1$ K D$_1$ [अ]पि तथा (K$_5$ सदा) (for [ए]व सदा).

Colophon om. in D$_4$. — *Sub-parvan :* K$_{2,3}$ T G$_1$ M अनुगीता. — *Adhy. name :* K$_2$ B Dc$_1$ Dn$_1$ D$_{5,6}$ गुरुशिष्यसंवादः ; G$_3$ अध्यात्मविवरणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : Ś$_1$ 45 ; Dn$_1$ G$_3$ 42 (as in text) ; T$_1$ 33 ; T$_2$ G$_{1,2}$ M 32 ; M$_4$ (*inf. lin.*) 43. — *Śloka no. :* Dn$_1$ 67.

43

1 K$_{3,4}$ D$_1$ M$_{3,4}$ ब्राह्मण उवाच (for ब्रह्मोवाच). — ^{a}) Ś$_1$ K$_{1,4,5}$ B$_3$ D$_1$ च (for तु). Dn$_1$ D$_{3-6}$ राजमः. — ^{b}) D$_{5,6}$ क्षत्रिया. T$_1$ गणः. — ^{c}) B$_{3,5}$ Dc$_1$ G$_3$ तु (for च).

2 ^{a}) G$_1$ अहिः (for अविः). — ^{b}) B$_5$ Dn$_1$ D$_{2-6}$ अहिस् ; Dc$_1$ आपुस् (for आखुश्). K$_{2,4,5}$ B$_{4,5}$ D तु (for च). M$_{2-4}$ विलवासिनः.

3 ^{a}) D$_3$ जंबुवृक्षश्च नुतश्च (sic). — ^{b}) K$_{1,3}$ S (except G$_3$) शल्मलिस्. — ^{c}) K$_1$ D$_3$ शिशपा ; K$_2$ शिंशिषा ; T G शिंशुपा. — ^{d}) K$_3$ corrupt. K$_4$ कांचन- (for कीचक-). — D$_3$ om. (hapl.) 3^{e}–5^{b}. — ^{e}) G$_3$ अधिपा (for राजानो). — ^{f}) S (except G$_3$) गणानां मरुतस्तथा (= 5^{d}).

4 D$_3$ om. 4 (cf. v. l. 3). — ^{a}) Dc$_1$ om. from हिमवा up to स्कन्धो म (in 5^{a}). K$_1$ B$_3$ परियात्रश् ; K$_2$ पारिजातश् ; B$_{1,2}$ °पात्रश् ; D$_{5,6}$ हिमयात्रश्. — ^{b}) K$_5$ च (for त्रि-). — ^{c}) K$_4$ D$_1$ [ऽ]व- ; B$_3$ om. (for the first च). B$_3$ मेरुश् ; M$_2$ भावश् (for भासश्). — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1,3}$ कोप्य(K$_3$ °प)वांश् ; K$_{2,5}$ D$_{2,4-6}$ कोष्ठवांश् ; K$_4$ D$_1$ कौटकां(D$_1$ °वां)श् ; T$_2$ G$_{1,2}$ राष्ट्रवांश् (for काष्ठवांश्). T$_1$ राष्ट्रवांश्चैव सर्वतः.

5 D$_3$ om. 5^{ab} (cf. v. l. 3). Dc$_1$ om. up to स्कन्धो म (cf. v. l. 4). — ^{a}) B$_{1,2,5}$ Dn$_1$ D$_{2,4-6}$ गुरुस्कंधो ; B$_{3,4}$ गुह्य° ; T G$_{1,2}$ भृश° (for शुभ°). — ^{b}) T$_2$ परतस् (for पर्वतस्). K$_3$ ततः (for तथा). — K$_3$ om. (hapl.) 5^{cd} ; Ś$_1$ reads it on marg. — ^{d}) G$_3$ गुणानां ; Cv ग° (as in text). Ś$_1$ K$_5$ G$_3$ मारुतस् ; K$_4$ B$_5$ Dn$_1$ D$_{1,3-6}$ महतां ; B$_3$ महा* ;

C. 14. 1175
B. 14. 43. 6
K. 14. 43. 6

सूर्यो ग्रहाणामधिपो नक्षत्राणां च चन्द्रमाः ।
यमः पितॄणामधिपः सरितामथ सागरः ॥ ६
अम्भसां वरुणो राजा सत्त्वानां मित्र उच्यते ।
अर्कोऽधिपतिरुष्णानां ज्योतिषामिन्दुरुच्यते ॥ ७
अग्निर्भूतपतिर्नित्यं ब्राह्मणानां बृहस्पतिः ।
ओषधीनां पतिः सोमो विष्णुर्बलवतां वरः ॥ ८
त्वष्टाधिराजो रूपाणां पशूनामीश्वरः शिवः ।
दक्षिणानां तथा यज्ञो वेदानामृषयस्तथा ॥ ९
दिशामुदीची विप्राणां सोमो राजा प्रतापवान् ।
कुबेरः सर्वयक्षाणां देवतानां पुरंदरः ।
एष भूतादिकः सर्गः प्रजानां च प्रजापतिः ॥ १०
सर्वेषामेव भूतानामहं ब्रह्ममयो महान् ।
भूतं परतरं मत्तो विष्णोर्वापि न विद्यते ॥ ११
राजाधिराजः सर्वासां विष्णुर्ब्रह्ममयो महान् ।
ईश्वरं तं विजानीमः स विभुः स प्रजापतिः ॥ १२
नरकिंनरयक्षाणां गन्धर्वोरगरक्षसाम् ।
देवदानवनागानां सर्वेषामीश्वरो हि सः ॥ १३
भगदेवानुयातानां सर्वासां वामलोचना ।
माहेश्वरी महादेवी प्रोच्यते पार्वतीति या ॥ १४
उमां देवीं विजानीत नारीणामुत्तमां शुभाम् ।

C$_v$ मरुतस् (as in text). T G$_{1.2}$ M लोकेस्मिन्नात्र संशयः (= 3^{f}).

6 ^{a}) T$_1$ अथ वा (for अधिपो). K$_5$ ग्रहाणामधिपः सूर्यो.

7 ^{a}) K$_2$ अंभसो. — ^{b}) K$_{1.3}$ मरुतां (for सत्त्वानां). B$_{2.4}$ D$_{c1}$ इंद्र (for मित्र). Ś$_1$ K$_{2.4.5}$ B$_{1.3.5}$ D$_{n1}$ D$_{1-6}$ मरुतामिंद्र उच्यते. — K$_{2.4}$ B$_3$ D$_1$ om. (hapl.) 7^{cd}. — ^{d}) T G$_{1.2}$ M$_{1-3}$ ज्येष्ठानाम्; M$_4$ देवानाम् (for ज्योतिषाम्). B$_{1.2.5}$ M$_1$ मित्र; D$_{c1}$ T G M$_{2-4}$ इंद्र (for इन्दुर्).

8 ^{c}) D$_{n1}$ D$_{3.6}$ औषधीनां. K$_5$ सोमो नक्षत्रराजस्तु. — ^{d}) K$_1$ नरः; B$_2$ पतिः (for वरः).

9 ^{a}) B$_1$ om.; D$_3$ अष्टाधि- (for त्वष्टाधि-). Ś$_1$ K$_{1.3}$ B$_2$ M$_{1.2}$ -राजा (for -राजो). Ś$_1$ कारूणां; D$_{c1}$ M$_4$ रुद्राणां (for रूपाणां). — ^{b}) K$_4$ प्रभुः (for शिवः). D$_3$ (also as in text) पशूनामीश्वरेश्वरः. — ^{c}) K$_{4.5}$ D (except D$_{c1}$) दीक्षितानां (for दक्षिणानां). K$_{2.4.5}$ D$_{1-3.6}$ यथा (for तथा). K$_4$ D$_1$ दक्षो (for यज्ञो). — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1.4}$ B D$_{c1}$ D$_{n1}$ D$_1$ देवानाम् (for वेदा°). B$_{1.2.4.5}$ D$_{c1}$ M ऋषभस्; D$_{n1}$ मघवा (for ऋषयस्). K$_5$ D$_{2-4.6}$ देवानामधिपस्तथा; T G वेदानामृच (T$_1$ G$_2$ °नां साम) एव च.

10 ^{b}) D$_3$ सोम- (for सोमो). — ^{c}) Ś$_1$ K$_{2.3}$ D$_1$ -यक्षानां; K$_1$ -यज्ञानां; K$_4$ -भूतानां; K$_5$ B D$_{c1}$ D$_{n1}$ D$_{2-6}$ T$_2$ G$_1$ -रत्नानां; T$_1$ -वृक्षाणां (for -यक्षाणां). — ^{d}) K$_{2.3.5}$ D$_{1.4}$ G$_2$ देवानां च (D$_{1.4}$ तु); D$_2$ दैवतानां. — ^{e}) K$_{4.5}$ B$_{1.5}$ D$_{n1}$ D$_{1-6}$ T$_1$ G$_2$ भूताधिपः; B$_{3.4}$ D$_{c1}$ M$_3$ °धिकः (for °दिकः). K$_4$ सर्वः (for सर्गः). Ś$_1$ K$_{1.3}$ एष भूतादिसंसर्गः. — ^{f}) K$_4$ B$_1$ तु (for च).

11 ^{b}) D$_{5.6}$ अयं (for अहं). G$_3$ भवान् (for महान्). K$_4$ D$_1$ अहं ब्रह्म परंतपः. — D$_4$ reads 11^{c}–12^{b} after 12. — ^{c}) M$_4$ भूतात् (for भूतं). T$_2$ परतमं. K$_4$ D$_1$ विष्णोर् (for मत्तो). D$_3$ न च भूतं परं मत्तो. — ^{d}) B$_2$ विष्णुर्. K$_{2.5}$ नान्यच्च (for वापि न). K$_4$ D$_1$ मत्तो नान्यच्च विद्यते.

12 For the sequence in D$_4$, cf. v. l. 11. — ^{a}) K$_{1.3}$ राजाधिराजा; K$_4$ राजर्षिराजः. — ^{c}) K$_4$ D ईश्वरत्वं (for °रं तं). G$_2$ तस्य (for तं वि-). K$_{2.4}$ D$_1$ -जानीयात्; K$_5$ °नीहि; B D$_{c1}$ D$_{n1}$ D$_{2-4}$ °नीध्वं; D$_6$ corrupt (for -जानीमः). — ^{d}) B D (except D$_1$) कर्तारमकृतं हरिं (D$_4$ °रं).

13 ^{b}) B$_3$ om. (hapl.) रग. K$_{1.2}$ B$_3$ D$_3$ -रक्षासां (sic). D$_6$ गंधर्वो यक्षरक्षसां. — ^{c}) B$_4$ -यक्षाणां. — ^{d}) B D$_{c1}$ हरिः (for हि सः).

14 ^{a}) K$_3$ भव-; K$_4$ भगं; K$_5$ भवो; G$_3$ M$_3$ भद्रा (for भग-). K$_1$ भगदेवादयातानां; T G$_{1.2}$ भद्रा देवाभिजा(T$_2$ °वा हि जा)तानां. — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1.3}$ B (except B$_5$) T$_1$ G$_1$ सर्वेषां (for सर्वासां). K$_2$ M$_3$ -लोचनाः; D$_{2.3}$ -लोचनां. — ^{c}) K$_2$ सहेश्वरी; K$_4$ D$_1$ T G$_1$ M$_{3.4}$ महे°. — ^{d}) K$_5$ प्रिया; B$_5$ [इ]ति सा; D$_{n1}$ D$_{2-6}$ हि सा; T$_1$ G$_2$ त्रिधा; T$_2$ उमा; M$_4$ हि या (for [इ]ति या).

15 ^{a}) Ś$_1$ T$_2$ M$_{1.2}$ इमां (for उमां). K$_4$ D$_1$ विजानीयान्; D$_{n1}$ D$_{2-5}$ °नीध्वं (for °नीत). D$_6$ उमा

रतीनां वसुमत्यस्तु स्त्रीणामप्सरसस्तथा ॥ १५
धर्मकामाश्च राजानो ब्राह्मणा धर्मलक्षणाः ।
तस्माद्राजा द्विजातीनां प्रयतेतेह रक्षणे ॥ १६
राज्ञां हि विषये येषामवसीदन्ति साधवः ।
हीनास्ते स्वगुणैः सर्वैः प्रेत्यावाङ्मार्गगामिनः ॥ १७
राज्ञां तु विषये येषां साधवः परिरक्षिताः ।
तेऽस्मिँल्लोके प्रमोदन्ते प्रेत्य चानन्त्यमेव च ।
प्राप्नुवन्ति महात्मान इति वित्त द्विजर्षभाः ॥ १८

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि नियतं धर्मलक्षणम् ।
अहिंसालक्षणो धर्मो हिंसा चाधर्मलक्षणा ॥ १९
प्रकाशलक्षणा देवा मनुष्याः कर्मलक्षणाः ।
शब्दलक्षणमाकाशं वायुस्तु स्पर्शलक्षणः ॥ २०
ज्योतिषां लक्षणं रूपमापश्च रसलक्षणाः ।
धरणी सर्वभूतानां पृथिवी गन्धलक्षणा ॥ २१
स्वरव्यञ्जनसंस्कारा भारती सत्यलक्षणा ।
मनसो लक्षणं चिन्ता तथोक्ता बुद्धिरन्वयात् ॥ २२

C. 14. 1193
B. 14. 43. 24
K. 14. 43. 24

देवी विजानीध्वं. — ^{b}) K$_4$ D$_1$ भवां; K$_5$ तु तां; D$_5$ M$_4$ शिवां (for शुभाम्). K$_{1.3}$ नारीणामुत्तमं शुभं; D$_6$ °मुत्तमा शुभा. — ^{c}) D$_{5.6}$ गतीनां; T G$_2$ स° (for र°). K$_4$ D$_1$ वसुमंतस्; G$_1$ °मत्यास्. K$_2$ B$_3$ च (for तु). Ś$_1$ K$_{1.3}$ रेवतीनां वसुमती (K$_3$ °तीं). — ^{d}) K$_4$ अप्सरसं. D$_1$ स्मृताः; M ततः (for तथा).

16 D$_4$ om. 16^{ab}. — ^{a}) Ś$_1$ D$_3$ धर्मकामश्; G$_1$ वर्णक्रमश्. B$_{2-4}$ Dc$_1$ तु (for च). K$_2$ धर्मकामार्थ-राजानौ; G$_3$ °कामौ च राजन्यो (sic). — ^{b}) K$_1$ Dc$_1$ ब्रह्मणा. K$_{2.4.5}$ D$_1$ ब्रह्म- (for धर्म-). B Dc$_1$ D$_{2.3.5}$ -सेतवः; Dn$_1$ -हेतवः; D$_6$ -सेविनः (for -लक्षणाः). — ^{c}) B$_4$ ब्राह्मणानां (for द्विजाती°). — ^{d}) Dc$_1$ पूयते च; T$_2$ प्रयते हि (for °तेत). K$_3$ T$_1$ हि; B$_{1.2.5}$ Dc$_1$ T$_2$ G$_2$ स्म; B$_4$ [अ]स्य (for [इ]ह). G$_1$ लक्षणं (for रक्षणे). Dn$_1$ D$_{2-6}$ G$_3$ प्रयतेत्तस्य (G$_3$ °देव) रक्षणे.

17 ^{a}) Ś$_1$ K$_1$ D$_3$ राज्ञा; G$_1$ राज्ञश्. T G$_1$ च (for हि). K$_4$ D$_1$ स्थातुम्; G$_3$ तेषाम् (for येषाम्). — ^{b}) Ś$_1$ D$_3$ अवसीधंति; K$_{4.5}$ D$_1$ अनुसीदंति; T$_1$ अविनिंदंति. — ^{c}) M हतास् (for हीनास्). M$_{1.2}$ तैः (for ते). K$_1$ Dc$_1$ स्म (for स्व-). K$_2$ -गणैः (for -गुणैः). K$_{1.2.5}$ M$_1$ सर्वे. — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1.3.4}$ प्रीत्य (for प्रेत्य). K$_5$ B$_4$ Dn$_1$ D$_{2-6}$ चोन्मार्ग- (for [अ]वाङ्मार्ग-). D$_{5.6}$ -वर्तिनः; G$_2$ -कामिनः (for -गामिनः).

18 ^{a}) K$_4$ B$_3$ Dn$_1$ D$_{2-6}$ G$_{2.3}$ हि (for तु). — ^{b}) D$_4$ G$_3$ -कीर्तिताः (for -रक्षिताः). — ^{c}) K$_{1-3}$ तास्मिँल्; T$_2$ G$_{1.3}$ अस्मिँल् (for तेऽस्मिँल्). — ^{d}) K$_{2.4}$ D$_1$ G$_3$ एव हि (K$_2$ ह); K$_5$ T$_2$ अश्नुते (for एव च). Ś$_1$ K$_{1.3}$ प्रेत्य चानुत्तमं सुखं; B Dc$_1$ Dn$_1$ D$_{2-4}$ सुखं प्रेत्य च (B$_{1-4}$ च प्रेत्य) भुंजते; D$_{5.6}$ प्रेत्य भोगं च भुंज(D$_6$ °ज्य)ते. — Ś$_1$ K$_{1.3}$ om. 18^{ef}. — ^{e}) K$_3$ महाराज (for °त्मान). — ^{f}) G$_3$ वेत्थ (for वित्त). — K$_5$ B$_{3-5}$ Dc$_1$ ins. an addl. colophon after 18; Ś$_1$ K$_{1.3}$ ins. it after 18^d [*Sub-parvan :* K$_3$ अनुगीता. — *Adhy. name :* B$_{3-5}$ Dc$_1$ गुरुशिष्यसंवादः. — *Adhy. no. :* Ś$_1$ 46].

19 Before 19, Ś$_1$ K$_{1.3.5}$ B$_{3-5}$ Dc$_1$ ins. ब्रह्मोवाच; K$_2$ ब्राह्मण उवाच. — ^{b}) M$_{1.2}$ विधिवद्; M$_{3.4}$ विविधं (for नियतं). K$_3$ ब्रह्म- (for धर्म-). — ^{c}) Cf. 1. 11. 12^a. K$_5$ D (except D$_1$) परमो (for -लक्षणो). — ^{d}) Ś$_1$ धर्मवि-; K$_4$ वाधर्म- (for चा°). K$_2$ Dc$_1$ D$_3$ -लक्षणं; K$_3$ M$_1$ -लक्षणः. — After 19, G$_1$ reads 21^c–22^b.

20 K$_3$ D$_3$ om. (hapl.) 20. B$_{1.2}$ om. (hapl.) 20^a–21^b. G$_3$ om. (hapl.) 20^a–22^b. — ^{b}) Ś$_1$ मानुषाः (for मनुष्याः). T$_2$ G$_{1.2}$ धर्म- (for कर्म-). — ^{d}) D$_6$ तत्; T$_1$ सं- (for तु).

21 B$_{1.2}$ om. 21^{ab}; G$_3$ om. 21 (for all, cf. v. l 20). — ^{a}) K$_3$ ज्योतिषो (for °षां). Ś$_1$ K$_1$ तेजो; K$_3$ नेत्रं (for रूपम्). — ^{b}) T$_2$ तु (for च). D$_3$ -लक्षणं; T$_1$ -लक्षणः. Ś$_1$ K$_{1.3}$ रूपश्च (Ś$_1$ °पं च) रस-लक्षणः (Ś$_1$ °णं) (sic). — G$_1$ reads 21^c–22^b after 19. — ^{c}) Ś$_1$ K$_{1.5}$ B$_{1-4}$ Dc$_1$ धारणी; K$_4$ D$_1$ धरिणी; B$_5$ Dn$_1$ D$_4$ धारिणी (for धरणी). — ^{d}) B$_{1.2}$ धरणी (for पृथिवी).

22 For the sequence in G$_1$, cf. v. l. 21. G$_3$ om. 22^{ab} (cf. v. l. 20). D$_6$ om. (hapl.) 22^{ab}. — ^{b}) B$_{1.3-5}$ Dc$_1$ Dn$_1$ D$_{2-5}$ शब्द-; B$_2$ वाक्य- (for सत्य-). — ^{d}) M$_1$ lacuna; M$_2$ corrupt. B$_5$ Dn$_1$ D$_{2-6}$ चिंतोक्ता; Cv तथोक्ता (as in text). K$_4$ D$_1$ बुद्धिरत्रया; K$_5$ B$_4$ Dc$_1$ M$_{3.4}$ Cv °रन्वया; B (B$_4$ marg.) Dn$_1$ D$_{2-6}$ °लक्षणा; G$_3$ °निर्णया (for °रन्वयात्). K$_3$ बुद्धिरध्यवसायिनी.

C. 14. 1193
B. 14. 43. 24
K. 14. 43. 24

मनसा चिन्तयानोऽर्थान्बुद्ध्या चैव व्यवस्यति ।
बुद्धिर्हि व्यवसायेन लक्ष्यते नात्र संशयः ॥ २३
लक्षणं महतो ध्यानमव्यक्तं साधुलक्षणम् ।
प्रवृत्तिलक्षणो योगो ज्ञानं संन्यासलक्षणम् ॥ २४
तस्माज्ज्ञानं पुरस्कृत्य संन्यसेदिह बुद्धिमान् ।
संन्यासी ज्ञानसंयुक्तः प्राप्नोति परमां गतिम् ।
अतीतोऽद्वंद्वमभ्येति तमोमृत्युजरातिगम् ॥ २५
धर्मलक्षणसंयुक्तमुक्तं वो विधिवन्मया ।
गुणानां ग्रहणं सम्यग्वक्ष्याम्यहमतः परम् ॥ २६
पार्थिवो यस्तु गन्धो वै घ्राणेनेह स गृह्यते ।
घ्राणस्थश्च तथा वायुर्गन्धज्ञाने विधीयते ॥ २७
अपां धातुरसो नित्यं जिह्वया स तु गृह्यते ।
जिह्वास्थश्च तथा सोमो रसज्ञाने विधीयते ॥ २८
ज्योतिषश्च गुणो रूपं चक्षुषा तच्च गृह्यते ।
चक्षुःस्थश्च तथादित्यो रूपज्ञाने विधीयते ॥ २९
वायव्यस्तु तथा स्पर्शस्त्वचा प्रज्ञायते च सः ।

---

23 ^{a}) B2 (marg.). 3. 5 Dn1 D2–6 T2 चिंतितान् (for चिन्तयानो). K2. 4 [ऽ]थ (for ऽर्थान्). K1 मनसा चिंतयानोक्ता; B1. 2. 4 Dc1 °सा चिंतितं वे(B4 Dc1 °तान्वे)त्ति. —^{b}) Ś1 K1. 4 [ए]वेह; K3. 5 [ए]वाथ; B Dn1 D2–6 चेह; Dc1 वेत्तुं (for चैव). T1 व्यवस्यते. —^{c}) D6 च (for हि). —^{d}) Ś1 K1. 3 G3 लभ्यते; K4 Dc1 D4 लक्षते.

24 ^{a}) Ś1 B Dn1 D2–4. 6 T1 मनसो (for महतो). —^{b}) D3 असक्तं (for अव्यक्तं). G3 सौम्य- (for साधु-). — K2. 5 B3 G3 om. (hapl.) 24^{cd}. K3 reads 24^{cd} (without var.) thrice. —^{d}) K4 D1 सज्ज्ञान-; D5. 6 निवृत्ति- (for संन्यास-).

25 ^{a}) D3 ग्लानं (for ज्ञानं). —^{b}) G3 संवसेद् (for संन्य°). —^{c}) Ś1 K1. 3. 5 संन्यसञ्; K2 संन्यस्य; K4 D1 G3 संन्यास-; G1. 2 संन्यासे; M संन्यासाज् (for संन्यासी). K1 M2 -संयुक्तं; B1. 2 -संपन्नः. —^{e}) T1 corrupt. Ś1 K1. 3 B3 अतीते; K2 B1. 2. 5 Dc1 अतीत्य; G M3 अतीत-; M1. 2. 4 अतीव (for अतीतो). B5 G1. 2 M1. 2 अत्येति (for अभ्येति). K4 अतीत्योर्ध्वोर्ध्वमभ्येति (sic); T2 अतीतद्वंद्वमप्येति. —^{f}) Ś1 K1 तपोमृत्यु-; K4 D1 ततो मृत्यु-; M4 तमोमृत्योर्. K2. 4 B D (except D5) -जरातिगः; G2 °दिकं.

26 ^{a}) K4 D1 धर्मलक्षणमित्येतद्; K5 °मित्युक्तम्. —^{b}) K4 D1 उक्तेश्च; K5 एतद्वो; D3 उक्तं वा (for उक्तं वो). G2. 3 तथा (for मया). —^{c}) Ś1 K1. 3 लक्षणं (for ग्रहणं). —^{d}) K5 वदामि; G1. 2 M3. 4 वक्ष्ये तु (for वक्ष्यामि). G3 M1. 2 वक्ष्ये तु मह(M1 °क्ष्ये अहम)तः परं.

27 ^{b}) K4 D1 G2 [ए]व स; K5 B1. 2. 5 Dn1 D3. 5. 6 हि स; Dc1 ह स; D4 सम-; T2 G3 सह (for [इ]ह स). D2 घ्राणेन हि स दृश्यते; T1 G1 °न सह पश्यते. —^{c}) K1 प्राणस्थश्; D1 घ्राणतश्. T2 G2 M तदा; G3 सदा (for तथा). —^{d}) Ś1 K3 -स्थाने (for -ज्ञाने). G3 गंधज्ञानेन धीयते. — After 27, D1 reads 32.

28 Ś1 K1 om. (hapl.) 28. K3 om. (hapl.) 28–29. G2 repeats 28^{ab} (without var.) after 30. —^{a}) B Dn1 D2. 3 धातू रसो; G3 धारो रसो; Madras ed. अबाश्रयो (for धातुरसो). —^{b}) K2. 5 गृह्यते रसः; K4 D1 G3 गृह्यते च सः (G3 स तु); B2 स च गृह्यते; B4 संप्रगृ°. —^{c}) T1 G1 M तु (for च). G3 ततः; M1. 2. 4 तदा; M3 सदा (for तथा). K4 D1 जिह्वास्तब्धस्तदा सोमो; G2 °रसस्ततः सोमो. —^{d}) G3 -स्थाने (for -ज्ञाने).

29 K3 om. 29 (cf. v. l. 28). M1. 2 om. (hapl.) 29. —^{a}) T G1. 2 तेजसस्; M3. 4 चक्षुषस् (for ज्योतिषश्). Ś1 K1. 4. 5 B1. 2 D1 T G1. 2 M3. 4 तु (for च). Dc1 गुणे. —^{b}) T प्र- (for च). —^{c}) Some MSS. चक्षुस्थश्; K5 T G चक्षुषश्; M3 चक्षु*श्. K4 D1. 6 T2 G2 तदा; B3–5 Dc1 Dn1 D2–5 T1 G3 सदा (for तदा). B1. 2 सूर्यो; D3 नित्यो (for [आ]दित्यो). —^{d}) K4 B4 D1 रूपं (for रूप-). G3 रूपज्ञानेन धीयते.

30 Ś1 K4 om. (hapl.) 30. —^{a}) D1 S (except G3) च (for तु). K1. 3 B3–5 Dc1 Dn1 D2–6 सदा; K2 महा-; B1. 2 गुणः; D1 G2 तदा (for तथा). —^{b}) K3 वि- (for प्र-). Dc1 om. सः. T1 स ह; G1. 2 M स च; G3 सदा (for च सः). D1 ज्ञायते स तु वै त्वचा; D5. 6 गृह्यते हि त्वचा द्विजाः. —^{c}) T2 त्वचश्चैव; G1 त्वक्स्थ एव; M1 त्वक्संस्थश्च (for त्वक्स्थश्चैव). K2 B Dc1 Dn1 D2–6 T1 G2 सदा; G3 M2–4 तदा (for तथा). —^{d}) B D (except D1) स्पर्शने स; T2 G3 °स्थाने (for °ज्ञाने). K3 स्पर्शज्ञानेन विद्यते. — After 30, G2 repeats 28^{ab}.

त्वक्स्थश्चैव तथा वायुः स्पर्शज्ञाने विधीयते ॥ ३०
आकाशस्य गुणो घोषः श्रोत्रेण स तु गृह्यते ।
श्रोत्रस्थाश्च दिशः सर्वाः शब्दज्ञाने प्रकीर्तिताः ॥ ३१
मनसस्तु गुणश्चिन्ता प्रज्ञया स तु गृह्यते ।
हृदिस्थचेतनाधातुर्मनोज्ञाने विधीयते ॥ ३२
बुद्धिरध्यवसायेन ध्यानेन च महांस्तथा ।
निश्चित्य ग्रहणं नित्यमव्यक्तं नात्र संशयः ॥ ३३
अलिङ्गग्रहणो नित्यः क्षेत्रज्ञो निर्गुणात्मकः ।
तस्मादलिङ्गः क्षेत्रज्ञः केवलं ज्ञानलक्षणः ॥ ३४
अव्यक्तं क्षेत्रमुद्दिष्टं गुणानां प्रभवाप्ययम् ।
सदा पश्याम्यहं लीनं विजानामि शृणोमि च ॥ ३५
पुरुषस्तद्विजानीते तस्मात्क्षेत्रज्ञ उच्यते ।
गुणवृत्तं तथा कृत्स्नं क्षेत्रज्ञः परिपश्यति ॥ ३६
आदिमध्यावसानान्तं सृज्यमानमचेतनम् ।
न गुणा विदुरात्मानं सृज्यमानं पुनः पुनः ॥ ३७
न सत्यं वेद वै कश्चित्क्षेत्रज्ञस्त्वेव विन्दति ।
गुणानां गुणभूतानां यत्परं परतो महत् ॥ ३८
तस्माद्गुणांश्च तत्त्वं च परित्यज्येह तत्त्ववित् । C. 14. 1210 B. 14. 43. 41 K. 14. 43. 41

---

31 G$_2$ om. 31^{ab}. — ^{a}) D$_{5.6}$ T$_2$ शब्दः; G$_1$ व्योम; Bom. ed. ह्येष (for घोषः). — ^{b}) K$_{2-4}$ D$_1$ तु स (by transp.); B$_{3.4}$ स च; B$_5$ D$_{c1}$ D$_{n1}$ D$_{2-6}$ च स. G$_3$ स तु श्रोत्रेण गृह्यते. — ^{c}) K$_4$ D$_{1.5}$ श्रोत्रस्थश्. K$_2$ दिशा. — ^{d}) T$_1$ -ज्ञानेन; G$_3$ -स्थाने प्र- (for -ज्ञाने प्र-). K$_{1.3}$ प्रकीर्तितः; K$_4$ D$_{1.5.6}$ विधीयते; G$_2$ प्रवर्तिताः.

32 D$_1$ reads 32 after 27. — ^{a}) K$_{1-4}$ B D (except D$_1$) T$_2$ च (for तु). — ^{b}) K$_{2-4}$ D$_{c1}$ D$_{1.4-6}$ T$_2$ M$_{3.4}$ सा (for स). K$_{2.4}$ D$_{c1}$ [अ]नु- (for तु). K$_{2.4}$ -दृश्यते (for गृह्यते). G$_3$ प्रज्ञायाः साधु गृह्यते. — ^{c}) Ś$_1$ K$_1$ हृदिस्थश्. D$_{c1}$ D$_{n1}$ D$_6$ T$_1$ -चेतनो (for -चेतना-). — ^{d}) G$_1$ मनोज्ञानं.

33 D$_1$ transp. 33^{ab} and 33^{cd}. — ^{a}) K$_5$ बुद्धेर्. Ś$_1$ K$_{1.3}$ अध्यवसायाय; B$_{1.2}$ अव्यवसायेन; D$_{2.3}$ अध्यवसानेन. — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1.3}$ ध्यानाय; B D$_{c1}$ D$_{n1}$ D$_{2-4.5}$ (*sup. lin.* as in text) ज्ञानेन (for ध्या°). K$_3$ मनस् (for महांस्). — ^{c}) K$_4$ D$_1$ नित्यस्य; M$_3$ निश्चित्य. Ś$_1$ K$_{1.3}$ ग्रहणे; D$_{n1}$ T$_1$ °णान्. B$_3$ D$_{n1}$ D$_{2-6}$ व्यक्तम् (for नित्यम्).

34 ^{a}) K$_2$ नित्ये; K$_4$ B$_{3.4}$ D$_{1.6}$ S (except T$_1$) नित्यं. K$_3$ अलिंगग्रहणे नित्याः. — ^{c}) Ś$_1$ K$_{1.3}$ अव्यक्तलिंगः क्षेत्रज्ञः; K$_5$ तस्मादलिंगं क्षेत्रज्ञं. — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1.3}$ केवलो; K$_{2.4}$ B$_2$ D$_1$ G$_3$ केवल-. K$_{2.5}$ D$_{c1}$ D$_6$ M$_{3.4}$ -लक्षणं.

35 ^{a}) K$_{1-3}$ अव्यक्त·; G$_1$ अव्यग्रं. K$_4$ क्षेत्रबुद्धिष्टं; B$_3$ D$_{2-6}$ °लिंगस्थं. — ^{b}) K$_4$ B$_4$ D$_2$ T$_2$ प्रभवाव्ययं (B$_4$ °यः); D$_{c1}$ D$_3$ G$_3$ °वोव्ययं (D$_{c1}$ °यः). — ^{c}) G$_2$ तदा (for सदा). D$_6$ ज्ञानं; G$_2$ लिंगं; Bom. ed. लीनो (for लीनं). — ^{d}) D$_{c1}$ वः (for च).

36 . ^{a}) Ś$_1$ K$_{1.2.5}$ तं; G$_1$ तु (for तद्). ❀ Cv: पुरुषो नारायणः तदव्यक्ततत्त्वं विजानीते तस्मात्क्षेत्रज्ञ इत्युच्यते इति योजना । ❀ — ^{c}) K$_2$ D$_1$ गुणावृत्तं; G$_2$ गुणवृत्तिं. B$_{1.2}$ सदा; D$_{c1}$ D$_4$ यथा; D$_{5.6}$ जडं; G$_2$ तदा (for तथा). K$_4$ कृष्णं; D$_{2-4}$ वृत्तं; D$_5$ क्षेत्रं; D$_6$ क्षेत्रे (for कृत्स्नं). B$_4$ (marg. as in text) शृणु वृत्तं यथा कृत्स्नं. — ^{d}) B$_2$ D$_{c1}$ D$_{n1}$ क्षेत्रज्ञं.

37 ^{a}) K$_{1.3.4}$ D$_{c1}$ आदिमध्यावसानांते; K$_2$ B$_{3-5}$ °नं तं; T$_1$ G$_1$ °नं तत्. — Ś$_1$ K$_{1.3}$ om. (hapl.) 37^{bc}. — ^{b}) K$_4$ सचेतनं. — ^{c}) K$_4$ D$_1$ निर्गुणे; G$_1$ M$_3$ (*inf. lin.* as in text) सगुणा; G$_2$ स गुणं. G$_3$ अज्ञानं (for आत्मानं). — ^{d}) K$_{3-5}$ D (except D$_{c1}$) सृज्यमानाः; B$_2$ T G$_{2.3}$ °मानः. D$_{c1}$ om. one पुनः.

38 ^{a}) B$_{3.5}$ सतं; B$_4$ च तं (for सत्यं). K$_1$ विंदते; D$_6$ विद्यते; T$_1$ G$_1$ वेदवित् (for वेद वै). Ś$_1$ K$_3$ D$_{n1}$ D$_{2-5}$ न (K$_3$ स) सतं (Ś$_1$ सत्त्वं; K$_3$ नित्यं) विंदते कश्चित्; K$_4$ D$_1$ न सत्यवेदितः कश्चित्; B$_{1.2}$ न च तं वेद कश्चित्तु; D$_{c1}$ न तं वेदयते कश्चित्; G$_3$ न सत्यं वेत्ति वै किंचित्; Cv न सत्त्वं वेत्ति वै कश्चित्. — ^{b}) K$_4$ D$_1$ क्षेत्रज्ञे; G$_3$ °ज्ञास्. K$_4$ D$_1$ स्वं च; B$_{1.2}$ स्वेष (for त्वेव). D$_4$ पश्यति; T$_1$ वेस्सि वै (sic); T$_2$ G$_{1.2}$ M वेत्ति वै; G$_3$ वेक्ष्यते (for विन्दति). — ^{d}) M$_{1.2}$ परः. Cv परं (as in text). D$_{n1}$ D$_{2.4-6}$ परमं; Cv परतो (as in text). K$_2$ M$_2$ महान्; Cv महत् (as in text). D$_3$ परात्परतमं महत्.

39 ^{a}) K$_{3.4}$ गुणं. K$_{2.4}$ D$_1$ सत्यं च; K$_5$ B$_4$ (marg. as in text).$_5$ सत्त्वं च; B$_{1.2}$ D$_{n1}$ D$_{2-6}$ तत्त्वज्ञः (B$_1$ D$_{2.3}$ °ज्ञ; D$_{n1}$ °ज्ञं); D$_{c1}$ सर्गं च; M स(M$_4$ त)त्त्वांश्च (for तत्त्वं च). — ^{b}) K$_2$ परिचिंतेत; K$_4$ D$_1$

C. 14. 1210 B. 14. 43. 41 K. 14. 43. 41 क्षीणदोषो गुणान्हित्वा क्षेत्रज्ञं प्रविशत्यथ ॥ ३९
निर्द्वंद्वो निर्नमस्कारो निःस्वधाकार एव च ।
अचलश्चानिकेतश्च क्षेत्रज्ञः स परो विभुः ॥ ४०

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

४४

ब्रह्मोवाच ।
यदादिमध्यपर्यन्तं ग्रहणोपायमेव च ।
नामलक्षणसंयुक्तं सर्वं वक्ष्यामि तत्त्वतः ॥ १
अहः पूर्वं ततो रात्रिर्मासाः शुक्लादयः स्मृताः ।
श्रविष्ठादीनि ऋक्षाणि ऋतवः शिशिरादयः ॥ २
भूमिरादिस्तु गन्धानां रसानामाप एव च ।
रूपाणां ज्योतिरादिस्तु स्पर्शादिर्वायुरुच्यते ।
शब्दस्यादिस्तथाकाशमेष भूतकृतो गुणः ॥ ३
अतः परं प्रवक्ष्यामि भूतानामादिमुत्तमम् ।
आदित्यो ज्योतिषामादिरग्निर्भूतादिरिष्यते ॥ ४
सावित्री सर्वविद्यानां देवतानां प्रजापतिः ।
ओंकारः सर्ववेदानां वचसां प्राण एव च ।

°षज्येत ; G_1 °त्यज्येत (for °त्यज्येह). Ś$_1$ $K_{1.3}$ B D (except D_1) धर्मवित् (for तत्त्व°). —^{c}) D_6 क्षीणदोषे. B D_{c1} D_{n1} D_{2-4} गुणातीतः ; $D_{5.6}$ गुणीभूतः (for गुणान्हित्वा). —^{d}) D_{n1} $D_{2-4.6}$ क्षेत्रज्ञः. K_4 प्रविशंत्यथ ; $B_{1.2}$ °शत्युत ; B_3 T_2 G_2 °शद्यथा.

40 ^{a}) B_5 निर्ममो ; D_2 निर्द्वंद्वं. K_4 D_1 निर्वषट्कारो. —^{b}) Some MSS. निस्वधाकार ; $K_{2.4.5}$ B D G_3 निःस्वाहाकार. —^{c}) Ś$_1$ अनलश्च ; K_2 अबलश्च ; G_3 असक्तश्च (for अचलश्च). —^{d}) K_3 G_3 भुवि ; $D_{1.2}$ विदुः ; T_1 $G_{1.2}$ विधिः (for विभुः).

Colophon om. in T $G_{1.2}$ M_{1-3}. — *Sub-parvan :* K_{2-4} अनुगीता. — *Adhy. name :* K_2 B D_{c1} D_{n1} $D_{1.4-6}$ गुरुशिष्यसंवादः ; G_3 क्षेत्रज्ञविवरणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : Ś$_1$ 47 ; D_{n1} G_3 43 (as in text) ; D_4 40 ; M_4 (*inf. lin. sec. m.*) 44. — *Śloka no. :* D_{n1} 41.

44

1 T $G_{1.2}$ M_{1-3} om. the ref. K_4 M_4 ब्राह्मण ; D_1 विप्र (for ब्रह्मा). —^{c}) K_3 ग्राम- (for नाम-).

2 ^{a}) M_4 (*inf. lin.* as in text) ततः (for अहः). K_5 सर्वं (for पूर्वं). —^{b}) K_3 $D_{2.3}$ मासः. B_3 शुक्रादयः ; M_4 चैत्रा° (for शुक्ला°). K_4 D_1 मासाः शुक्रादयस्तथा. —^{c}) Ś$_1$ $B_{1-3.5}$ D_{c1} D_{n1} D_{2-6} श्रवणादीनि ; K_3 भविष्या° ; K_5 D_4 (marg. *sec. m.*) अश्विन्या° ; D_1 अविष्ठा° ; C_v श्रविष्ठा° (as in text). $K_{1.2.5}$ $B_{1.2.4}$ D_{c1} $D_{1.5.6}$ M_4 (*inf. lin.*) C_v चर्क्षाणि ; D_2 वृक्षा° ; D_4 रुक्षा° ; T $G_{1.2}$ सर्वा° ; G_3 पक्षा° ; M वर्षा° (for ऋक्षा°). K_4 विष्ण्यादीनि च पुष्याणि.

3 ^{a}) $K_{2.4.5}$ B_4 D_{c1} D_1 च (for तु). —^{c}) D_{c1} D_{n1} D_{2-6} आदित्यः (for °स्तु). $K_{2.4}$ D_1 S रूपाणामादिरग्निस्तु ($K_{2.4}$ D_1 °रादित्यः). —^{d}) $K_{2.4\ 5}$ D (except D_{c1}) G_3 स्पर्शानां (for स्पर्शादिर्). K_4 एव च (for उच्यते). — M_{1-3} om. 3^{ef}. —^{e}) K_4 शब्दश्च. G_3 [अ]थ ; M_4 [आ]हुस् (for [आ]दिस्). —^{f}) K_5 corrupt. D_{c1} G_1 गुणाः. G_3 एष भूतगुणः कृतः.

4 ^{a}) B_1 च ; $B_{4.5}$ D_{c1} T_2 G_3 M तु (for प्र-). —^{d}) Ś$_1$ K D_{n1} D_{1-6} $G_{2.3}$ M_1 उच्यते (for इष्यते). D_{c1} M_2 अग्निर्भूताद(M_2 °दि)रिच्यते (sic).

5 ^{a}) D_{n1} -विधिनां (sic) (for -विद्यानां). —^{b}) G_1 प्रजानां च (for देवतानां). —^{c}) $K_{1.4}$ D_{n1} $D_{1.6}$ M_2 -देवानां (for -वेदानां). —^{d}) M_4 (*inf. lin.*) उच्यते (for एव च). —^{e}) K_3 corrupt. Ś$_1$ (marg.) तदादिर् ; $K_{2.4.5}$ $B_{1-3.5}$ D_{n1} D_{2-6} यदस्मिन् ; G_3 इत्य° (for यद्य°). G_1 नियते. K_5 लोकं. —^{f}) K_3 D_3 $M_{1.2}$ सर्व- (for सर्वं). Ś$_1$ $K_{3.5}$ $B_{1.3-5}$ D_{c1} D_{n1} D_{2-6} सावित्रिर् ; $K_{1.2}$ M_2 °त्र ; B_2 °त्री ; D_1 °त्र्यम्.

6 ^{a}) G_2 गायत्रं. K_1 गायत्रीछंदमासाद्य. — T_1 G

यद्यस्मिन्नियतं लोके सर्वं सावित्रमुच्यते ॥ ५
गायत्री छन्दसामादिः पशूनामज उच्यते ।
गावश्चतुष्पदामादिर्मनुष्याणां द्विजातयः ॥ ६
श्येनः पतत्रिणामादिर्यज्ञानां हुतमुत्तमम् ।
परिसर्पिणां तु सर्वेषां ज्येष्ठः सर्पो द्विजोत्तमाः ॥ ७
कृतमादिर्युगानां च सर्वेषां नात्र संशयः ।
हिरण्यं सर्वरत्नानामोषधीनां यवास्तथा ॥ ८
सर्वेषां भक्ष्यभोज्यानामन्नं परममुच्यते ।
द्रवाणां चैव सर्वेषां पेयानामाप उत्तमाः ॥ ९
स्थावराणां च भूतानां सर्वेषामविशेषतः ।
ब्रह्मक्षेत्रं सदा पुण्यं प्लक्षः प्रथमजः स्मृतः ॥ १०
अहं प्रजापतीनां च सर्वेषां नात्र संशयः ।
मम विष्णुरचिन्त्यात्मा स्वयंभूरिति स स्मृतः ॥ ११
पर्वतानां महामेरुः सर्वेषामग्रजः स्मृतः ।
दिशां च प्रदिशां चोर्ध्वा दिग्जाता प्रथमं तथा ॥ १२
तथा त्रिपथगा गङ्गा नदीनामग्रजा स्मृता ।

C. 14. 1225
B. 14. 44. 14
K. 14. 44. 14

---

om. (hapl.) 6^{bc}. —^{b}) K$_{4}$ D$_{1}$ एव च; B$_{1.2}$ आदितः (for उच्यते). Ś$_{1}$ B$_{5}$ Dn$_{1}$ D$_{2-4.5}$ (marg. *sec. m.* as in text).$_{6}$ T$_{2}$ प्रजानां सर्ग उच्यते. — Dc$_{1}$ repeats 6^{d}–7^{c} after कृतमादिर् (in 8^{a}).

7 For the repetition in Dc$_{1}$, cf. v. l. 6. —^{a}) K$_{2.4.5}$ S च पक्षिणाम् (for पतत्रिणाम्). —^{b}) K$_{5}$ घृतम्; T$_{1}$ हितम् (for हुतम्). —^{c}) Hypermetric. K$_{2.5}$ च (for तु). K$_{4}$ सर्पाणां चैव सर्वेषां; B Dn$_{1}$ D$_{2-6}$ T G$_{2}$ सरीसृपाणां स°; Dc$_{1}$ (both times) सरीसर्पीनां स°; D$_{1}$ परिसर्प्यसां चैव स°; G$_{1}$ M$_{4}$ प्र(M$_{4}$ वि)सर्पिणां तु स°. —^{d}) K$_{1}$ G$_{1.3}$ ज्येष्ठाः; M श्रेष्ठः. G सर्वे; M$_{4}$ सर्वो (for सर्पो). Ś$_{1}$ K$_{2.4}$ D$_{1}$ M$_{4}$ द्विजोत्तमः; B$_{2}$ द्विजर्षभाः.

8 For the repetition in Dc$_{1}$, cf. v. l. 6. —^{a}) Dc$_{1}$ om. from युगानां च up to संशयः (in 8^{b}). — After 8^{b}, D$_{1}$ reads from मम (in 11^{c}) up to दिशां (in 12^{c}). Ś$_{1}$ reads 8^{c}–11^{d} on marg. —^{d}) K$_{4.5}$ D$_{1.6}$ औषधीनां. Ś$_{1}$ K$_{1}$ Dn$_{1}$ यवस्तथा; K$_{3}$ तथा यवाः (by transp.); D$_{2}$ जवास्तथा.

9 Dc$_{1}$ om. 9^{a}–10^{a}. The portion of the text from 9 up to 14. 45. 20 is lost in Dn$_{1}$ due to the folios being stuck together. Ś$_{1}$ reads 9 on marg. —^{a}) B$_{2}$ एव (for भक्ष्य-). K$_{4}$ सर्वभक्षणभोज्यानाम्. —^{b}) K$_{3}$ सर्वं (for अन्नं). Ś$_{1}$ K$_{1.3}$ परामिह; M$_{4}$ तु परम् (for परमम्). —^{c}) D$_{6}$ T$_{2}$ G$_{3}$ द्रव्याणां; G$_{1.2}$ द्रविणं. —^{d}) D$_{6}$ येषां नाम; G$_{3}$ पयसाम्; M$_{1}$ पेयानां च (for °नाम्).

10 Dn$_{1}$ missing; Dc$_{1}$ om. 10^{a} (for both, cf. v. l. 9). Ś$_{1}$ reads 10 on marg. —^{ab}) Ś$_{1}$ K$_{1-3}$ B$_{5}$ D$_{2-6}$ तु (for च). Ś$_{1}$ K$_{1-3.5}$ सर्वेषां भूतानाम् (by transp.); G$_{1}$ भूतानां सर्वासाम् (sic). B$_{1.2.4}$ Dc$_{1}$ च विशेषतः (for अवि°). —^{c}) K$_{2.4}$ T G M$_{4}$ (*inf. lin.*) ब्रह्मवृक्षः; K$_{3}$ बहुक्षत्रं (for ब्रह्मक्षेत्रं). T G$_{1.3}$ पुण्यः. D$_{1}$ भ्रामदक्षो महापुण्यः; M ब्रह्मभूतः सदा पुण्यः. —^{d}) G$_{1}$ M$_{4}$ (*inf. lin.* as in text) पक्षः (for प्लक्षः). K$_{1}$ D (except D$_{1}$; Dn$_{1}$ missing) प्रथमतः; G$_{2}$ °मकः. K$_{3}$ प्लवः प्रथमं रजः (submetric); B$_{1.2}$ प्लक्षश्च प्रथमः स्मृतः.

11 Dn$_{1}$ missing (cf. v. l. 9). G$_{3}$ om. 11^{c}–12^{b}. Ś$_{1}$ reads 11 on marg. —^{c}) D$_{1}$ reads from मम up to दिशां (in 12^{c}) after 8^{b}. —^{d}) K$_{2.4.5}$ Dc$_{1}$ D$_{1.3}$ यः; K$_{3}$ B$_{1-3}$ T$_{2}$ G$_{1.2}$ M$_{3.4}$ सं- (for स).

12 For the sequence in D$_{1}$, cf. v. l. 11. Dn$_{1}$ missing (cf. v. l. 9). G$_{3}$ om. 12^{ab} (cf. v. l. 11). G$_{2}$ om. (hapl.) 12^{ab}. —^{a}) K$_{2}$ तथा (for महा-). —^{b}) K$_{5}$ अग्रहा. — After 12^{b}, M$_{4}$ (*inf. lin. sec. m.*) reads 14^{a}–17^{b}, repeating the same in its proper place. —^{c}) K$_{1}$ corrupt. K$_{3-5}$ B Dc$_{1}$ D$_{2-6}$ T M$_{4}$ चोर्ध्वं. G$_{3}$ दिशां चोपदिशां च स्युर्. —^{d}) B$_{1}$ दिक्स्मृता; B$_{4}$ दिग्घाता; M$_{1.2}$ दिग्ज्ञातां; M$_{3}$ दि(*sup. lin.* द्वि)जतां (sic) (for दिग्जाता). B Dc$_{1}$ T$_{2}$ G$_{1.2}$ प्रथमा. Ś$_{1}$ K$_{1}$ तदा (for तथा). K$_{2.4.5}$ D$_{1-6}$ T$_{1}$ दिक्पूर्वा प्रथमा तथा (K$_{4}$ D$_{5.6}$ स्मृता); G$_{3}$ दिग्गजाः प्रथमाः स्मृताः.

13 Dn$_{1}$ missing (cf. v. l. 9). —^{a}) Dc$_{1}$ om. तथा. D$_{6}$ तथा त्रिपथगां गंगां; G$_{3}$ तथा गंगा नदीनां तु. —^{b}) G$_{3}$ सर्वासाम् (for नदीनाम्). K$_{3}$ प्रथमा (for अग्रजा). K$_{4}$ D$_{1}$ मता (for स्मृता). —^{c}) B$_{4}$ (marg. as in text) सर्वोदपानानां; D$_{5.6}$ सदोद°; M सरोदु° (for सरोद°). B$_{1.2}$ कूपानां सरसां चैव; T$_{1}$ G$_{1}$ तथा चाश्वो वाहनानां; G$_{3}$ सरसां सोदपानानां. —^{d}) K$_{5}$ [ऽ]ग्रहः; B$_{1.2}$ वरः (for ऽग्रजः). D$_{5.6}$ सागरः सर्वतोग्रजः.

C. 14. 1225
B. 14. 44. 14
K. 14. 44. 14
तथा सरोदपानानां सर्वेषां सागरोऽग्रजः ॥ १३
देवदानवभूतानां पिशाचोरगरक्षसाम् ।
नरकिंनरयक्षाणां सर्वेषामीश्वरः प्रभुः ॥ १४
आदिर्विश्वस्य जगतो विष्णुर्ब्रह्ममयो महान् ।
भूतं परतरं तस्मात्त्रैलोक्ये नेह विद्यते ॥ १५
आश्रमाणां च गार्हस्थ्यं सर्वेषां नात्र संशयः ।
लोकानामादिरव्यक्तं सर्वस्यान्तस्तदेव च ॥ १६
अहान्यस्तमयान्तानि उदयान्ता च शर्वरी ।
सुखस्यान्तः सदा दुःखं दुःखस्यान्तः सदा सुखम् ॥ १७
सर्वे क्षयान्ता निचयाः पतनान्ताः समुच्छ्रयाः ।
संयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्तं हि जीवितम् ॥ १८
सर्वं कृतं विनाशान्तं जातस्य मरणं ध्रुवम् ।
अशाश्वतं हि लोकेऽस्मिन्सर्वं स्थावरजङ्गमम् ॥ १९
इष्टं दत्तं तपोऽधीतं व्रतानि नियमाश्च ये ।
सर्वमेतद्विनाशान्तं ज्ञानस्यान्तो न विद्यते ॥ २०
तस्माज्ज्ञानेन शुद्धेन प्रसन्नात्मा समाहितः ।
निर्ममो निरहंकारो मुच्यते सर्वपाप्मभिः ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

---

14 Dn1 missing (cf. v. l. 9). M4 (*inf. lin. sec. m.*) reads 14^{a}–17^{b} for the first time after 12^{b}. — ^{a}) K2.4 D1 -यक्षाणां; D5.6 -दैत्यानां (for -भूतानां). — ^{b}) K1.3 D1.3 G3 -राक्षसां (K3 °सं). — ^{c}) K1 -यक्षानां; K2.4.5 D1 -भूतानां (for -यक्षाणां).

15 For the repetition in M4, cf. v. l. 14. Dn1 missing (cf. v. l. 9). — ^{a}) K4 D1 सर्वस्य (for विश्वस्य). Ś1 K1.3 महतो (for जगतो). — ^{b}) D3 विष्णु-. Ś1 K1 ब्रह्मविष्णुमयो महान्. — ^{c}) B1.2 (marg. as in text) हृद्यं; G3 सूक्ष्मं; M1–3.4 (second time) ततः (for भूतं). D6 भव्यं परं (for परतरं). Dc1 D2.5.6 यस्मात्; T1 नास्ति; M1 lacuna; M2.3 *स्म; M4 न स्म (for तस्मात्). — ^{d}) Ś1 K1 Dc1 त्रिलोके; K3 त्रैलोके. K2 ह; D6 [ए]व (for [इ]ह). B1.2 लोकेषु न च विद्यते; T1.2 (*sup. lin.*) G M (M4 both times) त्रिषु लोकेत्र वि°.

16 For the repetition in M4, cf. v. l. 14. Dn1 missing (cf. v. l. 9). — ^{ab}) K2.5 T1 G2.3 तु; G1 om. (for च). K1.3 Dc1 गार्हस्थं. D2–6 M4 (second time) transp. गार्हस्थ्यं and सर्वेषां. B1.2 सर्वेषामुत्तमं स्मृतं (for 16^{b}). — ^{c}) B1.2 Dc1 T1 अव्यक्तः; Cv °क्तं (as in text). — ^{d}) B5 [अं]ते; G3 M4 (first time) [अं]तं. K2–5 B4 D1 T G M4 (first time) तथा; B1–3 स (for तद्). M3 ह (for च).

17 For the repetition in M4, cf. v. l. 14. Dn1 missing (cf. v. l. 9). — ^{a}) K4.5 B3.4 D1 M3.4 (second time) अहान्यस्तमनांतानि; D3 अहं मत्कृपयांतानि (sic). — ^{b}) Ś1 lacuna. Dc1 M4 (first time) उदयांतानि; D3 उभयांता च (sic). — 17^{cd} = (var.) 3. 48. 45^{ab}; 12. 26. 23^{ab}, 149. 84^{ab}, 168. 18^{cd}. — ^{c}) K5 B Dc1 D2.4 T2 G2.3 [अं]तं; D3 [अं]ते (for [अ]न्तः). Ś1 K T G तथा (for सदा). — ^{d}) B D (Dn1 missing) T2 G2.3 [अं]तं (for [अ]न्तः). Ś1 K T G तथा (for सदा).

18 = 11. 2. 3; (var.) 12. 27. 29, 317. 20; Rām. 2. 105. 16; 7. 52. 11; Gobhilasmṛti 3. 43; Kathāsaritsāgara 51. 26^{c}–27^{b}. Dn1 missing (cf. v. l. 9). G1 om. 18^{c}–19^{b}. — ^{c}) B1–3 D2–4 संयोगाश्च वियोगांता; B4 °गो विप्रयोगांतो; D6 °गांता वियोगांतं. — ^{d}) K3 मरणांते; M3 °तश्च. B3–5 Dc1 D2–6 T G1.3 M च; G2 तु (for हि). D6 जीविते.

19 Dn1 missing (cf. v. l. 9). G1 om. 19^{ab} (cf. v. l. 18). T2 om. 19^{ab}. — ^{a}) D5.6 एवं (for सर्वं). G3 विनाशतुं (sic); M2 °शांताञ्. — ^{d}) B Dc1 D2–6 G3 M4 सदा (for सर्वं).

20 Dn1 missing (cf. v. l 9). — ^{b}) Ś1 K1 व्रताश्च; D3 या व्रता (sic); T1 G1 भूतानि (for व्रतानि). K4 B1.2 D1 तथा (for च ये). G3 व्रतानि विविधानि च. — ^{d}) D6 G2 ज्ञानस्यांतं. K4 D1 नान्यस्यांतं हि विद्यते.

21 Dn1 missing (cf. v. l. 9). — ^{b}) K4 D1 प्रसन्नोयं (for °न्नात्मा). B Dc1 D2–6 प्रशांतात्मा जितेंद्रियः. — ^{d}) G3 -पाप्मनः (for °भिः). B1.2 मुच्यते

४५

ब्रह्मोवाच ।
बुद्धिसारं मनस्तम्भमिन्द्रियग्रामबन्धनम् ।
महाभूतारविष्कम्भं निमेषपरिवेष्टनम् ॥ १
जराशोकसमाविष्टं व्याधिव्यसनसंचरम् ।
देशकालविचारीदं श्रमव्यायामनिस्वनम् ॥ २
अहोरात्रपरिक्षेपं शीतोष्णपरिमण्डलम् ।
सुखदुःखान्तसंक्लेशं क्षुत्पिपासावकीलनम् ॥ ३
छायातपविलेखं च निमेषोन्मेषविह्वलम् ।
घोरमोहजनाकीर्णं वर्तमानमचेतनम् ॥ ४
मासार्धमासगणितं विषमं लोकसंचरम् ।
तमोनिचयपङ्कं च रजोवेगप्रवर्तकम् ॥ ५
सत्त्वालंकारदीप्तं च गुणसंघातमण्डलम् ।

C. 14. 1239
B. 14. 45. 6
K. 14. 45. 6

कर्मबंधनात्; D3 मुच्यंते सर्वपद्मभिः (sic).

Colophon. Dn1 missing. — *Sub-parvan:* K2.3 S (except G2) अनुगीता. — *Adhy. name:* K2 B Dc1 D4–6 गुरुशिष्यसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś1 48; Dc1 41; T1 34; T2 G1.2 M 33; G3 44 (as in text); M4 (*inf. lin.*) 45.

45

☞ D4 om. (hapl.) this adhy.

1 Dn1 missing up to 20 (cf. v. l. 14. 44. 9). K4 D1.6 M3.4 ब्राह्मण (for ब्रह्मा). —^{a}) Ś1 K1 ब्रह्मसारं; K4 D1 बुद्धिसार-; D6 बुद्धिपरं. —^{b}) T G1.2 M -वर्धनं (for -बन्धनम्). G3 इंद्रियाणामवर्धनं. —^{c}) Ś1 K3 D5 महाभूतात्म(Ś1 °न्य)विष्कंभं; K2.4 B4 D1 °भूतपरिस्तंभं; K5 B5 D2.3 °भूतपरिस्कंधं; B1.2 D6 °भूतपरिस्कंद- (B2 [marg.] °ष्पंद-; D6 °ष्कंदं); B3 Dc1 °भूतपरिस्कंभं; T1 °भूताकलिष्कंभं; G2.3 °भूतादिवि°. —^{d}) B4.5 -वेशनं; Dc1 -वेशिनं; M4 (*inf. lin.*) -वेषणं (for -वेष्टनम्). Ś1 K1.3.5 विशेष(K1 °श)-परिवेषनं (K1.5 °शनं); K2.4 B3 D1 निवेशपरिवेषणं (B3 °नं); B1.2 D2.3.5.6 निवेशपरिवेशनं.

2 Dn1 missing (cf. v. l. 1). —^{a}) K4 D1 जघच्छोक- (sic) (for जराशोक-). Dc1 -शमाविष्टं; D5 G2 -समाविष्ट-. —^{b}) Ś1 -संचितं; B3 D2.3.5.6 -संभवं; M -पंजरं (for -संचरम्). G3 व्याधिव्यसनजं परं. —^{c}) G2 काले देश- (for देशकाल-). G3 देशकाले विचरितं. —^{d}) Ś1 K1 देश-; K3 D5 -दोष-; K5 B1.2.4.5 शम-; B3 सम-; D2.3.6 दम- (for श्रम-). Some MSS. -निःस्वनं.

3 Dn1 missing (cf. v. l. 1). —^{a}) K1 पुरो रात्र-; B1 D6 अहोरात्रं. K5 -परिक्षेपे. —^{b}) K4 शीतोष्णी; D3 °ष्णं. — Ś1 K1 om. (hapl.) 3^{c}–4^{b}. —^{c}) G2 corrupt. K5 D2.3.5.6 -दुःखार्ति- (for °न्त-). T2 M2.4 -संश्लेशं. K3 B1.2 सुखदुःखांतरं क्लेशं; K4 D1 °दुःखांतमक्लेशं; T1 G3 °दुःखसमं श्लेषं (G3 श्रेष्ठं); G1 °दुःखमशेषं तु. —^{d}) K3 -केलनं; B1.3.5 Dc1 -कीलकं; G3 -कीर्णनं (for -कीलनम्). B2 क्षुत्पिपासेति कीलकं; D6 शून्ययासावकालनं (sic).

4 Dn1 missing (cf. v. l. 1). Ś1 K1 om. 4^{ab} (cf. v. l. 3). —^{a}) K2 -विलेख्यं; K4 D1.2 -विलेषं; D5.6 M4 -विलेपं. —^{b}) K2 निमिषोन्मेषविह्वलं. —^{c}) K3 घोरं; T G M4 (*inf. lin.*) शोक- (for घोर-). K2.5 D6 T1 G -जराकीर्णं; K4 B D1 T2 -जला°; M4 (*inf. lin.*) -समा° (for -जना°). —^{d}) G2 सुचेतनं (for अ°).

5 Dn1 missing (cf. v. l. 1). K1 om. 5^{a}. —^{a}) G -गुणितं. —^{b}) K2 विषम-; D1 om. (for विषमं). G1 लेख- (for लोक-). D1 -संकरं (for -संचरम्). B5 विषयेंद्रियसंचरं. —^{c}) B3–5 Dc1 D2.3 तपो-; D1 मनो- (for तमो-). Ś1 K1.3.5 -नियति-; K2.4 D1 -निरय-; B Dc1 D2.3.5.6 -नियम-; G2 -प्रचय-; G3 -नियत- (for -निचय-). —^{d}) K5 -निवर्तनं; D6 -प्रवर्तके; T1 G2.3 M °र्तनं (for °र्तकम्).

6 Dn1 missing (cf. v. l. 1). —^{a}) Ś1 K1 नत्वाहंकार- (sic); K2.4 सदाहं°; K3 B5 (marg.) Dc1 तत्त्वालं°; B5 D1–3.5.6 महाहं°; T2 Cnp सत्त्वाहं° (for सत्त्वालं°). —^{b}) D1 G2 M1–3 -संपात-; M4 -संवाद- (for -संघात-). D5 -वर्तनं (for -मण्डलम्). B5 D2.3.6 गुणसंजातवर्तनं. ❀ Cn: पाठान्तरे मंडलं संघातः । ❀ —^{c}) K2.4 D1 सूर्य-; K5 अरि-; T G1.2 सार- (for स्वर-). Ś1 K1.3 B Dc1 D2.3.5 अरतिग्रहणाभी(Ś1 D2.3.5 °नी)कं; D6 अतिग्रहणनाकं च;

C. 14. 1239
B. 14. 45. 6
K. 14. 45. 6

स्वरविग्रहनाभीकं शोकसंघातवर्तनम् ॥ ६
क्रियाकारणसंयुक्तं रागविस्तारमायतम् ।
लोभेप्सापरिसंख्यातं विविक्तज्ञानसंभवम् ॥ ७
भयमोहपरीवारं भूतसंमोहकारकम् ।
आनन्दप्रीतिधारं च कामक्रोधपरिग्रहम् ॥ ८
महदादिविशेषान्तमसक्तप्रभवाव्ययम् ।
मनोजवनमश्रान्तं कालचक्रं प्रवर्तते ॥ ९
एतद्द्वंद्वसमायुक्तं कालचक्रमचेतनम् ।
विसृजेत्संक्षिपेच्चापि बोधयेत्सामरं जगत् ॥ १०
कालचक्रप्रवृत्तिं च निवृत्तिं चैव तत्त्वतः ।
यस्तु वेद नरो नित्यं न स भूतेषु मुह्यति ॥ ११
विमुक्तः सर्वसंक्लेशैः सर्वद्वंद्वातिगो मुनिः ।
विमुक्तः सर्वपापेभ्यः प्राप्नोति परमां गतिम् ॥ १२
गृहस्थो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः ।
चत्वार आश्रमाः प्रोक्ताः सर्वे गार्हस्थ्यमूलकाः ॥ १३
यः कश्चिदिह लोके च ह्यागमः संप्रकीर्तितः ।
तस्यान्तगमनं श्रेयः कीर्तिरेषा सनातनी ॥ १४
संस्कारैः संस्कृतः पूर्वं यथावच्चरितव्रतः ।

G3 सारविग्रहनारीकं. — ^{d}) B3 T2 G2 M -वर्तकं; Dc1 -वर्तुलं; G1 -वर्त्मकं; G3 -वर्धनं (for -वर्तनम्). K2 शोकसंताय*त्तनं; K4 D1 °संहारवर्तकं.

7 Dn1 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) Ś1 K1. 2 B1 Dc1 T G2 -करण- (for -कारण-). — ^{b}) G3 नाग- (for राग-). K5 रागं विस्तरमायतं. — ^{c}) K4 लोभेशा- (sic); T1 लोकेप्सा- (for लोभेप्सा-). Ś1 G2. 3 -संघातं; K3 -संख्याते; B1. 2 -विक्षेपं; B3–5 Dc1 -विख्यातं; D2. 3. 5. 6 -विक्षोभं (for -संख्यातं). — ^{d}) Ś1 K1. 3 corrupt. K4 D1 विचित्र-; B1. 2. 4. 5 Dc1 विविध-; B3 विधित्सा-; D2. 5. 6 G3 M4 विचिंता-; D3 विचिंत- (for विविक्त-). T -संप्लवं (for -संभवम्). M4 (*inf. lin.*) विद्धि चिंतनसंभवं.

8 Dn1 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) B2 -परीवादं; D3 -परिवारं. — ^{b}) K2 D6 भूतं (for भूत-). K4 D1 भूतसंमोहनात्मकं. — ^{c}) T2 अनंत- (for आनन्द-). K3 B1. 3 D2. 3. 5. 6 G3 -प्री(G3 -प्र)तिचारं; B2 -प्रतिवारं; Dc1 M2 -प्रतिधारं; M4 -प्रीतिसारं (for °धारं). K2. 4 D1 अनंतपरिवारे (K2 °रं) च; G1. 2 अनंतप्रीतिदारं (G2 °यानं) च.

9 Dn1 missing (cf. v. l. 1). — ^{b}) K4 G1 अव्यक्त-; B1–4 Dc1 D3. 6 अशक्त-; T1 G2. 3 असक्तं. K1. 3. 4 D1. 5. 6 -प्रभवाप्ययं (for °व्ययम्). — ^{c}) K2. 5 D5 मनोजवमविश्रांतं; K4 D1 °जवमनश्रांतं; B Dc1 D2. 3 °जवं मनःक्रां(B1. 2 °नःक्रां)तं; D6 corrupt; T1 G3 °जवपरि(G3 °सम)श्रांतं. — Dc1 om. 9^{d}–10^{d}.

10 Dn1 missing (cf. v. l. 1). Dc1 om. 10 (cf. v. l. 9). — ^{a}) K2 एवं; D6 तद्वद् (for एतद्). — ^{b}) K4 D1 सचेतनम् (for कालचक्रम्). — ^{c}) B4 G2 M3 [ए]व (for [अ]पि). D3 विसृजेशं क्षिपेच्चापि (sic); T G1 विसृजेच्च क्षिपेच्चैव; G3 °जन्संक्षिपंश्चापि; M4 विजयत्संक्षिपेच्चैव. — ^{d}) K2 T G1. 2 मोहयेत्; M मोहयन् (for बोधयेत्). K2 om. सामरं. K4 D1 मोहवत्स्थापयेज्जगत्; G3 बोधयन्स्वापयञ्जगत्.

11 Dn1 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) K2 Dc1 कालचक्रं. K5 कालचक्रस्य संयोगं; M4 °क्रं प्रवृत्तं च. — ^{b}) K5 प्रवृत्तिं; Dc1 M4 निवृत्तं. K2 वापि; K4. 5 D1 चापि (for चैव). — ^{c}) K4 D1 न स वेदविदो (D1 °द नरो) नित्यं. — ^{d}) K5 भूतेषु स (by transp.); M3 संभूतेषु. K2 T2 G1. 2 M (M4 *inf. lin.* as in text) मुह्यते; B2 मुंचति.

12 Dn1 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) K1. 3 B Dc1 D2. 3. 5. 6 -संस्कारैः (for -संक्लेशैः). Ś1 निर्मुक्तः सर्वसंस्कारैः; K4 D1 विमुक्तसर्वसंक्लेशः. — ^{b}) B1. 2 D2. 3. 5. 6 सर्वद्वंद्वविवर्जितः. — ^{c}) Ś1 K2. 5 निर्मुक्तः. — ^{d}) D5. 6 गतिमाप्नोति चोत्तमां.

13 Cf. Manu. 6. 87. Dn1 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) Ś1 K1. 3. 4 D1 वा (for च). — K4 D1 om. 13^{b}–14^{a}. — ^{d}) Dc1 सर्व- (for सर्वे). Ś1 K1 गार्हस्थ- (for °स्थ्य-). B4 -सूचकाः (for -मूलकाः).

14 Dn1 missing (cf. v. l. 1). K4 D1 om. 14^{a} (cf. v. l. 13). — ^{a}) G2 यत्किंचिद् (for यः कश्चिद्). K2 जीव- (for इह). G3 मूले (for लोके). K2 B Dc1 D2. 3. 5. 6 [ऽ]स्मिन्; K5 G3 वा (for च). — ^{b}) Ś1 K1. 3. 5 [अ]प्यागमः; K2 आगमः; T G1 M3 आश्रमः; G2. 3 ह्याश्रमः (for ह्यागमः). K4 D1 आगतः संप्रवर्तकः; B Dc1 D2. 3. 5. 6 आगमः परिकीर्तितः. — Ś1 K1 om. (hapl.) 14^{c}–15^{b}. — ^{c}) B Dc1 [अ]नु- (for [अ]न्त-). G3 तस्यांतर्गमनं ज्ञेयं.

जातौ गुणविशिष्टायां समावर्तेत वेदवित् ॥ १५
स्वदारनिरतो दान्तः शिष्टाचारो जितेन्द्रियः ।
पञ्चभिश्च महायज्ञैः श्रद्दधानो यजेत ह ॥ १६
देवतातिथिशिष्टाशी निरतो वेदकर्मसु ।
इज्याप्रदानयुक्तश्च यथाशक्ति यथाविधि ॥ १७
न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलो मुनिः ।
न च वागङ्गचपल इति शिष्टस्य गोचरः ॥ १८
नित्ययज्ञोपवीती स्याच्छुक्लवासाः शुचिव्रतः ।
नियतो दमदानाभ्यां सदा शिष्टैश्च संविशेत् ॥ १९
जितशिश्नोदरो मैत्रः शिष्टाचारसमाहितः ।
वैणवीं धारयेद्यष्टिं सोदकं च कमण्डलुम् ॥ २०
अधीत्याध्यापनं कुर्यात्तथा यजनयाजने ।
दानं प्रतिग्रहं चैव षड्गुणां वृत्तिमाचरेत् ॥ २१
त्रीणि कर्माणि यानीह ब्राह्मणानां तु जीविका ।
याजनाध्यापने चोभे शुद्धाच्चापि प्रतिग्रहः ॥ २२
अवशेषाणि चान्यानि त्रीणि कर्माणि यानि तु । C. 14. 1256 B. 14. 45. 23 K. 14. 45. 24

---

15 Dn1 missing (cf. v. l. 1). Ś1 K1 om. 15^{ab} (cf. v. l. 14). — ^{a}) D3 संकरैः (for संस्कारैः). K4 D3. 5. 6 संस्कृतं ; M1. 2 °तिः. — ^{c}) K4 D1 जाता ; K5 B1. 2 D2. 3. 5. 6 T G M1–3 जातो ; Cv जातौ (as in text). D3 om. from गुण up to जितेन्द्रि (in 16^{b}). M4 जातो गुणविशिष्टानां. — ^{d}) K4. 5 D1 वैदिकं ; D2. 3. 5. 6 तत्त्ववित् (for वेद°).

16 Dn1 missing (cf. v. l. 1). D3 om. up to जितेन्द्रि (in 16^{b}) (cf. v. l. 15). — ^{a}) K4 D1 स्वाचार- (for स्वदार-). Dc1 om. ; D5 -निरते. B (except B3) Dc1 D2. 5. 6 नित्यं (for दान्तः). — ^{d}) Ś1 K1. 2 जयेत ह ; K3 B1. 2 Dc1 जितेंद्रियः ; K4 D1 दयेदिह ; B2 (marg.). 3–5 D2. 3. 5. 6 यजेदिह ; G3 यजेत वा (for °त ह).

17 Dn1 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) T1 -विष्ठाशी (for -शिष्टाशी). — ^{b}) K2. 4 D1 T2 नियतो (for निरतो). B1. 2 Dc1 G3 देव- (for वेद-). — ^{c}) T1 G1 नित्यं (for इज्या-). K1 Dc1 G1. 2 -प्रधान- (for -प्रदान-). B1. 2 -संयुक्तः (for -युक्तश्च). K4 D1 इष्टाध्ययनयुक्तश्च. — ^{d}) K5 यथा शक्तिर् ; B1. 2 शक्तितोथ (for यथाशक्ति). K4. 5 D1 यथाश्रुतिः ; D2. 3. 5. 6 यथासुखं (for °विधि).

18 Cf. Manu. 4. 177. Dn1 missing (cf. v. l. 1). — ^{c}) K2 G1. 2 corrupt. K4 D1 वागंत- ; G3 वाग्गंध- (for वागङ्ग-). D3. 6 -चपलम्. — ^{d}) K4 शिष्टश्च. K2 इति शिष्टानुशासनं.

19 Dn1 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) K5 B Dc1 D2. 3. 5. 6 T G नित्यं (for नित्य-). K2 नित्ययज्ञोपवीतः स्यात्. — ^{b}) K2. 3 शुचिवासाः ; D3 शुक्ली° (for शुक्ल°). — ^{c}) B5 D2. 3. 5. 6 यम- (for दम-). — ^{d}) G3 तदा ; M3 न च (for सदा). K1. 3 संवसेत् ; K4 B4. 5 Dc1 D1 Cnp संविदः ; K5 संविदं ; B1. 2 संगतः ; T G M1–3. 4 (*inf. lin.*) संवदन् ; M4 संपदा (for संविशेत्).

20 Dn1 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) D1 -शश्नोदरो ; D5 -शिष्णो° ; D6 -शिलो°. K4 D1 मैत्री ; G3 जैत्रः. — ^{b}) Ś1 K1. 3 M2 शिष्टाचारः. B D2. 3. 5. 6 T2 -समन्वितः (for -समाहितः). — 20^{cd} = Manu. 4. 36^{ab}. — ^{c}) D1. 5. 6 वैष्णवीं. K4 B2 D1 धारयन् (for °येद्). — ^{d}) K1 corrupt. — After 20, T G M3 ins. :

84* त्रीणि धारयते नित्यं कमण्डलुमतान्द्रितः ।
एकमाचमनार्थाय एकं वै पादधावनम् ।
एकं शौचविधानार्थमित्येतत्त्रितयं तथा ।

[(L. 2) M3 आचमनार्थं वै (for °र्थाय). — (L. 3) M3 इत्येते नित्यदा विभो (for the post. half).]

21 Dn1 resumes. — ^{a}) D3 प्रधीत्य (for अधीत्य). K1 [आ]ख्यापनं ; K2 [अ]ध्ययनं ; B1. 2. 4 (marg. as in text) Dc1 Cnp. [आ]प्लवनं (for [अ]ध्यापनं). D1 अथ*ध्ययनं कुर्यात्. — D3 om. (? hapl.) 21^{c}–22^{b}. — ^{c}) Ś1 धाम्नां (for दानं). K2. 4. 5 B D5. 6 चापि ; Dc1 Dn1 T1 वापि ; G3 चैषां (for चैव). — ^{d}) Ś1 K1. 3 षाड्गुण्यां (K1 °णां ; K3 °ण्यं) ; Dc1 षड्गुणं. K1. 3 वृत्तम्. D5. 6 आश्रयेत् ; T G1 आचरन्. K5 षट्कर्माणि द्विजन्मनां.

22 D3 om. 22^{ab} (cf. v. l. 21). Dc1 om. (hapl.) 22^{a}–23^{a}. — ^{a}) K4. 5 D1 जानीहि ; B1. 2. 5 Dn1 D2. 5. 6 जानीत ; B3 जानीह (for यानीह). — ^{b}) K2. 4 D1 च ; B1. 2 हि (for तु). — ^{c}) K2 D3 यजनाध्यापने. Dn1 चोभौ. — ^{d}) Ś1 विशुद्धाच्च ; K1. 3 विशुद्धश्च ; K2 D1. 5. 6 शुद्धश्चैव ; K4 शुद्धं चैव ; K5 शुद्धाच्चैव ; D3 शुद्धात्वापि (sic) ; M4 शुभाच्चापि (for शुद्धा°). K3 B3 G2 परिग्रहः (G2 °हं) (for प्रति°).

C. 14. 1256
B. 14. 45. 23
K. 14. 45. 24

दानमध्ययनं यज्ञो धर्मयुक्तानि तानि तु ॥ २३
तेष्वप्रमादं कुर्वीत त्रिषु कर्मसु धर्मवित् ।
दान्तो मैत्रः क्षमायुक्तः सर्वभूतसमो मुनिः ॥ २४
सर्वमेतद्यथाशक्ति विप्रो निर्वर्तयञ्शुचिः ।
एवं युक्तो जयेत्स्वर्गं गृहस्थः संशितव्रतः ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

४६

ब्रह्मोवाच ।
एवमेतेन मार्गेण पूर्वोक्तेन यथाविधि ।
अधीतवान्यथाशक्ति तथैव ब्रह्मचर्यवान् ॥ १
स्वधर्मनिरतो विद्वान्सर्वेन्द्रिययतो मुनिः ।
गुरोः प्रियहिते युक्तः सत्यधर्मपरः शुचिः ॥ २
गुरुणा समनुज्ञातो भुञ्जीतान्नमकुत्सयन् ।
हविष्यभैक्ष्यभुक्चापि स्थानासनविहारवान् ॥ ३
द्विकालमग्निं जुह्वानः शुचिर्भूत्वा समाहितः ।
धारयीत सदा दण्डं बैल्वं पालाशमेव वा ॥ ४
क्षौमं कार्पासिकं वापि मृगाजिनमथापि वा ।

---

23 D$_{c1}$ om. 23^{a} (cf. v. l. 22). — ^{a}) Ś$_1$ K$_4$ B D$_{n1}$ D$_{2.3.5.6}$ अथ शेषाणि; K$_1$ अविशे° (for अवशे°). — ^{b}) B$_{1.2}$ च; S [उ]त (for तु). — Ś$_1$ K$_{4.5}$ B$_5$ D$_1$ om. (hapl.) 23^{cd}. — ^{d}) S (except G$_3$) यानि (for तानि). K$_2$ B$_{1.2}$ च (for तु).

24 ^{a}) K$_1$ [अ]प्रसादं; K$_3$ प्रमादं; B$_3$ प्रसादं; M$_2$ [अ]प्रदानं (for °मादं). K$_4$ D$_1$ कुर्वन्वै; D$_{5.6}$ कुर्वंति. — ^{b}) D$_{c1}$ लोकेषु (for कर्मसु). Ś$_1$ K$_{3.4}$ B$_1$ D$_1$ T G$_{1.3}$ कर्मवित् (G$_3$ °कृत्) (for धर्म°). — ^{c}) K$_4$ दानो; T$_2$ शांतो (for दान्तो). K$_{2.4.5}$ क्रिया- (for क्षमा-). D$_1$ दानं मैत्रा * या युक्तः. — ^{d}) B$_4$ -तत्त्व- (for -भूत-).

25 ^{a}) Ś$_1$ K$_1$ यथा शक्तिर्. — D$_1$ om. (hapl.) from. 25^{b} up to 14. 46. 1^{c}. — ^{b}) D$_{c1}$ विप्रे. Ś$_1$ K$_{1-4}$ G$_{2.3}$ निर्वर्तयेत्. K$_5$ ब्राह्मणोवर्तयच्छुचिः. — ^{c}) D$_{c1}$ युक्ते. T$_1$ G$_3$ यजेत्; M$_{1.2}$ [ऽ]जयत् (for जयेत्). K$_{2.4}$ D$_2$ T$_1$ G$_3$ सर्वं (for स्वर्गं). — ^{d}) K$_2$ D$_6$ शंसितव्रतः; K$_4$ संसित°.

Colophon om. in D$_{1.4}$ T G$_{1.2}$ M$_{1-3}$. — *Sub-parvan :* K$_{2.4}$ अनुगीता. — *Adhy. name :* B D$_{c1}$ D$_{n1}$ D$_{2.3.5.6}$ गुरुशिष्यसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś$_1$ 49; D$_{n1}$ G$_3$ 45 (as in text); M$_4$ 46. — *Śloka no.:* D$_{n1}$ 25.

46

1 D$_1$ om. 1^{abc} (cf. v. l. 14. 45. 25). T G$_{1.2}$ M$_{1-3}$ om. the ref.. M$_4$ ब्राह्मण (for ब्रह्मा). K$_3$ reads 1^{cd} twice. — ^{c}) K$_{4.5}$ D$_2$ यथा शक्तिस्.

2 ^{b}) K$_2$ -जितो; K$_{4.5}$ D$_1$ -समो; D$_{c1}$ D$_4$ -युतो (for -यतो). B$_2$ सर्वेंद्रियवतो मुनिः. — ^{c}) K$_3$ प्रिये (for प्रिय-). — ^{d}) D$_{5.6}$ धर्मसत्य-; S (except G$_3$) सर्वधर्म- (for सत्य°). B$_{3.5}$ -रतः (for -परः).

3 ^{b}) G$_3$ [अ]न्नानि. — ^{c}) K$_{4.5}$ D$_{c1}$ D$_{n1}$ -भैक्ष्यं; D$_{2.5.6}$ -भक्ष्य-; D$_{3.4}$ -भक्ष-; T$_2$ G$_2$ M$_{1.4}$ -भैक्ष-. K (except K$_3$) D$_{c1}$ D$_{n1}$ D$_1$ -भुक्त्वापि; D$_6$ -भुक्कापि; T G$_{1.3}$ M$_{1.2.4}$ -भुग्वापि; G$_2$ -भुक्चैव. M$_3$ हविष्यं भैक्षभुग्वापि.

4 ^{a}) Ś$_1$ K$_1$ M$_{1.3.4}$ द्विष्कालम्; B$_3$ त्रिका°. T G$_{1.2}$ जुहुयात्; G$_3$ जिह्वानां (sic) (for जुह्वानः). M$_2$ द्विकालमग्निर्जुह्वानं. — ^{c}) Ś$_1$ K$_{1.3}$ B$_{1.2}$ G$_3$ धा(K$_1$ दा)रयेत. G$_3$ तथा (for सदा). — ^{d}) K$_4$ बिल्वं. K$_{2.4.5}$ B$_3$ D$_{1.6}$ T G$_1$ च (for वा).

5 D$_3$ om. 5. — ^{a}) K$_3$ D$_1$ कर्पासिकं; D$_{c1}$ कार्प°; T$_2$ कार्पासकं. Ś$_1$ चैव; K$_{2.5}$ D$_{n1}$ D$_{1.5.6}$ चापि (for वापि). K$_4$ क्षौमं कार्पासमेवापि. — ^{b}) B$_2$ कृष्णाजिनम्

सर्वं काषायरक्तं स्याद्वासो वापि द्विजस्य ह ॥ ५
मेखला च भवेन्मौञ्जी जटी नित्योदकस्तथा ।
यज्ञोपवीती स्वाध्यायी अलुप्तनियतव्रतः ॥ ६
पूताभिश्च तथैवाद्भिः सदा दैवततर्पणम् ।
भावेन नियतः कुर्वन्ब्रह्मचारी प्रशस्यते ॥ ७
एवं युक्तो जयेत्स्वर्गमूर्ध्वरेताः समाहितः ।
न संसरति जातीषु परमं स्थानमाश्रितः ॥ ८
संस्कृतः सर्वसंस्कारैस्तथैव ब्रह्मचर्यवान् ।
ग्रामान्निष्क्रम्य चारण्यं मुनिः प्रव्रजितो वसेत् ॥ ९
चर्मवल्कलसंवीतः स्वयं प्रातरुपस्पृशेत् ।
अरण्यगोचरो नित्यं न ग्रामं प्रविशेत्पुनः ॥ १०
अर्चयन्नतिथीन्काले दद्याच्चापि प्रतिश्रयम् ।
फलपत्रावरैर्मूलैः श्यामाकेन च वर्तयन् ॥ ११
प्रवृत्तमुदकं वायुं सर्वं वानेयमा तृणात् ।
प्राश्नीयादानुपूर्व्येण यथादीक्षमतन्द्रितः ॥ १२
आमूलफलभिक्षाभिरर्चेदतिथिमागतम् ।
यद्भक्षः स्यात्ततो दद्याद्भिक्षां नित्यमतन्द्रितः ॥ १३
देवतातिथिपूर्वं च सदा भुञ्जीत वाग्यतः । C. 14. 1272 B. 14. 46. 14 K. 14. 46. 14

(for मृगा°). G3 मृगाजिनधरोपि वा. — c) Ś1 K1 सर्वं- (for सर्वं). K2.4 B1.2 (marg. as in text).5 Dn1 D2 वा (for स्याद्). B3.4 Dc1 सर्वं का(B3 °र्वंका)-षाय(B4 °यि)कं स्याच्च ; D5.6 काषायरक्तं (D6 °क्ते) वा सर्वं. — d) K5 D1.4 द्विजस्य हि ; B1.2 द्विजोचितं ; D6 द्विजेन ह.

6 Dc1 om. 6. — a) B2 मेखलावान् ; D3 त्रिवृत्प्रोक्षणा (for मेखला च). K4.5 [अ]पि ; B5 D2.4 वा (for च). — b) G1 जीन- (sic) (for जटी). K2 corrupt ; K4.5 S (except G3) नित्योदकी. K4.5 सदा (for तथा). D1 जटी नित्योदका सह (sic). — c) K1 यज्ञोपवीते ; G3 °वीत-. — d) K2.4.5 ह्यलुप्त- ; B Dn1 D2-6 अ(B2 ह्य)लुब्धो ; D1 ह्यगुप्त- (for अलुप्त-). K2.4 D1 M1.2.4 -नियम- (for °त-). G3 अलुप्तनियमद्युतिः.

7 a) K3 सदैव ; B1.2 सदा च ; B4 Dc1 तथा च (for तथैव). T1 G1 M पूता(T1 G1 °जा)भिश्चाप्यथाद्भिस्तु (T1 G1 °श्च) ; G2 पूताभिः कार्यमद्भिश्च ; G3 °भिः स पवित्राभिर्. — b) K3 तथा ; G3 अद्भिर् (for सदा). K5 -कर्मसु (for -तर्पणम्). B1 तथा दैवततर्पकः. — c) Ś1 K3 भवेत्तु ; M1.2 भावने (for भावेन). B3 T1 G1 नियतं ; T2 G3 नियमं. M1 कुर्याद् (for कुर्वन्).

8 a) B1.3 सर्गम् ; D (except Dc1 D1) लोकान् (for स्वर्गम्). — b) D (except Dc1 D1) वानप्रस्थो जितेंद्रियः ($=16^{d}$). — K4 D1 om. (hapl.) 8^{cd}. — c) G3 एतेषु (for जातीषु). — d) B2 परमास्थानम्. Ś1 K1 आस्थितः ; M2 आश्रितं.

9 b) K4 D1 तथैव ब्रह्मचर्यया. — c) K2 B Dc1 Dn1 D2-6 चारण्ये ; K4 D1 योरण्यं. — d) K4 प्रवसितो. K2 व्रजेत् ; G1 भवेत् (for वसेत्).

10 K5 om. (? hapl.) 10^{ab}. — a) B5 D (except Dc1 D1) -संवासी (for -संवीतः). — b) Bom. ed. सायं (for स्वयं). — d) M1.2 ग्रामे. Ś1 K1-3 मुनिः (for पुनः).

11 a) Ś1 K1 अर्चयेद् ; K2 °येच्च ; K4.5 D1 °यच्च ; Dc1 °यंति (for °यन्). B2 G1.3 अतिथिं. — b) D6 om. च. G3 विद्यया ; M2 दद्याद्वा (for दद्याच्च). Ś1 K1.2.4 D1 प्रतिग्रहं ; K3 परिग्रहं ; D6 प्रतिश्रियं. — c) Ś1 K1.3 -पत्रवनैर् ; K2.4.5 D1 -पत्रैर्वरैर् ; B1.2 -पत्रादिभिर् ; S -पत्रचयै(M1-3 °रै)र् (for -पत्रावरैर्). G3 वन्यैः (for मूलैः). — d) K4 D1 प्रवर्ज(D1 °र्त)येत् ; K5 M1.2 च वर्तयेत्.

12 a) D5 प्रदत्तम् ; T G स नित्यम् (for प्रवृत्तम्). K5 चायं ; D5 वापि ; D6 वाचि ; T1 G2 वा(G2 पा)-यन् ; M1.2 वायुः (for वायुं). — b) Ś1 K1.3.5 Dn1 D2-6 आश्रयेत् ; K2 आ तृणं ; B1.2 ईदृशं ; T2 आवृणात् ; G2 M1.2 आतृणोत्. K4 D1 सर्वं वानेयकं तृणं ; G3 सर्वं वान्यत्तथा तृणं. — c) K3.5 D5.6 -पूर्वेण. K2.4 D1 अश्नीयादानुपूर्वेण. — d) D1 -दीप्तम् ; G3 -भिक्षुर् (for -दीक्षम्). D1 अतंद्रितं.

13 a) Ś1 K3.5 अप्मूल- ; K1 M1.2.4 (*inf. lin.*) अमूल- ; K4 आमूलं ; Dn1 D2-5 समूल-. D1 T1 -शाखाद्यैर् ; M3.4 -भक्षाभिर् (for -भि°). B D6 समूलफलपत्राभिर् ; Dc1 समूलफलपाचाद्भिर् ; T2 G समूलफलशाखाद्यैर्. — b) D6 अतिथिं च समागतं. — c) K4 Dn1 D2.3.5.6 G2.3 यद्भक्ष्यं ; K5 D4 यद्भक्षं ; B (except B3) D1 यद्भक्ष्यः. B3 तथा (for ततो). — d) K1 D1 नित्यभिक्षाम् ; K2 नित्यं भैक्षम् ; K5 नित्यं भिक्षाम् (by transp.) ; G3 भक्ष्याश्नित्यम्.

C. 14. 1272
B. 14. 46. 14
K. 14. 46. 14

अस्कन्दितमनाश्चैव लब्धाशी देवताश्रयः ॥ १४
दान्तो मैत्रः क्षमायुक्तः केशश्मश्रु च धारयन् ।
जुह्वन्स्वाध्यायशीलश्च सत्यधर्मपरायणः ॥ १५
त्यक्तदेहः सदा दक्षो वननित्यः समाहितः ।
एवं युक्तो जयेत्स्वर्गं वानप्रस्थो जितेन्द्रियः ॥ १६
गृहस्थो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थोऽथ वा पुनः ।
य इच्छेन्मोक्षमास्थातुमुत्तमां वृत्तिमाश्रयेत् ॥ १७
अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्त्वा नैष्कर्म्यमाचरेत् ।
सर्वभूतहितो मैत्रः सर्वेन्द्रिययतो मुनिः ॥ १८
अयाचितमसंक्लृप्तमुपपन्नं यदृच्छया ।
जोषयेत सदा भोज्यं ग्रासमागतमस्पृहः ॥ १९
यात्रामात्रं च भुञ्जीत केवलं प्राणयात्रिकम् ।
धर्मलब्धं तथाश्नीयान्न काममनुवर्तयेत् ॥ २०
ग्रासादाच्छादनाच्चान्यन्न गृह्णीयात्कथंचन ।
यावदाहारयेत्तावत्प्रतिगृह्णीत नान्यथा ॥ २१
परेभ्यो न प्रतिग्राह्यं न च देयं कदाचन ।
दैन्यभावाच्च भूतानां संविभज्य सदा बुधः ॥ २२
नाददीत परस्वानि न गृह्णीयादयाचितम् ।

---

14 B$_{1.2}$ om. 14^{ab}. —^{a}) Ś$_{1}$ K$_{1}$ -पूजां (for -पूर्वं). D$_{5.6}$ तु (for च). —^{b}) Ś$_{1}$ K$_{1}$ यदा ; K$_{4}$ सद्यो ; D$_{c1}$ तदा ; G$_{2}$ यथा ; G$_{3}$ तथा (for सदा). D$_{n1}$ D$_{2.4}$ प्राश्नीत ; D$_{5.6}$ प्राश्नात्तु (for भुञ्जीत). M$_{3}$ वाग्यतं. —^{c}) D$_{c1}$ T$_{1}$ आस्कंदित- ; D$_{n1}$ D$_{2-6}$ अस्पर्धित-. K$_{5}$ [अ]पि (for [ए]व). K$_{2.4}$ D$_{1}$ अर्चितं (K$_{2}$ °तः) सुमन(K$_{2}$ °ना)श्चापि. —^{d}) D$_{n1}$ D$_{6}$ लब्धाशी. K$_{2}$ M$_{3}$ देवताश्रितः ; K$_{4}$ D$_{1}$ °प्रियां ; M$_{1.2}$ °श्रियः.

15 ^{a}) D$_{c1}$ शांतो ; G$_{1}$ दाता (for दान्तो). D$_{1}$ om. (hapl.) from क्षमायुक्तः up to मैत्रः (in 18^{c}). —^{b}) B D (D$_{1}$ om.) T G$_{1.3}$ केशान् (for केश-). Ś$_{1}$ K विधा(Ś$_{1}$ °दा)रयन् (for च धार°). —^{c}) B (except B$_{1}$) जुह्वत्. —^{d}) G$_{2}$ सर्व- (for सत्य-).

16 D$_{1}$ om. 16 (cf. v. l. 15). —^{a}) K$_{5}$ D$_{n1}$ D$_{2-6}$ शुचिदेहः ; B$_{2}$ त्यक्तद्रोहः ; T G$_{1.2}$ न्यस्तदेहः ; **Cv** त्यक्त° (as in text). K$_{2-4}$ दीक्षो. —^{b}) K$_{2}$ वननित्यं ; K$_{5}$ देवनित्यः ; D$_{c1}$ वनं नित्य- ; D$_{5.6}$ वननित्ये ; G$_{2}$ वन्यमश्नन् (for वननित्यः). G$_{3}$ वने नित्यमतंद्रितः. —^{c}) K$_{1}$ B$_{2}$ यजेत् ; K$_{2}$ S (except M$_{3}$) व्रजेत् ; K$_{4}$ वसेत् (for जयेत्). M$_{1-3}$ मार्गं (for स्वर्गं). — After 16, Ś$_{1}$ K$_{1.3}$ D$_{5}$ (marg. *sec. m.*) ins. an addl. colophon [*Sub-parvan :* K$_{3}$ D$_{5}$ अनुगीता. — *Adhy. no.:* Ś$_{1}$ 50].

17 D$_{1}$ om. 17 (cf. v. l. 15). Before 17, Ś$_{1}$ K$_{3}$ ins. ब्रह्मोवाच. —^{a}) K$_{2.4}$ वा (for च). —^{b}) K$_{2.4}$ यथा ; G$_{3}$ M [ऽ]पि वा (for ऽथ वा). —^{c}) D$_{6}$ यद् (for य). D$_{6}$ मोहम् ; G$_{3}$ मुक्तिम् (for मोक्षम्). T$_{2}$ G आदातुम् (for आस्था°). —^{d}) G$_{3}$ आव्रजेत् (for आश्रयेत्). T$_{1}$ मुक्तिं वा यतिमाश्रयेत्.

18 D$_{1}$ om. 18^{abc} (cf. v. l. 15). —^{a}) K$_{5}$ -भूतेषु (for -भूतेभ्यो). —^{b}) D$_{2-4}$ नैष्क्रम्यम् ; T$_{1}$ नैष्क्रमम् ; G$_{3}$ निष्क्रमम्. —^{c}) Ś$_{1}$ K$_{1.3}$ -समो ; B$_{2}$ D$_{5.6}$ -सखो ; D$_{n1}$ D$_{2-4}$ T$_{1}$ G$_{1}$ -सुखो (for -हितो). —^{d}) K$_{5}$ -जितो ; G$_{3}$ -युतो ; M$_{3}$ -हितो (for -यतो).

19 ^{a}) K$_{1}$ असंक्षिप्तम् ; K$_{2.4}$ D$_{1}$ °तप्तम् ; B$_{4}$ (marg.) D$_{c1}$ °क्लिष्टम् ; D$_{3}$ °प्लक्षम् (for °क्लृप्तम्). Ś$_{1}$ K$_{3}$ अयाचिततमं क्लिप्तम् (sic). — After 19^{b}, B$_{1-3.5}$ D (except D$_{1}$) read 26^{c}–37^{d} and B$_{4}$ reads 26–37, repeating 26^{ab} in its proper place. —^{c}) K$_{2.4.5}$ D$_{1}$ M जोषयीत ; B$_{1.2}$ (marg. as in text) भोजयेत ; B$_{4.5}$ योजयेत ; G$_{3}$ जायमानं (for जोषयेत). K$_{3}$ भोग्यं (for भोज्यं). —^{d}) K$_{4}$ D$_{1}$ corrupt. K$_{1}$ B$_{4}$ ग्रामम् ; K$_{2}$ ग्रामाद् ; K$_{3}$ ग्राम्यम् (for ग्रासम्). Ś$_{1}$ अस्पृशं ; K$_{1}$ M$_{1.2}$ अस्पृहं ; K$_{3}$ अस्पृहन्. D$_{3}$ ग्रासस्वादगतस्पृहः.

20 ^{a}) D$_{1}$ यात्रामानं. K$_{3.5}$ B$_{3}$ S तु (for च). —^{b}) K$_{1}$ -यात्रयः ; K$_{3.4}$ D$_{1}$ G$_{2}$ -यात्रकं (K$_{3}$ °कः) ; B$_{3}$ -रात्रिकं ; D$_{6}$ -मात्रिकं ; G$_{1}$ -यात्रिकः ; G$_{3}$ -यंत्रितः. T$_{1}$ केवलं प्राणमाश्रितः. —^{c}) Ś$_{1}$ K$_{1}$ धर्माधर्मं (for धर्मलब्धं). K$_{4}$ D$_{1.3}$ यथा ; B$_{1.2}$ सदा ; B$_{5}$ D$_{n1}$ D$_{2.4-6}$ अथ ; T$_{2}$ तदा (for तथा). —^{d}) G$_{3}$ कालम् (for कामम्). K$_{4.5}$ B$_{1.2.4}$ D$_{1}$ T G$_{1}$ -वर्तयन् (for °येत्).

21 ^{a}) K$_{4}$ D$_{1}$ corrupt. K$_{2.5}$ D$_{n1}$ D$_{2-6}$ T G om. च. K$_{3}$ प्रसादच्छादनाच्चान्यन्. —^{b}) Ś$_{1}$ K$_{1.3.4}$ D$_{1}$ T G$_{1}$ कदाचन. — K$_{3}$ om. (hapl.) 21^{c}–22^{b}. —^{c}) K$_{4}$ आसंरयेत् (sic) ; D$_{c1}$ आहारयत् ; T$_{1}$ आहरयेत्. —^{d}) B D (except D$_{1}$) [अ]धिकं (for [अ]न्यथा).

22 K$_{3}$ om. 22^{ab} (cf. v. l. 21). —^{b}) K$_{2.5}$ D$_{5.6}$ S कथंचन. —^{c}) Ś$_{1}$ K$_{1-3}$ भूतानि. G$_{3}$ दद्यात्तु सर्वभूतानां. —^{d}) Ś$_{1}$ K$_{1-3}$ संविभज्यात्. B$_{1.2.4}$ D$_{c1}$ D$_{5.6}$ पुनः (for बुधः). S संविभागं समाचरेत्.

न किंचिद्विषयं भुक्त्वा स्पृहयेत्तस्य वै पुनः ॥ २३
मृदमापस्तथाश्मानं पत्रपुष्पफलानि च ।
असंवृतानि गृह्णीयात्प्रवृत्तानीह कार्यवान् ॥ २४
न शिल्पजीविकां जीवेद्विरन्नं नोत कामयेत् ।
न द्वेष्टा नोपदेष्टा च भवेत निरुपस्कृतः ।
श्रद्धापूतानि भुञ्जीत निमित्तानि विवर्जयेत् ॥ २५
मुधावृत्तिरसक्तश्च सर्वभूतैरसंविदम् ।
कृत्वा वह्निं चरेद्भैक्ष्यं विधूमे भुक्तवज्जने ॥ २६
वृत्ते शरावसंपाते भैक्ष्यं लिप्सेत मोक्षवित् ।
लाभे न च प्रहृष्येत नालाभे विमना भवेत् ॥ २७
मात्राशी कालमाकाङ्क्षंश्चरेद्भैक्ष्यं समाहितः ।
लाभं साधारणं नेच्छेन्न भुञ्जीताभिपूजितः ।
अभिपूजितलाभाद्धि विजुगुप्सेत भिक्षुकः ॥ २८
शुक्तान्यम्लानि तिक्तानि कषायकटुकानि च ।

C. 14. 1280
B. 14. 46. 22
K. 14. 46. 22

---

23 ^{a}) M1 परस्यान्नं. — ^{b}) K1 Dn1 D2–4. 6 अयाचितः; S न याचयेत् (G3 याचितं). — ^{c}) T2 दूषयेद् (for विषयं). K4 D1 मुक्त्वा. — K2 om. 23^{d}. — ^{d}) B1 गुणः (for पुनः). Ś1 K1. 3. 5 स्पृहयेतेह तस्य वै; K4 D1 °येन्नेह कस्यचित्; T G1. 2 M °येन्नेतरस्य वै (G1 च; G2 वा); G3 तस्मै संस्पृहयेत्पुनः.

24 ^{a}) Ś1 K1. 3. 5 G3 मृदमंभस्; K2 मृदं भस्म; B1. 2 मृदं चापस्. K4 D1 पानं; B3 [अ]न्यानि; B5 Dn1 D5. 6 [अ]न्नानि; T2 G3 स्नानं; G1 [आ]त्मानं (for [अ]श्मानं). — ^{b}) K1 पत्रपुष्पं; K3 Dc1 T G2. 3 पत्रं पुष्पं; G1 M1. 2 पत्रं पुष्प-. — ^{c}) K2 Dc1 D3 M4 असंवृत्तानि; B1 °भृतानि; B2 °भूतानि; B4 (marg. as in text) अगृहीतानि; Cv असंवृ° (as in text). — ^{d}) B1. 2. 4 Dn1 D2–4. 6 च; B5 Dc1 [इ]व (for [इ]ह). D4. 5 कार्यवित्; D6 वर्जयेत् (for कार्यवान्).

25 D6 om. (hapl.) 25. — ^{a}) D3. 4 शिल्पी (for शिल्प-). K2 जीवन्. K4 D1 न भूत्वा शिल्पिको जीवेद्. — ^{b}) D1. 4 हिरण्यं (for द्विरन्नं). K5 [अ]भि-; D5 M3. 4 [उ]प- (for [उ]त). K2. 3 B Dc1 Dn1 हिरण्यं नोत का(K2 B1. 2 नापि का-; K3 नोपका-; B3 न च का)रयेत्; K4 T G1. 2 द्विरन्नं (K4 हिरण्यं) नैव कारयेत्; G3 °न्नं कामयेन्न च; M1. 2 °न्नं नोपकारयेत्; Cv विरामे कामयीत च. — ^{c}) D4 नो द्वेष्टा; G1 सर्वेषां; M1. 2 न द्वेष्टं (for न द्वेष्टा). K3 नोपद्वेष्टा; K4 D1 पापदेष्टा (sic) (for नोप°). K5 न द्वेष्टा पापसंद्वेष्टा. — ^{d}) B Dc1 Dn1 भवेच्च (for भवेत). M1. 2 निरपस्कृतः; Cv निरुप° (as in text). K4 D1 क्रोधं कुर्यान्न पैशुनं; T भवेदनुपसंस्कृतः; G1 न भवेत*संस्कृतः; G3 भवेद्धर्मपुरस्कृतः. — ^{e}) Dc1 श्रुत्वा (for श्रद्धा-). K2 G3 M1. 2 -भूतानि (for -पूतानि). G1 शुद्धभूतानि भुंजीत. — ^{f}) K2. 4 निंदितानि; D1 निवृत्तानि (for निमित्तानि). Ś1 K D (except D1; D6 om.) च (for वि-). G3 न मित्राणि विसर्जयेत्.

26 B4 reads 26–37 after 19^{b}, repeating 26^{ab} in its proper place. — ^{a}) Ś1 K1. 4 B1–3 D2. 4–6 सुधावृत्तिर्; K3 T2 G1. 3 मुदा°; B5 श्रद्धा°; Cv मुधा° (as in text). K4 D1 असंयुक्तः; B3. 4 (second time) अशक्तश्च. — ^{b}) T1 G1 M असंधितः; T2 अतंद्रितः; G2 असंस्थितः; G3 °वृतः (for °विदम्). — B1–3. 5 D (except D1) read 26^{c}–37^{d} after 19^{b}. K5 om. 26^{cd}. — ^{c}) K3 हुत्वा; K4 D1 ध्यात्वा (for कृत्वा). B1. 2. 5 प्राह्णे; B4 [अ]प्यह्नि; Dn1 D2. 3 प्राह्णे; T G M4 (*inf. lin.*) मौनं; M चाग्निं (for वह्निं). B1. 2. 4 भिक्षां; S भैक्षं. — ^{d}) T G1. 3 M4 (*inf. lin.*) विधूमे भुक्तवर्जिते; M अविधू(M4 °पि धू)मे तमाहितः. ❀ Cv: भुक्तवाञ्जनो यस्मिन्गृहे तस्मिन् । ❀

27 For the sequence in B D (except D1), cf. v. l. 26. M om. (hapl.) 27^{a}–28^{b}. — ^{a}) K4 D1 -संघाते; Dc1 -संयातैर् (for -संपाते). — ^{b}) Ś1 K1. 4. 5 Dc1 G3 भैक्षं; B1. 2 भक्ष्यं; B4 भिक्षां. K3 नेप्सत; K4 D1 लिप्सति. T G1. 2 नात्म(G1. 2 °न्य)दृष्टिः समाहितः. — ^{c}) B3 corrupt. K1. 2. 4 D1 लाभेन न; T G1. 2 न लाभे च. B1 Dn1 D2. 4–6 न (for प्र-). — ^{d}) Dc1 D6 न लाभे. K5 लाभालाभे विना भवेत् (sic). — After 27, B3 Dc1 ins.:

85* न चातिभिक्षां भिक्षेत केवलं प्राणयात्रिकः ।

[Post. half = (var.) 20^{b}.]

28 For the sequence in B D (except D1), cf. v. l. 26. M om. 28^{ab} (cf. v. l. 27). — ^{a}) B3. 5 Dn1 D3–6 यात्रार्थी; Cv मात्राशी (as in text). K2 मात्राशीलनमाकांक्षंश्; K4 D1 मा(K4 या)त्रास्वीकारमा°. — ^{b}) Ś1 K1. 2 B5 D4 T G1 भैक्षं; B1. 2. 4 Dc1 भिक्षां. G2 भुंजीयाच्च समाहितः. — ^{c}) K2. 4 D1 भागं (for लाभं). K4 G2. 3 नेच्छन्; B5 लिप्सेन्; T2 G1 किंचिन् (for नेच्छेन्). — ^{d}) Ś1 K1. 3 [अ]नुपस्थितः; D (except Dc1 D1) [अ]भिपूजितं. — ^{e}) K2 अति-;

C. 14. 1281
B. 14. 46. 23
K. 14. 46. 23

नास्वादयीत भुञ्जानो रसांश्च मधुरांस्तथा ।
यात्रामात्रं च भुञ्जीत केवलं प्राणयात्रिकम् ॥ २९
असंरोधेन भूतानां वृत्तिं लिप्सेत मोक्षवित् ।
न चान्यमनुभिक्षेत भिक्षमाणः कथंचन ॥ ३०
न संनिकाशयेद्धर्मं विविक्ते विरजाश्चरेत् ।
शून्यागारमरण्यं वा वृक्षमूलं नदीं तथा ।
प्रतिश्रयार्थं सेवेत पार्वतीं वा पुनर्गुहाम् ॥ ३१
ग्रामैकरात्रिको ग्रीष्मे वर्षास्वेकत्र वा वसेत् ।
अध्वा सूर्येण निर्दिष्टः कीटवच्च चरेन्महीम् ॥ ३२
दयार्थं चैव भूतानां समीक्ष्य पृथिवीं चरेत् ।
संचयांश्च न कुर्वीत स्नेहवासं च वर्जयेत् ॥ ३३
पूतेन चाम्भसा नित्यं कार्यं कुर्वीत मोक्षवित् ।
उपस्पृशेदुद्धृताभिरद्भिश्च पुरुषः सदा ॥ ३४
अहिंसा ब्रह्मचर्यं च सत्यमार्जवमेव च ।
अक्रोधश्चानसूया च दमो नित्यमपैशुनम् ॥ ३५
अष्टास्वेतेषु युक्तः स्याद्व्रतेषु नियतेन्द्रियः ।

B$_4$ D$_{c1}$ प्रति-; G$_3$ व्रत- (for अभि-). Ś$_1$ K -लाभं (K$_3$ °भे) (for -लाभाद्). —^{f}) T$_2$ न (for वि-). Ś$_1$ K$_1$ भैक्षुकः; B$_3$ भिक्षवः; G$_3$ पंडितः (for भिक्षुकः). K$_4$ D$_1$ न च लिप्सेत भिक्षुकः.

29 For the sequence in B D (except D$_1$), cf. v. l. 26. —^{a}) Ś$_1$ (before corr.) D$_{c1}$ D$_{n1}$ शुष्कानि; K$_5$ B$_3$ D$_{3.5}$ भुक्तानि; B$_{1.2}$ (both marg. as in text).$_5$ T G$_{1.2}$ M शुक्कानि; **C**$_v$ शुक्तानि (as in text). K$_3$ अन्नानि; B$_3$ अद्यानि (for अम्लानि). K$_1$ D$_{2.4.6}$ भुक्तान्यन्नानि तिक्तानि; K$_{2.4}$ D$_1$ शुष्का(D$_1$ भुक्ता)न्यम्लानि तीक्ष्णानि; G$_3$ उक्तानि कानि तिक्तानि. —^{b}) D$_1$ काषाय-. —^{c}) Ś$_1$ K$_{1.3}$ नास्वादयेत; D$_{c1}$ D$_6$ M$_{1-3}$ न स्वाद°; G$_{1.2}$ न स्वा(G$_2$ नास्वा)ददीत. G$_3$ नास्वादयेदभुंजानो. —^{d}) Ś$_1$ K$_{1.3}$ रसान्न- (for रसांश्च). — 29^{ef} = 20^{ab}. K$_4$ D$_1$ om. 29^{ef}. —^{e}) D$_3$ यात्री (for यात्रा-). Ś$_1$ -यात्रं; T$_1$ G$_1$ -मात्रान् (for -मात्रं). K$_5$ T$_2$ G$_{2.3}$ तु; T$_1$ G$_1$ न (for च). —^{f}) K$_{1.5}$ -यात्रकं; K$_2$ B D (D$_1$ om.) -धारणं (D$_{c1}$ °णां); K$_3$ G -यात्रिकः; T$_2$ -मात्रिकः. T$_1$ केवलं प्राणमाश्रितः.

30 For the sequence in B D (except D$_1$), cf. v. l. 26. —^{b}) G$_3$ बुद्धिं (for वृत्तिं). —^{c}) B$_{2.3.5}$ अन्नं; T$_1$ आभि- (for अनु-). D$_{n1}$ D$_{2-6}$ न चान्यमन्नं लिप्सेत; T$_2$ G$_{1.3}$ M न चान्यमभि(G$_3$ °नु)वीक्षेत. —^{d}) Ś$_1$ K$_{1.3.4}$ B$_{3.5}$ D$_{c1}$ D$_1$ G$_3$ भिक्षमाणं; D$_3$ भिक्ष्यमाणः. Ś$_1$ K$_{1.3}$ कदाचन.

31 For the sequence in B D (except D$_1$), cf. v. l. 26. —^{a}) D$_1$ संनिकाशयन्. K$_5$ मन्नं निवासयेद्धर्मं; T G स्वयं निपतितं (G$_3$ °तो) धर्म्यं (G$_2$ °र्मं); M न संनिपवितं धर्म्यं. —^{b}) K$_4$ D$_1$ सदैव (for विविक्ते). Ś$_1$ K$_1$ चारजश्च; K$_{2.3}$ B$_{3.5}$ D$_5$ चारजाश्च; T$_1$ M$_{3.4}$ विरजश्च. K$_5$ D$_{2-4.6}$ विमु(K$_5$ °व-; D$_4$ °यु)क्ते चारजाश्चरेत्; B$_{1.2.4}$ D$_{c1}$ विविक्तेष्वरजाश्चरे(B$_{1.2}$ °जा वसे)त्; D$_{n1}$ °क्तं चरितं चरेत्; G$_3$ विविक्ते वा नरं त्यजेत्. —^{d}) G$_3$ वृक्षमूले. D$_{c1}$ T G$_{1.2}$ M नदीस्. —^{e}) B$_{1.2}$ प्रतिग्रहार्थं. —^{f}) K$_{3.5}$ च (for वा). K$_4$ D$_1$ महागुहां; B$_{1.2}$ गुहां पुनः (by transp.).

32 For the sequence in B D (except D$_1$), cf. v. l. 26. —^{b}) K$_2$ संवसेत्; K$_5$ वासयेत् (for वा वसेत्). —^{c}) **C**$_v$ बुद्ध्वा (for अध्वा). Ś$_1$ K$_1$ संदृष्टः; M$_{1.2}$ **C**$_v$ निर्दिष्टं. K$_{2.4.5}$ D$_1$ सूर्येण दृष्टमध्वानं; K$_3$ अध्वानं सूर्यसंदृष्टं. —^{d}) K$_{2.4}$ D$_5$ वि-; G$_2$ स (for च). D$_6$ कीदृग्वै विचरेन्महीं.

33 For the sequence in B D (except D$_1$), cf. v. l. 26. —^{a}) K$_4$ B$_1$ सर्व- (for चैव). —^{b}) Ś$_1$ K$_1$ वसुधां (for पृथिवीं). —^{c}) K$_{2.5}$ D$_1$ संचयं. Ś$_1$ K$_{1.3.4}$ संचयं न च कुर्वीत. —^{d}) S स्नेहभावं (G$_3$ °ग्यं). K$_4$ D$_1$ वि- (for च). K$_2$ स्नेहपाशांश्च संत्यजेत्.

34 For the sequence in B D (except D$_1$), cf. v. l. 26. —^{a}) B$_3$ घृतेन (for पू°). D (except D$_{n1}$ D$_1$) पूताभिरद्भिर्नित्यं वै. —^{b}) B$_{1.2}$ कर्म (for कार्यं). G$_3$ मंत्रवित् (for मोक्ष°). —^{d}) K$_2$ [ए]व नरः; T G$_{1.2}$ M$_{1-3.4}$ (*inf. lin.*) [ए]व यतिः; M$_4$ [ए]व तु यः (for पुरुषः). Ś$_1$ K$_{1.3}$ अद्भिश्चापि सदैव ह (Ś$_1$ हि); K$_{4.5}$ D$_1$ पूता(K$_5$ अपो)भिश्च नरः सदा; G$_3$ अद्भिश्चैव नरोत्तमः.

35 For the sequence in B D (except D$_1$), cf. v. l. 26. —^{a}) K$_4$ D$_1$ व्रतचर्यं. —^{b}) B$_2$ शौचम् (for सत्यम्). —^{d}) G$_2$ उपेक्षता (for अपैशुनम्).

36 For the sequence in B D (except D$_1$), cf. v. l. 26. —^{a}) N (except Ś$_1$ K$_{1.3}$) अष्टसु. Ś$_1$ [अ]त्येव; G$_3$ तासु (for [ए]तेषु). G$_1$ नित्यः (for युक्तः). —^{b}) K$_5$ धर्मेषु; T$_2$ G$_2$ वृत्तेषु; G$_3$ दमे च (for व्रतेषु). —^{c}) K$_{2.4}$ D$_1$ अशिवं; B$_1$ अमलं;

अपापमशठं वृत्तमजिह्मं नित्यमाचरेत् ॥ ३६
आशीर्युक्तानि कर्माणि हिंसायुक्तानि यानि च ।
लोकसंग्रहधर्मं च नैव कुर्यान्न कारयेत् ॥ ३७
सर्वभावानतिक्रम्य लघुमात्रः परिव्रजेत् ।
समः सर्वेषु भूतेषु स्थावरेषु चरेषु च ॥ ३८
परं नोद्वेजयेत्कंचिन्न च कस्यचिदुद्विजेत् ।
विश्वास्यः सर्वभूतानामग्र्यो मोक्षविदुच्यते ॥ ३९
अनागतं च न ध्यायेन्नातीतमनुचिन्तयेत् ।
वर्तमानमुपेक्षेत कालाकाङ्क्षी समाहितः ॥ ४०
न चक्षुषा न मनसा न वाचा दूषयेत्क्वचित् ।
न प्रत्यक्षं परोक्षं वा किंचिद्दुष्टं समाचरेत् ॥ ४१
इन्द्रियाण्युपसंहृत्य कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ।
क्षीणेन्द्रियमनोबुद्धिर्निरीक्षेत निरिन्द्रियः ॥ ४२
निर्द्वंद्वो निर्नमस्कारो निःस्वाहाकार एव च ।
निर्ममो निरहंकारो निर्योगक्षेम एव च ॥ ४३
निराशीः सर्वभूतेषु निरासङ्गो निराश्रयः ।
सर्वज्ञः सर्वतो मुक्तो मुच्यते नात्र संशयः ॥ ४४
अपाणिपादपृष्ठं तमशिरस्कमनूदरम् ।
प्रहीणगुणकर्माणं केवलं विमलं स्थिरम् ॥ ४५
अगन्धरसमस्पर्शमरूपाशब्दमेव च ।

C. 14. 1306
B. 14. 46. 48
K. 14. 46. 48

Dc1 अशठे (for °ठं). D6 वित्तम् (for वृत्तम्). —^{d}) Dc1 आजिघ्रं (for °ह्मं).

37 For the sequence in B D (except D1), cf. v. l. 26. —^{a}) B Dc1 Dn1 D5.6 T1 G1 सर्वाणि; D3 मत्तानि (for कर्माणि). —^{b}) Ś1 K1.3 तु (for च). —^{c}) K5 -धर्मांश्च; T G1 M -युक्तं (for -धर्मं). K2.4 D1 तु (for च). Ś1 K1.3 लोकसंश्रयधर्मांश्च; G2 लोके संग्रहयुक्तं च. —^{d}) K2 च कुर्यान्न; K4 D1 कुर्यान्न च; D5.6 कुर्यान्नैव (by transp.). G3 M4 (*inf. lin.*) कामयेत् (for कार°).

38 ^{a}) G3 सर्वानेतान् (for सर्वभावान्). T G1.2 अनादृत्य (for अतिक्रम्य). —^{b}) K1.5 लघुमात्रा; K3 °र्मात्रा; G2 M1.2 °मात्रं. B5 परं (for परि-). G3 M4 (*inf. lin.*) लघुमात्रपरिग्रहः. —^{c}) M3 नमः (for समः). —^{d}) K4 स्थावराणि.

39 ^{a}) Ś1 K1 M4 परान्. D6 नोद्विजयेत्. Ś1 K1 कांश्चिन्; K2.4 B1–3 Dc1 D1.5 T2 G2 M4 किंचिन् (for कंचिन्). K3 परान्नोद्विजयं कांश्चिन्; G3 परं च नोद्विजेत्किं च. —^{b}) T G M4 (*inf. lin.*) कस्माच्चिद् (for कस्यचिद्). K5 न कस्मात्कचिदुद्विजेत्; B1.2 (marg. as in text) न च कस्मात्समुद्विजेत्. —^{c}) S (except G3) विश्वस्तः (for विश्वास्यः). —^{d}) K5 अयं मोक्षे विमुच्यते; G3 ऐकाग्र्यं मोक्ष उच्यते.

40 ^{a}) K4 D1 न च (by transp.); G3 न वा. —^{b}) Ś1 K1.3 चानु- (for अनु-). —^{c}) K4 B3–5 D1 उपेक्षेच्च. —^{d}) K3.5 T G M4 कालकांक्षी.

41 ^{b}) D5 (marg. as in text).6 हर्षयेत्; T G1 दूषयन् (for °येत्). K4 D1 न वा प्रादूषयेत्क्वचित्; D2.3 वाचा दूषयते क°. —^{c}) K2.4.5 प्रत्यक्षं न (by transp.). Dc1 D4 परोक्षं च; Dn1 परोक्षे वा; D3 च वा किंचित्. —^{d}) G1 उष्णं (sic) (for दुष्टं).

42 ^{a}) G3 -संगृह्य (for -संहृत्य). —42^{b}=6. 24. 58^{b}. —^{d}) G3 जितेंद्रियः (for निरिन्द्रियः). Dn1 D5.6 निरीहः सर्वतत्त्ववित्.

43 ^{a}) G3 निरहंकारो; Cv निर्नमस्कारो (as in text). K4 D1 अपाणिस्तव पृष्ठांतं (cf. 45^{a}). —K2.4 D1 G3 om. (hapl.) 43^{cd}. 43^{c}=6. 24. 71^{c}. —^{c}) K3 निर्दंमो (for निर्ममो). —^{d}) Dn1 D4–6 आत्मवान् (for एव च).

44 ^{a}) Dn1 D5.6 निराशीर्निर्गुणः शांतो. —^{b}) B5 D2–4 निराशंको; Dn1 D5.6 °सक्तो; G2 °शंसो (for °सङ्गो). Ś1 K1.2.5 निरामिषः; K3 °शिष्यः (sic); D5.6 °मयः (for °श्रयः). —K4 om. (hapl.) 44^{cd}. —^{c}) Dc1 D2–4 युक्तो (for मुक्तो). Dn1 D5.6 आत्मसंगी (D5.6 °सेवी) च तत्त्वज्ञो.

45 ^{a}) K2.4.5 D5 G2.3 M2 अपादपाणि-. B1.5 D (except D1) T G1.2 तद् (for तम्). —^{b}) B D2–4 निरूदरं (for अनू°). —^{c}) K4 D1 प्रीणे त्रि- (sic); Dn1 D4–6 प्रहीन-; T प्रभिन्न-; G1 अभिन्न-. G3 प्रहीणामलकर्माणं. —^{d}) T1 स्थितं (for स्थिरम्). K4 D1 कैवल्यं निर्गुणं स्थिरं.

46 ^{a}) Ś1 K1 अगंधमरसं घोरम्; K4 B D M4 °मरसस्पर्शम्. —^{b}) B2 G3 M1.2 अरूपाश(G3 °पं श)ब्द (for °शब्दम्). —^{c}) G2 M3 corrupt. M4 अत्वक्स्थम् (for अत्वगस्थि). Ś1 K1.3–5 D1 [अ]शब्दम् (for [अ]मज्जम्). K2 असंगं स्थितमानंदम्; B1.2.4 (marg.) अत्वगस्थ्यवसार(B4 °शास)कम्; B3 D2–4 अत्वगस्थावरास(B3 °श)कम् (sic); B4 Dc1 अचर(Dc1 °ग्रग)स्थावरासकम्;

C. 14. 1306
B. 14. 45. 48
K. 14. 46. 48

अत्वगस्थ्यथ चामज्जममांसमपि चैव ह ॥ ४६
निश्चिन्तमव्ययं नित्यं हृदिस्थमपि नित्यदा ।
सर्वभूतस्थमात्मानं ये पश्यन्ति न ते मृताः ॥ ४७
न तत्र क्रमते बुद्धिर्नेन्द्रियाणि न देवताः ।
वेदा यज्ञाश्च लोकाश्च न तपो न पराक्रमः ।
यत्र ज्ञानवतां प्राप्तिरलिङ्गग्रहणा स्मृता ॥ ४८
तस्मादलिङ्गो धर्मज्ञो धर्मव्रतमनुव्रतः ।
गूढधर्माश्रितो विद्वानज्ञातचरितं चरेत् ॥ ४९
अमूढो मूढरूपेण चरेद्धर्ममदूषयन् ।
यथैनमवमन्येरन्परे सततमेव हि ॥ ५०
तथावृत्तश्चरेद्धर्मं सतां वर्त्माविदूषयन् ।
यो ह्येवं वृत्तसंपन्नः स मुनिः श्रेष्ठ उच्यते ॥ ५१
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थांश्च महाभूतानि पञ्च च ।
मनोबुद्धिरथात्मानमव्यक्तं पुरुषं तथा ॥ ५२
सर्वमेतत्प्रसंख्याय सम्यक्संत्यज्य निर्मलः ।
ततः स्वर्गमवाप्नोति विमुक्तः सर्वबन्धनैः ॥ ५३
एतदेवान्तवेलायां परिसंख्याय तत्त्ववित् ।
ध्यायेदेकान्तमास्थाय मुच्यतेऽथ निराश्रयः ॥ ५४

B$_5$ अन्वागस्थ्यपवासक्तम्; D$_{n1}$ D$_{5.6}$ अनुगम्यमनासक्तम्; T G$_{1.3}$ अनास्थित्वगसृङ्मज्जम्; M$_4$ (*inf. lin.*) अत्वगस्थ्यसृगामज्जम्. — ^{d}) G$_2$ गोमांसम् (for अ°). K$_2$ S इति (for अपि). Ś$_1$ K$_{4.5}$ D$_1$ M$_4$ हि; D$_{n1}$ D$_{5.6}$ तत् (for ह).

47 ^{a}) K$_{2.3.5}$ B$_{1.3.5}$ D$_{c1}$ D$_6$ M$_{1.2.4}$ निश्चित्यम्; T G M$_3$ अचिंत्यम्. D$_{n1}$ D$_{5.6}$ दिव्यं (for नित्यं). K$_4$ D$_1$ निश्चित्यमव्ययं चैव. — ^{b}) B$_{1-3.5}$ D$_{2-4}$ T$_1$ G$_{1.2}$ M कूटस्थम्; B$_4$ D$_{n1}$ D$_5$ (marg. *sec. m.* as in text)$_{.6}$ गृह° (for हृदि°). M$_{1.2}$ इव (for अपि). D$_{n1}$ D$_{2-6}$ G$_3$ सर्वदा. K$_4$ D$_1$ वर्ष्मस्थमपि सर्वदा. — 47^{c} = 6. 28. 29^{a}. — ^{c}) G$_3$ ये तु सर्वे तमात्मानं. — ^{d}) B$_4$ D$_2$ न पश्यंति (by transp.).

48 ^{a}) K$_5$ D$_{2.3}$ तत्र न (by transp.); G$_3$ न तु सं- (for न तत्र). K$_2$ D$_1$ रमते (for क्रमते). D$_{n1}$ D$_{5.6}$ मृत्युर्; D$_3$ बुद्धिम्. — ^{b}) D$_3$ om. the first न. G$_3$ दैवतं. — ^{c}) K$_1$ देव-; B$_{2.3}$ D$_4$ G$_{2.3}$ M$_{1.2}$ देवा (for वेदा). B$_{1.2}$ यक्षाश् (for यज्ञाश्). Ś$_1$ K$_1$ योगाश्; K$_3$ योधाश्; D$_{c1}$ om. (for लोकाश्). — ^{d}) D$_{n1}$ D$_{5.6}$ व्रतानि च (for पराक्रमः). — ^{e}) Ś$_1$ K$_{1-3}$ तत्र (for यत्र). K$_{1.3}$ तृप्तिर् (for प्राप्तिर्). — ^{f}) Ś$_1$ K$_{1.3}$ -ग्रहणात्; K$_{2.4.5}$ D$_{1-4}$ G$_{2.3}$ -ग्रहणे (for -ग्रहणा). T G$_1$ अलिंगग्रहणे मता; C$_v$ °णे स्मृते.

49 K$_5$ om. 49^{ab}. — ^{a}) Ś$_1$ K$_{1.3.4}$ T G$_{2.3}$ अलिंगं; D$_{n1}$ D$_{4-6}$ G$_1$ अलिंग- (for अलिङ्गो). M$_3$ धर्मात्मा (for धर्मज्ञो). — ^{b}) B$_5$ अनुष्ठितः (for °व्रतः). K$_{2.4}$ D$_1$ ब्रह्मचर्य(K$_2$ °धर्म)मनुत्तमं; D$_{n1}$ D$_{5.6}$ धर्मतत्त्वमुपाचरेत्; G$_3$ °वृत्तमनुस्मृतः. — ^{c}) K$_4$ D$_{n1}$ गृह- (for गूढ-). K$_3$ -धर्माश्रितं. K$_5$ यत्र ज्ञानवतां विद्वान्; D$_{5.6}$ गृहधर्माश्रितो वृद्धान्. — ^{d}) K$_1$ अज्ञातं; K$_{2.4}$ B$_{3.5}$ D$_{1.4}$ T G$_1$ M$_1$ अज्ञान-; K$_5$ B$_{1.2.4}$ D$_{c1}$ D$_{n1}$ D$_3$ विज्ञान- (for अज्ञात-). D$_{5.6}$ विज्ञानचरितं व्रजेत्.

50 ^{a}) B (except B$_5$) D$_{c1}$ -भावेन (for -रूपेण). C$_v$ अगूढो गूढरूपेण. — ^{b}) K$_4$ D$_1$ अरूषयन् (for अदूष°). — Ś$_1$ K$_{1.3.4}$ D$_1$ om. (hapl.) 50^{c}–51^{b}. — ^{c}) K$_2$ B$_2$ D$_{n1}$ G$_{2.3}$ यथैवम्; D$_{c1}$ तथैतम्; T तथैवम्. D$_4$ T$_1$ अनु- (for अव-). D$_3$ यथैतमन्येन परे. — ^{d}) D$_3$ साधु; G$_3$ परैः. K$_2$ M ह; G$_3$ च (for हि).

51 Ś$_1$ K$_{1.3.4}$ D$_1$ om. 51^{ab} (cf. v. l. 50). — ^{a}) G$_1$ सदा वृत्तं. D$_{n1}$ शांतः (for धर्मं). D$_{5.6}$ तथा चरेच्छांतवृत्तिः; G$_3$ सतां वृत्तं चरेद्धर्मः. — ^{b}) K$_5$ B$_{1.2.5}$ D$_{2-4}$ G$_3$ धर्मं(B$_1$ G$_3$ वृत्त)मदूषयन्; B$_3$ धर्मं विभूष°; D$_{n1}$ D$_{5.6}$ धर्मानकुत्स°; T धर्मानदूष°; G$_1$ वेदं न दूष°; M$_{1.2}$ वर्षाविदू° (sic). K$_2$ सत्यं वृत्तमनुस्मरन्. — ^{c}) D$_{n1}$ D$_{5.6}$ om. हि. D$_4$ -संपूर्णः (for -संपन्नः). — ^{d}) K$_{1.2}$ D$_{n1}$ G$_{1.3}$ M$_2$ मुनि- (for मुनिः). K$_4$ D$_1$ मुनिश्रेष्ठः स उच्यते.

52 D$_{c1}$ om. 52^{c}–53^{b}. — ^{c}) T$_1$ महाबुद्धिर्. K$_5$ B D (except D$_1$; D$_{c1}$ om.) T$_2$ अहंकारम् (for अथात्मानम्). — ^{d}) K$_{1.2.4}$ D$_1$ अव्यक्तपु(K$_{1.2}$ °क्तं पु)रुषस्तथा.

53 D$_{c1}$ om. 53^{ab} (cf. v. l. 52). — ^{a}) B$_{1.2}$ सर्वमेव; D$_{n1}$ D$_{5.6}$ एतत्सर्वं (by transp.); M$_{2.3}$ सर्वमेतं. B D$_{2-4}$ समाख्याय (for प्रसं°). — ^{b}) K$_{2.5}$ G$_{2.3}$ M संपूज्य; B$_4$ संन्यस्य; D$_{2-4}$ संयुज्य (for संत्यज्य). K$_4$ D$_1$ तत्तद्विज्ञाय निर्मलः; D$_{n1}$ D$_{5.6}$ यथावत्तत्त्वनिश्चयात्; T G$_1$ सर्वं संपूज्य निर्मलः. — ^{c}) Ś$_1$ K$_1$ तथा; M$_4$ (*inf. lin.* as in text) तत्र (for ततः). Ś$_1$ K$_{1-4}$ मोक्षम् (for स्वर्गम्). — ^{d}) T$_2$ निर्मुक्तः.

54 ^{a}) D$_{n1}$ D$_{5.6}$ एतावद् (for एतदेव). K$_5$ B [अ]नु-; D$_{2-4}$ [आ]त्म- (for [अ]न्त-). K$_4$ D$_1$ तदे-

निर्मुक्तः सर्वसङ्गेभ्यो वायुराकाशगो यथा ।
क्षीणकोशो निरातङ्कः प्राप्नोति परमं पदम् ॥ ५५

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

४७

ब्रह्मोवाच ।
संन्यासं तप इत्याहुर्वृद्धा निश्चितदर्शिनः ।
ब्राह्मणा ब्रह्मयोनिस्था ज्ञानं ब्रह्म परं विदुः ॥ १
अविदूरात्परं ब्रह्म वेदविद्याव्यपाश्रयम् ।
निर्द्वंद्वं निर्गुणं नित्यमचिन्त्यं गुह्यमुत्तमम् ॥ २
ज्ञानेन तपसा चैव धीराः पश्यन्ति तत्पदम् ।
निर्णिक्ततमसः पूता व्युत्क्रान्तरजसोऽमलाः ॥ ३
तपसा क्षेममध्वानं गच्छन्ति परमैषिणः ।
संन्यासनिरता नित्यं ये ब्रह्मविदुषो जनाः ॥ ४
तपः प्रदीप इत्याहुराचारो धर्मसाधकः ।　C. 14. 1321 B. 14. 47. 5 K. 14. 47. 5

वांतरवेलायां ; Dc$_1$ एवमेवानुवे°. — ^{b}) K$_4$ D$_1$ तत्त्वतः (for °वित्). — ^{c}) G$_1$ ध्यायन् (for ध्यायेद्). T$_2$ आश्रित्य (for आस्थाय). D$_6$ ध्यापयेत्कोशमास्थाय. — ^{d}) B$_3$ च; D$_3$ [ऽ]पि (for ऽथ). B$_{1.2.4}$ मुच्यते नात्र संशयः.

55 ^{a}) Ś$_1$ K$_{1-3.5}$ B$_{1-3}$ Dc$_1$ D$_{2-4}$ विमुक्तः. K$_1$ B$_3$ -यज्ञेभ्यो ; K$_4$ D$_1$ -भूतेभ्यो ; B$_2$ -लिंगेभ्यो (for -सङ्गेभ्यो). — ^{b}) K$_2$ वायुराकाशवित्तथा. — ^{c}) B Dc$_1$ D$_2$ क्षीणकोषो ; S क्षीण(G$_3$ ऽव्यक्त)शोको. K$_4$ क्षीणशोकनिराशंकः. — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1.3}$ B (except B$_5$) Dc$_1$ संप्रा(B$_{1-4}$ स प्रा)प्नोति परं पदं (B$_{1.2}$ परां गतिं); K$_{2.4}$ D$_1$ G$_3$ प्राप्नोति परमां गतिं ; Dn$_1$ D$_{5.6}$ तथेदं प्राप्नुयात्परं.

Colophon om. in S (except G$_3$ M$_4$). — *Subparvan* : K$_{2.3}$ G$_3$ अनुगीता ; Dn$_1$ D$_5$ ब्रह्मगीता ; D$_6$ ब्राह्मगीता. — *Adhy. name* : K$_5$ B Dc$_1$ D$_4$ गुरुशिष्यसंवादः ; G$_3$ आश्रमधर्मकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś$_1$ 51 ; Dn$_1$ G$_3$ 46 (as in text); D$_4$ 43 ; M$_4$ (*inf. lin.*) 47.

47

☞ D$_4$ om. (hapl.) this adhy.

1 T G$_{1.2}$ M$_{1-3}$ om. the ref. K$_{2.4}$ D$_{1.6}$ M$_4$ ब्राह्मण (for ब्रह्मा). — ^{a}) G$_3$ संन्यासस्. — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1.3}$ निश्चय- ; K$_2$ ये तत्त्व- ; Dc$_1$ निश्चित्य ; D$_3$ निश्चित-. Bom. ed. -वादिनः ; S (except G$_3$) -दर्शनाः. — ^{c}) G$_3$ -निष्ठाश्च ; M$_{1.2}$ -योनिज्ञा (for °स्था). — ^{d}) K$_4$ D$_1$ ध्यानं (for ज्ञानं). B$_2$ एव (for ब्रह्म). G$_2$ पदं ; G$_3$ परे (for परं).

2 ^{a}) K$_2$ अचिरायत् ; G$_3$ अधीत्य यत् (for अविदूरात्). K$_5$ B D (except D$_1$) अति(B$_2$ °वि)दूरात्मकं ब्रह्म. — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1.3}$ -व्यपाश्रयात् ; D$_1$ G$_2$ -पराश्रयं ; T$_1$ G$_3$ -व्यपाश्रयः. K$_4$ वेदविद्यां पराश्रयं. — ^{c}) G$_3$ निर्द्वंद्वो ; M$_{2.3}$ °द्व-. G$_2$ चिंत्यं (for नित्यम्). — ^{d}) B$_3$ ज्ञानम् (for गुह्यम्). K$_5$ D$_{2.3}$ अव्ययं (for उत्तमम्). Ś$_1$ K$_4$ Dc$_1$ Dn$_1$ D$_{1.5.6}$ अचिंत्यगुणमुत्तमं ; G$_2$ गुह्यं परममुत्तमं.

3 ^{a}) S ध्यानेन (for ज्ञा°). — ^{b}) K$_2$ नित्यदा ; K$_4$ D$_1$ तत्पदाः ; Dn$_1$ D$_{5.6}$ तत्परं. D$_{2.3}$ धीरः पश्यति तत्पदं (D$_3$ °रं). — ^{c}) K$_4$ B$_{2.5}$ D$_{1.5.6}$ निर्मुक्त- ; K$_5$ B$_4$ T G$_1$ निर्निक्त-. K$_2$ M$_{3.4}$ -रजसः ; K$_{4.5}$ B D T$_1$ -मनसः (for -तमसः). Ś$_1$ K$_{1.3}$ विविक्तरजसः पूता. — ^{d}) K$_4$ D$_1$ [अ]तिक्रांत- ; G$_1$ निष्क्रांत- ; G$_3$ विक्रांत- (for व्युत्क्रान्त-). Ś$_1$ K$_{1.3}$ -तमसो (for -रजसो). K$_2$ व्यतिक्रांतरजोमलाः.

4 ^{a}) T$_1$ तपसा क्षेमधन्वानं (sic). — ^{b}) K$_2$ तपसैषिणः ; K$_{3.4}$ Dc$_1$ D$_1$ परमे° ; Dn$_1$ D$_{5.6}$ परमेश्वरं ; T$_2$ G [इ]ति मनीषिणः. — ^{c}) B$_{1-3}$ Dc$_1$ D$_{2.3}$ संन्यासे. Dc$_1$ om. from निरता up to जनाः (in 4^d). — ^{d}) K$_4$ D$_1$ यद् (for ये). B Dn$_1$ D$_{5.6}$ ये च (B$_{1.2}$ ये वै ; D$_6$ पंच) ब्रह्मविदो जनाः.

5 ^{a}) D$_3$ M$_3$ ततः (for तपः). K$_2$ प्रतीप (for प्रदीप). — T$_1$ om. 5^b–7^b. — ^{b}) K$_{2.4}$ D$_1$ -साधनं ;

C. 14. 1321
B. 14. 47. 5
K. 14. 47. 5

ज्ञानं त्वेव परं विद्म संन्यासस्तप उत्तमम् ॥ ५
यस्तु वेद निराबाधं ज्ञानं तत्त्वविनिश्चयात् ।
सर्वभूतस्थमात्मानं स सर्वगतिरिष्यते ॥ ६
यो विद्वान्सहवासं च विवासं चैव पश्यति ।
तथैवैकत्वनानात्वे स दुःखात्परिमुच्यते ॥ ७
यो न कामयते किंचिन्न किंचिदवमन्यते ।
इहलोकस्थ एवैष ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ८
प्रधानगुणतत्त्वज्ञः सर्वभूतविधानवित् ।
निर्ममो निरहंकारो मुच्यते नात्र संशयः ॥ ९
निर्द्वंद्वो निर्नमस्कारो निःस्वधाकार एव च ।
निर्गुणं नित्यमद्वंद्वं प्रशमेनैव गच्छति ॥ १०
हित्वा गुणमयं सर्वं कर्म जन्तुः शुभाशुभम् ।
उभे सत्यानृते हित्वा मुच्यते नात्र संशयः ॥ ११
अव्यक्तबीजप्रभवो बुद्धिस्कन्धमयो महान् ।
महाहंकारविटप इन्द्रियान्तरकोटरः ॥ १२
महाभूतविशाखश्च विशेषप्रतिशाखवान् ।
सदापर्णः सदापुष्पः शुभाशुभफलोदयः ।
आजीवः सर्वभूतानां ब्रह्मवृक्षः सनातनः ॥ १३
एतच्छित्त्वा च भित्त्वा च ज्ञानेन परमासिना ।
हित्वा चामरतां प्राप्य जह्याद्वै मृत्युजन्मनी ।

G$_3$ -साधका:. — ^{c}) K$_3$ ज्ञानमेव; T$_2$ G$_1$ ज्ञानं चैव; G$_2$ ज्ञानतो न (for ज्ञानं त्वेव). K$_2$ विद्यु:; K$_4$ D$_1$ ब्रह्म; M$_1$ वित्त (for विद्म). K$_5$ D$_{2.3}$ ज्ञानमेव परं विद्यात्; B$_{1.2.4.5}$ D$_{c1}$ D$_{n1}$ D$_{5.6}$ ज्ञानं वै परमं विद्यात् (D$_6$ °द्यां); B$_3$ ज्ञानमेव परो धर्म:; G$_3$ स्थानमेव परं विप्र:. — ^{d}) B$_{1.3.4}$ D$_{n1}$ D$_5$ T$_2$ G$_1$ संन्यासं; D$_6$ अत्याज्यं (for संन्यासस्). K$_2$ संन्यासं तप उच्यते.

6 T$_1$ om. 6 (cf. v. l. 5). — ^{a}) T$_2$ धर्मस्तु ते (for यस्तु वेद). D$_{n1}$ D$_{5.6}$ निराधारं; M$_4$ °बाधो. K$_{2.4}$ D$_1$ यस्तं वेद निराबाधो (K$_2$ °शाबाधं). — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1.4}$ D$_1$ G$_3$ ज्ञानतत्त्व-; K$_3$ D$_{c1}$ ज्ञानतत्त्वं (for ज्ञानं तत्त्व-). K$_5$ -विनिश्चयं. K$_2$ ज्ञानं वेद विनिश्चयं. — ^{c}) G$_3$ सर्वत: स्थितमात्मानं. — ^{d}) G$_3$ स्वर्ग- (for सर्व-). D$_{2.3}$ -गतिम् (for -गतिर्). T$_2$ G$_{1.2}$ M स सर्वविदिहोच्यते.

7 T$_1$ om. 7^{ab} (cf. v. l. 5). K$_2$ om. (hapl.) 7. — ^{a}) Ś$_1$ K$_{1.4}$ D$_1$ -संवादं (for -वासं च). K$_3$ विविद्वान्सहसंवासं. — ^{b}) K$_1$ B$_1$ निवासं. — ^{c}) K$_1$ च (for [ए]व). Ś$_1$ K$_1$ -नानात्वं. — ^{d}) K$_{1.5}$ B$_{3-5}$ D (D$_4$ om.) प्रति-; B$_{1.2}$ प्रवि- (for परि-).

8 ^{a}) K$_3$ नाकामयते; D$_3$ निका° (for न का°). — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1.3}$ अभि-; K$_4$ D$_1$ अपि; G$_3$ इति (for अव-). — ^{c}) T -लोके स (for -लोकस्थ). K$_2$ [ए]क- (for [ए]ष). — ^{d}) D$_6$ -लोकाय (for -भूयाय).

9 ^{a}) G$_1$ प्रधाने. D$_3$ -सत्त्वज्ञ: (for -तत्त्वज्ञ:). — ^{b}) K$_4$ -निधानवित्; B D$_{c1}$ D$_{n1}$ D$_{5.6}$ -प्रधान°. — ^{c}) K$_1$ निर्दंभो (for निर्ममो). — K$_{2.4}$ D$_1$ om. (hapl.) 9^{d}–10^{a}.

10 K$_{2.4}$ D$_1$ om. 10^{a} (cf. v. l. 9). D$_{c1}$ om. (hapl.) 10–11. — ^{a}) Ś$_1$ K$_{1.3}$ निर्द्वंद्वो नि:स्वधाकारो; B$_4$ °द्वो निरहंकारो. — ^{b}) Ś$_1$ K (except K$_5$) B$_{2.4.5}$ D$_1$ T G नि:स्वाहाकार एव च. — ^{c}) B$_{1.2}$ S निर्द्वंद्वं निर्गुणं नित्यं (B$_{1.2}$ चैव) (cf. 2^{c}). — ^{d}) K$_{4.5}$ D$_1$ G$_3$ प्रशमं न (K$_5$ G$_3$ च) (for °मेन). B$_{1.2}$ [अ]धि- (for [ए]व).

11 D$_{c1}$ om. 11 (cf. v. l. 10). — ^{a}) K$_2$ च गुणयं (sic) (for गुणमयं). — ^{b}) K$_{1-3.5}$ D$_{2.6}$ G$_3$ कर्मजं तु (for कर्म जन्तु:). — ^{c}) K$_4$ D$_1$ शुभं; G$_3$ इह (for उभे). Ś$_1$ K$_{1.3.5}$ त्यक्त्वा (for हित्वा).

12 ^{a}) K$_2$ अव्यक्तश्च (hypermetric). K$_4$ D$_1$ -जीव-; B D$_{c1}$ D$_{n1}$ D$_{2.3.5.6}$ -योनि-; Cv -बुद्धि- (for -बीज-). — ^{b}) Ś$_1$ -स्कंदमयो; K$_4$ -जीवमयो (for -स्कन्ध°). — ^{c}) D$_6$ -विटपम्. — ^{d}) Ś$_1$ K$_{2.5}$ B D$_{c1}$ D$_{n1}$ D$_{1-3.5}$ इंद्रियांकुर-. M$_2$ -कोटरं. K$_4$ D$_6$ इंद्रियांकुरघोटर: (D$_6$ °कोटय:).

13 K$_3$ om. 13^{ab}. — ^{a}) N (K$_3$ D$_4$ om.) -विशालश् (for °खश्). — ^{b}) D$_6$ विशेख- (for विशेष-). Ś$_1$ damaged; K$_2$ -शोषवान्; B$_5$ D$_{n1}$ -शाखिन:; M$_{1.2}$ -घातवान् (for -शाख°). K$_1$ corrupt; B$_{1-4}$ D$_{c1}$ D$_{2.3.5.6}$ विशेषयति शाखिन:. — ^{c}) D$_{n1}$ सदापत्र:; G$_3$ °पूर्ण: (for °पर्ण:). D$_{5.6}$ सदापुष्प: सदापत्र:. — ^{d}) K$_4$ B$_{2.4}$ D$_{c1}$ सदाशुभ- (for शुभाशुभ-). — ^{e}) K$_1$ अभीत्ता (sic); K$_{2.5}$ D$_{n1}$ D$_{2.3.5.6}$ T G आ(D$_{n1}$ अ)जीव्य:; K$_3$ अबीज:; D$_1$ अजीव:. — ^{f}) Ś$_1$ K$_3$ सनातनं.

14 ^{a}) Ś$_1$ K$_2$ B$_{3.4}$ D$_{c1}$ D$_{n1}$ D$_{3.5}$ एनं; K$_{1.3.5}$ B$_{1.2.5}$ D$_{2.6}$ एवं (for एतत्). K$_4$ D$_1$ क्षिप्त्वा (for

निर्ममो निरहंकारो मुच्यते नात्र संशयः ॥ १४
द्वावेतौ पक्षिणौ नित्यौ सखायौ चाप्यचेतनौ ।
एताभ्यां तु परो यस्य चेतनावानिति स्मृतः ॥ १५
अचेतनः सत्त्वसंघातयुक्तः
सत्त्वात्परं चेतयतेऽन्तरात्मा ।
स क्षेत्रज्ञः सत्त्वसंघातबुद्धि-
र्गुणातिगो मुच्यते मृत्युपाशात् ॥ १६

State Museum Library, Lucknow

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

४८

ब्रह्मोवाच ।
केचिद्ब्रह्ममयं वृक्षं केचिद्ब्रह्ममयं महत् ।
केचित्पुरुषमव्यक्तं केचित्परमनामयम् ।
मन्यन्ते सर्वमप्येतदव्यक्तप्रभवाव्ययम् ॥ १
उच्छ्वासमात्रमपि चेद्योऽन्तकाले समो भवेत् ।
आत्मानमुपसंगम्य सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ २

C. 14. 1336
B. 14. 48. 2
K. 14. 48. 2

छित्त्वा). D$_1$ G$_1$ [अ]व- (for the first च). T$_2$ G$_{1.2}$ हित्वा; M$_{1.2}$ जित्वा; C$_v$ भित्त्वा (as in text). —^{b}) T$_1$ G$_{1.2}$ परमाग्निना (for °सिना). —^{d}) Ś$_1$ K$_{1.3.5}$ जहीमो; K$_{2.4}$ D$_1$ जिहीते; T जह्याद्यो; M$_{1-3}$ जयते (for जह्याद्वै). — For 14^{bcd}, B Dc$_1$ Dn$_1$ D$_{2.3.5.6}$ subst.:

86* तत्त्वज्ञानासिना बुधः ।
हित्वा सङ्गमयान्पाशान्मृत्युजन्मजरोदयान् ।

[(L. 1) Dn$_1$ D$_{5.6}$ ज्ञानतत्त्वासिना. —(L. 2) B$_{1.2}$ -जरामयान्; D$_{5.6}$ -जरादिकान् (for -जरोदयान्).]

— 14^{ef} = 9^{cd}. —^{f}) K$_{2.4.5}$ D$_1$ मुच्यते सर्वकिल्बिषैः.

15 ^{a}) B D (except D$_1$; D$_4$ om.) G$_3$ [इ]मौ; C$_v$ [ए]तौ (as in text). D$_1$ विपणौ (for पक्षिणौ). Ś$_1$ K D$_{1-3}$ नित्यं. —^{b}) Ś$_1$ K$_1$ Dc$_1$ S (except G$_3$ M$_3$) संख्येयौ; K$_3$ B$_4$ संक्षेयौ; K$_5$ संज्ञायौ; D$_1$ damaged; Bom. ed. संक्षेपौ; C$_{np}$ सखायौ (as in text). K$_4$ D$_{5.6}$ वाप्यचेतनौ; G$_3$ तौ वि°; M$_{1.2}$ ताव° (for चाप्य°). — K$_3$ om. 15^{cd}. —^{c}) K$_4$ D$_1$ M$_3$ च परो; D$_{5.6}$ तु पृथग्; G$_2$ अपरो. K$_{2.4.5}$ D$_1$ यस्तु; B Dc$_1$ Dn$_1$ D$_{2.3}$ योन्यश्; G$_3$ M$_4$ यः स; M$_{1.2}$ दत्तश्; M$_3$ यत्तश् (for यस्य). —^{d}) Ś$_1$ विनिःस्मृतः; K$_{2.5}$ इति स्मृतिः; B$_{1.2}$ स उत्तमः; B$_{3-5}$ Dc$_1$ Dn$_1$ D$_{2.3}$ स उच्यते; D$_{5.6}$ इहोच्यते; M$_3$ (*sup. lin.*) इति श्रुतः.

16 ^{a}) M$_{1.2}$ अचेतनात्. K$_{2.4.5}$ D$_1$ सर्व- (for सत्त्व-). Ś$_1$ -संख्यातयुक्तः; K$_1$ -संगानयुक्तान्; B Dc$_1$ Dn$_1$ D$_{2.3.5.6}$ -संख्या(B$_5$ °ख्यो)विमुक्तः; D$_1$ -संघान्हि मुक्त्वा. —^{b}) K$_{2.4}$ D$_1$ सत्यात्परं; K$_5$ B$_5$ सत्त्वापरं; C$_v$ सत्त्वात्परं (as in text). Ś$_1$ K$_{1.3}$ चेतयानो; K$_5$ चिंतयानो; C$_v$ चेतयते (as in text). —^{c}) K$_{1-4}$ सर्व-; K$_5$ स च; T$_1$ सत्य-; C$_v$ सत्त्व- (as in text). T$_1$ G$_{1.3}$ -संख्यात- (for -संघात-). Ś$_1$ B D (D$_4$ om.) स क्षेत्रवित्स(Ś$_1$ D$_1$ °ज्ञः स)र्वसंख्यातबुद्धिर्. —^{d}) K$_{2.4}$ D$_1$ T$_2$ G$_{2.3}$ M गुणाधिको (G$_3$ °क्यो); C$_v$ °तिगो (as in text). Ś$_1$ K$_{1.3.4}$ B$_{3-5}$ D (except D$_1$; D$_4$ om.) सर्वपापैः (B$_{3.5}$ °शैः); B$_{1.2}$ कर्मपाशैः; G$_3$ क्लेशपाशात्. ❀ C$_v$: मृत्युपाशान्मुच्यत इति योजना । ❀

Colophon om. in D$_4$. — *Sub-parvan* : K$_{2.3}$ T G$_1$ M अनुगीता; Dn$_1$ D$_{5.6}$ ब्रह्मगीता. — *Adhy. name* : B Dc$_1$ गुरुशिष्यसंवादः; G$_3$ ब्रह्मलक्षणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś$_1$ 52; Dn$_1$ G$_3$ 47 (as in text); T$_1$ 35; T$_2$ G$_{1.2}$ M 34; M$_4$ (*inf. lin.*) 48.

48

1 K$_4$ D$_1$ M$_{3.4}$ ब्राह्मण (for ब्रह्मा). —^{a}) B$_5$ ब्रह्म (for वृक्षं). D$_{5.6}$ केचिद्वृक्षं ब्रह्ममयं. — B$_4$ Dc$_1$ D$_{2-4}$ om. (hapl.) 1^{bc}. —^{b}) Ś$_1$ K$_{1.3}$ B$_1$ Dc$_1$ Dn$_1$ D$_{5-6}$ ब्रह्मवनं; B$_5$ °पदं (for °मयं). K$_5$ T G$_{1.2}$ M वनं; G$_3$ परं (for महत्). K$_{2.4}$ D$_1$ केचिद्ब्रह्ममहाव(K$_2$ °हद्ब)नं. — B$_3$ om. (hapl.) 1^{cd}. —^{c}) K$_5$ T G परमम् (for पुरुषम्). K$_4$ D$_1$ केचिद्ब्रह्ममयं व्यक्तं; Dn$_1$ D$_{5.6}$ केचित्तु ब्रह्म चा(D$_6$ सा)व्यक्तं. —^{e}) K$_1$ अन्यं ते. Ś$_1$ K$_3$ इति; B$_{1.2.4}$ T G$_1$ एव (for अपि). —^{f}) C$_v$ अव्यक्तं. K$_4$ B$_{1-3}$ D$_{1.5.6}$ G$_1$ M$_3$ -प्रभवाप्ययं; K$_5$ °प्ययः. K$_{1.3}$ G$_3$ अव्यक्तं प्रभवाप्ययं (G$_3$ °प्ययौ).

2 ^{a}) K$_3$ -कालम्; G$_3$ -मात्राद् (for -मात्रम्). T$_1$

C. 14. 1336
B. 14. 48. 3
K. 14. 48. 3

निमेषमात्रमपि चेत्संयम्यात्मानमात्मनि ।
गच्छत्यात्मप्रसादेन विदुषां प्राप्तिमव्ययाम् ॥ ३
प्राणायामैरथ प्राणान्संयम्य स॒ पुनः पुनः ।
दशद्वादशभिर्वापि चतुर्विंशात्परं ततः ॥ ४
एवं पूर्वं प्रसन्नात्मा लभते यद्यदिच्छति ।
अव्यक्तात्सत्त्वमुद्रिक्तममृतत्वाय कल्पते ॥ ५
सत्त्वात्परतरं नान्यत्प्रशंसन्तीह तद्विदः ।
अनुमानाद्विजानीमः पुरुषं सत्त्वसंश्रयम् ।
न शक्यमन्यथा गन्तुं पुरुषं तमथो द्विजाः ॥ ६
क्षमा धृतिरहिंसा च समता सत्यमार्जवम् ।
ज्ञानं त्यागोऽथ संन्यासः सात्त्विकं वृत्तमिष्यते ॥ ७
एतेनैवानुमानेन मन्यन्तेऽथ मनीषिणः ।
सत्त्वं च पुरुषश्चैकस्तत्र नास्ति विचारणा ॥ ८
आहुरेके च विद्वांसो ये ज्ञाने सुप्रतिष्ठिताः ।
क्षेत्रज्ञसत्त्वयोरैक्यमित्येतन्नोपपद्यते ॥ ९
पृथग्भूतस्ततो नित्यमित्येतदविचारितम् ।
पृथग्भावश्च विज्ञेयः सहजश्चापि तत्त्वतः ॥ १०
तथैवैकत्वनानात्वमिष्यते विदुषां नयः ।

G$_{1.3}$ M$_{4}$ (*inf. lin.*) **Cv** च (for चेद्). — Ś$_{1}$ K$_{1.3.4}$ D$_{1}$ (hapl.) om. 2^{b}–3^{a}. —^{b}) K$_{2}$ M$_{1-3}$ योंतका(M$_{2}$ °तं का)ल-; T भोक्तृकाले (T$_{2}$ °ल-). —^{c}) B$_{1.3}$ अपि (for उप-). K$_{2.5}$ G$_{1.3}$ M -संयम्य (for -संगम्य).

3 Ś$_{1}$ K$_{1.3.4}$ D$_{1}$ om. 3^{a} (cf. v. l. 2). —^{a}) T G M$_{4}$ (*inf. lin.*) च (for चेत्). —^{b}) K$_{1.3}$ B$_{1.2}$ आत्मना (for °नि). —^{d}) T M$_{3}$ प्राप्यम् (for प्राप्तिम्). K$_{5}$ उत्तमां; Dn$_{1}$ D$_{3}$ T G$_{1}$ अव्ययं (for °याम्). K$_{2}$ विद्वद्भिः प्राप्यमव्ययं; K$_{3}$ D$_{6}$ विदुषां (D$_{6}$ °षा) प्राप्तमव्ययं; K$_{4}$ D$_{1}$ °षां गतिमुत्तमां.

4 ^{a}) K$_{2}$ corrupt. B$_{1}$ प्राणापानैर्. D$_{6}$ घ्राणान् (for प्राणान्). —^{b}) T$_{2}$ संगम्य. K$_{2.4}$ D$_{1}$ S च (for स). —^{c}) K$_{2}$ मात्रा (for दश-). B$_{4.5}$ Dc$_{1}$ -द्वादशधा (for °भिर्). B$_{4}$ Dc$_{1}$ च (for वा). K$_{4}$ D$_{1}$ देशद्वादशनिर्वापि (sic). —^{d}) M$_{1.2}$ चतुस्त्रिंशात् (for °विंशात्). K$_{4}$ Dc$_{1}$ D$_{1}$ परंतप; G$_{1}$ समंततः; G$_{3}$ M$_{4}$ (*inf. lin.*) परं तु तत्. K$_{2}$ चतुर्भिर्विंशतिस्तथा; T चत्वारिं(T$_{2}$ °तुर्विं)-शत्समंततः; G$_{2}$ चतुर्विंशत्परंतप.

5 ^{a}) K$_{2.3}$ Dc$_{1}$ D$_{2.3}$ पूर्व-; K$_{4}$ D$_{1}$ सर्वं (for पूर्वं). B$_{3}$ प्रशांतात्मा. —^{c}) K$_{4}$ M अव्यक्तात्तत्समुद्रिक्तम्; G$_{3}$ अव्यक्तत्वात्समु°.

6 K$_{3}$ om. 6–7. —^{a}) K$_{4}$ D$_{1}$ सत्यात्. T$_{1}$ नित्यं; M$_{1}$ नान्यं (for नान्यत्). —^{b}) D$_{4}$ M$_{2}$ ह; M$_{1}$ हि (for [इ]ह). K$_{2}$ तत्त्ववित् (sic) (for तद्विदः). —^{c}) Dc$_{1}$ M$_{3.4}$ हि (for वि-). —^{d}) G$_{3}$ सत्त्वमाश्रितं. —^{e}) K$_{5}$ B Dc$_{1}$ D$_{2-4}$ G$_{3}$ कर्तुं; D$_{5.6}$ ज्ञातुं (for गन्तुं). K$_{2}$ अशक्यमन्यगं तं तु. —^{f}) K$_{5}$ सुमनो; B$_{2}$ तमथ. K$_{1}$ G$_{1}$ द्विजः. Dn$_{1}$ D$_{5.6}$ पुरुषं द्विजसत्तमाः (D$_{5.6}$ °म); T$_{2}$ पुरुषत्वमथो द्विज.

7 K$_{3}$ om. 7 (cf. v. l. 6). $7^{ab} = 14.38.3^{ab}$. —^{a}) K$_{4}$ D$_{1}$ -वृत्तिर् (for -धृतिर्). D$_{3}$ क्षमा च धृतिर्हिंसा च. —^{b}) G$_{3}$ संतोषः (for समता). K$_{1}$ मतिम्; Dc$_{1}$ समम् (far सत्यम्). —^{c}) K$_{1}$ corrupt. Dn$_{1}$ योगो (for त्यागो). G$_{1}$ [ऽ]पि (for ऽथ). G$_{3}$ संन्यासं. — B$_{2}$ om. 7^{d}–9^{a}. —^{d}) Ś$_{1}$ damaged. D$_{4}$ वृत्तिम् (for वृत्तम्). B$_{5}$ D$_{2-4}$ उच्यते; D$_{6}$ इष्यति. K$_{4}$ D$_{1}$ साधिकं वृत्तमुत्तमं.

8 B$_{2}$ om. 8 (cf. v. l. 7). In Dn$_{1}$, the portion from 8 up to 14. 49. 26 is lost on missing folios (82–85). —^{a}) K$_{4}$ D$_{1}$ अथ (for अनु-). M$_{1.2}$ -गमने (for -मानेन). —^{b}) K$_{4}$ D$_{1}$ च; B$_{1}$ हि; D$_{3.4}$ यं; D$_{5.6}$ ते; Bom. ed. वै (for ऽथ). M$_{1.2}$ न मन्यंते मनीषिणः. —^{c}) K$_{1.3}$ सत्यं. K$_{2}$ [ए]ष; K$_{4}$ D$_{1.5.6}$ T$_{1}$ G$_{1}$ [ए]व (for [ए]कस्). T$_{2}$ G$_{2}$ सत्त्वं च पुरुषमेव. —^{d}) T G$_{1.2}$ का तत्रास्मिन् (for तत्र नास्ति).

9 B$_{2}$ om. 9^{a} (cf. v. l. 7). Dn$_{1}$ missing (cf. v. l. 8). —^{a}) Ś$_{1}$ K$_{1.3}$ आहुः केचिदविद्वांसो; G$_{3}$ **Cv** आहुरेके (**Cv** °ते) महात्मानो. —^{b}) Ś$_{1}$ K D$_{1}$ G$_{3}$ ज्ञाने(K$_{2}$ °नि)षु (for ज्ञाने सु-). B Dc$_{1}$ D$_{2-3}$ ये ज्ञा(Dc$_{1}$ यज्ज्ञा)नपरिनिष्ठिताः. —^{c}) K$_{4}$ B$_{1.2}$ D$_{1}$ क्षेत्र(B$_{1.2}$ सत्त्व)क्षेत्रज्ञयोरैक्यम्. —^{d}) K$_{1}$ [ए]ते (for [ए]तन्).

10 Dn$_{1}$ missing (cf. v. l. 9). Dc$_{1}$ om. 10. —^{a}) D$_{5.6}$ G$_{3}$ **Cv** पृथग्भूतं. K$_{2}$ तथो; T$_{2}$ G$_{1}$ तथा (for ततो). B$_{1.2}$ नित्य (sic); D$_{2-6}$ सत्त्वम् (for नित्यम्). B$_{5}$ पृथग्भूतस्थयोर्नित्यम्. —^{b}) T$_{1}$ च विचारितं; **Cv** अपि वा°. —^{c}) B$_{1.2}$ तु (for च). —^{d}) K$_{4}$ सत्त्वतः (for त°). Ś$_{1}$ K$_{1-3.5}$ सर्व(K$_{2.5}$ °ह)भावश्च तत्त्वतः.

11 Dn$_{1}$ missing (cf. v. l. 9). —^{a}) K$_{2}$ D$_{1}$ [ए]

मशकोदुम्बरे त्वैक्यं पृथक्त्वमपि दृश्यते ॥ ११
मत्स्यो यथान्यः स्यादप्सु संप्रयोगस्तथानयोः ।
संबन्धस्तोयबिन्दूनां पर्णे कोकनदस्य च ॥ १२

गुरुरुवाच ।

इत्युक्तवन्तं ते विप्रास्तदा लोकपितामहम् ।
पुनः संशयमापन्नाः पप्रच्छुर्द्विजसत्तमाः ॥ १३

ऋषय ऊचुः ।

किंस्विदेवेह धर्माणामनुष्ठेयतमं स्मृतम् ।
व्याहतामिव पश्यामो धर्मस्य विविधां गतिम् ॥ १४
ऊर्ध्वं देहाद्वदन्त्येके नैतदस्तीति चापरे ।
केचित्संशयितं सर्वं निःसंशयमथापरे ॥ १५
अनित्यं नित्यमित्येके नास्त्यस्तीत्यपि चापरे ।
एकरूपं द्विधेत्येके व्यामिश्रमिति चापरे ।
एकमेके पृथक्चान्ये बहुत्वमिति चापरे ॥ १६
मन्यन्ते ब्राह्मणा एवं प्राज्ञास्तत्त्वार्थदर्शिनः ।
जटाजिनधराश्चान्ये मुण्डाः केचिदसंवृताः ॥ १७

C. 14. 1352
B. 14. 49. 5
K. 14. 49. 5

वैकत्र; D3 [ए]कत्वं च; G2 [ए]कैकत्व-. K3 B2 -नानात्वे. —^{b}) K2 इत्येतद् (for दृश्यते). D1 G1 विदुषा. G3 M4 (*inf. lin.*) ततः; Cnv तपः; Cv नयात् (for नयः). D5.6 एष्यते विदुषां नृप. —^{c}) K2 corrupt. Ś1 मषकोदुंबरे; K5 मशकोदुंबरैस्; D3 °रं; T2 G1 M1.2 °रस्; G3 °रात्. B D1–6 Cp च (for तु).

12 Dn1 missing (cf. v. l. 9). —^{a}) Ś1 [ऽ]न्यथा (for यथा). B (except B5) Dc1 अप्सु मत्स्यो यथान्यः स्याद्; G3 मत्स्योदके यथा च स्याद्. —^{b}) B Dc1 D2–5 तयोः (for [अ]नयोः). —^{c}) G3 -विज्ञानं (for -बिन्दूनां). —^{d}) B2 पत्रे; T1 M1–3 वर्णे; T2 G1.3 पर्णैः; G2 वर्णैः. B2 वै (for च). — After 12, B (except B1) ins. an addl. colophon [*Adhy. name*: B3–5 गुरुशिष्यसंवादः].

13 Dn1 missing (cf. v. l. 9). T G1 M1–3 om. the ref. —^{a}) K2.4 B1.4.5 D1–6 T1 G M4 [उ]क्तवंतस्. Ś1 K1.3 विप्रास्तु; K2 विप्रास्ते (by transp.). —^{b}) T G2 M तथा (M3 °तो) (for तदा). K4 D1.5.6 लोक्य-; G2 प्रोचुः (for लोक-). —^{d}) D5.6 मुनि-; G3 ऋषि- (for द्विज-). K3 -सत्तम (for °माः). — After 13, Dc1 D4–6 ins. an addl. colophon [*Adhy. name*: D5.6 गुरुशिष्यसंवादः].

14 Dn1 missing (cf. v. l. 9). T2 G1 M om. the ref. K5 D2–4.6 ऋषिर् (for ऋषय). —^{a}) K2.4 D1 किंचिद्; M1 केस्विद्; M4 कःस्विद्. K4 D1 एव हि; K5 एव ह; B3 इह च (for एवेह). B1.2.4.5 Dc1 D2–6 को वा स्विदिह धर्माणाम्. —^{b}) D1 अनुध्येय- (for °ष्ठेय-). B (except B3) D (except D1; Dn1 missing) -तमो मतः; M1.2 -तमाः स्मृताः; M4 -तमः स्मृतः. —^{c}) K4 D1 एव; B2 इह (for इव). —^{d}) D6 विमर्श्य (for धर्मस्य). K2 परमां (for विविधां).

15 Dn1 missing (cf. v. l. 9). —^{a}) T1 G2 ऊर्ध्वं (T1 °र्ध्वं-) देहं; G1 ऊर्ध्वं देवान्. B2 [ए]ते; G2 Cv [अ]न्ये (for [ए]के). — K2 om. (hapl.) 15^{b}–16^{a}. —^{b}) Ś1 K1.3 तद् (for [ए]तद्). ❀ Cv: अपरे चार्वाकादय एतत्परलोकादिकं नास्तीति वदन्ति । ❀ — K3.4 D1 om. (hapl.) 15^{cd}. —^{c}) G3 क्वचित्संशयितं नित्यं. —^{d}) K1 न संशयमतः परे.

16 Dn1 missing (cf. v. l. 9). K2 om. 16^{a} (cf. v. l. 15). —^{a}) D6 आहारं; Cv अनित्यं (as in text). G1 सत्यम्; Cv नित्यम् (as in text). K4 D1 G2 एकेपि (for इत्येके). —^{b}) K2 नास्त्यमीति (sic); G2 नित्यामिति (for नास्त्यस्तीति). G3 [ऊ]चिरे परे (for [अ]पि चापरे). K4 B3 D1 नास्तीत्यपि तथा (B3 च वा) परे. — Ś1 K1 om. (hapl.) 16^{cdef}. K4 B2 D1 om. (hapl.) 16^{cd}. —^{c}) B1 D3 एकं (for एक-). K2.3 T G M4 द्विधेत्येके त्रिधेत्ये (K2.3 °धाप्ये) के; K5 बिभूत्येकेन्यमित्येके (sic); M1.2 केचित्साकं त्रिधेत्येके; M3 केचिद्द्विधे त्रिधेत्येके (sic). ❀ Cv: एके-द्विधा, एके तु त्रिधेति वदन्ति । ❀ —^{d}) K2 corrupt. — M1.2 om. (hapl.) 16^{ef}. B Dc1 D2–6 transp. 16^{ef} and 17^{ab}, followed by 19^{cd}, in B5 D2–6, D2–4 repeating 19^{cd} in its proper place. —^{e}) B3 D2 एवम् (for एकम्). T2 एतत् (for एके). K3.4 D1 तु (for च). —^{f}) D3.6 M3 अपि (for इति).

17 Dn1 missing (cf. v. l. 9). B Dc1 D2–6 transp. 16^{ef} and 17^{ab}. D1–4 repeat 17^{ab}, after 18^{b}. —^{a}) M1 कथ्यंते (for मन्यन्ते). B D2.3 (last two second time) देव- (B4 °वं); Dc1 D4 (second time) देवाः; D2.3 (both first time).4 (both times).5.6 M एव; T G1.2 ये च (for एवं). —^{b}) Ś1 प्राज्ञ-; K1 T G1.2 प्रज्ञास्. K3.4 D1 (both times) तत्त्वज्ञानार्थदर्शिनः; B Dc1 D2–4 (last three both times).5.6 ब्रह्मज्ञास्तत्त्वदर्शिनः (D5.6 °वादिनः). — After 17^{ab}, B5

C. 14. 1353
B. 14. 49. 6
K. 14. 49. 6

अस्नानं केचिदिच्छन्ति स्नानमित्यपि चापरे ।
आहारं केचिदिच्छन्ति केचिच्चानशने रताः ॥ १८
कर्म केचित्प्रशंसन्ति प्रशान्तिमपि चापरे ।
देशकालावुभौ केचिन्नैतदस्तीति चापरे ।
केचिन्मोक्षं प्रशंसन्ति केचिद्भोगान्पृथग्विधान् ॥ १९
धनानि केचिदिच्छन्ति निर्धनत्वं तथापरे ।
उपास्यसाधनं त्वेके नैतदस्तीति चापरे ॥ २०
अहिंसानिरताश्चान्ये केचिद्धिंसापरायणाः ।
पुण्येन यशसेत्येके नैतदस्तीति चापरे ॥ २१
सद्भावनिरताश्चान्ये केचित्संशयिते स्थिताः ।
दुःखादन्ये सुखादन्ये ध्यानमित्यपरे स्थिताः ॥ २२
यज्ञमित्यपरे धीराः प्रदानमिति चापरे ।
सर्वमेके प्रशंसन्ति न सर्वमिति चापरे ॥ २३
तपस्त्वन्ये प्रशंसन्ति स्वाध्यायमपरे जनाः ।
ज्ञानं संन्यासमित्येके स्वभावं भूतचिन्तकाः ॥ २४
एवं व्युत्थापिते धर्मे बहुधा विप्रधावति ।

D$_{2-6}$ (D$_{2-4}$ after the first occurrence of 17^{ab}) read 19^{cd}. — ^{c}) B (except B$_1$) Dc$_1$ D$_4$ केचिन् (for चान्ये). — ^{d}) G$_1$ मूढाः (for मुण्डाः). K$_5$ किंचिद्. B$_{3.5}$ D$_2$ च संवृताः (for असं°).

18 Dn$_1$ missing (cf. v. l. 9). K$_5$ om. 18^{ab}. — ^{a}) M$_4$ अस्थानं. — ^{b}) M$_4$ स्थानम्. K$_3$ B Dc$_1$ D$_{2-4}$ G$_3$ इच्छंति ; K$_4$ D$_1$ अन्येति (for इत्यपि). D$_{5.6}$ स्नानमप्यपरे जनाः. — After 18^{b}, D$_{1-4}$ repeat 17^{ab}. — ^{c}) K$_5$ अश्नंतं ; G$_3$ अशनं (for आहारं). — ^{d}) K$_3$ अनशने ; K$_4$ D$_1$ निर° (for चान°).

19 Dn$_1$ missing (cf. v. l. 9). — ^{a}) B (except B$_5$) Dc$_1$ केचित्कर्म (by transp.). — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1.2.5}$ G$_3$ M$_{1.2}$ प्रशांतम् ; K$_4$ नैष्कर्म्यम् ; D$_1$ तेकर्म (for प्रशान्तिम्). Ś$_1$ K$_{1.3.5}$ इति (for अपि). D$_{5.6}$ T$_1$ प्रशांतिं चा(T$_1$ °तिम)परे जनाः ; G$_1$ न प्रशंसंति चापरे. — K$_4$ B$_4$ G$_3$ om. (hapl.) 19^{cd}. B$_5$ D$_{2-6}$ read 19^{cd} after 17^{ab}, D$_{2-4}$ repeating it in its proper place. — ^{c}) D$_1$ -कालभुजः ; C$_v$ -कालावुभौ (as in text). T चैतं (for केचिन्). — ^{d}) M$_3$ तद् (for [ए]तद्). — Ś$_1$ K$_1$ om. (hapl.) 19^{e}–20^{b}. K$_2$ om. (hapl.) 19^{e}–20^{d}. K$_4$ om. 19^{e}–49. 6^{d}. — ^{e}) G$_2$ सत्यमेके (for केचिन्मोक्षं). — ^{f}) T पृथक्पृथक्.

20 Dn$_1$ missing (cf. v. l. 9). Ś$_1$ K$_1$ om. 20^{ab} ; K$_{2.4}$ om. 20 (for all, cf. v. l. 19). — ^{a}) G$_2$ तथा न (for धनानि). — ^{b}) B$_1$ D$_{4-6}$ अथ (for तथा). — ^{c}) B$_4$ Dc$_1$ उपास्यं. D$_1$ -साधकं (for °नं). D$_1$ त्वन्ये ; M केचिन् (for त्वेके). T$_2$ G$_{2.3}$ उपास्याः साधवस्त्वेके. C$_v$ cites उपास्यां साधयंति. — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1.3}$ ने(K$_3$ [ऽ]न्ये)ति चान्ये तथा जनाः (K$_3$ विधिः).

21 Dn$_1$ missing (cf. v. l. 9). K$_4$ om. 21 (cf. v. l. 19). D$_1$ om. from 21 up to 14. 49. 6. — ^{a}) K$_2$ T$_2$ G$_{1.2}$ M केचित् (for चान्ये). — ^{b}) Dc$_1$ T$_2$ हिंसां. — ^{c}) K$_2$ त्वन्ये ; K$_3$ त्वेके ; D$_{5.6}$ चान्ये (for [इ]त्येके). — ^{d}) Ś$_1$ तद् (for [ए]तद्). K$_3$ इच्छंति (for अस्तीति). — After 21, K$_5$ T$_1$ read 23^{cd}.

22 Dn$_1$ missing (cf. v. l. 9). K$_4$ om. 22 (cf. v. l. 19). D$_1$ om. 22 (cf. v. l. 21). K$_5$ om. (hapl.) 22^{a}–23^{b}. — ^{a}) K$_1$ corrupt. G$_3$ C$_v$ सद्भावे. Ś$_1$ K$_1$ तु (for च). — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ संशयते ; B$_5$ सांख्यमते ; T G$_{1.2}$ संशयिता ; C$_v$ °यिते (as in text). K$_2$ व्रताः (sic) (for स्थिताः). D$_{5.6}$ केचित्संशयमास्थिताः. — ^{c}) Ś$_1$ K$_{1.3}$ शिवाद् (for सुखाद्). G$_3$ दुःखान्यन्ये सुखान्यन्ये. — ^{d}) D$_{5.6}$ जनाः (for स्थिताः).

23 Dn$_1$ missing (cf. v. l. 9). K$_4$ om. 23 (cf. v. l. 19). D$_1$ om. 23 (cf. v. l. 21). K$_5$ om. 23^{ab} (cf. v. l. 22). — ^{a}) Ś$_1$ K$_3$ T G$_1$ M$_{2.4}$ यज्ञ ; K$_1$ G$_3$ यज्ञा (for यज्ञम्). D$_{5.6}$ विप्राः (for धीराः). — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1.3}$ प्रधानम् ; Dc$_1$ प्रज्ञा° ; S दानमेव (for प्रदानम्). D$_{5.6}$ प्रदानमपरे जनाः. — After 23^{b}, K$_5$ D$_{4-6}$ T read 24. B Dc$_1$ D$_{2.3}$ transp. 23^{cd} and 24^{ab}. T$_2$ om. 23^{cd}. K$_5$ T$_1$ read 23^{cd} after 21. — ^{c}) T$_1$ G M$_4$ (*inf. lin.*) सत्यम् (for सर्वम्). M$_4$ (*inf. lin.* as in text) एते (for एके). — ^{d}) T$_1$ G M$_4$ (*inf. lin.*) सत्यम् (for सर्वम्). K$_{1.3}$ B$_{3-5}$ Dc$_1$ D$_{2.3}$ न स(D$_3$ श)र्वमपरे जनाः.

24 For the sequence in K$_5$ B Dc$_1$ D$_{2-6}$ T$_1$, cf. v. l. 23. Dn$_1$ missing (cf. v. l. 9). K$_4$ om. 24 (cf. v. l. 19). D$_1$ om. 24 (cf. v. l. 21). — ^{a}) K$_2$ नयस्त्वेके ; B$_{1.2}$ Dc$_1$ तपश्चान्ये (Dc$_1$ °श्चैके). — ^{b}) D$_6$ च परे ; T G$_1$ M$_{1.2}$ इतरे (for अपरे). — ^{c}) K$_{1-3}$ B$_{1.2}$ D$_{2-4}$ G$_1$ ज्ञान- (for ज्ञानं). B$_2$ [अ]न्ये (for [ए]के). — ^{d}) K$_2$ इतरे जनाः ; M$_4$ भूतिचिंतकाः.

निश्चयं नाधिगच्छामः संमूढाः सुरसत्तम ॥ २५
इदं श्रेय इदं श्रेय इत्येवं प्रस्थितो जनः ।
यो हि यस्मिन्रतो धर्मे स तं पूजयते सदा ॥ २६
तत्र नो विहता प्रज्ञा मनश्च बहुलीकृतम् ।
एतदाख्यातुमिच्छामः श्रेयः किमिति सत्तम ॥ २७

अतः परं च यद्गुह्यं तद्भवान्वक्तुमर्हति ।
सत्त्वक्षेत्रज्ञयोश्चैव संबन्धः केन हेतुना ॥ २८
एवमुक्तः स तैर्विप्रैर्भगवाँल्लोकभावनः ।
तेभ्यः शशंस धर्मात्मा याथातथ्येन बुद्धिमान् ॥ २९

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

४९

ब्रह्मोवाच ।
हन्त वः संप्रवक्ष्यामि यन्मां पृच्छथ सत्तमाः ।
समस्तमिह तच्छ्रुत्वा सम्यगेवावधार्यताम् ॥ १
अहिंसा सर्वभूतानामेतत्कृत्यतमं मतम् ।

C. 14. 1367
B. 14. 50. 2
K. 14. 50. 2

---

25 Dn$_1$ missing (cf. v. l. 9). K$_4$ om. 25 (cf. v. l. 19). D$_1$ om. 25 (cf. v. l. 21). Dc$_1$ om. 25. —^{a}) D$_6$ व्युत्पादिते ; T G$_1$ संस्थापिते ; G$_2$ उत्था°. —^{b}) K$_2$ B$_{3-5}$ D$_{2-4}$ विप्रधाविते ; K$_5$ D$_5$ T$_1$ °बोधिते ; B$_1$ च प्रबोधिते ; B$_2$ च प्रबाधिते ; D$_6$ विप्रबाधिते ; T$_2$ G वै प्रधावति. —^{c}) D$_6$ निश्चये. K$_{2.5}$ D$_3$ M$_{1-3}$ -गच्छामि (for °मः). —^{d}) K$_2$ -सत्तमाः. S श्रेयः किमिति सत्तम (T$_1$ G$_1$ मः).

26 Dn$_1$ missing (cf. v. l. 9). K$_4$ om. 26 (cf. v. l. 19). D$_1$ om. 26 (cf. v. l. 21). —^{a}) K$_1$ Dc$_1$ श्रेयम् (for the first श्रेय). D$_4$ इदं श्रेयमिदं श्रेयम्. —^{b}) K$_2$ प्रास्थितो ; B D (D$_1$ om. ; Dn$_1$ missing) व्युत्थितो (D$_2$ °ते) ; S प्रस्थिता. K$_1$ D$_3$ G$_3$ M जनाः. —^{c}) Ś$_1$ K$_{1-3}$ स्थितो ; K$_5$ श्रितो ; G$_3$ स्मृतो (for रतो). G$_3$ धर्मः. —^{d}) G$_3$ सततं पूजये- त्सदा.

27 Dn$_1$ missing (cf. v. l. 9). K$_4$ om. 27 (cf. v. l. 19). D$_1$ om. 27 (cf. v. l. 21). K$_5$ om. 27^{ab}. G$_3$ repeats 27^a–28^b, preceded by the ref. ऋषयः, after 14. 49. 21. —^{a}) D$_{4-6}$ तेन ; T$_2$ अत्र (for तत्र). K$_{1-3}$ B (except B$_3$) Dc$_1$ D$_{2.3.5.6}$ T G$_{1.3}$ (first time) M नो वि(K$_2$ नावि)हिता ; G$_2$ संविहता (for नो वि°). K$_3$ D$_3$ G$_3$ (first time) प्राज्ञा. G$_3$ (second time) तत्र नो विहितप्रज्ञं. —^{b}) K$_2$ पुनश्च बहुलीकृता. —^{c}) Ś$_1$ K$_2$ B$_{4.5}$ आख्यातम् ; B$_1$ D$_{5.6}$ विज्ञातुम् ; B$_2$ वेदितुम्. Dc$_1$ इच्छाम. K$_1$ एतदाख्यातामिच्छामि. —^{d}) M$_{3.4}$ इह (for इति).

28 For the repetition in G$_3$, cf. v. l. 27. Dn$_1$ missing (cf. v. l. 9). K$_4$ om. 28 (cf. v. l. 19). D$_1$ om. 28 (cf. v. l. 21). Before 28, G$_3$ (second time) ins. ब्रह्मा. —^{a}) B$_4$ D$_{5.6}$ G$_3$ (second time) तु (for च). —^{b}) K$_2$ D$_4$ G$_1$ M$_2$ अर्हसि. G$_3$ (second time) तत्तु धूमविवर्जितं. — K$_2$ om. 28^{cd}. —^{c}) M$_{1.2}$ तत्त्व- (for सत्त्व-). D$_{5.6}$ [अ]पि (for [ए]व).

29 Dn$_1$ missing (cf. v. l. 9). K$_4$ om. 29 (cf. v. l. 19). D$_1$ om. 29 (cf. v. l. 21). —^{a}) K$_{2.5}$ तु (for स). G$_3$ एवमापृच्छतां तेषां. —^{c}) B$_5$ D$_{2-4}$ शशंस तेभ्यो धर्मात्मा. —^{d}) Ś$_1$ K$_{1.3}$ Dc$_1$ D$_{2.4.6}$ T G M$_2$ यथातथ्येन. B$_{1.2}$ सर्वशः (for बुद्धिमान्).

Colophon missing in Dn$_1$; om. in K$_4$ D$_1$. — *Sub-parvan* : K$_3$ T G$_1$ M अनुगीता. — *Adhy. name* : G$_3$ तत्त्वनिर्णयप्रश्नः. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : Ś$_1$ 53 ; D$_4$ 45 ; T$_1$ 36 ; T$_2$ G$_{1.2}$ M 35 ; G$_3$ 48 (as in text) ; M$_4$ (*inf. lin.*) 49.

49

1 Dn$_1$ missing from 1–26 (cf. v. l. 14. 48. 9). K$_4$ om. 1–6 (cf. v. l. 14. 48. 19). D$_1$ om. 1–6 (cf. v. l. 14. 48. 21). M$_{3.4}$ (*inf. lin.* as in text) ब्राह्मणः (for ब्रह्मा). —^{a}) K$_2$ हंत वै ; G$_3$ भवतां.

C. 14. 1368
B. 14. 50. 3
K. 14. 50. 3

एतत्पदमनुद्विग्नं वरिष्ठं धर्मलक्षणम् ॥ २
ज्ञानं निःश्रेय इत्याहुर्वृद्धा निश्चयदर्शिनः ।
तस्माज्ज्ञानेन शुद्धेन मुच्यते सर्वपातकैः ॥ ३
हिंसापराश्च ये लोके ये च नास्तिकवृत्तयः ।
लोभमोहसमायुक्तास्ते वै निरयगामिनः ॥ ४
आशीर्युक्तानि कर्माणि कुर्वते ये त्वतन्द्रिताः ।
तेऽस्मिँल्लोके प्रमोदन्ते जायमानाः पुनः पुनः ॥ ५
कुर्वते ये तु कर्माणि श्रद्दधाना विपश्चितः ।
अनाशीर्योगसंयुक्तास्ते धीराः साधुदर्शिनः ॥ ६
अतः परं प्रवक्ष्यामि सत्त्वक्षेत्रज्ञयोर्यथा ।
संयोगो विप्रयोगश्च तन्निबोधत सत्तमाः ॥ ७
विषयो विषयित्वं च संबन्धोऽयमिहोच्यते ।
विषयी पुरुषो नित्यं सत्त्वं च विषयः स्मृतः ॥ ८
व्याख्यातं पूर्वकल्पेन मशकोदुम्बरं यथा ।
भुज्यमानं न जानीते नित्यं सत्त्वमचेतनम् ।
यस्त्वेव तु विजानीते यो भुङ्क्ते यश्च भुज्यते ॥ ९
अनित्यं द्वंद्वसंयुक्तं सत्त्वमाहुर्गुणात्मकम् ।
निर्द्वंद्वो निष्कलो नित्यः क्षेत्रज्ञो निर्गुणात्मकः ॥ १०

— ^{b}) T_1 M मा (for मां). K_2 सत्तम. — After 1^{b}, $B_{3.5}$ Dc_1 D_{2-6} ins.:

87* गुरुणा शिष्यमासाद्य यदुक्तं तन्निबोधत ।
[D_2 तदुक्तं.]

— ^{c}) G_3 तत्त्वेन (for तच्छ्रुत्वा). $B_{1.2}$ समस्तमेतद्व्यस्तेन. — ^{d}) G_3 श्रुत्वा चैव (for सम्यगेव). M_4 [उ]प- (for [अ]व-). K_2 -धार्यंते.

2 Dn_1 missing; K_4 D_1 om. 2 (for all, cf. v. l. 1). — ^{a}) $K_{2.5}$ अहिंसा सत्यवचनम्. — ^{b}) D_3 न तत् (for एतत्). $Ś_1$ K_1 B_3 महत्; B_2 परं; D_3 ततं (for मतम्). K_2 एतत्परतरं सतं (sic); K_3 एतत्कृत्यतरं परं; T_1 G_1 एतत्सत्यं तदुत्तमं. — ^{c}) K_5 अनुद्दिष्टं (for °द्विग्नं). — ^{d}) $B_{1.2}$ साधु- (for धर्म-).

3 Dn_1 missing; K_4 D_1 om. 3 (for all, cf. v. l. 1). — ^{a}) K_3 G_1 ज्ञान-. K_1 निःश्रेयम्. B_1 G_3 ज्ञानं निःश्रेयसं प्रा(G_3 ह्या)हुर्; B_2 ज्ञानिनः श्रेयमित्याहुर्; T $G_{1.2}$ M ज्ञानं निःश्रेयसमिति; Cv ज्ञानान्निश्रेयसं प्राहुर्. — ^{b}) K_5 B Dc_1 $D_{5.6}$ निश्चित-. G_3 -दर्शनाः; Cv -दर्शिनः (as in text). T $G_{1.2}$ M प्राहुर्वृद्धा वि(G_2 °र्धर्मवि-; M_2 °र्विद्धा वि-; $M_{3.4}$ °र्विप्रा वि)निश्चिताः. — ^{d}) $Ś_1$ K_1 मुच्यंते. $D_{5.6}$ -किल्बिषैः (for -पातकैः).

4 Dn_1 missing; K_4 D_1 om. 4 (for all, cf. v. l. 1). — ^{a}) $Ś_1$ (by corr.) $D_{5.6}$ केचिद्; B_{1-3} D_{2-4} लोका (for लोके).

5 Dn_1 missing; K_4 D_1 om. 5 (for all, cf. v. l. 1). — ^{c}) K_5 D_4 T_2 G_1 तस्मिल्लँ; G_2 अस्मिल्लँ (for तेऽस्मिल्लँ).

6 Dn_1 missing; K_4 D_1 om. 6 (for all, cf. v. l. 1). — ^{a}) $B_{1.2}$ D_{2-4} च (for तु). — ^{c}) $D_{5.6}$ प्रेम- (for योग-). $Ś_1$ $K_{1.3}$ -युक्तास्तु (for -संयुक्तास्). — ^{d}) B_{3-5} D_{2-4} नराः (for धीराः). T_1 तत्त्व- (for साधु-). $B_{1.2}$ G_3 ते वै निरयगामिनः (sic).

7 Dn_1 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) T G_1 ततः (for अतः). $G_{1.2}$ M तु (for प्र-). — ^{c}) K_4 D_1 M संयोगा विप्रयोगाश्च. — ^{d}) $Ś_1$ K_3 तान् (for तन्).

8 Dn_1 missing (cf. v. l. 1). D_3 om. (hapl.) 8^{ab}. — ^{a}) G_3 विषये. $Ś_1$ K (except K_2) $D_{1.4.6}$ G_3 विषयत्वं. — ^{b}) $D_{2.4}$ G_2 इष्यते (for उच्यते). — ^{c}) K_3 विषये; K_4 D_1 विनयः (for विषयी). D_1 पुरुषे. — ^{d}) $M_{1.2}$ सत्यं (for सत्त्वं). K_4 D_1 विषये स्मृतं; M_4 (*inf. lin.* as in text) °याः स्मृताः.

9 Dn_1 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) D_1 -कल्पेषु (for °न). K_4 व्यावृत्तं पूर्वकल्पेषु. — ^{b}) D_2 तथा. K_4 D_1 G_3 मशकोदुंबरे (G_3 °रो) यथा. — ^{c}) G_2 बुध्यमानं; Cv भुज्य° (as in text). K_3 $M_{1.2}$ समानीते (K_3 °नीत) (for न जानीते). — K_4 D_1 om. (hapl.) 9de. — ^{e}) $K_{2.3}$ corrupt. $Ś_1$ K_1 तज्ज्ञास्त्वेवं; B Dc_1 D_{2-6} यस्त्वेवं तं ($B_{1.2}$ च; Dc_1 तु); T $G_{1.2}$ ज्ञात्वैव तु (for यस्त्वेव तु). K_5 तत्रैव ह्यनुजानीते; G_3 ज्ञात्वैव तु विजानाति.

10 Dn_1 missing (cf. v. l. 1). K_1 damaged. — ^{a}) $K_{3.4}$ T_2 $G_{2.3}$ अनित्य-. B D (Dn_1 missing) नित्यं द्वंद्वसमायुक्तं. — ^{b}) G_2 सत्यम्. K_4 D_1 सत्त्वमार्ग- (for °माहुर्). $D_{5.6}$ मनीषिणः (for गुणात्मकम्). — K_4 D_1 om. (? hapl.) 10^{cd}. — ^{c}) K_2 निर्गुणो; B_3 G_3 निर्ममो; B_4 D_{2-4} निर्मलो (for निष्कलो). K_3 M_4 नित्यं.

11 Dn_1 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) $Ś_1$ $K_{2.4}$

समः संज्ञागतस्त्वेवं यदा सर्वत्र दृश्यते ।
उपभुङ्क्ते सदा सत्त्वमापः पुष्करपर्णवत् ॥ ११
सर्वैरपि गुणैर्विद्वान्व्यतिषक्तो न लिप्यते ।
जलबिन्दुर्यथा लोलः पद्मिनीपत्रसंस्थितः ।
एवमेवाप्यसंसक्तः पुरुषः स्यान्न संशयः ॥ १२
द्रव्यमात्रमभूत्सत्त्वं पुरुषस्येति निश्चयः ।
यथा द्रव्यं च कर्ता च संयोगोऽप्यनयोस्तथा ॥ १३
यथा प्रदीपमादाय कश्चित्तमसि गच्छति ।
तथा सत्त्वप्रदीपेन गच्छन्ति परमैषिणः ॥ १४
यावद्द्रव्यगुणस्तावत्प्रदीपः संप्रकाशते ।
क्षीणद्रव्यगुणं ज्योतिरन्तर्धानाय गच्छति ॥ १५
व्यक्तः सत्त्वगुणस्त्वेवं पुरुषोऽव्यक्त इष्यते ।
एतद्विप्रा विजानीत हन्त भूयो ब्रवीमि वः ॥ १६
सहस्रेणापि दुर्मेधा न वृद्धिमधिगच्छति ।
चतुर्थेनाप्यथांशेन बुद्धिमान्सुखमेधते ॥ १७
एवं धर्मस्य विज्ञेयं संसाधनमुपायतः ।

C. 14. 1384
B. 14. 50. 18
K. 14. 50. 18

D3 सम-. K4 D1 संज्ञागतिस्; D4 G2 M3 °गमस्; T2 °निनस्. Dc1 D3 [ए]व (for [ए]वं). D5. 6 Bom. ed. समः (Bom. ed. समं) संज्ञानुगश्चैव; G3 समासज्ञानतत्त्वेन. —^{b}) K5 B Dc1 D2–4 T यथा; G3 सदा (for यदा). K4 D1 यथा सर्वं तु दृश्यते; D5. 6 स सर्वत्र व्यवस्थितः. —^{c}) K4 D1 उपयुक्तं; T G M4 (*inf. lin.*) न सज्जते; M उपयुंक्ते (M4 °युक्तैः) (for °भुङ्क्ते). Ś1 तदा (for सदा). Ś1 K1. 3. 5 सर्वम्; K4 D1 युक्तं; T1 सत्यं (for सत्त्वम्). —^{d}) K2. 3 B Dc1 D2–6 अपः; K4 D1 मनः; T1 रूपः (sic) (for आपः). D5. 6 G2 **C**v -पत्रवत् (for -पर्ण°).

12 Dn1 missing (cf. v. l. 1). —^{b}) K2 व्यतिपाकान्; K4 D1 अभिषिक्तो; B2. 5 D2. 4 व्यतिसक्तो; D3 °शक्तो; D6 G1 M1. 2. 4 (*inf. lin.*) °षिक्तो; G3 प्रतिषिक्तो. —^{c}) G3 लोलं. B1. 2 यथा लोलः पयोबिंदुः. —^{d}) Ś1 K1 -पर्ण-; B1 -पद्म- (for -पत्र-). G3 -संस्थितं; M3 -संश्रितः. T1 G1 पद्मपत्रेषु संस्थितः. —^{e}) K1–3. 5 B4. 5 Dc1 D2. 3. 5. 6 G1. 3 M4 (*inf. lin.*) [अ]संयुक्तः (for °सक्तः). K4 D1 एवमेवाप्ययं लोलः. —^{f}) G2. 3 M च (for स्यान्).

13 Dn1 missing (cf. v. l. 1). —^{a}) G1 दृश्यमानम् (for द्रव्यमात्रम्). Dc1 महा- (for अभूत्). K4 सर्वं (for सत्त्वं). —^{b}) K2. 5 B5 D2. 3 T1 G2. 3 पुरुषश्च (for °षस्य). Ś1 K1. 3. 5 वि- (for [इ]ति). K4 D1 निश्चितं; B5 निर्णयः (for निश्चयः). —^{c}) D5. 6 रक्तं (for कर्ता). —^{d}) T2 G हि (for ऽपि). K4 B3 D1 अनयस्. K3 B1. 2. 5 D2–4 यथा (for तथा).

14 Dn1 missing (cf. v. l. 1). —^{a}) B1–4 कश्चित्प्र-; D3 प्रकृष्टं (for यथा प्र-). K4 D1 यथा दीपमुपादाय; B5 D2. 4 प्रदीपमादाय यथा (B5 कश्चिद्). —^{b}) B यथा (for कश्चित्). — M1. 2 om. (hapl.) 14^{c}–15^{d}. —^{c}) K4 सत्य-; **C**v सत्त्व- (as in text). —^{d}) T G1 परमर्षिणः.

15 Dn1 missing (cf. v. l. 1). M1. 2 om. 15 (cf. v. l. 14). —^{a}) K2. 4 D1 T1 **C**v द्रव्यं. B1. 2 -गुणांस्; Dc1 D1 T2 G2 **C**v -गुणास्; M3. 4 -गुणं. —^{b}) D2 G1 प्रदीप्तः; G3 सत्त्वतः (for प्रदीपः). K2 प्रदीपः स प्रवर्तते. —^{c}) B1. 4 T1 G1 M3. 4 क्षीणे. K2 -गुणो; K4 B3 T1 -गुण-; G1 M3. 4 -गुणे. D5. 6 T2 G2. 3 क्षीणे द्रव्ये गुणे ज्यो(T2 G3 °णज्यो)तिर्.

16 Dn1 missing (cf. v. l. 1). K2 om. (hapl.) 16^{a}–17^{b}. —^{a}) K1. 3 D6 **C**v व्यक्तसत्त्व-; K4 D1 व्यक्ताव्यक्त-. T G1 -गुणास्; M1 -गुणैस्. K1. 5 B3. 4 Dc1 D2–4 [ए]व (for [ए]वं). ❀ **C**v : व्यक्तः सत्त्वगुणात्मको देहो यस्य सः । ❀ —^{b}) G3 M3 उच्यते (for इष्यते). T G1. 2 पुरुषो द्रव्य उच्यते. —^{c}) K4 D1 तद्विप्राय (for एतद्विप्रा). — After 16, Ś1 K1. 3 ins. an addl. colophon [*Sub-parvan :* K3 अनुगीता. — *Adhy. no.:* Ś1 54].

17 Dn1 missing (cf. v. l. 1). K2 om. 17^{ab} (cf. v. l. 16). Before 17, Ś1 K1. 3 ins. ब्रह्मोवाच. —^{a}) G3 सहस्रशोपि. —^{b}) K4 D1 न वृत्तिम्; K5 B Dc1 D2–6 न बुद्धिम्; G3 निवृत्तिं न (for न वृद्धिम्). D5. 6 अनु- (for अधि-). — After 17^{b}, M3. 4 (*inf. lin.*) ins. :

88* तत्पदं समनुप्राप्तं यत्र गत्वा न शोचति ।
त्वमप्येतन्महाभाग यथोक्तं ब्रह्मवर्चसा ।
व्यक्तः सत्त्वगुणस्त्वेवं बुद्धिमान्सुखमेधते ।

[Prior half of line 3 = 16^{a} and for the post. half, cf. 17^{d}.]

— M3 om. (hapl.) 17^{cd}. —^{c}) K4 D1 अस्य (for अथ). —^{d}) D5. 6 अश्नुते (for एधते).

18 Dn1 missing (cf. v. l. 1). K2 om. (hapl.)

C. 14. 1385
B. 14. 50. 18
K. 14. 50. 18

उपायज्ञो हि मेधावी सुखमत्यन्तमश्नुते ॥ १८
यथाध्वानमपाथेयः प्रपन्नो मानवः क्वचित् ।
क्लेशेन याति महता विनश्यत्यन्तरापि वा ॥ १९
तथा कर्मसु विज्ञेयं फलं भवति वा न वा ।
पुरुषस्यात्मनिःश्रेयः शुभाशुभनिदर्शनम् ॥ २०
यथा च दीर्घमध्वानं पद्भ्यामेव प्रपद्यते ।
अदृष्टपूर्वं सहसा तत्त्वदर्शनवर्जितः ॥ २१
तमेव च यथाध्वानं रथेनेहाशुगामिना ।
यायादश्वप्रयुक्तेन तथा बुद्धिमतां गतिः ॥ २२
उच्चं पर्वतमारुह्य नान्ववेक्षेत भूगतम् ।
रथेन रथिनं पश्येत्क्लिश्यमानमचेतनम् ॥ २३
यावद्रथपथस्तावद्रथेन स तु गच्छति ।
क्षीणे रथपथे प्राज्ञो रथमुत्सृज्य गच्छति ॥ २४
एवं गच्छति मेधावी तत्त्वयोगविधानवित् ।
समाज्ञाय महाबुद्धिरुत्तरादुत्तरोत्तरम् ॥ २५
यथा महार्णवं घोरमप्लवः संप्रगाहते ।
बाहुभ्यामेव संमोहाद्वधं चर्च्छत्यसंशयम् ॥ २६
नावा चापि यथा प्राज्ञो विभागज्ञस्तरित्रया ।

18^{b}–20^{a}. —^{b}) D$_{3.4}$ T$_{1}$ स(D$_{4}$ सं)साधयम्; G$_{1}$ संसाधकम्. D$_{5.6}$ उपासते (for °यतः). K$_{4}$ D$_{1}$ साधनं हि सुखाय तत्. —^{c}) T G$_{1.2}$ [ऽ]पि (for हि).

19 Dn$_{1}$ missing (cf. v. l. 1). K$_{2}$ om. 19 (cf. v. l. 18). —^{a}) K$_{1.3}$ उपाधेयः; K$_{5}$ G$_{2}$ अपाथेयं; G$_{3}$ °हाय (for °थेयः). Cv यथा धानमुपादेयं. —^{b}) K$_{3}$ B$_{2}$ (marg. as in text) T$_{2}$ G$_{2}$ M$_{4}$ (*sup. lin.*) प्रसन्नो; G$_{3}$ अशक्तो; M$_{1-3}$ प्रच्छन्नो (for प्रपन्नो). D$_{2}$ माधवः; D$_{5.6}$ T$_{1}$ G$_{1}$ मनुजः (for मानवः). Cv प्रवपन्मनवः क्वचित् (sic). —^{c}) B$_{1.2}$ क्लेशेन महता याति. —^{d}) K$_{4}$ D$_{1}$ पथि (for [अ]पि वा). D$_{5.6}$ विनश्येदंतरापि च (D$_{6}$ °रोपि वा).

20 Dn$_{1}$ missing (cf. v. l. 1). K$_{2}$ om. 20^{a} (cf. v. l. 18). —^{a}) B$_{1}$ यथा; T$_{2}$ तदा (for तथा). —^{b}) K$_{4}$ corrupt. G$_{3}$ मानत्रे (for वा न वा). —^{c}) D$_{1}$ [अ]पि (for [आ]त्म-). K$_{1.3.5}$ M$_{3}$ पुरुषस्यात्मनः श्रेयः; K$_{4}$ °श्चापि निःश्रेयः. —^{d}) K$_{4}$ D$_{1}$ -निदर्शनैः; Cv °नम् (as in text).

21 Dn$_{1}$ missing (cf. v. l. 1). K$_{2}$ om. 21^{a}–22^{b}. —^{a}) G$_{3}$ यथावद् (for यथा च). Ś$_{1}$ स्व-; K$_{1}$ सु- (for च). — K$_{4}$ D$_{1}$ om. (hapl.) 21^{b}–22^{a}. —^{b}) B$_{3}$ G$_{2}$ प्रवर्तते (for प्रपद्यते). G$_{3}$ पद्भ्यां गंतुं न युज्यते. —^{c}) K$_{5}$ अनिष्ट- (for अदृष्ट-). —^{d}) B$_{3}$ D$_{2-4}$ G$_{3}$ तथा (for तत्त्व-). Ś$_{1}$ K$_{1.3.5}$ D$_{2.4}$ -वर्जितं; B$_{3}$ -वार्जिताः. — After 21, G$_{3}$ repeats 14. 48. 27^{a}–28^{b} preceded by the ref. ऋषयः.

22 Dn$_{1}$ missing (cf. v. l. 1). K$_{2}$ om. 22^{ab}; K$_{4}$ D$_{1}$ om. 22^{a} (for all, cf. v. l. 21). —^{a}) G$_{3}$ M तद् (for तम्). —^{b}) S (except G$_{3}$) [ए]व (for [इ]ह). — D$_{4}$ om. 22^{cd}. —^{c}) B$_{1.2}$ (marg. as in text).$_{3}$ यथावत्सु-; D$_{5.6}$ गच्छत्यश्व- (for यायादश्व-). B$_{2}$ M$_{1.2}$ -प्रमुक्तेन. —^{d}) K$_{2}$ बुद्धिमतो. G$_{3}$ गतिं.

23 Dn$_{1}$ missing (cf. v. l. 1). —^{a}) K$_{2}$ उच्च-; K$_{3}$ तच्च; K$_{4.5}$ B D (Dn$_{1}$ missing) ऊर्ध्वं (D$_{1}$ °र्ध्वं-). G$_{3}$ उच्चपर्वतगो यद्वन्. —^{b}) K$_{1.2}$ D$_{2.3}$ नान्ववेक्षत; K$_{5}$ न चावैक्षत; T G$_{2.3}$ न त्ववेक्षेत; G$_{1}$ सत्त्वं मोक्षीव (sic); M नन्ववेक्षेत. B Dc$_{1}$ D$_{2.4-6}$ भूतलं; D$_{3}$ भूतजे. K$_{4}$ D$_{1}$ देवानामपि दुर्गमं. —^{c}) K$_{2}$ B$_{2}$ D$_{2-4}$ रथिनां; T$_{1}$ रथिकं; G$_{2}$ M$_{4}$ [अ]रथिनं (for रथिनं). B$_{1.4}$ D$_{4}$ पश्य; B$_{2.3.5}$ D$_{2.3.5.6}$ पश्यन् (for पश्येत्). —^{d}) K$_{2}$ अचेतसं.

24 Dn$_{1}$ missing (cf. v. l. 1). —^{a}) K$_{1}$ -पशुस (sic) (for -पथस्). —^{b}) D$_{5}$ नि-; D$_{6}$ न (for तु). — D$_{4}$ om. (hapl.) 24^{cd}. —^{c}) K$_{2}$ रथं रथे; T$_{1}$ G$_{1}$ रथपदे; G$_{2}$ रथे पथे (for रथपथे). D$_{5.6}$ विद्वान् (for प्राज्ञो).

25 Dn$_{1}$ missing (cf. v. l. 1). —^{a}) K$_{2}$ तथा गच्छेत मेधावी. —^{b}) G$_{3}$ तत्त्वज्ञो मोक्षमार्गवित्. —^{c}) G$_{3}$ समास्थाय (for °ज्ञाय). Bom. ed. गुणज्ञश्च (for महाबुद्धिर्). D$_{5.6}$ परिज्ञाय गुणज्ञश्चेत्. —^{d}) B$_{2}$ (marg.) उद्भवाद्; D$_{5.6}$ तद्गच्छेद्; G$_{2}$ उत्तराम् (for °राद्). K$_{2}$ उत्तरोत्तरा. G$_{3}$ उत्तमामुत्तरोत्तरां.

26 Dn$_{1}$ missing (cf. v. l. 1). —^{a}) K$_{2}$ महार्णेन (sic); K$_{4}$ [अ]र्णवजलं; D$_{5.6}$ [अ]र्णवं महा- (for महार्णवं). — G$_{2}$ om. 26^{b}–28^{a}. —^{b}) Ś$_{1}$ संप्रगाह्यते. B$_{2}$ अप्लवं परिगाहते; G$_{3}$ प्लवः समवगा°. —^{c}) K$_{4}$ K$_{5}$ D$_{1}$ बाहुमेव गतं मोहाद्. —^{d}) K$_{1}$ B$_{4}$ गच्छति; D$_{2.3}$ D$_{4-6}$ वांछति; B$_{1.2}$ आच्छेति; P$_{6}$ अर्हति;

अक्लान्तः सलिलं गाहेत्क्षिप्रं संतरति ध्रुवम् ॥ २७
तीर्णो गच्छेत्परं पारं नावमुत्सृज्य निर्ममः ।
व्याख्यातं पूर्वकल्पेन यथा रथिपदातिनौ ॥ २८
स्नेहात्संमोहमापन्नो नावि दाशो यथा तथा ।
ममत्वेनाभिभूतः स तत्रैव परिवर्तते ॥ २९
नावं न शक्यमारुह्य स्थले विपरिवर्तितुम् ।
तथैव रथमारुह्य नाप्सु चर्या विधीयते ॥ ३०
एवं कर्म कृतं चित्रं विषयस्थं पृथक्पृथक् ।
यथा कर्म कृतं लोके तथा तदुपपद्यते ॥ ३१
यन्नैव गन्धिनो रस्यं न रूपस्पर्शशब्दवत् ।
मन्यन्ते मुनयो बुद्ध्या तत्प्रधानं प्रचक्षते ॥ ३२
तत्र प्रधानमव्यक्तमव्यक्तस्य गुणो महान् । C. 14. 1399 B. 14. 50. 33 K. 14. 50. 33

वांछति; T G$_1$ इच्छति; G$_3$ M$_4$ ऋच्छति; M$_{1.2}$ मृत्युम् (for चच्छंति). K$_2$ वाइयमेवमसंशयं; K$_4$ D$_1$ गंतुं वांछत्यसंशयः (D$_1$ °यं); M$_3$ वधमृच्छत्यसंशयः.

27 Dn$_1$ resumes. G$_2$ om. 27 (cf. v. l. 26). — ^{a}) Dc$_1$ D$_{3.6}$ T$_1$ न वा (for नावा). Ś$_1$ K$_{1.3}$ चैत्र; D$_4$ वापि; G$_3$ [इ]व च (for चापि). K$_2$ नावया च यथा प्राज्ञो. — ^{b}) K$_2$ corrupt. B$_{2.3}$ त्वविभ्रया; T G$_1$ M त(G$_1$ त्व)रित्रवान्; G$_3$ सरित्पयः. K$_4$ D$_1$ विना गच्छेद्वरित्रया. ❁ Cv: कयापि च विभागज्ञ इत्यत्र-त्वरी तरणे त्वरावान् त्वरी। तं त्रायत इति त्वरित्रा नौः। ❁ — ^{c}) B$_2$ आक्लांतः; B$_3$ अक्रांतः; B$_5$ Dc$_1$ आक्रांतः; D$_{2-6}$ अश्रांतः. B$_{3.4}$ Dc$_1$ G$_{1.3}$ M सलिले. K$_{1.3}$ गाहे; B$_4$ M$_3$ गाधे; B$_5$ D$_{2-6}$ गच्छेत् (for गाहेत्). K$_2$ अक्लांतमखिलं गाहे. — ^{d}) D$_{5.6}$ G$_3$ शीघ्रं (for क्षिप्रं). Ś$_1$ K$_{1.3}$ M$_{2.4}$ स तरति; K$_5$ B$_5$ Dc$_1$ संतरते; B$_4$ स तरते; D$_3$ M$_3$ संसरते (M$_3$ °ति). K$_4$ D$_1$ क्षिप्रसंतरणे ध्रुवं; B$_3$ Dn$_1$ D$_{2.4-6}$ क्षिप्रं (D$_{5.6}$ शीघ्रं) संतरते ह्रदं.

28 G$_2$ om. 28^a (cf. v. l. 26). — ^{a}) D$_1$ पापं; D$_3$ पारे (for पारं). — ^{b}) K$_1$ निर्दमः; B$_5$ दूरतः; M$_{1.2}$ निर्मलं; M$_4$ (*inf. lin.*) निर्मलः (for निर्ममः). — ^{c}) Dn$_1$ आख्यातं; G$_3$ व्याख्याताः. D$_{1.4}$ सर्व- (for पूर्व-). — ^{d}) K$_4$ B D T$_1$ रथ- (for रथि-). K$_1$ -पदातिनः; K$_{3.4}$ B D (except D$_{1.4}$) °तिनोः. Ś$_1$ यथा याति पदातिकः; K$_{2.5}$ यथा (K$_5$ °द्वा) रथपदानिलैः; G$_3$ M (M$_4$ *inf. lin.* as in text) यथा रथपदाति(G$_3$ °कि)ना.

29 ^{a}) K$_{1.3}$ मोहात् (for स्ने°). K$_2$ G$_3$ आपन्नौ. — ^{b}) K$_2$ तौ विनाशये (hypermetric); K$_5$ नावि दासो; B Dc$_1$ नावि नाशो; D$_3$ नाविद्यसो (sic); G$_3$ नावि दाशौ; M$_{1.2}$ नाविशादे (sic) (for नावि दाशो). D$_4$ यथा (for तथा.). — ^{c}) Ś$_1$ संबंधेन; K$_1$ समंधेन (for ममत्वेन). K$_3$ -भूतः स्म; K$_4$ D$_1$ -पन्नस्तु; K$_5$ -पन्नः संस्; B$_{1.2.4}$ T G$_{2.3}$ -भूतस्य; B$_5$ Dn$_1$ D$_{2.4-6}$ -भूतः संस्; Dc$_1$ -भूतः स्वं; G$_3$ -भूतस्तु. K$_2$ न सत्त्वं नाभिभूतस्तु; D$_3$ समत्वेनाधिभूतः संस्. — ^{d}) D$_6$ अत्रैव. G$_3$ न कथंचन मुह्यति.

30 Ś$_1$ K$_{1.3}$ om. 30. — ^{a}) D$_{5.6}$ शक्ताम् (for शक्यम्). K$_4$ D$_1$ नावमशक्यामारुह्य; K$_5$ नावं प्राप्य न शक्यं तु. — B$_1$ erroneously repeats 30^b and B$_2$ 30^{bcd} after 30^c. — ^{b}) K$_{4.5}$ D$_1$ T$_1$ G$_2$ M स्थलं; Dc$_1$ स्थाने. K$_2$ च; Dc$_1$ D$_{2.3}$ [ऽ]पि (for वि-). K$_{2.5}$ G$_3$ -धावितुं; K$_4$ D$_1$ -धावति (for -वर्तितुम्). — ^{c}) M$_3$ तत्र (for तथा). K$_4$ D$_1$ [आ]रोहम्; K$_5$ स्थलम् (for रथम्). — ^{d}) K$_{2.4}$ D$_{1.3}$ नाशु; K$_5$ न नौ-; D$_6$ तासु (for नाप्सु).

31 ^{a}) K$_{1.5}$ D$_3$ चित्र-; K$_2$ B$_{1-3}$ D$_{1.4}$ G$_{1.2}$ M$_{1-3}$ वित्त; T$_1$ M$_4$ वित्तं; T$_2$ वृत्तं (for चित्रं). — ^{b}) K$_{2.3}$ B$_2$ विषमस्थं; T G$_1$ विलयंतं; G$_{2.3}$ विलयस्थं; M$_3$ विषयं स्म (for °यस्थं). — ^{d}) K$_5$ तथावद्; Dn$_1$ तथैतान् (for तथा तद्).

32 ^{a}) D$_{2-4}$ यथा (for यन्न). D$_6$ एवं. K$_{1.3}$ D$_{1-3}$ रम्यं; K$_2$ रूपं (for रस्यं). T G$_1$ येनैव गंधिनो यस्य; G$_2$ येनैव गृद्धिनोरन्यं. — ^{b}) K$_5$ D$_{5.6}$ T G$_1$ -शब्दवित्. K$_4$ D$_1$ स्व(D$_1$ सु)रूपस्पर्शशब्दवित्; B$_{2.5}$ D$_{2-4}$ न शब्दस्पर्शरूपवित्; Cv रूपसंस्पर्शशब्दवत्. — ^{c}) K$_5$ D$_{1-3}$ मन्यते; B$_4$ मंतव्यं (for मन्यन्ते). K$_{1.3.5}$ तन्मनो; K$_4$ मन्यतो; B$_{3.5}$ D$_{2-4}$ मनसा; B$_4$ T$_1$ G$_1$ M$_{1-3}$ न मनो (for मुनयो). K$_2$ T$_2$ G$_2$ M$_4$ मन्यते न (K$_2$ च) मनोबुद्ध्या. — For 32^{abc}, G$_3$ subst.:

89* रसनं रूपसंस्पर्शं शब्दवन्मन्यते मनः ।
यत्परश्च ततो बुद्ध्या.

— ^{d}) K$_{2.3}$ B$_{1.2}$ D$_6$ प्रचक्ष्यते. — After 32, Ś$_1$ K$_{1.3}$ ins. an addl. colophon [*Sub-parvan:* K$_3$ अनुगीता. — *Adhy. no.:* Ś$_1$ 55].

33 Before 33, Ś$_1$ K$_{1.3}$ ins. ब्रह्मोवाच. — ^{a}) T G$_2$ ततः (for तत्र). Ś$_1$ अव्यक्ते. K$_2$ यत्तत्प्रधानादव्यक्तम्; K$_4$ D$_1$ तत्तच्छ्रद्धानम°; K$_5$ तत्प्रधानमन° (sic); G$_1$ ततः प्रथमम°. — ^{b}) K$_3$ अविक्तस्य; T$_2$ अत्य°; Cv अव्य° (as in text). — ^{c}) Hypermetric. K$_{2.4}$ B$_1$,

C. 14. 1400
B. 14. 50. 33
K. 14. 50. 33

महतः प्रधानभूतस्य गुणोऽहंकार एव च ॥ ३३
अहंकारप्रधानस्य महाभूतकृतो गुणः ।
पृथक्त्वेन हि भूतानां विषया वै गुणाः स्मृताः ॥ ३४
बीजधर्मं यथाव्यक्तं तथैव प्रसवात्मकम् ।
बीजधर्मा महानात्मा प्रसवश्चेति नः श्रुतम् ॥ ३५
बीजधर्मा त्वहंकारः प्रसवश्च पुनः पुनः ।
बीजप्रसवधर्माणि महाभूतानि पञ्च वै ॥ ३६
बीजधर्मिण इत्याहुः प्रसवं च न कुर्वते ।
विशेषाः पञ्चभूतानां तेषां वित्तं विशेषणम् ॥ ३७
तत्रैकगुणमाकाशं द्विगुणो वायुरुच्यते ।
त्रिगुणं ज्योतिरित्याहुरापश्चापि चतुर्गुणाः ॥ ३८
पृथ्वी पञ्चगुणा ज्ञेया त्रसस्थावरसंकुला ।
सर्वभूतकरी देवी शुभाशुभनिदर्शना ॥ ३९
शब्दः स्पर्शस्तथा रूपं रसो गन्धश्च पञ्चमः ।
एते पञ्च गुणा भूमेर्विज्ञेया द्विजसत्तमाः ॥ ४०
पार्थिवश्च सदा गन्धो गन्धश्च बहुधा स्मृतः ।
तस्य गन्धस्य वक्ष्यामि विस्तरेण बहून्गुणान् ॥ ४१
इष्टश्चानिष्टगन्धश्च मधुरोऽम्लः कटुस्तथा ।

$_{2.4}$ D_{n1} $D_{1.5.6}$ महत्; $B_{3.5}$ D_{c1} D_{2-4} महा-; G_3 महान् (for महतः). K_4 D_1 -भूयस्य (for -भूतस्य).

34 ^{a}) B D (except D_1) अहंकारात्तु संभूतो. — ^{b}) M_4 -गतो (for -कृतो). $Ś_1$ महाभूतादिका गुणाः; G_3 भूतान्येवमतो गुणाः. — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1.3}$ G_3 [ए]व; G_2 च; M_4 वि- (for हि). — ^{d}) D_{c1} विषया वि-; D_3 विष एव (for विषया वै). K_2 गुणैः; G_3 ततः (for स्मृताः).

35 ^{a}) $Ś_1$ बीजं धर्मि; $K_{1.3}$ $B_{1.4}$ बीजधर्मि; K_4 D_1 बीजधा(D_1 °जं धा)न्यं; K_5 जीवधर्मि; B_2 G_3 बीजधर्मी; D_{c1} °कर्मं; $D_{5.6}$ °धर्मे; T_1 बीजं धर्मं; C_{np} जीवधर्मं (for बीज°). K_1 $B_{1.2.5}$ D_{n1} D_{2-6} तथा. K_2 बीजधर्माणि तान्याहुः. — K_2 om. (hapl.) 35^{bc}. — ^{b}) G_3 वै (for [ए]व). K_3 प्रसवात्मिकं; $B_{3.4}$ D_{c1} प्रभवात्मकं. $B_{1.2.5}$ D_{n1} D_{2-6} प्रसवात्मकमेव च. — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1.3}$ B_2 G_3 बीजधर्मी; $B_{1.4}$ D_{c1} T G_1 °धर्मौ (for °धर्मा). — ^{d}) K_2 प्रसवं न च कुर्वते; K_5 प्रसवश्चेतनस्तु तं.

36 ^{a}) D_6 वीत- (for बीज-). $B_{1.2}$ D_{n1} $D_{5.6}$ -धर्मः. B_2 हि; B_5 च (for तु). M_1 [अ]हंकारं. T G_1 बीजधर्मास्त्व(T_1 °स्त-; G_1 °स्ता)हंकारात्; G_3 °धर्मी अहंकारः. — D_4 om. (hapl.) 36^{cd}. — ^{c}) K_4 D_1 जीव-; D_3 बीजी-. $Ś_1$ K_1 -धर्मीणि; B_3 -भूतानि. G_3 तथा च बीजधर्माणि. — ^{d}) $B_{1.2}$ पंच च; D_6 यानि च (for पञ्च वै).

37 ^{a}) K_{2-4} D_3 -धर्माणि; $B_{1.2.5}$ T $G_{1.3}$ M_{2-4} -धर्मिणम्; D_6 -धर्माण. K_2 D_1 तानि (for इति). — ^{b}) D_4 प्रसवे; T G_1 प्रसवश्. K_4 D_1 नैव; $B_{1.2}$ D_{n1} D_{2-6} च प्र- (for च न). B_5 प्रसवं च महामते. — ^{c}) B (except B_5) D_{c1} विषयाः. D_{c1} सर्व- (for पञ्च-). K_4 D_1 M विशेषः पं(K_4 D_1 °षात्पं)चभूतानि; G_3 विशेषतः पंचभूतास्. — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.3}$ विभु-; K_4 D_1 चित्त-; B_5 D_{n1} D_{4-6} चित्तं (for वित्तं). T_1 $M_{1.2}$ अशेषणं; G_3 विशेषिणं. K_2 तेषां वै क्रमशो गुणः; D_{c1} तेषां चित्तं विधीयते.

38 $K_{4.5}$ om. 38. — ^{a}) B_2 तथैव (for तत्रैक-). — ^{d}) K_2 D_1 [ए]व (for [अ]पि). K_2 चतुर्गुणैः; K_3 °र्गुणः; D_{c1} °र्गणाः; D_1 °र्गुणं.

39 ^{a}) B_5 D_1 पृथिवी (hypermetric). K_2 D_{2-4} प्रोक्ता (for ज्ञेया). — ^{b}) K_2 corrupt. K_4 D_1 G_3 यत्र; K_5 D_{n1} $D_{2.3.5.6}$ T $G_{1.2}$ चर-; B_5 रस-; M_4 तत्र (for त्रस-). G_3 M -जंगमा (for -संकुला). — M_{1-3} om 39^{cd}; M_4 reads it *inf. lin.* — ^{c}) K_4 D_1 सर्वभूतकरा देवा. — ^{d}) $Ś_1$ K_1 D_{n1} $D_{1.5.6}$ -निदर्शिनी; $K_{3.4}$ D_{c1} °र्शनी; K_5 °र्शिना.

40 $Ś_1$ $K_{1.3}$ om. (hapl.) 40–42. — ^{a}) K_5 शब्दं स्पर्शं; D_4 शब्दस्पर्शस्. — ^{b}) B_3 रसगंधस्तथैव च. — ^{d}) K_2 D_6 -सत्तम; $B_{3.4}$ D_{c1} -पुंगवाः (for -सत्तमाः).

41 $Ś_1$ $K_{1.3}$ om. 41 (cf. v. l. 40). — ^{a}) K_2 G_3 तथा (for सदा). $D_{5.6}$ ज्ञेयो (for गन्धो). — ^{b}) K_5 बहुलः (for बहुधा). D_{2-4} मतः; $D_{5.6}$ स्मृताः. K_4 $B_{1.2}$ D_1 गंधाश्च बहुधा स्मृताः. — ^{c}) $D_{5.6}$ गंधस्य तस्य वक्ष्यामि. — ^{d}) $K_{2.4.5}$ $B_{1.2}$ M_3 गुणान्बहून् (by transp.); D_4 बहुगुणान्.

42 $Ś_1$ $K_{1.3}$ om. 42 (cf. v. l. 40). — ^{a}) K_2 [अ]निल-; $M_{1.2}$ नित्य- (for [अ]निष्ट-). — ^{b}) K_2 $D_{5.6}$ मधुरोम्ल-; T_1 G_3 °राम्ल-. K_4 मधुरः कटुकस्तथा. — ^{c}) $D_{5.6}$ निर्हाराः; $G_{2.3}$ नीहार-. K_5 D_2 G_3 M_{1-3} संगतः (for संहतः). G_1 नीहारसमयः स्निग्धो. — ^{d})

निर्हारी संहतः स्निग्धो रूक्षो विशद एव च ।
एवं दशविधो ज्ञेयः पार्थिवो गन्ध इत्युत ॥ ४२
शब्दः स्पर्शस्तथा रूपं रसश्चापां गुणाः स्मृताः ।
रसज्ञानं तु वक्ष्यामि रसस्तु बहुधा स्मृतः ॥ ४३
मधुरोऽम्लः कटुस्तिक्तः कषायो लवणस्तथा ।
एवं षड्विधविस्तारो रसो वारिमयः स्मृतः ॥ ४४
शब्दः स्पर्शस्तथा रूपं त्रिगुणं ज्योतिरुच्यते ।
ज्योतिषश्च गुणो रूपं रूपं च बहुधा स्मृतम् ॥ ४५
शुक्लं कृष्णं तथा रक्तं नीलं पीतारुणं तथा ।
ह्रस्वं दीर्घं तथा स्थूलं चतुरस्राणु वृत्तकम् ॥ ४६
एवं द्वादशविस्तारं तेजसो रूपमुच्यते ।
विज्ञेयं ब्राह्मणैर्नित्यं धर्मज्ञैः सत्यवादिभिः ॥ ४७
शब्दस्पर्शौ च विज्ञेयौ द्विगुणो वायुरुच्यते ।
वायोश्चापि गुणः स्पर्शः स्पर्शश्च बहुधा स्मृतः ॥ ४८
उष्णः शीतः सुखो दुःखः स्निग्धो विशद एव च ।
कठिनश्चिक्कणः श्लक्ष्णः पिच्छिलो दारुणो मृदुः ॥ ४९
एवं द्वादशविस्तारो वायव्यो गुण उच्यते ।
विधिवद्ब्राह्मणैः सिद्धैर्धर्मज्ञैस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ ५०
तत्रैकगुणमाकाशं शब्द इत्येव च स्मृतः ।
तस्य शब्दस्य वक्ष्यामि विस्तरेण बहून्गुणान् ॥ ५१

C. 14. 1418
B. 14. 50. 52
K. 14. 50. 52

B$_{1.2}$ D$_{2-4}$ विषद; M$_{1-3}$ त्रिदश (for विशद). K$_{5}$ निर्मल: (for एव च). — ^{f}) K$_{2.4.5}$ D$_{1}$ G$_{3}$ इत्यथ; B$_{4}$ इत्यपि; G$_{1}$ M$_{3}$ उचयते (for इत्युत).

43 K$_{4}$ D$_{1}$ om. 43^{ab}. — ^{a}) D$_{2}$ G$_{3}$ च रूपं च (for तथा रूपं). — ^{b}) Ś$_{1}$ K$_{1}$ B$_{4}$ D$_{2.5.6}$ द्रवश् (for रसश्). K$_{2.5}$ M$_{1.2}$ चापो. T$_{2}$ तथा (for स्मृता:). K$_{3}$ द्रवश्चापां गुण: स्मृत:. — K$_{5}$ om. (hapl.) 43^{cd}. — ^{c}) Ś$_{1}$ K$_{1}$ B$_{2}$ G$_{3}$ च; K$_{3}$ प्र- (for तु). — ^{d}) T G$_{2.3}$ च (for तु). K$_{1.4}$ स्मृता:. K$_{2}$ D$_{1}$ रसाश्च (D$_{1}$ °स्तु) बहुधा स्मृता:.

44 ^{a}) K$_{1.2}$ D$_{5.6}$ मधुरोम्ल-; K$_{5}$ M$_{3}$ °राम्ल:; T$_{1}$ °राम्ल-. K$_{2.4}$ D$_{1}$ कटुस्निग्ध: (for °स्तिक्त:). — ^{c}) K$_{1.3}$ एष (for एवं). — ^{d}) K$_{4}$ D$_{1}$ तथा (for स्मृत:). G$_{3}$ रसो वारिसमुद्भव:.

45 ^{a}) K$_{1.4.5}$ B D$_{c1}$ D$_{4.5}$ शब्द-. — D$_{c1}$ om. 45^{b}; Ś$_{1}$ reads it on marg. — ^{c}) G$_{3}$ ज्योतिषां. K$_{3}$ B$_{2}$ D$_{c1}$ G$_{2}$ तु (for च). K$_{2}$ तथा (for गुणो). — ^{d}) T$_{1}$ G$_{1}$ रूपश्च बहुधा स्मृत: (sic).

46 ^{a}) M$_{1.2}$ रक्तं (for कृष्णं). K$_{1}$ D$_{1}$ नीलं; K$_{3}$ पीतं (for रक्तं) K$_{2}$ शुक्लनीलस्तथा कृष्णं. — ^{b}) K$_{2}$ रक्त-; T M$_{1.2}$ नील- (for नीलं). K$_{3}$ रक्तारुणं (for पीता°). K$_{4}$ D$_{1}$ रक्तं पीतं तथैव च. — ^{c}) K$_{1}$ D$_{3}$ G$_{3}$ ह्रस्व-. K$_{2.3}$ दीर्घंस्. D$_{n1}$ D$_{5.6}$ कृशं (for तथा). G$_{3}$ स्थूणं (for स्थूलं). B$_{1.2.4}$ D$_{c1}$ स्थूलं ह्रस्वं तथा दीर्घं; B$_{3}$ स्थूलं सूक्ष्मं तथा पीतं. — ^{d}) K$_{1}$ T G$_{1.2}$ M$_{3}$ चतुरश्राणु; K$_{2}$ °रस्रात्तु; K$_{3}$ B$_{2}$ G$_{3}$ °रश्रं च (K$_{3}$ तु); K$_{4.5}$ B$_{4}$ D$_{1.2}$ °रस्रं च; B$_{1.3}$ D$_{c1}$ D$_{n1}$ D$_{3-6}$ °रस्रं तु; B$_{4}$ (marg.) °रस्रोणु; M$_{1.2.4}$ °रश्रोणु. Ś$_{1}$ K$_{2-5}$ D$_{1-4}$ वर्तुलं; K$_{1}$ वर्तनं; B D$_{c1}$ D$_{n1}$ D$_{5.6}$ वृत्तवत्.

47 ^{a}) Ś$_{1}$ K$_{1.3}$ एतद्; K$_{2}$ तच्च (for एवं). K$_{4}$ D$_{1}$ तदेवं दशविस्तारं. — ^{b}) G$_{3}$ ज्योतिषो (for तेजसो). — ^{c}) D$_{c1}$ ब्रह्मणैर्; G$_{3}$ ब्रह्मणो (for ब्राह्मणैर्). B$_{1-3.5}$ D$_{c1}$ विद्वन्; B$_{4}$ विद्धं; D$_{n1}$ D$_{5.6}$ वृद्धैर्; D$_{2-4}$ सिद्धैर् (for नित्यं). — ^{d}) Ś$_{1}$ K$_{1.3}$ तत्त्व- (for सत्य-). D$_{3}$ -वादिनै:.

48 ^{a}) B$_{1.2}$ शब्द: स्पर्शश्; D$_{5.6}$ स्पर्शशब्दौ. Ś$_{1}$ K$_{1.3-5}$ B$_{4}$ D$_{1.5.6}$ तु (for च). — ^{b}) T$_{2}$ द्विगुणं; C$_{v}$ °णो (as in text). B$_{1.2}$ द्विगुणौ वायोर्हि पंडितै: (hypermetric). — K$_{4}$ om. (hapl.) 48^{c}–50^{b}. — ^{d}) Ś$_{1}$ (by corr.) शब्दश् (for स्पर्शश्). D$_{1}$ तु (for च).

49 K$_{4}$ om. 49 (cf. v. l. 48). — ^{a}) K$_{5}$ T G$_{1.2}$ दु:खं (for दु:ख:). B D (except D$_{1}$) रुक्ष: शीतस्तथैवोष्ण:. — ^{b}) Ś$_{1}$ K$_{1-3}$ B$_{1.2.5}$ D$_{2.3}$ विषद (for विशद). — ^{c}) Ś$_{1}$ चिक्कन:; K$_{1}$ चिस्कन:; K$_{2}$ चित्तल:; G$_{1}$ रक्षण: (for चिक्कण:). B$_{1}$ स्निग्ध: (for श्लक्ष्ण:). D$_{1}$ कथिन: पित्तल: श्लक्ष्ण:; G$_{3}$ कलीनश्चिक्कण: शुष्क:. — ^{d}) Ś$_{1}$ K$_{1}$ पृच्छिलो; K$_{2.5}$ D$_{1.3}$ पिच्छलो; K$_{3}$ प्रश्चिलो; D$_{6}$ पिशलो. S (except G$_{3}$) पिच्छिलो मृदुदारुण:.

50 K$_{4}$ om. 50^{ab} (cf. v. l. 48). — ^{b}) K$_{3}$ वायोर्हि (for वायव्यो). — D$_{4}$ om. 50^{cd}. — ^{c}) D$_{2}$ विज्ञेयो (for विधिवद्). K$_{4}$ विज्ञेयो ब्राह्मणै: सिद्धिर्. — ^{d}) Ś$_{1}$ K$_{2.3}$ B$_{5}$ T$_{1}$ G$_{1.2}$ मंत्रज्ञैस् (for धर्म°). T$_{2}$ सत्त्व-; M$_{3}$ सत्य- (for तत्त्व-). K$_{5}$ -वेदिभि: (for -दर्शिभि:). B$_{4}$ G$_{3}$ धर्मज्ञै: सत्यवादिभि:; D$_{2.3}$ मंत्रज्ञैर्धर्मवर्शिभि:.

51 ^{a}) M$_{3}$ यत्र (for तत्र). B$_{2}$ D$_{3}$ [ए]व (for

C. 14. 1419
B. 14. 50. 53
K. 14. 50. 53

षड्जर्षभौ च गान्धारो मध्यमः पञ्चमस्तथा ।
अतःपरं तु विज्ञेयो निषादो धैवतस्तथा ॥ ५२
इष्टोऽनिष्टश्च शब्दस्तु संहतः प्रविभागवान् ।
एवं बहुविधो ज्ञेयः शब्द आकाशसंभवः ॥ ५३
आकाशमुत्तमं भूतमहंकारस्ततः परम् ।
अहंकारात्परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा ततः परः ॥ ५४
तस्मात्तु परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः ।
परावरज्ञो भूतानां यं प्राप्यानन्त्यमश्नुते ॥ ५५

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

५०

ब्रह्मोवाच ।
भूतानामथ पञ्चानां यथैषामीश्वरं मनः ।
नियमे च विसर्गे च भूतात्मा मन एव च ॥ १
अधिष्ठाता मनो नित्यं भूतानां महतां तथा ।

[ए]क-). G3 आकाशः. — b) K4 B4 D1 स ; B2 G3 सं- (for च). Dc1 स्मृतं. — c) K4 शब्दः प्र- ; D3 शब्दश्च (for शब्दस्य). — d) B1.2 D1.5.6 S गुणान्बहून् (by transp.).

52 a) Ś1 K1.3.5 B5 Dn1 D2–6 षड्जर्षभः (B5 °भं) स गांधारो ; K2 षड्जऋषभगंधारां ; K4 D1 खड्गऋषभगांधारा ; B3.4 Dc1 षड्जऋषभगांधारा (B4 Dc1 °रौ) ; G3 गांधारः षड्जऋषभौ. — b) Dn1 D6 मध्यमं. G2 स्मृतः (for तथा). G3 मध्यमश्चैव पंचमः. — c) K3 विज्ञेयं ; B4 °यौ. B1.2 तथा परौ च विज्ञेयौ. — d) K3 M3 ।निषधो ; K4 D1 नैषादो ; D5.6 निषाधो. K2 दैतवस् (sic) ; K3 दैवतस् ; D4 वैधवस् (sic) (for धैवतस्). B1.2 निषादधैवतावपि.

53 K4 D4 om. 53^{ab}. — a) Ś1 शब्द इष्टोप्यनिष्टश्च ; K1.3 शब्दः स इष्टोनिष्टश्च ; K2 D1 इष्टानिष्टश्च शब्दोत्र ; K5 B Dc1 Dn1 D2.3.5.6 इष्टश्चानिष्टशब्दश्च (K5 °ब्दोत्र). — b) Ś1 K1.3 संघशः ; B5 संभूतः (for संहतः). Dc1 परिभागवान् ; D1 प्रति° ; T2 G3 प्रतिभावनात् ; G2 M प्रतिभानवान्. — c) B1.2 दशगुणो ; B3.5 D (except D1) दशविधो (for बहु°). K4 यस्तु (for ज्ञेयः). — d) B2 चाकाश-.

54 a) T G आकाश. K4 D1 आकाशमुक्तभूतस्य. — b) K4 D1 तथा (for ततः). K4 B3.5 Dn1 D1.2.4.5 परः ; G3 [ऽ]परः (for परम्). — c) G2 तदा ; M परो (for परा). G2 अहंकारस्ततो बुद्धिर्. — d) Ś1 K1 D2–6 तथा (for ततः). K2–4 T1 G1.2 M3 परं.

55 a) K2 परमम् (for तु परम्). B2 अव्यक्तात् (for °क्तम्). K4 D1 तस्मात्तु स परोव्यक्तो. — b) K2 परं ; D5.6 स्मृतः (for परः). B2 पुरुषः पर इत्यपि. — c) K4 B3–5 Dc1 Dn1 D1.4–6 पराप(K4 D1 °रप)रज्ञो. — d) K3 प्राप्य च (for यं प्राप्य). K2.4 D1 संप्रा(K2 यं प्रा)प्य न निवर्तते ; K5 B Dc1 Dn1 D2–6 विधिज्ञः (D3 °ज्ञं) सर्वकर्मणां. — After 55, K5 B D (except D1) ins. :

90* सर्वभूतात्मभूतात्मा गच्छत्यात्मानमक्षरम् ।

[B1.2 अव्ययं ; D6 आत्मना (for अक्षरम्). Dn1 भूतानामादिमव्ययं (for the post. half).]

Colophon om. in T G1.2 M1–3, while M4 reads it *inf. lin. sec. m.* — *Sub-parvan :* K3 अनुगीता. — *Adhy. name :* G3 गुणविवरणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : Ś1 56 ; B1.2 D4 46 ; Dn1 M4 (*inf. lin.*) 50 ; G3 49 (as in text).

50

1 S (except G3 M4) om. the ref. K4 D1 ब्राह्मण (for ब्रह्मा). — a) B1.2 अपि ; D2–4 इह (for अथ). — b) D2.3 तथैषाम् ; T G2 अथै° ; G1 सर्वे° ; G3 अन्ये° (for यथै°). K3 ईश्वरो. — c) K2 निसर्गे ; Dc1 विमर्दे (for विसर्गे). D3 om. (hapl.) from च up to बुद्धिरैश्वर्यमा (in 2c). — d) T G भूतानां (for °त्मा). M उच्यते (for एव च).

2 D3 om. up to बुद्धिरैश्वर्यमा (in 2c) (cf. v. l. 1). D4 om. 2^{ab}. — a) T G1.2 अधिष्ठातृ-. — b) K5 महतस्. Dc1 यथा (for तथा). K2 भूतात्मा महता तथा. — G3 repeats 2^{cd}, after 4. — c) D4 बुद्धेर् ; M1–3.4 (*inf. lin.* as in text) बुद्धिम्. T1

बुद्धिरैश्वर्यमाचष्टे क्षेत्रज्ञः सर्व उच्यते ॥ २
इन्द्रियाणि मनो युङ्क्ते सदश्वानिव सारथिः ।
इन्द्रियाणि मनो बुद्धिं क्षेत्रज्ञो युञ्जते सदा ॥ ३
महाभूतसमायुक्तं बुद्धिसंयमनं रथम् ।
तमारुह्य स भूतात्मा समन्तात्परिधावति ॥ ४
इन्द्रियग्रामसंयुक्तो मनःसारथिरेव च ।
बुद्धिसंयमनो नित्यं महान्ब्रह्ममयो रथः ॥ ५
एवं यो वेत्ति विद्वान्वै सदा ब्रह्ममयं रथम् ।
स धीरः सर्वलोकेषु न मोहमधिगच्छति ॥ ६

अव्यक्तादि विशेषान्तं त्रसस्थावरसंकुलम् ।
चन्द्रसूर्यप्रभालोकं ग्रहनक्षत्रमण्डितम् ॥ ७
नदीपर्वतजालैश्च सर्वतः परिभूषितम् ।
विविधाभिस्तथाद्भिश्च सततं समलंकृतम् ॥ ८
आजीवः सर्वभूतानां सर्वप्राणभृतां गतिः ।
एतद्ब्रह्मवनं नित्यं यस्मिंश्चरति क्षेत्रवित् ॥ ९
लोकेऽस्मिन्यानि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।
तान्येवाग्रे प्रलीयन्ते पश्चाद्भूतकृता गुणाः ।
गुणेभ्यः पञ्चभूतानि एष भूतसमुच्छ्रयः ॥ १०

C. 14. 1434
B. 14. 51. 10
K. 14. 51. 10

आधत्ते; G_1 आचक्षे. — ^{d}) K_4 D_1 सत्य; B_1 स तु; $B_{2.4.5}$ M_4 सत्त्व; B_3 Dc_1 Dn_1 $D_{2.3.5.6}$ च स; D_4 स च; $G_{2.3}$ (both times) सर्वम्; $M_{1.2}$ सत्यम्; M_3 सत्त्वम्; **Cv** सर्व (as in text). K_5 क्षेत्रज्ञः स विमुच्यते.

3 B_4 om. (hapl.) 3^{ab}. — ^{a}) K_4 Dn_1 $D_{3.6}$ युक्ते; T_2 भुंक्ते. — ^{c}) $K_{1.2.4}$ B_{3-5} D S (except T_2 G_3) बुद्धिः. — ^{d}) K_3 B_{3-5} Dn_1 D_{2-4} M_4 क्षेत्रज्ञे. $\acute{S}_1$ $K_{1.3}$ योजयेत्; B_{3-5} Dc_1 Dn_1 D_4 M युज्यते. $B_{1.2}$ युंक्ते क्षेत्रज्ञ एव च; $D_{5.6}$ क्षेत्रज्ञे युज्यते परा.

4 D_4 om. 4. — ^{a}) K_2 सदा बुद्धि-; K_4 B_{1-4} Dc_1 D_{1-4} $M_{1-3.4}$ (*inf. lin.* as in text) महाबुद्धि-; B_5 Dn_1 $D_{5.6}$ महदश्व-; T_1 G_1 महाभूति- (for °भूत-). — ^{b}) K_3 G_2 बुद्धिः; T_2 बुद्धिं. $D_{5.6}$ -संयमिनं. — K_4 om. (hapl.) 4^{c}–6^{b}. — ^{c}) B D (except D_1; D_4 om.) T_1 G_3 $M_{1.2}$ समारुह्य (for त°). — After 4, G_3 repeats 2^{cd}.

5 K_4 om. 5 (cf. v. l. 4). — ^{a}) K_3 Dc_1 D_1 इंद्रियाग्रा(D_1 °श्र)मसंयुक्तो; G_3 °याणि मनो युंक्ते. — ^{b}) B_2 (marg.) -सारथिम्. — G_3 om. 5^{c}–7^{b}. — ^{c}) K_5 -संयमगो; D_3 -संजयने; D_4 -संयमिनो. — ^{d}) $\acute{S}_1$ $K_{3.5}$ $B_{4.5}$ महा- (for महान्).

6 K_4 om. 6^{ab} (cf. v. l. 4). G_3 om. 6 (cf. v. l. 5). — ^{b}) K_5 यदा (for सदा). K_2 सदा ब्रह्मर्षयमयं (sic). — ^{c}) K_4 D_1 वीरः (for धीरः). $\acute{S}_1$ K_{1-3} B_4 Dn_1 $D_{5.6}$ -भूतेषु (for -लोकेषु). — ^{d}) $B_{1.2}$ उप- (for अधि-).

7 G_3 om. 7^{ab} (cf. v. l. 5). — ^{a}) B_1 अवज्ञादि; Dc_1 अव्यक्ताद्य; **Cv** °क्तादि (as in text). — ^{b}) K_2 M_3 तत्र; Dn_1 $D_{5.6}$ सह-; T_1 चर्म-; T_2 $G_{1.2}$ M_4 चर- (for त्रस-). B_3 Dn_1 $D_{5.6}$ -जंगमं (for -संकुलम्). $K_{4.5}$ D_{1-4} सत्त्वं (K_4 D_1 °र्वं) स्थावरजंगमं. — ^{c}) B D (except D_1) सूर्यचंद्र-; T_2 इंद्रसूर्य-. K_5 -प्रभं (for -प्रभा-). — ^{d}) $D_{1.3.4}$ -मंडलं (for -मण्डितम्). $K_{2.4.5}$ नक्षत्रग्रहमंडितं.

8 D_4 om. 8^{ab}. — ^{b}) K_2 G_1 -मंडितं (for -भूषितम्). K_3 सर्वतः समलंकृतं. — ^{c}) $\acute{S}_1$ $K_{1.3}$ $B_{1-3.5}$ D_{2-4} तथैवाद्भिः; K_2 तथापाभिः; K_4 D_1 तथा ज्योतिः; K_5 तथा वाग्भिः; B_4 Dc_1 Dn_1 $D_{5.6}$ G_3 तथा चा- (G_3 वा)द्भिः; $M_{1.2}$ तथाभिश्च (sic) (for तथाद्भिश्च). — ^{d}) $\acute{S}_1$ K_1 B_{1-3} $D_{2.3.6}$ G_3 सर्वतः; K_2 सद्भक्षं (for सततं).

9 D_4 om. 9^{ab}. — ^{a}) $K_{2.4}$ $B_{3.4}$ Dn_1 $D_{2.3.5.6}$ T_2 आजीवं; K_5 °व्यं; T_1 G_1 अजितः. — ^{b}) B_4 D_1 G_3 गतिं. — ^{c}) K_4 D_1 ब्रह्म च तन्; B_5 ब्रह्ममयं; Dn_1 D_5 (marg. as in text)$_{.6}$ °परं; $D_{3.4}$ °वरं; T_1 °सवं; G_3 M_4 (*inf. lin.* as in text) **Cv** °पदं; M °रथं (for °वनं). $\acute{S}_1$ $K_{1.3}$ दिव्यं; K_5 गीतं (for नित्यं). — ^{d}) K_2 यत्र; K_5 B_{3-5} Dc_1 Dn_1 $D_{5.6}$ तस्मिंश् (for य°). $B_{1.2}$ D_{2-4} तस्मिन्नमति क्षेत्रवित्; S क्षेत्रज्ञो यत्र तिष्ठति.

10 ^{a}) K_5 क्षेत्रे (for लोके). G_2 तानि (for यानि). $B_{1.2}$ सर्वाणि; B_{3-5} D (except D_1) सत्त्वानि (for भूतानि). — ^{b}) B D (except $D_{1.3}$) त्रसानि ($D_{2.4-6}$ चराणि) स्थावराणि च. — ^{c}) Dc_1 [अ]प्सु (for [अ]ग्रे). B_5 वि- (for प्र-). — ^{d}) $\acute{S}_1$ K $B_{3.4}$ $D_{1.5.6}$ पश्चाद्भू- (K_2 यथा भू)तकृतो गुणः. — ^{e}) B_4 Dc_1 सर्व- (for पञ्च-). — ^{f}) K_4 D_1 सूते; Dn_1 मूल- (for भूत-). $B_{1.2}$ G_2 M -समुच्चयः (for °च्छ्रयः).

11 D_4 om. 11. — ^{a}) $\acute{S}_1$ देवमानुष्यगंधर्वाः. — ^{b})

C. 14. 1434
B. 14. 51. 11
K. 14. 51. 11

देवा मनुष्या गन्धर्वाः पिशाचासुरराक्षसाः ।
सर्वे स्वभावतः सृष्टा न क्रियाभ्यो न कारणात् ॥ ११
एते विश्वकृतो विप्रा जायन्ते ह पुनः पुनः ।
तेभ्यः प्रसूतास्तेष्वेव महाभूतेषु पञ्चसु ।
प्रलीयन्ते यथाकालमूर्मयः सागरे यथा ॥ १२
विश्वसृग्भ्यस्तु भूतेभ्यो महाभूतानि गच्छति ।
भूतेभ्यश्चापि पञ्चभ्यो मुक्तो गच्छेत्प्रजापतिम् ॥ १३
प्रजापतिरिदं सर्वं तपसैवासृजत्प्रभुः ।
तथैव वेदानृषयस्तपसा प्रतिपेदिरे ॥ १४
तपसश्चानुपूर्व्येण फलमूलाशिनस्तथा ।
त्रैलोक्यं तपसा सिद्धाः पश्यन्तीह समाहिताः ॥ १५
ओषधान्यगदादीनि नानाविद्याश्च सर्वशः ।
तपसैव प्रसिध्यन्ति तपोमूलं हि साधनम् ॥ १६
यद्दुरापं दुराम्नायं दुराधर्षं दुरन्वयम् ।
तत्सर्वं तपसा साध्यं तपो हि दुरतिक्रमम् ॥ १७
सुरापो ब्रह्महा स्तेयी भ्रूणहा गुरुतल्पगः ।
तपसैव सुतप्तेन मुच्यन्ते किल्बिषात्ततः ॥ १८
मनुष्याः पितरो देवाः पशवो मृगपक्षिणः ।
यानि चान्यानि भूतानि त्रसानि स्थावराणि च ॥ १९
तपःपरायणा नित्यं सिध्यन्ते तपसा सदा ।

$K_{2.4.5}$ D_1 S पिशाचोरगराक्षसा:. — ^{c}) B_5 सर्व: (for सर्वे). $K_{1.2}$ स्पृष्टा (K_2 °ष्ट्वा); B_5 सृष्टो. B_3 सर्वेभ्यो भावत: सृष्टा. — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.3}$ कर्मणा; D_3 कारयेत् (for °णात्).

12 ^{a}) Dc_1 -भृते; Dn_1 $D_{5.6}$ -सृजो; D_1 -कृतौ; Cv -कृतो (as in text). — ^{b}) K_2 D_5 G_1 जायंते हि; B Dc_1 Dn_1 $D_{2-4.5}$ (before corr.)$_{.6}$ M_3 जायंतीह; $M_{1.2.4}$ यजंते ह. — ^{c}) M_3 त्वेष्वेव; M_4 (*inf. lin.* as in text) ते त्वेवं. $M_{1.2}$ तेभ्य: प्रभूतास्तैस्तत्त्वं. — ^{e}) T_2 प्रसूयंते (for प्रली°). K_4 यथाकाले; $B_{1.2}$ D_{2-4} °स्थानम्. — ^{f}) K_2 corrupt. K_4 D_1 सागरं.

13 D_4 om. 13^{ab}. — ^{a}) K_2 विश्वसृज्यस्; K_4 B (except B_4) D_{1-3} Cnp °सृग्यस्. $D_{5.6}$ हि; T_1 $G_{1.2}$ M च; G_3 Cnp स (for तु). B Dc_1 $D_{2.3}$ भूतानां. K_5 विश्वकृद्वसुभूतेभ्यो. — ^{b}) K_4 D_1 -भूतादि (for -भूतानि). K_2 पंच वै (for गच्छति). Dn_1 $D_{5.6}$ महाभूतास्तु सर्वश:. — ^{c}) K_3 [अ]भि; $M_{3\ 4}$ [ए]व (for [अ]पि). K_3 $D_{3.4.6}$ पंचेभ्यो. T $G_{1.2}$ $M_{1.2}$ एतेभ्यश्चैव भूते($M_{1.2}$ पंच)भ्यो. — ^{d}) K_2 मुक्ते; B_4 Dc_1 T युक्तो. $K_{2.4.5}$ D_1 T_1 G_2 प्रजापति:; B Dc_1 Dn_1 D_{2-6} परां गतिं.

14 = 12. 155. 2; (var.) Manu. 11. 243. — ^{a}) K_2 पुन: (for इदं). — ^{b}) B D (except D_1) मनसा (for तपसा). T G_1 सृजते (for [ए]वासृजत्). — ^{c}) K_4 $B_{1.4}$ Dc_1 Dn_1 $D_{2.5.6}$ G_2 देवान् (for वेदान्). K_2 तथा वेदाय ऋषयस्; K_5 तथैव वेद्यं तत्सर्वं. — ^{d}) K_2 तपस्यां; $M_{1.2}$ तथैव (for तपसा).

15 = (var.) Manu. 11. 236. — ^{a}) K_3 B_2 D_4 तपसाश्; K_4 D_1 T_1 M तापसाश्. $K_{1.4.5}$ $D_{1.6}$ T_1 -पूर्वेण. — ^{b}) K_5 $B_{1.2}$ -मूलाशनस्. — ^{c}) D_6 आलोक्ये (for त्रैलोक्यं). $K_{2.4}$ D_1 तापसा:; K_3 तपस:. — ^{d}) Dc_1 D_3 ह; T_1 हि (for [इ]ह). Dc_1 समाधिता:. $Ś_1$ $K_{1.3}$ पश्यंत्यृ(K_1 °श्यन्सि)द्धिसमन्विता:.

16 = (var.) 12. 155. 4; (var.) Manu. 11. 237. D_4 om. 16. — ^{a}) $Ś_1$ ओषधीनि. D_3 औषधीनि गदादीनि (sic). — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1-3.5}$ B_4 Dn_1 प्रसिध्यंते; K_4 D_1 °ध्येत; $D_{5.6}$ °सिद्धंते. — ^{d}) T_1 स हि मूलां स साधनं (sic); G_1 तपोमूलैव सा° (sic).

17 = (var.) Manu. 11. 238. K_2 om. 17^{ab}. — ^{ab}) K_4 D_1 दुरारा(K_4 °सा)ध्यं; K_5 °पायं; B_1 °म्नातं; T_1 °गाधं; G_1 दुरघ्रायं; G_3 दुरात्मा च; Cv °म्नायं (as in text). $Ś_1$ $K_{1.3}$ transp. दुराम्नायं and दुराधर्षं. $Ś_1$ $K_{1.3}$ Dn_1 $D_{5.6}$ T_2 दुरुत्सहं; K_4 D_1 दुर(K_4 °रा)त्ययं; G_1 दुराह्वयं (for दुरन्वयम्). — ^{c}) B_4 सिद्धं (for साध्यं). — ^{d}) K_2 पुरत:क्रमं; K_3 दुरतिक्षमं.

18 ^{a}) S स्तेनो (for स्तेयी). $Ś_1$ K D_1 सुरापो संमतादायी ($Ś_1$ K_1 मायी; K_3 माये). — 18^{cd} = Manu. 11. 239^{cd}. — ^{c}) K_2 प्रसुप्तेन; B_1 श्रुतस्तेन (for सुतप्तेन). — ^{d}) K_2 B (except B_1) Dn_1 D_{4-6} T_1 $G_{1.2}$ $M_{1.2}$ मुच्यते.

19 D_4 om. 19^{a}–20^{b}. — ^{ab}) G_3 transp. पितरो and पशवो. — ^{d}) $D_{2.3.6}$ T G_2 चराणि (for त्रसानि). $K_{2.4.5}$ D_1 $G_{1.3}$ स्थावराणि चराणि च.

20 D_4 om. 20^{ab} (cf. v. l. 19). — ^{a}) D_6 तृप्सा (sic) (for तप:-). K_4 D_1 तप:परायणानां च. — ^{b})

तथैव तपसा देवा महाभागा दिवं गताः ॥ २०
आशीर्युक्तानि कर्माणि कुर्वते ये त्वतन्द्रिताः ।
अहंकारसमायुक्तास्ते सकाशे प्रजापतेः ॥ २१
ध्यानयोगेन शुद्धेन निर्ममा निरहंकृताः ।
प्राप्नुवन्ति महात्मानो महान्तं लोकमुत्तमम् ॥ २२
ध्यानयोगादुपागम्य प्रसन्नमतयः सदा ।
सुखोपचयमव्यक्तं प्रविशन्त्यात्मवत्तया ॥ २३
ध्यानयोगादुपागम्य निर्ममा निरहंकृताः ।
अव्यक्तं प्रविशन्तीह महान्तं लोकमुत्तमम् ॥ २४
अव्यक्तादेव संभूतः समयज्ञो गतः पुनः ।
तमोरजोभ्यां निर्मुक्तः सत्त्वमास्थाय केवलम् ॥ २५
विमुक्तः सर्वपापेभ्यः सर्वं त्यजति निष्कलः ।
क्षेत्रज्ञ इति तं विद्याद्यस्तं वेद स वेदवित् ॥ २६
चित्तं चित्तादुपागम्य मुनिरासीत संयतः ।
यच्चित्तस्तन्मना भूत्वा गुह्यमेतत्सनातनम् ॥ २७
अव्यक्तादि विशेषान्तमविद्यालक्षणं स्मृतम् ।

C. 14. 1452
B. 14. 51. 28
K. 14. 51. 28

D2. 6 सिध्यते. K1 Dc1 G1 तदा; K3 B1. 2. 5 (marg.) D2. 5 T तथा (for सदा). K4 D1 सिध्यंते सर्वसंपदः (D1 °दं); D3 सिध्यंति तपसा तथा. —^{c}) K4 D1 लोका; D3 देवी (for देवा). —^{d}) K3 B1 Dn1 D2. 3. 6 -माया (for -भागा).

21 K4 D1 om. 21–36. D4 om. 21^{cd}. —^{c}) B3 D2. 3 अनहंकारसंयुक्तास्. —^{d}) M2 संकाशे. K2 Dn1 D5. 6 M2 प्रजापते.

22 K4 D1 om. 22 (cf. v. l. 21). —^{a}) M1. 2 ज्ञान- (for ध्यान-). D3 -योगेषु (for -योगेन). Ś1 K1. 3 सिद्धेन (for शुद्धेन). —^{b}) K3 D5 निरहंकृतः. K1 D6 निर्म(K1 °र्द)मो निरहंकृतः. —^{c}) Dn1 D2. 5. 6 T1 G3 आप्नुवंति.

23 K4 D1 om. 23 (cf. v. l. 21). T2 G1 om. (hapl.) 23–24. M1–3 transp. 23^{ab} and 23^{cd}; M4 reads 23^{ab} *inf. lin. sec. m.* —^{a}) K5 B2 D (except Dc1; D1 om.) T1 G2. 3 M4 -योगम् (for -योगाद्). — Ś1 K1 om. (hapl.) 23^{b}–24^{a}. —^{b}) K2. 3. 5 B4. 5 Dc1 G3 M4 -गतयः; T1 G2 -मनसः (for -मतयः). M1–3 प्रसन्नगतयस्तदा. — D4 om. (? hapl.) 23^{c}–24^{b}. —^{c}) K2 सुखोपगम्यम्; K5 सुखापगमम्; B3 सुखोपचर्यम्; Dc1 अथोपचयम्; D6 सुखाय च यम्; T1 G2 M सुखो(T1 °लो)पशमम्; G3 °पायनम्. B4 इत्युक्तं (for अव्यक्तं). ❀ Cv: सुखोपायमव्यक्तमित्यत्र । अ इति ब्रह्मेति श्रुतेः । अं परमात्मानम् । ❀ —^{d}) K2 corrupt. G3 प्रभवंति (for प्रविशन्ति). K5 [अ]चलं ध्रुवं; B1. 2. 5 Dc1 Dn1 [आ]त्मविचिन्तया (Dc1 °था; Dn1 °माः); B4 D2. 3. 5. 6 °चिंतया; T1 °मायया; Cv °वत्तया (as in text).

24 K4 D1 om. 24 (cf. v. l. 21). T2 G1 om. 24; D4 om. 24^{ab}; Ś1 K1 om. 24^{a} (for all, cf. v. l. 23). —^{a}) T1 अपागम्य. —^{b}) K1. 3 निर्दमा; K2 D6 निर्ममो. B1. 2 °निरहंक्रियाः; D5. 6 °हंकृतः. T1 G2 येन बीजसमाधयः. — K1 om. 24^{cd}; Ś1 reads it on marg. —^{c}) K2 T1 अव्यक्तः. Ś1 (marg.) प्राप्नुवंति महात्मानो. —^{d}) K5 B D (except D3. 6; D1 om.) T1 G2 महतां; M1–3. 4 (*inf. lin.* as in text) महतो (for महान्तं).

25 K4 D1 om. 25 (cf. v. l. 21). —^{a}) K3 D3 G2 संभूताः. T G1 अव्यक्तात्ते च संभूताः; M °क्तत्वे च संभूतः. —^{b}) K3 समसंख्या-; K5 Dn1 D2–6 °संज्ञां; B1. 3–5 सत्त्वसंज्ञां; B2 समसंख्यां (for समयज्ञो). T G1. 2 गताः; G3 गतेः. Cv cites संगात्संज्ञां गता. Ś1 K1 समसंख्यागतः परः; K2 °संख्यामतः परं. — D4 om. 25^{cd}. —^{c}) B1. 2 निर्मुक्तं; M2 °क्ताः. Ś1 K1–3 रजस्तमोभ्यां निर्मुक्तः.

26 K4 D1 om. 26 (cf. v. l. 21). K3 om. 26^{ab}. —^{a}) B3–5 Dc1 Dn1 D5. 6 निर्मुक्तः. —^{b}) Ś1 K1 Dn1 D2 T2 G2. 3 सृजाते (for त्य°). K1. 2. 5 Dn1 M1. 2 निष्कलं; M4 (*inf. lin.*) निष्फलः. D3. 4 सर्वं सृजति केव(D4 निष्फ)लं; D5. 6 [ऽ]खिलं सृजति निष्कलं. —^{c}) Ś1 K1. 2. 5 D4 क्षेत्रज्ञम्; M4 (*inf. lin.*) सर्वज्ञ. —^{d}) G2 विद्यात् (for वेद). M1–3. 4 (*inf. lin.* as in text) सर्व- (for वेद-).

27 K4 D1 om. 27 (cf. v. l. 21). —^{a}) G3 चित्तिश्; M4 (*inf. lin.*) चितिं (for चित्तं). K1. 3 D5 M1–3. 4 (*inf. lin.* as in text) Cv चित्याद्. Ś1 K1. 3. 5 D2–5 उपारम्य (for °गम्य). —^{b}) K2 M1. 2 संशयः; D5. 6 संतपाः; T G3 संयुतः (for संय°). — D4 om. 27^{cd}. —^{c}) S तच् (for यच्). M3 तन्मनो. Ś1 K1–3 यच्चित्त(K2 °च्छिन्न)स्तन्मयो भाति (K2 भावो; K3 याति); K5 °त्तभून्मनो भावो; B D (D1. 4 om.) यच्चित्तं त(B3 चित्तं यत्त)न्मनोव(B3. 4 D3 °योव)श्यं. —^{d}) T G M3. 4 ग्राह्यमेतत्; M1. 2 ग्राह्यते तत् (for गुह्यमेतत्). K1. 3 पुरातनं (for सना°).

C. 14. 1452 B. 14. 51. 28 K. 14. 51. 28 निबोधत यथा हीदं गुणैर्लक्षणमित्युत ॥ २८
द्व्यक्षरस्तु भवेन्मृत्युस्त्र्यक्षरं ब्रह्म शाश्वतम् ।
ममेति च भवेन्मृत्युर्न ममेति च शाश्वतम् ॥ २९
कर्म केचित्प्रशंसन्ति मन्दबुद्धितरा नराः ।
ये तु बुद्धा महात्मानो न प्रशंसन्ति कर्म ते ॥ ३०
कर्मणा जायते जन्तुर्मूर्तिमान्षोडशात्मकः ।
पुरुषं सृजतेऽविद्या अग्राह्यममृताशिनम् ॥ ३१
तस्मात्कर्मसु निःस्नेहा ये केचित्पारदर्शिनः ।
विद्यामयोऽयं पुरुषो न तु कर्ममयः स्मृतः ॥ ३२
अपूर्वममृतं नित्यं य एनमविचारिणम् ।
य एनं विन्दतेऽऽत्मानमग्राह्यममृताशिनम् ।
अग्राह्योऽमृतो भवति य एभिः कारणैर्ध्रुवः ॥ ३३
अपोह्य सर्वसंकल्पान्संयम्यात्मानमात्मनि ।
स तद्ब्रह्म शुभं वेत्ति यस्माद्भूयो न विद्यते ॥ ३४

---

28 K_4 D_1 om. 28 (cf. v. l. 21). — ^{b}) K_3 अविद्यं. D_4 -विषयं (for -लक्षणं). — ^{c}) K_3 B D (D_1 om.) G_3 तथा (for यथा). K_2 दीनं; B_3 [आ]ह्लादं; T $G_{1.2}$ ज्ञानं; G_3 M हीनं (for हीदं).

29 K_4 D_1 29 om. (cf. v. l. 21). — ^{a}) B_4 द्व्यक्षरं. — $M_{1.2}$ om. (hapl.) 29^{bc}. — ^{b}) $Ś_1$ K_1 द्व्यक्षरं; K_3 त्र्यक्षरो. K_5 उच्यते (for शाश्वतम्). — $K_{2.5}$ om. (hapl.) 29^{cd}. — ^{c}) B_4 T G_1 $M_{3.4}$ तु; G_3 हि (for च). — ^{d}) G_4 [इ]ह; M तु (for च).

30 K_4 D_1 om. 30 (cf. v. l. 21). — ^{a}) $Ś_1$ $K_{1.3}$ [इ]ह प्रति- (for केचित्प्र-). — ^{b}) G_3 कर्म- (for मन्द-). $K_{2.5}$ B D (except Dc_1; D_1 om.) G_3 -बुद्धिरता; T $G_{1.2}$ °तया (for °तरा). — ^{c}) G_3 एतद् (for ये तु). $K_{2.3}$ T G_{1-3} बुद्ध्या; B (except B_3) D (D_1 om.) वृद्धा. — ^{d}) $B_{1.2}$ D_{2-4} कर्म तत्; G_2 धर्मतः (for कर्म ते). $Ś_1$ $K_{1.3}$ प्रशंसंति न कर्मणा (K_3 °णः).

31 K_4 D_1 om. 31 (cf. v. l. 21). D_4 om. 31^{cd}. — ^{c}) B Dc_1 Dn_1 ग्रसते; $D_{2.3}$ गृह्यते; M_2 सृज्यते; **Cv** सृजते (as in text). $Ś_1$ $K_{1.3.5}$ G_3 पुरुषः सृज(K_5 °ज्य)तेविद्याम्; D_6 पुरुषं विद्याग्रसत्तेन (sic). — ^{d}) $G_{1.2}$ त्वग्राह्यम्. **Cnp** आशिताशितम्. $Ś_1$ B_{3-5} Dn_1 $D_{2.3}$ तद्ग्राह्यममृताशिनां; $K_{1-3.5}$ अग्राह्याममृताशनः; $B_{1.2}$ दुर्ग्राह्यममृताशिनां; Dc_1 तद्ग्राह्यममृतात्मकं; $D_{5.6}$ तद्गुह्यममृताशिनां; T त्वग्राह्यममृताशनं; G_3 न ग्राह्यमविनाशिनीं.

32 K_4 D_1 om. 32 (cf. v. l. 21). T G_1 om. (hapl.) 32^{a}–33^{d}. — ^{a}) G_3 $M_{1.2}$ निस्नेहो. K_3 तस्मान्मुनिः परः स्नेहा (sic). — ^{b}) K_2 M_2 पर- (for पार-). K_3 M_3 -दर्शनः. G_2 ये केचित्समदर्शनाः; G_3 यः कश्चित्पारदर्शनः. — ^{c}) K_2 यः (for ऽयं). — ^{d}) B_2 कर्मसु यः (for °मयः). — After 32, Dn_1 D_{4-6} ins.:

91* य एवममृतं नित्यमग्राह्यं शश्वदक्षरम् ।
वश्यात्मानमसंश्लिष्टं यो वेद न मृतो भवेत् ।

[$D_{5.6}$ repeat line 2 after 33^{d}. —(L. 2) D_6 (second time) मृताशिनम् (for वश्यात्मानम्).]

33 K_4 D_1 om. 33 (cf. v. l. 21). T G_1 om. 33^{abcd} (cf. v. l. 32). D_4 om. 33^{ab}. — ^{a}) $Ś_1$ $K_{1.3.5}$ Dn_1 $D_{2.3.5.6}$ अकृतं; B_3 असृतं (for अमृतं). — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1.3.5}$ $D_{2.3}$ य(K_3 त)थैनम् (for य एनम्). $K_{2.5}$ Dn_1 $D_{2.3.5.6}$ अपराजितं; G_2 M अविधा($M_{1.2}$ °पि धा)रयन्; G_3 अभिचारिणं (for अवि°). **Cnp** कूटस्थमपराजितं; **Cv** स्वयैनमभिचारिणं. — ^{c}) M स (for य). $Ś_1$ $K_{1.3}$ B_3 Dn_1 $D_{5.6}$ G_2 एवं (D_6 °व) (for एनं). $B_{1-3.5}$ Dn_1 $D_{2.4-6}$ विंदेद्; G_2 विंदत. K_2 एवं विंदतिमात्मानं (sic); B_4 विंदेतात्मानमेवं यो; Dc_1 विंदेताशनमेवं हि. — ^{d}) $Ś_1$ अमृतात्मभिः; $K_{1.3}$ °यनं (K_3 °णं); $K_{2.5}$ Dn_1 D_{2-4} °शनं; $B_{3.5}$ °शिनां; B_4 अभिताशिनां; $D_{5.6}$ अविकारिणं. Dc_1 योग्राह्यममृताशिनां; G_3 अमेयमविनाशनं. — After 33^{d}, $D_{5.6}$ repeat line 2 of 91*. $D_{5.6}$ om. 33^{ef}. — ^{e}) T_2 $G_{1.3}$ ह्यमृतो (hypermetric) (for ऽमृतो). $Ś_1$ $K_{1.3}$ T_1 G_2 अग्राह्यो ह्यमृतो भाति; K_2 Dc_1 $M_{1.2}$ अग्राह्यामृतो भवति. — ^{f}) K_5 $B_{1.2}$ (marg.)$_{.3-5}$ Dc_1 Dn_1 D_{2-4} $G_{2.3}$ $M_{1.2}$ स (for य). K_2 B_5 $G_{2.3}$ $M_{1.2}$ ध्रुवं; K_5 बुधः (for ध्रुवः).

34 K_4 D_1 om. 34 (cf. v. l. 21). — ^{a}) K_3 अग्राह्य; Dc_1 उपोह्य; G_1 आपोह्य. S (except G_3) सर्वान् (for सर्व-). $B_{2.4.5}$ (also as in text) G_3 -संस्कारान् (for -संकल्पान्). Dn_1 $D_{5.6}$ आ(Dn_1 अ)योज्य चित्त(Dn_1 सर्व)संस्कारान्. — ^{b}) K_2 संयमात्मानम्; T_2 G_1 संयता°. $B_{4.5}$ Dc_1 D_{2-4} आत्मना (for °नि). — ^{c}) $G_{1.2}$ न (for स). K_5 तं; T $G_{1.2}$ तु (for तद्). K_2 च तं; D_4 -मयं (for शुभं). $B_{1.5}$ चेति (for वेत्ति). — ^{d}) K_2 B_4 T G_3 तस्माद्. K_2 D_{2-4} जायते; K_5 ज्ञायते (for विद्यते).

प्रसादेनैव सत्त्वस्य प्रसादं समवाप्नुयात् ।
लक्षणं हि प्रसादस्य यथा स्यात्स्वप्नदर्शनम् ॥ ३५
गतिरेषा तु मुक्तानां ये ज्ञानपरिनिष्ठिताः ।
प्रवृत्तयश्च याः सर्वाः पश्यन्ति परिणामजाः ॥ ३६
एषा गतिरसक्तानामेष धर्मः सनातनः ।
एषा ज्ञानवतां प्राप्तिरेतद्वृत्तमनिन्दितम् ॥ ३७
समेन सर्वभूतेषु निःस्पृहेण निराशिषा ।
शक्या गतिरियं गन्तुं सर्वत्र समदर्शिना ॥ ३८
एतद्वः सर्वमाख्यातं मया विप्रर्षिसत्तमाः ।
एवमाचरत क्षिप्रं ततः सिद्धिमवाप्स्यथ ॥ ३९

गुरुरुवाच ।

इत्युक्तास्ते तु मुनयो ब्रह्मणा गुरुणा तथा ।
कृतवन्तो महात्मानस्ततो लोकानवाप्नुवन् ॥ ४०
त्वमप्येतन्महाभाग यथोक्तं ब्रह्मणो वचः ।
सम्यगाचर शुद्धात्मंस्ततः सिद्धिमवाप्स्यसि ॥ ४१

वासुदेव उवाच ।

इत्युक्तः स तदा शिष्यो गुरुणा धर्ममुत्तमम् ।
चकार सर्वं कौन्तेय ततो मोक्षमवाप्तवान् ॥ ४२
कृतकृत्यश्च स तदा शिष्यः कुरुकुलोद्वह ।
तत्पदं समनुप्राप्तो यत्र गत्वा न शोचति ॥ ४३

C. 14. 1469
B. 14. 51. 44
K. 14. 51. 44

---

35 K4 D1 om. 35 (cf. v. l. 21). — ^{a}) Dn1 D5.6 प्रसादे च; T G1.2 M °दाद् (for °देन). G3 च; Cv हि (for [ए]व). — ^{b}) Ś1 परमाप्नुयात्; Dc1 सर्वमा°. — D4 om 35^{cd}. — ^{c}) B1.5 D2.3 तु; D6 यत् (for हि). — ^{d}) K2 यथा ते; M1.2 यथावत् (for यथा स्यात्). B3 सुप्त- (for स्वप्न-).

36 K4 D1 om. 36 (cf. v. l. 21). — ^{a}) D6 गतिरेका; T G1 तस्मादेषां (for गतिरेषा). Dc1 D4 युक्तानां; D3 यज्ञानां (for मुक्तानां). Ś1 K1.3 गतिः परेषां भूतानां. — ^{b}) K5 D2–4 ज्ञाने (for ज्ञान-). Ś1 K1.3 या ज्ञानपरिनिष्ठिता; G3 यज्ञानां परिनिष्ठिता. — ^{c}) D4 वृत्तयश्च यथा सर्वाः. — ^{d}) Ś1 K1.3.5 B1.4.5 Dc1 D3.6 परिमाणजाः; B2 °मार्गजाः.

37 K2 om. 37^{a}–38^{b}. — ^{a}) K4 B2.4 D1 G3 M4 (*inf. lin.*) अशक्तानाम्; B5 अयु°; Dn1 D5.6 विर°. — ^{c}) K3 T2 G2 एषां. B3–5 Dc1 D2–4 वृत्तिर् (for प्राप्तिर्). B1.2 एषा स्थानव(B2 °र)तां वृत्तिर्. — ^{d}) T G1 अतंद्रितं; G3 सनातनं (for अनिन्दितम्). D5.6 एतज्ज्ञानमनुत्तमं. — After 37, G3 ins.:

92* निःसङ्गेनैव तत्सर्वं निराशीपादलोपनात् ।

38 K2 om. 38^{ab} (cf. v. l. 37). K4 D1 om. 38. — ^{a}) B2 समेषु (for °न). — ^{b}) K1 M निःस्पृहेन. B1.2 निराशि(B1 °सि)ना (for °शिषा). Dc1 निःस्पृहेन निराक्षरा. — ^{c}) Ś1 शक्तिर् (for गतिर्). — ^{d}) K2 -दार्शिभिः; K3 M1.2 -दर्शना; D6 -दर्शिनां.

39 ^{a}) Ś1 K1.3 वै; G2 च (for वः). M4 सम्यग् (for सर्वम्). — ^{c}) K2 Dc1 D1.3 T1 G1 आचरतः. K1 एवमाचरति शुभ्रं. — ^{d}) G3 तस्मिन् (for ततः). — After 39, Ś1 K1.3 D4 ins. an addl. colophon [*Sub-parvan* : K3 अनुगीता. — *Adhy. no.* : Ś1 57; D4 47].

40 K4 D1 ब्राह्मण (for गुरुर्). — ^{a}) K2 एवमुक्तास् (for इत्युक्तास्ते). K4.5 D1 G3 M3 इत्युक्ता गुरुणा तेन; T G1.2 M1.2.4 °क्ता गुरुणा ते तु. — ^{b}) K5 D5 (marg.) ब्राह्मणा; D6 ऋषयो (for ब्रह्मणा). Ś1 K1–3 पुत्रवत्; K5 T1 G1 मुनयस् (for गुरुणा). K2 D5.6 G3 तदा (for तथा). K4 D1 G3 M4 मुनयो ब्रह्मणा त(D1 ब्राह्मणास्त)था; B3–5 Dc1 Dn1 D2–4 गुरुणा ब्रह्मणा तथा. — ^{c}) D3 महात्मानं. — ^{d}) K4 Dn1 D1.5.6 लोकम्; K5 कामम्. K2 अवाप्नुयुः; K3 B3.5 D3.4 G2 °प्नुयात्; B1.2 (before corr.) Dc1 M2 °प्तवान्.

41 K4 D1 om. (hapl.) 41-42. S (except G3) repeats 41 after 43. — ^{a}) T1 G2 (both both times).3 [ए]वं; T2 (both times) [ए]तं (for [ए]तन्). D3 महाभाग्य; G3 °प्राज्ञ. — ^{b}) D4–6 मया (for यथा). Ś1 ब्राह्मणो; M1–3 (all first time) ब्रह्मणा. D6 मनः (for वचः). — ^{c}) Ś1 K1–3.5 B5 शुद्धात्मा; D2–4 धर्मांस्त्वं (for शुद्धात्मंस्). G3 त्वमप्याचर शुद्धात्मा. — ^{d}) M (all second time) तपः (for ततः).

42 K4 D1 om. 42 (cf. v. l. 41). K2 कृष्ण; G3 श्रीभगवान् (for वासुदेव). — ^{b}) K1 धर्मसत्तम. — ^{c}) D2–4 धर्मं (for सर्वं). — ^{d}) B3 सिद्धिम् (for मोक्षम्). D3.6 अवाप्नुवान्.

43 ^{a}) G3 सहसा (for स तदा). — ^{b}) D4.6 -कुलो-

C. 14. 1470
B. 14. 51. 45
K. 14. 51. 45

अर्जुन उवाच ।

को न्वसौ ब्राह्मणः कृष्ण कश्च शिष्यो जनार्दन ।
श्रोतव्यं चेन्मयैतद्वै तत्त्वमाचक्ष्व मे विभो ॥ ४४

वासुदेव उवाच ।

अहं गुरुर्महाबाहो मनः शिष्यं च विद्धि मे ।
त्वत्प्रीत्या गुह्यमेतच्च कथितं मे धनंजय ॥ ४५
मयि चेदस्ति ते प्रीतिर्नित्यं कुरुकुलोद्वह ।
अध्यात्ममेतच्छ्रुत्वा त्वं सम्यगाचर सुव्रत ॥ ४६
ततस्त्वं सम्यगाचीर्णे धर्मेऽस्मिन्कुरुनन्दन ।
सर्वपापविशुद्धात्मा मोक्षं प्राप्स्यसि केवलम् ॥ ४७
पूर्वमप्येतदेवोक्तं युद्धकाल उपस्थिते ।
मया तव महाबाहो तस्मादत्र मनः कुरु ॥ ४८
मया तु भरतश्रेष्ठ चिरदृष्टः पिता विभो ।
तमहं द्रष्टुमिच्छामि संमते तव फल्गुन ॥ ४९

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्तवचनं कृष्णं प्रत्युवाच धनंजयः ।
गच्छावो नगरं कृष्ण गजसाह्वयमद्य वै ॥ ५०
समेत्य तत्र राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ।
समनुज्ञाप्य दुर्धर्ष स्वां पुरीं यातुमर्हसि ॥ ५१

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५० ॥

द्भव; M3 °द्वहः. —^{c}) G3 तत्त्वया समनुप्राप्तं. — After 43, S (except G3) repeats 41.

44 Dc1 om. 44. —^{a}) K4 D1 कोसौ हि; K5 कस्त्वसौ (for को न्व°). D5. 6 को वासौ ब्राह्मणो विष्णो. —^{b}) B3 महायशाः (for जनार्दन). —^{c}) G3 ज्ञातव्यं (for श्रो°). D5. 6 वै; T G1. 2 M1. 2. 4 यन् (for चेन्). K2. 4. 5 D1 G3 तद् (for [ए]तद्). M3 च (for वै). —^{d}) T2 G1. 3 वै (for मे). B2 D4 प्रभो.

45 Dc1 om. the ref. K2 D1 श्रीकृष्ण; K4. 5 कृष्ण; G3 श्रीभगवान् (for वासुदेव). —^{a}) G3 महाभाग (for °बाहो). —^{b}) G3 शिष्यश्. T1 G1. 2 M हि (for च). —^{c}) B3 प्रतीत्या (for त्वत्प्रीत्या). K2 मे; D2–6 ते; G3 वै (for च). —^{d}) K2 D5. 6 च; K3. 5 B (except B2) Dc1 Dn1 D3 G3 ते; T G1. 2 M वै (for मे).

46 ^{a}) K1. 4 D1 यदि (for मयि). G1 चेत् (for ते). G3 मम चेदास्ति वै भक्तिर्. —^{b}) K1 गुरु- (for कुरु-). D5 -कुलोद्भव. —^{c}) D4 मत्वा (for श्रुत्वा). K4 D1 अध्यात्ममेव तच्छ्रुत्वा.

47 ^{a}) K2 B1 M आचीर्णो; G3 आचारो. —^{b}) B D (except D1) धर्मोस्मिन्नरिकर्षण (B5 D2. 3 °र्शन). —^{c}) B5 -कर्म- (for -पाप-). B D (except D1) -विनिर्मुक्तो (for -विशुद्धात्मा). —^{d}) B2 प्राप्स्यति; S (except G2) आप्स्यसि (for प्रा°). D5. 6 मोक्षे प्राप्स्यति केवलं.

48 ^{b}) D2 -कालम्. —^{c}) G3 महाभाग (for °बाहो). —^{d}) D5. 6 एतन्मतं (for अत्र मनः).

49 ^{a}) K5 तथा (for मया). —^{b}) K2 B1 D3 चिरं; K5 चिराद् (for चिर-). K4 पितामहः; B D (except D1) T2 पि(D6 स्थि)ता प्रभुः (T2 °भो). —^{d}) Some MSS. फाल्गुन; G3 भारत.

50 Ś1 K2–6 D1 om. the ref. —^{a}) D6 कृष्णः. —^{b}) K4 M2 धनंजयं. — After 50^{b}, T G M4 (*inf. lin. sec. m.*) ins.:

93* यदिष्टं कुरु सर्वस्यापीश्वरोऽस्मान्प्रपालय ।
नमस्ते सर्वलोकात्मन्नारायण परात्पर ।
मनोमलात्तपोऽशक्यं कर्म चाविद्यया हतम् ।
दानमप्यर्थदोषेण नाम तस्मात्कलौ स्मरेत् ।
यदि गन्तुं कृता बुद्धिर्वासुदेव नमोऽस्तु ते । [5]

[(L. 1) T सर्वेषामीश्वरो; G2 सर्वस्य ई° (for सर्वस्यापी°). —(L. 2) T -लोकाय (for -लोकात्मन्). —(L. 5) M4 नारायण (for वासुदेव).]

—^{c}) K2. 4 D1 गच्छाम; K5 गत्वा स (for गच्छावो). —^{d}) Ś1 K1 नाग- (for गज-).

51 ^{b}) K5 धर्मकामं (for धर्मात्मानं). —^{c}) K2 T2 समनुप्राप्य (for °ज्ञाप्य). K5 दुर्धर्षः; B1. 5 D2–4

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

५१

वैशंपायन उवाच ।

ततोऽभ्यचोदयत्कृष्णो युज्यतामिति दारुकम् ।
मुहूर्तादिव चाचष्ट युक्तमित्येव दारुकः ॥ १
तथैव चानुयात्राणि चोदयामास पाण्डवः ।
सज्जयध्वं प्रयास्यामो नगरं गजसाह्वयम् ॥ २
इत्युक्ताः सैनिकास्ते तु सज्जीभूता विशां पते ।
आचख्युः सज्जमित्येव पार्थायामिततेजसे ॥ ३
ततस्तौ रथमास्थाय प्रयातौ कृष्णपाण्डवौ ।
विकुर्वाणौ कथाश्चित्राः प्रीयमाणौ विशां पते ॥ ४
रथस्थं तु महातेजा वासुदेवं धनंजयः ।
पुनरेवाब्रवीद्वाक्यमिदं भरतसत्तम ॥ ५
त्वत्प्रसादाज्जयः प्राप्तो राज्ञा वृष्णिकुलोद्वह ।
निहताः शत्रवश्चापि प्राप्तं राज्यमकण्टकम् ॥ ६
नाथवन्तश्च भवता पाण्डवा मधुसूदन ।
भवन्तं प्लवमासाद्य तीर्णाः स्म कुरुसागरम् ॥ ७
विश्वकर्मन्नमस्तेऽस्तु विश्वात्मन्विश्वसंभव ।

C. 14. 1485
B. 14. 52. 8
K. 14. 52. 8

धर्मज्ञं; B2 Dc1 धर्मज्ञ; B3.4 Dn1 D5.6 राजानं; D1 M दुर्धर्ष. — ^{d}) Ś1 K D1 स्वपुरीं; D5.6 स्वपुरं. Ś1 K1.3.5 B3.4 G3 गंतुम् (for यातुम्).

Colophon. — *Sub-parvan :* Ś1 K1.3 गुरुशिष्यसंवादोनुगीता च [समाप्ता]; K2 शिष्यानुगीता [समाप्ता]; T G M2–4 अनुगीता [समाप्ता (G3 °प्तिः; M2 °प्तं)]. — *Adhy. name :* B4 Dn1 D3–6 गुरुशिष्यसंवादः; D1 गुरुशिष्यसंवादे गीतासंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś1 58; B2.5 50 (as in text); Dn1 D4 M4 (*inf. lin.*) 51; T1 37; T2 G2.3 M 36.

51

1 K4 D1 om. the ref. After the ref., G3 reads 3^{ab}. — ^{a}) K2 corrupt. Dn1 D1.5.6 [ऽ]भ्यनोदयत्; G3 ह्यचोदयत्. — ^{b}) K1 दानकं; K2 दारुकः; D5.6 दारकं. — ^{c}) Ś1 K1 चाख्य(Ś1 [before corr.] °ख्या)त्स; K2 चाचष्टे; T G1 चोवाच (for चाचष्ट). K4 D1 G3 सुमु(D1 स मु)हूर्तादिवाचष्ट; K5 मुहूर्तादब्रवीद्राजन्. — ^{d}) M2 मुक्तम् (for युक्तम्). D5.6 दारुकं.

2 ^{a}) Dn1 D5.6 -यात्रादि (for °णि). — ^{b}) Dc1 corrupt. K4 D1 नोदयामास (for चोद°). — ^{c}) T G1.2 संनह्यध्वं (for सज्जयध्वं). Ś1 K1.3 प्रयास्यावो. — ^{d}) K3 B1–4 S नाग- (for गज-).

3 G3 reads 3^{ab} after the ref. in st. 1. — ^{a}) K2 D1 प्रत्युक्ताः. K5 D2–4 ते वै; M4 सर्वे (for ते तु). — ^{b}) M2.4 सज्जीभूत्वा. — K5 om. (hapl.) 3^{c}–4^{d}. — ^{c}) B3.5 आचक्षुः. D2.3 कृतम्; G2 सज्यम् (for सज्जम्). K2.3 B1–3 Dc1 D1 इत्येवं. — ^{d}) B3 पार्थम् (for पार्थाय).

4 K5 om. 4 (cf. v. l. 3). — ^{b}) G2 -पार्थिवौ (for -पाण्डवौ). — ^{c}) K1 D5.6 विकुर्वाणाः (sic); B3.4 Dc1 प्रकुर्वाणौ; G2.3 तौ कुर्वाणौ. — ^{d}) G3 क्रियमाणौ.

5 ^{a}) D3 स्वस्थस्था (for रथस्थं). Ś1 K1 T2 G1.2 तं (for तु). G3 रथस्थौ तौ महातेजौ. — ^{b}) K2 D2 G3 वासुदेवधनंजयौ. — ^{d}) K1 भरतसत्तमः; B1 T1 भारतसत्तम; D1.4 वचनमुत्तमं; D5.6 उर्वीशसत्तम.

6 Before 6, M1.2 ins. अर्जुनः. — ^{a}) G2.3 जयं. — ^{b}) T1 M3 राज्ञो; G2.3 राजा (for राज्ञा). D6 -कुलोद्भव. — ^{c}) Ś1 K1.3 चैव (for चापि). D5.6 सर्वे हताः शत्रवश्च. — ^{d}) K5 B1.2 M3 राज्यं प्राप्तम् (by transp.).

7 ^{b}) T2 G1 भवाम (for पाण्डवा). — After 7, T G ins.:

94* भक्तांस्त्वमाश्रितानस्मान्पालयामुत्र चेह च ।

[T2 त्वाम् (for त्वम्).]

8 ^{a}) Ś1 K1.2 विश्वकर्म; K4 D1 सर्वकर्म. — ^{b}) D6 विश्वात्मा. K2 -संभवः; K4 -संभवं; Dn1 -सत्तम (for -संभव). — ^{c}) K2.4.5 D1 तथा (for यथा). K3 त्वं (for [अ]हं). K2 D1 त्वां वि-; K3 चाभि-; K4 त्वानु-; B1.3–5 Dc1 D2.4 T1 G3 त्वाभि- (for त्वा वि-). Ś1 K1 यथा त्वं नाभिजानामि; Dn1 D5.6 तथा त्वामपि जा(Dn1 °भिजा)नामि. — ^{d}) Bom. ed.

C. 14. 1485 B. 14. 52. 8 K. 14. 52. 8 यथाहं त्वा विजानामि यथा चाहं भवन्मनाः ॥ ८
त्वत्तेजःसंभवो नित्यं हुताशो मधुसूदन ।
रतिः क्रीडामयी तुभ्यं माया ते रोदसी विभो ॥ ९
त्वयि सर्वमिदं विश्वं यदिदं स्थाणुजङ्गमम् ।
त्वं हि सर्वं विकुरुषे भूतग्रामं सनातनम् ॥ १०
पृथिवीं चान्तरिक्षं च तथा स्थावरजङ्गमम् ।
हसितं तेऽमला ज्योत्स्ना ऋतवश्चेन्द्रियान्वयाः ॥ ११
प्राणो वायुः सततगः क्रोधो मृत्युः सनातनः ।
प्रसादे चापि पद्मा श्रीर्नित्यं त्वयि महामते ॥ १२
रतिस्तुष्टिर्धृतिः क्षान्तिस्त्वयि चेदं चराचरम् ।
त्वमेवेह युगान्तेषु निधनं प्रोच्यसेऽनघ ॥ १३
सुदीर्घेणापि कालेन न ते शक्या गुणा मया ।
आत्मा च परमो वक्तुं नमस्ते नलिनेक्षण ॥ १४
विदितो मेऽसि दुर्धर्ष नारदाद्देवलात्तथा ।
कृष्णद्वैपायनाच्चैव तथा कुरुपितामहात् ॥ १५
त्वयि सर्वं समासक्तं त्वमेवैको जनेश्वरः ।
यच्चानुग्रहसंयुक्तमेतदुक्तं त्वयानघ ॥ १६
एतत्सर्वमहं सम्यगाचरिष्ये जनार्दन ।

मतः (for मनाः). K_{2-5} Dn_1 $D_{1.5.6}$ T_2 त(K_3 T_2 य)था चाहं (K_2 D_1 °ह) भवान्मम ($D_{5.6}$ °नः); T_1 G_2 तथाहं भगवन्मनाः; G_3 तथा हि भगवान्मम. —After 8, $B_{1.2}$ ins.:

95* भवामि सततं कृष्ण तथा कुरु महामते ।

9 ^{a}) Dc_1 -संस्तवे (for -संभवो). — ^{b}) B D (except D_1) भूतात्मा (for हुताशो). — ^{c}) $K_{1.2}$ D_6 रति-; K_3 गतोः; T_2 $G_{1.2}$ रात्रिः (for रतिः). — ^{d}) $K_{1.3}$ T_2 M_4 (*inf. lin.* as in text) मया ते; G_3 मायातो (for माया ते). K_2 दर्शिता; D_6 रोधसी (for रोद°). K_1 प्रभो. Ś$_1$ मया ते नोच्यसे विभो.

10 ^{a}) $B_{1.2}$ Dc_1 सक्तम्; $B_{4.5}$ शक्तम् (for सर्वम्). — ^{b}) $K_{2.4.5}$ D_1 यत्किंचित् (for यदिदं). K_1 स्थावर- (hypermetric); K_3 स्थास्नु- (for स्थाणु-). D_3 यदि स्थाणुं च जंगमं. — ^{c}) $B_{1.2}$ D_{2-4} त्व(B_2 त)मप्येतद्; G_3 त्वयि सर्वं (for त्वं हि सर्वं). Ś$_1$ हि (for वि-). — ^{d}) Ś$_1$ $K_{1.3}$ सनातनः; B D (except D_1) चतुर्विधं (D_3 °धः).

11 ^{a}) $K_{1.3}$ Dc_1 D_1 T_2 पृथिवी. $B_{1-3.5}$ चांतरीक्षं. D_6 पृथिवी चांतरिक्षे यस्. — ^{b}) Dn_1 $D_{5.6}$ द्यां चै(D_5 [marg. *sec. m.*] द्यौश्चै-; D_6 त्वं चै)व मधुसूदन. — ^{c}) K_4 D_1 G_3 सहितं; T_1 G_2 असितं (for हसितं). Ś$_1$ G_3 ते महा-; Ś$_1$ (before corr.) K_3 ते मया; K_4 D_1 तेमलं (for तेऽमला). — ^{d}) K_1 corrupt. K_2 om.; K_5 तु (for च). $K_{2.4.5}$ $B_{3.4}$ D_1 [इं]द्रियाणि ते; $B_{1.2.5}$ Dc_1 Dn_1 D_{2-6} $G_{2.3}$ °याणि च; T G_1 °यास्तव (for °यान्वयाः).

12 ^{a}) Ś$_1$ K_4 M_{1-3} प्राणे. K_2 च सततं; K_4 D_1 च स ततः; B_3 सर्वगतः (for सततगः). G_3 प्राणे वायुः स तु गतः. — ^{b}) Ś$_1$ $K_{3.4}$ Dc_1 D_1 M_{1-3} क्रोधे. D_3 तव प्रभो (for सनातनः). — ^{c}) D_6 प्रमोदे (for प्रसादे). K_2 D_1 वापि; G_3 देव (for चापि). — ^{d}) $K_{2.4.5}$ B_5 D_1 S तव (for त्वयि).

13 ^{a}) $K_{1.3}$ वृत्तिः; G_3 स्मृतिः (for धृतिः). T_2 G_1 कांतिस् (for क्षान्तिस्). — ^{b}) B Dc_1 D_{2-4} चा- (B_4 आ)यतिश्च; Dn_1 $D_{5.6}$ मतिः कांतिश् (for त्वयि चेदं). — ^{c}) Ś$_1$ $K_{1.4.5}$ D_1 G_3 हि (for [इ]ह). — ^{d}) D_2 विधानं (for निधनं). $K_{2.4}$ $D_{1.2.6}$ $G_{2.3}$ Cv प्रोच्यते. G_3 युगे (for ऽनघ).

14 ^{a}) D_6 G_2 सुदीर्घेन. B_3 [ए]व (for [अ]पि). — ^{b}) D_5 [इ]ह; D_6 हि (for ते). $B_{1.2}$ Dc_1 D_{2-4} मया गुणाः (by transp.). — K_5 om. 14^{c}–15^{b}. — ^{c}) K_2 आत्मा ह परमोऽव्यग्रं; K_3 D_1 आत्मासि परमोऽव्यक्तं; B Dc_1 Dn_1 D_{2-6} आत्मा च परमात्मा च.

15 K_5 om. 15^{ab} (cf. v. l. 14). — ^{a}) K_4 D_1 विदितं. $K_{3.4}$ B_5 Dn_1 $D_{1.5.6}$ G_3 मे सु-; B_4 [ऽ]सि सु-; T [ऽ]पि हि; G_1 [ऽ]सि हि; M_2 मे वि- (for मेऽसि). Dc_1 दुर्धर्षो. $B_{1.2}$ D_{2-4} विदितोसि दुराधर्ष. — ^{c}) K_5 B_5 D_{2-4} S (except G_3) [अ]पि (for [ए]व). — ^{d}) K_4 D_1 गुरु- (for कुरु-).

16 ^{a}) $K_{2.4}$ $B_{3.4}$ D_6 T_2 G_2 समायुक्तं; K_5 T_1 M °यत्तं (for °सक्तं). — K_3 om. (? hapl.) 16^{bc}. — ^{b}) G_3 एको वै (for एवैको). K_4 D_1 $M_{1.2}$ जनेश्वर; $B_{3.4}$ Dc_1 नरेश्वरः (Dc_1 °र); T G जनार्दनः (T_2 $G_{1.3}$ °न). — ^{c}) Dc_1 यस्य; T_1 तं च (for यच्च).

17 ^{a}) K_3 सर्वमेतद् (by transp.). — ^{b}) T_1 $G_{2.3}$ M करिष्यामि (M_2 °मो); T_2 चरिष्यामि (for आचरिष्ये). — ^{c}) $D_{5.6}$ तदेव (for इदं च). K_1 अत्यक्तं; K_3 अव्यक्तं; Dn_1 $D_{5.6}$ अत्यंतं (for अत्यर्थं). — ^{d})

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

इदं चाद्भुतमत्यर्थं कृतमस्मत्प्रियेप्सया ॥ १७
यत्पापो निहतः संख्ये कौरव्यो धृतराष्ट्रजः ।
त्वया दग्धं हि तत्सैन्यं मया विजितमाहवे ॥ १८
भवता तत्कृतं कर्म येनावाप्तो जयो मया ।
दुर्योधनस्य संग्रामे तव बुद्धिपराक्रमैः ॥ १९
कर्णस्य च वधोपायो यथावत्संप्रदर्शितः ।
सैन्धवस्य च पापस्य भूरिश्रवस एव च ॥ २०
अहं च प्रीयमाणेन त्वया देवकिनन्दन ।
यदुक्तस्तत्करिष्यामि न हि मेऽत्र विचारणा ॥ २१
राजानं च समासाद्य धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ।
चोदयिष्यामि धर्मज्ञ गमनार्थं तवानघ ॥ २२
रुचितं हि ममैतत्ते द्वारकागमनं प्रभो ।
अचिराच्चैव दृष्टा त्वं मातुलं मधुसूदन ।
बलदेवं च दुर्धर्षं तथान्यान्वृष्णिपुंगवान् ॥ २३
एवं संभाषमाणौ तौ प्राप्तौ वारणसाह्वयम् ।
तथा विविशतुश्चोभौ संप्रहृष्टनराकुलम् ॥ २४
तौ गत्वा धृतराष्ट्रस्य गृहं शक्रगृहोपमम् ।
ददृशाते महाराज धृतराष्ट्रं जनेश्वरम् ॥ २५
विदुरं च महाबुद्धिं राजानं च युधिष्ठिरम् ।
भीमसेनं च दुर्धर्षं माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।

C. 14. 1504
B. 14. 52. 27
K. 14. 52. 26

Ś1 K1. 3. 4 B1. 2 D1. 3 G2 प्रियेच्छया (for °प्सया). K5 कृतवान्मद्धितेच्छया.

18 K2 corrupt. —^{a}) Dc1 स (for यत्). D5. 6 निर्हतः (for निहतः). M1–3 संखे. T G1. 2 यत्त्व(G2 मे त्व)या निहताः (T1 °तः) संख्ये ; G3 यत्पापा निहताः सर्वे. —^{b}) K2 B4 D2–4 M1. 2 कौरवो ; B2 कैतवो ; T2 G2 कौरवा. T1 G1. 3 कौरव्या धृतराष्ट्रजाः. —^{c}) M2 एतत् (for हि तत्). —^{d}) K4 D1 त्वया (for मया). K2 च जयम् ; G3 विज्ञातम् (for विजि°).

19 ^{a}) K1 भवतस्. B2 D2–4 सर्वं (for कर्म). —^{b}) K5 येन चाप्तो ; T यथा वाप्तो. —^{d}) K2 न च बुद्धिपराक्रमे.

20 ^{a}) D6 कर्ता तस्य (for कर्णस्य च). K5 हि (for च). K3 वधोपाये ; K4 वधापायो. —^{d}) K3 सः (for च). — After 20, T G M3 ins. :

96* तस्मात्त्वमेव संचिन्त्य हितं कुरु यथा तथा ।

[G1 तस्य (for तस्मात्). G3 संचोद्य (for संचिन्त्य). G3 यथातथं ; M3 पुरो यथा (for यथा तथा).]

21 ^{a}) Ś1 K1 अयं (for अहं). K2 Dn1 D3 प्रियमाणेन ; T G प्रीयमाणोस्मि (T1 G1 °णोस्य). —^{b}) D5 -नंदक (for -नन्दन). —^{c}) K5 B (except B2) Dc1 S (except T1) यदुक्तं. —^{d}) K4 G3 [ऽ]स्ति (for ऽत्र).

22 ^{a}) K3 ज्ञानं (submetric) (for राजानं). D3 राजानं वशमासाद्य. —^{c}) K4 D1. 5 नोदयिष्यामि धर्मज्ञं (D5 °ज्ञ). —^{d}) B4 गमनाय. T2 तदा (for तव).

23 D2 om. 23. —^{a}) K5 रुचिरं ; D4 G3 उचितं ; G1 आदृतं (for रुचितं). K2. 4 D1 S [अ]प्येतद् (for [ए]तत्ते). —^{b}) Ś1 द्वारिकागमनं ; D6 द्वारकानंतरं. K2. 4 B3. 4 (marg. as in text) D1 T G प्रति ; K5 B1. 2 विभो (for प्रभो). —^{c}) T2 G2 न चिराच् ; G1 न विना (for अचिराच्). B (except B5) Dc1 Dn1 D5. 6 एव (for चैव). T G1. 2 M [अ]सि (for त्वं). G3 द्रष्टासि न चिराच्चैव. —^{d}) B Dc1 Dn1 D3–6 मातुलं मे जनार्दन. —^{e}) Ś1 दुराधर्षं (for च दुर्धर्षं). —^{f}) K1. 3 अथ (for तथा). — After 23, Ś1 K1. 3 ins. an addl. colophon [*Adhy. name :* Ś1 K1. 3 अर्जुनवाक्यं. — *Adhy. no. :* Ś1 59].

24 Before 24, Ś1 K1. 3 M1. 2 ins. वैशंपायन उवाच. —^{a}) K3 D5. 6 संभाष्यमाणौ. D5. 6 तु (for तौ). K4 D1 एवं संभाषमाणे तु. —^{b}) D4 -साह्वये. —^{c}) K4 D1 चैव ; D2–4 तौ तु (for चोभौ). K1 तथा विविशतश्चैव ; K3 ततो विविशतश्चोभौ. —^{d}) Ś1 (by corr.) K2–5 D1 T G2. 3 -जनाकुलं. Ś1 G1 संप्रहृष्टमनाकुलं.

25 ^{a}) K4 D1 भोगान्दृष्ट्वा हि राष्ट्रस्य. —^{b}) K2 चंद्र- (for शक्र-). D3 T1 -ग्रहोपमं. K4 D1 ग्रहं प्राप्य ग्रहोपमं. —^{c}) G3 दृष्टवंतौ. Ś1 K4 B3–5 Dc1 D1–4 G2 महाराजं ; B1. 2 M3 °त्मानं (for °राज). —^{d}) B3 नरेश्वरं ; S (except G3) जनाधिपं (for जनेश्वरम्).

26 ^{a}) K1. 2 D3. 6 महाबुद्धी ; K4 °बाहुं ; B4 °त्मानं ; D4 म**हुं. —^{e}) K5 समासीनं ; D1 उपासंतं ; D4 च राजानं (for उपासीनं). —^{f}) K4 Dn1 D4 युयुत्सं. S (except G2) [अ]पि भारत (G1 °तं) (for [अ]पराजितम्).

C. 14. 1504
B. 14. 52. 27
K. 14. 52. 27

धृतराष्ट्रमुपासीनं युयुत्सुं चापराजितम् ॥ २६
गान्धारीं च महाप्राज्ञां पृथां कृष्णां च भामिनीम् ।
सुभद्राद्याश्च ताः सर्वा भरतानां स्त्रियस्तथा ।
ददृशाते स्थिताः सर्वा गान्धारीं परिवार्य वै ॥ २७
ततः समेत्य राजानं धृतराष्ट्रमरिंदमौ ।
निवेद्य नामधेये स्वे तस्य पादावगृह्णताम् ॥ २८
गान्धार्याश्च पृथायाश्च धर्मराज्ञस्तथैव च ।
भीमस्य च महात्मानौ तथा पादावगृह्णताम् ॥ २९
क्षत्तारं चापि संपूज्य पृष्ट्वा कुशलमव्ययम् ।
तैः सार्धं नृपतिं वृद्धं ततस्तं पर्युपासताम् ॥ ३०
ततो निशि महाराज धृतराष्ट्रः कुरूद्वहान् ।
जनार्दनं च मेधावी व्यसर्जयत वै गृहान् ॥ ३१
तेऽनुज्ञाता नृपतिना ययुः स्वं स्वं निवेशनम् ।
धनंजयगृहानेव ययौ कृष्णस्तु वीर्यवान् ॥ ३२
तत्रार्चितो यथान्यायं सर्वकामैरुपस्थितः ।
कृष्णः सुष्वाप मेधावी धनंजयसहायवान् ॥ ३३
प्रभातायां तु शर्वर्यां कृतपूर्वाह्णिकक्रियौ ।
धर्मराजस्य भवनं जग्मतुः परमार्चितौ ।

---

27 Dc1 om. (hapl.) 27^{abcde}. — ^{a}) K1 B D2.3 महाप्रज्ञां. — ^{b}) D5 (marg. *sec. m.* as in text). 6 तथा (for पृथां). B5 D2.3 भाविनीं. — ^{c}) T G सुभद्राम- (G3 °द्रां चा)पि ताः सर्वा. — K3 om. (hapl.) 27de. — ^{d}) K2.4 D1 T G2 M3.4 भारतानां. K2 तदा (for तथा). G3 भारतानां तथा स्त्रियः. — ^{e}) T G दृष्टवंतौ (for ददृशाते). B1.2 D2-4 च ताः; B3-5 Dn1 T1 स्त्रियः (for स्थिताः). — ^{f}) K5 T1 G1.2 गांधारी (sic). T1 G तौ (for वै). K2 गांधारीं चापराजितां; K4 °री परिचर्यंता (sic); B Dc1 Dn1 D2-6 T2 °रीपरिचारि(D5 °र)काः; D1 °रीं परिचर्यंतीः.

28 ^{b}) Ś1 K3 B D2-4 T1 G2.3 अरिंदमं; K1 आरिंदम. — ^{c}) K3 B Dc1 D2-6 G3 नामधेयं स्वं. — ^{d}) K2.4 D1 T G1.2 M तस्य पादौ (T2 °दा) ववंदं(K2.4 D1 °द)तुः; G3 वंदेतां चरणौ ततः.

29 K4 D1 om. (hapl.) 29. — ^{b}) B D (D1 om.) T G1.3 धर्मराजस्य चैव ह (B2 Dn1 D5.6 G3 हि); G2 °राजस्य धीमतः. — ^{d}) Ś1 K1.5 Dc1 तदा; K3 ततः (for तथा). K2 तथा पादौ ववंदतुः. — For 29^{cd}, T G M4 (*sec. m.*) subst.:

97* भीमस्य च ववन्दाते तथा पादौ महात्मनः ।

[T1 महात्मनां.]

While, M1-3 subst.:

98* महात्मानौ तथा पादौ ववन्दतुररिंदमौ ।

[M2 कृष्णपार्थौ ववंदतुः (for the post. half).]

M4 cont. after 97*:

99* महात्मानौ महावीर्यौ तथा पादौ ववन्दतुः ।

30 ^{a}) K4 यत्तारं (for क्ष°). K2 चाभि-; B1.2 D2-4 अपि (for चापि). K2.4 D1 पूज्याथ; Dn1 D2-6 संगृह्य (for संपूज्य). — ^{b}) K1 दृष्ट्वा (for पृष्ट्वा). K4 D1 दृ(D1 पृ)ष्ट्वा क्षेममनामयं. — After 30^{b}, S ins.:

100* परिष्वज्य महात्मानं वैश्यापुत्रं महारथम् ।

[G1 वेश्यापुत्रं.]

— ^{d}) K2 Dn1 D5.6 तौ (for तं). K3 D3 पर्युपासतं (D3 °ता). S उपासीनौ (G3 °साते; M °सीतां) ततस्तु तौ.

31 ^{a}) K3-5 B1.4.5 D M3.4 महाराजो; M1.2 °बाहो. — ^{b}) K1 धृतराष्ट्रान्; T2 G3 °राष्ट्रं. K2.4.5 D1 कुरूद्वह (K5 °हः); D2-4 कुरूत्तमान्; T G जनेश्वरं (T1 °रः) (for कुरूद्वहान्). — ^{d}) K1 विससर्जत (sic); K2 G3 विसर्जयत. Ś1 गृहं; K2.4 D1 प्रभुः; T G1 गृहात्.

32 K5 om. 32^{a}-33^{b}. — ^{a}) B4 om. ते. — ^{b}) B3 प्रययुः (for ययुः स्वं). Dc1 Dn1 स्व- (for the second स्वं). — D4 om. 32^{c}-33^{b}. — ^{c}) K2 -गृहेष्वेव; K4 D1 -गृहं चैव (for -गृहानेव). — ^{d}) B1.2 [ऽ]पि; D2.3 च; G1 स (for तु).

33 K5 D4 om. 33^{ab} (cf. v. l. 32). Ś1 K1.3 om. (hapl.) 33. — ^{a}) B2 अत्र; D2.3 ततो (for तत्र). D5.6 [उ]षिते; G1 [अ]र्चिते. G3 यथाकामं (for °न्यायं). — ^{b}) K2.4 B3 S उपस्थितैः. — ^{c}) Dc1 सुस्वाप. D4 माधवोपि ययुर्गेहं (sic); D6 कृष्णस्तु परमेधावी.

34 ^{a}) K2 प्रयातायां रजन्यां तु. — ^{b}) Some MSS. -पूर्वाह्णिक-; D2-4 -पौर्वाह्णि(D4 °ह्नि)क-; M3 -सर्वाह्णिक-. B Dc1 Dn1 D5.6 कृत्वा पौर्वाह्णिकीं क्रि(Dc1 °ह्णिकाक्रि-; D5.6 °ह्णिकीं क्रि)यां; T2 कृतपौर्वाह्णिकी क्रिया (sic). — ^{c}) D4 भुवनं; D6 सदनं. — ^{d}) K2 B3.5 Dc1

यत्रास्ते स सहामात्यो धर्मराजो महामनाः ॥ ३४
ततस्तौ तत्प्रविश्याथ ददृशाते महाबलौ ।
धर्मराजानमासीनं देवराजमिवाश्विनौ ॥ ३५
तौ समासाद्य राजानं वार्ष्णेयकुरुपुंगवौ ।
निषीदतुरनुज्ञातौ प्रीयमाणेन तेन वै ॥ ३६
ततः स राजा मेधावी विवक्षू प्रेक्ष्य तावुभौ ।
प्रोवाच वदतां श्रेष्ठो वचनं राजसत्तमः ॥ ३७
विवक्षू हि युवां मन्ये वीरौ यदुकुरूद्वहौ ।
ब्रूत कर्तास्मि सर्वं वां न चिरान्मा विचार्यताम् ॥ ३८
इत्युक्ते फल्गुनस्तत्र धर्मराजानमब्रवीत् ।
विनीतवदुपागम्य वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ ३९
अयं चिरोषितो राजन्वासुदेवः प्रतापवान् ।
भवन्तं समनुज्ञाप्य पितरं द्रष्टुमिच्छति ॥ ४०
स गच्छेदभ्यनुज्ञातो भवता यदि मन्यसे ।
आनर्तनगरीं वीरस्तदनुज्ञातुमर्हसि ॥ ४१

युधिष्ठिर उवाच ।

पुण्डरीकाक्ष भद्रं ते गच्छ त्वं मधुसूदन ।
पुरीं द्वारवतीमद्य द्रष्टुं शूरसुतं प्रभुम् ॥ ४२
रोचते मे महाबाहो गमनं तव केशव ।
मातुलश्चिरदृष्टो मे त्वया देवी च देवकी ॥ ४३

C. 14. 1522
B. 14. 52. 45
K. 14. 52. 44

$D_{3.4}$ परमार्चितं; K_3 केशवार्जुनौ; $B_{1.2}$ कृष्णफाल्गुनौ. — ^{c}) $K_{2.4}$ D_1 यत्र चास्ते; D_6 यत्रास्ति स (for °स्ते स). T_2 $G_{1.2}$ M तु; G_3 च (for स). K_2 महाराजो; K_3 D_6 T_2 महामात्यो; B_4 हसामात्यो (by metathesis). — ^{d}) K_4 युधिष्ठिरं (sic); Dn_1 $D_{5.6}$ महाबलः; D_1 युधि*रः (for महामनाः).

35 ^{a}) K_2 प्रविवेश्याथ; K_4 D_1 संप्रविश्याथ; T_2 G_1 तत्प्रविश्यांतो. B Dc_1 Dn_1 D_{2-5} तौ प्रविश्य महात्मानौ; D_6 तौ प्रविशतुर्महात्मानौ (hypermetric). — ^{b}) B D (except D_1) तद्गृहं परमार्चितं. — ^{c}) K_2 T G धर्मराजं त(K_2 G_3 स)मासीनं; B D (except D_1) °जं ददृश(Dn_1 °दर्श)तुर्. — ^{d}) D_6 इवाश्विनं.

36 ^{a}) M_4 तं (for तौ). $Ś_1$ (before corr.) राजानौ (for °नं). Dn_1 $D_{5.6}$ समासाद्य तु राजानं. — ^{b}) S (except G_3) -नंदनौ (for -पुंगवौ). — ^{c}) $B_{1.2.4}$ निषेदतुर्. — ^{d}) K_4 D_1 प्रीयमाणौ च; D_6 °मानेन; T G_1 M °माणौ तु (for °माणेन). B D (except D_1) तौ (for वै).

37 ^{a}) T_1 G_1 राजर्षिर् (for मेधावी). K_2 ततो राजा धर्मराजः. — K_2 om. 37^{b}. — ^{b}) T_1 प्रेक्षण (sic); T_2 G_3 विवक्षुः; $G_{1.2}$ पक्षेण (for विवक्षू). M लक्ष्य (for प्रेक्ष्य). $Ś_1$ $K_{1.3.5}$ विवक्षू तौ निश(K_5 °शा)म्य ह; K_4 D_1 विवक्ष्य (D_1 °कक्षे) लक्षितावुभौ. — ^{c}) K_2 प्रोवाच वचनं ततः. — K_2 om. 37^{d}. — ^{d}) $K_{1.3}$ $D_{3.5.6}$ -सत्तम; K_4 °मं.

38 Before 38, MSS. ins. युधिष्ठिर उवाच. — ^{a}) K_2 M_2 विविक्षू (K_2 °क्षु); K_4 $D_{1.4}$ विवक्षु (K_4 °क्ष्या). $K_{2.4}$ D_1 पश्ये; S वीरौ (for मन्ये). $Ś_1$ $K_{1.3.5}$ युवां विवक्षू पश्यामि. — ^{b}) D_2 वीरौ यदि; S यदूद्वह- (for वीरौ यदु-). $D_{4.5}$ -कुलोद्वहौ (for -कुरू°). — ^{c}) K_4 D_1 कृतं; K_5 T $G_{1.3}$ M ब्रूतां; $B_{1.3.5}$ D_2 G_2 ब्रूतं; Dc_1 ब्रूहि (for ब्रूत). K_4 कर्तासि. $K_{2.4}$ D_4 G_2 M_2 सर्वं वा; G_3 हि युवां (for सर्वं वां). — ^{d}) $K_{2.4.5}$ Dc_1 D_{1-4} अचिरान्मा; T_1 न चिरान्नो; G_3 सम्यगत्र.

39 ^{a}) K_5 B D (except D_1) इत्युक्तः (D_6 °क्त्वा). Some MSS. फाल्गुनस्; K_4 फाल्गुने. — ^{b}) T_2 धर्मराजं समब्रवीत्. — For 39^{ab}, G_3 subst.:

101* इत्युक्ते धर्मराजेन फल्गुनः प्रत्यभाषत ।

— K_2 om. 39^{cd}.

40 ^{a}) K_1 $D_{1.4}$ विशेषितो; D_3 विरो°; D_6 निर्नो° (for चिरो°). — ^{b}) $K_{1.2.4}$ Dc_1 वासुदेव-. — ^{c}) K_2 समनुज्ञाय; B_5 Dc_1 °प्राप्य.

41 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1.3}$ गच्छेत; G_3 गच्छति (for गच्छेद्). K_4 रसगंधभ्यनुज्ञातो (sic). — ^{c}) K_1 अनंत-; D_6 अनर्त-. $K_{2.3}$ Dc_1 D_{2-4} -नगरं. D_4 $G_{2.3}$ M_4 वीर. — ^{d}) K_3 corrupt.

42 ^{a}) Dc_1 पुंडरीकाख्य. — ^{b}) K_3 गजसाह्वयात्; D_3 M_3 मधूसूदनं (M_3 °नः). — ^{c}) G_3 स्वद्य (for अद्य). — ^{d}) Dc_1 corrupt. K_2 om.; K_4 D_1 सुर-; $M_{1.2}$ शूरं (for शूर-). K_2 प्रभुः; K_5 $B_{1.2}$ D_{2-4} G_2 विभो; B_{3-5} Dn_1 $D_{5.6}$ T प्रभो; G_3 विभुं (for प्रभुम्).

43 ^{a}) K_1 ते; D_3 न (for मे). — K_2 om. (hapl.) 43^{c}–44^{b}. — ^{c}) Dc_1 मातुश्च (for मातुलश्). $K_{1.3.4}$ D_1 T $G_{1.2}$ $M_{1.3.4}$ हि; Dc_1 om.; G_3 ते

C. 14. 1523
B. 14 52. 46
K. 14. 52. 45

मातुलं वसुदेवं त्वं बलदेवं च माधव ।
पूजयेथा महाप्राज्ञ मद्वाक्येन यथार्हतः ॥ ४४
स्मरेथाश्चापि मां नित्यं भीमं च बलिनां वरम् ।
फल्गुनं नकुलं चैव सहदेवं च माधव ॥ ४५
आनर्तानवलोक्य त्वं पितरं च महाभुज ।
वृष्णींश्च पुनरागच्छेर्हयमेधे ममानघ ॥ ४६
स गच्छ रत्नान्यादाय विविधानि वसूनि च ।
यच्चाप्यन्यन्मनोज्ञं ते तदप्यादत्स्व सात्वत ॥ ४७
इयं हि वसुधा सर्वा प्रसादात्तव माधव ।
अस्मानुपगता वीर निहताश्चापि शत्रवः ॥ ४८
एवं ब्रुवति कौरव्ये धर्मराजे युधिष्ठिरे ।
वासुदेवो वरः पुंसामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ४९
तवैव रत्नानि धनं च केवलम्
धरा च कृत्स्ना तु महाभुजाद्य वै ।
यदस्ति चान्यद्द्रविणं गृहेषु मे
त्वमेव तस्येश्वर नित्यमीश्वरः ॥ ५०
तथेत्यथोक्तः प्रतिपूजितस्तदा
गदाग्रजो धर्मसुतेन वीर्यवान् ।
पितृष्वसामभ्यवदद्यथाविधि
संपूजितश्चाप्यगमत्प्रदक्षिणम् ॥ ५१

(for मे). — ^{d}) D$_4$ तथा (for त्वया).

44 K$_2$ om. 44^{ab} (cf. v. l. 43). — ^{a}) G$_{1.3}$ वासुदेवं. K$_4$ D$_1$ T G$_{1.2}$ M च (for त्वं). K$_5$ B D$_{c1}$ D$_{n1}$ D$_{2-6}$ समेत्य (B D$_{c1}$ D$_3$ स मे त्वं) मातुलं गत्वा. — ^{b}) B$_4$ D$_{n1}$ D$_{5.6}$ मानद (for माधव). K$_4$ D$_1$ तत्र गत्वा तु माधव. — ^{c}) K$_1$ D$_2$ महाप्रज्ञ; K$_2$ °बाहो; D$_{5.6}$ °राज.

45 K$_3$ om. 45. — ^{a}) K$_2$ मा; D$_6$ om.; T$_1$ मे (for मां). B$_5$ transp. मां and नित्यं. K$_5$ B$_{1.2}$ D$_{2-4}$ स्मरेश्चापि च मां नित्यं. — ^{b}) K$_2$ वर. — ^{cd}) Some MSS. फाल्गुनं; Ś$_1$ K$_1$ फल्गुणं. D$_{n1}$ D$_{5.6}$ फाल्गुनं सहदेवं च नकुलं चैव मानद.

46 ^{a}) K$_1$ अनंतान् (for आनर्तान्). K$_4$ D$_1$ अवलोकं (for °लोक्य). — ^{b}) K$_2$ B$_4$ G$_3$ महाभुजं; K$_4$ D$_1$ °बलं. — ^{c}) D$_4$ वृष्णिं. K$_{2.5}$ D$_6$ S आगच्छ (for °च्छेर्). K$_3$ तूर्णं पुनरथागच्छेर्. — ^{d}) T G$_{1.2}$ M हयमेधं. K$_2$ यथार्थं मधुसूदन; D$_4$ हयमेधेन मानद.

47 ^{a}) T$_2$ G$_{1.2}$ निर्गच्छ; G$_3$ संगम्य (for स गच्छ). — ^{b}) D$_3$ वसूनि विविधानि च. — ^{c}) G$_3$ यद्वा हि (for यच्चापि). S (except G$_3$) अभिप्रेतं (for मनोज्ञं ते). K$_4$ D$_1$ वै (for ते). — ^{d}) K$_{1-4}$ D$_1$ T$_2$ G$_2$ M चापि (for अपि). T G$_2$ [आ]धत्स्व. Ś$_1$ K सर्वतः (for सात्वत). G$_3$ तच्चाप्याधत्स्व माधव.

48 ^{a}) D$_3$ सेयं (for इयं). B (except B$_3$) D (except D$_1$) च (for हि). B D$_{c1}$ D$_{n1}$ D$_{2.5.6}$ कृत्स्ना; D$_3$ कृष्ण (for सर्वा). G$_3$ इयं च सर्ववसुधा. — ^{b}) B D (except D$_1$) केशव (for माधव). — ^{c}) K$_2$ अनुगता; K$_3$ T G M$_{1.2}$ उपा° (for उप°). K$_4$ D$_1$ अस्मांश्चानुगता वीर. — After 49, T G ins.:

102* स्वर्गापवर्गविषयं त्वद्भक्तानां न दुर्लभम् ।
संसारगहने त्वद्य पापाग्निं प्रशमाम्बुद ।

[(L. 2) T$_2$ चेद्ध; G$_3$ वेद्य (for त्वद्य). G$_1$ प्रशमांबुध.]

49 ^{a}) K$_2$ व्रजंति (sic); M$_4$ वदति (for ब्रुवति). K$_5$ B$_{3.5}$ D$_{2-4}$ कौंतेये; D$_{5.6}$ कौरव्य. — ^{c}) T G$_1$ परः (for वरः).

50 Before 50, B$_{2.3}$ D$_{c1}$ ins. वासुदेव उवाच. — ^{a}) K$_2$ तत्र; D$_2$ तथा (for तव). K$_5$ रत्नं च (for रत्नानि). K$_4$ D$_1$ तथैव रत्नं च धरा च केवला. — ^{b}) K$_4$ D$_1$ धनं (for धरा). D$_6$ om. from च up to वै. B$_3$ D$_{n1}$ D$_{2-4}$ T G$_1$ तु (for च). K$_{1.3}$ B$_2$ कृत्स्नास्; K$_4$ D$_1$ कृत्स्नं. K$_{2.4.5}$ D$_{1-4}$ सु-; G$_3$ M$_{1.2}$ च (for तु). B$_{1.2}$ om. वै. — ^{c}) D$_3$ G$_3$ यदि (for यद्). K$_4$ D$_1$ गृहे मे; D$_{n1}$ गृहे मम (for गृहेषु मे). K$_5$ D$_3$ om.; G$_3$ वै (for मे). — ^{d}) K$_2$ corrupt. M$_2$ कस्य (sic) (for तस्य). Ś$_1$ K$_{1.3}$ इत्यपि (for नित्यम्). K$_4$ D$_1$ तस्येश्वरस्त्वं नियतं तथैव.

51 ^{a}) K$_2$ [इ]व (for [इ]ति). Ś$_1$ K D$_{1-4}$ च (for [अ]थ). G$_3$ [उ]क्तं परि- (for [उ]क्तः प्रति-). M$_{1.2.4}$ तथा (for तदा). — ^{b}) T G$_1$ गदाग्रजेनैव तु तेन वीर्यवान्. — ^{c}) Ś$_1$ (*sup. lin.*) T$_1$ पितृष्वसारम्. K$_3$ D$_{c1}$ D$_4$ यथा विधिः. K$_5$ D$_{n1}$ D$_{5.7}$ T$_2$ पितृष्वसारं त्ववद(K$_5$ °मपत)द्यथाविधि; B$_{1.2}$ °रं प्रतिनंद्य शाश्वतः; G$_3$ M$_{1.2}$ °रं त्वभिवाद्य सात्वतीं. — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1.3}$ B$_{1.2}$ प्र-; T$_2$ G$_2$ M सु- (for सं-). K$_{2.4}$ D$_1$ G$_3$ -पूजयंश्च (for -पूजितश्च). Ś$_1$ K$_{1.3.5}$ B$_{3.4}$ [अ]करोत् (for [अ]गमत्).

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

तया स सम्यक्प्रतिनन्दितस्तदा
तथैव सर्वैर्विदुरादिभिस्ततः ।
विनिर्ययौ नागपुराद्गदाग्रजो
रथेन दिव्येन चतुर्युजा हरिः ॥ ५२
रथं सुभद्रामधिरोप्य भामिनीं
युधिष्ठिरस्यानुमते जनार्दनः ।
पितृष्वसायाश्च तथा महाभुजो
विनिर्ययौ पौरजनाभिसंवृतः ॥ ५३
तमन्वगाद्वानरवर्यकेतनः
ससात्यकिर्माद्रवतीसुतावपि ।
अगाधबुद्धिर्विदुरश्च माधवं
स्वयं च भीमो गजराजविक्रमः ॥ ५४
निवर्तयित्वा कुरुराष्ट्रवर्धनां-
स्ततः स सर्वान्विदुरं च वीर्यवान् ।
जनार्दनो दारुकमाह सत्वरः
प्रचोदयाश्वानिति सात्यकिस्तदा ॥ ५५
ततो ययौ शत्रुगणप्रमर्दनः
शिनिप्रवीरानुगतो जनार्दनः ।
यथा निहत्यारिगणाञ्शतक्रतु-
र्दिवं तथानर्तपुरीं प्रतापवान् ॥ ५६

C. 14. 1535
B. 14. 52. 58
K. 14. 52. 56

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

---

52 ^{a}) K$_2$ तथा (for तया). Ś$_1$ K$_{1.3.5}$ च; Dc$_1$ D$_3$ om.; T G$_1$ [अ]पि (for स). S (except M$_4$) -पूजितस् (for -नन्दितस्). K$_4$ T$_1$ M$_3$ तथा; B Dn$_1$ D$_{2-4}$ ततस्; Dc$_1$ om. (for तदा). — ^{b}) K$_1$ सुतः (sic); K$_4$ D$_1$ तु सः; B$_{1.3-5}$ D$_{2.3}$ तदा; B$_2$ Dc$_1$ Dn$_1$ D$_{4.5}$ G$_3$ तथा; D$_6$ च (for ततः). — ^{d}) Ś$_1$ K$_1$ चतुर्भुजा; K$_2$ °र्युजो; B$_2$ (marg. as in text).$_3$ Dn$_1$ D$_{5.6}$ G$_{1.2}$ °र्भुजः. Ś$_1$ K$_1$ तदा; K$_3$ तथा; K$_5$ B Dc$_1$ D$_{2-4}$ प्रभुः; Dn$_1$ D$_{5.6}$ स्वयं (for हरिः).

53 ^{a}) K$_{2.5}$ B$_{1.2.5}$ Dn$_1$ D$_{2-6}$ रथे. K$_{3.4}$ D$_1$ अभि- (for अधि-). K$_5$ B (except B$_2$) Dc$_1$ Dn$_1$ D$_{2-4}$ भाविनीं (D$_3$ °नि); M$_3$ माधवीं. — ^{b}) K$_3$ गदाग्रजः; B$_{1.2}$ महात्मनः. — ^{c}) K$_5$ B D (except D$_1$) पितृष्वसुश्चापि (for °ष्वसायाश्च). K$_{2.4}$ D$_1$ तदा (for तथा). K$_3$ महाभुजस्तथा (by transp.); G$_3$ जनार्दनस्तदा. Ś$_1$ K$_1$ पितृस्व(K$_1$ °श्व)सायाश्च महाभुजस्तदा. — ^{d}) Dn$_1$ D$_{5.6}$ राज- (for पौर-). K$_3$ G$_2$ -वंदितः; G$_3$ -सत्कृतः (for -संवृतः).

54 ^{a}) K$_1$ अन्वयुर् (sic); K$_4$ Dn$_1$ D$_{1.5.6}$ G$_3$ M$_{1.2}$ °याद्; Dc$_1$ °शाद् (sic) (for °गाद्). K$_3$ तमन्वगच्छत्कपिवर्यकेतनः. — ^{b}) K$_1$ D$_1$ ससात्यकिमा(D$_1$ °म)द्रिवती-; K$_4$ °कीमाद्रवती-. Ś$_1$ उभौ (for अपि). — ^{c}) K$_1$ D$_3$ -बुद्धि- (for -बुद्धिर्). — K$_1$ repeats 54^d after 55^c. — ^{d}) K$_1$ (second time) नग- (for गज-). K$_3$ -विद्रुताः (sic) (for -विक्रमः).

55 ^{a}) K$_1$ तान्वर्तयित्वा; G$_3$ निवर्त्य चैनान् (for निवर्तयित्वा). K$_{2.3.5}$ D$_1$ T G$_1$ M$_2$ -राष्ट्रवर्धनं; K$_4$ -शब्दवर्धनं; D$_5$ -राजवर्धनांस्. — ^{b}) D$_3$ G$_3$ च; M$_2$ om. (for स). D$_{5.6}$ सम्यग् (for सर्वान्). — D$_3$ om. (? hapl.) 55^c–56^b. — ^{c}) K$_3$ दाहकामाह (sic); G$_1$ दारुक एव (sic) (for °कमाह). Ś$_1$ K B$_4$ Dc$_1$ D$_{1.5.6}$ M$_1$ सत्वरं. — After 55^c, K$_1$ repeats 54^d. K$_1$ om. 55^d–56^d. — ^{d}) Dc$_1$ चचोदय (sic); D$_1$ प्रनो° (for प्रचो°). Ś$_1$ अथ (for इति). B Dn$_1$ D$_{2.4-6}$ G$_{2.3}$ M सात्यकिं; Dc$_1$ °कस्. K$_{2.3.5}$ Dn$_1$ D$_{4-6}$ T$_1$ G$_1$ M तथा (for तदा).

56 K$_1$ om. 56; D$_3$ om. 56^{ab} (for both, cf. v. l. 55). — ^{a}) G$_3$ ततो ययौ तत्र गणावमर्दनः. — ^{b}) K$_{2.4}$ Dc$_1$ D$_1$ शनि- (for शिनि-). — ^{c}) B$_5$ T$_1$ G$_2$ M$_{3.4}$ तथा (for यथा). K$_3$ B$_1$ Dn$_1$ D$_{5.6}$ -गणं; G$_3$ -भटाञ् (for -गणाञ्). — ^{d}) T$_1$ G$_{1.2}$ M$_{3.4}$ यथा (for तथा). K$_{2.4}$ Dc$_1$ [आ]नर्तपुरिं (K$_2$ °रं). D$_4$ G$_3$ जनार्दनः (for प्रतापवान्).

Colophon. — *Sub-parvan* : D$_{2.3}$ उत्तंकोपाख्यानं. — *Adhy. name* : K$_{2.4}$ D$_1$ श्रीकृष्णप्रयाणं; G$_3$ श्रीकृष्णप्रतियानं; M$_{1.2}$ वासुदेवनिर्याणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś$_1$ 60; B$_{1.2}$ G$_3$ 51 (as in text); Dn$_1$ M$_4$ (*inf. lin.*) 52; D$_4$ 48; T$_1$ 38; T$_2$ G$_{1.2}$ M 37. — *Śloka no.* : Dn$_1$ 58.

५२

C. 14. 1536
B. 14. 53. 1
K. 14. 53. 1

वैशंपायन उवाच ।
तथा प्रयान्तं वार्ष्णेयं द्वारकां भरतर्षभाः ।
परिष्वज्य न्यवर्तन्त सानुयात्राः परंतपाः ॥ १
पुनः पुनश्च वार्ष्णेयं पर्यष्वजत फल्गुनः ।
आ चक्षुर्विषयाच्चैनं ददर्श च पुनः पुनः ॥ २
कृच्छ्रेणैव च तां पार्थो गोविन्दे विनिवेशिताम् ।
संजहार तदा दृष्टिं कृष्णश्चाप्यपराजितः ॥ ३
तस्य प्रयाणे यान्यासन्निमित्तानि महात्मनः ।
बहून्यद्भुतरूपाणि तानि मे गदतः शृणु ॥ ४
वायुर्वेगेन महता रथस्य पुरतो ववौ ।
कुर्वन्निःशर्करं मार्गं विरजस्कमकण्टकम् ॥ ५
ववर्ष वासवश्चापि तोयं शुचि सुगन्धि च ।
दिव्यानि चैव पुष्पाणि पुरतः शार्ङ्गधन्वनः ॥ ६
स प्रयातो महाबाहुः समेषु मरुधन्वसु ।
ददर्शाथ मुनिश्रेष्ठमुत्तङ्कममितौजसम् ॥ ७
स तं संपूज्य तेजस्वी मुनिं पृथुललोचनः ।
पूजितस्तेन च तदा पर्यपृच्छदनामयम् ॥ ८
स पृष्टः कुशलं तेन संपूज्य मधुसूदनम् ।

52

1 K2 श्रीकृष्ण (for वैशंपायन). —^{a}) S (except G3) ततः (for तथा). D5. 6 M1. 2. 4 प्रयातं. K4 तथा प्रयाते वार्ष्णेये. — K3 om. (hapl.) 1^{b}–2^{a}. —^{b}) Ś1 K1. 2. 4. 5 D1. 3 भरतर्षभ. — K2 om. 1^{cd}. —^{c}) K1 व्य*र्तंत; K4 D5 निवर्तंत; D3. 6 न्यवर्तंते. —^{d}) K4 D5 परंतप. K1 D6 महायात्रा परंतप.

2 K3 om. 2^{a} (cf. v. l. 1). —^{a}) K2 om.; K5 तु (for च). —^{b}) K1. 5 Dn1 D2. 4. 6 पर्यस्वजत; K2 B2 T G1. 2 M1–3 परिष्वज्य च (K2 °ज्यत; B2 M1–3 °जत). Some MSS. फाल्गुनः; Ś1 K1. 3 फल्गुणः. —^{c}) K4 आचख्युर्; Dc1 अचक्षुर्. Ś1 विषयांश् (for °याच्). G3 om. च. K3 आ चक्षुर्विषयं चैतां; D6 आचख्युर्विषयांश्चैवं. —^{d}) K1. 3. 5 B5 D2–4 M ददर्श स; B3. 4 Dc1 D5. 6 स ददर्श (for ददर्श च). K2 om. one पुनः.

3 ^{a}) D3 दुःखेन (for कृच्छ्रेण). Ś1 K1. 3 M1 च (for [ए]व). Ś1 K1–3 तदा; B1. 2. 4 Dn1 D5. 6 G3 तु तां; M4 स तां (for च तां). G3 प्रोक्तां (for पार्थो). —^{b}) K3 B2 T1 G3 M1. 2 गोविंद-. K2 विनिवेशिनं; Dc1 °शिता; D6 °शितं. —^{c}) D3. 6 स (for सं-). B1. 4 Dn1 D5. 6 ततो (for तदा). Dn1 D6 वृष्णि (for दृष्टिं). —^{d}) D2–4 [अ]पराजयः.

4 ^{a}) G3 तत्र (for तस्य). B1 [अ]त्र (for [आ]सन्). G1. 2 M तस्य प्रयास्यतो ह्यासन् (G1 वासं). — K2 om. (hapl.) 4^{d}–6^{c}. —^{d}) K3 मां (for मे).

5 K2 om. 5 (cf. v. l. 4). —^{a}) K1. 4 वायु- (for वायुर्). —^{b}) B3 G3 ययौ (for ववौ). —^{d}) S नीरजस्क(G3 °द्रु)म् (for विरज°).

6 K2 om. 6^{abc} (cf. v. l. 4). —^{a}) K4. 5 B D G3 [ए]व (for [अ]पि). —^{c}) K4 मम दिव्यानि पुष्पाणि. —^{d}) K2. 5 D6 T -धन्विनः (for -धन्वनः).

7 ^{a}) K4. 5 T G2. 3 सं- (for स). K2. 4 D1 महेष्वासः (for महाबाहुः). —^{b}) Dc1 मरुधन्वना. —^{c}) K2. 4. 5 ददर्श च द्विजश्रे(K5 °जं श्रे)ष्ठम्. —^{d}) K3 B (except B2) D2 उतंकम्; T2 उदंकम्. K2. 4. 5 D1 उत्तंकमृषिसत्तमं. — T1 G M subst. for 7^{cd}: T2 ins. after 7 :

103* आगच्छन्तमपश्यद्वै उदङ्कं नाम नामतः ।
[G1 अगच्छंतम्. G3 तापसं (for नामतः).]

S cont. :

104* महर्षिं सिद्धतपसं सर्वलोकान्तविश्रुतम् ।
[G3 M1. 2 -लोकेषु (for -लोकान्त-).]

8 ^{a}) K2 च तं (for तं सं-). B1. 2 D2–4 मेधावी (for तेजस्वी). —^{b}) K2 मुनिः. K1 पृथुवि-; D3 सुपृथु-; G3 कमल- (for पृथुल-). —^{c}) K4 B1 D1–4 तु तदा; T1 G2 M च तथा; G1 तपसा (for च तदा).

9 ^{a}) K4 Dc1 संपृष्टः (Dc1 °ष्ट-). B4 कुशलस्. —^{b}) Ś1 K1–3 मधुसूदनः. —^{c}) K3 B उतंको; S उदंको. —^{d}) K4 D1 प्रोवाच (for पप्रच्छ). K2 M2 माधवः. G3 पप्रच्छ मधुसूदनं.

उत्तङ्को ब्राह्मणश्रेष्ठस्ततः पप्रच्छ माधवम् ॥ ९
कच्चिच्छौरे त्वया गत्वा कुरुपाण्डवसद्म तत् ।
कृतं सौभ्रात्रमचलं तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ १०
अभिसंधाय तान्वीरानुपावृत्तोऽसि केशव ।
संबन्धिनः सुदयितान्सततं वृष्णिपुङ्गव ॥ ११
कच्चित्पाण्डुसुताः पञ्च धृतराष्ट्रस्य चात्मजाः ।
लोकेषु विहरिष्यन्ति त्वया सह परंतप ॥ १२
स्वराष्ट्रेषु च राजानः कच्चित्प्राप्स्यन्ति वै सुखम् ।
कौरवेषु प्रशान्तेषु त्वया नाथेन माधव ॥ १३
या मे संभावना तात त्वयि नित्यमवर्तत ।
अपि सा सफला कृष्ण कृता ते भरतान्प्रति ॥ १४

वासुदेव उवाच ।

कृतो यत्नो मया ब्रह्मन्सौभ्रात्रे कौरवान्प्रति ।
न चाशक्यन्त संधातुं तेऽधर्मरुचयो मया ॥ १५
ततस्ते निधनं प्राप्ताः सर्वे ससुतबान्धवाः ।
न दिष्टमभ्यतिक्रान्तुं शक्यं बुद्ध्या बलेन वा ।
महर्षे विदितं नूनं सर्वमेतत्तवानघ ॥ १६
तेऽत्यक्रामन्मतिं मह्यं भीष्मस्य विदुरस्य च ।
ततो यमक्षयं जग्मुः समासाद्येतरेतरम् ॥ १७
पञ्च वै पाण्डवाः शिष्टा हतमित्रा हतात्मजाः ।

C. 14. 1553
B. 14. 53. 18
K. 14. 53. 18

---

10 Before 10, M$_{1.2}$ ins. उदङ्कः. — ^{a}) K$_{1}$ नोनौ (sic); K$_{4}$ D$_{1}$ सौरे (for शौरे). G$_{3}$ वीर (for गत्वा). — ^{b}) K$_{2.4.5}$ D$_{1}$ -संसदं; D$_{5.6}$ -संगमं; M -संमतं (for -सद्म तत्). — ^{c}) K$_{2.3}$ D$_{4}$ सौभ्रातृम्. B$_{1}$ D$_{2-4}$ T$_{2}$ M$_{4}$ अतुलं; G$_{2.3}$ अमलं (for. अचलं). K$_{5}$ कृतं सौभ्रातृवचनं.

11 ^{a}) K$_{2.4.5}$ B D G$_{1.2}$ अपि (for अभि-). — ^{c}) G$_{3}$ सुसंबंधिः (sic). K$_{5}$ T$_{2}$ G$_{2}$ M$_{1-3}$ सुदयिताः; B$_{2}$ Dn$_{1}$ D$_{2-4}$ स्वदयितान् (for सु°). — ^{d}) K$_{3}$ कृष्ण- (for वृष्णि-). K$_{2}$ G$_{1}$ -पुंगवः; D$_{4}$ °धान्. K$_{5}$ सततं कृष्ण- (also कुरु)पुंगवाः.

12 ^{a}) D$_{6}$ राजन् (for पञ्च). — ^{b}) K$_{1-3}$ Dc$_{1}$ D$_{3-6}$ चात्मजः. — B$_{3}$ om. 12^{cd}. — ^{c}) T G$_{2}$ M विचरिष्यंति; G$_{3}$ विहरिष्यंते. — ^{d}) K$_{3}$ G$_{2}$ परंतपाः.

13 ^{a}) K$_{1}$ सु- (for स्व-). M$_{3}$ -राज्येषु; Bom. ed. -राष्ट्रे ते (for -राष्ट्रेषु). B$_{4}$ स्वराष्ट्रे चैव राजानः; G$_{3}$ स्वेषु देशेषु रा°. — ^{b}) D$_{5.6}$ आप्स्यंति (for प्रा°). K$_{2}$ यः (sic); G$_{1}$ नः (for वै). — ^{d}) B$_{4}$ Dn$_{1}$ D$_{5.6}$ केशव (for माधव).

14 ^{a}) T G$_{1.2}$ सा (for या). K$_{2.4}$ D$_{1}$ कृष्ण (for तात). — ^{b}) K$_{2}$ मने मे संप्रवर्तते (sic). — ^{c}) M$_{1}$ ते (for सा). K$_{2}$ om.; Dn$_{1}$ D$_{5.6}$ तात (for कृष्ण). — ^{d}) K$_{2}$ om. कृता. T$_{2}$ G भारतान्; M$_{1.2}$ सफलान् (for भरतान्). — After 14, Ś$_{1}$ K$_{1.3}$ ins. an addl. colophon [*Adhy. no.:* Ś$_{1}$ 61].

15 G$_{1}$ om. (hapl.) 15^{ab} with the ref. K$_{2.4.5}$ D$_{1}$ कृष्ण; Dn$_{1}$ D$_{5.6}$ श्रीभगवान् (for वासुदेव). — ^{a}) K$_{3}$ महान् (for मया). B Dc$_{1}$ D$_{2-6}$ पूर्वं (for ब्रह्मन्). — ^{b}) K$_{2}$ तत्र मे; K$_{4.5}$ D$_{1}$ प्रशमे; B Dc$_{1}$ D$_{3}$ सौसा(B$_{3}$ °षा)म्ये; Dn$_{1}$ D$_{2.4.6}$ G$_{3}$ M$_{4}$ (*inf. lin.*) सौ(D$_{4}$ G$_{3}$ सं)शाम्ये; T$_{1}$ सौकर्ये; T$_{2}$ सौजन्ये; G$_{2}$ सजाने; M$_{3}$ सुमहान्; M$_{4}$ सौषम्ये (for सौभ्रात्रे). K$_{3}$ भरतान् (for कौरवान्). — ^{c}) T$_{1}$ G$_{2}$ M$_{1}$ शक्यं तु; T$_{2}$ G$_{3}$ M$_{2}$ [अ]शक्यं तु (G$_{3}$ च) (sic); M$_{3}$ शक्यास्तु (for [अ]शक्यन्त). Ś$_{1}$ K$_{1-3}$ संयंतुं; K$_{2.4}$ D$_{1}$ संस्थातुं (for संधातुं). — For 15^{cd}, B Dc$_{1}$ Dn$_{1}$ D$_{2-6}$ subst. :

105* नाशक्यन्त यदा साम्ये ते स्थापयितुमञ्जसा ।

[D$_{2}$ नाशंकत. Dc$_{1}$ सोसे; D$_{6}$ शाम्ये (for साम्ये).]

16 ^{b}) G$_{1}$ कौरव्याः (for सर्वे स-). D$_{5}$ सहित-; D$_{6}$ मुदित- (for ससुत-). — ^{c}) K$_{1}$ व्यति- (submetric); K$_{4}$ B$_{4.5}$ Dn$_{1}$ D$_{4}$ G$_{3}$ अप्यति-; B$_{3}$ D$_{2.3.6}$ अत्यति- (for अभ्यति-). Dc$_{1}$ D$_{5.6}$ -क्रांतं (for -क्रान्तुं). — ^{d}) D$_{2-4}$ धनेन (for बलेन). K$_{4}$ D$_{1}$ च; G$_{3}$ ह (for वा). — ^{e}) B$_{4.5}$ Dc$_{1}$ Dn$_{1}$ D$_{3.6}$ भूयः (for नूनं). — ^{f}) D$_{2-4}$ सत्यम् (for सर्वम्). K$_{4}$ तत्र; K$_{5}$ चैतत्; D$_{1}$ तच्च (for एतत्). M$_{3}$ त्वया (for तव).

17 ^{a}) D$_{4.6}$ corrupt. K$_{5}$ ये; D$_{5}$ G$_{2}$ न (for ते). Dc$_{1}$ ह्यक्रामन्; G$_{2}$ [अ]तिक्रामन्. M$_{1.2}$ मतं (for मतिं). G$_{3}$ अत्यक्रामन्वचो मह्यं. — After 17^{b}, D$_{1}$ ins.:

106* यथा तु मिलितं सर्वं मह्यं भीष्मस्य संगरम् ।

— ^{c}) Dc$_{1}$ -क्षये; D$_{4}$ -गृहं (for -क्षयं). — ^{d}) K$_{5}$ परस्परं (for [इ]तरेतरम्).

18 ^{a}) K$_{2.4}$ B D G$_{1.3}$ [ए]व (for वै). D$_{6}$ चाद्य

C. 14. 1554
B. 14. 53. 19
K. 14. 53. 18

धार्तराष्ट्राश्च निहताः सर्वे ससुतबान्धवाः ॥ १८
इत्युक्तवचने कृष्णे भृशं क्रोधसमन्वितः ।
उत्तङ्कः प्रत्युवाचैनं रोषादुत्फाल्य लोचने ॥ १९
यस्माच्छक्तेन ते कृष्ण न त्राताः कुरुपाण्डवाः ।
संबन्धिनः प्रियास्तस्माच्छप्स्येऽहं त्वामसंशयम् ॥ २०
न च ते प्रसभं यस्मात्ते निगृह्य निवर्तिताः ।
तस्मान्मन्युपरीतस्त्वां शप्स्यामि मधुसूदन ॥ २१
त्वया हि शक्तेन सता मिथ्याचारेण माधव ।
उपचीर्णाः कुरुश्रेष्ठा यस्त्वेतान्समुपेक्षथाः ॥ २२

वासुदेव उवाच ।

शृणु मे विस्तरेणेदं यद्वक्ष्ये भृगुनन्दन ।
गृहाणानुनयं चापि तपस्वी ह्यसि भार्गव ॥ २३
श्रुत्वा त्वमेतदध्यात्मं मुञ्चेथाः शापमद्य वै ।
न च मां तपसाल्पेन शक्तोऽभिभवितुं पुमान् ॥ २४
न च ते तपसो नाशमिच्छामि जपतां वर ।
तपस्ते सुमहद्दीप्तं गुरवश्चापि तोषिताः ॥ २५

(sic) (for शिष्टा). —^{b}) K_4 $B_{2.3.5}$ D_{n1} D_{2-6} हतामित्रा; M_3 हतं मित्राः (sic) (for हतमित्रा). B_5 हतौजसः; T G_1 हतप्रजाः (for हतात्मजाः). —^{c}) Ś$_1$ K_3 तु निहताः; D_1 च नियताः; S (except G_3) हताः सर्वे (for च निहताः). —^{d}) B_3 -राक्षसाः (for -बान्धवाः). S (except G_3) सर्वैश्च सुत(T G_2 सह)बांधवैः.

19 ^{a}) Ś$_1$ $K_{1.3}$ इत्युक्तवति कृष्णे तु; T_1 G_1 °क्तवचनं कृष्णं. — After 19^{a}, D_{c1} reads 20^{bc}. —^{b}) K_2 स च (for भृशं). Ś$_1$ K_1 दुःख-; $K_{2.3}$ शोक-; K_5 M_3 कोप- (for क्रोध-). —^{c}) K_1 $B_{1.2}$ उतंकः; K_2 उत्तकः; T $G_{1.2}$ M उदंकः. D_{c1} D_{n1} D_{4-6} इत्युवाच (for प्रत्यु°). D_1 T $G_{1.2}$ $M_{1.2}$ [इ]दं (for [ए]नं). B_{3-5} उतंक इत्युवाचैनं. —^{d}) K_1 उत्पाल्य; T_1 उत्प्लुत्य; $G_{1.2}$ उद्वृत्य; M_2 उत्पाठ्य (for उत्फाल्य). $K_{2.4.5}$ B D रोषादुत्फुल्ललोचनः (B_3 °ने; D_3 °नं); T_2 G_3 °दुद्वृत्तलोचनः.

20 Before 20, Ś$_1$ K B_2 D_{c1} D_{n1} $D_{5.6}$ ins. उत्तंकः; B_{3-5} उतंकः; T $G_{1.2}$ M उदंकः. D_{c1} reads 20^{bc} after 19^{a}. —^{b}) K_1 D_{c1} D_6 त्राता. B D_{c1} D_{n1} D_{2-4} -पुंगवाः (for -पाण्डवाः). —^{c}) $D_{5.6}$ सर्वे स्थिताः (for संबन्धिनः). —^{d}) K_1 D_{c1} D_3 शप्ये; K_3 शपे (for शप्स्ये). $K_{2.4.5}$ D_1 G_3 शप्स्ये(K_2 °स्ये)हं त्वां (K_2 त्वा) न संशयः; T $G_{1.2}$ M शप्स्ये त्वां (M_{2-4} त्वा) नात्र संशयः.

21 ^{a}) G_1 स (for न). G_1 सर्वे; G_3 M_3 च वै (for च ते). D_1 प्रशमं (for प्रसभं). K_4 B_1 D_1 तस्मात्. T_1 न सर्वत्र नवं यस्मात्. —^{b}) M_1 निगृह्य न (for ते निगृह्य). K_5 B D (except D_1) निवारिताः; M_2 न वर्तिताः (for निव°). K_1 तन्निगृह्य निवृत्तितः. —^{c}) M_{2-4} त्वा (for त्वां).

22 ^{a}) D_{2-4} यस्मात् (for त्वया). $B_{1.2.4.5}$ D (except D_1) transp. हि and शक्तेन. K_1 B_3 त्वया शक्तेन महता; G_3 त्वया शक्तेन न त्राता. —^{c}) D_{2-4} ते परीताः; T G_1 प्रमादेन; G_3 प्रमापिताः; $M_{1.2.4}$ प्रमादिना; M_3 प्रमाथिताः (for उपचीर्णाः). G_2 प्रमाथिनः कुरुश्रेष्ठो (sic). —^{d}) $K_{2.4}$ D_1 त्वं तान् (for त्वेतान्). $B_{1.2.4.5}$ D_{c1} D_{n1} D_{2-6} नश्यंतः समु(D_{n1} स्म ह्यु-; $D_{5.6}$ स्म उ)पेक्षिताः; B_3 G_3 स्वायत्ताः (G_3 स त्वया) समुपेक्षिताः; T $G_{1.2}$ M यस्मात्सम्यगुपेक्षिताः.

23 $K_{2.4}$ D_1 श्री(K_4 om. श्री)कृष्ण; G_3 श्रीभगवान् (for वासुदेव). —^{b}) Ś$_1$ $K_{1.3}$ यद्वक्ष्ये द्विजसत्तम. —^{c}) D_6 corrupt. $K_{1.3}$ [अ]नुशयं; D_5 °नये; $M_{1.2}$ °दयं (for °नयं). G_3 [ए]व (for [अ]पि). —^{d}) D_1 तपसि; G_1 तपन्वै (for तपस्वी).

24 ^{a}) B_4 D_5 च; D_{c1} om.; D_{2-4} T $G_{1.2}$ तु (for त्वम्). B_4 D_{c1} D_{2-5} T $G_{1.2}$ मे तद् (for एतद्). $K_{2.4}$ D_1 श्रुत्वा ममेदमध्यात्मं; K_5 ममेदमध्यात्ममुचे (sic); D_6 अश्रुत्वा च मे तदध्यात्म्यं (hypermetric). —^{b}) T मुच्येथाः. D_3 सायम् (sic) (for शापम्). Ś$_1$ K_{1-3} B_3 मे (for वै). —^{c}) B_1 G_3 M मा (for मां). D_{c1} तपसो. G_3 तेन (for [अ]ल्पेन). —^{d}) D_{c1} शक्यो (for शक्तो). T $G_{1.2}$ M शक्नोति शपितुं पुमान्; G_3 शक्तो हि भवितुं भवान्.

25 ^{a}) K_1 G_3 मे (for ते). —^{b}) $K_{2.4}$ $B_{1.4.5}$ D (except D_6) T G_1 M_4 (*inf. lin.* as in text) तपतां; B_2 G_2 तपसां (for जपतां): G_3 गच्छेयं तपसां वर. —^{c}) D_3 ते तु; D_6 तेपे (for ते सु-). K_5 $B_{1.2.4.5}$ $D_{2.3}$ T_2 $G_{1.3}$ तप्तं (for दीप्तं). K_2 तपस्त्वया महत्तप्तं; D_1 तपस्ते तु समुद्दीप्तं. —^{d}) Ś$_1$ $K_{1.3}$ [ए]व; K_5 $B_{1.2.5}$ D_{2-4} सु- (for [अ]पि).

26 ^{a}) M_4 कौमार-. K_3 D_4 च (for ते). —^{c}) $K_{1.2}$ तपसा.

कौमारं ब्रह्मचर्यं ते जानामि द्विजसत्तम । दुःखार्जितस्य तपसस्तस्मान्नेच्छामि ते व्ययम् ॥ २६

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

५३

उत्तङ्क उवाच ।
ब्रूहि केशव तत्त्वेन त्वमध्यात्ममनिन्दितम् ।
श्रुत्वा श्रेयोऽभिधास्यामि शापं वा ते जनार्दन ॥ १
वासुदेव उवाच ।
तमो रजश्च सत्त्वं च विद्धि भावान्मदाश्रयान् ।
तथा रुद्रान्वसूंश्चापि विद्धि मत्प्रभवान्द्विज ॥ २
मयि सर्वाणि भूतानि सर्वभूतेषु चाप्यहम् ।
स्थित इत्यभिजानीहि मा तेऽभूदत्र संशयः ॥ ३
तथा दैत्यगणान्सर्वान्यक्षराक्षसपन्नगान् ।
गन्धर्वाप्सरसश्चैव विद्धि मत्प्रभवान्द्विज ॥ ४
सदसच्चैव यत्प्राहुरव्यक्तं व्यक्तमेव च ।
अक्षरं च क्षरं चैव सर्वमेतन्मदात्मकम् ॥ ५
ये चाश्रमेषु वै धर्माश्चतुर्षु विहिता मुने ।
दैवानि चैव कर्माणि विद्धि सर्वं मदात्मकम् ॥ ६ C. 14. 1568 B. 14. 54. 6 K. 14. 54. 8

Colophon. — *Sub-parvan :* $K_{2.4.5}$ B D उत्तंकोपाख्यानं. — *Adhy. name :* K_3 उतंकविश्वरूपदर्शनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): $Ś_1$ 62; $B_{1.2.5}$ G_3 52 (as in text); Dn_1 M_4 (*inf. lin.*) 53; T_1 39; T_2 $G_{1.2}$ M 38. — *Śloka no.:* Dn_1 26.

53

1 B उतंक; S उदंक (for उत्तङ्क). —^{b}) G_2 मम (for त्वम्). $Ś_1$ K (except K_2) B_5 D_{1-4} अनिंदित (for °तम्). G_3 तन्मेध्यात्ममरिंदम. —^{c}) B_5 S (except T_2) वि- (for ऽभि-). —^{d}) G_3 न शापं (for शापं वा). K_2 चांते; Dc_1 वाथ; $D_{5.6}$ ते वा (by transp.); T_1 $G_{1.2}$ M वापि.

2 $K_{2.4.5}$ D_1 G_2 श्री(K_4 D_1 om. श्री)कृष्ण; G_3 श्रीभगवान् (for वासुदेव). —^{b}) K_2 तद्वि- (for विद्धि). K_5 मदात्मकान् (for °श्रयान्). D_6 द्विभावादात्मदाश्रयात् (sic). — After 2^{b}, T G M_3 ins.:

107* स्थितिसृष्टिलयाध्यक्षो विष्णुब्रह्मेशसंज्ञितः ।
कदाचित्तमसा रुद्रो विष्णुः सत्त्वगुणे स्थितः ।
रजस्यपि तथा ब्रह्मा गुणादन्यगुणानुगौ ।
प्रणवात्मा च शब्दादींस्त्रिगुणात्मा चराचरम् ।

[(L. 1) G_2 सृष्टिस्थिति-. G_3 ब्रह्मविष्ण्वीशसंशितः (for the post. half). — (L. 2) M_3 रौद्रा. T_2 G_3 कदाचित्तमसो रौद्रो (for the prior half). G_3 सर्व- (for सत्त्व-). — (L. 3) G_3 M_3 [अ]न्यः स्याद् (for ब्रह्मा). T_1 G_1 स्वान्गुणान(G_1 °न्य)गुणानुभौ; G_2 स्याद्गुणादगुणानुगौ (for the post. half). — (L. 4) G_3 शब्दात्मा (for शब्दादींस्त्).]

— K_2 om. 2^{cd}. —^{c}) B_1 Dn_1 $D_{5.6}$ T_2 G_3 वापि; $B_{2.5}$ $D_{2.4}$ काले (for चापि).

3 ^{a}) $Ś_1$ मत्तः; K_2 मया (for मयि). —^{d}) D_6 G_3 तत्र (for अत्र).

4 D_4 om. 4^{a}–5^{b}. —^{a}) D_3 T_1 G_1 -गुणान् (for -ग°). —^{b}) K_1 -रक्षांसि (for -राक्षस-). —^{c}) S विबुधाप्सरसश्चैव. — For 4^{bc}, B D (except D_1; D_4 om.) subst.:

108* यक्षगन्धर्वराक्षसान् ।
नागानप्सरसश्चैव.

—^{d}) K_2 ये चान्ये द्विजसत्तम.

5 D_4 om. 5^{ab} (cf. v. l. 4). —^{c}) K_1 चापरं; K_2 विक्षरं; D_3 M_2 चाक्षरं (for च क्षरं). —^{d}) T_1 सत्यम् (for सर्वम्). G_3 मदाश्रयं (for °त्मकम्). K_3 सर्वं मत्प्रभवं द्विज; $K_{4.5}$ $B_{1.2}$ $D_{1.3}$ सर्वं स्थावरजंगमं.

6 $K_{2.4}$ D_1 om. (hapl.) 6. —^{a}) T_1 यथा (for ये च). $B_{3.4}$ Dc_1 आश्रमेषु च ये धर्माश्च. —^{b}) Dc_1

C. 14. 1569
B. 14. 54. 7
K. 14. 54. 9

असच्च सदसच्चैव यद्विश्वं सदसतः परम् ।
ततः परं नास्ति चैव देवदेवात्सनातनात् ॥ ७
ओंकारप्रभवान्वेदान्विद्धि मां त्वं भृगूद्वह ।
यूपं सोमं तथैवेह त्रिदशाप्यायनं मखे ॥ ८
होतारमपि हव्यं च विद्धि मां भृगुनन्दन ।
अध्वर्युः कल्पकश्चापि हविः परमसंस्कृतम् ॥ ९
उद्गाता चापि मां स्तौति गीतघोषैर्महाध्वरे ।
प्रायश्चित्तेषु मां ब्रह्मञ्शान्तिमङ्गलवाचकाः ।
स्तुवन्ति विश्वकर्माणं सततं द्विजसत्तमाः ॥ १०
विद्धि मह्यं सुतं धर्ममग्रजं द्विजसत्तम ।
मानसं दयितं विप्र सर्वभूतदयात्मकम् ॥ ११
तत्राहं वर्तमानैश्च निवृत्तैश्चैव मानवैः ।
बह्वीः संसरमाणो वै योनीर्हि द्विजसत्तम ॥ १२
धर्मसंरक्षणार्थाय धर्मसंस्थापनाय च ।
तैस्तैर्वेषैश्च रूपैश्च त्रिषु लोकेषु भार्गव ॥ १३
अहं विष्णुरहं ब्रह्मा शक्रोऽथ प्रभवाप्ययः ।

चतस्रो; Dn1 D5. 6 चतुर्धा; G3 त्रिषु वै (for चतुर्षु). B D2–6 विदिता (for विहिता). — D4 om. 6^{c}–7^{b}. —^{c}) K1 सर्वाणि (for कर्माणि). B Dc1 Dn1 D2. 3. 5. 6 वैदिकानि च सर्वा(D6 धर्मा)णि; S (except G3) दैवतानि च कर्माणि. —^{d}) K5 सर्वं विद्धि (by transp.). K3 सदात्मकं; B1. 2 मदाश्रयं; G3 गुणात्मकं (for मदा°). T G1. 2 M विद्धि सर्वान्गुणान्मम.

7 D4 om. 7^{ab} (cf. v l. 6). —^{a}) K2 om. असच्च. K1. 4 D1 T G1. 2 M असच्च सच्चैव च (G1 हि) यद्; G3 क्षसच्चैव तु सच्चैव. —^{b}) Hypermetric. K5 B Dc1 Dn1 D2. 3. 5. 6 T सदसत्; G3 सर्वतः (for सदसतः). K2 परंतपः (sic) (for परम्). —^{c}) K4 D1 मत्तः; G3 M4 क्षतः (for ततः). K3. 5 B Dc1 Dn1 D2–6 ततः (K3 B2 Dn1 D4–6 मत्तः) परतरं नास्ति. —^{d}) D2–4 परं देवात्; T1 चैवं वेदात्; T2 G1. 3 वेदवेदात् (for देवदेवात्).

8 ^{a}) K2 B Dc1 Dn1 D5. 6 T1 G3 -प्रमुखान्; D2–4 -प्रथमान् (for -प्रभवान्). K2 G2 देवान् (for वेदान्). —^{b}) Ś1 K1. 3 मे त्वं; K2 मत्तो; M2 मा त्वं (for मां त्वं). —^{c}) K3. 5 सूर्यं; D3 यूप-; M1. 2 यूपः (for यूपं). B1. 2 D2 होमं (for सोमं). K2 तथैवाज्ये; B1. 2 D5. 6 चरुं सोमं; B3. 4 च होमं च; B5 Dc1 Dn1 D2–4 चरुं होमं (for तथैवेह). —^{d}) Ś1 K1 स वै; K2 मुखे; K3 च वै (for मखे). K5 त्रिदशाश्चापि ते मखे; M3 °शाप्ययनं मखे.

9 ^{a}) K3 चापि (for अपि). K4. 5 D1 होतव्यं (for हव्यं च). —^{b}) M मा (for मां). K4 D1 त्वं भृगूद्वह (for भृगुनन्दन). —^{c}) K1. 3 Dn1 D6 अध्वर्युं-. Ś1 K1–4 D1 कल्पयामास; K5 °तंत्रं च; D6 °कश्चैव; G1 °नाश्चापि (for °कश्चापि). —^{d}) D3 हव्यं.

10 ^{a}) K2 वा (for च). K1–3 M मा (for मां). K4 D1 विद्धि (for स्तौति). —^{b}) K2 महाध्वरैः. — D4 om. 10^{cdef}. —^{c}) Ś1 K1. 3 प्रायश्चित्तेपि. K3 सा; M मा (for मां). K5 विद्धि; D6 ब्रह्म; G3 ब्रह्मा. —^{d}) K2 तथा (for शान्ति-). K1–3 -वाचकः. —^{e}) K2 स्तवंति. —^{f}) K1. 5 Dc1 Dn1 D5. 6 T G1 M1 द्विजसत्तम.

11 K2 om. (hapl.) 11^{ab}. —^{a}) D1 विधिर् (for विद्धि). B1. 5 D2–4 मे स्व-; B2 G3 M3 मेद्य (for मह्यं). T2 G1 तु तद् (for सुतं). B3. 4 Dc1 विद्धि धर्मं मम सुतम्; Dn1 D5. 6 मम विद्धि सुतं धर्मम्; T1 विद्धि हव्यं तु तद्धर्मम्. —^{b}) Dc1 अग्रजं तपतां वर. — K4 D2–4 om. (hapl.) 11^{c}–12^{d}. —^{c}) M2 दयितो. K5 विप्रं. —^{d}) Ś1 K1. 3 -भवात्मकं; K2 G M -गुणा° (for -दया°).

12 K4 D2–4 om. 12 (cf. v. l. 11). —^{a}) G3 अत्र (for तत्र). K1. 2 वर्तमानश्. — K2 om. (hapl.) 12^{b}–13^{c}. —^{b}) D1 S [अ]पि (for [ए]व). K5 B3 मानसैः; B4 Dc1 विग्रहैः (for मानवैः). — D1 om. 12^{c}–13^{b}. —^{c}) Ś1 K1. 3 संसरमानो; B1 संसारमाणो. T2 यो (for वै). G3 बहुधा प्रियमाणो वै. —^{d}) G3 वर्तेयं (for योनीर्हि). B Dc1 Dn1 D5. 6 G2 M योनीर्व- (B3. 4 °निर्व-; D6 °निर्वा-; G2 °र्निं व-; M3 °नी व)र्तामि सत्तम; T G1 निवृत्तो मुनिसत्तम.

13 K2 om. 13^{abc}; D1 om. 13^{ab} (for both, cf. v. l. 12). —^{a}) T G1. 2 लोक- (for धर्म-). K4. 5 धर्मसंस्थापनार्थाय; G3 लोकसंरक्षणार्थं च; M3 धर्मस्यावेक्षणार्थाय. —^{b}) K4. 5 धर्मसंरक्षणाय च. —^{c}) Ś1 K3 B1. 3. 4 D5. 6 वेशैश्च (B3 °स्तु); K1 वंशैश्च; B2 वेषैः स्व-; D2 वेशैः स्व-; D3. 4 वंशैः स्व-; G3 विषय- (for वेषैश्च). K5 तैस्तै रूपैश्च वेषैश्च; Dn1 ततस्तैर्वैश्वरूपैश्च. —^{d}) Ś1 K1. 3–5 D1 संचरे (K3 °रन्); K2 भारत (for भार्गव).

भूतग्रामस्य सर्वस्य स्रष्टा संहार एव च ॥ १४
अधर्मे वर्तमानानां सर्वेषामहमप्युत ।
धर्मस्य सेतुं बध्नामि चलिते चलिते युगे ।
तास्ता योनीः प्रविश्याहं प्रजानां हितकाम्यया ॥ १५
यदा त्वहं देवयोनौ वर्तामि भृगुनन्दन ।
तदाहं देववत्सर्वमाचरामि न संशयः ॥ १६
यदा गन्धर्वयोनौ तु वर्तामि भृगुनन्दन ।
तदा गन्धर्ववच्चेष्टाः सर्वाश्चेष्टामि भार्गव ॥ १७
नागयोनौ यदा चैव तदा वर्तामि नागवत् ।
यक्षराक्षसयोनीश्च यथावद्विचराम्यहम् ॥ १८
मानुष्ये वर्तमाने तु कृपणं याचिता मया ।
न च ते जातसंमोहा वचो गृह्णन्ति मे हितम् ॥ १९
भयं च महदुद्दिश्य त्रासिताः कुरवो मया ।
क्रुद्धेव भूत्वा च पुनर्यथावदनुदर्शिताः ॥ २०
तेऽधर्मेणेह संयुक्ताः परीताः कालधर्मणा ।
धर्मेण निहता युद्धे गताः स्वर्गं न संशयः ॥ २१

C. 14. 1584
B. 14. 54. 22
K. 14. 54. 24

---

14 ^{a}) K3 ब्रह्म. —^{b}) T G1. 2 M1. 3. 4 [ऽ]हं (for ऽथ). K2. 4 B3. 4 Dc1 Dn1 D1–4 प्रभवाऽव्ययः (D2. 3 °यं); G1 M °व्ययं; G2 °व्यहं. G3 शर्वः शक्रो भवाऽव्ययौ. —^{c}) B3 om. सर्वस्य. —^{d}) K4 सृष्टा.

15 D4 om. 15^{ab}. —^{a}) K1 D3 अधर्म-; Dc1 स्वधर्मे. —^{b}) Ś1 K1. 3–5 B3. 5 D5. 6 G2 M1. 3 अच्युतः (K3. 5 B3 °त) (for अप्युत). K2 सर्वेषां मदनच्युताः (sic). —^{c}) B2 बध्नाति. K2. 4 D1 धर्मसेतुं निब(K2 च ब)ध्नामि. —^{d}) K2 च युगे; D4 (marg. *sec. m.*) चलितं (for the second चलिते). D1 चलितं चलितं युगे; G3 चरिते चरिते युगे. —^{e}) Ś1 तासु; B5 तथा (for तास्ता). Dc1 योनिं; D4 योनिः. K2. 4. 5 D1 G3 तां तां योनिं प्रविश्या(K4 D1 °वक्ष्या)हं; T1 G1 तस्माद्योनिं प्रविश्याहं. —^{f}) M4 प्राणिनां (for प्रजानां).

16 ^{a}) T G1 पुनस् (for यदा). K2 यदा त्वं वेदयोनौ वा; B1. 2 (before corr.) D2–4 यदाहं देवयोनी(B2 [before corr.] D4 °नि)षु. —^{b}) D3 वक्ष्यामि (for वर्तामि). G3 वर्ते कुरुकुलोद्वह. — Ś1 K1. 3. 5 om. (hapl.) 16^{c}-17^{b}. D1 repeats 16^{cd} after 17^{b}. —^{c}) K4 D1 (both times) तदैव; B3 तदा त्वं; T G1 तदेहं (T °हे); G2 तदेव; M तदेह (for तदाहं). D3 दैववत्; G3 एव तत् (for देववत्). —^{d}) K2 भासयामि (for आचरामि). K4 (marg. *sec. m.*) D1 (both times) भृगू(K4 [orig.] रघू)द्वह (for न संशयः).

17 Ś1 K1. 3. 5 om. 17^{ab} (cf. v. l. 16). D4 om. (? hapl.) 17. —^{a}) G2 यथा (for यदा). K2 B1–4 Dc1 च; B5 Dn1 D5. 6 वा (for तु). —^{b}) G3 वर्तेहं (for वर्तामि). — After 17^{b}, D1 repeats 16^{cd} and om. 17^{cd}. —^{c}) K5 चेष्टां; B5 Dc1 D5. 6 सर्वम् (for चेष्टाः). B3 तदा गंधर्वचेष्टायाः; G3 यथा गंधर्ववद्वेषः. —^{d}) K4 चरामि भृगुनंदन; K5 सर्वां चेष्टामि सर्वशः; Dc1 D5. 6 आचरामि न संशयः.

18 ^{a}) G1 यथा (for यदा). G3 वर्ते (for चैव). —^{b}) T1 तथा; M3 कदा (for तदा). D6 चेत्तामि (sic); G3 चेष्टा तु (for वर्तामि). — D4 om. 18^{cd}. —^{c}) K2 -योनौ च; K4 Dc1 D1 T G -योनौ तु; B1. 2 -योनीषु; B3. 4 -योन्यां तु; B5 -योनीस्तु; Dn1 D5. 6 M -योन्योस्तु (for -योनीश्च). —^{d}) K1 यथाविद्; K2 तदा तद्; D6 तथा* (for यथावद्). K4 तथावृद्धि चराम्यहं; G3 तथावृत्तिश्चरा°.

19 K2 om. (? hapl.) 19^{a}-20^{b}. —^{a}) Ś1 मानुषे; G3 मानुष्यं; M1. 2 °ष्या. K1. 3. 5 Dn1 D2–4 वर्तमानेन; B Dc1 M °ता ते तु; G1 बिभ्रता ते तु. K4 D1 मन्युना वर्तमानेपि. —^{b}) K1. 3 याचितं; K5 D5. 6 G2 याचता; M2 याचितो. B2 कृपणं यांति मायया. — K4 om. (hapl.) 19^{c}–20^{b}. —^{c}) G3 वै (for ते). D4 T2 जातसंमोहो (T2 °हाद्); T1 G1. 2 जयसंमोहाद् (T1 °हा). —^{d}) B1. 3 Dc1 D1–3 [ऽ]गृह्णंत; B5 गृह्णंतु. K5 यद्धितं; B4 T G1. 2 मोहितं (for मे हितम्). B2 Dn1 D4–6 वचोगृह्णंत मोहिताः (B2 °तं).

20 K2. 4 om. 20^{ab} (cf. v. l. 19). —^{a}) B3 जयं (for भयं). T G1. 2 तु (for च). —^{b}) D4 यथा (for मया). —^{c}) G3 M1. 2 क्रुद्धे च (G3 तु). B1. 5 तु (for च). D5. 6 क्रुद्धेन वपुषा भूत्वा. —^{d}) T G1. 2 M उप- (for अनु-). Ś1 K1. 3. 5 D3 -दर्शितं (D3 °तः); K2. 4 D1 -पूर्वशः (for -दर्शिताः). G3 यथावदपि गर्हिताः.

21 ^{a}) B1–3 Dc1 स्वेन धर्मेण; Dn1 ते स्वधर्मेण; D5. 6 ते तु पापेन; T2 G1 M4 ते धर्मेण ह (T2 हि); G3 तेनाधर्मेण (for तेऽधर्मेणेह). K3 संयुक्तः. —^{b}) T G1 पतिताः (for परीताः). K4 D1 -कर्मणा; B4 M2. 3

C. 14. 1563
B. 14. 54. 23
K. 14. 54. 25

लोकेषु पाण्डवाश्चैव गताः ख्यातिं द्विजोत्तम ।
एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

५४

उत्तङ्क उवाच ।

अभिजानामि जगतः कर्तारं त्वां जनार्दन ।
नूनं भवत्प्रसादोऽयमिति मे नास्ति संशयः ॥ १
चित्तं च सुप्रसन्नं मे त्वद्भावगतमच्युत ।
विनिवृत्तश्च मे कोप इति विद्धि परंतप ॥ २
यदि त्वनुग्रहं कंचित्त्वत्तोऽर्होऽहं जनार्दन ।
द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरं तन्निदर्शय ॥ ३

वैशंपायन उवाच ।

ततः स तस्मै प्रीतात्मा दर्शयामास तद्वपुः ।
शाश्वतं वैष्णवं धीमान्ददृशे यद्धनंजयः ॥ ४
स ददर्श महात्मानं विश्वरूपं महाभुजम् ।
विस्मयं च ययौ विप्रस्तद्दृष्ट्वा रूपमैश्वरम् ॥ ५

-धर्मिणा; D_{5} -धर्मतः. D_{6} परीता धर्मकालतः. — ^{c}) D_{6} निहतो. — ^{d}) D_{6} स्वर्गे.

22 ^{a}) Dc_{1} सर्वे; G_{3} ख्यातिं (for चैव). — ^{b}) D_{3} गताः क्षाति (sic); G_{3} गमिष्यंति (for गताः ख्यातिं). $K_{2.5}$ न संशयः (for द्विजोत्तम). $D_{5.6}$ गताः ख्यातिं (D_{6} °तं) द्विजोत्तमाः. — ^{d}) M_{2-4} मा (for मां).

Colophon. — *Sub-parvan:* $K_{2.4.5}$ B D (except D_{1}) उत्तं($B_{1.2.4.5}$ °तं)कोपाख्यानं. — *Adhy. name:* T_{1} भगवत्तत्त्वं; G_{3} श्रीकृष्णमाहात्म्यकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): $\acute{S}_{1}$ 63; B_{1} 56; $B_{2.5}$ 53 (as in text); Dn_{1} M_{4} (*inf. lin.*) 54; D_{4} 50; T_{1} 40; T_{2} $G_{1.2}$ M 39; G_{3} 52. — *Śloka no.:* Dn_{1} 23.

54

1 B उतंक; S उदंक (for उत्तङ्क). — ^{b}) $\acute{S}_{1}$ K_{3} M_{2-4} त्वा. — K_{4} D_{1} om. (hapl.) 1^{c}–3^{b}. — ^{c}) $K_{2.3}$ तव (for भवत्-). K_{2} [ऽ]द्य (for ऽयम्). — ^{d}) K_{2} मतिर् (for इति). K_{2} B_{4} S [अ]त्र (for [अ]स्ति). D_{6} संशयं.

2 K_{4} D_{1} om. 2 (cf. v. l. 1). — ^{a}) K_{2} वित्तं; G_{3} मनश् (for चित्तं). $D_{2.4}$ संप्रसन्नं; D_{3} संप्रशांतं. — ^{b}) M_{2} तद् (for त्वद्-). B_{2} (marg. as in text) -रतम् (for -गतम्). — ^{c}) $\acute{S}_{1}$ $K_{1.3}$ B_{3} शाप (for कोप). $B_{1.2.4.5}$ D (D_{1} om.) विनिवृत्तं च मे (Dc_{1} om. मे) शापाद्. — ^{d}) G_{3} यदूत्तम (for परंतप).

3 K_{4} D_{1} om. 3^{ab} (cf. v. l. 1). — ^{a}) T_{2} G_{2} कश्चित्; M किंचित् (for कंचित्). — ^{b}) B D (D_{1} om.) त्वत्तोर्हामि; T_{1} त्वत्तो भोक्तुं; G_{1} त्वद्भक्तोहं (for त्वत्तोऽर्होऽहं). K_{2} ममोपरि रमाप्रिय. — 3^{cd} = (var.) 6. 33. 3^{cd}. — ^{c}) $\acute{S}_{1}$ तद् (for ते). K_{2} वासुदेव महा**. — ^{d}) $K_{4.5}$ S वैष्णवं (for ऐश्वरं). K_{4} मे नि-; D_{4} तद्धि; D_{6} विद्धि; G_{3} मां नि- (for तन्नि-). K_{2} तद्रूपं दर्शयाद्य वै.

4 K_{2} om. 4. — ^{a}) $K_{4.5}$ D_{1} तु (for स). — ^{c}) K_{4} D_{1} वैष्णवं शाश्वतं धीमान्. — ^{d}) $K_{4.5}$ D_{1} G_{3} यद्ददर्श; B_{2} ददृशे तद्; M_{2} °शे यं (sic). G_{2} ददृशे धर्मनंदनः.

5 After 5^{a}, K_{4} D_{1} ins.:

109* वैष्णवं रूपमुत्तमम् ।
सुमहत्तेजसा युक्तं.

— ^{b}) $\acute{S}_{1}$ $K_{1.3}$ महा(K_{3} °ह)द्भुतं; Dc_{1} महाभूतं; T G_{1} °भुज. — After 5^{b}, $K_{4.5}$ B D T_{2} ins.:

110* सहस्रसूर्यप्रतिमं दीप्तिमत्पावकोपमम् ।
सर्वमाकाशमावृत्य तिष्ठन्तं विश्वतोमुखम् ।
तदृष्ट्वा परमं रूपं विष्णोर्वैष्णवमद्भुतम् ।

[(L. 1) D_{4} दीप्त्या यत् (for दीप्तिमत्). — (L. 2) D_{4} T_{2} सर्वमावृत्य तिष्ठंतं (for the prior half). D_{4} आकाशं; T_{2} विश्वेशं (for तिष्ठन्तं). B_{2} Dn_{1} D_{2-6} सर्वतोमुखं (for विश्व°). — (L. 3) $D_{4.6}$ T_{2} तं (for तद्). $B_{1.2}$ (marg.

उत्तङ्क उवाच ।
विश्वकर्मन्नमस्तेऽस्तु यस्य ते रूपमीदृशम् ।
पद्भ्यां ते पृथिवी व्याप्ता शिरसा चावृतं नभः ॥ ६
द्यावापृथिव्योर्यन्मध्यं जठरेण तदावृतम् ।
भुजाभ्यामावृताश्चाशास्त्वमिदं सर्वमच्युत ॥ ७
संहरस्व पुनर्देव रूपमक्षय्यमुत्तमम् ।
पुनस्त्वां स्वेन रूपेण द्रष्टुमिच्छामि शाश्वतम् ॥ ८

वैशंपायन उवाच ।
तमुवाच प्रसन्नात्मा गोविन्दो जनमेजय ।
वरं वृणीष्वेति तदा तमुत्तङ्कोऽब्रवीदिदम् ॥ ९
पर्याप्त एष एवाद्य वरस्त्वत्तो महाद्युते ।
यत्ते रूपमिदं कृष्ण पश्यामि प्रभवाप्ययम् ॥ १०
तमब्रवीत्पुनः कृष्णो मा त्वमत्र विचारय ।
अवश्यमेतत्कर्तव्यममोघं दर्शनं मम ॥ ११

C. 14. 1598
B. 14. 55. 12
K. 14. 55. 17

---

as above). $_3$ अच्युतं; D$_{5.6}$ उत्तमं (for अद्भुतम्).]

— ^{c}) G$_3$ ततो (for ययौ). — ^{d}) B D (except D$_1$) तं दृष्ट्वा परमेश्वरं.

6 B उतंक; S उदंक (for उत्तङ्क). — After the ref., T G M$_{3.4}$ ins.:

111* नमो नमस्ते सर्वात्मन्नारायण परात्पर ।
परमात्मन्पद्मनाभ पुण्डरीकाक्ष माधव ।
हिरण्यगर्भरूपाय संसारोत्तारणाय च ।
पुरुषाय पुराणाय चान्तर्यामाय ते नमः ।
अविद्यातिमिरादित्यं भवव्याधिमहौषधम् । [5]
संसारार्णवपारं त्वां प्रणमामि गतिर्भव ।
सर्ववेदैकवेद्याय सर्वदेवमयाय च ।
वासुदेवाय नित्याय नमो भक्तप्रियाय ते ।
दयया दुःखमोहान्मां समुद्धर्तुमिहार्हसि ।
कर्मभिर्बहुभिः पापैर्बद्धं पाहि जनार्दन । [10]

[(L. 1) T G$_1$ परात्मक (for परात्पर). — (L. 3) T$_1$ G$_{1.2}$ संसारोत्तरणाय च (for the post. half). — (L. 4) T$_2$ G$_1$ शांतशामाय; G$_3$ भूतांतर्धाय (for चान्तर्यामाय). — (L. 5) G$_3$ तव (for भव-). T$_2$ G$_1$ -महौषधिं. — (L. 6) T$_1$ G$_1$ -सारं (for -पारं). M$_4$ त्वा (for त्वां). — (L. 7) T$_2$ G$_1$ सर्ववेदैरवेदाय (for the prior half). G$_{1.2}$ सर्ववेद- (for °देव-). — (L. 9) M$_4$ मा (for मां). G$_3$ यदा हि दुःखमापन्नं (for the prior half). G$_3$ त्वम् (for इह).]

— ^{a}) Ś$_1$ K$_{1-3}$ D$_6$ -कर्म; G$_3$ -रूप (for -कर्मन्). — ^{b}) T$_2$ G$_3$ ऐश्वरं (for ईदृशम्). B D (except D$_1$) विश्वात्मन्वि(Dc$_1$ °त्मा वि)श्वसंभव. — D$_3$ om. 6^{c}–7^{b}. — ^{c}) K$_2$ च (for ते). Ś$_1$ K$_1$ देवी; K$_3$ देव (for व्याप्ता). — ^{d}) Ś$_1$ B$_2$ संवृतं; K$_4$ Dc$_1$ D$_1$ च वृतं (for चावृतं).

7 D$_3$ om. 7^{ab} (cf. v. l. 6). — ^{a}) K$_3$ तन् (for यन्). G$_3$ मध्ये. — ^{b}) B$_3$ जठरे (submetric) (for °रेण). K$_4$ Dn$_1$ D$_{1.2.4-6}$ तवावृतं; B$_4$ वृतं तदा; B$_5$ G$_2$ तथावृतं; G$_3$ M$_3$ समा (for तदा°). — ^{c}) Some MSS. आवृत्ताश्. K$_5$ त्वाशास्; G$_3$ शाखास् (for चाशास्). — ^{d}) K$_4$ M$_2$ अच्युतं.

8 ^{b}) K$_{3-5}$ D$_1$ अक्षयम्. — ^{c}) Ś$_1$ K$_{1.3}$ त्वा. — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1.3}$ केशव (for शाश्वतम्).

9 After the ref., K$_4$ D$_1$ ins.:

112* मुनिं वित्रस्तमनसं दृष्ट्वा कृष्णो महामनाः ।
मनसा सुप्रसन्नेन प्रीयमाणो जनार्दनः ।

— ^{d}) B Dc$_1$ उतंको; S उदंको.

10 ^{a}) K$_4$ D$_1$ कृष्ण (for एष). K$_{2.4.5}$ D$_1$ मे त्वद्य; D$_{5.6}$ एवायं (for एवाद्य). G$_3$ पर्याप्त एवाद्य वर. — ^{b}) G$_3$ एष; Bom. ed. परस् (for वरस्). K$_3$ तु त्वो (for त्वत्तो). D$_6$ महाद्युतिः. — ^{c}) D$_2$ तत्; D$_3$ ये (for यत्). M$_{1.2}$ lacuna for कृष्ण. — ^{d}) K$_2$ T M$_{1-3}$ प्रभवाव्ययं; K$_4$ D$_1$ प्रलयाव्ययं; B$_{1-3}$ Dn$_1$ D$_{2-6}$ पुरुषोत्तम; B$_{4.5}$ Dc$_1$ पुरुषाव्ययं (for प्रभवाप्ययम्).

11 ^{a}) Ś$_1$ K$_{1.3}$ पुनस्तमब्रवीत्कृष्णो. — ^{b}) G$_3$ मां त्वमत्र विहारय (sic). — ^{c}) K$_2$ एव (for एतत्). — ^{d}) K$_2$ Dc$_1$ मया; T$_2$ G M$_{1.2.4}$ तव (for मम). B$_{1.2}$ अमोघं मम दर्शनं.

12 B उतंक; S उदंक. — ^{a}) K$_4$ B$_1$ Dn$_1$ D$_{1.5}$ अवश्यं. Ś$_1$ K$_{1.3}$ मे; K$_{2.4.5}$ B$_{1.3-5}$ Dc$_1$ D$_1$ G$_3$ चेद्; B$_2$ Dn$_1$ D$_{2-6}$ च (for वै). G$_2$ अवश्यः करणीयो वै. — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1-3}$ B$_4$ यदेतन्; G$_3$ यद्येव (for यद्येतन्). K$_4$ D$_{1.6}$ यथैतन्म(D$_6$ पतन्मे म)न्यते भवान्.

C. 14. 1599
B. 14. 55. 13
K. 14. 55. 16

उत्तङ्क उवाच ।

अवश्यकरणीयं वै यद्येतन्मन्यसे विभो ।
तोयमिच्छामि यत्रेष्टं मरुष्वेतद्धि दुर्लभम् ॥ १२

वैशंपायन उवाच ।

ततः संहृत्य तत्तेजः प्रोवाचोत्तङ्कमीश्वरः ।
एष्टव्ये सति चिन्त्योऽहमित्युक्त्वा द्वारकां ययौ ॥ १३
ततः कदाचिद्भगवानुत्तङ्कस्तोयकाङ्क्षया ।
तृषितः परिचक्राम मरौ सस्मार चाच्युतम् ॥ १४
ततो दिग्वाससं धीमान्मातङ्गं मलपङ्किनम् ।
अपश्यत मरौ तस्मिन्श्वयूथपरिवारितम् ॥ १५
भीषणं बद्धनिस्त्रिंशं बाणकार्मुकधारिणम् ।
तस्याधः स्रोतसोऽपश्यद्वारि भूरि द्विजोत्तमः ॥ १६
स्मरन्नेव च तं प्राह मातङ्गः प्रहसन्निव ।
एह्युत्तङ्क प्रतीच्छस्व मत्तो वारि भृगूद्वह ।
कृपा हि मे सुमहती त्वां दृष्ट्वा तृट्समाहतम् ॥ १७
इत्युक्तस्तेन स मुनिस्तत्तोयं नाभ्यनन्दत ।
चिक्षेप च स तं धीमान्वाग्भिरुग्राभिरच्युतम् ॥ १८
पुनः पुनश्च मातङ्गः पिबस्वेति तमब्रवीत् ।
न चापिबत्स सक्रोधः क्षुभितेनान्तरात्मना ॥ १९
स तथा निश्चयात्तेन प्रत्याख्यातो महात्मना ।
श्वभिः सह महाराज तत्रैवान्तरधीयत ॥ २०
उत्तङ्कस्तं तथा दृष्ट्वा ततो व्रीडितमानसः ।

— ^{c}) K$_3$ यत्रेष्टो ; D$_{5.6}$ य(D$_6$ त)त्त्वेन ; G$_3$ यच्छ्रेन (for यत्रेष्टं). — ^{d}) K$_4$ मेरूषु ; D$_8$ मरूश्च (for मरुषु).

13 N om. the ref. — ^{a}) Dc$_1$ संहृत्य. D$_{5.6}$ तेजः स्वं (for तत्तेजः). — ^{b}) B Dc$_1$ [उ]तंकम् ; S [उ]दंकम्. — ^{c}) K$_3$ D$_{3.4}$ यष्टव्ये ; D$_{5.6}$ प्रष्टव्ये. G$_3$ स तु (for सति). — ^{d}) Ś$_1$ द्वारिकां. G$_3$ गतः (for ययौ). — After 13, Ś$_1$ K$_{1.3}$ ins. an addl. colophon [*Adhy. no.*: Ś$_1$ 64].

14 Before 14, Ś$_1$ K$_{1.3}$ ins वैशंपायन उवाच. — ^{b}) K$_1$ अतंकस् ; B Dc$_1$ उतंकस् ; S उदंकस्. B$_{1.2}$ M$_1$ -काम्यया (for -काङ्क्षया). — ^{d}) D$_3$ चास्मार (for स°).

15 ^{b}) D$_2$ G$_1$ corrupt. K$_3$ मतंगं. Ś$_1$ (before corr. as in text) B$_{1.2}$ D$_8$ -पंक्लिं ; K$_2$ -पंकितं. K$_5$ -लिंपितं ; Dc$_1$ -पंकिणं ; T -वर्तिनं. K$_4$ मातंगं वलकंपिनं. — G$_3$ om. 15^{c}–17^{b}. — ^{c}) T$_2$ G$_1$ अपश्यत्तु. K$_3$ मलौ (for मरौ). — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1.3}$ श्व(K$_1$ क)जूट- ; K$_{2.4}$ स्वयूथ- (for श्वयूथ-). B$_4$ -विराजितं (submetric) (for -परिवारितम्).

16 G$_3$ om. 16 (cf. v. l. 15). — ^{a}) K$_1$ corrupt ; G$_2$ भूषणं (for भी°). T$_2$ भद्र- (for बद्ध-). D$_{5.6}$ -निस्त्रंश. — ^{b}) K$_3$ -दारिणं (for -धा°). — ^{c}) Dc$_1$ corrupt. T$_1$ G$_{1.2}$ **Cv** [अ]थ (for [अ]धः). K$_{2.4}$ B$_{2.3}$ Dc$_1$ D$_{1.3}$ श्रोतसो ; D$_4$ M$_4$ स्रोतसा. — ^{d}) K$_2$ सृजोत्तमः (sic) ; K$_4$ Dc$_1$ D$_6$ M$_2$ द्विजोत्तम (K$_4$ °मं).

17 G$_3$ om. 17^{ab} (cf. v. l. 15). — ^{a}) Ś$_1$ K$_{1.3}$ स्वत्रद्वै स ; K$_4$ D$_1$ स्ववज्जलं ; K$_5$ श्रवंतं स ; B$_{1.2}$ सयत्नेव ; D$_6$ स्मरंतेव ; S (G$_3$ om. ; T$_2$ before corr.) स्त्रवंतं स (for स्मरन्नेव). M$_{1.2}$ तत् (for तं). — ^{b}) K$_3$ मतंगः. — ^{c}) B$_{1-4}$ [उ]तंक ; B$_5$ [उ]दंक. K$_{4.5}$ D$_1$ T G$_{1.2}$ प्रतीच्छ त्वं ; D$_2$ °क्षस्व ; D$_3$ °ह्यस्व ; D$_6$ °यस्व (for °च्छस्व). — ^{d}) K$_2$ वारि मत्तो (by transp.) ; B$_{1.2}$ वारि भूरि (B$_1$ °वि) ; B$_5$ मत्तो भूरि. — ^{f}) D$_6$ त्वा. B$_1$ क्षुत्- (for तृट्-). K$_{1.2.4}$ D$_1$ -समाहितं ; K$_3$ -पिपासितं ; Dc$_1$ S -समन्वितं ; Dn$_1$ D$_{1-6}$ -समाश्रितं (for °हतम्). K$_5$ त्वां दृष्ट्वा वर्धितं हि वै.

18 ^{b}) G$_3$ तं क्रोधान् (for तत्तोयं). K$_3$ D$_6$ [अ]भिनंदत ; T G [अ]भ्यमन्यत (for °नन्दत). — ^{c}) G$_3$ चुकोप (for चिक्षेप). — ^{d}) T$_2$ अप्याभिर् (for उग्रा°). Ś$_1$ K$_{1-3}$ अच्युतः (K$_2$ °त).

19 T$_1$ om. 19^{a}–21^{b}. — ^{a}) T$_2$ G$_{1.2}$ तु (for च). B$_4$ मतंगश्च (for च मातङ्गः). — K$_4$ D$_1$ M$_{1.2}$ om. (hapl.) 19^{c}–22^{d}. — ^{c}) B$_4$ Dc$_1$ चापिबत (for न चापिबत्). K$_2$ सुसंक्रुद्ध ; T$_2$ G$_{1.3}$ च सक्रोधः (G$_3$ °धात्). — ^{d}) G$_{1.3}$ M$_3$ क्षुधितेन (for क्षुभि°).

20 K$_4$ D$_1$ T$_1$ M$_{1.2}$ om. 20 (cf. v. l. 19). D$_3$ om. (hapl.) 20^{ab} ; Ś$_1$ reads it on marg. — ^{a}) Ś$_1$ तथापि ; K$_{1.3}$ तथा हि ; B$_4$ Dc$_1$ तथा तु (for स तथा). K$_5$ स निश्चयात्तथा तेन. — ^{b}) G$_3$ महामनाः.

21 K$_4$ D$_1$ M$_{1.2}$ om. 21 ; T$_1$ om. 21^{ab} (for all,

मेने प्रलब्धमात्मानं कृष्णेनामित्रघातिना ॥ २१
अथ तेनैव मार्गेण शङ्खचक्रगदाधरः ।
आजगाम महाबाहुरुत्तङ्कश्चैनमब्रवीत् ॥ २२
न युक्तं तादृशं दातुं त्वया पुरुषसत्तम ।
सलिलं विप्रमुख्येभ्यो मातङ्गस्रोतसा विभो ॥ २३
इत्युक्तवचनं धीमान्महाबुद्धिर्जनार्दनः ।
उत्तङ्कं श्लक्ष्णया वाचा सान्त्वयन्निदमब्रवीत् ॥ २४
यादृशेनेह रूपेण योग्यं दातुं वृतेन वै ।
तादृशं खलु मे दत्तं त्वं तु तन्नावबुध्यसे ॥ २५
मया त्वदर्थमुक्तो हि वज्रपाणिः पुरंदरः ।
उत्तङ्कायामृतं देहि तोयरूपमिति प्रभुः ॥ २६
स मामुवाच देवेन्द्रो न मर्त्योऽमर्त्यतां व्रजेत् ।
अन्यमस्मै वरं देहीत्यसकृद्भृगुनन्दन ॥ २७
अमृतं देयमित्येव मयोक्तः स शचीपतिः ।
स मां प्रसाद्य देवेन्द्रः पुनरेवेदमब्रवीत् ॥ २८
यदि देयमवश्यं वै मातङ्गोऽहं महाद्युते ।
भूत्वामृतं प्रदास्यामि भार्गवाय महात्मने ॥ २९
यद्येवं प्रतिगृह्णाति भार्गवोऽमृतमद्य वै ।
प्रदातुमेष गच्छामि भार्गवायामृतं प्रभो ।
प्रत्याख्यातस्त्वहं तेन न दद्यामिति भार्गव ॥ ३०
स तथा समयं कृत्वा तेन रूपेण वासवः ।
उपस्थितस्त्वया चापि प्रत्याख्यातोऽमृतं ददत् ।

C. 14. 1619
B. 14. 55. 28
K. 14. 53. 37

---

cf. v. l. 19). —^{a}) B Dc1 उतंकस्; T2 G M3.4 उदंकस्. K3 D3 ततो; T2 तदा (for तथा). —^{b}) K3 तथा; D6 तमो (sic); G2 तत्र (for ततो). T2 G1 शंकित-; G2 वृद्धित-; M3.4 व्रीळित- (for व्रीडित-). —^{c}) K3 *लब्धम्; D4 प्रालब्धम्; G1 प्रलु°; G3 प्रलोभ्यम्. —^{d}) G2 कृष्णेनामिततेजसा.

22 K4 D1 M1.2 om. 22 (cf. v. l. 19). —^{c}) B D (D1 om.) -बुद्धिर् (for -बाहुर्). —^{d}) K1 B उतंकश्; K2.3 Dc1 उतं(K2 °त्तं)कं; S (M1.2 om.) उदंकश्. Ś1 K1.3 [इ]दम्; K5 तम्; D3 G1 [ए]वम् (for [ए]नम्).

23 Before 23, K4 D1 ins. उत्तङ्क उवाच. —^{a}) M2 युक्तस्. K5 त्वीदृशं (for ता°). —^{b}) Ś1 K1.3 त्वया तु पुरुषोत्तम. —^{c}) K3 -मुखेभ्यो. —^{d}) K2.4 B2 D1 -श्रोतसा; D6 -स्रोतसां.

24 ^{a}) Ś1 K1.3.5 [उ]क्तो (for [उ]क्त-). B D (except D1) तं तु; T G1 धीरं (for धीमान्). —^{b}) K1.3 महाबुद्धि-. —^{c}) K1 B Dc1 उतंकं; S उदंकं.

25 ^{a}) Ś1 K D1 G3 [ए]व (for [इ]ह). —^{b}) D5 दातुं योग्यं (by transp.). Ś1 K1.3 वृत्तेन; K4.5 D1–6 T2 G1 धृतेन; B5 G2 व्रतेन; G3 अनेन (for वृतेन). B1–3.4 (marg.) ह (for वै). B4 Dc1 योग्यं दातुं वृतेनघ. —^{d}) Ś1 T G2.3 तं (for तन्). B3.4 Dc1 -बुध्यथाः (for °से). B2.5 Dn1 D2–6 Bom. ed. तच्च (D5.6 लब्धं; Bom. ed. यच्च) त्वं नावबुध्यथाः.

26 ^{a}) B2 Dn1 D2–6 वै; M1.2 [ऽ]सि (for हि). —^{b}) B3 पुनः पुनः (for पुरंदरः). —^{c}) B Dc1 उतंकाय; S उदं°. —^{d}) K2 इदं (for इति). Ś1 K1.3 प्रभो.

27 K3 Dc1 om. 27^{c}–28^{d}. —^{c}) G1 M अन्यद् (for अन्यम्). —^{d}) K2 असकृद्; T2 तेन त्वं (for [इ]त्यसकृद्). K4 D1 ह्यसकृज्जगदीश्वरः.

28 K3 Dc1 om. 28 (cf. v. l. 27). —^{a}) K2.4.5 B1.3 D1 इत्येवं. —^{b}) B1 इति (for मया). K4 उक्तं. Dn1 च (for स). — G1 om. 28^{c}–29^{d}. —^{c}) K1 corrupt. D1 G2 M मा (for मां).

29 G1 om. 29 (cf. v. l. 28). —^{a}) Ś1 D3 देवम् (sic); K1 चेयम् (for देयम्). K2 हि; D5.6 ते; G3 चेन् (for वै). —^{b}) M1.2 [ऽ]यं (for ऽहं). B1.2 Dn1 D2–6 T G3 महामते (for °द्युते). —^{c}) K2 D2 भूत्वाभूतं. —^{d}) K2 महामते; D6 °त्मनि.

30 ^{a}) G3 [ए]तत् (for [ए]वं). K2 -गृह्णामि; K4 D6 -गृह्णाति; D1 (also as in text) -गृह्णासि. —^{b}) K2.4.5 D1 उत्तमं (for अद्य वै). B3 भार्गवोप्यमृतं विभो. —^{c}) K5 एव (for एष). —^{d}) K4 B5 Dc1 D1.5.6 T G2.3 विभो (for प्रभो). B1.2 Dn1 D2–4 भार्गवस्यामृतं विभो; B3 वचनात्तव केशिहन्. —^{f}) K2 om. न. T G1.2 M दास्यामि (for दद्याम्). K2.4.5 D1 माधव (for भार्गव). B Dc1 Dn1 D3–6 G3 दास्यामि न (B3–5 Dc1 D5.6 G3 न दास्यामि) कथंचन.

C. 14. 1620
B. 14. 55. 34
K. 14. 55. 37
चण्डालरूपी भगवान्सुमहांस्ते व्यतिक्रमः ॥ ३१
यत्तु शक्यं मया कर्तुं भूय एव तवेप्सितम् ।
तोयेप्सां तव दुर्धर्ष करिष्ये सफलामहम् ॥ ३२
येष्वहःसु तव ब्रह्मन्सलिलेच्छा भविष्यति ।
तदा मरौ भविष्यन्ति जलपूर्णाः पयोधराः ॥ ३३
रसवच्च प्रदास्यन्ति ते तोयं भृगुनन्दन ।
उत्तङ्कमेघा इत्युक्ताः ख्यातिं यास्यन्ति चापि ते ॥ ३४
इत्युक्तः प्रीतिमान्विप्रः कृष्णेन स बभूव ह ।
अद्याप्युत्तङ्कमेघाश्च मरौ वर्षन्ति भारत ॥ ३५

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

---

31 ^{a}) T G$_1$ तदा (for तथा). — For 31^{ab}, G$_3$ subst.:

113* स तथा तेन रूपेण वासवस्त्वामुपागतः ।

— ^{c}) D$_4$ [आ]दि- (for [अ]पि). — ^{d}) K$_{4.5}$ D$_1$ T$_1$ M$_1$ ददन्; G$_2$ दधत् (for ददत्). — ^{e}) K$_5$ B$_{1-4}$ Dn$_1$ D$_{2-6}$ G$_3$ चांडाल- (D$_4$ °ळ-). D$_6$ -रूपो; T$_1$ -रूप- (for -रूपी). K$_3$ D$_5$ मघवा (for भगवान्). — ^{f}) K$_2$ स (for सु-). D$_6$ तद् (for ते).

32 ^{a}) K$_2$ यत्र; M$_1$ यस्तु (for यत्तु). D$_{5.6}$ [अ]शक्यं (for शक्यं). G$_3$ यत्तु कर्तुं मया शक्यं. — ^{b}) M$_{1.2}$ एष (for एव). — ^{c}) B$_2$ G$_2$ तोयेच्छां (for तोयेप्सां). Ś$_1$ K$_{2.4.5}$ B$_1$ Dn$_1$ D$_{2-6}$ दुर्धर्षां; K$_1$ °र्षं; B$_2$ °र्षः. Dc$_1$ तोयेच्छां यदि दुर्धर्ष. — ^{d}) Dc$_1$ सफलम्; D$_3$ स सताम् (for सफलाम्).

33 ^{a}) B D (except D$_1$) च ते (for तव). K$_1$ T G$_1$ M$_1$ ब्रह्म. — ^{b}) K$_{1.2.4}$ B$_4$ Dc$_1$ Dn$_1$ D$_{1-4}$ G$_3$ सलिलेप्सा; D$_{5.6}$ तोयेप्सा च; T G$_1$ सुजलेप्सा (G$_1$ °च्छा) (for सलिलेच्छा). — ^{c}) K$_{4.5}$ D$_{5.6}$ मेरौ; D$_4$ पूर्णौ (sic) (for मरौ). — ^{d}) K$_3$ जलपूर्णः पयोधरः.

34 ^{a}) G$_3$ प्रसवाच् (for रसवच्). — ^{b}) K$_{2.5}$ तत्तोयं; Dc$_1$ D$_{5.6}$ S तोयं ते (G$_3$ वै) (by transp.). K$_4$ भृगुनंदनं. — ^{c}) K$_1$ B Dc$_1$ उतंकमेघा; S उदंकमेघा. — ^{d}) K$_3$ corrupt. Ś$_1$ K$_1$ चैव ते; K$_{2.4}$ D$_{1.5.6}$ चापरे; M$_4$ वा भुवि (for चापि ते).

35 ^{a}) K$_1$ इत्युक्ता. K$_1$ Dn$_1$ विप्र; K$_{2.4.5}$ D$_1$ क्षिप्रं; K$_3$ विप्राः. — ^{b}) K$_2$ T$_1$ G$_1$ च (for स). — ^{c}) K$_1$ B Dc$_1$ [उ]तंक-; S (except G$_3$) [उ]दंक-. K$_{2.5}$ तु; K$_4$ D$_1$ S ते (for च). — ^{d}) D$_{3-6}$ मेरौ (for मरौ). K$_2$ वर्षंत; T G$_{1.2}$ M वर्तंति (for वर्षन्ति). K$_4$ D$_1$ चापरे (for भारत).

Colophon. — *Sub-parvan*: K$_{2.4.5}$ B D T$_1$ उत्तं- (B$_{1.3}$ Dc$_1$ °तं-; T$_1$ °दं)कोपाख्यानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś$_1$ 65; B$_1$ 48; B$_2$ 54 (as in text); Dn$_1$ M$_4$ (*inf. lin.*) 55; D$_4$ 51; T$_1$ 41; T$_2$ G$_{1.2}$ M 40; G$_3$ 53. — *Śloka no.*: Dn$_1$ 38.

५५

जनमेजय उवाच ।

उत्तङ्कः केन तपसा संयुक्तः सुमहातपाः ।
यः शापं दातुकामोऽभूद्विष्णवे प्रभविष्णवे ॥ १

वैशंपायन उवाच ।

उत्तङ्को महता युक्तस्तपसा जनमेजय ।
गुरुभक्तः स तेजस्वी नान्यं कंचिदपूजयत् ॥ २
सर्वेषामृषिपुत्राणामेष चासीन्मनोरथः ।
औत्तङ्कीं गुरुवृत्तिं वै प्राप्नुयामिति भारत ॥ ३
गौतमस्य तु शिष्याणां बहूनां जनमेजय ।
उत्तङ्केऽभ्यधिका प्रीतिः स्नेहश्चैवाभवत्तदा ॥ ४
स तस्य दमशौचाभ्यां विक्रान्तेन च कर्मणा ।
सम्यक्चैवोपचारेण गौतमः प्रीतिमानभूत् ॥ ५
अथ शिष्यसहस्राणि समनुज्ञाय गौतमः ।
उत्तङ्कं परया प्रीत्या नाभ्यनुज्ञातुमैच्छत ॥ ६
तं क्रमेण जरा तात प्रतिपेदे महामुनिम् ।
न चान्वबुध्यत तदा स मुनिर्गुरुवत्सलः ॥ ७
ततः कदाचिद्राजेन्द्र काष्ठान्यानयितुं ययौ ।
उत्तङ्कः काष्ठभारं च महान्तं समुपानयत् ॥ ८
स तु भाराभिभूतात्मा काष्ठभारमरिंदम ।
निष्पिपेष क्षितौ राजन्परिश्रान्तो बुभुक्षितः ॥ ९ C. 14. 1633 B. 14. 56. 9 K 14. 56. 9

55

1 ^{a}) B (except B$_2$) उतंकः; S उदंकः. G$_3$ नैव (for केन). — ^{b}) K$_4$ D$_1$ तु; T G$_{1.2}$ M$_{3.4}$ स (for सु-). K$_{1-3}$ -महातपः; K$_5$ °मुने. B Dc$_1$ Dn$_1$ D$_{2-6}$ संयुक्तो वै (B$_3$ om. वै) महामनाः (D$_3$ °मुनिः). — ^{c}) K$_3$ तापं (for शापं). G$_2$ मोकुकामो (for दातु°).

2 ^{a}) B (except B$_2$) Dc$_1$ उतंको; S उदंको. D$_{5.6}$ तपसा (for महता). K$_2$ स उत्तंको महायुक्तस्. — ^{b}) B$_4$ तेजसा; D$_{5.6}$ महता (for तपसा). — ^{c}) D$_1$ गुरुर्भक्तः; D$_3$ °सक्तः (for °भक्तः). — ^{d}) K$_2$ नो (for न). K$_5$ B$_{2.4}$ Dn$_1$ D$_{2.4.5}$ T$_1$ G$_3$ [अ]न्यत् (for [अ]न्यं). K$_{1.2}$ Dn$_1$ D$_{2.4.5}$ T G$_{1.3}$ किंचिद्; K$_3$ Dc$_1$ कश्चिद् (for कंचिद्). D$_3$ नान्यत्किंचिदसंजयत्.

3 ^{a}) D$_3$ अपि (for ऋषि-). — ^{b}) K$_5$ B D (except D$_1$) om. च. — ^{c}) K$_4$ उत्तंकीं; B Dc$_1$ Dn$_1$ औतंकीं (Dn$_1$ °किं); S औदंकीं. Ś$_1$ K$_{1.3}$ -भक्तिं (for -वृत्तिं). — ^{d}) K$_{3-5}$ B$_{3.4}$ D S (except G$_3$) प्राप्नुयाम (for °याम्).

4 ^{a}) K$_{2.3}$ गोतमस्य. D$_2$ मुख्यानां; G$_3$ पुत्राणां (for शिष्याणां). — ^{c}) B$_1$ उतंके; S उदंके. K$_2$ [ऽ]न्यधिका; K$_4$ [ऽ]प्य°; G$_3$ ह्य° (for ऽभ्य°). — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1.3}$ तथा (for तदा).

5 ^{a}) B$_3$ मनस्य (sic) (for स तस्य). D$_2$ सम- (for दम-). K$_3$ -शौर्याणां (for -शौचाभ्यां). — ^{b}) K$_{2.4.5}$ D$_1$ शीलाद्येन; T G विज्ञानेन; M विश्रां(M$_4$ प्रशां)-तेन (for विक्रान्तेन). K$_1$ कर्मणां. — ^{c}) K$_4$ D$_6$ एवोप-; M$_2$ त्वैवाव- (for चैवोप-). K$_2$ -कारेण (for -चारेण). — ^{d}) K$_{2.3}$ गोतमः.

6 ^{a}) T$_1$ G$_{1.2}$ M$_{3.4}$ (*inf. lin.* as in text) तथा (for अथ). D$_6$ शिष्याः (for शिष्य-). — ^{b}) G$_3$ -ज्ञाप्य. M$_1$ गौतमं. B D (except D$_1$) समनुज्ञातवानृषिः; M$_{3.4}$ (*inf. lin.*) °ज्ञातुमैहत. — ^{c}) K$_{1.3}$ उत्तंकः; B Dc$_1$ उतंकं; S उदंकं. D$_5$ परम- (for परया). — ^{d}) D$_6$ ऐच्छथ.

7 ^{a}) Dc$_1$ तथा; M$_2$ जरया (hypermetric) (for जरा). K$_2$ B$_{3.5}$ Dc$_1$ तत्र; D$_5$ M$_{1.2}$ राजन्; D$_6$ ज्ञातुं (for तात). — ^{b}) B Dc$_1$ T$_1$ G M$_{3.4}$ परिरेभे (for प्रतिपेदे). K$_4$ D$_1$ -द्युतिः; K$_5$ -द्युतिं (for -मुनिम्). — ^{c}) Dc$_1$ om. न. B$_3$ वा (for च). Ś$_1$ K$_{1.3}$ ऽप्यबुध्यत; B Dc$_1$ T$_2$ [अ]वबु°; G$_1$ तां बुध्यति (for [अ]न्वबुध्यत). K$_2$ ततः (for तदा). — ^{d}) D$_6$ मुनिं.

8 ^{b}) T$_1$ G$_1$ काष्ठान् (for काष्ठानि). K$_2$ [आ]नयने (for °यितुं). M$_{1.2}$ काष्ठानानेतुमैहत. — ^{c}) B Dc$_1$ उतंकः; S उदंकः. K$_4$ D$_1$ काष्ठं (for काष्ठ-). K$_1$ D$_2$ M$_{1.2}$ तं; K$_2$ (also as in text) स; G$_3$ तु (for च). — ^{d}) K$_4$ महांतं सुसमानयत्.

9 ^{a}) K$_2$ च; B D (except D$_1$) T$_2$ G$_3$ तद्; T$_1$

C. 14. 1634
B. 14. 56. 9
K. 14. 56. 10

तस्य काष्ठे विलग्नाभूज्जटा रूप्यसमप्रभा ।
ततः काष्ठैः सह तदा पपात धरणीतले ॥ १०
ततः स भारनिष्पिष्टः क्षुधाविष्टश्च भार्गवः ।
दृष्ट्वा तां वयसोऽवस्थां रुरोदार्तस्वरं तदा ॥ ११
ततो गुरुसुता तस्य पद्मपत्रनिभेक्षणा ।
जग्राहाश्रूणि सुश्रोणी करेण पृथुलोचना ।
पितुर्नियोगाद्धर्मज्ञा शिरसावनता तदा ॥ १२
तस्या निपेततुर्दग्धौ करौ तैरश्रुबिन्दुभिः ।
न हि तानश्रुपातान्वै शक्ता धारयितुं मही ॥ १३
गौतमस्त्वब्रवीद्विप्रमुत्तङ्कं प्रीतमानसः ।
कस्मात्तात तवाद्येह शोकोत्तरमिदं मनः ।
स स्वैरं ब्रूहि विप्रर्षे श्रोतुमिच्छामि ते वचः ॥ १४

उत्तङ्क उवाच ।

भवद्गतेन मनसा भवत्प्रियचिकीर्षया ।
भवद्भक्तिगतेनेह भवद्भावानुगेन च ॥ १५
जरेयं नावबुद्धा मे नाभिज्ञातं सुखं च मे ।
शतवर्षोषितं हि त्वं न मामभ्यनुजानथाः ॥ १६
भवता ह्यभ्यनुज्ञाताः शिष्याः प्रत्यवरा मया ।
उपपन्ना द्विजश्रेष्ठ शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १७

गौतम उवाच ।

त्वत्प्रीतियुक्तेन मया गुरुशुश्रूषया तव ।
व्यतिक्रामन्महान्कालो नावबुद्धो द्विजर्षभ ॥ १८

G$_{1.2}$ M$_3$ तं; M$_{1.2.4}$ सं- (for तु). —^{b}) G$_1$ अरिं-दमः. —^{c}) Dn$_1$ D$_4$ निश्चिक्षेप (for निष्पिपेष). G$_3$ ततो (for क्षितौ). —^{d}) G$_2$ -श्रांतो.

10 G$_3$ om. 10^{ab}. —^{a}) B$_3$ काष्ठ-. Ś$_1$ K$_{1.3}$ सु- (for वि-). —^{b}) K$_4$ D$_1$ जातरूपाभवत्तदा.

11 ^{a}) Dc$_1$ -निष्पेष- (for -निष्पिष्टः). D$_3$ ततः स भांडनिष्पेष्टः (sic). —^{b}) Dn$_1$ D$_{2-6}$ भारत (for भार्गवः). K$_2$ क्षुधाक्रांतोति भार्गवः. —^{c}) K$_2$ वयसावस्थां. —^{d}) B$_{1.2.5}$ Dc$_1$ Dn$_1$ D$_{2-4}$ T$_1$ G$_1$ [आ]र्त-स्वर(Dc$_1$ °न)स्. K$_2$ तथा (for तदा). D$_{5.6}$ गुरोरार्तस्वरस्तदा. — After 11, K$_5$ reads 13^{ab}.

12 ^{a}) K$_1$ कुतो (for ततो). D$_1$ चास्य (for तस्य). —^{b}) B D (except D$_1$) -निभानना (for -निभेक्षणा). —^{d}) B$_{1.5}$ कराभ्यां (for करेण). K$_4$ D$_1$ G$_3$ M$_3$ वयो-(G$_3$ M$_3$ तपो)युक्तस्य धीमतः; T G$_{1.2}$ M$_{1.2.4}$ कवेरार्तस्य धीमतः. —^{e}) T$_2$ वियोगाद् (for नियो°). G$_1$ भागज्ञा; G$_3$ धर्मात्मन् (for धर्मज्ञा). Ś$_1$ K$_{1.3}$ पितुर्निदेशाद्धर्माच्च.

13 K$_5$ reads 13^{ab} after 11. —^{a}) K$_5$ [अ]भि- (for नि-). G$_1$ दंडा (sic) (for दग्धौ). Ś$_1$ K$_{1.3}$ तस्या नि(K$_1$ °स्साश्चि)पेतुर्निर्दग्धा. —^{b}) K$_3$ कचास्तैर्; B$_{3.5}$ तौ करात्; Dc$_1$ D$_1$ करौ तात्; G$_1$ तैरार्तैर्; G$_3$ करौ तस्य (for करौ तैर्). K$_{2.4.5}$ D$_1$ -वारिभिः (for -बिन्दुभिः). —^{c}) T$_1$ G$_1$ च (for हि). G$_3$ अशपत्तं (sic) (for अश्रुपातान्). B$_{1.2.5}$ Dn$_1$ D$_{2-5}$ तु; D$_6$ च (for वै). —^{d}) K$_1$ शक्तं; K$_4$ D$_1$ शक्त्या. Ś$_1$ K$_1$ मम; K$_2$ D$_2$ G$_{2.3}$ महीं; B$_3$ स्म हि; B$_5$ Dc$_1$ Dn$_1$ स्म ह (for मही). K$_3$ शक्ता वरयितुं च सा.

14 ^{a}) K$_4$ B$_2$ D$_1$ विप्र. G$_3$ गौतमश्चाब्रवीदेनम्. —^{b}) K$_1$ B (except B$_4$) Dc$_1$ उतंकं; T G$_{1.2}$ M उदंकं. K$_{1.2}$ B$_5$ Dc$_1$ D$_{1.6}$ T$_2$ प्रीति- (for प्रीत-). G$_3$ उदंकं विप्रसत्तमं. — K$_3$ om. 14^c–17^b. —^{c}) B$_{3.5}$ T$_2$ G$_1$ M$_2$ तस्मात्; D$_3$ य° (for क°). G$_1$ पदापाद्ये (sic) (for तवाद्येह). —^{d}) D$_6$ वचः (for मनः). G$_3$ शोकांतरमिदं तव. —^{e}) Ś$_1$ K$_1$ स्वसैनं (sic); G$_3$ सुस्वरं (for स स्वैरं). K$_2$ वद (for ब्रूहि). Dc$_1$ D$_{5.6}$ सखे मे (Dc$_1$ °स्वरं) ब्रूहि तत्त्वतः. —^{f}) B Dn$_1$ D$_{2-4}$ तत्त्वतः (for ते वचः).

15 K$_3$ om. 15 (cf. v. l. 14). B Dc$_1$ उतंक; S उदंक (for उत्तङ्क). —^{a}) K$_2$ भवत्कृतेन; K$_5$ भगवद्गते (for भवद्गतेन). —^{c}) Ś$_1$ K$_1$ -गतेनैव; M$_2$ -गते हंत (for -गतेनेह). —^{d}) D$_2$ -भागानुगेन (for -भावा°). B$_{1.2}$ D$_{5.6}$ ह (for च).

16 K$_3$ om. 16 (cf. v. l. 14). —^{a}) K$_2$ [अ]वबुध्या. B$_{3.4}$ Dc$_1$ वै (for मे). T G$_{1.2}$ जरां तां नावबु-(T$_1$ °म बु)ध्यामि. —^{b}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ वि-; D$_6$ [अ]नु-; G$_1$ [अ]व-; G$_3$ प्र- (for [अ]भि-). —^{c}) B$_{1-3.5}$ Dc$_1$ Dn$_1$ D$_{2.3.5.6}$ मां हि; D$_4$ मां वै; M$_3$ च त्वं (for हि त्वं). B$_4$ शतवर्षै मम गते. —^{d}) B D (except D$_1$) त्वम् (for माम्). Ś$_1$ अभ्यनुजानथ; K$_{1.4}$ D$_1$ °न्वजानथाः; K$_2$ °त्वजन्यथा; B Dc$_1$ Dn$_1$ D$_{2-6}$ M °नुजानिथाः; T$_1$ G$_{2.3}$ °नुजज्ञिवान् (for °नुजानथाः).

17 K$_3$ om. 17^{ab} (cf. v. l. 14). —^{a}) K$_5$ B D (except D$_1$) तु (for हि). —^{b}) Ś$_1$ प्रत्यवतां (sic).

किं त्वद्य यदि ते श्रद्धा गमनं प्रति भार्गव ।
अनुज्ञां गृह्य मत्तस्त्वं गृहान्गच्छस्व मा चिरम् ॥ १९

उत्तङ्क उवाच ।

गुर्वर्थं कं प्रयच्छामि ब्रूहि त्वं द्विजसत्तम ।
तमुपाकृत्य गच्छेयमनुज्ञातस्त्वया विभो ॥ २०

गौतम उवाच ।

दक्षिणा परितोषो वै गुरूणां सद्भिरुच्यते ।
तव ह्याचरतो ब्रह्मंस्तुष्टोऽहं वै न संशयः ॥ २१
इत्थं च परितुष्टं मां विजानीहि भृगूद्वह ।
युवा षोडशवर्षो हि यदद्य भविता भवान् ॥ २२
ददामि पत्नीं कन्यां च स्वां ते दुहितरं द्विज ।
एतामृते हि नान्या वै त्वत्तेजोऽर्हति सेवितुम् ॥ २३
ततस्तां प्रतिजग्राह युवा भूत्वा यशस्विनीम् ।
गुरुणा चाभ्यनुज्ञातो गुरुपत्नीमथाब्रवीत् ॥ २४
किं भवत्यै प्रयच्छामि गुर्वर्थं विनियुङ्क्ष्व माम् ।
प्रियं हि तव काङ्क्षामि प्राणैरपि धनैरपि ॥ २५
यद्दुर्लभं हि लोकेऽस्मिन्रत्नमत्यद्भुतं भवेत् ।
तदानयेयं तपसा न हि मेऽत्रास्ति संशयः ॥ २६

अहल्योवाच ।

परितुष्टास्मि ते पुत्र नित्यं भगवता सह । C. 14. 1652 B. 14. 56. 27 K. 14. 56. 26

K$_{2.4}$ B$_{1-4}$ D (except D$_{c1}$) T$_{1}$ G$_{2}$ मम ; K$_{5}$ च ये ; T$_{2}$ G$_{1}$ त्वया (for मया). — ^{c}) K$_{4}$ D$_{1}$ उपसन्ना (for °पन्ना). K$_{2}$ T द्विजश्रेष्ठाः.

18 M$_{1.2}$ om. the ref. — ^{c}) K$_{2.4}$ D$_{1}$ व्यतिक्रांतो ; K$_{3}$ M$_{1.2}$ °क्रमन् ; D$_{3}$ °क्रमान् (for °क्रामन्). Ś$_{1}$ K$_{1.3.4}$ B$_{1.2.5}$ D$_{4-6}$ T G$_{2}$ महा- (for महान्). — ^{d}) D$_{5.6}$ [अ]बुद्धो हि ; T$_{1}$ G$_{1}$ [अ]वबुध्या (sic) ; G$_{2}$ °बुध्ये. G$_{3}$ द्विजोत्तम (for द्विजर्षभ).

19 Before 19, M$_{1}$ ins. गौतमः. — ^{a}) T G$_{1}$ [अ]त्र (for [अ]द्य). K$_{3}$ किं त्व*यद्यतिश्रद्धा. — ^{c}) K$_{4}$ D$_{1}$ G$_{3}$ प्राप्य (for गृह्य). Ś$_{1}$ K$_{1-3}$ अनुज्ञा गृह्यतां मत्तस् ; B D$_{c1}$ D$_{n1}$ D$_{2-6}$ T$_{2}$ °ज्ञां प्रतिगृह्य त्वं (D$_{3}$ °ह्यस्व). — ^{d}) Ś$_{1}$ K$_{1.3}$ त्वं गृहान्गच्छ ; K$_{2.4.5}$ D$_{1}$ G$_{3}$ स्वगृहं गच्छ ; B D$_{c1}$ D$_{n1}$ D$_{2-6}$ स्वगृहान्गच्छ (for गृहान्गच्छस्व). M$_{4}$ गृहान्गच्छ यथासुखं. — After 19, Ś$_{1}$ K$_{1.3}$ ins. an addl. colophon [*Adhy. no.* : Ś$_{1}$ 67].

20 B उतंक ; S उदंक (for उत्तङ्क). — ^{a}) Ś$_{1}$ K$_{1.3}$ B$_{1}$ D$_{3.6}$ T G$_{2.3}$ किं ; G$_{1}$ सं- (for कं). — ^{c}) B$_{2}$ तद् ; G$_{3}$ किम् (for तम्). K$_{2.4.5}$ B D T G उपाहृत्य (for °कृत्य). — ^{d}) K$_{4}$ D$_{1}$ [अ]नघ (for विभो).

21 K$_{2}$ om. the ref. — ^{b}) B$_{5}$ D$_{c1}$ M$_{3}$ इष्यते (for उच्यते). — ^{c}) M$_{1.2}$ व्याहरतो. K$_{3}$ D$_{5.6}$ ब्रह्म ; K$_{5}$ नित्यं ; T G धर्मं (for ब्रह्मंस).

22 ^{a}) K$_{4}$ D$_{1}$ इष्टं (for इत्थं). Ś$_{1}$ G$_{3}$ हि ; K$_{1.3}$ तु (for च). M मा (for मां). — ^{d}) K$_{4.5}$ B$_{2.4.5}$ D$_{n1}$ D$_{1-4}$ यद्यद्य ; B$_{1.3}$ D$_{c1}$ सदोद्य (for यदद्य). D$_{6}$ यावदद्य भवता भवान् (hypermetric) ; S यद (T$_{1}$ G$_{1}$ तवा- ; T$_{2}$ G$_{2.3}$ तद)द्य त्वं भविष्यसि (M$_{2}$ also °ति).

23 ^{a}) B$_{1.2.5}$ D$_{c1}$ D$_{n1}$ D$_{2.3}$ G$_{1}$ M ददानि (for °मि). B$_{3}$ ददानि पत्नीं रम्यां च ; T$_{1}$ ददामि कन्यां पत्नीत्वे. — ^{b}) K$_{2.4.5}$ D$_{1}$ विभो ; D$_{5.6}$ नृप (for द्विज). — ^{c}) M$_{1.2}$ नान्यो. K$_{2}$ corrupt ; B D (except D$_{1}$) एतामृतें (D$_{3}$ °तां)गना (D$_{5.6}$ °नां) नान्या ; G$_{3}$ एतामृते ननु स्याद्वै. — ^{d}) G$_{3}$ तत्तेजो.

24 Before 24, S (except T$_{2}$ G$_{1}$) ins. वैशंपायनः. — ^{a}) K$_{3}$ यतस् (for ततस्). — ^{b}) G$_{3}$ तपस्विनीं (for यश°). — ^{d}) D$_{5.6}$ अथो (for अथ).

25 Before 25, D$_{5.6}$ ins. उतङ्क उवाच. — ^{a}) K$_{4.5}$ B$_{1.5}$ D G$_{2}$ M कं (for किं). — ^{b}) D$_{6}$ om. वि. D$_{1}$ M$_{2.4}$ मा (for माम्). — ^{c}) Ś$_{1}$ K$_{1.3}$ च तव ; K$_{2.4}$ B D$_{n1}$ D$_{2-4}$ हितं च (for हि तव). K$_{3}$ कांक्ष्यामि ; G$_{3}$ कांक्षा मे. D$_{5.6}$ प्रिये च ते हितं कांक्षे. — ^{d}) D$_{6}$ ध्वजैर् (sic) (for धनैर्). T$_{2}$ प्राणैर्वापि जनैरपि.

26 ^{a}) Ś$_{1}$ K$_{1.3}$ सु- ; D$_{3}$ ये (sic) (for यद्). — ^{b}) Ś$_{1}$ धातुम् ; K$_{4}$ D$_{1}$ बलम् ; B$_{2}$ D$_{c1}$ न स्वम् ; D$_{6}$ तत्र ; T$_{1}$ नित्यम् ; G$_{2}$ सत्यम् ; G$_{3}$ प्रियम् (for रत्नम्). G$_{3}$ इत्यद्भुतं (for अत्य°). D$_{n1}$ D$_{2-6}$ महत् (for भवेत्). — ^{d}) Ś$_{1}$ K$_{1.3}$ [ऽ]स्तीह ; B$_{3}$ [ऽ]स्त्यत्र (by transp.) ; G$_{3}$ भ्रांति-. K$_{2}$ न हि मेप्यस्ति दुर्लभं ; T$_{2}$ G$_{1}$ तर्हि मे नास्ति संशयः.

27 K$_{2.4}$ D$_{3-6}$ अहिल्या. — ^{a}) K$_{2.4.5}$ D$_{1}$ वत्स ;

C. 14. 1652
B. 14. 56. 27
K. 14. 56. 26

पर्याप्तये तद्भद्रं ते गच्छ तात यथेच्छकम् ॥ २७

वैशंपायन उवाच ।

उत्तङ्कस्तु महाराज पुनरेवाब्रवीद्वचः ।
आज्ञापयस्व मां मातः कर्तव्यं हि प्रियं तव ॥ २८

अहल्योवाच ।

सौदासपत्न्या विदिते दिव्ये वै मणिकुण्डले ।
ते समानय भद्रं ते गुर्वर्थः सुकृतो भवेत् ॥ २९
स तथेति प्रतिश्रुत्य जगाम जनमेजय ।
गुरुपत्नीप्रियार्थं वै ते समानयितुं तदा ॥ ३०
स जगाम ततः शीघ्रमुत्तङ्को ब्राह्मणर्षभः ।
सौदासं पुरुषादं वै भिक्षितुं मणिकुण्डले ॥ ३१
गौतमस्त्वब्रवीत्पत्नीमुत्तङ्को नाद्य दृश्यते ।
इति पृष्टा तमाचष्ट कुण्डलार्थं गतं तु वै ॥ ३२
ततः प्रोवाच पत्नीं स न ते सम्यगिदं कृतम् ।
शप्तः स पार्थिवो नूनं ब्राह्मणं तं वधिष्यति ॥ ३३

अहल्योवाच ।

अजानन्त्या नियुक्तः स भगवन्ब्राह्मणोऽद्य मे ।
भवत्प्रसादान्न भयं किंचित्तस्य भविष्यति ॥ ३४
इत्युक्तः प्राह तां पत्नीमेवमस्त्विति गौतमः ।
उत्तङ्कोऽपि वने शून्ये राजानं तं ददर्श ह ॥ ३५

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

B1. 2. 5 Dn1 D2–5 T1 विप्र (for पुत्र). —^{b}) B D (except D1) नित्यं भ(D2 °त्यभ)क्त्या तवानघ. —^{c}) D3 पर्याप्तमेव तद्भद्रं. —^{d}) Ś1 K1. 3 पुत्र (for तात). D (except Dc1 D1) T G1. 2 यथेप्सितं; G3 °च्छसि (for °च्छकम्).

28 ^{a}) K1 B Dc1 उतंकस्; S उदंकस्. G3 तां (for तु). B3 महातेजाः (for °राज). —^{b}) G3 वचोब्रवीत् (by transp.). —^{c}) K3 आज्ञापयाद्य (for °यस्व). G3 M3. 4 मा (for मां). K1 D3 माता (sic) (for मातः). —^{d}) T G1. 2 किं कर्तव्यं (for कर्तव्यं हि). B1. 2. 5 D (except D1) कर्तव्यं च (B5 हि) तवं प्रियं.

29 K2. 4 D4. 5 अहिल्या. —^{a}) K4 D1 [अ]भिहृते; B1. 3–5 G3 विघृते; Dc1 विहि*; T G1. 2 रुचिरे (for विदिते). K5 परितुष्टास्मि ते वत्स (cf. 27^{a}); B2 Dn1 D2–6 सौदासपत्नीविधृते. —^{b}) Ś1 K1 स-; K3 हि; B D (except D1) ये (for वै). — G3 om. (hapl.) 29^{c}–31^{d}. —^{c}) K2 G1. 2 M ममानय; K3 D3 समानाय (for °नय). G1 तु (for ते). —^{d}) B1. 3 G1 M1 स कृतो; B2 स हृतो (for सुकृतो).

30 G3 om. 30 (cf. v. l. 29). Before 30, T2 G1 ins. वैशंपायन उवाच. —^{a}) D4 प्रतिसृत्य. —^{c}) D2 -प्रियार्थी वै; D3 -प्रियार्थंत्वं. —^{d}) D3 न (for ते).

31 G3 om. 31 (cf. v. l. 29). K4 D1 om. 31^{ab}. —^{b}) K1 B D2 उतंको; S उदंको. —^{c}) T1 सदासं (for सौदासं). K2 पौरुषादं. —^{d}) K3 भिक्षतुं; D2 भक्षितुं.

32 ^{b}) K1 B Dc1 उतंको; S उदंको. S [अ]त्र (for [अ]द्य). —^{c}) K4 पृष्टे; G3 प्रति; M3 पृष्ट्वा. K5 D4 समाचष्ट; D5. 6 तथाचष्ट (for तमा°). —^{d}) Ś1 K1 B Dc1 D2–6 G3 च सा; K3 च सः; K5 च तु (for तु वै). K2. 4 D1 कुंडलार्थं तु तं गतं; Dn1 °र्थं तु वै च सा.

33 ^{a}) G2 वै (for स). —^{b}) K4 ते (for न). K2 Dc1 च; K4 न; G3 वा (for ते). —^{c}) D6 शप्ता; G1. 3 ततः (for शप्तः). —^{d}) Ś1 K1. 3 अशिष्यते; G3 हनिष्यति (for वधि°).

34 K4 D1 om. 34 with the ref. Ś1 K1. 3 om. the ref. K2 D4–6 अहिल्या. K2 om. 34^{ab}. —^{a}) K1. 3 T2 M अजानत्या. K1 सन् (for स). —^{b}) D3 G1 भगवान्. B D (D1 om.) मया; G3 [ऽ]द्य वै (for ऽद्य मे). —^{c}) K5 D4 तव (for भवत्-). B3 भवत्प्रसादानुभवां (sic). —^{d}) S (except M8) तत्र (for तस्य). D5. 6 करिष्यति (for भवि°).

35 ^{a}) K1 इत्युक्ता. K3 तौ तदा (for प्राह तां). —^{c}) B उतंको; S उदंको. K4 D1 हि (for ऽपि). —^{d}) G3 राजानं च ददर्श सः.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

५६

वैशंपायन उवाच ।

स तं दृष्ट्वा तथाभूतं राजानं घोरदर्शनम् ।
दीर्घश्मश्रुधरं नृणां शोणितेन समुक्षितम् ॥ १
चकार न व्यथां विप्रो राजा त्वेनमथाब्रवीत् ।
प्रत्युत्थाय महातेजा भयकर्ता यमोपमः ॥ २
दिष्ट्या त्वमसि कल्याण षष्ठे काले ममान्तिकम् ।
भक्षं मृगयमाणस्य संप्राप्तो द्विजसत्तम ॥ ३

उत्तङ्क उवाच ।

राजन्गुर्वर्थिनं विद्धि चरन्तं मामिहागतम् ।
न च गुर्वर्थमुद्युक्तं हिंस्यमाहुर्मनीषिणः ॥ ४

राजोवाच ।

षष्ठे काले ममाहारो विहितो द्विजसत्तम ।
न च शक्यः समुत्स्रष्टुं क्षुधितेन मयाद्य वै ॥ ५

उत्तङ्क उवाच ।

एवमस्तु महाराज समयः क्रियतां तु मे ।
गुर्वर्थमभिनिर्वर्त्य पुनरेष्यामि ते वशम् ॥ ६
संश्रुतश्च मया योऽर्थो गुरवे राजसत्तम ।
त्वदधीनः स राजेन्द्र तं त्वा भिक्षे नरेश्वर ॥ ७
ददासि विप्रमुख्येभ्यस्त्वं हि रत्नानि सर्वशः ।
दाता त्वं च नरव्याघ्र पात्रभूतः क्षिताविह । C. 14. 1668 B. 14. 57. 8 K. 14. 57. 8

Colophon. — *Sub-parvan :* Ś$_1$ K$_{3.4}$ B D M$_{1-3}$ उत्तं(B$_{1.3-5}$ °तं- ; M$_{1-3}$ °दं)कोपाख्यानं ; T उदंकचरितं. — *Adhy. name :* K$_{2.5}$ D$_1$ कुंडलानयनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : Ś$_1$ 68 : B$_{1.2.5}$ 55 (as in text) ; Dn$_1$ M$_4$ (*inf. lin.*) 56 ; D$_4$ 52 ; T$_1$ 42 ; T$_2$ G$_{1.2}$ M 41 ; G$_3$ 45. — *Śloka no. :* Dn$_1$ 35.

56

1 ^{a}) D$_1$ महाभूतं ; G$_2$ तदा° (for तथा°). — ^{b}) K$_{2.4.5}$ D$_1$ -रूपिणं (for -दर्शनम्). — ^{d}) Dc$_1$ समुक्षितुं ; D$_3$ °च्छ्रितुं ; G$_1$ °रिक्षितुं (for °क्षितम्).

2 ^{a}) Dc$_1$ न व्यर्थं ; D$_3$ नान्यथा ; G$_3$ स कथां. — ^{b}) K$_2$ च ; K$_4$ Dc$_1$ D$_1$ [अ]पि (for तु). T$_2$ [ए]तम्. — ^{c}) D$_1$ प्रत्युदाय (sic) ; T$_2$ G$_1$ प्रत्याययौ ; G$_{2.3}$ M प्रत्युद्ययौ.

3 ^{a}) K$_1$ दृष्ट्या. Ś$_1$ कल्याणि. G$_3$ दिष्ट्या प्राप्तोसि विप्रर्षे. — ^{b}) B$_3$ मध्ये ; G$_3$ ह्यस्मिन् (for षष्ठे). Dc$_1$ ममांतिके. — ^{c}) K$_3$ B Dc$_1$ Dn$_1$ D$_{3.5.6}$ G$_3$ भक्ष्यं. Ś$_1$ D$_3$ मृगयमानस्य. — ^{d}) Ś$_1$ K$_4$ D$_{1.6}$ M$_2$ द्विजसत्तमः. Dc$_1$ स प्राप्तो यमांतिकं (submetric).

4 D$_3$ om. 4. G$_1$ om. (hapl.) 4^{a}–5^{b}. T$_1$ G$_2$ (both om. the ref.) read 4 after 6^{b}. B उतंक ; T$_2$ G$_3$ M उदंक (for उत्तङ्क). — ^{b}) K$_4$ D$_1$ इव (for इह). — ^{c}) G$_3$ M$_2$ ह्यत्युक्तं (for उद्युक्तं). — ^{d}) D$_2$ मनीषिणं.

5 G$_1$ om. 5^{ab} (cf. v. l. 4). T$_2$ G$_2$ om. 5^{ab}. D$_3$ om. the ref. — ^{a}) K$_1$ कष्टे (for षष्ठे). K$_{1.3}$ समाहारो ; B$_4$ मयाहारो. — ^{c}) M$_{1.2}$ स (for न). Ś$_1$ K$_3$ स शक्यः ; K$_{2.4}$ D$_1$ शक्यते ; B$_5$ Dn$_1$ D$_{2-5}$ शक्यस्त्वं (for च शक्यः). K$_2$ Dc$_1$ D$_3$ समुत्सृष्टुं (D$_3$ °ष्टं) ; T$_1$ त्वमुत्स्रष्टुं. D$_6$ अशनस्त्वं समुत्स्रष्टुं. — ^{d}) G$_{1.3}$ क्षुधितस्य ममाद्य वै ; M$_{1-3}$ विहिनेदं (M$_3$ °तोयं) ममाद्य वै (sic) ; M$_4$ क्षुधितेनेदमद्य वै.

6 B उतंक ; S उदंक (for उत्तङ्क). — ^{a}) K$_1$ मया राजन् (for महाराज). — ^{b}) K$_1$ D$_6$ स मया (for समयः). Ś$_1$ K$_{1.3}$ च मे ; B$_3$ T$_2$ G$_{1.3}$ M$_{3.4}$ तु वै ; T$_1$ G$_2$ तव (for तु मे). K$_2$ समयः क्रियते हि मे ; M$_1$ सम***माशु वै ; M$_2$ समय*समाशु वै. — After 6^{b}, T$_1$ G$_2$ read 4. — ^{c}) K$_{1.2}$ -निर्वृत्य. — ^{d}) D$_{5.6}$ आयामि (for एष्यामि). B$_4$ [अं]तिकं (for वशम्).

7 ^{a}) Ś$_1$ संश्रितश्च ; T$_2$ G$_1$ संश्रुतस्य ; G$_2$ °तं च ; G$_3$ संशितश्च. — ^{d}) K$_1$ B Dc$_1$ Dn$_1$ D$_{2-6}$ तं त्वां ; K$_5$ त्वां तं ; T$_1$ G$_2$ M$_{1.2}$ तत्वा ; T$_2$ स त्वा (for तं त्वा). K$_{2.5}$ नराधिप (for नरेश्वर). K$_4$ D$_1$ तं त्वां भिक्षे (D$_1$ °क्ष्ये) नराधिप.

8 B$_3$ partly damaged. — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1.3}$ सर्वदा ; K$_{2.5}$ B Dc$_1$ Dn$_1$ D$_{2-6}$ नित्यदा ; G$_3$ [अ]नेकशः (for सर्वशः). K$_4$ D$_1$ रत्नानि त्वं हि नित्यदा. — ^{c}) K$_1$ दत्ता त्वं च ; K$_{2.4}$ B$_{1.2}$ D G$_2$ M दाता च त्वं (D$_4$ तं) (by transp.) ; B$_{4.5}$ सदा च त्वं ; T G$_1$ दापय त्वं.

C.14.1669 B.14.57.8 K.14.57.8 पात्रं प्रतिग्रहे चापि विद्धि मां नृपसत्तम ॥ ८
उपाकृत्य गुरोरर्थं त्वदायत्तमरिंदम ।
समयेनेह राजेन्द्र पुनरेष्यामि ते वशम् ॥ ९
सत्यं ते प्रतिजानामि नात्र मिथ्यास्ति किंचन ।
अनृतं नोक्तपूर्वं मे स्वैरेष्वपि कुतोऽन्यथा ॥ १०

सौदास उवाच ।

यदि मत्तस्त्वदायत्तो गुर्वर्थः कृत एव सः ।
यदि चास्मि प्रतिग्राह्यः सांप्रतं तद्ब्रवीहि मे ॥ ११

उत्तङ्क उवाच ।

प्रतिग्राह्यो मतो मे त्वं सदैव पुरुषर्षभ ।
सोऽहं त्वामनुसंप्राप्तो भिक्षितुं मणिकुण्डले ॥ १२

सौदास उवाच ।

पत्न्यास्ते मम विप्रर्षे रुचिरे मणिकुण्डले ।
वरयार्थं त्वमन्यं वै तं ते दास्यामि सुव्रत ॥ १३

उत्तङ्क उवाच ।

अलं ते व्यपदेशेन प्रमाणं यदि ते वयम् ।
प्रयच्छ कुण्डले मे त्वं सत्यवाग्भव पार्थिव ॥ १४

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्तस्त्वब्रवीद्राजा तमुत्तङ्कं पुनर्वचः ।
गच्छ मद्वचनाद्देवीं ब्रूहि देहीति सत्तम ॥ १५
सैवमुक्ता त्वया नूनं मद्वाक्येन शुचिस्मिता ।
प्रदास्यति द्विजश्रेष्ठ कुण्डले ते न संशयः ॥ १६

Ś$_1$ K$_3$ ॰श्रेष्ठ (for ॰व्याघ्र). —^{d}) K$_{2.4.5}$ B$_4$ D$_1$ G$_3$ क्षितावहं ; T G$_{1.2}$ M स्थितस्त्वहं (for क्षिताविह). K$_3$ पात्रभूमिः क्षतावहं (sic). —^{e}) K$_1$ D$_{c1}$ M$_2$ प्रतिगृह्वे. D$_{3.6}$ वा (for च). G$_3$ [ए]व (for [अ]पि). K$_4$ D$_1$ त्वं हि पात्र(D$_1$ ॰त्रा)ग्रहे चापि. —^{f}) K$_2$ विद्धि मां त्वं नरर्षभ.

9 ^{a}) B D T G उपाहृत्य (D$_{c1}$ ॰क्रम्य) (for ॰कृत्य). D$_6$ गुरोरत्यर्थं (hypermetric); S तु गुर्वर्थं (for गुरोरर्थं). —^{b}) K$_{2.3}$ D$_5$ (marg. *sec. m.*) S त्वया दत्तम् (for त्वदायत्तम्). K$_4$ D$_1$ त्वद्दत्तमरिमर्दन. —^{c}) K$_4$ D$_1$ तु (for [इ]ह). —^{d}) D$_{5.6}$ आयामि (for एष्यामि).

10 ^{b}) T G$_{1.2}$ [इ]ह (for [अ]त्र). K$_{2.4.5}$ G$_3$ नास्ति मिथ्या क(G$_3$ सत्यात्क)थंचन ; B D ना(D$_6$ त)त्र मिथ्या कथंचन. —^{c}) M$_{1.2}$ वै (for मे). —^{d}) B$_3$ damaged.

11 B$_2$ om. (hapl.) 11–12. —^{a}) M$_{1.2}$ corrupt. K$_3$ मितस्त्वद् (sic); G$_1$ [अ]स्मासु तद् (for मत्तस्त्वद्). D$_3$ आजातो (for आयत्तो). —^{c}) Ś$_1$ K$_1$ प्रति (sic) (for यदि). Ś$_1$ K$_4$ B$_5$ D$_{c1}$ D$_4$ G$_3$ वा (for च). T$_2$ G$_1$ M$_3$ [अ]स्ति (for [अ]स्मि). G$_{1.3}$ प्रति(G$_3$ परि)ग्राह्यं. —^{d}) M$_4$ (*inf. lin.*) त्वं (for तद्). Ś$_1$ ब्रवीमि ; B (B$_2$ om.) D (except D$_1$) वदस्व (for ब्रवीहि). Ś$_1$ ते ; K$_4$ M$_{3.4}$ मां (for मे).

12 B$_2$ om. 12 (cf. v. l. 11). B$_3$ उतंक ; S उदंक. —^{a}) K$_3$ D$_{5.6}$ मते (for मतो). —^{c}) K$_{1.3}$ B$_1$ D$_{c1}$ G$_3$ समनु- ; M$_4$ अभिसं- (for अनुसं-).

13 ^{a}) B$_2$ T G$_{1.2}$ तु ; G$_3$ Cv त्वम् (for ते). G$_3$ Cv अपि (for मम). —^{b}) K$_{1.4}$ रुचिते ; K$_5$ D (except D$_{c1}$) उचिते ; M$_4$ रुधिरे (for रुचिरे). —^{c}) D$_{5.6}$ अन्यन् (for अन्यं). Ś$_1$ K$_{1.3}$ D$_{5.6}$ मे ; T$_1$ G$_1$ तु (for वै). D$_2$ वरयान्यं त्वमर्थं वै ; T$_2$ ॰यस्वार्थमन्यं तं ; G$_2$ M ॰यस्व त्वमन्यत्तु ; G$_3$ ॰यस्वेदमन्यन्मे ; Cv ॰यान्यदभिज्ञानं. —^{d}) K$_2$ D$_{c1}$ D$_{n1}$ D$_{2.5.6}$ G$_3$ तत् ; T$_1$ स ; T$_2$ G$_{1.2}$ M न (for तं). B$_4$ दातास्मि (for दास्यामि). K$_2$ B$_3$ M$_2$ सुव्रतः.

14 B (except B$_2$) उतंक ; S उदंक. —^{b}) B D (except D$_{n1}$ D$_1$) प्रमाणा. D$_6$ T$_1$ स्वयं ; G$_1$ व्ययं (sic) (for वयम्). —^{c}) B$_{1.2}$ D (except D$_{c1}$ D$_1$) मह्यं (for मे त्वं). —^{d}) K$_2$ T$_2$ सत्यवान्. G$_3$ वै विभो (for पार्थिव). — After 14, Ś$_1$ K$_{1.3}$ ins. an addl. colophon [*Adhy. no.* : Ś$_1$ 69].

15 K$_{2.4.5}$ D$_1$ om. the ref. —^{b}) B (except B$_2$) उतंकं ; S उदंकं. K$_2$ पुनः पुनः ; K$_3$ B$_{3-5}$ T G$_{1.2}$ M वचः पुनः (by transp); D$_{c1}$ वचस्तु नः. —^{d}) B$_3$ ब्रूया (for ब्रूहि). D$_1$ om. देहि.

16 ^{b}) B (except B$_5$) D$_{c1}$ D$_{n1}$ D$_{1-4}$ शुचिव्रता (B$_3$ ॰त) (for ॰स्मिता). —^{d}) M$_2$ संशयं.

17 B उतंक ; S उदंक. —^{a}) K$_1$ भवती ; D$_6$ ॰ता (for ॰तः). —^{b}) K$_2$ D$_2$ जनेश्वर ; K$_3$ इति प्रभो (for नरेश्वर). —^{c}) M$_{1.2}$ योयं (for स्वयं). K (except K$_2$) B$_2$ D (except D$_{c1}$ D$_6$) च (for वा). —^{d}) K$_2$ -सर्पसि.

उत्तङ्क उवाच ।

क्व पत्नी भवतः शक्या मया द्रष्टुं नरेश्वर ।
स्वयं वापि भवान्पत्नीं किमर्थं नोपसर्पति ॥ १७

सौदास उवाच ।

द्रक्ष्यते तां भवानद्य कस्मिंश्चिद्वननिर्झरे ।
षष्ठे काले न हि मया सा शक्या द्रष्टुमद्य वै ॥ १८
उत्तङ्कस्तु तथोक्तः स जगाम भरतर्षभ ।
मदयन्तीं च दृष्ट्वा सोऽज्ञापयत्स्वं प्रयोजनम् ॥ १९
सौदासवचनं श्रुत्वा ततः सा पृथुलोचना ।
प्रत्युवाच महाबुद्धिमुत्तङ्कं जनमेजय ॥ २०
एवमेतन्महाब्रह्मन्नानृतं वदसेऽनघ ।
अभिज्ञानं तु किंचित्त्वं समानेतुमिहार्हसि ॥ २१
इमे हि दिव्ये मणिकुण्डले मे
देवाश्च यक्षाश्च महोरगाश्च ।
तैस्तैरुपायैः परिहर्तुकामा-
श्छिद्रेषु नित्यं परितर्कयन्ति ॥ २२
निक्षिप्तमेतद्भुवि पन्नगास्तु
रत्नं समासाद्य परामृषेयुः ।
यक्षास्तथोच्छिष्टधृतं सुराश्च
निद्रावशं त्वा परिधर्षयेयुः ॥ २३
छिद्रेष्वेतेषु हि सदा ह्यधृष्येषु द्विजर्षभ ।
देवराक्षसनागानामप्रमत्तेन धार्यते ॥ २४

C. 14. 1665
B. 14. 57. 24
K. 14. 57. 24

---

18 K$_3$ om. the ref. K$_1$ partly damaged. —^{a}) Ś$_1$ B D तां द्रक्ष्यति (Ś$_1$ °ते; D$_6$ °सि); K$_2$ दृश्यतां तु; K$_3$ संप्रक्ष्यते; K$_6$ द्रक्ष्यसे तां; G$_1$ °ते त्वा (for °ते तां). G$_3$ द्रक्ष्यते भवता साद्य. —^{b}) K$_3$ कस्माच्च (for कस्मिंश्चिद्). D$_4$ -गह्वरे (for -निर्झरे). —^{c}) T$_1$ षष्ठ-. K$_{2.4.5}$ D$_1$ तु (for हि). —^{d}) K$_2$ न (for सा). B$_2$ transp. सा and शक्या. D$_6$ सा च शक्या प्रयोजनं.

19 Before 19, some MSS. ins. वैशंपायन उवाच. —^{a}) B$_{1-3.5}$ D$_{c1}$ उतंकस्; T G$_{1.2}$ M उदंकस्. K$_{1.3}$ M$_1$ स (for तु). K$_{1.3}$ T$_2$ सञ्; K$_{2.4}$ M$_1$ तु (for स). B$_4$ G$_3$ उतं(G$_3$ °दं)कस्तु तथेत्युक्त्वा; D$_1$ स उत्तंकस्तथोक्तस्तु. —^{c}) K$_{2.3}$ D$_{2.4}$ दमयंतीं (by metathesis). K D$_{c1}$ D$_1$ दृष्ट्वासौ; S तां दृष्ट्वा (for दृष्ट्वा सो). —^{d}) K B$_{2.4.5}$ D$_{c1}$ D$_{n1}$ D$_{1-4}$ ज्ञापयत् (for ऽज्ञा°). K$_2$ तत्; B$_{1.2}$ D$_{c1}$ D$_{n1}$ D$_4$ स्व- (for स्वं). D$_{5.6}$ ज्ञापयत्स्वमनोरथं.

20 ^{b}) Ś$_1$ K$_1$ ततः स पृथुलोचनः (sic). —^{d}) B उतंकं; S उदंकं.

21 Before 21, M$_1$ ins. मदयंती. —^{a}) D$_{n1}$ D$_{3-6}$ वद; D$_2$ इदं (for महा-). Ś$_1$ K (except K$_4$) -प्राज्ञ (for -ब्रह्मन्). —^{b}) K$_2$ त्वं नूनं (for नानृतं). G$_3$ भाषसे (for वदसे). D$_6$ नृप (for ऽनघ). —^{c}) K$_4$ B$_{1.3.5}$ D$_{1-6}$ T$_2$ G$_{1.2}$ च (for तु). B$_5$ किं मे; D$_6$ किं च (for किंचित्). K$_{1.3}$ वः; B$_4$ D$_{c1}$ मे (for त्वं). —^{d}) K$_2$ T$_2$ G$_2$ M म(K$_2$ मा)मानयितुमर्हसि; K$_{4.5}$ B$_{1.2.4.5}$ D स(B$_4$ D$_{c1}$ त्व)मानयितुम°; G$_3$ ममानेतुमिहा°.

22 ^{a}) Ś$_1$ T G$_1$ च (for हि). K$_5$ च; G$_3$ शुभे (for मे). —^{b}) K$_2$ नागाश्; D$_{5.6}$ दैत्याश् (for यक्षाश्). B D (except D$_1$) महर्षयश् (for महोरगाश्). —^{c}) D$_2$ तु (for तैर्). D$_6$ om. उपायैः. B D (except D$_1$) अप- (for परि-). K$_1$ -हंतुकामात्. —^{d}) T G$_1$ छिद्रं तु (for छिद्रेषु). K$_4$ D$_1$ नूनं (for नित्यं). T G$_{1.3}$ M$_3$ -वर्तयंति (G$_3$ °ते) (for -तर्क°).

23 ^{a}) T$_2$ चिक्षेपस् (for निक्षिप्तम्). D$_{c1}$ ते (for तु). —^{b}) D$_6$ तलं (for रत्नं). K$_{2.4.5}$ B$_{2.4}$ D$_{n1}$ D$_{1.5.6}$ S परामृशेयुः. — Ś$_1$ reads 23^{cd} on marg. —^{c}) K$_1$ तदा; K$_5$ ततो; D$_{c1}$ त्वथ (for तथा). G$_3$ -रताः (for -धृतं). B$_2$ सुरास्तु; D$_3$ सुरांश्च. —^{d}) K$_2$ D$_1$ निद्रावशत्वात्; B D$_{c1}$ D$_{n1}$ D$_{2-6}$ °वशाद्वा; G$_3$ °वशात्त्वां (for °वशं त्वा). K$_3$ -दर्शयेयुः; D$_3$ -वर्षयेयुः; D$_{5.6}$ -धर्षयंति (for -धर्षयेयुः).

24 ^{a}) D$_{c1}$ corrupt. B D$_{n1}$ D$_{2-6}$ T$_1$ [इ]मे; T$_2$ G$_{1.2}$ [अ]पि; G$_3$ च (for हि). B D$_{n1}$ D$_{1-6}$ नित्यं (for सदा). —^{b}) K$_{2.5}$ गृह्यते न (K$_5$ तु); K$_3$ ह्यदृश्येषु; T$_1$ M धृष्येदेतद्; T$_2$ G$_{1.2}$ द्रक्ष्येदेतद्; G$_3$ द्रक्ष्यसे च (for ह्यधृष्येषु). K$_4$ B D ह्रियेते (K$_4$ D$_1$ गृह्णंति; B$_3$ क्रियेते) द्विजसत्तम. — D$_1$ om. (hapl.) 24^c-25^b. —^{c}) G$_3$ -यक्षाणाम् (for -नागानाम्). —^{d}) Ś$_1$ K$_1$ अप्रधृष्येण; K$_3$ corrupt; K$_4$ अप्रमत्ते च (for °मत्तेन).

25 D$_1$ om. 25^{ab} (cf. v. l. 24). G$_2$ om. 25^{ab}.

C. 14. 1686
B. 14. 57. 25
K. 14. 57. 25

स्यन्देते हि दिवा रुक्मं रात्रौ च द्विजसत्तम ।
नक्तं नक्षत्रताराणां प्रभामाक्षिप्य वर्तते ॥ २५
एते ह्यामुच्य भगवन्क्षुत्पिपासाभयं कुतः ।
विषाग्निश्वापदेभ्यश्च भयं जातु न विद्यते ॥ २६
ह्रस्वेन चैते आमुक्ते भवतो ह्रस्वके तदा ।
अनुरूपेण चामुक्ते तत्प्रमाणे हि जायतः ॥ २७
एवंविधे ममैते वै कुण्डले परमार्चिते ।
त्रिषु लोकेषु विख्याते तदभिज्ञानमानय ॥ २८

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि षट्पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

५७

वैशंपायन उवाच ।

स मित्रसहमासाद्य त्वभिज्ञानमयाचत ।
तस्मै ददावभिज्ञानं स चेक्ष्वाकुवरस्तदा ॥ १

सौदास उवाच ।

न चैवैषा गतिः क्षेम्या न चान्या विद्यते गतिः ।
एतन्मे मतमाज्ञाय प्रयच्छ मणिकुण्डले ॥ २

— ^{a}) K$_{1.3.4}$ B$_2$ D$_2$ स्यंदते; K$_2$ स्यंदति; D$_{3.4}$ स्यंदंते. Ś$_1$ K$_{1.3}$ तद्; K$_2$ [ए]व; B$_3$ Dc$_1$ om.; B$_{4.5}$ ते (for हि). Ś$_1$ K$_3$ हि वा (for दिवा). K$_5$ स्यंदेत्त्वेतद्दिने रुक्मं; D$_{5.6}$ स्यंदते हि दिवा रूप्यं; T$_1$ G$_3$ एते दिवा च भा(G$_3$ विभा)स्येते; T$_2$ G$_1$ एते दिवापि भासेते; M$_{1.2}$ स्पंदंते यदि वा भागं; M$_3$ ये ते दिवापि भास्येते; M$_4$ रत्नद्वयं दिवा भागं. — ^{b}) Dc$_1$ तु; T$_2$ G$_1$ तद् (for च). — ^{c}) K$_{2.5}$ D$_1$ रात्रौ (for नक्तं). — ^{d}) B Dc$_1$ Dn$_1$ D$_{2-4}$ वर्तत: (D$_3$ °तां).

26 ^{a}) Dc$_1$ एतेभ्य (sic) (for एते हि). M$_4$ (*inf. lin.* as in text) [आ]क्षिप्य (for [आ]मुच्य). K$_{2.4}$ D$_{1.6}$ भगवान्. — ^{b}) G$_1$ -भव: (for -भयं). — ^{d}) G$_2$ विषं (for भयं).

27 K$_4$ D$_1$ om. 27. — ^{a}) K$_2$ B$_4$ ह्यामुक्ते (for आ°). D$_6$ ह्रस्वेन वा ताम्रयुक्ते; G$_3$ °न वै तपोमुक्ते. — ^{b}) K$_3$ तत:; K$_5$ B$_5$ Dc$_1$ सदा; G$_3$ तथा (for तदा). — ^{d}) B$_3$ [ऽ]तिजायते; B$_4$ Dc$_1$ M$_3$ [ऽ]भिजायत:; T G$_{1.2}$ तथैव ते (for हि जायत:). K$_2$ तत्प्रमाणेन जायते; B$_{1.2.5}$ Dn$_1$ D$_{2-6}$ जाये(D$_3$ °यं·; D$_{4.6}$ °य)ते तत्प्रमाणके; G$_3$ तत्प्रमुक्ते तथैव ते.

28 Ś$_1$ K$_1$ om. 28. — ^{a}) K$_3$ एवं हृदे (sic); K$_4$ D$_1$ एवंगते (for °विधे). K$_{2-4}$ D$_1$ ममैवैते; K$_5$ समे चैते; M$_3$ ममाप्येते (for ममैते वै). — ^{c}) B$_{1.2}$ Dn$_1$ D$_{2-4}$ विज्ञाते (for विख्याते). — ^{d}) K$_2$ तदा (for तद्).

Colophon. — *Sub-parvan* : K$_{1.3}$ B Dn$_1$ D$_{4-6}$ T G$_1$ M उत्तं(B$_{1.3-5}$ °तं-; T G$_1$ M °दं)कोपाख्यानं. — *Adhy. name* : K$_{2.5}$ कुंडलानयनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś$_1$ 69; B$_{2.5}$ 56 (as in text); Dn$_1$ M$_4$ (*inf. lin.*) 57; D$_4$ 53; T$_1$ 43; T$_2$ G$_{1.2}$ M 42; G$_3$ 55. — *Śloka no.* : Dn$_1$ 28.

57

1 K$_2$ om. the ref. — ^{a}) K$_2$ corrupt. B$_{2.4.5}$ Dc$_1$ G$_3$ आगत्य (for आसाद्य). — ^{b}) K$_2$ तमभिज्ञाम्; K$_4$ B D अभिज्ञानम्. — ^{c}) K$_4$ D$_2$ -ज्ञातं (for -ज्ञानं). K$_3$ तस्मै दधौ त्वभिज्ञाय. — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1.3}$ तु (for च). K$_2$ तथा (for तदा).

2 D$_4$ reads 2–4 on marg. — ^{a}) Ś$_1$ K$_{1.3}$ [ए]षा ह (K$_3$ हि); T G$_{1.2}$ M$_1$ [ए]वेष्टा (for [ए]वैषा). Dc$_1$ सति; Cv गति: (as in text). — ^{b}) D$_{5.6}$ तु (for च). K$_1$ विदिते; D$_4$ विंदते; Cv विद्यते (as in text). — ^{c}) D$_{5.6}$ व्रतम्; T G$_1$ तत्त्वम् (for मतम्). D$_5$ आघ्राय (sic); T$_2$ G$_1$ आख्यातं (for आज्ञाय). K$_{2.4.5}$ D$_1$ G$_{2.3}$ एतन्म(G$_2$ °वं म)तं म(K$_{4.5}$ स)माज्ञाय.

3 MSS. om. the ref. K$_4$ om. (hapl.) 3. D$_4$

वैशंपायन उवाच।
इत्युक्तस्तामुत्तङ्कस्तु भर्तुर्वाक्यमथाब्रवीत्।
श्रुत्वा च सा ततः प्रादात्तस्मै ते मणिकुण्डले ॥ ३
अवाप्य कुण्डले ते तु राजानं पुनरब्रवीत्।
किमेतद्गुह्यवचनं श्रोतुमिच्छामि पार्थिव ॥ ४
सौदास उवाच।
प्रजा निसर्गाद्विप्रान्वै क्षत्रियाः पूजयन्ति ह।
विप्रेभ्यश्चापि बहवो दोषाः प्रादुर्भवन्ति नः ॥ ५
सोऽहं द्विजेभ्यः प्रणतो विप्राद्दोषमवाप्तवान्।
गतिमन्यां न पश्यामि मदयन्तीसहायवान्।
स्वर्गद्वारस्य गमने स्थाने चेह द्विजोत्तम ॥ ६
न हि राज्ञा विशेषेण विरुद्धेन द्विजातिभिः।
शक्यं नृलोके संस्थातुं प्रेत्य वा सुखमेधितुम् ॥ ७
तदिष्टे ते मयैवैते दत्ते स्वे मणिकुण्डले।
यः कृतस्तेऽद्य समयः सफलं तं कुरुष्व मे ॥ ८
उत्तङ्क उवाच।
राजंस्तथेह कर्तास्मि पुनरेष्यामि ते वशम्।
प्रश्नं तु कंचित्प्रष्टुं त्वां व्यवसिष्ये परंतप ॥ ९
सौदास उवाच।
ब्रूहि विप्र यथाकामं प्रतिवक्तास्मि ते वचः।

C. 14. 1700
B. 14. 58. 11
K. 14 58. 11.

---

reads 3 on marg. —^{a}) K$_2$ D$_1$ corrupt. B उतंकस्; S उदंकस्. —^{b}) K$_2$ D$_3$ भर्तु- (for भर्तुर्). — Ś$_1$ om. (hapl.) 3^{c}–4^{b}. —^{c}) K$_2$ वचस्; D$_{c1}$ च स; D$_1$ G$_3$ तु सा (for च सा). K$_{1.3}$ वच:; B D (except D$_1$) तदा; M शुचि: (for तत:). D$_{5.6}$ विप्रं (for प्रादात्). T G$_{1.2}$ ततोदंकाय वै प्रादात्. —^{d}) K$_{1.3}$ B D$_{c1}$ D$_{n1}$ D$_{1-4}$ ततस्; D$_{5.6}$ प्रादात्; M तस्यै (for तस्मै).

4 Ś$_1$ om. 4^{ab} (cf. v. l. 3). D$_4$ reads 4 on marg. —^{a}) D$_4$ आवाप्य. —^{b}) D$_{5.6}$ तमथ (for पुनर्). —^{d}) G$_3$ ते वच: (for पार्थिव).

5 K$_3$ om. the ref. K$_{2.4.5}$ D$_1$ राजा (for सौदास). —^{a}) B$_{1.2}$ S (except G$_3$) विसर्गाद् (M$_4$ °न्); Cv [अ]तिस°. D$_1$ प्रज्ञातिसर्गाद्विप्रान्वै (sic). —^{b}) Ś$_1$ K$_3$ M$_{1.2}$ पूजयंतु; Ś$_1$ (by corr.) K$_1$ पूर्वजं तु (for पूजयन्ति). K$_{2.4.5}$ B$_{3-5}$ D$_{1-6}$ T G हि (for ह). —^{d}) B$_{1.2}$ D$_{n1}$ D$_{2.3.5.6}$ वै; B$_{3.5}$ D$_{c1}$ D$_4$ T$_2$ हि; B$_4$ ह (for न:).

6 ^{a}) K$_{2.4.5}$ D$_1$ विप्रेभ्य: प्र(D$_1$ प्रा)णत: सोहं. — D$_{c1}$ om. 6^{bcd}. Ś$_1$ om. (hapl.) 6^{cd}; B$_2$ reads it on marg. —^{c}) T$_2$ गतिगम्यां. — M$_{1.2}$ om. 6^{d}. —^{d}) K$_2$ D$_{n1}$ D$_4$ G$_2$ दमयंती- (D$_4$ °ति-) (for मद°). — B D$_{n1}$ D$_{2-6}$ T G M$_{3.4}$ ins. after 6^{d}: M$_{1.2}$ after 6^{c}:

114* न चान्यामपि पश्यामि गतिं गतिमतां वर।

[M$_{1.2}$ om. the prior half. D$_3$ वा (for च). G$_1$ [अ]न्यास्वपि; G$_3$ °मिह (for °मपि). D$_5$ मतिमतां.]

—^{f}) B$_3$ द्विजोत्तमात्.

7 ^{a}) K$_4$ D$_{c1}$ D$_1$ राज्ञो. —^{b}) D$_{5.6}$ विरुद्धेण. —^{c}) G$_3$ शक्यस्. K$_{3.5}$ D$_1$ G$_{2.3}$ त्रि-; B$_{1.2}$ D$_{n1}$ D$_{2-6}$ हि; B$_3$ नु; B$_{4.5}$ च (for नृ-). Ś$_1$ K$_{1.3}$ केनापि; B D (except D$_1$) स्थातुं वै (D$_4$ हि) (for संस्थातुं). —^{d}) D$_{c1}$ D$_3$ प्रेत्य वा सुखमेधते.

8 ^{a}) G$_3$ यद् (for तद्). Ś$_1$ K$_{1-3.5}$ D$_1$ ईप्सिते (D$_1$ °तं); K$_4$ ईरितं; B$_1$ इष्टे वै; T G इष्टेन (for इष्टे ते). M मम (for मया). Ś$_1$ चैते; K$_{1.3}$ [ए]ते (submetric); K$_{2.4.5}$ तेद्य; B D$_{c1}$ D$_{n1}$ D$_{1-4}$ दत्ते (for [ए]वैते). D$_5$ निर्दिष्टं तं मया वृत्ते; D$_6$ न दिष्टं तं मया दत्तं. —^{b}) B D एते (for दत्ते). K$_{2-4}$ D$_{c1}$ D$_{2.3}$ G$_3$ स्व- (for स्वे). —^{c}) D$_1$ यत् (for य:). K$_2$ कृत्स्ने; D$_{c1}$ कृते (for कृतस्). T G$_1$ कृतस्ते त्वद्य समय:. —^{d}) K$_3$ सफले. K$_3$ D$_{c1}$ M$_4$ त्वं; B$_5$ तत्; D$_3$ ते (for तं). G$_3$ वै (for मे).

9 Some MSS. उतंक or उदंक. —^{a}) K$_{2-4}$ D$_1$ T$_1$ G$_3$ [ए]व; B$_3$ हि; B$_4$ [अ]हं (for [इ]ह). —^{b}) K$_5$ [अं]तिकं (for वशम्). —^{c}) K$_2$ corrupt. B D (except D$_1$) G$_3$ च (for तु). Ś$_1$ कश्चित्; K$_4$ D$_{1.4}$ M$_{1-3}$ किंचित्. Ś$_1$ K$_3$ M$_{2-4}$ त्वा; K$_4$ om.; K$_5$ B$_4$ D$_{c1}$ ते; D$_1$ वै (for त्वां). —^{d}) Ś$_1$ K$_{1.3.4}$ D$_1$ ऽव्यवस्यामि; B D$_{c1}$ D$_{n1}$ D$_{2-6}$ निवृत्तोस्मि (D$_3$ °सि); T$_1$ ऽव्यवशिष्ये. K$_2$ किंचित्त्वां प्रष्टुमिस्युत; K$_5$ कौतूहलमतीव मे.

10 K$_{2.4}$ D$_1$ राजा (for सौदास). —^{a}) M$_3$ मया (for यथा-). —^{b}) G$_1$ -पत्तास्मि (for -वक्तास्मि). K$_3$ तं तव; K$_5$ तेनघ (for ते वच:). —^{c}) K$_{1.3}$

C. 14. 1700
B. 14. 58. 11
K. 14. 58. 11

छेत्तास्मि संशयं तेऽद्य न मेऽत्रास्ति विचारणा ॥ १०

उत्तङ्क उवाच ।

प्राहुर्वाक्संगतं मित्रं धर्मनैपुण्यदर्शिनः ।
मित्रेषु यश्च विषमः स्तेन इत्येव तं विदुः ॥ ११
स भवान्मित्रतामद्य संप्राप्तो मम पार्थिव ।
स मे बुद्धिं प्रयच्छस्व समां बुद्धिमतां वर ॥ १२
अवाप्तार्थोऽहमद्येह भवांश्च पुरुषादकः ।
भवत्सकाशमागन्तुं क्षमं मम न वेति वा ॥ १३

सौदास उवाच ।

क्षमं चेदिह वक्तव्यं मया द्विजवरोत्तम ।
मत्समीपं द्विजश्रेष्ठ नागन्तव्यं कथंचन ॥ १४
एवं तव प्रपश्यामि श्रेयो भृगुकुलोद्वह ।
आगच्छतो हि ते विप्र भवेन्मृत्युरसंशयम् ॥ १५

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्तः स तदा राज्ञा क्षमं बुद्धिमता हितम् ।
समनुज्ञाप्य राजानमहल्यां प्रति जग्मिवान् ॥ १६
गृहीत्वा कुण्डले दिव्ये गुरुपत्न्याः प्रियंकरः ।
जवेन महता प्रायाद्गौतमस्याश्रमं प्रति ॥ १७
यथा तयो रक्षणं च मदयन्त्याभिभाषितम् ।
तथा ते कुण्डले बद्ध्वा तथा कृष्णाजिनेऽनयत् ॥ १८

वक्ता (for छेत्ता). K_5 T $G_{1,2}$ M तेहं; G_3 तेन (for तेऽद्य). — ^{d}) K_4 D_1 तत्र (for मेऽत्र).

11 Some MSS. उतंक or उदंक. — ^{a}) $Ś_1$ $K_{1,3,5}$ B_4 वाक्यगतं; $B_{1,5}$ Dn_1 $D_{2,3,5,6}$ वाक्संयतं; G_2 M_2 °गातिं; M_3 °गमं. $K_{3,4}$ B_1 Dn_1 $D_{1,2,5,6}$ विप्रं; Dc_1 मैत्रं (for मित्रं). T G_1 प्राप्तवान्संगतिं मित्रं. — ^{b}) Dc_1 विप्रा (for धर्म-). $K_{4,5}$ B Dn_1 D_{1-4} G_3 M -नैपुण- (for -नैपुण्य-). T G_1 -दर्शनात्; $M_{1,2}$ -दर्शनाः. $Ś_1$ $K_{1,3}$ प्रतिवक्तास्मि ते वचः (= 10^{b}); K_2 धर्मे नैपुण्यदर्शने; D_6 धर्मेण पुण्यदर्शिने. — ^{c}) K_2 यस्य; D_4 च यो (by transp.). — ^{d}) K_4 B_4 स्तेनम्. K_1 तां; K_3 तद्; D_3 ते (for तं).

12 ^{a}) K_2 यद् (for स). G_3 मह्यं (for अद्य). — ^{b}) G_3 [s]सीह (for मम). — ^{c}) K_2 प्रयच्छ स्म; G_3 °च्छ त्वं (for °च्छस्व). — ^{d}) T G युक्तां; M सतां (for समां). K_2 ततस्त्वजयतां वर (sic); $K_{4,5}$ D_1 सम्यग्धर्मभृतां वरः (K_5 °र); B Dc_1 Dn_1 D_{2-6} संमतां पुरुषर्षभ.

13 ^{a}) D_2 अवाप्तार्थे; G_2 °प्तोर्थो; $M_{1,2}$ अवा*र्थो. G_3 [अ]स्मि (for [इ]ह). — ^{b}) $Ś_1$ B_2 पुरुषादनः; K_1 °दयः; T_2 °यकः. — ^{d}) $Ś_1$ K_1 D_3 corrupt. B_2 क्षणं; D_1 M_4 (*inf. lin.*) क्षेमं (for क्षमं). T G_1 किं नु (for मम). B Dc_1 Dn_1 $D_{2,4-6}$ वै; T G_1 ह; $M_{1,2}$ सा (for वा). K_3 क्षमं च मम नास्ति हि; G_3 क्षमं क्षमवतेति वा.

14 ^{a}) Dc_1 om. from क्षमं up to भृगु (in 15^{b}). $K_{1,3-5}$ D_1 G_3 $M_{3,4}$ समं; K_2 शमं; D_6 क्षयं; $M_{1,2}$ Cv समक्ष् (for क्षमं). G_2 समक्षं चेह वक्तव्यं. — ^{b}) B Dn_1 D_{2-6} तव (for मया). — ^{d}) G_3 न गंतव्यं. K_3 B कदाचन (for कथंचन).

15 Dc_1 om. up to भृगु (in 15^{b}) (cf. v. l. 14). — ^{a}) K_3 एतत्तव; $B_{1,2,5}$ तवैतत्सं-; $B_{3,4}$ त्वयैवं ते; T $G_{1,2}$ M_3 तत्रै(G_2 °थै)व तु; G_3 $M_{1,2,4}$ त्वयैव तु (G_3 मे) (for एवं तव). K_2 एवं च विप्र पश्यामि. — ^{b}) B_2 -कुलोद्भव (for -कुलोद्वह). — ^{c}) K_2 अथागतो; G_3 आगंतव्यं (for आगच्छतो). K_2 मे (for ते). — ^{d}) Dc_1 om. भवे. K_2 B Dn_1 D_{2-6} T G न सं(G_3 असं)शयः (for असंशयम्). — After 15, $Ś_1$ $K_{1,3}$ ins. an addl. colophon [*Adhy. no.* : $Ś_1$ 70].

16 ^{a}) K_2 राजा; M_3 राज्ञो. — ^{b}) K_3 corrupt. $Ś_1$ K_1 समे; K_{3-5} D_1 समं; B_1 क्षेमं; M सम- (for क्षमं). B_3 D_1 G_2 बुद्धिमतां. G_3 समं बुद्धिसमाहितं. — ^{c}) K_1 समनुज्ञा हि राजानम्; $B_{1,2,5}$ Dn_1 D_{2-6} अनुज्ञाप्य स रा°. — ^{d}) $K_{2,4}$ Dn_1 $D_{1,4,5}$ अहिल्यां. B_5 G_3 जज्ञिवान्.

17 ^{b}) T_1 M_2 गुरुपत्न्यां.

18 ^{a}) K_5 तथा (for यथा). $D_{5,6}$ तयोर्यथा (by transp.). K_2 T_1 $G_{1,3}$ तथा; K_4 D_1 तथो (for तयो). — ^{b}) Dn_1 D_4 दमयंत्या. K_3 च (for [अ]भि-). — ^{c}) K_2 च; M_2 के (for ते). — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1,3,5}$ B (except B_3) D (exeept D_1) तदा (for तथा). $Ś_1$ K_1 कृष्णाजने. K_2 कृते कृष्णाजिने भयात्; G_3 M_4 तथा कृष्णाजिनेन तत् (M_4 च).

19 ^{a}) $Ś_1$ कदाचित्; K_4 D_1 एकस्मिन् (for कस्मिंश्चित्). — ^{b}) K_2 -समन्वितः. G_2 फलभारावनामितं.

स कस्मिंश्चित्क्षुधाविष्टः फलभारसमन्वितम् ।
बिल्वं ददर्श कस्मिंश्चिदारुरोह क्षुधान्वितः ॥ १९
शाखास्वासज्य तस्यैव कृष्णाजिनमरिंदम ।
यस्मिंस्ते कुण्डले बद्धे तदा द्विजवरेण वै ॥ २०
विशीर्णबन्धने तस्मिन्गते कृष्णाजिने महीम् ।
अपश्यद्भुजगः कश्चित्ते तत्र मणिकुण्डले ॥ २१
ऐरावतकुलोत्पन्नः शीघ्रो भूत्वा तदा स वै ।
विदश्यास्येन वल्मीकं विवेशाथ स कुण्डले ॥ २२
ह्रियमाणे तु दृष्ट्वा स कुण्डले भुजगेन ह ।
पपात वृक्षात्सोद्वेगो दुःखात्परमकोपनः ॥ २३
स दण्डकाष्ठमादाय वल्मीकमखनत्तदा ।
क्रोधामर्षाभितप्ताङ्गस्ततो वै द्विजपुंगवः ॥ २४
तस्य वेगमसह्यं तमसहन्ती वसुंधरा ।
दण्डकाष्ठाभिनुन्नाङ्गी चचाल भृशमातुरा ॥ २५

C. 14. 1718
B. 14. 58. 29
K. 14. 58. 29

— ^{c}) G1 द्रुमं; M1.2 विल्वं (for बिल्वं). K2 G3 M1.2 तस्मिंश्च; K4 D1 तस्याधो; K5 स मुनिर्; B Dc1 Dn1 D2–6 विप्रर्षिर्; G2 कस्मिंश्च (for कस्मिंश्चिद्). Ś1 K1.3 ददर्श बिल्ववृक्षं च. — D5 reads 19^{d} on marg. (*sec. m.*). — ^{d}) D6 corrupt. Ś1 K1.3 G2.3 M [अ]प्या(K3 °प्य)रुरोह; K2 [अ]प्यारुरोध; K4 D1 ह्यारुरोह (for आरु°). B1.2 Dn1 D2.3 च तं ततः; B3–5 Dc1 ततस्तु तं; D4 समंततः; G3 क्षुधातुरः (for °न्वितः).

20 ^{a}) K2 D3 corrupt. K4 D1 शाखाश्वासाद्य; B Dc1 Dn1 D1.2.4–6 शाखामासज्य. — After 20^{b}, N T2 ins.:

115* पातयामास बिल्वानि तदा स द्विजपुंगवः ।
अथ पातयमानस्य बिल्वापहृतचक्षुषः ।
न्यपतंस्तानि बिल्वानि तस्मिन्नेवाजिने विभो ।

[(L. 1) D6 विकला (for बिल्वानि). After the prior half, Ś1 reads the post. half of line 3 followed by 20^{a}, repeating the portion in its proper place. K2 ततः (for तदा). K4 D1 -सत्तमः (for -पुंगवः). — K2 om. line 2. K4 D1 om. lines 2–3. — (L. 2) B1.2.5 Dc1 T2 -चेतसः (for -चक्षुषः). B3.4 बिल्वप्रहतचेतसः (for the post. half). — (L. 3) Ś1 K1–3.5 D4 निपेतुस्; B4 निष्पेतुस्; D3 न्यपतस्. Ś1 (both times) K1 एवाजिरे; D3 एव क्षणे (for एवाजिने).]

— After the above, K2 cont. 116*.

— ^{c}) K4 D1 यस्यां; B2 तस्मिंस् (for य°). Dc1 तु (for ते). — ^{d}) T1 तथा; M4 (*inf. lin.*) तद्वा (for तदा). D3 राज- (for द्विज-). K2 ह; K4 D1 हि (for वै). — Ś1 K1.3–5 B D (except Dc1) T2 ins. after 20: K2 cont. after 115*:

116* बिल्वप्रहारैस्तस्याथ व्यशीर्यद्बन्धनं तथा ।
सकुण्डलं तदाजिनं पपात सहसा तरोः ।

[(L. 1) K2 -प्रहारात्. T2 तद्बिल्वभारैस्तस्याथ (for the prior half). Ś1 K D1 विशीर्णे (for व्यशीर्यद्). — (L. 2) K3 तदाजिनं.]

21 K4 D1 om. 21^{ab}. — ^{a}) K2 विशीर्णे; D6 °र्णं. — ^{c}) M2 आपश्यः (for अपश्यद्). K1 D6 भुजगाः. K2.4.5 D1 तत्र (for कश्चित्). — ^{d}) Ś1 K1.3 तत्र ते (by transp.); K2.4 D1 कश्चित्ते; K5 रुचिरे.

22 ^{a}) K5 B1.2.5 Dn1 D2–6 -कुलोद्भूतः (for °त्पन्नः). — ^{b}) T G1.2 शीघ्रं. S (except G3) गत्वा (for भूत्वा). B3 om.; T1 तथा (for तदा). B D (except D1) हि सः (for स वै). — ^{c}) Ś1 K1.3 विदाल्य (K1 °त्य); K2 विदस्य. K4 D1 विदश्या चै(D1 °श्यश्चै)व वल्मी(K4 वाल्मि)कं; G3 विनिर्याणिन व°. — ^{d}) K4 विविसाथ; G2 विवेशाशु (for °शाथ). Ś1 K1–3.5 Dn1 D2 G3 सकुंडलः (Ś1 °लाः).

23 ^{a}) Ś1 ह्रियमाने. Ś1 K1 तु ते दृष्ट्वा; G3 स दृष्ट्वा तु (by transp.). — ^{b}) K2.4.5 D1 वै; B5 च; T G1 ते (for ह). G3 कुंडले पन्नगेन ते.

24 ^{b}) K1.3 वल्मकस्य; D1 वल्मकम्. B1.2 (marg. as in text) अहनत्; G3 निखनत्; M न्यख° (for अख°). — Ś1 K1–3 B D (except D1) T2 ins. after 24^{b}: K5 after 24:

117* अहानि त्रिंशदव्यग्रः पञ्च चान्यानि भारत ।

[Ś1 K1–3.5 द्वादशं व्य(K2.5 °शाव्य)ग्रो दश (for त्रिंशदव्यग्रः पञ्च). K2 व्यानि च (for चान्यानि).]

— Ś1 K1.3 om. 24^{cd}. — ^{c}) K5 B D (except D1) क्रोधामर्षाभि(Dc1 °भिमर्ष-; D6 °वर्षाभि)संतप्तस्. — ^{d}) K2 ततो द्विजवरोत्तमः; K4 D1 द्विजो वै नरसत्तमः (D1 °म); B Dc1 Dn1 D2–6 तदा ब्राह्मणसत्तमः.

25 ^{a}) K2 च (for तम्). — ^{b}) K5 असहन्न; D1 °हंती; D2 अहसंती (by metathesis). — ^{c}) Ś1 B2–5

C. 14. 1719
B. 14. 58. 29
K. 14. 58. 29

ततः खनत एवाथ विप्रर्षेर्धरणीतलम् ।
नागलोकस्य पन्थानं कर्तुकामस्य निश्चयात् ॥ २६
रथेन हरियुक्तेन तं देशमुपजग्मिवान् ।
वज्रपाणिर्महातेजा ददर्श च द्विजोत्तमम् ॥ २७
स तु तं ब्राह्मणो भूत्वा तस्य दुःखेन दुःखितः ।
उत्तङ्कमब्रवीत्तात नैतच्छक्यं त्वयेति वै ॥ २८
इतो हि नागलोको वै योजनानि सहस्रशः ।
न दण्डकाष्ठसाध्यं च मन्ये कार्यमिदं तव ॥ २९

उत्तङ्क उवाच ।

नागलोके यदि ब्रह्मन्न शक्ये कुण्डले मया ।
प्राप्तुं प्राणान्विमोक्ष्यामि पश्यतस्ते द्विजोत्तम ॥ ३०
यदा स नाशकत्तस्य निश्चयं कर्तुमन्यथा ।
वज्रपाणिस्तदा दण्डं वज्रास्त्रेण युयोज ह ॥ ३१
ततो वज्रप्रहारैस्तैर्दार्यमाणा वसुंधरा ।
नागलोकस्य पन्थानमकरोज्जनमेजय ॥ ३२
स तेन मार्गेण तदा नागलोकं विवेश ह ।
ददर्श नागलोकं च योजनानि सहस्रशः ॥ ३३
प्राकारनिचयैर्दिव्यैर्मणिमुक्ताभ्यलंकृतैः ।
उपपन्नं महाभाग शातकुम्भमयैस्तथा ॥ ३४
वापीः स्फटिकसोपाना नदीश्च विमलोदकाः ।
ददर्श वृक्षांश्च बहून्नानाद्विजगणायुतान् ॥ ३५
तस्य लोकस्य च द्वारं ददर्श स भृगूद्वहः ।

Dc1 दंडकाष्टाभिभि(Ś1 °स्त)न्नांगी; K2 °काभिन्नतुन्नांगी; T G1 M °काष्ठाभितुन्नांगी. —^{d}) B1.2 Dn1 D2–6 भृशमाकुला; T1 °दुःखिता.

26 ^{a}) D1 एवाद्य; G1 °दौ; G3 °स्य (for °थ). —^{b}) K2 Dc1 D1.3.6 विप्रर्षे; T G1 ब्रह्मर्षे (for विप्रर्षेर्). Ś1 K1.3 अवनीतले; K4 धरिणीतले; D3 धरणीतले. —^{d}) G2 कामयानस्य निश्चयात्.

27 ^{a}) K4 D1 पथेन (for रथेन). B1 हय- (for हरि-). —^{b}) S अभि- (for उप-). —^{d}) Dn1 D5.6 तं ददर्श; T संददर्श; G1.2 M स ददर्श; G3 ददर्शाथ (for °र्श च). K2.4.5 D1 ददर्श द्विजसत्तमं (K2 °म). — After 27, D4 ins. an addl. colophon [*Adhy. no.*: 54].

28 Before 28, B Dn1 D2–6 ins. वैशंपायन उवाच. —^{a}) Ś1 ब्रह्मणो. —^{b}) S (except G3) तेन (for तस्य). K3 D3 दुःखिताः; Dc1 om.; M दुःखितं. —^{c}) Some MSS. उतंकम् or उदंकम्. B1.2 D (except D1) वाक्यं (for तात). —^{d}) D3 त्वयैन (sic); G3 तवेति (for त्वयेति).

29 ^{a}) K2 वै; G2 [ऽ]भि (for हि). K3 -लोके; K4 D1 -लोकं. G3 इतोऽस्ति लोको वै येषां. —^{b}) K5 योजनानां. — After 29^{b}, K2 ins.:

118* यत्र ते कुण्डले नीते भुजगेन द्विजोत्तम ।

—^{c}) G2 -द.ध्यं (for -साध्यं). T G1 न दंडकाष्ठमासाद्य; G3 दंडकाष्ठैरऽध्यं च. —^{d}) K5 मध्ये; G2 नश्येत् (for मन्ये). K2 इदं कर्म तवानघ.

30 K4 D1 om. the ref. Some MSS. उतंक or उदंक. —^{a}) G -लोकाद् (for -लोके). —^{b}) K1 अशक्ये; Dc1 न शके; G3 न शक्यं. —^{c}) D6 प्राप्त- (for प्राप्तुं). K2 D5.6 विमोक्षामि. —^{d}) D3 पश्यंतस्. B3 द्विजोत्तमः.

31 Dc1 om. up to यु (in 31^{d}). Before 31, some MSS. ins. वैशंपायन उवाच. —^{a}) G1 यथा (for यदा). K4 नाशकं. —^{c}) S (except T1 G1) ततो (for तदा). —^{d}) K3 corrupt. K4 वज्रास्त्रेषु; D4 °ग्रेण (for °स्त्रेण). D6 प्रयोज ह; T G1 युयोज सः; M2 °जन.

32 Ś1 K1 om. 32. —^{a}) K4 D1 -प्रहारेण; B1 Dc1 °रै*; G2 °रैस्तद् (for °रैस्तैर्). —^{b}) K2.4 Dn1 D1.3 दीर्यमाणा; K3 दायमाना; G3 वार्यमाणा (for दार्य°). —^{d}) K2 अददज् (for अकरोज्).

33 ^{c}) D6 ददाति (for ददर्श). K4.5 D1 स (for च). —^{d}) Dc1 Dn1 T2 योजनानां.

34 ^{a}) K2 M2 प्रकाश- (M2 °र-) (for प्राकार-). T1 G1.2 -वलयैर् (for -निचयैर्). —^{b}) K2–5 D1 T G मणिमुक्ता(G3 °रत्ना)द्यलंकृतैः; B Dc1 Dn1 D2–6 °स्वलंकृतैः. —^{d}) Ś1 K1.3 शातकौंभमयैस्. B3 T1 G1 M1.2 तदा (for तथा).

35 ^{a}) K2 corrupt. K4 D1 S वाप्यः (G1 °द्य-); K5 दिव्य- (for वापीः). Ś1 स्फाटिक-; K1.4 Dc1 स्फुटिक-. K3 -सोपन्ना; D5.6 -सोपान-; G3 -संकाशा (for -सोपाना). Dn1 वापीं स्फाटिकसोपानां. —^{b}) K4

पञ्चयोजनविस्तारमायतं शतयोजनम् ॥ ३६
नागलोकमुत्तङ्कस्तु प्रेक्ष्य दीनोऽभवत्तदा ।
निराशश्चाभवत्तात कुण्डलाहरणे पुनः ॥ ॥ ३७
तत्र प्रोवाच तुरगस्तं कृष्णश्वेतवालधिः ।
ताम्रास्यनेत्रः कौरव्य प्रज्वलन्निव तेजसा ॥ ३८
धमस्वापानमेतन्मे ततस्त्वं विप्र लप्स्यसे ।
ऐरावतसुतेनेह तवानीते हि कुण्डले ॥ ३९
मा जुगुप्सां कृथाः पुत्र त्वमत्रार्थे कथंचन ।
त्वयैतद्धि समाचीर्णं गौतमस्याश्रमे तदा ॥ ४०

उत्तङ्क उवाच ।
कथं भवन्तं जानीयामुपाध्यायाश्रमं प्रति ।
यन्मया चीर्णपूर्वं च श्रोतुमिच्छामि तद्ध्यहम् ॥ ४१
अश्व उवाच ।
गुरोर्गुरुं मां जानीहि ज्वलितं जातवेदसम् ।
त्वया ह्यहं सदा वत्स गुरोरर्थेऽभिपूजितः ॥ ४२
सततं पूजितो विप्र शुचिना भृगुनन्दन ।
तस्माच्छ्रेयो विधास्यामि तवैवं कुरु मा चिरम् ॥ ४३
इत्युक्तः स तथाकार्षीदुत्तङ्कश्चित्रभानुना ।

C. 14. 1787
B. 14. 56. 47
K. 14. 58. 47

D1 T1 G1.2 M1.2.4 नद्यश्च; G3 सोपान- (for नदीश्च). — ^{c}) K5 सु- (for च). K2 तथा; K4 तदा (for बहून्). — ^{d}) K5 नानाद्विजगणैर्युतान्; D5.6 नानाद्विगणसंयुतान्.

36 ^{a}) Ś1 K1.3.5 G3 नाग-; T G1 अस्य (for तस्य). K2.4 D1 तद् (for च). — ^{b}) B1 Dn1 D5.6 transp. ददर्श and स. Ś1 D2.4 च; K1 om. (for स). — ^{d}) T2 आयामं (for आयतं). K4.5 D1 T2 G3 M दश- (for शत-). K3 शतयोजनमायतं; G2 दशयोजनमायतं.

37 ^{a}) Some MSS. उतंकस् or उदंकस्. Dn1 तमुत्तंकः (for उत्तङ्कस्तु). K4 D1 उत्तंको नागलोकं तु; K5 D2 तं नागलोकमुत्तंकः. — ^{b}) K5 भीतो; M4 दीर्णो (for दीनो). — ^{c}) Ś1 नियतश्च; K1 निश्चलश्च; D6 निरासश्च (for °शश्च). B1.2.5 D (except D1) G3 तत्र (Dc1 °त:) (for तात). K3 निश्चयं नालभत्तत्र. — ^{d}) Dn1 कुंडलाहरणं. B2 पुरः; G3 ततः (for पुनः).

38 ^{a}) K2.4 D1 S (except G3) ततः (for तत्र). B5 Dc1 चोवाच (for प्रो°). K2 तुरगं (sic). — ^{b}) K4 B3.5 D1-3.6 M4 कृष्णः. K4 Dc1 D1 -वालधृक् (for -वालधिः). Ś1 K1-3 तं श्वेतः कृ(K2.3 °तकृ)ष्णवालभृत (K2 °लधिः). — K3 om. 38^{c}–39^{b}. — ^{c}) Dc1 ताम्रासनेत्रं; T तत्रास्य नेत्रः (T2 °त्रं); M1 ताम्रनेत्रः स; M2 ताम्रनेत्रस्य. Ś1 D3 T1 G1 कौरव्यः; K1 om.

39 K3 om. 39^{ab} (cf. v. l. 38). — ^{a}) Ś1 K4 D1 corrupt. M एतं. K5 om.; D6 स्वत् (for मे). — ^{b}) K4 ते; D6 तं (for त्वं). S प्रति- (for विप्र). K4 लप्स्यते; D1 लिप्स्यसे; M3 -लभ्यसे (for लप्स्यसे). — ^{d}) D1 न च (for तव). K4.5 D1 च; D6 [ह्]व; G3 सु- (for हि).

40 ^{a}) D3 जुगुत्सं. D6 वृथा. K4 D1 विप्र (for पुत्र). — ^{b}) K3 कदाचन (for कथं°). — ^{c}) Dc1 D1.3 समाचीर्णे. K5 त्वयैतद्विधिनाधीतं; G3 आसेवितस्त्वयैतद्धि. — K2 om. 40^{d}–41^{c}. — ^{d}) Ś1 तपः; T1 G1 तथा (for तदा). K5 गोतमस्य मुनेस्तदा.

41 K2 om. 41^{abc} (cf. v. l. 40). D1 om. the ref. Some MSS. उतंक or उदंक. — ^{a}) D1 G3 जानीयाद्; D4 °नीत. — D1 om. (hapl.) 41^{b}–42^{a}. — ^{b}) G3 गौतमस्याश्रमं प्रति. — ^{c}) G3 मम यच् (for यन्मया). K3 D4 चीर्णपूर्णं; K4 पूर्वंचीर्णं. Ś1 K1.3 Dn1 D2-6 G1.2 हि; K4 B4 तु (for च). — ^{d}) K4 B1-3 Dc1 D5.6 G3 तत्त्वतः; K5 T1 तत्त्वहं; B4.5 T2 तद्यह (sic) (for तद्ध्यहम्).

42 D1 om. 42^{a} (cf. v. l. 41). D5.6 तुरग (for अश्व. — ^{a}) D5.6 सं-; M3 मा (for मां). K4 जानीयाज्. — ^{b}) B (except B3) Dc1 Dn1 D5 G1 M ज्वलनं; D2.3.6 ज्वलंतं. — ^{c}) G3 transp. त्वया and सदा. K4 D1 [अ]पि (for हि). B (B4 marg. as in text) Dn1 D2-6 विप्र (for वत्स). — ^{d}) K2.4.5 D1 S तपोधन; B1.2 हि पूजितः (for ऽभिपू°).

43 ^{a}) Ś1 K1.3 तेहं (for विप्र). B D (except D1) विधिवत्सततं विप्र. — ^{b}) Dc1 गुरुनंदन; D2.3.4 (marg. *sec. m.* as in text).6 कुरुनंदन (for भृगु°). G3 शुचा मां भृगुसत्तम. — ^{c}) G3 ततः (for तस्मात्). Ś1 विदास्यामि; K2.4.5 B1.2 D1.5.6 [ऽ]भिधा° (for विधा°). — ^{d}) Ś1 K1.3 तवैतत्; K2 G3 तथैव; D3 तवैव; D5.6 त्वमेवं (for तवैवं). K5 दक्षिणं (for मा चिरम्). — After 43, Ś1 K1.3 ins. an addl. colophon

C. 14. 1737
B. 14. 58. 47
K. 14. 58. 47

घृतार्चिः प्रीतिमांश्चापि प्रजज्वाल दिधक्षया ॥ ४४
ततोऽस्य रोमकूपेभ्यो ध्मायमानस्य भारत ।
घनः प्रादुरभूद्धूमो नागलोकभयावहः ॥ ४५
तेन धूमेन सहसा वर्धमानेन भारत ।
नागलोके महाराज न प्रज्ञायत किंचन ॥ ४६
हाहाकृतमभूत्सर्वमैरावतनिवेशनम् ।
वासुकिप्रमुखानां च नागानां जनमेजय ॥ ४७
न प्रकाशन्त वेश्मानि धूमरुद्धानि भारत ।
नीहारसंवृतानीव वनानि गिरयस्तथा ॥ ४८
ते धूमरक्तनयना वह्नितेजोभितापिताः ।
आजग्मुर्निश्चयं ज्ञातुं भार्गवस्यातितेजसः ॥ ४९
श्रुत्वा च निश्चयं तस्य महर्षेस्तिग्मतेजसः ।
संभ्रान्तमनसः सर्वे पूजां चक्रुर्यथाविधि ॥ ५०
सर्वे प्राञ्जलयो नागा वृद्धबालपुरोगमाः ।
शिरोभिः प्रणिपत्योचुः प्रसीद भगवन्निति ॥ ५१
प्रसाद्य ब्राह्मणं ते तु पाद्यमर्घ्यं निवेद्य च ।
प्रायच्छन्कुण्डले दिव्ये पन्नगाः परमार्चिते ॥ ५२
ततः संपूजितो नागैस्तत्रोत्तङ्कः प्रतापवान् ।
अग्निं प्रदक्षिणं कृत्वा जगाम गुरुसद्म तत् ॥ ५३
स गत्वा त्वरितो राजन्गौतमस्य निवेशनम् ।

[*Sub-parvan :* K$_3$ उत्तंकोपाख्यानं. — *Adhy. no.:* Ś$_1$ 71].

44 Before 44, Ś$_1$ K$_{1.3}$ M$_4$ ins. वैशंपायन उवाच. —^{a}) Ś$_1$ K$_{1.3}$ Dc$_1$ तत्; B$_{1.2.5}$ Dn$_1$ D$_{2-6}$ T$_1$ तु (for स). K$_2$ B$_{3-5}$ D$_{1.4}$ G M$_{1.2}$ तदा (for तथा). D$_6$ कायो; G$_3$ तूर्णम् (for [अ]कार्षीद्). —^{b}) Some MSS. उतंकश् or उदंकश्. —^{c}) D$_3$ घृताश्वः; T G$_{1.2}$ ताम्रार्चिः (for घृता°). K$_2$ [आ]सीत्; K$_{4.5}$ D$_1$ [अ]स्य (for [अ]पि).

45 ^{a}) K$_4$ D$_1$ वै (for ऽस्य). —^{b}) K$_{2.4.5}$ D$_1$ धम(K$_{2.5}$ °र्म)तस्तस्य; B Dc$_1$ D$_{5.6}$ धम्य(D$_{5.6}$ °क्ष्य)-तस्तत्र; Dn$_1$ D$_{2-4}$ ध(D$_3$ व)क्षतस्तत्र; G$_3$ स्मयमानस्य (for ध्माय°).

46 K$_3$ om. 46. —^{a}) B D (except D$_1$) T G$_1$ महता (for सहसा). —^{b}) K$_2$ स्पर्धमानेन (for वर्ध°). —^{c}) Ś$_1$ K$_1$ महाप्रज्ञ (for °राज-). — Dc$_1$ om. (? hapl.) 46^d–47^d. —^{d}) K$_{2.4}$ B (except B$_2$) Dn$_1$ D$_{1.2.4.5}$ प्राज्ञायत. D$_6$ कंचन.

47 Dc$_1$ om. 47 (cf. v. l. 46). K$_4$ D$_1$ om. 47^{ab}. —^{a}) Ś$_1$ K$_{1.3}$ हाहाकारम्; D$_5$ °भूतम् (for °कृतम्). —^{c}) D$_3$ वासुकी-. K$_4$ तु (for च).

48 ^{a}) K$_{1.5}$ B$_{2.3}$ Dc$_1$ D$_{5.6}$ प्राकाशंत; K$_2$ प्रकाश्यंत; K$_4$ D$_1$ °शंति (for °शन्त). —^{b}) S सर्वशः (for भारत). —^{c}) G$_1$ -संह्वतानि (for -संवृ°). —^{d}) Dc$_1$ वनानां. K$_5$ G$_3$ तदा (for तथा).

49 ^{a}) M$_{1.4}$ धूमारक्त-. —^{b}) Ś$_1$ K$_{1.3}$ वह्नितेजोनिपीडिताः; K$_2$ °जोभभाविनाः; G$_1$ °जोह्नितापिता. (sic). —^{c}) Ś$_1$ K$_{1.3}$ संजग्मुर्. T$_1$ G$_3$ ज्ञात्वा (for ज्ञातुं). —^{d}) B D (except D$_{1.2}$) महात्मनः; M$_4$ [अ]मितौजसः (for [अ]तितेजसः).

50 Ś$_1$ K$_{1.3.4}$ T$_2$ G$_{1.2}$ om. (hapl.) 50^{ab}. —^{a}) K$_5$ D$_{1.2}$ ते श्रुत्वा; B$_3$ Dc$_1$ T$_1$ G$_3$ M$_3$ श्रुत्वा तु. D$_2$ G$_3$ नियमं (G$_3$ °तं) (for निश्चयं). —^{b}) B D (except D$_1$) अति- (for तिग्म-). —^{c}) B D (except D$_1$) G$_2$ -नयनाः (for -मनसः).

51 ^{a}) D$_2$ सर्वेषां (hypermetric) (for सर्वे). —^{b}) K$_5$ G$_3$ बालवृद्ध-; Dc$_1$ D$_5$ वृद्धा बाल-. K$_2$ B$_{1.2.4}$ -पुरःसराः (K$_2$ °रः) (for -पुरोगमाः). —^{c}) K$_5$ [आ]शु (for [ऊ]चुः).

52 D$_6$ om. 52; D$_5$ reads it on marg. (*sec. m.*). —^{a}) K$_2$ प्रासाद्य. K$_3$ D$_5$ भार्गवं (for ब्राह्मणं). —^{b}) Dn$_1$ अर्घ्यर्थं (hypermetric); D$_{1-3}$ अर्घं. K$_2$ तु (for च). — K$_3$ G$_3$ om. (hapl.) 52^c–54^b. —^{c}) K$_2$ प्र*छन्; M$_4$ (*inf. lin.* as in text) प्रायच्छत्. —^{d}) D$_5$ परमर्षये.

53 K$_3$ G$_3$ om. 53 (cf. v. l. 52). —^{a}) Ś$_1$ K$_{1.5}$ B$_3$ Dn$_1$ D$_{1.5.6}$ स; B$_{1.2}$ प्र- (for सं-). —^{b}) Ś$_1$ K$_{1.5}$ B Dc$_1$ Dn$_1$ D$_{3.4}$ तदा (for तत्र). D$_1$ ततोदांतः (sic); D$_{5.6}$ उत्तंकः स; T G$_1$ स उदंकः; M$_{1.2}$ ततोदंकः (for तत्रोत्तङ्कः). Some MSS [उ]तंकः or [उ]दंकः. —^{c}) D$_3$ अग्नि-. K$_4$ D$_{1.5.6}$ T G$_1$ प्रदक्षिणी-. —^{d}) D$_2$ पुरु- (for गुरु-). K$_2$ -वेश्मनि; K$_4$ D$_1$ -संमतः; G$_2$ -वेश्म तत (for -सद्म तत्). Ś$_1$ M$_{1.2}$ तं (for तत्). D$_{5.6}$ जगाम गुरुमग्रतः.

54 K$_3$ G$_3$ om. 54^{ab} (cf. v. l. 52). —^{b}) B$_4$

प्रायच्छत्कुण्डले दिव्ये गुरुपत्न्यै तदानघ ॥ ५४
एवं महात्मना तेन त्रीँल्लोकाञ्जनमेजय ।
परिक्रम्याहृते दिव्ये ततस्ते मणिकुण्डले ॥ ५५
एवंप्रभावः स मुनिरुत्तङ्को भरतर्षभ ।
परेण तपसा युक्तो यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ ५६

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

५८

जनमेजय उवाच ।
उत्तङ्काय वरं दत्त्वा गोविन्दो द्विजसत्तम ।
अत ऊर्ध्वं महाबाहुः किं चकार महायशाः ॥ १
वैशंपायन उवाच ।
दत्त्वा वरमुत्तङ्काय प्रायात्सात्यकिना सह ।
द्वारकामेव गोविन्दः शीघ्रवेगैर्महाहयैः ॥ २
सरांसि च नदीश्चैव वनानि विविधानि च ।
अतिक्रम्य ससादाथ रम्यां द्वारवतीं पुरीम् ॥ ३
वर्तमाने महाराज महे रैवतकस्य च ।
उपायात्पुण्डरीकाक्षो युयुधानानुगस्तदा ॥ ४

C. 14. 1754
B. 14. 59. 4
K. 14. 59. 4

गौतमस्याश्रमं प्रति. — K$_5$ reads 54^{cd} after 119*. — ^{d}) B D (except D$_1$) -पत्न्यास् (for -पत्न्यै). K$_4$ D$_1$ तदानघ:; G$_3$ तथानघ. — K$_4$ D (except D$_{c1}$) ins. after 54: K$_5$ after 54^b:

119* वासुकिप्रमुखानां च नागानां जनमेजय ।
सर्वं शशंस गुरवे यथावद्द्विजसत्तमः ।

[(L. 1) = 47^{cd}. K$_4$ D$_1$ तु (for च). — (L. 2) K$_4$ D$_1$ वृत्तांतं (for यथावद्).]

55 ^{a}) K$_{4.5}$ D$_1$ S लोकद्वयं (for महात्मना). — ^{b}) K$_{4.5}$ D$_1$ S त्विप्रेण (for त्रीँल्लोकाञ्). — ^{c}) B$_4$ T G पराक्रम्य. D$_1$ हृते; D$_6$ [आ]वृते (for [आ]हृते). — ^{d}) G$_3$ तत्र (for ततस्).

56 ^{b}) Some MSS. उतंको or उदंको. K$_{2.4.5}$ D$_1$ जनमेजय (for भरतर्षभ). — Before 56^c, K$_4$ D$_1$ ins. जनमेजय उवाच. — ^{c}) K$_2$ उग्रेण; D$_6$ परमेण (hypermetric) (for परेण). — ^{d}) K$_2$ M$_{2.4}$ यन्मा; T$_1$ यस्मात्.

Colophon. — *Sub-parvan*: All MSS. (except M) उत्तं(B °तं-; T G °दं)कोपाख्यानं (to it Ś$_1$ K B$_{2-4}$ D [except D$_{c1}$] add समाप्तं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś$_1$ 72; B$_{1.2.5}$ 57 (as in text); D$_{n1}$ M$_4$ (*inf. lin.*) 58; D$_4$ 55; T$_1$ 44; T$_2$ G$_{1.2}$ M 43; G$_3$ 46. — *Śloka no*: D$_{n1}$ 61.

58

1 ^{a}) K$_{1.3}$ D$_{c1}$ उतंकाय; B उतंकस्य; D$_{n1}$ D$_{2-6}$ उत्तंकस्य. — ^{cd}) K$_2$ om. (hapl.) महाबाहुः किं चकार.

2 G$_1$ om. the ref. — ^{a}) Some MSS. उतंकाय or उदंकाय. K$_{4.5}$ D$_{1.4}$ उत्तंकाय वरं दत्वा. — ^{b}) K$_{4.5}$ D$_1$ तदा (for प्रायात्). — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1.3}$ B$_3$ G$_2$ हयोत्तमैः (for महाहयैः).

3 ^{a}) S स सरांसि (T$_1$ G$_1$ °श्च) (for सरांसि च). K$_{2.4.5}$ B D$_{c1}$ D$_{n1}$ D$_{1-5}$ सरितश्; D$_6$ सरसश् (for च नदीश्). — ^{b}) D$_{c1}$ om. from च up to पुण्डरीका (in 4^c). K$_{2.4.5}$ D$_1$ विविधानि वनानि च; B$_{1.2.5}$ (also as in text) D$_{n1}$ D$_{2-6}$ वनानि च गिरीं(D$_{5.6}$ गिरय)स्तथा. — ^{c}) Ś$_1$ K$_{1.3}$ समादाय; K$_2$ महाराज; M$_3$ ससाराथ (for °दाथ). — ^{d}) K$_2$ राजन् (for रम्यां).

4 D$_{c1}$ om. up to पुण्डरीका (in 4^c) (cf. v. l. 3). K$_2$ om. 4^{ab}. — ^{b}) K$_1$ D$_6$ T$_2$ G$_1$ महा-; K$_5$ M$_{1.2}$ मखे; G$_3$ मघे; Cn. v महे (as in text). Ś$_1$ K$_{1.5}$ G$_3$ M$_{1.2}$ ह (for च). K$_4$ D$_1$ T$_1$ G$_2$ मखे रै(T$_1$ °हारै-; G$_2$ °घे रै)वतके तदा. — ^{c}) D$_6$ उपायं. — ^{d}) T G$_{1.2}$ M$_{1.2}$ तथा (for तदा). G$_3$ युयुधानयुतस्तथा.

5 ^{a}) K$_{4.5}$ च (for तु). K$_2$ च गिरिभिर्; D$_1$ सर्वगिरिर् (for तु स गि°). — ^{b}) K$_{2.5}$ B$_1$ D (except D$_{c1}$ D$_1$) -रूपैर् (for -रूप-). K$_5$ विचित्रतैः; G$_3$ -विचि-

C. 14. 1755
B. 14. 59. 5
K. 14. 59. 5

अलंकृतस्तु स गिरिर्नानारूपविचित्रितैः ।
बभौ रुक्ममयैः काशैः सर्वतः पुरुषर्षभ ॥ ५
काञ्चनस्रग्भिरग्र्याभिः सुमनोभिस्तथैव च ।
वासोभिश्च महाशैलः कल्पवृक्षैश्च सर्वशः ॥ ६
दीपवृक्षैश्च सौवर्णैरभीक्ष्णमुपशोभितः ।
गुहानिर्झरदेशेषु दिवाभूतो बभूव ह ॥ ७
पताकाभिर्विचित्राभिः सघण्टाभिः समन्ततः ।
पुंभिः स्त्रीभिश्च संघुष्टः प्रगीत इव चाभवत् ।
अतीव प्रेक्षणीयोऽभून्मेरुर्मुनिगणैरिव ॥ ८
मत्तानां हृष्टरूपाणां स्त्रीणां पुंसां च भारत ।
गायतां पर्वतेन्द्रस्य दिवस्पृगिव निस्वनः ॥ ९
प्रमत्तमत्तसंमत्तक्ष्वेडितोत्कृष्टसंकुला ।
तथा किलकिलाशब्दैर्भूरभूत्सुमनोहरा ॥ १०
विपणापणवान्रम्यो भक्ष्यभोज्यविहारवान् ।
वस्त्रमाल्योत्करयुतो वीणावेणुमृदङ्गवान् ॥ ११
सुरामैरेयमिश्रेण भक्ष्यभोज्येन चैव ह ।
दीनान्धकृपणादिभ्यो दीयमानेन चानिशम् ।
बभौ परमकल्याणो महस्तस्य महागिरेः ॥ १२

त्रकै: (for °त्रितै:). — ^{c}) K$_{2}$ corrupt, K$_{1}$ B$_{3}$ उभौ ; D$_{3}$ दिव्यै (for बभौ). Ś$_{1}$ मुंजमयै: ; K$_{1.4}$ B D (except D$_{1}$) रत्न° ; M$_{1-3}$ रुग्म° (for रुक्म°). K$_{4.5}$ B$_{4}$ Dc$_{1}$ Dn$_{1}$ D$_{1.4-6}$ G$_{2.3}$ M कोशै: ; B$_{1-3.5}$ D$_{2.3}$ कोषै: (for काशै:). — ^{d}) B D संवृत: (for सर्वत:).

6 ^{a}) Ś$_{1}$ रम्याभि: ; B$_{3}$ Dc$_{1}$ उग्रया(Dc$_{1}$ °ग्रा)भि: ; M अन्याभि: . — ^{b}) Ś$_{1}$ मनोगमै: (for तथैव च). —D$_{6}$ om. 6^{cd}. — ^{d}) B$_{3.4}$ Dc$_{1}$ G$_{3}$ च सर्वत: ; Dn$_{1}$ D$_{2-5}$ तथैव च ; T G$_{1.2}$ M च संघ(M$_{1}$ °ख)श: (for च सर्वश:).

7 K$_{3}$ om. 7. — ^{a}) Dc$_{1}$ om. from वृक्षैश्च up to समन्तत: (in 8^{b}). — ^{b}) K$_{2.4.5}$ D$_{1}$ T G$_{3}$ अभि- (for उप-). K$_{2}$ -शोभितं ; K$_{4}$ °तै: . — ^{c}) D$_{1}$ -निर्जर- ; G$_{3}$ M -निर्दर- (for -निर्झर-). D$_{6}$ -शब्देषु (for -देशेषु). — ^{d}) K$_{2.5}$ दिविभूतो ; G$_{2.3}$ M दीपभूतो (G$_{2}$ °वृक्षो) (for दिवा°).

8 Dc$_{1}$ om. 8^{ab} (cf. v. l. 7). — ^{ab}) Ś$_{1}$ transp. विचित्राभि: and सघण्टाभि: . D$_{6}$ सकंटाभि: ; G$_{3}$ घटिता° (for सघण्टा°). K$_{2}$ तथैव च (for समन्तत:). — ^{c}) K$_{3}$ om. पुंभि: स्त्रीभि: . G$_{3}$ सु- (for च). K$_{2.3}$ संतु- (K$_{3}$ °घु)ष्टा ; K$_{4}$ D$_{1}$ संपु(D$_{1}$ °तु)ष्ट: ; Dc$_{1}$ संगुप्त: ; D$_{4}$ संघृस: (sic); G$_{1}$ संहृष्ट: ; G$_{3}$ -संपूर्ण: ; M$_{3}$ संघुष्टं (for °ष्ट:). — ^{d}) Ś$_{1}$ K$_{1.3}$ प्रदीप ; M$_{1}$ प्रतीत (for प्रगीत). — ^{f}) K$_{2}$ मणि- ; G$_{3}$ सुर- (for मुनि-). M$_{1.2}$ -वरैर् (for -गणैर्).

9 ^{a}) K$_{3}$ मर्तानां ; K$_{4.5}$ D$_{1}$ मनोज्ञं ; D$_{6}$ यत्तानां (for म°). — ^{b}) K$_{4}$ पुंसां स्त्रीणां (by transp.). G$_{3}$ तथैव च (for च भारत). — ^{c}) K$_{1.3}$ पर्वतेंद्राय . — ^{d}) K$_{3}$ दिव:स्पृग् ; T G$_{2}$ दिविस्पृग् . G$_{3}$ गीत- (for इव). Some MSS. नि:स्वन: . D$_{5}$ त्रिदिवस्पृगिव ध्वनि: .

10 ^{a}) K$_{2}$ प्रमत्त: . Ś$_{1}$ K$_{1.2.5}$ -संगीतै: ; M$_{1}$ -समत: (for -संमत्त-). K$_{3}$ प्रमत्तमतसंगीत: ; K$_{4}$ D$_{1}$ °जन-संगीत- ; B$_{3.4}$ Dc$_{1}$ T G$_{1.2}$ मत्तप्रमत्तसंमत्त- (T G$_{1.2}$ °त्त:). — ^{b}) K$_{1}$ क्ष्वीनितोत्कृष्ट- ; K$_{4}$ B D$_{4}$ -क्ष्वेडितोत्क्रुष्ट- ; Dc$_{1}$ -क्षौडितोत्क्रुष्ट- ; S -क्ष्वेळितोद्धु(T$_{2}$ °त्कृ- ; M$_{2.3}$ °त्क्रु)ष्ट- (for -क्ष्वेडितोत्कृष्ट-). K$_{2.5}$ (before corr.) B Dn$_{1}$ D$_{1.3-5}$ -संकुल: ; D$_{2}$ -कुंडल: ; D$_{6}$ -संकुले . — D$_{5.6}$ om. 10^{c}–11^{b}. — ^{c}) D$_{3}$ किलकिली- ; S किलिकिला- . — K$_{2}$ om. 10^{d}–12^{a}. — ^{d}) K$_{3}$ D$_{1}$ G$_{2}$ सुमनोरमा . B Dc$_{1}$ D$_{2-4}$ T$_{2}$ भूधरोभून्मनोहर: (D$_{3}$ °होदधि:).

11 K$_{3}$ om. 11 ; D$_{5.6}$ om. 11^{ab} (for all, cf. v. l. 10). G$_{2}$ om. 11^{a}–12^{d}. — ^{a}) K$_{3}$ विपणापण्यवान्रम्यो ; G$_{3}$ °पणसद्द्रव्य- . — K$_{5}$ om. (hapl.) 11^{b}–12^{a}. — ^{b}) Ś$_{1}$ K$_{1}$ भक्ष- (for भक्ष्य-). — ^{c}) Ś$_{1}$ वत्स- (for वस्त्र-). M$_{1.2}$ -माल्याकर- (for -माल्योत्कर-). Ś$_{1}$ K$_{1-3}$ B (except B$_{1}$) Dc$_{1}$ -महान् ; G$_{3}$ -वृतो (for -युतो). — ^{d}) Ś$_{1}$ K$_{3}$ वेणुवी(K$_{3}$ °वे)णा- ; K$_{1}$ वीणवीणा- (for वीणावेणु-). — For 11^{cd}, D$_{5.6}$ subst. :

120* माल्योत्करयुतो वीणावेणुशङ्खमृदङ्गवान् ।

12 K$_{3}$ om. 12^{a} (cf. v. l. 10). K$_{5}$ om. 12^{a}; G$_{2}$ om. 12^{abcd} (for both, cf. v. l. 11). — ^{b}) Ś$_{1}$ K$_{1}$ भक्ष- ; K$_{3}$ भोक्ष्य- (for भक्ष्य-). K$_{2.3.5}$ B$_{5}$ D$_{5.6}$ G$_{3}$ हि (for ह). — ^{d}) D$_{2}$ वा (for च). K$_{5}$ दीयमाने तथानिशं ; S °मानो (M$_{1-3}$ °ने) दिवानिशं . — ^{e}) K$_{3}$ B$_{3}$ G$_{2.3}$ -कल्याण- . — ^{f}) Ś$_{1}$ महांस ; D$_{2}$ महत् ; D$_{6}$ सहस् ; M$_{1}$ मखस् (for महस्).

13 ^{a}) K$_{3}$ T G$_{1.2}$ वीरै: ; G$_{3}$ धीर: (for वीर). — ^{b}) K$_{4}$ D$_{1}$ पुण्यवद्भिर् . K$_{3}$ D$_{4}$ निशेवित: ; B$_{2}$ निसे°

पुण्यावसथवान्वीर पुण्यकृद्भिर्निषेवितः ।
विहारो वृष्णिवीराणां महे रैवतकस्य ह ।
स नगो वेश्मसंकीर्णो देवलोक इवाबभौ ॥ १३
तदा च कृष्णसांनिध्यमासाद्य भरतर्षभ ।
शक्रसद्मप्रतीकाशो बभूव स हि शैलराट् ॥ १४
ततः संपूज्यमानः स विवेश भवनं शुभम् ।
गोविन्दः सात्यकिश्चैव जगाम भवनं स्वकम् ॥ १५
विवेश च स हृष्टात्मा चिरकालप्रवासकः ।
कृत्वा नसुकरं कर्म दानवेष्विव वासवः ॥ १६
उपयातं तु वार्ष्णेयं भोजवृष्ण्यन्धकास्तदा ।
अभ्यगच्छन्महात्मानं देवा इव शतक्रतुम् ॥ १७
स तानभ्यर्च्य मेधावी पृष्ट्वा च कुशलं तदा ।
अभ्यवादयत प्रीतः पितरं मातरं तथा ॥ १८
ताभ्यां च संपरिष्वक्तः सान्त्वितश्च महाभुजः । C. 14. 1770 B. 14. 59. 20 K. 14. 59. 23

(for निषे°). — ^{c}) D$_{1}$ विहारा. D$_{5.6}$ -शूराणां (for -वी°). — ^{d}) Ś$_{1}$ K$_{1.3}$ B$_{1}$ महान्; K$_{2.4}$ महा-; T G$_{1.3}$ बभौ; M$_{1}$ मखे (for महे). Ś$_{1}$ K$_{1.3}$ सः; B$_{1-3}$ Dc$_{1}$ D$_{4-6}$ च (for ह). D$_{1}$ महादैवतकस्य ह; G$_{2}$ बभौ रैवतकः स ह. — ^{e}) Ś$_{1}$ K$_{1.3}$ स मृगो; K$_{4}$ D$_{1}$ संनतो (D$_{1}$ °यो); T G$_{1}$ स नाना-; G$_{3}$ स तथा (for स नगो). D$_{2}$ स न वेगोश्मसंकीर्णो. — ^{f}) T$_{2}$ -लोकाद् (for -लोक).

14 ^{a}) T G$_{1}$ तथा (for तदा). B$_{1}$ तु; D$_{3}$ om.; M$_{4}$ स (for च). T G$_{1.2}$ -सांनिध्यान्. — ^{b}) T G$_{1.2}$ M$_{3}$ मुनिदे(M$_{3}$ °दा दे)वगणैर्युतः. — After 14^{b}, T G M$_{3}$ ins.:

121* स्तुवन्त्यन्तर्हिता देवा गन्धर्वाश्च सहर्षिभिः ।
साधकः सर्वधर्माणामसुराणां विनाशकः ।
त्वं स्रष्टा सृज्यमाधारं कारणं धर्मवेदवित् ।
त्वया यत्क्रियते देव न जानीमोऽत्र मायया ।
केवलं त्वभिजानीमः शरणं परमेश्वरम् । [5]
ब्रह्मादीनां च गोविन्द सांनिध्यं शरणं नमः ।
इति स्तुते मानुषैश्च पूजिते देवकीसुते ।

[(L. 1) T$_{2}$ महर्षिभिः (for स°). —(L. 2) G$_{3}$ विनाशनः. —(L. 3) G$_{2}$ सर्व- (for धर्म-). —(L. 4) T$_{1}$ G$_{1}$ सत्; M$_{3}$ यं (for यत्). —(L. 5) T$_{2}$ G$_{1}$ [अ]भिजानीम. M$_{3}$ परमेश्वर. —(L. 6) T$_{2}$ गोविंदः. M$_{3}$ स्यान्नित्यं (for सांनिध्यं). G$_{3}$ मनः (for नमः).]

— G$_{3}$ om. 14^{c}–15^{b}. — ^{d}) D$_{2.4.6}$ G$_{2}$ M ह (for हि). K$_{1}$ लोमराट् (for शैल°).

15 G$_{3}$ om. 15^{ab} (cf. v. l. 14). — ^{a}) K$_{1}$ समृज्यमानः (for संपूज्य°). S (G$_{3}$ om.) तु (for स). K$_{4.5}$ D$_{1}$ संपूज्यमानः स तदा. — ^{b}) D$_{5.6}$ स्वकं (for शुभम्). Ś$_{1}$ K$_{1}$ वृष्णिभिः स म(K$_{1}$ सुम)हातपाः (K$_{1}$ °पः); K$_{2.3}$ वृष्णिभिस्तु महात्मभिः (K$_{3}$ °श्च समागतः). — ^{c}) D$_{1}$ गोविंदं. K$_{2.4.5}$ B$_{1}$ D$_{1}$ S (except M$_{1}$) [अ]पि (for [ए]व). — ^{d}) K$_{2}$ B$_{3-5}$ Dc$_{1}$ S जग्मतुर् (for जगाम). G$_{3}$ M$_{3}$ शुभं (for स्वकम्).

16 ^{a}) K$_{3}$ om. च. K$_{2.5}$ B$_{1.2.5}$ Dn$_{1}$ D$_{2.3.5.6}$ च प्र-; K$_{4}$ D$_{1}$ च सु-; T स ह (for च स). D$_{4}$ विवेश च प्रसन्नात्मा. — ^{b}) B (except B$_{4}$) Dn$_{1}$ D$_{2-4}$ -प्रवासतः (for °सकः). D$_{5.6}$ चिरकालप्र(D$_{6}$ °ले प्र)वासितः. — K$_{2}$ om. 16^{cd}. — ^{c}) K$_{3}$ तु सुकरं; T$_{1}$ M$_{3}$ त्वसु°; G$_{3}$ स सु° (for नसु°). — ^{d}) D$_{6}$ corrupt.

17 ^{a}) Ś$_{1}$ K$_{4.5}$ B$_{1.5}$ D$_{1.4.5}$ G$_{2}$ M$_{3}$ उपायांतं; K$_{1}$ उपयांतु; K$_{2}$ प्रयातंत; B$_{2}$ उपायात्तं; B$_{3}$ M$_{4}$ उपायातं; B$_{4}$ Dn$_{1}$ G$_{3}$ उपयांतं; D$_{6}$ °यातुं. — ^{b}) Ś$_{1}$ भोज्य- (for भोज-). K$_{1}$ -वष्ण्यंतकास्; K$_{3}$ -वृष्ण्यंद°; D$_{1}$ -वृष्णिध° (for -वृष्ण्यन्ध°). B$_{4.5}$ Dn$_{1}$ D$_{5.6}$ T G तथा (for तदा). — ^{c}) K$_{4}$ D$_{1}$ तमगच्छन्; D$_{5.6}$ M$_{2}$ अभ्या°; M$_{4}$ अभ्यनंदन् (for °गच्छन्). G$_{2}$ महात्मानो.

18 ^{a}) K$_{3}$ आभ्यर्च्य; K$_{5}$ सभाज्य. — ^{b}) K$_{2}$ दृष्ट्वा; K$_{4}$ D$_{1}$ स्पृष्ट्वा. B$_{1.2}$ T$_{1}$ G$_{1}$ तथा (for तदा). Ś$_{1}$ K$_{1.3}$ B$_{3}$ पृष्ट्वा कुशलमव्ययं. — After 18^{b}, K$_{4}$ ins.:

122* जहर्ष धीमान्धीमद्भिः प्रवृत्तः स मुदायुतः ।

K$_{4}$ cont.: K$_{1.5}$ D$_{1}$ ins. after 18^{b}:

123* दृष्ट्वा समागतं कृष्णं स्नेहेन मुशलायुधः ।
वनमाली हली रामः पर्यष्वजत केशवम् ।
कृष्णोऽपि भ्रातरं रामं यत्नात्समभिवाद्य च ।

[(L. 1) K$_{5}$ मुसलायुधः. —(L. 2) K$_{1}$ गृहे गत्वा (for वनमाली). —(L. 3) K$_{1.5}$ सः (for च).]

— ^{c}) K$_{2}$ अभिपूज्य ततः प्रीतः; K$_{4}$ Dn$_{1}$ D$_{3}$ अभ्यवादयद्प्रीतः (sic). — ^{d}) Dn$_{1}$ D$_{2-6}$ तदा (for तथा).

19 ^{a}) Ś$_{1}$ K$_{1.3.5}$ B$_{1.2}$ Dc$_{1}$ Dn$_{1}$ D$_{2-6}$ स सं-; B$_{3-5}$ समं (for च सं-). K$_{4}$ D$_{1}$ परिष्वज्याथ; D$_{4}$ संपरिस्नुष्टः (sic) (for °रिष्वक्तः). K$_{2}$ तासां च परिसंष्विक्तः (sic).

C. 14. 1771
B. 14. 59. 20
K. 14. 59. 23

उपोपविष्टस्तैः सर्वैर्वृष्णिभिः परिवारितः ॥ १९
स विश्रान्तो महातेजाः कृतपादावसेचनः ।
कथयामास तं कृष्णः पृष्टः पित्रा महाहवम् ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

५९

वसुदेव उवाच ।
श्रुतवानस्मि वार्ष्णेय संग्रामं परमाद्भुतम् ।
नराणां वदतां पुत्र कथोद्घातेषु नित्यशः ॥ १
त्वं तु प्रत्यक्षदर्शी च कार्यज्ञश्च महाभुज ।
तस्मात्प्रब्रूहि संग्रामं याथातथ्येन मेऽनघ ॥ २
यथा तदभवद्युद्धं पाण्डवानां महात्मनाम् ।
भीष्मकर्णकृपद्रोणशल्यादिभिरनुत्तमम् ॥ ३
अन्येषां क्षत्रियाणां च कृतास्त्राणामनेकशः ।
नानावेषाकृतिमतां नानादेशनिवासिनाम् ॥ ४
इत्युक्तः पुण्डरीकाक्षः पित्रा मातुस्तदन्तिके ।
शशंस कुरुवीराणां संग्रामे निधनं यथा ॥ ५
वासुदेव उवाच ।
अत्यद्भुतानि कर्माणि क्षत्रियाणां महात्मनाम् ।
बहुलत्वान्न संख्यातुं शक्यान्यब्दशतैरपि ॥ ६

— ^{b}) K$_1$ D$_{3.6}$ सात्वितश्; K$_5$ सात्व°. — ^{c}) Ś$_1$ K B D$_1$ सर्वैस्तैर् (by transp). Dc$_1$ Dn$_1$ D$_{2-6}$ उपोपविष्टैः सर्वैस्तैर्. — ^{d}) G$_3$ मुनिभिः (for वृष्णिभिः). Dc$_1$ -चारितः (for -वा°).

20 ^{a}) K$_1$ महांस् (for महा-). — ^{b}) K$_2$ कृतपादावषेचनं (sic); B D (except D$_1$) °दावनेजनः. — ^{c}) Ś$_1$ K$_1$ तं पूर्वं; K$_2$ B$_{3.4}$ Dc$_1$ तत्कृत्स्नं; B$_{1.2.5}$ Dn$_1$ D$_{2-6}$ तत्सर्वं (for तं कृष्णः). — ^{d}) K$_4$ D$_{5.6}$ पित्रा पृष्टो (by transp.); M$_2$ धृष्टः पित्रा. D$_1$ om. पित्रा. K$_1$ महारणं; K$_3$ पितामहं; T$_2$ G$_{1.2}$ महात्मना (for °हवम्).

Colophon. — *Sub-parvan :* Editions अनुगीता. — *Adhy. name :* D$_{5.6}$ वासुदेवसंगमः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś$_1$ 73; B$_{1.5}$ 58 (as in text); Dn$_1$ M$_4$ (*inf. lin.*) 59; D$_4$ 56; T$_1$ 45; T$_2$ G$_{1.2}$ M 44; G$_3$ 57. —*Śloka no.* : Dn$_1$ 21.

59

1 Some MSS. वासुदेव. — ^{b}) D$_{5.6}$ अद्भुतं. — ^{c}) D$_3$ नारायणं (hypermetric) (sic) (for नराणां). B$_2$ Dc$_1$ Dn$_1$ D$_{2-6}$ तत्र; M$_{1.2}$ श्रेष्ठ (for पुत्र). K$_4$ D$_1$ श्रीकृष्ण वदतां पुण्यं. — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1.3}$ कथोद्गातेन; Dn$_1$ D$_{3.4.6}$ कथं वा तेषु; D$_2$ कथांतेषु च; D$_5$ कथावार्तेषु; T$_1$ corrupt; T$_2$ G$_2$ कथो(T$_2$ °था)द्भूतेषु; G$_1$ रथौघास्तेषु; G$_3$ रथोद्भूताश्च; M$_4$ कथोद्घातेन (for °द्घातेषु). K$_{2.4}$ D$_1$ नित्यदा.

2 ^{a}) Dn$_1$ हंत; D$_2$ त्वं च (for त्वं तु). — ^{b}) K$_3$ कार्यज्ञे च; K$_5$ रूपवांश्च (for कार्यज्ञश्च). K$_4$ B$_{2.4}$ Dc$_1$ D$_5$ T G M$_3$ महाभुजः. Dn$_1$ D$_{2-4.6}$ रूपज्ञश्च म- (D$_{2.3}$ °यज्ञम)हाभुजः. — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1.3}$ D$_{3.6}$ T G$_{2.3}$ यथातथ्येन. K$_2$ मे सुतः; K$_4$ D$_1$ केशव (for मेऽनघ).

3 ^{a}) G$_3$ कथं (for यथा). M$_4$ तद्ध्यभवद् (for तदभ°). — ^{b}) Dc$_1$ om. महात्मनाम्. — ^{d}) G$_2$ -शल्यादीनां महात्मनां.

4 ^{c}) Ś$_1$ K$_{1.3}$ B (except B$_4$) -वेशाकृति-; Dn$_1$ D$_{2-4.6}$ G$_{1.3}$ -देशा° (for -वेषा°). K$_2$ नानादेशगतानां च; K$_{4.5}$ D$_1$ °वेषाकृतिवतां. — ^{d}) K$_2$ corrupt.

5 ^{b}) B$_3$ Dc$_1$ मात्रा (for मातुस्). K (except K$_1$) B$_{1.2.4}$ D$_1$ G$_{1.2}$ M तदांतिके; T G$_3$ M$_4$ (*inf. lin.*) तथा° (for तद°). — ^{c}) D$_{5.6}$ कुरुवीर्याणां. — ^{d}) B$_3$ संग्राम-. G$_3$ तथा (for यथा).

6 K$_3$ om. the ref. G$_2$ श्रीकृष्णः; G$_3$ भगवान् (for वासुदेव). — ^{a}) D$_1$ इत्यद्भुतानि. — ^{b}) Ś$_1$ K$_4$ क्षत्रियानां; K$_5$ पृथ्वीशानां. K$_3$ महाद्भुतं (sic); B$_2$

प्राधान्यतस्तु गदतः समासेनैव मे शृणु ।
कर्माणि पृथिवीशानां यथावदमरद्युते ॥ ७
भीष्मः सेनापतिरभूदेकादशचमूपतिः ।
कौरव्यः कौरवेयाणां देवानामिव वासवः ॥ ८
शिखण्डी पाण्डुपुत्राणां नेता सप्तचमूपतिः ।
बभूव रक्षितो धीमान्धीमता सव्यसाचिना ॥ ९
तेषां तदभवद्युद्धं दशाहानि महात्मनाम् ।
कुरूणां पाण्डवानां च सुमहद्रोमहर्षणम् ॥ १०
ततः शिखण्डी गाङ्गेयमयुध्यन्तं महाहवे ।
जघान बहुभिर्बाणैः सह गाण्डीवधन्वना ॥ ११

अकरोत्स ततः कालं शरतल्पगतो मुनिः ।
अयनं दक्षिणं हित्वा संप्राप्ते चोत्तरायणे ॥ १२
ततः सेनापतिरभूद्द्रोणोऽस्त्रविदुषां वरः ।
प्रवीरः कौरवेन्द्रस्य काव्यो दैत्यपतेरिव ॥ १३
अक्षौहिणीभिः शिष्टाभिर्नवभिर्द्विजसत्तम ।
संवृतः समरश्लाघी गुप्तः कृपवृषादिभिः ॥ १४
धृष्टद्युम्नस्त्वभून्नेता पाण्डवानां महास्त्रवित् ।
गुप्तो भीमेन तेजस्वी मित्रेण वरुणो यथा ॥ १५
पञ्चसेनापरिवृतो द्रोणप्रेप्सुर्महामनाः ।
पितुर्निकारान्संस्मृत्य रणे कर्माकरोन्महत् ॥ १६

C. 14. 1768
B. 14. 60 16
K. 14. 60. 16

---

om. (for महात्मनाम्). — ^{c}) Ś$_{1}$ K$_{1.3}$ न बहुत्वात्प्रसंख्या(K$_{3}$ °ख्ये)तुं. — ^{d}) Ś$_{1}$ शक्यते; K$_{1.3}$ शक्यंते; K$_{2.4}$ D$_{1}$ संख्यानि; B$_{4}$ शक्यामि; D$_{3}$ शक्यन् (for शक्यानि). G$_{3}$ M -गणैर् (for -शतैर्). Dc$_{1}$ corrupt; T G$_{1}$ शक्यो वर्षगणैरपि; G$_{2}$ शक्या वर्षशतैरपि.

7 ^{b}) K$_{3}$ [इ]व (for [ए]व). — ^{c}) K$_{3}$ B$_{3}$ Dc$_{1}$ पृथिवीपानां; G$_{3}$ कुरुवीराणां. — D$_{3}$ om. 7^{d}. — ^{d}) B$_{2}$ -द्युतां (for -द्युते).

8 D$_{1}$ om. (hapl.) 8^{c}–9^{b}. — ^{c}) K$_{1}$ कौरव्याः. K$_{4}$ B D (D$_{1}$ om.) कौरवेंद्राणां. Ś$_{1}$ कौरव्याः कौरव्येयाणां (sic). — ^{d}) K$_{2.4}$ षण्मुखः; S पावकिः (G$_{2}$ °कः; M$_{2}$ °किं) (for वासवः).

9 D$_{1}$ om. 9^{ab} (cf. v. l. 8). — ^{b}) Dc$_{1}$ तेन (for नेता). — ^{c}) Dn$_{1}$ G$_{2}$ रक्षिता. G$_{3}$ बभूव रक्षिता नित्यं. — ^{d}) B$_{1.2}$ Dn$_{1}$ D$_{2–6}$ श्रीमता; G$_{1}$ किमुतः (sic) (for धीमता).

10 ^{a}) K$_{2}$ समभवद् (for तद°). — ^{b}) K$_{3}$ दशाहाणि. — ^{c}) G$_{3}$ कुरूणां पांडवेयानां. — ^{d}) D$_{6}$ corrupt. K$_{2–5}$ B Dc$_{1}$ Dn$_{1}$ D$_{2–5}$ M$_{2–4}$ लोमहर्षणं; D$_{1}$ ***र्षिणां. Ś$_{1}$ K$_{1}$ सुमहाल्ँलोमहर्षणः.

11 ^{a}) Dc$_{1}$ D$_{1}$ गंगेयं. — ^{b}) K$_{3}$ D$_{1}$ T G$_{1.2}$ M$_{1}$ अयुध्यन्त; K$_{6}$ B Dc$_{1}$ Dn$_{1}$ D$_{2–6}$ युध्यमानं (for अयुध्यन्तं). D$_{1}$ om.; M$_{3}$ महारणं (for °हवे). — G$_{3}$ subst. for 11^{ab}: T G$_{1}$ ins. after 11^{b}:

124* अयुध्यमानं गाङ्गेयं शिखण्डी तं महाद्युतिम् ।
[G$_{3}$ तु (for तं).]

— ^{d}) Ś$_{1}$ गांडीवधन्वनः; D$_{1}$ गांजीवधन्वना.

12 ^{a}) K$_{4}$ D$_{1}$ T$_{1}$ G$_{2}$ ततं; K$_{5}$ तदा (for ततः). — ^{c}) D$_{5.6}$ हत्वा. — ^{d}) K$_{2.3}$ D$_{6}$ संप्राप्तश्. Ś$_{1}$ K$_{2}$ G$_{3}$ चो(K$_{2}$ यो)त्तरायने; K$_{4}$ D$_{1}$ [ऽ]थोत्तरायणे (K$_{4}$ °ने); D$_{6}$ चोत्तरायणं. K$_{5}$ B$_{3–5}$ Dc$_{1}$ उत्तरायणकांक्षया.

13 ^{a}) D$_{3}$ रुद्रः (for अभूद्). — ^{b}) K$_{2}$ D$_{1}$ तु; K$_{4}$ स; K$_{5}$ [ऽ]पि; Dc$_{1}$ [ऽ]र्थ- (for ऽस्त्र-). D$_{3}$ शस्त्रास्त्रविदुषां वरः; G$_{3}$ द्रोणो धर्मभृतां वरः. — ^{c}) K$_{3.4}$ T$_{2}$ G$_{1}$ प्रवरः; G$_{3}$ विप्रेंद्रः (for प्रवीरः). K$_{4}$ D$_{1}$ कौरवेंद्राणां. — ^{d}) G$_{3}$ देवपतेर् (sic) (for दैत्य°). Ś$_{1}$ K$_{1.3}$ यथा (for इव).

14 G$_{2}$ om. 14–15. — ^{a}) T$_{1}$ G$_{1.3}$ M$_{1–3}$ अक्षोहिणीभिः. — ^{c}) K$_{1}$ G$_{1}$ समरश्लाघे (G$_{1}$ °घो); D$_{4.6}$ स परश्लाघी. — ^{d}) Ś$_{1}$ K$_{2.3}$ वृतः; K$_{1}$ धृतः (for गुप्तः). K$_{4}$ D$_{1}$ स तु (for कृप-). T$_{1}$ G$_{1}$ -सुतादिभिः (for -वृषा°). — After 14, M$_{1.2}$ ins.:

125* कृत्वा व्यूहं महायुद्धे पातयित्वा महारथान् ।
अन्तकप्रतिमश्चोग्रो रात्रियुद्धे दहन्प्रजाः ।

15 G$_{2}$ om. 15 (cf. v. l. 14). — ^{a}) K$_{5}$ B$_{3.4}$ D$_{4}$ [ऽ]भवन्; G$_{3}$ तदा (for त्वभूत्). — ^{b}) K$_{4}$ G$_{3}$ महात्मनां; Dc$_{1}$ Dn$_{1}$ °स्त्रजित्. — ^{c}) B$_{1.2}$ D (except Dc$_{1}$ D$_{1}$) मेधावी (for तेजस्वी).

16 ^{a}) K$_{6}$ B Dc$_{1}$ Dn$_{1}$ D$_{2–4}$ स च (B$_{2}$ तु); D$_{4.6}$ सर्वै- (for पञ्च-) K$_{4}$ D$_{1.3}$ G$_{2}$ -पतिवृतो (for -परि°). — ^{b}) K$_{5}$ B$_{3}$ G$_{3}$ द्रोणं (for द्रोण-) Ś$_{1}$ महात्मना (sic); K$_{2}$ °यशाः; K$_{4}$ D$_{1.6}$ °त्मनः (sic); K$_{6}$ °रथः; B$_{3}$ °मतिः (for °मनाः). — ^{c}) Ś$_{1}$ K$_{4.5}$ D$_{1}$ निकारं; K$_{2.3}$

C. 14. 1789
. 4. 60. 17
K. 14. 60. 17

तस्मिंस्ते पृथिवीपाला द्रोणपार्षतसंगरे ।
नानादिगागता वीराः प्रायशो निधनं गताः ॥ १७
दिनानि पञ्च तद्युद्धमभूत्परमदारुणम् ।
ततो द्रोणः परिश्रान्तो धृष्टद्युम्नवशं गतः ॥ १८
ततः सेनापतिरभूत्कर्णो दौर्योधने बले ।
अक्षौहिणीभिः शिष्टाभिर्वृतः पञ्चभिराहवे ॥ १९
तिस्रस्तु पाण्डुपुत्राणां चम्वो बीभत्सुपालिताः ।
हतप्रवीरभूयिष्ठा बभूवुः समवस्थिताः ॥ २०
ततः पार्थं समासाद्य पतंग इव पावकम् ।
पञ्चत्वमगमत्सौतिर्द्वितीयेऽहनि दारुणे ॥ २१
हते कर्णे तु कौरव्या निरुत्साहा हतौजसः ।
अक्षौहिणीभिस्तिसृभिर्मद्रेशं पर्यवारयन् ॥ २२
हतवाहनभूयिष्ठाः पाण्डवास्तु युधिष्ठिरम् ।
अक्षौहिण्या निरुत्साहाः शिष्टया पर्यवारयन् ॥ २३
अवधीन्मद्रराजानं कुरुराजो युधिष्ठिरः ।
तस्मिंस्तथार्धदिवसे कर्म कृत्वा सुदुष्करम् ॥ २४
हते शल्ये तु शकुनिं सहदेवो महामनाः ।
आहर्तारं कलेस्तस्य जघानामितविक्रमः ॥ २५
निहते शकुनौ राजा धार्तराष्ट्रः सुदुर्मनाः ।
अपाक्रामद्गदापाणिर्हतभूयिष्ठसैनिकः ॥ २६

D_3 G_2 विकारान् (K_2 °रं); D_6 निकाशान् (for °रान्). G_3 संहृत्य (for संस्मृत्य). — ^{d}) G_3 रण- (for रणे).

17 ^{a}) B (except B_5) Dc_1 तु (for ते). D_2 M_2 पृथिवीपाल. — ^{b}) M_2 -पार्षद- (for -पार्षत-). $Ś_1$ -संघरे; G_3 M_4 -संगमे. — ^{c}) B_4 Dc_1 Dn_1 S -देशाग- (Dn_1 -दिशाग-; T_1 G_1 $M_{1,2,4}$ -देशग)ता (for -दिगा°). — ^{d}) K_3 D_1 प्रायसो (D_1 °से); T G_1 प्रायेण (for प्रायशो).

18 D_3 om. (hapl.) 18. — ^{b}) K_5 अभवल्लँोमहर्षणं. — ^{d}) Dc_1 corrupt. $Ś_1$ दृष्टद्युम्न-.

19 ^{a}) $K_{2,4}$ D_1 सेनापतिरभूत्कर्णस्. — ^{b}) $K_{2,4}$ D_1 ततो (for कर्णो). K_4 $M_{1,2}$ दुर्योधने. $Ś_1$ रणे (for बले). K_5 T_2 कर्णो दुर्योधनस्य ह (T_2 °धनेन वै). — ^{c}) $M_{1,2}$ अक्षोहिणिभिः (sic).

20 ^{a}) T $G_{1,2}$ त्रिस्रस्तु पांडवेयानां. — ^{b}) $Ś_1$ K_3 चमूर्; $K_{1,2}$ चमू; T_1 भीम-; T_2 दम्यो; G_1 चम्वा; G_3 वृता; M_1 lacuna; M_2 चर्मो (sic) (for चम्वो). $K_{1,3}$ T_2 -पालितः; D_6 -चालिताः. — ^{c}) K_1 हता; B_3 हतः (for हत-). — ^{d}) T_2 बभूव. $K_{1,3}$ T_2 समवस्थितः; G_3 पर्यवस्थितः; M समुपस्थिताः.

21 ^{b}) $Ś_1$ पतंक; K_4 Dc_1 D_1 T_2 G_2 M पतंगा. — ^{c}) K_2 T_1 सोपि; $D_{5,6}$ सौरिर्; T_2 $G_{1,2}$ M सेना (for सौतिर्). — ^{d}) B D (except D_1) दारुणं. — For 21^{cd}, G_3 subst.:

126* द्वितीयेऽहनि स तदा फल्गुनेन निपातितः ।

while M_{1-3} ins. after 21:

127* प्रताप्य पाण्डवान्सर्वान्पाञ्चालानस्त्रतेजसा ।
सपुत्रः समरे कर्णः संशान्तः पार्थतेजसा ।

22 ^{a}) B_2 कर्णे च; S (except G_3) तु कर्णे (by transp.). K_4 $D_{1,3,6}$ कौरव्य (sic). — ^{b}) K_3 निरुत्साह-. $K_{4,5}$ निरौजसः (for हतौ°). — K_2 om. 22^{cd}. — ^{c}) M_{1-3} अक्षोहिणिभिस् (sic). — ^{d}) K_4 D_6 तं देशं; M_3 माद्रेशं.

23 $Ś_1$ $K_{1,3}$ om. (hapl.) 23. $B_{1,2}$ om. (hapl.) 23–24. — ^{a}) M -मानव- (for -वाहन-). — ^{b}) $K_{1,5}$ B_{3-5} Dc_1 Dn_1 D_{2-6} [अ]पि; K_4 D_1 हि (for तु). — ^{c}) Dn_1 G M_{1-3} अक्षोहिण्या. — ^{d}) K_2 पर्यचारयन्.

24 $B_{1,2}$ om. 24 (cf. v. l. 23). — ^{a}) K_1 corrupt. $K_{2,4,5}$ D_1 जघान (for अवधीन्). — ^{b}) G_3 धर्मपुत्रो (for कुरुराजो). — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1,3}$ अथ; K_5 D_{2-4} तदा (for तथा). — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1,3}$ B_{3-5} D (except D_1) G_1 कृत्वा कर्म (by transp.).

25 ^{a}) D_1 हृते; D_2 हृत- (for हते). S (except G_3) तु शल्ये (by transp.). — ^{b}) K_1 महातेजा (for सहदेवो). $Ś_1$ $K_{1,3}$ महामनः; K_2 °यशाः; G_3 प्रतापवान् (for महामनाः). — D_1 om. (hapl.) 25^{c}–26^{b}. — ^{c}) $K_{1,3}$ आहंतारं; C_v आहर्तारं (as in text). — ^{d}) B_2 जहान. K_4 -विक्रमं. G_3 जघानामित्रकर्शनः.

26 D_1 om. 26^{ab} (cf. v. l. 25). — ^{a}) K_3 न हिते; T_2 G_3 M हते तु (for निहते). — ^{b}) K_5 सुदुर्मदं. — ^{c}) $K_{2,3}$ अपाक्रमद्; Dc_1 उपाक्रामद्; G_3 M_2 अप°. — $M_{1,2}$ om. (hapl.) 26^{d}–29^{c}. T repeats 26^{d}–27^{a} after 29^{c}. — ^{d}) $Ś_1$ K_1 Dc_1 -सैनिकाः (sic).

तमन्वधावत्संक्रुद्धो भीमसेनः प्रतापवान् ।
ह्रदे द्वैपायने चापि सलिलस्थं ददर्श तम् ॥ २७
ततः शिष्टेन सैन्येन समन्तात्परिवार्य तम् ।
उपोपविविशुर्हृष्टा ह्रदस्थं पञ्च पाण्डवाः ॥ २८
विगाह्य सलिलं त्वाशु वाग्बाणैर्भृशविक्षतः ।
उत्थाय स गदापाणिर्युद्धाय समुपस्थितः ॥ २९
ततः स निहतो राजा धार्तराष्ट्रो महामृधे ।
भीमसेनेन विक्रम्य पश्यतां पृथिवीक्षिताम् ॥ ३०
ततस्तत्पाण्डवं सैन्यं संसुप्तं शिबिरे निशि ।
निहतं द्रोणपुत्रेण पितुर्वधममृष्यता । ३१
हतपुत्रा हतबला हतमित्रा मया सह ।
युयुधानद्वितीयेन पञ्च शिष्टाः स्म पाण्डवाः ॥ ३२
सहैव कृपभोजाभ्यां द्रौणिर्युद्धादमुच्यत ।
युयुत्सुश्चापि कौरव्यो मुक्तः पाण्डवसंश्रयात् ॥ ३३
निहते कौरवेन्द्रे च सानुबन्धे सुयोधने ।
विदुरः संजयश्चैव धर्मराजमुपस्थितौ ॥ ३४
एवं तदभवद्युद्धमहान्यष्टादश प्रभो ।
यत्र ते पृथिवीपाला निहताः स्वर्गमावसन् ॥ ३५

वैशंपायन उवाच ।

शृण्वतां तु महाराज कथां तां रोमहर्षणीम् ।
दुःखहर्षपरिक्लेशा वृष्णीनामभवंस्तदा ॥ ३६

C. 14. 1808
B. 14. 60. 36
K. 14. 60. 36

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि एकोनषष्टितमोऽध्याय ॥ ५९ ॥

---

27 For the repetition in T, cf. v. l. 26. M$_{1.2}$ om. 27 (cf. v. l. 26). —^{a}) K$_1$ अनुधावत्; K$_2$ अभ्य° (for अन्व°). —^{b}) B$_{2.3}$ Dc$_1$ महामना: (for प्रतापवान्). — B$_6$ om. 27^c–33^d. —^{c}) K$_4$ D$_1$ द्वीपायने. Ś$_1$ K$_{1.3}$ सोपि; K$_4$ B$_{3.4}$ Dc$_1$ D$_1$ G$_3$ चैव (for चापि). —^{d}) K$_1$ सलिलेस्थं. B$_4$ ह्र; T G M$_4$ स: (for तम्).

28 M$_{1.2}$ om. 28 (cf. v. l. 26). B$_5$ om. 28 (cf. v. l. 27). G$_3$ om. (hapl.) 28–29. —^{a}) B$_{1.2}$ Dn$_1$ D$_{2-6}$ हत- (for ततः). K$_4$ D$_1$ ततः शब्देन सैन्यानां. —^{b}) Ś$_1$ K$_1$ पर्यवारितं; K$_2$ पर्यवार्यतां; K$_3$ B$_{1.2}$ D$_1$ T$_2$ G$_2$ पर्यवार्य तं; K$_5$ पर्यवारयन्; Dc$_1$ परिवारितं; Dn$_1$ D$_{2.4-6}$ पर्यवार्यत; D$_3$ पर्यवार्ययत् (for परिवार्य तम्). —^{c}) B$_{1.2}$ Dn$_1$ D$_{2-5}$ अथोप-; D$_6$ अथोपि (for उपोप-). —^{d}) B$_3$ भ्रातर: (for ह्रदस्थं).

29 M$_{1.2}$ om. 29^{abc} (cf. v. l. 26). B$_5$ om. 29 (cf. v. l. 27). G$_3$ om. 29 (cf. v. l. 28). —^{a}) B$_{3.4}$ Dc$_1$ T G$_2$ M$_3$ चाशु; G$_1$ चापि (for त्वाशु). —^{b}) Ś$_1$ वाग्दानैर्; D$_3$ वाग्बालैर् (for °णैर्). K$_4$ D$_1$ -दु:खित:; B$_3$ D$_{4.6}$ -विक्षित: (sic). K$_2$ वाग्बाणैरभिपीडित:. —^{c}) B$_1$ G$_2$ च (for स). K$_4$ D$_1$ उत्थाप्य स गदापाणिं. — After 29^c, T repeats 26^d–27^a. —^{d}) Ś$_1$ K$_{1.3.4}$ B$_4$ D$_1$ समवस्थित:; Dc$_1$ स*वस्थित: (for समुप°).

30 B$_5$ om. 30 (cf. v. l. 27). —^{a}) D$_5$ स ततो (by transp.). K$_1$ Dn$_1$ M$_2$ संनिहितो; K$_4$ स महतो (for स नि°). —^{b}) B$_{1.2}$ D (except Dc$_1$ D$_1$) महारणे (for °मृधे). —^{c}) D$_1$ विक्राम्य.

31 B$_5$ om. 31 (cf. v. l. 27). —^{a}) K$_4$ D$_1$ तु; D$_6$ तान् (for तत्). D$_6$ पांडवा:. —^{b}) K$_2$ सुगुप्तं; K$_5$ B$_{1.2}$ Dc$_1$ D$_{2-6}$ प्रसुप्तं (for सं°). —^{c}) Ś$_1$ निहितं; Dc$_1$ नि(ह)तं; D$_3$ निहते. G$_3$ हतं द्रोणस्य पुत्रेण. —^{d}) Ś$_1$ अमृषता; B$_3$ अनुस्मरन्; G$_3$ अमर्षता.

32 B$_5$ om. 32 (cf. v. l. 27). —^{a}) D$_4$ -बळा (for -बला). —^{b}) Ś$_1$ K$_{1.3}$ -पौत्रा (for -मित्रा). K$_2$ हतमित्रास्तु पांडवा:; D$_6$ °त्राणि सहस्रश: (hypermetric). —^{c}) B$_{1.2}$ D (except Dc$_1$ D$_1$) -सहायेन (for -द्वितीयेन). —^{d}) K$_{2.5}$ B$_{1.2}$ Dn$_1$ D$_{2-6}$ G$_3$ तु; K$_4$ D$_1$ G$_2$ च (for स्म).

33 B$_5$ om. 33 (cf. v. l. 27). —^{a}) T G$_1$ तथैव (for सहैव). B$_2$ Dc$_1$ कृत- (for कृप-). —^{b}) K$_{1.2}$ D$_8$ अमुच्यते; M$_3$ अमुंचत. —^{c}) G$_1$ om. च. K$_2$ धर्मज्ञो (for कौरव्यो).

34 ^{a}) K$_2$ कौरवेंद्रेण (sic) (for °वेन्द्रे च). B D (except D$_1$) तु; M$_2$ [ऽ]थ (for च).

35 ^{b}) K$_2$ अष्टाशत (sic). K$_{1.2}$ D$_1$ [ए]व तु (for प्रभो). —^{c}) K$_2$ [ए]व (for ते). D$_4$ -पाळा. —^{d}) Ś$_1$ K$_{1.3}$ आगमन्; K$_{2.4}$ B$_{4.5}$ Dc$_1$ D$_1$ G$_3$ आविशन् (K$_2$ °त्) (for आवसन्). K$_5$ प्रायशो निधनं गता:; T G$_1$ निहता: स्वर्गताभवन्.

36 ^{a}) K$_3$ D$_6$ श्रृणुतां. B$_3$ स (for तु). G$_3$ कथां

६०

C. 14. 1809
B. 14. 61. 1
K. 14. 61. 1

वैशंपायन उवाच ।

कथयन्नेव तु तदा वासुदेवः प्रतापवान् ।
महाभारतयुद्धं तत्कथान्ते पितुरग्रतः ॥ १
अभिमन्योर्वधं वीरः सोऽत्यक्रामत भारत ।
अप्रियं वसुदेवस्य मा भूदिति महामनाः ॥ २
मा दौहित्रवधं श्रुत्वा वसुदेवो महात्ययम् ।
दुःखशोकाभिसंतप्तो भवेदिति महामतिः ॥ ३
सुभद्रा तु तमुत्क्रान्तमात्मजस्य वधं रणे ।
आचक्ष्व कृष्ण सौभद्रवधमित्यपतद्भुवि ॥ ४
तामपश्यन्निपतितां वसुदेवः क्षितौ तदा ।
दृष्ट्वैव च पपातोर्व्यां सोऽपि दुःखेन मूर्छितः ॥ ५
ततः स दौहित्रवधाद्दुःखशोकसमन्वितः ।
वसुदेवो महाराज कृष्णं वाक्यमथाब्रवीत् ॥ ६
ननु त्वं पुण्डरीकाक्ष सत्यवाग्भुवि विश्रुतः ।
यद्दौहित्रवधं मेऽद्य न ख्यापयसि शत्रुहन् ॥ ७
तद्भागिनेयनिधनं तत्त्वेनाचक्ष्व मे विभो ।

तेषां (for महाराज). —^{b}) K_4 D_1 तां कथां (by transp.); G_3 तथा तां. Some MSS. लोम- (for रोम-). $D_{2.3}$ T_2 G M_3 -हर्षिणीं; $D_{5.6}$ -हर्षणां (D_6 °णं). —^{c}) $Ś_1$ K_5 B D_{n1} $D_{2.4.6}$ T_2 M_3 -शोक- (for -हर्ष-). $K_{2.4.5}$ D_{c1} D_1 -क्लेशो (for -क्लेशा). D_5 T_1 $G_{1.2}$ दुःखशोकपरिक्लेशो (D_5 °क्लिष्टा); G_3 दुःखामर्षपरिक्लेशो. —^{d}) K_2 D_4 वृष्णिनाम्. $K_{2.4.5}$ $D_{1.6}$ T_1 G अभवत् (for °वंस्).

Colophon om. in K_4 D_1. — *Sub-parvan :* Editions अनुगीता. — *Adhy. name :* K_2 युद्धाख्यानं; D_{n1} $D_{5.6}$ वासुदेववाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): $Ś_1$ 74; B_1 50 (?); B_2 59 (as in text); T_2 $G_{1.2}$ M 45; G_3 48; M_4 (*inf. lin.*) 60. — *Śloka no.:* D_{n1} 36.

60

1 $K_{3.4}$ D_1 om. the ref. —^{a}) K_2 D_1 corrupt. T_1 तथा (for तदा). —^{c}) K_5 $M_{1.2}$ तं; D_{c1} तु (for तत्). —^{d}) K_5 अंतिके (for अग्रतः).

2 ^{a}) $K_{1.2.4}$ D_1 वीर; M धीरः (for वीरः). —^{b}) K_3 सोतिक्रामत (for सोऽत्य°). K_5 B (except B_3) D (except D_1) सोत्यक्रामन्महामतिः (B_5 °मनाः; D_{c1} °द्युतिः; D_6 °मतिं). —^{c}) K_3 D_6 वासुदेवस्य. —^{d}) K_4 भवेद् (for मा भूद्). $K_{1.3}$ महामनः; K_2 महान् (submetric); K_5 $B_{4.5}$ D_{c1} जनार्दनः; $B_{1.2}$ परंतपः; B_3 D_{n1} D_{2-6} महामतिः (for °मनाः).

3 ^{a}) $Ś_1$ K_{2-4} D_1 स (for मा). K_4 दौहित्रं; D_3 दौहित्र-. $D_{5.6}$ कृत्वा (for श्रुत्वा). —^{b}) K_2 corrupt. K_3 $D_{2.6}$ वासुदेवो. D_{c1} महाऽयतं; D_{n1} °मना (for °त्ययम्). —^{d}) $M_{1.2}$ मा भूद् (for भवेद्). $Ś_1$ $K_{1.3}$ विचिंतयन्; K_4 महामनाः; D_1 om. (for महामतिः).

4 ^{a}) D_4 तद् (for तम्). B_3 उत्कैव (for उत्क्रान्तम्). $K_{2.4.5}$ $D_{1.6}$ (also as in text) G_3 सुभद्रा तमति(K_5 °मभि-; G_3 °मुप)क्रांतम्. —^{b}) D_2 वधे. B_2 प्रति (for रणे). — After 4^b, T_2 ins. 128*. —^{c}) K_1 आचख्यौ; T_2 आख्याहि. $M_{1.2}$ कृष्णं. D_5 दौहित्र- (for सौभद्र-). $Ś_1$ आचख्यौ कृष्ण सौभद्रं; D_6 वक्ष श्रीकृष्ण दौहितृ-. —^{d}) K_4 D_1 अत्यपतद्. — T_1 G_1 ins. after 4: T_2 after 4^b:

128* आख्यापयन्महत्तत्र ह्यभिमन्योर्वधं रणे ।

5 ^{a}) D_6 आपश्यन्. K_5 च (for नि-). K_4 स तामपश्यत्पतितां. —^{b}) K_1 D_{c1} D_6 वासुदेवः. K_2 प्रतापवान् (for क्षितौ तदा). —^{c}) B_5 पृष्ट्वा; G_3 तथा (for दृष्ट्वा). K_4 D_1 [अ]पि (for [ए]व). D_6 दृष्ट्वैव तामुपायातः.

6 ^{a}) K_3 तत्र (for ततः). D_6 दौहितृ-. K_5 $B_{1.2}$ $D_{1.5}$ -वध-; D_3 -वधो (sic). —^{b}) $Ś_1$ $K_{1.3.5}$ B D_{n1} $D_{2.3.5.6}$ -समाह($D_{5.6}$ °हि)तः; D_4 -समाकुलः (for -समन्वितः). —^{c}) K_3 वासुदेवो. G_2 महाराजः. —^{d}) D_1 कृष्ण-. K_5 वचनम् (for वाक्यमथ).

7 ^{a}) K_2 स तु तं (for ननु त्वं). — G_1 om. (hapl.) 7^b–10^c. —^{c}) K_2 तं; M_2 तद् (for यद्). D_6 दौहितृ-. K_2 अद्य (for मेऽद्य). D_{n1} om. ऽद्य. —^{d}) K_1 $B_{4.5}$ T G_2 M [आ]ख्यापयसि; $K_{2.4}$ D_{n1} D_1 श्राव°; G_3 रोप° (for ख्याप°).

सदृशाक्षस्तव कथं शत्रुभिर्निहतो रणे ॥ ८
दुर्मरं बत वार्ष्णेय कालेऽप्राप्ते नृभिः सदा ।
यत्र मे हृदयं दुःखाच्छतधा न विदीर्यते ॥ ९
किमब्रवीत्त्वा संग्रामे सुभद्रां मातरं प्रति ।
मां चापि पुण्डरीकाक्ष चपलाक्षः प्रियो मम ॥ १०
आहवं पृष्ठतः कृत्वा कच्चिन्न निहतः परैः ।
कच्चिन्मुखं न गोविन्द तेनाजौ विकृतं कृतम् ॥ ११
स हि कृष्ण महातेजाः श्लाघन्निव ममाग्रतः ।
बालभावेन विजयमात्मनोऽकथयत्प्रभुः ॥ १२
कच्चिन्न विकृतो बालो द्रोणकर्णकृपादिभिः ।
धरण्यां निहतः शेते तन्ममाचक्ष्व केशव ॥ १३
स हि द्रोणं च भीष्मं च कर्णं च रथिनां वरम् ।
स्पर्धते स्म रणे नित्यं दुहितुः पुत्रको मम ॥ १४
एवंविधं बहु तदा विलपन्तं सुदुःखितम् ।
पितरं दुःखिततरो गोविन्दो वाक्यमब्रवीत् ॥ १५
न तेन विकृतं वक्त्रं कृतं संग्राममूर्धनि ।
न पृष्ठतः कृतश्चापि संग्रामस्तेन दुस्तरः ॥ १६
निहत्य पृथिवीपालान्सहस्रशतसंघशः ।
खेदितो द्रोणकर्णाभ्यां दौःशासनिवशं गतः ॥ १७
एको ह्येकेन सततं युध्यमानो यदि प्रभो ।

C. 14. 1826
B. 14. 61. 18
K. 14. 61. 18

---

8 G$_{1}$ om. 8 (cf. v. l. 7). —^{a}) D$_{6}$ तद्भागधेय- (sic); G$_{2}$ M$_{3}$ त्वद्भागिनेय- (for तद्भा°). —^{b}) G$_{3}$ वै (for मे). K$_{2.5}$ B$_{1.2}$ D$_{2-6}$ प्रभो (for विभो). —^{c}) D$_{5.6}$ रणे (for कथं). —^{d}) D$_{5.6}$ कथं (for रणे). K$_{4}$ D$_{1}$ निहतः शत्रुभी रणे.

9 G$_{1}$ om. 9 (cf. v. l. 7). —^{a}) Ś$_{1}$ K$_{1}$ दुर्धरं; K$_{3}$ दुर्धर्षं; Dc$_{1}$ D$_{3}$ दुर्भरं; D$_{6}$ दुर्गतं; S (G$_{1}$ om.) दुष्करं (for दुर्मरं). K$_{1.3.4}$ D$_{1.2}$ तव; B$_{3-5}$ Dc$_{1}$ ननु (for बत). —^{b}) M$_{4}$ [ऽ]प्राप्तं. K$_{5}$ Dn$_{1}$ D$_{2-6}$ T M$_{4}$ सह (for सदा). —^{c}) B$_{3}$ मोदात् (for दुःखात्). —^{d}) K$_{3}$ शतदा (sic). Ś$_{1}$ K$_{1}$ विशीर्यंते; K$_{3}$ विधी° (sic); D$_{1}$ विदा° (for विदी°).

10 G$_{1}$ om. 10^{abc} (cf. v. l. 7). —^{a}) K$_{2.4.5}$ B D M$_{3}$ त्वां; G$_{2}$ वा; G$_{3}$ तां (for त्वा). —^{b}) K$_{4}$ G$_{2}$ सुभद्रा. K$_{4}$ भ्रातरं (for मा°). —^{c}) K$_{3}$ मा च; K$_{4}$ माता (for मां च). D$_{6}$ पुंडरीकाक्षश्च. —^{d}) K$_{4}$ D$_{1}$ चपलोसि; D$_{3}$ G$_{3}$ °लाक्ष.

11 Before 11, K$_{5}$ ins. वसुदेव उवाच. —^{a}) G$_{2}$ अपापं (for आहवं). D$_{6}$ च वृतः (for पृष्ठतः). —^{b}) K$_{2}$ कश्चिन्; K$_{5}$ D$_{5}$ क्वचिन्; G$_{1}$ किंचिन्. Ś$_{1}$ K शरैः (for परैः). —^{c}) K$_{2.3}$ कश्चिन्; D$_{5}$ क्वचिन्. D$_{3}$ मुखेन; S दुःखेन (for मुखं न). —^{d}) Ś$_{1}$ K$_{1}$ विमुखं (for विकृतं). K$_{3}$ संग्रामे विमुखीकृतं; S तत्रा(G$_{3}$ तेना)जौ विमुखीकृतः.

12 ^{a}) Ś$_{1}$ न हि; G$_{3}$ कच्चित् (for स हि). M$_{3}$ महाबाहो (for °तेजाः). —^{b}) Ś$_{1}$ श्लाघ्यन्निव; S श्लाघमानो (for °न्निव). K$_{3}$ समग्रतः (for ममा°). K$_{2}$ श्रावयन्निव मागतं (sic). —^{c}) K$_{4}$ corrupt. B$_{4.5}$ Dn$_{1}$ D$_{2.4-6}$ विनयम्; D$_{3}$ निर्विश्य (for विजयम्). —^{d}) K$_{4.5}$ प्रभो.

13 ^{a}) D$_{4}$ नो (for न). K$_{1}$ B Dc$_{1}$ Dn$_{1}$ D$_{2-6}$ T G$_{1}$ निकृतो; K$_{4.5}$ D$_{1}$ विक्षि(K$_{5}$ °क्ष)तो; B$_{5}$ (also) विमुखो (for विकृतो). G$_{3}$ Cv कच्चिन्न निकृतो बाणैर्. —^{b}) Ś$_{1}$ K$_{1}$ -कृपार्दितः. —^{c}) K$_{4}$ D$_{1}$ धरिण्यां. —^{d}) Ś$_{1}$ K$_{1.3}$ तत्त्व(Ś$_{1}$ °त्त्वा)माचक्ष्व; D$_{3}$ ममाचक्ष्व स. K$_{4}$ D$_{1}$ तत्त्वतः (for केशव).

14 ^{a}) K$_{2.4.5}$ T G$_{1.2}$ M स हि भीष्मं च द्रोणं च; G$_{3}$ स हि भीष्मं तथा द्रोणं. —^{b}) B$_{1.2}$ D (except D$_{1}$) बलिनां (for रथिनां). —^{d}) D$_{6}$ पुत्रिको.

15 Before 15, K$_{2}$ ins. वैशंपायन उवाच. —^{a}) D$_{5}$ एवं तदा (for एवंविधं). K$_{4}$ D$_{1.5}$ बहुविधं; T बहु तथा. —^{b}) K$_{3}$ सुदुःखिताः (sic). —^{c}) T G$_{1.2}$ दुःखिततरं. —^{d}) Dc$_{1}$ अब्रवीत् (hypermetric) (for अब्र°).

16 Before 16, K$_{2}$ ins. श्रीकृष्ण उवाच; G$_{3}$ श्रीभगवानुवाच. —^{a}) Cv विहितं (for विकृतं). —^{c}) D$_{1}$ corrupt. G$_{1}$ पृथक्त्वेन (for न पृष्ठतः). D$_{5.6}$ क्षतश्च (for कृतश्च). —^{d}) D$_{3}$ दुस्तरं; G$_{2}$ दुष्करः.

17 ^{b}) B$_{4}$ सहस्रं. K$_{1.4.5}$ D$_{1}$ -संमितान् (for -संघशः). G$_{3}$ शतशोथ सहस्रशः. —^{c}) K$_{2}$ छेदितो (for खे°). D$_{6}$ द्रौणि- (for द्रोण-). —^{d}) K$_{1.3}$ Dc$_{1}$ दौःशासन-; D$_{1}$ शासनेन (for दौःशासनि-).

18 K$_{5}$ om. (hapl.) 18–20. —^{a}) S (except G$_{3}$) [ऽ]पि (for हि). M$_{2}$ सहतं (sic) (for सततं). —^{b}) Dc$_{1}$ रणे; G$_{2.3}$ युधि (for यदि). —^{c}) Dc$_{1}$

C. 14. 1826
B. 14. 61. 19
K. 14. 61. 18

न स शक्येत संग्रामे निहन्तुमपि वज्रिणा ॥ १८
समाहूते तु संग्रामे पार्थे संशप्तकैस्तदा ।
पर्यवार्यत संक्रुद्धैः स द्रोणादिभिराहवे ॥ १९
ततः शत्रुक्षयं कृत्वा सुमहान्तं रणे पितुः ।
दौहित्रस्तव वार्ष्णेय दौःशासनिवशं गतः ॥ २०
नूनं च स गतः स्वर्गं जहि शोकं महामते ।
न हि व्यसनमासाद्य सीदन्ते सन्नराः क्वचित् ॥ २१
द्रोणकर्णप्रभृतयो येन प्रतिसमासिताः ।
रणे महेन्द्रप्रतिमाः स कथं नाप्नुयाद्दिवम् ॥ २२
स शोकं जहि दुर्धर्ष मा च मन्युवशं गमः ।
शस्त्रपूतां हि स गतिं गतः परपुरंजयः ॥ २३
तस्मिंस्तु निहते वीरे सुभद्रेयं स्वसा मम ।
दुःखार्ताथो पृथां प्राप्य कुररीव ननाद ह ॥ २४
द्रौपदीं च समासाद्य पर्यपृच्छत दुःखिता ।
आर्ये क्व दारकाः सर्वे द्रष्टुमिच्छामि तानहम् ॥ २५
अस्यास्तु वचनं श्रुत्वा सर्वास्ताः कुरुयोषितः ।
भुजाभ्यां परिगृह्यैनां चुक्रुशुः परमार्तवत् ॥ २६
उत्तरां चाब्रवीद्भद्रा भद्रे भर्ता क्व ते गतः ।

om. स. B_3 शक्येत स (by transp.); D_1 संशक्येत; D_3 शक्येयत; M_3 स शंक्येत. G_3 स हि शक्यो न संग्रामे.

19 K_5 om. 19 (cf. v. l. 18). —^{a}) $K_{1.4}$ $B_{2.4.5}$ D_{c1} D_{2-6} $G_{1.3}$ समा(D_{c1} °म)हृते; $K_{2.3}$ °हते (for °हूते). B D_{c1} D_{n1} D_{2-6} T_1 च; D_1 om. (for तु). $B_{1.2}$ D_{n1} $D_{2.3.5.6}$ संग्रामात् (D_3 °न्); D_4 om. (for संग्रामे). —^{b}) Some MSS. संसप्तकैस्. K_3 शंसप्त°; $M_{1.2}$ संशप्तके. T G_2 तथा; G_3 सह (for तदा). —^{c}) B_3 संग्रामे; T_2 G_1 संतुष्टैः (for संक्रुद्धैः). $K_{2.4}$ D_1 G_3 M_3 परिवार्य ततः क्रु(K_2 हतः क्रु-; G_3 M_3 तु संक्रु)द्धैः.

20 K_5 om. 20 (cf. v. l. 18). —^{a}) $B_{1.2}$ D (except D_{c1} D_1) -वधं (for -क्षयं). B_3 दृष्ट्वा (for कृत्वा). —^{b}) K_4 स महांतं; D_{c1} सुमहांते; D_1 समहाते (sic). K_2 [ऽ]पि च; K_4 [ऽ]पि तु; B D (except D_1) पितः; T $G_{1.2}$ विभुः (for पितुः). —^{d}) D_3 corrupt. $\acute{S}_1$ $K_{1.3}$ दौःशासन-; M_4 दुःशासनि-.

21 ^{a}) G_3 व्यक्तं (for नूनं). G_2 संगतः (for स गतः). T_2 स्वर्गे. —^{b}) B_4 महाद्युते (for °मते). — $M_{1.2}$ om. 21^c–22^d. —^{d}) T_1 नु; T_2 न (for सन्). K_3 सीदंति सज्जनाः क्वचित्; B D (except D_1) °ति कृतबुद्धयः; G_3 सीदेयुश्च नराः क्वचित्.

22 $M_{1.2}$ om. 22 (cf. v. l. 21). —^{b}) T_2 G_3 एनं (for येन). $\acute{S}_1$ K_4 $D_{1.5}$ -समाहिताः; $\acute{S}_1$ (before corr.) B_5 T G_1 °श्रिताः. K_2 येनाजौ विकृताः कृताः. —^{c}) T_2 G_2 $M_{3.4}$ -प्रतिमः. —^{d}) B_4 transp. स and कथं.

23 K_5 om. 23. —^{a}) $\acute{S}_1$ दुर्धर्षं; K_3 °र्षे. K_2 जहि शोकं हि दुर्धर्ष. —^{b}) D_1 स्म (for च). G_2 मारवशं. $D_{1.6}$ गतः (for गमः). —^{c}) K_2 शस्त्रपूतो; B_3 अस्त्रा[?]तां; D_4 शस्त्रभूतां. K_4 D_1 स हि (by transp.). B_2 शंसंति; D_{c1} संशति (for स गतिं). —^{d}) B_2 D_{c1} गतिं; D_2 ततः (for गतः). K_4 परपुरंजय; G_3 °मदुर्जयः.

24 ^{a}) M_4 यस्मिंस्. D_4 om. तु. D_5 निहिते. —^{c}) $K_{2.5}$ B_2 T_2 G_3 दुःखार्ताथ; K_3 °र्तातो; D_3 corrupt; T_1 $G_{1.2}$ M दुःखार्ता (M_3 °र्त्तं) च (for °र्ताथो). B_4 पृथिवीं (for [अ]थो पृथां). K_5 $D_{2.4-6}$ सुतं; D_3 सुखं (for पृथां). K_3 प्राप. —^{d}) K_1 कुरुरीव; K_2 कुरवीव. K_5 रुरोद (for ननाद). K_3 च (for ह).

25 ^{a}) K_5 corrupt. G_3 समाश्वास्य (for °साद्य). —^{b}) T $G_{1.2}$ M पर्यतप्यत (for °पृच्छत). $B_{1.2}$ दुःखितां. D_{c1} G_3 पर्यपृच्छत्सुदुःखिता. — K_5 om. 25^{cd}. —^{c}) G_2 वै (for क्व). T_1 G_1 M_2 आर्ये वै दारकान्सर्वान् (G_1 °न्सर्वे). —^{d}) In B_2, the portion from तानहम् up to नाम चास्या (in 14. 69. 9^a) is lost on missing folios.

26 B_2 missing (cf. v. l. 25). —^{a}) $K_{2.4.5}$ D_1 G_3 तस्यास्; M_2 अद्य (for अस्यास्). —^{b}) G_3 परितः (for सर्वास्ताः). —^{c}) K_4 संप्रगृह्य; G_2 परिरभ्य (for °गृह्य). K_2 [ए]तां; M_2 [ए]नाश्च (sic) (for [ए]नां). —^{d}) K_3 वक्रुश्च (sic) (for चुक्रुशुः). K_3 भृशदुःखिताः; K_5 M_2 परमार्थवत्.

27 B_2 missing (cf. v. l. 25). —^{a}) B (B_2 missing) D (D_1 corrupt) भद्रे; T_2 G_2 भद्रां (for

क्षिप्रमागमनं मह्यं तस्मै त्वं वेदयस्व ह ॥ २७
ननु नाम स वैराटि श्रुत्वा मम गिरं पुरा ।
भवनान्निष्पतत्याशु कस्मान्नाभ्येति ते पतिः ॥ २८
अभिमन्यो कुशलिनो मातुलास्ते महारथाः ।
कुशलं चाब्रुवन्सर्वे त्वां युयुत्सुमिहागतम् ॥ २९
आचक्ष्व मेऽद्य संग्रामं यथापूर्वमरिंदम ।
कस्मादेवं विलपतीं नाद्येह प्रतिभाषसे ॥ ३०
एवमादि तु वार्ष्णेय्यास्तदस्याः परिदेवितम् ।
श्रुत्वा पृथा सुदुःखार्ता शनैर्वाक्यमथाब्रवीत् ॥ ३१
सुभद्रे वासुदेवेन तथा सात्यकिना रणे ।
पित्रा च पालितो बालः स हतः कालधर्मणा ॥ ३२
ईदृशो मर्त्यधर्मोऽयं मा शुचो यदुनन्दिनि ।
पुत्रो हि तव दुर्धर्षः संप्राप्तः परमां गतिम् ॥ ३३
कुले महति जातासि क्षत्रियाणां महात्मनाम् ।
मा शुचश्चपलाक्षि त्वं पुण्डरीकनिभेक्षणे ॥ ३४
उत्तरां त्वमवेक्षस्व गर्भिणीं मा शुचः शुभे ।
पुत्रमेषा हि तस्याशु जनयिष्यति भामिनी ॥ ३५
एवमाश्वासयित्वैनां कुन्ती यदुकुलोद्वह ।

C. 14. 1844
B. 14. 61. 37
K. 14. 61. 36

भद्रा). — ^{b}) B (B2 missing) D भर्ता स क नु (Dc1 क नु स) ते गतः. — ^{c}) D1 क्षिप्रागमनं मह्यं (submetric). — ^{d}) B1. 5 Dn1 D2. 3. 5. 6 T G3 तस्य ; M1 क्षिप्रं (for तस्मै). D4 च वदस्व (for वेदयस्व). K2. 4. 5 D1 तास्मिंस्त्वं (K5 °स्मै स्वं) संनिवेदय.

28 B2 missing (cf. v. l. 25). — ^{a}) K5 B1 Dn1 D2–5 T2 [अ]द्य ; D6 [आ]दि : T1 G1. 3 M स्म ; Cv [अ]स्मि (for स). Ś1 K2 Dc1 Dn1 M1. 2. 4 वैराटिः ; D6 वैराट ; T2 °टे ; G3 °ज (for °टि). K4 D1 ननु मां ह्यद्य वैराटे. — ^{b}) T G1. 2 वै (G2 मे) मद्गिरः ; G3 मम गिरः. K4. 5 Dn1 D1–3. 5. 6 G3 सदा ; D4 तदा (for पुरा). — ^{c}) K4. 5 D1. 4–6 निपत(K4 D1 °तं)ति. — ^{d}) Ś1 K1. 3 नाद्यैति. K4 D1 ते पितुः ; B4 Dc1 मे सुतः (for ते पतिः).

29 B2 missing (cf. v. l. 25). — ^{a}) Dc1 om. ; G1 नु शयिनो (for कुशलिनो). — B1 reads 29^{b} twice. — ^{b}) B1 (second time) कुशलास् (for मातुलास्). T2 मनोरमाः (for महारथाः). — ^{c}) K2. 4 D1 त्वब्रुवन् ; G2 हि ब्रु° ; M1 त्वाब्रु° (for चाब्रु°). — ^{d}) G3 corrupt. D6 त्वा. K2. 4. 5 D1 युयुत्सुं त्वामिहागतं.

30 B2 missing (cf. v. l. 25). D2 om. 30^{a}–31^{b}. — ^{a}) K5 मह्यं (for मेऽद्य). — ^{c}) K2. 4 M4 विलपितं ; K3 D1 प्रलपंती (D1 °पितं) ; Dc1 Dn1 विलपती ; D6 °पंती ; T1 M1. 2 विलपितां. — ^{d}) G3 वै (for [इ]ह).

31 B2 missing (cf. v. l. 25). D2 om. 31^{ab} (cf. v. l. 30). — ^{b}) K3 B3–5 Dc1 Dn1 D3–6 तस्यास्तत् ; K4 D1 G2 तदास्याः. G1 -देवितुं. Ś1 B1 तस्यास्तत्परिदेवनं.

32 B2 missing (cf. v. l. 25). — ^{a}) M भद्रेण वा सुभद्रेण. — ^{b}) K3 सह (for रणे). — After 32^{b}, K2 ins. :

129* एवं विलपतीं तां तु सात्यकिस्तु तदाब्रवीत् ।

— ^{c}) K4 D1 [अ]यं ; M1. 2 न (for च). K2 बालितो ; B (B2 missing) Dc1 Dn1 D3–6 लालितो ; D2 चालितो (for पा°). — ^{d}) K4 D1 T2 सहितः (for स हतः). K3 -कर्मणः (for -धर्मणा). K2 संहतः कालधर्मिणः.

33 B2 missing (cf. v. l. 25). — ^{a}) Dc1 Dn1 T2 ददृशे. — ^{b}) K4. 5 D1 शोच (for शुचो). K1. 4 -नंदनि ; D4 T2 G1 -नंदिनी.

34 B2 missing (cf. v. l. 25). — ^{b}) Ś1 क्षत्रियानां. — ^{c}) K1 Dc1 G1 चपलाक्ष (sic) ; K3–5 D1. 2 T G2 °लाक्षि. — ^{d}) K1 B (B2 missing) D (except D1) पद्मपत्र- (for पुण्डरीक-). K1 T1 G M -निभेक्षणं (G3 °क्षिणीं).

35 B2 missing (cf. v. l. 25). — ^{a}) T2 G1. 2 ताम् (for त्वम्). Ś1 K1. 3 उत्तरां समवेक्षस्व. — ^{b}) K2. 4. 5 B (B2 missing) D T1 गुर्विणिं (for गर्भिणीं). — ^{d}) B (B2 missing) D (except D1) भाविनी (D2. 4–6 °नि).

36 B2 missing (cf. v. l. 25). — ^{a}) K5 आश्वासयच्च ; B4 Dc1 °सयंती ; G3 तु सांत्वयित्वा (for आश्वास°). K4 T G2 तां (for [ए]नां). — ^{b}) K5 T यदुकुलोद्वहां ; G1. 2 M °द्वहा ; G3 °न्नव. — ^{c}) K2 B4 T M2 दुर्धर्षा ; K5 दुःखं च ; Dc1 Dn1 D1 M1. 4 दुर्धर्ष. Ś1 K1. 3 विहाय दुःखं शो(K3 °खशो)कं च. — ^{d}) G2. 3 [अ]पि (for हि). Dc1 G1 प्रकल्पयत् ; T2

C. 14. 1844
B. 14. 61. 37
K. 14. 61. 36
विहाय शोकं दुर्धर्षं श्राद्धमस्य ह्यकल्पयत् ॥ ३६
समनुज्ञाप्य धर्मज्ञा राजानं भीममेव च ।
यमौ यमोपमौ चैव ददौ दानान्यनेकशः ॥ ३७
ततः प्रदाय बह्वीर्गा ब्राह्मणेभ्यो यदूद्वह ।
समहृष्यत वार्ष्णेयी वैराटीं चाब्रवीदिदम् ॥ ३८
वैराटि नेह संतापस्त्वया कार्यो यशस्विनि ।
भर्तारं प्रति सुश्रोणि गर्भस्थं रक्ष मे शिशुम् ॥ ३९
एवमुक्त्वा ततः कुन्ती विरराम महाद्युते ।
तामनुज्ञाप्य चैवेमां सुभद्रां समुपानयम् ॥ ४०
एवं स निधनं प्राप्तो दौहित्रस्तव माधव ।
संतापं जहि दुर्धर्ष मा च शोके मनः कृथाः ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

६१

वैशंपायन उवाच ।
एतच्छ्रुत्वा तु पुत्रस्य वचः शूरात्मजस्तदा ।
विहाय शोकं धर्मात्मा ददौ श्राद्धमनुत्तमम् ॥ १
तथैव वासुदेवोऽपि स्वस्रीयस्य महात्मनः ।

M ह्यक°. Ś$_1$ K$_{1.3}$ श्राद्धं तस्य प्रकल्पयत्; K$_{2.4.5}$ D$_1$ श्राद्धं तस्योपकल्पयत्; B$_4$ श्राद्धमप्युपकल्पयत्.

37 B$_2$ missing (cf. v. l. 25). — ^{a}) B$_1$ lacuna; Dn$_1$ धर्मज्ञ; D$_{5.6}$ राजानं; Bom. ed. धर्मज्ञं. — ^{b}) D$_5$ धर्मज्ञं (for राजानं). K$_4$ D$_1$ वा (for च). D$_6$ भीममेव च मायया. — ^{c}) D$_3$ om. पमौ. K$_2$ फाल्गुनं च यमौ चैव; K$_5$ धनंजयो यमौ चैव. — Dc$_1$ om. 37^{d}-38^{d}. — ^{d}) G$_3$ ददुर् (for ददौ).

38 B$_2$ missing (cf. v. l. 25). Dc$_1$ om. 38 (cf. v. l. 37). — ^{a}) K$_2$ प्रादाय. K$_{2.4.5}$ D$_1$ गा बह्वयो; S गा बह्वीर् (by transp.). — ^{b}) B$_1$ D (Dc$_1$ om.) ब्राह्मणाय (for °णेभ्यो). — ^{c}) Ś$_1$ समाकृष्य तु; K$_{1.3.5}$ समकृ(K$_5$ °हृ)ष्यत; K$_{2.4}$ D$_1$ °मेत्य तु; Dn$_1$ D$_{3-6}$ G$_1$ समाहृष्य (D$_4$ °त्य) तु; D$_2$ T G$_2$ समाहृष्यत. Ś$_1$ D$_3$ वार्ष्णेयीं; K$_1$ °यं; T$_2$ °य. — ^{d}) S वैराटिं. Dn$_1$ D$_{1-4}$ वैराटीमब्रवीदिदं; D$_{5.6}$ °टीमिदमब्रवीत्.

39 B$_2$ missing (cf. v. l. 25). — ^{a}) K$_1$ वैरागि; K$_4$ D$_1$ °टे. — ^{b}) K$_2$ सुलोचने; K$_3$ य*स्वनि; K$_{4.5}$ D$_1$ कथंचन; B$_1$ Dn$_1$ D$_{2-6}$ ह्यनिंदिते; T G$_1$ मनस्विनि; M$_3$ यशस्विनी. — ^{c}) Dc$_1$ corrupt. G$_3$ सुश्रोणी. — ^{d}) B$_{1.3.4}$ D (except Dc$_1$ D$_1$) वै (for मे). K$_3$ गर्भस्थं रक्षसे शुभं.

40 B$_2$ missing (cf. v. l. 25). — ^{a}) D$_3$ उक्ता. G$_3$ ततः कुंती चैवमुक्त्वा. — ^{b}) D$_1$ विरराज (for °राम). K$_4$ विरराज महामते. — K$_2$ om. 40^{cd}. — ^{c}) K$_4$ D$_1$ वै च; T G$_{1.2}$ M चेह; G$_3$ वेह (for चैव). K$_5$ [ए]नां (for [इ]मां). — ^{d}) Dc$_1$ corrupt. Ś$_1$ K (K$_2$ om.) G$_2$ पुनरानयत्; T$_2$ समुपानयत्; G$_3$ पुनरानयं (for समुपा°).

41 B$_2$ missing (cf. v. l. 25). — ^{b}) B (B$_2$ missing) D (except D$_1$) मानद (for माधव). — ^{c}) B (B$_2$ missing) Dc$_1$ Dn$_1$ D$_{2-5}$ T$_1$ G$_1$ त्यज; D$_6$ तव (for जहि). Ś$_1$ K$_{1.4}$ Dc$_1$ दुर्धर्षं. — ^{d}) G$_2$ कुरु (for कृथाः).

Colophon missing in B$_2$. — *Sub-parvan*: MSS. अनुगीता. — *Adhy. name*: K$_2$ अभिमन्युवधः; G$_3$ अभिमन्युनिधनकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś$_1$ 75; B$_1$ 60 (as in text); Dn$_1$ M$_4$ (*inf. lin.*) 61; D$_4$ 57; T$_1$ 47; T$_2$ G$_{1.2}$ M 46; G$_3$ 59. — *Śloka no.*: Dn$_1$ 42.

61

☞ This adhy. is missing in B$_2$ (cf. v. l. 14. 60. 25).

1 ^{a}) D$_1$ एवं (for एतत्). — ^{b}) B$_4$ वधं; G$_3$ स च (for वचः). K$_{1.2}$ T G$_3$ M$_{1.2}$ तथा (for तदा).

दयितस्य पितुर्नित्यमकरोदौर्ध्वदेहिकम् ॥ २
षष्टिं शतसहस्राणि ब्राह्मणानां महाभुजः ।
विधिवद्भोजयामास भोज्यं सर्वगुणान्वितम् ॥ ३
आच्छाद्य च महाबाहुर्धनतृष्णामपानुदत् ।
ब्राह्मणानां तदा कृष्णस्तदभूद्रोमहर्षणम् ॥ ४
सुवर्णं चैव गाश्चैव शयनाच्छादनं तथा ।
दीयमानं तदा विप्राः प्रभूतमिति चाब्रुवन् ॥ ५
वासुदेवोऽथ दाशार्हो बलदेवः ससात्यकिः ।
अभिमन्योस्तदा श्राद्धमकुर्वन्सत्यकस्तदा ।
अतीव दुःखसंतप्ता न शमं चोपलेभिरे ॥ ६
तथैव पाण्डवा वीरा नगरे नागसाह्वये ।
नोपगच्छन्ति वै शान्तिमभिमन्युविनाकृताः ॥ ७
सुबहूनि च राजेन्द्र दिवसानि विराटजा ।
नाभुङ्क्त पतिशोकार्ता तदभूत्करुणं महत् ।
कुक्षिस्थ एव तस्यास्तु स गर्भः संप्रलीयत ॥ ८
आजगाम ततो व्यासो ज्ञात्वा दिव्येन चक्षुषा ।
आगम्य चाब्रवीद्धीमान्पृथां पृथुललोचनाम् ।
उत्तरां च महातेजाः शोकः संत्यज्यतामयम् ॥ ९
जनिष्यति महातेजाः पुत्रस्तव यशस्विनि ।
प्रभावाद्वासुदेवस्य मम व्याहरणादपि ।

C. 14. 1861
B. 14. 62. 12
K. 14. 62. 11

State Museum Library, Lucknow

---

2 ^{a}) D (except D$_{c1}$ D$_1$) च (for ऽपि). — ^{b}) K$_3$ स्वस्रेयस्य ; D$_6$ सुश्रीयस्य (sic). — ^{c}) K$_2$ यदि तस्य (for दयितस्य). K$_4$ D$_1$ राजंस्तव पितुः कृष्णो. — ^{d}) D$_1$ [ऽ]प्यकरोद्. K$_1$ D$_6$ T$_1$ M$_{1, 3, 4}$ और्ध्वदैहिकं. K$_4$ [ऽ]प्यकरोदूर्ध्वदैहिकं.

3 ^{a}) K$_{2, 4, 5}$ D$_1$ तथा ; M$_2$ षष्टिः (sic). — ^{b}) K$_{2, 4, 5}$ D$_1$ महात्मनां ; B$_1$ D$_{n1}$ D$_{2-6}$ महौजसां ; B$_{3-5}$ D$_{c1}$ महायशाः ; T °भुज ; G$_1$ °भुजां. — ^{c}) K$_4$ विविधं (for विधिवद्).

4 ^{a}) K$_2$ आस्थाय (for आच्छाद्य). K$_{3, 4}$ D$_{1, 5, 6}$ तु ; T$_1$ [ए]व (for च). D$_6$ G$_3$ महाबाहो (D$_6$ °होर्). — ^{b}) K$_{2, 4}$ D$_{1, 3}$ उपानु(D$_3$ °न)दत्. — ^{c}) G$_2$ तथा (for तदा). — ^{d}) Some MSS. लोम- (for रोम-). K$_2$ तदद्भुतमिवाभवत्.

5 ^{a}) Ś$_1$ K$_1$ [अ]पि (for [ए]व). K$_2$ T G$_{1, 2}$ M$_{1, 3, 4}$ गावश्च. B$_4$ सुवर्णानि च गाश्चैव ; M$_2$ सुवर्णश्चैव गावश्च (sic). — ^{b}) K$_3$ ततः (for तथा). K$_5$ D$_{n1}$ D$_{2-6}$ शयनाच्छादनानि च. — ^{c}) G$_2$ M$_3$ तथा (for तदा). — ^{d}) K$_5$ D (except D$_{c1}$ D$_1$) वर्धताम् (for प्रभूतम्). K$_4$ D$_{1, 6}$ इव (for इति). K$_2$ G$_2$ [अ]ब्रवीत् (for [अ]ब्रुवन्).

6 ^{a}) Ś$_1$ K$_{1, 2}$ M$_{1, 2}$ वसुदेवो. K$_4$ D$_1$ [ऽ]पि (for ऽथ). — ^{b}) T$_1$ G$_1$ M ससा(G$_1$ च सा)रणः (for ससात्यकिः). — ^{c}) Ś$_1$ K$_1$ G$_3$ M$_3$ तथा (for तदा). — ^{d}) Ś$_1$ D$_{5, 6}$ T G$_1$ M सात्यकिस्. K$_1$ B$_{1, 3}$ (marg. as in text). $_4$ D$_{c1}$ T$_1$ M$_{1, 3, 4}$ तथा. K$_{2, 4, 5}$ B$_5$ D$_1$ G$_2$ अकुर्वन्स(K$_4$ D$_1$ °करोत्स)र्व एव ते (B$_5$ च) ; K$_3$ °न्भृशदुःखिताः ; G$_3$ °न्सत्यविक्रमाः. — ^{e}) K$_3$ -संतापान् ; B$_3$ -संप्राप्ता. D$_{c1}$ अतीव दुःखं संप्राप्ता. — ^{f}) K$_2$ B$_3$ शर्म (for शमं). K$_2$ हि (for च).

7 ^{a}) T G$_1$ अथ वै (for तथैव). B$_3$ वीरे ; G$_3$ धीरा ; M$_3$ वीर. — ^{c}) K$_4$ D$_{1, 4}$ [उ]पागच्छंति ; B$_{1, 3}$ D$_{n1}$ D$_{2, 3}$ [उ]पागच्छंत ; G$_2$ [ए]व गच्छंति. D$_6$ वेश्मानि (for वै शान्तिम्). G$_3$ नोपगच्छंस्तदा शांतिम्. — ^{d}) G$_2$ अभिमन्युं. D$_1$ -विनाकृतं.

8 ^{b}) Ś$_1$ K$_{1, 3}$ दिनान्युत ; K$_2$ दिनानि च. — ^{c}) Ś$_1$ M$_{1, 2}$ नाभुक्त ; D$_6$ मा भुंक्त. K$_{2, 4}$ D$_1$ बहु- (for पति-). K$_{1, 3}$ -लोकार्ता ; B (B$_2$ missing) D T$_1$ G$_3$ -दुःखार्ता (for -शोकार्ता). — ^{d}) K$_2$ T$_2$ G$_2$ कारणं ; M$_{1, 2}$ करणं. D$_6$ महः. G$_3$ तदाभूत्कारणं महत्. — T$_2$ reads 8^{ef} on marg. — ^{e}) D$_1$ आक्षिस्थ (for कु°). K$_5$ तस्मिस्तु ; B$_1$ तस्याशु ; D (except D$_{c1}$ D$_1$) तस्याथ. — ^{f}) K$_5$ गर्भोस्याः ; B$_{1, 4}$ D$_{c1}$ D$_{n1}$ D$_{2-6}$ गर्भो वै (for स गर्भः). Ś$_1$ K$_{1, 3}$ स गर्भः स (K$_1$ स्म) प्रलीयते (K$_3$ °त) ; B$_{3, 5}$ D$_1$ गर्भो वै (D$_1$ गर्भस्था) संप्रमीयत (B$_5$ °ते) ; T$_2$ गर्भो वै संप्रजायते. — T$_1$ G M subst. for 8^{ef} : T$_2$ ins. after 8 :

130* म्रियमाणेऽथ तस्मिंस्तु गर्भे कुक्षिस्थ एव ह ।

[M$_{1, 2}$ म्रियमाणो.]

9 ^{a}) K$_{4, 5}$ B$_{3, 4}$ D$_1$ S (except G$_3$) तदा (for ततो). — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1, 3}$ दृष्ट्वा (for ज्ञात्वा). K$_2$ दिव्यचक्षुः प्रतापवान्. — ^{c}) K$_1$ B$_{1, 5}$ D$_{n1}$ D$_{2-4}$ समागम्य (for आगम्य च). D$_{5, 6}$ समागम्याब्रवीद्वाक्यं. — ^{d}) K$_4$ वैराटीं पृथुलोचनां. — ^{f}) K$_{4, 5}$ D$_{2-4}$ शोकं. G$_3$ इति (for अयम्).

10 ^{a}) K$_{1, 2, 4, 5}$ B$_1$ D T$_1$ भ(D$_1$ जी)विष्यति ; K$_3$

C. 14. 1861
B. 14. 62. 12
K. 14. 62. 11

पाण्डवानामयं चान्ते पालयिष्यति मेदिनीम् ॥ १०
धनंजयं च संप्रेक्ष्य धर्मराजस्य पश्यतः ।
व्यासो वाक्यमुवाचेदं हर्षयन्निव भारत ॥ ११
पौत्रस्तव महाबाहो जनिष्यति महामनाः ।
पृथ्वीं सागरपर्यन्तां पालयिष्यति चैव ह ॥ १२
तस्माच्छोकं कुरुश्रेष्ठ जहि त्वमरिकर्शन ।
विचार्यमत्र न हि ते सत्यमेतद्भविष्यति ॥ १३
यच्चापि वृष्णिवीरेण कृष्णेन कुरुनन्दन ।
पुरोक्तं तत्तथा भावि मा तेऽत्रास्तु विचारणा ॥ १४
विबुधानां गतो लोकानक्षयानात्मनिर्जितान् ।
न स शोच्यस्त्वया तात न चान्यैः कुरुभिस्तथा ॥ १५
एवं पितामहेनोक्तो धर्मात्मा स धनंजयः ।
त्यक्त्वा शोकं महाराज हृष्टरूपोऽभवत्तदा ॥ १६
पितापि तव धर्मज्ञ गर्भे तस्मिन्महामते ।
अवर्धत यथाकालं शुक्लपक्षे यथा शशी ॥ १७
ततः संचोदयामास व्यासो धर्मात्मजं नृपम् ।
अश्वमेधं प्रति तदा ततः सोऽन्तर्हितोऽभवत् ॥ १८
धर्मराजोऽपि मेधावी श्रुत्वा व्यासस्य तद्वचः ।
वित्तोपनयने तात चकार गमने मतिम् ॥ १९

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि एकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

T_2 $G_{1.2}$ M जनिष्यते (for °ष्यति). — ^{b}) K_4 $D_{3.4}$ T_2 $G_{2.3}$ M_3 यशस्विनी (sic). — ^{d}) K_5 इति (for अपि). — ^{e}) T G_1 च यश् (for अयं).

11 ^{a}) T_2 धनंजयस्य. — ^{b}) G_3 धर्मराजं च. K_1 B (B_2 missing) D (except D_1) शृण्वतः (for पश्यतः). — K_3 om. 11^{c}–16^{d}. — ^{d}) D_{c1} प्रहसन् (for हर्षयन्).

12 K_3 om. 12 (cf. v. l. 11). — ^{a}) K_1 $B_{1.5}$ D_{n1} $D_{2.3.5.6}$ G_3 महाभागो ; K_5 T °राज. — ^{b}) $K_{2.4}$ D_1 G_3 भविष्यति (for जनि°). D_5 भविष्यति महामतः ; D_6 जनयिष्यति महामनः (hypermetric). — ^{c}) K_2 पृथिवीं (hypermetric). — ^{d}) K_1 B_1 D (except D_{c1} D_1) धर्मतः ; K_2 G_2 चैव हि.

13 K_3 om. 13 (cf. v. l. 11). — ^{a}) G_3 ततः (for तस्मात्). — ^{b}) Ś$_1$ -वंचन ; K_2 -कर्शनः ; K_5 $B_{1.3}$ D_4 -कर्षण. — K_4 D_1 om. 13^{c}–14^{b}. — ^{c}) K_2 corrupt.

14 K_3 om. 14 (cf. v. l. 11). K_4 D_1 om. 14^{ab} (cf. v. l. 13). — ^{a}) D_{c1} वा (for च). G_2 वृष्णिवर्येण. — ^{c}) K_4 D_1 प्रोक्तं च ; D_{c1} यथोक्तं ; T G_1 अकरोत् (for पुरोक्तं). Ś$_1$ तु (for तत्). T_2 तदा. G_3 पुरा चोक्तं यथा भावि. — ^{d}) K_2 च (for ऽत्र). T $G_{1.2}$ M_{1-3} [अ]स्ति ; G_3 [अ]भूत् (for [अ]स्तु). Ś$_1$ नात्र कार्या विचारणा ; K_4 D_1 न मेत्रास्ति वि°.

15 K_3 om. 15 (cf. v. l. 11). — ^{b}) B_1 अक्षतान् ; D_6 अक्षेयान्. M_1 नात्म- (sic) (for आत्म-). — ^{c}) Ś$_1$ B_4 D_1 न च ; D_3 न सं- ; G_2 स न (by transp.). $M_{1.2}$ शक्यस् (for शोच्यस्). K_2 G_3 तथा (for त्वया). Ś$_1$ G_3 वत्स ; K_1 B (B_2 missing) D_{c1} $D_{2.4}$ वीर ; K_2 D_1 बालो ; K_4 वासो (sic) ; K_5 D_{n1} वीरो ; D_3 वेव (sic) ; $D_{5.6}$ वंशे (for तात). — ^{d}) K_2 यथा (for न च). Ś$_1$ तदा (for तथा).

16 K_3 om. 16 (cf. v. l. 11). Before 16, S (except T_1) ins. वैशंपायन उवाच. — ^{a}) G_3 उक्तं (for उक्तो). — ^{c}) D_{c1} त्यक्तः. $K_{2.4.5}$ D_1 महातेजा (for °राज). — ^{d}) G_3 तथा (for तदा).

17 K_2 om. 17. — ^{a}) Ś$_1$ K_{3-5} D_1 हि (for [अ]पि). D_{n1} धर्मज्ञो. — ^{b}) Ś$_1$ K_3 तस्मिन्गर्भे (by transp.). K_4 D_1 महीपते (for महामते). — ^{c}) K_1 D_{n1} D_{2-6} T_1 यथाकामं ; K_4 D_1 तदा(D_1 °था)कालं. — ^{d}) $K_{4.5}$ D_1 इवोडुराट् (for यथा शशी).

18 ^{a}) T $G_{1.2}$ स (for सं-). D_1 ततः संनोदयामास. — ^{b}) Ś$_1$ नृप. — ^{c}) K_3 T_2 तथा (for तदा). — G_1 om. (hapl.) from 18^{d} up to 62. 1^{c}.

19 G_1 om. 19 (cf. v. l. 18). — ^{a}) T $G_{2.3}$ M_3 च ; $M_{1.2}$ तु (for ऽपि). — ^{c}) Ś$_1$ K_{2-4} D_1 G_3 वित्तोपानयने ; K_1 B (B_2 missing) D_{c1} D_{n1} D_{2-6} वित्तस्या° (for वित्तोप°). — ^{d}) K_3 शमने ; T G_2 M मतिमान् (for गमने). D_2 गतिं (for मतिम्).

६२

जनमेजय उवाच ।
श्रुत्वैतद्वचनं ब्रह्मन्व्यासेनोक्तं महात्मना ।
अश्वमेधं प्रति तदा किं नृपः प्रचकार ह ॥ १
रत्नं च यन्मरुत्तेन निहितं पृथिवीतले ।
तदवाप कथं चेति तन्मे ब्रूहि द्विजोत्तम ॥ २
वैशंपायन उवाच ।
श्रुत्वा द्वैपायनवचो धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
भ्रातॄन्सर्वान्समानाय्य काले वचनमब्रवीत् ।
अर्जुनं भीमसेनं च माद्रीपुत्रौ यमावपि ॥ ३
श्रुतं वो वचनं वीराः सौहृदाद्यन्महात्मना ।
कुरूणां हितकामेन प्रोक्तं कृष्णेन धीमता ॥ ४
तपोवृद्धेन महता सुहृदां भूतिमिच्छता ।
गुरुणा धर्मशीलेन व्यासेनाद्भुतकर्मणा ॥ ५
भीष्मेण च महाप्राज्ञ गोविन्देन च धीमता ।
संस्मृत्य तदहं सम्यक्कर्तुमिच्छामि पाण्डवाः ॥ ६
आयत्यां च तदात्वे च सर्वेषां तद्धि नो हितम् ।
अनुबन्धे च कल्याणं यद्वचो ब्रह्मवादिनः ॥ ७
इयं हि वसुधा सर्वा क्षीणरत्ना कुरूद्वहाः ।
तच्चाचष्ट बहु व्यासो मरुत्तस्य धनं नृपाः ॥ ८
यद्येतद्वो बहुमतं मन्यध्वं वा क्षमं यदि ।

C. 14. 1879
B. 14. 63. 9
K. 14. 63.9

Colophon missing in B2; om. in G1. — *Adhy. name:* Ś1 K3 व्यासवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś1 76; B1 Dn1 M4 (*inf. lin.*) 62; D4 58; T1 48; T2 G2 M 47; G3 60.

62

☞ This adhy. is missing in B2 (cf. v. l. 14. 60. 25).

1 G1 om. 1^{abc} (cf. v. l. 14. 61. 18). B1 om. (hapl.) 1–2 with the following ref.. — ^{a}) B3 तथा (for श्रुत्वा). — ^{d}) K1.5 D (except D1) भूयः; B3 पुनः (for नृपः). M1.2 प्रचचार (for °कार). G2 नृपः प्रतिजहार ह.

2 B1 om. 2 (cf. v. l. 1). — ^{a}) K2 Dc1 वित्तं (for रत्नं). K4 D1 यत्तन्; M1.2 च तन्. ❀ Cv: रत्नं, रत्नमयं यज्ञोपकरणम् । ❀ — ^{b}) K1 D3.6 निहतं. Ś1 K3 पृथिवीक्षिता; K2.4.5 D1 धरि(K2 °र)णीतले; B3–5 Dc1 Dn1 D2–6 वसुधा°. — ^{c}) K1 तदा चायं; K2 तदेवाप; T तच्च प्राप्तं; G1 तच्च प्रापत् (for तदवाप). K4 D1 चापि; K5 चायं; G3 चैतत् (for चेति). — ^{d}) K4 तपोधन (for द्विजोत्तम). K6 तन्मे व्याख्यातुमर्हसि.

3 ^{c}) K4 D1 समानय्य; G2 °नीय; G3 °भाष्य. — ^{d}) D6 कलिर् (sic) (for काले). — ^{f}) K2 [उ]भौ (for [अ]पि). — For 3^{ef}, S (except G3) subst.:

131* अर्जुनं नकुलं चापि सहदेवं वृकोदरम् ।

4 ^{a}) K4 वा (for वो). — ^{b}) D4 सुहृदाद् (for सौ°). K4 D1 सुमहात्मना; K5 उक्तमेव यत्; B1 महदात्मना (for यन्महा°). K2 भीमसेनपुरोगमाः. — ^{c}) G2 -काम्येन. — ^{d}) G2 तेनैव (for कृष्णेन).

5 ^{a}) K2 महतां. — ^{b}) G3 भूमिम् (for भूतिम्). D6 इच्छतां. — ^{c}) K1 गुरूणां; K6 Dc1 कुरूणां. T पुण्य- (for धर्म-). — ^{d}) K4 D1 व्यासेनामिततेजसा.

6 ^{a}) K3 महाराज्ञा; Dc1 M °प्राज्ञा. T G पितामहेन भीष्मेण. — ^{b}) K2 महात्मना (for च धीमता). — ^{d}) T2 G1 पांडव; G2 पार्थिवाः (for पाण्डवाः).

7 K2 om. 7. — ^{a}) D5 आयतौ; D6 °त्वे. T1 तथार्थे; G1 तथात्वे. ❀ Cv: आयत्यां, उत्तरकाले । तदात्वे, अस्मिन्काले । तत्कालस्तु तदात्वं स्यादुत्तरः काल आयतिरित्यमरः (2. 8. 29) । ❀ — ^{c}) B5 S अनुबंधेन (for °धे च). G3 कार्याणां (for कल्याणं). — ^{d}) K6 D6 G3 तद् (for यद्). G2 ऊचुर् (for वचो). Ś1 -वादिनां; M2 °नं.

8 ^{a}) Ś1 K2 च (for हि). — ^{b}) G2 रत्नहीना (for क्षीणरत्ना). K1.4 D1.6 G1 कुरूद्वह. — ^{c}) K5 व्याचष्ट (for चा°). K1 B (B2 missing) Dc1 Dn1 D2.4–6 तदा (for बहु). K4 D1 आचष्ट बहुशो व्यासो; D3 न चाचष्ट तदा व्यासो. — ^{d}) K3 वनं (for धनं). Ś1 K2.3 प्रति; B3 महत् (for नृपाः). K4 D1 मरुत्तस्य धनं प्रति.

C. 14. 1880
B. 14. 63. 10
K. 14. 63. 9

तदानयामहे सर्वे कथं वा भीम मन्यसे ॥ ९
इत्युक्तवाक्ये नृपतौ तदा कुरुकुलोद्वह ।
भीमसेनो नृपश्रेष्ठं प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ १०
रोचते मे महाबाहो यदिदं भाषितं त्वया ।
व्यासाख्यातस्य वित्तस्य समुपानयनं प्रति ॥ ११
यदि तत्प्राप्नुयामेह धनमाविक्षितं प्रभो ।
कृतमेव महाराज भवेदिति मतिर्मम ॥ १२
ते वयं प्रणिपातेन गिरीशस्य महात्मनः ।
तदानयाम भद्रं ते समभ्यर्च्य कपर्दिनम् ॥ १३
तं विभुं देवदेवेशं तस्यैवानुचरांश्च तान् ।
प्रसाद्यार्थमवाप्स्यामो नूनं वाग्बुद्धिकर्मभिः ॥ १४
रक्षन्ते ये च तद्द्रव्यं किंकरा रौद्रदर्शनाः ।
ते च वश्या भविष्यन्ति प्रसन्ने वृषभध्वजे ॥ १५
श्रुत्वैवं वदतस्तस्य वाक्यं भीमस्य भारत ।

---

9 ^{a}) K$_{1}$ यच्चैतद्; K$_{3}$ तदेतद्. Dc$_{1}$ यद्येव वो बहुवचो. — ^{b}) T$_{2}$ G मन्यद्वो (sic). D$_{4}$ चाक्षमं; M$_{3}$ वो क्षयं. K$_{2}$ प्रति (for यदि). — ^{c}) Ś$_{1}$ K$_{2.3.5}$ B$_{3-5}$ Dc$_{1}$ तदानयामेह धनं; K$_{1}$ B$_{1}$ Dn$_{1}$ D$_{2-6}$ तथा (B$_{1}$ D$_{5.6}$ °दा) यथाह धर्मेण; K$_{4}$ D$_{1}$ तदानयामि च धनं.

10 ^{a}) Ś$_{1}$ [उ]क्तवति (for °वाक्ये). D$_{6}$ व्यासेन (for नृपतौ). K$_{3}$ इत्युक्ते नृपतौ तस्मिन्. — ^{b}) Ś$_{1}$ K$_{5}$ B$_{4}$ G$_{3}$ M$_{1.2}$ -कुलोद्वहः. — ^{c}) Ś$_{1}$ K$_{2.3}$ कुरुश्रेष्ठः (K$_{2}$ °ष्ठं); G$_{3}$ नरश्रेष्ठं.

11 ^{a}) T G$_{1.2}$ च; M$_{1.2}$ तन् (for मे). — ^{c}) B$_{1}$ वृत्तस्य; B$_{3}$ om. (for वित्तस्य). G$_{1}$ व्यासेनाख्यातवित्तस्य. — ^{d}) K$_{4}$ D$_{1}$ समुदानयनं; D$_{6}$ समया°.

12 ^{a}) K$_{4}$ D$_{1.5.6}$ तद्यदि (by transp.). B$_{4}$ S तत्प्रा(M$_{1.2}$ संप्रा)प्नुयामहे (B$_{4}$ T$_{2}$ °मेह) धर्माद् (B$_{4}$ धनं; T$_{2}$ वयं; G$_{1}$ सर्वं; M$_{1.2}$ मह्यां; M$_{3}$ राजन्; M$_{4}$ नाम). — ^{b}) B$_{4}$ वयम् (for धनम्). K$_{4}$ D$_{1}$ आविक्षि(D$_{1}$ °क्ष)तः; B$_{4}$ M$_{4}$ आवीक्षितं; G$_{1}$ आकांक्षितं. Ś$_{1}$ K$_{2.3.5}$ विभो; B$_{1}$ प्रति; D$_{8}$ (also as in text) इति (for प्रभो). — ^{c}) K$_{2}$ महाप्राज्ञ (for °राज).

13 ^{a}) M$_{1.2}$ प्रतिपातेन. — ^{b}) Some MSS. गिरिशस्य. — ^{c}) K$_{2}$ इह; M$_{1.2}$ तम् (for तद्). K$_{4}$ G$_{3}$ आनयामि (G$_{3}$ °मो). — ^{d}) K$_{2}$ M$_{1.2}$ तमभ्यर्च्य.

14 ^{a}) K$_{1}$ Dn$_{1}$ D$_{2.4.5}$ तद्वित्तं; K$_{3}$ B$_{3.4}$ तं वित्तं; Dc$_{1}$ D$_{6}$ तद्धितं; D$_{8}$ तच्चित्तं (for तं विभुं). — After 14^{a}, S ins.:

132* शूलपाणिं त्रिलोचनम् ।
अनादिनिधनं शंभुं नमस्याम महेश्वरम् ।
लोकनाथं गणाध्यक्षं·

— ^{b}) D$_{1}$ वा; G$_{3}$ च (for [ए]व). K$_{2}$ तदा; K$_{4}$ D$_{1}$ तथा (for च तान्). B$_{4.5}$ Dc$_{1}$ तस्यैवानुचराश्च ये. — ^{c}) B$_{4.5}$ Dc$_{1}$ तान्प्रसाद्यार्थमाप्स्यामो. — ^{d}) K$_{1}$ D$_{2.3}$ वा (for वाग्-). D$_{4}$ -ब्रह्म- (for -बुद्धि-). G$_{3}$ मनोवाक्कायकर्मभिः.

15 ^{a}) K$_{2.4}$ B$_{3.4}$ Dc$_{1}$ D$_{1}$ S रक्षंति. Ś$_{1}$ तच्; K$_{3}$ ते (for ये). B$_{1}$ भृत्यं (for द्रव्यं). — ^{b}) K$_{1.5}$ D (except Dc$_{1}$ D$_{1}$) किंनरा (for किंकरा). G$_{1}$ -दर्शिनः. — ^{c}) M$_{1.2}$ नित्य- (for ते च). D$_{3}$ रूपा (for वश्या). — ^{d}) K$_{2.4}$ D$_{1}$ S (except G$_{3}$) प्रसन्ने नो वृ(K$_{2.4}$ D$_{1}$ गोवृ)षध्वजे. — After 15, S ins.:

133* स हि देवः प्रसन्नात्मा भक्तानां परमेश्वरः ।
ददात्यमरतां चापि किं पुनः काञ्चनं प्रभुः ।
वनस्थस्य पुरा जिष्णोरस्त्रं पाशुपतं महत् ।
रौद्रं ब्रह्मशिरश्चादात्प्रसन्नः किं पुनर्धनम् ।
वयं सर्वे हि तद्भक्ताः स चास्माकं प्रसीदति ।
तत्प्रसादाद्वयं राज्यं प्राप्ताः कौरवनन्दन ।
अभिमन्योर्वधे वृत्ते प्रतिज्ञाते धनंजये ।
जयद्रथवधार्थाय स्वप्ने लोकगुरुर्निशि ।
प्रसाद्य लब्धवानस्त्रमर्जुनः सहकेशवः ।
ततः प्रभातां रजनीं फल्गुनस्याग्रतः प्रभुः ।
जघान सैन्यं शूलेन प्रत्यक्षं सव्यसाचिनः ।
कस्तां सेनां तदा राजन्मनसापि प्रधर्षयेत् ।
द्रोणकर्णकृपैर्गुप्तां महेष्वासैः प्रहारिभिः ।
ऋते देवान्महेष्वासाद्बहुरूपान्महेश्वरात् ।
तस्यैव च प्रसादेन निहताः शत्रवस्तव ।
अश्वमेधस्य संसिद्धिं स तु संपादयिष्यति ।

[(L. 4) G$_{3}$ प्रादात् (for चादात्). — (L. 8) M -वधार्थं तु (for °र्थाय). T$_{2}$ -गुरुं. — (L. 9) G$_{3}$ प्राप्तवान् (for लब्ध°). G$_{2}$ अर्थम् (for अस्त्रम्). — (L. 10) T G$_{1}$ तत्र (for ततः). — Lines 12–14 = (var.) 7. 173. 15. — (L. 12) T$_{2}$ कस्मिन् (for कस्तां). G$_{2.3}$ महाराज (for तदा राजन्). — (L. 13) T G$_{1.2}$ -बलैर्; G$_{3}$

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

प्रीतो धर्मात्मजो राजा बभूवातीव भारत ।
अर्जुनप्रमुखाश्चापि तथेत्येवाब्रुवन्मुदा ॥ १६
कृत्वा तु पाण्डवाः सर्वे रत्नाहरणनिश्चयम् ।
सेनामाज्ञापयामासुर्नक्षत्रेऽहनि च ध्रुवे ॥ १७
ततो ययुः पाण्डुसुता ब्राह्मणान्स्वस्ति वाच्य च ।
अर्चयित्वा सुरश्रेष्ठं पूर्वमेव महेश्वरम् ॥ १८
मोदकैः पायसेनाथ मांसापूपैस्तथैव च ।
आशास्य च महात्मानं प्रययुर्मुदिता भृशम् ॥ १९
तेषां प्रयास्यतां तत्र मङ्गलानि शुभान्यथ ।
प्राहुः प्रहृष्टमनसो द्विजाग्र्या नागराश्च ते ॥ २०
ततः प्रदक्षिणीकृत्य शिरोभिः प्रणिपत्य च ।
ब्राह्मणानग्निसहितान्प्रययुः पाण्डुनन्दनाः ॥ २१
समनुज्ञाप्य राजानं पुत्रशोकसमाहतम् ।
धृतराष्ट्रं सभार्यं वै पृथां पृथुललोचनाम् ॥ २२
मूले निक्षिप्य कौरव्यं युयुत्सुं धृतराष्ट्रजम् ।
संपूज्यमानाः पौरैश्च ब्राह्मणैश्च मनीषिभिः ॥ २३ C. 14. 1694 B. 14. 63. 24 K. 14. 63. 31

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

-मुखैर् (for -कूपैर्). — (L. 15) T G$_1$ तव शत्रवः (by transp.).]

16 ^{a}) K$_1$ श्रुत्वैव; K$_5$ S (except G$_3$) एवं तु. B$_{3-5}$ Dc$_1$ S ब्रुवतस् (for वद°). — ^{b}) G$_3$ भीमसेनस्य पार्थिवः. — G$_1$ om. (hapl.) 16^{cd}. — ^{c}) K$_4$ D$_1$ प्रीतोभवद्धर्मराजो. — ^{d}) K$_4$ D$_1$ धर्मात्मा (for बभूव). Ś$_1$ K$_{2-4}$ बुद्धिमान् (for भारत). — ^{e}) K$_4$ G$_3$ [ए]व (for [अ]पि). — ^{f}) K$_3$ [ए]ते वा (for [इ]त्येव). B$_3$ तदा; Dc$_1$ Dn$_1$ D$_{2-6}$ वचः (for मुदा). K$_2$ तथैवान्येब्रुवंस्तथा; K$_4$ D$_1$ तथा चान्येब्रुवंस्तदा.

17 ^{a}) G$_2$ उक्त्वा (for कृत्वा). T$_1$ च; T$_2$ [ए]व; G$_1$ [ए]वं (for तु). — ^{c}) K$_4$ D$_1$ सेनामाहारयामासुर्. — ^{d}) G$_3$ पूजिते (for च ध्रुवे). D$_4$ (gloss) श्रवणनक्षत्रे. ❀ Cn: ध्रुवे नक्षत्रे रोहिण्यामुत्तरात्रये च अहनि वारे ध्रुवे रविवारे उत्तरार्केऽमृतसिद्धियोगे इत्यर्थः । ❀

18 ^{b}) K$_3$ स्वस्तिवाचकान्. — ^{c}) B$_4$ Dc$_1$ तेर्चयित्वा. — ^{d}) K$_4$ D$_1$ देवदेवं (for पूर्वमेव). G$_3$ पूर्वं देवासुरेश्वरं.

19 ^{a}) K$_3$ मोदकः; D$_3$ °कं. — ^{b}) K$_2$ Dc$_1$ D$_{2-6}$ मांसपू(K$_2$ °सैः पू)पैस्; G$_1$ मांसस्यौघैस्; G$_3$ मांससूपैस्. — ^{c}) K$_2$ corrupt. K$_{4.5}$ B$_{3.4}$ D$_1$ आश्वा(B$_{3.4}$ °शं)स्य; T$_1$ आराध्य (for आशास्य).

20 ^{a}) G$_3$ तात (for तत्र). — ^{b}) K$_5$ मंगल्यानि. K$_2$ D$_{5.6}$ G$_{2.3}$ च (for [अ]थ). — ^{c}) K$_2$ आहुः; K$_3$ प्रापुः (for प्राहुः). — ^{d}) K$_2$ B (B$_2$ missing) Dc$_1$ D$_6$ G$_3$ ये (for ते). K$_4$ D$_1$ द्विजाग्रा नागरास्तथा; K$_5$ द्विजाः पौराश्च सर्वशः.

21 ^{b}) Dc$_1$ प्रणिपात्य. — ^{c}) Ś$_1$ K$_3$ चाग्नि-; G$_3$ अर्थं- (for अग्नि-). G$_1$ ब्राह्मणा अग्निसहिताः. — ^{d}) D$_{5.6}$ प्रययुः पांडवास्तथा; G$_3$ °युः पांडवर्षभाः.

22 ^{b}) K$_2$ B$_4$ D$_{5.6}$ -समाहितं; T G$_1$ -समन्वितं. — ^{c}) K$_{2.5}$ D$_3$ च (for वै). G$_3$ सभार्यं धृतराष्ट्रं वै. — ^{d}) K$_1$ B (B$_2$ missing) Dc$_1$ Dn$_1$ D$_{2-4.5}$ (before corr.).$_6$ च पृथु- (for पृथुल-).

23 ^{a}) Ś$_1$ K$_3$ पुरे युयुत्सुं संस्थाप्य. ❀ Cn: मूले, वंशस्याद्ये कुन्तीधृतराष्ट्रसमीपे । Cv: मूले, धृतराष्ट्रस्य पादमूले । ❀ — ^{b}) Ś$_1$ K$_3$ निर्ययुर्; D$_6$ युयुत्सुर्. K$_4$ D$_1$ धृतराष्ट्रकं. — ^{d}) D$_6$ तथा चैव (for ब्राह्मणैश्च). K$_{4.5}$ D$_1$ T G$_1$ M महात्मभिः; B$_5$ विशेषतः; G$_{2.3}$ महर्षिभिः. — After 23, S ins.:

134* प्रययुः पाण्डवा वीरा नियमस्थाः शुचिव्रताः ।

Colophon missing in B$_2$. — *Adhy. name*: K$_2$ सुवर्णानयने पांडवप्रस्थानं; K$_4$ D$_1$ मरुंतधनानयनं; K$_5$ पांडवप्रयाणः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K$_5$ Dn$_1$ M$_4$ (*inf. lin.*) 63; B$_1$ 62 (as in text); D$_4$ 59; T$_1$ 49; T$_2$ G$_{1.2}$ M 48.

६३

C. 14. 1895
B. 14. 64. 1
K. 14. 64. 1

वैशंपायन उवाच ।

ततस्ते प्रययुर्हृष्टाः प्रहृष्टनरवाहनाः ।
रथघोषेण महता पूरयन्तो वसुंधराम् ॥ १
संस्तूयमानाः स्तुतिभिः सूतमागधबन्दिभिः ।
स्वेन सैन्येन संवीता यथादित्याः स्वरश्मिभिः ॥ २
पाण्डुरेणातपत्रेण ध्रियमाणेन मूर्धनि ।
बभौ युधिष्ठिरस्तत्र पौर्णमास्यामिवोडुराट् ॥ ३
जयाशिषः प्रहृष्टानां नराणां पथि पाण्डवः ।
प्रत्यगृह्णाद्यथान्यायं यथावत्पुरुषर्षभः ॥ ४
तथैव सैनिका राजन्राजानमनुयान्ति ये ।
तेषां हलहलाशब्दो दिवं स्तब्ध्वा व्यतिष्ठत ॥ ५
स सरांसि नदीश्चैव वनान्युपवनानि च ।
अत्यक्रामन्महाराजो गिरिं चैवान्वपद्यत ॥ ६
तस्मिन्देशे च राजेन्द्र यत्र तद्द्रव्यमुत्तमम् ।
चक्रे निवेशनं राजा पाण्डवः सह सैनिकैः ।
शिवे देशे समे चैव तदा भरतसत्तम ॥ ७
अग्रतो ब्राह्मणान्कृत्वा तपोविद्यादमान्वितान् ।
पुरोहितं च कौरव्य वेदवेदाङ्गपारगम् ॥ ८
प्राङ्निवेशात्तु राजानं ब्राह्मणाः सपुरोधसः ।
कृत्वा शान्तिं यथान्यायं सर्वतः पर्यवारयन् ॥ ९

63

☞ This adhy. is missing in B$_2$ (cf. v. l. 14. 60. 25).

1 ^{a}) K$_3$ प्रययुस्ते तदा हृष्टाः. — ^{b}) B$_3$ -बल-; D$_{c1}$ -वर- (for -नर-). D$_6$ प्रहृष्टामरवाहनाः; G$_3$ सबलाः सहवाहनाः. — ^{c}) Ś$_1$ -घोषेन. — ^{d}) K$_{4,5}$ D$_1$ कंपयंतो (for पूर°).

2 K$_3$ om. 2. Ś$_1$ om. 2^{ab}. — ^{a}) K$_{2,5}$ मुनिभिः (for स्तुतिभिः). — ^{b}) M -वंदिभिः. — ^{c}) Ś$_1$ ते तु (for स्वेन). K$_4$ D$_1$ संयुक्ता; D$_3$ संदीप्ता; D$_4$ G$_3$ M सहिता; T G$_{1,2}$ महता (for संवीता). — ^{d}) K$_2$ D$_{n1}$ M$_{1,2}$ [आ]दित्यः. Ś$_1$ D$_{c1}$ D$_6$ सुरश्मिभिः.

3 3^{ab} = 4. 59. 3^{ab}. — ^{a}) S पांडरेण. — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1,3}$ D$_3$ ध्रियमानेन (sic). — ^{c}) Ś$_1$ K$_3$ रेजे (for बभौ). K$_{4,5}$ D$_1$ राजा (for तत्र). — ^{d}) K$_{4,5}$ D$_1$ पूर्णि(K$_4$ °र्णं)मास्याम्; D$_6$ पौर्णि°.

4 ^{a}) K$_3$ जयाशिव्य- (sic); G$_1$ °शिष्टः (sic). G$_3$ प्रहृष्टास्ते. — ^{b}) D$_{5,6}$ स च; G$_1$ प्रति (for पथि). Ś$_1$ K$_{2,4,5}$ B$_3$ D$_1$ T$_2$ पांडवाः; T$_{1,2}$ (*sup. lin.*) G पार्थिवः (T$_2$ G$_3$ °वाः). — ^{c}) Ś$_1$ K$_{2,3,5}$ B$_3$ D$_{1,6}$ G$_3$ पथि गृ(K$_3$ D$_6$ प्रतिगृ)ह्णन् (for प्रत्यगृह्णाद्). K$_{2,3}$ यथान्यायर्यं. — ^{d}) Ś$_1$ ते ततः (for यथावत्). K$_{1,2}$ B$_{3,5}$ D$_{c1}$ D$_{3-6}$ पुरुषर्षभ (B$_3$ °भाः); K$_{4,5}$ D$_1$ S भरतर्षभ (G$_3$ °भाः). K$_3$ अश्वीकानां महायशाः.

5 ^{a}) B$_4$ यथा (for तथा). K$_5$ सर्वे (for राजन्). — ^{b}) Ś$_1$ K$_{2,5}$ D$_1$ उप- (for अनु-). K$_2$ B$_3$ वै; D$_3$ ते (for ये). K$_3$ राजानमुपचिंतये. — ^{d}) K$_2$ दिव्यं; G$_3$ दिवि. K$_{2,4,5}$ D$_1$ व्याप्य (for स्तब्ध्वा). K$_1$ D$_{2,3}$ [अ]न्वतिष्ठत; K$_5$ [अ]वति°. D$_{n1}$ दिगंतं व्याप्य तिष्ठति.

6 ^{a}) K$_1$ B (B$_2$ missing) D (except D$_1$) सरांसि सरितश्चैव. — ^{c}) K$_5$ अतिक्रम्य; D$_6$ अतिक्रामन्. K$_4$ D$_1$ T G$_{1,2}$ M महातेजा; K$_5$ G$_3$ °राज. — ^{d}) T G$_{1,3}$ गिरींश्. K$_{1,2}$ B (B$_2$ missing) D (except D$_1$) T$_2$ G$_{1,3}$ चापि; K$_5$ प्रति (for चैव).

7 ^{a}) K$_3$ S (except G$_3$) तु; B$_3$ स (for च). — ^{b}) B$_3$ महत् (for यत्र). K$_2$ यद् (for तद्). G$_1$ रत्नम् (for द्रव्यम्). K$_1$ दिव्यदेशं च उत्तमं; K$_4$ D$_1$ यत्तद्द्रव्यमनुत्तमं. — ^{c}) K$_4$ D$_6$ G$_3$ राजन् (for राजा). — ^{d}) K$_3$ D$_{5,6}$ G$_3$ पांडवाः; B$_4$ D$_{c1}$ T$_2$ °वैः. K$_{2,4,5}$ B$_3$ D$_1$ T M -सैनिकः; K$_3$ G$_2$ °काः. — ^{e}) K$_2$ तदा राजन्; D$_{5,6}$ समे देशे (for समे चैव). K$_4$ D$_1$ समे देशे समावेश्य. — K$_2$ om. 7^{f}–9^{a}. — ^{f}) G$_3$ तथा (for तदा).

8 K$_2$ om. 8 (cf. v. l. 7). — ^{a}) K$_5$ om. (hapl.) from कृत्वा up to ब्राह्मणाः (in 9^{b}). — ^{b}) Ś$_1$ K$_{3,4}$ B$_{4,5}$ D$_{c1}$ D$_1$ -समन्वितान्; D$_4$ -मदान्वि° (sic). — ^{c}) K$_3$ स (for च).

9 K$_2$ om. 9^{a} (cf. v. l. 7). K$_5$ om. up to ब्राह्मणाः (in 9^{b}) (cf. v. l. 8). — ^{a}) K$_1$ D$_{n1}$ D$_{2-6}$ आ(K$_1$ D$_6$ अ)न्निवेश्यं च राजानो (K$_1$ °नं); K$_4$ D$_1$

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

कृत्वा च मध्ये राजानममात्यांश्च यथाविधि ।
षट्पथं नवसंस्थानं निवेशं चक्रिरे द्विजाः ॥ १०
मत्तानां वारणेन्द्राणां निवेशं च यथाविधि ।
कारयित्वा स राजेन्द्रो ब्राह्मणानिदमब्रवीत् ॥ ११
अस्मिन्कार्ये द्विजश्रेष्ठा नक्षत्रे दिवसे शुभे ।
यथा भवन्तो मन्यन्ते कर्तुमर्हथ तत्तथा ॥ १२
न नः कालात्ययो वै स्यादिहैव परिलम्बताम् ।
इति निश्चित्य विप्रेन्द्राः क्रियतां यदनन्तरम् ॥ १३
श्रुत्वैतद्वचनं राज्ञो ब्राह्मणाः सपुरोधसः ।
इदमूचुर्वचो हृष्टा धर्मराजप्रियेप्सवः ॥ १४

अद्यैव नक्षत्रमहश्च पुण्यं
　यतामहे श्रेष्ठतमं क्रियासु ।
अम्भोभिरद्येह वसाम राज-
　न्नुपोष्यतां चापि भवद्भिरद्य ॥ १५
श्रुत्वा तु तेषां द्विजसत्तमानां
　कृतोपवासा रजनीं नरेन्द्राः ।
ऊषुः प्रतीताः कुशसंस्तरेषु
　यथाध्वरेषु ज्वलिता हव्यवाहाः ॥ १६
ततो निशा सा व्यगमन्महात्मनां
　संशृण्वतां विप्रसमीरिता गिरः ।

C. 14. 1912
B. 14. 64. 16
K. 14. 64. 17

श्रा(D1 अ°)न्निवेश्याश्च राजानं; B1. 3. 5 Dc1 प्राङ्निवेश्य (Dc1 °शं) तु (B3 च) रा°. — ^{b}) K2 भारतस्य पुरोहित:; B3 (marg. as in text) D4 ब्राह्मणा: सपुरोहिता:. — ^{c}) K2 T2 यथान्यायं. — ^{d}) K5 Dc1 corrupt. K1 B1 Dn1 D2. 3 सर्वश:. D5. 6 सर्वश: पर्यवारयत्; M °त: पर्यपालयन्.

10 ^{a}) Ś1 K1. 3. 5 B3–5 Dc1 Dn1 D2–5 तु मध्ये; K2 B1 D6 G3 मध्ये तु; K4 D1 मध्ये च (by transp.); M1. 2 च मन्ये. — ^{b}) K1 समाध्यांश्च (sic); K2 सामान्ये तु; M1 सामात्याश्च. — Ś1 reads 10^{c}–11^{b} on marg. — ^{c}) Ś1 K1. 5 Dn1 D2. 4–6 T1 G2. 3 षट्पदं; D3 षष्वनं (sic). Ś1 K3 नवमं स्थानं; K1 B1 Dn1 D2–6 नवसंख्यानं; K2 च वनस्थानं; K5 तत्र संस्थानं. ❀ Cn: षट्पदं, षट्पदानि पदनीयानि राजमार्गा: यत्र एको दक्षिणोत्तरस्तस्योभयतो द्वौ तादृशावेव एवं पूर्वपश्चिमे एक: तस्योभयतोऽपि द्वावेवेति षड् राजमार्गा:। संख्यानानि संस्थानानि नवखंडानीति यावत् । ❀ — ^{d}) K3 ध्वजः (sic); B3 G3 तदा; T G1. 2 M जना: (for द्विजा:).

11 Ś1 reads 11^{ab} on marg. — ^{a}) K2 मत्तानां वारणाश्वानां. — ^{b}) K5 निवेशांश्च; Bom. ed. निवेशे. — ^{c}) D6 च (for स). K4 D1 राजा तु (for राजेन्द्रो).

12 ^{a}) D6 कस्मिन्. — ^{b}) K3 T1 G1 नक्षत्र-; D6 °त्रैर्. — ^{c}) D1 तथा (for यथा). — ^{d}) Ś1 K1 Dc1 D3 अर्हति; K2 अर्हा(sec. m. इच्छा)मि; K3–5 B (B2 missing) Dn1 D1. 2. 4–6 अर्हति (for अर्हथ). G3 तद्विद: (for तत्तथा).

13 ^{a}) K4 D1 G3 M1. 2 तत:; K5 यथा (for न न:). K3 हि; K5 T2 G3 न (for वै). — ^{b}) Ś1 K3 वै; K4 D1 [उ]प- (for [ए]व). K3 परिलंभितां; K4 °बितां; T1 G1. 2 स (G2 स्म) विलंबतां; T2 सलि°; G3 परितिष्ठतां. — ^{c}) D3 निश्चित्य. D6 राजेंद्रा: (for विप्रेन्द्रा:). — ^{d}) K3 M1. 4 क्रियंतां. G1. 3 M3 तद् (for यद्).

14 ^{a}) G1 सर्वे (for राज्ञो). — ^{b}) D1 ते (for स-). — ^{d}) D3 -प्रियोत्सव: (sic); G3 -प्रियेप्सया; M °च्छव:.

15 ^{a}) G3 यद्येव (for अद्यैव). K1 अहांश्च. — ^{b}) K5 पितामहं; M1. 2 यथामह- (for यतामहे). Ś1 K (except K5) B1 D1–6 T1 G1 श्रेष्ठतम-. G2 यजामहे श्रेष्ठतमं प्रजासु; G3 यतामहे श्रेष्ठतमा: क्रिया: स. — ^{c}) S तपोभिर् (for अम्भोभिर्). K5 M3 [ए]व; B5 [इ]व (for [इ]ह). T1 वसामि. K2 अंभोभिरद्यैव तु राजवीर्यैर्. — ^{d}) Ś1 उपोषितां; K4 सूपोष्यतां. K2. 4. 5 [ए]व (for [अ]पि). K4 D1 भवद्भिरेव; G1 भवान्विरथ्य:.

16 ^{a}) G1 कृत्वा (for श्रुत्वा). K4 D1 च तेषां; T1 G1 तेषां वै. Ś1 T2 वचनं द्विजानां (for द्विजसत्तमानां). — ^{b}) D2 M1. 2 रजनी. — ^{c}) K5 ऊचु: (for ऊषु:). — ^{d}) Ś1 K3 D1 G3 यथाध्वरे (for °ध्वरेषु). K1. 4. 5 B (B2 missing) Dc1 Dn1 D2–6 यथाध्वरे प्रज्वलिता हुताशा: (K4 हव्यवाहा:).

17 ^{a}) Ś1 निवासा (for निशा सा). K2. 4 D1 [अ]-ध्यगमन्; D6 [अ]व°; S (except G3) [अ]त्य° (for व्य°). — ^{b}) K2 corrupt. Ś1 K3 निबोध(K3 °धि)तां (for संशृण्वतां). — ^{d}) K2 वाचा (for वचो). K2 -भूतं (for -सुतं). K4 D1 वचोब्रुवन्सर्वनराधिपाधिपं.

C. 14. 1912
B. 14. 64. 16
K. 14. 64. 17

ततः प्रभाते विमले द्विजर्षभा
वचोऽब्रुवन्धर्मसुतं नराधिपम् ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

६४

ब्राह्मणा ऊचुः ।
क्रियतामुपहारोऽद्य त्र्यम्बकस्य महात्मनः ।
कृत्वोपहारं नृपते ततः स्वार्थे यतामहे ॥ १
वैशंपायन उवाच ।
श्रुत्वा तु वचनं तेषां ब्राह्मणानां युधिष्ठिरः ।
गिरीशस्य यथान्यायमुपहारमुपाहरत् ॥ २
आज्येन तर्पयित्वाग्निं विधिवत्संस्कृतेन ह ।
मन्त्रसिद्धं चरुं कृत्वा पुरोधाः प्रययौ तदा ॥ ३
स गृहीत्वा सुमनसो मन्त्रपूता जनाधिप ।
मोदकैः पायसेनाथ मांसैश्चोपाहरद्बलिम् ॥ ४
सुमनोभिश्च चित्राभिर्लाजैरुच्चावचैरपि ।
सर्वं स्विष्टकृतं कृत्वा विधिवद्वेदपारगः ।
किंकराणां ततः पश्चाच्चकार बलिमुत्तमम् ॥ ५
यक्षेन्द्राय कुबेराय मणिभद्राय चैव ह ।
तथान्येषां च यक्षाणां भूताधिपतयश्च ये ॥ ६
कृसरेण समांसेन निवापैस्तिलसंयुतैः ।

Colophon missing in B$_2$. — *Adhy. name* : K$_4$ D$_1$ धनानयनं; K$_5$ गिरिनिवासनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś$_1$ 77; B$_{1.5}$ 63 (as in text); Dn$_1$ M$_4$ (*inf. lin.*) 64; D$_4$ 60; T$_1$ 50; T$_2$ G$_{1.2}$ M 49; G$_3$ 62.

64

☞ This adhy. is missing in B$_2$ (cf. v. l. 14. 60. 25).

1 K$_3$ om. the ref. G$_3$ om. 1^{ab}. — ^{a}) K$_2$ उपकारो (for °हारो). K$_1$ D$_{2-6}$ T G$_1$ [ऽ]स्य; K$_4$ D$_1$ G$_2$ [ऽ]त्र; K$_5$ [ऽ]यं (for ऽद्य). — ^{b}) K$_4$ त्र्यंबकश्च (sic). Ś$_1$ K$_{3.5}$ त्र्यंबकाय महात्मने. — ^{c}) Ś$_1$ कृतोपहारं; K$_4$ B (B$_2$ missing) D दत्त्वोप°. T$_2$ G$_1$ महते (for नृपते). — ^{d}) K$_{1.5}$ B (B$_2$ missing) D (except D$_1$) T$_2$ स्वार्थं; G$_3$ त्वर्थे. K$_2$ (marg. *sec. m.*) ततः पार्थो यतात्मवान्; T$_1$ G$_{1.2}$ ततः स्वीक्रियतामहे (G$_2$ °तां मखे).

2 MSS. om. the ref. — ^{a}) D$_1$ corrupt. G$_3$ तेषां तु वचनं श्रुत्वा. — ^{c}) K$_{3.5}$ गिरीशाय; B$_{1.3.4}$ Dc$_1$ D$_4$ गिरिशस्य. — ^{d}) K$_4$ D$_1$ M$_3$ उपहारान् (for °रम्). B$_1$ अकल्पयत् (for उपाहरत्).

3 ^{b}) Ś$_1$ B$_{3.4}$ Dc$_1$ सत्कृतेन; K$_{2.4}$ D$_1$ सुकृ°. K$_{1.5}$ B (B$_2$ missing) Dc$_1$ Dn$_1$ D$_{2-6}$ T$_2$ च; K$_4$ D$_1$ हि (for ह). — ^{c}) Ś$_1$ K$_2$ D$_3$ मंत्रसिद्धिं. — ^{d}) K$_2$ पुरोधं (sic). K$_1$ Dn$_1$ D$_{2-6}$ स ययौ; T G$_1$ प्रयतस् (for प्रययौ). T G तथा (for तदा).

4 ^{a}) K$_5$ सु- (for स). D$_6$ समनसो. — ^{b}) B$_5$ G$_3$ मंत्रपूतान्; Dc$_1$ G$_2$ °पूतं. K$_3$ B$_3$ T$_2$ G$_{2.3}$ M$_{1.2.4}$ जनाधिपः. — ^{d}) Ś$_1$ K$_5$ [अ]पूपैश् (for मांसैश्). M$_{1.2}$ [उ]पहरद् (M$_2$ °न्).

5 ^{a}) K$_2$ D$_{1.3}$ T$_2$ वि- (for च). — ^{b}) K$_2$ भक्ष्यैर्; D$_6$ जालैर् (for लाजैर्). K$_3$ लाजैर्गंधवचैस्तथा. — ^{c}) K$_1$ सर्वे. B$_1$ Dn$_1$ D$_{2-4}$ स्विष्टतमं (for °कृतं). K$_5$ मत्वा; B$_{3.4}$ Dc$_1$ कर्म (for कृत्वा). B$_5$ सर्वं स्विष्टिकृतं कर्म; D$_{5.6}$ सर्वैः स्वि(D$_6$ शि)ष्टतमं कृत्वा. — ^{d}) K$_2$ -पारगैः; D$_1$ M °गाः. — ^{e}) B$_{4.5}$ Dc$_1$ तथा (for ततः).

6 ^{b}) K$_5$ B$_{3-5}$ Dc$_1$ D$_2$ S माणिभद्राय. K$_{2.4}$ B$_3$ D$_{1.5.6}$ G$_{2.3}$ हि; K$_3$ च (for ह). — ^{c}) B$_3$ यथा (for तथा). K$_4$ D$_1$ हि; K$_5$ तु (for च). K$_5$ भूतानां (for यक्षाणां). G$_3$ यथान्येभ्यश्च यक्षेभ्यो. — ^{d}) K$_{1.5}$ Dn$_1$ D$_{2-6}$ भूतानां (K$_5$ यक्षाणां) पतयश्च ये.

7 ^{a}) K$_2$ B$_{3.4}$ Dc$_1$ D$_1$ कृशरेण; B$_{1.5}$ कृष° (for

शुशुभे स्थानमत्यर्थं देवदेवस्य पार्थिव ॥ ७
कृत्वा तु पूजां रुद्रस्य गणानां चैव सर्वशः ।
ययौ व्यासं पुरस्कृत्य नृपो रत्ननिधिं प्रति ॥ ८
पूजयित्वा धनाध्यक्षं प्रणिपत्याभिवाद्य च ।
सुमनोभिर्विचित्राभिरपूपैः कृसरेण च ॥ ९
शङ्खादींश्च निधीन्सर्वान्निधिपालांश्च सर्वशः ।
अर्चयित्वा द्विजाग्र्यान्स स्वस्ति वाच्य च वीर्यवान् १०
तेषां पुण्याहघोषेण तेजसा समवस्थितः ।
प्रीतिमान्स कुरुश्रेष्ठः खानयामास तं निधिम् ॥ ११
ततः पात्र्यः सकरकाः साश्मन्तकमनोरमाः ।
भृङ्गाराणि कटाहानि कलशान्वर्धमानकान् ॥ १२
बहूनि च विचित्राणि भाजनानि सहस्रशः ।
उद्धारयामास तदा धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १३
तेषां लक्षणमप्यासीन्महान्करपुटस्तथा ।
त्रिलक्षं भाजनं राजंस्तुलार्धमभवन्नृप ॥ १४
वाहनं पाण्डुपुत्रस्य तत्रासीत्तु विशां पते ।

C. 14. 1929
B. 14. 65. 17
K. 14. 65. 17

कृस°). K$_{1.4.5}$ Dn$_1$ D$_{2-6}$ कृश(D$_3$ °ष)रेण च मांसेन. —^{b}) Ś$_1$ K$_3$ निर्वापैस्; K$_{2.4.5}$ D$_1$ निष्पावैस्; G$_1$ निवासैस्. K$_1$ -संयुगैः (for °तैः). — N (B$_2$ missing) T G$_3$ ins. after 7^{b} : G$_2$ after 8^{b} :

135* ओदनं कुम्भशः कृत्वा पुरोधाः समुपाहरत् ।
ब्राह्मणेभ्यः सहस्राणि गवां दत्त्वा तु भूमिपः ।
नक्तंचराणां भूतानां व्यादिदेश बलिं तदा ।
धूपगन्धनिरुद्धं तत्सुमनोभिश्च संवृतम् ।

[G$_2$ om. line 1. — (L. 1) G$_3$ तु वलिं (for कुम्भशः). Ś$_1$ समुपाहरन्. — G$_2$ transp. lines 2 and 3. — (L. 2) T नरर्षभः; G$_2$ नराधिपः; G$_3$ च भूपतिः (for तु भूमिपः). K$_5$ ब्राह्मणेभ्यस्तथा दत्त्वा भोजनं च सदक्षिणं. — (L. 3) G$_{2.3}$ नक्तंचरेभ्यो भूतेभ्यो (for the prior half). D$_{1.6}$ व्याधिदेश (sic); T$_1$ आदि° (for व्यादि°). T$_2$ G$_2$ तथा (for तदा). — G$_2$ om. line 4. — (L. 4) K$_5$ भूत- (for धूप-). Ś$_1$ K$_{2-4}$ D$_1$ G$_3$ -पुंज-; K$_5$ -पूजा- (for -गन्ध-). B$_{3.4}$ तु (for तत्). K$_1$ संवृतः; Dc$_1$ संभृतं; D$_1$ तं वृतं (for संवृतम्). K$_2$ मनोभिश्च सुपूजितः (for the post. half).]

—^{d}) B$_3$ महादेवस्य (for देव°). K$_{1.4}$ D$_1$ पार्थिवः.

8 ^{a}) K$_{1.4.5}$ B (B$_2$ missing) D पूजां तु (K$_4$ D$_1$ च) (by transp.); M तु पूर्वं. —^{b}) T$_1$ G$_1$ सगणांश्च; T$_2$ (*inf. lin.* as in text) सगुणांश्च (for गणानां). — After 8^{b}, G$_2$ ins. 135*. —^{d}) G$_3$ तत्र (for नृपो). T G$_{1.2}$ M$_{3.4}$ राजन् (for रत्न-).

9 ^{a}) K$_3$ धनाध्यं च (sic); G$_1$ यथाध्यक्षं. —^{b}) B$_3$ महायशाः (for [अ]भिवाद्य च). —^{c}) D$_6$ सुमंत्रोभिर् (for सुमनो°). S (except G$_3$) विशि(G$_1$ °सृ)ष्टाभिर् (for विचित्रा°). —^{d}) K$_5$ B$_{4.5}$ Dc$_1$ Dn$_1$ D$_{2-6}$ कृशरेण; B$_{1.3}$ कृष°. K$_{2.4}$ D$_1$ धूपैश्च कृशरेण च.

10 ^{c}) K$_3$ सन्; K$_5$ B$_{3.4}$ Dc$_1$ च; G$_1$ तान् (for स). K$_4$ B$_5$ D$_1$ अर्चयित्वा द्विजाग्रांश्च (B$_5$ °ग्रान्स). —^{d}) T$_2$ वाच्य स; G$_3$ संवाच्य (for वाच्य च). B$_3$ द्विजोत्तमान् (for च वीर्यवान्).

11 ^{a}) K$_4$ D$_1$ -शब्देन (for -घोषेण). —^{b}) K$_3$ समवस्तृतः; K$_4$ D$_1$ सर्वविस्तृतः; B$_{3.5}$ समुपस्थितः; T G$_{1.2}$ M च (G$_2$ स) समन्वितः; G$_3$ [अ]भिप्रसर्पता. K$_2$ तेजसां समवस्कृतः. —^{d}) Ś$_1$ K$_{3.4}$ D$_1$ खनयामास. K$_1$ B$_1$ D (except Dc$_1$ D$_1$) तद्धनं (for तं निधिम्).

12 ^{a}) Ś$_1$ पात्रे; K$_{1.3}$ B (B$_2$ missing) D (except D$_1$) T पात्रीः (for पात्र्यः). Cv ततः क्षत्राणि करकाः. —^{b}) K$_1$ B (B$_2$ missing) Dn$_1$ D$_{2-6}$ बहुरूपा; G$_3$ स्वर्णवर्णा; M$_4$ सास्मकाश्च (*inf. lin.* °कांत-) (for साश्मन्तक-). T G$_1$ बहुरूपा मनोहराः. —^{c}) K$_5$ भृंगाराश्च कटाहाश्च; G$_1$ शुभ्राणि च शरावाणि. —^{d}) K$_2$ Cv वर्धमानकाः. K$_{4.5}$ D$_3$ T$_1$ G M कलशा (K$_5$ सकला; M$_{1.2}$ कुशला) वर्धमानकाः; D$_6$ कलशानिव वर्धमान्.

13 ^{a}) D$_6$ बहिरिति (for बहूनि च). —^{b}) K$_3$ B$_1$ च सर्वशः (for सहस्रशः). —^{c}) K$_{1.3}$ D$_3$ तद्धारयामास. T तथा (for तदा). —^{d}) K$_{2.5}$ B$_{3.4}$ Dc$_1$ D$_1$ G$_{2.3}$ M धर्मपुत्रो (for °राजो).

14 ^{a}) Dn$_1$ रक्षणम् (for ल°). K$_4$ अथ; Dc$_1$ एव; G$_3$ अत्र (for अपि). Cv तेषां लक्षाणि चाप्यासन्. —^{b}) K$_{2.3}$ D$_1$ G$_3$ Cv महा-; T G$_1$ बृहत् (for महान्). B$_{3-5}$ Dc$_1$ Cv तदा. K$_5$ D$_6$ महाकारपुटस्तथा. —^{c}) Ś$_1$ त्यक्तं च; K$_1$ Dn$_1$ D$_{2-6}$ नद्धं च; K$_2$ अक्षं च; K$_3$ त्र्यक्षं च; K$_4$ D$_1$ अक्षतं; K$_5$ निबंध-; B (B$_2$ missing) लक्षं च; Dc$_1$ रौक्मं च; G$_1$ तिलषड्- (for त्रिलक्षं). —^{d}) T G त्रितुलाम् (for तुलार्धम्). B$_{4.5}$ Dc$_1$ तदा (for नृप).

15 ^{a}) K$_{4.5}$ D$_1$ -पुत्राणां (for -पुत्रस्य). —^{b}) T$_1$

C. 14. 1930
B. 14. 65. 18
K. 14. 65. 17

षष्टिरुष्ट्रसहस्राणि शतानि द्विगुणा हयाः ॥ १५
वारणाश्च महाराज सहस्रशतसंमिताः ।
शकटानि रथाश्चैव तावदेव करेणवः ।
खराणां पुरुषाणां च परिसंख्या न विद्यते ॥ १६
एतद्वित्तं तदभवद्यदुद्दध्रे युधिष्ठिरः ।
षोडशाष्टौ चतुर्विंशत्सहस्रं भारलक्षणम् ॥ १७

एतेष्वाधाय तद्द्रव्यं पुनरभ्यर्च्य पाण्डवः ।
महादेवं प्रति ययौ पुरं नागाह्वयं प्रति ॥ १८
द्वैपायनाभ्यनुज्ञातः पुरस्कृत्य पुरोहितम् ।
गोयुते गोयुते चैव न्यवसत्पुरुषर्षभः ॥ १९
सा पुराभिमुखी राजञ्जगाम महती चमूः ।
कृच्छ्राद्द्रविणभारार्ता हर्षयन्ती कुरूद्वहान् ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

G1 [आ]नेतुं (for [आ]सीत्तु). K4 D1 सु-; D6 न (for तु). —^{c}) K2.4 D1 षष्टिम्. T2 G2.3 M -सहस्राणां. —^{d}) K5 तथैव (for शतानि). K2.4 D1 M3 द्विगुणं. K3 च ह (for हयाः).

16 ^{b}) Dc1 -संमितिः; G2 -संहिताः (for -संमिताः). K3 सहस्रं शतसंमताः. —^{c}) K3 शकटाश्च. B1 हयाश्च (for रथाश्च). —^{d}) Ś1 K3 तावत्यश्च (for °देव). B1.5 सहस्रशः; B4 (marg. as in text) Dc1 S य(B4 Dc1 त)था गजाः; D6 करेण च (sic) (for करेणवः). —^{e}) K4 गजानां च खराणां च.

17 D3 om. 17. —^{a}) K3 M1.2 तु वित्तम्; D6 वृत्तं तद्; T G1.2 तद्वित्तम् (by transp.). Ś1 om. तद्. B1 Dc1 G3 समभवत् (for तद°). K2 एतद्वित्तव सुमहद् (sic); K4.5 D1 एतद्द्रव्यं (K5 °द्वित्तं) तु सुमहद्; M3.4 एतत्तु वित्तमवहद्. —^{b}) Ś1 K3 यदहार्षीद्; K1.5 यददध्रे (sic); D2 यदुपध्रे; G3 सहसा तद्; M1.2 तदुद्दध्रे. —^{c}) Ś1 K5 D1 षोडशार्धं (Ś1 °र्धं-); K3 °शाद्यं; K4 °शाब्ज- (for °शाष्टौ). K1 B1.3.5 Dc1 D4 चतुर्विंश-; K4 D1 °विंशं; G3 °स्त्रिंशत्.

18 ^{a}) K1 गतेषु; D1 एते हि; M2 ये तेषु (for एतेषु). Ś1 K1.3 B1 D2–6 G3 [आ]दाय. T2 M रत्नं (for द्रव्यं). K5 एतेषां धारयन्द्रव्यं. —^{b}) K4 D1 पांडवाः. —^{c}) K4.5 D1 S महाराज (for प्रति ययौ). —^{d}) Dc1 D3 पुनर् (for पुरं). K2.3 नागपुरं (for नागाह्वयं). K4.5 D1 S प्रत्या(K5 °त्य)गच्छद्युधिष्ठिरः.

19 ^{a}) K1.2.4 Dc1 D2–4 M2 द्वैपायनाभ्यनुज्ञातं (K2.4 Dc1 °ताः). — K2 om. 19^{cd}. —^{c}) K1 गोयुतेषु गते; K5 गव्यूते गव्यूते; B1.3.4 Dc1 गायुते गायुते; B5 गोयुगे गोयुगे; D1 गायने गोयते; T2 याजने याजने; Cn गोयुते गोयुते (as in text). K3 गायते गायते चापि; K4 गायनैर्गीयते चापि; D6 गोपते चैव न्यवसत्; T1 G M गोरु(G3 °ऋ)ते गोरु(G3 °ऋ)ते चापि. ❀ Cn: गोयुते गोयुते भाराक्रांतवाहनत्वात् गव्यूतौ गव्यूतौ प्रत्यहं क्रोशद्वयं प्रमाणमित्यर्थः। Cv: गोरुते गोरुते चापि, गोः स्थूलवृषस्य रुतं नर्दनं ध्वनिः यावति प्रदेशे श्रूयते तावद्दूरम्। ❀ —^{d}) Ś1 K3 न्यविशत्; D6 तथा वै (for न्यवसत्). K4 D1 च (D1 स) युधिष्ठिरः; B3 D6 M3.4 पुरुषर्षभ; B4.5 Dc1 °भाः.

20 ^{a}) K4 Dc1 Dn1 D6 पुरा(K4 पुर्य)भिमुखा; D1 पुर्यभिमुखी. —^{b}) Ś1 K1 B (B2 missing) Dc1 Dn1 D2–5 उवाह (for जगाम). K2.3 उवाह (K2 जगाम) महतीं चमूं; D6 अनु च वाहिता चमूः. —^{c}) K1 कृत्स्नाद् (for कृच्छ्राद्). —^{d}) M कुरूद्वहं. G3 वाहयंती कुरूत्तम.

Colophon missing in B2. — *Adhy. name*: K2 निधिलाभः; K4 D1 मरुंतधनलाभः; K5 मरुत्तनिधिलाभः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1 64 (as in text); Dn1 M4 (*inf. lin.*) 65; D4 61; T1 51; T2 G1.2 M 50; G3 63.

६५

वैशंपायन उवाच ।
एतस्मिन्नेव काले तु वासुदेवोऽपि वीर्यवान् ।
उपायाद्वृष्णिभिः सार्धं पुरं वारणसाह्वयम् ॥ १
समयं वाजिमेधस्य विदित्वा पुरुषर्षभः ।
यथोक्तो धर्मपुत्रेण व्रजन्स स्वपुरीं प्रति ॥ २
रौक्मिणेयेन सहितो युयुधानेन चैव ह ।
चारुदेष्णेन साम्बेन गदेन कृतवर्मणा ॥ ३
सारणेन च वीरेण निशठेनोल्मुकेन च ।
बलदेवं पुरस्कृत्य सुभद्रासहितस्तदा ॥ ४
द्रौपदीमुत्तरां चैव पृथां चाप्यवलोककः ।
समाश्वासयितुं चापि क्षत्रिया निहतेश्वराः ॥ ५
तानागतान्समीक्ष्यैव धृतराष्ट्रो महीपतिः ।
प्रत्यगृह्णाद्यथान्यायं विदुरश्च महामनाः ॥ ६
तत्रैव न्यवसत्कृष्णः स्वर्चितः पुरुषर्षभः ।
विदुरेण महातेजास्तथैव च युयुत्सुना ॥ ७
वसत्सु वृष्णिवीरेषु तत्राथ जनमेजय ।
जज्ञे तव पिता राजन्परिक्षित्परवीरहा ॥ ८
स तु राजा महाराज ब्रह्मास्त्रेणाभिपीडितः ।
शवो बभूव निश्चेष्टो हर्षशोकविवर्धनः ॥ ९
हृष्टानां सिंहनादेन जनानां तत्र निस्वनः ।
आविश्य प्रदिशः सर्वाः पुनरेव व्युपारमत् ॥ १०
ततः सोऽतित्वरः कृष्णो विवेशान्तःपुरं तदा ।

C. 14. 1946
B. 14. 66. 11
K. 14. 66. 11

65

☞ This adhy. is missing in B$_2$ (cf. v. l. 14. 60. 25).

1 K$_{2.4}$ D$_1$ om. the ref. — ^{b}) T G$_1$ प्रतापवान् (for ऽपि वीर्यवान्). — ^{c}) K$_5$ उपेयाद्. — ^{d}) K$_3$ D$_4$ पुरं वाराणसाह्वयं (sic); G$_2$ नगरं नागसाह्वयं.

2 ^{b}) D$_6$ विधित: (for विदित्वा). M$_2$ पुरुषर्षभ. — ^{c}) K$_4$ D$_1$ यथोक्तं. — ^{d}) Ś$_1$ व्रजन्प्राक्स्वां; K$_{1.3}$ B$_{1.5}$ Dc$_1$ Dn$_1$ D$_{2-6}$ प्रव्रजन्स्व- (K$_3$ B$_1$ °न्स); K$_2$ प्राग्व्रजन्स्व-; K$_3$ (also) प्रव्रजन्स्वां; K$_{4.5}$ D$_1$ व्रजन्वै स्वां; B$_{3.4}$ °न्स्वां स. G$_2$ स्वपुरं; G$_3$ च पुरं.

3 ^{a}) Ś$_1$ रौक्मिणीयेन; K$_1$ °ण्येयेन; G M रौहिणेयेन. — ^{b}) D$_2$ युध्यमानेन (for युयुधा°). K$_{2.4.5}$ D$_{1.5.6}$ T G$_3$ M$_{1.2}$ हि (for ह). — Ś$_1$ K$_3$ om. 3^{cd}. — ^{c}) K$_4$ चांबेन; B (B$_2$ missing) D$_5$ शांबेन; D$_3$ सावेन (for साम्बेन). — ^{d}) K$_4$ D$_1$ गदेन च कृतात्मना.

4 ^{a}) B$_{4.5}$ शारणेन; T$_1$ सारेण स (for सारणेन). T G$_1$ धीरेण (for वी°). — ^{b}) K$_1$ निशवेन; K$_{2.4}$ D$_1$ निषधे(K$_2$ °हे)न; B$_3$ निषठेन. D$_6$ G$_1$ [उ]ल्मुखेन; M$_4$ [उ]न्मुकेन. — ^{d}) K$_{4.5}$ D$_1$ सुभद्रां भगिनीं तदा.

5 ^{a}) G$_3$ [अ]पि (for [ए]व). — ^{b}) T G$_{1.2}$ [ए]व (for [अ]पि). K$_2$ [अ]वलोक्य स: (for °लोकक:). B$_3$ पृथां पृथुललोचनां. — ^{c}) K$_{2.4.5}$ D$_1$ [ए]व (for [अ]पि). — ^{d}) K$_5$ corrupt. Ś$_1$ Dc$_1$ G$_2$ क्षत्रियान्निहतेश्वरान्.

6 ^{c}) Ś$_1$ K$_{3.4}$ D$_1$ प्रतिगृह्याद्. K$_{2.3}$ D$_2$ यथा न्याय्यं.

7 ^{a}) K$_2$ तथा; B$_1$ क्षत्र (for तत्र). — ^{b}) T G$_{1.2}$ सत्कृत: (for स्वर्चित:). K$_5$ पुरुषर्षभ; B (B$_2$ missing) Dc$_1$ Dn$_1$ D$_{2-4}$ पुरुषोत्तम:. K$_4$ D$_1$ पूजित: परमर्षभ:; D$_{5.6}$ ह्यर्चित: पुरुषोत्तम:. — ^{c}) K$_3$ महाराज (for °तेजास्). — ^{d}) K$_5$ तत्र (for तथा).

8 ^{b}) Ś$_1$ K$_3$ त(Ś$_1$ य)था च (for तत्राथ). — ^{c}) K$_2$ B$_1$ D$_{2.5}$ यज्ञे. T$_2$ राजा (for राजन्). D$_6$ यज्ञे तपयिता राजन्. — ^{d}) K$_2$ परीत्य; B$_1$ Dc$_1$ D$_{2.6}$ G$_2$ M परीक्षित्.

9 ^{a}) Ś$_1$ K$_{2-5}$ B$_5$ Dc$_1$ D$_1$ बालो; G$_3$ राज्ञो (for राजा). B$_4$ स पुरा तु महाराज. — ^{b}) K$_1$ B$_{1.5}$ Dn$_1$ D$_{2-6}$ [अ]व-; B$_3$ [अ]पि; G$_3$ च (for [अ]भि-). — ^{c}) Ś$_1$ K$_{4.5}$ D$_1$ शावो; K$_{2.3}$ M$_4$ श्यामो; D$_3$ सावो; D$_4$ शमो; M$_{1-3}$ श्यावो (for शवो). K$_3$ निश्चेतो (sic).

10 ^{a}) K$_4$ D$_1$ -नादानां. — ^{b}) K$_4$ D$_1$ हर्ष- (for

C. 14. 1946
B. 14. 66. 11
K. 14. 66. 11

युयुधानद्वितीयो वै व्यथितेन्द्रियमानसः ॥ ११
ततस्त्वरितमायान्तीं ददर्श स्वां पितृष्वसाम् ।
क्रोशन्तीमभिधावेति वासुदेवं पुनः पुनः ॥ १२
पृष्ठतो द्रौपदीं चैव सुभद्रां च यशस्विनीम् ।
सविक्रोशं सकरुणं बान्धवानां स्त्रियो नृप ॥ १३
ततः कृष्णं समासाद्य कुन्ती राजसुता तदा ।
प्रोवाच राजशार्दूल बाष्पगद्गदया गिरा ॥ १४
वासुदेव महाबाहो सुप्रजा देवकी त्वया ।
त्वं नो गतिः प्रतिष्ठा च त्वदायत्तमिदं कुलम् ॥ १५
यदुप्रवीर योऽयं ते स्वस्रीयस्यात्मजः प्रभो ।
अश्वत्थाम्ना हतो जातस्तमुज्जीवय केशव ॥ १६
त्वया ह्येतत्प्रतिज्ञातमैषीके यदुनन्दन ।
अहं संजीवयिष्यामि मृतं जातमिति प्रभो ॥ १७
सोऽयं जातो मृतस्तात पश्यैनं पुरुषर्षभ ।
उत्तरां च सुभद्रां च द्रौपदीं मां च माधव ॥ १८
धर्मपुत्रं च भीमं च फल्गुनं नकुलं तथा ।
सहदेवं च दुर्धर्ष सर्वान्स्त्रातुमर्हसि ॥ १९
अस्मिन्प्राणाः समायत्ताः पाण्डवानां ममैव च ।
पाण्डोश्च पिण्डो दाशार्ह तथैव श्वशुरस्य मे ॥ २०
अभिमन्योश्च भद्रं ते प्रियस्य सदृशस्य च ।

तत्र). Some MSS. निःस्वनः; K_1 विश्रुतः (for निस्वनः). — ^{c}) K_3 corrupt. $K_{1.3}$ B_1 Dn_1 D_{2-6} G_3 प्रविश्य; K_4 D_1 आदिश्य; Dc_1 आदिशः (for आविश्य). T G_1 आविवेश दिशः सर्वाः. — ^{d}) Ś$_1$ $D_{1.6}$ व्यपारमत्; Dc_1 M_{1-3} [अ]प्युपारमत्; T_2 G [अ]भ्युपाग(G_3 °र)मत्.

11 ^{a}) Ś$_1$ सातित्वरं; $K_{2.4.5}$ D_1 चाभित्वरन्; K_3 साभित्वरः; T G M_4 सोभित्वरन् (G_3 °रः); M_{1-3} स्वा(M_3 सा)भित्वरः (for सोऽतित्वरः). $D_{5.6}$ विष्णुर् (for कृष्णो). — ^{b}) D_4 [अं]तःपुरे. T ततः (for तदा). G_3 युयुधानेन वीर्यवान्. — ^{c}) G_3 कृष्णः प्रतारितो राजन्.

12 ^{a}) $K_{1.3}$ $D_{3.6}$ आयांती; K_2 आयातां. — Dc_1 om. 12^b–13^b. — ^{b}) $D_{5.6}$ G_2 स्व-; M_2 सा (for स्वां). K_3 M_2 पितृष्वसा. B_3 ददर्श भगिनीं पितुः; G_3 स्वसारं पितुरग्रतः. — ^{c}) K_3 क्रोशतीम्. K_5 $D_{3.6}$ -धावंति (sic); T_1 $G_{2.3}$ -धावंतीं. — ^{d}) K_4 D_1 पुरं (for the first पुनः).

13 Dc_1 om. 13^{ab} (cf. v. l. 12). — ^{a}) K_3 corrupt. $K_{1.2}$ $D_{1.6}$ M द्रौपदी. — ^{b}) K_2 M सुभद्रा च यशस्विनी. — ^{c}) K_3 corrupt. $K_{2.4.5}$ D_1 विक्रोशंत्यश्च (K_4 D_1 °त्याशु) धावंत्यो; B_3 D_2 T G $M_{3.4}$ विक्रोशंत्यश्च ($G_{2.3}$ °ती च) करुणं; B_4 Dc_1 क्रोशंतीश्चै(Dc_1 °तीं चै)व निपुणं; $M_{1.2}$ क्रोशंत्यश्चैव करुणं. — ^{d}) $B_{3.4}$ Dc_1 S पांडवानां (for बान्ध°).

14 M om. 14–15. — ^{b}) Ś$_1$ K_2 B_1 Dc_1 Dn_1 D_{3-6} कुंती भोज-; $K_{1.3}$ B_{3-5} D_2 कुंतिभोज- (for कुन्ती राज-). T_1 तथा (for तदा). — ^{c}) G_2 राजशार्दूलं. — ^{d}) K_1 गिरः.

15 M om. 15 (cf. v. l. 14). — ^{b}) Ś$_1$ D_4 T $G_{1.2}$ देवकी सुप्रजा त(T_1 G_1 °जास्त)दा. — ^{c}) D_1 मतिः (for गतिः). — ^{d}) Ś$_1$ K_3 त्वया त्रातम्; K_1 B_3 D_4 T_2 G_3 त्वयादत्तम्; $K_{2.4.5}$ $B_{4.5}$ Dc_1 $D_{1.2}$ G_3 त्वय्यायत्तम्; D_3 त्वयावृत्तम्.

16 D_6 om. 16^{ab}. — ^{a}) Dc_1 यदुप्रवर. D_2 यो जज्ञे; $D_{3.4}$ यो धत्ते; G_3 कौंतेय (for योऽयं ते). — ^{b}) K_3 स्वस्रेयस्य; D_4 M_{1-3} स्वस्रियस्य. G_3 स्वस्रेयस्यात्मसंभवः. — ^{d}) K_3 B_4 त्वम् (for तम्). K_4 D_1 संसुजीवय; B_5 तं त्वं जी°.

17 For the event, cf. 10. 70*. — ^{a}) D_3 corrupt. K_5 [ए]व (for [ए]तत्). — ^{b}) K_2 हृषीके; B_4 ऐशीके. — G_1 om. 17^c–19^b. — ^{c}) $D_{2.3}$ स (for सं-). — ^{d}) B_5 D_{4-6} मृत- (for मृतं).

18 G_1 om. 18 (cf. v. l. 17). — ^{a}) D_6 यो (for ऽयं). K_5 जात- (for जातो). K_2 मृतसुतः (for मृतस्तात). — ^{b}) $K_{2.4.5}$ भरतर्षभ (for पुरुष°).

19 G_1 om. 19^{ab} (cf. v. l. 17). — ^{a}) T_1 भीमसेनं (for च भीमं च). — ^{b}) Some MSS. फाल्गुनं; Ś$_1$ फल्गुणं; G_3 अर्जुनं. — ^{c}) Ś$_1$ $K_{2.4.5}$ B_{3-5} Dc_1 D_1 T_1 G_1 दुर्धर्षं. — ^{d}) $K_{4.5}$ $B_{3.4}$ Dc_1 D_1 S सर्वांश्च भरतानपि (K_5 °तर्षभ).

20 ^{a}) Dn_1 समापन्नाः; M_2 °याताः. — ^{b}) Dc_1 तथा (for मम). — ^{d}) K_3 च (for [ए]व). Some N MSS. श्वसुरस्य. $K_{4.5}$ D_1 वै (for मे).

21 ^{b}) T $G_{1.2}$ ते (for च). — ^{c}) K_2 प्रियाद्. — ^{d}) T_2 प्रियस्य (for प्रेतस्य).

22 ^{a}) T $G_{1.2}$ [अ]पि (for हि). G_3 पुरोक्ता (for

प्रियमुत्पादयाद्य त्वं प्रेतस्यापि जनार्दन ॥ २१
उत्तरा हि प्रियोक्तं वै कथयत्यरिसूदन ।
अभिमन्योर्वचः कृष्ण प्रियत्वात्ते न संशयः ॥ २२
अब्रवीत्किल दाशार्ह वैराटीमार्जुनिः पुरा ।
मातुलस्य कुलं भद्रे तव पुत्रो गमिष्यति ॥ २३
गत्वा वृष्ण्यन्धककुलं धनुर्वेदं ग्रहीष्यति ।
अस्त्राणि च विचित्राणि नीतिशास्त्रं च केवलम् ॥ २४
इत्येतत्प्रणयात्तात सौभद्रः परवीरहा ।
कथयामास दुर्धर्षस्तथा चैतन्न संशयः ॥ २५
तास्त्वां वयं प्रणम्येह याचामो मधुसूदन ।
कुलस्यास्य हितार्थं त्वं कुरु कल्याणमुत्तमम् ॥ २६
एवमुक्त्वा तु वार्ष्णेयं पृथा पृथुललोचना ।
उच्छ्रित्य बाहू दुःखार्ता ताश्चान्याः प्रापतन्भुवि ॥ २७
अब्रुवंश्च महाराज सर्वाः सास्राविलेक्षणाः ।
स्वस्रीयो वासुदेवस्य मृतो जात इति प्रभो ॥ २८
एवमुक्ते ततः कुन्तीं प्रत्यगृह्णाज्जनार्दनः ।
भूमौ निपतितां चैनां सान्त्वयामास भारत ॥ २९

C. 14. 1964
B. 14. 66. 29
K. 14. 66. 29

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि पञ्चषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

प्रियोक्तं). — c) K4.5 D1 वधः (for वचः). M1.2 कृत्वा (for कृष्ण). — d) T G प्रियं तत् (for प्रियत्वात्). K1 B1.5 D2-5 तन्न; D6 तत्र (for ते न).

23 b) K2 D4 वैराटिम्. Ś1 चार्जुनिः. K1 B1 Dn1 D2-5 तदा; D6 तथा (for पुरा). G3 वैराटिं चार्जुनिः पुरा. — d) K2 जनिष्यति; T2 G1.3 भवि°; G2 हरि° (for गमि°).

24 a) Ś1 -पुरं (for -कुलं). — b) K1.2 B5 Dn1 D2-4 ग्रहिष्यति; K4 गृही°. — d) K5 -शास्त्राणि (for -शास्त्रं च).

25 a) K1 corrupt. K4 D1 प्रणयं. B1 मां च (for तात). — c) Ś1 दुर्धर्षं; G3 M1-3 दुर्धर्ष. — d) K1 D4 वै; T G1.2 [ए]व (for च). K4 Dc1 D1 [ए]व; T2 [इ]दं; G3 [ए]नं (for [ए]तन्). M2 संशयं.

26 a) M3.4 त्वा (for त्वां). K2 [आ]दौ; K4 D1 [अ]थ (for [इ]ह). — b) G3 याचाम. — c) Ś1 हितार्थे त्वं; K5 °र्थाय (for °र्थं त्वं). B1 Dn1 G1 तं; T G2 M च (for त्वं). — d) K4 D1 उत्तरां (for उत्तमम्).

27 a) K4 D1 [अ]थ (for तु). Dc1 वार्ष्णेयी. — b) K1.4 D1 -लोचन. — c) K4 D6 T G उद्धृत्य (for उच्छ्रित्य). T1 बहु- (for बाहू). D1 उद्धृत्य बाहू दुःखार्तास्. — d) Ś1 [अ]पि (for [अ]न्याः). Ś1 K3.5 न्यपतद्; K2 Dc1 D1.2 M2-4 प्रा(D2 प्र)पतद्; D4 प्रपतन्. G3 प्रारुदद्भुवि विह्वला.

28 a) K5 अब्रवीच् (for अब्रुवंश्). — b) K5 D6 T सर्वाः साश्रु(T1 °स्र)विलोचनाः; D3 सर्वाः शास्त्रविलक्षणाः; G1 °र्वास्त्वाविलकोचनाः. — c) K3 स्वस्रेयो; D4 M2 स्वस्त्रियो.

29 a) K5 D3 T2 G3 उक्तस्; D6 उक्त्वा; T1 G1.2 M -गते (for उक्ते). Ś1 K1.2 Dc1 D2 कुंती. — b) K1.3.4 B1.5 D पर्यगृह्णाज्; G3 प्रत्युवाच (for प्रत्यगृह्णाज्). — c) K1 वैनां; K2 दीनां; B3 चैव; T1 G1 चैतां (for चैनां). — d) D6 शांतयामास (for सान्त्व°).

Colophon missing in B2. — *Adhy. name:* Ś1 K3 कुंतीप्रलापः; K2 परीक्षिज्जन्म; K4 D1 परिक्षिज्जीवने कुंतीवाक्यं; K5 परिक्षितजन्म. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1.5 65 (as in text); Dn1 66; D4 63; T1 52; T2 G1.2 M 51; G3 64.

६६

C. 14. 1965
B. 14. 67. 1
K. 14. 67. 1

वैशंपायन उवाच ।
उत्थितायां पृथायां तु सुभद्रा भ्रातरं तदा ।
दृष्ट्वा चुक्रोश दुःखार्ता वचनं चेदमब्रवीत् ॥ १
पुण्डरीकाक्ष पश्यस्व पौत्रं पार्थस्य धीमतः ।
परिक्षीणेषु कुरुषु परिक्षीणं गतायुषम् ॥ २
इषीका द्रोणपुत्रेण भीमसेनार्थमुद्यता ।
सोत्तरायां निपतिता विजये मयि चैव ह ॥ ३
सेयं ज्वलन्ती हृदये मयि तिष्ठति केशव ।
यन्न पश्यामि दुर्धर्ष मम पुत्रसुतं विभो ॥ ४
किं नु वक्ष्यति धर्मात्मा धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
भीमसेनार्जुनौ चापि माद्रवत्याः सुतौ च तौ ॥ ५
श्रुत्वाभिमन्योस्तनयं जातं च मृतमेव च ।
मुषिता इव वार्ष्णेय द्रोणपुत्रेण पाण्डवाः ॥ ६
अभिमन्युः प्रियः कृष्ण पितॄणां नात्र संशयः ।
ते श्रुत्वा किं नु वक्ष्यन्ति द्रोणपुत्रास्त्रनिर्जिताः ॥ ७
भवितातः परं दुःखं किं नु मन्ये जनार्दन ।
अभिमन्योः सुतात्कृष्ण मृताज्जातादरिंदम ॥ ८
साहं प्रसादये कृष्ण त्वामद्य शिरसा नता ।

66

☞ This adhy. is missing in B2 (cf. v. l. 14. 60. 25).

1 T2 om. the ref. —^{a}) D1 om. पृथायां. K5 तु कृष्णायां; D3 पृथिव्यां तु (for पृथायां तु). —^{b}) K5 B4 T G3 M1. 2 तथा (for तदा). —^{c}) B4 (marg. as in text) चुक्रोध.

2 ^{a}) K2 corrupt. K4. 5 D1 पश्येमं; B1. 5 Dn1 D2–6 T G1. 3 पश्य त्वं. —^{b}) Ś1 शौर्यं (for पौत्रं).

3 ^{a}) K2 इषीके; K3 इषेका; B1. 4 D4 इषिका (for इषीका). D3 om. पुत्रेण. K1 इषिकास्त्रेण पुत्रेण. —^{b}) K1 उद्यतां. —^{c}) K2 निपतितां; Dc1 om. (for निपतिता). —^{d}) D4 विजयं; M3 हृदये (for विजये). Ś1 G1 मम (for मयि). K2. 4 D1 G3 M चैव हि; Dc1 केशव (for चैव ह).

4 ^{a}) K1 B1. 3–5 Dn1 D2–5 विदीर्णे; D6 विकर्णे (for ज्वलन्ती). —^{b}) K2. 4. 5 D1. 2 G3 M मम (for मयि). —^{c}) K4 D1 तु (for न). K1 दुर्धर्षे; K3 B3 Dc1 D1 T दुर्धर्षं. —^{d}) Ś1 हतपुत्रं; K3 हतपुत्रं; B3–5 Dc1 सहपुत्रं (for मम पुत्र-). T प्रभो (for विभो). K1 B1 Dn1 D2–6 सहपुत्रं तु तं (K1 B1 D2 °त्रं सुतं; D3 °त्रसुतं) प्रभो; K2. 4. 5 D1 G3 सह (K4 हत) पुत्रां स्नुषां (G3 च तां) वि (K5 प्र) भो.

5 ^{a}) K1. 4 D2. 3 तु (for नु). D2 T G1 वक्ष्यामि. —^{b}) K2. 4. 5 B4 D1 S (except G1) धर्मपुत्रो (for °राजो). —^{c}) Dc1 D6 M1. 4 वा (for च). G3 [उ]भौ (for [अ]पि). K2. 3 भीमसेनोर्जुनो वापि. —^{d}) D4 माद्रिवत्याः; M3. 4 मद्रवत्याः. K4 D1 तथा; K5 तु तौ; D5. 6 यमौ; G3 तदा (for च तौ).

6 ^{a}) B3 [अ]भिमन्यु- (for °मन्योस्). —^{b}) K2 जातेव (for जातं च). —^{c}) K2 Dc1 मृषिता (for मुषिता).

7 ^{a}) G3 अभिमन्योः प्रियं कृष्ण (cf. 8^{c}). —^{b}) K1 B1. 3–5 Dc1 Dn1 D2. 4–6 भ्रातॄणां; D3 भर्तॄणां (for पितॄणां). —^{c}) K2 दृष्ट्वा (for श्रुत्वा). K1. 2. 4 D3 तु; B4 प्र-; G1 च (for नु). B5 वक्ष्यंते; G3 वक्ष्यामि. —^{d}) G3 -पुत्रेण (for -पुत्रास्त्र-). B3 -निर्वृताः; M1. 2 -निर्जितः (for -निर्जिताः).

8 ^{a}) K5 reads from भवितातः up to त्वामद्य (in 9^{b}) on marg. K5 भवितातं (sic); B4 T G °ता नः; Dc1 भुवि तात; Dn1 D3. 6 भवतोतः; D4 भवता नः; M4 भवेतातः (for भवितातः). K1 D2 भवतोतःपुरं दुःखं; K2. 4 D1 भवि (K2 °व) ता परमं दुःखं. —^{b}) Ś1 न च मेस्माज्; K1. 5 B1. 3–5 Dc1 D2–6 किं तद (B5 °दा) न्यज्; K2. 4 Dn1 D1 किं तु (D1 नु) वक्ष्ये (for किं नु मन्ये). K3 किं नु मे मधुसूदन. —^{c}) Ś1 K3. 4 D1 T2 सुतः; T1 G1 M1 सुतं (for सुतात्). K2 अभिमन्युसुतं कृष्ण. —^{d}) Ś1 K2 D4 मृतो; B1 मृत-; T G1 M1. 2 मृतं (for मृताज्). K3 Dn1 जातो; D4 T G1 जातम् (for जाताद्). K2 इति प्रभो; K3. 5 B1 जनार्दन (for अरिंदम). K4 D1 मृतो जातो अरिंदम.

पृथेयं द्रौपदी चैव ताः पश्य पुरुषोत्तम ॥ ९
यदा द्रोणसुतो गर्भान्पाण्डूनां हन्ति माधव ।
तदा किल त्वया द्रौणिः क्रुद्धेनोक्तोऽरिमर्दन ॥ १०
अकामं त्वा करिष्यामि ब्रह्मबन्धो नराधम ।
अहं संजीवयिष्यामि किरीटितनयात्मजम् ॥ ११
इत्येतद्वचनं श्रुत्वा जानमाना बलं तव ।
प्रसादये त्वा दुर्धर्ष जीवतामभिमन्युजः ॥ १२
यद्येवं त्वं प्रतिश्रुत्य न करोषि वचः शुभम् ।
सफलं वृष्णिशार्दूल मृतां मामुपधारय ॥ १३
अभिमन्योः सुतो वीर न संजीवति यद्ययम् ।
जीवति त्वयि दुर्धर्ष किं करिष्याम्यहं त्वया ॥ १४
संजीवयैनं दुर्धर्ष मृतं त्वमभिमन्युजम् ।
सहस्राक्षसुतं वीर सस्यं वर्षन्निवाम्बुदः ॥ १५
त्वं हि केशव धर्मात्मा सत्यवान्सत्यविक्रमः ।
स तां वाचमृतां कर्तुमर्हसि त्वमरिंदम ॥ १६
इच्छन्नपि हि लोकांस्त्रीञ्जीवयेथा मृतानिमान् ।
किं पुनर्दयितं जातं स्वस्रीयस्यात्मजं मृतम् ॥ १७
प्रभावज्ञास्मि ते कृष्ण तस्मादेतद्ब्रवीमि ते ।

C. 14. 1982
B. 14. 67. 19
K. 14. 67. 18

---

9 ^{a}) D$_{c1}$ सा हि (for साहं). D$_{5.6}$ त्वाद्य (for कृष्ण). — ^{b}) D$_{4}$ त्वामद्यैव (hypermetric); D$_{5.6}$ श्रीकृष्ण (for त्वामद्य). G$_{3}$ त्वामद्य शरणं गता. — ^{c}) K$_{2}$ पृथां चेद् (sic); K$_{5}$ पृथा च; D$_{5.6}$ इयथेयं (for पृथेयं). Ś$_{1}$ K$_{2}$ T$_{2}$ G$_{1}$ द्रौपदीं. D$_{1.4}$ पृथां च द्रौपदीं कृष्ण. — ^{d}) D$_{1.4}$ पश्य त्वं (for ताः पश्य). K$_{2}$ मां पश्य पुरुषर्षभ.

10 With 10–11, cf. 10. 16. 8. — ^{a}) K$_{4}$ D$_{1}$ यदि; G$_{3}$ यतो (for यदा). K$_{1}$ M$_{2}$ गर्भात्; K$_{2.4.5}$ D$_{1}$ G$_{3}$ गर्भं. — ^{b}) T$_{1}$ पांडवानां (hypermetric) (for पाण्डूनां). — ^{c}) K$_{4}$ D$_{1}$ यदा; G$_{3}$ त्वया (for तदा). D$_{6}$ G$_{3}$ तदा (for त्वया). — ^{d}) Ś$_{1}$ K$_{3}$ जनार्दन; K$_{2}$ G$_{2}$ [ऽ]रिमर्दनः. T$_{2}$ क्रुद्धो मुक्तोरिमर्दनः.

11 ^{a}) K$_{1.2.4.5}$ B$_{1.3-5}$ D$_{c1}$ D$_{1-4}$ T G$_{3}$ M$_{1}$ त्वां (for त्वा). D$_{6}$ मरिष्यामि (sic) (for करि°). — K$_{4}$ D$_{1.6}$ om. (hapl.) 11^{bc}. — ^{b}) D$_{c1}$ नराधिप (for °धम). — ^{c}) K$_{2}$ मृतं (for अहं). D$_{3}$ च (for सं-).

12 ^{a}) K$_{2}$ एतत्ते; T$_{2}$ इति तद्; G$_{3}$ इत्येवं (for इत्येतद्). Ś$_{1}$ च वचः (for वचनं). B$_{1}$ M$_{1-3}$ स्मृत्वा; G$_{3}$ मत्वा (for श्रुत्वा). — ^{b}) K$_{1}$ B$_{1.3-5}$ D (except D$_{1}$) T G$_{1.2}$ M$_{3}$ जाना(K$_{1}$ °ता)नाहं; K$_{2}$ G$_{3}$ जानाम्यद्य; K$_{3}$ मन्यमाना (for जानमाना). — ^{c}) K$_{1.2.4.5}$ B$_{1.3-5}$ D G$_{3}$ M$_{1.2}$ त्वां (for त्वा). M$_{2}$ दुर्धर्षं. — G$_{3}$ om. (hapl.) 12^{d}–15^{a}.

13 G$_{3}$ om. 13 (cf. v. l. 12). — ^{a}) K$_{5}$ अद्य (for यदि). K$_{2.4}$ B$_{1.3-5}$ D$_{c1}$ एतत्; D$_{1}$ एव (for एवं). Ś$_{1}$ K$_{5}$ परि- (for प्रति-). K$_{1}$ D$_{n1}$ D$_{2-6}$ यद्येतत्त्वं परिश्रुत्य (K$_{1}$ °त्वा). — ^{b}) K$_{4}$ D$_{1}$ परं (for वचः). — ^{c}) Ś$_{1}$ तेनालं; K$_{1}$ D$_{n1}$ D$_{4-6}$ सफलं; K$_{2}$ सत्येन; K$_{3}$ तदलं (for सफलं). — ^{d}) K$_{2}$ B$_{4}$ D$_{1.6}$ मृता. K$_{1}$ B$_{1.4.5}$ D (except D$_{1}$) T अवधारय (for उप°).

14 G$_{3}$ om. 14 (cf. v. l. 12). — ^{a}) Ś$_{1}$ partly damaged. K$_{3.4}$ वीरो. — ^{b}) K$_{2}$ संजीवयति; K$_{3}$ संजीवति न (by transp.); D$_{3}$ नायं जीवति. B$_{3}$ [अ]यं यदि (by transp.). — ^{c}) D$_{1}$ त्वयि जीवति (by transp.); D$_{6}$ नाहं जीवति. K$_{1.2}$ T$_{2}$ दुर्धर्षं; D$_{c1}$ दुर्धर्षे. — Ś$_{1}$ K$_{4}$ D$_{1}$ om. (hapl.) 14^{d}–15^{a}, while D$_{3}$ reads it twice.

15 For the repetition of 15^{a} in D$_{3}$, cf. v. l. 14. G$_{3}$ om. 15^{a} (cf. v. l. 12). Ś$_{1}$ K$_{4}$ D$_{1}$ om. 15^{a} (cf. v. l. 14). — ^{b}) D$_{3}$ श्रुतं (for मृतं). K$_{4}$ D$_{1}$ G$_{3}$ तम् (for त्वम्). Ś$_{1}$ (before corr. as in text) अभिजीवय. — ^{c}) K$_{1}$ सहस्राक्षं; K$_{3}$ °स्रात्म-; D$_{5.6}$ °स्राक्षि-. K$_{3}$ D$_{c1}$ M$_{4}$ वीरं; B$_{5}$ नीलं (for वीर). — ^{d}) B$_{1.3}$ शस्यं (for सस्यं).

16 ^{a}) G$_{2}$ च (for हि). B$_{3.4}$ केवल- (for केशव). — ^{b}) K$_{3-5}$ B$_{3.4}$ D$_{c1}$ D$_{1}$ S सत्यवाक्. K$_{2}$ सम्यक्सत्यकविक्रमः (sic). — ^{c}) Ś$_{1}$ D$_{c1}$ सत्यां; K$_{1}$ स त्वं; D$_{2-5}$ सतीं (for स तां). D$_{4}$ वास्यम् (for वाचम्). D$_{c1}$ इमां (for ऋतां). — ^{d}) Ś$_{1}$ K$_{3}$ अनिंदित; K$_{1}$ जनार्दन; K$_{5}$ अधारय (sic); T अरिमर्दन (hypermetric) (for अरिंदम).

17 ^{a}) B$_{5}$ वापि (for अपि). D$_{c1}$ च (for हि). — After 17^{a}, Ś$_{1}$ ins.:

136* जीवति त्वयि मानद ।
पाण्डवानपि सर्वास्त्वं.

— ^{b}) G$_{3}$ अपि (for इमान्). — ^{c}) D$_{6}$ corrupt. Ś$_{1}$

C. 14. 1982
B. 14. 67. 18
K. 14. 7. 18

कुरुष्व पाण्डुपुत्राणामिमं परमनुग्रहम् ॥ १८
स्वसेति वा महाबाहो हतपुत्रेति वा पुनः ।
प्रपन्ना मामियं वेति दयां कर्तुमिहार्हसि ॥ १९

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

६७

वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्तस्तु राजेन्द्र केशिहा दुःखमूर्छितः ।
तथेति व्याजहारोच्चैर्ह्लादयन्निव तं जनम् ॥ १
वाक्येन तेन हि तदा तं जनं पुरुषर्षभः ।
ह्लादयामास स विभुर्घर्मार्तं सलिलैरिव ॥ २
ततः स प्राविशत्तूर्णं जन्मवेश्म पितुस्तव ।
अर्चितं पुरुषव्याघ्र सितैर्माल्यैर्यथाविधि ॥ ३
अपां कुम्भैः सुपूर्णैश्च विन्यस्तैः सर्वतोदिशम् ।
घृतेन तिन्दुकालातैः सर्षपैश्च महाभुज ॥ ४
शस्त्रैश्च विमलैर्न्यस्तैः पावकैश्च समन्ततः ।
वृद्धाभिश्चाभिरामाभिः परिचारार्थमच्युतः ॥ ५
दक्षैश्च परितो वीर भिषग्भिः कुशलैस्तथा ।

उत (for पुनर्). D3 जीवं (for जातं). — ^{d}) K3 स्वस्त्रेयस्य. K2 प्रति; K3 वृतं; D4 G3 नृपं (for मृतम्).

18 ^{a}) K1 प्रभावतास्मि; T1 प्रभवज्ञास्मि. — ^{b}) B3 G2 एतं; B4 Dc1 T G1 M एवं; B5 lacuna (for एतद्). G3 [अ]हं (for ते). K1 Dn1 D2–6 तस्मात्त्वां याचयाम्यहं. — K2 om. 18^c–19^b.

19 K2 om. 19^{ab} (cf. v. l. 18). — ^{b}) K5 एक- (for हत-). D3. 6 -पुत्रेण (sic) (for -पुत्रेति). — ^{c}) K5 B3 इमां (for इयं). K1. 2. 4. 5 B1. 3. 4 D (except D5. 6) चेति; T2 वेद (for वेति). — ^{d}) K2. 4. 5 D1 प्रसादं कर्तुमर्हसि.

Colophon missing in B2; om. in K2. — *Adhy. name:* K4 D1 सुभद्रावाक्यं; K5 सुभद्राविलापः; T1 G1. 2 परिज्ञानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś1 81; B1 66 (as in text); Dn1 M4 (*inf. lin.*) 67; D4 64; T1 53; T2 G1. 2 M 52; G3 65. — *Śloka no.:* Ś1 14; Dn1 19.

67

☞ This adhy. is missing in B2 (cf. v. l. 14. 60. 25).

1 K1 om. the ref. — ^{a}) K2. 4 D1 T G1 स (for तु). — ^{c}) K2 corrupt. K1 T1 व्याजहारो वै. — ^{d}) K3 D6 ह्लादयन्.

2 ^{a}) K1. 3 B1. 3–5 Dc1 Dn1 D2. 3. 5. 6 [ए]तेन; G3 [ए]केन (for तेन). K5 यदा (for तदा). D4 वाक्येन हि तदा तत्र. — ^{b}) K3 जनं ते (for तं जनं). Ś1 K1. 4 B1 Dc1 D3 पुरुषर्षभ; G3 भरतर्षभ. — ^{c}) D4. 6 ह्लादयामास. K2 B1. 3–5 सविता; D6 धर्मात्मा (for स विभुर्). — ^{d}) K1 corrupt. B3. 4 Dc1 घर्मार्तान्; D6 भूभर्ता (sic) (for घर्मार्तं).

3 ^{a}) D6 तु; M सं- (for स). K4 D1 कृष्णोविशत्; Dn1 स प्रवि° (for स प्रावि°). K5 स प्राविशत्तस्तूर्णं. — ^{b}) Dn1 D6 तदा (for तव). — ^{c}) B3 Dc1 स्वर्चितं; B4 सुचित्रं (for अर्चितं). Ś1 Dc1 D3 पुरुषव्याघ्रं. — ^{d}) B3. 5 शितैर्; G3 सतैर् (for सितैर्). K2 शोकहर्षसमान्वितं.

4 ^{a}) K4 D1 च चू(D1 द)र्णैश्; B3 T2 सुवर्णैश्; D3 सकर्णैश् (for सुपूर्णैश्). Ś1 K3 तु (for च). — ^{b}) Dc1 सर्वतोदिशः — D5. 6 om. 4^c–5^d. — ^{c}) K4 सृतेन (for घृ°). K1 विंदुकालातैः; K2 तुंदुकाद्यैश्च; K3 विंदुकालस्तैः; B3 तिंदुकालैभः; D3 तिंडुकालातैः; T2 G1. 3 तिंदुकालाजैः (for °लातैः). — ^{b}) D3 ऋषयैश् (sic) (for सर्षपैश्). K2. 4 B1. 4. 5 Dc1 G3 महाभुजः.

5 D5. 6 om. 5 (cf. v. l. 4). — ^{a}) K1 B1. 5 Dn1 D2. 4 अस्त्रैश् (for शस्त्रैश्). B3 Dc1 निर्मलैर् (for विमलैर्). D3 अस्त्रैश्च मुसलैर्न्यस्तैः. — ^{b}) T2 महत्ततः (for समन्ततः). — ^{a}) G1 पृथुभिश् (for वृद्धा°). K1. 2. 4. 5 B1. 3–5 Dc1 Dn1 D1–4 G1 [अ]पि; G3 [अ]नु- (for

ददर्श च स तेजस्वी रक्षोघ्नान्यपि सर्वशः ।
द्रव्याणि स्थापितानि स्म विधिवत्कुशलैर्जनैः ॥ ६
तथायुक्तं च तद्दृष्ट्वा जन्मवेश्म पितुस्तव ।
हृष्टोऽभवद्धृषीकेशः साधु साध्विति चाब्रवीत् ॥ ७
तथा ब्रुवति वार्ष्णेये प्रहृष्टवदने तदा ।
द्रौपदी त्वरिता गत्वा वैराटीं वाक्यमब्रवीत् ॥ ८
अयमायाति ते भद्रे श्वशुरो मधुसूदनः ।
पुराणर्षिरचिन्त्यात्मा समीपमपराजितः ॥ ९
सापि बाष्पकलां वाचं निगृह्याश्रूणि चैव ह ।
सुसंवीताभवद्देवी देववत्कृष्णमीक्षती ॥ १०
सा तथा दूयमानेन हृदयेन तपस्विनी ।
दृष्ट्वा गोविन्दमायान्तं कृपणं पर्यदेवयत् ॥ ११
पुण्डरीकाक्ष पश्यस्व बालाविह विनाकृतौ ।
अभिमन्युं च मां चैव हतौ तुल्यं जनार्दन ॥ १२
वार्ष्णेय मधुहन्वीर शिरसा त्वां प्रसादये ।
द्रोणपुत्रास्त्रनिर्दग्धं जीवयैनं ममात्मजम् ॥ १३
यदि स्म धर्मराज्ञा वा भीमसेनेन वा पुनः ।
त्वया वा पुण्डरीकाक्ष वाक्यमुक्तमिदं भवेत् ॥ १४

C. 14. 1998
B. 14. 68. 14
K. 14. 68. 14

[अ]भि-). G3 -रूपाभिः (for -रामाभिः). —^{d}) K5 G1 M1. 2. 4 (*sup. lin.*) परिवारार्थम् (for परिचा°). Ś1 उद्यतः ; K1. 5 Dn1 D2–4 आवृतं ; K3. 4 D1 T1 M अच्युत ; G2 अप्युत (for अच्युतः). T2 वृत्तं स पुरुषोत्तमः ; G3 पारिबर्हैरलंकृतैः.

6 K2 om. (hapl.) 6^{ab}. —^{a}) K1 धीरम् ; K4 B3 D1 वीरैर् ; Dn1 D2–6 धीर (for वीर). K5 दक्षैः परिवृतो वीरैर् ; T1 दक्षैश्च चरितैर्धीर. —^{b}) K1 इषुभिः ; M भिषजैः (for भिषग्भिः). D6 जनैः ; T2 तदा (for तथा). —^{c}) Ś1 K2–4 D1 स च (by transp.). —^{d}) M3 रक्षोघ्नान्. K2 परि- (for अपि). —^{e}) Dc1 सर्वाणि (for द्रव्याणि). —^{f}) K2 विद्वद्भिः ; K4. 5 D1 विविधैः (for विधिवत्). G3 तथा (for जनैः).

7 ^{a}) G3 जनैर् (for तथा-). Ś1 तं दृष्ट्वा ; K2. 4 Dn1 D1 दृष्ट्वा च (K4 तं ; D1 तज्) ; D6 मत्तं च (for तद्दृष्ट्वा). —^{c}) K2 हृष्टो वृष्ण्यंधशार्दूलः. —^{d}) K1 reads साधु thrice. G3 स (for च).

8 M1. 2 om. (hapl.) 8. Ś1 reads 8^{ab} on marg. —^{a}) K1. 3 D1. 3 वार्ष्णेय ; G3 गोविंदे (for वार्ष्णेये). —^{b}) B3. 4 Dc1 तथा (for तदा). — K2 om. 8^{c}–10^{b}. —^{c}) D6 G3 त्वरितं. —^{d}) D4 M4 वैराटिं. K3 G3 इदम् (for वाक्यम्).

9 K2 om. 9 (cf. v. l. 8). —^{a}) B4 om. ते. K4. 5 D1 भद्रं ते ; T G ते भर्तुर् (for ते भद्रे). —^{b}) K4 D1 स्वसुरो ; Dc1 D3–6 श्वसुरो ; T G मातुलो (for श्वशुरो). —^{c}) Dn1 D5 अनित्यात्मा (sic) (for अचिन्त्यात्मा). D6 पुराणविश्चित्यात्मा (sic). —^{d}) G3 सजीवम् (for समीपम्). D5. 6 समीपे तेपराजितः (sic).

10 K2 om. 10^{ab} (cf. v. l. 8). —^{a}) Ś1 K3. 4 D1 T1 सा तु (for सापि). T2 G M सा तु (M हंत) बाष्पाकुलां वाचं (G3 °र्णी). —^{b}) K3 [अ]सूनि (for [अ]श्रूणि). K4 D1 वै तदा ; K5 B3. 5 D3. 4 T G चैव हि ; Dc1 स चैव ह (sic). D6 गृह्याश्रूणि तु चैव ह. —^{c}) K3 T G1. 2 अ(K3 सु- ; G2 सा)संवृता (for सुसंवीता). G3 तदा भूत्वा (for [अ]भवद्देवी). —^{d}) K4 D1 देवं च ; B3–5 तं देवं (for देववत्). K1 B1 Dn1 D2–6 ईयुषी ; K3 G3 ईक्षते.

11 ^{a}) K5 B3 S तदा (for तथा). Dc1 रूयमानेन ; D3 देव° (for दूय°). Ś1 K2–4 D1 सा तु दोदू(K2. 3 °धू)यमाने(K4 D1 °णे)न. —^{b}) S मनस्विनी (for तप°). —^{c}) D3. 4 आयातं (for आयान्तं).

12 ^{a}) K1 पश्येमां ; K3. 4 G3 पश्य त्वं ; K5 B (B2 missing) Dn1 D1. 2. 4–6 पश्यावां ; D3 पश्यायं (for पश्यस्व). —^{b}) K1. 5 Dn1 D2–6 बालेन हि ; D1 T1 बालेनेह ; G1 बालामिह (for °विह). B4. 5 Dc1 निराकृतौ (for विना°). K2. 4 बालेनेह (K4 °न हि) विनाकृतं (K4 °ता). — K2 D1 om. 12^{cd}. —^{c}) M3 [उ]भौ (for [ए]व). —^{d}) K4 हतौ विद्धि ; K5 हतं चैव ; D3 हतौ तुभ्यं ; D4 G3 हतौ तु(G3 °ततु)ल्यौ.

13 ^{a}) T1 G1 धीर (for वीर). —^{b}) Ś1 T1 G1 M3. 4 त्वा (for त्वां). K2 D2. 4. 6 प्रसादयेत्. —^{d}) D2 महात्मजं ; G3 जनार्दन (for ममात्मजम्).

14 ^{a}) K4 मे (for स्म). K1 -राज्ञे वा ; Dc1 D6 S -राजेन (for -राज्ञा वा). —^{c}) G3 च (for वा). —^{d}) K5 हि तं (for इदं).

15 B5 om. from 15 up to 69. 1. K3. 4 D1 om. (hapl.) 15 ; Ś1 reads it on marg. —^{a}) Ś1 B4

C. 14. 1998
B. 14. 68. 15
K. 14. 68. 15

अजानतीमिषीकेयं जनित्रीं हन्त्विति प्रभो ।
अहमेव विनष्टा स्यां नेदमेवंगतं भवेत् ॥ १५
गर्भस्थस्यास्य बालस्य ब्रह्मास्त्रेण निपातनम् ।
कृत्वा नृशंसं दुर्बुद्धिर्द्रौणिः किं फलमश्नुते ॥ १६
सा त्वा प्रसाद्य शिरसा याचे शत्रुनिबर्हण ।
प्राणांस्त्यक्ष्यामि गोविन्द नायं संजीवते यदि ॥ १७
अस्मिन्हि बहवः साधो ये ममासन्मनोरथाः ।
ते द्रोणपुत्रेण हताः किं नु जीवामि केशव ॥ १८
आसीन्मम मतिः कृष्ण पूर्णोत्सङ्गा जनार्दन ।
अभिवादयिष्ये दिष्ट्येति तदिदं वितथीकृतम् ॥ १९
चपलाक्षस्य दायादे मृतेऽस्मिन्पुरुषर्षभ ।
विफला मे कृताः कृष्ण हृदि सर्वे मनोरथाः ॥ २०
चपलाक्षः किलातीव प्रियस्ते मधुसूदन ।
सुतं पश्यस्व तस्येमं ब्रह्मास्त्रेण निपातितम् ॥ २१
कृतघ्नोऽयं नृशंसोऽयं यथास्य जनकस्तथा ।
यः पाण्डवीं श्रियं त्यक्त्वा गतोऽद्य यमसादनम् ॥ २२

अजानत्याम्; K1 D2. 3 °तां ताम्; K2 आजातामाम् (sic); K5 T G1. 2 M1. 2 Cv अजातानाम्; B3 G3 M3. 4 °नताम्; Dc1 °नंत्याम्. —^{b}) K1 G3 जनित्री; K2 जनित्रो. T1 यांतु (for हन्तु). T1 [इ]व; G1 [इ]दं (for [इ]ति). D6 जानतीहमिति प्रभो. —^{c}) K5 इयम् (for अहम्). Ś1 G2 एवं (for एव). B4 (marg. as in text) Dc1 Dn1 विनिष्टा (sic). —^{d}) K1. 5 Dn1 D2–6 [ए]तद् (for [इ]दम्). B1. 3. 4 D5 एवंगते; Dc1 D3. 6 एव गते (D3 °तं). K2 नैतदेव मतं भवेत्; T G1. 2 M नायमेवंगतो भ°.

16 B5 om. 16 (cf. v. l. 15). —^{a}) B3 गर्भस्थं च (for °स्थस्य). —^{b}) K3. 4 B3 D1 निपातितं (B3 °नं) (for °तनम्). — For 16^{ab}, D5. 6 subst.:

137* ब्रह्मास्त्रेणास्य बालस्य गर्भस्थस्य निकृन्तनम् ।

[D6 गर्भस्य च (for °स्थस्य).]

—^{c}) K5 T2 G3 नृशंसो (for °सं). T2 दुष्टात्मा; M2 दुर्बुद्धिं. D6 कृतं निशंस दुर्बुद्धि (sic)). —^{d}) K4 कं (for किं). B1 सुखम् (for फलम्).

17 B5 om. 17 (cf. v. l. 15). —^{a}) K (except K3) त्वां (for त्वा). —^{b}) K1. 2 B3. 4 Dc1 D2. 3. 5. 6 T1 G1 -निबर्हणं. —^{c}) Dc1 त्यक्षत; D6 त्यक्षाम (for त्यक्ष्यामि). —^{d}) Ś1 K3 संजीव्यते; K2 °वयेद्; D6 °वति; T G1 °वितो; G3 जीवति वा (for संजीवते). K4 D1 नास्य संजीवनं (D1 °वतां) यदि.

18 B5 om. 18 (cf. v. l. 15). —^{a}) K3 श्यावे; K4 D1 बाले; K5 शावे; B3. 4 Dc1 सर्वे; G3 कृष्ण (for साधो). K2 अस्मिन्मे बहु वा आशा; T G1. 2 M अस्मिन्हि (G2 °स्म) निहते बाले (M श्यावे). —^{c}) K1 om. पुत्रेण. G3 ते द्रौणिभीताः पुत्रेहं. —^{d}) K1. 2 D1–3 तु (for नु). Ś1 K3 माधव (for केशव).

19 B5 om. 19 (cf. v. l. 15). —^{a}) D4 अस्मिन् (for आसीन्). —^{b}) K2 सुतं प्रति; Dn1 पुत्रोत्संगा; G2 M1–3 पूर्वोत्संगा (for पूर्णो°). K1. 3 B1 Dc1 D2. 3 जनार्दनं; K4 D1 पुरा हरे (for जनार्दन). D6 पूर्णात्संगाज्जनार्दनं. —^{c}) Hypermetric. K4 अभिवादयद्; G1 °वादय. K1 B3 Dc1 D2–6 T2 कृष्णेति; K2. 3 B4 Dn1 हृष्टेति; K4 D1 हृष्टार्थो; B1 कृष्टेति; T1 **ति (for दिष्ट्येति). —^{d}) K3 विफले; K5 B3. 4 T G1. 2 M वितथं; B1 विफली- (for वितथी-).

20 B5 om. 20 (cf. v. l. 15). G1 om. (hapl.) 20. —^{a}) K1 चंचलाक्षस्य; M4 अचला° (for चपला°). —^{b}) M4 पुरुषर्षभे. —^{c}) K5 [अ]स्मि (for मे). D6 तदा (for कृताः). —^{d}) K5 हृदये च; T1 M1. 2. 4 हृदि सर्व- (for हृदि सर्वे).

21 B5 om. 21 (cf. v. l. 15). —^{a}) K3 चपलाक्ष; D6 °लाक्षा. —^{b}) B3 प्रियं. —^{c}) G3 ईक्षस्व (for पश्यस्व). K4 D1 T1 G1 M4 [ए]नं; M3 [ए]तं (for [इ]मं). Ś1 K2 B3. 4 Dc1 सुतं पश्य सु(K2 मृ)तस्येमं (B3 सुतश्यामं); K1. 5 B1 Dn1 D2–6 T2 सुतं पश्य त्वमस्यैनं. —^{d}) B1 D2–4 [अ]भि- (for नि-). K1 ब्राह्मणास्त्रेण निपातितं (hypermetric).

22 B5 om. 22 (cf. v. l. 15). —^{a}) D3 कृतघ्नेन (for °घ्नोऽयं). D6 नृशंसैनं (for °सोऽयं). G3 प्रियः सोयं भवेत्तात. —^{c}) K1. 2. 4 D1 T1 G1 M पांडव-; B3 D3 पांडवी- (for पाण्डवीं). —^{d}) Dc1 गते.

23 B5 om. 23 (cf. v. l. 15). —^{a}) Dc1 [ए]व (for [ए]तत्). —^{c}) K1–3 अभिमन्यु- (for °मन्यौ). K3 हतं (for हते). B1 Dc1 Dn1 G3 वीरे (for वीर). D6 अभिमन्योरहं वीर. —^{d}) K2 ते (for त्वाम्). D1 आचिराद्; M1. 2 चिराद्. Ś1 इतः; K2. 4. 5 B5

मया चैतत्प्रतिज्ञातं रणमूर्धनि केशव ।
अभिमन्यौ हते वीर त्वामेष्याम्यचिरादिति ॥ २३

तच्च नाकरवं कृष्ण नृशंसा जीवितप्रिया ।
इदानीमागतां तत्र किं नु वक्ष्यति फाल्गुनिः ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि सप्तषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

६८

वैशंपायन उवाच ।
सैवं विलप्य करुणं सोन्मादेव तपस्विनी ।
उत्तरा न्यपतद्भूमौ कृपणा पुत्रगृद्धिनी ॥ १
तां तु दृष्ट्वा निपतितां हतबन्धुपरिच्छदाम् ।
चुक्रोश कुन्ती दुःखार्ता सर्वाश्च भरतस्त्रियः ॥ २
मुहूर्तमिव तद्राजन्पाण्डवानां निवेशनम् ।
अप्रेक्षणीयमभवदार्तस्वरनिनादितम् ॥ ३
सा मुहूर्तं च राजेन्द्र पुत्रशोकाभिपीडिता ।
कश्मलाभिहता वीर वैराटी त्वभवत्तदा ॥ ४
प्रतिलभ्य तु सा संज्ञामुत्तरा भरतर्षभ ।
अङ्कमारोप्य तं पुत्रमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ५
धर्मज्ञस्य सुतः संस्त्वमधर्ममवबुध्यसे ।
यस्त्वं वृष्णिप्रवीरस्य कुरुषे नाभिवादनम् ॥ ६
पुत्र गत्वा मम वचो ब्रूयास्त्वं पितरं तव ।

C. 14. 2015
B. 14. 69. 7
K. 14. 69. 7

D$_{1.6}$ T$_{2}$ इव; D$_{c1}$ दिवि (for इति). K$_{3}$ त्वामेष्याम्यचराचरं.

24 B$_{5}$ om. 24 (cf. v. l. 15). —^{a}) K$_{2}$ corrupt. —^{c}) K$_{2}$ D$_{3}$ मा गतां; K$_{4.5}$ D$_{n1}$ D$_{1.5.6}$ मां गतां; M$_{4}$ आगता (for आगतां). B$_{1.3.4}$ D$_{c1}$ इदानीं मां गतां तात; G$_{3}$ इमां महीं गतां तत्र. —^{d}) D$_{n1}$ किं तु; D$_{6}$ किमु (for किं नु). Ś$_{1}$ K$_{2}$ M$_{4}$ वक्ष्यामि (for वक्ष्यति). Ś$_{1}$ M$_{4}$ फाल्गुनिं (Ś$_{1}$ °णिं); K$_{2.4}$ D$_{1}$ फाल्गुनः; K$_{3}$ G$_{2}$ फल्गुनिः.

Colophon missing in B$_{2}$; om. in B$_{5}$. —*Adhy. name:* K$_{2}$ उत्तरावाक्यं; K$_{4.5}$ D$_{1}$ उत्तराविलापः. —*Adhy. no.* (figures, words or both): Ś$_{1}$ 82; B$_{1}$ 67 (as in text); D$_{n1}$ M$_{4}$ (*inf. lin.*) 68; D$_{4}$ 64. T$_{1}$ 54; T$_{2}$ G$_{1.2}$ M 53; G$_{3}$ 66. —*Śloka no.:* Ś$_{1}$ 14; D$_{n1}$ 24.

68

☞ This adhy. is missing in B$_{2}$ (cf. v. l. 14 60. 25). B$_{5}$ om. this adhy. (cf. v. l. 14. 67. 15)

1 K$_{4}$ D$_{1}$ om. the ref. —^{a}) B$_{3}$ G$_{3}$ M$_{4}$ एवं (for सैवं). —^{b}) K$_{5}$ दुःखादेव (for सोन्मा°). —^{d}) Ś$_{1}$ -गृद्धिणी; T$_{2}$ G$_{1.2}$ -गर्द्धिनी (for -गृद्धिनी).

2 ^{a}) G$_{3}$ स तां (for तां तु). D$_{1}$ [अ]भि- (for नि-). —^{b}) K$_{1}$ B$_{1.3.4}$ D (except D$_{1}$) हतपुत्र-; T$_{1}$ G$_{1}$ गतबंधु-; T$_{2}$ (*inf. lin.* as in text) गतबिंदु- (for हतबन्धु-). —^{c}) Ś$_{1}$ आक्रोशंतीं च दुःखार्तां; G$_{3}$ चुक्रोश ताश्च दुःखार्ताः (sic). —^{d}) K$_{5}$ तु (for च). B$_{1}$ भरतस्त्रियं.

3 ^{a}) K$_{3}$ मुहूर्ताद्. Ś$_{1}$ K$_{3}$ अपि (for इव). K$_{1}$ D$_{n1}$ D$_{2-6}$ राजेंद्र (for तद्राजन्). —^{d}) K$_{1}$ corrupt. Ś$_{1}$ D$_{n1}$ G$_{2}$ -स्वन- (for -स्वर-). K$_{1}$ D$_{2.4-6}$ G$_{2.3}$ M -विनादितं; D$_{3}$ -विनो° (for -निना°).

4 ^{a}) D$_{6}$ मुहूर्तं. K$_{4.5}$ D$_{1}$ तु; G$_{3}$ हि (for च). T$_{1}$ G$_{1.2}$ M मुहूर्तमिव राजेंद्र. —^{b}) G$_{3}$ -तापिता (for -पीडिता). —^{c}) K$_{4}$ D$_{1}$ चापि; B$_{3}$ om. (for वीर). K$_{2}$ कश्मलोद्धहता चापि (sic). —^{d}) D$_{3}$ विराटी (for वै°). Ś$_{1}$ ह्यभवत्; K$_{3}$ हि भवत्; K$_{5}$ वाब्रवीत् (for त्वभवत्). K$_{4}$ D$_{c1}$ D$_{1}$ G$_{2.3}$ M वैराटिरभवत्तदा.

5 ^{a}) K$_{2}$ ततः; K$_{4.5}$ D$_{1}$ पुनः (for तु सा). —^{b}) D$_{c1}$ उवाच (for उत्तरा).

6 ^{a}) T$_{1}$ G$_{1}$ धर्मजस्य (for °ज्ञस्य). K$_{1}$ संस्तु; B$_{1.3.4}$ D$_{c1}$ D$_{n1}$ D$_{4-6}$ T G$_{2.3}$ M$_{1.3}$ स त्वम्; D$_{3}$ संतस् (sic) (for संस्त्वम्). K$_{4}$ D$_{1}$ धर्मानुजस्य सुतजस्. —^{b}) K$_{2}$ धर्मं किं; K$_{4}$ D$_{1}$ त्वं धर्मं; B$_{3}$ अधर्मान्; D$_{3}$ त्वधर्मं; T$_{1}$ G$_{1.2}$ न धर्मम् (for अधर्मम्). K B$_{1.}$

C. 14. 2015 B. 14. 69. 7 K. 14. 69. 7 दुर्मरं प्राणिनां वीर काले प्राप्ते कथंचन ॥ ७
याहं त्वया विहीनाद्य पत्या पुत्रेण चैव ह ।
मर्तव्ये सति जीवामि हतस्वस्तिरकिंचना ॥ ८
अथ वा धर्मराज्ञाहमनुज्ञाता महाभुज ।
भक्षयिष्ये विषं तीक्ष्णं प्रवेक्ष्ये वा हुताशनम् ॥ ९
अथ वा दुर्मरं तात यदिदं मे सहस्रधा ।
पतिपुत्रविहीनाया हृदयं न विदीर्यते ॥ १०
उत्तिष्ठ पुत्र पश्येमां दुःखितां प्रपितामहीम् ।
आर्तामुपप्लुतां दीनां निमग्नां शोकसागरे ॥ ११
आर्यां च पश्य पाञ्चालीं सात्वतीं च तपस्विनीम् ।
मां च पश्य सुदुःखार्तां व्याधविद्धां मृगीमिव ॥ १२
उत्तिष्ठ पश्य वदनं लोकनाथस्य धीमतः ।
पुण्डरीकपलाशाक्षं पुरेव चपलेक्षणम् ॥ १३
एवं विप्रलपन्तीं तु दृष्ट्वा निपतितां पुनः ।
उत्तरां ताः स्त्रियः सर्वाः पुनरुत्थापयन्त्युत ॥ १४
उत्थाय तु पुनर्धैर्यात्तदा मत्स्यपतेः सुता ।
प्राञ्जलिः पुण्डरीकाक्षं भूमावेवाभ्यवादयत् ॥ १५
श्रुत्वा स तस्या विपुलं विलापं पुरुषर्षभः ।

$_{3.4}$ D T$_2$ G$_3$ नावबुध्यसे. —^{c}) K$_1$ स (for यस्). —^{d}) Dc$_1$ M$_2$ कुरुते.

7 G$_3$ om. 7^{ab}. —^{b}) T$_2$ ब्रूहि स्वं (for ब्रूयास्त्वं). Ś$_1$ K$_{2-5}$ B$_3$ D$_1$ दिवि; K$_1$ B$_{1.4}$ Dc$_1$ Dn$_1$ D$_{2-6}$ त्विदं (for तव). —^{c}) K$_3$ दुर्धरं; D$_{3.6}$ दुर्भरं; T$_2$ दुर्मृधं; G$_2$ दुर्मदं (for दुर्मरं). D$_{5.6}$ काले (for वीर). —^{d}) B$_1$ कदाचन (for कथं°). D$_{5.6}$ प्राप्ते वीर कथंचन.

8 ^{a}) Ś$_1$ K$_3$ साहं; K$_2$ या ह; M$_2$ यानं (sic) (for याहं). K$_1$ B$_1$ Dn$_1$ D$_{2-6}$ विना(D$_3$ °मा)द्येह; B$_3$ विनीक्षाद्य (sic); T$_2$ च हीनाद्य (for विही°). —^{b}) K$_{2.4.5}$ D$_{1.5.6}$ G$_3$ हि (for ह). D$_3$ पत्या पुत्र तथैव ह. —^{c}) D$_6$ मर्तवा (sic) (for °व्ये). Ś$_1$ K$_{3-5}$ D$_1$ मरणेच्छापि जीवामि; K$_2$ मरणस्थापि जीवा हि; T$_1$ G मरणं नाभि(G$_3$ °धि)गच्छामि; M मरणाश्चापि जीवामि. —^{d}) Ś$_1$ अकिंचिन (sic); K$_{2.5}$ D$_4$ T$_2$ न किं(K$_2$ D$_4$ अकिं)चन; K$_3$ कथंचन (for अकिंचना). G$_3$ तपःस्वास्ति न किंचन (sic).

9 D$_6$ om. 9^{ab}. —^{a}) M$_4$ धर्मराजेन (for °राज्ञाहम्). —^{b}) Dc$_1$ महीभुज. —^{c}) G$_3$ खादयिष्ये (for भक्ष°). K$_1$ B$_1$ Dn$_1$ D$_{2-6}$ घोरं (for तीक्ष्णं). —^{d}) G$_3$ प्रवेक्ष्याम्यथ वानलं.

10 ^{a}) Ś$_1$ दुर्दरं (sic); K$_3$ D$_6$ दुर्धरं; G$_2$ दुर्दुरं; G$_3$ दुष्करं (for दुर्मरं). —^{b}) D$_3$ हतस्रधा (sic) (for सह°). —^{d}) K$_1$ विदीर्यत; G$_3$ [अ]वदीर्यते (for विदी°).

11 K$_4$ D$_1$ om. 11. —^{a}) T G$_1$ M वत्स; G$_2$ पश्य (for पुत्र). K$_1$ पश्येमं; K$_2$ पश्यैनां; G$_2$ वत्सेमां; G$_3$ पश्यैतां (for पश्येमां). —^{b}) K$_1$ प्रपितामहं; K$_5$ पतितां महीं. —^{c}) K$_2$ उपसुतां; K$_3$ °ह्रुतं; Dn$_1$ °त्सुतां (sic); D$_6$ °श्रुतां (for °प्लुतां). —^{d}) K$_2$ D$_2$ विमग्नां (for नि°). K$_3$ शोकसागरं.

12 ^{a}) K$_2$ पश्य च (by transp.). K$_3$ पंचालीं. —^{b}) K$_3$ B$_3$ G$_3$ यशस्विनीं. K$_2$ सात्वती च तपस्विनी. —^{c}) Ś$_1$ Dc$_1$ स्व- (for सु-). K$_2$ मा चापि पश्य दुःखार्तां. —^{d}) K$_2$ Dn$_1$ मृगाम्.

13 ^{b}) D$_{5.6}$ जगन्नाथस्य (for लोकना°). D$_6$ धीमता (sic); G$_3$ पश्यतः (for धीमतः). —^{c}) Ś$_1$ K$_3$ D$_5$ -पलाशाक्ष; K$_{4.5}$ D$_{1.6}$ S -विशालाक्षं (D$_6$ °क्ष); D$_3$ -पलासाक्षं (for °शाक्षं). K$_2$ पुंडरीकं विशालाक्षं. —^{d}) K$_4$ D$_1$ पुनरेव (hypermetric); D$_5$ पितेव (for पुरेव). K$_{1-3}$ D T$_1$ G$_{1.3}$ चपलेक्षणः (D$_1$ °णा; G$_3$ °ण).

14 ^{a}) K$_4$ विलपंतीं तां; Dc$_1$ S वि(G$_3$ प्र)लपतीं तां (for विप्रलपन्तीं). K$_{1.5}$ B$_1$ D$_{2.3}$ तां (for तु). K$_2$ एतां विलपंतीं दृष्ट्वा; D$_1$ एवं विलपतीं**; D$_{5.6}$ एव (D$_6$ °वं) तां विप्रलपं(D$_6$ °प)तीं. —^{b}) K$_4$ नियतरं (sic) (for निपतितां). Ś$_1$ K$_3$ B$_4$ भुवि (for पुनः). K$_2$ दीनां निपतितां पुरा. —^{c}) K$_{1.3.4}$ B$_4$ D (except D$_1$) T G$_{1.2}$ M$_{1.2}$ तां (for ताः). —^{d}) Ś$_1$ K$_3$ उत्थाप्याश्वासयन्पुनः (K$_3$ °त्प्रभुः); K$_1$ corrupt; K$_2$ पुनरुत्थापयत्ततः; K$_5$ B$_4$ Dn$_1$ D$_{2-6}$ °त्थापयंस्ततः (D$_{5.6}$ °था); B$_{1.3}$ Dc$_1$ समुदस्थापयंस्ततः (B$_1$ °दा).

15 ^{a}) K$_{1.4.5}$ B$_1$ Dn$_1$ D$_{1-6}$ G$_3$ च; Dc$_1$ तं (for तु). D$_6$ देवांस् (sic) (for धैर्यात्). —^{b}) K$_4$ D$_1$ G$_2$ तथा (for तदा). G$_1$ मात्स्यपतेः (for मत्स्य°). B$_1$ D$_6$ सदा (for सुता). K$_2$ तदा मत्स्यसुता च सा. —^{c}) Dc$_1$ प्रांजलिं. —^{d}) D$_3$ अभ्यधारयत्; G$_3$ °वंदत (for °वादयत्). Ś$_1$ पुनरेवाभ्यशोचयत्; K$_3$ D$_5$ (marg. *sec. m.*) पुनरेवाभ्यनो(K$_3$ °चो)दयत्; D$_6$ भूमावेवाभि-

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

उपस्पृश्य ततः कृष्णो ब्रह्मास्त्रं संजहार तत् ॥ १६
प्रतिजज्ञे च दाशार्हस्तस्य जीवितमच्युतः ।
अब्रवीच्च विशुद्धात्मा सर्वं विश्रावयञ्जगत् ॥ १७
न ब्रवीम्युत्तरे मिथ्या सत्यमेतद्भविष्यति ।
एष संजीवयाम्येनं पश्यतां सर्वदेहिनाम् ॥ १८
नोक्तपूर्वं मया मिथ्या स्वैरेष्वपि कदाचन ।
न च युद्धे परावृत्तस्तथा संजीवतामयम् ॥ १९
यथा मे दयितो धर्मो ब्राह्मणाश्च विशेषतः ।
अभिमन्योः सुतो जातो मृतो जीवत्वयं तथा ॥ २०
यथाहं नाभिजानामि विजयेन कदाचन ।
विरोधं तेन सत्येन मृतो जीवत्वयं शिशुः ॥ २१
यथा सत्यं च धर्मश्च मयि नित्यं प्रतिष्ठितौ ।
तथा मृतः शिशुरयं जीवतामभिमन्युजः ॥ २२
यथा कंसश्च केशी च धर्मेण निहतौ मया ।
तेन सत्येन बालोऽयं पुनरुज्जीवतामिह ॥ २३
इत्युक्तो वासुदेवेन स बालो भरतर्षभ ।
शनैः शनैर्महाराज प्रास्पन्दत सचेतनः ॥ २४

C. 14. 2032
B. 14. 69. 24
K. 14. 69. 26

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अष्टषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

विंदयत्.

16 ^{a}) K$_{4.5}$ तु; G$_{2}$ [अ]थ (for स). Ś$_{1}$ तस्याः सु-; K$_{3}$ तस्याः स (by transp.); G$_{3}$ तस्याश्च. — ^{b}) M$_{2}$ विलाभं (for विलापं). B$_{1.4}$ T G$_{1}$ पुरुषर्षभ. K$_{2.4}$ D$_{1}$ प्रलापं पुरुषर्षभ. — ^{d}) M ह (for तत्). K$_{1.4.5}$ B$_{1.3.4}$ D ब्रह्मास्त्रं प्रत्यसंहरत् (B$_{1}$ °रेत्); K$_{2}$ °स्त्रं तच्च संहरत्.

17 ^{a}) G$_{2}$ [ऽ]थ; M$_{1.2}$ ह (for च). B$_{1}$ दासार्हस्. — ^{b}) D$_{1}$ G$_{2}$ जीवितुम्. K$_{5}$ आत्मनः; D$_{6}$ उच्यतः (for अच्युतः). — ^{c}) D$_{1}$ partly damaged. D$_{6}$ विबुद्धात्मा (for विशु°). — ^{d}) Ś$_{1}$ विस्मापयञ्; K$_{1}$ D$_{6}$ विश्रामयञ्; D$_{c1}$ श्रावयञ् (submetric) (for विश्रावयञ्).

18 ^{a}) M$_{1.2}$ मिथ्यां. K$_{1}$ न ब्रवीत्पुत्र ते मिथ्या; D$_{6}$ नाब्रवीदुत्तरा मिथ्या. — ^{b}) K$_{2.3}$ M$_{1.2}$ सर्वम् (for सत्यम्). K$_{2}$ एव (for एतद्). — ^{c}) K$_{3}$ अहं; D$_{6}$ G$_{2}$ M एवं (for एष). D$_{1}$ [ए]तं (for [ए]नं). — ^{d}) D$_{6}$ -देहिनः.

19 ^{a}) B$_{3.4}$ स्वैरेष्वपि; D$_{c1}$ स्वैरे ह्यपि (for नोक्तपूर्वं). — ^{b}) B$_{3.4}$ D$_{c1}$ नोक्तपूर्वं (for स्वैरेष्वपि). K$_{4}$ D$_{1}$ कुतोन्यथा (for कदाचन). — ^{c}) Ś$_{1}$ K$_{3}$ बुद्धे; K$_{1}$ B$_{1.4}$ D (except D$_{1}$) युद्धात्; M$_{3}$ बुद्धेः (for युद्धे). T$_{1}$ G$_{2}$ पुरा वृत्तस्; T$_{2}$ G$_{1}$ परावृत्ते; M$_{2}$ परावृद्धस् (for °वृत्तस्). K$_{2}$ न च शुद्धे परावृत्तं; B$_{3}$ न च युद्धात्परावृत्तिस्. — ^{d}) T$_{2}$ तदा (for तथा). B$_{3}$ संजीवताद्; D$_{1}$ संभवताम्. K$_{2.5}$ D$_{5.6}$ G$_{2.3}$ तथा संजी(K$_{2}$ °भा)वयाम्यहं.

20 ^{b}) Ś$_{1}$ K$_{2}$ D$_{5.6}$ G$_{3}$ ब्राह्मणश्. — ^{c}) K$_{4}$ D$_{1}$ वंशकरः; D$_{c1}$ om. (for सुतो जातो). — ^{d}) K$_{2}$ om.; K$_{4}$ D$_{c1}$ D$_{1}$ सुतो (for मृतो). D$_{6}$ जीवति (for °तु). K$_{1}$ D$_{1}$ शिशुः; D$_{c1}$ तदा (for तथा).

21 K$_{1}$ om. (hapl.) 21. K$_{4}$ D$_{1}$ om. (hapl.) 21–22. — ^{a}) K$_{2}$ G$_{1}$ तथा (for यथा). G$_{3}$ [अ]यं (for [अ]हं). — ^{b}) K$_{5}$ D$_{n1}$ D$_{5.6}$ विजये तु; D$_{2}$ विषयेन (for विज°). K$_{3}$ विजये वै कथंचन. — ^{c}) D$_{6}$ सत्त्वेन (for सत्येन). — ^{d}) D$_{6}$ जीवति (for °तु).

22 K$_{4}$ D$_{1}$ om. 22 (cf. v. l. 21). — ^{a}) K$_{2}$ धर्मं; D$_{6}$ सत्त्वं (for सत्यं). K$_{2}$ सत्यं; D$_{c1}$ M$_{4}$ (*inf. lin.* as in text) धर्मं (for धर्मश्). — ^{b}) G$_{3}$ मया (for मयि). K$_{2}$ प्रतिष्ठितं; G$_{2}$ °ष्ठिते. — ^{c}) K$_{2}$ मृतं; B$_{3}$ मत्तः (foı मृतः). D$_{6}$ शिशुवरो (for °रयं). — ^{d}) B$_{3}$ D$_{c1}$ जीवताद्. G$_{3}$ जीवत्वद्याभिमन्युजः.

23 ^{b}) K$_{2-4}$ निहतो. — ^{c}) K$_{1}$ D$_{n1}$ D$_{2.3.5.6}$ [ऽ]द्य (for ऽयं). — ^{d}) B$_{3}$ D$_{c1}$ संजीवताम् (B$_{3}$ °ताद्); G$_{3}$ उज्जीवयतु (for °वताम्). K$_{2}$ अतः; K$_{4}$ D$_{1}$ मृतः; D$_{6}$ इयं (for इह). K$_{1.5}$ B$_{1.4}$ D$_{n1}$ D$_{2-5}$ T$_{1}$ G$_{1}$ पुनः संजीव(K$_{5}$ °वि)तामयं (K$_{5}$ B$_{4}$ °मिह; T$_{1}$ °महो). — After 23, G$_{2}$ ins.:

138* यदि मे ब्रह्मचर्यं स्यात्सत्यं च मयि संस्थितम् ।
अव्याहतं ममैश्वर्यं तेन जीवतु बालकः ।

24 ^{a}) K$_{3}$ B$_{1.3}$ M [उ]क्ते (for [उ]क्तो). D$_{3}$ वासुदेवस्य (for °देवेन). K$_{2.4.5}$ D$_{1}$ इत्युक्तवचने देवे; G$_{2}$ इत्युक्त्वा वासुदेवोथ. — ^{b}) G$_{2}$ तं (for स). T$_{1}$ G$_{1.2}$ वयाम्यहं.

६९

C. 14. 2033
B. 14. 70. 1
K. 14. 70. 1

वैशंपायन उवाच ।

ब्रह्मास्त्रं तु यदा राजन्कृष्णेन प्रतिसंहृतम् ।
तदा तद्वेश्म ते पित्रा तेजसाभिविदीपितम् ॥ १
ततो रक्षांसि सर्वाणि नेशुस्त्यक्त्वा गृहं तु तत् ।
अन्तरिक्षे च वागासीत्साधु केशव साध्विति ॥ २
तदस्त्रं ज्वलितं चापि पितामहमगात्तदा ।
ततः प्राणान्पुनर्लेभे पिता तव जनेश्वर ।
व्यचेष्टत च बालोऽसौ यथोत्साहं यथाबलम् ॥ ३
बभूवुर्मुदिता राजंस्ततस्ता भरतस्त्रियः ।
ब्राह्मणान्वाचयामासुर्गोविन्दस्य च शासनात् ॥ ४
ततस्ता मुदिताः सर्वाः प्रशशंसुर्जनार्दनम् ।
स्त्रियो भरतसिंहानां नावं लब्ध्वेव पारगाः ॥ ५
कुन्ती द्रुपदपुत्री च सुभद्रा चोत्तरा तथा ।
स्त्रियश्चान्या नृसिंहानां बभूवुर्हृष्टमानसाः ॥ ६

बालं. — After 24^b, T G1 (marg. *sec. m.*). 2 ins. :

139* पादेन कमलाभेन ब्रह्मरुद्रार्चितेन च ।
स स्पृष्ट्वा पुण्डरीकाक्ष आपादतलमस्तकम् ।
स्पृष्टमात्रस्तु कृष्णेन स हि बालोऽभिमन्युजः ।

[(L. 3) G2 स बालो अभिमन्युजः (for the post. half).]

— ^{d}) M4 व्यस्पंदत (for प्रास्पन्दत). D3 सचेतसः. T1 G1. 2 प्रापद्य(G2 प्रस्पंद)त स चेतनां.

Colophon missing in B2; om. in B5. — *Adhy. name :* K2. 5 परीक्षिज्जीवनं; K4 D1 परी(D1 °रि)क्षिज्जीवने कृष्णप्रतिज्ञा ब्रह्मास्त्रसं(K4 °संप्र)हारः परी(D1 °रि.)क्षितजीवनं; T G1 परिक्षित्संजीवनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś1 83; B1 68 (as in text); Dn1 M4 (*inf. lin.*) 69; D4 65; T1 55; T2 G1. 2 M 54; G3 67. — *Śloka no.:* Ś1 14; Dn1 24.

69

1 B2 missing up to नाम चास्या (in 9^b) (cf. v. l. 14. 60. 25). B5 om. 1 (cf. v. l. 14. 67. 15). Dc1 om. the ref. — ^{a}) K1 ब्राह्मणास्त्रं (hypermetric) (for ब्रह्मास्त्रं). K4 D1 G2 M1. 2 तदा राजन्; G3 महाराज. — ^{b}) K4 D1 परि- (for प्रति-). — ^{c}) K2. 4 D1 तत्तदा (by transp.). K1 Dc1 Dn1 D2. 4. 6 स्वत्पित्रा; K5 सहसा; B1. 4 G3 पित्रा ते (by transp.); B4 (*sup. lin.*) तत्पित्रा; D5 स्वत्पितृ-. — ^{d}) K2. 4 D1 स्म; K3 B3 [अ]ति-; T G1. 2 हि (for [अ]भि-). Ś1 -विदीरितं; Ś1 (*sup. lin.*) -प्रदीपितं (for -विदी°). B4 (*sup. lin.*) G3 सर्वंतोतिवि(G3 °तोपि प्र)दीपितं; D6 तेजसामिव दीपितं.

2 B2 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) K4 D1 भीतानि (for सर्वाणि). K2 ततो भीतानि रक्षांसि. — ^{b}) T G2 ययुस् (for नेशुस्). K2 om. तु. K3 ततं; K4 B4 D1 ततः; K5 G3 च तत्; M1. 2 तु तं (for तु तत्). — ^{c}) B1. 3–5 अंतरीक्षे. D6 om. वाग्. G2 अंतरे चापि वागासीत्. — ^{d}) K2. 5 साधु साध्विति केशव.

3 B2 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) K2 तदास्त्रं. D6 ज्वालितं (for ज्व°). G3 तवास्त्रं ज्वलितं चासीत्. — ^{b}) M2 ततः (for तदा). — ^{c}) K2 om. (hapl.) from पुनर्लेभे up to ब्राह्मणान् (in 4^a). — ^{d}) Ś1 K1 Dn1 D2–6 नरेश्वर (for जने°). — ^{e}) K3 Dc1 व्याचेष्टत. K1 om. च. K3 [ऽ]यं (for ऽसौ). — ^{f}) G3 यथेष्टं शौरिणा तदा.

4 B2 missing (cf. v. l. 1). K2 om. up to ब्राह्मणान् (in 4^a) (cf. v. l. 3). — ^{b}) K1 ततस्ते; K3 तत्र ता; K5 सर्वाश्च (for ततस्ता). G2 भारत- (for भ°). — K5 om. 4^{cd}. — ^{c}) Bom. ed. ब्राह्मणा. K2 याचयामासुर्; D1 om.; T1 चार्चया°; T2 तर्पया°; G1 व्यापया° (for वाचया°). — ^{d}) K1 B (B2 missing) D (except D1) [ए]व (for च). K3 शश्वतं (for शासनात्).

5 B2 missing (cf. v. l. 1). K5 transp. 5^b and 5^c. K2 om. (hapl.) 5^c–7^d. — ^{c}) D6 -सिद्धानां (for -सिंहानां). — ^{d}) K4 लब्ध्वा च; G3 दृष्ट्वैव (for लब्धेव). Ś1 K3 पारगः; M3 सागरे (for पारगाः).

6 B2 missing (cf. v. l. 1). K2 om. 6 (cf. v. l. 5). — ^{b}) B3. 4 Dc1 [अ]थ (for च). G3 तदा (for तथा). — ^{c}) K3 चान्या च; K5 भरत- (for चान्या नृ-).

तत्र मल्ला नटा झल्ला ग्रन्थिकाः सौखशायिकाः ।
सूतमागधसंघाश्चाप्यस्तुवन्वै जनार्दनम् ।
कुरुवंशस्तवाख्याभिराशीर्भिर्भरतर्षभ ॥ ७
उत्थाय तु यथाकालमुत्तरा यदुनन्दनम् ।
अभ्यवादयत प्रीता सह पुत्रेण भारत ।
ततस्तस्यै ददौ प्रीतो बहुरत्नं विशेषतः ॥ ८
तथान्ये वृष्णिशार्दूला नाम चास्याकरोत्प्रभुः ।
पितुस्तव महाराज सत्यसंधो जनार्दनः ॥ ९
परिक्षीणे कुले यस्माज्जातोऽयमभिमन्युजः ।
परिक्षिदिति नामास्य भवत्वित्यब्रवीत्तदा ॥ १०
सोऽवर्धत यथाकालं पिता तव नराधिप ।
मनःप्रह्लादनश्चासीत्सर्वलोकस्य भारत ॥ ११
मासजातस्तु ते वीर पिता भवति भारत ।
अथाजग्मुः सुबहुलं रत्नमादाय पाण्डवाः ॥ १२

C. 14. 2046
B. 14. 70. 14
K. 14. 70. 13

---

7 B$_2$ missing (cf. v. l. 1). K$_2$ om. 7^{abcd} (cf. v. l. 5). — ^{a}) M$_3$ मल्ल-. K$_1$ नराश्; K$_5$ भटाश्; T$_1$ G$_1$ तथा (for नटा). K$_{1.5}$ Dn$_1$ D$_{2-6}$ चैव; K$_3$ राजा; K$_4$ Dc$_1$ D$_1$ भल्ला; T G$_{1.2}$ सल्ला (for झल्ला). — ^{b}) G$_2$ गृंथिकाः; M$_4$ ग्रथिकाः (for ग्रन्थिकाः). K$_{1.4}$ D T ग्रं(T$_1$ ग्रां)थिकाः सौख्यशायि(D$_6$ °य)काः; K$_5$ °काः सौख्यशायिताः; G$_1$ ग्रांथिकाः सौशगायकाः; G$_3$ राजिकाः ·सुखशायिकाः. — ^{c}) Ś$_1$ M$_1$ -संखाश् (for -संघाश्). G$_2$ तु (for च). — ^{d}) K$_1$ [अ]प्यस्तुवंति (sic); K$_4$ D$_1$ तेस्तुवंत (D$_1$ °श्च); K$_5$ स्तुवंति स्म; B$_{1.3.4}$ Dc$_1$ Dn$_1$ D$_{2-6}$ T$_1$ [अ]प्यस्तुवंस्तं (D$_{3.5}$ °वंत); B$_5$ T$_2$ G$_2$ M$_{1.2}$ व्य(B$_5$ चा-; G$_2$ प्रा)स्तुवन्वै; G$_3$ M$_3$ अस्तु° (for [अ]प्यस्तु°). — G$_2$ om. 7^{ef}. — ^{e}) B$_5$ damaged. K$_5$ M -स्तवार्था(K$_5$ °र्हा)भिर् (for °ख्याभिर्). Ś$_1$ K$_3$ कुरवाश्च (K$_3$ °वस्तु) यथार्थाभिर्; K$_2$ °वंशे तथाचार्याः; K$_4$ D$_1$ °वंशस्तथार्ह(K$_4$ °र्हा)सि; T G$_1$ °स्तथार्घ्या(G$_1$ °र्थ्या)भिर्; G$_3$ °वंशो ह्यवार्ताभिर्. — ^{f}) $_2$ शचीभिर् (for आशीर्भिर्). — After 7, S (except G$_2$) ins. :

140* सभाजयत संहृष्टो महाराज महाजनः ।

[T$_2$ महाराजो.]

8 B$_2$ missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) K$_4$ D$_1$ च (for तु). T यथाकामम्; G$_1$ तदा कामम् (for यथाकालम्). K$_3$ उत्तरा तु यथाकामं. — ^{b}) D$_6$ -नंदने. K$_3$ कृष्णं यादवनंदनं. — ^{c}) K$_2$ D$_4$ अभि(K$_2$ °भी)वादयत; M$_2$ अप्य° (for अभ्य°). K$_5$ (*sup. lin.*) B$_4$ Dc$_1$ प्रीत्या (for प्रीता). — B$_3$ om. (hapl.) 8de. — ^{e}) Ś$_1$ B$_{4.5}$ G$_3$ तस्य (Ś$_1$ °स्यै; G$_3$ °स्मै) कृष्णो; Dc$_1$ तस्य हृष्टो (for ततस्तस्यै). K$_1$ B$_1$ Dn$_1$ D$_{2-6}$ तस्य कृष्णो ददौ हृष्टो; K$_2$ तस्याः प्रीतो ददौ कृष्णो; K$_3$ तस्यै कृष्णो ददौ प्रीतिं; K$_{4.5}$ D$_1$ तस्यै (K$_4$ °स्मै) प्रीतो ददौ कृष्णो. — ^{f}) Ś$_1$ K$_{3.5}$ G$_3$ विशेषव(K$_3$ °वि)त्; K$_2$ विशेषः (submetric) (for °षतः).

9 B$_2$ missing up to नाम चास्या (in 9^b) (cf. v. l. 1). — ^{a}) Dc$_1$ यथा (for तथा). K$_2$ [अ]स्येव (hypermetric); K$_4$ D$_1$ च; B$_5$ damaged (for [अ]न्ये). G$_3$ राज- (for वृष्णि-). K$_{2.4}$ D$_1$ -शार्दूलो; K$_3$ D$_6$ -शार्दूल. T G$_{1.2}$ M तथैव वृष्णिशार्दूलो. — ^{b}) G$_3$ प्रभो (for प्रभुः). — ^{d}) K$_3$ जितेंद्रियः (for जनार्दनः).

10 ^{a}) Dc$_1$ परिक्षीण-. K$_2$ परिक्षीणेषु कुरुषु. — ^{c}) K$_{4.5}$ D$_{5.6}$ M परीक्षिद्; B$_{1.2}$ G$_1$ परिक्षीद्. D$_6$ -नामा स. — ^{d}) Ś$_1$ corrupt. B$_3$ तथा; B$_4$ वचः; T G$_{1.2}$ M$_{1-3}$ प्रभुः; M$_4$ पितुः (for तदा). K$_2$ भवितादिति नान्यथा.

11 ^{b}) K$_4$ D$_1$ [इ]व च (for तव). Ś$_1$ जलेश्वरः (sic); K$_1$ B D (except D$_1$) जनाधिप; K$_3$ जनेश्वर; K$_5$ नराधिपः (for °धिप). — ^{c}) Ś$_1$ K$_{2.3}$ -प्रह्लादयं(K$_2$ °य)श् (for °दनश्). G$_1$ [अ]पि (for [आ]सीत्). K$_4$ D$_1$ पुनः प्रह्लादयञ्श्रीमान्. — After 11, K$_4$ D$_1$ ins. :

141* पितामहसमानोऽयं परीक्षिद्भविता नृपः ।

12 K$_3$ (hapl.).$_4$ D$_1$ om. 12^{ab}. — ^{a}) T$_1$ G$_{1.2}$ मासं (for मास-). K$_2$ वीरः. — ^{b}) K$_{1.5}$ D$_{3-6}$ च तव; D$_2$ तव च (for भवति). — ^{c}) B$_5$ M$_4$ तथा (for अथ). K$_{2.5}$ तु; D$_4$ स- (for सु-). Ś$_1$ K$_3$ B$_5$ -विपुलं (for -बहुलं). — ^{d}) Ś$_1$ धनम् (for रत्नम्). K$_3$ धनमाधाय पांडवः. — After 12, S ins. :

142* मेरुकूटनिभान्भाण्डान्कलशान्भाजनानि च ।
कृताकृतं महद्धेममादाय पुरुषोत्तमाः ।
भारार्तैर्वाहनैस्तत्र गोरुते गोरुते पथि ।
निवसन्तो ययुर्देवं स्मरन्तः परमेष्ठिनम् ।
नासीत्तत्र नरः कश्चिदभारार्तो नृपं विना । [5]
भीमादयोऽपि यज्ञार्थं वहन्ते किं पुनर्जनाः ।

[(L. 1) M$_{1.2}$ घंटान् (for भाण्डान्). — (L. 2) T$_2$ G$_1$ भीमम्; M$_{1.2.4}$ हैमम् (for हेमम्). G$_3$ चादाय

C. 14. 2045
B. 14. 70. 14
K. 14. 70. 17

तान्समीपगताञ्श्रुत्वा निर्ययुर्वृष्णिपुंगवाः ।
अलंचक्रुश्च माल्यौघैः पुरुषा नागसाह्वयम् ॥ १३
पताकाभिर्विचित्राभिर्ध्वजैश्च विविधैरपि ।
वेश्मानि समलंचक्रुः पौराश्चापि जनाधिप ॥ १४
देवतायतनानां च पूजा बहुविधास्तथा ।
संदिदेशाथ विदुरः पाण्डुपुत्रप्रियेप्सया ॥ १५
राजमार्गाश्च तत्रासन्सुमनोभिरलंकृताः ।
शुशुभे तत्पुरं चापि समुद्रौघनिभस्वनम् ॥ १६
नर्तकैश्चापि नृत्यद्भिर्गायनानां च निस्वनैः ।
आसीद्वैश्रवणस्येव निवासस्तत्पुरं तदा ॥ १७
बन्दिभिश्च नरै राजन्स्त्रीसहायैः सहस्रशः ।
तत्र तत्र विविक्तेषु समन्तादुपशोभितम् ॥ १८
पताका धूयमानाश्च श्वसता मातरिश्वना ।
अदर्शयन्निव तदा कुरून्वै दक्षिणोत्तरान् ॥ १९
अघोषयत्तदा चापि पुरुषो राजधूर्गतः ।
सर्वरात्रिविहारोऽद्य रत्नाभरणलक्षणः ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

(for आदाय). — (L. 3) T$_2$ भारतैर् (for भारार्तैर्). G$_1$ भरतेनाह्वे तत्र (for the prior half). T$_2$ गोमठे गोमठे पथि (for the post. half). — (L. 4) G$_1$ परमेष्ठिनः. — (L. 5) G$_3$ नास्ति (for नासीत्). T G$_1$ नापि (T$_1$ न वै) तत्र नृपः कश्चिद् (for the prior half). — (L. 6) G$_3$ M$_{1-3}$ अवहन् (for वहन्ते).]

13 ^{a}) K$_2$ corrupt. Ś$_1$ Dc$_1$ तत् (for तान्). G$_2$ कृत्वा ; G$_3$ दृष्ट्वा (for श्रुत्वा). — ^{c}) M$_2$ corrupt. K$_4$ D$_1$ माल्यश्च ; Dc$_1$ मालौघैः ; D$_6$ शाल्यौघैः (for माल्यौघैः). — ^{d}) T$_2$ G$_2$ M नगरं (for पुरुषा). K$_3$ गज- (for नाग-).

14 ^{c}) K$_1$ Dc$_1$ वेश्मनि. K$_{2.4}$ D$_{1.4}$ अलंकृतानि वेश्मानि ; T G$_1$ वेश्मानि सफलं चक्रुः. — ^{d}) K$_4$ D$_{1.4}$ चक्रुर् ; M$_2$ चाभि- (for चापि). K$_1$ B$_{1.2}$ D$_{2.3}$ जनेश्वर ; K$_4$ T$_2$ G$_3$ नराधिप (T$_2$ °पाः) ; Dn$_1$ D$_{5.6}$ जनेश्वराः (for जनाधिप).

15 ^{a}) D$_1$ देवतायतनान्यं च. — ^{b}) K$_1$ B$_{1.2}$ Dn$_1$ D$_{2.3.5.6}$ सुवि(B$_2$ च वि)विधास् (for बहु°). K$_5$ M$_1$ तदा (for तथा). G$_3$ पूजां बहुविधां तथा. — D$_1$ om. 15^{d}. — After 15, G$_2$ reads 18, repeating 18^{ab} in its proper place.

16 G$_2$ om. 16^{ab}. — ^{a}) K$_3$ T$_2$ M -मार्गश्. T G$_1$ [अ]पि ; M [आ]सीत् (for [आ]सन्). — ^{b}) K$_2$ समनोभिर्. K$_{1.3}$ D$_2$ T$_2$ M अलंकृतः. — ^{c}) K$_4$ D$_{1.4}$ [अं]तःपुरं (for तत्पुरं). M [आ]सीत् (for [अ]पि). — ^{d}) D$_{5.6}$ सागरौघ- (for समुद्रौघ-). B$_5$ -समस्वनं (for -निभ°). K$_2$ समुद्रौपमनिःस्वनं.

17 ^{a}) D$_4$ नृत्यकैश् ; G$_3$ नाट्यज्ञैश् ; M$_{1.2.4}$ नर्तनैश्. — ^{b}) K$_2$ गायतां च ; K$_4$ B$_3$ Dn$_1$ D$_{4-6}$ T G M$_3$ गायकानां (for °नानां). K$_2$ [अ]पि (for च). Some MSS. निःस्वनैः. — G$_2$ om. 17^{cd}. — ^{c}) K$_4$ वैश्रवणश्च (for °णस्य). K$_{3.4}$ M$_3$ [ए]व (for [इ]व). — ^{d}) K$_2$ निवासात् ; K$_5$ निवासं ; Dc$_1$ °सास् ; T$_1$ वसतस् ; T$_2$ काननं ; G$_1$ M$_3$ वासनं (for निवासस्). K$_4$ D$_{1.4}$ तत्पुरे. K$_3$ सदा ; T$_1$ तथा (for तदा).

18 G$_2$ reads 18 after 15, repeating 18^{ab} here. — ^{a}) G$_1$ M वंदिभिश् (for बन्दि°). Dn$_1$ चारणै (for च नरै). — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1.3}$ Dn$_1$ D$_{2.3.5.6}$ च सर्वशः (for सहस्रशः). — ^{c}) B$_3$ om. one तत्र. M$_4$ चापि (for the second तत्र). Ś$_1$ T$_2$ विमुक्तेषु ; K$_5$ प्रदेशेषु (for विविक्तेषु). — ^{d}) D$_3$ परि- (for उप-).

19 G$_3$ om. 19–20. — ^{a}) K$_4$ D$_{1.4}$ पताकोद्धूयमानेन. — ^{b}) K$_2$ corrupt. K$_{1.5}$ Dn$_1$ D$_{2.3.5.6}$ समंतान् ; T G$_{1.2}$ सरता (for श्वसता). — ^{c}) Dn$_1$ D$_6$ आदर्शयन्. — ^{d}) G$_1$ दक्षिणेन तु (for °णोत्तरान्).

20 G$_3$ om. 20 (cf. v. l. 19). — ^{a}) Ś$_1$ K$_3$ आघोषयत् ; K$_{1.4}$ B D अघोषयंस् (for °यत्). — ^{b}) K$_5$ M गज- (for राज-). K$_2$ -धूर्गजः (for °तः). K$_{1.4}$ B D पुरुषा रा(K$_1$ B$_{3-5}$ ग)जधूर्गताः ; T G$_{1.2}$ पुरुषो (T$_1$ °षा) गजमार्गतः. — ^{c}) Ś$_1$ सर्वरत्न- ; K$_1$ Dn$_1$ D$_{2.3.5.6}$ T$_1$ सर्वराष्ट्र- ; K$_3$ कार्यैः सर्व- ; K$_5$ सर्वै राष्ट्र- ; B$_{1-4}$ G$_2$ सर्वरात्रं (B$_1$ G$_2$ °त्र-) ; D$_4$ सर्वारम्यो (sic) (for

७०

वैशंपायन उवाच ।

तान्समीपगताञ्श्रुत्वा पाण्डवाञ्शत्रुकर्शनः ।
वासुदेवः सहामात्यः प्रत्युद्यातो दिदृक्षया ॥ १
ते समेत्य यथान्यायं पाण्डवा वृष्णिभिः सह ।
विविशुः सहिता राजन्पुरं वारणसाह्वयम् ॥ २
महतस्तस्य सैन्यस्य खुरनेमिस्वनेन च ।
द्यावापृथिव्यौ खं चैव शब्देनासीत्समावृतम् ॥ ३
ते कोशमग्रतः कृत्वा विविशुः स्वपुरं तदा ।
पाण्डवाः प्रीतमनसः सामात्याः ससुहृद्गणाः ॥ ४
ते समेत्य यथान्यायं धृतराष्ट्रं जनाधिपम् ।
कीर्तयन्तः स्वनामानि तस्य पादौ ववन्दिरे ॥ ५
धृतराष्ट्रादनु च ते गान्धारीं सुबलात्मजाम् ।
कुन्तीं च राजशार्दूल तदा भरतसत्तमाः ॥ ६
विदुरं पूजयित्वा च वैश्यापुत्रं समेत्य च ।
पूज्यमानाः स्म ते वीरा व्यराजन्त विशां पते ॥ ७
ततस्तत्परमाश्चर्यं विचित्रं महदद्भुतम् ।

C. 14. 2062
B. 14. 71. 8
K. 14. 71. 8

सर्वंरात्रि-). D$_{5}$ (*sup. lin.* as in text) -विहारोस्य ; D$_{6}$ °रोत्थ (for °रोऽद्य). — ^{d}) K$_{1.2}$ M$_{3.4}$ रत्नाहरण- (for °भरण-). Ś$_{1}$ -भूषित: ; K$_{3}$ B$_{1.2}$ -भूषण: ; D$_{c1}$ -दक्षणा: ; D$_{6}$ -लक्षणा: (for -लक्षण:).

Colophon. — *Adhy. name :* K$_{4}$ D$_{1}$ पांडवधनानयनं ; K$_{5}$ पुरालंकरणं ; B$_{2.3.5}$ D$_{c1}$ परिक्षिज्जन्म ; B$_{4}$ परिक्षिज्जन्मकीर्तनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : Ś$_{1}$ 84 ; K$_{5}$ D$_{n1}$ M$_{4}$ (*inf. lin.*) 70 ; B$_{1.2}$ 69 (as in text) ; B$_{5}$ 66 ; T$_{1}$ 56 ; T$_{2}$ G$_{1.2}$ M 55 ; G$_{3}$ 68. — *Śloka no. :* Ś$_{1}$ 14 ; D$_{n1}$ 21.

70

1 ^{a}) B$_{2}$ तत् (for तान्). K$_{2}$ ताने समीपगाञ्श्रुत्वा (sic) ; K$_{4}$ D$_{1}$ तत्तत्समीपगाञ्श्रुत्वा. — ^{b}) Ś$_{1}$ B$_{4}$ -कर्षण ; K$_{3}$ B$_{1-3.5}$ D$_{4}$ -कर्षण: ; D$_{1}$ -कर्शन ; D$_{3}$ -कर्षन:. D$_{5.6}$ पांडवान्ससुहृद्गणान्. — ^{c}) D$_{c1}$ corrupt. — After 1^{c}, Bom. ed. ins. :

143* प्रययौ ससुहृद्गणः ।
ते समेत्य यथान्यायं.

while D$_{6}$ reads 2^{a}, repeating it in its proper place.

2 K$_{4}$ D$_{1}$ om. (hapl.) 2–4. D$_{6}$ reads 2^{a} for the first time after 1^{c}. — ^{a}) K$_{1}$ B (except B$_{4}$) D$_{c1}$ D$_{n1}$ D$_{2-4}$ यथाधर्मं ; K$_{3}$ G$_{2}$ °न्याय्यं (for °न्यायं). — ^{b}) K$_{1}$ D$_{2.3}$ पांडवाः सह वृष्णिभिः. — ^{c}) K$_{3}$ सबला ; G$_{3}$ सहसा (for सहिता).

3 K$_{4}$ D$_{1}$ om. 3 (cf. v. l. 2). — ^{a}) B$_{3}$ न हतस् ; T G$_{1.2}$ विशतस् (for महतस्). K$_{2}$ सहितस्तस्य सैन्यैश्च. — ^{b}) K$_{1}$ सुरणेमि- ; K$_{2}$ B$_{2}$ G$_{3}$ रथनेमि- (for खुर°). K$_{1.5}$ B$_{5}$ D$_{n1}$ D$_{2.3.5.6}$ ह (for च). D$_{c1}$ सुखनेमिस्वनेन ह. — ^{c}) K$_{2.5}$ D$_{4}$ -पृथिव्यो: (for °व्यौ). Ś$_{1}$ K$_{3}$ B$_{1.2}$ D$_{4}$ [अ]पि (for [ए]व). — ^{d}) K$_{1}$ B D$_{c1}$ D$_{n1}$ D$_{2.3.5.6}$ T$_{1}$ G$_{1}$ सर्वमासीत् ; T$_{2}$ शब्देनास्ति (for °नासीत्).

4 K$_{4}$ D$_{1}$ om. 4 (cf. v. l. 2). — ^{a}) Ś$_{1}$ K$_{3}$ कृष्णम् ; K$_{1}$ B D$_{c1}$ D$_{2.3}$ कोषम् ; D$_{n1}$ D$_{4}$ T$_{1}$ G$_{1}$ कोशान् ; D$_{5.6}$ कोषान् (for कोशम्). — ^{b}) B$_{1.2}$ D$_{2}$ T$_{1}$ G$_{1}$ स्वं (for स्व-). D$_{c1}$ तथा (for तदा). — ^{c}) Ś$_{1}$ K$_{2.3}$ हृष्ट- ; B$_{1.3.5}$ D$_{6}$ प्रीति- (for प्रीत-). — ^{d}) K$_{2}$ समेता: (for सामात्या:). S (except G$_{3}$) -सुहृज्जना: (for °द्गणा:).

5 ^{a}) K$_{2}$ सामान्यं (for समेत्य). G$_{2}$ यथान्याय्यं. — ^{b}) K$_{3}$ G$_{3}$ जनेश्वरं ; K$_{5}$ B$_{3}$ M नराधिपं (for जना°). — ^{c}) D$_{5.6}$ कीर्तयंति (for °यन्त:). K$_{5}$ स्म (for स्व-).

6 ^{a}) D$_{6}$ corrupt. K$_{1}$ धृतराष्ट्रादनुजं ते (sic) ; K$_{2}$ G$_{3}$ °राष्ट्राद(G$_{3}$ °ष्ट्रस्या)नुमते ; T G$_{1}$ °भ्यनुज्ञाता. — ^{b}) D$_{2.6}$ गांधारी. K$_{2}$ D$_{3}$ गांधारी सुबलात्मजा (D$_{3}$ °जं). — ^{c}) K$_{1-3}$ D$_{1.3.6}$ कुंती. G$_{1}$ राजशार्दूलस्. — ^{d}) G$_{3}$ तथा (for तदा). K$_{2.4}$ D$_{n1}$ D$_{1.4-6}$ भरतसत्तम. K$_{5}$ प्रणतास्ते ववंदिरे.

7 ^{a}) K$_{1}$ यजयित्वा (for पूज°). Ś$_{1}$ K$_{3}$ तु (for च). — ^{b}) K$_{3}$ वैश्य- ; D$_{4.5}$ T$_{2}$ G वेश्या- (for वैश्या-). — ^{c}) K$_{2.5}$ B$_{4}$ S च (for स्म). K$_{5}$ तैर् (for ते). — ^{d}) K$_{1.2}$ B D$_{c1}$ D$_{n1}$ D$_{2.3.5}$ व्य(D$_{c1}$

C. 14. 2063
B. 14. 71. 9
K. 14. 71. 8

शुश्रुवुस्ते तदा वीराः पितुस्ते जन्म भारत ॥ ८
तदुपश्रुत्य ते कर्म वासुदेवस्य धीमतः ।
पूजार्हं पूजयामासुः कृष्णं देवकिनन्दनम् ॥ ९
ततः कतिपयाहस्य व्यासः सत्यवतीसुतः ।
आजगाम महातेजा नगरं नागसाह्वयम् ॥ १०
तस्य सर्वे यथान्यायं पूजां चक्रुः कुरूद्वहाः ।
सह वृष्ण्यन्धकव्याघ्रैरुपासांचक्रिरे तदा ॥ ११
तत्र नानाविधाकाराः कथाः समनुकीर्त्य वै ।
युधिष्ठिरो धर्मसुतो व्यासं वचनमब्रवीत् ॥ १२
भवत्प्रसादाद्भगवन्यदिदं रत्नमाहृतम् ।
उपयोक्तुं तदिच्छामि वाजिमेधे महाक्रतौ ॥ १३
तदनुज्ञातुमिच्छामि भवता मुनिसत्तम ।
त्वदधीना वयं सर्वे कृष्णस्य च महात्मनः ॥ १४

व्यास उवाच ।

अनुजानामि राजंस्त्वां क्रियतां यदनन्तरम् ।
यजस्व वाजिमेधेन विधिवद्दक्षिणावता ॥ १५
अश्वमेधो हि राजेन्द्र पावनः सर्वपाप्मनाम् ।
तेनेष्ट्वा त्वं विपाप्मा वै भविता नात्र संशयः ॥ १६

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्तः स तु धर्मात्मा कुरुराजो युधिष्ठिरः ।
अश्वमेधस्य कौरव्य चकाराहरणे मतिम् ॥ १७
समनुज्ञाप्य तु स तं कृष्णद्वैपायनं नृपः ।

व्या)रोचंत ; K3 विराजंत ; D6 विरोचेत (sic) (for व्यराजन्त). S (except G3) विशेषत: (for विशां पते).

8 ^{a}) K2 ते (for तत्). D4 आसाद्य (for आश्चर्यं). —^{b}) K2. 3 परम् ; B4 इदम् (for महद्). —^{c}) K1 शुश्रूषुस् ; K4 D2. 4 सुश्रुवुस्. K4 D1. 4 सुहृद्भयो वै (for तदा वीराः). —^{d}) K4 D1 परीक्षिज्- (for पितुस्ते).

9 ^{a}) D1 corrupt. K2 उपश्रुता ; T2 उपाश्रुत्य. K1 B1. 2. 5 Dn1 D2. 3. 5 तत् ; D6 (also as in text) च (for ते). B4 वीर्यं (for कर्म). K3 उपश्रुत्य तु ते कर्म. —^{b}) K1 तन्मन: ; B1. 2 भारत (for धीमतः). —^{d}) K2 देवकिनंदन: (sic).

10 ^{a}) Dn1 T G M3. 4 तत: कतिपयाहःसु ; D6 तत: कौंतेययाहस्य (sic). —^{d}) D4 G2 वारणाह्वयं (for नागसा°).

11 ^{a}) K1 सर्वं. —^{b}) K1 कुरूद्वह ; K3 °द्वहः. —^{c}) B4 स तु (for सह). —^{d}) K4. 5 D1. 4 तत: ; S (except G3) च तं (for तदा). K2 उपासाञ्जज्ञिरे तत:.

12 ^{b}) Ś1 K1 B1. 2 Dn1 D2. 3. 5. 6 समभि- ; K4 D1 समुप- (for समनु-). K3 तथा समभिकीर्त्य वै. —^{c}) Dc1 धर्मयुतो (for °सुतो).

13 Before 13, Dc1 ins. युधिष्ठिर उवाच. —^{ab}) Ś1 Dc1 तव (for भवत्-). T1 G1 M3 transp. भगवन् and यदिदं. D1 आहतं. —^{c}) K1 इक्षामि (sic) (for इच्छामि). —G1 om. 13^{d}–15^{a}. Ś1 reads 13^{d}–14^{a} on marg. —^{d}) D6 तथा (for महा-).

14 G1 om. 14 (cf. v. l. 13). Ś1 reads 14^{a} on marg. —^{a}) Dn1 D5. 6 तम् (for तद्). K2 B1 D2. 3 M4 -ज्ञातम् (for -ज्ञातुम्). —^{b}) K3 वाजिमेधमहाक्रतुः (cf. 13^{d}). —^{c}) K5 त्वय्यधीना. —^{d}) K4. 5 D1 कृष्णे चैव महात्मनि ; T2 G2. 3 M कृष्णेन च महात्मना.

15 G1 om. 15^{a} (cf. v. l. 13). K4 D1 om. 15. T2 om. the ref. —^{a}) K1 T1 M राजंस्त्वा ; K2 राजेंद्र. —^{b}) G3 प्रीयतां तदनंतरं. — D4 om. 15^{cd}. Before 15^{c}, G1 ins. श्रीवेदव्यास:. —^{d}) K1 दक्षिणान्वता.

16 ^{a}) Ś1 K2. 3 महाराज ; T2 स राजेंद्र (for हि रा°). —^{c}) Ś1 तं ; B2 वै (for त्वं). K2 विपाप्मासु (sic) ; K4. 5 D1. 4 वि(K5 अ)पापात्मा ; B1. 2 °प्मा त्वं (for °प्मा वै). —After 16, Ś1 K3 ins. an addl. colophon [*Adhy. no* : Ś1 85].

17 K4. 5 D1 S om. the ref. —^{a}) K2 इत्युक्त्वा. —^{c}) Ś1 कौंतेयश् ; K3 कौंतेय ; M1 राजेंद्र (for कौरव्य). —^{d}) K1. 3 G2. 3 हरणे (for [आ]हरणे). D6 मति: (sic).

18 ^{a}) Ś1 तु मतं ; K1 B5 Dn1 D2. 3. 5. 6 तत्सर्वं ; K2. 5 सततं ; K3 तु सुतं ; B1. 2 स तु तं ; Dc1 तु यतं ; M3 च स तं (for तु स तं). —^{b}) Ś1 नृप ; K3 नृपो (for कृष्ण-). K2. 3 D1 T2 G3 M1 नृप ; T1 नृपं. —^{c}) K1 B1. 2. 4. 5 Dc1 Dn1 D2–6 [अ]भ्येत्य ;

वासुदेवमथामन्त्र्य वाग्मी वचनमब्रवीत् ॥ १८
देवकी सुप्रजा देवी त्वया पुरुषसत्तम ।
यद्ब्रूयां त्वां महाबाहो तत्कृथास्त्वमिहाच्युत ॥ १९
त्वत्प्रभावार्जितान्भोगानश्नीम यदुनन्दन ।
पराक्रमेण बुद्ध्या च त्वयेयं निर्जिता मही ॥ २०
दीक्षयस्व त्वमात्मानं त्वं नः परमको गुरुः ।
त्वयीष्टवति धर्मज्ञ विपाप्मा स्यामहं विभो ।
त्वं हि यज्ञोऽक्षरः सर्वस्त्वं धर्मस्त्वं प्रजापतिः ॥ २१

वासुदेव उवाच ।

त्वमेवैतन्महाबाहो वक्तुमर्हस्यरिंदम ।
त्वं गतिः सर्वभूतानामिति मे निश्चिता मतिः ॥ २२
त्वं चाद्य कुरुवीराणां धर्मेणाभिविराजसे ।
गुणभूताः स्म ते राजंस्त्वं नो राजन्मतो गुरुः ॥ २३
यजस्व मदनुज्ञातः प्राप्त एव क्रतुर्मया ।
युनक्तु नो भवान्कार्ये यत्र वाञ्छसि भारत ।
सत्यं ते प्रतिजानामि सर्वं कर्तास्मि तेऽनघ ॥ २४

C. 14. 2081
B. 14. 71. 26
K. 14. 71. 25

B3 [अ]भ्यर्च्य (for [आ]मन्त्र्य). K2 वासुदेवेन संमंत्र्य; K4 D1 तं वासुदेवमामंत्र्य.

19 ^{a}) B4 Dc1 T1 देव; G3 वीर (for देवी). —^{c}) K3 om. यद्ब्रूयां त्वां. K2 D1. 2 T G M1. 3. 4 ब्रूयास्त्वं (D2 °स्त्वां); K5 M2 ब्रूयां त्वं; D3 ब्रूयात्त्वं; D6 रूपं त्वां (for ब्रूयां त्वां). —^{d}) K1 D3. 6 कथास् (for कृथास्). D4 त्वाम् (for त्वम्). Ś1 K3 कर्तुमर्हसि मे त्वया (K3 तत्तथा); K2. 4 D1 तत्कर्तास्म्यहमच्युत; B3 कर्तुमिच्छामि तत्तथा; T G1. 2 M तत्कुर्यामहमच्युत; G3 वक्तुमर्हस्यरिंदम.

20 G3 om. (hapl.) 20^{a}–21^{b}. —^{a}) Ś1 M3 प्रसादार्जितान्; D6 प्रभावाज्जितान्. K2 पृथ्वीम्; T1 लोकान् (for भोगान्). K3 त्वत्प्रसादाज्जिताल्ँलोकान्. —^{b}) K3. 4 B3. 4 D1 G2 अश्नीमो; K5 अश्नीय; B1. 2 अश्नीयां; D6 अश्नीयाद्; T1 प्राश्नामि; T2 G1 M अश्नामो. —^{c}) D3 om. च. —^{d}) K3 ते वयं; B2 Dc1 D1 S (except T2; G3 om.) तवेयं (for त्वयेयं). K2 न वयं निर्जिते मही.

21 G3 om. 21^{ab} (cf. v. l. 20). —^{a}) T1 G1. 2 स्वम् (for त्वम्). D6 दीक्षिणीयस्वभावस्त्वं. —^{b}) D6 corrupt. K2 त्वत्तः (for त्वं नः). K1. 5 B Dc1 Dn1 D2–5 त्वं हि नः परमो गुरुः. — G3 reads 21^{cdef} after 23 followed by the ref. —^{c}) G3 जीवति (for [इ]ष्टवति). K1. 5 B D (except D1) दाशा(B2 °सा)र्ह; T G1 धर्मज्ञे (for °ज्ञ). —^{d}) K4 D1 T G1. 3 प्रभो (for विभो). K1. 5 B Dc1 Dn1 D2–6 विपाप्मा भवि(D6 °व)ता ह्यहं. —^{e}) D4 [ऽ]क्षरं; T G1. 2 M गुरुः (for ऽक्षरः). K2. 4 D1 T G1 च त्वं; K3 G2 M शश्वत्; B3 सत्यं; B4 सत्यः; G3 शुद्धस् (for सर्वस्). —^{f}) B4 सत्यधर्मा; T G1 धर्मज्ञस्त्वं (for त्वं धर्मस्त्वं). — After 21, K1. 5 B Dc1 Dn1 D3. 5. 6 read 22^{cd}, repeating it in its proper place.

22 D2 (with the ref.) G3 om. (hapl.) 22. D4 transp. 22^{ab} (with the ref.) and 22^{cd}. K2. 4 D1 G2 श्रीकृष्ण; K5 श्रीभगवान् (for वासुदेव). —^{a}) D6 तन् (for [ए]तन्). Ś1 K3 महाराज (for °बाहो). —^{b}) T2 M3 कर्तुम् (for वक्तुम्). K5 अनिंदित (for अरिंदम). — K1. 5 B Dc1 Dn1 D3. 5. 6 read 22^{cd} for the first time after 21. —^{c}) D3 (second time) गतिं (for गतिः). T1 -देवानाम् (for -भूतानाम्). —^{d}) B3. 4 Dc1 (all first time) इति मे निश्चितं मनः.

23 ^{a}) K4 Dc1 चाद्यः; B5 वाद्य; D1 वाद्यः; S (except G3) अद्य (for चाद्य). —^{b}) D6 corrupt. K1 धर्मेन. K1 B Dn1 D2–5 G2 हि; K2. 4 D1 [अ]द्य; Dc1 G3 [अ]ति-; T G1 [अ]पि (for [अ]भि-). —^{c}) Ś1 K1. 5 B1–3. 5 D2–5 गुणीभूताः; Dn1 गुणा भूताः; D6 गुणे भूताः; G2 प्रेष्यभूताः (for गुण°). D6 तं (for ते). K2. 4 D1 सर्वे (for राजंस्). —^{d}) T2 तन्मे (for त्वं नो). K2 G2. 3 राजा (for राजन्). K1. 5 B Dc1 D2–4 त्वं नो राजा (B5 राजा नो) गुरुर्मतः (K5 °र्हान्); Dn1 त्वं नो राजा गुरूत्तमः; D5 नृपस्त्वं त्वं गुरुर्मतः; D6 नृपाणां त्वं गुरुर्मतः. — After 23, G3 reads 21^{cdef}, followed by the ref.

24 ^{a}) G3 यजस्व वाजिमेधेन. —^{b}) Ś1 K1 Dn1 D2. 3. 5. 6 प्राप्य; K4 D1 व्याप्त (for प्राप्त). K1. 2. 5 B Dc1 Dn1 D2. 3. 5. 6 M3. 4 एष (for एव). K1. 5 B Dc1 Dn1 D2. 3. 5. 6 त्वया (for मया). D4 प्राप्यो यशः क्रतुस्त्वया; G3 प्राप्त एष त्वया क्रतुः. —^{c}) K2 यत्रोक्तं च मया कार्यं; D6 पुनर्नोक्तं भवान्कार्यं (sic). —^{d}) B3 Dc1 यस्मिन् (for यत्र). K2. 5 B1. 2 Dc1 M वांछति. —^{f}) D6 सर्वे (for सर्वं).

25 ^{a}) K4 D1 वापि; K5 चापि (for चैव). K2 भीमसेनोर्जुनो वापि. —^{b}) D4 माद्रिवती- (for माद्र°). Ś1 K2. 3 तथा माद्रीसुतावपि (K2 °वुभौ). —^{c}) K2

C. 14. 2081
K. 14. 71. 26
B. 14. 71. 26
भीमसेनार्जुनौ चैव तथा माद्रवतीसुतौ ।
इष्टवन्तो भविष्यन्ति त्वयीष्टवति भारत ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

७१

वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्तस्तु कृष्णेन धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
व्यासमामन्त्र्य मेधावी ततो वचनमब्रवीत् ॥ १
यथा कालं भवान्वेत्ति हयमेधस्य तत्त्वतः ।
दीक्षयस्व तदा मा त्वं त्वय्यायत्तो हि मे क्रतुः ॥ २
व्यास उवाच ।
अहं पैलोऽथ कौन्तेय याज्ञवल्क्यस्तथैव च ।
विधानं यद्यथाकालं तत्कर्तारो न संशयः ॥ ३
चैत्र्यां हि पौर्णमास्यां च तव दीक्षा भविष्यति ।
संभाराः संभ्रियन्तां ते यज्ञार्थं पुरुषर्षभ ॥ ४
अश्वविद्याविदश्चैव सूता विप्राश्च तद्विदः ।
मेध्यमश्वं परीक्षन्तां तव यज्ञार्थसिद्धये ॥ ५
तमुत्सृज्य यथाशास्त्रं पृथिवीं सागराम्बराम् ।
स पर्येतु यशो नाम्ना तव पार्थिव वर्धयन् ॥ ६
वैशंपायन उवाच ।
इत्युक्तः स तथेत्युक्त्वा पाण्डवः पृथिवीपतिः ।

D$_{5.6}$ इष्टवंतौ; K$_4$ पृष्टवंतो (sic) (for इष्टवन्तो). — ^{d}) D$_6$ त्वयीववती (for °ष्टवति). N (except K$_5$) पार्थिव (K$_4$ B$_5$ °वे) (for भारत).

Colophon. — *Adhy. name:* K$_5$ पांडवप्रत्यागमनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś$_1$ 86; B$_{1.2.5}$ 70 (as in text); Dn$_1$ M$_4$ (*inf. lin.*) 71; D$_4$ 66; T$_1$ 57; T$_2$ G$_{1.2}$ M 56; G$_3$ 69. — *Śloka no.:* Dn$_1$ 26.

71

1 ^{b}) Ś$_1$ K$_3$ G$_3$ M$_1$ धर्मराजो (for °पुत्रो).

2 ^{a}) K$_{1.2.4}$ B$_{1.2.4}$ D G$_1$ M$_{3.4}$ यदा (for यथा). — ^{b}) K$_4$ D$_1$ तत्त्ववित् (for तत्त्वतः). — ^{c}) K$_1$ D$_6$ यदा; K$_5$ मुने; G$_3$ यथा (for तदा). K$_{1.2.4.5}$ B (except B$_4$) D मां त्वं; T G$_{1.2}$ [आ]त्मानं; G$_3$ मां च (for मा त्वं). Ś$_1$ K$_3$ दीक्षयस्व त्वमात्मानं. — ^{d}) Ś$_1$ K$_{3.5}$ त्वदधीनो; K$_1$ D$_3$ त्वयायत्तो; B$_{3.4}$ T G$_{1.2}$ M$_4$ त्वदा° (for त्वय्या°). Ś$_1$ K$_5$ स (for मे). K$_1$ कुरु (for क्रतुः). D$_4$ त्वय्यापन्ने हि मे पितुः (sic).

3 ^{a}) T$_2$ G$_2$ अयं (for अहं). G$_{1.3}$ [ऽ]पि (for ऽथ). — ^{b}) Ś$_1$ M$_{1.2.4}$ यज्ञवल्कस्; K$_3$ यज्ञवाकस्; D$_6$ याज्ञवल्कस्. K$_2$ च धीमतः (for तथैव च). — ^{c}) K$_2$ ते यथा (for यद्यथा). D$_{5.6}$ यथाकार्यं (for °कालं). G$_3$ विधानं तत्तदा कालं. — ^{d}) K$_2$ एतत्करो; G$_1$ तत्कर्तारौ.

4 ^{a}) K$_2$ च (for हि). D$_4$ पौर्णिमास्यां; D$_{5.6}$ पूर्ण°. K$_{1.4}$ B$_{1.2.5}$ Dn$_1$ D$_{1-4}$ तु; B$_4$ D$_6$ हि (for च). S चैत्रायां (G$_3$ °त्रे हि) पौर्णमास्यां वै (G$_1$ °स्यायां). — ^{c}) K$_1$ B D (except D$_1$) च; M$_3$ वै (for ते). K$_4$ संभाराः संभृतां तेद्य. — ^{d}) K$_4$ D$_1$ यज्ञार्थे.

5 ^{a}) Ś$_1$ अथ विद्याविदैश्चैव. — ^{b}) T G$_1$ सूत-; G$_3$ मता (for सूता). Ś$_1$ तद्विदा; K$_2$ मद्विधा; K$_3$ तद्विधः. — ^{c}) K$_2$ corrupt.

6 ^{a}) K$_{1.2}$ B$_{1.2.4.5}$ D (except D$_{4.5}$) T$_1$ G$_{1.3}$ त(G$_3$ स)मुत्सृज; B$_3$ °जन्. K$_1$ यथाशास्त्रं त्वं; T G$_{1.2}$ यथान्यायं (for °शास्त्रं). — D$_3$ om. 6^{cd}. — ^{c}) K$_3$ पर्यटेतु; B$_1$ स पर्येति. G$_3$ यथा (for यशो). Ś$_1$ नाम्नी; K$_1$ B Dc$_1$ Dn$_1$ D$_{2.4-6}$ दी(Dc$_1$ D$_4$ दि)प्तं; K$_5$ नाम (for नाम्ना). K$_4$ D$_1$ सपर्यंये यशो नाम्नी. — ^{d}) K$_1$ Dn$_1$ D$_{2.4-6}$ दर्शयन्; K$_4$ D$_1$ M$_{1.2}$ वर्धन; G$_3$ -सत्तम (for वर्धयन्). Ś$_1$ B$_{3.4}$ Dc$_1$ तव पार्थं विवर्धयन्. — For 6^{bcd}, K$_2$ subst.:

144* महीं सागरमेखलाम् ।
राक्षितः पर्यटन्नेव यशोवर्धन तवायतम् ।

7 Ś$_1$ K$_3$ G$_2$ om. the ref. — ^{b}) K$_3$ पांडवाः

चकार सर्वं राजेन्द्र यथोक्तं ब्रह्मवादिना ।
संभाराश्चैव राजेन्द्र सर्वे संकल्पिताभवन् ॥ ७
स संभारान्समाहृत्य नृपो धर्मात्मजस्तदा ।
न्यवेदयदमेयात्मा कृष्णद्वैपायनाय वै ॥ ८
ततोऽब्रवीन्महातेजा व्यासो धर्मात्मजं नृपम् ।
यथाकालं यथायोगं सज्जाः स्म तव दीक्षणे ॥ ९
स्फ्यश्च कूर्चश्च सौवर्णो यच्चान्यदपि कौरव ।
तत्र योग्यं भवेत्किंचित्तद्रौक्मं क्रियतामिति ॥ १०
अश्वश्चोत्सृज्यतामद्य पृथ्व्यामथ यथाक्रमम् ।
सुगुप्तश्च चरत्वेष यथाशास्त्रं युधिष्ठिर ॥ ११

युधिष्ठिर उवाच ।

अयमश्वो मया ब्रह्मन्नुत्सृष्टः पृथिवीमिमाम् ।
चरिष्यति यथाकामं तत्र वै संविधीयताम् ॥ १२
पृथिवीं पर्यटन्तं हि तुरगं कामचारिणम् ।
कः पालयेदिति मुने तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ १३

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्तः स तु राजेन्द्र कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् ।
भीमसेनादवरजः श्रेष्ठः सर्वधनुष्मताम् ॥ १४
जिष्णुः सहिष्णुर्धृष्णुश्च स एनं पालयिष्यति ।
शक्तः स हि महीं जेतुं निवातकवचान्तकः ॥ १५

C. 14. 2093
B. 14. 72. 15
K. 14. 72. 16

पृथिवीपते. —^{c}) K$_1$ सर्वें. Ś$_1$ K$_{3.5}$ B$_5$ D$_3$ G$_3$ राजेंद्रो; K$_4$ D$_1$ यज्ञेंद्रे. —^{d}) D$_2$ सर्व- (for ब्रह्म-). K$_{1.3.4}$ -वादिनां. —^{e}) K$_3$ इव (for चैवं). —^{f}) M$_{1.2}$ तथा (for सर्वे). Ś$_1$ K$_3$ कृताः; S (except G$_3$) तथा (for [अ]भवन्). K$_5$ सर्वान्कल्पितवांस्तदा.

8 ^{a}) G$_3$ संभारान्स (by transp.). —^{b}) K$_1$ B$_{1.2.5}$ D (except Dc$_1$ D$_1$) धर्मसुतस् (for धर्मात्मजस्). S (except G$_3$ M$_3$) तथा (for तदा). —^{c}) D$_6$ स वेदयद् (for न्यवे°). Ś$_1$ K$_{2.3}$ D$_5$ न्यवेदयत धर्मात्मा. —^{d}) Ś$_1$ K$_3$ तत्; K$_2$ तान् (for वै).

9 ^{b}) D$_{3.5}$ नृप (for नृपम्). —^{c}) K$_2$ यथाकामं (for °कालं). K$_1$ यथा चेयं (sic) (for यथायोगं). M$_3$ यथायोगं यथाकालं. —^{d}) D$_{5\,6}$ सज्जोस्मि; G$_3$ संजातस् (for सज्जाः स्म). Ś$_1$ K$_3$ तव रक्षणे; K$_6$ भवदीक्षणे (sic).

10 ^{a}) K$_2$ corrupt. K$_3$ स्फूश्च; D$_1$ स्फष्क-; D$_4$ सृग्भ्यश्च (hypermetric); D$_6$ सष्काश्च (hypermetric); T G$_1$ स्फ्यं च; G$_3$ स्रक्च (for स्फ्यश्च). K$_3$ D$_5$ T$_1$ M$_{2-4}$ कूर्चाश्; K$_4$ D$_1$ कूर्माश्; G$_1$ कूर्पाश्; G$_3$ कूर्चं (for कूर्चश्). Ś$_1$ K$_{3.4}$ D$_{1.5}$ T$_2$ M$_{1.2.4}$ सौवर्णा. —^{b}) G$_3$ कारय (for कौरव). G$_2$ स्फ्यं च स्रुवश्च सौवर्णं. —^{c}) T G$_1$ यत्तु; G$_2$ यच्च; M$_{1-3}$ यज्ञ-; M$_4$ यत्र (for तत्र). G$_2$ योग्यो. K$_2$ Dc$_1$ कंचित्. —^{d}) B$_{1.2}$ Dn$_1$ D$_{2-6}$ रौक्मं तत् (by transp.). K$_2$ T$_2$ G M$_{1-3}$ इह (for इति).

11 ^{a}) K$_2$ corrupt. M$_3$ अश्वं. Ś$_1$ K$_3$ M$_3$ अत्र; K$_1$ एव (for अद्य). —^{b}) K$_{1.2.4}$ D$_1$ पृथ्वीम्. —^{c}) K$_1$ सुपत्रं; G$_{1.3}$ सुगुप्तं. Ś$_1$ K B$_{2.4.5}$ Dc$_1$ D$_1$ चर(Ś$_1$ K$_3$ चार्यं)तां चापि (for च चरत्वेष). B$_1$ Dn$_1$ D$_{2-6}$ सुगुप्तं चरतां चापि (D$_6$ °तामद्य); B$_3$ °प्तश्चैव तां चापि. —^{d}) B (except B$_3$) D (except Dc$_1$ D$_1$) यथाविधि; T$_2$ नराधिप (for युधिष्ठिर).

12 K$_4$ D$_1$ om. the ref. —^{a}) Ś$_1$ K$_3$ सुखम् (for अयम्). K$_{1.5}$ B$_1$ D (except Dc$_1$ D$_1$) G$_{2.3}$ यथा; B$_4$ T$_2$ महा- (for मया). —^{b}) K$_4$ D$_1$ वसुधाम् (for पृथिवीम्). —^{d}) Dn$_1$ D$_{2-4}$ तंत्रं (sic) (for तत्र). K$_1$ [ए]वं सं-; K$_3$ वा सं-; T$_1$ चैनं; G$_3$ सम्यग् (for वै सं-).

13 ^{b}) K$_{1.2}$ Dn$_1$ D$_3$ T G$_2$ M$_3$ तुरंगं. K$_5$ -रूपिणं (for -चारिणम्). K$_4$ D$_1$ चरंतं कामरूपिणं. —^{c}) B$_1$ इह (for इति). K$_4$ D$_1$ भवांस् (for मुने). Ś$_1$ K$_3$ D$_{5.6}$ कः पालयिष्यति मुने. —^{d}) K$_4$ D$_1$ मुने (for भवान्). K$_{2.4}$ D (except Dc$_1$) G$_{2.3}$ अर्हसि.

14 K$_2$ om. the ref. —^{a}) B$_3$ Dc$_1$ च (for तु). —^{c}) Ś$_1$ K$_3$ भीमादवरजः पार्थः. —^{d}) D$_3$ श्रेष्ठं (sic).

15 ^{a}) K$_4$ विष्णुश्च; K$_5$ धृष्टश्च; B$_{3.4}$ दक्षश्च; G$_2$ धर्मिष्ठः; G$_3$ कृष्णश्च (for धृष्णुश्च). K$_1$ विष्णुः सहिष्णुश्च राजन्; D$_{5.6}$ जिष्णुर्धृष्णुः (D$_6$ °ष्णुश्चैव) सहिष्णुश्च. —^{b}) G$_3$ एकः; M$_4$ (*inf. lin.*) ह्येनं (for एनं).

16 ^{a}) K$_{2-4}$ B$_{3.5}$ Dc$_1$ D$_1$ T G M$_{1.2}$ om. हि. —^{b}) M$_3$ दिव्य-. K$_4$ D$_1$ M$_{1.2.4}$ संनहनं (for संहननं). T G$_{1.3}$ दिव्यसं(G$_3$ °व्यं सं)नहनस्तथा (G$_3$ °दा); G$_2$ वर्तते खलु सर्वदा. —^{c}) B$_4$ D$_6$ [इ]षुधीश्. —^{d}) K$_1$ एवमनु-; K$_2$ एनमुप-; K$_5$ [ऽ]श्वं समनु- (for एनमनु-).

C. 14. 2099
B. 14. 72. 16
K. 14. 72. 16

तस्मिन्ह्यस्त्राणि दिव्यानि दिव्यं संहननं तथा ।
दिव्यं धनुश्चेषुधी च स एनमनुयास्यति ॥ १६
स हि धर्मार्थकुशलः सर्वविद्याविशारदः ।
यथाशास्त्रं नृपश्रेष्ठ चारयिष्यति ते हयम् ॥ १७
राजपुत्रो महाबाहुः श्यामो राजीवलोचनः ।
अभिमन्योः पिता वीरः स एनमनुयास्यति ॥ १८
भीमसेनोऽपि तेजस्वी कौन्तेयोऽमितविक्रमः ।
समर्थो रक्षितुं राष्ट्रं नकुलश्च विशां पते ॥ १९
सहदेवस्तु कौरव्य समाधास्यति बुद्धिमान् ।
कुटुम्बतन्त्रं विधिवत्सर्वमेव महायशाः ॥ २०
तत्तु सर्वं यथान्यायमुक्तं कुरुकुलोद्वहः ।
चकार फल्गुनं चापि संदिदेश हयं प्रति ॥ २१

युधिष्ठिर उवाच ।

एह्यर्जुन त्वया वीर हयोऽयं परिपाल्यताम् ।
त्वमर्हो रक्षितुं ह्येनं नान्यः कश्चन मानवः ॥ २२
ये चापि त्वां महाबाहो प्रत्युदीयुर्नराधिपाः ।
तैर्विग्रहो यथा न स्यात्तथा कार्यं त्वयानघ ॥ २३
आख्यातव्यश्च भवता यज्ञोऽयं मम सर्वशः ।
पार्थिवेभ्यो महाबाहो समये गम्यतामिति ॥ २४
एवमुक्त्वा स धर्मात्मा भ्रातरं सव्यसाचिनम् ।
भीमं च नकुलं चैव पुरगुप्तौ समादधत् ॥ २५
कुटुम्बतन्त्रे च तथा सहदेवं युधां पतिम् ।
अनुमान्य महीपालं धृतराष्ट्रं युधिष्ठिरः ॥ २६

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

---

17 Ś1 K3 om. (hapl.) 17–18. — ^{a}) G3 ह (for हि). S (except G3) सर्वास्त्र- (for धर्मार्थ-). K1 -विदुषः (for -कुशलः). — ^{b}) S (except G3) कुंतीपुत्रो धनंजयः. — ^{c}) G3 नृपश्रेष्ठश्. — ^{d}) Dn1 वारयिष्यति; T G1. 2 पाल° (for चार°). K2 महाहयं (hypermetric); M3 तं हयं. K5 तं हयं चारयिष्यति.

18 Ś1 K3 om. 18 (cf. v. l. 17). — ^{b}) G3 भीमो (for श्यामो). — ^{c}) K2 Dc1 D1 वीर. — ^{d}) K2 (also as in text). 5 एतम्; B3 एवम् (for एनम्). K2 उप- (for अनु-). K4 -यास्यते (for °ति). K1 B1. 2. 5 Dn1 D2–6 स एनं पालयिष्यति.

19 ^{a}) K4 D1 [ऽ]ति-; K5 च (for ऽपि). — ^{c}) T G1 राज्यं. — ^{d}) K2 नकुलस्य; Dc1 °लं च.

20 ^{a}) K2 सहदेवस्य (sic); K5 B3 D1 °वश्च: K3 D4 T2 G1 कौरव्यः. — ^{b}) Ś1 K3 B3 विधास्यति स बु(K3 सुबु)द्धिमान्; G2 सर्वमन्यत्करिष्यति; G3 सुनीतः सुमहामतिः. — ^{c}) K2. 4 D1. 3 कुटंब-; K3 कुटुंभं; B4 कुर्युः स्व-; M1–3 कुडुंब-. G3 सुमहत् (for विधिवत्). Ś1 K1. 5 Dn1 कुटुं(K1 °टं)बं तत्र विधिवत्; D6 कुडं वनं च वि°. — ^{d}) K2 T2 सर्वं (for सर्वम्).

21 Before 21, G3 ins. वैशंपायनः. — ^{a}) K1–3 तत्र; K5 तच्च; T1 तेन; G1. 2 M स तु; G3 एतत् (for तत्तु). Ś1. तत्र सर्वं यथान्याय्यम्; D6 तत्तु सर्वं महाराज. — ^{b}) K1–4 B1. 2. 5 D (except Dc1 D1) G3 उक्तः; B3 युक्तं. K2. 4 B4 D1. 4 T G1. 2 M1. 2. 4 -कुलोद्वह; K5 °हं. — ^{c}) Some MSS. फाल्गुनं; Ś1 फल्गुणं. — ^{d}) T2 संदिष्टश्च (for °देश).

22 M3 om. the ref. — ^{a}) T2 सो हि (for एहि). — ^{b}) B2 Dc1 G2 प्रति- (for परि-). K2 -कल्पतां; K3 -वारितां (for -पाल्यताम्). — ^{c}) K1 D6 त्वमहा (sic); D1 M4 त्वमहो. K5 B3 [ए]तं; B4 Dc1 [ए]तन् (for [ए]नं). G3 त्वमर्हो रक्षणे चास्य. — ^{d}) D6 नान्यत्परमसंशयः (sic).

23 ^{a}) K3 D6 त्वा (for त्वां). — ^{b}) K1. 5 B1 Dn1 D2–6 प्रत्युद्यांति (for °दीयुर्). K3 नराधिप. — ^{c}) Ś1 तद्विग्रहो; K3 तन्निग्रहो. K2 om. from यथा up to महाबाहो (in 24^{c}). — ^{d}) B3 तथा (for त्वया). G3 त्वया कार्यं तथा परं.

24 K2 om. 24^{abc} (cf. v. l. 23). — ^{a}) Dc1 आख्यातव्यं. Ś1 भगवान् (for भवता). — ^{b}) K5 S (except G3) सर्वतः (for °शः). — ^{d}) K2 समयो; D6 सम्यग्ये (sic).

25 Before 25, MSS. ins. वैशंपायन उवाच. — ^{d}) Ś1 K3 पुरगुप्त्यां. K2 समादधे; T2 °ददत्; G1 °दिशत्. K4. 5 D1 पुरगुप्त्यै समादधे.

26 ^{a}) K3 Dc1 D3 कुटंब-; M कुडुंब-. K1 B3–5

७२

वैशंपायन उवाच ।
दीक्षाकाले तु संप्राप्ते ततस्ते सुमहर्त्विजः ।
विधिवद्दीक्षयामासुरश्वमेधाय पार्थिवम् ॥ १
कृत्वा स पशुबन्धांश्च दीक्षितः पाण्डुनन्दनः ।
धर्मराजो महातेजाः सहर्त्विग्भिर्व्यरोचत ॥ २
हयश्च हयमेधार्थं स्वयं स ब्रह्मवादिना ।
उत्सृष्टः शास्त्रविधिना व्यासेनामिततेजसा ॥ ३
स राजा धर्मजो राजन्दीक्षितो विबभौ तदा ।
हेममाली रुक्मकण्ठः प्रदीप्त इव पावकः ॥ ४
कृष्णाजिनी दण्डपाणिः क्षौमवासाः स धर्मजः ।
विबभौ द्युतिमान्भूयः प्रजापतिरिवाध्वरे ॥ ५
तथैवास्यर्त्विजः सर्वे तुल्यवेषा विशां पते ।
बभूवुरर्जुनश्चैव प्रदीप्त इव पावकः ॥ ६
श्वेताश्वः कृष्णसारं तं ससाराश्वं धनंजयः ।
विधिवत्पृथिवीपाल धर्मराजस्य शासनात् ॥ ७
विक्षिपन्गाण्डिवं राजन्बद्धगोधाङ्गुलित्रवान् ।　C. 14. 2119 B. 14. 73. 8 K. 14. 73. 8

Dc1 Dn1 D2–5 T1 G1. 3 तदा ; K2 सदा (for तथा). K4 D1 कुटंबतंत्रं च यथा ; D6 कुटुंबिनं च तत्रैव. —^{c}) K2 अनुपाल्य (for °मान्य). K3 महात्मानं ; D3 महीपाल. —^{d}) K3. 4 D6 युधिष्ठिरं (sic).

Colophon. — *Adhy. name :* K3 हयोत्सर्गः ; K4 D1 यज्ञदीक्षा ; K5 अर्जुनाश्वरक्षणसमादेशः ; G3 अश्वविसर्जनं ; M2. 3 अर्जुनसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : Ś1 87 ; B1. 2 71 (as in text) ; D1 M4 (*inf. lin.*) 72 ; D4 67 ; T1 58 ; T2 G M 57. — *Śloka no.* : Dn1 27.

72

1 T2 om. the ref. —^{a}) Ś1 च (for तु). —^{b}) K2. 5 ते तु ; D5. 6 ते स्युर् ; G2 तेषु ; G3 ते तं (for ते सु-). K2. 3 -महर्द्विजः (sic) ; K4 D1 -महर्षयः ; T2 -महाद्विजाः. —^{c}) K4 ईक्षयामासुर् ; D4 भिक्षया° (for दीक्षया°). —^{d}) K2 अश्वमेधाश्च पार्थिव.

2 ^{a}) K1. 5 D3. 4 S तु (for स). K1 D6 M1. 2 पशुबंधाः ; T G1 °मेधांस् ; M4 °मेधं (for °बन्धांश्). —^{b}) G3 S तु (for च). D1 कृत्वा पशुसबंधांश्च. —^{c}) G3 दीक्षितः पांडवोध्वरे. —^{d}) K2 सह ऋग्भिर्. K1 व्यरोचयत् ; D1 विरोचयत्.

3 ^{a}) M1 हयं. —^{b}) K2. 4. 5 D1 च (for स). —^{c}) D6 -विधिवान् (for -विधिना). —^{d}) S (except G3) व्यासेनाद्भुतकर्मणा.

4 ^{a}) K1 B1, 2. 4, 5 Dn1 D2–6 धर्मराड्राजन् ; K3 °राजोत्र ; B3 Dc1 °वद्राजन् ; T G1 राजधर्मेण ; G2 धर्मतो राजन् ; G3 राजशार्दूल (for धर्मजो राजन्). K4 D1 राजन्स धर्मराजो हि. —^{b}) G1 [ऽ]पि ; G3 [ऽ]ति- (for वि-). —^{c}) K2. 4. 5 D1 रुक्मशिखः ; M1–3 रुग्मकंठः. —^{d}) Ś1 K3 पर्वतः ; K2 पातकः (for पावकः). D5. 6 प्रदीप्तः पावको यथा.

5 ^{a}) D3 कृष्णाजीन- (sic). — K5 om. 5^{b}–6^{a}. —^{b}) Ś1 D3 क्षौमवासः. K3 स धर्मतः ; T2 स्वकर्मभिः. —^{c}) B3 D2 भूपः ; G3 देवः (for भूयः). —^{d}) K2 [अ]परः (for [अ]ध्वरे).

6 K5 om. 6^{a} (cf. v. l. 5). —^{a}) K4 D1 [अ]ध्वर्यवः ; B4 [अ]स्य द्विजाः ; T G1. 2 ऋत्विजः (for [अ]स्यर्त्विजः). —^{b}) Ś1 K3 B (except B4) D4 तुल्यवेशा. —^{c}) K1 B D (except D1) [अ]पि (for [ए]व). —^{d}) Ś1 पावकाः.

7 ^{a}) K5 T2 M कृष्णसारंगं (M1. 2 °गः) ; Cv °साराङ्गं (for °सारं तं). K2. 4 D1 श्वेताश्वं कृष्णसारंगं ; D6 कृतोश्वः कृष्णसारंगः ; G2. 3 श्वेताश्वः कपिकेतुश्च. —^{b}) K3 [अ]श्वो ; K4 D1 स ; K5 [अ]थ ; Cv [अ]श्वं (as in text). G3 साश्वश्चैव धनंजयः. — After 7^{b}, Dn1 D3. 4. 6 read 13^{c}–15^{b}, all repeating the same in the proper place. K5 B1. 2. 4. 5 om. 7^{cd}. K1 reads 7^{cd} after 18^{b} while B3 Dc1 Dn1 D2. 3. 6 repeat it after 18. —^{c}) D5 ततश्च (for विधिवत्). G2 पृथिवीपालान्. — Ś1 K3 D4. 5 om. (hapl.) 7^{d}–8^{c}.

8 K1 om. 8^{a}–13^{b}. Ś1 D4. 5 om. 8^{abc}. B1. 2 read 8^{a}–13^{b} after 15^{d}. B5 om. 8–16. —^{a})

C. 14. 2120
B. 14. 73. 8
K. 14. 73. 8

तमश्वं पृथिवीपाल मुदा युक्तः ससार ह ॥ ८
आकुमारं तदा राजन्नागमत्तत्पुरं विभो ।
द्रष्टुकामं कुरुश्रेष्ठं प्रयास्यन्तं धनंजयम् ॥ ९
तेषामन्योन्यसंमर्दादूष्मेव समजायत ।
दिदृक्षूणां हयं तं च तं चैव हयसारिणम् ॥ १०
ततः शब्दो महाराज दशाशाः प्रतिपूरयन् ।
बभूव प्रेक्षतां नृणां कुन्तीपुत्रं धनंजयम् ॥ ११
एष गच्छति कौन्तेयस्तुरगश्चैव दीप्तिमान् ।
यमन्वेति महाबाहुः संस्पृशन्धनुरुत्तमम् ॥ १२
एवं शुश्राव वदतां गिरो जिष्णुरुदारधीः ।
स्वस्ति तेऽस्तु व्रजारिष्टं पुनश्चैहीति भारत ॥ १३
अथापरे मनुष्येन्द्र पुरुषा वाक्यमब्रुवन् ।
नैनं पश्याम संमर्दे धनुरेतत्प्रदृश्यते ॥ १४
एतद्धि भीमनिर्ह्रादं विश्रुतं गाण्डिवं धनुः ।
स्वस्ति गच्छत्वरिष्टं वै पन्थानमकुतोभयम् ।
निवृत्तमेनं द्रक्ष्यामः पुनरेवं च तेऽब्रुवन् ॥ १५

K$_2$ विधिवद् (for विक्षिपन्). K$_{3.4}$ D$_1$ दिव्यं ; K$_5$ चापि (for राजन्). — ^{c}) D$_6$ ततश्च (for तमश्वं). K$_2$ पृथिवीपालस्. — ^{d}) K$_2$ तदा युक्तः ; K$_4$ D$_1$ सह्रोद्युक्तः (for मुदा युक्तः). D$_6$ ससावरः ; T$_2$ G$_1$ ससारथिः (for °र ह). Dn$_1$ D$_{2-4}$ च ; T$_1$ सः (for ह).

9 For the sequence in B$_{1.2}$, cf. v. l. 8. K$_1$ B$_5$ om. 9 (cf. v. l. 8). — ^{a}) T$_1$ G$_2$ तथा (for तदा). T$_2$ G$_1$ अ(T$_2$ आ)नु मार्गं तथा राजन्. — ^{b}) Ś$_1$ K$_{3.4}$ B$_4$ D$_5$ T$_2$ G$_{1.2}$ M$_4$ अगमत्तत् ; M$_{1.2}$ आगमांतं. K$_{2.4.5}$ D$_1$ तदा ; K$_3$ प्रभो ; T$_2$ तथा (for विभो). G$_3$ नगरं नागसाह्वयं. — G$_3$ om. 9^{c}–11^{b}. — ^{c}) B$_3$ द्रष्टुं. Ś$_1$ -कामः ; Dc$_1$ -कामाः. B$_3$ D$_{1.2}$ कुरुश्रेष्ठ.

10 For the sequence in B$_{1.2}$, cf. v. l. 8. K$_1$ B$_5$ om. 10 (cf. v. l. 8). G$_3$ om. 10 (cf. v. l. 9). — ^{a}) K$_5$ D$_6$ corrupt. — ^{b}) K$_5$ ग्रीष्मेव ; D$_6$ धिष्णं च ; T$_1$ आत्मा च ; T$_2$ आत्मनः ; M$_{1.2}$ ऊष्मवत्. D$_1$ समगायत (for °जायत). K$_2$ संकीर्णमिव जायत. — ^{c}) Dc$_1$ Dn$_1$ D$_4$ दिदृक्षुणां (sic). K$_{2.4}$ D$_1$ तत्र ; K$_3$ ते च ; K$_5$ B$_3$ D$_6$ चैव (for तं च). — ^{d}) K$_{2.4.5}$ B$_3$ D$_1$ T G$_{1.2}$ M$_3$ तथा ; D$_6$ तव (for चैव).

11 For the sequence in B$_{1.2}$, cf. v. l. 8. K$_1$ B$_5$ om. 11 (cf. v. l. 8). G$_3$ om. 11^{ab} (cf. v. l. 9). — ^{b}) B$_{1.2}$ दिवं खं ; Dn$_1$ D$_{2.3.5.6}$ दिशः खं (for दशाशाः). T$_1$ G$_{1.2}$ M$_4$ प्रत्यपूरयत् (T$_1$ °न्) ; M$_{1.2}$ पूरयन्नभः. K$_{2.4.5}$ D$_1$ तेषां हर्षसमुद्भवः ; D$_4$ दिशः खं परिपूरयन् ; T$_2$ आकाशं प्रत्यपूरयत्. — ^{c}) B$_3$ बभूवुः. K$_3$ D$_6$ प्रेक्ष्यतां. Ś$_1$ नूनं ; K$_4$ Dn$_1$ D$_{3.4}$ नृणां. G$_3$ बभूवुर्विस्मिता नृणां.

12 For the sequence in B$_{1.2}$, cf. v. l. 8. K$_1$ B$_5$ om. 12 (cf. v. l. 8). — ^{a}) Dc$_1$ गच्छंति. K$_2$ एवं गच्छंति कौंतेयं. — ^{b}) K$_2$ पुरगश्च (sic) ; D$_6$ तुरंगश्च. K$_5$ M$_{1.2}$ [ए]ष (for [ए]व). — ^{c}) Ś$_1$ K$_3$ T$_1$ G$_1$ त(T$_1$ G$_1$ स)मन्वेति ; K$_4$ D$_1$ यशोन्वेति ; T$_2$ समन्वेष. — ^{d}) K$_4$ D$_1$ संस्पृशंस्त्वामनुत्तमं.

13 For the sequence in B$_{1.2}$, cf. v. l. 8. K$_1$ om. 13^{ab} ; B$_5$ om. 13 (for both, cf. v. l. 8). Dn$_1$ D$_{3.4.6}$ read 13^{c}–15^{b} for the first time after 7^{b}. — ^{c}) K$_1$ D$_{4.6}$ (last two first time) [अ]विघ्नं ; B$_3$ °निष्टं ; M$_4$ °रिष्टः ; Cv °रिष्टं (as in text). — ^{d}) T G$_{1.2}$ M om. च. D$_4$ (first time) om. [इ]ति. K$_3$ चैवेहि ; K$_4$ D$_{1.6}$ (first time) चेहीति ; G$_3$ गच्छेति (for चैहीति).

14 For the repetition in Dn$_1$ D$_{3.4.6}$, cf. v. l. 13. B$_5$ om. 14 (cf. v. l. 8). — ^{a}) K$_2$ तत्र राजन् ; B$_3$ मनुष्येंद्रं. — ^{b}) K$_3$ मनुष्या ; D$_4$ (first time) पुरुषो. K$_{1.2}$ Dc$_1$ अब्रवीत्. D$_6$ (first time) पुरुषाणामवब्रुवन्. — ^{c}) K$_2$ मा (for न). Dc$_1$ पश्यामि. — ^{d}) K$_{2.4}$ D$_1$ एतस्य ; T G$_1$ एव प्र- (for एतत्प्र-).

15 For the repetition in Dn$_1$ D$_{3.4.6}$, cf. v. l. 13. B$_5$ om. 15 (cf. v. l. 8). — ^{a}) Ś$_1$ तु ; K$_3$ तद् (for हि). G$_3$ मेघ- (for भीम-). B$_3$ -निर्ह्रादी. — ^{b}) T$_1$ G$_1$ विश्रामं (for विश्रुतं). G$_3$ गांडिवं विश्रुतं धनुः. — After the first occurrence of 15^{b}, Dn$_1$ D$_{3.4.6}$ read 18^{ab}, repeating it in its proper place. K$_1$ om. 15^{c}–17^{d}. M transp. 15^{cd} and 16^{ab}. — ^{c}) K$_4$ D$_1$ गच्छंस्तु ; T$_2$ G$_1$ चैव तु (for गच्छतु). K$_2$ [अ]रिष्टास् ; K$_5$ B$_{1.3.4}$ D (except D$_1$) [अ]रिष्टो. K$_2$ ते ; K$_5$ [ऽ]यं (for वै). — ^{d}) D$_6$ यथा तम् (for पन्थानम्). K$_5$ B$_4$ M$_1$ अकुतोभयः. — G$_1$ om. 15^{c}–16^{b}. — ^{e}) B$_3$ Dc$_1$ Dn$_1$ D$_{5.6}$ द्रक्ष्याम. — ^{f}) Ś$_1$ एव च ; K$_{2.4.5}$ D$_1$ एवेति (for एवं च). K$_3$ पुनरेव पुरे ध्रुवं ;

एवमाद्या मनुष्याणां स्त्रीणां च भरतर्षभ ।
शुश्राव मधुरा वाचः पुनः पुनरुदीरिताः ॥ १६
याज्ञवल्क्यस्य शिष्यश्च कुशलो यज्ञकर्मणि ।
प्रायात्पार्थेन सहितः शान्त्यर्थं वेदपारगः ॥ १७
ब्राह्मणाश्च महीपाल बहवो वेदपारगाः ।
अनुजग्मुर्महात्मानं क्षत्रियाश्च विशोऽपि च ॥ १८
पाण्डवैः पृथिवीमश्वो निर्जितामस्त्रतेजसा ।
चचार स महाराज यथादेशं स सत्तम ॥ १९
तत्र युद्धानि वृत्तानि यान्यासन्पाण्डवस्य ह ।
तानि वक्ष्यामि ते वीर विचित्राणि महान्ति च ॥२०
स हयः पृथिवीं राजन्प्रदक्षिणमरिंदम ।
ससारोत्तरतः पूर्वं तन्निबोध महीपते ॥ २१
अवमृद्नन्स राष्ट्राणि पार्थिवानां हयोत्तमः ।
शनैस्तदा परिययौ श्वेताश्वश्च महारथः ॥ २२
तत्र संकलना नास्ति राज्ञामयुतशस्तदा ।
येऽयुध्यन्त महाराज क्षत्रिया हतबान्धवाः ॥ २३
किराता विकृता राजन्बहवोऽसिधनुर्धराः ।
म्लेच्छाश्चान्ये बहुविधाः पूर्वं विनिकृता रणे ॥ २४ C. 14. 2137 B. 14. 73. 25 K. 14. 73. 24

B_{1-4} Dc_1 D_{2-4} पुनरेष्यति च (D_3 ते) ध्रुवं ; Dn_1 $D_{5.6}$ °रेष्यत्युदारधीः.

16 B_5 om. 16 (cf. v. l. 8). K_1 om. 16 ; G_1 om. 16^{ab} (for both, cf. v. l. 15). Dn_1 $D_{5.6}$ om. 16. M transp. 15^{cd} and 16^{ab}. — ^{a}) K_4 वाचं ; D_1 ते च ; G_3 आदि (for आद्या). T_1 नायमन्यो मनुष्याणां. — ^{b}) K_4 D_1 श्रुत्वा च ; G_3 अर्जुनो (for स्त्रीणां च). K_4 भरतर्षभः. — ^{d}) K_2 तदेरिताः (sic) ; K_4 B (B_5 om.) $D_{1.2.4}$ उदारधीः ; D_3 अधीरधीः (for उदीरिताः).

17 K_1 om. 17 (cf. v. l. 15). — ^{a}) $Ś_1$ $M_{1.2.4}$ यज्ञवल्कस्य ; K_2 D_1 T_1 G_1 याज्ञवल्क्यश्च (for °वल्क्यस्य). K_5 B_4 तु (for च). $B_{1.2.5}$ Dc_1 G_3 याज्ञवल्क्यः सशिष्यश्च. — ^{c}) D_4 संयुक्तः ; D_6 सहिताः. T_1 प्रायास्तां पार्थसहितौ. — ^{d}) D_3 -पारग ; D_6 °गाः ; T_1 G_1 °गौ.

18 Dn_1 $D_{3.4.6}$ read 18^{ab}, for the first time, after the first occurrence of 15^{b}. K_3 B_5 G_1 om. (hapl.) 18^{ab} ; $Ś_1$ reads it on marg. — ^{a}) D_5 पांडवेयं (for ब्राह्मणाश्च). K_2 महीपालं ; $M_{1.2}$ महीपाला. — ^{b}) B_2 $M_{1.2}$ वेदवेदांगपारगाः. — After 18^{b}, K_1 reads 7^{cd}. K_1 om. 18^{cd}. — ^{c}) $Ś_1$ महाराज ; K_4 D_1 °त्मानः. — ^{d}) K_3 क्षत्रियश्च. K_4 हि (for the first च). D (except D_1) विशां पते ; G_2 विशोपि वा (for विशोऽपि च). K_2 क्षत्रिया भरतर्षभ. — After 18, B_3 Dc_1 Dn_1 $D_{2.3.6}$ repeat 7^{cd}.

19 ^{a}) K_2 पुतां ; K_5 सोश्वो (for अश्वो). D_3 पांडवैः पृथिवीपालो. — ^{b}) D_6 नियंताम् (for निर्जि°). $K_{2.5}$ स्वेन ; K_4 D_1 S शस्त्र- (G_1 °त्रु-) ; B_3 मंत्र- (for अस्त्र-). — ^{c}) K_4 D_1 च ; T G_1 सु- (for स). K_2 महाराजो ; $M_{1.2}$ °तेजा. — ^{d}) K_1 यथादेशी ; K_4 D_1 °देयं. $Ś_1$ च सर्वशः ; K_3 यथासुखं ; T_2 G_2 M_2 च सत्तमः.

20 ^{a}) T_2 यत्र (for तत्र). K_2 युक्तानि (for युद्धानि). $D_{5.6}$ T_1 $G_{1.2}$ तत्र वृत्तानि युद्धानि. — ^{b}) K_4 D_1 हि ; Dc_1 च (for ह). B_3 T_2 G_1 यान्यासन्पांडवैः सह ; D_6 यानि यानि च पांडव. — D_6 om. 20^{cd}.

21 B_5 om. (hapl.) 21^{b}–24^{a}. — ^{b}) K_1 B_{1-4} D (except D_1) अवर्तत (for अरिंदम). — ^{c}) $B_{1.4}$ Dc_1 सागरोत्तरतः पूर्वं. — ^{d}) T_1 सं- (for तन्).

22 B_5 om. 22 (cf. v. l. 21). — ^{a}) K_4 अवगृह्णन् ; K_5 °मृद्य ; M_4 अपमृद्नन् ; Cv अपामार्जन् (for अवमृद्नन्). $Ś_1$ K_3 अपमृद्य सहस्राणि. — ^{c}) K_2 $M_{1.2}$ तदोपरि ; K_4 D_1 G_3 तथा परि- ; G_1 तदा प्लवं (for तदा परि-).

23 B_5 om. 23 (cf. v. l. 21). — ^{a}) $Ś_1$ K_3 Cv संकल्पना ; $K_{1.5}$ Dn_1 D_{2-6} °गणना ; S °कुलता (for °कलना). K_2 तत्र तत्र महाराज. — ^{b}) K_5 T_2 $G_{1.2}$ तथा (for तदा). K_2 राजानः शतशस्तदा. — ^{c}) K_4 Dc_1 D_1 ते (for ये). K_2 युयुध्यंत ; K_3 ये युध्यंते ; G_1 येबुध्यंत ; G_3 अयुध्यंत (for येऽयु°). — ^{d}) K_3 रण- (for हत-). D_6 यान्याहुस्तव बांधवाः.

24 B_5 om. 24^{a} (cf. v. l. 21). — ^{a}) K_2 corrupt. K_3 T G_1 किरात-. K_1 B (B_5 om.) D (except D_1) यवना ; K_5 निहता ; Cv [आ]विष्कृता (for विकृता). — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1.5}$ Dn_1 D_{2-6} G_3 [ऽ]पि ; $K_{2.4}$ D_1 [ऽ]स्मिन् ; G_2 हि (for ऽसि-). T G_1 सहसैकध(T_2 °देवध- ;

C. 14. 2137
B. 14. 73. 26
K. 14. 73. 25

आर्याश्च पृथिवीपालाः प्रहृष्टनरवाहनाः ।
समीयुः पाण्डुपुत्रेण बहवो युद्धदुर्मदाः ॥ २५
एवं युद्धानि वृत्तानि तत्र तत्र महीपते ।
अर्जुनस्य महीपालैर्नानादेशनिवासिभिः ॥ २६
यानि तूभयतो राजन्प्रतप्तानि महान्ति च ।
तानि युद्धानि वक्ष्यामि कौन्तेयस्य तवानघ ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

७३

वैशंपायन उवाच ।
त्रिगर्तैरभवद्युद्धं कृतवैरैः किरीटिनः ।
महारथसमाज्ञातैर्हतानां पुत्रनप्तृभिः ॥ १
ते समाज्ञाय संप्राप्तं यज्ञियं तुरगोत्तमम् ।
विषयान्ते ततो वीरा दंशिताः पर्यवारयन् ॥ २
रथिनो बद्धतूणीराः सदश्वैः समलंकृतैः ।
परिवार्य हयं राजन्ग्रहीतुं संप्रचक्रमुः ॥ ३
ततः किरीटी संचिन्त्य तेषां राज्ञां चिकीर्षितम् ।
वारयामास तान्वीरान्सान्त्वपूर्वमरिंदमः ॥ ४
तमनादृत्य ते सर्वे शरैरभ्यहनंस्तदा ।

G$_1$ °सैव ध)नुर्धराः. — ^{c}) K$_2$ Dn$_1$ च बहुधा; G$_3$ [ऽ]पि निकृताः (for बहुविधाः). — ^{d}) K$_1$ B$_{1,2}$ Dn$_1$ D$_{2,3,5,6}$ ये (for वि-). G$_3$ पुरा राजन्महारणे.

25 ^{a}) K$_4$ D$_1$ आचार्य-; D$_6$ आपश्च (for आर्याश्च). — ^{b}) T$_2$ G$_1$ प्रहृष्टा. Dc$_1$ -बल- (for -नर-). — ^{c}) Ś$_1$ K$_3$ समेयुः; T$_2$ ते ययुः.

26 ^{a}) G$_3$ जातानि (for वृत्तानि). K$_{1,5}$ B$_{1,2}$ D (except Dc$_1$ D$_1$) T G$_{1,2}$ एवं वृत्तानि युद्धानि. — G$_1$ om. 26^b–27^c. — ^{b}) S (G$_1$ om.) विशां पते (for महीपते). — ^{c}) K$_2$ महीपाल. — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1,3}$ B D (except D$_1$) -समागतैः (for -निवासिभिः).

27 G$_1$ om 27^{abc} (cf. v. l. 26). — ^{a}) T यान्यत्र हयतो राजन्. — ^{b}) B$_3$ प्रतस्तानि; S (G$_1$ om.) प्रवृत्तानि (for प्रतप्तानि). K$_3$ बहूनि (for महान्ति). — ^{c}) K$_{4,5}$ D$_1$ तानि वक्ष्यामि कौंतेय (K$_5$ युद्धानि). — ^{d}) Ś$_1$ K$_3$ G$_3$ महात्मनः; K$_{2,5}$ T$_2$ तदानघ. K$_4$ D$_1$ यस्य यस्य तदानघ.

Colophon. — *Adhy. name :* K$_2$ अश्वानुसारणं; K$_3$ हयोत्सर्गः; K$_4$ D$_1$ अश्वसंचारणं; K$_5$ साश्वप्रचारः; B$_{1,3}$ अश्वानुसारं; T G$_1$ M$_{1-3}$ हयचर्या. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś$_1$ 88; B$_{1,2}$ 72 (as in text); Dn$_1$ M$_4$ (*inf. lin.*) 73; D$_4$ 68; T$_1$ 59; T$_2$ G$_{1,2}$ M 58; G$_3$ 71.

73

1 ^{a}) K$_3$ त्रिगंतैर्. — ^{b}) D$_4$ -वीरैः (for -वैरैः). Ś$_1$ K$_{4,5}$ G$_{1,2}$ किरीटिना. — ^{c}) G$_3$ M$_3$ -समाख्यातैर्. — ^{d}) D$_3$ हतानि. K$_2$ हतपुत्रस्वबंधुभिः; D$_1$ हतानां पुत्र ते ध्रुवं.

2 ^{a}) K$_2$ B$_{3-5}$ Dc$_1$ T G M$_{1,2}$ तमाज्ञाय. K$_3$ ते तमाज्ञाय समं प्राप्तं (hypermetric); K$_4$ D$_1$ तमाज्ञाय तु संप्राप्तं. — ^{b}) K$_5$ S याज्ञि(T$_2$ G$_3$ M$_{1,2}$ °ज्ञी)यं. — ^{c}) K$_1$ B (except B$_3$) Dn$_1$ D$_{2-4}$ विषयांतं. K$_5$ च ते (for ततो). B$_3$ G$_3$ M$_3$ वीर; B$_5$ वीरं. — ^{d}) Ś$_1$ K$_3$ रुषिताः; D$_6$ दंशताः; S दंसिताः.

3 ^{b}) Ś$_1$ K$_{2-5}$ D$_1$ समलंकृताः; Dc$_1$ सदलंकृतैः. — ^{c}) K$_1$ परिचार्य; K$_3$ पर्यवार्य (sic). — ^{d}) K$_{1,2}$ D$_6$ गृहीतुं (sic). K$_{4,5}$ T G M$_{1,2,4}$ उप-; D$_3$ तं प्र-; M$_3$ परि- (for संप्र-).

4 ^{a}) K$_2$ संज्ञाय (for संचिन्त्य). — ^{b}) K$_1$ B D (except D$_1$) तत्र; T G$_{1,2}$ राजन् (for राज्ञां). — ^{c}) K$_5$ S सर्वान् (for वीरान्). — ^{d}) K$_{3,5}$ B$_{4,5}$ Dn$_1$ S (except M$_{1,2}$) अरिंदम.

5 ^{a}) K$_1$ तदा; K$_5$ B D (except D$_{1,4}$) तद् (for तम्). M$_2$ अनादृश्य (sic) (for °दृत्य). — ^{b}) K$_{2,4}$ D$_1$ अभ्यर्दयंस्; G$_3$ °किरंस्; M अवधिषुस् (for अभ्य-

तमोरजोभ्यां संछन्नांस्तान्किरीटी न्यवारयत् ॥ ५
अब्रवीच्च ततो जिष्णुः प्रहसन्निव भारत ।
निवर्तध्वमधर्मज्ञाः श्रेयो जीवितमेव वः ॥ ६
स हि वीरः प्रयास्यन्वै धर्मराजेन वारितः ।
हतबान्धवा न ते पार्थ हन्तव्याः पार्थिवा इति ॥ ७
स तदा तद्वचः श्रुत्वा धर्मराजस्य धीमतः ।
तान्निवर्तध्वमित्याह न न्यवर्तन्त चापि ते ॥ ८
ततस्त्रिगर्तराजानं सूर्यवर्माणमाहवे ।
वितत्य शरजालेन प्रजहास धनंजयः ॥ ९
ततस्ते रथघोषेण खुरनेमिस्वनेन च ।
पूरयन्तो दिशः सर्वा धनंजयमुपाद्रवन् ॥ १०
सूर्यवर्मा ततः पार्थे शराणां नतपर्वणाम् ।
शतान्यमुञ्चद्राजेन्द्र लघ्वस्त्रमभिदर्शयन् ॥ ११
तथैवान्ये महेष्वासा ये तस्यैवानुयायिनः ।
मुमुचुः शरवर्षाणि धनंजयवधैषिणः ॥ १२
स ताञ्ज्यापुङ्खनिर्मुक्तैर्बहुभिः सुबहूञ्शरान् ।
चिच्छेद पाण्डवो राजंस्ते भूमौ न्यपतंस्तदा ॥ १३
केतुवर्मा तु तेजस्वी तस्यैवावरजो युवा ।
युयुधे भ्रातुरर्थाय पाण्डवेन महात्मना ॥ १४
तमापतन्तं संप्रेक्ष्य केतुवर्माणमाहवे ।

C. 14. 2155
B. 14. 74. 15
K. 14. 74. 15

हनंस्). —^{c}) K4 D1 रजस्तमोभ्यां; B1 तमोरजोभिः (for °रजोभ्यां). K2 Dc1 D4. 6 संछिन्नांस्. —^{d}) K2 किरीटी तान् (by transp.). D6 [अ]न्ववारयत् (for न्यवा°).

6 ^{a}) K1. 5 B D (except D1) तानब्रवीत् (for अब्रवीच्च). —^{c}) K1 निवर्तस्व. —^{d}) K4 जीवनम् (for जीवितम्). K1. 2. 4. 5 D (except D2) T G1. 2 च (for वः). Ś1 K3 श्रेयो नो जीवितं च वः.

7 ^{a}) K5 सोहं (sic); Dn1 स ह; G3 स्वयं (for स हि). K2 Dc1 वीर; K5 M2 वीराः. K3 प्रहास्यन्. —^{b}) K4 D1 धर्मपुत्रेण. G3 पालितः (for वारितः). —^{c}) Hypermetric. Ś1 K2–4 D1 हतानां तु; D4 हतवान्या (sic); S अबांधवा (for हतबान्धवा). D3 om. न. Cv अबांधवा रणे वीर. —^{d}) Dc1 बांधवा; G3 क्षत्रिया (for पार्थिवा).

8 ^{a}) T1 G1 [अ]स्य (for तद्). Ś1 K1. 2. 4 B2. 3. 5 Dc1 D1–4 स्मृत्वा; G3 श्रीमान् (for श्रुत्वा). —^{b}) D6 तद्वचः; G1 धर्मतः (for धीमतः). —^{c}) Ś1 G1 तन्; T सं- (for तान्). D6 M2 [आ]हुर्. —^{d}) Ś1 K2 D4 निवर्तंत. Ś1 K3 [ए]व ते; M3 [आ]हवे (for [अ]पि ते).

9 ^{a}) K2 त्रिगंत-; D4 त्रीगर्त-. —^{b}) K2 -धर्माणम्; D1 -चर्माणम्. —^{c}) K1 D2–4 विजित्य; K2 ऋत्विज्य (sic); B D5. 6 विचि(D6 °चिं)त्य; T G1. 2 M1–3 विनद्य (for वितत्य). —^{d}) Ś1 K2. 5 D1 T1 G1 प्रजहार; G3 °घान.

10 ^{a}) K4 D1 G3 स (for ते). —^{b}) K2. 3 B (except B3) D (except D1) G3 रथ- (for खुर-). T -स्वरेण (for -स्वनेन). —^{c}) G3 पूरयन्पृथिवीं सर्वां. —^{d}) K3 G3 उपाद्रवत्.

11 ^{a}) B1. 2 Dn1 D5. 6 M पार्थं. K2 सूर्यधर्मा ततः पार्थः. —^{c}) Ś1 व्रातानि; K3 शतान्; D6 स तानि (for शतानि). K2 शतानि कार्मुके युक्त्वा. —^{d}) K3. 5 लघुत्वम्; G3 लाघवम् (for लघ्वस्त्रम्). K2. 4. 5 D1 उप-; Dc1 अति-; D5. 6 सम- (sic); G3 स्वं हि (for अभि-).

12 ^{a}) T M [अ]न्ये च (for [ए]वान्ये). —^{b}) K1 B D (except D1) ये च तस्य; G2 damaged; G3 तस्य चैव (for ये तस्यैव). K2 ये च तस्यानुजीविनः. —^{d}) T1 -शरैषिणः; T2 -जयै° (for -वधै°).

13 ^{a}) K4 D1 तार्क्ष- (for ताञ्ज्या-). K1 B Dc1 D2–6 -मुख- (for -पुङ्ख-). B Dc1 T2 G2 M -निर्मुक्तान्. K5 स तानापुंखनिर्मुक्तान्; G3 ततस्त्रिगर्तनिर्मुक्तान्. —^{b}) Dc1 सुमहा-; T2 G3 स बहूञ्. — B2 corrupt for 13^{cd}. —^{c}) K3 गांडिवो (for पाण्डवो). —^{d}) D5 स (for ते). — K1 om. 13^{d}–15^{c}.

14 K1 om. 14 (cf. v. l. 13). —^{a}) K3. 4 D1 केतुधर्मा. K2 G3 च; K4 D1 [अ]पि; G2 [अ]ति- (for तु). —^{b}) K2 तथा (for तस्य). K4 D1 [अ]नुचरो (for [अ]वरजो). —^{d}) B D (except D1) यशस्विना (for महात्मना).

15 K1 om. 15^{abc} (cf. v. l. 13). —^{a}) G3 आयांतं तु (for आपतन्तं). —^{b}) K4 D1 केतुधर्माणम्. —^{c}) Ś1 K3 B अभ्यहन्; K2 अभ्यर्दन्; Dc1 अहनन्; D1 अभ्यनन्. —^{d}) K1 बाणौघान् (for बीभत्सुः). K2 अपराजितः (for परवीरहा).

C. 14. 2155
B. 14. 74. 15
K. 14. 74. 15

अभ्यघ्नन्निशितैर्बाणैर्बीभत्सुः परवीरहा ॥ १५
केतुवर्मण्यभिहते धृतवर्मा महारथः ।
रथेनाशु समावृत्य शरैर्जिष्णुमवाकिरत् ॥ १६
तस्य तां शीघ्रतामीक्ष्य तुतोषातीव वीर्यवान् ।
गुडाकेशो महातेजा बालस्य धृतवर्मणः ॥ १७
न संदधानं ददृशे नाददानं च तं तदा ।
किरन्तमेव स शरान्ददृशे पाकशासनिः ॥ १८
स तु तं पूजयामास धृतवर्माणमाहवे ।
मनसा स मुहूर्तं वै रणे समभिहर्षयन् ॥ १९
तं पन्नगमिव क्रुद्धं कुरुवीरः स्मयन्निव ।
प्रीतिपूर्वं महाराज प्राणैर्न व्यपरोपयत् ॥ २०
स तथा रक्ष्यमाणो वै पार्थेनामिततेजसा ।
धृतवर्मा शरं तीक्ष्णं मुमोच विजये तदा ॥ २१
स तेन विजयस्तूर्णमस्यन्विद्धः करे भृशम् ।
मुमोच गाण्डीवं दुःखात्तत्पपाताथ भूतले ॥ २२
धनुषः पततस्तस्य सव्यसाचिकराद्विभो ।
इन्द्रस्येवायुधस्यासीद्रूपं भरतसत्तम ॥ २३
तस्मिन्निपतिते दिव्ये महाधनुषि पार्थिव ।

---

16 ^{a}) K$_4$ D$_1$ केतुधर्मणि. — ^{b}) K$_4$ धृतधर्मा; D$_1$ वृत्तधर्मा; T$_2$ G$_1$ कृतवर्मा. K$_1$ D$_{1, 5, 6}$ महारथाः. — ^{c}) K$_2$ हतेन (for रथेन). K$_1$ B D (except D$_1$) समुत्पत्य (for समावृत्य). — ^{d}) D$_6$ तीरैर् (sic) (for शरैर्). D$_1$ जिष्णुर्. K$_2$ अथाकिरत्; D$_1$ इवा°; G$_2$ अवारयत् (for °किरत्).

17 ^{a}) Ś$_1$ K$_{2, 5}$ प्रेक्ष्य; K$_{3, 4}$ D$_1$ T G$_{1, 2}$ M वीक्ष्य; G$_3$ ज्ञात्वा (for ईक्ष्य). — ^{c}) K$_3$ महावीर्यो; B$_{1, 2}$ °राज (for °तेजा). — ^{d}) T$_1$ G$_1$ कृतवर्मणः (for धृत°). K$_4$ D$_1$ रणेस्य धृत(D$_1$ दत्त)धर्मणः.

18 ^{a}) K$_2$ corrupt. G$_3$ अद्राक्षीन् (for ददृशे). — ^{b}) Ś$_1$ K$_3$ नादधानं. D$_6$ om. च तं. K$_3$ M$_3$ च तं तथा; K$_5$ तथा च तं; G$_3$ तथा तथा (for च तं तदा). — ^{cd}) Ś$_1$ K$_{2, 3}$ B$_3$ च; K$_4$ D$_1$ तु (for स). T G$_{1, 2}$ transp. स शरान् and ददृशे. D$_6$ corrupt for 18^d.

19 ^{a}) K$_3$ च तं; K$_{4, 5}$ B$_{3, 4}$ Dc$_1$ D$_1$ G$_3$ तं सं- (for तु तं). — ^{b}) D$_1$ वृत्तवर्माणम्; T$_2$ G$_1$ कृत°. B$_{3, 4}$ Dc$_1$ अर्जुनः (for आहवे). — ^{c}) D$_6$ मनसि. Ś$_1$ K$_3$ [ए]व; K$_4$ Dc$_1$ D$_1$ T$_1$ G$_1$ M सु-; Dn$_1$ T$_2$ तु (for स). — ^{d}) D$_6$ स रोम- (sic) (for समभि-). — After 19, S ins.:

145* न विव्याध रणे क्रुद्धः कुन्तीपुत्रो हसन्निव ।
सौभद्रस्येव तत्कर्म दृष्ट्वा बालस्य विस्मितः ।

[(L. 1) G$_1$ corrupt for the prior half. G$_3$ तं (for न). T$_2$ गृध्नन्; G$_2$ M$_1$ क्रुद्धं. G$_3$ कुरुवीरः स्मयन्निव (= 20^b) (for the post. half). — (L. 2) M$_3$ [ए]व (for [इ]व). M$_2$ वीक्षितः (for विस्मितः).]

20 K$_2$ om. 20. — ^{a}) K$_4$ D$_1$ क्रुद्धः. — ^{b}) K$_4$ हसन्निव. — ^{c}) K$_3$ प्रत्यविध्यन् (for प्रीतिपूर्वं). B D (except D$_1$) महाबाहुः (for °राज). — ^{d}) T G न च (T$_1$ G$_3$ च न) प्राणैर्व्ययोज(G$_1$ °रोच)यत्; M बा(M$_{3. 4}$ प्रा)णैर्न व्यवरोध(M$_{3. 4}$ °प)यत्.

21 ^{a}) D$_4$ तदा. K$_{2, 4}$ B$_5$ D$_4$ G$_1$ रक्षमाणो. K$_4$ D$_1$ M$_{1, 2}$ [ऽ]पि (for वै). — ^{c}) K$_4$ धृतधर्मा; D$_1$ वृत्त°; D$_6$ धृतवता; T$_2$ G$_1$ कृतवर्मा. K$_{1, 2}$ B D (except D$_1$) शरं दीप्तं; G$_3$ शरांस्तीक्ष्णान्. — ^{d}) K$_5$ Dc$_1$ तथा (for तदा).

22 ^{a}) Dc$_1$ च जयस्; D$_5$ विजयं. — ^{b}) K$_1$ B Dc$_1$ Dn$_1$ D$_{2-6}$ T$_2$ आसीद्; K$_{2. 4. 5}$ D$_1$ सम्यग्; T$_1$ M$_{1-3}$ अस्य; G$_2$ असौ (for अस्यन्). K$_2$ करौ; G$_3$ शरैः (for करे). M$_{1, 2}$ धृतं (for भृशम्). — ^{c}) Ś$_1$ K$_{3, 5}$ G$_3$ M$_4$ (*inf. lin.*) हस्तात्; K$_1$ B$_{1, 2}$ D (except Dc$_1$ D$_1$) मोहात् (for दुःखात्). — ^{d}) K$_{2, 4, 5}$ D$_1$ च (for [अ]थ).

23 ^{a}) D$_6$ पतितस्. K$_2$ धनुषस्य ततस्तस्य (corrupt). — ^{b}) K$_2$ क्षितौ; K$_4$ D$_1$ प्रभो (for विभो). — ^{c}) K$_{4, 5}$ D$_1$ ऐंद्रस्य. K$_4$ D$_1$ [ए]व (for [इ]व). — For 23^{cd}, Ś$_1$ K$_{1-3}$ B Dc$_1$ Dn$_1$ D$_{2-6}$ subst.:

146* बभूव सदृशं रूपं शक्रचापस्य भारत ।

[Ś$_1$ K$_3$ B$_{3-5}$ पार्थिव (for भारत).]

24 ^{a}) K$_4$ न (for नि-). — ^{b}) K$_4$ Dc$_1$ Dn$_1$ T$_2$ G$_3$ M$_4$ पार्थिवः; M$_{1, 2}$ भारत. — ^{c}) K$_{2, 4}$ D$_1$ सुस्वरं; D$_{5, 6}$ सुस्वनं (D$_6$ °ने). T$_1$ G$_1$ चकार निस्वनं घोरं; G$_3$ विजहास स्वनं राजन्. — ^{d}) K$_4$ D$_1$ वृत(D$_1$ °त्त)धर्मा. T$_1$ तमाहवे (for महा°). K$_3$ G$_1$ धृ(G$_1$ कृ)तवर्माणमाहवे; T$_2$ कृतवर्मा महारथः.

जहास सस्वनं हासं धृतवर्मा महाहवे ॥ २४
ततो रोषान्वितो जिष्णुः प्रमृज्य रुधिरं करात् ।
धनुरादत्त तद्दिव्यं शरवर्षं ववर्ष च ॥ २५
ततो हलहलाशब्दो दिवस्पृगभवत्तदा ।
नानाविधानां भूतानां तत्कर्मातीव शंसताम् ॥ २६
ततः संप्रेक्ष्य तं क्रुद्धं कालान्तकयमोपमम् ।
जिष्णुं त्रैगर्तका योधास्त्वरिताः पर्यवारयन् ॥ २७
अभिसृत्य परीप्सार्थं ततस्ते धृतवर्मणः ।
परिवव्रुर्गुडाकेशं तत्राक्रुध्यद्धनंजयः ॥ २८
ततो योधाञ्जघानाशु तेषां स दश चाष्ट च ।
महेन्द्रवज्रप्रतिमैरायसैर्निशितैः शरैः ॥ २९
तांस्तु प्रभग्नान्संप्रेक्ष्य त्वरमाणो धनंजयः ।
शरैराशीविषाकारैर्जघान स्वनवद्धसन् ॥ ३०
ते भग्नमनसः सर्वे त्रैगर्तकमहारथाः ।
दिशो विदुद्रुवुः सर्वा धनंजयशरार्दिताः ॥ ३१
त ऊचुः पुरुषव्याघ्रं संशप्तकनिषूदनम् ।
तव स्म किंकराः सर्वे सर्वे च वशगास्तव ॥ ३२
आज्ञापयस्व नः पार्थ प्रह्वान्प्रेष्यानवस्थितान् ।

C. 14. 2173
B. 14. 74. 33
K. 14. 74. 34

---

25 ^{a}) K_{1} B D (except D_{1}) रोषार्दितो ; G_{1} रोषजितो . — ^{b}) $M_{1.2}$ प्रमृद्य . K_{1} रुचिरं (for रुधिरं). M_{1} करं . K_{4} D_{1} प्रभुज्य रुचिरं करे (sic). — ^{c}) $K_{2.4}$ D_{1} आदाय (for आदत्त). K_{3} तदादाय धनुर्दिव्यं . — ^{d}) K_{1} $B_{1.3–5}$ D (except D_{1}) शरवर्षैर् . Ś$_{1}$ $K_{3–5}$ D_{1} मुमोच ह (K_{3} च); K_{2} च वीर्यवान् (for ववर्ष च). B_{2} शरवर्षैरवाकिरत् .

26 ^{a}) K_{2} हलहलो ; D_{4} हळहळा- . — ^{b}) T G $M_{1.4}$ दिविस्पृग् . Ś$_{1}$ K_{3} इव भारत (for अभवत्तदा). — ^{d}) K_{1} Dn_{1} $D_{2.3.5.6}$ कर्माणि प्र- ; $B_{1.2}$ °भिप्र- (for °तीव).

27 ^{a}) K_{1} संप्रेत्य . Ś$_{1}$ $K_{1.3.5}$ B D (except D_{1}) संक्रुद्धं (Dc_{1} °द्धः) (for तं क्रुद्धं). — ^{c}) K_{5} $D_{1.5.6}$ त्रैगर्तिका . $K_{2.3}$ योधाश्च (K_{3} °स्तं) (hypermetric); $M_{1–3}$ यौधास् . Ś$_{1}$ जिष्णुं त्रैगर्तयोधास्तं . — ^{d}) Ś$_{1}$ त्वरितं ; K_{1} B D (except D_{1}) परीताः .

28 ^{a}) K_{1} अभिश्रुत्य ; K_{2} °द्रुत्य ; D_{1} °वृत्य . D_{1} पराशार्थं (for परीप्सार्थं). — ^{b}) K_{4} D_{1} धर्मधर्मणः ; G_{1} M_{2} कृतवर्मणः (M_{2} °णा). — ^{c}) K_{2} -चक्रुर् (for -वव्रुर्). — ^{d}) $K_{1.2}$ D_{3} क्रुध्यद् . D_{6} $G_{1.3}$ तत्र क्रुद्धं धनंजयं .

29 ^{a}) $M_{1–3}$ यौधाञ् . — ^{b}) Ś$_{1}$ च (for स). K_{4} दश दश (for स दश च). K_{2} अर्जुनः परवीरहा ; K_{3} तेषां मध्यमवाप्य च ; K_{5} D_{1} योधान्दश शताष्ट च ; S (except G_{3}) तेषां सप्तशतानि तु . — K_{2} om. 29^{cd}. — ^{d}) $K_{3.4}$ आयतै(K_{4} °शै)र् (for आयसैर्). K_{1} $B_{1.2}$ Dn_{1} $D_{2–6}$ बहुभिः (for निशितैः). M_{2} (also as in text) तदा (for शरैः).

30 ^{a}) Ś$_{1}$ $K_{1.3}$ B_{1} Dn_{1} $D_{2–6}$ तान्सं- ; K_{4} $B_{3.4}$ Dc_{1} D_{1} स तान् ; $B_{2.5}$ तान्स ; T_{1} तान्सु- . K_{2} प्रभाग्रान् ; T $G_{1.2}$ भग्नान्सु- (T_{2} G_{2} °न्स) (for प्रभग्नान्). — ^{c}) G_{3} जघान (for शरैर्). — ^{d}) K_{2} corrupt. K_{1} स्वरवद् ; T_{2} स्वनवान् . Ś$_{1}$ K_{3} श्वसन् (for हसन्). G_{3} सायकैः स्वैरवर्धयन् .

31 ^{a}) M_{2} के (for ते). K_{2} त्रस्त- (for भग्न-). — $M_{1.2}$ om. (hapl.) 31^{b}–32^{c}. — ^{b}) K_{1} त्रैगर्तका ; K_{2} त्रिगर्तक- ; $B_{3–5}$ Dc_{1} त्रिगर्तस्य ; G_{3} त्रैगर्तास्तु (for °र्तक-). — ^{c}) K_{1} B Dn_{1} $D_{2–6}$ [ऽ]भि- (for वि-). K_{1} $B_{1.2.5}$ Dn_{1} $D_{2–6}$ राजन् ; K_{2} भग्ना ; K_{4} D_{1} $M_{3.4}$ त्रस्ता ; K_{5} $B_{3.4}$ Dc_{1} सर्वे ; T $G_{1.2}$ त्रासाद् ; G_{3} तत्र (for सर्वा). — ^{d}) G_{3} -शराचिताः (for °र्दिताः). — After 31, S ($M_{1.2}$ om.) ins. :

147* हतावशिष्टा हि पुरा पार्थं दृष्टपराक्रमाः ।

32 $M_{1.2}$ om. 32^{abc} (cf. v. l. 31). — ^{a}) $K_{1.2.5}$ $B_{1.2}$ Dn_{1} $D_{2–6}$ T $G_{2.3}$ तमूचुः ; $K_{3.4}$ D_{1} ऊचुस्ते (by transp.); Dc_{1} दुद्रुवुः . K_{2} -व्याघ्रौ ; D_{3} G_{3} M_{3} -व्याघ्र . — ^{b}) $K_{1.2.5}$ B_{2} Dc_{1} Dn_{1} $D_{2–4.6}$ संसप्तक- . Ś$_{1}$ B (except B_{4}) $M_{3.4}$ -निसूदनं . K_{4} D_{1} संसप्तकनिषूदकं . — ^{c}) Ś$_{1}$ तथा स्म ; K_{1} तवास्मि ; K_{2} वयं च ; B_{3} भवामः ; Dn_{1} नताः स्म (for तव स्म). K_{3} तव स्मो वशगाः सर्वे . — ^{d}) Dn_{1} D_{5} सर्वे वै ; M_{1} ससैन्या (for सर्वे च). D_{3} तदा (for तव). K_{4} D_{1} वयं च वशगास्तथा .

33 ^{b}) Ś$_{1}$ प्राज्यान् ; K_{3} पूज्यान् (for प्रह्वान्). K_{3} $M_{2.4}$ प्रेक्ष्यान् ; B_{1} प्रोष्यान् . K_{2} D_{1} प्रियंकरान् ; T_{1} G_{3} $M_{1.2}$ इव स्थितान् . K_{4} प्रह्वान्प्रेक्षान्प्रियंकरान् . — ^{c}) Ś$_{1}$ K_{3} D_{6} $M_{1.2}$ करिष्याम . K (except K_{5}) $D_{1.6}$ G_{3} सर्वे .

C. 14. 2173
B. 14. 74. 33
K. 14. 74. 34
करिष्यामः प्रियं सर्वं तव कौरवनन्दन ॥ ३३
एतदाज्ञाय वचनं सर्वांस्तानब्रवीत्तदा ।
जीवितं रक्षत नृपाः शासनं गृह्यतामिति ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि त्रिसप्ततितमोऽध्याय ॥ ७३ ॥

७४

वैशंपायन उवाच ।

प्राग्ज्योतिषमथाभ्येत्य व्यचरत्स हयोत्तमः ।
भगदत्तात्मजस्तत्र निर्ययौ रणकर्कशः ॥ १
स हयं पाण्डुपुत्रस्य विषयान्तमुपागतम् ।
युयुधे भरतश्रेष्ठ वज्रदत्तो महीपतिः ॥ २
सोऽभिनिर्याय नगराद्भगदत्तसुतो नृपः ।
अश्वमायान्तमुन्मथ्य नगराभिमुखो ययौ ॥ ३
तमालक्ष्य महाबाहुः कुरूणामृषभस्तदा ।
गाण्डीवं विक्षिपंस्तूर्णं सहसा समुपाद्रवत् ॥ ४
ततो गाण्डीवनिर्मुक्तैरिषुभिर्मोहितो नृपः ।
हयमुत्सृज्य तं वीरस्ततः पार्थमुपाद्रवत् ॥ ५
पुनः प्रविश्य नगरं दंशितः स नृपोत्तमः ।
आरुह्य नागप्रवरं निर्ययौ युद्धकाङ्क्षया ॥ ६
पाण्डुरेणातपत्रेण ध्रियमाणेन मूर्धनि ।

---

34 ^{a}) B$_{4.5}$ आदाय (for आज्ञाय). — ^{b}) Ś$_1$ K$_{2.5}$ इदं; G$_1$ तथा (for तदा). — ^{c}) D$_6$ प्रजाः; T तथा; G$_{1.2}$ तदा; G$_3$ [अ]द्यापि; M सदा (for नृपाः). — ^{d}) G$_3$ मम (for इति). Ś$_1$ K (except K$_4$) B$_{1.2.5}$ D (except D$_1$) शासनं प्रति(B$_5$ परि)गृह्यतां. — After 34, K$_{2.4}$ D$_{1.4}$ (*sec. m.*) ins.:

148* आगच्छध्वं नृपतयः परां चैत्रीमुपस्थिताम् ।
युधिष्ठिरस्याश्वमेधो भवद्भिरनुभूयताम् ।

[K$_2$ D$_4$ om. line 1.]

Colophon. — *Adhy. name:* K$_3$ हयोत्सर्गः; K$_5$ त्रैगर्तयुद्धं; G$_3$ त्रैगर्तविजयः; M$_{1.3}$ हयचर्या; M$_2$ हयचर्यायां धृतवर्मयुद्धं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś$_1$ 90; B$_{1.2}$ 73 (as in text); Dn$_1$ M$_4$ (*inf. lin.*) 74; D$_4$ 69; T$_1$ 60; T$_2$ G$_{1.2}$ M 59; G$_3$ 72.

74

1 D$_3$ om. 1. — ^{a}) K$_1$ यथा (for अथ). K$_2$ आगत्य (for अभ्येत्य). — ^{b}) Ś$_1$ त्वरितं; K$_2$ विचरन् (for व्यचरत्). — ^{c}) K$_{2.4}$ D$_1$ चैव (for तत्र). — ^{d}) K$_1$ रणकर्कश.

2 ^{a}) K$_4$ D$_1$ सहायं; Cv स हयं (as in text). B -पुत्रं स्वं; T G M$_{3.4}$ -पुत्रं तु (G$_3$ तं); M$_{1.2}$ -पुत्रस्तु. — ^{b}) K$_2$ विषयांते. M$_3$ उपस्थितं (for उपागतम्). — ^{c}) K$_5$ रुरुधे; D$_1$ बुबुधे (for युयुधे). K$_3$ पांडव- (for भरत-). — ^{d}) K$_3$ वज्रदंतो; T यज्ञदत्तो.

3 ^{a}) M$_{1.2}$ स तु (for सोऽभि-). — ^{b}) K$_2$ Dc$_1$ नृप. — ^{d}) G$_2$ तुरगाभिमुखो ययौ; G$_3$ नगरान्निर्ययौ तदा.

4 ^{a}) K$_1$ अथ; B$_1$ Dn$_1$ D$_{2-4.6}$ तथा (for तम्). B$_{4.5}$ आयांतं (for आलक्ष्य). K$_3$ महाबाहो. Dc$_1$ तमायांतं महाबाहुं. — ^{b}) M$_{1.2}$ ऋषभं. K$_{1.3}$ B$_3$ T$_1$ तथा. — ^{c}) K$_2$ D$_1$ गांजीवं. Ś$_1$ K$_{3.5}$ संस्पृशंस्; B$_4$ उत्क्षिपंस् (for विक्षि°). — ^{d}) G$_3$ तमुपाद्रवत्.

5 Ś$_1$ om. (hapl.) 5. K$_3$ transp. 5 and 6. — ^{a}) K$_2$ D$_1$ गांजीव-. — ^{b}) B$_4$ आर्दितो (for मोहितो). K$_{3.4}$ नृप. D$_6$ ऋष्टिभिः सहितो नृप. — ^{c}) K$_2$ वीरं; K$_4$ धीरस्. D$_1$ हयं समुत्सृतं धीर. — ^{d}) K$_2$ धनंजयम्; T$_1$ G$_1$ ततः पांडुम् (for ततः पार्थम्).

6 K$_3$ transp. 5 and 6. K$_2$ repeats 6^b after 6^c. — ^{b}) K$_3$ T G$_{1.2}$ दंसितः; D$_6$ देशतः; G$_3$ मंडितं (for दंशितः). G$_3$ तु (for स). K$_2$ (first time) नृपोत्तम. — ^{c}) K$_1$ G$_1$ नागं. — K$_2$ om. 6^d. — ^{d}) K$_1$ B Dc$_1$ Dn$_1$ D$_{2-4}$ निर्ययौ रणकर्कशः; D$_{5.6}$ °सौ नगराद्बहिः.

दोधूयता चामरेण श्वेतेन च महारथः ॥ ७
ततः पार्थं समासाद्य पाण्डवानां महारथम् ।
आह्वयामास कौरव्यं बाल्यान्मोहाच्च संयुगे ॥ ८
स वारणं नगप्रख्यं प्रभिन्नकरटामुखम् ।
प्रेषयामास संक्रुद्धस्ततः श्वेतहयं प्रति ॥ ९
विक्षरन्तं यथा मेघं परवारणवारणम् ।
शास्त्रवत्कल्पितं संख्ये त्रिसाहं युद्धदुर्मदम् ॥ १०
प्रचोद्यमानः स गजस्तेन राज्ञा महाबलः ।
तदाङ्कुशेन विबभावुत्पतिष्यन्निवाम्बरम् ॥ ११
तमापतन्तं संप्रेक्ष्य क्रुद्धो राजन्धनंजयः ।
भूमिष्ठो वारणगतं योधयामास भारत ॥ १२
वज्रदत्तस्तु संक्रुद्धो मुमोचाशु धनंजये ।
तोमरानग्निसंकाशाञ्शलभानिव वेगितान् ॥ १३
अर्जुनस्तानसंप्राप्तान्गाण्डीवप्रेषितैः शरैः ।
द्विधा त्रिधा च चिच्छेद ख एव खगमैस्तदा ॥ १४
स तान्दृष्ट्वा तथा छिन्नांस्तोमरान्भगदत्तजः ।
इषूनसक्तांस्त्वरितः प्राहिणोत्पाण्डवं प्रति ॥ १५
ततोऽर्जुनस्तूर्णतरं रुक्मपुङ्खानजिह्मगान् ।
प्रेषयामास संक्रुद्धो भगदत्तात्मजं प्रति ॥ १६
स तैर्विद्धो महातेजा वज्रदत्तो महाहवे ।

C. 14. 2191
B. 14. 75. 17
K. 14. 75. 17

---

7 ^{a}) K$_5$ B S (except G$_1$) पांडरेण. — ^{b}) K$_1$ D$_3$ ध्रीयमानेन; K$_4$ धृयमाणेन (sic). — ^{c}) K$_2$ ते धूयता; K$_4$ D$_1$ उद्धूयता. — ^{d}) K$_{1,3}$ महारथ (K$_3$ °थाः). — For 7^{cd}, S subst.:

149* दोधूयमानेन तथा चामरेण महारथः ।

[T$_1$ G$_1$ तदा (for तथा). T$_2$ पांडरेण (for चाम°).]

8 ^{b}) D$_3$ महारथ. — ^{c}) Ś$_1$ K$_{2-4}$ D$_1$ T G$_1$ कौरव्य; K$_1$ Dc$_1$ Dn$_1$ D$_{2,4-6}$ बीभत्सुं. D$_3$ आभयामास बीभत्सुं (sic); G$_3$ आहूतवान्हि कौरव्यं. — ^{d}) K$_4$ संगमे (for संयुगे).

9 ^{a}) K$_2$ चारणं; D$_3$ वीरांग- (for वारणं). K$_3$ नागमुख्यं; B$_3$ नगप्राप्यं (for °प्रख्यं). — ^{d}) K$_1$ B D (except D$_1$) श्वेताश्वं प्रति पार्थिवः; K$_2$ स नृपो अर्जुनं प्रति.

10 ^{a}) K$_{1,4}$ B$_{1,2}$ Dn$_1$ D$_{2,3}$ महा- (for यथा). — ^{b}) D$_{4-6}$ परि- (for पर-). — ^{c}) K$_1$ G$_1$ **Cv** शस्त्रवत्; K$_4$ D$_1$ यथा°; D$_3$ शास्त्रत्व- (sic); T$_2$ शास्त्रवित्. G$_1$ M$_3$ संखे; M$_{1,2}$ शास्त्रवत्कल्पितः संखे. — ^{d}) Ś$_1$ K$_3$ D$_5$ त्रिदशं; K$_1$ Dn$_1$ D$_{2-4}$ विवशं; K$_2$ दुःसहं; Dc$_1$ [ऽ]द्विसारं; D$_6$ विविशे; T G$_{1,2}$ निःसहं; G$_3$ त्रिसहं; M$_{1-3}$ त्रिसानं (sic); **Cv** त्रिसाहं (as in text). ❀ **Cv** : त्रिसाहं, कर्णद्वयमूले पादद्वयघातं शिरस्यङ्कुशघातं च सहत इति त्रिसाहः तम् । ❀

11 ^{a}) D$_1$ प्रद्योतमानः; D$_6$ न चोद्य°. K$_{1,5}$ नागस् (for गजस्). — ^{b}) Ś$_1$ महाचलः; K$_{2,4}$ D$_{1,5,6}$ °त्मना (for °बलः). — K$_2$ om. 11^{cd}. — ^{c}) K$_{3,4}$ D$_1$ G$_3$ तद्; T$_2$ तथा (for तदा). K$_5$ तदांकुशं नागणयद्. — ^{d}) B$_{1,2}$ निरायुधं (for इवाम्बरम्). K$_5$ उत्पत्य याति वांबरं.

12 ^{a}) K$_2$ तद् (for तम्). D$_{5,6}$ तमायांतमभिप्रेक्ष्य. — ^{b}) D$_6$ राजा (for राजन्). K$_3$ om. (hapl.) from धनंजयः up to मुमोचाशु (in 13^{b}). M$_{1,2}$ समंततः (for धनंजयः). — ^{c}) K$_2$ रथस्थो; K$_4$ D$_{1,4,6}$ T$_2$ G$_{2,3}$ M भूमिस्थो. — ^{d}) K$_{2,4}$ D$_1$ पांडवः (for भारत).

13 K$_3$ om. up to मुमोचाशु (in 13^{b}) (cf. v. l. 12). — ^{a}) T G$_1$ यज्ञदत्तस्. K$_1$ B Dc$_1$ Dn$_1$ D$_{2-6}$ ततः; K$_4$ D$_1$ [ऽ]पि सं- (for तु सं-). — ^{b}) K$_5$ B$_4$ [अ]स्त्रं (for [आ]शु). K$_2$ धनंजयः; D$_3$ °जयं. S मुमोचाथ किरीटिने. — ^{c}) G$_3$ तोमराशनिसंकाशान्. — ^{d}) D$_2$ वलभान् (for शल°). K$_5$ वेगवान्; T G$_{1,2}$ वेगिनः. D$_6$ आगतान्संमुखे तथा; M ज्वलितानिव वेगिनः.

14 ^{a}) K$_3$ अर्जुनार्जुनसंप्राप्तान्; G$_3$ अर्जुनस्तु न सं°. — ^{b}) K$_2$ गांजीव-. K$_1$ B Dc$_1$ Dn$_1$ D$_{2,3,5,6}$ -प्रभवैः; K$_2$ -प्रेरितैः; D$_4$ -प्रवरैः (for -प्रेषितैः). — ^{c}) D$_6$ त्रिधा (for द्विधा). K$_2$ [अ]व- (for च). — ^{d}) K$_4$ D$_1$ स एव; T$_2$ G$_{1,2}$ M खगमान् (for ख एव). K$_2$ अंतरिक्षेर्जुनस्तदा; D$_{5,6}$ शरैरनवमैस्तदा (D$_6$ °था); T$_1$ खगमान्खगमैस्तथा; G$_3$ खग एव खगैस्तथा.

15 ^{a}) K$_2$ D$_1$ तदा; K$_4$ ततश् (for तथा). Ś$_1$ K$_{3,5}$ स तु दृष्ट्वाथ ताञ्छिन्नांस्. — ^{c}) K$_2$ इषूनन्यान्महाराज. — ^{d}) B$_5$ पांडवान्.

16 K$_4$ om. (hapl.) 16. — ^{a}) B$_{3-5}$ Dc$_1$ शरांस्तूर्णं (for तूर्णतरं). — ^{b}) M$_{1-3}$ रुक्मपुंखान्. — K$_1$ om. (hapl.) 16^{c}–19^{b}. — ^{d}) K$_2$ भगदत्तसुतं प्रति.

17 K$_1$ om. 17 (cf. v. l. 16). K$_4$ D$_1$ om. 17^{bc}.

C. 14. 2191
B. 14. 75. 17
K. 14. 75. 17

भृशाहतः पपातोर्व्यां न त्वेनमजहात्स्मृतिः ॥ १७
ततः स पुनरारुह्य वारणप्रवरं रणे ।
अव्यग्रः प्रेषयामास जयार्थी विजयं प्रति ॥ १८
तस्मै बाणांस्ततो जिष्णुर्निर्मुक्ताशीविषोपमान् ।
प्रेषयामास संक्रुद्धो ज्वलितानिव पावकान् ॥ १९
स तैर्विद्धो महानागो विस्रवन्रुधिरं बभौ ।
हिमवानिव शैलेन्द्रो बहुप्रस्रवणस्तदा ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

७५

वैशंपायन उवाच ।
एवं त्रिरात्रमभवत्तद्युद्धं भरतर्षभ ।
अर्जुनस्य नरेन्द्रेण वृत्रेणेव शतक्रतोः ॥ १
ततश्चतुर्थे दिवसे वज्रदत्तो महाबलः ।
जहास सस्वनं हासं वाक्यं चेदमथाब्रवीत् ॥ २
अर्जुनार्जुन तिष्ठस्व न मे जीवन्विमोक्ष्यसे ।
त्वां निहत्य करिष्यामि पितुस्तोयं यथाविधि ॥ ३
त्वया वृद्धो मम पिता भगदत्तः पितुः सखा ।

— ^{b}) T G_1 यज्ञदत्तो (for वज्र°). B D (D_1 om.) महामृधे (for °हवे). — ^{c}) K_5 M_2 भृशं हतः; $D_{5.6}$ भृशार्दितः. K_2 ततो मूर्छां (for पपातोर्व्यां). — ^{d}) $Ś_1$ न च; K_5 तच्च (for न तु). $M_{1.2}$ स्मृतिः (for स्मृतिः). K_2 व्यगमद्भगदत्तजः; K_4 D_1 सहसा चाजहात्स्मृतिं; D_6 तत्त्वेन स महास्मृतिः.

18 K_1 om. 18 (cf. v. l. 16). — ^{a}) M_4 सत्वरं (for ततः स). $D_{2.6}$ उत्सृज्य (for आरुह्य). $K_{2.4}$ D_1 ततः पुनः समारुह्य (K_2 °नर्महाराज). — ^{b}) $Ś_1$ D_1 वा(D_1 चा)रणं. K_2 संज्ञां लभ्य महाहवे; K_4 रणं प्रावरणं रणे; D_6 वारणप्रवरणं रणे (hypermetric). — ^{c}) T $G_{1.2}$ M_4 अग्रतः (for अव्यग्रः). — ^{d}) K_3 जयार्थे; $D_{5.6}$ °र्थं. K_2 बाणानाशीविषोपमान् (cf. 19^{b}).

19 K_1 om. 19^{ab} (cf. v. l. 16). — ^{a}) $K_{2.4}$ D_1 तदा (for ततो). M_2 विष्णुर् (for जिष्णुर्). G_3 अस्मिन्बाणांस्ततो मुक्तान्. — ^{b}) D_3 -विखोपमान्. — ^{c}) G_3 ज्वलिताञ् (for संक्रुद्धो). — ^{d}) K_5 पावकः. K_1 B D (except D_1) ज्वलितज्वलनो(D_6 °लितो)पमान्; K_2 वज्रदत्तगजं प्रति.

20 ^{a}) B_4 Dc_1 महाभागो; $M_{1.2}$ °नादो. — ^{b}) Dc_1 विस्रवद्. D_3 विभौ (for बभौ). $Ś_1$ $K_{3.5}$ व्यस्र($Ś_1$ °द्र)वद्रुधिरं बहु; K_2 शुश्राव रुधिरं बहु (sic). — ^{c}) K_1 B (except B_3) D (except D_1) गैरिकाक्तमिवांभो(Dc_1 °स्ता)द्रिर्. — ^{d}) K_1 Dn_1 D_{4-6} -प्रस्रवणं (D_6 °नं); $K_{2.4}$ D_3 -प्रश्रवणं (K_4 °णस्). $B_{4.5}$ तथा.

Colophon. — *Adhy. name :* K_3 हयोत्सर्गः; K_5 G_3 M_{1-3} वज्रदत्तयुद्धं (M_3 °वधं); B Dc_1 अश्वानुसारः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): $Ś_1$ 81; $B_{1.5}$ 74 (as in text); Dn_1 M_4 (*inf. lin.*) 75; D_4 70; T_1 61; T_2 G_1 M 60; G_3 63.

75

1 ^{b}) B_4 तुमुलं (for तद्युद्धं). K_{2-4} D_1 युद्धं भरतसत्तम. — K_2 om. (hapl.) 1^{c}–2^{d}. — ^{c}) G_3 तथेंद्रस्य (for नरेन्द्रेण). — ^{d}) D_3 शक्रेण (for वृत्रेण). K_4 [ए]व (for [इ]व).

2 K_2 om. 2 (cf. v. l. 1). — ^{a}) Dc_1 om. from तुर्थे up to तिष्ठ (in 3^{a}). — ^{b}) T G_1 यज्ञदत्तो. — ^{c}) K_4 B_4 D_1 सु(B_4 स)स्वरं; $D_{5.6}$ सुस्वनं. — ^{d}) Dn_1 यथा (for अथ). B_1 वचनं चेदमब्रवीत्.

3 Dc_1 om. up to तिष्ठ (in 3^{a}) (cf. v. l. 2). — ^{a}) $Ś_1$ $K_{3.5}$ G_3 तिष्ठ त्वं. — ^{b}) T_1 G_2 सं-; T_2 स; G_1 तु (for मे). Dc_1 om. from न्विमोक्ष्यसे up to हतो (in 4^{c}). G_3 जीवन्मे (by transp.). — ^{c}) $D_{1.3}$ [आ]करिष्यामि. — ^{d}) $K_{2.3}$ यथा विधिः; G_1 यथा बली.

4 Dc_1 om. up to हतो (in 4^{c}) (cf. v. l. 3). — ^{a}) K_2 वृत्तो (for वृद्धो). B_2 om. (hapl.) from मम up to वृद्धो (in 4^{c}). — ^{b}) K_2 हतो रणे; D_6

हतो वृद्धोऽपचायित्वाच्छिशुं मामद्य योधय ॥ ४
इत्येवमुक्त्वा संक्रुद्धो वज्रदत्तो नराधिपः ।
प्रेषयामास कौरव्य वारणं पाण्डवं प्रति ॥ ५
संप्रेष्यमाणो नागेन्द्रो वज्रदत्तेन धीमता ।
उत्पतिष्यन्निवाकाशमभिदुद्राव पाण्डवम् ॥ ६
अग्रहस्तप्रमुक्तेन शीकरेण स फल्गुनम् ।
समुक्षत महाराज शैलं नील इवाम्बुदः ॥ ७
स तेन प्रेषितो राज्ञा मेघवन्निनदन्मुहुः ।
मुखाडम्बरघोषेण समाद्रवत फल्गुनम् ॥ ८
स नृत्यन्निव नागेन्द्रो वज्रदत्तप्रचोदितः ।
आससाद द्रुतं राजन्कौरवाणां महारथम् ॥ ९
तमापतन्तं संप्रेक्ष्य वज्रदत्तस्य वारणम् ।
गाण्डीवमाश्रित्य बली न व्यकम्पत शत्रुहा ॥ १०
चुक्रोध बलवच्चापि पाण्डवस्तस्य भूपतेः ।
कार्यविघ्नमनुस्मृत्य पूर्ववैरं च भारत ॥ ११
ततस्तं वारणं क्रुद्धः शरजालेन पाण्डवः ।
निवारयामास तदा वेलेव मकरालयम् ॥ १२
स नागप्रवरो वीर्यादर्जुनेन निवारितः ।
तस्थौ शरैर्वितुन्नाङ्गः श्वाविच्छललितो यथा ॥ १३
निवारितं गजं दृष्ट्वा भगदत्तात्मजो नृपः । C. 14. 2208 B. 14. 76. 14 K. 14. 76. 14

सखा हतः (for पितुः सखा). — K_2 om. 4^{cd}. — ^{c}) K_1 Dn_1 D_{2-5} मम पिता; G_3 [ऽ]पि बाधित्वा (for ऽपचायित्वात्). Ś$_1$ $K_{3.5}$ Dc_1 हतो (Dc_1 om. हतो) वृद्धापचायित्वात्; D_6 वृद्धो मम पिता चैव. — ^{d}) B_1 मामस्य; Dn_1 माद्य सु- (for मामद्य). Ś$_1$ बोधय; Dc_1 योधयत्.

5 ^{a}) Ś$_1$ D_6 उक्तः (for उक्त्वा). — ^{b}) T G_1 यज्ञदत्तो (for वज्र°). $K_{1.3}$ नराधिप; $K_{2.4}$ D_2 महीपतिः. — ^{c}) Ś$_1$ संक्रुद्धो; K_3 संक्रुद्धं; Dc_1 कौरव्ये (for °व्य).

6 ^{a}) Ś$_1$ K_1 संप्रेष्यमानो; K_2 D_4 T_1 संप्रेक्ष(D_4 °ष)माणो; K_4 B_1 D_2 स प्रे(K_4 संप्रे)र्यमाणो; B_5 $M_{1.4}$ स प्रेष्य(M_1 °क्ष्य)माणो. — ^{b}) T_1 यज्ञदत्तेन (for वज्र°). — ^{c}) T G [आ]काशे. K_4 D_1 उत्पतन्निव चाकाशम्. — ^{d}) T G_1 स च; $G_{2.3}$ ह्यभि- (for अभि-).

7 ^{a}) G_3 अग्रतस्तु (for °हस्त-). K_1 Dn_1 D_{2-6} -समुक्तेन; K_4 B (except B_1) D_1 -प्रयुक्तेन. K_2 अथ हस्तप्रयुक्तेन; T_1 अग्रहस्तेन मुक्तेन; T_2 स अग्रहस्तमु°. — ^{b}) $B_{3.5}$ Dn_1 D_1 सीकरेण. Ś$_1$ फल्गुणं; $K_{2.4.5}$ D_1 फाल्गुनं; B Dc_1 Dn_1 D_{2-4} नागराट्. $D_{5.6}$ करेण स हि (D_6 ह) नागराट्. — Ś$_1$ $K_{3.4}$ D_1 om. (hapl.) 7^{c}–8^{d}. — ^{c}) K_5 समसिंचन् (for समुक्षत). $D_{5.6}$ गुडाकेशं (for महाराज). K_1 B Dc_1 Dn_1 D_{2-4} समौ(K_1 D_4 °मै-; $B_{1.2}$ °मो)क्षत गुडाकेशं. — ^{d}) $K_{1.5}$ B D (except D_2; D_1 om.) नीलम् (for नील). M_3 शैलं नीलांबुदो यथा.

8 Ś$_1$ $K_{3.4}$ D_1 om. 8 (cf. v. l. 7). — ^{a}) $K_{2.5}$ $D_{3.6}$ राजा; D_5 (marg.) राजन् (for राज्ञा). — ^{b}) $K_{1.2.5}$ B Dn_1 D_{2-5} T_2 G_2 विनदन्. B_3 Dc_1 बहु (for मुहुः). G_3 शैलवद्विनदन्मुहुः. — K_2 om. 8^{c}–9^{d}. — ^{c}) K_1 B D (D_1 om.) -संह्रादैर् (for -घोषेण). G_3 मुखेनांबुदघोषेण. — ^{d}) K_1 B D (D_1 om.) अभ्यद्रवत (for समा°). Some MSS. फाल्गुनं.

9 K_2 om. 9 (cf. v. l. 8). — ^{a}) K_5 मृत्युर्; G_3 मृद्नन् (for नृत्यन्). — ^{b}) Ś$_1$ वज्रहस्त-; T यज्ञदत्त-. K_4 $D_{1.5.6}$ -प्रनोदितः. — ^{c}) $K_{3.5}$ महाराज; K_4 D_1 [अ]द्भुतं वीरं (for द्रुतं राजन्).

10 ^{a}) $B_{4.5}$ Dc_1 आलक्ष्य (for संप्रेक्ष्य). K_1 $B_{1.2}$ Dn_1 D_{2-6} तमायांतमथालक्ष्य (B_1 °लोक्य). — ^{b}) K_4 D_1 भगदत्तस्य. — ^{c}) D_1 गांजीवम्. K_4 D_1 धनुर् (for बली). — ^{d}) Dn_1 शत्रुहन् (for शत्रुहा). B_4 नाकंपत च शत्रुहा.

11 K_2 om. 11. — ^{a}) K_4 D_1 चुक्रोश. — ^{b}) B_5 भूपते. K_4 D_1 पांडवस्य बुभूषतः; T G_1 °वः स महीपते (G_1 °तिः). — ^{c}) G_3 कार्यं संस्मृत्य पूर्वं वै. — ^{d}) Ś$_1$ $K_{3.5}$ च पांडव (Ś$_1$ °वः); K_4 D_1 अनुस्मरन् (for च भारत).

12 ^{a}) G_1 अतस् (for ततस्). Ś$_1$ $K_{2.5}$ स; G_3 तु (for तं). Ś$_1$ $K_{2.4.5}$ D_1 क्रुद्धं. K_3 ततस्तमागतं क्रुद्धं. — ^{b}) $D_{5.6}$ बाण- (for शर-). K_2 पांडव; K_4 D_1 °वं. — ^{c}) D_3 निवासयामास. — ^{d}) K_3 मकराकरं; S (except G_3) वरुणालयं.

13 ^{a}) Ś$_1$ $K_{1.5}$ Dn_1 D_{2-6} श्रीमान् (for वीर्याद्). — ^{b}) G_3 निपातितः. — ^{c}) Ś$_1$ K_3 शर- (for शरैर्). $K_{1.2}$ Dc_1 Dn_1 D_{2-6} विनुन्नांगः (D_3 °गं); K_4 B_2 D_1

C. 14. 2208
B. 14. 76. 14
K. 14. 76. 14

उत्ससर्ज शितान्बाणानर्जुने क्रोधमूर्छितः ॥ १४
अर्जुनस्तु महाराज शरैः शरविघातिभिः ।
वारयामास तानस्तांस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १५
ततः पुनरतिक्रुद्धो राजा प्राग्ज्योतिषाधिपः ।
प्रेषयामास नागेन्द्रं बलवच्छ्वसनोपमम् ॥ १६
तमापतन्तं संप्रेक्ष्य बलवान्पाकशासनिः ।
नाराचमग्निसंकाशं प्राहिणोद्वारणं प्रति ॥ १७
स तेन वारणो राजन्मर्मण्यभिहतो भृशम् ।
पपात सहसा भूमौ वज्ररुग्ण इवाचलः ॥ १८
स पतञ्शुशुभे नागो धनंजयशराहतः ।
विशन्निव महाशैलो महीं वज्रप्रपीडितः ॥ १९
तस्मिन्निपतिते नागे वज्रदत्तस्य पाण्डवः ।
तं न भेतव्यमित्याह ततो भूमिगतं नृपम् ॥ २०
अब्रवीद्धि महातेजाः प्रस्थितं मां युधिष्ठिरः ।
राजानस्ते न हन्तव्या धनंजय कथंचन ॥ २१
सर्वमेतन्नरव्याघ्र भवत्वेतावता कृतम् ।
योधाश्चापि न हन्तव्या धनंजय रणे त्वया ॥ २२
वक्तव्याश्चापि राजानः सर्वैः सह सुहृज्जनैः ।
युधिष्ठिरस्याश्वमेधो भवद्भिरनुभूयताम् ॥ २३
इति भ्रातृवचः श्रुत्वा न हन्मि त्वां जनाधिप ।
उत्तिष्ठ न भयं तेऽस्ति स्वस्तिमान्गच्छ पार्थिव ॥ २४
आगच्छेथा महाराज परां चैत्रीमुपस्थिताम् ।

विभिन्नांगः; B$_3$ वितुन्नांगं. — ^{d}) D$_3$ corrupt. Ś$_1$ श्वाविच्छलहतो; K$_4$ D$_1$ श्वासविच्छलतो; T$_1$ G$_1$ श्वाविट्छललतो; T$_2$ M$_{1.2}$ °ट्शललितो; G$_2$ °च्छलचितो. K$_2$ गजश्चेंद्रगजोपमः. ❀ Cn : शललितः, शलाकाप्रोतः । ❀

14 ^{a}) Ś$_1$ K$_3$ स वारितं द्विपं दृष्ट्वा. — ^{b}) K$_1$ D$_{n1}$ D$_{2-6}$ भगदत्तसुतो; K$_4$ °दत्तस्ततो. D$_1$ G$_2$ नृप. — K$_2$ (hapl.) om. 14^{c}–16^{b}. — ^{c}) K$_4$ D$_{1.4}$ सितान्; D$_6$ शतान्. — ^{d}) K$_1$ D$_{2-4}$ अर्जुनं; B$_5$ D$_{n1}$ D$_6$ अर्जुनः.

15 K$_2$ om. 15 (cf. v. l. 14). — ^{a}) K$_{1.5}$ B$_{1.2}$ D$_{n1}$ D$_{2-5}$ महाबाहुः; D$_6$ °बाहो (for °राज). — ^{b}) B$_{3-5}$ D$_4$ अरि- (for शर-). D$_{c1}$ D$_{n1}$ D$_{2.3.5.6}$ शरैररिनिघातिभिः. — ^{c}) D$_1$ स (for तान्). Ś$_1$ K$_5$ B$_{3.4}$ T G M$_{1.2}$ अस्त्रांस्; K$_1$ B$_{1.2.5}$ D$_{n1}$ D$_{2-6}$ बाणांस्; D$_1$ शरांस् (for अस्तांस्). K$_4$ निवारयामास शरांस्.

16 K$_2$ om. 16^{ab} (cf. v. l. 14). — ^{a}) K$_1$ पुरो (for पुनर्). Ś$_1$ K$_4$ D (except D$_{c1}$) T$_1$ G$_3$ अभि-; T$_2$ G$_{1.2}$ M$_{3.4}$ अपि (for अति-). K$_3$ -क्रुद्धं. — ^{b}) Ś$_1$ K$_{3.5}$ राजन्. — ^{c}) K$_4$ प्रेरयामास. — ^{d}) K$_{1.2.5}$ D (except D$_{c1}$ D$_1$) बलवत्पर्वतोपमं.

17 ^{b}) Ś$_1$ K$_1$ B D (except D$_1$) T$_1$ बलवत् (for °वान्).

18 ^{a}) G$_3$ तेन तद् (for स तेन). — ^{b}) K$_1$ D (except D$_1$) G$_3$ मर्मसु. — ^{c}) Ś$_1$ K$_{2.3.5}$ G$_3$ पपात भूमौ सहसा. — ^{d}) Ś$_1$ K (except K$_1$) D$_1$ वज्राहत (for वज्ररुग्ण).

19 ^{a}) Ś$_1$ K$_1$ D$_{n1}$ D$_6$ G$_3$ स पतत्; K$_2$ पतितं (for स पतञ्). — ^{b}) D$_{5.6}$ -शरार्दितः (for °हतः). — ^{c}) G$_2$ एव (for इव). K$_2$ विशीर्ण इव शैलेंद्रो; K$_5$ विशीर्णे च महाशैले. — ^{d}) K$_2$ महान्वज्र-; K$_3$ D$_3$ महीवज्र-; D$_{n1}$ महावज्र-; G$_2$ वज्रहस्त- (for महीं वज्र-). D$_{5.6}$ -नि- (for -प्र-). K$_5$ महेंद्रवज्रपीडितः.

20 ^{b}) T G$_1$ यज्ञदत्तस्य (for वज्र°). D$_6$ यो भवः (for पाण्डवः). K$_2$ यज्ञदत्तं ततोर्जुनः. — ^{c}) G$_2$ ते (for तं). — ^{d}) T$_1$ नृपः.

21 ^{a}) Ś$_1$ K$_{3.5}$ उवाच (for अब्रवीद्). Ś$_1$ स; K$_1$ D$_{n1}$ D$_{2-6}$ तं; K$_{3-5}$ D$_1$ G$_3$ च (for हि). — ^{b}) D$_3$ प्रथितं. K$_3$ M$_{1.4}$ मा (for मां). — ^{d}) G$_3$ तान्मोचय (for धनंजय). K$_3$ कदाचन.

22 K$_2$ om. 22^{ab}. — ^{b}) Ś$_1$ K$_1$ B D$_{n1}$ D$_{2-5}$ भवति (for °तु). — ^{c}) M$_{1.2}$ यौधाश्. K$_4$ D$_1$ om. च. T$_1$ नाति- (for [अ]पि न). — ^{d}) Ś$_1$ K$_{3.5}$ न कथं- (K$_3$ °दा)चिद्; K$_2$ T G$_{1.2}$ M$_{1.4}$ कथंचन; G$_3$ कथंचिन्न (for धनंजय). B$_{1.2}$ कथंचन (for रणे त्वया).

23 ^{a}) Ś$_1$ K$_{3.5}$ [ए]व (for [अ]पि). — ^{b}) K$_{1.3.5}$ B$_{1.2}$ D$_{n1}$ D$_{2-6}$ सर्वे सह; K$_{2.4}$ D$_1$ सह सर्वैः (by transp.); T G$_1$ सर्वैस्तैः स-; G$_2$ M सर्वैश्च स-.

24 ^{a}) K$_{2-4}$ D$_1$ M भ्रातुर् (for भ्रातृ-). Ś$_1$ K$_{2.4}$ B$_3$ स्मृत्वा (for श्रुत्वा). — ^{b}) Ś$_1$ K$_3$ D$_1$ M त्वा (for त्वां). Ś$_1$ K$_{1.2.4}$ B (except B$_3$) D$_{n1}$ D$_{2-5}$ G$_2$ नराधिप; D$_1$ नरर्षभ. D$_6$ निहन्मि तं नराधिप. — ^{c}) K$_2$ चाभयं (for न भयं). G$_3$ [ऽ]स्तु (for ऽस्ति). — ^{d}) G$_3$ भव (for गच्छ). K$_3$ स्वस्तिमार्गश्च पार्थिव;

तदाश्वमेधो भविता धर्मराजस्य धीमतः ॥ २५
एवमुक्तः स राजा तु भगदत्तात्मजस्तदा ।
तथेत्येवाब्रवीद्वाक्यं पाण्डवेनाभिनिर्जितः ॥ २६

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

७६

वैशंपायन उवाच ।
सैन्धवैरभवद्युद्धं ततस्तस्य किरीटिनः ।
हतशेषैर्महाराज हतानां च सुतैरपि ॥ १
तेऽवतीर्णमुपश्रुत्य विषयं श्वेतवाहनम् ।
प्रत्युद्ययुरमृष्यन्तो राजानः पाण्डवर्षभम् ॥ २
अश्वं च तं परामृश्य विषयान्ते विषोपमाः ।
न भयं चक्रिरे पार्थाद्भीमसेनादनन्तरात् ॥ ३
तेऽविदूराद्धनुष्पाणिं यज्ञियस्य हयस्य च ।
बीभत्सुं प्रत्यपद्यन्त पदातिनमवस्थितम् ॥ ४
ततस्ते तु महावीर्या राजानः पर्यवारयन् । C. 14. 2225 B. 14. 77. 5 K. 14. 77. 6

M स्वस्ति गच्छ च (M$_1$ °च्छत) पा°.

25 ^{a}) K$_4$ D$_1$ आगच्छेश्च; G$_3$ आपृच्छे त्वां. — ^{b}) K$_2$ पंचरात्रिम्; G$_3$ परां मैत्रम् (for परां चैत्रीम्). Ś$_1$ परां मैत्रीमुपास्थितां; K$_3$ परां मैत्रमुपस्थितः. — ^{c}) Ś$_1$ K$_{1.3}$ B Dc$_1$ Dn$_1$ D$_{2-5}$ T$_2$ यदा; D$_6$ यज्ञो; G$_2$ तद्; G$_3$ तथा (for तदा). — ^{d}) T G$_1$ धर्मराज्ञस्तु (for °राजस्य).

26 ^{a}) Ś$_1$ D$_6$ उक्त्वा. T तु (for स). K$_4$ D$_1$ [अ]पि (for तु). — ^{b}) T$_1$ तथा (for तदा). D$_6$ भगवन्नात्मजस्तथा. — ^{c}) Ś$_1$ तत्तथेति; K$_2$ तथेति च; D$_{5.6}$ तथैवेति (for तथेत्येव). — ^{d}) D$_6$ [अ]भिवर्जितः; T$_1$ G$_1$ विस°; T$_2$ G$_2$ विनि°; G$_3$ [अ]पि नि°.

Colophon. — *Adhy. name :* K$_2$ अश्वानुसारणं; K$_{4.5}$ Dn$_1$ D$_{1-3.5.6}$ वज्रदत्तपराजयः; B$_{1-4}$ Dc$_1$ अश्वानुसारं; T G$_1$ M$_{1-3}$ हयचर्या; G$_3$ वज्रदत्तापजयः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś$_1$ 92; B$_{1.2.5}$ 75 (as in text); Dn$_1$ M$_4$ (*inf. lin.*) 76; D$_4$ 71; T$_1$ 62; T$_2$ G$_{1.2}$ M 61; G$_3$ 74.

76

1 After the ref., S ins. :

150* जित्वा प्रसाद्य राजानं भगदत्तसुतं तदा ।
विसृज्य याते तुरगे सैन्धवान्प्रति भारत ।
[(L. 2) G$_2$ भरतर्षभ (for प्रति भारत).]

— ^{a}) K$_4$ D$_1$ सैंधवे च (D$_1$ हि) (for °वैर्). — ^{b}) D$_4$ तत्र (for ततस्). K$_2$ किरीटिनं. — ^{c}) Ś$_1$ K$_{3.5}$ G$_3$ M$_{2.3}$ महायुद्धे (for °राज). K$_2$ हतसैन्ये महायुद्धे. — ^{d}) K$_{4.5}$ Dn$_1$ D$_{2.3}$ च शतैर्; D$_{5.6}$ शतकैर्; G$_3$ चासुरैर् (for च सुतैर्).

2 ^{a}) K$_5$ अवतीर्णम्; D$_{5.6}$ ते च तूर्णम्; M$_2$ तेवकीर्णम्. K$_3$ उपाश्रुत्य; D$_4$ उपसृत्य. — ^{b}) Ś$_1$ K$_3$ विजयं; K$_{2.4}$ Dc$_1$ D$_{1.3.5.6}$ विषये. — ^{c}) K$_4$ प्रत्युदीयुर्. — Dc$_1$ reads 2^d–3^d after 11^c. — ^{d}) K$_{1.2}$ पांडवर्षभ; K$_4$ D$_1$ श्वेतवाहनं.

3 For the sequence in Dc$_1$, cf. v. l. 2. — ^{a}) B$_4$ तं च (by transp.); D$_6$ ते च; T G$_{1.2}$ तं सं-; M$_3$ एतं. Some MSS. परामृष्य; G$_3$ °मृद्य (for °मृश्य). B$_5$ अश्वरत्नं परामृष्य; M$_4$ अश्वमेतं समामृष्य. — ^{b}) D$_6$ चयोपमाः; T विषोपमं; G$_1$ °पमात्; G$_3$ [ऽ]वगाहितं (for विषोपमाः). — ^{c}) K$_1$ रभसं (for न भयं). — ^{d}) Dc$_1$ corrupt. D$_6$ धनंजयात् (for अनन्तरात्). B$_{4.5}$ भीमसेनानुजादपि.

4 ^{a}) K$_2$ विदुराच्च (sic); M$_1$ केचिद्दूराद् (for तेऽविदूराद्). D$_6$ विनापाणिं (for धनुष्पाणिं). Dc$_1$ रक्षितारं महावीर. — ^{b}) K$_{2.3}$ D$_3$ यज्ञयस्य; T$_1$ G$_1$ M$_{1.3}$ याज्ञि°; T$_2$ G$_2$ M$_{2.4}$ याज्ञी°. M$_{2.3}$ ह (for च). — ^{c}) K$_2$ B$_4$ Dc$_1$ प्रत्यपश्यंत; B$_6$ °दृश्यंत; D$_1$ °युध्यंत; G$_1$ प्रतिपाद्यंत; G$_3$ प्रत्यपश्यंस्ते (for °पद्यन्त). — ^{d}) D$_6$ यदा नित्यम्; M$_{2.3}$ पादातीनम् (sic). B$_3$ T G पदातिं समुप(G$_2$ °मव)स्थितं; M$_1$ °तिमनवास्थितं.

C. 14. 2225
B. 14. 77. 5
K. 14. 77. 6

जिगीषन्तो नरव्याघ्राः पूर्वं विनिकृता युधि ॥ ५
ते नामान्यथ गोत्राणि कर्माणि विविधानि च ।
कीर्तयन्तस्तदा पार्थं शरवर्षैरवाकिरन् ॥ ६
ते किरन्तः शरांस्तीक्ष्णान्वारणेन्द्रनिवारणान् ।
रणे जयमभीप्सन्तः कौन्तेयं पर्यवारयन् ॥ ७
तेऽसमीक्ष्यैव तं वीरमुग्रकर्माणमाहवे ।
सर्वे युयुधिरे वीरा रथस्थास्तं पदातिनम् ॥ ८
ते तमाजघ्निरे वीरं निवातकवचान्तकम् ।
संशप्तकनिहन्तारं हन्तारं सैन्धवस्य च ॥ ९
ततो रथसहस्रेण हयानामयुतेन च ।
कोष्ठकीकृत्य कौन्तेयं संप्रहृष्टमयोधयन् ॥ १०
संस्मरन्तो वधं वीराः सिन्धुराजस्य धीमतः ।
जयद्रथस्य कौरव्य समरे सव्यसाचिना ॥ ११
ततः पर्जन्यवत्सर्वे शरवृष्टिमवासृजन् ।
तैः कीर्णः शुशुभे पार्थो रविर्मेघान्तरे यथा ॥ १२
स शरैः समवच्छन्नो ददृशे पाण्डवर्षभः ।
पञ्जरान्तरसंचारी शकुन्त इव भारत ॥ १३
ततो हाहाकृतं सर्वं कौन्तेये शरपीडिते ।
त्रैलोक्यमभवद्राजन्रविश्चासीद्रजोरुणः ॥ १४
ततो ववौ महाराज मारुतो रोमहर्षणः ।
राहुरग्रसदादित्यं युगपत्सोममेव च ॥ १५
उल्काश्च जघ्निरे सूर्यं विकीर्यन्त्यः समन्ततः ।

---

5 ^{a}) $K_{1.3}$ B Dc_1 Dn_1 D_{2-6} G_3 तं (for तु). B_{3-5} Dc_1 G_3 महावीर्यं; T $G_{1.2}$ M °त्मानं. K_4 D_1 ततस्ते सुमहावीर्यं. — ^{b}) Dc_1 राजानं. B_1 प्रत्यवारयन्. — ^{c}) $K_{1.3.5}$ B Dc_1 Dn_1 $D_{5.6}$ G_3 नरव्याघ्रं; K_2 D_{2-4} °व्याघ्र. — ^{d}) K_1 पूर्वें; K_2 पूर्व-. B_3 विनिकृतो (for °कृता). K_3 रणे; K_5 इति; D_6 अपि (for युधि).

6 ^{a}) K_1 D (except Dc_1 D_1) [अ]पि (for [अ]थ). — ^{b}) G_3 श्रावयंतः पुनः पुनः. — ^{c}) G_3 कर्माणि च (for कीर्तयन्तस्). T_1 G_1 तथा (for तदा).

7 ^{a}) K_4 D_2 om. ते. K_1 B Dc_1 Dn_1 $D_{2.4-6}$ शरव्रातान्; D_3 corrupt (for शरांस्तीक्ष्णान्). — ^{b}) $Ś_1$ K_3 दारुणान्प्रति(K_3 °न्परि)दारुणान्; $K_{1.5}$ Dn_1 $D_{2.4-6}$ वारणप्रतिवार(K_5 °दारु)णान्. — ^{c}) T_1 जये रणम् (for रणे जयम्). $Ś_1$ अभीप्संतं (for °प्सन्तः).

8 ^{a}) $Ś_1$ K_{2-5} D_1 om. ते. K_1 Dc_1 Dn_1 D_{2-6} च (for [ए]व). K_1 $B_{1.2.4.5}$ D (except D_1) कृष्णम्; B_3 हृष्टम् (for वीरम्). T_1 G_1 त एनमक्षरं (G_1 °तं) वीरम्; G_3 असमीक्ष्य च तं वीरम्. — ^{d}) K_1 रथस्थं. $Ś_1$ K_3 स (for तं). G_3 रथस्थाः पादसंस्थितं.

9 ^{a}) $Ś_1$ तु संजघ्निरे; K_1 तमजघ्निरे; K_4 D_1 समाजघ्निरे; D_3 तमाजधिरे. K_3 S वीरा. K_2 तेजसा सूर्यसदृशं. — ^{b}) D_3 -कवचांतिकं. — ^{c}) Some MSS. संसप्तक-. $Ś_1$ $K_{3.5}$ संश(K_5 °स)प्तकानां हंता(K_3 हर्ता)रं. — ^{d}) K_3 हर्तारं. K_4 D_1 सैंधवस्य तथैव च.

10 ^{a}) K_3 तथो (for ततो). — ^{b}) $K_{2.4}$ D_1 T $G_{1.2}$ M गजानाम्; G_3 रथा° (for हया°). — ^{c}) K_3 कौष्ठकीकृत्य; G_3 कोष्ठिकी°; **Cv** कोष्ठकी° (as in text). K_1 B D (except D_1) बीभत्सुं (for कौन्तेयं). — ^{d}) $Ś_1$ $K_{3.5}$ ते प्रहृष्टम्; K_4 D_1 संप्रवि° (for संप्रहृ°). B Dc_1 Dn_1 D_{2-6} प्रहृष्टमनसोभवन्; G_3 संप्रस्थितमवारयन्.

11 ^{a}) $K_{1.5}$ $B_{1.2}$ Dn_1 D_{2-6} तं (for सं-). — ^{b}) $Ś_1$ K_3 सिंधुनाथस्य; K_4 D_1 धर्मराजस्य. $Ś_1$ K_1 B D (except D_1) चाहवे (for धीमतः). K_2 सैंधवस्य महात्मनः. — ^{c}) $Ś_1$ कौरव्यं; Dc_1 राजानः. — After 11^{c}, Dc_1 reads 2^{d}–3^{a}. — ^{d}) K_1 सव्यसाचिनं.

12 ^{a}) K_2 $B_{1.3.5}$ पर्यन्यवत् (sic); K_4 D_1 पर्यपतन् (D_1 °त्) (for पर्जन्यवत्). $K_{2.4}$ D_1 S (except M_1) संख्ये (for सर्वे). — ^{b}) $K_{1.2.4}$ B D शरवृष्टीर्. $K_{2.4}$ D_1 अथासृजन्; K_3 B_2 अवासृजत्; S °किरन्. — ^{c}) $K_{1.5}$ D_2 कीर्णैः. B_1 राजन् (for पार्थो).

13 ^{a}) M शरैस्तैः (for स शरैः). $K_{2.4}$ B_2 समवच्छिन्नो; K_5 °च्नंतो; G_3 समरे छिन्नो (for °वच्छन्नो). — ^{b}) K_1 B D (except D_1) चकाशे (D_5 °से) (for ददृशे). K_2 D_2 भरतर्षभ.

14 ^{a}) K_1 सर्वें. — ^{b}) $K_{1.2}$ $D_{3.6}$ कौंतेय-; M_1 °यं. $D_{5.6}$ M_1 शरपीडितं. — K_2 om. 14^{cd}. — ^{c}) G_3 सर्वं (for राजन्). — ^{d}) K_1 corrupt. K_5 विश्वम्; T_1 वीरश् (for रविश्). K_5 G_1 om. च. K_3 T_1 G_2 रजोगुणः; K_4 D_1 रणेरुणः; M_1 रजोरुजः. $B_{1.2}$ Dn_1 D_{2-6} रविरासीच्च निष्प्रभः.

15 ^{b}) MSS. लोम- (for रोम-). — ^{c}) $Ś_1$ K_3

वेपथुश्चाभवद्राजन्कैलासस्य महागिरेः ॥ १६
मुमुचुश्चास्रमत्युष्णं दुःखशोकसमन्विताः ।
सप्तर्षयो जातभयास्तथा देवर्षयोऽपि च ॥ १७
शशश्चाशु विनिर्भिद्य मण्डलं शशिनोऽपतत् ।
विपरीतस्तदा राजंस्तस्मिन्नुत्पातलक्षणे ॥ १८
रासभारुणसंकाशा धनुष्मन्तः सविद्युतः ।
आवृत्य गगनं मेघा मुमुचुर्मांसशोणितम् ॥ १९
एवमासीत्तदा वीरे शरवर्षाभिसंवृते ।
लोकेऽस्मिन्भरतश्रेष्ठ तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २०
तस्य तेनावकीर्णस्य शरजालेन सर्वशः ।
मोहात्पपात गाण्डीवमावापश्च करादपि ॥ २१
तस्मिन्मोहमनुप्राप्ते शरजालं महत्तरम् ।
सैन्धवा मुमुचुस्तूर्णं गतसत्त्वे महारथे ॥ २२
ततो मोहसमापन्नं ज्ञात्वा पार्थं दिवौकसः ।

C. 14. 2243
B. 14. 77. 23
K. 14. 77. 24

राहुग्रस्तमिवादित्यं. — ^{d}) S (except G$_3$) अपर्वणि (G$_{1.2}$ पर्वणीव) विशां पते.

16 B$_3$ om. 16–19. — ^{a}) Ś$_1$ K$_2$ B$_4$ T$_1$ G$_1$ M$_4$ जज्ञिरे (for जघ्निरे). G$_3$ M$_{2.3}$ उल्काश्च ज(G$_3$ °श्चाज)-घ्नुरादित्यं. — ^{b}) Ś$_1$ K$_{3.5}$ D$_5$ (marg. *sec. m.*) व्यशीर्यंत; K$_{1.4}$ Dn$_1$ D$_{1–4}$ T$_2$ G$_1$ M$_1$ व्यकीर्यंत; B$_{1.2}$ विदीर्यंत; Dc$_1$ विकर्षंत्य:; D$_6$ तदा चैव; T$_1$ व्यकिरंत; G$_2$ विकरंत:; G$_3$ कीर्यमाणा: (for विकीर्यन्त्य:). — D$_3$ om. (? hapl.) 16^{c}–17^{b}. — ^{d}) Some MSS. कैलाशस्य.

17 B$_3$ om. 17; D$_3$ om. 17^{ab} (for both, cf. v. l. 16). G$_1$ om. (hapl.) 17^{a}–29^{b}. — ^{a}) Ś$_1$ चाश्रम्; K$_{1–3.5}$ B$_2$ Dn$_1$ D$_{2.4–6}$ T$_1$ G$_2$ श्वासम्; K$_4$ B$_4$ Dc$_1$ D$_1$ चाश्रु (for चास्रम्). K$_1$ अत्युग्रं; T$_1$ M अत्यर्थं; G$_2$ अत्यंतं (for अत्युष्णं). — ^{b}) K$_2$ -समाहता:; K$_4$ Dc$_1$ D$_6$ -समन्वित:. K$_5$ दु:खशोकात्समंतत:. — ^{c}) D$_6$ यानभयास्; G$_3$ जातवेदास् (for °भयास्). — K$_2$ om. 17^{d}–18^{c}. — ^{d}) Ś$_1$ B$_4$ D$_{5.6}$ G$_3$ तदा (for तथा). M$_{2.3}$ [ऽ]मला: (for ऽपि च).

18 B$_3$ om. 18 (cf. v. l. 16). K$_2$ om. 18^{abc}; G$_1$ om. 18 (for both, cf. v. l. 17). — ^{a}) K$_1$ corrupt. K$_4$ D$_1$ शुक्रश्चापि; B (B$_3$ om.) T शशश्चापि; Dn$_1$ D$_6$ Cnp तत: खात्तु; D$_3$ ततोल्काश्च; D$_4$ ततो दु:खाद् (for शशश्चाशु). G$_3$ विनिर्गत्य (for °र्भिद्य). K$_5$ ततश्चोल्का सुनिर्भिद्य. — ^{b}) Ś$_1$ K$_3$ महत्; K$_4$ भवान्; T$_1$ [ऽ]हतं; G$_{2.3}$ M [ऽ]गमत् (for ऽपतत्). — T$_1$ reads 18^{cd} twice. — ^{c}) K$_5$ विपरीते; T$_1$ (first time) उपद्रवत् (for विपरीतस्). G$_3$ तथाकाशस् (for तदा राजंस्). K$_1$ B$_{1.2}$ Dn$_1$ D$_{2–5}$ विपरीता दिशश्चापि; B$_{4.5}$ Dc$_1$ T$_1$ (second time).$_2$ °ता दिशश्चैव; D$_6$ °ता सशाश्चापि; M$_{2.3}$ °ते ततो राजंस्. — ^{d}) K$_3$ -लक्षणं. K$_1$ B (B$_3$ om.) D (except D$_1$) T$_1$ (second time) सर्वा धू(Dc$_1$ °र्वधू)माकुलास्तथा; T$_2$ सर्वभूताकुलास्तदा.

19 B$_3$ om. 19 (cf. v. l. 16). G$_1$ om. 19 (cf. v. l. 17). K$_2$ om. 19. The portion from 19 up to 14. 78. 15 is lost in Dn$_1$ on missing folios. — ^{a}) K$_{1.3}$ corrupt. B$_5$ ऋषभारुण-; G$_3$ सहस्रारुण-; M$_{2.3}$ रभसारुण-; Cv रासभा° (as in text). — ^{b}) Ś$_1$ K$_{3.5}$ वपुष्मंत: समंतत:. — ^{c}) K$_3$ आवृतागमनं वेगा (sic).

20 Dn$_1$ missing (cf. v. l. 19). G$_1$ om. 20 (cf. v. l. 17). — ^{a}) K$_4$ D$_1$ एतद् (for एवम्). K$_3$ ततो (for तदा). K$_2$ T G$_2$ वीर. — ^{b}) K$_1$ B$_{1.2}$ Dc$_1$ D$_{2–6}$ -वर्षेण (for -वर्षाभि-). Ś$_1$ K$_5$ -संस्कृते (for -संवृते). K$_2$ तस्मिन्बाणाभिसंवृते. — ^{c}) K$_1$ B Dc$_1$ D$_{2–6}$ फाल्गुने (for लोकेऽस्मिन्). B$_{2.5}$ भरतश्रेष्ठे; G$_2$ भारतश्रेष्ठ; M$_1$ भरतश्रेष्ठस्.

21 Dn$_1$ missing (cf. v. l. 19). G$_1$ om. 21 (cf. v. l. 17). — ^{a}) Ś$_1$ K$_{2.4.5}$ B$_5$ G$_3$ [अ]भि-; T$_1$ [ए]व (for [अ]व-). M$_1$ -तीर्णस्य (for -कीर्णस्य). — ^{b}) T$_1$ -जातेन (for -जालेन). K$_{1.2}$ Dc$_1$ D$_{2.3.5.6}$ G$_2$ M सर्वत:; B$_{3.4}$ संवृतं (for सर्वश:). — ^{c}) Ś$_1$ महत् (sic) (for मोहात्). K$_{2.4}$ D$_1$ गांजीवम्. — ^{d}) K$_{1.4}$ D$_{2–6}$ T आवा(K$_1$ °चा)पं च; K$_2$ अर्जुनस्य; B$_{1.2.5}$ सायकश्च; B$_{3.4}$ अवापश्च; G$_2$ इषवश्च; G$_3$ आदात्पंच- (for आवापश्च).

22 Dn$_1$ missing (cf. v. l. 19). G$_1$ om. 22 (cf. v. l. 17). — ^{a}) K$_2$ तस्मिन्नुत्पातसमये. — ^{b}) D$_6$ शरजाले. K$_1$ B Dc$_1$ D$_{2–6}$ महत्तदा (for °त्तरम्). K$_2$ शरजालमहत्तरे. — G$_2$ om. 22^{c}–24^{b}. — ^{c}) K$_1$ Dc$_1$ D$_1$ सैंधवं. — ^{d}) K$_{2.4}$ D$_1$ T G$_3$ M -संज्ञे (for -सत्त्वे). K$_5$ गतसत्त्वं महारथं.

23 Dn$_1$ missing (cf. v. l. 19). G$_1$ om. 23 (cf. v. l. 17). G$_2$ om. 23 (cf. v. l. 22). — ^{a}) B$_{3.4}$

C. 14. 2243
B. 14. 77. 23
K. 14. 77. 24

सर्वे वित्रस्तमनसस्तस्य शान्तिपराभवन् ॥ २३
ततो देवर्षयः सर्वे तथा सप्तर्षयोऽपि च ।
ब्रह्मर्षयश्च विजयं जेपुः पार्थस्य धीमतः ॥ २४
ततः प्रदीपिते देवैः पार्थतेजसि पार्थिव ।
तस्थावचलवद्धीमान्संग्रामे परमास्त्रवित् ॥ २५
विचकर्ष धनुर्दिव्यं ततः कौरवनन्दनः ।
यन्त्रस्येवेह शब्दोऽभून्महांस्तस्य पुनः पुनः ॥ २६
ततः स शरवर्षाणि प्रत्यमित्रान्प्रति प्रभुः ।
ववर्ष धनुषा पार्थो वर्षाणीव सुरेश्वरः ॥ २७
ततस्ते सैन्धवा योधाः सर्व एव सराजकाः ।
नादृश्यन्त शरैः कीर्णाः शलभैरिव पावकाः ॥ २८
तस्य शब्देन वित्रेसुर्भयार्ताश्च विदुद्रुवुः ।
मुमुचुश्चाश्रु शोकार्ताः सुषुपुश्चापि सैन्धवाः ॥ २९
तांस्तु सर्वान्नरश्रेष्ठः सर्वतो विचरन्बली ।
अलातचक्रवद्राजञ्शरजालैः समर्पयत् ॥ ३०
तदिन्द्रजालप्रतिमं बाणजालममित्रहा ।

मोहं (for मोह-). B$_2$ G$_3$ ततो मोहस(G$_3$ °हं स)मुत्पन्नं; T M ततो मोहमनुप्राप्तं. —^{b}) T G पार्थं ज्ञात्वा (by transp.). —^{c}) K$_4$ D$_1$ वित्रस्तमनसः सर्वे. —^{d}) B$_1$ G$_3$ सर्वे (for तस्य). B$_4$ om. शान्ति. Ś$_1$ K$_{1.3.5}$ D$_{2-6}$ -कृतोभवन्; G$_3$ -परास्थिताः (for °भवन्).

24 Dn$_1$ missing (cf. v. l. 19). G$_1$ om. 24 (cf. v. l. 17). G$_2$ om. 24^{ab} (cf. v. l. 22). —^{a}) Dc$_1$ राजर्षयः (for देव°). —^{b}) Dc$_1$ देवर्षयो (for सप्त°). K$_2$ नृप; T M दिवि (for ऽपि च). K$_4$ D$_1$ तथा ब्रह्मर्षयो नृप. —^{c}) K$_4$ D$_1$ सप्तर्षयश्च (for ब्रह्म°). K$_1$ विजये; K$_5$ विभवं. —^{d}) K$_2$ corrupt. K$_1$ जयुः (sic); K$_3$ एपु; K$_5$ कुर्युः; B$_1$ तेपुः (for जेपुः). D$_6$ धीमता.

25 Dn$_1$ missing (cf. v. l. 19). G$_1$ om. 25 (cf. v. l. 17). —^{a}) K$_1$ प्रदापिते. —^{b}) K$_4$ सर्व- (for पार्थ-). K$_2$ पार्थिवः. D$_1$ सर्वतैजसि पार्थिवः; D$_6$ पार्थिवे यस्य पार्थिव. —^{c}) K$_1$ च बलवद्; D$_3$ [अ]ञ्जल° (for [अ]चल°). K$_5$ सर्वान् (for धीमान्). K$_2$ तस्थौ बलवद्धीमान् (submetric); K$_4$ उत्तस्थौ देववद्धी°.

26 Dn$_1$ missing (cf. v. l. 19). G$_1$ om. 26 (cf. v. l. 17). —^{a}) G$_3$ आचकर्ष. —^{b}) D$_{4-6}$ कौरवनंदन. —^{c}) K$_3$ G$_3$ वज्रस्य (for यन्त्रस्य). M$_1$ [ए]व (for [इ]व). Ś$_1$ K$_3$ T G$_2$ हि (for [इ]ह). —^{d}) D$_4$ अस्य; G$_3$ चैव (for तस्य). D$_6$ महान्मनः (sic) (for पुनः पुनः).

27 Dn$_1$ missing (cf. v. l. 19). G$_1$ om. 27 (cf. v. l. 17). —^{a}) K$_4$ D$_1$ च; T तु (for स). G$_3$ ततः शरसहस्राणि. —^{b}) D$_6$ प्रति मित्रान्; T G$_3$ तान्य(T$_1$ °न)मि°. D$_6$ om. प्रति. K$_{3.5}$ B$_2$ D$_1$ T$_1$ G$_2$ M प्रभो. B$_1$ प्रत्यमित्रं प्रति प्रभो. —^{c}) Ś$_1$ धनुषां; G$_3$ च तथा (for धनुषा). —^{d}) Dc$_1$ om. वर्षा. Ś$_1$ [ए]व; K$_1$ D$_3$ च (for [इ]व). K$_1$ B$_{1.2}$ D$_{2-6}$ G$_3$ पुरंदरः (for सुरेश्वरः).

28 Dn$_1$ missing (cf. v. l. 19). G$_1$ om. 28 (cf. v. l. 17). —^{a}) K$_4$ च (for ते). K$_3$ योधः; M$_{1-3}$ यौधाः. —^{b}) K$_3$ सराजकः. —^{c}) Ś$_1$ [अ]हृष्यंत (for [अ]दृश्यन्त). —^{d}) Ś$_1$ K D$_{1-6}$ T$_1$ इव पादपाः; B$_{1.2}$ पावका इव (by transp.); M$_1$ इव पावकः. T$_2$ शलभा इव पावकैः.

29 Dn$_1$ missing (cf. v. l. 19). G$_1$ om. 29^{ab} (cf. v. l. 17). —^{a}) K$_2$ तेन (for तस्य). Ś$_1$ शब्दस्य. K$_1$ D$_{2-4}$ वित्रस्ता; K$_2$ corrupt; D$_{5.6}$ चित्रेण (for वित्रेसुर्). —^{b}) K$_4$ D$_1$ च प्र-; B$_5$ विप्र-; G$_3$ M चापि (for च वि-). K$_2$ भयार्ताश्च प्रचक्रमुः. —^{c}) K$_5$ D$_6$ चाशु; B$_{3.4}$ भृश-; M$_4$ चात्र (for चाश्रु). Dc$_1$ मुमुहुर्भृशशोकार्ताः. —^{d}) K$_{1.5}$ D$_{3.6}$ शु(K$_5$ सु)श्रुवुश्च; K$_2$ सस्मरुश्च; B$_{1.2.5}$ D$_{2.4.5}$ शुशुचुश्च; B$_3$ सुसुपुश्च; G$_3$ विकृताश्च (for सुषुपुश्च). K$_2$ सैंधवं.

30 Dn$_1$ missing (cf. v. l. 19). —^{a}) K$_{2.4}$ B$_3$ D$_1$ G$_3$ तांश्च; T G$_2$ स तान् (for तांस्तु). Ś$_1$ K$_3$ रथ- (for नर-). K$_{1.5}$ B Dc$_1$ D$_{2-6}$ -व्याघ्र (B$_{3-5}$ Dc$_1$ °घ्रः); K$_2$ -श्रेष्ठान् (for -श्रेष्ठः). —^{b}) K$_4$ B$_{1.2.5}$ D$_1$ G$_3$ व्यचरद् (B$_1$ °न्); Dc$_1$ व्यरुधद् (for विचरन्). K$_{1.5}$ D$_{2-6}$ सैंधवान्व्यचरद्बली. —^{c}) B$_{1.2.4}$ (marg. as in text)$_{.5}$ Dc$_1$ कुलाल- (for अलात-). —^{d}) K$_{1.4.5}$ B$_{3.4}$ D$_{2.4}$ समार्पयत्; K$_2$ B$_{2.5}$ G$_3$ सम(B$_5$ °मा)र्पयन्; D$_{5.6}$ समापतत्; T G$_1$ स धर्षयन् (for समर्पयत्). Ś$_1$ K$_3$ B$_1$ शरवर्षैः समार्दयत् (B$_1$ °र्पयन्).

31 Dn$_1$ missing (cf. v. l. 19). K$_2$ om. 31^{ab}. —^{a}) T G$_{1.2}$ M$_1$ तम्; M$_{2.3}$ स हि (for तद्). G$_3$ तं दृष्ट्वाप्रतिमं बाणं. —^{c}) K$_2$ B$_4$ T G$_{1.2}$ वि(K$_2$ B$_4$

व्यसृजद्दिक्षु सर्वासु महेन्द्र इव वज्रभृत् ॥ ३१
मेघजालनिभं सैन्यं विदार्य स रविप्रभः ।
विबभौ कौरवश्रेष्ठः शरदीव दिवाकरः ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

७७

वैशंपायन उवाच ।
ततो गाण्डीवभृच्छूरो युद्धाय समवस्थितः ।
विबभौ युधि दुर्धर्षो हिमवानचलो यथा ॥ १
ततः सैन्धवयोधास्ते पुनरेव व्यवस्थिताः ।
विमुञ्चन्तः सुसंरब्धाः शरवर्षाणि भारत ॥ २
तान्प्रसह्य महावीर्यः पुनरेव व्यवस्थितान् ।
ततः प्रोवाच कौन्तेयो मुमूर्षूञ्श्लक्ष्णया गिरा ॥ ३
युध्यध्वं परया शक्त्या यतध्वं च वधे मम ।
कुरुध्वं सर्वकार्याणि महद्वो भयमागतम् ॥ ४
एष योत्स्यामि वः सर्वान्निवार्य शरवागुराम् ।
तिष्ठध्वं युद्धमनसो दर्पं विनयितास्मि वः ॥ ५
एतावदुक्त्वा कौरव्यो रुषा गाण्डीवभृत्तदा ।
ततोऽथ वचनं स्मृत्वा भ्रातुर्ज्येष्ठस्य भारत ॥ ६
न हन्तव्या रणे तात क्षत्रिया विजिगीषवः । C. 14. 2259 B. 14. 78. 6 K. 14. 78. 7

व्य)सृजन्; Bom. ed. विसृज्य (for व्यसृजद्). — ^{d}) T_1 $G_{1.2}$ M वज्रवान्; G_3 पर्वतः (for वज्रभृत्). K_2 शरजालान्यनेकशः.

32 Dn_1 missing (cf. v. l. 19). — ^{a}) G_3 फल्गुनो निहतं सैन्यं. — ^{b}) K_1 B (except B_4) D_{1-6} विदा-(B_1 °चा)र्यं श(D_3 व)रवृष्टिभिः. — K_3 om. 32^{cd}. — ^{c}) K_2 $D_{5.6}$ कौरवश्रेष्ठ.

Colophon om. in $K_{2.4}$ $B_{1.2}$ D_1; Dn_1 missing. — *Adhy. name :* K_5 $D_{2.3}$ M_1 सैंधवयुद्धं; $B_{3.5}$ अश्वानुसारं; $D_{5.6}$ सैंधवसंगरं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś$_1$ 93; D_4 72; T_1 63; T_2 $G_{1.2}$ M_{2-4} 62; G_3 65; M_1 61; M_4 (*inf. lin.*) 77.

77

☞ This adhy. is missing in Dn_1 (cf. v. l. 14. 76. 19).

1 G_1 om. the ref. — ^{a}) K_2 D_1 गांजीवभृत्; D_6 गांडिव°. — ^{b}) $K_{1.2}$ B Dc_1 D_{2-6} T G M_4 समुपस्थितः (for समव°). — ^{c}) K_2 दुर्धर्ष. — After 1, K_1 reads 3^a, repeating it in its proper place.

2 ^{a}) K_2 om. from योधास्ते up to रब्धाः (in 2^c). K_5 ये (for ते). K_1 B D (Dn_1 missing) ततस्ते सैंधवा योधाः. — B_5 repeats 2^b after 2^c. — ^{b}) K_3 D_6 व्यवस्थितः; K_4 D_1 °स्थितान्; B_5 (first time) सराजकाः. — ^{c}) Ś$_1$ G_3 विमुंचंत; $K_{1.4.5}$ B_{1-4} D (Dn_1 missing) व्यमुंचंत (D_6 °चत). D_3 सुसंराब्धाः (for °रब्धाः). — B_5 om. 2^d.

3 ^{a}) Ś$_1$ $K_{3.5}$ B_{3-5} Dc_1 T_1 G_1 प्रहस्य; $K_{2.4}$ D_1 समीक्ष्य (for प्रसह्य). K_2 महावीरः. K_1 $B_{1.2}$ D_{2-6} तान्प्रह($D_{5.6}$ °हा)स्य महाबाहुः. — K_1 reads 3^c for the first time after 1. — ^{d}) K_1 मुमुचून्; K_2 मर्षयन्; K_5 मुहूर्तं; D_2 मुमूर्खन्; D_5 मुमुर्षून्; G_3 तांस्तदा (for मुमूर्षून्).

4 ^{a}) K_5 युक्त्या; D_3 भक्त्या (for शक्त्या). — ^{b}) K_1 $B_{1.2}$ D_{2-6} च जये; $B_{3.4}$ विजये (for च वधे). K_3 प्रयत त्वं वधे मम.

5 ^{a}) T_1 G_1 एवं (for एष). Ś$_1$ $K_{3.5}$ क्षिणोमि (for योत्स्यामि). K_1 B Dc_1 D_{2-6} सर्वांस्तु (for वः सर्वान्). — ^{b}) Ś$_1$ -*गुरोः; $K_{3.5}$ $B_{3.4}$ -वागुराः; Cv -वागुराम् (as in text). — ^{c}) K_1 -परमो (for -मनसो). — ^{d}) Ś$_1$ $K_{1.3.5}$ शमयितास्मि; $B_{1.2}$ विल°; G_3 नाश° (for विन°). T $G_{1.2}$ दर्पान्विलयितास्मि वः.

6 ^{a}) Ś$_1$ $K_{2.3.5}$ B_4 कौंतेयो; K_1 D_{2-4} कौरव्य; K_4 D_1 गांडी(D_1 °जी)वी (for कौरव्यो). — ^{b}) K_1 B Dc_1 D_{2-6} रोषाद् (for रुषा). K_4 D_1 रुषा कौरव्य-

C. 14. 2259
B. 14. 78. 7
K. 14. 78. 7

जेतव्याश्चेति यत्प्रोक्तं धर्मराज्ञा महात्मना ।
चिन्तयामास च तदा फल्गुनः पुरुषर्षभः ॥ ७
इत्युक्तोऽहं नरेन्द्रेण न हन्तव्या नृपा इति ।
कथं तन्न मृषेह स्याद्धर्मराजवचः शुभम् ॥ ८
न हन्येरंश्च राजानो राज्ञश्चाज्ञा कृता भवेत् ।
इति संचिन्त्य स तदा भ्रातुः प्रियहिते रतः ।
प्रोवाच वाक्यं धर्मज्ञः सैन्धवान्युद्धदुर्मदान् ॥ ९
बालान्स्त्रियो वा युष्माकं न हनिष्ये व्यवस्थितान् ।
यश्च वक्ष्यति संग्रामे तवास्मीति पराजितः ॥ १०
एतच्छ्रुत्वा वचो मह्यं कुरुध्वं हितमात्मनः ।
अतोऽन्यथा कृच्छ्रगता भविष्यथ मयार्दिताः ॥ ११
एवमुक्त्वा तु तान्वीरान्युयुधे कुरुपुंगवः ।
अत्वरावानसंरब्धः संरब्धैर्विजिगीषुभिः ॥ १२
ततः शतसहस्राणि शराणां नतपर्वणाम् ।
मुमुचुः सैन्धवा राजंस्तदा गाण्डीवधन्वनि ॥ १३
स तानापततः क्रूरानाशीविषविषोपमान् ।

नंदनः; K$_5$ रुषा गांडीवधन्वना. —^{c}) Ś$_1$ K$_{2.3}$ D$_5$ ततापः; K$_5$ ततः प्र-; M ततः स (for ततोऽथ). D$_{2.3.6}$ श्रुत्वा (for स्मृत्वा). T$_1$ G न (T$_1$ स) ततापः वचः स्मृत्वा (G$_3$ श्रुत्वा). —^{d}) D$_6$ भ्रातृ- (for भ्रातुर्). K$_4$ D$_1$ धीमतः (for भारत).

7 ^{a}) K$_4$ D$_1$ पार्थ (for तात). —^{b}) K$_{2.5}$ विजिगीषतः (K$_5$ °या); D$_{5.6}$ विजगीषवः. —^{c}) Ś$_1$ K$_3$ जीतव्या (K$_3$ जेतव्य) इति यत्प्रोक्तो. —^{d}) K$_{2.4}$ D$_1$ धर्मराजेन धीमता; G$_3$ °राजो महामनाः. —^{e}) Ś$_1$ K$_{1.5}$ B$_{1.2.5}$ D (except D$_1$; D$_{n1}$ missing) स; K$_3$ om. (for च). —^{f}) Some MSS. फाल्गुनः; Ś$_1$ D$_6$ फ(D$_6$ फा)ल्गुणः. K$_{1.2}$ D$_3$ G$_3$ पुरुषर्षभ; T G$_{1.2}$ M परवीरहा (for पुरुषर्षभः).

8 ^{a}) T G$_1$ इत्युक्तो भारतेंद्रेण. —^{b}) D$_6$ हंतव्याश्च (for न हन्तव्या). —^{c}) K$_2$ corrupt. B (except B$_2$) नु; D$_{c1}$ D$_1$ तु (for तन्). K$_1$ B D$_{c1}$ D$_{2-4}$ मृषेदं; D$_6$ मयेदं; T G$_2$ मृषा हि (for मृषेह). K$_4$ कथं तु मम्रृषे यस्माद्; G$_1$ कथितं न मृषे हि स्याद्; G$_3$ कथं न मम्रृषे हन्याद्. —^{d}) B$_4$ स्मृतं (for शुभम्). S (except G$_3$) धर्मराजस्य शासनं.

9 D$_3$ om. 9^{abcd}. —^{a}) K$_1$ हन्येत; D$_6$ corrupt; G$_3$ हंतव्याश्च (for हन्येरंश्च). —^{b}) K$_2$ राज्ञश्चान्य-; D$_{c1}$ राज्ञा**. B$_3$ हरेत् (for भवेत्). D$_6$ राजानश्चाकृता भवेत् (sic). —^{c}) G$_{2.3}$ तु (for स). —^{d}) K$_1$ B$_{1.2}$ D$_{2.4-6}$ फाल्गुनः पुरुषर्षभः (K$_1$ °भ). —^{e}) Ś$_1$ K$_3$ वाक्यज्ञः (for धर्मज्ञः).

10 ^{a}) G$_3$ युद्धेषु (for युष्माकं). K$_1$ D$_{2-6}$ श्रेयो वदामि युष्माकं. —^{b}) T$_1$ स (for न). Ś$_1$ K$_{1.3.5}$ B$_{3.5}$ D$_{c1}$ D$_{2-6}$ न हिंसेय(Ś$_1$ K$_3$ °स्येह-; B$_5$ D$_{c1}$ °स्ये स)मवस्थितान्; K$_4$ B$_4$ D$_1$ न हिंस्ये समरे स्थि°; B$_{1.2}$ G$_3$ न हं(G$_3$ हिं)स्ये समुपस्थि°. —^{c}) K$_4$ D$_1$ ये; K$_5$ यच् (for यश्). K$_5$ वक्ष्यंति. —^{d}) K$_{1.4}$ D$_1$ पराजिताः; D$_{c1}$ परा*ताः; T$_1$ °जयः.

11 ^{a}) K$_2$ सर्वं (for श्रुत्वा). —^{b}) D$_6$ कुरु ते (for कुरुध्वं). D$_{2.3}$ कुरु संहितमात्मनः. — K$_1$ reads 11^{c}–12^{d} twice. —^{c}) K$_1$ (both times).$_5$ B (except B$_2$) D$_{2-6}$ M$_{1.3.4}$ ततो (for अतो). K$_1$ (both times) कृत्वागता; K$_2$ D$_6$ कृच्छ्रगतो; K$_5$ °हता. —^{d}) Ś$_1$ K$_{3.5}$ मया हताः (K$_3$ °तः); K$_2$ भयार्दिताः.

12 For the repetition in K$_1$, cf. v. l. 11. —^{a}) K$_2$ स एवमुक्त्वा; K$_4$ D$_1$ एतावदुक्त्वा (for एवमुक्त्वा तु). —^{b}) G$_3$ नर- (for कुरु-). Ś$_1$ K$_{3.5}$ G$_2$ -नंदनः (Ś$_1$ °न); K$_4$ D$_1$ -पांडवः (for -पुंगवः). —^{c}) K$_2$ असंरब्धान्; T G$_{1.2}$ M$_{2.3}$ असंभ्रांतः. K$_1$ (both times) B$_{1.2.5}$ D$_{2-6}$ अर्जुनोतीव सं(B$_5$ °नो भृशसं)क्रुद्धः (K$_1$ first time °द्धैर्); B$_{3.4}$ D$_{c1}$ अर्जुनो वै भृशं क्रुद्धः; M$_{1.4}$ अ(M$_4$ त्व)रावानपि संभ्रांतः. —^{d}) K$_1$ (second time) B$_{1.2.5}$ D$_{2.3}$ G$_3$ संक्रुद्धैर्; K$_2$ युयुधे; D$_4$ सक्रुद्धैर्; D$_5$ [ऽ]तिक्रुद्धैर् (for संरब्धैर्). K$_1$ (first time) विजिगीषुभिरात्मनः; B$_3$ संक्रुद्धैर्विजिगीषवः; B$_4$ D$_{c1}$ संक्रुद्धैर्विजयैषिभिः; D$_6$ [ऽ]तिक्रुद्धो विजिगीषुभिः.

13 T$_1$ om. 13^{a}–15^{b}. —^{a}) B$_{1.2}$ D$_{5.6}$ शतं (for ततः). G$_2$ शर- (for शत-). K$_1$ B$_{3-5}$ D$_{c1}$ D$_{2-4}$ शतं शतसहस्राणां. —^{b}) K$_1$ om. नतपर्वणाम्. —^{c}) G$_1$ सैंधवं (sic). —^{d}) T$_2$ G$_1$ तथा (for तदा). K$_2$ D$_1$ गांजीव-; D$_{4-6}$ गांडिव-. K$_{1.2.4.5}$ -धन्वि(K$_5$ °न्व)नः; K$_3$ D$_{5.6}$ -धन्विनि (D$_6$ °नं).

14 T$_1$ om. 14 (cf. v. l. 13). —^{a}) K$_1$ B$_{1.2}$ D$_{2-6}$ शरान् (for स तान्). K$_4$ D$_1$ M$_3$ शूरान्; D$_6$ तीक्ष्णान् (for क्रूरान्). —^{b}) D$_{c1}$ om. (hapl.) -विष-. — K$_4$ om. 14^{c}–15^{b}. —^{c}) Ś$_1$ K$_3$ बलैर् (sic); K$_2$ तीक्ष्णैर्; K$_5$ B$_3$ भल्लैर् (for बाणैर्). —^{d}) K$_1$

चिच्छेद निशितैर्बाणैरन्तरैव धनंजयः ॥ १४
छित्त्वा तु तानाशुगमान्कङ्कपत्राञ्शिलाशितान् ।
एकैकमेष दशभिर्बिभेद समरे शरैः ॥ १५
ततः प्रासांश्च शक्तीश्च पुनरेव धनंजये ।
जयद्रथं हतं स्मृत्वा चिक्षिपुः सैन्धवा नृपाः ॥ १६
तेषां किरीटी संकल्पं मोघं चक्रे महामनाः ।
सर्वांस्तानन्तरा छित्त्वा मुदा चुक्रोश पाण्डवः ॥ १७
तथैवापततां तेषां योधानां जयगृद्धिनाम् ।
शिरांसि पातयामास भल्लैः संनतपर्वभिः ॥ १८
तेषां प्रद्रवतां चैव पुनरेव च धावताम् ।
निवर्ततां च शब्दोऽभूत्पूर्णस्येव महोदधेः ॥ १९
ते वध्यमानास्तु तदा पार्थेनामिततेजसा ।
यथाप्राणं यथोत्साहं योधयामासुरर्जुनम् ॥ २०
ततस्ते फल्गुनेनाजौ शरैः संनतपर्वभिः ।
कृता विसंज्ञा भूयिष्ठाः क्लान्तवाहनसैनिकाः ॥ २१
तांस्तु सर्वान्परिग्लानान्विदित्वा धृतराष्ट्रजा ।
दुःशला बालमादाय नप्तारं प्रययौ तदा ।
सुरथस्य सुतं वीरं रथेनानागसं तदा ॥ २२

C. 14. 2276
B. 14. 78. 23
K. 14. 78. 23

अंतराले; K_2 D_1 T_2 $G_{1.2}$ °रे च; $B_{1.2.4.5}$ Dc_1 D_{2-6} °रा स; B_3 °रसि; G_3 °रीक्षे (for °रैव).

15 T_1 om. 15^{ab} (cf. v. l. 13). K_4 om. 15^{ab} (cf. v. l. 14). — ^{a}) M_1 ह्वित्वा (for छित्त्वा). K_1 $D_{2.4-6}$ T_2 G_1 च; K_5 D_3 [आ]शु; G_3 स (for तु). Ś$_1$ स तान्; K_1 $B_{1.2.4.5}$ Dc_1 D_{2-6} चैव; $K_{2.5}$ D_1 G_3 -जवान्; K_3 शरान्; B_3 शरैः; $M_{1.3}$ -गतान् (for -गमान्). M_4 छित्त्वा तानाशुगमनान्. — ^{b}) Dc_1 corrupt. K_2 धनंजयः (for शिलाशितान्). K_3 कंकपत्रनिभाञ्शितान्; T_2 $G_{1.2}$ M अंतरा कंकपत्रिभिः. — ^{c}) K_4 corrupt. B_{3-5} Dc_1 G_3 एषां; M_4 एव (for एष). Ś$_1$ $K_{3.5}$ एकैकमेकादशभिर्; K_1 $B_{1.2}$ D_{2-6} एकैकमेषां समरे (B_2 °ये); K_2 एकैकं दशधा विध्य. — ^{d}) K_2 चिच्छेद (for बिभेद). Ś$_1$ $K_{1.3-5}$ $B_{1.2}$ $D_{2.4-6}$ निशि(K_3 °श-; K_4 °सि)तैः; D_1 [ए]नं सितैः; D_3 corrupt (for समरे). K_2 चिच्छेद निशितैः शरैः.

16 ^{a}) B_3 प्रादांश्च; D_6 प्राशांश्च (for प्रासांश्च). D_1 om. the first च. Ś$_1$ $D_{3.6}$ शक्तींश्च; D_1 शक्ताश्च. — ^{b}) $K_{1.5}$ $B_{3.4}$ $D_{3.4}$ धनंजयः; $D_{5.6}$ °जयं. — ^{c}) T_2 G_1 श्रुत्वा (for स्मृत्वा). — ^{d}) Ś$_1$ K_3 $B_{1.4.5}$ नृप; D_3 नृपः; G_3 रणे (for नृपाः). K_1 चिक्षिपुः सैंधवा नृपान्; K_2 °पुः सैंधवो नृपः; B_3 चिक्षेपुः सैंधवा नृप.

17 ^{a}) K_5 संक्रुद्धो (for संकल्पं). — ^{b}) $K_{1.3}$ B D (except D_1; Dn_1 missing) महाबलः; K_2 °त्मना. — ^{c}) T_1 G_1 स तांस् (for सर्वांस्). Ś$_1$ K_1 Dc_1 अंतरां; G_1 °रे; M_1 °राञ्. — ^{d}) $K_{1.2.4}$ B_5 D_{1-6} तदा (for मुदा).

18 ^{a}) Dc_1 तत्रेव; G_3 मुदैव (for तथैव). — ^{b}) $M_{1.2}$ यौधानां. D_1 जयगृध्दिनां; T G_1 °कांक्षिणां. — After 18^{c}, B_5 reads 19^{b} repeating it in its proper place, and repeats 18^{d} after 22^{a}. — ^{d}) Ś$_1$ बल्लैः; K_2 बाणैः (for भल्लैः).

19 ^{a}) K_1 om.; G_2 प्राद्रवतां; G_3 विद्र°. Ś$_1$ K (except K_4) B_2 D_{1-6} [अ]पि (for [ए]व). — B_5 reads 19^{b} for the first time after 18^{c}. — ^{b}) Ś$_1$ $K_{1.5}$ D_{1-6} [अ]भि-; K_2 प्र- (for च). K_3 पुनरेवाभ्यधावतां; G_2 धावतामनुधा°. — ^{c}) G_3 निवृत्तानां (for निवर्ततां). — ^{d}) $D_{5.6}$ पूर्णमायामिवोदधेः.

20 ^{a}) K_2 M_{1-3} [अ]पि; T G_1 M_4 च; $G_{2.3}$ हि (for तु). K_2 B_1 तथा (for तदा). $D_{5.6}$ वध्यमानास्तदा सर्वे. — ^{b}) K_2 -तेजसः. — ^{c}) B (except B_2) Dc_1 यथाबलं (for °प्राणं). G_3 यथोत्साहं यथाशक्ति.

21 ^{a}) Some MSS. फाल्गुनेन; Ś$_1$ फल्गुणेन. — ^{c}) G_3 कृत्वा (for कृता). K_1 विसंगा; $K_{4.5}$ M_2 विसंज्ञ-; B_4 Dc_1 निःसंज्ञा (Dc_1 °ज्ञ-) (for विसंज्ञा). K_2 D_5 T G_1 भूयिष्ठं (for °ष्ठाः). M_1 कृतसंज्ञातभूयिष्ठां; M_4 हतसंज्ञास्तु भूयिष्ठाः. — ^{d}) K_3 D_6 क्रांत- (for क्लान्त-). K_2 तदा क्लांतसैनिकाः (submetric).

22 ^{a}) B_3 कृतान् (for तांस्तु). K_1 -दीनान्; K_4 D_4 -म्लानान्; M -श्रांतान् (for -ग्लानान्). T $G_{1.2}$ तान्सर्वान्प(G_2 एतान्स प)रितः श्रांतान्. — After 22^{a}, B_5 repeats 18^{d}. B_5 om. 22^{b}. — ^{b}) D_5 धृतराष्ट्रजान् (sic). D_6 विदितान्धृतराष्ट्रजान् (sic). — ^{c}) Some S MSS. दुःशळा; K_2 दौशला. $M_{3.4}$ बालमादाय नप्तारं. — ^{d}) K_1 भ्रातरं; D_3 न प्राप्तं; $M_{3.4}$ दुःशला (for नप्तारं). G_1 तथा (for तदा). — ^{e}) K_2 B_4 S महारथ- (G_1 °थं) (for सुरथस्य). $K_{1.2}$ वीर. — ^{f}) Ś$_1$ [अ]थोगमत्; K_1 [अ]प्यगमत्; K_3 B_4 $D_{2.4}$ [अ]थागमत्;

C. 14. 2276
B. 14. 78. 24
K. 14. 78. 23

शान्त्यर्थं सर्वयोधानामभ्यगच्छत पाण्डवम् ।
सा धनंजयमासाद्य मुमोचार्तस्वरं तदा ।
धनंजयोऽपि तां दृष्ट्वा धनुर्विससृजे प्रभुः ॥ २३
समुत्सृष्टधनुः पार्थो विधिवद्भगिनीं तदा ।
प्राह किं करवाणीति सा च तं वाक्यमब्रवीत् ॥ २४
एष ते भरतश्रेष्ठ स्वस्रीयस्यात्मजः शिशुः ।
अभिवादयते वीर तं पश्य पुरुषर्षभ ॥ २५
इत्युक्तस्तस्य पितरं स पप्रच्छार्जुनस्तदा ।
क्वासाविति ततो राजन्दुःशला वाक्यमब्रवीत् ॥ २६
पितृशोकाभिसंतप्तो विषादार्तोऽस्य वै पिता ।
पञ्चत्वमगमद्वीर यथा तन्मे निबोध ह ॥ २७
स पूर्वं पितरं श्रुत्वा हतं युद्धे त्वयानघ ।
त्वामागतं च संश्रुत्य युद्धाय हयसारिणम् ।
पितुश्च मृत्युदुःखार्तोऽजहात्प्राणान्धनंजय ॥ २८
प्राप्तो बीभत्सुरित्येव नाम श्रुत्वैव तेऽनघ ।
विषादार्तः पपातोर्व्यां ममार च ममात्मजः ॥ २९
तं तु दृष्ट्वा निपतितं ततस्तस्यात्मजं विभो ।
गृहीत्वा समनुप्राप्ता त्वामद्य शरणैषिणी ॥ ३०
इत्युक्त्वार्तस्वरं सा तु मुमोच धृतराष्ट्रजा ।
दीना दीनं स्थितं पार्थमब्रवीच्चाप्यधोमुखम् ॥ ३१
स्वसारं मामवेक्षस्व स्वस्रीयात्मजमेव च ।
कर्तुमर्हसि धर्मज्ञ दयां मयि कुरूद्वह ।

Dc_1 $D_{5.6}$ T_2 [अ]भ्यागमत्; T_1 $G_{1.2}$ M_1 [अ]ना(G_2 °नु)गतं (for °गसं). $K_{2.4}$ D_1 रथोत्संगगतं तदा.

23 ^{a}) K_1 शांत्यर्थें. M_{1-3} -यौधानाम्. —^{b}) K_2 अभ्यधावत; Dc_1 $D_{5.6}$ °गच्छच्च; G_3 °गच्छद्धि (for °गच्छत). —^{d}) $K_{1.5}$ B Dc_1 D_{2-6} रुरोद (for मुमोच). K_3 [अं]तसुरं; T $G_{1.2}$ [आ]र्तस्वनं (for °रं). T_2 तथा. —^{f}) Ś$_1$ $K_{3.5}$ उत्सृज्य च (K_5 तत्); D_2 विससृजेत्; T G_1 उत्ससृजे (for विस°). K_4 D_1 धनुर्व्यसृजत प्रभो.

24 ^{a}) K_{1-3} B Dc_1 D_{2-6} G_3 M_4 स(K_1 om. स)-मुत्सृज्य (for °त्सृष्ट-). —^{b}) K_3 प्रब्रुवद्; D_3 corrupt (for विधिवद्). K_1 (also as in text) प्रभो; B_1 T_2 G_3 तथा (for तदा). —^{c}) $D_{5.6}$ ब्रूहि (for प्राह). —^{d}) D_3 वा (for सा). K_1 च सा च (for सा च तं). K_1 B Dc_1 D_{2-6} प्रत्युवाच ह (for वाक्यमब्रवीत्).

25 ^{a}) D_2 मे (sic) (for ते). —^{b}) K_2 D_2 स्वश्रीयस्य; K_3 स्वस्ने°; Dc_1 D_4 स्वस्त्रि°; M_1 स्वस्य यस्य (for स्वस्रीयस्य). —^{c}) K_1 B Dc_1 D_{2-6} पार्थ (for वीर). —^{d}) $K_{2.3}$ पुरुषर्षभं (K_3 °भः); K_4 D_1 भरतर्षभ.

26 ^{b}) K_2 तां; B_2 G_1 सं- (for स). K_4 $D_{4.5}$ तथा (for तदा). —^{c}) K_2 हतो; G_2 तदा (for ततो). —^{d}) Some S MSS. दुःशळा; D_3 दुःशाला.

27 ^{a}) $K_{3.5}$ पितुः (for पितृ-). —^{b}) T_2 विषादाद् (for °दार्तो). —^{c}) Ś$_1$ $K_{1.3}$ D_{2-4} वीरो. —^{d}) K_4 D_1 तथात्मनि (for यथा तन्मे). $B_{1.2}$ D_{2-6} निशामय; $B_{4.5}$ निबोध वै; Dc_1 T G °धत (for °ध ह). K_1 तथा तन्मे निशामय; K_2 यथावन्मे निबोधत.

28 ^{a}) K_2 D_6 पूर्वे. G_3 निहतं (for पितरं). —^{b}) K_1 हंतुं; G_3 पिता (for हतं). —^{c}) D_3 स्वम् (for त्वाम्). K_3 तु; B_1 स (for च). K_4 D_1 G_3 संश्रुत्वा; T_2 संस्मृत्य. —^{d}) K_2 सह-; K_4 D_1 प्रति- (for हय-). —^{e}) Ś$_1$ $K_{3.5}$ दुःखशोकार्ता (K_5 °र्तो); K_1 D_3 मृत्युदुःखार्ता; $B_{1.2}$ G_3 $M_{1.2}$ मृत्युं दुःखार्तो. —^{f}) $K_{2.5}$ Dc_1 G_3 जहौ (for ऽजहात्).

29 ^{a}) Ś$_1$ K_4 D_1 [ए]वं; K_3 [अ]थ (for [ए]व). — Dc_1 om. 29^b–30^b. —^{b}) K_3 T_1 श्रुत्वेव; K_5 $B_{1.2}$ श्रुत्यैव. K_4 D_1 तेन ते (for तेऽनघ). —^{c}) Ś$_1$ K_3 विषादान्निपपातोर्व्यां. —^{d}) D_1 om. (hapl.) ममार च. B_4 नृपात्मजः (for ममा°).

30 Dc_1 om. 30^{ab} (cf. v. l. 29). —^{a}) Ś$_1$ $K_{2.5}$ D_1 दृष्ट्वाहं; G_3 दृष्ट्वेमं (for तु दृष्ट्वा). K_4 B D_{2-6} तं दृष्ट्वा पतितं तत्र. —^{b}) T G_1 अतस् (for ततस्). $K_{1.4}$ B D (Dc_1 om.; Dn_1 missing) T_2 प्रभो (for विभो). G_3 ततस्तस्यात्मसंभवं. —^{c}) M_1 शरणं (for समनु-). —^{d}) Ś$_1$ $K_{3.5}$ D_1 तवाहं; K_4 D_5 त्वामहं (for °द्य). D_6 त्वामहं जयमेव च.

31 $D_{5.6}$ om. 31^a–32^b. —^{a}) Ś$_1$ K_3 [अ]नंतरं; K_5 विस्वरं (for [आ]र्तस्वरं). K_2 च (for तु). —^{b}) K_5 रुरोद (for मुमोच). —^{c}) T_2 दीनं स्वरं; M_1 दीनस्थितं (for दीनं स्थितं).

32 $D_{5.6}$ om. 32^{ab} (cf. v. l. 31). —^{a}) K_1 B_1.

विस्मृत्य कुरुराजानं तं च मन्दं जयद्रथम् ॥ ३२
अभिमन्योर्यथा जातः परिक्षित्परवीरहा ।
तथायं सुरथाज्जातो मम पौत्रो महाभुज ॥ ३३
तमादाय नरव्याघ्र संप्राप्तास्मि तवान्तिकम् ।
शमार्थं सर्वयोधानां शृणु चेदं वचो मम ॥ ३४
आगतोऽयं महाबाहो तस्य मन्दस्य पौत्रकः ।
प्रसादमस्य बालस्य तस्मात्त्वं कर्तुमर्हसि ॥ ३५
एष प्रसाद्य शिरसा मया सार्धमरिंदम ।
याचते त्वां महाबाहो शमं गच्छ धनंजय ॥ ३६
बालस्य हतबन्धोश्च पार्थ किंचिदजानतः ।
प्रसादं कुरु धर्मज्ञ मा मन्युवशमन्वगाः ॥ ३७
तमनार्यं नृशंसं च विस्मृत्यास्य पितामहम् ।
आगस्कारिणमत्यर्थं प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ ३८
एवं ब्रुवत्यां करुणं दुःशलायां धनंजयः ।
संस्मृत्य देवीं गान्धारीं धृतराष्ट्रं च पार्थिवम् ।
प्रोवाच दुःखशोकार्तः क्षत्रधर्मं विगर्हयन् ॥ ३९
धिक्तं दुर्योधनं क्षुद्रं राज्यलुब्धं च मानिनम् ।
यत्कृते बान्धवाः सर्वे मया नीता यमक्षयम् ॥ ४०
इत्युक्त्वा बहु सान्त्वादि प्रसादमकरोज्जयः ।
परिष्वज्य च तां प्रीतो विससर्ज गृहान्प्रति ॥ ४१

C. 14. 2295
B. 14. 78. 44
K. 14. 78. 42

$_{2.5}$ D$_{2-4}$ स्वसारं समवेक्षस्व. —^{b}) K$_{2.3}$ स्वश्री(K$_{3}$ °स्रे)-यात्मजम्; Dc$_{1}$ स्वस्रीया°. G$_{3}$ स्वस्रीयस्यात्मसंभवं. —^{d}) K$_{5}$ अपि (for मयि). G$_{2}$ कुरूद्वह. K$_{1}$ B$_{1.2.5}$ D$_{2-6}$ दयां कुरु(D$_{6}$ °ल)कुलोद्वह. —^{e}) Ś$_{1}$ K$_{3}$ D$_{1}$ T$_{2}$ संस्मृत्य; K$_{2}$ विस्मृता. G$_{3}$ -राजं तं (for -राजानं). D$_{5.6}$ विस्मृतं कुरु कल्याण. —^{f}) K$_{5}$ मृतं; D$_{3}$ तव; D$_{5.6}$ तत्र (for तं च). Ś$_{1}$ संतं; K$_{3}$ मत्तं; K$_{5}$ चैव; D$_{1}$ मन्नं (sic) (for मन्दं).

33 ^{b}) Some MSS. परीक्षित्. M$_{3}$ परवीरह. —^{d}) K$_{3}$ पौत्रे; B$_{3}$ पुत्रान्; D$_{6}$ पौत्र-. Ś$_{1}$ K$_{2-5}$ D$_{1}$ महारथः (K$_{3}$ °थ); Dc$_{1}$ D$_{2-6}$ M$_{4}$ °भुजः.

34 ^{a}) K$_{2.4.5}$ B Dc$_{1}$ D$_{1}$ यम् (for तम्). D$_{1}$ नरं (for नर-). —^{b}) S प्राप्तास्म्यद्य (G$_{3}$ °स्मि हि). Ś$_{1}$ तवांतका. —^{c}) Ś$_{1}$ K$_{3}$ समर्थं; B$_{4}$ समार्थं. K$_{1}$ सर्वें (for सर्व-). M$_{1-3}$ -यौधानां.

35 B$_{1-4}$ om. 35. —^{a}) K$_{2}$ corrupt; K$_{4}$ D$_{1}$ आगताहं (for °तोऽयं). K$_{1}$ महाबाहुस्; D$_{5.6}$ °राज; T$_{1}$ G$_{1}$ °भागो (for °बाहो). — K$_{3}$ om. (hapl.) 35^{b}–36^{c}. —^{b}) G$_{1}$ मम (for तस्य). D$_{6}$ दयितस्य (hypermetric) (for मन्दस्य). Ś$_{1}$ K$_{1.4.5}$ D$_{1-6}$ G$_{1.3}$ पुत्रकः; B$_{5}$ पुत्रजः (for पौत्रकः). T$_{1}$ मम पुत्रस्य पुत्रकः; T$_{2}$ शमं गच्छ धनंजय (= 36^{d}). —^{c}) K$_{4}$ प्रह्लादम्. Dc$_{1}$ तस्य (for अस्य). —^{d}) M$_{2}$ corrupt.

36 K$_{3}$ om. 36^{abc} (cf. v. l. 35). —^{a}) T G$_{1.3}$ एवं (for एष). K$_{5}$ D$_{6}$ प्रसादं. —^{b}) K$_{1.5}$ B D$_{2-6}$ प्रशमार्थम् (for मया सार्धम्). G$_{2}$ धनंजय (for अरिंदम). —^{c}) T G$_{1}$ याचितस्. T$_{1}$ तु; T$_{2}$ G$_{1}$ त्वं; M$_{2-4}$ त्वा (for त्वां). D$_{4}$ महाराज (for °बाहो). —^{d}) G$_{2}$ नरोत्तम (for धनंजय).

37 K$_{2}$ om. 37^{ab}. G$_{3}$ om. (hapl.) 37^{a}–39^{b}. —^{a}) D$_{1.3}$ बालश्च. T G$_{1.2}$ गत- (for हत-). D$_{4}$ -बंधुश्च. —^{b}) Dc$_{1}$ तथा (for पार्थ). D$_{6}$ अजानता. —^{d}) Ś$_{1}$ मन्युर्वशम्; Dc$_{1}$ °वश्यम् (for °वशम्). T G$_{1}$ मा त्वं मन्युवशं गमः.

38 G$_{3}$ om. 38 (cf. v. l. 37). —^{a}) D$_{1}$ अनाथं (for °र्यं). Ś$_{1}$ नृशंसेव (sic); K$_{3}$ °सं वा (for °सं च). —^{c}) K$_{3}$ आगस्कारिणिम्; D$_{6}$ °रणम्. —^{d}) B$_{5}$ अर्हसे.

39 G$_{3}$ om. 39^{ab} (cf. v. l. 37). Before 39, MSS. ins. वैशंपायनः. —^{a}) D$_{2}$ इति (for एवं). K$_{2.3}$ D$_{1.2.6}$ M$_{1}$ ब्रुव(D$_{1.2}$ °वं)त्या; Dc$_{1}$ D$_{4.5}$ T G$_{1.2}$ M$_{4}$ ब्रुवंत्यां. —^{b}) Some S MSS. दुःशळायां; Ś$_{1}$ K$_{3}$ दुःशलाया. — Before 39^{e}, G$_{3}$ ins. अर्जुनः. —^{e}) Ś$_{1}$ K (except K$_{2}$) D$_{1-6}$ उवाच (for प्रो°). —^{f}) K$_{1.5}$ D$_{2-4.6}$ व्यगर्हयत् (K$_{1}$ D$_{6}$ °न्); K$_{3}$ निगर्हयत्.

40 K$_{1}$ D$_{2-6}$ om. 40^{ab}. —^{a}) K$_{2.5}$ B$_{1.2}$ मंदं (for क्षुद्रं). —^{b}) T$_{2}$ राज्ये (for राज्य-). Ś$_{1}$ K$_{2-4}$ D$_{1}$ G$_{3}$ मामिह (for मानिनम्). —^{d}) B$_{2.5}$ Dc$_{1}$ समानीता (for मया नीता).

41 ^{a}) K$_{2}$ सांत्वानै (sic); K$_{3.5}$ D$_{5}$ M$_{4}$ सां(K$_{5}$ शां)त्वानि; K$_{4}$ D$_{1}$ सांत्वादीन्; B$_{3-5}$ D$_{6}$ शांत्वादि; T$_{2}$ G$_{1}$ संवादि (for सान्त्वादि). —^{b}) D$_{3}$ ततः (for जयः). —^{c}) M$_{2.3}$ तं (for तां). —^{d}) K$_{1}$ corrupt. K$_{2}$ गृहं.

42 ^{a}) Some S MSS. दुःशळा. K$_{2}$ [अ]पि च (by

C. 14. 2297
B. 14. 78. 45
K. 14. 78. 43

दुःशला चापि तान्योधान्निवार्य महतो रणात् ।
संपूज्य पार्थं प्रययौ गृहान्प्रति शुभानना ॥ ४२
ततः सैन्धवकान्योधान्विनिर्जित्य नरर्षभः ।
पुनरेवान्वधावत्स तं हयं कामचारिणम् ॥ ४३
ससार यज्ञियं वीरो विधिवत्स विशां पते ।
तारामृगमिवाकाशे देवदेवः पिनाकधृक् ॥ ४४
स च वाजी यथेष्टेन तांस्तान्देशान्यथासुखम् ।
विचचार यथाकामं कर्म पार्थस्य वर्धयन् ॥ ४५
क्रमेण स हयस्त्वेवं विचरन्भरतर्षभ ।
मणिपूरपतेर्देशमुपायात्सहपाण्डवः ॥ ४६

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

---

transp.). K$_2$ G$_3$ सर्वान्; T G$_1$ वीरान्; M$_{1-3}$ यौधान्. G$_2$ सैंधवान्सापि तान्वीरान्. – K$_4$ om. (hapl.) 42^b–43^a. —^{d}) K$_2$ गृहं. K$_1$ B D (except D$_1$; Dn$_1$ missing) एव (for प्रति).

43 K$_4$ om. 43^a (cf. v. l. 42). M$_4$ reads 43–45 twice. —^{a}) D$_1$ तु सैंधवान् (for सैन्धवकान्). M$_{1-3}$ यौधान्. —^{b}) G$_3$ M$_{1-3.4}$ (first time) निर्जित्य स (for विनिर्जित्य). K$_2$ T G$_{1.2}$ निर्जित्य भरतर्षभ (G$_2$ °भः). — For 43^{ab}, K$_1$ B Dc$_1$ D$_{2-6}$ subst.:

151* एवं निर्जित्य तान्वीरान्सैन्धवान्स धनंजयः ।

[B$_{3.4}$ योधान्; Dc$_1$ सर्वान् (for वीरान्)].

—^{c}) K$_2$ [अ]न्वधावंत; K$_{3.5}$ [अ]वधावत्स; T G$_{1.2}$ [अ]श्वमेधार्थं. M (M$_4$ both times) तं (for स). K$_1$ अन्वधावंतं तं च ह; B Dc$_1$ D$_{2-6}$ अन्वधावत धा(D$_{5.6}$ °स्प्रधा)वंतं; G$_3$ हयमेवान्वयाद्यांतं. —^{d}) K$_1$ यं हयं; K$_{2.4}$ D$_1$ हयं तं (by transp.). T G$_{1.2}$ M (M$_4$ both times) हयं कामविचारिणं; G$_3$ हयकामविकारिणः.

44 For the repetition in M$_4$, cf. v. l. 43. K$_1$ B Dc$_1$ D$_{2-6}$ transp. 44^{ab} and 44^{cd}. —^{a}) K$_1$ संधारं; K$_2$ संभार- (for ससार). K$_1$ B$_{3-5}$ Dc$_1$ D$_{2-6}$ तं तथा; K$_4$ S (M$_4$ both times) याज्ञियं; K$_5$ च जयं; B$_{1.2}$ तं महा- (for यज्ञियं). —^{b}) K$_1$ B Dc$_1$ D$_{2-6}$ यज्ञियं (Dc$_1$ याज्ञिकं) हयं (for स विशां पते). —^{c}) K$_1$ Dc$_1$ D$_{2-6}$ ततो (for तारा-). B$_{1.2}$ -शून्यम् (for -मृगम्). —^{d}) K$_{1.4}$ B$_{1.2.5}$ Dc$_1$ D$_{2-6}$ यथा (for देव-). Ś$_1$ K$_3$ पिनाकभृत्; T$_1$ °धृत्.

45 For the repetition in M$_4$, cf. v. l. 43. —^{a}) Ś$_1$ यथेच्छास्तांस्; K$_3$ °ष्टं वै; K$_4$ D$_1$ यथावत्तांस् (for यथेष्टेन). G$_3$ M$_4$ (second time) स पार्थिवान्वशे कृत्वा. —^{b}) Ś$_1$ K$_4$ om. तांस्. D$_3$ तान्देवतान् (for तांस्तान्देशान्). K$_1$ B (except B$_3$) Dc$_1$ D$_{2-6}$ यथाक्रमं (for °सुखम्). —^{c}) K$_3$ यथा कर्म (for यथाकामं). —^{d}) K$_5$ धर्मं (for कर्म). D$_{5.6}$ वर्जयन् (for वर्ध°). K$_2$ कीर्तिं पार्थस्य वर्धनात्; T G$_{1.2}$ M$_{1-3}$ कर्म लोके प्रदर्शयन्; M$_4$ (first time) कामं कुर्वन्महात्मनः. — After 45, T G$_{1.2}$ ins. the colophon.

46 M$_1$ om. 46. —^{a}) G$_3$ स्वैरं (for त्वेवं). —^{b}) G$_3$ अचलद्; M$_4$ सहायो (for विचरन्). K$_{1-3}$ B$_{2.4}$ Dc$_1$ D$_{2-6}$ पुरुषर्षभ (K$_3$ D$_6$ °भः) (for भरत°). —^{c}) K$_4$ B (except B$_2$) D$_1$ मणपूर-; S (M$_1$ om.) Cv मणलूर- (for मणिपूर-). K$_2$ ततो वाजिर्मणिपूरम्. —^{d}) K$_1$ स हि; G$_3$ स तु; Cv सह- (as in text). D$_6$ पांडवैः.

Colophon missing in Dn$_1$; om. in B Dc$_1$ G$_3$ M$_{2.3}$; T G$_{1.2}$ read it after 45. — *Adhy. name:* K$_{1.5}$ D$_{2.3.5.6}$ सैंधवपराजयः; K$_{2.4}$ D$_1$ अश्वानुसरणं; T G$_1$ हयचर्या; M$_1$ हयचर्यायां सैन्यपराजयं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś$_1$ 94; D$_4$ 73; T$_1$ 64; T$_2$ G$_{1.2}$ M$_{1.4}$ 63; M$_4$ (*inf. lin.*) 78.

७८

वैशंपायन उवाच ।
श्रुत्वा तु नृपतिर्वीरं पितरं बभ्रुवाहनः ।
निर्ययौ विनयेनार्यो ब्राह्मणार्घ्यपुरःसरः ॥ १
मणिपूरेश्वरं त्वेवमुपयातं धनंजयः ।
नाभ्यनन्दत मेधावी क्षत्रधर्ममनुस्मरन् ॥ २
उवाच चैनं धर्मात्मा समन्युः फल्गुनस्तदा ।
प्रक्रियेयं न ते युक्ता बहिस्त्वं क्षत्रधर्मतः ॥ ३
संरक्ष्यमाणं तुरगं यौधिष्ठिरमुपागतम् ।
यज्ञियं विषयान्ते मां नायोत्सीः किं नु पुत्रक ॥ ४
धिक्त्वामस्तु सुदुर्बुद्धिं क्षत्रधर्माविशारदम् ।
यो मां युद्धाय संप्राप्तं साम्नैवाथो त्वमग्रहीः ॥ ५
न त्वया पुरुषार्थश्च कश्चिदस्तीह जीवता ।
यस्त्वं स्त्रीवद्युधा प्राप्तं साम्ना मां प्रत्यगृह्णथाः ॥ ६
यद्यहं न्यस्तशस्त्रस्त्वामागच्छेयं सुदुर्मते । C. 14. 2308 B. 14. 79. 7 K. 14. 79. 7

78

☞ M$_1$ om. adhys. 78–80.

1 Dn$_1$ missing up to 15^{ab} (cf. v. l. 14. 76. 19). B Dc$_1$ G$_3$ M$_{2-4}$ om. the ref. —^{a}) Ś$_1$ M$_3$ नृपतिं ; K$_{3-5}$ Dc$_1$ D$_1$ पितरं (D$_1$ °रो) (for नृपतिर्). K$_{1.3}$ B$_{1.2.5}$ D$_{2-4}$ प्राप्तं ; K$_4$ वीर ; D$_1$ वीरो ; D$_{5.6}$ पार्थं (for वीरं). —^{b}) Ś$_1$ K$_{3-5}$ B$_1$ Dc$_1$ D$_1$ नृपतिर् (for पितरं). —^{c}) K$_1$ वरयेन (sic) (for विन°). K$_{1.2}$ B Dc$_1$ D$_{2-6}$ [अ]थ (for [आ]र्यौ). —^{d}) K$_{1.3}$ D$_{3-6}$ G$_1$ ब्रा(D$_6$ ब्र)ह्मणार्थ- (K$_1$ °र्थं); K$_4$ B D$_1$ ब्रा(K$_4$ ब्र)ह्मणार्घं- ; M$_{2.3}$ ब्राह्मणस्य (for °णार्घ्य-).

2 Dn$_1$ missing (cf. v. l. 1). —^{a}) Ś$_1$ K$_{3-5}$ मणि(K$_4$ °ण)पूरपतिं ; B (except B$_2$) D$_1$ मणपूरेश्वरं ; S (M$_1$ om.) मणलूरे°. T G$_1$ चैवम् ; G$_3$ स्वैरम् (for त्वेवम्). —^{b}) K$_1$ B$_1$ Dc$_1$ उपयांतं ; K$_{2-4}$ B$_{3-5}$ D$_1$ T G उपायां(B$_{3.4}$ °या)तं. —^{c}) K$_1$ B$_{1.2.5}$ D$_{2-6}$ नाभ्यनंदत्स मेधावी.

3 Dn$_1$ missing (cf. v. l. 1). —^{a}) K$_1$ B Dc$_1$ D$_{2-6}$ T$_1$ G$_1$ च स ; G$_2$ वै स (for चैनं). —^{b}) Some MSS. फाल्गुनस् ; Ś$_1$ K$_3$ D$_6$ फ(D$_6$ फा)ल्गुणस्. K$_1$ D$_{2-4.6}$ G$_3$ M$_4$ तथा (for तदा). —^{c}) D$_3$ corrupt. Ś$_1$ K$_{3.5}$ D$_1$ प्रतिक्रिया (for प्रक्रियेयं). — G$_1$ om. (hapl.) 3^{d}–7^{c}. —^{d}) M$_4$ क्षत्रधर्मणः. G$_3$ जहि त्वं क्षत्रधर्मणा.

4 Dn$_1$ missing (cf. v. l. 1). G$_1$ om. 4 (cf. v. l. 3). —^{a}) K$_1$ संरक्ष्यमानं ; K$_{2-5}$ B$_{3-5}$ Dc$_1$ D$_{1-6}$ T G$_2$ °क्षमाणं. —^{b}) K$_3$ सामर्जुनम् (for यौधिष्ठिरम्). Ś$_1$ K$_{3.5}$ D$_1$ इहागतं (for उपा°). K$_4$ युधिष्ठिरमिहागतं. —^{c}) D$_{5.6}$ यक्षिप्रं ; T G$_{2.3}$ M$_{2.3}$ याज्ञि(G$_3$ M$_{2.3}$ °ज्ञी)यं. K$_5$ T$_1$ G$_2$ M$_{2.3}$ विषयांतं ; Dc$_1$ विषांते (sic); G$_3$ M$_4$ त्रिषयं त्वं (for °यान्ते). D$_1$ मा. —^{d}) K$_{2.3}$ D$_{5.6}$ G$_{2.3}$ न योत्सीः ; B$_2$ नायौत्सीः ; B$_3$ मायोत्सीः ; T अयोत्सीः. K$_3$ T G$_2$ न ; K$_5$ तु (for नु). K$_2$ M$_2$ पुत्रकः ; K$_3$ पुत्र (submetric).

5 Dn$_1$ missing (cf. v. l. 1). G$_1$ om. 5 (cf. v. l. 3). —^{a}) M$_4$ धिक्त्वां तु (for त्वामस्तु). K$_{1.2}$ B$_{1.2.5}$ D$_{2-4}$ सु(K$_2$ om. सु)दुर्बुद्धे. —^{b}) Ś$_1$ K$_3$ क्षत्रधर्मं वि(K$_3$ °र्मंत्रि)शारदं ; K$_{1.2}$ B Dc$_1$ D$_{2-6}$ °धर्मबहिष्कृतं ; D$_1$ °मर्माविशारदं. —^{c}) K$_3$ T$_2$ G$_3$ M$_4$ मा. G$_3$ युधि न ; M$_4$ युधि सु- (for युद्धाय). D$_{5.6}$ यो मां युद्धार्थमायांतं. —^{d}) D$_3$ सन्नैव (for साम्नैव). B Dc$_1$ [अ]थ (for [अ]थो). Ś$_1$ K$_{3.4}$ साम्नैव प्रतिगृह्णथाः ; K$_{1.5}$ D$_{1-6}$ °व प्रत्यगृह्णथाः ; K$_2$ विनयेन तमन्वगात्.

6 Dn$_1$ missing (cf. v. l. 1). G$_1$ om. 6 (cf. v. l. 3). K$_1$ D$_{3.4-6}$ om. 6^{ab}. K$_{2.4.5}$ D$_{1.3}$ om. (hapl.) 6. —^{a}) B Dc$_1$ हि (for च). —^{c}) M$_3$ यत् (for यस्). K$_{1.3}$ B$_2$ D$_{2.4-6}$ G$_3$ M$_4$ यथा ; B$_1$ युवा (for युधा). —^{d}) K$_1$ B$_{1.2.5}$ D$_{2.4-6}$ मां (D$_6$ मा) साम्ना (by transp.). G$_3$ [अ]हं (for मां). D$_6$ G$_3$ M$_{3.4}$ प्रतिगृह्णथाः.

7 Dn$_1$ missing (cf. v. l. 1). G$_1$ om. 7^{abc} (cf. v. l. 3). —^{a}) K$_1$ यदहं ; D$_1$ अद्याहं. K$_2$ D$_3$ -शस्त्रांस् (sic); D$_6$ T -शस्त्रं. —^{b}) Dc$_1$ आगत्सेयं (sic). G$_3$ M$_4$ हि (for सु-). —^{c}) B$_5$ partly damaged. K$_4$ D$_1$ G$_2$ प्रक्रियैवं (for °येयं). K$_{1.3}$ D$_{2-6}$ भवेद् ; K$_4$ च वै ; B$_{1.2}$ तदा ; D$_1$ M$_{2.3}$ न ते (for सतो). —^{d}) K$_1$ D$_{2-4.6}$ तावत् ; K$_3$ ततो ; D$_5$ तदा (for भवेत्). K$_3$ मम (for तव). . Ś$_1$ K$_{2.3.5}$ D$_{1.3.5}$

C. 14. 2308
B. 14. 79. 7
K. 14. 79. 7

प्रक्रियेयं ततो युक्ता भवेत्तव नराधम ॥ ७
तमेवमुक्तं भर्त्रा तु विदित्वा पन्नगात्मजा ।
अमृष्यमाणा भित्त्वोर्वीमुलूपी तमुपागमत् ॥ ८
सा ददर्श ततः पुत्रं विमृशन्तमधोमुखम् ।
संतर्ज्यमानमसकृद्भर्त्रा युद्धार्थिना विभो ॥ ९
ततः सा चारुसर्वाङ्गी तमुपेत्योरगात्मजा ।
उलूपी प्राह वचनं क्षत्रधर्मविशारदा ॥ १०
उलूपीं मां निबोध त्वं मातरं पन्नगात्मजाम् ।
कुरुष्व वचनं पुत्र धर्मस्ते भविता परः ॥ ११
युध्यस्वैनं कुरुश्रेष्ठं धनंजयमरिंदम ।
एवमेष हि ते प्रीतो भविष्यति न संशयः ॥ १२
एवमुद्धर्षितो मात्रा स राजा बभ्रुवाहनः ।
मनश्चक्रे महातेजा युद्धाय भरतर्षभ ॥ १३
संनह्य काञ्चनं वर्म शिरस्त्राणं च भानुमत् ।
तूणीरशतसंबाधमारुरोह महारथम् ॥ १४
सर्वोपकरणैर्युक्तं युक्तमश्वैर्मनोजवैः ।
सुचक्रोपस्करं धीमान्हेमभाण्डपरिष्कृतम् ॥ १५
परमार्चितमुच्छ्रित्य ध्वजं सिंहं हिरण्मयम् ।

नराधिप (for °धम).

8 Dn$_1$ missing (cf. v. l. 1). —^{a}) Ś$_1$ K$_{2-5}$ D$_1$ पित्रा (for भर्त्रा). S (M$_1$ om.) च (for तु). —^{c}) K$_2$ तत्राथ (for भित्त्वोर्वीम्). K$_5$ नाभ्यनंदत मेधावी (= 2^c). —^{d}) K$_{1,2,4}$ B$_{1,2,5}$ D$_{1-4}$ समुपागमत्; K$_3$ B$_{3,4}$ तमुपागता (K$_3$ °तं); D$_{5,6}$ सहसागमत्.

9 Dn$_1$ missing (cf. v. l. 1). —^{a}) T G$_1$ तथा; G$_2$ तदा (for ततः). —^{b}) Ś$_1$ K$_{1,3}$ B$_{1,3-5}$ D$_{2,3,6}$ विमृष्यं(B$_{3-5}$ °षं)तम्; K$_{2,5}$ D$_4$ °इयंतम् (for °शन्तम्). —^{c}) K$_1$ M$_4$ (*sup. lin.*) संतर्प्यमानम्; K$_3$ संतज्य°; K$_5$ G$_3$ संतप्य°; B$_2$ संतर्ह्य°; Dc$_1$ T$_2$ M$_2$ संतर्जं°. K$_2$ संभर्छमानमलभद्. —^{d}) K$_4$ B D (Dn$_1$ missing) T G$_{1,3}$ पित्रा (for भर्त्रा). B$_{1,2,5}$ D$_{2-6}$ प्रभो (for विभो). K$_1$ पित्रा युद्धार्थिनः प्रभो.

10 Dn$_1$ missing (cf. v. l. 1). —^{b}) Ś$_1$ K$_{1,3-5}$ D$_{2-6}$ समुपेत्य; B$_3$ तमुत्पात्य; Dc$_1$ तमुत्पत्स्य (for °पेत्य). —^{c}) D$_3$ उत्कास (sic); D$_{5,6}$ पुत्राय (for उलूपी). K$_2$ धर्मज्ञ (for वचनं). —^{d}) K$_1$ धर्मं धर्मविशारद; K$_{2,5}$ क्षत्रधर्मविशारद (K$_5$ °दं); B Dc$_1$ D$_{2-6}$ धर्म्यं ध(D$_6$ °र्माध)र्मविशारदं (B$_{3,4}$ Dc$_1$ °दा); G$_3$ M$_4$ क्षत्रधर्माविशारदं.

11 Dn$_1$ missing (cf. v. l. 1). —^{a}) K$_{1,2}$ G$_1$ M$_3$ उलूपी. Ś$_1$ K$_{3-5}$ D$_3$ निबोधस्व (for °ध त्वं). —^{b}) K$_1$ D$_3$ M$_{2,3}$ पन्नगात्मजं (sic); K$_{2,3}$ D$_6$ °त्मजा. —^{c}) T$_1$ G$_1$ कुरु त्वं (for कुरुष्व). —^{d}) K$_1$ त्वया; K$_3$ D$_3$ पुरः; K$_5$ ततः; G$_3$ M$_4$ महान्; M$_3$ वरः (for परः).

12 Dn$_1$ missing (cf. v. l. 1). —^{a}) K$_2$ त्वं; M$_4$ वै (for [ए]नं). K$_2$ B$_{3,4}$ S (M$_1$ om.) नरश्रेष्ठ (B$_{3,4}$ T$_2$ M$_3$ °ष्ठं). —^{b}) K$_{2,4,5}$ D$_1$ S (M$_1$ om.) अरिंदमं. K$_1$ B$_{1,2,5}$ D$_{2-6}$ पितरं युद्धदुर्मदं; B$_{3,4}$ Dc$_1$ पितरं कुरुसत्तमं. —^{c}) K$_2$ B$_{1,2,4}$ D$_5$ एव (for एष). Ś$_1$ K$_{3,5}$ तव; D$_3$ हि तं; G$_3$ M$_4$ पिता (for हि ते). K$_2$ पुत्रो; Dc$_1$ om.; G$_2$ धर्मो (for प्रीतो). —^{d}) B$_1$ भविष्यामि (sic). Ś$_1$ K$_{3-5}$ D$_1$ धनंजयः (for न संशयः).

13 Dn$_1$ missing (cf. v. l. 1). —^{a}) K$_3$ B$_{1,2,5}$ राजा (for मात्रा). K$_1$ D$_{2-6}$ एवं दुर्मर्षि(K$_1$ °र्चि)तो राजा. —^{b}) K$_{1,3}$ B$_{1,2,5}$ D$_{2-3}$ मात्रा (for राजा). — G$_1$ om. (hapl.) 13^c–16^d. —^{c}) K$_2$ मनश्च ते (sic); D$_4$ नमश्चक्रे (by metathesis); T मुदं चक्रे (for मनश्चक्रे).

14 Dn$_1$ missing (cf. v. l. 1). G$_1$ om. 14 (cf. v. l. 13). —^{a}) K$_2$ संनद्ध- (for संनह्य). —^{c}) G$_3$ M$_4$ -शर- (for -शत-). K$_2$ तूणीरा शतसंबाधा. —^{d}) Ś$_1$ K$_1$ B Dc$_1$ D$_{2-6}$ रथोत्तमं (B$_1$ °रं) (for महारथम्).

15 Dn$_1$ missing up to 15^{ab} (cf. v. l. 1). G$_1$ om. 15 (cf. v. l. 13). —^{a}) K$_1$ B Dc$_1$ D$_{2-6}$ सर्वोपकरणोपेतं. —^{b}) D$_3$ युक्तमंत्रैर् (for °मश्वैर्). — Dn$_1$ resumes. —^{c}) K$_{1,3}$ B D (except D$_1$) T$_1$ G$_1$ स- (for सु-). K$_4$ B D (except D$_5$) श्रीमान् (for धी°). K$_2$ सर्वैश्चोपस्करैः पूर्णं; K$_5$ मंचकोपस्करं धीमान् (sic). —^{d}) K$_4$ D$_1$ हैमभांड-; B$_3$ हेमदंड-; T$_1$ °भाव-; T$_2$ °बाध- (for °भाण्ड-). K$_{1,2}$ B$_1$ D (except D$_{4,5}$) -परिस्कृतं.

16 G$_1$ om. 16 (cf. v. l. 13). —^{a}) K$_1$ corrupt. T$_1$ G$_2$ उद्धृत्य (for उच्छ्रित्य). —^{b}) K$_4$ B (except B$_2$) Dc$_1$ D$_1$ T$_2$ ध्वजे. B (except B$_2$) Dc$_1$ T G$_{2,3}$ M$_4$ Cv हंसं (for सिंहं). —^{c}) D$_6$ चार्थम् (for पा°).

प्रययौ पार्थमुद्दिश्य स राजा बभ्रुवाहनः ॥ १६
ततोऽभ्येत्य हयं वीरो यज्ञियं पार्थरक्षितम् ।
ग्राहयामास पुरुषैर्हयशिक्षाविशारदैः ॥ १७
गृहीतं वाजिनं दृष्ट्वा प्रीतात्मा स धनंजयः ।
पुत्रं रथस्थं भूमिष्ठः संन्यवारयदाहवे ॥ १८
ततः स राजा तं वीरं शरव्रातैः सहस्रशः ।
अर्दयामास निशितैराशीविषविषोपमैः ॥ १९
तयोः समभवद्युद्धं पितुः पुत्रस्य चातुलम् ।
देवासुररणप्रख्यमुभयोः प्रीयमाणयोः ॥ २०
किरीटिनं तु विव्याध शरेण नतपर्वणा ।
जत्रुदेशे नरव्याघ्रः प्रहसन्बभ्रुवाहनः ॥ २१
सोऽभ्यगात्सह पुङ्खेन वल्मीकमिव पन्नगः ।
विनिर्भिद्य च कौन्तेयं महीतलमथाविशत् ॥ २२
स गाढवेदनो धीमानालम्ब्य धनुरुत्तमम् ।
दिव्यं तेजः समाविश्य प्रमीत इव संबभौ ॥ २३
स संज्ञामुपलभ्याथ प्रशस्य पुरुषर्षभः ।
पुत्रं शक्रात्मजो वाक्यमिदमाह महीपते ॥ २४
साधु साधु महाबाहो वत्स चित्राङ्गदात्मज ।
सदृशं कर्म ते दृष्ट्वा प्रीतिमानस्मि पुत्रक ॥ २५
विमुञ्चाम्येष बाणांस्ते पुत्र युद्धे स्थिरो भव ।

C. 14. 2327
B. 14. 79. 26
K. 14. 79. 26

K$_3$ ययौ पांडवमुद्दिश्य; G$_3$ स ययौ पार्थमुत्सृज्य.

17 ^{a}) Ś$_1$ K$_{3-5}$ D$_1$ तमभ्येत्य. — ^{b}) S (M$_1$ om.) याज्ञि(G M$_2$ °ज्ञी)यं.

18 ^{a}) D$_{c1}$ तुरगं (for वाजिनं). — ^{c}) K$_{1.4.5}$ D$_1$ G$_3$ भूमिस्थः; K$_2$ च तदा; T$_2$ भूयिष्ठं. — ^{d}) D$_{c1}$ संनिवारयद्; D$_6$ T$_2$ G$_3$ स न्यवा°.

19 K$_2$ om. 19^{ab}. — ^{a}) K$_1$ B (B$_5$ lacuna) D (except D$_1$) स तत्र (for ततः स). Ś$_1$ राजानं; D$_6$ राजा ते (for राजा तं). K$_1$ पीठं (sic) (for वीरं). K$_3$ राजानं स ततो वीरं. — ^{b}) K$_1$ B D (except D$_1$) शरसंघैरनेकशः. — ^{c}) K$_1$ D$_2$ अर्हयामास; K$_3$ अर्ध°; K$_5$ अर्चं° (for अर्द°). Ś$_1$ K$_3$ विविधैर्; K$_{2.4.5}$ D$_1$ विशिषै(K$_5$ °खै)र् (for निशितैर्). — ^{d}) K$_4$ D$_1$ आसीविष-; G$_2$ शरैराशी- (for आशीविष-).

20 ^{a}) K$_2$ ततः (for तयोः). — ^{b}) Ś$_1$ K$_{3-5}$ D$_1$ G$_2$ चोभयोः; K$_2$ चाकुलं; D$_3$ वातुलं; D$_6$ चापलं; T G$_1$ चाधिकं (for चातुलम्). — K$_5$ om. 20^{cd}. — ^{c}) Ś$_1$ -समप्राप्यम्; K$_4$ D$_{1.2}$ M$_2$ -गणप्रख्यम् (for -रण°). T G$_2$ देवासुराणां प्रमुखम्. — ^{d}) K$_3$ प्रेयमाणयोः; T G$_{1.2}$ प्रिय°.

21 ^{a}) K$_1$ B D$_{c1}$ D$_{n1}$ D$_{2-6}$ प्रविव्याध; K$_4$ D$_1$ समाविध्य (for तु विव्याध). — ^{b}) K$_3$ बाणेन; K$_5$ दृढेन (for शरेण). K$_4$ B D T$_1$ G$_1$ [आ]नत- (for नत-). K$_1$ शराणां नतपर्वणां. — ^{c}) K$_{1.4}$ जंतुदे(K$_1$ °दें)शे; D$_4$ (gloss: [marg. *sec. m.*] हृदयदेशे) शत्रुदेशे (sic) (for जत्रु°). K$_1$ B D$_{c1}$ D$_{n1}$ D$_{2-6}$ T G$_1$ -व्याघ्रं; K$_{3-5}$ D$_1$ G$_2$ M$_4$ -व्याघ्र. — ^{d}) K$_2$ स हसद्; B$_4$ अर्जुनं (for प्रहसन्). — After 21, T$_2$ reads 32^{c}–33^{b} repeating it in its proper place.

22 ^{a}) K$_3$ B$_1$ D$_{c1}$ G$_2$ सोत्यगात्; K$_5$ सोभ्ययात्; M$_4$ सोभ्यागात्. K$_1$ पुंखेभ्यो; G$_3$ पुच्छेन (for पुङ्खेन). — ^{b}) Ś$_1$ वाल्मीकम्; D$_4$ वल्मि°. K$_3$ पन्नगाः; D$_{n1}$ पन्नगं. — ^{c}) K$_2$ त्रिभिर्भिद्य; K$_4$ D$_4$ विनिर्भेद्य; G$_2$ विव्याध स. Ś$_1$ K$_{3.5}$ तु (for च). — ^{d}) K$_2$ corrupt. K$_4$ D$_1$ M$_4$ उपाविशत्; G$_3$ अथागमत्. K$_1$ B D$_{c1}$ D$_{n1}$ D$_{2-6}$ प्रविवेश महीतलं.

23 ^{a}) D$_6$ चेमान् (sic) (for धीमान्). — ^{b}) K$_1$ corrupt. — ^{c}) M$_2$ दिव्य-. — ^{d}) K$_3$ प्रामीत; K$_5$ प्रदीप्त; D$_6$ प्रमाद (for प्रमीत). K$_1$ B D (except D$_1$) सो(B$_{1.2}$ D$_{5.6}$ चा)भवत् (for संबभौ). S (M$_1$ om.) प्र(G$_3$ M$_4$ नि)मीलित (T$_1$ °वीर; M$_2$ °लिक) इवाबभौ.

24 ^{b}) Ś$_1$ प्रशंस्य; K$_5$ प्रशंस (sic); T$_2$ प्रहस्य; G$_3$ प्रसह्य (for प्रशस्य). Ś$_1$ D$_{c1}$ भरतर्षभ; K$_{2.4}$ B D$_1$ T$_1$ M$_4$ पुरुषर्षभ (K$_4$ D$_1$ °भं). K$_1$ D$_{n1}$ D$_3$ प्रणम्य पुरुषर्षभ. — ^{c}) D$_6$ शक्रे (for पुत्रं). — ^{d}) B$_5$ partly damaged. K$_1$ B$_{1.2.4}$ D$_{c1}$ D$_{n1}$ D$_{2-4}$ महाद्युतिः; B$_3$ महामतिः (for महीपते).

25 ^{b}) Ś$_1$ K$_3$ वत्स चित्रांगदासुत. — ^{c}) K$_2$ दृष्ट्वा ते (by transp.).

26 ^{a}) D$_3$ विमुंचमेष; G$_3$ °चोद्यम्य; M$_3$ °चाम्यद्य. S K$_1$ B D (except D$_1$) ते बाणान् (by transp.). S (M$_1$ om.) च (for ते). — ^{b}) G$_3$ M$_4$ पुत्र धीरो भवाद्य वै. — After 26^{b}, Ś$_1$ K$_{3.5}$ ins. an addl. colophon

C. 14. 2327
B. 14. 79. 26
K. 14. 79. 26
इत्येवमुक्त्वा नाराचैरभ्यवर्षदमित्रहा ॥ २६
तान्स गाण्डीवनिर्मुक्तान्वज्राशनिसमप्रभान् ।
नाराचैरच्छिनद्राजा सर्वानेव त्रिधा त्रिधा ॥ २७
तस्य पार्थः शरैर्दिव्यैर्ध्वजं हेमपरिष्कृतम् ।
सुवर्णतालप्रतिमं क्षुरेणापाहरद्रथात् ॥ २८
हयांश्चास्य महाकायान्महावेगपराक्रमान् ।
चकार राज्ञो निर्जीवान्प्रहसन्पाण्डवर्षभः ॥ २९
स रथादवतीर्याशु राजा परमकोपनः ।
पदातिः पितरं कोपाद्योधयामास पाण्डवम् ॥ ३०
संप्रीयमाणः पाण्डूनामृषभः पुत्रविक्रमात् ।
नात्यर्थं पीडयामास पुत्रं वज्रधरात्मजः ॥ ३१
स हन्यमानो विमुखं पितरं बभ्रुवाहनः ।
शरैराशीविषाकारैः पुनरेवार्दयद्बली ॥ ३२
ततः स बाल्यात्पितरं विव्याध हृदि पत्रिणा ।
निशितेन सुपुङ्खेन बलवद्बभ्रुवाहनः ॥ ३३
स बाणस्तेजसा दीप्तो ज्वलन्निव हुताशनः ।
विवेश पाण्डवं राजन्मर्म भित्त्वातिदुःखकृत् ॥ ३४
स तेनातिभृशं विद्धः पुत्रेण कुरुनन्दनः ।

[*Adhy. name :* K$_3$ हयोत्सर्गः ; K$_5$ बभ्रुवाहनयुद्धं. — *Adhy. no. :* Ś$_1$ 95].

— ^{d}) M$_3$ ऽमित्रह. — After 26, K$_3$ ins. :

152* सुतीक्ष्णैरात्मजं वीरं प्रहसन्पाण्डवर्षभः ।

27 ^{a}) B$_4$ Dc$_1$ स तान् (by transp.); D$_3$ तत्स ; G$_3$ M$_4$ तांस्तान्. D$_6$ om. स. K$_1$ गांडिव- ; K$_{2,4}$ D$_1$ गांजीव-. — ^{b}) K$_3$ शक्राशनि- (for वज्रा°). B$_{1,2}$ S (M$_1$ om.) -स्वनान् (for -प्रभान्). — ^{c}) K$_1$ B D (except D$_1$) नाराचान् (for °चैर्). Ś$_1$ राजन् ; D$_6$ राज्ञां (for राजा). — ^{d}) B Dc$_1$ D$_6$ भल्लैः सर्वांस् (for सर्वानेव). D$_1$ om. one त्रिधा. B Dc$_1$ G$_3$ द्विधा त्रिधा. K$_1$ Dn$_1$ D$_{2-5}$ भल्लैः सर्वांस्त्रि(Dn$_1$ °र्वान्द्वि)धा द्विधा.

28 ^{a}) G$_2$ स च (for तस्य). B$_3$ D$_1$ पार्थं. K$_2$ M$_{2,3}$ दीप्तैर् ; K$_3$ मित्रैर् (sic) ; T G$_{1,2}$ दीप्तं ; G$_3$ M$_4$ तीक्ष्णैर् (for दिव्यैर्). — ^{b}) Some MSS. -परिस्कृतं ; K$_4$ T G$_{1,2}$ M$_{2,3}$ -विभूषितं. — ^{c}) G$_2$ सौवर्ण-. B$_1$ सुवर्णप्रतिमं हंसं. — ^{d}) K$_2$ क्षरेण ; M$_4$ क्षणेन (for क्षुरेण). Ś$_1$ K$_{2-4}$ Dn$_1$ D$_1$ G$_3$ [अ]पातयद् ; T$_1$ G$_1$ M$_3$ [अ]पहरद्.

29 ^{a}) D$_6$ हयाश्चासन्महाकाया. — ^{b}) K$_1$ B D (except D$_1$) महावेगान(D$_6$ °गा अ)रिंदम (Dc$_1$ °मः). — ^{c}) K$_{1,2}$ B D (except D$_1$) राजन् ; T G$_2$ बाणैर् ; M$_4$ राजा (for राज्ञो). — ^{d}) Ś$_1$ K$_{3-5}$ D$_1$ पुरुषर्षभः (K$_5$ °भ) ; K$_1$ B Dc$_1$ Dn$_1$ D$_{2-6}$ इव पांडवः (for पाण्डवर्षभः).

30 ^{a}) D$_1$ reads from स रथाद् up to नात्यर्थं पीड (in 31^{c}) twice without var. M$_2$ ऽवकीर्य (for °तीर्य). K$_{1,2}$ B$_{1,2,5}$ Dn$_1$ D$_{2-6}$ [अ]थ (for [आ]शु). — ^{c}) D$_6$ यदीति (for पदातिः). K$_1$ B D (except D$_2$) क्रुद्धो (for कोपाद्).

31 For the repetition in D$_1$, cf. v. l. 30. — ^{a}) Ś$_1$ K$_{2,3}$ B$_{1-4}$ Dc$_1$ D$_1$ स (for सं-). Ś$_1$ Dc$_1$ Dn$_1$ D$_{2-5}$ पार्थानाम् (for पाण्डू°). K$_1$ संपीड्यमानः पार्थं तम् ; D$_6$ संप्रीयमानां पार्थानाम् ; T G$_{1,2}$ प्रीयमाणस्तु पांडू°. — ^{b}) Dc$_1$ पुत्रं (for पुत्र-). — ^{c}) K$_{1,4}$ B$_{4,5}$ D (except Dc$_1$) ऽत्यर्थं (for ना°). — ^{d}) M$_{2,3}$ वज्रधरात्मजं (sic).

32 ^{a}) K$_{1,5}$ B D (except D$_1$) M$_{2-4}$ मन्यमानो (B$_2$ °नं) (for हन्य°). Ś$_1$ K$_{3-5}$ D$_1$ विशिखैः (K$_4$ D$_1$ °षैः) ; K$_2$ विरथः ; T G$_{1,2}$ [ऽ]भिमुखं (for विमुखं). — After 32^{b}, K$_4$ D$_1$ ins. :

153* हृदि विव्याध बाणेन दृढेन जगतीपतिः ।

— K$_4$ D$_1$ om. 32^{c}–34^{b}. T$_2$ reads 32^{c}–33^{b} for the first time after 21. — ^{d}) K$_3$ T$_{1,2}$ (second time) G$_{1,2}$ [अ]हनद् ; G$_3$ [अ]र्दयन्. K$_5$ पुनरभ्यर्दयद्बली.

33 For the repetition in T$_2$, cf. v. l. 32. K$_4$ D$_1$ om. 33 (cf. v. l. 32). — ^{b}) Dc$_1$ corrupt. K$_2$ पत्रिणः. D$_5$ हृदि विव्याध पत्रिणा. — ^{c}) Ś$_1$ स ; D$_1$ तु ; M$_{2,3}$ च (for सु-).

34 K$_4$ D$_1$ om. 34^{ab} (cf. v. l. 32). K$_{1,5}$ B$_2$ Dn$_1$ D$_{2-6}$ om. 34^{ab}. — ^{a}) K$_2$ वातस् ; G$_3$ M$_{2-4}$ शरस् (for बाणस्). B$_{1,3,5}$ युक्तो ; G$_3$ विद्धो (for दीप्तो). — ^{c}) Dc$_1$ om. पाण्डवं राजन्. B वेगान् (for राजन्). — ^{d}) K$_3$ वर्म (for मर्म). B$_{3,4}$ तु ; Dc$_1$ सु- (for [अ]ति-). K$_4$ D$_1$ -दुःखितः (for -दुःखकृत्).

35 ^{a}) Ś$_1$ [अ]भिभृशं ; K$_2$ भृशसं- (for [अ]तिभृशं). K$_1$ B$_5$ Dn$_1$ D$_{2-4,6}$ क्रुद्धः (for विद्धः). — ^{b}) T$_1$ रघु- (for कुरु-). K$_{1,4}$ -नंदन ; B$_{1,2,5}$ -पुंगवः ; B$_{3,4}$ Dc$_1$

महीं जगाम मोहार्तस्ततो राजन्धनंजयः ॥ ३५
तस्मिन्निपतिते वीरे कौरवाणां धुरंधरे ।
सोऽपि मोहं जगामाशु ततश्चित्राङ्गदासुतः ॥ ३६
व्यायम्य संयुगे राजा दृष्ट्वा च पितरं हतम् ।
पूर्वमेव च बाणौघैर्गाढविद्धोऽर्जुनेन सः ॥ ३७
भर्तारं निहतं दृष्ट्वा पुत्रं च पतितं भुवि ।
चित्राङ्गदा परित्रस्ता प्रविवेश रणाजिरम् ॥ ३८
शोकसंतप्तहृदया रुदती सा ततः शुभा ।
मणिपूरपतेर्माता ददर्श निहतं पतिम् ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

७९

वैशंपायन उवाच ।

ततो बहुविधं भीरुर्विलप्य कमलेक्षणा ।
मुमोह दुःखाद्दुर्धर्षा निपपात च भूतले ॥ १
प्रतिलभ्य च सा संज्ञां देवी दिव्यवपुर्धरा ।
उलूपीं पन्नगसुतां दृष्ट्वेदं वाक्यमब्रवीत् ॥ २
उलूपि पश्य भर्तारं शयानं निहतं रणे ।

C. 14. 2343
B. 14. 80. 3
K. 14. 80. 3

-सत्तमः (B3 °म) (for -नन्दनः). — ^{c}) B (except B2) Dc1 दुःखार्तस्; T1 G1 मोहात्स.

36 ^{b}) K3 पुरंधरे; B3 G3 M2–4 धनुर्धरे (for धुरंधरे). — ^{c}) D6 सोम (sic) (for मोहं). D3 जगाद (for °म). K1 B D (except D1) [अ]थ (for [आ]शु). — ^{d}) G1 M2. 3 तत्र (for ततश्). K2 त्रिशंगमात्मनः (sic); K4 B3. 4 Dc1 D1 G3 M4 चित्रांगदात्मजः; T1 चैत्रांगदः शुचा; G1 चित्रांगदा शुचा; M2. 3 °गदासुतं (sic).

37 ^{a}) K4 संयत्य; K5 विव्यस्य; Dc1 व्यायस्य; D1 व्यायाम-; D5. 6 विषमं; G3 आवार्य (for व्यायम्य). D2 महीं जगाम मोहार्तो (= 35^{c}). — ^{c}) B3 om. मेव. K1 B D स; T हि (for च). — ^{d}) D1 M3. 4 गाढं; D3 दृढ- (for गाढ-). M3. 4 -वित्तो (for -विद्धो). K1 B Dn1 D2–6 ह; K2. 4 वै; Dc1 D1 T1 G च (for सः). — After 37, K1 B1. 2. 5 D T2 ins. :

154* पपात सोऽपि धरणीमालिङ्ग्य रणमूर्धनि ।

[Before the prior half, D1 ins. वैशंपायनः.]

38 ^{a}) K1 च हतं; B3 T1 पतितं; G1 पितरं (for निहतं). K2. 3. 5 B1–3 G3 M2–4 श्रुत्वा (for दृष्ट्वा). — ^{b}) K2 om. च. T निहतं (for पतितं). — ^{c}) Dc1 परिभ्रष्टा (for °त्रस्ता). — ^{d}) K3 प्राविवेश. K5 Dn1 D5. 6 रणाजिरे.

39 K2. 4 om. from 39^{b} up to 14. 79. 1^{c}. — ^{b}) K1 B M2. 3 तु तं (for ततः). T तदा (for शुभा). K1 B D (except D1) रुदती (K1 °दंत; Dn1 D2. 5 °दंती) वेपती भृशं. — ^{c}) B (except B2) मणपूर-; S (M1 om.) मणलूर- (for मणिपूर-). K1 G3 जाता (for माता). — ^{d}) K1 च हतं (for निहतं). Dc1 प्रति; D6 सुतं (for पतिम्).

Colophon om. in K2. 4 M1. — *Adhy. name* : K5 बभ्रुवाहनयुद्धे अर्जुनसंमोहः; B3–5 Dc1 अश्वानुसारः; D1 अर्जुनप्रमोहः; T1. 2 G1 हयचर्यायां बभ्रुवाहनविजयः; G3 बभ्रुवाहनयुद्धं. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : B1 G3 M4 76; B5 77; Dn1 80; D4 74; T1 65; T2 G1. 2 64; M2. 3 63; M4 (*inf. lin.*) 79. — *Śloka no.* : Dn1 38.

79

☞ M1 om. this adhy. (cf. v. l. 14. 78. 1).

1 K2. 4 om. 1^{abc} (cf. v. l. 14. 78. 39). — ^{a}) K1 B5 D (except Dc1 D1) T G1. 2 बहुतरं (for °विधं). K1 B3. 4 Dn1 D2–6 भूरि; B1. 3 भुवि (for भीरुर्). — ^{b}) M3 कमलेक्षणः (sic). — ^{c}) Ś1 K3 D1 दुर्धर्षं (for °र्षा). K1 B Dc1 Dn1 D2–6 T2 मुमोह दुःखसंतप्ता. — ^{d}) B3. 4 Dc1 D1 मही- (for च भू-). K1 B1. 2. 5 Dn1 D2–6 प(D3 व्य)पात च मही(B5 धरणी)तले.

2 ^{a}) K2. 4. 5 तु सा; B1. 4 Dc1 ततः (for च सा). — ^{b}) Dc1 देवीं. B4 Dc1 -वपुर्धरां. — Ś1 D6 om. (hapl.) 2^{cd}. — ^{c}) K2 D3 उलूपी. — ^{d}) B3 partly damaged. K5 वै; D1 [ए]वं (for [इ]दं).

C. 14. 2343
B. 14. 80. 3
K. 14. 80. 3

त्वत्कृते मम पुत्रेण बालेन समितिंजयम् ॥ ३
ननु त्वमार्ये धर्मज्ञा ननु चासि पतिव्रता ।
यत्त्वत्कृतेऽयं पतितः पतिस्ते निहतो रणे ॥ ४
किं तु सर्वापराधोऽयं यदि तेऽद्य धनंजयः ।
क्षमस्व याच्यमाना मे संजीवय धनंजयम् ॥ ५
ननु त्वमार्ये धर्मज्ञा त्रैलोक्यविदिता शुभे ।
यद्घातयित्वा भर्तारं पुत्रेणेह न शोचसि ॥ ६
नाहं शोचामि तनयं निहतं पन्नगात्मजे ।
पतिमेव तु शोचामि यस्यातिथ्यमिदं कृतम् ॥ ७
इत्युक्त्वा सा तदा देवीमुलूपीं पन्नगात्मजाम् ।
भर्तारमभिगम्येदमित्युवाच यशस्विनी ॥ ८
उत्तिष्ठ कुरुमुख्यस्य प्रियकाम मम प्रिय ।
अयमश्वो महाबाहो मया ते परिमोक्षितः ॥ ९
ननु नाम त्वया वीर धर्मराजस्य यज्ञियः ।
अयमश्वोऽनुसर्तव्यः स शेषे किं महीतले ॥ १०
त्वयि प्राणाः समायत्ताः कुरूणां कुरुनन्दन ।

---

3 B3 damaged. 3^{ab} = (var.) 12^{ab}. — ^{a}) K1. 2 D4. 6 M2 उलूपी (sic); D3 उलीपि (sic). — G1 om. (hapl.) 3^{b}–6^{c}. After 3^{b}, D6 reads 5^{ab}. K5 om. 3^{cd}. — ^{d}) K1 B Dc1 Dn1 D2–5 T G2 बाणेन; D6 वीरेण; G3 M4 शयानं (for बालेन). Dc1 M2. 3 समितिंजयः (Dc1 °य) (sic).

4 G1 om. 4 (cf. v. l. 3). B3 partly damaged. — ^{a}) B2. 4. 5 न तु (for ननु). K1. 5 Dn1 D2–4. 6 आर्ये-; G2 M4 आर्या. T धर्मज्ञे. — ^{b}) B1–4 Dc1 न त्वं (for ननु). Ś1 K3 B1. 3. 4 चापि; K1 वासि; Dc1 सापि; M2. 3 चासीत् (for चासि). — ^{c}) D1 M2. 3 यस् (for यत्). Ś1 K3 समिति-; K5 पतिर्मे; D1 स सुतः; D5. 6 निहतः (for पतितः). K2. 4 त्वत्कृतेयं निपतितः. — ^{d}) K5 पतितो (for पतिस्ते). K2. 4 सु(K4 स)सुतो; D4–6 पतितो (for निहतो).

5 G1 om. 5 (cf. v. l. 3), D6 reads 5^{ab} after 3^{b}. — ^{a}) K3 [अ]सर्वापराधाय; Dc1 समापराधोयं; D1 तेनाप°; D5 सर्वापराधाय; T1 मंदेपराधेयं. B1–4 G3 M2. 3 किं नु मंदापराधो(B1 °द्धो)यं; B5 किं नु संतापराज्ञोयं; T2 M4 किं नु मंदेपराद्धो(M4 °ध्यो)यं; G2 किं त्वयं तेपराद्धोयं. — ^{b}) K1. 2 ते च; D6 चैव (for तेऽद्य). K2 G3 धनंजयं. — ^{c}) T1 उलूपि; M2. 3 कामस्व (for क्षमस्व). G3 M4 वाच्यमाना. K1. 2. 5 B1. 2. 5 Dc1 Dn1 D2–5 T1 वै; D6 [ए]व (for मे). Ś1 क्षमस्व याच्यमानायाः. — ^{d}) K1. 2 B D T1 जीवयस्व (B3. 4 Dc1 °यैनं) (for संजीवय).

6 G1 om. 6^{abc} (cf. v. l. 3). D3 om. (hapl.) 6–9. — ^{a}) K4 न तु (for ननु). K2 धर्मार्थे-; D1. 6 त्वमार्ये-; M4 त्वमार्या (for °र्ये). T1 धर्मज्ञे (for °ज्ञा). — ^{b}) Ś1 K3. 5 B3 D1. 6 त्रैलोक्ये. M4 -विदिते. Ś1 K3. 5 D1 T2 G3 शुभा. — ^{cd}) B4 Dc1 किं; D1 या (for यद्). K1 B1. 2. 5 Dn1 D2. 4–6 transp. भर्तारं and पुत्रेण. Ś1 K3 घातयित्वा तु भर्तारं; K2. 4. 5 पा(K5 घा)तयित्वाद्य भ° (for 6^{c}). K1 B1. 2. 5 D (except D1; D3 om.) नानु-; K2 [इ]ह च; K5 [ए]व न; G2 ह न; G3 M4 न हि; M2. 3 हि न (for [इ]ह न). T1 शोचसे.

7 D3 om. 7 (cf. v. l. 6). — ^{ab}) B3 partly damaged. M2. 3 transp. तनयं and निहतं. K1 पुत्रं च (for तनयं). K2. 4 निर्जितुं (for निहतं). K1 B D (except D1; D3 om.) हतं (B3 Dc1 मृतं; D6 नाहं) पन्नगनंदिनि (for 7^{b}). — ^{c}) K5 T1 G1 [अ]नु-; G3 हि (for तु).

8 D3 om. 8 (cf. v. l. 6). — ^{a}) G2 तु तां (for तदा). K2. 4 B1. 3. 5 Dc1 D1 M2. 3 देवी. — ^{b}) K1 B5 उलूपी. K2 Dc1 उलूपी पन्नगात्मजा. — ^{d}) K1 प्रत्युवाच (for इत्यु°). D6 यशस्विनीं. T2 इदं वचनमब्रवीत्.

9 D3 om. 9 (cf. v. l. 6). — ^{a}) Dc1 [उ]त्तिष्ठ (for कुरु-). S (M1 om.) -मुख्य त्वं (T2 M2. 3 °ख्यस्त्वं) (for -मुख्यस्य). — ^{b}) K1 Dn1 D6 प्रियमुख्य (for °काम). K2 प्रियः; D6 T2 प्रियं. D4 प्रियमुख्यस्य मे प्रिय. — ^{d}) B3 partly damaged. K2. 4 B1. 2. 4. 5 Dc1 D6 -रक्षितः; D1 -मोहितः (for -मोक्षितः).

10 ^{a}) B3 damaged. K1 B1. 2. 5 Dn1 D2–6 ननु त्वया नाम विभो. — ^{b}) K2. 4 धीमतः; T G2. 3 M2–4 याज्ञियः (M2. 3 °यं). — ^{c}) K2–4 [ऽ]नुगंतव्यः; K5 [ऽ]भिगंतव्यः; D6 [ऽ]नुभर्तव्यः; T2 न हर्तव्यः; G2 M4 [ऽ]नुवर्तव्यः (for °सर्तव्यः). — ^{d}) Dc1 corrupt. K1 om.; M4 सं- (for स). D5. 6 किं स शेषे महीतले; G3 किं शेषेत्र मही°.

11 ^{a}) T2 त्वया (for त्वयि). K1. 5 T2 G2 स(K1 म)मापन्नाः; Dn1 D4. 5 मयायत्ताः; D2. 3 ममायत्ताः

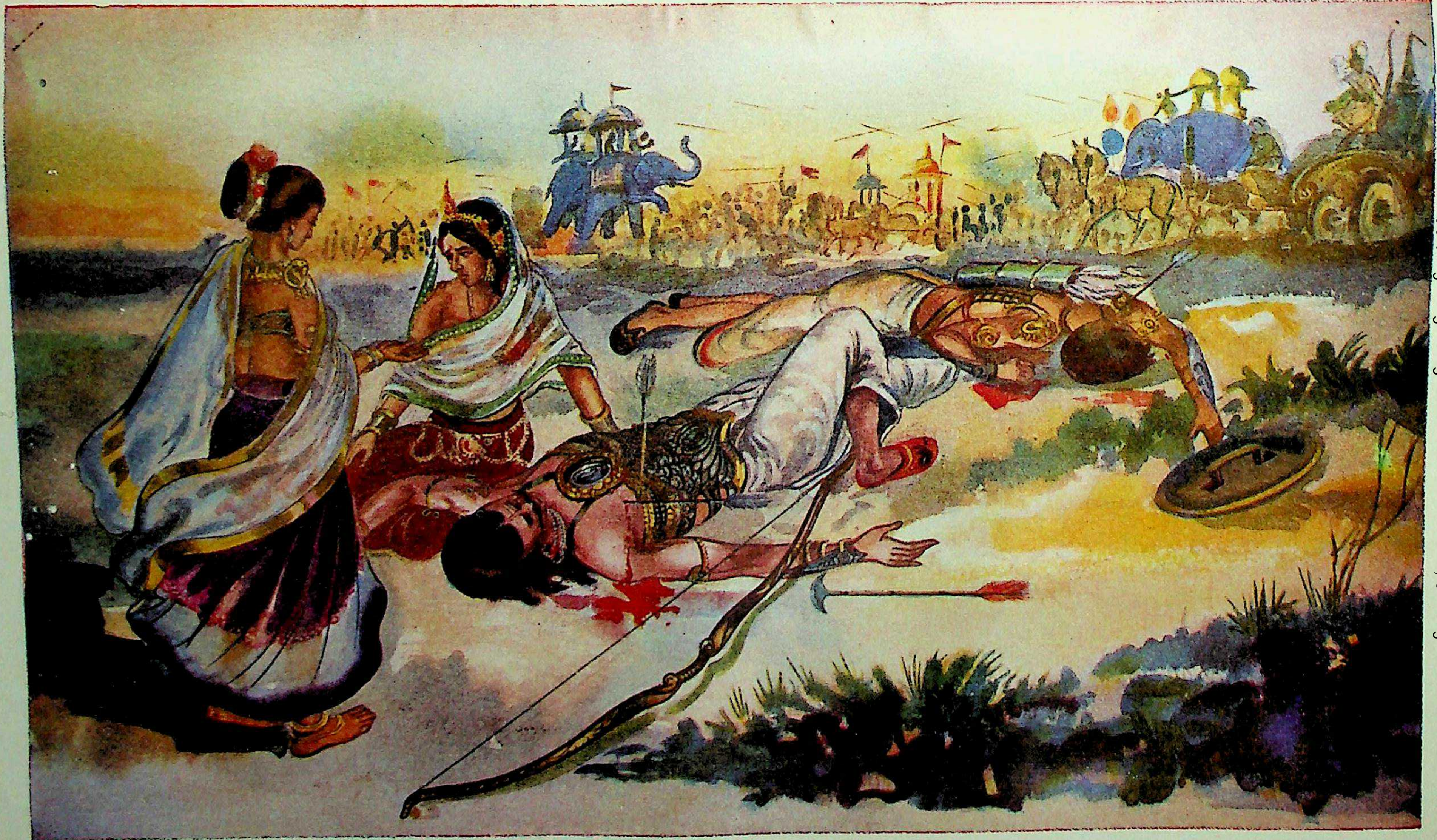

उलूपि पश्य भर्तारं शयानं निहतं रणे ।
त्वत्कृते मम पुत्रेण बालेन समितिंजयम् ॥
१४·७९·३

स कस्मात्प्राणदोऽन्येषां प्राणान्संत्यक्तवानसि ॥ ११
उलूपि साधु संपश्य भर्तारं निहतं रणे ।
पुत्रं चैनं समुत्साह्य घातयित्वा न शोचसि ॥ १२
कामं स्वपितु बालोऽयं भूमौ प्रेतगतिं गतः ।
लोहिताक्षो गुडाकेशो विजयः साधु जीवतु ॥ १३
नापराधोऽस्ति सुभगे नराणां बहुभार्यता ।
नारीणां तु भवत्येतन्मा ते भूद्बुद्धिरीदृशी ॥ १४
सख्यं ह्येतत्कृतं धात्रा शाश्वतं चाव्ययं च ह ।
सख्यं समभिजानीहि सत्यं संगतमस्तु ते ॥ १५
पुत्रेण घातयित्वेमं पतिं यदि न मेऽद्य वै ।
जीवन्तं दर्शयस्यद्य परित्यक्ष्यामि जीवितम् ॥ १६
साहं दुःखान्विता भीरु पतिपुत्रविनाकृता ।
इहैव प्रायमाशिष्ये प्रेक्षन्त्यास्ते न संशयः ॥ १७
इत्युक्त्वा पन्नगसुतां सपत्नीं चैत्रवाहिनी ।
ततः प्रायमुपासीना तूष्णीमासीज्जनाधिप ॥ १८

C. 14. 2358
B. 14. 80. 18
K. 14. 80. 18

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि एकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥

(D3 °याताः); D6 M2 समायत्ताः; G3 °याताः. — D6 om. 11^{bc}. — b) K2.4 G3 M2–4 कुरुवर्धन; B1.2 °सत्तम; T G1.2 कुलवर्धन. — c) Ś1 सदयं; K3 न तु त्वं (for स कस्मात्). M4 भूत्वा (for ऽन्येषां). G3 M2.3 स त- (G3 क)स्मात्प्राणदो (G3 °त्प्रणतो) भूत्वा. — d) G3 M4 इति (for असि). K3 प्राणान्संत्यक्तुमर्हसि.

12 Before 12, K1.5 Dn1 D2–6 ins. चित्राङ्गदा उवाच. — a) K2 M2.3 उल्लूपी (sic). K1 B D (except D1) पश्येमं (for संपश्य). — b) K1 B D (except D1) पतिं निप(K1 च प)तितं भुवि. — c) M2.3 पुत्रस्य (for पुत्रं च). Ś1 K3 [ए]तं; K1 B D [इ]मं (Dc1 °दं); K2.4 मे; K5 [ए]तत् (for [ए]नं). Dc1 Dn1 D1.2 समुत्साद्य; M2.3 °त्सार्य (for °त्साह्य). — d) B3 damaged. K2.4 शोचसे.

13 a) Ś1 K1–3 D1 T G3 स्वपतु; D6 स्वपिति. — b) K1 B D (except D1) T2 मृत्युव(Dn1 °वं)शं; K2.4 प्रतिगतं; G3 प्रेतपातिं (for °गतिं). Ś1 K3 भूमौ विगतचेतनः. — c) D4 लोहिताख्यो. — d) K1 जीवय; D6 जीवति.

14 b) Dc1 -भार्यतः; D1 °या; G1 -भाग्यता. — c) T G M2.3 Cv न (for तु). Ś1 K3.5 भवत्येव (Ś1 °वं); K2.4 भवेद्दोषो. K1 B D प्रमदानां भवत्येष (Dc1 Dn1 °षा). — d) B1.2 T2 G2 transp. ते and भूत्.

15 a) K4 corrupt. G2 सार्थं; G3 सुखं (for सख्यं). K1 वै त्वत्; K2 ह्यंत-; K3 एतत्; K5 हि ते; B Dn1 D2–6 चैतत्; Dc1 चात्र (for ह्येतत्). K2 साक्षात् (for धात्रा). — b) S (M1 om.) य(G3 त)त् (for ह). K1 B D (except D1) शश्वदव्ययमेव तु (B2.3 Dc1 च). — c) G3 सुखं (for सख्यं). B1.2 मम वि- (for समभि-). — d) B3 partly damaged. D4 सह्यं; D6 सत्य-. K2 G3 M2–4 संगमम्; T1 G1.2 °रम् (for °तम्).

16 a) T G1.2 M4 पातयित्वा (for घात°). Ś1 K3 [इ]ह; K5 च; B2 Dc1 Dn1 D1 T G1.2 [ए]नं; G3 [ए]वं (for [इ]मं). — b) K2.4 मन्यसे; D4 मे बत; D6 सेवता; G3 M4 लज्जसे; M2.3 मेद्य मे (for मेऽद्य वै). — c) K2 D1 T1 G M4 जीवितं (for जीवन्तं). Dc1 दर्शयामि; T1 G M4 °यस्व (for °यसि). Ś1 K2–5 D1 [आ]र्ये (for [अ]द्य). — d) D1 प्रति- (for परि-).

17 a) T G1.2 दुःखार्दिता (for °न्विता). K1 B D (except D1) देवि (B1 D4 °वी) (for भीरु). — c) Ś1 [ए]वं (for [ए]व). K3 B5 T1 G M2–4 आसिष्ये (for आशिष्ये). K2.4 इहैवाहं निश्चयेन. — d) K5 प्रेक्षतस् (sic); T1 G1.2 M2–4 पश्यंत्यास्; T2 नश्यं°; G3 M4 (*sup. lin.*) पश्यतस् (for प्रेक्षन्त्यास्). K2.4 संत्यक्ष्याम्यद्य. जीवितं.

18 a) M3 इत्युक्ता. — b) K1.5 B2 Dc1 D2–6 सपत्नी; T1 G1 सपत्नां. Ś1 B1 Dc1 D4.5 चैत्रवाहनी. K2 पत्नी वै चित्रवाहिनीं; K4 पत्नी चैवात्र वाहनी. — c) D5.6 तूष्णीम् (for प्रायम्). — d) D5 प्रायम् (for तूष्णीम्). D6 प्रायं नासीज्जनार्दनात् (sic).

८०

C. 14. 2359
B. 14. 80. 19
K. 14. 80. 19

वैशंपायन उवाच ।
तथा विलप्योपरता भर्तुः पादौ प्रगृह्य सा ।
उपविष्टाभवद्देवी सोच्छ्वासं पुत्रमीक्षती ॥ १
ततः संज्ञां पुनर्लब्ध्वा स राजा बभ्रुवाहनः ।
मातरं तामथालोक्य रणभूमावथाब्रवीत् ॥ २
इतो दुःखतरं किं नु यन्मे माता सुखैधिता ।
भूमौ निपतितं वीरमनुशेते मृतं पतिम् ॥ ३
निहन्तारं रणेऽरीणां सर्वशस्त्रभृतां वरम् ।
मया विनिहतं संख्ये प्रेक्षते दुर्मरं बत ॥ ४
अहोऽस्या हृदयं देव्या दृढं यन्न विदीर्यते ।
व्यूढोरस्कं महाबाहुं प्रेक्षन्त्या निहतं पतिम् ॥ ५
दुर्मरं पुरुषेणेह मन्ये ह्यध्वन्यनागते ।
यत्र नाहं न मे माता विप्रयुज्येत जीवितात् ॥ ६
अहो धिक्कुरुवीरस्य ह्युरःस्थं काञ्चनं भुवि ।
व्यपविद्धं हतस्येह मया पुत्रेण पश्यत ॥ ७
भो भो पश्यत मे वीरं पितरं ब्राह्मणा भुवि ।

Colophon om. in K1 B4. 5 D (except D1) M1. — *Adhy. name:* K2. 4 अश्वानुसा(K4 °स)रणेर्जुनवधः; K5 G3 चित्रांगदावि(G3 °प्र)लापः; B3 अश्वानुसारः; D1 उलूपीं प्रति चित्रांगदाविलापः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś1 98; B1 T1 66; B2 72; T2 G1. 2 65; G3 M4 77; M2. 3 64; M4 (*inf. lin.*) 80.

80

☞ M1 om. this adhy. (cf. v. l. 14. 78. 1).

1 D6 om. the ref. — ^{a}) K1 B D (except D1) ततो (for तथा). Ś1 K1. 3. 5 D (except Dc1) विरता (D3 °मना) (for [उ]परता). — ^{b}) T1 G1 भर्तृ- (for भर्तुः). — ^{c}) K2. 4 B2 भवेद् (for [अ]भवद्). Ś1 K1. 3. 5 D (except Dc1) दीना (for देवी). — G1 om. 1^{d}–2^{a}. — ^{d}) Ś1 K5 सश्वासं; K3 अश्वासं; D1 सन्यसं (sic) (for सोच्छ्वासं). K1 Dn1 D3. 6 इच्छती (for ईक्षती).

2 G1 om. 2^{a} (cf. v. l. 1). — ^{a}) K1 सतां (sic) (for संज्ञां). — ^{c}) Ś1 K3. 5 उपालोक्य (for अथा°). — ^{d}) K2 -भूम्यास् (for -भूमाव्).

3 ^{a}) K3 ततो (for इतो). K1. 5 D2. 3 तु (for नु). — ^{b}) K2. 3 D1 M2. 3 सुखेधि(K3 °दि)ता; K5 सुखोचिता; B3. 4 सुदुःखिता; B5 सुखैषिता; G2 सुखोषिता. — ^{c}) K1 च (for नि-). — ^{d}) K2. 4. 5 D1 T G2 पतिं मृतं (by transp.); G3 M2-4 पतिव्रता. G1 अधिशेते पतिं मृतं.

4 ^{a}) K2. 4 [ऽ]दीनं (for ऽरीणां). — ^{b}) B3 D1. 6 सर्वशास्त्र- (for °शस्त्र-). — ^{c}) K1 T1 विनिहितं; K3 विनहतं (sic). G1 M2. 3 संखे. — ^{d}) Some MSS. प्रेक्ष्यते; Dc1 प्रेख्यते. Ś1 K3 दुर्धरं; D3 दुर्भरं; T G1 दुर्मतं (for °रं). K2. 4 यतः; K5 त्वतः; B1. 2 च ह; G3 M4 पतिं (for बत).

5 ^{a}) Dc1 हृदयं ते (hypermetric) (for हृदयं). — ^{d}) D1 निहता (sic); G3 M4 पतितं (for निहतं). Dc1 प्रति; D1 रणे (for पतिम्).

6 ^{a}) Ś1 दुर्धरं; K3 दुर्धर्षं; D3 दुर्भरं (for दुर्मरं). G3 [अ]हं (for [इ]ह). — ^{b}) B1. 2. 5 मन्येथ; B3. 4 मन्यामि; Dc1 मान्यं च (for मन्ये हि). T G1 काले हि; G3 ह्यार्ये हि (for ह्यध्वनि). K2. 4 मन्येहं कालया विना; D1 दृष्ट्वा स्वधन्यमाहतं (sic); D3 मन्ये ह्यध्वनमागते. — ^{c}) K2 साहं न; G1 वै हंत (for नाहं न). — ^{d}) Ś1 विप्रयुज्येय; B4 °मुच्येत; D1 °युज्यत; D2 °युज्य च; T1 G1. 2 न वियुक्ता (G1 °क्ताः) स्व-; G3 विप्रयुक्ता स्व-; M2-4 °युक्तौ स्व- (for °युज्येत). K2. 4 विप्रयुज्यावजीवनात्; K3 °युज्यावनेजितं; K5 °युज्य च जीवितं.

7 ^{a}) K1 B D (except Dc1 D1) हा हा (for अहो). K2. 4 अहो धिक्कुरुते वीर (sic). — ^{b}) K1 B1. 2 Dn1 D2-6 सन्नाहं; K2. 4 क्षितिस्थं; B3. 4 कवचं; B5 तूर्यकं; D1 ककस्थं; T G M4 किरीटं; M2. 3 कार्मुकं (for ह्युरःस्थं). Ś1 K2-4 D1 धनुः (for भुवि). — ^{c}) K1. 2. 4 B Dc1 Dn1 D2-5 T2 G1 अपविद्धं; D6 अपि विद्धं; T1 G2 व्यतिविद्धं; M2. 3 व्यव° (for व्यप°). — Ś1 D1 (hapl.) om. 7^{d}–8^{c}. — ^{d}) K1. 5 B2 पश्यतः; K2 °ति; B3 D4 °ते; T G1. 3 M4 °ता.

8 Ś1 D1 om. 8^{abc} (cf. v. l. 7). K2. 4 om. 8^{ab}. — ^{a}) K5 ततः (for भो भो). M2. 3 वीर्यं (for वीरं).

शयानं वीरशयने मया पुत्रेण पातितम् ॥ ८
ब्राह्मणाः कुरुमुख्यस्य प्रयुक्ता हयसारिणः ।
कुर्वन्तु शान्तिकां त्वद्य रणे योऽयं मया हतः ॥ ९
व्यादिशन्तु च किं विप्राः प्रायश्चित्तमिहाद्य मे ।
सुनृशंसस्य पापस्य पितृहन्तू रणाजिरे ॥ १०
दुश्चरा द्वादश समा हत्वा पितरमद्य वै ।
ममेह सुनृशंसस्य संवीतस्यास्य चर्मणा ॥ ११
शिरःकपाले चास्यैव भुञ्जतः पितुरद्य मे ।
प्रायश्चित्तं हि नास्त्यन्यद्धुत्वाद्य पितरं मम ॥ १२
पश्य नागोत्तमसुते भर्तारं निहतं मया ।
कृतं प्रियं मया तेऽद्य निहत्य समरेऽर्जुनम् ॥ १३
सोऽहमप्यद्य यास्यामि गतिं पितृनिषेविताम् ।
न शक्नोम्यात्मनात्मानमहं धारयितुं शुभे ॥ १४
सा त्वं मयि मृते मातस्तथा गाण्डीवधन्वनि ।
भव प्रीतिमती देवि सत्येनात्मानमालभे ॥ १५
इत्युक्त्वा स तदा राजा दुःखशोकसमाहतः ।
उपस्पृश्य महाराज दुःखाद्वचनमब्रवीत् ॥ १६
शृण्वन्तु सर्वभूतानि स्थावराणि चराणि च ।
त्वं च मातर्यथा सत्यं ब्रवीमि भुजगोत्तमे ॥ १७
यदि नोत्तिष्ठति जयः पिता मे भरतर्षभः ।
C. 14. 2376
B. 14. 80. 36
K. 14. 80. 36

— ^{b}) B3 ब्राह्मणं (for °णा). K3.5 निहतं पितरं भुवि. — ^{c}) Dc1 वीरे (for वीर-). — ^{d}) Dc1 om. (hapl.) from पुत्रेण up to मया (in 9^{d}). K2.4 पश्यतः (K4 °त) (for पातितम्).

9 Dc1 om. up to मया (in 9^{d}) (cf. v. l. 8). — ^{b}) K1.4 Dn1 D2–6 ये मुक्ता; B1.2.5 ये युक्ता; D1 प्रयुक्त-. T1 हरि- (for हय-). — ^{c}) Ś1 K3.5 G1 M2.3 कुर्वंति. K2.4 शांतिं ये; K3 T G1.2 M4 शांतिकं (for °कां). B1.2 अद्य (for त्वद्य). K1 B5 Dn1 D2–5 कुर्वंति (B5 °तु) शांतिं कामस्य; D6 G3 कुर्वंति शांतिकर्मास्य (G3 °द्य).

10 ^{a}) Dc1 M2.3 व्यादिशंति; G3 M4 आदि(G3 °वि)शंतु. D1 हि (for च). K3.5 B3 D1 मे (for किं). — ^{b}) D1 मम (for इह). K3.5 D1 M4 वै; B3.4 किं; D6 G3 ते (for मे). — D1 om. (hapl.) 10^{c}–12^{b}. — ^{c}) K1 B2 Dn1 D4–6 आनृशंसस्य; K2.4 T G1.2 नृशंसस्य च; D3 आनृशंस्य च (sic). — ^{d}) K2 पितुर् (for पितृ-).

11 D1 om. 11 (cf. v. l. 10). — ^{c}) D6 om. [इ]ह. — ^{d}) K4 संजातश्च; B1.2 संवृतस्य (for संवीतस्य). Ś1 K3 च; K4 [अ]पि (for [अ]स्य). K1 D2.4 G2 कर्मणा; K3 Dc1 वर्मणा; G3 कर्मणः (for चर्मणा). D6 संवीतस्यात्मचर्मणां; G1 °व्याघ्रचर्मणः; M4 संविदस्यास्य कर्मणः.

12 D1 om. 12^{ab} (cf. v. l. 10). — ^{a}) D6 शिराकपालि (sic). D3 चात्र; M4 यस्य (for चास्य). — ^{b}) Ś1 K3.5 खादतः; K1.4 B D (D1 om.) भुंजतः; M2.3 भुंजानः (for भुञ्जतः). D2 अस्य (for अद्य). B2.3 वै (for मे). — ^{c}) D1 [अ]स्त्यद्य; D6 [आ]रूपं (for [अ]स्त्यन्यद्). — ^{d}) D1 हि; D6 धिक् (for [अ]द्य). K2.4 हत्वा पितरमद्य वै (= 11^{b}).

13 K1 om. 13–15. — ^{a}) K5 नागात्मजे पश्य शुभे. — ^{b}) K2 नियतं (for निहतं).

14 K1 om. 14 (cf. v. l. 13). — ^{a}) K5 अद्यास्य (for अप्यद्य). K4 B D (except D1) सोहमद्य गमिष्यामि. — ^{b}) Ś1 K2 -निषेवितं (sic); Dn1 -निवेषितां. — ^{c}) K2 शक्तोद्य; K5 शक्तो हि; M2.3 शक्तोपि; M4 शक्यो हि (for शक्नोमि). G2 अघमात्मानम् (for आत्मना°). K4 न शक्तो स्वात्मनात्मानम्.

15 K1 om. 15 (cf. v. l. 13). — ^{a}) K2 स्वायं (sic); B3 मां त्वं (for सा त्वं). T1 G1 गते (for मृते). — ^{b}) D3 तस्या (for तथा). K2.4 D1 गांजीव-; D4 गांडिव-. K5 T1 -धन्विनि (for -धन्वनि). — ^{c}) G1.3 भवत् (for भव). — ^{d}) G1 स तेन (for सत्येन). Ś1 K3.5 D1 आयुध(K3 °द्ध)म् (for आत्मानम्). K4 सत्यमात्मानमालभेत्.

16 ^{a}) Ś1 K3 तं (for स). K1 B D (except D1) G3 M4 ततो (for तदा). K2 राज्ञा (for राजा). — K2.4 om. (hapl.) 16^{bc}. — ^{b}) K5 -भयाहतः; D1 G3 M4 -समन्वितः (for -समाहतः). — ^{c}) Ś1 K3 D1 तदा राजन्; K5 महाराजन्; D6 महातेजा (for महाराज). — ^{d}) D4 मुखाद् (for दुःखाद्).

17 ^{a}) K3 -पापानि (for -भूतानि). — ^{b}) B4 Dc1 चराणि स्थावराणि च. — ^{c}) K2 corrupt. D1 माता (for मातर्). B3 कामं (for सत्यं). T1 G1 त्वं च बोध शयित्वाहं (sic); G3 M4 त्वं च बोध यथासत्यं

C. 14. 2376
B. 14. 80. 36
K. 14. 80. 36

अस्मिन्नेव रणोद्देशे शोषयिष्ये कलेवरम् ॥ १८
न हि मे पितरं हत्वा निष्कृतिर्विद्यते क्वचित् ।
नरकं प्रतिपत्स्यामि ध्रुवं गुरुवधार्दितः ॥ १९
वीरं हि क्षत्रियं हत्वा गोशतेन प्रमुच्यते ।
पितरं तु निहत्यैवं दुस्तरा निष्कृतिर्मया ॥ २०
एष ह्येको महातेजाः पाण्डुपुत्रो धनंजयः ।
पिता च मम धर्मात्मा तस्य मे निष्कृतिः कुतः ॥ २१
इत्येवमुक्त्वा नृपते धनंजयसुतो नृपः ।
उपस्पृश्याभवत्तूष्णीं प्रायोपेतो महामतिः ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

८१

वैशंपायन उवाच ।
प्रायोपविष्टे नृपतौ मणिपूरेश्वरे तदा ।
पितृशोकसमाविष्टे सह मात्रा परंतप ॥ १
उलूपी चिन्तयामास तदा संजीवनं मणिम् ।
स चोपातिष्ठत तदा पन्नगानां परायणम् ॥ २
तं गृहीत्वा तु कौरव्य नागराजपतेः सुता ।

(sic). — ^{d}) D$_1$ ब्रवीतु. G$_1$ M$_4$ भुजगात्मजे (for °गोत्तमे).

18 ^{a}) K$_1$ विजयः (hypermetric); K$_{2.4}$ पिता (for जयः). — ^{b}) K$_{2.4}$ ममाद्य (for पिता मे). K$_1$ B D (except D$_1$) नरसत्तमः; M$_{2.3}$ पुरुषर्षभः. — ^{c}) T$_1$ तस्मिन्. K$_1$ वैव (for एव). — ^{d}) K$_4$ शोकयिष्ये (sic); M$_4$ शाय° (for शोष°). K$_2$ कलेवरे; S (M$_1$ om.) कळेबरं.

19 ^{a}) G$_3$ हंतुं (for हत्वा). K$_2$ न हि ते पितरं हित्वा (sic). — ^{b}) K$_2$ विद्यते निष्कृतिः क्वचित्. — ^{c}) K$_{2.4.5}$ D$_{1.3}$ -पश्यामि; K$_3$ -पद्यामि (for -पत्स्यामि). — ^{d}) B$_{3.4}$ पितृ-; D$_1$ कुरु- (for गुरु-). K$_1$ -वधार्दितं; K$_3$ M$_4$ °दितः; G$_3$ -वधादिति.

20 ^{a}) D$_3$ चारं (for वीरं). K$_5$ ह्वे (for हि). K$_2$ हित्वा. D$_6$ वीरं क्षत्रवधं कृत्वा. — ^{b}) K$_3$ corrupt. K$_{2.4}$ S (M$_1$ om.) -सहस्रेण (for -शतेन प्र-). Ś$_1$ शोच्यते न प्रमुच्यते. — ^{c}) Ś$_1$ K$_3$ वि-; K$_5$ हि (for तु). K$_{2.4}$ B$_3$ [इ]मं; B$_4$ D$_{5.6}$ T$_2$ G$_{1.2}$ M$_{2-4}$ [ए]व (for [ए]वं). — ^{d}) T$_1$ मम (for मया). Ś$_1$ K$_{3.5}$ D$_1$ निष्कृ- (K$_5$ °क्र)तिर्दुर्लभा मया (D$_1$ °म); K$_{1.2.4}$ B Dc$_1$ Dn$_1$ D$_{2-6}$ दुर्लभा निष्कृ(K$_{2.4}$ Dc$_1$ D$_{5.6}$ °क्र)तिर्मम.

21 ^{a}) G$_3$ M$_4$ एवं (for एष). K$_1$ B D (except D$_1$) T एको; G$_3$ M$_4$ ह्येष (for ह्येको). — ^{d}) Some MSS. निकृतिः. K$_2$ गतः (sic); G$_1$ M$_{2.3}$ कृता (for कुतः).

22 D$_1$ om. 22. — ^{a}) K$_2$ नृपतिर्. — ^{b}) K$_{2.4}$ तदा (for नृपः). — ^{c}) K$_5$ तूर्णं (for तूष्णीं). K$_{2.4}$ उपस्पृश्य तदा राजा. — ^{d}) K$_3$ महीपतिः; D$_4$ महामुनिः (for °मतिः). K$_{2.4}$ प्रायोविष्टोभवन्मुनिः.

Colophon om. in K$_1$ B$_{1.2.5}$ Dn$_1$ D$_{2-6}$ M$_1$. — *Adhy. name:* K$_{2.4}$ अश्वानुसरणं; K$_3$ हयानुसरणं; K$_5$ D$_1$ बभ्रुवाहनविलापः; B$_4$ अश्वानुसारः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś$_1$ 99; T$_1$ 67; T$_2$ G$_{1.2}$ 66; G$_3$ M$_4$ 78; M$_{2.3}$ 65; M$_4$ (*inf. lin.*) 80 (as in text). — *Śloka no.:* Dn$_1$ 40.

81

☞ M$_1$ om. this adhy. (cf. v. l. 14. 78. 1).

1 ^{a}) D$_3$ प्रायोविष्टे स नृपतौ. — ^{b}) B मणपूरेश्वरे तदा; T G$_{1.2}$ M$_{2-4}$ मणलूरेश्वरे तथा (G$_2$ M$_4$ °दा); G$_3$ मणलूरुपूरेश्वरे. — D$_1$ om. (hapl.) 1^{c}–2^{c}. — ^{d}) K$_3$ मात्रा सह (by transp.). Ś$_1$ K$_3$ B$_{1.5}$ Dc$_1$ D$_{2.4-6}$ परंतपे (D$_6$ °पः); K$_1$ परंजये.

2 D$_1$ om. 2^{abc} (cf. v. l. 1). — ^{a}) K$_1$ Dc$_1$ उलूपि; D$_3$ उलीपि. — ^{b}) K$_1$ जीवंतं मणिपूरके. — ^{c}) Ś$_1$ सा (for स). G$_3$ M$_{2.3}$ चोपतिष्ठत. T$_2$ तथा (for तदा). — ^{d}) K$_3$ पन्नगाणां. B$_{1.2.4}$ G$_3$ परायणः.

3 ^{a}) D$_6$ नि- (for तं). Dc$_1$ M$_4$ [अ]थ (for तु). B$_5$ om.; M$_{2.3}$ कौरव्यं. — ^{b}) B Dc$_1$ कौरव्य(Dc$_1$ om.

मनःप्रह्लादनीं वाचं सैनिकानामथाब्रवीत् ॥ ३
उत्तिष्ठ मा शुचः पुत्र नैष जिष्णुस्त्वया हतः ।
अजेयः पुरुषैरेष देवैर्वापि सवासवैः ॥ ४
मया तु मोहिनी नाम मायैषा संप्रयोजिता ।
प्रियार्थं पुरुषेन्द्रस्य पितुस्तेऽद्य यशस्विनः ॥ ५
जिज्ञासुर्ह्येष वै पुत्र बलस्य तव कौरवः ।
संग्रामे युध्यतो राजन्नागतः परवीरहा ॥ ६
तस्मादसि मया पुत्र युद्धार्थं परिचोदितः ।
मा पापमात्मनः पुत्र शङ्केथास्त्वण्वपि प्रभो ॥ ७
ऋषिरेष महातेजाः पुरुषः शाश्वतोऽव्ययः ।
नैनं शक्तो हि संग्रामे जेतुं शक्रोऽपि पुत्रक ॥ ८
अयं तु मे मणिर्दिव्यः समानीतो विशां पते ।
मृतान्मृतान्पन्नगेन्द्रान्यो जीवयति नित्यदा ॥ ९
एतमस्योरसि त्वं तु स्थापयस्व पितुः प्रभो ।
संजीवितं पुनः पुत्र ततो द्रष्टासि पाण्डवम् ॥ १०
इत्युक्तः स्थापयामास तस्योरसि मणिं तदा ।
पार्थस्यामिततेजाः स पितुः स्नेहादपापकृत् ॥ ११
तस्मिन्न्यस्ते मणौ वीर जिष्णुरुज्जीवितः प्रभुः । C. 14. 2392 B. 14. 80. 52 K. 14. 81. 12

कौरव्य)कुलनंदिनी ; G$_3$ M$_4$ पन्नगाधिपतेः सुता. — ^{c}) Some MSS. -प्रह्लादिनीं.

4 Before 4, Ś$_1$ K$_{2-5}$ D$_1$ M$_{2.3}$ ins उलूप्युवाच. — ^{b}) K (except K$_2$) D (except Dc$_1$ D$_1$) [ए]व (for [ए]ष). K$_1$ त्वयातितः ; K$_5$ B (except B$_6$) D (except Dc$_1$ D$_1$) G$_2$ त्वया जितः. — ^{c}) Ś$_1$ अजेयुः ; K$_{2.4}$ D$_1$ T$_2$ G$_2$ M$_{2-4}$ अजय्यः ; D$_6$ अगम्यः (for अजेयः). Ś$_1$ D$_1$ एव ; G$_3$ M$_{2-4}$ अन्यैर् (for एष). — ^{d}) K$_1$ B Dc$_1$ Dn$_1$ D$_{2-4}$ T$_1$ G$_1$ तथा (B$_1$ °दा) दे(K$_1$ दै)वैः ; K$_{2-4}$ T$_2$-G$_{2.3}$ M$_4$ देवैरपि ; D$_1$ देवैश्चापि ; D$_5$ अपि देवैः (for देवैर्वापि). D$_6$ ततो देवैः सबांधवैः.

5 ^{a}) Some MSS. मोहनी. — ^{b}) K$_2$ D$_{2.3}$ मयैषा (for मा°). K$_1$ B D (except D$_1$) -दर्शिता ; G$_2$ -चोदिता (for -योजिता). — ^{c}) K$_{1.2}$ प्रियार्थे. G$_3$ M$_4$ प्रियार्थं पुरुषव्याघ्र. — ^{d}) K$_5$ M$_2$ (also as in text) तेस्य ; D$_6$ तव (for तेऽद्य).

6 ^{a}) K$_2$ corrupt. K$_3$ M$_4$ एष (for ह्येष). K$_{1.2.4}$ B$_{1.2.5}$ Dn$_1$ D$_{2-6}$ पुत्रस्य (for वै पुत्र). — Ś$_1$ D$_1$ om. (hapl.) 6^b–7^a. — ^{b}) K$_5$ B$_{2.4}$ Dn$_1$ D$_{2-6}$ M$_{2.3}$ कौरव. — ^{c}) K$_{2.4}$ युद्धता (sic). S (M$_1$ om.) संग्रामे युध्यमानस्य. — ^{d}) S (M$_1$ om.) संप्राप्तः (for आगतः).

7 Ś$_1$ D$_1$ om. 7^a (cf. v. l. 6). — ^{a}) D$_6$ अस्य (for असि). — ^{b}) K$_{1.3}$ B$_{1.2.5}$ D (except Dc$_1$) युद्धाय (for °र्थं). K$_{2.4}$ वीर नोदितः ; K$_5$ D$_{1.6}$ परिनो° (K$_5$ °णो°) ; G$_1$ संप्रचो° (for परिचो°). — ^{c}) K$_3$ स पापम् ; D$_{5.6}$ मयायम् (sic) ; G$_1$ मया मम (sic) (for मा पापम्). — ^{d}) K$_{2.4}$ B$_3$ D$_1$ अण्वपि ; B$_{1.2.4}$ Dn$_1$ D$_{3.4}$ T$_2$ ह्य° ; B$_5$ Dc$_1$ श्ट° ; G$_2$ त्वं हि च ; G$_3$ M$_{2-4}$ त्वं रणात् (for त्वण्वपि). Ś$_1$ K$_{1.3.5}$ D$_5$ शंकेथाः सूक्ष्ममण्वपि ; D$_2$ °था ह्यण्वपि प्रिये ; D$_6$ °था ह्यवरावपि.

8 ^{a}) K$_2$ Dc$_1$ एव (for एष). K$_1$ B$_{1.2.5}$ D (except D$_1$) T$_1$ G$_1$ महानात्मा (for °तेजाः). — ^{b}) Ś$_1$ D$_1$ स्थितः ; K$_{3.5}$ स्थिरः ; B$_1$ Dc$_1$ [ऽ]क्षरः ; T$_1$ [ऽ]व्ययं (for ऽव्ययः). K$_{1.2.4}$ B$_{1.2.5}$ Dn$_1$ D$_{2-6}$ पुराणः शाश्वतोक्षरः (D$_6$ °तोक्षणः). — ^{c}) Ś$_1$ D$_5$ शक्तोभि- ; K$_{2.3}$ शक्तोति- ; K$_5$ D$_6$ T G$_{1.2}$ शक्नोति ; M$_4$ शक्रोपि (for शक्तो हि). — ^{d}) B$_{1-3}$ M$_4$ शक्तो (for शक्रो). D$_{5.6}$ S (M$_1$ om.) पार्थिव (D$_{5.6}$ °वं ; M$_3$ °वः) (for पुत्रक).

9 ^{a}) Ś$_1$ K$_3$ G$_{1.3}$ ते (for मे). — ^{c}) B$_3$ सुतान् ; D$_{5.6}$ अयं (for the second मृतान्). K$_5$ यो नागेंद्रान् ; D$_6$ न मे राजन् (for पन्नगेन्द्रान्). — ^{d}) D$_5$ वै (for यो). T G$_1$ सर्वतः ; G$_2$ सर्वदा (for नित्यदा). D$_6$ न जीवयीत्ति नित्यदा (sic) ; G$_3$ M$_{2.4}$ संजीवयति सर्वदा.

10 ^{a}) K$_1$ B Dn$_1$ D$_{2-6}$ T$_2$ G$_3$ एनम् ; K$_2$ D$_1$ G$_2$ M$_4$ एवम् (for एतम्). Ś$_1$ K$_{1.3.5}$ B$_{1.2.5}$ D (except Dc$_1$) च ; K$_{2.4}$ हि (for तु). G$_1$ एतन्ममोरसि त्वं तु. — ^{b}) K$_2$ स्थापयास्य ; S (M$_1$ om.) °याद्य (for °यस्व). — ^{c}) K$_1$ B (except B$_3$) Dc$_1$ Dn$_1$ D$_{2-6}$ तदा पार्थं ; K$_{2.4}$ D$_1$ ततः पुत्र (K$_2$ °त्रं) ; K$_3$ G$_3$ M$_4$ पुनस्त(M$_4$ °स्त्व)त्र (for पुनः पुत्र). T$_1$ G$_1$ स जीवनं पितुः पुत्र. — ^{d}) B$_{1.2.5}$ Dn$_1$ D$_{2-6}$ स त्वं (for ततो). K$_3$ द्रष्टास्मि ; B$_{1-3.5}$ द्रक्ष्यसि (for द्रष्टासि). K$_1$ स त्वं दृष्टासि पांडवः (sic) ; K$_{2.4}$ D$_1$ पुनर्द्रष्टासि पांडव ; B$_4$ Dc$_1$ साहं द्रक्ष्यामि पांडवं.

11 ^{a}) K$_2$ इत्युक्त्वा (sic). — ^{b}) D$_6$ तथा (for तदा). — ^{c}) K$_{2.4}$ D$_1$ -वीर्यौजाः ; D$_6$ -तेजसः (for -तेजाः स). — ^{d}) Ś$_1$ K$_{2-4}$ पुत्र- ; K$_1$ D$_{2-4.6}$ पितृ- ; D$_1$ पुनः (for पितुः). Ś$_1$ उपावृतं ; D$_{5.6}$ उपायकृत्.

C. 14. 2392
B. 14. 80. 52
K. 14. 81. 12

सुप्तोत्थित इवोत्तस्थौ मृष्टलोहितलोचनः ॥ १२
तमुत्थितं महात्मानं लब्धसंज्ञं मनस्विनम् ।
समीक्ष्य पितरं स्वस्थं ववन्दे बभ्रुवाहनः ॥ १३
उत्थिते पुरुषव्याघ्रे पुनर्लक्ष्मीवति प्रभो ।
दिव्याः सुमनसः पुण्या ववृषे पाकशासनः ॥ १४
अनाहता दुन्दुभयः प्रणेदुर्मेघनिस्वनाः ।
साधु साध्विति चाकाशे बभूव सुमहान्स्वनः ॥ १५
उत्थाय तु महाबाहुः पर्याश्वस्तो धनंजयः ।
बभ्रुवाहनमालिङ्ग्य समाजिघ्रत मूर्धनि ॥ १६
ददर्श चाविदूरेऽस्य मातरं शोककर्शिताम् ।
उलूप्या सह तिष्ठन्तीं ततोऽपृच्छद्धनंजयः ॥ १७
किमिदं लक्ष्यते सर्वं शोकविस्मयहर्षवत् ।
रणाजिरममित्रघ्न यदि जानासि शंस मे ॥ १८
जननी च किमर्थं ते रणभूमिमुपागता ।
नागेन्द्रदुहिता चेयमुलूपी किमिहागता ॥ १९
जानाम्यहमिदं युद्धं त्वया मद्वचनात्कृतम् ।
स्त्रीणामागमने हेतुमहमिच्छामि वेदितुम् ॥ २०
तमुवाच ततः पृष्टो मणिपूरपतिस्तदा ।
प्रसाद्य शिरसा विद्वानुलूपी पृच्छ्यतामिति ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

---

12 ^{a}) K (except K$_3$) B (except B$_4$) Dc$_1$ Dn$_1$ D$_{1-4}$ वीरो. — ^{b}) K$_1$ तु जीवितः; D$_3$ तज्जीवितः. Ś$_1$ K (except K$_1$) D$_1$ पुनः; D$_{5.6}$ प्रभो (for प्रभुः). — ^{c}) K$_1$ corrupt. K$_4$ सुखोत्थित; B Dc$_1$ D$_{2-4}$ चिरसुप्त (for सुप्तोत्थित). D$_{5.6}$ चिरसुप्त इवोत्तस्थे. — ^{d}) K$_{2.4}$ दीर्घ-; B Dc$_1$ Dn$_1$ T G$_{1.3}$ M$_{3.4}$ स्पष्ट-; D$_1$ दृष्टो; M$_2$ स्फुट- (for मृष्ट-). — After 12, K$_{2.4}$ read 14^a.

13 K$_{2.4}$ om. 13^{abc}. — ^{a}) Ś$_1$ K$_3$ D$_1$ समुत्थितं. — ^{b}) D$_3$ समन्वितं (for मनस्विनम्). D$_5$ लब्धसंज्ञमनाविलं.

14 K$_{2.4}$ read 14^a after 12. — ^{a}) D$_6$ पुरुषव्याघ्र. — K$_{2.4}$ om. 14^b. — ^{b}) D$_{3.5.6}$ T$_1$ G$_{1.2}$ M$_2$ Cv लक्ष्मीपतिः; G$_3$ M$_4$ देवपतिः (for लक्ष्मीवति). T$_1$ G$_1$ प्रिये; G$_2$ प्रभुः (sic) (for प्रभो). — ^{c}) M$_2$ corrupt. — ^{d}) T G$_1$ ववर्षे (for ववृषे). D$_3$ -नाशनः (for -शासनः). G$_3$ M$_4$ ववर्ष बलसूदनः.

15 ^{b}) K$_1$ B$_{1.2.5}$ Dn$_1$ D$_{2-6}$ विनेदुर् (for प्रणे°). Some MSS. -निःस्वनाः. — ^{d}) Ś$_1$ K$_{2.5}$ B$_{1.4}$ D$_{1.5.6}$ T$_1$ सुम(D$_6$ स म)हा-; K$_4$ सुमहत्.

16 D$_3$ om. 16. — ^{a}) K$_1$ B$_{1.2.5}$ D (except Dc$_1$; D$_3$ om.) च; K$_5$ स (for तु). — ^{b}) Dc$_1$ D$_1$ corrupt for पर्याश्वस्तो.

17 ^{a}) K$_1$ corrupt. K$_{2.3}$ [अ]स्य विदूरे; K$_5$ नावि°; Dn$_1$ D$_{2-5}$ T$_2$ G$_2$ चापि दूरे (for चाविदूरे). K$_{2.4}$ च (for ऽस्य). D$_6$ ददर्श चापि दूरस्थां. — ^{b}) K$_{1.3}$ B (except B$_5$) Dn$_1$ D$_{2.4}$ -कर्षितां. — ^{c}) K$_{1-3}$ तिष्ठंती; K$_4$ °ति; D$_6$ °त. — ^{d}) D$_3$ ताव् (for ततो).

18 ^{a}) B$_{1.2}$ एवं (for इदं). — ^{b}) M$_2$ om. हर्ष. — ^{c}) T$_1$ G$_1$ अमित्रघ्नं. — ^{d}) M$_{2.3}$ जानामि.

19 ^{a}) Dc$_1$ [इ]यं (for च). — ^{b}) Ś$_1$ K$_{3.5}$ D$_1$ रणाजिरम् (for रणभूमिम्). — K$_2$ G$_3$ om. (hapl.) 19^{cd}. — ^{c}) K$_4$ [ए]वम्; B$_{3.4}$ [ए]व (for [इ]यम्). — ^{d}) D$_6$ corrupt. D$_{4.5}$ उलूपि. Ś$_1$ K$_3$ D$_1$ च किम् (for किमिह). K$_5$ उलूपी च समागता.

20 ^{a}) D$_4$ अहं (for इदं). — ^{c}) G$_3$ M$_4$ अत्रागमे. — ^{d}) D$_4$ इह (for अहम्). D$_3$ इष्टामि (for इच्छामि).

21 ^{a}) Ś$_1$ K$_1$ B Dc$_1$ Dn$_1$ D$_{2-4.6}$ T$_1$ G$_1$ तथा; D$_5$ यथा (for ततः). Ś$_1$ K$_{3.5}$ हृष्टो; K$_{2.4}$ श्रेष्ठो; G$_3$ पुत्रो (for पृष्टो). — ^{b}) B (except B$_2$) मणपूर-; T$_2$ G$_{2.3}$ M$_{2-4}$ मणलूर- (for मणिपूर-). — ^{c}) Dc$_1$ विद्वन्. — ^{d}) D$_6$ corrupt. Dc$_1$ उलूपे; D$_4$ °पि; T$_1$ °पीं. K$_{2.5}$ D$_1$ T$_1$ G$_3$ M$_{2.3}$ पृच्छताम्. K$_1$ B$_{3-5}$ Dc$_1$ Dn$_1$ D$_{2-5}$ इयं (for इति).

Colophon om. in K$_4$ M$_1$. — *Adhy. name :* K$_1$ B Dc$_1$ Dn$_1$ D$_{2.3}$ अश्वानुसारं; K$_5$ D$_1$ अर्जुनवाक्यं; D$_{5.9}$

८२

अर्जुन उवाच ।
किमागमनकृत्यं ते कौरव्यकुलनन्दिनि ।
मणिपूरपतेर्मातुस्तथैव च रणाजिरे ॥ १
कच्चित्कुशलकामासि राज्ञोऽस्य भुजगात्मजे ।
मम वा चञ्चलापाङ्गे कच्चित्त्वं शुभमिच्छसि ॥ २
कच्चित्ते पृथुलश्रोणि नाप्रियं शुभदर्शने ।
अकार्षमहमज्ञानादयं वा बभ्रुवाहनः ॥ ३
कच्चिच्च राजपुत्री ते सपत्नी चैत्रवाहिनी ।
चित्राङ्गदा वरारोहा नापराध्यति किंचन ॥ ४
तमुवाचोरगपतेर्दुहिता प्रहसन्त्यथ ।
न मे त्वमपराद्धोऽसि न नृपो बभ्रुवाहनः ।
न जनित्री तथास्येयं मम या प्रेष्यवत्स्थिता ॥ ५
श्रूयतां यद्यथा चेदं मया सर्वं विचेष्टितम् ।
न मे कोपस्त्वया कार्यः शिरसा त्वां प्रसादये ॥ ६
त्वत्प्रीत्यर्थं हि कौरव्य कृतमेतन्मयानघ ।
यत्तच्छृणु महाबाहो निखिलेन धनंजय ॥ ७
महाभारतयुद्धे यत्त्वया शांतनवो नृपः ।
अधर्मेण हतः पार्थ तस्यैषा निष्कृतिः कृता ॥ ८ C. 14. 2410 B. 14. 81. 9 K. 14. 82. 8

हयानुसारं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś$_1$ 100; $B_{1.5}$ 72; B_2 73; Dn_1 M_4 (*inf. lin.*) 81 (as in text); D_4 75; T_1 68; T_2 $G_{1.2}$ 67; G_3 M_4 79; $M_{2.3}$ 66. — *Śloka no.*: Dn_1 61.

82

☞ M_1 om. this adhy. (cf. v. l. 14. 78. 1).

1 B_3 om. the ref. — ^{a}) K_3 -कार्यं (for -कृत्यं). K_1 तु; D_6 च (for ते). — ^{b}) $D_{4.5}$ T_2 G_3 M_3 -नंदिनी (for -नन्दिनि). — ^{c}) B मणपूर-; T G M_{2-4} मणलूर- (T_1 G_3 °रू-) (for मणिपूर-). Ś$_1$ K_1 $B_{4.5}$ $M_{2.3}$ मातस् (for मातुस्).

2 ^{b}) Ś$_1$ राज्ञोसि; D_6 राज्ञासि (for राज्ञोऽस्य). B (except B_3) Dc_1 भुजगोत्तमे (for °गात्मजे). — ^{c}) $K_{1.2.4.5}$ B D T G_1 मम वा ($K_{2.4}$ त्वं) चप(K_4 D_1 T G_1 चंच)लापांगि (K_5 °गे). — ^{d}) G_3 तच्च (for कच्चित्). Ś$_1$ K_3 D_1 M_4 सुखम् (for शुभम्).

3 ^{a}) T $G_{1.2}$ च (for ते). B_3 विपुल- (for पृथुल-). — ^{b}) K_3 न प्रियं; K_5 नाश्रयं; G_3 का प्रियं (sic) (for नाप्रियं). K_1 B D (except D_1) G_2 प्रिय- (for शुभ-). — ^{c}) K_2 D_1 अकार्यम् (for °र्षम्). — ^{d}) K_2 बभ्रुवाहनं (sic).

4 K_1 om. 4^{ab}. K_2 om. 4. K_3 $G_{1.3}$ M_4 om. (hapl.) 4^{a}–5^{d}. — ^{a}) K_4 तें; $B_{1.2}$ $D_{2.5}$ नु; $B_{4.5}$ Dc_1 Dn_1 $D_{3.4.6}$ तु (for च). K_4 [इ]यं (for ते). — ^{b}) Ś$_1$ B (except B_4) M_2 चैत्रवाहनी. — ^{c}) K_4 वरारोहे (for °हा). — ^{d}) Ś$_1$ K_5 नापराध्नोति; D_1 °ध्नाति (for °ध्यति).

5 K_3 $G_{1.3}$ M_4 om. 5^{abcd} (cf. v. l. 4). — ^{b}) $K_{1.2.4}$ Dc_1 Dn_1 $D_{2-4.6}$ प्रहसन्निव (sic); K_5 प्राहसंत्यथ; B_5 प्रज्वलं°; D_1 T_2 प्रहसत्यथ. — ^{c}) Ś$_1$ K_4 D_1 अपराध्नोषि; K_2 °राधापि; B_3 **राध्नोसि; D_3 अपवद्धासि (for °राद्धोऽसि). — ^{d}) K_1 B_2 Dn_1 D_{2-6} न हि मे; K_4 नृपो वा; $M_{2.3}$ न तु वा (for न नृपो). — ^{e}) B_4 D_3 जनयित्री; D_6 न जनयत्री (hypermetric); G_3 तज्जनित्री (for न जनित्री). K_4 तथायं त्वाम्; D_1 नृ*स्येह (for तथास्येयं). — ^{f}) K_3 B_3 स मया (for मम या). K_2 नाम यं प्रेक्ष्यवत्स्थितं; K_4 अप्रियं प्रत्यवस्थिता; $B_{1.5}$ मम प्रैष्यव्य(B_5 °ष्ये व्य)वस्थिता; $D_{5.6}$ मम प्रेष्यवदास्थिता; T_2 मया प्रेष्या व्यवस्थिता; G_1 मम प्रेष्य व्यवस्थिता.

6 Before 6, T $G_{1.3}$ M_4 ins. उलूपी. — ^{a}) $K_{2.4}$ तद् (for यद्). $K_{2.4}$ देव; B_3 सर्वं; T_1 $G_{1.3}$ M_4 चेयं (for चेदं). — ^{b}) $K_{2.4}$ पूर्वं (for सर्वं). Ś$_1$ K_3 अनुष्ठितं (for विचेष्टितम्). — ^{d}) Ś$_1$ K_3 त्वा; K_1 Dc_1 om.; K_2 [अ]द्य (for त्वां). D_3 प्रसंदधे; D_6 प्रसादयेत् (sic) (for °दये).

7 ^{a}) $K_{1.5}$ B D (except D_1) त्व($K_{2.4}$ त)त्प्रियार्थं (for त्वत्प्रीत्यर्थं). $K_{2.3}$ Dc_1 T G_1 तु; K_4 D_4 च (for हि). — ^{b}) K_1 Dn_1 D_{2-5} विभो; D_6 प्रभो (for [अ]नघ). — ^{c}) K_1 यत्र ते (hypermetric) (for यत्तत्). — ^{d}) K_2 D_1 निषिलेन (for निखि°).

8 ^{a}) K_3 Dc_1 महाभरत- (for °भारत-). $D_{4.6}$ -युद्धं

C. 14. 2410
B. 14. 81. 9
K. 14. 82. 9
न हि भीष्मस्त्वया वीर युध्यमानो निपातितः ।
शिखण्डिना तु संसक्तस्तमाश्रित्य हतस्त्वया ॥ ९
तस्य शान्तिमकृत्वा तु त्यजेस्त्वं यदि जीवितम् ।
कर्मणा तेन पापेन पतेथा निरये ध्रुवम् ॥ १०
एषा तु विहिता शान्तिः पुत्राद्यां प्राप्तवानसि ।
वसुभिर्वसुधापाल गङ्गया च महामते ॥ ११
पुरा हि श्रुतमेतद्वै वसुभिः कथितं मया ।
गङ्गायास्तीरमागम्य हते शांतनवे नृपे ॥ १२
आप्लुत्य देवा वसवः समेत्य च महानदीम् ।
इदमूचुर्वचो घोरं भागीरथ्या मते तदा ॥ १३
एष शांतनवो भीष्मो निहतः सव्यसाचिना ।
अयुध्यमानः संग्रामे संसक्तोऽन्येन भामिनि ॥ १४
तदनेनाभिषङ्गेण वयमप्यर्जुनं शुभे ।
शापेन योजयामेति तथास्त्विति च साब्रवीत् ॥ १५
तदहं पितुरावेद्य भृशं प्रव्यथितेन्द्रिया ।
अभवं स च तच्छ्रुत्वा विषादमगमत्परम् ॥ १६
पिता तु मे वसून्गत्वा त्वदर्थं समयाचत ।
पुनः पुनः प्रसाद्यैनांस्त एनमिदमब्रुवन् ॥ १७

(for -युद्धे). K$_1$ तु; K$_5$ यस्; D$_2$ तत्; G$_3$ [ऽ]यं (for यत्). — ^{b}) D$_1$ भीष्मो हतो (for शांतनवो). K$_1$ B$_5$ D$_{1.4}$ M$_{2.3}$ नृप; Dc$_1$ रणे (for नृपः). — ^{c}) K$_1$ अधर्मेन (sic). D$_1$ ततः (for हतः). — ^{d}) K$_4$ M$_2$ निकृतिः (for निष्कृतिः).

9 ^{b}) K$_2$ युद्धमानो. K$_1$ Dn$_1$ D$_{2.3}$ हि; D$_6$ नु (for नि-). — ^{c}) D$_1$ सु- (for तु). K$_{1.5}$ B D (except D$_1$) T$_2$ G संयु(B$_3$ °श)क्तस् (for संसक्तस्). — ^{d}) Ś$_1$ K$_3$ D$_1$ समाश्रित्य (for तमा°). B$_3$ त्वया हतः (by transp.).

10 K$_{1.2.4}$ B (except B$_3$) Dc$_1$ D$_{2.3}$ om. 10^{ab}. — ^{a}) D$_1$ यस्य (for तस्य). Ś$_1$ K$_{3.5}$ Dn$_1$ D$_{1.4-6}$ त्वं (for तु). — ^{b}) Ś$_1$ K$_3$ त्यक्ष्यथा; K$_5$ B$_3$ Dn$_1$ D$_{1.4.5}$ त्यजेथा (for °स्त्वं). D$_6$ त्यजेथा यदि जीवति. — ^{d}) K$_{2.4}$ पातव्यो; T$_1$ G M$_{2-4}$ पतेर्हि (for पतेथा). K$_5$ नरकं; B$_3$ D$_1$ निरयं; D$_4$ T G$_1$ नरके (for निरये).

11 ^{a}) M$_2$ एका (for एषा). Ś$_1$ K$_{2.3}$ D$_1$ ते; K$_5$ T$_2$ G M$_{2-4}$ [अ]त्र (for तु). — ^{b}) D$_3$ corrupt. Ś$_1$ D$_4$ पुत्राद्यत्; K$_2$ G$_2$ M$_2$ °त्त्वं; M$_{3.4}$ °र्थं (for °द्यां). — ^{c}) T G$_{1.2}$ वसुधापाल वसुभिर्. — ^{d}) K$_5$ D$_2$ महाद्युतौ; D$_3$ °मतौ (for °मते).

12 ^{a}) K$_2$ न (sic); K$_4$ नु (for हि). K$_1$ D$_{2-6}$ ते; B$_{1.2.5}$ च (for वै). K$_5$ पुरा तु श्रुतमेतावद्. — ^{b}) Ś$_1$ D$_1$ बहुभिः (for वसुभिः). K$_{2.4.5}$ मुनिभिः (K$_5$ बहुधा) कथितं मम. — ^{c}) K$_{2.3}$ D$_1$ तीर्थम् (for तीरम्). K$_1$ Dn$_1$ D$_{2-6}$ आश्रित्य; K$_2$ G$_3$ आसाद्य; B$_{3.5}$ आगत्य (for आगम्य). — ^{d}) Dc$_1$ om. (hapl.) from शांतनवे up to एष (in 14^a). Ś$_1$ K$_{1.2.5}$ B$_{1-4}$ Dn$_1$ D$_{2-6}$ नृप (for नृपे).

13 Dc$_1$ om. 13 (cf. v. l. 12). — ^{b}) K$_{2.4}$ तां समेत्य; K$_5$ corrupt; G$_3$ M$_4$ समाप्लुत्य (for समेत्य च). — ^{c}) B$_1$ G$_3$ M$_4$ महा- (for वचो). — ^{d}) K$_{2.4}$ भागिरथ- (for °रथ्या). Ś$_1$ K$_3$ T$_1$ स्म ते; D$_6$ T$_2$ G$_{1.2}$ M$_{2.3}$ मतौ (for मते). T$_2$ G$_1$ तथा (for तदा). G$_3$ M$_4$ भागीरथ्यां महत्त(M$_4$ वचस्त)दा.

14 Dc$_1$ om. एष (in 14^a) (cf. v. l. 12). — ^{c}) K$_5$ आयुध्यमानः; G$_2$ स यु° (for अयु°). — ^{d}) D$_6$ [ऽ]न्योन्य- (sic) (for ऽन्येन). Ś$_1$ K$_{2.4}$ G$_2$ M$_3$ भामिनी; B$_{1.2}$ Dc$_1$ Dn$_1$ D$_{2-4}$ G$_3$ भाविनि (for भामिनि). B$_{3-5}$ संयु(B$_3$ °श)क्तोन्येन भाविनि.

15 ^{a}) K$_{3.4}$ B$_2$ T$_2$ [अ]भिषंगेन; K$_5$ Dn$_1$ D$_{1-6}$ [अ]नुषंगेन. Dc$_1$ तदन्येनाभिखंगेण. — ^{b}) K$_1$ B D (except D$_1$) T$_2$ वयमद्य धनंजयं. — ^{c}) Ś$_1$ D$_1$ योजयामेह; K$_{2-4}$ °मीति (K$_3$ °ह) (for °मेति). — ^{d}) K$_2$ corrupt; T G$_1$ तांस्तथेति (for तथास्त्विति). D$_1$ चा*ब्रवीत् (for च साब्रवीत्). G$_2$ तांस्तथास्त्विति साब्रवीत्.

16 ^{a}) B$_1$ अयं (for अहं). — ^{b}) K$_1$ D$_{2-6}$ प्रविश्य व्यथितेंद्रिया. — K$_{2.4}$ om. 16^{cd}. — ^{c}) Dc$_1$ Dn$_1$ अब्रवं; D$_6$ अभयं (for अभवं). B$_3$ तु (for च).

17 ^{a}) K$_2$ मते (for तु मे). — ^{b}) K$_1$ B D (except D$_1$) त्वदर्थें; T$_1$ त्वदर्धं (for °र्थं). K$_{2.4}$ समयाचितः; D$_1$ °या च तत् (for °याचत). — ^{c}) Ś$_1$ ततः; K$_3$ अतः; Dc$_1$ D$_1$ om. (for the first पुनः). K$_{2.4}$ D$_4$ एतांस् (for एनांस्). D$_{5.6}$ पुनः प्रसाद्य तान्देवांस् (D$_6$ °वास्). — ^{d}) K$_1$ राजानम्; D$_{2.6}$ त एवम्; D$_3$ त एतम्; G$_1$ तं देवम् (for त एनम्). K$_3$

पुनस्तस्य महाभाग मणिपूरेश्वरो युवा ।
स एनं रणमध्यस्थं शरैः पातयिता भुवि ॥ १८
एवं कृते स नागेन्द्र मुक्तशापो भविष्यति ।
गच्छेति वसुभिश्चोक्तो मम चेदं शशंस सः ॥ १९
तच्छ्रुत्वा त्वं मया तस्माच्छापादसि विमोक्षितः ।
न हि त्वां देवराजोऽपि समरेषु पराजयेत् ॥ २०
आत्मा पुत्रः स्मृतस्तस्मात्तेनेहासि पराजितः ।
नात्र दोषो मम मतः कथं वा मन्यसे विभो ॥ २१

इत्येवमुक्तो विजयः प्रसन्नात्माब्रवीदिदम् ।
सर्वं मे सुप्रियं देवि यदेतत्कृतवत्यसि ॥ २२
इत्युक्त्वाथाब्रवीत्पुत्रं मणिपूरेश्वरं जयः ।
चित्राङ्गदायाः शृण्वन्त्याः कौरव्यदुहितुस्तथा ॥ २३
युधिष्ठिरस्याश्वमेधः परां चैत्रीं भविष्यति ।
तत्रागच्छेः सहामात्यो मातृभ्यां सहितो नृप ॥ २४
इत्येवमुक्तः पार्थेन स राजा बभ्रुवाहनः ।
उवाच पितरं धीमानिदमस्राविलेक्षणः ॥ २५

C. 14. 2427
B. 14. 81. 25
K. 14. 82. 24

इति च (for इदम्). Ś$_1$ D$_1$ त एवमिति चाब्रुवन्; D$_{c1}$ तथैव इदमब्रवीत्.

18 ^{a}) D$_1$ चास्य; G$_2$ M$_{2-4}$ अस्य तु (for तस्य). Ś$_1$ K$_3$ महानाग; K$_4$ B$_{1.3}$ T$_2$ °भागो; K$_5$ °बाहो; G$_1$ °भाने; G$_3$ M$_4$ °राज (for °भाग). — ^{b}) B D$_1$ मणपूरेश्वरो; S (M$_1$ om.) मणलूरे° (for मणिपूरे°). Ś$_1$ महान् (for युवा). — ^{c}) K$_1$ राजानं (hypermetric) (for एनं). D$_1$ नर- (for रण-). K$_{1.2.5}$ B$_{1.2.5}$ D$_{n1}$ D$_{2.4-6}$ -मध्यस्थः; G$_1$ -धूर्यस्थं (for -मध्यस्थं). — ^{d}) K$_3$ शिरः (for शरैः). D$_6$ याति पिता (for पातयिता).

19 ^{a}) G$_1$ कृतेन (for कृते स). — ^{b}) D$_{1.6}$ [अ]युक्त- for मुक्त-). — In D$_{n1}$, the portion from 19^c up to 14. 86. 16^d is lost on the missing folios (128–131). — ^{c}) D$_{c1}$ त्वं (for [इ]ति). K$_3$ चोक्ते; B$_5$ D$_1$ G$_2$ प्रोक्तो (for चोक्तो). — ^{d}) D$_{5.6}$ नः (for सः).

20 D$_{n1}$ missing (cf. v. l. 19). — ^{ab}) B (except B$_3$) स्मृत्वा (for श्रुत्वा). Ś$_1$ K$_{3.5}$ B$_{3.4}$ D$_{c1}$ D$_1$ T$_1$ G$_2$ [अ]द्य; K$_2$ तु; G$_1$ [अ]स्य (for त्वं). B$_1$ transp. तस्मात् and शापात्. B$_2$ D$_1$ अपि (for असि). — G$_3$ M$_4$ om. 20^c–22^d. — ^{c}) Ś$_1$ K$_{1.3}$ T$_1$ G$_{1.2}$ M$_{2.3}$ त्वा; D$_{c1}$ त्वो (for त्वां). — ^{d}) D$_{c1}$ समरेष्व-पराजयेत् (sic).

21 D$_{n1}$ missing (cf. v. l. 19). G$_3$ M$_4$ om. 21 (cf. v. l. 20). — ^{b}) M$_{2.3}$ च (for [इ]ह). — ^{c}) K$_1$ B$_{1.2.5}$ D$_{2-6}$ T$_1$ G$_1$ हि; K$_{2.4}$ [अ]स्ति (for [अ]त्र). — ^{d}) K$_3$ बुध (for विभो). — After 21, Ś$_1$ K$_3$ D$_1$ ins. an addl. colophon [*Adhy. name :* K$_3$ हयानुसरणं; D$_1$ उलूपीवाक्यं. — *Adhy. no. :* Ś$_1$ 101].

22 D$_{n1}$ missing (cf. v. l. 19). G$_3$ M$_4$ om. 22 (cf. v. l. 20). Before 22, Ś$_1$ K$_3$ D$_1$ ins. वैशंपायन उवाच. — ^{a}) K$_{2.4}$ उक्ते (for उक्तो). — ^{c}) K$_{2.4.5}$ मम (for मे सु-). — ^{d}) K$_2$ त्वेतत्; B$_{4.5}$ D$_{c1}$ एवं (for एतत्). K$_1$ कृतवत्परं; K$_2$ °वानसि (sic) (for °वत्यसि).

23 D$_{n1}$ missing (cf. v. l. 19). — ^{a}) G$_3$ M$_4$ इत्युक्तो. K$_1$ B$_{1-3.5}$ D$_{1-4.6}$ T$_2$ सोब्रवीत्; K$_5$ प्राब्र°; D$_5$ [अ]सौब्र°; G$_1$ अब्र° (for [अ]थाब्र°). — ^{b}) K$_{1.4.5}$ D$_{c1}$ D$_{2-6}$ मणिपूरपतिं; K$_2$ corrupt; B मणपूरपतिं; D$_1$ मणपूरेश्वरं; S (M$_1$ om.) मणलूरेश्वरं. B$_3$ तदा (for जयः). — ^{c}) K$_3$ B$_{1.2.4.5}$ D$_{c1}$ शृण्वत्याः. — ^{d}) K$_3$ कौरवा (for कौरव्य-). K$_4$ D$_{c1}$ -दुहितस् (for °तुस्). K$_{1.4.5}$ B (except B$_3$) D$_{1-6}$ G तदा (for तथा).

24 D$_{n1}$ missing (cf. v. l. 19). — ^{a}) K$_2$ [अ]श्वमेधं (for °मेधः). D$_1$ युधिष्ठिराश्वमेधः (submetric); T G$_1$ युधिष्ठिराश्वमेधश्च. — ^{b}) Ś$_1$ परां मैत्री; K$_1$ परा चैत्रां; K$_2$ पंचरात्रीं; K$_3$ परा मैत्री; K$_4$ B$_2$ परिचैत्रीं; D$_5$ परिचैत्र्यां; D$_6$ Cv परं चैत्र्यां; G$_3$ परा चैत्री (for परां चैत्रीं). — ^{c}) T$_2$ G$_3$ अत्र (for तत्र). K$_2$ G$_{1.2}$ [आ]गच्छ; B$_{1.4}$ T$_2$ G$_3$ गच्छेः; T$_1$ गच्छ (for [आ]गच्छेः). G$_{1.3}$ सहामात्यैर्. — ^{d}) K$_1$ माताभ्यां (for मातृभ्यां). K$_{2.4.5}$ तथा (for नृप).

25 D$_{n1}$ missing (cf v. l. 19). — ^{a}) K$_4$ उक्ते (for उक्तः). — ^{c}) D$_{c1}$ om. from धीमान् up to द्विजातिपरि (in 26^d). Ś$_1$ K$_3$ B$_4$ T$_1$ G$_{2.3}$ M$_4$ वचनं (for पितरं). — ^{d}) Ś$_1$ इदं साश्रुबिलेक्षणः; K$_{2.4}$ इदमस्त्व(K$_4$ °स्त्वा)विलेक्षणः (sic); K$_5$ G$_2$ M$_{2.3}$ इदं साश्रा°; D$_1$ वचनं कमले°.

26 D$_{n1}$ missing (cf. v. l. 19): D$_{c1}$ om. up to

C. 14. 2427 B. 14. 81. 26 K. 14. 82. 25
उपयास्यामि धर्मज्ञ भवतः शासनादहम् ।
अश्वमेधे महायज्ञे द्विजातिपरिवेषकः ॥ २६
मम त्वनुग्रहार्थाय प्रविशस्व पुरं स्वकम् ।
भार्याभ्यां सह शत्रुघ्न मा भूत्तेऽत्र विचारणा ॥ २७
उषित्वेह विशल्यस्त्वं सुखं स्वे वेश्मनि प्रभो ।
पुनरश्वानुगमनं कर्तासि जयतां वर ॥ २८
इत्युक्तः स तु पुत्रेण तदा वानरकेतनः ।
स्मयन्प्रोवाच कौन्तेयस्तदा चित्राङ्गदासुतम् ॥ २९
विदितं ते महाबाहो यथा दीक्षां चराम्यहम् ।
न स तावत्प्रवेक्ष्यामि पुरं ते पृथुलोचन ॥ ३०
यथाकामं प्रयात्येष यज्ञियश्च तुरंगमः ।
स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि न स्थानं विद्यते मम ॥ ३१
स तत्र विधिवत्तेन पूजितः पाकशासनिः ।
भार्याभ्यामभ्यनुज्ञातः प्रायाद्भरतसत्तमः ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि द्व्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

द्विजातिपरि (in 26^{d}) (cf. v. l. 25). — ^{a}) K_{2} D_{1} उपायास्यामि. K_{5} भवतो (for धर्मज्ञ). — D_{3} om. 26^{b}–27^{c}. — ^{b}) K_{5} शासनाद्धर्मजं प्रति. — ^{c}) K_{4} B_{3} T_{1} अश्वमेध- (for °मेधे). — ^{d}) Ś$_{1}$ K_{3} $B_{3.5}$ $D_{2.3}$ ·वेशकः. $K_{2.4}$ धर्मराजस्य धीमतः.

27 Dn_{1} missing (cf. v. l. 19). D_{3} om. 27^{abc} (cf. v. l. 26). — ^{a}) $K_{2.4}$ G_{3} M_{2-4} अनुग्रहार्थं हि; B_{2} °ग्रहार्था वै (sic); T $G_{1.2}$ °ग्रहार्थं वै (for °ग्रहार्थाय). — ^{b}) $B_{1.2}$ प्रविशेदं; Dc_{1} °वेश; T_{1} प्रदिशस्व (for प्रवि°). $B_{1.2}$ $D_{1.4}$ स्वकं पुरं (by transp.). — ^{c}) G_{3} भार्यया (for भार्याभ्यां). K_{1} $B_{1.2}$ $D_{2.4-6}$ धर्मज्ञ (for शत्रुघ्न). — ^{d}) Ś$_{1}$ K_{2-4} B_{3} Dc_{1} D_{1} T_{1} G_{1} अत्र; D_{3} T_{2} G_{3} M_{4} तत्र (for तेऽत्र).

28 Dn_{1} missing (cf. v. l. 19). — ^{a}) S (M_{1} om.) च (for [इ]ह). K_{1} $B_{1.2.5}$ Dc_{1} D_{2-6} निशामेकां (for विशल्यस्त्वं). — ^{b}) K_{2} सुखे (for सुखं). K_{1} B Dc_{1} $D_{2.3.6}$ स्व(D_{6} सु)भवने; G_{3} M_{4} वेश्मनि च (for स्वे वेश्मनि). B_{4} विभो (for प्रभो). D_{5} सुखं स्वभवने नृप. — ^{c}) K_{3} D_{3} corrupt. Ś$_{1}$ परतो (for पुनर्). K_{1} D_{2} चाश्वानु- (for अ°). D_{1} तुरगस्यानुगमनं. — ^{d}) B_{1} यजतां (for जयतां). Dc_{1} D_{3} M_{2} वरः; D_{2} वरं. D_{1} कर्तासि जयशंकरः (sic).

29 Dn_{1} missing (cf. v. l. 19). — ^{a}) D_{6} इत्युक्त्वा. T G_{1} तदा तेन (for तु पुत्रेण). — ^{c}) D_{3} स्मरन्; S (M_{1} om.) हसन् (for स्मयन्). $B_{1.3-5}$ Dc_{1} उवाच (for प्रोवाच). — ^{d}) D_{6} ततो (for तदा). D_{1} चित्रांगदास्त्वहो (sic); T G_{1} °त्मजं (for °सुतम्).

30 Dn_{1} missing (cf. v. l. 19). $K_{2.4}$ om. 30^{a}–31^{b}. D_{1} om. 30^{a}. — ^{b}) D_{6} तथा (for यथा). Dc_{1} तरामि (for च°). — ^{c}) $D_{5.6}$ om.; G_{3} तच् (for न). Ś$_{1}$ K_{3} D_{1} तु; D_{4} om.; G_{3} च; M_{4} हि (for स). D_{6} प्रविक्ष्यामि (for प्रवे°). — ^{d}) K_{5} शुभ- (for पृथु-). K_{3} -लोचनं; B_{5} D_{6} °नः (for °न). B_{1} पुरं पृथुललोचन.

31 Dn_{1} missing (cf. v. l. 19). $K_{2.4}$ om. 31^{ab} (cf. v. l. 30). — ^{a}) T $G_{1.2}$ यथाकालं (for °कामं). Ś$_{1}$ K_{5} T_{2} प्रयातु; K_{1} B Dc_{1} D_{2-5} व्रजति (D_{5} °तु); D_{6} प्रव्रजति (hypermetric); M_{4} यथा हि (for प्रयाति). D_{6} [ए]व (for [ए]ष). — ^{b}) K_{5} T_{1} $G_{1.3}$ M_{4} याज्ञियश्; T_{2} G_{2} $M_{2.3}$ याज्ञीयश् (for यज्ञि°). M_{4} स (for च). K_{1} B Dc_{1} D_{2-6} यज्ञियो(B_{3} D_{4-6} °या)श्वो नरर्षभ (B_{3} °रोत्तम). — ^{d}) D_{1} partly damaged. M_{3} स्व- (for न). D_{6} स्थाने. T G_{1} [ऽ]नघ (for मम).

32 Dn_{1} missing (cf. v. l. 19). — ^{a}) $K_{2.4}$ तेन (for तत्र). — ^{b}) D_{3} पाकशासनः (for °सनिः). — ^{c}) $K_{2.4}$ भार्याभ्यां समनुज्ञातः. — ^{d}) Dc_{1} प्रयाद् (for प्रायाद्). K_{1-4} B_{5} Dc_{1} $D_{1-3.5.6}$ भ(K_{3} भा)रतसत्तम.

Colophon om. in M_{1} missing in Dn_{1}. — *Adhy. name :* $K_{2.4}$ बभ्रुवाहनयुद्धं; K_{3} हयानुसरणं; K_{5} अर्जुनप्रसादः; B अश्वानुसारं; D_{1} अश्वानुसरणं; $D_{5.6}$ हयानुसारं. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : Ś$_{1}$ 102; $B_{1.5}$ 79; B_{2} 74; D_{4} 76; T_{1} 69; T_{2} $G_{1.2}$ 68; G_{3} M_{4} 80; $M_{2.3}$ 97; M_{4} (*inf. lin.*) 83.

८३

वैशंपायन उवाच ।
स तु वाजी समुद्रान्तां पर्येत्य पृथिवीमिमाम् ।
निवृत्तोऽभिमुखो राजन्येन नागाह्वयं पुरम् ॥ १
अनुगच्छंश्च तेजस्वी निवृत्तोऽथ किरीटभृत् ।
यदृच्छया समापेदे पुरं राजगृहं तदा ॥ २
तमभ्याशगतं राजा जरासंधात्मजात्मजः ।
क्षत्रधर्मे स्थितो वीरः समरायाजुहाव ह ॥ ३
ततः पुरात्स निष्क्रम्य रथी धन्वी शरी तली ।
मेघसंधिः पदातिं तं धनंजयमुपाद्रवत् ॥ ४
आसाद्य च महातेजा मेघसंधिर्धनंजयम् ।
बालभावान्महाराज प्रोवाचेदं न कौशलात् ॥ ५
किमयं चार्यते वाजी स्त्रीमध्य इव भारत ।
हयमेनं हरिष्यामि प्रयतस्व विमोक्षणे ॥ ६
अदत्तानुनयो युद्धे यदि त्वं पितृभिर्मम ।
करिष्यामि तवातिथ्यं प्रहर प्रहरामि वा ॥ ७
इत्युक्तः प्रत्युवाचैनं पाण्डवः प्रहसन्निव ।

C. 14. 2442
B. 14. 82. 8
K. 14. 83. 8

83

☞ This adhy. is missing in Dn$_1$ (cf. v. l. 14. 82. 19). B$_2$ is not collated for this adhy.

1 ^{a}) D$_4$ च (for तु). B$_3$ राजा (for वाजी). K$_{2-4}$ समुद्रांतं. — ^{b}) Ś$_1$ पर्यटत्; K$_2$ D$_1$ corrupt; D$_6$ पर्येति; T G$_{1.2}$ परीत्य; G$_3$ अभ्येत्य (for पर्येत्य). K$_{1.5}$ B$_{1.3.5}$ D (Dn$_1$ missing) वसुधाम् (for पृथिवीम्). — ^{d}) K$_2$ नाह्वयत (sic); B$_3$ नागपुरं (for नागाह्वयं). K$_1$ B$_{1.4.5}$ Dc$_1$ D$_{2-6}$ G$_1$ येन वारणसाह्वयं.

2 ^{a}) B$_{3.4}$ तु; D$_3$ T G$_{1.3}$ स (for च). K$_1$ B$_{1.3-5}$ D (except D$_1$; Dn$_1$ missing) तुरगं (for तेजस्वी). K$_3$ तमन्वगच्छत्तेजस्वी. — ^{b}) B$_3$ [ऽ]भि (for ऽथ). K$_4$ D$_4$ किरीटिभृत्; D$_6$ किरीटवत्; G$_3$ °धृक् (for °भृत्). — ^{c}) D$_6$ यादृशया (sic) (for यदृच्छया). — ^{d}) M$_1$ तथा (for तदा).

3 ^{a}) D$_{2.4}$ दृष्ट्वा (for राजा). K (except K$_3$) B$_{1.3-5}$ Dc$_1$ D$_{1.3.5.6}$ तमभ्यासगतं दृष्ट्वा (K$_{2.4}$ D$_1$ राजा). — ^{b}) K$_1$ B$_{1.3-5}$ D (except D$_1$; Dn$_1$ missing) सहदेवात्मजः प्रभो. — ^{c}) K$_5$ क्षत्रधर्म- (for °धर्मे). K$_3$ धर्मक्षत्रे स्थिता वीराः; D$_3$ क्षत्रधर्मस्थितो धीरः. — ^{d}) Dc$_1$ corrupt. K$_1$ जुहाव (for [आ]जुहाव). K$_1$ D$_{1.6}$ सः; K$_3$ B$_1$ तं (for ह).

4 ^{a}) M$_1$ परान् (for पुरात्). K$_5$ M$_{2.3}$ वि- (for स). — ^{b}) G$_3$ गदी (for शरी). Ś$_1$ K$_5$ D$_4$ बली; K$_3$ तले; G$_1$ गदी; G$_3$ शरी (for तली). — ^{c}) K$_1$ D$_{1-6}$ T$_2$ पदातिस् (for °तिं). K$_{2.4.5}$ G$_3$ च; B$_4$ Dc$_1$ तु; M$_{2.3}$ वै (for तं). — ^{d}) T G$_{1.2}$ उपागमत् (for °द्रवत्).

5 ^{a}) G$_3$ तु; M$_1$ स (for च). — ^{c}) G$_3$ महातेजाः (for °राज). — ^{d}) Dc$_1$ [ए]नं (for [इ]दं). Ś$_1$ K$_{1.3}$ च; T$_1$ G$_3$ स (for न).

6 ^{a}) D$_3$ तं विजयं (hypermetric); M$_{2.3}$ किमियं (for किमयं). D$_6$ चार्यति (sic). G$_3$ किमश्वश्चोद्यते वाजी. — ^{b}) G$_3$ स्त्रीमध्याद्. B$_3$ इति (for इव). K$_{4.5}$ पांडव; S कौरव (for भारत). — ^{c}) Ś$_1$ K$_3$ हयमेतं; Dc$_1$ अयमेनं; D$_1$ अहमेतं (for हयमेनं). M$_1$ हनिष्यामि (for हरि°). K$_{2.4}$ हयमेधं करिष्यामि. — D$_1$ om. (hapl.) 6^{d}–7^{c}. — ^{d}) Ś$_1$ प्रयताश्व-; K$_{2.4.5}$ °तास्व; D$_3$ *व्रतस्व. — After 6, G$_3$ ins. 155*.

7 D$_1$ om. 7^{abc} (cf. v. l. 6). G$_3$ om. 7^{a}. — ^{a}) Dc$_1$ D$_{5.6}$ अदत्तानुनयं (Dc$_1$ °यौ) युद्धे; G$_1$ °नसुयुद्धेयं; M$_4$ अनुप्रदत्तानुनयो. — ^{b}) Ś$_1$ K$_3$ यदा त्वं; K$_{2.4}$ यद्वत्तं (for यदि त्वं). D$_6$ यदि त्वं यदि मन्यसे; G$_3$ यदि त्वं भ्रातृभिः सह. — T$_1$ G$_2$ ins. after 7^{b}: G$_3$ after 6:

155* आर्तो ननु पुरा युद्धे

T$_1$ cont.:

156* शिल्प इत्यपि पारगः ।

— ^{c}) K$_3$ T$_2$ G$_1$ तथा; B$_3$ तदा (for तव). M$_1$ तवातिथ्यं करिष्यामि. — ^{d}) D$_1$ तवाद्य (for प्रहर). K$_{1.4}$ D$_{2-6}$ च; K$_5$ [अ]हं; B$_1$ ते (for वा). T G$_{1.2}$ प्रभवा(T$_1$ °हरा)मि तवाग्रतः.

8 ^{a}) K$_1$ (also as in text) प्रत्युक्तः; K$_3$ D$_6$ इत्युक्त्वा (for °क्तः). B$_1$ S [इ]दं (for [ए]नं). — ^{b}) K$_1$

C. 14. 2442
B. 14. 82. 8
K. 14. 83. 8

विघ्नकर्ता मया वार्य इति मे व्रतमाहितम् ॥ ८
भ्रात्रा ज्येष्ठेन नृपते तवापि विदितं ध्रुवम् ।
प्रहरस्व यथाशक्ति न मन्युर्विद्यते मम ॥ ९
इत्युक्तः प्राहरत्पूर्वं पाण्डवं मगधेश्वरः ।
किरञ्शरसहस्राणि वर्षाणीव सहस्रदृक् ॥ १०
ततो गाण्डीवभृच्छूरो गाण्डीवप्रेषितैः शरैः ।
चकार मोघांस्तान्बाणानयत्नाद्भरतर्षभ ॥ ११
स मोघं तस्य बाणौघं कृत्वा वानरकेतनः ।
शरान्मुमोच ज्वलितान्दीप्तास्यानिव पन्नगान् ॥ १२
ध्वजे पताकादण्डेषु रथयन्त्रे हयेषु च ।
अन्येषु च रथाङ्गेषु न शरीरे न सारथौ ॥ १३
संरक्ष्यमाणः पार्थेन शरीरे फल्गुनस्य ह ।
मन्यमानः स्ववीर्यं तन्मागधः प्राहिणोच्छरान् ॥ १४
ततो गाण्डीवभृच्छूरो मागधेन समाहतः ।
बभौ वासन्तिक इव पलाशः पुष्पितो महान् ॥ १५
अवध्यमानः सोऽभ्यघ्नन्मागधः पाण्डवर्षभम् ।

$B_{1.3-5}$ D (except D_{1}; D_{n1} missing) प्रहसन्निव पांडव:. — ^{c}) K_{4} त्वया (for मया). T_{2} [आ]वाप्य; G_{2} बाध्य (for वार्य). K_{2} प्रथमं न हरामीति. — ^{d}) K_{1} आस्थितं (for आहितम्).

9 ^{a}) $Ś_{1}$ K_{3} भ्राता; $M_{2.3}$ भ्रातृ- (for भ्रात्रा). K_{1} ज्येष्ठो नो (for ज्येष्ठेन). M_{1} भ्रातृज्येष्ठेन नृपतेस्. — ^{b}) D_{3} ते च; G_{3} तदा (for तव). — ^{c}) K_{4} $D_{1.6}$ यथा शक्तिर्; K_{5} M यथाशक्त्या (for °शक्ति). — ^{d}) K_{5} चान्यद् (for मन्युर्). K_{3} विदिते (for विद्यते). — After 9, $Ś_{1}$ K_{3} ins. an addl. colophon [*Adhy. name :* K_{3} हयानुसारणं. — *Adhy. no. :* $Ś_{1}$ 103].

10 Before 10, $Ś_{1}$ K_{3} ins. वैशंपायन उवाच. — ^{a}) K_{3} [उ]क्त्वा (for [उ]क्तः). K_{1} प्राहतं; $K_{2.4}$ पांडवं; K_{3} D_{6} T_{2} प्रहरत् (for प्रा°). K_{1} पूर्वे (for पूर्वं). — ^{b}) $K_{2.4}$ प्रा(K_{4} प्र)हरन्; K_{5} M पांडवे (for पाण्डवं). K_{3} मगधेश्वरा:; B_{3} D_{1} मागधेश्वर:; G_{2} मगधाधिप: (for °धेश्वर:). — G_{3} om. 10^{cd}. D_{1} reads 10^{c}–29^{d} after 14. 84. 10. — ^{c}) D_{3} विकरञ् (hypermetric) (for किरञ्). $D_{5.6}$ शत- (for शर-). — ^{d}) K_{1} च (for [इ]व).

11 For the sequence in D_{1}, cf. v. l. 10. — ^{a}) K_{1} corrupt. K_{2} D_{1} गांजीव- (for गाण्डीव-). — ^{b}) D_{1} गांजीव- (for गाण्डीव-). $K_{2.4}$ -प्रेरितै:; $B_{1.5}$ D_{2-6} -प्रहितै: (for -प्रेषितै:). K_{1} गांधर्वप्रहितै: शरै:. — ^{c}) T $G_{1.2}$ चकार बाणांस्तान्मोघान्; G_{3} °र बाणान्मोघांस्तान्. — ^{d}) $Ś_{1}$ K_{3} $G_{1.3}$ अयत्नान्; K_{1} $D_{2.3}$ स यत्नाद् (D_{2} °न्); $K_{2.4}$ यथावद्; B_{3} प्रयत्नाद्; D_{4-6} सपत्रान् (for अयत्नाद्). K_{4} G_{3} भरतर्षभ:. B_{4} D_{c1} यत्नाद्भरतसत्तम.

12 For the sequence in D_{1}, cf. v. l. 10. — ^{a}) M_{1} मोघस् (sic) (for मोघं). B_{3} om. तस्य बाणौघं. $K_{2.4.5}$ स मोघांस्तस्य बाणौघान्. — ^{c}) $B_{3.4}$ D_{c1} युयोज (for मुमोच). $K_{2.4}$ दीप्ताग्रान् (for ज्वलितान्). — ^{d}) $K_{2.4}$ ज्वलितान् (for दीप्तास्यान्). B_{3} पन्नग:.

13 For the sequence in D_{1}, cf. v. l. 10. — ^{a}) B_{5} ध्वज- (for ध्वजे). B_{4} T_{1} G_{1} $M_{1.4}$ पताके (B_{4} M_{1} °क-) (for पताका-). K_{2} -दंडेन; K_{3-5} D_{1} T $G_{1.2}$ -दंडे च (for -दण्डेषु). G_{3} रथे पताके प्राग्देशे. — ^{b}) K_{1} रथपत्रं; $K_{2.4}$ D_{1} G_{2} रथे यंत्रे; $K_{3.5}$ B_{5} D_{2-4} T_{2} G_{3} रथयंत्र-; B_{1} °यंतृ-; B_{3} °दंड-; B_{4} T_{1} G_{1} रथे यंत्र-; D_{5} रथपत्र-; D_{6} रथे पत्र- (for रथयन्त्रे). — ^{d}) M_{4} शरीरेषु (for न शरीरे). B_{1} D_{2} शरीरेण (sic) (for शरीरे न).

14 For the sequence in D_{1}, cf. v. l. 10. — ^{a}) K_{1} संरक्ष्यमान:; $K_{2.4.5}$ G M स रक्ष्यमाण:. K_{1} पार्थेण. — ^{b}) Some MSS. फाल्गुनस्य; $Ś_{1}$ K_{3} फल्गुणस्य. $K_{2.4}$ D_{1} T_{1} M_{2-4} च (for ह). K_{1} $B_{1.3-5}$ D_{c1} D_{2-6} T_{2} शरीरे सव्यसाचिना. — ^{c}) K_{2} M_{1} सवीर्यं; D_{6} स्ववीर्यैस् (for स्ववीर्यं). K_{4} G_{2} तं; B_{3} च; B_{4} M_{1} तु (for तन्). K_{5} मन्यमान: स्वकं वीर्यं. — ^{d}) $Ś_{1}$ प्राहिनोत्; D_{3} प्रहिणोत्. ❀ **Cv** पार्थेन शरीरे संरक्ष्यमाण: मेघसन्धि:। फल्गुनस्य सत्कर्म स्ववीर्यं मन्यमान: सन् प्राहिणोदिति योजना। ❀

15 For the sequence in D_{1}, cf. v. l. 10. — ^{a}) K_{2} D_{1} गांजीव- (for गाण्डीव-). $B_{1.3-5}$ D_{c1} D_{2-6} -धन्वा तु (for -भृच्छूरो). K_{1} ततो गांधर्वधन्वा तु. — ^{b}) K_{3} मागधेय- (for °धेन). $K_{1.5}$ $B_{3.4}$ D_{c1} D_{3} भृशं हत:; $K_{2.4}$ $B_{1.5}$ $D_{2.4}$ G_{3} भृशाहत:; $D_{5.6}$ भृशाकुल: (for समाहत:). $Ś_{1}$ मागधेयसमाहित:. — ^{c}) $Ś_{1}$ G_{3} बभौ वसंत इव तत् (G_{3} स); $K_{1.3}$ $B_{1.5}$ D_{c1} D_{2-6} बभौ वसंतसमये; K_{2} वयस: सभृत इव (sic); K_{4} वसंतसंभृत इव; K_{5} $B_{3.4}$ बभौ वसंतांत इव; D_{1} बभूवाथ वसंते वै. — ^{d}) $Ś_{1}$ किंशुक:; D_{1} पालाश: (for प°). K_{1} सुखितो (for पुष्पितो). B_{1} D_{2-6} यथा (for महान्). K_{3}

तेन तस्थौ स कौरव्य लोकवीरस्य दर्शने ॥ १६
सव्यसाची तु संक्रुद्धो विकृष्य बलवद्धनुः ।
हयांश्चकार निर्देहान्सारथेश्च शिरोऽहरत् ॥ १७
धनुश्चास्य महच्चित्रं क्षुरेण प्रचकर्त ह ।
हस्तावापं पताकां च ध्वजं चास्य न्यपातयत् ॥ १८
स राजा व्यथितो व्यश्वो विधनुर्हतसारथिः ।
गदामादाय कौन्तेयमभिदुद्राव वेगवान् ॥ १९
तस्यापतत एवाशु गदां हेमपरिष्कृताम् ।
शरैश्चकर्त बहुधा बहुभिर्गृध्रवाजितैः ॥ २०
सा गदा शकलीभूता विशीर्णमणिबन्धना ।
व्याली निर्मुच्यमानेव पपातास्य सहस्रधा ॥ २१
विरथं तं विधन्वानं गदया परिवर्जितम् ।
नैच्छत्ताडयितुं धीमानर्जुनः समराग्रणीः ॥ २२
तत एनं विमनसं क्षत्रधर्मे समास्थितम् ।
सान्त्वपूर्वमिदं वाक्यमब्रवीत्कपिकेतनः ॥ २३
पर्याप्तः क्षत्रधर्मोऽयं दर्शितः पुत्र गम्यताम् ।

C. 14. 2458
B. 14. 82. 23
K. 14. 83. 24

पुष्पित इव किंशुकः.

16 For the sequence in D_1, cf. v. l. 10. — ^{a}) Ś$_1$ K_3 damaged; B_4 G_3 स वध्यमानः; D_{c1} अयुध्यमानः (for अव°). D_1 om. सो. Ś$_1$ K_3 B_4 सोभिघ्नन्; $K_{1.2.4}$ [ऽ]सौभ्य° (sic); B_3 सोत्य°; G_2 सोभ्यायान्; G_3 सामर्षान् (for सोऽभ्यघ्नन्). — ^{b}) Ś$_1$ K_2 om. मागधः. Ś$_1$ K_{1-3} D_3 M_2 पांडवर्षभ. — ^{c}) G_3 तु (for स). $K_{2.4}$ कौरव्यं; K_5 कौरव्यो; D_1 (also as in text) कौंतेय (for कौरव्य). — ^{d}) D_1 लोके (for लोक-). K_3 -नाथस्य (for -वीरस्य). D_5 दंशने; D_6 दंशनि (for दर्शने).

17 For the sequence in D_1, cf. v. l. 10. — ^{a}) K_2 च स; K_4 च सं-; D_{c1} भृशं; G_2 सुसं- (for तु सं-). — ^{b}) K_4 विधूष्य; B_2 आकृष्य; D_1 [ऽ]वकृष्य. — ^{c}) $K_{1.3}$ $B_{1.3-5}$ D_{c1} D_{2-6} निर्जीवान्; D_1 निदेशान्; G_3 निश्चेष्टान् (for निर्देहान्).

18 For the sequence in D_1, cf. v. l. 10. — ^{a}) Ś$_1$ K_3 D_1 बृहत्; K_1 महा-; $K_{2.4}$ रणे (for महत्). $B_{4.5}$ चैव (for चित्रं). G_3 धनुश्चास्य बृहच्छद्मं. — ^{b}) T G_1 क्षणेन (for क्षुरेण). K_5 नि- (for प्र-). $K_{2.3}$ B_4 क्षुरप्रेण चकर्त ह; D_3 G_3 क्षुरेण प्र(G_3 वि)चकर्ष ह. — ^{c}) $K_{2.5}$ हस्ताच्चापं; D_1 हस्तावाप-; D_3 हस्तं वापं (sic) (for हस्तावापं). Ś$_1$ $K_{3.5}$ D_1 M पताकाश्च; K_2 T_2 $G_{2.3}$ पताकं. — ^{d}) K_5 [ए]व (for [अ]स्य). $K_{2.4}$ D_6 निपातयत् (D_6 °यन्) (for न्य°).

19 For the sequence in D_1, cf. v. l. 10. — ^{a}) K_5 T $G_{1.3}$ विरथो (for व्यथितो). K_1 corrupt; K_4 व्यग्रो (for व्यश्वो). M_4 ततः स राजा व्यथितो. — ^{b}) T $G_{1.2}$ M_4 विधन्वा (for विधनुर्). $K_{2.4}$ च विसारथिः (for हतसा°). G_3 विधनुष्को विसारथिः. — ^{c}) K_2 वेगेन (for कौन्तेयम्). — ^{d}) K_5 वीर्यवान् (for वेग°).

20 For the sequence in D_1, cf. v. l. 10. — ^{b}) $K_{1.2.4}$ $D_{1-3.6}$ -परिकृतां; K_3 °ष्कृतान् (for °ष्कृताम्). — ^{c}) K_4 स्वरैश् (for शरैश्). T $G_{1.2}$ बहुभिर्; M निशितैर् (for बहुधा). — ^{d}) G_3 गात्र- (for गृध्र-). $K_{2.4}$ -पत्रिभिः; B_4 -वाजिभिः (for °तैः). K_5 बहुधा गृध्रवाजिभिः; $B_{1.3}$ D_{c1} बहुभिर्गार्ध्रराजितैः (B_3 °पत्रिभिः; D_{c1} °वाहिभिः); T $G_{1.2}$ निशितैर्दृढवाजितैः (G_2 °कैः).

21 For the sequence in D_1, cf. v. l. 10. — ^{a}) D_3 प्रशंसा (sic) (for सा गदा). Ś$_1$ शकलीभूत्वा; K_4 $B_{1.5}$ D_3 सकलीभूता; D_1 शकला° (for शकली°). — ^{b}) T $G_{1.3}$ विकीर्ण- (for विशीर्ण-). K_5 -मतिबंधना (for -मणि°). — ^{c}) Ś$_1$ K_3 व्याडी; S व्याळी (for व्याली). K_1 $B_{1.4.5}$ D_{c1} D_{2-6} T_2 G_2 M_4 विमुच्यमानेव ($D_{5.6}$ °न); D_1 निमुच्यमानैव (for निर्मुच्यमानेव). — ^{d}) K_1 $B_{1.5}$ D_{2-6} पपात धरणीतले; $B_{3.4}$ D_{c1} निपपात धरातले.

22 For the sequence in D_1, cf. v. l. 10. — ^{a}) K_3 वितथे (for विरथं). Ś$_1$ K_3 D_1 G_3 विधनुषं; M_3 वितन्वानं (for विध°). $K_{1.2.4.5}$ $B_{1.3-5}$ D_{c1} D_{2-6} विरथं विधनुष्कं च. — ^{b}) D_3 गदाया (for गदया). — $D_{5.6}$ Bom. ed. om. 22^c–23^b. — ^{c}) Ś$_1$ D_1 नैच्छंस्. K_1 T_2 मारयितुं; G_3 ताप° (for ताड°). K_2 M_5 श्रीमान्. $B_{1.3-5}$ D_{c1} D_{2-4} नैच्छन्मारयितुं धीमान्. — ^{d}) K_2 corrupt. Ś$_1$ K_3 D_1 समरे (for अर्जुनः). K_1 $B_{1.3-5}$ D_{c1} D_{2-4} स बलाग्रणीः (for समराग्रणीः).

23 For the sequence in D_1, cf. v. l. 10. $D_{5.6}$ om. 23^{ab} (cf. v. l. 22). — ^{a}) K_5 D_1 तत एवं; D_3 त एनं स (sic) (for तत एनं). B_{3-5} विमनस्कं (for °नसं). — ^{b}) K_3 D_1 T_1 $G_{1.2}$ क्षत्रधर्मं; K_5 T_2 G_3 M_4 °धर्म-. Ś$_1$ K_2 समास्थितः; K_1 $B_{1.3-5}$ D_{c1}

C. 14. 2458
B. 14. 82. 23
K. 14. 83. 24

बह्वेतत्समरे कर्म तव बालस्य पार्थिव ॥ २४
युधिष्ठिरस्य संदेशो न हन्तव्या नृपा इति ।
तेन जीवसि राजंस्त्वमपराद्धोऽपि मे रणे ॥ २५
इति मत्वा स चात्मानं प्रत्यादिष्टं स्म मागधः ।
तथ्यमित्यवगम्यैनं प्राञ्जलिः प्रत्यपूजयत् ॥ २६
तमर्जुनः समाश्वास्य पुनरेवेदमब्रवीत् ।
आगन्तव्यं परां चैत्रीमश्वमेधे नृपस्य नः ॥ २७

इत्युक्तः स तथेत्युक्त्वा पूजयामास तं हयम् ।
फल्गुनं च युधां श्रेष्ठं विधिवत्सहदेवजः ॥ २८
ततो यथेष्टमगमत्पुनरेव स केसरी ।
ततः समुद्रतीरेण वङ्गान्पुण्ड्रान्सकेरलान् ॥ २९
तत्र तत्र च भूरीणि म्लेच्छसैन्यान्यनेकशः ।
विजिग्ये धनुषा राजन्गाण्डीवेन धनंजयः ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि त्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

D1-4 व्यवस्थितं (D1 °तः) (for समा°). —^{c}) K3 सांत्वं पूर्वम्; B4. 5 शांत्वपूर्वम् (for सान्त्व°).

24 For the sequence in D1, cf. v. l. 10. —^{a}) G2 क्षत्रबंधो (for °धर्मो). —^{b}) D6 corrupt. —^{c}) D1 corrupt. M1 [ए]तं (for [ए]तत्). Ś1 K3 सामरं (for समरे). —^{d}) K2 न च बालस्य; B1 बालस्य तव (by transp.).

25 For the sequence in D1, cf. v. l. 10. —^{a}) K3 D1 युधिष्ठिरात्तु (for °रस्य). G3 संदेशान्. —^{b}) D1 corrupt. D3 हंतव्यं. —^{c}) K3 जीवस्य (for °सि). G3 मे राजन् (for राजंस्त्वम्). —^{d}) K2 मापराधो; K3 अपराधो; T2 °राधे; G3 सापराधो (for अपराद्धो). B3 G3 M [ऽ]सि (for ऽपि). G1 मतः (for रणे).

26 For the sequence in D1, cf. v. l. 10. —^{a}) D2 दृष्ट्वा; M4 श्रुत्वा (for मत्वा). K1. 5 B1. 3-5 D (except D1; Dn1 missing) तदा (for स च). —^{b}) B3-5 प्रत्याख्यातं; D1 G3 °दिष्टः (for °दिष्टं). K4 B1. 3-5 Dc1 D1 T G स (for स्म). D5. 6 माधवः (for मागधः). K1 प्रत्यादिष्टस्य मागधः. — K2. 4 om. 26^{cd}. —^{c}) K1 B1. 3-5 Dc1 D2-6 अभि- (for अव-). S (except G3) [इ]दं (for [ए]नं). —^{d}) K5 प्रांजलि-र्वाक्यमब्रवीत्. — After 26, K1. 5 D2-6 ins.:

157* पराजितोऽस्मि भद्रं ते नाहं योद्धुमिहोत्सहे ।
यच्च कृत्यं मया तेऽद्य तद्ब्रूहि कृतमेव तु ।

[(L. 2) K1 यत् (for च).]

27 For the sequence in D1, cf. v. l. 10. —^{a}) K3 समाश्वस्य. — Before 27^{c}, M1 ins. अर्जुनः. —^{c}) Ś1 K1. 3 मैत्रीम्; K2 चैत्री; D1 चैत्रा (for चैत्रीम्). —^{d}) T G1. 3 इ (for नः).

28 For the sequence in D1, cf. v. l. 10. —^{a}) K2 [उ]क्ते (for [उ]क्तः). —^{c}) Some MSS. फाल्गुनं; Ś1 K3 फल्गुणं; T G1 अर्जुनं (for फल्गुनं). K1 D1-6 M1 युधि (for युधां). K3 श्रेष्ठो (for श्रेष्ठं). —^{d}) K2. 4 जरासंधात्मजात्मजः.

29 For the sequence in D1, cf. v. l. 10. —^{a}) K3 तथो (for ततो). D5. 6 अभवत् (for अगमत्). —^{b}) B4 Dc1 तु; D1 नृ- (for स). K1 B1. 3-5 D3. 6 केशरी; S कौरवः (for केसरी). K2. 4 पुनरेव हयाग्रणिः. —^{c}) M2 समुद्रं (for समुद्र-). —^{d}) B1. 3. 4 (marg.). 5 D6 पुंड्रान्; B4 Dc1 स तु; T2 G3 वंकान् (for वङ्गान्). K2 D1 पुंढ्रान्; B1. 3. 4 (marg.). 5 ओड्रान्; D6 चैव; T G1. 2 पुं(G2 पौ)ड्रांश्च (for पुण्ड्रान्). K1. 5 B3-5 Dc1 D2-6 सकोसलान्; T1 G1. 2 च केरळान् (for सकेरलान्). - After 29, S (except G3) ins. the colophon.

30 ^{a}) Dc1 om. one तत्र. K2 तूरीणि; T2 G1. 3 चा° (for भू°). T1 तत्रैव चारिणो योधान्. —^{b}) K1 म्लेक्ष-; K2. 4 नेशुः; D4. 5 म्लेंछ- (for म्लेच्छ-). —^{c}) K2. 4 निर्जित्य; K5 B3 G2 M2-4 विजित्य; D2 विजिग्ये (for विजिग्ये). —^{d}) K2. 4. 5 D1 जगाम स; K3 गांडीवेण (for °वेन).

Colophon ins. in S (except G3) after 29; missing in Dn1. — *Adhy. name*: K1 B1. 3-5 Dc1 अश्वानुसारः; K2. 4 अश्वानुसरणं; K3 हयानुसरणं; K5 D1 मागधपराजयः; D5. 6 हयानुसारः; T1 M1-3 हयचर्या. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś1 104; B1. 5 90; D4 77; T1 70; T2 G1. 3 69; G3 81; M1. 4 64; M2. 3 68; M4 (*inf. lin.*) 84.

८४

वैशंपायन उवाच ।

मागधेनार्चितो राजन्पाण्डवः श्वेतवाहनः ।
दक्षिणां दिशमास्थाय चारयामास तं हयम् ॥ १
ततः स पुनरावृत्य हयः कामचरो बली ।
आससाद पुरीं रम्यां चेदीनां शुक्तिसाह्वयाम् ॥ २
शरभेणार्चितस्तत्र शिशुपालात्मजेन सः ।
युद्धपूर्वेण मानेन पूजया च महाबलः ॥ ३
तत्रार्चितो ययौ राजंस्तदा स तुरगोत्तमः ।
काशीनन्ध्रान्कोसलांश्च किरातानथ तङ्गणान् ॥ ४
तत्र पूजां यथान्यायं प्रतिगृह्य स पाण्डवः ।
पुनरावृत्य कौन्तेयो दशार्णानगमत्तदा ॥ ५
तत्र चित्राङ्गदो नाम बलवान्वसुधाधिपः ।
तेन युद्धमभूत्तस्य विजयस्यातिभैरवम् ॥ ६
तं चापि वशमानीय किरीटी पुरुषर्षभः ।
निषादराज्ञो विषयमेकलव्यस्य जग्मिवान् ॥ ७
एकलव्यसुतश्चैनं युद्धेन जगृहे तदा ।
ततश्चक्रे निषादैः स संग्रामं रोमहर्षणम् ॥ ८
ततस्तमपि कौन्तेयः समरेष्वपराजितः ।

C. 14. 2474
B. 14. 83. 9
K. 14. 84. 9

84

☞ This adhy. is missing in Dn$_1$ (cf. v. l. 14. 82. 19). B$_2$ is not collated for this adhy.

1 K$_4$ om. the ref. G$_1$ om. 1^{ab}. — ^{a}) K$_2$ अर्जितो; D$_1$ अर्चिते; G$_3$ अर्दितो (for अर्चितो). — ^{b}) K$_{1.4.5}$ पांडवः परवीरहा. — ^{d}) B$_5$ वारयामास (for चार°).

2 ^{a}) K$_1$ B$_{1.3-5}$ D (except D$_1$; Dn$_1$ missing) T$_1$ G$_1$ आवर्त्य (for आवृत्य). K$_{2.4}$ ततः पुनरुपाहृत्य. — ^{d}) D$_1$ corrupt. Ś$_1$ शक्तिसाह्वयां; K$_{1.2.4}$ शुक्तिसाह्वयं; K$_3$ °साह्वयात्; B$_4$ Dc$_1$ °काह्वयां; D$_4$ मुक्तिकाह्वयां; G$_3$ चेदिसाह्वयं; M$_{2.3}$ शुसिकाह्वयां (for शुक्तिसाह्वयाम्).

3 ^{a}) K$_5$ [आ]त्मनस् (for [अ]र्चितस्). — ^{b}) K$_1$ B$_{1.3-5}$ D (except D$_1$; Dn$_1$ missing) शिशुपालसुतेन सः. — ^{c}) K$_{2.4.5}$ प्रीति-; G$_3$ ययुः (for युद्ध-). T$_1$ G$_{1.2}$ M दानेन (for मानेन). K$_1$ B$_{1.3-5}$ Dc$_1$ D$_{2-6}$ T$_2$ युद्धपूर्वं तदा तेन (D$_6$ T$_2$ °दानेन). — ^{d}) D$_1$ स (for च). K$_1$ D$_1$ महाबल.

4 ^{a}) Ś$_1$ K$_1$ D$_{2-6}$ ततो; K$_3$ अत्र (for तत्र). — ^{b}) Ś$_1$ K$_{3.5}$ D$_1$ ततः; D$_{5.6}$ तत्र (for तदा). K$_2$ तदा स पुरुषोत्तम. — ^{c}) K$_{1.5}$ D$_{2-6}$ G$_3$ अं(D$_3$ आं)गान्; K$_4$ M$_3$ आंध्रान्; B$_{1.3}$ दर्वान्; B$_5$ दशालान् (hypermetric); Dc$_1$ ओंद्रान्; T G$_{1.2}$ मद्रान् (for अन्ध्रान्). Ś$_1$ K$_{2.4.5}$ B$_{1.3}$ Dc$_1$ D$_{1.3-5}$ कोशलांश्; K$_3$ B$_4$ कोम(B$_3$ °ष)लांश्; D$_6$ सकोशांश्. — ^{d}) K$_1$ तथा (for अथ). B$_4$ वंगकान्; Dc$_1$ वत्सकान्; S तं(G$_1$ M$_1$ कं-; G$_2$ कों)कणान् (for तङ्गणान्). D$_3$ किरातान्पतंगकान् (submetric).

5 ^{a}) K$_1$ B$_{1.3-5}$ D$_{2-6}$ पूजां तत्र (by transp.); D$_1$ तत्रार्हणां. K$_3$ यथा न्याय्यं. — ^{b}) Dc$_1$ प्रतिपूज्य (for °गृह्य). K$_1$ B$_{1.5}$ D$_{2-6}$ धनंजयः; K$_{2.4}$ स पांडवैः. — ^{c}) Ś$_1$ Dc$_1$ आगत्य; D$_3$ आवर्त्य (for आवृत्य). — ^{d}) K$_1$ दशार्नान्. D$_3$ आगमत्; G$_3$ अचरत् (for अगमत्). K$_2$ दशार्णवमगात्तदा.

6 ^{a}) K$_5$ ततश् (for तत्र). — ^{b}) K$_1$ बलवीरारिमर्दनः; K$_{2.4}$ °वान्स युधां पतिः; B$_{1.3-5}$ D (except D$_1$; Dn$_1$ missing) °नरिमर्दनः. — ^{c}) M$_1$ समभवद् (for अभूत्तस्य).

7 ^{a}) Dc$_1$ तथा; G$_3$ तत्र (for तं च). — ^{b}) B$_3$ Dc$_1$ G$_3$ भरतर्षभ; B$_4$ D$_{1.5.6}$ पुरुषर्षभ; T G$_{1.2}$ M श्वेतवाहनः (for पुरुषर्षभः). K$_{2.4}$ यज्ञविघ्नार्थमुद्यतं (= 9^{d}). — ^{c}) D$_{5.6}$ विजयम् (for विष°). Ś$_1$ T निषादराजो वि(T °जवि)षयम्; K$_{2.4}$ जग्मिवान्विषये राज्ञ; G$_1$ किरातराजविषयम्. — ^{d}) K$_{2.4}$ चार्जुनः; B$_{3.4}$ वीर्यवान् (for जग्मि°).

8 B$_1$ om. 8^{ab}. — ^{a}) D$_4$ -सुतैश् (for -सुतश्). K$_5$ B$_4$ Dc$_1$ [ए]त्र (for [ए]नं). K$_2$ एकलव्यस्तु तश्चैनं; G$_3$ °स्ततश्चैनं. — ^{b}) K$_{2.4.5}$ युद्धेन समचारयत्. — D$_6$ om. (hapl.) 8^{cd}. — ^{c}) K$_{1.5}$ B$_{1.3-5}$ D$_{1-5}$ तत्र (for ततश्). D$_1$ G$_3$ च (for स). K$_{2.4}$ तत्र चक्रे निषादाग्र्यैः. — ^{d}) Some MSS. लोमहर्षणं.

C 14. 2474
B. 14. 83. 9
K. 14. 84. 9

जिगाय समरे वीरो यज्ञविघ्नार्थमुद्यतम् ॥ ९
स तं जित्वा महाराज नैषादिं पाकशासनिः ।
अर्चितः प्रययौ भूयो दक्षिणं सलिलार्णवम् ॥ १०
तत्रापि द्रविडैरन्ध्रै रौद्रैर्माहिषकैरपि ।
तथा कोल्लगिरेयैश्च युद्धमासीत्किरीटिनः ॥ ११
तुरगस्य वशेनाथ सुराष्ट्रानभितो ययौ ।
गोकर्णमपि चासाद्य प्रभासमपि जग्मिवान् ॥ १२
ततो द्वारवतीं रम्यां वृष्णिवीराभिरक्षिताम् ।
आससाद हयः श्रीमान्कुरुराजस्य यज्ञियः ॥ १३
तमुन्मथ्य हयश्रेष्ठं यादवानां कुमारकाः ।
प्रययुस्तांस्तदा राजन्नुग्रसेनो न्यवारयत् ॥ १४
ततः पुर्या विनिष्क्रम्य वृष्ण्यन्धकपतिस्तदा ।
सहितो वसुदेवेन मातुलेन किरीटिनः ॥ १५
तौ समेत्य कुरुश्रेष्ठं विधिवत्प्रीतिपूर्वकम् ।
परया भरतश्रेष्ठं पूजया समवस्थितौ ।
ततस्ताभ्यामनुज्ञातो ययौ येन हयो गतः ॥ १६

---

9 ^{a}) $K_{2.4}$ कौरव्य: (for कौन्तेय:). — ^{b}) K_1 समरेषु पराजित:; K_4 °रे स्वपराजित:; D_6 °रेष्वथ पराजित: (hypermetric). — ^{c}) K_3 जिघाय (sic); G_2 जगाम (for जिगाय). D_1 धीरो (for वीरो). K_1 $B_{1.3-5}$ D_{c1} D_{2-6} जिगाय युधि दु(B_1 °द्धे दु-; D_1 °द्धदु-; $D_{5.6}$ °द्धं दु)र्धर्षो (K_1 °र्षै). — ^{d}) $K_{1.5}$ $B_{1.3-5}$ D_{2-6} आगतं; K_3 D_{c1} उद्यत:; T उत्थितं (for उद्यतम्).

10 ^{a}) D_{c1} नु; M_1 तु (for तं). — ^{b}) K_2 corrupt. K_4 निषादं; T_2 नैषादीन् (for °दिं). — M_{1-3} om. 10^{c}–12^{d}. — ^{c}) D_1 प्राययौ. T G वीरो (for भूयो). $D_{5.6}$ प्रययावर्चितो भूयो. — ^{d}) K_3 दक्षिणे (for °णं). — After 10, D_1 reads 14. 83. 10^{c}–29^{d}.

11 M_{1-3} om. 11 (cf. v. l. 10). T_1 $G_{1.2}$ om. 11–12. — ^{a}) G_3 [अ]भूद् (for [अ]पि). $Ś_1$ K_5 G_3 द्रमिडैर्; K_2 द्रवहैर्; K_3 द्रडिलैर्; D_6 द्राविणैर्; T_2 द्रविळैर्; M_4 द्रामिळैर् (for द्रविडैर्). K_2 अघै; $B_{4.5}$ D_4 G_3 M_4 आंध्रै (for अन्ध्रै). — ^{b}) K_3 रौद्र-; B_1 रोद्रैर्; $B_{3.4}$ रोड्रैर्; G_3 खादैर् (for रौद्रैर्). K_2 महिविकैर्; D_3 माहीषकैर्; G_3 माहिष्मकैर् (for °षकैर्). — ^{c}) $Ś_1$ K_3 तत्र (for तथा). $Ś_1$ D_1 कोल्लगिरीयैश्; K_1 °गिरयैश्; K_2 कालगिरोयैश्; K_3 लोकगिरीयैश्; K_4 कालगिरे°; K_5 कोल्लकिरीटैश्; B_3 कोंदगिरेयैश्; T_2 कोद्रविजयैश्. D_{c1} $D_{5.6}$ तथा कोल्ल(D_6 °ल)गिरैश्चैव; G_3 M_4 तथा गोल्ल(M_4 °ल्य)गिरैश्चैव. — After 11, K_1 $B_{1.3-5}$ D_{c1} $D_{2-4.5}$ (repeating it after 15)$_{.6}$ T_2 ins.:

158* तांश्चापि विजयो जित्वा नातितीव्रेण कर्मणा ।

12 M_{1-3} om. 12 (cf. v. l. 10). T_1 $G_{1.2}$ om. 12 (cf. v. l. 11). — ^{a}) $K_{1.5}$ $B_{1.3-5}$ D (D_{n1} missing) T_2 तुरंगम- (for तुरगस्य). — ^{b}) K_{2-4} सौ(K_3 स्व)राष्ट्रान्; B_1 T_2 सुराष्ट्रम् (for °ष्ट्रान्). $B_{3.4}$ सुराष्ट्राभिमुखो ययौ. — M_4 om. (hapl.) 12^{cd}. — ^{c}) K_1 B_4 D_{2-6} अथ; $B_{1.5}$ अयम् (for अपि). $K_{1.2}$ वासाद्य; $B_{1.5}$ आ°; D_{2-4} मा° (sic) (for चा°). — ^{d}) $Ś_1$ प्रसादम् (for प्रभासम्). D_{c1} अभि- (for अपि). K (except K_1) D_1 G_3 प्रभासमभितो ययौ.

13 ^{a}) $Ś_1$ द्वारावतीं; K_2 द्वारवता (for °वतीं). $D_{5.6}$ ततो रम्यां द्वारवतीं. — ^{b}) K_1 $B_{1.5}$ D (except D_1; D_{n1} missing) -पालितां; K_2 -रक्षिता: (sic) (for -रक्षिताम्). — ^{d}) K_2 S याज्ञिय: (G_2 °क:); K_3 धीमत:; K_5 यज्ञियं; D_3 जाज्ञिय: (for यज्ञिय:).

14 ^{a}) K_2 corrupt. $Ś_1$ यमुद्दिश्य; D_3 मन्मथ्य च (sic) (for तमुन्मथ्य). — ^{b}) K_3 कुमारक:. — ^{c}) K_2 प्रययौ (for °युस्). K_{2-4} तं (for तांस्). B_4 तथा (for तदा). — ^{d}) M [ऽ]भ्यवारयत् (for न्यवार°). K_3 उग्रसेने न्यवेदयत्.

15 ^{a}) $K_{2.4}$ तत्र (for तत:). $K_{1.3.5}$ B_4 D_{2-6} G_3 M_1 पुराद्; $K_{2.4}$ राजा; $B_{1.3.5}$ D_{c1} प्रासाद् (for पुर्या). $Ś_1$ तत: पुण्यानि निष्क्रम्य. — ^{b}) K_4 D_{c1} वृष्णिंधक-. D_{c1} -पतिं (for -पतिस्). D_1 तथा (for तदा). — ^{c}) $K_{4.5}$ $D_{1.2.5}$ T_1 $G_{1.3}$ वासुदेवेन. D_4 वासुदेवेन सहितो. — ^{d}) $D_{1.6}$ G_1 किरीटिना (sic). — After 15, D_6 repeats 158*.

16 ^{a}) T_2 G_1 स (for तौ). $Ś_1$ K_3 रथश्रेष्ठं; T $G_{1.3}$ नर° (for कुरु°). — M_1 om. (hapl.) 16^{bc}. — ^{c}) T_2 स तदा; G_1 स तथा (for परया). $K_{2.3}$ $B_{1.3.4}$ G_3 M_4 भरतश्रेष्ठ; K_5 $D_{4.5}$ G_2 भारतश्रेष्ठं (G_2 °ष्ठ). — ^{d}) K_2 D_{c1} corrupt. T_2 समवस्थित:; M_4 समुपस्थितौ (for समव°). — ^{e}) K_2 तत्र (for ततस्). — ^{f}) T G $M_{2.3}$ गतो हय: (by transp.).

17 D_1 G_3 om. (hapl.) 17^{ab}. — ^{a}) $M_{2.3}$ च (for स). K_2 तत: पथि समं देशं. — ^{b}) K_2 ससमुद्रं (for

ततः स पश्चिमं देशं समुद्रस्य तदा हयः ।
क्रमेण व्यचरत्स्फीतं ततः पञ्चनदं ययौ ॥ १७
तस्मादपि स कौरव्य गान्धारविषयं हयः ।
विचचार यथाकामं कौन्तेयानुगतस्तदा ॥ १८
तत्र गान्धारराजेन युद्धमासीन्महात्मनः ।
घोरं शकुनिपुत्रेण पूर्ववैरानुसारिणा ॥ १९

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

८५

वैशंपायन उवाच ।
शकुनेस्तु सुतो वीरो गान्धाराणां महारथः ।
प्रत्युद्ययौ गुडाकेशं सैन्येन महता वृतः ।
हस्त्यश्वरथपूर्णेन पताकाध्वजमालिना ॥ १
अमृष्यमाणास्ते योधा नृपतेः शकुनेर्वधम् ।
अभ्ययुः सहिताः पार्थं प्रगृहीतशरासनाः ॥ २
तानुवाच स धर्मात्मा बीभत्सुरपराजितः ।
युधिष्ठिरस्य वचनं न च ते जगृहुर्हितम् ॥ ३
वार्यमाणास्तु पार्थेन सान्त्वपूर्वममर्षिताः ।
परिवार्य हयं जग्मुस्ततश्चुक्रोध पाण्डवः ॥ ४
ततः शिरांसि दीप्ताग्रैस्तेषां चिच्छेद पाण्डवः ।
क्षुरैर्गाण्डीवनिर्मुक्तैर्नातियत्नादिवार्जुनः ॥ ५

C. 14. 2491
B. 14. 84. 6
K. 14. 85. 5

समुद्रस्य). — D4 reads 17^{c}–18^{b} on marg. — ^{c}) K3 विचरत्. B1. 3–5 Dc1 D6 T2 G1. 2 M4 स्फीतस्; D1 शीघ्रं (for स्फीतं).

18 Ś1 K3 om. (? hapl.) 18^{ab}; D1 reads it on marg. — ^{a}) G1 M2 च (for स). K2. 4 कौंतेय (sic) (for कौरव्य). — ^{b}) D5. 6 गंधार- (for गान्धार-). B3 -विषये. K2. 4 D1 ययौ; M4 गतः (for हयः). — ^{d}) K5 हयः; T2 तथा (for तदा). T1 G1 कौंतेयानुचरस्तदा (T1 °था).

19 ^{a}) K1 B1. 3–5 D (except D1; Dn1 missing) ततो (for तत्र). Ś1 K3 D1 -राज्ञा तु; K2. 4 -राजस्य (for -राजेन). — ^{b}) K1 B1. 3–5 D (except D1; Dn1 missing) किरीटिनः (D3 °ना); K2. 4 सुदारुणं; G3 महात्मना (for °त्मनः). — ^{d}) K2 पूर्वं (for पूर्व-). K2 -सारिणः; G3 -कारिणा (for -सा°).

Colophon missing in Dn1. — *Adhy. name* : K3 हयानुसरणं; K5 अश्वप्रचारे गांधारविषयप्राप्तिः; B1. 3. 4 D4–6 अश्वा(D5. 6 हया)नुसारं; Dc1 अश्वानुसारिणं; M2. 3 हयचर्या. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : Ś1 105; B1. 5 81; D4 78; T1 71; T2 G1. 2 70; G3 82; M1 65; M2. 3 69; M4 66; M4 (*inf. lin.*) 85.

85

☞ This adhy. is missing in Dn1 (cf. v. l. 14. 82. 19). B2 is not collated for this adhy.

1 K4 om. the ref. — ^{a}) K2 om. तु. K1 B1. 3–5 Dc1 D2–5 तनयो; K4 स सुतो (for तु सुतो). K2. 4 T G1. 3 M राजन्; K5 धीमान् (for वीरो). — ^{c}) K2 प्रत्युद्ययुर् (for °द्ययौ). D5. 6 गुडाकेशः (sic). — ^{d}) K3 वृताः (for वृतः). — ^{e}) K1 B1. 5 D2–6 -युक्तेन; D1 -पूर्वेण (for -पूर्णेन).

2 ^{a}) D6 तं (for ते). Ś1 K3 D1 वीरा; M1–3 यौधा (for योधा). — ^{b}) K1 B1. 3–5 Dc1 D2–4 नृपस्य (for °तेः). K2. 4 शकुनेर्नृपतेर्वधं; D5. 6 नृपस्य शकुनेर्भयं. — ^{c}) G3 M1 सहसा (for सहिताः). K2. 4 राजन्; K5 सर्वे (for पार्थं).

3 ^{a}) K1 B1. 5 D (except D1; Dn1 missing) स तानुवाच धर्मात्मा. — D1 om. 3^{c}–4^{c}. — ^{d}) B3 हितं तत्; D6 हितः (sic); G3 तदा (for हितम्).

4 D1 om. 4^{abc} (cf. v. l. 3). — ^{a}) K2 वार्य-माणस्. Ś1 K3 च; B1. 3–5 Dc1 हि; D2–6 [अ]पि (for तु). — ^{b}) K1 अमर्षितां; D6 T G1. 2 M

C. 14. 2491
B. 14. 84. 6
K. 14. 85. 6

ते वध्यमानाः पार्थेन हयमुत्सृज्य संभ्रमात् ।
न्यवर्तन्त महाराज शरवर्षार्दिता भृशम् ॥ ६
वितुद्यमानस्तैश्चापि गान्धारैः पाण्डवर्षभः ।
आदिश्यादिश्य तेजस्वी शिरांस्येषां न्यपातयत् ॥ ७
वध्यमानेषु तेष्वाजौ गान्धारेषु समन्ततः ।
स राजा शकुनेः पुत्रः पाण्डवं प्रत्यवारयत् ॥ ८
तं युध्यमानं राजानं क्षत्रधर्मे व्यवस्थितम् ।
पार्थोऽब्रवीन्न मे वध्या राजानो राजशासनात् ।
अलं युद्धेन ते वीर न तेऽस्त्यद्य पराजयः ॥ ९
इत्युक्तस्तदनादृत्य वाक्यमज्ञानमोहितः ।
स शक्रसमकर्माणमवाकिरत सायकैः ॥ १०
तस्य पार्थः शिरस्त्राणमर्धचन्द्रेण पत्रिणा ।
अपाहरदसंभ्रान्तो जयद्रथशिरो यथा ॥ ११
तद्दृष्ट्वा विस्मयं जग्मुर्गान्धाराः सर्व एव ते ।
इच्छता तेन न हतो राजेत्यपि च ते विदुः ॥ १२
गान्धारराजपुत्रस्तु पलायनकृतक्षणः ।
बभौ तैरेव सहितस्त्रस्तैः क्षुद्रमृगैरिव ॥ १३
तेषां तु तरसा पार्थस्तत्रैव परिधावताम् ।
विजहारोत्तमाङ्गानि भल्लैः संनतपर्वभिः ॥ १४
उच्छ्रितांस्तु भुजान्केचिन्नाबुध्यन्त शरैर्हृतान् ।

°र्षिणः (D$_6$ °तः) (for °र्षिताः). — ^{c}) B$_{3-5}$ S जहुस् (for जग्मुस्). — ^{d}) K$_2$ तत्र (for ततश्).

5 K$_5$ M$_1$ om. (hapl.) 5^{ab}. — ^{a}) D$_{1.3.6}$ शरांसि (sic) (for शिरांसि). — ^{b}) Ś$_1$ K$_3$ D$_1$ भारत (for पाण्डवः). — ^{c}) G$_3$ शरैर् (for क्षुरैर्). K$_2$ D$_1$ गांजीव- (for गाण्डीव-). — ^{d}) D$_3$ [अ]र्जितः (for [अ]र्जुनः).

6 ^{a}) K$_{2.4}$ हन्यमानाः (for वध्य°). — ^{b}) D$_3$ उत्क्रम्य (for उत्सृज्य). D$_{5.6}$ पार्थिवं (for संभ्रमात्). — ^{c}) D$_{3.6}$ निवर्तंत (for न्यव°).

7 ^{a}) Ś$_1$ (marg.) विक्रुध्यमानस्; K$_1$ D$_{2.3.5.6}$ निरुध्यमानस् (D$_3$ °नास्); K$_2$ वितुद्यमानं; K$_3$ न हन्यमानस्; K$_5$ विताड्य°; B$_{1.3.5}$ Dc$_1$ विरुध्य°; B$_4$ विवध्य°; D$_4$ विरोध्य°; G$_{2.3}$ विनद्य°; M$_1$ विरज्य°; M$_{2-4}$ विरद्य° (for वितुद्य°). — ^{b}) Ś$_1$ T$_1$ G$_1$ पांडवर्षभ (Ś$_1$ °भाः); K$_1$ B$_{1.3-5}$ D (except D$_1$; Dn$_1$ missing) पांडुनंदनः (for पाण्डवर्षभः). — ^{c}) D$_{5.6}$ तेजांसि; G$_3$ मेधावी (for तेजस्वी). M$_1$ आदिस्यादित्यतेजस्वी. — ^{d}) G$_3$ परानेष (for शिरांस्येषां). T$_2$ अपातयत् (for न्यपा°). Ś$_1$ वचनेषामपातयत् (sic); K$_3$ वीरानेषाम°; D$_1$ शरांस्येषाम°; T$_1$ G$_{1.2}$ M$_4$ प(G$_2$ पु)रानेतान(M$_4$ °न्व्य)-वारयत्; M$_{1-3}$ परान्ये(M$_1$ वराने)तान्यपातयत्.

8 ^{a}) K$_{2.4}$ योधेषु; K$_5$ तेजस्वी; D$_1$ G$_3$ तेनाजौ (for तेष्वाजौ). — B$_3$ om. 8^{b}. — ^{b}) D$_6$ गांधारेण (for °रेषु). — ^{d}) Ś$_1$ K$_3$ पर्यवारयत्; K$_1$ प्रति°.

9 ^{b}) K$_2$ B$_5$ -धर्मं- (for -धर्मे). — ^{c}) K$_5$ यथावध्या (for न मे वध्या). — ^{f}) D$_4$ मे (for ते). K$_{1.3.5}$ D$_{2-5}$ [ऽ]स्त्वद्य; K$_{2.4}$ त्वद्य; B$_3$ [ऽ]द्यास्तु; D$_1$ [ऽ]स्त्यत्र; G$_3$ [ऽ]द्यास्ति (by transp.). — After 9, Ś$_1$ K$_{2.3}$ D$_1$ ins. an addl. colophon [*Adhy. name:* K$_2$ D$_1$ गांधारयुद्धं; K$_3$ हयानुसरणं. — *Adhy. no.:* Ś$_1$ 106].

10 Before 10, Ś$_1$ K$_3$ ins. वैशंपायन उवाच. — ^{b}) D$_1$ वाक्यविज्ञानमोहितः (sic). — ^{c}) B$_3$ न (for स). — ^{d}) K$_1$ B$_{1.3-5}$ D$_{2-6}$ समवाकिरदाशुगैः.

11 ^{a}) K$_3$ corrupt. D$_4$ शिरः; G$_3$ ततः (for तस्य). Ś$_1$ [ऽ]पि मूर्धानम्; K$_2$ शिरस्त्रातम्; D$_1$ शरस्त्राणम् (for शिर°). — ^{b}) G$_1$ पातिना (for पत्रिणा). — ^{c}) K$_1$ B$_{1.3-5}$ Dc$_1$ D$_{2-6}$ अमेयात्मा; K$_3$ D$_1$ असंभ्रांतं (for °तो).

12 ^{a}) K$_{1.3-5}$ B$_{1.3-5}$ D$_{2-6}$ S तं; K$_2$ ते (for तद्). K$_{2.4}$ समरे (for विस्मयं). — ^{b}) K$_3$ गांधारान्. Dc$_1$ गंधाराः सर्वमेव ते. — ^{c}) B$_1$ D$_1$ M [अ]नेन (for तेन). K$_2$ महतो; K$_4$ महता; D$_1$ सहितो; D$_{3.4}$ M$_1$ निहतो; G$_1$ सहनो (sic) (for न हतो). K$_1$ इत्थं तात ननु हतो; K$_3$ इयतानेन न हतो (sic); D$_6$ इह तातेन निहतो. — ^{d}) K$_2$ D$_6$ corrupt. K$_3$ राजन्यपि; B$_{1.3-5}$ Dc$_1$ राजेत्येव (for °त्यपि). K$_{1.5}$ Dc$_1$ D$_{2-5}$ तं; K$_4$ तद् (for ते).

13 ^{a}) Ś$_1$ K$_3$ G$_3$ च (for तु). — ^{b}) K$_{2.4}$ संग्रामे स कृतक्षणः; D$_1$ पालयन्कृतलक्षणः. — ^{c}) K$_{1.4.5}$ D$_{2-6}$ ययौ (for बभौ). K$_{2.4}$ सहितैस्; D$_1$ सुहितस् (for स°). — ^{d}) K$_3$ त्रस्तः. D$_6$ यथा (for इव).

14 ^{b}) G$_3$ शस्त्रैर्वि- (for तत्रैव). — ^{c}) K$_1$ B$_{1.3-5}$ D (except D$_1$; Dn$_1$ missing) T$_2$ प्र- (for वि-).

शरैर्गाण्डीवनिर्मुक्तैः पृथुभिः पार्थचोदितैः ॥ १५
संभ्रान्तनरनागाश्वमथ तद्विद्रुतं बलम् ।
हतविध्वस्तभूयिष्ठमावर्तत मुहुर्मुहुः ॥ १६
न ह्यदृश्यन्त वीरस्य केचिदग्रेऽग्र्यकर्मणः ।
रिपवः पात्यमाना वै ये सहेयुर्महाशरान् ॥ १७
ततो गान्धारराजस्य मन्त्रिवृद्धपुरःसरा ।
जननी निर्ययौ भीता पुरस्कृत्यार्घ्यमुत्तमम् ॥ १८
सा न्यवारयदव्यग्रा तं पुत्रं युद्धदुर्मदम् ।
प्रसादयामास च तं जिष्णुमक्लिष्टकारिणम् ॥ १९
तां पूजयित्वा कौन्तेयः प्रसादमकरोत्तदा ।
शकुनेश्चापि तनयं सान्त्वयन्निदमब्रवीत् ॥ २०
न मे प्रियं महाबाहो यत्ते बुद्धिरियं कृता ।
प्रतियोद्धुममित्रघ्न भ्रातैव त्वं ममानघ ॥ २१
गान्धारीं मातरं स्मृत्वा धृतराष्ट्रकृतेन च ।
तेन जीवसि राजंस्त्वं निहतास्त्वनुगास्तव ॥ २२
मैवं भूः शाम्यतां वैरं मा ते भूद्बुद्धिरीदृशी ।
आगन्तव्यं परां चैत्रीमश्वमेधे नृपस्य नः ॥ २३

C. 14. 2509
B. 14. 84. 24
K. 14. 85. 23

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

— ^{d}) K$_{2.4}$ शरैः (for भल्लैः).

15 ^{a}) T$_2$ G$_2$ M उद्यतांस् (for उच्छ्रि°). K$_1$ D$_1$ om.; K$_5$ S च; D$_3$ सु- (for तु). — ^{b}) K$_{2.4}$ B$_3$ [अ]वबुध्यत् (K$_2$ °ध्य); K$_5$ Dc$_1$ D$_1$ [अ]वबुध्यन्; B$_1$ G$_3$ [अ]युध्यंत; D$_4$ [अ]बुध्यत (for °ध्यन्त). K$_5$ Dc$_1$ D$_3$ T G$_{1.2}$ हतान्; G$_3$ हताः (for हृतान्). — ^{c}) Ś$_1$ K$_{3.5}$ B$_{1.3-5}$ Dc$_1$ शितैर् (for शरैर्). K$_2$ D$_1$ गांजीव- (for गाण्डीव-). D$_3$ -नियुक्तैः (for -निर्मुक्तैः). — ^{d}) Ś$_1$ K$_{3.5}$ B$_3$ D$_1$ इषुभिः; K$_{2.4}$ निशितैः; B$_1$ प्रथुभिः (for पृथुभिः). D$_3$ पथि; M$_1$ पांडु- (for पार्थ-). K$_2$ D$_{1.5.6}$ -नोदितैः; K$_4$ -मोक्षितैः (for -चोदितैः). T$_1$ G$_1$ पृथुभिः पार्थिवोदितैः.

16 ^{a}) B$_5$ -तरनागाश्वम्; D$_5$ G$_3$ M$_{2.3}$ -तप° (for -नर°). D$_6$ संभ्रांतनयनं नागम्. — ^{b}) D$_3$ corrupt. K$_1$ प्रपतद्; B$_{3.4}$ अध्ये°; D$_{2.5.6}$ अप°; G$_3$ अभवद् (for अथ तद्). K$_5$ विप्लुतं (for विद्रुतं). K$_{2.4}$ संतप्यं द्विषतां बलं. — ^{c}) G$_3$ -विद्रुत- (for -विध्वस्त-). K$_{2.4}$ D$_4$ हतभूयिष्ठविध्वस्तम्. — ^{d}) Ś$_1$ K$_3$ D$_1$ अवर्तत.

17 ^{a}) K$_{1.2.4.5}$ D$_{2.4-6}$ [अ]भ्यदृश्यंत; D$_3$ corrupt; G$_3$ M$_4$ व्यदृश्यंत. — ^{b}) K$_3$ D$_5$ T$_2$ अग्र्ये (for अग्रे). K$_{2.4}$ [ऽ]स्य; D$_6$ [ऽ]प्र-; M$_2$ [ऽ]श्व- (for ऽग्र्य-). — ^{c}) D$_6$ corrupt. B$_1$ विध्यतः; B$_{3.5}$ रूपतः (for रिपवः). — ^{d}) D$_1$ सहेयुर्ये (by transp.); D$_4$ न सहेयुर्; S ये (M$_{2.3}$ न) सहेरन् (for ये सहेयुर्). K$_{1.5}$ D$_{2.4-6}$ धनंजयं; M$_1$ महाशराः. K$_{2.4}$ नाशं जग्मुर्म(K$_4$ जग्मुर्नाशं म)हाहवे.

18 ^{b}) Ś$_1$ K$_5$ B$_3$ Dc$_1$ D$_{1.6}$ -पुरःसराः (K$_5$ °रं; D$_1$ °रः). K$_2$ मंत्रिवृद्धः स राजभिः. — K$_2$ om. 18^{cd}. — ^{c}) D$_6$ भीमा (for भीता). — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1.3}$ B$_4$ D$_{2.3.5.6}$ T$_1$ G$_1$ [अ]र्घम्; K$_4$ [अ]र्धम्; K$_5$ D$_1$ [अ]र्थम्; M$_1$ [अ]र्यं (sic) (for [अ]र्घ्यम्).

19 ^{a}) K$_2$ B$_5$ D$_3$ G$_2$ सं- (for सा). B$_1$ न्यबोधयद् (for न्यवार°). K$_{1.5}$ B$_{1.5}$ D$_{2-6}$ अव्यग्रं; K$_3$ गांधारान् (for अव्यग्रा). — ^{b}) K$_{2.4}$ पुत्रं तं (K$_2$ तद्) (by transp.). — ^{c}) D$_4$ (also as in text) [ए]व (for तं). G$_3$ निवारयामास च तं. — ^{d}) M$_1$ अव्यग्र- (for अक्लिष्ट-). G$_3$ -कर्मिणं (for -कारिणम्).

20 ^{a}) B$_{1.5}$ Dc$_1$ सं-; B$_4$ स (for तां). K$_1$ B$_{1.3-5}$ D$_{2-6}$ बीभत्सुः (for कौन्तेयः). K$_{2.4}$ पूजितः स च कौं(K$_2$ सर्वकौं)तेयः. — ^{b}) K$_1$ B$_{1.3.4}$ Dc$_1$ D$_{2-4}$ प्रभुः; B$_5$ D$_{5.6}$ विभुः (for तदा). — D$_6$ om. 20^{cd}. — ^{c}) K$_4$ तं राजन् (for तनयं). — ^{d}) B$_{4.5}$ शांत्वयन् (for सान्त्व°). K$_{2.4}$ इदं वचनमब्रवीत्.

21 K$_4$ om. 21^{a}–22^{b}. — ^{b}) K$_1$ कृतां; K$_3$ हता (for कृता). — ^{d}) K$_3$ [ए]वं; B$_3$ D$_6$ T$_2$ G$_2$ [इ]व (for [ए]व). Ś$_1$ K$_{3.5}$ हि मेनघ; K$_2$ D$_1$ T G$_{1.2}$ M हि मे मतः (K$_2$ नृप) (for ममानघ).

22 K$_4$ om. 22^{ab} (cf v. l. 21). — ^{a}) K$_{1.2}$ Dc$_1$ D$_3$ मातरी (sic). T G$_1$ दृष्ट्वा (for स्मृत्वा). — ^{b}) G$_3$ -कृतेनघ (for -कृतेन च). — ^{c}) D$_6$ राजेंद्र (for राजंस्त्वं). — ^{d}) D$_{5.6}$ ते; S (except T$_1$) हि (for तु). D$_{5.6}$ नृप (for तव).

23 ^{a}) K$_4$ corrupt. B$_3$ वीरं; Dc$_1$ चैव; D$_1$ वीर

८६

C. 14. 2510
B. 14. 85. 1
K. 14. 85. 24

वैशंपायन उवाच ।
इत्युक्त्वानुययौ पार्थो हयं तं कामचारिणम् ।
न्यवर्तत ततो वाजी येन नागाह्वयं पुरम् ॥ १
तं निवृत्तं तु शुश्राव चारेणैव युधिष्ठिरः ।
श्रुत्वार्जुनं कुशलिनं स च हृष्टमनाभवत् ॥ २
विजयस्य च तत्कर्म गान्धारविषये तदा ।
श्रुत्वान्येषु च देशेषु स सुप्रीतोऽभवन्नृपः ॥ ३
एतस्मिन्नेव काले तु द्वादशीं माघपाक्षिकीम् ।
इष्टं गृहीत्वा नक्षत्रं धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ४
समानाय्य महातेजाः सर्वान्भ्रातॄन्महामनाः ।
भीमं च नकुलं चैव सहदेवं च कौरवः ॥ ५
प्रोवाचेदं वचः काले तदा धर्मभृतां वरः ।
आमन्त्र्य वदतां श्रेष्ठो भीमं भीमपराक्रमम् ॥ ६
आयाति भीमसेनासौ सहाश्वेन तवानुजः ।

(for वैरं). M1 शाम्यतां वैरमस्माभिर्. —^{b}) K2.4 भूस्ते (for ते भूद्). —^{c}) K1 B1.3–5 D (except D1; Dn1 missing) गच्छेथास्त्वं (for आगन्तव्यं). K2.5 परा. Ś1 K3.4 मैत्रीम् (for चैत्रीम्). —^{d}) K4 अश्वमेधं; T2 G M2–4 °मेधो. K2.4 तु; G1 सा (for नः). — After 23, S (except G3) reads 14. 86. 1^{ab} followed by 159*.

Colophon om. in K2.4 B1.3–5 Dc1 G3; missing in Dn1. —*Adhy. name:* D1 गांधारपराजयः; D5.6 हयानुसरणं (D6 °नुसारः); M1–3 हयचर्या. —*Adhy. no.* (figures, words or both): Ś1 107; D4 79; T1 72; T2 G1.2 71; M1.4 66; M2.3 70; M4 (*inf. lin.*) 86.

86

☞ B2 is not collated for this adhy.

1 Dn1 missing up to 16 (cf. v. l. 14. 82. 19). S (except G3) reads 1^{ab} followed by 159* after 14. 85. 23. K2.4 B1.3–5 Dc1 T G1.3 om. the ref. —^{a}) K2.4 स; K5 तु (for [अ]नु-). K2 पार्थं. —^{b}) K1 B1.3–5 D (except D1; Dn1 missing) हयं कामविहारिणं. — After 1^{b}, S (except G3) ins.:

159* ते न्यवर्तन्त गान्धारा हतशिष्टाः स्वकं पुरम् ।

—^{c}) B3.4 Dc1 आवर्तत (for न्य°). —^{d}) G3 यत्र (for येन). D6 ये नागसाह्वयं पुरं.

2 Dn1 missing (cf. v. l. 1). —^{a}) K5 D1 निवृत्तं तं (by transp.); B3 T2 तं निवर्तं; D6 तं निवृत्ते. K4 च (for तु). —^{b}) K2.4 चिरेण (for चा°). Ś1 K3 [इ]ह (for [ए]व). — G1 om. 2^{c}–6^{b}. —^{d}) K1 संप्र- (for स च). B1 अभूत्; G3 ह्यभूत् (for [अ]भवत्).

3 Dn1 missing (cf. v. l. 1). G1 om. 3 (cf. v. l. 2). —^{a}) Ś1 K (except K1) B1.5 Dc1 D1.3 M2.3 तु; D5 om. (for च). —^{b}) D6 -विजये (for -विषये). T तथा (for तदा). —^{c}) K (except K3) B1.3–5 D (Dn1 missing) चान्येषु (by transp.). D6 देवेषु. —^{d}) Ś1 साश्रुपितो (sic); K3 सास्तुप्रीतो; Dc1 T1 स संप्रीतो (for स सु°). K1 B1.3.5 D2–6 तदा; K2.4 नृप (for नृपः).

4 Dn1 missing (cf. v. l. 1). G1 om. 4 (cf. v. l. 2). —^{b}) K2 D1 द्वादशी. K1 B5 D1 -पक्षिका; K2.4 Dc1 T2 G2 M -मासिकीं: D3 -पक्षकीं. D6 द्वादशी मासपाक्षिकी; T1 °शीं वाशु मासिकीं. —^{c}) Dc1 om. इष्टं. G3 गृहीत- (for °त्वा).

5 Dn1 missing (cf. v. l. 1). G1 om. 5 (cf. v. l. 2). —^{a}) K1.5 B1.3–5 D (except D1; Dn1 missing) समानीय; K3 °नय्य. —^{b}) B1 transp. सर्वान् and भ्रातॄन्. K5 अन्नान् (sic) (for भ्रातॄन्). K1 B1.3–5 Dc1 D2–5 महीपतिः; K2 महात्मना (for °मनाः). D6 सर्वानम्लान्महीपतिः. —^{d}) K2 om.; Dc1 स (for च). K1.2.4 B1.3–5 D (except D1; Dn1 missing) T1 G2.3 कौरव.

6 Dn1 missing (cf. v. l. 1). G1 om. 6^{ab} (cf. v. l. 2). —^{b}) K1.2.4 D6 वर. —^{c}) D3 श्रेष्ठ. —^{d}) K2.4 -पराक्रमः. K1 B1.3–5 Dc1 D2–6 भीमं प्रहरतां वरं (D3 वर; D5.6 बलं).

7 Dn1 missing (cf. v. l. 1). —^{a}) K2 [आ]जौ

यथा मे पुरुषाः प्राहुर्ये धनंजयसारिणः ॥ ७
उपस्थितश्च कालोऽयमभितो वर्तते हयः ।
माघी च पौर्णमासीयं मासः शेषो वृकोदर ॥ ८
तत्प्रस्थाप्यन्तु विद्वांसो ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
वाजिमेधार्थसिद्ध्यर्थं देशं पश्यन्तु यज्ञियम् ॥ ९
इत्युक्तः स तु तच्चक्रे भीमो नृपतिशासनम् ।
हृष्टः श्रुत्वा नरपतेरायान्तं सव्यसाचिनम् ॥ १०
ततो ययौ भीमसेनः प्राज्ञैः स्थपतिभिः सह ।
ब्राह्मणानग्रतः कृत्वा कुशलान्यज्ञकर्मसु ॥ ११
तं सशालचयग्रामं संप्रतोलीविटङ्किनम् ।
मापयामास कौरव्यो यज्ञवाटं यथाविधि ॥ १२
सदः सपत्नीसदनं साग्नीध्रमपि चोत्तरम् ।
कारयामास विधिवन्मणिहेमविभूषितम् ॥ १३
स्तम्भान्कनकचित्रांश्च तोरणानि बृहन्ति च । C. 14. 2523 B. 14. 85. 14 K. 14. 86. 13

(for [अ]सौ). — ^{b}) Ś1 K1. 2 D3. 4 महाश्वेन (for सहा°). M1. 2 तथा (for तत्र). Dc1 महाश्वेतं तवात्मजः (sic). — ^{c}) D1 प्रीताः (for प्राहुर्). — ^{d}) K2 -वारिणी (sic); K4 T -चारिगः; D6 -प्रहारिणः (hypermetric); G1 -वारिणः (for -सारिणः). D1 प्राहुरर्जुनसारिणः.

8 Dn1 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) K2. 4 उपस्थितस्य कालस्य. — ^{b}) T1 G3 अभीतो. — ^{c}) D6 T1 G1 माघे; G2 माखी (for माघी). B3. 4 Dc1 तु (for च). K5 पौर्णमासी च; T2 °सेयं; G1 °से च (for °सीयं). — ^{d}) K3 प्राप्तावाद्य (sic); K4 प्राप्ता चान्या (for मासः शेषो). Ś1 चैषो; B3 शिष्टो; T2 श्रेष्ठो; G3 चैत्रो (for शेषो).

9 Dn1 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) K1 तस्यां (hypermetric); Dc1 तं (for तत्). Ś1 प्रास्थास्यंतु; B4 प्रस्थाप्यतां; D5. 6 °प्यतु; M4 °नं तु (for °प्यन्तु). K2. 4 तत्र गच्छंतु विद्वांसो; T G प्रस्थाप्य(G3 °प्यं)तां हि वि°. — ^{b}) D5. 6 ब्रा(D6 ब्र)ह्मणं. — ^{c}) K2. 4 -मेधस्य (for -मेधार्थ-). Dc1 वाजीमेध्यर्थसिद्ध्यर्थं. — ^{d}) Ś1 याज्ञिकं; S याज्ञियं (G2 °काः). — After 9, Ś1 K3. 5 D1 ins. an addl. colophon [*Adhy. name* : K5 D1 युधिष्ठिरवाक्यं. — *Adhy. no.* : Ś1 108].

10 Dn1 missing (cf. v. l. 1). Before 10, Ś1 K3. 4 ins. वैशंपायन उवाच. — ^{a}) T1 यश्च (for तच्). — ^{b}) K1 -शासनः; K3 B1 °नात्. — ^{c}) D5 हृष्टं. K1 B1. 3–5 D (Dn1 missing) गुडाकेशम्; K2. 4 T1 G2 नरपतिर्; G3 °वरैर् (for °पतेर्). — ^{d}) K1. 4 B1. 3–5 D (Dn1 missing) आयांतं पुरुषर्षभं (K1 D5 °भ).

11 Dn1 missing (cf. v. l. 1). — ^{b}) K4 G3 नृपतिभिः (for स्थ°). K2. 4 वृतः (for सह). — ^{d}) K1. 2. 4 B1. 3–5 D (except D1; Dn1 missing) -कर्मणि (for -कर्मसु). — After 11, T2 ins.:

160* यज्ञश्लाघ्यं तदा स्थानं सर्वलक्षणसंयुतम् ।

12 Dn1 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) D6 ते (for तं). K1. 4. 5 D1–6 सशा(D3 °सा)लचयं श्रीमत् (K1 D1 श्रीमान्; D1 ग्रामं); K2 सशालवसं ग्रामं; K3 सशालचयोपीतं; B1 च शालचयग्रामं; B3–5 देशं सालयग्रामं; Dc1 शालप्रचयग्रामं; T G1. 2 M स सालवन(M1 °पय-; M2–4 °चय)ग्रामं; G3 समासाद्य देशं तु. Cv युतं सालवनग्रामम्. — ^{b}) Ś1 *प्रतोली-; K3 Dc1 D1 सु(Dc1 स)प्रतोलि-; B1. 3–5 D5 सप्रतोली-; D4 S सु-(D4 सं-; G3 M स)प्रतोळी- (for संप्रतोली-). Ś1 K3 -विघट्टितं; K1 -सुखाद्रितं; K2 -विटंकिनः; K5 D1–5 -सुघट्टितं; Dc1 T1 G1 -विटंकिणं; D6 -सुद्वद्विनं; Cv -विटंकितं (for -विटङ्किनम्). — ^{c}) K3 M कारयामास; K5 G3 स्थापया°; Cv मापया° (as in text). K2. 4 कौरव्य. — ^{d}) D4 यथा (for यज्ञ-). — After 12, K1 B1. 3–5 Dc1 D2–6 T1 ins.:

161* प्रासादशतसंबाधं मणिप्रवरकुट्टिकम् ।

[D3 प्रवाद- (for प्रासाद-). K1 Dc1 -संबाध-.]

— After the above, T1 reads 13^{cd} repeating it in its proper place.

13 Dn1 missing (cf. v. l. 1). K1 B1. 3–5 Dc1 D2–6 om. 13^{ab}. K5 D1 om. (hapl.) 13–15. — ^{a}) T1 G3 ततः (for सदः). — ^{b}) K2 अग्नीध्रम् (for साग्नी°). K3 भारत (for चोत्तरम्). Ś1 साग्नीधूममभि**; K4 आग्नीमपि च चोत्तरं. — T1 reads 13^{cd} for the first time after 161*. — ^{d}) K1 B1. 3–5 D (D1 om.; Dn1 missing) T1 (first time) हेमरत्न- (for मणिहेम-). T1 (first time) -समन्वितं.

14 Dn1 missing (cf. v. l. 1). K5 D1 om. 14 (cf. v. l. 13). — ^{a}) Ś1 K3 कुंभान्कांचनचित्रांश्च; K2. 4 स्तंभाः कनकचित्राश्च. — ^{b}) K2 बृहन्निव (for °न्ति च). — ^{c}) Ś1 K3 -मुख्यानि (for -देशेषु). — ^{d}) Ś1 K3 तथा शुद्धं; G2 सर्वेष्वेव (for दत्त्वा शुद्धं). D4. 5 काननं (for काञ्चनम्). K2. 4 G3 सर्वमेव तु कांच(K4

C. 14. 2523
B. 14. 85. 14
K. 14. 83. 13

यज्ञायतनदेशेषु दत्त्वा शुद्धं च काञ्चनम् ॥ १४
अन्तःपुराणि राज्ञां च नानादेशनिवासिनाम् ।
कारयामास धर्मात्मा तत्र तत्र यथाविधि ॥ १५
ब्राह्मणानां च वेश्मानि नानादेशसमेयुषाम् ।
कारयामास भीमः स विविधानि ह्यनेकशः ॥ १६
तथा संप्रेषयामास दूतान्नृपतिशासनात् ।
भीमसेनो महाराज राज्ञामक्लिष्टकर्मणाम् ॥ १७
ते प्रियार्थं कुरुपतेराययुर्नृपसत्तमाः ।
रत्नान्यनेकान्यादाय स्त्रियोऽश्वानायुधानि च ॥ १८
तेषां निविशतां तेषु शिबिरेषु सहस्रशः ।
नर्दतः सागरस्येव शब्दो दिवमिवास्पृशत् ॥ १९
तेषामभ्यागतानां स राजा राजीवलोचनः ।
व्यादिदेशान्नपानानि शय्याश्चाप्यतिमानुषाः ॥ २०
वाहनानां च विविधाः शालाः शालीक्षुगोरसैः ।
उपेताः पुरुषव्याघ्र व्यादिदेश स धर्मराट् ॥ २१
तथा तस्मिन्महायज्ञे धर्मराजस्य धीमतः ।
समाजग्मुर्मुनिगणा बहवो ब्रह्मवादिनः ॥ २२
ये च द्विजातिप्रवरास्तत्रासन्पृथिवीपते ।

कान)नं. — After 14, T G read 16^{ab}.

15 D$_{n1}$ missing (cf. v. l. 1). K$_5$ D$_1$ om. 15 (cf. v. l. 13). — ^{a}) K$_1$ B$_{1.3-5}$ D (D$_1$ om. ; D$_{n1}$ missing) अंतःपुराणां ; K$_{2.4}$ ततः पुराणि. K$_1$ राजानं ; K$_2$ राज्ञा च ; B$_4$ राज्ञां तु. — ^{b}) K$_{1.4}$ B$_5$ D$_{2-6}$ -समी(K$_4$ B$_5$ °मे)युषां (for -निवासिनाम्). B$_1$ नानादेशमुपेयुषां. — Ś$_1$ K$_4$ om. (? hapl.) 15^{c}–16^{b}. K$_2$ om. 15^{d}–16^{a}. — ^{d}) T$_2$ G$_2$ यत्र यत्र ; G$_1$ यत्र तत्र (for तत्र तत्र).

16 D$_{n1}$ missing (cf. v. l. 1). Ś$_1$ K$_4$ om. 16^{ab} ; K$_2$ om. 16^{a} (for all, cf. v. l. 15). T G read 16^{ab} after 14. — ^{a}) G$_3$ तु (for च). — ^{b}) B$_4$ क्षत्रियानां (sic) ; D$_3$ नानादेशं (for °देश-). K$_{1.3}$ D$_{1-5}$ -समीयुषां D$_6$ -समीयुगान् (sic) ; T$_2$ G$_3$ -निवासिनां (for -समेयुषाम्). B$_1$ नानादेशमुपेयुषां. — ^{c}) K$_1$ B$_{1.3-5}$ D (except D$_1$; D$_{n1}$ missing) कौंतेयो ; K$_2$ बीभत्सुर् ; G$_2$ धर्मात्मा (for भीमः स). K$_3$ T G$_3$ च ; K$_{4.5}$ D$_1$ तु (for स). — ^{d}) Ś$_1$ K$_3$ विहितांस्तान्यनेकशः ; K$_1$ B$_{1.3-5}$ D$_{c1}$ D$_{2-6}$ विधिवत्तान्य° ; K$_{2.4}$ विधिना तान्य° ; K$_5$ D$_1$ सविता नान्य° (sic).

17 D$_{n1}$ resumes. G$_3$ om. 17^{a}–19^{b}. — ^{b}) K$_3$ दूतं (for दूतान्). — ^{c}) K$_{1.2}$ B$_{1.5}$ D$_{n1}$ D$_{2-5}$ महाबाहो (for °राज). — ^{d}) B$_1$ D$_{c1}$ -कारिणां ; G$_1$ -कर्मणः.

18 G$_3$ om. 18 (cf. v. l. 17). — ^{a}) K$_1$ प्रियार्थे. D$_{5.6}$ कुरूणां तम् (for कुरुपतेर्). — ^{b}) D$_{c1}$ आजेयुर् (sic) (for आययुर्). D$_3$ नृपसत्तम. D$_6$ आयुर्नृपतिसत्तमाः. — ^{d}) Ś$_1$ K$_3$ स्त्रियो यानायुधानि च.

19 G$_3$ om. 19^{ab} (cf. v. l. 17). — ^{a}) K$_1$ निर्विशितां ; K$_2$ निसंचतां ; K$_3$ °विंशतां ; K$_4$ D$_1$ °वसतां ; D$_{5.6}$ °वशतां (for °विशतां). K$_{2.4}$ तत्र (for तेषु). — ^{b}) K$_5$ रुचिरेषु (for शिबि°). K$_1$ B$_{1.3-5}$ D (except D$_1$) महात्मनां (for सहस्रशः). — ^{c}) K$_3$ नंदतः ; K$_4$ B$_4$ D$_{c1}$ T G$_{1.2}$ नदतः. — ^{d}) Ś$_1$ K$_{3.5}$ D$_1$ अथ (for इव). K$_1$ B$_{1.3-5}$ D$_{c1}$ D$_{n1}$ D$_{2-6}$ G$_3$ दिवस्पृगभवत्स्वनः. — After 19, T G ins. :

162* प्रत्युद्गम्य नमस्कृत्य ब्राह्मणांश्च न्यवेदयत् ।

20 ^{a}) Ś$_1$ K$_{2.4.5}$ G$_3$ M$_{1-3}$ चाभ्यागतानां (for अभ्या°). Ś$_1$ K$_{1.5}$ B$_{1.3-5}$ D च ; K$_{2.4}$ तु (for स). — ^{b}) Ś$_1$ K$_3$ D$_1$ राज्ञां (for राजा). K$_1$ B$_{1.3-5}$ D$_{c1}$ D$_{n1}$ D$_{2-6}$ स राजा कु(B$_4$ °जन्कु)रुवर्धनः ; G$_3$ नानादेशनिवासिनां (= 15^{b}). — ^{d}) D$_1$ om. [अ]पि. K$_5$ B$_{4.5}$ [अ]तीव- ; G$_{1.3}$ M [अ]तीत- (for [अ]प्यति-). Ś$_1$ K$_3$ शय्याश्चातीवशोभनाः ; K$_{2.4}$ समाश्वास्य स(K$_2$ म)हानुगान् ; T G$_2$ शय्याश्च प्रीतमानसः (G$_2$ °साः).

21 ^{a}) Ś$_1$ अशनानां (for वाहनानां). B$_{3.4}$ M$_{2-4}$ विविधां (for °धाः). K$_3$ ब्राह्मणानां च विदिता. — ^{b}) D$_{c1}$ corrupt. Ś$_1$ K$_{3.5}$ विद्याः ; B$_{3.4}$ शालां ; M$_1$ धान्य- ; M$_{2-4}$ यव- (for शालाः). — ^{c}) D$_1$ T G -व्याघ्रो ; M -व्याघ्रान् (for -व्याघ्र). K$_1$ B$_{1.3-5}$ D$_{c1}$ D$_{n1}$ D$_{2-6}$ उपेता (B$_{3.4}$ °पेतां ; D$_6$ °पैता) भरतश्रेष्ठो. — ^{d}) D$_6$ व्याधिदेशे (sic) (for व्यादिदेश). K$_3$ [अ]थ ; K$_4$ च (for स). — After 21, T G ins. :

163* वर्णाः पृथक्संनिविष्टा ह्युत्तरोत्तरपूजिताः ।

22 ^{a}) D$_3$ चास्मिन्महा- ; Cv तस्यानुगा.

23 ^{a}) B$_4$ तु (for च). — ^{b}) K$_{2.4}$ D$_1$ पृथिवीतले (for °पते). — ^{c}) G$_3$ समागतान् (for °जग्मुः).

समाजग्मुः सशिष्यांस्तान्प्रतिजग्राह कौरवः ॥ २३
सर्वांश्च ताननुययौ यावदावसथादिति ।
स्वयमेव महातेजा दम्भं त्यक्त्वा युधिष्ठिरः ॥ २४
ततः कृत्वा स्थपतयः शिल्पिनोऽन्ये च ये तदा ।
कृत्स्नं यज्ञविधिं राजन्धर्मराज्ञे न्यवेदयन् ॥ २५
तच्छ्रुत्वा धर्मराजः स कृतं सर्वमनिन्दितम् ।
हृष्टरूपोऽभवद्राजा सह भ्रातृभिरच्युतः ॥ २६

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

८७

वैशंपायन उवाच ।
तस्मिन्यज्ञे प्रवृत्ते तु वाग्मिनो हेतुवादिनः ।
हेतुवादान्बहून्प्राहुः परस्परजिगीषवः ॥ १
ददृशुस्तं नृपतयो यज्ञस्य विधिमुत्तमम् ।
देवेन्द्रस्येव विहितं भीमेन कुरुनन्दन ॥ २
ददृशुस्तोरणान्यत्र शातकुम्भमयानि ते ।

C. 14. 2538
B. 14. 85. 29
K. 14. 86. 29

Ś$_1$ K$_{1.2.4}$ D$_{1.2.4.5}$ M$_1$ सशिष्यास्. D$_1$ ते (for तान्). — ^{d}) K$_1$ कौरव; B$_3$ कौरवाः.

24 ^{a}) Ś$_1$ K$_{1.3}$ स सर्वांस् (for सर्वांश्च). D$_{c1}$ अभ्यययौ (for अनु°). K$_5$ सर्वांश्चैतानुपादाय; B$_{3.4}$ °स्तानभ्यनुययौ. — ^{b}) K$_{2.4}$ corrupt. K$_5$ यथा च (for यावद्). K$_1$ B$_{1.3-5}$ D$_{c1}$ D$_{n1}$ D$_{2.4-6}$ यावदावसथान्प्र- (B$_4$ D$_{c1}$ °नि)ति; D$_3$ ये च सस्थान्प्रतिष्ठितः; G$_3$ यावदावसुधांतिकः. — ^{c}) K$_3$ T$_1$ महाराज; T$_2$ G$_1$ °राजो (for °तेजा). — ^{d}) G$_3$ M$_1$ डंभं (for दम्भं).

25 ^{a}) D$_6$ कृता (for कृत्वा). K$_1$ स्थापतयः; K$_{2.4}$ च प° (for स्थप°). G$_3$ कृत्वा स्थपतयः शीघ्रं. — ^{b}) G$_2$ [ऽ]न्यच् (for ऽन्ये). K$_{2.4}$ G$_3$ ते; T G$_{1.2}$ यत् (for ये). Ś$_1$ K$_3$ D$_1$ मानवाः (for ये तदा). — ^{c}) D$_3$ कृष्णं (sic) (for कृत्स्नं). D$_1$ यज्ञं (for यज्ञ-). K$_1$ यज्ञविधिवद् (hypermetric). K$_1$ B$_{1.3-5}$ D$_{n1}$ D$_{2.3.5}$ राज्ञे; D$_{c1}$ G$_3$ राज्ञो (for राजन्). — ^{d}) Ś$_1$ T धर्मराजो; K$_1$ सर्व**; K$_{2.4}$ G$_{1.2}$ धर्मराजे; B$_{3-5}$ °जाय; D$_{c1}$ °राज; D$_{n1}$ °ज्ञाय; D$_{5.6}$ °राज्ञो. K$_{1-3.5}$ B$_3$ D$_{n1}$ D$_{1-3.6}$ T$_1$ G$_{2.3}$ न्यवेदयत्.

26 ^{a}) K$_{2.4}$ तं दृष्ट्वा; D$_1$ ततः श्रुत्वा (hypermetric) (for तच्छ्रुत्वा). K$_{2.4.5}$ धर्मराजा. Ś$_1$ K$_3$ D$_1$ च; B$_{1.3-5}$ D$_{c1}$ D$_{n1}$ D$_{3-6}$ तु (for स). — ^{b}) K$_1$ सर्वे (sic); D$_6$ एव (for सर्वम्). Ś$_1$ K$_3$ D$_1$ अरिंदम; K$_{1.4}$ B$_{1.3-5}$ D$_{c1}$ D$_{n1}$ D$_{2-6}$ अतंद्रितः; K$_5$ अनिंदितः. — D$_6$ om. from 26^c up to 14. 87. 2^d. — ^{c}) K$_5$ राजन् (for राजा). — After 26^c, D$_1$ ins.:

164* श्रीमन्नामा च भवतु जनानां पुण्यदः प्रभुः ।

— D$_5$ om. 26^d–14. 87. 1^c. — ^{d}) Ś$_1$ lacuna; K$_2$ उच्यते; K$_4$ अच्युते; D$_{n1}$ आदृतः; G$_1$ अर्चितः (for अच्युतः).

Colophon om. in K$_1$ B$_{1.3-5}$ D$_{n1}$ D$_{2-6}$. — *Adhy. name :* K$_5$ यज्ञायतननिर्माणं; D$_1$ यज्ञसंधिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : Ś$_1$ 110; T$_1$ 73; T$_2$ G$_{1.2}$ 72; G$_3$ 83; M$_{1.4}$ 67; M$_{2.3}$ 71; M$_4$ (*inf. lin.*) 87.

87

☞ B$_2$ is not collated for this adhy.

1 D$_6$ om. 1–2; D$_5$ om. 1^{abc} (for both, cf. v. l. 14. 86. 26). — ^{a}) D$_1$ अस्मिन्. — ^{b}) G$_1$ ननु; M$_2$ ब्रह्म- (for हेतु-). — ^{c}) D$_1$ देव- (for हेतु-). K$_1$ अयन् (sic) (for बहून्). K$_{1.2.4.5}$ B$_{1.3-5}$ D$_{n1}$ D$_{1-4}$ आहुः (for प्राहुः). D$_{c1}$ हेतुवादानुकालात्तु. — ^{d}) K$_6$ -जयैषिणः (for -जिगीषवः).

2 D$_6$ om. 2 (cf. v. l. 1). B$_{1.3-5}$ D$_{c1}$ om. 2^{ab}. — ^{a}) K$_{2.3}$ D$_{n1}$ G$_3$ ते (for तं). — ^{c}) D$_3$ च; D$_5$ [ए]व (for [इ]व). T G$_1$ महितं (for वि°). — ^{d}) K$_1$ B$_{1.3-5}$ D (except D$_1$; D$_6$ om.) भीमसेनेन भारत. — After 2, G$_2$ reads 5^{ab}.

3 Ś$_1$ K$_3$ om. 3^{ab}. — ^{b}) D$_1$ शातकौंभ-. B$_4$ G$_3$

C. 14. 2539
B. 14. 85. 29
K. 14. 86. 29

शय्यासनविहारांश्च सुबहून्रत्नभूषितान् ॥ ३
घटान्पात्रीः कटाहानि कलशान्वर्धमानकान् ।
न हि किंचिदसौवर्णमपश्यंस्तत्र पार्थिवाः ॥ ४
यूपांश्च शास्त्रपठितान्दारवान्हेमभूषितान् ।
उपक्लृप्तान्यथाकालं विधिवद्भूरिवर्चसः ॥ ५
स्थलजा जलजा ये च पशवः केचन प्रभो ।
सर्वानेव समानीतांस्तानपश्यन्त ते नृपाः ॥ ६
गाश्चैव महिषीश्चैव तथा वृद्धाः स्त्रियोऽपि च ।
औदकानि च सत्त्वानि श्वापदानि वयांसि च ॥ ७
जरायुजान्यण्डजानि स्वेदजान्युद्भिदानि च ।
पर्वतानूपवन्यानि भूतानि ददृशुश्च ते ॥ ८
एवं प्रमुदितं सर्वं पशुगोधनधान्यतः ।
यज्ञवाटं नृपा दृष्ट्वा परं विस्मयमागमन् ।
ब्राह्मणानां विशां चैव बहुमृष्टान्नमृद्धिमत् ॥ ९
पूर्णे शतसहस्रे तु विप्राणां तत्र भुञ्जताम् ।
दुन्दुभिर्मेघनिर्घोषो मुहुर्मुहुरताड्यत ॥ १०

च (for ते). — ^{c}) B3. 4 Dc1 M -विकारांश्च (for -विहा°). — ^{d}) Ś1 D1 बहुरत्नविभूषितान्; K3 बहुरत्नान्वि°; K5 बहूनथ वि°; B1. 3–5 Dn1 D2–6 सुबहूञ्जन(B1 3–5 °श्रत्न)संचयान्; Dc1 बहून्रत्नस्य संचयान्.

4 Ś1 K3 G1 om. (hapl.) 4^{a}–5^{b}. D6 om. 4^{ab}. B5 partly damaged. — ^{a}) K1 जय-; K5 M4 (*inf. lin.*) घंटान्; B3 घटं; B4 घट-; D3 घटाः (for घटान्). K5 D1. 4 M4 कटाहांश्च; M1 कटापानि (for °हानि). K2. 4 वरान्पात्रकटाहा(K2 °हां)श्च. — ^{b}) B1. 2 कलसान्. K2 वर्धकानने. — K2. 4 om. 4^{cd}. — ^{c}) K5 D1 T1 G3 M ते (for हि). — ^{d}) K1 corrupt. B1. 3–5 Dc1 Dn1 D2–4 अपश्यन्वसुधाधिपाः; D5. 6 °द्वसुधाधिपः.

5 Ś1 K3 G1 om. 5^{ab} (cf. v. l. 4). G2 reads 5^{ab} after 2. — ^{a}) K5 B3–5 T2 G3 -विहितान् (for -पठि°). — ^{b}) K1 आसा*न्; T आयतान्; G3 M **C**v तारवान् (for दा°). — ^{c}) K2. 4 -तृप्तान्; K5 S -क्षिप्तान् (for -क्लृप्तान्). K3 यथाकाले; K5 D5. 6 °कामं (for °कालं). — ^{d}) Dc1 विधिं च; S विविधान् (for विधिवद्). B5 भूत- (for भूरि-). K1 -वर्चसा; K3 -तेजसा; K5 G3 -तेजसः.

6 ^{a}) K1 स्थूलजा तलजा ये च; G2 स्थलजाञ्जलजांश्चैव. — ^{b}) G3 पशवो ये च संभृताः. — ^{c}) B3 सर्व एव; Dc1 सर्वाणीव (for °नेव). D5. 6 समानेतान्. — ^{d}) K5 वै नृपाः; G3 भूमिपाः (for ते नृपाः). K1 रथस्थं तत्र ते नृपाः; K2. 4 T G1. 2 तानपश्यंस्ततो नृपाः; B1. 3–5 D (except D1) अपश्यंस्तत्र ते नृपाः (B4 भारत).

7 ^{a}) K2. 4 गावश्च (for गाश्चैव). K2. 4 Dn1 महिषी; B3 महिषांश्च. — ^{b}) K1. 4. 5 B1. 3–5 D M वृद्ध- (for वृद्धाः). — D4 reads 7^{c}–8^{b} on marg. — ^{cd}) K2. 4 D4 उदकानि; K5 औदक्यानि. D1 om. (hapl) च सत्त्वानि श्वापदानि. Ś1 K3 पयांसि (for व°).

8 D4 reads 8^{ab} on marg. B5 partly damaged. — ^{a}) K1 B1. 3. 4 Dc1 Dn1 D2. 3. 5. 6 जरायुजांडजाता(B3. 4 Dc1 °दी)नि. — ^{b}) K2. 4 D4 श्वापदानि (for स्वेदजानि). Ś1 K3 [औ]द्भिजानि; Dn1 D1. 6 T2 [उ]द्भिजानि (for °दानि). — ^{c}) K2 corrupt. Ś1 पार्वतानूप-; D1 पर्वताभूय-; T पार्वतान्यक्ष-; G1 पर्वतान्यथ; G2 °नौप-; G3 पार्वतान्युप- (for पर्वतानूप-). K4 -वासीनि; K5 Dn1 D2. 4–6 -जातानि; Dc1 -धान्यानि (for -वन्यानि). K1 D3 पर्वतारूपजातानि; B1. 3. 4 पार्वतानूपधान्यानि; M1 वर्ततानीव धान्यानि; M2. 3 सर्वतो नृपधान्यानि; M4 पर्वतान्नृपधान्यानि. — ^{d}) D1 om. भूतानि. Ś1 K3 वै (for ते). — After 8, G3 ins. :

165* सर्वे राजन्यथान्यायमानीता नृपशासनात् ।

9 ^{a}) K2 च (for प्र-). S (except G3) एवं प्रमुदिताः सर्वे. — ^{b}) B3 om. गोधन. K2. 4 बहुशो; B1. 4 Dc1 पशुतो (for पशुगो-). — B5 partly damaged. — ^{c}) Ś1 यज्ञवाटे; G3 °वाटान्. — ^{d}) K1 D (except Dc1 D1) आगताः; B4 आययुः (for आगमन्). — After 9^{d}, K5 D4 (marg. *sec. m.*) T G ins. :

166* अनिशं दीयते च स्म तत्र भोज्यं पृथग्विधम् ।

[D4 [अ]सिंस्; G3 [अ]स्य (for स्म).]

— ^{e}) G3 ब्राह्मणेभ्योतिथिभ्यश्च. — ^{f}) K2. 4 Dc1 D1 बहुमिष्टान्नम्. D3 बहुभिर्मृष्टमृद्धिमत; T G1 ब्रह्मनिष्ठास(G1 न)मृद्धिमत्; M **C**v बहुनिष्ठान्नमृद्धिमत्.

10 ^{a}) K5 द्वे (for तु). D3 पूर्णं शतसहस्रं तु. — ^{b}) K1 भुंजत; D6 भुंजते; G3 चाश्नतां. — ^{c})

विननादासकृत्सोऽथ दिवसे दिवसे तदा।
एवं स ववृते यज्ञो धर्मराजस्य धीमतः ॥ ११
अन्नस्य बहवो राजन्नुत्सर्गाः पर्वतोपमाः ।
दधिकुल्याश्च ददृशुः सर्पिषश्च ह्रदाञ्जनाः ॥ १२
जम्बूद्वीपो हि सकलो नानाजनपदायुतः ।
राजन्नदृश्यतैकस्थो राज्ञस्तस्मिन्महाक्रतौ ॥ १३
तत्र जातिसहस्राणि पुरुषाणां ततस्ततः ।
गृहीत्वा धनमाजग्मुर्बहूनि भरतर्षभ ॥ १४
राजानः स्रग्विणश्चापि सुमृष्टमणिकुण्डलाः ।
पर्यवेषन्द्विजाग्र्यांस्ताञ्शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १५
विविधान्यन्नपानानि पुरुषा येऽनुयायिनः ।
तेषां नृपोपभोज्यानि ब्राह्मणेभ्यो ददुः स्म ते ॥ १६ C. 14. 2552 B. 14. 85. 42 K. 14. 86. 42

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

Dc1 -निर्घोषा. Ś1 दुंदुभिर्घोषनिर्घोषैर्; K3 यदुभिर्घोषनिर्वोषो. — d) D1 om. one मुहुर्. Ś1 K3 D1 अवाद्यत; D5.6 अजायत (for अताड्यत).

11 a) Ś1 K3 स कृत्स्नो (for [अ]सकृत्सो). K4 सोद्य; B1.3–5 Dn1 D2–6 चापि; Dc1 चाथ (for सोऽथ). — b) B1.3–5 Dc1 Dn1 D2–5 गते; D6 G3 M1–3 तथा (for तदा). D1 दिशश्च प्रदिशस्तथा. — c) K5 Dn1 प्र- (for स). Ś1 Dc1 T2 G3 ववृधे (for °ते).

12 a) B1.3–5 D सुब(Dc1 सब-; D1 तु ब)हून् (for बहवो). — b) D1 corrupt. Ś1 K3 राशयः; Cv उत्सर्गाः (as in text). K1.2.4 B1.3–5 Dc1 Dn1 D2–6 G3 उत्स(G3 संस)र्गान्पर्वतोपमान्; K5 पर्वतोच्छ्रिता इव (submetric). — d) K1 D6 ह्रदाञ्जनान् (sic); K2.4 महाह्रदाः; D2–4 ह्रदा जनाः; M1 तथा जनाः (for ह्रदाञ्जनाः). Ś1 K3 D1 जनाः सर्पिर्ह्रदांस्तथा; T1 G2.3 सर्पिषां च महाह्रदान्.

13 a) Some MSS. जंबुद्वीपो. Dc1 [ऽ]ति- (for हि). K4 कमलो (sic) (for सकलो). — b) Ś1 -समायुतः; G3 -पदो जनः (for -पदायुतः). — c) K3.5 corrupt. K1 Dc1 D2 [ए]कस्थौ (sic); K2 °स्थे; G3 °स्था. — d) K3.5 T G तस्य (for तस्मिन्). B1.3–5 D (except D1) राज्ञस्तस्य महामखे.

14 a) Ś1 K3.5 Dn1 D1–6 जाती-; K1 राजा (sic); B1 Dc1 यामी-; G2.3 ज्ञाति- (for जाति-). — b) Dc1 समंततः; D1 नभस्ततः (sic) (for ततस्ततः). — c) B5 damaged. G3 आजह्रुर् (for आजग्मुर्). K1 B1.3 D (except D1) गृहीत्वा भाजनाञ्जग्मुर्; B4 °त्वा तान्समाजग्मुर्. — d) B3 गृहीत्वा (for बहूनि). K5 बहूनि पुरुषर्षभाः.

15 a) B5 damaged. Ś1 स्रग्विनश्. K2.4.5 T G1 चैव; B3 सर्वे (for चापि). K1 B1.4 D (except D1) स्रग्विण(K1 Dc1 °ग्विन)श्चैव ते सर्वे. — b) K1 सुमिष्ट-; K3 समृष्ट-; D6 सुवृष्टि-; G3 प्रमृष्ट- (for सु°). — B5 om. 15^c–16^b. — c) K2 corrupt. Ś1 K3 M3 पर्यवेशन्; K1 °वेषद् (for °वेषन्). Ś1 K5 द्विजाग्र्याणां; K1 B1.3.4 Dc1 Dn1 D2.6 °तींस्ताञ्; K3 °ग्र्याश्च; K4 D1 °ग्राणां (for °ग्र्यांस्ताञ्).

16 B5 om. 16^{ab} (cf. v. l. 15). — b) Dc1 [ऽ]न्नदायिनः; M2 नृयायिनः (for ऽनुया°). — c) K1 इति वै (hypermetric); B1.3–5 D (except D1) ते वै (for तेषां). K2 B1.3 D1 S (except T2) -भोग्यानि (for -भोज्यानि). — d) Ś1 K1 D2–5 ब्राह्मणानां (for °णेभ्यो). Ś1 K3.4 B4 D5 G3 सह; K1 B1.3.5 D2–4 T2 च ह; Dc1 स्म ह (for स्म ते). D6 ब्रह्मणां नारदश्च ह (sic).

Colophon om. in K4 B4. — *Adhy. name:* K2 D1 यज्ञसमृद्धिः; K5 यज्ञविभूतिः; B3 अश्वानुसारं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś1 111; Dn1 86; D4 80; T1 74; T2 G1.2 73; G3 84; M1 78; M2.3 72; M4 68; M4 (*inf. lin.*) 88.

८८

C. 14. 2553
B. 14. 86. 1
K. 14. 87. 1

वैशंपायन उवाच ।
समागतान्वेदविदो राज्ञश्च पृथिवीश्वरान् ।
दृष्ट्वा युधिष्ठिरो राजा भीमसेनमथाब्रवीत् ॥ १
उपयाता नरव्याघ्रा य इमे जगदीश्वराः ।
एतेषां क्रियतां पूजा पूजार्हा हि नरेश्वराः ॥ २
इत्युक्तः स तथा चक्रे नरेन्द्रेण यशस्विना ।
भीमसेनो महातेजा यमाभ्यां सह भारत ॥ ३
अथाभ्यगच्छद्गोविन्दो वृष्णिभिः सह धर्मजम् ।
बलदेवं पुरस्कृत्य सर्वप्राणभृतां वरः ॥ ४
युयुधानेन सहितः प्रद्युम्नेन गदेन च ।
निशठेनाथ साम्बेन तथैव कृतवर्मणा ॥ ५
तेषामपि परां पूजां चक्रे भीमो महाभुजः ।
विविशुस्ते च वेश्मानि रत्नवन्ति नरर्षभाः ॥ ६
युधिष्ठिरसमीपे तु कथान्ते मधुसूदनः ।
अर्जुनं कथयामास बहुसंग्रामकर्शितम् ॥ ७
स तं पप्रच्छ कौन्तेयः पुनः पुनररिंदमम् ।
धर्मराड् भ्रातरं जिष्णुं समाचष्ट जगत्पतिः ॥ ८
आगमद्द्वारकावासी ममाप्तः पुरुषो नृप ।

88

☞ B_2 is not collated for this adhy.

1 K_4 D_1 om. the ref. —^{a}) M_{2-4} आगतान्वेदविदुषो. —^{b}) T $G_{1.2}$ पृथिवीधरान्. —^{d}) K_1 $B_{1.3-5}$ D (except D_1) अभाषत (for अथाब्रवीत्).

2 ^{a}) K_1 B_4 D_{c1} D_1 उपायाता; G_3 उपागता (for उपयाता). $\acute{S}_1$ K_{2-4} D_{c1} D_1 T_1 G_3 नरव्याघ्र —^{b}) B_1 D_{2-5} एते (for इमे). $\acute{S}_1$ $K_{2.4}$ D_1 जगतीश्वराः; $K_{1.3.5}$ $B_{1.3-5}$ D_{c1} D_{n1} D_{2-6} T G पृथिवीश्वराः. — K_3 om. (? hapl.) 2^{cd}. —^{c}) G_3 एतेभ्यः (for °षां). D_1 क्रियते. —^{d}) K_1 D_{c1} पूजार्हान् (for °र्हा). $K_{1.2.4}$ $B_{1.3-5}$ D_{c1} D_{n1} D_{2-4} नराधिपाः (K_1 °पान्); K_5 जनेश्वराः (for नरे°). $D_{5.6}$ हार्दिक्येन नराधिपाः.

3 ^{a}) $\acute{S}_1$ K_3 तत् (for स). K_2 D_4 T_1 तदा (for तथा). —^{b}) D_1 नरेण च (for नरेन्द्रेण). D_3 यशस्विनां; T $G_{1.2}$ तपस्विना (for यश°). —^{c}) K_3 D_6 महाराज (for °तेजा). —^{d}) $\acute{S}_1$ K_{2-5} D_1 कौरव (K_4 D_1 °वः); K_1 $B_{1.3-5}$ D_{c1} D_{n1} D_{2-6} पांडवः (for भारत).

4 ^{a}) K_1 corrupt. D_{c1} [अ]भ्यागच्छद्. —^{b}) $K_{2.4}$ धर्मजः (for °जम्). — After 4^b, $M_{2.3}$ ins.:

167* यज्ञेशो यज्ञपुरुषः सर्ववेदान्तवेदितः ।
देवाश्च मुनयो विप्रा मनसा वन्द्य केशवम् ।
प्रत्युत्थितास्ततस्तत्र प्रविवेश स माधवः ।

—^{c}) G_3 बलभद्रं (for °देवं). —^{d}) D_1 -शस्त्र- (for -प्राण-). $\acute{S}_1$ D_6 G_2 M वरं. K_3 सर्वे प्राणभृतं वरं.

5 ^{c}) K_5 निषठेन; D_1 निशधेन; T_1 °तेन (for °ठेन). $\acute{S}_1$ K_3 च (for [अ]थ). $K_{1.5}$ $B_{3.4}$ $D_{2.3}$ शांबेन; K_4 सांत्वेन (for साम्बेन). $D_{4.6}$ निशठेनोष्णकेनाथ. —^{d}) D_4 सांबेन; D_6 सोवेण (sic) (for तथैव). $D_{1.3}$ -कर्मणा (for -व°).

6 ^{b}) $K_{2.4}$ D_{n1} D_{2-6} महारथः; K_5 महानुजः; $B_{1.3-5}$ D_{c1} T_2 महाबलः (for °भुजः). —^{c}) K_5 M_4 [ऽ]थ; G_3 [ऽ]पि (for च). —^{d}) D_{c1} रत्नवंतो. K_1 D (except D_{c1} D_1) च सर्वशः (for नरर्षभाः).

7 ^{a}) D_6 -शमयितुं (sic); $M_{2.3}$ -समीपेषु (for °पे तु). —^{d}) $K_{1.3.5}$ B_{3-5} D_{n1} D_{2-4} -कर्षितं; B_1 -वर्जितं; $D_{5.6}$ -को(D_5 -के)चितं; T_1 G_2 -कर्शिनं (for -कर्शितम्).

8 ^{a}) B_3 तु (for तं). —^{b}) $K_{2.4}$ D_1 G_3 अरिंदम; K_5 B_4 $D_{5.6}$ T $G_{1.2}$ °दमः. —^{c}) K_3 D_1 विष्णुं (for जिष्णुं). K_1 $B_{1.3-5}$ D_{c1} D_{n1} D_{2-6} धर्मजः शक्रजं जिष्णुं. —^{d}) $K_{2.4}$ S स चाचष्ट; B_1 तमा°; D_{c1} तथा° (for समा°).

9 Before 9, $\acute{S}_1$ $K_{3.5}$ $B_{3.4}$ D_1 T $G_{1.2}$ M ins. वासुदेव उवाच; $K_{2.4}$ G_3 श्रीकृष्ण उ°. —^{a}) $\acute{S}_1$ K_3 B_1 M_4 अगम(B_1 °च्छ)द्; K_5 आगतो. K_4 आगमद्वारकां कश्चिन्. —^{b}) $K_{1.3}$ B_4 $D_{1.6}$ C_v समासः; T_1 तवाप्तः. K_2 पुरुषोत्तम; $D_{1.3}$ T G_1 °षो नृपः. —^{c})

योऽद्राक्षीत्पाण्डवश्रेष्ठं बहुसंग्रामकर्शितम् ॥ ९
समीपे च महाबाहुमाचष्ट च मम प्रभो ।
कुरु कार्याणि कौन्तेय हयमेधार्थसिद्धये ॥ १०
इत्युक्तः प्रत्युवाचैनं धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
दिष्ट्या स कुशली जिष्णुरुपयाति च माधव ॥ ११
तव यत्संदिदेशासौ पाण्डवानां बलाग्रणीः ।
तदाख्यातुमिहेच्छामि भवता यदुनन्दन ॥ १२
इत्युक्ते राजशार्दूल वृष्ण्यन्धकपतिस्तदा ।
प्रोवाचेदं वचो वाग्मी धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ॥ १३
इदमाह महाराज पार्थवाक्यं नरः स माम् ।
वाच्यो युधिष्ठिरः कृष्ण काले वाक्यमिदं मम ॥ १४
आगमिष्यन्ति राजानः सर्वतः कौरवान्प्रति ।
तेषामेकैकशः पूजा कार्येत्येतत्क्षमं हि नः ॥ १५
इत्येतद्वचनाद्राजा विज्ञाप्यो मम मानद ।
न तदात्ययिकं हि स्याद्यदर्घ्यानयने भवेत् ॥ १६
कर्तुमर्हति तद्राजा भवांश्चाप्यनुमन्यताम् ।

C. 14. 2569
B. 14. 86. 17
K. 14. 87. 17

K_2 S (except T_2 G_2) सो (for यो). K_1 पांडवश्रेष्ठ- — ^{d}) $K_{1.3.5}$ $B_{1.3-5}$ Dn_1 D_{2-4} -कर्षितं ; $D_{5.6}$ -कोविदं (for -कर्शितम्).

10 ^{a}) $K_{2.4}$ B_5 तु ; K_3 हि ; M_1 स (for च). $Ś_1$ K_5 महाबाहुः ; $K_{2.4}$ $D_{1.3}$ °बाहो. — ^{b}) $K_{2.4.5}$ Dn_1 स(K_2 म)माचष्ट (for आचष्ट च). $Ś_1$ K_3 B_{3-5} स मम ; B_1 $G_{1.2}$ मम स ; Dc_1 T मम च (by transp.). K_6 प्रभुः. D_1 पार्थसंग्रामकर्शितं (cf. 7^d ; 9^d) ; G_3 आचष्ट समुपागतं ; M आचष्टे मम स प्रभो. — ^{c}) D_1 गुरु- (for कुरु). $B_{3.4}$ कर्माणि (for कार्याणि). $Ś_1$ K_3 सर्वाणि ; D_1 कौंतेयो (for °य).

11 B_5 partly damaged. — ^{a}) $Ś_1$ K_3 Dc_1 T $G_{1.3}$ [इ]दं (for [ए]नं). — ^{b}) $Ś_1$ K_3 D_1 कुरुराजो (for धर्म°). — ^{c}) $B_{4.5}$ Dc_1 [अ]द्य (for स). K_{2-4} D_4 कुशलो. — ^{d}) $K_{1.3-5}$ $B_{1.3-5}$ D (except D_3) G_2 उपायाति. K_2 Dc_1 [इ]व ; T G स्म (for च).

12 ^{a}) K_1 Dn_1 D_{2-3} यदिदं ; K_4 यच्च ते ; $B_{1.3-5}$ Dc_1 यदयं (for तव यत्). $Ś_1$ K_3 $D_{5.6}$ [अ]थ ; K_1 B_1 Dn_1 D_{2-4} M_3 [अ]स्मिन् ; Dc_1 [आ]दौ (for [अ]सौ). K_2 यच्च ते संदिदेशाजौ ; T_1 G_1 तव यत्संदिदेशानः. — D_1 om. 12^c–15^d. — ^{c}) $K_{2.4}$ corrupt. K_1 Dn_1 D_{2-6} तदाज्ञातम् ; K_5 $B_{1.3-5}$ Dc_1 M_4 °ख्यातम् ; G_3 तदा श्रोतुम् (for तदाख्यातुम्). $Ś_1$ K_3 एतदाख्यातु(K_3 °त)मिच्छामि. — ^{d}) K_4 भवतो ; D_3 °तां.

13 D_1 om. 13 (cf. v. l. 12). B_5 partly damaged. — ^{a}) K_1 $B_{1.3.4}$ D (D_1 om.) इत्युक्तो धर्मराजेन ; G_3 M_3 °क्तो राजशार्दूलं (M_3 °लो). — ^{b}) B_5 -पतिं ; D_6 -पितुस् (sic). — ^{d}) K_3 $M_{3.4}$ धर्मराजं (for धर्मात्मानं).

14 D_1 om. 14 (cf. v. l. 12). — ^{a}) $K_{2.4}$ नरव्याघ्र (for महाराज). — ^{d}) $Ś_1$ पार्थो (for पार्थ-). K_1 Dn_1 D_{2-6} स्मरन्नरः ; $K_{2.4}$ $B_{1.3-5}$ Dc_1 $M_{1.4}$ नरः स हि (K_2 $M_{1.4}$ मा ; K_4 मे) ; K_5 नरस्तदा ; T_1 G_1 नरेश्वर ; T_2 स्मरन्सखा ; G_2 जनेश्वर ; G_3 ममानघ (for नरः स माम्). — ^{c}) $Ś_1$ K_3 चोद्यो ; $K_{2.4}$ T_1 व(T_1 वा)चो ; G_3 वेद्यो (for वाच्यो). M_2 युधिष्ठिरं. Cv यद्वाच्यं भवता कृष्ण. — ^{d}) K_2 अथाब्रवीत् ; $D_{3.5.6}$ अरिंदम (for इदं मम).

15 D_1 om. 15 (cf. v. l. 12). — ^{b}) G_3 सर्वशः. K_5 पुनः (for प्रति). $Ś_1$ K_3 करानादाय सर्वशः ; K_1 $B_{1.3-5}$ Dn_1 D_{2-6} सर्वे वै कौरवर्षभ ; Dc_1 सर्वे कौरवनंदन. — ^{c}) K_5 अनेकशः (for एकै°). K_1 $B_{1.3-5}$ D (D_1 om.) प्राप्तानां मह(B_1 Dc_1 D_{2-4} °नामर्ह)तां पूजा (K_1 °जां) ; G_3 तेभ्य एकैकशः पूजां. — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.4}$ Dn_1 D_{2-6} कार्या ह्येतत् ; K_2 कार्यमेतत् ; Dc_1 T_1 कार्यं (T_1 °र्यें) ते तत् (for कार्येत्येतत्). G_3 तत् (for नः). K_5 कार्येत्येताद्धि नः क्षमं.

16 ^{a}) K_5 D_1 तदा (for इति). $K_{2.4}$ T $G_{1.3}$ [ए]तद्वचनं ; K_5 मद्वचनाद् ; D_1 तद्व° (for [ए]तद्व°). — ^{b}) K_2 D_1 विज्ञाप्य ; $D_{3.5}$ विज्ञेयो ; D_6 विज्ञाय (for °प्यो). $K_{2.4}$ वाक्यतः (for मानद). K_1 पूजयामास मानद ; K_5 विज्ञाप्यो माधव त्वया ; D_2 भवांश्चाप्यनुमन्यतां (= 17^b) ; G_2 विज्ञाप्यो मधुसूदन. — ^{c}) M_4 तत् (for न). $Ś_1$ तदात्यायिकं ; T_1 तथात्यधिकं ; M_1 ददत्ययिकं (sic) (for तदात्य°). K_5 वा ; T_1 $G_{1.2}$ M न (for हि). K_1 यथा लौकिकं न स्याद् (submetric) ; $K_{2.4}$ न तदात्ययकं य(K_4 त)स्माद् ; $B_{1.3-5}$ Dn_1 D_{2-6} T_2 यथा चात्ययिकं न स्याद् ; Dc_1 यथा चात्यधिकं तस्य ; D_1 तत्तदाश्वयिकं न स्याद् ; G_3 न ददात्यधिकं तस्माद् ; Cv न तदाप्यधिकं न स्याद्. — ^{d}) K_2 D_1 corrupt. G_3 M_2 [ऽ]भवत् (for भवेत्). K_1 यदृच्छया च रणेभवत् (hypermetric) ; K_4 पार्थानां यततो भवान् ; $B_{1.3-5}$ Dn_1 D_{2-6} यदर्घा(B_1 D_4 यदर्घ्या- ; B_3 यदर्घे- ; D_3

C. 14. 2569
B. 14. 86. 17
K. 14. 87. 17

राजद्वेषाद्विनश्येयुर्नेमा राजन्प्रजाः पुनः ॥ १७
इदमन्यच्च कौन्तेय वचः स पुरुषोऽब्रवीत् ।
धनंजयस्य नृपते तन्मे निगदतः शृणु ॥ १८
उपयास्यति यज्ञं नो मणिपूरपतिर्नृपः ।
पुत्रो मम महातेजा दयितो बभ्रुवाहनः ॥ १९
तं भवान्मदपेक्षार्थं विधिवत्प्रतिपूजयेत् ।
स हि भक्तोऽनुरक्तश्च मम नित्यमिति प्रभो ॥ २०
इत्येतद्वचनं श्रुत्वा धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
अभिनन्द्यास्य तद्वाक्यमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

८९

युधिष्ठिर उवाच ।
श्रुतं प्रियमिदं कृष्ण यत्त्वमर्हसि भाषितुम् ।
तन्मेऽमृतरसप्रख्यं मनो ह्लादयते विभो ॥ १
बहूनि किल युद्धानि विजयस्य नराधिपैः ।

यदर्था· ; D5 lacuna ; D6 यत्तथा)हरणेभवत् ; Dc1 यदर्घाहरणे भवेत्.

17 ^{a}) D1 एवम् (for कर्तुम्). K4. 5 T1 M3 अर्हसि. — ^{c}) B4 Dc1 D1 corrupt. Ś1 K8 राज्ञां द्वेषा(K3 °ष्या)द् ; K2. 4 राज्ञो द्वेषाद् ; T G1. 2 राजदो° ; G3 राजानो न (for राजद्वेषाद्). K1. 3 D2–4 न (K3 D4 हि) नश्येयुर् ; K2 विनश्येरन् ; K4 T G1. 2 M हि नश्येरन् ; Dn1 न पश्येयुर् (for विनश्ये°). B1. 3. 4 (marg.) तद्व्यादिष्टा (B4 °ष्टं) न नश्येरन् ; B5 damaged ; D5. 6 राजद्वेषं न पश्यामि. — ^{d}) M1 इमे (for इमा). K1. 3. 5 B1. 3–5 Dn1 D2–4 पुनः प्रजाः (by transp.); D5. 6 पुनः पुनः.

18 M om. (? hapl.) 18–20. — ^{a}) D5. 6 (also as in text) चात्यति (sic); T G1. 2 आश्वास्य (for अन्यच्च). K2. 4 T2 G1. 2 कौरव्य (for कौन्तेय). G3 भीमसेनं च कौंतेय. — ^{b}) B4 वचनं (for वचः स). D1 पुनर् (for पुरुषो). — ^{d}) G1 तस्मिन् (for तन्मे).

19 M om. 19 (cf. v. l. 18). — ^{a}) Ś1 K3 Dc1 D1 उपस्थास्यति ; B3 उपाया°. K2. 4 राजंस् ; D3 T G यज्ञांस् (for यज्ञं). K2. 4 D1 T G ते ; K5 च ; Dc1 वो (for नो). — ^{b}) B1. 3–5 मणपूर- ; T G मणलूर- (for मणिपूर-). — ^{c}) K2. 4 मे सु· (for मम). — ^{d}) D3 यदितो (by metathesis).

20 M om. 20 (cf. v. l. 19). — ^{a}) K5 मम दैक्षार्थं (sic) (for मदपे°). — ^{b}) K5 corrupt ; Dc1 विधिवत्प्रत्यपूजयत् ; G3 °वत्परिपूजय. — ^{c}) B1. 3–5 D (except D1) स तु ; G1 स ह (for स हि). D1 युक्तो ; D2 रक्तो (for भक्तो). — ^{d}) D3 नित्यमति ; T G1 °प्रति (sic); G2 °प्रियः (for °मिति).

21 ^{a}) K2 D1 [ए]व (for [ए]तद्). — ^{b}) G3 धर्मपुत्रो (for °राजो). — ^{c}) D6 G3 स (for [अ]स्य).

Colophon om. in K4 B3. 4. — *Adhy. name :* K5 अर्जुनसंदेशः ; B1 अश्वानुसारः ; D1 कृष्णवाक्यं ; D5. 6 हयानुसारः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś1 112 ; B5 82 ; Dn1 87 ; D4 81 ; T1 75 ; T2 G1. 2 74 ; G3 85 ; M1. 4 69 ; M2. 3 73 ; M4 (*inf. lin.*) 89. — *Śloka no.* : Dn1 21.

89

☞ B2 is not collated for this adhy.

1 T2 om. the ref. — ^{a}) G1 इमं (for इदं). B3–5 कृत्स्नं (for कृष्ण). — ^{b}) K2 यस् (for यत्). K3. 4 Dc1 भाषितं (for °तुम्). G3 यत्त्वया मम भाषितं. — ^{c}) K3 D1 यन् (for तन्). K1 Dn1 D2–6 -रसं पुण्यं ; K2. 4 -रसप्रभं (for °ख्यं). — ^{d}) Ś1 K1 B3. 5 Dc1 Dn1 D1–5 M1 ह्लादयति ; K3 D6 ह्रादयति ; K5 ह्लादयितुं (for °यते). Ś1 K1. 3–5 B1. 3–5 D M1 प्रभो (for विभो).

2 ^{a}) K2. 4 खलु (for किल). — ^{b}) K2. 4 विजयश्च नराधिप. — ^{c}) Ś1 K3 उवाच स ; D1 उवाच * (for

पुनरासन्हृषीकेश तत्र तत्रेति मे श्रुतम् ॥ २
मन्निमित्तं हि स सदा पार्थः सुखविवर्जितः ।
अतीव विजयो धीमानिति मे दूयते मनः ॥ ३
संचिन्तयामि वार्ष्णेय सदा कुन्तीसुतं रहः ।
किं नु तस्य शरीरेऽस्ति सर्वलक्षणपूजिते ।
अनिष्टं लक्षणं कृष्ण येन दुःखान्युपाश्नुते ॥ ४
अतीव दुःखभागी स सततं कुन्तिनन्दनः ।
न च पश्यामि बीभत्सोर्निन्द्यं गात्रेषु किंचन ।
श्रोतव्यं चेन्मयैतद्वै तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ५
इत्युक्तः स हृषीकेशो ध्यात्वा सुमहदन्तरम् ।
राजानं भोजराजन्यवर्धनो विष्णुरब्रवीत् ॥ ६
न ह्यस्य नृपते किंचिदनिष्टमुपलक्षये ।
ऋते पुरुषसिंहस्य पिण्डिकेऽस्यातिकायतः ॥ ७
ताभ्यां स पुरुषव्याघ्रो नित्यमध्वसु युज्यते । C. 14. 2582 B. 14. 87. 9 K. 14. 88. 9

पुनरासन्). —^{d}) K$_1$ B$_{1.3-5}$ D (except D$_1$) च मे; T G$_{1.2}$ M [इ]ति नः; G$_3$ मया (for [इ]ति मे).

3 ^{a}) K$_{2.3}$ त(K$_3$ स)न्निमित्तं; K$_4$ सनि°; G$_3$ एवमुक्तं (for मन्निमित्तं). K$_{2.4.5}$ हि सततं; D$_1$ दिशः सर्वाः; T G$_{1.3}$ हि स तदा (for हि स सदा). K$_1$ B$_{1.3-5}$ Dc$_1$ Dn$_1$ D$_{2-6}$ किंनिमित्तं स नित्यं हि (B$_4$ हि स नित्यं). —^{b}) K$_2$ पार्थं. K$_4$ पार्थं सुखविवर्जितं. —^{c}) B$_5$ D$_5$ धीमन्. —^{d}) G$_1$ प्रयतते (hypermetric); G$_3$ दीर्यते (for दूयते). D$_{5.6}$ इति मो(D$_6$ नित्यं मो)हयते मनः.

4 ^{a}) K$_{1.4.5}$ B$_3$ D$_{1.3.4}$ M$_{2-4}$ स (for सं-). K$_{1.5}$ B$_{1.3-5}$ D (except D$_1$) कौंतेयं (for वार्ष्णेय). —^{b}) D$_1$ कुंतीसुतो. K$_1$ B$_{1.3-5}$ Dc$_1$ Dn$_1$ D$_{2-5}$ रहो जिष्णुं जनार्दन (Dn$_1$ °नं); D$_6$ अहो जिष्णुर्जनार्दनः. — After 4^{b}, Ś$_1$ K$_1$ B$_{1.3-5}$ D (except D$_1$) ins.:

168* अतीव दुःखभागी स सततं पाण्डुनन्दनः ।

[Cf. 5^{ab}. Ś$_1$ सुखभागी (for दुःख°). D$_{5.6}$ ततो वै (for सततं). Ś$_1$ K$_1$ कुंतिनंदनः.]

— K$_1$ om. (hapl.) 4^{c}–5^{b}. —^{c}) K$_{2.5}$ D$_{2.3}$ तु (for नु). D$_{5.6}$ [ऽ]स्तु; T G$_{1.2}$ [ऽ]स्मिन्; G$_3$ ते (sic) (for ऽस्ति). —^{e}) Ś$_1$ K$_{2.3}$ Dc$_1$ अनिष्ट-; G$_2$ अरिष्ट- (for अनिष्टं). —^{f}) B$_{3.4}$ Dc$_1$ दुःखम् (for दुःखानि).

5 K$_1$ om. 5^{ab} (cf. v. l. 4). B$_4$ om. 5^{ab}. —^{a}) Ś$_1$ B$_{1.3.5}$ Dc$_1$ Dn$_1$ D$_{1-3.5}$ अतीवासुखभागी स (Dn$_1$ °भोगी स; D$_1$ °भागस्तु); K$_{2-5}$ D$_{4.6}$ G$_2$ अतीव सु(G$_2$ °दुः)खभागी स (K$_2$ °भाजी च; K$_4$ °भाजी स; D$_4$ G$_2$ °भोगी स). —^{b}) K$_5$ G$_3$ कुरुनंदनः; Dc$_1$ पांडु°; D$_1$ कुरुनंदन (for कुन्तिनन्दनः). —^{c}) K$_1$ B$_{1.3-5}$ D न हि; K$_{2.4}$ स च (for न च). —^{d}) Ś$_1$ K$_{1.3}$ B$_{3.4}$ Dc$_1$ T G नित्यं (for निन्द्यं). K$_1$ गतेषु (sic); K$_{2.4}$ पश्यामि (for गात्रेषु). —^{e}) T$_2$ च (for चेन्). K$_{1.3}$ B$_4$ T$_1$ G$_{1.2}$ M$_{1-3}$ मम (for मया). G$_3$ तद् (for [ए]तद्). K$_5$ ते (for वै). —^{f}) K$_5$ त्वं (for मे). B$_4$ व्याहर्तुम् (for व्याख्यातुम्). K$_3$ तत्समाचक्ष्व माधव. — After 5, Ś$_1$ K$_4$ D$_1$ ins. an addl. colophon [*Adhy. name:* D$_1$ युधिष्ठिरप्रश्नः. — *Adhy. no.:* Ś$_1$ 113].

6 In Dn$_1$, the portion from 6 up to 14. 90. 27 is lost on missing folios. Before 6, Ś$_1$ K$_{3.4}$ D$_1$ ins. वैशंपायन उवाच. —^{a}) K$_5$ तु (for स). —^{b}) T$_1$ ज्ञात्वा (for ध्यात्वा). Ś$_1$ K$_{1.5}$ D$_{2-6}$ उत्तरं; B$_{3-5}$ अप्रियं; Dc$_1$ आप्रिये (for अन्तरम्). —^{c}) Ś$_1$ K$_5$ भोजराजन्यं; K$_{2.4}$ B$_{3-5}$ D$_3$ G$_3$ °स्य; K$_3$ °न्यो; T$_1$ राजराजन्य- (for भोज°). —^{d}) Ś$_1$ M$_3$ वचनं (for -वर्धनो).

7 Dn$_1$ missing (cf. v. l. 6). B$_3$ om. 7^{ab}. —^{a}) Ś$_1$ [अ]प्यस्य; K$_{2.3}$ G$_3$ M$_{2.3}$ [अ]स्त्यस्य; D$_1$ [अ]स्यान्यन्; T G$_1$ [अ]न्यत्र; G$_2$ ह्यत्र; M$_{1.4}$ [अ]स्त्यत्र (for ह्यस्य). D$_5$ नृपतेः. —^{b}) K$_1$ B$_5$ D$_{2-6}$ संश्लिष्टम्; B$_{1.4}$ Dc$_1$ D$_5$ संक्लिष्टम्; G$_2$ अरिष्टम्; Cnp संहृष्टम् (for अनिष्टम्). K$_1$ -लक्षणे; K$_2$ -लक्ष्यते (for -लक्षये). K$_5$ अनिष्टं गात्रमण्वपि. —^{c}) D$_1$ lacuna; D$_4$ न ते; D$_{5.6}$ उभे (for ऋते). —^{d}) K$_{1.2}$ G$_{2.3}$ corrupt. Ś$_1$ K$_3$ D$_1$ पिंडिके स्वतिकायतः; K$_4$ °केभ्योतिकायके; B$_4$ (marg. as in text) °केस्यातिकायिके; D$_3$ पिंडिकस्यातिकायतः; D$_{5.6}$ पिंडकेस्याति°; T$_1$ G$_1$ पिंडकस्यात्रकायतः; T$_2$ Cv पिंडिकेस्याधिके यतः.

8 Dn$_1$ missing (cf. v. l. 6). —^{a}) K$_1$ B$_{1.5}$ D$_{3-6}$ स ताभ्यां (by transp.); D$_2$ सभायां (sic). K$_5$ B$_3$ पुरुषव्याघ्र. —^{b}) Ś$_1$ K$_5$ अध्वनि (for °सु). K$_{1.3}$ B$_{1.3-5}$ D (except D$_1$; Dn$_1$ missing) वर्तते; G$_2$ पूज्यते (for युज्यते). —^{c}) K$_1$ B$_{1.3-5}$ D (except D$_1$; Dn$_1$ missing) च (for हि). K$_{2.4}$ T G [अ]न्यम् (for [अ]न्यद्). B$_{3-5}$ अत्र (for अनु-). D$_1$ -पश्याजौ (for °मि). —^{d}) K$_1$ B$_5$ D$_{2-6}$ -भाजनं;

C. 14. 2583 B. 14. 87. 9 K. 14. 68. 9 न ह्यन्यदनुपश्यामि येनासौ दुःखभाग्जयः ॥ ८
इत्युक्तः स कुरुश्रेष्ठस्तथ्यं कृष्णेन धीमता ।
प्रोवाच वृष्णिशार्दूलमेवमेतदिति प्रभो ॥ ९
कृष्णा तु द्रौपदी कृष्णं तिर्यक्सासूयमैक्षत ।
प्रतिजग्राह तस्यास्तं प्रणयं चापि केशिहा ।
सख्युः सखा हृषीकेशः साक्षादिव धनंजयः ॥ १०
तत्र भीमादयस्ते तु कुरवो यादवास्तथा ।
रेमुः श्रुत्वा विचित्रार्था धनंजयकथा विभो ॥ ११
तथा कथयतामेव तेषामर्जुनसंकथाः ।
उपायाद्वचनान्मर्त्यो विजयस्य महात्मनः ॥ १२
सोऽभिगम्य कुरुश्रेष्ठं नमस्कृत्य च बुद्धिमान् ।
उपायातं नरव्याघ्रमर्जुनं प्रत्यवेदयत् ॥ १३
तच्छ्रुत्वा नृपतिस्तस्य हर्षबाष्पाकुलेक्षणः ।
प्रियाख्याननिमित्तं वै ददौ बहु धनं तदा ॥ १४
ततो द्वितीये दिवसे महाञ्शब्दो व्यवर्धत ।
आयाति पुरुषव्याघ्रे पाण्डवानां धुरंधरे ॥ १५
ततो रेणुः समुद्भूतो विबभौ तस्य वाजिनः ।
अभितो वर्तमानस्य यथोच्चैःश्रवसस्तथा ॥ १६

K_5 -भाग्भवेत्; T G_1 -वाञ्जयः (for -भाग्जयः).

9 Dn_1 missing (cf. v. l. 6). —^{a}) K_3 इत्युक्त्वा. $K_{1.4}$ $B_{1.3-5}$ D (except D_1; Dn_1 missing) पुरुष- (for स कुरु-). —^{b}) K_1 B_1 D_{2-6} तदा; K_5 T_2 तथा; B_5 lacuna; D_1 कथं; G_3 सत्यं (for तथ्यं). —^{c}) K_3 उवाच (for प्रो°). T_1 G_1 प्रोवाच राजशार्दूल; M_1 °च पुरुषव्याघ्रम्. —^{d}) G_3 एवमेव; $M_{2.3}$ एतदेव (for एवमेतद्). T_1 G_1 इह (for इति). $B_{3.4}$ T_2 $G_{2.3}$ M प्रभुः (for प्रभो).

10 Dn_1 missing (cf. v. l. 6). —^{a}) D_6 कृष्णं (for कृष्णा). D_6 M_1 कृष्णा; G_3 विष्णुं (for कृष्णं). —^{b}) $K_{2.4}$ corrupt. K_1 $D_{3.4}$ सा स्वयम् (for सासू°). D_3 ऐच्छत; D_6 ऐक्षतत् (for ऐक्षत). —^{c}) Ś$_1$ K_3 तत्; K_1 G_3 तु; $B_{3.4}$ स (for तं). —^{d}) Ś$_1$ प्रणयश्; K_3 G_3 °याच् (for °यं). T_1 प्रणयं चाविवेश ह. —^{e}) K_3 प्रभुः; B_1 D_1 पत्युः; M_{1-3} सख्याः (for सख्युः). $B_{3.4}$ इत्युवाच हृषीकेशः.

11 Dn_1 missing (cf. v. l. 6). —^{a}) D_3 यत्र (for तत्र). —^{b}) $K_{2.4}$ कौरवा (for कुरवो). G_3 तदा (for तथा). K_1 $B_{1.3-5}$ D (except D_1; Dn_1 missing) कुरवो याज(D_3 जंबु)काश्च ये; K_3 कौरवो यादवस्तथा. —^{c}) G_2 किमु (for रेमुः). G_2 श्रुता (for श्रुत्वा). Ś$_1$ K_3 विचित्रास्ता; K_1 B_1 $D_{2.3.5.6}$ °त्रां तां; K_2 B_3 D_1 °त्रार्थं; $K_{4.5}$ $B_{4.5}$ °त्रार्थां (for °त्रार्था). D_4 रेमुश्चित्रां विचित्रां तां; G_3 विचित्रं रेमिरे श्रुत्वा. —^{d}) $K_{1.2.4.5}$ $B_{1.3-5}$ D (Dn_1 missing) G_3 -कथां (for -कथा). K_1 $B_{1.3-5}$ D (except D_1; Dn_1 missing) शुभां; $K_{2.4}$ प्रभो (for विभो).

12 Dn_1 missing (cf. v. l. 6). Before 12, B_{3-5} ins. वैशंपायन उवाच. —^{a}) D_1 corrupt. $K_{1.2.4}$ $B_{1.5}$ D_{2-6} तेषां; K_5 $B_{3.4}$ Dc_1 ततः; T_1 $G_{1.2}$ कथाः (for तथा). $G_{2.3}$ एवं (for एव). —^{b}) $D_{5.6}$ G_3 पुरुषो (for तेषाम्). K_5 B_3 Dc_1 -संकथां; B_4 -संगतां; T_1 G_2 M_1 -सत्कथाः (for -संकथाः). K_1 B_5 D_{2-4} पुरुषोर्जुनसंकथां; $K_{2.4}$ तथा अर्जुनसंकथां. — B_1 om. 12^{cd}. —^{c}) Ś$_1$ K_3 अन्यो; K_1 D_{2-6} दूतो (for मर्त्यो). $K_{2.4}$ D_1 उपायाद्वचनामात्यो (sic). —^{d}) K_2 corrupt.

13 Dn_1 missing (cf. v. l. 6). —^{a}) B_1 अभि-; D_1 नाभि- (for सोऽभि-). Ś$_1$ नरश्रेष्ठं (for कुरु°). —^{b}) G_3 नमस्कृत्वा. —^{c}) $K_{1.3}$ B_1 $D_{2.3.6}$ $M_{1.4}$ उपयातं; $K_{2.4}$ T_1 G उपायांतं; D_1 °यंतं; T_2 °यात्तं (for °यातं). —^{d}) K_1 $B_{1.3-5}$ Dc_1 D_{2-5} फाल्गुनं (for अर्जुनं). D_6 फाल्गुनं प्रतिवेदयत्; M_1 अर्जुनं प्रत्यवादयत्.

14 Dn_1 missing (cf. v. l. 6). —^{a}) G_3 तस्मै (for तस्य). —^{b}) K_3 corrupt. T $G_{1.2}$ M_{2-4} हर्षबाष्पाविलेक्षणः. —^{c}) K_2 -निमित्ते. D_4 हि (for वै). —^{d}) T_1 तथा (for तदा).

15 Dn_1 missing (cf. v. l. 6). —^{a}) K_1 $B_{3.4}$ Dc_1 D_6 T_2 G_3 द्वितीय- (for द्वितीये). —^{b}) K_2 M_3 महा- (for महाञ्). Ś$_1$ K_5 [ऽ]भ्यवर्धत; K_{2-4} D_1 [ऽ]भ्यवर्तत; G_3 व्यवर्तत (for °र्धत). —^{c}) $K_{2.4}$ आयाते (for °ति). K_1 $B_{1.3-5}$ Dc_1 D_{2-5} आगच्छति नरव्याघ्रे (B_4 महाभागे); D_6 आगच्छत नरव्याघ्र (sic). —^{d}) K_1 $B_{1.3-5}$ D (except D_1; Dn_1 missing) कौरवाणां (for पाण्डवानां). B_5 धनुर्धरे (for धुरंधरे).

16 Dn_1 missing (cf. v. l. 6). —^{a}) Ś$_1$ M_4 समुद्धूतो (for °द्भूतो). —^{b}) D_1 राजितः (for वाजिनः). —^{c}) K_2 corrupt. Dc_1 D_5 T G_1 वर्धमानस्य (for

तत्र हर्षकला वाचो नराणां शुश्रुवेऽर्जुनः ।
दिष्ट्यासि पार्थ कुशली धन्यो राजा युधिष्ठिरः ॥ १७
कोऽन्यो हि पृथिवीं कृत्स्नामवजित्य सपार्थिवाम् ।
चारयित्वा हयश्रेष्ठमुपायायाद्दतेऽर्जुनम् ॥ १८
ये व्यतीता महात्मानो राजानः सगरादयः ।
तेषामपीदृशं कर्म न किंचिदनुशुश्रुम ॥ १९
नैतदन्ये करिष्यन्ति भविष्याः पृथिवीक्षितः ।
यत्त्वं कुरुकुलश्रेष्ठ दुष्करं कृतवानिह ॥ २०
इत्येवं वदतां तेषां नृणां श्रुतिसुखा गिरः ।
शृण्वन्विवेश धर्मात्मा फल्गुनो यज्ञसंस्तरम् ॥ २१
ततो राजा सहामात्यः कृष्णश्च यदुनन्दनः ।
धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य ते तं प्रत्युद्ययुस्तदा ॥ २२
सोऽभिवाद्य पितुः पादौ धर्मराजस्य धीमतः ।
भीमादींश्चापि संपूज्य पर्यष्वजत केशवम् ॥ २३
तैः समेत्यार्चितस्तान्स प्रत्यर्च्य च यथाविधि ।
विशश्रामाथ धर्मात्मा तीरं लब्ध्वेव पारगः ॥ २४ C. 14. 2599 B. 14. 81. 26 K. 14. 88. 25

वर्त°). —^{d}) K$_4$ M$_1$ तथा (for यथा). K$_5$ प्रभो; B$_4$ G$_3$ तदा (for तथा).

17 Dn$_1$ missing (cf. v. l. 6). —^{a}) G$_2$ तथा (for तत्र). Some S MSS. हर्षकळा; K$_1$ B$_{1. 3–5}$ Dc$_1$ D$_{2–6}$ T$_2$ हर्षकरी; K$_2$ °कुलो; D$_1$ हर्षाकुला. —^{b}) D$_1$ नराणां शुश्रुवुर्जनाः. —^{c}) Ś$_1$ K$_3$ D$_1$ G$_3$ ते (for [अ]सि). Ś$_1$ K$_3$ D$_1$ कुशलं; Dc$_1$ कुसला (sic) (for कुशली).

18 Dn$_1$ missing (cf. v. l. 6). —^{a}) K$_2$ सर्वां (for कृत्स्नाम्). —^{b}) K$_{2. 4}$ विनिर्जित्य; K$_5$ विजित्य च; T G$_{1. 2}$ अभिजित्य (for अव°). Ś$_1$ K$_3$ D$_1$ च (for स-). Ś$_1$ D$_1$ पार्थिवान्; K$_3$ पार्थिवं; G$_3$ पार्थिवः (for -पार्थिवाम्). K$_1$ B$_{1. 4. 5}$ Dc$_1$ D$_{2–4}$ जित्वा हि (B$_5$ D$_3$ च) युधि पार्थिवान्; B$_3$ युधि जित्वा च पार्थिवान्; D$_{5. 6}$ जित्वा युधि हि पार्थिवान्. —^{c}) K$_2$ कुरुश्रेष्ठम्; D$_1$ हर°; G$_1$ M$_4$ हयं श्रेष्ठम् (for हयश्रेष्ठम्). —^{d}) Dc$_1$ om. from उपायाया up to किंचिदनुशु (in 19^{d}). K$_3$ M$_{2. 3}$ उपयायाद्; M$_1$ समुपा°; M$_4$ उपाये- (*inf. lin.* °या)त्त्वाम् (for उपायायाद्). K$_1$ उपागच्छेत्ततोर्जुनः; K$_{2. 4}$ उपादाद्दतेर्जुनात् (submetric); K$_5$ D$_{1. 6}$ उपायात्त्व(D$_6$ °पगच्छे)दृतेर्जुन; B$_{1. 3–5}$ D$_{3–5}$ उपागच्छेदृतेर्जुनात्; T G उपायादर्जुनादृते.

19 Dn$_1$ missing (cf. v. l. 6). Dc$_1$ om. up to किंचिदनुशु (in 19^{d}) (cf. v. l. 18). —^{a}) Ś$_1$ K$_{1. 3. 5}$ B$_{1. 3. 4}$ D$_{1–3}$ येप्यनीता; K$_{2. 4}$ येना°; T$_2$ G$_1$ ये ह्य° (for ये व्यतीता). —^{d}) D$_1$ om. न. K$_{4. 5}$ T$_1$ G$_{1. 3}$ M$_{1–3}$ अनुशुश्रुमः; T$_2$ G$_2$ अपि शुश्रुमः. K$_1$ B$_{1. 3–5}$ D$_{2–6}$ न कदाचन शुश्रुमः (B$_{1. 4. 5}$ °म).

20 Dn$_1$ missing (cf. v. l. 6). —^{b}) K$_5$ राजानः (for भविष्याः). Ś$_1$ D$_1$ T$_1$ G$_1$ पृथिवीक्षिताः; B$_{1. 3–5}$ Dc$_1$ D$_{2–6}$ वसुधाधिपाः. G$_3$ भविष्यंतो नराधिपाः. —^{c}) K$_{2. 4}$ Dc$_1$ G$_3$ यस् (for यत्). G$_3$ -श्रेष्ठो. —^{d}) Ś$_1$ दुष्कृतं; D$_1$ दुःखरं (for दुष्करं). K (except K$_3$) B$_{1. 3–5}$ Dc$_1$ D$_{1–4}$ असि; G$_2$ इव (for इह). D$_{5. 6}$ कृतवानसि दुष्करं.

21 Dn$_1$ missing (cf. v. l. 6). —^{a}) B$_{3. 4}$ Dc$_1$ पुंसां (for तेषां). —^{b}) K$_1$ B$_{1. 5}$ D$_{2–6}$ पुंसां; B$_{3. 4}$ Dc$_1$ तेषां; D$_1$ श्रुताः (for नृणां). K$_1$ B$_{1. 3–5}$ Dc$_1$ D$_{2–6}$ कर्ण- (for श्रुति-). K$_3$ गिराः; G$_3$ कथाः (for गिरः). —^{d}) Some MSS. फाल्गुनो; Ś$_1$ K$_3$ फल्गुणो. K$_5$ -विस्तरं; T -संसदि (for -संस्तरम्).

22 Dn$_1$ missing (cf. v. l. 6). —^{d}) D$_6$ om. तं. Ś$_1$ K$_{1. 3. 5}$ B$_1$ D$_{2–4}$ तं प्रत्युद्ययतुस्तदा; K$_{2. 4}$ तं नु (K$_4$ तु) प्रत्युद्ययौ तदा; B$_{3. 4}$ प्रत्युद्गम्येयतुस्तदा; B$_5$ तं प्रत्युंद्गमेयुस्तदा; Dc$_1$ प्रत्युद्गमयतुस्तदा; D$_1$ तं तु प्रत्यययौ तदा.

23 Dn$_1$ missing (cf. v. l. 6). —^{a}) K$_5$ G$_1$ ततः (for पितुः). —^{b}) K$_3$ M$_{1–3}$ धर्मराजश्च (sic) (for °जस्य). Ś$_1$ भारत (for धीमतः). —^{c}) D$_4$ M$_{1. 4}$ [अ]भि- (for [अ]पि). —^{d}) Dc$_1$ om. from जत केशवं up to पारगः (in 24^{d}). K$_{2. 4}$ प्रत्यपूजत; G$_3$ M$_1$ परिष्वजत (for पर्य°). D$_6$ पर्यजयत शंकरं. — After 23, M$_{2. 3}$ ins.:

169* सौम्यात्मन्यमृताधारे परिष्वक्ते सुखं ययौ ।

24 Dn$_1$ missing (cf. v. l. 6). Dc$_1$ om. 24 (cf. v. l. 23). —^{a}) K$_{3–5}$ G$_3$ समभ्यर्चित(K$_4$ °तां)स्; B$_3$ समेत्यार्जितस् (for °र्चितस्). K$_1$ B$_{1. 5}$ D$_{2–6}$ T$_2$ तांश्च; K$_{2. 4}$ B$_4$ तांस्तान्; G$_3$ सर्वान् (for तान्स). —^{b}) K$_1$ [आ]यद्; K$_4$ तु; B$_{1. 3. 5}$ D$_{1. 2. 4–6}$ [अ]थ; B$_4$ om.; D$_3$ स (for च). K$_3$ समभ्यर्च्य यथाविधि; K$_5$ प्रत्यर्चत यथा°. —^{c}) D$_1$ विशश्रमे; D$_4$ विशिश्राम (for विश°). Ś$_1$ K$_3$ D$_1$ G$_3$ च (for [अ]थ). B$_{1. 3–5}$

C. 14. 2600
B. 14. 87. 26
K. 14. 89. 1

एतस्मिन्नेव काले तु स राजा बभ्रुवाहनः ।
मातृभ्यां सहितो धीमान्कुरूनभ्याजगाम ह ॥ २५
स समेत्य कुरून्सर्वान्सर्वैस्तैरभिनन्दितः ।
प्रविवेश पितामह्याः कुन्त्या भवनमुत्तमम् ॥ २६

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि एकोननवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

९०

वैशंपायन उवाच ।
स प्रविश्य यथान्यायं पाण्डवानां निवेशनम् ।
पितामहीमभ्यवदत्साम्ना परमवल्गुना ॥ १
तथा चित्राङ्गदा देवी कौरव्यस्यात्मजापि च ।
पृथां कृष्णां च सहिते विनयेनाभिजग्मतुः ।
सुभद्रां च यथान्यायं याश्चान्याः कुरुयोषितः ॥ २
ददौ कुन्ती ततस्ताभ्यां रत्नानि विविधानि च ।
द्रौपदी च सुभद्रा च याश्चाप्यन्या ददुः स्त्रियः ॥ ३

D$_{2-6}$ महाबाहुस् (for [अ]थ धर्मात्मा). — ^{d}) K$_{2.4}$ नावं (for तीरं). K$_2$ B$_1$ पारगाः. — After 24, T G$_{1.2}$ ins. the colophon followed by 170*.

25 Dn$_1$ missing (cf. v. l. 6). M om. 25–26. — ^{c}) K$_{2.4}$ राजन् (for धीमान्). — ^{d}) K$_1$ B$_1$ D$_{2-4}$ एव जगाम; K$_3$ अत्याज°; K$_4$ अस्याज° (for अभ्याज°). K$_5$ वै (for ह). D$_{5.6}$ कुरवे च जगाम ह. — K$_1$ D (except D$_1$; Dn$_1$ missing) ins. after 25 : T G$_{1.2}$ after the colophon :

170* तत्र वृद्धान्यथा वत्स कुरूनन्यांश्च पार्थिवान् ।

26 Dn$_1$ missing (cf. v. l. 6). M om. 26 (cf. v. l. 25). — ^{a}) D$_1$ संमन्य (for समेत्य). — ^{b}) K$_3$ तैः सर्वैर् (by transp.); T$_2$ सर्वांस्तैर्. K$_4$ अभिवंदितः (for °नन्दितः). — K$_1$ B$_{1.3-5}$ Dc$_1$ D$_{2-6}$ subst. for 26^{ab} : T$_2$ ins. after 25 :

171* अभिवाद्य महाबाहुस्तैश्चापि प्रतिनन्दितः ।
[T$_2$ परि- (for प्रति-).]

— ^{d}) K$_{2.4}$ D$_4$ भुवनम् (for भ°).

Colophon missing in Dn$_1$. — *Adhy. name :* K$_{2.4}$ अर्जुनागमनं; K$_5$ D$_{1.5.6}$ अर्जुनप्रत्यागमनं; B$_{1.3-5}$ अश्वानुसारः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś$_1$ 104; B$_1$ 94; B$_5$ 83; D$_4$ 82; T$_1$ 76; T$_2$ G$_{1.2}$ 75; G$_3$ 86; M$_1$ 69; M$_{2.3}$ 64; M$_4$ 73; M$_4$ (*inf. lin.*) 90.

90

☞ B$_2$ is not collated for this adhy. D$_3$ om. this adhy.

1 Dn$_1$ missing up to 27 (cf. v. l. 14. 89. 6). M om. 1–10. — ^{a}) K$_4$ D$_6$ सं- (for स). K$_1$ B$_{1.3-5}$ Dc$_1$ D$_{2.4-6}$ महाबाहुः; D$_1$ यथाज्ञाय (for °न्यायं). — After 1^a, D$_1$ ins. :

172* मातृभ्यां सहितो वशी ।
प्रश्रयावनतः कुन्त्या गान्धार्याश्च यथाविधि ।
ववन्दे चरणौ तत्र.

— D$_1$ om. 1^b–2^c. — ^{b}) B$_4$ निवेशने. — ^{c}) K$_5$ D$_{5.6}$ अभ्यवंदत् (for °वदत्). — ^{d}) Ś$_1$ D$_6$ साम्ना परमफ(D$_6$ °फा)ल्गुना.

2 Dn$_1$ missing; M om. 2; D$_1$ om. 2^{abcde} (for all, cf. v. l. 1). — ^{a}) K$_{1.5}$ B$_{1.3-5}$ Dc$_1$ D$_{2.4-6}$ ततश्; K$_4$ G$_2$ तदा (for तथा). — ^{b}) T G$_2$ कौरवस्य. K$_3$ [अ]पि चात्मजा; K$_4$ [आ]त्मजा अपि; Dc$_1$ °जा नृप (for °जापि च). — ^{c}) K$_1$ संहिते (for स°). — ^{d}) B$_{1.3-5}$ Dc$_1$ D$_{2.4-6}$ T$_2$ [उ]प-; T$_1$ G$_1$ [अ]पि (for [अ]भि-). — ^{e}) Ś$_1$ यथान्याय्यं. — ^{f}) K$_1$ Dc$_1$ यश्चान्यः (sic).

3 Dn$_1$ missing; M om. 3 (for both, cf. v. l. 1). D$_1$ om. 3. — ^{a}) K$_{1.5}$ D$_{2.4-6}$ -सुतस्; G$_3$ तदा (for ततस्). T G$_1$ ततः कुंत्यददात्ताभ्यां. — ^{b}) Ś$_1$ K$_{3.5}$ B$_{3.4}$ [उ]त (for च). — K$_4$ om. 3^{cd}. — ^{c}) K$_{2.3}$ सुभद्रां.

ऊषतुस्तत्र ते देव्यौ महार्हशयनासने ।
सुपूजिते स्वयं कुन्त्या पार्थस्य प्रियकाम्यया ॥ ४
स च राजा महावीर्यः पूजितो बभ्रुवाहनः ।
धृतराष्ट्रं महीपालमुपतस्थे यथाविधि ॥ ५
युधिष्ठिरं च राजानं भीमादींश्चापि पाण्डवान् ।
उपगम्य महातेजा विनयेनाभ्यवादयत् ॥ ६
स तैः प्रेम्णा परिष्वक्तः पूजितश्च यथाविधि ।
धनं चास्मै ददुर्भूरि प्रीयमाणा महारथाः ॥ ७
तथैव स महीपालः कृष्णं चक्रगदाधरम् ।
प्रद्युम्न इव गोविन्दं विनयेनोपतस्थिवान् ॥ ८
तस्मै कृष्णो ददौ राज्ञे महार्हमभिपूजितम् ।
रथं हेमपरिष्कारं दिव्याश्वयुजमुत्तमम् ॥ ९
धर्मराजश्च भीमश्च यमजौ फल्गुनस्तथा ।
पृथक्पृथगतीवैनं मानार्हं समपूजयन् ॥ १०
ततस्तृतीये दिवसे सत्यवत्याः सुतो मुनिः ।
युधिष्ठिरं समभ्येत्य वाग्मी वचनमब्रवीत् ॥ ११
अद्य प्रभृति कौन्तेय यजस्व समयो हि ते ।
मुहूर्तो यज्ञियः प्राप्तश्चोदयन्ति च याजकाः ॥ १२

C. 14. 2615
B. 14. 88. 12
K. 14. 89. 14

— ^{d}) B$_{4.5}$ D$_{c1}$ ताश् (for याश्). Ś$_{1}$ K$_{3}$ G$_{3}$ कुरु-; B$_{1}$ यदु- (for ददु:). K$_{2.5}$ याश्चान्या: कुरुयोषित:; T$_{1}$ G$_{1.2}$ °न्या यदुषु स्त्रियः.

4 D$_{n1}$ missing; M om. 4 (for both, cf. v. l. 1). — ^{b}) K$_{2.4}$ गृहे च (for महार्ह-). — ^{c}) Ś$_{1}$ K$_{2-5}$ D$_{1.6}$ सं(D$_{6}$ स्व)पूजिते; B$_{3.4}$ D$_{c1}$ पूजिते च (for सुपूजिते). — ^{d}) K$_{1}$ B$_{1.3-5}$ D$_{c1}$ D$_{2.4-6}$ G$_{2}$ हित- (for प्रिय-).

5 D$_{n1}$ missing; M om. 5 (for both, cf. v. l. 1). — ^{a}) Ś$_{1}$ K$_{1}$ B$_{1.3-5}$ D$_{c1}$ D$_{2.4-6}$ महातेजा: (for °वीर्य:). — ^{d}) D$_{1}$ corrupt for उपतस्थे.

6 D$_{n1}$ missing; M om. 6 (for both, cf. v. l. 1). K$_{4}$ om. (hapl.) 6^{a}–7^{b}. — ^{a}) K$_{2}$ तु (for च). — ^{b}) K$_{3}$ पांडवं; K$_{5}$ वीर्यवान् (for पाण्ड°). — ^{c}) K$_{2.5}$ B$_{5}$ T G$_{1.2}$ उपागम्य. — ^{d}) D$_{6}$ [अ]भ्यवारयत्.

7 D$_{n1}$ missing; M om. 7 (for both, cf. v. l. 1). K$_{4}$ om. 7^{ab} (cf. v. l. 6). — ^{a}) K$_{1}$ प्रणम्य (hypermetric); D$_{6}$ प्रेम्ना (for प्रेम्णा). — ^{b}) K$_{1.2}$ D$_{1.6}$ यथा विधिः. — ^{c}) K$_{5}$ तस्मै; G$_{2}$ चाथ (for चास्मै). K$_{3}$ दधुर्; D$_{4}$ ददौ (for ददुर्). — ^{d}) K$_{5}$ स्तूयमाना; T G$_{1.2}$ प्रियमाणा.

8 D$_{n1}$ missing; M om. 8 (for both, cf. v. l. 1). — ^{a}) K$_{1}$ B$_{1.3-5}$ D$_{c1}$ D$_{2.4-6}$ T$_{2}$ G च (for स). D$_{5.6}$ महीपाल. — ^{c}) Ś$_{1}$ K$_{3}$ T$_{1}$ G$_{2}$ प्रद्युम्नवद्धृषीकेशं; K$_{2.4.5}$ D$_{1}$ T$_{2}$ G$_{1.3}$ °म्नं च हृषीकेशं. — ^{d}) K$_{4}$ [अ]वतास्थिवान्; G$_{3}$ [उ]पजग्मि° (for [उ]पतस्थि°).

9 D$_{n1}$ missing; M om. 9 (for both, cf. v. l. 1). — ^{a}) K$_{1}$ D$_{1}$ राज्ञो (for राज्ञे). — ^{b}) Ś$_{1}$ K$_{2.3.5}$ D$_{1}$ G$_{1.3}$ राजार्हम् (for महा°). K$_{1}$ प्रति-; B$_{1.3}$ D$_{2.4-6}$ अति-; D$_{1}$ G$_{3}$ अपि (for अभि-). K$_{2}$ -पूजितं. — ^{c}) K$_{1.2.4}$ D$_{c1}$ D$_{1.6}$ -परिस्कारं (sic). — ^{d}) D$_{c1}$ -स्वजम् (for -युजम्). K$_{2.4}$ दिव्याश्व युगमुत्तमं.

10 D$_{n1}$ missing; M om. 10 (for both, cf. v. l. 1). — ^{b}) D$_{1}$ T$_{2}$ यमौ च (for यमजौ). Some MSS. फाल्गुनस्; Ś$_{1}$ K$_{3}$ फल्गुणस्. G$_{3}$ तदा (for तथा). K$_{1}$ B$_{1.3-5}$ D$_{c1}$ D$_{2.4-6}$ फाल्गुनश्च (B$_{3.4}$ D$_{c1}$ °नोथ) यमौ तथा (B$_{3}$ D$_{6}$ °दा). — ^{c}) K$_{1}$ धनेनैनं; K$_{5}$ च वै चैनम्; B$_{1.3-5}$ D$_{c1}$ D$_{4-6}$ च ते चैनं (B$_{3}$ ते चैवं; D$_{4}$ तेनैव); D$_{2}$ तदा चैनं; G$_{2.3}$ अथेवैनं (for अती°). — ^{d}) K$_{3}$ समपूजयत (hypermetric). K$_{1}$ B$_{1.3-5}$ D$_{c1}$ D$_{2.4-6}$ T G$_{1.2}$ मानार्था(B$_{3}$ °र्थां)भ्यामयोजयन् (D$_{6}$ °योजयत्; T G$_{1.2}$ °पूजयन्); K$_{2.4}$ मानार्हम(K$_{4}$ °र्हान)भ्यपूजयन्; K$_{5}$ अर्चाभिः समयो°; G$_{3}$ महार्थैरभ्यपू°.

11 D$_{n1}$ missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) K$_{1}$ corrupt. K$_{3}$ D$_{1}$ तृतीय-. — ^{b}) B$_{1.3-5}$ [आ]त्मजो (for सुतो). — ^{c}) Ś$_{1}$ K$_{2-4}$ D$_{1}$ पुरस्कृत्य; K$_{1}$ समभ्येति; K$_{5}$ समाभाष्य (sic); T$_{1}$ G$_{1.2}$ समानीय (G$_{2}$ °नाय्य); M समाहूय (for समभ्येत्य).

12 D$_{n1}$ missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) D$_{5}$ हि कौंतेय (hypermetric) (for कौन्तेय). — ^{b}) T G$_{2}$ M यज्ञस्य (for यजस्व). K$_{3}$ समये. G$_{1}$ यज्ञस्य समयेपि ते. — ^{c}) K$_{5}$ याज्ञिकः; D$_{1}$ यज्ञयः; S (except G$_{2}$) याज्ञियः. D$_{5.6}$ G$_{2}$ पार्थ (for प्राप्तश्). K$_{2}$ मुहूर्ते यज्ञिये प्राप्तश्. — ^{d}) D$_{1}$ नोदयंति; M$_{1-3}$ चोदयंतु. Ś$_{1}$ K$_{1}$ B$_{1.3-5}$ D$_{c1}$ D$_{2.4-6}$ T$_{1}$ [इ]ह; K$_{4}$ हि; G$_{3}$ [ए]व (for च). Ś$_{1}$ (marg.) याज्ञियाः; K$_{5}$ D$_{5}$ T$_{1}$ याज्ञिकाः; D$_{6}$ याजिकः; T$_{2}$ याजकं. G$_{1.2}$ चोदयन्निव याजकं (G$_{2}$ °कान्).

C. 14. 2615
B. 14. 88. 13
K. 14. 89. 15

अहीनो नाम राजेन्द्र क्रतुस्तेऽयं विकल्पवान् ।
बहुत्वात्काञ्चनस्यास्य ख्यातो बहुसुवर्णकः ॥ १३
एवमेव महाराज दक्षिणां त्रिगुणां कुरु ।
त्रित्वं व्रजतु ते राजन्ब्राह्मणा ह्यत्र कारणम् ॥ १४
त्रीनश्वमेधानत्र त्वं संप्राप्य बहुदक्षिणान् ।
ज्ञातिवध्याकृतं पापं प्रहास्यसि नराधिप ॥ १५
पवित्रं परमं ह्येतत्पावनानां च पावनम् ।
यदश्वमेधावभृथं प्राप्स्यसे कुरुनन्दन ॥ १६
इत्युक्तः स तु तेजस्वी व्यासेनामिततेजसा ।
दीक्षां विवेश धर्मात्मा वाजिमेधाप्तये तदा ।
नराधिपः प्रायजत वाजिमेधं महाक्रतुम् ॥ १७
तत्र वेदविदो राजंश्चक्रुः कर्माणि याजकाः ।
परिक्रमन्तः शास्त्रज्ञा विधिवत्साधुशिक्षिताः ॥ १८
न तेषां स्खलितं तत्र नासीदपहुतं तथा ।
क्रमयुक्तं च युक्तं च चक्रुस्तत्र द्विजर्षभाः ॥ १९
कृत्वा प्रवर्ग्यं धर्मज्ञा यथावद्द्विजसत्तमाः ।
चक्रुस्ते विधिवद्राजंस्तथैवाभिषवं द्विजाः ॥ २०
अभिषूय ततो राजन्सोमं सोमपसत्तमाः ।

---

13 Dn$_1$ missing (cf. v. l. 1). —^{a}) K$_3$ D$_4$ अहिनो. —^{b}) Ś$_1$ K$_{2.4}$ D$_1$ विकल्पनात्; K$_1$ B$_1$ D$_{2.4-6}$ च कल्प(D$_2$ °ल्प्य)तां; K$_3$ विकल्पय; K$_5$ °ल्पतां; B$_3$ हि कल्पतां (for विकल्पवान्). —^{c}) B$_5$ [इ]ह (for [अ]स्य). K$_1$ B$_1$ D$_{2.4-6}$ बहुत्वात्कांचनाख्यस्य. —^{d}) G$_3$ लोको (for ख्यातो).

14 Dn$_1$ missing (cf. v. l. 1). —^{a}) K$_1$ B$_{1.3-5}$ Dc$_1$ D$_{2.4-6}$ अत्र (for एव). K$_5$ सर्वमेव महाराजस्. —^{b}) K$_5$ lacuna for दक्षिणां. K$_3$ त्रिगुणे; K$_5$ G$_3$ त्रिगुणी-. G$_{1.2}$ M दक्षिणाभिर्गुणीकुरु. —^{c}) D$_6$ नित्यं; G$_1$ श्रीस्त्वां; G$_2$ श्रीस्त्वं (for त्रित्वं). M$_1$ व्रजंतु. D$_2$ मे; D$_4$ भो (for ते). K$_{2.4.5}$ तृप्तिं व्रजंतु ते राजन्. —^{d}) Ś$_1$ ब्रह्मणा (for ब्रा°).

15 Dn$_1$ missing (cf. v. l. 1). —^{a}) K$_5$ विधिवत् (for अत्र त्वं). —^{b}) K$_3$ T संप्राप्त- (for °प्य). G$_1$ -दक्षिणं (for °णान्). —^{c}) Ś$_1$ K$_3$ -हिंसाकृतं; D$_4$ -वध्यादिकं; G$_3$ -हत्याकृतं; M$_1$ -वध्यकृतं. —^{d}) K$_1$ प्राहास्यसि; K$_2$ प्रतिहास्यति (hypermetric); T ज(T$_2$ जि)हास्यसि.

16 Dn$_1$ missing (cf. v. l. 1). —^{a}) K$_1$ B$_{1.5}$ D$_{2.4-6}$ चैतत्; B$_{3.4}$ Dc$_1$ चैव (for ह्येतत्). —^{b}) K$_1$ B$_{1.3-5}$ Dc$_1$ D$_{2.4-6}$ पावनं चैतदुत्तमं. — D$_1$ om. 16^{cd}. —^{c}) K$_1$ यदा (for यद्). —^{d}) G$_3$ लप्स्यसे (for प्रा°). — After 16, Ś$_1$ K$_{2.3}$ ins. an addl. colophon [*Adhy. name :* K$_2$ यज्ञकर्म. — *Adhy. no. :* Ś$_1$ 105].

17 Dn$_1$ missing (cf. v. l. 1). Before 17, Ś$_1$ K$_{2.3}$ D$_1$ ins. वैशंपायन उवाच. —^{b}) K$_1$ B$_{1.3.4}$ D$_{2.4-6}$ T$_2$ G$_2$ M -बुद्धिना; B$_5$ damaged (for -तेजसा). —^{d}) K$_{1.5}$ B$_{1.5}$ D$_{2.4-6}$ ततः; B$_{3.4}$ Dc$_1$ नृपः (for तदा). — K$_{2.4}$ om. 17^{ef}. —^{e}) K$_1$ महातेजा; G$_3$ प्रायजितं; M$_2$ °जित; M$_3$ °जितो (for °जत). K$_5$ B$_{1.3-5}$ Dc$_1$ D$_{2.4-6}$ ततो यज्ञं (Dc$_1$ °ष्टुं) महातेजा (D$_{5.6}$ °बाहुर्); D$_1$ न * धिपः प्रजायेत. — After 17, K$_{1.5}$ B$_{1.3-5}$ Dc$_1$ D$_{2.4-6}$ T$_2$ ins. :

173* बह्वन्नदक्षिणं राजा सर्वकामगुणान्वितम् ।

[T$_2$ विधिवद् (for बह्वन्न-). D$_6$ -गुणान्विता.]

18 Dn$_1$ missing (cf. v. l. 1). —^{a}) Dc$_1$ वेदविदा; D$_1$ ये वै विदो (for वेदविदो). K$_{2.4}$ विप्राश्च (for राजंश्च). —^{b}) D$_1$ राजकाः; T G$_1$ याजिनः. —^{c}) Dc$_1$ corrupt. K$_{2.4}$ T$_1$ G$_1$ परिक्रा(K$_2$ °क्र)मंति. K$_3$ शस्त्रज्ञा; K$_5$ शास्त्रार्थान्; D$_{2.4-6}$ सर्वज्ञा; M$_2$ शास्त्रज्ञ. —^{d}) K$_1$ सख्यु- (sic); D$_2$ सा तु (sic) (for साधु-). K$_1$ D$_{2.4-6}$ -शिक्षितं; K$_2$ -संक्षिताः; K$_4$ -संज्ञिताः; K$_5$ -शिक्षितान्; B$_{1.3-5}$ Dc$_1$ -दीक्षिताः. T$_1$ G$_{1.2}$ M$_1$ विधिवद्द्विजसत्तमाः.

19 Dn$_1$ missing (cf. v. l. 1). M$_1$ om. (hapl.) 19^{a}–20^{b}. —^{a}) K$_1$ B$_{1.3-5}$ Dc$_1$ D$_{2.4-6}$ किंचिद् (for तत्र). —^{b}) Ś$_1$ K$_3$ T$_1$ G$_1$ अपहृतं (for °हुतं). K$_1$ B$_{1.3-5}$ Dc$_1$ D$_{2.4-6}$ आसीच्चाप्य(B$_3$ D$_6$ °प)कृतं तथा (Dc$_1$ °दा); K$_{2.4}$ G$_3$ नासीदपहृतं तदा. —^{c}) K$_1$ B$_1$ D$_{2.4-6}$ क्रममुक्तं (for °युक्तं). K$_{2.4}$ मुक्तं (for युक्तं). —^{d}) K$_{1-4}$ D$_6$ द्विजर्षभः (K$_1$ °भ). G$_3$ वक्तुस्तत्र नरर्षभ.

20 Dn$_1$ missing (cf. v. l. 1). M$_1$ om. 20^{ab} (cf. v. l. 19). —^{a}) K$_{2.4.5}$ B$_{1.3-5}$ Dc$_1$ D$_1$ M$_2$ [अ]पवर्गं (K$_{2.4.5}$ °र्ग्यं)(for प्रवर्ग्यं). Ś$_1$ धर्मज्ञो; K$_1$ B$_1$ D$_{2.4-6}$ धर्माख्यं; B$_4$ T$_2$ G$_{1.3}$ धर्मात्मा (for धर्मज्ञा). —^{c}) K$_5$ विविधं (for विधिवद्). —^{d}) K$_1$ D$_2$ [अ]भिसवं;

सवनान्यानुपूर्व्येण चक्रुः शास्त्रानुसारिणः ॥ २१
न तत्र कृपणः कश्चिन्न दरिद्रो बभूव ह ।
क्षुधितो दुःखितो वापि प्राकृतो वापि मानवः ॥ २२
भोजनं भोजनार्थिभ्यो दापयामास नित्यदा ।
भीमसेनो महातेजाः सततं राजशासनात् ॥ २३
संस्तरे कुशलाश्चापि सर्वकर्माणि याजकाः ।
दिवसे दिवसे चक्रुर्यथाशास्त्रार्थचक्षुषः ॥ २४
नाषडङ्गविदत्रासीत्सदस्यस्तस्य धीमतः ।
नाव्रतो नानुपाध्यायो न च वादाक्षमो द्विजः ॥ २५
ततो यूपोच्छ्रये प्राप्ते षड्बैल्वान्भरतर्षभ ।
खादिरान्बिल्वसमितांस्तावतः सर्ववर्णिनः ॥ २६
देवदारुमयौ द्वौ तु यूपौ कुरुपतेः क्रतौ ।
श्लेष्मातकमयं चैकं याजकाः समकारयन् ॥ २७
शोभार्थं चापरान्यूपान्काञ्चनान्पुरुषर्षभ ।
स भीमः कारयामास धर्मराजस्य शासनात् ॥ २८
ते व्यराजन्त राजर्षे वासोभिरुपशोभिताः ।

C. 14. 2632
B. 14. 88. 30
K. 14. 89. 32

D$_6$ °षतं ; Cv °षवं (as in text). K$_3$ तथैवाभिषवे द्विजः.

21 Dn$_1$ missing (cf. v. l. 1). —^{a}) K$_1$ B$_4$ D$_{2.4}$ अभिसूय ; K$_2$ °षिच्य ; K$_4$ °षिंचय ; D$_1$ °श्रूय ; S (except M$_2$) °ष्टूय (for °षूय). B$_3$ तदा (for ततो). K$_1$ Dc$_1$ राजा (for राजन्). K$_5$ अनुष्टूय महाराज. —^{b}) K$_1$ सोमोपसत्तम ; D$_{5.6}$ सोमपसोत्तमाः. —^{c}) K$_5$ साधनानि ; G$_3$ सपा° ; Cv सव° (as in text). Ś$_1$ K$_1$ D$_6$ आनुपूर्वेण. K$_4$ D$_{1.4}$ सेव(D$_1$ वस)नान्यनुपूर्वेण.

22 Dn$_1$ missing (cf. v. l. 1). —^{a}) D$_6$ कृपणाः. —^{b}) Dc$_1$ दरिद्रा. —^{d}) K$_2$ मानवाः.

23 Dn$_1$ missing (cf. v. l. 1). —^{a}) D$_6$ corrupt. —^{b}) K$_1$ B$_{1.3-5}$ Dc$_1$ D$_{2.4-6}$ शत्रुहा ; K$_{2.4}$ वीर्यवान् ; G$_{1.3}$ सर्वदा (for नित्यदा).

24 Dn$_1$ missing (cf. v. l. 1). —^{a}) Dc$_1$ संस्तवे ; Cv °रे (as in text). Ś$_1$ Dc$_1$ M$_1$ कुशलश्. K$_3$ संस्तरे कुशसंपूर्णे. —^{b}) K$_{2.4}$ सर्वे (for सर्व-). K$_1$ B$_{1.3-5}$ Dc$_1$ D$_{2.4-6}$ -कार्याणि (for -कर्माणि). D$_1$ जायकाः (by metathesis). —^{c}) T G$_{1.2}$ कुर्युर् (for चक्रुर्). —^{d}) D$_1$ corrupt. B$_{1.3-5}$ Dc$_1$ -दर्शनात् ; T$_2$ G$_3$ -चक्षुषा. K$_1$ D$_{2.4-6}$ यथाशास्त्रानुदर्शनात्.

25 Dn$_1$ missing (cf. v. l. 1). —^{a}) Ś$_1$ K$_3$ नाषडंगविदश्चासन्. —^{b}) Ś$_1$ K$_3$ D$_3$ सदस्यास् ; K$_2$ D$_1$ सदसस्. M$_{2.3.4}$ (*inf. lin.* as in text) तत्र (for तस्य). G$_3$ सदस्यो न बहुश्रुतः. — K$_4$ om. 25^{cd}. —^{c}) Dc$_1$ नाव्रृता ; D$_6$ नावृतो ; G$_{1.2}$ नानृते (G$_2$ °तो) (for नाव्रतो). —^{d}) Ś$_1$ K$_3$ यो(K$_3$ चा)वादक्षमो ; K$_2$ D$_1$ वावाद° ; B$_{1.3.5}$ वाचारा° ; B$_4$ च वाग° ; G$_3$ [अ]नूचाना° ; M$_1$ corrupt ; M$_4$ चावाद° (for च वादा°). K$_{1.5}$ D$_{2.4-6}$ न च वादाविचक्षणः (D$_4$ °णाः) ; Dc$_1$ न च वाचाक्षमार्त्विजः. — After 25, Ś$_1$ K$_{2.3}$ D$_1$ ins. an addl. colophon [*Adhy. name :* K$_2$ D$_1$ यज्ञकर्म. — *Adhy. no. :* Ś$_1$ 106].

26 Dn$_1$ missing (cf. v. l. 1). Before 26, Ś$_1$ K$_{2.3}$ D$_1$ ins. वैशंपायन उवाच. —^{a}) K$_1$ यूपाच्छ्रये ; B$_3$ यूपाश्रये ; D$_{1.4}$ यूपोच्छ्रयं. G$_3$ यूपोच्छ्रये ततः प्राप्ते. —^{b}) K$_{1.4}$ D$_{2.5}$ G षड्बैला ; K$_5$ Dc$_1$ षड्बैल्वा ; T षड्बिल्वा ; M$_{1.4}$ षड्वैलान्. —^{c}) K$_2$ खदिरान् ; B$_3$ D$_{4.6}$ G$_3$ खादिरा (for खादिरान्). Ś$_1$ K$_3$ B$_{3.4}$ D$_1$ M$_3$ बैल्वसमि(Ś$_1$ °हि)तांस् ; K$_{1.4}$ D$_{2.4.6}$ M$_2$ बि(M$_2$ बै)ल्वसमितास् ; M$_{1.4}$ वैल्वसमितांस् (for बिल्व°). K$_5$ खादिरास्तावतो यूपास् ; T G$_{1.2}$ खादिरा बैल्वसहितास्. —^{d}) K$_{1.5}$ D (D$_3$ om. ; Dn$_1$ missing) T G$_{1.2}$ तावंतः ; G$_3$ तताक्षाः (sic) (for तावतः). K$_2$ om. सर्व. Dc$_1$ -वर्णिनिः ; D$_{5.6}$ -वर्णकाः ; G$_3$ -वर्धिनः (for -वर्णिनः).

27 Dn$_1$ missing (cf. v. l. 1). —^{a}) D$_1$ द्वे. Ś$_1$ K$_{3.5}$ D$_1$ G$_3$ च (for तु). —^{b}) K$_1$ B$_{1.3-5}$ Dc$_1$ D$_{2.4.6}$ मखे ; K$_2$ कृतौ (for क्रतौ). —^{c}) B$_3$ [ए]व ; G$_3$ [ए]कः. —^{d}) K$_1$ D$_{2.4-6}$ याजकाः सम(D$_6$ पर्य)-कल्पयन् ; G$_3$ पालाशोदुंबरस्तथा. — After 27, K$_{3.4}$ S ins. :

174* सर्वानितान्यथाशास्त्रं याजकाः समयोजयन् ।

[K$_{3.4}$ [ए]व ; T$_2$ चैतान्. T G$_{1.2}$ समकारयन् (for °योजयन्).]

28 Dn$_1$ resumes. —^{a}) K$_1$ शोभार्थे. —^{b}) Ś$_1$ (*sup. lin.*) दारवान् (for काञ्चनान्). K$_{1.5}$ B$_{1.3-5}$ Dn$_1$ D$_{2.4-6}$ T G M$_1$ भरतर्षभ ; D$_1$ पुरुषर्षभः. —^{c}) K$_4$ भीमस्तान् (for स भीमः).

29 ^{a}) B$_{1.5}$ Dc$_1$ D$_6$ G$_3$ M राजर्षेर्. K$_{2.4}$ यत्र रा(K$_4$ य)जंत राजर्षे ; K$_5$ ते व्यकाशंत राजेंद्र. —^{b}) Ś$_1$ K$_{2.3}$ G$_3$ अभि- (for उप-). K$_4$ वासोभिरभिपू-

C. 14. 2633 B. 14. 88. 30 K. 14. 89. 32 नरेन्द्राभिगता देवान्यथा सप्तर्षयो दिवि ॥ २९
इष्टकाः काञ्चनीश्चात्र चयनार्थं कृताभवन् ।
शुशुभे चयनं तत्र दक्षस्येव प्रजापतेः ॥ ३०
चतुश्चित्यः स तस्यासीदष्टादशकरात्मकः ।
स रुक्मपक्षो निचितस्त्रिगुणो गरुडाकृतिः ॥ ३१
ततो नियुक्ताः पशवो यथाशास्त्रं मनीषिभिः ।
तं तं देवं समुद्दिश्य पक्षिणः पशवश्च ये ॥ ३२
ऋषभाः शास्त्रपठितास्तथा जलचराश्च ये ।
सर्वांस्तानभ्ययुञ्जंस्ते तत्राग्निचयकर्मणि ॥ ३३
यूपेषु नियतं चासीत्पशूनां त्रिशतं तथा ।
अश्वरत्नोत्तरं राज्ञः कौन्तेयस्य महात्मनः ॥ ३४
स यज्ञः शुशुभे तस्य साक्षाद्देवर्षिसंकुलः ।
गन्धर्वगणसंकीर्णः शोभितोऽप्सरसां गणैः ॥ ३५
स किंपुरुषगीतैश्च किंनरैरुपशोभितः ।
सिद्धविप्रनिवासैश्च समन्तादभिसंवृतः ॥ ३६
तस्मिन्सदसि नित्यास्तु व्यासशिष्या द्विजोत्तमाः ।
सर्वशास्त्रप्रणेतारः कुशला यज्ञकर्मसु ॥ ३७
नारदश्च बभूवात्र तुम्बुरुश्च महाद्युतिः ।

जिताः. —^{c}) Ś$_1$ नृपानाभिगतान्; K$_3$ नृपा नृभिर्गता; B$_4$ नरेंद्राधिगता; M$_{1-3}$ °भिगतान्. K$_2$ दिव्या; T$_1$ G$_1$ देवैर्; G$_3$ देव (for देवान्). K$_{1.4.5}$ Dn$_1$ D$_{1.2.4-8}$ महें(D$_1$ नरें)द्रानुगता देवा (K$_4$ D$_1$ दिव्या; Dn$_1$ D$_6$ देव); T$_2$ G$_2$ महेंद्राभिगता देव (G$_2$ °वैर्). —^{d}) Dn$_1$ D$_4$ सप्तर्षिभिर्; D$_1$ संपूर्णयो (for सप्तर्षयो). K$_{1.3}$ दिवं (for दिवि) D$_{5.6}$ यथा सप्तर्षिभिर्मखे.

30 ^{a}) K$_{1-4}$ Dn$_1$ D$_{1.2.4}$ इ(K$_{2.4}$ ई)ष्टिकाः. K$_1$ B$_{1.3-5}$ Dc$_1$ G$_3$ कांचनाश्च; K$_2$ चनयस्य (sic); K$_4$ कांचनस्य; Dc$_1$ (also) चयनाश्च (for काञ्चनीश्च). M तत्र (for चात्र). K$_5$ T G$_{1.2}$ इष्टकाः कांचनास्तत्र; D$_{5.6}$ °काः कांचनीयाश्च. —^{b}) K$_2$ corrupt; K$_{4.5}$ चयनार्थे; Cv °र्थं (as in text). Ś$_1$ K$_3$ D$_1$ कृता बभुः; T G$_{1.2}$ कृता विभो (for कृताभवन्). —^{c}) K$_{2.4}$ यजनं; K$_3$ शयनं (for चयनं). K$_1$ B$_{1.5}$ Dn$_1$ D$_{1.2.4-6}$ G$_2$ M$_{2-4}$ तच्च; B$_4$ Dc$_1$ G$_3$ तस्य (for तत्र).

31 ^{a}) D$_6$ corrupt. K$_{2.4}$ चतुष्टितश्; K$_3$ ततश्चित्तः; D$_1$ सतुश्चतः; M चेतुश्चित्यः; Cv चतुश्चैत्यः (for °श्चित्यः). Ś$_1$ K$_{1.2.4}$ B$_1$ Dn$_1$ D$_{2.4.5}$ T$_1$ च (for स). Ś$_1$ K$_3$ तत्र (for तस्य). —^{b}) Ś$_1$ (*sup. lin.* as in text) -कलात्मकः; K$_{2.3}$ -कलात्मजः (sic). —^{c}) B$_3$ रुक्मपुंखो; D$_6$ कृत्यपक्षो; M$_{1.2}$ रुग्मपक्षो. Ś$_1$ निशितस्; Dn$_1$ निचितं; G$_1$ निचितिस्; G$_3$ निहितस् (for निचि°). —^{d}) K$_1$ B$_{1.3.4}$ (marg.)$_{.5}$ Dn$_1$ D$_{2.4-6}$ त्रिकोणो (K$_1$ °णे); K$_5$ षड्गुणो (for त्रिगुणो).

32 ^{a}) K$_{2.4}$ विमुक्ताः; G$_3$ युक्ताश्च. —^{b}) D$_6$ यथा चैव (for यथाशास्त्रं). K$_1$ D$_2$ मनीषिणः. —^{c}) Ś$_1$ K$_3$ B$_1$ T$_1$ तं देशं; K$_1$ तद्देवं; G$_1$ तथैवं; G$_3$ तु देवं. D$_1$ समादिश्य (for समुद्दिश्य). —^{d}) K$_{2.4}$ पशवः पक्षिणश्च ये; B$_{1.3-5}$ Dc$_1$ पक्षिणश्च यथाविधि.

33 K$_5$ om. (hapl.) 33^{ab}. —^{a}) K$_2$ ऋषभः. T$_1$ -पतितास् (for -पठि°). —^{c}) Dc$_1$ om. अभ्यु. G$_3$ न स युंजंस् (sic) (for अभ्ययुञ्जंस्). K$_{2.4}$ सर्वांस्तानभ्ययुक्ते वै.

34 ^{a}) B$_3$ corrupt for यूपेषु. K$_1$ B$_{1.3-5}$ Dn$_1$ D$_{2.4}$ नियता; Dc$_1$ [अ]नियता; D$_{5.6}$ निचितं; G$_2$ नियतश्. —^{b}) Ś$_1$ नियुतं; K$_1$ त्रिशता; K$_{2-4}$ नियतं; B$_{1.4.5}$ Dc$_1$ Dn$_1$ D$_{2.4-6}$ त्रिशती; B$_3$ त्रिदशा (for त्रिशतं). —^{c}) K$_5$ G$_2$ -रत्नोत्तमं; D$_1$ °त्तमो (for °त्तरं). Ś$_1$ K$_3$ अश्वरत्नोत्तमं चैव; K$_1$ B$_{1.3-5}$ Dc$_1$ Dn$_1$ D$_{2.4-6}$ °त्तरा यज्ञे.

35 ^{b}) G$_1$ देवस्य (for °र्षि-). K$_2$ -संकुले; K$_3$ °लाः; G$_3$ -संस्तुतः (for -संकुलः). —^{c}) G$_3$ -नाग- (for -गण-). K$_{1.4}$ B$_{1.4.5}$ Dc$_1$ Dn$_1$ D$_{2.4.5}$ -संगीतः (K$_4$ °तं) (for -संकीर्णः). —^{d}) K$_1$ प्रसन्नो; B$_{1.3}$ प्रवृत्तो; B$_{4.5}$ Dc$_1$ D$_{2.4-6}$ प्रनृत्तो (for शोभितो).

36 D$_1$ om. 36^{a}–37^{b}. —^{a}) Ś$_1$ K$_3$ -गीतश्च; K$_1$ B$_{1.3-5}$ Dn$_1$ D$_{2.4-6}$ -संकीर्णः; Dc$_1$ -संपूर्णः (for -गीतैश्च). — K$_2$ om. (hapl) 36^{bc}. —^{b}) G$_3$ पन्नगैर् (for किंनरैर्). K$_1$ B$_{1.3-5}$ Dn$_1$ D$_{2.4.5}$ चोप-; Dc$_1$ D$_6$ चापि (for उप-). —^{c}) Ś$_1$ K$_3$ -विवादैश्; G$_3$ -निवासश्. K$_4$ सिद्धविप्रियकार्यैश्च (sic). —^{d}) Ś$_1$ K$_{2-4}$ अभिपू(K$_3$ °पि पू)जितः; K$_5$ S उपशोभितः (K$_5$ °तं) (for अभिसंवृतः).

37 D$_1$ om. 37^{ab} (cf. v. l. 36). —^{a}) K$_{2.4}$ दिव्यास् (for नित्यास्). —^{b}) K$_1$ B$_{1.3-5}$ D (D$_{1.8}$ om.) द्विजर्षभाः (for द्विजोत्तमाः). —^{d}) K$_1$ B$_{1.3-5}$ D (except D$_1$; D$_8$ om.) -संस्त(B$_3$ °भ)रे (for -कर्मसु).

विश्वावसुश्चित्रसेनस्तथान्ये गीतकोविदाः ॥ ३८
गन्धर्वा गीतकुशला नृत्तेषु च विशारदाः ।
रमयन्ति स्म तान्विप्रान्यज्ञकर्मान्तरेष्वथ ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि नवतितमोऽध्यायः ॥ ९०

९१

वैशंपायन उवाच ।
शमयित्वा पशूनन्यान्विधिवद्द्विजसत्तमाः ।
तुरगं तं यथाशास्त्रमालभन्त द्विजातयः ॥ १
ततः संज्ञाप्य तुरगं विधिवद्याजकर्षभाः ।
उपसंवेशयन्राजंस्ततस्तां द्रुपदात्मजाम् ।
कलाभिस्तिसृभी राजन्यथाविधि मनस्विनीम् ॥ २
उद्धृत्य तु वपां तस्य यथाशास्त्रं द्विजर्षभाः ।
श्रपयामासुरव्यग्राः शास्त्रवद्भरतर्षभ ॥ ३
तं वपाधूमगन्धं तु धर्मराजः सहानुजः ।
उपाजिघ्रद्यथान्यायं सर्वपाप्मापहं तदा ॥ ४ C. 14. 2648 B. 14. 89. 5 K. 14. 90. 4

---

38 ^{a}) D_{1} स (for च). — ^{b}) K_{1} तु*रुश्; $K_{2.4}$ D_{4} तुंबरश्; Dc_{1} Dn_{1} $D_{1.5}$ तुंबरुश्. B_{1} महामतिः; D_{1} °यतिः (for °द्युतिः). — ^{c}) $K_{2.4}$ चित्ररथस् (for °सेनस्). — ^{d}) D_{6} corrupt. M_{1} च तथान्ये (hypermetric) (for तथान्ये).

39 Dn_{1} $D_{5.6}$ om. (? hapl.) 39^{ab}. — ^{a}) B_{4} गांधर्व-; Dc_{1} G_{2} गंधर्व-. — ^{b}) $K_{1.4.5}$ $B_{1.3-5}$ Dc_{1} D_{1-4} नृत्येषु; K_{2} निवृत्तेषु (sic) (for नृत्तेषु). — ^{c}) K_{1} वा रमंति; K_{3} रमयंत (for रमयन्ति). B_{1} ते (for तान्). — ^{d}) $K_{1.5}$ Dn_{1} $D_{2.4.5}$ वै; D_{6} च (for [अ]थ). $Ś_{1}$ K_{3} राज्ञः (K_{3} °ज्ञा) कर्मांतरे तदा.

Colophon om. in D_{3}; B_{2} not collated. — *Adhy. name :* K_{2} यज्ञक्रिया; K_{5} यूपचयनादिनिरूपणं; D_{1} यूपोच्छ्रयः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): $Ś_{1}$ 117; B_{1} 95; B_{5} 84; Dn_{1} 89; D_{4} 83; T_{1} G_{3} 77; T_{2} $G_{1.2}$ 76; $M_{1.4}$ 71; $M_{2.3}$ 75; M_{4} (*inf. lin.*) 91. — *Śloka no.:* Dn_{1} 39.

91

☞ D_{3} om. this adhy. B_{2} is not collated for this adhy.

1 ^{a}) K_{1} $B_{1.3-5}$ Dc_{1} Dn_{1} $D_{2.4.5}$ T $G_{1.2}$ श्र- (Dc_{1} श्रा)पयित्वा; K_{3} शस°; D_{6} श्राव° (for शम°). $Ś_{1}$ वन्यान्; D_{6} नम्यान् (for अन्यान्). — ^{b}) $K_{2.4}$ -पुंगवाः (for -सत्तमाः). — ^{c}) K_{1} $B_{1.3-5}$ D (except Dn_{1} D_{1}; D_{3} om.) T_{2} G_{2} तं तुरंगं. K_{5} यथान्यायम् (for °शास्त्रम्). — ^{d}) M आहरंत ($M_{2.3}$ °ति) (for आलभन्त). B_{3} द्विजोत्तमाः.

2 ^{a}) $B_{3.4}$ तं यज्ञ-; D_{1} सक्षिप्य (sic); G_{2} M_{2-4} C_{np} संज्ञप्य; C_{v} संज्ञाप्य (as in text). — ^{b}) K_{2} $B_{1.3-5}$ D (except Dc_{1}; D_{3} om.) याजकास्तदा (B_{4} °था); K_{3} °कर्मगाः (sic) (for °कर्षभाः). — ^{c}) $Ś_{1}$ K_{3} D_{1} समुपावेशयन्राजंस्; K_{2} उपवेशन्नते रा°; S उपसंवेशयांचक्रुस्. — ^{d}) $Ś_{1}$ K_{2-4} D_{1} ते (for तां). G_{3} ततस्तां द्विजसत्तमाः. — After 2^{d}, T_{2} G_{3} ins. :

175* सर्वशास्त्रप्रणेतारः कुशला यज्ञकर्मसु ।

— ^{f}) $K_{1.2.4}$ D_{6} मनस्विनी; G_{3} -समन्वितं.

3 ^{a}) $Ś_{1}$ K_{2} corrupt. G_{3} तत्र (for तस्य). — ^{b}) K_{1} $B_{1.3-5}$ D (except D_{1}; D_{3} om.) द्विजातयः; G_{2} द्विजोत्तमाः. — ^{c}) K_{1} $D_{1.2.6}$ स्न($D_{2.6}$ स्ना)पयामासुर्; $B_{1.3.4}$ Dc_{1} घ्राप°; B_{5} स्रप°; D_{5} स्राप°; G_{3} M श्राप° (for श्रप°). — ^{d}) K_{1} $B_{1.3-5}$ D (except D_{1}; D_{3} om.) विधिवद् (for शास्त्र°). $Ś_{1}$ K_{3} यथाशास्त्रं नृपोत्तम.

4 ^{a}) K_{2} G_{3} तद् (for तं). D_{6} -धूपगंधे. K_{4} च (for तु). — ^{b}) Dc_{1} धर्मराजं (sic). K_{1} $B_{1.3-5}$ D (except D_{1}; D_{3} om.) सहानुजैः; $K_{2; 3}$ (*sup. lin.* as in text). 4. 5 G_{2} °नुगः. — ^{c}) $Ś_{1}$ K_{2} $M_{1.4}$ उपजिघ्रद्. $K_{3.4}$ यथा न्याय्यं; Dn_{1} $D_{2.4-6}$ यथाशास्त्रं (for °न्यायं). — ^{d}) K_{1} B_{5} T G_{1} -पापहरं; K_{2}

C. 14. 2648
B. 14. 89. 5
K. 14. 90. 5

शिष्टान्यङ्गानि यान्यासंस्तस्याश्वस्य नराधिप ।
तान्यग्नौ जुहुवुर्धीराः समस्ताः षोडशर्त्विजः ॥ ५
संस्थाप्यैवं तस्य राज्ञस्तं क्रतुं शक्रतेजसः ।
व्यासः सशिष्यो भगवान्वर्धयामास तं नृपम् ॥ ६
ततो युधिष्ठिरः प्रादात्सदस्येभ्यो यथाविधि ।
कोटीसहस्रं निष्काणां व्यासाय तु वसुंधराम् ॥ ७
प्रतिगृह्य धरां राजन्व्यासः सत्यवतीसुतः ।
अब्रवीद्भरतश्रेष्ठं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ॥ ८
पृथिवी भवतस्त्वेषा संन्यस्ता राजसत्तम ।
निष्क्रयो दीयतां मह्यं ब्राह्मणा हि धनार्थिनः ॥ ९
युधिष्ठिरस्तु तान्विप्रान्प्रत्युवाच महामनाः ।
भ्रातृभिः सहितो धीमान्मध्ये राज्ञां महात्मनाम् ॥ १०
अश्वमेधे महायज्ञे पृथिवी दक्षिणा स्मृता ।
अर्जुनेन जिता सेयमृत्विग्भ्यः प्रापिता मया ॥ ११
वनं प्रवेक्ष्ये विप्रेन्द्रा विभजध्वं महीमिमाम् ।
चतुर्धा पृथिवीं कृत्वा चातुर्होत्रप्रमाणतः ॥ १२
नाहमादातुमिच्छामि ब्रह्मस्वं मुनिसत्तमाः ।
इदं हि मे मतं नित्यं भ्रातृणां च ममानघाः ॥ १३
इत्युक्तवति तस्मिंस्ते भ्रातरो द्रौपदी च सा ।
एवमेतदिति प्राहुस्तदभूद्रोमहर्षणम् ॥ १४

-पापोहं तं (sic); K3.4 B1.4 Dn1 D2.4.5 -पापापहं (for -पाप्मापहं).

5 a) D1 corrupt. Ś1 K3 शृंगानि (sic) (for शिष्टानि). — b) D4 तथा (for तस्य). B4 नरर्षभ (for नराधिप). — c) M1 ताञ्जग्मुर् (for तान्यग्नौ). K (except K1) D1.4 वीराः (for धीराः). — d) Ś1 K3 G1.2 समंतात्; B3 G3 समंताः. B3 षोडश द्विजाः; M3 °शर्त्विजाः.

6 D1 om. 6ab. — a) K2.4 B3.4 (marg. as in text).5 M4 समाप्यैवं. K1 B4 D2 राजंस् (for राज्ञस्). — b) K1 B1 Dn1 D2.4–6 तं यज्ञं; K2 क्रतुं तं (by transp.). K5 भूरितेजसः; D5.6 शक्रचेतसः; M1 शस्त्रतेजसा. — c) K1.2.4 Dn1 D6 व्यासशिष्योथ (D6 °ष्यः स) भगवान्. — d) M4 (*inf. lin.*) वर्तयामास (for वर्धं°). K2 D6 नृप.

7 b) Ś1 K2–4 D1 प्रीतस्तेभ्यो; B1.3–5 Dc1 Dn1 D2.4–6 ब्राह्मणेभ्यो (for सदस्येभ्यो). — c) K1.2 D4 T कोटि-; D5 कोटिं (for कोटी-). T2 M4 -सहस्र-. G3 कोटीः सहस्रनिष्काणि. — d) G3 च (for तु). K2 वसुंधराः (sic).

8 a) K5 M3 तु (M3 स) तां राजन्; D5.6 तु राजेंद्र (for धरां राजन्). — c) K1.3 B1 भरतश्रेष्ठ. — d) K1 B1.3–5 D (except D1; D3 om.) धर्मराजं (for धर्मात्मानं).

9 Before 9, K5 ins. व्यासः. — a) K1 बहुधा; B1.3–5 D (except D1; D3 om.) वसुधा (for पृथिवी). T2 G1 M1.4 भवतोस्. T1 [ऽ]स्ति (for तु). — b) T G1 M1–3 सु- (for सं-). — c) K2 Dn1 D5.6 निष्क्रियो (for निष्क्रयो). — d) B1.3–5 Dc1 ब्राह्मणाय धनार्थिने.

10 a) D5.6 धर्मात्मा (for तान्विप्रान्). — b) Ś1 K2–4 महायशाः; K5 °त्मवान्; D1 M1 °त्मनः; D5.6 द्विजर्षभान्. — G3 om. (hapl.) 10cd. — cd) D5.6 transp. धीमान् and मध्ये.

11 c) M1 [अ]जिता (for जिता). K1.5 B1.3–5 Dc1 Dn1 D2.4–6 च; D1 या (for सा). — d) D5.6 ऋत्वग्ने (sic) (for ऋत्विग्भ्यः). D1 प्राप्यते (for प्रापिता).

12 a) D6 धनं (sic) (for वनं). K5 प्रविश्ये; G3 यास्यामि (for प्रवेक्ष्ये). K1 B1.3–5 D (except D1; D3 om.) विप्राग्र्या. — b) D1 विभजद्वै (sic) (for °ध्वं). — c) Ś1 K1.2 Dc1 पृथिवी (sic). — d) K3 T1 G1.2 M1 चतुर्होत्र-.

13 a) M2 आनेतुम् (for आदा°). — b) K1 B1.3–5 D (except D1; D3 om.) द्विज- (for मुनि-). K5 -पुंगवाः (for -सत्तमाः). — c) K4 हि मे मतिर्; K5 T1 G1.2 M मतं (K5 °नो) हि मे (by transp.); T2 अंतं हि मे; G3 मनश्च मे. K1 B1.3–5 Dc1 Dn1 D2.4–6 इदं नित्यं मनो (B1 मम व्रतं; B3–5 Dc1 मम मतं) विप्रा. — d) M2.3 हि (for च). K2.4.5 T2 G1.3 [अ]नघ (sic). K1 B1.3–5 D (except D1; D3 om.) भ्रातृणां चैव मे सदा.

14 a) K1.5 B1.3–5 D (execpt D1; D3 om.) तु (for ते). — b) Ś1 K3 D1 तथा (for च सा). K5 द्रौपदी भ्रातरोपि च. — d) Some MSS. लोम- (for रोम-).

ततोऽन्तरिक्षे वागासीत्साधु साध्विति भारत ।
तथैव द्विजसंघानां शंसतां विबभौ स्वनः ॥ १५
द्वैपायनस्तथोक्तस्तु पुनरेव युधिष्ठिरम् ।
उवाच मध्ये विप्राणामिदं संपूजयन्मुनिः ॥ १६
दत्तैषा भवता मह्यं तां ते प्रतिददाम्यहम् ।
हिरण्यं दीयतामेभ्यो द्विजातिभ्यो धरास्तु ते ॥ १७
ततोऽब्रवीद्वासुदेवो धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
यथाह भगवान्व्यासस्तथा तत्कर्तुमर्हसि ॥ १८
इत्युक्तः स कुरुश्रेष्ठः प्रीतात्मा भ्रातृभिः सह ।
कोटिकोटिकृतां प्रादाद्दक्षिणां त्रिगुणां क्रतोः ॥ १९
न करिष्यति तल्लोके कश्चिदन्यो नराधिपः ।
यत्कृतं कुरुसिंहेन मरुत्तस्यानुकुर्वता ॥ २०
प्रतिगृह्य तु तद्द्रव्यं कृष्णद्वैपायनः प्रभुः ।
ऋत्विग्भ्यः प्रददौ विद्वांश्चतुर्धा व्यभजंश्च ते ॥ २१
पृथिव्या निष्क्रयं दत्त्वा तद्धिरण्यं युधिष्ठिरः ।
धूतपाप्मा जितस्वर्गो मुमुदे भ्रातृभिः सह ॥ २२
ऋत्विजस्तमपर्यन्तं सुवर्णनिचयं तदा ।
व्यभजन्त द्विजातिभ्यो यथोत्साहं यथाबलम् ॥ २३
यज्ञवाटे तु यत्किंचिद्धिरण्यमपि भूषणम् ।
तोरणानि च यूपांश्च घटाः पात्रीस्तथेष्टकाः ।

C. 14. 2668
B. 14. 89. 25
K. 14. 90. 24

---

15 ^{a}) K$_5$ ततोंतरिक्षाद् ; B$_{1.3-5}$ °रीक्षे. —^{c}) Ś$_1$ K$_{2-4}$ D$_1$ -मुख्यानां (for -संघानां). —^{d}) D$_6$ corrupt. Ś$_1$ K$_3$ शब्दो दिवमथास्पृशत्.

16 ^{a}) K$_1$ B$_{1.3.5}$ D (except D$_{c1}$ D$_1$; D$_3$ om.) कृष्णः; T G$_{1.2}$ M$_{1.4}$ [इ]त्युक्तः (for [उ]क्तस्तु). —^{c}) K$_{1.5}$ B$_{1.3-5}$ D (except D$_1$; D$_3$ om.) T$_2$ G$_3$ प्रोवाच (for उ°).

17 ^{c}) Ś$_1$ देयतां (for दी°). Ś$_1$ K$_3$ मह्यं (for एभ्यो). —^{d}) K$_1$ B$_{1.3-5}$ D$_{c1}$ D$_{n1}$ D$_{2.4}$ ब्राह्मणेभ्यो; K$_2$ द्विजेभ्यो मे; K$_4$ द्विजाग्रेभ्यो; D$_5$ विप्रर्षिभ्यो; D$_6$ corrupt (for द्विजातिभ्यो). K$_2$ धरासुतः (sic); G$_3$ धरास्तु तत्; M$_1$ धरांतते (sic); M$_{2.3}$ धरा तु ते.

18 ^{ab}) G$_3$ तत्र (for ततो). G$_3$ transp. वासुदेवो and धर्मराजं. K$_{2.4}$ धर्मराजो. —^{c}) B$_3$ यथा स; M$_1$ यदाह. —^{d}) K$_{1.2.4}$ B$_{1.3-5}$ D$_{n1}$ D$_{c1}$ D$_{2.4-6}$ G$_3$ तथा त्वं; K$_{3.5}$ D$_1$ T G$_1$ M तत्तथा (by transp.). G$_2$ तथा कर्तुं त्वमर्हसि. — After 18, Ś$_1$ K$_{2.3}$ D$_1$ ins. an addl. colophon [*Adhy. name :* K$_2$ D$_1$ दक्षिणाप्रदानं. — *Adhy. no. :* Ś$_1$ 118].

19 Before 19, Ś$_1$ K$_{3.4}$ D$_1$ ins. वैशंपायनः; K$_2$ व्यासः. G$_2$ om. 19^{ab}. —^{a}) K$_4$ D$_4$ कुरुश्रेष्ठ. —^{b}) T G$_{1.3}$ प्रीतिमान् (for प्रीतात्मा). —^{c}) K$_1$ B$_{3.5}$ D$_{n1}$ D$_{2.4.6}$ कोटिकोटी-; K$_3$ G$_{2.3}$ कोटिं कोटि-; T$_1$ G$_1$ M$_{3.4}$ कोटिं कोटिं; M$_1$ कोटिं कोटी-; M$_2$ कोटीं कोटी- (for कोटिकोटि-). Ś$_1$ K$_3$ D$_{c1}$ -गुणां; K$_2$ -सतां (sic); K$_4$ -शतां; T G$_{1.2}$ -गवां (for -कृतां). K$_{2.4}$ प्राह (for प्रादाद्). —^{d}) K$_3$ त्रिगुणो; D$_1$ °णीं. Ś$_1$ K$_5$ D$_{n1}$ G$_3$ क्रतौ; K$_{2.3}$ कृतौ; K$_4$ विभो (for क्रतोः). T G$_{1.2}$ M दक्षिणां त्रिगुणीकृतां.

20 ^{a}) K$_1$ तत्रैके (sic); D$_{5.6}$ T$_2$ तं लोके (sic). —^{b}) K$_4$ T$_1$ नराधिप. —^{c}) K$_1$ B$_{1.3-5}$ D (except D$_1$; D$_3$ om.) -राजेन (for -सिंहेन). —^{d}) K$_4$ D$_1$ मरुंतस्य. K$_{2.4}$ -वर्तिना (for -कुर्वता).

21 ^{a}) K$_{1.4}$ B$_{1.3-5}$ D (D$_3$ om.) रत्नं (for द्रव्यं). —^{b}) K$_1$ B$_{1.3-5}$ D (except D$_1$; D$_3$ om.) मुनिः; K$_3$ तदा (for प्रभुः). —^{c}) K$_{3.4}$ विप्रांश् (sic); K$_5$ धीमांश् (for विद्वांश्). D$_6$ ऋत्विग्भ्यां प्रददौ धीमांश्. —^{d}) K$_{3.4}$ ये (for ते).

22 ^{a}) K$_1$ B$_{1.3-5}$ D (except D$_1$; D$_3$ om.) धर- (D$_{5.6}$ °रि)ण्या (for पृथिव्या). K$_3$ निष्कृतं (for निष्क्रयं). K$_{2.4}$ कृत्वा (for दत्त्वा). —^{b}) K$_2$ युधिष्ठिरं (sic). —^{c}) K$_1$ B$_{1.5}$ D$_{n1}$ D$_{2.4-6}$ धूतपापो; K$_3$ corrupt; M$_{2.3}$ पूतपाप्मा.

23 ^{b}) Ś$_1$ K$_3$ हिरण्य- (for सुवर्ण-). Ś$_1$ D (except D$_{2.4}$; D$_3$ om.) तथा; K$_3$ यथा (for तदा). —^{cd}) K$_1$ विभजंत. B$_{1.5}$ द्विजादिभ्यो; D$_6$ °तेभ्यो. K$_5$ यथोत्साहं द्विजातिभ्यो (by transp.). Ś$_1$ K$_{2-5}$ D$_1$ G$_3$ यथाविधि; K$_1$ B$_{1.3-5}$ D$_{c1}$ D$_{n1}$ D$_{2-6}$ °सुखं (for °बलम्).

24 ^{a}) K$_1$ B$_{1.3-5}$ D (except D$_1$; D$_3$ om.) च (for तु). —^{b}) K$_1$ B$_{1.3-5}$ D (except D$_1$; D$_3$ om.) सवि-; K$_{3.5}$ अभि- (for अपि). K$_5$ -भूजितं (sic) (for भूषणम्). —^{c}) Ś$_1$ K$_{2.3}$ D$_1$ यूपाश्च; K$_4$ यूथाश्च; B$_3$ द्रव्याणि. —^{d}) K$_2$ घटे; K$_{3.4}$ घटा-; B$_{1.3.5}$ M घटान्; D$_{c1}$ घंटा-; D$_{n1}$ घंटाः. Ś$_1$ K$_3$

C. 14. 2668
B. 14. 89. 25
K. 14. 90. 24

युधिष्ठिराभ्यनुज्ञाताः सर्वं तद्व्यभजन्द्विजाः ॥ २४
अनन्तरं ब्राह्मणेभ्यः क्षत्रिया जह्रिरे वसु ।
तथा विट्शूद्रसंघाश्च तथान्ये म्लेच्छजातयः ।
कालेन महता जह्रुस्तत्सुवर्णं ततस्ततः ॥ २५
ततस्ते ब्राह्मणाः सर्वे मुदिता जग्मुरालयान् ।
तर्पिता वसुना तेन धर्मराज्ञा महात्मना ॥ २६
स्वमंशं भगवान्व्यासः कुन्त्यै पादाभिवादनात् ।
प्रददौ तस्य महतो हिरण्यस्य महाद्युतिः ॥ २७
श्वशुरात्प्रीतिदायं तं प्राप्य सा प्रीतमानसा ।
चकार पुण्यं लोके तु सुमहान्तं पृथा तदा ॥ २८
गत्वा त्ववभृथं राजा विपाप्मा भ्रातृभिः सह ।
सभाज्यमानः शुशुभे महेन्द्रो दैवतैरिव ॥ २९
पाण्डवाश्च महीपालैः समेतैः संवृतास्तदा ।
अशोभन्त महाराज ग्रहास्तारागणैरिव ॥ ३०
राजभ्योऽपि ततः प्रादाद्रत्नानि विविधानि च ।
गजानश्वानलंकारान्स्त्रियो वस्त्राणि काञ्चनम् ॥ ३१
तद्धनौघमपर्यन्तं पार्थः पार्थिवमण्डले ।
विसृजञ्शुशुभे राजा यथा वैश्रवणस्तथा ॥ ३२

पान्यस्; D_4 पटीस् (sic); D_6 पात्रे. K_5 घटान्पान्यस्तथेष्टिकान्; G_3 घटान्पात्रांस्तथेष्टकान्. — f) K_{2-5} D_1 G_3 तत्सर्वं (by transp.); $D_{5.6}$ सर्वं तं; T $G_{1.2}$ M_{2-4} तत्सर्वं; M_1 ततस्ते. K_2 व्याभजन्.

25 a) K_1 $B_{1.3-5}$ D (except D_1; D_3 om.) द्विजातिभ्यः (for ब्राह्मणेभ्यः). — b) K_1 जह्रुरे; K_2 उह्निरे (sic); B_1 व्यभजन्; G_2 जज्ञिरे (for जह्रिरे). B_3 तदा (for वसु). — c) T_1 $G_{1.2}$ यथा विशः (G_1 °टाः) शूद्रसंघा. — d) $Ś_1$ K_3 D_1 ये च; T_1 $G_{1.2}$ यथा (for तथा). — K_1 $B_{1.3-5}$ Dc_1 Dn_1 $D_{2.4-6}$ om. 25^{ef}. — e) D_1 सुमहा (for महता). — f) K_4 ताः (sic) (for तत्). D_1 युधिष्ठिरः (sic) (for ततस्ततः).

26 a) K_3 मुदिताः (for ब्राह्मणाः). S (except G_3) जग्मुर् (for सर्वे). — b) K_3 ब्राह्मणा (for मुदिता). D_1 क्षालयं. S (except G_3) मुदिताः स्वं स्वमालयं. — d) K_1 $B_{1.3-5}$ D (except D_1; D_3 om.) धर्मराजेन धीमता.

27 a) K_2 व्यासं. — b) G_3 कुंत्याः. K_{2-5} D_1 -वंदनात् (K_5 °ने); T G_1 -वादितः; $G_{2.3}$ M -वादनं (for °नात्). K_1 $B_{1.3-5}$ Dc_1 Dn_1 $D_{2.4-6}$ कुंत्यै प्रादाद्धि मानतः (B_1 °नदः; $B_{3.5}$ °नितः). — d) K_2 corrupt. M_1 हिरण्यं तन् (for °ण्यस्य). $Ś_1$ K_3 महामनाः (for °द्युतिः).

28 a) $K_{2.4}$ D_1 स्वसु(K_4 °शु)रात्; Dc_1 Dn_1 $D_{2.6}$ श्वसुरात्. Dc_1 -दायं तु; D_5 M -दायातं ($M_{2.3}$ °दं; M_4 °द्यं); D_6 -दानं च. — b) $B_{1.3.5}$ Dc_1 $D_{4.6}$ T G_1 प्रीति- (for प्रीत-). — c) K_{2-5} B_4 D_1 G_3 कालेन (for लोके तु). $Ś_1$ G_2 चकार पुण्यकालेन; K_1 $B_{1.3.5}$ Dc_1 Dn_1 $D_{2.4-6}$ °र पुण्यकं तेन. — d) K_2 D_1 G_3 सुमहद्वै (G_3 °द्वि); K_4 समुद्वेगं; G_1 सा महांतं (for सुम°). K_4 यथा; T G_3 तथा (for तदा). K_1 $B_{1.3-5}$ Dc_1 Dn_1 $D_{2.4-6}$ सुमहत्संघशः पृथा ($D_{5.6}$ °शो यथा).

29 K_3 om. from 29 up to the end of this adhy. — a) K_4 च (for तु). B_1 Dn_1 $D_{5.6}$ [अ]वभृथे. Dn_1 राज्ञा; D_5 om.; D_6 चैव (for राजा). — c) D_6 शुशुभे महेंद्रश्चैव. — d) $Ś_1$ D_1 विबुधैर्; K_1 $B_{1.3-5}$ Dc_1 Dn_1 $D_{2.4-6}$ त्रिदशैर्; $K_{2.5}$ M_1 देवतैर्; G_3 दानवैर्. T G_1 यथा (for इव).

30 K_3 om. 30 (cf. v. l. 29). — b) $K_{2.4}$ संभृतास्. T_1 G_1 तथा (for तदा). $B_{1.3-5}$ Dc_1 Dn_1 D_{4-6} समेतैरभिसंवृताः. — c) T G_1 तथा (G_1 °दा) राजन् (for महाराज). — d) K_5 यथा वैश्रवणस्तथा (= 32^{d}).

31 K_3 om. 31 (cf. v. l. 29). — a) G_2 $M_{2.3}$ हि (for ऽपि). K_5 तदा (for ततः). — b) $Ś_1$ $B_{3.4}$ सः (for च). — c) $K_{2.4}$ राजानः स्वान्; K_5 राजभ्यः श्वान् (sic) (for गजानश्वान्). — K_1 $D_{2.4}$ om. 31^{d}–32^{c}. — d) G_3 स्त्रोश्च (for स्त्रियो). K_5 B_4 G_3 रत्नानि; $B_{1.3.4(marg.).5}$ Dc_1 Dn_1 $D_{5.6}$ वासांसि (for वस्त्राणि). T G_1 चंदनं (for काञ्चनम्).

32 K_3 om. 32 (cf. v. l. 29). K_1 $D_{2.4}$ om. 32^{abc} (cf. v. l. 31). — a) $Ś_1$ K_2 Dc_1 D_1 तं (for तद्). K_5 ततानः स्वम् (for तद्धनौघम्). $Ś_1$ क्षपर्याप्तं (for °र्यन्तं). — b) D_6 M_2 पार्थाः. — c) T_1 $G_{1.2}$ विसृज्य. $K_{2.4.5}$ $B_{1.3-5}$ Dn_1 $D_{5.6}$ T $G_{1.2}$ राजन्.

33 K_3 om. 33 (cf. v. l. 29). M_{1-3} om. 33. — a) K_1 $B_{1.3-5}$ Dc_1 Dn_1 $D_{1.2.4-6}$ आनीय. $D_{5.6}$ G_1 तदा (for तथा). $Ś_1$ धीरं; K_3 वीर. — b)

आनाय्य च तथा वीरं राजानं बभ्रुवाहनम् ।
प्रदाय विपुलं वित्तं गृहान्प्रास्थापयत्तदा ॥ ३३
दुःशलायाश्च तं पौत्रं बालकं पार्थिवर्षभ ।
स्वराज्ये पितृभिर्गुप्ते प्रीत्या समभिषेचयत् ॥ ३४
राज्ञश्चैवापि तान्सर्वान्सुविभक्तान्सुपूजितान् ।
प्रस्थापयामास वशी कुरुराजो युधिष्ठिरः ॥ ३५
एवं बभूव यज्ञः स धर्मराजस्य धीमतः ।
बह्वन्नधनरत्नौघः सुरामैरेयसागरः ॥ ३६
सर्पिःपङ्का ह्रदा यत्र बहवश्चान्नपर्वताः ।
रसालाकर्दमाः कुल्या बभूवुर्भरतर्षभ ॥ ३७
भक्ष्यषाण्डवरागाणां क्रियतां भुज्यतामिति ।
पशूनां वध्यतां चापि नान्तस्तत्र स्म दृश्यते ॥ ३८
मत्तोन्मत्तप्रमुदितं प्रगीतयुवतीजनम् ।
मृदङ्गशङ्खशब्दैश्च मनोरममभूत्तदा ॥ ३९
दीयतां भुज्यतां चेति दिवारात्रमवारितम् ।
तं महोत्सवसंकाशमतिहृष्टजनाकुलम् । C. 14. 2686 B. 14. 89. 43 K. 14. 90. 43

K3.4 स राजा (for राजानं). —^{c}) D2.4 प्रादाय. T G M4 बहुलं (for विपुलं). —^{d}) K2 D6 T2 प्रस्थापयत्.

34 K3 om. 34 (cf. v. l. 29). —^{a}) K1 दुकूलाया (sic); K2 दुःशासयाः. K1 [अ]थ तं; K2.4 प्रियं (for च तं). K5 पौत्रं च (for तं पौत्रं). —^{b}) Ś1 K2.4 D1 पार्थिवं (for बालकं). Ś1 K5 D1 T2 G2.3 पार्थिवर्षभः; K1 B1.5 Dc1 Dn1 D2.4–6 भरतर्षभ (B5 °भः); B3.4 स नरर्षभ. —^{c}) K5 युक्ते; G3 भुक्ते (for गुप्ते). K1 B1.3–5 Dc1 Dn1 D2.4.6 स्वरा(Dc1 स रा)ज्येथ पितुर्धीमान् (B3.4 Dc1 °र्विद्वान्). —^{d}) Ś1 प्रीतास्तत्राभ्यषेचयत्; K1 B1.5 Dc1 Dn1 D2.4–6 स्वसुः (D4 °स्थः) प्रीत्या न्यवेश°; B3.4 D1 स्वसुः प्रीत्याभ्यषेच°.

35 K3 om. 35 (cf. v. l. 29). —^{a}) Ś1 D1 आह्वितान्; K2.4 तु तान्; T1 M1 अर्पितान्; M2.3 अर्चितान्; M4 आस्थितान् (for अपि तान्). K1 B1.3–5 Dn1 D2.4–6 नृपतींश्चैव तान्सर्वान्; Dc1 नृपतिः सुहृदः सर्वान्; G3 नानादेशागतान्सर्वान्. —^{b}) K2.4.5 T G1.2 M2–4 सं- (for सु-). —^{c}) K5 यथा; D6 तदा (for वशी). —After 35, K1 B1.3–5 Dc1 Dn1 D2.4–6 T2 ins.:

176* गोविन्दं च महात्मानं बलदेवं महाबलम् ।
तथान्यान्वृष्णिवीरांश्च प्रद्युम्नादीन्सहस्रशः ।
पूजयित्वा महाराज यथाविधि महाद्युतिः ।
भ्रातृभिः सहितो राजा प्रास्थापयदरिंदमः ।

[(L. 2) K1 D2.4–6 T2 प्रद्युम्नाद्यान्. — (L. 4) D6 प्रस्थापयद्.]

36 K3 om. 36 (cf. v. l. 29). —^{a}) K5 T G1.2 M2–4 राज्ञः (for यज्ञः). K6 [ऽ]सौ (for स). —^{d}) K3.4 सुरो; D5.6 सुरभि- (for सुरा-).

37 K3 om. 37 (cf. v. l. 29). —^{a}) S सर्पिषश्च (for सर्पिःपङ्का). B1.3.4 Dc1 दधिह्रदा (for ह्रदा यत्र). —^{b}) K1 B1.5 Dn1 D2.4–6 बभूवुश् (for बहवश्). —^{c}) Ś1 K5 B5 Dn1 D1.2 रसालाः; K1 Dc1 G3 रसानां; B1 T G1.2 M3.4 रसाल- (for रसाला-). K1 B1.3–5 D (except D1; D3 om.) नद्यो; K2 तुल्या (for कुल्या).

38 K3 om. 38 (cf. v. l. 29). —^{a}) K1 B1.3–5 D1.2.4–6 भक्ष-; K2.4 भक्षान्; K5 भक्ष्यं; Dc1 भक्षं; T G M1 भक्ष्याः; M2.4 भक्षाः. B1.3–5 Dc1 D1.2 G3 -षाडव-; Dn1 D4–6 -खांडव-; T G1.2 M -षड्रस- (for -षाण्डव-). ❀ **Cv** : (reading) भक्ष्याः षडवरांगाणां — अवरांगाणां अंधपंग्वादीनां षट् षट् षट् च भक्ष्याः अपूपाः भोज्यलेह्यपेयैः सह गत्वा दीयंते । ❀ —^{b}) K2.4.5 **Cv** दीयतां; D1 कृतानां (for क्रियतां). K1.4 B3.5 D (except D1; D3 om.) तथा (for इति). Ś1 कृतानां भोजनार्थिनां. —^{c}) M3 मथ्यतां (for वध्यतां). K1 B1.3–5 Dc1 Dn1 D2.4–6 [ए]व (for [अ]पि). Ś1 K5 D1 G3 पशूनां वध्यमानानां. —^{d}) Ś1 K5 D1 न चांतस्तत्र दृश्यते; K1 B1.3–5 Dc1 Dn1 D2.4–6 नांतं (D5.6 तां ते) ददृशिरे जनाः; K2.4 G2 तत्र शब्दो महानभूत्; T1 नांतायंति स्म दृश्यते (sic); T2 नांतरस्तत्र दृ°; G3 तत्र तत्र स्म दृ°.

39 K3 om. 39 (cf. v. l. 29). G2 reads 39 after 40^{d}. —^{a}) K5 ततोन्मत्त- (for मत्तो°). K1 B1.3–5 D (except D1; D3 om.) मत्तप्र(Dn1 D6 °त्तं प्र)- मत्तमु(D6 °त्तं मु)दितं. —^{b}) K1 B1.5 D (except D1; D3 om.) सुप्रीत- (D6 °ति-) (for प्रगीत-). T2 G2.3 -वनिता- (for -युवती-). Dc1 -जनौ. —^{c}) Ś1 -शब्दसंघैश्; K1 B1.3–5 D (except D1; D3 om.) -शंखनादैश्. —^{d}) K4 मनोरम्यम्; G1 °रथम्. T1 G2 तथा (for तदा).

C. 14. 2687
B. 14. 89. 44
K. 14. 90. 43

कथयन्ति स्म पुरुषा नानादेशनिवासिनः ॥ ४०
वर्षित्वा धनधाराभिः कामै रत्नैर्धनैस्तथा ।
विपाप्मा भरतश्रेष्ठः कृतार्थः प्राविशत्पुरम् ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥

९२

जनमेजय उवाच ।
पितामहस्य मे यज्ञे धर्मपुत्रस्य धीमतः ।
यदाश्चर्यमभूत्किंचित्तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ १
वैशंपायन उवाच ।
श्रूयतां राजशार्दूल महदाश्चर्यमुत्तमम् ।
अश्वमेधे महायज्ञे निवृत्ते यदभूद्विभो ॥ २
तर्पितेषु द्विजाग्र्येषु ज्ञातिसंबन्धिबन्धुषु ।
दीनान्धकृपणे चापि तदा भरतसत्तम ॥ ३
घुष्यमाणे महादाने दिक्षु सर्वासु भारत ।
पतत्सु पुष्पवर्षेषु धर्मराजस्य मूर्धनि ॥ ४
बिलान्निष्क्रम्य नकुलो रुक्मपार्श्वस्तदानघ ।
वज्राशनिसमं नादममुञ्चत विशां पते ॥ ५

---

40 K$_3$ om. 40 (cf. v. l. 29). —^{a}) K$_1$ B$_1$ Dn$_1$ D$_{2.4-6}$ [इ]ष्टं ; K$_2$ T G$_1$ M$_{1.4}$ [अ]पि ; B$_5$ [ए]ष (for [इ]ति). K$_4$ पीयतां पीयतां चेति. — After 40^a, K$_{2.5}$ S (except G$_2$) ins. :

177*   तत्र शब्दो महानभूत् ।
पीयतां दीयतां चेति.

[(L. 2) M$_{1-3}$ प्रीयतां (for पी°). K$_2$ गीयतां पीयतां चेति ; K$_5$ नृत्यतां गीयतां चेति.]

—^{b}) K$_4$ अवर्द्धते (sic) ; D$_4$ निवारितं ; D$_{5.6}$ न वारितं. Ś$_1$ B$_5$ D$_1$ तत्र शब्दो महानभूत्. —^{c}) B$_4$ Dc$_1$ D$_1$ G$_3$ M$_{1-3}$ तन् (for तं). —^{d}) K$_1$ B$_{1.3-5}$ D (except D$_1$; D$_3$ om.) हृ(B$_{3.4}$ तु)ष्टपुष्ट- ; K$_5$ प्रतिहृष्ट- (for अति°). T G$_1$ प्रीतिहृष्टमनाकुलं. — After 40^d, G$_2$ reads 39. —^{e}) K$_1$ तस्य (sic) (for स्म). K$_5$ मनसा (for पुरुषा).

41 K$_3$ om. 41 (cf. v. l. 29). —^{a}) K$_2$ धनदाराभिः. —^{b}) Dc$_1$ अर्थै (for रत्नैर्). K$_1$ B$_{1.3-5}$ D (except D$_1$; D$_3$ om.) रसैस् (for धनैस्). M$_1$ तदा. —^{c}) K$_{2.4}$ D$_6$ भरतश्रेष्ठ. —^{d}) Ś$_1$ K$_{2.4}$ चाविशत् (for प्रा°). T G पुरीं.

Colophon om. in K$_3$ D$_3$. — *Adhy. name* : Ś$_1$ K$_{2.4.5}$ D$_1$ यज्ञसमाप्तिः (K$_2$ °प्तः) ; K$_1$ अवभृथस्नानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : Ś$_1$ 119 ; K$_1$ 69 ; B$_1$ M$_{2.3}$ 76 ; Dn$_1$ 89 ; T$_1$ 78 ; T$_2$ G$_{1.2}$ 77 ; G$_3$ 88 ; M$_{1.4}$ 72 ; M$_4$ (*inf. lin.*) 92.

92

☞ B$_2$ is not collated for this adhy.

1 ^{b}) K$_1$ B$_{1.3-5}$ D (except D$_1$) धर्मराजस्य. —^{c}) D$_3$ यदावार्यम् (for °श्चर्यम्). —^{d}) K$_{2.4}$ D$_{2-6}$ T$_1$ अर्हसि. K$_3$ M$_1$ तन्मे व्याख्यातु(M$_1$ त्वं वक्तु)मर्हसि ; D$_1$ भवान्वक्तुमर्हसीति.

2 ^{c}) K$_1$ अश्वमेधके (hypermetric) ; T °मेध-. —^{d}) K$_1$ Dn$_1$ D$_{2-6}$ प्रभो ; B$_{1.3-5}$ Dc$_1$ M$_1$ पुरा (for विभो).

3 ^{a}) K$_{1.2.4}$ Dc$_1$ D$_{5.6}$ द्विजाग्रेषु. —^{b}) D$_2$ जाति- (for ज्ञाति-). K$_{2.4}$ -बांधव- (for -संबन्धि-). —^{c}) K$_4$ B$_{1.5}$ Dn$_1$ D$_{3-6}$ वा (for च). —^{d}) Ś$_1$ K$_3$ ततो ; T$_2$ G$_2$ M तथा (for तदा). D$_1$ तदावभृतसत्तम.

4 K$_2$ om. from 4 up to 14. 93. 11. —^{a}) Ś$_1$ घोष्यमाने ; K$_1$ हृष्यमाणे ; K$_3$ घोषमाणे ; B$_1$ घुष्टमात्रे ; Dn$_1$ D$_{3.6}$ पुष्यमाणे (for घुष्य°). Ś$_1$ K$_3$ B$_1$ D$_1$ G$_3$ -नादे ; T G$_{1.2}$ M -यज्ञे (for -दाने). —^{c}) Dc$_1$ -वृष्टीषु (for -वर्षेषु).

5 K$_2$ om. 5 (cf. v. l. 4). —^{a}) B$_3$ T G$_{1.2}$

सकृदुत्सृज्य तं नादं त्रासयानो मृगद्विजान् ।
मानुषं वचनं प्राह धृष्टो बिलशयो महान् ॥ ६
सक्तुप्रस्थेन वो नायं यज्ञस्तुल्यो नराधिपाः ।
उञ्छवृत्तेर्वदान्यस्य कुरुक्षेत्रनिवासिनः ॥ ७
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा नकुलस्य विशां पते ।
विस्मयं परमं जग्मुः सर्वे ते ब्राह्मणर्षभाः ॥ ८
ततः समेत्य नकुलं पर्यपृच्छन्त ते द्विजाः ।
कुतस्त्वं समनुप्राप्तो यज्ञं साधुसमागमम् ॥ ९
किं बलं परमं तुभ्यं किं श्रुतं किं परायणम् ।
कथं भवन्तं विद्याम यो नो यज्ञं विगर्हसे ॥ १०
अविलुप्यागमं कृत्स्नं विधिज्ञैर्याजकैः कृतम् ।
यथागमं यथान्यायं कर्तव्यं च यथाकृतम् ॥ ११
पूजार्हाः पूजिताश्चात्र विधिवच्छास्त्रचक्षुषा ।
मन्त्रपूतं हुतश्चाग्निर्दत्तं देयममत्सरम् ॥ १२
तुष्टा द्विजर्षभाश्चात्र दानैर्बहुविधैरपि ।
क्षत्रियाश्च सुयुद्धेन श्राद्धैरपि पितामहाः ॥ १३

C. 14. 2701
B. 14. 90. 15
K. 14. 91. 13

M$_{1.4}$ निःसृत्य ; G$_3$ निर्गत्य (for निष्क्रम्य). K$_{1.5}$ B$_{1.4.5}$ D (except D$_1$) नीलाक्षस्तत्र नकुलो. — D$_{5.6}$ om. 5^{b}–6^{c}. — ^{b}) M$_{1-3}$ रुग्म- (for रुक्म-). T G$_{1.2}$ तथा (for तदा). S नृप (for [अ]नघ). B$_3$ नीलाक्षो रुक्मपार्श्वकः. — ^{d}) K$_5$ स मुंचति (for अमुञ्चत). K$_1$ B$_{1.3-5}$ D (except D$_1$; D$_{5.6}$ om.) अमुंचद्वसुधाधिप (B$_4$ °द्भरतर्षभ).

6 K$_2$ om. 6 (cf. v. l. 4). D$_{5.6}$ om. 6^{abc} (cf. v. l. 5). — ^{a}) M$_{2.3}$ सन्नादं. — ^{b}) Ś$_1$ K$_3$ त्रा(Ś$_1$ त्र)सयंतं ; D$_1$ त्रासयन्स ; G$_3$ वित्रास्य च (for त्रासयानो). G$_1$ मृगव्रजान्. — ^{d}) K$_1$ B$_1$ D$_{2.4}$ दृप्तो ; K$_3$ T$_1$ G$_2$ पृष्टो ; K$_5$ G$_3$ M हृष्टो ; D$_3$ सुप्तो (for धृष्टो). G$_1$ पुष्पोपरिशयो महान्.

7 K$_2$ om. 7 (cf. v. l. 4). Before 7, M$_{1.2}$ ins. नकुलः. — ^{a}) B$_4$ शक्तु- ; D$_{5.6}$ शक्र- (for सक्तु-). K$_1$ दानेन ; D$_6$ वा नायं. — ^{b}) K$_1$ नायं (for यज्ञस्). K$_1$ D$_{1.3.6}$ नराधिपः (sic) ; K$_3$ B$_3$ G$_2$ °धिप ; K$_4$ नरर्षभाः ; Dc$_1$ द्विजर्षभाः. — $7^{cd} = 19^{ef}$; (var.) 21^{cd}. — ^{c}) Ś$_1$ वदन्यस्य ; D$_3$ वदीनस्य (sic). — ^{d}) B$_3$ कुरुक्षेत्रे.

8 K$_2$ om. 8 (cf. v. l. 4). T$_2$ om. (hapl.) 8–19. — ^{d}) T$_1$ G$_{1.2}$ M समेता (for सर्वे ते). D$_{2.6}$ ब्रह्मणर्षभाः. — After 8, Ś$_1$ K$_3$ D$_1$ ins. an addl. colophon [*Adhy. name :* K$_3$ नकुलोपाख्यानं ; D$_1$ नकुलदर्शनं. — *Adhy. no. :* Ś$_1$ 120].

9 K$_2$ om. 9 (cf. v. l. 4). T$_2$ om. 9 (cf. v. l. 8). Before 9, Ś$_1$ K$_3$ D$_1$ ins. वैशंपायन उवाच. K$_1$ B$_5$ D$_{2.3}$ repeat 9^{ab} after 10. — ^{a}) K$_4$ संप्रेक्ष्य (for समेत्य). — ^{b}) G$_{2.3}$ पर्यपृच्छन्द्विजोत्तमाः. — ^{c}) D$_{5.6}$ अनुसं- (for समनु-). — ^{d}) K$_5$ अस्मिन्यज्ञ- (for यज्ञं साधु-). K$_{4.5}$ -समागमे ; G$_1$ M$_1$ -समागतं.

10 K$_2$ om. 10 (cf. v. l. 4). T$_2$ om. 10 (cf. v. l. 8). — ^{a}) Ś$_1$ K$_3$ फलं (for बलं). Ś$_1$ Dc$_1$ तुल्यं ; G$_3$ ते ह (for तुभ्यं). — ^{c}) K$_3$ भवते (for °न्तं). K$_5$ Dc$_1$ M$_4$ विद्यामो. — ^{d}) K$_4$ त्वं ; G$_3$ नु (for नो). K$_4$ B$_3$ D$_6$ विगर्हसि ; G$_3$ °ते. — After 10, K$_1$ B$_5$ D$_{2.3}$ repeat 9^{ab}.

11 K$_2$ om. 11 (cf. v. l. 4). T$_2$ om. 11 (cf. v. l. 8). — ^{a}) Ś$_1$ अप्रलुप्य ; D$_{5.6}$ अभि° (sic) ; T$_1$ G$_1$ अवलंब्य (for अविलुप्य). K$_5$ [आ]श्रमं (for [आ]गमं). K$_3$ D$_1$ G$_3$ अप्र(G$_3$ °वि)लुप्तागमं (K$_3$ °शनं) कृत्स्नं. — ^{b}) Ś$_1$ K$_3$ B$_4$ विविधैर् (for विधिज्ञैर्). B$_4$ G$_1$ याज्ञिकैः ; Dc$_1$ याचकैः. T$_1$ श्रुतं ; G$_3$ हुतं (for कृतम्). K$_{1.5}$ B$_1$ Dn$_1$ D$_{2-6}$ विविधैर्यज्ञियैः कृतं. — K$_3$ T$_1$ om. (hapl.) 11^{cd}. — ^{c}) Ś$_1$ यथा न्याय्यं ; B$_4$ यथाद्रव्यं. — ^{d}) K$_4$ यत् (for च). K$_{1.4.5}$ B$_{1.5}$ D G M$_{1.3}$ तथा- (for यथा-).

12 K$_2$ om. 12 (cf. v. l. 4). T$_2$ om. 12 (cf. v. l. 8). — ^{b}) G$_3$ ज्ञान- (for शास्त्र-). K$_1$ B$_{1.3-5}$ D (except D$_1$) -दर्शनात् (for -चक्षुषा). — ^{c}) Ś$_1$ K$_{3.4}$ D$_1$ मंत्रपूतो (K$_4$ °तैर्) ; K$_1$ B$_{1.3-5}$ Dc$_1$ Dn$_1$ D$_{2-6}$ मंत्राहुति- ; K$_5$ M$_4$ मंत्रपूर्वं (for °पूतं). Dn$_1$ ततश् ; G$_3$ हुतं ; M$_2$ कृतश् (for हुतश्). D$_1$ [अ]पि (for च). K$_5$ अग्निं. — ^{d}) Ś$_1$ K$_3$ D$_1$ अमत्सरात्. D$_5$ अनिंदमपमत्सरं.

13 K$_2$ om. 13 (cf. v. l. 4). T$_2$ om. 13 (cf. v. l. 8). — ^{a}) K$_4$ इष्टा (for तुष्टा). K$_{1.4.5}$ B$_{1.3-5}$ Dc$_1$ D$_{2-6}$ द्विजातयश् (for द्विजर्षभाश्). K$_4$ [ए]व (for [अ]त्र). Ś$_1$ K$_3$ D$_1$ तु(D$_1$ पु)ष्टा द्विजर्षयश्चैव. — ^{b}) G$_1$ धनैर् (for दानैर्). K$_4$ G$_1$ -धनैर् (for -विधैर्). — ^{c}) K$_4$ स- (for सु-). D$_6$ -विद्धेन (for -युं°). — ^{d}) Ś$_1$ K$_3$ यज्ञैर् ; K$_4$ शास्त्रैर् (for श्राद्धैर्). K$_4$ B$_{1.3-5}$ D (except D$_1$) चापि (for अपि). K$_1$

C. 14. 2702
B. 14. 90. 14
K. 14. 91. 14

पालनेन विशस्तुष्टाः कामैस्तुष्टा वरस्त्रियः ।
अनुक्रोशैस्तथा शूद्रा दानशेषैः पृथग्जनाः ॥ १४
ज्ञातिसंबन्धिनस्तुष्टाः शौचेन च नृपस्य नः ।
देवा हविर्भिः पुण्यैश्च रक्षणैः शरणागताः ॥ १५
यदत्र तथ्यं तद्ब्रूहि सत्यसंध द्विजातिषु ।
यथाश्रुतं यथादृष्टं पृष्टो ब्राह्मणकाम्यया ॥ १६
श्रद्धेयवाक्यः प्राज्ञस्त्वं दिव्यं रूपं बिभर्षि च ।
समागतश्च विप्रैस्त्वं तत्त्वतो वक्तुमर्हसि ॥ १७
इति पृष्टो द्विजैस्तैः स प्रहस्य नकुलोऽब्रवीत् ।
नैषानृता मया वाणी प्रोक्ता दर्पेण वा द्विजाः ॥ १८
यन्मयोक्तमिदं किंचिद्युष्माभिश्चाप्युपश्रुतम् ।
सक्तुप्रस्थेन वो नायं यज्ञस्तुल्यो नराधिपाः ।
उञ्छवृत्तेर्वदान्यस्य कुरुक्षेत्रनिवासिनः ॥ १९
इत्यवश्यं मयैतद्वो वक्तव्यं द्विजपुंगवाः ।
शृणुताव्यग्रमनसः शंसतो मे द्विजर्षभाः ॥ २०
अनुभूतं च दृष्टं च यन्मयाद्भुतमुत्तमम् ।

श्राद्धैश्चापि पितॄन्महान् (sic).

14 K2 om. 14 (cf. v. l. 4). T2 om. 14 (cf. v. l. 8). — ^{b}) B1 चापि (for तुष्टा). — ^{c}) G1 -क्रोशांस् (sic) (for -क्रोशैस्). T1 तदा. Ś1 K3. 4 अनुक्रोशेन शूद्राश्च. — ^{d}) T1 G M1 दानैः (for दान-). D6 -शिष्टैः ; T1 G1. 2 शेषाः ; G3 श्रेष्ठाः ; M1 अपि (for -शेषैः). K5 दानैः शेषाः पृथक्पृथक्.

15 K2 om. 15 (cf. v. l. 4). T2 om. 15 (cf. v. l. 8). — ^{b}) Ś1 K3. 4 D1 G1 ह (for नः). — ^{c}) K3 तुष्टाश्च ; D3 पुण्येन (for पुण्यैश्च). K4 देवाश्च हविर्भिः पुण्यै. — ^{d}) K5 शरणार्थिनः ; D6 शरणं गताः.

16 K2 om. 16 (cf. v. l. 4). T2 om. 16 (cf. v. l. 8). — ^{a}) D6 यदर्थं (for यदत्र). Ś1 K3 सत्यं ; D1 G1 कथ्यं ; G2 पथ्यं (for तथ्यं). T1 यदत्र तद्ब्रूहि परं. — ^{b}) K1 B1. 3–5 Dc1 Dn1 D2–6 सत्यं सत्यं ; K3 सत्त्वसंध ; K5 सत्यसंधं ; D1 °संधिर्. K4 सत्यसंधः स को द्विजः. — ^{c}) G1 यथान्यायं (for °दृष्टं). — ^{d}) K5 हृष्टो (for पृष्टो). G1 संपृष्टो ब्रह्मकाम्यया.

17 K2 om. 17 (cf. v. l. 4). T2 om. 17 (cf. v. l. 8). K4 om. 17. — ^{a}) G3 प्रज्ञस्. — ^{b}) T1 G1. 2 दिव्य-. — ^{c}) B3 T1 G M2 समागतै(G3 °मै)श्. B4 तु (for च). G3 विप्रस्. B3 तु ; B4 च (for त्वं). — ^{d}) K1. 5 B1. 3–5 D (except D1) तद्भवान् (for तत्त्वतो). K1 B1. 3–5 D (except D5. 6) अर्हति. G3 तन्नो वक्तुमिहार्हसि.

18 K2 om. 18 (cf. v. l. 4). T2 om. 18 (cf. v. l. 8). — ^{a}) K5 च ; B3 स्म ; G3 तैः (for स). — ^{b}) K1. 4 B1. 3–5 D (except Dc1 D1) प्रहसन् (for प्रहस्य). — Before 18^{c}, K5 G1 ins. नकुल उवाच. — ^{c}) K1. 5 B1. 5 D (except Dc1 D1) मृषा मया ; M1 मयानृता (by transp.). D4 वाणिः (sic). — ^{d}) K4 वो ; K5 D1. 6 G3 वै (for वा). Ś1 K3 प्रोक्तं धर्मेण वै द्विजाः.

19 K2 om. 19 (cf. v. l. 4). T2 om. 19 (cf. v. l. 8). K4 om. 19–20. — ^{a}) G3 मतं (for इदं). K1 B1. 3–5 D (except D1) वाक्यं ; K5 सर्वं (for किंचिद्). — ^{b}) M1 युष्माकं (for °भिश्). D4 अत्र यत् (for चाप्युप-). G3 युष्माभिरभ्युपेक्षितं. — ^{c}) B4. 5 शक्तु- ; D5. 6 शक्र- (for सक्तु-). D1 नाथ (for नायं). K1 शक्तुप्रस्थेन दानोयं (sic). — ^{d}) K1 B1. 3–5 D (except D1) द्विजर्षभाः ; K3. 5 नराधिप. — $19^{cf} = 7^{cd}$. Dn1 D5. 6 T1 om. 19^{cf}. D4 om. (hapl.) 19^{e}–21^{b}.

20 K2 om. 20 (cf. v. l. 4). K4 D4 om. 20 (for both, cf. v. l. 19). K3 om. (? hapl.) 20^{a}–21^{b}. D1 om. 20. — ^{a}) K5 T G1. 2 M यदि (for इति). B3 मम ; Dc1 तया (for मया). K5 D5. 6 T G1. 2 M वै (for वो). G3 यद्यवश्यं मयैवैतद्. — ^{b}) K1 B1. 3–5 D (D1. 4 om.) द्विजसत्तमाः. — ^{d}) T G1. 2 M वदतो मे ; G3 तन्मे सर्वं (for शंसतो मे). K1 B1. 3–5 D (D1. 4 om.) यथातथं (for द्विजर्षभाः).

21 K2 om. 21 (cf. v. l. 4). D4 om. 21^{ab} (cf. v. l. 19). K3 om. 21^{ab} (cf. v. l. 20). — ^{b}) T G M1 तन्मया. D5. 6 यन्मयाद्भुतदर्शनं. — G2 om. 21^{cd}. — ^{c}) K1 B1. 3–5 D (except D1) वदान्यस्य (for यथावृत्तं). — ^{d}) K4 कुरुक्षेत्रे. G3 दानं धर्मं च यादृशः.

22 K2 om. 22 (cf. v. l. 4). K3 om. from 22 up to 14. 93. 15. — ^{a}) K4 यतो (for येन). Bom. ed. द्विजाः. G3 स्वर्गस्थानं च संप्राप्तः. — ^{b}) K4 ससुतस्तथा. — ^{c}) K1 D3 यथा वार्धं ; K5 तथा चार्धं ; G3 इदमर्धं.

उञ्छवृत्तेर्यथावृत्तं कुरुक्षेत्रनिवासिनः ॥ २१
स्वर्गं येन द्विजः प्राप्तः सभार्यः ससुतस्नुषः ।
यथा चार्धं शरीरस्य ममेदं काञ्चनीकृतम् ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥

९३

नकुल उवाच ।
हन्त वो वर्तयिष्यामि दानस्य परमं फलम् ।
न्यायलब्धस्य सूक्ष्मस्य विप्रदत्तस्य यद्द्विजाः ॥ १
धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे धर्मज्ञैर्बहुभिर्वृते ।
उञ्छवृत्तिर्द्विजः कश्चित्कापोतिरभवत्पुरा ॥ २
सभार्यः सह पुत्रेण सस्नुषस्तपसि स्थितः ।
वधूचतुर्थो वृद्धः स धर्मात्मा नियतेन्द्रियः ॥ ३
षष्ठे काले तदा विप्रो भुङ्क्ते तैः सह सुव्रतः ।
षष्ठे काले कदाचिच्च तस्याहारो न विद्यते ।
भुङ्क्तेऽन्यस्मिन्कदाचित्स षष्ठे काले द्विजोत्तमः ॥ ४
कपोतधर्मिणस्तस्य दुर्भिक्षे सति दारुणे ।
नाविद्यत तदा विप्राः संचयस्तान्निबोधत ।
क्षीणौषधिसमावायो द्रव्यहीनोऽभवत्तदा ॥ ५
काले कालेऽस्य संप्राप्ते नैव विद्येत भोजनम् । C. 14. 2717 B. 14. 90. 29 K. 14. 92. 7

K_4 शरीरं च (for °रस्य). —^{d}) K_4 T_2 G_3 कांचनं (for °नी-).

Colophon om. in K_{1-3} $B_{1.3-5}$ D (except D_1). — *Adhy. no.* (figures, words or both): $Ś_1$ 121 ; T_1 79 ; T_2 $G_{1.2}$ 78 ; G_3 89 ; $M_{1.4}$ 73 ; $M_{2.3}$ 77 ; M_4 (*inf. lin.*) 93.

93

☞ B_2 is not collated for this adhy.

1 K_2 om. 1–11 (cf. v. l. 14. 92. 4). K_3 om. 1–15 (cf. v. l. 14. 92.. 22). —^{a}) G_3 अत्र (for हन्त). $Ś_1$ $D_{5.6}$ वर्णयिष्यामि ; K_5 D_1 कीर्त° ; T $G_{1.2}$ कथ° (for वर्त°). —^{b}) $K_{1.5}$ Dn_1 D_{2-6} दानस्य फलमुत्तमं. —^{c}) $M_{2.3}$ वित्तस्य (for सूक्ष्मस्य). —^{d}) K_4 विप्रलब्धस्य (for °दत्तस्य). $Ś_1$ यद्विधं ; K_5 G_3 वै द्विजाः ; T_1 G_1 मे द्विजाः ; M_1 च द्विजाः (for यद्द्विजाः). K_1 D_3 ममेदं कांचनीकृतं ; D_1 विप्रलब्धस्य तद्विधं ; $M_{2.3}$ सूक्ष्मस्य द्विजसत्तमाः ; M_4 दुर्विज्ञेयस्य च द्विजाः.

2 $K_{2.3}$ om. 2 (cf. v. l. 1). —^{b}) G_3 वृतः. —^{d}) K_1 $B_{1.3-5}$ D (except D_1) तदा (for पुरा).

3 $K_{2.3}$ om. 3 (cf. v. l. 1). —^{a}) $Ś_1$ पुत्रैश्च ; $K_{4.5}$ D_1 T $G_{1.2}$ -पुत्रश्च (for पुत्रेण). G_3 M सहभार्यः सपुत्रश्च. —^{c}) $Ś_1$ वधूश्चतुर्थो (sic). B_3 सन् ; G_3 च (for स). $K_{1.5}$ D (except Dc_1 D_1) बभूव शुक्लवृत्तः स. —^{d}) M_4 (*inf. lin.* as in text) धर्मात्मा विजितेंद्रियः.

4 $K_{2.3}$ om. 4 (cf. v. l. 1). —^{a}) Dc_1 कष्टे ; T G_1 षष्ठ- (for षष्ठे). $K_{1.5}$ $B_{1.3-5}$ D G_3 M_4 सदा (for तदा). K_1 om. from विप्रो up to दारुणे (in 5^{b}). — G_3 om. (hapl.) 4^{bcd}. —^{b}) Dc_1 D_3 भुक्ते. $D_{1.3}$ सुव्रत ; T G_1 संवृतः. — D_1 om. (hapl.) 4^{cd}. —^{c}) T G_1 षष्ठ-. $B_{1.3-5}$ D (D_1 om.) तु (for च). —^{e}) Dc_1 D_3 भुक्ते. M_4 (*inf. lin.* as in text) तस्मिन् (for ऽन्यस्मिन्). $K_{4.5}$ कदाचिच्च ; T G तु संप्राप्ते (for कदाचित्स). D_1 भुंक्ते च सततं विप्रः. —^{f}) Dc_1 षष्ठ-. K_5 T G द्विजोत्तमाः.

5 $K_{2.3}$ om. 5 (cf. v. l. 1). K_1 om. 5^{ab} (cf. v. l. 4). —^{a}) $B_{1.3.4}$ D (except Dc_1 D_1) कदाचिद् (for कपोत-). —^{b}) D_1 दुर्भिक्षमपतत्तदा. —^{c}) $Ś_1$ [अ]विंदत ; K_1 B_{3-5} Dc_1 D_1 G विद्यते (for [अ]विद्यत). $D_{5.6}$ विप्रो. T न विद्यते तथा विप्राः. — $D_{5.6}$ om 5^{d}–6^{a}. —^{d}) $Ś_1$ स च यत्तन् ; K_1 सचयस्तु ; G_3 संचयं तन् (for °यस्तान्). —^{e}) K_1 B_3 D_2 T_2 क्षीणोषधि-. $K_{1.5}$ D (except Dc_1 ; $D_{5.6}$ om.) -समावेशे ; S °वापो (G_3 °ही) (for °वायो). —^{f}) K_1 द्रव्ये. $B_{3.4}$ ततः (for तदा).

C. 14. 2717
B. 14. 90. 29
K. 14. 92. 8

क्षुधापरिगताः सर्वे प्रातिष्ठन्त तदा तु ते ॥ ६
उञ्छंस्तदा शुक्लपक्षे मध्यं तपति भास्करे ।
उष्णार्तश्च क्षुधार्तश्च स विप्रस्तपसि स्थितः ।
उञ्छमप्राप्तवानेव सार्धं परिजनेन ह ॥ ७
स तथैव क्षुधाविष्टः स्पृष्ट्वा तोयं यथाविधि ।
क्षपयामास तं कालं कृच्छ्रप्राणो द्विजोत्तमः ॥ ८
अथ षष्ठे गते काले यवप्रस्थमुपार्जयत् ।
यवप्रस्थं च ते सक्तूनकुर्वन्त तपस्विनः ॥ ९

कृतजप्याह्निकास्ते तु हुत्वा वह्निं यथाविधि ।
कुडवं कुडवं सर्वे व्यभजन्त तपस्विनः ॥ १०
अथागच्छद्द्विजः कश्चिदतिथिर्भुञ्जतां तदा ।
ते तं दृष्ट्वातिथिं तत्र प्रहृष्टमनसोऽभवन् ॥ ११
तेऽभिवाद्य सुखप्रश्नं पृष्ट्वा तमतिथिं तदा ।
विशुद्धमनसो दान्ताः श्रद्धादमसमन्विताः ॥ १२
अनसूयवो गतक्रोधाः साधवो गतमत्सराः ।
त्यक्तमाना जितक्रोधा धर्मज्ञा द्विजसत्तमाः ॥ १३

---

6 K$_{2.3}$ om. 6 (cf. v. l. 1). D$_{5.6}$ om. 6^{a} (cf. v. l. 5). — ^{a}) K$_{1}$ काल- ; G$_{3}$ क्षीणे (for the first काले). Ś$_{1}$ स ; K$_{4}$ च ; B$_{4}$ [ऽ]थ: ; D$_{1}$ स्म ; G$_{3}$ तु (for ऽस्य). K$_{5}$ काले कृच्छ्रसु संप्राप्ते. — Ś$_{1}$ om. 6^{bc}. — ^{b}) K$_{5}$ D$_{1}$ S [अ]विद्य(G$_{3}$ °विंद)त (for विद्येत). — ^{c}) K$_{4}$ क्षुधार्ताश्च तदा सर्वे. — ^{d}) B$_{4}$ वनांतरे ; B$_{5}$ तदांतरे ; Dc$_{1}$ तदा नु ते ; M$_{1-3}$ तदा कृते (for तदा तु ते). K$_{4}$ प्रतितिष्ठंति चाश्रमे.

7 K$_{2.3}$ om. 7 (cf. v. l. 1). K$_{4}$ om. (hapl.) 7^{ab}. — ^{a}) K$_{5}$ T G M$_{4}$ तथा (for तदा). — ^{b}) K$_{5}$ मध्ये. Ś$_{1}$ D$_{1}$ भजति (for तपति). — ^{c}) Ś$_{1}$ K$_{1}$ B$_{4}$ तृष्णार्तश्च ; K$_{4.5}$ D$_{1}$ तृषा° ; Dc$_{1}$ दुःखा° ; Dn$_{1}$ D$_{5}$ उष्मा° ; D$_{6}$ कृष्णा° (for उष्णा°). — ^{d}) B$_{1}$ G$_{2}$ विप्रस्तपसि संस्थि(G$_{2}$ तिष्ठ)तः ; T G$_{1.3}$ नित्यं तपसि निष्ठितः. — K$_{4}$ om. 7^{ef}. — ^{e}) K$_{5}$ संप्राप्तवान् (sic) ; G$_{3}$ न प्रा° (for अप्रा°). D$_{5}$ एवं (for एव). — ^{f}) K$_{1}$ B D (except D$_{1}$) ब्राह्मणः क्षुच्छ्रमान्वितः ; T$_{2}$ (*inf. lin.* as in text) ब्राह्मणः शुक्लमानसः.

8 K$_{2.3}$ om. 8 (cf. v. l. 1). — Ś$_{1}$ om. 8^{ab}. — ^{a}) K$_{4}$ क्षुधार्तश्च (for °विष्टः). G$_{2}$ तथैव च क्षुधाविष्टः. — ^{b}) K$_{5}$ स्मृत्वा (for स्पृष्ट्वा). K$_{1}$ B$_{1.3-5}$ D (except D$_{1}$) सार्धं परिजनेन ह (B$_{1}$ °नैः सह) (cf. 7^{f}). — ^{c}) D$_{3}$ क्षमयामास. G$_{3}$ तत् (for तं). — ^{d}) K$_{5}$ S (except T$_{2}$) सार्धं परिजनेन वै (T$_{1}$ G$_{1.3}$ ह ; G$_{2}$ च) (cf. 7^{f}).

9 K$_{2.3}$ om. 9 (cf. v. l. 1). — ^{a}) K$_{4}$ पक्षे (for षष्ठे). — ^{b}) Ś$_{1}$ ते यवप्रस्थमार्जयन् ; D$_{1}$ यवप्रस्थं समार्जयेत् ; S (except G$_{3}$) यवानां प्रस्थमार्जयत्. — ^{c}) K$_{1}$ यवप्रस्थे. K$_{1.4.5}$ B$_{1.5}$ D (except D$_{1}$) तु तं ; B$_{3.4}$ S च तत् (B$_{3.4}$ G$_{3}$ तं). B$_{4.5}$ शक्तून् ; D$_{1}$ सक्तुम्. — ^{d}) Dc$_{1}$ कुर्वंतस्ते ; G$_{2}$ M अकुर्वंत.

10 K$_{2.3}$ om. 10 (cf. v. l. 1). K$_{4}$ om. (hapl.) 10. — ^{b}) K$_{1}$ चापि ; K$_{5}$ [अ]ग्निं च ; B$_{1.3-5}$ M चाग्निं (for वह्निं). — ^{c}) D$_{5}$ कुडुंवं कुडुंवं ; D$_{6}$ कुडुंवे कुटुंबं ; T G$_{2}$ M$_{1.3.4}$ कुडुबं कुडुबं ; G$_{1}$ M$_{2}$ कुडुंबं कुडुं(M$_{2}$ °ड)बं ; G$_{3}$ **C**v कुडुपं कुडुपं (for कुडवं कुडवं). ❀ **C**v : कुडुपपदेन प्रस्थस्य चतुर्भागेष्वेको भागः । कुडुवे इत्यपभ्रंशभाषा । ❀ — After 10, Ś$_{1}$ D$_{1}$ ins. an addl. colophon [*Adhy. no.* : Ś$_{1}$ 122].

11 K$_{2.3}$ om. 11 (cf. v. l. 1). Before 11, Ś$_{1}$ D$_{1}$ ins. नकुल उवाच. Ś$_{1}$ reads 11^{ab} twice. — ^{a}) Ś$_{1}$ (second time) S (except G$_{2}$) अथागमद्. — ^{b}) K$_{1}$ अतिथिं (sic). Ś$_{1}$ (second time) B$_{3}$ T G$_{1.2}$ M भोक्ष्यतां ; K$_{4}$ भिक्षितुं ; K$_{5}$ B$_{1}$ D$_{1}$ भोज्यतां ; B$_{4}$ Dc$_{1}$ भोक्षतां (for भुञ्जतां). G$_{3}$ बुभुक्षूणां तथातिथिः. — ^{c}) K$_{1}$ गतिं (for [अ]तिथिं). K$_{1.5}$ B$_{1.3-5}$ D (except D$_{1}$) प्राप्तं (for तत्र). — ^{d}) D$_{6}$ प्रादिष्ट- (for प्रहृष्ट-). G$_{2}$ [ऽ]ब्रुवन्.

12 K$_{3}$ om. 12 (cf. v. l. 1). — ^{a}) K$_{2}$ corrupt. Ś$_{1}$ D$_{6}$ सुखं प्रश्नं (D$_{6}$ °श्नां). — ^{b}) K$_{1}$ B$_{4}$ D$_{1}$ T G$_{3}$ दृष्ट्वा (for पृष्ट्वा). B$_{3}$ तद् (for तम्). — ^{c}) D$_{1}$ -मानसा. K$_{5}$ शांताः (for दान्ताः). — ^{d}) Ś$_{1}$ श्रद्धारूप- ; K$_{5}$ °शम- ; M$_{1}$ श्रद्धया च (for श्रद्धादम-). T G$_{1.2}$ -पुरःसराः (for -समन्विताः).

13 K$_{3}$ om. 13 (cf. v. l. 1). — ^{a}) Hypermetric. K$_{2.4}$ B$_{3}$ T G$_{1.2}$ अनसूया (for °सूयवो). K$_{1.5}$ B$_{3.4}$ Dn$_{1}$ D$_{2.4}$ जितक्रोधाः ; B$_{1.5}$ विक्रोशाः ; Dc$_{1}$ D$_{3.5}$ विक्रोधाः (for गत°). D$_{6}$ अनसूयाश्च विक्रोधाः. — ^{b}) Ś$_{1}$ सर्वे वि- ; K$_{2.4}$ सायै वि- (sic) (for साधवो). K$_{1}$ B$_{1.3-5}$ D (except D$_{1}$) वीत- (for गत-). — ^{c}) G$_{3}$ त्यक्तात्मानो. K$_{5}$ गत- (for जित-). K$_{1}$ B$_{1.3-5}$ D (except D$_{1}$) त्यक्तमानमदक्रोधा.

सब्रह्मचर्यं स्वं गोत्रं समाख्याय परस्परम् ।
कुटीं प्रवेशयामासुः क्षुधार्तमतिथिं तदा ॥ १४
इदमर्घ्यं च पाद्यं च बृसी चेयं तवानघ ।
शुचयः सक्तवश्चेमे नियमोपार्जिताः प्रभो ।
प्रतिगृह्णीष्व भद्रं ते मया दत्ता द्विजोत्तम ॥ १५
इत्युक्तः प्रतिगृह्याथ सक्तूनां कुडवं द्विजः ।
भक्षयामास राजेन्द्र न च तुष्टिं जगाम सः ॥ १६
स उञ्छवृत्तिः तं प्रेक्ष्य क्षुधापरिगतं द्विजम् ।
आहारं चिन्तयामास कथं तुष्टो भवेदिति ॥ १७
तस्य भार्याब्रवीद्राजन्मद्भागो दीयतामिति ।
गच्छत्वेष यथाकामं संतुष्टो द्विजसत्तमः ॥ १८
इति ब्रुवन्तीं तां साध्वीं धर्मात्मा स द्विजर्षभः ।
क्षुधापरिगतां ज्ञात्वा सक्तूंस्तान्नाभ्यनन्दत ॥ १९
जानन्वृद्धां क्षुधार्तां च श्रान्तां ग्लानां तपस्विनीम् ।
त्वगस्थिभूतां वेपन्तीं ततो भार्यामुवाच ताम् ॥ २०
अपि कीटपतंगानां मृगाणां चैव शोभने ।
स्त्रियो रक्ष्याश्च पोष्याश्च नैवं त्वं वक्तुमर्हसि ॥ २१
अनुकम्पितो नरो नार्या पुष्टो रक्षित एव च ।

C. 14. 2734
B. 14. 90. 46
K. 14. 92. 24

---

14 K_3 om. 14 (cf. v. l. 1). — ^{a}) K_2 स्वं; K_4 $M_{2.3}$ स्व-; G_3 ते (for स-). Ś$_1$ सागोत्र्यं; K_1 $B_{1.3-5}$ D_{c1} D_{n1} D_{2-6} गोत्रं ते (D_6 °त्रांते) (for स्वं गोत्रं). D_1 ब्रह्मचर्यं समाविष्टाः; M_4 ब्रह्मचर्यं ततो गोत्रं. — ^{b}) K_1 $B_{1.3-5}$ D_{c1} D_{n1} D_{2-4} तस्य ख्या(D_{c1} ज्ञा)-त्वा; K_2 S आख्यायंते (K_2 °य ते; G_3 °याथ; M_2 °य तु; M_4 °यांते); K_5 तदाख्याय; $D_{5.6}$ ख्यात्वा तस्य (for समाख्याय). D_1 परस्पराः. — ^{c}) $K_{2.4}$ D_4 $G_{1.3}$ $M_{2.3}$ कुटिं. B_1 प्रावेशयामासुः; G_1 प्रवेशयामास. — ^{d}) K_4 क्षुधार्थम्. T तथा (for तदा).

15 K_3 om. 15 (cf. v. l. 1). G_3 om. 15^{ab}. — ^{a}) K_1 अर्घं; D_1 अर्थं (for अर्घ्यं). Ś$_1$ M_1 इदं पाद्यं (for च पाद्यं च). — ^{b}) K_1 ऋषि (sic); K_2 वृषा; K_4 D_{c1} D_{n1} $D_{2.3.6}$ वृषी; K_5 $B_{1.3-5}$ बृषी; D_1 कुशी; D_4 M वृसी; T_2 G_1 ब्रसी; C_v बृसी (as in text). — ^{c}) B_3 विशुद्धाः (for शुचयः). B_5 शक्तवश्. — ^{d}) K_2 D_2 नियतोपार्जिताः; T_2 $G_{1.2}$ नियमेना°. — ^{e}) D_6 प्रतिगृहीष्व. D_{c1} भद्रे. — ^{f}) $K_{2.5}$ $B_{1.3.5}$ D_{c1} $D_{2.3}$ दत्तान्; G_2 दत्तं. $K_{1.5}$ $B_{1.3-5}$ D (except D_1) द्विजर्षभ; K_2 द्विजोत्तमान्.

16 ^{a}) G_2 -जग्राह (for -गृह्याथ). — ^{b}) K_1 शक्तूनां; D_6 सक्रुतां. $K_{1.2.4}$ D_5 कुंडवं; S कुडुवं. $K_{2.4.5}$ तथा (for द्विजः). — ^{d}) B_3 तु (for च). T_1 $G_{1.2}$ M ह (for सः).

17 ^{a}) $K_{2.4}$ D_{c1} S स तूंछवृत्तिः; K_3 सक्तुंछ° (for स उञ्छ°). K_2 D_{n1} $D_{1.4}$ S सं- (for तं). — ^{b}) B_3 corrupt. D_3 द्विधा (for क्षुधा-). K_1 D_{3-6} द्विजः.

18 ^{a}) K_1 $B_{1.3-5}$ D (except D_1) वाक्यं (for राजन्). — ^{b}) Ś$_1$ देयताम्; D_6 द्राय°. K_{2-4} D_1 G_3 अयं (for इति). — ^{c}) K_2 गच्छति. K_1 [अ]यं; D_6 [ए]वं (for [ए]ष). — ^{d}) K_1 $B_{1.3-5}$ D (except D_1) परितुष्टो द्विजोत्तमः.

19 ^{a}) D_5 एवं (for इति). $K_{2.4}$ ब्रुवाणां. G_3 ब्रुवंतीमथ साध्वीं तां. — ^{b}) K_1 $B_{1.3-5}$ D (except D_1) भार्यां स द्विजसत्तमः. — ^{c}) G_2 -परीतां तां (for -परिगतां). — ^{d}) K_1 $B_{1.3-5}$ D (except D_1) तान्सक्तून् (by transp.); K_2 corrupt; K_4 तत्सक्तून्. D_{c1} D_6 नाभिनंदत. — After 19, K_1 $B_{1.3-5}$ D (except D_1) T_2 ins. :

178* आत्मानुमानतो विद्वान्स तु विप्रर्षभस्तदा ।

[B_4 D_{c1} आत्मानुमानात्तां विद्वान् (for the prior half).]

20 ^{a}) $K_{2.4}$ T_2 G_3 M_3 ज्ञान- (for जानन्). $D_{5.6}$ क्षुधाविष्टां. — ^{b}) $K_{2.4}$ शांतां (for श्रान्तां). $K_{2.4}$ वृद्धां; K_5 D_1 म्लानां; T_1 G_1 ज्ञानिं (sic); G_2 कांतां (for ग्लानां). — ^{c}) T_1 सेवंतीं (for वेपन्तीं). — ^{d}) $K_{1.2}$ $B_{1.3-5}$ D (except D_1) G_2 M_3 ह (for ताम्).

21 Before 21, T_2 G_1 ins. ब्राह्मणः. — ^{a}) D_{n1} अयि (for अपि). — ^{b}) Ś$_1$ K_2 मृगानां; K_1 भार्यायां (for मृगाणां). T_2 G_1 भोजने (for शोभने). — ^{c}) K_2 D_{c1} D_3 रक्षाश्. B_3 पूज्याश् (for पोष्याश्). — ^{d}) K_1 $B_{1.3-5}$ D_{n1} D_{2-6} न त्वेवं; K_4 नैव त्वं; D_1 मैवं त्वं (for नैवं त्वं). S (except T_2 G_3) नैवं वक्तुमिहार्हसि.

22 ^{a}) Hypermetric. Ś$_1$ $K_{1.3}$ $B_{1.3-5}$ D T_2 अनुकंप्यो. Ś$_1$ नार्याः; K_1 $B_{1.3-5}$ D_{c1} D_{n1} D_{2-6} पत्न्या; D_1 भार्या (for नार्या). $K_{2.4.5}$ नरोनुकंपितो भार्यास् (K_5 नार्या). — ^{b}) D_{c1} ते; G_3 वा (for च). $K_{2.4}$ तुष्टो रक्षति एव सः (K_4 मानसः). — In D_{n1},

C. 14. 2737
B. 14. 90. 47
K. 14. 92. 24

प्रपतेद्यशसो दीप्तान्न च लोकानवाप्नुयात् ॥ २२
इत्युक्ता सा ततः प्राह धर्मार्थौ नौ समौ द्विज ।
सक्तुप्रस्थचतुर्भागं गृहाणेमं प्रसीद मे ॥ २३
सत्यं रतिश्च धर्मश्च स्वर्गश्च गुणनिर्जितः ।
स्त्रीणां पतिसमाधीनं काङ्क्षितं च द्विजोत्तम ॥ २४
ऋतुर्मातुः पितुर्बीजं दैवतं परमं पतिः ।
भर्तुः प्रसादात्स्त्रीणां वै रतिः पुत्रफलं तथा ॥ २५
पालनाद्धि पतिस्त्वं मे भर्तासि भरणान्मम ।
पुत्रप्रदानाद्वरदस्तस्मात्सक्तून्गृहाण मे ॥ २६
जरापरिगतो वृद्धः क्षुधार्तो दुर्बलो भृशम् ।
उपवासपरिश्रान्तो यदा त्वमपि कर्शितः ॥ २७
इत्युक्तः स तया सक्तून्प्रगृह्येदं वचोऽब्रवीत् ।
द्विज सक्तूनिमान्भूयः प्रतिगृह्णीष्व सत्तम ॥ २८
स तान्प्रगृह्य भुक्त्वा च न तुष्टिमगमद्द्विजः ।

---

the portion of the text from 22^c up to 14. 96. 3^d is lost on missing folios (140–145). — ^{c}) T1 G1. 2 M तपसो ; T2 तत्र नो (for यशसो). B5 धीमान् ; D1 शस्तान् ; G3 दिव्यान् (for दीप्तान्). — ^{d}) K1 स (for न). Ś1 D2–6 स च लोकान्न चाप्नुयात् ; T G2 न च तत्प्राप्नुयात्फलं. — After 22, Ś1 K2. 3 D1 ins. an addl. colophon [*Adhy. name :* K2 D1 ब्राह्मणवाक्यं. — *Adhy. no. :* Ś1 123]. K1. 5 D2–6 ins. after 22 :

179* धर्मकामार्थकार्याणि शुश्रूषा कुलसंततिः ।
दारेष्वधीनो धर्मश्च पितृणामात्मनस्तथा ।
न वेत्ति कर्मतो भार्यारक्षणे योऽक्षमः पुमान् ।
अयशो महदाप्नोति नरकांश्चैव गच्छति ।

[(L. 2) D3 [अ]धर्मो (for [अ]धीनो). — (L. 3) K1 D2. 3 नार्या रक्षणं (for भार्यारक्षणे). — D4. 5 om. line 4.]

23 Dn1 missing (cf. v. l. 22). Before 23, Ś1 K2. 3 D1 ins. नकुल उवाच. — ^{a}) K2 T2 इत्युक्त्वा. K2. 4 D1 तदा (for ततः). — ^{b}) K2 B3 T2 धर्मात्मानौ (for °र्थौ नौ). K2 Dc1 D1 द्विजाः ; G3 मुने. M2. 3 धर्मात्मानं महामुनिं. — ^{cd}) B3 सक्तून्. D5. 6 -चतुर्भागहरणं (for °गं गृहाण). K2. 4 त्वं ; D1. 5. 6 सं- ; T G1. 2 M1. 3 [इ]दं (for [इ]मं).

24 Dn1 missing (cf. v. l. 22). — ^{a}) D1 सति (sic) ; D5. 6 सत्ये ; G2 सत्त्वं (for सत्यं). D6 अन्यश् ; T G1 गतिश् (for रतिश्). — ^{b}) D1 सर्गश्च. K3 D3 -निर्जिताः ; D2 -वर्जितः. — ^{c}) K1. 2 D2. 4 Cv -समाधानं ; T1 M1 °सीनं ; T2 G1 °सीना ; G2 °धीनां ; G3 °धीना (for °धीनं). — ^{d}) G3 तपश्चेदं (for काङ्क्षितं च). K1 B1. 3–5 D (except D1 ; Dn1 missing) द्विजर्षभ.

25 Dn1 missing (cf. v. l. 22). — ^{a}) K5 D1 ऊचुर् ; T G Cv आतुर् (for ऋतुर्). K4 पतिर् (for पितुर्). T1 वाथ (for बीजं). — ^{b}) B3 परमं दैवतं पतिः ; G3 दैवतं परमा गतिः. — ^{c}) D5. 6 प्रसादं. K1 B1. 3–5 D (except D1 ; Dn1 missing) नारीणां ; T G1 स्त्रीणां हि (for °णां वै). — ^{d}) K1. 3 B1. 3–5 D (except D5 ; Dn1 missing) T G1. 2 रति-. K5 -हलं (sic) (for -फलं). K2. 4 तदा.

26 Dn1 missing (cf. v. l. 22). — ^{a}) Dc1 फलनाद् (for पा°). K2 corrupt for त्वं मे. — ^{b}) D4 च (for [अ]सि). K1 B1. 3–5 D (except D1 ; Dn1 missing) च मे (D6 ते) ; K3 अपि ; G3 मतः (for मम). — ^{c}) D5. 6 -प्रसादाद् (for -प्रदानाद्). K4 सुपुत्रदानाद्वरदस्. — ^{d}) G3 सक्तून्प्रति- (for तस्मात्सक्तून्). K1. 4 B1. 3–5 D (except D1 ; Dn1 missing) प्रयच्छ (for गृहाण).

27 Dn1 missing (cf. v. l. 22). — ^{a}) K2. 3. 5 B3 D1 -परिणतो ; G3 °वृतो (for °गतो). — ^{b}) K5 T2 G1 M दृढं ; T1 G2 दृढः (for भृशम्). G3 क्षुधया च तथा दृढं. — ^{d}) T G1. 3 यथा (for यदा). K2–4 D1 असि (for अपि). K3. 5 D4 कर्षितः.

28 Dn1 missing (cf. v. l. 22). — ^{a}) Ś1 K2. 3 B5 D1 तदा ; D6 तपः (sic) (for तया). D3 क्रूर ; D6 क्रूरान् (for सक्तून्). — ^{b}) K1 B1. 3–5 D2–6 T2 प्रगृह्यैनं ; K2 corrupt ; K3 प्रगृहीदं ; G3 परिगृह्य (for प्रगृह्येदं). B1. 4 ततो (for वचो). — ^{c}) B3. 4 शक्तून्.

29 Dn1 missing (cf. v. l. 22). — ^{a}) G2 भुंक्त्वा. D1 G3 तु (for च). — ^{b}) K5 तृप्तिम् (for तुष्टिम्). G3 मुनिः (for द्विजः). K2 तुष्टिं नाभ्यगमद्द्विजः. — B3 om. 29^{cd}. — ^{c}) K4 तमुंछवृत्तिं संलक्ष्य. — After 29, K2 ins. :

180* तमुवाच ततः पुत्रः पितरं दीनमानसम् ।
प्रश्रयावनतो भूत्वा हेतुयुक्तमिदं वचः ।

तमुञ्छवृत्तिरालक्ष्य ततश्चिन्तापरोऽभवत् ॥ २९

पुत्र उवाच ।

सक्तूनिमान्प्रगृह्य त्वं देहि विप्राय सत्तम ।
इत्येवं सुकृतं मन्ये तस्मादेतत्करोम्यहम् ॥ ३०
भवान्हि परिपाल्यो मे सर्वयत्नैर्द्विजोत्तम ।
साधूनां काङ्क्षितं ह्येतत्पितुर्वृद्धस्य पोषणम् ॥ ३१
पुत्रार्थो विहितो ह्येष स्थाविर्ये परिपालनम् ।
श्रुतिरेषा हि विप्रर्षे त्रिषु लोकेषु विश्रुता ॥ ३२
प्राणधारणमात्रेण शक्यं कर्तुं तपस्त्वया ।
प्राणो हि परमो धर्मः स्थितो देहेषु देहिनाम् ॥ ३३

पितोवाच ।

अपि वर्षसहस्री त्वं बाल एव मतो मम ।
उत्पाद्य पुत्रं हि पिता कृतकृत्यो भवत्युत ॥ ३४
बालानां क्षुद्बलवती जानाम्येतदहं विभो ।
वृद्धोऽहं धारयिष्यामि त्वं बली भव पुत्रक ॥ ३५
जीर्णेन वयसा पुत्र न मा क्षुद्बाधतेऽपि च ।
दीर्घकालं तपस्तप्तं न मे मरणतो भयम् ॥ ३६

पुत्र उवाच ।

अपत्यमस्मि ते पुत्रस्त्राणात्पुत्रो हि विश्रुतः ।
आत्मा पुत्रः स्मृतस्तस्मात्त्राह्यात्मानमिहात्मना ॥ ३७

C. 14. 2752
B. 14. 90. 63
K. 14. 92. 41

---

30 Dn1 missing (cf. v. l. 22). —a) K2.4 प्रयच्छ (for प्रगृह्य). —c) K1 B5 D2–6 इत्येव; G3 सत्येन (for इत्येवं). K2.4 इत्येतत्सुकृतं मे हि.

31 Dn1 missing (cf. v. l. 22). —a) K5 तवायं (for भवान्हि). K1 च (for हि). K2.5 च (for मे). —b) D1 सर्वैर् (for सर्व-). Ś1 K1 B1.3–5 Dc1 D2–6 सर्वदैव प्रय(D3 °वात्र य)त्नतः. —c) K1 परमं (hypermetric); B1.3–5 D (except D1; Dn1 missing) T2 यस्मात् (for ह्येतत्). T1 साधूनां कांक्षमाणानां. —d) D1 धर्मस्य (for वृद्धस्य). K1 B1 D4.6 पालनं (for पोषणम्). K2.4 य(K2 त)द्वृद्धस्यास्य पोषणं.

32 Dn1 missing (cf. v. l. 22). —a) K2 विदितो; K5 [ऽ]भिहितो (for विहितो). —b) Ś1 D1 स्थविरे; K1 B1.3–5 Dc1 D2–6 वार्धके; K2.4 वृद्धानां; T G1 स्ववीर्यं-; G2 स्थाने च (for स्थाविर्ये). K5 स्थाविर्ये प्रतिपोषणं. —c) G3 ह (for हि). —d) K1 B1.3–5 D (except D1; Dn1 missing) G3 शाश्वती (K1 °तं) (for विश्रुता).

33 Dn1 missing (cf. v. l. 22). Before 33, G3 ins. पिता. —b) D6 वाक्यं (sic) (for शक्यं). —c) K3 D1 प्राणा. D6 धर्मे. —d) T2 G1 ततो (for स्थितो). D5 देहिषु (for देहेषु).

34 Dn1 missing (cf. v. l. 22). G2 om. the ref. K4 om. 34. —a) K1 -सहस्रां त्वं; K2 °स्राय; K3 °स्रे त्वं; Dc1 °स्री च; D1 °स्रैस्त्वं; D3.5 °स्रास्त्वं; D6 T G1.3 °स्रं त्वं. —b) D3 एतो वचो (sic) (for एव मतो). —c) G3 विहिताः (for हि पिता). —d) K1.2 B1.5 Dc1 D5.6 भवेत्सुतात् (B1.5 Dc1 °त); B4 D3.4 [ऽ]भवत्सुत (for भवत्युत).

35 Dn1 missing (cf. v. l. 22). —b) K3 एतम् (for एतद्). K1.5 B1.3–5 D (except D1; Dn1 missing) प्रभो; G3 तव (for विभो). —c) T1 G1.2 वृद्धोहं तारयिष्यामि. —d) D1 बालो (for बली). M3 तव (for भव).

36 Dn1 missing (cf. v. l. 22). —b) K (except K3) B1.3–5 Dc1 D1–4 G2 M1 मां; D5.6 मे (for मा). T1 G1 न मे बाध एव च (submetric); G3 न मां बाधते किल (submetric). —c) K2.4 T1 G1 तप्त्वा (for तप्तं).

37 Dn1 missing (cf. v. l. 22). —a) M4 अस्ति (sic). Ś1 K3 D1 त्वत्पुत्रस्; K5 M4 ते तात; D6 ते पुंसस् (for ते पुत्रस्). —b) K1 त्राणं; K5 प्राणात् (for त्राणात्). K1 B1.3.5 Dc1 D2.3.5 इति श्रुतिः; B4 D4.6 इति स्मृतिः (D6 °तः); D1 हि नान्यथा; M2.3 [ऽ]पि विश्रुतः (for हि वि°). —c) K5 T1 G1.2 M सुतः (for पुत्रः). B3 स्थितस्; G1 यतस् (for स्मृतस्). —d) K1.3 न हि (for त्राहि). T1 G1 M2.4 ममात्मना; G2 महा°; M1 मया° (for इहा°). — For 37, K2.4 subst.:

181* पुत्रोऽहं तव विप्रर्षे त्वया पाल्योऽस्मि सर्वदा ।
इदानीं तु इमान्सक्तून्दीयतां क्षुधिताय च ।

38 Dn1 missing (cf. v. l. 22). G3 om. the ref. —a) K3 वै (for मे). —b) K3 G3 बलेन (for दमेन). —c) Dc1 D2–4 परिक्षितश्च (sic); G3 पक्षपातश्च. —d) B2 D2 शक्तून्. D5.6 आदाय (for आदद्भि). K1 B1.3–5 Dc1 D2–6 T2 सुत (for ततः).

C. 14. 2753
B. 14. 90. 64
K. 14. 92. 42

पितोवाच ।

रूपेण सदृशस्त्वं मे शीलेन च दमेन च ।
परीक्षितश्च बहुधा सक्तूनादद्मि ते ततः ॥ ३८
इत्युक्त्वादाय तान्सक्तून्प्रीतात्मा द्विजसत्तमः ।
प्रहसन्निव विप्राय स तस्मै प्रददौ तदा ॥ ३९
भुक्त्वा तानपि सक्तून्स नैव तुष्टो बभूव ह ।
उञ्छवृत्तिस्तु सव्रीडो बभूव द्विजसत्तमः ॥ ४०
तं वै वधूः स्थिता साध्वी ब्राह्मणप्रियकाम्यया ।
सक्तूनादाय संहृष्टा गुरुं तं वाक्यमब्रवीत् ॥ ४१
संतानात्तव संतानं मम विप्र भविष्यति ।
सक्तूनिमानतिथये गृहीत्वा त्वं प्रयच्छ मे ॥ ४२
तव प्रसवनिर्वृत्त्या मम लोकाः किलाक्षयाः ।
पौत्रेण तानवाप्नोति यत्र गत्वा न शोचति ॥ ४३
धर्माद्या हि यथा त्रेता वह्नित्रेता तथैव च ।
तथैव पुत्रपौत्राणां स्वर्गे त्रेता किलाक्षया ॥ ४४
पितॄंस्त्राणात्तारयति पुत्र इत्यनुशुश्रुम ।
पुत्रपौत्रैश्च नियतं साधुलोकानुपाश्नुते ॥ ४५

श्वशुर उवाच ।

वातातपविशीर्णाङ्गीं त्वां विवर्णां निरीक्ष्य वै ।
कर्शितां सुव्रताचारे क्षुधाविह्वलचेतसम् ॥ ४६

— For 38^{cd}, Ś1 K2–4 D1 subst. :

182* प्रश्रयेण तथा बुद्ध्या वृत्त्या क्षान्त्या तथैव च ।

[K3 धृत्या (for वृत्त्या). K2 कांत्या (for क्षान्त्या).]

39 Dn1 missing (cf. v. l. 22). —^{a}) K2 क्षादीय. G3 सर्वान् (for सक्तून्). — D1 om. (hapl.) 39^{b}–40^{a}. —^{b}) K2. 4 स द्विजर्षभः. —^{c}) G2 M1 पुत्राय (for विप्राय). —^{d}) K2 तस्मिन् (for तस्मै). T1 G1 प्रददात्.

40 Dn1 missing (cf. v. l. 22). D1 om. 40^{a} (cf. v. l. 39). —^{a}) K2 वै (for स). —^{b}) K3 [ऽ]भवद्विजः (for बभूव ह). —^{c}) B3. 4 Dc1 D1 च (for तु). K1 B1 D2–6 धर्मात्मा ; some S MSS. सव्रीळो (for सव्रीडो). —^{d}) K1 B1. 5 D2–6 व्रीडामनुजगाम ह. — After 40, Ś1 K3 D1 ins. an addl. colophon [*Adhy. name :* D1 उंच्छप्रशंसा. — *Adhy. no.:* Ś1 124].

41 Dn1 missing (cf. v. l. 22). Before 41, Ś1 K2 ins. नकुल उवाच. —^{a}) D1 G3 तदा (for तं वै). —^{b}) K4 ब्राह्मणी (for ब्राह्मण-). —^{c}) B1. 3. 4 शक्तून्. D6 संदृश्य. —^{d}) K1 B1. 3–5 D (except D1; Dn1 missing) श्वशुरं ; K5 तं गुरुं (by transp.). K2 वाचम् (for वाक्यम्).

42 Dn1 missing (cf. v. l. 22). —^{a}) K1 संतारामाय (sic); K2. 4 संतानार्थं तु ; K5 °नादेव. —^{b}) G3 [अ]पि प्र- (for विप्र). —^{c}) B3. 4 शक्तून्. —^{d}) Ś1 तं ; K1. 5 D2–6 सं- ; M4 [अ]र्थं (for त्वं). K5 वै (for मे). Dc1 गृहीत्वा त्वं प्रयच्छथ (sic).

43 Dn1 missing (cf. v. l. 22). —^{a}) K2 corrupt. K1. 4 B1. 3–5 Dc1 D2–4 T2 G3 M1 प्रसादान् ; D5. 6 प्रसादं (for प्रसव-). K1 B1. 3–5 D (except D1 ; Dn1 missing) G3 निर्वृत्ता ; T1 -निवृत्त्या ; G1. 2 -निःसृ(G2 °सु)त्या. — K2 om. 43^{c}–45^{d}. K4 om. 43^{cd}. —^{c}) Dc1 T2 G1 पुत्रेण ; D5 शैच्छेण (sic); D6 शैब्र्येण (sic) (for पौत्रेण). —^{d}) K1 पुत्र ; M1 तत्र (for यत्र).

44 Dn1 missing (cf. v. l. 22). K2 om. 44 (cf. v. l. 43). —^{a}) B3 धर्माय हि ; Dc1 °त्मा हि ; D3 धर्मा हि स (for धर्माद्या हि). M1 तथा (for यथा). G3 त्रेधा. K4 पित्र्याद्रणात्तारयंत्या ; Cv धर्मं याति तथा त्रेता. —^{b}) K5 D1 वह्निस्. G3 -त्रेधा. K3 M1 यथैव. —^{c}) S (except G3) एवं तु (for तथैव). M2. 3 तव पुत्राणां. —^{d}) K3 स्वर्ग- (for स्वर्गे). G3 त्रेधा (for त्रेता). T G [अ]क्षयाः. Ś1 K1. 5 D1–6 स्वर्गस्थे(D1 °स्थै)ता किलक्षयः. ❀ Cv : तथैव पुत्राणां पुत्रपितुश्चेति त्रेता स्वर्गे अक्षया भवति किल । ❀

45 Dn1 missing (cf. v. l. 22). K2 om. 45 (cf. v. l. 43). K4 om. 45. —^{a}) K3 पितॄंस्तानात् (sic); K5 M2. 3 पितॄंस्त्वृणात् ; D1. 4–6 T1 G1 पितॄन्(D5. 6 °त्र)णात्. T2 G3 पितॄणां तारणात्तस्मात्. — D6 om. 45^{b}–46^{a}. —^{b}) K5 B3 Dc1 D1–3. 5 T G2. 3 -शुश्रुमः. —^{c}) T2 G1 पुत्रः पौत्रश्च. K5 G1 नियतः. —^{d}) G2 साधुर्. M4 अवाप्नुते (for उपाश्नुते).

46 Dn1 missing (cf. v. l. 22). D6 om. 46^{a} (cf. v. l. 45). D1 om. the ref. —^{a}) K2 -विशीर्णां वा ; K5 -विरूपांगीं ; B5 -विवर्णां च ; D1 -विकीर्णांगीं ; T

कथं सक्तून्ग्रहीष्यामि भूत्वा धर्मोपघातकः ।
कल्याणवृत्ते कल्याणि नैवं त्वं वक्तुमर्हसि ॥ ४७
षष्ठे काले व्रतवतीं शीलशौचसमन्विताम् ।
कृच्छ्रवृत्तिं निराहारां द्रक्ष्यामि त्वां कथं न्वहम् ॥ ४८
बाला क्षुधार्ता नारी च रक्ष्या त्वं सततं मया ।
उपवासपरिश्रान्ता त्वं हि बान्धवनन्दिनी ॥ ४९

स्नुषोवाच ।

गुरोर्मम गुरुस्त्वं वै यतो दैवतदैवतम् ।
देवातिदेवस्तस्मात्त्वं सक्तूनादत्स्व मे विभो ॥ ५०
देहः प्राणश्च धर्मश्च शुश्रूषार्थमिदं गुरोः ।
तव विप्र प्रसादेन लोकान्प्राप्स्याम्यभीप्सितान् ॥ ५१
अवेक्ष्या इति कृत्वा त्वं दृढभक्त्येति वा द्विज ।
चिन्त्या ममेयमिति वा सक्तूनादातुमर्हसि ॥ ५२

श्वशुर उवाच ।

अनेन नित्यं साध्वी त्वं शीलवृत्तेन शोभसे ।
या त्वं धर्मव्रतोपेता गुरुवृत्तिमवेक्षसे ॥ ५३

C. 14. 2768
B. 14. 90. 79
K. 14. 92. 57

G_1 M_{1-3} -विव° (for -विशी°). M_4 माता तव विजी- (*inf. lin.* °व)र्णांगी. —^{b}) K_1 त्वा (for त्वां). $K_{2.4}$ एवं सं- ; B_1 G_3 M_1 विशीर्णां ; $B_{3.4}$ T_2 निर्विण्णां ; Dc_1 निर्वर्णां ; D_1 विकीर्णां ; M_4 (*inf. lin.* as in text) विजीर्णां (for विवर्णां). T_1 G_1 समीक्ष्य (for निरीक्ष्य). —^{c}) $K_{3.5}$ $B_{3.4}$ कर्षितां. K_2 T G_2 $M_{1.4}$ सुव्रताचारैः ; K_3 °चारी ; K_5 D_1 °चारां ; G_1 °तां चांगैः. —^{d}) Dc_1 -विकल- (for -विह्वल-). $K_{2.4}$ -चेतनां ; K_3 $D_{4.6}$ M_1 -चेतसां ; T_1 G_1 -तेजसं.

47 Dn_1 missing (cf. v. l. 22). —^{a}) K_1 D_{2-6} ग्रहिष्यामि ; $B_{3.5}$ Dc_1 D_1 गृही(Dc_1 D_1 °हि)ष्यामि. —^{b}) $K_{2.4}$ -देशिकः (for -घातकः). —^{c}) D_1 M_3 कल्याणी. —^{d}) K_1 B_4 Dc_1 D_3 नैव ; $K_{2.4}$ मैव (K_4 °वं). T G_1 वक्तुं त्वम् (by transp.); G_2 वक्तुमिह.

48 Dn_1 missing (cf. v. l. 22). —^{a}) K_5 B_4 T_2 $G_{1.2}$ M षष्ठ-. G_2 M_{2-4} -काल-. K_1 भक्षयतु (sic); Dc_1 कृतवतीं. —^{b}) D_1 T_2 -तपोन्वितां ; G_1 -दमा° (for -सम°). $K_{1.5}$ $B_{1.3-5}$ Dc_1 D_{2-6} शौचशीलतपोन्वितां. — $K_{2.4}$ om. 48^{c}–49^{d}. —^{c}) K_1 कृष्णवृत्तिं ; Dc_1 corrupt ; D_1 उंछवृत्तिं (for कृच्छ्र°). —^{d}) M_1 रक्षामि (for द्रक्ष्यामि). K_3 M त्वा (for त्वां). $Ś_1$ $K_{3.5}$ त्वहं ; K_1 $B_{1.3-5}$ D (except D_1 ; Dn_1 missing) शुभे ; $G_{1.3}$ ह्यहं (for न्वहम्).

49 Dn_1 missing (cf. v. l. 22). $K_{2.4}$ om. 49 (cf. v. l. 48). —^{a}) $Ś_1$ K_3 बालां क्षुधार्तां नारीं च. —^{b}) $Ś_1$ K_3 रक्ष्यां. $Ś_1$ K_3 $D_{1.5.6}$ च ; Dc_1 हि (for त्वं). B_5 मम (for मया). — B_5 om. 49^{cd}. —^{c}) $Ś_1$ K_3 B_1 -परिश्रांतां ; T_1 -पतिश्रांता. —^{d}) D_1 च (for हि). K_5 $B_{3.4}$ Dc_1 D_{2-6} T_1 M_{1-3} -नंदिनि. $Ś_1$ K_3 B_1 त्वां च (B_1 हि) बांधवनंदिनीं (B_1 °नि).

50 Dn_1 missing (cf. v. l. 22). $K_{2.4}$ वधूर् (for स्नुषा). $K_{2.4}$ om. 50^{ab}. —^{a}) $B_{3.4}$ मे ; Dc_1 G_3 हि (for वै). —^{b}) K_1 पातिं (sic); K_5 तथा ; $D_{5.6}$ ततो (for यतो). —^{c}) K_2 corrupt. K_5 देवाधिदेवस् ; Dc_1 देवतादेव ; S देवादिदेवस् (T $G_{1.2}$ °देव). K_4 स्वसुरो मे देवसमः. —^{d}) B_4 शक्तून्. T $G_{2.3}$ आधत्स्व. K_1 $B_{1.4.5}$ D (except D_1 ; Dn_1 missing) प्रभो (for विभो). K_3 सक्तूनादातुमर्हसि (= 52^{d}).

51 Dn_1 missing (cf. v. l. 22). —^{a}) $K_{2.4}$ D_4 T_1 G_1 देह-. K_2 $G_{2.3}$ M_{1-3} प्राणाश्च. —^{b}) K_1 $B_{1.3}$ Dc_1 D_6 T $G_{1.3}$ गुरो. $K_{2.4}$ गुरुशुश्रूषणे मम. —^{c}) $Ś_1$ दैव- ; $K_{2.4}$ D_1 चैव ; K_3 धर्म- (for विप्र). —^{d}) K_3 प्राप्स्यसि (sic) (for प्राप्स्यामि). K_1 $B_{1.3-5}$ Dc_1 D_{2-4} अहं शुभान् (for अभीप्सितान्). $D_{5.6}$ लोकान्प्राप्स्यामहे शुभान्.

52 Dn_1 missing (cf. v. l. 22). —^{a}) K_1 corrupt. $Ś_1$ K_3 $D_{1.4}$ M_3 अवेक्ष्य ; G_3 अवेक्षार्हा (for अवेक्ष्या). T $G_{1.2}$ हीति (for इति). K_2 श्रुत्वा ; D_1 मत्वा (for कृत्वा). $K_{2.4.5}$ $B_{1.3}$ D_{2-6} [अ]हं (for त्वं). M_1 अनवेक्ष्य इति कृत्वा. —^{b}) K_1 corrupt. T $G_{1.2}$ मां (for वा). K_{2-4} B_4 D_1 पुनः (for द्विज). —^{c}) $K_{2.3}$ B_3 चिंता ; S (except G_3) मान्या. $K_{2.4}$ मामेवम् ; M_2 मयैवम् (for ममेयम्). $D_{5.6}$ च (for वा). D_1 विचिंत्यैवं महाभाग. —^{d}) B_4 शक्तून्.

53 Dn_1 missing (cf. v. l. 22). —^{a}) $Ś_1$ K_{2-4} $B_{1.4.5}$ $D_{1.4}$ T_1 साध्वि. D_3 अनेन नियता साध्वी ; $D_{5.6}$ °न साध्वी त्वं नित्यं. —^{b}) K_5 $B_{3.4}$ Dc_1 T_2 M_1 शोभने (for °से). — K_1 D_{3-6} om. (hapl.) 53^{cd}. —^{c}) $Ś_1$ तु (for त्वं). K_2 धर्मे. K_5 D_2 -गुणोपेता (for -व्रतो°). —^{d}) $B_{3.4}$ Dc_1 समीक्षसे ; D_1 अपेक्षसे ; $G_{1.3}$ उपे°.

54 Dn_1 missing (cf. v. l. 22). —^{a}) K_1 D_{3-6}

C. 14. 2769
B. 14. 90. 60
K. 14. 92. 58

तस्मात्सक्तून्ग्रहीष्यामि वधूर्नार्हसि वञ्चनाम् ।
गणयित्वा महाभागे त्वं हि धर्मभृतां वरा ॥ ५४
इत्युक्त्वा तानुपादाय सक्तून्प्रादाद्द्विजातये ।
ततस्तुष्टोऽभवद्विप्रस्तस्य साधोर्महात्मनः ॥ ५५
प्रीतात्मा स तु तं वाक्यमिदमाह द्विजर्षभम् ।
वाग्मी तदा द्विजश्रेष्ठो धर्मः पुरुषविग्रहः ॥ ५६
शुद्धेन तव दानेन न्यायोपात्तेन यत्नतः ।
यथाशक्ति विमुक्तेन प्रीतोऽस्मि द्विजसत्तम ॥ ५७
अहो दानं घुष्यते ते स्वर्गे स्वर्गनिवासिभिः ।
गगनात्पुष्पवर्षं च पश्यस्व पतितं भुवि ॥ ५८
सुरर्षिदेवगन्धर्वा ये च देवपुरःसराः ।
स्तुवन्तो देवदूताश्च स्थिता दानेन विस्मिताः ॥ ५९
ब्रह्मर्षयो विमानस्था ब्रह्मलोकगताश्च ये ।
काङ्क्षन्ते दर्शनं तुभ्यं दिवं गच्छ द्विजर्षभ ॥ ६०
पितृलोकगताः सर्वे तारिताः पितरस्त्वया ।
अनागताश्च बहवः सुबहूनि युगानि च ॥ ६१
ब्रह्मचर्येण यज्ञेन दानेन तपसा तथा ।
अगह्वरेण धर्मेण तस्माद्गच्छ दिवं द्विज ॥ ६२

ग्रहिष्यामि (sic); B$_{3-5}$ गृही°; D$_1$ वदि°. —^{b}) K$_1$ M$_{1-3}$ वधू; K$_{2.4.5}$ B$_{1.3-5}$ Dc$_1$ D$_{1.2.5.6}$ वधु; K$_3$ तव; D$_3$ बंधु (sic); G$_1$ वधून् (for वधूर्). Ś$_1$ नार्हति. K$_{1.3}$ D$_4$ वंचनं; G$_2$ वंचितुं. —^{c}) K$_5$ विशालाक्षि; G$_3$ महाभागा. —^{d}) K$_{1.3}$ B$_{1.3-5}$ D$_{2-6}$ वरे; K$_{2.4}$ वर; D$_1$ वरं (for वरा). G$_1$ त्वं हि धर्मपरावृता. — After 54, Ś$_1$ K$_{2.3}$ D$_1$ ins. an addl. colophon [*Adhy. no.* : Ś$_1$ 125].

55 Dn$_1$ missing (cf. v. l. 22). Before 55, Ś$_1$ K$_{2-4}$ B$_1$ ins. नकुल उवाच. —^{a}) K$_5$ ताम् (for तान्). —^{b}) D$_1$ प्राणान् (for प्रादाद्). —^{c}) D$_5$ तुष्टाम्. —^{d}) K$_{2.4}$ साधो.

56 Dn$_1$ missing (cf. v. l. 22). Dc$_1$ om. 56^{ab}. —^{a}) Ś$_1$ K$_{2-4}$ D$_1$ तदा; B$_{4.5}$ T G$_{1.2}$ ततो (for तु तं). —^{b}) B$_{2.4}$ प्राह (for आह). Ś$_1$ K$_1$ D$_{5.6}$ द्विजर्षभ; K$_{2.5}$ T$_1$ G$_1$ °भः. —^{c}) K$_3$ ततो वाग्मी (for वाग्मी तदा). Ś$_1$ K$_{2.4}$ ततो; B$_4$ T$_2$ दाता; D$_{5.6}$ T$_1$ तथा (for तदा).

57 Dn$_1$ missing (cf. v. l. 22). —^{a}) G$_3$ अनेन सक्तुदानेन. —^{b}) K$_2$ न्यायोकालेन (sic); Dc$_1$ न्यायेनोपात्त-; S न्यायोपेतेन. K$_{1.5}$ B$_{1.3-5}$ D (except D$_1$; Dn$_1$ missing) धर्मतः (for यत्नतः). —^{c}) G$_1$ तथा शक्ति- (for यथाशक्ति). Ś$_1$ K$_3$ प्रदत्तेन; K$_{1.5}$ B$_{1.3-5}$ Dc$_1$ D$_{4-6}$ विसृष्टेन; D$_1$ प्रदानेन (for विमुक्तेन). —^{d}) G$_3$ तव (for द्विज-). Ś$_1$ K$_{2.4}$ D$_1$ प्रीतस्तेहं द्विजोत्तम; T G$_{1.2}$ M प्रीतोस्मि तव सुव्रत.

58 Dn$_1$ missing (cf. v. l. 22). —^{a}) B$_1$ अतो. Ś$_1$ K$_3$ घोष्यते ते; K$_1$ corrupt; K$_2$ प्रशस्यामि; K$_5$ पश्यंति *; Dc$_1$ हि दानं हि; D$_1$ योज्यते ते; D$_6$ दूष्यते ते; G$_3$ विघुष्टंते (for घुष्यते ते). K$_4$ अहो दाने प्रशस्योसि. —^{b}) K$_5$ D$_1$ G$_3$ -निवासिनः (for °सिभिः). K$_{2.4}$ Dc$_1$ स्वर्ग्यैभिः (K$_4$ स्वर्गिभिः; Dc$_1$ ते स्वर्गे) स्वर्गवासिभिः. —^{d}) K$_1$ B$_{1.3-5}$ Dc$_1$ D$_{2-6}$ पश्येदं (for पश्यस्व). B$_{3.4}$ द्विज (for भुवि). Ś$_1$ K$_{2.4.5}$ G$_3$ पश्य त्वं (Ś$_1$ °श्यध्वं) पतितं द्विज (Ś$_1$ °जे). — For 58^{cd}, D$_1$ subst. :

183* गन्ताशु देववर्षाणि अनन्तानि महामते ।

59 Dn$_1$ missing (cf. v. l. 22). —^{a}) S सुरा (G$_3$ °रं) देवर्षिगंधर्वा. —^{b}) D$_{5.6}$ [ऽ]द्य देव-; G$_3$ देवर्षि-; M$_4$ च शक्र- (for च देव-). —^{c}) K$_3$ तावंतो; K$_5$ स्तुवंति (for स्तुवन्तो). —^{d}) T$_1$ सुबहूनि युगानि च; G$_3$ सिद्धाश्चापि सुविस्मिताः.

60 Dn$_1$ missing (cf. v. l. 22). —^{b}) K$_2$ ब्रह्मलोकं. K$_1$ B$_{1.3-5}$ D$_{2-6}$ -चराश्च ये; K$_3$ Dc$_1$ -निवासिनः (for -गताश्च ये). —^{c}) K$_1$ D$_{2-4}$ कांक्षंतो. G$_2$ त्वद्य (for तुभ्यं). Ś$_1$ K$_{2-4}$ D$_1$ दर्शनं तव कांक्षंते (K$_{2.4}$ °ति). —^{d}) K$_{1.5}$ B$_5$ D$_{2-6}$ व्रज (for गच्छ). Ś$_1$ K$_{2-4}$ D$_1$ द्विजोत्तम.

61 Dn$_1$ missing (cf. v. l. 22). —^{b}) D$_1$ तर्पिताः (for तारिताः). Ś$_1$ पितरास्. D$_{5.6}$ तथा (for त्वया). —^{c}) D$_6$ अनागश्चैव बहवः. —^{d}) G$_3$ [अ]युतानि (for युगानि). K$_1$ B$_{1.3-5}$ Dc$_1$ D$_{2-4}$ [उ]त (for च). D$_{5.6}$ युगानि सुबहून्युत.

62 Dn$_1$ missing (cf. v. l. 22). —^{ab}) K$_{1.5}$ B$_{1.3-5}$ Dc$_1$ D$_{2.6}$ transp. यज्ञेन and दानेन. D$_6$ वयसा (for तपसा). T$_1$ तदा. —^{c}) K$_1$ B$_{1.3-5}$ Dc$_1$ D$_{4-6}$ असंकरेण; D$_2$ अहंकरेण; D$_3$ अशंकरेण (for अगह्वरेण). —^{d}) B$_1$ व्रज (for गच्छ). K$_{2.4}$ D$_4$ व्रज (for द्विज).

63 Dn$_1$ missing (cf. v. l. 22). —^{a}) G$_1$ तपसा (for परया). K$_3$ B$_{1.3-5}$ यत्त्वं; D$_1$ युक्तस्; D$_3$

श्रद्धया परया यस्त्वं तपश्चरसि सुव्रत ।
तस्माद्देवास्तवानेन प्रीता द्विजवरोत्तम ॥ ६३
सर्वस्वमेतद्यस्मात्ते त्यक्तं शुद्धेन चेतसा ।
कृच्छ्रकाले ततः स्वर्गो जितोऽयं तव कर्मणा ॥ ६४
क्षुधा निर्णुदति प्रज्ञां धर्म्यां बुद्धिं व्यपोहति ।
क्षुधापरिगतज्ञानो धृतिं त्यजति चैव ह ॥ ६५
बुभुक्षां जयते यस्तु स स्वर्गं जयते ध्रुवम् ।
यदा दानरुचिर्भवति तदा धर्मो न सीदति ॥ ६६

अनवेक्ष्य सुतस्नेहं कलत्रस्नेहमेव च ।
धर्ममेव गुरुं ज्ञात्वा तृष्णा न गणिता त्वया ॥ ६७
द्रव्यागमो नृणां सूक्ष्मः पात्रे दानं ततः परम् ।
कालः परतरो दानाच्छ्रद्धा चापि ततः परा ॥ ६८
स्वर्गद्वारं सुसूक्ष्मं हि नरैर्मोहान्न दृश्यते ।
स्वर्गार्गलं लोभबीजं रागगुप्तं दुरासदम् ॥ ६९
तत्तु पश्यन्ति पुरुषा जितक्रोधा जितेन्द्रियाः ।
ब्राह्मणास्तपसा युक्ता यथाशक्तिप्रदायिनः ॥ ७०

C. 14. 2785
B. 14. 90. 96
K. 14. 92. 74

यस्तु. — ^{b}) Ś1 K3 दुश्चरं; B4 भारत (for सुव्रत). — ^{c}) K1 D2–6 च दानेन; D1 त्वयानेन (for तवा°). — After 63^{c}, K1 ins. :

184* प्रीतात्मा देवताः सर्वे यते न तपसा तथा ।

— ^{d}) K1 वदति (hypermetric); K2 प्रीतो (sic). K1 B1. 3–5 Dc1 D2–6 ब्राह्मणसत्तम.

64 Dn1 missing (cf. v. l. 22). — ^{a}) G3 तत्सर्वम् (for सर्वस्वम्). D1 T G1 एव (for एतद्). K3 यस्मात्तु; B3 D1 तस्मात्ते; T G1 तद्यस्मात् (for यस्मात्ते). K1. 2 B1. 4. 5 Dc1 D2–6 सर्वं(B1 धर्म्यं)मेतद्धि (K2 °च्च) यस्मात्ते. — ^{b}) K1. 4. 5 D2–6 दत्तं (for त्यक्तं). D3 तेजसा (for चेतसा). — ^{c}) Ś1 K2–4 D1 कृच्छ्रेण हि; K1 वृद्धकाले (for कृच्छ्र°). G2. 3 तव (for ततः). Ś1 स्वर्गं. — ^{d}) K3 तेन (for तव). K5 कर्मभिः. Ś1 जितवांस्तेन कर्मणा; K1 B1. 3–5 D2–6 विजितः कर्मणा त्वया.

65 Dn1 missing (cf. v. l. 22). — ^{a}) K3 निलुदति; B3. 4 निसूदति; Dc1 G3 निषूदति; D1 निष्णु°; D2 T2 G1. 2 M2–4 निर्नु°; D5. 6 निर्नुदते; M1 निरुदति (for निर्णु°). K3 प्रज्ञं; M1 प्रज्ञ. — ^{b}) K1 B1. 3–5 Dc1 D2–6 धर्म-; K2. 4 धर्मं; G1 धर्म्य-. Ś1 K3 D1 वृत्तिं (for बुद्धिं). K1 व्यपोहितं (sic). — ^{c}) G1 क्षुधोपरि-. B1 -गतप्राणो; Dc1 D1 -गतोज्ञानो; D5. 6 -गतारुज्ञो (sic); M4 -हृतज्ञानो (for -गत°). K2 क्षुधया चागमज्ञानं. — ^{d}) K2. 4 D5. 6 G1. 2 चैव हि; K5 मानवः (for चैव ह). D1 वृत्तिं चरति चैव हि. — After 65, T1 G1 M read 67^{ab}.

66 Dn1 missing (cf. v. l. 22). — ^{a}) K2. 4 तां क्षुधां (for बुभुक्षां). T1 G1. 2 यस्मात् (for यस्तु). — ^{b}) Ś1 K3. 5 D1 G3 जयति; K2. 4 भजते. — ^{c}) Hypermetric. T1 यथा. K1 B1. 5 D (Dn1 missing) स्याद्धि; K4 दानस्; K5 G2 भावस्; B3. 4 स्याद्धि; T G1 भूयात्; M2. 3 तत्र (for भवति). K2 यदा न रुचिभिर्दानं; K3 रुचिर्यदा न भवति. — ^{d}) K3 सेवति (sic); B1 नश्यति (for सीदति). — After 66, T1 G1. 2 M read 68^{cd}.

67 Dn1 missing (cf. v. l. 22). T1 G1 M read 67^{ab} after 65. — ^{b}) K5 -गृहम् (for -स्नेहम्). K2. 4 उत्तमं (for एव च). — K2. 4 om. 67^{cd}. — ^{c}) G1 सत्यस्; G2 धर्म (for धर्मम्). M2. 3 एवं. Ś1 K3 D1 मत्वा (for ज्ञात्वा). — ^{d}) G2 निर्गणिता (for न ग°).

68 Dn1 missing (cf. v. l. 22). — ^{a}) Ś1 धनागमो; K3 धर्मागमो; D1 प्रत्यागतो; D2 G3 द्रव्यागमे. — ^{b}) K2 T1 M1–3 पात्र-; G1 पात्रं. B3 ज्ञानं (for दानं). B1 तपः (for ततः). K5 M4 पात्रादानं ततः स्मृतं (M4 परं). — T1 G1. 2 M read 68^{cd} after 66. — ^{c}) Ś1 कालात्; K3 काले; G3 को वा (for कालः). K2 नादात् (by metathesis); K3 दानः; K5 T2 तस्मात् (for दानात्). — ^{d}) B3 Dc1 श्रुत्वा (for श्रद्धा). K1 B1. 4. 5 D2–6 चैव; M वापि. B3 तया (for ततः). Ś1 K3 B4 Dc1 D1 T1 G1. 3 परं. T2 श्रद्धा परतरा ततः.

69 Dn1 missing (cf. v. l. 22). — ^{a}) Dc1 धर्म- (for स्वर्ग-). K5 T -द्वारं च (T1 हि; T2 तु); G3 -द्वारस्य (for -द्वारं सु-). — ^{c}) K1 corrupt. K2. 4 संगतोलं (sic); K3 M संगा(K3 °ग)र्गलं (for स्वर्गार्गलं). T G1. 2 M4 लोभकीलं; G3 लोहपुरं (for लोभबीजं). — ^{d}) K2–4 D1 राग(K2 राम-; K3 जरा)दुर्गं; B4 रागतंतुं; G3 रागं दृप्तं (for रागगुप्तं).

70 Dn1 missing (cf. v. l. 22). — ^{a}) K B2. 5 D2–6 T G1. 2 तं तु; B1. 4 Dc1 तन्न (for तत्तु). G2 पश्यंतु. — ^{d}) G3 -श्राद्ध- (for -शक्ति-).

71 Dn1 missing (cf. v. l. 22). — ^{a}) K2. 4 तु

.14.2786
.14.90.96
.14.92.75

सहस्रशक्तिश्च शतं शतशक्तिर्दशापि च ।
दद्यादपश्च यः शक्त्या सर्वे तुल्यफलाः स्मृताः ॥ ७१
रन्तिदेवो हि नृपतिरपः प्रादादकिंचनः ।
शुद्धेन मनसा विप्र नाकपृष्ठं ततो गतः ॥ ७२
न धर्मः प्रीयते तात दानैर्दत्तैर्महाफलैः ।
न्यायलब्धैर्यथा सूक्ष्मैः श्रद्धापूतैः स तुष्यति ॥ ७३
गोप्रदानसहस्राणि द्विजेभ्योऽदान्नृगो नृपः ।
एकां दत्त्वा स पारक्यां नरकं समवाप्तवान् ॥ ७४
आत्ममांसप्रदानेन शिबिरौशीनरो नृपः ।
प्राप्य पुण्यकृताँल्लोकान्मोदते दिवि सुव्रतः ॥ ७५
विभवे न नृणां पुण्यं स्वशक्त्या स्वर्जितं सताम् ।
न यज्ञैर्विविधैर्विप्र यथान्यायेन संचितैः ॥ ७६
क्रोधो दानफलं हन्ति लोभात्स्वर्गं न गच्छति ।
न्यायवृत्तिर्हि तपसा दानवित्स्वर्गमश्नुते ॥ ७७
न राजसूयैर्बहुभिरिष्ट्वा विपुलदक्षिणैः ।
न चाश्वमेधैर्बहुभिः फलं सममिदं तव ॥ ७८
सक्तुप्रस्थेन हि जितो ब्रह्मलोकस्त्वयानघ ।
विरजो ब्रह्मभवनं गच्छ विप्र यथेच्छकम् ॥ ७९

शतं; D$_6$ दश च; G$_3$ हि शतं (for च शतं). — ^{b}) D$_{5.6}$ दशानि (for °पि). K$_2$ शतं दश दशापि च. — ^{c}) Ś$_1$ M$_{2-4}$ आपश्च (sic); T G$_{1.2}$ आपद् (sic); G$_3$ अपि; M$_1$ आर्तश्च (for अपश्च). T G$_{1.2}$ यथा; G$_3$ शुचिः (for च यः). K$_{2.4}$ सर्वे; Dc$_1$ [ऽ]शक्तः (for शक्त्या).

72 Dn$_1$ missing (cf. v. l. 22). — ^{a}) B$_4$ T G$_{1.3}$ M [ऽ]पि (for हि). — ^{b}) D$_1$ अत्रिकंपनः (hypermetric). — ^{c}) T$_2$ तपसा (for मनसा). K$_3$ विप्रो; D$_1$ तस्मान्; G$_2$ चापि (for विप्र). — ^{d}) K$_2$ नागपृष्ठं; D$_1$ नाकदृष्टं. K$_2$ ततो गतं; K$_4$ गतागतः; D$_{5.6}$ ततो गतैः (sic).

73 Dn$_1$ missing (cf. v. l. 22). — ^{a}) Dc$_1$ धनं; D$_6$ धर्मात् (for धर्मः). K$_2$ G$_1$ क्रियते; Dc$_1$ D$_4$ M$_{1-3}$ प्रियते. K$_{2-4}$ विप्र; D$_{5.6}$ तानि (for तात). — ^{b}) T G$_{1.2}$ तथा (for दानैर्). T$_2$ -बलैः (for -फलैः). D$_{5.6}$ क्षणैर्दानैर्महाफलः. — ^{c}) G$_2$ न्यायदत्तैर्महासूक्ष्मैः. — ^{d}) G$_3$ शिष्यते (for तुष्यति).

74 Dn$_1$ missing (cf. v. l. 22). — ^{a}) K$_2$ गोप्रदानं. Dc$_1$ -सहस्रोपि. — ^{b}) B$_4$ Dc$_1$ द्विजे प्रादान्; T G द्विजातिभ्यो. K$_1$ Dc$_1$ D$_2$ नृपो नृगः (by transp.). — D$_1$ om. (hapl.) 74^{c}–75^{b}. — ^{c}) K$_{2.4.5}$ तु (for स). Ś$_1$ K$_3$ B$_4$ परक्यां तु; B$_5$ T G परस्वं (G$_3$ °स्वां) तु; Dc$_1$ तु पारिक्यां; M$_1$ पारकां तु; M$_{2.3}$ परां गां तु; M$_4$ पराक्रांतां (for स पारक्यां). — ^{d}) K$_1$ B$_{1.5}$ D$_{2-6}$ नरकं समपद्यत.

75 Dn$_1$ missing (cf. v. l. 22). D$_1$ om. 75^{ab} (cf. v. l. 74). — ^{a}) K$_2$ आत्ममांसं; D$_6$ °ना स (for °मांस-). — ^{b}) M$_1$ यथा (for नृपः). — ^{d}) D$_6$ गदते (sic) (for मो°). B$_4$ T$_2$ G$_1$ सुव्रत; D$_6$ °तान्.

76 Dn$_1$ missing (cf. v. l. 22). — ^{a}) Ś$_1$ K$_3$ T$_1$ M$_3$ विभवैर्; K$_{1.5}$ B$_1$ D$_{2-4}$ G$_{2.3}$ विभवो. D$_1$ तु; D$_3$ हि (for न). — ^{b}) T$_2$ यच्छक्त्या (for स्वश°). Ś$_1$ K$_{3-5}$ D$_1$ स्वर्जितैः; K$_2$ [आ]शुजितैः; B$_{1.3.4}$ S स्वार्जितं (M$_1$ °तः). K$_5$ समं; T$_2$ G$_1$ न तत्; G$_3$ नृणां (for सताम्). — For 76^{ab}, D$_6$ subst.:

185* नृणां पुण्यं स शक्त्या च वर्जितं गर्जनं तदा ।

— ^{c}) M तं (for न). — ^{d}) B$_3$ यथास्थानेन; Dc$_1$ यथान्यथैव.

77 Dn$_1$ missing (cf. v. l. 22). — ^{a}) K$_1$ B$_{1.3-5}$ D$_{1-4}$ क्रोधाद्; Dc$_1$ क्रोधे. D$_3$ तीव्रं (for हन्ति). — ^{b}) K$_5$ क्रोधात् (for लोभात्). D$_6$ स्वर्गं. — ^{c}) K$_2$ न्यायं; K$_3$ न्यायय-. K$_4$ -वृत्तिं. — ^{d}) K$_3$ दानकृत्; D$_6$ °वत्; G$_2$ °तः (for °वित्). D$_1$ सर्गम्.

78 Dn$_1$ missing (cf. v. l. 22). — ^{a}) D$_6$ राजसूये. — D$_6$ M$_1$ om. (hapl.) 78^{bc}; Ś$_1$ reads it twice. — ^{b}) B$_{1.3-5}$ Dc$_1$ G$_2$ बहुल-; D$_3$ बहुभिर् (for विपुल-). — ^{d}) D$_5$ M$_{2.3}$ समं फलम् (by transp.). K$_3$ समुदितं; K$_4$ सममितं; M$_1$ °मिमं.

79 Dn$_1$ missing (cf. v. l. 22). K$_{2.4}$ om. 79^{ab}. — ^{a}) K$_{1.3}$ B$_{1.3-5}$ D (Dn$_1$ missing) वि- (for हि). — ^{b}) K$_1$ B$_{1.3-5}$ D (except D$_1$; Dn$_1$ missing) [अ]क्षयः (for [अ]नघ). — ^{c}) K$_5$ B$_3$ D$_1$ G$_{2.3}$ M$_{2.3}$ विरजा. K$_1$ B$_{1.3-5}$ Dc$_1$ D$_{2-6}$ -सदनं; K$_5$ D$_1$ -भुवनं (for -भ°). K$_{2.4}$ स गच्छ ब्रह्मलोकं त्वं. — ^{d}) Ś$_1$ यथेप्सितं; B$_{1.3-5}$ Dc$_1$ D$_{2.4-6}$ यथासुखं; T G$_{1.3}$ यथेच्छतः; M$_4$ यथेष्टकं. K$_{2.4}$ ब्रह्मणो भवनं महत्; D$_3$ विप्राय च सुखाय च.

सर्वेषां वो द्विजश्रेष्ठ दिव्यं यानमुपस्थितम् ।
आरोहत यथाकामं धर्मोऽस्मि द्विज पश्य माम् ॥ ८०
पावितो हि त्वया देहो लोके कीर्तिः स्थिरा च ते ।
सभार्यः सहपुत्रश्च सस्नुषश्च दिवं व्रज ॥ ८१
इत्युक्तवाक्यो धर्मेण यानमारुह्य स द्विजः ।
सभार्यः ससुतश्चापि सस्नुषश्च दिवं ययौ ॥ ८२
तस्मिन्विप्रे गते स्वर्गं ससुते सस्नुषे तदा ।
भार्याचतुर्थे धर्मज्ञे ततोऽहं निःसृतो बिलात् ॥ ८३
ततस्तु सक्तुगन्धेन क्लेदेन सलिलस्य च ।
दिव्यपुष्पावमर्दाच्च साधोर्दानलवैश्च तैः ।
विप्रस्य तपसा तस्य शिरो मे काञ्चनीकृतम् ॥ ८४
तस्य सत्याभिसंधस्य सूक्ष्मदानेन चैव ह ।
शरीरार्धं च मे विप्राः शातकुम्भमयं कृतम् ।
पश्यतेदं सुविपुलं तपसा तस्य धीमतः ॥ ८५
कथमेवंविधं मे स्यादन्यत्पार्श्वमिति द्विजाः ।
तपोवनानि यज्ञांश्च हृष्टोऽभ्येमि पुनः पुनः ॥ ८६ B. 14. 2802 C. 14. 90. 113 K. 14. 92. 81

---

80 Dn1 missing (cf. v. l. 22). —^{a}) B1 हि; B4 वै; D3 वा (for वो). G3 द्विजश्रेष्ठा. K2.4 एष ते (K2 तं) ब्राह्मणश्रेष्ठ (K2 °ष्ठं). —^{b}) K2–4 दिव्य- (for दिव्यं). M1 स्थानम् (for या°). K6 उपागतं (for उपस्थितम्). B1 दिव्यं दानमिदं स्मृतं. —^{c}) K2.4 आरोहतां. —^{d}) B3 Dc1 T2 [ऽ]हं; G1 [ऽ]स्ति (for ऽस्मि). K2.4.5 D6 T2 पश्यतां; T1 G -सत्तम (for पश्य माम्). B4 धर्मोहं पश्य मां द्विज.

81 Dn1 missing (cf. v. l. 22). K2.4 om. 81^{ab}. —^{a}) K1 B1 (marg. as in text).5 D2–6 तारितो; B3.4 पारितो; Dc1 साधितो; D1 G2 पालितो; T G1 बाधितो; M प्लावितो (for पावितो). D1 (also as in text) देवो (for देहो). —^{b}) K1 D2.3 लोकः. K5 च शाश्वती; Dc1 स्थिरा तव; T G स्थिता च ते. —^{c}) Dc1 -पुत्रस्त्वं; D5.6 पुत्रेण (for -पुत्रश्च). K3 सभार्यः ससुतश्चापि. —^{d}) K3 ययौ; K5 श्रय (for व्रज).

82 Dn1 missing (cf. v. l. 22). —^{a}) Ś1 K1–4 B1.3–5 D (except D5; Dn1 missing) G2.3 M4 -वाक्ये. Ś1 K1.3 B1.3–5 Dc1 D1–4 धर्मे तु (for धर्मेण). —^{b}) K1 पारम् (for यानम्). D3 द्विजं. —^{cd}) K1 B1.3–5 D (except D1; Dn1 missing) सदारः (for सभार्यः). Ś1 T G transp. ससुतश् and सस्नुषश्. K1 B1.3–5 D (except D1; Dn1 missing) M [ए]व (for [अ]पि). K1 B1.3–5 D (except D1; Dn1 missing) गतः; K2 यथा (for ययौ). — After 82, Ś1 K2.3 D1 ins. an addl. colophon [*Adhy. name :* K2 D1 उंछवृत्तिप्रशंसा. — *Adhy. no. :* Ś1 126].

83 Dn1 missing (cf. v. l. 22). Before 83, Ś1 K2.3 D1 ins. नकुल उवाच. —^{a}) Ś1 K1 स्वर्गे. —^{b}) K2.3 B3.4 Dc1 सस्नुषे ससुते तथा; S सपुत्रे सस्नुषे तथा (T2 G3 °दा). —^{c}) D3 -चतुर्थं; G1 -चर्येण (for -चतुर्थे). M धर्मज्ञास. —^{d}) K3 हि (for ऽहं). Some MSS. निसृतो. K3 D5.6 बलात् (for बि°).

84 Dn1 missing (cf. v. l. 22). —^{a}) K2.4 सर्व- (for सक्तु-). M -बंधेन (for -गन्धेन). D1 ततो गंधेन पुष्पाणां. —^{b}) T2 G3 ह (for च). —^{c}) Ś1 B1 -मर्दैश्च. D1 T दिव्यपुष्पविमर्दा(T °र्शा)च्च. —^{d}) Ś1 K3 श्रुतैर्; D1 साध्वैर् (for साधोर्). Ś1 K2–4 D1 T2 -फलैश्; Dc1 -वरैश्; G2 -भवैश् (for -लवैश्). B3.4 T2 शुभैः (for च तैः). —^{e}) K5 विप्रस्य तस्य तपसा; D5.6 तपसा तस्य विप्रस्य. —^{f}) B4 कांचनं (for काञ्चनी-).

85 Dn1 missing (cf. v. l. 22). —^{a}) Ś1 तस्य सत्याभ्यसंधस्य; M1 सत्यसंधाभि°. —^{b}) K1.5 B1 (marg. as in text).4.5 D (Dn1 missing) T2 सक्तु- (for सूक्ष्म-). D1 G3 हि (for ह). K2.4 सूक्ष्मं चा- (K4 °क्ष्माधा)रेण चैव हि. —^{c}) D1 हि मे; D5.6 इदं (for च मे). —^{d}) K1 शांत-; M2 जात- (for शात-). Ś1 K3 D1 -कौंभमयं (D1 °समं); K4 B1 -कौं(B1 -कुं)-भमयी-. D5 तथा; D6 तदा (for कृतम्). —^{e}) K1 B4.5 D2–6 पश्यतेमं; K4 पश्यंते त्वं; G3 पश्यतैतं.

86 Dn1 missing (cf. v. l. 22). G1 om. (hapl.) 86^{a}–87^{b}. —^{a}) Ś1 partly damaged. K3 एवमिदं; K5 एतद्विधं; D6 corrupt (for एवंविधं). K1 B1.5 D2–6 स्याद्वै; B3.4 तन्मे; Dc1 स्यान्म (by transp.); T1 ते स्याद्. M2 कथमेवाविधर्मे स्याद्. —^{b}) K1 D2–6 पार्श्वमन्यद्; B1.5 पार्श्वमेतद्; B3.4 Dc1 चान्यत्पार्श्वम्; M1 अन्यं पार्श्वम् (for अन्यत्पा°). Ś1 K2.4.5 G3 इदं (for इति). —^{c}) K1 D2.3 तपोबलानि; M1.2 °दानानि. K2.4 यज्ञं च. —^{d}) K3 तुष्टोभ्येमि; Dc1 हृष्टेभ्योपि.

87 Dn1 missing (cf. v. l. 22). G1 om. 87^{ab}

C. 14. 2803
B. 14. 90. 113
K. 14. 92. 92

यज्ञं त्वहमिमं श्रुत्वा कुरुराजस्य धीमतः ।
आशया परया प्राप्तो न चाहं काञ्चनीकृतः ॥ ८७
ततो मयोक्तं तद्वाक्यं प्रहस्य द्विजसत्तमाः ।
सक्तुप्रस्थेन यज्ञोऽयं संमितो नेति सर्वथा ॥ ८८
सक्तुप्रस्थलवैस्तैर्हि तदाहं काञ्चनीकृतः ।
न हि यज्ञो महानेष सदृशस्तैर्मतो मम ॥ ८९
वैशंपायन उवाच ।
इत्युक्त्वा नकुलः सर्वान्यज्ञे द्विजवरांस्तदा ।
जगामादर्शनं राजन्विप्रास्ते च ययुर्गृहान् ॥ ९०
एतत्ते सर्वमाख्यातं मया परपुरंजय ।
यदाश्चर्यमभूत्तस्मिन्वाजिमेधे महाक्रतौ ॥ ९१
न विस्मयस्ते नृपते यज्ञे कार्यः कथंचन ।
ऋषिकोटिसहस्राणि तपोभिर्ये दिवं गताः ॥ ९२
अद्रोहः सर्वभूतेषु संतोषः शीलमार्जवम् ।
तपो दमश्च सत्यं च दानं चेति समं मतम् ॥ ९३

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥

(cf. v. l. 86). —^{a}) K4 Dc1 इदं (for इमं). K3 इमं यज्ञमहं श्रुत्वा. —^{b}) K5 D5.6 G3 धर्मराजस्य. B3 धर्मतः (for धीमतः). —^{c}) K2.4 आदाय (for आशया). D5.6 परम-; T2 समनु- (for परया). D3 प्रोक्ता (for प्राप्तो). —^{d}) D3 वा (for च). G1 कांचनः (sic) (for °नी-). K2 -कृतं.

88 Dn1 missing (cf. v. l. 22). —^{a}) T G त(T य)त्पुण्यं (for तद्वाक्यं). K2.4 तेनोक्तं च मया वाक्यं. —^{b}) Ś1 भवति; K3 भवद्भयो; T G प्रशस्य (for प्रहस्य). K1 B1.3–5 D (except D1; Dn1 missing) प्रहस्य ब्राह्मणर्षभाः. —^{c}) K1 B4 शक्तु-; K2 सक्तुं. —^{d}) D5.6 संश्रितो; M4 (*inf. lin.* as in text) प्रमितो (for सं°).

89 Dn1 missing (cf. v. l. 22). K2.4 om. 89^{ab}. —^{a}) K1 शक्तु-. D3 -बलैस् (for -लवैस्). K5 पृक्तस् (for तैर्हि). Dc1 सक्तुप्रस्थेन चैतेन. —^{b}) B3 M1 यदाहं. —^{c}) M1 राज्ञो (for यज्ञो). —^{d}) K3 ते मतो; T तत्त्वतो; G तन्मतो (for तैर्मतो). — For 89^{cd}, K2.4 subst. :

186* सक्तुप्रस्थेन वो नायं यज्ञस्तुल्यो मतिर्मम ।

90 Dn1 missing (cf. v. l. 22). MSS. om. the ref. —^{a}) D5.6 इत्युक्तो. —^{b}) D5.6 T1 G2 तथा (for तदा). —^{c}) D3 T1 G1 दर्शनं (for [अ]द°). K1 B1.5 D2–6 तेषां (for राजन्). —^{d}) T G ते च विप्रा (by transp.). B4 Dc1 यथा (for ययुर्). T2 गृहं.

91 Dn1 missing (cf. v. l. 22). G3 om. 91^{a}–93^{b}. Before 91, most N MSS. ins. वैशंपायन उवाच. —^{c}) K1 B1.3–5 D (except D1; Dn1 missing) तत्र (for तस्मिन्). —^{d}) T1 G2 अश्वमेधे.

92 Dn1 missing (cf. v. l. 22). G3 om. 92 (cf. v. l. 91). G1 om. 92–93. —^{a}) B4 विस्मयस्ते न नृपते. —^{b}) K4 कार्यें. K3 M Cv कदाचन. —^{c}) Ś1 K1.3 B3 D1 -कोटी-. D1 -सहस्राणां. —^{d}) D6 वा; T1 G2 यद् (for ये).

93 Dn1 missing (cf. v. l. 22). G3 om. 93^{ab} (cf. v. l. 91). G1 om. 93 (cf. v. l. 92). —^{a}) K2 अद्रोहं. —^{b}) D6 संमोहः (for संतोषः). T1 G2 शील (for शीलम्). —^{c}) K6 दमं. Ś1 तमो दमश्च सत्त्वं च. —^{d}) D5.6 corrupt. Ś1 K3 D1 सतां (for समं). K2 ततः; B3 तदा; T मम (for मतम्). K1 B1.4.5 D2–4 G3 प्रदानं चेति संमितं (K1 °मितः; B1.4.5 °मतं).

Colophon missing in Dn1. — *Adhy. name :* K2 B3 Dc1 T2 G3 नकुलोपाख्यानं; K6 सक्तुप्रस्थप्रशंसा; B1 उंछवृत्त्युपाख्यानं; M2 कौकलोपाख्यानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś1 127; K1 72; B1 86; D4 85; T1 80; T2 G1.2 79; G3 90; M1.4 75; M2.3 78.

९४

जनमेजय उवाच ।

यज्ञे सक्ता नृपतयस्तपःसक्ता महर्षयः ।
शान्तिव्यवसिता विप्राः शमो दम इति प्रभो ॥ १
तस्माद्यज्ञफलैस्तुल्यं न किंचिदिह विद्यते ।
इति मे वर्तते बुद्धिस्तथा चैतदसंशयम् ॥ २
यज्ञैरिष्ट्वा हि बहवो राजानो द्विजसत्तम ।
इह कीर्तिं परां प्राप्य प्रेत्य स्वर्गमितो गताः ॥ ३
देवराजः सहस्राक्षः क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ।
देवराज्यं महातेजाः प्राप्तवानखिलं विभुः ॥ ४
यथा युधिष्ठिरो राजा भीमार्जुनपुरःसरः ।
सदृशो देवराजेन समृद्ध्या विक्रमेण च ॥ ५
अथ कस्मात्स नकुलो गर्हयामास तं क्रतुम् ।
अश्वमेधं महायज्ञं राज्ञस्तस्य महात्मनः ॥ ६

वैशंपायन उवाच ।

यज्ञस्य विधिमग्र्यं वै फलं चैव नरर्षभ ।
गदतः शृणु मे राजन्यथावदिह भारत ॥ ७
पुरा शक्रस्य यजतः सर्व ऊचुर्महर्षयः ।
ऋत्विक्षु कर्मव्यग्रेषु वितते यज्ञकर्मणि ॥ ८
हूयमाने तथा वह्नौ होत्रे बहुगुणान्विते ।
देवेष्वाहूयमानेषु स्थितेषु परमर्षिषु ॥ ९

C. 14. 2818
B. 14. 91. 9
K. 14. 93. 9

94

☞ This adhy. is missing in Dn1 (cf. v. l. 14. 93. 22). B2 is not collated for this adhy.

1 ^{a}) K5 यज्ञैः; B1 यज्ञ-. K5 B4 शक्ता; D1 भक्ता (for सक्ता). — ^{b}) G3 तदा (for तपः-). K5 B4 -शक्ता. — ^{c}) K2 D6 शांतिं; K5 संति; B3 सत्ये (for शान्ति-). K1. 4. 5 B1. 3–5 Dc1 D2–6 T1 G1, 3 -व्यवस्थिता; M3 -व्यवसिका (for °सिता). — ^{d}) D5. 6 शमे; S दमो (for शमो). K2 दमम्.

2 ^{a}) K1 तथा; Dc1 सर्वं (for तस्माद्). K2. 4 एव (for तुल्यं). — ^{b}) K1 B1 D2–6 दृश्यते (for विद्यते). — ^{d}) G1 वृत्तिर् (for चैतद्). S न संशयः.

3 ^{ab}) M4 (*inf. lin.*) इष्टा. K1 B1. 3–5 D (except D1; Dn1 missing) तु; K2 ह; T G च (for हि). K5 राजानो बहवो (by transp.). D5. 6 -सत्तमाः. — ^{c}) M2 तर्हि (for इह). K1. 2 D4 कीर्तिं-. — ^{d}) K1 B1. 3–5 D (except D1; Dn1 missing) अवामुयुः (D6 °मुवन्) (for इतो गताः).

4 D3 reads 4^{b} after 4^{d}. — ^{b}) K5 चाप्त-; M1–3 स्वाप्त- (for भूरि-). D1 देवराज्यं महामते. — ^{c}) D3 महामते (for °तेजाः). — ^{d}) K2. 4 B3 प्रभुः; B1 भुवि; Dc1 दिवि; D5 दृष्ट्वा (sic) (for विभुः). K5 निखिलं महतो महत्. — After 4, Dc1 ins. :

187* यज्ञैस्तपोभिर्विपुलै राजानो द्विजसत्तमाः ।
इह लोके परां कीर्तिं विमुच्य दिवि संस्थिताः ।

5 ^{a}) K B1. 3–5 D (Dn1 missing) यदा; T G अतो; M तथा (for यथा). — ^{b}) D1 भीमसेनपुरःसरः. — ^{c}) Ś1 सदृशं. — ^{d}) D1 सर्वथा (for समृद्ध्या).

6 ^{b}) K1 तत्क्रतुं; T G तं नृपं (for तं क्रतुम्). — K2. 4 om. 6^{cd}. After 6, D1 ins. :

188* इति हेतोर्महाराज नकुलोऽगर्हयच्च तत् ।
कर्म राज्ञो महाबुद्धे धर्मः सूक्ष्मो महीपते ।

Colophon.

[Colophon. — *Adhy. name :* नकुलोपाख्यानं समाप्तं.]

7 ^{a}) K2. 4 च (for वै). — ^{b}) K1 B3. 4 Dc1 D2–6 फलं चापि (B3. 4 Dc1 चैव) नराधिप; K5 D1 M1 फलं वै (M1 च) भरतर्षभ. — ^{c}) G3 वै (for मे). Ś1 K3 D1 गदतः शृणु राजेंद्र; Dc1 गदतो शृण्वतो राजन्.

8 ^{a}) K2 D1 यज्ञांते (for यजतः). — ^{b}) D1 ऊचुः सर्वे (by transp.). — ^{c}) K2. 4 ऋत्विजा. Ś1 K3 यज्ञ- (for कर्म-). D1 -स्वग्रयेषु; T1 G कुर्वत्सु (for -व्यग्रेषु). — ^{d}) K1 संतते (for वि°).

9 K3 om. 9^{ab}. — ^{a}) K2 Dc1 G3 तदा; T2 G1 ततो (for तथा). K2. 4 D1 यज्ञे; Dc1 होत्रे (for वह्नौ). Ś1 हूयमाने महायज्ञे; M3 (also as in text)

C. 14. 2819 B. 14. 91. 10 K. 14. 93. 10 सुप्रतीतैस्तदा विप्रैः स्वागमैः सुस्वनैर्नृप ।
अश्रान्तैश्चापि लघुभिरध्वर्युवृषभैस्तथा ॥ १०
आलम्भसमये तस्मिन्गृहीतेषु पशुष्वथ ।
महर्षयो महाराज संबभूवुः कृपान्विताः ॥ ११
ततो दीनान्पशून्दृष्ट्वा ऋषयस्ते तपोधनाः ।
ऊचुः शक्रं समागम्य नायं यज्ञविधिः शुभः ॥ १२
अपविज्ञानमेतत्ते महान्तं धर्ममिच्छतः ।
न हि यज्ञे पशुगणा विधिदृष्टाः पुरंदर ॥ १३
धर्मोपघातकस्त्वेष समारम्भस्तव प्रभो ।
नायं धर्मकृतो धर्मो न हिंसा धर्म उच्यते ॥ १४
आगमेनैव ते यज्ञं कुर्वन्तु यदि हेच्छसि ।
विधिदृष्टेन यज्ञेन धर्मस्ते सुमहान्भवेत् ॥ १५
यज बीजैः सहस्राक्ष त्रिवर्षपरमोषितैः ।
एष धर्मो महाञ्शक्र चिन्त्यमानोऽधिगम्यते ॥ १६
शतक्रतुस्तु तद्वाक्यमृषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ।
उक्तं न प्रतिजग्राह मानमोहवशानुगः ॥ १७
तेषां विवादः सुमहाञ्जज्ञे शक्रमहर्षिणाम् ।
जङ्गमैः स्थावरैर्वापि यष्टव्यमिति भारत ॥ १८

हूयमाने तथाहूये. —^{b}) K$_{2.4}$ D$_{1}$ मंत्रैर् (for होत्रे). K$_{2.5}$ -गुणान्वितैः. K$_{1}$ B$_{1.3-5}$ D$_{c1}$ D$_{2-6}$ होत्रे (D$_{c1}$ वह्नौ) गुणसमन्विते. —^{c}) K$_{4}$ देवैश्च.

10 ^{a}) K$_{2.4}$ ते प्रतीतैस्; D$_{1}$ सव्रतांतैस्; D$_{5.6}$ प्रभायुतैस्; T G$_{2}$ सुव्रतैस्तैस्; G$_{1}$ संवृतैस्तैस्; G$_{3}$ त्रिव्रतैस्तैस्. K$_{1.4.5}$ B$_{1.5}$ D$_{2-6}$ T G$_{1.2}$ तथा. —^{b}) B$_{3}$ सागरैः (sic); B$_{5}$ सामगैः; T$_{1}$ G स्वागतैः (for °मैः). K$_{1.4.5}$ B$_{1.3-5}$ D$_{2-4.6}$ T G सुस्वरैर्; K$_{2}$ स्वसुरैर्; D$_{1}$ सुस्थितैर्; D$_{5}$ मुखरैर् (for सुस्वनैर्). Ś$_{1}$ नृपैः; T G$_{1}$ नृभिः. D$_{c1}$ स्वागमेषु परैर्नृप. —^{c}) D$_{3}$ अस्नातैश्; G$_{3}$ अक्रांतैश्. T G$_{1}$ बहुभिर् (for लघुभिर्). K$_{5}$ अयतैश्चापि गुरुभिर्. —^{d}) D$_{6}$ अलब्ध- (for अध्वर्यु-). B$_{3}$ D$_{c1}$ D$_{1}$ तदा (for तथा). G$_{1}$ अध्वर्युवृषभस्तदा.

11 ^{a}) Ś$_{1}$ K$_{2-4}$ M$_{1-3.4}$ (*inf. lin.* as in text) आरंभ- (for आलम्भ-). — D$_{1}$ reads 11^{bc} twice. —^{b}) K$_{4}$ ग्रहेषु च (for गृहीतेषु). K$_{2.4}$ अपि (for अथ). —^{c}) K$_{2.4}$ ततो महर्षयो राजन्. —^{d}) K$_{1}$ B$_{1.3-5}$ D (except D$_{1}$; D$_{n1}$ missing) बभूवुः कृपयान्विताः.

12 ^{a}) D$_{6}$ om. पशून्. —^{b}) D$_{6}$ ते ऋषयस् (by transp.). —^{c}) D$_{5.6}$ चक्रं (sic) (for शक्रं). —^{d}) G$_{3}$ शक्र- (for यज्ञ-). D$_{c1}$ नायं यज्ञविधिं शुभं (sic); D$_{1}$ नायं ज्ञानविधिः श्रुतः.

13 ^{a}) K$_{4}$ अथ; T$_{2}$ उप-; G$_{1.3}$ अपि (for अप-). K$_{1}$ B$_{1.3-5}$ D$_{2.4-6}$ अपरिज्ञान(K$_{1}$ D$_{2}$ °त)मेतत्ते; D$_{3}$ तस्य ते अपरिज्ञानं. —^{c}) T$_{1}$ G$_{1}$ संति (for न हि). B$_{1.3.4}$ D$_{c1}$ पशुगण-; B$_{5}$ T$_{2}$ °वधो; T$_{1}$ G$_{1.3}$ बहुगणा (for पशु°). —^{d}) K$_{2}$ D$_{3}$ विधिं दृष्ट्वा; B$_{1.3.4}$ D$_{c1}$ -वधो दृष्टः. K$_{5}$ परंतप (for पुरंदर). B$_{5}$ दृष्टः परपुरंजय.

14 ^{a}) T$_{1}$ G$_{1}$ -दूषकस्; G$_{3}$ -द्रवकस् (for -घातकस्). D$_{c1}$ हि (for तु). —^{b}) K$_{2.4}$ ततः (for तत्र). —^{c}) Ś$_{1}$ K$_{2-4}$ D$_{1}$ यज्ञ- (for धर्म-). K$_{1}$ B$_{1.3-5}$ D$_{c1}$ D$_{2-6}$ T यज्ञो (for धर्मो). K$_{5}$ नायं धर्मकृतानां हि.

15 ^{a}) K$_{2.4}$ D$_{1}$ G$_{3}$ तं यज्ञं; K$_{5}$ यज्ञेन (for ते यज्ञं). —^{b}) K$_{3}$ कुर्वंति. K$_{1}$ B$_{1.5}$ D$_{2-6}$ चेच्छसि; K$_{3}$ ही°; D$_{c1}$ हेच्छथ; D$_{1}$ मेनसि (sic) (for हेच्छसि). K$_{2.4}$ कर्तुं यदि तु मन्यसे. —^{d}) M$_{1}$ धर्मं (sic). K$_{3}$ सुमहद्. T G अभूत् (for भवेत्).

16 ^{a}) K$_{1.2.4.5}$ D$_{c1}$ D$_{1.5}$ यज्ञ-; T$_{2}$ M यज्ञं; G$_{2.3}$ धर्म- (for यज). D$_{6}$ स भवान्यज्ञबीजैश्च. —^{b}) K$_{1}$ -परमोचितैः; K$_{2.4}$ °क्षितैः (K$_{2}$ °ते); K$_{5}$ °दितैः; D$_{1}$ -परिमोषितैः; S -परमस्थि(T$_{1}$ G$_{1}$ °मं स्थि)तैः. D$_{6}$ सहस्राक्ष विवर्षतो (sic). —^{c}) K$_{5}$ एष यज्ञो; D$_{c1}$ धर्म एष (by transp.). B$_{3}$ यज्ञ; D$_{c1}$ राजन् (for शक्र). —^{d}) K$_{1}$ B$_{1.3-5}$ D (except D$_{1}$; D$_{n1}$ missing) महागुणफलोदयः; K$_{2.4}$ विद्यमानोधिगच्छते; T$_{1}$ G$_{1}$ चिंतयानो नि(G$_{1}$ °नोसि)गम्यते.

17 ^{a}) Ś$_{1}$ K$_{2-4}$ स; M$_{1.4}$ च (for तु). K$_{2}$ तं (for तद्). D$_{5}$ वाच्यम्. —^{c}) K$_{2.4}$ उक्तं तत्; D$_{5.6}$ तदुक्तं (for उक्तं न). —^{d}) K$_{1}$ महान्; K$_{5}$ जानन्; B$_{1.3.4}$ D$_{c1}$ D$_{1-4}$ M$_{1-3.4}$ (*inf. lin.* as in text) मानान्; B$_{6}$ काम-; D$_{5.6}$ मनाग् (for मान-). K$_{1.4}$ B$_{1.4.5}$ D (except D$_{1}$; D$_{n1}$ missing) M$_{1-3.4}$ (*inf. lin.* as in text) -वशं गतः; **Cv** -वशानुगः (as in text).

18 ^{a}) T$_{1}$ येषां; G$_{1.2}$ एषां. K$_{3}$ विव्याधः (sic) (for विवादः). —^{b}) K$_{2.4.5}$ D$_{1}$ M यज्ञे (for जज्ञे). Ś$_{1}$ -महर्षिणा; K$_{2}$ °णौ; K$_{3}$ °णः. K$_{1}$ D$_{5.6}$ शक्रयज्ञे महात्मनां (K$_{1}$ कथंचन); B$_{1.3-5}$ D$_{c1}$ D$_{2-4}$ शक्रय(B$_{3}$ यत्र य)ज्ञे तपस्विनं. —^{c}) Ś$_{1}$ K$_{3.5}$ D$_{1}$ चैव; T G

ते तु खिन्ना विवादेन ऋषयस्तत्त्वदर्शिनः ।
ततः संधाय शक्रेण पप्रच्छुर्नृपतिं वसुम् ॥ १९
महाभाग कथं यज्ञेष्वागमो नृपते स्मृतः ।
यष्टव्यं पशुभिर्मेध्यैरथो बीजैरजैरपि ॥ २०
तच्छ्रुत्वा तु वचस्तेषामविचार्य बलाबलम् ।
यथोपनीतैर्यष्टव्यमिति प्रोवाच पार्थिवः ॥ २१
एवमुक्त्वा स नृपतिः प्रविवेश रसातलम् ।
उक्त्वेह वितथं राजंश्चेदीनामीश्वरः प्रभुः ॥ २२
अन्यायोपगतं द्रव्यमतीतं यो ह्यपण्डितः ।
धर्माभिकाङ्क्षी यजते न धर्मफलमश्नुते ॥ २३
धर्मवैतंसिको यस्तु पापात्मा पुरुषस्तथा ।
ददाति दानं विप्रेभ्यो लोकविश्वासकारकम् ॥ २४
पापेन कर्मणा विप्रो धनं लब्ध्वा निरङ्कुशः ।
रागमोहान्वितः सोऽन्ते कलुषां गतिमाप्नुते ॥ २५

C. 14. 2837
B. 14. 91. 29
K. 14. 93. 28

चापि (for वापि). —^{d}) Ś$_1$ K$_3$ नेति; D$_1$ चेति (for इति).

19 ^{a}) Ś$_1$ K$_3$ तेन; K$_{2.4}$ ततः; D$_1$ ते नि- (for ते तु). D$_1$ -वृत्ता; M$_{1.2}$ भिन्ना (for खिन्ना). K$_{2.4}$ [अ]तिवादेन; D$_3$ विवादे तं; T$_2$ विनादेन. —^{b}) K$_2$ -दर्शिभिः. — K$_1$ om. 19^{cd}. —^{c}) B$_{1.3-5}$ D$_{c1}$ D$_{2-6}$ तदा; T G अभि- (for ततः). —^{d}) K$_2$ D$_{1.2}$ G$_2$ पप्रच्छ. — After 19, D$_{c1}$ ins.:

189* धर्मसंशयमापन्नान्सत्यं ब्रूहि महामते ।

20 Before 20, T G ins. ऋषयः. —^{ab}) K$_5$ S महाप्राज्ञ (for °भाग). K$_{1.2.4}$ D$_{1-6}$ यज्ञे स्वागमो; K$_5$ बुद्धे स्वागमो (sic); T$_1$ यज्ञेष्वागमे; M$_4$ (*inf. lin.*) यज्ञे आगमे (for यज्ञेष्वागमो). Ś$_1$ D$_1$ G$_{1.3}$ नृपतेः स्मृतः; K$_1$ D$_{2-6}$ °सत्तम (K$_1$ D$_2$ °मः); B$_{1.5}$ °संमतः; B$_3$ °संस्मृतः; T$_1$ M$_4$ °तेः सुतः; M$_1$ °ते मतः; M$_4$ (*inf. lin.*) °तिस्मृतः. C$_v$ आगमे नृपतिः स्थितः (for 20^{b}). — K$_5$ repeats 20^{cd} after 21. —^{c}) G$_3$ बहुभिर्; C$_v$ पशु° (as in text). K$_1$ B$_{1.5}$ D$_{2-6}$ मुख्यैर् (for मेध्यैर्). —^{d}) K$_3$ अथ. Ś$_1$ K$_3$ D$_1$ अथौषधैः; K$_1$ D$_{2-6}$ M रसैरिति; K$_{2.4}$ रथैरिति; B$_{3-5}$ M$_4$ (*inf lin.*) अजैरिति. K$_5$ (first time) अथो वाजैरथौषधैः, (second time) अथ बीजैः फलैरपि.

21 ^{a}) B$_3$ ततः श्रुत्वा (for तच्छ्रुत्वा तु). D$_1$ स; T$_2$ च (for तु). K$_1$ B$_{1.4.5}$ D$_{c1}$ D$_{2-4}$ G$_{2.3}$ M वसुस्; D$_1$ वयस् (for वचस्). —^{b}) K$_1$ अभिचार्य (sic); D$_{c1}$ स विचार्य. K$_{2.4}$ महाबलं; D$_1$ बलाबले. —^{d}) K$_5$ M$_{3.4}$ होवाच (for प्रो°). — After 21, K$_5$ repeats 20^{cd}.

22 ^{a}) K$_1$ D$_{2-6}$ [अ]थ; K$_5$ G$_2$ [ए]वं; T$_2$ [ए]व (for [इ]ह). K$_1$ B$_{1.3-5}$ D$_{c1}$ D$_{1-5}$ प्रश्नं; K$_5$ राजां; D$_6$ प्रख्यं (for राजंश्). K$_{2.4}$ उक्ते हि वितथं (K$_2$ °थे) राजंश्. —^{d}) K$_1$ वेदानाम् (for चेदी°). B$_6$ ऋषभः (for ईश्वरः). K$_3$ प्रभो; B$_{3-5}$ D$_{c1}$ पुरा (for प्रभुः). — After 22, K$_{1.5}$ B$_{1.3-5}$ D (except D$_1$; D$_{n1}$ missing) ins.:

190* तस्मान्न वाच्यं ह्येकेन बहुज्ञेनापि संशये ।
प्रजापतिमपाहाय स्वयंभुवमृते प्रभुम् ।

[(L. 1) D$_{c1}$ केनापि; D$_{5.6}$ त्वेकेन. — (L. 2) D$_{c1}$ उपास्थाय (for अपाहाय). D$_{c1}$ प्रभुः; D$_6$ भुवं.]

— After the above, the same MSS. read 26–27, D$_{c1}$ repeating 26 in its proper place.

23 ^{a}) K$_3$ D$_{c1}$ D$_1$ M$_4$ अन्यायो(K$_3$ °य्यो)पागतं; M$_{1-3}$ °योपार्जितं. D$_1$ वित्तम् (for द्रव्यम्). —^{b}) K$_1$ B$_{1.5}$ D$_{2-6}$ अभीक्ष्णं; D$_1$ आनीतं; S सततं (for अतीतं). —^{c}) K$_{1.5}$ B$_{1.3-5}$ D$_{c1}$ D$_{2-6}$ धर्माभि(D$_{c1}$ °ति)शंकी (B$_3$ °कां). Ś$_1$ damaged; K$_2$ B$_3$ D$_{c1}$ T$_1$ त्यजते; K$_3$ यजेत; B$_{4.5}$ T$_2$ G त्यजति; D$_1$ यतते (for यजते). —^{d}) K$_1$ B$_1$ D$_{2-6}$ न स धर्मफलं लभे- (D$_6$ भवे)त्; B$_{3-5}$ D$_{c1}$ न स धर्मफली भवेत्.

24 ^{a}) K$_{3.4}$ -वैहिंसको; D$_1$ -विध्वंसको; T$_1$ G$_{1.2}$ -वैतंडिको (for °सिको). K$_5$ मूढः; T G ह्येष (for यस्तु). —^{b}) G$_3$ तदा (for तथा). K$_1$ B$_{1.3-5}$ D$_{c1}$ D$_{2.4-6}$ पापात्मा पुरुषाधमः; D$_3$ °त्मा पुरुषर्षभः. —^{d}) Ś$_1$ D$_{1.6}$ G$_{2.3}$ लोके. K (except K$_3$) B$_{1.3-5}$ D (except D$_1$; D$_{n1}$ missing) T G$_1$ -कारणं (for °कम्).

25 ^{a}) K$_1$ विप्र. —^{b}) M$_{1.4}$ दानं (for धनं). K$_1$ B$_{1.3-5}$ D (except D$_1$; D$_{n1}$ missing) प्राप्य (for लब्ध्वा). T$_1$ G$_1$ निरंकुशं. —^{c}) K$_{2.4}$ शेते; K$_5$ सर्वां; B$_3$ शांते (for सोऽन्ते). —^{d}) K$_{2.4}$ योनिम् (for गतिम्). Ś$_1$ आप्नुवन्; K$_{1.4.5}$ B$_{1.3-5}$ D$_{2-6}$ T G अश्नुते; K$_3$ D$_{c1}$ D$_1$ आप्नुयात्.

26 K$_4$ om. 26^{a}–28^{b}. K$_{1.5}$ B$_{1.3-5}$ D (except D$_1$; D$_{n1}$ missing) read 26–27 after 190*. D$_{c1}$ reads 26 for the first time, after 190*. —^{a}) D$_{c1}$ (both times) येन (for तेन). Ś$_1$ K$_2$ D$_1$ S तेन

C. 14. 2633
B. 14. 91. 25
K. 14. 93. 24

तेन दत्तानि दानानि पापेन हतबुद्धिना ।
तानि सत्त्वमनासाद्य नश्यन्ति विपुलान्यपि ॥ २६
तस्याधर्मप्रवृत्तस्य हिंसकस्य दुरात्मनः ।
दाने न कीर्तिर्भवति प्रेत्य चेह च दुर्मतेः ॥ २७
अपि संचयबुद्धिर्हि लोभमोहवशंगतः ।
उद्वेजयति भूतानि हिंसया पापचेतनः ॥ २८
एवं लब्ध्वा धनं लोभाद्यजते यो ददाति च ।
स कृत्वा कर्मणा तेन न सिध्यति दुरागमात् ॥ २९
उञ्छं मूलं फलं शाकमुदपात्रं तपोधनाः ।
दानं विभवतो दत्त्वा नराः स्वर्यान्ति धर्मिणः ॥ ३०
एष धर्मो महांस्त्यागो दानं भूतदया तथा ।
ब्रह्मचर्यं तथा सत्यमनुक्रोशो धृतिः क्षमा ।
सनातनस्य धर्मस्य मूलमेतत्सनातनम् ॥ ३१
श्रूयन्ते हि पुरा विप्रा विश्वामित्रादयो नृपाः ।
विश्वामित्रोऽसितश्चैव जनकश्च महीपतिः ।
कक्षसेनार्ष्टिषेणौ च सिन्धुद्वीपश्च पार्थिवः ॥ ३२
एते चान्ये च बहवः सिद्धिं परमिकां गताः ।
नृपाः सत्यैश्च दानैश्च न्यायलब्धैस्तपोधनाः ॥ ३३

(M1 यानि) दानानि दत्तानि. —^{b}) B1. 5 [अ]शुभ-; B3. 4 Dc1 (second time) D1–6 [अ]शुद्ध-; Dc1 (first time) कृत- (for हत-). —^{c}) B3 तान्वै (for तानि). K5 B1. 5 सर्वस्; B3 सर्वान्; Dc1 (second time) सत्यम्; D1 संतम् (for सत्त्वम्). K5 B1. 3. 5 Dc1 (both times) अनादृत्य; M समासाद्य (for अना°). K1 B4 D2–6 तानि (D6 ततः) सर्वाण्यनादृत्य.

27 For the sequence in K1. 5 B1. 3–5 D (except D1; Dn1 missing), cf. v. l. 26. K4 om. 27 (cf. v. l. 26). —^{a}) K1 तस्माद्धर्म-; K3 D1 T1 तस्य धर्म- (T1 °र्मे); T2 G1 तस्याधर्मे. T2 प्रवृद्धस्य. —^{b}) Dc1 नास्तिकस्य; D6 हिंसि°. G1 महात्मनः (for दुरा°). — Ś1 om. 27^{c}–30^{b}. —^{c}) G1 एतानि (for दाने न). T G3 एतेनाकीर्तिर्भवति. —^{d}) K1 B5 D?–6 न प्रेत्य (for प्रेत्य च). G2 सु- (for the second च). B1 D6 दुर्मतिः.

28 Ś1 om. 28 (cf. v. l 27). K4 om. 28^{ab} (cf. v. l. 26). —^{a}) K2 पाप-; B3 T1 अति-; B4 अभि-; D1 अप- (for अपि). M1 -दुर्बुद्धिर् (for -बुद्धिर्हि). Dc1 अतिसंधाय बुद्ध्या तु. —^{b}) Dc1 यश्च (for लोभ-). T G -वशानुगः (for -वशंगतः). —^{c}) T G यज्ञं करोति भूतानि. —^{d}) T1 G1. 2 हिंसयेत्; G3 M हिंसयन्. T1 -चेतसः. K1. 5 B1. 3–5 Dc1 D2–6 [अ]पापेनाशुभ(B4 D4–6 °द्ध)-बुद्धिना.

29 Ś1 om. 29 (cf. v. l. 27). —^{a}) K1. 5 B1. 3–5 D2–6 T G मोहाद् (for लोभाद्). K2. 4 एवं लब्ध्वा धर्ममोहाद्. —^{b}) K2. 4 ब्राह्मणाय (for यजते यो). K1 यो दद्याद्यजतस्य च (sic). —^{c}) D1 सत्यवात् (sic) (for स कृत्वा). —^{d}) K2. 4 दुरात्मनः (K4 °ना) (for °गमात्). — For 29^{bcd}, B1. 3–5 Dc1 D2–6 subst.:

191* यो हि दद्याद्यजेत वा ।
न तस्य स फलं प्रेत्य भुङ्क्ते पापधनागमात् ।
[(L. 2) Dc1 फलमभ्येत्य (for स फलं प्रेत्य).]

30 Ś1 om. 30^{ab} (cf. v. l. 27). —^{a}) K2. 4 उच्छ-मूल-; Dc1 D2 उछं मूल-; T G1 इच्छन्मूलं; G2 उंच्छं मूल-; M1 उंछमूल-. —^{b}) K2. 4. 5 B3. 4 T G -पानं (for -पात्रं). K2. 4 तपोधन; K3 T G1. 2 °नः. ❀ Cv : तपोवनमित्यत्र रक्षकं तापः । ❀ —^{c}) K2 विभवते; K5 °भावतो; D6 °भजतो; Cv विभवतो (as in text). G3 लब्ध्वा; Cv दत्त्वा (as in text). —^{d}) K2 स्वर्याति. Ś1 K1 B1. 3–5 D2–4 धार्मिकाः (for धर्मिणः). K3 D5. 6 T G ततः (K3 D5. 6 नरः) स्वर्याति धार्मिकः; K5 ततः स्वर्गमितो गताः; Dc1 नराः स्वर्यंति धर्मतः.

31 ^{a}) M एवं (for एष). K1 B1. 3–5 Dc1 D2–6 महायो(Dc1 °न्यो)गो; K5 महात्यागो; D1 महाख्यातो (for महांस्त्यागो). —^{b}) G2 तदा (for तथा). —^{c}) T G दया (for तथा). —^{d}) K5 क्षमा धृतिः (by transp.). —^{f}) T G M1 फलम् (for मूलम्). Ś1 समासतः; K3 समाहितः; B3 उदाहृतं (for सनातनम्).

32 ^{a}) K1. 2. 4 Dc1 D1. 3. 4 श्रूयते. Dc1 च (for हि). K1 B1. 4. 5 Dc1 D2–6 -वृत्ता; K2. 4. 5 M2–4 सिद्धा; B3 वृत्रो; D1 वृद्धा (for विप्रा). M1 श्रूयंते हि पुरासिन्या. — G3 om. 32^{c}–34^{b}. —^{d}) Dc1 D1 महामतिः. —^{e}) K1 B3. 4 D2–6 G2 कक्षसेना(D2. 3 G2 °नो)र्ष्टिसेनौ; K2 B1. 5 °नार्ष्णि(K2 °र्षि)सेनौ; K3 °नार्द्धिषेणौ; K4 T2 कक्षीवानार्ष्टिसेनौ (K4 °क्षीणौ); K5 ऋष्यसेनार्ष्टिषेणौ; D1 कश्यपोनार्ष्टिषेणौ. —^{f}) D4. 6 सिंह- (for सिन्धु-). T1 -द्वीपौ. K1. 3 D4. 6 पार्थिव; K4 °वे.

33 G3 om. 33 (cf. v. l. 32). K2 om. 33.

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा ये चाश्रितास्तपः । दानधर्माग्निना शुद्धास्ते स्वर्गं यान्ति भारत ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥

९५

जनमेजय उवाच ।

धर्मागतेन त्यागेन भगवन्सर्वमस्ति चेत् ।
एतन्मे सर्वमाचक्ष्व कुशलो ह्यसि भाषितुम् ॥ १
ततोञ्छवृत्तेर्यद्वृत्तं सक्तुदाने फलं महत् ।
कथितं मे महद्ब्रह्मंस्तथ्यमेतदसंशयम् ॥ २
कथं हि सर्वयज्ञेषु निश्चयः परमो भवेत् ।
एतदर्हसि मे वक्तुं निखिलेन द्विजर्षभ ॥ ३

वैशंपायन उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
अगस्त्यस्य महायज्ञे पुरावृत्तमरिंदम ॥ ४
पुरागस्त्यो महातेजा दीक्षां द्वादशवार्षिकीम् ।
प्रविवेश महाराज सर्वभूतहिते रतः ॥ ५
तत्राग्निकल्पा होतार आसन्सत्रे महात्मनः ।
मूलाहारा निराहाराः साश्मकुट्टा मरीचिपाः ॥ ६

C. 14. 2851
B. 14. 92. 6
K. 14. 94. 6

— ^{b}) $D_{5.6}$ गताः सिद्धिं परामितः. — ^{c}) T G_{1} कृपा- (for नृपाः). $D_{5.6}$ न्यायैश्च (for दानैश्च). — ^{d}) K_{1} तपोधनैः ; $D_{5.6}$ तथा धनैः.

34 G_{3} om. 34^{ab} (cf. v. l. 32). — ^{b}) K_{5} च श्रितास् ; Dc_{1} वारि° (for चाश्रि°). — ^{c}) B_{3} -धर्मात्मकाः ; T G -धर्माश्रिताः ; M_{2} -धर्मादिना (for °ग्निना). K_{5} दानधर्माश्रिताः सिद्धास्. — ^{d}) D_{1} चाति (sic) (for यान्ति). $M_{2.3}$ नित्यशः (for भारत).

Colophon missing in Dn_{1}. — *Adhy. name :* $K_{2.4}$ उंछव्रतोपाख्यानं ; K_{5} नकुलोपाख्यानं ; $B_{3.5}$ शक्रमहर्षिसंवादः ; T G_{1} शुद्धदानप्रशंसा (T_{2} °शमनं) ; Bom. ed. हिंसामिश्रधर्मनिंदा. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : $Ś_{1}$ 128 ; T_{1} 81 ; T_{2} $G_{1.2}$ 80 ; G_{3} 91 ; $M_{1.4}$ 76 ; $M_{2.3}$ 79 ; M_{4} (*inf. lin.*) 96.

95

☞ This adhy. is missing in Dn_{1} (cf. v. l. 14. 93. 22). B_{2} is not collated for this adhy.

1 ^{a}) $D_{5.6}$ धर्मराजेन. K_{5} वित्तेन ; D_{1} न्यायेन (for त्यागेन). — ^{b}) $K_{1.4}$ $B_{1.3-5}$ D (except D_{1} ; Dn_{1} missing) स्वर्गम् ; K_{5} M फलम् (for सर्वम्).

2 ^{a}) $Ś_{1}$ K_{3} तद् ; K_{1} B_{2-5} Dc_{1} D_{2-6} तस्य ; $K_{2.4.5}$ B_{1} D_{1} G_{1} M_{4} तथा ; G_{3} तदा (for ततो). $Ś_{1}$ K_{3} T G_{2} [उं]छवृत्तौ ; $K_{2.4}$ G_{3} [औं]छवृत्तौ (G_{3} °त्तं) ; G_{1} [उं]छवृत्तं (for °वृत्तेर्). K_{3} ये (sic) (for यद्). — ^{b}) $Ś_{1}$ (before corr as in text) सक्तुप्रस्थ- ; K_{2-4} D_{1} °दान- ; M यज्ञदान- (for सक्तुदाने). T G_{1} सक्तुदानं महाफलं ; $G_{2.3}$ सक्तुदानं महत्फलं. — ^{c}) D_{1} प्रार्थितं (for कथितं). K_{1} $B_{1.5}$ D_{2-6} तु ; K_{2} च ; $K_{4.5}$ $B_{3.4}$ Dc_{1} T_{2} M_{1-3} ते (for मे). K_{1} $B_{1.3-5}$ D (except D_{1} ; Dn_{1} missing) मम ; $K_{4.5}$ M_{2-4} महा- (for महद्). — ^{d}) $Ś_{1}$ K_{2-4} D_{1} M_{1} सत्यम् (for तथ्यम्). K_{3} M न संशयः ; T_{1} G_{1} असंशयः.

3 ^{a}) G_{2} -धर्मेषु (for -यज्ञेषु). — ^{b}) $D_{2.3}$ [ऽ]भवत् (for भवेत्).

4 ^{c}) T_{1} G_{1} पुरा (for महा-).

5 ^{a}) M अगस्त्यो हि (for पुरागस्त्यो). $K_{2.4}$ अगस्त्यस्य महाराज.

6 ^{a}) $K_{1.2}$ $D_{2.4}$ अत्र (for तत्र). — ^{b}) K_{2-4} आसन्यज्ञे ; T G चासन्सर्वे (for आसन्सत्रे). K_{1} महान्परः (sic). — ^{c}) $Ś_{1}$ K_{2-4} फलाहारा (for मूला°). K_{1} $B_{1.3-5}$ D (except D_{1} ; Dn_{1} missing) फलाहाराः ; $M_{2.3}$ निलाहाराः (for निरा°). — ^{d}) K_{1} शास्म- ; $K_{2.4.5}$ D_{1} G_{2} अश्म- (sic) ; T $G_{1.3}$ चाश्म- (for साश्म-). K_{4} -कुट्य- ; D_{1} -कुट्ट- (for -कुट्टा).

7 ^{a}) Hypermetric. $Ś_{1}$ K_{3} परिपू(K_{3} °मृ)ष्टिनो ;

C. 14. 2852
B. 14. 92. 7
K. 14. 94. 7

परिघृष्टिका वैघसिकाः संप्रक्षालास्तथैव च ।
यतयो भिक्षवश्चात्र बभूवुः पर्यवस्थिताः ॥ ७
सर्वे प्रत्यक्षधर्माणो जितक्रोधा जितेन्द्रियाः ।
दमे स्थिताश्च ते सर्वे दम्भमोहविवर्जिताः ॥ ८
वृत्ते शुद्धे स्थिता नित्यमिन्द्रियैश्चाप्यवाहिताः ।
उपासते स्म तं यज्ञं भुञ्जानास्ते महर्षयः ॥ ९
यथाशक्त्या भगवता तदन्नं समुपार्जितम् ।
तस्मिन्सत्रे तु यत्किंचिदयोग्यं तत्र नाभवत् ।
तथा ह्यनेकैर्मुनिभिर्महान्तः क्रतवः कृताः ॥ १०
एवंविधेस्त्वगस्त्यस्य वर्तमाने महाध्वरे ।
न ववर्ष सहस्राक्षस्तदा भरतसत्तम ॥ ११
ततः कर्मान्तरे राजन्नगस्त्यस्य महात्मनः ।
कथेयमभिनिर्वृत्ता मुनीनां भावितात्मनाम् ॥ १२
अगस्त्यो यजमानोऽसौ ददात्यन्नं विमत्सरः ।
न च वर्षति पर्जन्यः कथमन्नं भविष्यति ॥ १३
सत्रं चेदं महद्विप्रा मुनेर्द्वादशवार्षिकम् ।
न वर्षिष्यति देवश्च वर्षाण्येतानि द्वादश ॥ १४
एतद्भवन्तः संचिन्त्य महर्षेरस्य धीमतः ।
अगस्त्यस्यातितपसः कर्तुमर्हन्त्यनुग्रहम् ॥ १५
इत्येवमुक्ते वचने ततोऽगस्त्यः प्रतापवान् ।

$K_{1.5}$ D_2 **Cn** °पृ(K_5 °मृ)ष्टिका ; $K_{2.4}$ परि(K_2 °र)-मुष्टिका ; D_1 °पृष्टितो ; D_3 °घृष्टिक- ; T_1 पंपुष्पका ; T_2 $G_{1.2}$ पति(T_2 °रि)पुष्टका ; G_3 परिवृष्टिका ; M परिघृष्टा ; **Cnp** °पृच्छिका (for °घृष्टिका). D_1 विच्च-सिकाः ; D_6 वैघमिकास् ; M वैतसिकाः. — ^{b}) K_1 $D_{2-4.6}$ त्वप्रच्छा($D_{3.4.6}$ °क्षा)लास् ; $B_{1.3}$ संप्रक्षानास् ; D_1 संप्रख्यातास् ; D_5 त्वप्रज्ञानास् ; S संप्रक्षाळास् ; Bom. ed. प्रसंख्यानास् ; **Cnp** अप्रक्षालास्. — ^{c}) $K_{2.4}$ [ए]व ; G_2 [अ]पि (for [अ]त्र).

8 G_3 om. 8^{ab}. — ^{a}) K_3 सर्व- (for सर्वे). — ^{c}) Dc_1 यमे ; G_3 रेगे (sic) (for दमे). K_1 $B_{1.5}$ D_{2-6} सर्वे ते (by transp) ; B_3 ये सर्वे. — ^{d}) K_1 corrupt. K_5 B_{3-5} Dc_1 M तमोदंभ- ; $D_{2.4-6}$ हिंसादंभ- ; D_3 दंभहिंसा- ; T $G_{1.3}$ मोहदंभ-.

9 K_1 om. 9^{a}–10^{b}. $K_{2.4}$ om. (hapl.) 9^{ab}. — ^{a}) Ś$_1$ K_3 शुद्धवृत्ते ; Dc_1 वृत्ते शुभे ; D_1 युद्धे वृत्ते ; $D_{5.6}$ वृत्ते शुद्ध- ; T G वृद्धैः शुद्धै(G_3 °भै)स् (for वृत्ते शुद्धे). T G_1 तथा (for स्थिता). — ^{b}) $B_{1.3-5}$ D_{2-6} T_2 G_2 [अ]बाधिताः (for [अ]वाहिताः). — ^{c}) $K_{2.3}$ उपासंति ; M °संते. K_3 T G_1 स्म ते ; G_3 स्वयं (for स्म तं). $B_{1.3-5}$ D (except D_1 ; Dn_1 missing) उपातिष्ठंत तं (D_6 ते) यज्ञं. — ^{d}) $K_{2.4}$ ते भुंजाना (by transp.) ; K_5 भुंजंते स्म ; $B_{1.3-5}$ D (except D_1 ; Dn_1 missing) यजंतस्ते (B_1 °श्च).

10 K_1 om. 10^{ab} (cf. v. l. 9). — ^{a}) $K_{2.4}$ यथा भक्त्या. — ^{b}) $K_{2.4}$ तदस्तं ; B_3 °र्थं ; M_1 यदन्नं. — ^{c}) Dc_1 यस्मिन्. Ś$_1$ मतेन ; $K_{3.5}$ D_1 M_1 सत्रेन ; $M_{2.3}$ सत्रेण ; M_4 यज्ञेन (for सत्रे तु). K_1 $B_{1.5}$ Dc_1 D_{2-5} यद्वृत्तं ; D_6 यद्द्रव्यं ; M किंचिद्यद् (by transp.). $K_{2.4}$ तस्मिन्सत्रे ततः किंचिद्. — ^{d}) Ś$_1$ $K_{2.3.5}$ D_1 यद्योग्यं ; K_4 प्रयोषं (for अयोग्यं). K_1 $B_{1.5}$ Dc_1 D_{2-6} यद्योग्यं च तदाभवत् ; $B_{3.4}$ यदयोग्यं तदा°. — $K_{2.4}$ om. 10^{ef}. — ^{e}) $D_{2.6}$ T $G_{1.2}$ यथा ; G_3 यदा (for तथा). D_1 मुनिभिर्याज्ञिकैश्चैव. — ^{f}) T G बहवः (for महान्तः).

11 ^{a}) $K_{1.4.5}$ $B_{1.3-5}$ D_{3-5} G_2 M_4 (*inf. lin.*) एवंविधे ; M_4 एवं विधस्. Ś$_1$ $K_{2.3}$ D_1 एवंकृते त्व(K_2 °विधेस्त्व)गस्त्येन. — ^{b}) D_1 विधिवद्धै ; T_1 G_1 वर्धमाने (for वर्त°). $K_{1.3.4}$ $B_{3.4}$ D (except D_1 ; Dn_1 missing) त(D_2 य)थाध्वरे (for महा°). — ^{c}) D_5 सहस्राणि (for °क्षस्). D_6 नैव वर्षसहस्राणि.

12 ^{c}) Ś$_1$ K_3 इति ; T_1 G_1 इह (for अभि-). K_1 D_1 -निवृत्ता ; Dc_1 -संवृत्ता. — ^{d}) $K_{1.3}$ भवितात्मनां (sic).

13 ^{a}) Ś$_1$ K_3 वै ; $K_{2.4}$ [ऽ]त्र ; D_1 G M [ऽ]यं ; T यद् (for ऽसौ). — ^{b}) D_3 न (for [अ]न्नं). M अमत्सरः. — ^{d}) G_1 अन्यद् (for अन्नं).

14 ^{a}) Ś$_1$ K_{2-4} D_1 [ए]तन् (for इदं). T_1 विप्र. — ^{b}) $K_{2.4}$ -वार्षिकी (K_4 °कीं) (sic) ; B_3 -वर्षकं. K_5 कथमन्नं भविष्यति (= 13^{d}). — ^{c}) B_4 G_3 च (G_3 हि) वर्षति (for वर्षिष्यति). K_2 देवस्य ; B_1 देवेशो (for देवश्च). K_1 तत्र वर्षति देवश्च ; K_4 न वर्षति देवराजो ; K_5 न वर्षिण्यश्च तेजश्च.

15 ^{a}) T_1 G_1 एवं (for एतद्). T_2 संचित्य ; $G_{1.2}$ सत्यस्य ; G_3 सत्रस्य (for संचिन्त्य). — ^{b}) Ś$_1$ $K_{3.5}$ D_1 T तस्य (for अस्य). — ^{c}) $K_{2.4}$ D_1 T_2 M_{1-3} [अ]पि

प्रोवाचेदं वचो वाग्मी प्रसाद्य शिरसा मुनीन् ॥ १६
यदि द्वादशवर्षाणि न वर्षिष्यति वासवः ।
चिन्तायज्ञं करिष्यामि विधिरेष सनातनः ॥ १७
यदि द्वादशवर्षाणि न वर्षिष्यति वासवः ।
व्यायामेनाहरिष्यामि यज्ञानन्यानतिव्रतान् ॥ १८
बीजयज्ञो मयायं वै बहुवर्षसमाचितः ।
बीजैः कृतैः करिष्ये च नात्र विघ्नो भविष्यति ॥ १९
नेदं शक्यं वृथा कर्तुं मम सत्रं कथंचन ।
वर्षिष्यतीह वा देवो न वा देवो भविष्यति ॥ २०
अथ वाभ्यर्थनामिन्द्रः कुर्यान्न त्विह कामतः ।
स्वयमिन्द्रो भविष्यामि जीवयिष्यामि च प्रजाः ॥ २१
यो यदाहारजातश्च स तथैव भविष्यति ।
विशेषं चैव कर्तास्मि पुनः पुनरतीव हि ॥ २२
अथेह स्वर्णमभ्येतु यच्चान्यद्वसु दुर्लभम् ।
त्रिषु लोकेषु यच्चास्ति तदिहागच्छतां स्वयम् ॥ २३
दिव्याश्चाप्सरसां संघाः सगन्धर्वाः सकिंनराः ।

C. 14. 2870
B. 14. 92. 25
K. 14. 94. 25

(for [अ]ति-). —^{d}) K2 D6 M1 अर्हति; G1 अर्हसि. — After 15, Ś1 K3 D1 ins. an addl. colophon [*Adhy. no.*: Ś1 129]

16 Before 16, K3 D1 ins. वैशंपायन उवाच. —^{b}) K1 प्रत्युवाच ह (hypermetric) (for प्रतापवान्). —^{c}) K1 B1. 3–5 D (except D1; Dn1 missing) प्रोवाच वाक्यं (B3. 4 Dc1 °ग्मी) स तदा.

17 K3 M4 om. (hapl.) 17^{c}–18^{b}. B1 repeats 17^{cd} after 19^{b}. —^{c}) K5 स्पर्धायज्ञं; G3 चिंतायज्ञान्. Dc1 विधाइयामि (sic) (for करिष्यामि). —^{d}) T G विधिरेषा सनातनी (sic). — After 17, K1 ins. 192*.

18 K3 M4 om. 18^{ab} (cf. v. l. 17). K1. 2 om. 18^{ab}. K4 B1. 3–5 D (except D1; Dn1 missing) T G1. 2 ins. after 18^{b}: K1 after 17 :

192* स्पर्शयज्ञं करिष्यामि विधिरेष सनातनः ।
यदि द्वादशवर्षाणि न वर्षिष्यति वासवः ।

[(L. 1) ❀ **C**v : स्पर्शयज्ञं पूजार्थं सालग्रामादिस्पर्शयज्ञः तम् । ❀ T G1. 2 विधिरेषा सनातनी (sic) (for the post. half). — K4 om. line 2.]

—^{c}) Ś1 D2 T2 हरिष्यामि; K2. 4 आहनि° (for आहरि°). ❀ **C**np, **C**v : व्यायामेन, शरीरक्लेशेन । ❀ —^{d}) K3 D1 अतिव्रतः (D1 °ताः); D2 °क्रमात्. — For 18^{cd}, Bom. ed. subst. :

193* ध्येयात्मना हरिष्यामि यज्ञानेतान्यतव्रतः ।

19 ^{a}) Ś1 K2–4 मया(Ś1 °हा)रब्धो; K5 G3 M1. 4 मयायं भो; B5 मया यद्वै; D1 मया लब्धो; D3 मया वैव; T G1. 2 महारंभो; M2. 3 ममारंभो (for मयायं वै). —^{b}) Dc1 बहुवर्षं. K2. 4 -समोचितः; D3 -समन्वितः; M -समाहितः. — After 19^{b}, B1 repeats 17^{cd}. —^{c}) B1. 3–5 हुतं (for कृतैः). K2 करिष्यैव; K3 °ष्येत्थं; K5 °ष्यैश्च; B1. 5 °ष्यामि; D1 °ष्यंते (for °ष्ये च). Ś1 बीजैः कृत्ये करिष्येवं (sic); K1 D2–6 बीजैर्हितं करिष्यामि; Dc1 एतत्सत्रं करिष्यामि. —^{d}) K3 नाना-; T G नाति-; M नान्न- (M4 न्य-) (for नात्र). D1 -साहि (for विघ्नो). K3 (*sup. lin.* as in text) करिष्यसि (for भविष्यति).

20 K4 om. (hapl.) 20^{a}–22^{b}. —^{a}) K2 दृश्यं; G3 यज्ञं (for शक्यं). D4 मया (for वृथा). K2 वाक्यं (for कर्तुं). K3 न शक्यमन्यथा कर्तुं. —^{b}) G3 शक्यं (for सत्रं). —^{c}) K5 S न वर्षिष्यति; D2 वर्धिष्यतीह. Ś1 K3. 5 B4 D1 देवो वा (D1 वै) (by transp.); K1 वासवो; K2 देवोत्र. —^{d}) Dc1 वृथायं; T2 G3 वा देयो; Bom. ed. वा वर्षं (for वा देवो).

21 K4 om. 21 (cf. v. l. 20). —^{a}) K2. 3 तु (for वा). K3 [अ]त्यर्थनाम्; K5 [अ]भ्यर्चनाम्; T1 ह्यर्थनाम्; G3 [अ]प्यर्थि°; M4 ह्यर्थि° (for [अ]भ्यर्थ°). D1 अथ वा वर्षयामींद्रं. —^{b}) T1 कार्यं (for कुर्यान्). K2 D1 ननु; M4 (*inf. lin.*) नास्तु (for न तु). K1 B1. 3–5 Dc1 D2–6 न करिष्यति कामतः; K3 कुर्यादिह न का°; K5 कुर्वन्नन्विह का°. —^{d}) K2 वा (for च).

22 K4 om. 22^{ab} (cf. v. l. 20). —^{a}) Ś1 K2. 3 D1 G3 यथाहार-. G1 -दानश्च; G2. 3 -दानं (for -जातश्च). Dc1 यो यथैव समाजातः; T1 यो यथाहारयानश्च. —^{c}) M2–4 वर्षाणां (for विशेषं). K2. 4 S [अ]पि (for [ए]व). Dc1 [अ]सि; D6 तु (for [अ]स्मि). Ś1 K3 विशेषेणापि कर्तास्मि. —^{d}) T G M1 ह (for हि). M2. 3 लोकानां च न संशयः.

23 ^{a}) K3 स्वलम् (sic); Dc1 स्वर्गम्; D2 कर्णम् (for स्वर्णम्). —^{b}) K3 अपि; K5 Dc1 वस्तु-; B3 भुवि (for वसु). K1 B1. 5 D2–6 किंचन (for दुर्लभम्). — T1 om. 23^{c}–25^{b}. —^{d}) K1 B1. 5 D2–6 [आ]गम्यतां;

C. 14. 2871
B. 14. 92. 26
K. 14. 94. 25

विश्वावसुश्च ये चान्ये तेऽप्युपासन्तु वः सदा ॥ २४
उत्तरेभ्यः कुरुभ्यश्च यत्किंचिद्वसु विद्यते ।
सर्वं तदिह यज्ञे मे स्वयमेवोपतिष्ठतु ।
स्वर्गं स्वर्गसदश्चैव धर्मश्च स्वयमेव तु ॥ २५
इत्युक्ते सर्वमेवैतदभवत्तस्य धीमतः ।
ततस्ते मुनयो दृष्ट्वा मुनेस्तस्य तपोबलम् ।
विस्मिता वचनं प्राहुरिदं सर्वे महार्थवत् ॥ २६
प्रीताः स्म तव वाक्येन न त्विच्छामस्तपोव्ययम् ।
स्वैरेव यज्ञैस्तुष्टाः स्मो न्यायेनेच्छामहे वयम् ॥ २७
यज्ञान्दीक्षास्तथा होमान्यच्चान्यन्मृगयामहे ।
तन्नोऽस्तु स्वकृतैर्यज्ञैर्नान्यतो मृगयामहे ॥ २८
न्यायेनोपार्जिताहाराः स्वकर्मनिरता वयम् ।
वेदांश्च ब्रह्मचर्येण न्यायतः प्रार्थयामहे ॥ २९
न्यायेनोत्तरकालं च गृहेभ्यो निःसृता वयम् ।
धर्मदृष्टैर्विधिद्वारैस्तपस्तप्स्यामहे वयम् ॥ ३०
भवतः सम्यगेषा हि बुद्धिर्हिंसाविवर्जिता ।

S (T_1 om.) °च्छतु.

24 T_1 om. 24 (cf. v. l. 23). — ^{a}) T_2 यदि; G दिवि (for दिव्याश्). $B_{1.3.4}$ D_{c1} दिव्याप्सरस-संघाश्च. — ^{b}) K_1 $B_{1.3-5}$ D (except D_1; D_{n1} missing) गंधर्वाश्च (for सगन्धर्वाः). — ^{d}) $B_{1.5}$ D_{c1} D_{3-6} मे; D_2 ते; M_1 मा; $M_{2.3}$ वा (for वः). $B_{1.5}$ D_{c1} D_{2-6} मखं (for सदा). K_1 ते प्रयासंतु (sic) ते मखं; $K_{2.4.5}$ $B_{3.4}$ D_1 तेप्युपायांतु नः (K_5 वः; $B_{3.4}$ मे) सदा ($B_{3.4}$ मखं); T_2 G तेपि (G_3 ते च) युष्मानुपासतां.

25 T_1 om. 25^{ab} (cf. v. l. 23). — ^{a}) K_5 तु (for च). — ^{b}) Ś$_1$ K_3 B_1 G_3 विद्यते वसु (by transp.); K_5 वस्तु विद्यते. — D_1 om. 25^{cdef}. — ^{c}) K_1 $B_{1.3.5}$ D (D_1 om.; D_{n1} missing) यज्ञेषु; B_4 यज्ञे तु (for यज्ञे मे). — ^{d}) T_1 G [उ]पतिष्ठतां. — D_6 om. 25^{ef}. — ^{e}) K_1 corrupt. D_2 स्वर्गाः; M_1 स्वर्गे. G_1 स्वर्गस्ततश्; G_2 °सतश् (for °सदश्). — ^{f}) Ś$_1$ K_3 D_{c1} D_1 $M_{1.2}$ एतु (for एव). Ś$_1$ K_3 D_{c1} D_1 मे; $K_{1.5}$ B_4 च; $M_{1.2}$ वै (for तु).

26 ^{a}) K_2 इत्युक्तं; D_1 om.; T_1 G_1 इत्युक्तः. K_1 एवं तु (for एवैतद्). D_{c1} यच्च यज्ञविधौ मे वै. — ^{b}) K_1 $B_{1.3-5}$ D (except D_1; D_{n1} missing) अभवत्तपसा मुनेः (K_1 $D_{3.6}$ °ने). — After 26^{b}, K_1 $B_{1.3-5}$ D_{c1} D_{2-6} ins.:

194* तस्य दीप्ताग्निमहसस्त्वगस्त्यस्यातितेजसः ।

[B_4 -सदृशस्; D_6 -महतस् (for °सस्).]

— ^{c}) K_1 $B_{1.3-5}$ D_{2-6} हृष्टा; D_{c1} सर्वें (for दृष्ट्वा). — ^{d}) D_4 ददृशुस्ते (for मुनेस्तस्य). K_1 $B_{1.3-5}$ D_{c1} $D_{2.3.5.6}$ ददृशुस्त(D_{c1} दृष्ट्वा तंत्त)पसो बलं. — ^{f}) B_3 मम; $D_{2.3}$ T G_1 सर्वं (for सर्वें). — After 26, D_4 ins. an addl. colophon [*Adhy. no.* 87].

27 Before 27, MSS. ins. ऋषय ऊचुः. — ^{a}) K_1 $B_{1.3}$ $D_{2.3}$ प्रीताः स्मस्; K_2 प्रीतात्मा; D_6 प्रीतास्मि (sic). D_{c1} प्रीताः स्म तपसा ते वै. — ^{b}) T G_1 ननु (for न तु). T_1 तपोवनं; G °धनं (for °व्ययम्). D_{c1} तदिच्छामस्तपो वयं. — ^{c}) K_1 $B_{1.3-5}$ D (except D_1; D_{n1} missing) T_2 G_2 तैर् (for स्वैर्). K_1 स; K_5 $B_{1.3-5}$ D (except D_1; D_{n1} missing) T G स्म (for स्मो). — ^{d}) K_2 व्ययं (for वयम्). K_1 कृतं यज्ञं शुचिव्रतः.

28 K_1 om. 28–29. — ^{a}) Ś$_1$ K_2 यज्ञा (sic); K_5 $B_{1.5}$ D_{c1} D_{2-5} यज्ञं; $B_{3.4}$ D_6 T $G_{1.2}$ यज्ञ- (for यज्ञान्). $K_{2.4}$ D_{c1} $M_{2.3}$ दीक्षांस्; K_5 $B_{1.3-5}$ $D_{2.4-6}$ दीक्षां. — Ś$_1$ $B_{1.3-5}$ D_{c1} D_{2-6} om. (hapl.) 28^{cd}. — ^{c}) K_4 च (for नो). G_1 सुहुतैर्; G_2 तोषितो; M सुकृतैर् (for स्व°). T G_3 तयोः संघर्षितैर्यज्ञैर्. — ^{d}) K_4 G_1 न्यायतो (for नान्यतो).

29 K_1 om. 29 (cf. v. l. 28). — ^{b}) K_4 $B_{1.3-5}$ D_{2-6} स्वकर्माभिरता व(D_3 व्य)यं. — Ś$_1$ G_1 om. (hapl.) 29^{c}–30^{b}. — ^{c}) B_1 T_1 देवाश्; D_{c1} विदाश्; D_6 M_1 वेदाश्; $G_{2.3}$ देवांश् (for वेदांश्). K_{2-4} D_1 ब्रह्मचर्यं च. — ^{d}) T $G_{2.3}$ न्यायेन (for न्यायतः).

30 Ś$_1$ G_1 om. 30^{ab} (cf. v. l. 29). — ^{a}) K_3 न्याय्यतोत्तर- (sic). T $G_{2.3}$ न्यायेन रंजि(T_1 रचि)ताः काले. — ^{b}) Some MSS. निसृता. — K_3 B_3 D_{c1} G_2 om. (hapl.) 30^{cd}. — ^{c}) B_1 धर्मतस्तैर्; $M_{2.3}$ °निष्ठैर्. $K_{2.4}$ D_1 विधिद्वारे; K_5 च विविधैस् (for विधिद्वारैस्). T $G_{1.3}$ दृष्टैश्च विधिवद्द्वारैस् (T_1 °विधैर्द्वारैस्; G_1 °धिव-द्वानैस्).

31 ^{a}) D_{c1} corrupt. Ś$_1$ भवता; D_3 °तं. Ś$_1$ $K_{3.5}$ D_1 एवैषा; K_1 $B_{1.3-5}$ D_{2-6} हृष्टा तु (for एषा हि). $K_{2.4}$ भवतः सम्यगास्त्वेषा (sic); M_1 °तः सम्यगेहाभूद्.

एतामहिंसां यज्ञेषु ब्रूयास्त्वं सततं प्रभो ॥ ३१
प्रीतास्ततो भविष्यामो वयं द्विजवरोत्तम ।
विसर्जिताः समाप्तौ च सत्रादस्माद्व्रजामहे ॥ ३२

वैशंपायन उवाच ।

तथा कथयतामेव देवराजः पुरंदरः ।
ववर्ष सुमहातेजा दृष्ट्वा तस्य तपोबलम् ॥ ३३
असमाप्तौ च यज्ञस्य तस्यामितपराक्रमः ।
निकामवर्षी देवेन्द्रो बभूव जनमेजय ॥ ३४
प्रसादयामास च तमगस्त्यं त्रिदशेश्वरः ।
स्वयमभ्येत्य राजर्षे पुरस्कृत्य बृहस्पतिम् ॥ ३५
ततो यज्ञसमाप्तौ तान्विससर्ज महामुनीन् ।
अगस्त्यः परमप्रीतः पूजयित्वा यथाविधि ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि पञ्चनवतितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥

९६

जनमेजय उवाच ।

कोऽसौ नकुलरूपेण शिरसा काञ्चनेन वै ।
प्राह मानुषवद्वाचमेतत्पृष्टो वदस्व मे ॥ १

वैशंपायन उवाच ।

एतत्पूर्वं न पृष्टोऽहं न चास्माभिः प्रभाषितम् ।
श्रूयतां नकुलो योऽसौ यथा वागस्य मानुषी ॥ २

C. 14. 2886
B. 14. 92. 40
K. 14. 95. 2

—^{c}) G$_1$ स ताम् (for एताम्). K$_5$ B$_{1.3-5}$ D$_{c1}$ एकोयं (B$_{1.5}$ °पि) विधियज्ञेषु. —^{d}) K$_{2.4}$ D$_{c1}$ T G विभो (for प्रभो).

32 ^{a}) K$_5$ M तव (for ततो). K$_3$ भविष्यामि (sic); B$_1$ °म. —^{b}) K$_2$ चेयं; K$_5$ यज्ञे; T$_2$ वरं (for वयं). K$_1$ B$_{1.5}$ D$_{2-6}$ वयं तु (B$_1$ च) द्विजसत्तम (D$_6$ °माः). —^{c}) B$_5$ partly damaged. B$_1$ विवर्जिताः. K$_{2.4}$ समाप्ते; G$_2$ °प्ताश्च्. D$_1$ तु (for च). — M$_1$ om. 32^d–34^a. —^{d}) K$_2$ व्रजाम्यहं; K$_5$ T$_1$ G$_1$ M$_{2-4}$ व्रजेम हि.

33 M$_1$ om. 33 (cf. v. l. 32). MSS. om. the ref. —^{a}) Ś$_1$ K$_3$ कामयताम् (for कथ°). K$_1$ B$_{1.3-5}$ D$_{c1}$ D$_{2-6}$ तेषां; T$_1$ G$_2$ एवं (for एव). D$_1$ तथा कथय मे देव. —^{b}) K$_2$ D$_1$ देवदेवः; K$_3$ °राज-. —^{c}) K$_2$ एवं वर्षं महातेजा (sic). —^{d}) D$_{c1}$ तपोवनं (for °बलम्). B$_{1.5}$ तस्य तत्तपसो बलं.

34 M$_1$ om. 34^a (cf. v. l 32). —^{a}) Ś$_1$ D$_1$ T$_2$ G$_{2.3}$ आसमाप्तौ; K$_1$ B$_{1.3-5}$ D$_{2-6}$ आसमाप्तेश्च. K$_{2.4}$ D$_1$ तु (for च). —^{b}) M$_1$ यस्य (for तस्य). —^{c}) K$_2$ corrupt. B$_5$ damaged. K$_{1.5}$ B$_{1.3.4}$ D (except D$_1$; D$_{n1}$ missing) पर्जन्यो (for देवेन्द्रो).

35 T$_2$ G$_1$ om. 35^{ab}. —^{a}) K$_{2.4}$ तदा; D$_{c1}$ पुनर् (for च तम्). —^{b}) K$_{2.4}$ त्रिदिवेश्वरं (K$_4$ °री). —^{c}) B$_3$ अयम् (for स्व°). —^{d}) K$_2$ बृहस्पतिः; B$_5$ महामतिं.

36 ^{a}) K$_2$ वा; D$_1$ (also as in text) G$_1$ तु (for तान्). — After 36^b, T G$_1$ ins.:

195* विपिने तत्र नकुलो नकुलोऽन्तर्हितस्तदा ।

—^{c}) K$_5$ -प्रीतान्; M$_1$ -प्रीता. —^{d}) K$_{2-4}$ D$_{c1}$ यथा विधिः.

Colophon om. in K$_1$ B$_{1.4.5}$ D$_{3-6}$; missing in D$_{n1}$. — *Adhy. name :* Ś$_1$ K$_3$ अगस्त्ययज्ञसमाप्तिः; K$_5$ नकुलोपाख्याने अगस्त्योपाख्यानं; B$_3$ D$_{c1}$ D$_1$ नकुलोपाख्यानं; T G$_1$ अगस्त्ययज्ञविशेषः (T$_2$ °शेषकथनं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś$_1$ 130; T$_1$ M$_{2.3}$ 80; T$_2$ G$_{1.2}$ 81; G$_3$ 92; M$_{1.4}$ 77; M$_4$ (*inf. lin.*) 79.

96

☞ B$_2$ is not collated for this adhy. D$_3$ om. this adhy.

1 D$_{n1}$ missing up to 3 (cf. v. l. 14. 93. 22). D$_1$ om. 1. D$_{c1}$ संजय (for जनमेजय). —^{b}) G$_3$ ह (for वै). B$_{3.4}$ शिरसा कांचनीकृतः. —^{c}) G$_3$ मानुषवाग् (for °वद्). K$_{2.4}$ वाक्यम् (for वाचम्). —^{d}) K$_{2.4}$ तत्पृष्टस्त्वं (for एतत्पृष्टो). K$_5$ ब्रवीहि (for वदस्व). D$_{5.6}$ नः (for मे).

2 D$_{n1}$ missing (cf. v. l. 1). —^{a}) K$_3$ च; D$_1$

C. 14. 2687
B. 14. 92. 41
K. 14. 95. 3

श्राद्धं संकल्पयामास जमदग्निः पुरा किल ।
होमधेनुस्तमागाच्च स्वयं चापि दुदोह ताम् ॥ ३
तत्क्षीरं स्थापयामास नवे भाण्डे दृढे शुचौ ।
तच्च क्रोधः स्वरूपेण पिठरं पर्यवर्तयत् ॥ ४
जिज्ञासुस्तमृषिश्रेष्ठं किं कुर्याद्विप्रिये कृते ।
इति संचिन्त्य दुर्मेधा धर्षयामास तत्पयः ॥ ५
तमाज्ञाय मुनिः क्रोधं नैवास्य चुकुपे ततः ।
स तु क्रोधस्तमाहेदं प्राञ्जलिर्मूर्तिमान्स्थितः ॥ ६
जितोऽस्मीति भृगुश्रेष्ठ भृगवो ह्यतिरोषणाः ।
लोके मिथ्याप्रवादोऽयं यत्त्वयास्मि पराजितः ॥ ७
सोऽहं त्वयि स्थितो ह्यद्य क्षमावति महात्मनि ।
विभेमि तपसः साधो प्रसादं कुरु मे विभो ॥ ८

जमदग्निरुवाच ।

साक्षाद्दृष्टोऽसि मे क्रोध गच्छ त्वं विगतज्वरः ।
न ममापकृतं तेऽद्य न मन्युर्विद्यते मम ॥ ९
यानुद्दिश्य तु संकल्पः पयसोऽस्य कृतो मया ।
पितरस्ते महाभागास्तेभ्यो बुध्यस्व गम्यताम् ॥ १०
इत्युक्तो जातसंत्रासः स तत्रान्तरधीयत ।

तु (for न). — ^{b}) K_5 वा (for च). K_5 सु- (for प्र-). — ^{d}) T G_1 तथा. $K_{1.3.5}$ $B_{1.3-5}$ $D_{2.4.5}$ वाक्त(K_5 °क्चा)स्य; D_6 वाकृष्य; G_3 वाचास्य. D_1 तादृशी (for मानुषी).

3 Dn_1 missing (cf. v. l. 1). — ^{b}) B_4 (marg. as in text). $_5$ प्रतापवान् (for पुरा किल). — ^{c}) Ś$_1$ corrupt. K_5 तथागाद्धै; T $G_{2.3}$ तमागच्छत्; G_1 तदागाच्च (for तमा°). K_3 होमधेनुं तथान्याश्च; Dc_1 होमधेनुं समागाच्च. — ^{d}) $K_{1.3-5}$ $B_{1.3-5}$ D (D_3 om.; Dn_1 missing) एव (for चापि). Ś$_1$ ताः; K_3 गाः (for ताम्).

4 ^{a}) T G_1 तं (for तत्). K_1 $B_{1.3-5}$ $D_{2.4-6}$ पयः (for क्षीरं). — ^{b}) T G_1 शुचौ तदा; G_2 शुभे शुचौ (for दृढे शुचौ). $K_{2.4}$ Dc_1 D_1 G_3 नवभांडे दृढे शुभे (D_1 शुभे दृढे; G_3 तथा शुचौ). — ^{c}) K_4 Dc_1 तं च; $B_{1.3-5}$ तस्य; $D_{5.6}$ तत्र (for तच्च). Ś$_1$ $K_{1.4.5}$ $B_{1.3-5}$ D (D_3 om.) G_3 क्रोधस्व- (sic) (Dc_1 °स्य); Cv क्रोधं स्व- (for क्रोधः स्व-). K_2 तं क्रोधश्चररूपेण; T $G_{1.2}$ M क्रोधो नकुलरूपेण. — ^{d}) Ś$_1$ पिठिरं; K_2 पिवरं; K_3 निहितं; K_4 D_1 M_4 पितरं (for पिठरं). K_1 $B_{1.3-5}$ $D_{2.4-6}$ धर्मं आविशत्; K_5 T G_2 M पर्यधर्षयत् (K_5 °न्); G_1 °वर्षयत्; G_3 °वेष्टयत् (for °वर्तयत्).

5 $K_{2.4}$ Dc_1 D_1 transp. 5^{ab} and 5^{cd}. — ^{a}) K_2 अपि; $K_{3.5}$ T_2 ऋर्षिं. — ^{b}) Ś$_1$ K_{2-5} Dc_1 D_1 विषमे (for विप्रिये). — ^{c}) $K_{2.4}$ Dc_1 D_1 इदं (for इति). K_1 $B_{1.3-5}$ Dn_1 $D_{2.4.5}$ धर्मः स; D_6 धर्मान्स (for दुर्मेधा). — ^{d}) D_1 तत्परः; T_2 तत्त्वतः (for तत्पयः).

6 ^{b}) T G च (for [ए]व). G_3 अस्मै (for अस्य). K_3 यदा; D_1 तपः (for ततः). K_1 $B_{1.3-5}$ Dn_1 $D_{2.4-6}$ नैवास्य स चुकोप ह; K_5 न चास्य विदधे क्वचित्; M_1 न चास्य प्रतिचुक्रुशे; M_{2-4} न चास्मै चुक्रुधे तदा (M_4 °तः). — ^{c}) D_1 क्रुद्धस् (for क्रोधस्). K_1 $B_{1.3-5}$ D (except D_1; D_3 om.) ततो राजन्; K_4 समाज्ञाय; G_3 समापेदे (for तमाहेदं). K_3 स मुनिः क्रोधमाज्ञाय. — ^{d}) K_1 $B_{1.3-5}$ Dn_1 $D_{2.4-6}$ ब्राह्मणीं मूर्तिमास्थितः. — After 6, K_1 $B_{1.3-5}$ Dn_1 $D_{2.4-6}$ ins.:

196* जिते तस्मिन्भृगुश्रेष्ठमभ्यभाषदमर्षणः ।

7 ^{a}) D_6 [ऽ]सि (sic) (for ऽस्मि). T_1 ते (for [इ]ति). T_2 G_2 भृगुश्रेष्ठं. — ^{b}) K_1 भवतो; K_4 भूगतो (for भृगवो). K_1 [ऽ]त्यति-; K_4 ह्यनु- (for ह्यति-). Ś$_1$ D_6 -रोषिणाः; K_2 -रोगिणः; K_3 -रोषितः. — ^{c}) K_5 [अ]पवादो; Dc_1 ह्यवादो. B_1 च (for ऽयं). — ^{d}) Ś$_1$ K_{2-4} Dc_1 D_1 [अ]हं (for [अ]स्मि). K_1 $B_{1.4}$ Dn_1 $D_{2.4-6}$ विनिर्जितः; B_5 विवर्जितः (for पराजितः).

8 ^{a}) $G_{2.3}$ $M_{1.4}$ स्थिते; $M_{2.3}$ जिते (for स्थितो). $K_{1.5}$ $B_{1.3-5}$ Dn_1 $D_{2.4-6}$ वशे स्थितोहं त्वय्यद्य. — ^{c}) K_2 G_3 तपसा. — ^{d}) $K_{1.5}$ $B_{1.4.5}$ Dn_1 $D_{2.4-6}$ S (except $M_{2.3}$) प्रभो (for विभो).

9 ^{a}) G_3 सम्यग् (for साक्षाद्). — ^{c}) $K_{2.4}$ तत्त्वया; T $G_{1.2}$ न माम् (for न मम). K_2 -हृतं (for -कृतं). K_1 D_{4-6} न त्वयापहृतं मेद्य; K_3 न समाद्याकृतं तेद्य (sic); K_5 $B_{1.3-5}$ Dc_1 Dn_1 $D_{1.2}$ न त्वयापकृतं मेद्य. — ^{d}) K_2 M_3 मया; G_3 त्वयि (for मम). $K_{1.5}$ $B_{1.3-5}$ Dn_1 $D_{2.4-6}$ न च मे मन्युरस्ति वै.

10 ^{a}) Ś$_1$ ते (sic); K_3 G_1 [इ]ति; K_4 Dc_1 D_1 [अ]भि- (for तु). $K_{1.5}$ $B_{1.3-5}$ Dn_1 $D_{2.4-6}$ यान्समुद्दिश्य संकल्पः. — ^{b}) T G $M_{2.3}$ [ऽ]द्य (for ऽस्य). — ^{d}) Ś$_1$ (before corr.) K_3 बिभ्यस्व (for बुध्यस्व).

पितॄणामभिषङ्गात्तु नकुलत्वमुपागतः ॥ ११
स तान्प्रसादयामास शापस्यान्तो भवेदिति ।
तैश्चाप्युक्तो यदा धर्मं क्षेप्स्यसे मोक्ष्यसे तदा ॥ १२
तैश्चोक्तो यज्ञियान्देशान्धर्मारण्यानि चैव ह ।
जुगुप्सन्परिधावन्स यज्ञं तं समुपासदत् ॥ १३
धर्मपुत्रमथाक्षिप्य सक्तुप्रस्थेन तेन सः ।
मुक्तः शापात्ततः क्रोधो धर्मो ह्यासीद्युधिष्ठिरः ॥ १४
एवमेतत्तदा वृत्तं तस्य यज्ञे महात्मनः ।
पश्यतां चापि नस्तत्र नकुलोऽन्तर्हितस्तदा ॥ १५

C. 14. 2900
B. 14. 92. 53
K. 14. 95. 15

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि षण्णवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥

आश्वमेधिकपर्व समाप्तम् ।

---

11 ^{a}) D5. 6 तेन (for जात-). K2 -मात्रः स (for -संत्रासः). — ^{b}) K1. 3. 5 B1. 3–5 Dn1 D2. 4–6 तत्रैव (for स तत्र). — ^{c}) K2. 4 स तस्याम् (for पितॄणाम्). K3 T1 अभिशापात् (for °षङ्गात्). K1 B1. 5 Dn1 D2. 4–6 च (for तु). — ^{d}) M1 उपागमः (sic).

12 ^{a}) G3 च (for तान्). K2 G1 स तान्प्रदा(G1 °ता)पयामास. — After 12^{b}, K2. 4 ins.:

197* तेनाप्युक्तो महाराज धर्मराजस्य वै तदा ।
अश्वमेधे तदागन्ता शापान्मुक्तो भविष्यति ।

— K2. 4 om. 12^{cd}. — ^{c}) K1 B1. 5 Dn1 D2. 4–6 क्षिपन्धर्मं (D6 °र्मे); Dc1 D1 यदा धर्मंस्; T G2. 3 यथा धर्मं. — ^{d}) Ś1 क्षेप्स्यसि; G1 लप्स्यसे (for क्षे°). Ś1 K3 G3 ततः (for तदा). Dc1 D1 त्वाक्षेपं प्राप्स्यते त्वया; Dn1 D2. 4–6 शापस्यांतमवाप्स्यसि (D5. 6 °ति). — After 12, Dc1 D1 read 14^{cd} for the first time.

13 ^{a}) K3–5 B3 इति (for तैश्च). K1 Dn1 D2 [उ]क्तं; K3 D4–6 [उ]क्ते (for [उ]क्तो). K2 S इत्युक्तो याज्ञियान्देशान् (K2 °न्सर्वान्). — ^{b}) K2. 4 G3 हि (for ह). Ś1 K1. 3 B1. 3–5 Dn1 D2. 4–6 धर्मारण्यं तथैव च. — ^{c}) Ś1 K1 B1. 3–5 Dn1 D2. 4–6 G3 जुगुप्समानो धावन्स; K2. 4 धावमानो महाराज. — ^{d}) K1. 5 B1. 3–5 D2. 4–6 तं यज्ञं (by transp.). K1 समुपासयन्; Dc1 D1 G2 °गमत्; T1 °दयत्; M1 °द्रवत् (for °सदत्). K2. 4 देशं तं (K4 तं देशं) समुपागमत्.

14 ^{a}) K2. 4 ततः प्राप्य (for अथाक्षिप्य). — ^{b}) K1 B3. 4 शक्तु- (for सक्तु-). B1. 5 ते समः; D5. 6 तेन ह (for तेन सः). K2. 4 सक्तुप्रस्थं निवेद्य सः. — Dc1 D1 read 14^{cd} for the first time after 12. — ^{c}) K2. 4 B1 Dc1 D1 (last two both times) S (except G3) मुक्तशापस् (for मुक्तः शापात्). Dc1 D1 (both first time) तदा (for ततः). — ^{d}) K2. 4 यथेष्टमगमत्तदा; Dc1 D1 (both first time) भविष्यति न संशयः.

15 ^{a}) Ś1 K (except K1) Dc1 D1 T G1. 3 यथा (for तदा). Dn1 वृत्ते. — ^{b}) K1 B1. 3–5 D2. 4–6 यज्ञे (D4. 6 °ज्ञं) तस्य (by transp.). — K2. 4 om. 15^{cd}. — ^{c}) Ś1 K3. 5 एव (for चापि). — ^{d}) K3 [अं]तर्गतस्. K5 [ऽ]भवत्; T1 तथा (for तदा). — Dc1 D1. 4 (marg.) ins. after 15: K2. 4 after 15^{b}:

198* स चापि भगवान्कृष्णः शङ्खचक्रगदाधरः ।
यज्ञियो यज्ञनाथश्च पुण्डरीको जनार्दनः ।
वासुदेवो हरिर्विष्णुरनन्तो भक्तवत्सलः ।
आ समाप्तेर्जगन्नाथो यज्ञं रक्षितवान्हरिः ।
रक्षित्वा स महाबाहुर्जगाम द्वारकां पुरीम् । [5]

[K2. 4 om. line 2. D4 om. lines 2–3.]

— K2. 4 cont.:

199* एतत्पुण्यं महाराज शृण्वतां भुक्तिमुक्तिदम् ।
श्रोता च श्रावको यश्च स याति परमां गतिम् ।

Colophon. — *Adhy. name*: Ś1 K2. 3. 5 B4 Dc1

$D_{1.4}$ T G_1 नकुलोपाख्यानं. —*Adhy. no.* (figures, words or both): Dn_1 G_3 93 ; T_1 83 ; T_2 $G_{1\ 2}$ 82 ; $M_{1.4}$ 78 ; $M_{2.3}$ 81 ; M_4 (*inf. lin.*) 98. —After the above, T G ins. a passage given in App. I (No. 4).

— After the last colophon, Ś$_1$ concludes with :

अस्यानु आश्रमवासिकं भविष्यति । तस्यायमाद्यः श्लोकः ।

जनमे * * * * * ।

* * राज्यं * * * * पाण्डवा मे पितामहाः ।
कथमासन्महाभागे धृतराष्ट्रे महात्मनि ।

अस्मिन्प . . . त्तान्ताः । व्यासवाक्यं । संवर्तमरुत्तीयं । अनुगीता । वासुदेवगमनं । उत्तङ्कोपाख्यानं । द्वारिकाप्रवेशः । युद्धवर्णनं । पाण्डवप्रयाणं । निध्युत्खननं । वासुदेवागमनं । परीक्षिज्जन्म । स्त्रीप्रलापः । रत्नानयनं । अश्वोत्सर्गः । तदनुसरणं । मयूरपुरगमनं । अर्जुनव्यामोहः । उलूपीवाक्यं । अश्वनिवर्तनं । यज्ञसमृद्धिः । यूपोच्छ्रायः । दक्षिणादानं । यज्ञसमाप्तिः । अगस्त्यवर्णनं । नकुलोपाख्यानं चेति ॥

पर्वाश्वमेधिकं प्रोक्तं व्यासेनामिततेजसा ।
चतुर्दशं तु पर्वैतद्व्याख्यातं ब्रह्मवादिना ।
अत्राध्यायशतं त्रिंशं त्रयोऽध्यायाश्च संमितम् ।
त्रीणि श्लोकसहस्राणि तावन्त्येव शतानि च ।
विंशतिश्च तथा श्लोकाः संख्यातास्तत्त्वदर्शिना ॥

शुभमस्तु ॥

— After the last colophon, K_1 concludes with : आश्वमेधिकपर्व समाप्तं । संख्या ३५००.

— After the last colophon, K_2 concludes with :

आश्वमेधिकपर्व समाप्तं ।

अतः परं व्यासाश्रमवासिकं पर्व भविष्यति । यस्यायमाद्यः श्लोकः ।

जनमेजय उवाच ।

प्राप्य राज्यं नरव्याघ्राः पाण्डवा मे पितामहाः ।
कथमासन्महाभाग धृतराष्ट्रे महात्मनि ॥

अस्मिन्पर्वणि वृत्तान्तानि । व्यासवाक्यं । संवर्तमारुतीयं । अनुगीता । वासुदेवगमनं । ब्राह्मणगीता । गुरुशिष्यसंवादः । उत्तङ्कोपाख्यानं । सुवर्णनयनं । अश्वपरीक्षा । हयरक्षणं । बभ्रुवाहनविजयः । अश्वमेधयज्ञः । नकुलोपाख्यानं । आश्वमेधिकं पर्व चतुर्दशमं प्रोक्तं ॥

अत्राध्यायशतं त्रिंशं त्रयोऽध्यायाश्च शब्दिताः ।
त्रीणि श्लोकसहस्राणि तावन्त्येव शतानि च ॥
विंशतिश्च तथा श्लोकाः संख्यातास्तत्त्वदर्शिभिः ।
त्रीण्याहुरतिदानानि गावः पृथिवी सरस्वती ॥

संवत् १७३६ वर्षे शाके १६०१ प्रवर्तमाने उत्तरायणगते श्रीसूर्ये वसंतऋतौ मासोत्तमवैसाषमासे कृष्णपक्षे १३ त्रयोदशीतिथौ सोमवासरे लिखितमिदं ॥ शुभं भवतु ॥ प्रत्यानुशारेण लिखितं दोषो न देयः ॥ श्री ॥

— After the last colophon, K_3 concludes with :

अस्यानु आश्रमवासिकं पर्व । यस्यायं प्रतिसंधिः ॥

जनमेजय उवाच ।

प्राप्य राज्यं नरव्याघ्राः पाण्डवा मे पितामहाः ।
कथमासन्महाभागे धृतराष्ट्रे महात्मनि ॥

अस्मिन्पर्वण्यमी वृत्तान्ताः । व्यासवाक्यं । संवर्तमरुत्तीयं । अनुगीता । वासुदेवागमनं । उतङ्कोपाख्यानं । द्वारकाप्रवेशः । युद्धवर्णनं । पाण्डवप्रयाणं । निध्युत्खननं । वासुदेवागमनं । परिक्षिज्जन्म । स्त्रीप्रलापः । रत्ननयनं । अश्वोत्सर्गः । मणिपूरगमनं । अर्जुनव्यामोहः । उलूपीवाक्यं । अश्वनिवर्तनं । यज्ञसमृद्धिः । यूपोच्छ्रायः । दक्षिणादानं । यज्ञसमाप्तिः । उंछवृत्युपाख्यानं । अगस्त्ययज्ञवर्णनं । नकुलोपाख्यानं ॥

इत्याश्वमेधिकं पर्व प्रोक्तमेतन्महाद्भुतम् ।
अत्राध्यायशतं त्रिंशं त्रयोऽध्यायाश्च संमताः ॥

— After the last colophon, K_4 concludes with : .

आश्वमेधिकपर्व समाप्तं ॥

अतः परं व्यासाश्रमवासिकं पर्व भविष्यति । तस्याद्यः श्लोकः ।

जनमेजय उवाच ।

प्राप्य राज्यं नरव्याघ्राः पाण्डवा मे पितामहाः ।
कथमासन्महाभाग धृतराष्ट्रे महात्मनि ॥

अस्मिन्पर्वणि वृत्तान्तानि । व्यासवाक्यं । संवर्तनरात्रीयं । अनुगीता । वासुदेवागमनं । ब्राह्मणगीता । गुरुशिष्यसंवादः । उतङ्कोपाख्यानं । द्वारकाप्रवेशः । पाण्डवप्रयाणं । निधिलाभः । परिक्षिज्जन्म । सुवर्णानयनं । अश्वपरीक्षा । हयरक्षणं । बभ्रुवाहनविजयः । अश्वमेधयज्ञः । नकुलोपाख्यानमिति । इति आश्वमेधिकं चतुर्दशमं प्रोक्तं ।

अत्राध्यायशतं त्रिंशत्त्रयोऽध्यायाश्च शब्दिताः ।
त्रीणि श्लोकसहस्राणि तावन्त्येव शतानि च ।
विंशतिश्च तथा प्रोक्ताः संख्यातास्तत्त्वदर्शिभिः ॥

रामाय नमः ॥

— After the last colophon, K_5 concludes with :

संपूर्णमाश्वमेधिकं पर्व ॥

श्रीमद्रामचन्द्राय नमः । करकृतमपराधं क्षन्तु....सन्तः । अतः परमाश्रमवासपर्व । तस्यायमाद्यः श्लोकः ।

जनमेजय उवाच ।

प्राप्य राज्यं महात्मानः पाण्डवा मे पितामहाः ।
कथमासन्महाराजे धृतराष्ट्रे महात्मनि ॥

— After the last colophon, B_1 concludes with :

श्रीः ॥ श्रीकृष्णाय नमस्तुभ्यं महाकालस्वरूपिणे । श्रीहरिः ।

— After the last colophon, $B_{3.4}$ conclude with :

आश्वमेधिकं पर्व (B_4 om. पर्व) समाप्तं ॥

— After the last colophon, B_5 concludes with :

समाप्तं चेदमाश्वमेधिकं पर्व ॥

— After the last colophon, D_1 concludes with :

समाप्तमाश्वमेधिकं पर्व ॥

संवत् १७९५ वर्षे कार्तिकशुक्लपक्षे १५ पूर्णमास्यां तिथौ बुधवासरे लिखितं पुस्तकं ।

— After the last colophon, D_2 concludes with :

आश्वमेधिकपर्व समाप्तं ।

— After 14. 95. 15, D_3 concludes with :

आश्वमेधिकपर्व समाप्तं ।

— After the last colophon, D_4 concludes with :

श्रीमदाश्वमेधिकपर्व समाप्तं ॥

रेणुका जयति । अस्यानु आश्रमवासिकं पर्व भविष्यति । तस्यायमाद्यः श्लोकः ।

जनमेजय उवाच ।

प्राप्य राज्यं महात्मानः पाण्डवा मे पितामहाः ।
कथमासन्महाराज धृतराष्ट्रे महात्मनि ॥
शाके ग्रहेष्टविशिखेन्दुचयेन युक्ते (१५८९)
संवत्सरेऽतिशुभदे प्लवगाभिधाख्ये ।
श्रीश्रावणे भृगुदिनेऽपि च शुक्लपक्षे
भूत्या समाप्तमभवच्छुभमाश्वमेधम् ॥
इत्याश्वमेधिकं पर्व प्रोक्तमेतन्महाद्भुतम् ।
अत्राध्यायाशितिः प्रोक्ता अष्टौ चात्र प्रकीर्तिताः ॥
त्रीणि श्लोकसहस्राणि तावन्त्येव शतानि च ।
विंशतिश्च तथा श्लोकाः संख्यातास्तत्त्वदर्शिना ॥

भवानिर्जयति । रेणुका जयति । संवत् १७२६ शके १५८९ प्लवंगसंवत्सरे श्रावणशु॰ १४ श्रीमत्कविकुलोत्पन्नेन कविना विश्वकेनाश्वमेधिकं पर्व लिखित्वा रेणुकाचरणेषु समर्पितं तेन श्रीभगवती प्रीयतां । संख्यावधी २००००० ।

— After the last colophon, D_5 concludes with :

आश्वमेधिकं पर्व समाप्तं ॥

संवत् १८३३ चैत्रसुदि २ गुरौ अश्विनीनक्षत्रे ऐन्द्रयोगे तुलालग्ने रात्रिसमये दीपसमीपे अमृतसरसि देशे स्वगृहे श्रीपरमकृपालुपूज्यपादारविंदश्रीकृष्णकौरात्मजदेवीसहायद्विजेन पुस्तकमिदमाश्विनेऽधिके लिखितं ॥ शुभं ॥

संवद्वह्यग्निसिद्धौ (१८३३) मधुशुधि गुरुवारे तिथौ धातुरश्वे
ऐन्द्रे योगे तुलायाममृतसरसि नक्तं गृहे चोपदीपम् ।
पुस्त(कं) स्वार्थं परार्थं मधुरिपुकृपया सर्वशक्तिप्रदात्र्या
देवीसाहायकेन प्रलिखितमखिलं कृष्णकौरात्मजेन ॥

॥ श्रीरामायार्पितमस्तु ॥

— After the last colophon, D_6 concludes with :

आश्वमेधिकं पर्व समाप्तं ।

शुभमस्तु । श्रीरामाय नमः । गोविन्दाय नमः । माधवाय नमः ।

— After the colophon of App. I (No. 4), T_1 concludes with :

श्रीलक्ष्मीनृसिंहार्पणमस्तु । हरिः ॐ ।

यादृशं पुस्तकं दृष्ट्वा तादृशं लिखितं मया ।
अबद्धं वा सुबद्धं वा मम दोषो न विद्यते ॥

सौम्यनामसंवत्सर आश्विजशुद्धपंचमी बुधवारं नाटिकि (day) आश्वमेधपर्वं संपूर्णं ।

अभ्रश्यामः पिङ्गजटाबद्धकलापः
प्रांशुर्दण्डी कृष्णमृगत्वक्परिधानः ।
साक्षाल्लोकान्पावयमानः कविमुख्यः
पाराशर्यः पर्वसु रूपं विवृणोतु ॥

करकृतमपराधं क्षन्तुमर्हन्ति सन्तः । रामार्पणमस्तु ।

— After the colophon of App. I (No. 4), T_2 concludes with :

करकृतमपराधं क्षन्तुमर्हन्ति सन्तः । श्रीकृष्णाय नमः ।

— After the colophon of App. I (No. 4), G_1 concludes with :

श्रीवेदव्यासाय नमः । श्रीगोपालकृष्णाय नमः । आश्वमेधिकं पर्व समाप्तं । हरि ॐ ।

— After the colophon of App. I (No. 4), G_2 concludes with :

श्रीकृष्णाय नमः । आश्वमेधिकं समाप्तं । हरिः ॐ । श्री-

गुरुभ्यो नमः । ॐ शुभमस्तु ॐ ।

बिन्दुदुर्लिपिविहस्तवीथिका
पङ्क्तिभेदपददूषणम् ।
हस्तवेगजमबुद्धिपूर्वकं
क्षन्तुमर्हथ समीक्ष्य सज्जनाः ।

— After the colophon of App. I (No. 4), G_3 concludes with :

श्रीअश्वमेधपर्वसमाप्तिर्जाता । श्रीवासुदेवपरब्रह्मणे नमः ।

— After the last colophon, M_2 concludes with :

आश्वमेधिकं समाप्तं ।

तस्मान्न विस्मयः कार्यो धर्मेषु पुरुषैः शुभैः ।
एवं राजा महाबुद्धिरिष्ट्वा भूयोऽश्वमेधकैः ।
पञ्चभिः प्रददौ वित्तं धौम्याय बहुकोटिकम् ।
तदादाय मुनिर्दत्त्वा तपसे वनमाश्रितः ।
गतेष्वन्येषु मुनिषु वृष्णयो गन्तुमुद्यताः ।
एतान्संयुज्य पार्थास्ते वासुदेवमुपस्थिताः ।
तदनुग्रहसंभूतमादाय च परिक्षितम् ।
तानब्रवीद्वासुदेवः प्रीतात्मा धर्मतो हितम् ।
सत्त्वधर्मरता विप्रान्पालयध्वं दमान्विताः ।
तेषु तुष्टेषु तुष्टाः स्युः पितरो दैवतानि च ।
रतः प्रीतस्तेष्वहं च गोषु चैतान्नमस्कुरु ।
इत्युक्त्वा गन्तुमनसमब्रवीत्स युधिष्ठिरः ।
ये यजन्ति कृपार्थास्त्वा विप्रादिप्रतिमादिषु ।
स्मरन्ति मानवा नित्यं जपन्ति प्रणयन्ति च ।
त्वद्ध्यानदेत्युः पापौघगिरिवज्रैरिवाचलः ।
दर्शनात्सूर्य ते पुण्यं कारणाह्लादकारकान् ।
ज्ञातिक्षयमहादुःखं दर्शनात्तव शाम्यति ।
शिशोरस्याभिमन्योश्च तद्गतिर्नो भवाच्युत ।
इत्युक्तः पूजितः पार्थैः परिष्वक्तोऽभिवादितैः ।
दीर्घं चानुगतः स्नेहादनुनीय ययौ हरिः ।
बालाः पित्रोर्वियोगे वा सदारसुतबान्धवाः ।
पार्थाः कथंचित्स्वपुरं वीक्षिता वीक्ष्य चाययुः ।
कृष्णोऽपि पूजिते मार्गे वीक्षितो भुवि यद्गतैः ।
स्वजनेनार्चितो वेश्म प्रविश्य प्रीतिमानभूत् ।
पार्थश्च कृष्णसंदेशं पालयानो विचिन्त्य तम् ।
पितरं मातृभिः सार्धं पूजयानोऽवसत्सुखम् ।
इत्याश्वमेधिके एकाशीतितमोऽध्यायः ।
हरिः । श्रीगणपतये नमः । अविघ्नमस्तु ।

— After the last colophon, M_3 concludes with :

श्रीगुरुभ्यो नमः । श्रीगुरवे नमः । कोल्लं ९९५ मासं तेति (date) एलुतिय (written) पुस्तकमिदं समाप्तम् । श्रीगुरुभ्यो नमः । शुभमस्तु । हरिः । श्रीगणपतये नमः । अविघ्नमस्तु ।

— After the last colophon, M_4 concludes with :

आश्वमेधिकं समाप्तं ।

कर्मणा मनसा वाचा या चेष्टा मम नित्यशः ।
केशवाराधने सा स्याज्जन्मजन्मान्तरेष्वपि ।

॥ शुभमस्तु ॥ हरिः ॐ

— After the above, M_{2-4} ins. a passage given in App. I (No. 4).

APPENDIX I

This Appendix comprises a series of additional passages found in different MSS., which were either too long to be included in the foregoing footnotes to the constituted text, or were not sufficiently connected with the main thread of the narration, or were otherwise deemed not important enough for being included in the main critical apparatus.

The variants cited below these Appendix passages are of the same order as those cited below the additional (star) passages in the footnotes to the constituted text, so that, in both of them, corrupt readings, discrepant readings of single MSS and minor variants are generally ignored, and obvious scribal errors silently corrected. Furthermore, the variants of the short prose formulaic references (such as संजय उवाच) have been uniformly ignored here

1

After 14. 14. 17, S ins.:

यथा मनुर्महाराज रामो दाशरथिर्यथा ।
तथा भरतसिंहोऽपि पालयामास मेदिनीम् ।
नाधर्म्यमभवत्तत्र सर्वो धर्मरुचिर्जनः ।
बभूव नरशार्दूल यथा कृतयुगं युगम् ।
कलिमासन्नमाविष्टं निवार्य नृपनन्दनः । [5]
भ्रातृभिः सहितो धीमान्बभौ धर्मबलोद्धृतः ।
ववर्ष भगवान्देवः काले देशे यथेप्सितम् ।
निरामयं जगदभूत्क्षुत्पिपासे न किंचन ।
आधिर्नास्ति मनुष्याणां व्यसने नाभवन्मतिः ।
ब्राह्मणप्रमुखा वर्णास्ते स्वधर्मोत्तराः शिवाः । [10]
धर्मः सत्यप्रधानश्च सत्यं सद्विषयान्वितम् ।
धर्मासनस्थः सद्भिः स स्त्रीबालातुरवृद्धकान् ।
वर्णक्रमात्पूर्वकृतान्नाकालो रक्षणोद्यतः ।
सुवृत्तिवृत्तिदानाद्यैर्यज्ञार्थैर्दापितैरपि ।
आमुष्मिकं भयं नास्ति ऐहिकं कृतमेव तु । [15]
स्वर्गलोकोपमो लोकस्तदा तस्मिन्प्रशासति ।
बभूव सुखमेवात्र तद्विशिष्टतरं परम् ।
नार्यः पतिव्रताः सर्वा रूपवत्यः स्वलंकृताः ।
यथोक्तवृत्ताः स्वगुणैर्बभूवुः प्रीतिहेतवः ।
पुमांसः पुण्यशीलाढ्याः स्वं स्वं धर्ममनुव्रताः । [20]
सुखिनः सूक्ष्ममप्येनो नाकुर्वन्त कदाचन ।
सर्वे नराश्च नार्यश्च सततं प्रियवादिनः ।
अजिह्ममनसः शुक्ला बभूवुः श्रमवर्जिताः ।
भूषिताः कुण्डलैर्हारैः कटकैः कटिसूत्रकैः ।
सुवाससः सुगन्धाढ्याः प्रायशः पृथिवीतले । [25]
सर्वे ब्रह्मविदः शान्ताः सर्वत्र परिनिष्ठिताः ।
वलीपलितहीनास्तु सुखिनो दीर्घदर्शिनः ।
इच्छा न जायतेऽन्यत्र वर्णेषु च न संकरः ।
मनुष्याणां महाराज मर्यादासु व्यवस्थिताः ।
तस्मिञ्शासति राजेन्द्र मृगव्यालसरीसृपाः । [30]
अन्योन्यमपि चान्येषु न बाधन्ते वयांसि च ।
गावश्च गुणभूयिष्ठाः सुवालधिमुखोदराः ।
अपीडिताः कर्षणाद्यैर्हृतव्याधितवत्सराः ।
अवध्यकाला मनुजाः पुरुषार्थेषु च क्रमात् ।
विषयेष्वनिषिद्धेषु वेदशास्त्रेषु चोद्यताः । [35]
सुवृत्ता वृषभाः पुष्टाः भारसाहाः सुखोदयाः ।
अतीव मधुरः शब्दः स्पर्शश्चातिसुखो रसः ।

1

(L. 1) G_1 महाराजो. — (L. 2) G_2 भारत- (for भ°). — (L. 3) G_3 [अ]धमश्च ; M [अ]धर्मम्. M_4 अवहत् (for अभवत्). T G_3 धर्मपरो (for °रुचिर्). — (L 4) M नृप- (for नर-). $G_{1.3}$ यथा कृतयुगे तथा (for the post. half). — (L. 5) Madras ed. निवास्य (for °र्य). G_1 नृपनंदन ; G_3 कुरुनंदनः. — (L. 6) M धर्माद् (for धीमान्). T_2 यथा (for बभौ). M_{1-3} -बलोद्धतः (for °द्धृतः). — (L. 7) M_{1-3} काले (for देशे). T G_3 यथाविधि (for यथेप्सितम्). — (L. 9) G_1 व्याधिर् (for आधिर्). $M_{1.2}$ मनः (for मतिः). — M om. lines 10–14. — (L. 10) $G_{1.3}$ शुभाः (for शिवाः). — (L. 11) G_3 सद्विनयान्वितं (for सद्विष°). — (L. 12) G_3 धर्मासनस्थैः सद्भिस्तु (for the prior half). G_3 -वृद्धकाः (for °कान्). — (L. 13) G_1 वर्णक्रमान् ; Madras ed. वर्णाश्रमान्. G_3 वर्णाः क्रमात्पूर्वकृता (for the prior half). G_1 साकल्यान् ; Madras ed. सकलान् (for नाकालो). G_3 आशास्या रक्षणोद्यताः (for the post. half). — (L. 14) G अवृत्ति- (for सु°). G_1 यज्ञाद्यैर् (for °र्थैर्). T_2 द्रावितैर् ; G_1 व्याधि° ; G_3 यात्रि° (for दापि°). — (L. 15) T_2 M आमुत्रिकं (for °ष्मिकं). G_3 M कुत (for कृतम्). — (L. 16) T स्वर्गोपमस्तदा लोकस् (for the prior half). G_3 M_{1-3} तथा (for तदा). — (L. 17) G_1 एवाग्रं ; G_2 एकाग्रं (for एवात्र). G_2 विशिष्टकरं (for °तरं). — (L. 19) G_1 -वित्ताः (for -वृत्ताः). G_1 पति- (for प्रीति-). — (L. 21) G_3 सुमुखाः (for सुखिनः). G_1 कुर्वंति ; G_3 [अ]कुर्वंत (for °र्वन्त). $M_{1.2}$ कथंचन (for कदा°). — (L. 22) $M_{1.2}$ सततं प्रीतिहेतवः (for the post. half). — (L. 24) T_1 partly damaged. — (L. 26) $G_{1.2}$ विप्राः ; M संतः (for शान्ताः). — (L. 27) T_1 $G_{1.3}$ -जीविनः (for -दर्शिनः). — (L. 28) G_2 तत्र (for ऽन्यत्र). M_{1-3} न च (by transp.). — (L. 29) M_1 मानुषाणां. T_2 M_3 मर्यादा सुव्यवस्थिता ; $M_{1.2}$ °दासु स्थितास्थिताः ; M_4 °दा सुस्थितिस्थिता (for the post. half). — (L. 30) G_1 $M_{3.4}$ राजेंद्रे. M_4 मृगव्यालाः. T_1 -सृपा. — (L. 31) T नृमा(T_2 न मा)नुषान् ; G_1 कदाचन ; G_2 स जंतवः ; G_3 स मानवाः (for वयांसि च). — G_2 om. line 32. — (L. 32) G_1 गावः सक्षीरभूयिष्ठाः ; M गावः पयः प्र° (for the prior half). T_1 सुवालाः सुसुखोदराः ; T_2 °लाधीमुखादराः ; G_1 °लाः सुमुखोदराः ; M_3 °लधिपयोधराः (for the post. half). — M om. lines 33–35. — (L. 33) $G_{1.3}$ कर्षकाद्यैर् (for °णाद्यैर्). T_2 G -वत्सकाः (for -वत्सराः). — (L. 34) Madras अवंध्य- (for अवध्य-). — (L. 35) G_3 विविधेषु (for विषयेषु).

रूपं दृष्टिक्षमं रम्यं मनोज्ञं गन्धमुद्भभौ ।
धर्मार्थकामसंयुक्तं मोक्षाभ्युदयसाधनम् ।
प्रह्लादजननं पुण्यं संबभूवाथ मानसम् । [40]
स्थावरा बहुपुष्पाढ्याः फलच्छायावहास्तथा ।
सुस्पर्शा विषहीनाश्च सुपत्रत्वक्प्ररोहिणः ।
मनोनुकूलाः सर्वेषां चेष्टा भूत्वापवर्जिताः ।
तथाविधोऽपि राजर्षिस्तद्वृत्तमभवद्भुवि ।
सर्वलक्षणसंपन्नाः पाण्डवा धर्मचारिणः । [45]
ज्येष्ठानुवर्तिनः सर्वे बभूवुः प्रियदर्शनाः ।
सिंहोरस्का जितक्रोधास्तेजोबलसमन्विताः ।
आजानुबाहवः सर्वे दानशीला जितेन्द्रियाः ।
तेषु शासत्सु पृथिवीमृतवः स्वगुणैर्बभुः ।
सुखोदयाय वर्तन्ते ग्रहास्तारागणैः सह । [50]
मही सस्यप्रबहुला सर्वरत्नगुणोदया ।
कामधुग्धेनुवद्भोगान्फलति स्म सहस्रधा ।
मन्वादिभिः कृताः पूर्वं मर्यादा मानवेषु याः ।
अनतिक्रम्य ताः सर्वाः कुलेषु समयानि च ।
अन्वशासन्त ते नित्यं धर्मपुत्रप्रियंकराः । [55]
महाकुलानि धर्मिष्ठा वर्धयन्तो विशेषतः ।
मनुप्रणीतया वृत्त्या तेऽन्वशासन्वसुंधराम् ।
राजवृत्तिर्हि सा शश्वद्धर्मिष्ठाभून्महीतले ।
प्रायो लोकमतिस्तात राजवृत्तानुगामिनी ।
एवं भारतवर्षं स्वं राजा स्वर्गं सुरेन्द्रवत् । [60]
शशास विष्णुना सार्धं गुप्तो गाण्डीवधन्वना ।

Colophon.

2

After 14. 24. 20, K_2 ins.:

यावद्द्रव्यगुणस्तावत्प्रदीपः संप्रकाशयेत् ।
क्षीणे द्रव्यगुणे ज्योतिरन्तर्धानाय गच्छति ।
व्यक्तः सत्त्वगुणे ह्येष पुरुषो व्यक्तिरीशते ।
एतद्विप्र विजानीष्व हन्त भूयो ब्रवीमि ते ।
सहस्रेणापि दुर्मेधा बुद्धिमान्सुखमेधते । [5]
एवं धर्मस्य विज्ञेयं संसाधनमुपायतः ।
उपायज्ञो हि मेधावी सुखमत्यन्तमश्नुते ।
यथाध्वानमपाथेयः प्रपन्नो मानवः क्वचित् ।
क्लेशेन याति महता विनश्यत्यन्तरापि वा ।
तथा कर्मसु विज्ञेयं फलं भवति मानव । [10]
पुरुषस्यात्मनिःश्रेयः शुभाशुभनिदर्शनः ।
यथा च दीर्घमध्वानं पद्भ्यामेव प्रपद्यते ।
अदृष्टपूर्वं सहसा तत्त्वदर्शनवर्जितः ।
प्राप्नुवन्तो यथाध्वानं रथेनेहाशुगामिना ।
यायादश्वप्रयुक्तेन तथा बुद्धिमतां गतिः । [15]
उच्चपर्वतमारुह्य नन्ववेक्षेत भूगतम् ।
रथेन रथिनं पश्येच्चैतन्येन च चेतनम् ।
यावद्रथपथस्तावद्रथे समुपगच्छति ।
क्षीणे रथपथे प्राज्ञो रथमुत्सृज्य गच्छति ।
एवं गच्छति मेधावी तत्त्वयोगविधानवित् । [20]
समाज्ञाय महाबुद्धेरुत्तरादुत्तरोत्तरम् ।
यथा महार्णवं घोरमुप्लवः संप्रगाहते ।
बाहुभ्यामेव संमोहाद्वधं गच्छत्यसंशयम् ।

— (L. 36) T_1 सुवालाः सु- ; T_2 G_3 सुस्वभावाः ; G_1 रसनाभाः ; G_2 हरिभावाः (for भारसाहाः). — (L. 37) T_1 स्पर्शश्चा * सुखं रसं ; T_2 °श्चापि सुखं रसः ; $G_{1.3}$ °श्चातिसुखं समाः (G_3 रसः) ; G_2 °श्चार्तिसुखं सरं (for the post. half). — (L. 38) G_2 राज्यं (for रम्यं). G_1 गंधवद्भभौ (for °मुद्भभौ). — (L. 39) G_1 -दर्शनं (for -साधनम्). — (L. 40) T_1 च ; $M_{1.2}$ [अ]ति- (for [अ]-थ). — (L. 41) G_2 च सु- (for बहु-). T_1 फलच्छायवहास्तथा ; M °योपगास्तदा (M_4 °था) (for the post. half). — (L. 42) M दुस्पर्श- (for सुस्पर्शा). — (L. 43) $M_{1.2.4}$ मनोनुरूपाः (for °कूलाः). Madras ed. भूतापवर्जिताः. G_3 M चेष्टाभूत्पा(G_3 °त्ता)पवर्जिताः (for the post. half). — (L. 44) M_{1-3} हि (for ऽपि). T_2 तथैव सोपि राजर्षिस् ; G_1 तथा बभूव रा° (for the prior half). T_1 सद्वृत्तम् (for त°). — (L. 46) M -वृत्तिनः (for -वर्तिनः). T_1 G प्रियदर्शिनः. — (L. 47) G_3 तपोबल- (for तेजो°). — (L. 48) M जितारयः (for जितेन्द्रियाः). — (L. 49) T_1 शस्तेषु (for शासत्सु). G_2 M_{1-3} धरणीम् (for पृथिवीम्). T_1 G_1 M_4 वहु (for बभुः). — (L. 50) T_1 तारागुणैः (for °गणैः). — (L. 51) T_1 G_2 च सस्य- ; M_4 (*inf. lin.* as above) तस्य प्र- (for सस्यप्र-). — (L. 53) M_{1-3} मानुषेषु (for मानवेषु). $M_{1.2}$ ये (sic) (for याः). — T_2 G_3 om. lines 54–57. — (L. 54) M_1 तान्सर्वान् (sic) (for ताः सर्वाः). — (L. 55) G_1 $M_{1.3.4}$ राजानो (for ते नित्यं). — (L. 57) G_2 M दृष्ट्या (for वृत्त्या). — (L. 58) M महीपतेः (for °तले). — (L. 59) G_3 M_{1-3} लोकगतिस् (for °मतिस्). M_4 लोक- (for राज-). — Colophon. — *Adhy. no.* : T_1 G_3 15 ; T_2 $G_{1.2}$ M 14.

नावया च यथा प्राज्ञो विना प्रज्ञातरित्रया ।
अक्रान्तसलिलं गाहे क्लृप्तं संतरति स्वयम् । [25]
तीर्णो गच्छेत्परं पारं नावमुत्सृज्य निर्ममः ।
व्याख्यातं पूर्वकल्पेन यथा रथपदातिनाम् ।
मोहात्संमोहमापन्नो मा विनाशं यथा तथा ।
ममत्वेनाभिभूतस्य तत्रैव परिदेवने ।
नावं न शक्यमारुह्य स्थलेऽपि परिभावितुम् । [30]
तथैव स्थलमारुह्य नाप्सु यातुं विधीयते ।
एवं कर्म कृतं चित्तं विषमस्थं पृथक्पृथक् ।
यथा कर्म कृतं लोके तथा तदुपपद्यते ।
यत्रैव गन्धो न रसो न रूपस्पर्शशब्दवत् ।
मन्यतेऽथ मनो बुद्ध्या तत्प्रधानं प्रचक्षते । [35]
यत्तत्प्रधानमव्यक्तमव्यक्तस्य गुणो महान् ।
महतः प्रधानभूतस्य गुणाः * * * * स्मृताः ।
बीजधर्मि यथा व्यक्तं तथैव प्रसवात्मकम् ।
बीजधर्मा महानात्मा वसवश्चेति नः श्रुतम् ।
बीजधर्मात्त्वहंकारः प्रसवत्वे पुनः पुनः । [40]
बीजप्रसवधर्माणि महाभूतानि पञ्च वै ।
बीजधर्मिणमित्याहुः प्रसवं नैव कुर्वते ।
विशेषाः सर्वभूतानां तेषां चित्तं विशेषणम् ।
एतद्रूपमुदानस्य परमं ब्राह्मणा विदुः ।

3

After 14. 35. 12, K_5 B D (except D_1) T_2 ins. :

ज्ञानं त्वेव परं विद्मः संन्यासं तप उत्तमम् ।
यस्तु वेद निराबाधं ज्ञानतत्त्वं विनिश्चयात् ।
सर्वभूतस्थमात्मानं स सर्वगतिरिष्यते ।
यो विद्वान्सहवासं च विवासं चैव पश्यति ।
तथैवैकत्वनानात्वे स दुःखात्परिमुच्यते । [5]
यो न कामयते किंचिन्न किंचिदभिमन्यते ।
इहलोकस्थ एवैष ब्रह्मभूयाय कल्पते ।
प्रधानगुणतत्त्वज्ञः सर्वभूतविधानवित् ।
निर्ममो निरहंकारो मुच्यते नात्र संशयः ।
अव्यक्तबीजप्रभवो बुद्धिस्कन्धमयो महान् । [10]
महाहंकारविटप इन्द्रियाङ्कुरकोटरः ।
महाभूतविशेषश्च विशेषप्रतिशाखवान् ।
सदापर्णः सदापुष्पः सदाशुभफलोदयः ।
आजीवः सर्वभूतानां ब्रह्मबीजः सनातनः ।
एतज्ज्ञात्वा च तत्त्वेन ज्ञानेन परमासिना । [15]
छित्त्वा चामरतां प्राप्य जहाति मृत्युजन्मनी ।

4

T G ins. after 14. 96. 15 : M_{2-4} after 14. 96 :

जनमेजयः ।

अश्वमेधे पुरा वृत्ते केशवं केशिसूदनम् ।
धर्मसंशयमुद्दिश्य किमपृच्छत्पितामहः ।

वैशंपायनः ।

पश्चिमेनाश्वमेधेन यदा स्नातो युधिष्ठिरः ।
तदा राजन्नमस्कृत्य केशवं पुनरब्रवीत् ।
भगवन्वैष्णवा धर्माः किंफलाः किंपरायणाः । [5]

3

Cf. 14. 47. 5^c–9^d and 47. 12^a–14^d. — (L. 1) T_2 चैव (for त्वेव). D_{n1} $D_{2.3}$ विद्म (for विद्मः). D_{c1} ज्ञानं ते परमं विद्म (for the prior half). B_{1-4} D_{c1} संन्यासस्. — (L. 2) $B_{1.2}$ वेदं (for वेद). B_2 निराधारं ; D_3 °बंधं (for °बाधं). D_4 ज्ञानं तत्त्व- ; $D_{5.6}$ ज्ञानतत्त्व- (for °तत्त्वं). — (L. 3) D_{n1} $D_{2.3}$ धर्मगतिर् (for सर्वगतिर्). $B_{1.2}$ स सर्वगतिरि(B_2 °रु)च्यते ; $D_{5.6}$ स धर्मानतिरिच्यते (for the post. half). — (L. 4) D_{n1} $D_{2.5.6}$ सहसंवासं (for °वासं च). T_2 वै (for च). D_4 स वासं ; $D_{5.6}$ पृथक्त्वं (for विवासं). T_2 सद्भिः सह न पश्यति (for the post. half). — (L. 6) T_2 यः कामं मनुते किंचिन् (for the prior half). K_5 अपि (for अभि-). D_4 -गम्यते (for -मन्यते). — (L. 7) T_2 इहलोकांस्त्वनेनैष (for the prior half). — (L. 9) D_{c1} धर्मात्मा (for निर्ममो). — (L. 10) D_{c1} अत्यक्त- (for अव्यक्त-). D_4 (marg. *sec. m.* as above) -द्रव्य- (for -बीज-). — (L. 11) B_2 मोहाहंकार- (for महा°). $D_{5.6}$ T_2 इंद्रियांतर(T_2 °याकुल)कोटरः (for the post. half). — (L. 12) D_3 -शाखवत् (for °वान्). — (L. 13) K_5 B_5 D_{c1} T_2 शुभाशुभ- ; D_4 सदापुष्प- (for °शुभ-). — (L. 14) D_3 आजीव- ; $D_{5.6}$ आजीव्यः. $D_{5.6}$ -वृक्षः (for -बीजः). — (L. 15) T_2 यत्तज् (for एतज्). $B_{1.4}$ T_2 तत्त्वानि ; B_2 तत्त्वं हि (for तत्त्वेन). — (L. 16) D_3 छित्वा ; T_2 स्थित्वा (for छित्त्वा). B_3 प्राप (for प्राप्य). K_5 जहीमे (for जहाति).

4

— (L. 3) T_2 $G_{2.3}$ $M_{2.3}$ पंचमेन (for पश्चि°). — G_3 om. line 4. — (L. 4) M_3 राजा (for राजन्). G_1

किं धर्ममधिकृत्याथ भवतोत्पादिताः पुरा ।
यदि तेऽहमनुग्राह्यः प्रियोऽस्मि मधुसूदन ।
श्रोतव्या यदि मे कृष्ण तन्मे कथय सुव्रत ।
पवित्राः किल ते धर्माः सर्वपापप्रणाशनाः ।
सर्वधर्मोत्तमाः पुण्या भगवंस्त्वन्मुखोद्गताः । [10]
याञ्श्रुत्वा ब्रह्महा गोघ्नो मातृहा गुरुतल्पगः ।
पाकभेदी कृतघ्नश्च सुरापो ब्रह्मविक्रयी ।
मित्रविश्वासघाती च वीरहा भ्रूणहा तथा ।
तपोविक्रयिणश्चैव दानविक्रयिणस्तथा ।
आत्मविक्रयिणो मूढा जीवेद्यश्च विकर्मभिः । [15]
पापाः शठा नैकृतिका डाम्भिका दूषकास्तथा ।
रसभेदकरा ये च ये च स्युर्ब्रह्मघातकाः ।
शूद्रप्रेष्यकराश्चोरा विप्रा ये च पुरोहिताः ।
निक्षेपहारिणः स्त्रीघ्नास्तथा ये पारदारिकाः ।
एते चान्ये च पापास्ते मुच्यन्ते तेऽपि किल्बिषात् । [20]
तानाचक्ष्व सुरश्रेष्ठ त्वद्भक्तस्य ममाच्युत ।
इत्येवं कथिते देवे धर्मपुत्रेण संसदि ।
वसिष्ठाद्यास्तपोयुक्ता मुनयस्तत्त्वदर्शिनः ।
श्रोतुकामाः परं गुह्यं वैष्णवं धर्ममुत्तमम् ।
तथा भागवताश्चैव ततस्तं पर्यवारयन् । [25]

युधिष्ठिरः ।

तत्त्वतस्तु भवानेव पादमूलमुपागतम् ।
यदि जानासि मां भक्तं स्निग्धं वा भक्तवत्सल ।
धर्मगुह्यानि सर्वाणि वेत्तुमिच्छामि तत्त्वतः ।
धर्मान्कथय देवेश यद्यनुग्रहभागहम् ।
श्रुता मे मानवा धर्मा वासिष्ठाः काश्यपास्तथा । [30]
गार्गीया गौतमीयाश्च तथा गोपालकस्य च ।
पराशरकृताः पूर्वं मैत्रेयस्य च धीमतः ।
औमा माहेश्वराश्चैव नन्दिधर्माश्च पावनाः ।
ब्रह्मणा कथिता ये च कौमाराश्च श्रुता मया ।
धूम्रायणकृता धर्माः काण्डवैश्वानरा अपि । [35]
भार्गव्या याज्ञवल्क्याश्च मार्कण्डेयकृतास्तथा ।
भारद्वाजकृता ये च बृहस्पतिकृताश्च ये ।
कुणेश्च कुणिबाहोश्च विश्वामित्रकृताश्च ये ।
सुमन्तुजैमिनिकृताः शाकुनेयास्तथैव च ।
पुलस्त्यपुलहोद्गीताः पावकीयास्तथैव च । [40]
अगस्त्यगीता मौद्गल्याः शाण्डिल्याश्चैव पावनाः ।
वालखिल्यकृता ये च ये च सप्तर्षिभिः कृताः ।
आपस्तम्बकृता धर्माः शङ्खस्य लिखितस्य च ।

तदा राजा पुरस्कृत्य (for the prior half). T $M_{2.4}$ वाक्यम् (for पुनर्). — Before line 5, T_1 $G_{1.2}$ M_{2-4} ins. युधिष्ठिरः. — (L. 6) G_3 M_4 कं (for किं). — (L. 7) G_3 मे ; $M_{2.4}$ वा (for ऽसि). — (L. 8) G_3 M_4 तान् (for तन्). G_3 वै (for मे). — (L. 9) M_4 सर्वे (for सर्व-). — (L. 11) T $G_{1.3}$ यच्छ्रुत्वा. — (L. 13) G_3 $M_{2.3}$ भ्रूणहा वीरहा (by transp.). — M_4 om. (hapl.) lines 14–16. — (L. 14) M_2 च ये (for तथा). — (L. 15) G_3 आत्मविक्रयणश्चैव (for the prior half). — (L. 16) Madras ed. पापाचारा (for पापाः शठा). T_1 M_3 डांभीका. M_2 च ये (for तथा). — (L. 17) G_3 चैव (for the first ये च). T G_3 M_4 -दूषकाः (for -घातकाः). — (L. 18) M_2 -प्रेषणकाश् (for -प्रेष्यकराश्). — (L. 19) T_1 परदारिकाः. — (L. 20) G_3 M_4 बहवो (for पापास्ते). — Before line 22, T_1 $M_{2.4}$ ins. वैशंपायनः. — (L. 24) M_2 om. गुह्यं and the post. half. G_3 M_4 भक्तिमंतो निरत्ययाः (for the post. half). — (L. 25) T_2 $G_{1.2}$ ततः सं- ; G_3 व्रतस्थाः (for ततस्तं). — G_3 om. the ref. — (L. 26) G_3 $M_{2.4}$ तत्त्वतस्तव भावे(G_3 बोधे)न (for the prior half). M_2 उपागतः. — (L. 27) G_3 M_4 इति (for यदि). T_2 शक्तं स्निग्धं ; G_3 M_4 स्निग्धं भक्तं (by transp.). — (L. 28) G_3 M_4 -युक्तानि (for -गुह्यानि). — (L. 29) T_1 $G_{1.2}$ M_3 मे देव (for देवेश). — (L. 31) G_3 गार्गीय-. M_4 धर्मा (for तथा). T_1 कापालिकस्य ; G_3 M_4 गोपालि°. — (L. 32) T_2 पाराशरकृताः. G_1 M_4 पूर्वा (for पूर्वं). G_3 M_4 आत्रेयस्य (for मै°). M_2 तथैवात्रिमुखोद्गताः (for the post. half). — (L. 33) T $G_{1.2}$ M_3 उमा ; M_2 तथा (for औमा). T_1 महेश्वराच् ; T_2 G M_3 महेश्वराश्. M_2 नंदी- (for नन्दि-). — (L. 34) T_1 G_3 ब्राह्मणाः. — (L. 35) T_1 धूमयान- ; T_2 G_2 M_3 धूम्रा(M_3 °मा)यन- (for °यण-). $G_{2.3}$ कांडा ; $M_{2.4}$ काण्वा (for काण्ड-). — (L. 36) G_1 M_3 भार्गवा. M_3 याज्ञवल्काश्. M_2 -कृतस्. G_2 M_4 मांडव्याः (M_4 °डेयाः) काश्यपास्तथा (for the post. half). — (L. 37) G_3 भरद्वाजकृताश्चैव (for the prior half). — (L. 38) T_1 $G_{1.2}$ कणेशतृणबाह्वो(T_1 °ह्वे)श्च ; T_2 कण्वोश्च कुणिबाह्योश्च ; G_3 M_3 कुणेश्च कुणिबाह्यो(M_3 °वह्रो)श्च (for the prior half). — G_1 transp. lines 39 and 40. — (L. 39) G_1 सुमंतुजैमिनीयाश्च (for the prior half). G_2 शकुनेयास् ; G_3 श्रुतसेनास्. — M_3 om. (hapl.) line 40. — (L. 40) T G_2 पावनीयास् ; M_2 तावकीयास् (for पाव°). — (L. 41) M_2 मोद्गल्याः. G_3 transp. मौद्गल्याः and शांडिल्याः. G_3 M_4 सौक्ष्मायि(M_4 °ग)नः ; M_2 सौक्ष्यभावनः ; Kumbh.

प्राजापत्यास्तथा याम्या माहेन्द्राश्च श्रुता मया ।
वैय्याघ्रा व्यासगीताश्च विभाण्डककृताश्च ये ।
नारदीयाः श्रुता धर्माः कापोताश्च श्रुता मया ।
तथा विदुरवाक्यानि भृगोरङ्गिरसस्तथा ।
क्रौञ्चा मृदङ्गगीताश्च सौर्या हारीतकाश्च ये ।
ये पिशङ्गकृताश्चापि कौतुपा हंसपालकाः ।
उद्दालककृता धर्मा औशनस्यास्तथैव च ।
वैशंपायनगीताश्च ये चान्येऽप्येवमादयः ।
एतेभ्यः सर्वधर्मेभ्यो देव त्वन्मुखनिःसृताः ।
पावनत्वात्पवित्रत्वाद्विशिष्टा इति मे मतिः ।
तस्माद्धि त्वां प्रपन्नस्य त्वद्भक्तस्य च भावतः ।
युष्मदीयान्वरान्धर्मान्पुण्यान्कथय मेऽच्युत ।

वैशंपायनः ।

एवं पृष्टस्तु धर्मज्ञो धर्मपुत्रेण केशवः ।
उवाच धर्मान्सूक्ष्मार्थान्धर्मपुत्रस्य हर्षितः ।
एवं ते यस्य कौन्तेय यत्नो धर्मेषु सुव्रत ।
त्वत्समो दुर्लभो लोके न कश्चिदिह विद्यते ।
धर्मः श्रुतो वा दृष्टो वा कथितो वा कृतोऽपि वा ।
अनुमोदितो वा राजेन्द्र पुनातीह नरं सदा ।
धर्मः पिता च माता च धर्मो नाथः सुहृत्तथा ।
धर्मो भ्राता सखा चैव धर्मः स्वामी परंतप ।
धर्मादर्थश्च कामश्च धर्माद्भोगाः सुखानि च ।
धर्मादैश्वर्यमेवाग्र्यं धर्मात्स्वर्गगतिः परा ।
धर्मो यः सेवितः शुद्धस्त्रायते महतो भयात् ।
धर्माद्द्विजत्वं देवत्वं धर्मः प्रापयते नरम् ।
यदा च क्षीयते पापं कालेन पुरुषस्य तु ।
तदा संजायते बुद्धिर्धर्मं कर्तुं युधिष्ठिर ।
जन्मान्तरसहस्रैस्तु मनुष्यत्वं हि दुर्लभम् ।
तद्गत्वापीह यो धर्मं न करोति स वञ्चितः ।
कुत्सिता ये दरिद्राश्च विरूपा व्याधितास्तथा ।
परप्रेष्याश्च मूर्खाश्च न तैर्धर्मः कृतः पुरा ।
ये च दीर्घायुषः शूराः पण्डिता भोगिनस्तथा ।
नीरोगा रूपसंपन्नास्तैर्धर्मः सुकृतः पुरा ।
एवं धर्मः कृतः शुद्धो नयते गतिमुत्तमाम् ।
अधर्मं सेवमानस्तु तिर्यग्योन्यां पतत्यसौ ।
इदं रहस्यं कौन्तेय शृणु धर्ममनुत्तमम् ।

---

and Madras eds. शलभायवाः (for चैव पावनाः). —(L. 42) M$_2$ वालखिल्य-. G$_3$ चैव (for the first ये च). T G$_1$ M$_3$ तथा (for कृताः). — (L. 43) M$_2$ ये च (for धर्माः). — (L. 44) M$_4$ यत् (for च). — (L. 45) G$_3$ वैय्याघ्र-. T G$_1$ वैय्याघ्रा व्या(T$_1$ °घ्र्या व्या- ; G$_1$ °घ्रव्या)सकी- (T$_2$ °गी)य्याश्च ; G$_2$ वैय्याघ्र्या व्यासिकीयाश्च ; M$_3$ वैय्याघ्रा व्यासकीयाश्च. T G$_{1.2}$ वैभीतक- ; MSS. विभंडक-. — (L. 46) G$_3$ तथा (for श्रुता). G$_2$ कपोताश्च ; G$_3$ कापोतीयाः. — (L. 47) G$_3$ -गीता च (for -वाक्यानि). T$_1$ G$_{2.3}$ अंगीरसस्. — (L. 48) G$_3$ कौंच्यो ; M$_4$ क्रौंच्या. M$_{2.3}$ सौरा (for सौर्या). G$_3$ M$_4$ तथा (for च ये). — (L. 49) G$_3$ M$_4$ पिंगवर्ण- ; M$_2$ पिशंगव- (for ये पिशङ्ग-). T$_2$ कौतमाहं सबालिकाः ; G$_1$ काठतापसपालकाः ; G$_2$ कातपासात्सपालकाः ; G$_3$ कौंतेयाः पांसुपालिकाः ; M$_2$ कांता वा पासलालकाः ; M$_3$ कांतालापासलालकाः ; M$_4$ क्रादपावत्सबालिकाः ; Kumbh. ed. कातपायाः सुवालकाः ; Madras ed. कौंतपाः पांसुवालकाः (for the post. half). —(L. 51) Kumbh. ed. आदितः (for आदयः). — (L. 52) G$_1$ -मूलिकाः स्मृताः. — (L. 53) T$_2$ G$_{1.2}$ पवित्रा (for विशिष्टा). — (L. 54) M$_{2.3}$ त्वां तु ; M$_4$ हि त्वं (for हि त्वां). M$_2$ माधव ; Kumbh. ed. केशव (for भावतः). — (L. 55) G$_3$ M$_{2.4}$ परान् (for वरान्). — G$_3$ om. the ref. — (L. 56) G$_3$ M$_{2.4}$ उक्तस् (for पृष्टस्). G$_3$ M$_4$ माधवः (for केशवः). — (L. 57) T$_1$ सूक्ष्मान् (for धर्मान्). G$_3$ M$_4$ धीमतः (for हर्षितः). — Before line 58, MSS. ins. श्रीभगवान्. — (L. 59) G$_{1.2}$ M$_3$ तस्य ते (M$_3$ मे) (for त्वत्समो). M$_2$ न किंचिदुपपद्यते (for the post. half). — (L. 61) G$_1$ [इ]व (for [इ]ह). G$_3$ M$_4$ सदा नरं (by transp.). Kumbh. ed. नयतींद्रपदं नरं (for the post. half). — (L. 62) T G$_3$ M$_4$ धर्मोथ सुहृदस्तथा (for the post. half). — (L. 63) T M$_2$ परंतपः. — (L. 64) T धर्माधर्मश्च कामश्च ; G$_3$ धर्मादर्थं च कामं च (for the prior half). — (L. 65) G$_3$ M$_4$ प्रभो (for परा). — (L. 66) G$_3$ M$_4$ [ऽ]यं (for यः). G$_3$ तत्र (for शुद्धस्). — (L. 67) G$_3$ M$_{2.4}$ द्विजत्वं देवतात्वं च (for the prior half). Kumbh. ed. पावयते (for प्राप°). T$_1$ परं ; T$_2$ G$_1$ नरः (for नरम्). — (L. 68) G$_3$ M$_4$ यत् (for च). M$_4$ तत् (for तु). — (L. 70) M$_{2.4}$ मानुषत्वं. M$_{2.3}$ (*inf. lin.*) लभ्यते (for दुर्लभम्). G$_3$ मानुष्यं त्वतिदुर्लभं (for the post. half). —(L. 71) G$_3$ M$_4$ लब्ध्वा (for गत्वा). Kumbh. ed. स्व- (for स). — (L. 72) M$_4$ कुपिता (for कुत्सिता). T$_1$ च (for ये). G$_3$ M$_4$ च ये (for तथा). —(L. 73) Madras ed. -द्वेष्याश् (for -प्रेष्याश्). — (L. 75) T$_1$ G$_1$ निरोग-. G$_3$ M$_4$ तैर्धर्माः सुकृताः पुरा ; M$_2$ तैश्च धर्मः कृतः पुरा (for the post. half). —(L. 76) T$_2$ G$_3$ M$_4$ सद्यो (for शुद्धो). — (L. 77) M$_{2.4}$ अधर्मः. G$_3$ M$_{2.4}$ सेव्यमानस्. Kumbh. ed. अधर्मं सेवते यस्तु (for the prior half). G$_1$ तिर्यग्योनौ. G$_3$ M$_{2.4}$ तिर्यग्योनिं नयत्यसौ (M$_4$ °मुं) (for the post. half).

कथयिष्ये परं धर्मं मम भक्तस्य पाण्डव ।
इष्टस्त्वमसि मेऽत्यर्थं प्रपन्नश्चापि मां सदा । [80]
परमार्थमपि ब्रूमः किं पुनर्धर्मसंहिताम् ।
इदं मे मानुषं जन्म कृतमात्मनि मायया ।
धर्मसंस्थापनार्थाय दुष्टानां शासनाय च ।
मानुष्यं भावमापन्नं ये मां गृह्णन्त्यवज्ञया ।
संसरन्तीह ते मूढास्तिर्यग्योनिष्वनेकशः । [85]
ये च मां सर्वभूतस्थं पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषा ।
मद्भक्तांस्तान्सदा युक्तान्मत्समीपं नयाम्यहम् ।
मद्भक्ता न विनश्यन्ति मद्भक्ता वीतकल्मषाः ।
मद्भक्तानां तु मानुष्ये सफलं जन्म पाण्डव ।
अपि पापेष्वभिरता मद्भक्ताः पाण्डुनन्दन । [90]
मुच्यन्ते पापकैः सर्वैः पद्मपत्रमिवाम्भसा ।
जन्मान्तरसहस्रेषु तपसा भावितात्मनाम् ।
भक्तिरुत्पद्यते तात मनुष्याणां न संशयः ।
यच्च रूपं परं गुह्यं कूटस्थमचलं ध्रुवम् ।
न दृश्यते तथा देवैर्मद्भक्तैर्दृश्यते यथा । [95]
अपरं यच्च मे रूपं प्रादुर्भावेषु दृश्यते ।
तदर्चयन्ति सर्वार्थैः सर्वभूतानि पाण्डव ।
कल्पकोटिसहस्रेषु व्यतीतेष्वागतेषु च ।
दर्शयामीह तद्रूपं तत्प्रपश्यन्ति मे सुराः ।
स्थित्युत्पत्तिव्ययकरं यो मां ज्ञात्वा प्रपद्यते । [100]
अनुगृह्णाम्यहं तं वै संसारान्मोचयामि च ।
अहमादिर्हि देवानां सृष्टा ब्रह्मादयो मया ।
प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य जगत्सर्वं सृजाम्यहम् ।
तमोमूलोऽहमव्यक्तो रजो मध्ये प्रतिष्ठितः ।
ऊर्ध्वं सत्त्वविशालोऽहं ब्रह्मादिस्तम्बसंज्ञितः । [105]
मूर्धानं मे दिवं विद्धि चन्द्रादित्यौ च लोचने ।
देवाग्निर्ब्राह्मणा वक्त्रं मारुतः श्वसनश्च मे ।
दिशो मे बाहवश्चाष्टौ नक्षत्राणि च भूषणम् ।
अन्तरिक्षमुरो विद्धि सर्वभूतावकाशकम् ।
मार्गौ मेघानिलाभ्यां तु यन्ममोदरमव्ययम् । [110]
पृथिवीमण्डलं यद्वै द्वीपार्णवनगैर्युतम् ।
सर्वसंधारणोपेतं पादौ मम युधिष्ठिर ।
स्थितो ह्येकगुणः खेऽहं द्विगुणश्चास्मि मारुते ।
त्रिगुणोऽग्नौ स्थितोऽहं वै सलिले तु चतुर्गुणः ।
शब्दाद्या ये गुणाः पञ्च महाभूतेषु पञ्चसु । [115]
तन्मात्रसंस्थितः सोऽहं पृथिव्यां पञ्चधा स्थितः ।
अहं सहस्रशीर्षस्तु सहस्रवदनेक्षणः ।
सहस्रबाहूदरदृक् सहस्रोरुः सहस्रपात् ।
धृत्वोर्वीं सर्वतः सम्यगत्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम् ।
सर्वभूतात्मभूतस्थः सर्वव्यापी ततो ह्यहम् । [120]

— (L. 78) G_3 $M_{2.4}$ श्रूयतामिद(M_2 °तां धर्मं)मुत्तमं (for the post. half). — (L. 79) G_3 $M_{2.4}$ गुह्यं (for धर्मं). G_2 $M_{2.3}$ तव (for मम). — (L. 80) T हृष्टस् (for इष्टस्). M_3 अपि (for असि). M_2 मेत्येवं (for मेऽत्यर्थं). $G_{1.3}$ M_4 चासि (for चापि). — (L. 81) $M_{2.4}$ ब्रूयां. — (L. 83) $M_{2.4}$ धर्मसंस्थापनायैव. — (L. 84) G_3 न मां गृह्णंति ये नराः (for the post. half). — (L. 85) T_2 G_2 M_2 हि (for [इ]ह). Kumbh. ed. संसारान्तर्हि ते मूढास् (for the prior half). — (L. 86) Madras ed. ज्ञानचक्षुषः. — (L. 87) M_4 तु (for तान्). G_3 मुदा ; M_2 तदा (for सदा). — (L. 91) Kumbh. and Madras eds. पातकैः (for पापकैः). M_4 मुंच्यंते सर्वपापेभ्यः. — (L. 92) M_4 -सहस्रेस्तु (for °स्रेषु). G_3 भावितात्मनः. — (L. 93) G_3 M_4 मद्भक्तिर्विंद्यते तात (for the prior half). G_3 M_2 मानुषाणां. — (L. 97) $G_{1.2}$ सर्वार्थे. G_3 -भूताश्च ; M_4 -भूतैश्च- (sic) (for -भूतानि). — (L. 98) T_1 G_2 [आ]गमेषु. — (L. 99) M_2 [इ]ति ; M_3 च ; M_4 तु (for [इ]ह). T $G_{1.2}$ च (for प्र-). — (L. 100) G_3 M_4 -प्लवकरं (for -व्यय°). M_2 सृष्टिस्थितिलये हेतुं ; Kumbh. ed. स्थित्युत्पत्यव्ययकरं (for the prior half). — (L. 101) T_1 तद् (sic) (for तं). — (L. 102) T_1 भूतानां (for देवानां). T_2 स्रष्टा. G_1 [ऽ]मराः (for मया). — (L. 104) G_1 तमोमूर्खो (sic) (for °मूलो). G_3 अव्यक्तं. G_3 M_4 मध्यः ; M_2 मध्यात्. — (L. 105) M_4 ऊर्ध्वं-. Kumbh. ed. ऊर्ध्वं सत्त्वं विना लोभं (for the prior half). T_1 G_1 M_4 -संज्ञितं ; Kumbh. ed. -पर्यंतः. — (L. 107) T $G_{1.2}$ गावोग्निर् ; M_2 वेदाग्निर् (for देवाग्निर्). Kumbh. ed. ब्राह्मणो. G_3 M_4 मरुतः. T_1 G_3 M_2 श्वसनं. — (L. 108) G_3 $M_{3.4}$ वि- (for च). — (L. 109) G_3 M_4 सर्वभूतप्रकाशकं (for the post. half). — (L. 111) M_2 चितं (for युतम्). — (L. 112) M_2 सर्वसंधारणैर्युक्तं (for the prior half). — (L. 114) M_2 ह (for तु). — (L. 115) M_2 शब्दादयो (for °द्या ये). — (L. 116) M_2 -संज्ञकः (for -संस्थितः). G_1 च (for सो). T_1 स्मृतः (for स्थितः). — (L. 117) G_3 M_4 सहस्रचरणेक्षणः (for the post. half). — (L. 118) T_1 -धृत् ; M_2 -वृत् ; M_4 -भृत् ; Kumbh. ed. -धृक् (for -दृक्). G_3 M_4 सहस्राक्षः (for सहस्रोरुः). — (L. 119) T_1 G_3 धृतोर्वीं ; G_1 धृत्वाद्रिं ; G_2 धृत्वाद्रीन्. Kumbh. ed. अत्यतिष्ठं (for अत्यतिष्ठद्). — (L. 120) G_3 नरो (for ततो). T_1 $G_{1.2}$ [ऽ]सि (for हि). — (L. 121) T_2 संचिंत्यो ; G_3

अचिन्त्योऽहमनन्तोऽहमजरोऽहमजो ह्यहम् ।
अनद्योऽहमवध्योऽहमप्रमेयोऽहमव्ययः ।
निर्गुणोऽहमगूढात्मा निर्द्वंद्वो निर्ममो नृप ।
निष्कलो निर्विकारोऽहं निदानममृतस्य तु ।
सुधा चाहं स्वधा चाहं स्वाहा चाहं नराधिप । [125]
तेजसा तपसा चाहं भूतग्रामं चतुर्विधम् ।
स्नेहपाशगुणैर्बद्ध्वा धारयाम्यात्ममायया ।
चतुराश्रमधर्मोऽहं चातुर्होत्रफलाशनः ।
चतुर्मूर्तिश्चतुर्व्यूहश्चतुराश्रमभावनः ।
संहृत्याहं जगत्सर्वं कृत्वा वै गर्भमात्मनः । [130]
शयामि दिव्ययोगेन प्रलयेषु युधिष्ठिर ।
सहस्रयुगपर्यन्तां ब्राह्मीं रात्रिं महार्णवे ।
स्थित्वा सृजामि भूतानि जङ्गमानि स्थिराणि च ।
कल्पे कल्पे च भूतानि संहरामि सृजामि च ।
न च मां तानि जानन्ति मायया मोहितानि मे । [135]
मम चैवान्धकारस्य मार्गितव्यस्य नित्यशः ।
प्रशान्तस्येव दीपस्य गतिर्नैवोपलभ्यते ।
न तदस्ति क्वचिद्राजन्यत्राहं न प्रतिष्ठितः ।
न च तद्विद्यते भूतं मयि यन्न प्रतिष्ठितम् ।
यावन्मात्रं भवेद्भूतं स्थूलं सूक्ष्ममिदं जगत् । [140]
जीवभूतो ह्यहं तस्मिंस्तावन्मात्रं प्रतिष्ठितम् ।
किं चात्र बहुनोक्तेन सत्यमेव ब्रवीमि ते ।
यद्भूतं यद्भविष्यच्च तत्सर्वमहमेव तु ।
मया सृष्टानि भूतानि मन्मयानि च भारत ।
मामेव न विजानन्ति मायया मोहितानि मे । [145]
एवं सर्वं जगदिदं सदेवासुरमानुषम् ।
मत्तः प्रभवते राजन्मय्येव प्रविलीयते ।

Colophon.

वैशंपायन उवाच ।

एवमात्मोद्भवं सर्वं जगदुद्दिश्य केशवः ।
धर्मान्धर्मात्मजस्याथ पुण्यानकथयत्प्रभुः ।

भगवानुवाच ।

शृणु पाण्डव तत्त्वेन पवित्रं पापनाशनम् । [150]
कथ्यमानं मया पुण्यं धर्मशास्त्रफलं महत् ।
यः शृणोति शुचिर्भूत्वा एकचित्तस्तपोयुतः ।
स्वर्ग्यं यशस्यमायुष्यं धर्म्यं ज्ञेयं युधिष्ठिर ।
श्रद्दधानस्य तस्येह यत्पापं पूर्वसंचितम् ।
विनश्यत्याशु तत्सर्वं मद्भक्तस्य विशेषतः । [155]

वैशंपायन उवाच ।

एवं श्रुत्वा वचः पुण्यं सत्यं केशवभाषितम् ।

अनंतो (for अचिन्त्यो). G_3 अनाथो (for अनन्तो). T G_3 अचलो (for अजरो). G_2 [ऽ]स्मि (for हि). —(L. 122) Kumbh. and Madras eds. अनाद्यो (for अनद्यो). —(L. 123) G_3 M_{2-4} निगूढात्मा (for अगू°). G_3 नित्योहं (for निर्द्वंद्वो). G_3 M_4 [ऽ]पि च (for नृप). —(L. 124) G_3 $M_{2.4}$ निर्द्वंद्वो (for निष्कलो). Some MSS. निधानम्. G_3 M_4 चामृतस्य च (for अमृतस्य तु). —(L. 125) G_3 $M_{2.4}$ transp. सुधा and स्वधा. G_3 गृहं (for the first चाहं). G_3 M_4 स्वाहाकारं (M_4 °रो) (for स्वाहा चाहं). —(L. 127) T_1 स्नेहपाशैर्; T_2 G_1 °पाशं. —(L. 128) Kumbh. and Madras eds. चातुराश्रम- (for च°). T_1 G_3 चतुर्होत्र-. G_3 -फलाशकः. —(L. 129) $M_{2.3}$ चतुर्बाहुश्; Kumbh. ed. °र्यज्ञश् (for °र्व्यूहश्). $M_{2.3}$ चातुराश्रम- (for च°). T_2 G_3 M_4 -भाजनं (M_4 °नः) (for -भावनः). —(L. 130) G_3 संस्कृत्याहं. $M_{2.3}$ (*inf. lin.*) गर्भस्थम् (for वै गर्भम्). —(L. 131) G_1 प्रमेयेषु (for प्रल°). —(L. 132) G_3 M_2 -पर्यंतं. G_1 रात्रीं; M_3 रात्रिर्. G_3 ब्राह्मी रात्रिर्महाह्वे (for the post. half). —(L. 133) G_3 स्थितः (for स्थित्वा). —(L. 135) G_3 हि; M_4 ह (for मे). —(L. 136) G_3 दैवांधकारस्य (for चैवान्ध°). —(L. 137) M_3 (*inf. lin.*) निर्वाणस्य (for प्रशान्तस्य). M_2 -लक्ष्यते (for -लभ्यते). —(L. 138) G_3 नाहं (for राजन्). G_3 यत्र राजन्; M_4 यत्र नाहं (for यत्राहं न). —(L 139) G_3 मया (for मयि). —(L. 140) Kumbh. ed. मित्रं (for मात्रं). G_3 शरीरं हि (for भवेद्भूतं). G_3 M_4 स्थूल-. G_3 कृतं; M_4 क्वचित् (for जगत्). —(L. 141) G_2 प्रतिष्ठितः. M_4 तावन्मात्रः प्रतिष्ठितः (for the post. half). —(L. 142) G_3 $M_{2.4}$ एतद् (for एव). —(L. 143) G_3 M_4 भविष्यं तु; M_2 °ष्यं वा (for °ष्यच्च). —(L. 144) G_3 M_4 पांडव (for भारत). — Colophon. — *Sub-parvan :* M_2 वैष्णवधर्मे. — *Adhy. name :* T_2 $G_{1.2}$ M_3 भगवत्तत्त्वकथनं. — *Adhy. no.:* T_1 G_3 M_4 84; T_2 $G_{1.2}$ 83; M_2 1; M_4 (*inf. lin.*) 99. —(L. 149) T_2 G_3 [ए]व; $M_{2.4}$ [इ]ह (for [अ]थ). G_3 M_2 स्वयं; M_3 (*sup. lin.*) स ह (for प्रभुः). —(L. 150) M_2 सत्येन (for तत्त्वेन). M_2 पवित्रं पावनं परं (for the post. half). —(L. 152) $M_{2.3}$ तपोमयः (for °युतः). —(L. 153) T धर्मज्ञेयं; G_3 धर्म्यं ज्ञानं; $M_{2.3}$ धर्मज्ञानं; Madras ed. धर्मे ज्ञेयं (for धर्म्यं ज्ञेयं). —(L. 154) T_1 सर्व- (for पूर्व-). — G_3 M_4 om. the ref. —(L. 156) M_4 तस्य (for पुण्यं). M_4 om. from the post. half up to the prior half

प्रहृष्टमनसो भूत्वा चिन्तयन्तोऽद्भुतं परम् ।
देवा ब्रह्मर्षयः सर्वे गन्धर्वाप्सरसस्तथा ।
भूता यक्षग्रहाश्चैव गुह्यका भुजगास्तथा ।
वालखिल्या महात्मानो योगिनस्तत्त्वदर्शिनः ।
तथा भागवताश्चापि पञ्चकालमुपासकाः ।
कौतूहलसमायुक्ताः प्रहृष्टेन्द्रियमानसाः ।
श्रोतुकामाः परं धर्मं वैष्णवं धर्मशासनात् ।
हृदि कर्तुं च तद्वाक्यं प्रणेमुः शिरसा नताः ।
ततस्ते वासुदेवेन दृष्टाः सौम्येन चक्षुषा ।
विमुक्तपापानालोक्य प्रणम्य शिरसा हरिम् ।
पप्रच्छ केशवं धर्मं धर्मपुत्रः प्रतापवान् ।
कीदृशी ब्राह्मणस्याथ क्षत्रियस्यापि कीदृशी ।
वैश्यस्य कीदृशी देव गतिः शूद्रस्य कीदृशी ।
कथं बध्येत पाशेन ब्राह्मणस्तु यमालये ।
क्षत्रियो वाथ वैश्यो वा शूद्रो वा बध्यते कथम् ।
एतत्कर्मफलं ब्रूहि लोकनाथ नमोऽस्तु ते ।

वैशंपायन उवाच ।

पृष्टोऽथ केशवो ह्येवं धर्मपुत्रेण धीमता ।
उवाच संसारगतिं चातुर्वर्ण्यस्य कर्मजाम् ।

भगवानुवाच ।

शृणु वर्णक्रमेणैव धर्मं धर्मभृतां वर ।
नास्ति किंचिन्नरश्रेष्ठ दुष्कृतं ब्राह्मणस्य तु ।
ये स्थिताः स्युः सदाध्यात्मे संध्यां ये चाप्युपासते ।
यैश्च पूर्णाहुतिः प्राप्ता विधिवज्जुह्वते च ये ।
वैश्वदेवं च ये कुर्युः पूजयन्त्यतिथींश्च ये ।
नित्यं स्वाध्यायशीलाश्च जपयज्ञपराश्च ये ।
सायंप्रातर्हुताशाश्च शूद्रभोजनवर्जिताः ।
डम्भानृतविमुक्ताश्च स्वदारनिरताश्च ये ।
पञ्चयज्ञरता ये च येऽग्निहोत्रमुपासते ।
दहन्ति दुष्कृतं येषां हूयमानाग्नयस्त्रयः ।
नष्टदुष्कृतकर्माणो ब्रह्मलोकं व्रजन्ति ते ।
ब्रह्मलोके पुनः कामं गन्धर्वैर्ब्रह्मगायकैः ।
उद्गीयमानाः प्रयतैः पूज्यमानाः स्वयंभुवा ।
ब्रह्मलोके प्रमोदन्ते यावदाभूतसंप्लवम् ।
क्षत्रियोऽपि स्थितो राज्ये स्वधर्मपरिपालकः ।
सम्यक्प्रजाः पालयिता षड्भागनिरतः सदा ।
यज्ञदानरतो धीरः स्वदारनिरतः सदा ।
शास्त्रानुसारी तत्त्वज्ञः प्रजाकार्यपरायणः ।
विप्रेभ्यः कामदो नित्यं भृत्यानां भरणे रतः ।

---

of line 159. M_2 पुण्यं (for सत्यं). — (L. 158) T_1 देव- (for देवा). — (L. 159) G_1 $M_{2.3}$ यक्षा. G_3 भूतयक्षग्रहगणा (for the prior half). — (L. 160) M_2 बालखिल्या. — (L. 161) G_2 यथा (for तथा). — (L. 162) G_3 M_4 -समाविष्टाः. G_3 M_4 प्रहृष्टाः परमर्षयः (for the post. half). — (L. 164) G_3 M_4 तदा (for नताः). — (L. 165) T_1 M_2 तान् (for ते). T M_2 दृष्टान् (for दृष्टाः). Kumbh. ed. दिव्येन (for सौम्येन). — (L. 166) M_4 विनष्ट- (for विमुक्त-). G_3 -पापाश्च (for -पापान्). G_3 M_4 प्रणेमुः (for प्रणम्य). — (L. 167) G_3 M_{2-4} धर्मान् (for धर्मं). — Before line 168, MSS. ins. युधिष्ठिर उवाच. — (L. 168) M_4 [अ]पि (for [अ]थ). G_3 M_4 कीदृशी क्षत्रियस्य वै (for the post. half). — (L. 169) T_1 सदृशी (for the first कीदृशी). — (L. 170) M_4 बद्धस्तु (for बध्येत). G_3 M_4 पापेन (for पाशेन). — (L. 171) T_2 G_3 विद्यते; M_2 बाध्यते (for ब°). — (L. 172) G_3 $M_{2.4}$ एतत्कथय देवेश (for the prior half). — G_3 om. the ref. — (L. 173) G_3 M_4 स पृष्टः केशवश्चैवं (for the prior half). — (L. 174) G_2 M_3 संस्कार- (for संसार-). T G M_3 चातुर्वर्णस्य. — (L. 175) G_3 सर्वाश्रमेण (for वर्णक्र°). G_3 M_4 [ए]वं. $M_{2.3}$ धर्मान् (for धर्मं). — (L. 176) G_3 $M_{2.4}$ ब्राह्मणस्य तु दुष्कृतं (for the prior half). — After line 176, M_2 ins. :

पञ्चयज्ञरतस्याथ नित्यं संध्योपसेविनः ।

— (L. 177) M_2 ध्याने (for [अ]ध्यात्मे). T $G_{1.2}$ M_3 नित्यय(T_1 नित्यं य- ; G_1 शिखाय)ज्ञोपवीतः (T_2 G_1 °ती) स्यात् (for the prior half). — (L. 178) G_2 M_4 ये (for यैश्). T G पूर्णाहुतिं. T_1 $G_{1.3}$ प्राप्त- ; M_4 प्राप्तं. T_1 वै (for ये). — (L. 179) G_2 चक्रुः (for कुर्युः). — (L 180) G_3 M_4 पंच- (for जप-). G_3 M_4 -परायणाः ; $M_{2.3}$ -रताश्च ये (for -पराश्च ये). — (L. 182) T_1 -वियुक्ताश्च ; M_4 -विनिर्मुक्ताः (for -विमुक्ताश्च). G_3 $M_{2.4}$ सदा (for च ये). — (L 183) G_2 M_4 -परा (for -रता). G_3 $M_{2.4}$ चैव (for ये च). M_2 om. the second ये. — G_3 om. line 184. — (L. 184) M_2 दहकं (for दहन्ति). M_4 तेषां (for येषां). G_1 हूयमानास्त्रयोग्नयः. — (L. 186) G_3 M_4 ततः ; M_2 चिरं (for पुनः). M_2 कालं (for कामं). M_4 -गायनैः (for °कैः). — (L. 187) G_3 $M_{2.4}$ उपगीयमानाः (hypermetric) (for उद्गीय°). — (L. 189) T G_1 स्थिते. G_3 M_4 स्वधर्मं परिपालयन् (for the post. half). — (L. 190) G_3 पालयति ; M_4 °यित्वा (for °यिता). G_3 M_4 स्वधर्म- (for षड्भाग-). — (L. 192) M_4 शास्त्रानुकारी.

सत्यसंधः शुचिर्नित्यं लोभडम्भविवर्जितः ।
क्षत्रियोऽप्युत्तमां याति गतिं देवनिषेविताम् । [195]
तत्र दिव्याप्सरोभिस्तु गन्धर्वैश्च विशेषतः ।
सेव्यमानो महातेजाः क्रीडते शक्रपूजितः ।
चतुर्युगानि वै त्रिंशत्क्रीडित्वा तत्र देववत् ।
इह मानुषलोके तु चतुर्वेदी द्विजो भवेत् ।
कृषिगोपालनिरतो धर्मान्वेषणतत्परः । [200]
दानधर्मेऽपि निरतो विप्रशुश्रूषकस्तथा ।
सत्यसंधः शुचिर्नित्यं लोभडम्भविवर्जितः ।
ऋजुः स्वदारनिरतो हिंसाद्रोहविवर्जितः ।
वणिग्धर्माननुञ्जन्वै देवब्राह्मणपूजकः ।
वैश्यः स्वर्गतिमाप्नोति पूज्यमानोऽप्सरोगणैः । [205]
चतुर्युगानि वै त्रिंशत्क्रीडित्वा दश पञ्च च ।
इह मानुष्यलोके च राजा भवति वीर्यवान् ।
सुवर्णकोट्यः पञ्चाशद्रत्नानां च शतं तथा ।
हस्त्यश्वरथसंयुक्तान्महाभोगांश्च सेवते ।
त्रयाणामपि वर्णानां शुश्रूषानिरतः सदा । [210]
विशेषतस्तु विप्राणां दासवद्यस्तु तिष्ठति ।
अयाचितप्रदाता च सत्यशौचसमन्वितः ।
गुरुदेवार्चनरतः परदारविवर्जितः ।
परपीडामकृत्वैव भृत्यवर्गं बिभर्ति यः ।
शूद्रोऽपि स्वर्गमाप्नोति जीवानामभयप्रदः । [215]
स स्वर्गलोके क्रीडित्वा वर्षकोटिं महातपाः ।
इह मानुषलोके तु वैश्यो धनपतिर्भवेत् ।
एवं धर्मात्परं नास्ति महत्संसारमोक्षणम् ।
न च धर्मात्परं किंचित्पापकर्मव्यपोहनम् ।
तस्माद्धर्मः सदा कार्यो मानुष्यं प्राप्य दुर्लभम् । [220]
न हि धर्मानुरक्तानां लोके किंचिन्न दुर्लभम् ।
स्वयंभुविहितो धर्मो यो यस्येह नरेश्वर ।
स तेन क्षपयेत्पापं सम्यगाचरितेन च ।
सहजं यद्भवेत्कर्म न तत्त्याज्यं हि केनचित् ।
स एव तस्य धर्मो हि तेन सिद्धिं स गच्छति । [225]
विगुणोऽपि स्वधर्मस्तु पापकर्म व्यपोहति ।
एवमेव तु धर्मोऽपि क्षीयते पापवर्धनात् ।

युधिष्ठिर उवाच ।

भगवन्देवदेवेश श्रोतुं कौतूहलं हि मे ।
शुभस्याप्यशुभस्यापि क्षयवृद्धी यथाक्रमम् ।

भगवानुवाच ।

शृणु पार्थिव तत्सर्वं धर्मं सूक्ष्मं सनातनम् । [230]
दुर्विज्ञेयतमं नित्यमत्र भग्ना महाजनाः ।
यथैव शीतमुदकमुष्णेन बहुनावृतम् ।
भवेत्तु तत्क्षणादुष्णं शीतत्वं च विनश्यति ।
यथोष्णं वा भवेदल्पं शीतेन बहुनावृतम् ।
शीतलं तद्भवेत्सर्वमुष्णत्वं च विनश्यति । [235]
एवं तु यद्भवेद्भूरि सुकृतं वाथ दुष्कृतम् ।
तदल्पं क्षपयेच्छीघ्रं नात्र कार्या विचारणा ।

— (L. 194) T_1 -दंभ- (for -डम्भ). — After line 194, M_2 ins. :

क्षत्रधर्मरतः शूरो देवब्राह्मणपूजकः ।

— (L. 195) T_1 गतिं देवर्षिसेवितां (for the post. half). — (L. 196) M_2 दिव्योप्सरोभिस्. M_4 च (for तु). — (L. 198) M_4 दिवि (for तत्र). — (L. 199) T G_2 M_3 मानुष्य- (for °ष-). G_3 इह मानुष्यके लोके (for the prior half). G_3 चतुर्वेदविदो भवेत् (for the post. half). — (L. 200) M_2 कृषिर्वणिज्या गोपाल्यं (for the prior half) G_3 $M_{2.4}$ स्वधर्मान्वेषणे रतः (for the post. half). — (L. 201) G_3 $M_{2.4}$ दानधर्मेष्वभिरतो (for the prior half). G_2 M_2 -शुश्रूपणस्; G_3 °णे. G_3 रतः (for तथा). — (L. 202) G_3 डंभलोभ-. — G_3 om. (hapl.) line 203. — (L. 203) M_4 हिंस्रो (sic) (for हिंसा-). — (L. 204) G_3 M_2 वणिग्धर्मम्. — (L. 205) G_3 M_2 वणिक्स्व(M_2 वैश्यः स्व)र्गमवाप्नोति ; M_4 वणिक्च स्वर्गमा° (for the prior half). — (L. 207) G_3 $M_{2.4}$ इह मानुष्यके लोके (M_4 राजन्). — G_3 M_4 om. lines 208–209. — (L. 208) $G_{1.2}$ $M_{2.3}$ सुवर्णकोट्याः. — (L. 211) G_3 $M_{2.4}$ विशेषेण (for °षतस्). M_4 [इ]त्र (for तु). — (L. 212) G_3 नित्यं (for सत्य-). — (L. 213) M_4 -रतिः (for -रतः). — (L. 216) G_1 $M_{2.4}$ वर्षकोटीर्. — (L. 217) G_3 $M_{2.4}$ इह मानुष्यके लोके (for the prior half). — (L. 218) G_3 कर्म (for महत्). — G_3 om. (hapl.) line 221. — (L. 222) G_3 हि (for [इ]ह). — (L. 223) G_3 हि ; M_2 ह (for च). — (L. 224) M_2 च (for तत्). — (L. 226) T निर्गुणो (for विगुणो). — G_3 om. line 227. — (L. 227) T_1 धर्मेण (for धर्मोऽपि). T_1 G_2 -कर्मणः ; T_2 -सेवनात् (for -वर्धनात्). — (L. 228) T परं (for श्रोतुं). — (L. 229) T_2 G M_2 -वृद्धिर्. — (L. 230) $M_{2.4}$ पांडव (for पार्थिव). — (L. 231) T_2 अप्रभग्ना ; G_3 इति भग्ना ; M_4 मतिभिन्ना (for अत्र भग्ना). T_1 मम भक्तैर्महात्मभिः (for the post. half). — (L. 234) T G_1 यदोष्णं. — (L. 235) G_3 M_4 शीतत्वं (for °लं). G_3 न ; M_2 तु ; M_4 च (for तद्). — (L. 237) G_3

समत्वे सति राजेन्द्र तयोः सुकृतपापयोः ।
गूहितस्य भवेद्वृद्धिः कीर्तितस्य भवेत्क्षयः ।
ख्यापनेनानुतापेन प्रायः पापं विनश्यति । [240]
तथा कृतस्तु राजेन्द्र धर्मो नश्यति मानद ।
तावुभौ गूहितौ सम्यग्वृद्धिं यातौ न संशयः ।
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन न पापं गूहयेद्बुधः ।
तस्मादेतत्प्रयत्नेन कीर्तयेत्क्षयकारणात् ।
तस्मात्संकीर्तयेत्पापं सत्यं धर्मं च गूहयेत् । [245]

Colophon.

वैशंपायन उवाच ।

एवं श्रुत्वा वचस्तस्य धर्मपुत्रोऽच्युतस्य तु ।
पप्रच्छ पुनरप्यन्यान्धर्मान्धर्मात्मजो हरिम् ।

युधिष्ठिर उवाच ।

वृथा च कति जन्मानि वृथा दानानि यानि च ।
वृथा च जीवितं केषां नराणां पुरुषोत्तम ।
कीदृशासु व्यवस्थासु दानं दत्तं जनार्दन । [250]
इह लोकेऽनुभवति पुरुषः पुरुषोत्तम ।
गर्भस्थे किं समश्नाति किं बाल्ये वापि केशव ।
यौवनस्थेऽपि किं कृष्ण वार्धके वापि किं भवेत् ।
सात्त्विकं कीदृशं दानं राजसं कीदृशं भवेत् ।
तामसं कीदृशं देव तर्पयिष्यति किं प्रभो । [255]
उत्तमं कीदृशं दानं मध्यमं कीदृशं भवेत् ।
अधमं कीदृशं दानं तेषां वा वद किं फलम् ।
किं दानं नयति ह्यूर्ध्वं किं गतिं मध्यमां भवेत् ।
गतिं जघन्यामथ वा देवदेव ब्रवीहि मे ।
एतदिच्छामि विज्ञातुं परं कौतूहलं हि मे । [260]
त्वदीयं वचनं सत्यं पुण्यं च मधुसूदन ।

वैशंपायन उवाच ।

एवं धर्मं प्रयत्नेन पृष्टः पाण्डुसुतेन वै ।
उवाच वासुदेवोऽथ धर्मान्धर्मात्मजस्य च ।
शृणु राजन्यथान्यायं वचनं तथ्यमुत्तमम् ।
कथ्यमानं मया पुण्यं सर्वपापव्यपोहनम् । [265]
वृथा च दश जन्मानि चत्वारि च नराधिप ।
वृथा दानानि पञ्चाशत्पञ्चैव च यथाक्रमम् ।
वृथा च जीवितं येषां ते च षट् परिकीर्तिताः ।
अनुक्रमेण सर्वाणि तानि वक्ष्यामि पार्थिव ।
धर्मघ्नानां वृथा जन्म लुब्धानां पापिनां तथा । [270]
वृथा पाकं च येऽश्नन्ति परदाररताश्च ये ।
पाकभेदकरा ये च ये च स्युः सत्यवर्जिताः ।
मृष्टमश्नाति यश्चैको दृश्यमानस्तु बान्धवैः ।
पितरं मातरं चैव उपाध्यायं गुरुं तथा ।
मातुलं मातुलानीं च यो निहन्याच्छपेत वा । [275]

क्षायते (for क्षपयेत्). — (L. 238) G_3 स च (for सति). — (L. 239) M_4 गृहीतस्य (for गूहि°). — (L. 241) G_3 M_4 भारत ; M_2 मानव (for °द). — (L. 244) M_2 यस्मादेनं (for तस्मादेतत्). G_3 M_4 कीर्तनं क्षयकारकं ; M_2 कीर्तिता क्षयकारिणः (for the post. half). — (L. 245) G_3 M_4 नित्यं (for सत्यं). T_1 सम्यग्धर्मं निगूहयेत् (for the post. half). — Colophon. — *Sub-parvan :* T G_1 M_{2-4} वैष्णवधर्म. — *Adhy. name :* T G_1 $M_{2.3}$ चातुर्वर्ण्य(M_2 °र्ण)विधिः. — *Adhy. no. :* T_1 85 ; T_2 $G_{1.2}$ 84 ; G_3 96 ; M_2 2 ; M_3 83 ; M_4 95 ; M_4 (*inf. lin.*) 100 . — (L. 247) M_2 [अ]न्यं (for [अ]न्यान्). G_3 M_4 नृपः (M_4 °प) (for हरिम्). — (L. 248) G_3 M_{2-4} वा कति (for यानि च). — (L. 249) M_4 जीवनं (for जीवितं). G_3 M_4 येषां (for केषां). — (L. 250) M_4 (*inf. lin.*) [अ]व्यवस्थासु ; Kumbh. ed. ह्यव°. G_3 corrupt for the prior half. — (L. 251) G_3 M_4 च ; M_2 न (for ऽनु-). G_3 पुरुषोत्तमः. — (L. 252) T_1 गर्भस्थः. G_3 M_4 गर्भस्थे कर्म चायाति ; M_2 °स्थे किमुपायाति (for the prior half). $G_{2.3}$ $M_{2.4}$ च (for वा). — (L. 253) G_3 यद्वने च ; M_4 यौवने च (for °नस्थे). G_3 $M_{2.4}$ वृद्धत्वे च (M_2 °त्वेपि) (for वार्धके वा). M_2 च (for [अ]पि). — M_4 om. (hapl.) line 254. — (L. 255) G_1 अधमं (for तामसं). T_1 G_1 दानं ; M_2 देवांस् (for देव). $M_{2.3}$ कं (for किं). T_1 G_1 तेषां वा किं फलं भवेत् (for the post. half). — T_1 G_1 om. lines 256–257. — (L. 257) T_2 G_2 M_2 किं फलं भवेत् ; M_3 किं भवेत्फलं (for वद किं फलम्). M_4 तेषां यादव किं फलं. — (L. 258) $G_{2.3}$ $M_{2.3}$ ह्यूर्ध्वां. G_3 $M_{2.3}$ गतिं किं (by transp.). — (L. 259) T_1 ते (for मे). — (L. 262) G_2 $M_{2.4}$ धर्मः. — (L. 263) G_3 $M_{2.4}$ सः (for च). — Before line 264, MSS. ins. भगवानुवाच. — (L. 264) M_3 यथा न्याय्यं. — (L. 268) G_3 चेज् (for the first च). — (L. 269) G_3 $M_{2.4}$ पांडव (for पार्थिव). — (L. 270) G_3 M_4 तथा (for वृथा). — (L. 271) T_1 चान्नं (for पाकं). G_2 -पाक- (for -दार-). — G_3 reads line 273 after line 276. — (L. 273) T G_1 क्लिश्यमान- (T_1 °नै)स् (for दृश्य°). — (L. 274) M_2 गुरुस्

ब्राह्मणश्चैव यो भूत्वा संध्योपासनवर्जितः ।
निर्ब्रह्मो निःस्वधश्चैव शूद्राणामन्नभुग्द्विजः ।
मम वा शंकरस्यापि ब्रह्मणो वा युधिष्ठिर ।
अथ वा ब्राह्मणानां तु ये न भक्ता नराधमाः ।
वृथा जन्मान्यथैतेषां पापिनां विद्धि पाण्डव । [280]
अश्रद्धया च यद्दत्तमवमानेन वापि यत् ।
डम्भार्थमपि यद्दत्तं यत्पाषण्डिहृतं नृप ।
शूद्राचाराय यद्दत्तं यद्दत्वा चानुकीर्तितम् ।
रोषयुक्तं तु यद्दत्तं यद्दत्तमनुशोचितम् ।
डम्भार्जितं च यद्दत्तं यच्च वाप्यनृतार्जितम् । [285]
ब्राह्मणस्वं च यद्दत्तं चौर्येणाप्यार्जितं च यत् ।
अभिशस्ताहृतं यत्तु यद्दत्तं पतिते द्विजे ।
निर्ब्रह्माभिहृतं यत्तु यद्धृतं सर्वयाचकैः ।
व्रात्यैस्तु यद्धृतं दानमारूढपतितैश्च यत् ।
यद्दत्तं स्वैरिणीभर्तुः श्वशुराननुवर्तिने । [290]
यद्ग्रामयाचकहृतं यत्कृतघ्नहृतं तथा ।
उपपातकिने दत्तं वेदविक्रयिणे च यत् ।
स्त्रीजिताय च यद्दत्तं व्यालग्राहिहृतं च यत् ।
पुरोहिताय यद्दत्तं चिकित्सकहृतं च यत् ।
यद्वणिक्कर्मिणे दत्तं क्षुद्रमन्त्रोपजीविने । [295]
यच्छूद्रजीविने दत्तं यच्च देवलकाय च ।
देवद्रव्याशिने यच्च यद्दत्तं चित्रकर्मिणे ।
रङ्गोपजीविने दत्तं यच्च मांसोपजीविने ।
सेवकाय च यद्दत्तं यद्दत्तं ब्राह्मणब्रुवे ।
अग्निहीने च यद्दत्तं दत्तं वार्धुषिकाय च । [300]
यदनाचारिणे दत्तं यत्तु दत्तमनग्नये ।
असंध्योपासिने दत्तं यच्छूद्रग्रामवासिने ।
यन्मिथ्यालिङ्गिने दत्तं दत्तं सर्वाशिने च यत् ।
नास्तिकाय च यद्दत्तं धर्मविक्रयिणे च यत् ।
चारकाय च यद्दत्तं यद्दत्तं कूटसाक्षिणे । [305]
ग्रामकूटाय यद्दत्तं दानं पार्थिवपुंगव ।
वृथा भवति तत्सर्वं नात्र कार्या विचारणा ।
विप्रनामधरा ह्येते लोलुपा ब्राह्मणाधमाः ।
नात्मानं तारयन्त्येते न दातारं युधिष्ठिर ।
एतेभ्यो दत्तमात्राणि दानानि च बहून्यपि । [310]
वृथा भवन्ति राजेन्द्र भस्मन्याज्याहुतिर्यथा ।
एतेषु यत्फलं किंचिद्भविष्यति कथंचन ।
राक्षसाश्च पिशाचाश्च तद्विलुम्पन्ति हर्षिताः ।

(sic). —(L. 275) M$_2$ मातुलानींश्. M$_4$ विहन्यात् (for नि°). — (L. 276) M$_{2.4}$ ब्राह्मणाश्. M$_4$ ये (for यो). G$_3$ ब्राह्मणांश्चैव ये हित्वा (for the prior half). M$_2$ संध्योपायन-. G$_3$ M$_4$ -वर्जिताः. — (L 277) T G$_3$ निःस्वाहो (for निर्ब्रह्मो). G$_3$ M$_{2.4}$ यश्च शूद्रान्नभुग्द्विजः. — (L. 278) G$_1$ [अ]थ (for [अ]पि). — (L. 279) M$_2$ च (for तु). G$_3$ यो न भक्तो (for ये न भक्ता). G$_3$ M$_4$ नराधिप (for °धमाः). — (L. 280) G$_3$ M$_4$ पापानां. — G$_3$ M$_4$ om. (hapl.) from the post. half of line 281 up to the prior half of line 286. —(L. 283) M$_2$ शूद्राचारा तु यद्दत्ता (for the prior half). — (L. 284) T M$_2$ दोषयुक्तं; M$_3$ योषा° (for रोष°). T$_2$ -शोचति (for -शोचितम्). — (L. 285) M$_2$ [अ]नृतस्थितं (for °तार्जितम्). — (L 286) G$_3$ शौर्येण (for चौ°). M$_4$ [उ]पार्जितं (for [अ]प्या°). — (L. 287) T$_1$ अशस्तापहृतं; G$_1$ प्रदिशस्ताहृतं (sic); M$_4$ अभिशस्तहृ(*inf. lin.* °हु)तं. T$_1$ G$_{1.2}$ om. (hapl.) the post. half with the prior half of line 288. — (L. 288) M$_4$ -वृतं (for -हृतं). G$_3$ M$_4$ दत्तं (for धृतं). —(L. 289) G$_3$ M$_4$ व्रात्ये तु यत्कृतं दानम् (for the prior half). — G$_3$ M$_4$ om. line 290. — (L. 291) G$_3$ M$_4$ -याजकहृ(M$_4$ °हु)तं. M$_2$ यथो मया वृकहृतं (for the prior half). M$_2$ -गतस्; M$_4$ -हुतं (for -हृतं). — (L. 293) T$_1$ -जीविताय (for -जिताय च). — After the prior half, T$_1$ G$_3$ M$_4$ ins. :

यद्दत्तं राजसेविने ।
गणकाय च यद्दत्तं यच्चाकारणिकाय च ।
वृषलीपतये दत्तं यद्दत्तं शस्त्रजीविने ।
भृतकाय च यद्दत्तं.

[(L. 2) G$_3$ M$_4$ गणिकाय. G$_3$ M$_4$ यच्च कारणिकाय च (for the post. half).]

— T$_1$ G$_3$ M$_4$ om. from the post. half of line 293 up to the prior half of line 296. — (L. 297) G$_3$ M$_4$ दत्तं (for यच्च). T$_2$ G$_3$ M$_4$ चित्रकर्मणे. — (L. 300) G$_{2.3}$ M$_4$ आदेशिने; Kumbh. and Madras ed. अदेशिने (for अग्निहीने). M$_2$ corrupt for the prior half. M$_2$ वार्धक्किकाय (for वार्धुषि°). —(L. 301) M$_2$ अनाप्रमिणे (sic) (for °चारिणे). G$_3$ M$_4$ च (for तु). T$_2$ अतः परं (for अनग्नये). — (L. 302) T$_1$ G$_1$ असंध्योपासने. — T$_2$ om. (hapl.) the post. half of line 304 and the prior half of line 305. — (L. 305) G$_1$ M$_{2.3}$ वराकाय (for चार°). G$_3$ M$_4$ दत्तं यद (for the second यद्दत्तं). — (L. 307) G$_3$ च (for [अ]त्र). — (L. 308) T$_2$ G$_{1.2}$ M$_3$ विप्राणामथ वा ह्येते (for the prior half). — (L. 309) M$_2$ corrupt. — (L. 310) M$_{2.4}$ सु- (for च). G$_3$ [अ]थ (for

वृथा ह्येतानि दत्तानि कथितानि समासतः ।
जीवितं तु वृथा येषां तच्छृणुष्व युधिष्ठिर । [315]
ये मां न प्रतिपद्यन्ते शंकरं वा नराधमाः ।
ब्राह्मणान्वा महीदेवान्वृथा जीवन्ति ते नराः ।
हेतुशास्त्रेषु ये सक्ताः कुदृष्टिपथमाश्रिताः ।
वेदान्निन्दन्त्यनाचारा वृथा जीवन्ति ते नराः ।
कुशलैः कृतशास्त्राणि पठित्वा ये नराधमाः । [320]
विप्रान्निन्दन्ति यज्ञांश्च वृथा जीवन्ति ते नराः ।
ये च दुर्गां कुमारं वा वायुमग्निं जलं रविम् ।
पितरं मातरं चैव गुरुमिन्द्रं निशाकरम् ।
मूढा निन्दन्त्यनाचारा वृथा जीवन्ति ते नराः ।
विद्यमाने धने यस्तु दानधर्मविवर्जितः । [325]
मृष्टमश्नाति यश्चैको वृथा जीवति सोऽपि च ।
वृथा जीवितमाख्यातं दानकालं ब्रवीमि ते ।
तमोनिविष्टचित्तेन दत्तं दानं तु यद्भवेत् ।
स तस्य फलमश्नाति नरो गर्भगतो नृप ।
ईर्ष्यामात्सर्यसंयुक्तो डम्भार्थं चार्थकारणात् । [330]
ददाति दानं यो मर्त्यो बालभावे तदश्नुते ।
भोक्तुं भोगं न शक्तस्तु व्याधिभिः पीडितो भृशम् ।
ददाति दानं यो मर्त्यो वृद्धभावे तदश्नुते ।
श्रद्धायुक्तः शुचिः स्नातः प्रसन्नेन्द्रियमानसः ।
ददाति दानं यो मर्त्यो यौवने स तदश्नुते । [335]
स्वयं नीत्वा तु यद्दानं भक्त्या पात्रे प्रदीयते ।
तत्सार्वकालिकं विद्धि दानमामरणान्तिकम् ।
सात्त्विकं राजसं चैव तामसं च युधिष्ठिर ।
दानं दानफलं चैव गतिं च त्रिविधां शृणु ।
दानं दातव्यमित्येव मतिं कृत्वा द्विजाय वै । [340]
उपकारवियुक्ताय यद्दत्तं तद्धि सात्त्विकम् ।
श्रोत्रियाय दरिद्राय बहुभृत्याय पाण्डव ।
दीयते यत्प्रहृष्टेन तत्सात्त्विकमुदाहृतम् ।
वेदाक्षरविहीनाय यत्तु पूर्वोपकारिणे ।
समृद्धाय च यद्दत्तं तद्दानं राजसं स्मृतम् । [345]
संबन्धिने च यद्दत्तं प्रमत्ताय च पाण्डव ।
फलार्थिभिरपात्राय तद्दानं राजसं स्मृतम् ।
वैश्वदेवविहीनाय दानमश्रोत्रियाय च ।
दीयते तस्करायापि तद्दानं तामसं स्मृतम् ।
सरोषमवधूतं च क्लेशयुक्तमवज्ञया । [350]
सेवकाय च यद्दत्तं तत्तामसमुदाहृतम् ।
देवाः पितृगणाश्चैव मुनयश्चाग्नयस्तथा ।
सात्त्विकं दानमश्नन्ति तुष्यन्ति च नरेश्वर ।
दानवा दैत्यसंघाश्च ग्रहा यक्षाः सराक्षसाः ।
राजसं दानमश्नन्ति वर्जितं पितृदैवतैः । [355]
पिशाचाः प्रेतसंघाश्च कश्मला ये मलीमसाः ।
तामसं दानमश्नन्ति गतिं च त्रिविधां शृणु ।

[अ]पि). —(L. 313) M$_2$ corrupt. —(L. 314) M$_{2.4}$ दानानि (for दत्तानि). —(L. 315) T$_1$ G$_2$ ताञ् (for तत्). —(L. 316) M$_2$ corrupt. G$_3$ M$_4$ ये च मां न प्रपद्यंते (for the prior half). —(L. 317) T$_1$ G$_1$ ब्राह्मणं ; T$_2$ G$_3$ M$_4$ ब्रह्माणं. T$_1$ द्विजान् (for मही-). M$_2$ ब्राह्मणा वा महीं देवान्. —After line 317, G$_3$ M$_{2-4}$ ins. :

ये च निन्दन्ति मां मूढाः शंकरं वा नराधमाः ।
ब्रह्माणं वा द्विजान्देवान्वृथा जीवन्ति ते नराः ।

[(L. 1) G$_3$ repeats line 1 after line 319. —(L. 2) M$_3$ ब्राह्मणं. M$_4$ वेदान् (for देवान्).]

—(L. 318) G$_3$ M$_4$ दुष्टाः (for सक्ताः). —(L. 320) T$_2$ G$_1$ M$_{2.3}$ कुशीलैः (G$_1$ °लः) (for कुशलैः). —(L. 322) T$_1$ G$_{1.2}$ M$_3$ ये दुर्गां वा कुमारीं (M$_3$ °रं) वा (for the prior half). G$_3$ M$_4$ रविं जलं (by transp.). —(L 323) M$_{2.3}$ [अ]पि (for [ए]व). T$_2$ G$_3$ गुरूनग्निं(G$_3$ °रुं निं)दंति शंकरं ; M$_4$ गुरूनित्यं निशाकरं (for the post. half). —(L. 325) T$_2$ G$_3$ विद्यमानधनो. —(L. 326) M$_4$ [उ]त (for च). —(L. 327) M$_2$ वदामि (for ब्रवीमि). —(L. 330) Kumbh. ed. -मत्सर- (for -मात्सर्य-). G$_1$ [अ]त्र (for [अ]र्थं). —After line 331, T reads lines 334–335. —(L. 332) M$_{2.3}$ भोगी. —(L. 335) T$_1$ दानं ददाति (by transp.). —(L. 336) M$_4$ नित्यं (for नीत्वा). —G$_3$ om. (hapl.) from च युधिष्ठिर in line 338 up to गतिं च in line 339. —(L. 341) G$_3$ दत्तं यत् (by transp.). —(L. 342) G$_3$ M$_4$ -पुत्राय (for -भृत्याय). —(L. 344) T$_2$ प्रत्युपकारिणे (for पूर्वोप°). —(L. 345) T$_2$ G$_3$ M$_2$ दानं (for दत्तं). —(L. 346) T$_2$ G$_3$ M$_2$ अव्रताय ; M$_4$ अवृद्धाय (for प्रमत्ताय). —(L. 347) T$_2$ M$_4$ ला(M$_4$ लो)भादिभिर् ; G$_3$ डंभादि° (for फलार्थि°). —(L. 348) G$_3$ M$_4$ यत् (for च). —(L. 349) M$_4$ तर्जनाय (for तस्कराय). —(L. 350) G$_2$ अवधूमं. G$_3$ क्रोध- ; M$_4$ कोप- (for क्लेश-). —(L. 351) M$_2$ दानं (for दत्तं). G$_3$ M$_{2.4}$ तद्दानं तामसं स्मृतं (for the post. half). —(L. 352) M$_4$ पितरश् (for मुनयश्). —(L. 354) G$_2$ ग्रह- (for ग्रहा). G$_3$ M$_{2.4}$ च (for स-). —(L. 355) G$_1$ M$_3$ पितृदेवतैः. —(L. 356) M$_2$ कल्मषा (for कश्मला). —(L. 357) G$_{1.2}$ M$_3$

सात्त्विकानां तु दानानामुत्तमं फलमुच्यते ।
मध्यमं राजसानां तु तामसानां तु पश्चिमम् ।
अभिगम्योपनीतानां दानानामुत्तमं फलम् । [360]
मध्यमं तु समाहूय जघन्यं याचते फलम् ।
अयाचितप्रदाता यः स याति गतिमुत्तमाम् ।
समाहूय तु यो दद्यान्मध्यमां स गतिं व्रजेत् ।
याचितो यश्च वै दद्याज्जघन्यां स गतिं व्रजेत् ।
उत्तमा दैविका ज्ञेया मध्यमा मानुषी गतिः । [365]
गतिं जघन्यां तिर्यक्षु गतिरेषा त्रिधा स्मृता ।
पात्रभूतेषु विप्रेषु सुस्थितेष्वाहिताग्निषु ।
यत्तु निक्षिप्यते दानमक्षय्यं संप्रकीर्तितम् ।
श्रोत्रियाणां दरिद्राणां भरणं कुरु पार्थिव ।
समृद्धानां द्विजातीनां कुर्यात्तेषां च रक्षणम् । [370]
दरिद्रान्वृत्तिहीनांश्च प्रदानैः सुष्ठु पूजय ।
आतुरस्यौषधैः कार्यं नीरुजस्य किमौषधैः ।
पापं प्रतिग्रहीतारं प्रदातुरुपगच्छति ।
प्रतिग्रहीतुर्यत्पुण्यं प्रदातारमुपैति तत् ।
तस्माद्दानं सदा कार्यं परत्र हितमिच्छता । [375]
वेदविद्यावदातेषु सदा शूद्रान्नवर्जिषु ।
प्रयत्नेन विधातव्यो महादानमयो निधिः ।
येषां दाराः प्रतीक्षन्ते सहस्रस्येव लम्भनम् ।
भुक्तशेषस्य भक्तस्य तान्निमन्त्र्य पाण्डव ।
आमन्त्र्य तु निराशानि न कर्तव्यानि भारत । [380]
कुलानि सुदरिद्राणां तेषामाशा हता भवेत् ।
मद्भक्ता ये नरश्रेष्ठ मद्गता मत्परायणाः ।
मद्याजिनो मन्नियमास्तान्प्रयत्नेन पूजयेत् ।
तेषां तु पावनायाहं नित्यमेव युधिष्ठिर ।
उभे संध्येऽपि तिष्ठामि ह्यस्कन्नं तद्व्रतं मम । [385]
तस्मादष्टाक्षरं मन्त्रं मद्भक्तैर्वीतकल्मषैः ।
संध्याकालेषु जप्तव्यं सततं चात्मशुद्धये ।
अन्येषामपि विप्राणां किल्बिषं हि प्रणश्यति ।
उभे संध्येऽप्युपासीत तस्माद्विप्रो विशुद्धये ।
दैवे श्राद्धे च विप्रः स नियोक्तव्योऽजुगुप्सया । [390]
जुगुप्सितस्तु यः श्राद्धं दहत्यग्निरिवेन्धनम् ।
भारतं मानवो धर्मो वेदाः साङ्गाश्चिकित्सितम् ।
आज्ञासिद्धानि चत्वारि न हन्तव्यानि हेतुभिः ।
न ब्राह्मणान्परीक्षेत दैवे कर्मणि धर्मवित् ।
महान्भवेत्परीवादो ब्राह्मणानां परीक्षणे । [395]
ब्राह्मणानां परीवादं यः कुर्यात्पुरुषाधमः ।
रासभानां शुनां योनिं गच्छेत्पुरुषदूषकः ।
श्वत्वं प्राप्नोति निन्दित्वा परीवादात्खरो भवेत् ।
कृमिर्भवत्यभिभवात्कीटो भवति मत्सरी ।

विविधां (for त्रि°). —(L. 358) M_4 च (for तु). G_3 ईड्यते ; $M_{2.4}$ इष्यते ; Kumbh. ed. अश्नुते (for उच्यते). —(L. 360) G_3 M_4 फलमुत्तमं (by transp.). —(L. 361) G_3 M_4 समानीय (for °हूय). —(L. 362) M_2 -प्रदांतो (sic). G_3 M_4 वै ; M_2 [ऽ]यं (for यः). —(L. 363) G_3 M_4 वै (for यो). --(L. 365) G_3 M_4 दैविकी ; M_2 दैवकी. M_2 मध्यमां मानुषां गतिं. —(L. 366) G_3 जघन्यां चैव तिर्यक्षु ; M_2 गतिर्जघन्या तिं° ; M_4 जघन्यां तिर्यक्षु गतिर् (for the prior half). M_2 सा त्रिविधा (for एषा त्रिधा). G_3 M_4 मता (for स्मृता). —(L. 367) M_2 पात्रीभूतेषु. —(L. 368) G_3 प्रकल्प्यते ; M_3 विक्षिप्यते ; M_4 प्रक्षि°. M_2 अक्षयं. G_3 M_2 संप्रकीर्त्यते ; M_4 सफलं भवेत् (for संप्रकीर्तितम्). —(L. 370) G_1 कुर्यास्. G_3 M_{2-4} कार्यं तत्प($M_{2.4}$ ते प)रिरक्षणं (for the post. half). —(L. 371) G_1 M_3 वित्त- (for वृत्ति-). T तु सु- ; G_3 M_4 त्वं सु- (for सुष्ठु). —(L. 372) M_4 [औ]षधं. —(L. 373) M_2 पापः. —(L. 376) G_3 वेदविद्याप्रदानेषु (for the prior half). T_1 G_3 तथा ; T_2 G_2 तदा (for सदा). —(L. 377) T_1 हि दातव्यो ; $M_{2.3}$ निधातव्यो. —(L. 378) M_4 तेषां दाता (for येषां दाराः). G_3 M_4 प्रतीक्षेत (for °क्षन्ते). G_1 [उ]प- ; M_2 [ए]व (for [इ]व). —(L. 379) G_3 M_4 भारत (for पाण्डव). —(L. 380) M_2 आमंत्रय (for आमन्त्र्य तु). G_3 $M_{2.4}$ पांडव (for भारत). —(L. 381) M_2 तु (for सु-). T G_3 च मे ; M_4 हरेत् (for भवेत्). —(L. 382) G_3 -श्रेष्ठा. $G_{1.2}$ मद्भक्ता (for मद्गता). —(L. 385) $G_{1.2}$ $M_{2.3}$ वि- ; G_3 [ऽ]भि- (for ऽपि). G_3 corrupt ; M_2 अस्कन्नं. T G_2 M_3 मतं (for व्रतं). —(L. 388) Kumbh. ed. विनश्यति (for प्रण°). —(L. 389) M_2 हि (for ऽपि). G_1 विप्रा. G_3 विशुद्धया. —(L. 390) T_1 G_2 स न योक्तव्यो ; T_2 तु नियो° ; G_3 corrupt ; M_4 सन्विधियुक्तो (for स नियोक्तव्यो). G_3 $M_{2.4}$ [ऽ]जुगुप्सितः (for °प्सया). —(L. 391) $M_{2.4}$ तत् (for यः). G_3 जुगुप्सितं न च श्राद्धं (for the prior half). —(L. 392) G_3 पुराणं (for भारतं). G_3 M_4 सांगा वे(M_4 °गवे)दाश् ; M_2 सांगो वेदश्. G_2 चिकित्सिताः. —(L. 397) G_3 M_4 सहसैव (for रासभानां). $G_{2.3}$ $M_{2.4}$ स गच्छेद्ब्रह्मदूषकः (for the post. half). —(L. 398) G_3 शुद्धं (sic) (for श्वत्वं). M_4 निंदत्वात्. T G_1 $M_{3.4}$ परिवादात्. —(L. 399) T $G_{1.2}$ क्रिमिर् (G_1 °भी) (for कृमिर्). G_3 M_4 परिभूय क्रिमिर्भवति (hypermetric) (for the prior half). Kumbh. ed. मत्सरात् (for

दुर्वृत्ता वा सुवृत्ता वा प्राकृता वा सुसंस्कृताः । [400]
ब्राह्मणा नावमन्तव्या भस्मच्छन्ना इवाग्नयः ।
क्षत्रियं चैव सर्पं च ब्राह्मणं च बहुश्रुतम् ।
नावमन्येत मेधावी कृशानपि कदाचन ।
एतत्त्रयं हि पुरुषं निर्दहेदवमानितम् ।
तस्मादेतत्प्रयत्नेन नावमन्येत बुद्धिमान् । [405]
यथा सर्वास्ववस्थासु पावको दैवतं महत् ।
तथा सर्वास्ववस्थासु ब्राह्मणो दैवतं महत् ।
व्यङ्गाः काणाश्च कुब्जाश्च वामनाङ्गास्तथैव च ।
सर्वे दैवे नियोक्तव्या व्यामिश्रा वेदपारगैः ।
मन्युं नोत्पादयेत्तेषां न चारिष्टान्समाचरेत् । [410]
मन्युप्रहरणा विप्रा न विप्राः शस्त्रपाणयः ।
मन्युना घ्नन्ति ते शत्रून्वज्रेणेन्द्र इवासुरान् ।
ब्राह्मणो हि महद्दैवं जातिमात्रेण जायते ।
ईश्वरः सर्वभूतानां धर्मकोशस्य गुप्तये ।
किं पुनर्ये च कौन्तेय संध्यां नित्यमुपासते । [415]
यस्यास्येन समश्नन्ति हव्यानि त्रिदिवौकसः ।
कव्यानि चैव पितरः किं भूतमधिकं तथा ।
उत्पत्तिरेव विप्रस्य मूर्तिर्धर्मस्य शाश्वती ।
स हि धर्मार्थमुत्पन्नो ब्रह्मभूयाय कल्पते ।
स्वमेव ब्राह्मणो भुङ्क्ते स्वं वस्ते स्वं ददाति च । [420]
आनृशंस्याद्ब्राह्मणस्य भुञ्जते हीतरे जनाः ।
तस्मात्ते नावमन्तव्या मद्भक्ता हि द्विजाः सदा ।
आरण्यकोपनिषदि ये तु पश्यन्ति मां द्विजाः ।
निगूढं निष्कलावस्थं तान्प्रयत्नेन पूजय ।
स्वगृहे वा प्रवासे वा दिवारात्रमथापि वा । [425]
श्रद्धया ब्राह्मणाः पूज्या मद्भक्ता ये च पाण्डव ।
नास्ति विप्रसमं दैवं नास्ति विप्रसमो गुरुः ।
नास्ति विप्रात्परो बन्धुर्नास्ति विप्रात्परो निधिः ।
नास्ति विप्रात्परं तीर्थं न पुण्यं ब्राह्मणात्परम् ।
न पवित्रं परं विप्रान्न द्विजात्पावनं परम् । [430]
नास्ति विप्रात्परो धर्मो नास्ति विप्रात्परा गतिः ।
पापकर्मसमाक्षिप्तं पतन्तं नरके नरम् ।
त्रायते दानमप्येकं पात्रभूते कृतं द्विजे ।
बालाहिताग्नयो ये च शान्ताः शूद्रान्नवर्जिताः ।
मामर्चयन्ति मद्भक्तास्तेभ्यो दत्तमिहाक्षयम् । [435]
प्रदानैः पूजितो विप्रो वन्दितो वापि संस्तुतः ।
संभाषितो वा दृष्टो वा मद्भक्तो दिवमुन्नयेत् ।
ये पठन्ति नमस्यन्ति ध्यायन्ति पुरुषोत्तमम् ।
तान्स्पृष्ट्वा वाथ वा दृष्ट्वा नरः पापैः प्रमुच्यते ।
मद्भक्ता मद्गतप्राणा मद्गता मत्परायणाः । [440]
बीजयोनिविशुद्धा ये श्रोत्रियाः संयतेन्द्रियाः ।
शूद्रान्नविरता नित्यं ते पुनन्तीह दर्शनात् ।
स्वयं नीत्वा विशेषेण दानं तेषां गृहेष्वथ ।

°री). — (L. 402) T_1 वैश्यं (for सर्पं). — (L. 404) G_3 पुरुषान् (for °षं). — (L. 408) G_3 M_4 व्यंगान्काणांश्च कुब्जांश्च (for the prior half). G_3 वामनांगांस्; M_4 °नानांश्च. — (L. 409) T_1 G_2 देवे. G_3 विभोक्तव्या (for नियो°). — (L. 410) T G_1 मन्युना (for मन्युं न). G_3 M_4 [अ]रिष्टं ; M_2 [अ]निष्टं (for [अ]-रिष्टान्). Kumbh. ed. सदाचरेत् (for समा°). — (L. 412) M_2 वै (for ते). — (L. 413) G_3 ब्राह्मणा. G_3 M_2 महा- (for महद्). G_3 M_3 जात- (for जाति-). — (L. 414) Kumbh. ed. ब्राह्मणः (for ईश्वरः). G_1 -कोशानां (for -भूतानां). M_4 -कामस्य (for -कोशस्य). — (L. 415) G_3 M_{2-4} संध्ये. — (L. 416) G_3 $M_{2.4}$ सदाश्नंति (for सम°). T_1 हवींषि (for हव्यानि). — (L. 417) $G_{1.3}$ $M_{2.4}$ ततः (for तथा). — (L. 419) M_4 बहिर् (for स हि). — After line 419, M_2 ins. :

सर्वस्वं ब्राह्मणस्येदं यत्किंचिज्जगतीगतम् ।
श्रेष्ठे नाभिजने नेदं सर्वं वै ब्राह्मणोऽर्हति ।

— (L. 420) G_3 दत्ते (for वस्ते). — (L. 421) G_3 $M_{2.4}$ तु (for हि). — (L. 422) M_2 ये (for हि). — (L. 423) M_3 [ऽ]ति- (for तु). — (L. 424) M_3 निरूढं (for निगूढं). M_4 निष्कलावस्थान्. G_3 तत्र ; M_4 विप्रान् (for तान्प्र-). G_3 M_4 पूजयेत् (for °य). — (L. 425) G_3 $M_{2.4}$ दिवारात्रौ तथैव च (M_2 °थापि वा) (for the post. half). — (L. 426) G_3 श्रद्धया ब्राह्मणः पूज्यो (for the prior half). — (L. 427) M_4 (*sup. lin.*) द्रव्यं (for दैवं). — (L. 428) M_4 विप्रसमो (for the both विप्रात्परो). — (L. 429) $M_{2.4}$ विप्रसमं (for विप्रात्परं). — (L. 430) G_3 M_4 विप्रात् (for द्विजात्). — (L. 432) G_1 नरः. — (L. 433) G_1 त्रायतो. Kumbh. ed. पात्रम् (for दानम्). M_2 द्विजे कृतं (by transp.); Kumbh. ed. तु तद्विजे. M_4 (*sup. lin.*) पात्रभूतकृते द्विजे. — (L. 435) M_2 महत्फलं ; M_4 तदक्षयं (for इहा°). — (L. 436) G_1 सत्कृतः ; G_3 M_4 कृत्स्नशः ; Kumbh. ed. संस्कृतः (for संस्तुतः). — (L. 437) T_1 lacuna ; G_3 M_4 विप्रो वै (for दृष्टो वा). — (L. 438) T_1 पुरुषान्मम ; G_3 M_4 °पास्तु मां ; M_2 °षं तु मां (for °षोत्तमम्). — (L. 439) T_2 सं- ; G_2 तं (for तान्). M_3 दृष्ट्वा (for स्पृष्ट्वा). G_3 $M_{2.4}$ दृष्ट्वा वा (by transp.). — (L. 440) T_1 G_1 M_3 मद्गीता ; T_2 मद्भक्ता (for मद्गता). — (L. 441)

निवापयेत्तु यद्भक्त्या तद्दानं कोटिसंमितम् ।
जाग्रतः स्वपतो वापि प्रवासेषु गृहेष्वथ । [445]
हृदये न प्रणश्यामि यस्य विप्रस्य भावतः ।
संपूजितो वा दृष्टो वा स्पृष्टो वापि द्विजोत्तमः ।
संभाषितो वा राजेन्द्र पुनात्येव नरं सदा ।
एवं सर्वास्ववस्थासु सर्वदानानि पाण्डव ।
मद्भक्तेभ्यः प्रदत्तानि स्वर्गमार्गप्रदानि वै । [450]

Colophon.

वैशंपायन उवाच ।

श्रुत्वैव सात्त्विकं दानं राजसं तामसं तथा ।
पृथक्पृथक्त्वेव गतिं फलं चापि पृथक्पृथक् ।
अवितृप्तः प्रहृष्टात्मा पुण्यं धर्मामृतं पुनः ।
युधिष्ठिरो धर्मरतः केशवं पुनरब्रवीत् ।
बीजयोनिविशुद्धानां लक्षणानि वदस्व मे । [455]
बीजदोषेण लोकेश जायन्ते च कथं नराः ।
आचारदोषं देवेश वक्तुमर्हस्यशेषतः ।
ब्राह्मणानां विशेषं च गुणदोषौ च केशव ।
चातुर्वर्णस्य कृत्स्नस्य वर्तमानाः प्रतिग्रहे ।
केन विप्रा विशेषेण तरन्ते तारयन्ति च । [460]
एतान्कथय देवेश त्वद्भक्तस्य नमोऽस्तु ते ।

भगवानुवाच ।

शृणु राजन्यथावृत्तं बीजयोनिशुभाशुभम् ।
येन तिष्ठति लोकोऽयं विनश्यति च पाण्डव ।
अविप्लुतब्रह्मचर्यो यस्तु विप्रो यथाविधि ।
सुबीजं नाम विज्ञेयं तस्य बीजं शुभं भवेत् । [465]
कन्या चाक्षतयोनिः स्यात्कुलीना पितृमातृतः ।
ब्राह्मादिषु विवाहेषु परिणीता यथाविधि ।
सा प्रशस्ता वरारोहा तस्या योनिः प्रशस्यते ।
मनसा कर्मणा वाचा या भवेत्स्वैरचारिणी ।
सा कुलघ्नीति विज्ञेया तस्यां जातः श्वपाचकः । [470]
दैवे पित्र्ये तथा दाने भोजने सहभाषणे ।
शयने सहसंबन्धे न योग्या दुष्टयोनिजाः ।
न तस्माद्दुष्टयोन्यां तु गर्भमुत्पादयेद्बुधः ।
मोहेन कुरुते यस्तु कुलं हन्ति त्रिपूरुषम् ।

G_1 द्विजा ; M_2 विज- (for बीज-). — (L. 442) T_2 G_3 शूद्रान्न'हिता ; M_2 °न्नाद्विरता. — (L. 444) G_3 M_{2-4} निधापयेत् (for निवा°). T_2 G_3 M_{2-4} मद्भक्त्या (M_4 °क्तस्) (for यद्भक्त्या). — (L. 445) G_3 विवासे स्वगृहेपि वा ; M_2 विप्रवासे गृहेपि वा ; M_4 प्रवासे स्वगृहेथ वा (for the post. half). — (L. 446) G_3 M_4 भारत ; M_3 भावितः (for भावतः). — (L. 447) G_3 $M_{2.4}$ स (for सं-). G_3 M_4 स्पृष्टो (for दृष्टो). M_4 दृष्टो (for स्पृष्टो). — (L. 448) T हि (for वा). G_3 M_4 [इ]ह (for [ए]व). — (L. 450) G_3 M_4 तानि स्वर्ग- (for स्वर्गमार्ग-). — Colophon. — *Sub-parvan :* T G_3 $M_{2.4}$ वैष्णवधर्म. — *Adhy name :* T $G_{1.2}$ $M_{2.3}$ ब्राह्मणप्रशंसा (M_2 °शंसनं). — *Adhy. no. :* T_1 86 ; T_2 $G_{1.2}$ 85 ; G_3 97 ; M_2 3 ; M_3 84 ; M_4 96. — (L. 451) T_1 M_3 [इ]व ; M_2 तु (for [ए]व). M_2 तामसं राजसं (by transp.). — (L. 452) G_1 पृथक्त्वे च (for °क्त्वेव). G_3 $M_{2.4}$ पृथक्पृथक्फलं चैव (for the prior half). G_3 $M_{2.4}$ गतिं (for फलं). G_3 [ए]व (for [अ]पि). — (L 453) M_2 प्रसन्नात्मा (for प्रहृष्टा°). M_4 धर्मभृतं (for धर्मामृतं). — (L 454) G_3 M_4 -नित्यः (for -रतः). — Before line 455, MSS. ins. युधिष्ठिर उवाच. — (L. 456) M_4 लोके च (for लोकेश). — (L. 457) T_2 G_3 $M_{2.4}$ -दोषान् (for -दोषं). — (L. 458) M_2 विशेषेण (for °षं च). — (L. 459) M_{2-4} चातुर्वर्ण्यस्य. M_4 लोकस्य (for कृत्स्नस्य). T G_2 वर्तमानान् ; G_1 °नात् (for °नाः). T परि- (for प्रति-). — (L. 461) T G_3 $M_{2.4}$ एतत् (for एतान्). — (L. 462) $G_{1.3}$ $M_{2.3}$ (*inf. lin.*)$_{.4}$ यथातथ्यं ; Madras ed. °तत्त्वं (for °वृत्तं). — G_2 reads line 463 twice. — (L. 463) G_1 यो नि- ; M_3 यो न (for येन). T_2 $G_{1.2}$ (second time) योगाय (for लोकोऽयं). — (L. 464) M_4 -ब्रह्मचर्ये. — (L. 465) G_1 सुबीजा ; G_3 M_4 सबीज- ; $M_{2.3}$ सुबीजो ; Kumbh. ed. स बीजं ; Madras ed. स बीजी (for सुबीजं). G_3 M_{2-4} विज्ञेयस्. — (L. 466) M_2 या (for स्यात्). — (L. 467) T_2 ब्राह्म्यादिषु. $M_{2.3}$ परिणीय. — (L. 468) G_3 प्रशांता (for प्रशस्ता). G_3 M_4 शुद्ध- (for तस्या). — After line 468, T G_2 ins. :

मनसा कर्मणा वाचा या गच्छेत्परपूरुषम् ।
योनिरस्या नरश्रेष्ठ गर्भाधानं न चार्हति ।
स्वैरिण्यां यस्तु पापात्मा सन्तानार्थमिहेच्छति ।
स कुलान्पातयत्याशु दश पूर्वान्दशापरान् ।
दुष्टयोनौ तु यो मोहाद्रेतः सिञ्चति मूढधीः । [5]
तद्रेतसा समुत्पन्नः षडङ्गविदपि द्विजः ।
साधुभिः स बहिष्कार्यः श्वपाक इव पार्थिव ।

[(L. 1) T_2 कर्मणा मनसा वाचा. — (L. 2) T_2 G_2 योनिस्तस्या. — (L. 7) G_2 इति (for इव).]

— G_3 M_4 om. lines 469–474. — (L. 470) T_1 G_2 तस्या. — (L. 472) M_2 corrupt. — (L. 475) G_3

कानीनश्च सहोढश्च तथोभौ कुण्डगोलकौ । [475]
आरूढपतिताज्जातः पतितस्यापि यः सुतः ।
षडेते विश्वचण्डाला निकृष्टाः श्वपचादपि ।
यो यत्र तत्र वा रेतः सिक्त्वा शूद्रासु वा चरेत् ।
कामचारी स पापात्मा बीजं तस्याशुभं भवेत् ।
अशुभं तद्भवेद्बीजं शुद्धां योनिं न चार्हति । [480]
दूषयत्यपि तां योनिं शुना लीढं हविर्यथा ।
शूद्रयोनौ पतेद्बीजं हाहाशब्दं द्विजन्मनः ।
कुर्यात्पुरीषगर्तेषु पतितोऽस्मीति दुःखितः ।
मामधः पातयत्येष पापात्मा काममोहितः ।
अधोगतिं व्रजेत्क्षिप्रमिति शङ्कया पतेत्तु तत् । [485]
आत्मा हि शुक्रमुद्दिष्टं दैवतं परमं महत् ।
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन निरुन्ध्याच्छुक्रमात्मनः ।
आयुस्तेजो बलं वीर्यं प्रज्ञा श्रीश्च महद्यशः ।
पुण्यं च मत्प्रियत्वं च लभते ब्रह्मचर्यया ।
अविप्लुतब्रह्मचर्यैर्गृहस्थाश्रममाश्रितैः । [490]
पञ्चयज्ञपरैर्धर्मः स्थाप्यते पृथिवीतले ।
सायं प्रातस्तु ये संध्यां सम्यङ्नित्यमुपासते ।
नावं वेदमयीं कृत्वा तरन्ते तारयन्ति च ।
यो जपेत्पावनीं देवीं गायत्रीं वेदमातरम् ।
न सीदेत्प्रतिगृह्णानः पृथिवीं च ससागराम् । [495]
ये चास्य दुःस्थिताः केचिद्ग्रहाः सूर्यादयो दिवि ।
ते चास्य सौम्या जायन्ते शिवाः शुभकरास्तथा ।
यत्र यत्र स्थिताश्चैव दारुणाः पिशिताशनाः ।
घोररूपा महाकाया धर्षयन्ति न तं द्विजम् ।
पुनन्तीह पृथिव्यां च चीर्णवेदव्रता नराः । [500]
चतुर्णामपि वेदानां सा च राजन्गरीयसी ।
अचीर्णव्रतवेदा ये विकर्मपथमाश्रिताः ।
ब्राह्मणा नाममात्रेण तेऽपि पूज्या युधिष्ठिर ।
किं पुनर्यस्तु संध्ये द्वे नित्यमेवोपतिष्ठति ।
शीलमध्ययनं दानं शौचं मार्दवमार्जवम् । [505]
तस्माद्वेदाद्विशिष्टानि मनुराह प्रजापतिः ।
भूर्भुवः स्वरिति ब्रह्म यो वेदपरमं द्विजः ।
स्वदारनिरतो दान्तः स विद्वान्स च भूसुरः ।
संध्यामुपासते विप्रा नित्यमेव द्विजोत्तमाः ।
ते यान्ति नरशार्दूल ब्रह्मलोकं न संशयः । [510]
सावित्रीमात्रसारोऽपि वरो विप्रः सुयन्त्रितः ।
नायन्त्रितश्चतुर्वेदी सर्वाशी सर्वविक्रयी ।
सावित्रीं चैव वेदांश्च तुलयातोलयन्पुरा ।
सदेवर्षिगणाश्चैव सर्वे ब्रह्मपुरःसराः ।
चतुर्णामपि वेदानां सा हि राजन्गरीयसी । [515]
यथा विकसिते पुष्पे मधु गृह्णति षट्पदाः ।
समुत्सृज्य रसं सर्वं निरर्थकमसारवत् ।
एवं गृहीता सावित्री सर्ववेदे च पाण्डव ।

कामुकश्च (for कानीनश्च). G_3 M_4 तावुभौ (for तथोभौ). — (L. 476) M_4 आरूढपतितो ज्ञातः. — (L. 477) G_3 M_4 निषिद्धाः (for निकृष्टाः). G_1 श्वापदाद् (for श्वपचाद्). — (L. 478) M_2 सिक्त्वा शूद्रामुपाचरेत्. — (L. 480) G_3 M_4 शुद्ध- (for शुद्धां). — (L. 481) M_2 [ए]व तद् (for [अ]पि तां). G_3 M_4 दूषयत्येव तं वह्निः ; Madras ed. शुद्धां हविर्भुजो ज्वालां (for the prior half). — (L. 482) G_3 तु तद् ; M_2 च तद् ; $M_{3.4}$ पतद् (for पतेद्). — (L. 484) G_2 माधवः (sic) (for मामधः). G_2 पातयेन्नैष (for °यत्येष). — (L. 485) M_4 व्रजेः (for व्रजेत्). G_3 पतेत (for °तेत्तु). — (L. 486) M_2 अमृतं दैवतं परं (for the post. half). — (L. 488) M_4 महायशः. — (L. 489) M_2 पुण्यत्वं (for पुण्यं च). G_2 M_2 लभ्यते. M_4 ब्रह्मचर्यवान् (for °र्यया). — (L. 491) T_2 -धरैर् ; M_2 -रतैर् (for -परैर्). T_2 M_4 पृथिवीपते (for °तले). — (L. 492) G_3 एवं (for सायं). — (L. 493) M_2 स्नानं (for नावं). G_3 वेदमयां. G_3 M_4 तारयंति तरंति च. — (L. 495) G_2 नासीदेत्. — (L. 496) G_3 $M_{3\,4}$ च स्युर् (for चास्य). T G_2 सूर्योदयो. G_3 ग्रहाः सूर्योदयादिव. — (L. 497) G_3 ग्रहाः ; M_3 शिल्पाः (for शिवाः). G_3 स्मृताः (for तथा). — (L. 498) G_3 ये च (for चैव). — (L. 499) G_3 दर्पयंति (for धर्ष°). — (L. 500) G_3 M_2 हि (for [इ]ह). G_3 M_4 हि ; M_2 वै (for च). G_1 -देव- (for -वेद-). G_2 M_2 द्विजाः (for नराः). — G_3 M_{2-4} om. line 501. — (L. 501) $G_{1.2}$ हि (for च). — (L. 502) M_2 अचीर्णवेदव्रता ये. T G_1 -फलम् (for -पथम्). — (L. 503) M_4 नराधिप (for युधिष्ठिर). — (L. 504) G_3 M_4 च (for तु). T M_3 [अ]वतिष्ठति (T_1 °ते); M_4 [उ]पतिष्ठते. — (L. 506) T वेदान् ; G_3 वेद- ; M_4 एतान् (for वेदाद्). T G_3 M_4 विशिष्टान्वै (for °ष्टानि). — (L. 507) T G_1 -निरतं (T_1 °तो) (for -परमं). — (L. 509) G_1 उपासिता. G_2 ये वै ; M_2 चैव (for विप्रा). M_4 नियमेन (for नित्यमेव). — (L. 511) G_3 स- (for सु-). — (L. 513) G_3 M_{2-4} [अ]तुलयन्. — (L. 514) $M_{2.4}$ देवा ऋषि- (for स देवर्षि-). — (L. 515) M_2 जाता (for राजन्). — T_1 $G_{1.2}$ om. line 517. — (L. 518) M_2 देवैर्वेदेषु पांडव (for the post. half). — (L. 519) G_3 M_4 एवं हि (for तस्मात्तु). G_2 सार (for प्राण). — (L. 520) T_2 G_2 M_2 निर्जिता.

तस्मात्तु सर्ववेदानां सावित्री प्राण उच्यते ।
निर्जीवा हीतरे वेदा विना सावित्रिया नृप । [520]
नायन्त्रितश्चतुर्वेदी शीलभ्रष्टः स कुत्सितः ।
शीलवृत्तसमायुक्तः सावित्रीपाठको वरः ।
सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां दशावराम् ।
सावित्रीं जप कौन्तेय सर्वपापप्रणाशिनीम् ।

युधिष्ठिर उवाच ।

त्रैलोक्यनाथ हे कृष्ण सर्वभूतात्मको ह्यसि । [525]
नानायोगपर श्रेष्ठ तुष्यसे केन कर्मणा ।

भगवानुवाच ।

यदि भारसहस्रं तु गुग्गुल्वादि प्रधूपयेत् ।
करोति चेन्नमस्कारमुपहारं च कारयेत् ।
स्तौति यः स्तुतिभिर्मां च ऋग्यजुःसामभिः सदा ।
न तोषयति चेद्विप्रान्नाहं तुष्यामि भारत । [530]
ब्राह्मणे पूजिते नित्यं पूजितोऽस्मि न संशयः ।
आकुष्टे चाहमाकुष्टो भवामि भरतर्षभ ।
परा मयि गतिस्तेषां पूजयन्ति च मां हि ते ।
यदहं द्विजरूपेण वसामि वसुधातले ।
यस्तान्पूजयति प्राज्ञो मद्गतेनान्तरात्मना । [535]
तमहं स्वेन रूपेण पश्यामि नरपुंगव ।
कुब्जाः काणा वामनाश्च दरिद्रा व्याधितास्तथा ।
नावमान्या द्विजाः प्राज्ञैर्मम रूपा हि ते द्विजाः ।
ये केचित्सागरान्तायां पृथिव्यां द्विजसत्तमाः ।
मम रूपं हि तेष्वेवमर्चितेष्वर्चितोऽस्म्यहम् । [540]
बहवस्तु न जानन्ति नरा ज्ञानबहिष्कृताः ।
यथाहं द्विजरूपेण वसामि वसुधातले ।
अवमन्यन्ति ये विप्रान्स्वधर्मात्पातयन्ति ते ।
प्रेषणैः प्रेषयन्ते च शुश्रूषां कारयन्ति च ।
मृताश्चात्र परत्रेमान्यमदूता महाबलाः । [545]
निकृन्तन्ति यथाकामं सूत्रमार्गेण शिल्पिनः ।
आक्रोशपरिवादाभ्यां ये रमन्ते द्विजातिषु ।
तान्मृतान्यमलोकस्थान्निपात्य पृथिवीतले ।
आक्रम्योरसि पादेन क्रूरः संरक्तलोचनः ।
अग्निवर्णैस्तु संदंशैर्यमो जिह्वां समुद्धरेत् । [550]
ये च विप्रान्निरीक्षन्ते पापाः पापेन चक्षुषा ।
अब्रह्मण्याः श्रुतेर्बाह्या नित्यं ब्रह्मद्विषो नराः ।
तेषां घोरा महाकाया वक्रतुण्डा महाबलाः ।
उद्धरन्ति मुहूर्तेन खगाश्चक्षुर्यमाज्ञया ।
यः प्रहारं द्विजेन्द्राय दद्यात्कुर्याच्च शोणितम् । [555]
अस्थिभङ्गं च यः कुर्यात्प्राणैर्वा विप्रयोजयेत् ।
सोऽनुपूर्व्येण यातीमान्नरकानेकविंशतिम् ।

M_2 वा (for हि). G_3 M_4 सावित्र्य(M_4 °त्र्या)या. — (L. 521) G_2 यो (for न). G_3 $M_{2.4}$ एवं हि यश्चतुर्वेदी (G_3 °दैः) (for the prior half). M_2 कुंडितः (for कुत्सितः). — (L. 522) G_3 -पारगो (for -पाठको). T_1 नरः (for वरः). — (L. 523) G_3 शतांबरां (for दशावराम्). — (L. 524) M_4 -प्रणाशनीं. — (L. 525) T_1 वार्ष्णेय; G_3 $M_{2.4}$ भो कृष्ण. — (L. 526) G_3 $M_{2.4}$ -योगधर (for °पर). G_3 श्रेष्ठस्. G_3 M_4 येन (for केन). — (L. 527) G_2 गुग्गुलादि; G_3 °ल्वापि; $M_{2.3}$ °ल्यापि. G_1 प्रदीपयेत् (for प्रधू°). — (L. 528) G_3 $M_{2.4}$ च (for चेन्). G_3 M_4 उपकारांश्; M_2 °हारांश्. — (L. 529) G_3 पूजयन्; $M_{2.4}$ पूजयेत् (for स्तौति यः). M_2 चैव (for मां च). G_3 $M_{2.4}$ तथा (for सदा). — (L. 532) M_4 आक्रुष्टे चाहमाक्रुश्टो. — (L. 533) $G_{1.2}$ परा गतिर्मयि तेषां; M_2 परा मयि कृता पूजा. G_3 M_4 हि (for च). G_3 च (for हि). M_2 च तान्सकृत्; Kumbh. ed. द्विजं हि ये (for च मां हि ते). — (L. 534) T यदा; M_2 यथा (for यद्). G_1 M_2 चरामि (for वसामि). — (L. 535) G_3 यस्मात् (for यस्तान्). G_3 भक्तेन (for गतेन). — (L. 537) G_3 $M_{2.4}$ काणाः कुब्जा (by transp.). T $G_{1.2}$ दरिद्र-. — (L. 538) T $G_{1.3}$ नावमन्या. T_1 $M_{2.4}$ रूपं. — (L. 540) G_3 M_4 रूपेषु (for रूपं हि). G_3 M_4 [ऽ]भवं (for ऽस्म्यहम्). — (L. 541) M_4 नराज्ञानतिमिरेण (for न जानन्ति नरा ज्ञान-). — (L. 542) G_3 M_4 यथा हि; Kumbh. ed. यदहं (for यथाहं). — (L. 543) G_3 M_4 विकर्मा पादयंति च; $M_{2.3}$ (*inf. lin.*) विकर्मोत्पादयंति च (for the post. half). — (L. 544) G_3 M_4 प्रेषयंते च सततं (for the prior half). T_2 G_1 M_3 शुश्रूषाः. — (L. 545) T_2 G_3 M_4 मृतास्तान्करपत्रेण (for the prior half). — (L. 546) $M_{2.3}$ (*inf. lin.*) यथाकाष्ठं (for °कामं). G_2 M_{2-4} सूत्रमात्रेण. — (L. 548) T दूतान् (for मृतान्). G_3 M_4 धरणीतले (for पृथिवी°). — (L. 549) T_2 क्रूराः; G_3 $M_{2.4}$ क्रुद्धाः (for क्रूरः). T_2 $M_{2.4}$ -लोचनाः. — M_4 om. lines 550–553. — (L. 550) T $G_{1.2}$ संदश्यैर्; M_3 संदर्शैर्. G_2 समुच्चरेत्. — (L. 552) G_3 च ते (for श्रुतेर्). — (L. 553) G_3 $M_{2.3}$ (*inf. lin.*) वज्रतुंडा (for वक्र°). — (L. 554) M_2 काकाश् (for खगाश्). — (L. 556) G_3 आज्ञाभंगं. T G_1 [अ]पि (for वि-). — (L. 557) T_1 -पूर्वेण (for -पूर्व्येण). M_2 यांत्येव; M_3 यात्येव (for यातीमान्). — (L. 558) T G_2 शूलमारोप्यते पश्चाज्; G_1 शूला

शूलमारोपितो गत्वा ज्वलने परिपच्यते ।
बहुवर्षसहस्राणि पच्यमानस्त्ववाक्शिराः ।
नावमुच्येत दुर्मेधा न तस्य क्षीयते गतिः । [560]
ब्राह्मणायाविचार्यैवं व्रजन्वै वधकाङ्क्षया ।
शतवर्षसहस्राणि तामिस्रे परिपच्यते ।
उत्पाद्य शोणितं गात्रात्संरम्भान्मतिपूर्वकम् ।
स पर्यायेण यातीमान्नरकानेकविंशतिम् ।
तस्मान्नाकुशलं ब्रूयान्न शुष्कां गिरमीरयेत् । [565]
न ब्रूयात्परुषां वाणीं न चैवैताननतिक्रमेत् ।
ये विप्राञ्श्रद्धया वाचा पूजयन्ति नरोत्तमाः ।
अर्चितश्च ततश्चैव तैर्भवामि न संशयः ।
तर्जयन्ति च ये विप्रान्क्रोशयन्ति च भारत ।
आक्रुष्टस्तर्जितश्चाहं तैर्भवामि न संशयः । [570]
यश्चन्दनैश्चागरुधूपदीपै-
रभ्यर्चयेत्काष्ठमयीं ममार्चाम् ।
तेनार्चितो नैव भवामि सम्य-
ग्विप्रार्चनादस्मि समर्चितोऽहम् ।
विप्रप्रसादाद्धरणीधरोऽहं [575]
विप्रप्रसादादसुराञ्जयामि ।
विप्रप्रसादाच्च सदक्षिणोऽहं
विप्रप्रसादादजितोऽहमस्मि ।

Colophon.

युधिष्ठिर उवाच ।

देवदेवेश दैत्यघ्न परं कौतूहलं हि मे ।
एतत्कथय सर्वज्ञ त्वद्भक्तस्य च केशव । [580]
मानुषस्य च लोकस्य धर्मलोकस्य चान्तरम् ।
कीदृशं किंप्रमाणं वा किमधिष्ठानमेव च ।
तरन्ति मानुषा देव केनोपायेन माधव ।
त्वगस्थिमांसनिर्मुक्ते पञ्चभूतविवर्जिते ।
कथयस्व महादेव सुखदुःखमशेषतः । [585]
जीवस्य कर्मलोकेषु कर्मभिस्तु शुभाशुभैः ।
अनुबद्धस्य तैः पाशैर्नीयमानस्य दारुणैः ।
मृत्युदूतैर्दुराधर्षैर्घोरैर्घोरपराक्रमैः ।
वध्यस्याक्षिप्यमाणस्य विद्रुतस्य यमाज्ञया ।
पुण्यपापकृतं तिष्ठेत्सुखदुःखमशेषतः । [590]
यमदूतैर्दुराधर्षैर्नीयते वा कथं पुनः ।
किं वा तत्र गता देव कर्म कुर्वन्ति मानवाः ।
कथं धर्मपरा यान्ति देवताद्विजपूजकाः ।
कथं वा पापकर्माणो यान्ति प्रेतपुरं नराः ।

दानेपि ये पश्चाज् (for the prior half). G_3 M_4 ज्वलनेनापि दह्यते ; $M_{2.3}$ ज्वा(M_3 [*inf. lin.*] जा)लेन तु निचर्च्यते. — (L. 559) M_4 पश्यमानस् (for पच्य°). M_2 चर्च्यमानं त्ववाक्शिरः. — (L. 560) G_1 च मुच्यंति ; G_3 M_4 [अ]वमुंचति ; $M_{2.3}$ [अ]वमुच्यति (for °च्येत). T_1 क्रियते ; G_2 [आ]क्षीयते (for क्षी°). T_1 G_2 M_3 मतिः (for गतिः). — (L. 561) G_1 विचार्यैव ; G_3 [अ]ाकुरुते ; M_2 पशुर्यैव ; M_3 [अ]वगूर्यैव ; M_4 [अ]पकार्यैव (for [अ]विचार्यैवं). G_3 पुरुषो ; $M_{2.3}$ संरंभाद् ; M_4 व्रजति (for व्रजन्वै). — (L. 562) $M_{2.3}$ शतं (for शत-). G_1 -तप्यते (for -पच्यते). — (L. 564) $M_{2.3}$ यात्येव (for यातीमान्). — (L. 565) T_1 ईरयेद्गिरं (by transp.); G_1 ईरयेत्कचित्. — (L 566) T G_2 M_3 [ए]नान् (for [ए]तान्). — (L. 567) G_2 M_4 शुद्धया ; Kumbh. ed. श्लक्ष्णया (for श्रद्धया). M_2 पूरयंति (for पूज°). G_3 नरोत्तम. — (L. 568) $M_{2.4}$ स्तुतश् (for ततश्). G_3 $M_{2.4}$ युधिष्ठिर (for न संशयः). — (L. 569) G_3 न पूजयंति ये विप्रान्. T_1 G_1 क्रोधयंति (for क्रोश°). — (L. 571) M_4 सागरु- (for चागरु-). — (L. 572) G_1 काष्ठमयां ; M_2 लोहमयीं. T_2 महार्चां. — (L. 573) G_3 सत्यं (for सम्यग्). — (L. 574) M_3 corrupt. G_3 M_4 विप्रार्चनादर्चितोहं भवामि. — (L. 577) G_1 सु- (for स-). — (L. 578) G_3 दयितो (for अजितो). — Colophon. — *Sub-parvan* : T $G_{1.2}$ M_{2-4} वैष्णवधर्म. — *Adhy. name* : M_2 कृत्याकृत्यविधिः. — *Adhy. no.* : T_1 87 ; T_2 $G_{1.2}$ 86 ; G_3 98 ; M_2 4 ; M_3 85 ; M_4 97 . — (L. 579) T G_2 कौतुहलं. — (L. 580) G_3 $M_{2.4}$ जनार्दन (for च केशव). — M_4 om. lines 581-583. — (L. 581) G_3 M_2 मनुष्यस्य. — (L. 582) T वै ; M_2 च (for वा). G_3 वा (for च). — (L. 583) G_3 केन वा (for मानुषा). — (L. 584) M_2 -निर्मुक्तैः. M_4 मानुष्ये च विनिर्मुक्ते (for the prior half). — (L. 586) T_2 G_3 $M_{2.3}$ जीवस्य स(G_3 य)मलोके तु (M_3 °केषु) (for the prior half). G_3 च (for तु). — M_4 om. lines 587-590. — (L. 587) G_2 -बद्धस्तु ; G_3 -रूपस्य (for -बद्धस्य). G_2 नीयमानस्तु. — G_1 om. (hapl.) from the post. half of line 588 up to the prior half of line 591. — (L. 589) T_1 G_2 बद्धस्याप्यप्रमाणस्य (for the prior half). T_2 M_2 विधूतस्य (for विद्रु°). — (L. 590) G_2 -कृता ; G_3 -कृतस् (for -कृतं). M_2 पुण्यपापैः कथं तिष्ठेत् ; Kumbh. ed. °पापकृदातिष्ठेत् (for the prior half). — (L. 592) M_2 गता देवाः ; M_4 महादेव. — (L. 593) G_3 $M_{2.4}$ धर्मरता

किं रूपं किं प्रमाणं वा वर्णः को वास्य केशव ।
जीवस्य गच्छतो नित्यं यमलोकं ब्रवीहि मे ।

भगवानुवाच ।

शृणु राजन्यथावृत्तं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
तत्तेऽहं कथयिष्यामि मद्भक्तस्य नरेश्वर ।
षडशीतिसहस्राणि योजनानां युधिष्ठिर ।
मानुष्यस्य च लोकस्य यमलोकस्य चान्तरम् ।
न तत्र वृक्षच्छाया वा न तटाकं सरोऽपि वा ।
न वाप्यो दीर्घिका वापि न कूपो वा युधिष्ठिर ।
न मण्टपं सभा वापि न प्रपा न निकेतनम् ।
न पर्वतो नदी वापि न भूमेर्विवरं क्वचित् ।
न ग्रामो वाश्रमो वापि नोद्यानं वा वनानि च ।
न किंचिदाश्रयस्थानं पथि तस्मिन्युधिष्ठिर ।
जन्तोर्हि प्राप्तकालस्य वेदनार्तस्य वै भृशम् ।
करणैस्त्यक्तदेहस्य प्राणैः कण्ठगतैः पुनः ।
शरीराच्चाल्यते जीवो ह्यवशो मातरिश्वना ।
निर्गतो वायुभूतस्तु षट्कोशात्तु कलेवरात् ।
शरीरमन्यत्तद्रूपं तद्वर्णं तत्प्रमाणकम् ।
अदृश्यं तत्प्रविष्टस्तु सोऽप्यदृष्टेन केनचित् ।
सोऽन्तरात्मा देहवतामष्टाङ्गो यस्तु संचरेत् ।
छेदनाद्भेदनाद्दाहात्ताडनाद्वा न नश्यति ।
नानारूपधरैर्घोरैः प्रचण्डैश्चण्डसाधनैः ।
नीयमानो दुराधर्षैर्यमदूतैर्यमाज्ञया ।
पुत्रदारमयैः पाशैः संनिरुद्धोऽवशो बलात् ।
स्वकर्मभिश्चानुगतः कृतैः सुकृतदुष्कृतैः ।
आक्रन्दमानः करुणं बन्धुभिर्दुःखपीडितैः ।
त्यक्त्वा बन्धुजनं सर्वं निरपेक्षस्तु गच्छति ।
मातृभिः पितृभिश्चापि भ्रातृभिर्मातुलैस्तथा ।
दारैः पुत्रैर्वयस्यैश्च रुदद्भिस्त्यज्यते पुनः ।
अदृश्यमानस्तैर्दीनैरश्रुपूर्णमुखेक्षणैः ।
स्वशरीरं परित्यज्य वायुभूतस्तु गच्छति ।
अन्धकारमपारं तं महाघोरं तमोवृतम् ।
दुःखान्तं दुष्प्रतारं च दुर्गमं पापकर्मणाम् ।
दुःसहायं दुरन्तं च दुर्निरीक्ष्यं दुरासदम् ।
दुरापमतिदुःखं च पापिष्ठानां नरोत्तम ।
ऋषिभिः कथ्यमानं तत्पारंपर्येण पार्थिव ।

(for °परा). G_3 $M_{2.4}$ दैवत- (for देवता-). — (L. 594) G_3 M_4 प्रेत- (for पाप-). — (L. 595) G_2 वै (for the first वा). — (L. 596) M_2 यमलोके. — After line 596, M_4 ins. :

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तः सुरश्रेष्ठः पाण्डवेन महात्मना ।
प्रत्युवाच नरश्रेष्ठं धर्मराजं जनार्दनः ।

— (L. 597) G_3 M_{2-4} -तत्त्वं (for -वृत्तं). $M_{2.4}$ मा (for मां). — (L. 598) G_3 न संशयः (for नरेश्वर). — (L. 599) G_3 M_2 -सहस्राणां. M_2 योजनानि. G_3 M_4 शतानि च (for युधिष्ठिर). — (L. 600) T M_2 मानुषस्य. — (L. 601) G_3 तस्य (for तत्र). M_4 च (for the first वा). — (L. 602) G_1 च कूपो; G_3 कूपं वा; M_4 कूपा वा (for कूपो वा). — (L. 603) $G_{1.2}$ वा (for the second न). G_3 M_4 निवेशनं (for निकेतनम्). — (L. 605) T_2 वाश्रितो; M_{2-4} नाश्रमो. G_3 नोद्यानानि वनानि च; $M_{2.4}$ नोद्यानं काननानि वा (for the post. half). — (L. 606) T_1 G_3 विश्रम-; M_2 विक्रम-; M_4 आश्रम- (for °य-). M_4 किंचिद् (for तस्मिन्). — (L. 607) G_3 $M_{2.4}$ सं- (for हि). — (L. 608) M_4 कारणैस्. G_1 M_3 तस्य (for त्यक्त-). — (L. 609) T_1 चोद्यते; G_2 याप्यते; $M_{2.4}$ च्याव्यते (for चाल्यते). — (L. 610) G_3 M_4 षट्कोशिक- (for षट्कोशात्तु). — After line 610, G_3 ins. :

त्वगस्थिस्नायुमज्जानि स्वमांसरुधिराणि च ।

— (L. 611) T तत्प्रमाणवत्; $G_{1.2}$ °णतः. — (L. 612) G_2 अदृश्यस्. T G_1 तं; G_3 M_{2-4} सं- (for तत्). T G M_4 [अ]दृष्टो न (for °ष्टेन). — (L. 614) G_3 M_3 छेदनाद्दहनाद्भेदात्; M_2 स देहच्छेदनाद्दाहात् (for the prior half). G_3 M_4 वि- (for न). — (L. 615) G_3 दुष्टशासनैः; M_4 चंडविक्रमैः (for °साधनैः). — (L. 616) G_3 $M_{2.4}$ ह्री(M_4 ह्रि)यमाणो (for नीयमानो). — (L. 617) $M_{3.4}$ स (for सं-). G_3 M_4 [ऽ]वशाद् (for ऽवशो). — (L. 618) T_2 [अ]प्यगुणः; M_4 [अ]नुगतैः. G_3 M_2 कर्मभिश्चाप्यनुगतः (for the prior half). M_2 स्वकैः (for कृतैः). — (L. 619) $G_{2\ 3}$ आक्रंद्यमानः. — (L. 620) M_4 निरपेक्षं. — (L. 621) G_3 $M_{2.4}$ [ए]व (for [अ]पि). — (L 622) G_3 पुत्रैर्वयस्यैर्दारैश्च. T G_1 त्यजते. — (L. 623) T दारैर् (for दीनैर्). — (L. 625) G_2 M_3 महाघोर-. — (L. 626) G_3 M_3 दुःखार्तं. M_4 दुष्प्रकारं. $M_{2.3}$ -कर्मिणः. Madras ed. दुष्प्रकारं च दुर्गमं (for the post. half). — (L. 627) G_3 M_4 दुःसहं यद् (for दुःसहायं). — (L. 628) G_1 अपि (for अति-). $G_{2.3}$ $M_{2.4}$ -दुर्गं (for -दुःखं). — (L. 629) T_2 $G_{1.2}$ M_3 तं (for तत्). — (L. 630) G_1 M_3 श्रूयमानं; G_3 M_4

त्रासं जनयति प्रायः श्रूयमाणं कथास्वपि । [630]
अवश्यं चैव गन्तव्यं तदध्वानं युधिष्ठिर ।
प्राप्तकालेन संत्यज्य बन्धून्भोगान्धनानि च ।
जरायुजैरण्डजैश्च स्वेदजैरुद्भिज्जैस्तथा ।
जङ्गमैः स्थिरजैश्चैव गन्तव्यं यमसादनम् ।
देवासुरैर्मनुष्याद्यैर्वैवस्वतवशानुगैः । [635]
स्त्रीपुंनपुंसकैश्चापि पृथिव्यां जीवसंज्ञितैः ।
मध्यमैर्युवभिर्वापि बालैर्वृद्धैस्तथैव च ।
जातमात्रैश्च गर्भस्थैर्गन्तव्यः स महापथः ।
पूर्वाह्णे वापराह्णे वा संध्याकालेऽथ वा पुनः ।
प्रदोषे वार्धरात्रे वा प्रत्यूषे वाप्युपस्थिते । [640]
प्रवासस्थैर्वनस्थैर्वा पर्वतस्थैर्जलस्थितैः ।
क्षेत्रस्थैर्वा नभःस्थैर्वा गृहमध्यगतैरपि ।
भुञ्जद्भिर्वा पिबद्भिर्वा खादद्भिर्वा नरोत्तम ।
आसीनैर्वा स्थितैर्वापि शयनीयगतैरपि ।
जाग्रद्भिर्वा प्रसुप्तैर्वा गन्तव्यस्तु महापथः । [645]
मृत्युदूतैर्दुराधर्षैः प्रचण्डैश्चण्डशासनैः ।
आक्षिप्यमाणा ह्यवशाः प्रयान्ति यमसादनम् ।
क्वचिद्भीतैः क्वचित्त्रस्तैः प्रस्खलद्भिः क्वचित्क्वचित् ।
क्रन्दद्भिर्वेदनार्तैस्तु गन्तव्यं यमसादनम् ।
निर्भर्त्स्यमानैरुद्विग्नैर्विधूतैर्भयविह्वलैः । [650]
तुद्यमानशरीरैश्च गन्तव्यं तर्जनैः सदा ।
कण्टकाकीर्णमार्गेण तप्तवालुकपांसुना ।
दह्यमानैस्तु गन्तव्यं नरैर्दानविवर्जितैः ।
काष्ठोपलशिलाघातैर्दण्डोल्मुककशाङ्कुशैः ।
हन्यमानैर्यमपुरं गन्तव्यं धर्मवर्जितैः । [655]
मेदःशोणितपूयार्द्रैर्वक्त्रैर्गात्रैश्च सव्रणैः ।
दग्धक्षतजकीर्णैश्च गन्तव्यं जीवघातकैः ।
क्रन्दद्भिश्च रुदद्भिश्च क्रोशद्भिश्चापि विस्वनम् ।
वेदनार्तैश्च कूजद्भिर्विक्रोशद्भिश्च विस्वरम् ।
वेदनार्तैः पतद्भिश्च गन्तव्यं जीवघातकैः । [660]
भग्नपादोरुहस्ताङ्गैर्भग्नदन्तशिरोधरैः ।
छिन्नकण्ठोष्ठनासैश्च गन्तव्यं जीवघातकैः ।
शक्तिभिर्भिण्डिपालैश्च शङ्कुतोमरसायकैः ।
तुद्यमानैस्तु शूलाग्रैर्गन्तव्यं जीवघातकैः ।
श्वभिर्व्याघ्रैर्वृकैः काकैर्भक्ष्यमाणाः समन्ततः । [665]
तुद्यमानाश्च गच्छन्ति राक्षसैर्मांसखादिभिः ।
महिषैश्च मृगैश्चापि सूकरैः पृषतैस्तथा ।

°माणः. — (L. 631) M_4 गंतव्यस्. T_1 G_2 तथाध्वानं; G_3 M_4 तदध्वा तु. — (L. 632) T_2 भोगं. — (L. 633) G_1 अंडजैश्चैव (hypermetric); G_3 M_2 चांडजैश्च. G_2 M_3 उद्भिदैस्. G_3 अपि (for तथा). — (L. 634) G_1 M_3 जंगम-. G_3 M_4 -संज्ञैश्च (for -जैश्चैव). G_3 $M_{2.3}$ गंतव्यं हि यमालयं. — G_1 repeats line 635 after line 649. — (L. 635) M_2 देवासुर-. — (L. 636) T_2 $G_{1.2}$ -संस्थितैः (for -संज्ञितैः). — (L. 637) G_1 $M_{2.3}$ यौवनैर्; G_2 याचनैर् (for युवभिर्). G_3 M_4 बालै(G_3 °ल्यै)र्वृद्धैर्वापि (by transp.). M_2 [अ]पि (for [ए]व). — (L. 638) T_1 सु- (for स). M_2 -पथं (for -पथः). — (L. 639) M_2 च (for the first वा). G_3 संधिकाले. G_1 यथा (for ऽथ वा). — (L. 640) M_2 च (for the first वा). — (L. 641) G_3 वन- (for जल-). — (L. 642) T_2 G_1 M_3 स्थलस्थैर्; G_3 ग्रह°; M_4 कुल° (for नभः°). Some MSS. ग्रहमध्य-. — (L. 643) G_3 M_4 लिखद्भिर् (for पिब°). M_2 नराधिप (for नरोत्तम). — (L. 644) G_3 गतैर् (for स्थितैर्). — (L. 645) G_3 सु-; $M_{2.4}$ स (for तु). — (L. 646) G_3 प्रसिद्धैश् (for प्रचण्डैश्). G_3 M_4 -विक्रमैः (for -शासनैः). — (L 647) M_4 विवशा; Madras ed. विवशं (for ह्यवशाः). G_3 आक्षिप्यमाणो ह्यवशः (for the prior half). $M_{2.4}$ यांति शीघ्रं यमालयं. — (L. 648) T $G_{1.2}$ स्थितैः (for भीतैः). — (L. 650) G_3 $M_{2.4}$ विद्रुतैर्; Madras ed. विधृतैर् (for विधूतैर्). — (L. 651) G_3 M_4 कल्प्यमान- (for तुद्य°). G_3 $M_{2.4}$ तु (for च). G_3 M_{2-4} स्त्रीजितैः; Kumbh. ed. तर्जितैस् (for तर्जनैः). T $G_{1.2}$ तथा (for सदा). — (L. 653) G_3 M_4 मंतव्यो (for गन्तव्यं). — (L. 654) T G दग्धोल्मुक- (for दण्डो°). — (L. 655) T G_1 $M_{2.3}$ दह्यमानैर् (T_1 °नं) (for हन्य°). — (L. 656) M_2 वक्त्र- (for वक्त्रैर्). G_3 M_4 भूषणैः (for सव्रणैः). — (L. 657) T_2 दंत- (for दग्ध-). $G_{2.3}$ $M_{2.4}$ दग्ध(G_3 दंड)क्षतव्रणा(M_2 °जा)-कीर्णैर् (for the prior half). — $G_{1.2}$ om. line 658. — (L. 658) T_1 निक्रुद्भिश् (for क्रन्द°). M_2 आक्रंदनैश्च कूजद्भिर् (for the prior half). T_1 $M_{3.4}$ विस्वरं. M_2 विक्रोशद्भिश्च विस्वनं. — After line 658, T_2 reads line 660, repeating it in its proper place. G_3 $M_{2.4}$ om. (hapl.) line 659. — (L. 659) M_3 वेदनार्थैश्. G_1 क्रोशद्भिश्चैव विस्वरं (for the post. half). — G_3 om. (hapl.) lines 661–664. — (L. 661) $M_{2.3}$ -हस्ताग्रैर्. Kumbh. ed. -जंघा- (for -दन्त-). — (L. 662) G_1 -कंठोरु- (for -कण्ठोष्ठ-). G_2 M_2 छि(M_2 भि)न्नकर्णोष्ठनासैश्च. — (L. 663) G_2 शक्ति- (for शङ्कु-). — (L. 664) T_1 G_1 M_4 तुद्यमानस्तु. — (L. 665) G_3 कंकैर् (for काकैर्). — (L. 666) M_2 तु

भक्ष्यमाणैस्तदध्वानं गन्तव्यं मांसखादिभिः ।
सूचीसुतीक्ष्णतुण्डाभिर्मक्षिकाभिः समन्ततः ।
तुद्यमानैस्तु गन्तव्यं पापिष्ठैर्बालघातकैः । [670]
विस्रब्धं स्वामिनं मित्रं स्त्रियं वा घ्नन्ति ये नराः ।
शस्त्रैर्निर्भिद्यमानैस्तैर्गन्तव्यं यमसादनम् ।
घातयन्ति च ये जीवान्दुःखमापादयन्ति च ।
राक्षसैश्च श्वभिश्चैव भक्ष्यमाणा व्रजन्ति ते ।
ये हरन्ति च वस्त्राणि शय्याः प्रावरणानि च । [675]
ते यान्ति विद्रुता नग्नाः पिशाचा इव तत्पथम् ।
गाश्च धान्यं हिरण्यं च बलात्क्षेत्रगृहं तथा ।
ये हरन्ति दुरात्मानः परस्वं पापकारिणः ।
पाषाणैरुल्मुकैर्दण्डैः काष्ठघातैश्च झर्झरैः ।
हन्यमानैः क्षताकीर्णैर्गन्तव्यं तैर्यमालयम् । [680]
ब्रह्मस्वं ये हरन्तीह नरा नरकनिर्भयाः ।
आक्रोशन्तीह वा नित्यं प्रहरन्ति च ये द्विजान् ।
शुष्ककण्ठा निबद्धास्ते छिन्नजिह्वाक्षिनासिकाः ।
पूयशोणितदुर्गन्धा भक्ष्यन्ते काकजम्बुकैः ।
चण्डालैर्भीषणैश्चण्डैस्तुद्यमानाः समन्ततः । [685]
क्रोशन्तः करुणं घोरं गच्छन्ति यमसादनम् ।
तत्र चापि गताः पापा विष्ठाकूपेष्वनेकशः ।
जीवन्तो वर्षकोटीस्तु क्लिश्यन्ते वेदनार्दिताः ।
ततश्च मुक्ताः कालेन लोके चास्मिन्नराधमाः ।
विष्ठाक्रिमित्वं गच्छन्ति जन्मकोटिशतं नृप । [690]
विद्यमानधनैर्यस्तु लोभडम्भानृतान्वितैः ।
श्रोत्रियेभ्यो न दत्तानि दानानि कुरुपुंगव ।
ग्रीवापाशनिबद्धास्ते हन्यमानाश्च राक्षसैः ।
क्षुत्पिपासाश्रमार्तास्तु यान्ति प्रेतपुरं नराः ।
अदत्तदाना गच्छन्ति शुष्ककण्ठास्यतालुकाः । [695]
अन्नं पानीयसहितं प्रार्थयन्तः पुनः पुनः ।
स्वामिन्बुभुक्षातृष्णार्ता गन्तुं नैवाद्य शक्नुमः ।
ममान्नं दीयतां स्वामिन्पानीयं दीयतां मम ।
इति ब्रुवन्तस्तैर्दूतैर्यापयन्ति यमालयम् ।

वैशंपायन उवाच ।

तच्छ्रुत्वा वचनं विष्णोः पपात भुवि पाण्डवः । [700]
निःसंज्ञोऽपि भयत्रस्तो मूर्छया समभिप्लुतः ।

(for च) and -घातिभिः (for -खादिभिः). — G1 om. (hapl.) lines 667–668. — (L. 667) T G2 M3 माहिषैश्च ; G3 व्याघ्रैश्चापि (for महिषैश्च). G3 महिषैस् ; M2 वृषभैस् ; M4 नवधैस् ; Madras ed. जंबुकैस् (for पृषतैस्). M4 तदा (for तथा). — (L. 668) M2 तदाध्वानं (for तदध्वानं). T1 G2 M3 भक्ष्यमाणास्तथा(G2 °द- ; M3 °दा)ध्वानं (for the prior half). M2 -घातिभिः (for -खादिभिः). — (L 669) G3 सूचिभिस् (for सूचीसु-). T -तुंडाग्रैर् (for °भिर्). — (L. 670) M3.4 मधु- (for बाल-). G2 M2 पापिष्ठै(M2 °भि)र्मधुघातिभिः (for the post. half). — (L. 671) G3 M4 विश्वस्तं (for विस्रब्धं). — (L. 672) M2.4 तु (for तैर्). G3 M4 तैर्यमक्षयं ; M2 तैर्यमालयं (for यमसादनम्). — (L. 673) G3 वाता (for जीवान्). T1 G1 पापा दुःखाल्लँभंति च (for the post. half). — (L. 674) Madras ed. पिशाचैश्च (for श्वभिश्चैव). T M2 च (for ते). — (L. 675) G3 M2.4 [इ]ह (for च). T2 G2 M3 शय्यां. — (L. 676) T1 पदं ; G2 M3 पुरं (for पथम्). — (L. 677) M2 गां. M2 वा (for the second च). G1 बालात् ; G3 तिलं ; M2 बाल- ; M3 खलं (for बलात्). G3 M2–4 क्षेत्रं (for क्षेत्र-). — (L. 678) G3 -कर्मणः ; M2 -कर्मिणः (for -कारिणः). — (L. 679) G2 कशाघातैश् ; M2 काष्ठपातैश् ; M3 काष्ठाघातैश्. G1.3 जर्झरैः ; M4 जर्जरैः. — (L. 681) G3 M4 -पातिनः (for -निर्भयाः). — (L. 682) M2 आक्रोशयंति ये नित्यं (for the prior half). G3 जनान् (for द्विजान्). — (L. 683) M4 कृष्णवर्णा (for शुष्ककण्ठा). — (L. 684) T2 G3 M2.3 -दिग्धांगा (for -दुर्गन्धा). G3 M2.4 भक्ष्यमाणाश्च जंबुकैः (for the post. half). — (L. 685) G3 M4 निर्घृणैश् (for भीषणैश्). M2 शुद्धमानाः (sic) (for तुद्य°). — (L 686) M2 क्रोशंति. — (L. 687) G3 M4 अत्रैव पतिताः पापा (for the prior half). — (L. 688) T2 G3 M4 मज्जंतो (G3 °ति ; M4 °ते) ; G2 पात्यंते ; M2 कूजंते (for जीवन्तो). G3 च (for तु). M2.4 क्लिश्यंतो ; M3 क्लेश्यंते. G1 वेदनात्ततः ; G2 देवतार्दिताः. — (L. 689) G3 M4 नराधिप (for °धमाः). — (L. 690) G3 -शतान्यपि (for -शतं नृप). — (L. 691) M3.4 यैस् (for यस्). T1 G2 विद्यमाने धने यैस्तु (for the prior half). G3 लोभडंभानृतैरपि (for the post. half). — (L. 692) G3 M2 दानानि बहुधा नृप (for the post. half). — M4 om. lines 693–695. — (L. 693) G3 ग्रीवापाशैर्. M2 -निबंधास्. — (L. 695) G2 -कर्णास्य- ; G3 -कंठास्थि- (for -कण्ठास्य-). — (L. 696) M4 प्रार्थयंति. — (L. 697) G3 M4 श्वासैर् (for स्वामिन्). — (L. 698) M4 स्वादु (for स्वामिन्). G3 M4 इति (for मम). — (L. 699) M4 ब्रुवाणांस्. G1 M2.3 ते ; G3 M4 तान् (for तैर्). T2 G3 M4 दूताः ; M2 दूतान्. T2 G3 M4 प्रापयंति ; G1 M3 धाव° ; M2 पापा यांति (for यापयन्ति). — (L. 701) M3 भयात् (for भय-).

ततो लब्ध्वा शनैः संज्ञां समाश्वस्तोऽच्युतेन सः ।
नेत्रे प्रक्षाल्य तोयेन भूयः केशवमब्रवीत् ।
भीतोऽस्म्यहं महादेव श्रुत्वा मार्गस्य विस्तरम् ।
केनोपायेन तन्मार्गं तरन्ति पुरुषाः सुखम् । [705]

भगवानुवाच ।

इह ये धार्मिका लोके जीवघातविवर्जिताः ।
गुरुशुश्रूषणे युक्ता देवब्राह्मणपूजकाः ।
अस्मान्मानुष्यकाल्लोकात्सभार्याः सहबान्धवाः ।
यमध्वानं तु गच्छन्ति यथावत्तं निबोध मे ।
ब्राह्मणेभ्यः प्रदानानि नानारूपाणि पार्थिव । [710]
ये प्रयच्छन्ति विद्वद्भ्यस्ते सुखं यान्ति तत्पथम् ।
अन्नं ये च प्रयच्छन्ति ब्राह्मणेभ्यः सुसंस्कृतम् ।
श्रोत्रियेभ्यो विशेषेण प्रीत्या परमया युताः ।
ते विमानैर्महात्मानो यान्ति चित्रैर्यमालयम् ।
सेव्यमाना वरस्त्रीभिरप्सरोभिर्महापथम् । [715]
ये च नित्यं प्रभाषन्ते सत्यं निष्कल्मषं वचः ।
तेऽपि यान्त्यमलाभ्राभैर्विमानैस्तं यमालयम् ।
कपिलाद्यानि पुण्यानि गोप्रदानानि ये नराः ।
ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छन्ति श्रोत्रियेभ्यो विशेषतः ।
ते यान्त्यमलवर्णाभैर्विमानैर्वृषयोजितैः । [720]
वैवस्वतपुरं प्राप्य अप्सरोभिर्निषेविताः ।
उपानहौ च छत्रं च शयनान्यासनानि च ।
विप्रेभ्यो ये प्रयच्छन्ति वस्त्राण्याभरणानि च ।
ते यान्त्यश्वैर्वृषैर्वापि कुञ्जरैरप्यलंकृताः ।
धर्मराजपुरं रम्यं सौवर्णच्छत्रशोभिताः । [725]
ये च भक्ष्याणि दास्यन्ति भोज्यं पेयं तथैव च ।
स्निग्धान्नान्यपि विप्रेभ्यः श्रद्धया परया युताः ।
ते यान्ति काञ्चनैर्यानैः सुखं वैवस्वतालयम् ।
वरस्त्रीभिर्यथाकामं सेव्यमानाः सहस्रशः ।
ये च क्षीरं प्रयच्छन्ति घृतं दधि गुडं मधु । [730]
ब्राह्मणेभ्यः प्रयत्नेन श्रद्दधानाः सुसंस्कृताः ।
चक्रवाकप्रयुक्तैस्तु यानै रुक्ममयैः शुभैः ।
यान्ति गन्धर्ववादित्रैः सेव्यमाना यमालयम् ।
ये फलानि प्रयच्छन्ति पुष्पाणि सुरभीणि च ।
हंसयुक्तैर्विमानैस्तु यान्ति धर्मपुरं नराः । [735]

G_2 $M_{2.4}$ भयसं- (for ऽपि भय-). G_3 M_4 निश्चेष्टो भयविह्वलः (for the post. half). — (L. 702) M_2 पुनः संज्ञाः (for शनैः संज्ञां). T_1 G_1 समाश्वास्तो. — Before line 704, MSS. ins. युधिष्ठिर उवाच. — (L. 704) G_3 वाक्यं सु- ; M_4 वाक्यस्य (for मार्गस्य). — (L. 705) G_3 M_4 दानेन (for [उ]पायेन). M_4 यं मार्गं (for तन्मार्गं). — (L. 706) M_4 य इमे (for इह ये). G M_3 -घातक- (for -घातवि-). — (L 707) G_3 M_2 -शुश्रूषया. — (L. 708) $G_{2.3}$ M_4 अस्मान्मनुष्यलोकात्ते (for the prior half). G_3 च स- (for सह-). M_4 ससहायाः सबांधवाः (for the post. half). — (L 709) G_1 तदध्वानं ; G_2 तम° ; M_4 यमा° (for यम°). G_3 M_4 ते यांति (for गच्छन्ति). — (L. 710) T G_1 प्रदत्तानि (for प्रदानानि). $G_{1.2}$ पांडव (for पार्थिव). — (L. 711) T G M_2 विप्रेभ्यस् (for विद्वद्भ्यस्). G_3 मुख्यं (for सुखं). T_1 G_3 M_4 पदं (for पथम्). — (L. 712) G_3 M_4 च ये (by transp.). M_2 तु (for सु-). — (L. 713) G_3 $M_{2.4}$ भक्त्या (for प्रीत्या). — (L. 715) T_1 [अ]प्सरस्त्रीभिर् ; M_3 पर° (for वर°). G_3 M_4 अकृशाभिर् (for अप्सरो°). G_3 M_4 महापथि ; M_2 समंततः (for महापथम्). — (L. 716) G_3 M_4 प्रियं (for सत्यं). — (L. 717) M_2 च (for ऽपि). G_3 M_4 ते च यांत्यमलाभ्रां(M_4 °भ्रं)गैर् ; Kumbh. ed. ते यांत्यमलवर्णाभैर् (for the prior half). $M_{2.3}$ तु (for तं). T_1 G_1 M_2 (*inf. lin.*) विमानैर्वृषयोजितैः (for the post. half). — (L. 718) G_3 M_4 कपिलादीनि दानानि श्रद्धायुक्ताश्च ये नराः. — (L. 720) G_3 $M_{2.4}$ [आ]दित्य- (for [अ]मल-). T_2 G_3 M_4 हेमभूषितैः ; Madras ed. हेमभूषणैः (for वृषयोजितैः). — (L. 721) M_2 वैवस्वतः. G_3 $M_{2.4}$ रम्यम् (for प्राप्य). Madras ed. निषेवितं. — (L. 724) G_3 चैव (for वापि). M_4 ते यांत्यादित्यवर्णाभैः (for the prior half). G_3 M_4 चापि ; M_2 वापि (for अपि). G_3 M_{2-4} अलंकृतैः. — (L. 725) G_3 M_4 धनदस्य (for धर्मराज-). G_2 सुवर्ण- ; G_3 सौवर्णे. G_3 M_4 -भूषिताः. — (L. 726) M_2 च पार्थिव (for तथैव च). — (L. 727) G_3 स्निग्धतां च ; $M_{2.4}$ स्निग्धान्नं च (for °न्नानि). T_1 G_1 शुद्धया (for श्र°). — (L. 728) G_3 M_4 वैवस्वतक्षयं. — (L. 729) T_2 G_3 वार- (for वर-). G_3 M_4 युवतिभिः (for यथाकामं). G_3 M_4 समंततः (for सहस्रशः). — (L. 730) $M_{2.3}$ गुळं ; M_2 (*inf. lin.*) क्षीरं (for घृतं). $G_{1.2}$ M_2 (*inf. lin.*).$_4$ गुळं ; $M_{2.3}$ घृतं (for गुडं). — (L. 731) G_3 M_4 प्रयच्छंति (for °त्नेन). G_3 $M_{2.4}$ सुसंस्कृतं. — T_2 repeats line 734 after line 775. — (L. 734) G_1 विविधानि (for सुरभीणि). — (L. 735) G_3 हंसयुक्तविमानैस्ते. G_3 om. from the post. half up to the prior half of line 740. — (L. 736) M_4 विविधान्नं. — Lines

ये प्रयच्छन्ति विप्रेभ्यो विचित्रान्नं घृताप्लुतम् ।
ते व्रजन्त्यमलाभ्राभैर्विमानैर्वायुवेगिभिः ।
पुरं तत्प्रेतनाथस्य नानाजनसमाकुलम् ।
पानीयं ये प्रयच्छन्ति सर्वभूतप्रजीवनम् ।
ते सुतृप्ताः सुखं यान्ति विमानैर्हंसचोदितैः । [740]
ये तिलांस्तिलधेनुं वा घृतधेनुमथापि वा ।
श्रोत्रियेभ्यः प्रयच्छन्ति सौम्यभावसमन्विताः ।
सोममण्डलसंकाशैर्यानैस्ते यान्ति निर्मलैः ।
गीयमानैस्तु गन्धर्वैर्वैवस्वतपुरं नृप ।
येषां वाप्यश्च कूपाश्च तटाकानि सरांसि च । [745]
दीर्घिकाः पुष्करिण्यश्च सजलाश्च जलाशयाः ।
यानैस्ते यान्ति चन्द्राभैर्दिव्यघण्टानिनादितैः ।
चामरैस्तालवृन्तैश्च वीज्यमाना महाप्रभाः ।
नित्यतृप्ता महात्मानो गच्छन्ति यमसादनम् ।
येषां देवगृहाणीह चित्राण्यायतनानि च । [750]
मनोहराणि कान्तानि दर्शनीयानि भान्ति च ।
ते व्रजन्त्यमलाभ्राभैर्विमानैर्वायुवेगिभिः ।
पुरं तत्प्रेतनाथस्य नानाजनसमाकुलम् ।
वैवस्वतं च पश्यन्ति सुखचित्तं सुखस्थितम् ।
यमेन पूजिता यान्ति देवसालोक्यतां ततः । [755]
देवानुद्दिश्य लोकेषु प्रपासु करकोद्धृतम् ।
शीतलं सलिलं रम्यं तृषितेभ्यो दिशन्ति ये ।
ते तु तृप्तिं परां प्राप्य सुखं यान्ति महापथम् ।
काष्ठपादुकदा यान्ति तदध्वानं सुखं नराः ।
सौवर्णमणिपीठेषु पादौ कृत्वा रथोत्तमे । [760]
आरामान्वृक्षषण्डांश्च रोपयन्ति च ये नराः ।
संवर्धयन्ति चाव्यग्राः फलपुष्पोपशोभितान् ।
वृक्षच्छायासु रम्यासु शीतलासु स्वलंकृताः ।
यान्ति ते वाहनैर्दिव्यैः पूज्यमाना मुहुर्मुहुः ।
सेव्यमानाः सुरूपाभिरुत्तमाभिः प्रयत्नतः । [765]
स्त्रीभिः कनकवर्णाभिर्यथाकामं यथासुखम् ।
अश्वयानं तु गोयानं हस्तियानमथापि वा ।
ये प्रयच्छन्ति विप्रेभ्यो विमानैः कनकोपमैः ।
सुवर्णं रजतं वापि विद्रुमं मौक्तिकं तथा ।
ये प्रयच्छन्ति ते यान्ति विमानैः काञ्चनोज्ज्वलैः । [770]
ते व्रजन्ति वरस्त्रीभिः सेव्यमाना यथासुखम् ।
भूमिदा यान्ति तं लोकं सर्वकामैः सुतर्पिताः ।
उदितादित्यसंकाशैर्विमानैर्वृषयोजितैः ।
कन्यां ये च प्रयच्छन्ति विप्राय श्रोत्रियाय च ।
दिव्यकन्यावृता यान्ति विमानैस्ते यमालयम् । [775]
सुगन्धान्गन्धसंयोगान्पुष्पाणि सुरभीणि च ।
प्रयच्छन्ति द्विजाग्रेभ्यो भक्त्या परमया युताः ।

737–738 = lines 752–753. — (L. 738) T_1 -जीव- (for -जन-). — (L. 739) M_2 has lacuna from पानीयं ते up to सर्वकामैः in line 772. G_1 om. (hapl.) from the post. half of line 739 up to the prior half of line 742. — (L. 740) M_3 -तृप्तमुखा (for -तृप्ताः सुखं). — (L. 742) M_3 (*sup. lin.*) शुद्ध- (for सौम्य-). — (L. 743) Kumbh. ed. सूर्य- (for सोम-). G_1 -संकाशा (for °शैर्). T_1 निर्मलाः. — (L. 744) T_1 G_2 नीयमानास् (for गीयमानैस्). G_3 M_4 नराः (for नृप). — G_1 om. line 746 and lines 748–749. M_3 om. line 749. — (L. 750) G_2 [इ]व (for [इ]ह). G_3 M_4 छत्राण्याभरणानि च (for the post. half). — (L. 751) T_2 G_3 भारत ; M_4 भांत्युत (for भान्ति च). — (L. 753) T_1 -पदाकुलं (for -समा°). — (L. 755) M_4 यम- (for देव-). G_3 M_4 गताः (for ततः). — (L. 756) G_3 M_4 मृतान् (for देवान्). T सरकोद्धृतं. G_3 M_3 प्रपाशालाः समुद्धृतं (sic) (for the post. half). — (L. 758) G_3 च (for तु). G_3 M_4 प्राप्ताः (for प्राप्य). T_1 महारथं ; M_4 यमालयं (for महापथम्). — (L. 759) G_3 M_4 तमध्वानं (for तद°). — (L. 760) M_4 सुवर्ण-. $G_{1, 2}$ M_3 -पीठे तु (for -पीठेषु). M_4 कृत्वा पादौ (by transp.); Madras ed. पादं कृत्वा. — (L. 762) G_3 ये (for च). T_1 G_1 M_3 [अ]व्यग्रं. M_4 -पुष्पैश्च (for -पुष्पोप-). Madras ed. -शोभिताः. G_1 फलं पुष्पोपशोभितं. — (L. 763) G_2 स्वयंकृताः (for स्वलंकृताः). — (L. 764) G_1 M_3 यांति तैर् ; G_3 M_4 यानैस्तु (for यान्ति ते). — G_3 om. lines 765–766. M_4 om. 765–768. — (L. 765) Madras ed. अक्रूशाभिः (for उत्तमाभिः). — G_3 reads lines 767–768 after line 770. — (L. 767) T_2 G_3 अश्वदानं तु गोदानं हस्ति(G_3 मणि)-दानमथापि वा. — (L. 768) Madras ed. ते यांति (for विप्रेभ्यो). T_1 G_3 कनको(G_3 कांचनो)ज्ज्वलैः. — (L. 769) G_2 विद्रुतं. G_1 तदा (for तथा). — (L. 770) G_3 M_4 कनकोज्ज्वलैः. — (L. 771) G_3 सुरस्त्रीभिः (for वर°). — (L. 772) G_3 M_4 तल्लोकं (for तं लोकं). M_2 *मन्वितं (for सुतर्पिताः). — (L. 773) G_3 विमानैर्विविधैः शुभैः ; Madras ed. °नैस्ते यमालयं (for the post. half). — (L. 774) G_3 M_4 च ये (by transp.). T_2 G_1 विप्राय श्रोत्रियात्मजां ; G_3 $M_{2, 4}$ श्रोत्रियाय महात्मने (for the post. half). — (L. 775) T_2 G_3 सुरस्त्रीसेविता यांति (for the prior half). — (L. 776) M_2 सुगंध-. G_3 ये फलानि प्रयच्छंति (for the prior half). — (L. 777) G_3 M_4 द्विजाग्र्येभ्यो. G_3 M_4 ये भक्त्या परमा युताः (M_4 नराः); M_2 भक्त्या ये

सुगन्धाः सुष्टुवेषाश्च सुप्रभाः स्रग्विभूषणाः ।
यान्ति धर्मपुरं यानैर्विचित्रैरप्यलंकृताः ।
दीपदा यान्ति यानैश्च द्योतयन्तो दिशो दश । [780]
आदित्यसदृशाकारैर्दीप्यमाना इवाग्नयः ।
गृहावसथदातारो ग्रहैः काञ्चनवेदिकैः ।
व्रजन्ति बालसूर्याभैर्धर्मराजपुरं नराः ।
जलभाजनदातारः कुण्डिकाकरकप्रदाः ।
पूज्यमाना वरस्त्रीभिर्यान्ति तृप्ता महागजैः । [785]
पादाभ्यङ्गं शिरोभ्यङ्गं पानं पादोदकं तथा ।
ये प्रयच्छन्ति विप्रेभ्यस्ते यान्त्यश्वैर्यमालयम् ।
विश्रामयन्ति ये विप्राञ्श्रान्तानध्वनि कर्शितान् ।
चक्रवाकप्रयुक्तेन यान्ति यानेन तेऽपि च ।
स्वागतेन च यो विप्रान्पूजयेदासनेन च । [790]
स गच्छति तदध्वानं सुखं परमनिर्वृतः ।
नमो ब्रह्मण्यदेवेति यो मां दृष्ट्वाभिवादयेत् ।
व्रतवत्प्रयतो नित्यं स सुखं याति तत्पथम् ।
नमः सर्वसभाभ्यश्चेत्यभिख्याय दिने दिने ।
नमस्करोति गोभ्यो यः स सुखं याति तत्पथम् । [795]
नमोऽस्तु प्रियदत्तायेत्येवंवादी दिने दिने ।
भूमिमाक्रमते प्रातः शयनादुत्थितश्च यः ।
सर्वकामैः स तृप्तात्मा सर्वभूषणभूषितः ।
याति यानेन दिव्येन सुखं वैवस्वतालयम् ।
अनन्तराशिनो ये तु डम्भाहंकारवर्जिताः । [800]
तेऽपि सारसयुक्तेन यान्ति यानेन वै सुखम् ।
ये चाप्येकेन भुक्तेन वर्तन्ते डम्भवर्जिताः ।
हंसयुक्तैर्विमानैस्तु सुखं यान्ति यमालयम् ।
चतुर्थेन च भुक्तेन वर्तन्ते ये जितेन्द्रियाः ।
यान्ति ते धर्मनगरं यानैर्बर्हिणयोजितैः । [805]
तृतीयदिवसेनेह भुञ्जते ये जितेन्द्रियाः ।
तेऽपि हस्तिरथं यान्ति तत्पथं कनकोज्ज्वलैः ।
षष्ठाह्नकालिको यस्तु वर्षमेकं तु वर्तते ।
कामक्रोधविनिर्मुक्तः शुचिर्नित्यं जितेन्द्रियः ।
स याति कुञ्जरस्थस्तु जयशब्दरवैर्युतः । [810]
पक्षोपवासिनो यान्ति यानैः शार्दूलयोजितैः ।
धर्मराजपुरं रम्यं दिव्यस्त्रीगणसेवितम् ।
ये च मासोपवासं वै कुर्वते संयतेन्द्रियाः ।
तेऽपि सूर्योदयप्रख्यैर्यान्ति यानैर्यमालयम् ।
अग्निप्रवेशं यश्चापि कुरुते मद्गतात्मना । [815]
स यात्यग्निप्रकाशेन विमानेन यमालयम् ।
प्राणांस्त्यजति यो विप्रो मां प्रपन्नो ह्यनाशकः ।

परमा युताः. — (L. 778) G_3 M_{2-4} ते सुगंधाः सुवेषा(M_2 °लेपा)श्च (for the prior half). M_4 -व्रताः (for -प्रभाः). M_2 सु- (for स्रग्-). G_3 M_4 -भूषिताः (for -भूषणाः). — (L. 779) G_3 चापि (for यानैर्). G_3 M_2 अभ्यलंकृताः (M_2 °तं). — (L. 780) G_3 M_4 दीपयंतो (for द्योत°). — (L. 781) M_4 बालार्क- (for आदित्य-). G_3 दीपयंत (for दीप्यमाना). Madras ed. यथा (for इव). — (L. 782) M_{2-4} गृहैः (for ग्रहैः). — (L. 784) G_1 lacuna; G_3 -करज- (for -करक-). — (L 786) G_3 पादासंगं (for °भ्यङ्गं). M_2 शिरोभ्यंगस्नानं (for °भ्यङ्गं पानं). G_3 M_4 ततः (for तथा). — (L. 787) T_1 यथाक्रमं; T_2 यथाविधि (for यमालयम्). — (L. 788) G_3 $M_{2.4}$ विश्रामयति. G_3 यो मर्त्यं; $M_{2.4}$ यो विप्रं (for ये विप्राञ्). T G_1 M_3 अध्वान- (for अध्वनि). G_3 $M_{2.4}$ श्रांतमध्वनि कर्शितं (for the post. half). — (L. 789) G_3 M_4 याति. G_3 $M_{2.4}$ सो (for ते). — (L. 790) M_1 [ए]व (for the first च). G_3 $M_{2.4}$ विप्रं (for विप्रान्). — (L. 791) T_1 तथाध्वानं; G_1 तदा°; G_3 M_4 तम° (for तद°). — (L. 792) G_3 $M_{2.4}$ -देवाय (for -देवेति). M_2 [इ]त्यात्मानं यो (for यो मां दृष्ट्वा). G_3 मा (for मां). — (L. 793) T_1 व्रतीव; G_3 M_4 प्रयतः; M_2 प्रणमत् (for व्रतवत्). G_2 M_3 सु- (for स). T_1 तत्पदं; M_2 निर्वृतः (for तत्पथम्). — (L. 794) T_1 $M_{2.3}$ (*sup. lin.*) -सहाभ्यश् (for -सभा°). G_3 M_2 [अ]भिधाय; M_4 °याय (for °ख्याय). — G_1 om. (hapl.) lines 795–796. — (L. 795) T_2 M_3 नित्यं गां सु- (for गोभ्यो यः स). — G_3 om. line 796. — (L. 796) M_2 नमस्तुभ्यं; M_4 तुभ्यं चेति (for [इ]त्येवंवादी). — (L. 797) M_4 आक्रम्यते. M_2 नरः; M_4 तु यः (for च यः). — (L. 798) G_3 M_{2-4} स सर्वकामतृप्तात्मा (for the prior half). G_1 -भूषितैः (for °तः). — (L. 799) T G_1 M_3 यांति. M_2 दिव्येन यानेन (by transp.). G_3 सुखं वैवस्वतक्षयं (for the post. half). — T_1 om. lines 800–803. — (L. 800) G_1 डंभानृतविवर्जिताः (for the post. half). — (L. 802) G_3 M_4 भक्तेन (sic). — (L. 803) M_2 ते चापि हंसयुक्तेन; M_4 हंसयुक्तेन यानेन (for the prior half). — (L. 804) G_3 [इ]व भक्तेन; M_4 [ए]व भक्तेन (for च भु°). — (L. 805) G_3 -वाजिभिः (for -यो°). — G_3 om. (hapl.) lines 806–811. — (L. 807) M_2 ते च हस्तिपथैर्याति. — (L. 808) T G_2 M_3 षष्ठाह्नाकालिको; G_1 षष्ठान्ना°; M_4 षष्ठान्न° (for षष्ठाह्न°). — (L. 810) T_2 G_1 M_3 कुंजरस्थैस्; M_2 °रस्थं. — (L. 812) T_1 $G_{1,2}$ M_3 दिव्यं (for रम्यं). M_4 दिव्यं स्त्रीगणसेविताः. — (L. 813) M_4 तु (for च). T_2 नियतेंद्रियाः. — (L. 815) T_1 अग्निप्रवेशनं यश्च (for the prior half). G_3 कुर्वते. — T_1 G_1 om. (hapl.) lines

स बालार्कप्रकाशेन व्रजेद्यानेन तत्पथम् ।
प्रविष्टोऽन्तर्जले यस्तु प्राणांस्त्यजति मानवः ।
सोममण्डलकल्पेन याति यानेन तत्पथम् । [820]
स्वशरीरं हि गृध्राणां मन्मना यः प्रयच्छति ।
स याति रथमुख्येन काञ्चनेन यमालयम् ।
गोकृते स्त्रीकृते चैव हता विप्रकृतेऽपि च ।
ते यान्त्यमरकन्याभिः सेव्यमाना रविप्रभाः ।
ये च कुर्वन्ति मद्भक्तास्तीर्थयात्रां जितेन्द्रियाः । [825]
ते पन्थानं महात्मानो यानैर्यान्ति सुनिर्वृताः ।
ये यजन्ति द्विजश्रेष्ठाः क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ।
हंससारससंयुक्तैर्यानैस्ते यान्ति तत्पथम् ।
परपीडामकृत्वैव भृत्यान्बिभ्रति ये नराः ।
तत्पथं ते सुखं यान्ति विमानैः काञ्चनोज्ज्वलैः । [830]
ये समाः सर्वभूतेषु जीवानामभयप्रदाः ।
क्रोधलोभविनिर्मुक्ता निगृहीतेन्द्रियास्तथा ।
पूर्णचन्द्रप्रतीकाशैर्विमानैस्ते महाप्रभाः ।
यान्ति वैवस्वतपुरं देवगन्धर्वसेविताः ।
ये मामेकान्तभावेन देवं त्र्यम्बकमेव च । [835]
पूजयन्ति नमस्यन्ति स्तुवन्ति च दिने दिने ।
धर्मराजपुरं यान्ति यानैस्तेऽर्कसमप्रभैः ।
पूजितास्तत्र धर्मेण स्वयं माल्यादिभिः शुभैः ।
यान्त्येव मम लोकं वा रुद्रलोकमथापि वा ।

Colophon.

वैशंपायन उवाच ।

श्रुत्वा यमपुराध्वानं जीवानां गमनं तथा । [840]
धर्मपुत्रः प्रहृष्टात्मा केशवं पुनरब्रवीत् ।
देवदेवेश दैत्यघ्न ऋषिसंघैरभिष्टुत ।
भवान्भवकरः श्रीमान्सहस्रादित्यसप्रभ ।
सर्वसंभव सर्वज्ञ सर्वधर्मप्रवर्तक ।
सर्वदानफलं सौम्य कथयस्व ममाच्युत । [845]
दानं देयं कथं कृष्ण कीदृशाय द्विजाय वै ।
कीदृशं वा तपः कृत्वा तत्फलं कुत्र भुज्यते ।
एवमुक्तो हृषीकेशो धर्मपुत्रेण धीमता ।
उवाच धर्मपुत्राय पुण्यान्धर्मान्महोदयान् ।
शृणुष्वावहितो राजन्पूतं पापघ्नमुत्तमम् । [850]
सर्वदानफलं सौम्य न श्राव्यं पापकर्मणाम् ।
यच्छ्रुत्वा पुरुषः स्त्री वा नष्टपापः समाहितः ।
तत्क्षणात्पूततां याति पापकर्मरतोऽपि वा ।
एकाहमपि कौन्तेय भूमावुत्पादितं जलम् ।
सप्त तारयते पूर्वान्वितृष्णा यत्र गौर्भवेत् । [855]
पानीयं परमं लोके जीवानां जीवनं स्मृतम् ।

817–822. — (L. 817) G_2 $M_{2.3}$ मर्त्यो (for विप्रो). $M_{2.3}$ [ऽ]पि (for हि). — (L. 819) G_2 मन्मनाः (for मानवः). — (L. 820) $M_{2.3}$ (*sup. lin.*) -तल्पेन ; Madras ed. -यानेन (for -कल्पेन). — (L. 821) G_3 -शरीराणि (for °रं हि). — (L. 823) M_2 वापि (for चैव). G_1 गोग्रहे स्त्रीग्रहे चैव (for the prior half). G_3 M_4 तथा ; Kumbh. ed. हत्वा (for हता). G_1 -ग्रहेषु (for कृतेऽपि). T_1 G_2 ये ; $M_{2.3}$ वा (for च). — (L. 824) T_2 ये (for ते). — (L. 825) G_3 [ऽ]पि (for च). M_4 मद्भक्त्या. — (L 826) G_3 M_4 सुखं नराः (for सुनिर्वृताः). — (L. 828) G_3 M_4 -युक्तेन (for -संयुक्तैर्). G_3 M_4 यांति यानेन तत्पथं. — (L. 829) T_2 G_2 यो. T_2 $G_{1.2}$ नरः (for नराः). — (L. 830) T_2 M_3 सु- ; $G_{1.2}$ स- (for ते). T_2 G_2 याति. — (L. 834) M_2 ते च (for देव-). G_3 -पूजिताः (for -सेविताः). — (L. 835) G_3 $M_{2.4}$ भक्त्या (for देवं). M_4 वा (for च). — (L. 838) G_3 $M_{2.4}$ गुणैः (for शुभैः). — (L. 839) $G_{1.3}$ [ए]त्रं (for [ए]व). Kumbh. ed. धर्म- (for मम). — Colophon — *Sub-parvan :* $G_{2.3}$ M_{2-4} वैष्णवधर्म. — *Adhy. name :* T G_1 यमपुराध्वानवर्णनं ; M_2 यमलोकवर्णनं. — *Adhy. no. :* T_1 88 ; T_2 $G_{1.2}$ 87 ; G_3 99 ; M_2 5 ; M_3 86 ; M_4 98. — (L. 840) G_3 जीविताागमनं तथा. — Before line 842, MSS. ins. युधिष्ठिर उवाच. — (L. 842) G_3 M_4 सदा दैवेर् (for ऋषिसंघैर्). — After line 842, M_4 reads line 846, repeating it in its proper place. — (L. 843) T G_1 भगवन्भगह- (G_1 °व)न्श्रीमन् ; G_2 भगवन्भवकर श्रीमन् (hypermetric) (for the prior half). M_2 -संनिभ (for -सप्रभ). — (L. 844) G_3 M_4 -संहार (for -संभव). G_3 धर्मज्ञ (for सर्वज्ञ). — (L. 846) G_3 $M_{2.4}$ (both times) कृत्वा (for देयं). M_4 (both times) द्विजातये (for °य वै). — M_4 om. line 847. — (L. 847) G_3 वाथ (for कुत्र). — (L. 849) G_3 M_4 धर्मान्पुण्यान् (by transp.). — Before line 850, MSS. ins. श्रीभगवानुवाच. — (L. 851) G_3 M_{2-4} -कर्मणा (for °णाम्). — (L. 852) G_3 M_4 नष्टपापाः समाहिताः. — (L. 853) G_3 $M_{2.4}$ यांति. G_3 M_4 -रता अपि (for -रतो ऽपि वा). — (L. 856) M_4 परं (for स्मृतम्). G_3 जीवानां परमं विदुः (for the post. half). — (L. 857) G_3 $M_{2.4}$ शाश्वती (for

पानीयस्य प्रदानेन तृप्तिर्भवति पाण्डव ।
पानीयस्य गुणा दिव्याः परलोके सुखावहाः ।
तत्र पुष्पोदकी नाम नदी परमपावनी ।
कामान्ददाति राजेन्द्र तोयदानं यमालये ।
शीतलं सलिलं तस्या अक्षय्यममृतोपमम् ।
शीततोयप्रदातॄणां भवेन्नित्यं सुखावहा ।
ये चाप्यतोयदातारः पूयस्तेषां विधीयते ।
प्रणश्यत्यम्बुपानेन बुभुक्षा च युधिष्ठिर ।
तृषितस्य न चान्नेन पिपासापि प्रणश्यति ।
तस्मात्तोयं सदा देयं तृषितेभ्यो विजानता ।
अग्नेर्मूर्तिः क्षितेर्योनिरमृतस्य च संभवः ।
अतोऽम्भः सर्वभूतानां मूलमित्युच्यते बुधैः ।
अद्भिः सर्वाणि भूतानि जीवन्ति प्रभवन्ति च ।
तस्मात्सर्वेषु दानेषु तोयदानं विशिष्यते ।
सर्वदानतपोयज्ञैर्यत्प्राप्यं फलमुत्तमम् ।
तत्सर्वं तोयदानेन प्राप्यते नात्र संशयः ।
ये प्रयच्छन्ति विप्रेभ्यस्त्वन्नदानं सुसंस्कृतम् ।
तैस्तु दत्ता स्वयं प्राणा भवन्ति भरतर्षभ ।
अन्नाद्रक्तं च शुक्लं च अन्ने जीवः प्रतिष्ठितः ।
इन्द्रियाणि च बुद्धिश्च पुष्णन्त्यन्नेन नित्यशः ।
अन्नहीनानि सीदन्ति सर्वभूतानि पाण्डव ।
तेजो बलं च वीर्यं च सत्त्वं रूपं द्युतिर्धृतिः ।
ज्ञानं मेधा तथायुश्च सर्वमन्ने प्रतिष्ठितम् ।
देवमानवतिर्यक्षु सर्वलोकेषु सर्वदा ।
सर्वकालं हि सर्वेषामन्ने प्राणाः प्रतिष्ठिताः ।
अन्नं प्रजापते रूपमन्नं प्रजननं स्मृतम् ।
सर्वभूतमयं चान्नं जीवश्चान्नमयं स्मृतम् ।
अन्नेनाधिष्ठितः प्राण अपानो व्यान एव च ।
उदानश्च समानश्च धारयन्ति शरीरिणाम् ।
शयनोत्थानगमनं ग्रहणाकर्षणानि च ।
सर्वसत्त्वकृतं कर्म चान्नादेव प्रवर्तते ।
चतुर्विधानि भूतानि जङ्गमानि स्थिराणि च ।
अन्नाद्भवन्ति राजेन्द्र सृष्टिरेषा प्रजापतेः ।
विद्यास्थानानि सर्वाणि सर्वयज्ञाश्च पावनाः ।
अन्नाद्यस्मात्प्रवर्तन्ते तस्मादन्नं परं स्मृतम् ।
देवा रुद्रादयः सर्वे पितरोऽप्यग्नयस्तथा ।
यस्मादन्नेन तुष्यन्ति तस्मादन्नं विशिष्यते ।
यस्मादन्नात्प्रजाः सर्वाः कल्पे कल्पेऽसृजत्प्रभुः ।
तस्मादन्नात्परं दानं न भूतं न भविष्यति ।
यस्मादन्नात्प्रवर्तन्ते धर्मार्थौ काम एव च ।
तस्मादन्नात्परं दानं नामुत्रेह च पाण्डव ।
यक्षरक्षोग्रहा नागा भूता दैत्याश्च दानवाः ।

पाण्डव). —(L. 858) G_3 M_2 परलोक-. —(L. 860) G_3 M_4 कामं. T_2 M_{2-4} तोयदानां. —(L. 861) G_3 दिव्यम्; M_{2-4} त(M_4 य)स्याम्; Kumbh. ed. ह्यत्र (for तस्या). Kumbh. ed. ह्यक्षय्यम्. —(L. 862) G_3 M_4 क्षीर-; Madras ed. क्षीरं (for शीत-). T G_2 नित्य-; G_3 M_4 दिव्यं (G_3 °व्य-) (for नित्यं). G_3 M_4 सुखावहं. —(L. 863) M_2 भूयस्; M_4 पूयं (for पूयस्). —(L. 864) G_3 $M_{2.4}$ प्रशाम्यत्यंबुदा(M_4 °पा)नेन (for the prior half). M_2 [अ]पि (for च). —(L. 865) T_2 G_1 $M_{2.3}$ [अ]न्येन (for [अ]न्नेन). $M_{3.4}$ वि- (for [अ]पि). —(L. 868) G_3 M_4 तत्तोयं; M_2 रेतोंबुः (for अतोऽम्भः). —(L. 869) G_3 ततः; M_4 अतः (for अद्भिः). —(L. 871) T प्राप्तं (for प्राप्यं). —(L. 873) M_4 ह्यन्नदानं सुसत्कृतं. —(L. 874) G_3 M_4 तस्माज्जाता (for तैस्तु दत्ता). G_3 $M_{2.4}$ पुरुषर्षभ (for भरत°). —(L. 875) G_3 रेतश् (for रक्तं). M_2 [अ]प्यन्ने (for अन्ने). —(L. 876) T_1 lacuna for the first च. G_3 [अ]र्थेन; M_2 [अ]न्येन (for [अ]न्नेन). T_1 भुज्यतः (for नित्यशः). —(L. 877) G_3 M_4 अन्नेनैव हि जीवंति (for the prior half). —(L. 878) $M_{2.4}$ रूपं (for वीर्यं). G_3 रूपं सत्त्वं (by transp.); $M_{2.4}$ सत्यं (M_2 °त्त्वं) वीर्यं. G M_3 धृतिर्द्युतिः (by transp.); M_2 बलं धृतिः. —(L. 880) M_{2-4} -दानव- (for -मानव-). T_2 $M_{2.4}$ सर्वथा. —(L. 881) $G_{2.3}$ M_4 सर्वकामा (for °कालं). —(L. 882) T_1 M_4 प्रजा(M_4 °ज्ञा)यते (for °पते). —(L. 883) G_3 M_4 [ए]व (for [अ]न्नं). T_2 M_3 जीवं (for जीवश्). T_1 G_1 M_2 जीवश्चान्नमयः स्मृतः; G_3 M_4 सर्वप्राणमयं स्मृतं (for the post. half). —(L. 884) T_2 $M_{2.3}$ [अ]धिष्ठित-. G_3 $M_{2.4}$ ह्यपानो (for अ°). —(L. 885) T M_4 शरीरिणं. —(L. 886) G_3 $M_{2.4}$ -गमन-. —(L. 887) T_1 सत्यसत्त्वं (for सर्वसत्त्व-). —(L. 888) T G_1 जातानि (for भू°). —(L. 889) G_3 सनातनी (for प्रजापतेः). —(L. 890) G_3 यज्ञाः सर्वे च पावकाः (for the post. half). — T_1 om. (hapl.) from the post. half of line 891 up to the prior half of line 896. —(L. 892) G_3 M_2 इंद्रादयः (for रुद्रा°). G_3 M_4 मुनयस् (for ऽप्यग्नयस्). —(L. 893) G_3 तस्माद् (for य°). T_2 $G_{2.3}$ परं स्मृतं (for विशिष्यते). —(L. 894) T_2 $G_{1.3}$ M_4 तस्माद् (for य°). M_2 अन्नं (for अन्नात्). —(L. 895) M_2 भूतो (for भूतं). —(L. 896) G_3 तस्माद्. G_3 M_2 धर्मोर्थः. M_2 कामम्. —(L. 898) G_3 M_4 यक्षरक्षोगणा नागा; $M_{2.3}$ °ग्रहो नागा (for

तुष्यन्त्यन्नेन यस्मात्तु तस्मादन्नं परं भवेत् ।
परान्नमुपभुञ्जानो यत्कर्म कुरुते शुभम् । [900]
तच्छुभस्यैकभागस्तु कर्तुर्भवति भारत ।
अन्नदस्य त्रयो भागा भवन्ति पुरुषर्षभ ।
तस्मादन्नं प्रदातव्यं ब्राह्मणेभ्यो विशेषतः ।
ब्राह्मणाय दरिद्राय योऽन्नं संवत्सरं नृप ।
श्रोत्रियाय प्रयच्छेद्वै पाकभेदविवर्जितः । [905]
डम्भानृतविमुक्तस्तु परां भक्तिमुपागतः ।
स्वधर्मेणार्जितफलं तस्य पुण्यफलं शृणु ।
शतं वर्षसहस्राणि कामगः कामरूपधृक् ।
मोदतेऽमरलोकस्थः पूज्यमानोऽप्सरोगणैः ।
ततश्चापि च्युतः कालान्नरलोके द्विजो भवेत् । [910]
अग्रभिक्षां च यो दद्याद्दरिद्राय द्विजातये ।
षण्मासाद्वार्षिकं श्राद्धं तस्य पुण्यफलं शृणु ।
गोसहस्रप्रदानेन यत्पुण्यं समुदाहृतम् ।
तत्पुण्यफलमाप्नोति नरो वै नात्र संशयः ।
अथ संवत्सरं दद्यादग्रभैक्ष्यमयाचते । [915]
प्रच्छाद्यैव स्वयं नीत्वा तस्य पुण्यफलं शृणु ।
कपिलानां सहस्रैस्तु यद्देयं पुण्यमच्युते ।
तत्सर्वमखिलं प्राप्य शक्रलोके महीयते ।
स शक्रभवने रम्ये वर्षकोटिशतं नृप ।
यथाकामं महातेजाः क्रीडत्यप्सरसां गणैः । [920]
अग्रान्नं यस्तु वै दद्याद्द्विजाय नियतव्रतः ।
दशवर्षाणि राजेन्द्र तस्य पुण्यफलं शृणु ।
कपिलाशतसहस्रस्य विधिदत्तस्य यत्फलम् ।
तत्पुण्यफलमासाद्य पुरंदरपुरं व्रजेत् ।
स शक्रभवने रम्ये कामरूपी यथासुखम् । [925]
शतकोटिसमा राजन्क्रीडतेऽमरपूजितः ।
शक्रलोकावतीर्णश्च इह लोके महाद्युतिः ।
चतुर्वेदी द्विजः श्रीमाञ्जायते राजपूजितः ।
अध्वश्रान्ताय विप्राय क्षुधितायान्नकाङ्क्षिणे ।
देशकालाभियाताय दीयते पाण्डुनन्दन । [930]
याचतेऽन्नं न दद्याद्यो विद्यमाने धनागमे ।
स लुब्धो नरकं याति कृमीणां कालसूत्रकम् ।
स तत्र नरके घोरे लोभमोहितचेतनः ।
दशवर्षसहस्राणि क्लिश्यते वेदनार्दितः ।
तस्माच्च नरकान्मुक्तः कालेन महता हि सः । [935]
दरिद्रो मानुषो लोके चण्डालेष्वपि जायते ।
यस्तु पांसुलपादश्च दूराध्वश्रमकर्शितः ।
क्षुत्पिपासाश्रमः श्रान्त आर्तः खिन्नगतिर्द्विजः ।

---

the prior half). $G_{1,2}$ M_3 भूतान्यन्ये च दानवाः. — (L. 899) G_1 M_3 (*sup. lin.* as above) विशिष्यते (for परं भवेत्). — (L. 900) M_2 -युंजानो (for -भुञ्जानो). — (L. 901) G_3 [इ]ह (for [ए]क-). — (L. 904) T_1 M_2 ये (for यो). — (L. 906) M_2 -विनिर्मुक्तः (for -विमुक्तस्तु). — (L. 907) M_2 स्वकर्मेणार्जितधनस् (for the prior half). — G_3 M_4 om. (hapl.) lines 908–912. — (L. 908) Kumbh. ed. and Madras ed. शत-. M_2 -सहस्राणां. Kumbh. ed. and Madras ed. -रूपधृत् (for °धृक्). — (L. 909) T_1 सुर- (for ऽमर-). M_2 सुरोत्तमैः (for ऽप्सरोगणैः). — (L. 910) T_2 श्रुतः (for च्युतः). M_2 इह (for नर-). — (L. 911) $M_{2.3}$ तु (for च). M_2 द्विजाय वै (for द्विजातये). — (L. 912) T_2 M_3 षण्मासान्; G_1 षाण्मासाद्. G_1 $M_{2.3}$ वार्षिक- (M_2 °के). G_2 प्रच्छाद्य वै स्वयं नीत्वा (=var. L. 916 prior half). — (L. 913) T_1 lacuna for the post. half. — (L. 914) T_1 यत् (for तत्). M_2 नास्ति; M_4 नैव (for वै न). — M_2 reads lines 915–920 twice. — (L. 915) G_3 संवत्सरे. Madras ed. -भिक्षाम्. M_2 (second time) अग्रभिक्षामयाचता (for the post. half). — (L. 916) G_3 [इ]व (for [ए]व). G_3 नीतास्; M_4 नीतस् (for नीत्वा). M_2 (first time) om. शृणु. — (L. 917) G_3 M_2 (both times)$_{.4}$ सहस्रे. M_2 (second time)$_{.4}$ च (for तु). T_2 दैवं (for देयं). M_2 (both times) दत्ते यत्फलमुच्यते (for the post. half). — (L. 918) G_3 M_2 (both times)$_{.4}$ पुण्यम् (for सर्वम्). — (L. 920) T_1 G_3 क्रीडित्वा. — (L. 921) T_2 G_1 अन्नं च (for अग्रान्नं). G_3 च यत- (for नियत-). — (L. 923) Prior half, hypermetric. T -साहस्रं (for -सहस्रस्य). M_2 पांडव (for यत्फलम्). — (L. 924) T_1 यत् (for तत्). — (L. 926) $M_{2.4}$ दश- (for शत-). G_3 $M_{2.4}$ सुर- (for ऽमर-). — M_3 om (hapl.) lines 927–928. — (L. 927) Madras ed. चेद् (for च). G_3 M_4 अक्लेशेन (for इह लोके). — M_2 om. line 929 and the prior half of line 930. — (L. 929) M_4 अथ श्रांताय. — (L. 930) G_3 -भूताय (for -याताय). M_2 याचते (for दीयते). — (L. 931) G_3 याचितो. G_3 M_4 वै (for यो). G_3 धने नृप; M_2 [ऽ]न्नमंचये (for धनागमे). — (L. 934) T_1 M_4 शत- (for दश-). — (L. 935) G_2 [अ]पि (for हि). — (L. 936) M_2 [उ]त-; Madras ed. [ए]व (for [अ]पि). — (L. 937) G_1 यत् (for यस्). G_3 $M_{2.4}$ तु (for च). G_3 दूराध्वक्रम- (for °श्रम-). M_2 -पीडितः (for -कर्शितः).

पृच्छन्वै ह्यन्नदातारं गृहमभ्येत्य याचयेत् ।
तं पूजयेत्तु यत्नेन सोऽतिथिः स्वर्गसंक्रमः ।
तस्मिंस्तुष्टे नरश्रेष्ठ तुष्टाः स्युः सर्वदेवताः ।
न तथा हविषा होमैर्न पुष्पैर्नानुलेपनैः ।
अग्नयः पार्थ तुष्यन्ति यथा ह्यतिथिपूजनात् ।
कपिलायां तु दत्तायां विधिवज्ज्येष्ठपुष्करे ।
न तत्फलमवाप्नोति यत्फलं विप्रभोजनात् ।
द्विजपादोदकक्लिन्ना यावत्तिष्ठति मेदिनी ।
तावत्पुष्करपर्णेन पिबन्ति पितरो जलम् ।
देवमाल्यापनयनं द्विजोच्छिष्टापमार्जनम् ।
श्रान्तसंवाहनं चैव तथा पादावसेचनम् ।
प्रतिश्रयप्रदानं च तथा शय्यासनस्य च ।
एकैकं पाण्डवश्रेष्ठ गोप्रदानाद्विशिष्यते ।
पादोदकं पादघृतं दीपमन्नं प्रतिश्रयम् ।
ये प्रयच्छन्ति विप्रेभ्यो नोपसर्पन्ति ते यमम् ।
विप्रातिथ्ये कृते राजन्भक्त्या शुश्रूषितेऽपि च ।
देवाः शुश्रूषिताः सर्वे त्रयस्त्रिंशद्भवन्ति ते ।
अभ्यागतो ज्ञातपूर्वो ह्यज्ञातोऽतिथिरुच्यते ।
तयोः पूजां द्विजः कुर्यादिति पौराणिकी श्रुतिः ।
पादाभ्यङ्गान्नपानैस्तु योऽतिथिं पूजयेन्नरः ।
पूजितस्तेन राजेन्द्र भवामीह न संशयः ।
शीघ्रं पापाद्विनिर्मुक्तो मया चानुग्रहीकृतः ।
विमानेनेन्दुकल्पेन मम लोकं स गच्छति ।
अभ्यागतं श्रान्तमनुव्रजन्ति
देवाश्च सर्वे पितरोऽग्नयश्च ।
तस्मिन्द्विजे पूजिते पूजिताः स्यु-
र्गते निराशाः पितरो व्रजन्ति ।
अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहात्प्रतिनिवर्तते ।
पितरस्तस्य नाश्नन्ति दश वर्षाणि पञ्च च ।
वर्जितः पितृभिर्लुब्धः स देवैरग्निभिः सह ।
निरयं रौरवं गत्वा दश वर्षाणि पच्यते ।
ततश्चापि च्युतः कालादिह चोच्छिष्टभुग्भवेत् ।
वैश्वदेवान्तिके प्राप्तमतिथिं यो न पूजयेत् ।
स चण्डालत्वमाप्नोति सद्य एव न संशयः ।
निर्वासयति यो विप्रं देशकालागतं गृहात् ।
पतितस्तत्क्षणादेव जायते नात्र संशयः ।
नरके रौरवे घोरे वर्षकोटिं स पच्यते ।
ततश्चापि च्युतः कालादिह लोके नराधमः ।
श्वा वै द्वादश जन्मानि जायते क्षुत्पिपासितः ।
चण्डालोऽप्यतिथिः प्राप्तो देशकालेऽन्नकाङ्क्षया ।
अभ्युद्गम्य गृहस्थेन पूजनीयश्च सर्वदा ।
अनर्चयित्वा योऽश्नाति लोभमोहविचेतनः ।
स चण्डालत्वमाप्नोति दश जन्मानि पाण्डव ।
निराशमतिथिं कृत्वा भुञ्जानो यः प्रहृष्टवान् ।

—(L. 938) T_1 G_3 M_3 शांत. M_2 क्षुत्पिपासान्वितो दीनः. G_1 आर्ति-; M_2 श्रमात्; M_4 श्रम- (for आर्तः). G_3 M_4 खिन्नमतिर्. —(L. 939) G_3 एव (for वै हि). G_3 M_3 (*inf. lin.*).$_4$ गृहमभ्येति चाशया; M_2 °त्यथाशया (for the post. half). —(L. 940) T_1 पूजयेत (for °येत्तु). G_3 M_4 तं पूजयति चान्नेन. —(L. 945) G_3 फलं न तद् (by transp.). G_3 तत् (for यत्). M_2 -भोजने. —(L. 946) T -पादोदके; G_3 M_4 -पादजल- (for -पादोदक-). —(L. 947) M_2 -पात्रेषु; Kumbh. ed. -पत्रेण (for -पर्णेन). —(L. 948) G_3 M_4 देवमाल्योपनयनं. — After line 950, M_2 ins.:

अभ्यञ्जनादि यत्किंचित्तथा पादावसेचनम् ।

—(L. 952) G_3 दीपं मार्गप्रतिश्रये (for the post. half). —(L. 954) T $G_{1.2}$ शुश्रूषते. —(L. 955) M_4 भवंत्युत; Kumbh. ed. अरिंदम (for भवन्ति ते). —(L. 956) G_3 $M_{2.4}$ तु (for हि). —(L. 957) G_3 पृथक्; $M_{2.4}$ (*inf. lin.*) बुधः (for द्विजः). —(L. 958) M_2 -दानैस् (for -पानैस्). G_2 [ऽ]तिथीन्. G_1 नरं. —(L. 959) G_3 $M_{2.4}$ [ए]व (for [इ]ह). T_1 प्रभवामीह संशयः (sic). —(L. 960) G_3 $M_{2.4}$ पाप- (for पापाद्). G_3 -ग्रहः (for -ग्रही-). T_2 $G_{1.2}$ -कृते. M_3 मया चानुग्रहे कृते (for the post. half). —(L. 965) T_1 G_3 $M_{2.4}$ अपि ते (for पितरो). M_2 प्रयांति (for व्रजन्ति). —(L. 968) T_2 वेदैर् (for देवैर्). G_3 $M_{2.4}$ सदा (for सह). —(L. 969) G_3 M_2 शत- (for दश). T_2 G_2 M_3 पंच च (for पच्यते). — M_3 om. (hapl.) lines 970–975. —(L. 970) G_3 काले दीपं (for कालादिह). —(L. 972) G_1 सत्यम् (for सद्य). —(L. 973) M_4 -कालेतिथिं (for -कालागतं). —(L. 976) T नराधिप (for °धमः). —(L. 979) G_3 प्रत्युद्गम्य; Madras ed. अभ्युद्गमो. T $G_{1.3}$ ग्रहस्थेन (sic). G_3 $M_{2.4}$ स (for च). T सर्वथा. —(L. 980) Madras ed. -मोहित- (for -मोहवि-). —(L. 981) T_2 M_3 आपन्नो (for आप्नोति). G_3 M_4 चंडालत्वमवाप्नोति. —(L. 982) M_2 प्रहृष्टधीः (for °वान्). — T_2 om. line 983. —(L. 983) $G_{1.2}$ M_3 किल (for [आ]त्मना). M_4 -कफ- (for -कूपे). T_1 निपातितः. — T_1 G_3 read line 989 after line 983, T_2 after line 982, repeating it in its proper place.

न जानात्यात्मनात्मानं विष्ठाकूपे निपातितम् ।
मोघं ध्रुवं प्रोर्णयति मोघमस्य तु पच्यते ।
मोघमन्नं सदाश्नाति योऽतिथिं न च पूजयेत् ।
साङ्गोपाङ्गांस्तु यो वेदान्पठतीह दिने दिने ।
न चातिथिं पूजयति वृथा भवति स द्विजः ।
पाकयज्ञमहायज्ञैः सोमसंस्थाभिरेव च ।
ये यजन्ति न चार्चन्ति गृहेष्वतिथिमागतम् ।
तेषां यशोभिकामानां दत्तमिष्टं च यद्भवेत् ।
वृथा भवति तत्सर्वमाशया हि तया हतम् ।
देशकालं च पात्रं च स्वशक्तिं च निरीक्ष्य च ।
अल्पं समं महद्वापि कुर्यादातिथ्यमात्मवान् ।
सुमुखः सुप्रसन्नात्मा धीमानतिथिमागतम् ।
स्वागतेनासनेनाद्भिरन्नाद्येन च पूजयेत् ।
हितः प्रियो वा द्वेष्यो वा मूर्खः पण्डित एव वा ।
प्राप्तो यो वैश्वदेवान्ते सोऽतिथिः स्वर्गसंक्रमः ।
क्षुत्पिपासाश्रमार्ताय देशकालागताय च ।
सत्कृत्यान्नं प्रदातव्यं यज्ञस्य फलमिच्छता ।
भोजयेदात्मनः श्रेष्ठान्विधिवद्धव्यकव्ययोः ।
अन्नं प्राणो मनुष्याणामन्नदः प्राणदो भवेत् ।
तस्मादन्नं विशेषेण दातव्यं भूतिमिच्छता ।
अन्नदः सर्वकामैस्तु सुतृप्तः सुष्ठ्वलंकृतः ।
पूर्णचन्द्रप्रकाशेन विमानेन विराजता ।
सेव्यमानो वरस्त्रीभिर्मम लोकं स गच्छति ।
क्रीडित्वा तु ततस्तस्मिन्वर्षकोटिं यथामरः ।
ततश्चापि च्युतः कालादिह लोके महायशाः ।
वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो भोगवान्ब्राह्मणो भवेत् ।
यथाश्रद्धं तु यः कुर्यान्मनुष्येषु प्रजायते ।
महाधनपतिः श्रीमान्वेदवेदाङ्गपारगः ।
सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो भोगवान्ब्राह्मणो भवेत् ।
सर्वातिथ्यं तु यः कुर्याद्वर्षमेकमकल्मषः ।
धर्मार्जितधनो भूत्वा पापभेदविवर्जितः ।
देवानिव स्वयं विप्रानर्चयित्वा पितॄनपि ।
विप्रानग्राशनाशी यस्तस्य पुण्यफलं शृणु ।
वर्षेणैकेन यावन्ति पिण्डानश्नन्ति वै द्विजाः ।
तावद्वर्षाणि राजेन्द्र मम लोके महीयते ।
ततश्चापि च्युतः कालादिह लोके महायशाः ।
वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो भोगवान्ब्राह्मणो भवेत् ।
सर्वातिथ्यं च यः कुर्याद्यथाश्रद्धं नरेश्वर ।
अकालनियमेनापि सत्यवादी जितेन्द्रियः ।
सत्यसंधो जितक्रोधः शाखाधर्मविवर्जितः ।
अधर्मभीरुर्धर्मिष्ठो मायामात्सर्यवर्जितः ।
श्रद्दधानः शुचिर्नित्यं पाकभेदविवर्जितः ।
स विमानेन दिव्येन दिव्यरूपी महायशाः ।
पुरंदरपुरं याति गीयमानोऽप्सरोगणैः ।
मन्वन्तरं तु तत्रैव क्रीडित्वा देवपूजितः ।
मानुष्यलोकमागम्य भोगवान्ब्राह्मणो भवेत् ।

— (L. 984) $M_{2.3}$ स्तुवं ; M_4 ध्रुवः. G_3 $M_{2.3}$ (*inf. lin.*). $_4$ (*sup. lin.*) प्रोन्नयति ; M_3 पूर्ण° (for प्रोर्ण°). $M_{2.3}$ अन्नं (for अस्य). — (L. 985) G_3 तु च ; M_4 स च (for सदा). G_3 तु (for च). — (L. 986) G_3 सांगोपांगं. — (L. 987) T_1 स (for न). G_3 $M_{2.4}$ स पठति (for भवति स). — (L. 989) G_3 (second time) [अ]श्नंति (for [अ]र्चन्ति). — (L. 990) M_4 तद् (for यद्). — (L. 991) G_3 M_{2-4} ह (for हि). T_1 G_3 हितं ; M_{2-4} हतः (for हतम्). — (L. 992) G_3 $M_{2.4}$ देशं (for देश-). G_2 M_2 समीक्ष्य तु (M_2 च) (for निरीक्ष्य च). — (L. 993) M_2 महत्समं (by transp.) ; M_4 स च महद्. — (L. 996) G_3 $M_{2.4}$ प्रियो वा यदि वा द्वेष्यो (for the prior half). — (L. 997) G_3 यः प्राप्तो (by transp.) ; M_2 प्राप्नोति. — (L. 998) T G_3 देशकालगताय च. — (L. 999) Madras ed. स्वर्गस्य (for यज्ञस्य). — (L. 1002) M_4 अशेषेण (for वि°). — (L. 1003) G_3 स्वभ्यलंकृतः ; M_2 सुष्व° ; M_4 स्वभ्य° (for सुष्ठ्व°). — (L. 1004) T_2 G_1 M_3 विराजते. — (L. 1005) G_3 M_4 देव- (for मम). — (L. 1006) G_3 स्वर्गे (for तस्मिन्). — (L. 1007) M_2 विदेशेषूपजायते (for the post. half). — M_3 om. (hapl.) lines 1009–1011. — (L. 1009) G_3 श्राद्धं तु यः ; M_2 श्राद्ध-भूयस् (for यथाश्रद्धं). G_3 $M_{2.4}$ मानुषे(M_4 मनुष्ये)षूपजायते (for the post. half). — (L. 1011) G_3 M_4 -शास्त्रार्थ-विद्विद्वान् ; M_2 °वित्प्राप्तो (for °तत्त्वज्ञो). — (L. 1012) T_1 G_1 वर्षकोटिम् (for °मेकम्). — (L. 1015) M_4 विप्रो नाग्राशनाशी (*inf. lin.* °प्रानुग्रासमाशी) यस्. — (L. 1016) G_2 ये (for वै). — (L. 1018) G_3 M_4 महीयते (for महायशाः). — (L. 1019) M_2 -वेदार्थ- (for -शास्त्रार्थ-). — (L. 1020) G_3 $M_{2.4}$ तु (for च). G_3 यथाश्राद्धं. — (L. 1022) $M_{2.3}$ (*inf. lin.*) शाठ्यधर्म- ; M_4 शोका° (for शाखा°). — (L. 1026) T_1 $M_{2.3}$ नीयमानो (for गीय°). — (L. 1027) G_3 $M_{2.4}$ च (for तु). G_3 M_4 [ए]कं (for [ए]व). M_3 वेद- (for देव-). — (L. 1028) G_3 मनुष्य- (for मा°). — (L. 1029) M_3

दश जन्मानि विप्रत्वमाप्नुयाद्राजपूजितः ।
जातिस्मरश्च भवति यत्र तत्रोपजायते । [1030]

Colophon.

भगवानुवाच ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि भूमिदानमनुत्तमम् ।
यः प्रयच्छति विप्राय भूमिं रम्यां सदक्षिणाम् ।
श्रोत्रियाय दरिद्राय साग्निहोत्राय पाण्डव ।
स सर्वकामतृप्तात्मा सर्वरत्नविभूषितः ।
सर्वपापविनिर्मुक्तो दीप्यमानोऽर्कवत्सदा । [1035]
बालसूर्यप्रकाशेन विचित्रध्वजशोभिना ।
याति यानेन दिव्येन मम लोकं महायशाः ।
तत्र दिव्याङ्गनाभिस्तु सेव्यमानो यथासुखम् ।
कामगः कामरूपी च क्रीडत्यप्सरसां गणैः ।
यावद्बिभर्ति लोकान्वै भूमिः कुरुकुलोद्वह । [1040]
तावद्भूमिप्रदः कामं मम लोके महीयते ।
न हि भूमिप्रदानाद्वै दानमन्यद्विशिष्यते ।
न चापि भूमिहरणात्पापमन्यद्विशिष्यते ।
दानान्यन्यानि हीयन्ते कालेन कुरुपुंगव ।
भूमिदानस्य पुण्यस्य क्षयो नैवोपपद्यते । [1045]
ब्राह्मणाय दरिद्राय भूमिं दत्तां तु यो नरः ।
न हिंसति नरव्याघ्र तस्य पुण्यफलं शृणु ।
सप्तद्वीपसमुद्रान्ता रत्नधान्यसमाकुला ।
स शैलवनदुर्गाढ्या तेन दत्ता मही भवेत् ।
भूमिं दृष्ट्वा दीयमानां श्रोत्रियायाग्निहोत्रिणे । [1050]
सर्वभूतानि मन्यन्ते मां ददातीति हर्षवत् ।
सुवर्णमणिरत्नानि धनधान्यवसूनि च ।
सर्वदानानि वै राजन्ददाति वसुधां ददन् ।
सागरान्सरितः शैलान्समानि विषमाणि च ।
सर्वगन्धरसांश्चैव ददाति वसुधां ददन् । [1055]
ओषधीः फलसंपन्ना नानापुष्पफलान्विताः ।
कमलोत्पलषण्डांश्च ददाति वसुधां ददन् ।
धर्मं कामं तथार्थं च वेदान्यज्ञांस्तथैव च ।
स्वर्गमार्गगतिं चैव ददाति वसुधां ददन् ।
अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैर्ये यजन्ते सदक्षिणैः । [1060]
न तत्फलं लभन्ते ते भूमिदानस्य यत्फलम् ।
श्रोत्रियाय महीं दत्त्वा यो न हिंसति पाण्डव ।
तद्दानं कथयिष्यन्ति यावल्लोकाः प्रतिष्ठिताः ।
तावत्स्वर्गोपभोगानां भोक्तारः पाण्डुनन्दन ।
सस्यपूर्णां महीं यस्तु श्रोत्रियाय प्रयच्छति । [1065]
पितरस्तस्य तृप्यन्ति यावदाभूतसंप्लवम् ।
मम रुद्रस्य सवितुस्त्रिदशानां तथैव च ।
प्रीतये विद्धि राजेन्द्र भूमिर्दत्ता द्विजाय वै ।
तेन पुण्येन पूतात्मा दाता भूमेर्युधिष्ठिर ।
मम सालोक्यमायाति नात्र कार्या विचारणा । [1070]
यत्किंचित्कुरुते पापं पुरुषो वृत्तिकर्शितः ।
स च गोकर्णमात्रेण भूमिदानेन शुध्यति ।
मासोपवासे यत्पुण्यं कृच्छ्रे चान्द्रायणेऽपि च ।

प्राप्नुयाद् (for आप्नु°). G_3 M_4 प्राप्नुयादेव पूजितः. —(L. 1030) G_3 M_4 यत्रैव (for तत्रोप-). — Colophon om. in G_3 $M_{2.4}$. — *Sub-parvan :* G_2 वैष्णवधर्म. — *Adhy. no.:* T_1 99; T_2 $G_{1.2}$ 88; M_3 87. — T $G_{2.3}$ M_{2-4} om. the ref. G_3 om. lines 1033–1035. —(L. 1035) $G_{1.2}$ M_2 यथा (for सदा). — (L. 1037) $G_{1.2}$ लोके. — (L. 1039) $G_{1.3}$ कामदः (for °गः). — M_4 om. lines 1040–1041. — (L. 1041) T_1 G_2 M_3 कालं; G_1 काले (for कामं). — (L. 1045) T_1 M_3 क्षयं. —(L. 1048) M_3 सप्तद्वीपा. Kumbh. ed. रत्नसंचयसंकुला (for the post. half). — (L. 1049) M_2 भवेन्मही (by transp.). —(L. 1050) G_3 M_4 [आ]हिताग्नये (for [अ]ग्निहोत्रिणे). — (L. 1051) G_3 M_4 मे; M_2 om.; M_3 मद् (for मां). G_3 [इ]ह (for [इ]ति). G_3 हर्षिताः (for हर्षवत्). — (L. 1053) M_2 राजा (for राजन्). T_2 (*inf. lin.* as above) स्वर्गमार्गगतिं चैव (for the prior half). M_2 ददत्. — G_3 om. (hapl.) lines 1054–1057. — (L. 1055) $M_{2.4}$ सर्वगंधान्रसांस्नेहान् (for the prior half). — T_2 repeats lines 1056–1057 after line 1059. — (L. 1056) $T_{1.2}$ (both times) ओषधी-. $T_{1.2}$ (first time) -संपन्नां (for °न्ना). $T_{1.2}$ (first time) -फलान्वितां; M_2 -फलोपगाः; M_4 -फलोदकाः (for -फलान्विताः). — (L. 1057) $M_{2.3}$ ददत्. — (L. 1058) $G_{1.2}$ M_3 चार्थं (by transp.). M_2 धर्मान्कामांस्तथार्थं च (for the prior half). — (L. 1059) T_2 G_3 $M_{2.4}$ -मोक्ष- (for -मार्ग-). G_1 -गतिश्च; M_4 -गतीश्च (for -गतिं). G_2 $M_{2.4}$ ददत्. — (L. 1060) T_2 G_3 M_{2-4} यजंति. — (L. 1061) G_3 $M_{2.4}$ भवेत्तेषां; M_3 भजंते ते (for लभन्ते ते). — (L. 1063) $G_{2.3}$ $M_{2.4}$ तं जनाः (for तद्दानं). — (L. 1068) M_2 तद्धि (for विद्धि). —(L. 1069) M_2 स च (for तेन). —(L. 1070) Kumbh. ed. and Madras ed. आप्नोति (for आयाति). G_3 $M_{2.4}$ मम सालोक्य(M_2 °युज्य)तां याति (for

भूमिगोकर्णमात्रेण तत्पुण्यं तु विधीयते ।
सर्वतीर्थाभिषेके च यत्पुण्यं समुदाहृतम् । [1075]
भूमिगोकर्णमात्रेण तत्पुण्यं तु विधीयते ।

युधिष्ठिर उवाच ।

देवदेव नमस्तेऽस्तु वासुदेव सुरेश्वर ।
गोकर्णस्य प्रमाणं वै वक्तुमर्हसि तत्त्वतः ।

भगवानुवाच ।

शृणु गोकर्णमात्रस्य प्रमाणं पाण्डुनन्दन ।
त्रिंशद्दण्डप्रमाणेन प्रमितं सर्वतोदिशम् । [1080]
प्रत्यक्प्रागपि राजेन्द्र तत्तथा दक्षिणोत्तरम् ।
गोकर्णं तद्विदः प्राहुः प्रमाणं धरणेर्नृप ।
सवृषं गोशतं यत्र सुखं तिष्ठत्ययन्त्रितम् ।
सवत्सं कुरुशार्दूल तच्च गोकर्णमुच्यते ।
किंकरा मृत्युदण्डाश्च कुम्भीपाकाश्च दारुणाः [1085]
घोराश्च वारुणाः पाशा नोपसर्पन्ति भूमिदम् ।
निरया रौरवाद्याश्च तथा वैतरणी नदी ।
तीव्राश्च यातनाः कष्टा नोपसर्पन्ति भूमिदम् ।
चित्रगुप्तः कलिः कालः कृतान्तो मृत्युरेव च ।
यमश्च भगवान्साक्षात्पूजयन्ति महीप्रदम् । [1090)
रुद्रः प्रजापतिः शक्रः सुरा ऋषिगणास्तथा ।
अहं च प्रीतिमात्राजन्पूजयामो महीप्रदम् ।
कृशभृत्यस्य कृशगोः कृशाश्वस्य कृतातिथेः ।
भूमिर्देया नरश्रेष्ठ स निधिः पारलौकिकः ।
सीदमानकुटुम्बाय श्रोत्रियायाग्निहोत्रिणे । [1095]
व्रतस्थाय दरिद्राय भूमिर्देया नराधिप ।
यथा हि धात्री क्षीरेण पुत्रं वर्धयति स्वयम् ।
दातारमनुगृह्णाति दत्ता ह्येवं वसुंधरा ।
यथा बिभर्ति गौर्वत्सं सृजन्ती क्षीरमात्मनः ।
तथा सर्वगुणोपेता भूमिर्वहति भूमिदम् । [1100]
यथा बीजानि रोहन्ति जलसिक्तानि भूपते ।
तथा कामाः प्ररोहन्ति भूमिदस्य दिने दिने ।
यथोदयस्तु सूर्यस्य तमः सर्वं व्यपोहति ।
तथा पापं नरस्येह भूमिदानं व्यपोहति ।
दाता दशानुगृह्णाति यो हरेद्दश हन्ति च । [1105]
अतीतानागतानीह कुलानि कुरुपुंगव ।
आश्रुत्य भूमिदानं तु दत्त्वा यो वा हरेत्पुनः ।
स बद्धो वारुणैः पाशैः क्षिप्यते पूयशोणिते ।
स्वदत्तां परदत्तां वा यो हरेत वसुंधराम् ।
न तस्य नरकाद्धोराद्विद्यते निष्कृतिः क्वचित् । [1110]
ब्राह्मणस्य हते क्षेत्रे हन्याद्द्वादश पूर्वजान् ।
स गच्छेत्कृमियोनिं च न च मुच्येत जातु सः ।

---

the prior half). — (L. 1073) G_3 $M_{2\,4}$ च्चीर्णे (for कृच्छ्र). — After line 1074, G_3 M_2 and Madras ed. ins. :

वेदपारायणे यत्तु परं पुण्यमुदाहृतम् ।
भूमिं गोकर्णमात्रेण तत्पुण्यं तु विधीयते ।

[(L. 1) Madras ed. वेदानां पारणे यत्तु (for the prior half). — (L. 2) = (var.) line 1074. M_2 भूमेर् (for भूमिं) and फलं (for पुण्यं).]

— (L. 1078) G_3 $M_{2.4}$ मे (for वै). M_2 मानदः (for तत्त्वतः). — (L. 1080) G_1 -दिशः. — (L. 1081) T_1 तत्तदा ; G_3 सर्वतो ; M_4 तं तथा (for तत्तथा). — (L. 1082) G_3 धरणेः ; M_2 इति तत् (for तद्विदः). — (L. 1083) T_1 $G_{1.2}$ M_3 [अ]तंद्रितं (for [अ]यन्त्रितम्). — (L. 1085) G_3 -पाशाश्च (for -दण्डाश्च). — (L. 1087) G_3 M_2 तु (for च). — (L. 1088) T_1 G_2 $M_{2.3}$ काष्ठा ; G_3 कुष्टा (for कष्टा). T_1 M_2 -सर्पति. — (L. 1090) T_2 स नित्यदा (for महीप्रदम्). — (L. 1091) G_3 M_4 पशु- (for प्रजा-). — (L. 1092) G_3 पूजयंति ; $M_{2.4}$ °यामि (for °यामो). — (L. 1093) M_4 -वृत्तेश्च ; Madras ed. -वृत्तस्य (for -भृत्यस्य). M_2 कृशस्य कृशभृत्यस्य (for the prior half). M_2 कृशगांश्च (for कृशाश्वस्य). — (L. 1094) M_2 सं- (for स). G_1 नरः ; G_3 [ऽ]तिथिः (for निधिः). — (L. 1095) G_3 M_4 [आ]हिताग्नये (for [अ]ग्निहोत्रिणे). — (L. 1096) G_1 ग्रहस्थाय (for व्रत°). — (L. 1097) G_3 $M_{2.3}$ (*inf. lin.*). $_4$ जनित्री (for हि धात्री). G_3 M_4 ध्रुवं (for स्वयम). — (L. 1098) G_3 [ए]व (for [ए]वं). — (L. 1099) G_3 M_4 सृजति. — (L. 1101) G_3 बीज- (for जल-). G_3 M_4 भूतले (for भूपते). — (L. 1102) T_1 यथा (for तथा). — (L. 1103) T $G_{1.2}$ $M_{2.3}$ यथोदयं ; Kumbh. ed. यथा तेजस्. M_2 lacuna for तु सूर्यस्य. — (L. 1104) G_3 तथा नरस्य तत्पापं (for the prior half). — M_4 om. lines 1105–1155. — (L. 1105) M_2 -गृह्णंति. G_3 पंच (for हन्ति). M_2 सः (for च). — (L. 1106) T_1 G_1 अतीतान्यागतानि च (sic). M_2 कुल- (for कुरु-). — (L. 1107) $G_{2.3}$ M_2 आश्रित्य. G_3 M_3 भूमिं वा(M_3 ना)न्यस्तु ; M_2 भूमिं न ददाद् (for भूमिदानं तु). T_2 $G_{1.2}$ [ऽ]पाहरेत् ; $M_{2.3}$ [ऽ]पह° (for वा ह°). — (L. 1109) M_2 हरेत्तु (for हरेत). — (L. 1112) G_3 स (for the second च)

दत्त्वा भूमिं द्विजेन्द्राय यस्तामेवोपजीवति ।
गवां शतसहस्रस्य हन्तुः स लभते फलम् ।
सोऽधःशिरास्तु पापात्मा कुम्भीपाकेषु पच्यते । [1115]
दिव्यैर्वर्षसहस्रैस्तु कुम्भीपाकाद्विनिःसृतः ।
इह लोके भवेत्स श्वा शतजन्मानि पाण्डव ।
दत्त्वा भूमिं द्विजेन्द्राणां यस्तामेवोपजीवति ।
स मूढो याति दुष्टात्मा नरकानेकविंशतिम् ।
नरकेभ्यो विनिर्मुक्तः शुनां योनिं स गच्छति । [1120]
हलकृष्टा मही देया सबीजा सस्यमालिनी ।
अथ वा सोदका देया दरिद्राय द्विजातये ।
एवं दत्ता मही राजन्प्रहृष्टेनान्तरात्मना ।
सर्वान्कामानवाप्नोति मनसा चिन्तितानि च ।
बहुभिर्वसुधा दत्ता दीयते च नराधिपैः । [1125]
यस्य यस्य यदा भूमिस्तस्य तस्य तदा फलम् ।
यः प्रयच्छति कन्यां वै सुरूपां श्रोत्रियाय वै ।
स ब्रह्मदेवो राजेन्द्र तस्य पुण्यफलं शृणु ।
बलीवर्दसहस्राणां दत्तानां धुर्यवाहिनाम् ।
यत्फलं लभते राजन्कन्यादानेन तत्फलम् । [1130]
गवां शतसहस्रस्य सम्यग्दत्तस्य यत्फलम् ।
तत्फलं समवाप्नोति यः प्रयच्छति कन्यकाम् ।
यावन्ति चैव रोमाणि कन्यायाः कुरुपुंगवः ।
तावद्वर्षसहस्राणि मम लोके महीयते ।
ततश्चापि च्युतः कालादिह लोके स जायते । [1135]
षडङ्गविच्चतुर्वेदी सर्वलोकार्चितो द्विजः ।
यः सुवर्णं दरिद्राय ब्राह्मणाय प्रयच्छति ।
श्रोत्रियाय दरिद्राय बहुपुत्राय पाण्डव ।
विमुक्तः सर्वपापेभ्यो बालसूर्यसमप्रभः ।
विमानं दिव्यमारूढः कामगः कामभोगवान् । [1140]
वर्षकोटिं महातेजा मम लोके प्रमोदते ।
ततः कालावतीर्णश्च सोस्मिँल्लोके हि जायते ।
वेदवेदाङ्गविद्विप्रः कोटीधनपतिर्भवेत् ।
यश्च रूप्यं प्रयच्छेद्वै दरिद्राय द्विजाय वै ।
कृशवृत्ते कृशगवे स मुक्तः सर्वकिल्बिषैः । [1145]
पूर्णचन्द्रप्रकाशेन विमानेन विराजता ।
कामरूपी यथा कामं स्वर्गलोके महीयते ।
ततोऽवतीर्णः कालेन लोके चास्मिन्महायशाः ।
सर्वलोकार्चितः श्रीमान्राजा भवति वीर्यवान् ।
तिलपर्वतकं यस्तु श्रोत्रियाय प्रयच्छति । [1150]
विशेषेण दरिद्राय तस्यापि शृणु यत्फलम् ।
पुण्यं वृषायुतोत्सर्गे यत्प्रोक्तं पाण्डुनन्दन ।
तत्पुण्यं समनुप्राप्य तत्क्षणाद्विरजो भवेत् ।
यथा त्वचो भुजङ्गो वै त्यक्त्वा शुद्धतनुर्भवेत् ।
तथा तिलप्रदानाद्वै पापं त्यक्त्वा विशुध्यति । [1155]
तिलषण्डं प्रयुञ्जानो जाम्बूनदविभूषितम् ।

---

and चित् (for सः). — (L. 1114) G_3 फलमश्नुते (for लभते फलम्). — (L. 1115) M_2 -पाके स (for -पाकेषु). — (L. 1116) M_2 विनिर्गतः. — (L. 1117) G_3 M_2 श्वा वै (for स श्वा). — (L. 1118) G_3 द्विजेंद्राय ; M_2 तु देवानां (for द्विजेन्द्राणां). — (L. 1119) G_3 स ताननुक्रमं याति (for the prior half). T_1 M_3 -विंशतः. — (L. 1121) M_2 सस्याढ्या बीजमालिनी (for the post. half). — (L. 1122) M_2 द्विजाय वै (for द्विजातये). — (L. 1123) G_3 ज्ञात्वा ; $M_{2.3}$ दत्त्वा (for दत्ता). G_3 $M_{2.3}$ महीं (for मही). — (L. 1124) G_3 M_2 चिंतितानपि (for °तानि च). — (L. 1125) T_2 G_2 हीयते न (for दीयते च). — (L. 1126) T_1 G_3 यथा (for यदा). — (L. 1127) G_1 स- (for सु-). M_2 श्रोत्रियात्मजां (for °याय वै). — (L. 1128) G_3 ब्रह्मदेया ; $M_{2.3}$ °देयां ; Kumbh. ed. °देयो (for °देवो). — (L. 1130) Kumbh. ed. यत्पुण्यं (for यत्फलं). — (L. 1132) M_2 यत्पुण्यफलमाप्नोति (for the prior half). — After line 1132, G_2 $M_{2.3}$ ins. :

अग्निहोत्रसहस्राणि षष्टिवर्षशतानि च ।
पितरस्तस्य तृप्यन्ति यः प्रयच्छति कन्यकाम् ।

— (L. 1133) G_3 -नंदन (for -पुंगव). — (L. 1134) G_3 ब्रह्म- (for मम). — (L. 1135) G_3 महीयते (for स जा°). — (L. 1138) T_1 M_2 सुवृत्ताय (for दरिद्राय). — (L. 1139) G_3 M_2 स (for वि-). M_2 -प्रभं — (L. 1140) G_3 दिव्यं विमानमारूढः. G_3 -वेगवान् ; M_2 -रूप° (for -भोग°). — (L. 1141) G_3 M_2 महीयते (for प्रमोदते). — (L. 1142) M_2 [ऽ]भि- (for हि). — (L. 1143) G_3 महान् (for भवेत्). — (L. 1144) G_3 च ; M_2 तु (for the first वै). T_1 G_3 द्विजातये (for द्विजाय वै). — (L. 1145) T G_3 कृशवृत्तये (hypermetric) (for °वृत्ते). — After line 1147, G_1 reads line 1158, repeating it in its proper place, and om. (hapl.) line 1148. — (L. 1151) M_2 तस्य पुण्यफलं शृणु (for the post. half). — (L. 1153) M_2 -प्राप्तं (for -प्राप्य). — (L. 1154) G_1 हि (for वै). — (L. 1156) G_3 M_4 तिलषंडप्रयुक्तं (M_4

विमानं दिव्यमारूढः पितृलोके महीयते ।
षष्टिवर्षसहस्राणि कामरूपी महायशाः ।
तिलप्रदाता रमते पितृलोके यथासुखम् ।
यः प्रयच्छति विप्राय तिलधेनुं नराधिप । [1160]
श्रोत्रियाय दरिद्राय शृणु तस्यापि यत्फलम् ।
गोसहस्रप्रदानेन यत्पुण्यं समुदाहृतम् ।
तत्पुण्यफलमाप्नोति तिलधेनुप्रदो नरः ।
तिलानां कुडवैर्यस्तु तिलधेनुं प्रयच्छति ।
तावत्कोटिसमा राजन्स्वर्गलोके महीयते । [1165]
अष्टाढकतिलैः कृत्वा तिलधेनुं नराधिप ।
द्वात्रिंशन्निष्कसंयुक्तं विषुवे यः प्रयच्छति ।
मद्भक्त्या मद्गतात्मा वै तस्य पुण्यफलं शृणु ।
कन्यादानसहस्रस्य विधिदत्तस्य यत्फलम् ।
तत्पुण्यं समनुप्राप्तो मम लोके महीयते । [1170]
मम लोकावतीर्णश्च सोऽस्मिँल्लोकेऽभिजायते ।
ऋग्यजुःसामवेदानां पारगो ब्राह्मणर्षभः ।
गां तु यस्तु दरिद्राय श्रोत्रियाय प्रयच्छति ।
प्रसन्नां क्षीरिणीं पुण्यां सवत्सां कांस्यदोहिनीम् ।
यत्किंचिद्दुष्कृतं कर्म तस्य पूर्वकृतं नृप । [1175]
तत्सर्वं तत्क्षणादेव विनश्यति न संशयः ।
यानं च वृषसंयुक्तं दीप्यमानं स्वलंकृतम् ।
आरूढः कामगं दिव्यं गोलोकमधिगच्छति ।
यावन्ति चैव रोमाणि तस्या गोस्तु नराधिप ।
तावद्वर्षसहस्राणि गवां लोके महीयते । [1180]
गोलोकादवतीर्णस्तु लोकेऽस्मिन्ब्राह्मणो भवेत् ।
सत्रयाजी वदान्यश्च सर्वराजभिरर्चितः ।
तिलं गावः सुवर्णं चाप्यन्नं कन्या वसुंधरा ।
तारयन्तीह दत्तानि ब्राह्मणेभ्यो महाभुज ।
ब्राह्मणं वृत्तसंपन्नमाहिताग्निमलोलुपम् । [1185]
तर्पयेद्विधिवद्राजन्स निधिः पारलौकिकः ।
आहिताग्निं दरिद्रं च श्रोत्रियं च जितेन्द्रियम् ।
शूद्रान्नवर्जितं चैव द्विजं यत्नेन पूजयेत् ।
आहिताग्निः सदा पात्रमग्निहोत्रश्च वेदवित् ।
पात्राणामपि तत्पात्रं शूद्रान्नं यस्य नोदरे । [1190]
यच्च वेदमयं पात्रं यच्च पात्रं तपोमयम् ।
असंकीर्णं च यत्पात्रं तत्पात्रं तारयिष्यति ।
नित्यं स्वाध्यायनिरतास्त्वप्रकीर्णेन्द्रियाश्च ये ।
पञ्चयज्ञरता नित्यं पूजितास्तारयन्ति ते ।
ये क्षान्तिदान्ताः श्रुतिपूर्णकर्णा [1195]
जितेन्द्रिया प्राणिवधे निवृत्ताः ।
प्रतिग्रहे संकुचिता गृहस्था-
स्ते ब्राह्मणास्तारयितुं समर्थाः ।
नित्योदकी नित्ययज्ञोपवीती
नित्यस्वाध्यायी वृषलान्नवर्जी । [1200]
ऋतौ गच्छन्विधिवच्चापि जुह्व-
न्स ब्राह्मणस्तारयितुं समर्थः ।
ब्राह्मणो यस्तु मद्भक्तो मद्याजी मत्परायणः ।
मयि संन्यस्तकर्मा च स विप्रस्तारयेद्ध्रुवम् ।

°दाता) च (for the prior half). — (L. 1157) G_3 दिव्यं विमानमारूढः (for the prior half). M_2 पितृलोकं स गच्छति (for the post. half). — (L. 1158) T_2 G_1 (first time) $M_{2.3}$ पष्टिं; G_3 पष्टिर् (for पष्टि-). M_2 -तपाः (for -यशाः). — (L. 1161) G_3 तस्यापि शृणु यत्फलं. — (L. 1162) G_3 गोसहस्रस्य दानस्य (for the prior half). T_1 lacuna for the post. half. —(L. 1163) T_1 यत्पुण्य-; T_2 तत्पुण्यं. G_3 तिलधेनुप्रदानतः (for the post. half). — (L. 1166) G_3 अष्टादश-; M_2 °ढकैस्. — (L. 1168) $M_{2.4}$ मद्भक्तो. G_1 मद्भक्ताय महात्मा वै (for the prior half). — (L. 1169) T_1 विधिवत्तस्य. — (L. 1171) G_3 लोकेवतीर्णश्. G_3 सोग्निहोत्रो (for सोऽस्मिँल्लोके). — (L. 1172) M_2 ब्राह्मणो भवेत् (for °णर्षभः). — (L. 1173) M_2 च (for the first तु). G_3 $M_{2.4}$ ब्राह्मणाय (for श्रोत्रियाय). —(L. 1174) G_3 M_{2-4} -दोहनां (for -दोहिनीम्). — (L. 1175) M_4 दुष्करं (for दुष्कृतं). —(L. 1179) G_3 तस्या (for चैव) and संति (for तस्या). — (L. 1182) G_3 $M_{2.4}$ शतायुश्च (for वदान्यश्च). —(L. 1183) G_3 M_4 तिलं गां वस्त्रमन्नं च (for the prior half). M_4 स्वर्णं (for [अ]प्यन्नं). G_3 स्वर्णं कन्यां वसुंधरां (for the post. half). — (L. 1185) T M_3 व्रत- (for वृत्त-). — (L. 1188) G_3 M_4 -विरतं (for -वर्जितं). M_2 शूद्रान्नाद्विरतं चैव (for the prior half). — (L. 1189) $G_{1.2}$ अग्निहोत्री (G_2 °त्रं); G_3 M_4 साग्निहोत्रश्; $M_{2.3}$ (*inf. lin.*) सदा पात्रश् (for अग्निहोत्रश्). — (L. 1190) G_3 उत्तमं (for अपि तत्). — (L. 1193) $M_{2.4}$ गूढं; Kumbh. ed. and Madras ed. नित्य- (for नित्यं). M_2. -नियमास् (for -निरतास्). Madras ed [अ]संकीर्णेंद्रियाश्. — (L. 1194) G_3 M_4 -परा (for -रता). — (L. 1195) G_3 क्षांतदांताः; M_4 क्षांता ** (for क्षान्तिदान्ताः). M_2 ये क्षांतिदांतां श्रुतिकर्णपूर्णा. — (L. 1197) $G_{2.3}$ M_4 ग्रहस्थास् (sic). —(L. 1199) G_3 M_4 नित्योदको. —(L. 1201) M_4 श्रुण्वन् (for जुह्वन्). M_2 ऋतौ च गच्छन्विधिवच्च जुह्वन्. — (L. 1203) T G_1 मद्रागी (for मद्याजी).

द्वादशाक्षरतत्त्वज्ञश्चतुर्व्यूहविभागवित् । [1205]
अच्छिद्रपञ्चकालज्ञः स विप्रस्तारयिष्यति ।

Colophon.

वैशंपायन उवाच ।

वासुदेवेन दानेषु कथितेषु यथाक्रमम् ।
अवितृप्तस्तु धर्मेषु केशवं पुनरब्रवीत् ।
देव धर्मामृतमिदं शृण्वतोऽपि परंतप ।
न विद्यते सुरश्रेष्ठ मम तृप्तिर्हि माधव । [1210]
अनडुत्संप्रदानस्य यत्फलं तु विधीयते ।
तत्फलं कथयस्वेह तव भक्तस्य मेऽच्युत ।
यानि चान्यानि दानानि त्वया नोक्तानि कानिचित् ।
तान्याचक्ष्व सुरश्रेष्ठ तेषां चानुक्रमात्फलम् ।

भगवानुवाच ।

पवित्रत्वात्सुपुण्यत्वात्पावनत्वात्तथैव च । [1215]
शृणु धर्मामृतं श्रेष्ठं दत्तस्यानडुहः फलम् ।
दशधेनुसमोऽनड्वानेकोऽपि कुरुपुंगव ।
मेदोमांसविपुष्टाङ्गो नीरोगः कोपवर्जितः ।
युवा भद्रः सुशीलश्च सर्वदोषविवर्जितः ।
धुरं धारयते क्षिप्रं दत्तो विप्राय पाण्डव । [1220]
स तेन पुण्यदानेन वर्षकोटिं युधिष्ठिर ।
यथाकामं महातेजा गवां लोके महीयते ।
यश्च दद्यादनडुहौ द्वौ युक्तौ च धुरंधरौ ।
सुवृत्ताय दरिद्राय श्रोत्रियाय विशेषतः ।
तस्य यत्पुण्यमाख्यातं तच्छृणुष्व युधिष्ठिर । [1225]
सहस्रगोप्रदानेन यत्प्रोक्तं फलमुत्तमम् ।
तत्पुण्यफलमाप्नोति याति लोकान्स मामकान् ।
यावन्ति चैव रोमाणि तयोरनडुहोर्नृप ।
तावद्वर्षसहस्राणि मम लोके महीयते ।
दरिद्रायैव दातव्यं न समृद्धाय पाण्डव । [1230]
वर्षाणां हि तटाकेषु फलं नैव पयोधिषु ।
यस्तु दद्यादनडुहं दरिद्राय द्विजातये ।
स तेन पुण्यदानेन पूतात्मा कुरुपुंगव ।
विमानं दिव्यमारूढो दिव्यरूपी यथासुखम् ।
मम लोकेषु रमते यावदाभूतसंप्लवम् । [1235]
गृहं दीपप्रभायुक्तं शय्यासनविभूषितम् ।
भाजनोपस्करैर्युक्तं धान्यपूर्णमलंकृतम् ।
दासीगोभूमिसंयुक्तं सफलं सर्वसाधनैः ।
ब्राह्मणाय दरिद्राय श्रोत्रियाय युधिष्ठिर ।
दद्यात्सदक्षिणं यस्तु तस्य पुण्यफलं शृणु । [1240]
देवाः पितृगणाश्चैव अग्नयो ऋषयस्तथा ।
प्रयच्छन्ति प्रहृष्टा वै यानमादित्यसंनिभम् ।
तेन गच्छेच्छ्रिया युक्तो ब्रह्मलोकमनुत्तमम् ।

— (L. 1204) G_1 M_{2-4} सन्यस्तकर्मा. G_3 M_{2-4} तारयिष्यति (for °येद्भुवम्). — (L. 1205) $M_{2.3}$ (*inf. lin.*) चतुर्वेद- (for °र्व्यूह-). — (L. 1206) G_3 M_4 अच्छिद्रः. — Colophon. — *Sub-parvan :* T $G_{1.2}$ M_{2-4} वैष्णवधर्म. — *Adhy. name :* T $G_{1.3}$ M_{2-4} सर्वदानसमुच्चयः. — *Adhy. no. :* T G_2 90 ; G_1 89 ; G_3 100 ; M_2 6 ; M_3 80 ; M_4 99. — (L. 1208) M_2 स (for तु). $G_{2.3}$ $M_{2.4}$ राजा केशवमब्रवीत् (for the post. half). — (L. 1212) G_2 M_2 मम (for तव). — (L. 1213) G_3 मम च (for त्वया न). G_2 यानि च (for कानिचित्). -- G_3 $M_{2.4}$ transp. lines 1215 and 1216. — (L. 1216) G_3 M_2 शृणु धर्मं नृप(M_2 °र्मविदां)श्रेष्ठ (for the prior half). M_2 [अ]नडुहं. — (L. 1217) M_4 वै (for ऽपि). — (L. 1218) G_1 M_2 निरोगः. — M_4 om. (hapl.) line 1219. — (L. 1219) M_2 सुशीलं वा (for °लश्च). T_2 -रोष- (for -दोष-). — (L. 1220) M_3 धारयति. G_3 M_4 धुरं धरति योनड्वान् ; M_2 धुरंधरस्तारयति (for the prior half). — (L. 1222) G_2 यथाक्रमं ; G_3 °कालं (for °कामं). — (L. 1223) T_2 यतो ; G_3 M_4 यस्तु (for यश्च). G_3 $M_{2.4}$ अनड्वाहौ. — (L. 1224) M_4 सुव्रताय. — (L. 1226) M_2 गोसहस्र- (for सहस्रगो-). — (L. 1227) G_3 पुण्यं (for पुण्य-). T_2 G_3 $M_{2.4}$ आसाद्य (for आप्नोति). M_4 सनातनान् (for स मामकान्). — M_4 om. lines 1231–1233. — (L. 1231) M_2 वर्षस्य (for वर्षाणां). — (L. 1232) G_3 $M_{2.3}$ यस्तु (M_2 °त्तु) नैवेशिकं दद्याद् (for the prior half). $M_{2.3}$ द्विजाय वै (for द्विजातये). — (L. 1233) G_3 -पाकेन प्रीतात्मा (for -दानेन पू°). — (L. 1234) G_3 दिव्यं विमानमारूढो. — (L. 1237) T_1 धनपूर्णम् ; Kumbh. ed. धनधान्यैर् (for धान्यपूर्णम्). — (L. 1238) M_4 दासीभिर् (*sup. lin.* °भ्यो) (for दासीगो-). G_3 अन्येषां ; $M_{2.3}$ (*inf. lin.*) युक्तं वा ; M_4 अन्यूनं (for सफलं). — M_4 om. lines 1239–1247. — (L. 1241) G_3 M_2 मुनयस्त्वृषयस्तथा (for the post. half). — (L. 1242) M_2 -वर्चसं (for -संनिभम्). — (L. 1244) Kumbh. ed. रम्ये (for दिव्ये). G_3 स्त्रीसहस्रवृतो नित्यं (for the prior half). — (L. 1246)

स्त्रीसहस्रावृते दिव्ये भवने तत्र काञ्चने ।
मोदते ब्रह्मलोकस्थो यावदाभूतसंप्लवम् । [1245]
शय्यां प्रस्तरणोपेतां यः प्रयच्छति पाण्डव ।
अर्चयित्वा द्विजं भक्त्या वस्त्रमाल्यानुलेपनैः ।
भोजयित्वा विचित्रान्नं तस्य पुण्यफलं शृणु ।
धेनुदानस्य यत्पुण्यं विधिदत्तस्य पाण्डव ।
तत्पुण्यं तमनुप्राप्य पितृलोके महीयते । [1250]
शिल्पमध्ययनं वापि विद्यामन्त्रौषधानि च ।
यः प्रयच्छति विप्राय तस्य पुण्यफलं शृणु ।
आहिताग्निसहस्रस्य पूजितस्यैव यत्फलम् ।
तत्पुण्यफलमाप्नोति यस्तु विद्यां प्रयच्छति ।
छन्दोभिः संप्रयुक्तेन विमानेन विराजता । [1255]
सप्तर्षिलोकान्व्रजति पूज्यते ब्रह्मवादिभिः ।
चतुर्युगानि वै त्रिंशत्क्रीडित्वा तत्र देववत् ।
इह मानुष्यके लोके विप्रो भवति वेदवित् ।
विश्रामयति यो विप्रं श्रान्तमध्वनि कर्शितम् ।
विनश्यति तदा पापं तस्य वर्षकृतं नृप । [1260]
अथ प्रक्षालयेत्पादौ तस्य तोयेन भक्तिमान् ।
दशवर्षकृतं पापं व्यपोहति न संशयः ।
घृतेन वाथ तैलेन पादौ तस्य तु पूजयेत् ।
तद्द्वादशसमारूढं पापमाशु व्यपोहति ।
धेनुकाञ्चनदत्तस्य यच्च पुण्यमुदाहृतम् । [1265]
तत्पुण्यफलमाप्नोति यस्त्वेवं विप्रमर्चयेत् ।
स्वागतेन च यो विप्रं पूजयेदासनेन च ।
प्रत्युत्थानेन वा राजन्स देवानां प्रियो भवेत् ।
स्वागतेनाग्नयो राजन्नासनेन शतक्रतुः ।
प्रत्युत्थानेन पितरः प्रीतिं यान्त्यतिथिप्रियाः [1270]
अग्निशक्रपितॄणां च तेषां प्रीत्या नराधिप ।
संवत्सरकृतं पापं तस्य सद्यो विनश्यति ।
यः प्रयच्छति विप्राय आसनं माल्यभूषितम् ।
स याति मणिचित्रेण रथेनेन्द्रनिकेतनम् ।
पुरंदरपुरे तत्र दिव्यनारीविभूषितः । [1275]
षष्टिं वर्षसहस्राणि क्रीडत्यप्सरसां गणैः ।
वाहनं यः प्रयच्छेत ब्राह्मणाय युधिष्ठिर ।
स याति रत्नचित्रेण वाहनेन सुरालयम् ।
स तत्र कामं क्रीडित्वा सेव्यमानोऽप्सरोगणैः ।
इह राजा भवेद्राजन्नात्र कार्या विचारणा । [1280]
पादपं पल्लवाकीर्णं पुष्पितं फलितं तथा ।
गन्धमाल्यैरथाभ्यर्च्य वस्त्राभरणभूषितम् ।
यः प्रयच्छति विप्राय श्रोत्रियाय सदक्षिणम् ।
भोजयित्वा यथाकामं तस्य पुण्यफलं शृणु ।
जाम्बूनदविचित्रेण विमानेन विराजता । [1285]
पुरंदरपुरं याति जयशब्दरवैर्युतः ।
ततः शक्रपुरे रम्ये तस्य कल्पकपादपः ।
ददाति चेप्सितं सर्वं मनसा यद्यदिच्छति ।
यावन्ति तस्य पत्राणि पुष्पाणि च फलानि च ।
तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते । [1290]
शक्रलोकावतीर्णश्च मानुष्यं लोकमागतः ।

M_2 प्रावरणोपेतां (for प्रस्तर°). — (L. 1247) G_3 गंध- (for वस्त्र-). — (L. 1250) M_2 तत्पुण्यं समनुप्राप्तः (for the prior half). T_1 ब्रह्म- (for पितृ-). — (L. 1251) M_4 स्वल्पम् (for शिल्पम्). — (L. 1253) G_3 $M_{2.4}$ तार्पे(M_2 कल्पि)तस्येह यत्फलं (for the post. half). — (L. 1254) T $G_{1.2}$ शय्यां (for विद्यां). — (L. 1259) $M_{2.4}$ अध्ववि- (for अध्वनि). — (L. 1260) M_4 तस्य पुण्यफलं शृणु (for the post. half). — (L. 1261) M_2 ततः (for अथ). — (L. 1263) M_4 पादं. M_2 यस्तस्य (for तस्य तु). — (L. 1264) M_2 स (for तद्). — (L. 1265) G_3 $M_{2.3}$ (*inf. lin.*)$_{.4}$ -द्रानस्य (for -काञ्चन-). G_3 तु; M_4 तत् (for च). — (L. 1266) M_3 यस्त्वैवं; Madras ed. यस्त्वेनं (for यस्त्वेवं). — (L. 1268) M_3 वै (for वा). M_2 भवेत्प्रियः (by transp.). — (L. 1270) M_2 प्रीणयंति (for प्रीतिं यान्ति). — M_4 om. lines 1271–1273. — (L. 1271) M_2 अग्नि शक्रं (for अग्निशक्र-). — (L. 1273) $G_{2.3}$ M_2 यानं माल्यविभूषितं (for the post. half). — (L. 1274) G_3 M_4 -युक्तेन (for -चित्रेण). G_1 [इं]दु- (for [इ]न्द्र-). — (L. 1275) Kumbh. ed. and Madras ed. पुरंदरासने तत्र (for the prior half). G_3 M_{2-4} -भूषण- (for -नारीवि-). M_2 -भूषितं. — (L. 1276) G_3 M_3 षष्टिर्; M_4 षष्टि-. — After line 1276, T_2 G_3 $M_{2.3}$ ins. :

इह लोके तु धनवाञ्चतुर्वेदी द्विजो भवेत् ।

— (L. 1281) $M_{2.4}$ सफलं (for फलितं). — (L. 1282) T अर्चयित्वा (for अथाभ्यर्च्य). G_3 $M_{2.4}$ गंधमाल्यार्चितं कृत्वा (for the prior half). M_4 वस्त्रभूषणभूषितं. — (L. 1287) G_3 $M_{2.4}$ तत्र (for ततः). M_2 कल्पस्य (for कल्पक-). — G_2 om. lines 1289–1292. — (L. 1289) G_3 पर्णानि (for पत्राणि). — (L. 1290) G_3 $M_{2.4}$ शक्र- (for स्वर्ग-). — (L. 1291) M_2 मानुषं. — (L. 1292) G_3 M_4 गजाश्वरथसंपूर्णं (G_3 °र्णः) (for the

रथाश्वगजसंपूर्णं पुरं राज्यं च रक्षति ।
स्थापयित्वा तु मद्भक्त्या यो मत्प्रतिकृतिं नरः ।
आलयं विधिवत्कृत्वा पूजाकर्म च कारयेत् ।
स्वयं वा पूजयेद्भक्त्या तस्य पुण्यफलं शृणु । [1295]
अश्वमेधसहस्रस्य यत्पुण्यं समुदाहृतम् ।
तत्फलं समवाप्नोति मत्सालोक्यं प्रपद्यते ।
न जाने निर्गमं तस्य मम लोकाद्युधिष्ठिर ।
देवालये विप्रगृहे गोवाटे चत्वरेऽपि वा ।
प्रज्वालयति यो दीपं तस्य पुण्यफलं शृणु । [1300]
आरुह्य काञ्चनं यानं द्योतयन्सर्वतोदिशम् ।
गच्छेदादित्यलोकं स सेव्यमानः सुरोत्तमैः ।
तत्र प्रकामं क्रीडित्वा वर्षकोटिं महातपाः ।
इह लोके भवेद्विप्रो वेदवेदाङ्गपारगः ।
देवालयेषु वा राजन्ब्राह्मणावसथेषु वा । [1305]
चत्वरे वा चतुष्के वा रात्रौ वा यदि वा दिवा ।
नानागन्धर्ववाद्यानि धर्मश्रावणिकानि च ।
यस्तु कारयते भक्त्या मद्गतेनान्तरात्मना ।
तस्य देवा नरश्रेष्ठ पितरश्चापि हर्षिताः ।
सुप्रीताः संप्रयच्छन्ति विमानं कामगं शुभम् । [1310]
स च तेन विमानेन याति देवपुरं नरः ।
तत्र दिव्याप्सरोभिस्तु सेव्यमानः प्रमोदते ।
देवलोकावतीर्णस्तु सोऽस्मिँल्लोके नराधिप ।
वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञो भोगवान्ब्राह्मणो भवेत् ।
चत्वरे वा सभायां वा विस्तीर्णे वा सभाङ्गणे । [1315]
कृत्वाग्निकुण्डं विपुलं स्थण्डिलं वा युधिष्ठिर ।
तत्राग्निं चतुरो मासाञ्ज्वलयेद्यस्तु भक्तिमान् ।
समाप्तेषु च मासेषु पौष्यादिषु ततो द्विजान् ।
भोजयेत्पायसं मृष्टं मद्गतेनान्तरात्मना ।
दक्षिणां च यथाशक्ति ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् । [1320]
एवमग्निं तु यः कुर्यान्नित्यमेवार्चयंस्तु माम् ।
तस्य पुण्यफलं यद्वै तन्निबोध युधिष्ठिर ।
तेनाहं शंकरश्चैव पितरो ह्यग्नयस्तथा ।
यास्यामः परमां प्रीतिं नात्र कार्या विचारणा ।
षष्टिं वर्षसहस्राणि षष्टिं वर्षशतानि च । [1325]
सोऽस्मत्प्रीतिकरः श्रीमान्मम लोके महीयते ।
मम लोकावतीर्णश्च सोऽस्मिँल्लोके महायशाः ।
वेदवेदाङ्गविद्विप्रो जायते राजपूजितः ।
यः करोति नरश्रेष्ठ भरणं ब्राह्मणस्य तु ।
श्रोत्रियस्याभिजातस्य दरिद्रस्य विशेषतः । [1330]
तस्य पुण्यफलं यद्वै तन्निबोध युधिष्ठिर ।
गवां कोटिप्रदानेन यत्पुण्यं समुदाहृतम् ।
तत्पुण्यफलमाप्नोति वर्षेणैकेन पाण्डव ।
काञ्चनेन विचित्रेण यानेनाम्बरशोभिना ।
स याति मामकं लोकं दिव्यस्त्रीगणसेवितः । [1335]
गीयमानो वरस्त्रीभिर्वर्षाणां कोटिविंशतिम् ।
क्रीडित्वा मामके लोके तत्र देवैरभिष्टुतः ।

---

prior half). T $G_{1.3}$ M_4 परं (for पुरं). T_2 G_1 M_3
ऋच्छति ; Kumbh. ed. वक्ष्यति (for रक्षति). — (L.
1293) G_3 M_4 स्नापयित्वा (for स्थाप°). M_2 -कृतिर् ;
M_4 -कृतं. $G_{1.2}$ यो मद्भक्तिरतं नरं (for the post. half).
— (L. 1294) M_2 भक्त्या (for कृत्वा). G_3 $M_{2.4}$
-कर्माणि (for -कर्म च). — (L. 1297) $M_{2.4}$ समनु-
प्राप्तो (for °वाप्नोति). — (L. 1298) G_3 ब्रह्म-
(for मम). — (L. 1299) T_1 $G_{1.3}$ च (for वा).
— (L. 1301) T_2 G_2 M_4 द्योतयत्. M_2 द्योतयंतो दिशो
दश (for the post. half). — (L. 1302) M_4 -लोके
(for -लोकं). M_2 गच्छेदादित्यकं लोकं (for the prior
half). G_3 द्विजोत्तमैः ; $M_{2.4}$ [ऽ]प्सरोगणैः (for सुरोत्तमैः).
— (L. 1303) G_1 प्रकाशं (for °मं). G_3 $M_{2.4}$ -यशाः
(for -तपाः). — (L. 1307) G_3 -गांधर्व-. G_3 M_4 वा
(for च). — (L. 1309) G_3 तोषिताः (for हर्षिताः).
— (L. 1310) M_4 संप्रीताः. Kumbh. ed. सुखं (for
शुभम्). — (L. 1311) G_3 देव- (for तेन). — (L.
1312) G_3 हि ; M_4 [ऽ]भि- (for प्र-). — (L. 1313)
G_3 $M_{2.4}$ च लोकेस्मिन् (for सोऽस्मिँल्लोके). — (L.
1314) G_3 भगवान् (for भोग°). — (L. 1315)
$G_{1.2}$ M_3 च (for the third वा). $G_{2.3}$ $M_{3.4}$
सभांकणे ; M_2 गृहांकणे (for सभाङ्गणे). — (L.
1317) M_2 [अ]ग्निश्. $G_{2.3}$ M_{2-4} ज्वालयेद्. — (L.
1318) G_2 $M_{2.4}$ तु (for च). — (L. 1319) T_1 M_2
स घृतं मद्गतात्मना (for the post. half). — (L. 1321)
G_3 $M_{2.4}$ [अ]र्चयेत् (for °यंस्). — (L. 1323) M_2
[अ]पि (for [ए]व). — (L. 1325) G_3 षष्टिर् (for
the first षष्टिं). T_1 M_3 षष्टि- ; G_3 षष्टिर् (for the
second षष्टिं). — (L. 1326) G_2 $M_{2.3}$ [ऽ]स्मिन् (for
ऽस्मत्). — (L. 1329) G_3 तारणं (for भ°). — (L.
1330) G_3 -दांतस्य (for -जातस्य). — (L. 1333)
Kumbh. ed. सर्व- (for पुण्य-). — (L. 1334) G_3 M_4
विमानेन (for विचित्रेण). G_3 M_4 चित्रेण (for यानेन).
T G_2 [अं]बुध- ; G_1 M_3 [अं]बुद- (for [अ]म्बर-).
Kumbh. ed. विमानेनार्कशोभिना (for the post. half).
— (L. 1335) M_4 स याति मामके लोके. M_2 -सेवितं.
— (L. 1336) T_1 M_2 -विंशतिः. — (L. 1338)

मानुष्यमवतीर्णस्तु वेदविद्ब्राह्मणो भवेत् ।
करकं कुण्डिकां वापि महद्वा जलभाजनम् ।
यः प्रयच्छति विप्राय तस्य पुण्यफलं शृणु । [1340]
ब्रह्मकूर्चेन यत्पीते फलं प्रोक्तं यथाविधि ।
तत्पुण्यफलमाप्नोति जलभाजनदो नरः ।
सुतृप्तः सुप्रभः सौम्यः प्रहृष्टेन्द्रियमानसः ।
हंससारसयुक्तेन विमानेन विराजता ।
स याति वारुणं लोकं दिव्यगन्धर्वसेवितः । [1345]
पानीयं यः प्रयच्छेद्वै जीवानां जीवनं परम् ।
ग्रीष्मकेषु च मासेषु तस्य पुण्यफलं शृणु ।
कपिलाकोटिदानस्य यत्पुण्यं तु विधीयते ।
तत्पुण्यफलमाप्नोति पानीयं यः प्रयच्छति ।
पूर्णचन्द्रप्रकाशेन विमानेन विराजता । [1350]
स गच्छेच्चेन्द्रसदनं सेव्यमानोऽप्सरोगणैः ।
त्रिंशत्कोटियुगं तत्र दिव्यगन्धर्वसेवितः ।
क्रीडित्वा मानुषे लोके चतुर्वेदी द्विजो भवेत् ।
शिरोऽभ्यङ्गप्रदानेन तेजस्वी प्रियदर्शनः ।
सुभगो रूपवाञ्शूरः पण्डितश्च भवेद्द्विजः । [1355]
वस्त्रदायी तु तेजस्वी सर्वत्र प्रियदर्शनः ।
सुखभोगपतिः श्रीमान्स्त्रीणां नित्यं मनोरमः ।
उपानहौ च छत्रं च यो ददाति नरोत्तमः ।
स याति नरमुख्येन काञ्चनेन विराजता ।
शक्रलोकं महातेजाः सेव्यमानोऽप्सरोगणैः । [1360]
काष्ठपादुकदो याति विमानैर्वृषनिर्मितैः ।
धर्मराजपुरं रम्यं सेव्यमानोऽप्सरोत्तमैः ।
दन्तकाष्ठप्रदानेन प्रियवाक्यो भवेन्नरः ।
सुगन्धवदनः श्रीमान्मेधासौभाग्यसंयुतः ।
क्षीरं दधि घृतं वापि गुडं मधुरसं तथा । [1365]
ये प्रयच्छन्ति विप्रेभ्यः परां भक्तिं गता नराः ।
ते वृषैरश्वयानैश्च श्वेतस्रग्दामभूषिताः ।
उपगीयमाना गन्धर्वैर्यान्तीश्वरपुरं नराः ।
तत्र दिव्याप्सरोभिस्तु सेव्यमाना यथासुखम् ।
षष्टिं वर्षसहस्राणि मोदन्ते देवसंनिभाः । [1370]
ततः कालावतीर्णाश्च जायन्ते त्विह मानवाः ।
प्रभूतधनधान्याश्च भोगवन्तो नरोत्तमाः ।
वैशाखे मासि वैशाखे दिवसे पाण्डुनन्दन ।
वैवस्वतं समुद्दिश्य परां भक्तिमुपागताः ।
अभ्यर्च्य विधिवद्विप्रांस्तिलान्गुडसमायुतान् । [1375]
ये प्रयच्छन्ति विप्रेभ्यस्तेषां पुण्यफलं शृणु ।
गोप्रदानेन यत्पुण्यं विधिवत्पाण्डुनन्दन ।
तत्पुण्यं समनुप्राप्तो यमलोके महीयते ।
ततश्चापि च्युतः कालादिह राजा भविष्यति ।

M_2 अवतीर्ण. —(L. 1339) $M_{2.3}$ कुंठिकां (for कुण्डिकां). Kumbh. ed. करकां कर्णिकां वापि. — (L. 1341) G_3 -कूर्चे च (for -कूर्चेन). T_1 ब्रह्मकूर्चे स यत्प्रीते; M_4 °र्चे पयःपीते. Madras ed. युधिष्ठिर (for यथाविधि). —(L. 1343) G_3 सुप्रियः; M_2 सुव्रतः (for सुप्रभः). $G_{1.2}$ M_3 स तृप्तः सप्रभः सौम्यः; Kumbh. ed. सुतृप्तः सर्वसौगंधः. — (L. 1345) T_1 G_1 M_3 देव- (for दिव्य-). G_1 -सेवितं. — T_1 om. (hapl.) lines 1346–1352; the same portion is damaged in T_2. —(L. 1346) M_3 (*sup. lin.*) जीवितं (for जीवनं). —(L. 1347) M_4 ग्रैष्मकेषु. G_1 M_3 ग्रीष्मे चतुर्षु मासेषु; Kumbh. ed. ग्रीष्मे च त्रिषु मासेषु. —(L. 1352) M_2 -समास्; M_4 -शतं (for -युगं). — M_2 reads from सुभगो (in line 1355) up to सुखभोगपतिः (in line 1357) after line 1358, repeating the prior half of line 1355. — (L. 1355) G_3 $M_{3.4}$ चैव (for शूरः). M_2 (first time) भवेच्च सुभगः श्रीमान्, (second time) स याति रूपवांश्चैव (for the prior half). — (L. 1356) G_3 M_4 पुरुषस् (for तेजस्वी). T वस्त्रदो याति तेजस्वी (for the prior half). G_3 M_4 तेजस्वी (for सर्वत्र). — (L. 1357) M_2 om. श्रीमान्. G_3 M_4 सुभगो भवति श्रीमान् (for the prior half). G_3 M_2 मनोहरः (M_2 °हराः) (for °रमः). — (L. 1358) G_1 नरेश्वर; G_3 द्विजोत्तमः; $M_{2.4}$ नरोत्तम. — (L. 1359) M_2 कांचनच्छत्रशोभि वा (for the post. half). — (L. 1361) T $G_{1.2}$ $M_{2.3}$ काष्ठपादुकदा यांति. T -संयुतैः; G_1 M_3 -सेवितैः; M_2 -योजितैः (for -निर्मितैः). — (L. 1362) G_3 द्विजोत्तमैः (for ऽप्सरो°). M_{2-4} सेव्यमानाः सुरोत्तमैः. — (L. 1363) G_3 M_2 मृष्ट- (for प्रिय-). — (L. 1364) G_3 मेधावी भाग्यसंयुतः (for the post. half). — (L. 1365) M_3 दधिद्रुतं. G_1 $M_{2.4}$ गुळं (for गुडं). — (L. 1366) M_2 उपागताः (for गता नराः). — (L. 1367) M_2 तैर् (for ते). G_3 वृक्षैर् (for वृषैर्). G_3 एतैः; M_4 श्वेतैः (for श्वेत-). T_1 G_2 M_3 -धामभूषिताः; G_3 $M_{2.4}$ -दामभूषितैः. — (L. 1368) M_2 नीयमानाश्च गंधर्वैर् (for the prior half which is hypermetric). G_3 स्वर्ग-; M_2 शक्र- (for [ई]श्वर-). —(L. 1369) G_1 च (for तु). T $G_{1.2}$ M_3 सेव्यमानो. — (L. 1370) G_3 षष्टिर्; Kumbh. and Madras eds. षष्टि-. M_2 सर्वदेवतैः (for देवसंनिभाः). — (L. 1371) T $G_{1.2}$ M_3 नराः (for ततः). —(L. 1373) T_1 वैशाखे माघमासे वा (for the prior half). —(L. 1375) T_1 G_1 वीरांस् (for विप्रांस्). $M_{2.4}$ गुळ- (for गुड-).

तस्मिन्नेव दिने विप्रान्भोजयित्वा सदक्षिणम् । [1380]
तोयपूर्णानि दिव्यानि भाजनानि दिशन्ति ये ।
ते यान्त्यादित्यवर्णाभैर्विमानैर्वरुणालयम् ।
तत्र दिव्याङ्गनाभिस्तु रमन्ते कामकामिनः ।
ततोऽवतीर्णाः कालेन ते चास्मिन्मानुषे पुनः ।
भोगवन्तो द्विजश्रेष्ठा भविष्यन्ति न संशयः । [1385]
अनन्तराशी यश्चापि वर्तते व्रतवत्सदा ।
सत्यवाक्क्रोधरहितः शुचिः स्नानरतः सदा ।
स विमानेन दिव्येन याति शक्रपुरं नरः ।
तत्र दिव्याप्सरोभिस्तु वर्षकोटिं महातपाः ।
क्रीडित्वा मानुषे लोके जायते वेदविद्द्विजः । [1390]
एकभुक्तेन यश्चापि वर्षमेकं तु वर्तते ।
ब्रह्मचारी जितक्रोधः सत्यशौचसमन्वितः ।
स विमानेन दिव्येन याति शक्रपुरं नरः ।
दशकोटिसहस्राणि क्रीडित्वाप्सरसां गणैः ।
इह मानुष्यके लोके ब्राह्मणो वेदविद्भवेत् । [1395]
चतुर्थकालं यो भुङ्क्ते ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
वर्तते चैकवर्षं तु तस्य पुण्यफलं शृणु ।
चित्रबर्हिणयुक्तेन विचित्रध्वजशोभिना ।
याति यानेन दिव्येन स महेन्द्रपुरं नरः ।
अकृशाभिर्वरस्त्रीभिः सेव्यमानो यथासुखम् । [1400]
ततो द्वादशकोटिं स समाः सम्यक्प्रमोदते ।
शक्रलोकावतीर्णश्च लोके चास्मिन्नराधिप ।
भवेद्वै ब्राह्मणो विद्वान्क्षमावान्वेदपारगः ।
षष्ठकाले तु योऽश्नाति वर्षमेकमकल्मषः ।
ब्रह्मचर्यव्रतैर्युक्तः शुचिः क्रोधविवर्जितः । [1405]
तपोयुक्तस्य तस्याथ शृणुष्व फलमुत्तमम् ।
अत्यादित्यप्रकाशेन विमानेनार्कसंनिभः ।
स याति मम लोकान्वै दिव्यनारीनिषेवितः ।
तत्र साध्यैर्मरुद्भिश्च पूज्यमानो यथासुखम् ।
पश्यन्नेव सदा मां तु क्रीडत्यप्सरसां गणैः । [1410]
पक्षोपवासं यश्चापि कुरुते मद्गतात्मना ।
समाप्ते तु व्रते तस्मिंस्तर्पयेच्छ्रोत्रियान्द्विजान् ।
सोऽपि गच्छति दिव्येन विमानेन महातपाः ।
द्योतयन्प्रभया व्योम मम लोकं प्रपद्यते ।
स तत्र मोदते कामं कामरूपी यथासुखम् । [1415]
त्रिंशत्कोटिसमा राजन्क्रीडित्वा तत्र देववत् ।
इह मानुष्यके लोके पूजनीयो द्विजो भवेत् ।
त्रयाणामपि वेदानां साङ्गानां पारगो भवेत् ।
यश्च मासोपवासं वै कुरुते मद्गतात्मना ।
जितेन्द्रियो जितक्रोधो जितधीः स्नानतत्परः । [1420]
समाप्ते नियमे तत्र भोजयित्वा द्विजोत्तमान् ।
दक्षिणां च ततो दद्यात्प्रहृष्टेनान्तरात्मना ।
स गच्छति महातेजा ब्रह्मलोकमनुत्तमम् ।
सिंहयुक्तेन यानेन दिव्यस्त्रीगणसेवितः ।
स तत्र ब्रह्मणो लोके दिव्यर्षिगणसेवितः । [1425]
शतकोटिसमा राजन्यथाकामं प्रमोदते ।
ततः कालावतीर्णश्च सोऽस्मिँल्लोके द्विजो भवेत् ।
षडङ्गविच्चतुर्वेदी त्रिंशज्जन्मान्यरोगवान् ।
यस्त्यक्त्वा सर्वकर्माणि शुचिः क्रोधविवर्जितः ।
महाप्रस्थानमेकाग्रो याति मद्गतमानसः । [1430]
स गच्छेदिन्द्रसदनं विमानेन महातपाः ।
महामणिविचित्रेण सौवर्णेन विराजता ।
शतकोटिसमास्तत्र सुराधिपतिपूजितः ।

T_1 M_3 -समावृतान् ; T_2 $G_{1.2}$ °प्लुतान् ; M_2 -समन्वितान्. — (L. 1377) M_2 -दाने च (for -दानेन). — (L. 1380) G_3 सदक्षिणैः ; Kumbh. ed. सुदक्षिणं. — (L. 1381) G_3 M_4 नव्यानि ; M_2 रम्याणि (for दिव्यानि). — (L. 1383) T_1 काल- ; M_4 सर्व- (for काम-). — (L. 1384) T G_2 [ऽ]वतीर्णः. G_1 पुरः (for पुनः). — M_2 om. lines 1386–1437. — (L. 1386) M_3 -राशयश् (for -राशी यश्). M_3 वर्तेत. G_2 व्रतवान् (for °वत्). — (L. 1387) $G_{1,2}$ स्नानरतिः. — (L. 1388) M_4 विमानेन स दिव्येन. — T_2 G_3 M_4 om. (hapl.) lines 1389–1393. — (L. 1394) G_3 M_4 -समास्तत्र (for -सहस्राणि). — (L. 1396) T_1 -काले (for -कालं). — (L. 1397) G_3 M_4 वर्तते वर्षमेकं यस् (for the prior half). — (L. 1400) M_3 अप्सरोभिर् (for अकृशा°). — (L. 1401) G_3 M_4 तत्र (for ततो). — (L. 1402) G_1 तु (for the first च). — (L. 1404) G_3 षष्ठं कालं ; M_4 षष्ठकालं. — (L. 1406) G_3 ततो (for तपो-). G_3 M_4 [अ]पि (for [अ]थ). — (L. 1408) G_3 M_4 -नरै(M_4 -जनै)र्वृतः (for -निषेवितः). — (L. 1412) G_3 M_4 शुचीन् (for द्विजान्). — (L. 1416) G_3 transp. the prior half and the post. half. G_3 नृप (for राजन्) and देववत्तत्र (by transp.). — (L. 1417) G_3 M_4 द्विजोत्तमैः (for द्विजो भवेत्). — $G_{1,2}$ om. (hapl.) lines 1420–1422. — (L. 1422) M_4 दक्षिणाश्च. — G_3 M_4 om. (hapl.) line 1425. — (L. 1429) G_3 M_4 -कार्याणि (for -कर्माणि). — (L. 1430) T_1 G_2 M_3 मम (for मद्ग-). — (L. 1431) M_4 विराजता (for महा-

नाकपृष्ठे निवसति दिव्यस्त्रीगणसेवितः ।
शक्रलोकावतीर्णश्च मानुषेषूपजायते । [1435]
राज्ञां राजा महातेजाः सर्वलोकार्चितः प्रभुः ।
प्रायोपवेशं यश्चापि कुरुते मद्गतात्मना ।
नमो ब्रह्मण्यदेवायेत्युक्त्वा मन्त्रं समाहितः ।
अन्तःस्वस्थो जितक्रोधस्तस्य पुण्यफलं शृणु ।
कामगः कामरूपी च बालसूर्यसमप्रभः । [1440]
स विमानेन दिव्येन याति लोकाननामयान् ।
स्वर्गात्स्वर्गं महातेजा गत्वा चैव यथासुखम् ।
मम लोकेषु रमते यावदाभूतसंप्लवम् ।
अग्निप्रवेशं यश्चापि कुरुते मद्गतात्मना ।
सोऽपि यानेन दिव्येन मम लोकं प्रपद्यते । [1445]
ततः सर्वगुणोपेतः पश्यन्नपि स मां सदा ।
त्रिंशत्कोटिसमा राजन्मोदते मम संनिधौ ।
ततोऽवतीर्णः कालेन वेदविद्ब्राह्मणो भवेत् ।
कर्षणं साधयन्यस्तु मां प्रसन्नः शुचिव्रतः ।
नमो ब्रह्मण्यदेवायेत्येतं मन्त्रमुदाहरन् । [1450]
बालसूर्यप्रकाशेन विमानेन विराजता ।
मम लोकं समासाद्य षट्कोटिं तु प्रमोदते ।
मम लोकावतीर्णश्च सोऽस्मिँल्लोके नृपो भवेत् ।
निवेशयति मन्मूर्त्यां आत्मानं मद्गतः शुचिः ।
रुद्रदक्षिणमूर्त्यां वा चतुर्दश्यां विशेषतः । [1455]
सिद्धैर्ब्रह्मर्षिभिश्चैव देवलोकैश्च पूजितः ।
गन्धर्वैर्भूतसंघैश्च गीयमानो महातपाः ।
प्रविशेत्स महातेजा मां वा शंकरमेव वा ।
तस्यापुनर्भवं (sic) राजन्नात्र कार्या विचारणा ।
गोकृते स्त्रीकृते चैव गुरुविप्रकृतेऽपि वा । [1460]
हन्यन्ते ये तु राजेन्द्र शक्रलोकं व्रजन्ति ते ।
तत्र जाम्बूनदमये विमाने कामगामिनि ।
मन्वन्तरं प्रमोदन्ते दिव्यनारीनिषेविताः ।
आश्रुतस्याप्रदानेन दत्तस्य हरणेन च ।
जन्मप्रभृति यद्दत्तं सर्वं नश्यति भारत । [1465]

नागोप्रदास्तत्र पयः पिबन्ति
नाभूमिदा भूमिमथाश्नुवन्ति ।
यान्यान्कामान्ब्राह्मणेभ्यो ददाति
तांस्तान्कामान्स्वर्गलोके च भुङ्क्ते ।

यद्यदिष्टतमं द्रव्यं न्यायेनोपार्जितं च यत् । [1470]
तत्तद्गुणवते देयं तदेवाक्षयमिच्छता ।
अनुपोष्य त्रिरात्राणि तीर्थान्यनभिगम्य च ।
अदत्त्वा काञ्चनं गां च दरिद्रो नाम जायते ।
दानं यत्तत्फलं नैति श्रोत्रियाय न दीयते ।
श्रोत्रिया यत्र नाश्नन्ति न देवास्तत्र भुञ्जते । [1475]
श्रोत्रियेभ्यः परं नास्ति परमं दैवतं महत् ।
निधानं चापि राजेन्द्र तस्माच्छ्रोत्रियभोजनात् ।

Colophon.

तपाः). — (L. 1434) G_1 -सेवितैः (for °तः). — (L. 1435) M_4 मानुष्येषु. — (L. 1437) G_3 M_4 कुर्यान् (for चापि) and मद्गतेनांतरात्मना (for the post. half). — (L. 1441) M_2 याति लोकांस्तु मामकान् (for the post. half). — (L. 1442) G_2 स्वर्गाद्गम- (sic) (for °त्स्वर्गं). — G_3 om. lines 1444–1465. — (L. 1445) M_4 मम लोके महीयते (for the post. half). — (L. 1446) M_4 तत्र (for ततः). $M_{2.4}$ एव (for अपि). T_1 मा (for मां). — (L. 1449) $M_{2.3}$ (*inf. lin.*) कारीषं (for कर्षणं). G_2 M_3 (*inf. lin.*) साधयेद् ; M_2 सेवयेद् ; M_4 कारयन् (for साध°). M_4 तं (for तु). M_{2-4} प्रपन्नः (for प्रसन्नः). — (L. 1450) Madras ed. उदीरयन् (for उदाहरन्). — (L. 1452) G_1 $M_{2.3}$ वर्षकोटिं (for षट्कोटिं तु). M_2 स (for प्र-). — (L. 1453) T M_4 लोकेस्मिन्क्षत्रियो भवेत् (for the post. half). — (L. 1454) M_2 निवेदयति तन्मूर्तिम् (for the prior half). — (L. 1455) G_1 -दाक्षिण-. M_3 रुद्रं दाक्षिणमूर्तिं वा. — (L. 1456) T_1 ब्रह्मर्षयश्. M_3 om. चैव. G_1 सिद्धैश्च ब्रह्मर्षिभिर् (submetric); M_4 सिद्धैर्ब्रह्मर्षिसंघैश्च (for the prior half). M_2 वेदैः सर्वैश् (for देवलोकैश्). — (L. 1457) M_2 गंधर्व- (for गन्धर्वैर्). M_4 महायशाः (for °तपाः). — (L. 1459) G_1 न स्यात् (for तस्य). — (L. 1460) $M_{2.4}$ वापि (for चैव). T G_2 च (for वा). — (L. 1464) T_1 भृत्य * (for दत्तस्य). T_2 भृत्यस्याभरणेन च (for the post. half). — (L. 1466) $G_{2.3}$ न गोप्रदास् (for नागो°). — (L. 1467) T_1 $G_{2.3}$ अथाप्नुवंति ; T_2 अवाप्नु° (for अथाश्नु°). — (L. 1470) M_2 दिव्यं (for द्रव्यं). T_1 तद्धर्मोपार्जितं च यत् (for the post. half). — (L. 1471) G_3 [अ]क्षय्यम्. — (L. 1472) M_4 तीर्थान्यनुपगम्य तु (for the post. half). — (L. 1474) T यद्यत् ; $M_{2.3}$ च यत् (for यत्तत्). G_1 चैव ; G_2 नैव ; $M_{2.3}$ नैतत् (for नैति). G_3 हीयते (for दी°). — (L. 1475) G_3 भुज्यते (sic). — (L. 1476) T G_3 $M_{2.4}$ दैवतं परमं (G_3 M_4 °तं तारणं ; M_2 °तांस्तारणं)

युधिष्ठिर उवाच ।

विप्रयोगे शरीरस्य सेन्द्रियस्य विशेषतः ।
अन्तरा वर्तमानस्य गतिः प्राणस्य कीदृशी ।

भगवानुवाच ।

शुभाशुभकृतं सर्वं प्राप्नोतीह फलं नरः । [1480]
न तु सर्वस्य भूतस्य पञ्चत्वं वापि विद्यते ।
पञ्चत्वं पाण्डवश्रेष्ठ भूरिभूतिकरं नृणाम् ।
तेषां पञ्च महायज्ञान्ये कुर्वन्ति द्विजोत्तमाः ।
पञ्चत्वं पञ्चभिर्भूतैर्वियोगं संप्रचक्षते ।
न जायते न म्रियते पुरुषः शाश्वतः सदा । [1485]
प्रायेण मरणं नाम पापिनामेव पाण्डव ।
येषां तु न गतिः पुण्या तेषां मरणमुच्यते ।
प्रायेणाकृतकृत्यास्तु मृत्योरुद्विजते जनः ।
कृतकृत्याः प्रतीक्षन्ते मृत्युं प्रियमिवातिथिम् ।

युधिष्ठिर उवाच ।

पञ्च यज्ञाः कथं देव क्रियन्तेऽत्र द्विजातिभिः । [1490]
तेषां नाम च देवेश वक्तुमर्हस्यशेषतः ।

भगवानुवाच ।

शृणु पञ्च महायज्ञान्कीर्त्यमानान्युधिष्ठिर ।
यैरेव ब्रह्मसालोक्यं लभ्यते गृहमेधिना ।
ऋषियज्ञं ब्रह्मयज्ञं भूतयज्ञं च पार्थिव ।
नृयज्ञं पितृयज्ञं च पञ्च यज्ञान्प्रचक्षते । [1495]
तर्पणं ऋषियज्ञं स्यात्स्वाध्यायो ब्रह्मयज्ञकः ।
भूतयज्ञो बलिर्यज्ञो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ।
पितॄनुद्दिश्य यत्कर्म पितृयज्ञः प्रकीर्तितः ।
हुतं चाप्यहुतं चैव तथा प्रहुतमेव च ।
प्राशितं बलिदानं च पाकयज्ञान्प्रचक्षते । [1500]
वैश्वदेवादयो होमा हुतमित्युच्यते बुधैः ।
अहुतं च भवेद्दत्तं प्रहुतं ब्राह्मणाशितम् ।
प्राणाग्निहोत्रहोमं च प्राशितं विधिवद्विदुः ।
बलिकर्म च राजेन्द्र पाकयज्ञाः प्रकीर्तिताः ।
केचित्पञ्च महायज्ञान्पाकयज्ञान्प्रचक्षते । [1505]
अपरे ब्रह्मयज्ञादीन्महायज्ञविदो विदुः ।
सर्व एते महायज्ञाः सर्वथा परिकीर्तिताः ।
बुभुक्षितान्ब्राह्मणांस्तु यथाशक्ति न हापयेत् ।
अहन्यहनि ये त्वेतानकृत्वा भुञ्जते स्वयम् ।
केवलं मलमश्नन्ति ते नरा न च संशयः । [1510]
तस्मात्स्नात्वा द्विजो विद्वान्कुर्यादेतान्दिने दिने ।
अतोऽन्यथा तु भुञ्जन्वै प्रायश्चित्तीयते द्विजः ।

महत् (for the post. half). — (L. 1477) T $G_{2.3}$ निदानं. T_1 M_4 नास्मात्; M_2 नान्यत् (for तस्मात्). — Colophon. — *Sub-parvan* : T_1 G M_{2-4} वैष्णवधर्मे. — *Adhy. name* : M_2 नानादानविधिः. — *Adhy. no.* : T_1 G_3 91; T_2 M_4 100; $G_{1.2}$ 90; M_2 7; M_3 89. — (L. 1480) T G_1 शुभाशुभं. G_3 -फलं (for -कृतं). G_3 M_4 दिव्यं (for सर्वं). — (L. 1481) G_3 M_2 स (for न). T_1 अपि; M_2 नाम (for वापि). G_3 पद्यते (for वि°). $G_{1.2}$ M_3 पंचत्वं विद्यते नृप (for the post. half). — (L. 1482) G_3 $M_{2.4}$ परं (for नृणाम्). — G_1 om. (? hapl.) lines 1483–1486. — (L. 1483) M_4 नरोत्तम (for द्विजोत्तमाः). — (L. 1484) T_2 G_3 M_3 वियोगः. $M_{2.3}$ -प्रवक्ष्यते (for -प्रचक्षते). — (L. 1486) G_2 भारत (for पाण्डव). — (L. 1487) G_3 रतिः पुण्ये (for गतिः पुण्या). T_2 इष्यते (for उच्यते). — (L. 1488) M_2 -कृत्यत्वान्; M_3 -कृत्यस्तु; M_4 -कृतयश्च (for -कृत्यास्तु). T G_3 M_4 नराः (for जनः). — (L. 1490) G_1 कृतं (for कथं). M_2 ये; M_3 तद् (for ऽत्र). — (L. 1491) G_3 M_4 एतेषां नाम देवेश. — (L. 1493) G_3 स्वैरेव (for यैरेव). G_3 $M_{2.4}$ लभंते. T_1 $M_{2.4}$ गृहमेधिनः (T_1 °नां). — (L. 1494) T देव-; M_3 त्वृषि-; M_4 ऋभु- (for ऋषि-). G_3 M_4 भूत- (for ब्रह्म-). G_3 देव-; M_4 ब्रह्म- (for भूत-). $G_{1.2}$ M_3 पांडव (for पार्थिव). — (L. 1495) G_3 ब्रह्मयज्ञं (for पितृ°). — T_2 om. lines 1496–1497. — (L. 1496) T_1 देवयज्ञं; G_2 M_4 ऋभु° (for ऋषि°). M_2 स्वाध्यायं. T_1 $M_{2.4}$ ब्रह्मयज्ञकं. — (L. 1497) G_3 च स्यान्; $M_{2.4}$ ज्ञेयो (for यज्ञो). — (L. 1498) M_2 पितृयज्ञं प्रकीर्तितं. — T_2 om. line 1500. — (L. 1500) T_1 M_2 पाकयज्ञाः; G_3 M_4 पंचयज्ञान् (for पाक°). T_1 प्रकीर्तिताः (for प्रचक्षते). — (L. 1502) M_2 तु (for च). T G_3 प्रहुतं ब्राह्मणे हुतं (for the post. half). — G_1 om. (hapl.) lines 1504–1506. $M_{2.3}$ read line 1504 after line 1507. — (L. 1504) T पाकयज्ञः प्रकीर्तितः. — (L. 1506) M_2 ऋषि-; M_4 त्वृभु- (for ब्रह्म-). M_4 यज्ञान् (for महा-). — (L. 1507) M_2 महायज्ञान्. T_2 G_3 सर्वदा; M_4 ऋषिभिः (for सर्वथा). T संप्र- (for परि-). — (L. 1508) M_2 corrupt for the prior half. — (L. 1509) G_3 यस् (for ये). M_3 [ऽ]पि (for तु). — (L. 1510) T G_3 M_2 ते नित्यं ब्राह्मणाधमाः (for the post. half). — (L. 1512) $G_{1.2}$ प्रायश्चिती भवे-

युधिष्ठिर उवाच ।

देवदेव नमस्तेऽस्तु त्वद्भक्तस्य जनार्दन ।
वक्तुमर्हसि देवेश स्नानस्य च विधिं मम ।

भगवानुवाच ।

शृणु पाण्डव तत्सर्वं पवित्रं पापनाशनम् ।
स्नात्वा येन विधानेन मुच्यन्ते किल्बिषाद्विजाः ।
मृदं च गोमयं चैव तिलान्दर्भांस्तथैव च ।
पुष्पाण्यपि यथान्यायमादाय तु जलं व्रजेत् ।
नद्यां सत्यां न च स्नायादन्यत्र द्विजसत्तम ।
सति प्रभूते पयसि नाल्पे स्नायात्कदाचन ।
गत्वोदकसमीपं तु शुचौ देशे मनोहरे ।
ततो मृद्गोमयादीनि तत्र प्रोक्ष्य विनिक्षिपेत् ।
बहिः प्रक्षाल्य पादौ च द्विराचम्य प्रयत्नतः ।
प्रदक्षिणं समावृत्य नमस्कुर्यात्तु तज्जलम् ।
न च प्रक्षालयेत्तीर्थमद्भिर्विद्वान्कदाचन ।
न च पादेन वा हन्याद्धस्तेनान्येन तज्जलम् ।
सर्वदेवमया ह्यापो मन्मयाः पाण्डुनन्दन ।
तस्मात्तास्तु न हन्तव्यास्त्वद्भिः प्रक्षालयेत्स्थलम् ।
केवलं प्रथमं मज्जेन्नाङ्गानि विमृजेद्बुधः ।
तत्तु तीर्थं समासाद्य कुर्यादाचमनं पुनः ।
गोकर्णाकृतिवत्कृत्वा करं त्रिः प्रपिबेज्जलम् ।
द्विस्तत्परिमृजेद्वक्त्रं पादावभ्युक्ष्य चात्मनः ।
शीर्षण्यांस्तु ततः प्राणान्सकृदेव तु संस्पृशेत् ।
बाहू द्वौ च ततः स्पृष्ट्वा हृदयं नाभिमेव च ।
प्रत्यङ्गमुदकं स्पृष्ट्वा मूर्धानं तु पुनः स्पृशेत् ।
आपः पुनन्त्वित्युक्त्वा च पुनराचमनं चरेत् ।
सोंकारा व्याहृतीर्वापि सदसस्पतिमित्यृचम् ।
आचम्य मृत्तिकाः पश्चात्त्रिधा कृत्वा समालभेत् ।
ऋचेदं विष्णुरित्यङ्गमुत्तमाधममध्यमम् ।
आलभ्य वारुणैः सूक्तैर्नमस्कृत्य जलं ततः ।
स्रवन्ती चेत्प्रतिस्रोतः प्रत्यर्कं चान्यवारिषु ।
मज्जेदोमित्युदाहृत्य न च प्रक्षोभयेज्जलम् ।
गोमयं च त्रिधा कृत्वा जले पूर्वं समालभेत् ।
सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं च जपेत्पुनः ।
पुनराचमनं कृत्वा मद्गतेनान्तरात्मना ।
आपो हि ष्ठेति तिसृभिर्दर्भपूतेन वारिणा ।
तथा तरत्समन्दीभिः सिञ्चेच्चतसृभिः क्रमात् ।
गोसूक्तेनाश्वसूक्तेन शुद्धवर्गेण चाप्यथ ।
वैष्णवैर्वारुणैः सूक्तैः सावित्रैरिन्द्रदेवतैः ।
वामदेवेन चात्मानमन्यैर्मन्मयसामभिः ।
स्थित्वान्तःसलिले सूक्तं जपेद्वाचाघमर्षणम् ।
सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं वा ततो जपेत् ।
आ श्वासमोक्षात्प्रणवं जपेद्वा मामनुस्मरन् ।

द्विजः. — (L. 1513) G1. 2 M3 देवदेवेश दैत्यघ्न (for the prior half). — (L. 1514) M2 तु (for च). T2 M3 विधिर्. —(L. 1515) M2 तत्त्वेन (for तत्सर्वं). — (L. 1516) M2 किल्बिषान्. — (L. 1517) G3 M4 चापि (for चैव). G1. 2 M3 तिलं. —(L. 1519) Kumbh. ed. स्नात्वा (for सत्यां). T G3 न तु; M2 तु न (for न च). — (L. 1520) G3 कथंचन; M2 कदा न च (for कदाचन). —(L. 1521) G3 -समीपे. G3 मनोरमे (for °हरे). — (L. 1522) G2 विप्रो; M2. 3 [अ]भ्युक्ष्य (for प्रोक्ष्य). — (L. 1523) MSS. प्रक्षाळ्य. — (L. 1524) T च (for तु). — (L. 1525) M2 तीरम् (for तीर्थम्). G3 तीर्थे मृद्भिर्विद्वान्; Kumbh. ed. विद्वांस्तीर्थमद्भिः (by transp.). —(L. 1526) G3 M2 वा (for तद्). — M4 om. (hapl.) lines 1527-1531. — (L. 1529) T G मज्जन् (for मज्जेन्). T G2 अंगानि. T2 न मृजेद्; G2 M3 विमृशेद् (for °जेद्). — (L. 1530) T G3 तत्तीर्थं स (for तत्तु तीर्थं). G3 द्विजः; M2 बुधः (for पुनः). — (L. 1531) T गोकर्णवत्करं कृत्वा; G1. 2 श्वपुच्छाकृतिवत्कृत्वा (for the prior half). T ब्राह्मणस्त्रिः पिबेज्जलं. — (L. 1532) M2 धीस्तत्; M4 ततः (for द्विस्तत्). — (L. 1535) M2-4 ततः (for पुनः). — (L. 1537) G2. 3 सों- (G2 ओं)कारव्याहृतिर्वापि. — (L. 1538) M2. 4 मृत्तिकां. G3 M3 कृत्य (for कृत्वा). —(L. 1541) T G3 स्रवंत्यश्; G1 °ति; M2. 3 (*sup. lin.*). 4 स्रव- (M4 °वं)त्यां. M2. 3 प्रतिस्रोतं. G3 corrupt for the post. half. — (L. 1542) T तु (for च). G1. 2 M3 विक्षोभयेज् (for प्रक्षो°). — M2 om. (hapl.) from the post. half of line 1543 up to the prior half of line 1545. — (L. 1544) G1. 2 M3. 4 सव्याहृती(G2 M4 °ति)कं (hypermetric). T2 पुनर्जलं; G3 M4 पुनर्जपेत् (by transp.). — (L. 1545) M4 तत (for पुनर्). — (L. 1546) T1 G1. 2 अद्भिः (for दर्भ-). — (L. 1547) M2 ततस् (for तथा). T2 G3 M4 तथा तरत्समं(T2 °म)दिति (for the prior half). —(L. 1548) G1. 2 चात्मनः; M2 वात्मनः (for चाप्यथ). — (L. 1549) G3 M4 वैष्णवैर् (for सावित्रैर्). M2 ऐंद्रदेवतैः. — (L. 1550) M2-4 वामदेव्येन; Kumbh. ed. and Madras ed. °दैव्येन. T2 अन्यैर्मन्मथसादिभिः; G3 अन्यैर्ऋग्भिः शुभैः क्रमात् (for the post. half). — M2

उत्प्लुत्य तीर्थमासाद्य धौते शुक्ले च वाससी ।
शुद्धे चाच्छादयेत्कक्षे न कुर्यात्परिपाशके ।
पाशे निबद्धकक्ष्यो यत्कुरुते कर्म वैदिकम् ।
राक्षसा दानवा दैत्यास्तद्विलुम्पन्ति हर्षिताः ।
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन कक्ष्यां पाशे न धारयेत् ।
ततः प्रक्षाल्य पादौ च हस्तौ चैव मृदा शनैः ।
आचम्य पुनराचामेत्ततः सावित्रिया द्विजः ।
जले जलगतः शुद्धः स्थल एव स्थले स्थितः ।
उभयत्र स्थितस्तस्मादाचामेदात्मशुद्धये ।
दर्भेषु दर्भपाणिः सन्प्राङ्मुखः सुसमाहितः ।
प्राणायामांस्ततः कुर्यान्मद्गतेनान्तरात्मना ।
सहस्रकृत्वः सावित्रीं शतकृत्वस्तु वा जपेत् ।
समाप्ते तु जपे तस्मिन्सावित्र्या चाभिमन्त्र्य च ।
मन्देहानां विनाशाय रक्षसां विक्षिपेज्जलम् ।
उद्वर्गोऽसीत्यथाचान्तः प्रायश्चित्तजलं क्षिपेत् ।
अथादाय सपुष्पाणि तोयान्यञ्जलिना द्विजः ।
प्रक्षिप्य प्रतिसूर्यं च व्योममुद्रां प्रकल्पयेत् ।
ततो द्वादशकृत्वस्तु सूर्यस्यैकाक्षरं जपेत् ।
ततः षडक्षरादीनि षट्कृत्वः परिवर्तयेत् ।
प्रदक्षिणं परामृश्य मुद्रया स्वमुखं तया ।
ऊर्ध्वबाहुस्ततो भूत्वा सूर्यमीक्षेत्समाहितः ।
तन्मण्डलस्थं मां ध्यायेत्तेजोमूर्तिं चतुर्भुजम् ।
उदु त्यं च जपेन्मन्त्रं चित्रं तच्चक्षुरित्यपि ।
सावित्रीं च यथाशक्ति जप्त्वा सूक्तं च मामकम् ।
मन्मयानि च सामानि पुरुषव्रतमेव च ।
ततश्चालोकयेदर्कं हंसः शुचिषदित्यृचा ।
प्रदक्षिणं समावृत्य नमस्कृत्य दिवाकरम् ।
ततस्तु तर्पयेदद्भिः ब्रह्माणं मां च शंकरम् ।
प्रजापतिं च देवांश्च तथा देवमुनीनपि ।
साङ्गानपि तथा वेदानितिहासान्क्रतूंस्तथा ।
पुराणानि च दिव्यानि कुलान्यप्सरसां तथा ।
ऋतून्संवत्सरांश्चैव कलाकाष्ठान्तकं तथा ।
भूतग्रामांश्च भूतानि सरितः सागरांस्तथा ।
शैलाञ्शैलस्थितान्देवानोषधीः सवनस्पतीः ।
तर्पयेदुपवीती तु प्रत्येकं तृप्यतामिति ।
अन्वारभ्य च सव्येन पाणिना दक्षिणेन तु ।

---

om. lines 1551–1552. — (L. 1552) $G_{1.2}$ $M_{3.4}$ सव्याहृती(G_2 °ति)कां (hypermetric). — After line 1553, $M_{2.3}$ ins. :

त्रिपदं वा जपेन्मन्त्रमष्टाक्षरमथापि वा ।

— (L 1554) G_3 उद्धृत्य (for उत्प्लुत्य). T_2 G_3 M_4 तीरम् (for तीर्थम्). — (L. 1555) M_4 (*inf. lin.*) शुक्ले (for शुद्धे). G_3 M_4 (*inf. lin.* as above) वा (for च). T_2 कच्छे; G_2 M_4 कक्ष्ये; $M_{2.3}$ कुक्ष्यां (for कक्षे). $M_{2.3}$ (*inf. lin.*) क(M_3 कु)टिपाशके (for परि°). — (L. 1556) G_2 पाने; G_3 पाशा (for पाशे). T_2 -कच्छो (for -कक्ष्यो). M_2 यः (for यत्). M_3 पाशेन बद्धकक्ष्यो यत्; M_4 पाशेन बद्धे यः कुर्यात्; Kumbh. ed. and Madras ed. पाशेन बद्धा कक्षे यत्. — (L. 1558) T_2 M_4 कच्छं; $G_{1.2}$ कक्ष्या (G_2 °क्षा). $G_{1.2}$ पाशं. — (L. 1559) G_3 चैवं. — (L. 1560) G_2 M_3 पुनः (for ततः). T ततः सा(T_2 °त्ततसा)वित्र्या द्विजः (submetric); G_3 सावित्र्या च पुनः पुनः; M_4 तच्च सावित्रिया पुनः. — After line 1560, G_2 Kumbh. ed. and Madras ed. ins. :

प्राङ्मुखोदङ्मुखो वापि ध्यायन्वेदान्समाहितः ।

[G_2 प्रांग्मुखोदर्भमु*पि.]

— (L. 1561) G_1 स्थलस्थितः. — (L. 1562) G_3 चात्मशुद्धये. — (L. 1563) G_3 M_4 तु (for सु-). — (L. 1564) $M_{2.4}$ प्राणायामं. M_4 कृत्वा (for कुर्यान्). — (L. 1566) G_2 M_3 (*sup. lin.*) समाहितो जपेत्तस्मात् (for the prior half). M_4 वाभिमंत्र्य. — (L. 1567) G_3 रक्षार्थं निक्षिपेज्जलं (for the post. half). — (L. 1568) G_3 उद्वयो (for °र्गो). — (L. 1569) Kumbh. ed. तोयं. M_2 ततः (for द्विजः). — (L. 1571) G_3 [इ]वाक्षरं (for [ए]का°). — (L. 1572) G_3 M_4 त्रिःकृत्वः; M_2 corrupt (for षट्कृत्वः). — (L. 1573) M_4 परामृज्य. $G_{1.2}$ स्वमुखांतरे; G_3 M_2 स्वमुखं तथा. — (L. 1575) M_2 मा (for मां). — (L. 1576) M_4 नित्यं (for मन्त्रं). — (L. 1578) T मामकानि (for मन्मयानि). G_3 नामानि (for सा°). $G_{1.2}$ तु; M_2 वा (for च). — (L. 1579) M_4 [आ]लोकयन्. T_1 [अ]पि; $G_{1.2}$ M_3 [अ]थ (for [ऋ]चा). M_2 corrupt. — (L. 1580) $G_{1.2}$ M_3 नमस्कृत्वा. — (L. 1581) T_2 मां ब्रह्माणं (by transp.). — (L. 1583) M_2 यथा (for the first तथा). $G_{1.2}$ M_3 अपि (for the second तथा). — M_2 om. (hapl.) lines 1584–1586. — (L. 1584) $G_{1.2}$ M_3 सर्वाणि (for दिव्यानि). — (L. 1585) $G_{1.2}$ M_4 संवत्सरं. T कालान्कालांतकं तथा; G_3 M_4 कलाका(M_4 कालं का)लात्मकं तथा (for the post. half). — (L. 1587) T सर्वान् (for देवान्). T M_2 सवनस्पतीन्. —(L. 1588) $G_{1.2}$

निवीती तर्पयेत्पश्चादृषीन्मन्त्रकृतस्तथा ।
मरीच्यादीनृषींश्चैव नारदान्तान्समाहितः ।
प्राचीनावीत्यथैतांस्तु तर्पयेद्देवताः पितॄन् ।
ततस्तु कव्यवाडग्निं सोमं वैवस्वतं तथा ।
ततश्चार्यमणं चापि अग्निष्वात्तांस्तथैव च ।
सोमपांश्चैव दर्भैस्तु सतिलैरेव वारिभिः ।
तृप्यध्वमिति पश्चात्तु स्वपितॄंस्तर्पयेत्ततः ।
पितॄन्पितामहांश्चैव तथैव प्रपितामहान् ।
पितामहीं तथा चापि तथैव प्रपितामहीम् ।
तथा पितृष्वसॄश्चैव मातृष्वसॄस्तथैव च ।
मातरं चात्मनश्चैव तथा मातामहीमपि ।
मातुर्मातामहीं चैव गुरुमाचार्यमेव च ।
उपाध्यायान्सखीन्बन्धूञ्शिष्यर्त्विग्ज्ञातिपुत्रकान् ।
प्रमीतानानृशंस्यार्थं तर्पयेत्तानमत्सरः ।
तर्पयित्वा तथाचम्य स्नानवस्त्रं प्रपीडयेत् ।
वृद्धिं भृत्यजनस्याहुः स्नातकानां च तद्विदः ।
अतर्पयित्वा तान्पूर्वं स्नानवस्त्रं न पीडयेत् ।
पीडयेच्चेत्पुरा मोहाद्देवाः सर्षिगणास्तथा ।
पितरस्तु निराशाश्च शप्त्वा यान्ति यथागतम् ।
प्रक्षाल्य तु मृदा पादावाचम्य प्रयतः पुनः ।
दर्भेषु दर्भपाणिः सन्स्वाध्यायं तु समारभेत् ।
वेदमादौ समारभ्य ततोपरि पदक्रमान् ।
यदधीते स्वयं शक्त्या तत्स्वाध्यायं प्रचक्षते ।
ऋचं वाथ यजुर्वापि सामगाथामथापि वा ।
इतिहासपुराणानि यथाशक्ति न हापयेत् ।
उत्थाय च नमस्कृत्वा दिशो दिग्देवता अपि ।
ब्रह्माणं च ततश्चाग्निं पृथिवीमोषधीस्तथा ।
वाचं वाचस्पतिं चैव मां चैव सरितस्तथा ।
नमस्कृत्वा तथाद्भिस्तु प्रणवादि च पूजयेत् ।
ततो नमोऽद्भ्य इत्युक्त्वा नमस्कुर्यात्तु तज्जलम् ।

M3 च (for तु). M2 तर्पयामीति प्रत्येकं तृप्यतामिति वाच्य च. — (L. 1589) M4 तु (for च). — (L. 1590) G1. 2 M3 विद्वान् (for पश्चाद्). M4 सदा (for तथा). — (L. 1591) T मुनींश्; G3 मनूंश् (for ऋषींश्). M4 मरीच्यत्रीन्मनूंश्चैव. T नारदादीन्; G1. 2 °दाद्यान् (for °दान्तान्). — (L. 1593) G3 कव्यवाटग्निं; M2 °वाळग्निं. — (L. 1594) M4 वा (for च). M2 चाग्निषु; Kumbh. ed. ह्य° (for अ°). G1 निषादांस्तांस्तथैव च (for the post. half). — (L. 1595) G1. 2 M3 दर्भेषु (for दर्भैस्तु). M2 सोमपांस्तु संदर्भैस्तु. — (L. 1596) G1. 2 M3 तृप्यताम् (for °ध्वम्). G1 तर्पितस्; G3 स पितॄंस्. — (L. 1598) G1. 2 M4 corrupt. G1 om. (hapl.) from the post. half up to the prior half of line 1601. M4 प्रपितामहीः. — G2 and Kumbh. ed. om. line 1599. — (L. 1599) T तथा पितृष्वसॄं (T2 °स्र)श्चैव; G3 M3 तथा पितृष्वसां चैव; M2 मातृष्वसां तथा चापि (for the prior half). T2 मातृष्वस्रूस्तथैव च; G3 M3 मातृस्व(M3 °ष्व)सारं तथैव च (hypermetric); M2 तथैव च पितृष्वसां (for the post. half). — (L. 1600) Om. in M3. G2 तत्र (for चैव). M2 मातामहं चात्मनश्च (for the prior half). — G2 ins. after the prior half of line 1600 : Kumbh. ed. after line 1601 :

पितृमातृष्वसारं च तथा मातामहीमपि ।

[Kumbh. ed. पितृमातृष्वसारौ च.]

— G2 om. the post. half and the prior half of line 1601. — (L. 1601) M2 [अ]पि (for [ए]व). M2 गुरून् (for गुरुम्). — (L. 1602) M2 चापि (for बन्धूञ्). G1 M3 शिष्यांश्च; M2 बंधून्स- (for शिष्यर्त्विग्-). — (L. 1603) G2 प्रज्ञातान्; M2 प्रमि° (for प्रमी°). T2 G1. 2 M2. 3 आनृशंसार्थं. — (L. 1604) M4 त्वथ (for तथा). G1 -मंत्रं (for -वस्त्रं). — T2 G1. 3 M4 om. (hapl.) lines 1605–1606. M3 om. line 1605. — (L. 1605) M2 corruptfor the prior half. Kumbh. ed. वृत्तिं (for वृद्धिं). G2 M2 स्नानपा(M2 °नं पा)नं (for स्नातकानां). M2 तद्विदुः (for °दः). — (L. 1606) M3 तत् (for तान्). M2. 3 प्र- (for न). — (L. 1607) G3 M4 चन (M4 चेन्न) तन्; M2 यदि तन् (for चेत्पुरा). G2 पीडयेन्न तु मोहाद्दै (for the prior half). G1 सऋषि- (for सर्षि-). — (L. 1608) G2 M2. 4 च (for तु). G1. 2 M3 ते; M4 तु (for च). — (L. 1609) MSS. प्रक्षाळ्य. G3 M4 च (for तु). G3 M4 पादम् (for पादाव्). — (L. 1611) M2 समाराध्य (for °रभ्य). G1. 2 M3 ततोपरि परिक्रमान् (M3 °त्); M2 ततः पत्युपरि°; M4 तथोपर्यपरिक्रमान् (*sup. lin.* °त्) (for the post. half). — M4 om. lines 1612–1613. — (L. 1612) G1. 2 तु विंशत्या; G3 त्वयं शक्त्या; M2. 3 [ऽ]न्वहं शक्त्या (for स्वयं शक्त्या). T1 तत्स्वाध्यायः; G2 यत्स्वाध्यायं; G3 स्वाध्यायं तत् (by transp.). — (L. 1613) G1. 2 ऋचो (for ऋचं). G3 [अ]थ (for [अ]पि). — (L. 1614) T2 G3 -पुराणान्वा; M2 °णं वा (for °णानि). G2 निगापयेत् (for न हाप°). — (L. 1615) G2 M2–4 तु (for च). — (L. 1616) T2 G3 M4 ब्राह्मणांश्च (G3 °णानां) (for ब्रह्माणं च) M2 ओषधीं. — (L. 1617) T सागरान् (for मां चैव). — (L. 1618) T [अ]द्भ्यस्तु. M2 नमस्कारांतमद्भिस्तु (for

घृणिः सूर्यस्तथादित्यस्तान्प्रणम्य स्वमूर्धनि । [1620]
ततस्त्वालोकयन्नर्कं प्रणवेन समाहितः ।
ततो मामर्चयेत्पुष्पैर्मत्प्रियैरेव नित्यशः ।

युधिष्ठिर उवाच ।

त्वत्प्रियाणि प्रसूनानि त्वदधिष्ठानि माधव ।
सर्वाण्याचक्ष्व देवेश त्वद्भक्तस्य ममाच्युत ।

भगवानुवाच ।

शृणुष्वावहितो राजन्पुष्पाणि प्रीतिकृन्ति मे । [1625]
कुमुदं करवीरं च चणकं चम्पकं तथा ।
मल्लिकाजातिपुष्पं च नन्द्यावर्तं च नन्दिकम् ।
पलाशपुष्पपत्राणि दूर्वा भृङ्गकमेव च ।
वनमाला च राजेन्द्र मत्प्रियाणि विशेषतः ।
सर्वेषामपि पुष्पाणां सहस्रगुणमुत्पलम् । [1630]
तस्मात्पद्मं तथा राजन्पद्मात्तु शतपत्रकम् ।
तस्मात्सहस्रपत्रं तु पुण्डरीकं ततः परम् ।
पुण्डरीकसहस्रात्तु तुलसी गुणतोऽधिका ।
बकपुष्पं ततस्तस्मात्सौवर्णं तु ततोऽधिकम् ।
सौवर्णात्तु प्रसूनाच्च मत्प्रियं नास्ति पाण्डव । [1635]
पुष्पालाभे तुलस्यास्तु पत्रैर्मामर्चयेद्बुधः ।
पत्रालाभे तु शाखाभिः शाखालाभे शिफाफलैः ।
शिफालाभे मृदा तत्र भक्तिमानर्चयेद्बुधः ।
वर्जनीयानि पुष्पाणि शृणु राजन्समाहितः ।
किङ्किणी मुनिपुष्पं च दुत्तूरं पाटलं तथा । [1640]
तथातिमुक्तकं चैव पुंनागं नक्तमालिका ।
यौधिकं क्षीरिकापुष्पं निर्गुण्डी लाङ्गली जपा ।
कर्णिकारं तथाशोकं शल्मलीपुष्पमेव च ।
ककुभाः कोविदाराश्च वैभीतकमथापि वा ।
कुरण्टकप्रसूनां च तिल्वकं लाङ्गली तथा । [1645]
अङ्कोलं गिरिकर्णी च नीलान्येव च सर्वशः ।
एकवर्णानि चान्यानि सर्वाण्येव विवर्जयेत् ।
अर्कपुष्पाणि वर्ज्यानि चार्कपत्रस्थितानि च ।
व्याघातपिचुमन्दानि सर्वाण्येव विवर्जयेत् ।
अन्यैस्तु शुक्लपत्रैस्तु गन्धवद्भिर्नराधिप । [1650]

---

the prior half). G_1 M_3 पूर्ववत् (for पूजयेत्). T G_2 प्रणम्य च सुपूजयेत् (for the post. half). — (L. 1619) M_2 तु (for ऽद्भ्य). T च (for तु). — (L. 1620) T_1 घृर्णि सूर्यं ; T_2 घृणीन्सूर्यास्. T_1 तत् (for तान्). T_2 G_3 M_4 तर्पयेत्तत्र (for तान्प्रणम्य). — (L. 1621) T G_3 $M_{2.3}$ (*inf. lin.*).$_4$ सिक्त्वा(T_2 G_3 स्थित्वा)वलोकयन्नर्कं (for the prior half). — (L. 1622) T_2 नित्यधा (for °शः). — (L. 1623) M_2 त्वदनिष्टानि (for त्वदधिष्ठानि). — (L. 1625) T प्रीणयंति ; $M_{2.3}$ प्रीनिकानि (for °कृन्ति). — (L. 1627) T_2 निष्टिकं (for नन्दिकम्). — (L. 1628) $M_{3.4}$ वा (for च). — (L. 1629) T_1 $M_{2.3}$ नवमाला. M_2 शमी चेति (for च राजेन्द्र). — G_3 om. the post. half of line 1631 and the prior half line 1632. — (L. 1633) M_4 -सहस्रं. M_2 om. from the post. half of line 1633 up to the post. half of line 1635. — (L. 1634) M_4 बिल्वपुष्पं (for बक°). G_3 M_4 तु स्यात् (for तस्मात्). — (L. 1635) T_1 सुवर्णाच्. T G_3 च (for तु). — (L. 1636) T_1 $G_{1.2}$ M_3 पुष्पाभावे. — G_1 om. (hapl.) lines 1637–1638. — (L. 1637) G_2 पत्राभावे. T_1 शाखाभावे (for °लाभे). T त्वचापि वा ; G_2 M_2 शिफालवैः (for °फलैः). — (L. 1638) T त्वगभावे ; G_2 शिफाभावे ; M_4 शिखालाभे. T_1 शक्तिमान् (for भ°). G_2 M_2 अर्चयेत (M_2 °त्तु) मां (for °येद्बुधः). — After line 1638, T ins. :

येन केन प्रकारेण तुलसीदलपूर्वकैः ।
पुष्पैः फलैर्वाप्यन्नाद्यैर्मदाराधनमुत्तमम् ।

— (L. 1639) G_2 M_4 समंततः (for समाहितः). — (L. 1640) M_2 किनिभिर् (for किङ्किणी). $G_{1.2}$ M_3 मुखपुष्पं ; G_3 मणिमुक्तं (for मुनिपुष्पं). G_1 धूर्धूरं ; G_2 M_4 धुद्धू(M_4 °द्धु)रं ; G_3 दुत्तुरं ; $M_{2.3}$ धुर्द्धूरं. — (L. 1641) T नक्त(T_2 °व)मल्लिकं ; G_3 M_4 नवमालिका ; Kumbh. ed. and Madras ed. नक्तमालिकं. — (L. 1642) T_1 यौधिका ; T_2 G_3 यूथिकं ; M_2 योद्धितः (for यौधिकं). T_1 M_2 क्षीरका- ; G_2 क्षीरिकं. T_2 निर्गंडी. $M_{2.3}$ जांगली ; Kumbh. ed. and Madras ed. लांगुली. — (L. 1643) T_1 पुष्पं (for [अ]शोकं). G_3 शाल्मली- ; M_2 शन्यली-. — (L. 1644) T M_4 कुसुंभं (M_4 °भः) ; G_3 ककुभं (for ककुभाः). T G_3 कोविदारं ; M_4 °रश्. M_2 काकुस्थाः कोविदाश्चैव (for the prior half). T_2 वैभीतिकम्. G_2 M_4 अथापि च ; G_3 अथाफली (for °पि वा). — (L. 1645) T_2 G_2 M_{2-4} कुरंडक-. G_1 कल्पकं ; G_2 M_4 तल्पकं ; $M_{2.3}$ तिलकं (for तिल्वकं). T लांगलिं ; G_1 M_3 लांगलं ; M_2 घातकी ; M_3 (*inf. lin.*) घातकं (for लाङ्गली). — (L. 1646) G_1 M_3 अंकोलहिं- (M_3 °लं हि)किणीश्चैव ; M_2 अंगोल गिरिकर्णी च. G_3 तिलानि (for नी°). — (L. 1647) T_1 G_2 एकपर्णानि. — G_3 om. (hapl.) lines 1648-1649. — (L 1648) G_2 $M_{2.3}$ अर्क- (for चार्क-). G_1 M_3 वा (for च). — After line 1648, M_2 ins. :

अवर्ज्यैस्तैर्यथालाभं मद्भक्तो मां समर्चयेत् ।

युधिष्ठिर उवाच ।

कथं त्वमर्चनीयोऽसि मूर्तयः कीदृशास्तु ते ।
वैखानसाः कथं ब्रूयुः कथं वा पाञ्चरात्रिकाः ।

भगवानुवाच ।

शृणु पाण्डव तत्सर्वमर्चनाक्रममात्मनः ।
स्थण्डिले पद्मकं कृत्वा चाष्टपत्रं सकर्णिकम् । [1655]
अष्टाक्षरविधानेन ह्यथ वा द्वादशाक्षरैः ।
वैदिकैरथ वा मन्त्रैर्मम सूक्तेन वा पुनः ।
स्थापितं मां ततस्तस्मिन्नर्चयित्वा विचक्षणः ।
पुरुषं च ततः सत्यमच्युतं च युधिष्ठिर ।
अनिरुद्धं च मां प्राहुर्वैखानसविदो जनाः । [1660]
अन्ये त्वेवं विजानन्ति मां राजन्पाञ्चरात्रिकाः ।
वासुदेवं च राजेन्द्र संकर्षणमथापि वा ।
प्रद्युम्नं चानिरुद्धं च चतुर्मूर्तिं प्रचक्षते ।
एताश्चान्याश्च राजेन्द्र संज्ञाभेदेन मूर्तयः ।
विद्ध्यनर्थान्तरा एव मामेवं चार्चयेद्बुधः । [1665]

युधिष्ठिर उवाच ।

त्वद्भक्ताः कीदृशा देव कानि तेषां व्रतानि च ।
एतत्कथय देवेश त्वद्भक्तस्य ममाच्युत ।

भगवानुवाच ।

अनन्यदेवताभक्ता ये मद्भक्तजनप्रियाः ।
मामेव शरणं प्राप्तास्ते मद्भक्ताः प्रकीर्तिताः ।
स्वर्ग्याण्यपि यशस्यानि मत्प्रियाणि विशेषतः । [1670]
मद्भक्तः पाण्डवश्रेष्ठ व्रतानीमानि धारयेत् ।
नान्यदाच्छादयेद्वस्त्रं मद्भक्तो जलतारणे ।
स्वस्थस्तु न दिवा स्वप्यान्मधुमांसानि वर्जयेत् ।
प्रदक्षिणं व्रजेद्विप्रान्गामश्वत्थं हुताशनम् ।
न धावेत्पतिते वर्षे नाग्रभिक्षां च लोपयेत् । [1675]
प्रत्यक्षलवणं नाद्यात्सौभञ्जनकगृञ्जनौ ।
ग्रासमुष्टिं गवे दद्याद्धान्याम्लं चैव वर्जयेत् ।
तथा पर्युषितं चापि पक्वं परिगृहागतम् ।
अनिवेदितं च यद्द्रव्यं तत्प्रयत्नेन वर्जयेत् ।
विभीतककरञ्जानां छायां दूरं विवर्जयेत् । [1680]
विप्रदेवपरीवादं न वदेत्पीडितोऽपि सन् ।
सात्त्विका राजसाश्चापि तामसाश्चापि पाण्डव ।
मामर्चयन्ति मद्भक्तास्तेषामीदृग्विधा गतिः ।
तामसास्तिमिरं यान्ति राजसा रज एव तत् ।

रक्तं कुमुदपुष्पं च शूलपुष्पं च वर्जयेत् ।

— (L. 1649) G_1 M_3 व्याघ्राताः ; G_2 व्याघाताः ; M_2 ज्याघात- (for व्या°). T_1 च (for वि-). M_2 गंधीनि पितृमेव च (for the post. half). — After line 1649, M_2 ins. :

राजवृक्षप्रसूनानि यत्नादेव विवर्जयेत् ।

— (L. 1650) T सु- (for the first तु). G_3 M_4 -पत्रैश्च ; M_2 -पुष्पैस्तु. — (L. 1651) M_2 अवर्जितैर् (for °र्ज्यैस्तैर्) and सदार्चयेत् (for सम°). — (L. 1654) M_2 उत्तमं ; M_4 एव ह (for आत्मनः). — (L. 1655) M_2 स्थंडिलं. — (L. 1656) T M_4 अथ ; G_3 यथा ; M_2 [अ]प्यथ (for ह्यथ). — (L. 1657) $G_{1.2}$ मंत्रैश्च (for वा मन्त्रैर्). — (L. 1658) T_2 अतस् (for ततस्). G_3 M_4 पुनः पुनः (for विचक्षणः). M_2 अर्चयीत समाहितः (for the post. half). — (L. 1662) M_2 तथा राजन् (for च राजेन्द्र). T_2 M_2 च (for वा). — (L. 1663) G_3 M_4 अनिरुद्धं (for चानि°). — (L. 1664) $G_{1.2}$ एतत्त्वा(G_2 °च्चा)न्यच्च राजेंद्र (for the prior half). T_1 -भेदाः स- ; M_2 -भेदाश्च (for -भेदेन). — (L. 1665) G_2 M_3 एव (for एवं). — After line 1665, T_1 and Madras ed. ins. :

अत्यन्तभेदरहितं गुणपूर्वं सदैव हि ।

[Madras ed. गुणपूर्णं.]

— (L. 1668) M_2 मम (for ये मद्-). G_3 -भक्ता मम (for -भक्तजन-). — (L. 1669) $G_{1.2}$ मद्भक्ताश्च ; M_3 मद्भक्तास्ते (by transp.). — (L. 1670) T $G_{1.3}$ M_{1-3} स्वर्गाणि ; G_2 शुद्धानि (for स्वर्ग्याणि). — (L. 1671) M_2 एतस्मात् (for मद्भक्तः). — (L. 1672) M_4 जन- (for जल-). G_1 -धारणे (for -तारणे). — (L. 1673) G_1 स्वप्स्येन् ; G_2 स्वप्यो ; G_3 स्वापेन् ; M_2 स्वप्नं ; M_4 स्वापं (for स्वप्यान्). — (L. 1675) G_3 नोपयेत् (for लोप°). — (L. 1676) T $G_{1.2}$ प्रत्यक्षं. T $G_{2.3}$ सौभांजनकसृं(G_3 °गृं)जनान् (G_2 °जनौ) ; G_1 सौभेजनककुंजनौ (for the post. half). — (L. 1677) G_2 M_3 (*inf. lin.*) corrupt. — T_1 M_2 om. (hapl.) lines 1678–1679. — (L. 1678) G_3 पाकं (for पक्वं). — (L. 1679) Prior half, hypermetric. G_1 निवेदितं (for अनिवे°). — (L. 1680) T $M_{2.4}$ दूरात्तु (M_2 °द्वि-) ; G_3 दूरेण (for दूरं वि-). — (L. 1681) T $G_{1.2}$ -वेद- (for -देव-). T_1 -परिवादं ; G_1 M_3 -परीवादान्. — (L. 1682) G_1 [ए]व (for the second [अ]पि). — (L. 1683) G_2 मम (for माम्). $M_{2.4}$ -भावास् (for -भक्तास्). — After line 1683, M_2 ins. :

सात्त्विकाः सत्त्वसंपन्नाः सत्त्वमेव प्रयान्ति ते । [1685]
ये सिद्धाः सन्ति सांख्येन योगसत्त्वबलेन च ।
नभसादित्यचन्द्राभ्यां पश्यन्ति पदविस्तरम् ।
एकस्तम्भे नवद्वारे त्रिस्थूणे पञ्चधातुके ।
एतस्मिन्देहनगरे राजसस्तु सदा भवेत् ।
उदिते सवितर्यस्य क्रियायुक्तस्य धीमतः । [1690]
चतुर्वेदविदश्चापि देहे षड्वृषलाः स्मृताः ।
क्षत्रियाः सप्त विज्ञेया वैश्यास्त्वष्टौ प्रकीर्तिताः ।
नियताः पाण्डवश्रेष्ठ शूद्राणामेकविंशतिः ।
कामः क्रोधश्च लोभश्च मोहश्च मद एव च ।
महामोहश्च इत्येते देहे षड्वृषलाः स्मृताः । [1695]
गर्वः स्तम्भो ह्यहंकार ईर्ष्या च द्रोह एव च ।
पारुष्यं क्रूरता चेति सप्तैते क्षत्रियाः स्मृताः ।
तीक्ष्णता निकृतिर्माया शाठ्यं डम्भो ह्यनार्जवम् ।
पैशुन्यमनृतं चैव वैश्यास्त्वष्टौ प्रकीर्तिताः ।
तृष्णा बुभुक्षा निद्रा च आलस्यं चाघृणादया । [1700]
आधिश्चापि विवादश्च प्रमादो हीनसत्त्वता ।
भयं विक्लवता जाड्यं पापकं मन्युरेव च ।
आशा चाश्रद्दधानत्वमनवस्थाप्ययन्त्रणम् ।
आशौचं मलिनत्वं च शूद्रा ह्येते प्रकीर्तिताः ।
यस्मिन्नेते न दृश्यन्ते स वै ब्राह्मण उच्यते । [1705]
येषु येषु हि भावेषु यत्कालं वर्तते द्विजः ।
तत्तत्कालं स विज्ञेयः ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः ।
प्राणानायम्य यत्कालं येन मां चापि चिन्तयेत् ।
तत्काले वै द्विजो ज्ञेयः शेषकालो ह्यथेतरः ।
तस्मात्तु सात्त्विको भूत्वा शुचिः क्रोधविवर्जितः । [1710]
मामर्चयेत्तु सततं मत्प्रियत्वं यदिच्छति ।
 अलोलजिह्वः समुपस्थितो धृति-
  र्निधाय चक्षुर्युगमात्रमेव च ।
 मनश्च वाचं च निगृह्य चञ्चलं
  भयान्निवृत्तो मम भक्त उच्यते । [1715]
ईदृशाध्यात्मिनो ये तु ब्राह्मणा नियतेन्द्रियाः ।
तेषां श्राद्धेषु तृप्यन्ति तेन तृप्ताः पितामहाः ।
धर्मो जयति नाधर्मः सत्यं जयति नानृतम् ।

तिर्यङ्मानुषदेवेन तामसा भुञ्जते फलम् ।
नागयक्षा गृहस्थाने राजसा भुञ्जते फलम् ।

— M_2 om. line 1684. — (L. 1685) M_2 मत्पादा यांति मानवाः (for the post. half). — (L. 1686) M_4 सर्व- (for सन्ति). $G_{1,2}$ M_3 -तत्त्व-; G_3 -सिद्धि- (for -सत्त्व-). — After line 1687, M_4 ins. :

युधिष्ठिरः ।

कथं मानुषदेहेषु गुरुस्त्रीगुणसंभवा ।
***स्तदनुविद्धा भवन्ति मधुसूदन ।

भगवान् ।

— (L. 1689) G_2 एकस्मिन्. M_4 [आ]चरेत् (for भवेत्). M_2 अस्मिंस्तु देहे नगरे ये वसंतीति तच्छृणु. — (L. 1690) G_1 सवितुर्याप्य; G_2 °तुर्यापि; M_3 °तुर्यस्य; M_4 °तर्यापि (for °तर्यस्य). M_2 उदितादित्यविप्रस्य (for the prior half). — (L. 1691) M_2 चतुर्वेदे. M_4 तथा (for स्मृताः). — (L. 1692) T_2 वैश्यास्त्वष्ट; M_2 वैश्ये त्वष्टौ. —(L. 1693) G_3 वियताः बांधवश्रेष्ठाः. —(L. 1695) M_2 तथा (for च). — (L. 1696) M_2 दर्पः (for गर्वः). M_2 [अ]हंकारम्. — (L. 1697) $G_{1,2}$ M_3 [ए]व (for [इ]ति). — (L. 1698) M_4 तीक्ष्णा च (for तीक्ष्णता). T_2 दंभो; $G_{1,2}$ स्तंभो (for डम्भो). G_2 [ऽ]पि (for हि). M_2 शाठ्यडंभोप्यनार्जवं; $M_{3,4}$ शाठ्यस्तंभोप्य(M_4 °भो ह्य)नार्जवं. — (L. 1699) $M_{2,3}$ पैशून्यम्. —(L. 1700) M_4 तीक्ष्णा बुभुक्षुता निद्रा (for the prior half). M_3 ह्यालस्यं; M_4 [अ]प्यालस्यं (for आ°). G_3 घृणादयः. — (L. 1701) M_2 अवृत्तिश्च (for आधिश्चापि). $G_{1,2}$ M_3 विषादश्. — (L. 1702) G_3 भय- (for भयं). G_2 $M_{2,4}$ जाल्यं (for जाड्यं). M_2 om. from the post. half up to the prior half of line 1705. T_2 G_3 प्रमादो; M_4 पापका (for °कं). — (L. 1703) T_1 आहूय; T_2 असूया; G_3 अशौचा (for आशा च). $G_{1,2}$ M_3 [अ]मंत्रणं; G_3 [अ]यंत्रिणं. — (L. 1704) G_2 अशौचं. G_3 ह्येताः (for ह्येते). — (L. 1705) T G_3 प्र- (for न). G_3 M_4 वर्तंते (for दृश्यन्ते). T_1 न (for स). — (L. 1706) $G_{2,3}$ M_3 ये(G_2 ए)ष्वेतेषु (for येषु येषु). T M_4 च (for हि). — (L. 1707) $G_{1,2}$ $M_{2,3}$ कालं वै (for तत्कालं). G_3 M_3 -दुर्लभः (for -दुर्बलः). — (L. 1708) T G_3 M_4 प्राणायामं च यः का(G_3 यत्का)ले यो मां चापि विचिंतयेत्. — (L. 1709) $G_{1,2}$ $M_{2,3}$ सकालो; G_3 तत्कालो. T_1 M_4 शेषकाले; G_3 शेषः कालो. $G_{1,2}$ M_3 [ऽ]पि (for हि). M_2 शेषकालमथेतरः (for the post. half). — (L. 1710) T $G_{1,3}$ अस्मात् (for त°). M_3 हि (for तु). — (L. 1711) M_2 यदि (for यद्). T $G_{1,3}$ इच्छसि (for °ति). — (L. 1712) T M_3 धृतौ; G_3 ऋतौ; M_2 धृतो; M_4 धृति (for धृतिर्). — (L. 1713) T om. च. — (L. 1714) $M_{2,4}$ केवलं (for चञ्चलं). — (L. 1715)

क्षमा जयति न क्रोधः क्षमावान्ब्राह्मणो भवेत् ।

Colophon.

वैशंपायन उवाच ।

दानपुण्यफलं श्रुत्वा तपः पुण्यफलानि च । [1720]
धर्मपुत्रः प्रहृष्टात्मा केशवं पुनरब्रवीत् ।
या चैषा कपिला देव पूर्वमुत्पादिता विभो ।
होमधेनुः सदा पुण्या चतुर्वक्त्रेण माधव ।
सा कथं ब्राह्मणेभ्यो हि देया कस्मिन्दिनेऽपि वा ।
कीदृशाय च विप्राय दातव्या पुण्यलक्षणा । [1725]
कति वा कपिलाः प्रोक्ताः स्वयमेव स्वयंभुवा ।
कैर्वा देयाश्च ता देव श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ।
एवमुक्तो हृषीकेशो धर्मपुत्रेण संसदि ।
अब्रवीत्कपिलासंख्यां तासां माहात्म्यमेव च ।
शृणु पाण्डव तत्त्वेन पवित्रं पावनं परम् । [1730]
यच्छ्रुत्वा पापकर्मापि नरः पापैः प्रमुच्यते ।
अग्निमध्योद्भवां दिव्यामग्निज्वालासमप्रभाम् ।
अग्निज्वालोज्ज्वलच्छृङ्गीं प्रदीप्ताङ्गारलोचनाम् ।
अग्निपुच्छामग्निखुरामग्निरोमप्रभान्विताम् ।
तामाग्नेयीमग्निजिह्वामग्निग्रीवां ज्वलत्प्रभाम् । [1735]
भुञ्जते कपिलां ये तु शूद्रा लोभेन मोहिताः ।
पतितांस्तान्विजानीयाच्चण्डालसदृशा हि ते ।
न तेषां ब्राह्मणः कश्चिद्गृहे कुर्यात्प्रतिग्रहम् ।
दूराच्च परिहर्तव्या महापातकिनोऽपि ते ।
सर्वकालं हि ते सर्वैर्वर्जिताः पितृदैवतैः । [1740]
ते सदा ह्यप्रतिग्राह्या ह्यसंभाष्याश्च पापिनः ।
पिबन्ति कपिलां यावत्तावत्तेषां पितामहाः ।
अमेध्यमुपभुञ्जन्ति भूम्यां वै श्वसृगालवत् ।
कपिलाया घृतं क्षीरं दधि तक्रमथापि वा ।
ये शूद्रा उपभुञ्जन्ति तेषां गतिमिमां शृणु । [1745]
कपिलोपजीवी शूद्रस्तु मृतो गच्छति रौरवम् ।
क्लिश्यते रौरवे घोरे वर्षकोटिशतं वसन् ।
रौरवाच्च परिभ्रष्टो विष्ठायां जायते क्रिमिः ।
विष्ठागर्तेषु संविष्टो दुर्गन्धेषु सहस्रशः ।
तत्रैव जायमानोऽसौ नोत्तारं तत्र विन्दति । [1750]
ब्राह्मणश्चैव यस्तेषां गृहे कुर्यात्प्रतिग्रहम् ।

M_3 (*sup. lin.* as above) भोगान् (for भयान्). M_2 भोगान्निवृत्तो भगवान्स चोच्यते. — (L. 1716) T $G_{1.3}$ ज्ञा- (G_1 ध्या)निनो ; M_4 ध्यायिनो (for [अ]ध्यात्मिनो). — (L. 1717) T G_3 M_2 येषां ; M_4 एषां (for तेषां). G_3 तृप्यंते ; M_2 भोज्यंति. M_2 तेषां (for तेन). — Colophon. — *Sub-parvan :* T $M_{2,4}$ वैष्णवधर्म. — *Adhy. name :* M_2 गृहस्थधर्मविधिः. — *Adhy. no. :* T_1 92 ; T_2 $G_{1,2}$ 91 ; G_3 102 ; M_2 8 ; M_3 90 ; M_4 101 . — (L. 1720) M_2 -धर्म- (for -पुण्य-). G_1 ततः (for तपः). — Before line 1722, MSS. ins. युधिष्ठिर उवाच. G_1 om. lines 1724–1726. — (L. 1724) G_3 M_2 वै (for हि). — (L. 1726) Kumbh. ed. कथिताः (for कति वा). — (L. 1727;) M_2 ज्ञातुम (for श्रोतुम्). G_3 M_4 माधव (for तत्त्वतः). — Before line 1730, MSS. ins. भगवानुवाच. — (L. 1730) G_3 तत्त्वज्ञ (for तत्त्वेन). M_4 पवित्रं पापनाशनं. — (L. 1731) G_2 तत्कृत्वा ; M_2 तच्छ्रुत्वा. $G_{1,2}$ M_3 पापात् (for पापैः). — (L. 1733) M_2 -ज्वालोज्ज्वलां. T प्रदीप्तां गौरलोचनां (for the post. half). — (L. 1734) T_1 $G_{1,2}$ -प्रभाम् (for -पुच्छाम्). — (L. 1735) $G_{1,2}$ M_3 -वर्णाम् (for -जिह्वाम्). — (L. 1736) M_2 om. from the post. half up to the prior half of line 1738. G_1 M_3 श्रद्धा- (sic) (for शूद्रा). — (L. 1737) G_1 -समशो (for -सदृशा). — (L. 1738) T किंचिद् (for कश्चिद्). — (L. 1740) T_1 G_2 $M_{2,3}$ सार्व- (for सर्व-). M_2 -देवतैः (for -दै°). — (L. 1741) $G_{2,3}$ M_3 om. the second हि. — (L. 1744) M_4 स्नुतं (for घृतं). T M_2 च (for वा). — (L. 1745) G_1 M_3 अपि (for उप-). — After line 1747, $G_{1,2}$ M_3 ins. :

ततश्चापि च्युतः कालाच्छ्वानयोनिं स गच्छति ।

while M_2 ins. :

ततश्च मुक्तः कालेन शूनां योनिशतं व्रजेत् ।

— (L. 1748) G_1 M_{2-4} श्वयोन्याश् (for रौरवात्). — (L. 1749) $G_{1,2}$ $M_{2,3}$ विष्ठाकूपे(M_2 °वर्गे)षु पापिष्ठो (for the prior half). — (L. 1750) $G_{1,2}$ $M_{2,3}$ तत्र तत्रैव जायेत ; M_4 तत्रैव जायते तच्च ; Kumbh. ed. and Madras ed. तत्र तत्रोपजायेत (for the prior half). T नोत्कर्षं (for नोत्तारं). — (L. 1751) M_2 चापि (for चैव). — (L. 1753) T_1 $G_{1,2}$

ततः प्रभृति तस्यापि पितरः स्युरमेध्यपाः ।
न तेन सार्धं संभाषेन्न चाप्येकासनं व्रजेत् ।
स नित्यं वर्जनीयो हि दूरात्तु ब्राह्मणाधमः ।
यस्तेन सह संभाषेदेकशय्यां व्रजेत वा । [1755]
प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रं स च तेनैव शुध्यति ।
कपिलोपजीविनः शूद्राद्यः करोति प्रतिग्रहम् ।
प्रायश्चित्तं भवेत्तस्य विप्रस्यैतन्न संशयः ।
ब्रह्मकूर्चं तु कुर्वीत चान्द्रायणमथापि वा ।
मुच्यते किल्बिषात्तस्मादेतेन ब्राह्मणो हि सः । [1760]
कपिला ह्यग्निहोत्रार्थे यज्ञार्थे च स्वयंभुवा ।
सर्वतस्तेज उद्धृत्य ब्रह्मणा निर्मिता पुरा ।
पवित्रं च पवित्राणां मङ्गलानां च मङ्गलम् ।
पुण्यानां परमं पुण्यं कपिला पाण्डुनन्दन ।
तपसां तप एवाग्र्यं व्रतानां व्रतमुत्तमम् । [1765]
दानानां परमं दानं निदानं ह्येतदक्षयम् ।
पृथिव्यां यानि तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च ।
पवित्राणि च रम्याणि सर्वलोकेषु पाण्डव ।
तेभ्यस्तेजः समुद्धृत्य ब्रह्मणा लोककर्तृणा ।
लोकनिस्तारणायैव निर्मिताः कपिलाः स्वयम् । [1770]
सर्वतेजोमयी ह्येषा कपिला पाण्डुनन्दन ।
सदामृतमयी मेध्या शुचिः पावनमुत्तमम् ।
क्षीरेण कपिलायास्तु दध्ना वै सघृतेन वा ।
होतव्यान्यग्निहोत्राणि सायं प्रातर्द्विजातिभिः ।
कपिलाया घृतेनापि दध्ना क्षीरेण वा पुनः । [1775]
जुह्वते येऽग्निहोत्राणि ब्राह्मणा विधिवत्प्रभो ।
पूजयन्त्यतिथींश्चैव परां भक्तिमुपागताः ।
शूद्रान्नाद्विरता नित्यं दम्भानृतविवर्जिताः ।
ते यान्त्यादित्यसंकाशैर्विमानैर्द्विजसत्तमाः ।
सूर्यमण्डलमध्येन ब्रह्मलोकमनुत्तमम् । [1780]
ब्रह्मणो भवने दिव्ये कामगाः कामरूपिणः ।
ब्रह्मणा पूज्यमानास्तु मोदन्ते कल्पमक्षयम् ।
एवं हि कपिला राजन्पुण्या मन्त्रामृततारणिः ।
आदावेवाग्निमध्यात्तु मैत्रेयी ब्रह्मनिर्मिता ।
शृङ्गाग्रे कपिलायास्तु सर्वतीर्थानि पाण्डव । [1785]
ब्रह्मणो हि नियोगेन निवसन्ति दिने दिने ।
प्रातरुत्थाय यो मर्त्यः कपिलाशृङ्गमस्तकात् ।
च्युता आपस्तु शीर्षेण प्रयतो धारयेच्छुचिः ।
स तेन पुण्यतीर्थेन सहसा दग्धकिल्बिषः ।
वर्षत्रयकृतं पापं प्रदहत्यग्निवत्तृणम् । [1790]
मूत्रेण कपिलायास्तु यस्तु प्रातरुपस्पृशेत् ।

संभाष्येन्. M_2 om. (hapl.) from the post. half up to the prior half of line 1755. — (L. 1755) T_1 $G_{1.2}$ M_3 संभाष्येद्. T_1 व्रजेत्ततः (for °त वा). — (L. 1756) T विवर्जितः (T_2 °र्जयेत्); G_3 M_4 विशुध्यति (for [ए]व शु°). — (L. 1757) Prior half, hypermetric. T_1 कपिलाजीविनः शूद्राद् (for the prior half). — (L. 1758) $G_{1.2}$ M_3 (*sup. lin.*) चरेत् (for भवेत्). $G_{1.2}$ M_3 [इ]ति; M_2 [इ]दं (for [ए]तन्). — (L. 1759) $G_{1.2}$ $M_{3.4}$ स (for तु). M_2 षड्ब्रह्मकूर्चं कुर्वीत. G_1 अथो (for अथ). — (L. 1760) T G_3 अस्माद् (for त°). M_2 तेन स्याद् (for एतेन). — (L. 1761) T अग्निहोत्रार्थं. $G_{1.2}$ M_2 विप्रार्थे (for यज्ञार्थे). T_1 $G_{1.2}$ M_3 वा (for च). — (L. 1762) G_3 सर्वं तत् (for सर्वतस्). $G_{1.2}$ M_3 सर्वं तेजः समुद्धृत्य (for the prior half). — (L. 1765) $G_{1.2}$ $M_{2.3}$ निर्मिता ब्रह्मणा पुरा. — (L. 1766) $G_{1.2}$ M_3 उत्तमं व्रतं (by transp.). — (L. 1766) G_1 M_{2-4} निधानं (for निदानं). T_2 G_3 न दा(G_3 निदा)नं वा तदुत्तमं (for the post. half). — (L. 1769) Kumbh. ed. एभ्यस् (for तेभ्यस्). G_1 तेभ्यः (for तेजः). — (L. 1770) T_2 G_3 -निस्तरणाय; G_1 -विस्तार°. M_2 [इ]व (for [ए]व). — (L. 1771) T G_3 M_4 ह्येवं (M_4 °व) (for ह्येषा). — (L. 1772) T सदामृतमहामेध्या; G_3 °भवा मेध्या; M_4 °वहा मेध्या. — (L. 1773) $M_{2.3}$ (*sup. lin.* as above) चैव (for वै स-). — (1774) G_3 M_4 भोक्तव्यानि (for सायं प्रातर्). — (L. 1775) G_2 M_2 नृप (for पुनः). — (L. 1776) M_2 जुह्वंते. M_2 सदा (for प्रभो). — (L. 1777) G_3 M_4 उपाश्रितः (for °गताः). — (L. 1778) T M_4 शूद्रान्न- (for °न्नाद्). T डंभलोभ- (for दम्भानृत-). — (L. 1779) G_3 $M_{2.4}$ -कल्पैस्तु (for -संकाशैर्). — (L. 1783) G_3 M_4 पुण्यामृतवितारिणी; M_2 श्रेयामतवितारणिः (sic) (for the post. half). — (L. 1784) G_3 देवाग्नि- (for एवाग्नि-). G_1 -मध्ये; $M_{2.3}$ (*inf. lin.*) -होत्रात् (for -मध्यात्). G_3 मैत्रेय-. M_2 मंत्रैर्ब्रह्मादिनिर्मिता. — (L. 1787) $M_{2.3}$ -मस्तकं (for °कात्). — (L. 1788) $G_{1.2}$ M_2 यश्च्युतामंबुधारां वै (for the prior half). T धारयेत्प्रयतः (by transp.); $G_{1.2}$ M_2 शिरसा प्रयतः. — (L. 1789) M_3 -स्नानेन (for -तीर्थेन). T न हि(T_2 सहि)तो; M_2 तत्क्षणाद् (for सहसा). — (L. 1790) T_2 $G_{1.2}$ M_3 जन्म- (for वर्ष-). M_2 -कृतः (sic) (for -कृतं). T कर्म (for

स्नानेन तेन पुण्येन नष्टपापः स मानवः ।
त्रिंशद्वर्षकृतात्पापान्मुच्यते नात्र संशयः ।
प्रातरुत्थाय यो भक्त्या प्रयच्छेत्तृणमुष्टिकम् ।
तस्य नश्यति तत्पापं त्रिंशद्रात्रिकृतं नृप । [1795]
प्रातरुत्थाय मद्भक्त्या कुर्याद्यस्तां प्रदक्षिणम् ।
प्रदक्षिणीकृता तेन पृथिवी नात्र संशयः ।
प्रदक्षिणेन चैकेन श्रद्धायुक्तस्य पाण्डव ।
दशरात्रकृतं पापं तस्य तन्नश्यति ध्रुवम् ।
कपिलापञ्चगव्येन यः स्नायात्तु शुचिर्नरः । [1800]
स गङ्गाद्येषु तीर्थेषु स्नातो भवति पाण्डव ।
तेन स्नानेन तस्यापि श्रद्धायुक्तस्य पाण्डव ।
दशरात्रकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ।
दृष्ट्वा तु कपिलां भक्त्या श्रुत्वा हुम्भारवं तथा ।
व्यपोहति नरः पापमहोरात्रकृतं नृप । [1805]
यत्र वा तत्र वा चाङ्गे कपिलां यः स्पृशेच्छुचिः ।
संवत्सरकृतं पापं विनाशयति पाण्डव ।
गोसहस्रं च यो दद्यादेकां च कपिलां नरः ।
समं तस्य फलं प्राह ब्रह्मलोके पितामहः ।
यस्त्वेकां कपिलां हन्यान्नरः किंचित्प्रमादतः । [1810]
गोसहस्रं हतं तेन भवेन्नात्र विचारणा ।
यश्चैकां कपिलां दद्याच्छ्रोत्रियायाहिताग्नये ।
गवां शतसहस्रं तु दत्तं भवति पाण्डव ।
दशैव कपिलाः प्रोक्ताः स्वयमेव स्वयंभुवा ।
यो दद्याच्छ्रोत्रियेभ्यो वै स्वर्गं गच्छति तच्छृणु । [1815]
प्रथमा स्वर्णकपिला द्वितीया गौरपिङ्गला ।
तृतीया रक्तपिङ्गाक्षी चतुर्थी गलपिङ्गला ।
पञ्चमी बभ्रुवर्णाभा षष्ठी च श्वेतपिङ्गला ।
सप्तमी रक्तपिङ्गाक्षी अष्टमी खुरपिङ्गला ।
नवमी पाटला ज्ञेया दशमी पुच्छपिङ्गला । [1820]
दशैताः कपिलाः प्रोक्तास्तारयन्ति नरान्सदा ।
मङ्गल्याश्च पवित्राश्च सर्वपापप्रणाशनाः ।
एवमेव ह्यनड्वाहो दश प्रोक्ता नरेश्वर ।
ब्राह्मणो वाहयेत्तांस्तु नान्यो वर्णः कथंचन ।
न घातयेत्तु दण्डेन क्षेत्रे वाध्वनि वा द्विजः । [1825]
वाहयेद्धुंकृतेनैव शाखया वा सपत्रया ।
न दण्डेन न यष्ट्या वा न पाशेन च वा पुनः ।

पापं). $G_{1.2}$ प्रहरति (for प्रदहति). M_2 दहत्याग्निरिवेंधनं (for the post. half). — (L. 1791) $G_{1.2}$ $M_{2.3}$ च (for the second तु). G_1 M_3 (*sup. lin.*) प्राणान् (for प्रातर्). — (L. 1793) M_2 पूयते (for मुच्यते). —(L. 1794) T मर्त्यः (for भक्त्या). M_2 om. (hapl.) from the post. half up to the prior half of line 1796. —(L. 1795) G_1 त्रिंशद्वर्ष- ; Kumbh. ed. and Madras ed. °द्रात्र- (for °द्रात्रि-). — (L. 1796) T यो (for मद्-). T आसां ; G_1 यस्मात् ; G_2 यस्तत् ; M_3 यस्तु (for यस्तां). — (L. 1798) $G_{1.2}$ M_3 -युक्तेन (for -युक्तस्य). — (L. 1799) G_2 M_3 दशरात्रि-. G_3 तत्क्षणादेव नश्यति ; M_2 तस्य सद्यो विनश्यति (for the post. half). — G_3 om. lines 1800–1801. —(L. 1800) T_1 स्नात्वा (for स्नायात्). — (L. 1801) T_1 गंगादिपुण्यतीर्थेषु (for the prior half). — T om. lines 1802–1803. — (L. 1802) M_2 तस्याशु. Kumbh. ed. पार्थिव (for पाण्डव). —(L. 1803) M_2 यावज्जीव- ; M_4 दशरात्रि- (for °रात्र-). —(L. 1804) T प्रातरुत्थाय यो भक्त्या (for the prior half). $G_{1.2}$ M_3 श्रुत्वा हुंकारनिस्वनं (for the post. half). —(L. 1805) T G_3 नरः (for नृप). — (L. 1806) G_1 M_4 कपिलायाः (for °लां यः). — (L. 1807) T G_3 M_4 स (for वि-). — (L. 1808) M_2 च यः (for नरः). — After line 1808, M_4 ins. :

यस्त्वेकां कापिलां दद्यात्स तस्मात्तु विशिष्यते ।

— G_3 om. lines 1809–1811. M_4 om. line 1809. — (L. 1809) G_2 $M_{2.3}$ ब्रह्मा लोक- (for ब्रह्मलोके). —(L. 1810) G_1 $M_{2.3}$ [ए]वं (for [ए]कां). $M_{2.3}$ कश्चित्. — (L. 1811) T G_2 नात्र कार्या (for भवेन्नात्र). — (L. 1812) T M_4 तु (for च). M_2 श्रोत्रियायाग्निहोत्रिणे (for the post. half). — (L. 1813) M_2 ते (sic) (for तु). —(L. 1814) $G_{1.2}$ M_3 वै ; M_2 [इ]ह (for the first [ए]व). — (L. 1815) G_3 या दद्यात् ; M_2 या दद्यां (sic) ; M_4 या दत्त्वा (for यो दद्यात्). T_2 G_3 ताः (for तत्). — (L. 1816) M_2 सुबर्ण- (hypermetric) (for स्वर्ण-). Some MSS. -पिंगळा. — (L. 1817) T_2 M_3 रत्न- (for रक्त-). Some MSS. गळपिंगळा. — (L. 1818) G_3 च सुवर्णाभा ; M_2 बभ्रुपिंगा स्यात् ; M_4 °वर्णाभ्रा. — (L. 1819) G_2 रत्न- ; M_2 कृष्ण- (for रक्त-). T_1 सप्तमी पिंगलाक्षी च (for the prior half). G_1 M_3 त्वष्टमी. T_1 मुख- (for खुर-). — (L. 1820) M_2 चैव (for ज्ञेया). — (L. 1821) T G_3 नरं (for नरान्). M_2 तु याः (for सदा). — (L. 1822) T मंगल्यश्. G_3 विचित्राश् ; M_4 विचित्रं (for पवित्राश्). — (L. 1823) M_2 एवं (for एव). T_1 M_2 ह्यनड्वाहा. T नराधिप ; M_2 मनीषिभिः (for नरेश्वर). — (L. 1824) T G_3 कदाचन (for कथंचन). —(L. 1825) M_4 च (for तु). $G_{1.2}$ न वाहयेच्च

न क्षुत्तृष्णाश्रमश्रान्तान्वाहयेद्विकलेन्द्रियान् ।
अतृप्तेषु न भुञ्जीयात्पिबेत्पीतेषु चोदकम् ।
शुश्रूषोर्मातरश्चैताः पितरस्ते प्रकीर्तिताः । [1830]
अह्नां पूर्वे त्रिभागे तु धुर्याणां वाहनं स्मृतम् ।
विश्रामेन्मध्यमे भागे भागे चान्ते यथासुखम् ।
यत्र वा त्वरया कृत्यं संशयो यत्र वाध्वनि ।
वाहयेत्तत्र धुर्यांस्तु न स पापेन लिप्यते ।
अन्यथा वाहयन्राजन्निरयं याति रौरवम् । [1835]
रुधिरं पातयेत्तेषां यस्तु मोहान्नराधिप ।
ब्रह्महत्यासमं पापं तस्य स्यात्पाण्डुनन्दन ।
तेन पापेन पापात्मा निरयं यात्यसंशयम् ।
नरकेषु च सर्वेषु समास्थित्वा शतं शतम् ।
इह मानुष्यके लोके बलीवर्दो भविष्यति । [1840]
तस्मात्तु मुक्तिमन्विच्छन्दद्यात्तु कपिलां नरः ।
कपिलां वाहयेद्यस्तु वृषलो लोभमोहितः ।
तेन देवास्त्रयस्त्रिंशत्पितरश्चापि वाहिताः ।
स देवैः पितृभिर्नित्यं वध्यमानः सुदुर्मतिः ।
नरकान्नरकं घोरं गच्छेदाप्रलयं नृप । [1845]

ब्रह्मा रुद्रस्तथाग्निश्च कपिलानां गतिं गताः ।
तस्मात्ते तु न हन्तव्याः पूज्यास्ते तु विशेषतः ।
निःश्वसन्ति यदा श्रान्तास्तदा हन्युश्च तत्कुलम् ।
यावन्ति तेषां रोमाणि तावद्वर्षशतं नृप ।
नरके परिपच्यन्ते तत्र तद्वाहका नराः । [1850]
कपिला सर्वयज्ञेषु दक्षिणार्थं विधीयते ।
तस्मात्ता दक्षिणा देया यज्ञेष्वेव द्विजातिभिः ।
होमार्थं चाग्निहोत्रस्य यां प्रयच्छेत्प्रयत्नतः ।
श्रोत्रियाय दरिद्राय श्रान्तायामिततेजसे ।
तेन दानेन पूतात्मा सोऽग्निलोके महीयते । [1855]
यावन्ति चैव रोमाणि कपिलाङ्गे युधिष्ठिर ।
तावद्वर्षसहस्राणि नरः स्वर्गे च वर्तते ।
सुवर्णखुरशृङ्गीं च कपिलां यः प्रयच्छति ।
विषुवे चायने वापि सोऽश्वमेधफलं लभेत् ।
तेनाश्वमेधतुल्येन मम लोकं स गच्छति । [1860]
स्वर्णशृङ्गीं रूप्यखुरां सवत्सां कांस्यदोहिनीम् ।
वस्त्रैरलंकृतां पुष्टां गन्धैर्माल्यैश्च शोभिताम् ।
पवित्रं हि पवित्राणां सुवर्णमिति मे मतिः ।

कपिलां (for the prior half). — (L. 1826) M_2
ध्वंकृतेन. M_3 शाखाया. G_2 परि-; M_2 च स- (for
वा स-). — (L. 1827) M_4 तु (for च). M_2
न पाषाणेन वा पुनः (for the post. half). — (L.
1828) T_1 G_1 -श्रमाशांतान्; T_2 $M_{2.3}$ -श्रमाश्रांतान्;
M_4 -श्रमश्रांतं. T G_2 व्याकुलेंद्रियान्; M_4 विकलेंद्रियं.
— (L. 1829) T G_3 $M_{2.4}$ सुतृप्तेषु. T_1 G_3 च;
M_2 सु-; M_4 तु (for न). T_2 वा (for च).
— (L. 1830) G_3 गुरवो; $M_{2.4}$ शुश्रूषेत्. M_2 पापतश्
(for मातरश्). G_3 ताः (for ते). — (L. 1831)
T पूर्वत्र (for पूर्वे त्रि-). $G_{1.2}$ M_3 अह्नां पूर्वत्रि(G_2 °र्वे
त्रि)भागेन; M_2 अन्नं पूर्वे त्रिभागेषु (for the prior
half). — (L. 1832) T विश्रमेन्; G_1 $M_{2.3}$ विश्रा-
(M_2 °श्र)मो. — (L. 1833) T G_1 च (for वा).
— (L. 1834) G_2 यत्र (for तत्र). — After line
1834, G_1 reads line 1837. — (L. 1835) M_2 वाह-
येद् (for °यन्). G_3 निरयं यांति कौरव (for the post.
half). — (L. 1836) G_3 M_4 वाहयेत् (for पात°).
T G_1 M_4 नराधमः (for °धिप). — (L. 1837) G_1
$M_{2.4}$ भ्रूण- (for ब्रह्म-). — (L. 1838) $G_{1.2}$ M_3
नरकं; M_2 नरकान (for निरयं). T_1 G M_4 [अ]संशयः;
M_2 सर्वशः. — (L. 1839) M_2 स (for च). — (L.
1843) T_2 त्वितरे (for पितरश्). T तापिताः (for
वाहिताः). — (L. 1844) M_2 अवध्यातः (for वध्य-
मानः). $G_{1.2}$ M_3 तु (for सु-). — (L. 1845)

G_3 वाप्रलयं. T G_3 नरः (for नृप). M_4 गच्छे-
दाप्रलयांतरं (for the post. half). — (L. 1847)
$G_{1.2}$ तेन; M_2 तु ते (by transp.). M_2 चैव (for
the second ते तु). $G_{1.2}$ M_3 पूज्याश्चैव न संशयः (for
the post. half). — (L. 1748) T_1 $G_{2.3}$ यथा (for
यदा). T_1 शांतास् (for श्रान्तास्). — (L. 1850) M_4
तत्र (for परि°). G_1 M_3 नरकेषूपपच्यंते (for the post.
half). M_2 वाहना (for °का). — (L. 1852) G_3 तु
(for ता). M_2 ज्ञेया (for देया). — (L. 1853) G_2
सोमार्थं; M_2 होमार्थे. G_3 [अ]पि यज्ञस्य (for [अ]ग्निहोत्रस्य).
M_2 यः प्रयच्छेत तां नरः (for the post. half). — (L.
1854) T श्रांताय नियतात्मने; G_3 M_4 शांताय च यतात्मने;
M_2 प्रशांताय यतात्मने (for the post. half). — (L.
1855) $G_{1.2}$ M_3 मम (for सोऽग्नि-). — (L. 1856)
M_2 कपिलाया (for °लाङ्गे). T G_3 M_4 कपिलाया (T °यां)
नरेश्वर (for the post. half). — (L. 1857) $G_{1.2}$ M_3
सुखं स्वर्गे; Kumbh. ed. स्वर्गलोके (for नरः स्वर्गे). $G_{1.2}$
$M_{3.4}$ महीयते (for च वर्तते). M_2 दाता स्वर्गे युधिष्ठिर (for
the post. half). — (L. 1858) T M_2 यः (for च)
and तु (for यः). — (L. 1859) T_1 विष्णवे (for विषुवे).
M_2 वा (for च). M_3 च (for वा). G_2 भवेत् (for
लभेत्). — (L. 1861) M_2 सुवर्ण- (hypermetric) (for
स्वर्ण-). G_3 M_2 रौप्यखुरां. T M_{2-4} कांस्यदोहनां (M_2
°नीं). — (L. 1862) T G_3 M_4 गंध-; M_2 पुष्पैर् (for

तस्मात्सुवर्णाभरणा दातव्या चाग्निहोत्रिणे ।
एवं दत्त्वा तु राजेन्द्र सप्तपूर्वान्परानपि । [1865]
तारयिष्यति राजेन्द्र नात्र कार्या विचारणा ।
अग्निष्टोमसहस्रस्य वाजपेयसमं भवेत् ।
वाजपेयसहस्रस्य अश्वमेधं च तत्समम् ।
अश्वमेधसहस्रं च राजसूयं च तत्समम् ।
कपिलानां सहस्रेण विधिदत्तेन पाण्डव । [1870]
राजसूयफलं प्राप्य मम लोके महीयते ।
न तस्य पुनरावृत्तिर्विद्यते कुरुपुंगव ।
प्रयच्छते यः कपिलां सवत्सां कांस्यदोहिनीम् ।
तैस्तैर्गुणैः कामदुघा च भूत्वा
नरं प्रदातारमुपैति सा गौः । [1875]
स्वकर्मभिश्चाप्यनुबध्यमानं
तीव्रान्धकारे नरके पतन्तम् ।
महार्णवे नौरिव वायुनीता
दत्ता हि गौस्तारयते मनुष्यम् ।
पुत्रांश्च पौत्रांश्च कुलं च सर्व- [1880]
मासप्तमं तारयते परत्र ।
यावन्मनुष्यान्पृथिवीं बिभर्ति
तावत्प्रदातारमितोऽपरत्र ।
यथौषधं मन्त्रकृतं नरस्य
प्रयुक्तमात्रं विनिहन्ति रोगान् । [1885]
तथैव दत्ता कपिला सुपात्रे
पापं नरस्याशु निहन्ति सर्वम् ।
यथैव दृष्ट्वा भुजगाः सुपर्णं
नश्यन्ति दूराद्विवशा भयार्ताः ।
तथैव दृष्ट्वा कपिलाप्रदानं [1890]
नश्यन्ति पापानि नरस्य शीघ्रम् ।
यथा त्वचं स्वां भुजगो विहाय
पुनर्नवं रूपमुपैति पुण्यम् ।
तथैव मुक्तः पुरुषः स्वपापै-
र्विराजते वै कपिलाप्रदानात् । [1895]
यथान्धकारं भवने विलग्नं
दीप्तो हि निर्यातयति प्रदीपः ।
तथा नरः पापमपि प्रलीनं
निष्कामयेद्वै कपिलाप्रदानम् ।
यावन्ति रोमाणि भवन्ति तस्या [1900]
वत्सान्वितायाश्च शरीरजानि ।
तावत्प्रदाता युगवर्षकोटिं
स ब्रह्मलोके रमते मनुष्यः ।
यस्याहिताग्नेरतिथिप्रियस्य

गन्धैर्). M_2 पूजिताः (for शोभिताम्). — (L. 1864) $G_{1.2}$ M_3 साग्नि- ; M_2 ह्याग्नि- (for चाग्नि-). — (L. 1867) T -सहस्रं च ; M_2 °स्रं तु (for °स्रस्य). G_3 om. (hapl.) the post. half and the prior half of line 1868. M_2 वाजपेयं च तत्समं. — (L. 1868) T_1 $G_{1.2}$ M_3 -सहस्रं च (for °स्रस्य). T_1 राजसूयं ; T_2 ह्यश्वमेधं ; M_2 [अ]प्यश्वमेधश् (for अश्वमेधं). — T_1 om. lines 1869–1870, and G_2 reads the same after line 1871. — (L. 1869) G_3 M_4 -सहस्रस्य (for °स्रं च). — (L. 1873) T सचेलां कांस्यदोहनां. — For line 1873, G_3 $M_{2.4}$ subst. :

प्रयच्छते यः कपिलां सवत्सां
कांस्योपदोहां कनकाग्रशृङ्गीम् ।

[(L. 1) G_3 प्रयच्छति. — (L. 2) M_4 सकांस्यदोहां (for कांस्योप°).]

while after line 1873, $G_{1.2}$ M_2 ins. :

सुवर्णखुरशृङ्गाङ्गीं सर्वालंकारशोभिताम् ।

— (L. 1874) G_2 कामदुहा (for °दुघा). T M_4 हि ; G_3 [अ]भि- (for च). — (L. 1876) M_2 यत् (for स्व-). M_4 [अ]थ (for [अ]नु-). — (L. 1877) T G_1 महांधकारे (for तीव्रान्ध°). G_1 नरकं. — (L. 1881) G_1 M_4 आ सप्तमात्. Kumbh. ed. and Madras ed. मनुष्यं (for परत्र). — (L. 1883) G_3 $M_{2.4}$ प्रदातारमते (for °मितो). $G_{1.2}$ तावत्प्रदातारमृतं परत्र. — (L. 1884) T_2 G_3 मात्रकृतं (for मन्त्र°). — (L. 1885) G_3 विनिहत्य. M_2 रोगं. — (L. 1886) G_3 दाने (for दत्ता). — (L. 1887) $G_{1.3}$ निरस्य (for न°). G_3 [अ]पि (for [आ]शु). M_2 विहत्य सर्वा (sic); M_4 विहंति सर्वं. — (L. 1890) G_1 कपिलाप्रदानान्. — (L. 1892) G_1 M_3 वै (for स्वां). — (L. 1894) G_2 स (for स्व-). — (L. 1895) T_1 विराजिते ; G_1 विरज्यते ; G_2 विमुच्यते. M_2 -प्रतांतान् (sic) (for -प्रदानात्). — (L. 1896) G_1 M_2 यदा (for यथा). T G_3 M_4 नयनेषु म(G_3 M_4 ल)ग्नं. — (L. 1897) T G_3 $M_{2.4}$ दीपो. $G_{1.2}$ M_3 निर्यासयति ; M_2 विवासयितुं (for निर्यातयति). T_1 प्रदीप्त्या ; G_3 प्रदीप्तः ; M_2 समर्थः (for प्रदीपः). — (L. 1898) T G_3 $M_{2.4}$ नरे (for नरः). — (L. 1899) T G_3 M_4 निर्यातयेद् ; M_2 निर्वासयद् (for निष्कामयेद्). M_2 -प्रदानात्. — (L. 1901) M_2 वर्णान्वितायाश् (for वत्सा°). — (L. 1902) G_3 $M_{3.4}$

शूद्रान्नदूरस्य जितेन्द्रियस्य । [1905]
सत्यव्रतस्याध्ययनान्वितस्य
दत्ता हि गौस्तारयते परत्र ।

Colophon.

वैशंपायन उवाच ।

एवं श्रुत्वा परं पुण्यं कपिलादानमुत्तमम् ।
धर्मपुत्रः प्रहृष्टात्मा केशवं पुनरब्रवीत् ।
देवदेवेश कपिला यदा विप्राय दीयते । [1910]
कथं सर्वेषु चाङ्गेषु तस्यास्तिष्ठन्ति देवताः ।
याश्चैताः कपिलाः प्रोक्ता दश चैव त्वया मम ।
तासां कति सुरश्रेष्ठ कपिलाः पुण्यलक्षणाः ।
कथं वानुगृहीतास्ताः सुरैः पितृगणैरपि ।
केन युक्ताश्च वर्णेन श्रोतुं कौतूहलं हि मे । [1915]
युधिष्ठिरेणैवमुक्तः केशवः सत्यवाक्तदा ।
गुह्यानां परमं गुह्यं वक्तुमेवोपचक्रमे ।
शृणु राजन्पवित्रं वै रहस्यं धर्ममुत्तमम् ।
ग्रहणीयं सत्यमिदं न श्राव्यं हेतुवादिनाम् ।
यदा वत्सस्य पादौ द्वौ प्रसवे शिरसा सह । [1920]
दृश्येते दानकालं तमाहुः कालविदो जनाः ।
अन्तरिक्षगतो वत्सो यावद्भूमिं न यास्यति ।
गौस्तावत्पृथिवी ज्ञेया तस्माद्देया तु तादृशी ।
यावन्ति धेन्वा रोमाणि सवत्साया युधिष्ठिर ।
यावन्त्यः सिकताश्चापि गर्भोदकपरिप्लुताः । [1925]
तावद्वर्षसहस्राणि दाता स्वर्गे महीयते ।
सुवर्णाभरणां कृत्वा सवत्सां कपिलां तिलैः ।
प्रच्छाद्य तां तु दद्याद्वै सर्वरत्नैरलंकृताम् ।
ससमुद्रा मही तेन सशैलवनकानना ।
चतुरन्ता भवेद्दत्ता नात्र कार्या विचारणा । [1930]
पृथिवीदानतुल्येन तेन दानेन मानवः ।
संसारसागरात्तीर्णो याति लोकं प्रजापतेः ।
ब्रह्महा यदि वा गोघ्नो भ्रूणहा गुरुतल्पगः ।
महापातकयुक्तोऽपि दानेनानेन शुध्यति ।
इदं पठति यः पुण्यं कपिलादानमुत्तमम् । [1935]
प्रातरुत्थाय मद्भक्त्या तस्य पुण्यफलं शृणु ।
मनसा कर्मणा वाचा मतिपूर्वं युधिष्ठिर ।
पापं रात्रिकृतं हन्यादस्याध्यायस्य पाठकः ।
इदमावर्तमानस्तु श्राद्धे यस्तर्पयेद्द्विजान् ।
तस्याप्यमृतमश्नन्ति पितरोऽत्यन्तहर्षिताः । [1940]
यश्चेदं शृणुयाद्भक्त्या मद्गतेनान्तरात्मना ।

युत- (for युग-). M_2 -वीर- (for -वर्ष-). G_3 M_4 -कोटीः
(for -कोटिं). —(L. 1904) M_2 यदि (for यस्य).
—(L. 1905) G_1 M_3 (*sup. lin.*) श्राद्धान्न- (for
शूद्रान्न-). — Colophon. — *Sub-parvan* : T $M_{2.4}$
वैष्णवधर्म. — *Adhy. name* : $G_{1.2}$ M_3 कपिलाप्रशंसा ; M_2
कपिलादानशास्त्रे कपिलाप्रशंसा. — *Adhy. no.* : T_1 93 ;
T_2 M_4 102 ; $G_{1.2}$ 92 ; G_3 103 ; M_2 9 ; M_3
91. —(L. 1909) M_2 वाक्यम् (for पुनर्). —(L.
1910) T_1 G_1 यथा (for यदा). —(L. 1911) T_2
M_4 (*sup. lin.*) तथा ; G_3 M_4 तदा (for कथं). —(L.
1912) M_2 या (for च). T_2 G_3 M_4 देव ; M_2 नाम
(for चैव). —(L. 1913) T_2 G_3 तत्र ; M_4 गार्ति (sic)
(for कति). —(L. 1914) G_1 $M_{2.3}$ तु ; M_4 च
(for ताः). —(L. 1915) M_2 [अ]पि (for च).
— Before line 1917, MSS. ins. भगवानुवाच. —(L.
1917) T तद्वक्तुं च (for वक्तुमेव). —(L. 1918) T
G_3 प्रवक्ष्यामि (for पवित्रं वै). T पवित्रं (for रहस्यं).
G_3 M_4 गुह्यम् (for धर्मम्). —(L. 1919) G_3 गोपनीयं
सत्यविदा (for the prior half). $G_{1.2}$ M_3 -वादिभिः
(for -वादिनाम्). —(L. 1920) T M_4 यथा (for
यदा). —(L. 1921) T G M_4 दृश्यते. M_2 दान- (for
काल-). $G_{1,2}$ M_3 तमाहुर्मुनिसत्तमाः (for the post. half).
—(L. 1922) M_2 अंतरिक्षे. —(L. 1923) T_2 G_3 तत्पुण्यं
चापि तादृशं (for the post. half). —(L. 1924) T
तस्यां ; G_3 तानि ; M_{2-4} धेनु- (M_4 °नो) (for धेन्वा).
T_1 सवत्सायां ; M_2 °त्सं वा (for °त्साया). —(L. 1927)
T_1 G_1 M_2 सुवर्णाभरणं. G_3 सद्गुणां (for कपिलां). G_3
$M_{2.4}$ तु यः (for तिलैः). —(L. 1928) T G_3 प्रच्छाद्य
(G_3 कपिलां) यदि तां दद्यात् ; $M_{2.4}$ तिलैः प्रच्छाद्य तां (M_2
तिलप्रच्छादितां) दद्यात (for the prior half). T वस्त्र-
(for सर्व-). M_2 सर्वरत्नविभूषितां (for the post.
half). —(L. 1929) $G_{1.2}$ $M_{2.3}$ नदी (for मही).
T G_3 M_2 सशैलद्वीपपत्तना (G_3 °ट्टणा) (for the post.
half). —(L. 1930) M_2 चतुरंतां. M_2 पृथिवीं नात्र
संशयः (for the post. half). —(L. 1931) M_2
माधव (sic) (for मानवः). —(L. 1932) T G_3
संसारसागरं तीर्त्वा. —(L. 1933) M_2 मातृहा (for भ्रूणहा).
—(L. 1934) T वा (for ऽपि). M_2 दृश्यति (sic) (for
शुध्यति). —(L. 1936) M_2 भक्तस् (for भक्त्या).
—(L. 1937) G_3 वापि (for वाचा). —(L. 1938)
G_3 पाठतः. T G_1 अध्यायस्यास्य (G_1 °स्य तु) पाठकः.
—(L. 1940) T G_3 हि (for [अ]पि). $G_{1.2}$ M_3
[ऽ]श्नंति (for ऽत्यन्त-). —(L. 1942) M_4 पापं सर्वम् (by
transp.). G_3 $M_{2.4}$ व्यपोहति (for प्रणश्यति). —(L.

तस्य रात्रिकृतं सर्वं पापमाशु प्रणश्यति ।
अतः परं विशेषं तु कपिलानां ब्रवीमि ते ।
याश्चैताः कपिलाः प्रोक्ता दश राजन्मया तव ।
तासां चतस्रः प्रवराः पवित्राः पापनाशनाः । [1945]
सुवर्णकपिला पुण्या तथा रक्ताक्षिपिङ्गला ।
पिङ्गलाक्षी च या गौश्च यद्वा पिङ्गलपिङ्गला ।
एताश्चतस्रः प्रवराः पुण्याः पापप्रणाशनाः ।
नमस्कृता वा स्पृष्टा वा घ्नन्ति पापं नरस्य तु ।
यस्यैताः कपिलाः सन्ति गृहे पापप्रणाशनाः । [1950]
तत्र श्रीर्विजयः कीर्तिः स्थिता नित्यं युधिष्ठिर ।
एतासां प्रीतिमायाति क्षीरेण तु वृषध्वजः ।
दध्ना तु त्रिदशाः सर्वे घृतेन तु हुताशनः ।
पितरः पितामहाश्चैव तथैव प्रपितामहाः ।
सकृद्दत्तेन तुष्यन्ति वर्षकोटिं युधिष्ठिर । [1955]
कपिलाया घृतं क्षीरं दधि पायसमेव वा ।
श्रोत्रियेभ्यः सकृद्दत्त्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
उपवासं तु यत्कृत्वा अहोरात्रं जितेन्द्रियः ।
कपिलापञ्चगव्यं तु पीत्वा चान्द्रायणात्परम् ।
सौम्ये मुहूर्ते तत्प्राश्य शुद्धात्मा शुद्धमानसः । [1960]
क्रोधानृतविनिर्मुक्तो मद्गतेनान्तरात्मना ।
कपिलापञ्चगव्येन समन्त्रेण पृथक्पृथक् ।
यो मत्प्रतिकृतिं वापि शंकराकृतिमेव वा ।
स्नापयेद्द्विपुवे यस्तु सोऽश्वमेधफलं लभेत् ।
स मुक्तपापः शुद्धात्मा यानेनाम्बरशोभिना । [1965]
मम लोकं व्रजेन्मर्त्यो रुद्रलोकमथापि वा ।
ब्रह्मणा तु पुरा सृष्टा कपिला काञ्चनप्रभा ।
अग्निकुण्डात्परैर्मन्त्रैर्होमधेनुर्महाप्रभा ।
सृष्टमात्रां तु तां दृष्ट्वा देवा रुद्रादयो दिवि ।
सिद्धा ब्रह्मर्षयश्चैव वेदाः साङ्गाः सहाध्वराः । [1970]
सागराः सरितश्चापि पर्वताः सवलाहकाः ।
गन्धर्वाप्सरसो यक्षाः पन्नगाश्चाप्युपस्थिताः ।
सर्वे विस्मयमापन्नाः शिखिमध्ये महाप्रभाम् ।
मन्त्रैश्च विविधैः सर्वैस्तुष्टुवुस्तामनेकशः ।
कृताञ्जलिपुटाः सर्वे ताम्रशृङ्गीं त्रिलोचनाम् । [1975]
शिरोभिः पतिता भूमौ सवत्सामम‍ृतारणिम् ।
ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे चतुर्वक्त्रं पितामहम् ।
आज्ञापय महादेव किं ते कर्म प्रियं विभो ।
एवमुक्तः सुरैः सर्वैर्ब्रह्मा वचनमब्रवीत् ।

1943) G_3 ततः (for अतः), and कपिलाया (for °लानां). — (L. 1944) M_4 पूर्वं (for राजन्). — (L. 1945) G_1 om. (hapl.) from the post. half up to the prior half of line 1948. G_2 M_3 पुण्याः पापप्रणाशनाः (for the post. half). — (L. 1946) M_2 रत्नाक्षि- (for रक्ताक्षि-). Some MSS. -पिंगळा. — (L. 1947) T_2 G_3 M_2 गौरी (for गौश्च). M_4 पिंगाक्षी च यथा गौश्च (for the prior half). M_4 या च (for यद्वा). T G_3 या चापि मुखपिंगला (for the post. half). — (L. 1948) T G_3 ताः प्रोक्ताः (for प्रवराः). T_1 -प्रणाशकाः. G_2 M_3 पवित्राः पापनाशनाः (for the post. half). — (L. 1949) $G_{1.2}$ M_3 दृष्टा (for स्पृष्टा). G_3 नमस्यतां (for नरस्य तु). — (L. 1950) T तस्य; M_2 याश्च (for यस्य). T_1 -प्रणाशकाः (for °शनाः). — (L. 1951) M_4 तस्य (for तत्र). M_4 स्थिरा; Kumbh. ed. स्फीता (for स्थिता). — (L. 1952) $G_{1.2}$ देवः सं- (for एतासां). G_3 प्रियम् (for प्रीतिम्). G_3 वृषभ- (for तु वृष-). — (L. 1953) $G_{1.2}$ $M_{3.4}$ च (for the first तु). G_2 M_{2-4} च (for the second तु). — (L. 1956) G_2 $M_{2.4}$ कापिलानां. M_4 च (for वा). — (L. 1657) G_1, M_{2-4} नरः (for सर्व-). — (L. 1958) G_3 कुर्याद् (for कृत्वा). G_2 $M_{2.4}$ [अ]प्यहोरात्रं; M_3 ह्यहो° (for अहो°). — (L. 1959) T_2 च (for तु). T G_3 पिबेच्च् (for पीत्वा). T_1 चांद्रायणं चरेत्; $M_{2.3}$ (*sup. lin.*) °णं भवेत् (for °णात्परम्). — (L. 1960) T G_3 हृष्ट- (for शुद्ध-). — (L. 1963) T $G_{1.2}$ प्रीतिकृतं (for प्रतिकृतिं). G_3 च (for the first वा). — (L. 1964) M_2 भक्त्या (for यस्तु). T_1 भवेत् (for लभेत्). — (L. 1965) T G_3 $M_{2.4}$ पूतात्मा (for शुद्धात्मा). — (L. 1966) G_2 विशेन् (for व्रजेन्). $G_{1.2}$ $M_{3.4}$ मुक्तो (for मर्त्यो). — (L. 1968) T_1 $G_{1.3}$ M_4 होमधेनुं महाप्रभां. — (L. 1969) M_2 दिशि (for दिवि). — (L. 1970) $G_{1.2}$ M_3 सहाध्वरैः. — (L. 1971) G_2 M_{2-4} चैव (for चापि). — (L. 1972) G_3 M_3(*sup. lin.*).$_4$ पर्वताश् (for पन्नगाश्). — (L. 1973) G_1 महाप्रभाः. — (L. 1974) G_1 M_3 तां तु; G_2 सर्वास् (for सर्वैस्). M_2 मंत्रैः स्तोत्रैश्च विविधैस् (for the prior half). — (L. 1975) T G_3 संतस् (for सर्वे). T त्रिशृंगीं तां; G_1 नातिशृंगीं; G_2 M_2 तां त्रिशृंगीं (for ताम्रशृङ्गीं). — (L. 1976) M_2 प्रणता (for पतिता). $G_{1.2}$ M_3 मूर्ध्ना प्रणम्य तां भूमौ (for the prior half). G_2 M_{2-4} अमृतारणीं. — After line 1977, M_2 ins. :

किमिदं देवदेवेश सर्वलोकपितामह ।

— (L. 1978) $G_{1.2}$ M_3 ते कुर्मः; M_2 कुर्मस्ते (for ते कर्म). M_2 प्रभो (for विभो). — (L. 1980) M_2 हि

भवन्तोऽप्यनुगृह्णन्तु दोग्ध्रीमेनां पयस्विनीम् । [1980]
होमधेनुरियं ज्ञेया ह्यग्निं संतर्पयिष्यति ।
ततोऽग्निस्तर्पितः सर्वान्भवतस्तर्पयिष्यति ।
प्रीताः क्षीरामृतेनास्या जातवीर्यपराक्रमाः ।
जयिष्यथ यथाकामं दानवान्सर्व एव तु ।
जातवीर्यबलैश्वर्याः सत्त्ववन्तो जितारयः । [1985]
असंख्येयबलाः सर्वे पालयिष्यथ वै प्रजाः ।
पालिताश्च प्रजाः सर्वा भवद्भिरिह धर्मतः ।
पूजयिष्यन्ति वो नित्यं यज्ञैर्विविधदक्षिणैः ।
एवमुक्ताः सुराः सर्वे ब्रह्मणा परमेष्ठिना ।
ततः संहृष्टमनसः कपिलायै वरं ददुः । [1990]
यस्माल्लोकहितायाद्य ब्रह्मणा त्वं विनिर्मिता ।
तस्मात्पूता पवित्रा च भव पापव्यपोहिनी ।
ये त्वां दृष्ट्वा नमस्यन्ति स्पृष्ट्वा चापि करैर्नराः ।
तेषां वर्षकृतं पापं त्वद्भक्तानां प्रणश्यति ।
अकामकृतमज्ञातमदृष्टं यच्च पातकम् । [1995]
त्वां दृष्ट्वा ये नमस्यन्ति नराः सर्वंसहेति च ।
तेषां तद्विलयं याति तमः सूर्योदये यथा ।
इत्युक्त्वास्यै वरं दत्त्वा प्रययुस्ते यथागतम् ।
लोकनिस्तारणार्थाय सा च लोकांश्चचार ह ।

तस्यामेव समुद्भूता ह्येताश्च कपिलानघ । [2000]
विचरन्ति महीमेनां लोकानुग्रहकारणात् ।
तस्मात्तु कपिला देया परत्र हितमिच्छता ।
यथा च दीयते राजन्कपिला ह्यग्निहोत्रिणे ।
तथाग्रशृङ्गयोस्तस्या विष्णुरिन्द्रश्च तिष्ठतः ।
चन्द्रवज्रधरौ चापि तिष्ठतः शृङ्गमूलयोः । [2005]
शृङ्गमध्ये तथा ब्रह्मा ललाटे गोवृषध्वजः ।
कर्णयोरश्विनौ देवौ चक्षुषोः शशिभास्करौ ।
दन्तेषु मरुतो देवा जिह्वायां वाक्सरस्वती ।
रोमान्ते मुनयः सर्वे चर्मण्येव प्रजापतिः ।
निश्वासेषु स्थिता वेदाः सषडङ्गपदक्रमाः । [2010]
नासापुटे स्थिता गन्धाः पुष्पाणि सुरभीणि च ।
अधरे वसवः सर्वे मुखे चाग्निः प्रतिष्ठितः ।
साध्या देवाः स्थिताः कक्षे ग्रीवायां पार्वती स्थिता ।
पृष्ठे च नक्षत्रगणाः ककुद्देशे नभःस्थलम् ।
अपाने सर्वतीर्थानि गोमूत्रे जाह्नवी स्वयम् । [2015]
इष्टतुष्टमयी लक्ष्मीर्गोमये वसते सदा ।
नासिकायां तदा देवी ज्येष्ठा वसति भामिनी ।
श्रोणीतटस्थाः पितरो रमा लाङ्गूलमाश्रिताः ।
पार्श्वयोरुभयोः सर्वे विश्वे देवाः प्रतिष्ठिताः ।

(for ऽपि). M_4 दोग्ध्रीमेतां यशस्विनीं (for the post. half). — (L. 1981) T G_3 जज्ञे ; M_4 यज्ञे (for ज्ञेया). T_1 $G_{1.2}$ ह्यग्नीन्. — (L. 1982) G_1 M_3 अतो (for ततो). — (L. 1983) T $G_{2.3}$ पीताः (for प्रीताः). — (1985) $G_{1.2}$ M_3 -बलैर्युक्ताः (for °श्वर्याः). M_4 सत्यवंतो. $G_{1.2}$ M_3 जितेंद्रियाः (for जितारयः). — (L. 1986) T G_3 M_4 अदे(M_4 °दै)वमातृकाः सर्वास् (for the prior half). T तर्पयिष्यथ; G_3 M_4 तार° (for पाल°). — (L. 1987) T इति; G_3 M_4 इव (for इह). — (L. 1988) T_2 $G_{1.2}$ $M_{2.3}$ या (for वो). G_3 पूजयिष्यति सा नित्यं. — (L. 1990) M_2 प्र- (for सं-). G_1 M_3 कपिलाया. T_2 ददौ. — Before line 1991, T_1 G_1 M ins. देवाः; G_2 देवता; G_3 देवी. — (L. 1992) T त्वं हि (for पूता). G_3 मम (for भव). T_2 $M_{2.4}$ -व्यपोहनी. — (L. 1993) G_1 M_3 तुष्टा (for दृष्ट्वा). T G_3 $M_{2.4}$ स्पृशंति च (for स्पृष्ट्वा चापि). — (L. 1995) M_2 पापकं. — G_1 M_3 read line 1996 twice. — (L. 1996) G_3 तां (for त्वां). G_1 M_3 (both first time) तु (for ये). G_1 M_3 (both second time) ये त्वां तुष्टां नमस्यंति (for the prior half). T_1 सर्वे- (for सर्व-). G_3 नराः सर्वे स्तुवंति च (for the post. half). — Before line 1998, MSS. ins. श्रीभगवान्. — (L. 1999) G_3 M_4 लोके (for लोक-). T $G_{1.3}$ -निस्तरणार्थाय; M_2 -निस्तारणार्थं तु. G_3 M_4 निर्मिता ब्रह्मणा प्रभो (for the post. half). — (L. 2000) G_3 एवं. T G_3 शेषाश्; M_4 ज्येष्ठाश् (for ह्येताश्). G_1 नव (for [अ]नघ). — (L. 2002) M_2 इच्छतां. — (L. 2003) $G_{1.3}$ M_4 यदा (for यथा). G_3 M_4 कपिला (for दीयते). G_3 M_4 दीयते (for कपिला). — (L. 2004) T_1 G_3 M_4 तदा (for तथा). $G_{1.2}$ M_3 च; M_4 तु (for [अ]ग्र-). G_1 $M_{2.3}$ तस्य. $G_{1.2}$ M_4 तिष्ठति. — (L. 2005) T -पाश- (for -वज्र-). M_4 वा (for च). G_3 चक्रवज्रे च काशेय (for the prior half). — (L. 2006) T वृषभ- (for गोवृष-). — (L. 2007 T $G_{1.2}$ M_3 अश्विनी-. G_2 $M_{2.3}$ चक्षुषी-. — (L. 2008) M_2 तु; M_4 च (for वाक्-). — (L. 2009) $G_{1.2}$ M_3 रोमकूपेषु मुनयश् (for the prior half). — (L. 2010) T_1 षडंगपदविक्रमाः. — (L. 2013) T_1 $G_{1.3}$ M_4 कक्ष्ये; G_2 कुक्षौ (for कक्षे). — (L. 2014) T M_3 (*sup. lin.*).$_4$ नभस्थितं; $M_{2.3}$ यमः स्थितः (for नभ स्थलम्). — M_2 om. lines 2016–2017. — (L. 2016) T अष्टैश्वर्यमयी लक्ष्मीर् (for the prior half). $G_{1.3}$ वसती (sic). G_1 तदा (for सदा). — (L. 2018) T_2 $G_{1.2}$ M_3 रामा; G_3 रोम-; M_4 उमा (for रमा). — (L.

तिष्ठत्युरसि तासां तु प्रीतः शक्तिधरो गुहः । [2020]
जानुजङ्घोरुदेशेषु पञ्च तिष्ठन्ति वायवः ।
खुरमध्येषु गन्धर्वाः खुराग्रेषु च पन्नगाः ।
चत्वारः सागराः पूर्णास्तस्या एव पयोधराः ।
रतिर्मेधा क्षमा स्वाहा श्रद्धा शान्तिर्धृतिः स्मृतिः ।
कीर्तिर्दीप्तिः क्रिया कान्तिस्तुष्टिः पुष्टिश्च संततिः ।[2025]
दिशश्च विदिशश्चैव सेवन्ते कपिलां सदा ।
देवाः पितृगणाश्चापि गन्धर्वाप्सरसां गणाः ।
लोका द्वीपार्णवाश्चैव गङ्गाद्याः सरितस्तथा ।
ग्रहाः पितृगणाश्चापि वेदाः साङ्गाः सहाध्वरैः ।
वेदोक्तैर्विविधैर्मन्त्रैः स्तुवन्ति हृषितास्तथा । [2030]
विद्याधराश्च ये सिद्धा भूतास्तारागणास्तथा ।
पुष्पवृष्टिं च वर्षन्ति प्रनृत्यन्ति च हर्षिताः ।
ब्रह्मणोत्पादिता देवी वह्निकुण्डान्महाप्रभा ।
नमस्ते कपिले पुण्ये सर्वदेवैर्नमस्कृते ।
कपिलेऽथ महासत्त्वे सर्वतीर्थमये शुभे । [2035]
दातारं स्वजनोपेतं ब्रह्मलोकं नय स्वयम् ।
अहो रत्नमिदं पुण्यं सर्वदुःखघ्नमुत्तमम् ।
अहो धर्मार्जितं शुद्धमिदमर्घ्यं महाधनम् ।
इत्याकाशे स्थिता देवा जल्पन्ति च नमन्ति च ।
तस्याः प्रतिगृहीता च भुङ्क्ते यावद्द्विजोत्तमः । [2040]
तावद्देवगणाः सर्वे कपिलामर्चयन्ति च ।
स्वर्णशृङ्गी रौप्यखुरा गन्धैः पुष्पैश्च पूजिता ।
वस्त्राभ्यामहताभ्यां तु यावत्तिष्ठत्यलंकृता ।
तावद्यदिच्छेत्कपिला मन्त्रपूता सुसंस्कृता ।
भूलोकवासिनः सर्वान्ब्रह्मलोकं नयेत्स्वयम् । [2045]
भूरश्वः कनकं गावो रौप्यमन्नं तिला यवाः ।
दीयमानानि विप्राय प्रहृष्यन्ति दिने दिने ।
अथ त्वश्रोत्रियेभ्यो वै तानि दत्तानि पाण्डव ।
तथा निन्दन्त्यथात्मानमशुभं किं नु नः कृतम् ।
अहो रक्षःपिशाचैश्च लुप्यमानाः समन्ततः । [2050]
यास्यामो निरयं शीघ्रमिति शोचन्ति तानि वै ।
एतान्यपि द्विजेभ्यो वै श्रोत्रियेभ्यो विशेषतः ।
दीयमानानि वर्धन्ते दातारं तारयन्ति च ।

युधिष्ठिर उवाच ।

देवदेवेश दैत्यघ्न कालः को हव्यकव्ययोः ।
के तत्र पूजामर्हन्ति वर्जनीयाश्च के द्विजाः । [2055]

2019) T समाश्रिताः (for प्रतिष्ठिताः). — (L. 2020) G_2 M_2 तस्यास् (for तासां). G_2 शितः (for प्रीतः). G_3 [ऽ]नघ ; M_4 गुरुः (for गुहः). — (L. 2023) G_3 तस्याम्. — (L. 2024) T_2 धृतिर् (for रतिर्). M_2 स्वधा (for क्षमा). T धृतिर्मतिः ; G_3 M_2 स्मृतिर्धृतिः (by transp.). — (L. 2025) T_1 श्रिया (for क्रिया). G_3 M_4 शांतिस् (for कान्तिस्). G_2 M_3 पुष्टिस्तुष्टिश् (by transp.). T समुन्नतिः (for च संततिः). — (L. 2026) $G_{1,2}$ M_3 प्र- (for वि-). — G_3 M_2 read line 2027 twice. — (L. 2027) T G_3 (first time) चैव (for चापि). M_4 गणैः. T_1 सेवंते कपिलां सदा (for the post. half). — (L 2028) M_2 लोक- (for लोका) and चारि (for चैव). T_1 om. the post. half and the prior half of line 2029. T_2 गंधर्वाः (for गङ्गाद्याः). — (L. 2029) T_2 देवाः (for ग्रहाः). T_2 $G_{2,3}$ चैव (for चापि). M_4 (*inf. lin.*) देवाः (for वेदाः). G_2 M_3 तथा (for सह). — (L. 2030) M_4 धर्मैः (for मन्त्रैः). T G_1 सदा (for तथा). M_2 स्तुवंतो हर्षितास्तथा. — (L. 2031) T येपि स्वर्लोकवासिनः (for the post. half). — (L. 2032) M_2 प्रमुंचंति (for च वर्षन्ति). — (L. 2033) M_4 देवि. M_2 ब्राह्मणोत्पादिते देवि. T_2 G_3 $M_{2,4}$ -प्रभे ; Madras ed. -प्रभो (for -प्रभा). — (L. 2034) T G_3 देवि (for पुण्ये). T G_3 M_2 -देव- (for -देवैर्). — (L. 2035) M_2 त्वं (for ऽथ). — (L. 2036) T नयस्व मां ; G_2 नयस्व तां (sic) (for नय स्वयम्). — Before line 2039, T ins. भगवान्. — (L. 2039) G_1 $M_{2,3}$ इत्याकाश- ; M_4 शुद्धाकाशे. $G_{1,2}$ $M_{2,3}$ ते तु (for देवा). $G_{1,2}$ M_3 स(G_2 पू)र्वदेवा जपंति च (for the post. half). — (L. 2040) T M_3 द्विजोत्तमाः. — (L. 2041) G_3 M_4 ये ; M_2 वै (for च). — (L. 2042) M_2 सुवर्णशृंगी (hypermetric) (for स्वर्ण°). G_1 $M_{2,3}$ रूप्यखुरा. M_3 पूजितां. T $G_{1,3}$ गंधपुष्पैरलंकृता (for the post. half). — (L. 2043) G_3 M_4 अहिताभ्यां (sic) (for अह°). — (L. 2044) T ईप्सेत् (for इच्छेत्). G_3 M_4 स्वलंकृता (for सुसंस्कृता). — (L. 2045) M_2 ब्रह्मलोके. G $M_{2,3}$ नय (for नयेत्). — (L. 2046) G_3 रूप्यं ; M_4 रूपम् (for रौप्यम्). G_3 रूपं (for अन्नं). — (L. 2048) T वा (for तु). M_2 corrupt ; M_4 अथ त्वश्रोत्रिये यस्तु (for the prior half). M_4 दद्याद्दानानि पांडव. — (L. 2049) G_3 अशुभात् (for °भं). — (L. 2050) G_2 अथो (for अहो). — (L. 2051) M_2 विलयं (for निरयं). — (L. 2052) T एतान्यथ ; M_2 तथैतानि (for एतान्यपि). — (L. 2053) T G_3 M_4 हृष्यंति (G_3 M_4 °ते) (for वर्धन्ते). — (L. 2054) G_2 भव्य- (sic) (for हव्य-). (L. 2056) G_1 देवाः (for दैवं). T_1 पूर्वाह्णिकं (for

भगवानुवाच ।

दैवं पूर्वाह्णिकं ज्ञेयं पैतृकं चापराह्णिकम् ।
कालहीनं च यद्दानं तद्दानं राक्षसं विदुः ।
अवघुष्टं च यद्भुक्तमनृतेन च भारत ।
परामृष्टं शुना वापि तद्भागं राक्षसं विदुः ।
यावन्तः पतिता विप्रा जडोन्मत्तादयोऽपि च । [2060]
दैवे च पित्र्ये ये चापि राजन्नार्हन्ति सत्क्रियाम् ।
क्लीबः प्लीही च कुष्ठी च राजयक्ष्मान्वितश्च यः ।
अपस्मारी च यश्चापि पित्र्ये नार्हति सत्क्रियाम् ।
चिकित्सका देवलका वृथा नियमधारिणः ।
सोमविक्रयिणश्चापि श्राद्धे नार्हन्ति सत्कृतिम् । [2065]
एकोद्दिष्टस्य ये चान्नं भुञ्जते विधिवद्द्विजाः ।
चान्द्रायणमकृत्वा ते पुनर्नार्हन्ति सत्कृतिम् ।
गायका नर्तकाश्चैव प्लवका वादकास्तथा ।
कथका यौधिकाश्चैव श्राद्धे नार्हन्ति सत्कृतिम् ।
अनग्नयश्च ये विप्राः प्रेतनिर्यातकाश्च ये । [2070]
स्तेनाश्चापि विकर्मस्था राजन्नार्हन्ति सत्कृतिम् ।
अपरिज्ञातपूर्वाश्च गणपुत्राश्च ये द्विजाः ।
पुत्रिकापुत्रकाश्चापि श्राद्धे नार्हन्ति सत्कृतिम् ।
ऋणकर्ता च यो विप्रो यश्च वाणिज्यको द्विजः ।
प्राणिविक्रयवृत्तिश्च श्राद्धे नार्हन्ति सत्कृतिम् । [2075]
चीर्णव्रता गुणैर्युक्ता नित्यं स्वाध्यायतत्पराः ।
सावित्रीज्ञाः क्रियावन्तस्ते श्राद्धे सत्कृतिक्षमाः ।
श्राद्धस्य ब्राह्मणः कालः प्राप्तो दधि घृतं तदा ।
दर्भाः सुमनसः क्षेत्रं तत्काले श्राद्धदो भवेत् ।
चारित्रनियता राजन्कृशा ये कृशवृत्तयः । [2080]
अर्थिनश्चोपगच्छन्ति तेभ्यो दत्तं महत्फलम् ।
तपस्विनश्च ये विप्रास्तथा भैक्षचराश्च ये ।
अर्थिनः केचिदिच्छन्ति तेषां दत्तं महत्फलम् ।
एवं धर्मविदां श्रेष्ठ ज्ञात्वा सर्वात्मना तदा ।
श्रोत्रियाय दरिद्राय प्रयच्छानुपकारिणे । [2085]
दानं यत्ते प्रियं किंचिच्छ्रोत्रियाणां च यत्प्रियम् ।

पूर्वाह्णिकं). M_2 कर्म (for ज्ञेयं). — (L. 2057) T_1 om. च. M_4 राजसं (for राक्षसं). — (L. 2058) T G_2 अपघुष्टं; Madras ed. अवदृष्टं. G_2 भक्तम् (for भुक्तम्). M_2 अन्नतेन (for अनृ°). — (L. 2059) G_3 M_4 चापि; M_2 लीढं (for वापि). $G_{1.2}$ $M_{2.3}$ दानं (for भागं). — (L. 2060) M_4 अदांताः (for यावन्तः). M_2 यावंत्त्वपमिता विप्रा (for the prior half). — (L. 2061) M_2 वा; M_4 तु (for the first च). T_1 $G_{1.3}$ पित्रिये (for पित्र्ये ये). $M_{2.4}$ om. ये. G_2 ये राजन्; M_2 ये वापि; Madras ed. ते विप्रा (for ये चापि). T_2 दैवे च पितृकार्ये च (for the prior half). G_2 हीना (for राजन्). M_2 सत्कृतिं (for सत्क्रियाम्). — After line 2061, M_2 ins. :

खादितश्चावलीढश्च कलिपूर्वं च यत्कृतम् ।
रजसा वाभिमृष्टं च तद्दानं राक्षसं विदुः ।

— G_3 om. (hapl.) lines 2062–2063. — (L. 2062) M_4 (*inf. lin.* as above) यश्चापि (for कुष्ठी च). T_2 तथा (for च यः). — (L. 2063) T_2 ये (for यश्). M_2 (*inf. lin.* as above).3 [अं]धः (for [अ]पि). M_4 राजन् (for पित्र्ये). $G_{1.2}$ M_4 नार्हति. G_1 $M_{2.3}$ सत्कृतिं. — (L. 2064) M_2 चिकित्सको देवलको. G_1 M_3 मिथ्या (for वृथा). T -कारिणः (for -धारिणः). M_4 वृथा ये नामधारिणः. — (L. 2065) T सात्क्रियां. — G_2 om. line 2066; T_2 reads the same after line 2069. — (L. 2066) T_1 एकोद्दिष्टं च; G_3 M_4 °ष्टे च (for °ष्टस्य). M_4 तु (for च). M_3 भुंजंते. M_4 विधिवर्जिताः (for °द्विजाः). — T G_2 om. line 2067. — (L. 2068) M_4 ये च (for चैव). G_1 M_3 गायको नर्तकश्चैव. M_2 प्लाविका; M_3 प्लुवगा. — G_3 om. (hapl.) lines 2069–2073. — (L. 2069) G_2 क्रयिका (for कथका). T_2 G_2 M_4 यौधकाश्. T सत्क्रियां (for सत्कृतिम्). — G_2 om. line 2070. — (L. 2070) T_2 G_1 M_3 व्रत-; M_2 मृत- (for प्रेत-). M_4 व्रतनिर्घातकाश्च ये. — M_4 om. (hapl.) lines 2072–2075. — (L. 2072) T_1 G_1 ऋण- (for गण-). M_2 and Madras ed. गण(M_2 °णि)-पुत्रश्च यो द्विजः. — (L. 2073) T M_2 (*sup. lin.*) -पुत्रकश् (for °काश्). M_2 पुत्रिकापूर्वपुत्राश्च (for the prior half). Madras ed. सत्क्रियां. — M_2 om. (hapl.) lines 2074–2075. — (L. 2074) Kumbh. ed. and Madras ed. रणकर्ता (for ऋण°). — (L. 2075) T -विक्रयकृच्चैव (for °वृत्तिश्च). — (L. 2076) T_1 G_2 चीर्णव्रत-. $M_{2.4}$ नित्य-. — (L. 2077) M_3 श्राद्धे सत्कृतिकाः क्षमाः (for the post. half). — (L. 2078) Madras ed. काल- (for कालः). G_1 श्राद्धस्य ब्राह्मणाः कालाः. T_1 $M_{2.3}$ प्राप्तं. — (L. 2079) G_1 om. श्राद्धदो. — (L. 2080) T_2 चारित्रे. $G_{1.2}$ M_3 -निरता; G_3 -नियतो. — (L. 2082) $M_{2.4}$ युक्तास्च (for विप्रास्). G_1 -परायणाः; G_2 M_3 -पराश्च ये (for -चरा°). — (L. 2083) M_2 किंचिद् (for के°). M_2 महा- (for महत्). — (L. 2084) Kumbh. ed. -भृतां (for -विदां). T_1 श्रेष्ठान्; °G_2 श्रेष्ठं. T G_3 M_4 सदा (for तदा). — (L. 2085) G_3 प्रयत्नानुपकारिणे. — (L. 2086) T G_2 श्रोत्रियाय (for °याणां). G_3 M_4 फलं (for

तत्प्रयच्छस्व धर्मज्ञ यदिच्छसि तदक्षयम् ।
निरयं ये च गच्छन्ति तच्छृणुष्व युधिष्ठिर ।
गुर्वर्थं वा भयार्थं वा नो चेदन्यत्र पाण्डव ।
वदन्ति येऽनृतं विप्रास्ते वै निरयगामिनः । [2090]
परदाराभिहर्तारः परदाराभिमर्शकाः ।
परदारप्रयोक्तारस्ते वै निरयगामिनः ।
सूचकाः संधिभेत्तारः परद्रव्योपजीविनः ।
अकृतज्ञाश्च मित्राणां ते वै निरयगामिनः ।
वर्णाश्रमाणां ये बाह्याः पाषण्डस्थाश्च पाण्डव । [2095]
उपासते च तान्ये तु ते सर्वे नरकालयाः ।
वेदविक्रयिणश्चैव वेदानां चैव दूषकाः ।
वेदानां लेखकाश्चैव ते वै निरयगामिनः ।
रसविक्रयिणो राजन्विषविक्रयिणश्च ये ।
क्षीरविक्रयिणश्चापि ते वै निरयगामिनः । [2100]
चण्डालेभ्यस्तु ये क्षीरं प्रयच्छन्ति नराधमाः ।
अर्थार्थमथ वा स्नेहात्ते वै निरयगामिनः ।
पशूनां दमकाश्चैव तथा नासानुवेधकाः ।
पुंस्त्वस्य हिंसकाश्चैव ते वै निरयगामिनः ।
अदातारः समर्था ये द्रव्याणां लोभकारणात् । [2105]
दीनानाथान्न पश्यन्ति ते वै निरयगामिनः ।
क्षान्तान्दान्तान्कृशान्प्राज्ञान्दीर्घकालं सदोषितान् ।
त्यजन्ति कृतकृत्या ये ते वै निरयगामिनः ।
बालानामथ वृद्धानां श्रान्तानां चापि ये नराः ।
अदत्त्वाश्नन्ति ये मृष्टं ते वै निरयगामिनः । [2110]
एते पूर्वर्षिभिः प्रोक्ता नरा निरयगामिनः ।
ये स्वर्गं समनुप्राप्तास्ताञ्शृणुष्व युधिष्ठिर ।
दानेन तपसा चैव सत्येन च दमेन च ।
ये धर्ममनुवर्तन्ते ते नराः स्वर्गगामिनः ।
शुश्रूषयाप्युपाध्यायाच्छ्रुतमादाय पाण्डव । [2115]
ये प्रतिग्रहनिःस्नेहास्ते नराः स्वर्गगामिनः ।
मधुमांसासवेभ्यस्तु निवृत्ता व्रतवत्तु ये ।
परदारनिवृत्ताश्च ते नराः स्वर्गगामिनः ।
मातरं पितरं चैव शुश्रूषन्ति च ये नराः ।
भ्रातॄणामपि सस्नेहास्ते नराः स्वर्गगामिनः । [2120]

प्रियम्). — (L. 2087) T_{1} M_{4} यदि (for यद्). T G_{3} M_{4} महत्फलं (for तदक्षयम्). — (L. 2088) T तु (for च) and तान् (for तत्). — (L. 2089) T_{1} G_{3} M_{4} corrupt ; T_{2} तवार्थं (for भयार्थं). M_{4} न (for नो). — (L. 2090) G_{3} उपासते च तान्ये तु (for the prior half). — (L. 2091) G_{3} M_{4} परदारापहर्तारः (for the prior half). — After line 2091, M_{2} ins. :

अनाथामप्रदां बालां वृद्धां क्षीणां तपस्विनीम् ।
वञ्चयन्ति नरा ये च ते वै निरयगामिनः ।

—(L. 2094) G_{3} M_{4} विप्राणां ; M_{2} विप्रा वै (for मित्राणां). — M_{2} om. lines 2095–2096. — (L. 2095) $G_{1.2}$ M_{3} पापंडाश्चैव पापिनः (for the post. half). — (L. 2096) T उपासिताश् (for °सते). G_{1} M_{3} एव (for ये तु). G_{2} छिन्नं (for सर्वे). T G_{3} ते वै निरयगामिनः (for the post. half). —(L. 2097) M_{4} चापि (for the second चैव). — (L. 2098) T_{1} लेखिताश् ; T_{2} G_{3} लेखिनश् (for लेखकाश्). G_{3} चापि (for चैव). M_{4} वेदावलेपिनश्चापि (for the prior half). M_{2} सर्वे (for ते वै). — M_{2} om. (hapl.) lines 2099–2104. — (L. 2099) G_{3} मेष- (for विष-). — (L. 2103) M_{4} नाभ्यनु- (for नासानु-). — (L. 2104) $G_{1.2}$ M_{3} पुंस्त्वहिंस(Kumbh. ed. and Madras ed. °सा)कराश्चैव (for the prior half). — (L. 2105) M_{2} आदातारः (for अ°) and द्रव्याढ्यं (for °णां). — (L. 2106) M_{4} दीनानंधान् (for °नाथान्). — After line 2106, M_{2} ins. :

ब्राह्मणानां गवां चैव कन्यानां च युधिष्ठिर ।
येऽन्तरं यान्ति कार्येषु ते वै निरयगामिनः ।
उपाध्यायांश्च भृत्यांश्च भ्रातृंश्च भरतर्षभ ।
ये त्यजन्ति सभार्यांश्च ते वै निरयगामिनः ।

—(L. 2107) M_{4} दांतान्क्षांतान् (by transp.). T_{1} om. कृशान्. Madras ed. -काल- (for -कालं). —(L. 2108) T वै (for ये). —(L. 2109) M_{4} चैव ; Madras ed. अपि (for अथ). M_{2} चैव (for चापि). — (L. 2110) G_{2} damaged. G_{1} M_{3} मृष्टान्नं ; M_{2} ते लोके (for ये मृष्टं). — M_{1} om. (hapl.) lines 2111–2116. — (L. 2111) G_{1} ये पूर्वमृषिभिः प्रोक्ता ; G_{2} ** च ऋषिभिः प्रोक्ता (for the prior half). G_{2} om. नरा. — (L. 2112) T उपभुंजंति ; G_{3} *समासाद्य ; $M_{2.3}$ तु नरा यांति (for समनुप्राप्तास्). —(L. 2115) G_{2} damaged. T G_{3} शुश्रूषाभिरुपाध्यायात् ; $M_{2.3}$ शुश्रूषुरप्यु° (for the prior half). — After line 2116, M_{2} ins. :

प्रतिपादा[पन्नः] स दाता च श्रद्धयाश्रद्धयापि वा ।
दातारश्चापि विद्यानां ते नराः स्वर्गगामिनः ।
क्षमावन्तश्च धीराश्च धर्मकार्येषु प्रार्थिताः ।
मङ्गलाचारयुक्ताश्च ते नराः स्वर्गगामिनः ।

— (L. 2117) T_{1} वृत्तपूर्वया ; T_{2} वृत्तपूर्तये ; G_{3} वृत्तवंतये ; M_{4} व्रतिनश्च ये (for व्रतवत्तु ये). — (L. 2118) G_{1} M_{3} ये (for च). — (L. 2121) T_{1} $M_{2.4}$ -कालेषु

ये तु भोजनकाले तु नियताश्चातिथिप्रियाः ।
द्वाररोधं न कुर्वन्ति ते नराः स्वर्गगामिनः ।
वैवाहिकं तु कन्यानां दरिद्राणां च ये नराः ।
कारयन्ति च कुर्वन्ति ते नराः स्वर्गगामिनः ।
रसानामथ बीजानामोषधीनां तथैव च ।
दातारः श्रद्धयोपेतास्ते नराः स्वर्गगामिनः ।
क्षेमाक्षेमं च मार्गेषु समानि विषमाणि च ।
अर्थिनां ये च वक्ष्यन्ति ते नराः स्वर्गगामिनः ।
पर्वद्वये चतुर्दश्यामष्टम्यां संध्ययोर्द्वयोः ।
आर्द्रायां जन्मनक्षत्रे विषुवे श्रवणे तथा ।
ये ग्राम्यधर्मविरतास्ते नराः स्वर्गगामिनः ।
हव्यकव्यविधानं च नरकस्वर्गगामिनौ ।
धर्माधर्मौ च कथितौ भूयः किं श्रोतुमिच्छसि ।

Colophon.

युधिष्ठिर उवाच ।

इदं मे तत्त्वतो देव वक्तुमर्हस्यशेषतः ।
हिंसामकृत्वा यो मर्त्यो ब्रह्महत्यामवाप्नुयात् ।

भगवानुवाच ।

ब्राह्मणं स्वयमाहूय भिक्षार्थं कृशवृत्तिनम् ।
ब्रूयान्नास्तीति यः पश्चात्तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ।
मध्यस्थस्येह विप्रस्य योऽनूचानस्य भारत ।
वृत्तिं हरति दुर्बुद्धिस्तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ।
गोकुलस्य तृषार्तस्य जलान्ते वसुधाधिप ।
उत्पादयति यो विघ्नं तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ।
यः प्रवृत्तां श्रुतिं सत्यां शास्त्रं वा मुनिभिः कृतम् ।
दूषयत्यनभिज्ञो यस्तं विद्याद्ब्रह्मघातकम् ।
आश्रमे वा वने वापि ग्रामे वा नगरेऽपि वा ।
अग्निं यः प्रक्षिपेत्क्रुद्धस्तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ।
चक्षुषा वापि हीनस्य पङ्गोर्वापि जडस्य च ।
हरेद्वै यस्तु सर्वस्वं तं विद्याद्ब्रह्मघातकम् ।
क्रोधाद्वा यदि वा द्वेषादाकुष्टस्तर्जितोऽपि वा ।
ऋतौ स्त्रियं वा नोपेयात्तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ।

(for -काले तु). Madras ed. निर्यातास्. — (L. 2123) G_3 $M_{2.4}$ तु (for च). — After line 2124, M_2 ins. :

तापसानां तु ये दाने ये त्वशक्ता नरेश्वर ।
धर्मोपदेशं कुर्वन्ति ते नराः स्वर्गगामिनः ।
दानानामुपदेशं च तपसो नियमस्य च ।
व्रतानामपि ये कुर्युस्ते नराः स्वर्गगामिनः ।
ये च मार्गोपदेष्टारस्तथा संक्रमकारिणः ।
मार्गशुद्धिकरा ये च ते नराः स्वर्गगामिनः ।
सायं प्रातः सदा संध्यां नित्यं ये चाप्युपासते ।

— M_2 om. (hapl.) lines 2125–2131. — (L. 2127) $G_{1.2}$ M_3 क्षोभं क्षे(G_2 °भक्षे)मं (for क्षेमाक्षेमं). — G_3 om. (? hapl.) lines 2128–2131. — (L. 2128) M_3 अंधानां ये ; M_4 येतिथिनां (for अर्थिनां ये). — M_4 om. lines 2129–2132. — (L. 2130) Madras ed. [ऽ]थ वा (for तथा). — (L. 2131) T G_1 -निरतास् (for -वि°). — (L. 2132) G_3 -निदानं (for -विधानं). $G_{2.3}$ -गामिनः (for °नौ). — (L. 2133) $G_{1.2}$ $M_{2.3}$ श्रोतुं किम् (by transp.). — Colophon. — *Sub-parvan :* T_2 G_2 $M_{2.4}$ वैष्णवधर्म. — *Adhy. name :* M_2 सर्वधर्मविधिः. — *Adhy. no. :* T_1 94 ; T_2 M_4 103 ; $G_{1.2}$ 93 ; G_3 104 ; M_2 10 ; M_3 92. — (L. 2136) T_1 आगम्य (for आहूय). G_3 दीक्षार्थं ; M_2 भिक्षुकं (for भिक्षार्थं). $G_{1.2}$ M_3 भिक्षार्थं वृत्तिकर्षितं (for the post. half). — (L. 2137) M_2 विद्याद् (for आहुर्). — (L. 2138) T_1 G_2 दरिद्रस्य (for मध्यस्थस्य). — (L. 2139) M_2 विद्याद् (for आहुर्). — After line 2139, $G_{1.2}$ M_3 read lines 2144–2145. — (L. 2140) T G_3 जलार्थमभिधावतः (for the post. half). — (L. 2141) T विघ्नं करोति यो मर्त्यस् (for the prior half). M_2 विद्याद् (for आहुर्). — M_4 om. (hapl.) lines 2142–2145. — (L. 2142) G_2 damaged. G_1 M_3 प्रवृत्ता वा श्रुतिः सम्यक् ; M_2 यः प्रवृत्तं श्रुतं सम्यक्. T_1 तां (for वा). — (L. 2143) T [अ]विधेयोज्ञस् ; Madras ed. [अ]नभिज्ञाय (for °ज्ञो यस्). M_2 दूषयेत्परमार्थं वा (for the prior half). T G_3 आहुर् (for विद्याद्). — M_2 transp. lines 2144 and 2145. — (L. 2144) G_2 च (for वा). $G_{1.2}$ M_3 [आ]लये (for वने). M_2 ग्रामेषु (for ग्रामे वा). — (L. 2145) M_2 विद्याद् (for आहुर्). — (L. 2146) M_2 विप्र- (for वापि). T G_3 मत्तस्य च ; $G_{1.2}$ पंकोर्वापि ; M_2 संकुलस्य ; M_4 मूकस्य च (for पङ्गोर्वापि). Some MSS. जळस्य. M_2 वा (for च). — (L. 2147) T आहुर् (for विद्याद्). — After line 2147, $G_{1.2}$ M_3 ins. :

गुरुं त्वंकृत्य हुंकृत्य अतिक्रम्य च शासनम् ।
वर्तते यस्तु मूढात्मा तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ।

— (L. 2148) M_2 आक्रुष्टं (for °ष्टस्). — After line 2148, M_2 ins. :

यावत्सारो भवेद्धीरस्तन्नाशे यस्य दुःस्थितिः । [2150]
तत्सर्वस्वं हरेद्यो वै तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ।

युधिष्ठिर उवाच ।

सर्वेषामपि दानानां यत्तु दानं विशिष्यते ।
अभोज्यान्नाश्च ये विप्रास्तान्ब्रवीहि सुरोत्तम ।

भगवानुवाच ।

अन्नमेव प्रशंसन्ति देवा ब्रह्मपुरःसराः ।
अन्नेन सदृशं दानं न भूतं न भविष्यति । [2155]
अन्नमूर्जस्करं लोके अन्नात्प्राणाः प्रतिष्ठिताः ।
अभोज्यान्नानिमान्राजन्वक्ष्यमाणान्निबोध मे ।
दीक्षितस्य कदर्यस्य बद्धस्य निकृतस्य च ।
अभिशस्तस्य षण्डस्य पाकभेदकरस्य च ।
चिकित्सकस्य सर्वस्य तथा चोच्छिष्टभोजिनः । [2160]
उग्रान्नं सूतकान्नं च शूद्रोच्छेषणमेव च ।
द्विषदन्नं न भोक्तव्यं पतितान्नं च यच्छ्रुतम् ।
तथा च पिशुनस्यान्नं यज्ञविक्रयिणस्तथा ।
शैलूषतन्तुवायान्नं कृतघ्नस्यान्नमेव च ।
अम्बष्ठस्य निषादस्य रङ्गावतरकस्य च । [2165]
सुवर्णकर्तुर्वैणस्य शस्त्रविक्रयिणस्तथा ।
सूतानां शौण्डिकानां च वैद्यस्य रजकस्य च ।
स्त्रीजितस्य नृशंसस्य तथा माहिषिकस्य च ।
अनिर्दशानां प्रेतानां गणिकानां तथैव च ।
वन्दिनो द्यूतकर्तुश्च तथा द्यूतविदामपि । [2170]
परिवित्तस्य यच्चान्नं परिवेत्तुस्तथैव च ।
यश्चाग्रदिधिषुर्विप्रो दिधिषूपपतिस्तथा ।
तयोरप्युभयोरन्नं राज्ञश्चापि विवर्जयेत् ।
राजान्नं तेज आदत्ते शूद्रान्नं ब्रह्मवर्चसम् ।
आयुः सुवर्णकारान्नं यशश्चर्मावकृन्तिनः । [2175]
गणान्नं गणिकान्नं च लोकेभ्यः परिकृन्तति ।
आयुश्चिकित्सकस्यान्नं शुक्लं तु वृषलीपतेः ।
विष्ठा वार्धुषिकस्यान्नं तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ।
तेषां त्वगस्थिरोमाणि भुङ्क्ते योऽन्नं तु भक्षयेत् ।
अमात्यान्नमथैतेषां भुक्त्वा तु त्रियहं क्षिपेत् । [2180]

मातरं पितरं वापि तथादत्तभयं सुतम् ।
त्यजेच्च तरुणीं भार्यां तं विद्याद्ब्रह्मघातकम् ।

— (L. 2149) M_2 च (for वा). G_1 M_{2-4} विद्याद् (for आहुर्). — G_3 M_2 om. (hapl.) lines 2150–2151. — (L. 2150) M_3 विघ्नं (sic); M_4 दीनस् (for धीरस्). M_3 नाशयेद् (for तन्नाशे). M_4 दुःस्थितः. — (L. 2151) $M_{3.4}$ विद्याद् (for आहुर्). — (L. 2152) G_3 $M_{2.4}$ एव (for अपि). — (L. 2153) M_2 अभोज्यान्नं च विप्राणां (for the prior half). M_2 तन्मे ब्रूहि (for तान्ब्रवीहि). G_3 नरोत्तम (for सुरो°). — (L. 2154) G_3 देवा ब्रह्मर्षयः सुराः (for the post. half). — (L. 2156) Kumbh. ed. and Madras ed. ह्यन्नात् M_3 (*sup. lin.* as above) अन्नं. — (L. 2157) $G_{1.2}$ M_3 मया (for इमान्). M_2 सर्वान् (for राजन्). G_1 M_3 निबोधत. — (L. 2158) $G_{1.2}$ M_2 (also as above).$_3$ क्रुद्धस्य (for ब°). T G_3 M_4 निगळेन तु (for निकृतस्य च). M_2 तु (for च). — (L. 2159) $G_{1.2}$ M_3 अभिशप्तस्य (for °शस्तस्य). G_2 दंडस्य (for षण्डस्य). M_2 -भेदतरस्य (for °करस्य). G_1 तु (for च). — (L. 2160) G_2 damaged. G_1 $M_{3.4}$ दूतस्य (for सर्वस्य). — G_3 om. from the post. half of line 2161 up to the prior half of line 2166. G_1 om. (hapl.) lines 2162-2164. — (L. 2162) T नटस्यान्नं; M_2 न गह्यान्नं (for न भोक्तव्यं). T_2 om. च. T_1 यदश्रुतं; $M_{2.3}$ अनर्चितं (for च यच्छ्रुतम्). — M_2 om. (hapl.) lines 2164–2166. — (L. 2165) G_1 M_3 अंबष्ठकनिषादाभ्यां (for the prior half). T रंगावतरणस्य च (for the post. half). — (L. 2166) T G_3 शास्त्र- (for शस्त्र-). — (L. 2167) $G_{1.2}$ M_3 शौडकानां. T G_3 M_4 चेलनिर्णेजकस्य च; M_2 वेलनिन्नयकस्य च (for the post. half). — (L. 2169) G_3 अनिर्दिशानां. M_2 अनिर्दशान्नं प्रेतान्नं (for the prior half). M_2 गणिकान्नं. — (L. 2170) G_3 वंदिनां. T वंदिनां दू(T_2 द्य)तकर्तृणां (for the prior half). — (L. 2171) G_2 M_4 -वित्तेश्च (for -वित्तस्य). — (L. 2172) T M_2 [अ]ग्रे (for [अ]ग्र-). — (L. 2173) M_2 अत्र (for अन्नं). G_1 M_3 राज्ञां; M_2 अन्नं (for राज्ञश्). — After line 2173, $M_{2.3}$ ins. :

गोळकस्य च कुण्डस्य राजान्नं चापि वर्जयेत् ।

— (L. 2175) M_2 तेजश् (for यशश्). M_2 om. from र्मावकृन्तिनः up to लोकेभ्यः in line 2176. — (L. 2176) G_3 गणिकानां. $G_{1.2}$ M_3 -कीर्तितं (for -कृन्तति). — (L. 2177) G_2 पूयं; G_3 M_2 पूयश्; M_4 मूत्रं (for आयुश्). G_1 च; M_2 तं; M_3 तत् (for तु). — (L. 2178) G_2 damaged T विद्या (for विष्ठा). M_2 विष्ठां वार्ध्युशिकायान्नं (for the prior half). T तान्; G_3 तु (for तत्). M_2 पातयेत्कुंडगोळयोः (for the post. half). — (L. 2179) T_1 येषां (for तेषां). — (L. 2180) M_2 तथा (for अथ). G_3 अमत्यान्नं च वै

मत्या भुक्त्वा सकृद्वापि प्राजापत्यं चरेद्द्विजः ।
दानानां च फलं यद्वै शृणु पाण्डव तत्त्वतः ।
जलदस्तृप्तिमाप्नोति सुखमक्षयमन्नदः ।
तिलदस्तु प्रजामिष्टां दीपदश्चक्षुरुत्तमम् ।
भूमिदो भूमिमाप्नोति दीर्घमायुर्हिरण्यदः । [2185]
गृहदोऽग्र्याणि वेश्मानि रूप्यदो रूपमुत्तमम् ।
वासोदश्चन्द्रसालोक्यमश्विसालोक्यमश्वदः ।
अनडुहः श्रियं जुष्टां गोदश्च ब्रध्नविष्टपम् ।
यानशय्याप्रदो भार्यामैश्वर्यमभयप्रदः ।
धान्यदः शाश्वतं सौख्यं ब्रह्मदो ब्रह्मसाम्यताम् । [2190]
सर्वेषामेव दानानां ब्रह्मदानं विशिष्यते ।
हिरण्यभूगवाश्वाजवस्त्रशय्यासनादिषु ।
योऽर्चितं प्रतिगृह्णाति ददात्यर्चितमेव च ।
तावुभौ गच्छतः स्वर्गं नरकं च विपर्यये ।
अनृतं न वदेदिष्ट्वा तपस्तप्त्वा न विस्मयेत् । [2195]
नार्तोऽप्यपवदेद्विप्रान्न दत्त्वा परिकीर्तयेत् ।
यज्ञोऽनृतेन क्षरति तपः क्षरति विस्मयात् ।
आयुर्विप्रापवादेन दानं तु परिकीर्तनात् ।
एकः प्रजायते जन्तुरेक एव प्रमीयते ।
एकोऽनुभुङ्क्ते सुकृतमेकश्चाप्नोति दुष्कृतम् । [2200]
मृतं शरीरमुत्सृज्य काष्ठलोष्टसमं क्षितौ ।
विमुखा बान्धवा यान्ति धर्मस्तमनुवर्तते ।
अनागतानि कार्याणि कर्तुं गणयते मनः ।
शरीरकं समुद्दिश्य स्मयते नूनमन्तकः ।
तस्माद्धर्मसहायोऽस्तु धर्मं संचिनुयात्सदा । [2205]
धर्मेण हि सहायेन तमस्तरति दुस्तरम् ।
येषां तटाकानि बहूदकानि
सभाश्च कूपाश्च प्रतिश्रयाश्च ।
अन्नप्रदानं मधुरा च वाणी
यमस्य ते निर्विषया भवन्ति । [2210]

Colophon.

युधिष्ठिर उवाच ।

अनेकान्तं बहुद्वारं धर्ममाहुर्मनीषिणः ।
किंलक्षणोऽसौ भवति तन्मे ब्रूहि जनार्दन ।

भगवानुवाच ।

शृणु राजन्समासेन धर्मशौचविधिक्रमम् ।
अहिंसा सत्यमस्तेयमानृशंस्यं दमः शमः ।

तेषां ; M_4 अमात्यान्नमतस्तेषां (for the prior half). T M_4 त्र्यहं (submetric) (for त्रियहं). M_3 क्षपेत्. G_2 भुक्त्वा तूपवसेत्र्यहं ; M_2 भुक्त्वा तुद्यमहं क्षिपेत् ; M_4 (*inf. lin.*) भुक्त्वा तु त्र्यक्षरं जपेत् (for the post. half). —(L. 2181) G_1 भक्त्या ; G_3 M_3 मर्त्यो ; M_2 भुक्त्वा (for मत्या). G_3 च (for वा). — (L. 2182) M_2 चान्यत् (for यद्वै). G_3 -नंदन (for तत्त्वतः). —(L. 2183) M_2 वारिदस् (for जलदस्). T G अक्षय्यम्. — After line 2183, T_1 reads lines 2188–2189 ; T_1 om. lines 2185–2186. — (L. 2185) M_3 भूतिम् (for भूमिम्). — After line 2185, T_2 G_3 read lines 2190–2191. — (L. 2186) Some MSS. ग्रहदो (for गृ°). —(L. 2187) M_2 अर्क- (for अश्वि-). T_1 अश्वदः सूर्यलोकगः (for the post. half). — (L. 2188) Madras ed. श्रयं (for श्रियं). $G_{1.2}$ M_3 गोदो गोलोकमश्नुते ; G_3 गोप्रदश्च त्रिविष्टपं ; M_2 गोदो ब्रध्नस्य विष्टपं (for the post. half). — T_1 om. line 2190–2191. — (L. 2190) $G_{1.2}$ -सौम्यतां (for -साम्यताम्). — (L. 2191) G_3 $M_{2.4}$ तु प्र- (for एव). — (L. 2192) M_4 -शय्यासनादिव. — (L. 2193) $G_{1.3}$ M_4 [ऽ]र्चितः. T M_4 वा (for च). — (L. 2194) G_3 उभौ तु (for तावुभौ). G_3 $M_{2.4}$ तु (for च). — (L. 2195) G_1 विद्वांस् (for इष्ट्वा). — (L. 2196) G_2 M_3 [अ]भिभवेद् (for [अ]पवदेद्). M_2 विप्रं (for विप्रान्). — (L. 2197) M_2 क्षितवस् (for the first क्षरति). — (L. 2199) M_2 प्रसूयते (for प्रजा°). T M_2 प्रलीयते (for प्रमी°). — (L. 2200) T G_3 हि (for ऽनु-). M_4 एव च (for चाप्नोति). — (L. 2202) Madras ed. -गच्छति (for -वर्तते). — (L. 2203) T G_3 M_2 जनः ; M_4 नरः (for मनः). — (L. 2204) T समुद्वीक्ष्य ; M_4 परं वीक्ष्य (for समुद्दिश्य). G_3 शरीरकंपमुद्वीक्ष्य ; M_2 साशिरःकंपमुद्वीक्ष्य (for the prior half). — (L. 2205) M_4 धर्मः (for धर्म-). G_2 M_3 तु ; M_4 [ऽ]स्ति (for ऽस्तु). G_2 धर्मान् (for धर्मं). T धर्मसंचयवान्सदा (for the post. half). — (L. 2207) M_2 सभाः प्रपाश्च (for बहूदकानि). — (L. 2208) M_2 कूपाश्च यूपाश्च (for सभाश्च कूपाश्च). $G_{1.2}$ शुभाः प्रपा- (G_1 °भा ग्रहा)श्च ; M_4 शुभाः प्रतिश्रयाः (for प्रतिश्रयाश्च). —(L. 2210) M_4 निर्वचना (for निर्विषया). — Colophon. — *Sub-parvan* : T G M_4 वैष्णवधर्म. — *Adhy. name* : M_2 भोज्याभोज्यविधिः. — *Adhy. no.* : T_1 95 ; T_2 $G_{1.2}$ 94 ; G_3 105 ; M_2 11 ; M_3 93 ; M_4 104. — (L. 2211) M_2 अनेकं तं बहुविधं. — (L. 2212) M_4 तं (for तन्). M_2 सुरेश्वर (for जनार्दन). — (L. 2215) M_2 नियतं (for निश्चितं). G_1 M_3 निर्मलस्य च लक्षणं (for the post. half), — (L. 2216) T G_1

आर्जवं चैव राजेन्द्र निश्चितं धर्मलक्षणम् । [2215]
ब्रह्मचर्यं तपः क्षान्तिर्मधुमांसस्य वर्जनम् ।
मर्यादायां स्थितिश्चैव शमः शौचस्य लक्षणम् ।
बाल्ये विद्यां निषेवेत यौवने दारसंग्रहम् ।
वार्धक्ये मौनमातिष्ठेत्सर्वदा धर्ममाचरेत् ।
ब्राह्मणान्नावमन्येत गुरून्परिवदेन्न च । [2220]
यतीनामनुकूलः स्यादेष धर्मः सनातनः ।
यतिर्गुरुर्द्विजातीनां वर्णानां ब्राह्मणो गुरुः ।
पतिरेव गुरुः स्त्रीणां सर्वेषां पार्थिवो गुरुः ।
यद्गृहस्थार्जितं पापं ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा ।
निर्दहिष्यति तत्सर्वमेकरात्रोषितो यतिः । [2225]
दुर्वृत्ता वा सुवृत्ता वा ज्ञानिनोऽज्ञानिनोऽपि वा ।
गृहस्थैर्यतयः पूज्याः परत्र हितकाङ्क्षिभिः ।
एकदण्डी त्रिदण्डी वा शिखण्डी मुण्डितोऽपि वा ।
काषायदण्डधारोऽपि यतिः पूज्यो युधिष्ठिर ।
अपूजितो गृहस्थैर्वा तथा चाप्यवमानितः । [2230]
यतिर्वाप्यतिथिर्वापि नरके पातयिष्यतः ।
तस्मात्तु यत्नतः पूज्या मद्भक्ता मत्परायणाः ।
मयि संन्यस्तकर्माणः परत्र हितकाङ्क्षिभिः ।
प्रहरेन्न द्विजान्प्राज्ञो गां न हन्यात्कदाचन ।
भ्रूणहत्यासमं चैतदुभयं यो निषेवते । [2235]
नाग्निं मुखेनोपधमेन्न च पादौ प्रतापयेत् ।
नाधः कुर्यात्कदाचित्तु न पृष्ठं परितापयेत् ।
नान्तरागमनं कुर्यान्न चामेध्यं विनिक्षिपेत् ।
उच्छिष्टो न स्पृशेदग्निमाशौचस्थो न जातुचित् ।
श्वचण्डालादिभिः स्पृष्टो नाङ्गमग्नौ प्रतापयेत् । [2240]
सर्वदेवमयो वह्निस्तस्माच्छुद्धः सदा स्पृशेत् ।
प्राप्तमूत्रपुरीषस्तु न स्पृशेद्वह्निमात्मवान् ।
यावत्तु धारयेद्वेगं तावदप्रयतो भवेत् ।
पचनाग्निं न गृह्णीयात्परवेश्मनि जातुचित् ।
तेन पक्वेन चान्नेन यत्कर्म कुरुते शुभम् । [2245]
तच्छुभस्य फलस्यार्धमग्निदस्य भवेन्नृप ।
तस्माच्छुभतरं कर्म प्रकुर्यादविनाशितम् ।
प्रमादाद्यदि वाज्ञानात्तस्य नाशो भविष्यति ।
गृह्णीयात्तु मथित्वा वा श्रोत्रियागारतोऽपि वा ।

युधिष्ठिर उवाच ।

कीदृशाः साधवो विप्राः केभ्यो दत्तं महत्फलम् । [2250]
कीदृशेभ्यो हि दातव्यं तन्मे ब्रूहि जनार्दन ।

भगवानुवाच ।

अक्रोधनाः सत्यपरा धर्मनित्या जितेन्द्रियाः ।

मांसवि- (for -मांसस्य). —(L. 2217) T $G_{1.3}$ स्थितश्. T_1 सदा; $G_{1.2}$ $M_{2.3}$ शमं (for शमः). —(L. 2218) M_2 -संग्रहः (for °हम्). —(L. 2219) G_3 M_4 वार्धके; M_2 स्थाविर्ये (for वार्धक्ये). M_2 मोक्षम् (for मौनम्). T_1 $G_{1.3}$ सर्वथा (for °दा). —(L. 2220) M_2 सः (for च). —T_1 om. (hapl.) line 2223. —(L. 2223) M_4 ब्राह्मणो (for पार्थिवो). —(L. 2225) G_3 द्विजः (for यतिः). —(L. 2226) G_3 दुर्वृत्तं वा सुवृत्तं वा. — After the prior half of line 2227, T reads the post. half of line 2232 and the prior half of line 2233. G_1 om. line 2228. —(L. 2228) Kumbh. ed. शिखी वा; Madras ed. शिखितो (for शिखण्डी). M_2 शिखी मुंडी तथैव च (for the post. half). —(L. 2229). T_1 -मात्रधारो; T_2 -मात्रदंडो; G_3 -दंड-मात्रो; $M_{2.4}$ -मात्रसारो (for -दण्डधारो). $G_{1.2}$ न संशयः (for युधिष्ठिर). —(L. 2231) $G_{1.2}$ पातयिष्यति. —(L. 2232) Madras ed. यतयः (for यत्नतः). —(L. 2234) $G_{1.2}$ M_3 विप्रो (for प्राज्ञो). —(L. 2235) G_2 M_3 चैव; $M_{2.3}$ (*inf. lin.*) पापम् (for चैतद्). —(L 2236) M_2 [अ]ग्निर् (sic) (for [अ]ग्निं). —(L 2237) M_2 न च पृष्ठं प्रतापयेत् (for the post. half). — M_2 om. (hapl.) lines 2238–2240. —(L. 2241) M_4 सर्ववेदमयो ह्यग्निस् (for the prior half). G_3 तदा (for सदा). $M_{2.3}$ तस्माच्छुद्धकरः स्पृशेत्. —(L. 2242) T न स्पृशेद्वह्निगो द्विजान् (for the post. half). — T_2 om. line 2243. —(L. 2243) M_2 वारयेद् (for धार°). G_3 M_4 अग्निं (for वेगं). G_3 M_4 तावत्तु प्रयतो भवेत् (for the post. half). —(L. 2244) M_4 पचनाग्नीन्. —(L. 2245) $G_{1.2}$ M_3 तस्मिन् (for तेन). —(L. 2246) M_{2-4} फलं च (for फलस्य). G_2 तत्कर्मणः शुभस्यार्धम् (for the prior half). —(L. 2247) T_2 G_3 शुभकरं. $G_{1.2}$ $M_{2.3}$ तस्माद्गृह(M_2 °च्चूली)गतं वह्निं (for the prior half). M_2 अविनाशनं. —(L. 2248) G_3 भुंजानस् (for वाज्ञानात्). —(L. 2249) M_4 प्रगृह्णात् (sic) (for गृह्णीयात्). M_2 तं (for तु). —(L. 2250) M_3 तेभ्यो. $G_{1.2}$ M_3 महा- (for महत्). —(L. 2251) T G_3 कीदृग्भ्यो हि प्रदातव्यं (for the prior half). —(L. 2252) G_2 M_2 दमे रताः (for जितेन्द्रियाः). —(L. 2253) G_1 M_3 महा- (for महत्). —(L. 2254) G_3 अमानिताः (for °नः). M_2 अदृष्टार्था (for दृष्टार्था वि-). — After line 2254, T_1 reads lines 2258–2259. —(L. 2255) G_1 महा- (for महत्). —G_3

तादृशाः साधवो विप्रास्तेभ्यो दत्तं महत्फलम् ।
अमानिनः सर्वसहा दृष्टार्था विजितेन्द्रियाः ।
सर्वभूतहिता मैत्रास्तेभ्यो दत्तं महत्फलम् ।
अलुब्धाः शुचयो वैद्या ह्रीमन्तः सत्यवादिनः ।
स्वधर्मनिरता ये तु तेभ्यो दत्तं महत्फलम् ।
साङ्गांश्च चतुरो वेदान्योऽधीयीत दिने दिने ।
शूद्रान्नं यस्य देहे न तत्पात्रमृषयो विदुः ।
प्रज्ञाश्रुताभ्यां वृत्तेन शीलेन च समन्वितः ।
तारयेत्तत्कुलं सर्वमेकोऽपीह युधिष्ठिर ।
गामश्वमन्नं वित्तं वा तद्विधे प्रतिपादयेत् ।
निशम्य च गुणोपेतं ब्राह्मणं साधुसंमतम् ।
दूरादाहृत्य सत्कृत्य तं प्रयत्नेन पूजयेत् ।

युधिष्ठिर उवाच ।

धर्माधर्मविधिर्देव मम भीष्मेण भाषितः ।
भीष्मवाक्यात्सारभूतं वद धर्मं सुरेश्वर ।

भगवानुवाच ।

अन्नेन धार्यते सर्वं जगदेतच्चराचरम् ।
अन्नात्प्रभवति प्राणः प्रत्यक्षं नास्ति संशयः ।
कलत्रं पीडयित्वापि देशे काले च शक्तितः ।
दातव्यं भिक्षवे चान्नमात्मनो भूतिमिच्छता ।
विप्रमध्वपरिश्रान्तं बालं वृद्धमथापि वा ।
अर्चयेद्गुरुवत्प्रीतो गृहस्थो गृहमागतम् ।
क्रोधमुत्पतितं हित्वा सुशीलो वीतमत्सरः ।
अर्चयेदतिथिं प्रीतः परत्र हितभूतये ।
अतिथिं नावमन्येत नानृतां गिरमीरयेत् ।
न पृच्छेद्गोत्रचरणं नाधीतं वा कदाचन ।
चण्डालो वा श्वपाको वा काले यः कश्चिदागतः ।
अन्नेन पूजनीयः स परत्र हितमिच्छता ।
पिधाय तु गृहद्वारं भुङ्क्ते ह्येकः प्रहृष्टवत् ।
स्वर्गद्वारपिधानं वै कृतं तेन युधिष्ठिर ।
पितॄन्देवानृषीन्विप्रानतिथींश्च निराश्रयान् ।
यो नरः प्रीणयत्यन्नैस्तस्य पुण्यफलं महत् ।
कृत्वापि पापं बहुशो यो दद्यादन्नमर्थिने ।
ब्राह्मणाय विशेषेण सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
अन्नदः प्राणदो लोके प्राणदः सर्वदो भवेत् ।
तस्मादन्नं विशेषेण दातव्यं भूतिमिच्छता ।
अन्नं ह्यमृतमित्याहुरन्नं प्रजननं स्मृतम् ।
अन्नप्रणाशे सीदन्ति शरीरे पञ्च धातवः ।
बलं बलवतो नश्येदन्नहीनस्य देहिनः ।
तस्मादन्नं प्रदातव्यं श्रद्धयाश्रद्धयापि वा ।
आदत्ते हि रसं सर्वमादित्यः स्वगभस्तिभिः ।
वायुस्तस्मात्समादाय रसं मेघेषु धारयेत् ।
तत्तु मेघगतं भूमौ शक्रो वर्षति तादृशम् ।

M_4 om. (hapl.) lines 2256–2257. — (L. 2257) T M_3 च (for तु). G_1 महा- (for महत्). — (L. 2258) M_2 तु (for च). Kumbh. ed. and Madras ed. [ऽ]धीयेत (for °यीत). — (L. 2259) G_2 $M_{2.3}$ नो देहे (for देहे न). T G_1 M_2 तं (for तत्). — (L. 2260) T G_3 transp. वृत्तेन and शीलेन. G_3 समचेतनः; M_2 च दमेन च (for च समन्वितः). — (L. 2261) M_2 च (for तत्). $G_{1.2}$ स; $M_{2.3}$ हि (for [इ]ह). — (L. 2262) T अन्नमश्वं (by transp.). T_2 $G_{2.3}$ तद्विदे (sic). — (L. 2263) $G_{1.2}$ $M_{2.3}$ तु (for च). M_2 गुणोपेतो. G_1 M_2 साधु(M_2 °र)संमितं. — (L. 2264) M_{2-4} आहूय (for आहृत्य). — (L. 2265) M_4 सर्वधर्म- (for धर्मा°). G_1 त्वेवं; $M_{2.3}$ कृत्स्नो (for देव). $G_{1.2}$ भीमं (for मम). $G_{1.2}$ $M_{2.3}$ भाषितं. — (L. 2267) M_4 अनेन (for अन्नेन). — (L. 2268) M_{2-4} अन्नाद्भवंति हि प्राणाः (for the prior half). M_4 [अ]त्र (for [अ]स्ति). — (L. 2269) G_1 $M_{2.3}$ तु; G_2 यो (for [अ]पि). $G_{1.3}$ $M_{2.3}$ देश- (for देशे). G_3 [ऽ]पि; M_2 तु (for च). — (L. 2271) T $G_{1.3}$ विप्रमध्यपरिश्रांतं. M_4 दृढम् (for वृद्धम्). — (L. 2273) G_3 सुशीती (sic) (for °लो). — (L. 2274) T G_1 विप्रः (for प्रीतः). $M_{2.3}$ [इ]ह च (for हित-). M_4 परत्र हितमिच्छता. — (L. 2275) T शुष्कां (for [अ]नृतां). G_3 शुद्धां गिरसमीरयेत् (sic) (for the post. half). — (L. 2276) M_2 -चरणे; M_3 °णौ. T_1 नातिधीतं; T_2 G_3 अतिथिं वा (for नाधीतं वा). — (L. 2277) T_1 M_3 चांडालो. — (L. 2278) G_2 स्यात्; M_2 च (for स). G_1 M_3 अन्नेन पूजनीयाः स्युः. — (L. 2279) M_2 यः पिधाय (for पिधाय तु). Madras ed. योन्नं (for ह्येकः). G_2 $M_{2.3}$ प्रहृष्टवान्. — (L. 2282) M_2 यो रहः (for यो नरः). M_2 शृणु (for महत्). M_4 तस्य पुण्यं महत्फलं. — (L. 2283) G_2 M_3 तु (for [अ]पि). G_3 M_4 ददाति (for दद्याद्). — M_2 om. (hapl.) lines 2286–2289. — (L. 2286) G_3 M_4 प्रयत्नेन (for विशेषेण). — (L. 2287) M_4 परं (for स्मृतम्). — (L. 2290) $G_{1.2}$ विशेषेण (for प्रदातव्यं). — (L. 2291) G_1 आदित्यस्य; M_2 °त्यः स्वैर् (for °त्यः स्व-). — (L. 2292) M_2 रसं मेघे निधापयेत् (for the post. half). — (L. 2293) G_3 तं; M_2 यत् (for तत्). T G_3 वै रसं;

तेन दिग्धा भवेद्देवी मही प्रीता च पाण्डव ।
तस्यां सस्यानि रोहन्ति यैर्जीवन्त्यखिलाः प्रजाः । [2295]
मांसमेदोस्थिमज्जानां संभवस्तेभ्य एव हि ।
एवं सूर्यश्च पवनो मेघः शक्रस्तथैव च ।
एक एव स्मृतो राशिर्यतो भूतानि जज्ञिरे ।
भवनानि च दिव्यानि दिवि तेषां महात्मनाम् ।
नानासंस्थानरूपाणि नानाभूतयुतानि च । [2300]
चन्द्रमण्डलशुभ्राणि किङ्किणीजालवन्ति च ।
तरुणादित्यवर्णानि स्थावराणि चराणि च ।
अनेकशतसंख्यानि सान्तर्जलवनानि च ।
तत्र पुष्पफलोपेताः कामदाः सुरपादपाः ।
वाप्यो वीथ्यः सभाः कूपा दीर्घिकाश्च सहस्रशः । [2305]
घोषवन्ति च यानानि युक्तान्यथ सहस्रशः ।
भक्ष्यभोज्यमयाः शैला वासांस्याभरणानि च ।
क्षीरस्रवन्त्यः सरितस्तथा चैवान्नपर्वताः ।
प्रासादाः पाण्डराः शुभ्राः शय्याश्च कनकोज्ज्वलाः ।
अन्नदास्तत्र तिष्ठन्ति तस्मादन्नप्रदो भवेत् । [2310]

Colophon.

युधिष्ठिर उवाच ।

अन्नदानफलं श्रुत्वा प्रीतोऽस्मि मधुसूदन ।
भोजनस्य विधिं वक्तुं देवदेव त्वमर्हसि ।

भगवानुवाच ।

भोजनस्य द्विजातीनां विधानं शृणु पाण्डव ।
स्नातः शुचिः शुचौ देशे निर्जने हुतपावकः ।
मण्डलं कारयित्वा तु चतुरश्रं द्विजोत्तमः । [2315]
क्षत्रियश्चेत्ततो वृत्तं वैश्योऽर्धेन्दुसमाकृतिम् ।
आर्द्रपादस्तु भुञ्जीयात्प्राङ्मुखश्चासने शुचौ ।
पादाभ्यां धरणीं स्पृष्ट्वा पादेनैकेन वा पुनः ।
नैकवासास्तु भुञ्जीयान्न चान्तर्धाय वा द्विजः ।
न भिन्नपात्रे भुञ्जीत पर्णपृष्ठे तथैव च । [2320]
अन्नं पूर्वं नमस्कुर्यात्प्रहृष्टेनान्तरात्मना ।
नान्यदालोकयेदन्नान्न जुगुप्सेत तत्परः ।
जुगुप्सितं च यच्चान्नं राक्षसा एव भुञ्जते ।
पाणिना जलमुद्धृत्य कुर्यादन्नं प्रदक्षिणम् ।
अपेयं तद्विजानीयात्पीत्वा चान्द्रायणं चरेत् । [2325]
परिवेषजलादन्यत्पेयमेतत्तु मन्त्रवत् ।

M2 वासवः; M3.4 तद्रसं (for तादृशम्). —(L. 2294) G3 दीप्ता; M2.3 स्निग्धा (for दिग्धा). M4 एव (for देवी). M3 मम (for मही). T G3 पार्थिव; Kumbh. ed. भारत (for पाण्डव). —(L. 2297) M2.4 एवमन्नं च सूर्यश्च पवनः शक्र एव च. —(L. 2298) G1 स्थितो (for स्मृतो). — After line 2298, M2.3 ins.:

प्राणान्ददाति भूतानां तेजश्च भरतर्षभ ।
अन्नदानेन संप्रीता देवाश्च पितृभिः सह ।
तस्मात्तेजो यशो वीर्यं बलायुर्धृतयः सदा ।
श्रद्धयान्नं प्रदातव्यमिति पौराणिकी श्रुतिः ।
अन्नदानात्तु ये लोकास्ताञ्शृणुष्व युधिष्ठिर । [5]

[(L. 4) M3 श्रद्धदानं (sic) (for °यान्नं).]

—(L. 2299) M2 पावनानि (for भव°). —(L. 2300) G3 -संस्थानि (for -संस्थान-). G1 नानास्थितानि भूतानि (for the prior half). G2 M4 -भूति-; M2.3 -भूमि- (for -भूत-). G1 M3 -गतानि (for -युतानि). —(L. 2304) G1 ततः (for तत्र). —(L. 2305) T2 दिव्याः; G2 विध्यः (sic) (for वीथ्यः). T2 सरः; G2 सदा (for सभाः). T1 वाप्यो वीर्याप्सरः कूपा; G1 वाप्योपेयुः सभां कूपां (sic) (for the prior half). M2.4 [ए]व सर्वशः (for च सहस्रशः). — After line 2305, G1.2 M3 read lines 2307–2308. —(L. 2306) M4 च (for [अ]थ). —(L. 2309) G1.2 प्रासाद-. G1.2 M2.3 प्रस्तराः (for पाण्डराः). M4 भ्रात्राः (sic) (for शुभ्राः). —(L. 2310) M2 अन्नदानांस्तु तिष्ठंति. G1.2 ह्यन्नदान- (for तस्मादन्न-). T1 M4 भव (for भवेत्). — Colophon. — *Sub-parvan:* T G3 M2.4 वैष्णवधर्म. — *Adhy. name:* M2 अन्नविशेषः. — *Adhy. no.:* T1 96; T2 105; G1.2 M4 95; G3 106; M2 12; M3 94. —(L. 2311) M2 [अ]सुर- (for मधु-). —(L. 2314) G2 शुद्धः (for शुचिः). —(L. 2315) G1.2 M3 च (for तु). —(L. 2316) M2 वैश्यस्यार्धेंदुसंनिभं; M4 वैश्यश्चेन्मुसलाकृतिं (for the post. half). —(L. 2319) M2.4 नानंतर्धाय (for न चान्त°). M2 वै (for वा). T G3 M4 पुनः (for द्विजः). —(L. 2320) M2.4 -भांडे (for -पात्रे). —(L. 2322) T [अ]न्यम् (for [अ]न्यद्). T अन्नं; G3 अश्नन् (for अन्नान्). M2 वा पुनः; M3.4 तत्पुनः (for तत्परः). —(L. 2323) M2 तु तच् (for च यच्). —(L. 2325) G2 आपोशनं तु तत्पीत्वा (for the prior half). G2 द्विजश्; M3.4 भुक्त्वा (for पीत्वा). —(L. 2326) M2.4 परिषेक- (for °वेष-). G1.2 अन्यत्; M3 एवं; M3.4 एव (for एतत्). T2 मंत्रावित्. —(L. 2327) M4 चैव (for कुर्यात्). T समंत्रास्. M2 च (for तु). —(L. 2328) M4 प्राणाहुतेर्. —(L. 2329) G2 समाहितं, T M4 प्राणाहुतिर्. —(L.

पञ्च प्राणाहुतीः कुर्यात्सम'' तु पृथक्पृथक् ।
यथा रसं न जानाति जिह्वा प्राणाहुतौ नृप ।
तथा समाहितः कुर्यात्प्राणाहुतिमतन्द्रितः ।
विदित्वान्नमथान्नादं पञ्च प्राणांश्च पाण्डव । [2330]
यः कुर्यादाहुतीः पञ्च तेनेष्टाः पञ्च वायवः ।
अतोऽन्यथा तु भुञ्जानो ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः ।
तेनान्नेनासुरान्प्रेतान्राक्षसांस्तर्पयिष्यति ।
वक्त्रप्रमाणान्पिण्डांश्च ग्रसेदेकैकशः पुनः ।
वक्त्राधिकं तु यत्पिण्डमात्मोच्छिष्टं तदुच्यते । [2335]
पिण्डावशिष्टमन्यच्च वक्त्रनिःसृतमेव च ।
अभोज्यं तद्विजानीयाद्भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ।
स्वमुच्छिष्टं तु यो भुङ्क्ते यो भुङ्क्ते मुक्तभोजनम् ।
चान्द्रायणं चरेत्कृच्छ्रं प्राजापत्यमथापि वा ।
पिबतः पतिते तोये भोजने मुखनिःसृते । [2340]
अभोज्यं तद्विजानीयाद्भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ।
पीतशेषं तु तन्नाम न पेयं पाण्डुनन्दन ।
पिबेद्यदि हि तन्मोहाद्द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ।
पानीयानि पिबेद्येन तत्पात्रं द्विजसत्तमः ।
अनुच्छिष्टं भवेत्तावद्यावद्भूमौ न निक्षिपेत् । [2345]
मौनी वाप्यथ वामौनी प्रहृष्टः संयतेन्द्रियः ।
भुञ्जीत विधिवद्विप्रो न चोच्छिष्टं प्रदापयेत् ।
सदा चात्याशनं नाद्यान्नातिहीनं च कर्हिचित् ।
यथान्नेन व्यथा न स्यात्तथा भुञ्जीत नित्यशः ।
उदक्यामपि चण्डालं श्वानं वा रुरुमेव वा । [2350]
भुञ्जानो यदि वा पश्येत्तदन्नं च परित्यजेत् ।
भुञ्जानो ह्यत्यजन्मोहाद्द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ।
केशकीटावपन्नं च मुखमारुतवीजितम् ।
अभोज्यं तद्विजानीयाद्भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ।
उत्थाय च पुनः स्पृष्टं पादस्पृष्टं च लङ्घितम् । [2355]
अन्नं तद्राक्षसं विद्यात्तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ।
राक्षसोच्छिष्टभुग्विप्रः सप्त पूर्वान्परानपि ।
निरये रौरवे घोरे स्वपितॄन्पातयिष्यति ।
तस्मिन्नाचमनं कुर्याद्यस्मिन्पात्रे स भुक्तवान् ।
यद्युत्तिष्ठत्यनाचान्तो भुक्तवानासनात्ततः । [2360]

2330) M_{2-4} विदित्वा चान्नमन्नादं. —(L. 2333) T G_3 [अं]तेन (for [अ]न्नेन). —(L. 2334) T G_3 M_2 -प्रमाण- (for °णान्). M_2 -पिंडानि (for पिण्डांश्च). —(L. 2335) M_2 वक्त्रातिरिक्तं (for °धिकं तु). M_2 om. from यत्पिण्डम् up to स्वमुच्छिष्टं तु in the prior half of line 2338. —(L. 2336) $G_{1.2}$ M_3 अन्नं च; M_4 अन्यच्चेद् (for अन्यच्च). $G_{1.2}$ M_3 वक्त्रान्निःसृतमेव वा (M_3 च). —(L. 2338) G_2 स्वयमुष्णं (for स्वमुच्छिष्टं). G_3 om. one यो भुङ्क्ते. G_1 मुंडिभोजनं; G_3 कांस्यभाजने; M_2 भुक्तवाजने (sic); M_4 मुक्तभाजनं (*inf. lin.* °मोदनं) (for °भोजनम्). —After line 2339, $G_{1.2}$ M_3 ins. :

स्त्रीपात्रभुङ्नरः पापः स्त्रीणामुच्छिष्टभुक्तथा ।
तया सह च यो भुङ्क्ते स भुङ्क्ते मद्यमेव हि ।
न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ।

—(L. 2340) $G_{1.2}$ पिबतस्तु तथा तोयं (for the prior half). —(L. 2341) M_2 भवेदन्नं (for विजानीयाद्). — $M_{2.4}$ om. (hapl.) lines 2342–2343. —(L. 2342) T तत्तोयम् (for तन्नाम) and अपेयं (for न पेयं). —(L. 2343) $G_{1.2}$ M_3 [इ]ह (for हि). — G_3 om. lines 2344–2345. —(L. 2344) M_4 पानीयादि (for °यानि) and पात्रेण (for तत्पात्रं). —(L. 2345) M_4 यावत्तावद् (by transp.). T वि- (for न). —(L. 2346) M_4 हि (for [अ]पि). G_3 भुंजन्; Kumbh. ed. and] Madras ed. भूमौ (for [अ]मौनी). $G_{1.2}$ M_3 नावलोक्या (M_3 न वालोक्य) दिशस्तथा (for the post. half). —(L. 2347) T G_3 $M_{2.4}$ न चोच्छिष्टानि चावपेत् (M_2 धापयेत; M_4 वापयेत्) (for the post. half). —(L. 2348) G_1 $M_{2.3}$ चात्यशनं; M_4 चात्यशितं. G_3 नात्यहीनं (for नाति°). M_3 न (for च). —(L. 2349) T_1 यदा चेच्छा ****; T_2 यथा चेच्छा यथा पथ्यं; Gi यथार्थेन विधानस्य; G_3 M_4 यदा(M_4 °था)न्नेच्छा यदा (M_4 °था) न स्यात्; M_2 यथा देहव्यथा न स्यात्; M_3 यथान्नेच्छा यदा न स्यात् (for the prior half). —(L. 2350) $M_{2.4}$ अथ (for अपि). T_1 वा शूद्रम्; $G_{1.2}$ सूकरम्; M_2 कुक्कुटम् (for वा रुरुम्). M_3 च (for the second वा). —(L. 2351) T_2 G_3 $M_{2.4}$ पश्येत्तु (for वा पश्येत्). M_2 तदा (for तद्). M_2 तु (for च). —(L. 2352) M_2 न त्यजन् (for ह्यत्य°). —(L. 2353) T $G_{2.3}$ -कीटोपपन्नं; M_2 -कीटाभि° (for -कीटाव°). M_2 -वीजितः. —(L. 2354) G_1 तद्भोज्यं. M_2 द्विजातीनां (for विजानीयाद्). —(L. 2355) G_3 तु (for the first च). M_2 भुक्तं (for स्पृष्टं). T $G_{1.3}$ पदास्पृष्टं (for पाद°). M_2 न पादस्पृष्टलंघितं. —(L. 2357) $G_{1.3}$ M_4 पूर्वापरान्. T दश पूर्वान्दशापरान् (for the post. half). —(L. 2358) $G_{1.2}$ M_3 नरके (for निरये). M_4 रौरवे नरके घोरे. T $G_{1.2}$ स (for स्व-). —(L. 2359) G_2 तस्मान् (for तस्मिन्). T_2 $M_{2.4}$ भांडे (for पात्रे). —(L. 2360) T G_1 यद् (for यदि).

स्नानं सद्यः प्रकुर्वीत सोऽन्यथाप्रयतो भवेत् ।

युधिष्ठिर उवाच ।

तृणमुष्टिविधानं च तृणमाहात्म्यमेव च ।
इक्षोः सोमसमुद्भूतिं वक्तुमर्हसि मानद ।

भगवानुवाच ।

पितरो वृषभा ज्ञेया गावो लोकस्य मातरः ।
तासां तु पूजया राजन्पूजिताः पितृमातरः । [2365]
सभा प्रपा गृहं चापि देवतायतनानि च ।
शुध्यन्ति शकृदा यासां किं पूतमधिकं ततः ।
ग्रासमुष्टिं परगवे दद्यात्संवत्सरं तु यः ।
अकृत्वा स्वयमाहारं व्रतं तत्सार्वकालिकम् ।
गावो मे मातरः सर्वाः पितरश्चैव गोवृषाः । [2370]
ग्रासमुष्टिं मया दत्तां प्रतिगृह्णन्तु मातरः ।
इत्युक्त्वानेन मन्त्रेण सावित्र्या वा समाहितः ।
अभिमन्त्र्य ग्रासमुष्टिं तस्य पुण्यफलं शृणु ।
यत्कृतं दुष्कृतं तेन ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा ।
तस्य नश्यति तत्सर्वं दुःस्वप्नं च विनश्यति । [2375]
तिलाः पवित्राः पापघ्ना नारायणसमुद्भवाः ।
तिलाञ्श्राद्धे प्रशंसन्ति दानमेतदनुत्तमम् ।
तिलान्दद्यात्तिलान्भक्ष्यात्तिलान्प्रातरुपस्पृशेत् ।
तिलं तिलमिति ब्रूयात्तिलाः पापहरा हि ते ।
क्रीताः प्रतिगृहीता वा न विक्रेया द्विजातिभिः । [2380]
भोजनाभ्यञ्जनाद्दानाद्योऽन्यत्तु कुरुते तिलैः ।
कृमिर्भूत्वा श्वविष्ठायां पितृभिः सह मज्जति ।
तिलान्न पीडयेद्विप्रो यन्त्रचक्रे स्वयं नृप ।
पीडयन्हि द्विजो मोहान्नरकं याति रौरवम् ।
इक्षुवंशोद्भवः सोमः सोमवंशोद्भवा द्विजाः । [2385]
इक्षून्न पीडयेत्तस्मादिक्षुघात्यात्मघातकः ।
इक्षुदण्डसहस्राणामेकैकेन युधिष्ठिर ।
ब्रह्महत्यामवाप्नोति ब्राह्मणो यन्त्रपीडकः ।
तस्मान्न पीडयेदिक्षून्यन्त्रचक्रे द्विजोत्तमः ।

Colophon.

युधिष्ठिर उवाच ।

समुच्चयं तु धर्माणां भोज्याभोज्यं तथैव च । [2390]
श्रुतं मया त्वत्प्रसादादापद्धर्मं ब्रवीहि मे ।

भगवानुवाच ।

दुर्भिक्षे राष्ट्रसंबाधे त्वाशौचे मृतसूतके ।
धर्मकालेऽध्वनि तथा नियमो नैव लुप्यते ।
दूराध्वगमनात्खिन्नो द्विजालाभेऽथ शूद्रतः ।
अकृतान्नं च यत्किंचिद्गृह्णीयादात्मवृत्तये । [2395]
आतुरो दुःखितो वापि भयार्तो वा बुभुक्षितः ।

M_4 यद्युच्छिष्टस्त्वनाचांतो भुक्त्वा पात्रात्ततः स्वयं. — (L. 2361) T G_1 पतितो (for [अ]प्रयतो). — (L 2362) T_1 M_2 तिल- (for तृण-). — (L. 2363) G_2 M_4 -समुद्भूतं. T माधव (for मानद). — (L. 2364) M_2 मातरं. — (L. 2365) $G_{1,2}$ -देवताः (for -मातरः). — (L. 2366) M_2 सदा (for सभा). T G_2 M_2 गृहांश् (for गृहं). — (L. 2367) M_3 तासां. T_1 $G_{1,2}$ $M_{3,4}$ भूतम् (for पूतम्). — (L. 2368) T गवे दद्यात्; G_3 परं गावे (for परगवे). T परं (for दद्यात्). — (L. 2369) $G_{1,2}$ M_2 प्रातस्तत् (for व्रतं तत्). T -लोकदं (for -कालिकम्). — (L. 2370) M_4 वै (for मे). — (L. 2371) $G_{1,2}$ दत्तं. G_3 ग्रासमुष्टिर्मया दत्ता. $G_{1,2}$ -गृह्णीत. — (L. 2372) M_2 [अ]नेनापि (for [उ]क्त्वानेन). Kumbh. ed. गायत्र्या (for सावित्र्या). — (L. 2373) M_2 दद्यात्तु ग्रासमुष्टिं यस् (for the prior half). M_4 दद्यात्तस्य (for तस्य पुण्य-). — (L. 2375) T_2 दुःस्वप्नश्. — G_3 om. (hapl.) line 2377. — (L. 2377) M_2 च तद् (for °एतद्). — (L. 2378) G_2 M_4 तिलं (for the second तिलान्). G_3 भक्षयेत्; $M_{2,3}$ दद्यात् (for भक्ष्यात्). — (L. 2379) T G_3 तिलास्तिला; M_4 तिलांस्तिलान् (for तिलं तिलम्). G_3 ब्रूयुस् (for ब्रूयात्). — (L. 2380) $G_{1,2}$ M_3 (*inf. lin.* as above) कृत्वा (G_2 क्रीत्वा) प्रतिगृहीत्वा वा. — (L. 2381) M_4 अन्यत्र (for योऽन्यत्तु). — (L. 2384) T पीडयेत्तु; M_2 °यापि; M_4 °या हि (for °यन्हि). — (L. 2385) G_2 M_4 सोमवंशोद्भवो द्विजः. — (L. 2386) $M_{2,3}$ इक्षुं. M_4 घातयेत् (for पीड°). T_2 G_3 M_{2-4} इक्षुघाता- (M_4 °तो)त्मघातकः (for the post. half). — (L. 2387) T नराधिप (for युधिष्ठिर). — (L. 2388) Kumbh. ed. द्विजश्चेद् (for ब्राह्मणो). T_1 G_1 $M_{2,3}$ -पीडितः; M_4 -पीडनः. — (L. 2389) $G_{1,2}$ $M_{2,3}$ इक्षुं. — Colophon. — *Sub-parvan:* G_3 M_{2-4} वैष्णव- (M_3 विष्णु)धर्म. — *Adhy. name:* M_3 भोजनविधिः. — *Adhy. no.:* T_1 97; T_2 106; $G_{1,2}$ M_4 96; G_3 107; M_2 13; M_3 95. — (L. 2390) $G_{2,3}$ $M_{3,4}$ च (for तु). Madras ed. च केशव (for तथैव च). — (L. 2392) $G_{1,2}$ [ऽ]प्याशौचे; M_3 आशौचे (for त्वाशौचे). — (L. 2393) G_1 येन (for नैव). $G_{2,3}$ $M_{2,4}$ नियमोर्थो (M_2 °मस्थो) न लु(M_4 लि)प्यते. — (L. 2394) M_2 तु (for ऽथ). — (L. 2395) G_3

भुञ्जन्नविधिना विप्रः प्रायश्चित्तीयते न च ।
निमन्त्रितस्तु यो विप्रो विधिवद्धव्यकव्ययोः ।
मांसान्यपि च भुञ्जानः प्रायश्चित्तीयते न च ।
अष्टौ तान्यव्रतघ्नानि आपो मूलं घृतं पयः । [2400]
हविर्ब्राह्मणकामाय गुरोर्वचनमौषधम् ।
अशक्तो विधिवत्कर्तुं प्रायश्चित्तानि यो नरः ।
विदुषां वचनेनापि दानेनापि विशुध्यति ।
अनृतावृतुकाले वा दिवा रात्रौ तथापि वा ।
प्रोषितस्तु स्त्रियं गच्छेत्प्रायश्चित्तीयते न च । [2405]

युधिष्ठिर उवाच ।

प्रशस्याः कीदृशा विप्रा निन्द्याश्चापि सुरेश्वर ।
अष्टकायाश्च कः कालस्तन्मे कथय सुव्रत ।

भगवानुवाच ।

सत्यसन्धं द्विजं दृष्ट्वा स्थानाद्वेपति भास्करः ।
एष मे मण्डलं भित्त्वा याति ब्रह्म सनातनम् ।
कुलीनः कर्मकृद्वैद्यस्तथा चाप्यानृशंस्यवान् । [2410]
ह्रीमानृजुः सत्यवादी पात्रं सर्वे इमे द्विजाः ।
एते चाग्रासनस्थास्तु भुञ्जानाः प्रथमं द्विजाः ।
तस्यां पङ्क्त्यां च ये चान्ये तान्पुनन्त्येव दर्शनात् ।
मद्भक्ता ये द्विजश्रेष्ठा मद्गता मत्परायणाः ।
तान्पङ्क्तिपावनान्विद्धि पूज्यांश्चैव विशेषतः । [2415]
निन्द्याञ्शृणु द्विजान्राजन्नपि वा वेदपारगान् ।
ब्राह्मणच्छद्मना लोके चरतः पापकारिणः ।
अनग्निरनधीयानः प्रतिग्रहरुचिस्तु यः ।
यत्र कुत्र तु भुञ्जानस्तं विद्यात्पङ्क्तिदूषकम् ।
मृतसूतकपुष्टाङ्गो यश्च शूद्रान्नभुग्द्विजः । [2420]
अहं चापि न जानामि गतिं तस्य नराधिप ।
शूद्रान्नरसपुष्टाङ्गो ह्यधीयानोऽपि नित्यशः ।
जपतो जुह्वतो वापि गतिरूर्ध्वा न विद्यते ।
आहिताग्निश्च यो विप्रः शूद्रान्नान्न निवर्तते ।
पञ्च तस्य प्रणश्यन्ति आत्मा ब्रह्म त्रयोऽग्नयः । [2425]
शूद्रप्रेषणकर्तुश्च ब्राह्मणस्य विशेषतः ।
भूमावन्नं प्रदातव्यं श्वसृगालसमो हि सः ।
प्रेतभूतं तु यः शूद्रं ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः ।
अनुगच्छेन्नीयमानं त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ।
त्रिरात्रे तु ततः पूर्णे नदीं गत्वा समुद्रगाम् । [2430]
प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुध्यति ।
अनाथं ब्राह्मणं प्रेतं ये वहन्ति द्विजोत्तमाः ।
पदे पदेऽश्वमेधस्य फलं ते प्राप्नुवन्ति हि ।
न तेषामशुभं किंचित्पापं वाशुभकर्मणाम् ।
जलावगाहनादेव सद्यः शौचं विधीयते । [2435]

अकृत्वान्नं. G M_3 तु (for च). G_1 अनु- (for आत्म-). — (L. 2396) T तथार्तो; G_2 तृषार्तो (for भयार्तो). — (L. 2397) $G_{2.3}$ $M_{3.4}$ भुंजानो (for भुञ्जन्). — After line 2397, M_2 ins. :

यत्किंचिदपि कुर्वाणो विद्वद्गुरुनियोगतः ।
तेषां वचनसामर्थ्यात्प्रायश्चित्तीयते न च ।

— M_2 reads lines 2398–2399 after line 2405. — (L. 2398) M_2 निमंत्रयंस्. — (L. 2399) $G_{1.2}$ $M_{2.4}$ मांसादीन्यपि भुंजानः. — (L. 2401) Kumbh. ed. and Madras ed. -काम्या च (for -कामाय). — (L. 2402) G_2 आयत्तो (for अशक्तो). — (L. 2403) M_2 च (for the second [अ]पि). M_4 युधिष्ठिर (for विशुध्यति). — M_1 om. lines 2404–2405. — (L. 2404) T G_1 रात्रौ वा यदि वा दिवा (for the post. half). — (L. 2405) M_2 प्रोषितं तु प्रियां गच्छेत्. — (L. 2406) $M_{2.3}$ प्रशस्ताः. — (L. 2407) T G_3 M_3 यः (for कः). — (L. 2408) M_2 सत्यसंधान्द्विजान्. G_2 चलति (for वेपति). — (L. 2410) G_1 M_4 वा (for च). — (L. 2412) M_4 च; Madras ed. ते (for तु). — (L. 2413) $G_{1.2}$ $M_{2.3}$ तु (for the first च). — (L. 2414) $G_{1.2}$ मद्भक्ता (for मद्गता). — (L. 2416) G_2 निंद्यानपि शृणुष्वेमान् (for the prior half). G_2 M_4 वेदांत- (for वा वेद-). G_3 अविवादेन पारगाः. — (L. 2417) $M_{2.3}$ ब्राह्मणान्. T काले (for लोके). $G_{1.2}$ M_4 चरंतः. G_3 -चारिणः (for -का°). T यश्चरन्पापकारकः (for the post. half). — (L 2418) T द्विजः; G_3 च यः (for तु यः). — T_2 om. (hapl.) lines 2419–2420. — (L. 2419) G_3 M_4 तत्र (for कुत्र). T_1 G_3 M_2 च (for तु). Kumbh. ed. यतस्ततस्तु भुंजानस्. G_1 ब्रह्म- (for पङ्क्ति-). — (L. 2420) G_1 M_2 तु (for च). — T_1 ins. after line 2420 : T_2 after 2418 :

असूयालुर्दम्भपरो महानहमिति ब्रुवन् ।

— (L. 2422) T_2 om.; G_2 [ऽ]पि (for हि). $G_{1.2}$ हि (for ऽपि). — (L. 2423) M_1 भुंजतो (for जुह्वतो). G ऊर्ध्वं. — (L. 2424) M_2 तु (for च). T G_3 विप्रो यः (by transp.). M_2 शूद्रान्नं नाभिवर्तते. — (L. 2426) M_2 युधिष्ठिर (for विशेषतः). — (L. 2427) T भूम्यां पिंडं; $G_{2.3}$ M_1 भूम्यामन्नं. — (L. 2428) G_3 M_3 (*sup. lin.*) -दुर्लभः (for -दुर्बलः). — (L. 2429) T_2 $M_{2.3}$ -गच्छन् (for -गच्छेन्). — (L. 2434) M_4 यत् (for न). — (L. 2437) T_1 न

शूद्रवेश्मनि विप्रेण क्षीरं वा यदि वा दधि ।
निर्वृतेन न भोक्तव्यं विद्धि शूद्रान्नमेव तत् ।
विप्राणां भोक्तुकामानामत्यन्तं चान्नकाङ्क्षया ।
यो विघ्नं कुरुते मर्त्यस्ततो नान्योऽस्ति पापकृत् ।

सर्वे च वेदाः सह षड्भिरङ्गैः [2440]
सांख्यं पुराणं च कुले च जन्म ।
नैतानि सर्वाणि गतिर्भवन्ति
शीलव्यपेतस्य नृप द्विजस्य ।

ग्रहोपरागे विषुवेऽयनान्ते
पित्र्ये मघासु स्वसुते च जाते । [2445]
गयेषु पिण्डेषु च पाण्डुपुत्र
दत्तं भवेन्निष्कसहस्रतुल्यम् ।

वैशाखमासस्य च या तृतीया
नवम्यसौ कार्तिकशुक्लपक्षे ।
नभस्यमासस्य च कृष्णपक्षे [2450]
त्रयोदशी पञ्चदशी च माघे ।
उपप्लवे चन्द्रमसो रवेश्च
श्राद्धस्य कालो ह्ययनद्वये च ।
यस्त्वेकपङ्क्त्यां विषयं ददाति
स्नेहाद्भयाद्वा यदि वार्थहेतोः । [2455]

क्रूरं दुराचारमनात्मवन्तं
ब्रह्मघ्नमेनं मुनयो वदन्ति ।
इहैवैकस्य नामुत्र अमुत्रैकस्य नो इह ।
इह चामुत्र चैकस्य नामुत्रैकस्य नो इह ।

धनानि येषां विपुलानि सन्ति [2460]
नित्यं रमन्ते परलोकमूढाः ।
तेषामयं शत्रुवरघ्नलोको
नान्यः सदा देहसुखे रतानाम् ।

ये योगयुक्तास्तपसि प्रसक्ताः
स्वाध्यायशीला जरयन्ति देहम् । [2465]
जितेन्द्रिया भूतहिते निविष्टा-
स्तेषामसौ नायमरिघ्नलोकः ।

ये धर्ममेव प्रथमं चरन्ति
धर्मेण लब्ध्वापि धनानि काले ।
दारानवाप्य क्रतुभिर्जयन्ते [2470]
तेषामयं चैव परश्च लोकः ।

ये नैव विद्यां न तपो न दानं
न चापि मूढाः प्रजने यतन्ते ।

वृत्तेन ; T_2 निवृत्तेन ; G_3 निवर्तेन ; M_2 निहृतेन (for निर्वृतेन). G_2 तु (for न). — (L. 2438) $G_{1.2}$ M_3 चान्न(M_3 भोक्तु)कांक्षिणां. — (L. 2439) M_2 विघ्नं तु (for यो विघ्नं) and [ऽ]न्यो न (by transp.). — (L. 2440) T $G_{2.3}$ हि (for च). — (L. 2441) M_4 सांगं (for सांख्यं). — (L. 2444) M_4 [ऽ]यने च (for °नान्ते). — (L. 2445) M_2 [ऽ]प- (for च). — (L. 2446) T G_3 M_4 पद्मेषु ; Madras ed. सर्वेषु (for पिण्डेषु). — $M_{2.4}$ om. lines 2448–2449. — (L. 2449) Madras ed. अनवद्यासौ (for नवम्यसौ). — (L. 2450) G_2 तु (for च). — M_2 om. from line 2453 up to the prior half of line 2488. — (L. 2453) M_3 [ऽ]पि (for हि). — After line 2453, T_1 G_1 M_3 ins. :

पानीयमप्यत्र तिलैर्विमिश्रं
दद्यात्पितृभ्यः प्रयतो मनुष्यः ।

This is followed by lines 2460–2461 in G_1 and by lines 2460–2463 in M_3. — G_2 ins. after line 2453 : G_1 after line 2461 : M_3 after line 2463 :

श्राद्धं कृतं तेन समाः सहस्रं
रहस्यमेतत्पितरो वदन्ति ।

— (L. 2454) M_4 -पंक्तौ. — (L. 2456) M_4 दुरात्मानम् (for °चारम्). — (L. 2457) M_4 स्वात्मोपघातं (for ब्रह्मघ्नमेनं). $G_{1.2}$ कवयो (for मुनयो). — After line 2457, M_3 reads lines 2464–2471. G_2 reads lines 2458–2459 after line 2471. — (L. 2458) G_1 चैवास्य ; G_2 चैकस्य (for [ए]वैकस्य). M_4 (*sup. lin.*) बहु (for इह). — (L. 2459) T_1 lacuna. G_2 partly damaged. T_2 अमुत्रेह न कस्यचित् (for the post. half). — G_2 reads lines 2460–2463 after line 2475. — (L. 2461) G_3 -लोकमुत्तमाः (for -लोकमूढाः). — (L. 2462) G_2 -गणघ्न- (for -वरघ्न-). — (L. 2463) Madras ed. नान्यत् (for नान्यः). T G_1 सुखं (for सदा). M_4 देहसौख्ये. — (L. 2464) $G_{1.2}$ M_3 चैव मुक्तास् (for योगयुक्तास्). $G_{2.3}$ M_3 प्रयुक्ताः (for प्रसक्ताः). — (L. 2466) M_4 विप्रास्तथा (for जितेन्द्रिया). — (L. 2467) G_1 चापि परश्च ; M_4 नाम रिपुघ्न- (for नायमरिघ्न-). — (L. 2468) T_1 om. ये. — (L. 2469) G_3 धर्माणि (for धर्मेण). $G_{1.2}$ लब्धानि (for लब्ध्वापि). — (L. 2471) G_3 [ऽ]पि (for the second च). — G_1 om. lines 2472–2520. — (L. 2472) G_3 M_4 ये(M_4 ए)षां न

न चापि गच्छन्ति सुखानि भोगां-
स्तेषामयं चैव परश्च नास्ति । [2475]

युधिष्ठिर उवाच ।

नारायण पुराणेश योगावास नमोऽस्तु ते ।
श्रोतुमिच्छामि कार्त्स्न्येन धर्मसारसमुच्चयम् ।

भगवानुवाच ।

धर्मसारं महाराज मनुना प्रोक्तमादितः ।
प्रवक्ष्यामि मनुप्रोक्तं पौराणं श्रुतिसंहितम् ।
अग्निचित्कपिला सत्री राजा भिक्षुर्महोदधिः । [2480]
दृष्टमात्राः पुनन्त्येते तस्मात्पश्येत तान्सदा ।
गौरेकस्यैव दातव्या न बहूनां युधिष्ठिर ।
सा गौर्विक्रयमापन्ना दहत्यासप्तमं कुलम् ।
बहूनां न प्रदातव्या गौर्वस्त्रं शयनं स्त्रियः ।
तादृग्भूतं तु तद्दानं दातारं नोपतिष्ठति । [2485]
आक्रम्य ब्राह्मणैर्भुक्तमनार्याणां तु वेश्मनि ।
गोभिश्च पुण्यं तत्तेषां राजसूयाद्विशिष्यते ।
मा ददात्विति यो ब्रूयाद्गव्यग्नौ ब्राह्मणेषु च ।
तिर्यग्योनिशतं गत्वा चण्डालेषूपजायते ।
ब्राह्मणस्वं तु देवस्वं दरिद्रस्य च यद्धनम् । [2490]
गुरोश्चापि हृतं राजन्स्वर्गस्थमपि पातयेत् ।
धर्मं जिज्ञासमानानां प्रमाणं परमं श्रुतिः ।
द्वितीयं धर्मशास्त्राणि तृतीयं लोकसंग्रहः ।
आ समुद्राच्च यत्पूर्वादा समुद्राच्च पश्चिमात् ।
हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यमार्यावर्तं प्रचक्षते । [2495]
सरस्वतीदृषद्वत्योर्देवनद्योर्यदन्तरम् ।
तद्देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्तं प्रचक्षते ।
यस्मिन्देशे य आचारः पारंपर्यक्रमागतः ।
वर्णानां सान्तरालानां स सदाचार उच्यते ।
कुरुक्षेत्रं च मत्स्याश्च पाञ्चालाः शूरसेनयः । [2500]
एते ब्रह्मर्षिदेशास्तु ब्रह्मावर्तादनन्तराः ।
एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मनः ।
स्वं चारित्रं तु गृह्णीयुः पृथिव्यां सर्वमानवाः ।
हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं यत्प्राग्विशसनादपि ।
प्रत्यगेव प्रयागात्तु मध्यदेशः प्रकीर्तितः । [2505]
कृष्णसारस्तु चरति मृगो यत्र स्वभावतः ।
स ज्ञेयो याज्ञियो देशो म्लेच्छदेशस्ततः परम् ।
एतान्विज्ञाय देशांस्तु संश्रयेयुर्द्विजातयः ।
शूद्रस्तु यस्मिन्कस्मिन्वा निवसेद्वृत्तिकर्शितः ।
आचारप्रभवो धर्मो ह्यहिंसा सत्यमेव च । [2510]
दानं चैव यथाशक्ति नियमाश्च यमैः सह ।
वैदिकैः कर्मभिः पुण्यैर्निषेकादिर्द्विजन्मनाम् ।
कार्यः शरीरसंस्कारः पावनः प्रेत्य चेह च ।
गर्भहोमैर्जातकर्मनामचौलोपनायनैः ।
स्वाध्यायैस्तद्व्रतैश्चैव विवाहस्नातकव्रतैः । [2515]
महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः ।

(for ये नैव). — (L. 2473) T_2 यजंते (for यतन्ते). — (L. 2474) M_3 भोगं. M_4 ये चापि गच्छंति परस्य भार्यां. — (L. 2475) M_4 तेषामयं नैव परश्च लोकः. — (L. 2476) G_2 M_3 लोकावास (for योगा°). — (L. 2479) T वक्ष्यामि मनुना प्रोक्तं (for the prior half). G_2 M_4 पुराण-. M_4 -संमितं (for -संहितम्). — (L. 2486) G_2 M_3 च (for तु). — (L. 2487) M_4 पुण्यवत् (for पुण्यं तत्). — (L. 2488) G_2 M_3 गोषु च; M_2 गोरग्नि-; M_4 गवां तु (for गव्यग्नौ). Kumbh. ed. ब्राह्मणेषु च गोषु च (for the post. half). — (L. 2489) M_2 ब्रह्मयोनि- (for तिर्यग्योनि-). M_2 देवत्वमाधिगच्छति (for the post. half). — (L. 2490) T च (for तु). M_2 तु (for च). — (L. 2491) G_2 स्वर्गस्थान् (for °स्थम्). M_4 स्वर्गाच्च नरकं नयेत् (for the post. half). — (L. 2492) T प्रथमं; G_3 अपरं (for परमं). — (L. 2493) T $G_{2.3}$ लोकसंग्रहं. — (L. 2494) $M_{2.3}$ आसमुद्रा(M_2 °द्र)श्च. $M_{2.4}$ वै (for यत्). M_2 आसमुद्रश्च पश्चिमात् (for the post. half). — (L. 2495) G_2 $M_{2.3}$ मध्ये (for मध्यम्). G_2. मध्यावर्तं (for आर्या°). — (L. 2496) T सारावती- (for सरस्वती-). — (L. 2497) $M_{3.4}$ तं (for तद्). $M_{2.3}$ -निर्जितं (for -निर्मितं). — (L. 2499) M_2 सदाचारः स उच्यते. — (L. 2500) M_2 मत्स्यश्च; M_3 मत्स्यानां. M_2 शूरसेनकाः. — (L. 2501) M_2 अनंतरं. — (L. 2502) M_4 अद्य- (for अग्र-). — (L. 2503) T G_2 स्व- (for स्वं). M_2 चरित्रं. G_2 M_4 च (for तु). T तु गृह्णीयात्; M_2 निरीक्षंति. — (L. 2504) T M_2 मध्ये. — (L. 2505) M_2. च (for तु). — (L. 2506) T सरते; G_3 चरते. — (L. 2507) $M_{2.3}$ याज्ञिको (for °यो) and त्वतः (for ततः). — (L. 2508) G_2 $M_{2.3}$ संश्रयेरन् (for °येयुर्). — (L. 2509) $M_{2.3}$ निविशेद् (for निवसेद्). — (L. 2510) $G_{2.3}$ आचारः (for °र-). M_3 -प्रथमो (for -प्रभवो). — (L. 2511) M_2 [अ]पि (for [ए]व) and नियमानि (for °माश्च). — (L. 2512) G_3 क्रतुभिः (for कर्मभिः). — (L. 2513) M_2 कुर्युः (for कार्यः). — (L. 2514) M_2

धर्मार्थौ यत्र न स्यातां शुश्रूषा वापि तद्विधा ।
विद्या तस्मिन्न वप्तव्या शुभं बीजमिवोषरे ।
लौकिकं वैदिकं वापि तथाध्यात्मिकमेव वा ।
यस्माज्ज्ञानमिदं प्राप्तं तं पूर्वमभिवादयेत् । [2520]
सव्येन सव्यं संगृह्य दक्षिणेन तु दक्षिणम् ।
न कुर्यादेकहस्तेन गुरोः पादाभिवादनम् ।
निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि ।
अध्यापयति चैवैनं स विप्रो गुरुरुच्यते ।
कृत्वोपनयनं वेदान्योऽध्यापयति नित्यशः । [2525]
सकल्पान्सरहस्यांश्च स चोपाध्याय उच्यते ।
साङ्गांश्च वेदानध्याप्य शिक्षयित्वा व्रतानि च ।
विवृणोति च मन्त्रार्थानाचार्यः सोऽभिधीयते ।
उपाध्यायाद्दशाचार्य आचार्याणां शतं पिता ।
पितुः शतगुणं माता गौरवेणातिरिच्यते । [2530]
तस्मात्तेषां वशे तिष्ठेत्तच्छुश्रूषापरो भवेत् ।
अवमानाद्धि तेषां तु नरकं स्यादसंशयः ।
हीनाङ्गानतिरिक्ताङ्गान्विद्याहीनान्वयोधिकान् ।
रूपद्रविणहीनांश्च जातिहीनांश्च नाक्षिपेत् ।
शपता यत्कृतं पुण्यं शप्यमानं तु गच्छति । [2535]
शप्यमानस्य यत्पापं शपन्तमनुगच्छति ।
नास्तिक्यं वेदनिन्दां च देवतानां च कुत्सनम् ।
द्वेषं डम्भं च मानं च क्रोधं तैक्ष्ण्यं च वर्जयेत् ।

Colophon.

युधिष्ठिर उवाच ।

भगवंस्तव भक्तस्य मम धर्मजनप्रिय ।
धर्मं पुण्यतमं देव पृच्छतः कथयस्व मे । [2540]

भगवानुवाच ।

यदेतदग्निहोत्रं वै सृष्टं वर्णत्रयस्य तु ।
मन्त्रवद्यद्धुतं सम्यग्विधिना चाप्युपासितम् ।
आहिताग्निं नयत्यूर्ध्वं सपत्नीकं सबान्धवम् ।

युधिष्ठिर उवाच ।

कथं तद्ब्राह्मणैर्देव होतव्यं क्षत्रियैः कथम् ।
वैश्यैर्वा देवदेवेश कथं वा सुहुतं भवेत् । [2545]
कस्मिन्कालेऽथ वा कस्य आधेयोऽग्निः सुरोत्तम ।
आहितस्य कथं वापि सम्यगाचरणं भवेत् ।
कत्यग्नयः किमात्मानः स्थानं किं कस्य वा विभो ।

गर्भैर्; M_4 गार्ह- (for गर्भ-). M_2 जातकर्मैर्. — (L. 2515) T G_2 तु; M_2 च (for तद्). G_2 M_3 तपोभिश्च (for व्रतैश्चैव). — (L. 2517) G_2 यदि; G_3 M_4 यस्य (for यत्र). T च (for वा). — (L. 2518) M_4 अवक्तव्या (for न वप्त°). M_2 न तत्र विद्या वक्तव्या (for the prior half). — (L. 2520) M_3 समाज्ञानम् (for यस्माज्ज्ञा°). M_2 ततो ज्ञानागमप्राप्तं (for the prior half). T_2 M_2 तत् (for तं). — (L. 2521) T G_3 M_4 सव्येन सव्यः स्प्रष्टव्यो (for the prior half) and दक्षिणः (for °णम्). — (L. 2522) T पादाभिवंदनं. — (L. 2523) G_3 कार्याणि (for कर्माणि). M_4 कुर्यात्तु (for करोति). M_2 विधानतः; M_3 यथा विधिः. — M_4 om. (hapl.) lines 2525–2526. — (L. 2525) M_2 कृतोपनयनाद्विदान्. G_3 transp. वेदान् and यो. M_2 om. यो. — (L. 2526) T सकलान्; G_3 सकल्पं. — (L. 2527) M_2 सांगान्वेदान्य अध्याप्य (for the prior half). M_4 क्षपयित्वा (for शिक्ष°). — (L. 2528) G_2 सोपजायते (for सोऽभिधी°). — (L. 2529) G_3 आचार्यात्तु (for °र्याणां). T_2 शतान् (for शतं). — (L. 2530) $M_{2.4}$ दशतमा (for शतगुणं). — After line 2530, G_2 and Kumbh. ed. ins.:

एतेषामपि सर्वेषां गरीयाञ्ज्ञानदो गुरुः ।
गुरोः परतरं किंचिन्न भूतं न भविष्यति ।

— (L. 2531) $G_{1.2}$ M_3 शुश्रूषापरमो भवेत्. — (L. 2532) G_3 तु (for हि). T अथैतेषां (for हि तेषां तु). $G_{1.3}$ नरकं स्यान्न संशयः; M_2 °कान्याति सर्वशः; M_4 °कान्यात्यसंशयं (for the post. half). — (L. 2533) M_2 वयोतिगान् (for °धिकान्). — (L. 2534) M_4 corrupt for the prior half. G_3 M_4 न वाचा त्वाक्षिपेद्बुधः. — (L. 2535) M_4 शप्तस्य (for शपता). T_1 G_1 च; G_3 हि (for तु). M_2 उपैति वै (for तु गच्छति). — (L. 2537) M_4 निंदनं (for कुत्सनम्). — (L. 2538) G_3 दंभं (for डम्भं). M_4 मौनं (for मानं). $G_{1.2}$ M_3 वि- (for the third च). — Colophon. — *Sub-parvan* : T M_2 वैष्णवधर्म; M_3 विष्णुधर्म. — *Adhy. no.* : T_1 98; T_2 107; $G_{1.2}$ M_4 97; G_3 108; M_2 14; M_3 96. — (L. 2539) $G_{1.2}$ M_3 स्वभक्तस्य हृषीकेश धर्मांध(M_3 मम ध)र्ममजानतः. — (L. 2541) M_2 तद् (for यद्). T_2 G_2 दृष्टं (for सृष्टं). T_1 तत् (for तु). — (L. 2542) G_2 $M_{2.4}$ विधानाच् (for विधिना). — (L. 2543) M_3 नयामि (for नयति). — (L. 2546) $G_{1.2}$ कथं; M_3 तथा (for ऽथ वा). G_3 तस्य; Madras ed. तस्मिन् (for कस्य). T G_1 ह्याधेयो; M_2 त्वा° (for आ°). — (L. 2548) $M_{2.3}$ त्यक्ताग्नयः (for कत्य°). G_2 आत्मा स (for आत्मानः). M_4 तस्य (for कस्य). — G_3 om. line 2549. — (L. 2549) G_2 कं (for

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

कतरस्मिन्हुते स्थाने किं व्रजेदाग्निहोत्रिकः ।
अग्निहोत्रनिमित्तं च किमुत्पन्नं पुरानघ । [2550]
कथमेवाथ हूयन्ते प्रीयन्ते च सुराः कथम् ।
विधिवन्मन्त्रवद्भक्त्या पूजितास्त्वग्नयः कथम् ।
कां गतिं वदतां श्रेष्ठ नयन्ति ह्यग्निहोत्रिणः ।
दुर्हुताश्चापि भगवन्नविज्ञातास्त्रयोऽग्नयः ।
किमाहिताग्नेः कुर्वन्ति दुश्चीर्णा वापि केशव । [2555]
उत्सन्नाग्निस्तु पापात्मा कां योनिं देव गच्छति ।
एतत्सर्वं समासेन भक्त्या ह्युपगतस्य मे ।
वक्तुमर्हसि सर्वज्ञ सर्वावास नमोऽस्तु ते ।

भगवानुवाच ।

शृणु राजन्महापुण्यमिदं धर्मामृतं परम् ।
यत्तु तारयते युक्तान्ब्राह्मणानग्निहोत्रिणः । [2560]
ब्रह्मत्वेनासृजं लोकानहमादौ महाद्युते ।
सृष्टोऽग्निर्मुखतः पूर्वं लोकानां हितकाम्यया ।
यस्मादग्रे स भूतानां सर्वेषां निर्मितो मया ।
तस्मादग्नीत्यभिहितः पुराणज्ञैर्मनीषिणः ।
यस्मात्तु सर्वकृत्येषु पूर्वमस्मै प्रदीयते । [2565]
आहुतिर्दीप्यमानाय तस्मादग्नीति कीर्त्यते ।
यस्माच्च नयति ह्यग्र्यां गतिं विप्रान्सुपूजितः ।
तस्माच्च नयनाद्राजन्वेदेष्वग्नीति कीर्त्यते ।
यस्माच्च दुर्हुतः सोऽयमलं भक्षयितुं क्षणात् ।
यजमानं नरश्रेष्ठ क्रव्यादोऽग्निस्ततः स्मृतः । [2570]
सर्वभूतात्मको राजन्देवानामेष वै मुखम् ।
प्रथमं मन्मुखात्सृष्टो लोकार्थे पचनः प्रभुः ।
सृष्टमात्रो जगत्सर्वमत्तुमैच्छत्पुरा खलु ।
ततः प्रशमितः सोऽग्निरुपास्यैव मया पुरा ।
सततोपासनात्सोऽयमौपासन इति स्मृतः । [2575]
आहुतिः सर्वमाख्यातं तस्मिन्वसति सोऽनलः ।
आवसथ्य इति ख्यातस्तेनासौ ब्रह्मवादिभिः ।
तस्मिन्पञ्च महायज्ञा वर्तन्ते यस्य धर्मतः ।
सोममण्डलमध्येन गतिस्तस्य द्विजन्मनः ।
ते च सप्तर्षयः सिद्धाः संयतेन्द्रियबुद्धयः । [2580]
गता ह्यमरसायुज्यमेकाभ्यर्चनतत्पराः ।
अपरे चावसथ्यं च पचनाग्निं प्रचक्षते ।
तस्मिन्पञ्च महायज्ञा वैश्वदेवश्च वर्तते ।
स्थालीपाकं च गार्हं च सर्वे ह्यस्मिन्प्रतिष्ठिताः ।

कि). T_2 पृच्छेद् (for व्रजेद्). T G_2 -होत्रकः. —(L. 2550) M_2 अग्नित्रय- (for °होत्र-). —(L. 2551) M_1 सुरैः. —(L. 2552) T_1 च; T_2 G_3 हि (for तु). —(L. 2553) M_2 के नयंति (for नयन्ति हि). T_2 $M_{3.4}$ -होत्रिगं. —(L. 2554) G_2 सुहुताश्; M_4 अकृ° (for दुर्हु°). M_2 [अ]वधूताश्च (for [अ]पि भगवन्) and तथा (for त्रयो). —M_1 om. line 2555. —(L. 2555) G_2 दुश्चीर्णं. —(L. 2556) T विच्छिन्नाग्निस्तु पापात्मा; G_3 M_3 उच्छि(M_3 °त्स)न्नाग्निस्तु पा° (for the prior half). M_2 यास्यति (for गच्छ°). T कां योनिमधिगच्छति. —(L. 2557) M_3 [अ]भ्युप- (for ह्युप-). —(L. 2558) $G_{1.2}$ सर्वेषां च; Kumbh. ed. सर्वाधिकं; Madras ed. °त्मक (for °वास). —(L. 2559) T_1 महाभाग; G_2 यथापुण्यम् (for महापुण्यम्). M_2 इमं (for इदं). M_2 महत्; M_3 वरं (for परम्). —(L. 2560) M_2 कारयते (for तार°). G_2 यज्ञान् (for युक्तान्). —(L. 2561) $M_{2.3}$ [अ]सृजल् (for [अ]सृजं). T महीपते (for महाद्युते). —(L. 2562) T_1 सृष्ट्वाग्नि-; T_2 सृष्टोग्नि-; G_3 सृष्ट्वाग्निं (for सृष्टोऽग्निर्). —(L. 2564) M_4 अग्निस्तु (for अग्नीति). T_2 [अ]भिहितं. T G_3 M_4 महर्षिभिः; $M_{2.3}$ महात्मभिः (for मनीषिणः). —M_4 om. lines 2566–2568. —(L. 2566) T आहुतिं; G_2 आहुतीं (for °तिर्). T अग्निश्च; $G_{1.2}$ M_3 चा(G_2 त्व)ग्नीति (for अग्नीति). $G_{1.2}$ कथ्यते; M_2 चोच्यते (for कीर्त्यते). —M_2 om. (hapl.) lines 2567–2568. —(L. 2567) $G_{1.2}$ तु नयति; G_3 M_3 नयतीति (for °ति हि). T G_1 [अ]ग्र्यं. M_3 विप्रः. G_2 सुपूजितान्. —(L. 2568) Madras ed. यस्मात् (for त°). $G_{1.2}$ कथ्यते (for कीर्त्य°). —(L. 2569) M_4 तु (for च). T दुर्हृतः; G_3 दुर्हृदः (sic); $M_{2.3}$ जुहुतं (for दुर्हुतः). —(L. 2571) $M_{2.3}$ एव (for एष). —(L. 2572) T पावकः प्रभुः; G_3 पचनात्प्रभोः; $M_{2.3}$ पावनः प्रभुः; M_4 वंचन- (*sup. lin.* पचन)प्रदः. —(L. 2573) G_3 सृष्टमात्रे. M_2 हर्तुम् (for अत्तुम्). G_3 [अ]खिलं (for खलु). —(L. 2574) M_4 आहुत्या (for ततः प्र-). G_3 M_4 उपास्यत (for °स्यैव). T उपासा(T_2 °सी)नो मया पुनः (for the post. half). —(L. 2575) M_4 पूर्वम् (for सोऽयम्). G_2 औपासनमिति स्मृतं (for the post. half). —(L. 2576) M_2 पूर्वम् (for सर्वम्). T आख्याता; $G_{1.2}$ °ति. —(L. 2577) T_1 अवधार्य (for आवसथ्य). —(L. 2580) Madras ed. तेन (for ते च). —(L. 2581) G_1 गत्वा (for गता). —(L. 2582) T_2 तं; M_4 तु (for the second च). —(L. 2583) $M_{3.4}$ वैश्वदेवं (for °देवश्). —(L. 2584) T_2 G_3 M_3 गार्ह्यं. $M_{2.4}$ स्थालीपाकश्च गृ(M_2 °कादिगृ)ह्याश्च (for the prior half). T G_1 [ऽ]पि;

गृह्यकर्मवहो यस्मात्तस्माद्गृहपतिस्तु सः । [2585]
औपासनं चावसथ्यं सभ्यं पचनपावकम् ।
आहुर्ब्रह्मविदः केचिन्मतमेतन्ममापि च ।
अग्निहोत्रप्रकारं तु शृणु राजन्समाहितः ।
त्रयाणां गुणनामानि वह्नीनामुच्यते मया ।
गृहाणां हि पतित्वं हि गृहपत्यमिति स्मृतम् । [2590]
गृहपत्यं तु यस्यासीत्तस्यासीद्गार्हपत्यता ।
यजमानं तु यस्मात्तु दक्षिणां तु गतिं नयेत् ।
दक्षिणाग्निं तमाहुस्तं दक्षिणायतनं द्विजाः ।
आहुतिः सर्वमाख्यातं हवनं हव्यवाहनम् ।
सर्वहव्यवहो वह्निर्गतश्चाहवनीयताम् । [2595]
यस्त्वावसथ्यं जुहुयान्मूलाग्निं विधिवद्द्विजः ।
आवसथ्यं तु ये चाग्निं पचनाग्निं प्रचक्षते ।
तेषां स भागतो वह्निः सभ्य इत्यभिधीयते ।
आवसथ्यस्तु यो वह्निः प्रथमः स प्रजापतिः ।
ब्रह्मा च गार्हपत्योऽग्निस्तस्मादेव तु सो भवेत् । [2600]
दक्षिणाग्निस्त्वयं रुद्रः क्रोधात्मा चण्ड एव सः ।
अहमाहवनीयोऽग्निरा होमाद्यस्य वै मुखे ।
सभ्योऽग्निः पञ्चमो यस्तु स्कन्द एव नराधिप ।
पृथिवी गार्हपत्योऽग्निरन्तरिक्षं च दक्षिणः ।
स्वर्ग आहवनीयोऽग्निरेवमग्नित्रयं स्मृतम् । [2605]
वृत्तो हि गार्हपत्योऽग्निर्यस्माद्वृत्ता च मेदिनी ।
अर्धचन्द्राकृतिः खं वै दक्षिणाग्निस्तथा भवेत् ।
चतुरश्रं ततः स्वर्गं निर्मलं यन्निरामयम् ।
तस्मादाहवनीयोऽग्निश्चतुरश्रो भवेन्नृप ।
जुहुयाद्गार्हपत्यं यो भुवं जयति स द्विजः । [2610]
जुहोति दक्षिणाग्निं यः स जयत्यन्तरिक्षकम् ।
पृथिवीमन्तरिक्षं च दिवं चर्षिगणैः सह ।
जयत्याहवनीयं यो जुहुयाद्भक्तिमान्द्विजः ।
आभिमुख्येन होमस्तु यस्य यज्ञेषु वर्तते ।
तेनाप्याहवनीयत्वं गतो वह्निर्महाद्युतिः । [2615]
आ होमाद्योऽग्निहोत्रेषु यज्ञे वा यत्र सर्वशः ।
यस्मादस्मिन्प्रवर्तन्ते ततो ह्याहवनीयता ।
यस्त्वावसथ्यं जुहुयान्मूलाग्निं विधिवद्द्विजः ।
स तु सप्तर्षिलोकेषु सपत्नीकः प्रमोदते ।
यश्चाप्युपासते सभ्यं विधिवत्प्रयतात्मवान् । [2620]

G_{2} M_{3} च (for हि). — (L. 2585) T G_{1} -कर्मवशो ; M_{4} °सहो (for °वहो). T G_{1} स्मृतः (for तु सः). — (L. 2586) T गार्ह्यं ; G_{3} सह्यं ; M_{2} गृह्यं (for सभ्यं). — (L. 2588) G_{2} -प्रकारं च ; G_{3} -प्रमाणं तु ; M_{3} -प्रकरणं. — (L. 2589) T G_{1} सदा (for मया). -- (L. 2590) M_{2} गार्हपत्यम् (for गृह°). — (L. 2591) T [अ]स्ति (for [आ]सीत्). G_{1} तस्मा*द् ; G_{2} तस्मात्तद् ; $M_{2.4}$ तस्य तद् ; M_{3} स तस्माद् ; Madras ed. तत्तस्माद् (for तस्यासीद्). — (L. 2592) T यश्चाग्निर् (for यस्मात्तु). M_{4} यजमानस्य यस्माद्धि (for the prior half). — (L. 2593) M_{2} तद् (for तम्). T G_{2} तद् ; M_{4} तु ; Madras ed. ते (for the second तं). $M_{2.3}$ (*sup. lin.* as above) दाक्षिणत्वाच्च तद्विदः (for the post. half). — (L. 2594) T_{1} आख्याता ; T_{2} G_{2} °ति. G_{2} पचनं ; $M_{2.3}$ वहनं (for हवनं). Madras ed. हव्यं वै वहनं स्मृतं (for the post. half). — After line 2595, M_{2} reads lines 2614-2617. M_{2-4} om. line 2596. — (L. 2596) G_{2} यद्वा (for यस्तु). — G_{3} om. (hapl.) lines 2597–2618. — (L. 2597) T आवसथ्ये. T_{1} यश्चापि ; T_{2} G_{2} यश्चाग्निः (G_{2} °ग्निं) ; Madras ed. तं चाग्निं. M_{2} पाचनाग्निं. — (L. 2598) $G_{1.2}$ सभ्यम्. — (L. 2600) M_{2} वै ; M_{4} तु (for च). $G_{1.2}$ तस्मिन् (for तस्माद्). $G_{1.2}$ M_{2} हि (for तु). T_{1} G_{1} M_{4} [ऽ]भवत् (for भवेत्). — (L. 2601) G_{1} $M_{2.3}$ स्वयं (for त्वयं). M_{4} च (for सः). — (L. 2603) $M_{2.4}$ सभ्याग्निः. T_{2} [ऽ]ग्निस् (for यस्). — (L. 2604) G_{2} दाक्षिणं ; M_{2} °णा. — (L. 2605) $G_{1.2}$ M_{2-4} स्वर्गम्. — (L. 2606) G_{2} [ऽ]यं ; M_{2} वै ; M_{4} च (for हि). — (L. 2607) T द्यौर् (for खं). — (L. 2608) $M_{2.3}$ (*inf. lin.*) भवेद् (for ततः). Madras ed. तु (for यन्). M_{3} निराश्रयं (for °मयम्). T चतुरश्रो यतः स्वर्गो निर्मितोयं निरामयः. — (L. 2609) T विधीयते (for भवेन्नृप). — (L. 2610) T जुहुयाद्गार्हपत्याग्नौ यो भुवं जयते द्विजः. — (L. 2611) M_{2} जुहुयाद् (for जुहोति). T जुहोति दक्षिणं यस्तु (for the prior half). — (L. 2612) $G_{1.2}$ ऋषिगणैः (for चर्षि°). — (L. 2613) T [आ]हवनीयो. M_{2} भक्तितो ; M_{4} शक्तिमान् (for भक्ति°). G_{1} नरः ; M_{2} मयि (for द्विजः). — (L. 2615) T M_{4} हि (for [अ]पि). M_{3} [आ]हवनीयस्तु (for °यत्वं). G_{1} महात्मनः (for °द्युतिः). — (L. 2616) G_{2} अग्नि- (for योऽग्नि-). M_{3} यज्ञो वा ; M_{4} यज्ञा ये ; Madras ed. यज्ञैर्वा (for यज्ञे वा). — (L. 2617) M_{3} अग्नि (for अस्मिन्). T_{1} स * ; T_{2} तेन (for ततो). — (L. 2618) T मुखाग्नि- (T_{2} °ग्निं) (for मूलाग्निं). — (L. 2619) M_{2} वै (for तु). T -लोके तु (for -लोकेषु). M_{3} स सप्तऋषिलोकेषु. — (L. 2620) M_{2} [अ]भ्युपासते. — (L.

जयेत्स वाङ्मयं सर्वं तथा त्वृषिसभामपि ।
अग्नीनामथ वाग्नेस्तु यस्य होमः प्रदीयते ।
इष्टो भवति सर्वाग्नेरग्निहोत्रं च तद्भवेत् ।
त्रयाणां यजमानस्य चातुर्होत्रमिति स्मृतम् ।
हो इत्येव विषादो वै विषादो दुःखमुच्यते । [2625]
दुःखं तापत्रयं प्रोक्तं तापं हि नरकं विदुः ।
तस्माद्धै त्रायते दुःखाद्यजमानं हुतोऽनलः ।
तस्मात्तु विधिवत्प्रोक्तमग्निहोत्रमिति श्रुतौ ।
तदग्निहोत्रं सृष्टं वै ब्रह्मणा लोककर्तृणा ।
वेदाश्चाप्यग्निहोत्रार्थं जज्ञिरे स्वयमेव तु । [2630]
अग्निहोत्रफला वेदा शीलवृत्तफलं श्रुतम् ।
रतिपुत्रफला दारा दानभोगफलं धनम् ।
त्रिवेदमन्त्रसंयोगादग्निहोत्रं प्रवर्तते ।
ऋग्यजुःसामभिः पुण्यैः स्थाप्यते सूत्रसंयुतैः ।
वसन्ते ब्राह्मणस्य स्यादाधेयोऽग्निर्नराधिप । [2635]
वसन्तो ब्राह्मणः प्रोक्तो वेदयोनिः स उच्यते ।
अग्न्याधेयं तु येनाथ वसन्ते क्रियते नृप ।
तस्य श्रीर्ब्रह्मवृद्धिश्च ब्राह्मणस्य विवर्धते ।
क्षत्रियस्याग्निराधेयो ग्रीष्मे श्रेष्ठः स वै नृप ।
येनाधानं तु वै ग्रीष्मे क्रियते तस्य वर्धते । [2640]
श्रीः प्रजाः पशवश्चैव वित्तं तेजो बलं यशः ।
शरद्रात्रेऽथ वैश्यस्य ह्याधानीयो हुताशनः ।
शरद्रात्रं स्वयं वैश्यो वैश्ययोनिः स उच्यते ।
शरद्याधानमेवं वै क्रियते येन पाण्डव ।
तस्यापि श्रीः प्रजायुश्च पशवोऽर्थश्च वर्धते । [2645]
पशवः सर्व एवैते त्रिभिर्वेदैरलंकृताः ।
अग्निहोत्रात्प्रवर्तन्ते यैरिदं ध्रियते जगत् ।
ग्राम्यारण्याश्च पशवस्तथा वृक्षास्तृणानि च ।
फलान्योषधयश्चापि ह्यग्निहोत्रकृते हि ताः ।
रसाः स्नेहास्तथा गन्धा रत्नानि मणयस्तथा । [2650]
काञ्चनानि च लोहानि ह्यग्निहोत्रकृतेऽभवन् ।
आयुर्वेदो धनुर्वेदो मीमांसा न्यायविस्तरः ।
धर्मशास्त्रं च तत्सर्वमग्निहोत्रकृते कृतम् ।
छन्दः शिक्षाश्च कल्पाश्च तथा व्याकरणं नृप ।

2621) G_2 M_{2-4} स जयेद् (by transp.); G_3 स जयो. $M_{2.3}$ यामयं ; M_4 दुर्जयं (for वाङ्मयं). G_2 ह्यपि (for सर्वं). $G_{1.2}$ तथा ऋषि- ; M_2 तथाप्यृषि- ; M_3 तथा चर्षि- (for तथा त्वृषि-). —(L. 2622) M_2 यतो (for यस्य). $M_{3.4}$ प्रतीयते (for प्रदी°). — G_1 om. lines 2623–2625. —(L. 2623) G_2 M_{2-4} सर्वा(M_4 °र्वो)ग्निर्. —(L. 2624) G_2 त्राणाद्धै ; M_2 त्रासाद्धै ; M_3 (*sup. lin.* as above) त्रासनाद्धै (hypermetric) ; Madras ed. त्राणाय (for त्रयाणां). M_{2-4} चाग्निहोत्रम् (for चातुर्हो°). M_2 अतिस्मृतः (for इति स्मृतम्). —(L. 2625) $G_{2.3}$ M_4 हो इत्येष ; Kumbh. ed. हो इज्येषु. G_3 विवादो (for विषादो). —(L. 2626) T $G_{1.2}$ तावत्रयं (for तापत्रयं). M_4 च (for हि). —After line 2626, $G_{1.2}$ M_3 ins. :

आध्यात्मिकं चाधिदैवमाधिभौतिकमेव च ।
एतत्तापत्रयं प्रोक्तमात्मविद्भिः परंतप ।
[(L. 1) G_2 आधिभूतिकम्.]

—(L. 2627) $G_{1.2}$ M_3 यस्माद्. —(L. 2628) G_3 श्रुतं. —(L. 2630) G_1 -होत्राश्च (sic); G_2 -होत्रं च ; G_3 होत्रात्तु ; M_3 (*sup. lin.*) -होत्रं तु (for -होत्रार्थं). —(L. 2632) G_3 M_{2-4} नारी (for दारा). T_1 धानाभोग- ; $G_{1.2}$ दत्तभुक्त- ; M_4 दानहोम- (for °भोग-). —(L. 2633) G_3 $M_{2.3}$ प्रचक्षते (for प्रवर्तते). —(L. 2635) T G_2 [आ]दाव् (for स्याद्). —(L. 2636) $G_{1.2}$ M_3 ज्ञेयो (for प्रोक्तो). $M_{2.3}$ ब्रह्म- (for वेद-). —(L. 2637) M_2 अग्निर्धानं (sic); M_4 अग्न्याधानं (for °धेयं). $G_{1.2}$ [ऽ]नघ (for नृप). —(L. 2638) M_2 -पुष्टिश् (for -वृद्धिश्). G_3 ब्राह्मणं स (for °णस्य). —(L. 2639) T_2 $G_{1.3}$ श्रेष्ठे. T तथैव च ; M_2 स उच्यते (for स वै नृप). —(L. 2640) M_3 योऽग्न्याधानं (for येना°). —(L. 2641) T G_3 M_3 (*sup, lin.*) प्रज्ञा (for प्रजाः). —(L. 2642) T_2 शरद्रात्रौ ; $G_{1.2}$ °द्रुतौ ; G_3 °त्प्राते (for °द्रात्रे). T $G_{1.2}$ तु (for ऽथ). T G_1 [अ]पि (for हि). G_1 [आ]धानयो (sic); M_4 [अ]ग्न्याधेयो (for [आ]धानीयो). —(L. 2643) T_1 M_1 शरद्रात्रः ; T_2 °द्रात्रिः ; G_3 °द्रात्रीः (for °द्रात्रं). —(L. 2644) M_4 चैव (for येन). —(L. 2645) $G_{2.3}$ M_3 [आ]युः (for [अ]पि). G_3 M_3 प्रजापुष्टिः ; M_2 °श्चायुः (for °युश्च). T चैव (for ऽर्थश्च). —(L. 2647) T_2 तैरेव (for यैरिदं). G_3 यैरिंद्रियगतैर्जगत् ; M_2 यैरिदं प्रीयते ज° (for the post. half). —(L. 2648) M_2 वृक्ष- (for वृक्षास्). —(L. 2649) $M_{2.3}$ [औ]षधयश्. M_4 फलानि च बहून्यासन् (for the prior half). G_1 M_4 अग्नि- ; $M_{2.3}$ चाग्नि- (for ह्यग्नि-). M_3 -होत्रे. G_2 हविः ; G_3 च ताः ; M_2 कृतं ; M_3 च हि (for हि ताः). —(L. 2651) M_2 कांचनाद्यानि (for °नि च). $M_{2.3}$ च (for हि). T_2 G_3 M_2 भवेत् ; G_1 कृतं (for ऽभवन्). — M_2 om. lines 2652–2653. —(L. 2652) Lacuna in G_1 for the prior half. M_4 वेदाश्चैव च सर्वशः (for the post. half). —(L. 2654) T_2 G_1 $M_{3.4}$ शिक्षा. T_2 कल्पश् ; G_1 कल्पं. $G_{1.2}$ तथा व्याकर-

शास्त्रं ज्योतिर्निरुक्तं चाप्यग्निहोत्रकृते कृतम् ।
इतिहासपुराणं च गाथाश्चोपनिषत्तथा ।
आथर्वणानि कर्माणि चाग्निहोत्रकृते कृतम् ।
यच्चैतस्यां पृथिव्यां हि किंचिदस्ति चराचरम् ।
तत्सर्वमग्निहोत्रस्य कृते सृष्टं स्वयंभुवा ।
अग्निहोत्रस्य दर्शस्य पौर्णमासस्य चाप्यथ ।
यूपेष्टिपशुबन्धानां सोमपानक्रियावताम् ।
तिथिनक्षत्रयोगानां मुहूर्तकरणात्मनाम् ।
कालस्य वेदनार्थं तु ज्योतिर्ज्ञानं कृतं पुरा ।
ऋग्यजुःसाममन्त्राणां श्लोकतत्त्वार्थचिन्तनात् ।
प्रत्यापत्तिविकल्पानां छन्दो ज्ञानं प्रकल्पितम् ।
वर्णाक्षरपदार्थानां संधिलिङ्गं विवक्षितम् ।
नामधातुविवेकार्थं पुरा व्याकरणं कृतम् ।
यूपवेद्यध्वरार्थं तु प्रोक्षणश्रवणाय तु ।
यज्ञदैवतयोगार्थं शिक्षाज्ञानं प्रकल्पितम् ।
यज्ञपात्रपवित्रार्थं द्रव्यसंभारणाय च ।
सर्वयज्ञविकल्पाय पुराकल्पं प्रकल्पितम् ।
नामधातुविभक्तीनां तत्त्वार्थनियमाय च ।
सर्ववेदनिरुक्तानां निरुक्तमृषिभिः कृतम् ।
वेद्यर्थं पृथिवी सृष्टा संभारार्थं तथैव च ।
इध्मार्थमथ यूपार्थं ब्रह्मा चक्रे वनस्पतिम् ।
ग्राम्यारण्याश्च पशवो जायन्ते यज्ञकारणात् ।
मन्त्राणां विनियोगं च प्रोषिता श्रावणं तथा ।
अनूयाजप्रयाजांश्च मरुतां शंसिनस्तथा ।
उद्गातॄंश्चैव साम्नां वै बलिप्रस्थानमेव च ।
विष्णुक्रमाणां क्रमणं दक्षिणावभृथं तथा ।
त्रिकालमर्चनं चैव स्थानेषूपहृतं तथा ।
देवताग्रहणं मोक्षं हविषां श्रवणं तथा ।
नावबुध्यन्ति ये विप्रा निन्दन्ति च पशोर्वधम् ।
ते यान्ति नरकं घोरं रौरवं तमसावृतम् ।
शतवर्षसहस्राणि तत्र स्थित्वा नराधमाः ।
क्रिमिभिर्भक्ष्यमाणाश्च तिष्ठेयुः पूयशोणिते ।
यूपास्तु मन्त्रसंस्कारैरेषां वै पशवस्तथा ।
यजमानेन सहिताः स्वर्गं यान्ति नरेश्वर ।
यावत्कालं हि यज्वा वै स्वर्गलोके महीयते ।
तावत्कालं प्रमोदन्ते पशवो ह्यध्वरे हताः ।

णानि च. — (L. 2655) Lacuna in G_1. T_2 G_3 M_2 ज्योतिर्ज्ञानं ; M_4 ज्योतिःशास्त्रं. T हि ; M_2 om. (for [अ]पि). M_2 भवेत् (for कृतम्). — (L. 2656) $M_{3.4}$ इतिहासः. T_1 G_1 M_2 -पुराणाश्. M_3 वा (for the second च). — (L. 2657) $G_{1.3}$ अथर्वणानि. M_2 भवेत् (for कृतम्). — (L. 2658) T [ए]तत्स्यात् ; G_1 M_4 तस्यां (for [ए]तस्यां). G_3 तु (for हि). — (L. 2660) M_3 पूर्णमासस्य. — (L. 2662) G_1 -करणात्मिकः ; G_2 °णात्मकं. — (L. 2663) M_2 कालसं- (for कालस्य). T तज् (for तु). M_4 om. (hapl.) from the post. half up to the prior half of line 2668. G_1 ज्योतिर्ज्ञानि- (for °र्ज्ञानं). — (L. 2665) M_2 -विकल्पार्थं. T शब्द- (for छन्दो). — After line 2665, T reads lines 2670–2672. — (L. 2666) M_3 संधि. G_2 -लिंग-. T_2 संधिलिंगविवक्षतुः ; G_1 °गविवक्षितां ; M_2 °गविभक्तितः (for the post. half). — (L. 2667) T -विकल्पार्थम् ; M_2 -विधेयार्थं (for -विवेकार्थं). T इदं (for पुरा). $G_{1.2}$ पुराणकरणं स्मृतं (for the post. half). — (L. 2668) M_2 यूपवेदाध्वरार्थं तु ; M_3 °वेद्यस्वरार्थं तु (for the prior half). T M_2 प्रोक्षणश्रा- (M_2 °णं श्रा)वणाय तु ; G_1 °णाश्रवणादिकं ; G_3 M_3 °णाश्रवणाय तु. — (L. 2670) $G_{2.3}$ M_4 -संभरणाय. — (L. 2671) M_2 -विकल्पार्थं (for °ल्पाय). — (L. 2672) G_1 नानाधातु- (for नाम°). $G_{1.2}$ -विकल्पानां ; M_3 -विभक्तानां. M_4 तत्त्वार्थं. G_1 -नियमानि (for °माय). — (L. 2674) G_3 विद्धि तां ; M_3 पृथिवीं. G_3 M_4 सृष्टा. — (L. 2675) T स्रुगर्थम् ; G_1 M_4 इज्यार्थम् (for इध्मा°). G_3 सर्व- (for अथ). $M_{2.4}$ वनस्पतीन्. — (L. 2676) M_2 सूयंते (for जा°). M_4 याग- (for यज्ञ-). — (L. 2677) T_1 प्रेषितं श्रवणं ; T_2 $M_{3.4}$ प्रेषिताश्रा(M_3 °श्र)- वणं ; $G_{1.2}$ प्रेक्षितश्राप(G_2 °व)कं ; Madras ed. प्रेषित- श्रवणं. — (L. 2678) T_1 G_3 अनुज्याजांश्च मरुतां ; G_1 अनूज्याजाश्च प्रयाजाश्च (hypermetric) (for the prior half). T M_4 शंसनं (for शंसिनस्). — (L. 2679) M_3 उद्गात्रं ; M_4 उद्गातुश् (for °तॄंश्). M_2 उद्गातृत्वं च साम्नां वै (for the prior half). G_2 प्रति- (for बलि-). — After line 2679, T_1 reads lines 2682–2684, repeating lines 2683–2684 after line 2681. — (L. 2680) G_3 क्रमणाद् (for °णं). M_4 दक्षिणावभृथस्. — (L. 2681) M_4 [उ]पभृतं (for °हृतं). — (L. 2682) M_2 -श्रवणं (for -ग्रहणं). T_1 चैव (for मोक्षं). G_1 M_4 श्रपणं (for श्रवणं). — (L. 2685) G_1 शतं. M_3 तत्र (for स्थित्वा). — (L. 2686) T ते (for च). — After line 2686, $G_{1.2}$ read lines 2690–2695. — (L. 2687) M_2 ओषध्या ; M_3 रक्षां वै (for एषां वै). — (L. 2688) T G_1 साहितः. — (L. 2689) T_1 यज्या. M_4 स्वर्गं (for -स्वर्ग). — After line 2689, $G_{1.2}$ ins. :

वृक्षा यूपत्वमिच्छन्ति पशुत्वं पशवस्तथा ।
तृणानीच्छन्ति दर्भत्वमोषध्यश्च हविष्यताम् ।
सोमत्वं च लताः सर्वा वेदित्वं वै वसुंधरा ।
यस्मात्पशुत्वमिच्छन्ति पशवः स्वर्गलिप्सया ।
तस्मात्पशुवधे हिंसा नास्ति यज्ञेषु पाण्डव । [2695]
अहिंसा वैदिकं कर्म ब्रह्मकर्मेति तत्स्मृतम् ।
वेदोक्तं ये न कुर्वन्ति हिंसाबुद्ध्या क्रतुं द्विजाः ।
सद्यः शूद्रत्वमायान्ति प्रेत्य चण्डालतामपि ।
गावो यज्ञार्थमुत्पन्ना दक्षिणार्थं तथैव च ।
सुवर्णं रजतं चैव पात्री कुम्भार्थमेव च । [2700]
दर्भाः संस्तरणार्थं तु रक्षसां रक्षणाय च ।
यजनार्थं द्विजाः सृष्टास्तारका दिवि देवताः ।
क्षत्रिया रक्षणार्थं तु वैश्या वार्तानिमित्ततः ।
शुश्रूषार्थं त्रयाणां तु शूद्राः सृष्टाः स्वयंभुवा ।
एवमेतज्जगत्सर्वमग्निहोत्रकृते कृतम् । [2705]
नावबुध्यन्ति ये चैतन्नरास्तु तमसा वृताः ।
ते यान्ति नरकं घोरं रौरवं नाम विश्रुतम् ।
रौरवाद्विप्रमुक्तास्तु क्रिमियोनिं व्रजन्ति ते ।
यथोक्तमग्निहोत्राणां शुश्रूषन्ति च ये द्विजाः ।
तैर्दत्तं सुहुतं चेष्टं दत्तमध्यापितं भवेत् । [2710]
एवमिष्टं च पूर्तं च यद्विप्रैः क्रियते नृप ।
तत्सर्वं सम्यगाहृत्य चादित्ये स्थापयाम्यहम् ।
मया स्थापितमादित्ये लोकस्य सुकृतं हि तत् ।
धारयेत्तत्सहस्रांशुः सुकृतं ह्यग्निहोत्रिणम् ।
यावत्कालं तु तिष्ठन्ति लोके चाप्यग्निहोत्रिणः । [2715]
तावत्तेषां हि पुण्येन दीप्यन्ते रविणाम्बरे ।
स्वर्गे स्वर्गं गतानां तु वीर्याद्भवति वीर्यवान् ।
तत्र ते ह्युपयुञ्जन्ति ह्यग्निहोत्रस्य यत्फलम् ।
समानरूपा देवानां तिष्ठन्त्याभूतसंप्लवम् ।
वृथाग्निना च ये केचिद्दह्यन्ते ह्यग्निहोत्रिणः । [2720]
न तेऽग्निहोत्रिणां लोकं मनसापि व्रजन्ति वै ।
वीरघ्नास्ते दुराचाराः सुदरिद्रा नराधमाः ।
विकला व्याधिताश्चापि जायन्ते शूद्रयोनिषु ।
तस्मादप्रोषितैर्नित्यमग्निहोत्रं द्विजातिभिः ।
होतव्यं विधिवद्राजन्नूर्ध्वमिच्छन्ति ये गतिम् । [2725]
आत्मवत्तत्र मन्तव्यमग्निहोत्रं युधिष्ठिर ।
न त्याज्यं क्षणमप्येतद्गृहीतव्यं द्विजातिभिः ।
वृद्धत्वेऽप्यग्निहोत्रं वै गृह्णन्ति विधिवद्द्विजाः ।
शूद्रान्नाद्विरता दान्ताः संयतेन्द्रियबुद्धयः ।
पञ्चयज्ञपरा नित्यं क्रोधलोभविवर्जिताः । [2730]
द्विकालमतिथींश्चैव पूजयन्ति च भक्तितः ।
तेऽपि सूर्योदयप्रख्यैर्विमानैर्वायुवेगिभिः ।

तावत्कालं वसेयुस्ते पशवश्चापि हर्षिताः ।

—(L. 2690) M_4 हि (for प्र-). —(L. 2692) $G_{1.2}$ बर्हिस्त्वम्; Madras ed. बर्हिष्ट्वम् (for दर्भत्वम्). T वै (for च). —(L. 2693) T सर्वे (sic). G_3 M_4 च (for वै). —(L. 2696) $G_{1.2}$ तत्कृतं (for तत्स्मृतम्). —(L. 2698) Some MSS. चंडाळताम्. —(L. 2700) M_4 [अ]पि (for [ए]व). G_3 पात्र- (for पात्री). —(L. 2701) G_1 om. (hapl.) from the post. half up to the prior half of line 2703. —(L. 2702) M_2 भुवि (for दिवि). —(L. 2705) T G_3 एव (for एतज्). —(L. 2706) T ना(T_2 अ)वजानंति (for °बुध्यन्ति). M_4 यच् (for ये). T G_3 वेदान्; G_1 चैव; G_2 चैतं (sic) (for चैतन्). —(L. 2707) T प्र- (for ते). —(L. 2709) M_2 -होत्राणि. —(L. 2710) T तु तच्च; G_3 $M_{2.4}$ तु दत्तं (for दत्तं सु-). —(L. 2712) T G_3 तु समाहृत्य (for सम्यगा°) and आदित्ये (for चा°). —(L. 2713) T_2 M_4 हि यत्; G_2 हितं; $M_{2.3}$ कृतं (for हि तत्). —(L. 2714) T_2 G_3 स (for तत्). —(L. 2715) T G_3 हि (for तु). T G_3 M_3 लोकाश् (for लोके). —(L. 2716) T तेजोस्य; G_1 ते वह्नि-; G_2 [ए]व हि; G_3 M_4 ते बाह्य- (for तेषां हि). $M_{2.3}$ रविरंबरे. —(L. 2717) T G_3 M_3 न ते; M_2 स्वर्गात् (for स्वर्गे). T G_3 स्वर्ग- (for स्वर्गं). T नित्याद् (for वीर्याद्). —(L. 2718) M_4 [ऽ]भ्युप- (for ह्युप-). $G_{1.2}$ -भुंजंति; G_3 -भुंजीत; M_2 -युज्यंति. M_2 च (for हि). $G_{1.2}$ तत् (for यत्). —(L. 2719) M_2 वेदानां (for देवानां). —(L. 2720) T G_3 वयं (sic) (for च ये). T वा; G_3 च (for हि). —(L. 2721) $M_{2.3}$ हि (for ते). G_1 लोके. $M_{2.3}$ ते (for वै). —(L. 2722) T विरक्तास् (for वीरघ्नास्). T मदोद्रिक्ता; $G_{1.2}$ दरिद्रास्तु (for सुदरिद्रा). —(L. 2724) T_1 चाप्रोषितैर् (for अप्रो°). T $G_{2.3}$ ह्यग्नि- (for अग्नि-). —(L. 2725) $M_{2.3}$ चेद् (for ये). T_1 ऊर्ध्वां गच्छंति ये गतिं (for the post. half). —(L. 2726) $G_{1.2}$ आत्मवन्नावमंतव्यम्; $M_{2.3}$ °जं सत्रमेतत्स्याद् (for the prior half). —(L. 2727) T एतद्धि; $G_{1.2}$ इत्येतद् (for अप्येतद्). G_1 प्रगृहीतं; $G_{2.3}$ M_4 ग्रहीतव्यं. —(L. 2728) G_1 पृथक्त्वे; $M_{2.3}$ वार्धक्ये (for वृद्धत्वे). $G_{1.2}$ $M_{2.3}$ ये (for वै). T पृथक्त्वे त्वग्निहोत्रान्वै. —(L. 2729) T शूद्रान्न- (for °न्नाद्). —(L. 2730) T_2 G_3 -रता (for -परा). $G_{1.2}$ लोभ-

मम लोके प्रमोदन्ते दृष्ट्वा मां च युधिष्ठिर ।
मन्वन्तरं च तत्रैकं मोदित्वा द्विजसत्तमाः ।
इह मानुष्यके लोके जायन्ते द्विजसत्तमाः । [2735]
बालाहिताग्नयो ये च शूद्रान्नाद्विरताः सदा ।
क्रोधलोभविनिर्मुक्ताः प्रातःस्नानपरायणाः ।
यथोक्तमग्निहोत्रं वै जुह्वते विजितेन्द्रियाः ।
आतिथेयाः सदा सौम्या द्विकालं मत्परायणाः ।
ते यान्त्यपुनरावृत्तिं भित्त्वा चादित्यमण्डलम् । [2740]
मम लोकं सपत्नीका यानैः सूर्योदयप्रभैः ।
तत्र बालार्कसंकाशाः कामगाः कामरूपिणः ।
ऐश्वर्यगुणसंपन्नाः क्रीडन्ति च यथासुखम् ।
इत्येषा ह्याहिताग्नीनां विभूतिः पाण्डुनन्दन ।
ये च देवश्रुतिं केचिन्निन्दमाना ह्यबुद्धयः । [2745]
प्रमाणं न च कुर्वन्ति ते यान्ति ह्यक्षयं तमः ।
प्रमाणमितिहासं च वेदान्कुर्वन्ति ये द्विजाः ।
ते यान्त्यमरसायुज्यं नित्यमास्तिक्यबुद्धयः ।

Colophon.

युधिष्ठिर उवाच ।

चक्रायुध नमस्तेऽस्तु देवेश गरुडध्वज ।
चान्द्रायणविधिं पुण्यमाख्याहि भगवन्मम । [2750]

भगवानुवाच ।

शृणु पाण्डव तत्त्वेन सर्वपापप्रणाशनम् ।
पापिनो येन शुध्यन्ति तत्ते वक्ष्यामि सर्वशः ।
ब्राह्मणः क्षत्रियो वापि वैश्यो वा चरितव्रतः ।
यथावत्कर्तुंकामो यस्तस्येयं प्रथमा क्रिया ।
शोधयेत्तु शरीरं स्वं पञ्चगव्येन यन्त्रितः । [2755]
शरीरं कक्षपक्षान्तं ततः कुर्वीत पावनम् ।
शुद्धवासाः शुचिर्भूत्वा मौञ्जीं बध्नीत मेखलाम् ।
पालाशदण्डमादाय ब्रह्मचारिव्रते स्थितः ।
कृतोपवासः पूर्वं तु शुक्लप्रतिपदि द्विजः ।
नदीसंगमतीर्थेषु शुचौ देशे गृहेऽपि वा । [2760]
गोमयेनोपलिप्तेऽथ स्थण्डिलेऽग्निं निधापयेत् ।
आघारावाज्यभागौ च प्रणवं व्याहृतीस्तथा ।
वारुणैश्चापि पञ्चैव हुत्वा सर्वान्यथाक्रमम् ।
सत्याय विष्णवे चेति ब्रह्मर्षिभ्योऽथ ब्रह्मणे ।

क्रोध-. —(L. 2731) G$_3$ M$_{2.3}$ अतिथिं. T$_1$ भोजयंति (for पूज°). M$_{2.3}$ स (for च). G$_2$ भक्षितः; M$_{2.3}$ शक्तितः (for भक्तितः). —(L. 2734) T$_1$ G$_2$ मोदिता; G$_1$ मुदिता; M$_4$ मोदंते. —M$_4$ om. (hapl.) line 2735. —(L. 2735) T G$_3$ M$_2$ भवंति (for जायन्ते). M$_2$ -पुंगवाः (for -सत्तमाः). —(L. 2736) T शीलाहिताग्नयो (for बाला°). —(L. 2737) G$_2$ व्रत- (for प्रातः-). —(L. 2738) G$_1$ जुह्वंति. M$_{2.3}$ संयतेंद्रियाः (for विजि°). M$_4$ ये जुह्वंति जितेंद्रियाः. —(L. 2739) G$_1$ अतिथेयाः. T सम्यग्; G$_3$ सौख्या (sic) (for सौम्या). T$_1$ नारायणपरायणाः; T$_2$ चांद्रायण° (for the post. half). —(L. 2740) G$_2$ सूर्यस्य (for चादित्य-). —(L. 2742) T G$_3$ -चारिणः (for -रूपिणः). —(L. 2743) T G$_3$ -सुख- (for -गुण-). T क्रीडंते. —(L. 2744) M$_4$ श्रुतैषा (for इत्येषा). T$_1$ G$_1$ इत्येषाभ्या(G$_1$ °मा)हिताग्नीनां. —(L. 2745) G$_{1.2}$ श्रुतिं केचिन्निंद(G$_2$ °द्य)माना श्रुतिं दूष्यंत्यबुद्धयः. —(L. 2746) T प्र- (for च). T$_2$ ये (for ते). M$_3$ [इ]ह (for हि). G$_{1.2}$ ते यांतीहापि दुर्गतिं (for the post. half). —(L. 2747) G$_1$ सर्वांश्च; G$_2$ सर्वान्हि (for कुर्वन्ति). M$_{2.3}$ वेदान्विप्रांस्तथाध्वरान् (for the post. half). —Colophon. —*Sub-parvan:* T M$_{2.4}$ श्री(T$_1$ om. श्री)वैष्णवधर्मशास्त्र; G$_3$ धर्मशास्त्र; M$_3$ विष्णुधर्म. —*Adhy. name:* M$_{2-4}$ अग्निहोत्रप्रशंसा(M$_3$ °शंसनं). —*Adhy. no.:* T$_1$ 99; T$_2$ 108; G$_{1.2}$ M$_4$ 98; G$_3$ 109; M$_2$ 15; M$_3$ 97. —(L. 2749) T योगेश (for देवेश). —(L. 2750) M$_4$ चंद्रायण-. T पुरुषोत्तम (for भगवन्मम). —(L. 2751) M$_3$ सत्येन (for तत्त्वेन). —(L. 2753) M$_{2.3}$ वैश्यः शूद्रो (for वापि वैश्यो). —(L. 2754) T$_2$ [ऽ]यं (for यस्). T$_2$ यन्मन्ये (for तस्येयं). T प्रथम- (for °मा). —(L. 2755) T$_1$ शोधयेत्स्वं शरीरं तु; T$_2$ °त्स्वशरीरे त्वत् (for the prior half). M$_3$ मंत्रितः. G$_3$ पंचगव्यैरतंत्रितः. —(L. 2756) G$_2$ सशिरः (for शरीरं). T G$_3$ कक्षपक्षौ (G$_3$ °रक्षां) ततः कुर्वन्; G$_1$ M$_4$ Madras ed. साशिरः कृष्णपक्षांते (G$_1$ °क्षौ तु; M$_4$ [*inf. lin.*] °क्षस्य; Madras ed. °क्षे तु (for the prior half). M$_{2.3}$ कुर्यात्तु (for कुर्वीत). G$_2$ M$_4$ (*sup. lin.*) वापन (for पावनम्). T G$_3$ शिरसो वपनं तथा (for the post. half). —(L. 2757) G$_{1.2}$ शुक्लवासाः (for शुद्ध°). —(L. 2758) M$_3$ पलाश-; M$_4$ पालाशं. G$_1$ M$_4$ ब्रह्मचारी. —(L. 2759) M$_{2-4}$ -प्रतिपदं. T द्विजाः. —(L. 2760) G$_3$ -देशेषु (for -तीर्थेषु). T नदीषु समदेशेषु (for the prior half). —(L. 2761) G$_3$ -लिप्तेन (for -लिप्तेऽथ). —(L. 2762) T M$_{2-4}$ प्रणव-. T G$_3$ M$_4$ व्याहृतिं. —(L. 2763) G$_{1.2}$ M$_{3.4}$ वारुणं (M$_4$ °णां) (for °णैश्च्). M$_{2.3}$ [अ]थ; M$_4$ [ए]वं (for [ए]व). —(L. 2764) T M$_{2.3}$

विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्यः प्रजापतय एव च । [2765]
षट्कृत्वो जुहुयात्पश्चात्प्रायश्चित्ताहुतिं द्विजः ।
ततः समापयेदग्निं शान्तिं कृत्वाथ पौष्टिकम् ।
प्रणम्याग्निं च सोमं च भस्म धृत्वा तथात्मनि ।
नदीं गत्वा विविक्तात्मा सोमाय वरुणाय च ।
आदित्याय नमस्कृत्वा ततः स्नायात्समाहितः । [2770]
उत्तीर्योदकमाचम्य त्वासीनः पूर्वतोमुखः ।
प्राणायामं ततः कृत्वा पवित्रैरभिषेचनम् ।
आचान्तस्त्वभिवीक्षेत चोर्ध्वबाहुर्दिवाकरम् ।
कृताञ्जलिपुटः पश्चात्कुर्याच्चैव प्रदक्षिणम् ।
नारायणं वा रुद्रं वा ब्रह्माणमथ वापि वा । [2775]
वारुणं मन्त्रसूक्तं वा प्राग्भोजनमथापि वा ।
वीरघ्नमृषभं वापि तथा चाप्यघमर्षणम् ।
गायत्रीं मम वा देवीं सावित्रीं वा जपेत्ततः ।
ततश्चाष्टादशं वापि सहस्रमथ वापरम् ।
ततो मध्याह्नकाले वै पायसं यावकं हि वा । [2780]
पाचयित्वा प्रयत्नेन प्रयतः सुसमाहितः ।
पात्रं तु सुसमादाय सौवर्णं राजतं तु वा ।
ताम्रं वा मृन्मयं वापि औदुम्बरमथापि वा ।
वृक्षाणां याज्ञियानां तु पर्णैरार्द्रैरकुत्सितैः ।
पुटकेन तु गुप्तेन चरेद्भैक्षं समाहितः । [2785]
ब्राह्मणानां गृहाणां तु सप्तानां नापरं व्रजेत् ।
गोदोहमात्रं तिष्ठेत्तु वाग्यतः संयतेन्द्रियः ।
न हसेच्च न वीक्षेच्च नाभिभाषेत वा स्त्रियम् ।
दृष्ट्वा मूत्रं पुरीषं च चण्डालं वा रजस्वलाम् ।
पतितं च तथा श्वानमादित्यमवलोकयेत् । [2790]
यो हि पादुकमारुह्य सर्वदा प्रचरेद्द्विजः ।
तं दृष्ट्वा पापकर्माणमादित्यमवलोकयेत् ।
ततस्त्वावसथं प्राप्तो भिक्षां निक्षिप्य भूतले ।
प्रक्षाल्य पादावा जान्वोर्हस्तावाकूर्परं पुनः ।
आचम्य वारिणा तेन वह्निं विप्रांश्च पूजयेत् । [2795]
पञ्च सप्ताथ वा कुर्याद्भागान्भैक्षस्य तस्य वै ।
तेषामन्यतमं पिण्डमादित्याय निवेदयेत् ।
ब्रह्मणे चाग्नये चैव सोमाय वरुणाय च ।
विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो दद्यादन्नं यथाक्रमम् ।
अवशिष्टमथैकं तु वक्त्रमात्रं प्रकल्पयेत् । [2800]
अङ्गुल्यग्रे स्थितं पिण्डं गायत्र्या चाभिमन्त्रयेत् ।
अङ्गुलीभिस्त्रिभिः पिण्डं प्राश्नीयात्प्राङ्मुखः शुचिः ।

[ए]व (for [इ]ति). T G_3 [ऽ]पि (for ऽथ). — (L. 2765) $M_{2,3}$ [अ]पि (for [ए]व). $G_{1,2}$ M_4 [ऽ]थ प्रजापतये तथा ; $M_{2,3}$ स प्रजापतयेपि च (for the post. half). — (L. 2766) G_1 $M_{2,3}$ षट्कृत्वा ; M_4 षड्हुत्वा. T M_4 प्रायश्चिताहुतीर्. T G_1 M_3 द्विजाः. — (L. 2767) G_2 अग्नौ. G_3 M_4 पौष्टिकीं. — (L. 2768) $G_{1,2}$ चाग्निं (by transp.). $G_{1,2}$ M_3 दिग्ध्वा ; G_3 M_4 दत्त्वा ; M_2 दिग्धं (for धृत्वा). $G_{1,2}$ यथात्मानि ; G_3 [अ]थ वर्त्मनि. — (L. 2769) $G_{1,2}$ विशुद्धात्मा ; G_3 विविक्तांतां ; $M_{2,3}$ °क्तांता ; M_4 विमुक्ताय (*sup. lin.* °त्मा) (for विविक्तात्मा). — (L. 2770) M_4 समावृतः (for °हितः). — (L. 2771) $G_{1,2}$ चासीनः ; M_{2-4} स्वा° (for त्वा°). M_4 पूर्वतोमुखं. — (L. 2773) $G_{1,2}$ om. च. — (L. 2774) $G_{1,2}$ स्थित्वा (for पश्चात्). — (L. 2775) G_1 च (for the third वा). T G_3 स्वाध्यायं (T_1 ब्रह्माणं) ब्राह्मणं तथा ; M_4 [अ]प्यथ स्वाध्यायमेव वा (for the post. half). — (L. 2776) M_{2-4} आरणं (M_4 °ण्यं) (for वारुणं). T यम- ; G_3 M_4 मम (for मन्त्र-). T $M_{2,3}$ च (for the first वा). $M_{2,3}$ om. the post. half and the prior half of line 2777. — (L. 2777) G_3 वीरस्तम् (for °घ्नम्). T च (for वा). — (L. 2778) $G_{1,2}$ M_4 देवीं वा (by transp.). $M_{2,3}$ ततो जपेत् (by transp.). — (L. 2779) $G_{1,2}$ M_4 शते वा (M_4 च) (for ततश्च). M_4 च (for the first वा). T_2 च (for the second वा). — (L. 2780) $M_{2,3}$ वा (for वै). — (L. 2781) T G_3 तु (for सु-). — M_4 om. (hapl.) lines 2782–2785. — (L. 2782) Madras ed. ततः (for तु सु-). T G_3 M_2 ततः पात्रं समादा(M_2 °धा)य (for the prior half). T_1 तथा ; G_3 हि वा (for तु वा). — (L. 2783) Some MSS. मृण्मयं. — (L. 2784) T_1 यज्ञियानां ; $G_{1,2}$ $M_{2,3}$ याज्ञिकानां. — (L. 2785) T_1 च (for तु). — (L. 2786) M_3 च (for तु). $G_{1,2}$ चापरं ; $M_{2,3}$ न परं (for नापरं). — (L. 2787) G_1 तिष्ठंस्तु ; M_4 तिष्ठेच्च. M_4 om. (hapl.) the post. half and the prior half of line 2788. — (L. 2788) G_2 न हसेन्न च वीक्षेत. $G_{1,2}$ स्त्रियः ; M_4 स्त्रिया. — (L. 2789) $G_{1,2}$ M_3 वा (for च). M_4 दृष्ट्वा पुरीषं मूत्रं च. M_4 च (for वा). — T_2 M_2 om. (hapl.) lines 2791–2792. — (L. 2791) G_3 आक्रम्य (for आरुह्य). G_1 सर्वथा प्रपथेद्द्विजः. — (L. 2793) $M_{2,3}$ स्वावसथं (for त्वा°). M_4 प्राप्य (for प्राप्तो). M_3 भिक्षान्नं (for भिक्षां नि-). — (L. 2794) T G_3 $M_{3,4}$ पादावाजानू (G_3 M_4 °नु) ; M_2 पाणिपादौ द्वौ (for पादावा जान्वोर्). T हस्तम्. $M_{3,4}$ (*sup. lin.*) आकोपरं. M_2 आजानू हस्तकौ पुनः. — (L. 2799) T G_1 चैव ; G_2

यथा च वर्धते सोमो ह्रसते च यथा पुनः ।
तथा पिण्डाश्च वर्धन्ते ह्रसन्ते च दिने दिने ।
त्रिकालं स्नानमस्योक्तं द्विकालमथ वा सकृत् । [2805]
ब्रह्मचारी सदा वापि न च वस्त्रं प्रपीडयेत् ।
स्थाने न दिवसं तिष्ठेद्रात्रौ वीरासनं व्रजेत् ।
भवेत्स्थाण्डिलशायी वाप्यथ वा वृक्षमूलिकः ।
वल्कलं यदि वा क्षौमं शाणं कार्पासकं तु वा ।
आच्छादनं भवेत्तस्य वस्त्रार्थं पाण्डुनन्दन । [2810]
एवं चान्द्रायणे पूर्णे मासस्यान्ते प्रयत्नवान् ।
ब्राह्मणान्भोजयेद्भक्त्या दद्याच्चैव च दक्षिणाम् ।
चान्द्रायणेन चीर्णेन यत्कृतं तेन दुष्कृतम् ।
तत्सर्वं तत्क्षणादेव भस्मीभवति काष्ठवत् ।
ब्रह्महत्याथ गोहत्या सुवर्णस्तैन्यमेव च । [2815]
भ्रूणहत्या सुरापानं गुरोर्दारव्यतिक्रमः ।
एवमन्यानि पापानि पातकीयानि यानि च ।
चान्द्रायणेन नश्यन्ति वायुना पांसवो यथा ।
अनिर्दशाया गोः क्षीरमौष्ट्रमाविकमेव च ।
मृतसूतकयोश्चान्नं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् । [2820]
उपपातकिनश्चान्नं पतितान्नं तथैव च ।
शूद्रस्योच्छेषणं चैव भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ।
आकाशस्थं तु हस्तस्थमासनस्थं तथैव च ।
परहस्तस्थितं चैव भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ।
अथाग्रेदिधिषोरन्नं दिधिषूपपतेस्तथा । [2825]
परिवेत्तुस्तथा चान्नं परिवित्तान्नमेव च ।
कुण्डान्नं गोलकान्नं च देवलान्नं तथैव च ।
तथा पुरोहितस्यान्नं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ।
सुरासवं विषं सर्पिर्लाक्षा लवणमेव च ।
तैलं चापि च विक्रीणन्द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् । [2830]
एकोद्दिष्टं तु यो भुङ्क्ते दिनमध्यगतोऽपि यः ।
भिन्नभाण्डे तु यो भुङ्क्ते द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ।
यो भुङ्क्तेऽनुपनीतेन यो भुङ्क्ते च स्त्रिया सह ।
यो भुङ्क्ते कन्यया सार्धं द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ।
उच्छिष्टं स्थापयेद्विप्रो यो मोहाद्भोजनान्तरे । [2835]
दद्याद्वा यदि संमोहाद्द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ।
तुम्बकोशातकं चैव पलण्डुं गृञ्जनं तथा ।
छत्राकं लघुनं चैव भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ।
तथा पर्युषितं चान्नं पक्वं परगृहागतम् ।
विपक्वं च तथा मांसं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् । [2840]
उदक्यया शुना वापि चण्डालैर्वा द्विजोत्तमः ।
दृष्टमन्नं तु भुञ्जानो द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ।

अन्यान् ; G_3 M_4 दद्याद् (for अन्नं). — (L. 2800) T G_3 तथा (for अथ). — (L. 2801) T अंगुलीभिस्त्रिभिः ; G_3 °ल्यग्रस्थितं (for °ग्रे स्थितं). M_4 -मंत्रितं (for -मन्त्रयेत्). — (L. 2802) M_2 पुनः (for शुचिः). — (L. 2803) T तथा (for the second यथा). — (L. 2807) G_3 स्थानेषु दिवसे तिष्ठेद् (for the prior half). M_2 स्वैरासनं (for वीरा°). — (L. 2808) T_2 व्रते (for भवेत्). $M_{2.3}$ च (for the first वा). T $G_{1.3}$ om. [अ]पि. M_4 -मूलकं (for -मूलिकः). — (L. 2809) M_4 वाप्यथ (for यदि वा). T G_3 शोणं. M_{2-4} कार्पासिकं. Kumbh. ed. and Madras ed. तथा (for तु वा). — (L. 2810) T G_1 M_2 वस्त्रार्धं. — (L. 2811) T प्रयत्नतः. — (L. 2812) G_3 M_{2-4} तु (for the second च). — (L. 2815) G_1 $M_{2.3}$ च (for [अ]थ). T -स्तेयम् (for -स्तैन्यम्). M_{2-4} वा (for च). — (L. 2816) G_1 $M_{2.4}$ -व्यतिक्रमं. — (L. 2817) T G_3 तपनीयानि (for पातकी°). M_3 कानिचित् (for यानि च). — (L. 2819) $M_{2.4}$ वा (for च). — (L. 2820) T $G_{1.3}$ भक्त्या (for भुक्त्वा). — (L. 2821) T G_3 पतितानां. — M_4 om. (hapl.) lines 2822–2826. G_1 om. (hapl.) from the post. half of line 2822 up to the prior half of line 2837. G_3 om. (hapl.) lines 2823–2828. T_1 M_2 read lines 2823–2824, after line 2828. — (L. 2823) Madras ed. अधः स्रस्तं (for आसनस्थं). — After line 2824, M_2 ins. :

आसन्दीस्थस्तु यो भुङ्क्ते शयनीयगतोऽपि च ।
यो भुङ्क्ते वा सहस्थस्तु द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ।

— (L. 2825) T_2 तथाग्रे- ; $M_{2.3}$ अथाग्र-. $M_{2.3}$ अपि (for तथा). — (L. 2826) T_1 M_2 परिवित्तेस् (for °वेत्तुस्). T_1 परिवेत्तान्नमेव च ; M_3 परिवित्तुस्तथैव च (for the post. half). — (L. 2829) $M_{2.3}$ सु(M_2 पु)रामांसं (for °सवं). M_4 घृतं (for विषं). — (L. 2830) M_2 सोमं (for चापि). — (L. 2831) G_2 M_4 जन- ; M_3 जल- (for दिन-). M_2 यो भुंक्ते जलमध्यगः (for the post. half). — (L. 2832) G_3 -भांडेपि ; Kumbh. ed. and Madras ed. -भांडेषु (for -भाण्डे तु). — (L. 2834) M_4 चैव (for सार्धं). G_2 M_3 कन्यया सह यो भुंक्ते. — (L. 2837) M_2 तुंबं. G_3 -कोशातकीं. M_3 तुंबं कोशातकीं चैव. M_2 फलंडुं. — (L. 2838) T G_3 वृंताकं ; $M_{3.4}$ चि(M_4 छि)त्राकं (for छत्राकं). M_2 जग्ध्वा (for भुक्त्वा). — $M_{2.4}$ om. (hapl.) lines 2839–2840. — (L. 2839) $G_{1.2}$ द्विजः (for तथा). — (L. 2841) M_2 उदक्या वा (for °क्यया). T $G_{2.3}$ च

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

एतत्पुरा विशुद्ध्यर्थमृषिभिश्चरितं व्रतम् ।
पावनं सर्वपापानां पुण्यं पाण्डव चोदितम् ।
एतेन वसवो रुद्राश्चादित्याश्च दिवं गताः । [2845]
एतदाद्यं परं गुह्यं पवित्रं पावनं स्मृतम् ।
यथोक्तमेतद्यः कुर्याद्द्विजः पापप्रणाशनम् ।
स दिवं याति पूतात्मा निर्मलादित्यसंनिभः ।

Colophon.

वैशंपायन उवाच ।

केशवेनैवमुक्ते तु चान्द्रायणविधिक्रमे ।
अपृच्छत्पुनरन्यांश्च धर्मान्धर्मात्मजो नृप । [2850]

युधिष्ठिर उवाच ।

सर्वभूतपते श्रीमन्सर्वभूतनमस्कृत ।
सर्वभूतहितं धर्मं सर्वज्ञ कथयस्व मे ।

भगवानुवाच ।

यद्दरिद्रजनस्यापि स्वर्ग्यं सुखकरं भवेत् ।
सर्वपापप्रशमनं तच्छृणुष्व युधिष्ठिर ।
कार्त्तिकाद्यास्तु ये मासा द्वादशैव प्रकीर्तिताः । [2855]
तेष्वेकभुक्तनियमः सर्वेषामुच्यते मया ।
कार्त्तिके यस्तु वै मासे नन्दायां संयतेन्द्रियः ।
एकभुक्तेन मद्भक्तो मासमेकं तु वर्तते ।
जलं वा न पिबेन्मासे नान्तरं भोजनात्परम् ।
आदित्यरूपं मां नित्यमर्चयन्सुसमाहितः । [2860]
व्रतान्ते भोजयेद्विप्रान्दक्षिणां संप्रदाय च ।
क्रोधलोभविनिर्मुक्तस्तस्य पुण्यफलं शृणु ।
विधिवत्कपिलादाने यत्पुण्यं समुदाहृतम् ।
तत्पुण्यं समनुप्राप्य सूर्यलोके महीयते ।
ततश्चापि च्युतः कालात्पुरुषेषूपजायते । [2865]
मार्गशीर्षं तु यो मासमेकभुक्तेन वर्तते ।
कामं क्रोधं च लोभं च परित्यज्य यथाविधि ।
स्नात्वा चादित्यरूपं मामर्चयेन्नियतेन्द्रियः ।
जपन्नेव तु गायत्रीं मामिकां वाग्यतः शुचिः ।
मासे परिसमाप्ते तु भोजयित्वा द्विजाञ्शुचीन् । [2870]
तानर्चयति मद्भक्त्या तस्य पुण्यफलं शृणु ।
अग्निहोत्रे कृते पुण्यमाहिताग्नेस्तु यद्भवेत् ।
तत्पुण्यफलमासाद्य यानेनाम्बरशोभिना ।
सप्तर्षिलोके चरति यथाकामं यथासुखम् ।

(for वा). M_4 चंडालैश्च नृपोत्तम. —(L. 2842) T दृष्टमन्नं न भुंजीयाद् (for the post. half). — G_3 om. line 2843. —(L. 2843) T चरित·. —(L. 2844) $G_{1.2}$ M_3 -भूतानां (for -पापानां). $M_{2.3}$ चोत्तमं (for चोदितम्). —(L. 2845) T om. the first च. —(L. 2846) T G_3 पवित्रं पापनाशनं (for the post. half). —(L. 2847) T_1 -प्रणाशनः. — G_3 om. line 2848. —(L. 2848) T_1 दिवं स (by transp.). T G_2 विमलादित्यसंनिभः. — Colophon. — *Sub-parvan :* T G_2 M_4 वैष्णवधर्म ; G_3 M_2 धर्मशास्त्र ; M_3 विष्णुधर्म. — *Adhy. name :* $G_{1.2}$ M_{2-4} चांद्रायणविधिः. — *Adhy. no. :* T_1 100; T_2 M_4 109; $G_{1.2}$ 99; G_3 110; M_2 16; M_3 98. —(L. 2849) T_2 [ए]वमुक्तस्तु ; M_2 [ए]तदाख्याते. —(L. 2850) $M_{2.4}$ अप्यन्यान् (for अन्यांश्च). —(L. 2851) T_2 -नमस्तु ते ; M_2 °स्कृतः. —(L. 2852) M_2 सर्वं त्वं ; M_4 धर्मज्ञ (for सर्वज्ञ). $G_{1.2}$ नः (for मे). —(L. 2853) T_2 G_3 M_{2-4} स्वर्गं. M_2 सुखतरं (for °करं). —(L. 2855) MSS. कार्तिकाद्यास्. $M_{2.3}$ [ए]ते (for [ए]व). —(L. 2856) $G_{1.2}$ M_4 [ए]व (for [ए]क-). T_2 -भक्त- ; G_2 M_2 -भुक्ति- (for -भुक्त-). —(L. 2857) MSS. कार्तिके. T मासे वै (by transp.). M_2 संयतो नरः (for °तेन्द्रियः). —(L. 2859) T_2 मासं (for मासे). T_1 G_1 जलपानं पिबेन्मासम् (for the prior half). T_1 G_1 अंतरा (for नान्तरं). —(L. 2860) T_1 G_1 -पुत्रं (for -रूपं). $M_{2.3}$ मा (for मां). M_2 वापि (for नित्यम्). G_3 अर्चयेत् (for °यन्). M_2 नित्यमर्चन्समाहितः. —(L. 2861) M_2 मासांते (for व्रतान्ते). M_2 दक्षिणाः. T_1 च (for सं-). T_2 $G_{1.3}$ $M_{2.4}$ ददेत्पुनः (for संप्रदाय च). —(L. 2864) $M_{2.3}$ -प्राप्तः (for -प्राप्य). T मम (for सूर्य-). —(L. 2865) M_4 कुरुष्वेषु (sic) (for पुरुषेषु). T दिशा वर्षेषु जायते. — After line 2865, T M_3 ins. :

तत्र स्थित्वा चिरं कालमस्मिन्विप्रो भविष्यति ।

M_3 cont. : M_2 ins. after line 2865 :

तत्र प्रकामं क्रीडित्वा मानुषेषूपजायते ।
राजराजार्चितो विप्रः कोटीधनपतिर्भवेत् ।

—(L. 2866) G_1 मार्गशीर्षे. T G_3 यः क्षिपेत् (for वर्तते). —(L. 2867) T_1 G_1 कामः (sic) (for कामं). —(L. 2868) M_2 संयतेंद्रियः. —(L. 2869) M_4 च (for तु). T_1 मामेकां (sic); T_2 ममैकां; M_3 मामकीं. —(L. 2870) $G_{1.2}$ शुचिः (for शुचीन्). —(L. 2871) T $G_{1.3}$ अर्चयंति. —(L. 2872) T हुते; M_2 तु ते (for कृते). G_3 पुण्ये. G_3 M_4 च (for तु). —(L. 2873) M_4 पुण्यं. —(L. 2874) $G_{1.2}$ स ह सप्तर्षिलोकेषु (for the prior half). G_3 $M_{3.4}$ यथाकालं (for °कामं). —(L. 2876) M_4 प्रकाशं (for

ततश्चापि च्युतः कालाद्धरिवर्षेषु जायते ।
तत्र प्रकामं क्रीडित्वा राजा पश्चाद्भविष्यति ।
पौषमासं क्षपेदेवमेकभुक्तेन यो नरः ।
अर्चयन्नेव मां नित्यं मद्व्रतेनान्तरात्मना ।
अहिंसासत्यसहितः क्रोधहर्षविवर्जितः ।
एवं युक्तस्य राजेन्द्र शृणु यत्फलमुत्तमम् ।
विप्रातिथ्यसहस्रेषु यत्पुण्यं समुदाहृतम् ।
तत्पुण्यं समनुप्राप्य शक्रलोके महीयते ।
अवकीर्णस्ततः कालादिलावर्षेषु जायते ।
तत्र स्थित्वा चिरं कालमस्मिन्विप्रो भविष्यति ।
माघमासं तथा यस्तु वर्तते चैकभुक्ततः ।
मदर्चनपरो भूत्वा डम्भक्रोधविवर्जितः ।
मामिकामपि गायित्रीं संध्यायां तु जपेद्बुधः ।
दत्त्वा तु दक्षिणामन्ते भोजयित्वा द्विजानपि ।
नमस्करोति तान्भक्त्या मद्व्रतेनान्तरात्मना ।
त्रिकालं स्नानयुक्तस्य तस्य पुण्यफलं शृणु ।
नीलकण्ठप्रयुक्तेन यानेनाम्बरशोभिना ।
पितृलोकं व्रजेच्छ्रीमान्सेव्यमानोऽप्सरोगणैः ।
तत्र प्रकामं क्रीडित्वा भद्राश्वेषूपजायते ।
ततश्च्युतश्चतुर्वेदी विप्रो भवति भूतले ।
यः क्षपेत्फाल्गुनं मासमेकभुक्तो जितेन्द्रियः ।
नमो ब्रह्मण्यदेवायेत्येतन्मन्त्रं जपेत्सदा ।
पायसं भोजयेद्विप्रान्व्रतान्ते संयतेन्द्रियः ।
मदर्चनपरोऽक्रोधस्तस्य पुण्यफलं शृणु ।
विमानं सारसैर्युक्तमारूढः कामगामि च ।
नक्षत्रलोके रमते नक्षत्रसदृशाकृतिः ।
ततश्चापि च्युतः कालात्केतुमालेषु जायते ।
तत्र प्रकामं क्रीडित्वा मानुषेषु मुनिर्भवेत् ।
चैत्रमासं तु यो राजन्नेकभुक्तेन वर्तते ।
ब्रह्मचारी तु मद्भक्त्या तस्य पुण्यफलं शृणु ।
यदग्निहोत्रिणः पुण्यं यथोक्तं व्रतचारिणः ।
तत्पुण्यफलमासाद्य चन्द्रलोके महीयते ।
ततोऽवतीर्णो जायेत वर्षे रमणके पुनः ।
भुक्त्वा कामांस्ततस्तस्मिन्निह राजा भविष्यति ।
वैशाखं यस्तु वै मासमेकभुक्तेन वर्तते ।
द्विजमग्रासने कृत्वा भुञ्जन्भूमौ च वाग्यतः ।
नमो ब्रह्मण्यदेवायेत्यर्चयित्वा दिवाकरम् ।
व्रतान्ते भोजयेद्विप्रांस्तस्य पुण्यफलं शृणु ।
फलं यद्विधिवत्प्रोक्तमग्निष्टोमातिरात्रयोः ।
तत्पुण्यं फलमासाद्य देवलोके महीयते ।
ततो हैमवते वर्षे जायते कालपर्ययात् ।
तत्र प्रकामं क्रीडित्वा विप्रः पश्चाद्भविष्यति ।
ज्येष्ठमासं तु यो राजन्नेकभुक्तेन वर्तते ।
विप्रमग्रासने कृत्वा भूमौ भुञ्जन्यथाविधि ।

°मं). —(L. 2877) T $G_{1.2}$ $M_{2.3}$ पौष्यमासं. T_2 G_1 क्षिपेद्. T G_3 यस्तु (for एवम्). T वै (for यो). G_2 (also as above) द्विजः (for नरः). —(L. 2878) M_4 आदित्यं (for मां नित्यं). M_2 अर्चन्नेव तु मां नित्यं. T G_3 मद्भक्तेन (for मद्व्रतेन). —(L. 2879) M_{2-4} -निरतः (for -सहितः). T G_3 क्रोधासूयावि(G_3 °दि)वर्जितः. —(L. 2881) M_3 विप्रातिथि-. T -सहस्रे तु (for °स्रेषु). —(L. 2882) M_{2-4} फलं (for पुण्यं). G_3 M_2 -प्राप्तः (for -प्राप्य). —M_4 om. line 2883. —(L. 2883) Madras ed. अवतीर्णस् (for °कीर्णस्). —(L. 2884) G_1 लोके (for विप्रो). —(L. 2885) T_1 om. च. $M_{2.3}$ -भुक्तितः ; M_4 -भक्ततः. —(L. 2886) T ममार्चन- (for मद°). —(L. 2887) T_2 तथा मम ; G_3 एकाहम् ; M_2 मामिकां वा (for मामिकाम्). G_1 सावित्रीं (for गायित्रीं). M_2 पुनः ; M_4 द्विजः (for बुधः). —(L. 2889) T G_3 तान्सर्वान् ; $M_{2.3}$ मद्भक्त्या. —(L. 2890) G_2 त्रिकाल- (for °लं). T_2 -संयुक्तस् (for -युक्तस्य). G_1 त्रिकालज्ञानयुक्तस्य. —(L. 2891) G_1 -प्रसक्तेन (for -प्रयु°). —(L. 2892) M_4 शीघ्रं (for श्रीमान्). G_2 सेवमानो. —(L. 2895) T_2 क्षिपेत् ; $G_{1.2}$ M_3 चरेत् (for क्षपेत्). $G_{1.2}$ M_4 [ऽ]प्यसंशयः (G_1 °यं); $M_{2.3}$ न संशयः (for जितेन्द्रियः). —(L. 2896) M_4 [इ]त्युक्त्वा (for [इ]त्येतन्). G_2 जपन्सदा ; M_2 उदाहरत् (for जपेत्सदा). —(L. 2898) G_3 तदर्चन-. $M_{2.3}$ भूत्वा (for ऽक्रोधस्). —(L. 2900) M_2 सुखं नक्षत्रलोकेषु (for the prior half). —G_1 om. line 2902. —(L. 2903) M_4 -भक्तेन. —After line 2903, the sequence of lines in T is : 2910–2912, 2921, 2914–2916, 2909, 2910–2912 (r.), 2913, 2906–2908, 2917–2920, 2921 (r.). T om. lines 2904–2905. —(L. 2904) G_3 M_3 मद्भक्तस्. —(L. 2905) M_4 यथोक्त-. M_2 ब्रह्मचारिणः (for व्रत°). — M_4 om. lines 2907–2908. —(L. 2907) T रामणके. —(L. 2908) T भुक्त्वा भोगांस्ततस्तस्माद् (for the prior half). —M_4 om. lines 2909–2914. —(L. 2909) $G_{1.2}$ M_3 वैशाखे यस्तु वै मासे (for the prior half) and ह्येक- (for एक-). G_3 -भक्तेन. —(L. 2910) T (first time) अग्राशि(T_2 °स)नं. G_2 स- (for च). T (first time) नित्यशः (for

नमो ब्रह्मण्यदेवायेत्यर्चयन्मां समाहितः ।
डम्भानृतविनिर्मुक्तस्तस्य पुण्यफलं शृणु । [2920]
चीर्णे चान्द्रायणे सम्यग्यत्पुण्यं समुदाहृतम् ।
तत्पुण्यफलमासाद्य देवलोके महीयते ।
अथोत्तरकुरुष्वेव जायते निर्गतस्ततः ।
ततश्चापि च्युतः कालादिह लोके द्विजो भवेत् ।
आषाढमासं यो राजन्नेकभुक्तेन वर्तते । [2925]
ब्रह्मचारी जितक्रोधो मदर्चनपरायणः ।
विप्रमग्रासने कृत्वा भूमौ भुञ्जञ्जितेन्द्रियः ।
कृत्वा त्रिषवणं स्नानमष्टाक्षरविधानतः ।
व्रतान्ते भोजयेद्विप्रान्पायसेन युधिष्ठिर ।
गुडोदनेन वा राजंस्तस्य पुण्यफलं शृणु । [2930]
कपिलाशतदानस्य यत्पुण्यं पाण्डुनन्दन ।
तत्पुण्यफलमासाद्य देवलोके महीयते ।
ततोऽवतीर्णः काले तु शाकद्वीपे प्रजायते ।
ततश्चापि च्युतः कालादिह विप्रो भविष्यति ।
श्रावणं यः क्षपेन्मासमेकभुक्तेन वर्तते । [2935]
नमो ब्रह्मण्यदेवायेत्युक्त्वा मामर्चयेत्सदा ।
विप्रमग्रासने कृत्वा भूमौ भुञ्जन्यथाविधि ।
पायसेनार्चयेद्विप्राञ्जितक्रोधो जितेन्द्रियः ।
लोभमोहविनिर्मुक्तस्तस्य पुण्यफलं शृणु ।
कपिलादानस्य यत्पुण्यं विधिदत्तस्य पाण्डव । [2940]
तत्पुण्यं समनुप्राप्य शक्रलोके महीयते ।
ततश्चापि च्युतः कालात्कुशद्वीपे प्रजायते ।
तत्र प्रकामं क्रीडित्वा विप्रो भवति मानुषे ।
यस्तु भाद्रपदं मासमेकभुक्तेन वर्तते ।
ब्रह्मचारी जितक्रोधः सत्यसंधो जितेन्द्रियः । [2945]
विप्रमग्रासने कृत्वा पाकभेदविवर्जितः ।
नमो ब्रह्मण्यदेवायेत्युक्त्वास्य चरणौ स्पृशेत् ।
तिलान्वापि घृतं वापि व्रतान्ते दक्षिणां ददत् ।
मद्भक्तस्य नरश्रेष्ठ तस्य पुण्यफलं शृणु ।
यत्फलं विधिवत्प्रोक्तं राजसूयाश्वमेधयोः । [2950]
तत्पुण्यफलमासाद्य शक्रलोके महीयते ।
ततश्चापि च्युतः कालाज्जायते धनदालये ।
तत्र प्रकामं क्रीडित्वा राजा भवति मानुषे ।
यश्चाप्याश्वयुजं मासमेकभुक्तेन वर्तते ।
मद्गायत्रीं जपेद्भक्त्या मद्गतेनान्तरात्मना । [2955]
द्विसंध्यं वा त्रिसंध्यं वा शतमष्टोत्तरं तु वा ।
विप्रमग्रासने कृत्वा संयतेन्द्रियमानसः ।
व्रतान्ते भोजयेद्विप्रांस्तस्य पुण्यफलं शृणु ।
अश्वमेधस्य यत्पुण्यं विधिवत्पाण्डुनन्दन ।
तत्पुण्यफलमासाद्य मम लोके महीयते । [2960]
ततश्चापि च्युतः कालाच्छ्वेतद्वीपे प्रजायते ।
तत्र भुक्त्वा महाभोगानत्र विप्रपरो भवेत् ।

Colophon.

वाग्यतः). — (L. 2914) T_2 $M_{2.3}$ पुण्य- (for पुण्यं). — (L. 2916) G_2 $M_{2.3}$ मोदित्वा (for क्रीडित्वा). — (L. 2917) T ज्येष्ठमासे. $G_{1.2}$ विप्रो ह्येक- (for राजन्नेक-). M_4 -भक्तेन. — (L. 2918) M_2 जितेंद्रियः (for यथाविधि). — (L. 2919) G_1 M_3 [इ]त्युच्चरन् (for [इ]त्यर्चयन्). M_4 यथाविधि (for समाहितः). — (L. 2920) M_4 कामक्रोध- (for डम्भानृत-). T -विमुक्तस्तु (for -विनिर्मुक्तस्). — (L. 2921) M_4 चीर्ण- (for चीर्णे). — (L. 2922) G_1 तत्पुण्यं. T तपोलोके; G_1 शक्र° (for देव°). — (L. 2923) $G_{1.2}$ -कुरौ वर्षे (for -कुरुष्वेव). — (L. 2925) Madras ed. -भक्तेन. — (L. 2927) M_2 भुंजन्भूमौ (by transp.). M_4 द्विजोत्तमः (for जितेन्द्रियः). — (L. 2928) Madras ed. त्रिषवण-. G_1 -विधारितः (for °नतः). — (L. 2930) $G_{1.2}$ M_{2-4} गुळोदनेन (for गुडोदनेन). $G_{1.2}$ M_3 राजेंद्र (for वा राजंस्). — (L. 2931) G_2 M_2 -दश- (for -शत-). M_2 -दत्तस्य (for -दानस्य). — (L. 2932) M_4 मम (for देव-). — (L. 2933) Madras ed. कालेन (for काले तु). T स (for प्र-). — (L. 2935) G_1 क्षिपेन्. M_4 -भक्तेन. T G_3 M_4 संयु(T °य)-तः; G_2 पांडव; $M_{2.3}$ (*sup. lin.* as above) भक्तिमान् (for वर्तते). — (L. 2936) T G_2 अर्चयन्. — (L. 2938) G_3 $M_{2.4}$ [अ]र्चयन् (for °येद्). M_2 विप्रो. — (L. 2940) Hypermetric. T M_4 कपिलादस्य; G_3 °दशस्य; M_2 °शतस्य (for °दानस्य). M_3 कपिलादानपुण्यं यद् (for the prior half). — (L. 2941) $M_{2.3}$ -प्राप्तः. — T_2 om. line 2942. — (L. 2942) M_4 महीयते (for प्रजा°). — (L. 2943) G_3 मानुषः. — (L. 2944) Madras ed. -भक्तेन. — (L. 2947) M_2 तु (for [अ]स्य). — (L. 2948) T_1 $G_{1.2}$ om. the first वा. M_2 तिलान्वाथ; M_3 °न्यपि (sic) (for °न्वापि). Madras ed. घृतान्. T ददेत्; G_3 ददन्; M_2 दिशेत् (for ददत्). — (L. 2954) T_1 -युर्जि; M_2 -युजेन् (sic) (for -युजं). Madras ed. -भक्तेन. — (L. 2955) T_1 महत्पुण्यं; T_2 जपन्नित्यं (for जपेद्भक्त्या). — After line 2956, T ins.:

नमो ब्रह्मण्यदेवायेत्यसकृन्मां प्रणम्य च ।

— (L. 2957) T_2 विजितेंद्रियमानसः. — (L. 2959) M_3 अश्वमेधे च (for °धस्य). — T G_3 om. line 2961.

युधिष्ठिर उवाच ।

एवं संवत्सरं पूर्णमेकभुक्तेन यः क्षिपेत् ।
तस्य पुण्यफलं यद्वै तन्ममाचक्ष्व केशव ।

भगवानुवाच ।

शृणु पाण्डव सत्यं मे वचनं पुण्यमुत्तमम् । [2965]
यदकृत्वाथ वा कृत्वा नरः पापैः प्रमुच्यते ।
एकभुक्तेन वर्तेत नरः संवत्सरं तु यः ।
ब्रह्मचारी ह्यधःशायी जितक्रोधो जितेन्द्रियः ।
शुचिः स्नानरतो व्यग्रः सत्यवागनसूयकः ।
अर्चयन्नेव मां नित्यं मद्गतेनान्तरात्मना । [2970]
संध्ययोस्तु जपेन्नित्यं मद्गायत्रीं समाहितः ।
नमो ब्रह्मण्यदेवायेत्यसकृन्मां प्रणम्य च ।
विप्रमग्रासने कृत्वा यावकं भैक्षमेव च ।
भुक्त्वा तु वाग्यतो भूमावाचान्तस्य द्विजन्मनः ।
नमोऽस्तु वासुदेवायेत्युक्त्वा तु चरणौ स्पृशेत् । [2975]
मासे मासे समाप्ते तु भोजयित्वा द्विजाञ्छुचीन् ।
संवत्सरे ततः पूर्णे दद्यात्तु व्रतदक्षिणाम् ।
नवनीतमयीं गां वा तिलधेनुमथापि वा ।
विप्रहस्तच्युतैस्तोयैः सहिरण्यैः समुक्षितः ।
तस्य पुण्यफलं राजन्कथ्यमानं मया शृणु । [2980]
दशजन्मकृतं पापं ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा ।
तद्विनश्यति तस्याशु नात्र कार्या विचारणा ।

युधिष्ठिर उवाच ।

सर्वेषामुपवासानां यच्छ्रेयः सुमहत्फलम् ।
यच्च निःश्रेयसं लोके तद्भवान्वक्तुमर्हति ।

भगवानुवाच ।

शृणु राजन्यथापूर्वं यथा गीतं तु नारदे । [2985]
तथा ते कथयिष्यामि मद्भक्ताय युधिष्ठिर ।
यस्तु भक्त्या शुचिर्भूत्वा पञ्चम्यां मे नराधिप ।
उपवासव्रतं कुर्यात्त्रिकालं चार्चयंस्तु माम् ।
सर्वक्रतुफलं लब्ध्वा मम लोके महीयते ।

युधिष्ठिर उवाच ।

भगवन्देवदेवेश पञ्चमी नाम का तव । [2990]
तामहं श्रोतुमिच्छामि कथयस्व ममाच्युत ।

भगवानुवाच ।

पर्वद्वयं च द्वादश्यां श्रवणं च नराधिप ।
तत्पञ्चमीति विख्याता मत्प्रिया च विशेषतः ।
तस्मात्तु ब्राह्मणश्रेष्ठैर्मन्निवेशितबुद्धिभिः ।
उपवासस्तु कर्तव्यो मत्प्रियार्थं युधिष्ठिर । [2995]
द्वादश्यामेव वा कुर्यादुपवासमशक्नुवन् ।
तेनाहं परमां प्रीतिं यास्यामि नरपुंगव ।
अहोरात्रेण द्वादश्यां मार्गशीर्षे तु केशवम् ।
उपोष्य पूजयेद्यो मां सोऽश्वमेधफलं लभेत् ।

— (L. 2962) G_3 M_4 तत्र (for अत्र). $M_{2.4}$ द्विजवरो ; M_3 विप्रवरो. G_2 ततो विप्रो भवेन्नरः. — Colophon om. in T. — *Sub-parvan :* M_{2-4} वैष्णव(M_3 विष्णु)-धर्म. — *Adhy. name :* $G_{1.2}$ M_3 एकभुक्तिविधिः ; M_2 एकभुक्तिविधानं. — *Adhy. no.:* $G_{1.2}$ 100 ; G_3 111 ; M_2 17 ; M_3 99 ; M_4 110. — (L. 2963) T पुण्यम् (for पूर्णम्). $M_{2.4}$ -भक्तेन. T_2 संक्षिपेत् ; G_3 $M_{2.3}$ यः क्षपेत् ; M_4 वर्तते (for यः क्षिपेत्). — (L. 2964) T विद्वांस् (for यद्वै). — (L. 2965) M_4 सत्त्वं (for सत्यं). — (L. 2966) T G_2 कृत्वा वा (by transp.). G_3 यः कृत्वा तु व्रतं चैतन् ; M_2 तच्छ्रुत्वाथ कृतो वापि (for the prior half). G_3 वि- (for प्र-). — (L. 2970) M_2 अर्चन्नेव तु (for °यन्नेव). T_1 मा नित्यं ; M_4 मादित्यं (for मां नित्यं). — (L. 2971) $G_{1.2}$ M_4 जपन्. — (L. 2973) G_3 अग्रासनं and भक्ष्यम्. — (L. 2974) $G_{1.2}$ M_4 भूत्वा (for भूमाव्). — (L. 2975) M_2 देवदेवाय (for वासु°). — (L. 2977) M_2 कृतदक्षिणाः ; M_4 घृतदक्षिणां (for व्रत°). — (L. 2978) M_4 धेनुं (for गां वा). — (L. 2979) M_2 स हिपुण्यैः (for सहिरण्यैः). — (L. 2980) M_2 वक्ष्यमाणं (for कथ्यमानं). — After line 2980, T G_2 and Madras ed. ins. an addl. colophon. — *Sub-parvan :* T G_2 वैष्णवधर्म. — *Adhy. no.:* T_1 G_2 100 ; T_2 110. — (L. 2984) G_3 $M_{2.3}$ अर्हसि. — (L. 2985) T_2 $M_{2.4}$ मया (for यथा-). M_4 सर्वं (for -पूर्वं). G_2 मोदते (for नारदे). Kumbh. ed. मयाभीष्टं तु मोदते (for the post. half). — (L. 2986) G_3 यथा (for तथा). M_2 मद्भक्तस्य (for °क्ताय). — (L. 2987) G_3 $M_{2.3}$ (*inf. lin.*) यो (for मे). — (L. 2988) M_4 उपवासं. G_1 कार्यं (for कुर्यात्). G_1 यो (for च). G_3 तु सः ; M_4 बुधः (for तु माम्). — (L. 2991) $G_{1.2}$ M_3 अनघ (for अच्युत). — (L. 2992) $G_{1.2}$ M_3 पर्वद्वये. G_3 M_{2-4} द्वादश्यौ. — (L. 2993) Madras ed. मत्पंचमी. — (L. 2994) M_2 तस्माद्भागवतैर्भक्तैर् (for the prior half). — (L. 2995) $G_{1.2}$ विशेषतः (for युधिष्ठिर). — (L. 2998) G_3 अहोरात्रं च (for °रात्रेण). $G_{1.2}$ M_4 मार्गशीर्षेण ; G_3 °र्षे च (for °र्षे तु). — (L. 2999) T धीमान् (for यो मां). — (L. 3000)

द्वादश्यां पुष्यमासे तु नाम्ना नारायणं तु माम् । [3000]
उपोष्य पूजयेद्यो मां वाजपेयफलं लभेत् ।
द्वादश्यां माघमासे तु मामुपोष्य तु माधवम् ।
पूजयेद्यः समाप्नोति राजसूयफलं लभेत् ।
द्वादश्यां फाल्गुने मासि गोविन्दाख्यमुपोष्य माम् ।
अर्चयेद्यः समाप्नोति ह्यतिरात्रफलं नृप । [3005]
द्वादश्यां मासि चैत्रे तु मां विष्णुं समुपोष्य यः ।
पूजयंस्तदवाप्नोति पौण्डरीकस्य यत्फलम् ।
द्वादश्यां मासि वैशाखे मधुसूदनसंज्ञितम् ।
उपोष्य पूजयेद्यो मां सोऽग्निष्टोमस्य पाण्डव ।
द्वादश्यां ज्येष्ठमासे तु मामुपोष्य त्रिविक्रमम् । [3010]
अर्चयेद्यः समाप्नोति गवां मेधफलं नृप ।
आषाढे वामनाख्यं मां द्वादश्यां समुपोष्य च ।
नरमेधस्य स फलं प्राप्नोति भरतर्षभ ।
द्वादश्यां श्रावणे मासि श्रीधराख्यमुपोष्य माम् ।
पूजयेद्यः समाप्नोति पञ्चयज्ञफलं नृप । [3015]
मासे भाद्रपदे यो मां हृषीकेशाख्यमर्चयेत् ।
उपोष्य स समाप्नोति सौत्रामणिफलं नृप ।
द्वादश्यामाश्वयुङ्मासे पद्मनाभमुपोष्य माम् ।
अर्चयेद्यः समाप्नोति गोसहस्रफलं नृप ।
द्वादश्यां कार्त्तिके मासि मां दामोदरसंज्ञितम् । [3020]
उपोष्य पूजयेद्यस्तु सर्वक्रतुफलं लभेत् ।
केवलेनोपवासेन द्वादश्यां पाण्डुनन्दन ।
यत्फलं पूर्वमुद्दिष्टं तस्यार्धं लभते फलम् ।
श्रवणेऽप्येवमेवं मां योऽर्चयेद्भक्तिमान्नरः ।
मम सालोक्यमाप्नोति नात्र कार्या विचारणा । [3025]
मासे मासे समभ्यर्च्य क्रमशो मामतन्द्रितः ।
पूर्णे संवत्सरे कुर्यात्पुनः संवत्सरार्चनम् ।
एवं द्वादशवर्षं यो मद्भक्तो मत्परायणः ।
अविघ्नमर्चयानस्तु मम सालोक्यमाप्नुयात् ।
अर्चयेत्प्रीतिमान्यो मां द्वादश्यां वेदसंहिताम् । [3030]
स पूर्वोक्तफलं राजल्लँभते नात्र संशयः ।
गन्धं पुष्पं फलं तोयं पत्रं वा फलमेव वा ।
द्वादश्यां मम यो दद्यात्ततो नान्योऽस्ति मत्प्रियः ।
एतेन विधिना सर्वे देवाः शक्रपुरोगमाः ।
मद्भक्ता नरशार्दूल स्वर्गभोगांस्तु भुञ्जते । [3035]

वैशंपायन उवाच ।

एवं वदति देवेशे केशवे पाण्डुनन्दनः ।
कृताञ्जलिः स्तोत्रमिदं भक्त्या धर्मात्मजोऽब्रवीत् ।

युधिष्ठिर उवाच ।

सर्वलोकेश देवेश हृषीकेश नमोऽस्तु ते ।

M$_4$ पौषमासस्य (for पुष्यमासे तु). — (L. 3001) T G$_3$ सद्यो ; M$_2$ यस्तु ; M$_4$ यः स (for यो मां). Kumbh. ed. वाजिमेध- (for वाजपेय-). — (L. 3003) G$_3$ स आप्नोति (for समा°). M$_4$ वाजपेय- (for राजसूय-). — (L. 3004) T$_1$ G$_1$ M$_2$ मासे. — (L. 3005) G$_3$ स आप्नोति (for समा°). — (L. 3006) M$_2$ चैत्रमासे (for मासि चैत्रे), and मां च विष्णुमुपोष्य तु (for the post. half). — (L. 3007) T M$_4$ पूजयेत्समवा(M$_4$ °वा)प्नोति ; G$_3$ Madras ed. पूजयन्फ(G$_3$ °येत्फ)लमाप्नोति ; M$_2$ पूजयेद्यः स चा° (for the prior half). M$_2$ पौंडरीकफलं नृप. — (L. 3008) G$_1$ -संज्ञिकं (for -संज्ञितम्). M$_2$ उपोष्य यो मां वैशाखे द्वादश्यां मधुसूदनं. — (L. 3009) M$_2$ पूजयेत्फलमाप्नोति (for the prior half). T G$_3$ अग्निष्टोमफलं लभेत्. — (L. 3013) T$_1$ पूजयन्फलमाप्नोति ; M$_2$ पूजयेन्नरमेधस्य (for the prior half). T$_1$ नरमेधस्य यत्फलं ; T$_2$ G$_1$ M$_4$ प्राप्नुयान्नर- (T$_2$ °न्नृप)सत्तम ; M$_2$ स फलं प्राप्नुयान्नृप. — M$_2$ om. (hapl.) lines 3014–3015. — (L. 3014) G$_3$ मासे. — (L. 3015) M$_3$ अर्चयेद् (for पूज°). M$_4$ स चाप्नोति (for समा°). — (L. 3016) G$_1$ M$_3$ मासि. M$_2$ हृषीकेशमुपोष्य तु (for the post. half). — (L. 3017) M$_2$ अर्चयेत्फलमाप्नोति सौत्रामणिं नृपोत्तम. — (L. 3018) T मासि. — (L. 3019) M$_2$ स चाप्नोति (for समा°). G$_3$ नरः (for नृप). — (L. 3020) G$_3$ M$_2$ मासे. G$_3$ -संज्ञिकं (for °तम्). — (L. 3023) M$_4$ नरः ; Kumbh. ed. नृप (for फलम्). — (L. 3024) T$_1$ श्रावणे. T$_2$ G$_3$ तु (for ऽपि). — (L. 3025) M$_2$ आयाति (for आप्नोति). — (L. 3028) G$_1$ एतं ; G$_2$ एतद् (for एवं). M$_{2,3}$ -वर्षाणि (for -वर्षं यो). — (L. 3029) M$_2$ अविघ्नेन (for °घ्नम्). Kumbh. ed. सायुज्यम् (for सालोक्यम्). T अश्नुते (for आप्नुयात्). M$_2$ तत्सालोक्यमवाप्नुयात्. — (L. 3030) M$_{2,3}$ अभ्यसे(M$_3$ °र्चये)त्प्रतिमासं यो (for the prior half). — (L. 3031) T$_1$ प्राप्य मद्गते (for राजल्लँभते). — (L. 3032) M$_{2,3}$ तथा (for the first फलं). T$_2$ अर्चयेत् (for पत्रं वा). G$_3$ जलम् ; Madras ed. मूलम् (for the second फलम्). — (L. 3033) G$_1$ M$_3$ तत्समो न ; M$_2$ ततोन्यो वा (for ततो नान्यो). M$_4$ पुण्यकृत् (for मत्प्रियः). — (L. 3035) G$_{1,2}$ M$_2$ -लोकांस् (for -भोगांस्). — (L. 3037) T G$_3$ M$_{2,4}$ कृतांजलिपुटस्तोत्रमि(G$_3$ °स्तत्र इ)दं भक्त्याभ्यु(T$_2$ °क्त्याप्यु- ; G$_3$ °क्त्या ह्यु)वाच ह (G$_3$ च). — (L. 3038) M$_2$ नमः (for ऽस्तु ते). — (L. 3039) G$_{1,2}$ नित्यं

सहस्रशिरसे तुभ्यं सहस्राक्ष नमो नमः ।
त्रयीमय त्रयीनाथ त्रयीस्तुत नमो नमः ।
यज्ञात्मन्यज्ञसंभूत यज्ञनाथ नमो नमः ।
चतुर्मूर्ते चतुर्बाहो चतुर्व्यूह नमो नमः ।
लोकात्मँल्लोककृन्नाथ लोकावास नमो नमः ।
सृष्टिसंहारकर्त्रे ते नरसिंह नमो नमः ।
भक्तप्रिय नमस्तेऽस्तु भक्तवत्सल ते नमः ।
ब्रह्मावास नमस्तेऽस्तु ब्रह्मनाथ नमो नमः ।
रुद्ररूप नमस्तेऽस्तु रुद्रकर्मरताय ते ।
पञ्चयज्ञ नमस्तेऽस्तु सर्वयज्ञ नमो नमः ।
कृष्णप्रिय नमस्तेऽस्तु कृष्ण नाथ नमो नमः ।
योगावास नमस्तेऽस्तु योगनाथ नमो नमः ।
हयवक्त्र नमस्तेऽस्तु चक्रपाणे नमो नमः ।
पञ्चभूत नमस्तेऽस्तु पञ्चायुध नमो नमः ।

वैशंपायन उवाच ।

भक्तिगद्गदया वाचा स्तुवत्येवं युधिष्ठिरे ।
गृहीत्वा केशवो हस्ते प्रीतात्मा तं न्यवारयत् ।
निवार्य च पुनर्वाचा भक्तिनम्रं युधिष्ठिरम् ।
वक्तुमेवं नरश्रेष्ठं धर्मपुत्रं प्रचक्रमे ।

भगवानुवाच ।

अन्यवत्किमिदं राजन्मां स्तौषि नरपुंगव ।
तिष्ठ पृच्छ यथापूर्वं धर्मानेव युधिष्ठिर ।

युधिष्ठिर उवाच ।

भगवंस्त्वत्प्रसादात्तु स्मृत्वा स्मृत्वा पुनः पुनः ।
न शान्तिरस्ति देवेश नृत्यतीव च मे मनः ।
इदं च मम संप्रश्नं वक्तुमर्हसि माधव ।
कृष्णपक्षेषु द्वादश्यां पूजनीयः कथं भवान् ।

भगवानुवाच ।

शृणु राजन्यथातत्त्वं तत्सर्वं कथयामि ते ।
फलं तु कृष्णद्वादश्यामर्चनायां फलं मम ।
एकादश्यामुपोष्याथ द्वादश्यामर्चयेत्तु माम् ।
विप्रानपि यथालाभं भोजयेद्भक्तिमान्नरः ।
स गच्छेद्दक्षिणामूर्तिं मां वा नात्र विचारणा ।
चन्द्रसालोक्यमथ वा ग्रहनक्षत्रपूजितः ।

Colophon.

वैशंपायन उवाच ।

केशवेनैवमाख्याते धर्मपुत्रः पुनः प्रभुम् ।

(for तुभ्यं). M_4 [ऽ]स्तु ते (for नमः). — T om. line 3040. M_4 om. (hapl.) lines 3040–3041. — (L. 3041) M_2 [ऽ]स्तु ते (for नमः). — (L. 3042) M_4 [ऽ]स्तु ते (for नमः). — (L. 3043) T G_3 M_3 लोकनाथेश; M_4 सर्वलोकेश (for लोककृन्नाथ). T लोकाधार; G_3 लोकज्येष्ठ; $M_{2,3}$ (*inf. lin.*) लोकनाथ (for लोकावास). $G_{1,2}$ [ऽ]स्तु ते (for नमः). — (L. 3044) T_1 $G_{2,3}$ -हर्त्रे (for -कर्त्रे). $M_{2,3}$ नारसिंह. — T_1 om. (hapl.) lines 3045–3052. M_4 om. (hapl.) line 3045. T_2 reads lines 3045–3046 after line 3048; G_3 reads them after line 3050. M_2 om. from the post. half of line 3045 up to the prior half of line 3048. — (L. 3046) M_3 ब्रह्मवास; M_4 ब्रह्मरूप (for ब्रह्मावास). — (L. 3047) M_3 रौद्र- (for रुद्र-). G_3 M_4 रुद्ररूपधराय ते. — After line 3048, Madras ed. ins.:

सृष्टिसंहारकर्त्रे ते रुद्रप्रिय नमोऽस्तु ते ।

— T_2 om. (hapl.) lines 3049–3050. G_3 om. (hapl.) line 3049. — (L. 3049) M_2 transp. the prior half and the post. half. G_1 M_3 om. (hapl.) the post. half and the prior half of line 3050. — (L. 3050) G_2 योगप्रिय (for योगावास). M_4 योगावास; Kumbh. ed. and Madras ed. योगिनाथ (for योग°). — (L. 3051) $G_{1,2}$ [ऽ]स्तु ते (for नमः). — (L. 3054) M_4 दक्षिणे (for केशवो). T_1 सं-; T_2 स; $M_{2,3}$ तु (for तं). — (L. 3055) T_1 स (for च). T $G_{1,2}$ चाह (for वाचा). — (L. 3056) G_3 M_4 एव (for एवं). $G_{2,3}$ $M_{2,4}$ नरश्रेष्ठ. — (L. 3057) M_4 मा. M_2 स्तौषि मां (by transp.). — (L. 3058) $G_{1,2}$ धर्मपुत्र (for धर्मानेव). — (L. 3059) T प्रभावं; G_3 M_{2-4} प्रसादं (for °दात्). — (L. 3060) $G_{1,2}$ M_3 मे देव (for देवेश). — (L. 3061) M_4 इमं (for इदं). M_2 इदं च सम्यक्प्रश्नं त्वं (for the prior half). T G_3 केशव; M_2 मानद (for माधव). — (L. 3062) T G_3 -पक्षे च; M_{2-4} -पक्षे तु (for -पक्षेषु). $M_{2,3}$ अर्चनीयः (for पूज°). — (L. 3063) G_2 यथा तत्र; M_{2-4} यथातथ्यं. Madras ed. पूर्वं (for सर्वं). M_2 [अ]हं (for ते). — (L. 3064) $G_{1,2}$ परमं; M_3 वरं तु (for फलं तु). T M_4 अर्चनाद्यत्; G_3 °नायाः (for °नायां). M_2 अहं (for फलं). — (L. 3066) T यथायोगं (for °लाभं). — (L. 3067) $M_{2,3}$ मम (for मां वा). — (L. 3068) T -सायुज्यम् (for -सालोक्यम्). M_4 नक्षत्रग्रहपूजितं. — Colophon. — *Sub-parvan*: T $M_{2,4}$ वै- (T_2 श्रीवै)-ष्णवधर्म. — *Adhy. name*: $G_{1,2}$ $M_{2,3}$ उपवासविधिः. — *Adhy. no.*: T_1 102; T_2 M_4 111; $G_{1,2}$ 101;

पप्रच्छ दानकालस्य विशेषं च विधिं नृप । [3070]

युधिष्ठिर उवाच ।

देव किं फलमाख्यातं दानस्य विषुवेषु च ।
सूर्येन्दूपप्लवे चैव दत्ते दाने च यत्फलम् ।

भगवानुवाच ।

शृणुष्व राजन्विषुवे सोमार्कग्रहणेषु च ।
व्यतीपातेऽयने चैव दानं स्यादक्षयं नृप ।
राजन्नयनयोर्मध्ये विषुवं संप्रचक्षते । [3075]
समरात्रं दिने तत्र संध्यायां विषुवे नृप ।
ब्रह्माहं शंकरश्चापि तिष्ठामः सहिताः सकृत् ।
क्रियाकरणकार्याणामेकीभावत्वकारणात् ।
अस्माकमेकीभूतानां निष्फलं तत्परं पदम् ।
तन्मुहूर्तं परं पुण्यं राजन्विषुवसंज्ञितम् । [3080]
तदेवाद्याक्षरं ब्रह्म परं ब्रह्मेति कीर्तितम् ।
तस्मिन्मुहूर्ते सर्वेऽपि चिन्तयन्तः परं पदम् ।
देवाश्च पितरो रुद्रा वसवश्चाश्विनौ तथा ।
साध्या विश्वे च गन्धर्वाः सिद्धा ब्रह्मर्षयस्तथा ।
सूर्यादयो ग्रहाश्चैव सागराः सरितस्तथा । [3085]
मरुतोऽप्सरसो नागा यक्षराक्षसगुह्यकाः ।
एते चान्ये च राजेन्द्र विषुवे संयतेन्द्रियाः ।
सोपवासाः प्रयत्नेन भवन्ति ध्यानतत्पराः ।
अन्नं गावस्तिलान्भूमिं कन्यादानं तथैव च ।
गृहमाच्छादनं धान्यं वाहनं शयनं तथा । [3090]
यच्चान्यच्च मया प्रोक्तं तत्प्रयच्छ युधिष्ठिर ।
दीयते विषुवेष्वेवं श्रोत्रियेभ्यो विशेषतः ।
तस्य दानस्य कौन्तेय क्षयो नैवोपपद्यते ।
वर्धतेऽहरहः पुण्यं तद्दानं कोटिसंमितम् ।
विषुवे स्नपनं यस्तु मम कुर्याद्धरस्य वा । [3095]
अर्चनं च यथान्यायं तस्य पुण्यफलं शृणु ।
दशजन्मकृतं पापं तस्य सद्यो विनश्यति ।
दशानामश्वमेधानामिष्टानां लभते फलम् ।
विमानं दिव्यमारूढः कामरूपी यथासुखम् ।
स याति मामकं लोकं रुद्रलोकमथापि वा । [3100]
तत्रस्थैर्देवगन्धर्वैर्गीयमानो यथासुखम् ।
दिव्यवर्षसहस्राणि कोटिमेकं तु मोदते ।
ततश्चापि च्युतः कालादिह लोके द्विजोत्तमः ।
चतुर्णामपि वेदानां पारगो ब्रह्मविद्भवेत् ।
चन्द्रसूर्यग्रहे वापि मम वा शंकरस्य वा [3105]
गायत्रीं मामिकां वापि जपेद्यः शंकरस्य वा ।
शङ्खतूर्यनिनादैश्च कांस्यघण्टास्वनैरपि ।
कारयेत्तु ध्वनिं भक्त्या तस्य पुण्यफलं शृणु ।

G_3 112; M_2 18; M_3 100. — (L. 3069) G_3 केशवे च (for °वेन). M_2 समाख्यातो; M_3 [ए]वमाख्यातो. G_1 M_2 पुनः पुनः; G_3 तु तं प्रभुं; M_3 पुनः प्रभुः; M_4 प्रतापवान् (for पुनः प्रभुम्). — (L. 3070) $M_{2.3}$ अपृच्छद् (for पप्रच्छ). — (L. 3071) $G_{1.2}$ विषुवेष्वमरेश्वर (for the post. half). — (L. 3072) M_3 om. (hapl.) from the post. half up to the prior half of line 3074. $G_{1.2}$ वक्तुमर्हसि य(G_2 त)त्फलं (for the post. half). — (L. 3074) G_1 व्यतीपातदिने चैव; G_3 °पातायने चैव. M_2 दत्तं (for दानं). G फलं (for नृप). — (L. 3075) T_2 $G_{2.3}$ M_4 मध्यं. — (L. 3076) $G_{1.2}$ समे रात्रिं (G_2 °त्रि-); M_3 समरात्रिं; M_4 समे च त्रि- (for समरात्रं). G_3 दिनं. M_2 त्रिसंध्यां (for संध्यायां). — (L. 3077) G_1 विक्रमः सहितः सकृत् (for the post. half). — (L. 3078) M_{2-4} -कारण- (for -करण-). G_1 -कारणत्व- (hypermetric); M_4 -भूतत्व- (for -भावत्व-). — (L. 3079) G_1 निष्कृतिं; Madras ed. निष्कलं (for निष्फलं). G_3 परं परं; M_3 पदं परं (by transp.). — (L. 3080) M_4 तं (for तन्). T G_3 दिव्यं (for पुण्यं). M_4 विपुल- (for विषुव-). — (L. 3082) T G_2 एतन् (for तस्मिन्). $G_{1.3}$ M_2 तु (for ऽपि). G_1 चिंतयंति. M_3 परस्परं (for परं पदम्). — (L. 3083) M_2 शक्रश् (for देवाश्). — (L. 3084) $G_{1.2}$ M_3 च विश्वे (by transp.); G_3 M_4 विश्वे स-. — (L. 3085) $G_{1.2}$ M_4 सोमादयो (for सूर्या°). $M_{2.3}$ सोमो ग्रहगणाश्चैव (for the prior half). $G_{1.2}$ सरितः सागरास्तथा. — (L. 3086) $M_{2.3}$ चाप्सरो (for ऽप्सरसो). M_2 यक्षा (for यक्ष-). — (L. 3087) $G_{2.3}$ विषये (for विषुवे). — (L. 3089) M_2 गावं. T_2 तथा (for तिलान्). M_2 कन्याम् (for भूमिं). M_2 अन्यदन्यच्च तादृशः (for the post. half). — (L. 3090) $G_{1.2}$ आयतनं (for आच्छादनं). — (L. 3091) T G_3 नोक्तं (for प्रोक्तं). — (L. 3092) $M_{2.4}$ [ए]व (for [ए]वं). — (L. 3093) $G_{1.2}$ M_3 क्षयं. — (L. 3095) G स्नापनं; M_2 स्नपना. — (L. 3096) $G_{1.2}$ अर्चनां. $M_{2.3}$ पंचगव्येन विधिवत् (for the prior half). — (L. 3099) M_2 आरूढं. — G_1 om. (hapl.) lines 3100–3101. — (L. 3100) M_4 ब्रह्म- (for रुद्र-). — (L. 3101) M_2 तत्र वै (for तत्रस्थैर्). — (L. 3102) T -सहस्राणां; M_2 °स्रं तु (for °स्राणि). — (L. 3103) M_2 द्विजो भवेत् (for द्विजोत्तमः). — (L. 3104) T G_3 ब्राह्मणो (for ब्रह्मविद्). — (L. 3105)

गान्धर्वैर्होमजप्यैश्च शब्दैरुत्कृष्टनादिभिः ।
दुर्बलोऽपि भवेद्राहुः सोमश्च बलवान्भवेत् । [3110]
सूर्येन्दूपप्लवे चैव श्रोत्रियेभ्यः प्रदीयते ।
तत्सहस्रसमं भूत्वा दातारमुपतिष्ठति ।
महापातकयुक्तोऽपि यद्यपि स्यान्नरो नृप ।
निर्लेपस्तत्क्षणादेव तेन दानेन जायते ।
चन्द्रसूर्यप्रकाशेन विमानेन विराजता । [3115]
याति सोमपुरं रम्यं सेव्यमानोऽप्सरोगणैः ।
यावदृक्षाणि तिष्ठन्ति गगने शशिना सह ।
तावत्कालं स राजेन्द्र सोमलोके महीयते ।
ततश्चापि च्युतः कालादिह लोके युधिष्ठिर ।
वेदवेदाङ्गविद्विप्रः कोटीधनपतिर्भवेत् । [3120]

युधिष्ठिर उवाच ।

भगवंस्तव गायत्री बुध्यते तु कथं नृभिः ।
किं वा तस्याः फलं देव ममाचक्ष्व सुरेश्वर ।

भगवानुवाच ।

द्वादश्यां विषुवे चैव चन्द्रसूर्यग्रहे तथा ।
अयने श्रवणे चैव व्यतीपाते तथैव च ।
अश्वत्थदर्शने चैव तथा मद्दर्शनेऽपि च । [3125]
जप्त्वा तु मम गायत्रीमथ वाष्टाक्षरं नृप ।
आर्जितं दुष्कृतं तस्य नाशयेन्नात्र संशयः ।

युधिष्ठिर उवाच ।

अश्वत्थदर्शनं चैव किं त्वद्दर्शनसंमितम् ।
एतत्कथय देवेश परं कौतूहलं हि मे ।

भगवानुवाच ।

अहमश्वत्थरूपेण पालयामि जगत्त्रयम् । [3130]
अश्वत्थो न स्थितो यत्र नाहं तत्र प्रतिष्ठितः ।
यत्राहं संस्थितो राजन्नश्वत्थश्चापि तत्र वै ।
यस्त्वेनमर्चयेद्भक्त्या स मां साक्षात्समर्चति ।
यस्त्वेनं प्रहरेत्कोपान्मामेव प्रहरेत्तु सः ।
तस्मात्प्रदक्षिणं कुर्यान्न छिन्द्यादेनमन्वहम् । [3135]
व्रतस्य पारणं तीर्थमार्जवं तीर्थमुच्यते ।
देवशुश्रूषणं तीर्थं गुरुशुश्रूषणं तथा ।
गुरुशुश्रूषणं तीर्थं तीर्थज्ञानस्य धारणम् ।
नराणां पोषणं तीर्थं गार्हस्थ्यं तीर्थमुच्यते ।
आतिथेयं परं तीर्थमतिथिस्तीर्थमुच्यते । [3140]
ब्रह्मचर्यं परं तीर्थं त्रेताग्निस्तीर्थमुच्यते ।
मूलं धर्मं तु विज्ञाय मनस्तत्रावधार्यताम् ।

G1. 2 व्योम्नि ; M2 धाम्नि (for वापि). — (L. 3107) Kumbh. ed. -स्वनैश्चैव (for -निनादैश्च). — (L. 3108) M2 महत् (for शृणु). — (L. 3109) T G2 गंधर्वैर्. G3 गंधर्वैर्वा मध्यमैश्च (for the prior half). G1. 2 जप्तैर् (for शब्दैर्). G1 -नामाभिः ; M2. 3 -वादिभिः (for -नादिभिः). — (L. 3110) G3 M2 हि ; M3 [ऽ]भि- (for ऽपि). — (L. 3111) M2 यद्वै (for चैव). T2 ग्रहणे विषुवे चैव (for the prior half). — (L. 3112) G1 M2. 3 -गुणं (for -समं). T -तिष्ठते. — (L. 3113) M2 -संयुक्तो (for -युक्तोऽपि). G1. 2 नरोत्तम (for नरो नृप). — (L. 3114) G1. 2 निष्पापस् (for निर्ले°). T2 नादेन (for दानेन). — (L. 3118) T महाराज (for स राजेन्द्र). — (L. 3119) M4 नराधिप (for युधिष्ठिर). — (L. 3120) T कोटि- (for कोटी-). — (L. 3121) G1 M2. 3 जप्यते (for बुध्यते). G1. 2 विभो ; M4 मया (for नृभिः). — (L. 3122) M2. 3 तन्ममाचक्ष्व केशव (for the post. half). — (L. 3123) T G3 [ऽ]पि वा (for तथा). — (L. 3124) M2 अयने ग्रहणे पुण्ये (for the prior half). T2 व्यतिपादे. — (L. 3125) G2 -दर्शनेनैव ; M2 °नेनापि (for °ने चैव). G1 M2 मद्दर्शनेन (for °नेऽपि). — (L. 3126) G1. 2 M3 जप्या (for जप्त्वा). M2 [अ]ष्टाक्षरीं. — (L. 3127) T G3 अर्जितं. M2 यावज्जीवं विनाशयेत् (for the post. half). — M2 om. lines 3128–3129. — (L. 3128) T1 G3 -दर्शने. G1 किंचिद् (for किं त्वद्). — G1 om. line 3131. — (L. 3133) T1 मा (for मां). — (L. 3134) M2 यः (for सः). — (L. 3135) T2 एवम् (for एनम्). — M2. 3 read lines 3136–3281 after line 3329. — (L. 3136) M2. 3 चरणं (for पारणं). G3 पूर्णम् (for तीर्थम्). M4 om. (hapl.) from the post. half up to the prior half of line 3150. Madras ed. सर्वतीर्थेषु पांडव (for the post. half). — (L. 3137) T1 देवे ; G3 वेद- (for देव-). M2. 3 द्विज- (for गुरु-). T1 G1 त्रेताग्निस्तीर्थमुच्यते (for the post. half). — After line 3137, Madras ed. ins. :

पुत्रस्य पारणं तीर्थमार्जवं तीर्थमुच्यते ।

— G1 om. line 3138 and the prior half of line 3139. — (L. 3138) T द्विज- ; G2 पितृ- (for गुरु-). M2. 3 ज्ञानं ; Madras ed. अर्थं (for तीर्थ-). G3 M2. 3 पारणं (for धारणम्). G2 मातृशुश्रूणस्तथा (for the post. half). — (L. 3139) G2. 3 दाराणां (for न°). G2 तोषणं (for पो°). M2. 3 दारसंतोषणं तीर्थं. — (L. 3140) G2. 3 M2. 3 आतिथेयाः. G1. 2 ब्रह्मतीर्थं सनातनं (for the post. half). — (L. 3141) T गुरुशुश्रूषणं तथा (for the post. half). — (L. 3142) G3 M2. 3 मूलं ध(M2 °लध)र्मस्य

गच्छ तीर्थानि कौन्तेय धर्मो धर्मेण वर्धते ।
द्विविधं तीर्थमित्याहुः स्थावरं जङ्गमं तथा ।
स्थावराज्जङ्गमं श्रेष्ठं ततो ज्ञानपरिग्रहः । [3145]
कर्मणापि विशुद्धस्य पुरुषस्येह भारत ।
हृदये सर्वतीर्थानि तीर्थभूतः स उच्यते ।
गुरुतीर्थं परं ज्ञानमतस्तीर्थं न विद्यते ।
ज्ञानतीर्थं परं तीर्थं ब्रह्मतीर्थं सनातनम् ।
क्षमा तु परमं तीर्थं सर्वतीर्थेषु पाण्डव । [3150]
क्षमावतामयं लोकः परश्चैव क्षमावताम् ।
मानितोऽमानितो वापि पूजितोऽपूजितोऽपि वा ।
आक्रुष्टस्तर्जितो वापि क्षमावांस्तीर्थमुच्यते ।
क्षमा दमः क्षमा दानं क्षमा यज्ञः क्षमा तपः ।
क्षमाहिंसा क्षमा धर्मः क्षमा चेन्द्रियनिग्रहः । [3155]
क्षमा दया क्षमा यज्ञः क्षमयैतद्धृतं जगत् ।
क्षमावान्प्राप्नुयात्स्वर्गं क्षमावान्प्राप्नुयाद्यशः ।
क्षमावान्प्राप्नुयान्मोक्षं तस्मात्सा तीर्थमुच्यते ।
आत्मा नदी भारतपुण्यतीर्थ-
मात्मा तीर्थं सर्वतीर्थप्रधानम् । [3160]
आत्मा तु यज्ञः सततं मन्यते वै
स्वर्गो मोक्षः सर्वमात्मन्यधीनम् ।
आचारनैर्मल्यमुपागतेन
सत्यप्रसन्नक्षमशीतलेन ।
ज्ञानाम्बुना स्नाति च यो हि नित्यं [3165]
किं तस्य भूयः सलिलेन कृत्यम् ।
युधिष्ठिर उवाच ।
भगवन्सर्वपापघ्नं प्रायश्चित्तमदुष्करम् ।
त्वद्भक्तस्य सुरश्रेष्ठ मम त्वं वक्तुमर्हसि ।
भगवानुवाच ।
रहस्यमिदमत्यर्थमश्राव्यं पापकर्मणाम् ।
अधार्मिकाणामश्राव्यं प्रायश्चित्तं ब्रवीमि ते । [3170]
पावनं ब्राह्मणं दृष्ट्वा मद्गतेनान्तरात्मना ।
नमो ब्रह्मण्यदेवायेत्यभिवादनमाचरेत् ।
प्रदक्षिणं च त्रिः कुर्यात्पुनरष्टाक्षरेण तु ।
तेन तुष्टो नरश्रेष्ठ तत्पापं क्षपयाम्यहम् ।
यत्र कृष्टां वराहस्य मृत्तिकां शिरसा वहन् । [3175]
प्राणायामशतं कृत्वा नरः पापैः प्रमुच्यते ।
दक्षिणावर्तशङ्खाद्वा कपिलाशृङ्गतोऽपि वा ।
प्राक्स्रोतसं नदीं गत्वा ममायतनसंनिधौ ।

विज्ञाय. — (L. 3145) G_3 ·परिग्रहात्. — (L. 3147) M_2 -भूतस्य (for -भूतः स). — (L. 3148) G_3 M_3 गुरुस्; M_2 कुरु- (for गुरु-). T एतत् (for अतस्). — (L. 3149) T ज्ञानं (for ज्ञान-). T G_3 M_2 तपस् (for परं). — (L. 3150) M_2 तत् (for तु) and भारत (for पाण्डव). — (L. 3151) T G_2 M_2 परलोकः (for परश्चैव). — (L. 3153) M_2 तापितो (for तर्जितो). — (L. 3154) T $G_{1.2}$ क्षमा यशः; M_3 क्षमाशयः (for क्षमा दमः). T $G_{1.3}$ M_4 सत्यं; M_3 यज्ञं (for यज्ञः). $G_{1.2}$ M_3 दमः (for तपः). — (L. 3155) M_2 -विग्रहः (for -निग्रहः). — (L. 3156) M_2 शीलं (for दया). M_3 यज्ञं. $G_{1.2}$ M_3 [ए]व (for [ए]तद्). — After line 3156, $G_{1.2}$ M_3 ins. :

क्षमावान्ब्राह्मणो देवः क्षमावान्ब्राह्मणो वरः ।

— M_3 om. (hapl.) line 3157. — (L. 3158) $G_{1.2}$ साधुः स; Madras ed. तीर्थं स (for सा तीर्थम्). G_3 तस्माच्छ्रेष्ठा क्षमोच्यते (for the post. half). — (L. 3159) T -तीर्था. — (L. 3160) T ह्यात्मा (for आत्मा). — (L. 3161) T आत्मा यज्ञः साम चात्मा त(T_2 य)था वै; G_3 M_4 आत्मा यज्ञः (M_4 °तः) सममात्मन्यथा वै; $M_{2.3}$ Madras ed. आत्मा यज्ञः सर्वमात्मन्यथैव (Madras ed. °थो वै). — (L. 3162) T आत्मप्रधानं; M_4 °न्यधीतं. — (L. 3163) G_2 आचार्य- (for °र-). T G_3 $M_{2.4}$ आचा(G_3 °धा)रवस्त्रांतरक्षालि- (T_1 °क्षाळ-; M_2 °गाळि)तेन. — (L. 3164) G_3 -क्षण- (for -क्षम-). T_1 सत्यः प्रसन्नः क्षणशीतलेन; T_2 सत्यः प्रसादक्षम°; $G_{1.2}$ सत्यः क्षमानिस्थ(G_2 °स्त)ळ°. — (L. 3165) G_3 पूर्णांबुना; M_2 ज्ञानं पुरा (for ज्ञानाम्बुना). T $G_{1.2}$ M_3 हि (for च). T यश्च नित्यं; $G_{1.2}$ M_3 नित्यमेवं (for यो हि नित्यं). — (L. 3166) G_3 भोगेन धनेन (for भूयः सलिलेन). $G_{1.2}$ तीर्थं (for कृत्यम्). — (L. 3167) $M_{2.3}$ सुदुष्करं. — (L. 3168) M_4 नर- (for सुर-). M_{2-4} वक्तुं त्वम् (by transp.). — (L. 3169) M_2 अत्यंतम् (for अत्यर्थम्). G_2 $M_{2.3}$ पापकर्मिणां. — (L. 3170) M_2 अवैष्णवानाम् (for अधार्मिकाणाम्). — (L. 3172) M_2 [इ]त्यभिवाद्य यथाविधि (for the post. half). — (L. 3173) Kumbh. ed. and Madras ed. यः (for त्रिः). — (L. 3174) M_2 नरव्याघ्र (for °श्रेष्ठ). $G_{1.2}$ M_3 तेन तुष्टेन (G_2 °ष्टे तु) विप्रेण (for the prior half). T क्षमयामि (for क्षप°). — (L. 3175) $G_{1.2}$ पोत्रकृष्टां; $M_{2.3}$ क्षेत्रकृष्टां (M_2 °ष्णां) (for यत्र कृष्टां). — (L. 3176) M_3 वि- (for प्र-). — (L. 3177) M_4 -शंखं. — (L. 3178) M_{2-4} मम सूक्तेन संयतः (for the post. half). — M_3 reads line 3179 twice. —(L. 3179) G_3 M_3 (second time) सकृदेव हि (G_3 तु)

सलिलेन तु यः स्नायात्सकृदेव रविग्रहे ।
तस्य यत्संचितं पापं तत्क्षणादेव नश्यति । [3180]
मस्तकान्निःसृतैस्तोयैः कपिलाया युधिष्ठिर ।
गोमूत्रेणापि यः स्नायाद्रोहिण्या मम वा दिने ।
विप्रपादच्युतैर्वापि तोयैः पापं प्रणश्यति ।
नमस्येद्यस्तु मद्भक्त्या शिंशुमारं प्रजापतिम् ।
चतुर्दशाङ्गसंयुक्तं तस्य पापं प्रणश्यति । [3185]
ततश्चतुर्दशाङ्गानि शृणु तस्य नराधिप ।
शिरो धर्मो हनुर्ब्रह्मा पुच्छावुत्तरदक्षिणौ ।
हृदयं तु भवेद्विष्णुर्हस्तौ स्यातां तथाश्विनौ ।
अग्निर्मध्यं भवेद्राजँल्लिङ्गं संवत्सरं भवेत् ।
मित्रावरुणकौ पादौ पुच्छमूलं हुताशनः । [3190]
ततः पश्चाद्भवेदिन्द्रस्ततः पश्चात्प्रजापतिः ।
अभयं च ततः पश्चात्स एव ध्रुवसंज्ञितः ।
एतान्यङ्गानि सर्वाणि शिंशुमारप्रजापतेः ।
पिबेत्तु पञ्चगव्यं यः पौर्णमास्यामुपोष्य तु ।
तस्य नश्यति तत्सर्वं यत्पापं पूर्वसंचितम् । [3195]

तथैव ब्रह्मकूर्चं तु समन्त्रं तु पृथक्पृथक् ।
मासि मासि पिबेद्यस्तु तस्य पापं प्रणश्यति ।
पापं च ब्रह्मकूर्चं च शृणु मन्त्रं च भारत ।
पालाशं पद्मपत्रं वा ताम्रं वाथ हिरण्मयम् ।
सादयित्वा तु गृह्णीयात्तत्तु पात्रमुदाहृतम् । [3200]
गायत्र्या गृह्य गोमूत्रं गन्धद्वारेति गोमयम् ।
आप्यायस्वेति च क्षीरं दधिक्राव्णेति वै दधि ।
तेजोऽसि शुक्रमित्याज्यं देवस्येति कुशोदकम् ।
आपो हि ष्ठेति संगृह्य यवचूर्णं यथाविधि ।
ब्रह्मणे च यथा हुत्वा समिद्धे च हुताशने । [3205]
आलोड्य प्रणवेनैव निर्मथ्य प्रणवेन तु ।
उद्धृत्य प्रणवेनैव पिबेत्तु प्रणवेन तु ।
महतापि स पापेन त्वचेवाहिर्विमुच्यते ।
भद्रं न इति यः पादं पठेदृक्संहितां यथा ।
अन्तर्जले वाथादित्ये तस्य पापं प्रणश्यति । [3210]

मम सूक्तं जपेद्यस्तु नित्यं मद्गतमानसः ।
न पापेन तु लिप्येत पद्मपत्रमिवाम्भसा ।

Colophon.

(for सलिलेन तु). M_4 सलिलेन (for सकृदेव). M_2 सलिले रविविग्रहे ; M_3 (first time) सलिले चावगाहयेत् (for the post. half). —(L. 3183) $G_{1.2}$ M_3 विप्रपादाच्. —(L. 3184) $G_{1.2}$ शिंशुमार-. M_2 शिंशुमारः प्रजापतिः. —(L. 3185) G_1 -संरिक्तं (for -संयुक्तं). $G_{1.2}$ तत्क्षणादेव नश्यति (for the post. half). — After line 3185, $M_{2.3}$ ins. :

युधिष्ठिरः ।
चतुर्दश सुरश्रेष्ठ तस्याङ्गानि प्रजापतेः ।
क्रमेण नामतस्तानि वक्तुमर्हसि मानद ।

भगवान् ।

—(L. 3186) G_2 M_3 युधिष्ठिर (for नराधिप). —(L. 3187) $M_{2.3}$ यमो (for धर्मो). G_1 वृषाव्; G_2 पृष्ठाव् (for पुच्छाव्). —(L. 3188) $G_{1.2}$ अंसौ ; $M_{2.3}$ हस्ते (for हस्तौ). —(L. 3189) $G_{1.2}$ M_4 अत्रिर् (for अग्निर्). $M_{2.3}$ संवत्सरो. G_3 लिंगस्यांतं यथा भवेत् (for the post. half). —(L. 3190) M_2 मित्रावरुणतौ. $G_{1.2}$ M_3 ऊरुद्वंद्वं (for पुच्छमूलं). —(L. 3191) $M_{2.3}$ अतः (for ततः). T_1 G_3 बृहस्पतिः (for प्रजापतिः). —(L. 3192) G_3 उभयं (for अ°). T G_2 ध्रुवः (for ततः). —(L. 3194) T पंचगव्येन ; G_3 °गव्यं स (for °गव्यं यः). $M_{2.4}$ उपोषितः. —(L. 3197) T मासे मासे. G_3 क्षिपेद् (for पिबेद्). —(L. 3198) M_2 तंत्रं ; Kumbh. ed. तत्र (for मन्त्रं). M_4 पात्रं च ब्रह्मकूर्चस्य मंत्रं च शृणु भारत. —(L. 3199) M_{2-4} पलाशं. —(L. 3200) G_3 साथयित्वा (for साद°). M_4 पूर्वम् (for पात्रम्). —(L. 3201) T_1 गायत्रिया (hypermetric). M_4 गृह्यते मूत्रं ; Kumbh. ed. गृह्णते मूत्रं (for गृह्य गोमूत्रं). —(L. 3202) G_2 गो- (for च). T_2 -क्रावेति ; G_2 -क्राव्ण्णेति ; M_3 -क्राविण्णेति (hypermetric) (for -क्राव्णेति). M_2 दधितक्रेति तथा दधि (sic). —(L. 3203) T तेजः शुक्रमसीत्याज्यं ; $G_{2.3}$ तेजोसि शुक्रमसीत्याज्यं (hypermetric); $M_{2.3}$ आज्यं शुक्रमसीत्येव (for the prior half). $G_{1.2}$ त्वेति (hypermetric) (for [इ]ति). —(L. 3204) G_1 आपो हि ष्ठेत्यृचा गृह्य. M_4 यवपूर्वं. M_2 यथाक्रमं (for °विधि). —(L. 3205) T_2 ब्रह्मणेति (for °णे च). M_4 तथा. M_2 हुत्वा ब्रह्माहुतीः सर्वाः (for the prior half). T समिधैश्च. $M_{2.3}$ समृद्धेऽग्नौ यथाविधि. —(L. 3206) $G_{1.2}$ निर्मथ्य ; M_2 उद्धृत्य. —(L. 3207) M_2 निर्मथ्यं (for उद्धृत्य). —(L. 3209) T G_3 पार्थ (for पादं). G_1 पठन् ; M_2 जपेद् (for पठेद्). $G_{1.2}$ सदा ; G_3 इमां ; $M_{2.3}$ समं ; M_4 अयं (for यथा). —(L. 3210) G_1 [अ]भ्यादित्ये. —(L. 3211) T पठेद् (for जपेद्). —(L. 3212) M_{2-4} न स पापेन लिप्येत. — Colophon, — *Sub-parvan :* T M_4 श्रीवैष्णवधर्मं ;

युधिष्ठिर उवाच ।

कीदृशा ब्राह्मणाः पुण्या भावशुद्धाः सुरेश्वर ।
यत्कर्म सफलं नेति कथयस्व ममाच्युत ।

भगवानुवाच ।

शृणु पाण्डव तत्सर्वं ब्राह्मणानां यथाक्रमम् । [3215]
सफलं निष्फलं चैव तेषां कर्म ब्रवीमि ते ।
त्रिदण्डधारणं मौनं जटाधारणमुण्डनम् ।
वल्कलाजिनसंवासो व्रतचर्याभिषेचनम् ।
अग्निहोत्रं वने वासः स्वाध्यायं दानसत्क्रिया ।
सर्वाण्येतानि वै मिथ्या यदि भावो न निर्मलः । [3220]
अग्निहोत्रं वृथा राजन्वृथा वेदास्तथैव च ।
शीलेन देवास्तुष्यन्ति श्रुतयस्तत्र कारणम् ।
क्षान्तं दान्तं जितक्रोधं जितात्मानं जितेन्द्रियम् ।
तमग्र्यं ब्राह्मणं मन्ये शेषाः शूद्रा इति स्मृताः ।
अग्निहोत्रव्रतपरान्स्वाध्यायनिरताञ्शुचीन् । [3225]
उपवासरतान्दान्तांस्तान्देवा ब्राह्मणान्विदुः ।
न जातिः पूज्यते राजन्गुणाः कल्याणकारणाः ।
चण्डालमपि वृत्तस्थं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ।
मनःशौचं कर्मशौचं कुलशौचं च भारत ।
शरीरशौचं वाक्शौचं शौचं पञ्चविधं स्मृतम् । [3230]
पञ्चस्वेतेषु शौचेषु हृदि शौचं विशिष्यते ।
हृदयस्य तु शौचेन स्वर्गं गच्छन्ति मानवाः ।
अग्निहोत्रपरिभ्रष्टः प्रसक्तः क्रयविक्रये ।
वर्णसंकरकर्ता च ब्राह्मणो वृषलैः समः ।
यस्य वेदश्रुतिर्नष्टा कर्षकश्चापि यो द्विजः । [3235]
विकर्मसेवी कौन्तेय स वै वृषल उच्यते ।
वृषो हि धर्मो विज्ञेयस्तस्य यः कुरुते लयम् ।
वृषलं तं विदुर्देवा निकृष्टं श्वपचादपि ।
स्तुतिभिर्ब्रह्मपूताभिर्यः शूद्रं स्तौति मानवः ।
न च मां स्तौति पापात्मा स मामाक्रोशयेद्भृशम् । [3240]
श्वदृतौ तु यथा क्षीरं ब्रह्म वै वृषले तथा ।
दुष्टतामेति तत्सर्वं शुना लीढं हविर्यथा ।
अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः ।
धर्मशास्त्रं पुराणं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ।
यान्युक्तानि मया सम्यग्विद्यास्थानानि भारत । [3245]
उत्पन्नानि पवित्राणि पावनार्थं तथैव च ।
तस्मात्तानि न शूद्रस्य स्प्रष्टव्यानि युधिष्ठिर ।

M_2 वैष्णवे धर्मशास्त्रे ; M_3 विष्णुधर्मे. — *Adhy. name :* M_2 प्रायश्चित्तविधिः. — *Adhy. no. :* T_1 $G_{1.2}$ M_3 102 ; T_2 M_4 112 ; G_3 113 ; M_2 12. — (L. 3213) M_4 भावात् (for भाव-). — (L. 3214) M_4 यत्तत्कर्मफलं नैति (for the prior half). $G_{1.2}$ [अ]नघ (for [अ]च्युत). — (L. 3215) M_2 युधिष्ठिर ; M_4 विशेषतः (for यथाक्रमम्). — (L. 3216) T_2 G_3 M_2 [इ]ति (for [ए]व). — G_3 om. line 3217. — (L. 3217) M_2 -धारिणं. G_1 -मंडनं (for -मुण्डनम्). — (L. 3218) M_2 -संवासा. — (L. 3219) $M_{2.3}$ स्वाध्यायो. $G_{1.2}$ दार- (for दान-). M_2 -संक्रिया (for -सत्क्रिया). — (L. 3221) M_4 यथा (for the second वृथा). G_3 देवास् (for वेदास्). — After line 3221, $M_{2.3}$ ins. :

शीलहीनस्य विप्रस्य शीलं सर्वस्य साधनम् ।

— (L. 3222) M_{2-4} वेदास् (for देवास्). G_3 शीलेन देवास्तुष्येरन्कर्मणा पितरस्तथा. — (L. 3223) M_2 जितमानं (for जितात्मानं). — (L. 3224) G_3 अहं (for अग्र्यं). G_3 श्रुतिः (for स्मृताः). — (L. 3226) T_2 G_3 -व्रतपरांस् ; M_4 -परान्दांतांस् (for -रतान्दा°). — (L. 3227) $G_{1.2}$ न जात्या पूजितो राजन् ; $M_{2.3}$ न जातिपूज्यास्ते राजन् (for the prior half). $M_{2.3}$ कल्याणकारकाः. — (L. 3228) T_1 M_4 उत्तमं (for ब्राह्मणं). — (L. 3231) $M_{2.3}$ [ए]षु च ; M_4 [ए]व तु (for [ए]तेषु). G_1 धृति- (for हृदि). — (L. 3233) T -परिभ्रष्टाः. T $G_{1.2}$ प्रसक्ताः ; G_3 प्रसह्य. G क्रयविक्रयैः (G_3 °यः). — (L. 3234) T -कर्तारो (for -कर्ता च). T ब्राह्मणा वृषलैः समाः. — (L. 3235) G_3 यस्य वेदस्मृतिर्नास्ति (for the prior half). G_1 कर्षकाश्चापि ये द्विजाः. — (L. 3237) $M_{2.3}$ धर्मो हि (by transp.). — (L. 3238) T G_3 विजानीयान् (for विदुर्देवा). $M_{2.3}$ निकृष्टाः. G_1 श्वपचादिभिः. — (L. 3239) G_3 स्मृतिभिर् ; M_4 श्रुति° (for स्तुति°). T G_3 -भूताभिर् ; M_4 -पूर्वाभिः (for -पूताभिर्). $M_{2.3}$ यः स्तौति वृषलस्तु मां ; M_4 शूद्रः स्तौतीति मां नरः (for the post. half). — (L. 3240) M_4 स (for च). T G_3 ममाक्रोशकरो भृशं (T also नृप) ; M_2 स मामाक्रोशते भृशं ; Madras ed. स तु चंडाल एव च (for the post. half). — (L. 3241) T_1 श्वधृतौ ; T_2 श्वादृतं ; G_1 श्वद्रुतौ ; G_3 श्वाभृतं (for श्वदृतौ). T_2 G_3 च (for तु). G_1 ब्रह्मळ (for वृषले). T G_3 ब्रह्म तस्य विन(G_3 प्रण)श्यति. — (L. 3242) T G_3 अदुष्टो रु(T_2 °ष्टे दु- ; G_3 °ष्टो दु)ष्टतामेति ; M_{2-4} अदृ- (M_4 °दु)ष्टं दुष्टतामेति (for the prior half). G_3 तीर्थं (for लीढं). — (L. 3243) T षट्चतुर्वेदा ; G_3 षट्च सर्वेषां ; M_2 चतुरो वेदा (for वेदाश्चत्वारो). — (L. 3244) T G_3 पुराणं धर्मशास्त्रं च (for the prior half). — (L. 3245) G_1 यदि (for यानि). — (L. 3246)

सर्वं तच्छूद्रसंस्पृष्टमपवित्रं न संशयः ।
लोके त्रीण्यपवित्राणि पञ्चामेध्यानि भारत ।
श्वा च शूद्रः श्वपाकश्चेत्यपवित्राणि पाण्डव । [3250]
देवलः कुक्कुटो यूप उदक्या वृषलीपतिः ।
पञ्चैते स्युरमेध्याश्च स्प्रष्टव्या न कथंचन ।
स्पृष्ट्वैतानष्ट वै विप्रः सचेलो जलमाविशेत् ।
मद्भक्ताञ्शूद्रसामान्यानवमन्यन्ति ये नराः ।
नरकेष्वेव तिष्ठन्ति वर्षकोटिं नराधमाः । [3255]
चण्डालमपि मद्भक्तं नावमन्येत बुद्धिमान् ।
अवमत्य पतन्त्येव रौरवे नरके नराः ।
मम भक्तस्य भक्तेषु प्रीतिरभ्यधिका नृप ।
तस्मान्मद्भक्तभक्ताश्च पूजनीया विशेषतः ।
कीटपक्षिमृगाणां च मयि संन्यस्तचेतसाम् । [3260]
उध्र्वामेव गतिं विद्धि किं पुनर्ज्ञानिनां नृणाम् ।
पत्रं वाप्यथ वा पुष्पं फलं वा जलमेव वा ।
ददाति मम शूद्रोऽपि शिरसा धारयामि तत् ।
विप्रानेवार्चयेद्भक्त्या शूद्रः प्रायेण मत्प्रियः ।
तेषां तेनैव रूपेण पूजां गृह्णामि भारत । [3265]
वेदोक्तेनैव मार्गेण सर्वभूतहृदि स्थितम् ।
मामर्चयन्ति ते विप्रा मत्सायुज्यं व्रजन्ति ते ।
मद्भक्तानां हितायैव प्रादुर्भावः कृतो मया ।
प्रादुर्भावाकृतिः काचिदर्चनीया युधिष्ठिर ।
आसामन्यतमां मूर्तिं यो मद्भक्त्या समर्चति । [3270]
तेनैव परितुष्टोऽहं भविष्यामि न संशयः ।
मृदा च मणिरत्नैश्च ताम्रेण रजतेन वा ।
कृत्वा प्रतिकृतिं कुर्यादर्चनां काञ्चनेन वा ।
पुण्यं दशगुणं विद्यादेतेषामुत्तरोत्तरम् ।
जयकामोऽर्चयेद्राजा विद्याकामो द्विजोत्तमः । [3275]
वैश्यो वा धनकामस्तु शूद्रः पुण्यफलप्रियः ।
सर्वकामाः स्त्रियो वापि सर्वान्कामानवाप्नुयुः ।

Colophon.

युधिष्ठिर उवाच ।

कीदृशानां तु शूद्राणां नानुगृह्णासि चार्चनम् ।
उद्वेगस्तव कस्मात्तु तन्मे ब्रूहि सुरेश्वर ।

भगवानुवाच ।

अव्रतेनाप्यभक्तेन स्पृष्टां शूद्रेण चार्चनाम् । [3280]

$G_{1.2}$ M_4 भुवनार्थं (for पाव°). T G_3 युधिष्ठिर (for तथैव च). — (L. 3247) G_3 शूद्रान्ये ; $M_{2.3}$ शूद्राद्यैः. T प्रष्टव्यानि (for स्प्रष्ट°). M_2 तथैव च (for युधिष्ठिर). — (L. 3248) G_1 सर्वतः ; M_4 सर्वं च (for सर्वं तत्). $M_{2.3}$ -वक्त्रस्थम् (for -संस्पृष्टम्). — G_3 om. lines 3249–3250. — (L. 3250) T शूद्रश्च (by transp.). — (L. 3251) $G_{1.2}$ गायकः (for देवलः). G_3 काकयूपश्च (for कुक्कुटो यूप). $G_{1.2}$ ह्युदक्या. — (L. 3252) T_2 य एते ; G_1 पंचैव (for पञ्चैते). T युधिष्ठिर ; G_3 कदाचन (for कथंचन). — (L. 3253) M_2 [ए]तानि च (for °नष्ट). — (L. 3254) G_3 -सामान्याद् ; M_4 -चंडालान्. — G_3 om. (hapl.) lines 3255–3257. M_2 om. lines 3255–3256. — (L. 3255) G_2 -कोटीर् (for -कोटिं). — (L. 3257) T_2 अवमन्य ; $G_{1.2}$ °मानात् ; M_3 °पत्य (for °मत्य). T पतति. G_2 $M_{3.4}$ नरके रौरवे (by transp.). T नरः. — (L. 3258) T G_3 M_4 मद्भक्त- (for भक्तस्य). $G_{1.2}$ मम (for नृप). — (L. 3259) G_2 भक्तस्य (for मद्भक्त-). M_4 मम प्रीतिकरा नृप (for the post. half). — (L. 3260) G_3 -मानसां (for -चेतसाम्). — (L. 3261) M_4 ऊर्ध्वम्. — (L. 3262) $G_{1.2}$ M_4 [अ]प्याप ; $M_{2.3}$ तोयम् (for जलम्). — M_4 om. line 3263. — (L. 3263) T G_3 तं (for तत्). — (L. 3264) Madras ed. शूद्र- (for शूद्रः). T G_3 प्रायांश्च ; G_2 प्रायश्च (for प्रायेण). T_1 G_2 M_2 मत्प्रियान्. — (L. 3265) T $G_{1.3}$ तस्य (for तेषां). — (L. 3267) $M_{2.3}$ सायुज्यं यांति ते मयि (M_3 °म) (for the post. half). — (L. 3268) T G_3 M_4 ब्राह्मणानां ; M_2 भक्तानां तु (for मद्भक्तानां). — (L. 3269) T G_1 प्रादुर्भावकृतिः. — (L. 3270) G_2 अऽयतमां (for अन्य°). M_2 असामान्यतमां मूर्तिं (for the prior half). M_2 मे भक्त्या (for मद्भक्त्या). — (L. 3272) T $G_{2.3}$ M_4 मृदश्म- (for मृदा च). — (L. 3273) G_2 मूर्तीनां (for अर्चनां). — (L. 3274) M_4 कुर्याद् (for विद्याद्). — (L. 3275) M_3 जयेद् (for ऽर्चयेद्). G_3 नित्यं फलैः पुष्पैर् (for राजा विद्याकामो). T [ऽ]र्चयेद्विजः (for द्विजोत्तमः). — (L. 3276) $G_{1.2}$ सुख- (for पुण्य-). Madras ed. शूद्रः पुण्यं फलं स्त्रियः (for the post. half). — (L. 3277) G_1 सर्वकामः. T G_3 $M_{2.3}$ सर्वकामप्रियो (T_1 G_3 °या) वापि (for the prior half). M_2 सर्व- (for सर्वान्). T_1 G_1 समाप्नुयात् (G_1 °युः) (for अवाप्नुयुः). — Colophon. — *Sub-parvan* : T_2 $G_{1.2}$ M_2 वैष्णवधर्म. — *Adhy. name* : $G_{1.2}$ भक्तार्चनविधिः. — *Adhy. no.* : T_1 104 ; T_2 M_4 113 ; $G_{1.2}$ M_3 103 ; M_2 20 ; G_3 114. — (L. 3278) G_3 भग्नव्रतानां (for कीदृशानां तु). G विप्राणां (for शूद्राणां). T_2 नाम (for नानु-). G_3 M_2 -गृह्णामि (for °सि). G_2 [अ]र्चनां. — (L. 3279) G_3 इत्युक्तं ते यत्तु पूर्वं (for the prior half). T G_3 M_3 सुरोत्तम (for सुरेश्वर). M_2 तन्ममाचक्ष्व केशव (for the post. half). — M_4 om. (hapl.) lines 3280–3289. — (L. 3280) G_3 स्पृष्टां विधिविवर्जितां ; $M_{2.3}$ स्पृष्टा शूद्रेण

तां वर्जयामि यत्नेन श्वपाकविहितामिव ।
नन्वहं शंकरश्चापि गावो विप्रास्तथैव च ।
अश्वत्थो मम रूपाणि सत्यमेतद्युधिष्ठिर ।
एतत्त्रयं हि मद्भक्तो नावमन्येत कर्हिचित् ।
अवमानितमेतत्तु दहत्यासप्तमं कुलम् । [3285]
अश्वत्थो ब्राह्मणा गावो मन्मयास्तारयन्ति ह ।
तस्मादेतत्प्रयत्नेन त्रयं पूजय पाण्डव ।

युधिष्ठिर उवाच ।

ब्राह्मणेनैव देहेन शूद्रत्वं कथमाप्नुयात् ।
ब्रह्म वा नश्यति कथं वक्तुं देव त्वमर्हसि ।

भगवानुवाच ।

कूपस्नानं तु यो विप्रः कुर्याद्द्वादशवार्षिकम् । [3290]
स तेनैव शरीरेण शूद्रत्वं यात्यसंशयम् ।
यस्तु राजाश्रयेणैव जीवेद्द्वादशवार्षिकम् ।
स शूद्रत्वं व्रजेद्विप्रो वेदानां पारगोऽपि सन् ।
पत्तने नगरे वापि यो द्वादशसमा वसेत् ।
स शूद्रत्वं वसेद्विप्रो नात्र कार्या विचारणा । [3295]
उत्पादयति यः पुत्रं शूद्रायां कामतो द्विजः ।
तस्य कायगतं ब्रह्म सद्य एव विनश्यति ।
मद्यपी स्त्रीमुखं मोहादास्वादयति यो नरः ।
तस्य कायगतं ब्रह्म सद्य एव विनश्यति ।
यः सोमलतिकां विप्रः केवलं भक्षयेद्वृथा । [3300]
तस्य कायगतं ब्रह्म सद्य एव विनश्यति ।
मैथुनं कुरुते यस्तु जिह्वायां ब्राह्मणो नृप ।
तस्य कायगतं ब्रह्म सद्य एव विनश्यति ।
विप्रत्वं दुर्लभं प्राप्य दुर्मार्गैरेवमादिभिः ।
विनाशयन्ति ये तत्तु ताञ्शोचामि युधिष्ठिर । [3305]
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन मत्प्रियो यो युधिष्ठिर ।
जातिभ्रंशकरं कर्म न कुर्यादीदृशं द्विजः ।

Colophon.

युधिष्ठिर उवाच ।

देशान्तरगते विप्रे संयुक्ते कालधर्मणा ।
शरीरनाशे संप्राप्ते कथं प्रेतविकल्पना ।

भगवानुवाच ।

श्रूयतामाहिताग्नेस्तु तथा भूतस्य संस्क्रिया । [3310]
पालाशवृन्तैः प्रतिमा कर्तव्या कल्पचोदिता ।
त्रीणि षष्टिशतान्याहुरस्थीन्यस्य नराधिप ।
तेषां विकल्पना कार्या यथाशास्त्रविनिश्चयम् ।
अशीत्यर्धं शिरसि च ग्रीवायां दश एव च ।
बाह्वोश्चापि शतं दद्यादङ्गुलीषु पुनर्दश । [3315]
उरसि त्रिंशतं दद्याज्जठरे चापि विंशतिम् ।

यार्चना (for the post. half). — (L. 3281) G राजेंद्र (for यत्नेन). — $M_{2.3}$ om. line 3282. — (L. 3282) T अहं च (for नन्वहं). G_3 वेदवेदांतविद्विप्रो गौश्चैव च सुदोहना. — (L. 3283) Madras ed. [ऽ]मर॰ (for मम). G_1 रूपं हि (for रूपाणि). $G_{2.3}$ त्रयम् (for सत्यम्). $M_{2.3}$ गावो विप्रास्तथाश्वत्थं मम रूपं युधिष्ठिर. —(L. 3286) T G_3 M_3 अश्वत्था. M_2 ब्राह्मणो. G_2 M_2 हि (for ह). — (L. 3288) T M_3 ब्राह्मणोनेन देहेन ; M_2 °णा स्वेन रूपेण (for the prior half). M_2 आप्नुयुः (for °यात्). $G_{1.2}$ कथं शूद्रत्वमाप्नुयात्. — (L. 3289) G_2 ब्रह्महा न्यस्यति कथं ; M_2 तेषां ब्रह्म कथं नश्येद् (for the prior half). G_3 एतत् ; M_2 एव (for देव). — (L. 3291) M_2 पांडव ; M_4 [अ]संशयः. G_3 शूद्र एव न संशयः (for the post. half). — After line 3291, M_2 ins. :

शूद्रग्रामेऽथ वाप्येकः कुर्याद्द्वादशवार्षिकम् ।
गृह्योक्तमपि कुर्वाणाः शूद्रत्वं यान्ति ते द्विजाः ।

— (L. 3293) T सः (for सन्). M_2 प्रेत्य चंडालतामपि (for the post. half). — (L. 3294) T G_3 M_3 पट्टणे (for पत्तने). — (L. 3296) G_2 शूद्रायां काममोहितः. — (L. 3297) M_2 समम् (for सद्य). — After line 3297, T $M_{2.3}$ read lines 3300–3301. G_1 om. line 3298. — (L. 3298) T_1 G_2 मद्यपं. G_2 $M_{2.4}$ द्विजः (for नरः). — (L. 3302) G_3 पांडुनंदन ; M_2 कामगो द्विजः (for ब्राह्मणो नृप). — (L. 3305) T_2 G_3 विनाशयति. T_2 एतत् (for ये तत्). G_3 M_2 तत् (for ताञ्). — After line 3305, T M_3 ins. :

शूद्रस्त्रीसङ्गमो यस्तु सदा ब्राह्मणदूषकः ।
परहिंसापरो यस्तु तं तु शोचामि भारत ।

— (L. 3306) M_2 मत्प्रियाय (for °यो यो). — G_3 om. line 3307. — Colophon. — *Sub-parvan* : T $G_{1.2}$ $M_{3.4}$ वैष्णवधर्म ; M_2 वैष्णवे धर्मशास्त्रे. — *Adhy. no.* : T_1 M_3 105 ; T_2 M_4 114 ; $G_{1.2}$ 104 ; G_3 115 ; M_2 21. — (L. 3308) $M_{2.3}$ देशांतरगतो विप्रः. T G_1 संयुते ; $M_{2.3}$ संयुक्तः. M_2 कालधर्मिणः. — (L. 3309) $M_{2.3}$ आहिताग्निः सुरश्रेष्ठ (for the prior half). T $G_{1.2}$ प्रेतत्वकल्पना. — (L. 3310) G_3 आहिताग्निस्तु. — (L. 3313) $G_{1.2}$ $M_{2.3}$ -विनिश्चितं (for °श्चयम्). — (L. 3314) $M_{2.3}$ तु शिरसि (for शिरसि च). G_3 शतम् (for दश). — (L. 3316) G_1 उरसस् ; $M_{2.3}$ उरस॰. T G त्रिशतं. $M_{2.3}$ विंशति ; Madras ed. °तिः. — (L. 3318) M_2 शतपूर्वश्च (for °मूर्वोस्तु). $M_{2.3}$ तदर्धं

वृषणे द्वादशार्धं तु शिश्ने चाष्टार्धमेव च ।
दद्यात्तु शतमूर्वोस्तु षष्ट्यर्धं जानुजङ्घयोः ।
दश दद्याच्चरणयोरेषा प्रेतस्य निष्कृतिः ।
युधिष्ठिर उवाच ।
विशेषतीर्थं सर्वेषामशक्तानामनुग्रहात् । [3320]
भक्तानां तारणार्थं वै वक्तुमर्हसि धर्मतः ।
भगवानुवाच ।
प्रवरं सर्वतीर्थानां सत्यं गायन्ति सामगाः ।
सत्यस्य वचनं तीर्थमहिंसा तीर्थमुच्यते ।
तपस्तीर्थं दया तीर्थं शीलं तीर्थं युधिष्ठिर ।
अल्पसंतोषणं तीर्थं नारी तीर्थं पतिव्रता । [3325]
संतुष्टो ब्राह्मणस्तीर्थं ज्ञानं वा तीर्थमुच्यते ।
मद्भक्तः सततं तीर्थं शंकरस्य विशेषतः ।
यतयस्तीर्थमित्येव विद्वांसस्तीर्थमुच्यते ।
शरण्यः पुरुषस्तीर्थमन्नदस्तीर्थमुच्यते ।
त्रैलोक्येऽस्मिन्निरुद्विग्नो न बिभेमि कुतश्चन । [3330]
न दिवा यदि वा रात्रावुद्वेगः शूद्रलङ्घनात् ।
न भयं देवदैत्येभ्यो रक्षोभ्यश्चैव मे नृप ।
शूद्रवक्त्राच्च्युतं ब्रह्म भयं तु मम सुव्रत ।
तस्मात्सप्रणवं शूद्रो मन्नामापि न कीर्तयेत् ।
प्रणवं हि परं ब्रह्म नित्यं ब्रह्मविदो विदुः । [3335]
द्विजशुश्रूषणं धर्मं शूद्राणां भक्तितो मयि ।
तेन गच्छन्ति ते स्वर्गं चिन्तयन्तो हि मां सदा ।
द्विजशुश्रूषया शूद्रः परं श्रेयोऽधिगच्छति ।
द्विजशुश्रूषणादन्यन्नास्ति शूद्रस्य निष्कृतिः ।
रागो द्वेषश्च मोहश्च पारुष्यं च नृशंसता । [3340]
शाठ्यं च दीर्घवैरित्वमतिमानमनार्जवम् ।
अनृतं चापवादश्च पैशुन्यमतिलोभता ।
हिंसा स्तेयं मृषावादो वञ्चना रोषलोभता ।
अबुद्धिता च नास्तिक्यं भयमालस्यमेव च ।
अशौचं चाकृतज्ञत्वं डम्भता स्तम्भ एव च । [3345]
निकृतिश्चाप्यविज्ञानं जातके शूद्रमाविशेत् ।
दृष्ट्वा पितामहः शूद्रमभिभूतं तु तामसैः ।
द्विजशुश्रूषणं धर्मं शूद्राणां तु प्रयुक्तवान् ।
नश्यन्ति तामसा भावाः शूद्रस्य द्विजभक्तितः ।
पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति । [3350]

(for षष्ट्यर्धं). — (L. 3319) $M_{2.3}$ एषा प्रेतविकल्पना (for the post. half). — After line 3319, $M_{2.3}$ ins. :

एवं विकल्पनां कृत्वा कुर्याद्विप्रस्य संस्कृतिम् ।

— (L. 3320) G_3 अनुग्रहः. — (L. 3321) G_3 भूतानां तारणार्थाय (for the prior half). T तत्त्वतः (for धर्मतः). — (L. 3322) $G_{1.2}$ पावनं; G_3 प्रचारं (for प्रवरं). M_4 सत्यं सत्यवतां वर. — (L. 3323) G_3 वचनात्. G_1 एव च (for उच्यते). — (L. 3324) $M_{2.3}$ दानतीर्थं (for तपस्तीर्थं). — (L. 3325) $M_{2.3}$ अर्थ- (for अल्प-). — (L. 3326) $M_{2.3}$ ब्राह्मणं. M_4 संतुष्टा ब्राह्मणास्तीर्थं. T_1 $G_{1.3}$ ज्ञानवांस् (for ज्ञानं वा). — (L. 3327) T G_2 $M_{2.3}$ मद्भक्ताः. $M_{2.3}$ om. the post. half. T तु वा तथा (for विशेषतः). — (L. 3328) $G_{1.2}$ M_4 [ए]वं (for [ए]व). $M_{2.3}$ om. (hapl.) मित्येव विद्वांस्तीर्थं. — (L. 3329) G_3 शरण्य-. M_2 पुरुषं. M_4 शरण्यः पुण्यपुरुषो (for the prior half). $G_{1.2}$ अभयं (for अन्नदस्). — After line 3329, T and Madras ed. ins. :

विद्याविनीतकस्तीर्थं धर्मवक्ता विशेषतः ।

— While $M_{2.3}$ read lines 3136–3281 after line 3329. G_3 om line 3330. — (L. 3331) G_3 दिवा वा (for न दिवा). — (L. 3332) M_4 मम (for देव-). T G_3 राक्षसेभ्यश्च (for रक्षोभ्यश्चैव). M_4 भयं (for नृप). — G_3 om. lines 3333–3335. — (L. 3333) T_2 शूद्रवक्त्रच्युतं; M_3 °वक्त्राच्छ्रुतं. M_4 भयदं (for भयं तु). $M_{2.3}$ भयं तु सुमहन्मम (for the post. half). — (L. 3334) $M_{2.3}$ मन्नामानि. — (L. 3335) $G_{1.2}$ M_4 लोके ब्रह्म (G_1 नित्यं) (for ब्रह्म नित्यं). — (L. 3338) T द्विजशुश्रूषणात्. — (L. 3339) G_1 अन्या; G_3 धर्मं (for अन्यन्). G_3 प्राप्नुवंति च पुष्कलं (for the post. half). — G_2 om. line 3340. — (L. 3340) T रागद्वेषौ; $M_{2.3}$ रागद्वेषश् (M_3 °षं). G_2 चानृशंसता (for च नृ°). — (L. 3341) G_3 शौर्यं (for शाठ्यं). M_4 -वैरत्वम्. — (L. 3342) T G_3 दुर्वृत्तं (for अनृतं). G_1 om; $M_{2.3}$ [अ]पवादं च. T_2 M_3 पैशून्यम्. T $G_{2.3}$ अतिलोलता (for °भता). — M_2 om. lines 3343–3345. — (L. 3343) T परीवादो (for मृषा°). T द्वेषलोभता; G_3 दोषयुक्तता; M_4 रोषलोलता. — G_3 om. from the post. half of line 3344 up to the prior half of line 3346. — (L. 3345) T_1 आशौचं. T स्तंभतापि (for स्तम्भ एव). — (L. 3346) M_3 निष्कृतेश् (for निकृतिश्). T [अ]वज्ञानं (for [अ]वि°). T $M_{2.3}$ जनने; G_3 विज्ञानं (for जातके). T_2 आविशत्. — (L. 3347) Kumbh. ed. सृष्ट्वा (for दृष्ट्वा). T_1 पितामहाः; G_2 तु तामहं (for पितामहः). — (L. 3349) $M_{2.3}$ (*sup. lin.* as above)

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

तदहं भक्त्युपहृतं मूर्ध्ना गृह्णामि शूद्रतः ।
अन्त्यजो वापि यः कश्चित्सर्वपापसमन्वितः ।
यदि मां सततं ध्यायेत्सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
विद्याविनयसंपन्ना ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
मयि भक्तिं न कुर्वन्ति चण्डालसदृशा हि ते । [3355]
वृथा दत्तं वृथा जप्तं वृथा चेष्टं वृथा हुतम् ।
वृथातिथ्यं च तत्तस्य यो न भक्तो मम द्विजः ।
यत्कृतं च हुतं चापि यदिष्टं दत्तमेव च ।
अभक्तिमत्कृतं सर्वं राक्षसा एव भुञ्जते ।
स्थावरे जङ्गमे वापि सर्वभूतेषु पाण्डव । [3360]
समत्वेन यदा कुर्यान्मद्भक्तो मित्रशत्रुषु ।
आनृशंस्यमहिंसा च दया सत्यमथार्जवम् ।
अद्रोहश्चैव भूतानां मद्भक्तानां व्रतं नृप ।
नम इत्येव यो ब्रूयान्मद्भक्तः श्रद्धयान्वितः ।
तस्याक्षयो भवेल्लोकः श्वपाकस्यापि पाण्डव । [3365]
किं पुनर्ये यजन्ते मां याजका विधिपूर्वकम् ।
मद्भक्ता मद्गतप्राणाः कथयन्तश्च मां सदा ।
बहुवर्षसहस्राणि तपस्तप्स्यति यो नरः ।
नासौ पदमवाप्नोति मद्भक्तैर्यदवाप्यते ।
मामेव तस्माद्राजेन्द्र ध्याहि नित्यमतन्द्रितः । [3370]
अवाप्स्यसि ततः सिद्धिं द्रक्ष्यसे परमं पदम् ।
अपार्थकं प्रभाषन्ते शूद्रा भागवता इति ।
न शूद्रा भगवद्भक्ता विप्रा भागवताः स्मृताः ।
द्वादशाक्षरतत्त्वज्ञश्चतुर्व्यूहविभागवित् ।
अच्छिद्रः पञ्चकालज्ञः स वै भागवतः स्मृतः । [3375]
ऋग्वेदेनैव मां होता यजुषाध्वर्युरेव च ।
सामवेदेन चोद्गाता पुण्येनाभिष्टुवन्ति माम् ।
अथर्वशिरसा चैव नित्यमाथर्वणा द्विजाः ।
स्तुवन्ति सततं ये मां तेऽपि भागवताः स्मृताः ।
वेदाधीनाः सदा यज्ञा यज्ञाधीनास्तु देवताः । [3380]

मयि (for द्विज-). G_3 विप्रशुश्रूषणात्परं (for the post. half). — G_3 om. line 3350. — (L. 3351) G_2 प्रीत्युपहृतं (for भक्त्यु°). M_2 गृह्णाति. — (L. 3352) $G_{1.2}$ अग्रजो ; M_2 चंडालो (for अन्त्यजो). — (L. 3353) $M_{2.3}$ स पापेभ्यः (for सर्वपापैः). — (L. 3354) T_1 -संपन्न-. M_2 विद्याभिजनसंपन्ना (for the prior half). — After line 3354, G_3 ins. :

वेदान्तविदुषो नित्यं मम भक्ताः प्रकीर्तिताः ।

— G_3 om. line 3355. — (L. 3355) M_3 कुर्वंतश्. M_2 -सदृशो. — (L. 3356) $G_{1.2}$ दानं (for दत्तं). $G_{1.2}$ M_4 तप्तं (for जप्तं). M_4 वृथाहूतं वृथा कृतं (for the post. half). — (L. 3357) T_2 G_3 नित्यं ; M_3 तीर्थं (for [अ]तिथ्यं). T यत् (for तत्). M_2 सर्वं (for तस्य). — $M_{2.3}$ ins. after line 3357 : T after line 3367 : M_4 after addl. insertion after line 3367 :

वृथा ज्ञानं वृथा ध्यानं वृथा योगपरिग्रहः ।
ब्रह्मचर्यं वृथा तस्य मम भक्तो न स द्विजः ।
नाहूयन्ते न पूज्यन्ते न ज्ञाप्यन्ते कदाचन ।
तेनाग्नयोऽग्निहोत्रेण यो न भक्तो मम द्विजः ।

[(L. 1) M_2 वृथा ध्यानं वृथा ज्ञानं (for the prior half). — (L. 2) T M_2 यो न भक्तो मम (T °यि) द्विजः (for the post. half). — (L. 3) $M_{2.3}$ न हूयंते. T M_2 स्थाप्यंते (for ज्ञाप्यन्ते). — (L. 4) T मयि (for मम). $M_{2.4}$ तेनाग्निश्चात्र होत्राणि ; M_3 तेनाग्निहोत्रहोमेन (for the prior half).]

— (L. 3359) M_2 अवैष्णवकृतं सर्वं (for the prior half). — (L. 3361) T_1 M_3 (*sup. lin.*) यथा ; $M_{2.3.4}$ (*sup. lin.* as above) दयां (for यदा). — (L. 3362) $G_{1.2}$ तथार्जवं ; M_2 तथार्णवं ; M_4 दमार्जवं (for अथा°). Madras ed. दमः सत्यं तथार्जवं. — (L. 3363) M_2 अद्रोहं. $G_{1.2}$ मद्गतानां (for मद्भक्तानां). — (L. 3364) Madras ed. मद्भक्तं. — (L. 3365) $G_{1.3}$ तस्याक्षया भवेल्लोकाः (sic) ; M_2 तस्य मामक्षयो लोकः. G M_3 पार्थिव (for पाण्डव). — (L. 3366) G_1 सादरा ; G_2 सदारं ; G_3 M_4 साधका (M_4 °कं) ; $M_{2.3}$ साधवो (for याजका). — After line 3367, M_4 ins. :

सर्वे ते गतिमुर्ध्वां हि लभन्ते नात्र संशयः ।

— (L. 3368) M_2 तपस्तप्यंति ये नराः (for the post. half). — (L. 3370) M_2 राजर्षे ; M_4 कौंतेय (for राजेन्द्र). $G_{1.2}$ ध्यायन् ; G_3 M_4 याहि (for ध्याहि). — (L. 3371) $G_{1.2}$ M_4 च परं ; M_2 च पदं (for परमं). M_2 मम (for पदम्). M_3 द्रक्षस्येव पदं महत् (for the post. half). — (L. 3373) T_1 विप्र- (for विप्रा). — After line 3373, T $M_{2.4}$ ins. :

सर्ववर्णेषु ते शूद्रा य ह्यभक्ता जनार्दने ।

— (L. 3374) T_1 $G_{1.3}$ M_4 चतुर्वेद- (for °र्व्यूह-). — (L. 3375) G_2 अछिद्र- (sic). M_3 -कालज्ञाः. M_2 सर्वे (for स वै). — M_4 om. lines 3376–3377. — (L. 3376) T हि (for [ए]व). $G_{1.2}$ होता च (for मां होता). G_3 ऋग्वेदेन * चाध्वर्युर्होता च यजुषा तथा. — (L. 3378) T [ए]वं. — (L. 3379) T G_1 यो (for ये). T_1 $G_{1.2}$ वै (for ऽपि). — After line 3379, $M_{2.3}$ ins. :

वैखानसेन विधिना चतुर्वेदमयेन वै ।
चतुर्मूर्तिविधानज्ञाः सप्तविंशतिविग्रहैः ।

देवता ब्राह्मणाधीनास्तस्माद्विप्रास्तु देवताः ।
अनाश्रित्योच्छ्रयं नास्ति मुख्यमाश्रयमाश्रयेत् ।
रुद्रं समाश्रिता देवा रुद्रो ब्राह्मणमाश्रितः ।
ब्रह्मा मामाश्रितो राजन्नाहं कंचिदुपाश्रितः ।
ममाश्रयो न कश्चित्तु सर्वेषामाश्रयो ह्यहम् । [3385]
एवमेतन्मया प्रोक्तं रहस्यमिदमुत्तमम् ।
धर्मप्रियस्य ते राजन्नित्यमेवं समाचर ।
इदं पवित्रमाख्यानं पुण्यं वेदेन संमितम् ।
यः पठेन्मामकं धर्ममहन्यहनि पाण्डव ।
धर्मो विवर्धते तस्य बुद्धिश्चापि प्रसीदति । [3390]
पापक्षयमुपैत्येव कल्याणं च विवर्धते ।
एतत्पुण्यं पवित्रं च पापनाशनमुत्तमम् ।
श्रोतव्यं श्रद्धया युक्तैः श्रोत्रियैश्च विशेषतः ।
श्रावयेद्यस्त्विदं भक्त्या प्रयतोऽथ शृणोति वा ।
स गच्छेन्मम सायुज्यं नात्र कार्या विचारणा । [3395]
यश्चेदं श्रावयेच्छ्राद्धे मद्भक्तो मत्परायणः ।
पितरस्तस्य तृप्यन्ति यावदाभूतसंप्लवम् ।

वैशंपायन उवाच ।

श्रुत्वा भागवतान्धर्मान्साक्षाद्विष्णोर्जगद्गुरोः ।
प्रहृष्टमनसो भूत्वा चिन्तयन्तोऽद्भुताः कथाः ।
ऋषयः पाण्डवाश्चैव प्रणेमुस्तं जनार्दनम् । [3400]
पूजयामास गोविन्दं धर्मपुत्रः पुनः पुनः ।
देवा ब्रह्मर्षयः सिद्धा गन्धर्वाप्सरसस्तथा ।
भूता यक्षा ग्रहाश्चैव गुह्यका भुजगास्तथा ।
वालखिल्या महात्मानो योगिनस्तत्त्वदर्शिनः ।
तथा भागवताश्चापि पञ्चकालमुपासकाः । [3405]
कौतूहलसमायुक्ता भगवद्भक्तिमागताः ।
श्रुत्वा तु परमं पुण्यं वैष्णवं धर्मशासनम् ।
विमुक्तपापाः पूतास्ते संवृत्तास्तत्क्षणेन तु ।
प्रणम्य शिरसा विष्णुं प्रतिनन्द्य च तां कथाम् ।
द्रष्टारो द्वारकायां वै वयं सर्वे जगद्गुरुम् । [3410]
इति प्रहृष्टमनसो ययुर्देवगणैः सह ।
सर्वे ऋषिगणा राजन्ययुः स्वं स्वं निवेशनम् ।
गतेषु तेषु सर्वेषु केशवः केशिहा तदा ।
सस्मार दारुकं राजन्स च सात्यकिना सह ।
समीपस्थोऽभवत्सूतो याहि देवेति चाब्रवीत् । [3415]
ततो विषण्णवदनाः पाण्डवाः पुरुषोत्तमम् ।
अञ्जलिं मूर्ध्नि संधाय नेत्रैरश्रुपरिप्लुतैः ।
पिबन्तः सततं कृष्णं नोचुरार्ततरास्तदा ।
कृष्णोऽपि भगवान्देवः पृथामामन्त्र्य चार्तवत् ।
धृतराष्ट्रं च गान्धारीं विदुरं द्रौपदीं तथा । [3420]
कृष्णद्वैपायनं व्यासमृषीनन्यांश्च मन्त्रिणः ।
सुभद्रामात्मजयुतामुत्तरां स्पृश्य पाणिना ।
निर्गत्य वेश्मनस्तस्मादारुरोह महारथम् ।

जन्मप्रभृतिमद्भक्ता नित्यं च दशवर्जिताः ।
ये पूजयन्ति मां नित्यं ते वै भागवतोत्तमाः ।

— (L. 3381) M_2 ते देवा (for देवता). G_3 प्रकीर्तिताः (for तु देवताः). — (L. 3382) M_2 [उ]च्छ्रयो. G_3 विप्रेभ्यश्चाश्रयं नास्ति (for the prior half). — (L. 3383) $M_{2, 3}$ ब्रह्माणम् (for ब्राह्म°). — (L. 3385) G_3 [आ]श्रितो (for [आ]श्रयो). M_{2-4} किंचित् (for कश्चित्). — G_3 om. line 3387. — (L. 3387) G_2 सदाचर; M_4 समाचरेः. — (L. 3388) M_4 पुण्यं वेदैश्च संश्रितं (for the post. half). — (L. 3389) $M_{2, 3}$ भारत (for पाण्डव). — (L. 3390) G_2 [ऽ]पि (for वि-). M_2 [ए]व (for [अ]पि). — (L. 3391) T_1 उदेत्येव; G_2 M_4 उपैत्येवं. G_3 [अ]पि (for वि-). — (L. 3392) G_2 M_3 पापनाशमनुत्तमं. — (L. 3393) $M_{2, 3}$ मद्भक्तैश् (for श्रोत्रियैश्). — (L. 3394) T G_3 M_3 पठते (for प्रयतो). M_3 यः (for ऽथ). —(L. 3396) T त्विदं; $M_{3, 4}$ चैव (M_4 °वं) (for चेदं). — M_2 om. line 3398. — (L. 3399) G_3 -मानसा (for -मनसो). T $G_{2, 3}$ M_3 महर्षयः; M_2 [ऽ]द्भुतां कथां. — (L. 3400) T G_3 M_3 पांडवाश्च प्रणेमुस्तं पूजयंतो जनार्दनं. — (L. 3401) M_3 धर्मात्मा च (for धर्मपुत्रः). M_2 धर्मराजो युधिष्ठिरः (for the post. half). — (L. 3403) G_2 ऋषयश्च महात्मानो (for the prior half). — (L. 3405) G_1 यथा (for तथा). $M_{2, 3}$ [ए]व (for [अ]पि). — (L. 3406) G_3 भगवद्भक्तिमार्गतः; M_2 °क्तितो गताः (for the post. half). — (L. 3407) M_2 गुह्यं (for पुण्यं). — (L. 3409) $G_{1, 2}$ M_4 ताः कथाः (for तां कथाम्). — M_2 om. line 3410. — (L. 3411) M_4 पुनर् (for ययुर्). M_2 यथागतं ययुर्देवाः सर्वे ऋषिगणैः सह. — M_2 om. line 3412. — (L. 3412) $M_{3, 4}$ त्वृषि- (for ऋषि-). — (L. 3413) M_2 तेषु तेषु तु सर्वेषु (for the prior half). T_1 G_1 तथा; Kumbh. ed. हरिः (for तदा). — M_2 om. lines 3414–3436. — (L. 3415) G_1 पाहि (for याहि). — (L. 3417) T G_3 तेंजलिं. —(L. 3418) G_3 पीड्यंतः (for पिबन्तः). G_2 आर्तस्वरास् (for °तरास्). G_3 ततः (for तदा). — (L. 3419) G_1 [अ]ब्रवीत् (for [आ]र्तवत्). — (L. 3421) M_3 चामंत्र्य (for अन्यांश्च). — (L. 3423) G_1 निगद्य वेश्मनस्तस्या (for the prior half). — (L.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

वाजिभिः सैन्यसुग्रीवमेघपुष्पबलाहकैः ।
युक्तं च ध्वजभूतेन पतगेन्द्रेण धीमता । [3425]
अन्वारुरोह चाप्येनं प्रेम्णा राजा युधिष्ठिरः ।
अपास्य चाशु यन्तारं दारुकं सूतसत्तमम् ।
अभीशून्प्रतिजग्राह स्वयं कुरुपतिस्तदा ।
उपारुह्यार्जुनश्चापि चामरव्यजनं शुभम् ।
रुक्मदण्डं बृहन्मूर्ध्नि दुधावाभिप्रदक्षिणम् । [3430]
छत्रं शतशलाकं च दिव्यमाल्योपशोभितम् ।
वैडूर्यमणिदण्डं च चामीकरविभूषितम् ।
दधार तरसा भीमः छत्रं तच्छार्ङ्गधन्विनः ।
भीमसेनार्जुनौ चापि यमौ चाप्यरिसूदनौ ।
पृष्ठतोऽनुययुः कृष्णं मा शब्द इति हर्षिताः । [3435]
त्रियोजने व्यतीते तु परिष्वज्य च पाण्डवान् ।
विसृज्य कृष्णस्तान्सर्वान्प्रणतान्द्वारकां ययौ ।
तथा प्रणम्य गोविन्दं तदा प्रभृति पाण्डवाः ।
कपिलाद्यानि दानानि ददुर्धर्मपरायणाः ।
मधुसूदनवाक्यानि स्मृत्वा स्मृत्वा पुनः पुनः । [3440]
मनसा पूजयामासुर्हृदयस्थानि पाण्डवाः ।
युधिष्ठिरस्तु धर्मात्मा हृदि कृत्वा जनार्दनम् ।
तद्भक्तस्तन्मना युक्तस्तद्याजी तत्परोऽभवत् ।
एवमेतत्पुरावृत्तं वैष्णवं धर्मशासनम् ।
मया ते कथितं राजन्पवित्रं पापनाशनम् । [3445]
तच्छृणुष्व महाराज विष्णुप्रोक्तं कुरूद्वह ।
तेन गच्छसि नान्येन तद्विष्णोः परमं पदम् ।

Colophon.

3426) G_1 राजा प्रेम्णा (by transp.). — (L. 3427) T च स ; M_3 चाश्व- (for चाशु). —(L. 3428) T $G_{1.2}$ $M_{3.4}$ कुरुपतेस्. T_1 M_3 तथा (for तदा). —(L. 3429) T G_3 M_3 उप्र(M_3 °पा)गृह्य (for उपारुह्य). $G_{1.3}$ M_3 चामरं. T -व्यजने शुभे (T_2 °भं). — (L. 3430) M_3 रूग्मदंडं. T_1 महन्; T_2 महा-; G_3 M_3 वहन् (for बृहन्). G_3 मूर्ध्ना. T आशु ; G_1 अपि ; M_3 अथ (for अभि-). — After line 3430, G_2 ins. :

तथैव भीमसेनोऽपि रथमारुह्य वीर्यवान् ।

— (L. 3431) G_1 चित्रं (for छत्रं). — (L. 3433) G_2 M_4 शार्ङ्गधन्वनः. — After line 3433, G_2 ins. :

उपारुह्य रथं शीघ्रं चामरव्यजने शुभे ।
नकुलः सहदेवश्च धूयमानौ जनार्दनम् ।

— (L. 3434) T_2 [ए]व (for [अ]पि). G_2 भीमसेनोर्जुनश्चैव ; G_3 माद्रीसुतावपि तदा (for the prior half). G_3 गच्छतो ; $M_{3.4}$ यमाव् (for यमौ च). — After line 3434, Madras ed. ins. :

माद्रीपुत्रौ तथा राजन्कृष्णस्याप्यरिसूदनौ ।

— (L. 3435) M_4 भो (for मा). T_1 भूषिताः ; M_4 भाषिणः ; Madras ed. हर्षितौ (for °ताः). — (L. 3438) $G_{1.3}$ M_3 तदा ; M_2 ततः (for तथा). M_2 तथा (for तदा). — (L. 3439) T कपिलादीनि. M_2 विष्णु- (for धर्म-). — (L. 3440) G_3 कृष्णेनोक्तानि धर्माणि (for the prior half). —(L. 3441) T_2 G_3 शिरसा (for मनसा). M_2 हृदिस्थं पंच पांडवाः (for the post half). —(L. 3442) M_2 [ऽ]थ (for तु). — (L. 3443) T $G_{1.3}$ M_3 तन्मनो (for °ना). — Before line 3444, T_1 G_1 ins. वैशंपायनः. —(L. 3444) $G_{1.2}$ उक्तं (for एतत्). — After line 3445, G_3 ins. :

पुण्यं यशस्यमायुष्यं पुष्टिदं कीर्तिवर्धनम् ।

G_3 om. line 3446. — (L. 3446) M_4 कुरुष्व (for शृणुष्व). T $M_{2.3}$ चिंतयस्व सदा विष्णुमप्रमत्तः कुरुद्वह. — Colophon. — *Sub-parvan* : T $G_{1.2}$ M_{2-4} वै(T_2 M_2 श्रीवै)ष्णवधर्म. — *Adhy. name* : T भगवद्वारकाप्रयाणं. — *Adhy. no.* : T_1 106 ; T_2 M_4 115 ; $G_{1.2}$ 105 ; G_3 116 ; M_2 22 ; M_3 104.

— After the colophon, M_2 ins. :

नमो नारायणाय शिव शिव नारायण शिव शिव नारायण शिव शिव शिव शिव राम राम कृष्ण कृष्ण कृष्णः । इत्यन्तकाले जल्पञ्जन्तुर्जीवितं मे जहासीत् ।

आद्यः शब्दः कथ्यते तस्य मुक्तिं ।
व्रीला नम्रो तिष्ठतोऽन्या ऋणस्थो ।

हरि । श्रीगणपतये नमः । अविघ्नमस्तु ।

— After the colophon, M_3 ins. :

हरिः श्रीगुरुभ्यो नमः । गुरुभ्यो नमः । कोल्लं ९९५ आमत कन्नि ञायर १० तीयतिकण्डरामत्तकोमन् । एऴुतिय आश्वमेधिकपर्वं ग्रन्थं । शुभमस्तु श्रीगुरुभ्यो नमः । पडिञ्ञारे कोविलकं बक आश्वमेधिकं (*sup. lin.* °धीयं) ग्रन्थम् ।

[Date : Kollam 995 Kanya month Sunday Tenth. Scribe : Kanda Ramattakoman. Owner : Padiññāre Kovilakam (Zamorin State Library).]

— After the colophon, M_4 ins. :

आश्वमेधिकं समाप्तं ।
कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा
बुद्ध्यात्मना वानुसृतस्वभावः ।
करोमि यद्यत्सकलं परस्मै
नारायणायेति समर्पयामि ॥

वैष्णवधर्मशास्त्रभागं पिन्ने ग्रन्थं वरुत्ति एऴुदि कूट्टियिरिक्कुन्नु ॥

[अयं वैष्णवधर्मशास्त्रभागोऽन्यस्मिन्काले मातृकामानीय लिखित्वा योजितः ।]

NOTES

1

11-16 Cf. 2. 55. 7-8. These do not refer to the actual words used by Vidura before, but only give the substance.

15 मेढीभूतः — The expression has occurred in Uddyogaparvan before, cf. 5. 36. 71. मेढ is the centre pillar round which the bulls move. मेढीभूत thus means 'being the main prop or support.' The reading मेधीभूत may mean 'being the brain.'

18 There is no doubt that वीरस्य is the correct reading; धीरस्य must have been substituted by some as Vidura can hardly be called a Vīra in the accepted sense of the word. Vidura could be a धर्मवीर like दयावीर.

2

16, 17, 19 क्षत्रधर्मs, मोक्षधर्मs, युद्धधर्मs and दानधर्मs were explained to Yudhisṭhira in Śāntiparvan and Ānuśāsanaparvan.

3

8 नरमेध — Human sacrifice. There is no doubt that the practice of offering human beings as sacrificial victims was prevalent in ancient times. The story of Śunaḥśepa in the Aitareyabrāhmaṇa (VIII) is well-known in this connection.

6

23 The presence of a corpse in the way is a bad omen. To avoid any evil effects, a person, in such a case, usually turns back a little and then proceeds.

26 It is not clear why Nārada advises Marutta to tell a lie about his entering the fire. Perhaps Nārada was afraid of being cursed by Saṁvarta.

9

29 The first line can not be satisfactorily explained. It is difficult to find out the correct reading on the strength of the MSS. Nīlakaṇṭha reads न गण्डिकाकारयोगं करेणुं and explains (unconvincingly) as follows:— नगं पर्वतं डीयते विहायसा गच्छतीति डीः पक्षी अल्पो डीः, डिका मक्षिका मशकादिस्तस्या आकारेण योगोऽस्यास्तीति रूपम् अणुं सूक्ष्मं करे कुर्वे कृन्छान्दसं मौवादिकत्वम् । करेणेति पाठे करोमीत्यध्याहारः । पाथोधिं करे कर्तुमगस्त्य इवाहं पर्वतमपि मशकीकर्तुं समर्थोऽस्मीत्यर्थः । न शण्डिकां जंगमो नो करेणुरिति पाठे तु करेणुर्हस्ती मम, ऐरावनः शण्डिका युद्धं द्रविडभाषाप्रसिद्धेः तां प्रति जंगमो गतिशीलो न भवतीति नो, अस्ति ऐरावतवाहनस्य मे शत्रुजय ईषत्कर इत्यर्थः। शण्डिकाशब्दस्तालव्यादिरिह ज्ञेयः, इन्द्रो हन्ति वृषभं शण्डिकानामिति मन्त्रवर्णात् दशमस्तूक्त तात्पर्यः।

The line as it stands may mean–a fierce or rushing female elephant is no cause for concern; I do not regard that as dangerous.

The second line is irrelevant. Agni had tauntingly asked Indra to explain how it came about that Vṛtra snatched away the world from Indra, even though Indra was very powerful. Indra's answer that he does not partake of the Soma offered by the enemies (that is, he does not accept any invitation from the enemies) is beside the point.

31 The Cyavana-episode is found in—*Ṛv.* 10. 9.

10

29 Jaimini-Aśvamedha refers to the three kinds (red, blue and virile) of bulls in the description of Yudhiṣṭhira's Aśvamedha.

30 Cf. आविक्षितस्य कामप्रेः विश्वे देवाः सभासद इति । Cf. 12. 29. 19. The Jaimini-Aśvamedha drops the Saṁvarta-Indra episode, and only refers to Marutta's gold left over the Himalayas.

11

18 स्वरादिविशेषानुपूर्वीमात्रस्वरूपे ऋगक्षरव्यतिरिक्तं यद् गानं तद् रथन्तरम्। (सामार्चिकभाष्य). रथंतर is a Sāman sung in the रथंतर metre.

13

3^{cd} Cf. द्वे पदे बन्धमोक्षाय न ममेति ममेति च ।
ममेति बध्यते जन्तुर्न ममेति विमुच्यते ॥
(Uttaragitā 2. 45-46)

14

1 समाश्वास्यत has good support; Śı reads समाश्वासत which makes no sense. It was therefore proposed to retain समाश्वस्यत (which is the usual form) found in a larger number of MSS.

16

The Jaimini-Aśvamedha drops the whole of the अनुगीता episode (Adhyāyas 16–50).

12 Kṛṣṇa refers to the Kāśyapa-Brāhmaṇa teaching as a पुरातन-इतिहास which apparently means that the doctrines in the Anugītā are more ancient than those in the Bhagvadgītā. अनुगीता, however, connotes 'A supplement to the Gītā.'

In this Adhyāya, the Indra-Vṛtra fight frequently referred to in the Ṛgveda, is interpreted metaphysically. Indra is the Ātman and Vṛtra the Ahaṁkāra. Vṛtra successively envelops Pṛthvī, Waters, Tejas Vāyu and Ākāśa (the five elements), which means Pṛthavī (the gross body), Waters (the subtle body), Tejas (the light), Vāyu (the vital breath), Ākāśa, (void) are falsely regarded as Ātman, the Highest Reality. When Vṛtra entered Indra (Ātman) himself, there arose the doubt about the real nature of Ātman, but thanks to the teachings of Vasiṣṭha, Indra got rid of this Moha, and was able to realise Ātman properly. Indra could undo the evil effects of Ahaṁkāra by his Vajra (right knowledge or Viveka).

40 परंतप—Kāśyapa is addressed here as परंतप, which is hardly suitable. This must be regarded as a slip due to the fact that it is Kṛṣṇa who is narrating the whole episode to Arjuna who can be appropriately called परंतप.

19

42 Telang who reads भाण्डं for कोष्ठं translates the verse as follows—As one placing any property in his store-room should fix his mind on the property, so placing one's mind in one's body and (keeping) the passages confined, one should there look for the self and avoid heedlessness. (Sacred Books of the East, Vol. VIII. p. 253). The reading भाण्डं is supported by Śı (which also reads निक्षिप्य) and is perhaps simpler. In the verse as we read it काय is compared to कोष्ठ, आत्मन् to भाण्ड which is to be searched for. The proper sense of the verse depends upon what we understand by प्रक्षिप्य. The verse seems to emphasise what Gauḍapāda calls the अमनीभाव for the realisation of the Ātman, then प्रक्षिप्य ought to mean 'having discarded'. The idea in that case would be— Just as a person wishing to find out the treasure deposited in the store-room, should concentrate his mind only on the treasure, discarding all thoughts about the room, one wishing to realise the Ātman, should discard all thoughts about the mind through the sense-organs duly controlled, in respect of the body. The verse is clumsily worded in any case. मनसैव प्रदीपेन महानात्मनि दृश्यते, in verse 44 below seems, however, to go against the above idea.

49 As the Brāhmaṇa was not directly speaking to Kṛṣṇa, मां वाक्यमुक्त्वा, must be taken to mean 'having reported to me.'

56–57 Cf. Gītā IX 32–33.

21

The पुरातन-इतिहास about the ten होतृs is narrated by the Brāhmaṇa.

The ten Hotṛs are the five Karmendriyas and five Jñānendriyas.

The ten offerings are Śabda, Śparṣa etc. and Kriyā, Gati etc. (of the Jñānendriyas and Karmendriyas).

The ten fires are—दिशो वायू रविश्चन्द्रः पृथ्व्यग्नी विष्णुरेव च । इन्द्रः प्रजापतिर्मित्रमग्नयो दश...

17 (वाक्) गौरिव प्रस्रवत्येषा. —Cf. the description of सूनृता वाक् in the *Uttararāmacarita*, V. 31—

कामान्दुग्धे विप्रकर्षत्यलक्ष्मीं
कीर्तिं सूते दुष्कृतं या हिनस्ति ।
तां चाप्येतां मातरं मङ्गलानां
धेनुं धीराः सूनृतां वाचमाहुः ॥

22

This Adhyāya describes the सप्तहोतृविधान (a पुरातन-इतिहास). The seven Hotṛs are the five Jñānendriyas, Manas and Buddhi.

23

This Adhyāya contains the पञ्चहोतृविधान (a पुरातन-इतिहास). The five Hotṛs are–Prāṇa, Apāna, Udāna, Samāna and Vyāna.

Cf. the dispute about supremacy among the sense-organs, described in the Chāndogya (I. 2) and Bṛhadāraṇyaka (VI. 1) Upaniṣads.

25

This Adhyāya contains the चातुर्होत्रविधान. The four होतृs are Karaṇa, Karman, Kartṛ and Mokṣa.

7 अहं strictly speaking ought to refer to the Brāhmaṇa who is the speaker. The context shows that it refers to the Ātman.

14-16 ऋचः— The reference is to the passage— तस्यैवं विदुषो यज्ञस्यात्मा यजमानः श्रद्धा पत्नी शरीरमिध्म, उरो वेदिर्लोमानि बर्हिर्वेदः शिखा etc. Mahānārāyaṇopaniṣad, khaṇḍa, 25; Cf. also khaṇḍa 11^{ab}.

26

This Adhyāya contains the instruction given by Prajāpati to the serpents, gods and sages (also a पुरातन-इतिहास). When asked what would give Śreyas, Prajāpati uttered ॐ (एकाक्षरं ब्रह्म). The serpents interpreted ॐ as biting (presumably by noting the movements of the lips), the gods as giving gifts, and the Maharṣis as दम. (The Asuras who are not mentioned before took it as दम्भ, 10^{ab}). Cf., for a similar situation, the Bṛhadāraṇyaka V-2. 1-3, where Prajāpati utters the syllable द, which is taken to mean दाम्यत, दत्त, and दयध्वम् respectively by the gods, men and Asuras. In Latin also D. D. D. stands for Dat, Dicat, Dedicat (gives, devotes and dedicates).

27

2 महद्वनम्. Cf. Śāṅkarabhyāṣya on the Chāndogya (VI. 14. 3), where the Saṁsāra is elaborately compared to a forest.

19 The Saptarṣis are here said to be वसिष्ठप्रमुखाः.

28

This Adhyāya contains the Adhvaryu-Yati Saṁvāda (a पुरातन-इतिहास) criticizing the Hiṁsā in the sacrifice. The Yati stands for the Ahiṁsā-dharma. The Adhvaryu has no proper reply to give; he only pleads that he is acting according to the traditional Śāstra.

22 Kṣara is said to be स्वभाव. The Gītā says स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते.

29

This Adhyāya contains the Kārtavīrya-Samudra Saṁvāda (a पुरातन-इतिहास) which emphasizes the Ahiṁsā cult.

1 The Brāhmaṇī is described here as भामिनी, which is not quite suitable.

16 का[illegible]s are probably the Khasis.

30

The ancient episode of Alarka is narrated here to emphasize the doctrine योगान्नास्ति परं सुखम् ।

31

7-12 These are the Gāthā sung by Ambarīṣa

32

The Brāhmaṇa-Janaka Saṁvāda (a पुरातन-इतिहास) is described here to advise that avarice for external objects should be eschewed.

33

4 Telang (who reads वेति for वेत्ति) translates— 'Sovereignty over the whole world, and even over heaven; that or else this knowledge; (of these two) knowledge is my only wealth.' The idea in the verse appears to be that real knowledge regards the sovereignty over the whole world or even over heaven as being on the same level (तथा); real knowledge is one's true wealth.

34

Kṛṣṇa tells Arjuna that the Brāhmaṇa represents Manas, and the Brāhmaṇī the Buddhi, and he himself is the Kṣetrajña. Here ends the Brāhmaṇa-Brāhmaṇī Saṁvāda.

35

Another पुरातन-इतिहास, Guru-Śiṣya-Saṁvāda is narrated here, dealing with the nature of Mokṣa.

31 नोपैति यावदध्यात्मं तावदेतान्न पश्यति — Nilakaṇṭha seems to disregard the न in एतान्न पश्यति. The meaning seems to be that so long one has not acquired the metaphysical knowledge, one does not see these (Jyotis, Ākāśa etc. in the preceding line) in their proper perspective.

36-38

These three Adhyāyas describe the तामस, राजस and सात्त्विक Guṇas in detail.

39

In this Adhyāya are described the three Guṇas (Sattva, Rajas and Tamas) as mutually mixed up, as they are not found independently existing anywhere. Each Guṇa is found in the other two, may be in a very small proportion.

40

2 The महानात्मा is said to be known as धृतिः, स्मृतिः, etc. What authority the writer has in his mind cannot be ascertained.

41

This Adhyāya is the smallest (containing only five verses) in this Parvan. It describes the Ahaṁkāra.

42

This Adhyāya deals with various topics, such as the dissolution of the Mahābhūtas, with the subtle Bhūtas surviving the Pralaya, the five Karmendriyas and Jñānendriyas, with their Adhyātma, Adhibhūta and Adhidaivata forms, the four-fold creation of beings, the means for securing Brahman by crossing over the terrible ocean of Moha etc.

43

This Adhyāya describes the Vibhūtis, on the lines of the Bhagavadgītā, but gives more details.

1 मध्यमः गुणः is the Rajas quality.

3 While the Gītā mentions only the अश्वत्थ as the best of trees, here we have as many as seven or eight claiming that honour.

5 The Gītā mentions the Meru and the Himālaya; here we have nearly a dozen mountains pointed out.

9 वेदानामृषयः—The Gītā says वेदानां सामवेदोऽहं.

15 Umā is the best amongst the ladies.

19 Dharma and Adharma are described categorically as Ahiṁsā and Hiṁsā.

44

2 श्रविष्ठ is the first नक्षत्र, and शिशिर the first season (the Gītā says ऋतूनां कुसुमाकरः).

6 The cow is the best of the चतुष्पद animals, and the Brāhmaṇas are the best amongst human beings.

11 Viṣṇu is the Ātman of Brahmadeva.

14 Rudra is said to be the Lord of the Gods, Dānavas, Naras, Kinnaras, Yakṣas, etc.

16 The Householder's state (गार्हस्थ्य) is the best (in accordance with the Manusmṛti).

45

This Adhyāya describes the Kālacakra (wheel of time) and the state of a householder.

16 The five Mahāyajñas are : —Devayajña, Ṛṣiyajña, Pitṛyajña, Bhūtayajña and Manuṣyayajña.

46

This Adhyāya describes in detail the duties of Brahmacarya, Vānaprastha, and Saṁnyāsa modes of life.

47

16 अन्तरात्मन् is here said to be अचेतन. Perhaps अचेतन इव is the meaning; or अन्तरात्मन् refers only to the भूतात्मन्.

48

Different views about Brahman are noticed here, such as Brahman being Avyakta, Anāmaya, Puruṣa, Sattva etc. In this connection are referred the Cārvākas, Tārkikas, Mīmāṁsakas, Nihilist Bauddhas, Vijñanavādi Bauddhas, Advaitins, Dvaitins, Bhedābhedavādins, Vaiśeṣikas, Kālavādins, etc.

49

This Adhyāya describes the importance of the path of knowledge (Jñāna-mārga). Once again, it is pointed out that Ahiṁsā is the Kṛtya *par excellence* and Jñāna is the highest good (Niḥśreyas). Then is described the nature of the Sattva and Kṣetrajña, their union and separation. One who is obsessed with the idea of Mamatva (something belonging to him) gets entangled in Saṁsāra; and as he wills, so he becomes.

The creation of the Saṁsāra, from Pradhāna (Avyakta), Mahat, Ahaṁkāra, Bhūtabījas, etc. is described. The five elements, their respective Guṇas, the twelvefold form of Tejas and Vāyu, the tenfold form of Gandha, the sixfold form of Rasa, etc. are also pointed out.

The Adhyāya winds up with the declaration that the Highest Puruṣa is beyond Avyakta, and he who reaches Him, secures Mokṣa (Ānantya).

50

This Adhyāya contains the description of the Brahmaratha (on the lines of आत्मानं रथिनं विद्धि etc. in the Kaṭhopaniṣad) and the Brahmavana. Manas is said to be the Bhūtātman and Adhiṣṭhātṛ of every thing. All creation takes place naturally (स्वभावत:).

12 विश्वकृतो विप्रा: —These are presumably the Prajāpatis.

The importance of Tapas and Dhyānayoga is stressed. Those who value Karman are extremely dull-witted. The Puruṣa is constituted of Vidyā, not of Karman. Those who are Asakta and Samadarśins reach the highest goal, viz. Mokṣa.

The pupil, thus advised by the preceptor, acted accordingly and secured Mokṣa.

On being asked by Arjuna—who was the pupil and who the preceptor?—Kṛṣṇa told him—'I am the preceptor and my mind is the pupil', and advised Arjuna to bear in mind what had been told (all this had been taught at the commencement of the War) and to shape his conduct in conformity with the same.

Here the Anugītā proper ends (though in some MSS. the rest of the Parvan is called the Anugītā-parva) and the narrative is continued from the fifteenth Adhyāya where Kṛṣṇa had expressed his desire to go back to Dvārakā.

The Anugītā portion (Adhyāyas 15–50) contains several passages taken bodily from the Bhagavad-gītā, and attempts to supplement or expand several topics from the Gītā. More than once it is stated that the instruction in the Anugītā had been conveyed to Arjuna when Kṛṣṇa instructed him at the beginning of the battle. The title Anugītā therefore is significant. The writer, however, wants to bolster up the instruction given here by calling to his aid several Purātana Itihāsas as he calls them. Whatever in the Bhagavadgītā was regarded as sketchy or incomplete is made complete as in the instruction about Yajñacakra, Kālacakra, the Triguṇātmaka nature of all objects in the universe, the Vibhūtis of the Lord, the nature of the Prāṇas, Yoga-technique, and so forth. On the whole, however, the Anugītā does not appear to have made any additional contribution to the philosophical thought contained in the Bhagavadgītā. *

The Jaimini-Aśvamedha makes no reference to the Anugītā at all, which is quite irrelevant to the matter in hand, viz the Aśvamedha of Yudhiṣṭhira.

50 गजसाह्वय—Hastināpura, bearing the appellation गज. Telang (p. 394, S. B. E. Vol. VIII), curiously enough, translates गजसाह्वयं नगरं as 'to the city of Gajasa', which is obviously a mistake.

51

28–29 Announcing one's name and then falling at the feet strictly in the order of precedence is in accordance with the आचारधर्म.

30 क्षत्तारं—विदुरं; according to the Śāstra,

ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत्, क्षत्रबन्धुमनामयम् ।
वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च ॥

(Manusmṛti II. 127)

---

* It is proposed to publish an edition of the Anugītā, with Introduction, notes etc.; hence the notes given here are necessarily scanty.

कुशलं should not have been used in connection with Vidura (who was a दासीपुत्र). But as Vidura's father was the Brāhmaṇa Vyāsa, Vidura appears to have been treated as a Brāhmaṇa.

52

Uttaṅka had apparently been quite absorbed in his penance and so had not heard any news about the actual battle fought. He had expected that all would turn out well, owing to the efforts of Kṛṣṇa for reconciliation between the Kauravas and the Pāṇḍavas. Bnt when he learnt of the disastrous end of the war, he charges Kṛṣṇa for not having done his best to avert the war, calls him Mithyācārin, and threatens to curse him.

Kṛṣṇa appeals to Uttaṅka not to waste his penance-fruit by cursing him in a hurry; he should first hear him in order to get a proper appraisal of the situation.

54

This whole episode appears to be irrelevant and absurd. It is impossible to explain why Uttaṅka suddenly flies into a rage and as suddenly cools down, why Kṛṣṇa shows his 'World-form' to Uttaṅka, indulging in self-glorification as the Highest, why Indra appears disguised as a Mātaṅga and so forth.

The only plausible explanation appears to be that as the Anugītā did not refer to the Viśvarūpa (which forms an important episode in the Bhagavadgītā), some one thought that the lacuna ought to be filled in some way.

55

Adhyāyas 55-58 which describe the previous history of Uttaṅka, are obviously an interpolation as the first verse of Adhyāya 58 directly refers to the last verse of Adhyāya 54.

The Ādiparvan (Pauṣyaparvan) has also described the story of Uttaṅka who was famous for his Gurubhakti. There is not any material difference between the two versions.

In the Pauṣyaparvan, Uttaṅka is the pupil of Veda and the name of Veda's wife is not given. Here, the preceptor and the preceptor's wife are Gautama and Ahalyā. Uttaṅka has become a very old man before Gautama allows him to take to the Gṛhasthāśrama. Gautama transforms Uttaṅka into a handsome young man and offers his daughter to him in marriage. Ahalyā asks Uttaṅka to bring the Maṇikuṇḍalas of the wife of Saudāsa as Gurudakṣiṇā.

In both the versions, Uttaṅka's attempt to bring the Maṇikuṇḍalas is described practically in the same way.

56

Uttaṅka goes to Pātāla when the Kuṇḍalas were carried there by Takṣaka, aided by Indra, and secures the Kuṇḍalas with the help of Fire.

While in the Ādiparvan, the reference to Takṣaka is relevant as that directly leads to the Sarpasattra by Janamejaya, the story of Uttaṅka hardly serves any purpose here.

5 षष्ठे काले—On the sixth part of the day. In the case of kings, the sixth part is 3 P. M. to 4–30 P. M. when the king is free from all engagements. (See Kauṭilya's Arthaśāstra, and Daśakumāracarita which give the ideal time-table for a king. Kālidāsa also says, षष्ठे भागे (काले) त्वमपि दिवसस्यात्मनश्छन्दवर्ती । (Vikramorvaśīya II. 1). But here Saudāsa is a cannibal and he speaks of the षष्ठकाल as the आहारकाल. The Rākṣasas are said to be usually active at the प्रदोषकाल (evening, night-fall) in search of their prey. षष्ठकाल must therefore be understood to mean the period 7–30 P. M. to 10–30 P. M. The six Kālas are also given as (1) प्रातः, (2) संगव, (3) मध्याह्न, (4) अपराह्ण, (5) सायाह्न and प्रदोष which is the sixth (the भोजनकाल of the Rākṣasas). Monier Williams explains षष्ठे काले as 'at noon' and also as 'in the evening of the third day.' (षष्ठान्नकालः—one who eats only at the sixth meal-time, that is, who passes five meals without eating and has no meal till the evening of the third day—

> षष्ठान्नकालता मासं संहिताजप एव वा ।
>
> (Manusmṛti XI 200).

The day (twelve hours) is also divided into five parts (each part consisting of 144 minutes). Thus—

(1) प्रातः — 6 A. M. — 8–24 A. M.
(2) संगव — 8–25 A. M. — 10–48 A. M.

(3) मध्याह्न — 10-49 A. M. — 1-12 P. M.
(4) अपराह्न — 1-13 P. M. — 3-36 P. M.
(5) सायाह्न — 3-37 P. M. — 6 P. M.

प्रदोप (coming after सायाह्न), the beginning of night — 6 P. M. — 8-24 P. M., is the पष्ठकाल.

24 In verses 22 and 23, Devas (Suras), Yakṣas and Mahoragas (Nāgas) are described as being intent upon snatching away the ear-rings. In verse 24, Yakṣas are substituted by Rākṣasas. The reading यक्षाणाम् for नागानाम् would substitute the Rākṣasas for Nāgas. The discrepancy cannot be easily explained.

57

2 एषा गतिः—The present state of the king as a cannibal. अन्या गतिः—no other alternative or no other means than securing the favour of Uttaṅka to end this calamity. एतन्मे मतम्—I somehow or other entertain the hope that I might be restored to my normal form, if the request of Uttaṅka is granted.

58

Kṛṣṇa goes to Dvārakā. The festivities on the Raivataka (which is described as 'King of mountains') are pictured in an exaggerated manner.

59

Kṛṣṇa's father Vasudeva asks him to give the details of the Mahābhārata battle, which he had witnessed personally. Kṛṣṇa summarises the incidents naming the different C-in-C's on the side of the Kauravas and the Pāṇḍavas.

8-9 चमू is used as synonymous with अक्षौहिणी.

16 सेना also seems to mean the same as अक्षौहिणी.

Amarakośa II. 8 81-82 states—

> एकेभैकरथा त्र्यश्वा पत्तिः पञ्चपदातिका ।
> पत्त्यङ्गैस्त्रिगुणैः सर्वैः क्रमादाख्या यथोत्तरम् ।
> सेनामुखं गुल्मगणौ वाहिनी पृतना चमूः ।
> अनीकिनी दशानीकिन्योऽक्षौहिणी .... ।

—That is, an army is usually divided into nine units— (Ādiparvan, 1. 2. 15-19):

Name	Chariot	Elephant	Horse	Foot-soldier
Patti	1	1	3	5
Senāmukha	3	3	9	15
Gulma	9	9	27	45
Gaṇa	27	27	81	135
Vāhinī	81	81	243	405
Pṛtanā	243	243	729	1,215
Camū	729	729	2,187	3,645
Anīkinī	2,187	2,187	6,561	10,935
Akṣauhiṇī	21.870	21,870	65,610	109,350

The Nītiprakāśikā gives the number of elephants as ten times the above, and the number of horses as 1000;3000;9000, etc., and the number of Foot-soldiers as 100000;300000, etc, so that an Akṣauhiṇī would have 21870 Chariots, 218700 Elephants, 21,870,000 Horses and 2,187,000,000 Foot-soldiers !

9 Śikhaṇḍin is said to be the Netṛ during the first ten days. It appears that Dhṛṣṭadumna was the Netṛ for all the eighteen days, as described earlier. Śikhaṇḍin is called the Netṛ probably because he knocked out Bhīṣma.

60

Kṛṣṇa had skipped over the murder of Abhimanyu, so as not to add to the agonies of Vasudeva, but Subhadrā insisted upon Kṛṣṇa describing that episode. Kṛṣṇa then described how Abhimanyu, fighting single-handed with many warriors was ultimately murdered by the son of Duḥśāsana, and how Pṛthā had advised Subhadrā to submit to the workings of Fate, and to look after the pregnant Uttarā (Abhmanyu's wife).

70

The Pāṇḍavas returned from the Himālayas, with plenty of gold. Vyāsa gave his sanction for the Aśvamedha by Yudhiṣṭhira. Yudhiṣṭhira requests Kṛṣṇa to perform the Aśvamedha himself. Kṛṣṇa courteously refused to do that and said Yudhiṣṭhira was the fittest person for that job.

71

Vyāsa fixed upon the Paurṇimā in the month of Caitra for the consecration of Yudhiṣṭhira and the horse was duly let loose, with Arjuna as the Guardian of the horse. Yudhiṣṭhira warned Arjuna not to engage in fight unnecessarily and to invite all the kings to attend the sacrificial ceremony.

72

21 समारोत्तरतः पूर्वम्—The horse moved to the East taking a northernly course. To go to the East first was regarded as auspicious. In the *Kathāsaritsāgara*, in describing the course of the Digvijaya of Vatsarāja, the writer gives the reason why the East should be tackled first. Apparently the same formula obtains in the case of the sacrificial horse also.

24 म्लेच्छाः — Mlecca connotes any non-Aryan people.

73

1 त्रिगर्त country was to the north of Hastināpura, as in accordance with verse 21 in the last Adhyāya, the horse had moved on to the North.

7 The Trigartas (Saṁśaptakas) had been defeated by Arjuna on the 13th day of the Mahābhārata war. So, Arjuna was unwilling to fight with them, in conformity with the advice of Yudhiṣṭhira.—'Kings who had already lost their kinsmen, should not be killed.'

74

1 प्राग्ज्योतिष is usually taken to be the modern Assam.

76

1 Then the horse entered the Saindhava country. It is a long long way from Prāgjyotiṣa (the Easternmost part) to the Sindhu region on the West. One would have expected the itinerary of the horse to be described more rationally, but as the horse was to be allowed to move freely, there is no room for any objection. (In the Digvijaya of Arjuna in the North, in the Sabhāparvan Prāgjyotiṣa is mentioned among the countries in the North).

21-24 Arjuna was completely overwhelmed, and the gods, the Saptarṣis, Brahmarṣis etc. had to pray for Arjuna's victory.

77

33 Parikṣit who was hardly a few months old at that time is called here परवीरहा which represents what Parikṣit was going to be in future. The reading परवीरह is obviously due to the desire to avoid the apparent absurdity in calling the infant Parikṣit a परवीरहन्.

46 The horse then reached the Maṇipūra region. For Maṇipūra, there is the reading Maṇalūra (Maṇipūra is possibly the Sanskrit rendering of Maṇalūra).

Dr. Gustav Oppert in his *Weapons etc. of the Ancient Hindus* (pp. 145-152), after discussing the views of Wheeler, who is of opinion that Maṇipūra is the modern 'Munnipur in the extreme east beyond the Bengal frontier... a secluded valley lying between Eastern Bengal and Burmah, and the people appear to be a genuine relic of the Ancient Nāgas' and of Prof. Lassen who places Manipūra on the Eastern coast of India south of Chicole at the mouth of the Lāṅgulya river, comes to the conclusion that Maṇipūra or Maṇalūra, must be located somewhere near Madura (in some chronicles, Arjuna is said to have married the daughter of the Pāṇḍya king of Madurā). Dr Oppert remarks—'The affection with which the Pāṇḍavas are remembered in India, and especially in the South, seems to me not only due to the interest which the story of their sufferings, their bravery, and final victory excited everywhere, but also to some cause by which their memory was effectually kept alive... We must not forget that Arjuna is the presumed ancestor of the Pāṇḍyas.'

79

11-12 The expiation for the murder of a Brāhmaṇa is given in the Yājñavalkya-smṛti as follows—

शिरःकपालीध्वजवान् भिक्षाशी कर्म वेदयन् ।
ब्रह्मा द्वादशाब्दानि मितभुक् शुद्धिमाप्नुयात् ॥

— That is, the culprit was to pass twelve years, living on alms, exhibiting the head-skeletons of the person murdered, and announcing his heinous crime to all. Though this passage only mentions. the Brāhmaṇa-killer, Aparārka refers in this connection to the passage मातरं पितरं हत्वा सोदरं भ्रातरं तथा । अनेन विधिना -- ; hence as M. M. Vāsudevashastri Abhyankar points out, the expression ब्रह्मा should be taken to include the पितृहन् also.

Babhruvāhana is afraid that he would be required to go through the terrible ordeal of covering himself with his father's skin, and of wearing the head-skeletons, if he did not end his life.

83

5 कौशलात्—tactfully.

86

Arjuna then was on the way to Hastināpura. It was the Paurṇimā of the month of Māgha and only a month remained for the Sacrifice to commence.

91

उपसंवेशयन्—made Draupadī to sit or lie near. The Śatapathabrāhmaṇa and other works describe this function at great length, along with the obscene dialogue carried on by the three queens (Mahiṣī, Vāvātā and Parityaktā). It appears that during the period when the *Mahābhārata* received its present shape the obscene features connected with the उपसंवेशन had completely fallen into abeyance.

Similarly, the Pāriplava or the Revolving Cycle of Legends, which was gone through throughout the year when the horse was on its journey, is not even so much as mentioned in this context, while there are gorgeous descriptions of the mountains of food and rivers of wine consumed during the performance of the sacrifice (Read in this connection articles by the present writer, 'The Aśvamedha' and 'The Pāriplava or Revolving Cycle of Legends'— Annals, B. O. R. I, Vol. XXX and XXXIII).

कलाभिस्तिसृभिः is उपलक्षणे तृतीया. This appears to go with वपां in 4^a (Mantra, Dravya and Śraddhā being the three कलाs). But the word मनस्विनीम् cannot be properly explained as connected with वपाम्. The expression may be connected with द्रुपदात्मजाम् also In that case कला cannot be properly explained.

4, 9, 48 Here पष्ठकाल means the period, 3 P. M. to 4–30 P. M.

96

The explanation about the Nakula episode given here is hardly convincing. The whole episode could be regarded as an interpolation, being tacked on at the end. But it appears all the same that the writer was reflecting conscientiously the views about Hiṁsā in his own times. Public opinion seems to have undergone a great change during the time when the Mahābhārata incidents actually took place, and the time when the *Mahābhārata* took its present shape. The Ahiṁsā doctrine fervently promulgated by Buddha and Mahāvīra, and widely preached by Aśoka, had secured a firm hold two or three centuries before the Christian era, and this is usually regarded to be the period when the *Mahābhārata* was completed. Full credit must be given to the writer for courage shown in describing the Nakula episode as having happened at the Aśvamedha sacrifice itself.

The Vaiṣṇavadharmaśāstra interpolation

The Āśvamedhikaparvan has the distinction of having a very big interpolation or addition (constituting about 1700 ślokas), which is shown by us as Appendix.

The Southern Recension MSS. contain this portion which is omitted in all MSS. representing the Northern Recension. Sāyaṇa in his *Parāśaramādhavīya* (B. S. S. Vol. I) and Vādirāja, the author of the Lakṣaṇālaṁkāra, have quoted from this section as P. P. S. Sastri has pointed out.

It is a purely sectarian (Vaiṣṇavite) work, very conveniently tacked on to the Āśvamedhikaparvan at the end. At the conclusion of the Aśvamedha sacrifice, Yudhiṣṭhira requests Kṛṣṇa to describe the Vaiṣṇavadharma in all its aspects, ritualistic, philosophical, etc. Gods and Brahmarṣis also, desirous of listening to this Dharma-saṁvāda, come there. Kṛṣṇa discourses on various matters, such as —

(1) The Varṇāśramadharmas.
(2) The nature of the three-fold Dāna.
(3) Praise of Brāhmaṇas and devotees of the Lord.
(4) Yama-loka.
(5) The fruits of Toyānnadāna, Bhūdāna, Kanyādāna, Godāna etc.
(6) The five Mahāyajñas, Pitṛtarpaṇa, etc.
(7) Kapilādāna.
(8) Āpatddharma etc.

There is not much of philosophy here, the Section being intended for the glorification of Vaiṣṇavadharma, and devotion to the Bhagavat. Attention is drawn even to trivial matters, like how one should take a bath or put on his clothes. On the whole, this Section can have an appeal only to those who are followers of the Bhāgavata-dharma.

CONCORDANCE OF THIS EDITION

with the Bombay, Calcutta, and Madras (P. P. S. Sastri's) Editions

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
1*	1. 1	Not numbered	—
2*	—	—	—
3*	—	—	—
1. 1–10	1. 2–11	1–10	1. 1–10
1. 11^{ab}	1. 12^{ab}	11^{ab}	1. $10\frac{1}{2}$
1. 11^{cd}	1. 12^{cd}	11^{cd}	1. 11
1. $12–15^{ab}$	1. $13–16^{ab}$	$12–15^{ab}$	1. $12–15^{ab}$
4*	—	—	1. 15^{cd}
1. 15^{cd}	1. 16^{cd}	15^{cd}	1. $15\frac{1}{2}$
1. 16–19	1. 17–20	16–19	1. $16\frac{1}{2}–19\frac{1}{2}$
2. 1–3	2. 1–3	20–22	2. 1–3
5*	2. 4^{ab}	23^{ab}	2. $3\frac{1}{2}$
2. 4^{ab}	—	—	2. $4\frac{1}{2}^{ab}$
2. 4^{cd}	2. 4^{cd}	23^{cd}	2. $4\frac{1}{2}^{cd}$
2. 5–10	2. 5–10	24–29	2. $5\frac{1}{2}–10\frac{1}{2}$
2. 11^{ab}	2. 11^{ab}	30^{ab}	2. 11
2. $11^{cd}–12^{ab}$	2. $11^{cd}–12^{ab}$	$30^{cd}–31^{ab}$	2. 12
6*	—	—	2. $12\frac{1}{2}$
2. 12^{cd}	2. 12^{cd}	31^{cd}	2. $13\frac{1}{2}^{ab}$
2. 12^{ef}	2. 13^{ab}	32^{ab}	2. $14 \pm 13\frac{1}{2}^{cd}$
2. $13–14^{ab}$	2. $13^{cd}–14$	$32^{cd}–33$	2. $15–16^{ab}$
2. 14^{cd}	2. 15^{ab}	34^{ab}	2. $16^{cd} \pm 19\frac{1}{2}^{cd}$
2. 15	2. $15^{cd}–16^{ab}$	$34^{cd}–35^{ab}$	2. 17
2. 16^{ab}	2. 16^{cd}	35^{cd}	2. $17\frac{1}{2}$
2. $16^{cd}–17^{ab}$	2. 17	36	2. $18\frac{1}{2}$
7*	—	—	2. $19\frac{1}{2}^{ab}$
2. $17^{cd}–18^{ab}$	2. 18	37	2. $20\frac{1}{2}$
2. 18^{cd}	2. 19^{ab}	38^{ab}	2. 21
2. $19–20^{ab}$	2. $19^{cd}–20^{cd}$	$38^{cd}–39$	2. $22–23^{ab}$
2. 20^{cd}	2. 20^{ef}	40	2. 23^{cd}
3. $1–4^{ab}$	3. $1–4^{ab}$	$41–44^{ab}$	3. $1–4^{ab}$
8*	—	—	—
3. $4^{cd}–12^{ab}$	3. $4^{cd}–12^{ab}$	$44^{cd}–52^{ab}$	3. $4^{cd}–12^{ab}$

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
3. 12^{cd}	3. 12^{cd}	52^{cd}	3. $12\frac{1}{2}$
3. 13–14^{ab}	3. 13–14^{ab}	53–54^{ab}	3. $13\frac{1}{2}$–$14\frac{1}{2}^{ab}$
3. 14^{cd}	3. 14^{cd}	54^{cd}	3. $14\frac{1}{2}^{cd} \pm 12^{cd}$
3. 15–19	3. 15–19	55–59	3. $15\frac{1}{2}$–$19\frac{1}{2}$
9*	3. 20^{ab}	60^{ab}	—
3. 20^{abcd}	3. 20^{cd}–21^{ab}	60^{cd}–61^{ab}	3. $20\frac{1}{2}$
3. 20^{ef}	3. 21^{cd}	61^{cd}	3. 21
3. 21–22	3. 22–23	62–63	3. 22–23
4. 1–6	4. 1–6	64–69	4. 1–6
4. 7^{ab}	4. 7^{ab}	70^{ab}	4. $6\frac{1}{2}$
4. 7^{cd}	4. 7^{cd}	70^{cd}	4. 7
4. 8–10	4. 8–10	71–73	4. 8–10
4. 11^{ab}	4. 11^{ab}	74^{ab}	4. $10\frac{1}{2}$
4. 11^{cd}	4. 11^{cd}	74^{cd}	4. 11
4. 12–16	4. 12–16	75–79	4. 12–16
4. 17^{ab}	4. 17^{ab}	80^{ab}	—
10*(subst. 17^{ab})	—	—	4. 17^{ab}
11*	—	—	4. $17\frac{1}{2}$
4. 17^{cd}	4. 17^{cd}	80^{cd}	4. 17^{cd}
4. 18–23	4. 18–23	81–86	4. $18\frac{1}{2}$–$23\frac{1}{2}$
4. 24^{ab}	4. 24^{ab}	87^{ab}	4. 24
4. 24^{cdef}	4. 24^{cd}–25^{ab}	87^{cd}–88^{ab}	4. 25
4. 25–26	4. 25^{cd}–27^{ab}	88^{cd}–90^{ab}	4. 26–27
4. 27^{ab}	4. 27^{cd}	90^{cd}	4. $27\frac{1}{2}$
4. 27^{cdef}	4. 28	91	4. $28\frac{1}{2}$
5. 1–7^{abcd}	5. 1–7	92–98	5. 1–7
5. 7^{ef}	5. 8^{ab}	99^{ab}	5. $7\frac{1}{2}$
5. 8^{abcd}	5. 8^{cd}–9^{ab}	99^{cd}–100^{ab}	5. $8\frac{1}{2}$
5. 8^{ef}	5. 9^{cd}	100^{cd}	5. 9
5. 9^{ab}	5. 10^{ab}	101^{ab}	5. 10^{ab}
12*	5. 10^{cd}	101^{cd}	5. 10^{cd}
5. 9^{cd}	5. 11^{ab}	102^{ab}	5. $10\frac{1}{2}$
5. 10–11^{abcd}	5. 11^{cd}–13^{ab}	102^{cd}–104^{ab}	5. $11\frac{1}{2}$–$12\frac{1}{2}$
5. 11^{ef}	5. 13^{cd}	104^{cd}	5. 13
5. 12–26	5. 14–28	105–119	5. 14–28
6. 1–22	6. 1–22	120–141	6. 1–22
13*	—	—	—
6. 23–33	6. 23–33	142–152	6. 23–33

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
7. 1–5	7. 1–5	153–157	7. 1–5
14*	—	—	7. 5½
7. 6–14^{ab}	7. 6–14^{ab}	158–166^{ab}	7. 6½–14½^{ab}
7. 14^{cd}	—	—	7. 14½^{cd}
15* (subst. 14^{cd})	7. 14^{cd}	166^{cd}	—
16*	—	—	—
7. 15–27	7. 15–27	167–179	7. 15½–27½
8. 1–6^{ab}	8. 1–6^{ab}	180–185^{ab}	8. 1–6^{ab}
17*	—	—	—
8. 6^{cd}	8. 6^{cd}	185^{cd}	8. 6^{cd}
8. 7^{abcd}	8. 7	186	8. 7
8. 7^{ef}	8. 8^{ab}	187^{ab}	8. 7½
8. 8^{ab}	8. 8^{cd}	187^{cd}	8. 8½^{ab}
8. 8^{cd}	8. 9^{ab}	—	8. 8½^{cd}
8. 9–11	8. 9^{cd}–12^{ab}	188^{cd}–191^{ab}	8. 9½–11½
18*	—	—	8. 12½
8. 12^{ab}	8. 12^{cd}	191^{cd}	8. 13½^{ab}
19*	—	—	8. 13½^{cd}
8. 12^{cd}–15	8. 13–16^{ab}	192–195^{ab}	8. 14½–17½^{ab}
20*	—	—	—
8. 16–18	8. 16^{cd}–19^{ab}	195^{cd}–198^{ab}	8. 17½^{cd}–20½^{ab}
21*	8. 19^{cd}	198^{cd}	—
8. 19^{ab}	8. 20^{ab}	199^{ab}	8. 20½^{cd}
8. 16^{cd}	8. 20^{cd}	199^{cd}	8. 21
8. 20–21	8. 21–22	200–201	8. 22–23
22*	8. 23^{ab}	202^{ab}	—
8. 22^{ab}	8. 23^{cd}	204^{ab}	8. 24^{ab}
8. 22^{cd}	8. 24^{ab}	202^{cd}	8. 24^{cd}
8. 23^{ab}	8. 24^{cd}	203^{ab}	8. 24½
8. 23^{cd}–24^{ab}	8. 25	203^{cd}, 204^{cd}	8. 25½
8. 24^{cdef}	8. 26	205	8. 26½
—	—	206^{ab}	—
8. 25–28^{ab}	8. 27–30^{ab}	206^{cd}–209	8. 27½–30½^{ab}
23*	—	—	—
8. 28^{cd}–30	8. 30^{cd}–32	210–212^{ab}	8. 30½^{cd}–32½
24* (L. 1–14)	—	—	8. 33½–39½
24* (L. 15)	—	—	8. 40
8. 31^{abcd}	8. 33	212^{cd}–213^{ab}	8. 41

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
25*	—	—	8. $42–43^{ab}$
8. 31^{cf}	8. 34^{ab}	213^{cd}	8. 43^{cd}
8. 32^{ab}	8. 34^{cd}	214^{ab}	8. 44^{ab}
26*	—	—	8. $44^{cd}–45^{ab}$
8. 32^{cdef}	8. 35	$214^{cd}–215^{ab}$	8. $45^{cd}–46^{ab}$
27*	—	—	8. 46^{cd}
8. $33–35^{ab}$	8. $36–38^{ab}$	$215^{cd}–217$	8. $47–49^{ab}$
8. 35^{cd}	8. 38^{cd}	218	8. 49^{cd}
9. 1–37	9. 1–37	219–255	9. 1–37
10. 1–2	10. 1–2	256–257	10. 1–2
10. 3^{ab}	10. 3	258	10. $2\frac{1}{2}$
10. $3^{cd}–4^{ab}$	10. 4	259	10. $3\frac{1}{2}$
10. 4^{cdef}	10. 5	260	10. $4\frac{1}{2}$
28*	—	—	10. 5
10. 5–24	10. 6–25	261–280	10. 6–25
10. 25^{ab}	10. 26^{ab}	281^{ab}	10. $25\frac{1}{2}$
10. 25^{cd}	10. 26^{cd}	281^{cd}	10. 26
10. 26–36	10. 27–37	282–292	10. 27–37
11. 1–6	11. 1–6	293–298	11. 1–6
11. 7^{ab}	11. 7^{ab}	299^{ab}	11. $6\frac{1}{2}$
11. 7^{cdef}	11. $7^{cd}–8^{ab}$	$299^{cd}–300^{ab}$	11. $7\frac{1}{2}$
11. 8–18	11. $8^{cd}–19^{ab}$	$300^{cd}–311^{ab}$	11. $8\frac{1}{2}–18\frac{1}{2}$
11. 19	11. 19^{cdef}	$311^{cd}–312^{ab}$	11. $19\frac{1}{2}$
11. 20^{ab}	11. 20^{ab}	312^{cd}	11. $20\frac{1}{2}^{ab}$
11. 20^{cd}	11. 20^{cd}	313	11. $20\frac{1}{2}^{cd}$
12. $1–3^{abcd}$	12. 1–3	314–316	12. 1–3
12. 3^{ef}	12. 4^{ab}	317^{ab}	12. $3\frac{1}{2}$
29*	—	—	—
12. 4^{abcd}	12. $4^{cd}–5^{ab}$	$317^{cd}–318^{ab}$	12. $4\frac{1}{2}$
12. 4^{ef}	12. 5^{cd}	318^{cd}	12. $5\frac{1}{2}^{ab}$
12. 5^{ab}	12. 6^{ab}	319^{ab}	12. $5\frac{1}{2}^{cd}$
30*	—	—	—
12. 5^{cdef}	12. 6^{cdef}	$319^{cd}–320^{ab}$	12. $6\frac{1}{2}$
12. 6	12. 7	$320^{cd}–321^{ab}$	12. $7\frac{1}{2}$
12. 7^{ab}	12. 8^{ab}	321^{cd}	12. 8
12. 7^{cdef}	12. 8^{cdef}	322	12. 9
12. 8–10	12. 9–11	323–325	12. 10–12
12. 11^{abcd}	12. 12	326	12. 13

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
12. 11^{ef}	12. 13^{ab}	327^{ab}	12. 14^{ab}
12. 12^{abcd}	12. 13^{cd}–14^{ab}	327^{cd}–328^{ab}	12. 14^{cd}–15^{ab}
12. 12^{ef}	12. 14^{cd}	328^{cd}	12. 15^{cd}
12. 13–14	12. 15–16	329–330	12. 16–17
13. 1–9^{ab}	13. 1–9^{ab}	331–339^{ab}	13. 1–9^{ab}
31*	13. 9^{cd}–10^{ab}	339^{cd}–340^{ab}	—
13. 9^{cd}	13. 10^{cd}	340^{cd}	13. 9^{cd}
13. 10–11	13. 11–12^{abcd}	341–342	13. 10–11
13. 12^{ab}	13. 12^{ef}	343^{ab}	13. 11$\frac{1}{2}$
13. 12^{cdef}	13. 13	343^{cd}–344^{ab}	13. 12$\frac{1}{2}$
13. 13–17^{abcd}	13. 14–18^{abcd}	344^{cd}–349^{ab}	13. 13$\frac{1}{2}$–17$\frac{1}{2}$
13. 17^{ef}	13. 18^{ef}	349^{cd}	13. 18
13. 18^{ab}	13. 19^{ab}	350^{ab}	13. 19^{ab}
13. 18^{cd}	13. 19^{cd}	350^{cd}	13. 19^{cd} ± 20$\frac{1}{2}$
13. 19	13. 20	351	13. 20
13. 20–21	13. 21–22	352–353	13. 21$\frac{1}{2}$–22$\frac{1}{2}$
14. 1–4	14. 1–4	354–357	14. 1–4
14. 5^{ab}	14. 5^{ab}	358^{ab}	14. 4$\frac{1}{2}$
14. 5^{cdef}	14. 5^{cdef}	358^{cd}–359^{ab}	14. 5$\frac{1}{2}$
14. 6–9^{ab}	14. 6–9^{ab}	359^{cd}–362	14. 6$\frac{1}{2}$–9$\frac{1}{2}^{ab}$
32*	—	—	—
14. 9^{cd}	14. 9^{cd}	363^{ab}	14. 9$\frac{1}{2}^{cd}$
14. 10–12$^{ab\ d}$	14. 10–12	363^{cd}–366^{ab}	14. 10$\frac{1}{2}$–12$\frac{1}{2}$
14. 12^{ef}	14. 13^{ab}	366^{cd}	14. 13
14. 13–16	14. 13^{cd}–17^{ab}	367–370	14. 14–17
14. 17	14. 17^{cdef}	371	15. 1
App. 1 (No. 1)	—	—	15. 2–31$\frac{1}{2}$
15. 1–2	15. 1–2	372–373	16. 1–2
15. 3^{ab}	15. 3^{ab}	374^{ab}	16. 2$\frac{1}{2}$
15. 3^{cd}–5^{ab}	15. 3^{cd}–5^{ab}	374^{cd}–376^{ab}	16. 3$\frac{1}{2}$–4$\frac{1}{2}$
15. 5^{cd}	15. 5^{cd}	376^{cd}	16. 5
15. 6	15. 6	377	16. 6
33*	—	—	—
15. 7–29^{abcd}	15. 7–29	378–400	16. 7–29
15. 29^{ef}	15. 30^{ab}	401^{ab}	16. 29$\frac{1}{2}$
15. 30^{abcd}	15. 30^{cd}–31^{ab}	401^{cd}–402^{ab}	16. 30$\frac{1}{2}$
15. 30^{ef}	15. 31^{cd}	402^{cd}	16. 31
15. 31–34	15. 32–35	403–406	16. 32–35

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
16. 1-10^{ab}	16. 1-10^{ab}	407-416^{ab}	17. 1-10^{ab}
34*	16. 10^{cd}	416^{cd}	—
16. 10^{cd}	16. 11^{ab}	417^{ab}	17. 10^{cd}
35*	16. 11^{cd}	417^{cd}	—
16. 11-14	16. 12-15	418-421	17. 11-14
16. 15^{ab}	16. 16^{ab}	422^{ab}	—
36* (subst.15^{ab})	—	—	17. 15^{ab}
16. 15^{cd}-24^{abcd}	16. 16^{cd}-25^{abcd}	422^{cd}-431	17. 15^{cd}-24
16. 24^{ef}	16. 25^{ef}	432^{ab}	17. 24½
16. 25-27^{ab}	16. 26-28^{ab}	432^{cd}-434	17. 25½-27½^{ab}
16. 27^{cd}	16. 28^{cd}	435	17. 27½^{cd}
16. 28-37^{abcd}	16. 29-38	436-445	17. 28½-37½
37*	16. 39^{ab}	446^{ab}	—
16. 37^{ef}	16. 39^{cd}	446^{cd}	17. 38
16. 38^{ab}	16. 40^{ab}	447^{ab}	17. 38½
16. 38^{cd}-39^{ab}	16. 40^{cd}-41^{ab}	447^{cd}-448^{ab}	17. 39½
16. 39^{cdef}	16. 41^{cd}-42^{ab}	448^{cd}-449^{ab}	17. 40½
16. 40-41^{abcd}	16. 42^{cd}-44^{ab}	449^{cd}-451^{ab}	17. 41½-42½
16. 41^{ef}	16. 44^{cd}	451^{cd}	17. 43
16. 42-43	16. 45-46	452-453	17. 44-45
17. 1-5	17. 1-5	454-458	18. 1-5
38*	—	—	18. 6^{ab}
17. 6-7^{ab}	17. 6-7^{ab}	459-460^{ab}	18. 6^{cd}-7
17. 7^{cd}	17. 7^{cd}	460^{cd}	18. 7½
17. 8-12	17. 8-12	461-465	18. 8½-12½
17. 13^{ab}	17. 13^{ab}	466^{ab}	18. 13
17. 13^{cd}-14^{ab}	17. 13^{cd}-14^{ab}	466^{cd}-467^{ab}	18. 14
17. 14^{cd}	17. 14^{cd}	467^{cd}	18. 14½
17. 15-17^{abcd}	17. 15-17	468-470	18. 15½-17½
17. 17^{ef}	17. 18^{ab}	471^{ab}	18. 18
17. 18-19	17. 18^{cd}-20^{ab}	471^{cd}-473^{ab}	18. 19-20
17. 20^{ab}	17. 20^{cd}	473^{cd}	18. 20½
17. 20^{cdef}	17. 21	474	18. 21½
17. 21	17. 22	475	18. 22½
17. 22^{ab}	17. 23^{ab}	476^{ab}	18. 23
17. 22^{cd}-23^{ab}	17. 23^{cd}-24^{ab}	476^{cd}-477^{ab}	18. 24
17. 23^{cdef}	17. 24^{cd}-25^{ab}	477^{cd}-478^{ab}	18. 25
17. 24^{ab}	17. 25^{cd}	478^{cd}	18. 25½

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
17. 24^{cdef}	17. 26	479	18. $26\frac{1}{2}$
17. 25^{abcd}	17. 27^{abcd}	480	18. $27\frac{1}{2}$
17. 25^{ef}	17. 27^{ef}	481^{ab}	18. 28
17. $26–34^{ab}$	17. $28–36^{ab}$	$481^{cd}–489$	18. $29–37^{ab}$
17. 34^{cd}	—	—	18. 37^{cd}
39* (subst. 34^{cd})	17. 36^{cd}	490^{ab}	—
17. 34^{ef}	17. 36^{ef}	490^{cd}	18. $37\frac{1}{2}$
17. 35^{abcd}	17. 37	491	18. $38\frac{1}{2}$
17. 35^{ef}	17. 38^{ab}	492^{ab}	18. 39
17. 36^{abcd}	17. $38^{cd}–39^{ab}$	$492^{cd}–493^{ab}$	18. 40
17. 36^{ef}	17. 39^{cd}	493^{cd}	18. $40\frac{1}{2}$
17. 37–39	17. 40–42	494–496	18. $41\frac{1}{2}–43\frac{1}{2}$
18. $1–6^{abcd}$	18. 1–6	497–502	19. 1–6
18. 6^{ef}	18. 7^{ab}	503^{ab}	19. $6\frac{1}{2}$
18. 7^{abcd}	18. $7^{cd}–8^{ab}$	$503^{cd}–504^{ab}$	19. $7\frac{1}{2}$
18. 7^{ef}	18. 8^{cd}	504^{cd}	19. 8
18. 8–13	18. 9–14	505–510	19. 9–14
40*	—	—	—
18. 14–17	18. 15–18	511–514	19. 15–18
41*	—	—	19. 19
18. 18–28	18. 19–29	515–525	19. 20–30
18. 29–34	18. 30–35	526–531	19. 31–36
19. $1–3^{ab}$	19. $1–3^{ab}$	$532–534^{ab}$	20. $1–3^{ab}$
42*	—	—	20. 3^{cd}
19. 3^{cd}	19. 3^{cd}	534^{cd}	20. $3\frac{1}{2}$
19. 4–12	19. 4–12	535–543	20. $4\frac{1}{2}–12\frac{1}{2}$
43*	19. 13	544	—
19. $13–24^{ab}$	19. $14–25^{ab}$	$545–556^{ab}$	20. $13\frac{1}{2}–24\frac{1}{2}^{ab}$
44*	—	—	—
19. 24^{cd}	19. 25^{cd}	556^{cd}	20. $24\frac{1}{2}^{cd}$
19. 25–28	19. 26–29	557–560	20. $25\frac{1}{2}–28\frac{1}{2}$
45*	—	—	—
19. 29^{ab}	19. $30^{ab} \pm 32^{ab}$	$561^{ab} \pm 563^{ab}$	20. $29\frac{1}{2}^{ab}$
46*	19. 30^{cd}	561^{cd}	—
47*	19. 31^{ab}	562^{ab}	—
19. 29^{cd}	19. 32^{cd}	563^{cd}	20. $29\frac{1}{2}^{cd}$
19. 30^{ab}	19. 31^{cd}	562^{cd}	20. 30
19. 30^{cd}	19. 33^{ab}	564^{ab}	20. $30\frac{1}{2}$

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
19. 31–32^{ab}	19. 33^{cd}–34^{cd}	564^{cd}–565	20. 31½–32½^{ab}
19. 32^{cd}	19. 34^{ef}	566^{ab}	20. 32½^{cd}
19. 33–37^{abcd}	19. 35–39	566^{cd}–571^{ab}	20. 33½–37½
19. 37^{ef}	19. 40^{ab}	571^{cd}	20. 38½^{ab}
19. 38^{abcd}	19. 40^{cd}–41^{ab}	572	20. 38½^{cd}–39½^{ab}
19. 38^{ef}	19. 41^{cd}	573^{ab}	20. 39½^{cd}
19. 39–40^{abcd}	19. 42–43	573^{cd}–575^{ab}	20. 40½–41½
19. 40^{ef}	19. 44^{ab}	575^{cd}	20. 42
19. 41	19. 44^{cd}–45^{ab}	576	20. 43
19. 42^{ab}	19. 45^{cd}	577^{ab}	20. 43½
19. 42^{cdef}	19. 46	577^{cd}–578^{ab}	20. 44½
19. 43–45^{ab}	19. 47–49^{ab}	578^{cd}–580	20. 45½–47½^{ab}
48*	19. 49^{cd}	581^{ab}	—
19. 45^{cd}–46	19. 50–51^{ab}	581^{cd}–582	20. 47½^{cd}–48½
49*	19. 51^{cd}	583^{ab}	—
19. 47–48^{ab}	19. 52–53^{ab}	583^{cd}–584	20. 49½–50½^{ab}
19. 48^{cd}	19. 53^{cd}	585	20. 50½^{cd}
19. 49–51	19. 54–56	586–588	21. 1–3
19. 52^{ab}	19. 57^{ab}	589^{ab}	21. 3½
19. 52^{cd}	19. 57^{cd}	589^{cd}	21. 4
19. 53–58^{abcd}	19. 58–63	590–595	21. 5–10
19. 58^{ef}–59^{ab}	19. 64	596	21. 11
19. 59^{cdef}–60	19. 65–66	597–598	21. 12–13
20. 1–4	20. 1–4	599–602	22. 1–4
20. 5^{ab}	20. 5^{ab}	603^{ab}	22. 4½
20. 5^{cd}	20. 5^{cd}	603^{cd}	22. 5
20. 6–13	20. 6–13	604–611	22. 6–13
20. 14^{ab}	20. 14^{ab}	612^{ab}	22. 13½
20. 14^{cd}–16^{ab}	20. 14^{cd}–16^{ab}	612^{cd}–614^{ab}	22. 14½–15½
20. 16^{cdef}	20. 16^{cdef}	614^{cd}–615^{ab}	22. 16½
20. 17–22^{ab}	20. 17–22^{ab}	615^{cd}–620	22. 17½–22½^{ab}
50*	20. 22^{cd}	621^{ab}	22. 22½^{cd}
20. 22^{cdef}	20. 23	621^{cd}–622^{ab}	22. 23½
51*	—	—	—
20. 23–24^{abcd}	20. 24–25	622^{cd}–624^{ab}	22. 24½–25½
20. 24^{ef}	20. 26^{ab}	624^{cd}	22. 26½^{ab}
20. 25–26^{ab}	20. 26^{cd}–27^{abcd}	625–626^{ab}	22. 26½^{cd}–27½
20. 26^{cd}	20. 27^{ef}	626^{cd}	22. 28

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
20. 27	20. 28	627	22. 29
21. 1^{ab}	21. 1^{ab}	628^{ab}	23. 1^{ab}
52*	—	—	—
21. 1^{cd}	21. 1^{cd}	628^{cd}	23. 1^{cd}
53*	21. 2–5	629–632	—
54* (L. 1-2)	21. 6	633	—
54* (L. 3)	—	—	—
55*	—	—	—
21. 2^{ab}	21. 7^{ab}	634^{ab}	23. 1$\frac{1}{2}$
21. 2^{cd}–4^{ab}	21. 7^{cd}–9^{ab}	634^{cd}–636^{ab}	23. 2$\frac{1}{2}$–3$\frac{1}{2}$
21. 4^{cd}	21. 9^{cd}	636^{cd}	23. 4
21. 5–14^{abcd}	21. 10–19^{abcd}	637–646	23. 5–14
21. 14^{ef}	21. 19^{ef}	647^{ab}	23. 14$\frac{1}{2}$
21. 15–18^{ab}	21. 20–23^{ab}	647^{cd}–650	23. 15$\frac{1}{2}$–18$\frac{1}{2}^{ab}$
21. 18^{cd}	21. 23^{cd}	651	23. 18$\frac{1}{2}^{cd}$
21. 19–21	21. 24–26	652–654	23. 19$\frac{1}{2}$–21$\frac{1}{2}$
22. 1–6	22. 1–6	655–660	24. 1–6
22. 7–8	22. 7–8	661–662	—
22. 9–10	22. 9–10	663–664	24. 7–8
56*	—	—	—
22. 11–12	22. 11–12	665–666	24. 9–10
22. 13	22. 13	667	—
22. 14–29	22. 14–29	668–683	25. 1–16
23. 1–4	23. 1–4	684–687	26. 1–4
23. 5	23. 5	688	—
23. 6–10^{abcd}	23. 6–10^{abcd}	689–693	26. 5–9
23. 10^{ef}	23. 10^{ef}	694	26. 9$\frac{1}{2}$
57*	—	—	—
23. 11–12	23. 11–12	695–696	26. 10$\frac{1}{2}$–11$\frac{1}{2}$
23. 13^{ab}	23. 13^{ab}	697^{ab}	26. 12
23. 13^{cd}	23. 13^{cd}	697^{cd}	26. 12$\frac{1}{2}$
23. 14–15^{abcd}	23. 14–15	698–699	26. 13$\frac{1}{2}$–14$\frac{1}{2}$
23. 15^{ef}	23. 16^{ab}	700^{ab}	26. 15
23. 16^{ab}	23. 16^{cd}	700^{cd}	26. 15$\frac{1}{2}$
23. 16^{cd}	23. 16^{ef}	701	26. 16
23. 17	23. 17	702	26. 17
23. 18^{ab}	—	—	26. 18^{ab}

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
58*	—	—	—
23. 18^{cd}	—	—	26. 18^{cd}
23. 18^{ef}	—	—	26. $18\frac{1}{2}$
59*	—	—	—
60*	—	—	—
23. $19–21^{abcd}$	23. $18–20^{abcd}$	703–705	26. $19\frac{1}{2}–21\frac{1}{2}$
23. 21^{ef}	23. 20^{ef}	706	26. 22
23. 22^{ab}	23. $21^{ab}\pm22^{cd}$	$707^{ab}\pm708^{cd}$	26. $22\frac{1}{2}\pm24$
23. 22^{cdef}	23. $21^{cd}–22^{ab}$	$707^{cd}–708^{ab}$	26. $23\frac{1}{2}$
23. 23–24	23. 23–24	709–710	26. 25–26
24. 1–5	24. 1–5	711–715	27. 1–5
24. 6^{ab}	24. 7^{ab}	717^{ab}	27. $6^{ab}\pm9^{ab}$
24. $6^{cd}–7$	24. $7^{cd}–8$	$717^{cd}–718$	27. $6^{cd}–7$
24. 8	24. 6	716	27. 8
24. 9^{ab}	24. 9^{ab}	719^{ab}	27. 9^{cd}
24. 9^{cd}	24. 9^{cd}	719^{cd}	27. $9\frac{1}{2}$
24. $10–12^{abcd}$	24. 10–12	720–722	27. $10\frac{1}{2}–12\frac{1}{2}$
24. 12^{ef}	24. 13^{ab}	723^{ab}	27. 13
24. 13	24. 13^{cd}	723^{cd}	27. $13\frac{1}{2}$
24. 14	24. 14	724	27. $14\frac{1}{2}$
24. 15–17	—	—	27. $15\frac{1}{2}–17\frac{1}{2}$
24. 18–20	24. 15–17	725–727	27. $18\frac{1}{2}–20\frac{1}{2}$
App. 1 (No. 2)	—	—	—
25. 1–3	25. 1–3	728–730	28. 1–3
25. 4^{ab}	25. 4^{ab}	731^{ab}	28. $3\frac{1}{2}$
25. 4^{cdef}	25. 4^{cdef}	$731^{cd}–732^{ab}$	28. $4\frac{1}{2}$
25. 5–12	25. 5–12	$732^{cd}–740^{ab}$	28. $5\frac{1}{2}–12\frac{1}{2}$
25. 13^{ab}	25. 13^{ab}	740^{cd}	28. 13
25. $13^{cd}–14^{ab}$	25. $13^{cd}–14^{ab}$	741	28. 14
25. 14^{cd}	25. 14^{cd}	742^{ab}	28. $14\frac{1}{2}$
25. 14^{ef}	25. 14^{ef}	742^{cd}	28. 15
25. 15–16	25. 15–16	743–744	28. 16–17
25. 17^{ab}	25. 17^{ab}	745^{ab}	28. $17\frac{1}{2}$
25. 17^{cd}	25. 17^{cd}	745^{cd}	28. 18
26. 1^{a}	26. 1^{a}	746^{a}	29. 1^{a}
61*	26. 1^{b}	746^{b}	29. 1^{b}
26. 1^{b}	26. 1^{d}	746^{d}	29. 1^{d}
26. 1^{c}	—	—	—

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
26. 1^{d}	26. 1^{c}	746^{c}	29. 1^{c}
26. 2–18	26. 2–18	747–763	29. 2–18
27. 1–4^{a}	27. 1–4^{a}	764–767^{a}	30. 1–4^{a}
27. 4^{bc}	27. 4^{bc}	767^{bc}	—
27. 4^{d}	27. 4^{d}	767^{d}	30. 4^{b}
27. 5^{ab}	27. 5^{ab}	768^{ab}	30. 4^{cd}
27. 5^{cd}	27. 5^{cd}	768^{cd}	30. 4½
27. 6–8	27. 6–8	769–771	30. 5½–7½
27. 9	27. 9	772	—
27. 10	—	—	—
27. 11	27. 10	773	30. 9½
27. 12	27. 11	774	30. 8½
27. 13^{ab}	27. 12^{ab}	775^{ab}	—
27. 13^{cd}	27. 12^{cd}	775^{cd}	—
62* (subst. 13^{cd})	—	—	—
27. 14–25	27. 13–24	776–787	30. 10½–21½
28. 1–4^{abc}	28. 1–4^{abc}	788–791^{abc}	31. 1–4^{abc}
63*	—	—	—
28. 4^{d}	28. 4^{d}	791^{d}	31. 4^{d}
28. 5–22	28. 5–22	792–809	31. 5–22
28. 23^{ab}	28. 23^{ab}	810^{ab}	31. 22½
28. 23^{cd}–24^{ab}	28. 23^{cd}–24^{ab}	810^{cd}–811^{ab}	31. 23½
28. 24^{cd}	28. 24^{cd}	811^{cd}	31. 24
28. 25	28. 25	812	31. 25
28. 26^{ab}	28. 26^{ab}	813	31. 26^{ab}
28. 26^{cd}	28. 26^{cd}	814	31. 26^{cd}
28. 27–28	28. 27–28	815–816	31. 27–28
29. 1–3	29. 1–3	817–819	32. 1–3
29. 4^{ab}	29. 4^{ab}	820^{ab}	32. 3½
29. 4^{cd}	29. 4^{cd}	820^{cd}	32. 4
29. 5–22	29. 5–22	821–838	32. 5–22
30. 1–7	30. 1–7	839–845	33. 1–7
30. 8^{ab}	30. 8^{ab}	846^{ab}	33. 7½
30. 8^{cd}	30. 8^{cd}	846^{cd}	33. 8
64*	—	—	—
30. 9–10	30. 9–10	847–848	33. 9–10
30. 11^{ab}	30. 11^{ab}	849^{ab}	33. 10½
30. 11^{cd}	30. 11^{cd}	849^{cd}	—

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
30. 12–13	30. 12–13	850–851	33. 11½–12½
30. 14^{ab}	30. 14^{ab}	852^{ab}	33. 13
30. 14^{cd}	30. 14^{cd}	852^{cd}	—
30. 15–16	30. 15–16	853–854	33. 14–15
30. 17^{ab}	30. 17^{ab}	855^{ab}	33. 15½
30. 17^{cd}	30. 17^{cd}	855^{cd}	—
30. 18–19	30. 18–19	856–857	33. 16½–17½
30. 20^{ab}	30. 20^{ab}	858^{ab}	33. 18
30. 20^{cd}	30. 20^{cd}	858^{cd}	—
30. 21–22	30. 21–22	859–860	33. 19–20
30. 23^{ab}	30. 23^{ab}	861^{ab}	33. 20½
30. 23^{cd}	30. 23^{cd}	861^{cd}	—
30. 24–25	30. 24–25^{abcd}	862–863	33. 21½–22½
65*	30. 25^{ef}	864	33. 23
30. 26^{abcd}	30. 26	865	33. 24
30. 26^{ef}	30. 27^{ab}	866^{ab}	33. 24½
30. 27–28^{abcd}	30. 27^{cd}–29^{ab}	866^{cd}–868^{ab}	33. 25½–26½
30. 28^{ef}	30. 29^{cd}	868^{cd}	33. 27½^{ab}
30. 29^{abcd}	30. 30	869	33. 27½^{cd}–28½^{ab}
66*	30. 31^{ab}	870^{ab}	—
30. 29^{ef}	30. 31^{cd}	870^{cd}	33. 28½^{cd}
30. 30	30. 32	871	33. 29½
30. 31	30. 33	872	—
67* (subst. 31)	—	—	33. 30½
31. 1–10	31. 1–10^{abcd}	873–882	34. 1–10
68*	31. 10^{ef}	883	34. 10½
69*	—	—	—
31. 11–13	31. 11–13	884–886	34. 11½–13½
32. 1–2	32. 1–2	887–888	35. 1–2
32. 3^{ab}	32. 3^{ab}	889^{ab}	35. 2½
32. 3^{cd}–4^{ab}	32. 3^{cd}–4^{ab}	889^{cd}–890^{ab}	35. 3½
32. 4^{cd}	32. 4^{cd}	890^{cd}	35. 4
32. 5–11^{abcd}	32. 5–11	891–897	35. 5–11
70*	32. 12^{ab}	898^{ab}	—
32. 11^{ef}	32. 12^{cd}	898^{cd}	35. 11½
32. 12–15	32. 13–16	899–902	35. 12½–15½
32. 16^{ab}	32. 17^{ab}	903^{ab}	35. 16
32. 16^{cd}	32. 17^{cd}	903^{cd}	35. 16½

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
32. 17-19	32. 18-20	904-906	35. 17$\frac{1}{2}$-19$\frac{1}{2}$
32. 20	32. 21	907	—
32. 21-25	32. 22-26	908-912	35. 20$\frac{1}{2}$-24$\frac{1}{2}$
33. 1-5^{abcd}	33. 1-5	913-917	36. 1-5
33. 5^{ef}-6^{ab}	33. 6	918	36. 6
33. 6^{cd}	33. 7^{ab}	919^{ab}	36.6$\frac{1}{2}$
33. 7	33. 7^{cdef}	919^{cd}-920^{ab}	36. 7$\frac{1}{2}$
33. 8^{ab}	33. 8^{ab}	920^{cd}	36. 8$\frac{1}{2}^{ab}$
33. 8^{cd}	33. 8^{cd}	921	36. 8$\frac{1}{2}^{cd}$
34. 1-5	34. 1-5	922-926	37. 1-5
34. 6^{ab}	34. 6^{ab}	927^{ab}	37. 5$\frac{1}{2}$
34. 6^{cd}	34. 6^{cd}	927^{cd}	37. 6
34. 7-8	34. 7-8	928-929	37. 7-8
34. 9^{ab}	34. 9^{ab}	930^{ab}	37. 8$\frac{1}{2}$
34. 9^{cd}	34. 9^{cd}	930^{cd}	37. 9
34. 10-12	34. 10-12	931-933	37. 10-12
35. 1-4	35. 1-4	934-937	38. 1-4
35. 5^{ab}	35. 5^{ab}	938^{ab}	38. 4$\frac{1}{2}$
35. 5^{cd}	35. 5^{cd}	938^{cd}	38. 5
35. 6-8^{abcd}	35. 6-8	939-941	38. 6-8
35. 8^{ef}	35. 9^{ab}	942^{ab}	38. 8$\frac{1}{2}$
35. 9	35. 9^{cd}-10^{ab}	942^{cd}-943^{ab}	38. 9$\frac{1}{2}$
71*	35. 10^{cd}-12	943^{cd}-945	—
35. 10^{ab}	35. 13^{ab}	946^{ab}	38. 10$\frac{1}{2}^{ab}$
72*	—	—	—
35. 10^{cdef}-11^{ab}	35. 13^{cd}-14^{cd}	946^{cd}-947	38. 10$\frac{1}{2}^{cd}$-11$\frac{1}{2}$
35. 11^{cd}	35. 14^{ef}	948	38. 12
35. 12	35. 15	949	38. 13
App. 1 (No. 3)	35. 16-22	950-957	—
35. 13	35. 23	958	38. 14
35. 14^{ab}	35. 24^{ab}	959^{ab}	38. 14$\frac{1}{2}$
35. 14^{cd}	35. 24^{cd}	959^{cd}	38. 15
35. 15^{ab}	35. 25^{ab}	960^{ab}	38. 15$\frac{1}{2}$
35. 15^{cd}-16^{ab}	35. 25^{cd}-26^{ab}	960^{cd}-961^{ab}	38. 16$\frac{1}{2}$
35. 16^{cd}	35. 26^{cd}	961^{cd}	38. 17
35. 17-22	35. 27-32^{abcd}	962-967	38. 18-23
35. 23^{ab}	35. 32^{ef}	968^{ab}	38. 23$\frac{1}{2}$
35. 23^{cd}	35. 33	968^{cd}	38. 24

Crit Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
35. 24–30^{abcd}	35. 34–40^{abcd}	969–975	38. 25–31
35. 30^{ef}	35. 40^{ef}	976^{ab}	38. 31½
35. 31^{abcd}	35. 41	976^{cd}–977^{ab}	38. 32½
35. 31^{ef}	35. 42^{ab}	977^{cd}	38. 33
35. 32–33	35. 42^{cd}–44^{ab}	978–979	38. 34–35
73*	—	—	—
35. 34	35. 44^{cdef}	980	—
35. 35	35. 45	981	—
35. 36–40	35. 46–50	982–986	38. 36–40
36. 1–8	36. 1–8^{abcd}	987–994	39. 1–8
74*	36. 8^{ef}	—	—
36. 9	36. 9	995	39. 9
36. 10	36. 10	996	—
36. 11–15	36. 11–15	997–1001	39. 10–14
36. 16^{ab}	36. 16^{ab}	1002^{ab}	39. 14½
36. 16^{cd}–18^{ab}	36. 16^{cd}–18^{ab}	1002^{cd}–1004^{ab}	39. 15½–16½
36. 18^{cd}	36. 18^{cd}	1004^{cd}	39. 17
36. 19–21	36. 19–21	1005–1007	39. 18–20
36. 22^{ab}	36. 22^{ab}	1008^{ab}	39. 20½
36. 22^{cd}	36. 22^{cd}	1008^{cd}	39. 21
36. 23–26	36. 23–26	1009–1012	39. 22–25
36. 27^{ab}	36. 27^{ab}	1013^{ab}	39. 25½
36. 27^{cd}–28^{ab}	36. 27^{cd}–28^{ab}	1013^{cd}–1014^{ab}	39. 26½
36. 28^{cd}	36. 28^{cd}	1014^{cd}	39. 27
36. 29–36	36. 29–36	1015–1022	39. 28–35
37. 1–9^{ab}	37. 1–9^{ab}	1023–1031^{ab}	40. 1–9^{ab}
37. 9^{cd}	—	—	40. 9^{cd}
75* (subst. 9^{cd})	37. 9^{cd}	1031^{cd}	—
37. 10	37. 10	1032	40. 10
76*	37. 11^{ab}	1033^{ab}	—
37. 11^{ab}	37. 11^{cd}	1033^{cd}	40. 10½
37. 11^{cd}–13^{ab}	37. 12–13	1034–1035	40. 11½–12½
37. 13^{cdef}–15	37. 14–16	1036–1038	40. 13½–15½
37. 16^{ab}	37. 17^{ab}	1039^{ab}	40. 16
37. 16^{cd}	37. 17^{cd}	1039^{cd}	40. 17^{ab}
77* (subst. 16^{cd})	—	—	—
37. 16^{ef}	37. 17^{ef}	1040	40. 17^{cd}
37. 17	37. 18	1041	40. 18

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
38. 1–13^{abcd}	38. 1–13	1042–1054	41. 1–13
38. 13^{ef}	38. 14^{ab}	1055^{ab}	41. 13½
38. 14^{ab}	38. 14^{cd}	1055^{cd}	41. 14½^{ab}
38. 14^{cd}	37. 14^{ef}	1056	41. 14½^{cd}
38. 15	38. 15	1057	41. 15½
39. 1–16^{ab}	39. 1–16^{ab}	1058–1073^{ab}	42. 1–16^{ab}
39. 16^{cd}	39. 16^{cd}±21^{ab}	1073^{cd}±1078^{ab}	42. 16^{cd}
39. 17–20	39. 17–20	1074–1077	42. 17–20
39. 21^{ab}	39. 21^{cd}	1078^{cd}	42. 21^{ab}
39. 21^{cdef}	39. 22	1079	42. 21^{cd}–22^{ab}
39. 22	39. 23	1080	42. 22^{cd}–23^{ab}
39. 23^{abcd}	39. 24^{abcd}	1081	42. 23^{cd}–24^{ab}
39. 23^{ef}	39. 24^{ef}	1082	42. 24^{cd}
39. 24	39. 25	1083	42. 25
40. 1–2	40. 1–2	1084–1085	43. 1–2
40. 3	40. 3	1086	43. 2½, 3
40. 4–7^{abcd}	40. 4–7	1087–1090	43. 4–7
40. 7^{ef}	40. 8^{ab}	1091^{ab}	43. 7½
40. 8^{ab}	40. 8^{cd}	1091^{cd}	43. 8½^{ab}
40. 8^{cd}	40. 12^{ab}	1095^{ab}	43. 8½^{cd}
40. 8^{ef}	40. 12^{cd}	1095^{cd}	43. 9
40. 9	40. 13	1096	43. 10
41. 1–5	41. 1–5	1097–1101	44. 1–5
42. 1–3	42. 1–3	1102–1104	45. 1–3
	±40. 9–11	±1092–1094	
42. 4–7	42. 4–7	1105–1108	45. 4–7
42. 8^{ab}	42. 8^{ab}	1109^{ab}	45. 7½
42. 8^{cd}–9^{ab}	42. 8^{cd}–9^{ab}	1109^{cd}–1110^{ab}	45. 8½
42. 9^{cd}	42. 9^{cd}	1110^{cd}	45. 9
42. 10–17	42. 10–17	1111–1118	45. 10–17
78*	42. 18^{ab}	1119^{ab}	—
42. 18–26	42. 32^{cd}–41^{ab}	1133^{cd}–1142^{ab}	45. 18–26
42. 27–30^{ab}	42. 41^{cd}–44	1142^{cd}–1145	45. 27–30^{ab}
	= 18^{cd}–21	= 1119^{cd}–1122	
79*	42. 45^{ab}	1146^{ab}	—
42. 30^{cd}	42. 22^{ab}	1123^{ab}	45. 30^{cd}
42. 31	42. 22^{cd}–23^{ab}	1123^{cd}–1124^{ab}	45. 31
42. 32^{ab}	42. 23^{cd}	1124^{cd}	45. 31½

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
42. 32^{cd}	42. 24^{ab}	1125^{ab}	45. 32
42. 33-38	42. 24^{cd}-30^{ab}	1125^{cd}-1131^{ab}	45. 33-38
80*	42. 30^{cd}-31^{ab}	1131^{cd}-1132^{ab}	—
42. 39	42. 31^{cd}-32^{ab}	1132^{cd}-1133^{ab}	45. 39
42. 40	42. 45^{cd}-46^{ab}	1146^{cd}-1147^{ab}	45. 40
42. 41	42. 46^{cdef}	1147^{cd}-1148^{ab}	45. 41
42. 42-49^{ab}	42. 47-54^{ab}	1148^{cd}-1155	45. 42-49^{ab}
81*	—	—	—
42. 49^{cd}-50	42. 54^{cd}-55	1156-1157^{ab}	45. 49^{cd}-50
82*	—	—	45. 50½
42. 51-56	42. 56-61	1157^{cd}-1163^{ab}	45. 51½-56½
83*	42. 62^{ab}	1163^{cd}	—
42. 57^{ab}	—	—	45. 57½^{ab}
42. 57^{cd}-58	42. 62^{cd}-63	1164-1165^{ab}	45. 57½^{cd}-58½
42. 59^{ab}	42. 64^{ab}	1165^{cd}	45. 59
42. 59^{cd}-61^{ab}	42. 64^{cd}-66^{ab}	1166-1167	45. 60-61
42. 61^{cd}	42. 66^{cd}	1168	45. 61½
42. 62	42. 67	1169	45. 62½
43. 1-3^{abcd}	43. 1-3	1170-1172	46. 1-3
43. 3^{ef}	43. 4^{ab}	1173^{ab}	46. 3½
43. 4-6	43. 4^{cd}-7^{ab}	1173^{cd}-1176^{ab}	46. 4½-6½
43. 7^{ab}	43. 7^{cd}	1176^{cd}	46. 7
43. 7^{cd}-10^{abcd}	43. 8-11^{ab}	1177-1180^{ab}	46. 8-11^{ab}
43. 10^{ef}	43. 11^{cd}	1180^{cd}	46. 11^{cd}
43. 11-18^{abcd}	43. 12-19	1181-1188	46. 12-19
43. 18^{ef}	43. 20^{ab}	1189^{ab}	46. 19½
43. 19^{ab}	43. 20^{cd}	1189^{cd}	46. 20
43. 19^{cd}-25^{ab}	43. 21-26	1190-1195	46. 21-26
43. 25^{cdef}	43. 27	1196	46. 27
43. 26^{ab}	43. 28^{ab}	1197^{ab}	46. 27½
43. 26^{cd}	43. 28^{cd}	1197^{cd}	46. 28
43. 27-40	43. 29-42	1198-1211	46. 29-42
44. 1-3^{abcd}	44. 1-3	1212-1214	47. 1-3
44. 3^{ef}	44. 4^{ab}	1215^{ab}	47. 3½
44. 4^{ab}	44. 4^{cd}	1215^{cd}	47. 4
44. 4^{cd}-5^{abcd}	44. 5-6^{ab}	1216-1217^{ab}	47. 5-6^{ab}
44. 5^{ef}	44. 6^{cd}	1217^{cd}	47. 6^{cd}
44. 6-21	44. 7-22	1218-1233	47. 7-22

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
45. 1–20	45. 1–20	1234–1253	48. 1–20
84*	—	—	48. 20½, 21½
45. 21–25	45. 21–25	1254–1258	48. 22½–26½
46. 1–19^{ab}	46. 1–19^{ab}	1259–1277^{ab}	49. 1–19^{ab}
46. 19^{cd}	46. 31^{cd}	1289^{cd}	49. 19^{cd}
46. 20–25^{abcd}	46. 32–37	1290–1295	49. 20–25
46. 25^{ef}–26^{ab}	46. 38	1296	49. 26
46. 26^{cd}	46. 19^{cd}	1277^{cd}	49. 27^{ab}
46. 27	46. 20^{abcd}	1278	49. 27^{cd}–28^{ab}
85*	46. 20^{ef}	—	—
46. 28^{abcd}	46. 21	1279	49. 28^{cd}–29^{ab}
46. 28^{ef}	46. 22^{ab}	1280^{ab}	49. 29^{cd}
46. 29^{abcd}	46. 22^{cd}–23^{ab}	1280^{cd}–1281^{ab}	49. 30
46. 29^{ef}	46. 23^{cd}	1281^{cd}	49. 31^{ab}
46. 30–31^{abcd}	46. 24–25	1282–1283	49. 31^{cd}–33^{ab}
46. 31^{ef}	46. 26^{ab}	1284^{ab}	49. 33^{cd}
46. 32–35	46. 26^{cd}–30^{ab}	1284^{cd}–1288^{ab}	49. 34–37
46. 36^{ab}	46. 30^{cd}	1288^{cd}	49. 37½
46. 36^{cd}	46. 31^{ab}	1289^{ab}	49. 38
46. 37–48^{abcd}	46. 39–50	1297–1308	49. 39–50
46. 48^{ef}	46. 51^{ab}	1309^{ab}	49. 50½
46. 49	46. 51^{cd}–52^{ab}	1309^{cd}–1310^{ab}	49. 51½
46. 50^{ab}	46. 52^{cd}	1310^{cd}	49. 52
46. 50^{cd}–51^{ab}	46. 53	1311	49. 53
46. 51^{cd}	46. 54^{ab}	1312^{ab}	49. 53½
46. 52–55^{ab}	46. 54^{cd}–57	1312^{cd}–1315	49. 54½–57½^{ab}
46. 55^{cd}	46. 58	1316	49. 57½^{cd}
47. 1–13^{abcd}	47. 1–13	1317–1329	50. 1–13
47. 13^{ef}	47. 14^{ab}	1330^{ab}	50. 13½
47. 14^{a}	47. 14^{c}	1330^{c}	50. 14½^{a}
47. 14^{bcd}	—	—	50. 14½^{bcd}
86* (subst. 14^{bcd})	47. 14^{d}–15^{ab}	1330^{d}–1331^{ab}	—
47. 14^{ef}	47. 15^{cd}	1331^{cd}	50. 15
47. 15–16	47. 16–17	1332–1333	50. 16–17
48. 1^{abcd}	48. 1^{abcd}	1334	51. 1
48. 1^{ef}	48. 1^{ef}	1335^{ab}	51. 1½
48. 2–6^{abcd}	48. 2–6^{abcd}	1335^{cd}–1340^{ab}	51. 2½–6½
48. 6^{ef}	48. 6^{ef}	1340^{cd}	51. 7

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
48. 7-13	48. 7-13	1341-1347	51. 8-14
48. 14-16^{abcd}	49. 1-3	1348-1350	52. 1-3
48. 16^{ef}	49. 4^{cd}	1351^{cd}	52. 4^{ab}
48. 17^{ab}	49. 4^{ab}±6^{cd}	1351^{ab}±1353^{cd}	52. 4^{cd}
48. 17^{cd}	49. 5^{cd}	1352^{cd}	52. 5^{ab}
48. 18^{ab}	49. 6^{ab}	1353^{ab}	52. 5^{cd}
48. 18^{cd}-19^{ab}	49. 7	1354	52. 6
48. 19^{cd}	49. 5^{ab}	1352^{ab}=1355^{ab}	52. $6\frac{1}{2}$
48. 19^{ef}	49. 8^{ab}	1355^{cd}	52. $7\frac{1}{2}^{ab}$
48. 20^{ab}	49. 8^{cd}	1356^{ab}	52. $7\frac{1}{2}^{cd}$
48. 20^{cd}	49. 8^{ef}	1356^{cd}	52. 8
48. 21-23^{ab}	49. 9-11^{ab}	1357-1359^{ab}	52. 9-11^{ab}
48. 23^{cd}	49. 12^{cd}	1360^{cd}	52. 11^{cd}
48. 24^{ab}	49. 11^{cd}	1359^{cd}	—
48. 24^{cd}	49. 12^{ab}	1360^{ab}	52. $11\frac{1}{2}$
48. 25-29	49. 13-17	1361-1365	52. $12\frac{1}{2}$-$16\frac{1}{2}$
49. 1^{ab}	50. 1^{ab}	1366^{ab}	53. 1^{a}
87*	50. 1^{cd}	1366^{cd}	—
49. 1^{cd}-3	50. 2-4^{ab}	1367-1369^{ab}	53. 1^{cd}-3
49. 4	50. 4^{cdef}	1369^{cd}-1370^{ab}	53. 4
49. 5-9^{abcd}	50. 5-9^{abcd}	1370^{cd}-1375^{ab}	53. 5-9
49. 9^{ef}	50. 9^{ef}	1375^{cd}	53. 10^{ab}
49. 10-12^{abcd}	50. 10-12	1376-1378	53. 10^{cd}-13^{ab}
49. 12^{ef}	50. 13^{ab}	1379^{ab}	53. 13^{cd}
49. 13	50. 13^{cd}-14^{ab}	1379^{cd}-1380^{ab}	53. 14
49. 14	50. 14^{cdef}	1380^{cd}-1381^{ab}	53. 15
49. 15	50. 15	1381^{cd}-1382^{ab}	53. 16
49. 16^{ab}	50. 16^{ab}	1382^{cd}	53. $16\frac{1}{2}$
49. 16^{cd}	50. 16^{cd}	1383^{ab}	53. 17
49. 17^{ab}	50. 17^{ab}	1383^{cd}	53. 18^{ab}
88*	—	—	—
49. 17^{cd}	50. 17^{cd}	1384^{ab}	53. 18^{cd}
49. 18-31	50. 18-31	1384^{cd}-1398^{ab}	53. 19-32
49. 32^{abc}	50. 32^{abc}	1398^{cd}-1399^{a}	53. 33^{abc}
89* (subst. 32^{c})	—	—	—
49. 32^{d}	50. 32^{d}	1399^{b}	53. 33^{d}
49. 33-42^{abcd}	50. 33-42	1399^{cd}-1409^{ab}	53. 34-43
49. 42^{ef}	50. 43^{ab}	1409^{cd}	53. $43\frac{1}{2}$

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
49. 43^{ab}	50 43^{cd}	1410^{ab}	53. 44
49. 43^{cd}–44^{ab}	50. 44	1410^{cd}–1411^{ab}	53. 45
49. 44^{cd}	50. 45^{ab}	1411^{cd}	53. $45\frac{1}{2}$
49. 45^{ab}	50. 45^{cd}	1412^{ab}	53. 46
49. 45^{cd}–47^{ab}	50. 46–47	1412^{cd}–1414^{ab}	53. 47–48
49. 47^{cd}	50. 48^{ab}	1414^{cd}	53. $48\frac{1}{2}$
49. 48^{ab}	50. 48^{cd}	1415^{ab}	53. 49
49. 48^{cd}	50. 49^{ab}	1415^{cd}	53. $49\frac{1}{2}$
49. 49–50^{ab}	50. 49^{cd}–50	1416–1417^{ab}	53. $50\frac{1}{2}$–$51\frac{1}{2}^{ab}$
49. 50^{cd}	50. 51	1417^{cd}	53. $51\frac{1}{2}^{cd}$
49. 51^{ab}	50. 52^{ab}	1418^{ab}	53. 52
49. 51^{cd}	50. 52^{cd}	1418^{cd}	53. $52\frac{1}{2}$
49. 52	50. 53^{abcd}	1419	53. $53\frac{1}{2}$
49. 53^{ab}	50. 53^{ef}	1420^{ab}	53. $54\frac{1}{2}^{ab}$
49. 53^{cd}–55	50. 54–56^{ab}	1420^{cd}–1422	53. $54\frac{1}{2}^{cd}$–$56\frac{1}{2}$
90*	50. 56^{cd}	1423	—
50. 1–10^{abcd}	51. 1–10^{abcd}	1424–1433	54. 1–10
50. 10^{ef}	51. 10^{ef}	1434^{ab}	54. $10\frac{1}{2}$
50. 11	51. 11	1434^{cd}–1435^{ab}	54. $11\frac{1}{2}$
50. 12^{ab}	51. 12^{ab}	1435^{cd}	54. 12
50. 12^{cdef}	51. 12^{cdef}	1436	54. 13
50. 13-19	51. 13–19	1437–1443	54. 14–20
50. 20^{ab}	51. 20^{ab}	1444^{ab}	54. $20\frac{1}{2}$,
50. 20^{cd}	51. 20^{cd}	1444^{cd}	54. 21
50. 21–25	51. 21–25	1445–1449	54. 22–26
50. 26	51. 26	1450	54. $26\frac{1}{2}$, 27
50. 27–32	51. 27–32	1451–1456	54. 28-33
91*	51. 33	1457	—
50. 33^{abcd}	51. 34^{abcd}	1458	54. 34
50. 33^{ef}	51. 34^{ef}	1459^{ab}	54. $34\frac{1}{2}$
50. 34–37	51. 35-38	1459^{cd}–1463^{ab}	54. $35\frac{1}{2}$-$38\frac{1}{2}$
92*	—	—	—
50. 38–39^{ab}	51. 39–40^{ab}	1463^{cd}–1464	54. $39\frac{1}{2}$–$40\frac{1}{2}^{ab}$
50. 39^{cd}	51. 40^{cd}	1465	54. $40\frac{1}{2}^{cd}$
50. 40-49	51. 41–50	1466–1475	54. $41\frac{1}{2}$–$50\frac{1}{2}$
50. 50^{ab}	51. 51^{ab}	1476^{ab}	54. 51
93* (L. 1)	—	—	54. $51\frac{1}{2}$
93* (L. 2-3)	—	—	54. $52\frac{1}{2}$

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
93* (L. 4)	—	—	54. 53
93* (L. 5)	—	—	54. 54^{ab}
50. 50^{cd}–51	51. 51^{cd}–52	1476^{cd}–1477	54. 54^{cd}–55
51. 1	52. 1	1478	55. 1
51. 2^{ab}	52. 2^{ab}	1479^{ab}	55. $1\frac{1}{2}$
51. 2^{cd}	52. 2^{cd}	1479^{cd}	55. 2
51. 3-7	52. 3-7	1480-1481	55. 3-7
94*	—	—	55. $7\frac{1}{2}$
51. 8	52. 8	1485	55. $8\frac{1}{2}$
95*	—	—	—
51. 9	52. 9	1486	55. $9\frac{1}{2}$
51. 10^{ab}	52. 10^{ab}	1487^{ab}	55. 10
51. 10^{cd}–13^{ab}	52. 10^{cd}–13^{ab}	1487^{cd}–1490^{ab}	55. 11–13
51. 13^{cd}	52. 13^{cd}	1490^{cd}	55. $13\frac{1}{2}$
51. 14–15	52. 14–15	1491–1492	55. $14\frac{1}{2}$–$15\frac{1}{2}$
51. 16^{ab}	52. 16^{ab}	1493^{ab}	55. 16
51. 16^{cd}–20^{ab}	52. 16^{cd}–20^{ab}	1493^{cd}–1497^{ab}	55. 17–20
51. 20^{cd}	52. 20^{cd}	1497^{cd}	55. $20\frac{1}{2}$
96*	—	—	55. 21
51. 21–22	52. 21–22	1498–1499	55. 22–23
51. 23^{ab}	52. 23^{ab}	1500^{ab}	55. $23\frac{1}{2}$
51. 23^{cdef}	52. 23^{cd}–24^{ab}	1500^{cd}–1501^{ab}	55. $24\frac{1}{2}$
51. 24–26^{abcd}	52. 24^{cd}–27^{ab}	1501^{cd}–1504^{ab}	55. $25\frac{1}{2}$–$27\frac{1}{2}$
51. 26^{ef}–27^{ab}	52. 27^{cd}–28^{ab}	1504^{cd}–1505^{ab}	55. $28\frac{1}{2}$
51. 27^{cdef}	52. 28^{cd}–29^{ab}	1505^{cd}–1506^{ab}	55. $29\frac{1}{2}$
51. 28–29^{ab}	52. 29^{cd}–30	1506^{cd}–1507	55. $30\frac{1}{2}$–$31\frac{1}{2}^{ab}$
51. 29^{cd}	52. 31^{ab}	1508^{ab}	—
97* (subst. 29^{cd})	—	—	55. $31\frac{1}{2}^{cd}$
98* (subst. 29^{cd})	—	—	—
99*	—	—	—
51. 30^{ab}	52. 31^{cd}	1508^{cd}	55. $32\frac{1}{2}^{ab}$
100*	—	—	55. $32\frac{1}{2}^{cd}$
51. 30^{cd}	52. 32^{ab}	1509^{ab}	55. 33
51. 31–34^{abcd}	52. 32^{cd}–36^{ab}	1509^{cd}–1513^{ab}	55. 34–37
51. 34^{ef}	52. 36^{cd}	1513^{cd}	55. $37\frac{1}{2}$
51. 35–38	52. 37–40	1514–1517	55. $38\frac{1}{2}$–$41\frac{1}{2}$
51. 39^{ab}	52. 41^{ab}	1518^{ab}	55. $42\frac{1}{2}^{ab}$
101* (subst. 39^{ab})	—	—	—

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
51. $39^{cd}-48$	52. $41^{cd}-50$	$1518^{cd}-1527$	55. $42\frac{1}{2}^{cd}-51\frac{1}{2}$
102*	—	—	55. $52\frac{1}{2}$
51. 49–56	52. 51–58	1528–1535	55. $53\frac{1}{2}-60\frac{1}{2}$
52. $1-7^{ab}$	53. $1-7^{ab}$	$1536-1542^{ab}$	56. $1-7^{ab}$
52. 7^{cd}	53. 7^{cd}	1542^{cd}	—
103* (subst. 7^{cd})	—	—	56. 7^{cd}
104*	—	—	56. 8^{ab}
52. 8^{ab}	53. 8^{ab}	1543^{ab}	56. 8^{cd}
52. 8^{cd}	53. 8^{cd}	1543^{cd}	56. $8\frac{1}{2}$
52. $9-15^{ab}$	53. $9-15^{ab}$	$1544-1550^{ab}$	56. $9\frac{1}{2}-15\frac{1}{2}^{ab}$
52. 15^{cd}	—	—	56. $15\frac{1}{2}^{cd}$
105* (subst. 15^{cd})	53. 15^{cd}	1550^{cd}	—
52. 16^{ab}	53. 16^{ab}	1551^{ab}	56. 16
52. $16^{cdef}-17^{ab}$	53. $16^{cd}-17$	$1551^{cd}-1552$	56. $17-18^{ab}$
106*	—	—	—
52. 17^{cd}	53. 18^{ab}	1553^{ab}	56. 18^{cd}
52. $18-19^{ab}$	53. $18^{cd}-19^{abcd}$	$1553^{cd}-1554$	56. $19-20^{ab}$
52. 19^{cd}	53. 19^{ef}	1555	56. 20^{cd}
52. 20–26	53. 20–26	1556–1562	56. 21–27
53. $1-2^{ab}$	54. $1-2^{ab}$	$1563-1564^{ab}$	57. $1-2^{ab}$
107*	—	—	57. $2^{cd}-4^{ab}$
53. 2^{cd}	54. 2^{cd}	1564^{cd}	57. 4^{cd}
53. $3-4^{a}$	54. $3-4^{a}$	$1565-1566^{a}$	57. $5-6^{a}$
108* (L. 1)	54. 4^{b}	1566^{b}	57. 6^{b}
108* (L. 2)	54. 4^{c}	1566^{c}	—
53. 4^{b}	—	—	—
53. 4^{c}	—	—	57. 6^{c}
53. 4^{d}	54. 4^{d}	1566^{d}	57. 6^{d}
53. 5–9	54. 5–9	1567–1571	57. 7–11
53. 10^{ab}	54. 10^{ab}	1572^{ab}	57. $11\frac{1}{2}$
53. 10^{cdef}	54. $10^{cd}-11^{ab}$	$1572^{cd}-1573^{ab}$	57. $12\frac{1}{2}$
53. $11-15^{abcd}$	54. $11^{cd}-16^{ab}$	$1573^{cd}-1578^{ab}$	57. $13\frac{1}{2}-17\frac{1}{2}$
53. 15^{ef}	54. 16^{cd}	1578^{cd}	57. 18
53. 16–22	54. 17–23	1579–1585	57. 19–25
54. $1-5^{a}$	55. $1-5^{a}$	$1586-1590^{a}$	58. $1-5^{a}$
109*	—	—	—
54. 5^{b}	55. 5^{b}	1590^{b}	58. 5^{b}
110*	55. $5^{cd}-6^{abcd}$	$1590^{cd}-1591$	—

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
54. 5^{cd}	55. 6^{ef}	1592	58. 5^{cd}
111*	—	—	58. 6–10
54. 6^{ab}	55. 7^{ab}	1593^{ab}	58. 10$\frac{1}{2}$
54. 6^{cd}	55. 7^{cd}	1593^{cd}	58. 11
54. 7–8	55. 8–9	1594–1595	58. 12–13
112*	—	—	—
54. 9–16	55. 10–17	1596–1603	58. 14–21
54. 17^{ab}	55 18^{ab}	1604^{ab}	58. 21$\frac{1}{2}$
54. 17^{cdef}	55. 18^{cd}–19^{ab}	1604^{cd}–1605^{ab}	58. 22$\frac{1}{2}$
54. 18–30^{abcd}	55. 19^{cd}–32^{ab}	1605^{cd}–1618^{ab}	58. 23$\frac{1}{2}$–35$\frac{1}{2}$
54. 30^{ef}	55. 32^{cd}	1618^{cd}	58. 36
54. 31^{ab}	55. 33^{ab}	1619^{ab}	58. 37^{ab}
113*(subst. 31^{ab})	—	—	—
54. 31^{cd}	55. 33^{cd}	1619^{cd}	58. 37^{cd}
54. 31^{ef}	55. 34^{ab}	1620^{ab}	58. 37$\frac{1}{2}$
54. 32–35^{ab}	55. 34^{cd}–37^{abcd}	1620^{cd}–1623	58. 38$\frac{1}{2}$–41$\frac{1}{2}^{ab}$
54. 35^{cd}	55. 37^{ef}	1624	58. 41$\frac{1}{2}^{cd}$
55. 1–3	56. 1–3^{abcd}	1625–1627	59. 1–3
55. 4	56. 3^{ef}–4^{ab}	1628	59. 4
55. 5–12^{abcd}	56. 4^{cd}–12^{ab}	1629–1636	59. 5–12
55. 12^{ef}	56. 12^{cd}	1637^{ab}	59. 12$\frac{1}{2}$
55. 13	56. 13	1637^{cd}–1638^{ab}	59. 13$\frac{1}{2}$
55. 14^{ab}	56. 14^{ab}	1638^{cd}	59. 14
55. 14^{cdef}	56. 14^{cd}–15^{ab}	1639	59. 15
55. 15–21	56. 15^{cdef}–21	1640–1646	59. 16–22
55. 22^{ab}	56. 22^{ab}	1647^{ab}	59. 22$\frac{1}{2}$
55. 22^{cd}–23^{ab}	56. 22^{cd}–23^{ab}	1647^{cd}–1648^{ab}	59. 23$\frac{1}{2}$
55. 23^{cd}	56. 23^{cd}	1648^{cd}	59. 24
55. 24–27	56. 24–27	1649–1652	59. 25–28
55. 28^{ab}	56. 28^{ab}	1653^{ab}	59. 28$\frac{1}{2}$
55. 28^{cd}	56. 28^{cd}	1653^{cd}	59. 29
55. 29–35	56. 29–35	1654–1660	59. 30–36
56. 1–3	57. 1–3	1661–1663	60. 1–3
56. 4–5^{ab}	57. 4–5^{ab}	1664–1665^{ab}	60. 4$\frac{1}{2}$–5$\frac{1}{2}^{ab}$
56. 5^{cd}	57. 5^{cd}	1665^{cd}	60. 5$\frac{1}{2}^{cd}$ ±3$\frac{1}{2}$
56. 6–8^{abcd}	57. 6–8^{abcd}	1666–1668	60. 6$\frac{1}{2}$–8$\frac{1}{2}$
56. 8^{ef}	57. 8^{ef}	1669^{ab}	60. 9
56. 9–10^{ab}	57. 9–10^{ab}	1669^{cd}–1670	60. 10–11^{ab}

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
56. 10^{cd}	57. 10^{cd}	1671	60. 11^{cd}
56. 11–14	57. 11–14	1672–1675	60. 12–15
56. 15^{ab}	57. 15^{ab}	1676^{ab}	60. 15½
56. 15^{cd}	57. 15^{cd}	1676^{cd}	60. 16
56. 16–28	57. 16–28	1677–1689	60. 17–29
57. 1–3	58. 1–3	1690–1692	61. 1–3
57. 4^{ab}	58. 4^{ab}	1693^{ab}	61. 3½
57. 4^{cd}	58. 4^{cd}	1693^{cd}	61. 4
57. 5–6^{abcd}	58. 5–6	1694–1695	61. 5–6
114*	58. 7^{ab}	1696^{ab}	61. 7^{ab}
57. 6^{ef}	58. 7^{cd}	1696^{cd}	61. 7^{cd}
57. 7–19	58. 8–20	1697–1709	61. 8–20
57. 20^{ab}	58. 21^{ab}	1710^{ab}	61. 20½
115*	58. 21^{cd}–22	1710^{cd}–1711	—
57. 20^{cd}	58. 23^{ab}	1712^{ab}	61. 21½^{ab}
116*	58. 23^{cd}–24^{ab}	1712^{cd}–1713^{ab}	—
57. 21^{ab}	58. 24^{cd}	1713^{cd}	61. 21½^{cd}
57. 21^{cd}	58. 25^{ab}	1714^{ab}	61. 22
57. 22–24^{ab}	58. 25^{cd}–27	1714^{cd}–1716	61. 23–25^{ab}
117*	58. 28^{ab}	1717^{ab}	61. 25^{cd}
57. 24^{cd}	58. 28^{cd}	1717^{cd}	61. 25½
57. 25–26	58. 29 †	1718–1719	61. 26½–27½
57. 27–29^{ab}	58. 30–32^{ab}	1720–1722^{ab}	61. 28½–30½^{ab}
118*	—	—	—
57. 29^{cd}–32	58. 32^{cd}–35	1722^{cd}–1725	61. 30½^{cd}–33½
57. 33^{ab}	58. 36^{ab}	1726^{ab}	61. 34
57. 33^{cd}	58. 36^{cd}	1726^{cd}	61. 34½
57. 34	58. 37	1727	61. 34½ ‡
57. 35–41	58. 38–44	1728–1734	61. 36½–42½
57. 42^{ab}	58. 45^{ab}	1735^{ab}	61. 43
57. 42^{cd}–43^{ab}	58. 45^{cd}–46^{ab}	1735^{cd}–1736^{ab}	61. 44
57. 43^{cd}	58. 46^{cd}	1736^{cd}	61. 44½
57. 44–54	58. 47–57	1737–1747	61. 45½–55½
119*	58. 58	1748	—
57. 55–56	58. 59–60	1749–1750	61. 56½–57½
58. 1–8^{abcd}	59. 1–8	1751–1758	62. 1–8

---

† 58. 29 consists of four lines.

‡ Misprint for 61. 35½ in Madras ed.

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
58. 8^{ef}	59. 9^{ab}	1759^{ab}	62. $8\frac{1}{2}$
58. 9	59. 9^{cd}–10^{ab}	1759^{cd}–1760^{ab}	62. $9\frac{1}{2}$
58. 10	59. 10^{cd}–11^{ab}	1760^{cd}–1761^{ab}	62. 10, $10\frac{1}{2}$
58. 11^{ab}	59. 11^{cd}	1761^{cd}	62. $11\frac{1}{2}^{ab}$
58. 11^{cd}	59. 12^{ab}	1762^{ab}	62. $11\frac{1}{2}^{cd}$
120*(subst. 11^{cd})	—	—	—
58. 12^{abcd}	59. 12^{cd}–13^{ab}	1762^{cd}–1763^{ab}	62. $12\frac{1}{2}$
58. 12^{ef}	59. 13^{cd}	1763^{cd}	62. 13
58. 13^{abcd}	59. 14	1764	62. 14
58. 13^{ef}–14^{ab}	59. 15	1765	62. 15
121* (L. 1)	—	—	62. $15\frac{1}{2}$
121* (L. 2–3)	—	—	63. $16\frac{1}{2}$
121* (L. 4)	—	—	62. 17
121* (L. 5–7)	—	—	62. 18–19^{ab}
58. 14^{cd}	59. 16^{ab}	1766^{ab}	62. 19^{cd}
58. 15–18^{ab}	59. 16^{cd}–19^{abcd}	1766^{cd}–1769	62. 20–23^{ab}
122*	—	—	—
123*	—	—	—
58. 18^{cd}	59. 19^{ef}	1770^{ab}	62. 23^{cd}
58. 19–20^{ab}	59. 20–21^{ab}	1770^{cd}–1771	62. 24–25^{ab}
58. 20^{cd}	59. 21^{cd}	1772	62. 25^{cd}
59. 1–10	60. 1–10	1773–1782	63. 1–10
59. 11^{ab}	60. 11^{ab}	1783^{ab}	—
124*(subst. 11^{ab})	—	—	63. 11^{ab}
59. 11^{cd}–14	60. 11^{cd}–14	1783^{cd}–2786	63. 11^{cd}–14
125*	—	—	—
59. 15–21^{ab}	60. 15–21^{ab}	1787–1793^{ab}	63. 15–21^{ab}
126*(subst. 21^{cd})	60. 21^{cd}	1793^{cd}	—
59. 21^{cd}	—	—	63. 21^{cd}
127*	—	—	—
59. 22–36	60. 22–36	1794–1808	63. 22–36
60. 1–2	61. 1–2	1809–1810	64. 1–2
60. 3^{ab}	61. 3	1811^{ab}	64. 3^{ab}
60. 3^{cd}–4	61. 4–5^{ab}	1811^{cd}–1812	64. 3^{cd}–4
128*	—	—	—
60. 5–24	61. 5^{cd}–25^{ab}	1813–1832	64. 5–24
60. 25^{ab}	61. 25^{cd}	1833^{ab}	64. $24\frac{1}{2}$
60. 25^{cd}	61. 26^{ab}	1833^{cd}	64. 25

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
60. 26^{ab}	61. 26^{cd}	1834^{ab}	64. 26^{ab}
60. 26^{cd}	61. 27	1834^{cd}	64. 26^{cd}
60. 27-32^{ab}	61. 28-33^{ab}	1835-1840^{ab}	64. 27-32^{ab}
129*	—	—	—
60. 32^{cd}	61. 33^{cd}	1840^{cd}	64. 32^{cd}
60. 33-41	61. 34-42	1841-1849	64. 33-41
61. 1-6	62. 1-6	1850-1855	65. 1-6
61. 6^{ef}	62. 7^{ab}	1856^{ab}	65. 6½
61. 7-8^{abcd}	62. 7^{cd}-9^{ab}	1856^{cd}-1858^{ab}	65. 7½-8½
61. 8^{ef}	62. 9^{cd}	1858^{cd}	—
130* (subst. 8^{ef})	—	—	65. 9½^{ab}
61. 9^{ab}	62. 10^{ab}	1859^{ab}	65. 9½^{cd}
61. 9^{cdef}	62. 10^{cd}-11^{ab}	1859^{cd}-1860^{ab}	65. 10½
61. 10^{ab}	62. 11^{cd}	1860^{cd}	65. 11½
61. 10^{cd}	62. 12^{ab}	1861^{ab}	65. 11
61. 10^{ef}	62. 12^{cd}	1861^{cd}	65. 12
61. 11-19	62. 13-21	1862-1870	65. 13-21
62. 1-3^{abcd}	63. 1-3	1871-1873	66. 1-3
62. 3^{ef}	63. 4^{ab}	1874^{ab}	66. 3½
131* (subst. 3^{ef})	—	—	—
62. 4-14^{a}	63. 4^{cd}-14^{abc}	1874^{cd}-1884^{abc}	66. 4½-14½^{a}
132*	—	—	66. 14½^{bcd}-15½^{a}
62. 14^{bcd}-15	63. 14^{d}-16^{ab}	1884^{d}-1886^{ab}	66. 15½^{bcd}-16½
133* (L. 1-8)	—	—	66. 17½-20½
133* (L. 9)	—	—	66. 21
133* (L. 10-13)	—	—	66. 22-23
133* (L. 14)	—	—	66. 23½
133* (L. 15-16)	—	—	66. 24½
62. 16^{abcd}	63. 16^{cd}-17^{ab}	1886^{cd}-1887^{ab}	66. 25½
62. 16^{ef}	63. 17^{cd}	1887^{cd}	66. 26
62. 17-22	63. 18-23	1888-1893	66. 27-32
62. 23^{ab}	63. 24^{ab}	1894^{ab}	66. 32½
62. 23^{cd}	63. 24^{cd}	1894^{cd}	66. 33½^{ab}
134*	—	—	66. 33½^{cd}
63. 1-7^{abcd}	64. 1-7^{abcd}	1895-1901	67. 1-7
63. 7^{ef}	64. 7^{ef}	1902^{ab}	67. 7½
63. 8	64. 8^{abcd}	1902^{cd}-1903^{ab}	67. 8½
63. 9-13	64. 8^{ef}-13^{ab}	1903^{cd}-1908^{ab}	67. 9½-13½

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
63. 14^{ab}	64. 13^{cd}	1908^{cd}	67. $14\frac{1}{2}^{ab}$
63. 14^{cd}	64. 13^{ef}	1909	67. $14\frac{1}{2}^{cd}$
63. 15–17	64. 14–16	1910–1912	67. $15\frac{1}{2}$–$17\frac{1}{2}$
64. 1–4	65. 1–4	1913–1916	68. 1–4
64. 5^{ab}	65. 5^{ab}	1917^{ab}	68. $4\frac{1}{2}$
64. 5^{cdef}	65. 5^{cd}–6^{ab}	1917^{cd}–1918^{ab}	68. $5\frac{1}{2}$
64. 6–7^{ab}	65. 6^{cd}–7	1918^{cd}–1919	68. $6\frac{1}{2}$–$7\frac{1}{2}^{ab}$
135*	65. 8–9	1920–1921	68. $7\frac{1}{2}^{cd}$–$9\frac{1}{2}^{ab}$
64. 7^{cd}	65. 10^{ab}	1922^{ab}	68. $9\frac{1}{2}^{cd}$
64. 8–16^{abcd}	65. 10^{cd}–19^{ab}	1922^{cd}–1931^{ab}	68. $10\frac{1}{2}$–$18\frac{1}{2}$
64. 16^{ef}	65. 19^{cd}	1931^{cd}	68. 19
64. 17^{ab}	65. 20^{ab}	1932^{ab}	68. $19\frac{1}{2}$
64. 17^{cd}–18^{ab}	65. 20^{cd}–21^{ab}	1932^{cd}–1933^{ab}	68. $20\frac{1}{2}$
64. 18^{cd}	65. 21^{cd}	1933^{cd}	68. 21
64. 19–20	65. 22–23	1934–1935	68. 22–23
65. 1–3	66. 1–3	1936–1938	69. 1–3
65. 4	66. 4	1939	69. $3\frac{1}{2}$, 4
65. 5–22	66. 5–22	1940–1957	69. 5–22
65. 23^{ab}	66. 23^{ab}	1958^{ab}	69. $22\frac{1}{2}$
65. 23^{cd}	66. 23^{cd}	1958^{cd}	69. 23
65. 24–29	66. 24–29	1959–1964	69. 24–29
66. 1–17^{a}	67. 1–17^{a}	1965–1981^{a}	70. 1–17^{a}
136*	—	—	—
66. 17^{bcd}–19	67. 17^{bcd}–19	1981^{bcd}–1983	70. 17^{bcd}–19
67. 1–4	68. 1–4	1984–1987	71. 1–4
67. 5^{ab}	68. 5^{ab}	1988^{ab}	71. $4\frac{1}{2}$
67. 5^{cd}–6^{ab}	68. 5^{cd}–6^{ab}	1988^{cd}–1989^{ab}	71. $5\frac{1}{2}$
67. 6^{cdef}–12^{ab}	68. 6^{cd}–12^{abcd}	1989^{cd}–1995	71. $6\frac{1}{2}$–$12\frac{1}{2}^{ab}$
67. 12^{cd}	68. 12^{ef}	1996^{ab}	71. $12\frac{1}{2}^{cd}$
67. 13–15	68. 13–15	1996^{cd}–1999^{ab}	71. $13\frac{1}{2}$–$15\frac{1}{2}$
67. 16^{ab}	68. 16^{ab}	1999^{cd}	71. $16\frac{1}{2}^{ab}$
137*(subst. 16^{ab})	—	—	—
67. 16^{cd}–24^{ab}	68. 16^{cd}–24^{ab}	2000–2007	71. $16\frac{1}{2}^{cd}$–$24\frac{1}{2}^{ab}$
67. 24^{cd}	68. 24^{cd}	2008	71. $24\frac{1}{2}^{cd}$
68. 1–23	69. 1–23	2009–2031	72. 1–23
138*	—	—	—
68. 24^{ab}	69. 24^{ab}	2032^{ab}	72. 24^{ab}
139* (L. 1)	—	—	72. 24^{cd}

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
139* (L. 2)	—	—	72. $24\frac{1}{2}$
139* (L. 3)	—	—	72. $25\frac{1}{2}^{ab}$
68. 24^{cd}	69. 24^{cd}	2032^{cd}	72. $25\frac{1}{2}^{cd}\pm 26$
69. 1–3^{abcd}	70. 1–3	2033-2035	73. 1–3
69. 3^{ef}–5^{ab}	70. 4–5	2036–2037	73. 4–5
69. 5^{cd}	70. 6^{ab}	2038^{ab}	73. $5\frac{1}{2}$
69. 6–7^{abcd}	70. 6^{cd}–8^{ab}	2038^{cd}–2040^{ab}	73. $6\frac{1}{2}$–$7\frac{1}{2}$
69. 7^{ef}	70. 8^{cd}	2040^{cd}	73. $8\frac{1}{2}^{ab}$
140*	—	—	73. $8\frac{1}{2}^{cd}$
69. 8^{abcd}	70. 9	2041	73. $9\frac{1}{2}$
69. 8^{ef}	70. 10^{ab}	2042^{ab}	73. $10\frac{1}{2}^{ab}$
69. 9^{ab}	70. 10^{cd}	2042^{cd}	73. $10\frac{1}{2}^{cd}$
69. 9^{cd}	70. 11^{ab}	2043^{ab}	73. 11
69. 10–11	70. 11^{cd}–13^{ab}	2043^{cd}-2045^{ab}	73. 12–13
141*	—	—	—
69. 12	70. 13^{cd}–14^{ab}	2045^{cd}–2046^{ab}	73. 14
142*	—	—	73. 15–17
69. 13–20^{ab}	70. 14^{cd}–21^{abcd}	2046^{cd}–2053	73. 18–25^{ab}
69. 20^{cd}	70. 21^{ef}	2054	73. 25^{cd}
70. 1^{abc}	71. 1^{abc}	2055^{abc}	74. 1^{abc}
143*	71. 1^{d}–2^{a}	2055^{d}–2056^{a}	—
70. 1^{d}–13	71. 2^{bcd}–14^{ab}	2056^{bcd}–2068^{ab}	74. 1^{d}–13
70. 14^{ab}	71. 14^{cd}	2068^{cd}	74. 14^{ab}
70. 14^{cd}	71. 14^{ef}	2069	74. 14^{cd}
70. 15–19	71. 15–19	2070–2074	74. 15–19
70. 20^{ab}	71. 20^{ab}	2075^{ab}	74. 20^{cd}
70. 20^{cd}	71. 20^{cd}	2075^{cd}	74. $20\frac{1}{2}$
70. 21^{abcd}	71. 21	2076	74. $21\frac{1}{2}$
70. 21^{ef}	71. 22^{ab}	2077^{ab}	74. 22
70. 22^{ab}	71. 23^{ab}	2078^{ab}	74. 23^{ab}
70. 22^{cd}	71. 22^{cd} = 23^{cd}	2077^{cd} = 2078^{cd}	74. 23^{cd} = 20^{ab}
70. 23–24^{abcd}	71. 24–25	2079-2080	74. 24-25
70. 24^{ef}	71. 26^{ab}	2081^{ab}	74. $25\frac{1}{2}$
70. 25^{ab}	71. 26^{cd}	2081^{cd}	74. $26\frac{1}{2}^{ab}$
70. 25^{cd}	71. 26^{ef}	2082	74. $26\frac{1}{2}^{cd}$
71. 1–6^{a}	72. 1–6^{a}	2083–2088^{a}	75. 1–6^{a}
71. 6^{bcd}	72. 6^{bcd}	2088^{bcd}	75. 6^{bcd}
144*(subst.6^{bcd})	—	—	—

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
71. 7^{abcd}	72. 7	2089	75. 7
71. 7^{ef}	72. 8^{ab}	2090^{ab}	75. $7\frac{1}{2}$
71. 8	72. 8^{cd}–9^{ab}	2090^{cd}–2091^{ab}	75. $8\frac{1}{2}$
71. 9^{ab}	**72. 9^{cd}**	2091^{cd}	75. 9
71. 9^{cd}	72. 10^{ab}	2092^{ab}	75. $9\frac{1}{2}$
71. 10	72. 10^{cd}–11^{ab}	2092^{cd}–2093^{ab}	75. $10\frac{1}{2}$
71. 11^{ab}	72. 11^{cd}	2093^{cd}	75. $11\frac{1}{2}^{ab}$
71. 11^{cd}	72. 11^{ef}	2094	75. $11\frac{1}{2}^{cd}$
71. 12–13	72. 12–13	2095–2096	75. $12\frac{1}{2}$–$13\frac{1}{2}$
71. 14^{ab}	72. 14^{ab}	2097^{ab}	75. 14
71. 14^{cd}–16^{ab}	72. 14^{cd}–16^{ab}	2097^{cd}–2099^{ab}	75. 15–16
71. 16^{cd}	72. 16^{cd}	2099^{cd}	75. $16\frac{1}{2}$
71. 17–26	72. 17–26	2100–2109	75. $17\frac{1}{2}$–$26\frac{1}{2}$
72. 1–7^{ab}	73. 1–7^{ab}	2110–2116^{ab}	76. 1–7^{ab}
72. 7^{cd}	73. 7^{cd} = 19^{cd}	2119^{ab} = 2131^{ab}	76. 7^{cd}
72. 8–13^{ab}	73. 8–13^{ab}	2119^{cd}–2124	76. 8–13^{ab}
72. 13^{cd}–14	73. 13^{cd}–14	2125–2126^{ab} = 2116^{cd}–2117	76. 13^{cd}–14
72. 15^{ab}	73. 15^{ab}	2126^{cd} = 2118^{ab}	76. 14^{ab} †
72. 15^{cd}	73. 15^{cd}	2127^{ab}	76. 14^{cd} ‡
72. 15^{ef}	73. 16^{ab}	2127^{cd}	76. $15\frac{1}{2}$ §
72. 16–17	73. 16^{cd}–18^{ab}	2128–2129	76. $16\frac{1}{2}$–$17\frac{1}{2}$
72. 18^{ab}	73. 18^{cd}	2130^{ab} = 2118^{cd}	76. $18\frac{1}{2}^{ab}$
72. 18^{cd}	73. 19^{ab}	2130^{cd}	76. $18\frac{1}{2}^{cd}$
72. 19–22	73. 20–23	2131^{cd}–2135^{ab}	76. $19\frac{1}{2}$–$22\frac{1}{2}$
72. 23^{ab}	73. 24^{ab}	2135^{cd}	76. 23
72. 23^{cd}–24^{ab}	73. 24^{cd}–25^{ab}	2136	76. 24
72. 24^{cd}	73. 25^{cd}	2137^{ab}	76. $24\frac{1}{2}$
72. 25–27^{ab}	73. 26–28^{ab}	2137^{cd}–2139	76. $25\frac{1}{2}$–$27\frac{1}{2}^{ab}$
72. 27^{cd}	73. 28^{cd}	2140	76. $27\frac{1}{2}^{cd}$
73. 1–5	74. 1–5	2141–2145	77. 1–5
73. 6^{ab}	74. 6^{ab}	2146^{ab}	77. $5\frac{1}{2}$
73. 6^{cd}	74. 6^{cd}	2146^{cd}	77. 6
73. 7–19	74. 7–19	2147–2159	77. 7–19
145*	—	—	77. 20
73. 20–23^{ab}	74. 20–23^{ab}	2160–2163^{ab}	77. 21–24^{ab}

---

† Misprint for 76. $14\frac{1}{2}$, ‡ Misprint for $15\frac{1}{2}^{ab}$, § Misprint for $15\frac{1}{2}^{cd}$ in Madras ed.

Crit Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
73. 23^{cd}	—	—	77. 24^{cd}
146*(subst. 23^{cd})	74. 23^{cd}	2163^{cd}	—
73. 24–31	74. 24–31	2164–2171	77. 25–32
147*	—	—	77. 33^{ab}
73. 32–33^{ab}	74. 32–33^{ab}	2172–2173^{ab}	77. 33^{cd}–34
73. 33^{cd}	74. 33^{cd}	2173^{cd}	77. 34½
73. 34	74. 34	2174	77. 35, 35½
148*	—	—	—
74. 1–7^{ab}	75. 1–7^{ab}	2175–2181^{ab}	78. 1–7^{ab}
74. 7^{cd}	75. 7^{cd}	2181^{cd}	—
149* (subst. 7^{cd})	—	—	78. 7^{cd}
74. 8–20	75. 8–20	2182–2194	78. 8–20
75. 1–26	76. 1–26	2195–2220	79. 1–26
150*	—	—	80. 1
76. 1–32	77. 1–32	2221–2252	80. 2–33
77. 1–3	78. 1–3^{abcd}	2253–2255	81. 1–3
77. 4^{ab}	78. 3^{ef}	2256^{ab}	81. 4^{ab}
77. 4^{cd}–7^{abcd}	78. 4–7^{ab}	2256^{cd}–2259	81. 4^{cd}–7
77. 7^{ef}	78. 7^{cd}	2260^{ab}	81. 7½
77. 8	78. 8	2260^{cd}–2261^{ab}	81. 8½
77. 9^{ab}	78. 9^{ab}	2261^{cd}	81. 9
77. 9^{cdef}	78. 9^{cd}–10^{ab}	2262	81. 10
77. 10^{ab}	78. 10^{cd}	2263^{ab}	81. 10½
77. 10^{cd}–11^{ab}	78. 11	2263^{cd}–2264^{ab}	81. 11½
77. 11^{cd}	78. 12^{ab}	2264^{cd}	81. 12
77. 12–22^{abcd}	78. 12^{cd}–23^{ab}	2265–2275	81. 13–23
77. 22^{ef}	78. 23^{cd}	2276^{ab}	81. 23½
77. 23^{ab}	78. 24^{ab}	2276^{cd}	81. 24
77. 23^{cdef}	78. 24^{cd}–25^{ab}	2277	81. 25
77. 24–28^{abcd}	78. 25^{cd}–30^{ab}	2278–2282	81. 26–30
77. 28^{ef}	78. 30^{cd}	2283^{ab}	81. 30½
77. 29–32^{abcd}	78. 31–34	2283^{cd}–2287^{ab}	81. 31½–34½
77. 32^{ef}	78. 35^{ab}	2287^{cd}	81. 35
77. 33–39^{abcd}	78. 35^{cd}–42^{ab}	2288–2294	81. 36–42
77. 39^{ef}	78. 42^{cd}	2295^{ab}	81. 42½
77. 40^{ab}	—	—	81. $43\tfrac{1}{2}^{ab}$
77. 40^{cd}–41^{ab}	78. 43	2295^{cd}–2296^{ab}	81. $43\tfrac{1}{2}^{cd}$–$44\tfrac{1}{2}^{ab}$
77. 41^{cd}	78. 44	2296^{cd}	81. $44\tfrac{1}{2}^{cd}$

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
77. 42	78. 45	2297	81. $45\frac{1}{2}$
77. 43^{ab}	—	—	81. 46
151*(subst. 43^{ab})	78. 46^{ab}	2298^{ab}	—
77. 43^{cd}	78. 46^{cd}	2298^{cd}	81. 47^{ab}
77. 44^{ab}	78. 47^{cd}	2299^{cd}	81. 47^{cd}
77. 44^{cd}	78. 47^{ab}	2299^{ab}	81. $47\frac{1}{2}$
77. 45	78. 48	2300	81. $48\frac{1}{2}$
77. 46	78. 49	2301	82. 1
78. 1–2	79. 1–2	2302–2303	82. 2–3
78. 3	79. 3	2304	82. $3\frac{1}{2}$, 4
78. 4–25	79. 4–25	2305–2326	82. 5–26
78. 26	79. 26	2327	82. $26\frac{1}{2}$, 27
152*	—	—	—
78. 27–32^{ab}	79. 27–32^{ab}	2328–2333^{ab}	82. 28–33^{ab}
153*	—	—	—
78. 32^{cd}–33	79. 32^{cd}–33	2333^{cd}–2334	82. 33^{cd}–34
78. 34^{ab}	—	—	82. 35^{ab}
78. 34^{cd}–37	79. 34-37^{ab}	2335–2338^{ab}	82. 35^{cd}–38
154*	79. 37^{cd}	2338^{cd}	—
78. 38–39	79. 38–39	2339–2340	82. 39–40
79. 1–18	80. 1–18	2341–2358	83. 1–18
80. 1–22	80. 19–40	2359–2380	84. 1–22
81. 1	80. 41	2381	85. 1
81. 2	80. 42	2382	85. $1\frac{1}{2}$, 2
81. 3–21	80. 43-61	2383–2401	85. 3–21
82. 1–4	81. 1–4	2402–2405	86. 1–4
82. 5^{ab}	81. 5^{ab}	2406^{ab}	86. $4\frac{1}{2}$
82. 5^{cdef}	81. 5^{cd}–6^{ab}	2406^{cd}–2407^{ab}	86. $5\frac{1}{2}$
82. 6-10	81. 6^{cd}–11^{ab}	2407^{cd}–2412^{ab}	86. $6\frac{1}{2}$–$10\frac{1}{2}$
82. 11^{ab}	81. 11^{cd}	2412^{cd}	86. 11
82. 11^{cd}	81. 11^{ef}	2413^{ab}	86. 12^{ab}
82. 12–13^{ab}	81. 12–13^{ab}	2413^{cd}–2414	86. 12^{cd}–13
82. 13^{cd}	81. 13^{cd}	2415^{ab}	86. $13\frac{1}{2}$
82. 14	81. 14^{abcd}	2415^{ef}–2416^{ab}	86. $14\frac{1}{2}$
82. 15-21	81. 14^{ef}–21^{ab}	2416^{cd}–2423^{ab}	86. $15\frac{1}{2}$–$21\frac{1}{2}$
82. 22^{ab}	81. 21^{cd}	2423^{cd}	86. 22
82. 22^{cd}	81. 22^{ab}	2424^{ab}	86. $22\frac{1}{2}$
82. 23–24^{ab}	81. 22^{cd}–23	2424^{cd}–2425	86. $23\frac{1}{2}$–$24\frac{1}{2}^{ab}$

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
82. 24^{cd}	81. 24	2426^{ab}	86. 24½^{cd}
82. 25–32^{ab}	81. 25–32^{ab}	2426^{cd}–2433	86. 25½–32½^{ab}
82. 32^{cd}	81. 32^{cd}	2434	86. 32½^{cd}
83. 1–6	82. 1–6	2435–2440	87. 1–6
155*	—	—	87. 7^{a}
156*	—	—	—
83. 7^{a}	82. 7^{a}	2441^{a}	—
83. 7^{bcd}	82. 7^{bcd}	2441^{bcd}	87. 7^{bcd}
83. 8^{ab}	82. 8^{ab}	2442^{ab}	87. 7½
83. 8^{cd}–9^{ab}	82. 8^{cd}–9^{ab}	2442^{cd}–2443^{ab}	87. 8½
83. 9^{cd}	82. 9^{cd}	2443^{cd}	87. 9
83. 10–22^{ab}	82. 10–22^{ab}	2444–2456^{ab}	87. 10–22^{ab}
83. 22^{cd}–23^{ab}	—	2456^{cd}–2457^{ab}	87. 22^{cd}–23^{ab}
83. 23^{cd}–26	82. 22^{cd}–25	2457^{cd}–2460	87. 23^{cd}–26
157*	82. 26	2461	—
83. 27	82. 27	2462	87. 26½, 27
83. 28–30	82. 28–30	2463–2465	87. 28–30
84. 1–11	83. 1–11	2466–2476	88. 1–11
158* —	83. 12^{ab}	2477^{ab}	—
84. 12^{ab}	83. 12^{cd}	2477^{cd}	—
84. 12^{cd}	83. 13^{ab}	2478^{ab}	88. 11½
84. 13–16^{abcd}	83. 13^{cd}–17^{ab}	2478^{cd}–2482^{ab}	88. 12½–15½
84. 16^{ef}	83. 17^{cd}	2482^{cd}	88. 16
84. 17–19	83. 18–20	2483–2485	88. 17–19
85. 1^{abcd}	84. 1	2486	89. 1
85. 1^{ef}	84. 2^{ab}	2487^{ab}	89. 1½
85. 2–9^{abcd}	84. 2^{cd}–10^{ab}	2487^{cd}–2495^{ab}	89. 2½–9½
85. 9^{ef}	84. 10^{cd}	2495^{cd}	89. 10
85. 10–23	84. 11–24	2496–2509	89. 11–24
86. 1^{ab}	85. 1^{ab}	2510^{ab}	89. 25^{ab}
159*	—	—	89. 25^{cd}
86. 1^{cd}–2^{ab}	85. 1^{cd}–2^{ab}	2510^{cd}–2511^{ab}	90. 1
86. 2^{cd}	85. 2^{cd}	2511^{cd}	90. 1½
86. 3–5	85. 3–5	2512–2514	90. 2½–4½
86. 6	85. 6	2515	90. 5, 5½
86. 7–11	85. 7–11	2516–2520	90. 6½–10½
160*	—	—	—
86. 12	85. 12	2521	90. 11½

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
161*	85. 13^{ab}	2522^{ab}	90. $12\frac{1}{2}^{ab}$
86. 13^{ab}	—	—	90. $12\frac{1}{2}^{cd}$
86. 13^{cd}	85. 13^{cd}	2522^{cd}	90. 14
86. 14	85. 14	2523	90. $13\frac{1}{2}$
86. 15^{ab}	85. 15^{ab}	2524^{ab}	90. 15^{cd}
86. 15^{cd}	85. 15^{cd}	2524^{cd}	90. $15\frac{1}{2}$
86. 16^{ab}	85. 16^{ab}	2525^{ab}	90. 15^{ab}
86. 16^{cd}	85. 16^{cd}	2525^{cd}	—
86. 17–19	85. 17–19	2526–2528	90. $16\frac{1}{2}$–$18\frac{1}{2}$
162*	—	—	90. 19
86. 20–21	85. 20–21	2529–2530	90. 20–21
163*	—	—	90. 22^{ab}
86. 22^{ab}	85. 22^{ab}	2531^{ab}	90. 22^{cd}
86. 22^{cd}	85. 22^{cd}	2531^{cd}	90. $22\frac{1}{2}$
86. 23–26^{abc}	85. 23–26^{abc}	2532–2535^{abc}	90. $23\frac{1}{2}$–$26\frac{1}{2}^{abc}$
164*	—	—	—
86. 26^{d}	85. 26^{d}	2535^{d}	90. $26\frac{1}{2}^{d}$
87. 1–8	85. 27–34	2536–2543	91. 1–8
165*	—	—	—
87. 9$^{a\ cd}$	85. 35	2544	91. 9
166*	—	—	91. 10^{ab}
87. 9^{ef}	85. 36^{ab}	2545^{ab}	91. 10^{cd}
87. 10–16^{ab}	85. 36^{cd}–42^{abcd}	2545^{cd}–2551	91. 11–17^{ab}
87. 16^{cd}	85. 42^{ef}	2552	91. 17^{cd}
88. 1–4^{ab}	86. 1–4^{ab}	2553–2556^{ab}	92. 1–4^{ab}
167*	—	—	—
88. 4^{cd}–10	86. 4^{cd}–10	2556^{cd}–2562	92. 4^{cd}–10
88. 11	86. 11	2563	92. $10\frac{1}{2}$, 11
88. 12–21	86. 12–21	2564–2573	92. 12–21
89. 1–3	87. 1–3	2574–2576	93. 1–3
89. 4^{ab}	87. 4^{ab}	2577^{ab}	93. $3\frac{1}{2}$
168*	87. 4^{cd}	2577^{cd}	—
89. 4^{cdef}	87. 5	2578	93. $4\frac{1}{2}$
89. 5^{abcd}	87. 6^{abcd}	2579	93. $5\frac{1}{2}$
89. 5^{ef}	87. 6^{ef}	2580^{ab}	93. 6
89. 6–10^{abcd}	87. 7–11	2580^{cd}–2585^{ab}	93. 7–11
89. 10^{ef}	87. 12^{ab}	2585^{cd}	93. $11\frac{1}{2}$
89. 11–16	87. 12^{cd}–18^{ab}	2586–2591	93. $12\frac{1}{2}$–$17\frac{1}{2}$

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
89. 17	87. $18^{cd}-19^{ab}$	2592	93. 18, 18½
89. 18–23	87. $19^{cd}-25^{ab}$	2593–2598	93. 19½–24½
169*	—	—	—
89. 24	87. $25^{cd}-26^{ab}$	2599	93. 25½
89. 25	87. $26^{cd}-27^{ab}$	2600	94. 1
170*	87. 27^{cd}	2601^{ab}	—
89. 26^{ab}	—	—	94. 2^{ab}
171* (subst. 26^{ab})	87. 28^{ab}	2601^{cd}	—
89. 26^{cd}	87. 28^{cd}	2602	94. 2^{cd}
90. 1^{a}	88. 1^{a}	2603^{a}	94. 3^{a}
172*	—	—	—
90. 1^{bcd}	88. 1^{bcd}	2603^{bcd}	94. 3^{bcd}
90. 2^{abcd}	88. 2	2604	94. 4
90. 2^{ef}	88. 3^{ab}	2605^{ab}	94. 4½
90. 3–11	88. $3^{cd}-12^{ab}$	$2605^{cd}-2614^{ab}$	94. 5½–13½
90. 12	88. 12^{cdef}	$2614^{cd}-2615^{ab}$	94. 14½
90. $13-17^{abcd}$	88. 13–17	$2615^{cd}-2620^{ab}$	94. 15½–19½
90. 17^{ef}	88. 18^{ab}	2620^{cd}	94. $20\frac{1}{2}^{ab}$
173*	88. 18^{cd}	2621^{ab}	94. $20\frac{1}{2}^{cd}$
90. 18–27	88. 19–28	$2621^{cd}-2631^{ab}$	94. 21½–30½
174*	—	—	94. 31
90. $28-39^{ab}$	88. $29-40^{ab}$	$2631^{cd}-2642$	94. $32-43^{ab}$
90. 39^{cd}	88. 40^{cd}	2643	94. 43^{cd}
91. $1-2^{abcd}$	89. 1–2	2644–2645	95. 1–2
175*	—	—	—
91. 2^{ef}	89. 3^{ab}	2646^{ab}	95 2½
91. 3–16	89. $3^{cd}-17^{ab}$	$2646^{cd}-2660^{ab}$	95. 3½–16½
91. 17^{ab}	89. 17^{cd}	2660^{cd}	95. 18 †
91. 17^{cd}	89. 18^{ab}	2661^{ab}	95. 17½
91. 18	89. $18^{cd}-19^{ab}$	$2661^{cd}-2662^{ab}$	95. 18, 18½
91. $19-24^{abcd}$	89. $19^{cd}-25^{ab}$	$2662^{cd}-2668^{ab}$	95. 19½–24½
91. $24^{ef}-25^{ab}$	89. $25^{cd}-26^{ab}$	$2668^{cd}-2669^{ab}$	95. 25, 25½
91. 25^{cd}	89. 26^{cd}	2669^{cd}	95. $26\frac{1}{2}^{ab}$
91. 25^{ef}	—	—	95. $26\frac{1}{2}^{cd}$
91. 26–35	89. 27–36	2670–2679	95. 27½–36½

---

† Misprint for 95. 17 in Madras ed.

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
176*	89. 37–38	2680–2681	—
91. 36–39	89. 39–42	2682–2685	95. $37\frac{1}{2}$–$40\frac{1}{2}$
91. 40^{a}	89. 43^{a}	2686^{a}	95. $41\frac{1}{2}^{a}$
177*	—	—	95. $41\frac{1}{2}^{bc}$
91. 40^{bcd}	89. 43^{bcd}	2686^{bcd}	95. $41\frac{1}{2}^{d}$–$42\frac{1}{2}^{ab}$
91. 40^{ef}	89. 44^{ab}	2687^{ab}	95. $42\frac{1}{2}^{cd}$
91. 41^{ab}	89. 44^{cd}	2687^{cd}	95. $43\frac{1}{2}^{ab}$
91. 41^{cd}	89. 44^{ef}	2688	95. $43\frac{1}{2}^{cd}$
92. 1–8	90. 1–8	2689–2696	96. 1–8
92. 9^{ab}	90. 9^{ab}	2697^{ab}	96. $8\frac{1}{2}$
92. 9^{cd}	90. 9^{cd}	2697^{cd}	96. 9
92. 10–17	90. 10–17	2698–2705	96. 10–17
92. 18^{ab}	90. 18^{ab}	2706^{ab}	96. $17\frac{1}{2}$
92. 18^{cd}–19^{abcd}	90. 18^{cd}–19	2706^{cd}–2707	96. $18\frac{1}{2}$–$19\frac{1}{2}^{ab}$
92. 19^{ef}	—	—	96. $19\frac{1}{2}^{cd}$
92. 20–22	90. 20–22	2708–2710	96. $20\frac{1}{2}$–$22\frac{1}{2}$
93. 1–2	90. 23–24	2711–2712	97. 1–2
93. 3^{ab}	90. 25^{ab}	2713^{ab}	97. $2\frac{1}{2}$
93. 3^{cd}–4^{abcd}	90. 25^{cd}–26	2713^{cd}–2714	97. $3\frac{1}{2}$–$4\frac{1}{2}^{ab}$
93. 4^{ef}–5^{abcd}	90. 27–28^{ab}	2715–2716^{ab}	97. $4\frac{1}{2}^{cd}$–$5\frac{1}{2}$
93. 5^{ef}	90. 28^{cd}	2716^{cd}	97. $6\frac{1}{2}^{ab}$
93. 6–7^{abcd}	90. 29–30	2717–2718	97. $6\frac{1}{2}^{cd}$–$8\frac{1}{2}^{ab}$
93. 7^{ef}–15^{abcd}	90. 31–39^{ab}	2719–2727^{ab}	97. $8\frac{1}{2}^{cd}$–$16\frac{1}{2}$
93. 15^{ef}	90. 39^{cd}	2727^{cd}	97. 17
93. 16–19	90. 40–43	2728–2731	97. 18–21
178*	90. 44^{ab}	2732^{ab}	—
93. 20–22^{ab}	90. 44^{cd}–46	2732^{cd}–2734	97. 22–24^{ab}
93. 22^{cd}	90. 47^{ab}	2737^{ab}	97. 24^{cd}
179*	90. 47^{cd}–49^{ab}	2735–2736	—
93. 23^{ab}	90. 49^{cd}	2737^{cd}	97. $24\frac{1}{2}$
93. 23^{cd}	90. 50^{ab}	2738^{ab}	97. 25
93. 24–27	90. 50^{cd}–54^{ab}	2738^{cd}–2742^{ab}	97. 26–29
93. 28^{ab}	90. 54^{cd}	2742^{cd}	97. $29\frac{1}{2}$
93. 28^{cd}	90. 55^{ab}	2743^{ab}	97. 30
93. 29^{ab}	90. 55^{cd}	2743^{cd}	97. 31^{ab}
93. 29^{cd}	90. 55^{ef}	2744	97. 31^{cd}
180*	—	—	—
93. 30–36	90. 56–62	2745–2751	97. 32–38

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
93. 37	90. 63	2752	97. 39
181* (subst. 37)	—	—	—
93. 38^{ab}	90. 64^{ab}	2753^{ab}	97. 40^{ab}
93. 38^{cd}	90. 64^{cd}	2753^{cd}	97. 40^{cd}
182*(subst. 38^{cd})	—	—	—
93. 39–57	90. $65–83^{abcd}$	2754-2772	97. 41–59
93. 58^{ab}	90. 83^{ef}	2773^{ab}	97. 60^{ab}
93 58^{cd}	90. 84^{ab}	2773^{cd}	97. 60^{cd}
183* (subst.58^{cd})	—	—	—
93. $59–63^{abc}$	90. $84^{cd}–89^{a}$	$2774–2778^{abc}$	97. $61–65^{abc}$
184*	—	—	—
93. $63^{d}–75$	90. $89^{b}–101^{ab}$	$2778^{d}–2790$	97. $65^{d}–77$
93. 76^{ab}	90. 101^{cd}	2791^{ab}	97. 78^{ab}
185* (subst.76^{ab})	—	—	—
93. $76^{cd}–84^{abcd}$	90. $102–110^{ab}$	$2791^{cd}–2799$	97. $78^{cd}–86$
93. 84^{ef}	90. 110^{cd}	2800^{ab}	97. 86½
93. 85^{abcd}	90. 111	$2800^{cd}–2801^{ab}$	97. 87½
93. $85^{ef}–86^{ab}$	90. 112	$2801^{cd}–2802^{ab}$	97. 88½
93. 86^{cd}	90. 113^{ab}	2802^{cd}	97. 89
93. $87–89^{ab}$	90. $113^{cd}–115$	$2803–2805^{ab}$	97. $90–92^{ab}$
93. 89^{cd}	90. 116^{ab}	2805^{cd}	97. 92^{cd}
186* (subst.89^{cd})	—	—	—
93. 90^{ab}	90. 116^{cd}	2806^{ab}	97. 93^{ab}
93. 90^{cd}	90. 117	2806^{cd}	97. 93^{cd}
93. 91–93	90. 118–120	2807–2809	97. 94–96
94. 1–4	91. 1–4	2810–2813	98. 1–4
187*	—	—	—
94. 5–6	91. 5–6	2814–2815	98. 5–6
188*	—	—	—
94. 7–14	91. 7–14	2816–2823	98. 7–14
94. 15^{ab}	91. 15	2824^{ab}	98. 15^{ab}
94. $15^{cd}–19$	91. $16–20^{ab}$	$2824^{cd}–2828$	98. $15^{cd}–19$
189*	91. 20^{cd}	—	—
94. 20–22	91. 21–23	2829–2831	98. 20–22
190*	91. 24	2832	—
94. 23–25	91. 27–29	2835–2837	98. 23–25
94. 26–27	91. 25–26	2833–2834	98. 26–27
94. $28–29^{a}$	91. $30–31^{a}$	$2838–2839^{a}$	98. $28–29^{a}$

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
94. 29^{bcd}	—	—	98. 29^{bcd}
191*(subst.29^{bcd})	91. 31^{bcd}	2839^{bcd}	—
94. $30–31^{abcd}$	91. 32–33	2840–2841	98. 30–31
94. 31^{ef}	91. 34^{ab}	2842^{ab}	98. 32^{ab}
94. 32^{ab}	91. 34^{cd}	2842^{cd}	98. 32^{cd}
94. 32^{cdef}–34	91. 35–37	2843–2845	98. 33–35
95. $1–10^{abcd}$	92. 1–10	2846–2855	99. 1–10
95. 10^{ef}	92. 11^{ab}	2856^{ab}	99. $10\frac{1}{2}$
95. 11	92. 11^{cdef}	2856^{cd}–2857^{ab}	99. $11\frac{1}{2}$
95. 12–15	92. 12–15	2857^{cd}–2861^{ab}	99. $12\frac{1}{2}$–$15\frac{1}{2}$
95. 16^{ab}	92. 16	2861^{cd}	99. $16\frac{1}{2}^{ab}$
95. 16^{cd}–18^{ab}	92. 17–18	2862–2863	99. $16\frac{1}{2}^{cd}$–$18\frac{1}{2}^{ab}$
192*	92. 19	2864	99. $18\frac{1}{2}^{cd}$–$19\frac{1}{2}^{ab}$
95. 18^{cd}	—	2865^{ab}	—
193* (subst. 18^{cd})	92. 20^{ab}	—	99. $19\frac{1}{2}^{cd}$
95. $19–25^{abcd}$	92. 20^{cd}–27^{ab}	2865^{cd}–2872^{ab}	99. $20\frac{1}{2}$–$26\frac{1}{2}$
95. 25^{ef}	92. 27^{cd}	2872^{cd}	99. 27
95. 26^{ab}	92. 28^{ab}	2873^{ab}	99. 28^{ab}
194*	92. 28^{cd}	2873^{cd}	99. 28^{cd}
95. 26^{cdef}–28^{ab}	92. $29–31^{ab}$	$2874–2876^{ab}$	99. $29–31^{ab}$
95. 28^{cd}	—	—	99. 31^{cd}
95. 29–34	92. 31^{cd}-37^{ab}	2876^{cd}–2882^{ab}	99. 32–37
95. $35–36^{ab}$	92. 37^{cdef}–38^{ab}	2882^{cd}–2883	99. $38–39^{ab}$
195*	—	—	—
95. 36^{cd}	92. 38^{cd}	2884	99. 39^{cd}
96. 1–6	92. $39–44^{abed}$	2885–2890	100. 1–6
196*	92. 44^{ef}	2891^{ab}	—
96. $7–8^{ab}$	92. $45–46^{ab}$	2891^{cd}–2892	100. $7–8^{ab}$
96. 8^{cd}	92. 46^{cd}	2893	100. 8^{cd}
96. $9–12^{ab}$	92. $47–50^{ab}$	$2894–2897^{ab}$	100. $9–12^{ab}$
197*	—	—	—
96. 12^{cd}–15	92. 50^{cd}–53	2897^{cd}–2900	100. 12^{cd}–15
198*	—	—	—
199*	—	—	—
App. I (No. 4)	—	—	Adhys. 101–124

ADDENDA ET CORRIGENDA

(i) Text

Page	Adhy.	Stanza				
29	8	33	*read*	मह्वीपते:	*for*	महिपते:
36	9	35	,,	°धावज्जि°	,,	°धावञ्जि°
38	10	8	*ins.*	व्यास उवाच	*before*	stanza 8
61	16	26	*read*	चारित्र	*for*	चारित्य
63	16	39	,,	इत: परं	,,	इत:परं
63	16	39	,,	ते भूदत्र	,,	तेऽभूदत्र
63	16	42	,,	प्रीतोऽस्मि	,,	प्रीऽतोस्मि
77	19	27	,,	नि:स्पृहः	,,	निस्पृहः
93	23	29	,,	सङ्गः	,,	संगः
96	23	23	,,	पञ्च वायवः	,,	पञ्चवायवः
137	36	33	,,	तमो मोहो	,,	तमोमोहो
145	39	18	,,	संधयस्	,,	सन्धयस्
188	49	52	,,	अतः परं	*for*	अत:परं
203	52	11	,,	वृष्णिपुंगव	,,	वृष्णिपुङ्गव
251	65	27	,,	उच्छ्रित्य	,,	उच्छित्य
254	67	5	,,	वृद्धाभि	,,	वृद्धामि
257	68	4	,,	मुहूर्तं	,,	मुहूत
268	71	19	,,	भीमसेनो	,,	मीमसेनो

(ii) Critical Apparatus

Page	Adhy.	Stanza	Line				
5	2	1	2	*ins.*	—^{b})	*before*	Ś$_1$
5	2	1	3	*read*	^{a})	*for*	^{b})
6	2	4	1	*delete*	B		
6	2	10	1	*read*	10	*for*	9
7	2	17	4	,,	17^{ab}	,,	16^{ab}
8	3	2	7	,,	Dn$_1$	,,	Dn
15	5	11	7	,,	स	,,	स:
24	7	23	8	*delete*	M$_8$		
32	9	16	4	*read*	D$_{2.8}$	*for*	D$_{2-4}$
36	9	33	4	,,	कारयामास	,,	कारमास
40	10	19	6	,,	तान्हरीन्	,,	हरीन्

Page	Adhy.	Stanza	Line				
47	12	1	5	*read*	निर्द्वंद्वं	*for*	निर्द्वंद्व
55	15	33*	1	,,	(sic)	*after*	°पूर्वशः
56	15	24	4	,,	सत्यवादिनि	*for*	सत्य°
62	16	36	2	,,	जरा रोगाश्	,,	जरारोगाश्
71	18	15	4	,,	$K_{2,5}$ D_4	,,	$K_{2,5}$ $D_{1,4}$
73	18	32	1	*ins.*	K_2 om. 32 (cf v.l. 30)	*before*	— ^{a})
80	19	48*	1	*read*	°श्रुतिमँल्लोके	*for*	°श्रुतिमाँल्लोके
80	19	46	5	,,	46	*for*	47
83	20	13	2	,,	M_4 (*sup. lin.*)	,,	M_4
85	20	24	2	,,	हविर्भूत-	,,	हवि र्भूत-
90	22	1	1	,,	14	,,	12
94	23	4	6	,,	D_1	,,	D_3
96	23	18	1	*delete*	cf. 20		
96	23	20	1	,,	cf. 18		
101	25	9	9	*ins.*	; D_4 om.	*after*	D_1
101	25	9	10	*read*	B_4 (marg. as in text) M_4 -पद्यते	*for*	$B_{1,2}$ (both marg.) -गृह्यते
101	25	15	2	,,	; D_4 om.	*after*	D_1
102	25	17	2	,,	$D_{5,6}$	*for*	D_{4-6}
102	26	61*		,,	स्तमहमनु°	,,	स्तमहनु°
103	26	10	2	,,	$D_{5,6}$	,,	$D_{5,9}$
109	28	63*		,,	समेत्य (sic)	,,	समेत्य
117	30	21	2, 3	,,	11^b	,,	10
119	31	6	2	*ins.*	; D_4 om.	*after*	D_1
120	31	7	9	*delete*	D_4	,,	K_5
120	31	9	6	*read*	D_3	*for*	$D_{3,4}$
120	31	10	9	*ins.*	; D_4 om.	*after*	D_1
121	31	13	3	*read*	$D_{5,6}$	*for*	D_{4-6}
124	32	25	7	,,	Dn_1 $D_{5,6}$ दुर्वारस्थानि°	*after*	वार्तिनः
124	32	25	10	*delete*	T G_1 corrupt		
129	35	71*		*read*	कश्च न	,,	कश्चन
142	38	15	5	*read*	B_4 Dc_1	*for*	B_4 Dc_1 G_3
144	39	7	6	,,	B_1	,,	$B_{1,2}$
145	39	16	6	,,	first	,,	second
145	39	21	3	,,	$G_{2,3}$	,,	$D_{2,3}$
145	39	23	4	,,	$K_{2,5}$	,,	$K_{2,5}$ D_1
146	40	3	9	*ins.*	hyphen	*after*	नि
160	43	29	7	*read*	तथा	*for*	नदा

Page	Adhy.	Stanza	Line				
172	46	29	8	*read*	स्वादयेत	*for*	स्वाद॰
175	47	2	2	*ins.*	; D_4 om.	*after*	D_1
175	47	3	4	„	(D_4 om.)	„	D°
177	48	1	3	*delete*	D_{c1}		
177	48	1	3	*read*	$D_{5.6}$	*for*	D_{5-6}
178	48	7	2	„	द्यतिर्	„	-द्यतिर्
182	49	3	2	„	K_3	„	K_3 G_1
185	49	27	11	*delete*	$D_{4.6}$		
185	49	29	7	*read*	G_2	*for*	$G_{2.3}$
189	50	4	2	„	D_{c1} D_{1-3}	„	D_{c1} D_{1-4}
200	51	48	6	„	48	„	49
297	79	11	3	*delete*	D_6 M_2 समायत्ता:		

(iii) Appendix

Page	App.	No.	Line	*read*	*for*
368	I	2	36	पुष्टा	पुष्टा:
389	I	4	725	च्छत्र	च्छत्र
399	I	4	1133	कुरुपुंगव	कुरुपुंगव:

(iv) Concordance

Page	Column	Lines	*read*	*for*
XXIV	1	28 and 29	59. 21^{cd} 126* (subst. 21^{cd})	126* (subst. 21^{cd}) 59. 21^{cd}